

9
K231, N
155 FOK.11

K.
11.

REFERENCE

11

REFERENCE

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

(शरीरखंड.)

हा ग्रंथ

श्रीधर व्यंकटेश केतकर; एम्. ए. पीएच्. डी.

यांनी

मंडळांतील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केला.

विभाग अकरावा.

—:—

काव्य—खते

—*

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI

Acc. No. 3709

ज्ञानं राष्ट्रधनं महत्तममिदं ब्राह्मण्यसंरक्षकम् ।
लोके क्षत्रियवैश्यकार्यघटनासौकर्यसंस्थापकम् ॥
कर्तृत्वागमबोधको ननु भवेज्ज्ञानार्थयत्नोऽधुना ।
ज्ञात्वा नागपुरे सुपाण्डितजनैःसंघःशुभो निर्मितः ॥

१९२४

मुद्रक—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी ज्ञानकोश छापखाना ८४१ सदाशिव पेठ पुणे येथे छापला.

प्रकाशक:—महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लिमिटेड नागपूर, तर्फे श्रीधर व्यंकटेश केतकर,
८४१ सदाशिव पेठ, पुणे.

ACC. NO. 3709

k231, N
155 FOK-11

संपादकमंडळ

मुख्य संपादक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, एम्. ए. पीएच. डी.

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक

रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एलएल. बी.

उपसंपादक

रा. रा. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे, बी. ए.

रा. रा. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

रा. रा. लक्ष्मण केशव भावे, बी. ए. एलएल. बी.

हौत्रवेत्ते वेदशास्त्रसंपन्न चिंतामणभट्ट शंकर दातार.

डॉ. भास्कर गोपाळ नेने, एल. एम्. एस्.

मिस्. एच. कोहन, बी. ए. (लंडन)

शाखासंपादक

रा. सा. विनायक त्र्यंबक आगाशे एल. सी. इ.

रा. व. गणेश केशव केळकर

प्रो. विनायक नानाभाई हाटे बी. एससी.

प्रो. रघुनाथ विष्णु दामले बी. ए.

प्रो. त्र्यंबक विष्णु मोने एम. ए.

प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे एम. एजी.

वैद्यभूषण गणेशशास्त्री जोशी

कै. विनायकशास्त्री खानांपूरकर

रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक

स्थापत्यशास्त्र

कृषिकर्म

प्राणिशास्त्र

वनस्पतिशास्त्र

गणितशास्त्र

भूस्तरशास्त्र

आर्यवैद्यक

आर्यज्योतिषशास्त्र

यंत्रशास्त्र

ज्या विषयावर शाखासंपादक नाहींत त्या विषयाची जबाबदारी संपादकमंडळावर आहे असें समजावें.

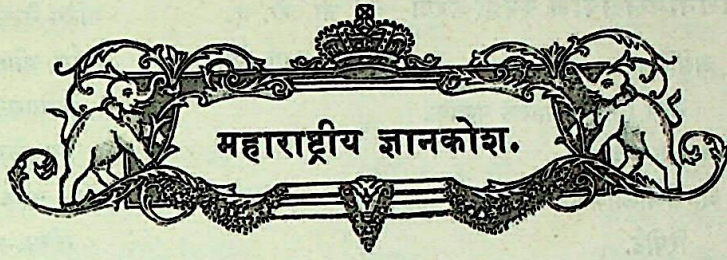
या विभागांतील विशिष्ट लेख व लेखकः—कटिक—प्रो. टी. जी. येवलेकर व प्रो. हाटे, कृमिसमूह—रा. आढाव. व प्रो. हाटे. कोर्टे—रा. द. गो फडके. कोंबळ्या—आर. डी. खडिकर.

—:S#—

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI,

No. 3709

र च ना प रि च य

ज्ञानकोशाच्या रचनेविषयी कांहीं गोष्टींचा पुनरुच्चार केला पाहिजे. कां की, ज्ञानकोशाचा उपयोग करितांना त्या गोष्टी सतत लक्षांत पाहिजेत.

अनुक्रमविषयक पद्धति—ही आम्ही अलीकडील संस्कृतशब्दकोशकारांपेक्षा निराळी ठेवली आहे. प्राचीन शब्दकोशकार हे अक्षरांनुक्रमाने ग्रंथरचना करीत नसत. अक्षरक्रम कसा असावा याविषयी शास्त्रसिद्ध नियम कोणतेच नाहीत त्यामुळे वाचकांस संवय कशी आहे आणि त्यांस सोयीचे काय जाईल हेच मुख्य रचनातत्त्व होय. या दृष्टीने आम्ही उपयोगांत आणलेली रचनातत्त्वे येणंप्रमाणे आहेत:—

अक्षरांनुक्रम—अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ङ, क्ष, ज्ञ असा ठेविला आहे. म्हणजे अं, क्ष, ज्ञ, यांस मराठी वाचकांस सोईस्कर जाईल असेच स्थान ठेविले आहे.

अनुस्वारापुढे कोणतेहि व्यंजन आले व अगोदर व्यंजन-विरहित अ नसला तर ते शब्द अनुस्वाराच्या पुढील अक्षरांप्रमाणे लावणें. म्हणजे अनुस्वार नाही अशी कल्पना करून त्या शब्दास स्थान दिलें आहे. निरनुनासिक व सांनुनासिक हे दोन शब्द जवळजवळ येतात तेव्हां निरनुनासिक प्रथम घेतला आहे. व्यंजनविरहित अं आला म्हणजे मात्र तो औच्या पुढे घांतला आहे. 'क्ष' आणि 'ज्ञ' ही अक्षरे स्वतंत्र धरली आहेत व तीं ह आणि ल यांनंतर घेतली आहेत. अर्धानुस्वार पूर्णानुनासिकाच्या अगोदर घेतला आहे. विसर्गविषयी नियम हाच की तो नाही असे घेऊन रचना

केली आहे व विसर्गयुक्त शब्दांचे स्थान तशाच विसर्गविरहित शब्दांनंतर ठरविले आहे. अनुस्वार आणि विसर्ग यांत अनुस्वारास अग्रगामित्व दिले आहे. "अं" "ऑ" ही "अ" "आ" सारखी धरली आहेत. मात्र त्यांचे स्थान अनुस्वार व विसर्ग यांच्यानंतर ठरविले आहे.

युरोपीय देशांची आणि माणसांची नांवे मराठीत लिहितांना उच्चार नेहेमी इंग्रजी उच्चाराच्या जवळ जवळ ठेवला आहे. याशिवाय आणखीहि कांहीं गोष्टी लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत. "ए" प्रारंभी असलेल्या इंग्रजी शब्दांचा उच्चार मराठीत लिहितांना तो कांहीं प्रसंगी "अ," "आ," किंवा "ए" केला आहे त्यामुळे मनांत असलेला शब्द निरनिराळ्या ठिकाणी पहावा लागेल.

ज्याप्रमाणे कांहीं शब्द वाचक 'अ' खाली पहावयास लागतील पण ते 'आ' खाली किंवा 'ए' खाली असतील हे स्वरांच्या वाबतीत झाले, त्याप्रमाणे ते व्यंजनांत सुद्धा सांपडणार. एखादे इंग्रजी स्पेलिंग ओळखले जाणारें नांव मराठीत "क" "का" किंवा "के" याखाली सांपडेल. कां की, लिगावजून दोन तीन प्रकारचे उच्चार प्रचलित असतात. तसेंच इंग्रजीत 'यू' चा उच्चार 'अ' आणि 'उ' असा असल्यामुळे कधी कधी घोटाळा होण्याचा संभव आहे. व्यंजनांत देखील उच्चारभेद आहेतच. आज आपले माहितीचे मुख्य साधन इंग्रजी भाषा असल्यामुळे व इंग्रजीची स्पेलिंगपद्धति उच्चारदर्शनाच्या दृष्टीने फार सदोष असल्यामुळे वाचकांच्या उच्चारांत व ज्ञानकोशामध्ये वापरलेल्या उच्चारांत फरक होणे शक्य आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवून विशिष्ट लेख दोन चार ठिकाणी घुंढाळावा लागेल. पण त्यास इलाज नाही. शास्त्रीय विषयावरील लेखांमध्ये कांहीं लेख देशी नांवाखाली आले आहेत व कांहीं परकीय नांवाखाली आले आहेत.

विभागान्तर्गत ग्रंथनामसंक्षेपांचे स्फुटीकरण—

अ. ओ. सो. नि. का. पु.	अमेरिकन ओरिएंटल सोसायटीचे नियत कालिक पुस्तक.
अ. को.	अर्वाचीन कोश.
आर्कि. सर्व्हे.	आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया रिपोर्ट.
आफ्रोक्ट	आफ्रोक्टचे कॅटलॉगस कॅटलॉगोरम.
इं. अं.	इंडियन अँटिकरी.
इं. गं. किंवा ग्या.	इंपीरियल गॅझेटियर.
इं. गाइड	इंडियन गाइड.
इति. संग्र.	इतिहाससंग्रह मासिक.
ए. इं.	एंपिग्राफिका इंडिका.
एन्थोवेन	एन्थोवेनचे ट्राइव्स अँड कास्ट्स ऑफ बाँबे.
एन. जी. जी. डब्ल्यू.	नार्वरिख्टन फॉन डेर कनिख लिखेन गेझेलशाफ्ट डेर विसनशाफ्टेन त्सु गटिंगेन.
एपि. कर्ना.	एपिग्राफिका कर्नाटका.
ए.ब्रि.किंवा ब्रिटानिका	एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका.
ए. रि. ए.	एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स.
एस्. डब्ल्यू. ए.	झिड्लुंगवेरिख्टे डेर बर्लीना अकाडेमी डेर विसनशाफ्टेन.
ऐ. ब्रा.(ऐतरेय ब्रा.)	ऐतरेय ब्राह्मण.
ऐ. ले. सं.	ऐतिहासिक लेखसंग्रह.
कॅट कॅट	कॅटलोगस कॅटलोगोरम.
कविच.	कविचरित्र.
का. इ. सं.	काव्येतिहाससंग्रह.
कात्या.	कात्यायन श्रौतसूत्र.
कौशि. किंवा कौ. सू.	कौशिकसूत्र.
कूक.	दि ट्राइव्स अँड कास्ट्स ऑफ दि नॉर्थ वेस्टर्न प्राविन्सेस अँड औघ.
गो. ब्रा.	गोपथ ब्राह्मण.
गं. किंवा ग्या.	गॅझेटियर.
ज. अ. ओ. सो. ग्रं.	जर्नल ऑफ दि अमेरिकन ओरिएंटल सोसायटी ग्रंथ
ज. रा. ए. सो.	जर्नल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी.

जी. जी. ए.	गटिंग गेलेट अन्सायगन.
जे. आर. एम.	जर्नल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेटब्रिटन अँड आयर्लंड.
जे. ए. एस. बी.	जर्नल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसा. आफ बँगाल.
जेधे.	जेधे शकावली.
जे. पी. टी. एस्.	जर्नल ऑफ दि पाली टेक्स्ट सोसायटी.
जै. अश्वमेध	जैमिनीय अश्वमेध.
झेड. डी. एम. जी.	त्साइटथ्रिफ्ट डेर डॉएटथ्रेन मॉर्ग-ब्लेंडिशन गेझेल शाफ्ट.
टॉ. टॉड.	अँनल्स ऑफ राजस्तान.
डब्ल्यू. झेड. के. एस्.	वीना त्साईटथ्रिफ्ट फ्यूर डी कुंड डेस मॉर्गन लांडेस.
डि. गं.	डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर.
तै. सं.	तैत्तिरीय संहिता.
थर्स्टन	कास्टस् अँड ट्राइव्स ऑफ इंडिया.
पदे.	पदेकृत वनौषधिगुणादर्श.
पीटर्सन.	पीटर्सनचे संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथां-संबंधी रिपोर्ट.
प्रा. को.	प्राचीन कोश.
प्रा. हिंदु.	अध्वरकृत एन्शंट इंडिया.
बाँ. गं. किंवा ग्या.	बाँबे गॅझेटियर.
बाँ. ब्रं. रॉ. ए. सो. ज.	बाँबे ब्रँच रॉयल एशियाटिक सोसायटीज जर्नल.
बील	बीलची ओरिएंटल बायाग्राफिकल डिक्शनरी.
बृ. सं (हिता)	बृहत्संहिता.
बे. गं.	बेळगांव गॅझेटियर.
भ.	भरत नाट्यशास्त्र.
भा.	भावप्रकाश.
भा. भू.	दीक्षितकृत प्राचीन भारतीय भूवर्णन
भा. व.	भारतवर्ष मासिक.
भा. इ. सं. मं.	भारत इतिहास संशोधक मंडळ.
भाग. दश.	भागवत दशमस्कंध.
भार.	भारत = महाभारत.
म. क. च.	महाराष्ट्र कविचरित्र.
म. प्रां. ग्या.	मध्यप्रांत ग्याझेटियर.

म. भा. किंवा महा.	महाभारत.
म. रि. म. वि.	मराठी रियासत, मध्यविभाग.
मा.	माधवनिदान.
मुं. गं.	मुंबई (वॉम्बे) गॅझेटियर.
मु. रि.	मुसुलमानी रियासत.
रंगभूमि.	कुळकर्णीकृत मराठी रंगभूमि.
रसेल व हिरालाल.	कास्टस् अँड ट्राइल्स ऑफ दि सेंट्रल प्राव्हिन्सेस.
रा. खं.	राजवाडे खंड.
वनौ. (गु.)	वनौषधि गुणादर्श.
वा.	वाग्मट.
वाट (वॅट).	वॅटचें कमर्शियल प्रॉडक्ट्स ऑफ इंडिया.
वाड.	वाडसंपादित पेशव्यांच्या राज-निशा.
वा. रा.	वाल्मीकि रामायण.
वि. च.	विल्हणकृत विक्रमांकदेव चरित.
विंटरनिस्झ	विंटरनिस्झचें हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर.
विनय.	विनयपिटक.
वि. विस्तार	विविधज्ञानविस्तार.
वैद्य	वैद्यकृत मध्ययुगीन भारत.
वै. सू.	वैतान सूत्र.
श. ब्रा.	शतपथ ब्राह्मण.
श्री. सू.	श्रीतसूत्र.
सं. क. का. सू.	संत कवि काव्य सूचि.

सभासद.	सभासद कृत शिवाजीची वखर.
सा. द.	साहित्य दर्पण.
सु.	सुश्रुत.
सॅद्रि. र. पू. भा.	सॅद्रिय रसायनशास्त्र पूर्वविभाग.
से. रि.	सेन्सस रिपोर्ट.
स्मिथ	स्मिथचा हिंदुस्थानचा इतिहास.
हिं. वै. को.	हिंदी वैज्ञानिक कोश.

कित्येक प्रसंगी संक्षेपांतील विगमाचिन्हें गाळली आहेत.

या भागांत जेव्हां ग्रिडानिका किंवा एरिए (एनसाक्लोपिडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स) यासारख्या समुच्चय-ग्रंथाचें नांव दिलें आहे तेव्हां त्या ग्रंथांत दिलेल्या वन्यांचा आधारांचा उल्लेख वगळण्यांत आला आहे.

जेव्हां आधारग्रंथाचें नांव दिलें असतें तेव्हां त्यांतील सर्व माहिती किंवा मते आम्हांस मान्य आहेत असे समजू नये. उदाहरणार्थ थर्स्टन सारख्यांच्या जातिविषयक लेखां-विषयी अत्यंत साशंक बुद्धि वाळगीत आम्हां ते लेख वापरले आहेत.

जेव्हां जुन्या ग्याझेटिअरसारख्या ग्रंथांतून माहिती घेतली असते व आंतांल आंकडे मात्र नवीन खानेसुमारीच्या साहाय्याने बदललेले असतात तेव्हां नवीन खानेसुमारीचें नांव प्रत्येक ठिकाणी घातलें नाहीं.

शुद्धिपत्र.

पृ. ५३० ओळ ३४ ' शेणवी ' गाळावा.

पृ. ७३९ मधील ' कोणूर ' व पृ. ७४४ मधील ' कोशूर ' हीं नांवें एकाच गांवाचीं आहेत.

पृ. ७८५ ' कोयार्क लोक ' या ऐवजी ' कोन्याक लोक ' वाचावें.

अं त रं ग प रि च य.

काव्य—कैटा.

हिंदुस्थान—

इतिहास—वै दि क.—काश्यप, कीकट, कुंताप, कुंति, कुत्स, कुरु, कूर्म, कौषातिका ब्राह्मण.

पौ रा णि क.—काश्यप, किकर, किन्नर, किरीटि, किर्मार, कीचक, कुकुर, कुंति, कुंतिभोज, कुंती, कुवेर, कुब्जा, कुंभ-कर्ण, कुमार, कुरु, कुर्युद्ध, कुवल्यापीड, कुश, कुशध्वज, कुशनाम, कुशान, कुशावर्त, कूर्म, कूर्मपुराण, कृतवर्मा, कृति, कृप, कृष्ण, कृष्णद्वैपायन, केशी, केसरी, केसीध्वज, कैकेयी, कैटभ, कौण्डिन्य, कौरव, कौसल्या, ऋतु.

बौ द्ध—कीकट, कुशिनगर, कौशांबी, केक.

प्रा ची न हिं दु स्था न.—किलकिल यवन, कुकुर, कुमार-देवी, कुमारराज, कुशान, कोसल.

उ त्तर हिं दु स्था न व र ज पू त इ ति हा स.—कुंभ, कुंभराणा, कुमारपाल, कृष्णाकुमारी.

द क्षि ण हिं दु स्था न.—किमेदि जमीनदार, किरीटि, कुडाळसंगम, कुब्ज विष्णुवर्धन, कुलशेखर, कृष्णदेवराय, कृष्ण देव होयसळ, कृष्णनाईक वरंगळकर, कोंकण, कोंगाळव, कोंडवीडू गाणदेव, कोरकई.

मु सु ल मा नी.—कुत्वमिनार, कुत्वशहा, कुत्वशाही, कुत्तुदीन-ऐवक, कैकुबाद.

म रा ठे—काशीवाई पेशवे, काशीराज पंडित, कुसुंदवाड, कुसाजी भोसले, कुळकर्णी, कृपाराम, कृष्णराव खटावकर, कृष्णराव बल्लाळ काळे, कृष्णाजी कंक, कृष्णाजी त्रिमल, कृष्णाजी नाईक जोशी, कृष्णाजी भास्कर, केसो भिकाजी दातार, कोठी, कोतवाल, कोन्हेरराम कोल्हटकर, कोन्हेर-राव फांकडे, कोपळ.

इं प्र जी अ म दा नी.—झाडव.

इ ति हा स सा हि त्य.—कीर्तने, कृष्णाजी विनायक सोहोनी.

जातीतिहास—काश्मीरी, काश्मीरी ब्राह्मण, कासार, काहूत, किरात, किरार, किसान, कीचक, कौर, कुकी, कुंज्रा, कुडवकल, कुडाळदेशकर ब्राह्मण, कुडुमी, कुणवी, कुंभार, कुरमवार, कुरमी, कुरवा, कुसवन, कूटमाळी, कृष्णान्वक, केलसी, केवट, कैकाडी, कैकोलन, कैवर्त, कोइरी, कोकू, कोल, कोलघा, कोलन, कोलायन, कोल्हाटी, कोष्टी, कोहली, कोळी, क्युरेपी, कमवंत.

वाङ्मय—

सं स्क्रु त.—काशीनाथोपाध्याय, किलहॉर्न, कुमारिलभट्ट, कूर्मपुराण, कृष्णकवी, कृष्णदत्त, केदारभट्ट, कैयट, कोलब्रुक, कौटिल्य, कौषीतकी.

म रा ठी.—कूर्मदास, कृष्णदशार्णव, कृष्णदासमुद्गल, कृष्णयाज्ञवल्की, केसरीनाथ, क्यान्डी.

बौ द्ध.—कुमारजीव.

जै न.—कुंदकुंदाचार्य.

वं गा ली.—कृत्तिवास.

फा र शी.—किशनचंद, कृष्णदास.

मु स ल मा नी.—कुराण.

इं प्र जी.—बीट्स, कोलेरिज, कौपर.

र शि य न.—क्रोपॉटकिन.

सा मा न्य.—काव्य, कोश.

भाषा—काश्मीरी भाषा, कोंकणी भाषा.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—

मुं व ई इ ला खा, महाराष्ट्रः—कासारबारी, कासेगांव, किक्ली, किन्हई, कुकरमुंडे, कुंडल, कुडें, कुंदगोळ, कुंभोज, कुरकुंव, कुरंगगड, कुसुंदवाड, कुर्ला, कुन्हाडखुर्द, कुलाबा, कुलाबा किल्ला, कृष्णानदी, केंजळगड, केंदूर, केळवे माहीम, कोंकण, कोदूर, कोंडाणें, कोंडाणें किल्ला, कोंदिवटी लेणी, कोपरगाव, कोल्हापूर.

कं नां ट क.—काळहोळ, कितुर, किरगेरी, किरवळे, कुडची, कुडला, कुणकुंबी, कुंतनहसहळी, कुंमारडी डोंगर, कुमठा, कुर्तेकोटी, कुसुगल, केरूर, केळवाडी, कोकटपुर, कोंगनोली, कोटुमचगी, कोड, कोडमगी, कोणूर (कोन्नूर).

गु ज रा थ.—कासलपुरा, कुतियान, कूवा, केसरिया, कोटेश्वर, कोंद्रा.

व डो दे सं स्था न.—कोडीनार.

सिं ध.—काश्मोर, केटी, कोत्री, कोहिस्तान.

म ध्य प्रां त.—किवमरो, कुत्रु, कुरुणाल, कुलुइन्सूर, केळोद, कोटगळ, केटा, केटापल्ली, कोंडका, कोंडगांव, कोरिया-संस्थान.

व न्हा ड.—किनवत, कुटासा, कुन्हा, केळापुर, कौण्डिन्यपुर.

रा ज पु ता ना.—किशनगड, कुंचावन, कुंभळगड, कुंभेर, कुरावर, कुरीलगड, कुंदियन, केकरी, केरवली, केराडी, केसोर-इ-पाटण, केळवाडा, कोंकणपूर, कोटपुतळा, कोटा, कोठारिया, कोत्रा.

म ध्य हिं दु स्था न.—काळीसिंध, कुक्शी, कोठी, कोर्वेड.

सं युः क्त प्रां त.—काशी, काशीपूर, कासगंज, कासिया, काळी नदी, किच्चौचा, किराकत, किरौली, कीरतपूर, कुंच, कुंदा, कुमाऊन, कुलपहार, केदारनाथ, केन, कैमगंज, कैमूर, कैराण, कैसरगंज, कोटद्वार, कोपागंज, कोरा, कोन्हा, कोशी, कोसम.

पं जा व.—कासूर, काळावाग, किउंथल, किलसोमसिंध कुंचपुर, कुंजा, कुठार, कुनिहार, कुल, कुंहरसेन, कैथल, कोट, कोटकपुरा, कोटगड, कोटी.

का श्मी र सं स्था न.—काश्मीर.

ति वे ट.—कैलास.

वं गा ल.—कासीमबझार, किशोरगंज, कुचबिहार, कुतुब-दिया, कुमारखली, कुरसेंग, कुरिग्राम, कुलुहा, कुप्तिया, कृष्णगर, केंदूली, केशवपूर, कोकोबेटें, कोटचांदपुर, कोन्नंग, कोमिल्ल, कोलगांव, कोशी.

वि हार-ओ रि.—किशनगंज, केआंझर, केंद्रापारा, केसरिया, कोनारक, कोल्हाण.

वा य व्य स र ह द.—काळा पहाड, काळावाग छावणी, कुरम एजन्सी, कुरम नदी, कुलाची, कोहंट.

व्र ह्म दे श.—किंडन, किनगिन, किनु, कुंगयोन, कुन्हळ, कोडोंग, क्यविन, क्यवक्कू, क्यैकटो, क्यैकमराव, क्योनपि-आव, क्यौकपदोंग, क्यौकप्यु, क्यौककयी, क्यौकतन, क्यौकता, क्यौक्से, क्यौगोन.

आ सा म.—कोहीम.

है द रा वा द सं स्था न.—काळाचौतरा, किनवत, कुप्तगी, कोंडगल, कोप्पल, कोसगी, कोहीर.

म्है सू र सं स्था न व कूर् ग.—किगगतनाड, कुडलगी, कुनिगल, कुमारधारी, कूर्ग, कृष्णराजपेट, केळडी, कोडचाद्री, कोप्प, कोलार, कोळीप्पाकई, क्काजपेट.

त्रा व ण को र सं स्था न.—किलिमनूर, कोटार, कोला-चल.

म द्रा स.—कासरगोड, क्कीलकरै, कुडवासल, कुंडापुर, कुडालोर, कुत्तालम, कुदरेमुख, कुंदा टेंकडी, कुन्नकुलम्, कुन्नूर, कंजुम्, कुंभकोणम्, कुंभ्रनाड, कुलशेखरपट्टणम्, कुलि-त्तलइ, कुलम, कूडलगी, कृष्णागिरी, कृष्णा जिल्हा, कोइवतूर, कोइलकुंतल, कोकनाडा, कोचीन, कोटगिरी, कोट्टापट्टम्, कोट्ट-यम्, कोट्टूर, कोंडपल्ली, कोंडविडु, कोडैकानल, कोनोल्ली, कोरपूट, कोरिंग, कोलकड, कोलार सरोवर, कोलेगल, कोलेरुन, कोल्लंगड, कोल्लैमलई, कोवेलंग, कोसीगी, किलान, कवील्हानी.

पो तुं गी ज व सा ह त.—कुडाळ.

प्रा ची न.—किंपुरुषवर्ष, किंकिंघा, कुडापरांतक, कुंतल, कुरुजांगल, कुरुपांचाल, कुरुवर्ष, कुरुक्षेत्र, कुशद्वीप, कुशस्थली, केकय, केरल, कोंगू देश, कोसल, कौशांबी, कौच-द्वीप.

आशिया (हिंदुस्थानेतर)—

जा त.—कार्याक लोक.

प्रा दे शि क.—काश्गर, किओटो, किलसैफुल्ल, खीर-थर, कालिंग बेटें, कुत उल आमारा, कुम, कुर्दिस्तान, केईद्वीपसमूह, केला, कैफंगफु, कोकोनॉर, कोरिया, कोलंबो कोहइबाव, कोहलू, केटा, केटापिशीन.

आफ्रिका—

ऐ ति हा स क—कूर.

प्रा दे शि क—कासाला; किबलें, किलिमांजारो, केनिया, केनिया पर्वत, केपकोस्ट, केपटाउन, केपप्रॉविन्स, केरो, कोर्डोफान, कून्स्टान्ड.

यूरोप—

ऐ ति हा सि क—काव्दूर, किचनेर, किर्षी, केटो, कोलंबस, कोलबेर, क्रोपेटकिन.

प्रा दे शि क.—काव्दूर, कॉव्हेंट्री, कॅस्टेलो ग्रंको, कास्पियन समुद्र, काळा समुद्र, किंगटाउन, किंगजलिन, किलॉन, कौफ, कील, कुक्सहवन, केडीझ, केनिलवर्थ, केन्सिगटन, केंब्रिज, कोईब्रा, कोनिगजवर्ग, कोपनहेगन, कोबर्ग, कोरुना, कोर्टेराय, कोलचिस, कोलचेस्टर, कोलोन, कोलोफोन, कोवनो क्यूमी, कॅकौ, क्रॉस्टाट, क्रिसा, क्रीट, केसी, क्वीन्स्टौन.

अमेरिका—

प्रा दे शि क.—किंगस्टन, किट्ससेंट, कौचावंवा, कोलंबस, कोलंबिया, कोलोरेडो, कोस्टारिका, क्यूबा, क्रॉयसेंट, क्रिटो, क्विबेक.

आस्ट्रेलिया—क्वीन्सलंड.

बैद्यक शास्त्र—कास, काळपुळी, काळा आजार, कुष्ठ, कृष्णमूत्र ज्वर, क्लोरोफार्म,

च रि त्र.—कोलिकेर.

वनस्पतिशास्त्र—काश, काशीफळ, किंकरी, किराईत, कुंकुमवृक्ष, कुचला, कुंजर, कुंजुरी, कुटकी, कुडा, कुंभा, कुयली, कुरड्ड, कुसुंवा, कुळिथ, केकती, केणी, केवडा, केशर केळ, कोकंब, कोका, कोको, कोथिंबीर, कोदु, कोळी, कोरफड, कोशिंव, कोष्ठ, कोहळा, कोळिजन.

कृषिशास्त्र—कृषिकर्म.

रसायनशास्त्र—काष्टिन, कायसीन, क्रोमाइट, क्लोरोफार्म

च रि त्र.—केकुल,

पदार्थविज्ञान—केशाकर्षण.

च रि त्रें—किर्चाफ, कुन्डट, केटर, केल्विन, कोइनिग, कोलंब, व्युरी, क्लासिअस,

तत्त्वज्ञान—क्रियावाद.

च रि त्रें—कुमारिलभट्ट, कौट,

ज्योतिषशास्त्र—कृत्तिका, कोल्लम शक.

च रि त्रें—कृष्ण, केप्लर, केशव, कोपर्निकस.

गणितशास्त्र—कोस.

च रि त्रें—कूपाराम, कृष्ण.

धार्मिक व सांप्रदायिक—कीर्तन, कुराण, कूका, कोकिलाव्रत

च रि त्रें—कूमदास, केशव चंद्रसेन, केशवस्वामी, केकरपंथ.

सांस्कृतिक व सामाजिक—कुंदव, कुल, कौल.
च रि त्रें—किड, वेंजामिन.

औद्योगिक व कलाविषयक—कुंकू, कुंभारकाम, कुंद, केशर, कोको, कोचिनील, कोंवड्या, कोळभा, क्रोमाइट.
च रि त्रें—कौन, कप.

शासन व अर्थशास्त्र—कुळकर्णी, कोठी, कोतवाल
च रि त्रें—केअर्नस, कौटिल्य.

कायदेशास्त्र—कोर्ट.

खनिजशास्त्र—कोळसा.

प्राणिशास्त्र—कासव, कीटक, कुत्रा, कृमिसमूह, कोकिल, कोचिनील किडे, कोंवड्या, कोल्हा, कोळी.

अध्यापनशास्त्र—किडरगार्डन.

नाट्यशास्त्र, च रि त्रें—किलोस्कर, कीर्तने, कोल्हटकर

युद्धशास्त्र—किल्लेकोट व तटवंदी, कप.

अर्थनिश्चय—कोम.

ख—खतें

हिंदुस्थान—

इ ति हा सं पौराणिकः—खट्वांग.

म रा ठे—खंडेराव गायकवाड, खंडेराव गुजर, खंडेराव दामाडे, खंडेराव हरि, खंडेराव होळकर, खंडोजी माणकर, खंडो बल्लाळ.

जातीतिहास—खंगार, खंडायत, खंडेवाल.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—

मुंबई ईला खा, महाराष्ट्रः—खटाव, खडकवासले, खडकी, खंडाळा.

गुजराथ—खंडाल.

राजपुताना—खंडेला.

मध्य हिंदुस्थान—खजुराहो.

विहार ओरिसा—खगारिया, खगौल, खंडगिरी, खंडेपरा.

संयुक्त प्रांत—खजुहा, खटौली.

प्राचीन—खझर, खंड.

वनस्पतिशास्त्र—खजुवा, खजूर.

कृषिशास्त्र—खतें.

खनिजशास्त्र—खडक, खडीचा दगड.

औद्योगिक व कलाविषयक—खडीचा दगड, खडीचे काम.

धार्मिक व सांप्रदायिक—खंडोबा.

अक्षराविकास—ख.

वाढ होण्यास वराच तयारीचा काल गेला असावा. इ. स. च्या दुसऱ्या शतकांतील बुद्ध कवि अश्वघोष याच्या काव्यावरून व नाटकांवरूनहि असे अनुमानता येते की, या कवीने पूर्वापर नमुन्यावरहुकूम आपल्या कृतांस मूर्तस्वरूप दिले असावे.

अलंकारशास्त्र व काव्य यांच्या अन्योन्य संबंधाकडे पाहिले तर प्रथम एवढे म्हणता येईल की, भारतीय नाट्यशास्त्र किंवा भामहकृत काव्यग्रंथ या दोहोंचा काल ठरविणे अशक्य आहे. भामहाचा ग्रंथहि अत्यंत जुना असला पाहिजे असे दिसते.

काव्याचे अभिजात युग.—पूर्वअभिजातयुग म्हणजे इ. स. तिसरे व चवथे शतक होय. तंत्राख्यायिका हेंच पंचतंत्राचे अत्यंत जुने स्वरूप असावे. चवथ्या शतकांत भासाची नाटके पुढे आली. वरील दोन ग्रंथ, अश्वघोष व त्याचे समकालीन यांच्या कविता, हालाची सप्तशति व गुणाढ्यकृत बृहत्कथा इत्यादि ग्रंथ, भारतीय काव्याच्या पूर्वअभिजात युगांतील मुख्य ग्रंथ म्हणून गणण्यास हरकत नाही. आंध्रराजे, पश्चिमेकडील क्षत्रप, कुशान राजे व त्यांचे समकालीन, या सर्वांच्या दरबारी वरील वाङ्मयास बहर आला होता असे म्हणावयास हरकत नाही.

इ. स. ३२० मध्ये पहिल्या चंद्रगुप्ताने स्थापिलेल्या गुप्त घराण्याच्या राजवटीत काव्याचे सुवर्णयुग सुरू झाले. इ. स. ३४५ मध्ये असलेल्या समुद्रगुप्तावर राजकवि हरिसेन याने एक प्रशस्ति लिहिलेली आहे व ती अलाहाबाद येथील एका स्तंभावर कोरलेली आहे. तिसरा गुप्तराजा म्हणजे दुसरा चंद्रगुप्त होय. याचे काव्यावर फार प्रेम असे. त्याच्यानंतर इ. स. ४१३ मध्ये पहिला कुमारगुप्त गादीवर वसला. या राजाच्या ४० वर्षांच्या अमदानीत लक्ष्मी व सरस्वती यांच्यातील वैर नाहीसे झाले होते असा लौकिक आहे.

पुढे स्कंदगुप्ताने हूणांचा पराभव केला त्यावेळी, गाझीपूर जिल्ह्यांतील भिलारी गांवा एका स्तंभावर एक शिलालेख कोरण्यांत आला. परंतु इ. स. ४८० मध्ये स्कंदगुप्त वारल्यामुळे गुप्त घराण्याचे वैभव लयाला गेले. त्याचे सर्व शिलालेख इ. स. ३५० ते ५५० या काळांतील असून कालिदासाच्या ग्रंथांचाहि त्यांत उल्लेख आहे. सौमिल व रामिल यांचा काल अनिश्चित असून ते कालिदासाचे समकालीन होते की नव्हते हे अज्ञात आहे. मेन्था (भर्तृमेन्था हस्तिपक) नांवाच्या कवीने काश्मीरच्या मातृगुप्त राजाकरिता ' हयग्रीववध ' नांवाचे काव्य लिहिले आहे. अमरु हा सहृदय व प्रसिद्ध कवि कालिदासाच्या कालाहून फार दूरच्या कालांत झाला नसावा. शूद्रक व विशाखदत्त या नाटककारांचा काल अनिश्चित आहे. मट्टी, भारवीप्रभृति महाकाव्यांचे जनक आणि शतकत्रयकर्ता भर्तृहरि हे इ. स. ६५० च्या पूर्वीच प्रसिद्धीस आले होते, एवढेच या कवीबद्दल म्हणता येईल. वराहमिहिर नांवाचा कवि व ज्योतिषी

इ. स. ५८७ त वारला हे मात्र निश्चित आहे. सहाव्या शतकाच्या उत्तरपादांत सेतुबंध नांवाचे प्राकृत महाकाव्य लिहिणारा किंवा लिहविणारा दुसरा प्रवरसेन राजा, हा काश्मिरास राज्य करीत असे. इ. स. सातव्या शतकाच्या आरंभी दंडी व सुबंधू असे दोन कवी हाऊन गेले यांत शंका नाही.

ऐतिहासिक पुराव्याच्या क्षेत्राकडे वळल्यास प्रथम एका नाटककाराचे नांव सुचते व हा नाटककार म्हटला म्हणजे इ. स. ६०६ ते ६४७ मध्ये होऊन गेलेला व ठाणेश्वर आणि कनोजचा राजा हर्षदेव अथवा हर्षवर्धन हाच होय. कादंबरीकर्ता वाण व वीगागीतात्मक रचना करणारा भावनाप्रधान मयूर कवी हे त्याच्या समकालीन होते. सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत ' शिशुपालवध ' कर्ता माघ हा होऊन गेला असावा. कारण इ. स. ६२५ च्या शिलालेखांत उल्लेखिलेला राजा वर्मलाट, याचा पहिला प्रधान हा माघाचा आज्ञा सुप्रभदेव हा होय. त्यानंतरचा कनोजाधिपति यशोवर्मन् हा वाडमयाचा आश्रयदाता होताच. शिवाय ' रामाभ्युदय ' नांवाचे नाटक त्याने लिहिले आहे असे म्हणतात. नाट्याचार्य भवभूति व ' गौडवाह ' कर्ता प्राकृत कवी वाक्पतिराज हे यशोवर्मन्च्या दरबारी होते. वामनाने उल्लेख केलेला भट्ट नारायण नांवाचा नाटककार फारसा उत्तरकालीन नसावा.

अर्वाची न युगांतील प्रसिद्ध काव्य लेखक.—चिप्पट जयपीड (८०६-८३८) व अर्चिन्तवर्मन् (८५५-८८३) नांवाच्या काश्मिरी राजांच्या अमदानीत राजानक रत्नाकर म्हणून एक महाकवि होऊन गेला. हरिविजय, वक्त्रोक्ति पंचशिका इत्यादि अनेक काव्ये त्याने लिहिली आहेत. नवव्या शतकाचा अस्त व दहाव्या शतकाचा उदय, अशा वाडमयीन संधिकालांत नाटककार राजशेखर होऊन गेला. तो आपणास महेंद्रपद राजाचा शिक्षक व कृष्णशंकरवर्मन् याचा समकालीन म्हणवितो. ११ व्या शतकांत माळव्यातील धारानगरीने वाड्मयासंबंधी मोठे कार्य केले आहे. मुंज राजा (९७४-९९५) हा स्वतःच कवि होता. ' नवसाहस्रकचरित ' हा ग्रंथ लिहिणारा पद्मगुप्त राजकवि होता. मुंजाचा पुतण्या भोज (१०१८-१०६०) याचाहि काव्यास चांगला आश्रय असे. हा राजा वन्याचशा काव्यांचा जनक असून त्याच्या दरबारचा कोणीहि प्रसिद्ध कवि आज आपणास माहीत नाही हे आश्चर्यच आहे. ११ व १२ व्या शतकांत ' वाड्मयभूमि ' म्हणून काश्मिरचा मोठा लौकिक असे. दृश्य काव्य, महाकाव्य व भावनात्मक काव्य लिहिणारा विल्हण (१०७०-१०९०) याने १०६५ त बहुधा काश्मीर सोडले असावे. अनेक दरबारांत प्रवेश करून शेवटी तो पश्चिमेकडील चालुक्य घराण्यातील सहाव्या विक्रमादित्य राजाच्या दरबारी कवि झाला. पुढे त्याच्याकरिता विल्हणाने ' विक्रमांकदेव चरित ' नांवाचा ग्रंथ लिहिला; यावेळी

काश्मिरचा राजा हर्ष (१०८१-१०८९) हा गादीवर होता. क्षेमेंद्र कवि काश्मिरांतच होऊन गेला. त्याने महाकाव्ये व नाटके लिहिली, रामायणमहाभारतांस संक्षिप्त स्वरूप दिले आणि बृहत्कथा व कादंबरी यांना छंदोबद्ध संक्षिप्त स्वरूप देऊन धर्मपर व उपदेशपर अशी अनेक स्फुट काव्ये लिहिली आहेत. त्यानंतर १०६३ व १०८१ च्या दरम्यान सोमदेवाने कथानकात्मक काव्ये लिहिली. काश्मिरचा राजा जयसिंह (११२८-११४९) याच्या राजवटीत मंख कवि होऊन गेला व त्याने ११३५ ते ११४५ च्या दरम्यान श्री-कंठचरित हे महाकाव्य लिहिले. ११४८ च्या सुमारास प्रसिद्ध इतिहासकार कल्हण याने ' राजतरंगिणी ' नांवाचा काश्मिरचा वृत्तांत संकलित केलेला ग्रंथ लिहिला. वाराण्या शतकांतील काश्मीरसारखे काव्याचे दुसरे केंद्र म्हणजे बंगालचा राजा लक्ष्मणसेन याचा दरवार हे होय. त्याच्या आश्रयाने, उमापतिधर, धोई, गोवर्धन आणि गीतगोविंद-कर्ता प्रसिद्ध जयदेव हे सर्व कवी उदयास आले. नैषध-चरित लिहिणारा श्रीहर्षकवि हा वाराण्या शतकाच्या उत्तरार्धात कनोजच्या चयचंद्र व विजयचंद्र या राजांच्या दरबारी आश्रित म्हणून राहिलेला असावा.

आधुनिक भारतीय वाङ्मयांतील काव्यः—भरतखंडाच्या आधुनिक सर्व भाषाप्रकारांत गाणी व कथा असलेले भरपूर वाङ्मय आढळते. लौकिक अथवा रूढ कविता आणि काव्य या दोहोंतील सूक्ष्म भेद समजणे हे मात्र सर्वदाच सोपे नसते. द्रविडी बहुजनसमाजातील सुंदर रूढ गाण्यांपैकी काही गाणी अशी आहेत की, ज्यांना रूढ अथवा लौकिक असे नांव देता येणार नाही. तुळशीदास (इ. स. १५३२-१६२४) याने हिंदी भाषेत स्वतंत्र रीतीने वाल्मिकीच्या आधारें रामायण लिहिले आहे. तुळशीदास-कृत रामायण हे विशिष्ट कव्यपद्धतीचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. कारण त्यांतील सृष्टिवर्णने, काव्यशास्त्रातील ठराविक उदाहरणे पुढे ठेऊन न करितां, प्रत्यक्ष निसर्गाव-लोकनांवेच केलेली आहेत.

काव्याचे आणखी थोडेसे विवेचनः—क्षेमेंद्रकृत सुवृत्ततिलकामध्ये काव्य, शास्त्रकाव्य व काव्यशास्त्र यासंबंधी भेद केलेला आहे. कालिदासाच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेले ' नलोदय ' हे काव्य, काव्यरीतीचे परिणत स्वरूप दिग्दर्शित करिते. त्यांतील कृत्रिम वृत्ते व शब्दच्छल पाहिला की, ते कालिदासाचे काव्य नव्हे ही गोष्ट स्पष्ट होते. ते रविदेवाने लिहिले असावे. रावणवध अथवा सेतुबंध हे प्राकृत महाकाव्य, काव्यरीतीचे दुसरे उदाहरण होय. प्राकृतांतहि या काव्यरीतीचा अवलंब करता येतो, हे ग्रंथकर्त्यास दाखवावयाचे होते असे दिसते. रामकृष्णकृत गोपाळकेलीचंद्रिका या नाटकांत रंगभूमिनिर्देशांच्या ऐवजी काव्यवर्णनेच फार आहेत.

प्रशस्तिः—ही स्तुतिगीते म्हणजे ऐतिहासिक कागद-

पत्रेच होत; एवढेच नव्हे तर कृत्रिम वृत्तांत रचलेली व कधी कधी कृत्रिम गद्यांत लिहिलेली तीं थोटीव काव्येच होत. देवालयार्चे समर्पण व धार्मिक स्मारके यांचा वृत्तांत त्यांत सांगितलेला असतो. प्रथम आशीर्वचन, संस्थापकाची वंशावळ व स्तुति, नंतर स्मारकाचे वर्णन, त्याचे हेतु, नंतर शिलालेखक व उपाध्याय यांचा निर्देश व शेवटी, केव्हां केव्हां मितीचा उल्लेख इतक्या सर्व गोष्टी प्रशस्तिकाव्यांत सांपडतात.

काव्यरीतींत लिहिलेलीं स्तोत्रेः—वरीचशीं स्तोत्रे क्लिष्ट रीतीने लिहिलेली असतात व तीं सर्व बहुधा आधुनिकच आहेत. इ. स. १५९० त पूर्ण झालेले नारायणभट्टकृत नारायणीय हे एक स्तोत्रहि आहे व मोठे काव्यहि आहे. त्याचे दशक पाडले असून विषय भागवतपुराण हा आहे. केरळ देशांत हा भक्तिग्रंथ म्हणून मानला जातो; व कृष्णस्तव केल्याने एका ब्राम्हणाचा संधिवात नाहीसा झाला, अशी लोक-समजूत आहे. १७ व्या शतकांत रामभद्र दीक्षिताने परिणत काव्यरीतींत काही स्तोत्रे केली आहेत. रामचयस्तव, रामवनस्तव, अष्टप्रास अथवा रामाष्टप्रास व वर्णमालास्तोत्र इत्यादि स्तोत्रे त्यांपैकीच आहेत. या काव्यपद्धतीचे चिनी व जपानी कवितेशी वरचे सादृश्य आहे.

महाराष्ट्रीतील काव्यः—महाराष्ट्रील ' उत्कृष्ट प्राकृत ' असे नांव दंडी देतो. हालकृत ' सत्तसाइ ' हा या भाषेतील सर्वांत प्राचीन ग्रंथ होय. ' सेतुबंध ' (किंवा ' रावणवध ') हे सुंदर काव्यपद्धतीने लिहिलेले एक प्राकृत महाकाव्य, बहुधा दुसऱ्या प्रवरसेनाचे किंवा त्याच्या सभेतील एखाद्या कवीचे असेल. महाराष्ट्रीमध्ये लिहिलेल्या एका ग्रंथाचे उदाहरण म्हणून दंडी याचा उल्लेख करतो (काव्यादर्श, १. ३४). नाटकामधील पदे (गाथा) नेहमी याच भाषेतली असतात. गाथांकरितां मुख्यतः महाराष्ट्री योजीत.

महाराष्ट्राचा विचार करतांना हेमचंद्राने जैन महाराष्ट्री-कडे लक्ष पुरविले आहे व तो ' सत्तसाइ ' आणि ' सेतुबंध ' यांतून महाराष्ट्रीची उदाहरणे निवडतो.

या हाल सातवाहनकृत सत्तसाइ (सप्तशती) मध्ये प्राकृत भाषेतील ७०० भावगीतांचा संग्रह आहे. या ग्रंथावरून प्राचीन भारतीयांची प्रेमभाषा चांगली कळून येते. वास्तविक ही गीते लोकप्रिय दिसत नाहीत. तथापि लौकिक काव्याला अनुसरून काव्यकारांनी ही रचिली असावीत. हाल हा केवळ संग्राहक दिसत नसून त्याने या गीतांची मोठ्या कौशल्याने निवड करून त्यांना काव्याची सुंदर छटा दिली असली पाहिजे; त्याने आपल्याहि काही कविता या संहितेत घातल्या असल्यात. एक अशी आख्यायिका आहे की, राजा हाल व त्याचा परिवार यांना काव्यदेवी जी भारती तिने स्फूर्ति दिल्यावर हालाने उपलब्ध असणाऱ्या कवितांतून ७०० कविता निवडून काढल्या.

पुराणांतून आलेल्या आंध्र किंवा आंध्रभृत्य राजांच्या वंशावळीत हाल हा १७ वा राजा म्हणून दाखविला आहे.

आंध्र राजघराण्याला सातवाहन किंवा शालिवाहन असे नांव असून ख्रि. पू. ३ व्या शतकाच्या मध्यापासून इ. स. ३ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत हे घराणें दक्षिणेंत राज्य करीत होते. हाल हा वंशावळीच्या मध्यभागी येतो, त्या अर्थी तो इ. स. शतकांत राज्यावर असावा. तसेंच वरील आख्यायिका खरी दिसते. कारण आंध्र राजांचे बहुतेक सर्व अंकित लेख प्राकृतांत आहेत. विंध्यगिरी व गोदावरी यांचा वारंवार उल्लेख सत्तसाईत येतो. त्यावरून ज्या ठिकाणी आंध्रांनी राज्य केलें त्या दखनच्या ईशान्य भागांत हा संप्रह निर्माण झाला असला पाहिजे असें दिसते.

सत्तसाईच्या कर्मांत कमी ६ निरनिराळ्या प्रती उपलब्ध आहेत. या सर्व प्रतींतून फक्त ४३० कवितांचा आढळतात. थोड्या फार प्रमाणांत एकीकृत स्वरूपांत असलेला याचा मूळग्रंथ कदाचित् पुढील नकलनवीसांच्या हातून केवळ संकलित स्वरूपाचा बाला असेल. मूळ ग्रंथाचा काल इ. स. २ व्या शतकापासून धरतां येईल. म्हणजे सर्व प्रतींत आढळणाऱ्या कवितांनाच फक्त हा काल लागू पडेल. इतर भाग पुढील काळाचा असला पाहिजे यांत संशय नाही. तथापि महाराष्ट्री भाषेंतील हा सर्वांत जुना ग्रंथ होय.

सत्तसाईतील प्रत्येक खंड सामान्यतः एक पूर्णपद म्हणतां येईल; कांहीं कांहीं ठिकाणी २।३ खंड मिळून एक पद वनलें आहे. यांत अगदी थोड्या शब्दांत एखादी मनःस्थिति चित्रित केली आहे; किंवा एखादी तक्रार सांगितली आहे किंवा प्रेमानंद वर्णिला आहे. प्रवासाला गेलेल्या नवऱ्या-वद्दल शोक करणारी स्त्री तर वारंवार दिसते; तसेंच नवरा किंवा बायको मरण पावल्यावद्दलचा शोक, गुप्त प्रेम, प्रणयी-जनांची भांडणे, मुलाला पहिल्याने दांत आल्याचें पाहून झालेला आनंद इत्यादि निसर्गाचें वर्णनहि मधून मधून येतें. “भटकणाऱ्याला जसा त्याच्या सावलीचा उपयोग त्याचप्रमाणें कृपणाला त्याच्या संपत्तीचा उपयोग असतो,” यासारख्या बोधप्रद म्हणी या ग्रंथांत आढळतात. [विंटरनेझ]

मराठी काव्य व प्राचीन कविः—मराठी भाषा उत्पन्न झाली तरी तिच्या प्रथमकाळांत कोणत्याहि प्रकारची भारदस्त ग्रंथरचना करणें ती संस्कृतांत करीत. त्याकाळीं सार्वलौकिक भाषा ही संस्कृत असल्याने असें होणें साहाय्यकच होतें. देशी भाषांचा पुरस्कार प्रथम ब्राह्मणांनीं किंवा देशी राजांनींही केला नाही. कां की, ते सार्वराष्ट्रीय ब्राह्मणी संस्कृतीचे अभिमानांनी असत. बंगाल्यांत बंगाली भाषेचा पुरस्कार सुसुलमानी राजांनीं केला. निरनिराळीं संप्रदाय व पाखंडें ब्राह्मणांच्या तावडींतली जनता आपल्या तावडींत घेण्यासाठीं देशी भाषांचा आश्रय करीत त्यामुळे बौद्धांनीं पाली, जैनांनीं अर्धमागधी व महानुभावानीं मराठी भाषांचा आश्रय केला. त्यापूर्वींही कदाचित् मराठी भाषेंत पद्य ग्रंथ झाले असतील, कारण ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीं मराठी ही निदान २०० वर्षे तरी अस्तित्वांत आली असली पाहिजे; त्याशिवाय

एकाएकी ज्ञानेश्वरीसारखा अभिजात भाषेत ग्रंथनिर्माण होणेंच शक्य नाही. परंतु आज त्यांपैकीं मुकुंदराजांच्या नांवावर खपणाऱ्या ग्रंथांशिवाय इतरांचे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ. चोसा, तुकाराम, रामदास, मेरोपंत या संतकवींनीं संस्कृतांतील अगम्य ज्ञान खालच्या वर्गांतील समाजास सरसकट खुलें केलें. या मंडळीनें “मराठी भाषा ही संस्कृतपेक्षां हलकी नसून तिच्या बरोवरीची आहे, मग मराठींत ग्रंथरचना कां करूं नये” अशा अर्थीचे प्रश्न विचारले आहेत. त्यांच्या कार्लीहि पंडितांचा एक वर्ग असून तो मराठींत काव्यरचना करणें हलकें समजत असे. अशा पंडितांची निर्भत्सना या संतकवींनीं केलेली आहे. “दूध सुवर्ण चषकांतून प्राशन केलें काय किंवा तांब्याच्या मांड्यांतून प्यालें काय, दुधाच्या गोडींत काय फरक पडणार ? माझा मराठा वेल पैजेनें अमृतासहि जिकेल, त्यास नावें ठेवणार मत्सरी व आग्रही होत, भल्यानें हे मराठी पाहों नये असें म्हणणारे मूर्ख असून त्यांना या परमार्थसुखाची सोय कशी समजणार, इत्यादि अभिमानाचे उद्गार यांच्या ग्रंथांत आढळतात.

काव्यग्रंथाचें विवेचन आणि पद्यग्रंथांचा इतिहास या दोन्ही गोष्टींचें पृथक्करण येथील काव्यविवेचकांनीं चांगलें केलें नाही. धार्मिक किंवा भक्तिपर काव्य वगळलें असतां मराठी भाषेंत चांगलें काव्य फारच थोडें आहे. ज्ञानेश्वराची ज्ञानेश्वरी, किंवा अमृतानुभव, वामन पंडिताची यथार्थदीपिका यांना काव्यग्रंथ म्हणणें म्हणजे काव्यग्रंथाच्या स्वरूपाचेंच अज्ञान प्रदर्शित करणें होय. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे मराठींत कांहीं भक्तिपर काव्य आहे, संस्कृत काव्याचीं रूपांतरें झालीं आहेत. तीं रूपांतरें तयार करतांना काव्योत्पादन हा मुख्य हेतु नसून धार्मिक लोकशिक्षण हा मुख्य हेतु होता; आणि काव्य केवळ गाड्याबरोबर नळ्याला यात्रा या नात्यानेच आलें आहे. काव्येतर ग्रंथांत काव्य उत्पन्न झालें असेंच ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथांतील काव्यस्वरूपी सुंदर स्थलांविपर्यी म्हणतां येईल. रामदासाच्या मनाच्या श्लोकांत काव्य आहे. पण दासबोधांत ते थोडेंच आहे. महिपतीचीं भक्तचरित्रें वाचलीं असतां त्यांत कांहीं काव्यस्थलें सांपडतील. पण त्या चरित्रांस काव्य म्हणण्यास जर जागा असेल तर ती मुख्य ही कीं जे दोष चरित्रांत चालवयाचे नाहीत पण जे काव्यांत चालतात, ते दोष ज्या अर्थी महिमतीच्या चरित्रसमुच्चयांत आहेत त्या अर्थी महिपतीच्या कृतीस काव्यच म्हटलें पाहिजे.

इंग्रजीपूर्वींच्या मराठीतील खरी स्वतंत्र काव्यरचना म्हणजे लावण्या, पोंवाडे वगैरे होत. जेथें धार्मिक विषय परंतु धार्मिक बुद्धिहि अप्रधान आहे अशा कृतींनाहि काव्य म्हणतां येईल. अशामध्ये राधाविलास, राधाभुजंग, चंद्रावलीवर्णन इत्यादि काव्ये मोडतील. भाषांतरें करतांना काव्यहेतु मनांत धरून करतांना केलेल्या दुसऱ्या कृती म्हटल्या म्हणजे

विल्हणचरित्र (चौरपंचाशिकेचे रूपांतर) व विठ्ठलाची रस-मंजरी ह्या होत. एकंदरीने पहातां मराठीतील काव्य-वाङ्मय म्हणजे उष्ट्रे आणि भिकार होय यांत शंका नाही. सुशिक्षित श्रृंगारिक वाङ्मय अलीकडच्या मासिकांतील भीत भीत प्रसिद्ध केलेल्या पद्यांशिवाय मराठीत नाही. आणि आहे ते अगदीं कनिष्ठ प्रतीचे आहे. भावना सुशिक्षित होऊन त्यांचा विकास ज्या समाजांत नाही त्या समाजांत खरे प्रेमवाङ्मय कोठून दृष्टीस पडणार. पोंवाडे देखील निरुद्ध अशा लोकांनीच लिहिले असल्यामुळे त्यांत कवित्व जरी मधून मधून दृष्टीस पडले तरी ते आजच्या वाङ्मयप्रेमी वर्गावर छाप टाकील असे नाही, आणि मोठमोठालीं चांगलीं काव्ये मराठीत झालींच नाहीत. इंग्रजी राज्यांतील ज्या मराठी काव्यांत कांहीं कवींचे कौशल्य दृष्टीस पडते, आणि ज्या कवींचा दम जगास्त वेळ टिकला असें दिसते अशीं नांव घेण्याजोगी मराठी काव्ये आमच्या मते दोनच आहेत. एक चिंतामणिपेठकरांचे गंगावर्णन आणि दुसरे टिळकाचे एक वनवासी फूल हीं होत. काव्यांचे विषय शोधण्यांत स्वातंत्र्य, जन्मभर काव्याचा हव्यास विविध प्रकारचा अनुभव या गोष्टींचा लाभ महाराष्ट्रीय कवितेस कधींच प्राप्त झाला नाही. आणि आजपर्यंत झालेलें मराठी वाङ्मय सर्व जळून जरी गेलें तरी जगाचे काव्यनाश या दृष्टीनें कांहीं एक नुकसान व्हावयाचे नाही. झालें तर ते मापेचा इतिहास, खुटलेल्या राष्ट्राच्या मनस्थितीचे व ज्ञानमर्यादेचे उदाहरण व स्त्रीशूद्रांच्या धार्मिक शिक्षणासाठीं झालेल्या प्रयत्नाचा इतिहास या नात्यानेंच होईल. मराठीतील बरीचशी प्रसिद्ध झालेली अर्वाचीन कविता पंचविशीच्या आंतल्या पोरानीं लिहिलेली आहे व त्याच मंडळींनीं थोड वयांत कवितारचनेचा क्रम टाकून दिला आहे.

आतां पद्यरूपी ग्रंथांची व कृतींची थोडीशी हजेरी घेऊं व ती घेतांना ज्या ग्रंथामध्ये थोडथोडे काव्य स्वरूप आलें आहे त्यांचा व त्या स्थलांचा उल्लेखहि करूं.

प्रथम पंचतंत्रादिक लौकिक कथा वन्याच प्राचीन काळीं मराठीत काव्यरूपानें उतरल्या असाव्यात असें दिसते. पुढें दहाव्या शतकांत श्रीपतीनें रत्नमाल ग्रंथ तयार केला. हा मराठी आद्यकवि होय. त्यानंतर मुकुंदराज यांनीं विवेकसिंधु व परमामृत वगैरे ग्रंथरचना केली. मुकुंदराजांनीं संस्कृतांतहि (दशोपनिषद्भाष्य, विवेकसिंधु, ग्रंथराज वगैरे) काव्यरचना केली आहे. मराठीत ग्रंथरचना करणें हें आपण एक धाडस करीत आहों असें खुद्द मुकुंदराजसहि वाटत असावे. मुकुंदराजांची कविता साधी आहे. यानंतर हेमाद्रीनें मेस्तकें रचिलीं. कामराज नांवाच्या एका कवीच्या उल्लेखावरून तीं पद्यांत असावीं असें दिसते. या सुमारासच ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी निर्माण झाली. मराठी वाङ्मयांत ज्ञानेश्वरीची योग्यता विशेष आहे. पुष्कळशा विद्वानांच्या मते तिच्यासारखा गीतेचा अर्थ

सुलभ करणारा दुसरा ग्रंथ अद्याप निर्माण झाला नाही. जुन्या शब्दांचें दुर्बोधत्व एकीकडे ठेविल्यास सरस दृष्टांत व भाषेचे मधुर स्वरूप याहीकरून ग्रंथ इतका खुलविला आहे की, तो वाचते असतां, वाचकांची आपोआप ग्रंथाशीं तन्मयता होते. सहाशें वर्षे झालीं तरी अद्यापि याची छाप महाराष्ट्रावर वसलेली आहे. ज्ञानेश्वरांचा अमृतानुभव ग्रंथहि उत्तम आहे. मात्र मापा थोडी जास्त कठीण आहे. मुक्तावाईचे ताटीचे अभंग मधुर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. नामदेवांचे सारें कुटुंबच कवी होते. त्याचे व जनावाईचे अभंग लडिवाळपणाचे आहेत. व त्यांत वात्सल्यरस बराच आढळतो. यांच्या अभंगांनीं विठ्ठलभक्ति समाजांत जास्त पसरली. नामदेव व तुकाराम यांचे अभंग वारकऱ्यांच्या तोंडीं फार आहेत. तुकारामाच्या अभंगांत सडेतोडपणा व कवीस शोभण्यासारखा आवेश जास्त आढळतो. लोकांनां शिकवणूक देतांना शिव्या देण्याची खोडहि तुकावांनां होती. खरोखर पाहिलें तर, आमच्या कवींच्या या प्रेमळ भक्तीच्या जोरावर मराठीत उत्तम काव्य निर्माण झालें आहे. चांभा कवीची भाषा ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांच्या दरम्यानची असल्यानें तिला ठाकठिकपणा येत चालल्याचें व संस्कृताचें सांनिध्य जुटून तिनें मराठीस विशेष जवळ केल्याचें आढळतें. एकनाथांची भाषा अधिक सुशिक्षित आहे. ते स्वतः पंडित होते. त्यांच्याच प्रमाणें वामनाची व मोरोपंतांची भाषा आहे. फरक काय तो तत्कालीन भाषेच्या जुन्या व नव्या वळणाचा आहे. मोरोपंत व मुक्तेश्वर यांत मोरोपंतांची भाषा जास्त ठाकठिकीची आहे. मोरोपंतांनां, त्यांच्या आधींच्या सर्व कवींच्या काव्यांचा भरपूर उपयोग करून घेतां आला त्यामुळे त्यांचें काव्य ठाकठिकीचें व ठळें आहे. मोरोपंतांनां स्वराज्यांत काव्य करण्याचे भाग्य लाभलें होतें हें विशेष आहे. पारतंत्र्यांत इतर वृत्तींप्रमाणें काव्योत्पादनशक्ति अगर वृत्तीहि जोमानें उदय पावत नाही. सारांश मोरोपंत म्हणजे मराठी साम्राज्यांतील एक नमुनेदार कवि होय असें म्हटल्यास वावगे दिसणार नाही. एकनाथांची भाषा ज्ञानेश्वरानंतरच्या तीनशें वर्षांची असल्यानें बरीच ओळखीची दिसते. नाथांच्या भागवताच्या व भावार्थरामायण वगैरे कथानकविषयक काव्यांच्या भाषेत थोडा फरक आहे. पहिल्यांत भाषा सोपी आहे तर दुसऱ्यांत ती अवघड आहे. याचें कारण कदाचित् असें असूं शकेल की, वेदांताचें लोण अगदीं खालच्या वर्गापर्यंत नेण्याचें काम करावयाचें असल्यानें भागवत सोप्या भाषेत रचिलें गेलें असावे. मराठी निरूपणात्मक काव्यांत ओवी हा छंद विशेष रूढ आहे. याचें कारण तो सुलभ असून (संस्कृतांतील अनुष्टुपप्रमाणें) सहज समजणाराहि आहे. अध्यात्म-वाङ्मयांत बहुतेक संत कवींनीं हाच छंद उपयोगांत आणिला आहे. ओवीछंदांत काव्याचें चमत्कारित्व फारसें दृष्टीस पडत नाही; त्यास निरनिराळ्या वृत्तांची जरूरी असते. तरी

पण मुक्तेश्वर, श्रीधर, वामन व एकनाथ यांनी ओवीवद्ध काव्यांत चमत्कारित्व व मनोहरित्व आणिले आहे. एकनाथाने आख्यानवाङ्मयावर विशेष भर दिला; त्यानेच याचा पाया घातला असे म्हणण्यास हरकत नाही. याच्या वेळच्या चिंतामणी कवींचे ध्ववाख्यान गोड आहे. असलीं त्रोटक परंतु रसाळ काव्ये वामन, रघुनाथ पंडित वगैरे कवींचींही आहेत. एकनाथकालीन एक ख्रिस्त-पुराण म्हणून (टीफनचा) ग्रंथ आहे. त्याची भाषा एकनाथापेक्षां सोपी आहे. याचे कारण विषय कथेचा व ग्रंथ साधारण लोकांकरिता लिहिलेला हे असवे. मुक्तेश्वरास काव्य करण्यास वेदान्तपंथ किंवा वारकरीपंथ वगैरे कारणीभूत न होता स्वयंस्फूर्तीने त्याने काव्यास प्रारंभ केला. तो कोणत्याही संप्रदायाचा नव्हता. कवींचे काम लोकशिक्षण-विषयक किंवा मनोरंजक विचार अगर कथा, सृष्टीतील विषयांची तादात्म्य पावून स्वयंस्फूर्तीने गौरवून सांगण्याचे असते. त्या दृष्टीने मुक्तेश्वर हा उत्तम कवि होऊन गेला. त्याची भाषासरणी प्रौढ, मनोरम, प्रासादयुक्त आणि व्यवस्थित आहे. त्याने सृष्टिवर्णन चांगली केलेली आहेत. याच्या वेळेपासून मराठी भाषा काव्यांगणांत जोराने पुढे सरसावली. याने सरस व विपुल अलंकार योजून मराठी कवितेच्या अंगावर बहुत अलंकार चढविले. याच्या काव्यांत महाकाव्ये, आख्याने व विणाकाव्ये हीं दृष्टोस पडतात. श्रीधराला रूपकाची फार आवड होती; याचे व महिपतीचे काव्य मुक्तेश्वराच्या खालच्या दर्जाचे असूनही लोक ते फार वाचतात याचे कारण ते लहान लहान कथात्मक आहे हे होय. रामदासस्वामी यांचा कांही निराळाच पंथ होता. वास्तविक ते कोणत्याच पंथाचे अनुयायी नसल्याने त्यांचे ग्रंथ बहुतेक स्वतंत्र वृत्तीचे आहेत. रामायणादि थोडे अपवाद सोडल्यास, त्यांची सारी कविता लोकशिक्षण विषयक आहे. कोमल, मधुरपणा वगैरे त्यांत न आढळतां निसर्गाचा व सत्याचा नितांत कठोरपणा व तेजस्वितेचा अनुभव त्यांत सांपडतो. असल्या राजकारणी पुरुषाच्या काव्यांतून विचार आढळतात पण भाव थोडेच आढळतात ! तरी पण काव्य, वात्सल्य, अद्भुत, भक्ति व रौद्र हे रस त्यांच्या काव्यांत कांही ठिकाणी आढळतात. त्यांनी घालून दिलेल्या कित्याचे वळण वळवून काव्य उत्पन्न करणारा कवि त्यांच्या पश्चात् अद्यापर्यंत एकहि झाला नाही असे कांहींचे म्हणणे आहे. पण कवि नात्याने रामदासांची किंमत फारशी मोठी नाही. आनंदतनय यांची भाषा सार्थी आहे. अमृतरायांची कविता चटकदार व मनोहर असून भाषा प्रौढ दिसते. याचा कटाव जर एखाद्या उत्तम हरिदासाच्या तोंडून ऐकला तर श्रोते तन्मय होऊन जातात. वामन हा संस्कृत पंडित असल्याने त्याच्या काव्यावर संस्कृताची व पांडित्याची छाया पडलेली आहे. याची पौराणिक आख्याने चांगली रसभरित आहेत; वाणी जोरदार, ओजस्वी

व प्रौढ आहे. स्वभावोक्ति सर्वत्र आढळते. मोरोपंतानां मराठी भाषेवर जितके उपकार केले तितके दुसऱ्या कवीने केले नाहीत. त्याने कथानके जरी जुनीं घेतलीं, तरी त्यांतील कोव्या, विचार व त्यास लाविलेले वळण नवीन आहे. मराठी कवितेत संस्कृत शब्दांचा उपयोग करतांना कधी कधी अतिरेक केला आहे. त्याची कविता म्हणजे एखाद्या राजाची सर्वांगसुंदर, नाजूक, बहुमोल अलंकारादि आभरणांनी युक्त व बहुविधकलाकुशल प्रौढ वयाची तरुणी होय. शब्दगौरव, भाषेची प्रौढी, रसानुकूलता भरपूर अलंकार, काल-व्यक्ती-प्रसंग यांना अनुसरून वर्णने, मुख्य सूत्र न सोडतां थोडक्यांत पुष्कळ अर्थ आणणे हे याच्या काव्याचे विशेष आहे. अर्थगौरव, पद-लालित्य, माधुर्य, ओजस्वित्वा हे याच्या कवितेचे मुख्य गुण आहेत.

मोरोपंतानंतर लक्षांत घेण्यासारखे कवी म्हणजे शाहीर होत. यांत रामजोशी, परचुराम, अनंतफंदी, होनाजीवाळा व प्रभाकर हे मुख्य होत. यांच्या लावण्या देवांवर, उपदेशपर व अध्यात्मिक अशा थोड्या असून श्रृंगारपरच जास्त असत. भाषेच्या दृष्टीने या चांगल्या आहेत. कित्येकांची भाषा अत्यंत गोड व उदात्तवर्णनपर आहे. या लोकांनी पोवाडेहि केले आहेत. ते बहुतेक ऐतिहासिक प्रसंगांवरील असल्याने वीररसप्रधान असतात. मराठी पद्यवाङ्मयाला (समर्थरामदास सोडून) राजकीय उलढालाची वार्ता हि नाही; ती उणीव पोवाड्यांनी भरून काढिली आहे. पोवाडे व लावण्या हे उत्तमकाव्य होय. काव्यांत पदे म्हणून जो भाग आहे त्याचा उपयोग कीर्तनांत व मनोरंजनार्थ गाण्यांत किंवा प्रसंगविशेषी मनाच्या प्रक्षुब्ध स्थितीत होतो. मनोवृत्ती हालवून सोडणारे हे एक काव्याचे छोटेंसे अंग आहे. वायकांचीं गाणी ही काव्याची एक वाजू आहे. या वाजूने मराठी भाषेचे जुने स्वरूप व त्यातील कोमल रसांचा सांठा आजपर्यंत कायम ठेविला आहे.

संस्कृत काव्यांत सर्वसाधारण वृत्त म्हणजे अनुष्टुप छंद होय. तसें मराठी काव्यांत ओवी व अमंग होत. ज्ञानेश्वरीची ओवी साडेतीन चरणी आहे तर एकनाथाची ओवी साडेचार चरणी (क्वचित पांच चरणी) आहे. पुढील कवींनी एवढी लांब ओवी न ठेवितां चार चरणी योजलेली आहे. ओवी व अमंग यांत फार थोडा फरक आहे. धनाक्षरी हे वृत्त तालावर म्हणण्याचे आहे; हे चार ओव्यांचे मिळून बनते. कटाव हे सुद्धा तालावर म्हणतात; याला नियमितपणा नाही. जवळ जवळ हे एक लांब गद्यच होय. हरिदासांच्यामुळे हे कटाव फार लोकप्रिय झाले. श्लोक या वृत्तांत पुष्कळ प्रकार आढळतात; पैकीं समर्थीचे आवडते (मनाच्या श्लोकांत याजिलेले) मुंजगप्रयात हे एक होय; ते सुसुलमानां करिमा वृत्तासारखेच आहे. दिंडी व साकी हीं वृत्ते गायनाच्या

अजुरोधानें मुद्दाम बसविलेली आहेत. ही अभंग व ओवी यांसारखीच शुद्ध मराठी वृत्त आहेत.

मानभार्वा पंथांत ज्ञानेश्वराच्या नंतर कांहीं ओवीवद्ध ग्रंथ तयार झालेले आढळतात परंतु ते थोडे आहेत व आहेत तेहि प्रसिद्ध झालेले नाहीत त्यामुळे त्याबद्दल कांहीं विधान करितां येत नाही. [महाराष्ट्र सारस्वत; मराठी भा. घटना.]

आधुनिक कवीः—रा.न.चि.केळकर यांनी बडोदे येथील दहाव्या मराठी साहित्यसंमेलनांत (स. १९२१) अध्यक्ष म्हणून केलेल्या भाषणावरून पुढील मजकूर घेत आहो. 'एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत, इंग्रजी अमल महाराष्ट्रांत दड झाल्यावर समाजांत विलक्षण क्रांति घडून येऊन नानातन्त्रेचे स्थितिभेद, मतभेद व रुचिभेद अस्तित्वांत आले. या बहुविध परिवर्तनांचें पूर्ण निदर्शक असेंच आधुनिक कवितेचें स्वरूप आहे. सांप्रतच्या कवींपैकी कांहींची कविता जुन्या धर्तीची व कांहींची (इंग्रजी) भाषांतराची व रूपांतराची बनली; हे प्रयत्न वरेच सफल झाले. या कारणामुळे भाषारचना व विषय यांचें वैविध्य आधुनिक कवितेंत अतिशय दिसून येतें. पुराणकथांचें विवेचन व अध्यात्माचें निरूपण यांबरोबरच आगगाडीतील प्रवास व उडणारी म्हातारी देखील या कवितांत आढळते. कुरंदवाडकर, लेंमे व दासगणू यांची कविता जुन्या थाटाची आहे, तर मोगरे, टिळक व केशवसुत यांची कविता पोप, वर्डस्वर्थ किंवा ब्राउनिंग या इंग्रज कवींच्या वळणाची आहे. मुजुमदार, भिडे, लेले, पांगारकर, आगाशे व अनंततनय यांच्या रचनेचें मोरोपंती वळण; मोगरे, चंद्रशेखर व लेंमे यांची कांहींशी संस्कृतप्रचुर परंतु डौलदार व रमणीय श्लोकपद्धति; माधवानुज, सुमंत, नागेश व माधव यांची सफाईदार रचना, चिपळूणकर, विनायक यांची सहज-मधुर साकी, तुकारामी व श्रीधरी थाटाचे टिळकांचे अभंग, ओवी, केशवसुत व ठोमरे यांची विषयानुरूप तुटक, ओजस्वी व परिणामकारक नवीन वृत्तयोजना; तांबे व दत्त यांची लावणी पदांच्या धर्तीवरील हृदयंगम कवनें गोविंदाग्रज व रेंदाळकरांची ललित नादमधुर पण कृत्रिम भाषा आणि टेकाडे व वेहरे यांच्या वाणीतील तडफ हे सर्व विशेष आधुनिक कवितेला शोभादायक आहेत. तिचें हें स्वरूप जसे वैविध्यपर तसेंच चमत्कृतिजनक व आनंददायकहि आहे. या कवींपैकी भाषांतरकार कवि वरेच आहेत. केवळ स्वतंत्र अशी कविता फक्त लेंमे, खरे, चंद्रशेखर विनायक कोल्हटकर, गोविंदाग्रज व ठोमरे यांचीच म्हणतां येईल. संस्कृत व इंग्रजीप्रमाणेंच आतां बंगाली, ऊर्दू व क्वचित् गुजराथी आणि फ्रेंच या कवितांचीहि भाषांतरें होऊं लागलीं परंतु यांत दोष असा आहे की, याचा परिणाम कवींच्या प्रतिभेवर होतो. स्वतंत्र कृति प्रसवावयाला समर्थ असलेली या कवींची प्रतिभा परावर्तनाची दुष्ट संवय जडल्यामुळे पुष्कळदां शिथिल किंवा नष्ट झाल्याचें आढळून येतें. सध्या चालू असलेला हा भाषांतराचा प्रघात पाहिला म्हणजे प्राचीन कवींप्रमाणें

अर्वाचीन कवीहि कोणत्या ना कोणत्या तरी सारस्वताचे भक्त वनून नेहमीं परभूतच रहाणार कीं काय असें भय वाटतें.

“वाणकाव्य” हा आधुनिक कवितेचा एक अत्यंत महत्वाचा विशेष आहे. ही अभिनव पद्धति केशवसुतांनीं मराठींत प्रथम सुरू केली. गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत जो मराठी कविता लिहिली गेली, ती बहुतेक या केशवसुती वळणाचीच आहे. त्यामुळे या काळाला केशवसुताचें युग असें कांहीं जण म्हणतात. या काळांतील ही कवितावरील वृत्ति व स्फुटगीतात्मक अशी आहे. हृदयंगमता हा काव्याचा मुख्य गुण या वाणीगांवांत जसा आढळतो तसेंच त्यांत थोडेंवहुत नादमाधुर्यहि आढळतें. केशवसुत, टिळक व विनायक यांचीं काव्ये भावनोद्दीपक जास्त आहेत. हल्लींची दुसरी महत्वाची रचना चतुर्दशक ही होय. परंतु हा प्रकार मराठी वाचकांना फारसा रुचलेला अगर कवींना साधलेला असा दिसत नाही. हल्लींच्या कवींत कांहीं दोषहि आढळतात. वृत्तशैथिल्य, गांवढळ शब्दांची योजना, ग्राम्य रचना व विचार, अर्थशून्य शब्दरचना, अनिवार निरंकुशपणा वगैरे हे दोष होत. यामुळे मराठी कवितेंत ही सदोष व शिथिल रचना रुढ होण्याचें भय वाढत आहे. होतकरू कवींना भाषासौंदर्याची व रचनेच्या टाकठिकीची परवा वाटेनाशी झाली आहे. आधुनिक कवितेच्या या दोषांची छाननी रसिक टीकाकारांकडून अवश्य झाली पाहिजे.

टीकात्मक वाङ्मय.—मराठी कवितेवर हें वरेंच उत्पन्न झालें आहे. तथापि त्यांतल्या त्यांत महत्वाचे ग्रंथ थोडेच आहेत. संतकवींची मराठी यादी संतकवि काव्यसूचि ही होय. टीकात्मक वाङ्मयाची वरीचशी नोंद महात्मा श्री य. वा. ड. म. य. सूचीमध्ये सांपडेल. संतचरित्रें महिपतीनें प्रथम गाडलीं. याशिवाय अनेक कवींनीं समकालीन किंवा पूर्वकालीन कवींच्या प्रशस्ती लिहिल्या आहेत. कविचरित्राचा एक संग्रह रा. ज. र. आजगांवकर यांनीं लिहिला आहे. पण तो वराच काळजीपूर्वक पुन्हां तपासला पाहिजे.

ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मोरोपंत, तुकाराम व रामदास या कवींच्या चरित्रांवर इतर कवींपेक्षा अधिक वाङ्मय उत्पन्न झालें आहे. ज्ञानेश्वरावर भिंगारकरांचा व मोरोपंतांवर पांगारकरांचा व्यासंग विशेष आहे. वामन पंडितावर विद्याधर वामन भिडे यांचे परिश्रम झाले आहेत. त्यांत त्यांनीं यथार्थ-दीपिकेचा कर्ता वामन व राधाभुजंगाचा कर्ता वामन या दोन निरनिराळ्या व्यक्ती आहेत असें मांडलें आहे. राजवाडे यांनीं दासबोधाचें पृथकरण चांगलें करून त्यांतील विचारप्रणालि सुलभ तन्हेनें खुली करण्याचा प्रयत्न केला आहे. देशभिमान महाराष्ट्रीय कवीस होता असें सिद्ध करण्यासाठीं पांगारकरांनीं एक लेख १९०३ च्या सुमारास केसरींत प्रसिद्ध केला होता; मोरोपंतांवर चिपळूणकर व हंस यांचे निबंध प्रसिद्ध आहेत. अनेक टांकलेख पहातां असें दिसून येईल की, मराठी कविकृतीचें काव्य या

दृष्टीने परीक्षण करण्याच्या बाबतीत टीकाकारांनी फारसे काशल्य दाखविले नाही. व विशिष्ट ओळी उद्धृत करून, “अहाहा ! या किरी मजेदार आहेत” असे उद्गार काढण्यापलीकडे टीकाकारांची मजल फारशी गेली नाही.

एकंदर जगाचा काव्योदधि पहाण्यास येथे अवकाश नाही. तथापि येथे एवढेच सांगता येईल की निरनिराळ्या देशांत व निरनिराळ्या काळांत आव्योत्पत्ति प्राचीन मथावर्णन, भाक्ति देशभाक्तिप्रवर्तन, इत्यादि हेतूने झाली आहे व अनेक काव्ये एकीकृत होऊन अनेक प्रसंगी महाकाव्ये निर्माण झाली आहेत (महाकाव्य पहा.)

काव्हूर—हा प्रसिद्ध इटालियन मुत्सद्दी ता. १८१९-२० रोजी ट्यूरिन येथे जन्मला. याचे घराणे फार जुने असून याचा मूळपुरुष १२ व्या शतकांतला कोणी संक्सन योद्धा होता असे म्हणतात. काव्हूरच्या बापाचे नांव मार्किस् मिचेल असे होते. काव्हूरची आई जिनेवाकडील एका सरदार घराण्यातील होती. ही दोघीहि पिडमॉंटचा गव्हर्नर प्रिन्स वॉर्जेस याच्या खासगीकडे असत (प्रिन्स वॉर्जेस हा नेपोलियनचा मेहुणा होय). काव्हूर हा दहा वर्षांचा असतांना ट्यूरिन येथील लष्करी शिक्षणाच्या शाळेत दाखल झाला. तो वयाच्या सोळाव्या वर्षी कॉलेजांतून बाहेर पडला. यापुढे त्याने पांच वर्षे लष्करी नोकरीत घालविली. फुरसतीच्या वेळी याने इंग्रजी भाषेचा अभ्यास केला. उदारमतवादी असल्याने एकतंत्री राज्यपद्धति आणि भिक्षुकशाहीविरुद्ध तो होता. मतप्रदर्शनाच्या कामी तो धोरणी नसल्यामुळे प्रथम प्रथम त्याच्यावर पोलिसचा डोळा असे. तो अद्यापि लष्करी अधिकारी असल्याने मंडळाचा संभासद नव्हता. शिवाय बंडाळी करण्यास त्या वेळचा काळ योग्य नव्हता असे त्याला वाटे, परंतु चार्लस आल्बर्ट हा गादीवर आल्यानंतर त्याने १८३१ साली आपल्या जागेचा राजीनामा दिला; कारण चार्लस आल्बर्टावर त्याचा विश्वास नव्हता. या वेळेपासून तो सरकारविरोधी पक्षाला मिळाला. परंतु त्या विरोधांत गुप्त कट वगैरेचा गंधहि नव्हता. या पुढची कांहीं वर्षे त्याने राजकीय व सामाजिक प्रश्नांचा अभ्यास करण्यांत घालविला; व परदेशांत प्रवास करून तेथील माहिती मिळविली. फ्रान्स देशांत जी राज्यक्रांति झाली तिचा पगडा काव्हूरच्या राजकीय मतांवर बराच बसला. त्यामुळे काव्हूरची खात्री झाली की, अनियंत्रित जुलमी राज्यपद्धति व बारभाईची खेती या दोन्ही गोष्टीपेक्षा कांहीं तरी विशिष्ट घटनेने नियंत्रित झालेल्या राजसत्तेपासून देशाला बरेच फायदे होतील. तसेंच त्याने ब्रिटिश राज्यपद्धतीचे जे सूक्ष्म अवलोकन केले त्यामुळे त्याची वरील मते दृढ झाली.

अशा प्रकारे काव्हूरच्या विचारांचा विकास होत गेला, व इटली देशास परकीयांच्या बंधनापासून अजाबात मुक्त करण्याचे विचार त्याच्या मनांत घोळू लागले. १८४७ साली

नववा पायस या पोपने उदारमतवाद्याकडे आपला ओढा दाखविला व ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध पक्षाचे आधिपत्य स्वीकारण्यास तो तयार झाला. यामुळे उदारमतवाद्यांच्या मतांना जोराचे चालन मिळाले. १८४८ मध्ये सिसलीमध्ये प्रथम बंड उपस्थित झाले. त्यावेळी वर्तमानपत्रकारांतर्फे मंडळाच्या वतीने बोलतांना काव्हूर म्हणाला की, ‘राजाने आतां कांहीतरी निश्चित धोरण स्वीकारून लोकांना हक्क दिले पाहिजेत.’ त्याच सुमारास राजालाहि चोहोंकडून सर्व लोकांनी भीड घातली व अखेरीस हक्कांची सनद देण्यास तो मोठ्या माराकुटीने तयार झाला. सिसली व मिलान्स येथील बंडाच्या हक्कांती जेव्हां काव्हूरला समजल्या, तेव्हां पिडमॉंटनेहि चळवळ करण्याची वेळ हीच आहे असे जाणून त्याने ऑस्ट्रियाशी लढाई करावी असा उपदेश चालविला. यावेळी पिडमॉंटची विकट परिस्थिति झाली होती. ब्रिटिश सरकारचे व पिडमॉंटचेहि भोठेसे बरे नव्हते. काव्हूर या परिस्थितीला भ्याला नाही. त्याने आपल्या एका लेखांत प्रसिद्ध केले की, इंग्लंड पिडमॉंटला खरी मदत करणार नाही तरी ऑस्ट्रियालाहि मदत करीलसे वाटत नाही. आणि जर इंग्लंडने ऑस्ट्रियाला मदत केली तर इंग्लंडाविरुद्ध राजा जरी उठला नाही, तरी इटलीची प्रजा इंग्लंडाविरुद्ध उठेल. काव्हूरच्या या लेखाचा एवढा परिणाम झाला की, थोड्याच काळांत पिडमॉंटने ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढाई पुकारली. ऑस्ट्रियाचे सैन्य व पिडमॉंटचे सैन्य यांजकडे पाहिले तर पिडमॉंटच्या सैन्याचा ऑस्ट्रियापुढे टिकाव लागणे शक्य नव्हते. तेव्हां कांहीं किरकोळ चकमकी झाल्यानंतर तात्पुरता तह करण्यांत आला. मध्यंतरी पिडमॉंटमध्ये निवडणुकीची गडबड चालू असतां तीत काव्हूर हा निवडून आला. यावेळी तो पार्लमेंटमध्ये हुजुर पक्षाच्या लोकांत बसत असे. पार्लमेंटमधील काव्हूरचे काम प्रथम प्रथम नीट होईना. त्याला फ्रेंच भाषेत कल्याचा सराव असल्याने तो इटालियन भाषेत बोलतांना अडे. लढाई चालू ठेवावयाची की नाही असा प्रश्न नवीन पार्लमेंटपुढे आला; कारण तहाची मुदत संपली होती. तेव्हा निर्वाणीचा उपाय म्हणून राजाने लढाई चालू करण्याचे ठरविले. लढाई झाली, परंतु पिडमॉंटच्या लोकांचा लढा पराभव झाला. दुसरा व्हिक्टर इमॅनुअल हा गादीवर आला.

यावेळी क्रीमियन वॉर सुरू झाली होती; तेव्हां काव्हूरने आपली मुत्सद्दीगिरी चांगली प्रत्ययास आणून दिली. या लढाईत पिडमॉंटने भाग घेण्याची काव्हूरची कारणे पुढील प्रमाणे होती: पिडमॉंटसंघाचा प्रश्न सर्वराष्ट्रीय कारणे असली होती. शिवाय काव्हूरची दृष्टी नुसत्या पिडमॉंटपुरती नसून सर्व इटालीपुरती होती. तेव्हां स्वातंत्र्य संघाकडून इटालीला शिस्त पाळतां येते, हे युरोपाला दाखवावयाचे होते. परंतु याच्या मोबदल्यांत त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे पिडमॉंटला मदतीचे अभिवचन पाठ्यात्य राष्ट्रकडून मिळवून देणे शक्य

होतें. कारण तसें केल्यास आस्ट्रिया रशियाशी संगनमत करील ही त्यास भीती होती. शिवाय पिडमॉंटमधील हुजूर पक्ष व राष्ट्रीयपक्ष हे दोन्हीहि परकीय राजकारणास प्रतिकूल होते. परराष्ट्रीय प्रधान जनरल दानोर्मिडा यानें या कामास नापसंती दर्शवून राजीनामा दिला. तेव्हां राजानें काव्हरला ती जागा दिली. नंतर लौकरच पिडमॉंटचें सैन्य किमीआस रवाना झालें. लडाईं संपल्यानंतर पॅरिस येथें जी परिषद् बोलाविण्यांत आली, तीत पिडमॉंटच्या वतीनें काव्हरला तेथें जावें लागलें. यावेळीं ऑस्ट्रियाच्या विरोधात न जुमानतां काव्हरनें पिडमॉंटला जगाच्या राजकारणांत मोठ्या राष्ट्राचा दर्जा मिळवून दिला. त्यानें त्यावेळीं स्वतःच्या मुत्सद्देगिरीच्या जोरावर इटलीच्या प्रश्नासंबंधानें नेपोलियनचेहि मत थोडेंवहुत वळविलें.

पुढें काव्हरनें पिडमॉंटचें लष्करी सामर्थ्य वाढविलें. परंतु त्याला हें माहीत होतें कीं, एकट्या पिडमॉंटच्या हातून ऑस्ट्रियाशी टक्कर देण्याचें काम होणार नाहीं. म्हणून त्यानें नेपोलियनपाशी मदत मागितली. तेव्हां ऑस्ट्रियानें पिडमॉंटवर प्रत्यक्ष हल्ला केल्याशिवाय नेपोलियननें या मानगडींत न पडण्याचें ठरविलें. अशा स्थितीत ऑस्ट्रियाला लडाईं करावयास लावण्याखेरीज काव्हरला दुसरा उपायच नव्हता. इटालीमध्ये लहान लहान वडें उपस्थित झालीं. परंतु ऑस्ट्रियाशी झगडण्याच्या बाबतीत इंग्लंड अजून नाखूष होतें व नेपोलियनहि कांकूं करीत होता. अखेर नेपोलियननें काँग्रेस बोलावून इटलीच्या प्रश्नाचा निकाल लावावा, अशी योजना काढली. यावर ऑस्ट्रियाहि म्हणाला कीं, पिडमॉंटनें शस्त्रसंन्यास करावा. इंग्लंडनेंही या योजनेस संमति देऊन आणखी सुचविलें कीं इटलीतील प्रत्येक प्रांताचा या काँग्रेसमध्ये प्रतिनिधी असावा. इंग्लंडचें न ऐकल्यास सर्वच राष्ट्रे पिडमॉंटला सोडून देतील अशी काव्हरला भीति वाटल्यामुळे त्यानें ती योजना मोठ्या नाखुषीनें कबूल केली. परंतु ऑस्ट्रियानेंच ही गोष्ट नाकबूल करून पिडमॉंटनें शस्त्रसंन्यास करावा अशावद्दल निर्वाणीचा खलिता पाठविला. तेव्हां खलित्याच्या बाबतीत सर्वांनाच राग येऊन फ्रान्स व इंग्लंड या दोन्ही राष्ट्रांनीं इटलीची बाजू पत्करिली. मात्र यापुढें लडाईत फ्रान्सनें, एकाएकी काव्हरला कळूं न देतां आस्ट्रियाशी तात्पुरता तह केल्यामुळे त्यालाहि तात्पुरता तह करावा लागला.

झूरिच येथील तह झाल्यानंतर पुन्हां १८५९ मध्ये काव्हर मुख्य प्रधान झाला. तेव्हां त्यानें इटलीच्या एकीकरणाचा प्रश्न काढला; परंतु याला नेपोलियन संमति देईना. शेवटीं नाईस व सॅव्हाय हे प्रांत फ्रान्सला देण्याचें कबूल करून नेपोलियनला संतुष्ट करावें लागलें. अखेर एप्रिल महिन्यांत पिडमॉंट, पारमा, मॉडेना, टस्कनी व रोमाग्ना इतक्या संस्थानांची पार्लमेंट भरली.

नाईस प्रांत ही गॅरिवाल्डीची जन्मभूमी होती. हा प्रांत काव्हरच्या कृतीनें हातचा गेल्यामुळे काव्हर व गॅरिवाल्डी यांच्यांत वितुष्ट आलें. नेपोलियनला काव्हरनें पोपचें रक्षण करण्यावद्दल वचन दिलें असल्याकारणानें रोमवर स्वारी करणें काव्हरच्या दृष्टीनें इष्ट नव्हतें. परंतु गॅरिवाल्डीची तयारी पाहून काव्हरनें पोपच्या सत्तेखालील संस्थानें आपल्या राज्यास जोडावयाचीं; मात्र रोमला हात लावावयाचा नाहीं असें ठरविलें. अखेर सप्टेंबर १८५९ त व्हिक्टर इम्यान्युअलनें नेपल्सचें राज्य घेतलें.

यानंतर गॅरिवाल्डी व काव्हर यांच्यांत पुन्हां तेढ उत्पन्न झाली. कारण गॅरिवाल्डी दक्षिण इटलीतील संस्थानांवरील आपली सत्ता सोडावयास तयार नव्हता व त्याच्या मनांतून रोमवर स्वारी करण्याचें होतें. काव्हरनें पार्लमेंट सभा बोलावून या प्रश्नावर मतें घेतलीं. मते काव्हरच्या बाजूनें पडल्यामुळे गॅरिवाल्डीनें राष्ट्राच्या इच्छेला मान देऊन अ पण जिकलेले सगळे प्रांत उदारपणें व्हिक्टर राजाला देणगी म्हणून दिले.

यापूर्वी कांहीं वर्षे रोमच्या पोपची सत्ता परकीय लोकांच्या जिवावर चालली होती. अशी स्थिति असेपर्यंत 'संयुक्त इटली' हें आलें ध्येय साध्य होणें अशक्य आहे असें काव्हरला वाटलें. म्हणून त्यानें १८६१ च्या जानेवारीत रोम ही इटलीची राजधानी व्हावी असा ठराव पार्लमेंटमध्ये आणला व तो पासहि झाला. परंतु नेपोलियनमुळे त्याला ही गोष्ट दिरंगाईवर टाकावी लागली. शिवाय पोपची सत्ता अवाधीत ठेवण्याचें वेडहि त्याच्या मनांत होतें. रोम व व्हेनीस हीं शहरें वगळून काव्हरची बाकीची 'संयुक्त इटली' स्वतंत्र झाली होती. काव्हरची आयुष्याची शेवटची वर्षे फार कष्टाची गेली. गॅरिवाल्डीला उदारपणें वागविण्याचें त्याच्या मनांत होतें. गॅरिवाल्डीशी झालेल्या प्रसंगानें त्याचें आयुष्य कांहींसें कमी केलें यांत शंका नाहीं. तारीख ६ जून १८६१ रोजी तो मरण पावला. त्याचा दफनविधि सेंटोना येथें झाला.

काव्हरच्या मृत्युनें इटलीची फार भयंकर हानी झाली. त्याच्यासारख्या बुद्धिमान व मुत्सद्दी पुरुषाची इटलीला अद्यापीहि गरज होती. टी आर्टम्, हा काव्हरचा खाजगी कारभारी, लिहितो कीं "काव्हरला राजकीय बाबतीत उच्च उच्च ध्येयांची स्वप्ने कधी पडत नसत. त्याच्या मतांचा विकास क्रमाक्रमानें होत जाई. सत्य व साध्य असेल तें करण्यापलीकडे काव्हरनें आपल्या प्रयत्नांचा संचार जाऊं दिला नाहीं." मुत्सद्दीपणा व दूरदर्शित्व हे काव्हरच्या अंगचे ईश्वरदत्त गुण होते. विचारानें तो नेमस्त व उदार होता. लष्कर थोडें असल्यानें ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध इतर राष्ट्रांशी संगनमत करण्यांत त्याला आपला बुद्धि खर्चावी लागे. नेपल्सशी झालेलें काव्हरचें वर्तन राजकीयदृष्ट्या अनीतिचें होतें असें कित्येक टीकाकार म्हणतात. तसेंच यानें

आपला मते वदलली असाहि याच्यावर आरोप आहे. काठ्हरचे ध्येय, इटली स्वतंत्र करून तिची पुनर्घटना करणे हे होते व त्याच्या प्रीत्यर्थ त्याने आपले आयुष्य व बुद्धिमत्ता ही खर्ची घालून ते गाठले.

काठ्हर शहर—हे शहर इटलीमध्ये ट्यूरिन देशांत नैर्ऋत्येस ३२ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ८९३४. मध्ययुगांत बांधलेल्या किल्ल्याचे मोडकळीस आलेले भाग अजून दृष्टीस पडतात. काठ्हर या प्रसिद्ध मुत्सद्याच्या घराण्याचे नांव याच गांवारून पडले.

कॉव्हेट्री.—इंग्लंडमध्ये वॉरविक शायरमधील म्युनिसिपल व पार्लमेंटरी वरो. हे लंडन आणि नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेने लंडनच्या वायव्येस ९४ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९२१) १,२८,२०५. हे शहर उंचवट्याच्या प्रदेशावर असून त्याला शेरवोन व रॅडफर्डब्रुक या नद्यांचे पाणी मिळते. येथे बरीच प्रार्थनामंदीरे आहेत. सेंट मेरी दिवाणखाना व ऑक्सफोर्डच्या सेंट जॉन कॉलेजचा स्थापक व लंडनचा लॉर्ड मेअर थॉमस व्हाइट याचा पुतळा येथे आहे. येथे मोफत व्याकरण शाळा, धंदेशिक्षणाची शाळा, कलाभुवन व मुलीकरिता शाळा व बालगृहगारांची शाळा ह्या संस्था आहेत. वॉन्ड व फोर्ड ही धर्मार्थ रुग्णालये येथे आहेत. तसेच सुंदर वागहि आहेत. मोटारी, सायकली, शिवणकामाची यंत्रे, सत्रंज्या, रंग, धातुकाम, घड्याळे वगैरेचे कारखाने येथे आहेत. इ. स. १८८८ साली हे कौटीवरो झाले. येथील कार्पोरेशनमध्ये एक मेअर, सनदी शहरचे १० अधिकारी व ३० सभासद असतात. येथून पार्लमेंटांत एक प्रातिनिधि पाठविला जातो. शहरचे क्षेत्रफळ ४१४९ एकर आहे.

अर्ले लिऑफ्रिक व त्याची पत्नी गॉडिव्हा यांनी येथे वेनिडिकटाइन मठ स्थापिल्यामुळे हे शहर अस्तित्वांत आले. १३४५ साली तिसऱ्या एडवर्डने येथे कार्पोरेशन स्थापिली. १६२२ साली पहिल्या जेम्सन हे संघटित केलें. १२९५ साली पार्लमेंटांत तेथून दोन सभासद जात असत. कॉर्पस ख्रिस्तीनंतरच्या शुक्रवारपासून ८ दिवस येथे जत्रा भरते. १२१६ पासून हे लॉकरीच्या कपड्याच्या व टोप्यांच्या व्यापारकरिता प्रसिद्ध आहे. १७ व्या शतकांतील युद्धामुळे येथील व्यापाराचा नाश झाला. १६ व्या शतकाच्या मध्यकाली येथे निळ्या सुताचा कारखाना होता. १८ व्या शतकांत येथे फीत तयार होत असे.

काश—या झाडास लॅटिनमध्ये सॅक्वारम् स्पॉन्टेनिअम, संस्कृतमध्ये काश किंवा चामरपुष्प, मराठीत कासेगवत, हिंदीत कास व गुजरातीत कासडो इत्यादि नावे आहेत.

हिंदुस्थान व सिलोनमधील ६,००० फूट उंचीच्या उष्ण-प्रदेशांत हे गवत सांपडते. ओलसर व सखल अशा प्रदेशांत ही झाडे फार उंच वाढत असून यांच्या फुलांचे दांडे १२ फूट उंच असतात. याची बरीचशी रोपे एकत्र सांपडत असून असून तुऱ्याच्या बुडार्शी असणाऱ्या पांडऱ्या कुसळांमुळे ती

सहज ओळखता येतात. पावसाळा संपल्यावर रोपांना फुले येतात.

यांची वाढ फार जोराची असल्यामुळे ही रोपे समूळ उपटून काढता येत नाहीत. विशेषतः आसाम व बंगालमधील चहाच्या मळ्यांत यांचा बराच उपद्रव होतो. हे गवत मोठे जाड व राठ असून घराची शाकारणी करण्यास याचा उपयोग होतो. पाने, देठ वगैरेपासून दोर व चट्या करतात. परंतु या कामी हे मुंज गवतापेक्षा हलक्या प्रतीचे समजतात. मुंज गवतापेक्षा याचा चारा चांगला असतो. हे गवत म्हशी व रेडे यांना विशेषकरून घालतात. देशी लेखण्यासाठी बोरुसारखी याची कांडी फार उपयोगी पडतात. [वेंट; पदे; वैद्यक शब्दसिंधु; सेन—आयुर्वेदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन.]

काशी—हे संयुक्त प्रांतांतील बनारस जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. हे गंगेच्या कांठी वसलेले असून संयुक्त प्रांतांत लोकसंख्येच्या मानाने लखनौच्या खालोखाल आहे. हे कलकत्त्यापासून ४७९ व मुंबईपासून ९४१ मैल दूर आहे. येथे यात्रेकरू नेहमी येत जात असल्याकारणाने, येथील लोकसंख्या नेहमी वदलत असते. इ. स. १९२१ साली या शहराची एकंदर लोकसंख्या १,९८,४४७ होती व इ. स. १९११ मध्ये १,९९,८६८ असून त्यापैकी हिंदूंची लोकसंख्या १,४२,७५६, मुसलमानांची ५५,४०७ व ख्रिस्त्यांची ९८१ होती. गांवा-जवळच कॅप्टोनमेंट असून तेथे इ. स. १९११ साली ३९३६ लोक रहात होते.

काशी हे भरतखंडांतील अत्यंत प्राचीन शहरांपैकी एक शहर होय. याला हिंदुस्थानचे अथेन्स अगर रोम असे म्हणता येईल. काशीचा इतिहास म्हणजे हिंदुधर्माचाच इतिहास असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. आर्यांच्या संस्कृतीचे, विद्यांचे व तत्वज्ञानाचे माहेरघर म्हणून या शहराची ख्याति असून अद्यापिहि ती थोड्या फार फरकाने तशीच कायम आहे. वैदिक धर्म व बौद्ध धर्म या ठिकाणाहून सर्व भरतखंडांत विस्तार पावले. सर्व भरतखंडांत हे शहर अत्यंत पवित्र असे यात्रेचे ठिकाण मानले जाते.

या शहराला काशी नांवाच्या प्राचीन वेदकालीन राष्ट्रावरून हे नांव पडले असावे असे दिसते. या काशी लोकांच्या राजाला काशीराज असे म्हणत असत व या काशीराजास बंधी पुष्कळ दंतकथा या प्रांतांत प्रचलित आहेत. काशी याचा धात्वर्थ (काश्) चकाकणे असा असून सर्व शहरांत चकाकणारे शहर या नात्याने त्याला काशी हे नांव पडले असावे असे काहींचे मत आहे पण ते बरोबर असेल असे वाटत नाही. प्रसिद्ध व्याकरणकार पाणिनी याने काशी लोकांचा आपल्या ग्रंथांत उल्लेख केलेला आहे व त्याचप्रमाणे ख्रिस्तीशकापूर्वी पुष्कळ संस्कृत व पाली ग्रंथांतहि या लोकांचा उल्लेख आढळतो. बृहत्संहितेत काशी या शब्दाचा जनवाचक व स्थलवाचक, असा दोन्ही तऱ्हेने उपयोग केलेला आहे. अर्थातच बृहत्संहिताकाली 'काशी' हे नांव स्थलालाहि लवण्यांत

येत असावे असे सिद्ध होते. भरतखंडांतील सोळा संस्थानांपैकी काशी हे एक संस्थान होते असे बौद्धग्रंथांत म्हटलेले आढळते.

पण काशी शहराला काशी हे नांव पडण्यापूर्वी 'वाराणशी' हे नांव असावे असे दिसते. वरणा व असि या दोन नद्यांमधील प्रदेशांत हे शहर वसले असल्याने या शहराला वाराणशी हे नांव पडले असावे अशी समजूत आहे. बौद्धांच्या जातक ग्रंथांत व कांही संस्कृत ग्रंथांत 'वाराणशी' या नावाने काशी शहराचा उल्लेख आढळतो. बनार राजा या शहरावर राज्य करीत होता, त्यावरून त्याला 'बनारसी, -वाराणशी' असे नांव पडले असावे असाहि कित्येकांचा तर्क आहे. याशिवाय या शहराला 'अविमुक्त' हे नांव पुराणांत दिलेले आढळते. तसेच या शहराला जातकग्रंथांत सुदस्तन, पुष्पावती वगैरे उपनामे दिलेली आहेत. अठराव्या शतकांत दिल्लीच्या महंमदशहाने या शहराचे नांव 'महंमदाबाद' ठेवण्याचा यत्न केला, पण त्यांत त्याला यश आले नाही.

इ ति हा स.—राजा दिवोदासाने हे काशी शहर वसविले अशी दंतकथा प्रचलित आहे. पण त्यासंबंधी खात्रीलायक पुरावा मिळत नाही. ख्रि. पू. ६०० च्या पूर्वी कोसल राजांनी हे शहर व त्याच्या आसपासचा मुलूख जिंकून घेतला. पुढे ख्रि. पू. ५०० च्या सुमारास मगधराजाची सत्ता प्रवळ होऊन कोसलांच्या ताब्यांतील सर्व प्रदेश मगधदेशाच्या शैशुनाग राजांच्या ताब्यांत गेला. त्याबरोबर काशी हे मगधांच्या ताब्यांत गेले. यानंतर अनुक्रमे मौर्य, शुंग, गुप्त इत्यादि राजांनी या शहरावर आपला अंमल बसविला होता. ख्रिस्ती शकाच्या सातव्या शतकांत काशी शहर हर्षवर्धनाच्या ताब्यांत गेले. पुढे बाराव्या शतकांत कनोजच्या गहरवार राजांच्या ताब्यांत हे शहर आले. या राजघराण्यांतील शेवटचा राजा जयचंद याचा ११९३ मध्ये महंमद घोरीने पराभव केला. तेव्हापासून काशी हे मुसलमानी सत्तेखाली आले.

महंमद घोरी हा काशीस लुटालूट करण्यास आला होता. तेथील विश्वेश्वराचे देऊळ औरंगजेबाने १६६९ च्या सप्टेंबरांत मोडले. काशी व प्रयाग ही क्षेत्रे मुसलमानांकडून परत घेण्याबद्दल पेशव्यांनी अखेरपर्यंत खटपट केल्याचे प्रसिद्ध आहे.

श्री. थोरले माधवरावसाहेब हे स्वर्गवासी होण्याच्या आधी सरासरी १॥ महिन्यापूर्वी त्यांनी राज्यांतील मुख्य प्रतिष्ठित मुत्सद्यांकडून जिच्या अंमलबजावणीबद्दल शपथ घेविल्या होती. त्या नऊ कलमी यादीत काशीक्षेत्राचा संबंध पुढीलप्रमाणे आला आहे. "श्रीकाशीप्रयाग ही दोन्ही स्थळे सरकारांत (मराठी साम्राज्यांत) यावी, असा तीर्थरूपांचा (नानासाहेबांचा) हेत होता त्यास प्रस्तुत (प्रयत्न) करावयाजोगे दिवस आहेत. दहावीस लक्षांची जहागीर सुबदला पडली तरी देऊन दोन्ही स्थळे इस्तगत करावी (असा)

प्रयत्न करावा." श्री. मा. गोपिकाबाई यांची इच्छा काशीयात्रा करण्याची होती असे या यादीतच म्हटले आहे. "ती. मातुश्री वाईसाहेबांचा हेत काशीस जावयाचा आहे. त्यास तुपथा पडल्यावर यात्रा घडवावी." पेशवे यांच्या घराण्याचा उत्कर्ष व्हावा म्हणून नारायण दीक्षित पाटणकर यांनी अनुष्ठान केले होते. तदंगभूत प्रतिवर्षी एक लक्ष ब्राह्मणभोजन व एक कोटी दूर्वादलसमर्पण करण्याचे व्रत थोरले वाजीराव यांच्या वेळेपासून पेशवे यांनी पत्करिल्याचे प्रसिद्ध आहे. त्यास अनुलक्षून यादीत पुढील कलमे आहेत: "काशीस दोन लक्ष ब्राह्मणभोजन करावे, दक्षणा दोन पैसे प्रमाणे १॥. काशीचे ब्राह्मणांस वर्षासने आहेत ती (पिढी दर) पिढी देऊन वर्षास पावती करीत जावी "

श्री. नानासाहेबांच्या वेळेस काशी घेण्याच्या खटपटीस चांगलेच तोंड लागले होते. इ. स. १७६४ पूर्वी काशी देण्याचे सफदरजंगाने कबूल केले होते. तेव्हा पेशव्यांनी वावूराव महादेवास अंमल बसविण्यास तेथे धाडले. त्यावेळी मात्र सफदरजंग (अयोध्येचा नवाब) काशी देण्यास अळटळ करू लागला. याच वेळी जयाप्पा शिंदे यांनीहि काशी घेण्याबाबत फार खटपट केली होती. परंतु ते १७५५ त वारल्यामुळे ही मसलत तहकूब राहिली. पुढे १७५८-५९ त दत्ताजी शिंद्यांनी पुन्हा प्रयत्न सुरू केला. इतक्यांत अवदालीचे वंड व पानिपत प्रकरण होऊन त्यामुळे हाहि यत्न मार्गे पडला. यानंतर केव्हाहि हे क्षेत्र मराठ्यांना मिळाले नाही. श्री. नानासाहेबांनी १७४३ च्या सुमारास हिंदुस्थानांत स्वारी केली. त्या वेळी ते काशीजवळ येऊ लागले असता, सफदरजंग याने काशीच्या ब्राह्मणांना भीति घातली की, तुम्ही आपले ब्राह्मण राजास मार्गे फिरवा, नाही तर तुम्हांस वाटवून मुसलमान करू. त्यावर नारायण दीक्षित (पाटणकर) यांना पुढे करून काशीकर ब्राह्मण श्रीमंताकडे अर्ज करण्यास आले. तेव्हा "ब्राह्मणांस माझ्यामुळे त्रास होत असेल तर मी काशीस येत नाही. मात्र मला गंगास्नान घडावे" असे त्यांनी त्यांना उत्तर दिले व ब्राह्मणांबरोबर जाऊन गंगास्नान करून परत आले.

रघुनाथराव दादा पेशवे यांचे चिरंजीव चिमणाजीपंत (ज्यांना यशोदाबाई यांना दत्तक दिले होते.) यांना पेशवाईनंतर इंग्रजांनी पेंशन देऊन ठेविले होते. ते तेथेच वारले.

शहाअलमशहा दिल्लीकर हा इंग्रजांच्या गोटांत काशीस कांही दिवस होता, नंतर तेथून महादजी शिंदे यांच्या आश्रयास आला. येथे स्नानसंस्था करून राहण्याचा वेत रघुनाथरावदादांनी अनेकवार केला होता [मुस. रिया; मरा. रिया. मध्य वि; इति. संग्रह; राज. खं. १; ४; १२.].

पुढे इसवी सन १७७५ च्या नंतर इंग्रजांचा अम्मल या शहरावर सुरू झाला, तो अद्यापिहि चालू आहे.

इंग्रज गव्हर्नर हेस्टिंग्ज याच्या राजवटीत काशी संस्थानचा नवाब वजीर अल्लेने मध्ये वंदे केली पण ती निष्फळ ठरली व संस्थान अयोध्येच्या नवाबाच्या राज्यांतून निघून कंपनीच्या मुलखांत पडले. पुढे हेस्टिंग्ज व राजा चेतसिंगाचे भांडण होऊन काशी शहर कंपनीकडे आले. इंग्रजांच्या अंमलाखाली काशी शहराला पुन्हां बरे दिवस प्राप्त झाले. धार्मिक वावर्तीत ढवळाढवळ न करण्याचे धोरण इंग्रजांनी ठेवल्यामुळे, काशी हे पुन्हां धर्माचे पीठ होऊन बसले. येथे अनेक देवळे बांधण्यांत आली, व हिंदु धर्माचे पुनरुज्जीवन होऊ लागले.

दे व के, ती थे व घा ट.—चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग हा ७ व्या शतकांत हिंदुस्थानांत आला होता त्यावेळी काशीमध्ये ३० बुद्धविहार व १०० हिंदूंची देवालये होती असे त्याच्या प्रवासवृत्तावरून समजते. आजमितीस काशीत १५०० हून अधिक देवळे आहेत. यापैकी जवळजवळ निम्म्याहून अधिक देवळे ब्रिटिशांच्या अमदानीत बांधली गेली. नदीच्या काठी उभे राहिले असता आपल्याला घाटांची रांगच्या रांग दृष्टीस पडते. हे घाट फार सुंदर बांधलेले आहेत. हे घाट फार पवित्र मानले जातात. या घाटांची संख्या ४० हून अधिक आहे. त्यांतल्या त्यांत प्रसिद्ध घाट म्हणजे, असिसंगम, दशाश्वमेध, मणिकर्णिका, पंचगंगा व वारणासंगम हे होत. यांशिवाय इतर घाटहि प्रेक्षणीय आहेत. पुष्कळ हिंदू राजांनी आपआपल्या खर्चांनी आपल्या नांवाचे घाट बांधविले आहेत. जयपूरचा राजा मानसिंग याने एका दिवसांत एक लाख छोटी देवळे बांधली असे म्हणतात. प्रत्येक घाटासंबंधाने काही दंतकथा प्रसिद्ध आहेत. दशाश्वमेध व मणिकर्णिका या घाटांसंबंधी तर असंख्य दंतकथा प्रसिद्ध आहेत. दशाश्वमेध घाटासंबंधी अशी दंतकथा सांगतात की, राजा दिवोदासाने आपल्या धर्मवळाच्या जोरावर काशीतून सर्व देवांना हाकलून लावले. शिवाला पुन्हा काशीत येण्याची इच्छा झाल्यामुळे त्याने ब्रह्मदेवाला दिवोदासाकडून तशी परवानगी मिळविण्याची विनंति केली. ब्रह्मदेवाने एका वृद्ध ब्राह्मणाचा वेष धारण करून तो दिवोदासाकडे आला. त्याची पूजा करून त्याला काय इच्छा आहे ते मागण्यास राजाने सांगितले. ब्रह्मदेवाने दिवोदासाजवळ एका यज्ञाचे साहित्य पुरविण्याबद्दल विनंति केली. यज्ञसाहित्य जमा करणे अत्यंत भाग्यीचे काम असल्यामुळे, दिवोदास हा काही तरी चूक करील व अशा रीतीने आपली अयोग्यता प्रस्थापित करील असे ब्रह्मदेवाला वाटत होते. पण दिवोदास हा लेचापेचा नव्हता त्याने एका यज्ञाचेच नव्हे तर दहा यज्ञांचे सर्व साहित्य त्या वृद्ध ब्राह्मणाला पुरविले. त्या साहित्याच्या योगाने त्या ब्राह्मणाने दशाश्वमेध केला. अशा रीतीने या दशाश्वमेध घाटाला अत्यंत पवित्रता प्राप्त झाली. कार्तिक अमावस्येच्या दिवशी दशाश्वमेधघाटावर देवताविसर्जनाचा समारंभ होतो व तो फार प्रेक्षणीय असतो.

दशाश्वमेधाच्या दक्षिणेस शांतलाघाट आहे. नंतर चौकीघाट लागतो. या घाटावर एक मोठा अश्वत्थवृक्ष असून त्याच्या खाली एक लिंग असून भोंवती पुष्कळ सपाकृती व इतर मूर्ती आहेत. नंतर केदारघाट येतो. या केदारघाटावर सर्व रांगनिवारक गौरीकुंड आहे. त्यानंतर थोडेसे चालून गेल्यावर शिवाल घाट लागतो. अशा रीतीने पुष्कळ घाट लागल्यावर मानमंदिर घाटाचा देखावा दिसू लागतो. या घाटाच्या वरच्या बाजूस एक मोठी इमारत आहे. हा घाट व ही इमारत अमेरचा राजा मानसिंग याने बांधविली. हा राजवाडा पुढे राजा जयसिंग या प्रसिद्ध ज्योतिष्याने वेधशाळेसाठी उपयोगांत आणिला. या घाटानंतर नेपाळी घाट लागतो. पण सर्वांत महत्त्वाचा घाट म्हणजे मणिकर्णिका घाट होय. कार्तिक महिन्यांत अगर एखाद्या उत्सवाच्या प्रसंगी या घाटावर जो देखावा दृष्टीस पडतो तसा देखावा जगामध्ये इतर ठिकाणी क्वचितच दृष्टीस पडतो असे हवेलीने म्हटले आहे. या घाटासंबंधी काशीखंडांत पुढील कथा आहे:— “विष्णूने या ठिकाणी आपल्या चक्राने विहीर खणली व ती आपल्या घामाने भरून काढली. नंतर तो तेथून उत्तर रेषेच्या दिशेस थोड्या अंतरावर जाऊन तपश्चर्या करीत बसला. काही वेळाने त्या ठिकाणी शंकर आले व त्यांनी त्या विहीरीत डोकावून पाहिले, तो त्यांना त्या विहीरीत कोट्यावधि सूर्यांचे तेज दृष्टीस पडले. त्यामुळे ते अत्यंत प्रसन्न होऊन विष्णूची स्तुति करू लागले व वाटेला तो वर मागण्यास त्यांनी विष्णूला आज्ञा केली. विष्णूने त्यांना या कुंडांत निरंतर रहाण्याचा प्रार्थना केली. या मागण्याने शंकरांना फार आनंद झाला व त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. त्यामुळे त्यांच्या कानांतून मणिकर्णिका (जल)विहीरीत पडले व त्यावरून या कुंडाला मणिकर्णिका हे नांव पडले. हे कुंड अत्यंत पवित्र मानले जाते. या घाटावरील आणखी एक महत्त्वाचे स्थळ म्हणजे ‘चरणपादुका’ हे होय. या चरणपादुकांचेहि प्रत्येक भक्त भक्तिभावाने पूजन करतो. यानंतर शिंदेघाट, बाजीरावघाट, भोंसलेघाट, रामघाट, चोरघाट हे लागल्यावर पंचगंगाघाट लागतो. या ठिकाणी धूतपापा, सरस्वती, किरणा, यमुना व गंगा यांचा अदृश्य संगम झाला आहे असे मानतात. कार्तिकांत येथील देखावाहि पाहण्यालायक असतो. यानंतर गायघाट वगैरे बरेच घाट लागतात पण ते विशेष महत्त्वाचे नाहीत.

काशीमधील सर्व देवळांचे यथार्थ वर्णन करावयाचे म्हणजे एक मोठा ग्रंथच होईल म्हणून त्यांतल्या त्यांत महत्त्वाच्या देवळांचेच अगदी थोडक्यांत वर्णन लिहिले आहे. त्रिलोचनघाटावर त्रिलोचनाचे देवालय आहे. वैशाख महिना या देवाचे सतत पूजन करण्यांत घालविल्यास त्याला मोक्ष मिळतो अशी समजूत आहे. रामनगरभागांत व्यासेश्वर नांवाचे एक देवालय आहे. रामनगरभागांत राहणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याने या व्यासेश्वराचे माघांत दर्शन घेतले असता त्याला पुनर्जन्माची

भीति नाही अशी दंतकथा प्रचलित आहे. अन्नपूर्णेचें देवालय तेथें होणाऱ्या अगणित अन्नदानासाठीं प्रसिद्ध आहे. हें देवालय वाजीराव पेशवे यांनीं बांधलें. या देवालयाच्या भोंवतीं भिक्षेसाठीं असंख्य भिक्षेकरी जमलेले असतात. या देवालयाच्या नजीक गणेश अगर विनायकपालचें देऊळ आहे. प्रत्येक यात्रेकरून या देवालयाचें दर्शन घेतलेंच पाहिजे, त्याशिवाय त्याची यात्रा पुरी झाली नाही असें मानण्यांत येतें. सर्वांत प्रमुख देऊळ म्हणजे विश्वेश्वराचें देऊळ होय. हें सोन्यानें मढविलें आहे. विश्वेश्वररूपी शिवाची मूर्ति या देवळांत असून हां मूर्ति सर्व शहराचें संरक्षण करतें असें मानण्यांत येतें. विश्वेश्वर हा काशीशहराचा राजा आहे असें तेथील लोक समजतात. हें स्थान फार पवित्र मानलें जातें. हें देऊळ फारसें सुंदर नाही व विशेष मोठेंहि नाही. लाहोरचा राजा रणजितसिंग यानें या देवळाला सोन्याचा मुलामा दिला. हें देऊळ इंदोरच्या अहिल्याबाई राणीनें बांधलें आहे. विश्वेश्वराच्या खालोखाल भैरवनाथाचें देऊळ महत्वाचें मानलें जातें. भैरवनाथ यास शहराचा कोतवाल समजतात. राक्षस अथवा दुष्ट लोकांपासून हा शहराचें रक्षण करतो अशी समजूत आहे. याशिवाय विदुमाधव, दुर्गा इत्यादि देवतांचीं पुष्कळच देवालये आहेत. ज्ञानवापा, नागकूप, पिशाचमोचन कुंड इत्यादि प्रमुख कुंडेहि प्रसिद्ध आहेत.

काशीच्या भोंवतालची कांहीं मैल जागा अत्यंत पवित्र मानली जाते. प्रत्येक यात्रेकरूला काशीभोंवतीं प्रदक्षिणा घालावी लागते. याला पंचक्रोशीची यात्रा असें म्हणतात. या पंचक्रोशी यात्रेला मणिकर्णिका घाटापासून सुरुवात होते. तेथून निघून, यात्रेकरू पहिल्या दिवशीं असिसंगम घाटापर्यंत जातो व तेथून जवळच असलेल्या एका खेडेगांवांत विश्रांति घेतो. दुसऱ्या दिवशीं तो धूपचंदीपर्यंत जातो; तेथून तिसऱ्या दिवशीं तो रामेश्वर येथें येतो. चौथ्या दिवशीं शिवपूर येथपर्यंत त्याची यात्रा होते. पांचव्या दिवशीं शिवपुराहून तो कपिलधारेला येऊन पोहोचतो व सहाव्या दिवशीं कपिलधारेहून वर्णा-संगम येथें येऊन मणिकर्णिकेला परत येतो. वारेंत त्याला जवळ जवळ ६०० देवालये लागतात. प्रत्येक ठिकाणीं त्याला पुष्कळ दानधर्म करावा लागतो.

फार प्राचीन काळापासून काशी शहराची तीर्थस्थान या नात्यानें प्रसिद्धि आहे. आपल्या धर्माचीं तत्वे लोकांना पटवून देण्याकरितां, बुद्धानें या शहराजवळ असणाऱ्या सारनाथ या ठिकाणीं वास्तव्य केलें. त्यावरून बुद्धकाळां काशी हें धर्माचें केंद्र होतें असें सिद्ध होतें. बुद्ध धर्माचा जरी काशीच्या आसपास पुष्कळ प्रसार झाला होता तरी काशी शहरांत ब्राह्मणीधर्माचेंच वर्चस्व होतें ! ह्युएन-त्संग ज्यावेळीं काशी येथें आला त्यावेळीं देखील काशी-मध्ये शिवभक्तांची संख्या पुष्कळ होती, असें त्याला आढळून आलें.

जैनांचा सातवा तीर्थंकर सुपार्श्वनाथ याचा जन्म काशींतच झाल्यानें हें स्थान जैनांनींहि पवित्र मानिलें आहे. वचराज व असिसंगम या घाटांच्या दरम्यान पुष्कळ जैन देवालये आहेत. मुसुलमानांच्याहि मशिदी या ठिकाणीं पुष्कळ आहेत; व मुसुलमानी पीराची पूजा करणारेहि कित्येक हिंदू लोक आढळतात.

काशी हें ज्याप्रमाणें फार प्राचीन काळापासून धर्माचें माहेरघर होतें त्याचप्रमाणें तें इतर विद्यांचेहि पीठ होतें. निरनिगळ्या शास्त्रांचें या ठिकाणीं अध्ययन केलें जात असे. इ. स. १८१७ मध्ये वेदांचें अध्ययन करणारे ८९३ विद्यार्थी असून वेदशास्त्रपारंगत असे ४८ आचार्य्य होते, असें वॉर्डन म्हटलें आहे. तसेंच पाणिनीच्या व्याकरणाचें अध्ययन करणारे २१८ विद्यार्थी असून, त्यांनां शिकविणारे १८ गुरू होते असेंहि त्यानें लिहिलें आहे. यांशिवाय धर्मशास्त्र, न्यायशास्त्र इत्यादि इतर शास्त्रांचेहि अध्ययन केलें जात असे. विज्ञानेश्वर हा मिताक्षरेवरील प्रसिद्ध भाष्यकार येथें अध्यापनाचें काम करीत असे. एखाद्या नवीन धर्मप्रवर्तकाला आपलें तत्व प्रचलित करावयाची इच्छा असल्यास त्यानें काशी येथें येऊन तेथील पंडितांची खात्री पटवून देण्याचा प्रघात असे. त्याप्रमाणें, आद्यशंकराचार्य हे आपल्या शिष्यगणांसमवेत या ठिकाणीं आपल्या तत्त्वज्ञानाची माहिती देण्याकरतां आले होते. यांशिवाय, कवीर चैतन्य, वःभःचार्य, तुळशीदास इत्यादि महान् साधु हेहि काशींत येऊन आपल्या मतप्रसारार्थ राहिले होते. १८१९ व्या शतकांत या शहरांत पुष्कळच शास्त्रीपंडितांचा भरणा होता. १८१० च्या सुमारास हती "विद्यालंकारा" नांवाची एक वंगपंडिता काशींत शास्त्रांचें अध्यापन करीत असे, असें ग्रीयरसननें म्हटलें आहे. अद्यापि देखील संस्कृत भाषेचें अध्ययन व अध्यापन या ठिकाणीं चाललेलें आढळतें. ब्रिटिशांचा अंमल सुरू झाल्यापासून या ठिकाणीं पाश्चात्य शिक्षणाच्या शाळाहि स्थापन झाल्या आहेत. इ. स. १७९१ मध्ये बनारस कॉलेज स्थापन झालें. हें सरकारी असून त्याला संस्कृत कॉलेजहि जोडलेलें आहे. इ.स. १८९८ मध्ये, डॉ. अर्नी विझांट बाईच्या खटपटीनें सेंट्रल हिंदू कॉलेजची स्थापना झाली. या कॉलेजमध्ये वी. ए. पर्यंतचा अभ्यास करून घेण्यांत येत असून तें अलाहाबाद येथील विश्वविद्यालयास जोडलेलें होतें या कॉलेजांत धार्मिक व नैतिक शिक्षणहि दिलें जात असे. शिवाय या कॉलेजला जोडून एक मुलींची शाळा उघडण्यांत आली होती. हल्लीं हें कॉलेज नवीनच स्थापन झालेल्या हिंदु विश्वविद्यालयास जोडलें आहे. १७ व्या शतकांत राजा जयसिंगानें जें महाविद्यालय स्थापिलें तें हल्लीं मिशनरी संस्थेच्या ताब्यांत आलें आहे. याशिवाय मिशनरी सोसायटीच्या व म्युनिसिपालिटीच्याहि पुष्कळ शाळा असून पांच सहा वाचनालयेहि आहेत.

उद्योग धंदे.—येथें पितळचें सामान चांगल्या प्रकारचें तयार होतें. किनखाप, रेशीम, जर, मोती व लाखेचें सामान

उत्कृष्ट प्रकारचे तयार केले जाते. येथे दोन वर्षांचे कारखाने, सात विद्यांच्या मठ्या, दोन रसायनशास्त्रीय संस्था, दोन लोखंडाचे, चार चुन्याचे, एक गालिचाचा असे वरेच कारखाने व कांहीं छापखाने आहेत. सुमारे १५ नियतकालिके येथे निघतात. पण ती महत्वाची नाहीत. संस्कृत कॉलेजतर्फे, येथे 'पंडित' नांवाचे मासिकपुस्तक पूर्वी प्रसिद्ध होत असे.

पुराण व स्तुतिसंशोधन—काशीच्या आसपास व खुद्द काशी शहरांत पुराणवस्तुसंशोधनाला पुष्कळच क्षेत्र आहे. काशीच्या आसपास लहान लहान अशीं असंख्य देवळे आहेत व तीं राजा मानसिंगाने एका दिवसांत बांधविलीं अशी दंतकथा आहे. पण त्या देवाळांच्या शिल्पाकडे पाहिले असता, तीं मानसिंगाच्याही पूर्वीचीं दिसतात. त्यांपैकीं वरीचशीं बौद्धकालीन दिसतात. हल्लीं सारनाथाच्या आसपासचीं देवळे खणून बाहेर काढण्याचे काम चालू आहे. मुसलमानांनीं उध्वस्त केलेल्या अशा वन्याच इमारती येथे आहेत. औरंगजेबाच्या मशीदीच्या मार्गे एका देवळाचा अवशेष आहे. या अवशेषावरून त्या ठिकाणीं पूर्वी एखादे भव्य ब्राह्मणांचे अगर जैनांचे देवालय असावे असे वाटते. कदाचित तेथे एखादे धर्माची चर्चा करण्याचे मंदिर असावे असेहि मानण्याला जागा आहे. तसेच अर्हइकंगुरा नांवाची एक मशीद असून तेथे पूर्वी एक बुद्धाचे अगर हिंदूंचे धर्ममंदिर असावे असे दिसते. राजघाटाच्या पश्चिमेस 'भैरव का तलाव' म्हणून एक तलाव असून त्या ठिकाणीं जुन्या इमारतीचे अवशेष सांपडतात. त्या तलावाजवळील एका मोठ्या इमारतीच्या वरच्या भागावर एक लाटभैरवाची मूर्ति आहे. ही मूर्ति व तीवरील शिल्प पाहिले असता ती अशोककालीन असावी असे दिसते. वकरीच्या कुंडाच्या आसपासहि पुराणवस्तुसंशोधनाला योग्य अशीं पुष्कळ स्थळे आहेत.

कला.—काशीमध्ये शिल्पकला, चित्रकला, वगैरे कलांचे उत्कृष्ट नमुने पहावयाला मिळत नाहीत. देवळांच्या भितीवर जीं चित्रे काढलेलीं आढळतात तींहि सुंदर नाहीत. मुसलमाना मशीदी अगर ब्रिटिश अमदानांत बांधलेलीं देवळे जरा बरीं बांधलेलीं दिसतात. तरी पण कलेच्या दृष्टीने त्यांत विशेष प्रेक्षणीय असे कांहीं आढळून येत नाही.

कॅन्टोनमेंट—काशी शहराच्या पश्चिमेस युरोपियन लोकांचे रहाण्याचे ठिकाण आहे. त्याला कॅन्टोनमेंट असे म्हणतात. या ठिकाणीं टांकसाळ, फ्रिन्स ऑफ वेल्स हॉस्पिटल, टॉऊन हॉल इत्यादि मोठ्या इमारती आहेत.

काशी संस्थानची माहिती 'बनारस जमीनदारी' या लेखाखाली येईल.

[संदर्भग्रंथ—ई. बी. हॅवेल-बनारस १९०६, शेरिंग-दि सेक्रेट सिटी ऑफ दि हिंदूज (१८६८); ई. गॅ. ७. तीर्थ यात्रा-प्रबंध.].

काशीनाथोपाध्याय—काश्युपाध्यायाचा नातू, यज्ञेश्वराचा पुतण्या व अनंतोपाध्यायाचा ज्येष्ठपुत्र. यास लोक बावापाथ्ये म्हणतात. धर्मशास्त्रावर धर्मसिंधु म्हणून जो ग्रंथ आहे तो याने लिहिला (१७९१). हा जातीचा कन्हाडा ब्राह्मण व पंढरपूर येथील रहाणारा होता. बारकरीहि यास वरेच मानीत असत. कर्नाटकांतील बहुतेक कृष्णाचार्यादिक आचार्य याचेच शिष्य होते असा समज आहे.

धर्मसिंधुसारखेरीज प्रायश्चित्तदुशेखर, वेदस्तुति-टीका हे याचे दुसरे ग्रंथ होत. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील गोवली नांवाचा गांव याच्या वंशजास अग्रहार म्हणून दिला गेला आहे.

काशीपूर, तहसील.—संयुक्तप्रांत नैनिताल जिल्ह्या-नैर्ऋत्येकडाल तहसील व पोटविभाग. क्षे. फ. १८९ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ६१,४८४. या तहसिलींत १३८ खेडी व काशीपूर (तहसिलीचे मुख्य ठिकाण) व जयपूर हीं दोन मोठीं गांवे आहेत. सर्व भाग सपाट असून तराईइतका दलदलीचा नाही.

गांव.—संयुक्त प्रांतांत नैनिताल जिल्ह्यामध्ये, असलेल्या याच नांवाच्या तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. हें गांव मुर्शिदाबादकडून येणाऱ्या रस्त्यावर आहे. लो. सं. (१९११) १२७३३. गांवाजवळ प्राचीन किल्ल्याचे व देवाळांचे पुष्कळ अवशेष आहेत. त्यावरून सातव्या शतकांतील गोविसान राज्याची राजधानी येथे पूर्वी होती असे कर्निगहूम याने ठरविले आहे. आसपास पुष्कळ तळीं असून त्यांपैकीं एकाला पांडवांचा गुरु द्रोण याचे नांव दिलेले आहे. सोळाव्या किंवा सतराव्या शतकांत परगण्याचा सुभेदार काशीनाथ याने हें गांव वसाविले; व गांवचे हल्लीचे नांव त्याच्या नांवावरून पडलेले आहे. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत येथील सुभेदार नंदराम हा अलमोऱ्याच्या चंदराजापासून बहुतेक स्वतंत्र झाला. इ. स. १८०१ त हें गांव इंग्रजांकडे गेले. त्यावेळीं तें चंदराजाचा पुतण्या शिवलाल याच्या ताब्यांत होते. गांवांत एक मध्यम प्रतीचे मार्केट असून मार्केटाखेरीज इतर धरें मातीचीं आहेत. राजवाडा (चंदराजांच्या घराण्यांतील एका शाखेचा राजा येथे असतो.) ही सर्वांत मोठी इमारत होय. सरकारी कचेऱ्याखेरीज येथे एक शाळा व दवाखाना आहे. म्युनिसिपॅलिटीचे उत्पन्न १९०३-४ साली १४००० रु. होते. कापड, मांडी व इतर जिनसांचा व्यापार येथे भरभराटीत आहे.

काशीफळ—ही भोपळ्याजी जात आहे. या फळास 'चक्की' असेहि म्हणतात. हें फळ फार मोठे नसते. तें बसकट व कवेदार असते. याचा रंग हिरवा, पांढरा व शेंदरी असतो. याचे वेल व फुले भोपळ्यासारखीच असतात; पण वाढ कमी असते. याची लावणी भोपळ्यासारखीच असते. वीं भोपळ्याच्या विंयापेक्षां लहान असते. भोपळ्यापेक्षां

काशीफळाची भाजी कमी गोड असते. कांहीं जातींची भाजी फिकी लागते. [वनौ. गु. भा. ४].

काशीबाई पेशवे—ही थोरल्या बाजीरावसाहेबाची पत्नी व चासकर जोशी यांच्या घराण्यातील महादजीपंत यांची मुलगी. पंतांचा व बाळाजी विश्वनाथाचा स्नेह फार होता. ही पतीबरोबर सगळ्यांत जात असे. हिचा स्वभाव शांत व गरीब असे. ही सासू (राधाबाई) सारखी राजकारणकुशल नव्हती. बाजीरावावर हिचे वजन वेताचेच दिसते. कदाचित् त्यामुळेच मस्तानीचे प्रस्थ जास्त माजले असावे. बाजीराव हे माळव्यांत शेवटच्या स्वारीस गेले असता ही त्यांच्याबरोबर होती. बाजीराव हे नर्मदाकाठी रावेर येथे वारले. नंतर सैन्यासह बाई पुणे येथे (३१.११.७४०) परत आल्या. दमाजी गायकवाडने पुण्यावर स्वारी केली त्यावेळी पेशव्यांची मंडळी सिंहगडास गेली होती, त्यावेळी (८.३.१७५१) काशीबाई व तिची सासू राधाबाई याहि त्यांत होत्या असा उल्लेख सांपडतो. काशीबाईचा अंत कधी झाला ते नक्की आढळत नाही. (म. रि. म. वि. ११२).

काशीराज पंडित—काशीराज शिवाजी हा महाराष्ट्रीय ब्राह्मण असून दिल्लीच्या बादशहाचा वजीर सफदरजंग याच्या पदरी प्रथम नोकरीस राहिला. सफदरजंग हा मराठ्यांचा पुरस्कर्ता व चहाता असल्याने त्याने वरेच मराठे पदरी बाळगले होते. सफदरजंगाची काशीराजावर विशेष मेहेरबानी होती. त्यामुळे त्याचा मुलगा अयोध्येचा नबाब सुजा-उद्दौल याने त्यास आपल्या वापाच्या वेळचा जुना व माहितगार माणूस समजून आपल्या दरबारांत वकिलातीचे काम दिले; व वेळोवेळी मोठमोठ्या राजकारणांत त्याची तो सल्ला मसलत घेत असे. काशीराजाची या दरबारांत मोठी प्रतिष्ठा व वजन असे. इ. स. १७६१ मध्ये पानिपत येथे जे मराठे व दुराणी यांचे घनघोर युद्ध झाले त्यावेळी पंडित काशीराज हा तेथे हजर होता. त्याने या प्रसंगी युक्तीने व शहाणपणाने मराठ्यांस शक्य तितकी मदत केली. परंतु दुडवाने या युद्धांत मराठ्यांचे मुख्य सेनापति भाऊसाहेब व विश्वासराव पेशवे हे रणभूमीवर पतन पावले.

त्यावेळी काशीराज याने त्यांची प्रेते शोधून काढून त्यांस त्याने चंदनदि काष्ठे जमवून अग्नि दिला व त्यांची उत्तरक्रिया हिंदु धर्माप्रमाणे उत्तम प्रकारे केली व या प्रकाराने मराठ्यांवर उपकार केले. स्वतः काशीराज म्हणतो “आणीक सेवा न घडली ! ईश्वर हाच आम्हांस नेमला होता ! भगवदिच्छेस उपाय काय ? ” पानिपतच्या लढाईचा वृत्तांत (नकाशा देऊन) याने फारशी भाषेत साविस्तर लिहिला आहे. त्याचे इंग्रजी भाषांतर जेम्स ब्राउन याने इ. स. १७९१ मध्ये “एशियाटिक रिसर्चेंस” या ग्रंथांत प्रसिद्ध केले. ते ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाचे आहे. [इतिहाससंग्रह ३. १; राजवाडे खं. ६].

काश्गर—काश्गर हे चिनी तुर्कस्तानातील एक महत्वाचे शहर आहे. ह्याचे उत्तर अक्षांश ३९° २४' व पूर्वरेखांश ७६° २४' आहेत. काश्गरचे कुहना शहर व यांगी शहर म्हणजे जुने व नवे शहर असे दोन भाग आहेत. दोन्ही भागांत ५ मैल अंतर असून मधून किझिलसू नदी वहाते. खोकंद, समरकंद व हिंदुस्थान येथून येणाऱ्या रस्त्यांवर काश्गर असल्यामुळे ह्याचे राजकीय व व्यापारी महत्त्व पूर्वीपासूनच आहे. मध्य आशियातील इतर शहरांप्रमाणे वग्याच लोकांच्या हातांत हे शहर गेले. इ. स. १८६४-१८७७ पर्यंत अमीर याकुब वेग याने येथे छोटेखानी राज्य स्थापिले. परंतु त्याच्या मरणानंतर हे शहर चिनी लोकांनी जिंकून घेतले.

कुहना शहर मजबूत तटवर्दीचे असून ते दुमान नदीवर आहे. पुलापलीकडे कांहीं अंतरावर जुन्या काश्गर शहराचा अवशेष दृष्टीस पडतो, ह्याला आस्की शहर (जुने शहर) असे सध्याचे नांव आहे. कुहना शहराच्या उत्तरेस दोन मैलांवर या देशाचा साधु श्रेष्ठ हजरत हफक याची मशाद आहे.

यांगी शहर इ. स. १८३८ त बांधले गेले. याच्या भोंवती रंद व खोल असा एक खंदक आहे. याकुब वेगच्या अगोदर चिनी अमलांत येथे ‘अंबन’ म्हणजे इलाखाधिपति रहात असे.

कुहना शहराची लोकसंख्या ६०,००० व यांगी शहराची लोकसंख्या २,००० आहे. इ. स. १८६५ साली चिनी सत्ता संपुष्टांत आल्यानंतर काश्गरचे पक्का माल तयार करण्याचे कारखाने हळू हळू बंद पडले.

इ. स. पूर्वी ७६ वर्षी हॉन घराण्याच्या वेळेस चिनी लोकांनी युटीएन, सुलेई (काश्गर) वगैरे जिंकिले. त्यापूर्वी काश्गरचा उल्लेख सांपडत नाही. ह्युएनत्संग हिंदुस्थानांतून परत चीन देशांत याच शहरावरून (काशा असे त्याने दिलेले नांव) गेला. आठव्या शतकांत अरब लोकांच्या स्वारीविरुद्ध काश्गरच्या लोकांनी बुखान्याच्या राणीला मदत दिली. उझ्घर राजांच्या अमदानीत दहाव्या शतकांत काश्गर येथे इस्लामी धर्माचा पगडा बसला.

तैमूरने इ. स. १३८९-९० साली काश्गर शहर बेचिराख केले. खान सुलतान सय्यदची स्वारी झाल्याबरोबर मिर्झा अबूबकर याने इ. स. १५१४ त या शहराचा नाश केला.

काश्गर शहरावर चिनी अंमल १७५९ नंतर चालू झाला. लहान सहान बंड होऊन शेवटी चिनी अंमल कायम झाला. १८६२ त चिनी सुसुलमानांनी बंड केले तेव्हा काश्गरच्या लोकांनी देखील बंड केले. या बंडांत सादीक बेगने काश्गरच्या लोकांना मदत केली. परंतु सादीक बेगला सहाय्य करण्याकरिता आलेल्या याकुब बेगाने काश्गर येथे आपला अंमल सुरू केला. तो १८७७ साली मरण पावल्यावर चिनी सरकारचा अंमल तेथे पुन्हा बसला.

काश्मीर संस्थान—काश्मीर हे हिंदुस्थानातील एक पहिल्या प्रतीचे संस्थान असून ते हिमालय पर्वताच्या पश्चिम

भागांत वसलेले आहे. याच्या उत्तरेस चीनच्या ताव्यांतील तुर्कस्तानचा भाग व काराकोरान पर्वत असून दक्षिणेस पंजाबचा प्रदेश आहे. पूर्वेस तिबेटचे संस्थान असून पश्चिमेस 'सरहद्दीवरील प्रांत' आहेत. चिनाव, झेलम व सिंधु या नद्यांच्या खोऱ्यांत हे संस्थान वसलेले आहे असे ठोकळ रीतीने म्हणता येईल.

काश्मीर संस्थानचा बहुतेक भाग डोंगराळ आहे. हिमालय पर्वताचे पश्चिम टोंक, शिवालिकपर्वताच्या रांगा, पंजाल पर्वत, ननकन, कजनग, हरमुख, नंगा, काराकोरान, इत्यादि अनेक लहान मोठे पर्वत या प्रदेशांत आहेत. सपाट मैदान फारच थोडे आढळून येते. काश्मीर संस्थानचा आकार साधारण चौकोनी असून, त्याचे जम्मू, काश्मीर, लहान तिबेट व गिलजित हे मुख्य चार प्रांत आहेत. काश्मीर संस्थान हे अनेक मजली घरासारखे आहे असे पुष्कळ लेखकांनी म्हटले आहे ते अगदी खरे आहे. दुसऱ्या तऱ्हेने हे संस्थान म्हणजे चिनाव, झेलम व सिंधु या नद्यांच्या एकावर एक उंच असणाऱ्या दऱ्यांनी वनलेले आहे असे म्हणता येईल. कारण संस्थानच्या खालच्या पायरीमधून चिनाव नदी गेली आहे. दुसऱ्या पायरीमधून झेलम (वितस्ता) नदी व तिसऱ्या पायरीमधून सिंधु नदी गेली आहे. या तीनही नद्या संस्थानच्या पूर्वभागातील दक्षिणेकडच्या हिमालयाच्या प्रचंड पर्वतराजीमधून उगम पावून प्रथमतः उत्तरेकडे वहात जाऊन नंतर दक्षिणेकडे वहात जातात. व अशा रीतीने पश्चिमभागाकडून खाली उतरत येत पंजाबच्या सपाट प्रदेशांत वहात येतात. अनेक मजली घराची उपमा घेतल्यास असे म्हणता येईल की, जम्मू हा पहिल्या मजल्याच्या घराचा दरवाजा आहे. त्यांतील काही भाग सपाटीवर वसलेला आहे. त्यानंतर दुसऱ्या मजल्यावर जाण्याकरिता ८,००० फूट उंचीची हिमालयपर्वताची पहिली रांग ओलांडावी लागते. हा प्रदेश समशीतोष्ण असून ओक, देवदार इत्यादि वृक्षांची वनेंच्या वने आहेत. या टप्प्यांत भद्रवाह किस्तवार हे प्रांत आहेत. तिसऱ्या मजल्यावर जाण्याकरिता, हिमालयाची पीरपंजाल नांवाची शाखा ओलांडावी लागते. या ठिकाणीच काश्मीरची सुंदर दरी आहे. या दरीलाच कोणी 'नंदनवन' म्हणतात. या दरीच्या चारी बाजूंना शुभ्र मोत्यासारख्या वर्फाने आच्छादिलेल्या पर्वतांची शिखरे आहेत व अशा मुक्ताहारांत काश्मीरची दरी म्हणजे पाचूप्रमाणे शोभते. त्याच्याहिवर चौथ्या मजल्यावर जाण्याकरिता १४१५ हजार फूट उंच पर्वताची ओळ ओलांडावी लागते. ही ओळ ओलांडून गेल्यावर उत्तरेस अस्तर व वाळिस्तानचा प्रांत व पूर्वेस लडखचा प्रांत लागतो. बायब्येस गिलजित प्रांत असून त्याच्या आसपास हिंदुकूशपर्वताच्या रांगा पसरल्या आहेत. त्यानंतर सर्वांत वरचा मजला चढून जावयास वरीच चढ चढून जावे लागते.

त्यानंतर सर्व जगांत उंच असलेले २८००० फूट उंचीचे काराकोरान पर्वत लागतात.

काश्मीर संस्थानची भौगोलिक दृष्ट्या सविस्तर रीतीने माहिती देणे अत्यंत अवघड आहे. कित्येक भाग असे आहेत की, त्या ठिकाणी जाणेहि अवघड आहे; व खुद्द काश्मीर सरकारनेहि अद्यापि अशा प्रदेशांचे पूर्ण संशोधन केले नाही. काश्मीर हा डोंगराळ प्रदेश असल्याकारणाने तेथे अनेक पर्वत असून कित्येक पर्वतांची शिखरे फारच उंच आहेत. उत्तरेस पर्वतांची माळच्या माळ पसरली असून सर्वांत नंगा पर्वत हा एखाद्या मल्या धिप्पाड राक्षसाप्रमाणे उभा राहिला आहे. या पर्वताची उंची २६६५६ फूट आहे, जगांतील पर्वतांमध्ये याचा चौथा नंबर लागतो. पूर्वेस हरमुख नांवाचा पर्वत असून त्याची उंची १६९०३ फूट आहे. दक्षिणेस महादेव, ग्वाश वारी (१७८०० फूट) व अमरनाथ (१७३२९) हे पर्वत आहेत. काश्मीर संस्थानांतील सर्वांत उंच असे पर्वत शिखर म्हटले म्हणजे गोंडविन ऑस्टेन हे होय. या शिखराची उंची २८२६५ फूट असून याचा जगांतील पर्वतांत दुसरा नंबर लागतो.

नद्या व सरोवरे. — नद्या व सरोवरे यांची काश्मीरमध्ये समृद्धि आहे. किंबहुना, काश्मीर हे निरनिराळ्या लहान मोठ्या नद्यांचे व सरोवरांचे जाळेच आहे असे म्हटले असता वावगे होणार नाही. सर्व नद्यांची नावे सांगणे देखील अशक्य होईल. सर्वांत महत्त्वाच्या नद्या म्हणजे, चिनाव, रावी, झेलम व सिंधु या होत. रावीनदी काश्मीरच्या आग्नेयभागाला चिकटून वहात गेली आहे. चिनाव ही किस्तवार परगण्यांतून वहात जाऊन वळणे घेत, रामवन, उधमपूर, रैसी इत्यादि परगण्यांतून पंजाबमध्ये गेली आहे. झेलम नदी व्हरनागजवळ उगम पावून काश्मीर दरीमधून वहात गेली आहे. व सिंधु ही लडख व गिलजित प्रांतांमधून शेकडो मैल वहात जाऊन नंतर पंजाबमध्ये गेली आहे. याशिवाय, सुभा, शियाक, झंस्कर, सुरु, द्रस, गिलजित, कृष्णगंगा, सिंध, लिद्दर, पंच, तवी, उझ इत्यादि किरकोळ नद्या आहेत.

नद्यांप्रमाणेच सरोवरांनाहि काश्मीरमध्ये तोटा नाही. ही सरोवरे निरनिराळ्या आकाराची व प्रकाराची आहेत. त्यांपैकी सर्वांत मोठी सरोवरे म्हणजे दल व उल्लर ही होत. यांशिवाय मंसबल, अंचर, शिवसंगर, कंसनाग, पथी, शतपूर इत्यादि छोटी सरोवरे आहेत. लडखच्या पूर्वेस, पंगकाँग, पंगूर, सोमोरिरी, ही मोठाली खान्या पाण्याची सरोवरे आहेत. व्हरनाग, कोकारनाग, अचबल इत्यादि झरे प्रसिद्ध आहेत. अनंतनाथ हे स्थान तर तेथे असलेल्या अगणित झऱ्यांबद्दल विख्यात आहे. कोकारनाग व चप्पशाही हे झरे उत्कृष्ट पाण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत. मलिकनाग नांवाचा झरा गंधकयुक्त पाण्याचा असून त्याचे पाणी बागांना फार मानवते.

व न स्प ती.—काश्मीरमध्ये पुष्कळ दऱ्या व विपुल पाणी असल्यामुळे त्या ठिकाणी हरतऱ्हेची झाडेसुद्धा आहेत निरनिराळे रंग ज्यांपासून तयार करता येतील अशा वनस्पती, पुष्कळ आहेत. अस्तर तहसिलीमध्ये हिंगाची झाडे मुबलक आहेत. भूर्जवृक्षांच्या राया पसरलेल्या आहेत. भांग वनस्पतीचीहि समृद्धि आहे. सुगंधी वनस्पतीचीहि येथे पैदास होते. निरनिराळ्या प्रकारची फळे काश्मीरमध्ये विपुल सांपडतात. देवदार, अक्रोड, तुती इत्यादि झाडांची जंगलेंच्या जंगलें आहेत. निरनिराळी मनोहर कमळेंहि या ठिकाणी उगवतात.

पक्षी व प्राणी.—काश्मीरच्या डोंगराळ प्रदेशांत निरनिराळ्या प्रकारचे प्राणी आढळून येतात. हंगळ नांवाचे काळवीट, काळी अस्वलें, कस्तुरीमृग, इत्यादि प्राणी या ठिकाणी पुष्कळ आढळतात. त्याचप्रमाणे, पांढऱ्या कोंबळ्या, कृकण पक्षी, काळे तित्तिरपक्षी, लावीपक्षी, बदकें, कोकिळा, राघू, कावळे इत्यादि अनेक प्रकारचे पक्षी काश्मीरमध्ये सांपडतात. सर्पांच्या अनेक जाती येथे असून त्यांत गुण व पेहर या जातीचे सर्प विषारी आहेत.

भूस्तरः—वायव्य व आग्नेय भागांत पर्वतांच्या रांगांना समांतर असे पाषाणांचे थरच्या थर पसरले आहेत. नैऋत्य भागांत तृतीय युगांतील पाषाणथर उपलब्ध आहेत. झन्स्कर, धौलधर व पीरपंजाल पर्वतांच्या रांगांत, वज्रतुंड, जंबूर इत्यादि दगड सांपडतात. वाल्मिस्तान व लडख या प्रांतांतील पर्वतांच्या रांगांतहि वज्रतुंड दगड सांपडतात. सरप दरीत, खडूच्या दगडाचे थरच्याथर आहेत. श्रीनगरच्या दरीत स्लॅटोसीन युगांतील पाषाणांचे थर सांपडतात.

ह वा मा न व पर्जन्य.—काश्मीरची दरी पीरपंजाल ओळीच्या योगाने संरक्षित असल्याने, या दरीमध्ये पर्जन्य नियमित पडत नाही. वर्ष वितळल्यामुळे, उन्हाळ्यामध्ये या ठिकाणी पर्जन्य पडतो. काश्मीर दरीच्या आसपासच्या पर्वतराजीमध्ये आक्टोबर ते मार्च महिन्यांत अतोनात वर्ष पडतें. जुलै, ऑगस्ट व सप्टेंबर अर्धा या महिन्यांत काश्मीरमध्ये बराच उन्हाळा असतो. विशेषतः श्रीनगरमध्ये तर उष्णमान ९५° इतकें असतें. जानेवारी व फेब्रुवारी या महिन्यांत कडक थंडी पडते.

नैसर्गिक संकटें.—दुष्काळ, पूर, धरणीकंप, आगी इत्यादि नैसर्गिक संकटें काश्मीरला सोसावी लागतात. जम्मू प्रांतांत दुष्काळाची बाधा वरचेवर होते; पण त्याच्या उलट काश्मीरमध्ये पुराने पिकांची खराबी फार होते. इ. स. १८९३ १९०३, १९०७, व १९०९ या साली मोठा पूर आल्यामुळे पिके नासून गेली. १८९३ च्या पुरामुळे तर झेलमनदीवरील सात पूल वाढून गेले व त्यामुळे अतोनात नुकसान झालें. धरणीकंपहि मधून मधून असतातच. लडख प्रांतांत या धरणीकंपाची नेहमी बाधा होते. तसेंच काश्मीरमध्येहि या धरणीकंपाची भेट वरचेवर होते. इ.स. १९१० मध्ये काश्मी

रला दोन वेळां धरणीकंपाचे धके वसले व १९१३ साली तर पांच धके वसले.

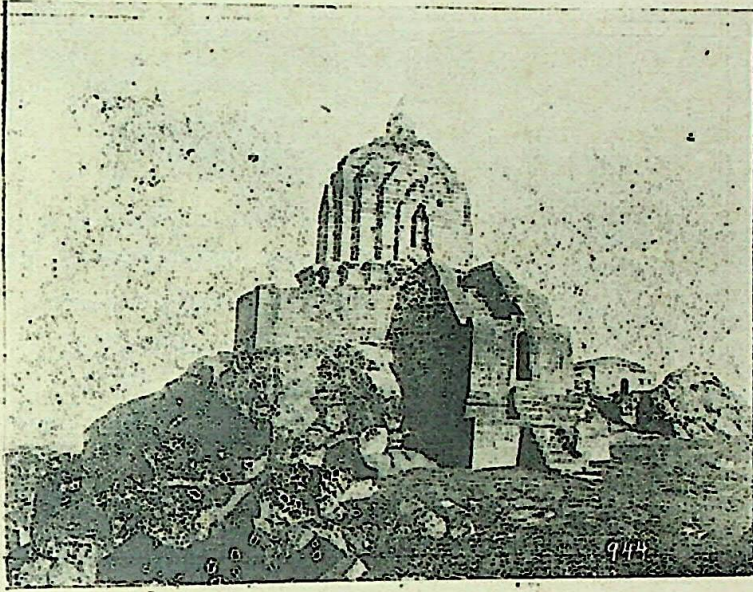
प्रेक्षणीय स्थळे.—काश्मीरमध्ये प्रेक्षणीय स्थळे पुष्कळच आहेत. काश्मीरला हिंदुस्थानचे 'नंदनवन' असे नांव देण्यांत येतें तें अगदी यथार्थ होय. सोनामार्ग, गुलमार्ग, यांसारखी शीतल निवासस्थाने; नंगापर्वत, हरमुख, शंकर, अमरनाथ वगैरेसारखी पंधरा हजार फुटांवर असलेली हिमाच्छादित शिखरे; उलर, मानसबल, डाल यांसारखी रमणीय सरोवरे; वनिहल, पीरपंजाल, झोझिला यांसारखे नयनरम्य घाट; सुखनाग, नीलनागासारखे मन शांत करणारे झरे, निसर्गरम्य वनराजि अर्शी एक ना दोन हजारों स्थळे काश्मीरमध्ये पहाण्यासारखी आहेत व तीं सर्व पहाण्याला निदान सहा महिने तरी लागतील. सर्व काश्मीरच एकजात पहाण्यासारखें आहे. पण त्यांतल्या त्यांत कांहीं प्रेक्षणीय स्थळे विशेष पहाण्यासारखी असल्याकारणाने त्यांचा थोडक्यांत परिचय करून देणें अत्यंत जरूर आहे.

श्रीनगरमध्ये व त्याच्या आसपास अनेक वाग पहाण्यासारखे आहेत. त्यांपैकी शालीमार, निपात व चम्पशाही ऊर्फ बादशाही वाग हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. शालीमार वाग प्रचंड असून त्याची लांबी ५९० यार्ड व रुंदी २६० यार्ड आहे. याचे एकावर एक असे चार टप्पे आहेत. वागेच्या मधोमध प्रत्येक टप्प्यांत एकेक तलाव असून हे तलाव पाटाने जोडलेले आहेत. चवथ्या मजगीवर एक सुंदर ६५ फूट लांब व रुंद असा चवुतरा असून त्यावर दगडी मंडप उभारला आहे. याचे खांब काळ्या संगमरवरी दगडाचे असून त्यावर सुवक नक्षीकाम केलेलें आहे. या वागेसमोवार पाण्याची पुष्करणी असून त्यांत १४० कारंजी आहेत. ही वाग १६१९ साली जहांगीर बादशहाने बांधविली.

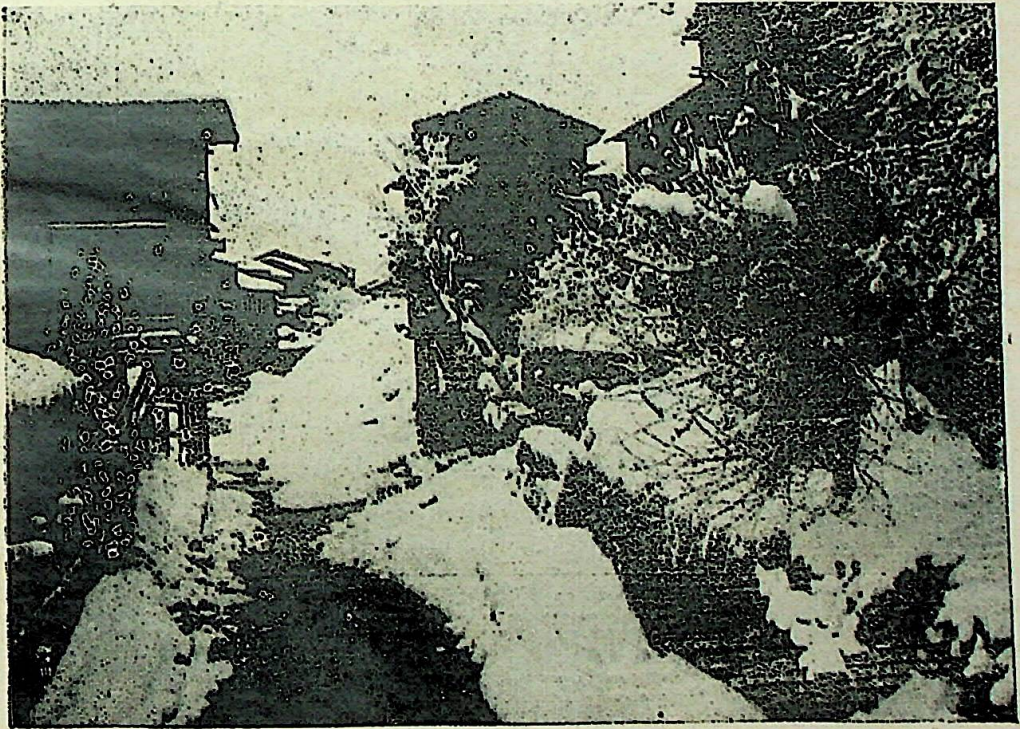
निषातवाग ही डाल तलावाच्या अगदी नजीक असल्यामुळे, येथील देखावा फारच रमणीय आहे. या वागेला सात टप्पे असून या वागेची लांबी ५९५ यार्ड व रुंदी ३६० यार्ड आहे. ही वाग नूरजहानचा भाऊ असफशहा याने बांधविली. चम्पशाही वागहि याच घरांनी असून तींतील झऱ्यांतील पाण्यासारखे पाचक पाणी सर्व जगांत नाही असे म्हणतात.

श्रीनगरच्या उत्तरेस ११ मैलांवर हारवान नांवाचा एक तलाव आहे. या तलावाच्या तीन बाजूंना प्रचंड पर्वत आहेत. या पर्वतांवरील बर्फाचे वितळलेले पाणी या तलावांत साठतें. येथील देखावा फारच सुंदर आहे. या ठिकाणी अनेक प्रकारच्या गुलाबांच्या रांगांच्या रांगा असलेल्या दृष्टीस पडतात. श्रीनगरमध्ये जुम्मामशीद ही फार प्रेक्षणीय आहे. ही मशीद शिकंदर लोदीने १४०४ साली बांधली. ही मशीद तनिदां अग्राच्या भक्ष्यस्थानी पडली पण ही मशीद पुन्हा दुरुस्त करण्यांत आली. ही सर्व मशीद लांकडी आहे.

काश्मीर.

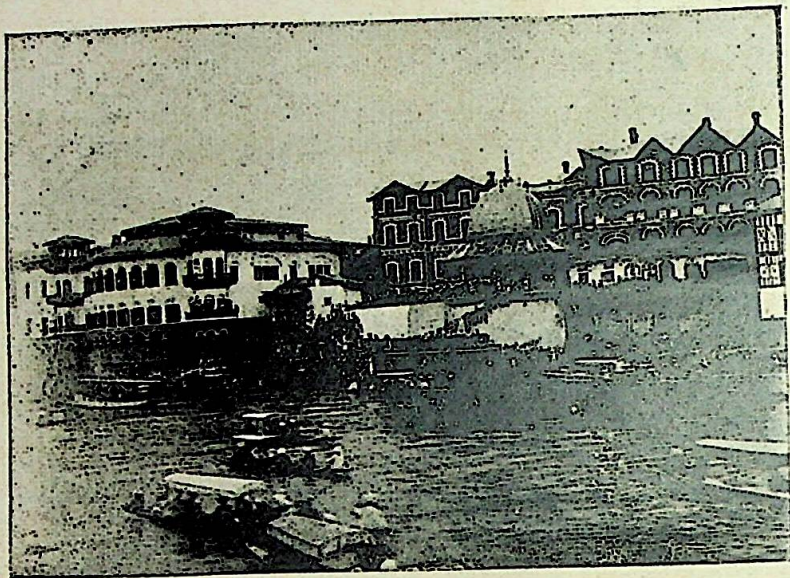

शंकराचार्यांचे देऊळ.

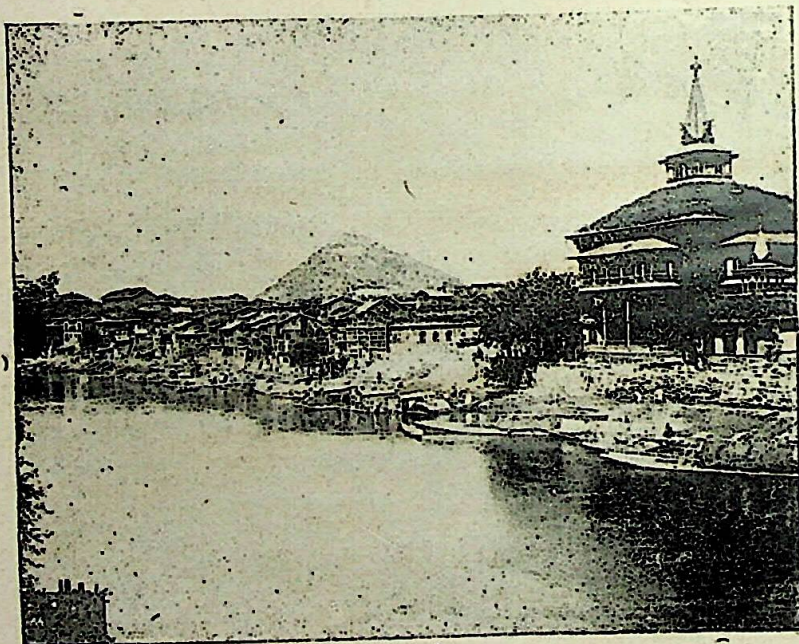

बर्फाच्छादित मार कालव्याचा देखावा, श्रीनगर.

काश्मीर

काश्मीरच्या महाराजाचा वाडा.

किल्ल्याचा देखावा, श्रीनगर.

व त्यावरील नक्षीकाम फारच सुंदर केलेले आहे. श्रीनगरच्या ईशान्येस शंकरपर्वत असून त्या पर्वतावर शंकराचे देऊळ आहे. हे देऊळ विशेष मोठे नसले तरी त्याचे काम फार सुवक आहे. या देवळांत शंकराची पिंडी असून ती काळ्या दगडाची व कमरेडतकी उंच आहे. या ठिकाणचा देखावा फारच रमणीय आहे. हे देऊळ अशोकाचा पुत्र जलौक याने ख्रिस्तपूर्व २७ साली बांधले असे म्हणतात. शंकरपर्वताच्या बाजूने दक्षिणेस उतरून वरेंच लांब चालून गेल्यावर पनरतन नांवाचे देवालय आहे. हे अति जुने पुराणे देवालय असून, हे हिरवट-निळसर रंगाच्या दगडांनी बांधलेले आहे. देवळाच्या चारही बाजूंना कमानीचे दरवाजे असून देवळावर जिकडे तिकडे घडीव मूर्ती आहेत. या मूर्तीकडे पाहिल्यावर त्या मूर्ती मोठ्या कौशल्याने घडविलेल्या आहेत हे चटकन ध्यानांत येते. हे देऊळ पार्थ नांवाच्या काश्मीरच्या राजाच्या कारकीर्दीत त्याचा प्रधान मेरु याने ९१३-९२१ च्या दरम्यान बांधले असे म्हणतात. श्रीनगर येथील अजवखानाहि पहाण्यासारखा आहे. या अजवखान्यांत जुनी नाणी, हत्यारे, जुन्या मूर्ती व शिल्पकलेचे नमुने पहावयाला मिळतात. काश्मीरसंस्थानांतील उत्कृष्ट शालीचे नमुने या ठिकाणी दृष्टीस पडतात.

अवंतिपूर नांवाच्या गांवांत बराचशा जुन्यापुराण्या इमारती होत्या; पण त्या सर्व काळाच्या ओघांत लुप्तप्राय झाल्या आहेत. अद्यापिहि अवंतीश्वर व अवंतिस्वामी या देवांची देवळे मोडक्यातोडक्या स्थितीत शिल्लक आहेत. ही दोन्ही देवळे हिरवट काळसर दगडांची असून देवळाच्या मुख्य दरवाजावर सुवक नक्षीचे काम केलेले दृष्टीस पडते. या देवळांवरून एक वेळ काश्मीर हे मूर्तिकलेच्या व शिल्पकलेच्या वावर्तीत किती पुढे होते हे दिसून येते.

वितस्ता उर्फ झेलम नदीच्या उगमापाशी बृहन्नगर नांवाचा एक झरा आहे. या झऱ्याच्या आसपासचा प्रदेश फारच प्रेक्षणीय आहे. या ठिकाणी जहांगीर बादशहाने एक सुंदर बाग बांधविली. या बागेत अष्टकोनी पुष्करिणी असून या पुष्करिणीत एक झरा आणून सोडलेला आहे. या पुष्करिणी-मोंवती अष्टकोनाकृति इमारत असून, त्या इमारतीवर दोन फारसी भाषेतील शिलालेख आहेत.

या झेलमच्या दरीत एका लहानशा उंचवट्याच्या टेंकडीच्या पायथ्याशी मातीड देवाचे भव्य देवालय आहे. या देवालाचे प्रवेशद्वार प्रचंड असून, त्यावरील नक्षीचे काम अवर्णनीय आहे. सात आठ फूट उंचीचे एकसंधी दगड दरवाजाला लावलेले आहेत. प्रवेशद्वारांतून आत गेल्यावर एक मोठे चौकोनी पटांगण असून त्याच्या मध्यभागी सूर्य देवतेचे देऊळ आहे. या पटांगणासमोवती कमानदार दरवाजाच्या ओळी बांधल्या आहेत. देवळाच्या बाहेरच्या चौकाला दर्शनीखांब व कमानी यांची रांगच्या रांग आहे. हे देऊळ ललितादित्य नांवाच्या राजाने बांधले असे

म्हणतात. वास्तुकलेचा व मूर्तिकलेचा एक उत्कृष्ट मासला म्हणून हे देवालय प्रसिद्ध आहे व या शास्त्रांतील तज्ज्ञ गृहस्थांनी या देवाल्याची फारच तारीफ केली आहे.

झेलम नदीला सात पूल असून ते दृष्टिपथांत घालण्यासारखे आहेत. यांपैकी तिसऱ्या व चौथ्या पुलांच्या दरम्यान सहा-महादन नांवाची लांकडी प्रचंड इमारत आहे. ही ज्या साधूने काश्मीरमध्ये मुसलमानी धर्माचा प्रसार केला त्या साधूच्या स्मरणार्थ बांधलेली आहे. याच्या समोरच नूरजहानने बांधलेली मोठी दगडी मशीद आहे. चवथ्या पुलाच्या खाली महाश्री नांवाचे पांचमजली देवालय आहे. सहाव्या पुलाच्या नजीक स्कंदभवन नांवाचे जीर्ण देवालय आहे. सातव्या पुलाच्या खाली दूधगंगा व झेलम नदीचा संगम असून त्याठिकाणी क्षेमगौरीश्वर नांवाचे एक देवालय आहे.

यांशिवाय, अनंतनाग, अच्छावल, चिनारबाग इत्यादि कित्येक स्थळे व कितीतरी रम्य देखावे काश्मीरमध्ये पहाण्यास सांपडतात. सृष्टिदेवतेने आपले सर्व कौशल्य खर्च करून काश्मीर देश निर्माण केला आहे की काय असे मनाला वाटल्यावांचून रहात नाही. व मोठमोठ्या धिप्पाड व अजब पर्वतांची वर्फां श्वेत वनलेली शिखरे, प्रचंड दऱ्या, भयंकर घाट वगैरेचे अवलोकन केले असता, परमेश्वरी कर्तृत्वाची अंधुक कल्पना कां होईना, मनाला पटल्यावांचून रहात नाही.

काश्मीर मधील लोक.—काश्मीर संस्थानचे क्षेत्रफळ ८४,४३२ चौरस मैल आहे. हिंदुस्थानांतील इतर कोणत्याहि संस्थानापेक्षा काश्मीरचे क्षेत्रफळ अधिक आहे. १९११ साली केलेल्या खानेसुमारीत काश्मीर संस्थानची लोकसंख्या ३१,५८,१२६ इतकी भरली. त्यापैकी १६,७४,३६७ पुरुष व १४,८३,७५९ स्त्रिया होत्या. १९०१ च्या लोकसंख्येच्या मानाने १९११ मधील लोकसंख्या जवळजवळ शेंकडा ९ या प्रमाणांत वाढली. प्रांतवार खानेसुमारी पुढीलप्रमाणे आहे. जम्मू प्रांत १५,९७,८६५; काश्मीर प्रांत १२,९५,२०१; सरहद्दीविराळ प्रांत २,६५,०६०. जिल्हेवार खानेसुमारीत दक्षिणकाश्मीरचा नंबर पहिला लागतो. त्याची लोकसंख्या ६,३९,२१० असून, उत्तर काश्मीर ४,६०,७८६, जम्मू ३,२६,६९१ मिरपूर ३,२४,९३३ गिलजित २३,९५९ अशी आहे. सर्व तहशीलीत उत्तर मच्छिपुर तहशीलीची लोकसंख्या मोठी आहे (२,००,६०९). काश्मीर संस्थानांत मोठी शहरे अशी दोनच आहेत. एक श्रीनगर (लो.सं. १२४२४०) व दुसरे जम्मू (लो.सं. ३१७२६). बाकी शहरे लहान लहान आहेत. अशा लहान शहरांची संख्या ५९ आहे. त्यापैकी सात शहरे ५००० वर वस्तीची आहेत; वीस शहरे २-५ हजार लोकसंख्येची आहेत. तीस ५०० ते १००० इतक्या लोकसंख्येची आहेत. काश्मीर हा कृषिप्रधान देश असल्याकारणाने त्यामध्ये खेड्यांची संख्या फार आहे. १९११ च्या खानेसुमारीत काश्मीरमध्ये ८८६५ इतकी खेडी होती. काश्मीरचा प्रदेश डोंगराळ असल्याने सपाट व शेतीला उपयोगी अशी

जमीन एकसारखी आढळून येत नाही. त्यामुळे ज्या ज्या ठिकाणी शेतीला उपयुक्त अशी जमीन असेल त्या त्या ठिकाणी चार पांच खोपट्या अशा तऱ्हेने या खेडेगांवांची स्थिति असते.

काश्मीरमधून बाहेर वस्ती करण्यास जाणाऱ्या लोकांची संख्या फार आहे. जुलमी राजांच्या जुलुमाला कंटाळून, काश्मीरमध्ये जन्मलेले कित्येक लोक बाहेर जात असत. पण शांतता प्रस्थापित झाल्यापासून हा ओघ थांबत चालला आहे. बाहेर गेलेले लोक परत येत चालले आहेत. तरी पण अद्यापिहि बाहेर जाणारे लोक बरेच आहेत. १९०१ साली काश्मीरमधून ८६,१५७ लोक बाहेर गेले तर १९११ साली ८१,९४८ लोक बाहेर गेले. १९०१ साली ८५,५९७ लोक काश्मीरमध्ये रहाण्यास आले तर १९११ साली ७६,२७५ लोक आले.

धर्म, जाती व पंथ. — काश्मीर संस्थानांत मुख्यतः हिंदू, बौद्ध, इस्लाम हे धर्म प्रचलित आहेत. फारशी व ख्रिश्चन या धर्मांचे विशेष विचारांत घेण्याजोगें प्रचल्य नाही. या तीन धर्मांच्या दृष्टीने काश्मीरांतील लोकसंख्येचे वर्गीकरण केले असता असे आढळून येते की हिंदू (शीख धरून) ७,२१,९४३; मुसलमान २३,९८,३२०, बौद्ध ३६,५१२ अशी लोकसंख्येची वर्गवारी होती. त्याशिवाय जैन लोकांची संख्या ३४५, पारशी ३१, ख्रिस्ती ९७५ अशी होती. हिंदुधर्मातील पोटभेद, ब्राह्मणी, आर्य, शीख असे पाडले असता, ब्राह्मण-धर्मीयांची संख्या ६,८९,३४२, आर्यांची १०४७ व शीखांची ३१५५३ इतकी होती. ब्रह्मोपथाचा एकच माणूस आढळून आला. अशा रीतीने, काश्मीरमध्ये शेंकडा ७६ मुसलमान, व २२ हिंदू हे प्रमाण पडते.

जाती. — जातीसंबंधाने समग्र विवेचन करता येणें शक्य नाही. तरी पण हिंदूमध्ये जातिभेदांचे अतिशय महत्त्व असल्याकारणाने त्यासंबंधाने थोडे विवेचन करणें जरूर आहे. काश्मीर संस्थानचे जम्मू, काश्मीर, व सरहद्दीवरील प्रांत असे तीन भाग पडतात; व त्या प्रांतांस अनुसरून जातीचे विवेचन केल्यास सोई होईल. यासाठी तशा रीतीने विवेचन करीत आहो.

जम्मू. — जम्मू प्रांताचे, दुगर, चिबल, पूर्व पर्वतप्रदेश व पश्चिम पर्वतप्रदेश असे चार पोटभेद आहेत. जम्मू प्रांतामध्ये जे हिंदू आहेत त्यांमध्ये, मुख्यतः ब्राह्मण, रजपूत, खत्री व ठक्कर अशा चार जाती आहेत. या जातींच्या उपजाती पुष्कळच आहेत. डोम, गुजर, जाट, डोग्रा, इत्यादि प्रमुख पोटजाती आहेत. चिबल इलाख्यांत चिब नांवाची एक रजपुतांची पोटजात आहे. ही जातच्या जात वाटून मुसलमान झालेली आहे. तरी पण तिच्यामध्ये अद्यापिहि जातिभेदाचे वरेंच प्रस्थ आढळून येते. विवाहविषयक निर्वंध यांच्यामध्ये पुष्कळच आढळून येतात. पूर्व टेंकडीवरील मुख्यांत ब्राह्मणधर्माचा व्हावा तितका प्रसार न

झाल्याने तेथील लोकांना धर्मनिर्वंधाचे नांव देखील ठाऊक नाही असे म्हटले तरी चालेल. या लोकांमध्ये देखील ब्राह्मण, रजपूत, क्षत्रिय इत्यादि जाती आहेत. पण काश्मीर अगर जम्मूच्या इतर भागांतील लोक यांना कमी लेखून यांच्याशी रोटीवेटीव्यवहार करीत नाहीत. अगदी खालच्या जातींत मेघ नांवाची एक जात असून ती शरीराच्या ठेवणीवरून आर्यन वंशाची दिसते. येथील बटवल नांवाची एक जात मात्र अनार्य असावी असे आढळून आले आहे. पश्चिमकडील डोंगराळ प्रदेशांत रहाणाऱ्या लोकांत मुसलमान झालेले लोक फार आहेत. तरी पण त्यांच्यांतहि हिंदू चालीरीती आढळून येतात. यांत भट्टी, बुधान, धुंड, डोमल इत्यादि जाती मूळच्या रजपूत असून वाटलेल्या दिसतात. यांशिवाय वं व खख याहि पोटजाती मूळच्या रजपूतच आहेत. खोजा, मोची, इत्यादि जाती मात्र मुसलमान आढळतात.

काश्मीर. — ज्या ज्या परकीय लोकांच्या स्वाऱ्या काश्मीरावर झाल्या, त्या त्या लोकांचे वंशज काश्मीरमधील अनेक जातींच्या लोकांमध्ये आढळतात, तरी त्या सर्वांचा येथे उल्लेख करणें शक्य नाही. काश्मीरमध्ये मुख्यतः दोन भेद दृष्टीस पडतात. एक काश्मीरी ब्राह्मणांचा व दुसरा काश्मीरी मुसलमानांचा; काश्मीरी मुसलमानांमध्ये शेख, सय्यद, मोंगल व अफगाण अशा चार मुख्य जाती आहेत. यांशिवाय आणखी डोम, गलवान, वाटत, भंड, डंगर, उर, मल, इत्यादि अनेक पोटजाती आहेत. मुसलमानांची सत्ता काश्मीरावर पसरण्यापूर्वी या सर्व जाती ब्राह्मणच होत्या असे दिसते. काश्मीरी ब्राह्मणांचे ज्योतिषी, गुरु व कारकून हे उपवर्ग आहेत.

सर हद्दीवरील प्रांत. — लदख प्रांतांत बुद्धांच्या भरणा फार आहे. धंद्यावरून या बुद्धांच्या, अनेक जाती आहेत. रिगझंग, मंग्रिक व रिमन या तीन मुख्य जाती असून त्यांचे अनेक पोटभेद आहेत. लदख येथील मुसलमानांमध्ये तरकछोस, मघमी व कामिन या जाती आहेत. गिलजित प्रांतांत मुसलमान झालेल्या बौद्धांचाच भरणा अधिक आहे. या मुसलमानांच्या या प्रांतांत शिन व यस्कन या दोन मुख्य जाती आहेत.

पंथ. — काश्मीरमधील हिंदुधर्मीयांमध्ये कोणाच्या मते शैव, वैष्णव व शाक्त असे तीन, तर कोणाच्या मते ईश्वर, शैव, वैष्णव, शाक्त व गाणपत्य असे पांच पंथ आहेत. पण सर्वांत मुख्य पंथ म्हणजे शैव पंथ होय. काश्मीरी पंडित हे एकजात शैव असून जम्मूमधील बहुतेक हिंदू लोक शैवच आहेत. इतर पंथांचे लोक देखील थोडे फार आहेत, पण शैवांमध्ये व त्यांच्यामध्ये वैरभाव वगैरे आढळून येत नाही.

बौद्ध लोकांमध्ये लामांचा धर्म प्रचलित आहे. या लामांचेहि दोन पंथ आहेत. एक रक्तवस्त्री लामांचा पंथ व दुसरा पीतवस्त्री लामांचा पंथ. यांतला पहिला पंथ हा मूळचा पंथ असून पीतवस्त्री पंथ हा त्यानंतरचा आहे.

काश्मीर: संस्थानांत रक्तवल्ली पंथाचाच प्रसार अधिक आढळतो.

मुसुलमानांचे शिया व सुनी असे मुख्य दोन पंथ आहेत. पण काश्मीर संस्थानमध्ये उपपंथहि पुष्कळच आहेत. (१) वहावी पंथ.—लढख प्रांतांत याचा प्रसार बराच असून जम्मू प्रांतांत या प्रांतांतलें लोक थोडे आहेत. महंमद हा अद्यापि जिवंत आहे हें तत्व या पंथाला मान्य नाहीं. (२) अहमदी:—या पंथाचा गुरु मिरझा गुलाम अहमद हा असून, हा शेवटचा इमाम होय व निकालाच्या शेवटच्या दिवशी याचा अवतार होणार अशी मुसुलमानांची समजूत आहे. या पंथाचा प्रसार काश्मीरमध्ये फारच थोड्या ठिकाणां झाला आहे. (३) नूरवक्षी:—या पंथाचा संस्थापक सय्यद नूरवक्षी खुरासानी हा होय. या पंथाचे लोक लढख प्रांतांत विशेष आढळतात. पण या पंथाच्या अनुयायांची संख्या हळुहळू कमी होत चालली आहे, व यांतील बरेच लोक वहावी पंथाचे अनुयायित्व पत्करूं लागले आहेत. (४) मौलवी:—हे सर आगाखानाचे अनुयायी आहेत. या पंथाचा मूळ पुरुष हजरत इस्मायल होय. (५) नक्षवंदी:—या पंथाचा संस्थापक सय्यद जमत अली शाह असून अद्यापि हा जिवंत आहे. या पंथाचीं तत्वे वहावी पंथाच्या अगदीं विरुद्ध आहेत.

शिक्षण.—शिक्षणाच्या बाबतींत मात्र काश्मीर संस्थान अगदीं मागसलेलें आहे. एकंदर ३१,०३,५०१ लोकसंख्येपैकी ६३,२५१ पुरुष व १६८५ स्त्रिया मिळून ६८,२३६ इतकी संख्या शिकलेल्यांची आहे. म्हणजे शेंकडा २ हें प्रमाण पडत असून तें अगदींच कमी आहे यांत शंका नाहीं. यांत पंजाब अगर इतर प्रांत यांच्यामधून नोकरीकरतां आलेल्या लोकांचीच संख्या पुष्कळ आहे. खुद्द काश्मीरमधील लोकांत, काश्मीरी पंडितांचाच वर्ग काय तो सुशिक्षित दिसतो. लढख येथील बौद्धधर्मीय लोकांत कांहीं लोकांनां तात्पुरतें तिबेटी लिहितां बोलतां येतें. बाकी सर्व काश्मीर संस्थान शिक्षणाच्या दृष्टीनें पूर्ण अंधारांतच आहे असें म्हटलें असतां हरकत नाहीं. मुसुलमान लोकांत मुलांशिवाय ज्यांनां लिहितां वाचतां येतें अशांची संख्या फारच कमी आहे. मातृभाषेचें ज्ञान ज्यांनां आहे अशांचे वरील आंकडे पाहिले की, मग इंग्लिश जाणणारे लोक किती थोडे असतील हें सांगण्यास नकोच. शिक्षणाच्या बाबतींत काश्मीर सरकारानें थोडें अधिक लक्ष देण्यास सुरवात केली आहे हें स्तुत्य आहे. १९०१ सालीं काश्मीरमध्ये एकंदर २८७ शाळा होत्या, त्या १९११ मध्ये ३७९ पर्यंत वाढल्या आहेत. त्यांपैकी कॉलेजें २, हायस्कूलें ८, नॉर्मलस्कूल १, गिडलस्कूलें २७, प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा १९७, वायकांच्या शाळा ९ व खासगी शाळा १३५ आहेत. अशा रीतीनें १९०१ पेक्षां १९११ मध्ये शिक्षणसंस्थांची वाढ बरीच समाधानकारक झाली यांत शंका नाहीं; पण प्राथमिक शिक्षण काश्मीर सर-

कारनें मोफत व सक्तीचें केल्यास फार कायदेशीर होण्याचा संभव आहे. शिक्षणसंस्थांची प्रांतवार विभागणी केल्यास जम्मूमध्ये १६५, काश्मीरमध्ये १८५ व सरहद्दीवरील प्रांतांत २९ इतक्या शिक्षणसंस्था आहेत.

इतर शैक्षणिक चळवळींकडे लक्ष दिलें असतां हाच शोचनीय प्रकार आढळून येतो. काश्मीर संस्थानांत एकंदरीत ८ छापखाने आहेत. त्यांपैकी जम्मूमध्ये चार, काश्मीरमध्ये तीन व सरहद्दीवरील प्रांतांत एक आहे. या छापखान्यांत नांव वेण्याजोगा छापखाना म्हणजे जम्मू येथील सरकारी छापखाना होय. पण या छापखान्यांत सरकारी कामांशिवाय इतर खासगी छपाईकाम कचित्तच केलें जातें. 'काश्मीर स्टेट गॅझेट' हें एकच नियतकालिक असून त्याचा खप ३७५ आहे. १९०१-११ या कालांत १० उर्दू व १ इंग्लिश एवढीच पुस्तके काश्मीरमध्ये प्रसिद्ध झालीं.

प्रचलित भाषा.—'दर वारा कोसांवर भाषा बदलते' असें म्हणतात व याचा अनुभव हिंदुस्थानांतील इतर भागां-प्रमाणेंच काश्मीरमध्येहि आढळून येतो. काश्मीरमध्ये अनेक प्रकारच्या भाषा प्रचलित आहेत. काश्मीरमध्ये वाहेलून आलेले लोक आपापल्या भाषा बोलतात; त्या सोडून दिल्या तरी खुद्द काश्मीरच्या अशा भाषा दहा वारा आहेत व त्यांचेहि पोटभेद पुष्कळ आहेत. काश्मीरी, पहाडी व डोग्री या भाषा बोलणारे लोक पुष्कळ आहेत. काश्मीरी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या ११,६५,००० असून पहाडी व डोग्री बोलणाऱ्यांची संख्या अनुक्रमें ५,४४,००० व ५,१७,००० आहे. त्याशिवाय. गुजरी, पंजाबी वास्ति, पोथवारी, चिमलि, लढखी, शिन या भाषाहि प्रचलित आहेत. ल्हासी, नारकंदी, चंवा, कांग्रा, मंडी, दर्दा या भाषांचाहि प्रसार थोड्या ठिकाणीं आढळतो. यूरोपीय भाषांत इंग्लिश भाषेचाच प्रसार अधिक आहे. राजभाषा उर्दू असल्यामुळे त्या भाषेचें ज्ञान असणाऱ्या प्रवाशाला काश्मीरमध्ये कोणत्याहि ठिकाणी सहज जातां येतें. पण त्यांतल्या त्यांत पहाडी भाषा ही डोंगराळ प्रदेशांत विशेष प्रचलित आहे. झेलमच्या दरींत काश्मीरी व सिंधु नदीच्या दरींत तिबेटी या भाषा रूढ झाल्या आहेत. पंजाबीचाहि प्रसार बराच आढळून येतो. महाराजा रणवीरसिंह यांनी आपल्या कारकीर्दींत डोंगरी ही दप्तरी भाषा करण्याचा प्रयत्न केला होता पण तो सिद्धीस गेला नाहीं.

लिपि.—काश्मीरमध्ये ६७ लिपी प्रचारांत आहेत. त्या म्हणजे उर्दू, फारसी, अरबी, डोग्री, हिंदी, बोधि, गुरुमुखी या होत. उर्दू ही दरबारभाषा असल्यामुळे व शाळेंत ऐच्छिक भाषा म्हणून तिचा प्रवेश असल्यानें तिचा प्रसार लेखनाच्या कामी फार होतो. काश्मीरी भाषा पूर्वी शारदा लिपींत लिहिली जात असे पण ती हल्लीं फारसी लिपीतून लिहिली जाते. बोधि लिपी ही तिबेटियन लिपीचा एक

प्रकार आहे व लदख येथील बौद्ध ही लिपी प्रचारांत आतात. डोग्रा जातचे हिंदू लोक डोग्री लिपी सामान्यतः वापरतात व जम्मू प्रांतांत गुरुमुखीचा प्रसार आढळून येतो. या निरनिराळ्या भाषांमध्ये फारच थोडे वाङ्मय आढळून येते. महाराजा रणवीरसिंहाच्या कारकीर्दीत डोग्री भाषेत जी काय सरकारी पुस्तके प्रसिद्ध झाली तेवढीच. त्यांशिवाय डोग्री भाषेत व डोग्री लिपीत लिहिलेली अशी पुस्तके फारच थोडी आहेत. बौद्ध लामांनी बोधि भाषेत जेवढी कांही धर्मविषयक पुस्तके लिहिली असतील तेवढीच. त्यांपलीकडे या भाषेत दुसरे वाङ्मय आढळत नाही. उर्दू भाषेत मात्र बरीच पुस्तके आढळून येतात. काश्मीरी भाषा ज्यावेळी शारदा लिपीत लिहिली जात असे त्यावेळी काश्मीरी भाषेत थोडे फार धार्मिक व इतर स्वरूपाचे वाङ्मय तयार झाले असेल पण त्यापलीकडे हल्ली त्या भाषेतील वाङ्मय विशेषसे आढळत नाही. पण त्या भाषेत वाङ्मय निर्माण करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत काश्मीरी भाषेसंबंधाची विशेष माहिती 'काश्मीरी भाषा' या लेखांत दिलेली आहे. काश्मीरमधील लोक जात्यांच शिक्षणाच्या बाबतीत मागसलेले असल्याने वाङ्मयाची गोडी त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झालेली नाही व त्यामुळे काश्मीरमध्ये वाङ्मयाचे दुर्भिक्ष आढळून येते. कांही सुशिक्षित लोक, ज्यांना पुस्तकांची व वाङ्मयाची हौस असेल ते पैजावमधून उर्दू वर्तमानपत्रे व पुस्तके विकत आणून ती वाचतात.

सा मा जि क चा ली री ति.—सामाजिक चालीरीतींमध्ये, विवाहपद्धतीचा नेवर पहिला लागतो. तेव्हां त्यासंबंधी प्रथमतः विचार करणे जरूर आहे. हिंदुस्थानामध्ये सर्वसाधारण जे विवाहविषयक निर्वेध दृष्टीस पडतात त्यांची छटा काश्मीरच्या बाबतीतहि आढळून येते. विवाहविधीच्या बाबतीतहि काश्मीर व हिंदुस्थानचा इतर भाग यांमध्ये पुष्कळच साम्य आहे. तरी पण देशाच्या विशिष्ट रचनेमुळे थोडे फार फरकहि आढळून येत नाहीत असे नाही. विवाहसंस्थेचा इतिहास पाहिल्यास आपल्याला असे आढळून येते की, समाज बाल्यावस्थेत असतांना विवाहविषयक निर्वेध कडक रीतीने पाळले जात नाहीत. पण ज्या ज्या मानाने समाजाची सुधारणा होत जाते त्या त्या मानाने विवाहांना एकप्रकारची नियमबद्धता प्राप्त होते. अशा प्रकारची नियमबद्धता प्राप्त होण्यापूर्वी विवाहसंस्थांना कांही अवस्थांमधून संक्रमण करावे लागते. अशा अवस्था म्हणजे बहुपतीत्वाची चाल, बहुपत्नीत्वाची चाल व एकपत्नीत्वाची चाल या होत. या सर्वहि अवस्था काश्मीरमध्ये अद्यापीहि आढळून येतात. उदाहरणार्थ, किस्तावर परगण्यांतील कांही डोंगराळ जातींत लग्न होण्याच्या अगोदरच एखाद्या कुमारीला जर मूल झाले तर तें मूल अनौरस ठरत नाही. लदख तालुक्यांतील व पदर इलाख्यांतील बौद्ध लोकांत बहुपतीत्वाची चाल अद्यापीहि आढळते. एखाद्या कुटुंबांतील चारपांच भावांना

मिळून एकच बायको असते. या सर्वांपासून त्या बायकोला जी संतति होईल ती थोरल्या भावाची समजली जाते. या चालीच्या अस्तित्वाचे एक कारण म्हणजे या प्रांतांत २५-जीविकेची साधने फार कमी असल्यामुळे, प्रत्येकाने स्वतंत्र बायको करून प्रजोत्पत्ति केल्यास त्यांना खाण्यास पुरेसे अन्न मिळत नाही हें होय. एखाद्या घरांत एकच पुरुष असला तर तो एखाद्या पाहुण्याला आपल्या घरी बोलावून त्याला भावासारखा मानतो व ते दोघेहि मिळून एकाच स्त्रीचा उपभोग घेतात. अर्थात या बहुपतीत्वाचा परिणाम स्त्रिया धीट व निर्लज्ज होण्यांत झोतो. या बौद्ध लोकांतील स्त्रिया एखाद्या मुसुलमानावर त्यांचे प्रेम वसल्यास राजगोसपणे त्या धर्मात जाऊन त्याच्यावरोवर लग्न लावतात. तरी पण अलीकडे या बौद्धांमध्ये एकपत्नीत्वाची व एकभर्तृत्वाची चाल हळू हळू रुढ होत चालल्याचे दिसते. तसेच लग्नानंतर एखाद्या स्त्रीचे दुसऱ्यावर प्रेम जडल्यास ती त्याच्यावरोवर लग्न करते व नूतन पति हा पूर्वीच्या नवऱ्याला कांही रक्कम नुकसानभरपाई म्हणून देतो. ही चाल जम्मू प्रांतांतील ठकर, मेघ, चमियार, या खालच्या जातींत आढळून येते.

काश्मीरमध्ये मुसुलमानांची लोकसंख्या अधिक असल्याने येथे बहुपत्नीत्वाची चाल अतिशय रुढ असावी असे संकटदर्शनी वाटते; पण तसा प्रकार विशेष आढळून येत नाही. याचे कारण येथील शेतकरी वर्ग फार गरीब असतो. दोन तीन बायकांचा सांभाळ करणे त्याला जड जाते. अर्थात विशेष अडचणींशिवाय येथील लोक एकाहून अधिक बायका करून घेत नाही. एखादी बायको वांझ असेल, अगर एखादीला जात्याच शरीरांत व्यंग असेल तर मात्र दुसरी बायको करण्याची चाल आढळते. उच्च जातींत मात्र ही चाल प्रायः आढळते. सवर्णविवाह, अस-पिण्डाववाह इत्यादि निर्वेध काश्मीरी पंडीत अगर वरिष्ठ वर्गाचे लोक पाळतात. खालच्या वर्गांत हें बंधन पाळले जात नाही. काश्मीरी मुसुलमानांमध्ये ही बंधने अजीवातच पाळली जात नाहीत. गिलजितमध्ये सजातीय विवाह होतात. मामेवहिण अगर चुलतबहिण यांच्याशी विवाह करण्याची जी पद्धत आहे ती गिलजितमधील मुसुलमानांत विशेष रुढ आहे.

हिंदुधर्मशास्त्रांत आठ प्रकारचे विवाह सांगितले आहेत. तशाच स्वरूपाचे विवाह, थोड्या फार फरकाने इतर देशांतहि कोणत्या ना कोणत्या काळी प्रचलित असत. पण त्याशिवाय प्रत्येक देशाच्या कांही विशिष्ट पद्धती म्हणून असतातच. काश्मीरमध्येहि अशा कांही पद्धती आढळून येतात. जम्मूमध्ये अशी चाल आढळते की एखाद्या मनुष्याने आपल्या मुलाचे लग्न एखाद्याच्या मुलीशी ठरविले असेल तर त्या मनुष्याने आपली मुलगी मुलीच्या भावाला दिली पाहिजे. याला दानप्रतिग्रहपद्धति असे म्हणतात.

एखाद्याला फक्त मुलगा असला व मुलगी नसली तर दुसऱ्याची मुलगी विकत घ्यावी लागते अगर मुलगी नसल्याबद्दल आपल्या वाढ्याला पैशाने भरपाई करावी लागते. लढखमधील मुसुलमानांतहि ही पद्धत आढळून येते. उवमपूर जिल्ह्यांतील मेघ, ठकर, डोम वगैरे जातीत भावी वराला आपल्या सासऱ्याच्या घरी मोफत चाकरी करावी लागते. या परिचयेच्या अवधीत आपल्या भावी पत्नीशी त्याने प्रणयचेष्टा केल्या तरी त्यांना वंदी करण्यांत येत नाही. उलट ती चांगलीच गोष्ट मानतात. हीच चाल या जिल्ह्यांतील पहाडी व जाट लोकांत व भदरवह येथील मेघ व गद्दी या लोकांत आढळते. पुढे होणाऱ्या मुलीचे लग्न ठरवून ठेवण्याचीहि चाल क्वचित् आढळून येते. कृत्रिम विवाहाची एक चाल यांच्यांत आढळते. मुलीचे लग्न एका खांबाशी अगोदर लावून नंतर तिचे नेहमीप्रमाणे लग्न करण्यांत येते. पण हीच चाल विधवांच्या बाबतीतहि कांहीं ठिकाणी आढळते. एखाद्याच्या दोन बायका लागोपाठ गेल्या तर तिसरा विवाह अशुभ मानला जात असल्याने तो करण्यापूर्वी तो अक (अक) अगर मदर (मांदार) नांवाच्या झाडाशी विवाह लावतो व नंतर चौथा विवाह म्हणून (खरा विवाह तिसराच) एखाद्या मुलीशी लग्न होतं. सुमारे तीस चाळीस वर्षांपूर्वी जम्मूप्रांतांतील रैसी, रामनगर, वसोली, किम्बर, भदरवह इत्यादि ठिकाणी मुलींचा व्यापार करण्याची चाल फार प्रचारांत होती. या ठिकाण्याच्या चांगल्या चांगल्या मुली, पंजाब, सिंध या ठिकाणी नेऊन विकण्याच्या व नंतर त्या मुलींनी एकदोन वर्षे आपल्या नवऱ्याच्या घरी राहून पळून परत आपल्या मालकाकड यावयाचे अशी पद्धत होती. पण हल्ली त्या पद्धतीला आळा घालण्याचे प्रयत्न काश्मीर सरकार करीत आहे.

बौद्ध व मुसुलमान लोकांत व वाल्मिस्तानच्या लोकांत घटस्फोटाची चाल सरसहा आढळून येते. नवराबायकोनी एक फडके दोघांमध्ये धरून ते दोघांनी ओढून फाडण्याची चाल आहे; व त्या योगाने नवरा व बायको यांचे परस्परांचे नाते नाहीसे होते. बायकोच्या अपराधामुळे हा घटस्फोट घडून आला असेल तर त्याबद्दल बायकोने नवऱ्याला भरपाईदाखल, एक घोडा अगर २० रुपये द्यावयाचे व नवऱ्याकडे लूक असेल तर नवऱ्याने १२ रुपये अगर एक गाय बायकोला द्यावयाची चाल आहे. अनेक नवऱ्यापैकी एका नवऱ्याने बायकोशी घटस्फोट करावयाचे मनांत आणले तर तोच आपले चंबूगबाळ घेऊन दुसऱ्या घरी रहावयास जातो.

काश्मीरसारख्या मागसलेल्या देशांत बालविवाहाची पद्धत जरीने अमलांत असली पाहिजे असें सध्याचीं वाटण्याचा संभव आहे, पण हिंदुशिवाय इतर धर्मीयांत व शिखांत ही चाल आढळून येत नाही. यांच्यामध्ये मुलींचे लग्न १६ ते

२० च्या दरम्यान करतात व मुलांचे १८-२२च्या दरम्यान होतं. साधारणतः मुलापेक्षां मुलीची तीन चार वर्षांनी तरी लहान असते. लढखमध्ये मुलीचे वय मुलापेक्षां अधिक असते. एखादा बौद्ध इसम म्हातारा झाला असला व त्याची मुल्ले अज्ञान असली तर त्या अज्ञान मुलांचे तो एका वृद्ध वाईशी लग्न लावतो व ती मुल्ले सज्जन होईपावेतो ती वृद्ध वाई त्यांचे परिपालन करते.

मूल जन्माला आले म्हणजे कोणकोणते विधी करावयाचे. त्यांचा नामकरण विधि केव्हा करावयाचा इत्यादि विधीविषयी निरनिराळ्या जातींत निरनिराळ्या तऱ्हा आहेत; पण त्या विशेष महत्वाच्या नाहीत.

अ वि भ क्त कु टुं व प द्द ति—ही पद्धत, डुगर, लढख, झन्सकर इलाख्यांत व काश्मीरप्रांतांत दिसून येते. चिमल, वाल्मिस्तान व सरहद्दीवरील टेकच्यांमधील प्रदेशांत हिचा मागमूसहि नाही. हिंदूमध्ये या पद्धतीचे अस्तित्व पूर्वापारच आहे व ते अद्यापीहि चालू आहे. चरक रजपुतामध्ये देखील हिचे अस्तित्व आहे, पण ठकरलोकांत ही पद्धत विशेषरीतीने पाळली जात नाही. ब्राह्मण व क्षत्रिय या वर्गांत ही पद्धत आढळते, तर मेघ, डोम, चमियर इत्यादि खालच्या वर्गांत विभक्त रहाण्याचीच चाल आढळून येते. शेतकरी वर्गामध्ये ज्या त्या माणसाच्या परिस्थितीप्रमाणे विभक्त अगर अविभक्त राहाण्याची पद्धत आहे. लढखच्या बौद्धांत अविभक्तकुटुंबाची पद्धत आहे. मुसुलमानांमध्ये या पद्धतीचे अस्तित्वच नाही. हल्लींच्या यूरोपीय संकृतीचा परिणाम हळू हळू येथेहि दृग्गोचर होऊ लागला आहे व सुशिक्षित लोकांना विभक्त रहाण्याची आवड लागत चालली आहे.

धार्मिक चाली रीती.—काश्मीरमध्ये हिंदूधर्मीयांत मूर्तिपूजेचे फारच स्तोम आहे. हिंदुधर्माच्या ज्या ज्या देवता आहेत त्यांची येथे पूजा होतेच पण जम्मूप्रांतांतल्या कांहीं कांहीं भागांत ग्रामदेवता व कुलदेवता यांचीहि पूजा करण्यांत येते. ज्या घराण्यांतील बायका सति गेल्या असतील त्यांचीहि देवता समजून पूजा करण्यांत येते. पण त्यांतल्यात्यांत जम्मू, जसोत्रा, रैसी, मिरपूर, इत्यादि प्रदेशांत शिव, रघुनाथ, कृष्ण, महावीर, भैरवनाथ, राम इत्यादि देवतांची प्रामुख्याने उपासना करण्यांत येते. डोंगराळ प्रदेशांत नाग व काली यांची उपासना अधिक प्रचारांत आहे. काश्मीरप्रांतांत गणेशजी, गजधर, शारदादेवी यांची उपासना रूढ आहे. प्राचीन वीर व सद्गुणी पुरुषांचीहि देवता म्हणून पूजा करण्यांत येते. उदाहरणार्थ, मंडलीक राजा, मेर राजपुत्र, कलिबीरप्रधान, गोगराजा, बाबा जेनाथ, सिद्धगौरिया जोगी इत्यादि. देवतांच्या प्रीत्यर्थ असंख्य यात्रा व उत्सवांहि साजरे करण्यांत येतात. पण त्यांतल्यात्यांत अमरनाथाची यात्रा, त्रिकूटतीर्थ अगर विष्णु देवीची यात्रा, चनेनीमधील शिवजीची यात्रा या यात्रा फार प्रसिद्ध आहेत. होळी, दिवाळी, दसरा या सणांचे महत्त्व जम्मू शहराशिवाय इतरत्र फारसे दिसून येत नाही. ऋतुत्सव

सर्वत्र साजरे करण्यांत येतात. उदाहरणार्थ लोहरी, वसंतोत्सव, वैशाखी उत्सव इत्यादि.

मुसुलमानांमध्ये साधूंची पूजा फार प्रचारांत आहे. सय्यद अबदुल कादर जिलानी हा काश्मीरी मुसुलमानांचा राष्ट्रीय संत होय. त्याशिवाय पीर, मिय्या, पंजापीर इत्यादि पीरांची पूजा जम्मूमध्ये थाटांत करण्यांत येते. येथे पुष्कळ मशीदी प्रसिद्ध असून श्रीनगरची जुम्मा मशीद फार प्रसिद्ध आहे. मुसुलमानांहि पुष्कळ यात्रा व सण साजरे केले जातात. महंमदाची जयंति फारच थाटांने साजरी करण्यांत येते. काश्मीरमधील बहुतेक मुसुलमान मूळचे रजपूत असल्याने त्यांच्यामध्ये अद्यापि पुष्कळ हिंदू चालीरीतींचे अस्तित्व आढळते.

पोषा ख.—काश्मीरी पंडित हे अंगांत पैरण घालतात. काश्मीरी मुसुलमान तशाच स्वरूपाचा पोषाख परिधान करतात. काश्मीरी पंडित पागोटें घालतात. काश्मीरी शियांपंथाचे मुसुलमानहि अशाच प्रकारचे शिरोवस्त्र धारण करतात. बौद्ध लोक लोंकरी कानटोपी वापरतात. फक्त या कानटोपीची खालची टोकें वर वळविलेली असतात. काश्मीरी पंडितांच्या बायका, आपल्या झग्यावर कमरपट्टा बांधतात. सुनी जातीचे मुसुलमान फकीर पांढरा झगा व पांढरें पागोटें वापरतात तर शिया धर्मगुरू काळा झगा व काळें पागोटें वापरतात. हिंदू लोक शेंडी ठेवतात. शीख लोकांनी लांब केस ठेवलेले आढळतात. वाल्मिस्तानामधील शियापंथी मुसुलमान लोक दाढी व मिशा राखतात व त्या नेहमी विंचरून स्वच्छ ठेवतात. त्यांची प्रार्थना करण्याचीहि पद्धत निराळी आहे. सुनी व मौलवी वेंवीपाशी हात जोडून प्रार्थना करतात. नूरबक्षी लोक छातीजवळ हात जोडतात व शिया लोक यांपैकी कांहींच प्रकार करीत नाहींत.

घ रें.—डोंगरपठारावरील प्रदेशांतील घरें, आपल्या इकडील माळवदी घरासारखीच असतात. घरें मातीचीं बांधलेली असून त्यांवरील छप्पर अगदी सपाट असते. उन्हाळ्यामध्ये या छपरावर निजण्याची पद्धत आहे. घराला एक धाकटासा दरवाजा असतो. डोंगरावरील प्रदेशांतील घरें थोडीशी प्रशस्त बांधलेली दिसतात. प्रत्येक घराला देवडी असून अंगणहि ठेवलेले असते. बाकी घराची रचना डोंगरपठारावरील घरांप्रमाणेच असते. पावसाळ्यांत छपरावर मुद्दाम गवत वाढेल अशी तजवीज करण्यांत येते. काश्मीरमधील घरें लांकडांचीं बांधलेली असतात. या लांकडांच्या आंत माती भरलेली असते व त्यामुळे पावसाळ्यामध्ये घरांत पाणी शिरत नाहीं. काश्मीरमधील घरें एकजात तिमजली असतात. क्वचित् चौमजली, पांचमजलीहि असतात. तळमजल्यांत गुरेढोरे बांधण्याची सोय केलेली असते. दुसऱ्या मजल्यावर स्वयंपाकगृहाची सोय असते. तिसऱ्या मजल्यावर दिवाणखाना व इतर धान्य वगैरे ठेवण्याची व्यवस्था केलेली असते. घराभांवीत वागवणीचा क्वचित्च आढळून येतो.

पायखाने श्रीमंतांच्या घरांतच दृष्टीस पडतात. काश्मीरमधील लोकांत विशेषशी स्वच्छता आढळून येत नाहीं. धान्य ठेवण्यासाठी कांहीं लोक एक स्वतंत्र घरच बांधतात. लदख वगैरे सरहद्दीवरील प्रांतांत मातीचींच घरें बांधण्याची वहिवाट आहे तेथील घरांना लांकूड वापरलेले आढळत नाहीं. प्रत्येक घराला एक पटांगण असते. घरें फार लहान व खुर्जा असतात. ही खेडेगांवांतील घरांची स्थिति झाली पण शहरांतील घरें मात्र विटांची, दगडाची व चुनेगच्ची बांधलेली असतात. श्रीनगर येथील श्रीमंत लोकांच्या घरांत वरेंच नक्षीकाम केलेले दृष्टीस पडते. काश्मीर व जम्मू येथील राजवाडे उत्कृष्ट तऱ्हेचे बांधलेले आहेत व त्या ठिकाणी वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना पहावयास मिळतो.

शा स न प द्द ति.—राज्यकारभार चालविण्याच्या दृष्टीने काश्मीर संस्थानाचे तीन भाग पाडलेले आहेत. जम्मू, काश्मीर व सरहद्दीवरील प्रांत आणि मांडलिक संस्थाने असे ते तीन भाग अगर सुभे होत. या प्रत्येक सुभ्याचा कारभार सुभेदाराकडे असतो. या तिन्ही सुभ्यांचे मिळून दहा जिल्हे पाडण्यांत आले आहेत. जम्मू प्रांताचे जम्मू, जसरोटा, उधमपूर, रैसी व मिरपूर हे पांच जिल्हे आहेत. काश्मीर प्रांताचे उत्तरकाश्मीर, दक्षिण काश्मीर व मुझफराबाद हे तीन जिल्हे आहेत व सरहद्दीवरील प्रांताचे लदख व गिलजित हे दोन जिल्हे आहेत. या प्रत्येक जिल्ह्यावर एक जिल्हाधिकारी नेमण्यांत आलेला आहे. यांशिवाय प्रत्येक जिल्ह्याचे पुष्कळ पोटाविभाग उर्फ तहशीली केलेल्या आहेत. मांडलिक संस्थानांची संख्या ६ असून ती संस्थाने म्हणजे पुनियल, इकोमन, यसीन, हुंझा, नगर व छिलस हीं होत. या संस्थानांवर ब्रिटिश सरकारने नेमलेल्या एका अधिकाऱ्याची देखरेख असते. पंच, भदरवह व चनेनि या तीन जहागिरी आहेत. तिबेट सरकारच्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशांतील मनसर नांवाचे एक खेडें हें काश्मीर संस्थानच्या सत्तेखालील असून लदखचा अधिकारी व ब्रिटिश कमिशनर हे दोघे मिळून त्याच्यावर देखरेख करतात.

महाराजा गुलाबसिंगांच्या कारकीर्दीत काश्मीर संस्थान अगदी स्वतंत्र होतें म्हटलें तरी चालेल. पुढें महाराजा रणवीरसिंगांच्या कारकीर्दीत काश्मीरमध्ये जाळें इच्छिणाऱ्या युरोपीयन लोकांना पासपोर्ट देण्याकरितां एक खास अधिकारी ब्रिटिशसरकारने नेमला व याच्याकडे काश्मीरदरवार व ब्रिटिशसरकार यांच्यामधील हितसंबंधांचें रक्षण करण्याचें काम देण्यांत आलें. इ.स. १८८५ मध्ये हल्लींचे महाराजा गादीवर बसल्यानंतर पासपोर्ट देणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या ऐवजी ब्रिटिश सरकारने एका रेसिडेंटची नेमणूक केली. इ.स. १८८८ मध्ये महाराजांच्या खास इच्छेवरून काश्मीरची राज्यव्यवस्था महाराजांचे वंशु, राजा सर अमरसिंग व दोन गोरे सिव्हिलियन यांचे कौन्सिल नेमून त्यांच्याकडे सौंपविण्यांत आली. या कौन्सिलचा अध्यक्ष रेसिडेंट हा असावा असे ठरलें.

१८९१ मध्ये या रेसिडेंटच्या वदल: स्वतः महाराज हेच अध्यक्ष झाले. सन १९०५ साली कौन्सिल मोडण्यांत येऊन महाराजांनीच सर्व राज्यसूत्रे आपल्या हाती घेतली. आपल्या हाताखाली तीन अधिकारी व एक प्रधान नेमून त्यांच्याकरवी त्यांनी राज्यकारभार चालविण्याचा उपक्रम केला. पुढे तीन अधिकाऱ्यांएवजी दोनच अधिकारी ठेवण्यांत आले व तीच व्यवस्था हल्ली चालू आहे.

न्यायखात्याच्या कामासाठी प्रत्येक तहशिलीमध्ये एक कोर्ट स्थापण्यांत आले आहे. १९००-१९०१ साली काश्मीरमध्ये ८१ कोर्टे होती. गुन्हांच्या वेदोवस्तासाठी व तपासासाठी पोलिसखाते निर्माण करण्यांत आले आहे.

१८८० पर्यंत सरकारी सारा पैशाच्या रूपाने देण्याची वहिवाट नव्हती. १८८७ मध्ये सर्व जमिनीची मोजणी होऊन साऱ्याचा आकार ठरविण्यांत आला. काश्मीरमध्ये इतर ठिकाणांप्रमाणे रयतवारी पद्धतीच अस्तित्वांत आहे. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ९३ लाख रुपये आहे.

बैद्यक खाते:—श्रीनगर व जम्मू येथे दोन दोन दवाखाने असून शिवाय जम्मू येथे लष्करी लोकांसाठी एक स्वतंत्र रुग्णालय आहे. सत्तारी कॅंटोनमेंट याठिकाणीहि एक लष्करासाठी रुग्णालय आहे. श्रीनगर येथे एक महारोग्यांसाठी दवाखाना आहे. इ.स. १९०१ साली काश्मीरमध्ये एकंदरीत ६७ लहान मोठी रुग्णालये होती. यांची व्यवस्था जम्मू व काश्मीर येथील वैद्यकखात्याच्या अधिकाऱ्याकड असते. देवी काढण्याचे खातेहि येथे स्थापन झाले आहे. काश्मीरमध्ये पटकीची साथ फार मोठ्या प्रमाणांत आढळून येते. एकदां का ही साथ आली की ती तीन चार महिने सारखी टिकून रहाते व अशा वेळी मृत्यूचे प्रमाण फारच वाढते. इ.स. १९११ साली १८,४४८ लोकांना पटकीचा आजार होऊन ९,२१८ लोक मरण पावले. पटकीच्या खालोखाल प्लेगचाहि येथे वराच प्रसार आहे व काश्मीरच्या लोकसंख्येची खच्ची करण्याच्या कामांत त्याचा बराच वाटा आहे. उपदंश, खरुज, गळग्रंथि हे रोग काश्मीरी लोकांत मोठ्या प्रमाणांत आढळून येतात. इ.स. १९११ च्या खानेसुमारीत, वेडे, आंधळे, मुके, बहिरे व कुष्टी यांचे प्रमाण लाखाला अनुक्रमे ७८, ३०६, १९४ व ८५ असे पडले. वेड्यांचे इस्पितळ काश्मीरमध्ये नसल्याकारणाने फार गैरसोय होते व अशा लोकांना पंजाबमध्ये जावे लागते.

दळणवळण.—काश्मीरमध्ये दळणवळणाची सोय चांगल्या तऱ्हेने होणे फार अवघड काम आहे तरी पण काश्मीरसरकारने या कामी शक्य ती खटपट चालू ठेवली आहे. अद्यापिहि असे कित्येक भाग आहेत की, पावसाळ्यामध्ये ज्या ठिकाणी दळणवळणाचे कोणतेच साधन रहात नाही. श्रीनगरपासून वारमुळपर्यंत व तेथून झेलम दर्रातून अवटावादपर्यंत व पंजाबमधील मरी शहरापर्यंत बैल गाडीचा रस्ता असून आतां श्रीनगर ते उधमपूरपर्यंतहि

रस्ता झालेला आहे. विष्णुदेवीच्या यात्रेला जाण्याकरतां काढापर्यंत टांगा जाण्याजोगा रस्ता झालेला आहे. झेलम नदीतून जलमार्गाची सोय करण्यांत आली आहे. इ.स. १९०१ साली काश्मीरसंस्थानांत जवळ जवळ २,६०० मैल चांगला रस्ता तयार होता तो इ.स. १९११ साली ३,२०० मैलपर्यंत झाला आहे. काश्मीरसंस्थानच्या मालकीची आगगाडी अवधी १६ मैल असून ती नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेच्या हद्दीत आहे. तारायंत्राची सोय सर्व काश्मीरभर झाली असून १३०० मैलांपैकी जवळ जवळ ५७० मैल तारायंत्राची मालकी संस्थानची आहे. पोस्टखात्याची मालकी ब्रिटिशसरकारने आपल्या हाती ठेवली असून बहुतेक काश्मीरभर पोस्टांचे जाळे पसरले आहे. तरी अद्यापि बऱ्याच ठिकाणी पोस्टांची वाण भासत आहे.

उद्योग धंदे.—काश्मीरमधील लोकांचा मुख्य धंदा म्हणजे शेतीचा होय. शेतीचा धंदा करणारे लोक, लोकसंख्येच्या $\frac{1}{3}$ वर आहेत. इ.स. १९११ मधील खानेसुमारीत ३१ लाख लोकसंख्येपैकी केवळ शेतकीचा धंदा करणारे लोक जवळ जवळ ११ लाख आढळून आले. याशिवाय शेतांत मजुरी करणाऱ्यांची संख्या निराळीच व हीहि कांही कमी नाही. काश्मीरसंस्थानांत निरनिराळ्या भागांत मोठमोठी जंगले आहेत. विशेषतः झेलम दर्रातून तर फारच मोठी व नयनरम्य जंगले आहेत. या जंगलांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारची झाडे व वनस्पती यांची समृद्धि असल्याने या जंगलांमध्ये रावून पुष्कळ लोक आपली उपजीविका करतात. काश्मीरसरकारने या जंगलांवर एक स्वतंत्र अधिकारी नेमला आहे. इ.स. १९११ साली या अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत ४,२१४ चौरस मैल इतके जंगल होते. जंगलसाऱ्यांचे उत्पन्न दरवर्षी १७ लाख पर्यंत होते व खर्च वजा जातां या खात्यांत सरकारला चांगलीच वचत करतां येते. खानेसुमारीवरून पहातां काश्मीर प्रांतांत शेंकडा ८० व जम्मू प्रांतांत शेंकडा ५० लोक या जंगलावर आपली उपजीविका करतात असे आढळून आले. या जंगलांत इमारतीला लागणारे सागवानी लांकूड, मुबलक गवत व चारा, शेतकीची औतें करण्याला व भांडी करण्याला लागणारे लांकूड, औषधीनां उपयुक्त अशा वनस्पती, कोळशाला लागणारे लांकूड, तरबडीची साल, इत्यादि अनेक वस्तू उपलब्ध होतात. सागवानावर मात्र सरकारी कर आहे. बाकीच्या सर्व वस्तू वाटेले त्यानें सरकारी परवानगी घेऊन नेण्यास मुभा आहे.

शेतीचे उत्पन्न म्हणजे तांदूळ, मका, कापूस, केशर, तंबाखू, गहू, कडधान्ये तीळ इत्यादि जिन्नस हिवाळ्यांत व गहू, जोंधळा, इत्यादि धान्ये उन्हाळ्यांत होतात सर्वांत मुख्य पिक तांदूळाचे असून शेतकरी याकडे विशेष लक्ष पुरवतात. त्याच्या खालोखाल मक्याचे पिक होय. केशराचेहि उत्पन्न दांडगे आहे. श्रीनगरच्या आसपास तंबाखूचे उत्पन्न होते. ढाल सरोवराच्या आसपास तर त्या बागांच्या

रांगाच्या रांगा आहेत. या वागांमधून विविध प्रकारच्या भाज्या व वनस्पती पेरलेल्या आढळतात. नवलकोल ही काश्मीरी लोकांची आवडती भाजी होय. काश्मीरमध्ये अनेक प्रकारची फळे उत्पन्न होतात. काश्मीर हा फळांचा देश आहे असे म्हटले तरी चालेल. अंबू नांवाची फळे या ठिकाणी सुबलक होतात व ती काश्मीरबाहेर मोठ्या प्रमाणावर जातात. काश्मीर हे पूर्वी द्राक्षांसाठी फारच प्रसिद्ध होते पण हल्ली येथे द्राक्षांची लागवड फारशी होत नाही.

काश्मीरमधील गुरे खुर्जी पण मोठी काटक असतात. त्यांचा रंग सर्वसाधारण काळा अगर करडा असतो. मेंढ्यांची येथे समृद्धि आहे. या मेंढ्यांपासून पुष्कळच लोकर तयार होते. खेचरेहि पुष्कळ असून ती फार खुरटी पण दमदार असतात. लोलाव दरीमध्ये व इतरत्रहि कोंबडी पुष्कळ आहेत. वदकें, पारवे, हंस, हे पक्षी या ठिकाणी आढळतात.

काश्मीर हे रेशमासाठी फार प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी हवे तितकें व उच्च प्रकारचे रेशीम उत्पन्न करता येण्यासारखे आहे. या बाबतीत महाराजा रणवीरसिंगांच्या कारकीर्दीत सरकारने लक्ष देण्यास सुरुवात केली व हल्ली सरकारने जवळ जवळ हा धंदा आपल्याच ताब्यांत घेतला आहे. श्रीनगर येथे सरकारी रेशमाचा कारखाना असून त्यात २४७६ माणसे काम करतात. काश्मीरची रेशमी शालीवद्दल अत्यंत प्रसिद्धी आहे. काश्मीरमध्ये उत्तम शाली तयार करणारी १४८ माणसे खानेसुमारीत आढळून आली. गालिचे तयार करण्याच कारखाना श्रीनगरमध्ये असून तो युरोपीयन लोकांच्या ताब्यांत आहे.

ख नि ज सं प ति.—काश्मीरमध्ये खनिज पदार्थांची वाण आहे अशी अगदी अलीकडील काळापर्यंत समजूत होती पण ती समजूत चुकीची ठरून काश्मीरमध्ये पुष्कळ खनिज संपत्ति सांपडेल असे तज्ज्ञांना वाटू लागले आहे. सोने, तांबे व लोखंड या धातूंच्या खाणी लडख प्रांतांत आहेत असे तज्ज्ञांचे मत आहे. पण चांगल्या दळणवळणाच्या अभावी अद्यापि या खाणी खणण्याचे काम लांबणीवर पडले आहे. गिलजितच्या आसपासच्या मुळखातून सोने काढण्याचा धंदा सुरू झाला आहे. पदर इलाख्यांत नीलमण्याची खाण १८८२ मध्ये सांपडली असून ती सरकारने आपल्या ताब्यांत ठेवली आहे. उधमपूर जिल्ह्यांतील लड व अंजी या ठिकाणी कोळशाच्या खाणी सांपडल्या असून तेथे ११ दशलक्ष टन कोळसा निघतो. दक्षिण काश्मीरमध्ये उत्तम लोखंड उपलब्ध होते. येथे चुन्याच्या खाणीहि पुष्कळ सांपडल्या आहेत.

कारखाने.—रेशीम, गालीचे तयार करण्याचे कारखाने, तेलाचे कारखाने व दारू तयार करण्याचे कारखाने काश्मीरमध्ये आहेत. लोकराच्या व ब्लॅकेट तयार करण्याच्या गिरण्याहि काश्मीरमध्ये निघाल्या आहेत. नक्षीकाम करण्याचे कारखाने काश्मीरमध्ये पुष्कळ आहेत.

आ या त व नि र्ग तः—१९०४-१९च्या दरम्यान काश्मीरमध्ये ११५ लाख रुपयांची आयात झाली, तर १९११ मध्ये १,८७,०८,४६० रुपयांची आयात झाली. आयात मालामध्ये धातु (२६०००), मीठ (३११०००), साखर (६१६०००), चहा (१५३०००), तंबाखू (११३०००), कापूस, व कापड (१६४८०००) हे जिनस होत. १९११ मध्ये १,५८,९३,४३ रुपयांच्या मालाची निर्गत झाली. निर्गत मालांत गुरंदोरे (१६५०००), धान्य (४०१५००), लोकर व लोकराची कपडा (१४६०००), सागवान (२५२९०००), अफू (८५००) व कातडी (२११०००) रु. कि. हे जिनस होते.

प्राचीन कालचा इतिहासः—प्राचीन काळा हिंदुस्थानांत सुसंगत रीतीने इतिहास लिहिण्याची कला हिंदूंना अवगत नव्हती असे अर्वाचीन विद्वानांचे म्हणणे आहे. त्या म्हणण्यांत किती तथ्यांश आहे हे पहाण्याचे आपल्याला प्रयोजन नाही; पण काश्मीरच्या बाबतीत मात्र ते म्हणणे लागू पडत नाही हे निर्विवाद आहे. काश्मीरचा प्राचीन-काळाचा इतिहास कल्हण नांवाच्या एका १२ व्या शतकांतल्या पंडिताने आपल्या 'राजतरंगिणी' नामक सुप्रसिद्ध ग्रंथांत लिहिलेला आज उपलब्ध आहे. त्यावरून आपल्याला काश्मीरच्या प्राचीन इतिहासामधोर्धीची बरीच विश्वसनीय अशी माहिती मिळते. राजतरंगिणीच्या प्रस्तावनेत कल्हणाने आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या सुव्रत, क्षेमंद, नीलमुनि, पद्ममिहिर व हेलराज या नृपावलीकारांची नावे सांगितली आहेत; व त्यांच्या ग्रंथांच्या व तसेच दानलेख, शिलालेख व इतर प्रशस्ति-पत्रे यांच्या आधारें आपण 'राजतरंगिणी' उर्फ काश्मीरचा इतिहास हा ग्रंथ लिहिला असे म्हटले आहे. अर्थात इतक्या परिश्रमाने लिहिलेला ग्रंथ विश्वसनीय मानण्यास मुळीच हरकत नाही. कल्हणाने या ग्रंथांत इ.स. ११४८ पर्यंतची काश्मीरची माहिती दिली आहे. त्याच्यानंतरचा १४२० पर्यंतचा इतिहास जोनराज नांवाच्या कवीने लिहिला. श्रीधर कवीने या इतिहासाचा धागा इ.स. १४८६ पर्यंत आणून भिडविला व प्रज्ञाभट्ट नांवाच्या कवीने अकबराने काश्मीर आपल्या ताब्यांत आणतां पर्यंतचा म.ज. १५८८ पर्यंतचा इतिहास आपल्या राजवल्लिपट्टक ग्रंथांत लिहिला. त्यानंतरचा इतिहास आपल्याला फारसी व इंग्लिश ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून वाचावयास मिळतो.

राजतरंगिणीच्या प्रारंभी असे म्हटले आहे की, कल्पांभापासून सहा मन्वंतरांच्या काळांत हिमालयाच्या पोट्यांतील भूमी पाण्याने तुडुंब भरली असल्यामुळे तिच्यामधून शंकरांची प्रिया पार्वती ही आपल्या करमणुकीसाठी नेहमी नौका वल्हवीत असे. तिला हे स्थान फार प्रिय वाटल्यामुळे या सरोवराला 'सतीसरोवर' असे नांव पडले. या सरोवरांत जलोद्भव नांवाचा राक्षस रहात असे. तो या सरोवराच्या आसपासच्या भागाला फार उपद्रव देऊ लागल्यामुळे प्रजापती कश्यपाने या जलोद्भवाचा वध करून त्या ठिकाणी

काश्मीर हा देश निर्माण केला. पुढे या राक्षसाचा त्रास नाहींसा झाल्यामुळे त्या ठिकाणी लोकवस्ती होऊ लागली व नंतर छोटी राज्ये निर्माण झाली.

अशा या पवित्र व निसर्गरमणीय प्रदेशावर गोनर्द नांवाचा राजा फार प्राचीन काळी राज्य करीत असे. या राजाच्या वंशजांनी काश्मीरावर कित्येक शतके राज्य केले. काश्मीर-मध्ये यावेळी नाग नांवाचे लोक रहात असत. हे नागांची म्हणजे सर्पांची पूजा करीत असत. त्याचप्रमाणे गंधारी, खर, दरद इत्यादि लोकही या ठिकाणी वस्ती असे. या ठिकाणी ब्राह्मणीधर्म प्रचलित होता. पुढे ख्रि. पू. २४५ च्या सुमारास सम्राट अशोकाने काश्मीर येथे बौद्धधर्माचा उपदेश करण्याकरितां भिक्षुमंडळ पाठविले. या भिक्षुंनी त्या ठिकाणी बौद्धधर्माचा बराच प्रसार केला. पण अशोकाच्या मरणानंतर बौद्धधर्माला उतरती कळा लागून काश्मीरमध्ये ब्राह्मणी धर्माने पुन्हा वर डोकें वाढण्यास सुरवात केली. ख्रिस्ती शकाच्या आरंभी काश्मीरवर कुशान घराण्याची सत्ता चालू होती. या कुशान घराण्यातील हुविष्क, जुष्क व कनिष्क या राजांच्या अमदानीत काश्मीरमध्ये पुनः बौद्ध धर्माची चळती झाली. तरी पण ब्राह्मणी धर्महि एकसमयावच्छेदकरून या ठिकाणी चालूच होता. अशीच स्थिति काश्मीरमध्ये बरीच शतके चालू होती.

मध्यकाल कर्कोटक घराण्याचा उदयः—गोनर्दाने चालू केलेल्या गोनर्दीय वंशाचा वालादित्य नांवाचा शेवटचा राजा निपुत्रिक मरण पावल्यामुळे त्याचा वंश लयास गेला. त्याच्या पाठीमागून त्याने ठरवून ठेवल्याप्रमाणे त्याचा जांवई दुर्लभवर्धन हा ६०२ मध्ये गादीवर बसला. हा दुर्लभवर्धन कर्कोटक वंशाचा होता. या कर्कोटक घराण्याचे राज्य सुरू होण्यापूर्वी (सु. २ रे शतक) बौद्धधर्माला उतरती कळा लागली होती. गोनर्दीय वंशाचा राजा प्रवरसेन याने हिंदुशाहींचे काश्मीरांत पुनरुज्जीवन करून शिवोपासनेची स्थापना केली होती. दुर्लभवर्धनाच्या कारकीर्दीत प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग हा काश्मीरांत आला होता. त्यावेळी त्याला देखील बौद्धधर्माला उतरती कळा लागली असल्याचे आढळून आले. अशी स्थिति असल्यामुळे बौद्धधर्मातील अहिंसादि तत्वांचा नायनाट झाल्यामुळे क्षात्रतेज लोकांत झळकू लागले होते. या संधीचा फायदा घेऊन दुर्लभवर्धनाने आपल्या राज्याचा विस्तार वाढविण्यास सुरवात केली. हिमालयाच्या पायथ्यापासून तो मिठाच्या डोंगरपर्यंतचा पंजाबचा बहुतेक भाग त्याने आपल्या सत्तेखाली आणिला. दुर्लभवर्धन हा ६३३ त मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा दुर्लभक हा गादीवर आला. त्याने प्रतापादित्य हे नवीन नांव धारण केले. हा अत्यंत न्यायप्रिय व प्रजाहिततत्पर असा राजा होता. याच्या संबंधी राजतरंगिणीमध्ये पुष्कळच कथा आल्या आहेत. त्याने आपल्या अमदानीत पुष्कळ मंदिरे बांधली. दुर्लभकाच्या निधनानंतर त्याचा वडील मुलगा चंद्रापीड हा

राज्यावर आला. त्याने सातआठ वर्षे राज्य केले. पुढे त्याचा धाकटा भाऊ तारापीड याने त्याचा वध करवून राज्य घळकाविले. तारापीड हा फार जुलमी राजा होता. त्याने अवघी चार वर्षे राज्य केले. त्याच्यानंतर चंद्रापीडाचा सर्वात धाकटा भाऊ मुक्तापांड हा गादीवर आला.

राज्यारूढ होताच मुक्तापीड आपणाला 'ललितादित्य' म्हणवून घेऊ लागला. तो अत्यंत महत्वाकांक्षी असल्यामुळे त्याने दिग्विजय करण्याचे ठरविले. कनोजचा महापराक्रमी राजा यशोवर्मा याचा त्याने पराजय केला. त्यानंतर त्याने गौडराजावर स्वारी करून त्याला जिंकले. त्याचप्रमाणे कलिंग, कर्णाट, कावेरी, कोंकण, सौराष्ट्र, द्वारका, अवन्ती इत्यादि प्रदेशावर स्वाभ्या करून ते सर्व प्रदेश अंमलाखाली आणिले. नंतर त्याने उत्तरेकडे आपले लक्ष्य वळावले. उत्तरेकडील दरद व तिवेट हे देश त्याने सहजरीतीने जिंकून तुर्कांवर स्वारी केली व त्यांचा तीनदा पराभव केला ! अशा रीतीने दिग्विजय केल्यामुळे त्याला अपार संपत्ति मिळाली व तिचा त्याने फार चांगल्या रीतीने उपयोग केला. आपल्या अमदानेत मोठमोठी देवालये बांधली. भूतेश नामक एका शिवमंदिरासाठी त्याने ११ कोट रुपये खर्च केले. अद्यापिहि वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून प्रसिद्ध असलेले मार्तंडाचे (सूर्याचे) मंदिर, वितस्ता नदीवरील पूल, परिहासपूर नांवाचे नगर, ५४ हात उंचीच्या अखंड पाषाणाच्या स्तम्भावर उभारलेला गरुड इत्यादि अनेक मंदिरे त्याने बांधल्यावद्दला राजतरंगिणीमध्ये उल्लेख आढळतो. त्याची शासनपद्धतिहि संस्मरणीय होती. आपल्या प्रचंड साम्राज्याच्या कारभारासाठी त्याने महाप्रतिहारी, महासंधिविग्रहक (परराष्ट्रमंत्री), महाश्ववल, महाभाण्डागार व महासाधनिक असे पांच अधिकारी नेमले होते. त्याने अनाथांसाठी अन्नछत्रे व पाणपोया जागोजागी चालू केल्या होत्या. हा उत्तरेकडे स्वाभ्या करावयास गेला असतां मध्येच मरण पावला.

ललितादित्यामागून त्याच्या गादीवर अनुक्रमे कुवलयापीड व वज्रादित्य हे राजे बसल्यानंतर जयापीड हा गादीवर आला. हा ललितादित्याचा नातू होता. आपल्या आज्ञाप्रमाणेच यानेहि दिग्विजय करण्याचे ठरवून तो पार पाडला. जयापीड हा स्वतः मोठा पंडित असून विद्वानांचा आश्रयदाता होता अमरकोशाचा प्रसिद्ध टीकाकार क्षीरस्वामी, साहित्यप्रंथाचा कर्त उद्भट, व्याकरण व साहित्यशास्त्रावरील टीकाकार वामन, कुट्टिणीमताचा कर्ता दामोदर गुप्त इत्यादि अनेक विद्वान् त्याच्या पदरी होते. अशा रीतीने आपल्या प्रभुभारंभीच्या कारकीर्दीत तो फार चांगला राजा म्हणून प्रसिद्ध होता. पण क्रोण्या कारणांनी असेल ते असो, त्याच्या स्वभावांत पुढे फार फरक पडून त्याने आपल्या प्रजेवर जुलूम करण्यास सुरवात केली. त्यामुळे सर्व प्रजा त्याच्यावर फार असंतुष्ट झाली. तो ७८२ मध्ये मरण पावला. त्याच्या पाठीमागे त्याच्या

घराण्यांत दोन तीन राजे होऊन, नंतर उत्पल घराण्याची सत्ता काश्मीरवर चालू झाली. कर्कोटक वंशाचे एकंदर १७ राजे काश्मीरच्या राज्यावर बसले व त्यांनी एकंदर २५० वर्षे काश्मीरवर राज्य केले. कर्कोटक घराणे शिवोपासक होते. त्यांच्या अमदानीत काश्मीरच्या राज्याचा मोठा विस्तार होऊन काश्मीर हे बलाढ्य राज्य बनले. तसेच त्यांच्या कारकीर्दीत काश्मीरने विद्येविषयीचा आपला नावलौकिक कायम ठेवला. त्यांनी आपल्या अमदानीत नाना प्रकारची देवालये, विहार व इमारती बांधून काश्मीरला मनोहर सौंदर्य आणिले.

उत्पल घराण्याची कारकीर्द:—कर्कोटक घराण्याची सत्ता नष्ट झाल्यानंतर उत्पल घराण्याची सत्ता काश्मीरवर सुरू झाली. या उत्पल घराण्याचा आद्यपुरुष अवन्तिवर्मा हा होय. हा मोठा पराक्रमी व कर्तृत्वशील होता. त्याचा स्वभाव फार परोपकारी व धर्मशील होता. सुम्म नामक बुद्धिमान मंत्र्याच्या मदतीने त्याने वितस्ता व काश्मीरांतील इतर नद्या यांना वंधारे घालून त्यांपासून अनेक ठिकाणी कालव्यांची कामे करून घेतली. त्यामुळे शेकडो गावे नवीन अस्तित्वांत येऊन हजारो एकर पडीक जमीन लागवडीखाली आली. याच्या कारकीर्दीत काश्मीरमध्ये सुकळ झाला असे कल्हणाने म्हटले आहे. भगवद्गीतेचे पारायण करीत असता त्याने आपला देह ठेवला. त्याच्यामागून त्याचा मुलगा शंकरवर्मा हा गादीवर बसला. त्याने दिग्विजय करावयाचा निश्चय करून निरनिराळ्या देशांवर स्वाऱ्या केल्या. गुर्जर, दार्वाभिसार, त्रिगर्त, इत्यादि देशांवर स्वाऱ्या करून ते देश पादाक्रांत केले. दिग्विजयाच्या स्वारीत त्याच्याबरोबर ९ लक्ष पायदळ व ३०० हत्ती होते असे कल्हणाने म्हटले आहे. शंकरवर्मा हा आपल्या बापाप्रमाणे न्यायी व उदार नव्हता. तो दुर्वर्तनी असून लोकांना त्याने फार त्रास दिला. तो ९०२ साली मरण पावला.

शंकरवर्म्याच्या मरणानंतर त्याच्या विधवा राणीने आपल्या लहान मुलाच्या नावाने राज्यकारभार चालविला. त्या कामी तिने तंत्री नामक सैनिकांचे साहाय्य घेतले. या तंत्री नामक सैनिकांनी पुढे शिरजोर होऊन चक्रवर्मा नावाच्या एका राजाला काश्मीरच्या गादीवर बसविले. पुढे या चक्रवर्म्याने तंत्रीच्या त्रासाला कंटाळून डामर लोकांच्या मदतीने त्यांना हांकून लाविले. पण या डामर लोकांनी त्याला जी मदत केली होती तीवद्दल कृतज्ञ न रहाता त्यांनाहि त्रास देण्यास त्याने सुरवात केली. पुढे तो मरण पावल्यानंतर तंत्री व डामर या लोकांमध्ये यादवी माजून तंत्री लोक विजयी झाले. तंत्रीचा पुढारी कमलवर्धन याने ब्राह्मणांना काश्मीरच्या सिंहासनावर एक राजा निवडण्यास सांगितले. तेव्हा सर्व ब्राह्मणांनी मिळून

यशस्कर नावाच्या एका गृहस्थाला राज्यावर बसविण्याचे ठरविले व तो राजा झाला.

यशस्कर हा कर्तृत्ववान राजा होता. याच्या कारकीर्दीत प्रजेला फार सौख्य प्राप्त झाले. कल्हणाने याच्या कारकीर्दीचे फार वर्णन केले आहे. याच्या राज्यांत कार्तातिक, वैद्य, मंत्री, गुरु, पुरोहितदूत, न्यायाधिकारी इत्यादि सर्व लोक चांगले शिकलेले असत व त्यामुळे, राज्यकारभार चांगल्या रीतीने चालण्याला राजाला मदत होत असे, असे कल्हण म्हणतो. यशस्कर हा फार वर्षे जगला नाही. तो इ. स. ९४८ त मरण पावला त्याच्या मागून संग्रामदेव व नंतर क्षेमगुप्त हा गादीवर बसला. या क्षेमगुप्ताने सिंहराजनामक लोहाराधिपतीच्या दिहा नावाच्या प्रसिद्ध मुलाशी विवाह केला. क्षेमगुप्त मरण पावल्यानंतर या दिहा राणीनेच राज्यकारभार चालविला. ही राणी फार वाईट चालीची होती. तिने आपल्या भावाचा मुलगा संग्रामराज याला आपल्यामाणे गादीचा वारस ठरविले व ती इ. स. १००३ त मरण पावली.

लोहर घराण्याची कारकीर्द:—लोहर घराण्याचा पहिला राजा संग्रामराज हा कर्तवगार असल्यामुळे त्याच्या कारकीर्दीत काश्मीरला भरभराटीचे दिवस लाभले. त्याने तुर्कविरुद्ध काबूलचा राजा त्रिलोचनपाल याच्या मदतीकरता आपला सेनापति तुंग यास पाठविले. पण त्रिलोचनपाल व तुंग या दोघांचाहि पराभव झाला. त्यामुळे तुर्कांना प्रोत्साहन मिळून त्यांनी भरतखंडावर व काश्मीरवर स्वारी करण्याची महत्वाकांक्षा धरली. संग्रामराजानंतर हरिराज व त्याच्या पश्चात अनंतदेव हा राजा झाला. हा अनंतदेव व त्याची राणी सूर्यमती ही फार धार्मिक होती. त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत पुष्कळ शिवालये बांधली. अनंतदेवाने वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून आपला मुलगा कलश यास राज्यावर बसविले. पण या कलशाने त्यांना त्यांच्या म्हातारपणी आतिशय वाईट तऱ्हेने वागाविले. कलशाच्या मागून हर्ष हा गादीवर आला. हा अत्यंत विद्वान असून विद्वानांचे आश्रयस्थान होता. पण अंतःस्थ यादवीमुळे त्याचे शेवटचे दिवस अत्यंत दुःखांत गेले. तो ११०१ मध्ये मरण पावला.

सातवाहन घराण्याची कारकीर्द:—हर्षानंतर सातवाहन घराण्याचा संस्थापक उच्छल हा गादीवर आला. त्याने इ. स. ११०१ ते १११० पर्यंत काश्मीरावर राज्य केले. त्याच्या मागून त्याचा भाऊ सुस्सल हा गादीवर आला. सुस्सलच्या कारकीर्दीत काश्मीरची पुन्हा भरभराट झाली. त्याच्यानंतर जयसिंह नावाचा त्याचा मुलगा गादीवर बसला. हा फार सच्छील व सद्गुणी होता. याच्याच कारकीर्दीत राजतरंगीणीकार कल्हण हा झाला. या राजाच्या अमदानीत खानदलखो या तार्तर सरदाराने काश्मीरवर स्वारी करून श्रीनगर वेचिराख करून टाकले होते. जयसिंहाच्या मागून त्याच्या सैन्याचा अध्यक्ष रामचंद याने गादी बळकाविली, पण

थोड्या वर्षांनीच त्याच्या हाताखालील रैवछनशाहाने त्याचा वध करून काश्मीरचे राज्य हिरावून घेतले. रामचंद्र याच्या कोटाराणी नामक मुलीशी त्याने लग्न केले. त्याने इस्लामी धर्माची दीक्षा घेतली होती. त्याच्या मरणानंतर जयसिंहाचा भाऊ उदयनदेव याने काश्मीरवर आपली सत्ता स्थापन केली. त्याने कोटाराणीशी पुनर्विवाह लावला. उदयनदेवाने काश्मीरवर १५ वर्षे राज्य केले. त्याच्या मरणानंतर कोटाराणीने काही काळ काश्मीरचा राज्यकारभार चालविला. पण त्यानंतरहि सुलतान इ. काश्मीर या घराण्याच्या शमसुद्दिन नांवच्या एका शूर पुरुषाने काश्मीरचे तत्त्व बळकावले. अशा रीतीने इ. स. १३३९ पासून काश्मीरवर मुसुलमानी घराण्याची सत्ता चालू झाली. इ. स. १३९४ मध्ये सुलतान शिकंदर नांवाचा एक जुलमी राजा काश्मीरवर राज्य करीत होता. हा मूर्तिभंजक असल्यामुळे आपल्या धर्मवेडाच्या भरांत काश्मीरच्या हिंदू राजांनी बांधलेल्या अनेक देवालयांचा व रमणीय स्थानांचा त्याने उच्छेद केला. एवढेच नव्हे तर त्याने काश्मीरमधील प्रजेला जुलमाने वाढविण्यासहि सुरुवात केली. इ. स. १४२० मध्ये शिकंदराच्या मागून सैन उलआबिदीन हा गादीवर आला. हा धोरणी व धर्मसहिष्णु राजा होता. त्याने ब्राह्मणांना फारशी भाषेचा अभ्यास करण्याला प्रोत्साहन दिले. व हिंदूंची नष्ट देवालये दुरुस्त करून दिली. त्याच्या शांततामय कारकीर्दीनंतर चक्र नांवाच्या घराण्यातील लोकांनी काश्मीरवर अंमल चालविला. पण यांच्या हातूनहि शेवटी अकबर बादशहाने काश्मीर प्रांत जिंकून इ. स. १४८६ मध्ये तो आपल्या राज्याला जोडला. अकबराच्या कारकीर्दीत तोडरमल्ल याने काश्मीरची मोजणी केली. अकबराचा मुलगा जहांगीर याला काश्मीर देश फारच आवडत असे. त्याने काश्मीरमध्ये ७७ वागा वनविल्या. औरंगजेबाची स्वारी एकदांच या प्रांताला आली होती. पण तेवळ्यांत त्याने हिंदू लोकांना वाढविण्याचे कार्य शक्य तितके साधून घेण्याचा यत्न केला.

औरंगजेबाच्या पश्चात् मोगलशाहीस उतरती कळा लागली. त्या समयी १७५१ मध्ये काश्मीर हे पुन्हा स्वतंत्र झाले. पण थोड्याच काळांत त्यावर अफगाणी व दुराणी लोकांनी आपला अंमल बसविला. त्यांच्या अंमलाखाली काश्मीरच्या प्रजेवर फारच जुलूम झाला. तेव्हा तेथील लोकांनी नुकतेच उदयास येत असलेल्या शीख राज्याचा संस्थापक रणजितसिंग याच्याकडे मदत मागितली. रणजितसिंगाने त्यांना मदत करण्याचे कबूल करून काश्मीरवर इ. स. १८१४ मध्ये स्वारी केली; पण ती सिद्धीस गेली नाही. पुन्हा १८१९ मध्ये त्याने आपला सेनापति मिसर दिवाणचंद याला काश्मीरवर पाठविले. या स्वारीत रणजितसिंगाला जय मिळून काश्मीर हे शीखांच्या सत्तेखाली आले.

इ. स. १८१९ पासून तो १८४५ पर्यंत काश्मीरवर पुष्कळ शीख सुभेदार येऊन गेले. १८४५ त इमामउद्दीन हा तेथील

सुभेदार होता. याच सुमारास आणखी एक व्यक्ति उदयास आली होती. या व्यक्तीचे नांव गुलाबसिंग असे होते. गुलाबसिंग हा डोग्रा जातीचा रजपूत होता. त्याचे जम्मू येथे लहानसे संस्थान होते. तो अत्यंत कर्तृत्ववान असल्याने त्याने आसपासच्या डोंगराळ प्रदेशावर स्वान्या करून तेथील लहान लहान संस्थाने आपल्या अंमलाखाली आणली होती. १८४० च्या सुमारास त्याने किस्तावर, लडख, वाल्मिस्तान इत्यादि परगणे ताब्यांत आणून काश्मीरच्या आजूबाजूस आपली सत्ता स्थापन केली होती. १८४५ सालच्या इंग्रज व शीखांच्या युद्धांत गुलाबसिंग तटस्थ राहिल्याने इंग्रजांना जय मिळाला. याबद्दल इंग्रजांनी गुलाबसिंगाला काश्मीर प्रांत दिले. तरी पण काश्मीर संस्थानांतील गिलजित हा प्रांत अद्यापि शीखांच्या ताब्यांत होता. त्या प्रांतावर स्वारी करून तोहि प्रांत त्याने आपल्या ताब्यांत आणला. नंतर त्याने महाराजा हा किताब धारण केला. पण इ. स. १८५२ मध्ये त्याच्या सैन्यांत फिजुरी झाल्यामुळे गिलजित प्रांत हा गुलाबसिंगाच्या ताब्यांतून गेला. पुढे गुलाबसिंग १८५७ मध्ये मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा रणवीरसिंग हा गादीवर आला. त्याने १८५७ सालच्या वडांत इंग्रजांना मदत केली. १८६० मध्ये त्याने गिलजित प्रांत पुन्हा ताब्यांत आणला. रणवीरसिंग हा १८८५ साली मरण पावला. त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र प्रतापसिंग (जी. सी. एस. आय. इत्यादि) हा गादीवर बसला. हेच हल्ली काश्मीर व जम्मू संस्थानचे अधिपति आहेत.

[संदर्भग्रंथ—वर्नियर—व्हॉयेजेस (१६९९); व्हिमे—ट्रॅव्हल्स इन काश्मीर, लडख, इस्कडों (१८४२); कनिंगहम—अन एसे ऑन दि अरियन ऑर्डर ऑफ अर्किटेक्चर, अँज एक्झिक्टिड इन दि टेम्पल्स ऑफ काश्मीर (१८४८); जे विडुल्फ—ट्राव्हल्स ऑफ हिंदुकुश (१८८०); ड्यू—जम्मू अँड काश्मीर टेरीटरीज (१८७५); नाईट—व्हेअर थ्री एम्पायर्स मीट (१८८३); लॉरेन्स—दि व्हॅली ऑफ काश्मीर (१८९५); लिडेकेर—रेकार्ड्स ऑफ दि जीऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया (१८९३); ड्यूक—काश्मीर हँडबुक (१९०३); कल्हण—राजतरंगिणी; गो. चिं. भाटे—हिंदुस्थानचे नंदनवन (१९१९)].

काश्मीरी—काश्मीर, पंजाब, व वायव्य सरहद्दप्रांत यांतून आढळणाऱ्या मुसुलमानांची जात. यांची खूब काश्मीरमधील लोकसंख्या ७,६५,४६२ असून या जातीतील लोक मुसुलमानी धर्माचे आहेत. या जातीचे नांव जरी स्थलावरून पडलेले आहे तरी निरनिराळ्या जातीतील व समाजांतील फरक इस्लामी धर्माने नाहीसा केल्यामुळे ही एक निराळी जात बनली आहे. काश्मीरमध्ये जुन्या तऱ्हेचे समाजवैविध्य जरी असले तरी काश्मीरच्या बाहेर येथील लोकांना सरसकट 'काश्मीरी' म्हणतात आणि इतर कोणत्याहि जातीत न येणारे मुसुलमान 'काश्मीरी' याच सदराखाली मोडतात.

पंजावांतील काश्मीरींचा लो. सं. १,७८,२४१ आहे. पंजावांत काश्मीरी लोक मुख्यतः मुसुलमान आहेत. हिंदू तेवढे काश्मीरी ब्राह्मण आहेत. काश्मीरी शीख हे मूळचे ब्राह्मण असून शीख लोकांचे राज्य असतांना काश्मीरमध्ये गेलेल्या पंजाबी लोकांशी रोटीवेटीव्यवहार करून भ्रष्ट झालेले हे लोक होत. काश्मीरी मुसुलमान मुख्यतः सर्व पंजाबमध्ये पसरलेले आहेत. तथापि ते रावळपिंडी व लाहोर प्रांतांत जास्त प्रमाणांत आढळतात. वायव्य सरहद्दप्रांतांत काश्मीरांची संख्या (१९११) २८,६३१ आहे. [सेन्सस रिपोर्ट १९११. पु. १४ व २०; रोजची ग्लॉसरी, पु. २].

काश्मीरी ब्राह्मण—काश्मीरांतील सर्व हिंदू बहुधा ब्राह्मणच आहेत. या ब्राह्मणांना 'पंडित' असे म्हणतात. भिक्षुक ब्राह्मणांना बचवत व गृहस्थ ब्राह्मणांना करकून असे म्हणतात. या दोन वर्गांत लग्नसंबंध होत नाहीत. काश्मीरी ब्राह्मण पूर्ण मासांहारी आहेत. त्यांच्या शरिराची ठेवण व त्यांची चेहेरेपट्टी उच्च आर्यवंशीय आहे. ते दिसण्यांतहि गोरे व सुंदर असतात. पण या ब्राह्मणांची फारशी चलती नाही. कारण महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांप्रमाणे हे कधी. राज्यकर्ते नव्हते; शिवाय काश्मीरांत ब्राह्मणांच्या खालचे वर्ण नसल्याने यांना महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांप्रमाणे कोणाकडून मान व द्रव्यप्राप्ति होत नाही.

कांही लोक यांना सारस्वत समजतात, पण यांच्यातीलच एक पंडित (पंडित राधाकिसन) म्हणतो की, काश्मीरी सारस्वत नाहीत. ते कठ शाखेचे असून त्यांचे सूत्र लौगाक्षा आहे (विल्सन-इंडियन कास्ट, पु. २ पा. १४२). यांचे २२१ निरनिराळे वर्ग किंवा कुल विलसनने नांवनिशीवार दिले आहेत. यांच्यांत रोटीवेटीव्यवहार होतात. कौल नांवाचा वर्ग सर्वांत उच्च मानला जातो. कांही वर्ग तर मुसुलमान संस्कृतीचे वाटतात. मुसुलमानांचा काश्मीरांत प्रवेश झाल्यापासून हिंदूत जो पूर्वी फक्त एक वर्ण (ब्राह्मण) होता त्याचे धंद्याप्रमाणे चार वर्ण झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही. काश्मीरी ब्राह्मणांचा धंदा म्हणजे बहुधा लेखकाचा किंवा पुस्तक विक्रयाचा होय. हे लोक फारशी उत्तम जाणतात.

काश्मीरी भाषा—काश्मीर खोरे व त्याच्या आजूबाजूचे डोंगर यांतून ही भाषा चालते. काश्मीरी भाषा बोलणारे एकंदर ११,८०,६३२ लोक आहेत; त्यांपैकी खुद्द काश्मीर संस्थानांतच ११,७२,४८७ आहेत व पंजावांत ६४८० आणि राहिलेले इतर प्रांतांतून आहेत. या भाषेचा समावेश पिशाच भाषेच्या दर्द संघात होतो. पिशाच भाषेच्या निरनिराळ्या शाखांमध्ये जिला वाडमय किंवा लिपि आहे अशी एक काश्मीरी भाषाच होय. शीना लोकांनी काश्मीरमध्ये येऊन काश्मीरी भाषेचे मूळचे पिशाच स्वरूप घालविले व तिला भेसळ करून टाकिली. शिवाय काश्मीरमध्ये पुष्कळ शतके पर्यंत संस्कृत भाषेचा अभ्यास चांगला चालू असे, त्यामुळे काश्मीरी शब्दसंग्रह व व्याकरण ही अलीकडे पुष्कळांशी

भारतीय वनली आहेत. हा फरक एवढा दांडगा आहे की, आज पुष्कळसे भाषापंडित काश्मीरीला पिशाचभाषावंशामध्ये न घालता, भारतीय-आर्य भाषांच्या वायव्यसंघामध्ये ठकलित. तथापि कोणत्याहि वंशामध्ये काश्मीरी भाषा ठेविली तरी ती चूक म्हणून गणण्याचे कारण नाही.

काश्मीरीमध्ये पोटभाषा फार थोड्या आहेत. काश्मीरच्या नैऋत्येकडील डोंगरांतून प्रचलित असणारी किंस्त वारी एक प्रमुख पोटभाषा म्हणता येईल. पो गु ल आणि रा म व नी या लहान लहान पोटभाषाहि येथे उल्लेखित्यायोग्य आहेत. मूल काश्मीरी भाषा फार जुनी आहे. कल्हणाच्या संस्कृत राजतरंगिणीने शुद्ध काश्मीरी शब्द संराक्षिले आहेत. त्यांची तुलना करितां कल्हणानंतर भाषेत म्हणण्यासारखा बदल मूल घटनेत झालेला दिसत नाही. भाषाशास्त्राभ्यासकांच्या दृष्टीने हि ही भाषा फार महत्त्वाची आहे. शब्दांत एखादे अक्षर किंवा एखादा ध्वनि घालून स्वरव्यंजनांचे केलेले अनेक फरक व सर्वनामाच्या प्रत्ययांचा योजना या दोन गोष्टी अभ्यासकाला नवीन वाटतील. भारतीय आर्य भाषांचा अभ्यास करितांना भाषा व वैशिष्ट्ये व त्यांचा इतिहास समजण्यास येणाऱ्या अडचणी या भाषेच्या अभ्यासाने दूर होण्यासारख्या आहेत. शीना, संस्कृत, फारशी व पंजावांतील भाषा यांतील शब्द काश्मीरी शब्दसंग्रहांत शिरले आहेत. काश्मीरी बोलणारे बहुतेक मुसुलमान असल्याने ते फारशी व अरबी शब्द सररहा वापरतात व जे कांही थोडे हिंदू पंडित आहेत ते काश्मीरी लिहितां बोलतांना वरेचसे संस्कृत किंवा तद्रव शब्द घेतल्यावाचून राहात नाहीत. सुशिक्षित वर्ग बहुधा हिंदूच असल्याने एकंदरीत काश्मीरी वाङ्मय सामान्य जनसमूहाची नेहमीची बोलण्याची भाषा मुळीच दर्शवीत नाही असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. तथापि कांही मुसुलमानांनीहि थोडे चांगले काश्मीरी ग्रंथ लिहिले आहेत.

मुसुलमान लोक लिहितांना फारशी लिपी वापरतात व हिंदू शारदा लिपीत लिहितात. काश्मीरी स्वरांचे उच्चार शारदा लिपीद्वारे चांगले वठतात. शारदा टाईप नसल्याने काश्मीरी पुस्तके नागरी लिपीत छापवितात.

वाङ्मय—काश्मीरीत वरेच मोठे साहित्य आहे, पण ते कोणी फारसे अभ्यासिलेले दिसत नाही. १८२१ त विल्यम कॅरे या निशानन्याने शारदा लिपीत जो नवा करार प्रसिद्ध केला तेच काश्मीरी भाषेतले पहिले मुद्रित पुस्तक होय. १८८५ त रेव्ह. जे. हिंटन नॉर्वेलस याने सुवईत काश्मीरी वाक्प्रचार व म्हणी यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध केला व १८९५ त के. एफ् वर्क हार्डेने यूसुफ आणि झुलैखा यासंबंधी महामुदगामीचे काव्य छापून काढिले. ही व इतर किरकोळ पुस्तके हेंच कायते प्रकाशित वाङ्मय होय. मुसुलमानांची काश्मीरी पाहणे झाल्यास गामांचे काव्य वाचावे. हिंदू

वाङ्मयाच्यासंबंधांत दीननाथ कृष्णाचा इतिहास उल्लेखितां येईल. 'ललादेवीचें लला वाक्य' हा या भाषेतील उपलब्ध असा सर्वांत प्राचीन ग्रंथ होय. यांत शैवपंथाचा वेदांत भरलेला आहे. दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे कृष्णराजानक या विद्यमान लेखकाचा 'शिवपरिणय' ग्रंथ होय. वर उल्लेखिलेली व इतर बहुतेक पुस्तके स्वतंत्र प्रतिभेची नसून संस्कृत ग्रंथांच्या नकला होत. बहुतेक ग्रंथकारांचा कालहि माहीत नाही.

[संदर्भग्रंथ:—काश्मीरीचा शास्त्रीय अभ्यास नुकता सुरू झाला आहे. हांतील प्रकाशित कोश एकच असून तो डब्ल्यू. जे. एल्मुस्ली (लंडन, १८७२) नें केला आहे. रॉयल वव्हेरियन अकेडमी ऑफ सायन्स (१८८७-१८८९) च्या अहवाल मध्ये वर्कहार्डनने मुसलमानी पद्धतीचें व्याकरण दिलें आहे तें ग्रीयर्सनने 'इंडियन ऑटिक्लेरी' मध्ये (१८९५-९७) इंग्रजीत भाषांतरिलें आहे; ईश्वर कौलने संस्कृतांत काश्मीरशब्दामृत नांवाचें जें व्याकरण लिहिलें आहे तें ग्रीयर्सनने १८८८ त कलकत्यास प्रसिद्ध केलें.]

काश्मोर—मुंबई इलाख्यांत सिंधमध्य अमरसिंह फ्रांटियर (वरच्या सिंध सरहद्दीवरील) जिह्यांतील तालुका. क्षेत्र. फ. ५३१ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ४३,२६८. यांत ६२ गांवें आहेत. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण काश्मोर.

काश्यप (१).—एक ऋषि.

काश्यप (२).—मांत्रिक ब्राह्मण. परीक्षित राजास सर्पदंश होऊन तो मरणार असं याचें ऐकून, याचें आपल्या मंत्रसाध्यानें त्यास सजीव करून द्रव्य संपादन करावे असें मनांत आणिलें व तो हस्तिनापुरास जाण्यास निघाला. हें वर्तमान तक्षकास कळून त्यानें यास मनुष्यरूपानें मार्गांत गांठून त्याच्या मंत्रसामर्थ्याची परीक्षा पाहिली. तेव्हां तक्षकाची खात्री झाली कीं, परीक्षित राजास हा खचित सजीव करील. नंतर तक्षक यास म्हणाला, ऋषिपुत्रानें परीक्षितास दिलेला शाप मिथ्या करून तुला जो लाभ होणार त्याहून अधिक द्रव्य घे आणि परत जा; तक्षक तो मीच आहे. त्यावरून याचें तें द्रव्य घेतलें व तेथूनच माधारा फिरला. [महाभारत आदि. ४३.]

काष्ठिन (झायलीन) क० (क०) १.—याचें दुसरें नांव त्रिमथिल ऊदिन (डायमॅथिल वॅडिन) असें आहे. याचीं तीन समघटक रूपे (अयसोमर्स) आहेत. कोळशाच्या डामराचें पातन (डिस्टिलेशन) केलें म्हणजे जो हलक्या तेलाचा (लाइट ऑईल) भाग येतो त्यांत हे काष्ठिन असतात. या हलक्या तेलाचा १३६° ते १४१° श वर जो पात भाग येतो त्यांत मितकाष्ठिन (मेटाझायलीन) सुमारे शेंकडा ७० भाग, परकाष्ठिन शेंकडा २० भाग आणि आसन्न(ऑर्थो) काष्ठिन शेंकडा १० भाग असतो. यांच्या मिश्रणाचा द्रावक या नात्यानें उपयोग करितात.

हें मिश्रण शेंकडा ८० भाग गंधकाम्लाच्या द्रवानें हालविलें म्हणजे त्यांत मितकाष्ठिन (मेटाझायलीन) विद्रुत होतो.

वाकी जो शेष राहतो त्यांत सामान्य तीव्र गंधकाम्ल घालून हलविलें म्हणजे आसन्न(ऑर्थो)काष्ठिनचें निष्कासन होतें, आणि खाली पर(पॅरा)काष्ठिन राहतो. गंधकाम्लाच्या किनें काष्ठिनचें रूपांतर गंधकाम्लांत (सल्फोनिक ॲसिड) क० (क०) १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००, १००१, १००२, १००३, १००४, १००५, १००६, १००७, १००८, १००९, १०१०, १०११, १०१२, १०१३, १०१४, १०१५, १०१६, १०१७, १०१८, १०१९, १०२०, १०२१, १०२२, १०२३, १०२४, १०२५, १०२६, १०२७, १०२८, १०२९, १०३०, १०३१, १०३२, १०३३, १०३४, १०३५, १०३६, १०३७, १०३८, १०३९, १०४०, १०४१, १०४२, १०४३, १०४४, १०४५, १०४६, १०४७, १०४८, १०४९, १०५०, १०५१, १०५२, १०५३, १०५४, १०५५, १०५६, १०५७, १०५८, १०५९, १०६०, १०६१, १०६२, १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६७, १०६८, १०६९, १०७०, १०७१, १०७२, १०७३, १०७४, १०७५, १०७६, १०७७, १०७८, १०७९, १०८०, १०८१, १०८२, १०८३, १०८४, १०८५, १०८६, १०८७, १०८८, १०८९, १०९०, १०९१, १०९२, १०९३, १०९४, १०९५, १०९६, १०९७, १०९८, १०९९, ११००, ११०१, ११०२, ११०३, ११०४, ११०५, ११०६, ११०७, ११०८, ११०९, १११०, ११११, १११२, १११३, १११४, १११५, १११६, १११७, १११८, १११९, ११२०, ११२१, ११२२, ११२३, ११२४, ११२५, ११२६, ११२७, ११२८, ११२९, ११३०, ११३१, ११३२, ११३३, ११३४, ११३५, ११३६, ११३७, ११३८, ११३९, ११४०, ११४१, ११४२, ११४३, ११४४, ११४५, ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५०, ११५१, ११५२, ११५३, ११५४, ११५५, ११५६, ११५७, ११५८, ११५९, ११६०, ११६१, ११६२, ११६३, ११६४, ११६५, ११६६, ११६७, ११६८, ११६९, ११७०, ११७१, ११७२, ११७३, ११७४, ११७५, ११७६, ११७७, ११७८, ११७९, ११८०, ११८१, ११८२, ११८३, ११८४, ११८५, ११८६, ११८७, ११८८, ११८९, ११९०, ११९१, ११९२, ११९३, ११९४, ११९५, ११९६, ११९७, ११९८, ११९९, १२००, १२०१, १२०२, १२०३, १२०४, १२०५, १२०६, १२०७, १२०८, १२०९, १२१०, १२११, १२१२, १२१३, १२१४, १२१५, १२१६, १२१७, १२१८, १२१९, १२२०, १२२१, १२२२, १२२३, १२२४, १२२५, १२२६, १२२७, १२२८, १२२९, १२३०, १२३१, १२३२, १२३३, १२३४, १२३५, १२३६, १२३७, १२३८, १२३९, १२४०, १२४१, १२४२, १२४३, १२४४, १२४५, १२४६, १२४७, १२४८, १२४९, १२५०, १२५१, १२५२, १२५३, १२५४, १२५५, १२५६, १२५७, १२५८, १२५९, १२६०, १२६१, १२६२, १२६३, १२६४, १२६५, १२६६, १२६७, १२६८, १२६९, १२७०, १२७१, १२७२, १२७३, १२७४, १२७५, १२७६, १२७७, १२७८, १२७९, १२८०, १२८१, १२८२, १२८३, १२८४, १२८५, १२८६, १२८७, १२८८, १२८९, १२९

कफाच्या खोकल्यांत छातींत किंचित दुखणें, डोकें व हृदय ओलसर, थंड व जड होणें, घशास चिकटा येणें, हातपाय गळणें पनिस, उलटी, अरुची येणें, रोमांच उभे रहाणें आणि दाट, चिकट व पांढरा कफ पडणें हीं लक्षणें होतात.

कुस्ती वगैरे साहसाचीं कामें आपल्या शक्तीच्या बाहेर केल्यानें उरांत क्षत होतें; त्या योगानें वायु कुंपित होऊन पित्ताच्या मदतीनें बलवान होऊन खोकला उत्पन्न करतो. त्यांत रक्तामिश्रित पिवळा, काळा, कोरडा, गांठाळलेला व कुजलेला असा पुष्कळ कफ पडतो. घसा दुखतो, छाती फाटल्यासारखी वाटते, तीत तीक्ष्ण सुया टांचल्याप्रमाणें वेदना होतात, शूळ होतो, पेरीं फुटतात, ताप, दमा, तहान, स्वर विघडणें व कंप येणें हीं लक्षणें होतात. पारव्याच्या शब्दासारखा घशांतून आवाज निघतो; वरगळ्या दुखतात, हळू हळू वीर्य, रुची, पचनशक्ति, ताकत व कांती हीं क्षीण होतात. आणि अशा तऱ्हेनें तो क्षीण झाला म्हणजे त्यास रक्तामिश्रित लघवी होते; आणि मग पाठ व कंबर धरते.

राजयक्ष्मानिदानांत सांगितलेल्या क्षयाच्या साहसादि कारणांनीं क्षयरोग्याचे कुंपित झालेले वातप्रधान दोष खोकला उत्पन्न करितात. त्यांत घाणेरच्या पुवासारखा पिवळा, दुर्गंधी, हिरवा व तांबडा असा कफ पडतो. वरगळ्या उपटून काढल्याप्रमाणें वाटतात, हृदय पडतेंच कीं काय असें वाटतें, कारणावांचून उष्णाची किंवा थंडाची इच्छा होते, रोगी फार खातो, शक्ति क्षीण होते, तोंड तुकतुकीत व प्रफुल्लित दिसतें आणि दांत व डोळे शोभिवंत दिसतात. त्यानंतर रोग्यावर क्षयाचीं सर्व लक्षणें दिसू लागतात.

क्षयापासून व क्षतापासून होणारे हे खोकले क्षीण मनुष्यांस झाले असतां त्यांचा नाश करितात. बलवान मनुष्यांस झाले असतां ते याप्य असतात, आणि नुक्तेच झालेले असून जर वैद्य, औषध, रोगी व परिचारक यांची अनुकूलता असली तर साध्य होतात. एकदोषज खोकला साध्य आणि द्विदोषज व ह्यातारपणामुळे झालेला खोकला याप्य होय.

खोकल्यावर औषधोपचाराची हयगय केल्यानें दमा, क्षय, वांती, आवाज बसणें इत्यादि अनेक दुर्धर रोग होतात म्हणून खोकला झाल्यास त्यावर शक्य तितका लवकर चांगला उपाय करावा.

चि कि त्ताः—केवळ वाताच्या खोकल्यावर प्रथम वातघ्न औषधानां सिद्ध केलेले जेह, स्नेहयुक्त पेय, युष, मांसरस वगैरे खाद्यपेय पदार्थ, लेह, धूम्रपान, अभ्रंग, घाम काढणें, परिपेक, व अवगाह हे उपचार करावे. मळाचा व वाताचा अवरोध असल्यास वातघ्न औषधाची वस्ती द्यावी.

पित्तयुक्तवातकासांत जेवणानंतर तूप व दूध यांचें पान आणि कफयुक्तकासांत स्निग्ध विरेचनें द्यावीं.

मुद्गकोशकाच्या अगर उसाच्या रसांत गेळफळ व ज्येष्ठ-मदाचा कल्क कालवून उलटी होण्याकरितां द्यावा.

कफ पातळ असल्यास मधुर औषधानां व कफ घट्ट असल्यास कडु औषधानां मिळवून निशोत्तराचें चूर्ण जुलाव होण्याकरितां द्यावें. रेच होऊन दोष निघून गेल्यावर थंड, मधुर व स्निग्ध असा पेयादि क्रम सुरू करावा. आणि दाट असल्यास थंड, रुक्ष व कडु पदार्थमिश्रित पेयादि क्रम चालवावा.

कफकासांत कफ पातळ असल्यास शमन व दाट असल्यास शोधनधूम प्यावा. मनशीळ, हरताळ, जेष्ठमद, जटामाशी, नागरमोथे व हिंगणवेटाची साल यांचा विधियुक्त धूम प्यावा. नंतर गूळ घातलेलें कोमट दूध प्यावें. हा धूम फार दिवसांचे जुने वाताधिक व कफाधिक खोकले तावडतोव नाहीसे करतो.

कफाच्या खोकल्यांत पित्तासंबंधानें तमकश्वास उत्पन्न झाला असल्यास त्या त्या अवस्थेनुसार पित्ताकासाची चिकित्सा योजावी. नुसत्या वातकासांत कफसंबंध असल्यास कफहारक चिकित्सा करावी. वातकासांत व कफकासांत पित्ताचा संबंध असल्यास पित्तनाशक चिकित्सा करावी. वातकफात्मक खोकला कोरडा असल्यास स्निग्ध व ओला असल्यास रुक्ष चिकित्सा करावी. पित्तयुक्त कफकासांत कडू औषधानां मिश्रित अशी चिकित्सा करावी.

उरःक्षतावर तावडतोव लाखेचें चूर्ण दूध व मध यांतून प्यावें. हें औषध जिरल्यावर साखर घालून दूधभात खावा. ज्याच्या कुशी व वस्ती वगैरेंत शूळ होत असेल आणि ज्याचें पित्त व अग्नि हीं मंद असतील, त्यानें मद्यांतून लाख प्यावी. ज्यास शौच्यास पातळ होत असेल त्यानें नागरमोथा, अतिवीध, पहाडमूळ व इंद्रजव यांच्या चूर्णांतून लाख घ्यावी. निरनिराळ्या मार्गांनीं रक्त जाळें लागल्यास ते ते मार्ग बंद करण्याची रक्तपित्तावरील चिकित्सा करावी.

ज्याचा अधोवायु बंद झाला असेल त्यानें वकऱ्याची चरबी सेंधव घालून दाहून मिळवून घ्यावी. कृश, क्षयी, उरःक्षती, ज्यास झोंप कमी आहे व ज्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे त्यानें दूध तापवून काढलेल्या सायीवरोवर तूप, मध व खडीसाखर घालून वकऱ्याची चरबी खावी. वातानें अंग दुखत असेल तर वातनाशक तेलें अंगास चोळावी. प्रकृतीत पित्ताचा जोर असल्यास तूप चाटावें आणि वात अधिक असल्यास तें प्यावें. चाटलेलें तूप पित्ताची शांति करते आणि तें थोडें असल्यामुळे अग्नीस मंद करीत नाही. प्यालेलें तूप झपाट्यासरसें वायूस जिकून जठराग्रास शमवितें. ज्याचा अग्नी मंद आहे त्याच्या उरःक्षतावर, क्षयावर सांगितलेली दीपक चिकित्सा करावी. शौच्यास पातळ होत असल्यास स्तंभक चिकित्सा करावी.

क्षयाच्या खोकल्यांत प्रथम बृंहण व अग्निदीपन करावें. दोष फार वाढलेले असल्यास ज्येष्ठयुक्त हलकें विरेचन द्यावें. पित्त, कफ व रसादि धातू क्षीण झाले असतां क्षयकासी रोग्यानें काकडशिंगी, दूध, चिकणा व अतिबळा या औषधानां सिद्ध केलेलें तूप प्यावें. लघवीचा रंग बदलल्यास

किंवा मूत्रकृच्छ्र झाल्यास मुश्कोहळा किंवा कदंब व ताड यांच्या फळांनी सिद्ध केलेले तूप किंवा दूध प्यावे. शिझ, गुद, डुंगण व जांघाडे यांत सूज व वेदना असल्यास हलकी अशी तुपाची निवळी किंवा तेलतुपाचे मिश्रण यांची स्निग्ध वस्ती द्यावी. यावर मांसभक्षक लांडगा, वाघ वगैरेंचे मांस खाण्यास द्यावे. हे कूर पशूंचे मांस सोतांस चिकटून वसलेल्या कफास सोडविते व त्यायोगे सोतें मोकळी होऊन त्यांतून अन्नरस चांगल्या रीतीने वाहून पृष्टि देतो. कूष्मांडक रसायन (वा. चि. स्था. अ. ३) अगस्तिरसायन व च्यवनप्राश्यावलेह (वा. चि. स्था. अ. ३) ही औषधे द्यावी. क्षयकास झालेल्या रोग्यास वातघ्न औषधांच्या काढ्यांत सिद्ध केलेले दूध, काट, किंवा विष्किर, प्रतुद व विलेशय प्राण्यांच्या मांसाचे सुवे द्यावे. उरःक्षताच्या खोकल्यावर जे धूम व जी अनुपाने सांगितली आहेत ते धूम व ती अनुपाने क्षयकासावरहि योजावी. क्षयरोगावर जी वृंहण, आम्रिदीपन आणि स्रोतसांची शुद्धि करणारी औषधे आहेत ती क्रम वदलून क्षयकासावर योजावी. सारांश जेवढे काही शक्तिवर्धक उपाय असतील ते सर्व यावर प्रशस्त आहेत. क्षयकास सन्निपातापासून उत्पन्न होतो व भयंकर असतो. म्हणून सन्निपातावरील चिकित्सा त्यावर दोषयलनुसार केली असतां हितकर होते.

खोकल्यांत पथ्याकरितां साठेसाळीचा भात, गहू, उडीद, मूग, कुळीथ, शेळीचे दूध, तूप, बांगी, मुळा, चाकवत या भाज्या; लसूण, द्राक्षे, लाह्या, ऊन पाणी, मध, हे पदार्थ द्यावे.

मैथुन, दिवसा झोप, दही, पिष्टमय पदार्थ, धूम्रपान व खीर हे पदार्थ कुपथ्यकारक आहेत.

लवंगादिगुठी, उन्मत्तमैरव, ताम्रपर्पटी, हेमगर्भरस आणि नागवल्गभरस ही योगरत्नाकरांतील औषधे खोकल्यावर गुणकारी आहेत. [वाग्भट; चरक; योगरत्नाकर.]

पाश्चात्य वैद्यक ग्रंथांत 'रोगाचे स्वरूप, कारणे, लक्षणें, चिकित्सा' यांचाच विचार प्रायः केलेला आहे. तथापि जनतेमध्ये रोग कोणता व लक्षणें कोणती याविषयी अज्ञान असतें. त्यांत लक्षणांसच रोग मानणें असा प्रकार वारंवार घडतो. तथापि कांहीं लक्षणांचा रोग म्हणूनच विचार करणें सोयीचे असल्यामुळे अभिमांघ, कावाळ इत्यादि रोगलक्षणांना. या ग्रंथांत स्वतंत्र स्थान मिळाले आहे. अशा थोड्या परंतु महत्वाच्या लक्षणांपैकी कास उर्फ खोकला होय.

खोकला म्हणजे घसा, कंठ, श्वासनलिका यांत दाह उत्पन्न करण्यासारखा कफ, श्लेष्मा, हे आंगतुक पदार्थ शिरतात व ते उच्छ्वासाच्या क्रियेने बाहेर पडण्यास मदत व्हावी अशी निसर्गाची योजना आहे. म्हणून खोकला म्हणजे आंगतुक दाहकारक पदार्थ बाहेर निघेपर्यंत एकामागून एक (प्रायः रोग्याकडून दवल्या न जाणाऱ्या) अशा अनेक उच्छ्वासांची मालिकाच होय अशी याची सोपी व्याख्या आहे. खोकला म्हणजे केवळ थंडी, गारठा, वारा, पडसे इत्यादि कारणांमुळे

येणारे दुखणें यापेक्षा त्याचे महत्त्व लोकांस माहीत नसतें. परंतु खोकल्याच्या तीव्र व जुनाट स्वरूपामध्ये कित्येकवेळां चिंताजनक व काळजी करण्यासारख्या भयंकर व चमत्कारिक रोगांचे बीज असतें व खोकला हे त्या रोगाचे केवळ वाह्य लक्षण होय. अशा भयंकर रोगांपैकी दमा, फुफुसदाह, हृद्रोग अगर हृदयरोग, मलप्रथिदाह फुफुसावरणदाह, डाग्या खोकला, कफक्षय अगर राजयक्ष्मा या व इतर मुख्य रोगांचे वर्णन ज्ञानकोशांत त्या त्या सदराखाली वाचावयास सांपडेल. या सर्व रोगांत खोकला हे त्यांच्या प्रधान लक्षणांपैकी एक लक्षण असतें. या रोगांतील खोकल्यास साध्या पडसे, सर्दीच्या खोकल्याप्रमाणे निरुपद्रवी मानून त्यावर उपचार करणें चुकीचे होईल. याखेरीज आणखी अनेक रूग्णावस्थेमध्ये खोकला हे लक्षण म्हणून आढळतें. त्यांचे वर्णन त्रोटक असे पुढे दिले आहेः—(१) दीर्घकालीन मूत्रपिंडदाहामध्ये आंगतुक संकट म्हणून हृदय विकृत होतें व त्यावेळी हृद्रोगजन्य खोकल्याप्रमाणे हृदयावर व मूत्रपिंडदाहोरोगावर उपचार करावेत. ही माहिती त्या लेखाखाली वाचावयास सांपडेल. (२) घटसर्प म्हणजे युरोपीय देशांतील सांथीचा म्हणून गणलेला, घसा व श्वास मार्गांत चिकट पापुद्रा उत्पन्न करून देवीप्रमाणे अतिशय प्राणहानि करणारा, पूर्वी असाध्य मानलेला परंतु हल्ली लशीच्या तोंडग्यामुळे व आधुनिक रोगप्रसारप्रतिबंधक उपायांमुळे बराच सुसाध्य झालेला असा ताप होय. हिंदुस्थान देशांत हा आढळत नसल्यामुळे त्याचा अधिक विचार कर्तव्य नाही. या रोगांत श्वासावरोधानें उत्पन्न होणारे गुदमरणें टळण्यासाठी कंठनाळछेद अगर श्वासनलिकाछेद या शस्त्रक्रिया एखादेवेळी कराव्या लागतात. (३) कंठदाह, घसा व पडबीभ यांच्या दाहामुळे होणाऱ्या खोकल्यास ठराविक उपाय न करितां तदनु रूप चिकित्सा केली पाहिजे. (४) जठरामध्ये पचनसंवर्धा विघाड उत्पन्न होऊन झालेल्या खोकल्यावर मूळ रोगाची चिकित्सा करावी. (५) वाह्यकान अगर कानांतील तेलकट मळाच्या गांठी बनून कधी खोकला उत्पन्न होतो. त्यावर नेहमीचे इलाज फुकट जाऊन केवळ मळ मळ करून थोडे दिवस कान धुण्याने खोकला बरा होतो. (६) वद्धकोष्ठ, दंतोद्धव, अपचन, कृमी इत्यादि दाहजनक कारणांमुळे आंतव्यांत दाहक्रियेस आरंभ होऊन खोकला झाल्याची उदाहरणे अपरिचित नाहीत. त्यांवर तदनु रूप इलाज करून मूळ रोगावर प्रहार केला पाहिजे. यावर खोकल्याच्या ठराविक गोळ्या, चाटणें व मिश्रणें निरुपयोगी होत. (७) मज्जातंतुजन्य रोग व उन्माद रोग यामध्ये रोग्यास “ विनाकारण रोदन, हास्य व अशाच इतर लहरींप्रमाणे दिसणाऱ्या लक्षणांबरोबर रोग्यास छातीत अगर इतर ठिकाणी कांहीं विकृति नसून एकसारखी खोकल्याचा ढांस लागते. ती बरी होण्यास साध्या खोकल्यावरील इलाज न करितां उन्माद वातशामक उपचार करावे. अशांपैकी बहुतेक क्षीरोगीच

असल्यामुळे गर्भाशय व तदनुषंगिक इंद्रिये विकृत झाली आहेत की काय यांची परीक्षा करवून त्यावर इलाज केल्याने हा रोग थांबतो.

या विवेचनावरून साधा खोकला व नानाविध रोगांचा सूचक म्हणून आलेला खोकला यांची परीक्षा तज्ज्ञाकडून करण्याचे महत्त्व कळून येईल. दुसऱ्या प्रकारच्या खोकल्यांत चांगल्या वैद्य, डॉक्टरांच्या सल्ल्याने उपचार करावे. साध्या खोकल्यासाठी देशी अगर इंग्रजी वैद्याकांतील चाटणे, वड्या तोंडांत धरण्याच्या व डांस थांबणाऱ्या गोळ्या, घसा, पडजीम, यांवर लावण्याचीं तुरट व गोड औषधे या सर्व अगर एखाददुसऱ्या औषधाचा उपयोग करावा. याशिवाय छातीवर मोहरी वाटून तिचा लेप फडक्यावर पसरून छाती लालसर होईपर्यंत लावावा. टरपेटाईन, कापूर, क्लोरो-फार्म, मोहरी यांचीं वैद्य व डॉक्टर यांच्याकडून तयार झालेलीं तेलें छातीस चोळणें हाहि एक उत्तम उपाय आहे. वाफ्यानें कपडा ऊन करून त्या बोळ्यानें अगर जव-साच्या पोटिसानें खोकल्याच्या तीव्रतेप्रमाणें एकदोनदां अगर अधिक वेळां छाती शेकणें हाहि एक सुलभ व उत्तम घरगुती उपाय आहे. वरचेवर खोकला येण्याची संवय जडलेल्या रोग्यानें आपली एकंदर प्रकृति सुधारण्यासाठीं पौष्टिक औषधें व लोहयुक्त औषधें घ्यावीत. जुनाट खोकल्यासाठीं कोंडमाशाच्या तेलपासून वनवलेलें श्वेतभिष्रण फार उपयोगी असतें. गरम कपडे, ताजी व सुचक कोरडा हवा, समुद्रस्नान, समुद्रकांठची हवा यांपैकीं अनकूल असतील ते इलाज रोग्यानें करावे.

कासगंज तहशील.—संयुक्त प्रांताच्या एका जिल्ह्यांतील उत्तरेकडची तहशील. हीत उल्ह, विलराम, पचलान, सोरोन, सिधपूर, सहावर-करसान व फैझपूर-वदरिया हे परगणे असून तिचें क्षेत्र ४९३ चौ मै. आहे. या तहशीलींत ४८६ खेडी व सहा मोठी गांवे आहेत. पैकीं कासगंज (तहशीलीचें मुख्य ठिकाण), सोरोन व सहावर हीं सर्वांत मोठीं होत. एकंदर लोकसंख्या (इ.स. १९११) २७४१९४.

शहर.—संयुक्त प्रांतांतील एका जिल्ह्यामध्ये याच नांवाच्या तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. हें कानपूर-अजमेरा रेल्वेवर व मथुरा-बरेली रस्त्यावर आहे. कासगंजपासून सोरोनपर्यंत गंगेजवळ एक लहानसा आगगाडीचा फांटा गेला आहे. इ. स. १९०८ साली हा फांटा बरेलीपर्यंत वाढविण्याचें काम चालू होतें. जिल्ह्यांतील व्यापाराचें हें मुख्य ठिकाण असून येथील लोकसंख्या (इ.स. १९११) १६,४२९ आहे. फरकावादचा नवाब महंमदखान, याच्या पदरच्या याकूतखान नामक खोजानें हें गांव वसविलें असें म्हणतात. पुढें तें मराठ्यांकडे चाकरीस असलेल्या कर्नेल जेम्स गार्डनर याच्या हातीं गेलें. त्यानें येथें बरीच मिळकत कमावली होती, परंतु त्याच्या वंशजांनी ती उधळून टाकली. कासगंज हें उंचवट्यावर वसलेलें असून येथें एकमेकांनां काटकोनांत

कापणारे दोन सुंदर बाजार आहेत. टाऊन हॉल (नगर-भवन), दवाखाना, तहशिली व मुन्सफी ह्या येथील मुख्य सर्वजनिक इमारती होत. येथें मिशनरी सोसायटी व अमेरिकन मेथॉडिस्ट मिशन यांच्या शाखा आहेत. म्युनिसिपालिटीचें इ. स. १९०३-४ सालांतील उत्पन्न २२,००० रु. होतें. येथें साखर स्वच्छ करण्याचा धंदा वाढत असून, गांवांत कापूस पिंजण्याचे व दावण्याचे कारखानेहि आहे.

कासरगोड, ता. लु. का.—मद्रास इलाख्यांतील दक्षिण कानडा जिल्ह्याच्या अगदीं दक्षिणेकडचा तालुका. क्षेत्र. फ. ७६२ चौ. मै. यांत ११४ गांवे आहेत. एकंदर लोक. सं. (इ.स. १९२१) २,५६,९३९. या तालुक्याचा बहुतेक भाग डोंगरसपाटीचा व निर्वृक्ष आहे; परंतु दुसऱ्या खोल असून तेथें जमीन सुपीक व पाणी सुचक आहे. विशेषतः तालुक्याच्या उत्तरार्धातील जमीन पोफळीच्या लागवडीस फार चांगली आहे.

कासलपुरा—मुंबई इलाखा. सहीकांठ्यांतील एक लहानसें संस्थान. हें करोसन हद्दींत आहे येथील जहागीरदार कोळी असून ते गायकवाडाला खंडणी भरतात. वडील मुलाला वारसा देण्याचा किंवा दत्तक घेण्याचा अधिकार या घराण्याला नाही.

कांसव—कांसवाची (प्राणी) शास्त्रीय माहिती 'उरोगामी' या लेखांत कूर्मगण सदरांत (वि. ९ पा. ८-८३.) दिलेली आहे. सरपटत चालणाऱ्या प्राण्यांत कांसव हा फार विलक्षण प्राणी आहे. हा आपलें डोकें, पाय व शेंपूट प्रसंगविशेषीं आपल्या पाठीखाली झांकून घेतो. चिलखत घातल्याप्रमाणें वरच्या व खालच्या दोन आच्छादनांनीं याचें रक्षण होतें व सर्व अवयव वाटेल त्या वेळेत आकुंचित करण्याची शक्ति या प्राण्यास असते. फार मोठ्या आकाराचे कांसव उष्णकटिबंधांतील समुद्रांत आढळतात; यांच्याच पाठीचा मुख्यत्वेकरून व्यापार होतो. ही पाठ साधारणपणें वजनांत १०० शेंरांहुन जास्त नसते. कांसव अटलांतिक व हिंदी महासागरांत सांपडतात. कांहीं जातींच्या कांसवाच्या पाठीवरील खवले फार सुंदर असून तांबूस व पिवळ्या रंगाचे असतात. हिंदुस्थानांत व इतर देशांत पूर्वी कांसवांच्या पाठीच्या ढाली करीत असत.

पाठीवरील खवले काढण्याकरितां पाठ ऊन करून चाकून खरडून काढतात. खवले काढलेल्या खरवरीत पाठीस बरीच किंमत येते. चांगली पाठ असल्यास ती दरशेरी ६०-६५ रुपयांस विकली जाते. हल्लीं विलायतेस शिंगाप्रमाणें कांसवाच्या पाठीचेहि अनेक पदार्थ करितात. लाखों रुपये किंमतीच्या पाठी इंग्लंडमध्ये सिंगापुराहून जात त.

ढाली ची कृति व उपायोग.—मिठाच्या पाण्यांत कांसवाची पाठ शिजवून नरम करितात व थंड होईपर्यंत दाबांत घालून तिला चपटी करितात. ती खरडून व कानसून गुळगुळीत व सर्वत्र सारख्या जाडीची करितात. एका पाठीपेक्षां जास्त

आकाराचा तुकडा पाहिजे असल्यास २ किंवा ३ तुकडे शिगाप्रमाणे सांधतात. पाठीच्या कडा सुमारे पाव इंच तिरकस तासून त्या एकीवर एक ठेवून लोखंडी चापाने एकत्र दावतात आणि चापासकट तो भाग कढत्या पाण्यांत कांहीं वेळ बुडवितात. यामुळे दोन्ही तुकडे ऊन पाण्याने नरम होऊन दावाने असे वेमालूम होतात की त्यांचा सांधा दिसून येत नाही. कानसून पडलेला चुरा, दुसरे तुकडे, व पूड गोळा करून त्यांस उष्णता व दाब याच्या योगे हवा तो आकार देता येतो. कांसवाच्या पाठीच्यामागे धातूचा पत्र लावून काम करतात; तेणेकरून ढालीस सुकवणा जास्त दिसतो.

हिंदुस्थानांतिल कांहीं लोक कांसवाचे मांस खातात; परंतु युरोपियन लोकांना ते आवडत नाही. कांसवाच्या पाठी प्राचीन काळापासून शोभेकरितां ठेवतात. त्या अर्धप्रकाश, मेघ व पिवळ्या रंगाच्या असून ज्यांवर तपकिरी ठिपके असतात व ज्यांना जिल्हई चांगली चढते अशा पाठी उत्तम समजतात. चीनमध्ये पाड्या रंगाच्या व काळे ठिपके असलेल्या पाठीची चहा विशेष होते. कांसव मारल्यानंतर त्याची पाठ जोरांने ओडून काढतात, अथवा उकळत्या पाण्यात कांसव टाकतात म्हणजे पाठ निराळी होत. नैसर्गिकरीत्या मेलेल्या अथवा कुजू लागलेल्या कांसवाची पाठ हळक्या प्रतीची समजली जाते. हल्ली युरोपांत 'भुल मार्केट्री' नांवाच्या जडावाच्या कामाकरिता या पाठीचा उपयोग करतात. याशिवाय पाठीच्या लहान लहान पेट्या, चौकटी, चाकू, अथवा वस्तूच्या मुठी, फण्या वगैरे जिवसही करतात. हिंदुस्थानांत कांसवाच्या पाठावरील सुंदर काम विजगापट्टण येथे होत.

कांसवाची दुसरी एक जात आहे. तिला ब्रह्मदेशात लाइक प्येन-वोन अथवा लाइकक्यो आणि ईप्रजित एडिवल टर्टल म्हणजे खण्याचे कांसव असे म्हणतात. हा प्राणी वनस्पत्याहारी असून ह्याची अंडी व मांस ही खातात.

कांसार—हा शब्द ताव्या पितळेची भांडी करणे व विकणे हे व्यापार करणारे आणि वांग्याच्या धंदा करणाऱ्या जाती. यांना लावतात. यांची वस्ती मुंबई इलाखा, वऱ्हाड, मध्यप्रांत व मध्यहिंदुस्थान यांतून आहे. विशेषतः मुंबई इलाख्यात कांसार वस्ती अधिक आहे. धंदा दोन प्रकारचा एका शब्दाने दर्शविला जातो. त्यापैकी एका प्रकारच्या म्हणजे भांड्यांच्या धंद्याला जातिवाचक दोन शब्द; यामुळे आकडे घोटाळ्याचे झाले आहेत. इ. स. १९११ च्या खानेसुमारांत ३६,२२८ तांबट नोंदले गेले, पैकी २६९१३ मुंबई इलाख्यांत, ४५७२ वऱ्हाडमध्यप्रांतांत व ५७४३ मध्यहिंदुस्थानांत होते. यांमध्ये बोगरांचा समावेश नसावा. संस्कृत कांस्थ-कार शब्दापासून कांसार शब्द बनलेला असावा अशी व्युत्पत्ति कांहीं जणांनी दिली आहे. ती खरी असल्यास अशी कल्पना सुचते की पूर्वी कोशांचे काम करणारा एखादा वर्ग असावा, तो भांडी व वांग्या करीत

असावा व पुढे वांगडी करणारे आणि भांडी करणारे निराळे झाले असावेत आणि त्यानंतर काशांची भांडी जाऊन पितळेचीं आलीं असावीत व काशांच्या वांग्या जाऊन कांचेच्या आल्या असाव्यात. जातीचे स्पष्टीकरण करण्यास थोडेसे पृथक्करण केले पाहिजे ते पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(१) त्वष्टा कां सा र.—ही भांडी करणारी जात. या जातीत समेळ, दांडेकर, कडू, लोंवर, हजारे, गोडावे ही आडनावे येतात. लोकसंख्या निश्चित नाही. कदाचित् पांचपासून दहा हजारपर्यंत असावी. या जातीस तांबटहि म्हणतात. हा कारागिरांचा वर्ग होय. ही जात निवृत्त मांस नाही.

(२) बोगार.—या जातीचा धंदा भांडी विकणे हा होय, करणे नव्हे, हा व्यापाऱ्यांचा वर्ग होय, कारागिरांचा नव्हे. यांतील कांहीं मंडळी जैन आहेत. कांहीं वैष्णव आहेत पण दोघांचा लग्नव्यवहार होतो. यांचा धंदा वांग्या विकणेहि आहे. वांग्या विकणारांस वांगड म्हणतात शे.गे.न.शे. वपे ही जात लोखंडाचाहि व्यापार करीत आहे. यांत मणेरि म्हणूनहि धंदा करणारे लोक आहेत. ते स्त्रियांस लागणारा माल विकतात. सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी यांत तंटे झाले आणि त्याच्या शाखा पडल्या, व त्यामधील लग्नव्यवहार थांबला. त्यामुळे एक दुसऱ्यास " तगर " म्हणूं लागले व एक दुसऱ्यास आपले लोकवळे आहेत असे सांगू लागले. पण आज या संवाचा पुरावा नाही. या जातीत कंदले, राव, रासने, डगरे, पुसलेकर, वेळापुरे, रागोळे अशीं आडनावे आहेत. ही जात निवृत्तमांस आहे. ही नागपूरपासून पुण्यापर्यंत व दक्षिणेकडे सोलापूर वेळगांवपर्यंत पसरली आहे. गोव्यांतील कांसार व हे कांसार यांच्यांत एकी करण्याची खटपट चालू आहे.

(३) पां चाल कां सा र.—ही निवृत्तमांस जात आहे. या जातीची घरे पुण्यामध्ये पांच पंचवीत असतील. हिचा धंदाहि त्वष्टा कांसारप्रमाणे भांडी घडविण्याचा आहे. या जातीमध्ये पंडित, भोंकरे, जितकर, दस्तुरकर अशीं आडनावे आहेत. याची वस्ती महाराष्ट्रात चार पांच हजारांहून अधिक नसावी. या तिन्ही जाती कालिकादेवीस आपली देवी समजतात. आणि कालिकापुराणात उल्लेखिलेली जात आपलीच असे मानतात.

त्वष्टा कां सा र.—हे आपणाला त्वष्टाकांसार म्हणवितात, व विश्वकर्मापासून आपली उत्पत्ति लावितात. कांसार आपणाला ब्राह्मण म्हणवितात व पुष्कळ बाबतीत ब्राह्मणासारखे दिसतात. हे गळ्यांत जानवी धालतात, व ब्राह्मणी गोत्रे मानतात. आपल्या जातीचे भिक्षुक तयार करण्याची याची खटपट तांबट धंद्याच्या मोठ्या किफायतीमुळे फारशी सिद्धीस गेलेली दिसत नाही.

कांसारांत कुळे व देवके आहेत. एकच देवक असणाऱ्या घराण्यांत परस्पर लग्नसंबंध होत नाहीत. दक्षिणेत देवकांच्या ऐवजी गोत्रे रुढ आहेत. व सगोत्रविवाह निषिद्ध मानिला जातो. दक्षिणी कांसारात मौजबंदन असते, पण कोंकणी

कांसारंत तें नसतें. कुंकू लावणें, गडगनेर, सीमांतपूजन, घाणा, देवप्रतिष्ठा, वाङ्मन्य, स्खत व सप्तपदी या गोष्टी लभविधींत मुख्य होत. घटस्फोट मान्य नाही.

कांसार हे कालीचे उपासक आहेत. बहिरीचंडिका, एकवीरा, कुमारिका, खंडोबा. महालक्ष्मी यांही यांच्या कुलदेवता असतात. सोलापूर वगैरे कांहीं ठिकाणीं जैन कांसार आढळतात. यांचा और्ध्वदैहिक विधि ब्राह्मणांप्रमाणेच असतो. हे मद्यमांसाशन करितात; पण ब्राह्मणांखेरीज दुसऱ्या जातीच्या हातचें खात नाहीत.

ज्ञातीचें मुख्य वस्तीचें ठिकाण मुंबई व पुणे हीं शहरे होत. मुंबईत आजमासें तीन चार हजार किंवा अधिक वस्ती असून पुण्यांत सुमारे दिड हजार वस्ती आहे. अलिबाग, भिवंडी, पेण पनवेल, वसई, नासिक व निझामचें राज्य यातूनहि वस्ती आढळते. मुंबईत, ज्ञातीच्या पंचायती आहेत आणि त्याचप्रमाणे गांवांगांवांही आहेत. मुंबईतल्या पंचायतीला विशेष महत्व आहे. पंचायतीचा अध्यक्ष मुंबईत तीन वर्षांनीं निवडला जातो. तो वंशपरंपरेनें निवडला जात नाही. आणि हाच नियम बहुतरुन सर्व गांवां लागू आहे. मुंबईमध्ये पायधुणीवर कालीकादेवीचें देऊळ आहे. त्याशिवाय कांदेवाडीत तीन चाळी आणि सोनापुरांत एक धर्मशाळा आहे. कालिकादेवीच्या सर्व चाळीच्या उत्पन्नाचा उपयोग ज्ञातीच्या धार्मिक, सामाजिक व इतर उपयुक्त कार्यांकरिता केला जातो. ह्या सर्व इस्टेटांची किंमत सुमारे तीन चार लाख होईल. त्याचप्रमाणे पुणे, सातारा, पनवेल, पेण, रत्नागिरी, उरण, निजामपुर, किहीम इत्यादि गांवांत ठिकठिकाणीं इस्टेटा आहेत. त्या सर्व इस्टेटांचें उत्पन्नाचा विनियोग लोकांच्या खासगी कामाकरिता होत नाही. ज्ञातीच्या हक्काचा पूर्वाधार चालत आलेला (म्हणजे एक मण ताब्यामागे) अर्धा पैसा हल्लीं ज्ञातीत एकी नसल्यानें वसूल होत नाही. पंचायतीचे निवाडे लिहून ठेवण्याची पद्धत आहे. परंतु ते फार वर्षांचे नाहीत. मध्यतरीं असले रेकार्डे विकून टाकिले. पंचायतीचे निकाल अमलांत आणण्याकरितां बहिष्कृत ठेवणें हें साधन ज्ञातीच्या स्वाधीन आहे. परंतु तें फार दिवस टिकत नाही. कारण कांहीं लोक मध्यस्थी करून ते रद्द करवितात. ज्ञातीच्या पंचायतीपुढें ज्ञातीच्या हिताचें प्रश्न येतात. ब्राह्मणाशिवाय इतर जातीबरोबर अनौदिक व्यवहार होत नाही. ज्ञातीत पोटजाती मुळीच नाहीत. ज्ञातीत मुंज, विवाह इत्यादि संस्कार कोंकणस्थ व देशस्थ ब्राह्मण करितात. ज्ञातीचे प्रश्न जातच सोडविते आणि शास्त्राधारासंबंधानें ब्राह्मणांचा सल्ला घेते पण अशी वेळ फार क्वचित येते. ज्ञातीचे सर्व संस्कार वेदोक्त धर्माप्रमाणे उपाध्यायाकडून करून घेतात. कांहीं वर्षांपूर्वी आपण ब्राह्मण की क्षत्रिय असा प्रश्न निघाला होता पण त्यापासून कांहीं निष्पन्न झालें नाही. ज्ञातीच्या इतिहासासंबंधानें ज्ञातीची मंडळी येणेंप्रमाणे माहिती देतात:—या ज्ञातीचा जनक त्वष्टा होता. त्वष्टा

हा विश्वकर्माचा मुलगा होता. विश्वकर्मा हा भुवनाचा पुत्र व बृहस्पतीचा भाचा होता. तो आंगिरा वंशांतला होता. विश्वकर्मा रथकारांचा गुरु असून महातपस्वी होता. मनु, मय, त्वष्टा, शिल्पी व दैवज्ञ (विश्वज्ञ) हे पांच देवर्षी होते. हे सर्व विश्वकर्माच्या मुखापासून झालेले होते. काष्ठ, सुवर्ण, शिल, लोह आणि ताम्र या पांच प्रकारचें शिल्पकर्म करणाऱ्या विश्वकर्माच्या पांच पुत्रांस रथकार अशी संज्ञा होती. ह्यांनीं वैदिक कर्मानें संस्कार करावा व त्यांच्या वंशांत झालेल्यांचाहि उपनयन संस्कार करावा असा अधिकार होता. चार वेद आणि त्यांची सहा अंगें ह्या सर्वांना जाणणारे जे विद्वान ब्राह्मण असतात, त्यांचा जो धर्म वेदांनीं सांगितला तोच धर्म विश्वकर्माचा आहे, व त्याच्या वंशांत उत्पन्न झालेल्यांचाहि आहे” (पंचाल ब्राह्मण्य निर्णय पुस्तक पृष्ठे ८६, ८९, १०२). ज्ञातीमधील वृद्ध गृहस्थांच्या तोंडून परंपरागत जी हकीकत सांगण्यांत येते तीवरून पहातां कांसार श्री कालिका देवीचे उपासक व सोमवंशी क्षत्रियकुलोत्पन्न आहेत. ह्या समजुतीला पुष्टि कथाकल्पतरु ग्रंथांतल्या हकीकतीवरून मिळते. हा ग्रंथ ओवीवद्ध मराठी भाषेत असून ३०० वर्षांपूर्वी नाशिक क्षेत्रीं कृष्णयाज्ञवल्की नांवाच्या ब्राह्मणानें पुराणग्रंथांच्या माहितीनें लिहिला. त्यांत कार्तवीर्य सहस्रांजुन ह्याचा पुत्र धर्मपाल व चोलराजाची कन्या चंद्रगुप्ता ह्या दोघांपासून जे पुत्र झाले तेच पुढें देवीच्या आज्ञेवरून कांस्य, ताम्र वगैरे धातू वनावण्याची कला शिकून त्या कलेचे प्रचारक झाले, व तेव्हांपासून ते कांस्यकार व कांसार ह्या नांवानें लोकांत प्रख्यात झाले अशी कथा दिलेली आहे, व ही कथा पद्मपुराणांतर्गत कालिकामहात्म्यावरून लिहिली आहे, असें कर्त्यानें म्हटलें आहे. त्वष्टा ब्राह्मण आहेत ह्यासंबंधानें वराच उद्गापहे झाला होता म्हणून आज ज्ञातीचे लोक आपणाला त्वष्टाकांसार असें म्हणवितात.

गेल्या तीनचारशें वर्षांत ज्ञातीची स्थलांतरें धंद्यापरतें झालीं परंतु तीं कायमचीं झालीं नाहीत. ज्ञातीत पुनर्विवाह होतो, परंतु तो धनिक किंवा संभावित कुटुंबे करीत नाहीत ज्ञातीत पुरुषास रखेल्यापासून झालेल्या मुलांची जात झालेली नाही. ज्ञातीतल्या स्त्रियांस अधर्मव्यवहारानें सजातीय पुरुषांपासून मूल झाल्याचें एकहि उदाहरण आढळून आलें नाही. यांचीं आडनांवें पुढील प्रमाणे आहेत. हजार, दांडेकर, गोडावे (ये), आर्ते, लोंवर, कडु, पिंपळे, पुरोहित, वाडेकर, येडेकर, त्रिभुवने, शेटे, सोष्टे, तांबडे, समेळ, वडके, गोडे, (ज्ये), मुळे, करडे, इनामदार, डेरे, कवळे, पारंगे, इश्वाद, तालीम, तांबट, शिंदी, पोटफोडे, निजामपूरकर, सामे, खुळे, बोसलीकर, डाखणे, तांबट, पाटील, पुसलेकर, साळवी, दवणकर, मांडके, पारंगे, लांजेकर, देशमुख, पोरे, मोरे, गंभीर, रणशिगे, रात, बोधे व म्हशेटे. गो त्रें - गालभ्य, अंजीरा, भृगु, काशप, अत्रिय, भारद्वाज, इत्यादि यांचीं गोत्रे आहेत.

दे व कें.— एकविरा, वाहिरीभवानी, हामजाईनिमजाई, महालक्ष्मी, जमनाबाई इत्यादि कासारांचीं देवकें होत.

कां हीं प्र सि द्ध पु रु ष.—कै. नारायण भाई दांडेकर (शिक्षणखात्याचे पहिले नेटिव्ह डायरेक्टर, हे वऱ्हाडांत होते). कै. वाळकृष्ण गोपाळ तालीम (कॉन्ट्रॅक्टर हैदराबाद संस्थान). कै. रामकृष्ण माणिकजी येडकर (व्यापारी). कै. रामकृष्ण पुरुषोत्तम वाकर्नास (इनामदार). रा. रा. आनंदराव-वामन शेठ (ऑनररी मॅजिस्ट्रेट). भास्कर रामचंद्र आर्ते एम. ए. (प्रोफेसर बरोडा कॉलेज).

सं स्था.—त्वष्टाकांसार विद्योत्तेजक मंडळी को आपरोटिव्ह सोसायटी; त्वष्टाकांसार ज्ञाती संस्थान मुंबई; कासार समाजो-न्नति मंडळ मलकापूर (वऱ्हाड). ज्ञातीचे त्वष्टासेवक नामक मासिक (संपादक, रामकृष्ण महादेव समेळ).

या ज्ञातींतील वरेच सुशिक्षित लोक निरनिराळ्या धंद्यांत व मोठ्या दर्जावरहि आहेत.

वो गा र.—ही जात वरीच मोठी आहे. या जातीतील जैन मंडळी; कांसार जात सर्वच जैनधर्मी आहे असें भास-विण्यासाठी आणि सर्व कासारांनीं जैन वनावें यासाठीं खटपट करीत आहे. सर्व कांसार मूळचे जैन पण पेशव्यांच्या जुलमा-मुळे ब्राह्मणानुयायी झाले अशीं मते ते प्रतिपादन करीत आहेत. सोलापूरकर जैनकासार पंचमंडळीकडून पुढील महाराष्ट्रीय जैनकासार मंडळीची माहिती आली आहे. “खाने-सुमारीत तांबट लोकांनीं हि कासार म्हणून लिहून दिले आहे. सातारा, रत्नागिरी, पुणे, वेळगाव, सोलापूर, पंढरपूर, कर्नाटक, निजाम हैद्राबाद, अहमदनगर, धुळे, वऱ्हाड वगैरे प्रांतांतील कासार पूर्वीपासून जैनधर्मी असल्यामुळे खाने-सुमारीत आपली जात काहीं जणांनी ‘जैन’ म्हणून लिहून दिली आहे; यामुळे लोकसंख्या वरोबर कळत नाही. कांसार लोक सोमवंशी आहेत. कांसार व बोगार एकाच जातीला म्हणतात. भांडी विकणारास बोगार म्हणतात. काकर्णे (वांगड्या) विकणारास कांसार म्हणतात.

जातीच्या गांवोगांव पंचायती आहेत. विशेष पंचायती धर्माधिकार्यांच्या हद्दींतील गांवोगांवचे पंच मिळून धर्माधिकार्यांच्या सल्ल्यानें करितात. धर्माधिकार्यास भट्टारक म्हणतात. कांसारांत भट्टारकांच्या तीन गाद्या आहेत. कारंजा मुक्कामी एक गादी आहे. तेथील भट्टारकास देवेंद्रकीर्ति म्हणतात. दुसरी गादी मलखेड (निजामराज्यांत) येथें आहे. तेथील भट्टारकास रत्नकीर्ति म्हणतात. तिसरी गादी हुपस (कर्नाटकांत) येथें आहे. येथील भट्टारकास देवेंद्रकीर्ति म्हणतात. कांहीं ठिकाणी जातीचा अध्यक्ष निवडला जातो. कांहीं ठिकाणी तो वंशपरंपरेनें असतो. प्रत्येक गावांत जातीची देवळे आहेत. त्यांच्या व्यवस्थेकरितां घरे, जमीनजुमला व जंगम मालमत्ता आहे. त्याच्यावर त्या गांवच्या पंचांची सत्ता आहे. त्या मालमत्तेची किंमत नक्की माहीत नाही. त्या त्या गांवच्या व शह-

रच्या मानानें आहे. देवळांत पूजेकरितां पूजारी नेमलेला असतो. तो देवळाच्या व्यवस्थेकरितां योग्यतेनुसार वर्गणी वसूल करीत असतो. धर्माधिकारी वर्षासन वसूल करतात. गांवचे लहानसहान निवाडे लिहून ठेवण्याची पद्धत नाही. धर्माधिकार्याच्या समक्ष मोठी पंचायत झाल्यास तिचा निवाडा मठांत लिहून ठेवावयाची पूर्वीपासून बहिष्कार आहे. बहुतकरून गांवचे निवाडे गांवकरीच अमलांत आणतात. जर ते कोणी ऐकले नाहीत तर धर्माधिकार्याकडून दंड किंवा शासन म्हणजे बहिष्कारपत्र आणून ते अमलांत आणतात. धर्माधिकारी बहुमतानें नेमलेला असल्यामुळे तो जात पंचायतीच्या निवाड्याप्रमाणें शासन करण्यास पूर्ण अधिकार आहे; सरकारच्या मंजूरीची जरूरी नाही. धर्मनियमाविरुद्ध कोणत्याहि व्यक्तीनें वर्तन केल्यास त्याबद्दल प्रश्न येतात. महत्वाचे प्रश्न आलेले धर्माधिकार्याच्या दमरांत मिळतात. या जातीच्या सदृश अशा पंचम, चतुर्थ, सतवाळ इत्यादि जैनधर्माप्रमाणें वागणाऱ्या जाती दक्षिणेंत आहेत. इतर भिन्न जाती पुष्कळ आहेत. जैन जातींत पुष्कळ पोटजाती आहेत. त्यांपैकी पंचम व चतुर्थावरोबर वेटीव्यवहार सुरू झाला आहे. जैन जातीवरोबर अन्नोदक व्यवहार चालतो. जातीमध्यें जैन उपाध्यायाकडून विवाहादिक संस्कार करवितात. जातीचे कोणतेहि प्रश्न धर्माप्रमाणें सोडविले जातात. वैदिकधर्मी ब्राह्मणांच्या सल्ल्याची विलकुल जरूरी पडत नाही. जातीच्या अगर व्यक्तीच्या उद्योगाप्रमाणें व्यक्तीस चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेंत स्थान मिळतें. पूर्वी कांसार ही जात क्षत्रिय होती असें पुराणांच्या आधारें जातीचें ह्मणणें आहे. जातीचे कागदपत्र मलखेड, होंबुज, कोल्हापूर येथील धर्माधिकारी व सातारा येथें रांगोळे याजकडे आहेत. जातीचा इतिहास महापुराण, व कालिकापुराणावरून प्रमाणवद्द आहे. कालिकापुराण ग्रंथाचा शंभरसवाशें वर्षांचा हस्तलिखित पुरावा हजर आहे. गेल्या दोनतीनशें वर्षांत महाराष्ट्र व मध्यप्रांतांत पेशव्यांचा अम्मल असतांना ब्राह्मणांचें तेज या जातीवर पडून ही जात ब्राह्मणानुयायी झाली आहे. त्यावेळीं ब्राह्मणशाही असल्यामुळे जैनधर्माधिकार्यांना महाराष्ट्रात फिरणें, उपदेश करणें व आपली खंडणी वसूल करणें फारच बिकट झालें. त्यामुळे कांसार लोक ब्राह्मणानुयायी झाले आहेत. याजबद्दल पुरावा सातान्याचे रांगोळे यांच्या घराण्यांत मिळतो. मलखेडच्या धर्माधिकार्यांनीं सातान्यास जाऊन कांसारांस “तुम्ही आमचे शिष्य आहात व आम्हांस मानलें पाहिजे” असें सांगितलें. त्यानंतर सातारकरांनीं कांहीं प्रश्न विचारले. त्यांनीं त्यांस समर्पक उत्तरें देऊन मानपान स्वीकार करून घेतले आहे. याबद्दल कोल्हापूर सरकारांत निवाडे झाले आहेत. याबद्दल लेखी कागदपत्र रा. रा. रामभाऊ रांगोळे सातारकर (हल्लीं मुकाम बारामती) याजकडे आहेत. इंग्रजी राज्यापूर्वी पेशव्यांच्या काळांत

जैनधर्मावर गदा आली तिचा परिणाम अद्यापि दिसून येतो. अलीकडे थोडाबहुत जैनधर्माचा प्रकाश महाराष्ट्रांत कासार मंडळीवर पडत चालला आहे. १९१७ च्या कार्तिकमासी मलकापुर (वऱ्हाड प्रांत) येथे कासार परिषद भरल्यावेळीं जैनधर्मी व अन्यधर्मी पुष्कळ कासार मंडळींमध्ये शरीरसंबंध, आसपणा व भाऊवंदकी जुळली. त्यावेळीं एका जातीमध्ये धर्म विरोध का ? याबद्दल विचार उत्पन्न झाला. जैनधर्मी कालिकापुराण पुष्कळ मंडळींनी घेऊन त्याचा विचार मनःपूर्वक चालविला आहे. तारीख ८/११/१८ रोजी पुणे मुक्कामी शेठ शंकरराव मुळकर यांचे अध्यक्षतेखाली कासार लोकांची सभा भरली त्यावेळीं कासार समाजाचा पूर्व इतिहास सांगतेवेळीं आम्ही पूर्वी जैन होतो, तोच धर्म आमचा असावा वगैरे वाटाघाट झाली.

हल्लीच्या कळमानास अनुसरून पुनर्विवाह सुरू आहे. निराश्रित विधवा व मुलांची तरतुद जातीनें कांहीं केली नाही.

गुजराथ—गुजराथेत तांबट लोक मुख्यतः मोठ्या शहरांतून दिसतात. सिधपुरांत तांबट नाहीत. सिधपुरांत तांबे वितळत नाही अशी म्हण आहे. अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, पावगडास पांच बंधू राहत असत; ते कालिका मातेचे भक्त असत व ते तिची झांजा वाजवून पूजा करीत. देवी त्यांच्यावर इतकी प्रसन्न झाली कीं “तुम्हीं धातू वाजवून किंवा ठोकून पोट भराल” असा तिनें त्यांस वर दिला. पितळ ठोकण्यापासून पितळेचीं, तांब्याचीं व कासें या धातूंचीं भांडीं तयार करण्यापर्यंत यांची प्रगति झाली आहे. वगाय, बारमेय, मट्टी, इत्यादि ६ आडनावे त्यांच्यांत आहेत. मट्टी, गोहेळ व परमार या आडनावांवरून त्यांच्यांत रजपूत रक्ताचा अंश असावा असें दिसते. कालिकामाता ही यांची कुलदेवता होय. चाम्पानेरी, मारु, सिहोर व विसनगरा हे यांच्यांत ४ पोटभेद आहेत. विसनगरांशी चाम्पानेरी तांबट रोटीवेटीव्यवहार करतात पण वाकीच्या वर्गांत रोटीवेटीव्यवहार होत नाही. मारु व मारवाडी लोक जानवे घालतात. दिसण्यांत, पोपाखांत व चेहेऱ्यांत कंसारा लोक वाणी व कुणवी यांच्याप्रमाणेच आहेत. वायका देखण्या आहेत पण त्या पातिव्रत्याविषयी फारशी दक्षता वाळगीत नाहीत असें गॅझिटियकार विधान करितात (सुं, गें ९ भा. १). कच्छ मंडळी कांहीं तांबट मासे व वकऱ्यांचे मांस खातात व मद्यपानहि करतात. वाकीचे तांबट शाकहारी आहेत. ज्या ज्या धातूचीं भांडीं हे घडवितात त्या त्या धातूवरून यांस नांव मिळते; उदाहरणार्थ तांबाघड, पितळघड, व सोनार इत्यादि. हे लोक बहुतेक स्वतःच्याच घरी कामें करतात व त्यांच्या वायकाहि चाती फिरवणे, झिलई देणे वगैरे कामांत त्यास मदत करतात. तांब्याचीं व पितळेचीं निरनिराळ्या आकाराचीं भांडीं ते घडवितात. काटेवाडांतील सिहोर येथील व उत्तर गुजराथेतील कडी व वीसनगर येथील कंसारालोक आपल्या कामांत तरवेज असून नेहमीचीं भांडीं करून शिवाय

टांक, दौती, पानसुपारीचे डबे, देवांच्या मूर्ती, दिवे, घंटा वगैरे वस्तूहि ते करतात. तांबटास भांड्याच्या वजनाप्रमाणे पैसे मिळतात. कल्हई लावणे, मोडीचीं भांडीं विकत घेणे वगैरे कामाकरितां हे लोक शहरभर हिडतात.

कंसार लोक शांत व समाधानी असून त्यांस गुडगुडी ओढण्याचा नाद आहे व गाण्याचीहि आवड आहे. यांच्या वायका आश्विन शुक्लपक्षांत फेर धरून कांहीं गाणी म्हणतात. या लोकांस समाजांत मान असून ते आपणांस ‘महाजन’ म्हणवून घेतात. ते धार्मिक असून, रामानंदी, शैव, वल्लभाचार्य इत्यादि पंथांचे अनुयायी आहेत व सर्वजण कालिका मातेस अतिशय पूज्य समजतात. हिंदूंच्या देवतांस भजतात व त्यांच्या देवळांतहि जातात. नेहमीचे उपासता-पास, सणवार ते पळनातच; त्यांचा मुख्य सण म्हणजे आश्विन शु. ९ मी या दिवशीं होम करून रात्री एका हातांत कण्हेरीच्या फुलांची माळ व दुसऱ्या हातांत मशाली घेऊन ते नाचतात व उच्चा मारतात. एखाद्याच्या अंगांत देवी येते व तो तरवारीनें आपली जीभ कापीन असें भय घालतो. चेडुक, जारणमरण व शकुन यांवर त्यांचा फारसा विश्वास नाही. गाय, उंदीर, हत्ती, साप व चाप यांस ते पूज्य समजतात.

वऱ्हाड—मध्य प्रांत.—कांहीं जिल्ह्यांत यास तामेरा म्हणतात पण कांहीं जिल्ह्यांत तामेरा व कांसार यांच्या भिन्न जाती आहेत. सोनारांच्या खालोखाल यांचा येथे मान आहे.

रा. व. सदाशिव जयराम देहाडराय यांनी कासारांच्या उत्पत्तीची अशी कथा सांगितली आहे कीं, सहस्राब्जनाचा मुलगा धर्मपाल हा यांचा पूर्वज होता. अर्जुन हा इक्ष्वाकूचा पणतू असून तो घोडी व नाग यांच्या संयोगापासून झाला होता म्हणून मराठी कासार स्वतःला अहिहयवंशीय म्हणवितात. धर्मपालाची आई परशुमकृत क्षत्रियवधाच्या वेळी पळाली. दुसरी एक अशी कथा आहे कीं, एका सोमवंशी राजानें कामधेनू चोरिली होती. त्याच्या चार वायकांच्या पुत्रांनीं सुड घेण्याकरितां तप करून वाण मागण्याच्या ऐवजी चुकून ‘वाण’ मागितलें त्यामुळे हे धातुपात्रे विकू लागले. कांहीं कासार धर्मपालास रतनपूरच्या हैहय रजपूतांचा पूर्वज समजतात. उत्तरहिंदुस्थानांत व संयुक्त प्रांतांत थटेरा लोक आपले मूलस्थान दक्षिणेंतील रतनपूर गांव सांगतात. यावरून रतनपूर हे कांसाचीं भांडीं करण्याचे फार पुरातन काळचे स्थान असावे असें दिसते. या लोकांत मराठी कासार देशकर, झाडे व अयोध्यावासी असे वर्ग आहेत. भरेवस वर्ग फार नीच समजला जातो. त्यांच्या व गोंडांच्या चालीरीतींत पुष्कळ साम्य आहे. यांच्यांत कांहीं स्वैर संबधाच्या उत्पत्तीचे लोक आहेत. त्यांस ढाकले, विदुर, लौंडी, बच्चे असे म्हणतात.

कांसारांत अहिहय लोकांची सर्व गोत्रे प्रचारांत आहेत. उत्तरेकडील जिल्ह्यांत यांची नावे राहण्याच्या गांवावरून

पडली असून असगोत्रविवाहाचीच चाल तेथे रूढ आहे. यांच्यांत आते, मामे व मावसभावंडांचीं लग्ने निषिद्ध आहेत. यांच्यांत भवानी देवीची पूजा फार महत्वाची असते. 'मंदो अमावास्या' (फाल्गुन वद्य) हा फार महत्वाचा सण आहे. त्या दिवशीं प्रत्येक कासार ज्ञातिभोजनांत जेवावयास आलाच पाहिजे; न आला तर वर्षभर तो वाळीत पडतो या अमावास्यास ते दुकान बंद करून आपल्या सर्व हत्यारांची व यंत्रांची पूजा करतात.

मंडला व इष्टा येथे कांशाचीं मांडीं अद्याप चांगलीं होतात.

संयुक्त प्रांत.—या प्रांतामधील कांसार लोकांना कासेरा असे म्हणतात. कासेरा जात संघटित दिसते. मिर्झापूरचे कासेरा लोक स्वतःस क्षत्रिय म्हणवितात. परशुरामानें क्षत्रिय-निर्दालन केलें तेव्हां हा धंदा स्वीकारणें आम्हांस प्राप्त झालें असें तें सांगतात. कासेरांच्या सात पोट जाती आहेत. त्या पुर्विया, च्छावन, गोरखपुरी, टांक, तंजारा, भरिया व गोलार या होत जिजि, जैम्रापरा, जीनपुरी कनौजीय, मणिपुरिया, असे कांहीं प्रांतिक भेदां आहेत. अहीरवन्सी, छत्री, टांक, सोमवन्सी इत्यादि नांवें कांहीं रानटी टोळ्यांशीं त्यांचा संबंध दर्शवितात. कासेरा लोकांत असगोत्रविवाह रूढ आहे.

प्रतिष्ठित कापेरामध्ये वालविवाह रूढ असून साधारणपणें दहा किंवा वारा वर्षांच्या मुलींचीं लग्नें करितात. अविवाहित लोक किंवा विधवा व विधुर यांमध्ये व्यभिचार झाला तर तो उपेक्षणीय गणला जातो व गुन्हेगाराला बहिष्कृत न करितां दंड करण्यांत येतो. पहिली वायको वंध्या असेल तर जितक्या वायका संभाळता येतील तितक्या करण्याची यांच्यांत सुभा असते. 'चन्हावा' व 'डोला' असें यांचें लग्नाचे दोन प्रकार असून 'डोला' गरीबांकरितां असतो. 'सगाई' प्रकारानें विधवांनां लग्नें करितां येतात व नवरा मृत झाला तर त्याच्या धाकट्या भावावरोंवर किंवा अन्य पुरुषांशीं त्यांनां लग्न करितां येतें. अन्य जातीशीं व्यभिचार केला तर नवऱ्याला वायको सोडतां येते. पालन केलें नाहीं किंवा धर्मत्याग केला म्हणून वायकोहि नवरा सोडू शकते. सोड-विष्टी दिलेल्या स्त्रियांनां त्याच जातींत पुनः लग्न करितां येत नाहीं.

साधारणपणें कासेरा लोक वैष्णव किंवा नानकपंथी आहेत. पांचोत्रन, पीर, दुर्गा अशा त्यांच्या देवता आहेत. तिवारी ब्राह्मण हे कासारांचे पुजारी असतात. मृतांची व्यवस्था नेहमींच्या रीतीनें लाविली जाते. मृतांनां पिंड देण्याचीहि चाल कासेरांमध्ये आहे.

या लोकांच्या धंद्यासंबंधीं बराच मतभेद आढळून येतो. जस्त, तांबें व कथील असल्या मृदु धातूंचें मिश्रण करून पेलें, वाट्या व ताटें तयार करणें हा कासेरांचा मुख्य धंदा असून त्यांनीं तयार केलेल्या मांड्यांवर नक्षी करणें व झिलई देणे या

कला थथेरा लोकांच्या आहेत असा नेस्फील्डचा अभिप्राय आहे. (बीफ रिव्यू, २९). होई म्हणतो की, कानपुरास पितळचीं मांडीं करणाऱ्यांनां थथेरा, कासेरा किंवा भरिया अशीं नांवें आहेत (मोनोग्राफ १९८). मिर्झापूरास पितळ किंवा मिश्र धातूंचीं मांडीं करणाऱ्यांनां कासेरा म्हणतात. लखनौचा धालिया किंवा धालनेवाला हा कासेरांप्रमाणेंच एक कारागीर आहे व त्याचा धंदा म्हणजे जस्ताचे दागिने करणें हा असतो. क्षत्रियांप्रमाणें आपणहि पूर्वी जमिनदार होतो असा हे लोक बहाणा करितात. सर्व कासेरा लोक जानवें घालतात. मासे, मेंढ्या व बकरी यांचें मांस हे खातात पण दारू पीत नाहींत. अहीर, बारी, नाइ, कायस्थ व कलवार खेरीज करून ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य यांनीं शिजविलेली 'पक्की रसोई' ते खातात.

[कूक. एन्थावेन. रिस्ले आणि हिरालाल. सेन्सस रिपोर्ट, मुं. गें. त्वष्टा कासार जाती संस्थान (मुंबई) चे रिपोर्ट, त्वष्टासेवक मासिक. कासार मासिक (वेळापुरे)].

कांसार-वाणी-यांची संख्या सुमारे ८० हजार असून पैकीं निम्याहून अधिक वाणी संयुक्त प्रांतांत आढळतात. बिहार, ओरिसा आणि वन्हाड-मध्यप्रांत यांतूनहि हे वाणी आहेत. कांस्यकार वणिक् या शब्दावरून त्यांनां हें नांव पडलें. त्यांचे ज्ञातिविषयक दोन पोटविभाग आहेत. पूर्वेकडील लोकांस पुरभैया व पश्चिमेकडील लोकांस पश्चिमवाह असें म्हणतात. याशिवाय यांच्यांत अनेक भेद आहेत. बिहारमध्ये ९६ पोटजाती आहेत असें रिस्ले म्हणतो (हिंदु कास्टस् ९६). पुरुषानें आपल्याच गोत्रांत लग्न करूं नये व त्यावेळीं पांच पिढ्या विचारांत घ्याव्या असा यांच्यांत निर्वंध आहे. पांच सहा पिढ्यांपूर्वीं आपण कारा माणिक-पुराहून आलों असें पूर्वभागांतील कासारवाणी सांगतात. वालविवाह रूढ असून पहिली वायको ह्यात असतांना तिच्या समतीवांचून नवऱ्यास दुसरें लग्न करितां येत नाहीं. सगाईविधीनें विधवेला पुनर्विवाह करितां येतो व तिला नवऱ्याच्या भावाशीं लग्न करण्याची परवानगी असते पण सक्ति नसते. यांच्यांत काडीमोड नसली तरी नवऱ्यास दुर्वर्तनावद्दल वायको टाकतां येते.

त्यांच्यापैकीं बरेचसे लोक रामानंदीसम्प्रदायाचे असून ते पांचोत्रन पीर व महावीर यांची उपासना करतात. हे लोक बहुधा वाणीच असून मांठ, धान्य, तंबाखू, इत्यादि खाण्याचे पदार्थ विकतात. कांहीं पांचोत्रन पिराचे उपासक मांसाशन करतात. परंतु महावीराचे भक्त हा आहार वर्ज्य मानतात. त्यांनीं शिजविलेली कच्ची व पक्की ब्राह्मण आणि क्षत्रिय खात नाहींत. इतर वनिया लोक पक्की खातात, पण कच्ची खात नाहींत. पण त्यांच्याच पोटजातीपैकीं कोणी तरी एकांनं जर कच्ची बनविलेली असेल तर ती खाण्यास हरकत नाहीं असें मानण्यांत येतें. त्यांनीं शिजविलेली कच्ची कहार व नाई लोक खातात (कूक).

कासारबारी (द्वार)—हा घाट अथवा बारी पूर्व खानदेशांत सातमाळाचे डोंगरांत आहे. पेरिस (२४७) म्हणतो की, भडोचहून पैठण व नगर येथे जो व्यापार चाले तो खानदेशांतून चाले. खानदेशांतून पैठणकडे जाण्याचे जे तीन चार घाट होते त्यांपैकी कासारबारीचा हा एक घाट होता. खानदेशांतून निजामशाहींत जाण्यास ही बारी लागते. दक्षिणेंतून उत्तरेकडे बऱ्हाणपूरच्या बाजूस जावयास हा राजरस्ता—सैन्य उतरेल असा—प्रसिद्ध होता. पेशवे-कालीन कागदपत्रांत या बारीचा पुष्कळदा उल्लेख येतो. जवळच भालदीचा प्रख्यात ओढा आहे कासारबारी उतरून मोंगलईप्रमाणे गुजराथेंतहि जाण्याचा रस्ता होता [खान ग्याझे; राजवाडे खंड. १, ६, १०, ११].

कासाला—आंग्ल-ईजिप्शियन सुदानमधील एक शहर व प्रांत. हे शहर गंश नदीवर वसले आहे. याचे उ. अक्षांश १५°, २८° व पूर्व रेखांश ३६°, २४° आहेत. हे खार्तूमच्या पूर्वाभिप्रेय दिशेस २६० मैलांवर आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे २०,००० आहे. मोक्रेम आणि कासाला ह्या घुमटाकाराच्या पर्वतांनी व विपुल उद्यानांनी शहराला फार शोभा आलेली आहे. मुख्य मुख्य इमारती विटांच्या बांधल्या असल्या तरी तद्देशीय लोक बहुतेक गवताच्या झोपड्यांतूनच रहातात. या शहरापासून जवळच ' खाटमिया ' म्हणून एक स्थळ आहे. हे स्थळ मोरगानी कुटुंबाचे निवासस्थान होय. या कुळांतील शेख एका धार्मिक संप्रदायाचे मुख्य आहेत.

इ. स. १८४० त ईजिप्शियनांनी कासाला शहराची स्थापना केली. स. १८८३ माहदीच्या सैन्याने या शहराला वेढा दिला होता. स. १८९४ मध्ये इटालियन सैन्याने माहदीच्या लोकांपासून हे शहर हिसकावून घेतले व स. १८९७ त त्यांनी ते ईजिप्तच्या स्वाधीन केले. येथे ' हालेगा ' अरबांची वस्ती फार आहे. येथे पाऊस फार थोडा पडतो.

कासिया—संयुक्त प्रांतांतील गोरखपूर जिल्ह्याचा पोट-विभाग; यांत पटौना तहसिलीचा अंतर्भाव होतो. पोट-विभागाचे मुख्य ठिकाण कासिया हे देवरिया-पटौना व गोरखपूर-पिराघाट रस्त्यावर रामभार सरोवरापासून जवळ आहे. येथून थोड्या अंतरावर विशनपूर येथे महत्वाचे जुने अवशेष आहेत. गौतमबुद्ध ज्या ठिकाणी मरण पावला त्या कुरुनगराचेच हे अवशेष असावेत असा पुष्कळ दिवस समज होता; परंतु चिनी प्रवाशांनी कुरुनगराच्या इमारतीचे दिलेले वर्णन अवशेषांतील इमारतींशी सुळीच जुळत नाही.

कासीमवझार—बंगाल इलाख्याच्या मुर्शिदाबाद जिल्ह्यांतील एका पोटविभागाचे प्रमुख ठिकाण. सध्या मोडकळीस आलेले हे गांव भागीरथी नदीवर वसलेले असून बहरामपूर म्युनिसिपालिटीत ह्या गांवाचा समावेश होतो. येथील लोकसंख्या (इ. स. १९०१) १२६२ आहे.

ह्या गांवाचे मुर्शिदाबादपेक्षाहि ऐतिहासिक दृष्टीने अधिक महत्त्व आहे. मुर्शिदाकुलशानच्या अगोदरपासून कासीमवझार हेच व्यापाराचे मुख्य केंद्र होते व हिंदुस्थानाशी व्यापार करणाऱ्या वेगवेगळ्या युरोपीय राष्ट्रांच्या येथे वसाहतीहि होत्या. १९ व्या शतकाच्या आरंभी तर इंग्रज लोक भागीरथी नदीस ' कासीम-वझार नदी ' म्हणत असत. भागीरथी, पद्मा व जलंगी ह्या तीन नद्यांमधील त्रिकोनी भागास कंपनीचे लोक ' कासीम-वझारचे वेट ' म्हणत असत. कोणी कासीमखानाने हे गांव वसविले असे म्हणतात. १७ व्या शतकाच्या अगोदरचा ह्या शहराचा इतिहास उपलब्ध नाही. तरी पण जेव्हां ह्या शहरास महत्त्व आले तेव्हां हे एकदम ठळकपणे पुढे आले. कलकत्ता शहराची स्थापना होण्यापूर्वी कासीमवझार फार मोठे व महत्वाचे शहर होते. सन १६५८ साली कासीमवझार येथे एक इंग्रज व्यापारी एजन्ट नेमण्यांत आला व येथील मुख्य अधिकाऱ्याने तो कौन्सिलचा सभासद असावा असेहि ठरविले.

सन १६८६ साली नवाब शाहस्तेखानच्या हुकुमावरून बंगाल्यांतील इतर वसाहतींप्रमाणे कासीमवझार येथील वसाहतहि सरकारजमा (खालसा) करण्यांत आली; पण पुढे दोन वर्षांनी ती परत देण्यांत आली व ह्या शतकाच्या शेवटी शेवटी तर कासीमवझार हे इंग्रजांच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण झाले. सन १६८१ साली कलकत्त्याची स्थापना करणारा जॉब कॉरनाक हा जेव्हां कासीमवझार येथे मुख्य होता तेव्हां ईस्ट इन्डिया कंपनीने खुद्द बंगालकरता दोन लक्ष तीस हजार रुपये अगदी वेगळे कडून ठेविले होते. तद्देशीय लोकांच्या सांगण्यावरून असे दिसते की, त्यावेळी कासीमवझार येथे मोठ मोठ्या इमारती असून शहर अगदी भरभराटीत होते. इंग्रजांच्या कासीमवझार येथील वखारांस एवढे महत्त्व येण्याचे मुख्य कारण म्हणजे जवळच मुमुलमानी राजधानी मुर्शिदाबाद इथे अस्तित्व होय. पण हेच त्याच्या नाशासहि कारण झाले. जेव्हां कलकत्त्याच्या कौन्सिलशी भांडण होई तेव्हां ही वसाहत सैन्य पाठवून नवाबास आपल्या ताब्यांत घेतां येत असे.

स. १७५७ साली नवाब सुराज उद्दौला ह्याने इंग्रजांना बंगालच्या बाहेर हाकून देण्याचे ठरविले व बोरन हेस्टिंगजला पकडून आणून मुर्शिदाबाद येथे कैदेत ठेविले. प्लासीच्या लढाईनंतर कासीमवझारास पुन्हा महत्त्व प्राप्त झाले व येथे रेसिडेंट ठेविला, पण लवकरच रेसिडेंटचा अधिकार काढून घेण्यांत येऊन तो मुर्शिदाबाद येथेच राहणाऱ्या एजन्टाच्या हाती देण्यांत आला. १९ व्या शतकाच्या आरंभापासून कासीमवझारच्या उत्तरत्या देशेस प्रारंभ झाला. भागीरथीच्या पात्रांत एकदम बदल होतो त्याप्रमाणे तेव्हां झाले व ती पूर्वेकडचा वळसा सोडून देऊन एकदम पश्चिमेकडून गांवापासून तीन मैल दूर वाहू लागली. बोरन हेस्टिंगजां हस्तक वनिया कान्त बाबू ह्यांचा एक वंशज कासीमवझार येथे

असून त्यास कासीमवझारचा महाराज म्हणतात. येथे कांहीं भव्य वाडे होते; त्यांचे पडके अवशेष आहेत. बॅरन हेस्टिंग्जच्या पहिल्या वायकोचे थडगे येथे आहे.

कासूर—पंजावांतील लाहोर जिल्ह्याचा पोटविभाग. यांत कासूर व चुनियान ह्या तहशिली आहेत.

त ह शी ल.—पंजावांत लाहोर जिल्ह्यांतील आग्नेय तहशिल. ही सतलज नदीच्या उत्तरतीराला असून तिचे क्षेत्रफळ ८१३ चौरस मैल आहे. पैकीं दोनतृतीयांश भागाला मांझा असे नांव आहे; त्यांतून वारी—डुआव कालवा जातो. इतर भाग सखल असून जुन्या वियासच्या खालच्या वाजूस आहे व त्यांतून कटोर इनडेशन कॅनल जातो. या तहशिलीत ३४२ खेडी व कासूर (तहशिलीचे मुख्य ठिकाण), खेमकरन व पट्टी ही मोठी गावे असून १९११ साली एकंदर लोकसंख्या २,८९,२५५ होती. सोब्रॉनचे रणक्षेत्र याच तहशिलीत आहे.

श ह र.—पंजावांतील लाहोर जिल्ह्यामध्ये याच नांवाच्या पोटविभागाचे व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. हे जुन्या वियासच्या उत्तरतीराला नॉर्थवेस्टर्न रेल्वे व फेरोजपूर रस्ता यांवर, लाहोर शहराच्या आग्नेयीस ३४ मैलांवर असून आगगाडीने कलकत्त्यापासून १२०९ मैल, मुंबईपासून १२३७ मैल व कराचीपासून ७७८ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) २४,७८३. पैकीं तीनचतुर्थांश हिंदू व एकचतुर्थांश मुसलमान आहेत. श्रीरामाचा जेष्ठपुत्र कुश याने हे गांव वसावले अशी दंतकथा आहे ती कितपत खरी आहे हे न समजले तरी, गांव वरेच जुने असून मुसलमानांच्या स्वाभ्यापूर्वी त्यांत रजपुतांची वस्ती होती ही गोष्ट निःसंशय आहे. तथापि मुसलमानी अमदानीत सिंधूच्या पूर्वेकडील पठाणांची वस्ती येथे होईपर्यंत इतिहासांत या गांवाचा उल्लेख आलेला नाही. पठाण लोक या ठिकाणी वावरच्या अथवा अकबराच्या कारकीर्दीत येऊन त्यांनी सतलजच्या दोन्ही तीरांमधील प्रदेश मिळविला. उदयानमुख शीख लोकांना कासूरच्या पठाणांपासून वराच अडथळा पोचला; परंतु अखेर १८०७ त रणजितसिंगाने शेवटला पठाण सरदार कुतुबुद्दीनखान याचा पराभव करून कासूर लाहोरच्या राज्यास जोडले. हल्ली गांवांत पठाणवस्ती वरीच कमी आहे. येथील म्युनिसिपालिटीचे इ.स. १९०३-४ सालचे उत्पन्न ६,०४,००० रु. होते. कासूर हे लाहोरच्या खालोखाल जिल्ह्यांतील सर्वांत मोठे गांव असून धान्य, कापूस वगैरेच्या स्थानिक व्यापाराचे ते केंद्र आहे. येथून दरवर्षास धान्य व कापूस मिळून १० लक्ष रुपयांचा माल बाहेरदेशी रवाना होतो. गांवांत घोड्यांचे सामान व कातड्याचे इतर जिन्नस तयार होतात; येथे कापसाचे ४ जीन व २ प्रेस असून इंग्रजी हायस्कूल व दवाखाना वगैरे इमारतां आहेत.

या गांवी १९१९ साली रौलेट कायदा पास झाल्याबद्दल लोकांनी हरताळ पाडला व तेथील रेल्वे स्टेशनचे नुकसान करून पोष्ट व तार ऑफिस व मुनसफकोर्ट जाळले; तेव्हा

त्यांजवर गोळीबार करण्यांत येऊन ता १६ एप्रिलपासून १५ जूनपर्यंत लष्करी कायदा पुकारण्यांत आला. त्यामुळे तेथील लोकांस विनाकारण बराच त्रास झाला.

कासेगांव(१)—मुंबई इलाखा. सोलापूर जिल्हा. हे सोलापूरच्या ईशान्येस ८ मैलांवर आहे. गांवांत कासेश्वराचे हेमाडपंती देवालय आहे. येथे ता. २६।३।१७७४ रोजी रघुनाथराव दादासाहेब व बारभाईतर्फे व्यंथकराव मामा पेटे यांची लढाई होऊन तांत मामांचा पराभव झाला व मामा हे अतीशय जखमी झाले. मामांची फौज १८ कोसांची मजल चालून आल्याने थकली होती. 'घोडी, माणसे मांदी झाली होती, (परंतु) गांठ पडल्यावर मागे सरुं नये (सरतां येत नव्हते).' कासेगांवच्या माळावर ही लढाई झाली. दादासाहेबांकडील गारद्यांनी व हुजरातीने मामांच्या हुजरातीला पळवून लाविल्याने व त्यांची फौज दमल्याभागाच्याने त्यांचा मोड झाला. जरीपटक्याचा हत्ती, नौवती वगैरे दादासाहेबांनी कावीज केले. मामांना तीन जखमाहि झाल्या होत्या; ते पाडाव झाले आणि लगेच दुसऱ्या दिवशी वारले. या अपजयाचे कारण बहुतेकांच्या मते 'मामांनी उतावळी केली, यामुळे यश त्यांस (दादासाहेबांस) आले असे आहे [खर-ऐ. ले. सं. भा. ५; राजवाडे खंड. ८. १०. ११].

कासेगांव—मुंबई इलाख्यापैकी, सातारा जिल्ह्याच्या वाळवे तालुक्यांतील खेडे. हे सातारा-कोल्हापूर रस्त्याजवळ कन्हाडच्या दक्षिणेस ११ मैलांवर व पेटेच्या उत्तरेस ४ मैलांवर आहे. येथील लो. सं. (१९०१) ५४८२. आहे. तालुक्यांतील भरभराटीच्या गांवांपैकी हे एक आहे. येथील व्यापारी सधन असून ते कोंकण प्रांताशी तंबाखू, मिरची व ऊंस या जिनसांचा व्यापार करितात. येथील रहिवाशी भांडखोरपणाबद्दल व गुन्हे करण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत.

कॅस्टेलो ब्रंको—पोर्तुगाल देशांत कॅस्टेलो ब्रंको विश-पच्या अधिकारांतले एक शहर असून बैरा प्रांतांतील एका जिल्ह्याचे मुख्य शहर होते. अब्रंटेस-गार्डा रेल्वेवर समुद्र-सपाटीपासून १५६० फूट उंचीवर हे शहर वसले आहे. येथील लोकसंख्या इ. स. १९०० साली ७२८८ होती. येथील वरेच रोमन अवशेष कॅस्टेलो ब्रंको फार प्राचीन शहर असल्याची साक्ष देतात. येथे एक पडित किष्ठा आहे. जुनाट मितींनी हे शहर वेष्टिले असून येथील मुख्य इमारती म्हणजे विश-पच्या अधिकारांतला महाल व प्रार्थनामंदिर ह्या होत. येथे कापड तयार होत असून बुचे, अर्क, दारू व ऑलिव्ह तेल ह्या वस्तूंचा स्थानिक व्यापार चालतो.

कास्पियन समुद्र—युरोप आणि आशिया यांमधील अंतर्भाूम समुद्र. उ. अ. ३६° ४०' ते ४७° २०' व पू. रे. ४६° ५०' ते ५५° १०'. याची दक्षिणोत्तर लांबी ७६० मैल व रुंदी १०० ते २८० मैलांपर्यंत आहे. याचे क्षेत्रफळ सुमारे १,६९,३३० चौरस मैल असून त्यापैकी ८६५ चौरस मैल यांतील बेटांनी व्यापिले आहे. सामेशियन महासागर

किंवा अरलो-कास्पियन खांच अशा नावाने कधी कधी संबोधिल्या जाणाऱ्या एका प्रचंड खांचेचा अतीशय खोल असा भाग हा समुद्र भरून काढतो. सध्या या समुद्राचा पृष्ठभाग महासागराच्या पातळीहून ८६ फूट खाली आहे. व्होलगा, उरल, टेरेक, सुलाक, कुरा आणि आसत या मोठ्या नद्या कॉस्पियनला मिळतात.

या समुद्रांत येणाऱ्या पाण्याचा प्रदेश पश्चिमेकडे व उत्तरेकडे फार दूरवर पसरला आहे. याला मिळणाऱ्या सर्व नद्या दरवर्षी सुमारे १७,४०५ घन मैलांइतका पाण्याचा लोट यांत आणून सोडीत असल्या पाहिजेत असे का शास्त्रज्ञांनी गणिताने ठरविले आहे. जर वाष्पीभवनाची क्रिया बंद असती तर हा समुद्र दरसाल ५ १/२ फूट उंच वाढला असता.

प्राचीन युगांत कास्पियन समुद्र वर असून फार विस्तृत होता. सार्मेशियन महासागराचा एक भाग म्हणून याची गणना करण्यास हरकत नाही असे भूशास्त्रज्ञ म्हणतात. यांतील प्राणी आर्द्रिक समुद्रांतल्याप्रमाणे वाटतात पण या दोन सागरांमधील प्रत्यक्ष संबंधाचे निश्चित पुरावे अद्याप पुढे आले नाहीत. महासागरांतील पाण्यापेक्षा याचे पाणी बरेच गोडे आहे. व्होलगा, उरल व टेरेक या नद्या ज्या भागांत मिळतात तेथील पाणी तर पिण्याजोगे आहे.

ऑपशेरॉन द्वीपकल्पांतला पेट्रोलचा व्यापार वाढल्यापासून व ट्रॅन्स्कास्पियन रेल्वे सुरू झाल्यापासून (इ.स. १८८६) कास्पियन समुद्रावरचे दळणवळण फार वाढले आहे. फक्त रशियाचेच एक लहान आरमार या समुद्रांत असतो कोणत्याहि अंतर्भौम समुद्रांत यांतील माश्यांच्या समृद्धीइतकी समृद्धि नाही. येथील माश्यांपासून चांगली आर्थिक द्रव्येहि तयार होतात. काळा समुद्र व कास्पियन समुद्र प्रत्यक्ष जोडून व्यापार वाढविण्याच्या योजना बऱ्याच होऊन गेल्या, पण अद्याप त्यांपैकी कांहींच झालेले नाही.

का स्पियन समुद्रा वरील हिंदु देवालय.— रशियांतील बकूपासून सुमारे १० मैल अंतरावर सुरखनि नामक स्थळी एक हिंदू देवालय आहे. त्या देवालयांत हिंदूंच्या मूर्ती असून आज कित्येक (अकरा शतकांवर) शतके 'मुलतानी' लोक त्या देवालयाचे रक्षण व देवांची पूजा करीत आहेत. सिंधूनद्यावर मुलतान शहर आहे. यावरून या देवालयांत असणाऱ्या हिंदू लोकांना मुलतानी म्हणतात. हिंदुस्थानांतून आळीपाळीने तेथे जाऊन लोक देवालयाचे काम करतात.

या देवालयाच्या सभोवार दगडांची एक उंच भित्त आहे. त्या भिंतीला एक लांकडी फाटक आहे व त्यांतून आंत जाण्याला मुख्य मार्ग आहे. भक्तांना रहाण्यासाठी भिंतीत खोल्या बांधल्या आहेत. १०० फूट व्यासाच्या वर्तुळाकार इमारतीच्या मध्यभागी एक गामारा आहे. या चतुष्कोनी गामान्याची बांधणी फार मजबूत आहे. तीस किंवा चाळीस

फूट उंचीच्या घुमटापासून खाली एक घाट बांधलेला आहे. गणपती, शिव व दुसऱ्या गृहदेवता यांच्या तेथे मूर्ती आहेत. गृहदेवतांच्या मूर्ती चांदीच्या अथवा मुलामा दिलेल्या धातूच्या केलेल्या आहेत. या मूर्ती गामान्याच्या मध्यभागी एका लहान व उंच अशा वेदीवर व्यवस्थित रीतीने लावून ठेवलेल्या असतात.

जमीनीतून वर येणाऱ्या पवित्र ज्वाला या देवालयाला प्रकाशित करतात. देवाळांत सर्व ठिकाणी नळ्या आहेत. या नळ्या जमिनीपासून किंवा फुटांवर आहेत. आगकाडी ओढून या नळीच्या तोंडाशी धरली म्हणजे कर्ववायूच्या प्रकाशाप्रमाणे प्रकाश पडतो. चुना जाळणे व विटा भाजणे या कामांकरिता खणलेल्या खंदकांतील पेटलेल्या कर्ववायूचा प्रकाश या प्रदेशांत सर्व ठिकाणी पडतो. ही नैसर्गिक व भव्य दीपावलि अत्यद्भुत सृष्टिमत्कारापैकी एक आहे. [इ. अ. पु. ९ पा. १०९-१११].

काहूत—पंजाबांतील एक जात. लो. सं. (१९११) १०,६४८. हे मुख्यतः मुसलमान असून झेलम जिल्ह्यामध्ये आढळतात. हे शेतकरी असून रजपूत लोकांचे वंशज आहेत. काहुता राजधानी असलेल्या आसपासच्या प्रदेशांवर यांनी राज्य केले आहे. [सेन्सस रिपोर्ट, १९११ पु. १४ रोजची ग्लॅसरी, २].

काळपुळी—त्वचेमध्ये एकाच ठिकाणी एकदम दाह उत्पन्न होऊन त्वचेच्या खालच्या पापुदक्यापर्यंत तो दाह जाऊन त्वचा कुजणे ही या रोगाची मुख्य लक्षणं आहेत. एवढ्या थोड्या जागेवर जरी हे दुःख असले तरी त्याच्यापासून होणाऱ्या वेदना व ठणका विलक्षण असतो व प्रकृतीत एकदम फार विघाड उत्पन्न होतो. रोगाच्या आरंभी तर हे दुःख अगदी अल्प असते. ही पुळी बहुधा मानेच्या मार्गे, पाठीवर, तोंडावर किंवा हातापायांवर असते. हिचा आकार एखाद्या चपट्या व ठणक गळवाप्रमाणे असतो व तिचा रंग मात्र अति लाल असतो. नंतर ही भोंवताली वाढत वाढत जाऊन एखादे वेळी लहानशा ताटलीयेवढ्या घेराची होते. हिच्या मधील भागास छिद्रे पडून त्यांतून रक्त, लस, वगैरे घाण क्षिरपत असते. यांतूनच कुजलेल्या त्वचेचे तुकडे व तंतू पिंजळे झालेले दिसत असतात. ही गांठ व पुळी होण्याचे कारण कुजण्याची क्रिया उत्पन्न करणाऱ्या जंतूंचा येथे कांहीं अकल्पित रीतीने प्रवेश होतो हे होय. मानसिक चिंतेने अगर मूत्रपिंड फार विघडून किंवा मधुमेहाने शरीर खंगत जाऊन मग रोग्यास ही पुळी होण्याचा संभव असतो. शेवटी या गांठीत चोहोंकडे पू होतो आणि क्लेश व दुःख सहन करावे लागल्यानंतर हळूहळू आंतील बी, मगज व इतर नासक्या घाणीचा निचरा होत जातो.

उपचार.—हल्ली प्रघात असा आहे की, रोग्यास भूल देऊन ही गांठ चिरतात. व जेथपर्यंत सूज आहे तेथपर्यंत विस्तृत छेद करून ज्यांत कुजविणाऱ्या जंतूंचा बुजबुजट

शाला आहे असला भाग खरवडून काढून टाकतात. मात्र हें कृत्य गांठ उत्पन्न झाल्यावर जितकें लवकर करितां येईल तितकें चांगलें. गाभा खरवडल्यावर त्या ठिकाणीं तीव्र जंतुग्र औपध लावून ती जागा दोपरहित करितात. यानें दुःख, ठणका ह्यां तावडतोव शमतात व या जंतूंचे विपशोपण शरीरांत होऊन मृत्यु यावयाचा तो टळतो व रोग्याची प्रकृति अधिक त्वरेनें पूर्ववत् होत जाते.

काळहोळ—मुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. गोका कच्या ईशान्येस सुमारे सात मैलांवरील एक गांव. येथें एक जुनाट जैनमंदिर (वस्ती) असून त्यांत इ. स. १२०५ सालचा एक शिलालेख आहे. डिसेंबर महिन्यांत येथें एक जत्रा भरते. [वेळगांव गें.]

काळाआजार—हा रोग हिंदुस्थान, चीन, आसाम या देशांत आणि ट्यूनेस, अल्जिरिया, अरबस्तान व मिसर-देश या देशांत पहाण्यास सांपडतो.

का र गें.—माशा, डांस, हेंकूण यांच्या कोठ्यांत जे प्राणिज जंतू सांपडतात त्यांच्या शोधकांवरून नामाभिधान पावलेले लीशमन डोनोव्हन नामक जंतू या रोगाचा वरील कीटकांच्या सहाय्यानें प्रसार करतात.

ल क्ष गें—अनियमित, सतत अशा कोणत्या तरी रीतीनें तापास सुरुवात होऊन पंडुरोग उत्पन्न होऊन शरीर फार फिकट होतें. शरीर कृश होऊन शक्ति फार कमी होते आणि यकृत व स्त्रीहा मोठ्या होतात. नाक व हिरण्यंतून रक्त कधीं कधीं येतें व त्वचेखालीं ठिकठिकाणीं रक्त फुटलेलें आढळतें. हातापायांच्या हाडांच्या टेकाळांमध्ये दुखू लागतें, तोंड व घोटे या ठिकाणीं कधीं सूज येते व संध्याकाळीं ती नाहींशी होते; व कधीं तर रोग्यास जलोदर होतें, व अशा वेळीं रोग्याचें यकृत फार मोठें वाढलेलें असतें. अतिसार, हृगवण, कफ, श्वास, दमा, फुफुसदाह यांपैकी रोग बहुतकरून होतातच; व याच आगंतुक रोगांमुळे किंवा अन्य आगंतुक दोषांमुळे रोग्यास मरण येतें. रक्ताची एक ठरीव विकृतस्थिति होऊन बसते. त्यांतील लाल कण जवळ जवळ निम्मे नाहींसे होतात. व त्यांतील लोहचा अंश व पांढऱ्या कणांचें प्रमाणहि वरेंच कमी होतें.

रो ग नि दा न.—हात अगर पाय यांतील रक्तांतील पांढरे गोलक तपासावे पण या रीतीनें निदान करण्यास बराच वेळ लागतो. यकृतामधील रक्त सावधगिरीनें काढून तें तपासतात. या तपासामध्ये हा रोग ह्रिवातप अगर विपमज्वर नाहीं असें या रोगांच्या जंतूंच्या अस्तित्वावरून व त्या रोगजंतूंच्या अभावावरून खात्रीपूर्वक सिद्ध होतें.

सा ध्या सा ध्य वि चा र.—रोगी कित्येक माहिने जगतो. नंतर शेकडा ९० रोगी दगावतात असें आंकड्यांनीं सिद्ध झालें आहे.

उ प चार.—कोयनेल जास्त प्रमाणांत दिल्यानें उपयोग होतो असें रॉजर्स या डॉक्टरचें मत आहे. पण दसरे कित्येक

म्हणतात कीं त्याचा उपयोग रोगप्रतिबंध करण्याच्या कार्मीच विशेष होतो व कित्येकांच्या मते त्यानें थिलकूल उपयोग होत नाहीं. ट्यूनेसमध्ये व मॅनसन या डॉक्टरांनीं दुसऱ्या देशांत एटक्सील हें औपध गुणावह आहे असा अनुभव घेतला आहे. अँटिमनी टारट्रेट या औपधाचा द्रव शिरांच्या मार्गे रक्तांत घालून गुण येतो याची प्रवृत्ति रॉजर्स व दुसऱ्या डॉक्टरांनीं घेतली आहे. यासाठीं १०० भाग पाण्यांत २ भाग अँटिमनी टारट्रेट या प्रमाणांत द्रव करून पहिल्या दिवशी ४ क्यूबिक सेंटिमिटर टांचून रक्तांत घालतात. नंतर दोनतीन दिवसांनीं ६ क्यूबिक सें. मी. औपध घालून पुनः दर दोनतीन दिवसांनीं एक एक क्यूबिक सें. मी. औपध वाढवून त्यांचें १० क्यू० सेंटिमिटर प्रमाण वाढपर्यंत टांचून घालतात. मध्येच अँटिमनी जास्त झाल्यानें ओफारी बॅर्रे झाल्याचीं चिन्हे दिसलीं तर औपध वाढविण्याचें तहकूब ठेवावें. ताप बंद होऊन पाणथरी नेहमींच्या आकारांत येईतो औपध हळूहळू वाढवावें. २० क्यू० सेंटि० औपध त्रामा-शिवाय पचल्याचीं उदाहरणे आहेत. ताप कमी होण्यास पांचसहा पासून दहावारा आठवडे लागतात. परंतु पाणथरी कमी होण्यास मात्र तीन, सहा, अगर नऊ माहिनेहि लागतात. यानंतर रक्तांतील तांबड्या व पांढऱ्या गोलकांचें वाजवी प्रमाण पूर्ववत् येतें. पाणथरीतील रक्तांत सापडणारे प्राणिज रोगजंतु नाहींसे होतात. हें औपध टोंचतांना तें शिरेंतच जाईल, वाहिर सांडणार नाहीं अशी खबरदारी घेतली नाहीं तर सांडलेल्या जागीं सूज व दुःख मनस्वी होतें. म्हणून निदान मुलांच्या वाबतांत अँटिमनीची अतिवारीक केलेली पूढ लॅनोलीन या मलमांत खलून तें चोळावें म्हणजे बराच उपयोग होतो.

काळा चौतरा—याचें नांव काळा चवुत्रा, काळा चौत्रा असेंहि आहे. औरंगाबाद शहराबाहेर जवळच हें ठिकाण आहे. औरंगाबादेहून फौज बाहेर निघावयाची म्हणजे पहिला मुकाम (डेरेदाखल) या ठिकाणीं होत असे. पुण्यास डेरेदाखल होण्याची जागा जशी. गारपार तशी ही असे. [राजवाडे. खंड १; खरे. ऐ. ले. सं.].

काळा पहाड—वायव्येकडील सरहद्दीवरच्या प्रांतांत हजार जिल्हा आहे त्याच्या वायव्यसरहद्दीवर ही डोंगराची रांग आहे. याच्या सीमाः—पूर्वेस अगोर व दक्षिणेस तनावाल. आहे. ही रांग दक्षिणोत्तर दिशेनें पसरली असून लांबी २६ ते ३० मैल व उंची सुमारे ८००० फूट. सिंधूनद उत्तर टोंकास लागून बरोबर दक्षिणेस वळला आहे. पश्चिमेच्या उतरणीवर युसुफझई पठण व इतर भागांत स्वाती लोक रहातात. या रांगेपासून फांटे निघाले आहेत. व त्या फांट्यांमधील सखल प्रदेशांत वस्ती आहे. ओक, सिक्यामोर व हत्तिचेस्टनट ह्या झाडांचीं अरण्ये शिखरावर आहेत, पण उतरणीवर मुळींच झाडी नाहीं. इ. स १८५१ सालापासून ते १८९१ पर्यंत या

लोकांनी खालसा मुलखांत दरवडे घालून अथवा इंग्रजी अधिकाऱ्यांनां ठार मारून इंग्रज सरकारास मधून मधून उपद्रव देण्याचा क्रम चालू ठेविला होता. प्रत्येक वेळीं सैन्य पाठवून त्यांचें पारिपत्य करण्यांत आलें. १८९१ पासून यांनीं शांततेचा मंग केला नाहीं.

काळा बाग, ज मी न दा री.—पंजाब इलाखा, मिआनवाली जिल्हा व तहशिलींतील एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ १०० चौ. मै. काळाबागचे अवान मलिक यांची ही जमीनदारी आहे. सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी हे येथें आले. शिखांनीं इ. स. १८२२ त ही जमीनदारी खालसा केली. तथापि मांडलिक या नात्यानें ती मलिक यांकडेच राहिली इ. स. १८५८ सालच्या बंडांत यांच्याकडे पेशावर शहराच्या एका दरवाजाचें रक्षण करण्याचें काम सोंपविण्यांत आलें होतें. येथील जहागिरदारांस इतर उत्पन्नाखेरीज तुरटी तयार करण्यावद्दल १००० रुपये मिळतात.

गांव—पंजाब. मियानवाला जिल्हा. इसाखेल तहशिलींतील एक गांव. उ. अ. ३२° २८' व पू. रे. ७१° ३३'. लोकसंख्या (इ. स. १९११) ६६६४. सिंधु नदीच्या उजव्या तीरावर मिठाच्या डोंगराच्या पायथ्याशी हा गांव वसलेला आहे. येथें वारा मिठाच्या खाणी आहेत. जवळपासच्या डोंगरांत तुरटीहि सांपडते. इ. स. १९०४ सालीं ३५०० मण तुरटी निघाली. उत्तरोत्तर या धंद्याचें महत्त्व कमी होत चाललें आहे. इ. स. १८७५ सालीं येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ सालीं तिचें उत्पन्न ५६०० रुपये व खर्च ६७०० रुपये होता.

काळा बाग छावणी—वायव्येकडील सरहद्दीचा प्रांत. हजारा जिल्ह्यांतील ही एक लहानशी छावणी असून अबटाबाद आणि मरी यांच्या दरम्यान असलेल्या रस्त्यावरच आहे. उ. अ. ३४° ६' व पू. रे. ७३° २५'. हिवाळ्यांत रावळपिंडी येथें असलेला ब्रिटिश डोंगरी तोफखाना उन्हाळ्यांत येथें असतो.

काळासमुद्र—काळ्या समुद्राच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणें आहेत: उत्तरेस राशियाचा दक्षिणकिनारा असून पश्चिमेस रुमानिया, तुर्कस्तान व बल्गेरिया हे देश आहेत. दक्षिण व पूर्व दिशेस आशियामायनर आहे. उत्तरेस अझोव समुद्राचा भाग असून वास्कोरसमुळें काळासमुद्र व भूमध्यसमुद्र जोडले गेले आहेत. दार्दनेलीस व मारमोराचा समुद्र यांच्या द्वारां हा संयोग घडून आला आहे. मध्यनजीकची सर्वांत जास्त खोली सुमारे १०३० पुरुष आहे. काळ्या समुद्रावरचें वातावरण व स्थिति भूमध्य समुद्राहून वरीच भिन्न आहे. १०० पुरुषांखालीं आढळून येणारा गंधकयुक्त हैड्रोजन, कॅल्शियम कार्बोनेटचा थर, त्या खोल पाण्यांतील कुजळें पाणी व तळाशीं आढळून येणारा जिवनाभाव या सर्व गोष्टींमुळें भूमध्यसमुद्राशीं

काळ्यासमुद्राची तुलना करणें अशक्य झालें आहे. अस्मी भूत वनस्पति (फॉसिलिफेरस), ड्रेइसेना व क्राडियम यांचे अवशेष तळापासून वर काढण्यांत आले आहेत. त्यांवरून असें दिसतें कीं, काळ्यासमुद्रावरील परिस्थिति हल्लींच्या कॅस्पियन समुद्राप्रमाणेंच होती. एन्. अँड्र्यू सोव्हच्या मतें काळासमुद्र व भूमध्यसमुद्र यांचा वास्कोरसद्वारा संयोग झाला त्यावेळीं वरेंच क्षारजल काळ्या समुद्रांत शिरलें व त्यामुळें तेथें गंधकयुक्त हैड्रोजन उत्पन्न झाला. उन्हाळ्यांत हवामान व खारटपणा यांचें निरीक्षण करण्यांत आलें त्यावेळीं पृष्ठभागावरील खारेपणा शेंकडा १.७० ते २ अशा प्रमाणांत पन्नास पुरुष खोल होता व अत्यंत खोलींतील खारेपणा शेंकडा २.२५ अशा प्रमाणांत असतो. २५ ते ५० पुरुष खोलीच्या दरम्यान शीतल थर असल्यानें हवामानांत फरक पडतो.

काळी नदी—(पूर्व) हिचें खरें नांव कालिंदी. ही नदी संयुक्त प्रांतांतील मुझफरनगर, मिरत, बुलंदशहर, अलीगड, इटा आणि फरुकाबाद या जिल्ह्यांतून वहात जाते. ही कनोजजवळ गंगा नदीस मिळते. लोअर गँजस कॅनालचें सांडपाणी हींत सोडलें आहे.

काळी सिंध—राजपुताना आणि मध्यहिंदुस्थान या प्रांतांतून वहात जाणारी व चंबळा नदीस मिळणारी नदी. विंध्याद्रि पर्वतांत वरझिरी खेड्याजवळ उगम पावून कोटा संस्थानांतील पिपरागांवाजवळ चंबळा नदीस मिळते. तिची एकंदर लांबी २२५ मैल आहे. संस्कृत वाङ्मयांत हिचा पुष्कळ वेळां उल्लेख आलेला असून अगुल फजलनें माळव्यांतील ही एक महत्त्वाची नदी आहे असें लिहून ठेवलें आहे.

किउंथल—पंजाब. सिमल्याच्या भागांतील जी डोंगराळ संस्थानें आहेत त्यांपैकी एक. या संस्थानचें क्षेत्रफळ ११६ चौरसमैल आहे. या संस्थानांत २१२ खेडी असून एकंदर लोकसंख्या १९११ सालीं २५३५४ होती. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न १९०३ सालीं ६६००० रु. होतें. हल्लीं या संस्थानचा राजा रजपूतवंशी विजयसेन हा आहे. पूर्वी या संस्थानच्या राजाला 'राणा' या नांवानें संबोधलें जात असे. पण १८५७ सालीं याला राजा हा किताब देण्यांत आला. 'गुरखा युद्धा'नंतर गुरखे लोकांच्या ताब्यांत या संस्थानचा जो मुल्लख होता तो पत्याळच्या महा-राजांच्या ताब्यांत देण्यांत आला. यामुळें या संस्थानची जी नुकसानी झाली त्याकरितां ब्रिटिशसरकारानें या संस्थानास खंडणीची सूट दिली. १८१५ सालीं थिओग, कोटी, घंड, मधान हीं छोट्या संस्थानें ह्या संस्थानच्या ताब्यांत देण्यांत आलीं व वरील संस्थानांनीं या संस्थानाला खंडणी द्यावयाचें ठरलें. सन १८२३ मध्यें पुनर हें देखील या संस्थानाकडेच देण्यांत आलें.

किओटो—हें शहर जपानमधील यामाशिरी प्रांतांत आहे. हें जपानची जुनी राजधानी होतें. हें उत्तरअक्षांश ३५°

व पूर्व रेखांश १३° ४६' वर आहे. याची लोकसंख्या १९१६ साली ५,३९,१५३ होती. येथे विवा तळ्यापासून ६५ मैल लांबीचा कालवा आणला आहे. या कालव्याने येथील कारखान्यांस मुबलक पाणी मिळू लागले. येथे पुष्कळ भव्य देवालये व मंदिरे असून शिल्पकलेच्या दृष्टीने उत्कृष्ट बांधलेली स्मारकेहि वरीच आहेत. यांशिवाय या शहरांत विशाल उत्सवमंदिरे व सुंदर वागाहि आहेत. या वर निर्दिष्ट केलेल्या सर्व ठिकाणी जपानी कलेचे मोहक स्वरूप दृग्गोचर होते. या शहराची चिनीमातीची भांडी, कपड्यावरील भरतकाम, किनखाव, पंखे, लहान मुलांचे खेळ बगैरेकरिता फार पुरातन काळापासून प्रसिद्धि आहे. येथे अलीकडे उत्तम रेशमी कापड व रंगीवरेणी सूत तयार होते. येथील रेशमी कापडास व सुतास युरोपांत व अमेरिकेंत बरीच मागणी आहे.

बौद्ध संप्रदाय चा जपानी संस्कृतीवर झालेला परिणाम येथे चांगला दृष्टोत्पत्तीस येऊन त्याबरोबरच शिंतो पंथाच्या शुद्धतेचे व विलक्षण साधेपणाचे कौतुक वाटल्यावांचून रहात नाही. जपानी लोकांची नैसर्गिक सौंदर्याबद्दल गुणग्राहकता येथे विशेष प्रमाणांत नजरेस येते.

हे शहर इ. स. ७९३ मध्ये काम्मु वादशहाने स्थापन केले. पुढे ११ शतके हे त्याच्या राज्याचे मुख्य शहर होते. या वादशहाने या शहराची केलेली रेखीव मांडणी—लांबी ३॥, मैल रुंदी ३ मैल व आडवे उभे ९, ९ रस्ते—काही प्रमाणांत अद्यापि कायम आहे. याला साइकिआ म्हणजे पश्चिम राजधानी अशीहि संज्ञा आहे. जपानांतील चार विश्वविद्यालयांपैकी किओटो येथे एक आहे.

१९२३ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत जपानांत भूकंपाचा भयंकर धक्का वसला व टोकियोसारखी मोठमोठी शहरेहि जमीनदोस्त झाल्यासारखी झाली. या भूकंपानंतर मोठी तापाची साथ उद्भवली. जपानची राजधानी अशा रीतीने नष्ट झाल्यावर पुन्हा ती कोठे प्रस्थापित करावी यासंबंधी निरनिराळे विचार सुरू झाले. प्राचीन राजधानीचे शहर जे किओटो त्या जागी नवी राजधानी स्थापवी की काय असा एक प्रश्न उपास्थित झाला. पण बहुमत या योजनेच्या विरुद्ध आहे.

किंकर—(१) कोणी एक राक्षस. विश्वामित्राने आज्ञा केल्यावरून कल्माषपाद राजाच्या शरीरांत याने प्रवेश केला होता.

(२) लंकेतील ऐशी सहस्र राक्षसांच्या समुदायविशेषास हे नांव दिलेले आहे. [वाल्मि. रामा. सुं. कां; प्रा. कोश].

किंकरी—किंकर (विलायती किंवा वेडी बामूळ). हे झाड मूळचे अमेरिकेंतील असून बहुतेक उष्ण प्रदेशांतहि ते आढळते. हिंदुस्थानांत व ब्रह्मदेशांत याची लागवड झाली आहे. हिंदुस्थानांत या झाडास विलायती बामूळ किंवा

किंकरी, अथवा कंकरी गुजराथेंत पिशी बामूळ, गायबामूळ इत्यादि नावे आहेत.

या झाडाचीं फुले सुवासिक असल्यामुळे फ्रान्समध्ये त्यांची लागवड बरीच होते. या झाडापासून गोंद व इतर पदार्थ उत्पन्न होतात, तरी गोंदापेक्षां फुलांमुळेच याला विशेष महत्त्व आले आहे. परंतु या झाडाच्या फुलांपासून अत्तर करण्याच्या प्रयत्नास अद्याप विशेष यश आले नाही. कारण यापासून पोमेड तयार करण्यास लागणारी चरबी किंवा गोडे तेल खवट होऊ न देण्याविषयीची अडचण हिंदुस्थानांत उत्पन्न होते. तराई किंवा तिजवळच्याच ठेंगण्या टेंकड्यांत या झाडाची लागवड केल्यास चहा, वुंद किंवा नीळ यांच्याबरोबर हेहि आडपीक हिंदुस्थानांत काढतां येईल. [वॅट-कम. प्रॉ.]

किंकली—सातारा जिल्हा. हे लहान खेडे वाईच्या आग्नेयीस ६ कोस अंतरावर आहे. येथे एका आवारांत ३४ जुनी देवळे आहेत. हे आवार १२० फूट औरसचौरस आहे. बहुतेक सर्व देवळे महादेवाचीच आहेत. एकांत भैरवाची मूर्ति आहे. देवळाच्या चवुयऱ्यावर पुसट अक्षरांचा एक शिलालेख आहे. तो सिंघण देवराजाचा असावा असे वाटते. कारण ते देऊळ त्याने बांधले होते असे म्हणतात. त्या आवाराच्या एका कोपऱ्यांत एक जुनी विहीर आहे. नव्या देवळांतील मूर्ती औरंगजेबाने फोडल्या असे म्हणतात. मूळच्या देवळाचे दगड विजापूरचा सरदार अफझुलखान याने वाईस आपला वाडा बांधावयास नेले असे म्हणतात. भैरवाची यात्रा दसऱ्याला भरते. या वेळी येथील परटाच्या कुळांतील एक पुरुष भैरवाच्या भितीवर धडक मारून घेतो. ही चाल या परटाच्या कुळांत वंशपरंपरा आहे असे तेथील लोक सांगतात. बहुतेक देवळे पडकी आहेत. फक्त एक जे शाबूत आहे, त्यातील सभामंडपांत छतावरील व मधल्या चारीहि खांबांवरील नकशीचे खोदीव काम फारच चांगले आहे. असे कोरीव काम सातारा जिल्ह्यांतील कोणत्याहि देवळांत सांपडत नाही. कृष्णलीला व मास्तीचरित्र यांतील प्रसंग यांत दाखविलेले आहेत. देवळाची मांडणी स्वस्तिकाकार आहे. दगडी खांबांची टिटवी ही मूर्तीची केलेली आहेत. ही देवळे व गांव चंदनवंदन किल्ल्याच्या नजीक आहे. [सातारा ग्या.].

किंगतनाड.—दक्षिण हिंदुस्थानांतील कुर्ग प्रांताचा दक्षिणेकडील तालुका. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ ४२९ चौरस मैल असून याची लोकसंख्या १९११ साली ३९,७६७ होती. या तालुक्यांत ६८ खेडी असून पोन्नापेट हे या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. या तालुक्याच्या दक्षिणेस ब्रह्मगिरी पर्वताची ओळ पसरली असून या पर्वताचे सुळे या तालुक्यांत गेले आहेत. याच्या पश्चिमभागांत हिरचे गार अरण्य आहे व त्याचप्रमाणे पूर्वेसहि बरेच मोठे अरण्य आहे. या अरण्यांतून लक्ष्मणतीर्थ नांवाचा एक ओढा वहात जातो.

किंगजटाउन—आयर्लंड. डब्लिन परगण्यांतील बंदर; हें दक्षिण पार्लमेंटरी विभागांत डब्लिन उपसागराच्या आग्नेय टोंकावर डब्लिनपासून डब्लिन ॲन्ड साउथ ईस्टर्न रेल्वेने ८ मैल आग्नेयीस आहे. या शहराची लोकसंख्या (१९०१) १७३७७ होती. हें मोठें बंदर व समुद्रकिनार्यावरील आरोग्यकारक ठिकाण असून इ. स. १८२१ मध्ये चौथा जॉर्ज आयर्लंडमधून परत जाताना येथें उतरला होता म्हणून याचें किंगज टाउन असें नांव पडलें. यापूर्वी या शहरास डनलेरी असें नांव होतें. किंगजटाउन हें डब्लिन स्टीम पॅकेट कंपनीच्या हॉलीहेडला जाणाऱ्या मेल आगवोट्यांचें बंदर व लंडन ॲन्ड नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचें स्टेशन आहे. येथून ग्रेट ब्रिटन व दुसऱ्या देशांशीं निर्गत व आयात व्यापार बराच चालतो. येथून गुरे बाहेर देशीं फार जातात, तसेंच धान्य वगैरेहि माल वाहेरून येतो.

येथें समुद्रांत मासे धरण्याचा मोठा धंदा चालतो येथें रॉयल आयरिश, रॉयल सेंट जॉर्ज व रॉयल ऑलफ्रेड हे तीन क्लब आहेत.

किंगजालेन—इंग्लंडांतील नारफोक परगण्यांतलें बंदर व म्युनिसिपल आणि पार्लमेंटरी बरो. हें मोठ्या औज नदीवर आहे. लोकसंख्या (१९११) २०,२०५. येथें जुन्या कोटाचे अवशेष असून १५ व्या शतकांतला दक्षिण-दरवाजा अद्यापि दृष्टेस पडतो. येथें प्रार्थनामंदिरे, नगरभवन, स्टॅनले ग्रंथालय वगैरे महत्त्वाच्या इमारती आहेत. येथील मासे धरण्याची ठिकाणे महत्त्वाची आहेत. दारू गाळण्याचे कारखाने, धान्याच्या चकऱ्या, लोखंड व पितळ ओतण्याचे कारखाने शेतकीचीं आउते, जहाजे बांधणें वगैरेचे महत्त्वाचे कारखाने आहेत. ह्या बरोतर्फे पार्लमेंटांत एक प्रतिनिधि निवडला जातो. ह्या ठिकाणीं १ मेयर, ६ अल्डरमेन व १८ सभासद असतात. लिनचा इतिहास संकतन काळापासून सुरू होतो. इंग्लंडच्या राजांनीं वेळोवेळीं लिनला सनदा व हक्क दिलेले आहेत. प्राचीन काळापासून लिनची गणना चांगल्या इंग्लिश बंदरांत होते.

किंगस्टन—किंगस्टन हें जमेकाची राजधानी व मुख्य बंदर आहे. याची लोकसंख्या १९११ मध्ये ५७,३७९ होती. हें शहर सर प्रांतांच्या आग्नेय किनाऱ्यावर आहे. शहरांत मुख्य मुख्य सरकारी इमारती आहेत. जमेका ज्ञानवर्धक मंडळाचें एक सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालय, पदार्थसंग्रहालय व कलाकौशल्यमंदिर (आर्ट गॅलरी) अशा संस्था आहेत. येथील हवा रुक्ष व निरोगी आहे. भूकंपानें पोर्टे रॉयलचा नाश झाल्यामुळे इ. स. १६९३ मध्ये किंगस्टन शहर वसाविण्यांत आलें. १७०३ व १८०२ सालांत हें अनुक्रमे व्यापारी व राजधानीचें शहर झालें. अ. नीमुळे ह्या शहराची पुष्कळदां राखरांगोळी झाली. इ. स. १९०७ मध्ये भूकंपाचे भयंकर धक्के या शहरास बसले होते.

किचनेर लॉर्ड (१८५०-१९१६)—लॉर्ड किचनेर याचें नांव हरवर्ट असें असून याचा जन्म इंग्लंडांत १८५० मध्ये झाला. याचा बापहि एक लष्करी अधिकारी होता. हरवर्ट हा १८७१ त सैन्यांत दुय्यम लेफ्टनंट म्हणून दाखल झाला. पुढें १८८३च्या सुमारास ब्रिटिशांच्या देखरेखीखाली ईजिप्तच्या सैन्याची पुनर्घटना होत असतांना याला तिकडे नेमलें. या ठिकाणीं तो पुष्कळ वर्षे राहिला. तेथें त्याला बढती मिळत मिळत तो तेथील इंग्रजी सैन्याचा मुख्य झाला. हें सैन्य महादीचे वंड मोडून खेदिवाला मदत करण्यासाठीं ठेवलें होतें. इ. स. १८८८ च्या एका लढाईत तो जखमी झाला होता. १८९२ मध्ये त्यानें खेदिवाच्या सैन्याची पुनर्घटना केली व सूदानवर स्वारी करून तेथील राज्यकारभाराची व्यवस्था उत्तम प्रकारची लावली. याला सर्व ईजिप्शियन (यात इंग्रजी सैन्यहि येतें) सैन्याचा सरदार केलें होतें. यानें १८९६ मध्ये खारटूम येथे महादीचा पूर्ण पराभव केला. यामुळे त्याला खारटूमचा लॉर्ड वनविले व ३० हजार पौंड वक्षीस दिले. पुढें १ वर्षानें दक्षिण आफ्रिकेंतील लढायांत याला लॉर्ड रॉबर्ट्स याच्या हाताखाली नेमलें. तिकडील प्रिटोरिया वगैरे लढायांत यानें भाग घेतला व तो १९०२ पर्यंत तेथें राहून परत आला. यावेळीं त्याला ५० हजार पौंड वक्षीस देऊन कांहीं पदव्या दिल्या. यानंतर त्याची नेमणूक हिंदुस्थानांत कमांडर-इन-चीफ या जागेवर झाली. तो येथें ७ वर्षे होता. येथील सैन्याची त्यानें पुष्कळ दृष्टीनें सुधारणा व पुनर्घटना केली. त्यानें व्हाइसरॉयच्या कौन्सिलांत भिलिटरी मेजर हा कमांडर-इन-चीफ हाच असावा, म्हणजे सरकारला लष्करी माहिती देण्याचा तो जबाबदार राहील असा हट्ट धरला. या बाबतींत व सैन्यसुधारणेच्या बाबतींत याचें व तत्कालीन व्हाइसरॉय कर्झन याचें पटेना व स्टेट सेक्रेटरीनें किचनेरचा सल्ला ग्राह्य ठरविला व त्यामुळे कर्झननें राजीनामा दिला (१९०५).

लॉ. किचनेर इ. स. १९०९ सालीं इंग्लंडास परत गेला. तेव्हां त्याला फील्डमार्शल आणि भूमध्य समुद्रावरील सैन्य व आरमारार्चे मुख्य केलें. तेथून त्यानें साऱ्या साम्राज्यांतील सैन्याची पाहणी करण्याकरितां दौरा काढला. त्यांत त्यानें कांहीं सूचना केल्या. पुढें परत आल्यावर त्यानें वरील जागेचा राजीनामा दिला. इ. स. १९११ त याची ईजिप्त-मध्ये कौन्सल जनरल म्हणून नेमणूक झाली. पुढें १९१४ मध्ये महायुद्ध सुरू झालें तेव्हां याला युद्धखात्याचा सेक्रेटरी नेमिलें. त्यावेळीं यानें लष्कराची मांडणी व व्यवस्था उत्तम केली. पुढें रशियावर चढाई करून जात असतां ज्या लढाऊ वेडरजहाजांत हा बसून जात होता, तें ५ जून १९१६ रोजी जर्मनीनें आपल्या टापेडो बोटीनें बुडविलें व त्यांत हाहि बुडून मेल. [स्मिथ-ऑक्स. हिस्टरी इंडिया.]

किंजोचा—संयुक्त प्रांतांतील फैजाबाद जिल्ह्याच्या तांडा तहशिलीतील एक गांव. हें गांव टोन्री नांवाच्या एका लहानशा नदीच्या काठी वसलेलें आहे. येथील लोकसंख्या १९११ साली २३२५ इतकी होती. हें गांव चौदाव्या शतकांतील मखदुम अश्रफ नांवाच्या एका साधूकडे व त्याच्या वंशजांकडे होतें. स. १८५६ च्या दहाव्या अॅक्टान्वये या गांवाचा कारभार चालविण्यांत येतो. येथें एक शाळा आहे.

किंजुस सेंट—सेंट किंजुस अथवा सेंट ख्रिस्तोफर हें वेस्ट इंडिज वेस्ट इंडीजपैकी एक आहे. हें नेहिस व व्हिगला मिळून लीवार्ड वेटापैकी एक इलाखा होतो. हें २३ मैल लांब असून याचें क्षेत्रफळ ६३ चौरस मैल आहे. वेटाला पाण्याचा चांगला पुरवठा असून तें सुपीक व निरोगी आहे. यांत साखर, काकवी, रंग, मीठ, कॉफी व तंबाखू यांचें उत्पन्न होतें. येथें प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें आहे. यांत ओल्डरोड व सॅडी पॉईंट हीं मुख्य शहरे असून वासेतेरी राजधानी (लो. सं. १०,०००) नैर्ऋत्य किनाऱ्यावर आहे. स्थानिक कायदे-कौन्सिलांत सहा सरकारी व सहा राजनियुक्त असे सभासद असतात. कोलंबसास १८९३ त हें वेस्ट सांपडलें. स. १६२३ त येथें ब्रिटिश वसाहत झाली. पांच वर्षांनंतर फ्रेंच व ब्रिटिश या दोघांची मालकी ह्या वेटावर चालू झाली. परंतु स. १७१३ च्या युद्धाच्या तहानें हें वेस्ट ब्रिटिशांस मिळालें. येथील लोकसंख्या २९७८२ असून बहुतेक निग्रो आहेत.

किंडत, पो ट जि ल्हा—उत्तर ब्रह्मदेशांतील अप्पर चिंदविन जिल्ह्याचा मध्यभाग. या भागांत किंडत व टमू हे दोन पेटे आहेत.

पे टा.—अप्पर चिंदविन जिल्ह्यांतील एक पेटा. हा पेटा चिंदविन नदीच्या काठी पूर्वेस श्वेवो व पश्चिमेस जोस या जिल्ह्यांच्या दरम्यान वसलेला आहे. या पेट्याचें क्षेत्रफळ १०८८ चौरस मैल आहे. स. १९११ मध्ये या पेट्याची लोकवस्ती १५२२५ असून, पेट्यांत किंडत हें गांव व ३८ खेडी होती. हा पेटा डोंगराळ असून यांत पुष्कळ जंगले आहेत. स. १९०३-४ सालांत २१ चौरस मैल जमीन लागवडींत होती; व तिचा महसूल व शेतसारा मिळून ४२,००० रुपयांचें उत्पन्न होतें.

श ह र.—अप्पर चिंदविन जिल्ह्यांतील किंडत पेट्याचें मुख्य ठिकाण. हें चिंदविन नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेलें आहे. या गांवाची लोकसंख्या स. १९२१ साली ३५९२ होती. या शहराच्या आसपास अरण्य आहे. उन्हाळ्यांत नदीचें पाणी कमी झालें असतां या गांवाच्या व नदीच्या मध्ये मोठे वाळवंट पसरतें, तर पावसाळ्यांत नदी गांवाच्या एका बाजूला अगदीं चिकटते व दुसऱ्या बाजूला तलाव असल्यामुळे त्या ठिकाणीं दलदल होते. अशा तऱ्हेनें हें गांव चांगल्या तऱ्हेनें वसलेलें नाहीं. नदीच्या काठावर देखील लोकांची वस्ती आहे. त्याच्या उत्तरेस पोलिसचौक्या, तुरुंग, लष्कर वगैरे ठिकाणे आहेत. पोस्ट ऑफिस व दवाखाना लोकवस्तीच्या भागांतच आहे. बर्मी लोकांच्या सत्तेखाली

किंडत गांव हें सरहद्दीवरील महत्वाचें गांव होतें; तरी पण व्यापारीदृष्ट्या त्याला केव्हांहि महत्त्व प्राप्त झालें नाहीं. या गांवाला म्युनिसिपॅलिटी देण्यांत आलेली नाहीं. रस्ते व इमारती यथातथाच आहेत. गांवांत एक लहानशा अँग्लो-व्हर्नाक्युलर शाळा आहे.

किंडर गार्टन.—या जर्मन शब्दाचा अर्थ ' मुलांचा वाग ' असा असून फ्रेडरिक फ्रोबेलनें मुलांच्या शारीरिक, नैतिक व बौद्धिक उन्नतीकरितां एक नवीन खेळण्याची शाळा काढिली. निसर्गानिरीक्षणाची आवड व वृक्ष आणि वनस्पती यांवरून सादर्ये काढण्याचा नाद यामुळे बालपणास विशिष्ट महत्त्व त्यानें दिलें आहे. बालवयास अत्यंत महत्त्व देणारे पेस्टलोझीव कोमोनियस प्रभतीनां माता हीच खरी शिक्षक आहे असें वाटत असे. परंतु गरिबीमुळे मातेला मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष्य पुरविण्यासहि अवसर नसतो. हा अडचण जाणून त्यांनीं अर्भकांकरितां एक अनाथगृह काढिलें. अशा शाळांनां नेदरलंडमध्ये प्लेस्कूल व इंग्लंडमध्ये इनफंट स्कूल असें म्हणतात. फ्रोबेलचें असें मत होतें कीं, मुलांनां शारीरिक, नैतिक व बौद्धिक शिक्षण एकदमच दिलें पाहिजे. तसेंच शिक्षणाचें मूळ रहस्य योग्यमार्गदर्शित व स्वयंस्फूर्त अशा कृतींत असून बालवयांत सर्व व्यवसाय खेळ हाच काय तो असला पाहिजे. खेळ हाच महत्वाचा व्यवसाय मुलांनां असला पाहिजे यावद्दल फ्रोबेल व मॉंटेग यांचें मतैक्य होतें. ' दि मदर्न प्ले अँड चिल्ड्रेन्स सॉज ' या पुस्तकांत फ्रोबेलनें खालील तत्वे प्रथित केली आहेत. पहिलें तत्व सामर्थ्य व समतोलपणाचा नियम हें होय. मुलांच्या वाढीचा नियम हें दुसरें तत्व; व फ्रोबेलचें तिसरें तत्व म्हणजे चिन्हांच्या द्वारां शिक्षण देण्याचा नियम हें होय. फ्रोबेलनें जे कांहीं खेळ शोधून काढिले आहेत त्या बहुतेकांत साध्या खेळण्यांचा समावेश आहे. सहा रंगीत चेंडू, एक लांकडी चेंडू, एक पंचपात्रासारखें भांडें, एक घन, आठ लहान पडतील अशा वेतानें कापलेला दुसरा एक घन, आठ तिकोन व चौकोन पडतील असा एक रंगीत लांकडाचा तिसरा घन, व नमुने तयार करण्याकरितां वर्तुळ कडी व लांकडी पट्या इतके सामान ओळीनें मुलांच्या ' बक्षीस ' संप्रदांत असे. आधुनिक पद्धतीत वाळूवरील रेखाकला, माती व कागद यांची चित्रे करणे, घड्या घालणे यांसारख्या गोष्टींनां महत्त्व दिलेलें असतें.

सन १८४० मध्ये लुडोलस्टॅडनजीक व्हॅलेनबर्ग येथें पहिली किंडरगार्टन शाळा सुरू झाली. परंतु द्रव्याभावी ती बंद करावी लागली. १८५१ मध्ये फ्रोबेलच्या तत्वांनुसार चालणाऱ्या शाळांनां बंदी करण्यांत येईल असें प्रशियन सरकारनें फर्माविलें. परंतु असल्या संकटास न जुमानतां फ्रोबेलचीं तत्वे चांगलीं मूळ धरून टिकलीं होती. पुढें १८५४ मध्ये प्रसिद्ध रॉजिसेनें फ्रोबेलची कल्पना इंग्लंडांत प्रचलित केली.

वॅरीनेस मारेन् होल्स्ट्रु ह्री वाई फ्रोवेलच्या तत्वांची पुरस्कर्ती झाली व १८५५ पासून तिने फ्रेंच सरकारचे लक्ष्य किडरगार्टनकडे वेधून घेतले. प्रसिद्ध मिचेलेट याने तर असे प्रसिद्ध केले की फ्रोवेलने मानवी शिक्षणाचा प्रश्न सोडविला.

स. १८७२ नंतर फ्रोवेलपद्धतीचा झपाट्याने प्रसार झाला; व ती आतां यूरोपांतील सर्व सार्वजनिक शाळांतून सुरू करण्यांत आली आहे. अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत ही पद्धति सुधारून सुरू केली आहे. इ. स. १८९४ मध्ये हेन्री बर्नाडे याने या पद्धतीची फार वाखाणणी करून ' जर्नल ऑफ एज्युकेशन ' मध्ये फार उत्तम अभिप्राय दिला आहे. मिस एलिझाबेथ पीवॉडी नांवाच्या बोस्टन येथील एका छीने एक किडरगार्टन शाळा काढली. १८७१ त बोस्टन येथे अमेरिकन फ्रोवेल युनियन नांवाची संस्था स्थापन झाली. इ. स. १८८२ मध्ये डब्ल्यू. एन. हेलमन् याने स्थापन केलेल्या फ्रोवेल इन्स्टिट्यूट ऑफ नॉर्थ अमेरिका या संस्थेत वरील फ्रोवेल युनियनचा अन्तर्भाव करण्यांत आला. बहुतेक किडरगार्टन शाळा खासगी असल्यामुळे आंकडेवारी देणे शक्य नाही. परंतु अमेरिकेंतील आंकडेवारी खाली दिल्याप्रमाणे आहे. इ. स. १८६३ त ७३ शाळा होत्या, १८८२ मध्ये ३४८ होत्या, १८९२ मध्ये १३११ शाळा व १८९८ मध्ये ४३६३ शाळा होत्या. त्यांपैकी कमिशनर ऑफ एज्युकेशनकडून २८८४ शाळांचे अहवाल आले, त्यांवरून त्या शाळांत ५७६४ शिक्षक व १,४३,७२० मुले होती. इ. स. १९०३-४ साली सार्वजनिक अशा २९९७ किडरगार्टन शाळा असून त्यांत ४५३४ शिक्षक व १,९१,८८२ मुले होती. १९०४-५ साली खासगी किडरगार्टन शाळांतून १,०५,९३२ मुले होती. ही अमेरिकेंतील स्थिति झाली. जपानकडे पाहिले तर १९०१ मध्ये २५४ किडरगार्टन शाळा असून ६७१ शिक्षक व २३६७१ मुले शिकत होती असे दिसून येते. जगांतल्या इतर देशांतली किडरगार्टन पद्धति व तिची प्रगति ' रिपोर्ट ऑफ ए कन्सल्टेटिव्ह कमिटी अपॉन द्वा स्कूल अटेंडन्स ऑफ चिल्ड्रेन विलो दी एज ऑफ फाईव्ह ' या ग्रंथांत पाह्यास सांपडेल. हिंदुस्थानांत स्वतंत्र किडर गार्टन शाळा नाहीत पण प्राथमिक शाळांत किडर गार्टन पद्धतीचा वराच अवलंब करतात [लारा फिशर-दि किडरगार्टन इ.]

किड बेंजामिन— (१८५८) एक इंग्रज समाजशास्त्रज्ञ. याने " सोशल इन्व्होल्यूशन " या नांवाचे पुस्तक इस्वी सन १८९४ साली प्रसिद्ध केले. नैसर्गिक निवड व जीवनाय कलह यांवर प्रगति अवलंबून असणे अपरिहार्य असून या कलहाशी विरोधी असणाऱ्या मजूरवर्गाच्या आकुंचित दृष्टीमुळे उद्धृत झालेला समाजसत्तावाद टिकणे शक्य नाही. तो वाढत्या सरकारी नियंत्रणाने नष्ट होईल. उद्योगधंद्यांची मालकी व कारभार यांत हें सरकारी नियंत्रण दिसून न येतां सर्व हक्क दूर करून टाकण्याने उत्पन्न होणाऱ्या

स्पर्धेत तें दिसून येईल, अशी तत्वे वरील ग्रंथांत प्रतिपादन केले. " प्रिन्सिपल्स ऑफ वेस्टर्न सिव्हिलिझेशन " (पाश्चात्य संस्कृतितात्त्विक) या पुस्तकांत तो वाढेल तसा भरकटला आहे. " दि कंट्रोल ऑफ दि ट्रॅपिक्स " (उष्ण-प्रदेशांवरील वर्चस्व) यांत उष्णकटिबंधांतील लोकांस थंड प्रदेशांतील लोकांनी राववावे हा याने सृष्टीचा नैसर्गिक नियम म्हणून प्रतिपादिला आहे.

किचुर—मुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. उ. अ. १५° ३५' व पू. रे. ७४° ५१'. संपगांवच्या दक्षिणेस सुमारे ७ कोसांवर हें एक जुनाट गांव आहे. येथे दर सोमवारी आणि गुस्वारी वाजार भरतो. वाजारांत गुरेहि विकावयास येतात. येथे विणकामाचे व कांचेच्या वांगच्या तयार करण्याचे धंदे चालतात. येथे वसवाचे देऊळ असून त्यांत इ. स. ११८८ सालचा गोव्याचा राजा जयकेशी तिसरा याच्या वेळचा एक शिलालेख आहे. या शिलालेखांत किचुरच्या एका देवस्थान जमीनीच्या भांडणाचा निकाल (दिव्य करून केलेला) खोदला आहे. येथील लोकसंख्या सरासरी ६ हजार आहे; शाळा पोष्ट वगैरे येथे आहे.

येथील किल्ला हल्ली पडका आहे. तथापि एके काळी तो फार महत्त्वाचा होता. एकांत एक असे दोन किल्ले आहेत. बाहेरच्या किल्ल्याचा घेर वेळगांवच्या किल्ल्याच्या घेराचा एक पक्षांश आहे. त्याबाहेर दोन खंदक आहेत. वाले-किल्ला वेळगांव किल्ल्याच्या एक दशांश घेराचा असून फार लहान आहे. तट दगड व मातीचा आहे. इंग्रजांनी किचुर खालसा केल्यानंतर या किल्ल्याची दुर्दशा झाली. आंतील साऱ्या इमारती पडून गेल्या आहेत. पैकीं तेल्याचे देऊळ साधारण उभे आहे. देवळाच्या सज्यांत अनेक मूर्ती कोरलेल्या आहेत. त्यांतच किचुरचा देसाई, त्याच्या दोन बायका व एक दिवाण यांच्या मूर्ती आहेत. किचुर यास गिजगण हकी (कोष्टीगांव) असेहि एक नांव आहे. देसायांचा वाडा फार उत्कृष्ट होता. त्याचा द्वारमंडप १०० फूट लांब व ३० फूट रुंद असून सागवानी सुंदर खांब्यांचा होता. वाल्याचे छत कोरीव कामाचे होते.

वर उल्लेखिलेल्या शिलालेखांत किचुर या गांवाचा उल्लेख प्रथम आलेला आढळतो. इ. स. १५३४ साली किचुर गांव वेळगांवच्या असदखानाचा नौकर युसफखान नांवाच्या तुर्क सरदाराला जहागीर होता. सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस विजापूरकरांच्या सैन्यावरोबर हिरेप्पा आणि चिकाप्पा नांवाचे दोन लिंगाईत मल्ल आडनांवाचे भाऊ साथकारी करण्याकरतां या भागांत येऊन संपगांवास राहिले. किचुरकर देसायांचे हेच मूळ पुरुष होत. या दोघा भावांपैकी हिरेप्पाने रणांगणावर मोठे शौर्य दाखविल्यावरून त्यास हुबळी परगण्याची सरदेशमुखी व समशेर-जंग-बहादुर हा किताब मिळाला. या कुळांतील पांचवा देसाई किचुर येथे स्थायिक झाला. संपगांव व बिर्डा ही दोन ठाणीहि

त्यांच्याच ताब्यांत होती. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस साऱ्या कर्नाटकांत किचुरकर मुडी मल्लप्पा देसाई हाच प्रख्यात देसाई होता.

सावनूरचा नवाब रौफ खान यानें किचुरच्या देसायांशीं जे करारमदार केले त्यावेळीं हाच मुडी मल्लप्पा देसाई होता. इ. स. १७४६ सालीं सावनूरच्या नवाबास इतर मुलखाबरोबर किचुर मराठ्यांच्या स्वाधीन करावें लागलें. इ.स. १७७८ सालीं हैदरानें खंडणी व इतर नजराणा देण्याच्या कबुलीवर हा मुलूख किचुरकरांकडे ठेवण्याचें कबूल केलें. इ. स. १७७६ सालापासून परसगड, संपगांव व विडि हे परगणे किचुरकर देसायांकडे चालत आले होते. इ. स. १७७८ सालीं त्यांनीं गोकाक ताब्यांत घेतलें. परंतु इ. स. १७७९ सालीं परशुरामभाऊनीं गोकाक सर केलें व देसायांस कैद केलें. इ. स. १७८५ सालीं टिपूनें किचुर, नरगुंद, रामदुर्ग वगैरे काबीज करून किचुर येथें आपली एक सैन्याची तुकडी ठेवली होती. पुढें टिपूचा नाश करण्याकरतां मराठे व निजाम हे एकत्र झाले असतां त्यांनीं किचुर येथें टिपूच्या बुऱ्याणुद्दीन नांवाच्या सरदारावर गणेशपंत वेहेरे व तुकोजी होळकर यांच्या हाताखाली २५ हजार सैन्य देऊन पाठविलें. त्यांनीं साऱ्या प्रांतांतून टिपूच्या सैन्यास हांकलून दिलें. तथापि कांहीं काळ किचुरचा किल्ला टिपूच्या ताब्यांत होता. पुढें इ. स. १७८७ सालीं टिपूस किचुर व इतर प्रदेश मराठ्यांच्या हवालीं करावा लागला.

तीन वर्षे (इ. स. १७८५-१७८७) किचुरटिपूच्या ताब्यांत होतें. त्यावेळीं तेथील देसायांच्या जहागिरीचा सर्व कारभार टिपूचा सेनापति वदर-उल्-झमान हा पहात असे. देसायांस फक्त कांहीं रक्कम तनख्यादाखल खर्चास मिळे. इ. स. १७९२ सालीं झालेल्या श्रीरंगपट्टणच्या तहान्वये पूर्वीं टिपूच्या राज्यांत मोडणाऱ्या किचुरच्या देसायांचा हा प्रदेश पुन्हां मराठ्यांकडे आला. तो पुढें दरवारनें परशुरामभाऊ यांना सरंजामांत लावून दिला. भाऊनीं किचुरास आपला एक मामलेदार ठेवून तें ठाणें धारवाड सुभ्यांत दाखल करून तेथील देसायांस वेगमीस नेमणूक करून दिली. या देसायांनीं मराठ्यांना अतोनात त्रास दिला होता. मराठ्यांचे शत्रू जे हैदर व टिपू त्यांना हें मराठ्यांच्या विरुद्ध नेहमीं मिळत व मराठ्यांच्या मुलखांत आवडाव करीत असत म्हणून वरील योजना दरवारनें केली. इ. स. १८०० सालीं धोंड्या बाघानें मराठ्यांचे सेनापति धोंडोपंत गोखले यांच्या पिछाडीवर किचुरजवळ आकस्मिक छाप घातला व धोंडोपंतास ठार मारलें. याच धोंडोपंतांनीं इ. स. १७९१ सालीं धोंड्या बाघास पराजित केलें होतें. किचुर परगणा धोंड्या बाघाच्या ताब्यांत वरेच महिने होता. इ. स. १८०२ सालीं किचुरकर मल्लसरजच्या (१७८२-१८१६) देसायांच्या ताब्यांत किचुर समोवतालचा सालीना चार लाख रुपये उत्पन्नाचा मुलूख असून तो सालीना पेशव्यांस ६० हजार रुपये खंडणी

देत असे. याच वर्षी जनरल वेलस्ली श्रीरंगपट्टणाहून पुण्यास वाजीराव पेशव्यांच्या मदतीस जात असतां या देसायांनीं त्यास मदत केली होती. त्यामुळे त्यांचा सरंजाम कायम राहिला. इ. स. १८०९ सालीं या देसायांस पेशव्यांनीं पुण्यास बोलाविलें होतें.

त्यावेळीं झालेल्या ठरावान्वये त्याची जहागीर त्यांच्याकडे रहावी असें ठरलें व त्यात 'प्रतापराव' हा किताब देण्यांत आला. याजवद्दल देसायांनीं पेशव्यांना सालीना एक लाख, पांच हजार रुपये खंडणी द्यावी असें ठरलें. प्रतापराव किताब मिळाला याच्या स्मरणार्थ देसायांनीं नंदगडाजवळ प्रतापगड नांवाचा एक किल्ला बांधला.

इ. स. १८१७ व १८१८ सालीं झालेल्या धामधुर्मात किचुरकर देसायांनीं आपले यजमान जे पेशवे त्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशांस मदत केली. वेळगांवच्या लढाईत त्यांनीं इंग्रजांना लढाऊ सामान देऊन वरीच मदत केली. इ. स. १८२४ सालीं हयात असलेला देसाई निपुत्रिक मरण पावला, त्यावेळीं दत्तकाला जहागिरीची मालकी मिळावी असा प्रजेनें प्रयत्न केला. परंतु धारवाडच्या कलेक्टरच्या सांगीवरून इंग्रज सरकारनें दत्तकास मानलें नाहीं. कलेक्टरच्या मनांत सर्व जहागीर जप्त करून दत्तकाची चौकशी चालवावी असें होतें. त्याच्या या म्हणण्याचा विचार सरकारांत चालूं असतांच किचुरच्या प्रजेनें २६ ऑक्टोबर १८२४ रोजी वंड केलें व कलेक्टर थ्याकरे यास कैद केलें. परंतु इंग्रजांनीं वेडा घालून कांहीं दिवसांनीं किल्ला घेतला व किचुर संस्थान खालसा केलें. यावेळीं इंग्रजांनीं किल्ल्यांत जी लूट केली तीत ९६ लक्ष रुपये रोख व ४ लक्षांचे जवाहीर, पुष्कळ घोडे, एक हजार उंट, कित्येक हत्ती, ३६ तोफा, पुष्कळ बंदुका, तरवारी व दारू गोळा वगैरे बराचसा माल होता.

इ. स. १८२९ सालीं सांगोलीच्या रायाप्पा पाटलानें देसायांच्या दत्तक मुलास पुढें करून पुन्हां वंड उभारलें परंतु लवकरच त्याचाहि मोड करण्यांत आला. पहिल्या वंडांत रायाप्पा सामील होता. त्यासाठीं त्याच्या इनाम जमीनी इंग्रजांनीं जप्त केल्या होत्या; हें वंडाचें कारण होतें. रायाप्पाच्या सोबत्यांनींच किचुर होऊन त्याला इंग्रजांच्या स्वाधीन केलें. [ज. बाँ. प्रँ. रॉ. ए. सो. पु. ९; बाँ. गव्ह. सिले. पु. १२; विक्स-साऊथ इंडि. पु. २; स्टोक्स-वेळगांव; डफ-हिस्ट्री मराठा; खरे-ऐति. ले. सं. वेळगांव ग्याझि.]

किंनगिन, ता. लु. का.—दक्षिण ब्रह्मदेशांत हेंझडा जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ २०८ चौ. मै. लो. सं (१९११) ५०३२९. यांत एक शहर व ६२ खेडी आहेत. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण किंनगिन. १९०३-०४ सालीं लागवड क्षे. फ. ६० चौ. मै. काळीचें उत्पन्न ८२००० रुपये.

किनचत—हैद्राबाद संस्थानामधील अदिलाबाद जिल्ह्याचा एक तालुका. नरसापूर व निर्मल या तालुक्यांमधील

उत्तरेकडील खेडी मिळून हा एक नवीनच तालुका १९०५ मध्ये करण्यांत आला. याचे क्षेत्रफळ १२१८ चौ. मै. असून लो. सं. (१९११) ९४,३६९ आहे. तालुक्यांत शहर एकहि नसून खेडी मात्र २४९ आहेत.

किनवत जंगल—वन्हाड. यवतमाळ जिल्ह्यांत हें आहे. याचे क्षेत्रफळ १८० चौरस मैल असून तें पुसद तालुक्यांत आग्नेयीत आहे. हें जंगल वरेंच मोठें आहे. [यव. ग्याक्षि.].

किनु—उत्तर ब्रह्मदेश. श्वेवो जिल्ह्यांतील पूर्वेकडील एक पेटा. या पेट्याचे क्षेत्रफळ ३०९ चौरस मैल असून १९११ साली याची लोकसंख्या ४२,४०४ होती. या पेट्यांत ८५ खेडी आहेत. किनु गांव हें या पेट्याचे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ सालांत या पेट्यांतील ३९ चौरस मैल, जमीन लागवडीखाली होती; व त्या साली जमीनमहसूल व शेत-सारा मिळून ७५,९०० रुपये भरला.

किन्नर—या नांवाचा शब्दशः अर्थ 'कोणती माणस' असा होतो. या पौराणिक व्यक्तींची शरीररचना विचित्र, तोंड घोड्याचे पण धड माणसाचे अशी यांची ठेवण होती. हे स्वर्गीय गायक असून कैलासावर कुवेर लोकांत रहात. यक्षांवरोवर यांचीहि ब्रम्ह्याच्या अंगठ्यापासून उत्पत्ति झाली असें कांहीं पुराणांत लिहिलें असून दुसऱ्या कांहीं पुराणांतून काश्यपपुत्र असें म्हटलें आहे. यांना अश्वमुख, तुरंगवक्त्र, मयु अशींहि नांवें आहेत.

किन्हई—हें पंतप्रतिनिधीच्या ताब्यांतलें गांव कोरे-गांवच्या उत्तरेस ३॥ कोस अंतरावर आहे. कोरेगांवा-पासून पंढरपूरकडे जी सडक जाते तिच्यापासून एक फांटा किन्हईकडे जातो. तो रस्ता पंतप्रतिनिधींनी तयार केलेला आहे. वसना नदीच्या एका ओहोळ्याच्या तीरावर हें गांव वसलेलें आहे. येथील शेतजमीन चांगली असून सर्मांवार दाट आमराई आहे. याच्या उत्तरेस व वायव्येस उंच टेंकड्या आहेत. पैकीं एकींवर नंदगिरी नांवाचा जुना किल्ला आहे (३५.३७ फूट उंच). याच्या आग्नेयेस दोन लहान टेंकड्या असून त्यांच्यावर यमाई देवीचे देऊळ आहे. या टेंक-डीची उंची ४०० फूट आहे. टेंकडीवर जाण्यास पायऱ्या आहेत. मंगळवार व शुक्रवार या दिवशी देवीच्या दर्श-नास फार गर्दी असते. महाद्वार पश्चिमाभिमुखी असून वर नगरखाना आहे. उत्तरेस एक दीपमाळ आहे. देव-ळाची बांधणी साधी आहे.

ही देवी पंतांची कुळस्वामिनी आहे. देवळास तटवंदी केली असून ह्या तट्याचे घुरुज २५।३० फूट उंचीचे अस-ल्यामुळे हे साऱ्या कोरेगांव तालुक्यांतून दिसतात. गांवां-तील रस्ते रुंद आहेत. यांत पंतप्रतिनिधीचा मोठा वाडा आहे. एक मराठी शाळा व महादेवाचे देऊळ आहे. देव-ळासमोर नदीस घाट आहे, प्रतिनिधी हे किन्हईचे वंशपरं-परागतचे कुळकर्णी आहेत. परशुराम त्र्यंबक हे मूळचे

येथलेच रहाणारे. हल्ली हें गांव ठाण्याचे आहे. येथील वसूल पांच हजारोंचा आहे. [सातारा ग्या; प्रति. घरा. इति.].

किन्हळ—रत्नागिरी जिल्हा. दापोली तालुका. दापोली-दाभोळ रस्त्यावरील एक हवाशीर खेडेगांव.

किंपुरुपवर्ष—जंजुर्दीपाच्या नऊवर्षसंज्ञक भागांतील एक भाग. याच्या चतुःसीमा, उत्तरेस हेमकूट पर्वत दक्षिणेस हिमालय आणि पूर्व पश्चिम दिशांकडे क्षारमुद्र, याप्रमाणें आहेत. यास हेमवतवर्ष असें नामांतर असून, येथें किन्नरांची वस्ती असे. आग्नीध्रपुत्र किंपुरुप येथील अधिपति होता. (भार. भीष्म. अ० ६).

किचमरो—मध्यप्रांतांत भंडारा जिल्ह्यांत भंडार्या-पासून दीड कोसावर वैनगंगा नदीतीरी. सुमारे १४०० लोकवस्तीचे हें खेडें आहे. गांवाजवळील टेंकडीवर एक जुने देऊळ आहे. त्याच्या दरवाजावर पूर्वी एक वाचतां न येण्या-जोगा एक शिलालेख होता. परंतु दुस्तीच्या वेळी गिलावा करताना तो साफ नाहींसा झाला आहे. टेंकडीच्या वाजूला व गांवाच्या दक्षिणेस एक लेणवजा महादेवाचे देऊळ आहे. देवळांत जाण्याचा रस्ता इतका ठेंगणा आहे की, माणसास जमतेम सरपटत आंत जातां येतें. आसपासचे लोक नेहमी येथें पूजेकरितां येतात. [भंडारा ग्या. भ.ग. अ.].

किंवले—दक्षिण अफ्रिकेतील केप प्रांतांतील शहर. किंवले हें पश्चिम ग्रीक्वालॅंडच्या हिऱ्याच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान असून रेल्वेने केपटॉउनच्या ईशान्येस ६४७ व जोहान्स-बर्गच्या नैऋत्येस ३१० मैल आहे. इ. स. १९०४ साली येथील लोकसंख्या ३४,३३१ होती. हें शहर मोंडुर आणि व्हॉल या नद्यांमध्ये असून समुद्रसपाटीपासून ४०१२ फूट उंच आहे. बाजारचौकाभांवतीं कोर्ट, पोष्ट-तारखातें यांच्या कचेऱ्या व नगरभवन आहे. डु टोइट्स पॅन रोडवर सार्वजनिक वाचनालय व एक इस्पितळ आहे. इ. स. १८९९-१९०० च्या न्यूटनच्या वेव्यांत पडलेल्या लोकांचें एक स्मारक चौकांत वसविलें आहे. सार्वजनिक बागीच्यांत विहकटोरिया राणी व सेसिल न्होड्स यांचे पुतळे आहेत.

या शहराला हिऱ्याच्या खाणींमुळे मोठें महत्त्व आलें आहे. बाजारचौकापासून किंवले खाण जवळ आहे. किंवलेच्या पूर्वेस १ मैलावर डीवीयर्स खाण आहे. शिवाय वल्टफॉटीन, डुटाइट्स पॅन व वेसेलटन या प्रमुख खाणी आहेत. बीक-न्सफील्ड हें गांव हिऱ्याच्या व्यापारामुळे भरभराटीत आहे. हें शहर १८७० साली वसाविलें गेलें. १८७१ साली एका शेतांत डी वायर्स व कॉलेसबर्ग कोपजे या जागी हिरे सांपडले. कॉलेसबर्ग कोपजे खाणीसच वसाहतीचा चिटणीस किंवले याच्या नांवावरून किंवले हें नांव मिळालें. व त्याच साली किंवलेच्या व्यवस्थेखाली सर्व खाणी ग्रेटब्रिटनच्या संरक्षणा-खाली आल्या. ज्या जागी खोदकामाकरितां तळ पडला, त्या शहराला किंवले म्हणूं लागले. ज्या शेतांत प्रथम हिरे सांपडले तें शेत सरकारने इ. स. १८७५ साली १,००,०००

पौडानां विकत घेतलें. इ. स. १८८० सालीं हें शहर केपकॉलनीस जोडलें गेलें. दरसाल सरासरी ४५,००,००० पौडांचे हिरे येथील खार्णीतून निघतात.

१८८५ सालीं केपटॉऊन किंबलें रेल्वे सुरू झाली. १८९९ सालच्या आंग्लो बोअर युद्धांत बोअर लोकांनी या शहरास वेढा दिला. पण सर जॉन फ्रेंचनें तो १९०० सालीं उठविला. वेढ्यांतील लोकांत सेसिल ऱ्होडस हा होता. १९०८ सालापासून हें रेल्वेचें मुख्य ठिकाण झालें.

किमेदि जमीनदार—हल्लीं गंजमजिल्यामध्ये पर्ल किमेदि, पेद् किमेदि व चित्र किमेदि अशा तीन जमीनदारी आहेत. येथील जमानदार एकाच वंशांतले आहेत. यांचा वंश फार प्राचीन असून ते आपणांस ओरिसाच्या केसरी राजांचे वंशज म्हणवितात. पण यांच्याबद्दल विशेषतः पेद् किमेदि व चित्र किमेदि यांबद्दल मुळींच माहिती मिळत नाही. मि. सी. एफ. मॅककार्टि यांनी या जमिनदारीबद्दलच्या कागदांवरून तयार केलेली पर्ल किमेदि घराण्यांतील पुरुषांची यादी पुढें दिली आहे. [द. हिं. घराणीं].

कपिलदेव
(१२२७-१२४५)
|
नरसिंहदेव
(१२४५-१२६५)
|
मदनदेव
(१२६५-१२९०)
|
नारायणदेव
(१२९०-१३०९)
|
आनंददेव
(१३०९-१३१७)
|
अनंतरुद्रदेव
(१३१७-१३२५)
|
जयरुद्रदेव
(१३२५-१३६७)
|
लक्ष्मीनरसिंह भानुदेव
(१३६७-१३९२)
|
मधुकर्णदेव
(१३९२-१४२३)
|
मृत्युंजय भानुदेव
(१४२३-१४५७)

पुढें चालू
|
माधवमदनसुंदर भानुदेव
(१४५७-१४९४)
|
चंद्रबेताल भानुदेव
(१४९४-१५२७)
|
सुवर्णलिंग भानुदेव
(१५२७-१५६६)
|
शिवलिंग नारायणदेव
(१५६६-१५९०)
|
सुवर्णकेसरी नारायणदेव
(१५९०-१६३०)
|
मुकुंदरुद्र नारायणदेव
(१६३०-१६५६)
|
मुकुंददेव
(१६५६-१६७४)
|
अनंत पद्मनाभ नारायणदेव
(१६७४-१६८६)
|
सर्वज्ञ जननाथ नारायणदेव
(१६८६-१७०२)
|
नरसिंहदेव दुसरा
(१७०२-१७२९)
|
वीरपद्मनाभ नारायणदेव
(१७२९-१७४८)
|
वीरप्रतापरुद्र नारायणदेव
(१७४८-१७६६)
|
जगन्नाथ नारायणदेव (दत्तक)
(१७६६-१८०६)
|
गौरचंद्र गजपति नारायणदेव
(१८०६-१८३९)
|
पुरुषोत्तम गजपति नारायणदेव
(१८३९-१८४३)
|
जगन्नाथ गजपति नारायणदेव
(१८४३-१८५०)

पुढें चालू
वीरप्रतापरुद्रगजपति नारायणदेव
(१८५०)

|
गौरचंद्र गजपति नारायणदेव
(मृ. १९०५)
श्रीकृष्णचंद्र गजपति नारायणदेव
(विद्यमान)

परल कि मे दि.—हें घराणें प्राचीन कलिंगराज घराण्याचें वंशांतील आहे हें वर सांगितलेंच आहे. गंगा ते कृष्णा यांच्या दरम्यानचा पूर्वेकडील प्रदेश एकेकाळीं (कमजास्ती प्रमाणानें) यांच्या ताब्यांत होता. या घराण्याचा जो वंशवृक्ष ११ व्या शतकांत तयार झाला त्यांत यांचा वंश उत्तरहिंदुस्थानांतील चंद्रवंशी एका रजपूत राजपुत्रापासून सुरू झाल्याचें दिलें आहे. या राजपुत्रास गंगेच्या प्रसादानें एक पुत्र झाला, त्यामुळें त्याचें नांव गांगेय ठेविलें आणि याच्या वंशजांनां पुढें गंगराजे असें नांव पडलें. पुढें या वंशांतील एका धाडशी पुरुषानें पश्चिमहिंदुस्थानांत गंगवाडी नांवाचें राज्य स्थापून त्याची राजधानी कोल्हालपूर ही केली. कांहीं पिढ्यांनंतर कामार्णवदेव नांवाच्या राजानें आपलें राज्य आपल्या चुलत्याच्या स्वाधीन करून आपल्या चार भावांसह तो मुळखगिरीस निघाला. देश जिंकत जिंकत तो महेंद्र देशास आला व तेथील चालादित्यराजाचा पराभव करून त्यानें त्या कलिंगदेशावर आपलें गंगराज्य स्थापिलें. ही गोष्ट आठव्या शतकाच्या प्रारंभीची आहे. या राज्याची राजधानी कलिंगनगर होती. हल्लीचें कलिंगपट्टम् नांवाचें बंदर हेंच कलिंगनगर म्हणून पुष्कळजण समजतात; परंतु ती चूक असून हल्ली हें गांव म्हणजे या गंगवंशांतील परलकिमेदि या जमीनदारांच्या ताब्यांतील वामस्तधारा नदीच्या कांठावरील मुखलिंगम् नांवाचें लहान खेडें व त्या भोंवतालची जागा होय. कलिंगनगर ही राजधानी पुढें तीन शतकें होती. तेथें त्या काळांत मोठमोठ्या, सुंदर व कलाकुसरीच्या इमारती बांधल्या गेल्या; त्यांपैकी हल्लीं तीन जीर्णवस्थेत उभ्या आहेत; पैकीं एक नवव्या व दोन दहाव्या शतकांत बांधलेल्या आहेत. याशिवाय, राज्यांत दुसरीकडेहि त्यांनीं इमारती बांधल्या. या गंग राजांनीं जे पराक्रम केले, ऐश्वर्य भोगलें, देव व ब्राह्मणांचा जो सत्कार केला व दानें दिलीं त्यांची माहिती, त्या भागांत सांपडणाऱ्या या राजांच्या शिलालेखांवरून व ताम्रपटांवरून बरीच समजते. या घराण्यांतील राजराजदेव या राजानें इ.स. १०७५ मध्ये राजेंद्र चोल व वेंगीराज विमलादित्य यांचा पराभव केला आणि किमेदि, कोसल व ओड्डिसेस यांच्या राजांनां जिंकिलें. याचा मुलगा अनंतवर्मा चोड गंगदेव यानें ११ व्या शतकाच्या अखेरीस ओरिसा प्रांत काबीज केला. हाच कलिंगनगर येथील शेवटचा अभिषिक्त राजा होय.

यानंतर राजधानी ओरिसा प्रांतांत गेली; यावेळची बहुतेक हकीकत, सर. डब्ल्यू. डब्ल्यू. हंटर यांच्या अनेलि-सिस् ऑफ ओरिसा या पुस्तकांत आढळते. तेथील सर्व राजे गजपती हें उपपद धारण करीत असत व आजहि परलकिमेदीचा जमीनदार आपणास गजपति म्हणवीत असतो. बाराव्या शतकांत या वंशांतील कपिलेंद्रदेव नांवाच्या राजानें किमेदि प्रांतावर स्वारी केली. पुढें त्याच्या नरसिंह नांवाच्या बडील मुलानें भावांच्या भांडणामुळें ओरिसा सोडून किमेदी येथें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें.

ही वरील सारी हकीकत दंतकथेच्या आधारेनें दिलेली आहे. परंतु किमेदीचें गजपती घराणें ही ओरिसाच्या मुख्य गंगवंशाची शाखा आहे याबद्दल, प्रतापरुद्राच्या मुलाच्या खुनानंतर ओरिसा शाखेचें अस्तित्व नाहींसे झाल्याबद्दल व तें राज्य गोविंदविद्याधर या प्रधानानें काबीज करून इ. स. १५४३ त स्वतः राज्यपद स्वीकारल्यानंतर, हें किमेदीचें घराणेंच काय ती गंगवंशाची अवशिष्ट शाखा राहिल्याबद्दलचा कांहीं पुरावा आढळतो. या किमेदि घराण्यानें तीनचार शतकें गंजम व विजगापट्टम् या प्रांतांवर स्वतंत्रपणें राज्य केलें. पुढें विजयानगरकर व मुसलमान यांनीं यांना मांडलिक वनाविलें. यावेळीं त्यांच्याकडे जो थोडा प्रांत राहिला तो अत्यंत डोंगराळ असल्यामुळें शत्रूंचा उपसर्ग तेथें त्यांना झाला नाहीं. पुढें इंग्रजी झाल्यानंतर, या राजांनीं व त्या प्रांतांतील कांहीं जमीनदारांनीं इंग्रजांच्या विरुद्ध थोडीशी उचल केली होती. परंतु इंग्रजांनीं ती दाबून टाकून व राजाला पदच्युत करून जवळ जवळ एक शतकपर्यंत तेथील कारभार आपल्या एजन्सीमार्फत चालविला.

श्रीकृष्णचंद्र गजपती नारायणदेव (गजपती नारायणदेव हें या घराण्याचें विरुद्ध आहे) हे हल्लींचे जमीनदार राजे आहेत. यांचा जन्म ता. २६ एप्रिल १८९२ रोजी झाला. यांचे बडील गौरचंद्र हे इ. स. १९०५ मध्ये वारले. कृष्णचंद्र यांचें शिक्षण मद्रासेस झालें. संस्थान ६१४ चौरस मैल क्षेत्रफळाचें व सहा लाख रुपये उत्पन्नाचें आहे. विद्यमान राजे हे २६ एप्रिल १९१३ रोजी गादीवर वसले. संस्थानांत एक सेकंड ग्रेड कॉलेज (वसतीगृहासह), दोन मुलींच्या शाळा, एक संस्कृत पाठशाळा, एक सराई असून परलकिमेदी लाईट रेल्वे आहे. हा आगगाडीचा रस्ता गौरचंद्र यांनीं बांधला. तो बंगालनागपूर रेल्वेच्या नौपाडा स्टेशनपासून सुरू होऊन परलकिमेदीस संपतो; याला आठ लाख रुपये खर्च आला. या घराण्याचें ब्रीदवाक्य “विश्वास व बळ” असें आहे. महायुद्धांत संस्थानानें इंग्रजांना शक्तीप्रमाणें पैशाची मदत केली. विद्यमान राजांना, मल्लविद्या, शिकार व मैदानी खेळ यांची आवड आहे. [रा. नित्यानंद पटनाईक, परलकिमेदीचे राजवाड्याचे व्यवस्थापक यांनी पाठविलेल्या माहितीवरून].

किरगेरी—मुंबई इलाखा. थारवाड जिल्हा. कोडच्या आग्नेयीस सुमारे ११ मैलांवर तुंगभद्रेच्या वामतीरां हे एक खेडें असून येथें सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी वांधलेलें हनुमानाचें एक देऊळ आहे.

किरवंत—कमवंत ' ५हा.

किरवळे—मुंबई इलाखा. बेळगांव जिल्हा. यांस गोरखनाथ डोंगर असें दुसरें नांव आहे. डोंगरावर कानफाट्या साधूंचा एक मठ असून तेथें कांहीं कानफाटे गोसावी रहाताना. डोंगरावर पाण्याचा एक झरा आहे.

किराईत—या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये अँथोटीस चेराइडा; संस्कृतमध्ये किरात, भूर्निव, किराततिक्त; मराठीत काडेचिराईत, किराईत; हिंदीत व गुजरातीत चिरायता इत्यादि नावे आहेत.

यांत दोन जाती आहेत. एक काडेकिराईत व दुसरी पालेकिराईत. किराईताचीं झाडे लहान हात दीड हात उंच असून पानें लहान व लांबट असतात. पालेकिराईत हिंदुस्थानांत वागांतून होते. काडेचिराईत नेपाळकडून कलकत्त्याच्या मार्गांनं मुंबईस येते. याची चव फार कडू असते.

उ प यो ग.—याचीं वाळलेलीं पानें, फुलें, मुळें व काष्ठें यांच्या अंगी पौष्टिक, ज्वरनाशक व सारक धर्म आहेत. वोंडें चांगलीं झाल्यावर झाडे मुळासकट काढून विक्रीकरितां पाठवितात. नेपाळांतून या झाडांचे गट्टे कलकत्त्यास जाऊन तेथून सर्व हिंदुस्थानस्थानभर व जगाच्या कित्येक भागांत त्यांची रवानगी होते.

आमवात, जीर्णज्वर व सर्व प्रकारच्या ज्वरांवर किराईत, सुंठ व डिकेमाली यांचा अष्टमांश काढा करून ठेवावा व सकाळीं तिसऱ्या प्रहरी व सायंकाळी याप्रमाणें तो तीन वेळ घ्यावा. आम्लपित्तावर किराईत व माका यांचा काढा करून त्यांत मध घालून घ्यावा. हरताळाच्या विषावर किराईताचा काढा घ्यावा.

किराकत—संयुक्त प्रांतांतील जोनपूर जिल्ह्यांतील पूर्व भागामधील एक तहशील. या तहशिलीचें क्षेत्रफळ २४३ चौरस मैल असून हांत दर्यापार, वियालसी हे परगणे व चंडवाक, पिसारा, गूझारा हे टप्पे (पेटे?) आहेत. लोकसंख्या १९११ साली १९०१५८ होती. या तहशिलीत ४५९ खेडी आहेत. किराकत गांव या तहशिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. इ. स. १९०३-४ साली या तहशिलीतील जमीनीचा महसूल १,८०,००० असून इतर कर ३६००० रुपये वसूल झाला. या तहशिलीच्या अगदी मध्यभागांतून गोमती नदी वहात जाते. १९०३-४ साली या तहशिलीत १६१ चौरस मैल लागवडीखाली जमीन होती. व तीपैकी ९५ चौरस मैलांना पाणी मिळण्याची सोय केली होती. या तहशिलीत तळीं अगदी थोडीच आहेत. पण विहिरी मात्र जागजागी आढळतात.

किरात—ही एक प्राचीन अशी अनाथ जात होय. ही डोंगराच्या पायथ्याशीं रहात असे. किरात जातीसंबंधी वैदिक माहिती विभाग ३ पु. २५८ मध्ये पहा. हर्षाचें टिपरा संस्थान हा पूर्वीचा किरात देश होय असें म्हणतात. आर्यावर्ताच्या नैर्ऋत्येस व ईशान्येस हा प्रदेश असून तेथें या नांवाची जाति रहात असे. व त्यांच्या राजाचें नांवहि किरातराज होतें असें बृहत्संहितेत म्हटलें आहे. विष्णुपुराणांत हे लोक भरताच्या पूर्वेस रहात असा पुरावा मिळतो. (विष्णुपुराण ७. ३०). महाभारतांत यांना जांगला वरोवर उल्लेखिलें आहे. या लोकांचा मुख्य धंदा पारथ हा असे. अर्जुन पाशुपतःस्त्र मिळविण्याकरितां तपश्चर्या करीत असतां शंकरांनीं किरातांचें रूप घेऊन त्यांच्याशीं लढाई केली होती हें प्रसिद्धच आहे. भारत व भागवत यांमध्येहि किरातांचा उल्लेख येतो. इंद्रप्रस्थ मध्य धरून त्यांच्या पूर्वेस, पश्चिमेस व उत्तरेस तीन किरात देश होते असें म्हणतात व त्यापैकी उत्तर किरातांत धवलगिरी व चंदगिरी अशीं हिमायाचीं दोन शिखरे येत आणि पूर्वकिरातांत त्रिपुरी (टिपरा?) शहर येई असा एके ठिकाणीं उल्लेख आहे. [वृ. संह. अ. ९ ११, १४; भागवत स्कं. २, ९; इंडि. अँटि. पु. ५, अत्री. कोश. प्रा. कोश.].

किरार—किराड. एक शेतकरी जात. यांची एकंदर लोकसं. (१९११) १,५१,४५२ आहे. पैकीं मध्यहिंदुस्थानांत ८९९२२, वन्हाड-मध्यप्रांतांत ४७७९३, राजपुतान्यांत ११८०४ व संयुक्तप्रांतांत १९३३ आहे. किरार व किरात एकच होत असें एक मत आहे. इतर दस्यू जातींवरोबर किरात हे क्रियालोपासुळें व ब्राह्मणांशीं संबंध न ठेवल्यामुळें वृषल किंवा जातिवाद्य झाले असें मनु म्हणतो. (१०. ४३-४४). आर्यांप्रमाणें त्यांच्याच मार्गांनं नाग, किरात व खश हे हिंदुस्थानांत आले. इ. स. च्या पहिल्या शतकांत किरात यमुनेपर्यंत आले होते असें दिसतें. त्यांनीं नेपाळखोऱ्यांत प्राचीनकाली वस्ती केली होती अशी नेपाळांत आख्यायिका ऐकूं येते. नेपाळच्या स्थानिक इतिहासांत किरातवंशीय राजांची २९ नावे आहेत (अर्किन्सन-हिमालयन गॅ. राईट-नेपाळ). नेपाळ सिकिम सरहद्दीवरचे किरात मंगोलियन वंशाचे वाटतात. पण वर वर्णिलेल्या किरातांशीं किरारांचा कितपत संबंध आहे तें नक्की सांगतां येत नाही.

संयुक्तप्रांतांतील किरारांत जादोनवन्सी, जसावत, रावत आणि सेंगर, धाकरा, जादोन इत्यादि रजपूत नावे आढळतात; त्यावरून ते रजपूत असावे असें दिसतें.

मध्यप्रांतांत नरसिंगपूर, हुशंगाबाद, वेतूल, सिवनी, छिंदवाडा व नागपूर या जिल्ह्यांत यांची वस्ती असून यांची संख्या ४८,००० आहे. हे ग्वालोरहून येथें वसाहत करण्यास आले असें सांगतात. यांची वस्ती नर्मदेच्या

खोल्यांत औरंगजेबाच्या वेळेस झाली असावी असे पुष्कळ अंशी वाटते. किराड, गुजर व रघुवंशी लोक एकाच वेळेस वसाहतीस आले असावे असे त्यांच्यांत एकमेकांचा उष्टा हुक्का चालतो यावरून दिसते. किराड लोक स्वतःला पतित झालेले रजपूत म्हणवितात व यांत कांहीं तरी सत्यांश असावा असे वाटते. विधवाविवाह सुरू केले म्हणून आपणांस नीच स्थिति प्राप्त झाली असे हे सांगतात. किराड शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्ती सुचविल्या आहेत. हे नदीच्या काठावरच शेती करीत असल्यामुळे यांस हें नांव पडण्याचा संभव आहे. यांच्यांत उपवर्ग अजून चांगल्या रीतीने बनले नाहीत. गोलक किराडांचा एक वर्ग सावनेरिया किंवा विदुर या नांवांने छिंदवाड्यांत आढळतो. धाकड किराड त्यांच्याशी विवाह करीत नाहीत. यांची काहीं नावे स्थानांवरून पडली आहेत. व काहीं धंद्यावरून पडली आहेत. त्या नांवावरून यांत कुरभी रजपूत वगैरेंचे मिश्रण झाले आहे असे दिसते.

धा क ड किरार.—ही जात आपणांस क्षत्रीय सोम-वंशी म्हणविते. कारुष जातीत धारष्ट्रक क्षत्रियांस किरार क्षत्रिय असे म्हणतात. धारष्ट्रक शब्दाचा अपभ्रंश धाकड असा झाला. धाकड किरारांत दोन भेद आहेत. दुर्मद व धारष्ट्रक; दुर्मदापासून झाले ते दशेळ किरार. धारष्ट्रक (धाकड) क्षत्रीय किरार यांची उपनावे खाली लिहिल्या-प्रमाणे:—

ससनोदिया, खांडेदिनात, प्रयार, नंदगया, दोलदह्या, मेंडो-लीया, परिहारन, खुरगये, मेंडोलीया, टेहरीया, चीटोरिया, रोटवार, बुराने, सोलंकाया, निमोनिया, सुलोलिया, खनुवा, उदनीया, लदनीया, सिलधरीया, गवड्या, डंगरोलीया, बरो-लीया, सुजनीया, खोजर, मंगरुलिया, सेडंड्या, बवुरीया, सलड्या, पचेपुरिया, नरेटिया, वाजोलिया, सेट्या, खुटवी-लीया, वासोटीया, उलडीया, लोसिंगनीया, गसोनीया, वदर-टीया, रोगेर, गंगोलीया, बेटवार इ.

जातीत पंचायत आहे. दर गांवचे लोक आपापल्या गांवची पंचायत करतात. पंचायतीचा अध्यक्ष नसतो. जातीचीं मंदिरे आहेत. रगवनसी (रघुवंशी) व वगळे रज-पूत हे या जातीच्या सदृश पण भिन्न जाती आहेत. लमांत सप्तपदी (भावरी) कन्यादान वगैरे ब्राह्मणांकडून होतात. लमांत वधूवराच्या हाती कटथार असते. लमांत यज्ञोपवीत देतात. यांची मूळ भाषा हिंदी, त्यांत मराठी भाषेचा बराच समावेश झाला आहे. [उमरावती जिल्ह्यांतील पथरोटचे श्रीथीरामसिंग विसनसिंग किराड यांच्याकडून आलेल्या माहितीवरून].

लमास निघतांना नवरासुलगा हातांत कटथार किंवा आडकित्यासारखे शस्त्र घेते. ही चाल त्यांचे क्षत्रिय वीज दाखविते. लग्नसमारंभांत किरार फार खर्च करितात. विधवा-विवाहास यांच्यांत मोठ्ठीक आहे. विधवेनें धाकट्या दिरा-वरोवर किंवा इतर कोणावरोवर विवाह करावा. बायकोनें

व्यभिचार केला किंवा तिचा स्वभाव नवऱ्याशी जुळला नाही तर काडी मोडतात. हे देवीचे विशेष पूजक आहेत. वैशाख ज्येष्ठांत हे नागाची पूजा करतात; लमांत मयत मालगुजाराची पाटीलदेव म्हणून पूजा करतात व पाटिलकी करणे ही मानाची जागा समजतात.

हे जातिवाद्यांस आपल्या जातीत घेत नाहीत. गुजर व रघुवंशी यांच्या हातची पक्की रसई खातात. नागपुरांत महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या हातची “ कच्ची ” रसई खातात.

विजातीय पुरुषांवरोवर व्यभिचार करणारींस अर्जावात जातीवाहेर काढतात. मध्यप्रांतीय किरारांची उंची चांगली असते; दिसण्यांत ते सुंदर व गोरे दिसतात. पुरुष डोकीस पागोट घालतात. बायका कासोटा न घालतां उत्तर हिंदु-स्थानांतल्याप्रमाणे पोशाख करतात. स्त्रियांनीं वडील दिराचे नांव घेऊ नये किंवा त्याच्या कपड्यास स्पर्शहि करू नये व त्याचे उष्टेहि काढू नये अशी समजूत आहे. नागपुरास हे चांगले शेतकरी आहेत अशी ख्याती आहे. पण उत्तरेकडील जिल्ह्यांत यांची तशी ख्याती नाही. हे वागाईत व उंसाची शेती करतात. [कूक, रसेल व हिरालाल; से. रि.].

किरीटी—(१) पंडुपुत्र अर्जुनाच्या दहा नांवांपैकी एक नांव [म. भा.]

(२) अनागोंदी येथे राज्य करणारा व इ. स. १५६४ मध्ये हयात असणारा आणि ज्याने पंढरपुरचा विठोबा अनागोंदीस नेला व जो परत भानुदासाने (एकनाथाचा पणजा) परत आणिला अशी कथा आहे असा जो रामराजा त्याला किरीटी हें टोपण नांव होते. त्याचे संबंध नांव किरीटी रामराज हें होते [अ. कोश]. परंतु ही गोष्ट शंकास्पद दिसते कारण यावेळीं भानुदास जिवंत नव्हता. हा किरीटी रामराजा म्हणजेच विजयानगरचा शेवटचा रामराज साल्व होय (विजयानगर पहा).

(३) त्रावणकोरचा किरीटी रामराजा हा टिपूच्या वेळी हयात होता. याचा पक्ष घेऊन इंग्रजांनी टिपूवर स्वारी केली होती (डफ).

किरौली—संयुक्तप्रांतांतील आग्रा जिल्ह्याच्या वायव्य-भागांतील एक तहशील. या तहशीलचे क्षेत्रफळ २७२ चौरस मैल आहे. १९११ मध्ये या तहशीलची लोकसंख्या १,१०,१८२ होती. या तहशीलत फत्तेपूरशिकी व अच्छेनरा ही मोठी गावे असून १६८ खेडी आहेत. तहशीलच्या दक्षिण सरहद्दीवरून उत्तमगन नदी वहाते. या तहशीलच्या मध्यभागांतून खारी नदी वहात जाते. या तहशीलचा पूर्वेकडील भाग सपाट असून पश्चिमभाग डोंगराळ आहे. या भागांतील जी महत्वाची डोंगराची ओळ तिच्यावर फत्तेपूरशिकी वजलेले आहे. या ओळीला समांतर अशा लहान लहान ओळी खारी नदीच्या उत्तरेस पसरलेल्या आहेत. या सर्व ओळींमधून तांबड्या वाळूचे खडक सांपडतात. १९०३-४ मध्ये या तहशीलत २१० चौरस मैल

जागा शेतीला उपयुक्त अशी होती. तीपैकी ६७ चौरस मैल जमीनीला पाणी मिळण्याची सोय झालेली होती.

किर्ची—तुर्क राष्ट्र जातीच्या एका दूरवर पसरलेल्या मोठ्या समूहाला किर्ची म्हणतात. यांच्या कारा-किर्ची (काळे) व कझाक किर्ची (रशियाच्या माळरानांत रहाणारे) अशा दोन शाखा आहेत. हे पश्चिमेकडे कुलजा पासून व्होलगा नदीच्या खालच्या भागापर्यंत व दक्षिणेकडे आंब नदीपासून पामीर व तुर्कोमन प्रदेशापर्यंत पसरलेले आहेत. मानववंशशास्त्रावरून त्यांचा मंगोल महावंशाशी संबंध होता असें दिसते व भाषेवरून त्यांचा तार्तर राष्ट्रजातीशी संबंध असावा असें दिसते. शरीरातून हे मध्यम वांच्याचे व मजबूत असून त्यांचे केंस काळे व लांब, नाक व तोंड पसरट व लहान असते. त्यांच्या गालाची हाडें वर आलेली असून त्यांचे हातपाय फार लहान असतात. त्यांचा वर्ण पिंगट व काचित पिवळसर असतो. या त्यांच्या गुणधर्मावरून ते मंगोल महावंशाचे असावे असें दिसते. त्यांच्या भाषेत मंगोलियन इराणी व अरबी शब्द घरेच असून इतर भाषेतीलहि शब्द आढळतात.

कारा किर्ची.—(कारा म्हणजे काळा) हें नांव त्या लोकांच्या तंबूच्या रंगावरून महावंशातील सर्व लोकांत पडलेलें आहे. हेच विशेष शुद्ध बीजाचे असून किर्चीज हें राष्ट्रिय नांव वास्तविकरीत्या यांनाच लावण्यांत येतें. दंतकथेंत वर्णिलेल्या किर्ची नामक सरदाराच्या नांवावरून ह्या जातीचे हें नांव पडलें असावें असें म्हणतात. जाफेथचा वंशज ओघझखान यापासून झालेल्या दंतकथेतील किर्ची सरदाराच्या नांवावरून या राष्ट्रजातीचे नांव पडलेलें आहे.

कारा किर्ची लोक मटकणारे असून डोरांची पैदास ह्या यांचा मुख्य धंदा आहे. गहू, जव वगैरे धान्ये ते पिकवितात. येथील लोक चीन, तुर्कस्तान, रशिया वगैरे देशांतील व्यापाऱ्यांना गुरे देऊन त्यांच्या मोवदला इतर जिन्नस त्यांच्यापासून खरेदी करतात.

कारा किर्ची लोकांतील राजांना मनप म्हणतात. व त्यांची सत्ता अमर्याद अशी असते. प्रजेपैकी कोणालाहि विकण्याचा अगर ठार मारण्याचाहि त्यांना अधिकार असतो. त्यांची धार्मिक मते व विधी कझाक लोकांहून मुळीच भिन्न नाहींत म्हटलें तरी चालेल.

कझाक.—रशियाच्या माळरानांत रहाणाऱ्या किर्ची लोकांना बहुधा कझाक असें म्हणतात. हे लोक चांगले घोडेस्वार असून लुटारूपणाचा धंदा करीत व यावरूनच पुढे त्यांच्यासारख्या इतर लुटारू लोकांनाहि कझाक असें म्हणत असत. दक्षिण रशियांत अद्यापहि हा शब्द “कोसॅक” या रूपांत प्रचलित आहे. कोसॅक व कझाक यांच्यामधील भिन्नत्व स्पष्ट करण्याकरितां १८ व्या शतकापासून रशियन लोके किर्ची-कझाक या संयुक्त नांवाचा उपयोग करूं लागले.

कझाक प्रामाणिक, विश्वासू परंतु आळशी व खिन्न (दुर्मुखलेले) असतात. हे मटकणारे असून तंबूंत रहातात. घोड्यावर बसणें हा त्यांचा करमणुकीचा खेळ असून ते घोड्यावर बसण्यांत पटाईत असतात. ते कांटक व दीर्घायुषी आहेत. तथापि त्यांची रहाणी घाणेरडी आहे.

कझाक हे सुनी पंथाचे मुसलमान असून फारसे धर्मवेडे नाहींत. त्यांनीं मुसलमानी धर्म १६ व्या शतकांत स्वीकारला. परंतु त्यांच्यापैकी फारच थोडे मक्केला जाऊन आलेले आहेत. त्याऐवजी ते पूर्वतुर्कस्तानांतील साधुसंतांच्या समार्थीच्या (थडय्यांच्या) दर्शनास जातात. त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा इतका अभाव आहे की, ज्याला नुसतें लिहावयास येत त्याला विद्वान् समजतात व मूळ कुराण वाचावयास येत असलें तर तो महापंडितच बनतो. तथापि गायनाची व कवितेची त्यांनां मुळचीच गोडी आहे. त्यांचा धंदा गुरेढोरे पाळण्याचा असून कांढें कमावणें, लोकर कातणें व रंग देणें हीं कामें सुद्धा ते करतात. रशियाच्या अंमलाखाली गेल्यापासून त्यांच्या वेकायदा वर्तनाला आळा बसला आहे.

किर्चीफ, गुस्टाव राबर्ट (१८२४-१८७५)—

या जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्त्याचा जन्म प्रशियांतील कोनिगस्वर्ग गांवी झाला व तेथील विश्वविद्यालयांतील शिक्षण घेऊन त्यानें सन १८४७ साली पीएच्. डी. ची पदवी मिळविली. सन १८५० साली तो ब्रेस्ला येथें पदार्थविज्ञानशास्त्राचा प्रोफेसर झाला. पुढे त्यानें हायड्रलबर्ग आणि वॉलिन येथें प्रोफेसराचें काम केलें. तो वॉलिन येथें प्रोफेसराच्या जागेवर असतांनाच १८७० त वारला. किर्चीफ यानें जे शोध लावले ते विशेषतः प्रयोगांवरून लावलेले नसून गणिताच्याच आधारावर लावले. त्यानें गणितात्मक पदार्थविज्ञानशास्त्रांत पुष्कळच भर घातली आहे. निरनिराळ्या आकाराच्या वाहकांतून कोणकोणत्या प्रमाणांत विद्युत् जाते याविषयी त्यानें अनेक नियम बसविले आहेत. ओहमच्या नियमाविषयी त्यानें बरीच नवीन माहिती उपलब्ध केली. सामुद्रिक तारायंत्र आणि चुंबकत्व यांच्या विषयांहि पुष्कळ नवीन माहिती त्यानें उपलब्ध केली. लोहांतून उष्णतावहन, स्फटिकांतून होणारें वक्रीभवन आणि परावर्तन, द्रावणासंबंधानें गत्युष्णतात्मक ज्ञान इत्यादि विषयांवर त्यानें नवीन माहिती उपलब्ध केली. विसर्जनासंबंधानें त्यानें जें काम केलें आहे त्यायोगानें त्याचें नांव ज.स्त प्रसिद्धीस आलें आहे. विसर्जनाकरितां गणित करीत असतांना त्यानें प्रकाशपृथक्करणशास्त्रातील एक फार महत्त्वाचा शोध लावला. सूर्य व इतर तारे यांच्या प्रकाशाच्या पृथक्करणाच्या योगानें त्या स्वस्थ ज्योतींत पृथ्वीवरील कोणकोणती द्रव्ये असतात यासंबंधाचें ज्ञान उपलब्ध करून देणारें साधन त्यानें तयार केलें. या दिशेनें दुसऱ्यांनीं त्याच्या पूर्वी कांहीं कार्ये केलें होती. परंतु त्या झालेल्या कार्यासंबंधानें त्यालाज्ञान नसल्याकारणानें

त्यानें हें सर्व ज्ञान स्वसामर्थ्यावर उपलब्ध केलें व या योगानें त्याची बुद्धिमत्ता उत्तम प्रकारें दिसून आली.

किर्मीर—हा एक राक्षस असून तो बकासुराचा भाऊ होता. हा वैत्रकीय नांवाच्या (वेताच्या) वनांत रहात असे. पांडव हस्तिनापुराहून निघून काम्यकवनांत आले असतां आपल्या भ्रात्यास भीमसेनानें मारलें म्हणून त्याचा सूड उगविण्याकरितां हा त्या वनांत आला; व त्यानें पांडवांचा मार्ग चोहोंकडून रोखून धरला. त्यावेळीं भीमसेनाशीं याचें घोर युद्ध होऊन त्यात हा भीमाच्या हातून मरण पावला [महाभा. वन. अं. ११].

किलोस्कर, बळवंत पांडुरंग. उर्फ अण्णासाहेब—यांचा जन्म सन १८४३ त मार्चच्या ३१ तारखेस धारवाड जिल्ह्यांतील गुर्लासूर येथें झाला. लहापणींच हे हनुमानजयंतीसारख्या उत्सवाच्या वेळीं खेळगडी जमवून नाटकें करीत. आण्णाचें बारा वर्षांपर्यंतचें शिक्षण मराठी व कानडी भाषेंतून घरीच करून घेण्यांत आलें होतें. त्यानंतर इंग्रजी दोन इयत्ता कोल्हापुरास पूर्ण झाल्या. चौदाव्या वर्षी त्यांचा विवाह झाला व पुढील अभ्यास त्यांनीं धारवाडास केला व तेथें मुलकी परीक्षा दिली.

कविता करण्याचा नाद त्यांना लहानपणापासून जडला. अण्णाचे वडील उत्तम संस्कृतज्ञ असल्यानें अण्णांनीं त्याजवळ संस्कृत रघुवंश व शाकुंतल वाचलें होतें. हरिदासांस कथेला उपयोगी अशीं पदे ते करून देत.

इ. स. १८६३ मध्ये त्यांच्या आजोबांनीं त्यांना पुण्यास विद्याभ्यासास पाठविलें. पुण्यास अण्णा विश्रामबागेतील शाळेत जात असत. पण या वेळीं त्यांना स्वच्छंदानें राहण्याची संवय होऊन ते नाटक पाहूं लागले व नाटकमंडळ्यांना पदे करून देऊं लागले; अशा पदांपैकी “ समुद्रमंथन ” “ विक्रमचरित्र ” हीं पदे आहेत. अभ्यास सोडून व घरच्या मंडळींना थापा देऊन त्यांनीं पुण्यास आपली एक नाटक-कंपनी उभारण्याचा उद्योग चालविला व त्याप्रीत्यर्थ जवळचे दागिने विकून व कर्ज काढून कांहीं पैसा उभा केला. त्यांच्या मंडळींत कांहीं मोठीं घरंदाज चांगलीं मुलें होती. तेव्हां पहिला प्रयोग पुण्यास न करतां नगरास करण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें तेथें “ विक्रमचरित्र ” “ वाजीराव याचा फार्स ” वगैरे खेळ केले. त्यांच्या कंपनीचें नांव “ भरतशास्त्रोत्तेजक ” असें होतें. पुढें सारी मंडळी फुटली व अण्णानांही घरच्या माणसांचा दपटशा आला, तेव्हां ते गुर्लासुरास परत गेले. ही गोष्ट १८६६ सालीं म्हणजे त्यांच्या २३ व्या वर्षी घडली.

घरी बसल्या बसल्या त्यांनीं “ शिवाजी ” वर १८७० आर्या रचून त्या “ दक्षिणाप्राज्ञ कमीटी ” कडे परीक्षणार्थ पाठवून दिल्या. कमीटीचा त्यावर उत्तम अभिप्राय मात्र मिळाला; वक्षिप्त लाभलें नाहीं.

यापुढें अण्णा धारवाडास वकीलीच्या अभ्यासाकरितां राहिले; पण तीहि परीक्षा हुकली. तेव्हां वेळगांवास एका इंग्रजी शाळेत शिक्षकाची जागा त्यांनीं पत्करली. पण त्यांच्या नाटकी व्यवसायासुद्धें तें काम त्यांच्या हातून योग्य प्रकारें पार पडेना. तथापि आठ वर्षे त्यांनीं वेळगांवास काढली. त्या अवधीत त्यांनीं नाट्याभ्यासांत वरीच प्रगति केली. १८७३ सालीं त्यांनीं “ श्री शांकरदिग्विजय ” नांवाचें शंकराचार्यावर एक गद्य नाटक लिहिलें.

शाळेच्या नोकरीला कंटाळून, त्यांनीं पोलीसखात्यांत जमादारीचा नोकरी धरली, पण लवकरच तीहि सोडून रेव्हेन्यू कमिशनरच्या ऑफिसांत ते गेले. या ऑफिसांत असतां १८८० मध्ये ते फिरतीवगेवर पुण्यास आले व तेथें त्यांना पारशी कंपनीचें उर्दू नाटक पहाण्यास मिळालें. त्यांतील ऑपेरापद्धतीचें नृत्य, गायन, अभिनय, देखावे वगैरे पाहून आपल्या भाषेंत असेंच एक नाटक वटवाचें असें त्यांच्या मनानें घेतलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं शाकुंतलाचें मराठी भाषांतर करण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास पुढें प्रसिद्धीस आलेली मोरोवा वाघोलीकर, वाळकोवा नाटके, नाना शेवडे यांसारखी मंडळी त्यांनीं आपल्यांत ओढली व शाकुंतल नाटकाची चार अंकी रंगीत तालिम १३ आक्टोवर १८८० या सुद्धावर केली. लवकरच हा प्रयोग नाटक-गृहांत झाला व उत्पन्नहि चांगलें आलें. सुरुवातीला यश आलेलें पाहून आण्णांनीं सर्व शाकुंतलाचें पूर्ण भाषांतर करून संपूर्ण नाटकाची तालिम करून दाखविली.

ऑफीसच्या दौऱ्यावर ज्या वेळीं ते पुण्यास येत त्या वेळीं तेथें या नाटकाचे जाहीर प्रयोग होत. पुढें त्यांनीं केवळ नाटकाकरितांच म्हणून सहा महिन्यांची रजा घेतली, व “ संगीत सौभद्र ” हें नाटक बसविलें. अण्णांची कंपनी इंदूर, देवास वगैरे ठिकाणीं फिरली. होळकर सरकारनें तिला चांगला आश्रय दिला. त्यांनीं पुन्हां लेखणी हातांत धरून “ रामराज्यवियोग ” हें नाटक रंगविण्यास सुरुवात केली (१८८४). पण दुर्दैवानें हें सर्वाधिकृत नाटक त्यांना पुरें करतां आलें नाहीं.

रेव्हेन्यू कमिशनरच्या ऑफीसांतून आपली बदली करून घेऊन ते इंदूर सरकारचे कायम नोकर बनले; पण तेथें फार दिवस नोकरी करण्याचें त्यांच्या कपाळीं नव्हतें. आपल्या कंपनीला सुस्थिति आणून देण्याच्या कामांत त्यांना वरेच श्रम पडून ते आजारी झाले. तेव्हां विश्रांतीकरितां मंडळींना रजा देऊन व आपणहि रजा घेऊन ते गुर्लासुराला परत गेले. तेथें त्यांची प्रकृति अधिकच क्षीण होत जाऊन ता. २ नोव्हेंबर १८८५ रोजी त्यांचा अंत झाला.

अण्णांचा स्वभाव दिलदार व मनमिळाऊ असे. ते फारच थट्टेखोर असत असें म्हणतात. त्यांना पाठीमागे बायको-शिवाय कोणी नव्हतें. ती नुकतीच (१९२१) मृत्यु पावली. [मासिक मनोरंजन सप्टेंबर १९२२; मराठी रंगभूमि].

या चरित्रनायकाची महती कोणती असा प्रश्न विचारणारा महाराष्ट्रीय आज आढळणार नाही. अण्णांची महाराष्ट्र नाट्य-सृष्टीतील कृति पुढे आहेच. महाराष्ट्रनाट्याला मोहक व उच्च स्वरूप देणाऱ्यांत अण्णांचा दर्जा निःसंशय फार वरचा लागेल. वत्सलाहरण, सुरतसुधन्वा, वगैरेंसारखी लळितस्वरूपी नाटके १८८० च्या पूर्वी होत; त्यांत मधुर गायन, अभिनय, शृंगार यांचा पूर्ण अभाव असून रंगभूमीवर दोनतीन तास धांगडीधगा घालण्यापलीकडे व असंस्कृत मनाची निकृष्ट प्रकारची करमणूक करण्यापेक्षा त्यांचा जास्त उपयोग नसे. कला या छत्रांत पाहता ती गचाळ म्हणून टाकावी लाग-तील यांत शंका नाही. तेव्हा महाराष्ट्रनाटयसुंदरीला गांव-ढळपणा सोडावयाला लावून अण्णांनी तिला उत्तम प्रकारे नटविली. त्यांचे पहिले शाकुंतल नाटक भाषांतरित असले तरी भाषा, पदे व अभिनय यांनी त्या वेळच्या प्रेक्षकवर्गास इतके मोहित केले की, नाटकगृहांकडे झुडीच्याझुडी वळू लागल्या. “सौभद्र” नाटक स्वतंत्र असून त्या दृष्टीने पहाता त्याचा दर्जा फार वर लागेल. त्यांतील पद्ये इतकी लोकप्रिय झाली की, ज्याच्या त्याच्या तोंडां, किंवा कथेतूनही ती ऐकू येऊ लागली. भाऊराव, मोरोबा, नाटेकर यांच्यासारखी एकावर एक चढ पात्रे रंगभूमीवर आली. शिवाय ‘नच सुंदरि कस कोपा’ यासारखी कानडी चालीवर रचलेली पदे तर प्रेक्षकांची अंतःकरणे थराळून सोडीत. अण्णांचे तिसरे नाटक “संगीत रामराज्यवियोग अंक ३” हे होय. हेहि सौभद्राप्रमाणेच स्वतंत्र पौराणिक नाटक असून त्यांतील अभिनय करावयास फार कठिण आहे. मंथरेचा नट कै. भाऊरावासारखा असल्यावाचून नाटकाला रंग चढणार नाही असे भाऊरावाचे उर्फ भावड्याचे काम पाहिलेल्या नाट्यप्रेमार्थी मत आहे. हे नाटक अपूर्ण आहे. अण्णा आपल्या मंडळीत नटाचे कामही करीत. शाकुंतलमधील त्यांचे शार्ङ्ग-रवाचे काम इतके प्रेक्षणीय असे की, डॉ. किलहॉर्न साहेब सुद्धा एक वेळी ते पाहून खुप झाले होते. एकदां शकु-ंतलेस (भावड्यास) “ भीता बेपते ” करण्यासाठी शार्ङ्गरवाने (अण्णांनी) रंगभूमीवरच काठी मारली होती. बहुधा अण्णा मुख्य पात्रांची कामे स्वतःकडे घेत नसत. अण्णांनी नाटककंपनीची रहाणी भिकार न ठेवतां एखाद्या संस्थानाप्रमाणे तिचा खर्च चालविला. तीच पद्धत हल्ली मोठमोठ्या कंपन्यांतून दृष्टीस पडते. याप्रमाणे अण्णा किलॉस्कर म्हणजे आधुनिक महाराष्ट्रीय नाट्याचे जनक म्हणता येतील. अण्णा किलॉस्करांचे एक सुंदर चरित्र रा. मुजुमदारांनी लिहिले आहे. अण्णांची किलॉस्कर कंपनी १९१३ सालापर्यंत विशेषतः रा. राजहंस (बालगंधर्व) यांच्या अस्तित्वामुळे महाराष्ट्रांत पहिल्या दर्जाची नाटककंपनी म्हणून चालली होती. रा. मुजुमदार यांकडे त्याचे वरचे श्रेय येते. पण पुढे कंपनी फुटून तिच्या अनेक शाखा झाल्या. तरी रा. मुजुमदारांनी अद्यापि मूळ किलॉस्कर कंपनी चालविली

आहे. पुणे येथील किलॉस्कर थिएटर हे अण्णांचे स्मारकच आहे.

किलकिल यवन.—यांना दुसरे नांव कैकिल यवन असेहि आहे. मध्यकालीन युगांत हिंदुस्थानांत यवनांचे एक राज्य होत. भाऊ दाजीच्या मते अजिंक्याच्या लेण्याच्या आसपास हे राज्य असावे. ओरिसांतून या यवन राजांना ५ व्या शतकांत केसरी घराण्याने हाकून दिल्यावर ते आंध्रदेशांत आले व ६ व्या शतकांत त्यांनी वाकाटकांचे राज्य घेऊन तेथे (मध्यप्रांतांत) आपले राज्य स्थापन केले (५७५). तिळडे आंध्रदेशांत तर हे यवन लोक इ. स. ९६३ पर्यंत म्हणजे चारशे वर्षे राज्य करीत होते. त्यावेळी त्यांच्या राज्यांत बौद्धधर्म प्रबल होता. हे यवन म्हणजे आयोनियन ग्रीक होत. हे कोंकणांत ९८० च्या सुमा-रास आले असावेत. हे इ. स. पू. नवव्या शतकांत प्रथमतः तिबू नदाकडून हिंदुस्थानांत घुसले. ओरिसांतील या राजांनी जैनधर्माचा स्वीकार केला होता. एकंदरीत मध्यप्रांत व आंध्र-देश यांवर राज्य करणाऱ्या यवन घराण्यांचा उत्कर्ष इ. स. ५७६ ते ९०० पर्यंत चालू असून त्यांच्या सत्तेचा कळस ७८२ च्या वेळी झाला होता. तुळुव व खलिमपूर येथील लेखांत यांचा उल्लेख आहे. हे यवन राज्य कनोजच्या साम्रा-ज्याचे मांडलिक होते. भागवतांत : (स्कं. १२ अ. १), व विष्णुपुराणांत (भाग ४. अ. २४) या कैकिल यवनांचा उल्लेख स्पष्ट आहे. परंतु त्यांतील वंशावळ व अजिंक्याच्या लेण्यांतील शिलालेखांत आलेली या यवनांची वंशावळ यांत वराच फरक आहे. मध्यप्रांतांतील हे यवन राजे आठ असून ते धर्मीने बौद्ध होते. त्यांनी धर्म बदलला व कांही शतकांनी भाषाहि बदलली. [रा. ए. सो. ज. सु. पु. कनिंगहॅम; हंटर; स्मिथ; ओरिसा; अ. कोश; म. भारत.].

किल सैफुल—बलुचिस्तानमधील झोब जिल्ह्याच्या अप्पर झहोव पोटाजिल्ह्याची एक तहशील ही तहशील झहोव नदीच्या खोऱ्याच्या मध्यभागी वसलेली आहे. या तहशीलीत काकर खोरासान पर्वताच्या तोव काकर रांगेचा कांही भाग पसरलेला आहे. या तहशीलीचे क्षेत्रफळ २३९८ चौरस मैल व लोकसंख्या १९११ साली १७८२० होती. १९०३-४ च्या दरम्यान या तहशीलीतील जमीनीचा महसूल ४४००० होता. या तहशीलीचे मुख्य ठिकाणाचे किल सैफुल हे गांव असून या तहशीलीत ६१० खेडी आहेत. यांतील बरेच लोक सझर खेल काकर या जातीचे असून त्यांचा धंदा शेतकीचा व मेंढपाळांचा आहे. झहोवमधील जोगीझाई नांवाचे प्राचीन राजघराणे या तह-शीलीत आहे. या तहशीलीत कोळशाच्या खाणी असाव्या असा भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांचा तर्क आहे. कोळशाच्या कातड्याचा व्यापार येथे चालतो.

किल सोम सिंघ—पंजाबमधील सियालकोट जिल्ह्याच्या पथूर तहशीलीतील एक शहर. हे शहर डेव नदीच्या तीरावर

वसलेलें आहे. १८ व्या शतकांत भाग सिंध अहलवा-
लिया या शीख सरदारानें हें गांव वसविलें; व या ठिकाणीं
किल्ला बांधून त्याला सोमसिंध या आपल्या मुलाचें नांव दिलें.
या गांवाची लोकसंख्या १९०१ मध्ये ३३३८ होती. या
गांवांत काश्मीरी विणकऱ्यांची वरीच वस्ती असून ते पश्मी-
शाली विणतात. पांढऱ्या धातूचीं भांडीहि येथें चांगलीं
तयार होत असत. पण हल्लीं हा धंदा व शाली विणण्याचा
धंदा हे दोन्हीहि डबघाईस आलेले आहेत. १८६७ मध्ये
या गांवाला म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. म्युनिसिपालिटीचें
उत्पन्न १९०३-४ सालांत ४४०० रुपये होतें व खर्च ३७००
रुपये होता. येथील जिल्हाबोर्डातर्फे एक व्हर्नाक्युलर मिडल
स्कूल स्थापन झालेले आहे.

किलानें—हें आयर्लंडच्या केरी परगण्याचें बाजारचें शहर
पूर्वे पार्लमेंटरी विभागांत डब्लिनपासून नैर्ऋत्येस
सुमारे १८५ मैलांवर ग्रेट सदर्न ऍंड वेस्टर्न रेल्वे-
वर आहे. या शहराची लोकसंख्या (१९०१) ५६५६
होती. या शहराजवळील देखावा फार मनोरम असल्या-
मुळे येथें प्रवासी लोक बरेच येतात. येथें रोमन कथाथोलिक
प्रार्थनामंदिर व विशपचा महाल ही सर्वांत उत्तम
इमारत आहे. शहराजवळ केनमेरच्या अर्लचा राजवाडा
आहे. येथें शिल्पकलेची व हस्तकौशल्याची शाळा आहे.
येथें मजेदार (फेन्सी) जिनसा तयार करण्यांत
येतात. किलानें सरोवर शहरापासून सुमारे १॥ मैलावर
आहे. लॉफलीनजवळ रॉस दुर्गाचे अवशेष व ' स्वीट इनिस-
फालनचे ' अवशेष प्रेक्षणीय आहेत. यांशिवाय मॅक् गिली-
क्रुडीज रीक्स व टार्क आणि पर्पल पर्वत, हुनलोची खिड,
टोर्क आणि डेरीकुनिहीचे धबधबे वगैरे फार मनोरम
देखावे आहेत. डनलोच्या ओघाम गुहेंत शिलालेख आहेत.
जवळच्या नदींत ड्राउट व सालमन मासे सांपडतात. येथील
वनस्पती वनस्पतिशास्त्रदृष्ट्या फार प्रेक्षणीय आहेत.
ओडोनोघे या पौराणिक वीराचा या गांवाशी पुष्कळां
संबंध लावितात.

किलिमनूर—मद्रास इलाख्यांतलें त्रावणकोर संस्था-
नच्या चिरयिकिल ताळक्यांतलें एक छोटीशी जमीनदारी.
हिची लोकसंख्या १९०१ साली ३०५३ होती. ही जमीन-
दारी पूर्णपणें इनाम आहे. या जमीनदारांचे मालक कोईल
टंपुरान घराण्यांतलें आहेत. या घराण्याचा त्रावणकोरच्या
राणीच्या घराण्याशी संबंध आहे. कोईल टंपुरान नांवाच्या
एका पुरुषानें त्रावणकोरच्या राणीचा व बालराजाचा शत्रू-
पासून बचाव केल्यामुळे, इ. स. १७२८ मध्ये त्याला हें छोटेसं
राज्य बक्षीस म्हणून देण्यांत आलें.

किलिमांजारो—पूर्व आफ्रिकेंत हा एक मोठा पर्वत
आहे. ह्याचा मध्यभाग द. अ. ३ ° ५' व पू. रे. ३७ ° २३'
यावर आहे. ह्या खंडांत ह्याचें शिखर सर्वांत उंच आहे.
३००० फुटांच्या डोंगरपठारापासूनवर याची उंचा

१९३२१ फूट पर्यंत गेली आहे. ह्याच्या उत्तरेस २००
मैलांवर केनिया पर्वत व पश्चिमेस २५ मैलांवर मेरु पर्वत
आहे. ह्या पर्वताची ओळ पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गेली असून
पश्चिमेस किबो व पूर्वेस मावेंझी अशीं दोन शिखरें आहेत. किबो
उंच आहे. किबो हें थोड्याच दिवसांपूर्वी ज्वालामुखी होतें पण
आतां त्याचें मुख बंद झालें आहे. त्याचप्रमाणें मावेंझीचें मुखहि
बंद आहे. किबो शिखर सुमारे २०० फूट उंचीच्या
वर्फाच्या थरानें आच्छादिलें असतें. अशीच आणखी
तीन शिखरें वर्फाच्छादित असून ह्यांतील मध्यभागाच्या सर्वांत
उंच शिखराला कायसर विल्हेल्म स्पिट्झ हें नांव दिलें
आहे. ह्यावर तीन वर्फांच्या नद्या असून त्यापैकी
एक ज्वालामुखीच्या तोंडास मिळाली आहे.
ह्या पर्वताच्या उतारावर ४०० झाडें पासून ६००
फुटांपर्यंतच्या उतारावरील झाडी दाट असून येथें
शेतांहि करितात. येथील झाडें व प्राणी वाकीच्या
आफ्रिकेंतील पर्वतावरच्या, झाडांच्या व प्राण्यांच्या जाती-
चेच आहेत. रोंवेंझी नामक शिखराला पूर्वी रौप्यपर्वत
म्हणत असें वाटतें. जोहानेस, रेमान, वॅरन, डेकन आदि-
रून वऱ्याच प्रवाशांना हा पर्वत संशोधिळा आहे. डॉक्टर
हान्समेअर यानें ह्या पर्वतावर चार वेळा प्रवास करून वरीच
माहिती मिळविली आहे. इ. स. १८८८ पासून गेल्या महा-
युद्धापर्यंत हा पर्वत जर्मनीच्या ताब्यांत होता. पण १९१८
सालापासून संबंध जर्मन पूर्वआफ्रिकेवरवर हाहि ब्रिटिश
आधिपत्याखाली आला आहे. [जॉन्स्टन—दि क्रिलमांजारो
एक्सपिडिशन. काफ्टरव्हल्स इन् ईस्ट आफ्रिका.]

किल्लेकोट च तटबंदी—देशाच्या किंवा प्रांताच्या
रक्षणार्थ किल्ला अगर गड वगैरे बांधण्याची चाल बरीच जुनी
आहे. वेदांमध्यांहि किल्ले या अर्थी पुर शब्द योजिला आहे;
(ज्ञानकोश विभाग ३ पृ. ३४७ पहा). त्यावरून वेदकालीं
किल्ले असावेत असें दिसतें. रामायणांत तर लंकेचें वर्णन
देतांना तिच्या तटबंदीचें, बुरुजांचें, वेशींचें वगैरे किल्ल्याच्या.
स्वरूपाचें वर्णन दिलेलें आहे; त्यामुळे रामायणकालीं
किल्ल्याची कल्पना चांगलीच अस्तित्वांत होती असें ठरतें.
रामायणांतील सुबेळा, निंकुभिला, किर्किधा हीं ठिकाणें
तटबंदीचीं होती. महाभारतांतील कूटयुद्धाच्या वर्णनांत;
किल्ल्यांचा उपयोग सांगितला आहे, तो असा:—“राजानें
प्रथम आपल्या मुख्य दुर्गाचा आश्रय करावा; श्रीमंत
लोक जेथें किल्ले असतील तेथें आणून ठेवावे व तेथें फौज-
तील पाहारे ठेवावे; किल्याभोंवतालचें सर्व जंगल तोडून
टाकावें; किल्ल्यावर टेहळणीच्या उंच जागा कराव्या व
मारा करण्यासाठीं संरक्षित जागा व छिद्रें करावी; किल्यां-
तून बाहेर पडण्याचे गुप्त रस्ते असावेत; दरवाज्यावर
थेंत्रें व शतघ्नी रोंखून ठेवाव्यात; नवीन विहिरी पाडाव्यात;
रात्रीच फक्त अन्न शिजवावें” (शांतीपर्व अ. ६९).
श्रीकृष्णाच्या द्वारकेला तटबंदी फार उत्कृष्ट होती; नरासंधाच्या

राजधानीसहि तशीच होती. त्याच्या राजधानीत कृष्ण, भीम व अर्जुन या तिघांनी प्रवेश केला तो तटावरून चढून केला व तटावरील हुंदुभी फेडल्या असे त्या वेळचे वर्णन आहे. द्वारकेवर शाल्वाने हल्ला केला त्यावेळच्या वर्णनांत तट, वुरुज, मोर्चे वगैरेचा उल्लेख येतो. चाणक्याच्या अर्थशास्त्रात किल्ल्यांचे महत्त्व वर्णिलेले आहे. राज्याच्या सरहद्दीवर प्रत्येक दिशेस मजबूत किल्ले असावेत असे त्याचे म्हणणे आहे. त्याने हि औदक (जंजिरा), पार्वत (गड), धानवन (भुईकोट) व वनदुर्ग असे प्रकार सांगितले आहेत. किल्ल्यांचे आकार गोल, लंबचौरस व चौरस असून भोंवती खंदक, नदी किंवा कालवे असावेत; खंदक एकापुढे एक असे तीन ठेवून त्यांतील अंतर ३ फूट व खंदकाची रुंदी १०, १२, १४ फूट असावी व खोली रुंदीच्या निम्मी असावी; खंदकांत सुसरी, मगर व कमळाचे वेल असावेत (यांची गुंतागुंत फार असते, त्यामुळे या वेळांत माणूस अडकल्यास लवकर वाहेर पडत नाही). तट व पहिला खंदक यांत २४ फूट अंतर ठेवून, तटाची उंची ७२ फूट व रुंदी ३६ फूट ठेवावी आणि पायथ्याशी निवडुंग व कांटेरी झुडपांची लागवड करावी व पुढे खडे, उंचवटे ठेवावेत. तटावर १२ हातांगणीक जंग्या ठेवाव्यात. वुरुज चौकोनी असावेत (ख्रिस्तपूर्व व ख्रिती शकांतील पहिल्या काळच्या रोमन व ग्रीशियन किल्ल्यांचेहि वुरुज चौकोनी होते असे त्यांच्या चित्रांवरून दिसते). किल्ल्यांत तटाइतकी उंच अशी एक शिडी तयार करून ठेवावी. दोन वुरुजांत अंतर १८० फूट असावे. तटावरील मार्ग झांकलेला असावा. या मार्गावर इंद्रकोष म्हणून झांकलेल्या उंच बैठका असाव्यात (यावरून बहुधा तोफांचा अगर वाणांचा मारा शत्रूवर करीत असावेत). तटांत एक गुप्त जिना व एक वाहेर पडण्याचे गुप्त द्वार व एक विहीर असावी (याचे प्रत्यक्ष उदाहरण पुण्याच्या शनिवारवाड्याच्या दक्षिणेच्या पहिल्या वुरुजांत दृष्टीस पडते). किल्ल्याच्या महाद्वाराला हत्तीने ते फोडू नये म्हणून २४ अंगुठांचे अणकुचीदार लोखंडी इंद्रकील (खिळे) असावेत. त्याला चार अडसर असावेत, दाराची रुंदी ५ हात असावी. दारावर एक मनोरा (नगरखाना?) सुसरीच्या आकाराचा असावा. किल्ल्यास एकंदर बारा वेशी असाव्यात. तटाच्यावर कुमारीदेवीचे एक देऊळ असावे व पाण्याचे लहान लहान पाट व एक कमळांने भरलेले कुंड असावे. या पाटांत (लपवून ठेवण्यासाठी?) शस्त्रे ठेवावी; ती म्हणजे कुदळी, कुन्हाडी, दगड, मुद्गर, सोटे, चक्र, यंत्रे, शतघ्नी (तोफा), भाले वगैरे. किल्ल्यांत इमारती बांधतांना प्रथम पूर्वपश्चिम व दक्षिणोत्तर असे तीन तीन राजमार्ग चौवीस फूट रुंदीचे तयार करावेत. फौजेसाठी जे रस्ते असतात त्यांची रुंदी ४८ फूट ठेवावी. किल्ल्यांत मजबूत जागी चारी बाजूस इतरांची घरे ठेवून उत्तरदिशेस उत्तराभिमुखी अगर पूर्वाभिमुखी

किल्ल्यांतील सर्व जमीनीची $\frac{1}{4}$ जमीन व्यापणारा असा राजवाडा बांधावा. पुरोहित, यज्ञशाळा, पा याचा खजिना, प्रधानांची घरे, मुदवकखाना, गजशाला, कोटी ही राजवाड्याच्या डावी वडे असावी. व्यापारी, वारागीर, योद्धे, खजिना, खजिनदारकचेरी, इतर अठरा कारखाने, दारुगोळ्याचे कोठार, सेनापतीचे घर वगैरे राजवाड्या या उजवीकडे असावी. यांच्या शिवाय उद्गखाना, रथशाळा, अश्वशाळा, शस्त्रशाळा, दवाखाने, दुकाने, गोशाळा, राज्याची कुलदेवता (तिचे देऊळ) वगैरे इमारती किल्ल्यांत असाव्यात. देशाची नावे ब्रह्मा, इंद्र, यम, सेनापति अशी असावी. प्रत्येक दहा घरांस एक विहीर खोदावी. सरकारी लष्करी अधिकारी, निरनिराळ्या खात्यांवरचे अनेक (एकाच खात्यांत अनेक) असावेत. तसे असले म्हणजे एकमेकांचा एकमेकांवर दाब असतो व ते सहसा फितूर होत नाहीत. किल्ले घेतांना सुरंगांचा उपयोग करावा खंदक मरून काढून हल्ले करावे ज्यांची घराटी किल्ल्यांत असतील अशा पक्षांना पकडून त्यांच्या शेंपट्यांस स्फोटक द्रव्ये बांधून त्यांना आत सोडावे. तसेच किल्ल्यांत नौकर म्हणून आपले लोक ठेवावेत अगर फितूर करून त्यांच्याकडून सुंगूस, वानरे मांजरे, कुत्री यांच्या शेंपट्यांना स्फोटक द्रव्ये बांधवून आंतील गवती छपरांच्या घरावर सोडावी. (येथे स्फोटक द्रव्यांच्या गोळ्यांत कोणती द्रव्ये कशी घालून गोळे तयार करावेत ते चाणक्याने दिले आहे) व अग्नीचे वाणहि सोडावेत. यापुढे हल्ले कसे व केव्हा करावेत, फितूर कसा करावा व किल्ला काबीज केल्यावर काय करावे यासंबंधानेहि चाणक्याने वरेंच विवेचन केले आहे.

मध्ययुगांत कालंजर, कनोज, मान्यखेत दिल्ली मयुरखण्ड, कपिश, त्रैकूटक, उज्जनी, राजगृह वगैरे किल्ले अगर तटवर्दीच्या राजधान्यांची नावे आढळतात. राजपुतान्यांतील प्रसिद्ध चित्तोडगड याच्या नंतरच्या काळांत बांधला गेला. मुसुलमानी अंमलाच्या प्रारंभी उत्तर हिंदुस्थानांत प्रख्यात किल्ले थोडे होते. मुसुलमानी अंमल झाल्यानंतर व त्यांचे आणि राजपुतांचे व इतर हिंदूंचे युद्ध जुंपल्यानंतर राजपुताना, पंजाब, काश्मीर, बंगाल, बहार व ओरिसा इकडे किल्ले जास्ती बांधले गेले. उत्तरहिंदुस्थानांत डोंगर थोडे असल्याने डोंगरी किल्ले फार थोडे असून भुईकोट किल्लेच फार आहेत. दक्षिणेंत तसे नाहीत. इकडे सद्माद्री, सातपुडा, चांदवड वगैरे डोंगर असल्याने बहुतेक किल्ले डोंगरीच होते आणि त्याचमुळे मुसुलमानांना जितक्या लवकर सपाट उत्तरहिंदुस्थान जिंकता आला, तितका डोंगराळ दक्षिणहिंदुस्थान जिंकता आला नाही व जरी जिंकिला तरी सतत तो त्यांच्या ताब्यांत राहिला नाही. दक्षिणेंतील-त्यांतल्या त्यांत महाराष्ट्रातील-किल्ले फार बळकट असत. भोजराजांनी, शिलाहारानी व चळुक्यांनी हे किल्ले बांधिले होते. सिंहगड, पन्हाळा, विशाळगड, सातारा,

माहुली, तोरणा वगैरे प्राचीन किल्ले असून शिवाजीमहाराजांनी व इतर मराठी राजसत्ताध्यांनी अनेक नवीन किल्ले बांधिले.

डोंगरी व भुईकोट या किल्ल्यांच्या दोन प्रकारांप्रमाणेच जंजिरा-पाणकिल्ला-हाहि एक तिसरा प्रकार होता. शिवछत्रपतीने सिंधुदुर्ग हा प्रख्यात पाणकिल्ला बांधिला होता. त्यास मराठे 'शिवलंका' असे मोठ्या अभिमानाने म्हणत. मराठ्यांनी अर्नाळा, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, अलिबाग व हव-शाने जंजिरा हे किल्ले बांधल्याचे प्रसिद्ध आहे. हे जलदुर्ग फार थोडे होते. मराठी राज्यांतील या जलदुर्गांचे व आरमाराचे आधिपत्य प्रथम आंग्रे व नंतर धुळप या सरदारांकडे होतें.

राज्यव्यवहारकोशांत दुर्ग, गड व जंजिरा असे तीन प्रकार सांगितले आहेत. किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी तट बांधीत. तटास मधून मधून मजबुतीसाठी व युद्धोपयोगी सामान ठेवण्यासाठी बुरुज बांधीत. या बुरुजांना व तटाला मोंकें (यांना जंगी म्हणत) ठेवून त्यांतून शत्रूंवर वंदुकांच्या गोळ्या सोडीत असत. बुरुजांवर तोफा असत. कांहीं किल्ल्यांना दोन दोन तट असून किल्ल्याच्या आंत बाले-किल्ला असे. किल्ल्यांच्या निरनिराळ्या भागांना फांजी, रेवण, पडकोट, चर्या, जीम, अर्गळा, मेट, सफैली वगैरे नावे असत. तटाच्या पुढे (भुईकोट किल्ला असल्यास) खंदक असे, खंदकावर एक लांकडी पूल असे; त्यास साकू म्हणत. किल्ल्यांत धान्य सांठविण्याची कोठारें, पाण्याची टांकी, विहिरी, पागा, रहाण्याच्या कोठऱ्या, राजवाडा, दारुगोळा ठेवण्याचा बारदखाना वगैरे जागा असत.

भुईकोट किल्ले गंगा व सिंधुनदीच्या कांठी वरेच आहेत. दिझी, आग्रा, प्रयाग, भरतपूर वगैरे किल्ले विस्ताराने फार मोठे व मजबूत आहेत, पण ते सारे भुईकोट आहेत. यांच्या भोंवती खंदक अगर नद्यांचे पात्र आहे. आग्र्याच्या किल्ल्यांत राजवाडे दिवाणई-खास व आम आणि माशिदी वगैरे आहेत. बिजापूरच्या आर्क किल्ल्यांतहि अद्यापि मोठमोठे पडके राजवाडे पहावयास सांपडतात. हाहि भुईकोटच आहे. किल्ल्याचे महाद्वार ओलांडल्यावर, दुसरी वेस जी असे ती उजवी अगर डावीकडे ठेवीत; महाद्वाराच्या समोर केव्हांहि ठेवात नसत. किल्ला एकाएकी हस्तगत होऊ नये म्हणून ही खबरदारी असे. रस्तोहि नागमोडी व त्यावर तोफा रोखलेल्या असे असत. खंदकाच्या पुढे कांटेरी निवडुंग अगर वांबूंची वनेंहि लावीत असत. त्यामुळे शत्रूंच्या तोफेचा मारा निकामी होई.

किल्ल्याच्या खालील १०१५ कोसांचा भोंवतालचा मुख्य त्या किल्ल्याच्या दिमतीस असे. त्या प्रांताचा वसूल किल्लेदाराने गोळा करून आपल्या (किल्ल्याच्या फौजेच्या व इतर) खर्चाइतका ठेऊन घेऊन बाकीचा

मुख्य सरकारकडे पाठविण्याची चाल असे. किल्ल्यावर मुख्य किल्लेदार हा असून त्याचे हाताखाली जामदार, कारखान-नीस, हवालदार, मुजुमदार, सवनीस वगैरे लष्करी व मुलकी अधिकारी असत. किल्ल्याच्या महत्वाप्रमाणे कमजास्ती फौज असे. किल्ल्यामुळे शत्रूंपासून वचाव व शत्रूला अडथळा या दोन्ही गोष्टी करिता येतात. तोफा निघण्यापूर्वी (वाणाच्या युद्धकालांत) डोंगरी किल्ल्यांचे महत्त्व फार असे, कारण वाणांचा मारा इतक्या उंचीवर जात नसे. परंतु हल्ली लांब पल्ल्याच्या प्रचंड तोफा व अगदी अलीकडे निघालेली विमाने यांच्यापुढे या भुईकोट व डोंगरी किल्ल्यांचे महत्त्व फारसे राहिले नाही. हे परवाच्या यूरोपीय महायुद्धांत सिद्ध झालेच आहे. तोपर्यंत जगांतील अजिंक्य समजले आणारे नामूर, अँटवर्प, मेल्स, वगैरे किल्ले जर्मन लोकांनी हाविद्द्वारे तोफांच्या व विमानांच्या साहाय्याने अगदी अल्पावधीत काबीज केले. सारांश. यापुढील काळांत किल्ल्यांचे महत्त्व कमी होत जाईल असे दिसते.

किल्ला बांधितांना पुढील गोष्टी लक्षांत ठेवाव्या लागतात; लढायांत उपयोगांत येणारी हत्यारे, जमीनीची पहाणी, शत्रूची व आपली ताकत, पाण्याची व दाण्याची सोय, चोर मार्ग वगैरे लक्षांत न घेतल्यास फार दिवसांच्या वेळ्याने आंतील लोकांचे नुकसान होतें. किल्ले बांधण्यापूर्वी नुसता तटहि गांवाभोंवती घालीत. आशा प्रकारे निनेव्ही आणि बाविलोन येथील तटवंदी होती. मात्र ती फक्त संरक्षणाच्या (वचावाच्या) स्वरूपाची होती. शत्रूस तोंड द्यावयाचे झाल्यास आंतील सैन्यास या तटावाहेर जावे लागे. चीन-मधील प्रचंड भिंतहि तटवंदींचे एक अलौलिक उदाहरणच होय. हिंदुस्थानांत व यूरोपमध्येहि मध्ययुगांत जहागीरदार व सरंजामदार हे लहान लहान गढ्या बांधून आपल्या जहागिरींचे (त्यांतील रस्ते, नदीचे उतार, पूल वगैरे) संरक्षण करीत असत. तोफा उपयोगांत आल्यानंतर १७ व्या व १८ व्या शतकांत या यूरोपियन जमींदारांच्या गढ्यांचे महत्त्व संपले. आपल्या इकडे महाराष्ट्रांत खुद्द शिवाजी महाराजांनी, हे जमींदार गढ्या बांधून शिरजोर होतात म्हणून, त्यांच्या गढ्या पाडून टाकिल्या. मध्यवर्ती सरकारास या वंडखोरांपासून त्रास होतो म्हणून त्यांनी कोण्याहि इनामदारास गढी बांधू दिली नाही. हल्ली लष्करीदृष्ट्या नाजूक व महत्वाची ठाणी जेथे असतील तेथे किल्ले बांधितात. उदाहरणार्थ राजधानी, लष्करी कोठार, दर्यावरील गोद्या, आगगाड्याची जंक्शनस्टेशन वगैरे.

किल्ल्यांच्या कल्पनेपूर्वी प्रथम कांट्याची कुंपणे गांवाभोंवती ठेवीत असत. शिकंदराने हिरक्यानियन लोकांच्या खेड्यांभोंवती असली कुंपणे असल्याचे लिहिले आहे. हल्ली अरबस्तानांत व हिंदुस्थानांत कर्नाटकांत निवडुंगाचे कुंपण असलेली खेडी अढळतात. यानंतर मातीचा तट बांधण्याची युक्ती निघाली. जर्मनींत मध्ययुगांत हे तट

मातांचे होते. आपल्याकडे जुने तट नुसत्या मातीचे बांधलेले कोठे कोठे आढळतात. यांत तोफेचा गोळा घुसला तरी (दगडी बांधकामाच्या तटापेक्षां) फारच थोडे नुकसान होते. भरतपूरच्या किल्ल्याचा प्रसिद्ध तट व कुंभेरीचा तट मातीचाच आहे असे म्हणतात. मातीच्या भितींनंतर दगड विटांचा बांधीव तट उपयोगांत आला. तट उंच (म्हणजे शत्रूस शिऱ्या लावितां येऊं नयेत इतका) व रुंद (म्हणजे आपल्याला त्यावर सामानासह सुलभतेने फिरतां येईल असा) असावा. तटानंतर घुरज प्रचारांत आले. यांचा उपयोग शत्रूवर मारा करण्यास होई. मार्गे सांगितलेल्या निनेव्हीचा तट १२० फूट उंच व ३० फूट रुंद व १५०० घुरजांचा अतून तो खि. पू. २ हजार वर्षांपूर्वी बांधलेला होता. असल्या तटांना शिऱ्या लावून किल्ले कावीज करीत. ते नच जमल्यास तटास सुरंग लावीत व तट उडवून देत. क्वचित (सिंहगडसारख्या) प्रसंगां घोरपडीचाहि उपयोग करीत; अगर सभोंवार मोठे देऊन सतत तोफांचा मारा करून तो जमीनदोस्त करीत असत. यरुशलेमवर झालेल्या खि. पू. ८ व्या व ६ व्या शतकांतील शत्रूच्या हल्ल्यांत ३०० शेर वजनाचे दगडी गोळे फेंकणारीं यंत्र, तोफा, झुलते घण यांचा उपयोग केला होता. रोमन लोकांनी ही कला ग्रीक लोकांपासून घेतली. रोमन किल्ले बहुधा उंच ठिकाणी बांधिलेले असत. याचें कारण त्याचे तट २० फूट रुंदीचे असत; त्यावेळचीं तटवंदीचीं कांहीं वर्णने आढळतात. कारकासोने येथील घुरज, गैलार्ड येथील किल्ला, मॉंटार्जो-सचा किल्ला यांचीं प्रत्यक्ष पाहून लिहिलेलीं वर्णने आहेत; त्या वरून त्यांच्या बांधणीची कल्पना येते. यानंतर १५ व्या शतकांत जेव्हां तोफांचा व दाहगोळ्याचा प्रचार सुरू झाला तेव्हां किल्ल्यांच्या प्राचीन बांधणींत फरक पडू लागला. युरोपांत प्रथम फ्रान्समध्ये या शस्त्रांचा मारा करण्यास सुरूवात झाली. स. १४२८ त इंग्रजांनी आर्लिअन्सला घातेलेल्या वेळ्यांत किल्लेदारांनी तोफांच्या माऱ्यानेच इंग्रजांचा पुरता फडशा पाडला. पुढे १४५० त सातव्या चार्लसनें तोफखान्याच्या जोरावरच नार्मंडीतील सर्व इंग्रजी किल्ले पाडाव केले.

या शास्त्रावर युरोपमध्ये डूरर, पेगन मार्टिनी, सेवास्टियन ग्यालो, स्पेकल, म्याकिआव्हेली वगैरे लोकांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पुढे १७ व्या शतकांत रेखागणिताच्या आधारावर किल्ल्यांची बांधणी करण्यास सुरुवात झाली. याचा पुरस्कर्ता मार्ची नांवाचा एक इटालियन होता. अठराव्या शतकांत कौर्मान्टेन म्हणून एका फ्रेंच माणसानें तटवंदी व खंदक यांत कांहीं सुधारणा केल्या त्या फ्रेंको-जर्मन युद्धापर्यंत (१८७०) अंमलांत होत्या. जर्मनींत फ्रान्सच्या सरहद्दीवरील मोठमोठ्या किल्ल्यांत जी एक नवीन (निरिन-राळे १०१२ किल्ले मिळून एक मोठा किल्ला बनविणें) रीत उपयोगांत आलेली गेल्या महायुद्धांत दृष्टीस पडली, ती

व्हाडवन नांवाच्या एका फ्रेंचानें मूळ शोधून काढलेली आहे (१७००). मात्र तिचा विस्तार जर्मनीने केला. असल्या प्रकारचे किल्ले म्हणजे अँटवर्प, पोसेन, पॉर्टआर्थर, मेडझ, व्हर्डून वगैरे होत. यांत मुख्य किल्ल्याभोंवतीं अनेक लहान लहान किल्ल्यांची एक रांग (माळ) असते. अँटवर्पच्या मुख्य किल्ल्याभोंवतीं असे सतरा किल्ले आहेत. मुख्य किल्ल्यापासून किती अंतरावर (त्रिज्या) हे छोटे किल्ले असावेत तें त्या त्या ठिकाणच्या जमीनीच्या स्वरूपावर अवलंबून असतें. पारीसच्या मुख्य किल्ल्यापासून हे छोटे किल्ले १८ हजार यार्डांवर आहेत. व्हर्डून येथील हें अंतर १२ पासून २॥ हजार यार्ड, मेडझ येथें २॥ ते ४॥ हजार यार्ड व स्ट्रस्सवर्ग येथें ५ ते १० हजार यार्ड अंतर आहे. या किल्ल्यांच्या संरक्षणार्थे अर्थातच सैन्य जास्त लागतें. मात्र त्याबरोबरच शत्रूला पुष्कळ दिवस थोपवूनहि धरतां येतें. पण गेल्या महायुद्धांत विमानांनी व मोठ्या हॉविट्झर तोफांनी व ६० शेंरी गोळ्यांनी या किल्ल्यांचा भ्रम फेडला. असे किल्ले हिंदुस्थानांत कांहीं आहेत. पुरंधर, जिजी, राजमाची, पन्हाळा, ग्वाल्हेर, पेशावर, चितोड, वगैरे किल्ले साधारणतः वरील जातीचेच (थोड्या प्रमाणांत) होत. असल्या किल्ल्यांमध्ये आंत लहान तोफा ठेवण्याची व मैदानी व महांकाळी (हॉविट्झर) तोफांच्या बातेच्या किल्ल्यांच्या बाहेर (छपवून) ठेवण्याची चाल सांप्रत प्रचारांत आहे. मुख्य किल्ल्याचा संबंध या लहान लहान किल्ल्यांशी आगगाडी अगर पायरस्त्यांनी (झाडांनी आच्छादित अशा) जोडलेला असतो. वाँवपासून नुकसान होऊं नये म्हणून बातेच्याजवळ अगर किल्ल्यांत वाळूच्या पोत्यांचे धमधमे तयार करतात. शत्रू रात्री सुरंग वगैरे खोदीत असल्यास शोधकदीप (सर्व लाइट) उपयोगांत आणतात. या शोधकदीपांपासून नफ्याबरोबर तोटेहि होतात; शत्रूला आपलीहि जागा दाखविली जाते. तसेंच धुक्यांत यांचा कांहीं उपयोग होत नाही. इ. स. १८५० च्या पुढे क्रिमियन लढाई व यांत्रिक तोफा यांच्यामुळे किल्ल्यांच्या बांधणींत पुन्हां सुधारणा झाली. किल्ल्यांचे संरक्षण जसे इतर साधनसामुग्रीवर अवलंबून असतें तसे किल्लेदारावरहि असतें. तो विश्वासू व शूर असला तर आणि अन्नपाण्याचा मुबलक पुरवठा असला तर, शत्रूस किल्ला घेण्यास फार प्रयास पडतात. मुरारबाजी (पुरंदर), विसाजीराम (धारवाड), परशुराम त्रिंबक (सातारा), राजाराममहाराज (जिजी), चांदबित्री (नगर), मादण्णापंत (गोंवळकोंडा), लक्ष्मी-वाईसाहेब (झांशी), मुरारराव घोरपडे (गुत्ती), संगराणा (चितोड), टोंडलेवेन (सेवास्तोपोल), फेनविक (कार्स), उस्मानपाशा (प्लेव्हना) हीं असल्या शूर किल्लेदारांची नांवे होत. यांनीं कसांत दिलेले किल्ले अनेक दिवस लढविले होते. आपल्या महाराष्ट्रांतील असल्या किल्ल्यांची व किल्लेदारांची (मराठी साम्राज्यांत) उदाहरणे अनेक आढळतील. किल्लेदाराच्या फितुरीने अजिंक्य किल्ले शत्रूच्या हस्तगत

झाल्याचीहि उदाहरणे आढळतात. सूर्याजी पिसाळ(रायगड), सुभानजी लांबघरे (सातारा), कामवेलने वेढा दिलेल्या ब्लेचिंगडाचा किंलदार (१६४९) हीं असलीं उदाहरणे होत. किंलयांतील सर्व शिपाई मरेपर्यंत शत्रूच्या हातीं किंल पडूं द्यावयाचा नाहीं अशा गोष्टी रजपुतांच्या व मराठ्यांच्या इतिहासांत अनेक घडलेल्या आहेत. यूरोपमध्ये असले उदाहरण क्वचितच आढळतें. खडें सैन्य पुष्कळ व युद्धोपयोगी सामुग्रीनें जय्यत तयार असले तर हल्ल्यांच्या काळीं या किंलयांचा फारसा उपयोग होण्यासारखा नाहीं. म्हणून काहीं तज्ज्ञांच्या नते किंलयांच्या फायद्याप्रमाणें थोडे तोटेहि हल्ल्यांच्या काळीं, पदरांत पडतात. किंल बांधण्यांत जो अमंख्य पैका घातला जातो तितक्याचा उपयोग, सैन्य व साधनसामुग्री सर्व जय्यत ठेवण्यांत केल्यास भागण्यासारखें आहे, असें याचें म्हणणे आहे.

[संदर्भग्रंथ — शामशास्त्री — कौटिल्य अर्थशास्त्र; डूरर, स्पेकल, फ्रिच, पेगन, कार्नाट, झस्ट्री, थिलमोन्ट, ब्रूनर, क्लार्क, बगैरे ग्रंथकारांचे ग्रंथ; एन्सायक्लो. ब्रिटानिका. व्हॉ. १०; वाल्मिकिरायचरण; महाभारत; भागवत; मराठी रियासत].

किंलहान डॉ. ए. रु. — एक प्राच्य-विद्या-विशारद जर्मन पंडित. किंलहान इ. स. १८६२ मध्ये पुण्याच्या “ डेक्कन कालेजांत ” पौरस्त्य भाषांचा प्रोफेसर म्हणून आला. हिंदुस्थानांत असतांना त्यानें येथील पंडितांची मैत्री संपादन केली. त्यानें मॅक्समुल्लरला सायणटीकेसह ऋग्वेदाची पहिली आवृत्ति कढण्याच्या कामी मदत केली. हिंदुस्थानांत यांनीं पंडितांजवळ व्याकरणाचा अभ्यास केला. याच्या पुस्तकांवरून हा चांगला वैय्याकरणी होता असें दिसतें. यांनीं “ पतंजलीचें महाभाष्य ” व नागोजीभट्टाचें “ परिभाषेदुशेखर ” ह्या पुस्तकांच्या विद्वत्तापूर्ण आवृत्त्या काढल्या व व्याकरणविषयक निबंधहि वरेच लिहिले.

हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध करणाऱ्या अंकित लेखांचा अर्थ लवण्याच्या कामीहि यांनीं बरीच मेहनत घेतली व याच्याच अविश्रांत व निःस्वार्थी श्रमामुळे प्राचीन हिंदुस्थानचा वराच इतिहास उपलब्ध झाला आहे.

हा हिंदुस्थानांतून जर्मनींत गॅटिन्जन् विश्वविद्यालयांत संस्कृतचा प्रोफेसर म्हणून गेला. व इ. स. १९०८ च्या मार्च महिन्यांत ख्रिस्तवासी झाला.

किशनगंज, पो ट वि भा ग — विहार-ओरिसा इलाख्यांतील पूर्णिआ जिल्ह्याचा ईशान्य भाग. हा पोटविभाग नेपाळच्या सरहद्दीला चिकटला असून याचें क्षेत्रफळ १३४६ चौरस मैल आहे. हा सुपीक व वालुकामय प्रदेश आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ६०६६८८ होती. या पोटविभागांतील बहुतेक लोक मूळ राजवंशी जातीचे असून त्यांपैकी पुष्कळसे लोक मुसलमान झाले आहेत. किशनगंज शहर, फुलवारिया, विविगंज, गंधर्वगंगा व इस्लामपूर येथें मुख्य बाजारपेठा आहेत.

शहर. — किशनगंज पोटविभागाचें मुख्य ठिकाण. या शहराची लोकसंख्या १९११ मध्ये ५५६३ होती. हें शहर महानंदा नदीच्या पूर्वेस गंगा दार्जीलिंग रस्त्यावर वसलेलें आहे. या शहराला १८८७ मध्ये म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. म्युनिसिपालिटीचें वार्षिक उत्पन्न १९०३-४ साली जवळ जवळ १२०००००. असून खर्च ८००० रुपये होता. या शहरां एक छोटासा तुरुंग आहे. या ठिकाणी दरवर्षी एक जत्रा भरत असून तीत लाखों यात्रेकरू जमतात. हत्ती, उंट, खेंचरे, मेंढ्या, गाई, इत्यादि जनावरे विकण्याचें हें ठिकाण आहे. तांदूळ व ताग हे जिनस येथून मोठ्या प्रमाणांत निर्गत होतात.

किशनगड संस्था न. — राजपुतान्याच्या मध्यभागांतील एक संस्थान. या संस्थानचें क्षेत्रफळ ८६८ चौरस मैल आहे. या संस्थानच्या मर्यादाः — उत्तरेस व वायव्येस जोधपूरचें संस्थान; पूर्वेस जयपूरचें संस्थान; पश्चिमेस व आग्नेयीस ब्रिटिशांच्या ताब्यांत असलेला अजमीरचा मुलुख व दक्षिण टोंकाला शहापुरा जहागिरी. या संस्थानचे नैसर्गिक रीतीनेच दोन भाग पडलेले आहेत. यांपैकी उत्तरेचा भाग हा दक्षिण भागापेक्षा मोठा असून तो बहुतेक वालुकामयच आहे. या वालुकामय प्रदेशांतून अरबली पर्वताच्या तीन रांगा एकमेकांस समांतर रेपांत, नैर्ऋत्येकडून ईशान्येकडे पसरलेल्या आहेत. या रांगांची पुष्कळ शिखरे असून त्यांपैकी सर्वांत मोठें शिखर २०४५ फूट उंच आहे. दक्षिणेकडील भाग सपाट असून सुपीक आहे. या संस्थानांत तीन नद्या असून पुष्कळ ओढे आहेत. रूपनगर ही नदी ईशान्य दिशेने वहात जाऊन सांवर सरोवराला मिळते. माशी नदी व दैन नदी या पूर्वगामी होऊन वनास नदीला मिळतात.

भू स्तर. — या पर्वतांच्या रांगांमध्ये व दऱ्यांमध्ये स्फटिकांचे रंगीवेरंगी दगड सांपडतात. आग्नेय व दक्षिणेकडील सपाट प्रदेशांत जंबूर दगड आढळून येतात. सरवारजवळ अभ्रकाचे दगड विपुल सांपडतात व तसेच मोठमोठ्या सुंदर व रंगीत जातीचे चुनखडीचे दगड आढळतात. किशनगडच्या राजधानीनजीक निरनिराळ्या प्रकारचे सोडालाइटचे दगड सांपडतात. हे अधारांत कांहीं दिवस ठेवल्यास गुलाबी रंगाचे बनतात. पण त्यांना सूर्यप्रकाश दाखावितांच ते पुन्हां रंगविहीन होतात. दक्षिणेतील मैदानवजा भागांत वज्रतुंड दगडांची विपुलता आहे.

प्राणी. — या संस्थानांत काळवीट, हरीण, रानडुकरें व नीलगाई हे प्राणी विशेष आढळून येतात. यांशिवाय डोंगरांत चित्ते, तरस व लांडगे हेहि पुष्कळ आहेत.

हवा मा न. — येथील हवा कोरडी व निरोगी आहे. पण आक्टोबर — नोव्हेंबर महिन्यांत मात्र हिंवतापाची सांथ पसरविणारी हवा असते. उत्तरेकडील भागांत पावसाचें प्रमाण फार कमी आहे. दक्षिण भागांत मात्र पाऊस बरा पडतो. पावसाचें सरासरी प्रमाण २०।२९ इंच इतकें आहे.

संस्थानामधील शहरें व खेडी यांची संख्या एकंदर २२१ आहे. १९०१ मध्ये संस्थानची लोकसंख्या ९०,९७० होती. पण १८९१ मध्ये १,२५,५१६ इतकी होती. म्हणजे १० वर्षांमध्ये शेंकडा २७ या प्रमाणात लोकसंख्येचे मान उतरले. याचे मुख्य कारण म्हणजे १९०० या सालात येथे भयंकर दुष्काळ पडल्यामुळे येथील पुष्कळ लोक परस्थळां निघून गेले व याच वर्षी तापाची साथही जोरात सुरू झाल्याने पुष्कळ माणसे दगावलीं होऊन. १९११ त ८७,१९१ आणि १९२१ त ७७,७३४ याप्रमाणे पुढील दोन दशकातही झपाट्याने वस्ती कमी झाली. संस्थानच्या उत्तर भागाचे अरैन, वांदर सिंद्री, किशनगड व रूपनगर असे चार जिल्हे असून दक्षिण भागांत सरवार हा एकच जिल्हा आहे. या संस्थानांत किशनगड, रूपनगर व सरवार हीं तीन शहरें असून या तिन्ही शहरांना म्युनिसिपालिच्या आहेत.

१९११ च्या खानेसुमारींत जी लोकसंख्या भरली तीत ७६,६४२ हिंदू, ७६८५ मुसलमान व ३१७६ जैन अशी वर्गवारी झाली. हिंदूधर्मीयांमध्ये वैष्णवपंथी लोकांचाच भरणा अधिक आहे. प्रसिद्ध निर्वार्क संप्रदायाचा मुख्य गुरू हा रूपनगर जिल्ह्यांमधील सलीमाबाद या गांवी राहतो. संस्थानांत हुंदारी हीच भाषा मुख्यतः प्रचलित आहे. पण उत्तरेकडील भागांत पुष्कळ लोक भारवाडी भाषा बोलणारेहि आढळतात.

येथे हिंदूंच्या पुष्कळ जाती असून त्यांपैकी जाट, महाजन, ब्राह्मण, गुजर व रजपूत या जाती प्रमुख होत. या संस्थानच्या राजधानीत 'दि युनायटेड फ्री चर्च ऑफ स्कॉटलंड मिशन' याची एक लहानशी शाखा असून, शिवाय रूपनगर येथे 'दि अमेरिकन मेथोडिस्ट चर्च' या मिशनचा एक नेटिव्ह धर्मगुरू रहातो.

संस्थानांतील मुख्य धंदा शेतकी हा आहे. संस्थानांतील शेंकडा ४५ लोक केवळ शेतीवर उदरनिर्वाह करणारे आहेत. संस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत निरनिराळी शेतकीची स्थिति नजरेस येते. उत्तरेकडे म्हणजे ज्या ठिकाणी पर्जन्याचे मान कमी आहे व जमीनहि विशेष सुपीक नाहीं त्या ठिकाणी वर्षांत खरीपाचे तेवढे एकच पीक काढण्यांत येते. या खरीपाच्या हंगामांत ज्वारी, वाजरी मूग, इत्यादि धान्यांचे उत्पन्न होते. संस्थानच्या मध्यभागांत पर्जन्य उत्तरभागापेक्षा अधिक पडत असल्याकारणाने या ठिकाणी दोन पिके काढून घेण्यांत येतात. खरीपाच्या हंगामांत मका, तीळ इत्यादिकांचे पीक काढण्यांत येते व रब्बीच्या हंगामांत गहू, चणे, कापूस इत्यादींचे पीक काढले जाते. दक्षिणेकडील भाग जात्याच सुपीक व त्यांतच पर्जन्यहि पुष्कळ पडत असल्यामुळे दोन्ही हंगामांत चांगली पिके येतात. १९०३-४ साली एकंदर १५३ चौरस मैल जमीन ल.गवडीखाली होती. तीपैकी जवळ जवळ निम्म्या जमीनीला विहीरी, तलाव व इतर साधनांनी पाणी मिळण्याची

व्यवस्था होती. पाणीपुरवठ्याच्या प्रश्नासंबंधान योग्य ती तरतुद करण्याचे दरबारने प्रयत्न चालविले आहेत.

गुरें दो रें.—संस्थानांतील गुरें गुजराथमधील गुरांच्या सारखी मध्यम ठेवणीची पण कांटक अशी आहेत. गुरांची निपज अधिक चांगली व्हावी यासाठी हिस्सार व नागौर येथून खोंड आणविण्यांत आले आहेत. गुरांची निगा ठेवण्याला उत्तेजन यावे यासाठी दरवर्षी आगस्ट महिन्यांत रूपनगर शहराजवळ सुरसर गांवी गुरांचे प्रदर्शन भरविण्यांत येते. खेचराच्या निपजीवद्दलीह १९०१ साली प्रयत्न करण्यांत आले पण ते तितके फलद्रूप झाले नाहींत. शेळ्या, मेंढ्या यांची समृद्धि येथे असून त्यांचा उपयोग, लोकर दूध, मांस यांच्यासाठी करण्यांत येतो.

संस्थानांत जंगल असे फार थोडे आहे. अवघे ४१ चौरस मैल जंगल राखीव आहे. त्यांतून सागवान गवत व इतर किरकोळ जिनस मिळून अंदाजे १८,००० रुपयांचे वार्षिक उत्पन्न होते व खर्च ४००० रुपयांपर्यंत होतो. किशनगड शहरनजीक सिलेरा दगडाच्या खाणी असून त्याच्या उत्तम फरशा तयार होतात. या फरशांचा तक्षपोशी व छप्पर यांच्यासाठी उपयोग करण्यांत येतो. ह्या खाणी खास संस्थानच्या मालकीच्या आहेत. टोंका गावानजीक पांडन्या संगमरवरी दगडाच्या खाणी आहेत. नारवार नजीक तांबूस रंगाच्या व इतर कांही ठिकाणी काळ्या रंगाच्या संगमरवरी दगडांची पैदास होते. एका काळ्या धातूपासून रंग काढण्याचा प्रयत्न साध्य झाला असून त्या रंगाचा उपयोग जोधपूर-विकानेर रेल्वेच्या आगगाडीच्या डब्यांना व रजपुताना माळवा रेल्वेच्या डब्यांना लावण्यांत येतो.

व्या पा र.—संस्थानांत चिटाचे कापड, इतर निरनिराळ्या रंगांची कापडे, किनारी पाणी पिण्याची मांडी व गवतापासून तयार होणाऱ्या वाटल्या ह्या माल तयार होतो. समाधिक मांडवलाच्या तऱ्हावर गिरण्या व कारखाने काढण्यासाठी सरकारकडून नेहमी उत्तेजन देण्यांत येते. खुद्द संस्थानच्या मालकीच्या दोन वाफेवर चालणाऱ्या कापसाचे गठ्ठे करण्याच्या गिरण्या आहेत. शिवाय सूत काढण्याची व विणण्याची एक गिरणी व सावणाचा कारखाना हे किशनगड शहरांत आहेत. कापूस, लोकर, तूप, ओवा, जिरें वगैरे जिनसांची निर्गत हांते व साखर, मीठ, धान्य यांची आयात होते.

दळण वळण.—संस्थानच्या उत्तर भागांतून राजपुताना माळवा रेल्वेचा फांटा गेलेला आहे. या संस्थानच्या हद्दींत या रेल्वेची १३ मैल लांबी आहे. किशनगड हे एक या हद्दीतील स्टेशन आहे. संस्थानांतील रस्ते कांही खडीचे व कांही साधे आहेत. खडीचा रस्ता ३५ मैल असून विनखडीचा ८० मैल आहे. येथे एकंदर ४ ब्रिटिश पोस्ट ऑफिस आहेत. खुद्द दरबारनेहि आपले स्वतंत्र पोस्ट

खातें ठेवले असून संस्थानांत १३ ठिकाणी पोष्टे आहेत. पोस्ट खात्याचें वार्षिक उत्पन्न अंदाजे २४०० रुपयांचें असून खर्च १००० रुपयांपर्यंत आहे.

दुष्काळ.—संस्थानांत दुष्काळ बरेचवेर पडतात व त्यामुळे महागाई प्राप्त होतें. साधारणतः दर आठ दहा वर्षांनीं एकदां तरी दुष्काळाचा प्रादुर्भाव होतोच. १८९९-१९०० या सालांत मोठा दुष्काळ पडला. त्यावेळीं दुष्काळनिवारणार्थ पुष्कळच प्रयत्न करण्यांत आले. बेकार व अन्नान्नगत झालेल्या मजुरांना कामें देऊन त्यांना अन्नवस्त्र पुरविण्यांत आले. १९०१-२ या सालांतहि पुन्हां दुष्काळ पडला. यावेळींहि सरकारनें बरील उपाय अंमलांत आणले.

शासनपद्धति.—संस्थानचा राज्यकारभार स्वतः महाराज हे दोन दिवाणांच्या मदतीनें चालवितात. किशनगड जिल्ह्याची व्यवस्था फडणीस नांवाच्या एका अधिकाऱ्याकडे सोंपविण्यांत आली असून इतर जिल्ह्यांवर स्वतंत्र अधिकारी नेमण्यांत आले आहेत या अधिकाऱ्यांना हाकीम असें नांव आहे. याशिवाय प्रत्येक जिल्ह्यांत करवसुली करतां तहशीलदार व नायब तहशीलदार नेमण्यांत आले आहेत. संस्थाननें न्यायखात्यासाठीं आपले स्वतःचे स्वतंत्र कायदे केले आहेत. हाकिमांना सेकंडक्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार दिलेले आहेत. एका हाकिमाला मात्र थर्डक्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार दिलेले आहेत. या हाकीमांसमोर सर्व प्रकारचे दिवाणी कज्जे चालतात. जे फौजदारी कज्जे यांच्या अधिकाराबाहेरचे असतील ते कज्जे किशनगड जिल्ह्याच्या फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेटपुढें चालतात. किशनगड जिल्ह्यातील दिवाणी काम स्मॉलकाज कोर्टांत व सदर दिवाणी कोर्टांत चालतें. अपील कोर्टाला अपिल्ले ऐकण्याचा अधिकार असून शिवाय सेशन्स जज्जाचे अधिकारहि या कोर्टाकडेच आहेत. कौन्सिल हें सर्वांत वरिष्ठ कोर्ट असून त्याच्यापुढें स्पेशल अपिल्ले चालतात. महाराजांना फार्शी देण्याचाहि अधिकार आहे.

संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न अंदाजे ८ लाख रुपये असून खर्च ५ लाख आहे. उत्पन्नाच्या बाबी म्हणजे जमीनमहसूल, जकात, न्यायखातें, स्टॅम्प, कापसाच्या गिरण्या, व कारखाने या होत व खर्चाच्या बाबी शासनखातें, खाजगी, लष्कर, पोलिस व पब्लिक वर्क खातें या होत. यावरून संस्थानची स्थिति समाधानकारक आहे असें दिसून येतें. संस्थानची टांकसाळ असून तेथें संस्थानांत चालणारीं नाणीं पाडण्यांत येतात. पण ब्रिटिश नाण्यांशीं यांचा विशेष मेळ वसत नसल्यामुळे विनाकारण अडथळा उत्पन्न होतो.

जहागिरी, मुआफी व खालसा अशा तीन तऱ्हेची जमीनदारी पद्धत येथें आहे. जहागीरदारांना महाराजांच्या बाढदिवसाच्या प्रसंगी, आपआपल्या सरंजामासह दरवारला हजर रहावें लागतें. या जहागिरी वंशपरंपरा चालणाऱ्या असून वारसाच्या अभावीं महारा-

जांच्या संमतीनें दत्तक घेण्याची जहागिरदारांना परवानगी आहे. संस्थानला अपायकारक असें वर्तन केल्यास जहागिरी जप्त करण्याचा महाराजांना हक्क आहे. मुआफी म्हणजे खासगी इनामें होत, खालसा म्हणजे खास दरवारच्या मालकीची जमीन; याबद्दल शेतकऱ्यांकडून सारा घेण्याचा दरवारला हक्क आहे. हा सारा पैशाच्या रूपानें घेण्यांत येत नसून, शेतांतील धान्याच्या रूपानेंच घेण्यांत येतो. उत्पन्नाच्या $\frac{1}{3}$ ते $\frac{2}{3}$ इतका सारा घेण्यांत येतो. कांहीं बाबतींत मात्र पैशाच्या रूपानें सारा वसूल केला जातो.

राजपुतान्यांतील वीस संस्थानांत या संस्थानाचा शिक्षणाच्या बाबतींत चौथा नंबर लागतो. या संस्थानांतील सुशिक्षितांचें प्रमाण शेंकडा ४.६ आहे. येथें २९ शिक्षणसंस्था असून पैकीं १७ सरकारी, दोन मिशनऱ्यांनीं चालविलेल्या व बाकीच्या खासगी आहेत. माध्यमिक शिक्षणाची अंशी एकच सरकारी शाळा आहे.

संस्थानमध्ये एक मोठा दवाखाना व तीन छोटे दवाखाने आहेत. देवी काढण्याच्या बाबतींत हें संस्थान मागासलेलें आहे.

इतिहास. किशनगड संस्थानचे अधिपती हे रजपुतांच्या राठोड कुळांतील असून ते जोधपूरच्या राजा उदयसिंगाचे वंशज आहेत.

किसनसिंग कच्छवाह हा जोधपूरचा राजा उदयसिंग याचा नववा पुत्र होय. यानें किशनगड हें संस्थान इ.स. १६१३ मध्ये नवीन स्थापिलें. हा कच्छवाह कुळांतील होता. हा जहांगीरच्या हाताखाली नौकरीस होता. यानें आपली वहीण जहांगीर यास दिली होती. तिच्याच पोटी शहाजहान झाला. खुर्रम (शहाजहान) यानें बापा (जहांगीर) विरुद्ध धंद उभारलें असतां किसनसिंगानें त्याला सहाय्य केलें. प्रथम त्यानें जोधपूरच्या राण्याकडे-गजसिंगाकडे (हा किसनसिंगाचा पुतण्या होय) मदत मागितली, परंतु त्यानें दिली नाहीं. तेव्हां त्याचा दिवाण गोविंददास याजकडे मागितली, त्यानेंहि दिली नाहीं. त्यावर किसनसिंगाकडे मागिलली. प्रथम किसनसिंगानें गोविंददासाचा खून केला व मग मदत केली. त्याबद्दल तो वक्षीस मार्ग लागला तेव्हां त्याला स्वतंत्र संस्थान स्थापण्याची परवानगी मिळाली. त्यानें मारवाडच्या हद्दीबाहेर सयळ पाहून तेथें एक नवीन शहर वसविलें आणि त्याला आपलेंच नांव दिलें. याचा प्रांत ओसाड असून त्यांत जाट लोकांची वस्ती जास्त होती. याचा खून सुरजसिंग यानें केला असें म्हणतात (इसवी सन १६१५). याला साहसमल, जगमल व भारमल असे तीन पुत्र होते. भारमलचा मुलगा हरिसिंग व नातू रूपसिंग होय. या रूपसिंगानें रूपनगरचें राज्य स्थापिलें. [टांड-राज हिंदुस्थान; एतद्देशीय राज्ये इति. वील-ओरि. वाँया. डिक्श.]

किसनसिंगाच्या मृत्यूनंतर आतांपर्यंत त्याचे १६ वंशज गादीवर बसले. इ. स. १६४४ मध्ये रूपसिंग नांवाचा एक

वंशज गादीवर वसला; तो शहाजहानचा फार आवडता असून त्याने शहाजहानला त्याच्या स्वान्यांत पुष्कळच मदत केली व त्यामुळे शहाजहानने त्याला मांदलगड वगैरे वरीच जहागीर व ५००० सैन्याची सरदारकी दिली. किशनगडच्या गादीवर वसणारा सातवा राजा राजसिंग (१७०६-४८) याने शहाअलम वहादुरशहा याला पुष्कळ मदत केल्याने त्याला मालपूर, सखार इत्यादि जिल्हे वक्षोस मिळाले. पुढे वहादुरसिंगाने इ. स. १७६४-१७८१ पर्यंत राज्य केले. या गादीवर वसणारा तेरावा राजा कल्याणसिंग (१७९७-१८३२) हा होय. याच्या कारकीर्दीत हे संस्थान ब्रिटिशांच्या अधिकाऱ्यांत आले. कल्याणसिंग हा अर्धवट माणूस असल्याने त्याचे व त्याच्या हाताखालील सरदारांचे विनसून तो दिव्हीला पळाला. पुढे ब्रिटिश सरकारने त्याला अनेक प्रकारच्या धमक्या देऊन किशनगड येथे आणले व त्याच्यामध्ये व सरदारांमध्ये कसावटा सलोखा केला. इ. स. १८३२ मध्ये कल्याणसिंगाने आपल्या मुलाला (मोहकमसिंगाला) राज्य दिले. मोहकमसिंगाच्या मार्गे त्याचा दत्तकपुत्र पृथ्वीसिंग हा राज्यावर वसला. हा मोठा धोरणी राजा होता. त्याने आपल्या कारकीर्दीत संस्थानांत पुष्कळच इष्ट सुधारणा केल्या. पुढे पृथ्वीसिंगामागून शार्दूलसिंह हा गादीवर आला व त्याने आपल्या वापाचे स्तुत्य धोरण पुढे चालू ठेले. इ. स. १८९२ मध्ये त्याला जी. सी. आय. ई. हा किताब मिळाला. तो १९०० साली वारल्यानंतर त्याचा मुलगा मदनसिंग हा गादीवर वसला. हाच हल्ली संस्थानाधिपति आहे. सध्याच्या किशनगडच्या महाराजाला १७ तोफांची व के. सी. एस. आय. आणि के. सी. आय. ई. या पदव्या आहेत. दत्तक घेण्याचा अधिकार त्याला आहे. इ. स. १९१४-१५ साली मदनसिंग फ्रान्सच्या रणभूमीवर लढण्यास गेला होता.

शहर.—किशनगड संस्थानच्या राजधानीचे शहर. हे राजपुताना-माळवा रेल्वेवरील स्टेशन असून अजमेरच्या ईशान्येस १८ मैलांवर आहे. किशनसिंगाने १६११ मध्ये हे शहर वसविले. १९११ मध्ये या शहराची लोकसंख्या १०,४१८ भरली. गुंडोलाव सरोवराच्या कांठा हे शहर व याच नांवाचा किल्ला वसलेला असून या सरोवराच्या मध्यभागी मोहकम विलास नांवाचा वाग आहे. महाराजांचा राजवाडा किल्ल्यामध्ये असून तेथून आसपासच्या सर्व प्रदेशाचे निरीक्षण करता येते. सन १८८६ साली या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. म्युनिसिपालिटीकडे शहराची दिवावत्तीची तजवीज, आरोग्यखात्याची व्यवस्था व कत्तलखान्याची व्यवस्था संपविण्यांत आली आहे. शहरांत एक पोष्ट व तारायंत्र ऑफिस असून, दोन तुरुंग आहेत. शहरांत एकंदर ११ शाळा असून त्यांतील तीन सरकारी व २ मिशनच्यानी चालविल्या आहेत. सरकारी हायस्कूल, आलाहाबाद विश्वविद्यालयाला जोडलेले आहे. शहरानजीक हल्लीच्या महाराजांच्या नांवाची एक छोटीशी बसाहत वसली असून

तिचे नांव मदनगंज आहे. या मदनगंजांत एक बाकेने चालणारी कापसाच्या गट्याची व कापूस बटण्याची व विणण्याची गिरणी आहे. दोन सावणाचे कारखाने आहेत. याशिवाय विणकाम, रंगकाम, रत्नांना पैलू पाडण्याचे काम, पाणी पिण्याच्या भांड्यांचा कारखाना, इत्यादि कारखाने या शहरांत चालतात.

किशनचंद—हा दिव्हीचा रहाणारा असून कवि होता. काव्यांत याने आपले नांव इखलास असे दिले आहे. याच्या वापाचे नांव अचलदास असून जात खत्री होती. याच्या घरी विद्वानांची नेहमी बैठक असे. याने “हमेश बहार” (सततवसंत) नांवाचा तझकिर (चरित्र) ग्रंथ इ. स. १७३३ त केला असून त्यांत जहांगीरपासून महंमद-शाहपर्यंतच्या कारकीर्दीत झालेल्या हिंदुस्थानांतील साधारण २०० कवींची अकारविल्हे चरित्रे दिलेली आहेत. याची इखलासखान अगर इखलासकेश अशीहि नावे आहेत. फारशीत हा निष्णात असून अलमगीरच्या हाताखाली नोकर होता. त्यानेच याला वरील पदवी दिली. फरखसियरने याला सातहजारी सरदार वनाविले. याने त्या शहाची ‘बादशहाना’ नांवाची एक वखर लिहिली आहे. [वील-ओरि. वोंयात्रा. डिक्श.].

किशोरगंज पो ट वि भा ग.—पूर्वबंगाल व आसाम इलाख्यांतील मैमनसिंग जिल्ह्याचा अभिप्राय भाग. या किशोरगंज पोर्टविभागाचे क्षेत्रफळ ९८५ चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ८,२२,७१९ होती. या पोर्टविभागांत किशोरगंज व वाजिदपूर ही दोन शहरे असून १५२८ खेडी आहेत. हा अत्यंत दलदलीचा व वालुकामय प्रदेश आहे. मेघना नदी व तिला मिळणाऱ्या नद्या यांना पुर आल्यामुळे चोहोबाजूला गाळ सांचून त्याचे थरच्याथर तयार होतात. हा गाळ फार सुपीक असतो. या पोर्टजिल्ह्यांत भैरववाजार, करीमगंज व कातियादी या प्रसिद्ध बाजारपेठा आहेत.

शहर.—किशोरगंज पोर्टविभागाचे मुख्य ठिकाण. हे कुंडालीखाल नांवाच्या नदीच्या कांठा वसलेले आहे. याची वस्ती १९११ साली १८०२६ होती. किशोरगंज शहरी जुलैच्या १५ तारखेपासून पुढे एक महिनापर्यंत कृष्णाच्या स्मरणार्थ छुलनजत्रा नांवाची एक मोठी जत्रा भरते. या शहराची तेथे होणाऱ्या मलमलीवद्दल फार प्रसिद्धि होती. ईस्ट इंडिया कंपनीची या ठिकाणी एक वखार होता. १८६९ मध्ये शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यांत आली. या शहरांत एक छोटासा तुरुंग आहे.

किर्किधा.—तुंगभद्रेवरील अनागोंदी म्हणून जे प्रख्यात राजधानीचे शहर तीच प्राचीन किर्किधा होय असा सर्व साधारण लोकसमज आहे. परंतु सुग्रीवाने सीताशोधार्थ दक्षिणेकडे वानर पाठविले असता त्यांस सांगितले की, “विंध्यपर्वत, नर्मदानदी व दशार्ण हे देश शोधा.” यावरून विंध्यपर्वताच्या उत्तरेस किर्किधा असावी असे दिसते. परंतु

विध्य हे सामान्य नाम तत्काली दक्षिणेकडील बहुतेक पर्वतांस लावीत असें वाटते. दंडकारण्याच्या शेवटी हा देश होता हे मात्र निश्चित आहे. भारतातील सहदेव दिग्विजयावरून किंकिधा ही माहिष्मती (नर्मदेवरील महेश्वर कीं म्हैसूर ?)च्या उत्तरेस होती असें ठरते. येथे रामाच्या वेळीं वानरांचे राज्य होतें. वाली व सुग्रीव यांच्या राज्यव्यवस्थेवरून व हनुमान आणि अंगद यांच्या चातुर्यावरून वानर हा एक बराच सुधारलेला लोकसमाज होतासें दिसते. पांडवांच्या वेळीं येथें मैद व द्विविद हे वानर राजे होते असा उल्लेख आहे. रामाच्या वेळींहि मैद व द्विविद होतेच. कदाचित त्या कुळांतील राजे पांडवकालपर्यंत राज्य करीत असतील. ह्युएनत्संग ज्या कोंकणपुराचें नांव (कोकण देशची राजधानी म्हणून) देतो, तें दिशा व अंतर यांवरून अनागोंदी (किंकिधा) हेंच होय असें म्हणतात. अल्वेरुणीने किंकिधेस वानरांचा देश म्हटलें आहे. मोनिअर विल्यम्सने, वाली राजाच्या राज्याची राजधानी किंकिधा असून तें राज्य ओड्र (उडिया) देशांत होतें असें म्हटलें आहे. बृहत्संहितेत, आग्नेयीकडील प्रदेशांत किंकिध नांवाचा एक पर्वत होता असें म्हटलें आहे. सारांश, अनागोंदी म्हणजे किंकिधा होय अनेकांचें मत आहे. [प्रा. कोश; नृ. संहि. अ. १४; महा. भार. समा.प; अर्वा. कोश; भार. भूवर्णन]

किसान—यांची एकंदर संख्या (१९११) ३,९३,४३६ आहे. बहुतेक किसान संयुक्त प्रांतातच आहेत. बंगाल विहार—ओरिसामध्ये सुमारे ४० हजार आढळतात. संस्कृत कृषान म्हणजे नांग्या यावरून हा किसान शब्द झाला असावा. किसानांचा धंदा शेतीचा असून संयुक्त प्रांतात ते गंगायमुनेच्या दुआवांत आढळून येतात. हे लोक कूर्मी, कोएरी व कच्छी लोकांचे संबंधी आहेत. फरकावाद येथे त्यांना किसान महार म्हणतात व अयोध्या प्रांतात महातीय म्हणजे पुढारी म्हणतात. त्यांच्या एकंदर ९ पोटजाती आहेत. त्या बाधाम, गद्दार, हर्दिय, हलदी, जारिय, खागी, लोधा, पतारिया व सकसेन या होत.

पोटजातीतच लग्न केलें पाहिजे असा निर्विध आहे. त्याच प्रमाणें बालविवाह व प्रौढविवाहहि रूढ आहेत. बहुपत्नीत्वास मुभा आहे. परंतु पहिल्या बायकोस संतति नसेल तरच ही सवड देण्यांत येते. लग्नाचे एकंदर तीन विधी अथवा प्रकार आहेत. मनवार म्हणजे अग्रच्या भोंवती प्रदक्षिणा घालणें हा प्रकार उच्च मानला जातो. डोला लग्नविधींत सर्व समारंभ नवऱ्याच्या घरांचे करण्यांत येतात. तिसरा प्रकार धारौण हा विधवाकरितां असतो. विधवेला नवऱ्याच्या धाकट्या भावाशीच पुनर्विवाह करतां येतो.

किसान हे हिंदु असल्याने हिंदुदेवतांचाच पूजा करितात. परंतु आमरोहाच्या मियासाधूलाहि ते भजतात. देवी व मिया यांना बकरीं अर्पण करून मांस फाकरींना व धानुकांना वाटतात. श्राद्ध करण्याचीहि त्यांच्यांत चाल आहे. हे

बकरीं, मासे व शेळ्या यांचें मांस खातात पण हे लोक अन्यजात बरोबर अन्नव्यवहार करीत नाहीत. ऊंस, तंबाखू व इतर धान्ये पिकवून ते आपला शेतकीचा धंदा आपल्या दर्जाप्रमाणें चालवितात.

बुदाउनमध्ये आढळणाऱ्या खागी नांवाच्या पोटजातीतील लोक आपणास चौहाण रजपूत समजतात. परंतु ही गोष्ट वादग्रस्त आहे. अशी एक दंतकथा आहे की, कांगा, व महेश असे दोन चौहाण रजपूत दिल्लीच्या बादशहाचे सुभेदार होते. सारा वसुली देण्याचें त्यांनी नाकारल्यामुळे लढाई होऊन तीत ते मरण पावले. त्यांच्या बायकांनी रुढी विरुद्ध पुन्हां लग्न केलें. पुनर्विवाहाला यांच्यांत ' काज ' असे स्थानिक नांव आहे, त्यावरून या पुनर्विवाहित संततीला खागी असें नांव पडलें. खागी हा संस्कृत खड्ग शब्दापासून झालेला शब्द आहे अशीहि कोणी व्युत्पत्ति लावितात. खेर नांवाचा जुना किल्ला व लखापेरा नांवाची आंचराई हीं जुनीं स्मारके या लोकांचे प्राचीन कैमव दाखवितात. खागी हे उत्तम शेती करणारे असून मोठे उद्योगी आहेत. [क्रूक; सेन्सस रिपोर्ट]

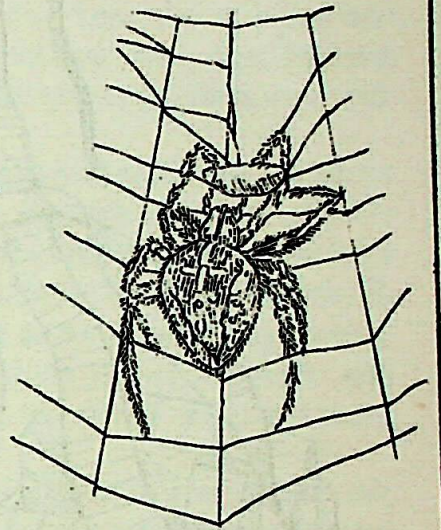
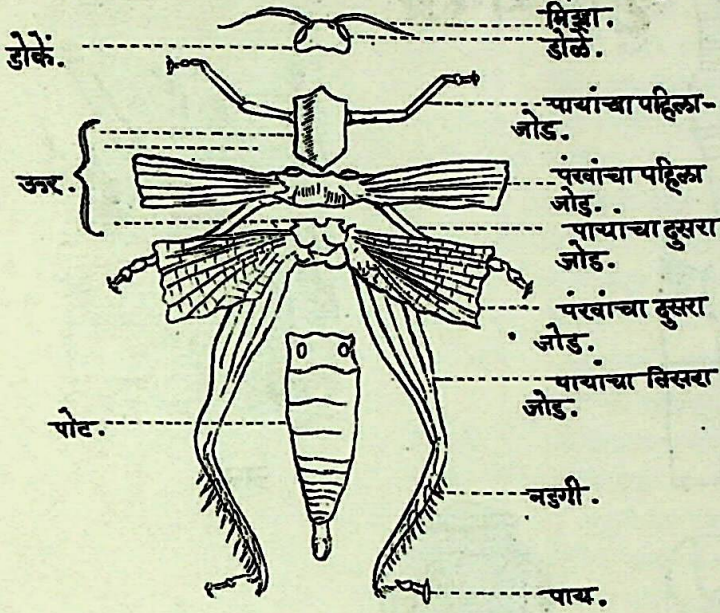
कीकट—एक प्राचीन राष्ट्र. ऋग्वेदांत फक्त एकाच ऋचेंत (३. ५३ १४) या लोकांचा उल्लेख सांपडतो. त्या ठिकाणीं कीकट हे भरतशत्रू असून त्यांचा आधिपति प्रमगंद होता असा कांहींच्या मते अर्थ लागतो. सायणासारखे कांहीं टीकाकार प्रमगंद म्हणजे व्याजखोराचा मुलगा असा अर्थ घेतात. यास्क म्हणतो की, कीटक हें एका अनार्य देशाचें नांव आहे (निरुक्त ६. ३२).

पुढील काळी कीकट हें मगधाचें दुसरें नांव आहे असें समजें लागलें. वेवरचे म्हणणें असें पडतें की कीकट मगधातलें पण अनार्य नसून आर्य होत. हे कीटकआर्य इतर आर्योपक्षां कांहींस निराळे व पाखंडी मताचे असावेत (इंडिश स्टुडिआं, १. १८९; इंडियन लिटरेचर, ७९. टीप). ओल्डनबर्ग व हिलेब्रेंट यांना ही वेवरची विचारपसरणी मान्य नाही.

रा. शं. पां. पंडित एका निराळ्याच भागाला कीकट देश म्हणत असून आपल्या वेदार्थग्रंथांत (ऋ. ३. ५३, १४ वरील टीपेंत) पुढील उल्लेख करतात: ' वसईपासून उत्तरेला निर्मळ गांवीं कार्तिक वद्य १०, ११ व १२ या तीन दिवशीं यात्रा भरते ती तेथें शंकराचार्यांनीं समाधि घेतल्याचें स्थळ आहे त्या स्थळीं भरते. ती समाधि घेतलेला देश कीकट होय असें म्हणतात.' पण हें मत कोणाला पटण्यासारखें नाही. कीकट म्हणजे मगध हेंच मत बहुमान्य आहे. याच कीकट (मगध) देशांत गौतमबुद्धाचा जन्म झाला व बौद्ध संप्रदाय विकास पावला (' मगध पहा').

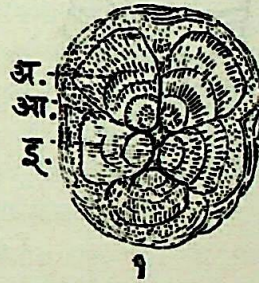
कीकटांचा आचार कशा प्रकार होता हें रा. चांदोरकरांनी बुद्धाच्या चरित्रांत दिलें आहे (बुद्धोत्तर जग, पृ. १४३-४४). कीकट म्हणजे कैकाडी असें रा. वि. का. राजवाडे

कीटक

कोळी.

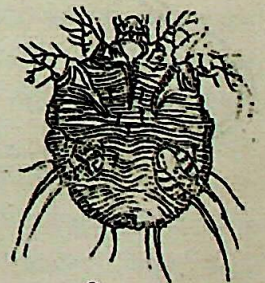
कीटकांची रचना.

कोळ्याच्या शरीरांतील विणकर.

१ विणकरीसहित पोटाच्या खालचा भाग. (अ.) पूर्व, (आ.) मध्य, व (इ.) पार्श्वभागीय विणकर. २ मध्य-विणकरीतील एक (अ.) बारीक विणण्याच्या नळ्या. (आ.) नळ्यांतून बाहेर आलेले रेडामी तंतू.)

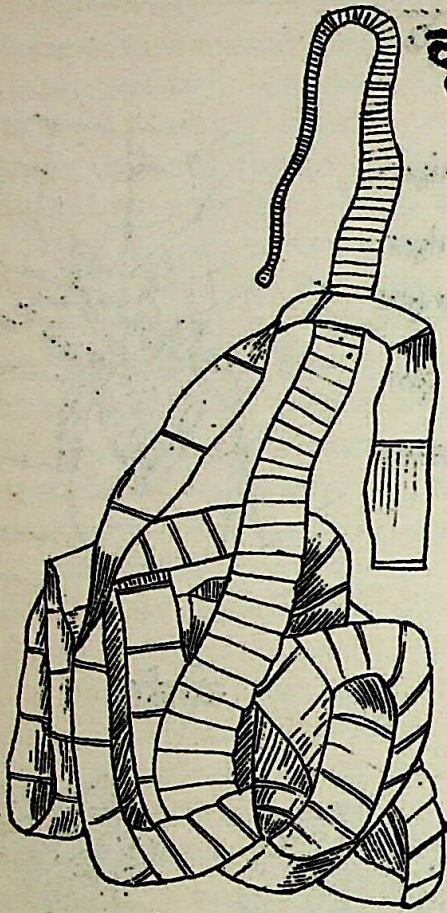
रेडामाचा किडा.

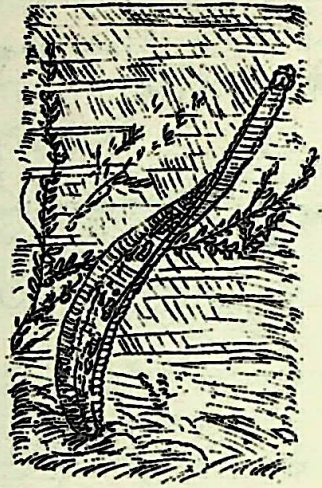
खरजेचा किडा.

[न-नर. म-मादी. आ-आढी. को-कोश. ग-कोडगर्भ.]

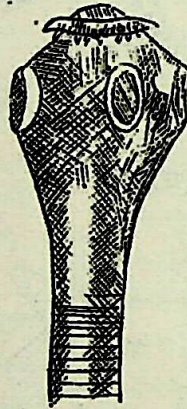
कृमिसमूह

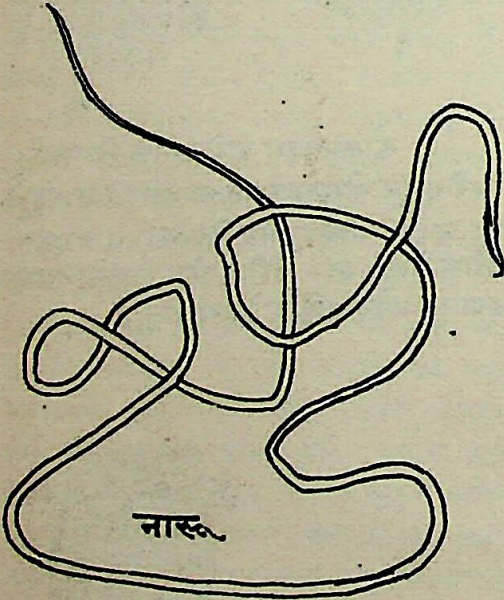
टेपकृमि.

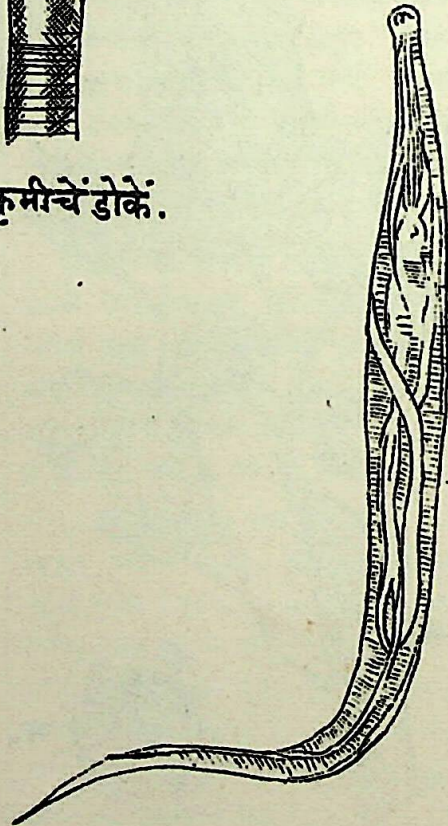
जकू.

टेपकृमिचे डोळे.

नास्तू.

जंतू.

यांच्या प्रमाणे रा. चांदोरकरहि समजतात. कीटक हा जिप्सी लोकांचा मूळ देश असे रा. राजवाडे म्हणतात.

कौचक—पूर्व मत्स्यदेशाचा राजा जो विराट त्याचा कीचक हा सेनापति होता. विराटाची राणी सुदेष्णा जिनें याला आपला (मानीव) भाऊ म्हणविले होते. हा केकय देशातील असून मृत जातीचा होता असे त्याला द्रौपदीनें सुत या नांवाने भारतांत संवाधिले आहे त्यावरून दिसते. याला १०५ कौचक (अनुकीचक) या नांवाचे भाउवंद होते. हा शक्तिमान व शूर होता. अज्ञातवासांत पांडव विराटाच्या घरी होते त्यावेळीं द्रौपदीनें सैरग्रीचा वेप घेऊन ती सुदेष्णेची दासी म्हणून राहिली होता. तिजजवळ अतिप्रसंग केण्यामुळे यास भीमानें मारले.

कौचक जात—कीचक या नांवाची एक जात आसामांत आहे. तेथील या जातीची लोकसंख्या सारी पांचशेच्या आंत आहे. डाका जिल्ह्यांतील भंग्यांचीहि हीच जात आहे. या जातींतले लोक आरंभीं दरोडेखोर होते असें म्हणतात. त्याचा सर्व वस्ती सिवसागरकडे असून हल्लीं ते चहाच्या मळ्यांत मजुरी करतात. [सेन्सस् ऑफ इंडिया १९११, पृ. ३].

कीटक अथवा षट्पद—संध संधिपादवर्ग. संबंध प्राणिशास्त्रांत हा वर्ग अत्यंत मोठा आहे. झुरळें, टोळ, चतुर, माशा, पित्ता, पतंग, पिंगूळ, पोरकिडे वगैरे सर्व प्राणी या वर्गांत मोडतात. सहा पाय ही या वर्गांतील प्राण्यांची विशेष खूण असल्यामुळे यांना षट्पद असें नांव देण्यांत आले आहे. या वर्गांतील प्राण्यांच्या मुख्य खूणा म्हटल्या म्हणजे शीर्ष, वक्ष आणि उदर असे शरीराचे स्पष्ट रीतीनें व्यक्त असलेले तीन प्रदेश होत. शीर्षावर पृष्ठभागी शृंगे व खालीं दंष्ट्रा, प्रथम पार्श्वोष्ठ व द्वितीयपार्श्वोष्ठ असे भाग लागलेले असतात. वक्ष पृष्ठावर पंखांची एक जोडी अथवा दोन जोड्या बहुधा असतात. श्वासेच्छ्वासाकरितां वातनलिकांचा व्यूह सर्व शरीरात पसरलेला असतो.

परिपूर्णतावस्थेतील रूपांतरें या वर्गांतील प्राण्यांत सामान्यतः दिसून येतात. यांच्यांत अगदीं प्रथमावस्था म्हणजे अंडी, त्यानंतर अळी अथवा सुरवंत; (ही सुरवंटावस्था अत्यंत खादाड असते) पुढे कोश; या अवस्थेत अळी स्वतःभोवती कांहीं आवरण तयार करून त्यांत रहाते. शेवटी पूर्णावस्था. ही रूपांतरें सर्वच प्राण्यांत दिसून येतात असें नाहीं. झुरळ, टोळ, गढत्या (प्रेइंग मॅटिस) इत्यादि प्राण्यांत यांचा माग-मूसहि नसतो.

कीटक वर्गांतील प्राणी जल, स्थल, आकाश वगैरे सर्व ठिकाणीं असतात.

कीटक वर्गाची सामान्य शरीररचना पूर्णपणे कळण्यास झुरळ याची शरीररचना पाहिलेली बरी. कारण झुरळ हा प्राणी त्या वर्गाचा प्रतिरूप मानल्यास वावगे होणार नाहीं. झुरळाविषयी पूर्ण विचार केल्यावर या वर्गातील इतर प्राण्यांतील फरक सहज समजण्यासारखे आहेत.

झुरळ—हा प्राणी सर्वत्र आढळून येतो. आपल्या इकडे स्वयंपाकघरांत, दूधदुमत्याच्या फडताळांत, अडगळींत, पुस्तके, कपडे इत्यादींच्या पेट्यांत, संडासांत हा प्राणी आढळतो. झुरळांच्या निरनिराळ्या जाती आहेत. कित्येकांना पंख असतात तर कित्येकांना नसतात. कित्येक अगदीं खुरटी असतात.

एखादे झुरळ हातांत घेऊन पाहिले असतां असें आढळून येईल कीं झुरळांत उभयांगसादृश्य दिसून येते. अवयवांना सांधे असून पाय सहाच आहेत. झुरळ वर्गाच्या प्राण्यांची हीच विशेष खूण आहे. म्हणून यांना 'षट्पद' असें म्हणण्यांत येते.

शीर्षाच्या पृष्ठावर एक जोड, चालावयाच्या संयुक्त पादांच्या वक्षाच्या उदरतळावर तीन जोड, उदरावर श्वसनरंध्रे आणि शरीराचे वक्ष, शीर्ष, उदर असे तीन भाग हीं यांची सामान्य लक्षणे होत.

झुरळांच्या सुमारे हजार जातींचे वर्णन केले गेले आहे. यांपैकी साधारण पांच सहाच माणसाळलेल्या म्हणजे मनुष्यवर्तीत सांपडणाऱ्या आहेत. झुरळांची प्रवास करण्याची शक्ति अपूर्व आहे असें म्हणतात. इल्लिझोवियच्या कारकीर्दीपर्यंत इंग्लंडांत एक देखील झुरळ आढळून येत नसे. आतां अमेरिकन, जर्मन व हिंदुस्थानांतील अशीं सर्व प्रकारचीं झुरळे तेंथे आढळून येतात.

सुंबईत या सर्व जातींची भरपूर वस्ती आढळते. पुण्यांतहि हीं बरींच आहेत. रानटी जाती तर पुष्कळच आहेत. पंख नसलेली मोठी जात अथवा पंखांची जात छेदन क्रियेस चांगली. अर्थात् पुढील वर्णन या जातींनाच लागू पडेल.

झुरळें हीं निशाचर आहेत. दिवसा फटीतून वगैरे लपून वसून रात्री भक्ष्यशोधनार्थ हीं बाहेर पडतात. हीं इतकीं खादाड असतात कीं त्यांना सर्वभक्षक असें नांव दिल्यास कांहीं वावगे होणार नाहीं. वनस्पती, जोडे, पुस्तके, कपडे वगैरे कांहीं त्यांच्या तडक्यांतून सुटत नाहीं.

झुरळ हे कीटकवर्गाची जीं आठ अथवा नऊ निरनिराळीं कुळें ठरविलेली आहेत त्यांपैकी 'ऋजुपक्ष' (आर्थोप्टेरा) या कुळांत येते. या 'ऋजुपक्ष' कुळांत कीटकसृष्टीत ज्या चार रूपांतरांच्या स्थिती अथवा आश्रम असतात ते आढळून येत नाहींत. कोश, अळी वगैरे भेद यांच्यांत आढळून येत नाहींत. झुरळांच्या अंड्यांचा एखाद्या तपकिरीच्या डबीसारखा लहान कोश असतो. या कोशांतून पाढरें परंतु पूर्ण अशा स्थितीतच झुरळ बाहेर पडते. त्यानंतर काती टाकून पूर्ण असें झुरळ लालसर तपकिरी रंगाचे वाढते.

झुरळाची अन्न वगैरे खाण्याची क्रिया पहावयाची असल्यास थोडेसें अन्न घालून एका लहानशा कावेच्या पेट्यांत कांहीं झुरळे ठेवावीत. म्हणजे प्रथम शृंगांनी (अँटेनी), नंतर प्रथमपार्श्वोष्ठावरील स्पर्शद्रियांनी (मॅकिजलरी पल्स) ते चाचपून पहातात. यानंतर खाण्याची क्रिया दंष्ट्रांनी (मॅडिबल)

दोन्ही वाजूंनी कशी करतात हे पहावे. ही खाण्याची क्रिया आपल्याप्रमाणे अथवा उंदीर, ससा, वेडूक यांच्याप्रमाणे वरून खाली जवळा मिटून होत नाही; तर दाराच्या फळी-प्रमाणे दोन्ही वाजू मिटून खेकडा, झिंगी वगैरे प्राण्यांप्रमाणे असते.

यानंतर श्वसनक्रिया पहाण्याकरिता उदराकडे वळावे. आपली जशी छाती श्वासोच्छ्वासामुळे लहान मोठी होत असते तसे झुरळाचे उदर लहानमोठे होत असते. उदरातून हा श्वासोच्छ्वास होत असल्यामुळे ही उदराची खालीवर होण्याची क्रिया सुरू असते. झुरळाला ही श्वसनरंग्रयुग्मे एकंदर दहा असतात.

झुरळ मारावयाचे असल्यास त्यास प्रथम रंद तोंडाच्या वाटळीत अथवा कांचेच्या पेल्यांत घालावे. व नंतर क्लोरो-फार्म, पेट्रोल किंवा मेथिलेटेड स्पिरिट यांचे थोडेसे थेंब त्या वाटळीत टाकावेत म्हणजे थोड्याच वेळांत गुदमरून ते मरते.

मेलेले झुरळ हातांत घेऊन पाहिले म्हणजे त्याच्या शरीराचे कवच आपल्याला कठिण असे आढळून येईल. उदराचे भाग दहा असून ते वलयांकित असल्याचे दिसेल. झुरळाचे जे वरचे कवच तेच त्याच्या अस्थी होत. झुरळ हा प्राणी अपृष्ठवंशांतील होय; आणि अपृष्ठवंशांतील प्राण्यांत एका माखलीशिवाय कोणालाच अंतरास्थी नसतात. खेकडा वगैरे प्राण्यांत या बाह्यास्थी चुन्याच्या द्रव्याच्या असतात; तशा मात्र त्या झुरळांत नसतात.

येणेप्रमाणे सामान्य विवेचन झाल्यावर आता आपण झुरळाचे जे मुख्य तीन भाग त्यांपैकी पहिल्या प्रथम उदर घेऊन तपासावयास लागू.

उदराचे दहा वलयांकित भाग असतात हे पूर्वी सांगितलेलेच आहे. आता या प्रत्येक वलयाचे दोन भाग पडतात-पाठीकडील व पोटाकडील. पृष्ठाकडील भागाला पृष्ठवलयार्ध (टर्गम) व पोटाकडील भागाला अधो-वलयार्ध (स्टर्नम) असे म्हणतात. ही वलये मागील वलयांत पुढाल वलय म्हणजे थोडक्यांत कौलांप्रमाणे वसलेली असतात. हे वलयांकित भाग जेथे एकमेकांवर जातात त्या संधीमधील, त्याचप्रमाणे पृष्ठवलयार्ध व अधो-वलयार्ध ज्या ठिकाणी संलग्न होतात तेथील बाह्यास्थीचे भाग मऊ असतात. पृष्ठवलयार्ध व अधोवलयार्ध यांमधील या संधीस मृदंग असे म्हणतात.

उदर जरा ओढून वर करून पाहिले असतां मृदंगांत असलेली श्वसनरंग्रे स्पष्ट दिसतील. उदरावर यांची आठ युग्मे असून वक्षावर दोन युग्मे असतात.

कांही झुरळांत ही दहाहि वलये स्पष्टपणे दिसून येतात. कांही झुरळांत विशेषतः माद्यांत आठवा आणि नववा वलयांकित भाग हे सातव्या वलयांकित भागाखाली इतके झांकून जातात की छेदनाशिवाय अगर ताणून पाहिल्याशिवाय ते

दिसणे जवळ जवळ अशक्य असते. दहावा म्हणजे शेवटचा वलयांकित भाग उचलून पाहिला म्हणजे गुदद्वार दिसून येते. गुदद्वाराच्या दोन्ही वाजूस जे कठिण झालेले भाग असतात त्यांना गुदपत्रे अगर गुदपर्ण (पॅडिकलप्लेट्स) असे म्हणतात. कांही जी वेशास्त्र या गुदपर्णांना अकराव्या वलयांकित भाग मानतात. दहाव्या पृष्ठवलयार्धाच्या खालील वाजूने दोन गुदस्पर्शक रोम (अॅनल सर्सी) बाहेर आलेले असतात. गुद-स्पर्शक रोम नर व मादी या दोघांतहि असतात.

अधोवलयार्धातील प्रथमवलयार्ध अगदी आदि-स्वरूपांत असते. नरांत ही नऊच दृष्टीस येतात. अधो-वलयार्धातील नवव्यास वारीक असंयुक्त असे दोन 'कंटक' झालेले असतात. हे कंटक फक्त नरांतच सांपडतात. मादीला हे नसतात. गुदपर्ण व दहावा पृष्ठवलयार्ध भाग हे छेदिले म्हणजे आंत सूक्ष्म आंकडे असलेला असा भाग दिसतो. तो दहाव्या अधोवलयार्धाचा बाह्य वाढ असावी असे दिसून येते. या वाढीचा उपयोग संयोगीकरण होतांना मादीचे जननेंद्रिय उघडण्याकडे होतो.

मादीत फक्त सातच अधोवलयार्ध दिसून येतात. बाकीची तीन जननविवर होण्याकरिता सातव्याखाली झावलेली असतात. सातवे अधोवलयार्ध मोठे असून चोटीच्या आकाराचे असते. याचे दोन भाग उभे झालेले असतात. संयोगीकरणांत याचा उपयोग होतोच; शिवाय चिकटून बीजकोश ठेवण्यास नीट जागा सांपडेपर्यंत तो घट धरून ठेवण्याकडेहि याचा उपयोग होतो. पुष्कळ माद्या हा बीजकोश जननविवरांत धरून ठेविलेल्या स्थितीत दृष्टीस पडतात. नेहमी झुरळांचे निरीक्षण केले तर हा प्रकार सहज नजरेस येण्याजोगा आहे.

आठवा आणि नववा वलयांकित भाग सातव्याखाली झांकला गेल्यामुळे त्याचे पृष्ठवलयार्धाचे भाग अत्यंत अरंद झालेले असतात. मादीत आठव्या वलयांकित भागाच्या अधोवलयार्धावर एक उभे छिद्र असते. हेंच बाह्य-योनीछिद्र होय. नववा अधोवलयार्ध भाग म्हणजे लहानशी वांकडी तवकडी असून हिच्यावर शुक्रकोश असतो. या शुक्रकोशांत नरामधील शुक्राचा संचय केला जातो. बीजकोश बाहेर येतांना या शुक्रकोशाजवळून जातो व तो तसा जात असतांना त्यांत शुक्रांतील सूक्ष्म शुक्रबीज प्रवेश करतात व नंतर फलवृत्ता होते.

अखिल कीटकवर्ग घेतला तरी त्यांत वक्षाचे तीन भाग असलेले आपणांस आढळून येतील. शीर्षाकडील प्रथम भागाला 'पूर्ववक्षवलय' असे म्हणतात. त्याच्या जवळचा भाग 'मध्यवक्षवलय' व नंतर उदराजवळचा जो वक्षाचा भाग त्याला 'अपरवक्षवलय' किंवा 'पश्चिमवक्षवलय' असे म्हणतात. उदराच्या वलयांप्रमाणे या वक्षांच्या वलयांमध्ये देखील दोन भाग दिसून येतात. पाठीकडील भागाला 'अधोवलयार्ध' असे म्हणतात. पूर्ववक्षवलयाचा पृष्ठवलयार्ध

तिन्ही पृष्ठवलयार्धामध्ये सर्वात मोठा असून पूर्वभागी शीर्षावर पसरलेला असतो व पश्चिमभागी मध्यवक्षवल्याच्या पृष्ठवलयार्धाला झांकून टाकतो. मध्यवक्ष्याच्या पृष्ठवलयार्धाच्या वाजूस प्रथमपक्ष असतात. ही पहिली पंखाची जोडी वरीच वळकट असून ती निव्वळ उडण्यास उपयोगी पडणारी अशी जी दुसरी पंखाची जोडी असते तिला झांकून तिच्या संरक्षणार्थे कार्यहि ही प्रथमपक्षाचीच जोडी करते. दुसऱ्या पंखाची जोडी अपरवक्षपृष्ठवलयार्धाला चिकटलेली असते. ही पंखाची जोडी अगदी पातळ व लिवलित्रीत असून हिचगावर ' शिरांचे ' अगदी जाळे झालेले दिसते. छत्रांच्या काळ्या ज्याप्रमाणे छत्राला उपयोगी पडतात, त्याचप्रमाणे हे जाळे या पंखांना उपयोगी पडते. उडत नसताना हे पंख घडीच्या पंढ्याप्रमाणे एकमेकांवर झांकले जाऊन प्रथमपक्षाच्या जोडीखाली ठेवले जातात.

या ठिकाणी हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, या पंखांवर जे आपण शिरांचे जाळे म्हणून आहे त्याची ' संपृष्ठवंशांतील ' प्राण्यांच्या शिरांशी अगदी तुलना करता यावयाची नाही. कारण या शिरा जरी रुधिरमार्ग म्हणून उगम पावलेल्या असल्या तरी त्यांच्या बहुशः वातनलिका स्थापित झालेल्या असतात.

पंखांची उत्पत्ति प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनी वायुनलिकेपासून लाविलेली आहे. झुरळ चिरून पाहिले म्हणजे श्वसन-रथांना जोडून असलेल्या ज्या वायुनलिका दृष्टीस पडतात व त्यांचा जसा आकार, पोकळी इत्यादि सूक्ष्मदर्शकांतून दिसतात, त्याचप्रमाणे पंखांतील शिरांच्या जाळ्याची रचना स्पष्ट दिसून येते. यावरून वरील म्हणण्यास वरीचशी पुष्टि येते. शिवाय उडावयाच्या वेळी पंखांत अशी हवा भरली गेली म्हणजे उडणे अर्थात्च तितके सोंपे जाणार आहे.

आतां प्रत्येक पक्षाच्या अधोवलयार्धावर एक एक पायांची जोडी असते. पूर्ववक्षाचा अधोवलयार्ध फार लहान असतो. मादीमध्ये पूर्णपणे व नरामध्ये अल्पांशाने मध्यवक्षाचा अधोवलयार्ध उभा दुभागलेला असतो. अपर-वक्षाचा अधोवलयार्ध मात्र दोहोंमध्येहि विभागलेला असतो.

सर्व कीटकवर्गीमध्ये फक्त सहाच पाय आढळून येतात. यावरून याला षट्पादवर्ग असे म्हणण्यांत येते. यांपैकी प्रत्येक पायांची जोडी वक्षाच्या प्रत्येक वळ्याला एक एक याप्रमाणे जोडलेली असते. या पायांना चलनचलन करतां यावे म्हणून ठिकठिकाणी सांधे असतात.

पायाचे साधारणतः पांच विभाग असतात. पहिल्या भागाला कटिसंधि (कोक्सा), दुसऱ्यास द्वितीयसंधि (ट्रोक्-टर) व तिसऱ्यास उरसंधि (थाय) व चवथ्यास ङ्घा-संधि (टिविआ) असे म्हणतात. शेवटी अगदी तळवा अथवा कूर्चसंधि येतो. तळव्याचे सहा भाग असून गुळ-गुळीत जागेवरूनहि झुरळस चालतां यावे म्हणून त्यास

काटेरी गिरद्या असतात. तळव्याच्या अगदी शेवटच्या भागास नव्यांचा एक जोड असतो. व त्यामध्ये एक लहानशी गिरदी असते.

येथवर उदर व वक्ष यांविषयी विवेचन झाले. आतां आपण राहिलेल्या भागाकडे वळू. हा राहिलेला भाग म्हणजे शीर्ष होय.

वक्ष व उदर यांचे निरनिराळे वळयांकित भाग आपणांस नेत्रांनी सहज दिसण्याजोगे असतात. त्याप्रमाणे शीर्षामध्ये मात्र ते नसतात. पूर्णावस्थेत तर हे भाग सहज दिसून येणे शक्य नसते. गर्भाची वाढ होत असतानाच हे भाग स्पष्टपणे दिसून येणे शक्य असते. आणि हे निरीक्षण करूनच प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनी शीर्षाचे सहा भाग ठरविले आहेत ते असेः—(१) पहिल्या भागावर म्हणजे शृंगाच्या पुढे नेत्र असतात. (२) शृंगे असलेला भाग. (३) पूर्वदंष्ट्राभाग--हा भाग गर्भवाढ होत असतानाच नाहींसा होतो. (४) दंष्ट्रांचा भाग. (५) प्रथमपार्श्वो-प्रांचा भाग. (६) द्वितीयपार्श्वोप्रांचा भाग.

सदरप्रमाणे डोक्याला आच्छादणारा जो कठिण भाग असतो त्यास ऊर्ध्वकपालकवच (एपिकेनियम) असे म्हणतात. या शीर्षकवचावर इंद्रजीतील वायू या अक्षरा-प्रमाणे मधोमध संधिरेषा असते. मात्र ही संधिरेषा उलटी असते. म्हणजे ते अक्षर उलट करून त्याचा जसा आकार होईल तसा ह्या संधिरेषेचा आकार असतो. या संधिरेषेचे खालील जे दोन पाय अथवा पांढरे वर्तुलाकृति अवयव असतात. या अवयवांचे कार्य काय असावे याविषयी निश्चित असे काहीच सांगतां येत नाही. कित्येकांच्या मते हे झुरळाचे साधे नेत्र असावेत तर कित्येक हे त्याचे प्राणेंद्रिय आहे असे प्रतिपादितात.

संधिरेषेच्या खालील शीर्षाचा जो भाग असतो त्यास पुरःकपालकवच (क्लायपिअस) असे म्हणतात. या पुरःकपालकवचाच्या खालील वाजूस एक पदर जोडलेला असतो त्यास उर्ध्वोप्र ' असे म्हणतात. नंतर नेत्राच्या मार्गे व खाली असा आलेला जो भाग असतो त्यास ' कपोल ' असे म्हणतात.

शीर्ष हे वक्षाला अत्यंत लहान अशा मानेने जोडलेले असते. शीर्षाच्या दोन्ही वाजूस दोन काळसर भाग दिसतात ते दोन संयुक्त नेत्र होत. निरनिराळ्या नेत्रांचा हा समूह असल्यामुळे यास संयुक्त नेत्र असे म्हणतात. यांतील प्रत्येक नेत्र जर सूक्ष्मदर्शकांतून पाहिला तर त्याचा आकार वाहेरून षट्कोनी असल्याचे दिसून येते.

वरच्या वाजून उर्ध्वकपालकवच, खालच्या वाजून पुरःकपालकवच व वाहेरील वाजून नेत्र यांच्यामध्ये शृंग लागलेले असते. याचे सत्तर ते नव्वद संधिभाग असतात.

याच्यावर पुष्कळ कांटेहि असतात. यांचा उपयोग स्पशेन्द्रियासारखा होतो. कांहीं शाखज्ञ त्यांचा उपयोग प्राणेंद्रिय व कर्णेंद्रिय यांच्याप्रमाणेहि आहे असे म्हणतात. साधारणतः संबंध कीटकसृष्टीत या शृंगांची एकापेक्षा अधिक जोडी आढळून येत नाही. पुष्कळ वेळां नर की मादी ह्या भेद या शृंगावरून ठरविता येतो. ढोवळ हृष्टीने पाहू गेलं तर झुरळांत यावरून कांहींच ठरविता येणार नाही. तरी पण सूक्ष्म निरीक्षणाने हे शृंग नराला मादीपेक्षा लांब असल्याचे आढळून येईल. शिवाय या शृंगाच्या तळापासून तिसरा संश्लिषाग मादीत नराच्या दुप्पट लांब असतो. शीर्ष, वक्ष व उदर या तिन्ही भागांचे वाह्य पर्यालोचन आतां संपले. आतां छेदनक्रियेकडे आपणांला वळावयाचे आहे.

प्रथमतः आपण तोंडातील निरनिराळ्या भागांकडे वळू. तोंडाची पूर्वमर्यादा दर्शविणारा भाग म्हणजे ऊर्ध्वोष्ठ (लेत्रम) होय. त्याच्या वाजू, दंष्ट्रांची जोडी व त्यांच्या खाली दबलेल्या प्रथमपार्श्वोष्ठांची जोडी ह्यांनी झालेल्या आहेत. त्यांची पश्चिममर्यादा दर्शविणारा भाग म्हणजे द्वितीयपार्श्वोष्ठांची जोडी होय. हे भाग नीटपणे काढता येण्यास झुरळाचे तोंड वर केलें पाहिजे. एवढ्याकरितां झुरळाचे आपण ज्या वशांत छेदन करणार (अशा वशा पॅराफिन् अथवा मेण घालून केल्या असतात) तीत त्याला उलटें ठेवावे व पूर्ववक्षाच्या दोन्ही वाजूंस पृष्ठवलयार्धाला दोन टांचण्या थोड्या तिरप्या (त्यांची वरची टोंके शरीरावर येणार नाहीत अशा तऱ्हेने) टोंचाव्यात. नंतर तोंड थोडें ओढून अर्थात् मानेला थोडा ताण देऊन तिच्याहि एका अगर दोन्ही वाजूंनां—ज्याप्रमाणें सोयीस्कर पडेल त्याप्रमाणें—टांचण्या टोंचाव्यात, म्हणजे तें त्याच स्थितीत स्थिर राहील. नंतर धाकटा चिमटा घेऊन (ज्या चिमट्याची टोंके बारीक असतात) त्यानें उर्ध्वोष्ठांच्या पुढून तो आंत घालून तो अवयव शक्य तितक्या सावधगिरीनें वाहेर ओढून काढावा. यापेक्षां प्रथम उर्ध्वोष्ठच चाकूच्या मदतीनें चिमट्यानें सोडवून घेतल्यास चांगलें. यानंतर प्रथमपार्श्वोष्ठ (फर्स्ट मॅक्सिला) व दंष्ट्रा (मॅडिबल्स) सोडवून घ्याव्यात. हीं सोडवून घेतल्यावर करसूक्ष्मदर्शकानें अथवा छेदनसूक्ष्मदर्शकांतून यांचें निरीक्षण करावें. ह्या दंष्ट्रा (मॅडिबल्स) म्हणजे झुरळाच्या दाढा होत. यांमध्ये निरनिराळे विभाग नसतात. त्या अत्यंत बळकट असून त्यांच्या आंतील कडेला सहा अथवा सात दांते असतात. त्या पुरःकपालकवच व ऊर्ध्वकपालकवचाच्या खालील टोंकाशी जोडलेल्या असतात.

दोन्ही पार्श्वोष्ठ फांशा फुटून वनलेले असतात. त्या प्रत्येकाला दोन भागांचा मूलसंधि (प्रोटोपोडाइट) असून त्याच्यापुढें अंतःप्रसर (एंडोपोडाइट) व बहिःप्रसर (एक्सोपोडाइट) मिळून त्याचे तीन विभाग असतात.

मूलसंधि म्हणून जो भाग आपण म्हणतो त्याच्याच अंतःप्रसर व बहिःप्रसर या फांशा असल्याचे दिसतें. अंतःप्रसर भाग दोन अवयव मिळून झालेला असतो. त्यास 'गॅलिआ लॅसिनिआ' व 'तपासीनिआ' असें म्हणतात. मूल संधीच्या भागाचे दोन उपभाग असतात त्यांस संघसंधि (काडो) व 'स्तंभसंधि (स्टिपिओ) असें म्हणतात. यांतील ग्याली-आचा आकार गोल चपटा झालेला असून त्यावर कठिण असे केंस असतात. या ग्यालीआच्या योगानें लॅसिनिआची तीक्ष्ण टोंके असतात त्यांचें संरक्षण होतें. बहिःप्रसर लॅसिनिआ व गॅलिआ जेथून निघतात त्यांच्यानचळूनच म्हणजे स्तंभापासूनच निघतो. याचे फिरून पांच तुकडे असतात. प्रथमचे जे याचे भाग असतात ते फार लहान असतात. बाकीचे तीन लांब लांब असतात. या सर्व भागांवर लहान लहान केंस असतात.

द्वितीय पार्श्वोष्ठांकडे (सेकंड मॅक्सिला) आतां आपण वळू. द्वितीयपार्श्वोष्ठ साधारणतः प्रथमपार्श्वोष्ठासारखाच असतो. याचे मूलसंधिभाग मात्र एकत्र सांधलेले असतात. त्यांच्या दोन तुकड्यांची एक तवकडीच झालेली असते असें म्हण्ट्यास चालेल. या तवकडीच्या भागांनां ऊर्ध्वहनु (सर्वमेंटम्) व हनु (मेंटम्) अशीं नांवे आहेत. हनु (मेंटम्) लहान असून त्यालाच अंतःप्रसर व बहिःप्रसर हे भाग जोडलेले असतात. दोन्ही अंतःप्रसरानां कधी कधी एकदम जिळिका (लिगुला) असें नांव देण्यांत येतें. यातहि लॅसिनिआ व पॅरो-गॅसी असे प्रथमपार्श्वोष्ठाप्रमाणेंच दोन भाग असतात. बहिःप्रसराचे तीन तुकडे असून त्या भागाला ओष्ठस्पशेंद्रिय (लेविअल् पल्प) म्हणतात.

छेदनास आरंभ करण्यापूर्वी झुरळाचे पंख व पाय अर्जावात कापून टाकून त्याचा पृष्ठभाग वर करावा व दोन्ही वाजूंनीं टांचण्या टोंचून मेण घातलेल्या ताटलीत अथवा घुचाच्या लांब पसरट तुकड्यावर त्याला घट्ट बसवावे. कित्येक वेळा मेण थोडें वितळवून त्यांत खालचा भाग चिकटवून बसवितात. या मेणांत काजळ घातल्यास चांगलें. कारण मागील बाजू काळी झाल्यामुळे झुरळाचे भाग स्पष्ट दिसून येतात. अशा रीतीनें झुरळ घट्ट बसल्यावर मग छेदनास आरंभ करावा. पहिल्या प्रथम पृष्ठवलयाधे व अधोवलयाधे यांमध्ये जी कड असते ती अगदीं हलक्या हातानें चिरून घ्यावी. ही कड उदर व वक्ष यांच्या दोन्ही वाजूनें घ्यावी. नंतर हलकेंच एकामागून एक तुकडा सोडवून टाकावा. ही सर्व छेदनक्रिया पाण्यांत केल्यास फार चांगलें. पाण्यांत सर्व भाग जसेच्या तसेच राहून स्पष्ट दिसतात. शिवाय वलयाचे भाग काढून टाकतांना त्यांच्याच खाली असलेलें हृदय जाऊ न देण्याची खबरदारी घ्यावी.

शीर्षाच्या अलीकडील म्हणजे पूर्ववक्षासकट पृष्ठाकडील सर्व अधोवलये काढून टाकलीं म्हणजे झुरळाचे अंतःकपाट

मोकळें झालें. हें सर्व पांढरट पदार्थांनं भरून गेल्याचें आढळून येईल. हो सर्व चरबी होय.

अगदीं बाल्यावस्थेंत झुरळाच्या कवचमय वेष्टनांतून हृदयाची संकोचन व प्रसरण क्रिया स्पष्टपणें पहावयास सांपडते. हें हृदय म्हणजे एक लांबच लांब नळी असून ती पूर्ववक्षापासून उदराच्या शेवटापर्यंत गेलेली असते. ही स्नायूंची असते. अन्ननलिकेच्या वरील बाजूस हिचा शेवट असतो. त्याचप्रमाणें शरीराच्या इतर भागांतून जातांना थाला बाजूनीं फाद्या वगैरे फुटत नाहींत.

शरीराच्या सर्व पोकळींत खूप चरबी भरलेली असते. ही पांढरट असून तिच्यांत तेलचे थेंब व कांहीं टाकाळ पदार्थ सांपडतात. वातनलिकांचें जळें या चरबींत सर्वत्र असतें.

चिमटा, चाकू व कात्री यांच्या साहाय्याने शक्य तितकी चरबी काढून टाकावी. यानंतर पचनेंद्रियनलिका बाजूला काढून घ्यावी. ही काढतांना वातनलिका व चरबी ही खरडून टाकवीत. मात्र असें करतांना, अन्ननलिकेजवळचे लालापिंड, माल्पिघिअन नलिका व मागच्या बाजूकडील जननेंद्रिय न दुखविण्याची विशेष काळजी घ्यावी.

पचनेंद्रियाचे साधारण तीन भाग करतात ते असे:—

प्रथम भाग अथवा पूर्वपचनेंद्रिय	तोंडांतील पांक्कळी (मुख क्रोड) अन्ननलिका (ओइसोफॅगस) अन्नाशय (क्राँप) मंथनिका अथवा मंथिनी (गिझर्ड)
द्वितीय भाग अथवा मध्यम पचनेंद्रिय	चिलीफिकस्टमक
तृतीय भाग अथवा पश्चिमपचनेंद्रिय	तन्वांत्र (इलिअस) वृहदांत्र (कोलोन) गुद (रेक्टम)

प्रथमभागावर शरीरपृष्ठावरील कवचाचें चिटीन आवरण आंतून पसरलेलें असतें. मुखक्रोडांत एक लहानशी जिव्हा असते. मुखक्रोडापासूनच अन्ननलिका निघते. ही अन्ननलिका डोक्याच्या वरच्या भागावरील मंडुवत् ज्ञानक्रंदांच्या खालीं त्यांच्यापासून निघालेल्या पार्श्वरज्जूचें जें एक वर्तुळ होतें त्यामधून जाते. वक्षांतून पुढें जातांना ही रुंद होत जाऊन तिचा अन्नकोश अथवा आहारकोश नंतर आंवळून जाऊन त्याच्यापेक्षां जाड असलेली अशी स्नायूंची मंथिनी (गिझर्ड) होते. मंथिनी (गिझर्ड) चा आडवा छेद घेऊन पाहिल्यास तींत सहा कठीण दांते असल्याचें आढळून येतें. या मुख्य दात्यांमध्ये लहान लहान उंचवेटीह पुष्कळ असतात. या दात्यांच्या पुढें लहान लहान कटकयुक्त सहा गिरद्यांसारखे अवयव असतात. त्यांचा उपयोग अन्न गाळण्याप्रमाणें होतो. प्रथमभाग येथें पूर्ण होतो.

मध्यभाग म्हणजे फार अरुंद व आंखूड नलिका असते. हिच्याच पुढील बाजूस यकृतअंधनलिका (हेपॅटिक कॅलिआ) असतात. या सात अथवा आठ असतात.

पश्चिमभाग अथवा तृतीय भाग मागच्या बाजूस वेष्टिलेला असून पूर्वभागाप्रमाणें तो देखील कवचाचें वेष्टिलेला असतो. या पश्चिमभागाचा प्रथमभाग लहान व अरुंद असून त्यालाच माल्पिघिअन नलिका जोडलेल्या असतात. त्यांचा उपयोग मल अथवा किट्ट्याजकाप्रमाणें होतो. विशेषतः कीटकसृष्टीत त्या नैट्रोजनयुक्त त्याज्य द्रव्य टाकतात. त्या एकंदर साठसत्तर असतात. त्यांचा रंग पिंजळसर असतो. व लांबी एक इंच असून सर्व उदरभर त्या पसरलेल्या असतात. या पूर्वभागाला आंत्र अथवा तन्वांत्र असें म्हणतात. पश्चिमभागाचा जो मध्यभाग असतो तो चांगला लांब रुंद असून त्यास वृहदांत्र असें म्हणतात. यानंतरचा भाग म्हणजे ' गुद ' होय व तो गुदद्वाराच्या योगानें बाहेर उघडला जातो.

झुरळाचे लालापिंड फार मोठे असतात. हे पुष्कळसे गोलक एके ठिकाणीं मिळून झालेले असतात. निरनिराळ्या स्रोतस नलिकांनीं ते एकत्र सांधलेले असतात. या स्रोतसनालिकांचें पुढें एकच स्रोतस होऊन तें अन्ननलिकेच्या बाजूनं जाऊन जिभेच्या जरा अलीकडे तोंडांत उघडतें. हे लालापिंडाचे झुवके अन्ननलिकेच्या दोन्ही बाजूस असतात.

पुंजननेंद्रिये:—लहान (वयानें) झुरळांत त्यांच्या उदराच्या पांचव्या पृष्ठवल्याधार्खालीं मुष्क असतात. हाहि एक शायुदाण्यासारख्या गोळ्यांचा झुवका असून त्यांनाच पुढें स्रोतस जोडलेलें असतें. शुक्रस्रोतस म्हणजे मुष्कामधून वीर्य नेणारी नळी. ही सर्व चरबीनें पूर्ण वेष्टिलेली असल्यामुळें सांपडण्यास फार कठीण जाते. वयातीत नरांमध्ये यांचें काम झाल्यामुळें त्या क्षिजून जातात व त्यामुळें त्यांच्यांत त्या कधीहि सांपडत नाहींत. दोन्ही बाजूंचें शुक्रस्रोतस मार्गें खालीं येऊन शुक्राशयाला मिळतात. झुरळ अगदीं लहान असताना त्याचा पाढरा रंग गेला असतांना त्याच्यामध्ये हा शुक्राशय वनतो व तो प्रत्येक बाजूवर लहान दीर्घवर्तुळाकृति असतो. पुढें दोहोंबाजूवरील शुक्राशय एकवटून व फुटून त्यांचा एकाचा गोंड्याप्रमाणें किंवा तुन्याप्रमाणें आकार होतो. या गोंड्यासारख्या शुक्राशयाच्या बुंध्यापासून निक्षेपण स्रोतस निघत व तें गुदद्वाराच्या खालीं बाहेर उघडतें. यानंतर संयोग आंकडे येतात. यांचा उपयोग पूर्वीं सांगितलाच आहे.

स्त्रीजननेंद्रिये:—अंडकोश म्हणजे लहान लहान होत गेलेल्या आठ नलिकांचा झालेला असून त्या नलिका अंडकोशामध्ये येऊन मिळतात. प्रत्येक नलिकेची लांबी सामान्यपणें दहा मिलिमीटर असून तींत लहानमोठया आकाराचीं अंडी एकापाठीमागें एक असल्यामुळें तीं एखाद्या माळेप्रमाणें दिसते. अंडस्रोतसाच्या जवळील अंडी मोठालीं असून वरील बाजूचीं वारीक असतात. लहान अंड्यांमधील केंद्र स्पष्ट दिसतें व त्यामध्ये कल्क किंवा बलक बहुधा नसतोच. परंतु तीं मोठमोठी

होत जातांना हळूहळू त्यांच्यांत कलक अथवा बलक जमत जाऊन चैतन्यकेंद्र दिसेनासें होतें. या सर्व नलिका वरच्या बाजूनी वारीक धाग्याशीं एकत्र मिळलेल्या असतात. अंड-स्रोतसें लहान असून आठव्या अधोवलयार्धावरील योनींत तीं उघडतात. अंडस्रोतसें एकत्र मिळण्याच्या पुढील भागीं म्हणजे नवव्या अधोवल्यावर एक लहानशी पिशवी असते. हाच शुक्रकोश होय. शेवटच्या ज्ञानकंदाच्या जोडीजवळच मागील वाजूस हा असतो.

या शुक्रकोशाच्या मागील वाजूस पुष्कळसे फांटे फुटलेले व पांढुरके असे लुकणपिंड असतात. यांच्यांतून बीजकोश ज्या पदार्थाचा बनलेला असतो तो पदार्थ ज्वतो. यांतील डावकिडचा भाग उजव्यापेक्षा मोठा असतो.

ज्ञानेंद्रियव्यूहः—कीटकवर्गातील ज्ञानेंद्रियव्यूह सामान्यपणें गांडूळ अथवा खेंकडा या प्राण्यांतील व्यूहरचनेप्रमाणेंच असतो. म्हणजे प्रत्येक भागाला दोन ज्ञानकंदांचे मणी असून त्यांतून ज्ञान (जुजु) जात असतात. प्रत्येक बलयाला ज्ञानकंदांचा मणी बहुशः असतोच. मात्र कित्येकवेळां कांहीं मणी एकत्र संघटित झालेले असतात.

शीर्षामध्ये अन्ननलिका पार्श्वज्ञानरज्जूच्या कमानीनें वेष्टित असते. हे पार्श्वज्ञानरज्जू मेंदूवत शीर्षज्ञानकंदाच्या जोडी पासून निघून अन्ननलिकेच्या खालील वाजूस दोहोवाजून मिळतात. हे पहाण्याकरितां पुरःकपालकवच व उर्ध्वकपालकवच हे शीर्षावरील भाग चाकून काढून घेतले पाहिजेत. नंतर कपोल, दंष्ट्रा व पार्श्वोष्ठाचे कांहीं भाग काढून टाकावेत. म्हणजे अन्ननलिकेसमोवतालची कमान दिसून येईल.

हे सर्व भाग नीटपणें पहावयाचे असतील तर आल्कोहल-मध्ये घालून ज्याचे सर्व भाग कठिण झाले आहेत असें झुरळ घेतल्यास चांगलें.

मेंदूवत शीर्षज्ञानकंदांची जोडी दोन ज्ञानकंदांचे गोलक बनून झालेली असते. या गोलकांपासून नेत्र, झुंगें वगैरेना ज्ञान रज्जू जात असतात. यांतूनच खालील वाजून उर्ध्वोष्ठाला ज्ञान रज्जू जातात. एवढ्यावरून मेंदूवत शीर्षज्ञानकंदांची जोडी तीन ज्ञानकंदांच्या जोड्या संयुक्त होऊन झालेली असावी असें अनुमान निघतें.

मेंदूमधून निघणाऱ्या दोन्ही वाजूंच्या ज्ञानरज्जू अन्ननलिकेच्या खालीं येऊन एकत्र मिळतात. तेथें अन्ननलिका-धोज्ञानकंदांची जोडी असते. यामधून तोंडाचे मागील भाग, दंष्ट्रा, पार्श्वोष्ठाच्या दोन्ही जोड्या यांना ज्ञानंतू जात असतात. यावरून हा ज्ञानकंदांचा गोलक देखील तीन भाग मिळून झाला असावा असें शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. यानंतर वक्षाच्या ज्ञानकंदांच्या गोलकांना सुज्ञात होते.

छेदनानंतर ही ज्ञानकंदांची सांखळी नीट दिसावी म्हणून पचनेंद्रियें व जननेंद्रियें वाजूला काढावीत. त्याचप्रमाणें चरबी, स्नायू वगैरे खरडून टाकावीत. अशा रीतीनें वक्ष

व उदर यांच्या खालच्या वाजून जाणारी ज्ञानकंदांची सांखळी स्पष्ट दिसूं लागेल.

वक्षाच्या प्रत्येक बलयांत ज्ञानकंदांच्या गोलकांची एक जोडी असते. उदरांत फक्त सहाच जोड्या सांपडतात. शेवटली जोडी सातव्या अधोवलयार्धावर असते. व हिच्यांतूनच मागील भागांना फांटे जातात.

उदरांतील निरनिराळ्या भागांना जाणारें देखील ज्ञानरज्जूचें एक जाळें असतें.

श्वसनेंद्रियः—झुरळाच्या उदर व वक्ष यांच्यावर श्वसनरंज्रे असतात हे आपणांस माहीत आहेत. या श्वसनरंज्रांना जोडून असणाऱ्या वातनलिका सर्व शरीरभर पसरलेल्या असतात. या वातनलिका शरीरांतून भागाभागांतून गेलेल्या असल्यामुळें प्राणवायूचा पुरवठा सर्व भागास अगदीं प्रत्यक्षपणें मिळत असतो. या नलिकाहि एकमेकांत भिन्नून त्यांचें एक सर्व शरीरभर जाळेंच पसरलेलें असतें. अशा रीतीनें प्राणवायूचा पुरवठा असल्यामुळें रुधिराभिसरणाचा व्यूह अथवा शिरा धमन्यांनं जाळें असण्याची जरूरी नाहीं. आणि याच कारणामुळें हृदयाशिवाय इतर रक्तवाहिन्या झुरळांत दिसून येत नाहींत.

वातनलिका परिपूर्णतावस्थेंतील वाह्यास्तरापासून झालेल्या असतात. अर्थात चिटिन्चें लवचिक व नागमोडी रीतीनें बनलेलें अंतरवेष्टन त्यांत झालेलें असतें. याच्यामुळें त्यांना ताठ उघडें रहातां येतें.

सूक्ष्मदर्शकांतून एखादी वातनलिका पाहिल्यास हें नागमोडी अंतरवेष्टन स्पष्ट दिसून येतें.

जनन अथवा प्रजोत्पादनः—संयोगानंतर शुक्रमादींतील शुक्रकोशांत सांठविलें जातें. अंडे ५ मि. मि. लांब असून त्याला लालसर तपकिरी कवच असतें; व त्याच्या कडेच्या वाजूस अत्यंत सूक्ष्म अशी छिद्रें असतात. योनींतून अंडी बाहेर जातांना शुक्रकोशांतून शुक्रबीज येऊन या वारीक छिद्रांतून आंत जातात व गर्भाभवन होतें.

एका वेळीं सोळापर्यंत अंडी घातलीं जातात. हीं संयोगआंकड्याच्या मध्ये पकडलीं जाऊन लुकणपिंडांतील लुकणाच्या सावानें त्यांच्या समोवतीं एक कोश बनविला जातो. प्रथम हा बीजकोश मादी जननीविरामध्ये आठवडापर्यंत धरून ठेविते. नंतर चांगलीशी निवाऱ्याची जागा पाहून तेथें तो चिकटविते.

उत्तरयूरोपांत अंडी एक वर्षपर्यंत उवलीं जात नाहींत परंतु हिंदुस्थानांत बीजकोश घातल्यानंतर एक महिन्याच्या आंत झुरळें बाहेर आल्याचें दृष्टीस पडलें आहे. शैशवावस्थेंत यांचा रंग पांढरा असतो. परंतु लवकरच तीं काळसर पिंगट अथवा तांबडी व्हावयास लागतात. पंखाशिवाय त्यांचे सर्व भाग मोठ्या झुरळाशी जुळतात. सर्व आयुष्यांत तीं सात वेळां कात टाकतात. कांहीं शास्त्रज्ञांच्या मतें हिंदुस्थानी झुरळें पूर्णवस्थेस येण्यास चार वर्षे लागतात परंतु हा सर्व परिस्थितीचा

प्रश्न आहे. थंड हवेत पूर्णावस्था प्राप्त होण्यास उष्ण हवेतलं कालापेक्षा जास्त काळ लागतो.

वर्गीकरणः—कीटकवर्गाचे एकंदर आठ गण पाडलेले आहेत, ते असेः—

(१) हीनपक्षः—(अॅप्टेरा) यांस पंख नसतात; अंगावर खवले अथवा केंस असतात. रूपांतर अगदी होत नसतें. क्वचित नेत्रहि नसतात. उदराच्या शेवटीं किंत्थेकांनां लांब दोन तीन केंस असतात. उदाहरण—कतर.

ऋजुपक्षः—(आर्थ्रोप्टेरा) यास पंखांच्या दोन जोड्या असून पुढल्यांच्या खाली मागली जोडी झांकलेली असते. पहिली जोडी कठीण असून दुसऱ्या म्हणजे उडण्याच्या उपयोगी असणाऱ्या पंखांच्या जोडीचें रक्षण करण्याचें काम तिच्याकडे असतें. रूपांतर अर्धवट होत असतें. तोंडांत चावून खाण्याच्या दाढा असतात. उदा.—टोळ, झुरळ, गवत्या.

(३) शिराल पक्ष (न्यूरोप्टेरा). पातळ लवचिक पंखांच्या दोन जोड्या, पंखांवर पुष्कळशा शिरा, तोंडांत चावून खाण्याजोगी रचना. रूपांतर कधी पूर्णपणें होतं तर कधी अपूर्ण असतें. उदा.—चतूर, वाळवी.

(४) कवचपक्षः—(कोलेओप्टेरा) यांची पंखांची पहिली जोडी अत्यंत कठीण झालेली असते. तोंडांत चावून खाण्याची योजना केलेली असते. रूपांतर पूर्णपणें होत असतें. उदा. पिंगळ.

(५) विरलपक्ष (हिमेनोप्टेरा):—पंख अत्यंत पातळ. तोंडांत चावून चाटण्याजोगी रचना. रूपांतर पूर्ण होतें. उ. मधमाशी, गांधीलमाशी, मुंगी.

(६) अर्धकवचपक्षः—(हेमिप्टेरा) तोंडांत टोंचून शोषून घेण्याजोगी व्यवस्था. पंख कधी सारखे कधी विषम. रूपांतर अपूर्ण. उदा. ढेंकूण, उवा.

(७) द्विपक्ष (डिप्टेरा):—पंखांची एकच जोडी तोंडांत निव्वळ चाटून शोषण्याजोगी रचना. रूपांतर पूर्ण. उदा. डांस, माशी, पिसू इत्यादि.

(८) सशल्क पक्ष (लेपिस्टोप्टेरा):—पंखांच्या दोन जोड्या. त्यांवर चित्रविचित्र खवले. पार्श्वप्राची लांबचलांब नळीसारखी झुडा वनणें. रूपांतर पूर्ण. उ. पतंग. [लेखक—प्रो. व्ही. एन. हाटे; प्रो. टी. जी. यवलेकर].

कीटस् जॉन—(इ. स. १७९५—१८२९) एक इंग्रजी कवि. कीटस् या इंग्लिश कवीचा जन्म लंडन येथे झाला. त्यानें लहानपणां थोडाबहुत वैद्यकीचा अभ्यास केला. परंतु काव्याकडे त्याचा तेव्हापासूनच फार कल होता. त्याच सुमारास त्याची लीहंट व शेले या कवीशी ओळख झाली व या ओळखीनें त्याला काव्यस्फूर्ति होऊन तो कविता करूं लागला. त्यानें प्रसिद्ध केलेलीं पहिलीं दोन पुस्तकें लोकांनां पसंत पडलीं नाहींत. परंतु त्याच्या तिसऱ्या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीपासून त्याची उत्तम इंग्लिश

कवीत गणना होऊं लागली. तरी ' एंडिमियन ' वरच ब्लॅक बुड व कार्टली रिड्यू या नियतकालिकांतून फार कटोर टीका झाली. त्यानें लिहिलेलें ' लॅमिआ ' हें काव्य त्यांतील लहान सहान दोषांकडे दुर्लक्ष केल्यास इंग्लिश भाषेंतील काव्यांत फारच उत्तम ठरतें. हायपेरिअन हें काव्यहि लॅमिआइतकेंच सरस आहे. त्यानें लिहिलेल्या चतुर्दश चरणात्मक काव्यांत ' ऑन फर्स्ट लुकिंग इन्टु च्यापमन्स होमर ' हें सर्वांत उत्तम आहे. ' ऑटम ' ' नायटिंगेल ' व ' मेल्लकली ' हीं त्याच्या बोधपर लघुकाव्यांत चांगली समजतात. त्याच्या ' ओथो दि प्रेट ' या खेळांत असलेल्या कांहीं अेळीवरून या कवीला शेक्सपियरच्या वरोवरीचा म्हणण्यांत फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं. रसात्मक काव्ये या जगांत पुष्कळ आहेत, परंतु कीटस्चीं काव्ये या सर्वांत फारच मनोवेधक आहेत. हा कवि निसर्गसौंदर्याप्रिय असून ग्रीक भाषेंतील काव्याप्रमाणें याच्या काव्यांतील विषय-लोळुपता मर्यादित आहे.

त्याच्या काव्यांतील वैशिष्ट्य म्हणजे प्रवल वैषयिक कल्पना आणि सौंदर्यप्रेम फार चांगल्या रीतीनें वर्णन करण्याची हातोटी आणि अतिशय कर्णमधुर अशी पद्यरचना हीं होत. गरीबी प्रेमसंबंधांत झालेली निराशा व आनुवंशिक क्षयरोग यांमुळे लहान वयांतच त्याला मृत्यु आला. त्याचा कविमित्र शेले यानें त्याच्या मृत्युवर एक अॅडोनिस् नांवाचें काव्य लिहिलें आहे.

कीन चार्ल्स सॅम्युएल.—(इ. स. १८०३—१८९९) सॅम्युएल ब्राउन कीन नांवाच्या सॉलिसिटरचा मुलगा चार्ल्स कीन हा मोठा कलाभिज्ञ म्हणून प्रसिद्ध आहे. इप्त-विच्च्या शाळेंत शिकत असतांनाच त्याचा कल, कलेकडे असलेला दिसून आला. बापाच्या मृत्यूनंतर लंडन येथील एका वकिलाकडे त्यास पाठविण्यांत आलें. परंतु तो धंदा त्यास कंटाळवाणा वाटला. म्हणून पिलकिंगटन नांवाच्या एका शिल्पज्ञाकडे तो शिकावयास राहिला. तेथें हा फावल्या वेळांत ऐतिहासिक व नौकाविषयक चित्रे पाण्याच्या रंगानें काढीत असे. त्याच्या आईच्या खटपटिमुळे लांकडी खोदीव कामें करणाऱ्या मंडळीकडे त्यानें पांच वर्षे उमेदवार म्हणून काढिली. " दि अँडव्हेंचर्स ऑफ डिक वॉल्ड हिरोइन सर्व ऑफ हिज अंकल " या नांवाच्या पुस्तकाचें दर्शनी चित्र हेंच चार्ल्सचें पहिलें चित्र होय. पुढें त्यानें एक प्रकाशलेखपट्ट (स्टुडिओ) भाड्यानें घेतलें व " इल-स्ट्रेटेड लंडन न्यूज " काढण्याच्या तो तयारीस लागला. या वेळीं तो क्लिपस्टन रस्त्यांतील कलाभिज्ञ मंडळाचा एक सदस्य होता. १८५१ सालीं " पंच " पत्रांतून तो प्रथमच लोकांपुढें आला. समव्यवसायी लोकांत आनंद व नैराश्य अशा संवेदना अगदीं एकाच वेळीं उत्पन्न करणारे त्याचे सर्वोत्कृष्ट गण तो उमेदवारीच्या स्थितींत असतानांच दिग्दर्शित होत असत. १८५१ साली " वॅन्स एन्ड वीक " या

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

नांवाचें पत्र सुरू करतांच कीनच्या चित्रांची सर्वत्र मागणी होऊं लागली. वरील पत्रांतील त्याची प्रसिद्ध चित्रें म्हणजे, चार्लस रीडच्या 'क्लॉयस्टर अँड दि हार्थ' आणि जॉर्ज मेरिडिथच्या 'इव्हॅन हॅरिंगटन' नांवाच्या पुस्तकांमधील प्रसंगांची विविध चित्रें होत. कीनचा स्वरहि मधुर असल्याने १८५८ साली जुन्या पद्धतीच्या गाण्याचा तो भोक्ता बनला. जर्मिन वॅड किंवा मोरेमिन्स्ट्रुत्स या संस्थांचा तो या नादासुद्ध सभासदहि झाला. पंचवेणूबाय (वेंगपाइप) वाजविण्यांतहि तो कुशल होता. १८६३ मध्ये आर्ट्स क्लब स्थापन झाला त्यावेळी कीन हा उत्पादकांपैकी एक होता. १८६७ त जॉन पील हा मोठा कलाभिज्ञ वारल्यामुळे कीनचा 'पंच' जास्त लोकप्रिय होऊं लागला. १८७२ त कीनची जोसेफ कौहॉलशी ओळख झाली. या गृहस्थास कोणत्याहि पाहिलेल्या किंवा ऐकिलेल्या विनोदात्मक प्रसंगांची टिपणें करून ठेवण्याची संवय होती. कीनला हीं टांचणें मिळालीं. पंच मधील सुमारे २५० प्रसंगचित्रें वरील स्फूर्तिजनक टिपणांवरून कीनने काढली आहेत. १८८१ साली 'अवर पीपल' नांवाचा एक ग्रंथ ब्रॅड वरी अँड अँग्यु कंपनीने प्रसिद्ध केला. त्यांत कीनची पंचमधील प्रसिद्ध चित्रें आहेत. १८८३ साली कीनला अजीर्ण व संधिवात असे विकार झाले. १८८९ पर्यंत हे रोग बळावत गेल्यामुळे त्यास अति दुःख भोगावें लागलें, परंतु ते त्याने धैर्याने सोसलें. १८९१ च्या जानेवारीच्या चवथ्या तारखेस हा अविवाहित वृद्ध वारला. कीनला कलेचें अगदी पद्धतशीर शिक्षण मिळालें नव्हतें. तरी सुद्धा त्यास कलाभिज्ञांचा अग्रेसर असे म्हणता येईल. इंग्रजी कलाभिज्ञांमध्ये त्याचें उच्च स्थान आहे यांत शंका नाही. बहुजनसमाजाला त्याची कामे फारशी आवडत नाहीत याचें खरें कारण कीनचें कलेच्या वावर्तीत दिसून येणारें रुढिदास्यविमोचन हेंच होय. जगाला काय रुचतें हें न पहातां दिसेल त्याची आहे त्याच स्थितीत खुलावट करावी असे कीनचें धोरण असे. चोहोंकडे सौंदर्य व अद्भुतता पसरली आहे असे त्याला स्पष्ट दिसत असे व सृष्टीतील गूढ विनोदाची प्रासंगिक छटा 'पंच' मधील त्याच्या चित्रांत उमटलेली दिसून येते. कुंचला व पेन्सिल यांत तो प्रवीण होताच परंतु खोदकामांत व ठसे करण्याच्या कामांतहि त्याचें प्रावीण्य दिसून येतें

कीफ, प्रांत.—हा रशियाच्या नैर्ऋत्य भागांत आहे. याचें क्षेत्रफळ १९६८४ चौरस मैल आहे. हा प्रांत उंच-वळ्याचा प्रदेश असून याची उंची पश्चिम भागांत ९५० ते १०५० फूट आहे. या प्रांतांत पुष्कळ उपयुक्त खनिज द्रव्ये भूगर्भातून काढली जातात. मध्य रशियांत हवामान समशीतोष्ण आहे. सन १९०४ मध्ये येथील लोकसंख्या ४०,४२,५२६ होती. येथील १,२६,००,००० एकर जमीनी पैकी १,११,०००,०० जमीन लागवडीखाली आहे. गहू, राय, ओट, जव वगैरे धान्ये येथें मुख्यत्वेकरून पिकतात.

शेतीकरितां येथें उंटांचा उपयोग करितात. येथील मुख्य कारखाने साखरेचे व दारू गाळण्याचे आहेत. साखरेच्या कारखान्यांत सुमारे ८५,००० पासून ११,५०,००० टन साखर होते. आगगाडीचे दोन मुख्य रस्ते या प्रांतांतून आहेत. निपर व तिला मिळणाऱ्या दुसऱ्या नद्या यांतून जहाजे येतात. येथें व्यापार फार चालतो. फक्त नद्यांवरील वार्षिक व्यापार १०,००,००० स्टर्लिंगचा आहे.

शहर.—कीफ हें रशियांतील शहर असून त्याच नांवाच्या प्रांताचें मुख्य ठिकाण आहे. हें नीपर नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलेलें आहे. हे मास्कोच्या नैर्ऋत्येस आगगाडीने ६२८ मैल आहे. या ठिकाणी नीपर नदीची रुंदी ४०० पासून ५८० यार्ड असल्यामुळे येथें ती नाव्य आहे. या शहराच्या दक्षिण भागाच्यासमोर नीपर नदीवर एक तरता पूल असून त्याची लांबी अर्धामैल व रुंदी ५१॥ फूट आहे. कीफ हें रशियांतील अतिशय सुंदर शहरांपैकी एक आहे. येथील शिक्षणसंस्थांची संख्या दोन राजधान्यांच्या खालोखाल आहे. येथील विश्वविद्यालय १८३४ मध्ये विल्नाहून येथें आणण्यांत आलें. यांत २५०० विद्यार्थी असून येथें प्रयोगशाला, वेधशाला, व वाचनालये चांगली आहेत. रशियाच्या साखरेच्या धंद्याचें हें मुख्य केंद्र असून त्या प्रदेशाच्या सर्वसाधारण व्यापाराचेंहि हें ठिकाण आहे. हें स्ट्रेटेनका या यंत्रेकरितां प्रसिद्ध आहे. येथें दर वर्षी सुमारे २,५०,००० यंत्रेकरून येतात. सन १९०२ मध्ये येथील लोकसंख्या ३,१९,००० होती.

८६४ साली कीफ शहर कि, शेक व खोरीव या वंशूनी वसविलें. त्यांच्या मृत्यूनंतर दोन व्हेरेंजनांनी त्याच वर्षी तें घेतलें. ८८२ साली ओलेग यानें हें शहर घेऊन आपल्या संस्थानचें मुख्य शहर केलें. प्रिन्स व्हॅडामिर यानें ९८८ मध्ये आपल्या लोकांना ख्रिस्ती धर्माची दिक्षा दिली. ३७० वर्षे पर्यंत तें स्वतंत्र शहर होतें. ८० वर्षे पर्यंत (१२४०-१३२०) तें मंगोल लोकांच्या ताब्यांत होतें. २४९ वर्षे (१३२०-१५६९) हें लिथुअेनियन संस्थानच्या ताब्यांत होतें व पुढें ८५ वर्षे पोलंडच्या ताब्यांत असून सन १६८६ मध्ये हें कायमचें रशियाला जोडण्यांत आलें.

कीर—एक शेतकरी जात. एकंदर हिंदुस्थानांत कीरांची जी ३५,७२९ संख्या (१९११) आहे. तीपैकी निम्म्याहून जास्त राजपुतान्यांत आहे. वऱ्हाड-मध्यप्रांत व मध्यहिंदुस्थान यांतून प्रत्येकी ६।७ हजार वस्ती आहे.

यांचा महाभारतांत उल्लेख आढळत नाही. बृहत्संहितेंत ईशान्य विभागांतील एक राष्ट्र म्हणून यांचा उल्लेख आहे. चंबा येथील दानपत्रांत साहिबदेवानें कीर लोकांना जिंकलें असा उल्लेख आहे.

मध्यप्रांतांतील कीर स्वतःस जयपुराहून आलों असे म्हणविते. आज यांस तें वस्ती करून जरी अनेक पिढ्या झाल्या

तरी यांनी आपली मारवाडी भाषा कायम ठेवली आहे. किराडांचा व यांचा निकट संबंध आहे. इ. स. १९०१ च्या खानेसुमारीत यांचा किराडांतच समावेश केला होता. यांच्यांत १२ गोत्रे आहेत. तीं नमचुरिया, दमा, वनिया, वामन, नायर, जाट, हुवाड, गाड्डी, लोहारिया, हेकच्या मोची व मळी हीं होत. भांड हे अर्धे गोत्र समजले जाते यांच्या निरनिराळ्या धंद्यांच्या नांवावरून यांचीं गोत्रे पडलीं व जात तयार झाली स्वतःच्या किंवा आईच्या गोत्रांत विवाह करून नये असा यांच्यांत नियम आहे.

यांच्यांत वाळविवाहाची चाल आहे अत्यंत गरीब माणसाच्या मुलीच्या लग्नास वर्गगी करून मर्ग देतात. यांच्या लग्नाच्या दिवशी वर रेड्यावरून वधूकडे जातो. विधुरास प्रथमवराच्या दुप्पट लग्नखर्च करावा लागतो. यांच्यांत पुष्कळ वायका केल्या तरी चालतात. विधवाविवाहातहि मोकळीक आहे. पंचास भोजन व विधवेत दागाने व नवी वस्त्रे देऊन विधवाविवाह होतो.

हे भैरव व देवीची पूजा करतात. यांचे प्रत्येक गोत्र देवीच्या निरनिराळ्या स्वरूपाची आराधना करतें. व आपल्या देवतेची प्रतिमा तांडितांत कोरून गळ्यांत घालतात. हे गाईचा व पिंपळाची पूजा करतात. कीर आपली गाय कसायास विक्रीत नाहता. यांचा मंत्र व जादू वर्गरेवर विश्वास आहे. भारणी टाकून हे देवांकडून व सर्पांकडून आपली कामे करून घेतात असें ऐकण्यांत आहे. दिवाळीत शीतला ओंठ म्हणजे अष्टमीस यांचा मोठा सण असतो. कीर लोक प्रेते दहन करतात. मुलांचे नांव सातव्या दिवशी ब्राह्मणांकडून ठेवतात. मूल झाले म्हणजे लहान दीर वाळंत भावज्याचा लहंगा धरून वसता व ती त्याला कांहीं रुपये देई पर्यंत तो सोडीत नाही. या चालीचा जर कांहीं अर्थ असला तर तो असा असावा की पूर्वी सर्व भावांची एकच वायको असण्याची चाल मोडत चालली तेव्हां दिरांन हे मूल माझेंच आहे असा तंटान करावा म्हणून त्याला संतुष्ट करण्याकरितां कांहीं तरी लांच देत व त्याचा हा अवशेष आहे. हे दधारिया ग्राम्हाण्यांच्या हातचेंच जेवतात व वोकडाचें मांस व मासे खातात. जातीपंचायतीकडे साधारण तंटे मोडण्याचें काम असतें. कीर लोक नदीकाठी राहतात. यांना वाजरी फार आवडते व हे रेड्यावर वसण्याचे शौकी आहेत [रसेल व हिरालाल].

कीरतपूर—संयुक्त प्रांतांतील विजनेर जिल्ह्याच्या नजीबाबाद तहशीलींतील एक गांव. विजनेर शहरापासून हा गांव उत्तरेस दहा मैलांवर वसलेला आहे. या गांवाची लोक संख्या १९०१ साली १३,९०२ इतकी होती. कीरतपूर खास व कीरतपूरवसी असे या गांवाचे दोन भाग असून कीरतपूर खास हा भाग १५ व्या शतकांत वडहोल लोदींनीं वसविला व कीरतपूरवसी हा भाग १८ व्या शतकांत पठाणांनीं वसवून तेथें एक किल्लाहि बांधला. या किल्ल्याच्या मोडकळीस

आलेल्या भिती अद्यापिहि येथें आहेत व या भितीच्या आंत एक सुंदर मशीद आहे. येथें व्यापार विशेष नाहीं पण लाखें रोगग लावलेल्या चुर्चु व पेट्या येथें तयार होतात. येथें डिस्ट्रिक्ट वार्डोफे एक शाळा सुरू आहे. शिवाय सहा खासगी शाळा आहेत अमेरिकन मेर्याडिट मिशन या संस्थेची येथें एक शाळा आहे.

कीरथर—ही पर्वताची रांग अजून सिंध व बलुचिस्तानांतील झलवान देश यांच्यामधील सरहद्द वनलेली आहे. जेथून मूळ नदी कच्छच्या मैदानांत वहत जाते त्या पर्वताची रांग आपल्या ओक समान्तर अशा शाखांसह १९० मैल दक्षिणेकडे गेलेली आहे. नधूनमधून इतर पर्वतांच्या रांग हि याच्यामधून गेलेल्या आहेत. या पर्वताच्या रांगेचे सुळके आग्नेयिकडे कराची जिल्ह्यात गेलेले आहेत. तरी पण काहीं टेंकड्या केप मॅन्सफ्रीट परलेल्या आहेत. या पर्वताची सर्वांत मोठी नदी म्हणजे ६० मैल आहे व याचें सर्वांत उंच शिखर सरदक अजून त्याची उंची ५४३० फू. आहे. दुसरे सुंदर शिखर कुत्तकवर (कुत्ताचें थडगे) या नांवाच असून त्याची उंची ६८५८ फूट आहे. या पर्वताची मुख्य शाखा म्हणजे 'लखी' ही होय. कीरथर पर्वताच्या रांगांमधून कोलापी अगर गाज ही नदी वहात गेली. असून त्यामुळे या पर्वताची मोठमोठी खोरी वनलेली आहेत. व हरबाव, फजी, रोहल, व गरे हे मोठमोठे वाट आहेत. या पर्वताच्या टेंकडांच्या पृष्ठभागावर नारी व गाज नद्यांच्या मधील पापाण तृतीययुगांतील असून शिवाय येथें वाटोळे खडूचे दगड देखील भरपूर सांपडतात. नारी नदीमधील तृतीययुगांतील पापाण रेंगाड बाळूचे वनलेले आहेत व गाज नदीमधील पापाण काळसर निळसर खडूच्या दगडाचे वनलेले आहेत. कीरथर पर्वतामध्ये मरी, जमाली, बळोच, जमोट, छूटजाट हे लोक असून शिवाय खिद्रानी व सातोली ब्राहुड जातीचे लोकहि येथें आढळतात. यांचा धंदा मेंढपाळचा असून याशिवाय हे पर्वतामध्ये सांपडणाऱ्या 'खजे ताड' यांची निर्गत करतात. सिंधमध्ये आडळगारी 'ऐवेक' वकऱ्यांची जात व डोंगराळ वकरी ही या पर्वतांत मुबलक आहेत. तसेंच काळी अस्वले व चित्तेहि मधून मधून आढळून येतात.

कीर्तन—भक्तीच्या ज्या नऊ पायऱ्या ('श्रवणं कीर्तनं विष्णो' इत्यादि) सांगितल्या आहेत. त्यांपैकी कीर्तन ही दुसरी पायरी आहे. कीर्तन करणें ही एक उपासनाच आहे असें 'सततं कीर्तयंतो मां' या वाक्यावरून म्हणण्यास हरकत नाही. भगवंताची भक्ति करून त्याच्या चरित्राचें गायन करणें हें जरी कीर्तनाचें मुख्य अंग असलें तरी जगाला सन्मार्गाला लावणें, त्याला यथायोग्य उपदेश करून हें प्रवर्तित झालेलें अनादि चक्र यापुढेंहि तसेंच चाललें पाहिजे अशी व्यवस्था करणें, हाहि कीर्तनाचा एक प्रधान हेतु आहे. तो हेतु साधण्याकरितां म्हणून कीर्तनांत देवाच्या व भक्तांच्या

निरनिराळ्या कथांचा आदर्श पुढे ठेवण्याची रीत पडली आहे.

हा संप्रदाय फार प्राचीन आहे. याचे आद्यगुरू नारद होत. प्रव्यात भगवद्भक्त ध्रुव, प्रल्हाद इत्यादिकांचे नारद हे गुरू होत. कीर्तनपरंपरा महाराष्ट्रांत जितकी रुजली इतकी ती इतरत्र हिंदुस्थानांत रुजलेली आढळत नाही. भजन करण्याची रीत मात्र सर्वात्र आहे. वारकरी संप्रदायाने ही चाल जास्त जोराने उबलू धरिली. तत्पूर्वी मध्यकालात ती अतल्याचा ऐतिहासिक दाखला आढळत नाही. या संप्रदायातील ज्ञानेश्वर, नामदेव, भानुदास हे पहिले कीर्तनकार होत. नामदेवाचे कीर्तन फार प्रेमळ असे. 'नामदेव कीर्तन करी, पुढे नाचे पांडुरंग' हा अभंगचरण यास आधार आहे. नामदेवाच्या पुढे तुकारामाने कीर्तनाचा प्रसार जास्त केला. श्रीसमर्थ रामदास व त्यांचे बहुतेक शिष्य कीर्तन करीत असत. इतर शिष्यांचे असो, पण खुद्द शिष्यछत्रपति यांना एकदां कीर्तन केल्याचा उल्लेख आढळतो. मराठी सुस्तद्यात कांहींना कीर्तन केल्याचा दाखला सांपडतो. महादजी शिंदे, परशुरामपंत प्रतिनिधि, सदाशिव माणकेश्वर यांनी कीर्तन केलं होतं.

बंगालमध्ये "कीर्तन" म्हणजे एक निराळीच चीज आहे. एक पुढारी दोन चार शब्द उच्चारतो व इतर मंडळी त्यांचा पुनरुच्चार करत. महाराष्ट्रातील कीर्तनांत ईश्वरस्तुति, भक्ति व वेदांत यांचे विवेचन व त्रिशिष्ट ऋषेचे निरूपण हे विषय असतात. कीर्तनाने स्वतः पवित्र होऊन जगास वळण लाविता येते. सामान्य जनसमूहाला स्वकर्तव्याची जाणीव करून देण्यास उत्तम कीर्तन करणाऱ्या हरिदासांची फार जरूरी असते. कीर्तन हे एक लोकजागृतीचे अत्यंत सुलभ व सद्यः फलदायी असे साधन आहे. सांप्रत वर्तमानपत्रे, मासिके, व्याख्याने ही जी लोकांना ज्ञान करून देण्याची साधने आहेत तसे पूर्वीच्या काळी कीर्तन हे एक प्रमुख साधन होते. हल्ली हि त्याचा उपयोग वरील वर्तमानपत्रादि साधनांपेक्षा जास्त होतो. वर्तमानपत्र वगैरेचा उपयोग सुशिक्षित (परंतु अत्यंत अल्प) समाजालाच होतो; परंतु अशिक्षित समाजाला कीर्तनासारख्या व पूर्वीपासून आपल्यांत असल्यामुळे परिचयाच्या असलेल्या कीर्तनसंस्थेचा फार उपयोग आहे.

हरिदास मात्र बोलण्याप्रमाणे वागणारा पाहिजे, नव्हे आधी वागून मग तसा बोलणारा पाहिजे, म्हणजे त्याच्या सांगण्याचा परिणाम श्रोत्यांवर होतो. तो अल्पसंतुष्ट असावा. व वर्तमाने-अत्यंत निर्मळ असावा. 'अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ' असा तो असावा. त्याने मोलाने कीर्तन करू नये विष्णुभक्ता कीर्तनांतील विदागीची जरूरी नसावी. कारण मोल घेऊन केलेल्या उपदेशाला महत्व रहात नाही असे सांगण्यांत येते. पेशवाई नष्ट होण्यापूर्वी हरिदासांची साधा-

रण प्रवृत्ति मोलाशिवाय कीर्तन करण्याकडे होती. हल्ली परिस्थितीमदामुळे हरिदास विदागी घेऊ लागले आहेत. पण त्यामुळे निस्पृहता सुटते व दात्याच्या कलाप्रमाणे उपदेश करावा लागतो.

कीर्तनाला कोणत्या उपांगांची जरूरी आहे, ती अंगे समर्थानी सांगितली आहेत: 'कथा अन्वय लपणिका । नामघोष करतालिका' तसेच "ताळमृदंग हरिकीर्तन । संगीत नृत्य तानमान । नाना कथानुसंधान । तुटोचि नेदवे" म्हणजे कीर्तन सर्वांगपूर्ण असावे. त्यांत सर्व रसांचा यथायुक्त परिपोष करावा. शृंगाररस असल्यास हरकत नाही, मात्र तो तारतम्य सांभाळून सभ्य रीतीचा असावा. पूर्व व उत्तर-रंगांची जुळणी बमलूम असावी. श्रोते तल्लीन होतील असा रंग भरला पाहिजे. 'श्रोत्यांची श्रवणपुढे, आनंद भरावी' असा समर्थाचा आदेश आहे. तालसुराचे ज्ञान नसणाऱ्याने कीर्तन करू नये. तसेच संस्कृत भाषा, न्याय, व्याकरण, वेदांत, अलंकार, पुराणे, मराठी कवींच्या कविता, थोडेवहुत हिंदी काव्य (आणि आधुनिक हरिदासास तर) कालांडल, कान्ट, स्पेन्सर वगैरे पाश्चात्य तत्वज्ञांचे तत्वज्ञान, वायसल, कुराण वगैरे धर्मग्रंथांची माहिती व प्रचलित सामाजिक, राजकीय व धार्मिक विषयांची ओळख, इतिहासाचे-विशेषतः स्वदेशाच्या-ज्ञान इत्यादि बाबींची माहिती हरिदासाला आज अवश्य पाहिजे. यावरून हरिदासाचा अधिकार मोठा आहे हे उघड दिसते. 'वक्तृत्वाचा अधिकार, अल्पास न घडे सत्योत्तर, वक्ता पाहिजे साचार, अनुभवाचा' असे हरिदासवर्णन समर्थानी केले आहे. हरिदास हा या प्रकारे एक देशाचा सेवकच असल्याने त्याने देशपर्यटन करण्यासाठी सातःचे शरीर मजबूत ठेवले पाहिजे. जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी सांगून व त्या वर्तमान परिस्थितीत कोठे व कशा लागू पडतात हे दाखवून चालू स्थिति कशी पालटली पाहिजे हे सुलभपणाने हरिदासाने श्रोत्यांच्या मनावर विवविले पाहिजे.

श्री. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे (शके १८४३ तील) सहाव्या कीर्तनसंमेलनाचे अध्यक्ष असतांना त्यांनी केलेली 'सार्वजनिक हितासाठी सार्वजनिक खर्चाचे प्रत्येक जिल्ह्यांत निदान चार तरी हरिदास नियोजित करून त्यांच्या द्वारा जिल्ह्यामध्ये सर्वत्र उपदेशाचे काम करविल्यास फार मोठे कार्य होईल,' ही सूचना लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

गेल्या शतकांत महाराष्ट्रांत पुढील नामांकित कीर्तनकार होऊन गेले. अनंतफंदी, रामजोशी, विठोवा अण्णा दफ्तरदार, श्रीपतीबुवा, ब्रह्मनाळकर, सांगलीकर, नाशीकर, व अगदी अलीकडील प्रतिद्वंद्वी हरिदास गणेशशास्त्री मोडक, रामचंद्रबोवा काशीकर, रामदाक्षित अफळे माहुलीकर, नारायणबोवा फलटणकर व काशीनाथबोवा मसूरकर व चाफेकर हे होत. रामदाक्षितांचे प्रासादिक कीर्तन, नारायणबोवांचे श्रवणमधुर कीर्तन व काशीकरांचे जोड आख्यानी कीर्तन ही महाराष्ट्रीय श्रोत्यांच्या दृढपरिचयाची आहेत. ब्रह्मनाळकर

या हरिदास घराण्यापैकी यशवंतवोवा ब्रह्मनाळकर यांनी मुंबईस 'हरिकीर्तनालय' नावाची एक संस्था स्थापन केली होती व कीर्तन नांवाचे एक मासिकहि चालू केले होते. परंतु यशवंतवोवा वारल्यामुळे ते बंद पडले.

सध्या महाराष्ट्रांत एक कीर्तनसंस्था असून तिची संमेलने बहुधा दरवर्षी भरत असतात. कीर्तन हे लोकसमाजास उपयुक्त कसे होईल या प्रकारचे शिक्षणहि सदर संस्थेत देण्यांत येते. दक्षिणेकडे तेलंगणां व कर्नाटकांतहि कीर्तनांची चाल आहे. ती तिकडील आळार या पंथांतील साधूंनी प्रचलित केली असे म्हणतात.

कीर्तने, निळकंठ जनार्दन. — हे विनायक जनार्दन कीर्तने यांचे धाकटे वंधु होते. यांनी देवास संस्थानची दिवाणगिरी केली यांना मराठ्यांच्या इतिहासाची फार कळकळ असे. ग्रांट डफ साहेबांच्या इतिहासावर खरमरीत टीका यांनी केली आहे. महार रामराव कृत शिवाजीचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र यांनी प्रसिद्ध केले. व न्या. रानडे यांना मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्यास साधु मिळवून दिली. हे मोठे विनारी लेखक होते. सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत यांचे कांही निवेदन आहेत. मृत्यु १८९६.

कीर्तने, विनायक जनार्दन. — सन. (१८४०-१८९१) कऱ्हाडे ब्राह्मण. जन्म राजुरी (पुणे जिल्हा) येथे. यांचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापूर येथे झाले. वयाच्या १२ व्या वर्षी यांनी एक निबंध लिहिला, व त्याची फार तरीफ झाली; १८५६ त हे मुंबईस शिकावयास आले. १८५९ त हे प्रवेशपरीक्षा पास झाले. पुढे अपयश आल्याने यांनी शिक्षण सोडले व शाळास्थानांत नोकरी पत्करली. यांनी १८६० मध्ये थोरले माधवराव व दोन बहिणी जयपाळ ही नटके लिहिली. जयपाळाचे संविधानक 'ओल्ड टेस्टमेंट' मधील जावळ्या चरित्रांतून घेतलेले दिसते. ही दोन्ही नाटके मराठीत पहिली म्हणून गणली जातात. पण हे सर्वांची खरे नाही. १८६५ त कीर्तने इंदूरत जाऊन युवराज शिवाजीराव यांचे शिक्षक झाले; १८७२ त दिवाण सर टी. माधवराव यांच्या वशिल्याने ते दुसरे न्यायाधीश झाले. १८७५ त माधवरावांबरोबरच ते बडोद्यास नायब दिवाण म्हणून गेले. १८७७ त यांना रावधुहादुरची पदवी मिळाली. बडोद्यास दिवाणगिरी मिळेल ते दिसना तेव्हा यांनी बडोदे सोडले. यावेळी शिवाजीराव इंदूरच्या गादीवर बसले होते. त्यांनी दिवाणगिरीची बख आपल्या गुरूजीस देऊ केली. तेव्हा १८८८ त पुन्हा इंदूरत दिवाण म्हणून हे आले. १८९० त होळकरांचा आणि यांचा बेवनाव होऊन यांनी इंदूर सोडले व पुण्यास वस्ती केली. त्या ठिकाणी शारीरिक व मानसिक दुःखाने खंगत जाऊन १८९१ च्या डिसेंबरांत ते वारले. वीस एकवीस वर्षांच्या उमेदीत जयपाळ व थोरले माधवराव हे जे ग्रंथ त्यांनी लिहिले त्याहून सरस अशी ग्रंथरचना पुढे त्यांच्या हातून झाली नाही. मालकमच्या 'मध्यहिंदुस्थान'

या ग्रंथाचे कीर्तन्याचे भाषांतर अगदी नीरस वटले अशी टीका रा. वि. मो. महाजनी करतात. [वि. विस्तार, पु. ३८ पा. ९२.]

कील—वाल्मिक समुद्रावर असलेले जर्मनीचे मुख्य आरमारी बंदर. लोकसंख्या (१९१०) २,११,६२७. हे कील बंदराच्या दक्षिण टोंकांत रमणीय जागी बसविलेले अतून हॅम्बर्गच्या उत्तरेस आगगाडीच्या रस्त्याने ७० मैलांवर आहे. कसब्यामध्ये १३ व्या शतकांत बांधलेला एक राजवाडा आहे. ह्याला १८ व्या शतकांत वाढवून मोठा केला. इ. स. १८३८ मध्ये आग लागून हा जळून गेला होता, तरी हा पुन्हा बांधला. उत्तरेस उपतागराभिमुख असे १६६५ त स्थापलेले ख्रिश्चन आल्बर्टिना नांवाचे एक विश्वविद्यालय आहे. ह्याला जोडून २,४०,००० ग्रंथ असलेले एक ग्रंथसंग्रहालय, प्राणिसंग्रहालय, रुग्णालय, वनस्पतींचा वाग व जंगलखात्याची पाठशाळा ही आहेत. विश्वविद्यालय वैद्यकीकरता प्रसिद्ध असून तेथे सुमारे १००० विद्यार्थी व १०० अध्यापक असतात. येथील इतर शिक्षणसंस्था म्हटल्या म्हणजे विश्वविद्यालयाच्या जुन्या इमारतीतील राष्ट्रीय पुरातन वस्तूंचा अजवखाना, १६ व्या व १७ व्या शतकांतील लांकडावरील खोदीच कामांचे 'थॉलो', पदार्थसंग्रहालय, आरमारी विद्यापाठ, आरमारी शाळा व शिल्पकलेची शाळा ह्या होत.

कीलला हल्ली जे इतके महत्त्व आले आहे ते तेथे असलेल्या प्रबंड बंदरामुळे होय. पाण्याची खोली सर्वत्र जवळ जवळ ४० फूट असून किनाऱ्याजवळ ती २० फूट आहे. त्याची लांबी ११ मैल असून बंदी उत्तरटोंकांत पाव मैल, व मुखापार्शी ४॥ मैल आहे. संरक्षणकरिता बंदराच्या मुखापासून पांच मैलांवर ज्या ठिकाणी (फ्रीडरिकसर्ट येथे) कालव्याचे किनारे जवळ जवळ आले आहेत तेथे पश्चिमेस २ व पूर्वेस ४ असे सहा फिल्ले बांधले आहेत. ह्याशिवाय संरक्षणाच्या दुसऱ्या क्रियेक सोयी असल्यामुळे ह्या बंदरास व्यूहरचनेच्या दृष्टीने फार महत्त्व आले आहे. सरकारी गोद्या ५ व जहाजे वायण्याचे कारखाने पूर्वेच्या व जुन्या नगराभिमुख आहेत. ह्यांची पात्रे इतकी मोठी व खोल आहेत की, त्यांत मोठमोठी लडाऊ जहाजे सहज राहू शकतात. सरकारी कारखान्यात ७००० मजूर काम करीत असतात. ह्याशिवाय जर्मनिया (फ्रुस) व होबाल्ड्स नावाचे जे दोन मोठे खाजगी कारखाने आहेत त्यांत ७००० माणसे कामावर असतात. ज्याला आपा कील कालवा म्हणता त्या " केसर विल्हेल्म कालव्या "चे वाल्मिक समुद्राला जोडणारे पूर्वेकडील मुख्य कीलपासून १॥ मैलावर उत्तरेस विक येथे आहे. हा कालवा वाल्मिक समुद्र व उत्तरसमुद्र (ब्रुन्तबुडेल येथे) यांना जोडतो. जून महिन्यांत येथे जी बोटोंची मोठी शर्यत होते तिच्यात सर्व देशांतील लोक भाग घेतात. हे व डेन्मार्कचे क्रॉसॉर यांच्यामध्ये उताळच्या आगबोटी रात्रंदिवस जात येत असत. येथले मुख्य उद्योगबंदे म्हटले म्हणजे

जहाजें बांधण्याचे कारखाने व ह्यांच्याशी संबंध असलेले व होत. ह्याशिवाय दुसरे कारखाने म्हणजे म्हणजे पिठाच्या गिरण्या, तेलाचे कारखाने, लेखंड ओतण्याचे कारखाने, मुद्रणालये, विटांचे कारखाने, दारू गाळण्याचे कारखाने, साबूचे कारखाने व लकडाचे तक्तें पाडण्याचे कारखाने हे होत. कोळसा, इमारती लांकूड, धान्य, मासे आणि लोणी ह्यांचा येथे मोठा व्यापार चालतो.

कील हें नांव १० व्या शतकापासून ऐकूं येतें. ह्या नांवाचा अर्थ ' जहाजाकरिता सुरक्षित जागा ' असा आहे. त्याच्याच पुढच्या शतकांत कील हें शहर असल्याबद्दल उल्लेख आढळतो.

१२८४ त हें हॅन्सआटिक संघास मिळाल्यामुळे १४ व्या शतकांत ह्यास व्यापाराचे कित्येक हक्क मिळाले. ज्या तहानें स्वीडनला नोंवें मिळालें तो ग्रेटब्रिटन, डेनमार्क व स्वीडन यांमधील तह १८१४ त येथेच झाला. कील हें १७७३ त डेनमार्ककडे आलें होतें; परंतु १८६६ त तें ज्या प्रांतांत आहे तो प्रांताच्या प्रांत प्रशियास मिळाला. आरमारी युद्धविषयक सामुग्री ठेवण्याची जागा केल्यापासून कीलची वरीच भरभराट झाली आहे व लोकसंख्याहि पुष्कळ वाढली आहे. कील कालव्याच्या संबंधी माहिती कालवे या लेखांत दिली आहे.

कीलकरै—मद्रास इलाखा. मदुरा जिल्ह्यामधील रामनद जहागिरीतील रामनद तहशिलीमधील एक गांव. हें मानारच्या आखाताच्या काठी वसलेलें आहे. रामनद शहरापासून दक्षिणेस १० मैलांवर हें गांव असून या गांवाच्या व रामनद शहराच्या दरम्यान पावसाळ्यांत फार दलदल होते व त्यामुळे रामनदपासून या गांवला जाणारा रस्ता पावसाळ्यांत जवळ जवळ बंदच होतो. हें गांव फार गलिच्छ व दितण्याला ओसाड असें आहे. १९११ मध्ये या गांवाची लोकवस्ती १५१४५ असून त्यामध्ये लठ्ठ नांवाच्या मुसुलमान व्यापारी जातीच्या लोकांचा भरणा होता. या गांवाचा धान्याच्या बाबतीत कोकोनाड व सालोन या देशाशी व्यापार चालतो. लठ्ठ लोक समुद्रांत गुडी मारून शंख व शिंपले काढण्यांत फार पटाईत आहेत.

कीलिंग वेट्टे—' कोकोज ' अथवा कीलिंग वेट्टे म्हणजे हिंदी महासागरातील पोंवळ्याच्या वेटांचा एक समुदाय होय. यांत एकंदर २३ वेट्टे असून वर्तुलाकार प्रवाळखंडांची संख्या ६॥ मैल आहे. खाजणें अत्यंत उथळ असून तेथील अनेक वेटांकडे जाण्याचे मार्ग इतके उथळ आहेत की सहज पाण्यांतून पायी जातां येतें. उत्तरभागी पोर्ट रेफ्यूज अथवा पोर्ट आणि आल्बिअन नांवाचे एक चांगलें बंदर आहे. कीलिंग वेटांत नारळाचे उत्पन्न फार होतें. तेथील सामान्य प्राणी म्हणजे नारळावर उपजीविका करणारा राक्षसी खेंकडा हाच होय. १८७८ मध्ये डॉ. फोर्ब्स हा कीलिंग येथें गेला होता. डॉ. गुप्पी, अँड्रयूज व रिडले इ.

मंडळी त्या ठिकाणी गेली होती. प्रवाळाचे खडक कसे वनतात हें पाहण्याचा त्यांच्या सफरीचा उद्देश होता. खाजणा-भोंवतालाचे वर्तुलाकार प्रवाळखंडक ज्या ठिकाणी आहेत तें क्षेत्र हवेच्या मानानें क्षयरोग्यांकरितां फारच उत्कृष्ट आहे. नेहमीच हवामान साधारणतः ७८.५ फारनहीट असून पाऊस ४० इंचांपेक्षा जास्त नसल्याने हवेंत दमटपणा अथवा सर्दी कमी असते. या वेटाजवळ वादळें होतात. भूकंपानेहि तेथें दोन तीनदां धक्के वसले होते. वटेव्हियापासून केपपर्यंत जलपर्यटन करीत असतांना १९०९ साली कॅप्टन विल्यम कीलिंग यानें हीं वेट्टे शोधून काढिलीं. १८२३ मध्ये अलेक्झांडर हेअर हा धाडशी इंग्रज मनुष्य कांहीं गुलामांस घेऊन या वेटाच्या दक्षिण दिशेस राहिला होता. पुढें दोन तीन वर्षांनीं जे. रॉस नामक एका स्कॉटिश धाडशी मनुष्यानें तेथें सहकुंटेंच राहून वस्ती केली. नंतर हेअरचे नोकर असलेले पळून गेलेले गुलाम त्याच्या उपयोगी पडले व त्यामुळे त्याची लहानशी वसाहत भरभराट पावली. १८५६ साली सर्व कीलिंग वेट्टे इंग्रजी अमलाखाली आली. १८८२ साली स्टेट्स सेटलमेंटच्या गव्हर्नरकडे या द्वीपसंघाची व्यवस्था गेली. तथापि रॉस घराण्याचीच मांकी व देखरेख चालू आहे. त्या घराण्यातील जॉर्ज क्यूनीज रॉस हा १९१० साली वारला व त्यानंतर त्याचा मुलगा सिडने याजकडे सर्व मालकी व व्यवस्था आली.

कुकरमुंडे—मुंबई. इलाखा पश्चिम खानदेश जिल्हा तळोदें तालुका तालुकाच्या नैर्ऋत्येस ४ कोसांवर साधारण २००० वस्तीचे गांव असून पूर्वी खानदेश व राजपिंपला संस्थान यांच्या हद्दीवरच मजबूत ठाणें होतें. खानदेश प्रांत इंग्रजांच्या ताब्यांत आल्याबरोबर (१८१८) येथें भील लोकांवर बचक वसविण्याकरिता कॅ. ब्रिगज याच्या हाताखाली एक तुकडी ठेवण्यांत आली होती. नंतर हें पेठ्याचें ठाणें केलें होतें. पुढें येथील रोगट हवेमुळे येथील ठाणें मोडलें. पूर्वी येथें भील लोकांस शिकविण्याकरितां एक शाळा चालविण्यांत आली होती. तीत डांग संस्थानांतील भील राजांचे मुलगे शिकत असत. ही शाळा १८५७ च्या सुमारास बंद करण्यांत आली. हल्ली येथें मराठी शाळा आहे. येथील जोडे फार प्रसिद्ध होते. येथें एक तट असलेली पडकी गढी असून तीत जुने देवीचे देऊळ आहे. पेशवाईत येथें ठाणेदार रहात असे. त्रिवकजी डेगळे या प्रांतांत आला असतां येथें कांहीं दिवस मुक्कामास होता. रघुनाथरावदादासाहेब इंग्रजांस मिळाले असतां त्यांच्या तर्फेच्या सरदारांचा मुक्काम नंदुरवार प्रांतांत स्वारी करतांना येथें होता. संतोजी महाराज या नांवाचे एक वारकरी संप्रदायाचे साधू येथें रहात असून त्यांचा आधुनिक काळास अनुसरून हिंदू समाजाची व धर्मशास्त्राची रचना घडवून आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे. हा गांव तापी नदीवर सातपुड्याच्या पायथ्याशी वसलेला आहे [खानदेश. गें.; इति. संग्र; महेश्वर-दरवार पत्रें.].

कुकी—आसामांतील एक जात. यांची एकंदर लोकसंख्या (१९११) ८८३०० आहे. पैकीं सुमारे ११ हजार बंगाल-मध्ये आहेत. या डोंगरांतील राष्ट्रजातीचे लोक छत्ताई लोकांचे नातेवाईक असून त्यांची वस्ती काचार, मणीपूर व नागा टॅक्कांतून आहे. बहुतेक कुकी वन्यधर्मीय आहेत. त्यांच्या दोन जाती आहेत. त्या जुने कुकी व नवे कुकी या होत.

जु ने कु की.—हे शरीराने सर्व जातींत वळकट असतात. हे पोशाख नीटनेटका करतात. आणि वराच विनय दाखवितात. हे दागिन्यांचे फार शोकी आहेत. पुष्कळ आंगठ्या, कडी, दंडकडी वगैरे अलंकार हे घालतात. ते कानांना भोके न पडता खालच्या पाळीतून वाटलेल्या जागेचे मांस काढून टाकतात व त्या ठिकाणी एक लहानसे वांबूचे वाटोळे कडे करून घालतात. त्यामुळे ती जागा व त्यावरोवर कानाच्या पाळीचा घेर ४१५ इंचपर्यंत वाढतो. नंतर एक चांदीचे कडे तेथे वसवून त्यामध्ये व कानामध्ये पुष्कळ सुकली वगैरे दागिने अडकवितात. यांच्यामध्ये लग्नाची व व धार्मिक समजली जाते. या वेळी 'धलिम' (गांवचा पाटाल) हा हजर असला पाहिजे. धलिम हा सर्व गांवचे लोक जमले असता मध्यभागी ठेवलेल्या एका दगडावर एक एक पाय ठेऊन उभ्या असलेल्या वधूवरांस आशीर्वाद देतो. यांच्यामध्ये व नवीन कुकीमध्ये लग्नापूर्वी सासऱ्याकडे चाकरी करण्याची चाल आहे. या लोकांत प्रीतिविवाह होतात. एखादा तरुण आपल्या प्रियतमेच्या पित्याकडे आपल्या मित्रास मद्य घेऊन पाठवितो आणि तो ते प्याल्यास लग्न जमते. मात्र त्याने ते नाकरल्यास त्या तरुणास दुसरी तरुणी पहाची लागते. यावरून लग्नास वापाची संमति अवश्य दिसते. या लोकांच्या पुष्कळ देवता असून त्यांपैकी काहीं दृष्ट आहेत. यांच्यामध्ये बालविवाह नाही. ते आपल्या देवतांना फार भितात.

न वे कु की.—हे लोक ठेंगणे पण मजबूत बांध्याचे असतात. यांच्या वायका यांहून खुज्या पण वळकट असतात. यांचे डोळे लहान असून वदामाच्या आकाराचे असतात. यांचे नाक लहान व चपटें असून नाकपुड्या मोठाल्या असतात. यांच्या चाली जुन्या कुकीपक्षां किंचित भिन्न आहेत. यांना लग्नाप्रतिपक्ष कमीनक्षमी ३० रुपये खर्च येतो. अथवा दोनतीन वर्षे चाकरी करावी लागते. यांच्यामध्ये लग्नविधि असून त्यावेळी श्रीमंत लोक मेजवान्या वगैरे देतात. यांचा थेंपू अथवा उपाध्याय मंत्र म्हणून वधूवरांस एक मद्यपात्र देतो व पात्रांतून ती दोघे मद्य प्रश्न करतात नंतर वधूच्या गळ्याभोंवती दोन व वराच्या गळ्याभोंवती एक असे दोरे उपाध्याय बांधतो. हे दोरे पुढे आपोआप तुटून जातात; ते पुन्हां बदलीत नाहींत. नंतर उपाध्याय वधूवरांच्या हातां एक एक लहान फणी देतो व मंत्र म्हणतो. याप्रमाणे लग्नविधि

होतो. या लोकांमध्ये वायकोस टाकून देता येते. मात्र अशा वेळी तिला नवऱ्याचे नेसण्याचे वस्त्र व त्याचे पाण्यचे भांडे यांशिवाय सर्व वस्तू घेऊन जाण्याचा अधिकार असतो. परंतु साधारणतः यांच्या वायका यांच्या गुलामांप्रमाणे असतात. त्यांना विकता किंवा गहाण टाकता येतें. मरणोत्तर स्थितीची यांना कल्पना आहे. यांचा मुख्य देव आणि सृष्टिकर्ता बुथेन हा आहे. यांच्या वायकोस नंगी व यांच्या पुत्रास थिल म्हणतात. थिल याची वायको गमु ही असून ती लहानसहान दुखणी आणते. यांच्या उपचारांमध्ये धार्मिक भाग असल्यामुळे यांचे वैद्य म्हणजे उपाध्यायच असतात. आणि ते औषधांवरोवर देवांचे अंगारे वगैरेहि देतात. [इ. अ. सेन्सस रिपोर्ट, ३.].

कुंकुमवृक्ष—या झाडास लॅटिनमध्ये मॅलोस फिलिपिनेन्सिस; संस्कृतमध्ये कुंकुमवृक्ष, इतर भाषांत कमळ, सिंदूरी, शेंद्री, पुंनाग इत्यादि नावे आहेत.

या झाडापासून उत्पन्न होणारा महत्वाचा जिन्नस म्हणजे 'कुंकुम चूर्ण' होय. रेशमी कपड्यांना परिगी रंग देण्याकरितां विशेषकरून या चूर्णाचा उपयोग करतात. याची पिकलेली फळे पिशवीत घालून त्यांच्या गांठीत असलेली पूड बाहेर येईपर्यंत त्यांना झोडपून काढतात. कित्येक भागांत फक्त हाताच्या तळव्यांत फळे चोळून काढतात किंवा जमीनीवर पायांना तुडवितात. पुष्कळदां वाजारांत अस्तल माल मिळत नाही. कारण व्यापारी लोक चांगल्या मालात हिणकस मालाची भेसळ करून विक्रीत असतात. हे झाड पुढील ठिकाणी आढळते:—

वें गा ल. —पुरी व सिंगुम येथील जंगलांत या झाडांना कांहीं तोटा नाही. परंतु याखेरीज इतरत्र हे झाड फारसे दृष्टीस पडत नाही. खऱ्या जागेत याची वाढ होण्याचा जितका संभव असतो तितका दाट जंगलांत असत नाही. दाट अरण्यांत या झाडाला फुलें व फळें अल्प येत. डिसेंबर महिन्यांत हे झाड फुलावऱ्यास येऊन जानेवारी ते फेब्रुवारीपर्यंतच्या काळांत फळें परिपक्व होतात. संयुक्त प्रांतांतील झाडापेक्षां बंगाली फळें मोठी असतात.

संयुक्त प्रांत—कुमाऊन, गन्हावाल व गंगकांठच्या उप-हिमालयांतील अरण्य प्रदेशांत हे झाड आढळते. कित्येक भागांत तर या झाडाखेरीज इतर झाडे क्वचित दृष्टीस पडतात. या ठिकाणी या झाडाचे इतके वैपुल्य असतां हि तेथे रंगाचा सुळीच व्यापार नाही ही आश्चर्याची गोष्ट आहे.

पंजाब.—नुरपूर येथील जंगलांत या झाडांचा सुकाळ आहे. दरवर्षी नुरपूर येथून सुमारे ३० मण 'कुंकुमचूर्णाची' निर्गत होत. नुरपूर येथे हे १ रुपयाला ४ शेर प्रमाणे विकण्यांत येत. अमृतसर येथे मणाला २० रुपये द्यावे लागतात. या भावामध्ये वारंवार बदल होतो. होशिआरपूर जिल्ह्यांतून रावळपिंडी येथे या चूर्णाची निर्गत होत असते.

मुं व ई.—रंगाचा संचय करणारा मुख्य जिल्हा म्हणजे वेळगांव होय. येथील दर वर्षाची स्थानिक विक्री सुमारे ४००० पौंडांची म्हणजे ६० मणांची असते.

म द्रा स.—गंजम जिल्ह्यांतील गामसर तालुक्यांत ही झाडे पुष्कळ सांपडतात. वर्षाला सुमारे ४०० मण चूर्ण निघते. खुद्द मद्रासेत याला मागणी नाही व म्हणून गंजम येथील सर्व रंग युरोपमध्ये पाठविला जातो.

ब्र ह्य दे श—‘ खालच्या ’ ब्रह्मदेशापेक्षा ‘ वरील ’ ब्रह्मदेशांत ही झाडे जास्त आहेत.

क प डे रं ग वि ण्या च्या री ती.—हूपर याने वेळगांव येथे कोणत्या प्रकारे कापड रंगविण्यांत येते याचे सविस्तर वर्णन लिहून ठेवले आहे. दोन पौंड रेशीम व एक पौंड सिंधु-कवित (कार्वोनेट ऑफ सोडा) पाण्याने मरलेल्या पात्रांत घालून थोडा वेळ उकळून देतात. रेशीम मऊ होतांच ते काढून घेण्यांत येते. नंतर त्याच पाण्यांत २० तोळे ‘कुंकुमचूर्ण’ २॥ तोळे ‘जिजीली’ (तिळचें) तेल, अर्धा पौंड तुरटी व एक पौंड सिंधु-कवित इत्यादि पदार्थ घालतात. हें मिश्रण पाव तासपर्यंत उकळून देतात. नंतर त्यांत रेशीम घालतात. पाऊण तासपर्यंत ते उकळून झाल्यावर रेशीम काढून घेण्यांत येते. यावेळी रेशमाचा रंग दाट पिवळा होतो. मध्य-प्रांतांत ‘ तसर रेशमाला ’ रंग देण्याची निराळीच रीत आहे. प्रथम कुंकुमचूर्ण हिरडा, वेहडा व आंबळकाठी यांच्या राखेत मिसळतात. नंतर ते मिश्रण पाण्यांत घालून गाळ खाली वसला म्हणजे पाणी दुसऱ्या भांड्यांत घालतात. या पाण्यांत तसर रेशीम सहा तासपर्यंत भिजू देतात. नंतर ते बाहेर काढून वाळवून झाल्यावर फिरून भिजत घालतात व पुनः बाहेर काढून वाळविल्यावर फिरून भिजू देतात. कापडाला पाहिजे तशी छत्र येईपर्यंत ही क्रिया चालू असते.

या कुंकुमचूर्णाचा ‘ नारुचा नाश ’ करण्याकडेहि उपयोग होतो असे म्हणतात. या झाडाच्या वियांतून शेंकडा ८५.८३ इतके मलमासारखे चोळावयाचे तेल निघते. [वंट.].

कुंकर—या लोकांचा अथवा राष्ट्राचा उल्लेख महाभारतांत भीष्मपर्वत (अ. ४२) आढळतो. तसेंच बृहत्संहिता (१४.५) व भागवत (१.११, ११) यांतहि यांचा उल्लेख आढळतो. नाशिकच्या शिलालेखांत व ख्दामन याच्या जुनागड येथील शिलालेखांतहि यांचा उल्लेख आढळतो.

कुंकू—हे तांबड्या रंगाचे एक चूर्ण असून हिंदुस्थानांतील पंजाबखेरीज बहुतेक सर्व प्रांतांतील सौभाग्यवती स्त्रिया व कुमारिका कपाळावर लावतात. कुंकू लावण्याचा प्रघात महाभारतकालीहि असावा असे रा. वि. वि. वैद्य वगैरे ग्रंथकारांचे म्हणणे आहे. देगला वहाण्यासहि वरेंच कुंकू लागते. कुंकूवाचे असे निरनिराळे उपयोग होत असल्यामुळे त्याचा खपहि फार होतो. कुंकूवात पिंजर असे दुसरे नांव आहे कुंकू करण्याच्या कृती पुढीलप्रमाणे आहेत:—

कृ ति प हि ली:—एक शेर हळकुंडें १॥ शेर पाण्यांत भिजत घालावी. ती वरीच भिजवल्यावर त्यांच्यावरील साल किंवा त्वचा चाकूने खरडून काढावी. नंतर पुढे दिलेल्या रसाची त्यास पुढे द्यावी. विशेष तांबडा रंग करण्यास जास्त पुढे द्यावी. इच्छित पुढे दिल्यानंतर ती हळकुंडें सुकवावीत व पूर्ण वाळल्यानंतर ती खलवत्यांत वारीक कुटावी व वखगाळ करावी म्हणजे कुंकू तयार झाले. चार पासून सात पुढे दिल्यास गंधाचे रवे तयार होतात.

पुढे देण्याचा रस तयार करण्याची कृति:—२ तोळे पापडखार, २ तोळे सवागी ही एकत्र कुटून वखगाळ करावी; व त्यांचा लिंबाच्या रसांत खल करावा म्हणजे पुढे देण्याचा रस तयार झाला. हें मिश्रण कच्हई केलेल्या भांड्यांत किंवा कचेच्या भांड्यांत वापरावे.

पुढे देण्याची रीत:—साल काढून ठेवलेली हळकुंडें वर लिहिलेल्या रसांत भिजवून सावलीत सुकू द्यावी. ती सुकली म्हणजे एक पूट वसले. ह्याप्रमाणे प्रत्येक वेळी रसांत भिजवावी व सुकवावी. जितक्या वेळ ही क्रिया होईल तितकी पुढे वसली असे समजावे. पुढे दिलेल्या हळकुंडांस आपण गंधाचे रवे म्हणतो.

कृ ति दु स री.—५ भाग पाण्यांत १ भाग गंधकाम्ल घालून त्या मिश्रणांत भिजतील इतक्या वेताचे हळकुंडाचे लहान लहान केलेले तुकडे भिजत घालावे. दोन दोन दिवसांनी पाणी बदलून दुसऱ्या रांजणांत भिजत ठेवावे. भिजल्यानंतर तसल्याच पाण्यांत वेताचा पापडखार विरवून त्यांत ते शिजवून वाळावे, म्हणजे उत्तम लाल हळकुंडें तयार होतात.

कृ ति तिसरी.—हळक्या प्रतीचे स्वस्त कुंकू तयार करण्यासाठी दुसऱ्या कृतीत सांगितलेल्या पाण्याच्या मिश्रणांत खडी भिजत घालतात. नंतर ती पूर्णपणे भिजून मऊ झाल्यावर शिजवून उन्हांत वाळवितात.

रंगात हळकुंडें अगर खडी वरील कृतीप्रमाणे तयार झाल्यावर सुसळानी कुटून वारीक करितात नंतर ती पूड मोठ्या जात्यांतून २ वेळ दळून काढितात. म्हणजे पिंजर किंवा कुंकू तयार होते. खडीच्या कुंकूवास हलकें “ राशी. ” कुंकू असे नांव आहे. हळकुंडाचे वरील कृतीप्रमाणे केलेले कुंकू उत्तम समजतात. हा धंदा चालविणे वरेंच खर्चाचे व मेह. तीचे आहे. [खानापूरकर—कलानिधि; वैद्य—महाभारत-उपसंहार].

कुंकराची—मध्यहिंदुस्थानांतील धार संस्थानच्या परगण्याचे मुख्य ठिकाण. हें विध्य पर्वताच्या पायथ्याशी समुद्रसपाटीपासून १७४६ फूट उंचावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ६२४८. हें इ. स. १७४८ पासून धार संस्थानच्या ताब्यांत आले. हें गुजराथ आणि माळवा यांच्या जुन्या व्यापारी मार्गावर असल्यामुळे फार महत्वाचे होते. पण रेल्वेमुळे जुना व्यापारी मार्ग बंद झाला व याचे महत्त्व

ल्यास गेलें. घढवणीपासून वांग व अमहोराकडे जाणारी पक्की सडक या गांवांतून जाते.

इ. स. १८९४ त अभिप्रलयामुळें गांवाची नासाडी झाली. येथें इस्पितळ, शाळा, डाक व तारघर, कापूस दावून गाठी बनविण्याचा कारखाना व रेस्टहाउस (विप्रातिगृह अथवा धर्मशाळा) आहेत.

कुंजसहवन—एल्व नदीच्या मुखाच्या पश्चिम टोंकास वनलेलें हॅम्बर्ग संस्थानांतील जर्मनीचे एक बंदरी शहर. लोकसंख्या (१९००) ६८९८. हें बंदर चांगलें अतून सुरक्षित असल्यामुळें तुफान चाललें असतांना पुष्कळ वेळां जहाजे येथें आसण्याकरिता येतात. १८९१-१८९५ त येथें २६ फूट खोलीचें एक नवीन बंदर बांधलें; त्याचा पुढचा भाग १००० फूट लांब व ८०० फूट रुंद आहे. हॅम्बर्ग-अमेरिकन डाकेच्या वाटी येथपावेतो येतात व येथूनच सुटतात. हें बंदर जहाजांच्या मार्गादेवाहेर आहे. येथें कोळसा, विटा व इमारती लकूड हे जिनस परदेशांतून येतात व येथून मासे परदेशी रवाना होतात. हॅम्बर्गचे लोक ह्या ठिकाणी समुद्र-स्नानाला येतात. येथें दीपगृह असून पाण्यांत पडलेल्यांचे जीव वाचविण्याकरिता नौका व जलमार्गदर्शक तयार असतात. १८७३ मध्ये दोन खेडी एकत्र करून हें शहर बनलें आहे. हीं खेडी १३९४ पासून हॅम्बर्गकडेच होती.

कुंजगोन-खालच्या ब्रह्मदेशांत हयवडी जिल्ह्यांतील एक तहसील. हिचें क्षेत्रफळ ४३८ चौ. मै. असून खेड्यांचा संख्या १२९ आहे. मुख्य ठिकाण कुंजगोन. याची लो. सं. १९११ साली ८१३४९ होती. १९०३-०४ साली लागवडीचें क्षेत्रफळ २६७ चौ. मै. असून काळीचें उत्पन्न ५,२९,००० होतें.

कुंज, त ह शील.—संयुक्त प्रांतांत जालौन जिल्ह्यांतील एक तहसील. हिचें क्षेत्रफळ ३५६ चौ. मै. आहे. १९११ साली लो. सं. १,०४,१७७ होती. तहसीलीत एक शहर व १९७ खेडी असून जमीनमहतूल सुमारे तीन चार लाख आहे. १८९५-९६ साली मोठा दुष्काळ पडला होता.

शहर.—संयुक्त प्रांत. जालौन जिल्ह्यामधील कुंज तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. येथें जी. आय. पी. रेल्वेच्या एका शाखेचें स्टेशन आहे. याची लो. सं. १९११ साली १६४८० होती. अकबराच्या अमदानीत कुंज हें एका महालाचें मुख्य ठिकाण होतें. १८०४ साली कुंजपासून ५ मैलांवरील, “अमृत मलाय” किल्ला घेण्याकरिता इंग्रजांनी प्रयत्न केला होता. परंतु पेंढार्यांची मदत किल्ल्यावरील शिवंदीला मिळाल्यामुळें तो फसला. वंडाच्या वेळी कुंज हें गांव कित्येक वेळां वंडवाल्यांच्या ताब्यांत गेलें होतें. शहराचे पूर्व व पश्चिम असे दोन भाग असून पश्चिम भागां किल्ल्यांत तहशीलकचरी व पोलिस ठाणें असतें. पूर्वभागां एक मोठा जुना तलाव असून अलीकडे त्याची वरीच सुधारणा झाली आहे.

मध्यभागां वाजारची जागा आहे. येथील म्यु. कमिटी इ.स. १८६८ साली स्थापन झाली. जालौन जिल्ह्यांत कुंज हें सर्वांत मोठें व्यापााचें ठिकाण असून येथून धान्य परगांवां जातें. येथें गुरांचा मोठा वाजार भरतो. बाहेरून येणाऱ्या पदार्थांत साखर तंबाखू व तांदूळ हे मुख्य होत.

कुञ्जविहार, संस्थान—हें उत्तर बंगालांतील एक संस्थान आहे व यांत कोच जातीचे वास्तव्य असल्यामुळें या संस्थानास हें नांव मिळालें आहे. याचें क्षेत्रफळ १३०७ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस जलपायगुडी जिल्हा असून पूर्वेस गोलपाडा जिल्हा आहे व दक्षिणेस रंगपूर असून पश्चिमेस रंगपूर व जलपायगुडी हे जिल्हे आहेत. या संस्थानांतील प्रदेश सखल मैदानाचा असून त्यामधून पुष्कळ नद्या वहात जातात, परंतु या नद्यांचा कालव्याकडे उपयोग होत नाही. या नद्यांपैकी मुख्य म्हटल्या म्हणजे, तिस्ता, संकाश, धर्ला, तोरसा, कालजानी, रईदाक वगैरे होत. या सर्व नद्या हिमालयांत उगम पावून ब्रम्हपुत्रेस जाऊन मिळतात.

या संस्थानांतील जमीन नद्यांतून वाहून आलेल्या मळीची वनलेली असल्यामुळें तीत उत्तर बंगालमधील सर्व पिकें होतात. जेथें पीक कडीत नाही तेथें थोडीशी नैसर्गिक झाडी आहे. या प्रदेशांत फारशी झाडे नसून त्याचा बहुतेक भाग गवताचें व्यापिले आहे. या प्रदेशांतील झाडांपैकी मुख्य आंबा, शिजू, बांबू, ताड व सुपारी हीं झाडे होत. या प्रदेशांत चित्ते, अस्वल, हरीण, डुकर वगैरे रानटी जनावरे आहेत.

याचें उष्णमान ९३° अंशापेक्षां कधी अधिक नसतें. उष्णतेचें प्रमाण अगदी कमी म्हटलें म्हणजे ४९° असतें व मध्यम ७८° असतें. येथील हवा फार दमट असल्यामुळें प्रकृतीवर तिचा अनिष्ट परिणाम होतो. या संस्थानांत दरवर्षी १२३ इंच पाऊस पडतो.

या संस्थानांत १८८७ साली तुफान होऊन बरेंच नुकसान झालें. पुढें १८९७ त धरणीकंप झाला. मधून मधून पावसाळ्यांत पुरानेहि गांवांचा थोडाबहुत नाश होतो.

इतिहास.—पुरातन काळी या संस्थानाचा कामरूप राज्यांत समावेश होत असे. १५ व्या शतकांत याभ्यावर सेन घराण्याचें राज्य होतें. या घराण्याचा शेवटचा राजा नीलांबर याला गौरचा नवाब अल्लाउद्दीन हुसेन यानें १४९८ त गादीवरून काढून आपल्या मुलास गादीवर बसविलें. पण त्याचा तेथें फार दिवस टिकाव लागला नाही. यानंतर कांही दिवस या प्रदेशांत सर्वत्र अंदाधुंदी माजून राहिली होती; व जिकडे तिकडे लहान जहागिरी दृष्टीस पडत होत्या. पुढें १५१० त या संस्थानावर चंदन नांवाच्या कोच घराण्यांतील पुरुषानें आपलें राज्य स्थापन केलें. चंदनाच्या पाठीमागून त्याचा चुलतभाऊ बिसवासिंग गादीवर आला. यानें कर्तोया नदीपासून बर्नादीपर्यंतचा सर्व मुख्य कावीज केला. पुढें

१५४० त नरनारायण हा गादीवर बसला. यानें सिलराय नांवाच्या आपल्या भावाच्या मदतीनें पूर्व व दक्षिणेकडील सर्व देश काबीज करून मुमुलमानांवर स्वारी केली. सिलरायच्या मरणानंतर नरनारायणानें आपल्या राज्याचे दोन भाग करून, संक्रेश नदीच्या पूर्वेकडील भाग सिलरायचा मुलगा रघुनाथ यास दिला. यापुढें कोच घराणें लश्कर लयास गेलें. नरनारायण १५८४ त मरण पावला. त्याचा मुलगा लक्ष्मीनारायण हा गादीवर बसला. यानें रघुनाथाचा मुलगा परीक्षित याच्या विरुद्ध लढाई पुकारून मोंगलांची मदत मागितली व त्यामुळे तो पुढें दिल्लीच्या बादशहाचा अंकि १ बसला. याप्रमाणें कोच घराण्यास उत्तरी कळा लगल्यावर राज्याचा पूर्वभाग अहोम लोकांनी बळकाविला व पश्चिम भाग मोंगलांनी व भूताननधील भूतिया लोकांनी आपल्या घशांत टाकण्यास सुरुवात केली. कांहीं दिवसांनी धितवाशिगाच्या वंशजाच्या ताब्यांत फक्त कुचविहार प्रदेश राहिला. याच सुमारास राजकुळांतील नाशिरदेव, दिवाणदेव व वैकुण्ठपूरचा रईम या तीन इतमांत अधिकाराबद्दल तंटा उप्तथित झाला. १७७२ त नाशिरदेवाला त्याच्या शत्रूंनी राज्यांतून हंकून लाविलें. त्यावेळीं त्यानें बॉर हेस्टिंग्स याजपक्षां कुनक मागितली. इंग्रजांनी मदत करून नाशिरदेवास पुन्हां अधिकारावर नेऊन बसविलें. त्यावेळीं (१७७३) इंग्रज व कुचविहारचा राजा यांच्यांत तह होऊन राजानें कंपनीचें स्वाभित्व कबूल केलें व आपल्या उत्पन्नाचा अर्धा हिस्सा कंपनीस खंडणीदाखल देण्याचें ठरविलें. १७८० त या खंडणीची रक्कम ६७,७०० रु. ही कायमची ठरविण्यांत आली. १७८८ त संस्थानच्या विघडलेल्या राज्यकारभाराची चौकशी करण्याकरितां इंग्रजांनी एक कमिशन नेमलें व त्याच्या सल्ल्यानें एका रेसिडेंटची योजना झाली. पुढें याच रेसिडेंटस गव्हर्नर जनरलचा एजंट हा किताब मिळाला. सध्याचे महाराज हे अज्ञान आहेत. त्यांची मातोश्री राणी इंदिरादेवी या बडोद्याचे श्री. सयाजीराव महाराज यांच्या कन्या (इंदिराराजा) होत. यांच्या पतीचें (गत महाराजांचें) नांव जितेंद्र नारायण भूप बहादुर असें होतें. हे दोन वर्षांपूर्वी इंग्लंडमध्ये वारले. संस्थानिकास १३ तोफांच्या सलामीचा मान आहे. या संस्थानातील कमातापूर येथे राजा नीलध्वजानें बसविलेल्या शहराचे अवशेष आहेत. खास कुचविहार हें राजधानीचें गांव तोरसा नदीच्या कांठीं असून ते दुमदार शहर आहे. येथे कॉलेज आहे.

१९२१ सालीं संस्थानची लो. सं. ५९२४८९ होती. संस्थानचें उत्पन्न ३२,६९,११० रु. आहे. संस्थानांत एक आर्ट कॉलेज व ४ हायस्कूल आणि २७२ देशी शाळा आहेत. रात्रीच्याहि शाळा ४०१९ पर्यंत व मुलींच्या शाळा १०१२० पर्यंत आहेत. तुळंग, दवाखाने वगैरे चांगले व व्यवस्थित आहेत.

येथील लोकांची भाषा बंगालीची एक शाखा असून तिला रंगपुरी अथवा राजवंशी असें म्हणतात.

शे ती. —संस्थानांतील जमीन मळईची असून पश्चिमेकडे ती कठिण होत जाते. उंच जमीनीत तेंबाखू व उन्हळ्यांनील माताचें पीक होतें व सखल जमीनीत पावसाळ्यांतील साळीचें पीक होतें. सुडन पीक म्हटलें म्हणजे तांदूळ, ताग व तेंबाखू हे होत. याशिवाय, ऊत, चगे, मका, मूग, मसूर, मोहरी व इतर गळिताचीं धान्ये यांचे उत्पन्न होत. संस्थानांतील नूळ गीं गुरेडोर लहान वरीचीं असून तीं जातिवंत नाहींत. संस्थानाला वेल वगैरे वाहेरून आणवावे लागतात. संस्थानांत पुष्कळ तळाव व विहिरी आहेत. पर्जन्यवृष्टीहि बरीच होते. राज्यांत दुष्काळ सहसा पडत नाहीं.

व्या पा र व द ळ ण व ळ ण —येथें हलक्या प्रतीचें सुनी व रेशमी कपडें निघतें. मेखलीगंज येथें उत्तम (पोत्यांचीं) तरटें होतात. पूर्वी रंगांत सतरंज्या व गालिचे यांच्याकरितां या राज्याची प्रसिद्धी होती. परंतु आतां हा धंदा बुडत चालला आहे. संस्थानाच्या पश्चिम व दक्षिण भागांत तूप, मोहरीचें तेल व काकवी तयार होते. या संस्थानांत वाहेर जाणारे मुख्य जिनत म्हटले म्हणजे तेंबाखू, ताग, तांदूळ, मोहरी, मोहरीचें तेल, साखर, काकवी, मीठ व तावें, पितळ आणि मतीचीं भांडी हे होत. संस्थानाच्या मालकीचा ५० मैल लांबीचा आगगाडीचा रस्ता आहे. संस्थानांत नद्या बऱ्याच असल्यानें जलमार्गाचा प्रवास व वाहतुक नावांच्या योगें होत. या नावांतून ३ ते ११ टन पर्यंत ओझें जातें.

राज्य व्यवस्था. —राज्यकारभार पाहण्यास (माजी राजाच्या वेळवें) एक मंडळ नेमलें असून त्याचा महाराजा हा अध्यक्ष असतो व दिवाण, एक सुपरिटेंडेंट, फडणीस, मुलकी व फौजदारी न्यायाधीश, न्यायमंत्री वगैरे हे सभासद असतात. संस्थानचे कुच विहार, दिवहात, माताभंग, मेखलीगंज व तुपावगंज असे ५ विभाग केले आहेत. वरील मंडळास हायकोर्टाचा अधिकार असून जमीनमहसुलीसंबंधी प्रश्नांचा विचारहि तेंच करितें. याशिवाय कायदे करून ते अमलांत आणण्याचा हक्कहि या मंडळास आहे.

सुपरिटेंडेंट या अधिकार्याची नेमणूक इंग्रज सरकाराकडून होत असून त्याच्या ताब्यांत फौजदारी, न्याय, पोलिस, शिक्षण, तुळंग व इतर किरकोळ खाती असतात. दिवाणाकडे सारा व इतर कर वसूल करण्याची व त्यासंबंधी प्रत्येक हालचालीवर देखरेख करण्याची जबाबदारी असते. त्याचा दर्जा इंग्रजी कलेक्टर व कांहीं बाबतींत कमिशनर यांच्या वरोवर असतो. पोस्टविभागावर नायब अहलकार (अधिकारी) हा दिवाणाचा मदतगार असतो व त्याच्या ताब्यांत खजिना असतो. नायब अहलकाराच्या हाताखाली सब(नायब) अलहकार असतात व यांच्या मदतीकरितां कानगोची नेमणूक

केलेली असते. वरील अहलकार व सेशनजज हे न्यायनिवाडे करतात. अखेरचा निकाल संस्थानिक मंडळ देते.

या संस्थानांत जेतदरामार्फत जमीनीचा सारा वसूल करण्याची बहिवाट आहे पण हल्ली संस्थानांतील काही भागांत सारा कायमचा ठरविण्यांत आला आहे. यांतील अवकारी खात्याची व्यवस्था इंग्रजी अमलखालील प्रदेशाप्रमाणे आहे. संस्थानांत आयात मालावर व मिठावर पूर्वी जकात नव्हती. कुचविहार येथे व इतर विभागाच्या मुख्य ठिकाणी सरकारी व विनसरकारी सभासदांच्या गांवसभा असून त्यांच्याकडे म्युनिसिपालिटीचे काम असते. या सभांवर मंडळाची (कौन्सिलची) देखरेख असते. [इ.पी. ग्या. भाग १०; बंगाल अँडमिनि. रिपोर्ट. १९२१-२२]

कुचला—हे एक मध्यम आकाराचे गलनशील झाड आहे. ह्यास इंग्रजीत स्नेकवुड; लॅटिनमध्ये नक्स व्हॅमिका किंवा स्ट्रॅकनाइनचे झाड व मराठीत, काजरा, कुचला, निर्मळ वगैरे नावे आहेत. संस्कृतमध्ये ह्यास विषमुष्टि व कारस्कार ही नावे आहेत.

उत्तरहिंदुस्थानांत गोरखपूरची जंगले, बंगाल, ओरिसा, व दक्षिण हिंदुस्थानांत मद्रास इलाख्यांत व ब्रह्मदेश सिलोनमध्ये हे आढळते.

कुचल्याच्या बिया वाटोळ्या असून चपट्या किंवा एका वाजून खोलगट व दुसऱ्या वाजून फुगीर असतात. त्यांवर पांढुरकी लव असल्यामुळे त्यांचा रंग रुपेरी दिसतो. कुचल्याची फळे गोळा करून धुवून त्यांतील बिया काढतात व उन्हात वाळवितात. जमिनीवर पडलेल्या बिया गोळा केल्यास त्यांना वाजारांत फारशी किंमत येत नाही. हिंदुस्थानांतून मुख्यतः मद्रास, मुंबई व कोचीन येथून बियांची निर्यात होते. लंडनच्या वाजारांत कुचल्याच्या बिया सामान्यतः दर हंड्रेडवेटास ६ ते १८ शिलिंग या भावाने विकतात. १९१२ साली ६ शिलिंग हा भाव व १९१८ त १८ शिलिंग भाव होता.

या बिया फार औषधी असून त्यांपासून स्ट्रॅकनाइन व ब्रुसाइन नांवाचे दोन महत्वाचे अल्कलॉइड तयार करतात. बियांचे तेलहि औषधी आहे. शिवाय त्यांपासून एक प्रकारचा रंगहि तयार होतो. त्याने सुती कापडावर फिकट तपकिरी छटा येते. निलगिरीवरील डोंगरी लोक मासे मारण्याकरिता या विषाचा उपयोग करतात. कुचल्याची साल व लांकूडहि औषधी आहे. ब्रह्मदेशांत कुचल्याच्या लांकडाच्या गाड्या, शेतकीचीं आउते व लहान लहान पेट्या करतात.

१९१८-१९ साली ६२१५८ हंड्रेडवेट वजनाचा १८ शिलिंग दराचा ५७६०६ पौंडांचा कुचला परदेशी रवाना झाला. कुचला इंग्लंड, बेल्जियम, जर्मनी, हॉलंड, फ्रान्स वगैरे देशांत जातो. कोकोनाडा येथून तो माल परदेशी पाठवितात.

कुचल्याचा मद्यार्क.—एक औंस तीव्र मद्यार्क घेऊन त्यांत ४ ग्रेन स्ट्रॅकनिया विरघळवा. नंतर ब्लॅंटींग-पेपरमधून गाळून घ्यावा. हा अर्क देण्याचे प्रमाण ३ पासून १० थेंबपर्यंत शक्तप्रमाणे ठेवावे. शुद्ध केलेल्या कुचल्याचे चूर्ण अर्ध्या पासून २॥ गुंजापर्यंत घावे. सूक्ष्म प्रमाणाने कुचला वेतल्यास (१ ग्रेनचा सोळावा भाग) कुचल्याचे सत्व हृदयास उत्तेजक व सूक्ष्म वाहिनींचा स्तंभ करणारे आहे. कुचल्याचे विपारी सत्व बियांत २ व सालीत १ या प्रमाणाने रहाते.

कुचल्याच्या विषाची लक्षणे—हे विष चढले असतां बहुतकरून धनुर्वाताची लक्षणे होतात. विष पोटांत गेल्यापासून ५ मिनिटांपासून अर्ध्या तासाच्या आंत विषाची लक्षणे दिसू लागतात. कधी कधी १०।२० मिनिटांच्या आंतच मृत्यु येतो. फार तर ५।६ तासपर्यंत मनुष्य वाचू शकतो. कुचल्याची चुकी १॥ मासा किंवा स्ट्रॅकनिया अर्ध्या गव्हा-इतका घेतल्याने मनुष्य मरतो. कुचल्याची बीं सालीसकट संबंध पोटांत गेल्यास तशाच शरीरास अपाय न करितां पोटांतून बाहेर पडते. कारण तिच्यावरची साल चिवट असल्याने ती न पचतां बाहेर पडून जाते.

औषधी उपयोग—जनावरांस जखम झाल्यास काज-न्याची बीं किंवा मुळी जखमेवर उगाळून लावावी म्हणजे विकार दूर होईल.

कुचल्याच्या विषावर.—कुचल्याच्या बिया तुपांत परतून त्या रोज कमवृद्धीने सेवन कराव्या. संधिवात झाला तर त्याजार्गी कुचल्याची बीं उगाळून वर लावावी. घुशी, उंदीर कमी व्हावयास कुचल्याच्या बियांचे चूर्ण करून ते पिठांत मिसळावे व त्या पिठाच्या गोळ्या करून उंदीर खातील अशा ठिकाणी ठेवाव्यात. बाळंत रोग, हिंवातप, जाऊन शक्ति यावयास शुद्ध केलेल्या कुचल्याच्या बियांचे चूर्ण १।२ गुंजा मधांतून घावे [वॅट; कॉटन. पदे.]

कुंचावन—राजपुतान्यामध्ये जोधपूर संस्थानच्या सावर जिल्ह्यांतील याच नांवच्या जहागिरी इस्टेटचे मुख्य ठिकाण. हे जोधपूर विकानेर रेल्वेच्या नारायणपूर स्टेशनपासून ८ मैल उत्तरेस आहे. येथे एक मजबूत तटबंदी किल्ला असून गांवांत बंदुका, तरबारी वगैरे तयार करतात व त्याच्याकरिता गांवाची प्रसिद्धि आहे. जवळच सांवर सरोवराचे लहान स्वरूपच की काय असे एक खाऱ्या पाण्याचे तळे आहे. त्यांतील मीठ अगदी वाईट असते.

या इस्टेटांत १४ खेडी असून तीं रजपूत राठोडच्या मर्तिया जातीच्या ठाकुराकडे आहेत. येथील ठाकूर कधी कधी संस्थानच्या कौन्सिलचे सभासदहि असतात.

कुंजपुर—पंजाबांत कर्नाळ जिल्हा व तहशील यांतील एक जहागीर. ही मोगल बादशहांच्या वेळी पठाण सरदार नजाबतखान याने स्थापिली आहे. नजाबतखानाने यमुना नदीच्या दलदलीत एक किल्ला बांधून बादशहाच्या विरुद्ध बंड

केलें. १७३९ त तो नादिरशहाच्या बाजूला असल्यामुळे नादिरशहाने त्याला कुंजपूरचा नवाब म्हणून मान्य केलें. सदाशिवराव भाऊने दिल्ली घेतल्यावर कुंजपुण्यावर जाऊन अवदालीचा मार्ग रोखून धरण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणे ता. १७१०-१७६० रोजी कुंजपुराचा पाडाव केला व अब्दु-स्समदखाना (नजाबतखान ?)चा शिरच्छेद करविला. १७८७ साली शिद्याने जिंद राजाला कर्नाळहून हांकलून दिलें. पुढे १० वर्षांनीं जनरल पेरॉन यानें गुलशेरखान यास कुंजपूरचा नवाब म्हणून मान्य केलें. त्याचा मुलगा रहिमतखान हा ब्रिटिशांच्या संरक्षणखाली गेला. सन १८४६ त कुंजपुरच्या नवाबाची सत्ता नाहीशी झाली. तेव्हापासून त्यांच्यामध्यें एकसारखे कजे सुरू आहेत. सांप्रतचे नवाब १८८६ त गादीवर बसले. ३८ खेड्यांचीं त्यांनां जहागीर आहे. वार्षिक उत्पन्न सुमारे ६०,००० रु. चें आहे.

कुंजर—ह्या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये कोलोसिआ अॅरिस्टा व मराठीत कुंजर हीं नांवें आहेत. ही जंगली भाजी आहे. ही बाजरी जोडल्याच्या शेतांत, बांधावर व ओसाड जागेंत आपोआप पडलेल्या वियांपासून उगवते. हें झाड आघाळ्यासारखें पण कमी उंच वाढतें. हिच्या पानांची कोंबळेंपणीं व कोंबळ्या शेंड्यांची भाजी करितात. [वनौ. गुणा.]

कुंजा—पंजाब प्रांत. गुजराथ तहशिलीतील एक गांव. हें गुजराथ शहरापासून ७ मैल आहे. १९११ साली याची लो. सं. ७०९० होती. काश्मीरचे सुभे दिवाण कृपाराम याठिकाणीं कांहीं दिवस रणजितसिंगाच्या अमदानींत रहात होते. येथें एक शाळा व दवाखाना आहे. व्यापार वगैरे कांहीं एक नाही.

कुंजुरी—कुंजुरी किंवा मालकांगोणी. ह्या वनस्पतीच्या वेली असतात. हीचीं संस्कृतमध्ये ज्योतिष्मती, गुजरार्थीत मालकांगोणी, इंग्रजीत ब्लॅक ओइल लॅन्ट इत्यादि नांवें आहेत. ह्या वेलीस पर्जन्यकाळी वारीक फळांचे मोठे घोंस येतात. पहिल्यानें फळांचा रंग हिरवा असतो. परंतु पिकल्यावर पिवळा होतो. आणि तीं उकलून फुटलीं म्हणजे त्यांचा लाल भडक रंग दिसतो. ही वेल समुद्रसपाटीपासून ४००० फूट उंचीवरील जागेंत पूर्वबंगाल, बिहार, दक्षिणहिंदुस्थान, ब्रह्मदेश आणि सिलोन (लंका) या ठिकाणीं आढळते. झेलम व आसाम यांमधील भागांतहि हे वेल आढळतात.

उ प यो ग.—या फळांच्या वियांपासून गर्द शेंदरी किंवा पिवळ्या रंगाचें तेल निघतें. या तेलाचा अंगाला लवण्याच्या औषधासारखा उपयोग करतात. तें कधीं कधीं दिव्यांतहि जाळितात व कांहीं धार्मिक विधींच्या वेळीं तें उपयोगी पडतें. या तेलाचें महत्त्व मुख्यत्वेकरून त्यापासून निघणाऱ्या ओलिअमनिग्रम नांवाच्या औषधामुळे आहे. बेंझोइन, लवंगा, जायफळ, वगैरे पदार्थांसह या तेलाचें ऊर्ध्वपातन केल्यास हें औषध मिळतें. दहापासून पंधरा थेंब

पर्यंत या तेलाचें सेवन केल्यास तें उत्तेजक व स्वेदोत्पादक असतें. हें तेल उत्तरसरकारांत तयार होतें. विजगापट्टण व एलोर येथील तेल तर फार अप्रतिम असतें. या वेलीच्या लाल विया व पानें यांचा देशी औषधांतून उपयोग करतात. एक पौड वियांनां सुमारे दोन आणे पडून एक हंड्रेडवेट तेलाची किंमत अजमासें २० रुपये असते. वियांच्या आंगां बुद्धिवर्धनाचा गुण आहे असें कांहीं लोकांचें मत आहे.

औ प धी उ प यो ग—अफूच्या विषावर मालकांगोणीच्या पाल्याचा रस पाजावा. खरजेवर वियांचें तेल लावावें. [वनौ. गु; पदे;].

कुंज्रा.—यांचीं वस्ती बिहार—ओरिसा, संयुक्त प्रांत व इतर प्रांतांमध्ये आढळते. एकंदर लो. सं. (१९११) २,७९,२५७ आहे. पैकीं ८९३ च कायते हिंदू आढळले. बिहार—ओरिसामध्ये सुमारे दोन लाख वस्ती आहे. संस्कृत कुंज शब्दावरून ह्या शब्द आला असावा. या जातीचा धंदा म्हणजे भाजी व फळें विकणें हा होय. मेवाफरोश, सब्ज—फरोश व सब्जी—फरोश असेंहि त्यांस म्हणतात. भाजी व फळेंविक्याचा धंदा करणाऱ्यांनां खंखनौमध्ये कुंज्रा, कवारी व खाटिक म्हणतात. मुराव, कच्ची व काबुली व्यापारी हे त्यांनां माल आणून देतात. कुंज्रा जातीला अरनै अथवा वागवान असेंहि म्हणण्यांत येतें. बंगालच्या कांहीं भागांत कुंज्रा हा अपशब्द असून ते लोक स्वतःस मेवाफरोश, सब्ज फरोश अथवा वेपारी असें म्हणवून घेतात.

मिर्झापूर येथें त्यांचे ज्ञातिविषयक दोन पोटभेद आहेत. व त्यांनां कलकशिया व मिर्झापुरिया म्हणतात. खाने-सुमारीच्या आकड्यांवरून कुंज्रा जातीचे ९४ वर्ग आहेत असें दिसतें. गोरखपुरी, जैसवारा, जैनपुरिया काश्मिरी, कोल्हापुरी, पुरमैया, सर्वाशिया, उत्तराह असे यांचें स्थानिक विभाग आहेत. वागवान, माळी, कवरिया, तंबाखू वाला असे धंदावरून झालेले वर्ग आहेत. भूइनहारी, चौहाण, कहारिया, लोधी, मेहतरीया, राजपूत वगैरे वर्ग प्रसिद्ध जाती वरून झाले आहेत. अशा तऱ्हेचे वर्ग असले तरी कुंज्रा लोकांत आपसांत विवाह होतात. या जातींत असगोत्रविवाहच रूढ आहेत. बहुपत्नीत्वास मुभा असून दुसऱ्या लग्नास पंचाकडून परवानगी घ्यावी लागते. वधूवरांची १२व १४ व्या वर्षी लग्न होतात. चार हौआ ह्या एक लग्नविधि असून त्यांत मुसुलमानी 'शराह' गायिले जातात. सगाई प्रकाशमुळे विधवांनां लग्न करतां येतात पण तें लग्न स्वजातीयांशीं होणें जरूर असतें.

कुंज्रा हे सुनी पंथाचे मुसुलमान होत. त्यांच्या देवता, गाझीमियान व पीर अशा आहेत. या देवतांस ते फळें, मिठाई व सरवत अर्पण करतात. मृतांस ते इमामबारा येथें पुरतात. ईदच्या दिवशीं ते शेवया व दूध वाटतात व 'शबि-वारात'च्या वेळीं हलवा, मिठाई व भाकर हे पदार्थ मृतात्म्यास अर्पण करण्याची त्यांची चाल आहे. असें म्हणतात कीं,

शहरांतील त्यांच्या स्त्रियांचा सौंदर्याबद्दल फार लौकिक असतो. गिन्हाइकांना आर्कापिण्याच्या सुस्वरूप स्त्रिया या आपल्या दुकानांत निर्भांडपणें मालविकीकरितां वसतात. हे लोक दारु पितात व गायी, शेळ्या वगैरेंचे मांस खातात. मेहतरखेरीज सर्व मुसुलमानांवरुन ते जेवतात व तंबाखू ओढतात. हल्ली त्यांच्यांतील कांहींजण शेती करूं लागले आहेत. साधारणपणें कुंज्रा जात मोठी उद्योगी व सदाचरणी असते. [कूक].

मध्यप्रांतांत यांना कुंजडे म्हणतात. ही जात मुसुलमान आहे. यांची संख्या १६०० आहे. पण यांच्या पुष्कळ चाली हिंदुंसारख्या आहेत. मुसुलमानांप्रमाणें दुधाचा संबंध असलेल्यांचा विवाह होत नाही. वाड्निश्चयाच्या वेळीं मुलाच्या हाताला लावण्यास मेंदी पाठवितात. वर वैलावर वसून लग्नमंडपांत जातो. पण लग्न मुसुलमानी निकाविधीनें लागतें. लग्न सकाळीं ४ वाजतां होतें. सासरा मुलीला मेहेर म्हणून कांहीं रुपये देतो. लग्नानंतर एक पेला सरवत वरास देतात, तो अर्धें पिऊन अर्धें वयूस पिण्यास देतो. त्रिव्रतविवाह कलमा पडून खजूर वाटून करतात. घटस्फोट मुसुलमानी तलाक पद्धतीनें करतात. कांहीं मुसुलमानी सण हे लोक पाळतात. मुलाचें नांव जन्म दिवशींच ठेवतात व त्याकरतां कधीं कधीं ब्राह्मणांसहि बोलावतात. मुलें वाचत नसलां तर एका मुलाला शेंडी ठेवतात. यांच्या वायका फार भांडखोर असतात. दोन वायका भांडू लागल्या तर त्यांच्या नवऱ्यांना निमूट वसावे लागतें. ते मध्यें पडले तर त्यांना जातूंतून बाहेर काढतात. हे लोक प्रेतें पुरतात. तिसऱ्या व चाळीसाव्या दिवशी जातिभोजन घालतात [रसेल व हिरालाल].

कुटुंबी—या वनस्पतीस संस्कृतांत कटुकी, तिक्त रोहिणी, मत्स्यपित्ता; लॅटिनमध्ये पिक्कोरिझा कुर्वा; मराठींत कुटकी, वाळकडू; हिंदींत काळी कुटकी; गुजरातींत कडू इत्यादि नावें आहे.

कुटुंबीची उत्पत्ति हिमालय पर्वताच्या उतरणीवरील कुमाऊन प्रांतांत विशेष होते. या वनस्पतीचीं मुळें तेथून हिंदुस्थानांत येतात. काश्मीरपासून सिक्कीमपर्यंत ११००० पासून १५००० फूटांच्या उंचीवर ही वनस्पति विपुल सांपडते. ही बहुवर्षीय आहे.

मुळापैकीं कांहीं भाग नरम व कांहीं भाग काष्ठमय असतो. पानें दीर्घवर्तुळ, बुडल्याकडे वारीक असून टोंकाकडे रुंदावत जाणारी, व साधारणतः गुळगुळीत असून त्यांचे कांठ कातरलेले असतात. या झाडास गहिऱ्या निळ्या रंगाच्या फुलांचे दाट गुच्छेयतात. या वनस्पतीचीं मुळें औषधांत वापरलीं जातात. वरील साल काढली म्हणजे आंतील भाग काळ्या रंगाचा असतो. ह्यावरून हीस काळी कुटुंबी हें नांव पडलें असें दिसतें.

औषधी गुण.—कुटुंबी हें सौम्य रेचक आहे. पित्त-उजरावर कुटुंबी, ज्येष्ठमय, द्राक्षें, व कडू निंबाची साल प्रत्येकी सहा मासे यांचा ३२ तोळे पाण्यांत १ काढा

उरवून घेतला असतां पित्तज्वर नाहीसा होतो. पाणथरीवर ४ पासून ८ मासेपर्यंत कुटुंबीचें चूर्ण रोज सकाळीं किंवा रात्री घावें. जलोदरावर कुटुंबीचा अष्टमांश काढा दिवसांतून ३।४ वेळ दिल्यानें मलमूत्रद्वारे खूप पाणी निघून जाऊन पोट हलकें होऊन सूज उतरते.

कावीळ रोगावर कुटुंबीचें चूर्ण साखरेंतून घावें. [पदे. वैद्यक शब्दसिंधु. सेनगुप्त—आयुर्वेदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन].

कुटासा—बऱ्हाड. जिल्हा अकोला. तालुका अकोट. अकोटच्या आग्नेयीस दहा मैलांवर हें खेडेगांव आहे. लोकसंख्या (१९०१) १८६६. पूर्वी हा गांवद हिदांडा परगण्याचा तर्फ होता. या ठिकाणी ४० मिठाच्या विहिरी आहेत. त्यांतून दरवर्षी प्रत्येकी १००० रुपयांचे मीठ पूर्वी निघत असे. येथें पांच पाटील असून प्रत्येकाची निसनिराळी गढी आहे. येथें एक कोटेश्वराचें (महादेवाचें) हेमाडपंती देऊळ असून यावरूनच या गांवास कुटासा हें नांव पडलें आहे असें म्हणतात. या देवळाच्या एका खांबावर देवनागरी लिपींत एक लहानसा शिलालेख आहे. परंतु त्याचा अर्थ कोणाला अजून कळला नाही. अक्षराखालीं डोंकें मार्गे झुकलेलें आहे. व हातांत तलवार घेतलेली आहे अशा एका स्त्रीचें चित्र कोरलेलें आहे. गांवकऱ्याकडून देवळास ३२ एकर जमीन इनाम आहे. चैत्र वद्य ७ स उत्सव होतो पूर्वी येथें ५००० लोकांची वस्ती होती असें म्हणतात.

येथील तलावाच्या बांधावर मलगंशहा मिया याचें थडगें असून तें चांगल्या स्थितींत आहे. येथें एक दादा महाराज ब्रह्मचारी यांचें देऊळ नुकतेंच बांधिलें आहे हा साधू काशी व पंढरूर येथें रहात होता. याविषयी विशेष माहिती उपलब्ध नाही.

कुटुंब—या शब्दाची व्याख्या काय करावी असा प्रश्नच येतो. सांपत्तिक दृष्ट्या म्हणजे कांहीं वस्तूच्या मालकीचें अधिष्ठान या दृष्टीनें व्याख्या करूं लागलों तर विवाहित अविवाहित असा भेद करावा लागेल. शिरोगणतीकारांनी एकत्र वस्ती हें कुटुंबाचें मुख्यत्व मानून हॉटेल हें एक कुटुंब धरलें आहे. येथें स्त्रीपुरुषांची कायदेशीर संयुक्त स्थिति हीच कल्पना घेऊन त्या दृष्टीनें कुटुंबसंस्थेच्या विकासाचें विवेचन करण्यांत येत आहे.

या विषयासंबंधानें युरोपमध्ये जे विचार प्रचलित होते आणि अर्वाचीन समाजशास्त्रज्ञांकडून जे विचार बदले गेले त्यांचा थोडक्यांत परामर्श घेतला पाहिजे. युरोपांतील सामान्यतः प्रचलित कल्पना जेथून उगम पावल्या तीं स्थळें येणेंप्रमाणें:—

एक विचाराचा उगम वायबलापासून होय. यांत सर्व मनुष्यमात्राची उत्पत्ति एका कुटुंबापासून दाखविली आहे. आणि त्या कुटुंबाचें स्वरूप सध्याच्या हिंदु कुटुंबापासून फारसें भिन्न नाही. म्हणजे वायबलावर भक्ती ठेवणाऱ्या

यूरोपियन लोकांची अशी कल्पना होती की, सध्यांचे कुटुंबाचे जे स्वरूप आहे ते जवळ जवळ अनदि व सनातन आहे. फरक येवढाच की, पूर्वी अनेक बायका एक नवरा करीत असत, परंतु ते सध्या प्रचलित नाही.

अरिस्टॉटलच्या कल्पना हा यूरोपियन विद्वान लोकांचा विचाराचा आणि माहितीचा दुसरा उगम होय. अरिस्टॉटलची कल्पना अशी की, कुटुंबापासून ग्राम झाला व ग्रामापासून राष्ट्र झाले व कुटुंबाची उत्पत्ति मालमत्ता, दासदासी इ. यांचे आश्रयस्थान या एका घटकामुळे व मनुष्याचा स्त्रीशी संबंध या दुसऱ्या घटकामुळे झाली. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे जवळजवळ एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत म्हणजे नवीन संशोधक येऊन विचारांवर हल्ला करीपर्यंत लोकांची अशी समजूत होती की आज कुटुंबाचा जो प्रकार आढळून येत आहे तो पूर्वापार आहे. जुन्या कल्पनांवर जगा शास्त्रज्ञांनी मोठे आघात केले त्यांमध्ये मॅक्लेनन वाकोफन मॉर्गन आणि वेस्टरमार्क यांच्या नांवांचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे. घराण्याच्या शासनासंबंधाने शास्त्रज्ञांमध्ये दोन शब्द प्रथमतः प्रचारांत आले. एक शब्द म्हणजे जनकराज्य ऊर्फ पेट्रिआर्की हा होय आणि दुसरा शब्द म्हणजे मातृराज्य मेट्रिआर्की म्हणजे मातृकन्या परंपरा हा होय.

विवाह ही संस्था स्थापन होण्यापूर्वी सर्व पशूप्रमाणे अनियंत्रित व्यवहार होता असे मत १८६४ पासून १८८० पर्यंत व्यक्त झाले. यांत मॅक्लेनन वगैरे ग्रंथकारांनी असे दाखवून दिले की, आज ज्याप्रमाणे बापाच्या मार्फत नाते ओळखता येते व मानले जाते त्याप्रमाणे पूर्वी मानले जात नसून केवळ आईमार्फत मानले जात असे. आईमार्फत नाते मानण्याची चाल पाहून अशी कल्पना काढली गेली की मुलाचा बाप कोण हे जेव्हा अनिश्चित असेल तेव्हाच आईमार्फत नाते ओळखण्याची प्रवृत्ति पडायची. आज बऱ्याच अंशी ही पद्धति मलबार येथे आहे हे सिद्ध झाले पाहिजे. कारण मलबारमध्ये बापाच्यामार्फत नाते लक्षांत घेत नाहीत. नेबुद्री ब्राह्मणास ब्राह्मणीपासून झालेला मुलगा आपल्या सावत्र बहिणीबरोबर म्हणजे आपल्या बापाचा ज्या बाईबरोबर 'संबंध' झाला असेल त्या बाईच्या मुलीशी पुन्हा 'संबंध' करू शकतो. मुलाची आई कोण याचे ज्ञान प्रत्यक्ष होणे शक्य आहे. परंतु मुलाचा बाप कोण हे केवळ अनुमान आहे. अशा प्रसंगी आई ही घराण्याची मुख्य समजली जावी हे स्वाभाविक आहे; आणि आई ज्यावेळी घराण्याची मुख्य असेल त्यावेळेस दुरून अवलोकन करणारास ती परिस्थिति अनियंत्रित व्यवहारासारखी वाटावी यांत नवल नाही. आणि मातृशासित घराण्यांत अनेकपतित्व हे हि असणे स्वाभाविकच आहे. तेव्हा ज्यास अनियंत्रित व्यवहार असे म्हणता येईल त्या परिस्थितीत आणि मातृशासित-समाजांत फारसे अंतर नाही. त्याअर्थी समाज मातृ-

शासित होता असे म्हणणे काय आणि स्त्रीपुरुषव्यवहार अनियंत्रित होता असे म्हणणे काय जवळजवळ सारखेच. स्त्रीपुरुषांचा परस्पर व्यवहार जरी पूर्णपणे अनियंत्रित असला तरी त्याच्या अस्तित्वाबरोबरच मातृशासनाची कल्पना करावयास पाहिजे. कां की मातृशासनाशिवाय अनियंत्रित स्त्रीपुरुषव्यवहार देखील अशक्य आहे.

ज्या विकसित संस्कृतीविषयी आपणांस कांही ज्ञान आहे, त्या सर्वांत पितृशासित कुटुंबपद्धतीच चोहोंकडे अगदी ज्ञात कालापासून प्रचलित आहे. याला फक्त मलबारचे उदाहरण अपवाद आहे. मातृशासित कुटुंबपद्धति आज केवळ प्राचीन अवशेषांच्या अनुमानाने काढली आहे. पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीत दिवसानुदिवस फरक एवढाच झाला की स्त्रियांच्या व्यक्तिवाची जाणीव अधिकाधिक होऊ लागली व ती जसजशी होऊ लागली तसतशी अनेकपत्नीपद्धति कमी होऊ लागली. स्त्रियांना गृहव्यवहारांत कसे वागवावे याविषयीच्या कल्पना अधिकाधिक उज्वळ होऊ लागल्या. गुलामासारखी जी स्थिति होती ती धाकट्या भागीदारासारखी झाली.

चालू कुटुंबपद्धतीत फारसा फरक पडणे शक्य नाही. स्त्रीपुरुष यांची समता पूर्णपणे स्थापिली जाणे शक्य नाही. कां की स्त्रियांस गर्भारपण व त्यामुळे परावलंबन उत्पन्न होते. स्त्रियांची पुरुषांपेक्षा प्राप्ती करण्याची शक्ति कमीच असते. जेव्हा ती अधिक असते तेव्हा कुटुंबांत खरे पुढारीपण स्त्रियांसच येते. तथापि केवळ द्रव्यार्जनावरून कुटुंबव्यवस्थेमध्ये अखेरचा निर्णय ठरविण्याचा अधिकार उत्पन्न होत नाही. ज्या स्त्रिया धंदा करीत आहेत आणि त्यामुळे जनतेस जबाबदार आहेत त्या स्त्रियांस विवाह करण्यास उत्तेजन म्हणून मातृसत्ताककुटुंबपद्धतीत कांही सुधारणा करून ती पद्धति पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीबरोबरच अर्वाचीन समाजांत चालू करावी अशा तऱ्हेचे विचार प्रगट होऊ लागले आहेत. पण त्या विचारांकडे स्त्रीवागांचे हि लक्ष ओढले जात नाही. [कुल, गोत्र, देवक, "प्रजापति-संस्था" "मातृकन्यापरंपरा" "यूथावस्था" हे लेख पहा].

मा र ती य कुटुंब पद्धतीचा इतिहास.— भारतीय कुटुंबपद्धतीमध्ये विशिष्टपणा असा कांही नाही. आजचे भारतीय वैशिष्ट्य विवाहविषयक नियमांत आहे. कुटुंबविषयक नियमांत नाही. वेदकालापासून आजपर्यंत सर्व समाज पितृसत्ताक कुटुंबाचाच आहे. प्राचीन धर्मशास्त्र पहाता त्यांत अनेक प्रकारचे मानलेले पुत्र (पहा) यांत कदाचित थोडे वैशिष्ट्य आढळेल. तथापि स्त्रीस्वातंत्र्यनिषेध, नवऱ्याचे महत्त्व, पित्राज्ञेचे महत्त्व इत्यादि गोष्टींमध्ये कांही वैशिष्ट्य नाही हे सर्वच ठिकाणी दिसून येते. आजच्या परिस्थितीसंबंधाने एवढेच म्हणता येईल की, उद्योगधंद्यांच्या विकासांमुळे येणारी वैयक्तिक जबाबदारी आणि वैयक्तिक अधिकार यांचा अपूर्ण विकास ज्यांत झाला आहे, आणि व्यक्तीस मदत करणाऱ्या दानसंस्था वृद्धिंगत न झाल्यामुळे

संबंधिजनांचा अन्योन्याश्रय ज्यांत आज अधिक कायम आहे, असा आजचा समाज आहे. अजून काहीं ठिकाणीं एका घराण्यांतील २५।३० कुटुंबे क्वचित् एकाच वाड्यांत रहातात.

समाईक कुटुंबपद्धति रूढ असूनहि घरांच्या संख्येशीं कुटुंबांच्या संख्येचें निकट सादृश असलेलें दिसून येतें. येथें कुटुंब म्हणजे पतिपत्नी, त्यांचीं मुलें व आश्रित असा अर्थ यूरोपीय कुटुंबपद्धतीप्रमाणें विवाक्षित आहे. हिंदुस्थानांत घरांची संख्या ६३.७ लक्ष असून पंधरा किंवा अधिक वयाच्या विवाहित स्त्रियांची संख्या ६४.६ लक्ष आहे. एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें अल्प असलेल्या उच्च जाती सोडून दिल्या तर समाईक कुटुंबपद्धति जितकी सर्वत्र रूढ आहे अशी जी जनसमजूत आहे तितकी ती नाहीं असें दिसून येईल. मुसुलमान, रानटी टोळ्या व हिंदूंच्या हलक्या जाती यांमध्ये ही पद्धत क्वचितच आढळते. या सर्व वर्गांत अशी चाल आहे की, लभें होण्याबरोबर किंवा मुलें होऊं लागतांच तरुण पुरुष आपला स्वतंत्र संसार थाटतात; आणि एकत्र राहिलेले असले तरी कुटुंबांतील कर्ता मरत होताच तावडतोव विभक्त होतात. शिवाय वायकांचे अंतःकलह, आपल्या नवऱ्याच्या पैशावर इतरांस आधार मिळतो, यावद्दल त्यांच्यांत दिसून येणारें असहिष्णुत्व आणि सासुरवासांतून मुक्त होऊन स्वतंत्र होण्याची नैसर्गिक वांछा इत्यादि कारणांमुळें समाईक कुटुंबपद्धतीतहि एक प्रकारची विच्छेदक प्रवृत्ति वावरत असते. एखाद्या कुटुंबाची इस्टेट अथवा मालमत्ता समाईकच असते पण चुली मात्र वेगळ्या होतात. जमीनदार व व्यापारी यांच्यांत हा प्रकार असलेला आढळतो. एखादें कुटुंब समाईक पद्धतीचें असूनहि पुष्कळदां असें घडून येतें की, त्या कुटुंबांतील कोणी तरी घरांतून दूर जाऊन आपला संसार करतो व अशा रीतीनें त्या मूळ कुटुंबाचीच तीन किंवा ४ घरेंहि होऊं शकतात. दुकानें किंवा तसल्याच वस्ती नसलेल्या इमारतींनां घरें असें खानेसुमारीत उल्लेखलें आहे. कारण त्या इमारतींची काळजी वहाणारा त्या स्थळीं रात्रीस वस्तीस असतो. दर घरटी सरासरी लोकसंख्या ४.९ इतकी आहे. स्कॉटलंडांत ती ४.८ असून इंग्लंड व वेल्स येथें ५.२ इतकी लोकसंख्या आहे.

कित्येक प्रांतिक अहवालांवरून असें मत बनतें की, समाईक कुटुंबपद्धतीची विभक्त व स्वतंत्र होण्याकडे दिवसेंदिवस जास्त प्रवृत्ति होऊं लागली आहे. व्यक्तिस्वतंत्रतेची प्रवृत्ति, एकंदर रहाणीत होणारी वाढ व त्यामुळें एकत्र रहाण्याची आर्थिक स्थितीमुळें अशक्यता, आगगाड्यामुळें वाढत्या प्रमाणांत होणारें स्थलांतर, इत्यादि कारणांमुळें समाईक पद्धति अशक्य ठरूं पहात आहे. खालील आंकड्यांवरून या गोष्टीची कल्पना होईल. परंतु आंकड्यावर जास्त विश्वास ठेवणेंहि गैरच आहे. दर घरटी सरासरी लोकसंख्या (१८८१) ५.८, (१८९१) ५.४, (१९०१) ५.२, (१९११) ४.९ होती. [संदर्भग्रंथः—लेखांत सर्व आले आहेत.]

कुटुंबपरान्तक—अपरान्तांत जे अनेक भाग प्राचीन काळीं होते त्यांपैकीं एकाच कुटुंबपरान्त किंवा कुटुंबपरान्तक म्हणत. अपरान्त म्हणजे कोंकण. कुट हा शब्द कुडाळ या शब्दांतील कुड या शब्दाचा पूर्वगामी दिसतो. तेथ्हां दक्षिण कोंकणांतील जो कुडाळदेश तोच कुट या शब्दानें प्राचीन किंवा मध्यकालीं प्रथित होता. अन्तक हा उपशब्द आहे. यासच पुढें १३ व्या शतकांत (एका ताम्रपटांत) कुडवल्पत्तन असें नांव आहे. मुसुलमानां (वहामनी) अमलांत कुडाळ हें नांव प्रचारांत आलें (कुडाळ पहा) (भा. इ. सं. म. वा. इ. १८३६).

कुठार—हें पंजाब प्रांतांत सिमल्यापाशी डोंगरी संस्थानांपैकी एक संस्थान आहे. क्षेत्रफळ २० चौ. मै. आहे. १९२१ सालीं लो. सं. ३८४१ होती. जम्मूतील रजपूत घराण्यापैकी एकानें हें संस्थान स्थापिलें. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न सुमारे २७७५० आहे. यांतून १००० रुपये इंग्रजांस खंडणी म्हणून जाते. सांप्रतचे राणा जगजित चंद हे १८९६ सालीं गादीवर आले.

कुडची—मुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. अथणीच्या नैर्ऋत्येस सुमारे १० कोसांवर हा गांव आहे. येथें सत्रंज्या चांगल्या होतात. हें सदर्न मराठा रेल्वेचें स्टेशन आहे. येथून जमखिडीला जाण्याचा रस्ता आहे. गाड्या, मोटारी वगैरे माड्यानें मिळतात. गांवाच्या पूर्वेस सुमारे अर्ध्या कोसावर कृष्णा नदीतील वेढावर वामूळ व चिंच यांच्या गर्द झाडींत शेख महमद पीर दादी या मुसुलमान फकीराचा दर्गा आहे. या फकिरानें अनेक शिष्य केले. त्यांत वल्खची राजकन्या मसपली ही एक होती. ही राजकन्या आपल्या गुरुबरोबर हिंदुस्थानांत येऊन पुष्कळ परोपकाराचीं कामें करून येथें मरण पावली. हिचा दर्गा येथें आहे. पीरदादी फकीर हा कलबुर्गी येथें मरण पावला. तेथें त्याला पुरलें. परंतु त्याचा दर्गा मात्र येथें राजकन्येच्या दर्ग्याजवळ बांधला आहे. येथें दर वर्षी उरुस भरतो. महंमद तघलखानें वहामनी राज्याचा संस्थापक हसन गंगु यास जी पहिली जहागीर दिली होती तीत कुंधी—कुडची—गांव होतें असें फेरिस्ता म्हणतो. येथें शाळा व पोष्ट आहे. येथें मुसुलमानवस्ती बरीच आहे. येथील इनामदार १४ व्या शतकापासून आपली वस्ती येथें झाल्याचें सांगतात. [ब्रिगज—फेरिस्ता. पु. २; बेळ. ग्याझि.].

कुंडल—मुंबई. सातारा जिल्हा. हा गांव पंतप्रतिनिधीच्या जहागीरीत स. म. रेल्वेचें स्टेशन आहे. हल्लीं स्टेशनचें नांव किलोस्करवाडी ठेविलें आहे. पुराणांत सांगितलेलें कौंडिण्यपूर हेंच असून या ठिकाणीं हिंगणदेव राजाची राजधानी होती असें म्हणतात. हिंगणदेव हा बहुतकरून देवगिरीच्या यादवराजांपैकीं पहिला सिंघण (११७९) किंवा दुसरा (१२०९—१२४७) सिंघण राजा असावा. गांवास तट आहे. गांवाजवळील टेंकड्यांत १६ ब्राह्मणी लेणी आहेत. तीं जमीनीपासून ३०० फूट उंचीवर आहेत. टेंकडीवर

चढतांना ३ दरवाजे लागतात व नंतर १५ फूट उंचीची चुनेगच्ची मिठ लागते. तिच्या पलीकडे वीरभद्र नांवाच्या महादेवाच्या गणाचें मंदीर आहे. त्याच्या पश्चिमेकडील भागांत दालिम देवीचें देऊळ असून, त्याच्या समोरच महादेवाचें एक देऊळ आहे. वीरभद्राच्या देवळाच्या पूर्वेस पाण्याची दोन कुंडे आहेत. पलीकडे राम, लक्ष्मण, सीता, शंकर, पार्वती व गंगा यांच्या मूर्ती असलेलीं लेणी आहेत. टेकडीचा खडक ठिसूळ व पिंगट रंगाचा आहे. याचा एक दरवाजा कुडलच्या वाण्यानें अगदीं अलीकडे बांधला. या ठिकाणीं कार्तिकांत यात्रा भरते. या देवळापैकीं पूर्वेकडील देवळें वैष्णवांचीं व पश्चिमेकडील शैवांचीं आहेत. प्रतिनिधीच्या जहागिरींत या नांवाचा तालुका आहे व त्याचें मुख्य ठिकाण कुडलच आहे. तालुक्याची लो. सं. १७३२० आहे. [सातारा. ग्याझे.]

कुडलगी—या गांवास कुडाळ, कुडली, शृंगेरी अशीं हि दुसरीं नांवें आहेत. हा गांव म्हैसूर संस्थानांत शिमोगा जिल्ह्यांत शिमोग्यापासून ईशान्येस ४ कोसांवर तुंग व भद्रा नद्यांच्या संगमावर वसलेला असून त्यास क्षेत्रत्व प्राप्त झालेलें आहे. येथें स्मार्त, माध्व, अद्वैत इत्यादि पंथांचे मठ आहेत. प्रसिद्ध शृंगेरीमठ म्हणून शंकराचार्यांचे जें दक्षिणेकडील पीठ आहे तें येथेंच आहे. स. १७९१च्या एप्रिलींत परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनीं टिपूवर जी स्वारी केली त्यावेळीं त्यांच्या लष्करांतील पेंढार्यांनीं हा शृंगेरीचा आचार्यांचा मठ छुटला होता. ती यातमी भाऊनां कळतांच त्यांनीं पागा पाठवून छुटारू धरून आणिले. परंतु “छुटारू हे माझ्या लष्करांतील आहेत, त्यांच्या गुन्ह्यांची चौकशी मी करीन” असें रघुनाथराव पटवर्धन कुंरंदवाडकर यांनीं म्हटल्यावरून ते त्यांच्या हवाली केले. पुढें गडबडीत हें काम तसेंच राहिलें. शृंगेरीच्या भोंवतालच्या प्रांतांतल्या धनिकांनीं आपलें वित्त व कुटुंबें घेऊन मठांत तळ दिला होता. त्यामुळें पेंढार्यांनीं मठ छुटला. या पेंढार्यांच्या कृतीवद्दल भाऊंस सर्वांशीं जबाबदार धरणें हें त्या काळची सैन्याची शिस्त ध्यानांत आणिल्यास योग्य होणार नाहीं. येथें ब्रम्हेश्वर, रामेश्वर, नृसिंह वगैरे देवांचीं देवळें आहेत. [खरे-ऐ. ले. सं. पू. ९, ई.पि. गं. पु. १६].

कुडवकळ—मुंबई इलाख्यांतील एक शेतकरी जात. या जातीचे लोक विशेषतः वेळगांव, विजापूर, धारवाड, सोलापूर व दक्षिणमहाराष्ट्र या ठिकाणीं आहेत. १९११ सालीं त्यांची संख्या २१२०९ असून पैकीं १०७५४ पुरुष व १०४५५ स्त्रिया होत्या. कुडवकळ हा कानडी शब्द असून ह्याचा अर्थ कुदळ वापरणारा शेतकरी असा आहे. कुडवकळ हें एका मूळ पुरुषाचें नांव असून त्यांची मूळ वस्ती कुर्गांत होती असेंहि म्हणतात. रड्डी नांवाच्या एका शेतकरी वर्गाशीं या जातीचा पूर्वी एकदा संबंध आलेला असावा हेंहि शक्य दिसतें.

हिंदु व लिंगायत असे दोन भेद कुडवकळ जातींत आहेत. लिंगायत कुडवकळांचें पंचमसालीं लिंगायतांशीं धर्म व चालीरातांच्या बाबतींत ऐक्य असून फरक आहे तो एवढाच कीं, लिंगायत कुडवकळ शेंडी ठेवतात व त्यांनां एखादा ब्राह्मण आपलीं लग्नें लावण्याकरितां जरूर बोलवावा लागतो. हिंदू व लिंगायत या दोन पंथांपैकीं लिंगायत कुडवकळांवर लिंगायत धर्माचा बराच पगडा वसलेला आहे. कां कीं, ते कोणत्याहि तऱ्हेचें अशौच पाळीत नाहींत. त्यांच्या चार जाती आहेत व या चार जाती परस्परांत रोटीव्यवहार करतात. परंतु प्रत्युद्राह करीत नाहींत. या चार जाती म्हणजे दंडावती, मिनिगडीक, तदेदि (मूर्ख) व यत्तिराक अशा आहेत.

समान गोत्रजांमध्ये लग्नें करण्याची यांच्यांत मनाई आहे. कुडवकळ जातींत बहुपत्नीत्वाची बहिष्काट असून विधवा-विवाह व काडीमोड या गोष्टींस प्रतिबंध आहे. वयांत येण्यापूर्वीच मुलींचीं लग्नें होतात. लग्नाचा मुहूर्त जंगम किंवा ब्राह्मण ठरवितो व लग्नांतील धार्मिक विधी ब्राम्हणाकडून करविण्यांत येतात. देवकार्य, सीमांतपूजन, लग्नकंकणधारण, बरात वगैरे सर्व समारंभ केले जातात. कुडवकळ हिंदु व लिंगायत धर्माचे असून वसवण्णा, वीरभद्र व यल्लव्वा या त्यांच्या कुलदेवता आहेत. दयामाव्वा, दुर्गाव्वा वगैरे त्यांच्या ग्रामदेवता आहेत. सर्व हिंदूसण पाळून तुळजापूर व विजापूर जिल्ह्यांतील गोलागिरिलिंग वगैरे ठिकाणीं हे लोक यात्रेला जातात. गुलकव्वा व चंगलकव्वा या देवींची पुजा मुख्यतः स्त्रियाच करतात. जेथी पौर्णिमेस ‘करहनवी’ नांवाचा वेलोंचा सण पाळला जातो. त्यावेळीं वेलोंस सजवून व त्यांची मिरवणूक काढून शर्यतीनें ‘कर’ तोडण्यांत येते.

शेती हाच या जातीचा मुख्य धंदः असून कांहीं जण चांगले जमीनदारहि असतात. त्यांच्या स्त्रिया दूध, लाणी, दही वगैरे विकतात. कुडवकळ जातीचे लोक मद्यमांसाहार करीत नाहींत.

कुडवासल—मद्रास इलाख्यांत तंजावर जिल्ह्याच्या नणिलम् तालुक्यांत डेप्युटी तहसिलदाराचें ठाणें. येथें जनानी रेशमी वस्त्रें विणलीं जातात. कुडवासल व कुम्भकोणम् हीं दोन्ही नांवें ‘भाडें किंवा पात्र’ या अर्थाच्या तामिळी शब्दांपासूनच निघालीं असल्याचें सांगतात. (कुड = भाडें वासळ = तोंड) व दोन्ही गांवांसंबंधीं दत्तकथा आहेत. असें सांगतात कीं, विष्णुवाहन जो गरूड तो अमृतकुम्भ (पात्र) घेऊन जात असतां त्या कुंभाचें तोंड येथें पडलें व पात्राचा दुसरा भाग कुंभकोणम् येथें पडला.

कुडळा—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हनगलच्या ईशान्येस १२ मैलांवर धर्म आणि वरदा या नद्यांच्या संगमावर हें खेडें आहे. येथील संगमेश्वराच्या देवळांत एक शिलालेख असून देवाप्रीत्यर्थ मोठी वार्षिक जत्रा भरते.

कुडा—ह्या झाडास संस्कृतमध्ये कुटज, मराठीत कुड्याचें झाड, गुजराथीत इंदरजव, हिंदीत कोरैया वगैरे नांवें आहेत. हें रानझाड सद्या सात हातांपेक्षां उंच होत नाही. याची पानें लंबोर्दी असतात. कोंकणांत या पानांच्या पत्रावळी करतात. याच्या फुलांची भाजी होते. या झाडाच्या शेंगा वारीक व लांब असतात. व त्या भाजी व लोणच्याच्या कामी उपयोगी पडतात. शेंगांतून जवाच्या आकृतीच्या लांबट विया निघतात त्यांस “ इंदरजव ” म्हणतात. त्या विया व ह्या झाडाचें मूळ हीं कडू असतात. मुळांपासून पाक तयार करतात. त्यास कुडेपाक म्हणतात. कुड्याच्या पांढरा व काळा अशा दोन जाती आहेत.

कुड्याचा औषधी कामांत फार उपयोग होतो. पोटांतील कृमीवर कुड्याचें मूळ पाण्यांत उगाळून नुसतें अथवा वाव-डिंगाच्या चूर्णावरोवर घावें. अतिसारावर कुड्याच्या सालीचा आंगरस काढून तो घावा. जीर्णज्वरावर कुड्याच्या मुळाची साल व गुळवेल यांचा काढा घावा. किंवा साल रात्री पाण्यांत भिजत ठेवून तें पाणी सकाळीं घावें.

काळा कुडा.—ह्या झाडास दुधी काळा कुडा, पाळ, खिरणी वगैरे नांवें आहेत. हें गलनशील झाडांपैकीं असून दख्खन, कर्नाटक, मुंबई इलाखा, राजपुताना, वाण्डा आणि ब्रह्मदेशांत सांपडतें.

ह्यापासून अशुद्ध रवर तयार करतात. त्यांत पाणी गोंद वगैरे शेंकडा २५८, राळ (रेसीन) ४५८ कौचाकश शें. २८४ प्रमाणानें सांपडतात. दुसऱ्या कांहीं पदार्थावरोवर रंगाच्या कामी याचा उपयोग होतो. पुष्कळ दिवसांपासून दक्षिण हिंदुस्थानांतील लोक या झाडाच्या पानांचा नीळ किंवा निळा रंग करण्याकडे उपयोग करीत आहेत. ह्या झाडाचें लांकूड साधारण हस्तिदंतासारखें दिसतें; त्याच्या वाहुल्या व प्रसिद्ध चेन्नपट्टण खेळणी तयार करतात. [पदे; वॅट].

कुंडापूर ता. लु. का.—मद्रास इलाखा. दक्षिण कानडा जिल्हा. कुंडापूर पोटाविभागांतील तालुका. क्षेत्रफळ ६१९ चौरस मैल. १९२१ सालीं लोकसंख्या १३९३५० होती. ह्या तालुक्यामध्ये १०३ खेड्यांचा समावेश होत असून त्यांपैकीं कुंडापूर हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. तालुक्याच्या पूर्वसीमेवर सह्याद्री पर्वताची रांग असून तो पर्वत उत्तरेसहि ६ मैल आहे. ह्या भागांतून सह्याद्रीत उगम पावलेल्या तीन नद्या वहात असल्यामुळे प्रदेश फार सुपीक आहे. ऊंस व तांदूळाचें पीक फार छान होतें. नारळीचें उत्पन्नहि बरेंच आहे. तालुक्याच्या डोंगराळ भागांत दाट जंगल आहे. तालुक्याच्या उत्तरभागांत खैराचीं झाडे पुष्कळ आहेत. जमीनमहसूल सुमारे ३॥ लाख रुपये आहे.

गां व.—कुंडापूर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९०१) ३९८४. वेदनूरच्या राजांच्या कारकीर्दीत हें बंदर होतें. १६व्या शतकांत पोर्तुगीज लोकांनीं येथें येऊन वसाहत केली व किल्ला बांधिला. येथून जवळच एक गोड्या पाण्याचें

तळें आहे व त्यांत वेगवेगळ्या तऱ्हेचे तीन तीन फूट लांबीचे मासे आहेत. टिपू सुलतान ज्यावेळीं म्हैसूरवर राज्य करीत होता त्यावेळीं त्यानें खुद्द स्वतःकरितां-स्वतः खाण्याकरितां हे मासे पाळले होते असें सांगतात. व त्याकरितां त्यानें तें तळें मुद्दाम निर्माण केलें होतें.

कुडालोर ता. लु. का.—मद्रास. दक्षिण अर्काट जिल्ह्याचा एक पोटाविभाग व तालुका. हा बंगाल उपसागराच्या किनाऱ्यावर आहे. तालुक्याचें क्षेत्रफ. ४४८ चौ. मै. असून लोकसंख्या (१९२१) ३५८०२१ आहे. कुडालोर, पनरुति, व नेल्लिकुपम् हीं तीन गांवें असून शिवाय २२४ खेडी आहेत. येथील जमीन सुपीक आहे. मध्यें एका ठिकाणीं डोंगरसपाटी असून तेथें विनपिकाची लाल जमीन आहे. तालुक्याचा जमीनमहसूल सुमारे ६ लाख रुपयांचा आहे.

श. ह. र.—कुडालोर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. रेल्वेनें मद्रासहून दक्षिणेस १२५ मैल व पोंदेचरीच्या दक्षिणेस १२ मैल पडतें. हा गांव पुष्कळ पुरे मिळून झालेला आहे. कुडालोर (नवें शहर) मध्यें शिवाचें देवालय असलेला तिरुपा पुलियूरचा भाग, यांत भन्जकुपम् व शुरोपिअन लोकांचे बंगले ह्यांचा समावेश होतो. देवनापट्टनम् (सेन्ट-डेव्हिडचा मोडका किल्ला येथें आहे) व कुडालोर (जुनें शहर) ह्या गांवांतून पोन्नैयार व गदिलम् ह्या दोन नद्या समुद्रास जाऊन मिळतात.

लोकसंख्या (१९२१) ५०५२७. म्युनिसिपालीटीचें १३ चौ. मैल घेराचें अधिकारक्षेत्र असल्यामुळे त्यांत लहान लहान १८ खेड्यांचा समावेश होतो. जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण असल्या कारणानें कोर्टे व कचेऱ्या येथेंच आहेत.

दक्षिणअर्काटमध्ये कुडालूर हें पहिल्या प्रतीचें बंदर आहे. येथील हवा फारच निरोगी आहे. रेशमी व सुती कपडा येथें तयार करतात. तुरुंगामध्यें कैदी लोक सतरंज्या व टावेल्स तयार करतात. येथें चार हायस्कुल व एक सरकारी ट्रेनिंग स्कूल आहे. तीन मिशनरी संस्था येथें आहेत.

कुडालोरमध्ये सन १६८२ सालीं ब्रिटिशांचा प्रवेश झाला. ह्या वर्षी कंपनीनें जिजीच्या खानाजवळून येथें वसाहत उभारण्याकरितां परवानगी मागितली. पुढें १०।१२ वर्षांत व्यापाराची इतकी वाढ झाली की, त्याच्या रक्षणार्थ कंपनीनें तेथें सेन्ट डेव्हिड नांवाचा किल्ला बांधला. १७४६ सालीं मद्रास हातचें गेल्यावर सेन्ट डेव्हिडचा किल्लाच इलाख्याचें १७५२ पर्यंत मुख्य ठाणें होऊन बसला होता.

कुडाळ.—पोर्तुगीज वसाहतीपैकीं गोव्याच्या वसाहतीत हा प्रांत सांप्रत मोडतो. प्राचीन कुडाळ देशाचें नांव कुड अथवा कुडपरान्त असें होतें. व तो परान्त आणि अपरान्त या कोंकणच्या दोन भागांपैकीं अपरान्तांत होता. यापैकीं

कांहीं भाग हल्लीं सावंतवाडी संस्थानांत सामील झाला आहे; व कुडाळ या नांवाचें एक शहरहि संस्थानांतील एका भागाचें मुख्य ठिकाण आहे. प्राचीन कुडाळ प्रांता-पैकीं कांहीं भागाला इ. स. च्या १८ व्या शतकापासून सावंतवाडी संस्थान असें म्हणूं लागले. पूर्वीच्या कुडाळ प्रांतांत १२ तर्फा (जिल्हे), २ कर्याती (तालुके) एक विलायत (विलायत = मूळ प्रदेश, जिल्हा) व एक बंदर (वेंगुलें) हीं होती. सांप्रतच्या देवगड तालुक्यांतील साळशीमहाल, मणेरी, पेडणें, डिचोली, फोंडा, सांखळी हे पांच महाल, इतक्या प्रदेशाचा समावेश होत होता. सांप्रत वरील पंचमहाल पोर्तु-गीजांच्या ताब्यांत आहे. साळशीमहाल व वेंगुलें बंदर इंग्रजांच्या मुलखांत आहेत. कर्यात पाटगांव हा कोल्हा-पूरकरांकडे आहे व वाकीचा सारा मुख्य सावंतवाडीकरांकडे आहे; तो मुख्य म्हणजेच सारें वाडीसंस्थान होय.

या प्राचीन कुडाळ प्रांतावर ११ व्या शतकापूर्वी कदंब व चालुक्य यांची सत्ता होती. ११ व्या शतकापासून १५ व्याच्या भव्यापर्यंत ब्राह्मण (कुडाळ देशकर) सावंत घराण्याची प्रथम अनुक्रमें कदंब (वनवासीचे) व यादव (देवगिरीचे) यांचे मांडलिक या नात्यानें आणि नंतर स्वतंत्रपणें सत्ता होती. या सामंतांनीं १३ व्या शतकांत त्या प्रांतास कार-वार, अंकोला व मिरजन हा भाग जोडला. कदंबांच्या वेळचा ' नऊशें इरिदिगे ' नांवाचा प्रांत हाच वरील कुडाळ प्रांत असावा. पंधराव्या शतकाच्या पुढें मुसुलमानी झाली. तेव्हां सामंतांच्या राजवटींत अधिकारी असलेल्या त्यांच्याच जातीच्या प्रभु घराण्याची सत्ता मांडलिक म्हणून सरदेसाई या अधिकाराखालीं बहामनी व आदिलशाही राजवटींत या प्रांतावर झाली. या प्रभु सरदेसायांच्या हाताखालीं वरील वारा महालांचे वारा देसाई अगर नाईक होते. सतराव्या शतकाच्या मध्यांत वरील वारा नाइकांपैकीं माणगांव महालाचा लखम सावंत नांवाचा नाईक यानें तत्कालीन ब्राह्मण प्रभु सरदेसायांच्या दुर्बलपणाचा फायदा घेऊन कुडाळ प्रांताच्या बऱ्याच भागावर दांडगाईनें अंमल बसविला. एवढेंच नव्हे तर सरकारी दमरावरून असेंहि दिसतें की, त्यानें समकालीन प्रभु सरदेसायाला ठार मारिलें. पुढें या लखमाच्या वंशांतील खेम सावंतानें प्रभु घराण्यांतील जोगण प्रभु नांवाच्या सरदेसायाला लढाईत ठार मारून त्याचा सर्व कुडाळ प्रांत पूर्णपणें हस्तगत करून घेतला (१६९६).

इ. स. १५८० च्या सुमारास वरील प्रभुसरदेसायांनीं गोव्यांतील कांहीं शेणवी ब्राह्मणांस आणून त्यांना कुडाळ प्रांतांत कुळकर्णपणावर नेमिलें होतें. याच वेळीं शेणवी ब्राह्मणांचा कुडाळ देशांत प्रवेश झाला. " याच शेणवी लोकांनीं प्रभुसरदेसायांविरुद्ध वाडकरसावंताला मदत केली. या कारणावरून त्या दोन जातींमध्ये द्वेष उत्पन्न झाला. " कुडाळकर ब्राह्मण (प्रभु) सरदेसायांचें मूळ वतनी गांव

वालावली आहे, व तेथील नारायणदेव हें त्यांचें कुलदैवत आहे. या गांवीं वाडकर (मराठे) सावंत रात्रीं वस्तीस राहत नाहींत असें म्हणतात. " तसेंच वाडकरसावंत हे आपल्याला सरदेसाई म्हणवीत असूनहि तसा त्यांचा अधि-कारदर्शक शिक्षा आढळत नाहीं, व जे इतर शिके आहेत ते स्वतः सावंत सरदेसाई आपल्या हातानें न करतां एखाद्या ब्राह्मणाच्या हातून करवितात व आपलें राज्य देवा-ब्राह्मणांचें आहे असें म्हणतात; " असें ऐकण्यांत आहे. वरील ब्राह्मण प्रभुघराण्यांतील जोगणप्रभु हा वाडकर (मराठे) सावंतांस प्रखर (ब्रह्मसमंथ) रूपानें त्रास देई, म्हणून त्याच्या (झारीरूपी) मूर्तीची पूजाअर्चा हे वाडकर सावंत ब्राह्मणांकडून करवितात असें एका कैफि-यतींत म्हटलें आहे.

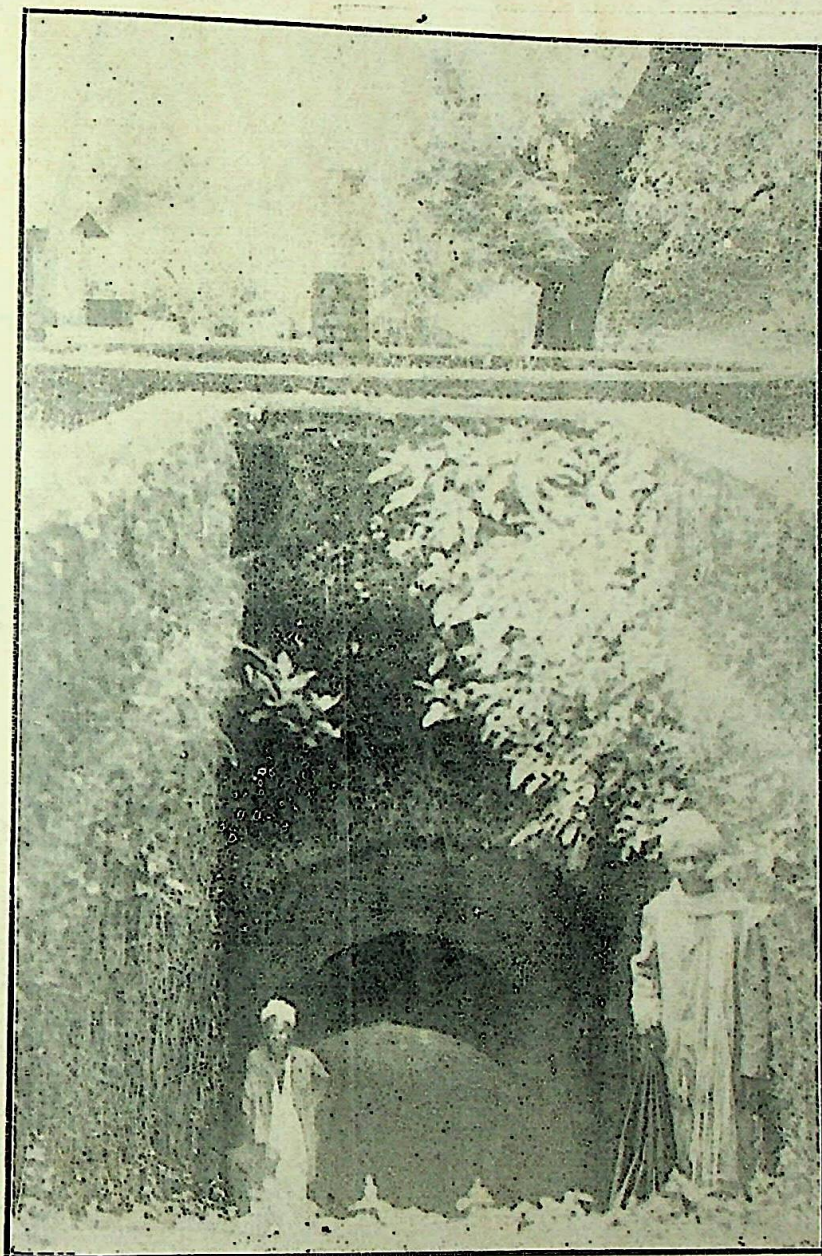
मुसुलमानी अमलांत या प्रांताची राजधानी गोव्यास गेल्यानें कुडाळ गांवाचें महत्त्व थोडें कमी झालें; तथापि प्रभुसरदेसायांनीं आपलें ठाणें कुडाळासच ठेविल्यामुळें तें वरेंच टिकून राहिलें. वाडकर सावंत हे अद्यापि आपल्या नांवापुढें ' सरदेसाई प्रांत कुडाळ व महालानिहाय ' असा माथना जोडतात.

कुडाळांत वरील ब्राह्मणकालीन राजवटींतील पुढील अवशेष आहेत. (१) शहराच्या पश्चिमेचा भुईकोट किल्ला; (२) त्यांतील घोडवाव. या पायविहिरीची खोली ४० फूट व घेर १०० फूट असून घोडेस्वार (घोड्यावरून न उतरतां) थेट वरून खालीं पाण्यापर्यंत जाऊं शकतो. ही अद्यापि सुस्थितीत आहे; (३) नदीवरील संध्याघाट; (४) गांवाभोंवतालचा पडका कोट. कुडाळ व गोमांतक हे दोन्ही प्रांत जरी एकमेकांशेजारी आहेत तरी त्यांची भाषा भिन्नभिन्न आहे. कुडाळ प्रांतांतील भाषेला कुडाळी भाषा म्हणतात. तसेंच कुडाळी माप कुडाळी शिरस्ता हेहि स्वतंत्र आहेत. याबद्दलची जास्त माहिती जर्व्हिस यानें लिहिलेल्या कोंकणावरील पुस्तकांत आढळेल. [हचिन्सन-मेमो-यर्स ऑन सावंतवाडी; पिंगुळकर-सावंतवाडीचा इतिहास; जर्नल ऑथॉरॉपॅलाजिकल सोसायटी. व्हॉ. ८; रा. वासुदेव अनंत बांबर्डकर यांचा लेख].

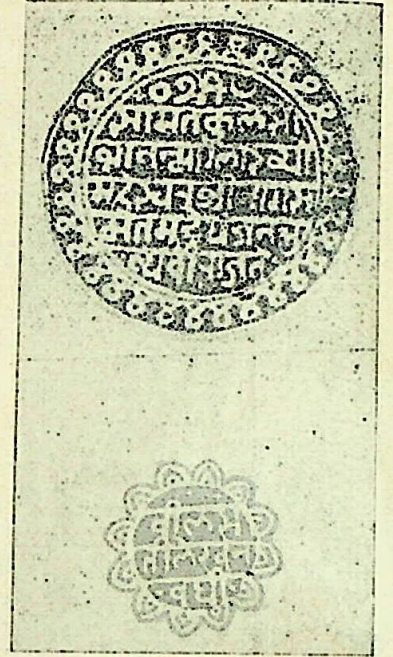
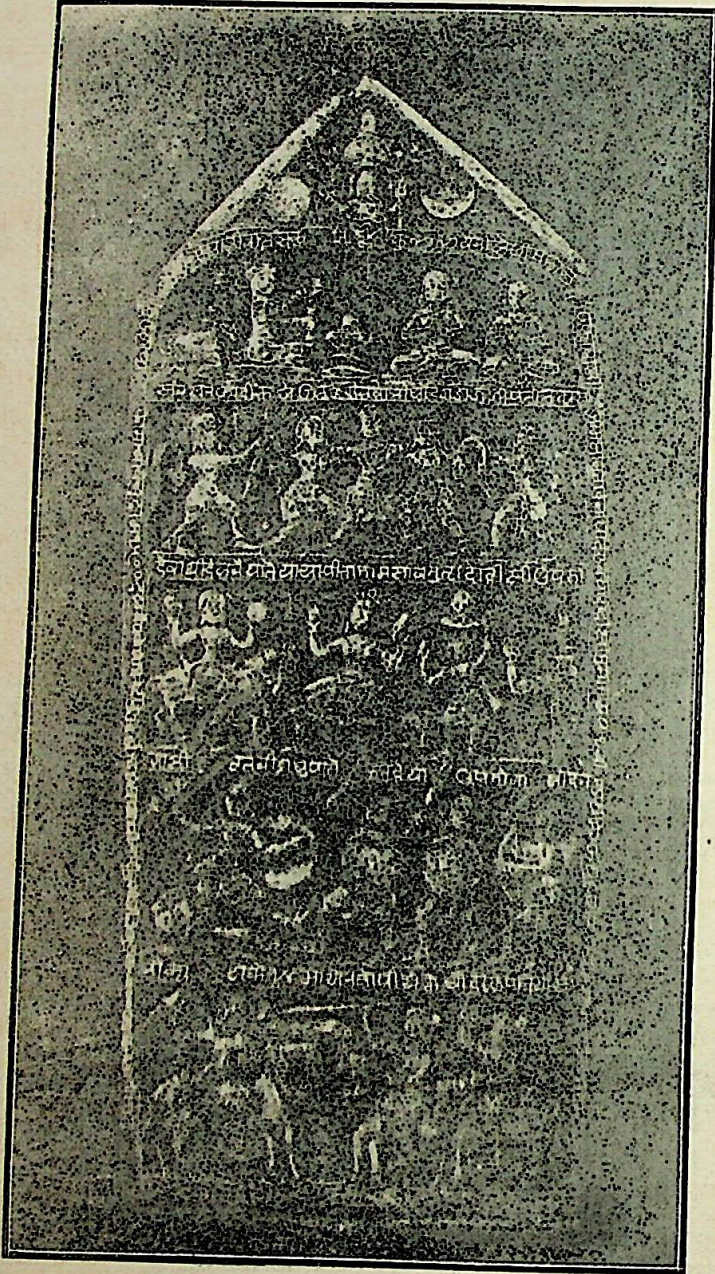
कुडाळदेशकर ब्राह्मण—यांचें दुसरें नांव आद्यगौड ब्राह्मण असें आहे. मूलतः हे उत्तरेकडील असून कोंकणांत केव्हां व कसे आले याबद्दल जी माहिती मिळते ती पुढें दिल्याप्रमाणें:—

महंमुद गिझनीकरानें उत्तरीहिंदुस्थानांत स्वाऱ्या करून घुमाकूळ घातला. त्या सुमारास (इ. स. १०१७) गंगा किनाऱ्याच्या प्रदेशावर गोडेश्वरपाल राजांचें साम्राज्य होतें. त्यांच्या मांडलिकांत गंगाकिनाऱ्यालाग-तच्या भागांत ' सामंत ' नांवाचे एक ब्राह्मण संस्थानिक होते. यांच्या राज्याची वाताहत महंमुदाच्या वेळीं झाल्यामुळें हें घराणें तेथून निघून दक्षिणेस कांकरांत

कुडाळ.

घोडबाव [पृष्ठ ५२८].

— ज्ञानविवेक —

(१) शके १३१७ चा मठगांवचा शिलालेख. (२) नागदेव सामंत याची मुद्रा व लेखनावधि. (३) भानजी प्रभु सरदेसाई यांची मुद्रा. (४) वालवली येथील श्रीनारायणदेव याची मुद्रा. (५) भानजी प्रभु याची मोडी सही (पृष्ठ ५२८-५३२).

सध्यांच्या देवगड तालुक्यांतील “ हिंदवे ” या गांवीं तत्कालीन कोंकणच्या कदंब राज्याच्या आश्रयास येऊन राहिले. यांचे गोत्र काश्यप असून त्यांच्या वरोवर आणखी तेरा गोत्रांची दुसरी ब्राह्मण घराणीं कोंकणांत आली होती. येथून कुडाळदेशकर ब्राह्मण जातीच्या इतिहासास सुरुवात होते.

यापूर्वी निदान १०० वर्षे तरी प्रांतभेदाने तत्कालीन ब्राह्मणांचा नामनिर्देश होऊं लागला असावा असें वाटते. तत्पूर्वी शिलालेखांत अगर ताम्रपत्रांत गोत्रभेदानें ब्राह्मणांचा उल्लेख येतो. त्यानंतर प्रांतवाचक उल्लेख येऊं लागला. आणि त्यामुळे पुढील काळांत या प्रांतवाचक निरनिराळ्या ब्राह्मणांत विवाहसंबंध होईनासा झाला असावा. उत्तरेकडील सर्व ब्राह्मण यजुर्वेदी असल्यानें वरील सामंत घराणे व वाकीचीं तेरा घराणीं हीं सारीं यजुर्वेदीच होती. सामंत हें नांव प्रथम मांडलिक राजसत्तादर्शक होतें. परंतु पुढें आडनांवांचा प्रघात पडल्यावर तें तद्दर्शी झालें. (तत्पूर्वी आडनांवें प्रचारांत नसावीं). कुडाळदेशकर ब्राह्मण हे मूळचे यजुर्वेदी असून हल्लीं त्यांच्यांत ऋग्वेदी कसे आढळतात असा एक प्रश्न आहे. त्यास उत्तर असें कीं, ते दक्षिणेंत आल्यानंतर त्यांची वसाहत जेथें झाली त्या भागांत कऱ्हाडे ब्राह्मणांचें साहचर्य त्यांस निकट असल्यानें व ते ऋग्वेदी असल्यामुळे हेहि ऋग्वेदी बनले. यास पुढील उदाहरण आहे. चित्पावन ब्राह्मण हे मूळचे हिरण्यकेशी यजुर्वेदी असून पुढें त्यांच्यापैकीं वरेच ऋग्वेदी बनले.

आडनांवांचा प्रघात पडल्यानंतर तो कुडाळ देशकर ब्राह्मणांतहि सुरू झाला. त्यांच्यांतील जुनीं व नवीं आडनांवें अशीं आहेत. सामंत प्रभु, नायक, ठाकूर, पंडित, पाटील, जोशी, महाजन, सरदेसाई, देसाई, नाईक, देशपांडे, सरनाईक, मतकरी, जुवळे, बोंद्रे, टिकल्ये, नगारे, गिते, गोसावी, डिंगे, कोले, साठकुंभे, वेवें, वाघ, संत इत्यादि.

याशिवाय धंद्यावरून व गांवांवरून पडलेलीं अनेक नांवें आहेत. ब्राह्मण जातींत ‘ सामंत ’ हें नांव कुडाळ प्रांतांतच नव्हे तर सर्वत्र महाराष्ट्रांत फक्त याच (कुडाळ देशकर) जातींत आढळतें; दुसऱ्या कोणत्याहि ब्राह्मण जातींत तें आढळत नाही. ‘ प्रभू ’ उपनांवहि कुडाळ प्रांतांत मुख्यत्वेकरून याच जातींत आढळतें. त्या प्रांतांतील शेणवी ब्राह्मण जातींत तर मुळीच आढळत नाही; कऱ्हाडे ब्राह्मणांत (प्रभुदेसाई) फारच विरळ आढळतें; चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु (ही जात “ प्रभु ” हें उपनांव म्हणून कधींच लावीत नाहीत) त्या प्रांतांत कधीहि नव्हते व सध्यां नाहीत. (कुडाळ प्रांताबाहेर ‘ प्रभु ’ हें उपनांव कांहीं जातींत क्वचित आढळतें; पण तें बहुतांशी “ परब ” या अपभ्रंशाच्या रूपानें.) यावरून कुडाळ प्रांतांतील प्रभु हे नामांकित राज्याधिकारी या कुडाळ देशकर जातीचेच होत असें विद्वानांचें म्हणणें आहे. त्यांचे वंशज आज अस्तित्वांत आहेत.

कदंबांच्या राजवटींत या जातीला राजाश्रय होता. या जातींतील बहुतेक घराणीं पुढें तत्कालीन परिस्थितीमुळे क्षात्रवृत्तीचीं बनलीं. यादवांच्या वेळीं या जातींतील कांहीं घराणीं त्यांचीं मांडलिक बनलीं. या मांडलिकांत ‘ जोगदेव ’ उगीदेव, मारीदेव, (माइन्देव) वगैरे नांवाजण्यासारखे पुरुष झाले. सम्राट सिंघण यादवाच्या काळीं माइन्देव हयात असून त्याला महाप्रधान, सर्वाधिकारी, महापरम विश्वासी अशा उपाधी होत्या. या माइन्देवाच्या हाताखालीं हेम्म (हेम्मेय) नायक नांवाचा एक सुंकाधिकारी. (सुंकाधिकार) वनवासी प्रांतावर होता. माइन्देव फार शूर असल्यानें त्याला रणलक्ष्मीविधूवर व मंगमहीपति असें म्हटलेलें आहे. त्यानें वरेच प्रांत जिंकल्याचें आढळतें. ‘ मांगलाख्य-महेश्वर ’ असाहि त्याचा उल्लेख एका शिक्यांत आहे. त्यावरून भिवणच्या पश्चात माइन्देव हा स्वतंत्र झाला असावा असें वाटतें. यापेक्षां त्याला खात्रीचा पुरावा मिळत नाही. या घराण्यांत देम, भैरवदेव, काई (काइन) देव आणि नागदेव या राजांचीं नांवें प्रामुख्यानें पुढें येतात. या नागदेवाचा एक ताम्रपट प्रसिद्ध आहे. तसेंच हेमराजाचाहि एक ताम्रपट उपलब्ध झाला असून अद्यापि अप्रकाशित आहे.

पुढें १५ व्या शतकाच्या पूर्वी बहामनीराजांनीं कोंकण घेतलें त्यावेळीं हें सामंत घराणें नष्ट झालें. या घराण्यापैकीं आज फक्त दोन शाखांचाच शोध लागतो. पैकीं एका शाखेंत त्यांच्या पूर्वजांच्या पापाणाच्या मूर्ती पूजेंत ठेविल्या आहेत. परंतु त्यांना आपल्या घराण्याच्या इतिहासाची फारशी ओळख नाही. या मूर्ती राजांच्या पालखींत वसविलेल्या अशा दाखविलेल्या आहेत. यादव राजे राज्य करीत असतां पूर्वीच्या जैन व लिंगायत धर्माचा त्यांनीं उच्छेद करून पुन्हां वैदिक धर्माची आपल्या राज्यांत सर्वत्र स्थापना केली. त्या कामांत माइन्देव, देमदेव व भैरवदेव यांनींहि भाग घेतला होता. त्यामुळे या धर्मप्रस्थापक सम्राट (यादव) व मांडलिक (सामंत) राजांच्या मूर्ती पालखींत वसलेल्या अशा कुडाळ प्रांतांत वऱ्याच आढळतात.

मुसुलमानी अमदानींत सामंत घराण्याचें प्रधानकीचें किंवा सेनापतीचें काम करणाऱ्या जामदग्न्यवत्सगोत्री प्रभु उपनांवाच्या ब्राह्मण घराण्याकडे (ते कदंबांच्या वेळेपासून देशमुखीहि करीत असल्यामुळे व त्यावेळीं या ब्राह्मण जातींत हेच प्रमुख असल्यानें त्यांच्याकडेच) बहामनी शहानां कोंकणांतील या प्रांताची व्यवस्था सोंपविली. हे प्रभु त्यावेळीं जहागीरदार बनले. या काळींच कुडाळाचें महत्त्व जाऊन तें गोव्यास प्राप्त झालें (गोवें बंदरांत किंवा जवळच सामंताची एखादी राजधानी असावी असें इ. स. १३९१ च्या विजयनगरताम्रपटांतील ‘ गोंवाभिधां कोंकण राजधानी ’ या पदावरून वाटतें). त्यावेळीं गोवें बंदराचें महत्त्व फार असल्यानें बहामनी शहानांनीं तें जिंकण्यासाठीं वरेच प्रयत्न केले. या प्रभु घराण्यांत (बखरीच्या आधारें) चंद्रमान व सूर्यमान

हीं दोन जुनीं नांवे आढळतात. त्यांचा नक्की काळ समजत नाही. परंतु १४ व्या शतकाच्या सुरुवातीस हे असावेत असे जैन वाङ्मयातील उल्लेखांवरून म्हणता येते. हे प्रभु घराणे शेवटपर्यंत मुसलमानांचे व मध्यंतरी कांहीं काळ विजयानगरकरांचे मांडलिक होते. कारवार, अंकोला व मिरजन हा भाग या घराण्याकडे प्रथमतः विजयानगरकरांतर्फे आला असे दिसते. या घराण्याकडे गोमप्रभु, रामप्रभु, बायाजीप्रभु, भानजीप्रभु, बाबाजीप्रभु, जोगणप्रभु हे प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले. इ. स. १४६० ते १६४० पर्यंत हे घराणे सुस्थितीत होते. इ. स. १६९६ साली प्रस्तुतच्या वाडकर (मराठे) सावंतांच्या पूर्वजांनी या प्रभूस जिकून या घराण्याचा शेवट केला. शिवाजीमहाराजांची स्वारी होण्यापूर्वी कांहीं वर्षे या प्रभु सरदेसायांच्या अंमलाखाली पंचमहाल कुडाळ (४१३ गावे), साळशीमहाल (८४ गावे) व कारवार, अंकोला आणि मिरजन हे महाल इतका प्रदेश होता. शिवाय तपे चांदगड परगण्याचा कांहीं भागहि होता असे दिसते.

या प्रभु घराण्याने विहिरी, घाट, देवळे वगैरे बांधून व ब्राह्मणांना व अग्निहोत्र्यांना वगैरे उत्तेजन देऊन ब्राह्मणां धर्माचे संरक्षण केले. पुढे शिवाजीमहाराजांच्या वेळी या जातीतील लोकांनी त्यांना थोडेफार साहाय्य केले. यांनी कोल्हापूरकर व सातारकर छत्रपति आणि पेशवे, आंग्रे, वावडेकर वगैरे दरवारांचा आश्रय केला होता. यांच्या आश्रया-मुळेच पुढील अवनत काळांत ही जात जिवंत राहू शकली व वाडीच्या सावंतांनी या जातीच्या जमिनी, इनामें व देवस्थाने काबीज करून त्यांच्यावर “ वामणदंड ” नांवाचा कर जुलमाने लादला. यामुळे व वरील इतर परिस्थितीमुळे कुडाळ प्रांतातील शेंकडो कुटुंबे तो देश सोडून दुसरीकडे गेली असे या जातीचे म्हणणे आहे. या वसाहती विशेषतः आजरे, वसई, अर्नाळा, वेळगांव, धारवाड, विजापूर, गोकर्ण, भोगरनाड, वारकोर येथे झाल्या आहेत. वाडीच्या सावंतांच्या पदरी या जातीचे लोक नोकर म्हणून फारसे नाहीत. शेणवी ब्रह्मणांना कुडाळदेशकर ब्राह्मणांनी पूर्वी ते त्यांचे नोकर असतांना जमीनी वगैरे दिल्या होत्या. परंतु उलट “या जातीचा त्यांनी छळ केला” असे शेणवी म्हणतात. इंग्रजी अंमलांत हा छळ कमी झाला. यावद्दल कै. रा. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांनीहि आपला अनुभव विविधज्ञानविस्तारांत लिहिला आहे. या जातीत शिक्षणप्रसार बरा झाला असून सरकारी व पतदेखीय संस्थानांतील मोठ्या दर्जाच्या नोकऱ्या या लोकांनी केल्या आहेत. व्यापाराच्या क्षेत्रांतहि त्यांचे पाऊल पुढे पडत आहे. तरी ही ज्ञाति म्हणण्यासारखी सधन नाही.

या जातीच्या हल्ली पुढील पांच संस्था आहेत:—(१) कुडाळ देशस्थ गौड ब्राह्मण विद्यावृद्धि समाज, (२) गौड ब्राह्मण समा, (३) कुडाळ देशकर आद्य गौडब्रह्ममंडळ, (४) कुडाळदेशस्थ गौडब्राह्मण निराश्रित साहाय्यकारी फंड, (५)

कुडाळदेशकर आद्य गौडब्राह्मण महामंडळ. पहिल्या संस्थेचे मांडवल आज एक लाख रुपयांवर आहे व ती ३०।३२ वर्षे विद्यार्थ्यांना मदत करीत आहे. दुसरीचें काम वाङ्मयात्मक व सामाजिक (ज्ञातीचें) कार्य करणें हें होय. तिसरी ज्ञाति-संघट्टण करणारी. चौथीचें मांडवल १५ हजार असून पांचवी सर्व ज्ञातीची प्रातिनिधिक संस्था आहे. ज्ञातीतील थनाढ्य गृहस्थ कै. वा. अनंत शिवाजी देसाई, टोपीवाले यांनी परदेशी जाऊन विद्या शिकण्याच्याकरितां तीन लाखांचा फंड उभारला आहे.

या जातीचे शंकराचार्यान्ययी गुरुपीठ ५।६ शें वर्षांचे जुने असून ते या ज्ञातीच्या राजवटींत कुडाळ शहराच्या कोटापासून ३ मैलांवर सोनवडे (स्वर्णवट) गांवी स्थापन करण्यांत आले. हा प्राचीन मठ नंतर (वाडकर) सावंताच्या अमदानीच्या सुरुवातीस शेणवी ज्ञातीने ताच्यांत घेतला (या मठासंबंधी प्रकरणांत कै. वा. गणपतराव परळकर वकील, यांनी आपल्या ‘कुडाळदेशकर’ नामक पुस्तकांत ३ व्या प्रकरणांत विस्तृत आणि मार्मिक विवेचन केले आहे, ते वाचनीय आहे). मध्यंतरीच्या कळांत चिंदर व गोळवण हे मठ स्थापन होऊन शेवटीं सुमारे १७५ वर्षांच्या पूर्वी सध्याचे दाभोली हें मठसंस्थान स्थापन करण्यांत आले.

या जातींत गोपाळ बोध गोसावी मळगांवकर, पूर्णानंद चिदानंद, विमलानंद, श्रीधर स्वामी उर्फ मौनीबुवा, शुक्रदेव, हरिचरण गिरी, भगवान गिरी, दत्तगिरी, रुक्माजी बुवा, उमाजी बुवा, अंबरनाथ, गंवरनाथ, काननाथ, रामदासी संप्रदायांतील रघुनाथ बुवा आणि अनंत बुवा (यांचे कुडाळ प्रांतांत दोन मठ आहेत), केशवबुवा द्वादशीकर, वारकरी संप्रदायांत गेल्या ६०।७० वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध असलेले अजरेकर संतबाबा महाराज, गोविंददादा, पद्मनाभतीर्थ (वाडमठ) इत्यादि साधू संत होऊन गेले. यांत गोपाळ बोध, चिदानंद, पद्मनाभतीर्थ हे कवी म्हणूनहि प्रसिद्ध आहेत.

या जातीची एकंदर लोकसंख्या सुमारे ३५ हजार आहे. यांची नोंद धर्मगुरूंच्या संस्थानांत मिळते. जातींत पूर्वी पंचायत होती, हल्ली महामंडळ स्थापन झाले आहे. यांचा कायमचा अध्यक्ष धर्मगुरू (शंकराचार्यान्ययी मठपति) असून लोकनियुक्त उपाध्यक्ष बहुतेक कामे करितो. ज्ञातीचा कर वसूल करण्यासाठीं मंडळ्या (कमिट्या) नेमलेल्या आहेत. जातींत शरीरसंबंधाने किंवा इतर कोणत्याहि तऱ्हेने बाहेरची माणसे समाविष्ट होत नाहीत. आजकालच्या मानाने ज्ञातीची पूर्वीची शास्त्रविहित कर्मे शिथिल होत चालली आहेत. त्यामुळे धर्मगुरू व पंचायत यांच्या शासनाधिकाराचा उपयोग काचितच होतो. या जातीत पूर्वी १४ गोत्रे होती, परंतु त्यांपैकी चार नाहीशी झाली. बाकीच्या १० गोत्रांतीलहि कित्येक घराणीं जी बाहेर गेली. त्यांच्या दोन जाती बनल्याची समजूत जुनीच आहे.

पैकी एक पेडणेकर ही होय. अर्थात्तच ते आपल्यास गौड ब्राह्मणच म्हणवितात. यांची वसाहत गोव्यांतील पेडणे महालांत (हा महाल पूर्वी कुडाळ प्रांतात मोडत असे) जास्त आहे. या भेदास ३५० वर्षे झाली असावी. त्यांत सध्या प्रभु उपनांवाचे एक धनाढ्य घराणे पोर्तुगीजांचे व्हायकाउंट आहे.

या जातीचे उपनयनाविवाहादि धार्मिक संस्कार याच जातीचे अगर कऱ्हाडे जातीचे उपाध्याय करितात. जातीचे प्रश्न जात सोडविते. शंकराचार्यांचा किंवा इतर कोणत्याहि ब्राह्मण जातीचा सल्ला घेण्यांत येत नाही. चातुर्वर्ण्यांत या ब्राह्मणांना इतर दशविद्यांचेच स्थान आहे. जातीसंबंधी कागद धर्मगुरुंच्या संस्थानांत व पंचांच्या प्रमुख घराण्यांत आहेत. जातीची स्थलांतरे (वरील कारणांमुळे झालेली) गेल्या तीनचारशे वर्षांतील आहेत. एकंदर बहुजनसमाज पुराणमताभिमानाची असा आहे. जातीत विधवेचा पुनर्विवाह झाल्याचे एकहि उदाहरण आढळत नाही. विधवा व निराश्रितांची तरतूद जातीफंडांतून होते. या जातीतील पुरुषांस रखेल्यापासून झालेल्या मुलांची गणना सर्वसाधारण शूद्र वर्गांत करतात; अशा जातीपासून उत्पत्ति झाली ही गोष्ट दर्शविणारे असे स्वतंत्र नांव त्यांना नाही. देवळी या नांवाचा एक वराच मोठा वर्ग त्या प्रांतांत महशूर आहे. त्या वर्गातील स्त्रियांस भावणी (संस्कृत भाविनी) म्हणतात पण या जातीवर आतां कोणत्याहि विशिष्ट जातीला हक्क सांगता येईल असे वाटत नाही.

जातीचे मूळचे नांव गंगाकिनार्यावरील गौडप्रांतांतील राहणारे म्हणून आद्य गौड अगर गौड असे आहे; पण कोंकणांत सर्वसाधारण लोक अलीकडे या जातीला "कुडाळदेशकर ब्राम्हण" असे म्हणतात. हे नांव क्वचित १७ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून व सन १६९६ पासून पुढील कागदांत विशेषतः रूढ झाल्याचे आढळते. कुडाळ देश यांनी वसविला म्हणून हे कुडाळदेशकर होत अशी जी व्युत्पत्ति एका पुस्तकांत आढळते ती बरोबर नाही. कारण हे कुडाळकडे येण्यापूर्वीपासून कुडाळ (कुडपरांतक) प्रांत अस्तित्वांत होताच. दुसरा असा एक विचित्र तर्क आहे की, देशावरील (वाईजवळच्या) कुडाळामध्ये यांनी प्रथम वसाहत केली आणि दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या सुमारास (कदाचित् दुष्काळामुळे) त्यांनी कोंकणांत येऊन वसाहत केल्यानंतर 'देशावरील कुडाळाहून' आले म्हणून त्यांस 'कुडाळदेशकर' असे नांव पडून त्या नवीन वसाहतीस 'कुडाळ' असे नांव पडले. पण हा तर्क जितका विचित्र आहे तितकाच तो निखालस खोटाहि आहे असे रा. वा. अ. वांबर्डेकर म्हणतात. कारण दुर्गादेवीचा दुष्काळ सन १३९६ त पडलेला नसून, तो रा. राजवाडे यांनी अस्सल कागदावरून सन १४६८-१४७५ च्या दरम्यानच्या काळांत पडल्याचे निर्विवाद सिद्ध केले आहे (सरस्वतिमंदिर मा. पु.). आणि या सालापूर्वी (१४३६),

रा. वांबर्डेकर यांच्या पूर्वजांनी कुडाळ प्रांतांतील त्यांच्या गांवच्या देवस्थानासंबंधी दिलेल्या इनाम जमिनीचा त्यांनी स्वीकार केल्याचा उल्लेख ज्यांत आहे, असा एक कागद रा. वांबर्डेकरांपाशी आहे. त्यावरून ही जात दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या पूर्वीपासूनच या प्रांती आहे हे उघड होते. त्याला इतिहासाचा इतर पुरावा आहे तो वेगळाच. तसेच या प्रांताचे नांव दुर्गादेवीच्या दुष्काळापूर्वीच 'कुडाळ' असे होते हे त्यापूर्वीच्या एका व्हामनी शहाच्या फर्मानांत 'कुडाळ' असे नांव असल्यावरून सिद्ध होते.

या जातीतील लोकसंख्येची वाढ असावी त्या मानाने वरील कमी दिसते. यास पुढील कारणे असावीः—(१) वामणदंडादि आपत्तीमुळे भर पडलेली सतत दोन अडीच शतकांची अवनत स्थिति. (२) तत्कालीन राजकीय परिस्थितीमुळे स्वार्थाला वळी पडून कांहीं घराण्यांनी परजातीत स्वतःस समाविष्ट करून घेतले. पण यांतूनहि शिल्लक राहिलेली सर्व लोकसंख्या मठांतील गादीप्रमाणे सुमारे ३५ हजार असतां आणि त्यांतील मोठा भाग मुंबईइलाख्यांत असतां १९२१ च्या सरकारी खानेसुमारीमध्ये मुंबई इलाख्यांतील संख्या ५१६ हजारच दाखविली गेली आहे. याचे कारण, या जातीतील कांहीं माणसे चुकीने गौडसारस्वत या जातीत समाविष्ट झाली असावी हे होय.

हल्ली प्रसिद्ध झालेल्या (१९२०) एन्थोवेनकृत 'ट्राइब्ज अँड कॉस्ट्स ऑफ वाँवे' या पुस्तकांत दाक्षिणात्य गौडब्राह्मण म्हणून समजल्या जाणाऱ्या जातींना 'सारस्वत, गौडसारस्वत आणि शेणवी' अशा त्रिविध नांवाच्या एकाच प्रमुख सदरांत गोविले असून माहिती देतांना फक्त शेणवी ब्राह्मणांच्या मूळ कथा सांगून त्यांतच सर्वांचा समावेश केला आहे. याबद्दल रा. वांबर्डेकर म्हणतातः—“ह्या मूळ कथा सद्याद्रि खंड आणि मंगेश महात्म्यांतल्या म्हणून कोणी तरी साहेबमजकुरांस पुरविलेल्या आहेत. पण मुळी त्या तशा वरील महात्म्यांत आणि सद्याद्रिखंडांत नाहीतच. परशुरामाने 'सारस्वत उर्फ शेणवी' ब्राह्मणांस आणिले असे या ग्रंथांत म्हटलेले नसून नुसते 'गौडब्राह्मण' आणिले असे म्हटले आहे. तसेच या ग्रंथांत ब्राह्मणांची नुसती ६६ कुले (कुलं प्रट् पष्टिकं) आणिली असे आहे. पण एन्थोवेन हे त्यांत ९६ कुले दिली आहेत असे सांगून त्यावरून शाहाण्वे = शेणवी हे नांव पडल्याचे नमूद करितात. ग्याझेटिअर व शेणव्यांच्या ज्ञातिसंबंधाच्या पुस्तकांतून शिल्ली झालेली शेणवी शब्दाची ही व्युत्पत्ति १९२० साली एन्थोवेनच्या पुस्तकांत नमूद व्हावी ही आश्चर्याची गोष्ट होय ! शिवाय परशुरामाच्या वेळी (२१५ हजार वर्षांच्या सुमारास) ब्राह्मणांत जाती नव्हत्या वगैरे गोष्टी सद्याद्रिखंड-कारांस कदाचित् माहीत नसतील. परंतु या साहेबासारख्या ज्ञातिविषयांवर लिहिण्यास प्रवृत्त झालेल्यांना व त्यांना वरील माहिती पुरविणाऱ्यांना तरी त्या माहीत असल्या

पाहिजेत. तसेंच परशुरामानें आपणांस आणिलें असें कोंकण आणि मलबार किनाऱ्यावरील कित्येक ब्राह्मणजाती सांगतात. त्यांत ऐतिहासिकपणाचा अंश कांहीं नाहीं हें या एन्थॉग्रफीकार एन्थॉवेन साहेबांस कळावयास हवें. सद्याद्रीखंड हें इतिहासकारांस आतां विश्वसनीय वाटत नाहीं. या खंडाच्या उत्तर खंडांतले पाहिले तीन चार अध्याय वाचून असें निश्चित म्हणतां येतें कीं, गोव्याची, तेथील देवतांची व ब्राह्मणांची त्यांत दिलेली माहिती ही अगदीं अलीकडे म्हणजे दीड पावणेदोनशें वर्षांच्या आंत किंवा इ. स. १८७७ सालाच्या पूर्वी कांहीं वर्षे, डॉ. ड कुञ्जांनीं तें कांम हातीं घेतल्यावर, शेणवी म्हणविणाऱ्या लोकांपैकीं कोणी तरी त्यांत घुसडून दिलेली दिसते. शेणवी या ज्ञातिवाचक वनलेल्या नांवांत कांहीं हीनत्व आलें असें ज्यावेळीं त्या लोकांस वाटलें त्या वेळेपासून त्यांनीं असल्या कथा रचण्यास सुरुवात केलेली दिसते. आणि एन्थॉग्रफीशास्त्रज्ञतेचा टेंभा मिरविणाऱ्या एन्थॉवेनसाहेबांनीं असल्या गोष्टी खुशाल प्रसिद्ध कराव्या यापेक्षां त्या पुस्तकाची (या वावीपुरती तरी) अनुपयुक्तता आणखी ती काय सिद्ध करावयास पाहिजे? वरील दहा ब्राह्मणांची ६६ कुलें झालीं असें लिहिणारा व हे श्लोक घुसडणारा कोणी तरी साष्टीकर असला पाहिजे असें सद्याद्रीखंडाच्या त्या (१८७७ च्या) प्रतीतील प्रस्तावनेंत जीं त्यांचीं नांवें दिलेली आहेत त्यावरून अनुमान काढतां येतें. त्यांपैकीं एक केणी उपनांवाचे शास्त्री (हे गौडसारस्वत म्हटलेल्या जातीतील साष्टीकर या भेदाचे) यांनीं इ. स. १८७१ सालीं हुबेहुब सद्याद्रीखंडांतील भाषेप्रमाणें 'दशप्रकरण' नांवाचें एक श्लोकबद्ध संस्कृत पुस्तक शाण्वती सारस्वत उर्फ कोंकणे ब्राह्मण या नांवाच्या जातीच्या माहितीचें रचिलें होतें. त्यांत सुद्धां स्वज्ञाति (साष्टीकर आणि शेणवी हे आतां रोटीवेटी-व्यवहारानें एक झाल्यासारखे आहेत) संबंधीं वनावट माहिती दिली आहे. एन्थॉवेन यांनीं आधारभूत म्हणून स्वीकारिलेले हे ग्रंथ (सद्याद्री खंड आणि मंगेशमाहात्म्य) सुळींच विश्वासपात्र नाहींत. त्यांनां आधारास घेऊन सारस्वत, गौडसारस्वत उर्फ शेणवी या लांबलचक नांवाच्या जातीच्या दिलेल्या कथा निव्वळ खोट्या आहेत. त्या इतिहासाच्या कथोटीला टिकण्यासारख्या नाहींत. असल्या भाकड कथा ज्या जातीच्या म्हणून लिहिल्या त्या पुस्तकांत कुडाळदेशकर ब्राह्मणांच्या नांवाचा संबंध साहेब मजकुरांनीं विनाकारण जोडलेला आहे. मात्र एन्थॉग्रफीच्या दृष्टीनें कुडाळदेशकरांचीं जात वर लिहिलेल्या त्रिविध नांवाच्या जातीहून भिन्न दिसत असल्याचेंहि साहेब मजकुरांनीं आपल्या पुस्तकांत नमूद केलें आहे."

कै. वा. गणपतराव परळेकर वकील यांनीं आपल्या "कुडाळदेशकर" पुस्तकांत पर्यायानें आपल्या जातीचा संबंध सद्याद्रीखंडांतील माँगें सांगितलेल्या गौडब्राह्मणांचीं जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु रा. वांवडेकर यांनां तो

मुळींच मान्य नसून हास्यास्पद वाटतो. त्यांच्या मते सद्याद्री-खंडाच्या रचनेचा काळ त्यास जोडलेल्या परिशिष्टावरून व त्यांतील अत्यंत विसंगत कथानकांवरून सन १५०० ते १५५० पर्यंतचा असून सध्यां उपलब्ध असलेल्या खंडाच्या प्रतींत ज्यांनां संधि मिळाली त्यांनीं घुसडाघुसड केल्यामुळे पुराणाची शुद्ध प्रत मिळूं शकन नाहीं. त्याचप्रमाणें रा. परळेकरांनीं आपल्या पुस्तकांत 'कोंकणाख्यान' या ज्या एका पोथीचा उपयोग केला होता तीहि पोथी कुचकामाची आहे."

[संदर्भग्रंथः—सिलेक्शन वॉ. ग्या. रेकार्ड पु. १०; हचिन्सन-कृत सावंतवाडी मेमॉयर्स, जर्नल अँथ्रा. सो. वां. पु. ८, १०; देमनूपतीचा ताम्रपट; मठागांवचा शिलालेख; मालवणच्या प्रमुद्देसायांची जुनी कौफियत; रिपोर्ट वेस्ट्राप म्यूझिअम जार्जहंस-कोंकण, वॉ. ग्याझेटिअर पु. १०; पिंगुळकरकृत सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास; परळेकरकृत 'कुडाळदेशकर' पुस्तक; रा. वासुदेव अनंत वांवडेकर यांचा लेख].

कुडाळसंगम—कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या संगमाला कुडाळसंगम असें म्हणतात. या ठिकाणीं पूर्वापासून अनेकवार लढाया झाल्या आहेत. चोल व चालुक्यांच्या झटापटी येथेंच होत. वीरराजेंद्र चोल व विक्रमादित्य चालुक्य यांच्यांत येथें तीन वेळां लढाया होऊन चोलांच्या पक्षपाती लिखाणांत त्यांनीं चालुक्यांचा प्रत्येक वेळीं पराभव केला व चालुक्यांच्या पक्षपाती वाङ्मयांत विक्रमादित्यानें चोलांचा पराभव केला असे उल्लेख आढळतात. वीरराजेंद्रानें तर तुंगभद्राकाठीं आपल्या विजयाचा एक स्तंभ उभारला आहे. या लढायांचें साम्र वर्णन एका शिलालेखांत आलें आहे. तसेंच वीरसोळीयम् या तामीळ व्याकरणग्रंथांत त्याच्या कर्त्या (बुद्धमित्रा)नें वीरराजेंद्राचा व या कुडाळसंगमावरील लढायांचा उल्लेख केलेला आहे. सारांश लढायांसाठीं ही जागा फार सोईची आहे [अय्यर-प्रा. हिंदुस्थान; विल्हण-वि. च; द. हिं. शिला. पु. ३०, २०].

कुडिनिपुर—कौण्डिण्यपूर पहा.

कुडुमी—लो. सं. ८२०७. हे कोंकणांतील शूद्र होत. हे गोव्याकडून पोर्तुगीजांच्या छळामुळे इकडे आले. अम्बलवासी लोकांप्रमाणें हे देवालयांतील कामें करितात. व विशेषतः कोंकणी ब्राह्मणांचे नोकर म्हणून राहातात. कांहीं मजूर व नावाडीहि आहेत. यांची वस्ती कोचीन (१२,३७१) व त्रावणकोर (४०२७) या संस्थांनांतून आहे. तेथें त्यांस कुडुमीचेष्टी म्हणतात. त्यांची मल्याळीमिश्रित कोंकणी भाषा म्हणजे कांहीं विलक्षण आहे. मुप्पन व इतायन असे यांचे दोन पोटवर्ग आहेत. यांतील मुप्पन लोकांचा उडवावयाची दारू तयार करण्याचा धंदा आहे व इतायन लोकांचा तांदूळ सडण्याचा आहे. मक्कथायभ (पिता-पुत्र) वारसाहक्काचा कायदा हे पाळतात. बालविवाह-पद्धति चालू आहे. १६ वर्षांच्या वरिल मृत मनुष्यास दहन

करतात. सुतक १५ दिवस पाळिले जाते. कोंकणी ब्राह्मण यांचे उपाध्याय असतात. यांची वेगळी देवालय नाहीत. स्थानिक शूद्र व कुडुमी यांच्यात अन्नव्यवहार होत नाही. कुडुमी हे मराठीची जी कोंकणी पोटभाषा तीच वेडीवाकडी वोलतात.

कुंडे—गुंवई इलाख्यातील कुलावा जिल्ह्यापैकी माणगांव तालुक्यामध्ये, माणगांवापासून ६॥ कोसावर हे ५०० लोक-वस्तीचे खेडे, राजपुरी खाडीपासून १ कोसावर आहे. येथे साधारण २५० फू. उंचीच्या एका टेकडीत गौदांची २६ लेणी व ११ पाण्याचे हौद (कुंडे) आहेत. पहिली १५ लेणी खाली असून त्यांच्यावर ४० फू. उंचीवर दुसरी ११ लेणी आहेत. लेण्यांच्या समोर २॥ कोस रुंदीची राजपुरी खाडी असून तिच्या दोन्ही भागास २०० ते ६०० फूट उंचीच्या टेकड्या आहेत. पूर्वेस तळें व उत्तरेस घोसाळें हे किल्ले आहेत. फक्त ६ व्या लेण्याशिवाय बाकीची सारी लेणी सार्धी व तिन नकशीची आहेत. या २६ पैकी ५ चैत्य असून त्यांत दाघोवा आहेत. बाकीची २१ ही रहण्याची आहेत. त्यांत असलेल्या शिलालेखांत त्यांना लेणी हा शब्द लाविला आहे. प्रत्येक लेण्यांत साधारणतः पुढील गोष्टी असतात:— एक पडवी व दार, पाठीमागील भिंतीत एक खिडकी, आतील खोली (एक अथवा दोन, तीन) व त्यांत निजण्याचे दोन तीन दगडी ओटे. दाराच्या दगडी चौकटींना मोर्के, नरमाद्या वगैरे ज्या खुणा शिल्लक आहेत त्यावरून तेथे लाकडाची दारे होती व ही लेणी केव्हां तरी वापरण्यांत होती असे ठरते. खोल्यांतील बहुतेक दगडी भिंतींना मातीचा व भाताच्या तुसाचा गिलावा केलेला आहे. एवढेच नव्हे तर, काही भिंतीवर त्यावेळी काढलेली चित्रे अद्यापिही शाबूत आहेत. पुष्कळ लेण्यांत शिलालेख आहेत. एकव्या सहाव्या लेण्यांत तर सहा लेख आहेत. यांपैकी ५ लेख हे इ. स. च्या ५ व्या अगर ६ व्या शतकांतील असून, बाकीचे बहुतेक ख्रि. पू. १ त्या शतकांतील आहेत. त्यांत दात्याचे नांव व देणगीचे (लेणें अगर हौद किंवा चैत्य यांचे) नांव दिलेले आहे. बहुतेक दात्यांची नावे बायकांची आहेत. त्यांतील एक तर ब्राह्मणाची स्त्री आहे. दात्यांच्या नांवांमध्ये पुष्कळ ठिकाणी शिव हा शब्द आलेला आहे हे आश्चर्यकारक आहे. लेणें नंवर १ याचा उपयोग हल्ली गोठ्यासारखा होतो. येथील पडवीत दोन अष्टकोणी व चौकोनी खांबे असून त्यांवर चंद्र किंवा दोन शिंगे कोरलेली आहे. ही खूण (अगर दागिना) फार प्राचीन (ख्रि. पू. १००—इ. स. २००) काळचा असून, ती कान्हेरी व इतर पश्चिम हिंदुस्थानांतील लेण्यांत आढळते. आंत एक खोली आहे व एक दिवाणखाना आहे. त्यापलीकडे एक गाभा-प्याची खोली असून तिच्या भिंतीचा गिलावा शाबूत आहे. येथे १५×१४॥चौ. फुटाचा साधा असा दाघोवा आहे. या लेण्यांतील पडवीच्या डाव्या अंगास खोलीच्या दारावर

एक ठळक अक्षरांचा शिलालेख आहे. त्यांत ' महाभोज सदगेरी विजय याचा सुलगा जो महाभोज खंडपालित मंडव त्याचा लेखक व सुलसदत आणि उतरदता यांचा पुत्र शिवभूति यानें व त्याची बायको नंदा हिनें हें लेणें बांधिलें ' असा मजकुर आहे. दुसरे लेणें पहिल्यासारखेच आहे; फक्त यांत दाघोवा व लेख नाही. तिसरे दुसऱ्यासारखेच असून डाव्या हाताच्या भिंतीवर पुढील खंडलेख आहे ' भूतीचे लेणें '. चवथ्या लेण्यांत पहिल्या लेण्याप्रमाणे दोन अष्टकोणी व दोन चतुष्कोणी नकशीचे खांबे आहेत. यांत एक लहानशी गच्ची व एक ३४ फूट औरसचौरस दिवाणखाना आहे. पांनव्या लेण्यांतील भिंतीचा व छताचा गिलावा शाबूत आहे. पुढील पडवीत एक मोठे कुंड (पाण्याने भरलेले) आहे. आंत काही दगडी ओटे व पांच खोल्या आहेत. यांत एकंदर तीन लेख आहेत. पटांगणांत उजव्या बाजूस पुढील अस्पष्ट लेख आहे ' दोन कुंडांची देणगी '. यांतच दुसरा लेख आहे, त्यांत शिवदत्त व सातिमिता ही दात्यांची नावे आली आहेत. तिसऱ्या लेखांत पदुमनिका, नागनिका, थेर भदंत, पाटिमित, भदंत आर्गमिता, बोधी व अशाल्भमिता ही नावे येतात. साहाय्यांत प्रथम एक पटांगण व दोन हत्ती आहेत. त्यांची उंची ११ फूट आहे. डावीकडील हत्तीच्या मार्गे एक लहान बुद्धमूर्ति कमळावर पाय ठेवून वसलेली आहे. खाली (धर्म) चक्र, सहा हरिणें व नागांच्या मूर्ती आहेत. या बुद्धाच्या दोहोंबाजूस चवरी वारणारे आहेत. डावीकडचा अवलोकितेश्वर आहे. बुद्धाच्या डोक्यावर मुकुट धरलेले दोन विद्याधर आहेत. खाली अगदी अस्पष्ट असा एक संस्कृत लेख आहे. संस्कृत लेखावरून असे दिसते की हे लेख महायानपंथीयांनी कोरलेले असावेत. पडवीत दोन अष्टकोनी खांबे आहेत. डावीकडील खांबावर एक बुद्धमूर्ति, चौरंगावर वसलेली (बाकी बहुतेक वर दिल्याप्रमाणे) आहे. खांब्याच्या खाली एक लेख आहे, त्यांत व्याघ्रका हे दान करणाऱ्या बाईचे नांव आहे. याच खांब्याच्या मागील बाजूस वरील व खालील नकशीकामांत एक ८ इंची व दुसरी ११ इंची अशा दोन बुद्धाच्या मूर्ती आहेत. उजव्या खांबावरही, माथ्यावर २ बुद्धमूर्ती साध्या आसनावर वसलेल्या व त्यांखाली तिसरी सिंहासनावर वसलेली (वर सांगितल्याप्रमाणे चवरीवाले, विद्याधर, हरिणें कमळे वगैरेसहित) अशा आहेत. याखालीच एक लेख आहे. त्यांतील दात्याचेच नांव अस्पष्ट असल्याने लागत नाही. पडवीतील डाव्या बाजूस एक सात ओळींचा शिलालेख आहे. हा जुना असून पालीभाषेतील आहे. यांत आलेली नावे शिवम्, शिवभूति, विजया, शिवपालित, शिवदत्त, सपिल, सपा, शिवपालिता, शिवदत्ता व सुलसदत्ता ही असून, शिवाय पहिल्या लेण्यांत आलेली (लेखांतील) हि सर्व नावे आहेत. या पडवीच्या पलीकडे चौकोनी दिवाण-खाना आहे. त्याच्या भिंतीवर ५ व्या किंवा ६ व्या शतकांत

खोदलेलें खोदकाम आहे. डावीकडील भिंतीत वरती चार वैद्य बुद्धमूर्ती आहेत. त्या ध्यानस्थ (ज्ञानमुद्रेच्या) आहेत. त्याखाली आणखी २ मूर्ती याच लेण्यातील (पटांगणातील हत्तीच्या मार्गे असलेल्या) मूर्तीप्रमाणे आहेत. येथेच आणखी एक २८ इंच उंचीची कमळावर बसलेली बुद्धाची मूर्ती आहे; तिच्याभोवती नागां- शिवाय वाकीच्या मूर्ती वर सांगितल्याप्रमाणे आहेत. यांच्यावर एका उठावदार नकसकामांत एक दाघोवा व एक ज्ञानमुद्रांकित (ध्यानस्थ) बुद्ध आहे. या डाव्या भिंतीतील बहुतेक (तिन्हीहि) खोदकामांत लाविलेला रंग अद्यापि थोडा फार रावूत आहे. उजव्या भिंतीवर डाव्या वाजूला कमळासनावर बसलेला २॥ फूट उंचीचा बुद्ध आहे. त्याच्या जवळ चवरीवाले, विद्याधर व नाग हे आहेत. त्याच्या खाली डाव्या वाजूस एक संस्कृत भाषेतील ५ व्या ६ व्या शतकांतील शिलालेख आहे; त्यांत बुद्धसंघाचें दाता म्हणून नांव आहे. जवळच वरीचशी नागांची व चवरीवाल्यांची चित्रे आहेत. त्याखाली असलेल्या लेखांत संतदेवाचें नांव येतें. पुढें आणखी एक बुद्धाची मूर्ति कोरलेली आहे. दिवाण- खान्याच्या पाठीमागे असलेल्या अष्टकोणी खांवावर मागे सांगितल्याप्रमाणे चंद्र कोरलेले आहेत. जवळच आंतील खोलीत जाण्याचा रस्ता आहे. त्याच्या कटिजनावर पुढील अंकीत कोरलेल्या आहेत. शार्दूल, माणसाळलेला वाघ, वाघाचा पेडा, बैल, जंगली वाघ, हत्ती, काळवीट वगैरे. या बहुतेकांच्या मार्गे एक वट्टमूर्ति यांना हांकांत आहे असें दाखविणारी आकृति कोरलेली आहे. या भिंतीवर दोन स्त्रीपुरुषांच्या (द्वारपाळाप्रमाणे) मूर्ती आहेत. डाव्या कोपऱ्यांत अर्वाच स्त्रीपुरुषांची आणखी चित्रे आहेत. यांची डोक्यावरील आच्छादने व हात, पाय, कान वगैरेमधील अलंकार पाहण्यासारखे आहेत. पुष्कळांना कमरपट्टेहि आहेत. आंतल्या खोलीत दगडी ओटे आहेत. या खोलीच्या आंत दुसरी खोली असून तीत अगदी साधा असा दाघोवा आहे. त्याच्यावर एक छत्री कोरलेली आहे. या लेण्यातील भिंती, छत व खांब वगैरेवर सर्वत्र गिलाव्याच्या व रंगाच्या खुणा आढळतात. सातव्या लेण्यांत एक पाण्याचें कुंड व दोन अष्टकोणी खांब पडवीत आहेत. येथील भिंतीवर थोडा गिलावा आहे. भिंतीच्या डाव्या शेवटास एक लेख आहे. त्यांत एका वैद्य घराण्यातील सोमदेव, मामकवेजाय, इसिरखित, नाग, सिवघोष, इसिपालिता, पुसा, धम्मा व सपा इतकी नावे येतात. या लेण्याच्या बाहेर दुसरें एक कुंड असून त्यावर एक अस्पष्ट लेख असून कुंडव कुमराचा त्यांत उल्लेख आहे. लेणें ८ यांत दगडी ओटे, दार व खोल्या वगैरे नेहमीसारखेच आहे, विशेष कांहीं नाहीं. लेणें ९ यांत एक साधा दाघोवा आहे. भिंतीवर गिलावा दिसतो. पडवीच्या उजव्या टोंकास असलेल्या लेखांत ब्राह्मण उपासक अर्यातिलु याची वायको ब्राह्मणी भयिला इच्या देणगीचें चैतियघर

(चैत्यगृह) हा मजकूर आहे. लेणें १० यांतील खिडकी- जवळील लेखांत वधुक माळ्याचा मुलगा शिवपिरित याचें नांव आहे. हें लेणें साधें आहे. लेणें ११ हेंहि साधें आहे. याच्या आंतल्या खोलीत एक लेख आहे. त्यांत मंडवच्या महाभोजाच्या मुलीचें नांव आहे. लेणें १२ हेंहि साधें आहे. याच्या पडवीत भिंतीवर एका सिंहाच्या चित्रा- जवळ राजमंत्री हालचा मुलगी गोयम्मा हिचें नांव असलेला लेख आहे. १३ व्या लेण्यांत पडवीच्या मागील भिंतीवर महाभोज सदकर मुदमसन याचें नांव असलेला एक लेख आहे. चौदावें लेणें साधें असून डाव्या वाजूसच्या भिंतीवर खिडकीपाशी लेख असून त्यांत करहाकड (कऱ्हाड) च्या महिक लोहाराचा उल्लेख आहे. जवळच कुंड असून त्यावरील लेखांत वासुलचें नांव कोरलें आहे. याच्याहि पुढें पडकी अशी दोन कुंडे आहेत. त्यापैकी एकावर एक लेख आहे, तो अस्पष्ट असल्यानें लागत नाहीं, लेणें १५ यांत ४ अष्टकोणी खांब आहेत. याच्या आंत एक दाघोवा आहे. भित, छत व खांब यांवरील रंग व गिलावा अजून थोडा बहुत आहे. पाठीमागील भिंतीत डाव्या हाताच्या दरवाजावर एक लेख आहे, रामदत्त, अधगळक, अहिल, वेलिदत्त, कोची, वेलिदत्ता या चैत्य कोरणारांचीं नावे आहेत. १६ व्यांत दोन कुंडे व दोनचार खोल्या आहेत. येथें तीन लेख आहेत. दरवाजा व खिडकी यांच्यामध्ये (मागील भिंतीवर) एक लेख आहे, यांत सपिला, विजय, लोहिता, वेनहुया व बोधी हीं नावे येतात. दुसरा लेख डावीकडील कुंडावर व तिसरा उजवीकडील कुंडावर असून त्यांत मुगुदा माळ्याचें नांव येतें. १७ वें लेणें बहुतेक १६ व्या सारखेंच आहे. पुढील खोलीत मागील भिंतीवरील लेखांत व्यापारी नागाचें नांव येतें. लेणें १८ च्या भिंतीवर गिलावा आहे. पडवीत लेख आहे, त्यांत व्यापारी वसुलनक असें नांव आहे. लेणें १९ यांत विशेष कांहीं नाहीं. लेणें २० वें हें बहुतेक पडलें आहे. लेणें २१ यांतील काम अपुरें आहे. त्याच्या दाराच्या डावीकडील कुंडावर लेख आहे, त्यांत १८ व्या लेण्याच्या लेखांतील वसुलनकचें नांव आहे. लेणें २२ यांत पाण्याचें कुंड आहे. वाकी साधें आहे. २३वें यांत एका खोलीत डावीकडील खिडकीवर लेख असून त्यांत पुसनक, वेहमित व सिवदत्ता हीं नावे येतात. लेणें २४ हें १३ व्या लेण्याप्रमाणें आहे. याच्या दाराच्या उजव्या वाजूस असलेल्या लेखांत अचलदास व असालमित हीं कोरणारांचीं नावे आहेत. २५ वें लेणें पडकें आहे. विशेष कांहीं नाहीं. लेणें २६ हें २५ ला लागून आहे. दोह्यांतील भित पडली असून पडवीतील उजव्या वाजूस एक ओटा आहे. मागील भिंतीत दरवाजा व एक खिडकी असून त्यापलीकडे एक साधी लहान खोली आहे. याप्रमाणें या लेण्यांची माहिती आहे. [वजेंस-आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे, वेस्ट-इंडिया व्हा. ४; केन्ह टॅप्लस; कुलावा म्या.].

कुणकुंबी—मुंबई इलाखा. वेळगांध जिल्ह्या. खानापूरच्या वायव्येस सुमारे १९ मैलांवर हे खेडें आहे. तेथें कुणकुंबेश्वर व माहुली देवी यांची देवळे आहेत. मलप्रभेच्या उगमाजवळ माहुली देवीचे देऊळ असल्यामुळें तें स्थान पवित्र मानलें जातें. दर बारा वर्षांनीं गंगा नदी मलप्रभेची भेट घेण्याकरितां येथें येते असा समज असल्यामुळें यावेळीं दूरदूरचे लोक भक्तिभावानें या ठिकाणीं येतात.

कुणवी—कुणवी, कणवी किंवा कुळवी अशीं हि या जातीचीं नांवें आढळतात. मनुस्मृत्याच्या ७ व्या अध्यायांत ११९ वा श्लोक व त्यावरील कुळूकाची व्याख्या यांच्या आधारे कुळवी यांची फोड पुढीलप्रमाणें होते. एकेक नांगरास सहा बैल लागतात याला पड्ग व नांगर म्हणतात. अशा दोन नांगरांनीं जेवढी जमीन बाहेली जाईल तेवढीला कुल अशी संज्ञा आहे. यावरून कुल हा शब्द मनुसंहितेपासून भारतवर्षांत प्रचलित आहे. या कुल शब्दाचा उच्चार मराठींत आदेशप्रक्रियान्वयें कुळ असा होतो. एका कुळाचा म्हणजे १० बैलांनीं बाहेलेल्या जमीनीचा जो कर्ता त्याचें नांव कुळपति. कुळपति-कुळवड-कुळवी-कुणवी असा हा शब्द बनला असावा. पूर्वी कुणवी ही जात नव्हती तर नुसता धंदा होता. तो सध्यां जात झाला आहे.

गुजराथी कुणव्यांत मूळ गुजर जातीचाच भरणा जास्त आहे. आणि दक्षिणी व कोंकणी कुणव्यांत मराठा जातीचा भरणा आहे. अहमदाबादेकडे बहुतेक कुणव्यांनां (गुजराथीत कुणव्यांनां कणवी असें म्हणतात.) पाटीदार (पाटील) अशी संज्ञा आहे. खेडा जिल्ह्यांत फक्त लेवा कुणव्यांनां पाटीदार म्हणतात व बाकीच्या सर्वांनां कणवी म्हणतात. याशिवाय देसाई, अमीन आणि पटेल याहि अधिकारदर्शक पदव्या तिकडे प्रचलित आहेत. यांचा परस्परांत वेटीव्यवहार होतो. अशा कुणव्यांच्या खालील कुळ्या आहेत. (१) अंजना, (२) डांगी, (३) गुजर, (४) कडवा, (५) लेवा, (६) मातिया, (७) मोमना, (८) पट्टणी, (९) उड. यांपैकी लेवा आणि कडवा या दोन जातींमध्ये रोटीव्यवहार आहे पण वेटीव्यवहार मात्र नाहीं. उड हे इतर कोणत्याहि कुळीशीं रोटी व वेटीव्यवहार करीत नाहींत. पट्टणी हे लेवा आणि कडवा यांच्याबरोबर जेवतात पण लग्न करीत नाहींत. लेवा आणि कडवा हे मातिया, अंजना, मोमना आणि डांगी यांच्याशीं फारसा संबंध ठेवीत नाहींत. धर्माच्या आणि चालीरीतीच्या बाबतींत लेवा, कडवा, अंजना, डांगी, उड आणि पट्टणी यांच्यांत फारसा भेद नाहीं. मातिया, मोमना या अर्धवट मुसलमान असल्यामुळें इतर कुळ्यांपेक्षां त्यांचा विधि निराळा असतो. मोठ्या गांवांतील कुणवी हे साधारणतः वाण्याप्रमाणें पोषाख वगैरे बाबतींत दिसतात. खेड्यांतील कुणवी हे वर्णानें जास्त काळे पण मजबूत असतात.

गुजराथी कुणवी हे गुजराथी भाषा बोलतात. यांच्यांत सर्वसाधारण पुढील नांवें आढळतात. अम्ना, भीमो, छोटा, दलसुक, हिरा, पुंजा, वाला वगैरे. अलीकडे या नांवांच्या पुढें जी, भाई, दास, लाल आणि चंद हीं उपपदें लावण्याची चाल पडली आहे; जसें भिमजी इत्यादि. वायकांमध्ये पुढील नांवें सर्वसाधारण आहेत. अंबा, बेणा, दाही, दिवाळी, कुनवर, लाडू, भेषा, रुपाडी, तेजा वगैरे. या नांवांनां हि अलीकडे वाई हा शब्द जोडून लागले आहेत. आईकडून चवथ्या अथवा ५ व्या पिढीपूर्वी एकच पूर्वज असेल तर दोन घराण्यांत शरीरसंबंध होत नाहीं. सख्या वहिणी सख्या जावा होऊं शकतात. बालविवाहाची चाल सर्रास प्रचारांत आहे. तसेंच बहुपत्नीत्वाची चालहि प्रचारांत आहे. मात्र पाटीदार लोक ती फारच क्वचित उपयोगांत आणतात. नवऱ्यानें वायकोला काडी मोडून दिली तर वायकोस कांहीं एक पैसा द्यावा लागत नाहीं. पण वायकोनें फारकत मागितली तर तिला मात्र नवऱ्याच्या दुसऱ्या लग्नाचा खर्च द्यावा लागतो. मोठीं झालेलीं मुलें हीं वापाजवळ रहातात, व लहान मुलें आईबरोबर जातात. वाईच्या पहिल्या गर्भारपणामध्ये ७ महिन्यांत ज्योतिषानें ठरविलेल्या दिवशीं खोळोभरणीचा (ओटीभरण) विधि करतात. जिचीं सर्व मुलें जिवंत आहेत अशा स्त्रीकडून गर्भारवाईची ओटी तांदुळ, केळीं, सुपाऱ्या, नारळ आणि कुंकू यांनीं भरतात. ही ओटी सात वेळ भरतात आणि आठव्या खेपेस ओटीमधलें तांदुळ मडक्यामध्ये ठेवतात. त्याच मडक्यामध्ये बकऱ्याच्या सात लेंड्या, उंदराच्या सात लेंड्या, कच्छ्या सुताच्या सात गुंड्या, वडाचीं सात फळें, सात सुपाऱ्या, सात खारका, तांब्याचीं सात नाणीं आणि एक रुपया हीं ठेवतात. मडक्याच्या तोंडाभोंवतीं सुताचा दोरा गुंडाळून त्यावर एक नारळ ठेवतात. नंतर कुलोपाध्यायानें सांगिल्याप्रमाणें ती गर्भार वाई त्या नारळाची आणि सुगडाची पूजा करते. नंतर त्या सुगडामधील तांब्याचे सात पैसे भिक्षुकास देतात. व इतर जिनसांचें व सुगडाचें मोठ्या काळजीनें रक्षण करतात. गर्भारवाईची नणंद तिच्या उजव्या मनगटाला एक चांदीची राखडी बांधते.

ही राखडी ती वाई प्रसूत होईपर्यंत हातांत बांधलेली असते. प्रसूतानंतर ती राखडी पुन्हां तिच्या नणंदेला परत करतात; व त्याच वेळीं मुलगा झाल्यास आणखी कांहीं नजराणा करतात. गर्भारशीस तिच्या नातेवाईकाकडे डोहाळजेवणास बोलवतात. तेव्हां एक रुपयापासून पांच रुपयांपर्यंत शेख अगर वस्त्राचा आहेर करतात. याला वागन् असें म्हणतात. पहिलटकरीण स्त्री ही आपल्या माहेरीच बाळंत होते. मूल झाल्यानंतर न्हावी अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि जातीचा माणूस ती बातमी मुलाच्या बापास कळविण्यास पाठवितात. त्याच्या बरोबर नूतन मुलाच्या पायाचा कुंकवाचा ठसा कागदावर उठवून पाठ-

वितात. यावेळी त्याला दोनपासून पांच रुपयांपर्यंत देणगी मिळते. पांचव्या दिवशी संध नाळ कापतात. पत्नीची पूजा नेहमीप्रमाणे सर्वसाधारणच असते. दहाव्या दिवशी जरी सोहेर फिटला तरी मुलाच्या वावर्तीत २५ दिवस व मुलीच्या वावर्तीत ३० दिवसपर्यंत अशुद्ध मानतात. ३५ व्या अथवा ४० व्या दिवशी बाळंतीण शुद्ध होते. मुलीचा वाप आपल्या नातवास पाळणा वगैरे देतो. नांव ठेवण्याचा विधि यांच्यांत नसतो. ब्राम्हण उपाध्याय सांगेल यावेळी, सहाव्या किंवा बाराव्या दिवशी किंवा पहिल्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या महिन्यातील शुभ दिवशी नांव ठेवतात. बहुतेक कुणव्यांच्या गळ्यांत तुळशीच्या मण्यांची माळ असते. अलीकडे खेडा आणि भडोच जिल्ह्यांतील पाटीदार लोक जानवी घालू लागले आहेत. सात पासून अकराव्या वर्षाच्या आंत लहान मुलाच्या गळ्यांत जातीच्या गुरूकडून माळ बांधवितात. लग्नार्थ्ये मानणीचा प्रकार दोन्हीकडून होतो. बाङ्गानिश्चय वराच्या वापाकडून जर मोडला गेला तर वधूच्या वापाने जो पैसा पूर्वी दिलेला असतो तो त्याला परत मिळतो. परंतु मुलीच्या वापाने बाङ्गानिश्चय मोडला तर मात्र पैसा परत मिळत नाही. हुंडा हा कुळिआ अथवा अकुळिआ (कुलवान अथवा अकुलवान) घराण्यावर अवलंबून असतो. वर कुलवान असला तर १ हजारपासून २ हजारांपर्यंत हुंडा मिळतो, आणि अकुलवान असेल तर पांचशे पासून हजारपर्यंत मिळतो. पाटीदार लोक अकरा वर्षाच्या आंत, आणि साधे कुणवी ११ ते १६ च्या आंत लग्न लावितात. लग्न ठरल्यानंतर मुलीचा वाप उपाध्यायाबरोबर लग्नपत्रिका देऊन मुलीच्या वापाकडे पाठवितो. व त्याच्या आईला देण्यासाठी एक रुपया देतो. लग्नपूर्वी तिसऱ्या अथवा चवथ्या दिवशी गणपतिपूजन आणि देन दिवसांपूर्वी ग्रहशान्ति ही दोन्ही घरी करतात. लग्नदिवशी नवऱ्याचा मामा त्याला आणि नवरीचा मामा तिला दाग-दागिन्यांचा ओहोर करितात. मुलीच्या घरी शमीचा मोडव घालतात. नवरदेव लग्नाला निघण्यापूर्वी त्याच्या डोक्यांत काजळ घालून आणि काळाला कुंकूचा टिळा लावून त्याच्या ओळखीत तांदूळ, सात रुपया, दोनतीन विज्याची, पाने आणि एक रुपया देतात. ज्वारी, विज्याची पाने, मोट व पैसे वगैरेही त्याच्या दष्ट काढतात. पाटीदार लोकांमध्ये नवरदेवाच्या मागे वायका (खुद्द त्याची आईमुळा) नसतात. इतर कुणव्यांमध्ये या मिरवणुकीत वायका असतात. वरमाईच्या हातांत दिवा असतो, सीमांतपूजाच्या नवरदेवाला व त्याच्या बऱ्याला गूळ पाणी देण्याचा इक नाच्याचा असतो. लग्नसंजपापाशी नवरदेव आपल्यानंतर नवरीची आई त्याला आंत घेऊन जाते व मांगर, बाण, रवी ह्या देवें देवळेच्या वस्तू त्याला दाखवित व संजपांत घेऊन जाते. नंतर दोन्हीकडील गणपतिपूजन झाल्यावर नवरदेवाच्या उजव्या आंगठ्याची पूजा वधूचे

आईवाप करतात. नवरा आणि नवरी यांच्या गळ्यांमध्ये तांबड्या दोऱ्यांच्या माळा घालतात. त्यांचे हात जोडून त्यावर एक कापडाचा तुकडा घालून परस्परांच्या वस्त्रांची गांठ मारतात. नंतर वधूच्या आईने केलेली गुळपपडी ही वर आणि वधू यांना खाऊ घालतात. त्यानंतर नवरदेव हा आपल्या सासूचा पदर धरतो व कांहीं देणगी मिळाल्याशिवाय तो सोडीत नाही. यानंतर वधूवर गणपतीची पूजा करतात व येथे लग्नविधि संपतो. लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशी नवरीकडील पुरुषमंडळी नवरदेवाच्या घरी जाऊन कुसुवा (अफूने पाणी) पानविधि करितात. जे कुसुवा पीत नाहीत त्यांना केशराचे पाणी प्यावयास देतात. पुढे मुलीचा वाप उपाध्याय, न्हावी, माळी आणि कुंभार यांना वक्षिसे देतो. त्यानंतर तिसऱ्या दिवशी नवरीच्या घरच्या मांड्याची पूजा करून नवरदेव नवरीला घरी घेऊन जातो.

नात्र अथवा पाटाची चाल सर्व कुणव्यांत आहे; पण खानदानांच्या लोकांमध्ये ती क्वचितच उपयोगांत येते. खंवायत प्रांतांत लेवा, कडवा आणि पट्टाणा या कुळ्यांमध्ये धाकट्या दिराशी पाट लावण्याची चाल आहे. विधवेच्या वापाला २५ पासून ७५ रुपयांपर्यंतची रक्कम भावी (दुसरा) नवऱ्याकडून मिळते. रविवार आणि मंगळवार याच दिवशी रात्री पाट लावितात. विधवेला तिच्या घरून नवऱ्याच्या घरी नेण्यासाठी पांच आस लोका येतात. वधूवर एकमेकांकडे तोंड करून बसल्यानंतर दोघांच्यामध्ये मातीच्या परळांत एक दिवा ठेवतात, आणि त्यांना त्या परळाकडे खाली पडण्यास सांगतात. ते तसे पाहू लागले असता एकमेकांची डोक्यां लागली म्हणजे हा विधि संपतो. त्यानंतर नवऱ्याने दिलेल्या बांगच्या ती बाई हातांत घाळते. यानंतर कांहीं टिकाणी पाण्याने भरलेली पितळेची घागर डोक्यावर ठेवून ती बाई आपल्या नवऱ्याच्या घरांत प्रवेश करते.

वाण्याप्रमाणे आणि इतर पांढरपेशा वर्गाप्रमाणे यांच्यांतहि पुढील अनेक धार्मिक पंथ आहेत. बीजमार्गी, दादूपंथी, कबीरपंथी, साधवगणी, प्रणामी, रामानंदी, स्वामीनारायण आणि ब्रह्मचार्या. कांहीं थोडे फार जैनहि आहेत. मुसलमान अवलियांनाहि हे मानतात. आपापल्या पंथाच्या देवांची हे पूजा करतात. हे ब्राह्मणाळा थोडे मानून त्यांचा मान ठेवितात. हे आपल्या धर्मगुरूला लग्न वगैरे प्रसंगी एक रुपया, आणि कंटी (माळ) धारण प्रसंगी सव्या रुपया दक्षणा देतात. यांचा जादूटोणा आणि पिशाचादिकांवर भद्रवसा असल्यामुळे आजारीपणांत अथवा संकटप्रसंगी कोळी, वाघी अथवा ब्राह्मण जातीच्या देवर्षीचा राक्षा वगैरे घेतात. हे अक्षय्यतृतीयेच्या दिवशी देवीच्या कामाळा प्रारंभ करतात. विहीर खणताना किंवा पाईथी नांगरत करताना इकडीं कुंकूचीनी जमिनीची

पूजा करतात. वागांस प्रथम पाणी देतांना विहिरीतल्या पाण्याची पूजा करून विहिरीजवळ एक दिवा ठेवून तीत ओवरें टाकतात. पक्ष्यांमध्ये नीळकंठ (चास) याला ते पवित्र मानतात. आश्विनांतील वसुवारशीच्या दिवशी कुणव्यांच्या बायका गाईची पूजा करून गाईच्या शेणांत सांपडणरें धान्य गाईच्या दुधांत मिसळून खातात. यांची तीर्थयात्रेची ठिकाणे इतर प्रख्यात हिंदू क्षेत्रे आहेतच पण त्यांशिवाय त्या प्रांतांतील आंवाजी, बहुचराजी, डाकूर, द्वारका आणि उनाई या तीर्थानीं ते पवित्र मानतात.

मनुष्य मृत्युपंथास लागला म्हणजे कुलोपाध्यायाच्या (हा बहुधा औदीच्य ब्राह्मण असतो) हातून अथवा इतर ब्राह्मणाच्या हातून तुपाचा दिवा त्या माणसाच्या अंथरुणाजवळ ठेवतात. प्रेताची हजामत करण्याची चाल यांच्यांत आहे. प्राण गेल्यानंतर जवळचे नातेवाईक मोठ्याने शोक करतात. त्याला प्राणपोक (मृत जीवाला परत बोलावणे) म्हणतात. अहमदाबादकडील पाटीदार लोकांमध्ये मेलेल्या माणसाचे नांव कोळशानें कौलवर लिहून भंग्याच्या हातीं मेलेल्याच्या आत्मांकडे (तो प्रसंग कळविण्यासाठी) पाठवितात. मृताच्या तिरडीला चारी कोपऱ्याला चार नारळ बांधतात. तिरडीपुढें चालगान्याच्या हातांत मडकें किंवा तांब्याचे भांडें असतें. प्रेतामागून बायकाहि कांहीं अंतरापर्यंत जाऊन एके ठिकाणी थांबून आपली छाती बडवितात व नंतर घरी येऊन स्नान करतात. चितेवर प्रेतानें डोकें उत्तरेकडे करतात. सर्व प्रेत जळून गेल्यानंतर अग्नीमध्ये थोडेंसें तूप ओततात. तिसऱ्या दिवशी राख भरल्यानंतर चितेच्या जागी पाण्यानें भरलेलें एक मडकें ठेवतात. नंतर घरी आल्यावर एक पाण्याचें मडकें त्यांत थोडेंसें दूध घालून तें घराच्या छपरावर ठेवतात. दहाव्या दिवशी सर्व पुरुष क्षौर करतात. १२ व्या व १३ व्या दिवशी होणारें श्राद्ध कायतिया ब्राह्मणाच्या हातून करवितात. दहाव्या दिवसापासून तेराव्यापर्यंत भालवंद व मित्र यांना आणि बाराव्या व तेराव्या दिवशी सर्व जातीला जेवण घालतात. मेलेला माणूस जर बुद्ध असेल तर जातीतील बायका त्याच्या घरी सकाळ आणि संध्याकाळ रडण्यासाठीं म्हणून एक महिना जातात, आणि तरुण असेल तर सहा महिने जातात.

अथवा कुणव्यांशिवाय बाकीचे कोणतेहि कुणबी मशमांस खात नाहींत.

सर्वसाधारण कुणव्यांचा पंदा शेतीचाच आहे. कांहींजण मात्र कोपऱ्याचा, कापड आणि धान्य विकण्याचा, सरकारी नोकरीचा, व्यापाराचा आणि सावकारीचा पंदा करतात. पुष्कळजण खेळ्याचे सुखीया (पोलीस पाटील) असून त्यांना त्याबद्दल रोख अथवा जमीनीच्या रूपानें सुवाहिरा मिळतो. सुखी हे मातादार अगर वतनदार या वर्गातून येतात. गुजराथी कुणबी हे लष्करांत नोकरी करीत नाहींत. कुणव्यांपैकी कडवा आणि लेवा हे दोन वर्ग मालगुजारी करतात.

अंजना कुणबी:—याच्यासंबंधी माहिती ज्ञानकोश विभाग ७ पान ७७ मध्ये पहा.

डं गी कुणबी.—याचें ठिकाण महीकांठा. मूळचे अंजनाच आहेत. त्यांची यांची पंगत होते पण लम्रे होत नाहींत. भिल्लांची भाषा आणि पोपख यांनी उचलल्यामुळे यांचा दर्जा कमी झाला आहे.

गुजर कुणबी.—हे पूर्व आणि पश्चिम खानदेशांत आढळतात. यांच्यांत आठ पोटभेद आहेत. ते (१) अनाल, (२) दाळे, (३) दोरे, (४) गरी, (५) कडवा, (६) कापर, (७) लोंढारी, किंवा वाड. (८) रेवा अथवा लेवा. दाळे यांची वस्ती तापीच्या कांठीं शहादे, तळोदे आणि रावेर या तालुक्यांत व बऱ्हाणपूरकडे आहे. जामनेरचा देशमुख हा गरी गुजर आहे असें म्हणतात. परंतु तो स्वतःस रेवा गुजर असें म्हणवितो. इकडील रेवा अथवा लेवा हे गुजराथेंतील लेव्यांपैकीच असावे. ते आपल्याला भ्रेष्ट म्हणवितात आणि फक्त ब्राम्हणांच्या हातचें खातात. कडवा, अनाल आणि दाळे हे लोक खानदेशांत फार थोडे आहेत. कडवा हे गुजराथेंतील कडव्यांपैकीच असून त्यांच्याप्रमाणेच बारा वर्षांतून एकदां लग्न करण्याची चाल यांच्यांत आहे. जे कापूस लोंढतात (कापसांतली सरकी चरकांतून काढतात) त्यांना लोंढारी असे म्हणतात. कापर ही कुळी थोडीशी हलकी मानतात.

कडवा.—अमदाबाद आणि कडी (वडोदे संस्थानांतील एक तालुका) या दोन प्रांतांत यांची वस्ती आहे. लेव्यांचा व त्यांचा निकटचा संबंध आहे. एका दंतकथेवरून कडवा हे सीता आणि राम यांचा मुलगा कुश याचे अनुयायी किंवा वंशज होत व दुसऱ्या दंतकथेवरून पार्वतीनें केलेल्या मार्तांड्या चित्रांत शंकरानें जीव घालून सजीव केलेल्या प्राण्यापासून यांची उत्पत्ति मानतात. शंकराने यांना अहमदाबादेच्या उत्तरेस २० कोस असलेलें अंजनां गांव वस्तीस दिलें. त्या ठिकाणी एक पार्वतीचे देऊळ बांधलेलें आहे. सर्व कडवा कुणबी या देवळाला आणि खेळ्याला आपल्या जातीचे मूलस्थान मानतात आणि आपले नवस फेडण्यासाठीं दूर-दूर ठिकाणांहून येथें येतात. त्यांच्या शास्त्राच्या कांहीं नांवांवरून त्यांचें म्हणणें असें आहे की, आपण काबूलहून पंजाबामधून गुजराथेंत आलों. यांच्यांत लाल बुडावाला (यांच्या बायका लाल बांगड्या वापरतात), काळाबुडावाला आणि अहमदाबादी असे तीन भाग आहेत. लेवा कुणव्यांप्रमाणेच यांच्यांतहि कुळी आणि अकुळी असे दोन भेद आहेत. उत्तरगुजराथेंत मूल शास्त्रानंतर अथवा नवव्याची संमति घेतल्याशिवाय बायकोला फारकत मागता येत नाहीं. यांच्यांत ११०० अथवा ११ वर्षांची एकदा लग्न करण्याची चाल आहे. अलीकडे ही चाल मोडून पांच अथवा एक वर्षांवर आपण ठेवण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. पण सर्व जात ह्या सुधारणेत अद्याप कबूल नाहीं.

यांच्यामध्ये मूळच्या ५२शाखा असून त्यांचीं नांवे पंजावांतील त्या त्या गांवावरून पडली आहेत. या शाखांमध्ये गांवांतल्या गांवांत परस्पर वेटीव्यवहार होत नाही. हल्लीं सुद्धा हे कडवे आपल्या गांवाच्या वाहेरील दुसऱ्या शाखेशीं लग्न करितात, आणि आपल्याला गांवाचेच नांव धारण करितात; जसें नरोद गांवचे ते नरोदिया.

याप्रमाणें नव्या नव्या शाखा उत्पन्न होणें सुरूच आहे. या एकंदर शाखांचीं नांवे ज्यांना पहावयाचीं असतील त्यांनीं तीं एन्थोवेन याच्या ट्राइव्स् अँड कास्टस् ऑफ वॉवे या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागाच्या १४६, १४७, १४८ या पृष्ठांवर पहावी. यांच्यांत सामाजिक चालीरीती पुष्कळ आहेत. थोड्या वर्षांपूर्वी १११ महिन्याच्या, एवढेच नव्हे तर गर्भातीलहि मुलांचे वाड्निश्चय लावीत असत. गर्भारशा बायका खरोखरच मांडवांतील बोहल्याभोंवतीं प्रदक्षणा घालून वाड्निश्चयाचा विधि पार पाडात. यांच्यांत लग्न वर सांगितल्याप्रमाणें वार्षिक मुदतीचीं असल्यानें योग्य नवरा मिळण्यास पंचाईत पडते. त्यासाठीं पुढील प्रकार उपयोगांत आणतात. सामान्य लग्नाच्या मुहूर्तावर मुलीचें लग्न एका फुलाच्या गुच्छाशीं लावतात व मग तो गुच्छ विहिरींत अथवा नदींत फेंकून देतात. यावर ती मुलगी त्रिधवा वनते. यानंतर सबडीप्रमाणें मग तिचें दुसरें (नांवाचें) लग्न किंवा नात्र (पाठ) करितात. एखाद्या विवाहित पुरुषाशीं, त्याला थोडेसे पैसे देऊन तिचें लग्न लावितात; परंतु त्याच्याकडून लागलीच तिचा घटस्फोट करून घेतात. लग्नापूर्वी उंजा येथील उमेची पूजा प्रथम करितात. नंतर जोशी लग्नासाठीं मुहूर्त पहातो. तो फाशानें पाहतो. ज्या वर्षावर फांसा पडेल तें अथवा त्यापुढील वर्ष लग्नासाठीं ठरवितात. या वर्षांत बहुधां वैशाखांतच लग्न लावतात.

लेवा.—हे गुजराथी कुणव्यांत सर्वांत जास्त आहेत. हे सर्वत्र गुजराथेंत (विशेषतः आनंद, नडियाद व वोरसल इकडे) पसरलेले आहेत. कच्छमध्येहि हलाई व वाघदिया या नांवाखाली ते आहेत. गुजराथेंत यांचे पाटीदार व व कणवी असे दोन भाग आहेत. पाटीदार हे आपल्या मुली कणव्यांना देत नाहीत, त्यांच्या मात्र करतात. पुन्हां पाटीदारांत कुळी व अकुळी असून कुळी हे अकुळ्यांना मुली देत नाहीत; यांच्या बायका वाहेर (बुरख्या-शिवाय) पडत नाहीत, तसेंच यांच्यांत पाटाची चाल नाही. यांच्यांत लग्नास, वाण्याप्रमाणें गोल (खेड्यांचा समूह) आहेत. एकाच गोलांत लग्नव्यवहार होतो. पूर्वी हे कुळी पाटीदार शेतकरी व सरकार यांच्यांत मध्यस्त असून कर वसूल करण्यांत रयतेस फार त्रास देत असत. यांच्यांतील लग्नांत अतीशय खर्च करण्याच्या पद्धतीमुळे हे कर्जवाजारी असत. उत्तम कुळ्यांशीं संबंध जोडण्यासाठीं फार चढाओढ लागे व पुष्कळ पैसा खर्च होई.

मतिआ.—मत या शब्दापासून मतिआ हें नांव पडलें. हे लोक जलालपूर आणि वाडोली या तालुक्यांत असून धर्मानें अर्धवट हिंदू व अर्धवट मुसलमान आहेत. यांच्यांतील अडनांवावरून व पूर्वीच्या लेवा कणव्यांशीं आढळलेल्या नात्यावरून हे मूळचे हिंदू लेवा कणवी होत असें ठरते. सरासरी तीनशें वर्षांपूर्वी लेवा कणव्यांची एक टोळी काशीयात्रा करण्यास जात असतां अहमदाबादजवळील गरमठ या गांवीं मुक्कामास राहिली. तेथे इमामशहा नांवाचा एक मुसलमान फकीर होता. त्यानें चमत्कार करून काशीचें दर्शन त्या टोळीला वसल्या जागांचे करून दिलें. त्यामुळे तिच्यापैकी पुष्कळांनीं त्या फकिराला आपला गुरू केलें अशी दंतकथा आहे. हल्लीं यांच्यांत वैष्णव व पिरान असे दोन भेद आहेत. वैष्णव मतिआंनीं रामानंदी व दादूपंथी हे दोन पंथ स्वीकारले आहेत. हे सामान्य हिंदू उपास तापास पाळतात व यात्रा करतात. वैष्णव मतिआ यांनीं सर्व मुसलमानी चालीरीती सोडून ते लेवा-प्रमाणें वागतात. परंतु लेवा हे त्यांच्यावरोवर भोजन करीत नाहीत. आणि लग्नेंही लावीत नाहीत. पिरान हे माषा व पोपाख लेवा यांच्याप्रमाणें करितात. यांच्यांत विधवा ही धाकट्या दिराशीं पाठ लावते. पहिल्या घराला प्रथम शमीशीं लग्न लावल्याशिवाय घटस्फोट केलेल्या स्त्रीशीं अथवा विधवेशीं लग्न करतां येत नाही. यांच्या लग्नांत मोध ब्राह्मण लागतात. मतिआ वाईला मूल झाल्या-नंतर १२ व्या दिवशीं ती जवळच्या विहिरीची पूजा करून तिच्याजवळ दोन गवऱ्या एका दोरीला बांधून ठेवते. ती वाई ४० दिवस अगुद्ध असते व घरांतील कोणत्याहि वस्तूस शिवत नाही. ४० व्या दिवशीं वाळंतिणीच्या खोलींतील जमीनसुद्धा खरडून काढितात, आणि त्याच दिवशीं मुलाचें नांव ठेवितात.

हे स्वतःस अथर्ववेदी म्हणवितात. हे सत्पंथी मताचे अनुयायी आहेत. पिरान, अहमदाबाद वगैरे ठिकाणच्या मुसलमानी पिरांची पूजा करितात. पिरानचा इमामशहा याचें शिक्षापत्री हें धार्मिक पुस्तक ते पूज्य मानतात, आणि ते ज्यांना पाठ येतें त्यांना काका म्हणतात. हे काका ह्या पंथाचीं सर्व धार्मिक कृत्यें करितात. यांच्यांत पंचिआ (सुरमाईचे अनुयायी). सतिआ (महमूदचे अनुयायी), आठिया (वाकर अल्लीचे अनुयायी) असे तीन भेद आहेत. पाप नाशार्थ 'लाहेउत्तारणी' ह्या विधि करतात. या विधीची साग्र माहिती वर दिलेल्या एन्थोवेनच्या पुस्तकांत आहे. प्रत्येक मतिआ शेतकरी या कांकांच्या तर्फे आपल्या गुरूला अर्धामण धान्य व एक रुपया दर एक नांगरापाठीमागे पाठवितात. हे लोक रमजानचे उपवास व इतर मुसलमानी सण पाळतत. मतिआ लोक आपलीं प्रेतें पुरतात. ते प्रेताला मुसलमानी धर्ताच्या तिरडीमधून नेतात आणि मुसलमानांप्रमाणेंच त्या प्रेताचें मार्तेंत दफन करतात.

नंतर देवाची प्रार्थना हिंदू व मुसलमान दोन्ही पद्धतीची करितात. हे हिंदूंप्रमाणे दहा दिवस सुतक पाळतात. तेराव्या दिवशी मेलेल्याचा निकट आस बऱ्हाणपूर, नवसरी वगैरे ठिकाणच्या त्यांच्या पंथांच्या मुख्य पीरांना कपडेले वगैरे नजराणे पाठवितो. हे मद्यमांसनिवृत्त आहेत.

मो म ना.—यांची मुख्य वस्ती कच्छमध्ये आहे. हे मूळचे हिंदू असून वर आलेल्या इमामशहाने यांना मुसलमान केलें. इ. स. १६९१ तील मोमनांचे गुजराथेंत बंड झाल्या-नंतर कच्छ प्रांतांमध्ये रह वयास गेले. यांना मोमीन असेंहि म्हणतात. यांच्यातील एका पंथाचा इमाम सद्दिन होता. हे लोक शेंडी ठेवितात व गुजराथी भाषा बोलतात, पण यांचा पेहराव मुसलमानी असतो. हे लोक शेती आणि मजुरी करितात. हे नांवाचे शिया पंथी आहेत. यांच्या सर्व चालीरीती व आचारविचार हिंदूप्रमाणेच आहेत. हे गोकुळ-अष्टमी, दिवाळी वगैरे सण पाळतात व एकमेकांना भेट-प्याच्या वेळीं रामराम करतात. यांच्या जातीतील सर-पंच भुजबळच्या मानकुव गांवीं रहातो. यांचे जातीविषयक सर्व तंटे तोच तोडतो. हे लोक मुसलमानांत मिसळत नाहीत, मांस खात नाहीत आणि रमजानचे उपास पाळीत नाहीत. हे आपल्या स्वतःला लेवा कणवी असें म्हणवितात. यांना मुसलमान म्हटलेलें खपत नाही. यांपैकी हल्लीं पुष्कळ स्वामीनारायणपंथी बनले आहेत. यांच्या लग्नांत बौहोलें किंवा होम वगैरे नसून बधूवरांच्यामध्ये एका चौरंगा-वर तीन दिवे ठेवितात. त्यांना ब्रह्मा, विष्णु व महेश मानून त्यांच्यासमक्ष जातीचा मुखो (मुख्य) हा लग्न लावितो. या विधीला दुव असें म्हणतात. पाटहि याच रीतीनें लावतात. घटस्फोट फक्त नवऱ्यालाच करतां येतो. यांच्या देवळाला खान असें म्हणत असत परंतु हल्लीं ते धर्मशाळा म्हणूं लागले आहेत. या धर्मशाळेंत एका पाटावर एक मातीचा घट ठेविलेला असून त्यांत पिरान येथील माती व पाणी भरलेलें असतें. हे लोक प्रेतें पुरतात; जाळीत नाहीत. भाद्रपदमासी इतर हिंदूप्रमाणें पितृपक्ष करितात. हे शाकाहारी असून मुसलमानांवरुन जेवात नाहीत. रजपूत दर्जा व लोहार हे यांच्या हातचें खातात.

उ दा.—उदा नांवाच्या एका भगताचे हे अनुयायी असल्यानें यांना उदा असें म्हणतात. हे कवीरपंथी आहेत. या एकंदर गुजराथी कणव्यांची संख्या सव्वा नऊ लाख आहे. [बडोदा सेन्सस रिपोर्ट १९०१].

म रा ठी कु ण वी—यांची एकंदर लो. सं. वीस लाखांपर्यंत आहे. मराठी कुणवी हे जातीनें बहुतेक मराठे व कांहीं क्षत्रिय आहेत. मराठे म्हणजे तत्रस्थ, त्या त्या गांवच्या जातीचे होत. तळहेरी किंवा कोंकणी कुणवी हे आपल्यास क्षत्रिय न म्हणवितां शूद्र म्हणवितात.

यांच्यांत (१) मराठा, (२) कोंकणी, (३) खानदेशी (४) तळहेरी म्हणजे ठाणे जिल्ह्यांतील व (५) कानड्या-

तील काळे; असे पांच भेद आहेत. या सर्वांत अकरमाशे ही एक स्वतंत्र शाखा आहे. हल्लीं मल्हारी कोळहि आपल्यास कुणवी म्हणवूं लागले आहेत.

कुणव्यांपैकी थोडेसे लोक दक्षिणेंत पाटील व देशमुख आहेत; कांहीं जण सरकारी नौकर आहेत; पुष्कळजण सैन्यांत शिरले आहेत. हे लोक पैशाच्या दृष्टीनें सुखी आहेत. मात्र जे शेतकरी आहेत ते गरीब आहेत. हे बागाईत उत्कृष्ट करितात. कामांत त्यांना त्यांच्या वायकामुलांची मदत होते. पुष्कळजण शेतीवर मजुरी करतात. त्यांना साला (वर्षा) वर पगार ठरवितात. दूध, दही, तूप वगैरे विकण्याचाहि धंदा हे करतात. हल्लीं या जातीतील पुष्कळ लोक मुंबईस गिरण्यांत मजूर म्हणून राहूं लागले आहेत.

मराठा कुणवी:—यांच्या देवकावरून हे मराठे जातीचे आहेत असें दिसतें. यांच्यांत ५ या अंकाला फार शुभ मानतात. मराठा व मराठा कुणवी यांत फारसा भेद नाही; व असला तरी तो सांगतां येत नाही इतका सूक्ष्म आहे. पुण्याकडे “ कुणवी माजला, मराठा झाला ” अशी एक म्हण आहे. त्यावरून चांगला ऐपतदार कुणवी व मराठा एकच अशी समजूत दिसते. गरीब मराठा व श्रीमंत कुणवी यांच्यांत सोयरीक होते. कुणव्यांतील अगदीं खालचा गरीब वर्ग हा मूळच्या जातीपैकीं असावा असें कांहींच म्हणणें आहे. या जातीतील पुरुष व स्त्रिया शरीरानें धट्टे कट्टे असतात. घराबाहेर यांचा पोपाख चांगला असतो. पावसाळ्यांत हे वोंगडी वापरतात. यांची भाषा मराठी आहे. बहुतेक प्रत्येक कुणव्यास एक उपाध्यायानें ठेविलेलें (रासनांव), एक घरांतील माणसांनीं ठेविलेलें व एक टोपण अशीं तीन नांवें असतात. राशीनांवें अशीं:—अमृत्या, बाबाजी, रावजी, सखु, भागु इ. घरांतील नांवें बडील माणसें ठेवतात तीं, खंडु, पांडु, रघु, काशी, पार्वती अशीं असतात. टोपण किंवा आवडतीं नांवें बाप अगर मामा ठेवितो. तीं अप्पा, बाबू, वाई, ताई अशीं ठेवितात. यांच्यांत जातगंगा असते व तिचा मुख्य व ती जातिविषयक तंटे तोडतात. हा सरपंच लोकनियुक्त असतो. पैशाचा दंड व जातीस जेवण ही शिक्षा असते. एकाच कुळांत व देवकवाल्यांत सोयरीक होत नाही. मावसबहिणीशीं लग्न लावीत नाहीत; मात्र मामेबहिणीशीं लावितात. सख्या बहिणी सख्या जावा होतात. मुर्गीचीं लग्न ३ ते १२ व मुलांची १६ ते २५ वयाच्या दरम्यान करतात. ऋतु प्राप्त झाल्यावर सुद्धां मुलीचें लग्न होतें. बहुधा विधुरच विधवेशीं पाट लावतो. पाटाच्या सुलांना लग्नाच्या मुलां-इतका हिस्सा मालमत्तेंत मिळत नाही. मूल जन्मल्यानंतर व त्याची नाळ कापल्यावर ती त्याच्या तोंडांत घालून मग ती पुरतात. पांचवी, सहावी व सातवीची पूजा इतरांप्रमाणेंच असते. वाळंतिणीस १२ दिवस कोण्याहि पुरुषाचें

तोंड पाहूं देत नाहीत. सहावीच्या दिवशी जातीस जेवणहि घालतात. बाराव्या दिवशी सर्व घर झाडून सारवून स्वच्छ करतात. एक वकरें मारून त्याच्या रक्षांत ऊन पाणी व मसाला मिसळतात, याला रक्ती म्हणतात. हाडें व मांस एका भांड्यांत व काळीज दुसऱ्या एका भांड्यांत शिजवितात. नंतर बाळंतीण गांवाबाहेर जाऊन त्याचा नैवेद्य सटवाईस दाखविते. मुलाचें नांव ठेवण्यास ब्राह्मण जोशी लागतो. बाळंतिणीस तिसऱ्या महिन्यांत मुलानें मान सावरावी म्हणून एक बकऱ्याचें मुंडकें शिजवून घालतात व मुलाच्या गळ्यांत वजरबट्ट व ताईत बांधतात. बाळ बाळंतीण देवीच्या दर्शनास जातात तेव्हां देवीपुढें महार किंवा मांगाकडून एक वकरें मारवितात. त्याचें मुंडकें व चार तंगड्या देवीपार्शी ठेवून वाकीचा भाग प्रसाद म्हणून शिजवून खातात. मुलाचें जावळ एक वर्षानंतर काढतात. मुलगा सातव्या वर्षी आपल्या वापाबरोबर गुरें चारणीस व शेतांत काम करावयास जाऊ लागतो. लग्नाचा मुहूर्त जोशी ठरवितो. मुलीचा बाप गरीब असेल तर त्याला १०० ते १५० रु. वधूदक्षणा द्यावी लागते. लग्नाविधि बहुतेक मराठ्यांप्रमाणेंच होतो. हळद दळावयाच्या कामांत स्त्रियांप्रमाणेंच पुरुषहि भाग घेतात. वराला स्नान घालण्याच्या वेळी जोशी हजर रहातो. लग्नापूर्वी नवरदेवाचा निकटचा आस व त्याची बायको ही एक कुऱ्हाड व १२ ते १५ हात लांबीचा दोर व जें देवक असेल तें घेऊन मारुतीच्या देवळांत जाऊन पांच पालवीचा विधी करतात. लग्न लावण्यास ब्राह्मण लागतात. लग्न झाल्यानंतर सुतवर्गे हा विधि करितात व त्यानंतर कन्यादान होतें; तें मामा करतो. लग्नाच्या तिसऱ्या चवथ्या दिवशी वराचा बाप गांवांतील बहुतेदारांच्या बायकांना खण किंवा पैसा देतो. पुढें वर व वधु यांचे आईबाप परस्परांस, पोटांकाणीचा अहेर करितात. झालीच्या वेळी नवरदेवाच्याकडील एक माणूस झाल पळवून नेतो, त्यास वधूकडील माणसे कांदे फेंकून मारतात. यावेळी वर वधूच्या देवघरांतील एखादा देव चोरून घेतो व सासऱ्यानें कांहीं वक्षिस दिल्यांखरीज तो परत करीत नाही. नवरीला घरी आणल्यानंतर वराच्या घरी खंडोबाची तळी भरतात व झेंडानाच करितात. पाटाची चाल हलकी मानतात. पाट लावणाऱ्या नवऱ्यासहि कमी लेखतात. पाट शेतांत व अंधान्या रात्री लागतो. त्यावेळीहि तो ब्राह्मण लावतो. वधूवर पश्चिमेकडे तोंडें करून उभी रहातात व ब्राह्मण मंगल छकें म्हणून पाट लावितो. त्या रात्री तें जोडपें शेतांतील झोंपडीतच राहतें. ब्राह्मण त्यानंतर सचैल स्नान करतो. बहुतेक कुणबी माळकरी अगर बारकरी आहेत. सर्व हिंदू देवतांची ते पूजा करितात. शिवाय ग्रामदेवतांचे टांक करून ते पूजतात. हे भैरवाला कौल लावून बरेंवाईट पाहतात. वर्षातून दोनदां पेरणी-कापणीच्या वेळी हे भैरवाची पूजा करितात व कोंवडें अगर वकरें मारितात. याचप्रमाणें देवीचीहि पूजा करितात व भग(वळी)देतात.

गुरावर अगर माणसांवर रोग पसरविणाऱ्या जख्वाई, जोख्वाई अशा कांहीं देवी आहेत व त्यांना संतुष्ट ठेवल्यास त्यांच्या पासून भीति नसते असें हे मानतात. खंडोबा हॅहि याचें एक प्रमुख दैवत आहे. कोण्या शत्रूवर रोग घालवावया वा असेल अगर त्याचें वाईट व्हावें असें वाटल्यास, हे लोक म्हसोवास तसें संकट घालतात व हेतु पुरा झाल्यावर कोंवडें अगर वकरें कापतात. म्हसोवाप्रमाणेंच वेताळालाहि शत्रूच्या मागे लावतात. त्यांची जत्रा महाशिवरात्रास असते. सर्व हिंदू सण हे पाळतात. कुणबी वाऱ्यांचा नागपंचमी हा मोठा सण आहे. त्यादिवशी त्या सापाच्या वाळ्यापार्शी जाऊन त्याची पूजा करून त्याभोंवती फेर धरून नाचतात व गातात. पुरुषांत पोळ्याचा सण मोठा असतो. नांगरण्यापूर्वी जमीनीची पूजा करितात. भाताच्या पेरणीच्या वेळी भैरोबाची पूजा करून जातिभोजन घालतात. पेरणीपूर्वी प्रत्येक मंगळवारी एखादें कोंवडें मारून शेतांत त्याचें रक्त शिंपडतात. तसेंच तिवड्याच्या खाली ते आपापलीं देवकें पुरतात. आणि सात दगड (पांच पांडव व दोन वनदेव) मांडून त्यांची पूजा करितात. भात कापण्यापूर्वी, त्याची गरी घातल्यावर व तें झोडल्यावर अशा प्रत्येक वेळी, या सात देवांना कोंवड्या वकऱ्यांचा वळी देतात. धान्य मोजण्याच्या वेळी व वरील सर्व वेळी बहुधा उपाध्याय हजर असतो व त्याला त्यावेळी दक्षणा देण्यांत येते. जेतिवा, नरसोबाची वाडी, पंढरपूर वगैरे ठिकाणी हे यात्रेस जातात. यांचा मंत्र, जादु टोणा, भुतेंखेतें मुहूर्त, शकुन यांवर विश्वास आहे. सार्धी दुखणी ही त्यामुळें येतात असें ते मानतात. त्यावद्दल देवांस कौल लावणें जाणत्या (मंत्रज्ञा) ची आज्ञा ऐकणें, कोळ्याच्या हातचें पाणी पिणें वगैरे उपाय करितात. भूत, झोंटिंग व हडळ यांची यांना (आपल्या गुराढोरांस व बायकांमुलांस त्रास होईल म्हणून) फार भीति वाटते. कुणबी केव्हांहि दुसऱ्या कुणब्याच्या ऐश्वर्याची, गुराढोरांची किंवा सुंदर स्त्रियांची स्तुति करीत नाही; कारण, तसें केल्यास नेहमी वावरणारी भुतेंखेतें ती ऐकून त्यांच्या पाठीस लागून त्यांचा नाश करितील. यांचा उपाध्याय देशस्थ ब्राम्हण व गुरु बहुधा गोसावी असतो. हे प्रेतें जाळतात. प्रेताच्या तोंडावर गुलाल व विड्याची पानें ठेवतात. आणि शेजारी भात, एक पैसा व चतकोर भाकरी ठेवून मग नेहमी प्रमाणें प्रेत स्मशानांत नेतात; विसाव्याच्या जागी प्रेत ठेविल्यावर वरील भात, पैसा व भाकरीचा तुकडा सर्व दिशांस फेंकतात व एक दगड उचलून त्यास जीवखडा म्हणतात. वाकीचा विधि सर्वसाधारण असतो. दुसऱ्या दिवशी हे लोक राख भरतात व तेथें २ भाकऱ्या व दोन मडकी पाण्यानें भरून ठेवितात. तिसऱ्या दिवशी खांदेवाल्यांना खोबरे खावयास देऊन त्यांच्या खांद्यास तेल चोळतात. दहाव्या दिवशी व पुढें मराठ्यांप्रमाणें सर्व क्रिया करतात. ब्राह्मणांत जसा अदमा असतो तसा यांच्यात वरील जीवखडा असतो.

तेराव्या दिवशी उपाध्यायास दक्षिणा देऊन कावळ्यास भात खाल्ले घालतात. दर महिन्यास एक माणूस (पितर म्हणून) पांच महिन्यापर्यंत जेवावयास घालून पांचव्या महिन्यानंतर आसेष्टांस जेवणावळ देतात. हे मांसाहारी व मद्यपी असून वकरी, मॅव्या, ससा, हरिण व मासे वगैरे खातात. यांचे मुख्य अन्न म्हणजे ज्वारी, तांदूळ व शाकभाजी हे होय.

कोंकणी कुणबी.—मुख्यतः रत्नागिरी व कुलाबा या जिल्ह्यांत हे आहेत. यांना सामान्यतः तिळोरी असे म्हणतात. ते आपण क्षेत्रिय अतल्याची प्रौढी मिरवत नाहीत; क्षुद्रत्वांतच समाधान मानतात. यांच्या वायका जास्त वळकट असतात. भापा कोंकणी मराठी. यांच्यांत कुळें नाहीत. एकाच आडनांवाच्या घराण्यांत लग्न होत नाहीत. हे पाटाची चाल कमी मानीत नाहीत; मात्र घटस्फोटाची चाल बंद आहे. लग्न मराठा कुणव्याप्रमाणेच होतात. पाट मात्र भावी नवऱ्याच्या घरी लागतो. यांच्या वहीरी, झुगाई, नवलाई वगैरे कोंकणी मुख्य देवता आहेत. भूतपिशाच्चांवर यांचा मरंवत्ता आहे. यांचे उपाध्याय चित्पावन, कऱ्हाडे अगर देवरुखे ब्राह्मण असतात. ह्यांचे मुख्य अन्न नागली व वरी होय. हेहि मराठा कुणव्यांप्रमाणे मद्यमांसाहारी असून त्यांच्याच भारखे वकरी मासे वगैरे खातात.

काळे कुणबी—हे वर्णाने काळे असल्याने यांना हे नांव मिळाले असून हे वेळगांव व कानडा जिल्ह्यांत आहेत. यांना कोंकणी असेंहि म्हणतात. हे मूळचे गोव्याकडील. असून पोर्तुगीजांच्या धर्मच्छळासुळे हे या प्रांतांत (१६ व्या शतकांत) आले असे सांगतात. यांची भापा कोंकणी आहे. यांच्या वस्तीच्या प्रत्येक गांवी एक मिराशी व एक गावडा असतो. मिराश्यांचे काम धार्मिक व गावड्यांचे सामाजिक असते. प्रथम मिराशी आपल्या शेतांत नांगर घालील तेव्हा वाकांचे गांवांतील सारे कुणबी नांगर घालतात व त्यापूर्वी मिराशाला नारळ वगैरे देतात. तसेच कुणव्याने मारावयाच्या प्राण्याची मान कपण्याचा हक्क या मिराशाचा असतो. गावड्याच्या वर (१०११५ खेड्यांचे गावडे मिळून) एक करियदी गावडा असतो. या करियदी गावड्यावर एक प्रधान गावडा व दुसरा सर किंवा राजगावडा असे २ अधिकारी असतात. किरकोळ सामाजिक गोष्टी जातसभा करियदी गावड्याच्या अध्यक्षतेखाली भरवून निश्चित करतात. मोठ्या भानगडीच्या गोष्टी व तंटे मोठी सभा राजगावड्याच्या अध्यक्षतेखाली भरवून निकालांत काढतात. राजगावडा हा निकालाच्या वावरीत अखेरचा अधिकारी आहे. त्याने दिलेला निकाल वादीप्रतिवादीनां कळविण्याचे काम प्रधानगावड्याचे असते. यांच्यांत पुष्कळ कुळे आहेत. त्या प्रत्येकाची देव देवता निराळी आहे. एका कुळांत सोयरीक होत नाही. यांच्यांत लग्नांत लिगायत किंवा ब्राह्मण उपाध्याय असतो. वराचा वाप वधूच्या वापास १२ रु.

२० मण धान्य व पोपाख देतो. वधूवरांनी जोडलेल्या हातावर पाण्याची धार सोडली म्हणजे त्याला धारे म्हणतात व हाच लग्नांतील मुख्य वंधनकारक समारंभ होय. हे पाटला कमी लेखतात. घटस्फोटाची बंदी आहे. यांचा धर्म बहुतेक पिशाचपूजेवर अवलंबून आहे. स्वर्गनरकादि कल्पना त्यांना ठाऊक नाहीत. मृत्यूनंतर प्रत्येक माणूस त्याच्या पापपुण्याप्रमाणे वाईट अगर चांगले भूत बनतो असे त्यांचे मत आहे. यांना नैवेद्य देणे झाल्यास मिराशी व घाडी यांच्या हातून दाखवितात. सर्व दुःखे या भूतांपासून होतात असे ते मानतात. यांच्यांपैकी कांहींवर लिगायतपंथाचा पगडा बसला असल्याने ते जंगम उपाध्ये नेमतात व बसव आणि नंदी यांची पूजा करतात. प्रेतें बहुधा पुरतात. गर्भारशी अगर वाळंतीण मेल्यास तिला रहात्या खेड्याच्या बाहेर दूर पुरतात; कारण तिचे भूत जवरदस्त असते. तिला पुरल्या जागेपासून घरापर्यंत भाजलेले तांदूळ अगर दुसरे धान्य फेंकतात. याचे कारण त्या भुताला सांगतात की जोपर्यंत हे धान्य उगवणार नाही तोपर्यंत तू खाव्यातून उठू नको. वास्तविक ते धान्य भाजलेले असल्याने केव्हाच उगवणार नाही व त्या जवरदस्त भुतानेहि आपल्या खाव्यातून केव्हाच उठू नये असा हेतु असतो. यांचे सुतक ३ दिवसच असते. हे वन्यपशुपक्षी यांचे मांस खातात; पाळीव जनावरांचे खात नाहीत. बदकें, कोंवडी वगैरेना हे फार अशुद्ध मानतात. त्यांना स्पर्श झाला तर हे स्नान करतात किंवा अंगावर गोमूत्र शिंपडतात. हे मद्यपान सुळीच करीत नाहीत. फक्त ब्राह्मणांच्या हातचे हे खातात.

तळ हेर कुणबी.—ठाणे जिल्ह्यांत तळघाटाखाली यांची मुख्य वस्ती आहे. तळचे ते तळहेरी होत. यांच्यांत कांही स्थानिक, व कांही गुजराथेतून व महाराष्ट्रातून आलेले असे दोन वर्ग आहेत. स्थानिक कुणबी यांच्यांत व सोनकोळ्यांत फारसा फरक नाही. देवकांवरून व चालीरीतीवरून मराठे व कुणबी ओळखू येतात. यांच्यांत रोटीवेटीव्यवहार होतो.

खा न दे शी कुणबी.—यांच्यांत सात शाखा आहेत. (१) घाटोळे, हे अजंठाघाटावरून आले. हे तिरोळेवरोवर जेवतात पण लग्न लावीत नाहीत. (२) लोणी, यांना मूळचे रहिवासी (अनार्य) मानतात व ते गिरणा व तापी कांठी रहातात. हे तिरोळे, पांजणे, गुजर व वाणी यांच्या हातचे खातात. मात्र आपआपल्यांतच लग्न करतात. (३) कुंभार, ही शाखा फार थोडी व अतिशय दरिद्री आहे. (४) वंजारी, हे मूळचे चारण वणजारी जातीचे होते पण हल्ली वरीच वर्षे त्यांनी इकडे वस्ती करून व शेती करून आणि यांच्या चालीरीती उचलून स्वतःस कुणव्यांत गणून घेतले आहे. (५) पांजणे, यांच्यांत चार पोटभेद आहेत ते कंडारकर, नवघरी, रेवे व थोरगव्हाणे हे होत. यांत मुख्य रेवेच असून बाकीच्या तिघांची उत्पत्ति भांडणतंट्यासुळे झाली आहे. सावदे

तालुक्यांतील थोरगव्हाण या गांवचे ते थोरगव्हाणे वसुधावळ तालुक्यांतील कंडारीगांवचे ते कंडारकर होत. मुख्य जातीतून फुटलेल्या नऊ घरांच्या वंशजांपासून नवघरी निघाले. हल्ली ते या जिल्ह्यांत सर्वत्र थोडथोडे आहेत. (६) तिडोळे किंवा तिरोळे, हे मूळचे उत्तरहिंदुस्थानांतील असून दादर पवार या जातीचे वंशज होत असे म्हणतात. (७) मदराज ही सातवी शाखा आहे. या सातीहि शाखा एकमेकांच्या हातचें खातत, पण आपलीच शाखा इतरांपेक्षां श्रेष्ठ आहे असे मानून परस्परांत लमें मात्र लावीत नाहींत. ज्ञानेश्वरीत ' कुणवट कुळवाडी ' हा शब्द येतो.

व न्हा डी कु ण बी—मध्यप्रांतांत व वन्हाडांत यांची लो. सं. १४ लाखांवर असून गोंडाच्या खालोखाल यांचीच वस्ती त्या प्रांतांत फार आहे. हे गुजराथेंतून खानदेश व खानदेशांतून या प्रांतांत पुष्कळ वर्षांपूर्वी आले (१४ वें शतक). मराठी राज्य झाल्यावर यांची भरती फारच झाली. इकडील कुणव्यांत पुढील शाखा आहेत. (१) झाडे, हे अगदीं प्रथम आलेले असून यांच्यांत गोंड रक्ताचें मिश्रण आढळतें. (२) मानवा, हे चांचाकडे आढळतात, यांच्यांत माना लोकांचें मिश्रण सांपडतें. हे लमकार्यांत ब्राह्मणांस बोलावीत नाहींत. यांच्या वायकांचा पोषाख गोंड वायकांप्रमाणें असतो. (३) खैरे व (४) धानोरे (धनगरापासून झालेले) यांना इकडे हलके समजतात. (५) तिरोळे, हे उच्च जातीचे असून यांच्यांतच देशमुख्यादि वतनदार आहेत. (६) छिंदवाच्यांत गाढव जातीचे कुणबी आहेत. हे पूर्वी गाढवें पाळीत. नेमाडांत गुजर कुणबी आहेत. या कुणव्यांत लमप्रसर्गी न्हावी व धोबी यांचें फार महत्त्व असतें. न्हावी व धूवरांचे पाय धुवून सर्व वन्हाडाला कुंकू लावतो. तिरोळे जातींत हगरे, आगलावे वगैरे ६६ कुळ आहेत. नवरदेव लग्नास निघाला म्हणजे त्याच्या हातीं शिंदोरी बांधलेली एक कुदळ असते. थाटाच्या लग्नास लालव्याह व गरीबीच्या लग्नास सफेदव्याह म्हणतात. नेमाडमधील कारवा कुणबी हेहि गुजराथी कुणव्यांप्रमाणें १२ वर्षांनीं एकदाच घरांतील व जातींतील सारी लमें उरकून घेतात. सिहस्थांतच लमें झाली पाहिजेत असा त्यांचा नियम आहे. लग्नाच्या दिवशींच एखादी वाई वाळंत होऊन तिला मुलगी झाली तर त्या जन्मलेल्या मुलीचें लग्न तिच्या १२ व्या दिवशींच करतात. कुमारीनें व्यभिचार केल्यास प्रायश्चित्तानें ती शुद्ध होते. तिरोळ्यांत व बांदेकरांत राख ठेवण्याची चाल आहे. पाट लावण्याच्या वेळीं भावी वर आपल्या उजव्या पायानें चौरंगावर (विधवेच्या पहिल्या नवऱ्याच्या नांवानें) ठेवलेली एक सुपारी उडवितो व मग न्हावी ती अडकित्यानें फोडतो. यानें पहिल्या नवऱ्याच्या पिशाच्याचा कांहीं अडथळा होत नाहीं असें म्हणतान. मूल होईनासें झाल्यास यांच्या वायका अनेक वादूटोणे करतात. हे लोक प्रेतें जाळतात व पुरतातहि.

विधवा आपलें मंगळसूत्र तोडते. मात्र १२ व्या दिवशीं पुन्हां बांगड्या भरते. पोळ्याचा सण हा यांच्यांत मुख्य आहे यांच्यांत मुसुलमानी चाली वऱ्याच शिरल्या आहेत. यांचीं घरे बहुधा कुडाचीं असतात. हे पावसाळ्याचे ४ महिने खेरीजकरून बहुधा नेहमीं शेतांत निजतात. हे मांसभक्षक आहेत. मध्यप्रांतांतील पोटजाती आपापसांत वेढाव्यवहार करीत नाहींत. [वॉवे ग्याझे. पु. १८ ट्राईब्स अँड कास्ट्स् ऑफ वॉवे व्हा. २; सी. पी. इ.]

कुंतलआमारा—मेसापोटेमिया. अमारा व कुंत अशीं वेगवेगळीं गांवे आहेत. या दोन गांवांमध्ये तैग्रीस नदी आहे. वसरा व वगदाद या दोन्ही शहरांमध्ये जाणाऱ्या आगवोटोचें कोळसा घेण्याचें हें एक ठिकाण आहे. तैग्रीसच्या खालील भागावर हुकमत ठेवणारे असें हें एक महत्वाचें ठाणें आहे. अमान्यास घरे फार सुंदर बांधलेली आहेत. येथें एक दोन सुरेख मशिदी व प्राचीन ख्रिस्ती देवालय आहे. कुंत हें लहानसें खेडें आहे. येथें गेल्या महायुद्धांत इंग्रजांचा सेनापति टौनशेंड हा वेढ्यांत सांपडून त्यास तुर्कीस शरण जावें लागलें (१९१६). या जयावद्दल तुर्कीनी कुंत येथें एक स्मारक उभारलें. पण पुढच्याच वर्षी ब्रिटिशांनीं हें कावीज केलें.

कुंतनहसहळळी—मुंबई इलाखा; धारवाड जिल्हा. हनगलच्या ईशान्येस सुमारे दोन मैलांवर असलेलें एक खेडें. येथील वसण्याच्या देवळांत इ. स. ११४७ सालचा एक शिलालेख आहे.

कुंतल—दक्षिणपथांतील एका प्राचीन देशाचें नांव. महाभारतांत कुंतल हें नांव उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील अशा दोन्ही देशांच्या यादींत आलेलें आहे; म्हणजे आर्यांच्या अंमलाखालील प्रांतांच्या यादींत तें असून शिवाय दक्षिणेकडील अनार्यदेशांतहि तें होतें. कदाचित तें दोघांच्या सरहद्दीवर असल्यामुळें असा प्रकार झाला असेल. कृष्णेच्या उगमाजवळ कुंतलदेश होता असें दुसऱ्या ठिकाणीं आढळतें. कुंतल देशापर्यंत म्हणजे कृष्णानदीपर्यंत आर्यांचा दक्षिणेंत प्रवेश झाल्यावर येथें त्यांना अटकाव झाला. तुंगभद्रपलीकडे त्यांना जातां आलें नाहीं. कारण तुंगपार ब्रविड, चोल, पाण्ड्य वगैरे महाभारतकालीन देश होते. राजकेसरी वर्मन् राजेंद्रचोलेदेव यानें (१०७५) कुंतल (कोंडल) येथील राजाचा (सोमेश्वर दुसरा याचे सेनापती विक्रमादित्य आणि जयसिंह यांचा) पराभव केल्याचा उल्लेख एका शिलालेखांत आढळतो. कुंतलवंशीय (पश्चिम चालुक्य) राजांवर विक्रमादित्य चालुक्यानें जय मिळविल्याचें विक्रमांकदेवचरीतांत आढळतें. पश्चिम चालुक्यांचें नेहमीं " कुंतल प्रभु " असें वर्णन येत अस्तें. बृहत्संहितेंतहि या देशाचा नामनिर्देश येतो.

वाराव्या शतकांतील बंदनिके (शिकारपुर तालुका, म्हैसूर राज्य) शिलालेखांत कुंतलदेशावर मौर्यांचें राज्य

असल्याचा उल्लेख आहे. तत्कालीन कुंतल म्हणजे हल्लीचा साधारण भीमा व वेदवती यांच्यामधील व पश्चिमेकडे घांटा-पर्यंतचा शिमोगा, चित्तलदुर्ग, वल्लारी, धारवाड, विजापूर इत्यादि हा प्रांत होय. याच्या नैऋत्येस केरल देश होता. चंद्रहास राजा येथील होता असे भारतांत म्हटले आहे. अजिंठ्याच्या शिलालेखांत याचा उल्लेख आहे. अदवानी जवळचा दक्षिणेतील हा भाग होता असे डौसन लिहितो. [वृ. संहिता १६; आर्कि. सर्व्हे. पृ. ४; म. भा. भीष्म पर्व. पलीट-द. हि. शिला; अथ्यर-एन्शन्ट इंडिया; म्हैसूर ग्या. स्मिथ, वैय; डौसन-हिंदु क्लासिकल डिक्शनरी].

कुंताप—ऋग्वेदापैकी परिशिष्टासारख्या निगदसंग्रहास कुंताप अध्याय असेंहि म्हणतात. पृथ्वयळह, द्वादशाह इत्यादि क्रतूंच्या सहाव्या दिवशी ब्राह्मणाच्छंसी नामक ऋत्विजां पठण करावयाच्या वृषाकपि नामक शस्त्रांत या निगदांचा समावेश श्रौतसूत्रकारांनी केला आहे. अथर्ववेदांतील विसाव्या कांडांत ब्राह्मणाच्छंसी नामक ऋत्विजांच्या शस्त्रसंबंधी मंत्रांचा संग्रह असल्यामुळे तेथे कुंताप निगदांचा संग्रह केलेला आहे (अथर्व २०. १२०).

कुंति—एक राष्ट्र. कुंति लोकांनी पांचालांचा पराभव केल्याचा उल्लेख काठक संहितेंत आहे (२६. ९). महा-भारतांत याचा बरेच वेळां उल्लेख आहे (२. १४, ५९०; ७. ७०, २४३५; ८. ६. १५२). कुंति या नांवाच्या वन्याच पौराणिक व्यक्ती दिसतात. उदा. यदुपुत्र सहस्राजिताच्या वंशातील हैहय कुलांत जन्मलेल्या नेत्र राजाचा पुत्र. याचा पुत्र सोहंजि होता. यदुपुत्र क्रोष्टा, त्याच्या ज्यामघकुलोत्पन्न ऋथ राजाचा पुत्र, याचा पुत्र वृष्टि. यदुकुलोत्पन्न कृष्णास सत्यभामापासून झालेला पुत्र.

कुंतिभोज—कुंतिदेशाचा राजा. हा यदुकुलोत्पन्न दूर राजाचा परम मित्र असून अनपत्य असल्यामुळे, शूराचे प्रथम अपत्य दत्तक घ्यावे असा यानें निश्चय केला होता. त्याप्रमाणे दूरास प्रथम झालेली पृथा नामक कन्या यानें दत्तक घेतली (म. भा. आदि. अ. ६७) व तिचे नांव कुंती असे ठेवले. पुढे यास पुरुजित नांवाचा औरसपुत्र झाला. हा भारतीयुद्धांत पुत्रासहवर्तमान पांडवाकडे होता (उद्योग. अ. १७२) पुढे याच युद्धांत हा द्रोणाचार्याची युद्ध करीत असतां मरण पावला (कर्णपर्व अ. ६). यास भोज असेंहि म्हटले आहे.

कुतियान—मुंबई. काठेवाड, जुनानड संस्थानांतील एक गांव. हे भादर नदीवर असून पोरवंदरपासून २४ मैल दूर आहे. येथील लो. सं. १९११ साली ११,३६६ होती. येथे एक किल्ला असून पूर्वी येथे सुभ्याचे मुख्य ठाणे होते. जुने गांव सध्याच्या गांवच्या पश्चिमेस असून किल्ल्याचे कांही अवशेष अद्याप त्या ठिकाणी सांपडतात. सरासरी १२००

सालपर्यंत ते वेचिराख होते. नंतर सांप्रतचे शहर वसले. हेच कुंडिनपूर असून कृष्णाचा सासरा भीष्मक या गांधी रहात होता अशी कथा सांगतात. येथील जमीन अतिशय सुपीक असून शिवाय पाण्याखालची आहे. चारण जातीची कुंती नांवाची स्त्री होती. म्हणून या गांवाचे नांव कुंतियान असे पडले. कुंतियानाचे अपभ्रष्टरूप सध्याचे कुतियान असे पडले. येथे भाट व कवी पुष्कळ होऊन गेले अशी प्रसिद्धि आहे. मुसलमान या गांवाला मुझफ्फराबाद म्हणत. कारण गुजराथचा सुलतान मुझफ्फर याला हे गांव फार आवडे. येथील लोक फार स्वतंत्र असून आपला अधिकारी निवडीत किंवा वाईट राजाला दूर करून त्याच्या जागी दुसरा नेमात. इ. स. १८०२ मध्ये हे अखेरीस जुनागडच्या ताब्यांत आले. गांवांत नागनाथ महादेवाचे एक देवालय असून श्रावण वद्यार्ति येथे २ दिवस यात्रा भरत असते.

कुंती—यदुकुलोत्पन्न दूर राजाची कन्या पृथा, तिलाच कुंतिभोजानें दत्तक घेतल्यावरून हे नांव पडले होते. ही कुमारी असतां कोणी ऋषि (दुर्वास असावा) कुंतिभोज राजाच्या घरी आला होता; तेव्हां राजानें त्यास राहून घेऊन हिला त्याच्या सेवेत ठेवले. कुंतीने उत्तम प्रकारे त्याची सेवा केली. त्यावरून त्यानें जातांना प्रसन्न होऊन सूर्य, यमधर्म, वायु, इंद्र आणि अश्विनीकुमार या देवतांचे हिला मंत्र देऊन सांगितले की, तुला जेव्हां पुत्र असावेत असे वाटेल तेव्हां तू यांतून ज्याचा जप करशील तो देव प्रगट होऊन तुला पुत्र देईल. एकदां हिच्या मनांत या मंत्रांचा प्रत्यय पहावा असें येऊन हिनें पहिला सूर्याचा मंत्र जपून त्याचे आवाहन केले तों सूर्य लागलाच हिच्यापुढे मूर्तिमान उभा राहून भोग मागू लागला. तेव्हां नाइलाजास्तव कुंतीला सूर्याशी रत व्हावे लागले. पुढे हिला गर्भ राहिला व ती कवच-कुंडलयुक्त अशा दैदिप्यमान पुत्रास प्रसवली. तेव्हां लोक-लज्जेस्तव तो पुत्र हिनें पेटित घालून नदीमध्ये सोडून दिला. तोच पुढे कर्ण या नांवानें प्रख्यात झाला. (' कर्ण ' पहा).

कांही कालानें स्वयंवरांत हिनें पंडुराजाला वरले. परंतु तो शापामुळे स्त्रीसंग करण्यास असमर्थ होता. कुंतीने पंडु राजाच्या आज्ञेनें पूर्वी ऋषींच्या वरामुळे प्राप्त झालेल्या मंत्रांच्या योगानें एकेका देवांचे आवाहन करून युधिष्ठिरादिक पुत्र निर्माण केले. तिची सवत माद्री हिच्या मृत्यूनंतरहि कुंतीनें नकुल सहदेवांचे चांगले रक्षण केले. पुढे पांडवांचा द्वेष दुर्योधन करू लागला. ही पांडवांसमागमें वनवासांत नव्हती. कुरुयुद्धानंतर विदुर, धृतराष्ट्र आणि गांधारी महा-प्रस्थानास निघाली त्यासमागमें हीहि गेली व एका वणव्यांत जळून मेली. [महाभारत. वन. ३०३-३०८ आदि. ११२].

कुतुबदिया—बंगाल. चितगांव जिल्ह्यातील एक बेट. याचे क्षेत्रफळ ३५ चौ. मै. लो. सं. (१९०१) १०,६९३. या बेटाचे संरक्षण व्हावे म्हणून सरकारनें आपल्या खर्चानें बेटाच्या

समोवार धक्का बांधला होता. परंतु १८९७ सालीं जें भयंकर वादळ झालें त्या योगानें त्या धक्काचा नाश झाला व पुष्कळ मनुष्ये मेलीं. हल्लीं बहुतकरून सर्व बेट सरकारी मालकीचें झालेलें असून याच्या पश्चिम किनाऱ्याला एक दीपगृह आहे.

कुत्तलस—हें मद्रास इलाख्यांत तिनेवल्ली जिल्ह्यामध्ये तेनकासी तालुक्यांतील एक हवा खाण्याचें ठिकाण असून शिवाय येथें प्रसिद्ध धवधवा आहे. हें तिनेवल्लीपासून ३६ मैल व तेनकासीहून ३ मैल दूर आहे. येथील लो.सं. १९०१ सालीं ११९७ होती. कुत्तालम समुद्रसपाटीपासून ४५० फूट उंच असून येथील हवा उत्तम व सृष्टीचा देखावा मनोहर आहे. चिनार नदीचा धवधवा याच ठिकाणीं आहे. हिंदू लोक या स्थळाला फार पवित्र मानतात. कुत्तलनाथ स्वामीचें एक देवालय जवळच असून जिल्ह्याचे अधिकारी व इलाख्यांतील लांब रहाणारे पुष्कळ सधन लोक येथें येतात. येथें वंगले व आरामगृहें पुष्कळ असून हिंदू लोकांची चांगलीच सोय होते. त्रावणकोरचे महाराज व त्रावणकोर कोचीनचे रेसिडेंट यांचे वंगले येथें आहेत.

कुत्तमिनार—ही गगनचुंबित इमारत दिल्लीपासून ११ मैलांवर आहे. या इमारतीस भूकंप व विद्युत्घात यांच्या योगानें थोडासा धक्का पोहोचला आहे. पॅरिस येथें 'एफेल टॉवर' नामक जो प्रचंड लोखंडी मनोरा पॅरिस प्रदर्शनाच्या वेळीं तयार करण्यांत आला होता तो सोडून दिला असता जगामध्ये इतका उंच मनोरा दुसरा कोणताहि नाही. ही इमारत जमीनीपासून २३८ फूट व १ इंच आहे. तिच्या पायाचा व्यास ४७ फूट २ इंच आहे आणि शिरोभागाचा व्यास ९ फूट आहे. या मनोऱ्याचा अगदीं तळमजला दोन फूट उंचीच्या जोत्यावर असून मधली इमारत २३४ फूट १ इंच आणि शेवटचा घुमटाचा पाया दोन फूट उंच मिळून वर लिहिलेली एकंदर उंची येते. हा मनोरा पूर्वी ३०० फूट उंच असून त्यावर एकंदर सात मजले होते असें म्हणतात. परंतु सांप्रत त्याच्या अगदीं शेवटच्या मजल्यासह एकंदर पांच मजले आहेत.

'कुत्तमिनार' ही इमारत मुसुलमान वादशाहानीं बांधली हें खरें, परंतु तिचें अवाढव्य काम मुसुलमान कारागिरांनीं केलें किंवा हिंदू कारागिरांनीं केलें हा मोठा प्रश्न आहे. मिनारचें पुष्कळ नकशीकाम हिंदूंच्या देवालयांचें असण्याचाहि फार संभव आहे. कलकत्याचे प्रसिद्ध पुराणवस्तुसंशोधक पंडित डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांनी याबद्दल मार्गे वाद उपस्थित केला होता, व त्यांनीं ही लोकोत्तर इमारत हिंदू लोकांचें स्मारक आहे असें सिद्ध केलें होतें. या मिनारवर कांहीं नागरी मापेंत अक्षरें कोरलेली आहेत. त्यांवरून या इमारतीच्या रचनेंत हिंदू शिल्पकारांचा हात होता असें म्हणण्यास पुष्टि येते.

कुत्तमिनार इ. स. १३२५ मध्ये पूर्ण झाला. कुत्तमिनार या अत्युच्च मनोऱ्यावर उभें राहून त्याच्या समतांत भागी

दृष्टि फेंकली म्हणजे दहा कोस विस्ताराचें जें प्राचीन दिल्ली शहर होतें, त्यांतील विचित्र पावलेल्या सहस्रावधि इमारती दृष्टीस पडतात. सर्व जगांतील कवरींमध्ये ज्याप्रमाणें ताजमहाल सर्वश्रेष्ठ, त्याप्रमाणें सर्व मनोऱ्यांमध्ये कुत्तमिनाराहि सर्वश्रेष्ठ आहे.

याचा पहिला (तळ) मजला मात्र कुत्त-उद्दीन ऐवक यानें बांधला व त्यावरील सर्व मजले इलतुतमिश (अलत-मश) यानें बांधले (१२३२) असें स्मिथ म्हणतो. कांहींच्या मतें (मिनारवरील शिलालेखांवरून) सर्व मिनार कुत्त ऐवक यानेंच बांधला. [स्मिथ-ऑ. हि. इ.].

हा मनोरा जरी इतका उंच आहे तरी त्याच्या आंतील जिना फार चांगला आहे. पाच मजल्यांपर्यंत मिळून त्यास एकंदर ३७६ पायऱ्या आहेत. आंतील वाजूस हवा व उजेड यांची सोय चांगली असल्यामुळें व प्रत्येक मजल्यावर वेगवेगळी ग्यालरी असल्यामुळें प्रेक्षकांस जागोजाग विभ्रान्ति घेण्याची सोय आहे. प्रत्येक मजल्यावरील ग्यालरीच्या योगानें ह्या इमारतीच्या सभोवती जगोजाग कंवरवंद बांधले आहेत असें वाटतें. त्यामुळें इमारतीस अप्रतिम शोभा आली आहे. ह्याशिवाय ह्या इमारतीवर अनेक शिलालेख असून त्यांमध्ये कुराणांतील वाक्यें व परमेश्वराची नाममालिका लिहिलेली आहे [पारसनीस—दिल्ली अथवा इंद्रप्रस्थ.].

कुत्तेशाही—(सन १४५१-१४५८)—गुजराथचा शहा महंमदशहा हा मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र कुत्तउद्दीन तख्खनशीन झाला. माळव्याचा सुलतान महंमद खिलजी यानें कुत्तेशहावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला. पुढें उभयतांनीं तह करून दोघांनीं मिळून मुसुलमानी धर्म वाढविण्याची खटपट करण्याचें ठरविलें. परंतु हा ठराव अंमलांत आला नाही. मेवाडचा कुंभ राणा त्यावेळीं हिंदु राजांत अत्यंत शूर, प्रबळ व चतुर होता. त्यानें राजपुतान्यांत अनेक किल्ले बांधिले. कुंभराण्याच्या प्रतापापुढें या आसपासच्या मुसुलमानी राजकर्त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. तथापि कुंभराण्यास बुडविण्यास सर्व मुसुलमान टपून बसले होते. नागोर येथें कुत्तेशहानें कुंभराण्याचा स. १४५८ त पराभव केला असें म्हणतात. नंतर कुत्तेशहाहि त्याच वर्षीं मरण पावला. (मे १४५९). [मु. रि. वील ३२२].

कुत्तेशाही—हें राज्य म्हणजे प्राचीन वरंगळचें काकती-यांचेंच राज्य होय. तें १४२३ मध्ये अहमदशहा वहामनी यानें बुडविलें. हा प्रदेश गोदा व कृष्णा यांच्यामधील होय. पूर्वेस वंगालचा उपसागर व पश्चिमेस बेदरीराज्य ही त्याची हद्द होती. प्रदेश मूळचा फार सुपीक होता, हिंदू व मुसुलमान राजांनीं कालवे खणून जास्त सुपीक केला. यांच्यावर इराणांत जन्मलेल्या एका तुर्की सरदाराला महंमद गवान यानें सुभेदार नेमिलें. याचें नांव कुत्तुद्दीन (कुत्तउल मुल्क,) याला इराणांतून इकडे आल्यानंतर प्रथम महंमदशहा वहामनानें आश्रय दिला. पुढें वाढत

वाढत कुत्ब उल् मूलक हा वर सांगितल्याप्रमाणे सुभा झाला. याला १४९३ त जामकोंडाचा किल्ला घेण्यास पाठविले असतां तेथे तो मेला. त्यानंतर त्याचा मुलगा सुलतान कुली याला याच्या पदव्या व अधिकार मिळाले व गोवळकोंड्याची जहागीर मिळाली. गवानला अन्यायाने फांसावर चढविल्यावर याने वेदरचा संबंध सोडला आणि १५१८ त स्वतंत्र होऊन सुलतान कुलिकुत्बशाहा ही पदवी घेतली व कुत्बशाहीचा संस्थापक झाला. हा पराक्रमी व महत्वाकांक्षी होता. याने राज्यविस्तार वराच केला. गोवळकोंडा येथे त्याने राजधानी केली. प्रथम हे लहान खेडे होते ते त्याने वाढविले. मुसुलमानी धर्माचा तो अभिमानी होता व त्यामुळे तो हिंदु प्रजेस त्रासहि देई. त्यावरून कसामेत कंडापिली व ओढ्या या प्रांतांच्या हिंदू राजांशी त्याच्या लढाया होत. विजयनगरच्या कृष्णाने याचा १५१६ त पराभव करून त्याचा पुष्कळ देश काबीज केला होता. वेरिदशहा व आदिलशहा यांच्याशीहि त्याने लढाया मारल्या. होत्या. शेवटी शेवटी त्याचा मुलगा जमशीद याने वंड केले असतां त्यास याने कैदेत ठेविले. एकदा शहा एका मशीदीची बांधणी पहात असतां जमशीदच्या सांगण्यावरून कोतवाल हमदानी याने जंबियाने त्याचा खून केला. त्यावेळी तो ९० वर्षांचा होता; त्याने साठ वर्षे (१६ वर्षे सुभेदारी व ४४ वर्षे स्वतंत्र) राज्य केले. याची कारकीर्द १५१२-१५४३ च्या दरम्यानची होय.

ज म शी द.—(१५४३-१५५०) याने वडील भावास कैदेत टाकून व त्याला आंधळे करून तख्त बळकाविले. याने आदिलशहावर स्वारी केली. तांत याचा पराभव झाला; त्यामुळे पुढे तो स्वान्यांच्या भानगडीत पडला नाही. तो बहुधा विलासांत निमग्न असे. शेवटी हा १५५० त मेला. याच्या कारकीर्दीत जगदेवराव (निंबाळकर ?) हा मराठा सरदार फार पुढे आला. जमशीदनंतर त्याचा मुलगा सुभान गादीवर आला. परंतु थोडक्याच दिवसांत तो पदच्युत झाला.

इ ब्रा हि म.—(१५५०-१५८०) हा जमशीदचा भाऊ; जमशीदच्या धाकाने विजयनगरच्या राजाजवळ आश्रयास होता. याला जमशीदच्या मरणानंतर दरबारी मंडळीने (सुभानला काढून) गादीवर बसविले. हा कृतघ्न होता. ज्या विजयनगरकरांनी त्याला आश्रय दिला त्याच रामराय राजाविरुद्ध हा इतर मुसुलमान शहानां सामील होऊन त्याने विजयनगर बुडविले. व उपकारकर्त्यांचे ऋण अशा रीतीने फेडले. हुसेन निजामशहाचा हा स्नेही होता.

याने १५६४ त राजमहेंद्रीवर चढाई केली. परंतु तेथील हिंदु राजांनी त्याचा पराभव केला. प्रथम रामराजाचा व आदिलशहाचा स्नेह होता, पण तोहि शेवटी रामराजांच्याविरुद्ध गेला. इब्राहिमने वेरिदशहावर अपराधापासून स्वारी केली असतां रामरायाने त्याचा निषेध केला होता. ते शक्य

त्याच्या मनांत सलत होतें. मागे सांगितलेल्या जगदेवरायाने याला गादीवर बसविण्यांत श्रम केल्याने त्याला याने दिवाण केले. त्याच्या हाताखाली रायाराव नांवाचा एक प्रख्यात मराठा सरदार होता. यावेळी राज्यांत मराठ्यांचे प्रस्थ फार माजले होते ते मुसुलमान लोकांना न रुचून त्यांनी जगदेवावद्दल शहाचे कान भरले. तेव्हा शहाची त्याच्यावर गैरमर्जी झाली. जगदेव गोवळकोंड्याहून निघून शहाचा प्रांत उच्चस्त करीत बऱ्हाडपर्यंत गेला. बुऱ्हाणच्या निजामाने त्याला आश्रय दिला; परंतु पुढे तेथून तो निघाला व पुन्हा कुत्बशाहीत छुटालूट करू लागला. त्याच्या पदरी आरबी, इराणी, हवशी, मराठे वगैरे फौज होती. इब्राहिमला त्याच्याशी सामना देववेना. इब्राहिम व हुसेन निजाम यांनी आदिलशहावर स्वारी केली. तेव्हा जगदेव व विजयनगरकर रामरायाचा भाऊ व्यंकटद्रि हे आदिलशहाला मिळून त्यांनी या स्वारी करणाऱ्यांचा पराभव केला. जगदेवाने पुढे तर कुत्बशाहाचे बहुतेक किल्ले व प्रांत घेतले. तेव्हा नाइलाजांनी इब्राहिमने त्यांच्याशी तह केला. इब्राहिमने यानंतर ओढ्या, चंद्रवार व कंडदेव पल्ली येथील हिंदु जमीनदारांना आपले मांडलिक बनविले. याचा दिवाण सुरारराव म्हणून होता. त्याने प्रजेस फार त्रास दिला. शहा १५८० त मेला. त्याला एकंदर तीस मुल्ले झाली. त्याने लढाया बऱ्याच मारल्या. तो विद्वान होता व प्रजाहिततत्पर होता. त्याने बऱ्याच सुंदर इमारती बांधल्या. गोवळकोंड्याचा तट इब्राहिमबाग, फुलबाग, इब्राहिमतला, हुसेनसागर, वडवलचा बांधारा, पाठशाळा वगैरे कामे याने केली. व्यापारास याने चांगले उत्तेजन दिले. न्यायहि तो बरा करी. याने वडील मुलास वीष देऊन मारले होते.

म ह म द.—(१५८०-१६११) हा इब्राहिमचा तिसरा पुत्र. १२ व्या वर्षी गादीवर बसला. याने विजयनगरकराची एक शाखा पेनकोंड्यास होती ती बुडविण्याकरितां पुष्कळ मोहिमा केल्या; पण त्या व्यर्थ गेल्या. याने आपली वहीण आदिलशहास देऊन या दोन राज्यांत सख्य केले. याच्या वेळी गोवळकोंड्याची वस्ती दाट होऊन पाणीपुरवठा चांगला नसल्यामुळे पांच कोसांवर चांगली जागा पाहून याने तेथे एक नवीन शहर बसविले. याची भागावती (भागमती) नांवाची एक आवडती स्त्री होती. तिचे नांव त्याने या नव्या राजधानीस ठेविले. त्याचा मुलगा हैदर याने भागानरचे हैद्राबाद असे नांव पुढे बदलले. महंमदने भागानरास पाणीपुरवठा उत्तम केला. जुम्मामशीद, चार मिनार, दवाखाने, हमामखाने, वगीचे वगैरे त्याने तयार केले. याने फारशी युद्धे केली नाहीत. याच्या दरबारी इराणचा वकील राहिला होता. इराणचा शहा अब्बास याने आपली मुलगी याच्या मुलास देण्याचा विचार केला होता. याच्या कारकीर्दीत प्रख्यात मीर जुम्ला किंवा अमीर उल्लुमुल्क हा दिवाण होता (मीरजुम्ला पहा). हा शहा चौतीस वर्षे राज्य करून १६२६ त मेला. याने लोको-

पयोगी कामांत अडीच कोटी रुपये खर्च केले. हा विद्वान होता. यानें 'कुलिआत् कुत्बशाह' म्हणून एक फारशी, हिंदी व दक्षिणी कवितांचें मोठें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे.

अब्दुल्ला हु सेन.—(१६२६-१६७२) हा महंमदचा पुत्र. यानें शाततेनें राज्य केलें. या वेळीं शहाजहाननें निजामशाही बुडविली आणि आदिलशहापासून खंडणी घेतली.नंतर याच्या वर शहाजहान चालूम आला असतां यानेंहि खंडणी कवूल केली (१६३४). याचाहि वजीर मीरजुम्ला होता. औरंगजेब हा दक्षिणचा सुभेदार झाला असतां व मीरजुम्ल्याचें व शहाचें वांकडें आलें असतां मीरनें औरंगजेबचा आश्रय घेतला. औरंगजेबास गोवळकोंड्याची संपत्ति पाहिजे होती. आणि औरंगजेबानें कांहीं तरी निमित्त काढून व मागण्या मागून त्या नाकारल्याबद्दल गोवळकोंड्यास वेढा दिला.

अखेरीस शहाजहानच्या सक्तीच्या हुकुमावरून नाइलाजानें औरंगजेबनें वेढा उठविला व तह केला; कुत्बशाहाची मुलगी सुलतान महंमदला दिली. त्यानें अमीनला बंधमुक्त करून जुम्ल्याची संपत्ति व जहागीर सोडली. मोंगलाला थकलेली खंडणी देऊन रामगीर जिल्हाहि दिला. या स्वारींत मोंगलाला फारसा फायदा झाला नाहीं असें औरंगजेबानें वापास कळविलें. मात्र सारी लूट स्वतः दावून ठेवून उलट २० लाखांचें कर्ज त्यानें वापास दाखविलें. यानंतर १६६६ त कुत्बशाहानें समदुःखी जाणून औरंगजेबाविरुद्ध आदिलशहास मदत केली. या सुमारास शिवाजी छत्रपति याचा धुमाकुळ सुरू झाल्यानें यानें त्यांच्याशीं सालीना पांच लक्ष खंडणी देण्याचें ठरवून तह केला (१६६८). पुढें त्यानें मराठ्यांना त्रास दिल्यामुळें महाराजांनीं १६७२ त ह्याच्यावर स्वारी केली व बरीच संपत्ति काबीज करून त्याचा मोड केला (अबदुल्ला कुत्बशाहा पहा ज्ञानकोश विभाग ६). याच वर्षी शहा मरण पावला.

अबू हुसन.—अबदुल्ला निपुत्रिक होता म्हणून त्याचा जावई अबु हुसन (१६७२-१६८७) हा गादीवर आला. हा गादीवर येण्यापूर्वी बराच विषयासक्त व मद्यपी होता. गादीवर बसविण्यांत याला मादण्णा (मदन) पंतानें बरीच मदत केल्यानें त्याला यानें दिवाणपद व त्याचा भाऊ अकण्णा (एकनाथ) पंतास सेनापतिपद दिलें. मादण्णाच्या कारकीर्दींत राज्यांत फार सुधारणा झाल्या. यावेळीं आदिलशाही दुर्बळ झाल्यानें व मोंगल आपल्या नाशावर टपलेला पाहून यानें मादण्णाच्या संमतीनें शिवाजी महाराजाशीं प्रथम मैत्रीचा व नंतर मांडलिकीचा तह केला (१६७६). संभाजी छत्रपतीशींहि तोच तह त्यानें कायम ठेवला. शिवाजी छत्रपती हे कर्नाटकांत मोहिमेवर गेले असतां यानें त्यांना सैन्याची मदत दिली होती. पुढें (१६७७) मोंगलांचा दिलेल-खान व विजापूरकरांचा अबदुल करीम हे एकत्र होऊन गोवळकोंड्यावर आले, तेव्हां मादण्णानें त्यांचा पराभव केला. पुढें १६८३ त खासा औरंगजेब दक्षिणेंत चालून आला. या

वेळीं हुसनशाहाची तयारी चांगली होती. त्याचे सैन्य व संपत्ति पुष्कळ होती. मादण्णाची कारकीर्द सर्व हिंदूंना प्रिय झाली होती. मात्र मुसलमान सरदार त्याच्या विरुद्ध शहाचे कान भरीत, परंतु त्यानें तिकडे, लक्ष दिलें नाहीं. नंतर (१६८५) संभाजी छत्रपतीस शहानें खंडणी दिली. एकमेकांचे दोस्त व शत्रू एकच व परस्परांनीं परस्परांस सहाय्य करावें असा तह शिवाजी महाराजांपासून अंमलांत होताच. औरंगजेबाच्या मनांत आतां गोवळकोंडें खालसा करावयाचें आलें. कारण कुत्बशाहा हा वेळीं आदिलशहास मदत करतो, तेव्हां आर्धा गोवळकोंडें वेतल्याशिवाय विजापूर पडत नाहीं. असें ठरवून कांहीं कुरापती काढून त्यानें स्वारी केली. त्यापूर्वी आपल्या बकिलाकडून त्यानें कुत्बशाहाचे अनेकदां अपमान केले होते. त्याची त्याला सांगीच होती कीं, 'तूं कुत्बशाहाचा नेहमीं अपमान करीत जा. म्हणजे केव्हां तरी तो तुझा अपमान करील व असें झालें म्हणजे मला लढाईस करण सांपडेल.' सारांश, शहानें १६५६ चा तह पाळला नाहीं. "खंडणी वेळेवर देत नाहीं, शिवाजी संभाजी सारख्या काफरांना खंडण्या देतो" वगैरे बाह्य कारणें दाखवून औरंगजेबानें लढाई पुकारली.

त्याचे सरदार सादतखान व खानजहान गोवळकोंड्यावर आले (१६८६). मादण्णानें सेनापति इब्राहिमला त्यांच्यावर पाठविलें. मलखेड येथे लढाई होऊन तांत मोंगलांचा पराभव झाला; तेव्हां औरंगजेबानें सुलतान मुअज्जमला मदतीस पाठविलें. त्यावेळीं इब्राहिमनें फितूर होऊन त्यांना अडविलें नाहीं. मोंगल हैद्राबादेस आला. तेव्हां मादण्णाचा सल्ला न ऐकतां भिऊन शहा गोवळकोंड्यास गेला. तिकडे इब्राहिमला औरंगजेबानें लांच देऊन फोडलें त्यामुळें मोंगलांचा सुखासुखी हैद्राबादेत प्रवेश झाला. या गडबडीत मादण्णाचा खून त्याच्या मुसलमान शत्रूंनीं केला. परंतु सैन्याची तयारी चांगली करून ठेविली होती. त्यामुळें विजापूरला मदतीची अपेक्षा असल्यानें औरंगजेबानें हैद्राबाद पडलें तरी दोन कोटींची खंडणी घेण्याचें ठरवून कुत्बशाहाशीं तह केला व खंडणीवसुलीस मुअज्जमला तेथे ठेविलें (१६८६). यानंतर विजापूर पडलें तेव्हां गोवळकोंडें घेण्याचें नक्की ठरवून व कुलगुर्याच्या एका फकीराच्या थडग्याच्या दर्शनाचें निमित्त करून तो कुत्बशाहांत उतरला. तत्पूर्वी कर्नाटक, अदवानी इकडील मदत गोवळकोंड्यास येऊन पोहोचूं नये म्हणून त्या वाजूस त्यानें गाझीउद्दीन यास पाळतीवर ठेविलें (१६८७) व सादतखानाकडून गोवळकोंड्याच्या सैन्यांत फितुरी चालविली. तसेंच वाटेला त्या नीच युक्त्या अंमलांत आणून व धाकदपटशाहा दाखवून त्यानें कुत्बशाहाचा पैसा उपटण्याचा क्रम अव्याहत चालविला. शेवटीं तर शहानें आपल्या बायकोच्या अंगावरील दागिने सुद्धा दिले तरी औरंगजेबाला त्याची दया आली नाहीं. शेवटीं बंदफैलीपणा, कारभारी ब्राह्मण नेमणें व मूर्तिपूजक संभाजी छत्रपतीशीं दोस्ती

करणे वगैरे आरोप त्याच्यावर उघडपणें ठेवून औरंगजेवानें लढाईस सुरुवात केली. कुतुबशाह या कृत्यामुळें चिडला. अगदीं विश्वासू लोकांसह तो हैद्राबादहून गोवळकोंड्याच्या किल्ल्यांत गेला. यावेळीं मादण्याची त्याला फार आठवण झाली. औरंगजेवानें किल्ल्याला वेढा दिला. त्याचे सारे अंमलदार फितूर झाले. खजिना आधींच औरंगजेवानें रिता केला होता. आठ दहा महिने वेढा दिला असतांही शहानें मोठ्या शौर्यानें किल्ला लढविला. अखेर वरील सर्व कारणें एकवटून व विश्वासघात होऊन मोंगलानें किल्लो घेतला. अजुहसन कुतुबशाह औरंगजेबाच्या हातीं पडला (१६६७ सप्टेंबर). त्याला त्यानें कैद करून दौलताबादेच्या किल्ल्यावर कैदेत टाकिलें; तेथें तो मरेपर्यंत होता. याच्या बदकैली-पणाबद्दल, मोंगल इतिहासकारांनीं अवास्तव वर्णनें दिलीं आहेत. राज्यावर आल्यानंतर यानें आपलें वर्तन सुधारलें. त्याला पकडून नेल्यानंतर त्याच्यासाठीं त्याची प्रजा फार हळूहळूली. त्याच्या शौर्याच्या व न्यायाच्या अनेक गोष्टी अद्यापि त्या प्रांतीं ऐकूं येतात. या घराण्यानें १७५ वर्षे राज्य केलें. त्यांत सहा सुलतान झाले. त्यांनीं बांधलेल्या इमारती व कामे अद्यापि शिल्लक आहेत. हे सुलतान रयतेची काळजी घेणारे होते यामुळें दंगेघोषे झाले नाहीत. या घराण्यांतील शहांच्या कवरी बहुधा गोवळकोंड्यास आहेत [मुसलमानी रियासत; काफिरखान; द. हिं. घराणीं; मोडक; बील.]

कुतुबुद्दीन-ऐबक (१२०६-१२१०) याचें नांव मूळ ऐबक; हा जातीचा तुर्क. निशापूर (खुरासान) मध्ये प्रथम हा एका श्रीमंताचा गुलाम होता. तेथें हा विद्या शिकला. मालक मेल्यावर याला शहाबुद्दीन घोरीस नजर करण्यांत आलें. याच्यावर शहाबुद्दीनची मर्जी फार बसली. हा प्रामाणिक व युद्धचतुर होता. शहाबुद्दीनची रायपिठोरवरील स्वारी (अजमेर ११९२) झाल्यावर याला त्यानें हिंदुस्थानांत आपला प्रतिनिधि म्हणून ठेविलें.

यानें ११९२ त मीरत, दिल्ली, बनारस, कालिंजर, बीना, ग्वालेर वगैरे ठिकाणें काबीज करून दिल्लीस आपलें वास्तव्य केलें. तेव्हांपासून आजपर्यंत दिल्ली हें राजधानीचें ठिकाण म्हणून चालूच आहे. शहाबुद्दीन १२०६ त मेल्यावर त्याचा पुतण्या मियाबुद्दीन महंमद यानें कुतुबुद्दीन याला राजबिन्हें (छत्र, मुगुट, तख्त वगैरे) पाठवून देऊन सुलतान ही पदवीहि दिली. तेव्हां कुतुबनें २७ जून १२०६ रोजी दिल्लीस तख्तारोहण केलें. यानें गझनीच्या मोठमोठ्या सरदार घराण्यांशीं संबंध जोडले. यानें यापुढें जास्त मुलूख काबीज न करतां न्यायानें व शांततेनें राज्य केलें. हा या गुलाम घराण्याचा मूळ पुरुष होय. यानें चार वर्षे राज्य केलें; हा १२१० त लाहोर येथें घोळ्यावरून पडून मेल्या. हा हिंदुस्थानाचा पहिला मुसलमान शहा होता. याच्या वेळीं उत्तर-हिंदुस्थानांत नाना प्रकारचीं बंडे व दंगेघोषे चालू होते व स्वस्थता फारशी नव्हती. याच्या मागून याचा मुलगा आराम

गादीवर आला. कुतुबमिनारजवळील जामामशीद (उर्फ कुबत-उल्-इस्लाम) हें पूर्वीचें हिंदु देऊळ असून यानें त्याची मशीद बनविली व तिचा मशिना म्हणून कुतुबमिनार बांधण्यास प्रारंभ केला. हा मिनार आलतमश व अल्लाउद्दीन खिलजी यांनीं पुढें पुरा केला असें म्हणतात (कुतुबमिनार पहा) [मु. रियासत; बील पृ. ३२०].

कुत्रा—हा माणसाळलेला प्राणी लांडग्याच्या कुलांतला असावा असें कांहीं श्वानशास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. पण प्राणिशास्त्रांतल तज्ज्ञ अजून याविषयीं सांशंक आहेत. कुत्र्याचा इतिहास मानवेइतिहासाइतकाच प्राचीन असेल कारण कुत्रा व मनुष्य यांची सांगड फार पूर्वीपासूनची दिसते. यासंबंधांत वैदिक वाङ्मय चाळल्यास पुढील माहिती लागते. श्वान हा माणसाळलेला प्राणी होता (ऋ. २. ३९, ४). तो चोर व परकी माणसे यांच्यापासून घराचें रक्षण करी (७. ५५, ५); डुकराची शिकार करण्यास याचा उपयोग होई (१०. ८६, ४) पण सिंहाशीं टक्कर देण्यास हा असमर्थ ठरे (अथर्व ४. ३६, ६); यास यज्ञांत अपवित्र मानीत (ऋ. ९. १०१, १) अगदीं अन्नान्न दशा आली म्हणजेच कुत्र्याचें मांस खात (ऋ. ४. १८, ३). इंद्राची सरमा नांवाचा प्रख्यात कुत्रा असे. पुराणांतून तर कुत्र्याच्या बऱ्याच कथा सांपडतात. युधिष्ठिराबरोबर स्वर्गद्वारापर्यंत एकदा कायतो कुत्राच उरला असें महाभारतांत दाखवून कुत्र्याचा इमानीपणा वर्णिला आहे. ईजिप्ती लोक कुत्र्याला फार मान देत. घरांत कुत्रा मेल्यास कुटुंबांतल माणसें सुतकाचें जिन्ह म्हणून श्मश्रू करवीत असें हिरोडोटस सांगतो. एथिओपियांत कुत्र्याला राजा म्हणून निवडीत. ज्यू लोक कुत्र्याचा तिरस्कार करीत जुन्या व नव्या करारांत कुत्र्यासंबंधीं आलेले उल्लेख चांगले नाहीत. ग्रीकलोक कुत्र्यांचा शिकारीस उपयोग करीत.

शिवाजी महाराजांपाशीं एक विश्वासू कुत्रा होता असें म्हणतात व रायगडास त्याची एक समाधि दाखवितात. शाहु छत्रपतींचा एक आवडता खंज्या नांवाचा कुत्रा होता. त्याला पोबाख व जडजवाहीर घालीत. त्याला पालखीची तैनात होती असें म्हणतात. त्याचें कारण त्यानें एकदां महा-राजांचे प्राण बांचविले होते. त्यांना शिकारीचा फार नाद असे. एके वेळीं ते शिकारीसाठीं गेले असतां, शिकारी लोकांची व त्यांची चुकामूक होऊन ते एकटेच पुढें गेले. तेव्हां लपून बसलेल्या बाघानें त्यांच्यावर उडी घातली. त्यांनीं उडी चुकविली व इकडे खंडधानें बाघाशीं झोंबी घेऊन त्याला ठार केलें. महाराजांची स्वारी निघाली कीं खंडघाची पालखी बरोबर असे. पुढें महाराज वारल्यावर त्यांचें दहन केलें. तेव्हां या इमानी प्राण्यानें चितेंत उडी टाकून आपला प्राण अर्पण केला. हल्लीं संगममाहुलीस जेथें महाराजांची समाधि आहे तेथेंच याचीहि एक समाधि असून त्याची एक प्रतिमा बसविलेली आहे. ही गोष्ट वखरीत आढळते;

कुत्र्यांचे डोकें लांबोळें असतें. त्याला आपला जवडा बाजूला हालवितां येत नसून वरखालीं मात्र हालवितां येतो. छाती रुंद असते. त्याला चांगलें पोहतां येतें. अंग झाडलें कीं पाणीं सर्व निघून जातें. याचे पाय वारीक पण बळकट असतात. त्यामुळें त्यास जलद चालतां येतें. त्याचीं बहुतेक सर्व ज्ञानेंद्रियें तीक्ष्ण असतात आणि झोंपहि गाढ नसते. याच्या नाकावर दोन कळे असतात. शेंपूट वांकडें असतें. त्यामुळें त्यास चटकन वळण्यास मदत होते. शेंपटी हालवून तो राग, दुःख इ. मनोविकार व्यक्त करतो. हा पुढील पाय उभे करून बसतो.

त्याच्या प्रत्येक जवड्यांत पुढचे ६-६ दांत असतात. वर खालीं २१२ लांब, बळकट व तीक्ष्ण असे सुळे असतात व मागे २६ दांत असतात. ह्यांनीं तो हाडें फोडतो व चघळीत बसतो. सुळ्यांनीं मांसाचे तुकडे तोडून गिळून टाकतो व स्वस्थ झोंप घेत पडतो. याची जीभ मऊ असते. थकला म्हणजे हा जीभ वाहेर काढतो व त्यामधील घास वाहेर निघतो.

त्याच्या पायाचे तळवे मऊ असतात. पुढच्या पायास ४ नखें असतात. नखें आंत ओढून घेतां येत नाहीत, त्यामुळें चालतांना थोडा आवाज होतो. चपलता, बल व धागेन्द्रियाची तीक्ष्णता या गुणांमुळें कुत्रा हा मनुष्याचा पक्का दोस्त बनला आहे व तो मनुष्याला इतर प्राण्यांविरुद्ध मदत करतो. कुत्र्यानें मालकाचा जीव वाचविल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत.

सर्व कुत्रें मूळ एकाच कुळांतले पण ह्यामान, अन्न व संकरजनन यांमुळें त्यांचे निरनिराळे वर्ग पडले हें म्हणणें अस्मभवनीय नाहीं. मानवसंस्कृतीच्या प्रगतीमुळेहि कुत्र्यांमध्ये भेद पडतात. रानटी जातींत एकाच जातीचे कुत्रे आढळतात व सुधारलेलीं माणसें आपआपल्या गरजांप्रमाणें नवीन नवीन जाती उत्पन्न करतात. याच कारणामुळें सर्व देशांतील रानटी कुत्रे बहुधा सारखेच दिसतात; पण पाळलेल्या कुत्र्यांत पार फरक असतात. कुत्र्यांचे वर्गीकरण निरनिराळ्या पद्धतींनीं केलें जातें. मुख्य वर्ग दोन. शिकारी व विनशिकारी. पुढील वर्गीकरणहि लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

(अ) मनुष्याला शिकार पाहून देणारे पण स्वतः न मारणारे कुत्रे; उदा. पाइटर, सेटर, स्पॅनिएल. (आ) माणसानें शिकार पाहून दिल्यावर मग मारणारे; उदा. इंग्लिश ग्रे हाऊंड. (इ) शिकार पहाणारे व मारणारे कुत्रे. उदा. ब्लड-हाऊंड फॉक्स हाऊंड, टेरिएर. (ई) मनुष्यानें विद्ध केलेली शिकार हुडकून आणणारे उद. रिट्रीव्हर, डीयरहाउंड. (उ) मनुष्याचे उपयुक्त सहावासी—मॅस्टिफ, न्यूफाउंडलंड, सेंट-बर्नार्ड, बुलडॉग, शीपडॉग इ. (ऊ) स्त्रियांचें खेळणें होऊन रहाणारे कुत्रे उदा. किंग चार्लस स्पॅनिएल, ब्लेतहीम, पग, माल्टीज, चायनीज, जपानीज स्पॅनिएल इ. पाश्चात्य देशांत

कुत्र्यावर स्वतंत्र ग्रंथ व नियतकालिके निघतात व वार्षिक प्रदर्शनें भरतात. इंग्लंडातील केनेल क्लब नांवाची श्वानसंस्था कुत्र्यांची प्रदर्शनें भरवून व कुत्र्यांच्या जोपासनेचा प्रश्न पुढें मांडून या प्राण्याला वरेंच महत्व आणून देते. निरनिराळ्या प्रदेशांतूनहि या संस्थेच्या अनेक शाखा आहेत. संस्थेचें गॅझीट आहे. व त्याच्या अध्यक्षानें एक कुत्र्यावर ज्ञान-कोशाहि रचिला आहे. यूरोपांतील वरींच पत्रें आपले कांहीं रकाने कुत्र्यासंबंधीच्या बातम्यांकरितां राखून ठेवितात. या-प्रमाणें यूरोप व अमेरिकाखंडांतून श्वप्रेमी लोकांची संख्या मोठ्या झपाट्यानें वाढत आहे. हिंदुस्थानांत मात्र हिंदू व मुसलमान लोकांत कुत्र्यावरील प्रेम फारसें आढळून येत नाहीं. कुत्रा हा गलिच्छ व अस्पृश्य असा प्राणी आहे असें पुष्कळ हिंदू मानतात. सोंबळ्यांत कुत्रा चालत नाहीं एवढेंच नव्हे तर वायकांनां त्याचा विटाळ होतो म्हणून पुष्कळ हिंदू कुत्रा पाळीत नाहींत. प्रत्येक हिंदू व मुसलमान देशांत ख्रिस्ती किंवा यूरोपियन लोकांनां अगदीं घाणेरडी शिवी घाबयाची झाल्यास 'कुत्रा कुत्ता' म्हणतात असें ब्रिटानिका सांगते.

कुत्रा—वस्तर संस्थानांतील सर्वांत मोठी जमीनदारी. उत्तर अक्षांश १८° ८' ते १९° २८' व पूर्वेरक्षांश ८०° २५' ते ८१° १५'. क्षेत्रफळ १३६२ चौ. मै. लोकसंख्या सुमारे १२ हजार. टाकोळी ४६०० रु. हिचा ईशान्येकडील भाग डोंगरळ आहे. या भागांतून इंद्रावती व तिला मिळणाऱ्या कोकी व वेरुडी नद्या वहातात. मुख्य गांव कुत्रा. येथें पोलिसचौकी, शाळा व डाकघर हीं आहेत. जंगलांत साग विपुल आहे.

कुत्स.—एक वैदिक ऋषि व सूक्तद्रष्टा. ऋग्वेदांत या द्रष्ट्याचें नांव पुष्कळदां आढळतें. पण त्यासंबंधी कांहीं माहिती मिळत नाहीं. यावरून हा वेदकालापूर्वीचा असून वैदिक ऋषींनां वराच अज्ञात असावा. कुत्साला बऱ्याच वेळां आर्जुनेय म्हटलें असून (ऋ. ४. २६, १; ७. १९, २; ८. १, ११), शुष्ण दैत्याचा पराभव करण्याच्या कामीं व सूर्याला जिंकण्यांत हा इंद्रावरोवर आढळतो (१. ६३, ३, १२१, १९; १७४, ५; १७५, ४; ४. ३०, ४; ५. २९, ४; ६. २०, ५; ७. १९, २; १०. ९९, १). स्मदिभ, तुम्र व वेतसू यांनां कुत्सानें जिकिलें (१०. ४९, ४); पण अतिथिग्व आणि आयु यांच्याबरोबर इंद्रानें झालाहि जिकिलें असें बरेच वेळां सांगितलें आहे (१. ५३, १०; २. १४, ७; ८. ५३, २). तूर्वयाणामुळें कुत्साचा पराभव झाला असें एका ऋचेंत आहे (१. ५३, १०). इतर कांहीं स्थळांवरून अतिथिग्वबरोबर कुत्साहि इंद्रमित्र होता असें दिसतें (१. ५१, ६; ६. २६, ३). याची आणखी माहिती 'बुद्धपूर्व जग' या विभागांत (पा. ७२ आणि ४८०) आली आहे. पुढील वाङ्मयांतून कुत्साचा कचितच उल्लेख येतो (अथर्व. ४. २९, ५; पंचविशब्राह्मण १४. ११. २६).

ब्राह्मण ग्रंथांतून कुत्सानें इंद्राला वांधल्याची कथा आढळते (पंचविंश ब्रा. २. २, २३; जैमि. ब्रा. २.२२८). इंद्र व कुत्स यांच्या रूपांत इतकें साम्य होतें कीं, एकदां इंद्रानें याला आपल्या घरीं नेलें असतां शचीला आपला पति कोणता हें शोळखितां आलें नाहीं.

कुंदकुंदाचार्य—सरस्वतीगच्छांतील जैन यति. हा वीरसंवत् ४९ मध्ये जन्मून ११ वर्षे गृहस्थ, ३३ वर्षे यति व ५१ वर्षे, १० महिने १० दिवस सूर्य होळन वयाच्या ९१ व्या वर्षी मृत्यु पावला. यांनं कांहीं ग्रंथरचना केली आहे. त्यापैकीं शिवकुमार महाराजाकरितां पंचास्तिकाय हा ग्रंथ यांनं लिहिला असं त्यावरील टीकेवरून दिसतें. यांनं षट्प्राशृत हा एक ग्रंथ केला असून त्यावर श्रीश्रुत-सागरानें टीका लिहिली आहे. याच्या मुद्दचें नांव विद्या-नंदिनू असं होतें. याचा तिसरा ग्रंथ तत्त्वार्थदीपिका हा होय.

कुंदगोळ—मुंबई इलाख्यांत जमखिंडी संस्थानांतील याच नांवाच्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. याची लोकसंख्या सुमारे अडीच हजार. येथें सर्मांवतालीं कापूस पिकतो. कुसठा, कारवार व हुबळी या ठिकाणीं येथून कापूस जात असतो.

कुदरेमुख—“अश्वमुख” (कानडी भाषेंत कुदरे = घोडा) पश्चिमघाट ऊर्फ सह्याद्री पर्वताचें प्रसिद्ध शिखर. हें मद्रासच्या दक्षिणकानडा जिल्ह्याच्या व हैसूरच्या कडूर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर ६२१५ फूट उंच आहे. याच्या समुद्रवाजूकडील आकाराचें हें वर्णनात्मक नांव असून हे नाविकास प्रसिद्ध मार्गदर्शक आहे. हैसूरकडील वाजूनं यावर जाण्याचा रस्ता सामसेजवळून असल्यामुळें यास सामसेजपर्वत असेंहि म्हणतात. दक्षिणकानडांतील अधिकारी उन्हाळ्यांत या शिखरावर रहाण्यास जातात.

कुंदा टेंकडी—मद्रास इलाख्यांत निलगिरी जिल्ह्यांतील डोंगरांची रांग. निलगिरी पठाराच्या नैर्ऋत्येस कुंद टेंकड्या सरहद्द वनलेल्या आहेत. पहाडी प्रदेशाच्या दोन्ही वाजूनं हिरवेगार जंगल असून उत्तरेकडील उतरणीवरून कुंदा नदी वाहात जाते. कुंदा नदीपलीकडे भवानी नांवाची दरी आहे. उटकमंडपासून कुंदा टेंकड्या फार रमणीय दिसतात.

कुंदा तहसील—संयुक्त प्रांतांत, प्रतापगड जिल्ह्यांतील एक तहसिल. या तहसिलींत रामपूर, माणिकपूर, विहार व पिंगवस परगण्यांचा समावेश होतो. हिचें क्षेत्रफळ ५४४ चौ. मै. असून लो. सं. १९११ सालीं ९,१४,६४४ होती. तहसिलींत ६९२ खेडीं असून माणिकपूर हें तहसिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ सालीं जमीन-महसूल ४,४०,००० रु. होता. गंगानदीच्या ईशान्येस ही तहसील असून गंगेच्या कांठचा उंच प्रदेश सुपीक आहे. १९०३-०४ सालीं लागवडीचें क्षेत्रफळ २८१ चौरस मैल होतें.

कुनिगल—म्हैसूर संस्थान. तुमकूर जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ ३८२ चौ. मैल असून १९११ सालीं लो. सं. ८३८१२ होती. यांत एक शहर व २८४ खेडीं आहेत. मुख्य गांवें कुनिगल (तालुक्याचें ठिकाण) व हल्लियू-दुर्ग. अग्नेयेस भद्रशिहि नांवाचा डोंगर असून त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून ३०८० फूट आहे. उत्तर व पश्चिम भागाची जमीन सुपीक असून लागवडीस येते. बाकी सर्व भाग खडकाळ व जंगली आहे. नवव्या शतकांत राष्ट्रकूट राजाच्या अमदानांत या तालुक्याचें नांव कुनिगल असेंच होतें.

कुनिहार—पंजाबांत सिमल्याच्या डोंगरी संस्थानापैकीं एक संस्थान. हें सिमल्यापासून पश्चिमेस १५ मैलांवर असून याचें क्षेत्रफळ ८० चौ. मै. आहे. १९२१ सालीं लो. सं. १९,१५ होती. जम्मू येथील रजपूत रघुवंशी घराण्यांतील एका पुरुषानें सदरहू संस्थानची स्थापना केली. सांप्रतचे महाराज ठाकूर हरदेवसिंग नांवाचे आहेत. संस्थानचें उत्पन्न सुमारे ६००० रुपयांचें असून ईंग्रजसरकारास १८० रुपये खंडणी द्यावी लागते.

कुन्डट—या जर्मन शास्त्रज्ञाचा जन्म १८३९ मध्ये इबेरीन येथें झाला. त्याचें शिक्षण लायप्झीग आणि वलिन येथें झालें. वलिनच्या विश्वविद्यालयांतून पदवी घेतांना त्यानें विध्वनी-भवनावर एक उत्तम निबंध लिहिला. त्यानें इयुरिक, बुद्धि-वर्ग, स्त्रातवर्ग आणि वलिन इतक्या स्थळां पदार्थविज्ञान-शास्त्राच्या प्रोफेसरचें काम केलें. मे १८९४ मध्ये त्याचा मृत्यु झाला. कल्पकशास्त्र या नात्यानें त्यानें शास्त्रीय क्षेत्रांत पुष्कळ काम केलें आहे. विशेषतः ध्वनिशास्त्र आणि प्रकाशशास्त्र या दोन शास्त्रांत त्यानें पुष्कळच परिश्रम घेतले आहेत. एखाद्या नलिकेंत ध्वनीची प्रकंपनें उत्पन्न झालीं असतां त्या नळींत अगोदर पसरून ठेवलेल्या सूक्ष्म बुकणीवर त्या प्रकंपनांचा परिणाम होऊन कांहीं विशिष्ट अंतरावर त्या बुकणीच्या रेखा पडतात; व त्यायोगानें कंपनक्षेत्रांतर (लह्यन्तर) मापतां येतें; व याचाच उपयोग करून भिन्न वायूतील ध्वनीची गति मापतां येते. कुन्डट यांनं प्रकाशशास्त्रांत विकिरणा (डिस्पर्शन) संबंधानें वरीचशी नवीन माहिती उपलब्ध केलेली आहे. चुंबकप्रकाशशास्त्रासंबंधानें त्यानें पुष्कळ परिश्रम घेतले आहेत; व फाराडे याला जें चुंबकत्व-कृत द्रवीभूत लह्यन्तर प्रकाशपरिवर्तन शोधून काढतां आलें नाहीं ते त्यानें शोधून काढलें. कित्येक वायू आणि वाष्प यांच्यांत वलवत्तर चुंबकक्षेत्र त्यानें शोधिलें ष्ववीभूत प्रकाशाचें परिवर्तन होतें असं त्याने अनेक प्रयोग करून दाखवून दिलें.

कुञ्जनकुलम्—मद्रास इलाख्यांत कोचीन संस्थानांतील तलपिळी तालुक्यांतलें एक गांव. १९११ सालीं याची लो. सं. ८३३६ असून त्यांत ५१६१ खिस्ती आहेत. कोचीन संस्थानांतील खिस्ती मिशनऱ्यांचें हें एक प्रमुख ठिकाण आहे. सव-

मॅजिस्ट्रेटची कचेरी, एक दुग्ध शाळा, डिस्ट्रिक्ट (वरिष्ठ) हायस्कूल इत्यादि संस्था याठिकाणी असून सुपाऱ्यांचा व्यापार थोड्या प्रमाणात चालतो.

कुन्नूर, ता. लु. का.—मद्रास इलाख्यांत नीलगिरी जिल्ह्यामधील एक पूर्वेकडील तालुका. ह्यांत जुन्या परंगनाद व मेकानाद भागांचा समावेश होतो. याचे क्षेत्रफळ २४१ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९२१) ५८,६४१. कुन्नूर हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. वेलिंगटन येथे छावणी आहे. ह्या तालुक्यांत १९ खेडी आहेत. कुन्नूरच्या नैर्ऋत्येस ६ मैलांवर रमणीय कोट्टेरीचा धबधबा आहे व जवळच अरवणू घाट येथे विजेचा कारखाना आहे. ईशान्येकडील पावसाचे वारे ज्यावेळी वहातात त्यावेळी ह्या तालुक्यांत खूप पाऊस पडतो. कुन्नूर व कोटगिरी येथे काफीची लागवड करितात. त्याचप्रमाणे पूर्वेस व कोटगिरी येथे चहाचे मळे आहेत. वालियार येथे सरकारी बगीचा आहे.

गां व.—मद्रास इलाख्यांत नीलगिरी जिल्ह्यामधील हें कुन्नूर तालुक्याचें मुख्य ठाणें व ह्या खाण्याचें ठिकाण असून नीलगिरीच्या डोंगराच्या संपाटीच्या आग्नेयीस आहे. हें मद्रासपासून रेल्वेने ३४५ मैल दूर आहे. लोकसंख्या (१९२१) १२५१५. उटकमंडच्या खालोखाल थंड हवेचें ठिकाण कुन्नूर हेंच आहे. जकताल्याच्या खोऱ्यांत हें गांव वसलेलें असून भोंवताली टेकडें व जंगली प्रदेश आहे. ह्या थंड व मनाला आल्हाद देणारी अशी आहे. पाऊस सरासरी ५६ इंच पडतो. उष्णमान ६०°—७०° अंश असतें. लेडी कॉर्नेन सीट, लॅन्स रॉक, पाश्चूर इन्स्टिट्यूट व सिम्स पार्क ही येथील पाहण्यासारखी स्थळे आहेत. सेंट जोसेफ कॉलेज, स्टेनजि युरोपियन हायस्कूल, सेंट जोसेफ कॉन्व्हेंट व हेवार्न गर्ल्स स्कूल या शिक्षणसंस्था आहेत. येथे म्युनिसिपालिटी आहे. चहा, कॉफी, माजी, बटाटे व फळें ही येथील पिकें व उद्योगधंद्याचें जिनस होत. जंगली लोकांस काम देण्यासाठी म्हणून जाम व लोणची करण्याचा सरकारी कारखाना अलीकडे येथे निघाला आहे.

कुन्हळ—उत्तर ब्रम्हदेशांत श्वेवो (स्वेवो) जिल्ह्यांतील वायव्येकडील तहसील. ही मू नदीपासून चिदविन जिल्ह्यापर्यंत पसरलेली आहे. इचें क्षेत्रफळ ९८८ चौ. मै. आहे. लो. सं. (१९११) १३७४२. खेडी ३९. तहशिलीचें ठाणें कुन्हळ. १९०३-०४ साली लागवडीचें क्षेत्रफळ ९८ चौ. मैल व काळीचें उत्पन्न २५६०० रु. होतें.

कुंनुम्, ता. लु. का.—मद्रास इलाख्यांतील कर्नूल जिल्ह्याचा अगदी पूर्वेकडचा तालुका. क्षेत्रफळ १०६० चौ. मै. लो. सं. (१९२१) ११९९३१. तालुक्यामध्ये कुम्बुम नांवाचें एकच गांव असून १०१ खेडी आहेत. तालुक्याचा बहुतेक भाग डोंगराळ आहे. डोंगरांच्या खोऱ्यांतून गंडलकम्पा, जम्पलेर आणि सगिलेर ह्या नद्या वहातात व त्या पेन्नर नदीस

जाऊन मिळतात. येथील व मुख्यत्वेकरून पुल्लचेरवू धबधब्याचें सृष्टीसौंदर्य फारच मनोवेधक आहे. दोन्ही बाजूस डोंगर असलेल्या नदीस बांध घालून पाणी अडविण्याची व अशा रीतीने तलाव तयार करण्याची येथे फारच उत्तम सोय आहे, व गंडलकम्पा नदीचें पाणी अडवून असें तळें तयार केलेहि आहे. जमीन बहुतेक लालसर रंगाची; ह्या रोगकारक असून मलेरिया ज्वराची साथ गांवांत असते. पाऊस पाणी २५ इंच अर्ध्या अधिक तालुक्यांत राखून ठेवलेलें जंगलें असून कुरणोहि पुष्कळ आहेत. रस्त्यापासून तांछिंका दूर असल्यामुळे दळणवळणाची सोय फारशी नाहीं. तालुक्याच्या पश्चिम व उत्तर भागांत तर पावसाळ्यांत जाण्याची सोय नसते.

गां व.—मद्रास इलाख्यांमध्ये असलेल्या कर्नूल जिल्ह्यांतील कुम्बुम तालुक्याचें मुख्य गांव. लो. सं. (१९११) ६३४४. पूर्वी येथें मदतनांस कलेक्टर व तहशीलदार रहात असत व येथे छावणीहि होती. येथील हवामान फारच रोगकारक आहे. येथे उत्तम पक्क्या रंगाच्या सतरंज्या तयार होतात. गंडलकम्पा नदीस बांध घालून तयार केलेलें तळें महर्षि जमदग्नि यांनी बांधलें अशी आख्यायिका आहे. १५ व्या शतकांत कलिंगाच्या गजपतीने त्यांत सुधारणा केली असें सांगतात. विजयानगरच्या राजकन्येने (नांव वरदराजम्मा) त्याची पूर्णता केली असें सांगतात.

कुवेर—दुष्ट प्राण्यांचा अथवा पिशाचांचा पुढारी म्हणून वेदांत कुवेराचा उल्लेख केलेला आहे. हा ग्रीक प्लुटोप्रमाणें पृथ्वीवरील संपत्तीचा अधिपति असून वैश्रवण असें त्याचें पतृकनाम आहे. गुह्यक व यक्ष यांचा अग्रणी आणि संपत्तीचा स्वामी या उभयार्थी त्यास देव असें म्हणण्यांत येतें. विश्रवस व इडाविडा यांचा पुत्र असूनहि यास कधी कधी पुलस्त्य (विश्रवस्चा पिता) याचा पुत्र म्हणून संबोधिला जातो. महाभारताप्रमाणें पाहिलें तर कुवेर हा पुलस्त्याचाच मुलगा होय. पण ब्रह्मस्तुति केल्यावरून तो ऋषि कुबेरावर रागावला व विश्रव्यास जन्म दिल्या. या विश्रवस्चे पुत्र रावण बगैरे होत. अलका, प्रभा, वसुधरा व वसुस्थली अशी कुबेराच्या हिमाचलांतील नगरींची नांवें आहेत. मेरु पर्वताच्या शृंगांपैकी मंदर नांवाच्या स्थळी चैत्ररथ नांवाची त्याची उद्यानवाटिका असून त्याठिकाणी किन्नरगण त्याची मार्गप्रतीक्षा करित असतात. कांहीं आधारांवरून असेंहि दिसतें की, त्याचें निवासस्थान कैलास पर्वतावर विश्वकर्मा निर्मित राजमंदिरांत असावें. कुवेर हा रावणाचा सावत्र धंभु होता. रामायण व महाभारतांवरून असें दिसतें की, सिंहलद्वीपांतील विश्वकर्मारचित लंका नगरी त्याच्या ताब्यांत प्रथम होती व तेथून त्यास पुढें रावणानें घालवून दिलें. हजारों वर्षे उग्र तपश्चर्या केल्यावरून ब्रह्मदेवापासून आपण अमर व्हावें, जगाचा रक्षक व्हावें व आपण सर्व संपत्तीचा स्वामी व्हावें अशा तिन वरांची त्यास प्राप्ति झाली. तो

उत्तर दिशेचा अधिपति आहे. सोने, हर्ष, माणिक, मोती आणि पृथ्वीचे सर्व भांडार व नवनिधी यांचाहि तो मालक आहे. ब्रह्मदेवाने त्याला पुष्पक विमान दिले आहे. यक्षी चावी अथवा कौवेरी अशी त्याच्या पत्नीची नावे असून ती मुर दैत्याची कन्या होय. मणिग्रीव, अथवा वर्णकवि आणि नलकुवेर अथवा मयुराज असे त्याचे दोन पुत्र असून मीनाक्षि नांवाची कन्या आहे. कुबेराचा श्वेतवर्ण असून तो शरीराने व्यंगी आहे. त्याला तीन पाय व आठ दांत आहेत. कुवेर (कुत्सितं वेरं यस्य सः अथवा कुत्तु) हा शब्द त्याच्या कुरुपतेलाच अनुलक्षून आहे. धनपति, इच्छावसु, यक्षराज, मयुराज, राक्षसेंद्र, रत्नगर्भ, राजराज व नरराज अशी त्याची नावे आहेत. वैश्रवण, पौलस्त्य, ऐड-विड अथवा ऐलविल असेंहि त्यास म्हणतात. शिवाचा विशेष मित्र म्हणून त्यास ईशसाखी' असे अभिधान आहे. हौप्किन्सने ग्रीक कॅवीरोस व भारतीय कुवेर यांची तुलना करण्याचा प्रयत्न केला आहे [ए. ओ. एस्. पु. ३३]

कुब्ज विष्णुवर्धन—हा वदामीच्या चालुक्यघराण्यातील पहिल्या कीर्तिवर्म्याचा पुत्र व या वंशातील अत्यंत पराक्रमी सम्राट जो दुसरा पुलकेशी त्याचा धाकटा भाऊ असून याला विषमसिद्धि व विट्ट अशी दुसरी नावे होती. कुब्ज या टोंपण नांवावरून हा कदाचित् कुबडा असावा (कुब्ज याचा अर्थ जंबिया असाहि आहे, त्यावरून याचे मुख्य शब्द ते होते की काय?). पुलकेशीने याला आपला युवराज केले होते (६१५). पुढे याला सातारा-पंढपूर या प्रांताचा सुभेदार नेमिले (६१७). नंतर पुलकेशीचे साम्राज्य फार वाढल्याने व वदामी येथून सर्व साम्राज्यावर देखरेख ठेवणे अशक्य झाल्याने पुलकेशीने याला युवराज या अधिकारावर असतांनाच पूर्वेकडील (कृष्णा व गोदा दुआवांतील) वेंगी प्रांतावर सुभेदार म्हणून पाठविले. नंतर दोघा भावांत पूर्वी ठरल्याप्रमाणे म्हणा किंवा विष्णुवर्धनाने बंड केले म्हणून म्हणा (काय होते ते नक्की समजत नाही), इ. स. ६३२ च्या पूर्वी विष्णुवर्धनाने वेंगी येथे आपले स्वातंत्र्य पुकारले आणि वदामीचे अधिपत्य झुगारून देऊन तो स्वतंत्र राजा बनला. याचा काल सातव्या शतकाचा मध्यकाल होय. याच्या वंशजांनी पुढे केव्हांहि वदामीशी आपला संबंध न ठेवितां स्वतंत्र राज्य चालविले. ही शाखा ' पूर्व चालुक्य शाखा ' म्हणून इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हिने (वदामीच्या) पश्चिम चालुक्यशाखेपासून अगदी शेवटपर्यंत वेगळे राहून, पांच शतके आपले स्वातंत्र्य राखिले [इंडियन अँटिक्वारि. व्हा. १२, १९, २०; जर्नल बॉव्हेन्च रॉ. ए. सोसायटी. व्हा. २; बॉवे प्रेसिडेन्सी ग्याझे. व्हा. १. पार्ट २].

कुब्जा—कंसाची दासी. ही तीन ठिकाणी वाकडी होती. कृष्ण आणि बलराम या दोघांस ज्या वेळेस मथुरेस धनुर्यागार्थ कंसाने आणविले, त्या वेळेस कृष्णप्रसादाने ही सरळ

झाली. (भागवत. स्कंध १० अ. ४२ व ४८) कैकयीची दासी मथरा हिलाहि कुब्जा म्हणत असत.

कुंभ—दिल्लीकर शेरशहा (सूर घराण्यातील) याने रज-पुतांवर मोहीम केली (१५४३-४५) त्यावेळी मारवाडच्या मालदेवाशी तो लढत असतां मालदेवाच्या पुढे त्याचा काही टिकाव लागेना. सर्व रजपूत राजे तेव्हां एकदिलाने लढत होते. त्यावेळी शेरशहाने एक वनावट पत्र तयार करून त्या सर्व राजांत आपापसांत फूट पाडली, तेव्हां मालदेवास हें कपट न समजल्याने तो युद्ध सोडून गेला, पण त्याचा सरदार कुंभ याने हा कावा समजून रणांगण सोडले नाही. त्याने मालदेवाची पुष्कळ समजूत केली, पण त्याची खात्री होईना. अखेर एकट्याने लढून रजपुतांचे नांव राखण्याचा कुंभाने निश्चय केला. शेरशहाजवळ ऐशी हजार तर कुंभाजवळ सारी बारा हजार फौज होती. तरी त्याने जिवावर उदार होऊन इतक्या निकराने हल्ला केला की, शहाचा बहुतेक पराभव झाला. इतक्यांत त्याला नवीन मदत आल्याने कुंभाचा पराभव झाला. परंतु शहाचे या लढाईत अत्यंत नुकसान झाले. त्याने स्वतःच म्हटले आहे की ' मूठभर दाणे मिलविण्याच्या कामांत सर्व राज्य गमावण्याचा प्रसंग आला होता होता. ' [तारीखी शेरशाही. इ. डॉ. पु. ४; मु. रि.].

कुंभकर्ण—पुलस्त्यपुत्र जो विश्रवा ऋषि त्यास केकसी नामक भार्येपासून झालेला पुत्र. हा रावणाचा कनिष्ठ भ्राता होता. आपणास अपार ऐश्वर्य व बल प्राप्त व्हावे या उद्देशाने त्याने उग्र तपश्चर्या आरंभली. दहा सहस्र वर्षे तप झाल्यानंतर ब्रह्मदेवाने प्रसन्न होऊन कुंभकर्णास वर मागण्याची आज्ञा केली. इंद्रपद मागण्याचे कुंभकर्णाच्या मनांत आलेले समजून देवांनी कुंभकर्णाच्या जिह्वाशी सरस्वतीची योजना करून वराचा उच्चार होतांना इंद्रपदाच्याऐवजी निद्रापद असा उच्चार करविला. या वराप्रमाणे कुंभकर्ण सहा सहा माहिने निद्रिस्त असे. म्हणून हल्ली फार झोपाळ माणसाला कुंभकर्णाची उपमा देतात. याचे शरीर फार प्रचंड व आहार अतिशय मोठा असे. निद्रतून जागा झाल्यावर त्यास अन्नाच्या राशीच्या राशी व मद्याचे असंख्य कुंभ भक्षाय्यास लागत असत, असे वर्णन आहे. रामचंद्राने एकदां रावणाचा पराभव केला असतां रावण लंकेस परत आला. तेव्हां त्यास कुंभकर्णाचे स्मरण होऊन त्यास उठविण्याची त्याने राक्षसांना आज्ञा केली. महत्प्रयासानंतर तो जागा झाला व आपणांस उठविण्याचे कारण विचारू लागला. रावणास एक भयंकर संकट आले आहे असे त्यास कळतांच तो त्वरेने रावणाच्या समेत गेला. तेव्हां रावणाने त्याचा गौरव करून आलेले संकट त्यास कथन खेले. तेव्हा कुंभकर्णाने ' मी राम-लक्ष्मणास ताबडतोब ठार करतो. ' अशी प्रतिज्ञा केली व तो युद्धाकरिता निघाला. वराच काळपर्यंत

त्यानें घनघोर युद्ध केलें व असंख्य वानरांचा धुव्वा उड-
विला. हें पाहतांच वानर भयभीत होऊन पळूं लागले. परंतु
रामचंद्रानें उत्तेजनपर भाषणानें त्यांनां परत वळविलें व
कुंभकर्ण आपल्यावर चाल करून येत आहे असें पाहून
रामानें त्याचे भुज व मस्तक तोडलें [वा. रामायण, युद्धकांड;
महाभारत धन. अ. २६८-८७].

कुंभकोणम्, ता. लु. का.—मद्रास इलाह्यांतील तंजावर
जिल्ह्यांतील एक पोटाविभाग व तालुका. याचें क्षेत्रफळ
२११ चौरस मैल असून लोकसंख्या १९२१ सालीं ३६९५६५
होती. तालुक्याचें मुख्य ठाणें कुंभकोणम् आहे. खेड्यांची
संख्या ३०७ आहे. तालुक्याचा वराच भाग कावेरी नदीमुळें
सुपीक झाला असून लोक सुस्थितीत आहेत. या तालु-
क्यांत तांदूळ, केळी व सुपारी हीं मुख्य पिकें असून तांबें
पितळेचीं भांडी आणि रेशमी व सुती कापड तयार होतें.

श. ह. र.—मद्रास इलाह्यांत तंजावर जिल्ह्यामध्ये कुंभ-
कोणम् तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें कावेरी नदीच्या कांठीं
मद्रासपासून १९४ मैलांवर साउथ इंडियन रेल्वेवर आहे.
१९२१ सालीं याची लोकसंख्या ६०७०० होती. उत्तरोत्तर
कुंभकोणम् आकारानें वाढत असून हल्लीं तें मद्रास इलाह्यांत
६ वें शहर आहे. कुंभकोणम् हें दक्षिण हिंदुस्थानांतील
अगदीं जुन्या शहरांपैकी एक आहे. सातव्या शतकांत
चोलांची राजधानी कुंभकोणम् येथें होती. हें ब्राह्मणीधर्माचें
व संस्कृतीचें माहेरघर होतें. शंकराचार्यांनीं येथें एक मठ
स्थापन करून हस्तलिखित संस्कृत ग्रंथांचा मोठा संग्रह येथें
ठेवलेला आहे. नागेश्वर व सारंगपाणी यांचीं देवालये प्राचीन
असून प्रेक्षणीय आहेत. येथें दरवर्षी होणाऱ्या 'महामघम्'
उत्सवाच्या वेळेस गंगेचें पाणी जमिनींतून महामघम् टांक्यांत
येतें असें म्हणतात.

शिवाची १२ व विष्णूचीं ४ अशीं १६ मोठीं देवळें कुंभ-
कोणास आहेत. व्यवस्था पहाण्यास देवस्थान कमिटी आहे.
येथें इंग्रजी शाळा, संस्कृत शाळा, वेदशाळा, औद्योगिक
शाळा व कॉलेज या शिक्षणसंस्था आहेत. दोन नियत-
कालिकें निघतात.

तांबें, पितळ, शिसें यांचीं भांडी, रेशमी व सुती कापड,
त्याप्रमाणेंच साखर, नीळ व मातीचीं भांडी वगैरे जिनस येथें
तयार होतात. पैकीं धातुकाम जास्त प्रसिद्ध आहे.

कुंभराणा—हा मेवाडचा महाराणा होय. याच्या बापाचें
नांव मोकलसि (मुकुलसिंह). त्याचा खून कुंभाच्या सावत्र-
भावांनीं (लेकवळे) केला. त्याचा सूड यानें प्रथम घेतला.
आणि त्यानंतर (१४१९) हा गादीवर बसला. त्यावेळीं भावांत
भांडणें वगैरे कांहीं झालीं नाहींत. याचा व मारवाडच्या
राजाचा स्नेह होता. यावेळीं मेवाडचा भाग्यसूर्य माथ्यान्हीं
तळपत होता. त्याचे बहुतेक सारे शत्रू नामोहरम झाले होते;
अल्लाउद्दिनादें केलेल्या छुटारुपणास शंभरावर वर्षे होऊन
गेलीं होती; चितूरानें पुन्हां आपलें वैभव धारण केलें होतें;

तेथें जोहार केलेल्या कुळांत नवीन वीर पुन्हां उत्पन्न झाले
होते. हमीरची धडाडी, लाखाची कलाप्रियता व सुत्सद्दीपणा
हे गुण अंगीं असल्यामुळें प्रत्येक कार्यांत यश आलेल्या कुंभाचें
शेदरीं निशाण सर्व राजपुतान्यांत नावें लागलें. दिल्लीच्या
सुभेदारांनीं थडें उभारून ते स्वतंत्र झाले होते. त्यांपैकीं
माळवा व गुजराथचे शहा हे त्यावेळीं प्रबळ झाले. त्या
दोघांनीं एकजुटीनें कुंभावर (१४४०) स्वारी केली. तेन्हां
माळव्यांत उतरून कुंभानें एक लाख घोडदळ व पायदळ आणि
चौदाशें गजदळासह त्यांचा पुरा पराभव केला व माळव्याच्या
धिलनी शहास कैद करून चितोडास पाठविलें. परंतु पुढें
सहा महिन्यांनीं कांहीं एक खंडणी न घेतां मोठ्या औदा-
र्यानें त्यानें त्याला सोडलें. याबद्दल अयुलफझल यानें त्याची
स्तुति गायली आहे. कुंभानेंच चितोडचा जयस्तंभ (वरील
प्रतंगानंतर अकरा वर्षांनीं) बांधला. त्यास पुरा होण्यास
दहा वर्षे लागलीं. या खांबावर कुंभाच्या जयवदलेचे लेख
कोरलेले आहेत. यानंतर दिल्लीच्या घोर बादशहाबिरुद्ध माळ-
व्याच्या सुलतानानें कुंभास मदत केली आणि दोघांनीं मिळून
दिल्लीकरांचा जंझून येथें मोठा पराभव केला. मेवाडांतील ८४
किल्ल्यांपैकीं एकव्या कुंभानें ३२ किल्ले बांधले आहेत. त्यांपैकीं
चितोडच्या खालोखाल कुंभोमेर (कोमल-कुमळमीर) चा
किल्ला मजबूत आहे. कुंभानें सुसुलमानापासून नागौर काबीज
केलें. अवूच्या शिखरावर त्यानें बांधलेल्या एका किल्ल्यांत
कुंभाची एक तांब्याची मूर्ति असून तिची पूजा नेहमीं होत
असते; इतकी त्याच्याबद्दल लोकांत भक्ति होती. मारवाड
मेवाडच्या सरहद्दीवरहि यानें किल्ले बांधले. अवूवरील कुंभो-
शाम व सत्री घाटांतील ऋषभदेव हीं दोन मंदिरेंहि त्यानें
बांधलीं. हीं अत्यंत कुत्सरीचीं कामें असून यांतील दुसऱ्यास
आठ लाख रु. खर्च आला. यांत जैनधर्मीय प्रसिद्ध पुरुषांच्या
मूर्ती आहेत. कुंभ हा कवि होता. यानें गीतगोविंदावर एक
टीका केली आहे. याची वायको मैतं येथील राहदोर घरा-
ण्यांतील प्रख्यात मीराबाई होय. ती सुंदर, दयाळू, भक्ति-
मान व कृष्णभक्त होती. तिनें भक्तिरसपर पुष्कळ
कविता केलेल्या आहेत. कुंभानें झालवाडाच्या राजकन्येस
राक्षसविधीनें पळवून नेऊन तिच्याशीं लग्न केलें. तेन्हां तिच्या
पूर्वीच्या वागदत्त वरानें (मंदोरचा राठोड) त्याच्यावर
स्वारी केली परंतु तीत त्यांचा पराभव झाला. कुंभानें जवळजवळ
५० वर्षे राज्य केलें व प्रजेस सर्व तऱ्हेनें सुख दिलें. त्यानें आपले
सारे शत्रू नामोहरम केले. देशांत किल्ले बांधून त्याला सुर-
क्षितपणा आणला व मंदिरें बांधून सुशोभितपणा आणला.
अखेरीस आपल्या राज्यारोहणाचा पन्नासावा सभारंभ करीत
असतां त्याच्या उदयसिंह नांवाच्या मुलानेंच खंजार खुप-
सून त्याचा अंत केला (१४६९). या उदयसिंहाला पुढें
' हत्यारा ' असें जोडनाव पडलें. मीराबाईच्या भक्तियो-
गाच्या आड कुंभराणा येत असे. एकदां त्यानें तिला विष
दिलें (व तें तिच्या ठाकूरजीच्या अंगीं भिनलें) वगैरे दंतकथा

प्रचलित आहेत. परंतु त्या खऱ्या नसाव्यात. [टोंड; सु. रि.].

कुंभलगड—राजपुतान्यांत उदेपूर संस्थाच्या पश्चिम सीमेवरील एक किल्ला. हा उदेपूर शहरापासून ४० मैल दूर असून समुद्रसपाटीपासून ३५६८ फूट उंच आहे. मारवाड व अरवली पर्वताचा देखावा या किल्ल्यावरून फार मनोहर दिसतो. किल्ल्याच्या सभोवती तट असून आंत कित्येक घुमटाचीं घरे आहेत. पैकीं 'बादळमहाल' नांवाची इमारत सर्वांत उंच आहे. इ. सन १४४३त राणा कुंभ यांनी हा किल्ला बांधला व त्याचेंच नांव किल्ल्यास देण्यांत आलें आहे. १५७६ सालीं अकबराचा सरदार शाबासखान यांनी कुंभलगड किल्ला सर केला असें म्हणतात. मराठ्यांच्या धामधुमीच्या वेळीं कुंभलगडच्या सशस्त्र गोसाव्यांनी वंड केलें. परंतु राजपुतान्यांतील कॅप्टन टोंड नांवाच्या रेसिडेंटनें तें मोडून हा किल्ला महाराण्याच्या स्वाधीन केला.

कुंभा—या झाडास लॅटिन कारिया अरबोरिया; संस्कृत कुंभी, कुमुदिका; गुजराथी कायफळ अशीं नांवे असून मराठीत या झाडाच्या सालीस कायफळ म्हणतात व झाडास कुंभा किंवा बायकुंभा म्हणतात.

हे एक मोठें व जलद वाढणारें झाड असून तें यमुनेच्या पूर्वेस बंगाल, ब्रह्मदेश, मध्यहिंदुस्थान, दक्षिण व पश्चिम हिंदुस्थान व सिलोनमधील दमट भागांतून आढळते. सुमारे ५००० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशांत हें आढळते. या झाडाचा विस्तार मोठा असून तोळ्याच्या बंदुकीचे दस्ते बनविण्यास याचें लांकूड फार उपयोगी पडतें. त्याचीं पानें हिवाळ्यांत तांबडीं होतात. या झाडापासून गोंद निघतो व सालीच्या तंतूपासून दोऱ्या व तरटें करतात. कातडी क्रमाविण्यांत व एक प्रकारचा रंग तयार करण्यांत सालीचा उपयोग होतो. स्तंभक औषध म्हणूनहि सालीचा उपयोग करितात.

या झाडाचीं फुले वाळतपणानंतर बायकांना शक्तिवर्धक म्हणून खावयास देतात. या फुलांचे बाह्यकोश बाजारांत खोकल्यावर व सर्दीवर औषध म्हणून विकतात.

याचें लांकूड फार टिकाऊ व मजबूत असल्यामुळे इमारती करतां व शेतीचीं आजतें करण्यांत त्याचा उपयोग करितात. पाण्यांत हें लांकूड कुजत नाहीं. चाकांच्या आसांकरतां तें फार उपयोगी पडतें. गंजम जिल्ह्यांतील विशेष सोंबळे लोक याच्या सालीचीं वळे नेसतात. रानटी डुकरांना या साली फार आवडतात व त्यांना पकडण्याकरतां पारधी या सालीचा उपयोग करितात.

औषधी उपयोग.—खोकल्यावर कुंभ्याच्या सालीचा रस व मध एकत्र करून ७ दिवस देतात. व्रणाच्या शुद्धीकरतां कुंभ्याच्या सालीचा काढा करून त्यांत तो व्रण धुतात. दंत-रोगांवर कुंभ्याच्या सालीचा काढा करून त्याच्या गुळण्या कराव्या म्हणजे दंतशूल दूर होऊन दांत मजबूत होतात असें म्हणतात [वंढ; वनौषधिगुणा.].

कुंभार—मातीचीं भांडीं घडविणारी ही धंदेवाईक जात हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतून व संस्थानांतून आढळते. इ. स. १९११ च्या खानेसुमारींत यांची एकंदर संख्या ३४,२४,८१५ भरली. सर्वांत जास्त संयुक्तप्रांतात (७,२६,३६१), त्याखालीं पंजाबांत, त्याच्या खालोखाल बिहार—ओरिसामध्ये, त्याहून कमी राजपुतान्यांत (३,०९,२३४) अशी ती उतरत गेलेली संख्या दृष्टीस पडते. कुंभारांत सर्व धर्मांचे लोक सांपडतात. सुमारे ३० लाख हिंदू व ४ लाख मुसलमान कुंभार आहेत व २५००० पर्यंत शीख असून जैन सारे दहा वीस सांपडतील.

संस्कृत कुंभकार शब्दावरून कुंभार, कोहार व कोनहार असे शब्द बनले आहेत. मातीचीं भांडीं करणाऱ्या या जातीच्या कुळासंबंधीं अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. ब्रह्म-वैवर्तपुराणांत त्यांची उत्पत्ति वैश्य स्त्री व ब्राह्मणपिता यांपासून झाली आहे असें लिहिलें आहे. पराशरसंहितेवरून मालकार (माळी) पुरुष व चमार (चांभार) स्त्री यांकडे त्यांचें जनकत्व जातें. कुंभारांची उत्पत्ति, तेली स्त्री व पट्टिकार (विणकर) यांच्यापासून झालेली आहे असें पराशरपद्धति सांगते. मौनियर वित्यम्सच्या संस्कृत कोशावरून पाहतां ब्राह्मण व क्षत्रिय स्त्री हेच या जातीचे उत्पादक मांडलेले दिसतात. प्रचलित असलेल्या अनेक दंतकथा सोडून दिल्या तरी ऋग्वेदांत मातीच्या भांड्यांचा उल्लेख आहे त्यावरून कुंभारांचा धंदा अत्यंत प्राचीन काळीहि होता एवढी गोष्ट सिद्ध आहे. महाराष्ट्रांतील कुंभार अनेक प्राचीन राष्ट्रांतून आले आणि त्यांचें पूर्वीचें राष्ट्रीय पृथक्त्व हल्लीं मिश्रपोटजाती या स्वरूपांत आहे. यांची मुंबई इलाख्यांतील लोकसंख्या सुमारे २ लाख ४० हजार आहे. यांच्यांत पुढील २३ कुळ्या आहेत. अहीर किंवा लहानचाके, वळदे, मांडू, चांगमैस, गरेते, गुजर, गोरेमराठे, हातघडे, किंवा भोंडे किंवा भोंडकर, हातोडे, कडु, कन्नड, कर्नाटक अथवा पंचम किंवा लिंगायत, खंभाटी, कोंकणी, लाड किंवा थोरचाके, लाडमुजे, माळवी, मराठा किंवा घाटी, परदेशी, रजपूत, सोराठिआ, बरिआ आणि वाटलिआ. हे मराठा, कोंकणी, गुजराथी, व परदेशी या चार प्रकारांत समावतात. २३ कुळांत आपापसांत रोटीबेटीव्यवहार मुळींच होत नाहीं. कांहींचीं नांवे कोंकणी, खंभाटी इत्यादि प्रांतांवरून पडलीं आहेत. परदेशी, रजपूत व माळवी हे त्या त्या प्रांतांतून इकडे आले आहेत. लहान चाकावर काम करणारे म्हणून अहीर कुंभारांना (अहीर हे मोठ्या अहीर जातीतील होत) लहानचाके म्हणतात. हातानें जे काम करितात (चाकानें नव्हे) ते हातघडे होत. दक्षिण गुजराथचे (लाट देशचे) ते लाड. हे थोर (मोठ्या) चाकावर काम करतात. पंचम हे गळ्यांत लिंग बाळगतात व लिंगायतपंथी आहेत; हे बहुधा कर्नाटकी असतात. वाटलिआ हे ब्राह्मण बाप व कुंभार आई या जोडप्यापासून उत्पन्न झाले असें म्हणतात. कडिया म्हणजे गवडीकाम करणारे. मराठा कुंभार हे बहुतेक साऱ्या

दखनमध्ये पसरलेले आहेत. कोंकणी हे कोंकण व कानडा, लिंगायत हे सोलापूर, धारवाड व बेळगांव येथे; खानदेशांत अहीर व लांड; कानड्यांत कन्नड व परदेशी हे पुणे, नाशिक, सोलापूर आणि बेळगांव येथे; भांडु हे कोल्हापूर—पन्हाळा व बांकांचे गुजर, कडिया वगैरे जाती गुजराथ व कोंकणांत आढळतात. यांचा मुख्य धंदा म्हणजे कौल, विटा, मडकी व प्राण्यांची चित्रे वगैरे करणे हा होय. कानडा जिल्ह्यांत मातीच्या देवांच्या मूर्ती हे लोक करितात. पुण्याकडे हे लहान मुलांची मातीची खेळणी बनवितात. अहमदाबाद—पाटण येथील मडकी, लाखलोटे फार सुरेख, चकचकीत, नकशीदार व निरनिराळ्या नमुन्यांचे असतात. कुंभार हा एक धारा बहुत्यांपैकी असून तो ग्रामसंस्थेस मडकी वगैरे पुरवितो व ह्याबद्दल त्याला इनाम जमीन असते, अगर कापणीच्या वेळी धान्य मिळते. हल्ली यांचे उपाध्याय ब्राह्मण आहेत. पूर्वी कोंकणी व कानडी कुंभार उपाध्याय होते व अद्यापिहि कांहीं ठिकाणी आहेत. कांहीं स्थानिक देवतांचे हे पूजारी आहेत. अस्पृश्यांशिवाय बाकीच्या साऱ्या शूद्रांचे अंत्येष्टिकर्म कानडी कुंभार करितात, त्यास कुंभारकिया म्हणतात.

हिंदुस्थानांत पुढीलप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांतांतून कुंभार आढळतात:—

पंजाब.—येथील कुंभार हिंदु, शीख व मुसलमान आहेत. ते पंजाबांत सर्वत्र आढळतात व विटा तयार करणे वगैरे कुंभारांची कामे करितात. पश्चिम व मध्य-पंजाबांत ज्या ठिकाणी जमिनीला पाणी मुबलक आहे त्या ठिकाणी रहाटाकरिता हे मातीची भांडी पुरवितात व म्हणून तेथे शेतकी कामाकरिता यांची फार जरूरी आहे.

संयुक्त प्रांत.—येथे त्यांच्या अनेक पोटजातींपैकी बडिया व बडिया या मुख्य जाती आहेत. चाकवैस, गधेरे, गोला, कनौजिया, कासगर, महार व माथुरीय या पोटजाती प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय, सौरिह, चुरिह, अधारिह, हातेलिया चौहानियमिथ्र, परोडिय, पहारिय, दक्षिणाह, चमारिय इत्यादि पोटजाती आहेतच. अशा तऱ्हेचे हिंदूंचे व मुसलमानांचे पोटवर्ग सपाटून आढळून येतात.

आपआपल्या वर्गांतच लभे करण्याची त्यांची चाल असून ते एकपत्नीव्रतावर जोर देतात. कांहीं अटीवर विधवा-विवाहास मोकळीक असून दोळा, सगाई वगैरे लग्नविधी पाळण्यांत येतात. पांचोनपीर, भवानी व हर्दिया वगैरे त्यांच्या देवता असून त्यांस निरनिराळ्या महिन्यांत प्रसाद पुष्पे अर्पण करण्यांत येऊन अजापुत्रांचे बलीहि देण्यांत येतात. लग्नकार्यांत व मुहूर्त पाहण्यास ब्राह्मणांना बोलावण्यांत येते. पितृपक्ष व पिंडदान वगैरे त्यांच्यांत करण्याची चाल आहे. चक्र हे श्रीकृष्णाचे व प्रजापतीचे निदर्शक असून उत्पत्तीचे ते एक चिन्हच होय असे श्रद्धेने मानण्यांत येते. कोपाभगत नांवाच्या साधूला ते मान देतात व सीतळा, समाई वगैरे देवतांना भजतात.

खेडगांवांतील कुंभार मडकी देऊन धान्य वगैरे मोबदला घेतात. गाढवे पाळून ते सामानाची नेवाण करितात. त्यांचा सामाजिक दर्जा चांभारांच्या वरचा व लोहारांच्या खालचा असा असतो. पावसाळ्यांत काम नसल्यामुळे ते शेती वगैरे इतर किरकोळ धंदेहि करतात. कांहीं कुंभार भांडी करण्यांत मोठे कसबी असतात. वकऱ्याचे मांस व मासे हे लोक खातात. कुंभार हे मोठे उद्योगी व शांतताप्रिय असल्याने कोर्टाची पायरी ते क्वचितच चढतात.

आसाम.—येथे याजातीची लो.सं. (१९११) २७,९१३ आहे. या लोकांचा धंदा बहुधा कुंभारकामाचा असून बंगाल-मधील या जातीचे लोक नवशा लोकांपैकी आहेत. सिलहट व कामरूप येथे ह्यांची वस्ती दाट असून तेथील त्यांची लोकसंख्या अनुक्रमे १२,१४६ व ७४४१ होती. ब्रह्मपुत्रा खिडीत मातीची भांडी करणाऱ्या कलिता जातीच्या लोकांनाच कुम्हार म्हणत असावेत असे गेट साहेबांचे मत आहे.

मध्य प्रांत.—यांच्यांत निरनिराळ्या उपजातींची नावे स्थानावरून पडली आहेत. यांच्यातील कांहीं जाती केवळ धंद्यावरूनच झाल्या आहेत. जसे:—कोणी केवळ हातानेच मडके करणारांची हातघडिया जात. पांढरी किंवा लाल मडकी करणारांची गोरिया जात व चाकावर भांडी करणारांची चक्रे जात असे ते भेद झाले आहेत. छटकिया व रखोटिया हे गोलक वर्ग आहेत. मुलींची लभे लहानपणीच करतात. चांदा येथे ऋतु प्राप्त झाल्यावर लभे करतात. लभे ब्राह्मणांकडूनच करवितात. पण वेतूलांत वधूच्या आतेचा नवरा लग्न लावतो. लग्न झाल्यावर वधूवरांच्या हातांत कणकीचे गोळे देतात व ते एकमेकांस हिसकण्यास सांगतात.

कुंभारांत घटस्फोट व पुनर्विवाह होतात. कुमारिकेने स्वजातीयाबरोबर व्यभिचार केला तर सवा रुपया दंड, ५ केस तोडण्याची शिक्षा आणि जार्तास जेवण घालतात.

हे लोक गाढवे पाळतात म्हणून नीच समजले जातात. पण बंगाल्यांत यांची इतकी नीच स्थिति नाही. सागर जिल्ह्यांत लग्नाच्या वेळी वधू कुंभाराकडे जाते व कुंभारीण तिला चाकावर बसवून सात वेळ फिरविते आणि सात नवी भांडी देते. या भाड्यांचा विवाहांत उपयोग करतात. उत्तर संस्काराच्या वेळी कुंभाराने १३ मडकी स्मशानांत आणली पाहिजेत. यांच्यापैकी कांहीं जाती डुकर पाळतात व त्यामुळे ते फार अपवित्र समजले जातात.

मराठा कुंभार.—हे दिसण्यांत मराठा कुणव्यांप्रमाणे असून तसाच पोषाख करितात; यांची भाषा मराठी. वेकायदेशीर संततीला ते कडू असे म्हणतात. यांच्यांत बरेचसे कडू आहेत. यांच्यांत पुढील आडनांवे आहेत. अढाव, भालेराव, बुद्धिवान, चौगुले, दळवे, देशमुख, देवत्रासे, दिवटे, गाढवे, गाईकवाड, जाधव, जगदळे, जोधळे, जोरवेकर, काळे, कापडे, लोणकर, मानमोडे, म्हेंजे, पवार, रोकडे, सासवडकर,

शिरसाट, शिंदे, सोनवणे, वागचैरे, वागुळे, वाघमारे इ. यांचीं देवकें प्रांतवारीनें पुढीलप्रमाणें आहेत:—

पुणें जिल्हा:—मर्यादवेळ, कुंभाराचें थापटणें किंवा फळ, कुदळ. सातारा जिल्हा:—आंवा, जांभूळ, वडे. सोलापूर जिल्हा:—थापटणें, पांचपालवी. नगर, खानदेश व नाशिक हे जिल्हे:—पांचपालवी. पांचपालवी पूर्वी यांचें एकच देवक असे. परंतु ही जात जशी सुधारत गेली व एकच आडनांवाची सोयरीक जसजशी बंद होत गेली तसतशी ही पांचपालवीची रीत पडली. अहिर कुंभारांत प्रत्येक कुटुंबाचें देवक स्वतंत्र असतें. उदा० हिवरकरांचें हिवराचें झाड; मोन्याचें मोराचें पीस व वाघांचें अंजनाचें झाड होय. एकाच देवकवाल्यांत सोयरीक होऊं शकते. परंतु एकाच आडनांवाल्यांत होत नाही. मुलांचें लग्न ५ ते २० व मुलींचें ५ ते १२ वर्षांच्या आंत करितात. पाटाची चाल आहे. विधवेला आतेभाऊ, मावसभाऊ व मामेभावाशीं पाट लाविता येत नाही. प्रथमवराला विधवेशीं पाट लावावयाचा असेल तर प्रथम रुईशीं लग्न लावावें लागतें. यांचीं कुलदेवतें, शिंगणापुरचा महादेव, सातारा किल्ल्यांतील जगदंबा, सोनारीचा भैरोबा, तुळजापुरची देवी व जेजुरीचा खंडोबा हीं आहेत. सोलापूर जिल्ह्यांतील कुंभार आपलीं प्रेतें लिंगायत पंथाच्या धर्तीवर पुरतात. यांचे बाकीचे (जन्म-लग्न-और्ध्वदेहिकादि) संस्कार मराठा कुणव्यांप्रमाणेंच असतात. हे मद्यमांससेवक असून कोष्टी, धनगर, न्हावी, कोळी, मराठे व कुणबी यांच्या हातचें खातात व हें वरील लोकहि या मराठा कुंभाराच्या हातचें जेवतात असें म्हणतात.

कोंकणी कुंभार.—हे आपणास मूळचे मराठे म्हणवितात. यांच्यापैकीं पुष्कळजण पूर्वी ग्रामदेवतांचे पुजारी असत. अशीं देवकें (हल्लीं हिं) कारवार जिल्ह्यांतील अस. नोटी गांवचे रामनाथाचें व दुसरें कठिनबिर गांवांतील हीं होत. ठाणें जिल्ह्यांत खालच्या वर्गांत कुंभारांनां देवर्षांचा व चेटक्यांचा मान आहे. तसेंच एखादा कुणबी आपल्या नातलग्नापासून दूरच्या गांवीं मेळा असेल तर त्याची और्ध्वदेहिक क्रिया हा कुंभार करतो. हा वैद्यकीचाहि धंदा करतो. या लोकांची आंवा, उंबर, जांभूळ, (ठाणें जिल्हा), कळंब, कोच, वास्ळाची माती, मोराचीं पिसें (रत्नागिरी जिल्हा) हीं देवकें आहेत. यांच्यांत अष्टीकर, कल्याणकर व निगवेकर हीं आडनांवां आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्यांत एकाच गांवीं राहणाऱ्या कुंभाराचा एक एक गट मानतात. त्यांच्या परस्परांत सोयरीक होत नाही. सखल्या बहिणीं सवतीसवती होऊं शकतात. ठाणें जिल्ह्यांत घटस्फोटाची चाल नाही; दुसरीकडे आहे. मात्र घटस्फोट झालेल्या स्त्रियांस पहिल्या घरचा नवरा जिवंत असेपर्यंत पाट लाविता येत नाही. व्यभिचारास जातिवहिष्कृत ही शिक्षा आहे. जातीचा मुख्य असेल त्याच्या परवानगीशिवाय पाट लाविता येत नाही. दरएक पाटामार्गे भावी नवऱ्याकडून सात रुपये

कर वसूल करतात. गांवाबाहेर आंब्याच्या झाडाखाली रात्री पाट लागतो. विधवा स्नान करून व पांढरें पातळ नेसून उपाध्यायाच्या मदतीनें गणपति व वरुण यांची पूजा करिते; नंतर एका पांढऱ्या कापडाच्या दुपट्याशीं तिचा पाट लावितात. नंतर ती तो दुपट्या भावी नवऱ्यास देते व नवरा तो आपल्या पागोट्यामावती गुंडाळतो. पुढें ती त्याच्या कपाळास कुंकू लावते व त्याला ओवाळते. नंतर उपाध्याय दोघांच्या पदरांस गांठ देतो. याप्रमाणें हा विधि येथें संपतो. हा ठाण्याकडील विधि झाला. रत्नागिरीकडे निराळी चाल आहे. प्रथम भावी नवऱ्यानें पाठविलेली साडीचोळी नेसून व बांगळ्या लेऊन विधवा तयार होते. नंतर तिच्या मेलेल्या नवऱ्याच्या घरीं तिचा भावी नवरा १० ते २० रुपये पाठवितो. व मग तिच्या मेलेल्या नवऱ्याची भूतवाधा तिला होऊं नये म्हणून तिच्या तोंडावरून एक कोंबडा ओवाळतो, व मग ती दोघे शेजारी वसतात. नंतर दुसरी एक विधवा त्या विधवा नवरीच्या कपाळी व नवरदेवाच्या गुडच्याला कुंकू लाविते म्हणजे हा विधि संपतो. यांच्या सुतकानंतरच्या ११ व १२ व्या दिवशांच्या क्रियांमध्ये ठाणें व रत्नागिरी जिल्ह्यांतील रीतींत फरक आहे. या क्रियेला डाकक्रिया म्हणतात. डाक म्हणजे एक ढोलासारखें वाद्य. ठाण्याकडे पुढील रीत आहे:—एका खुटीस एक फुलांचा द्वार टांगतात, त्याच्या खाली पाण्यानें भरलेली व तोंडावर नारळ ठेवलेली एक तांब्याची घागर ठेवतात. तिच्या शेजारी कापसाच्या झाडाच्या काठ्यां (पळहकांठ्या) ची एक लहान तिरडी करून तीवर मेलेल्या माणसाची एक कणिकेची प्रतिमा ठेवतात. नंतर दुसरा एक कुंभार जवळ वसून तें डाकवाद्य वाजवून गणपति व इतर साधुसंतांचें भजन करतो. नंतर तिरडी नेऊन नदींत बुडवितात. रत्नागिरी जिल्ह्यांत पुढील रीत आढळते:—तिकडे हा विधि बाराम्या रात्री होतो. ज्याच्या घरीं मार्तिक झालें असेल त्याच्या घरीं सहा सात कुंभार जमतात. माजघरांत गाईच्या शेणानें जागा सारवून, तेथें एक केळीचें पान मांडतात. त्यावर तांदूळ पसरून वर पाण्याची घागर ठेवतात. तिच्या तोंडांत आंब्याचीं पानें व त्यावर नारळ ठेऊन त्यावर फुलांची माळ लांबती बांधतात. घागरीशेजारीं तेरा विज्याचीं पानें व १३ सुपान्या मांडतात. शेजारीं दुसरें एक केळीचें पान मांडून त्याच्यावर पंड, गणपति, नारायणस्वामी (दोन प्रतिमा), हरिण, वैतरणा (गाय), मोर, गरुड, फूल, चंद्रसूर्य, नाग, इत्यादि कणिकेचें केलेले लहान पुतळे ठेवतात. या प्रतिमांच्या चान्ही दिशांना कणकीचे चार दिवे लावितात. नंतर जमलेल्यांपैकीं एक कुंभार त्या घागरीची व प्रतिमांची पूजा करून कांहीं मंत्र म्हणतो. त्याला पंडुक्रिया असें म्हणतात. हें आटोपल्यावर मेलेल्याचा मुलगा किंवा क्रिया करणारा हा तेथें जवळच ठेवलेल्या मेलेल्या माणसाच्या कणिकेच्या प्रतिमेच्या तोंडांत पाणी सोडतो व ती प्रतिमा वैतरणा

पुतळ्याच्या शेंपटीकडे सरविकतो. त्यावेळी तो तोंडाने वैतरण नांवाचे गाणे म्हणतो व दुसरीकडे डाक वाद्य वाजविले जाते. ही वैतरणा (गाय) त्या मेलेल्या माणसाला स्वर्गात नेते असा याचा अर्थ आहे. यानंतर त्या सर्व प्रतिमा नदीत किंवा समुद्रात विसर्जन करतात. कोंकणी कुंभारांचे उपाध्याय ब्राह्मण असतात कुणबी, न्हावी, आगरी, ठाकूर व कोळी वगैरे लोके यांच्या हातचे खातात.

क न ड कुं भा र.—हे कानडा जिल्ह्यांत मुख्यतः आहेत यांची राहणी व आचारविचार बहुतेक कोंकणी कुंभारांप्रमाणे आहेत. भम्मा(माता)व न्तग किंवा जत्तिग(एक मल्ल)यांची हे फार करून पूजा करतात. यांच्या कुलदेवता कुमठे येथील दुर्गा व हळदीपूरची देवी या होत. यांचे उपाध्याय हविक ब्राह्मण असतात. हे मद्य पीत नाहीत; मांशाशन मात्र करतात.

गु ज रा थी कुं भा र.—यांना घडघडे, ओझा किंवा प्रजापति असेंहि म्हणतात. हे आपल्याला दक्षप्रजापतीचे वंशज म्हणवितात. कांहीजण स्वतःस क्षत्रिय समजात. हे तिकडील कणव्यांसारखे दिसतात. यांच्यांत यादव, चुडा-समा, चोहान, भट्टी, राठोड वगैरे रजपुतांसारख्या कुळ्या आहेत, यांच्यापैकी सोराठिया कुळीत धाकट्या दिराशी पाट लावितात. यांच्यांत नवरदेव लग्नाच्या वेळी कटथार किंवा खंजीर हातांत घेतो. हे बहुतेक सारे वैष्णवपंथी आहेत. यांच्यापैकी कांही कुळीत अकाली मेलेल्या माणसाची पिंपळाच्या लाकडाची प्रतिमा करून घरांत एका कोनाच्यांत ठेवितात. त्याला सुरधन म्हणतात. सोराठिया यांच्यांत लाकडांऐवजी एक खंबी नांवाचा दगड ठेवितात.

प र दे शी कुं भा र—यांना गवंडी असें दुसरें नांव आहे. यांच्यापैकी पुष्कळजण गवंडी काम करतात. हे पुणे, सातारा व नगर जिल्ह्यांत वरेच आहेत. हे उत्तरेकडून २० वर्षांपूर्वी इकडे आले. हे घरांत हिंदी भाषा बोलतात व उपाध्याय उत्तर हिंदुस्थानी ब्राह्मण नेमात यांच्यांत बलदे गरे वगैरे चार पोटभेद असून वसनीवाल, बलवाल, जल्लिह करोले पिपुडे इ. ११ आडनावे आहेत. प्रत्येक कुळाची निरनिराळी कुलदेवता असून तिला धीरदी असें म्हणतात. हीच धीरदी त्यांचे देवकहि असते. शेंदराने माखलेला मातीचा नाग, बेलफळ, नारळ, सुपारी, वगैरे या धीरदी होत. या देवांत ठेऊन त्यांची पूजा करितात. दरवर्षी दसऱ्यास व लग्नकार्यात या बदलतात. मुलीचे लग्न १६ वर्षांच्या आंत करतात. कुमारीने जातीतील माणशाशी जारकर्म केल्यास दंड किंवा जातीस जेवण दिले व त्या व्यभिचारी माणसाने त्या कुमारीशीच लग्न लाविले की, तिची शुद्धि होते. बहुपत्नीत्वाची चाल यांच्यांत आहे. लग्नापूर्वी गोंवांतील ५ सवाणी गांवावाहेर जाऊन उकिरव्याची पूजा करून त्यातील माती आणतात. व मग लग्नमंडप घालतात आणि त्यांत ती माती मंडपांत फेंकतात. मांडवाच्या मुहूर्तमेढीस गुरु असें म्हणतात. मांड

वाला लांकडी पांच चिमण्या बांधतात. यांची लग्ने रात्रीच होतात. वर हा बधूच्या मांडवांत गेल्यावर व सासूने त्याला ओवाळल्यावर, तो त्या लांकडी चिमण्यांना काठीने मारतो. मग होम करतात आणि त्याभोंवती बधूवर प्रदक्षिणा घालतात म्हणजे लग्न आटोपले. यांच्यांत घटस्फोटाची चाल नाही. [एन्थ्रो-वेन—ट्राइज अँड कास्टस ऑफ वॉवे व्हा. २] महाराष्ट्रातील परदेशी कुंभार आपणांस कुमावत क्षत्रिय म्हणवितात. रजपूत चव्हाण शाखेपैकी राजकुमार नांवाची जी शाखा तीच पुढे कुंभार या अपभ्रष्ट नांवाने ओळखण्यांत येऊ लागली असें सांगतात. किंवा मेवाडच्या कुंभारण्याचे वंशज ते कुंभोज. कुंभोजपासून कुंभावत व नंतर कुमावत अशी कुमावत जाति नामाची व्युत्पत्ति लावण्यांत येते. आपण अस्तल रजपूत असल्या विषयी कुमावत सिद्ध करू पाहतात (रा. नाईक यांचे ' आमची जात ' हें पुस्तक पहा. पा. ५२ ५६). कुंभापासून वंशवृद्धि होऊन आज माणसें किती होतात याचाहि हिशोब असली कल्पना मांडतांना केला नाही. कुमावतांतील कांही आडनावे व रजपूत कुलनामे सारखी आहेत. लग्नांतल्या कांही चालीहि रजपुती दिसतात. या जातीतील कै. जी. बी. नाईक यांनी आपल्या ज्ञातिसंबंधाने पुढील माहिती थोडक्यांत दिली आहे. जातीची मुख्य वस्ती मेवाड व राजपुताना. मुख्य ठिकाण जय पूर व त्याच्या आसपास. या ठिकाणी सुमारे ३५००० वस्ती आहे. जातीत ठिकाठिकाणी स्थानिक पंचायती आहेत. सर्वसामान्य अशी मुख्य पंचायत नाही. पंचायतीचा अध्यक्ष साधारणतः वंशपरंपरेन असतो परंतु अलीकडे कोठे कोठे निवडणुकीची प्रवृत्ति दिसत आहे. मेवाड, राजपुताना व डेकन वगैरे ठिकाणी मिळून जातीतील गृहस्थांनी सुमारे ५० देवळे बांधिली आहेत. त्यांस खर्च अजमासें रु. १,५०,००० वर जहाला असावा. वरील देवालयांची नालकी सर्वजनिक आहे. कांही ठिकाणी जातीच्या ताब्यांत कांही कांही घरे आहेत. पण उत्पन्न म्हणण्यासारखे नाही. जातीचा कर लग्नावर ठरविलेला आहे व तो लग्नप्रसंगी वसूल केला जातो. पंचायतीचे निवाडे लिहून ठेवण्याची बहिवाद नाही. पंचायतीचे निकाल अंगलांत आणण्यासाठी वाळीत टाकणे हेंच शासन आहे. पंचायतीतील नित्य प्रश्न म्हटले म्हणजे खाण्यापिण्यासंबंधाने, रुढिवाह्य आचरण अगर एखाद्याने दुसऱ्याचे आमंत्रण बंद करणे, हे होत. महत्वाच्या नैमित्तिक प्रश्नांचा दाखला नाही. स्वजातीशिवाय अन्य वर्गाशी अन्नोदक व्यवहाराची बहिवाद नाही. या जातीत पोटजाती नाहीत. जातीतील विवाहादि संस्कार राजपुतान्यांकडील गौड ब्राह्मण चालवितात. परंतु त्यांच्या अभावी स्थानिक ब्राह्मणांकडून ही ते चालविले जातात. साधारणतः सामाजिक प्रश्न पूर्व रुढीनुरूप जातच सोडविते व धर्मसंबंधी प्रश्न ब्राह्मणाचा सल्ला घेण्यांत येतो. या जातीत मोठमोठे बांधकाम करणारे कांदाकटर झाले आहेत.

म द्रा स इ ला खा.—यांनां तेलगूत कुमार, उरियांत कुंवारी व कानडीत कुंवार म्हणतात. यांचे समाजांत स्थान उच्च शूद्र म्हणून आहे. तेलगू कुम्भार प्राचीन राजांजवळ स्वयंपाकी म्हणून असत. अद्यापहि शूद्रांच्या घरांतून पुष्कळसे कुम्भार स्वयंपाकी आहेत. कुम्भारांनाच कुसवन म्हणतात. उरिया कुंवारी शुद्ध वैष्णव आहेत. यांच्यातच फक्त विधवाविवाह निषिद्ध नाही. कुंवारांत कानडी व तेलगू असे दोन भेद आहेत. तेलगू कुंवार हे आपणाला शालिवाहनचे वंशज समजतात व गळ्यांत जानवे घालतात. हे मांस खात नाहीत. यांच्यांत शैव व वैष्णव असे दोन्ही पंथ आहेत. लिंगायत कुंवारांचे उपाध्याय जंगम असतात. म्हैसुरी कुंवारांत नीलवर (रंगारी जात) ही पोटजात येते. दक्षिण कानडांतील कुंवारांत पुष्कळसे तुळुभाषा बोलतात वारसा अलियस्तान (मातृकन्यापरंपरा) पद्धतीने जातो. तामिली कुंभारांप्रमाणे हे लोक जानवे घालीत नाहीत. [कूक; रसेल व हिरालाल. थर्स्टन: एन्थावेन; सेन्सस रिपोर्ट; जी. वी. नाईक—आमची जात; कुमावत—क्षत्रिय-पित्र मासिक, वगैरे].

कुंभारकाम—वेदकालापासून कुंभारकामाची माहिती आर्यानां होती हे प्रसिद्ध आहे. श्रौतप्रकरणांतील अग्निचयन विधीमध्ये निरनिराळ्या आकृतीच्या विटांच्या वेदीची वर्णने आली आहेत. विटांप्रमाणेच शेगड्या बोलकी, मडकी, माठ, परळ, वगैरे कुंभारकामे त्यावेळी प्रचारांत होती (ज्ञानकोश-प्र. खं. वि. दुसरा वेदविद्या, पृ. १२४-२५-२६ पहा). हिंदूंच्या अनेक धार्मिक विधींत मातीच्या पात्रांची गरज लागते. मुंज, विवाह, व और्ध्व-देहिकप्रसर्गा ही पात्रे लागतात.

असुरिय प्रमाणे वाविलोनियांतहि ६ हजार वर्षांपूर्वीच्या प्राचीन लेख कोरलेल्या विटा सांपडतात. त्या मातीच्या वाळवून भाजलेल्या असून फार मजबूत व टिकाऊ आहेत. या शहराच्या जुन्या (तट, मनोरे, राजवाडे वगैरेच्या) अवशेषांत या विटांचे ढीगच्याढीग आढळतात. आसपासचे लोक आपापलीं घरे बांधण्यास या विटा आज अनेक शतके नेत आहेत. वाविलोनियन व असुर लोक रंगीत व मिना कामाच्या विटा करण्यांत प्रख्यात होते. त्यांचा उपयोग ते शोभेसाठी करीत असत. चिनी लोक आपल्याला या असुर लोकांच्याहि पूर्वीचे बीट कामांत दर्दी म्हणवितात. पण कांहींच म्हणणे ही कला चिनी लोकांनी हिंदुलोकांपासून घेतली असे आहे. प्रख्यात चिनी अजस्र मित ही भाजलेल्या व कच्च्या अशा दोन्ही विटांची बांधलेली आहे. परंतु ही अलीकडे (सुमारे ख्रि. पू. २२०) बांधलेली आहे. इस्पायल लोकांतहि विटांचे काम प्राचीन काळी होत होते. मात्र ते विटा न भाजतां उन्हांत सुकवीत. यांची माती नदीच्या गाळाची असे. त्यांत गवत किंवा लव्हाळे घालीत. हल्लीहि ईजिप्तमध्ये असल्या विटा पाडतात. ग्रीक लोक तीन प्रकारच्या विटा

पाडीत असे प्लिनीने म्हटले आहे. रोमन लोक ही कला पौरस्त्यांपासून शिकले; आणि त्यांनीच ती सर्व पश्चिम युरोपमध्ये पसरविली. इंग्लंडमध्ये १५ व्या शतकांत विटा उपयोगांत येऊ लागल्या. फ्ल्यांडर्समधून ही कला इंग्लंडमध्ये या सुमारास आली परंतु १६३६ च्या प्रख्यात प्लेगापर्यंत विटांचीं घरे अगदीच थोडीं असत. यापुढे मात्र विटांचा उपयोग बराच होऊ लागला. तेथील सरकारने इ. स. १७८४ मध्ये प्रत्येक हजार विटांमागे ४ शि. ७ पे. चा कर बसविला होता. अमेरिकेंत पहिली विटांची इमारत १६३३ त झाली. मध्ययुगांत युरोपमध्ये मुख्यतः डच व जर्मन हेच विटा तयार करणारे होते. इटालियनांनी १५ व्या शतकांत रंगीत विटा तयार केल्या.

मडकी, विटा, कौले वगैरे स्वस्त पदार्थांना चिकणमाती लागते. अधिक उंची भांडी करण्यास (वरण्या, चहाचे पेले, वशा व चित्रे वगैरे) चांगल्या प्रकारची चिनी माती लागते. मूस करण्याची माती गोंडवनाच्या ज्या भागांत दगडी कोळशाच्या खाणी आहेत त्या भागांत सांपडते.

विटा, कौले करण्याचे कारखाने अलीकडे युरोपियन लोकांनीहि इकडे काढले आहेत. इ. स. १८६६ राणीगंज येथे एक कारखाना निघाला व तेथे विलायती धर्तीच्या विटा पाडू लागले; पण थोड्याच दिवसांत तो धंदा बुडाला. युरोपियन लोकांनी या कामांत आपल्यापेक्षा जास्त लक्ष घातले आहे. न्हाणीघरांत वापरण्यांत येणाऱ्या शिल्लेच्या सपाट विटा व दुसऱ्या अद्वितीयार्थक निळ्या व अनेक रंगांच्या विटा या युरोपीयन कारखान्यांत तयार होतात. मुसलमानी अंमलांत आपल्याकडेहि अशा मिण्याचे काम केलेल्या विटा तयार करीत असत, हे ठावाची मशीद, विजापूरच्या जुम्हामशिर्दीतील प्रसिद्ध रंगीत कमान वगैरे इमारती पाहिल्या म्हणजे समजते. किल्ल्यांच्या व प्राचीन इमारतींच्या विटा लांब, रुंद पण कमी जाडीच्या असत. असुरिया देशांत तर या विटांवरच इतिहासलेखन करीत असत. त्या विटा ख्रि. पू. तीन चार हजार वर्षांच्या आहेत असे म्हणतात. त्या एक हात औरस चौरस असत. डॉ. स्टीनने हिंदुस्थानांतील कांहीं जुन्या विटा (इ. स. च्या ७ व्या, ८ व्या शतकांतील) शोधून काढिल्या होत्या. दक्षिणेंत तिन-वेळी, मदुरा व मलबार भागांत डॉ. पोप याला जमीनीत थडगी खोदताना इ. स. च्या ८ व्या शतकांतील मातीची निरनिराळ्या प्रकारची भांडी आढळली. अकबराने आपल्या कारकीर्दीत कच्च्या, पक्क्या विटांच्या किमती निरनिराळ्या ठरविल्या होत्या. हल्ली गरीब लोकांचीं घरे कच्च्या विटांची असतात. पूर्वी बंगाल्यांत नक्षीदार विटा तयार होत असत. दिनाजपुरजवळील कंतनगड, चंद्रनगर व हुगळी येथील देवळांत विटा आढळतात. लाहोरकडेहि या नक्षीच्या विटा होत असत. कलकत्याकडे विटांचे कारखाने बरेच आहेत. तिकडील अकरा गांवचा कारखाना सर्व हिंदुस्थानांत मोठा

आहे असे म्हणतात. हल्ली महाराष्ट्रांतहि बऱ्याच ठिकाणी कारखाने काढले आहेत. वडोद्यासहि एक कारखाना आहे. विटांत साध्या, कमानीच्या, बाह्यगेल वगैरे प्रकार असतात. विटांप्रमाणेच कौलांचाहि खप असल्याने त्यांचे कारखाने हिंदुस्थानांत लहानमोठ्या प्रमाणावर सर्वत्र आहेत. मात्र मंगलोरकडील कौलांचे कारखाने जास्त भरभराटेले आहेत. याचें कारण तिकडील माती मूळचीच चिकणी असल्याने साध्या मातीत चिकणई उत्पन्न करण्याला इतर भागांतील कारखान्याला जो प्रारंभीचा बुडितखर्च करावा लागतो, तो तिकडे वांचतो. त्या प्रांतांत पूर्वी युरोपियन लोकांनी कारखाने काढले होते. परंतु हल्ली हिंदी भांडवलाचे व व्यवस्थेचे कांहीं कारखाने सुरू झाले आहेत. हिंदुस्थान देश साधारण उष्ण असल्याने छपरावर चालण्यांत येणाऱ्या कौलांत पुढील गुण असले पाहिजेत. त्यांच्यांत उष्णता सांचवून ठेवण्याची व ती खाली वाहून न जाईल अशी शक्ति पाहिजे. तसेंच कौल हलकें पाहिजे व मजबूत पाहिजे. त्याचे सांघे एकमेकांत घट बसले पाहिजेत म्हणजे चुकूनहि एखादी फट रहातां कामा नये, नाहींतर पावसाळ्यांत त्यांतून गळण्याचा संभव असतो. असलीं कौलें हातानें तयार केल्यास तीं परवडत नाहींत म्हणून यंत्रानें तीं पाडावीं लागतात. त्यांच्यांतहि सार्धी, डाण्याचीं, कोंपऱ्यावरचीं, खालीं उजेड व हवा जाणारीं वगैरे निरनिराळ्या आकारांचीं व आकृतींचीं कौलें असतात. पूर्वीचीं सार्धी नळीच्या आकाराचीं व चापट आकारांचीं कौलें असत. अद्यापिहि खेड्यांत व शहरांत हीं कौलें बरींच प्रचारांत आहेत. मंगलोरी कौलें फार महाग पडत असल्याने त्यांचा प्रसार सर्वत्र होत नाहीं. टिकाऊपणाच्या बाबतींत तीं साध्या कौलांपेक्षां जास्त सरस असतात. टिकाऊ सुबक व हलकी आणि एक सांचाचीं कौलें करण्यास यंत्राचें साहाय्य अवश्य आहे. अद्यापिहि उत्तम कौलें, फरशीचीं कौलें व विटा युरोपमधून इकडे येतात. इकडे राणीगंज, जवलपूर, अलीगड, बरेली, मंगलोर, ग्वालोर, वडोदें, कल्याण वगैरे ठिकाणीं विटा, कौलें व चिनीमातीचीं भांडी, खेळणीं इत्यादि तयार करण्याचे कारखाने आहेत. या धंद्यांत कोठें कशी माती मिळते ह्याचा व तिच्या गुणधर्माचा शोध ठेवणें जरूर असतें. हूपरनें ३३ प्रकारच्या मातीचीं परीक्षा केली होती. सुशीची माती निर्मळ पाहिजे. तिच्यांत क्षारयुक्त द्रव्य (अलकलॉइन) नसावें. असल्यास ती लवकर वितळते. चिलमीची माती (पाईप क्ले) ही वाळूच्या कणाविरहित असल्यास फार चिकणी असते. अशी माती तेराणी व करई या प्रदेशांच्या दरम्यान सांपडते, असें मूर म्हणतो. मद्रासेकडील जंगलांतहि ही आढळते.

चिनीमातीचीं भांडी वगैरेस लागणाऱ्या मातीचे तीन वर्ग आहेत. (१) चिनी (केऑलिन) माती, (२) साधी पांढरी माती किंवा शिल्ईची भांडी करण्याची व (३) लाल माती. कौलें किंवा कुंच्या करण्याच्या चिनी मातीचा उपयोग

कागदांच्या कारखान्यांत कागद तयार करितांना होतो. हिचे पांढरे किंवा पिवळट रंगाचे गोळे बाजारांत मिळू शकतात. फेल्स्पार नांवाच्या दगडावर हवा व पाणी यांची क्रिया होऊन ही माती तयार होते. हिच्यांत मुख्यत्वे करून अल्युमिनम सिलिकेट असतो ही हिंदुस्थानांत बहुतेक ठिकाणीं सांपडते.

मातीच्या ज्या भांड्यांत द्रव पदार्थ ठेवावयाचा असेल त्यानांच फक्त शिल्ई देण्यापासून फायदा असतो. शिल्ई-पेक्षां लाख लावणें स्वस्त पडतें. हिंदुस्थानांतहि शिल्ईचीं मडकीं वगैरे फार पूर्वीपासून वापरीत असत. गेशावर, वेळोर, अर्कोटकडे प्राचीन काळाचीं भांडीं सांपडलीं आहेत. हा काळ म्हणजे बौद्धकाल होय. उत्तरहिंदुस्थानांत कुंभार मडकीं वगैरे तयार करतो व कुझगार (हा मुसुलमान असतो) त्यावर नकशीकाम खोदतो. चिनीमातीचीं भांडीं परदेशांतून वरींच येतात. ही आयात इंग्लंड, बेल्जम, जर्मनी येथून होते. त्यांत इंग्लंड शेंकडा पन्नासप्रमाणें माल पुरवितें. हिंदुस्थानांतून विटा, कौलें, भांडी वगैरे माल थोडा फार सीलोन व स्ट्रेटसेटलमेंटमध्ये जातो. सिंध प्रांतांत ठळा व हाला येथें नकशीच्या विटा व चिनीमातीच्या वरण्या प्रख्यात आहेत. गुजराथेंत पट्टण येथें मातीचे खुजे व हुकें होतात. दिल्ली, मुलतान येथें चिनी नकशीदार भांडीं होतात. तसेंच भांड्यांवर नाना तऱ्हेचे रंग व रोगण इकडे चांगलें चढवितात. गुजराणवाला व भावलपूर येथें कागदासारखीं पातळ मडकीं तयार होतात. अजमगड येथील (वायव्यप्रांत) खुजे; लखनौच्या बशा, पेले, सुर्जा (बुलंद जिल्हा) येथील मडकीं, अलीगड, अमरोहा सहारणपुर येथील पातळ व वर्षे चढविलेलीं भांडीं हीं नांवाजण्यासारखीं आहेत. हल्लीं पुणें जिल्ह्यांत तळेगांव दाभाडें येथें पैसाफंड कांचकारखान्यानें हें काम हातीं घेतलें आहे ग्वालोर येथील काम नुक्तेंच सुरू झालें आहे.

विटांच्या मजगुतीचें एक कोष्टक पुढील प्रमाणें आढळतें. हातानें तयार केलेल्या विटा दर चौरस इंचावर ०.४ ते ०.९ टन वजन ठेवल्यास फुटतात तर यंत्रानें तयार केलेल्या विटा दर चौ. इंचावर ०.७ ते १.३ टन वजन ठेवल्यास फुटतात; आणि खंगर विटा दर चौ. इंचावर २.९ ते ३.४ टन वजनानें चुरडतात. [रिपोर्ट जिऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया. १९०५; अकबरी; वॅट-कमर्शि. प्रॉडक्ट्स;]

कुंभारडी डोंगर—मुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. खानापूरच्या आग्नेयीस सतरा मैलांवर असलेला एक डोंगर. डोंगरावर कानफाटा साधु हंडीगडगनाथ याचा मठ आहे.

कुंभेर—हें राजपुतान्यांतील भरतपूर संस्थानामधील एका तहसिलीचें मुख्य ठिकाण असून तें भरतपूरच्या उत्तरेस ५ कोसांवर आहे. लोकसंख्या जवळजवळ ७ हजार आहे. येथें डाक व तारहप्तीस, प्राथमिक शाळा, दवाखाना वगैरे संस्था आहेत. भरतपूरचा जाट राजाच येथील मालक आहे. एके

काळीं जाटांची राजधानी येथे होती. वदनसिंग नांवाच्या जाट राजाने येथे किल्ला बांधिला. याला २६ मुलें होती. पैकीं सुरजमल हा गादीवर असतां, त्यानें सफदरजंगास दिल्लीच्या पा.शहाविरुद्ध (म्हणजे मराठ्यांविरुद्ध) मदत केल्यानें, त्या व्यावर श्री. रघुनाथरावदादा हे शिंदेहोळकरांसह १७५४ त चालून गेले. सुरजमल कुंभेरीस होता. मराठ्यांनीं कुंभेरीस वेढा दिला. हें युद्ध जानेवारी ते मे पर्यंत चाललें. जाट ४० लक्ष खंडणी देण्यास तयार होता. दादासाहेब एक कोट रुपये मागत होते; तें जमलें नाहीं. परस्परें मारा होऊं लागला. रेंतीचे रानामुळें सुरंगास यत्न नाहीं. मोहरा इरेस पडला. आंतून कोणी सल्ल्यास येईना. दीड महिना झाला. एके दिवशीं खंडेराव होळकर (अहल्यावाईचा नवरा व मल्हाररावाचा पुत्र) केवळ वेढोप होता. तो भोजन करून मोर्चांत निशाणापार्शी आला; तो एकाएकीं जेजळाची गोळी लागून मोर्चांत ठार झाला. ” एकुलता एक मुलगा गेल्यानें मल्हाररावास दुःख होऊन त्यानें प्रतिज्ञा केली कीं. “सुरजमल्लाचा शिरच्छेद करीन व कुंभेरीची माती यमुनेत टाकीन नाहीतर प्राणत्याग करीन. ” हें ऐकून जाट घाबरला; तीन महिने झाले; सर्व सरंगाम (लढाईचा) संपला. तेव्हां जयाप्पा शिंद्याच्या मार्फत जाटानें ६० लक्ष खंडणी देऊन मराठ्यांशी तह केला (१७ मे १७५४). कुंभेरचा किल्ला फार वळकट होता. त्याचा तट मातीचा असून पुढें खंदक आहे. हें गांव मूळ एका कुंभ नांवाच्या जाटानें वसविलें होतें. अहल्यावाईनें कुंभेरीच्या उत्तरेस दीडकोसांवर गंगर-सोली येथे खंडेरावाची छत्री बांधिली आहे [मरा. रिया. म. वि; इंपी. ग्या. पु. १६]

कुंभोज—कोल्हापूर संस्थानांतील अळतें पेट्यांत कोल्हापूरच्या ईशान्येस ९ कोसांवर शरणाकाठी हा गांव आहे. या गांवीं कुंभेश्वर महादेवाचें देऊळ असून, त्याच्यावरून या गांवास कुंभोज नांव पडलें. येथें जैनांची वस्ती फार आहे. येथील तंबाखू फार प्रसिद्ध आहे. दरसाल पंचवीस हजारांची तंबाखू येथें पिकते. जैनांचें बाबलीचें व हिंदूंचें बन-शंकराचें अशीं दोन देवळे येथें आहेत. [कोल्हापूर ग्या.]

कुम—कुम हें याच नांवाच्या इराणांतील प्रांताचें राजधानीचें शहर हें उत्तर अक्षांश ३४°५५' यांच्यावर अनदवार नदीतीरावर ३१७० फूट उंचीवर आहे. या शहराला इमाम रेझाची वहीण फतिमा ही येथें ८१६ मध्ये मेली म्हणून हिच्या थडग्यामुळें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. वर्षांतून सहा सात माहिने येथें पुष्कळ यात्रेकरू येतात. कायमची लोकसंख्या २५००० व ३०००० यांच्या दरम्यान आहे. १८९०-१८९३ मध्ये बांधलेल्या गाडीच्या रस्त्याने हें शहर तेहरानशी जोडलेलें आहे. येथें डाकघर व तारघर आहे.

कुमठा, ता. लु. का.—मुंबई इलाख्यांतील उत्तर कानडा जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ २२४ चौ. मै. असून यांत कुमठा (तालुक्याचें ठिकाण) व गोकर्ण हीं दोन

मोठीं गांवें आहेत. १९११ सालीं तालुक्याची लोकसंख्या ६४४९६ होती. काळीचें उत्पन्न एक लाखावर असतें. समुद्रकिनार्यालगतच्या पट्टीत तांदुळाचें पीक येतें. या तालुक्यांत पाणी मुबलक व जमीन लाल रेंताड आहे. कुमठ्यास नारळ, तांदुळ, सुपारी, मिथ्यें ऊंस आणि कडधान्यें यांचें चांगलें पीक होतें. दरसाल पावसाचें मान १३३ इंच असतें.

गां व—मुंबई इलाख्यांत उत्तर कानडा जिल्ह्यांतील कुमठा तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें कारवारपासून ४० मैल व मंगलोरपासून उत्तरेस ११३ मैल लांब आहे. येथील लो. सं. (१९११) १०,३४३ होती. येथील म्यु. क. १८६७ साली स्थापन झाली. पूर्वी कुमठ्यास फार व्यापारी वडा-मोड होत असे. परंतु रेल्वे झाल्यानें गांवचें महत्त्व राहिलें नाहीं. समुद्रांत ६ मैलांवर, एका टेंकडीवर दीपगृह बांधलेलें आहे. हवा शुद्ध असून आकाश निरभ्र असलें तर १२ मैलां वरून सदरहू दिवा दिसतो. येथें सबजजाचें कोर्ट, दवा-खाना व कांहीं प्राथमिक शाळा आहेत.

कुमठा गांव पूर्वी थोडें बहुत महत्वाचें असलें. या गांवा-जवळ दोन वेळ टिपूची छावणी पडली होती. त्या दोन्ही वेळीं हें गांव जाळण्यांत आलें होतें. येथील व्यापार मुख्यतः करून कापूस, मसाले व धान्य यांचा असून येथें चंदनाच्या लांकडाच्या पुष्कळ कोरेंव जिनसा वनवितात.

कुमाऊन—संयुक्त प्रांताचा अगदी उत्तरेकडील विभाग. हा बहुतेक भाग हिमालयावर असून तिबेटच्या सरहद्दीपासून तराई पर्यंत गेलेला आहे. याच्या उत्तरेस तिबेट, पूर्वेस नेपाळ, दक्षिणेस वरेली जिल्हा व रामपूर संस्थान आणि पश्चिमेस डेराडून जिल्हा व तेहरी संस्थान आहे. येथें समुद्रगुप्ताच्या वेळीं (इ. स. ३४०) कर्तुपुरचें राज्य होतें. याचें क्षेत्रफळ १३७२५ चौरस मैल असून लो. सं. १९२१ साली १२,९२,३९९ होती.

कुमाऊनचा कमिशनर नैनीताल येथें राहत असून उन्हा-ळ्यांत तें संयुक्त प्रांताच्या राजधानीचें ठिकाण असतें. नैनी-ताल, गढवाल व अल्मोरा असे या विभागांत तीन जिल्हे आहेत. नैनीताल हिमालयाच्या बाहेरील उततरणीवर आहे. परंतु त्याचा बराच भाग पायथ्याच्या भावर नावाच्या रुक्ष प्रदेशांत व तराईमध्ये आहे कुमाऊन प्रांतांत १०४१ खेडी असून १२ गांवें आहेत, पैकीं नैनीताल, काशीपूर व अल्मोरा हीं सर्वांत मोठीं आहेत. काशीपूर हलब्दोबी, श्रीनगर, कोद्वार व द्वाराहात हीं व्यापाराचीं मुख्य ठिकाणें आहेत व बदरीनाथ व केदारनाथ हीं यात्रेचीं मुख्य ठिकाणें आहेत.

कुमार (१)—सनकादिक ब्रम्हमानसपुत्र. यांची वयें अजून पांचव वर्षाची असल्यानें त्यांस असें नांव आहे. (२) शिव-पुत्र स्कंदानें लभ केलें नाहीं म्हणून त्यासहि कुमार नांव आहे. (३) अनल वसूचा एक पुत्र कुमार नामक होता. (४) मंगल नामक ग्रहास हें नांव आढळतें.

कुमारखली—बंगाल प्रांत. नदिया जिल्हा कुष्ठिया पोस्ट विभागांतील गांव. हे गराय नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेले आहे. याची लो. सं. इ. स. १९११ साली ३७६९ होती. हे पूर्व बंगाल रेल्वे स्टेशन असून येथे व्यापाराची घडामोड चांगली होते. ईस्ट इ. कंपनीच्या अमदानीत कंपनीचा प्रेसिडेंट कुमारखली येथे राहत असून येथे रेशमाचा मोठा व्यापार चालत होता. त्यावेळचे अवशेष म्हणजे एक स्मशानभूमि व कांहीं थडगी हे आढळतात.

कुमारजीव—एक बौद्ध ग्रंथकार. हा चौथ्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेला. वसुबंधूचा हा समकालीन होता, असे म्हणतात. याने इ. स. ४०४ च्या सुमारास शतशास्त्र आणि बोधिविस्तोत्पादनशास्त्र या दोन ग्रंथांचे भाषांतर केले. मात्र दंतकथा असे म्हणते की, यांचा भाषांतरकर्ता वसुबंधू होता; परंतु ते खरे नव्हे असे विद्वानांचे मत आहे. खुद्द वसुबंधूंचेच चरित्र कुमारजीवाने लिहिले आहे; पण डॉ. टाकाकुसु यास ते कबूल नाही. चीनच्या सिन् या राजघराण्याच्या वेळी ह्यात असलेल्या छु कॉंग या सेनापतीने कच्छ देश जिंकल्यानंतर कुमारजीवास चीनमधून नेले. तिकडे कुमारजीव हा छु कॉंग जवळ इ. स. ४०१ पर्यंत राहिला होता. त्याने ४०२ पासून ४१२ पर्यंत बऱ्याच ग्रंथांचे चिनी भाषेत भाषांतर केले. त्यांत सुखावतीव्यूह व वज्रच्छेदिका या छोट्या ग्रंथांचाहि समावेश होतो. त्याचा मृत्युकाल निश्चित नाही; परंतु याने ती राजाच्या कारकीर्दीत सुमारे ४१५ च्या सुमारास तो मेला असावा. [बौद्ध वाङ्मय; जर्नल रॉयल ए. सो. १९०५; वॉटर्स. १; स्मिथ].

कुमारदेवी—ही लिच्छवी घराण्यांतील राजकन्या व गुप्तघराण्यांतील पहिल्या चंद्रगुप्ताची राणी. हिचे लग्न चंद्रगुप्ताशी झाल्यामुळे (३०८) तो पूर्वी जो एक साधारण जहागीदार होता, तो तिच्या प्राप्तीमुळे पुढे एक मोठा राजा बनला. हा लिच्छवीवंश बौद्ध धर्मात पूर्ण प्रख्यात होता. त्यांनी नेपाळांत राज्य स्थापिले होते (१११). चंद्रगुप्त हा मूळचा पाटलीपुत्राच्या जवळील एका लहान प्रांताचा राजा होता, या लग्नामुळे महत्त्वाचा राजकीय फेरफार झाला. यावेळी लिच्छवीराज कुमारदेवीचा बाप हा पाटलीपुत्राचा अधिकारी होता. हुंज्यामध्यें हे शहर चंद्रगुप्ताला मिळाले. आणि त्यामुळे पुढे तो साऱ्या मगधदेशाचा सम्राट झाला. [स्मिथ. लेव्ही-नेपाळ].

कुमारधारी—दक्षिण हिंदुस्थानांत कुर्गच्या वायव्य-भागांतील एक नदी. इचा उगम सुब्रह्मण्य टेकडीवर होऊन पश्चिमेकडे वाहत गेल्यावर दक्षिण कानड्यांत ही नेत्रवती नदीला मिळते व नेत्रवतीनदी मंगलूर जवळ समुद्रास मिळते.

कुमारपाल—हा चालुक्य (साळुंखी) वंशीय अनहिल-पट्टणाचा राजा. प्रख्यात सिद्धराज जयसिंह यास संतति नसल्याने त्याच्या पश्चात कन्हारदेव प्रधानाच्या मदतीने हा गादी-

वर बसला. सिद्धराजाचा दत्तकपुत्र वाहड म्हणून होता, त्याला गादीवर बसविण्याची कुमाराविरुद्ध खटपट सिद्धराजाचा जांबई सपादलक्ष (अजमीर) चा राजा अर्णवराज याने केली; परंतु पुढे झालेल्या लढाईत अर्णवचा पराभव झाला असावा. कारण पुढे दोघांत संधि होऊन वाहड हा अर्णव राजाच्या आश्रयास गेला व कुमारपालाने आपली वहीण देवलदेवी ही अर्णवराजास दिली. कुमारपाल हा सिद्धराजाचा चुलतभाऊ जो त्रिभुवनपाल, त्याचा पुत्र होय. याचा राज्यारोहण समारंभ काल मेरुतुंगाचार्यानं शके १०६४ कार्तिक शु. १० (इ. स. ११४३) हा दिला आहे. याने अर्णवराजाचा पहिला पराभव अवूच्या पहाळांत केला (११४३). पुन्हा एकदां या दोघांची लढाई झाली (११५०), तिचे कारण अर्णवाची राणी देवला हिला तो वाईट रितीने वागवी व एकदां तिच्या देखत त्याने भाषणांत कुमारपालाचा अपमान केला होता, त्याबद्दल सूड म्हणून कुमारपालाने त्याच्यावर चढाई केली होती. गुजराथचे इतिहासकार यांपैकी फक्त पहिलीच लढाई देतात; परंतु अलीकडे सांपडलेल्या शिलालेखांवरून या दोन लढाया झाल्या असे स्पष्ट ठरते. अवूचा परमारराजा विक्रमसिंह हा कुमारपालाचा मांडलिक असून या लढायांत होता. पुढे याला राजद्रोहामुळे काढून टाकून, कुमारपालाने आपला पुतण्या यशोधवल याला अवूच्या (चंद्रावती) मांडीवर बसविले (११४६). कुमारपालाने शाकंभरीच्या राजाचा पराभव केल्यानंतर तो शालीपूर व चित्रकूट (चितोड) इकडे केला. नंतर तेथून मेवाड, मोरवन इकडे तो गेला. माळव्याचा राजा वल्लाह याच्यावरहि त्याने स्वारी केली होती. अर्णवराजाची मुलगी जल्हाणा ही कुमारपालाची राणी होती (?) कुमारला गादीवर बसविण्यांत अनेक जैन धर्मीयांनी मदत केल्यामुळे पुढे त्याने त्या धर्मीला राजाश्रय देऊन आपणहि स्वतः जैनधर्मी झाला. त्याचा गुरु हेमचंद्रसूरि हा होता. कुमारपालाने आपल्या प्रजेस बलात्काराने जैनधर्मा करण्याचा प्रयत्न केला. या कृत्यामुळे राणीला फार वाईट वाटले. त्याबद्दल पुढील एक गोष्ट ऐकण्यांत येते:—राजमहालाच्या रस्त्याकडील खिडकीस चिकाचा पडदा लावून त्याच्या आड उभी राहून ती नेहमी पुढील अर्धा श्लोक म्हणे “किं करोमि क्व गच्छामि को वेदानुद्धरिष्यति”; याप्रमाणे क्रम चालू असतां, एके दिवशी तिने हा अर्धा श्लोक म्हणण्यास व जैन वेषाने शहरांत फिरणारा वेदप्रबोध नांवाचा वेदमतानुयायी विद्वान गौड ब्राह्मण तिच्या खिडकी खाली येण्यास गांठ पडून त्याने तो श्लोकार्ध ऐकिला. त्यावरून त्याला आनंद होऊन, त्याने खालून पुढीलप्रमाणे तिच्या उत्तर दिले “ मा विषीद वरारोहे भट्टाचार्योऽस्ति भूतले”. हे तिने ऐकतांच त्याला बोलवून त्याचा सत्कार करून, राजाचे कृत्य त्यास सांगितले. त्यावर त्याने तिला आश्वासन देऊन तत्काळ राजसभेंत जाऊन जैनपंडितांचा

वादांत पराभव करून, राजास पुन्हा वैदिक धर्मा वनविलें. कुमारपालानें आसपासच्या राजांशीं पुष्कळ युद्धप्रसंग केले. कोंकणावरहि त्यानें स्वारी केली होती. त्यानें पुष्कळ जैन मंदिरे व इमारती वांधिल्या; विद्वानांस आश्रय दिला व पुस्तकालये स्थापिलीं. पाटण येथें हीं पुस्तकालये अद्यापि कायम आहेत. हेमचंद्रसूरीचा व याचा काल थोड्याच दिवसाच्या अंतरनें झाला. याला याचा पुतण्या अजयपाल यानें विष घालून ठार मारिलें (११७४). याची साम्र माहिती व्याश्रयकाव्य व प्रबंधचिंतामणी यांत पहावयास सांपडेल. यानें प्राणिहिंसा बंद केली व मांसविक्रीहि बंद केली आणि त्यांऐवजीं नुकसानींदाखल ३ वर्षांचें उत्पन्न आगाळ दिलें. वेवारशी माल सरकारजमा करण्याची त्याची रीत नव्हती. त्यानें केदारेश्वर व सोमनाथ या देवळांचा जीर्णोद्धार केला. यानें अनहिलपट्टण येथें पार्श्वनाथाचीं देवळे वांधलीं आणि राजधानींत कुमारपालेश्वराचें देऊळ वांधलें. अहिंसाधर्माचे नियम मोडणारास तो देहदंड करीत असे. तो विद्वान, शूर व साहसी होता.

[संदर्भग्रंथः—व्याश्रय, काव्य प्रबंध चिंतामणि आर्यविद्या-सुधाकर; रासमाला; जिनमंडन; अजारी, चितोड व पालरीखेड येथील शिलालेख; टोंड, भा. २; पृथ्वीराजविजय; इ. अ. भा. ४१. स्मिथ]

कुमारराज—हा आसामचा प्राचीन राजा होय. ह्युएन-त्संगच्या वेळीं कामरूप (आसाम) देशचा हा राजा होता. याला भास्करवर्मा असेंहि म्हणतात. हा हर्षाचा सहकारी मित्र होता. याच्या संबंधानें वाणकवि व ह्युएन-त्संग या समकालीन लेखकांनी लिहून ठेवलेली वारीक-सारीक वर्णनें सुद्धा तंतोतंत जुळतात. ह्युएनत्संग म्हणतो: “ येथील गादीवरचा राजा ब्राह्मण असून नारायणदेवाचा वंशज आहे. याच्या वंशाकडे कामरूपचें राज्य एक हजार पिढ्यांपासून चालत आलें आहे. हा विद्येचा मोठा भोक्ता असल्यानें येथें विद्याभ्यास करण्यासाठीं लांबलांबून बुद्धिमान लोक येतात. हा स्वतः बौद्ध नाही परंतु विद्वान बौद्ध श्रमणांना तो मानतो. ” याच्या बापाचें नांव सुस्थितवर्मा. धर्मा या नांवावरून हा क्षत्रिय असावा असें वाटतें. परंतु तसें नसून तो ब्राह्मण होता. तत्कालीन क्षत्रियाचा थंदा स्वीकारणारे ब्राह्मण क्षत्रिय नांवें धारण करीत असें आढळून येतें. हर्षानें कर्णसुवर्ण (मुर्शिदाबाद) येथील राजा शशांक हा मेल्यानंतर तें (बंगालचें) राज्य कुमारपालाला दिलें [डाक्का रिव्यू १९१३; म. भा; हर्षचरित्र.]

कुमारिलभट्ट—पूर्वमीमांसा शास्त्रावरील वार्तिककार व कर्ममार्गाचा प्रवर्तक विद्वान गृहस्थ. यानें बौद्ध मतास विरोध करून वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. विद्यारण्य कृत शांकर-दिग्विजयांत हा स्कंदाचा अवतार म्हणून पृथ्वीवर येऊन त्यानें सौगताचें म्हणजे बौद्धांचें खंडन केल्यावर प्रत्यक्ष शिव शंकराचार्य या रूपानें अवतार घेईल इत्यादि वर्णन उपोद्धातांत

केलें आहे. यानें बौद्धांचा पराजय करून कर्ममार्गाचें प्रवर्तन केलें. याचाच फायदा घेऊन पुढें प्रख्यात आद्य शंकराचार्यांनीं अद्वैत मताचा प्रसार केला. भट्टांच्या चरित्राची खरी माहिती फारच अल्प आहे. यांना भट्टपाद असेंहि म्हणत. यांच्या कालाबद्दलहि एकवाक्यता नाही. यांचे ग्रंथ उपलब्ध आहेत. परंतु त्यांत त्यांचे स्वतःविषयी चरित्रपर असे उल्लेख आढळत नाहींत इतकेंच नव्हे तर हे आपल्या मतविवेचनांत इतके गडून गेलेले दिसतात कीं, तत्कालीन सामाजिक, नैतिक व राजकीय परिस्थितीचा गंधहि त्यांच्या लेखांत स्पष्ट आढळून येत नाही. तत्कालीन शिलालेख, ताम्रपटादिकांचे आधारहि यांच्या वावर्तात सांपडत नाहींत. म्हणून त्यांच्या असामान्य कामगिरीची खरी कल्पना आणून देतां येत नाहीं. यांची अतिशय महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे, बौद्ध मताचा पाडाव व वैदिक मताची पुन्हा स्थापना होय. शंकराचार्यांपेक्षां वरील कामगिरीचें खरें श्रेय भट्टांनाच दिलें पाहिजे. एका दंतकथेप्रमाणें खुद्द शंकराचार्यांनीं भट्टांची भेट, ते अभिप्रवेश करीत असतांना घेतली असतां, त्यांना “ धृत्यर्थधर्मविमुखान् सुगतान् निहन्तुं ” (वैदिक धर्मोच्छेदिक पाखंडी बौद्धांचा नाश करणारे) असें विशेषण दिलें आहे. हर्षवर्धनाच्या काळीं बौद्धधर्माचा न्हास होण्यास प्रारंभ झाला होता. तो पुरा करण्याचें श्रेय भट्टांनीं घेऊन पुढील वैदिक धर्मस्थापनेच्या कामगिरीचा मार्ग आचार्यांस सुलभ करून ठेविला. वेद व वेदविषयक आचारांवरील समाजाचा उडालेला विश्वास भट्टांनीं पुन्हा बसविला; या कारणांवरून त्यांचा काल हर्षानंतर (इ. स. ७००) मानतात व तो बरोबर असावा. रा. चिंतामणराव चैद्यांच्या मते भट्ट व आचार्य हे समकालीन नसून त्यांच्यांत एका शतकाचें अंतर होतें; आणि इ. स. ७०० हा भट्टांचा निधनकाल होय. भट्टांच्या कालाप्रमाणें त्यांच्या वसतीच्या देशाबद्दलहि भिन्न मते आहेत. आसाम, द्रविड व आर्यावर्त हे तीन देश त्यांची जन्मभूमि सांगण्यांत येतात. त्यांच्या तंत्रवार्तिकांत फक्त आर्यावर्त देशाचीच महती जास्त गायिली आहे व इतर प्रांतांची निंदा केली आहे. यावरून ते तिकडचे रहाणारे होते असें वाटतें. आर्यावर्त म्हणजे भट्टांच्या मते, हिमालय व विन्ध्य यांमधील प्रांत होय. त्यांना संस्कृताखेरीज द्राविडादि इतर भाषा अवगत होत्या. द्राविड, पारसिक, वर्वर, रोमक आणि यवन इत्यादि भाषांच्या त्यांनीं केलेल्या उल्लेखावरूनहि ते ७ व्या शतकांत झाले असावेत असें दिसतें. कारण द्राविडीशिवाय बाकीच्या वरील भाषांचा लोप, हिंदुस्थानांत ७ व्या शतका-नंतर झालेला आहे. तत्पूर्वी ह्युएनत्संगासारखे बाह्यदेशीय इकडे येत व आपल्या देशाची भाषाहि बोलत. असल्या परकीय बौद्धांच्या परकीय म्लेच्छ भाषा त्यावेळीं इकडे बऱ्याच प्रचलित होत्या; अर्थात् दुभाष्येहि बरेच असत. भट्टांनीं या दुभाष्यांचा (द्वैभाषिक) उल्लेख केला आहे. त्यांनीं बौद्ध धर्माचा अभ्यास बौद्ध भिक्षुपार्शी केला होता.

महाराष्ट्रांतील मातुलकन्याविवाहाचा त्यांनी निषेध केला असल्याने ते महाराष्ट्रीय नसावेत असे म्हणतात; तसेच त्यांनी स्त्रियांच्या पोषाखाच्या वावर्तीत अन्तरीय व उत्तरीय अशा दोन वस्त्रांचा निर्देश केला आहे तो महाराष्ट्रीय स्त्रियांना लागू पडत नसून उत्तरेकडील स्त्रियांना अनुरूप आहे; त्याशिवाय यज्ञक्रियेतील ब्राह्मणांच्या पशुहिंसेचा त्याचा उल्लेखहि उत्तरेकडील ब्राह्मणांचा वाचक खात्रीपूर्वक नाही. दक्षिणेत पशुहिंसा (यज्ञांतील) कधीच बंद झाली नव्हती. सारांश, भट्ट हे उत्तरेकडील रहिवासी होते. त्याच वेळी राजे लोक चारहि वर्णांचे होते, असें भट्ट म्हणतात. साधारणतः इ. स. ६५० ते ७५० हा भट्टांचा काल असावा. हे न्यायमीमांसाशास्त्रांत अत्यंत पारंगत होते. वार्धक्यांत त्यांनी आपला देह अग्नीस समर्पण केला. यावरून त्यावेळी वृद्धपर्णी अग्निकाष्ठे भक्षण करण्याचा प्रघात असावा असे दिसते. पुढे पुढे तो मोडल्यामुळे या भट्टांच्या कृतीला पुढील भ्रामक कारण सांगण्यांत येऊ लागले: त्यांनी छद्मवेषांने परधर्मीय बौद्ध भिक्षूजवळ परधर्माचा (बौद्ध धर्माचा) अभ्यास केला, म्हणून पुढे त्याची निष्कृति म्हणून त्यांनी स्वतःस जीवन्तपर्णी जाळून घेतले. यांचे कर्मप्राधान्य पुढे शंकराचार्यांनी मोडून काढिले. यांची सारी भिस्त वेदांवर असून अग्निहोत्र व यज्ञादिकमें हेच उपासनामार्ग ते प्रवर्तन करीत. त्यांना संन्यासमार्ग मुळीच पसंत नसे. परंतु लोकांत जैन-बौद्धधर्मांने हिंसेविषयी तिटकारा व संन्यासाविषयी आवड उत्पन्न झाल्यामुळे भट्टांचा हिंसाक्रियान्वित कर्ममार्ग फारसा रुढ झाला नाही. त्यांतल्या त्यांत दक्षिणेत हीं मते मुळीच रुजली नाहीत. ज्या दाक्षिणात्यांनी पुष्कळ काळापासून मांसाशन वर्ज्य केले होते त्यांच्यांतूनच शंकराचार्य निर्माण होऊन त्यांनी भट्टांचा आनुयायी जो मंडनमिश्र त्याचा पराभव करून त्याला आपला शिष्य केले; येथे यज्ञसंस्थेच्या उत्कर्षासाठी शेवटचा प्रयत्न छुप्त झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही.

माधवाचार्यांनी शांकरदिग्विजयांत यांचा उल्लेख केला आहे. आत्मपुराणाच्या प्रस्तावनेतहि यांच्याबद्दल थोडीशी माहिती आहे. यांनी प्रथम जैमिनिसूत्रभाष्य व मग जैनमत-भंजन हे ग्रंथ लिहिले असे म्हणतात.

जैन लोकांच्या ग्रंथांत यांची माहिती पुढीलप्रमाणे मिळते असे अर्वाचीन कोपकार ग्रंथाधार न देतां सांगतात. “आंध्र व उत्कल या देशांच्या सरहद्दीवर महानदीकाठच्या जयमंगल गांवी, तैत्तिरीय यजुर्वेदी घराण्यांत, तैलंगा जातीच्या यज्ञेश्वरभट्ट नांवाच्या ब्राह्मणाच्या पोटी यांचा जन्म झाला. यांच्या आईचे नांव चंद्रगुणा असून, यांचा जन्म वैशाखी पौर्णिमेस रविवारी, माघ्यान्ही, युधिष्ठिर शक २११० या वर्षी झाला. हा कार्तिकस्वामीचा अवतार होता व वेदोक्त कर्मकांडाचा वादी, श्रुत्यभिमानी व जैन लोकांचा साक्षात यम होता. यांनी निकेतन या जैनाचार्य (बौद्धा-

चार्या) जवळ छद्मवेषांने राहून जैनमत समजावून घेतले, व पुढे त्या गुरुचा घात केला. यांचा साह्यकर्ता सुधन्वा राजा हाहि प्रथम जैन होता, परंतु पुढे यांच्या शिकवणीवरून त्याने जैनांचा फार छळ केला. कुमारिलभट्ट यांनी अभिप्रवेश केला. तो प्रमाथी संवत्सरी माथी पौर्णिमेस वयाच्या ६३ व्या वर्षी केला”. या जैनकथेवरून आचार्यांनी सुधन्वाकडून वैदिक कर्ममार्गाचा स्वीकार व प्रसार करविला असावा. शांकरविजयांत जी कथा आहे, तिचा सारांश असा:— सुधन्वाच्या समेत भट्टांनी बौद्ध व जैन पंडितांचा पराभव केला, व राजाने सांगितल्यावरून पर्वतावरून ‘जर वेद खरे असतील, तर मला कांहीं एक होणार नाही’ असे म्हणून उडी मारली; परंतु ते सुखरूप राहिले. पुढे आणखी परीक्षा घ्यावी म्हणून एका वागरीत सर्प घालून राजाने प्रश्न केला असतां, बौद्ध जैनांनी आत सर्प आहे असे सांगितले, परंतु भट्टांनी शेषशाथीची मूर्ति आहे असे सांगून देवाची प्रार्थना केली. वागर मोकळी केल्यावर आतून शेषशाथीचीच मूर्ति निघाली. त्यामुळे राजाने आपल्या पदरच्या व राज्यांतील बौद्ध व जैन या पंडितांचा व धर्मानुयायांचा नाश केला (विद्यारण्यकृत शां. दि. संग १). भट्टांच्या तामिळ भाषेशी परिचयाबद्दल वर्नेलने एक आधार दिला आहे. तंत्रवार्तिकांत एके ठिकाणी म्हटले आहे कीं, ‘आन्ध्रद्राविड भाषायाम्’ या शब्दांतील सप्तम्यंत प्रत्ययावरून गोंधळून, हा तामीळभाषानिदर्शक कांहींतरी शब्द असावा, असा त्याने शेरामारला आहे. डॉ. स्टेन कोनो म्हणतो कीं, हा शब्द आन्ध्र व द्राविड या दोन्ही भाषांकरितां घातला असावा. परंतु हा सारा व्यर्थ वाद आहे. कारण तंत्रवार्तिकाच्या (हस्तलिखित व छापीलहि) तेलगु प्रतीत ‘अथ द्राविडादि भाषायाम्’ असा प्रयोग आहे.

म्लेच्छशब्दग्रहणाबद्दल भट्ट म्हणतात:—आर्य लोक जेव्हां म्लेच्छ शब्द संस्कृतांत घेतात, तेव्हां त्याचे मूळ रूप बदलून व त्याला नवीन स्वर जोडून किंवा असलेला स्वर गाळून दुसरे रूप देतात. याची पुढील पांच उदाहरणे त्यांनी दिली आहेत.

मूळ तामीळ	भट्टमते तामीळ	संस्कृतकिरण	अर्थ
चोर, शोर	चोर	चोर	अन्न
पांडु	पाप्	पाप	सर्प
वयिरु	वैर	वैरि	पोट
अम्माळ	माल्	माला	स्त्री
अदर	अतर	अतर	रस्ता

यावर पी.टी. श्रीनिवास आर्यगार (विजगापट्टणकर) यांचे म्हणणे असे आहे की कुमारिलाने घेतलेले हे तामीळ शब्द बरोबर नाहीत अदर हा जुन्या तामीळ भाषेत आहे. हल्ली तो प्रचारांत नाही. माल् शब्दहि चुकीचा घेतला आहे. बर्नेलच्या उताऱ्यांत अतर शब्दाऐवजी नडै शब्द आहे. द्राविडादिभाषा

या पदांतील आदि हा उपसर्ग कुमारिलानां कोठून घेतला हें अग्यंगार यांना समजत नाहीं. [शांकरदिग्वि; आत्मपुराण; अर्वाचानकोश; मध्य. भारत; लिंग्वास्टिक सर्व्हे. इंडिया. व्हा. ४; इंडि. अँटि. व्हा. ४२]

कुयली—या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये मुकुना प्रूरिएन्स; मराठीत कुहिरी, कुयली, कांटेकुयली, खाजकुयली, संस्कृतांत मर्कटी; गुजरातीत कौचो वगैरे नांवें आहेत. ही कोंकणांत व मावळांतील जंगलांत सांपडते. हिचे वेल दुसऱ्या झुडपाच्या आधारांनं वाढतात. ते वेवड्यासारखे असतात. त्यांस निळीं फुलें येतात. शेंगांचें झुपके (घड) येतात. शेंगांवर केंसांसारखी लव असते; ती अंगास लागल्यास अंगास खाज सुटून अंगाची आग होते. कांटेकुयलीची भाजी खाण्याकरितां करीत नाहींत. परंतु औषधाकरितां तिच्या शेंगांची भाजी करतात. हीस रेडेकुयलीहि म्हणतात.

कुयलीची सुधारलेली दुसरी जात आहे. तिला “व्हेलव्हेट-वीन” (मखमालीशेंगा) किंवा गोडी कुयली अशा संज्ञा आहेत. या जातीचे वेल वेवड्याप्रमाणें झुडपावर अगर मांडवावर चढवितात. हिची वेवड्याप्रमाणेंच मशागत करतात. वेल उगवल्यापासून दोन महिन्यांत नीळसर फुलांचे झुवके येतात व मग त्यांस शेंगा धरतात. त्या प्रथम हिरव्या असून पुढें काळ्या होतात. कोंवळ्या शेंगांची भाजी होते. त्या जून झाल्या म्हणजे आंतील दाण्यांची उसळ होते. बीं वेवड्यासारखें पण मोठें व वाटोळें असतें. कित्येक देशांत जनावरांस चान्याकरितां या जातीचे वेल मोठ्या प्रमाणावर लावितात. महाराष्ट्रांत ही जात फारशी माहीत नाहीं. पण त्या जातीचा फैलाव होणें इष्ट आहे. खाजकुयलीच्या शेंगां-वरील कुशांचा जंतावर फार चांगला उपयोग होतो. कुयलीच्या वियांस “कवचबीज” असें म्हणतात [पदे].

कुरकुंब—पुणें जिल्ह्यांत जेजुरी जवळील एक गांव. थोरले बाजरीव पेशवे मधून मधून येथें रहावयास येत. एकदां नानासाहेब व चिमाजीआप्पा यांनीं मस्तानीला जबर-दस्तीनं श्रीमंतापासून दूर करून ठेविली असतां श्रीमंत या गांवां रागांनं येऊन राहिले होते. येथें फिरगाई नांवाची देवी असून तिचे भक्त वरेच आहेत. तिची यात्रा भरत असते. थोरले माधवरावहि या देवीच्या दर्शनास जात असत. [राज-वाडे खं. ६]

कुरंगगड-अलंगगड—हे किल्ले नाशिक जिल्ह्यांत नाशिक-अहमदनगर यांच्या सरहद्दीवर इगतपुरी स्टेशनच्या आग्नेयीस ५ कोसांवर आहेत. हे दोन्ही किल्ले एकमेकांपासून औंध व पश्चिम किल्ल्यांप्रमाणें एक कोस अंतरावर असून अलंग हा किल्ला अहमदनगर जिल्ह्यांत आहे. याच्यावर जाण्याची वाट मोडून टाकल्यामुळे यांच्या माथ्यावर जाणें कठिण झालें आहे. या दोहोंच्यामध्ये मदनगड नांवाचा किल्ला असून त्याच्यावर जाण्याचाहि मार्ग (सन १८१८) पाडून टाकण्यांत आला आहे. तो एका

उभ्या खडकांत पायऱ्या खोदून केलेला होता. अलंग किल्ल्यावर नाशीक जिल्ह्यांतील कुलंगवाडी गांवाकडून महत्प्रयासानें व धोक्याच्या मार्गांनं चढतां येत. या पर्वताच्या रांगेचे सर्वेच माथे नीट सुळक्यासारखे आहेत. अलंग किल्ल्याच्या पूर्वेस नवरानवरी नांवाचा दोन अगदी उभ्यासुळक्यांतून गेलेला एक वांट आहे. या वाटांतून पायरस्ता आहे पण तो फार विकट आहे. वरील दोन सुळक्यांच्या दोन्ही बाजूस नगर व नाशिक जिल्हे आहेत. हे किल्ले कोणी वांधिले याबद्दल कांहीं आधार सांपडत नाहीं. हे १७६० मध्ये कावनेई किल्ल्यावरवरच निझामाकडून पेशव्यांस मिळाले असावेत. जव्हारकरांनीं अलंगगड पेशव्यांना दिला असाहि एक उल्लेख आहे [ट्रान्झ्या; बॉम्बे जिआं. सोसा. पु. १; नाशिक ग्या.].

कुरडू—ह्या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये कोलोसिया अजॅटिआ; संस्कृतमध्ये भुरंडा; मराठीत कुरडू हीं नांवें आहेत.

ही एक माठाच्या वर्गांतील जंगली भाजी आहे. हिचे झाड बाजरीजोधळ्यांच्या शेंतांत व गवती रानांत तसेंच ओसाड जागेंत पावसाळ्यांत उगवतें. हें झाड, आघाडा अथवा राजगिऱ्यासारखें वाढतें. तें तीन ते पांच फूट उंच होतें. फुलें शोभिवंत, पांढरा, गुलाबी, व तांबडा रंग असलेलीं लांब तुऱ्यासारखीं असतात. बीं काळें राजगिऱ्यासारखें चकचकित असते. कोंवळ्या पाल्याची व शेंड्याची रुचकर पालेभाजी होते. ही भाजी मूत्रविकारानें व्यथित माणसांस वैद्य लोक खाण्यास सांगतात. वियांचें चूर्ण करून खाण्यापासूनहि भाजी सारखाच गुण येतो.

“ नव्याच्या पुनवेस ” म्हणजे आश्विन शुद्ध पौर्णिमेस कुडूची फुलें व नव्या झालेल्या घान्याचे (कोंकणांत भात व देशावर बाजरी) तुरे व कुडूच्या फुलांचें तोरण करून देव घरावर व घरांतील मुख्य दारावर शोभेकरितां वांधतात.

मुतखड्यावर-कुरडूचें बीं एक मासा व खडीसाकर एक मासा एकत्र करून घ्यावें मूत्र वंद झाल्यास २ किंवा ३ वेळ हें औषध प्यावें. [वनौ. गुणा. भाग २].

कुरम एजन्सी—हा प्रदेश वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतांत असून कुरम नदीच्या थडीवरील प्रदेशाचा यांत समावेश होतो. याचें क्षेत्रफळ १२७८ चौ. मै. आहे. याच्या उत्तरेस सफेत कोह (श्वेत पर्वत); दक्षिणेस उत्तर वक्षिरिस्तान; नैर्ऋत्येस व पश्चिमेस खोस्ट जिल्हा व पूर्वेस झैमुस्ट या जंगली लोकांची वस्ती आहे.

कुरम जहागिरींत मुख्य पर्वत ‘ सफेत कोह. ’ त्याचें सर्वांत उंच टोंक शिखरम् नांवाचें असून समुद्रसपाटीपासून ते १५,६२० फूट उंच आहे. या एजन्सीत कुरम ही एकच नदी आहे. तिला उत्तरेकडून व दक्षिणे कडून लहान लहान पुष्कळ नद्या मिळतात. उत्तर कुरम व दक्षिण कुरम असे या प्रदेशाचे दोन भाग केलेले आहेत. दक्षिण भागाचा नदीकांठ खेरीज करून, बाकीचा प्रदेश नापीक, खडकाळ आहे. नदीकांठाचा भाग लागवडीस

आणलेला आहे म्हणून हिरवा दिसतो. उत्तरकुरम हा प्रदेश वाढतः फार सुंदर असून जरी त्यावर लागवड नाही तरी जंगलांतील हिरवी झाडे व सपाट विस्तीर्ण कुंरें यांच्या योगाने निसर्गतः तो प्रदेश फार रमणीय दिसतो. हिवाळ्यांत दक्षिणकुरमची हवा अतिशय थंड असून वारा फार वाहतो व उन्हाळ्यांत हवा उष्ण असून कोरडी असते. उत्तर कुरमची हवा उन्हाळ्यांत असह्य उष्ण असून हिवाळ्यांत कित्येक आठवडेपर्यंत जमीन बर्फमय असते.

इ ति हा स.—येथील प्रदेशाचा इतिहास वास्तविक ११४८ पासून सुरू होतो. सैफुद्दीन घोरीने गझनाच्या बहुराम शहाचा पराभव केल्यानंतर तो (बहुराम) कुरमकडे निघाला व तेथून कुमक घेऊन त्याने गझनी घेतली. महंमद घोरी ज्या ज्या वेळी हिंदुस्थानांत येत असे त्या त्या वेळी किरमान येथे मुक्काम केल्याशिवाय रहात नसे. ताजुद्दीन गादीवर असेपर्यंत राजधानी किरमान येथेच होती. शेवटी सुलतान महंमुद्दने त्याला किरमान शहरांतून हांकून दिले. पुढे लवकरच तो प्रदेश मोंगलांच्या ताब्यांत आला. पुढे इ. सन १२३५ साली सैफुद्दीन हसन याने गझनी, किरमान व बघु हस्तगत केले. परंतु १२३९ त मोंगलांनी त्याला हांकून लाविले. अकबराच्या अमदानीत बंगप लोकांचे ठाणे येथे असून सांप्रत त्यांत कोहूत जिल्हा मोडतो. जहांगीरने बंगप लोकांना जरी हांकून लाविले तरी कुरम प्रांत मोंगलांच्या अंमलांत पूर्णपणे केव्हांच आला नाही. तो बंगप लोकांच्याच ताब्यांत होता. व मोंगल बादशाही नष्ट झाल्यावर कुरम अफगाणिस्तानचा भाग होऊन राहिले होते. कोहूत जिल्हा ब्रिटिश मुलखास जोडल्यानंतर मिराझी सरहद्दीवर तुरी लोक फार उपद्रव देऊ लागले. व १८५४ मध्ये जरी त्यांजवरोवर करारमदार झाले तरी दंगे धोपे चालू होते. इंग्रजांनी त्यांच्या प्रदेशांत लष्कर पाठवून पाहिले तरी कांही परिणाम झाला नाही. अफगाणिस्तानच्या अमीराने खंडणाची मागणी केली असतां पहाडी भागांतून त्यांनी पळ काढला. १८७८ साली जनरल रावर्ट्सने कुरममधील लोकांस कांही शिस्त लावली व १८९२ त इंग्रजांकडे ह्या सर्व प्रदेशाचा राज्यकारभार तुरी लोकांनी आपण होऊन दिला.

यांत खेडी १६६ असून पारचिनार हे मुख्य शहर आहे. १९११ साली लो. सं. ९८,६९२ होती. लोकसंख्येत पठाण लोकांचा भरणा विशेष आहे. लोकांची सामान्य भाषा पश्तु(स्तु) असून हिंदु लोक हिंदी भाषा बोलतात. धंद्यांत शेतकी हा मुख्य धंदा आहे. येथे अजूनहि रेशीम पुष्कळ उत्पन्न होत असून त्याचे पुष्कळ जिन्नस तयार होतात.

ज्या ठिकाणी पाण्याचा पुरवठा आहे त्या ठिकाणी शेतीचे उत्पन्न चांगले निघते. परंतु येथे शांतता असावी तशी नाही; म्हणून राज्यकारभार सुर्यंत्र चालत नसून एकंदर जमिनीची पद्धतशीर लागवड होत नाही. पावसाळ्यांत तांदूळ

मका व गळिताची धान्ये उत्पन्न होऊन हिवाळ्यांत गहू, जव, ह्री पिकतात. शिवाय फळझाडे उत्पन्न करण्यांत येथील लोकांची पूर्वापार प्रसिद्धि चालत आलेली आहे. कुरम प्रांताला दुष्काळ कसा असतो हे माहीत नाही. नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचा एक फांटा खुशालगड—कोहूतवरून गेला आहे. त्यामुळे कोहूतपासून कुरमला सहज जातां येते. रेल्वेवरील अखेरच्या स्टेशनापासून पारचिनार १८ मैल आहे. तेथपर्यंत तांग्याची सोय आहे. मध्ये सडकेवर किरमान नदी असून तिजवर पूल बांधलेला आहे. पारचिनारपासून पुढे कच्ची सडक लागते.

राज्य व स्थ. — कुरम प्रांताचे दोन भाग आहेत म्हणून वर सांगितले आहे. वरचे कुरम व खालचे कुरम या भागांवर एकेक नायक 'कमीग' असून ते अनुक्रमे पारचिनार व सद् येथे रहातात. पोलिटिकल एजंट सर्वांवर मुख्य असून त्याच्या हाताखाली एक रेविन्यु अधिकारी दिलेला आहे. अफगाण राजाच्या वेळी जमीनमहसुलाचा दर सुमारे अर्ध्या एकरला 'जरीव' रु. १ ते २ रुपये असे. याशिवाय इतर कर पुष्कळ आहेत. साऱ्याचा वसूल इंग्रज सरकार अफगाण पद्धतीवर करीत असून जमावंदी १० वर्षांकरता केलेली आहे. एकंदर उत्पन्न कातुली ६७,३०० रुपये होते. अलीकडे साऱ्याचे उत्पन्न वाढलेले आहे.

एकंदर लोकसंख्येत ९८७ पुरुष व २५ स्त्रिया साक्षर होत्या. शिक्षण शाळेंतून देत असून शिवाय काजी लोक मशिदीत निमाज पढण्याच्या अगोदर अगर नंतर एक-अर्धा तास मुलांना शिक्षण देत असतात. शिक्षणांत एकंदर हा प्रदेश मागसलेला आहे.

कुरम नदी—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतांतील एक नदी. ही अफगाणिस्तानांत रोखियन दरीत उगम पावून अफगाणिस्तानांतील खोस्ट जिल्हा ओलांडल्यानंतर उगमापासून ४० मैलांवर तुरी प्रदेशांत शिरते व ५५ मैल बहात येऊन मियानवाळसमोर सिंधुनद्याला मिळते. कुरम प्रदेशांतून वाहत असतां सफेतकोह पर्वतावरून येणारे पुष्कळसे नाले कुरम नदीला मिळतात. त्यांत किरमान व कुरमान हे मुख्य होत.

कुरमवार—यांची वस्ती वऱ्हाड मध्यप्रांतांत असून तेथे लोकसंख्या (१९११) ३७९२ आहे. हे चांदा जिल्ह्यांत तामीळ व तेलगू धनगरांचेच भाईवंद म्हणून रहातात. हे आपणांस जुन्या पद्धत घराण्याचे वंशज समजतात. यांची एकंदर संख्या सुमारे ४७०० असावी. यांची भाषा कानडीचे एक स्वरूप आहे. यांच्यांत मुलीचे लग्न ऋतुप्राप्तीपूर्वीच झाले पाहिजे असे आहे. पूर्वी तसे न झाल्यास नदीकांठी झोंपडीत तिला नेऊन ठेवीत व पूर आला म्हणजे तिला नदीला अर्पण करीत. पण आतां झोंपडीत ठेवण्याचे सोंग करून नदी देवतेला कांही नैवेद्य दाखवून परत आणतात. बघूची निवड नेहमी डोक्यावरील केसांतील भोंबरे पाहून करतात. चांगले

शुभ भोंवरे असले तर मुलगी पसंत करतात. वर्षांत लमें होण्याचे दिवस फक्त चार ठरले आहेत, ते फाल्गुनांतील दोन्ही चतुर्थ्या, फाल्गुन वद्य १० व वैशाख शुद्ध तृतीया हे होत कांवाळें विणण्याच्या धोट्यावर वसून लमें होतात. एका लहान वाहुलीला झोंका देऊन ती वधूजवळ देतात. वधू ती नवऱ्यास देते. नंतर ती म्हणते की, हिला संभाळ मी स्वयंपाक करतें. नवरा कधी कधी ती परत तिला देतो व म्हणतो की, मी कांवाळें विणतो तूच संभाळ. यांच्यांत वायकोनें व्यभिचार केला तरी घटस्फोट होत नाही. वायको जर माहेरी जाऊन वसली तर तिला परत आणण्याचा मात्र नवऱ्याचा कोणताच उपाय चालत नाही. हे आपल्या धंद्याच्या सामानाची गणेश चतुर्थीस पूजा करतात. मळाना देव व मळानी देवीची वर्षास पूजा करतात. हे प्रवासास निघाले म्हणजे पानावर अन्न ठेवून ते चाटून खातात. व पाणी पितानां नर्दातून किंवा तळ्यांतून तोंड लाऊन वैलासारखें पितात. हे कांवाळ्याच्या टोप्या घालतात व काळ्या लोंकरीचा दोर कंबरेस धोतरावरून बांधतात.

कुरमी—शेती करणारी ही कुरमी अथवा कुणबी जात आहे. एकंदर हिंदुस्थानांत यांची वस्ती ३७,३५,६५१ आहे. मुंबई इलाखा सोडून सर्व प्रांतांतून ती विखुरलेली दिसते. संयुक्तप्रांत व बिहार-ओरिसा यांतून ती फारच आहे. कुटुंब व कृषि या संस्कृत शब्दांवरून कुरमीची व्युत्पत्ति लावण्यांत येते. पृथ्वीस धारण करणाऱ्या कूर्मावतारांतील, कूर्म म्हणजे कांसव या शब्दावरून कुरमी शब्द झाला असावा असेंहि कोणी अनुमानितात. पश्चिमेकडील कुरमी लोक आपण भारतीय युद्धांतील कौरवकुलोत्पन्न आहो, असें समजतात. कांहीं कुरमी आपण ब्राह्मण आहो असें समजून यज्ञोपवीत धारण करितात. कर्नल डाल्टन म्हणतो की, बिहारचे कुरमी हे बंगालमधील पहिले आर्यवसाहतवाले असावे; परंतु रिस्लेच्या मतें, छोटानागपूर व ओरिसामधील कुरमी हें नांव धारण करणारी जात भिन्न असून चेहऱ्यावरून हे द्रविडी जातीपैकींच असावे असें आहे. एकंदरीत या कुरमी लोकांच्या कुळासंबंधी तीन समर्थनीय पक्ष, म्हणजे (१) कुरमी ही जात आर्य किंवा द्राविडी वंशापासून झालेली आहे, (२) सर्वच जाती आर्यांपासून झालेल्या असून भिन्न कर्मे व संकर यांमुळे त्यांच्यांत बदल झाला व (३) तिसरा पक्ष असा की, सर्वच जाती द्रविडी वंशापासून झाल्या असून ज्यांचा आर्यांशी संबंध आला ते सुधारले व बाकीचे मूळ रानटी अवस्थेंतच राहिले. निरनिराळे धंदे करणारी कुरमी ही एक जात असून कोइरी, कच्छी, साहणी व माळी अशा जाती तिच्यापासून झाल्या आहेत.

खानेसुमारीवरून पाहतां कुरमी लोकांचे ज्ञातिविषयक एकंदर ११ मुख्य वर्ग आहेत. वाईश्वर, वाडिया, गंगापारी, गुजराथी, जईश्वर, कनौजिया, खरेविंध, पट्टारिया, राह, सेंटवार, सिंगरार या जाती प्रमुख आहेत. यांशिवाय माळ,

पाटनवार, लाकारिया, संकाटवा, उमरान, भंडारी, हरिद्वार, मन्वा, कोरी, इत्यादि अनेक जाती आहेत. पांचवें वर्षी-पूर्वी झांवाजी नांवाच्या एका फकीराचें वनिया, अहीर व कुरमी लो. अनुयायी झाले व त्यामुळे त्यांना जातिवहिष्कृत व्हावें लागलें असें म्हणतात. या अनुयायांच्या बऱ्याच चाली रीती मुसलमानासारख्या आहेत.

वधुपत्नीत्वाची मुभा यांच्यात चालू असली तरी अलीकडे पुष्कळ वायका करण्याची चाल बंद पडत चालली आहे. बालविवाह रूढ असून, वयांत आल्यानंतर कुमारिकेचें लग्न न करणें हा मोठा दोष मानला जातो. हुंड्याची चाल फारशी प्रचारांत नाही. तथापि देणगी म्हणून उभयपक्षांत बरीच देवघेव होते. दुराचारी स्त्रीला समाजाकडून शासन केलें जातें. परंतु सगई विधीनें तिला लग्नहि करतां येतें. पुनर्विवाह करण्याची व नवऱ्याच्या धाकट्या भावाबरोबर लग्न करण्याची विधवेला मोकळीक असते. एखाद्या गतभर्तृकेस मूल असल्यास तें दुसऱ्या नवऱ्याच्या घरी, त्याच्या कुटुंबांतल्याच एक व्यक्ति म्हणून मानलें जाते. प्रत्यक्ष लग्नसभारंभांत फारसे विधी नाहीत. तथापि वधूचें प्रथम पिंपळ वृक्षाक्षी लग्न लावण्यांत येतें. पाद्यपुजा, कन्यादान, सेंदुरदान वगैरे सभारंभ लग्नांत करण्यांत येतात.

सर्व धार्मिक विधी ब्राह्मणद्वारा करण्यात येतात. साधारणतः सरयुपारी व कनौजिया ब्राह्मण हे यांचे उपाध्याय असतात. महावीर, ठाकुरजी व सीतलादेवी अशा त्यांच्या देवता आहेत. कांहीं लोक गुढांत्राची दीक्षा घेतात. महावीरा-शिवाय बावीपीर याचीहि उपासना हे करतात..

कुरमींचा सामाजिक दर्जा मान्यतेचा आहे. कांहीं ब्राह्मणांच्या हातचीहि कच्ची खात नाहीत. रजपुतांच्या स्वारीच्या पूर्वी आपण जमीनदार होतो असें हे म्हणतात. कांहीं लोक महादेवाची व कूर्मीयानीनाथ याची पूजा करितात. टिका नांवाच्या एका खेडेगांवातील तलावानजीक कुरमी स्त्रिया सती जात असत असे सांगतात. या जातीपैकी पुष्कळजण भगत असल्यानें मद्यमासांशन करीत नाहीत. त्यांचा प्रमुख धंदा शेती हाच असतो. कुरमी स्त्री अत्यंत कष्टाळू असते अशी प्रसिद्धि आहे. स्त्रियांच्या उद्योगनिरततेवरून त्यांच्या समाजांत कांहीं म्हणीहि पडून गेल्या आहेत.

बिहारमधील ह्या जातीच्या लोकांचा समाजांतील दर्जा उच्च आहे, परंतु छोटानागपुरमधील हे लोक पक्षिभक्षक व शेतांतील उंदीर खाणारे आहेत. ते मद्यपी असल्यामुळे ब्राह्मण त्यांच्या हातचें पाणी घेत नाहीत. ते आसामांत मजुरी करितात.

मध्यप्रांतांत यांच्या रक्तांत बरीच मेसळ झाली आहे. कारण एक तर यांपैकी मराठी प्रांताजवळ राहणाऱ्या लोकांचें व कुणबी लोकांचें मिश्रण झालेलें आहे व होत आहे. शिवाय यांच्यांत अगारिया, लोन्हारे, खैरा इत्यादि इतर जातींची

कुळें आहेत. यावरून या नांवाचे लोक पूर्वी आपल्या जाती-तून कुरमी जातीत शिरले हे स्पष्ट आहे.

कुरमी लोकांत पूर्वी हवेलिया नांवाची एक श्रेष्ठ जात होती. हे लोक गोंड राज्यांत उत्कृष्ट शेतकरी असून फार संपन्नस्थितीत असत. पण आतां हे लोक सांपडत नाहीत. उघेदे म्हणून आतां जात आहे ती या जागी स्थापन झाली आहे किंवा होऊं पहात आहे. हे लोक मद्यमांसास स्पर्श करीत नाहीत छत्तीसगडांत व जवळपुरास चंदनाहे हा एक मोठा वर्ग आहे. शिरोरे हे प्रयागाच्या शिप्रूर गांवचे आहेत. प्रत्येक उपजातीत आणखीहि पोटभेद आहेत. ते परस्पर विवाह करतात. या लोकांमध्ये आदरीतस्थ पुष्कळ असत. हे लोक ब्राह्मणांस किंवा वैराग्यास गुरु करतात. धर्म बदलला, नीच माणसाशी संभोग केल्या किंवा गोमांस भक्षिलें तर अजीवात बहिष्कार घालतात. (' कुणबी ' पहा.) [कूक; रसेल व हिरालाल; सेन्सस रिपोर्ट.]

कुरवा—कोरवा, कोरजा, कोरमा यांची (जात). लो. सं. (१९९१) २,२४२,२१. पैकीं मद्रास इलाख्यांतच १,१०,१५७ कुरवा आहेत. बाकीं त्रावणकोर, म्हैसूर व मुंबई या भागांतून आहेत. महाराष्ट्रांत या लोकांना कैकाडी म्हणतात. हे लोक निरनिराळ्या नांवांनी ओळखले जातात. अर्काट जिल्ह्यांत कोरवा, कोरवा आणि येद्रकाला या तीन नांवांनी ते ओळखले जातात. कलकत्ता येथे ते ' वैदू ' चा धंदा करतात. कांहीं कोरवा लोक वेळा म्हणून समजले जातात. पल्ली, कवराड, इडाइयन् व रडी अशाहि त्यांची नांवे आहेत. कटक, मिदनापूर, पुरी, तिनेवेल्ली, मुंबई, पाटणा, तंजावर वगैरे ठिकाणी कांहीं कोरवा जातीचे लोक वस्ती करून राहिले आहेत. केप-मारीप्रमाणेच कोरवा जातीपैकीं कांहींचा धंदा चोऱ्या करणे, घरे फोडणे, दरबडे घालणे अशा प्रकारचा आहे. संधारणतः मूळव्याधीसारखे रोग बरे करण्यासंबंधी त्यांची प्रसिद्धि आहे. कांहीं लोक शेती व मजुरी करतात, कांहीं ज्योतिष सांगतात. ते एकमेकांस कुरा अथवा कुरा असे संबोधतात. कोरवा व येरुकाला यांच्या भाषेत कानडी, तेलगू व तामीळ या शब्दांचाच मुख्यतः भरणा असतो. येरुकाला जातीच्या भाषेस ओडा अथवा ओरिया म्हणतात. यावरून ते उत्तरेकडून आले असावे असे दिसते. परैयन, यानाडी, मंगला, व साकल या जातीखेरीज इतर जातींच्या लोकांना कोरवा लोक आपल्यांत घेतात. सातेपाटी, कावडी, मंद्रागुष्टि व मानपाटी असे कोरवा जातीचे चार मुख्य वर्ग आहेत व त्यांपैकीं पहिले दोन श्रेष्ठ दर्जाचे आहेत. पट्टापू व धूरपू असे दोन वर्ग येरुकाला जातीचे आहेत. कोरवा जातीमध्ये नानाविध पंथ असून प्रत्येक पंथाची निरनिराळी देवकें असतात. कोनेटी व समुद्राल असेहि पंथ असून शंखर्हे समुद्रालांचे देवक असत. रामेश्वरी पंथाचे लोक कांसव खात नाहीत. परंतु कित्येक कोनेटी लोक विशिष्ट प्रसंगी ते मुद्दाम खातात.

पूर्वी कोरवा व्यापारी चिंच, गूळ, मीठ इत्यादि पदार्थांच्या गोण्या विलांच्या किंवा गाढवांच्या पाठीवर लादून फिरतेगिरी करीत असत. मिठाचा व्यापार करणाऱ्यांना उप्पू कोरवा म्हणतात. कुंचू नांवाचे लोक जंगलांतील मुळ्या गोळा करून त्यांचे कोष्टांच्या उपयोगाकरितां कुंचले तयार करतात. हे लोक शिकारी म्हणूनहि फार प्रसिद्ध आहेत. कांहीं लोक जंगलांतील वेळ तोडून आणून दुसऱ्यास विकतात. त्यांच्या स्त्रिया गोंदण्याचाहि धंदा करतात. मासे, विंचू, किल्ले, घरे इत्यादि आकृती शरीरावर मोठ्या कौशल्याने हे गोंदतात. भविष्यवर्तविण्याच्या कामीं कोरवा स्त्रिया फार वाकवगार असतात. कोणांतहि भविष्य सांगण्यापूर्वी त्या व्यक्तीचा स्वभाव व इतर माहिती हेरून ठेवण्याच्या कामी त्या फार चतुर असतात. यूर अथवा खेडेगांवांतील कोरवा लोकांनी रानटीपणा सोडून देऊन शेती करण्याचें अलंकिडे मनावर घेतलें आहे असें दिसतें. यांपैकीं बरेच लोक हल्लीं पोलीस, जंगल वगैरे खात्यांत आहेत. पामुला नांवाचे लोक गारुड्याचा धंदा करतात. कांहीं टोपल्या विणतात. पुसलवाडू, उटलवाडू, काडुकुडू-किरावर इत्यादि अनेक नांवे निरनिराळ्या धंद्यांवरून पडली आहेत. कुट अथवा कोडी लोक नीतिवाद्य मार्गांनें उपजीविका करतात. त्यांच्यांतील स्त्रियांची नर्तनावद्दल प्रसिद्धि आहे. मुलींना पळवून नेण्याचीहि प्रवृत्ति त्यांच्या आहे.

कोरवांचे घरगुती देव विष्णु व शिव हेच होत. शिव, कुमार, सुब्रह्मण्य यांचीहि कोरवा उपासना करतात. लक्ष्मीव्यंकटेश-स्वरूपी विष्णूची उपासना येरुकाला लोक करतात. मारिअम्मा कोल्हापुरी अम्मा, पेरुमालस्वामी अथवा तिरुपतीचा व्यंकटेश्वर या देवतांचीहि उपासना करण्यांत येते. गुन्हेगार कोरवा जातीची मुख्य देवता मोथेवी नांवाची असते. पुष्कळ लोक या निद्रादेवतेला दरबडेखोरींत यश यावे म्हणून आळवितात. भविष्य सांगतांना कोल्हापुरी अम्मा व पोलेरम्मा या देवतांची प्रार्थना करण्यांत येते.

लमाचा मुहूर्त ठरविण्याचें काम ब्राह्मणावर सांपविण्यांत येतें आणि जातिभ्रष्टांची शुद्धि चेष्टी लोक करतात. पंचायतीची सभा अशा प्रसंगीं भरते व तेथे गुन्हेगारास क्षौर करावयास लावतात व त्याची गाढवावरून धिड काढतात. नंतर त्यानें दिलेल्या दक्षिणेपैकीं कांहीं भाग चेष्टी घेतो. गुन्हेगारास भोजनार्थ जातीस बोलवावे लागतें. विधवेशी किंवा परजातीशी गमन करणाऱ्या अपराध्यालाच वरील शासन करण्यांत येतें.

कोरवा जात जुन्या वेडगळ समजुतींना चिकटून राहणारी असून तिच्यांत अनेक धर्ममोळेपणाचे मासले असलेले आढळतात. चोरी करण्यास निघण्यापूर्वी बरेवाईट शकून पाहण्यांत येतात. एखादे बकरें कोल्हापुरी अम्मा किंवा पेरुमाल यांस वळी देऊन नारळ फोडण्यांत येतात. बकरें मारण्यापूर्वी तें कापूं लागलेंतर तो शुभशकून समजला जातो. कोंबडे मारण्याचाहि त्यांचा प्रघात आहे. गुन्हेगारीस वाहेर पडतांना विधवादर्शन, दुधाची भांडी; कुऱ्याचा मूत्रोत्सर्ग, वैलवाहक

आणि वृषभगर्जना इत्यादि गोष्टी अपशकुन म्हणून मानल्या जातात. प्रत्यक्ष घर फोडतांना वैल डुरकला तर तो शुभ शकुन होतो. चोरीस निघतांना वैलास झोडपीत असलेला मनुष्य पाहिला तर तो शुभशकुन होतो. घरे फोडण्यापूर्वी त्यावर मूत्र शिंपडण्यांत येते. दुष्ट भाषेनें होणारा अपशकुन टाळण्यास चिखलाचा एक मनुष्य करून त्याच्या तोंडांत कांटे भरण्यांत येतात. सात हा अंक अपेक्षां असा मानला जातो. रविवार, सोमवार, बुधवार व शनिवार हे वार अशुभ मानले जातात.

वडील माणसांकडून साधारणपणे लभें ठरविण्यांत येतात. वराचा वाप वधुसंशोधन करितो व त्यास योग्य अशी वधू सांपडल्यास उभय पक्ष प्रथम ताढाच्या दुकानांत प्रवेश करतात व त्याठिकाणी भावी व्याही वधूवरांचें कल्याण चिंतून येथेच सुरापान करतात. लभांत वधूच्या मामाचा मोठा मान असतो व कन्याविक्रयाची रक्कम त्यासच द्यावयाची असते.

वधूवरांना एका कांयळ्यावर उभे करून वराकडून काळ्या मण्यांची माळ वधूच्या गळ्यांत घालवितात व अक्षता टाकून धार्मिक समारंभ पूर्ण होतो. तालीबंधन, कंकणबंधन, निरवणूक व मेजवानी वगैरे गोष्टी करण्यांत येतात. उत्तर अर्काटमध्ये अविवाहित मुलींना गहाण टाकण्यांत येते असें म्हणतात. (कास्टस अँड टाइम्स ऑफ इंडिया, पान ४८७). चिंगलपेट व तंजावर येथेहि ही चाल आहे. मद्रास येथें कोरवा लोक आपल्या वायका गहाण ठेवून कर्ज काढितात. (किता पान ४८८) वारंवार विधवा होऊन किंवा काडीमोड करून एकाच जन्मांत सात नवरे करणाऱ्या स्त्रीस 'वेदावोयिसानी' असें म्हणतात व ती प्रतिष्ठित वाई म्हणून लग्नकार्यांत मानली जाते.

नामकरणप्रसंगी मुलाच्या खांद्याच्या जवळ डाग देतात. अल्हेरुणी यानें इ. स. १०३९ मध्ये त्यांची ही चाल नमूद करून ठेविली आहे. तो म्हणतो की, जेव्हां मूल जन्मतें तेव्हां त्याच्या बापाकडे कोरवा लोकांचें जितकें लक्ष्य जातें तितकें तें आईकडे जात नाही. रेव्हरंड. जे. केन साहेब म्हणतो की, जेव्हां एखाद्या स्त्रीस प्रसववेदना होऊं लागतात त्यावेळीं तिचा नवरा कपाळास मळवट फांसून व लुगडें पांघरून बाजेवर जाऊन पडतो. मूल जन्मतोच तें बापाच्या बाजेवर ठेवितात. बालंतिणीप्रमाणें बापासहि सर्व औषधें घ्यावी लागतात. बापानें हे सोडावे कां भोगावे याबद्दल कोरवा जातींत वन्याच दंतकथा आहेत. कोरवा मुलांस लहानपणीं 'मला माहीत नाही.' या वाक्याचा ओनामा शिकवितात. नंतर चोरीच्या विविध पद्धतींचे त्यास शिक्षण देऊन भिंतीतून, खिडतीतून व दारांतून घरांत प्रवेश कसा करावा ही विद्याहि त्यांस शिकवितात.

तामीळ भाषेंत अशी म्हण आहे की, मृत वानर व मृत कोरवा हे अध्याप कोणीच पाहिलेले नाहीत. वानराप्रमाणें

कोरवा लोक मृतांची तत्काल व्यवस्था लावितात. त्यांच्यांत सुतक पाळणें, पिंड देणें वगैरे प्रकार आहेत असें म्हणतात. म्हेंसूर येथील कोरवा जातीच्या लोकांत अशी चाल आहे की, विधवेची त्याच दिवशीं कोणी तरी प्रथम लग्न करून नंतर तिच्या नवऱ्याचें प्रेत जाळण्यास न्यावयाचें असतें.

मलवार, कोचीन, त्रावणकोर येथें रहाणारे कोरवा. मलयालम् भाषा बोलणारे आहेत. कांहीं लोक दोरावर नाच करून पैसे मिळवितात. कांहीं शेती करितात. कित्येक गवताच्या टोपल्या तयार करतात. त्यांच्या स्त्रिया ज्योतिषपणा व मुलींचे कान टोंचण्याचा धंदा करतात. १८८५ साली या जातीला सुधारण्याचे प्रयत्न करणाऱ्या कामी स्टीव्हन्सन यानें फार मेहनत घेऊन त्यांची एक वसाहतहि स्थापिली. परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. १९०७ च्या पोलीस खात्याच्या रिपोर्टवरून दिसतें की, असल्या फिरत्या गुन्हेगार टोळ्यांना जमीनी देऊन सुधारण्याचा यत्न करून पाहण्यांत येत आहे. [थर्स्टन. से. रि.]

मुंबई इलाख्यांत कोरवा हे वेळगांव, विजापूर, धारवाड या जिल्ह्यांत मुख्यत्वेकरून आढळतात. यांमध्ये रजस्वला वायकांचा विटाळ कानडी लोकांप्रमाणें मानीत नाहीत. प्रेतें पुरलीं जातात. हे लोक फक्त मोठाले हिंदूसण पाळतात. दिव्ये करून गुन्हा शाबित करण्याची चाल यांमध्ये आहे. यांच्या भाषेंत तेलगु, तामीळ व कानडी या भाषांचें मिश्रण आहे. यांचे ९ पोटभाग असून त्यांमध्ये कानडी पोटभागांतील लोक सर्वांत श्रेष्ठ मानिले जातात. यांमध्ये चार कुळें आहेत. कांहीं परिस्थितींत पुनर्विवाहहि करितां येतो. घटस्फोट मात्र करितां येत नाही असें म्हणतात. हे मांस खातात व दारुहि पितात. मारुती, यल्लामा, मारायाम्मा, व हुलीगेव ह्या त्यांच्या देवता आहेत.

प्रत्येक खेड्यांत व शहराच्या प्रत्येक पेठेस एक पंचायत असून या पंचायतींत ४ सभासद व सरपंच हे असतात. सामाजिक खटल्यांचे निकाल पंचायतींत दिले जातात. एका पंचायतींत एकमतानें निकाल न झाल्यास तो खटला दुसऱ्या पंचायतीकडे जातो. [सेन्सस रिपोर्ट (मुंबई) १९११. एन्थावेन].

कुरसिंग, पो ट वि भा ग.—बंगाल इलाख्यांत दार्जिलिंग जिल्ह्यांतील एक पोटविभाग व तालुका. याचें क्षेत्रफळ १८५ चौ. मै. असून १९११ सालीं लो. सं. एक लक्ष १५ हजार १५ होती. खेड्यांची संख्या ४९ आहे. यांत कुरसिंग हें एकच शहर आहे. याठिकाणीं पूर्व बंगाल रेल्वे व दार्जिलिंग हिमालय रेल्वे मिळतात.

श ह र.—कुरसिंग पोटविभागाचें मुख्य ठिकाण. दार्जिलिंगच्या दक्षिणेस २० मैलांवर हें असून समुद्रसपाटीपासून ४८६० फूट उंच आहे. १९११ सालीं येथील लोकसंख्या ५५७४ होती. हें दार्जिलिंगसारखें पाहाडी स्थळ असून येथील हवा उत्तम नसते. दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वेवर

कुरसॅण ह एक स्टेशन असून येथें चहाचा व्यापार फार मोठा चालतो. १८७९ सालीं येथें म्यु. कमिटी स्थापन झाली. येथें मासुली सार्वजनिक कचेऱ्या आहेत, शिवाय एक लहान तुरुंग, दवाखाना, यूरोपियन व युरेजियन मुलांकरितां व मुलींकरितां शाळा आहेत, सेंट मेरीज कॉलेज व डौहिल ट्रेनिंग कॉलेज येथें आहे.

कुराण, प्रा स्ता वि क.—कुराण हा जगांतील कर्मांत-कमी वीस कोट मुसुलमान लोकांच्या इस्लाम धर्माचा मूलभूत धर्मग्रंथ असून त्यास ते परमेश्वराची प्रत्यक्ष वाणीच समजतात व ख्रिस्ती राष्ट्रांतून होत असलेल्या वायवळच्या प्रसारालाहि मागे टाकणारा याचा सामाजिक प्रार्थनामंदिरांत व शाळांमधून होणारा व होत असलेला प्रसार पाहून या ग्रंथास जगांत सर्वांत जास्त वाचक लाधलेला ग्रंथ असें मानण्यांत येतें. निदान एवढ्या कारणासाठीं तरी तो आपल्या धार्मिक अगर तात्विक दृष्टीस कितपत उतरतो हा विचार वाजूस ठेवून देखील आपणांस त्याकडे लक्ष दिलें पाहिजे. शिवाय हा महंमदानें लिहिलेला असून त्या अत्यंत यशस्वी व धर्मसंस्थापक अशा सत्पुरुषाच्या अध्यात्मिक उन्नतीवर प्रकाश पाडणारा आहे. हा ग्रंथ जरी फारसा मोठा नाही तरी पहिल्या निरीक्षणाच्यावेळीं परक्या वाचकाला यांत सर्वत्र सांवळा गोंधळ आहेसें वाटतें यांत शंका नाही. परंतु अरबी संस्कृतीच्या साहाय्यानें याची पृथक्करणपूर्वक परीक्षा केली असतां हें मत थोडेसें बदलतें.

कुराणाला मुसुलमान लोक प्रत्यक्ष परमेश्वराचा शब्द मानतात व ग्रंथांतहि तोच प्रकार आढळतो. कारण स्वतः महंमदानें अगर देवदूतानें केलेल्या प्रथमपुरुषवाचक विवक्षित भाषणाखेरीज इतर सर्व ठिकाणीं स्वतः परमेश्वरच बोलणारा असून त्यानें कांहीं ठिकाणीं ‘मी’ अशा एकवचनाचा तर दुसऱ्या कांहीं ठिकाणीं ‘आम्हीं’ या बहुमानाच्या शब्दाचा उपयोग केला आहे ईश्वरी स्फूर्ति मिळालेल्या वेळीं मानवी व्याक्तित्वाची जाणीव ईश्वरी आदेशाच्या भावनेआड अदृश्य होते. पण मोठमोठ्या हिंदू ज्ञानी पुरुषांची वाणी लवकरच मानवी ममत्वाचा आश्रय करिते, पण कुराणांत मात्र दैवी ममत्वच उमटलेलें दिसतें. एकंदरीत महंमदाला आपण ईश्वराचे प्रेषित आहों असें वाटत असे. ही त्याची भावना प्रथम जितकी स्पष्ट दिसते तितकी पुढें दिसत नाही हें खरें असलें तरी ती कायमची नष्ट कधींच झाली नाही. कसेंहि असलें तरी नैतिकदृष्ट्या त्याच्या कृत्यांत उणीव दिसून येणाऱ्या स्थळांच्या बाबतींत देखील आपल्याला त्याच्या शुद्ध श्रद्धेविषयी शंका घेतां येणें शक्य नाही. सर्वांत महत्त्वाची सांगावयाची गोष्ट ही की, शेवटपर्यंत तो आपल्या ईश्वराविषयी तसेंच आपल्या लोकांच्याच काय पण सर्व मानव जगाच्या मुक्तीविषयी आस्था बाळगणारा होता व आपल्या दैवी अवतारकृत्याच्या अजिंक्य निश्चयापासून तो लवमात्रहि कधीं ढळला नाही.

ग्रंथाच्या आविष्करणाची उपपत्ति कुराणांतच जी आहे ती अशीः—

“मूळ संहिता स्वर्गांत आहे (ग्रंथमाता,—गूढग्रंथ, संरक्षित पत्रिका). ‘अधःप्रवर्तनाच्या’ पद्धतीनें एकामागून एक उतारे प्रेषितास सांगण्यांत आले. मध्यस्थ एक देवदूत असून त्याला कधीं ‘पिशाच्च’ तर कधीं ‘जिब्रिल’ असें म्हंटलें आहे. हा देवदूत ईश्वरी आदेश महंमदास कथन करीत असे. विचारांचा प्रादुर्भाव मनांत कसा झाला याच्या या चोंटळ्याच्या वर्णनाचा वस्तुस्थितीशीं अगदीं पूर्ण मेळ वसा नाही यांत नवल नाही. हे नेहमीं लक्षांत ठेवले पाहिजे की, महंमदाची ईश्वराविषयीची अत्युच्च कल्पना ही प्रेषिताच्या ईश्वराविषयी प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या विचारास सोडून आहे.

ईश्वरानें कुराण सर्व एकदम न सांगतां सावकाश थोड-थोडे सांगितलें असें पुस्तकाच्या प्रत्यक्ष रचनेवरूनहि दिसतें. या प्रत्येक भागास कुराण (पाठ, वाचन अगर पाठसंग्रह ग्रंथ), किताब (लेखन) किंवा सुर (लेखमाला) असें म्हणत. यांपैकीं शेवटचे नांव हें महंमदाच्या हयातींतच संकलित ग्रंथापासून विवक्षित भागाचें पृथक्त्व दाखविण्याकरितां उपयोगांत येऊ लागलें व तें कुराणांतील भिन्न भिन्न अध्यायांचे वाचक होऊन वसलें. यांपैकीं कांहीं अध्याय लहान व कांहीं मोठे आहेत. लहान अध्याय अथवा सुरांपैकीं कांहीं पूर्ण आहेत. यावरून जे मोठे आहेत ते अनेक प्रकटकिरणाच्या संमिश्रणानें बनलेले असावेत अशी साहजिक कल्पना होते. या कल्पनेस पुढील गोष्टींनीं वळकटी येत. निरनिराळ्या परंपरांतून मोठ्या सुरांतील विचारांची माला ठिकठिकाणीं तुटलेली दिसते. आणि वास्तविक मोठ्या सुरांतील अनेक भाग मुळांत वेगळे होते असें दाखवावयास पाहिजे. लहान सुरांत देखील कांहीं भाग मुळांत नसतांना आलेले आहेत. परंतु हें मत चोंडोकडे लावतां कामा नये. कारण १२ व्या अध्यायांत आरंभी थोडी प्रस्तावना, नंतर जोसेफच्या इतिहासाचा भाग, त्यानंतर उपसंहारात्मक थोडासा भाग अशी सुंदर रचना व विसाव्या अध्यायांत मोझेसच्या इतिहासाविषयी स्वयंपरिपूर्ण भाग पाहून हे अध्याय प्रथम पासूनच इतके लांब होते असे दिसतें. अठराव्या अध्यायांत प्रथम “सात निद्रित” मोझेसची हकीकत वगैरेः निरनिराळ्या विषयांचा उपक्रम केलेला दिसतो. पण शेवटीं ते सर्व जोडले जातात. पृथक् कथाभागांत देखील कुराणांत एका विषयावरून दुसऱ्यावर कशा उड्या मारलेल्या आहेत, विचारांचा संदर्भ राखण्यांत किती निष्काळजीपणा दाखविला आहे, अगदीं आवश्यक असलेले भागचे भाग कसे गाळलेले आहेत हे आपणांस चांगलें पाहतां येतें. यासाठीं कुराणांत कोठेहि असंबद्धता दिसल्यास आपणांस असें म्हणतां येणार नाही कीं येथें तें तुटलें आहे व मागाहून कोणी तरी ठिगळ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जुन्या अरबी

कवितेंत हा नेहमीचाच प्रकार आहे. नव्या विषयास सुरुवात केल्यानंतर मध्ये हळूच अगर एकाएकी जुन्या विषयावर येणे ही गोष्ट कुराणांत फार आढळते. थोडक्यांत सांगायचा तर रचनेच्या दृष्टीने कुराणांत किती उणीवा असल्या तरी बहुतेक हल्लींचे सूर मूळ सुरांना धरून आहेत.

महंमदाच्या मनामध्ये प्रकटीकरण कसे झाले याचा विचार करणे म्हणजे कवीच्या मनःप्रवृत्तीचे पृथक्करण करण्यासारखे आहे. त्याच्या प्रथम वयांत व क्वचितप्रसंगी पुढेहि ही प्रकटीकरणे मनाच्या आवेगाबरोबर एकदम उत्सूक वाहेर आली असली पाहिजेत, व त्यामुळे तीं दैवी स्फूर्तीशिवाय अन्यथा असतीलसे त्याला वाटणे शक्य नसावे. शांत चित्ताने पद्धतशीर शुद्ध विचार करणारा तो नसून बौद्धिक वळण नसलेला व धर्मभोळेपणांत वाढलेला असा कल्पनाविहारी होता; शिवाय धाडशी वृत्तीची उणीव त्याच्या स्वभावांत नसल्यामुळे विरोध उत्पन्न हातांच, चिडणारा व ज्याचे नितांत विचारांमुळे विशिष्ट भावनांचे प्रावत्य वाढले आहे असा होता. यामुळे धार्मिक कल्पनावित्रे डोक्यांत भरतांच देव दूत आपणास अमुक अमुक म्हणावयास सांगतो आहे असे त्यास साहजिकच वाटे. कांहीं भाग त्याच्या खेरीज कोणीच ऐकिला नाही तर कांहीं तो विसरला असे कुराणांतच म्हटले आहे. यांतील बराच मोठा भाग भावनाप्रधान आहे व कांहीं भाग शुद्ध बौद्धिक स्वरूपाचा आहे.

कुराणाचे लेखन—कुराण कसे लिहिले गेले हें निश्चित नाही. महंमदाने स्वतः कांहींच लिहिल्याचे माहीत नाही. त्यास आधी लिहितां वाचतां येत होते किंवा नाही याविषयी मुसलमान लोकांत अद्याप वाद चालतो. पण तो जरी लेखनाच्या बाबतीत अगदीच अज्ञ नव्हता तरी संवयीच्या अभावी कोणी लेखक नेमणे सोयीच्या दृष्टीने अधिक बरे असे त्यास वाटले असावे असे मानण्याकडे लोकांचा कल हल्ली होत आहे. इ. स. ६२२ मध्ये मदिनेस पळून जाण्याच्यावेळीं कांहीं तुकडे विशेषतः खटल्यांचे निकाल ताबडतोब मुद्दाम नेमलेल्या लेखकाकडून लिहिण्यांत आले. यावरून मकेंत असतांनाच त्याने आपली वचने लिहिण्यास सुरुवात केल्याचा संभव दिसतो. तसेच जुन्या अध्यायांत नवीन भर घालणे बगैरे गोष्टींवरून कुराणाचे मोठमोठे भाग पूर्वापासून लिहिले गेले होते असे म्हणावयास हरकत नाही. कारण जरी कांहीं अध्याय त्याने निरनिराळ्या प्रसंगी थोडयाशा फरकाने निरनिराळ्या लोकांना सांगितले तरी सगळे लांब लांब अध्याय त्याला अगदीं विनचुक पाठ येत असतील असे समजतां कामा नये. असे पाठभेद उत्पन्न करण्यांत जुन्यांत सुधारणा करण्याचा त्याचा हेतु असेल व अर्थास न दुखवितां जेथपर्यंत नुसत्या भाषेचा फरक पडत असतो तेथपर्यंत त्याच्या अनुयायांत घोंटाळा उडत नाही; कारण दैवी संदेशाच्या भाषेच्या सुसंबद्धतेविषयी शंका उपस्थित करण्याची प्रवृत्ति त्याच्यांत नाही. तरी

कित्येक ठिकाणी हा फरक उपेक्षा करण्यासारखा नाही. म्हणून कुराण स्वतःच कबूल करते की नास्तिक लोक उपहासाने महंमदास, ईश्वर कधी कधी एका कवितेच्या जागी दुसरी कविता दडपून देतो असे म्हणतात (१६१०३). एका प्रसंगी खुद्द महंमदाच्या दोषा अनुयायांत महंमदानेच सांगितलेल्या दोन भिन्न पाठांपैकी खरा कोणता याविषयी वाद चालला असतां कुराण सात पाठांत प्रकट झाले असा महंमदाने खुलासा केला असे म्हणतात. या अस्सल वचनांतील सात हा शब्द फक्त मर्यादित संख्येचा निदर्शक आहे. परंतु यामुळे मुसलमान धर्मशास्त्रज्ञांना आपल्या हट्टवादी मताशी त्याचा मेळ घालतांना केवढे प्रयास पडले असतील ! पाठभेदां-बद्दल अनेक उपपत्ती आढळतात. व त्यांपैकी कांहीं खुद्द प्रेषिताचा आधार दाखवितात; आणि कुराणाच्या विवरणांत महंमदाच्या कल्पना बोधनाच्या वचनांस अप्रस्थान देण्यांत येते. एक अगदीं लाडकें पण तितकेंच असमर्थनीय समर्थन आहे ते असे कां, हे सात पाठ म्हणजे अरबी भाषेचे सात पाठभेद होत.

र इ झा ले ले पा ठ मे द.—अशा परिस्थितीत साहजिकच महंमदाला एकच सर्वमान्य पाठ असावा असे वाटत असावे, पण तसे करण्यांत त्याने श्रम घेतले नाहीत इतकेच. व त्याच्या व्यावहारिक बुद्धीला पुढच्या काळांतील धर्मशास्त्रज्ञांच्या इतका कांटेतोलपणा प्राप्त वाटला नाही. तथापि क्वचित कांहीं प्रकरणे किंवा कविता रद्द समजू. विसरून जावयास त्याने आपल्या अनुयायांस सांगितलेले आहे. एक ध्यानांत ठेवण्यासारखे उदाहरण म्हणजे ५३ व्या अध्यायांतील दोन कविता होत. यांत तीन पाखंडी देवतांना त्यांचे ईश्वराजवळ वजन असल्यामुळे महंमदाने मोठी मान्यता दिली आहे. यांत अज्लाचा मोठेपणा कायम राहून शिवाय आपल्या देशबांधवांवर छाप बसवितां येणार होती. हा त्याचा उद्देश सिद्धीस गेला परंतु पुढे त्याचे मन खाऊं लागले तेव्हा त्याने हे शब्द सैतानाच्या प्रेरणेमुळे निघाले असे प्रसिद्ध केले.

र इ ठ र ले ले नि य म.—कुराणांत वारंवार आढळणाऱ्या मुसलमानासंबंधीच्या क्वायद्यांच्या व नियमांच्या बाबतीत निराळाच प्रकार आढळून येतो. महंमदाच्या ईश्वरविषयक कल्पनेस तफावत पडण्यासारखे यांत कांहीं नाही. त्याच्या दृष्टीने ईश्वर म्हणजे सर्वसत्ताधारी, कोणत्याहि गोष्टीचा बरेवाईटपणा बेफिकारपणे स्वतःच्या जबरदस्तीच्या हुकुमाने ठरविणारा, स्वेच्छेनुसार आज्ञा फिरविणारा, क्षिप्ती, ज्यू व मुसलमान यांना वेगवेगळे कायदे लावणारा असा आहे. उदाहरणार्थ कुराणांत निरनिराळ्या प्रसंगांस अनुसरून मूर्तिपूजकांना मुसलमानाकडून मिळणाऱ्या प्रायश्चित्तांबद्दीं भिन्न भिन्न आज्ञा आढळतात. त्या रद्द करण्याचा विचार महंमदास शिवला असल्याचे दिसत नाही. पुढील पिढ्यांतील लोकांना यांतील रद्द भाग सहज निश्चित करतां

येणार नाहीत. ही गोष्ट महंमदाच्या घ्यानांत आली नसावी कारण साहजिकच त्याची नजर आपल्या धर्माच्या लोकांच्या भविष्यकालापर्यंत पोचू शकली नाही. प्रकटीकरणांत प्रासंगिक गोष्टी तशाच कायम राखण्यांत आल्या आहेत. मदिनेंत असतांना अत्यंत जरूरीच्या प्रश्नांवर ईश्वराकडून ताबडतोब उत्तर मिळण्याचे प्रसंग इतके वारंवार आले कीं थळाळू लोकांना त्यांबद्दल सानंदाश्चर्य वाटतें. खलीफ (उस्मान)ने देखील एकदां असें म्हटलें आहे कीं, 'जर प्रवक्ता आज ह्यात असता तर या मुद्द्यासंबंधी कुराणांत नवी आज्ञा प्रकट झाली असती' तसेंच महंमदाच्या पट्टशिष्यांनीं सुचविलेल्या विचारांशीं ईश्वरी आज्ञा मिळत्या झाल्याची उदाहरणेंहि थोडीं नाहीत. एक आख्यायिका अशी आहे कीं, पुष्कळदां उमरचे एक प्रकारचे मत असें व नंतर त्यास अनुसरून कुराण प्रकट होई.

कुराणांत काय काय आहे :—कुराणाच्या निरनिराळ्या भागांत अगदीं भिन्न भिन्न विषय आलेले आहेत. पुष्कळ प्रकरणांतून धार्मिक व नैतिक विषयांचा उद्घापोह केलेला आहे. ईश्वराचा मोठेपणा, भलेपणा व पुण्यशीलता यांचे भक्तांस वारंवार स्मरण दिलें आहे. ईश्वर हा एक असून सर्वशक्तिमान आहे. अशी त्याची श्रेष्ठता दर्शविली आहे. प्रवक्ता ख्रिस्त अशासारख्या मनुष्यास अगर मूर्ति वगैरेनां देवत्व देण्याची कल्पना अत्यंत निंद्य मानिली आहे. स्वर्गास सौख्ये व नरकांतील क्लेश यांचे अगदीं स्पष्ट शब्द-चित्र काढलें असून शेवटचा जगाच्या न्यायाचा दिवस येण्याच्या प्रसंगाच्या सर्व विश्वाच्या भयप्रद स्थितांचींहि वर्णन आहे. आस्तिक लोकांच्या करतां त्यात नैतिक नियमांचे पाठ असून विशिष्ट प्रसंगां उपयोगी पडणाऱ्या सूचनाहि आहेत. निरुत्साह्यांची निर्भर्त्सना केली आहे; शत्रूंना भयंकर शिक्षेची धमकी दिली आहे व नास्तिकास इस्लामाचें सत्यत्व पटविण्याचा प्रयत्न केला आहे. कुराणांत कांहीं ठिकाणीं उपदेशाची भाषा आहे व कांहीं ठिकाणीं सामान्य आज्ञा केल्याप्रमाणें अथवा एखादी गोष्ट जाहीर केल्याप्रमाणें भाषायोजना आहे. दिवाणी कायद्यापासून तों महंमदाच्या जनानखान्यापर्यंत व्यवस्था करणाऱ्या आज्ञा बऱ्याच मोठ्या भागांत आहेत. एका अध्यायांत प्रार्थना आहे, दोहोंत जाडूचें तंत्र आहे, कांहींत एकच विषय प्रतिपादिलेला आहे तर बाकीच्यांत अनेक विषय आणले आहेत.

कथा भाग.—कुराणांतील ऐतिहासिक भाग सांगण्यांत महंमदाचा हेतु दृष्टानां शासन व शिष्टानां लाभ कसा होतो हें दाखविण्याचा दिसतो. महंमदाच्या वेळीं अरब लोक ज्या देवतांची पूजा करीत त्यांच्या नांवांचा उल्लेख करून कुराणांत नोहाला त्याविद्द भांडावयास लाविलें आहे. अब्राहामच्या तोंडीं घातलेलें भाषण स्वतः महंमदाचें अगर "ईश्वराचें" असावें असें वाचकांस वाटतें. दुसऱ्या कांहीं कथा केवळ

मौजेखातर दिल्या आहेत. कुरेश लोक या कथांना फारसा मान देत नसत.

जुन्या व नव्या कराराशीं कुराणाचें नातें.—वरील कथा पुराणांतील व विशेषतः जुन्या करारांतील व्यक्तींच्या आहेत. पण ग्रंथ जुसता ऐकून त्यांतील कथा घेतांना होणाऱ्या फरकासारखे फरक पुष्कळ झाले आहेत. अगदीं अज्ञानी ज्यूचा देखील हामन हा कोणाचा प्रधान ही गोष्ट, अगर मोझेसची वहीण (मोरिआमा) व ख्रिस्त माता मेरी यांविषयीं घोंटाळा झाला नसता. या जुकांना भर घालण्यासाठीच कीं काय दुसरेहि पुष्कळ तऱ्हेवाईक फरक महंमदाच्या अज्ञानामुळें झाले आहेत. १२. ४९ मध्ये तो ईजिप्तची सुपाकता पावसावर अवलंबून आहे असें म्हणतो.

यांतील अलेक्झांडरचा वृत्तांत ज्यू अगर ख्रिस्ती ग्रंथांतून घेतला गेला हें निश्चित नाही. यांतील त्याच्या शिगांचा उल्लेख अगदीं अलीकडील शोधप्रमाणें इ. स. ५१४-१५ च्या सीरियन दंतकथेशीं जुळवितां येईल. ज्यू व ख्रिस्ती इतिहासाखेरीज यांत अरबी प्रवक्त्यांच्या कथा असून त्यांच्यांत यादूनहि अधिक फेरफार करण्यांत आला आहे.

लिखित माहितीपेक्षां ऐकीव माहितीवरच महंमदाची भिस्त आहे असें वर म्हटलेंच आहे. जुन्या किंवा नव्या कराराशीं क्वचित् जेथे प्रत्यक्ष साम्य सांपडूं शकतें तेथे म्हणजे जुना करार (२१. १०५ तसेंच साम ३७. २९; १. ५ व २७. ११ पहा) किंवा नवाकरार (७. ४८ व ल्यूक १६. २४; ४६. १९ व ल्यूक १६. २६). या ठिकाणीं एखाद्या ज्यूचा अगर ख्रिस्त्यावरोवर झालेल्या संभाषणांतील सहज लक्षांत ठेवलेल्या गोष्टीपेक्षां अधिक सांपडत नाही. ज्यास वरील परिस्थितीचें यत्किंचित् ज्ञान असेल त्यानें हे तोंडी भाषणांतील उतारे मानूं नये तथापि जेथे पाणी मिळणार नाही तेथें वाळूचा उपयोग करा अशी तलमुदर्शी जुळणारी आज्ञा पाहून आपणांस महंमुदाला तालमुद देखील माहित असलें पाहिजे असें म्हणावें लागेल. बाकीच्या बाबतींत असें म्हणतां येईल कीं, ग्रंथ या संज्ञेस शोभेल असें कुराणाच्या पूर्वी अरबी भाषेंत वाङ्मय असणें अगदीं असंभवनीय आहे.

भाषा शैली.—भाषाशैलीच्या दृष्टीनें कुराणाचे निरनिराळे भाग निरनिराळ्या योग्यतेचे आहेत. निर्विकार मनाच्या वाचकास त्याची सौंदर्यग्राहकतेची तृषा शमविण्यासारखा फारच थोडा भाग आढळेल, तरी त्यास मनोविकारांचा जोर व कल्पनाशक्तीचा प्रभाव दिसून येतो. स्वर्गाच्या वगैरे वर्णनांत कवित्व दिसून येत असून ९३ अध्यायामध्ये तर भरपूर प्रसाद दिसून येतो. कुराणाचा बराच मोठा भाग गद्यात्मक आहे, व त्याची भाषा वोजड आहे. वारसासंबंधीच्या वगैरे नियमांची भाषा गद्यात्मक असावी हें ठीक आहे, पण महंमदानें स्वतःच्या व श्रोत्यांच्या आवडीस अनुसरून प्रथमतः

पतकारलेल्या गद्यपद्यात्मक भेसळीच्या भाषापद्धतीस चिकटून राहण्याचा त्याचा हट्ट चुकीचा आहे. कारण गद्य भाषेस योग्य असे विषय त्याने कवितेत व्यक्त केल्यामुळे ग्रंथांत विरूपता आढळून येते. कदाचित् जे दोन तीन पाठ एकदांच वाचतांना आज आपणांस त्रासदायक असे वाटतात ते मक्केच्या तप्तहवेंत उपदेशपद्धतीने म्हणून दाखविले जात असतां त्यांचा श्रोत्यांवर अगदी निराळा परिणाम होत असेल. कारण आपल्या ध्यानांत सुद्धां न येणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यांनां सार्थ अशा असतील. तीन चार वर्षांत पावसाचे दर्शनहि ज्यांनां लाभत नाही अशा अरवांनां महंमदानें केलेलें मेघ उत्पन्न करून ते रखरखीत प्रदेशावर पाडून त्यास फलपुष्पांनी समृद्ध करणाऱ्या ईश्वराच्या थोरपणाचें वर्णन खास हृदयस्पर्शी वाटत असेल.

अ लं का र यु क्त स्वरूपवकविता.—पहिल्यापहिल्या अध्यायांत कवित्वविषयक शब्द असल्यामुळे मक्केतील लोक महंमदास प्रासादिक कवि म्हणत असले तरी महंमद स्वतःस दैवी स्फूर्तीचा प्रवक्ता समजत असल्यामुळे त्याला ती पदवी सोडावी लागली. पण आपण सुद्धां त्याला कवित्वाच्या आरोपांतून मुक्त करूं. कट्ट्या धार्मिक लोकांप्रमाणें त्यासहि काव्यसौंदर्याची ग्राहकता मुळीच नव्हती. यावरून कुराणाची भाषा काव्यमय नसून अलंकारिक आहे असे ठरते. व त्याचा जो विलक्षण परिणाम आपणांवर होतो तो काव्यामुळे नसून अलंकारिक भाषेमुळे होतो. स्वाभाविक यमकें फार थोड्या ठिकाणीं आढळतात. तरी यमकें साधण्याचा सर्वत्र प्रयत्न केलेला आहे. यमकाची कविता त्यावेळच्या अरवांनां फार आवडे, व म्हणून महंमदानें ती पतकरली होती. यानें जरी थोडी शोभा आली तरी कित्येक ठिकाणी ती निवळ ओड्यासारखी भासते. कांहीं कांहीं ठिकाणीं यमकासाठीं क्रियापदांची भलतीच रूपें घातलेलीं मुसुलमानांनां देखील कबूल आहेत अर्थहानीहि कित्येक ठिकाणीं केलेली आहे. एरवीं ईश्वराच्या सिंहासनासमोवार देवदूतांची संख्या सांगतांना (६९. १७) केवळ यमकास जुळल्यामुळे घातलेला आठाचा आंकडा त्यानें घातला असता असें नाही. तसेंच ४५ व्या अध्यायांत स्वर्गातील दोन वागा, त्यांत दोन कारंजी, दोन प्रकारचीं फळे हीं सर्व या संबंध अध्यायांत प्रामुख्याने असलेल्या यमकास शोभणारा द्विवचनाचा प्रत्यय असल्यामुळेच घातलेलीं असावीत. पुढील पुढील भागांत नुसतें यमक पूर्ण करण्यासाठीं महंमद असंबद्ध धार्मिक वाक्यें घालतो.

नि जी व भा षा सरणी.—भाषासौंदर्याच्या दृष्टीनें बराच भाग जरी उत्तम आहे तरी साहित्यदृष्ट्या पुस्तक पहिल्याप्रतीचें वाटत नाही. घडलेल्या हकीकतीतील किंवा प्रवचनांतील अगदीं जरूर असलेले दुवे गाळले गेले आहेत; यामुळे त्या हकीकती ज्यांनीं पूर्वी ऐकिल्या त्यांच्यापेक्षां आम्हांस त्या दुसरीकडून माहीत झाल्यामुळे चांगल्या कळतात.

वे ग वे ग ल्या भा गां चा काळ.—हल्लींच्या कुराणापैकीं कांहीं मक्केच्या वेळचें (इ. स. ६२२ पूर्वी) व कांहीं मदिनेच्या पलायनानंतरचें (इ. स. ६२२ च्या सुगीपासून ८ जून ६३२ पर्यंत) आहे. मक्केत महंमद एका लहानशा समाजाचा आचार्य म्हणून होता पण मदिनेत प्रथम तो एका जेरदार पक्षाचा पुढारी होता व पुढें सर्व अरबस्तानचा शास्ता झाला. या फरकाची छाया कुराणावर पडलेली असून मदिनेतील अध्याय मक्केच्या अध्यायाशीं मिसळलेले असतां हि स्पष्ट उघडकीस येतात. मदिनेतल्या प्रकटकिरणाचा आपल्यास माहीत असलेल्या गोष्टींशीं संबंध आल्यामुळे व त्यांच्या तारखा साधारणतः बरोबर माहीत असल्यामुळे त्याचा काळ आपल्यास निश्चित ठरवितां येतो. मुसुलमानांच्या परंपरेचाहि येथें बराच उपयोग होतो. तरी बऱ्याच भागाविषयीं अनिश्चितता राहते. डॉ. स्नूक हुर्रोजे यानें आपल्या निबंधांत दर्शित केलेली इब्राहिमची दंतकथा ही एक मक्केतील वेगवेगळे अध्याय केव्हां झाले यांची उत्तम कसोटी आहे. त्या दंतकथेत ज्यू लोकांशीं झालेल्या वादानंतर इब्राहिम सर्वांत पहिला महंमदाचा मदिनेतील पुरस्कर्ता झाला, नंतर पहिला मुसुलमान व नंतर 'काबा'चा संस्थापक झाला. एक परंपरा सर्व अध्यायांची कालाच्या दृष्टीनें संगति लावणारी आहे. पण ती परंपरा हल्लींच्या अध्यायांतील फुटकळ भाग वेगवेगळ्या काळीं झाले असें मानीत नसल्यामुळे व दुसरी अनेक शंकास्थानें असल्यामुळे तितकी ती विश्वासाह्वी वाटत नाही. एक तर महंमदाच्या वेळची कोणी अशी यादी तयार करीलसें वाटत नाही; व कोणी प्रयत्न केला असल्यास मक्केतील अध्यायांची विश्वासनीय माहिती त्यास मिळाली असणेंहि अशक्य आहे. तेव्हां यांत खरी परंपरा नसून महंमदाच्या काळानंतर शेंकडों वर्षांनीं झालेल्या एखाद्या सत्शील मुसुलमान शोधकानें तयार केलेली असावी.

म क्के ती ल अध्याय.—मक्केत व्यक्त झालेल्या प्रकटीकरणांत बहुतेक अगदीं लहान लहान अध्याय असून त्यांची रचना किंवा रोख मदिनेतील अध्यायांहून अगदीं भिन्न आहे. यांतील विशिष्ट भाषासरणी पूर्णपणें एकसारखी असल्यामुळे त्यांचा वेगळा वर्ग आपण मानूं. याच्या उलट दुसरा एक वर्ग असा पडतो कीं, त्याचें मदिनेतील अध्यायाशीं पूर्ण साम्य आहे. यावरून पहिल्या वर्गास आपण जुना वर्ग व या दुसऱ्या वर्गास नवा वर्ग असें मानूं. या दोन वर्गांच्या दरम्यान तिसरा एक वर्ग असून त्यांतील अध्याय पहिल्या वर्गातून अखेरच्या वर्गांत झालेल्या फरकाचे निदर्शक आहेत. प्रोफेसर बीलनें दर्शविलेल्या या पृथक्करणांत स्पष्ट अंतर दिसून येणें शक्य नाहीं. व कांहीं अध्याय कोणत्या वर्गांत पूर्णपणें पडतील याचा ठाम निश्चय होत नाही, किंवा या वर्गातील अध्यायांचा कालाच्या दृष्टीनें कम लावणेंहि तसेंच अशक्य आहे. याकरितां योग्य पुराव्याच्या

अभावीं आपण महंमदाच्या मानसिक प्रगतीच्या अनुरोधाने या अध्यायांचा क्रम लावावा. अर्थात् असे करतांना कल्पनेवर जास्त भिस्त ठेवावी लागेल. वस्तुस्थिति अशी आहे की, महंमदाच्या पलायनापूर्वीची कांहीच माहिती नाही, तो प्रवक्ता बरोबर कधी झाला हे देखील उपलब्ध नाही. बहुधा हा काळ इ. स. ६१० असावा. तिसऱ्या वर्गापैकी अध्याय ३०.१ पासून पुढील भागांत आलेला उल्लेख इ. स. ६१४ च्या वसंत ऋतूत दमास्कसपासून जवळच पर्शियनांनी विझान्शिम वर मिळविलेल्या जयाचा असावा अशी एक परंपरा मानते. यावरून पाहतां हा तिसरा वर्ग मक्केतील कारकीर्दीचा वराच भाग व्यापून असावा. आवेशयुक्त स्वरूपाचा पहिला वर्ग थोड्याच काळांतील असावा हेहि असंभाव्य नाही. व इ. स. ६१५—१६ मध्ये उमर मुसुलमान झाला त्यावेळी दुसऱ्या वर्गात मोडणारा २० वा अध्याय लिहून तयार होता या म्हणण्यासहि वरील विधानाने वाध येत नाही. तथापि कालाच्या दृष्टीने क्रम लावण्यासारख्या खुणांच्या अभावीं आपणांस मक्केतील अध्यायांच्या या तीन मोठ्या वर्गांचा तरी निश्चित क्रम लावतां आला येवढ्यांत आपण समाधान मानले पाहिजे.

म क्के ती ल जु न्यां त जु ने अ ध्या य.—पहिल्याने महंमदाच्या शुब्ह मनःप्रवृत्तीचा जोर इतका वाढत असे की त्यास शब्द सुचत नसत. यावेळेच्या त्याच्या वचनावरून आपणांस जुन्या रानटी भविष्यवाद्यांची आठवण होते. कारण त्यांच्या भाषापद्धतीच्या नकला हल्लीं आपणांस पहावयास मिळतात. त्यांच्याशी यांचे वरेंच साम्य आहे. यावेळेचे अध्याय लहान, त्यांतील वाक्ये लहान व साधारण शुद्ध पण सारखी बदलणारी वृत्तरचना यांनी युक्त असून, कांहींच्या आरंभी असणाऱ्या शपथा भविष्यवाद्यांच्या शपथा प्रमाणेच आहेत. कांहीं शपथांचे अर्थ समजत नाहीत व कांहींना समजण्यासारखा अर्थच नसावा. कारण सर्व प्रकारचे चमत्कार या अध्यायांतून भरलेले आहेत. ठिकठिकाणी महंमदास साक्षात्कार झालेले आहेत व त्याच्या डोळ्यापुढे देवदूत प्रत्यक्ष दिसलेले आहेत. शेवटच्या दिवसांची व पुनरुत्थानाची स्पष्ट वर्णने आहेत, तर दुसरीकडे स्वर्गातील सुखांची व नरकांतील दुःखांची वर्णने आहेत. तथापि सगळेच जुने अध्याय असे नसून कांही अधिक शांत अवस्थेमध्यें प्रकट झालेले आहेत. सगळ्या कुराणाचा जुन्यांत जुना भाग ९६ व्या अध्यायाच्या प्रारंभास असलेला होय असे एका सुप्रसिद्ध परंपरेचे मत आहे. या परंपरेचा संबंध महंमदाच्या आवडत्या वायको (आयेपे)कडे पोहोचतो. परंतु ज्यावेळी हा अध्याय झाला त्यावेळी ती जन्मली नव्हती व ही गोष्ट महंमदाने तिला मागाहून कित्येक वर्षांनी आठवण म्हणून सांगितलेली असावी. शिवाय ही स्त्री इतकी विश्वासाई नसून दुसरेहि कांही भाग सर्वांत जुने असल्याबद्दल अनेक मते आहेत. एकंदरीत ज्यांत महंमदास देवदूताने सांगित-

लेले प्रकटकरण पाठ म्हणावयास आज्ञा झालेली आहे तो ९६.१ पासून पुढील भाग सर्वांत जुना असला पाहिजे. यांत ईश्वराचे सार्वशक्तिमत्त्व व कृपादृष्टि यांचे उदाहरण म्हणून मांसाच्या गोळ्यापासून मनुष्याची उत्पत्ति व लेखनकला या दोन गोष्टी येऊन चुकल्या आहेत. या आवेशयुक्त अध्यायांतून ईश्वराचे एकत्व वगैरेची थळा करणाऱ्यांना भयंकर धमक्या महंमदाने दिल्या आहेत. १११ व्या अध्यायांत त्याने आपल्या अबू लाहाब नांवाच्या चुलत्याला व त्याच्या वायकोला त्याने दांडगाईने प्रतिकार केल्याबद्दल नरकांत घालविले आहे. या काळी झालेल्या अध्यायांपैकी बहुतेक हल्लींच्या कुराणाच्या शेवटास आहेत. व प्रथमतः ते पुष्कळच असून नंतर त्यांतील कांही छुस झाले असावेत असे वाटते.

महंमदाचा सर्व जोर व्यवस्थित तत्त्वविचरणापेक्षां आवेशयुक्त कल्पनाशक्तीवर अधिक असल्यामुळे तीच ज्यांत अधिक दृष्टीस पडते अशा या भागावर आपली नजर असणे अधिक योग्य होय. दुसऱ्या वर्गातील अध्यायांत कल्पनेचा ओघ कमी कमी होत जाऊन त्यांतील ध्वनि नीरस होत गेला आहे. नवीन तत्वांची सिद्धता जुन्याच उत्तरांनी केलेली आहे; अध्याय लांब लांब झाले आहेत, प्रतिस्पर्धांच्या थट्टेच्या टीकेला देखील पुष्कळ उदाहरणांनी उत्तरें दिली आहेत. ज्या जुन्या तत्त्ववेत्त्यांचे पूर्वी उल्लेख आलेले होते त्यांचाच लांबलचक इतिहास सांगितला आहे व एकंदरीत भाषापद्धतीची मौज गेली आहे असे म्हणावे लागते.

फा ते हा.—दुसऱ्या कालांतील अगर पहिल्या कालाच्या अखेरचा असा कुराणाचा पहिला अध्याय असून हा फार महत्त्वाचा आहे. त्यांत मुसुलमानांची ईश्वरास प्रार्थना असून त्याची मदत व (हुदा) योग्य मार्गाची जाणीव या गोष्टी मागितल्या आहेत. अल् फातेहा अध्यायांतील वाक्ये खाली दिल्याप्रमाणे आहेत.

“(१) परम दयाळू (व) कृपाळू ईश्वराच्या नांवाने (मी आरंभ करितों), (२) सर्व जगाचा पालनकर्ता जो ईश्वर त्यालाच सर्व स्तुति (योग्य होय), (३) (तो) परम दयाळू (आणि) कृपाळू (आहे), (४) निर्णयाच्या दिवसाचा धनी आहे (५) (हे परमेश्वरा) तुझेंच पूजन आम्ही करतो व तुझेंच साहाय्य मागतों. (६) तूं आम्हांस सन्मार्गास लाव, (७) ज्या (लोकां) वर तूं कृपा केली आहेस त्यांचा मार्ग (दाखीव) ज्यांच्यावर तुझा अनुग्रह पण ज्यांच्यावर (तुझा) कोप झालेला आहे त्यांचा (मार्ग) नको आणि आडमार्गी भटकणाऱ्यांचाहि नको.

वरील विधानांत याची एकहि नवी कल्पना नाही. यांतील सात वाक्यांपैकी पांच वाक्यांचा खिस्ती व ज्यू उपासनापद्धतींतील नेहमींच्या उक्तींशी उघड संबंध पोहोचतो. सहावी उक्ति साम २७. ११. शी शब्दशः जुळते. ईश्वराच्या

दयालुत्वाचें दर्शक 'रहमान' हें नांव ज्याच्या 'रहमाना' याहून भिन्न नाही. दक्षिण अरवस्तानांत महंमदापूर्वी ईश्वराबद्दल हें नांव वराच काळ आस्तित्वांत होतें. (उदा. साविअन इन्स्क्रिप्शन्स ग्लेसर, ओळ ३२; ६१८. ओळ २)

मूर्तिपूजकांनी 'अल्ला' या उपयोगांत आणलेल्या नांवा-एवजी 'रहमान' हें नांव ईश्वराबद्दल योजवें असा महंमदाचा कांहीं काळ हेतु असावा असें दिसतें. हा उद्देश पुढें त्यानें सोडून दिला. तरी दुसऱ्या काळांतील अध्यायांत 'रहमान' या नांवाचा वारंवार उपयोग केला गेला आहे. यावरून जरी आपणांस हा अध्याय दुसऱ्या काळांत घालतां येतो तरी तो मक्केतील कारकीर्दीच्या आरंभाचा होता किंवा त्यांतील 'ईश्वराच्या नांवानें' हें प्रारंभवाक्य मूळचें त्यांतील होतें किंवा कसें हें आपणांस ठरवितां येत नाही. अर्थात् जुन्या परंपरेच्या दृष्टीला कालविषयक विकल्प दिसत नाही व 'फातेहा' हा कुराणाचा अत्युच्च भाग मानला जाऊन प्रत्येक मुसलमान पांच प्रार्थनांत मिळून वीस वेळां त्याचा उच्चार करतो.

म क्कें ती ल अ खे र चे अ ध्या य.—हल्लींच्या कुराणां-तील मोठा भाग व्यापून टाकणारे तिसऱ्या काळांतील अध्याय अगदीं नीरस आहेत. बहुतेक प्रकटीकरणें लांब लांब आहेत; व त्यांतील उक्तीहि लांब आहेत. त्यांची भाषा प्रवचनवजा आहे. हे अध्याय अगोदरच वश झालेल्या मनाची धर्मबुद्धि वाढविणारे असतील पण नवख्या मनुष्यावर त्यांचा कांहीं परिणाम होणार नाही. परंतु इस्लामाचा प्रसार होण्याच्या कामीं हेच लांब अध्याय विलक्षण परिणामकारक झालेले आहेत. कारण महंमदाचे अनुयायी तार्किक विचारांची ओळख नसलेले व जुना धर्म टाकून दिलेले असे होते.

म दि नें ती ल अ ध्या य.—मदिनेंतील अध्यायांचा ऐतिहासिक कम लावणें सोपें आहे. कारण मदिनेंतील महंमदाच्या इतिहासाचें आपणांस पुरेसें ज्ञान असून कांहींचें ऐतिहासिक प्रसंग स्पष्ट आहेत तर कांहींच्या परिस्थितीवरून त्यांचा काळ ठरवितां येणें शक्य आहे. तथापि थोडा भाग राहतो तो मदिनेंतील आहे येवढेंच आपणांस म्हणतां येतें.

मक्केतील अखेरच्या अध्यायाप्रमाणें याचीहि भाषा गद्य असून मधुन मधून अलंकारिक व कांहीं प्रसंगी तेजस्वी अशी आहे. लढाईस आमंत्रण करणें, पूर्वीच्या जयापजयाबद्दल विचार प्रकट करणें, श्रद्धाहीनत्वाबद्दल कानउघाडणी करणें वगैरे अनेक वेगवेगळ्या वावर्तीत महंमदामुसलमानांनां निरोप सांगावयाचे असत. कांहीं लोक श्रद्धा व अश्रद्धा यांच्या दरम्यान असत, अशा लोकांनां तो स्वतः 'शंकेखोर' म्हणत असे. या सर्वांचा एक मेळ नसे व प्रसंग प्राप्त झाल्यावर सगळेच मार्गे रहात. मदिनेंतील ज्यू लोकांवरोवर त्यांच्या नेहमीं कलागती होत व त्या विक्रीपास जात असत. मक्केतील इतर अध्याय सामान्य कायदेकानूविषयी व प्रासंगिक

प्रधाविषयी असून ते प्रथम लहान होते तरी मागाहून कमी अधिक महत्वाच्या माहितीची भर पडल्यामुळे ते आतां मोठ्या अध्यायांत मोडतात. सगळ्या कुराणांत मोठ्या वादाचा भाग म्हणजे महंमदाचें स्त्रियांसंबंधी नातें दाखविणारा होय.

वरील माहितीवरून कुराणाचें वरेचसें अंतरंग करून येईल. हें एक अठरा धान्यांचें कोडवोळें आहे. यांतील धर्मविषयक, तत्वज्ञानविषयक व मुसलमानांच्या कायद्याविषयीचा भाग येवढे भाग एकत्र केले असतां हि पुरण्यासारखें आहे. सर्वच भाग एकत्र गोळा केले गेले ही लोकांच्या दृष्टीनें सुदैवाची गोष्ट आहे. योग्य धार्मिक बुद्धि ठेवून वाचणारा वाचक मक्केतील चालीरीतींवर टीकात्मक असलेला भाग उच्च नीतिविषयक भागांपेक्षाहि अधिक मनःपूर्वक वाचतो. कारण त्यास याच्या इतके ते भाग समजत नाहीत.

गू ढ अ क्ष रें.—एकोणतिसाव्या अध्यायाच्या आरंभी कांहीं प्राथमिक अक्षरें असून त्यांचा अर्थ लावण्याचा अनेक विद्वानांनी प्रयत्न केलेला आहे. परंतु निश्चित असा निकाल युरोपीय अगर मुसलमान विद्वानांनां हि अद्याप पर्यंत देतां आला नाही. सामान्य लोक त्या अक्षरांचा अर्थ फक्त ईश्वरासच माहीत आहे अशी दूरदर्शीपणाची समजूत करून घेऊन संतुष्ट असतात.

कुराणाचे प्रवर्तन.—ईश्वरी आज्ञा लोकांस पोहोचविण्याचे आपलें कर्तव्य आहे असें वाटल्यानंतर महंमदानें मक्केतच प्रगटीकरणें लिहून ठेवण्यास सुरवात केली असली पाहिजे. महंमदाच्या मरणानंतर कुराण विस्फळित तुकड्यांच्या स्वरूपांत होतें. निरनिराळे भाग अनेक मुसलमानांनां तोंडपाठ येत असत पण सर्वथ ग्रंथ कोणासच माहीत नव्हता. तोंडातोंडी असलेल्या भागांत नवीन भर पडणें अगर त्यांतील कांहीं गहाळ होणें फार संभवनीय होतें. तशांत महंमदाच्या मृत्यूनंतर अरब लोकांशीं झालेल्या मोठमोठ्या झगड्यांत कुराण पाठ म्हणणारे अनेक मुसलमान वळी पडूं लागल्यामुळे उमर यास काळजी पडून त्यानें अबूबकर नांवाच्या पहिल्या खलीफास कुराणाचे निरनिराळे भाग एकत्र करावयास लावले. त्यानें तें काम महंमदाच्याच एका मदिनेंतील सध्यद इब्न थावित नांवाच्या लेखकावर सोंपविलें. त्यानें सपाट दगडावर, चर्मपत्रांवर, ताडपत्रांच्या दांड्यावर व अशाच दुसऱ्या पदार्थांवर लिहिलेल्या मजकुरावरूनच पण मुख्यतः 'माणसाच्या हृदयापासून' म्हणजे लोकांच्या तोंडीं असलेल्या माहितीवरून एक प्रत तयार करून ती अबूबकर यास दिली व त्याजकडून पुढें ती उमर याजकडे आली. त्यानें ती आपली हफसा नांवाची मुलगी—जी महंमदाची विधवा स्त्री—तिला दिली. या कुराणाच्या मूर्त स्वरूपाला प्रारंभापासून धर्मशास्त्रविषयक प्रामाण्य नव्हतें व त्याची अंतस्थ रचनाहि नेवळ तर्कगम्यच होती.

उस्मान न चें कुराण.—कुराणाच्या प्रती सर्वत्र एकप्रकारच्या नसल्यामुळे विद्वान लोकांत मतभेद उत्पन्न झाले व त्यामुळे त्यांच्या अनुयायांत भांडणें सुरू झालीं. अशीं भांडणें होणें घातक आहे ही गोष्ट ६५०-५१ मध्ये झालेल्या युद्ध प्रसंगी नेहावीदचा वीर होथैफ याच्या ध्यानांत येऊन त्यानें उस्मान यास सर्वमान्य अशी एकच निश्चित प्रत करण्याविषयी विनविलें. हेहि काम सय्यदावरच सोंपविण्यांत आलें व त्यानें तीन कुरेश लोकांच्या साहाय्यानें मिळण्यासारखी सर्व पुस्तके एकत्र करून सर्व मुसुलमानांनां प्रमाण अशी एक प्रत पुनः तयार केली व पुनः बोंटाळा होऊं नये म्हणून बाकीचे सर्व पाठभेद जाळून टाकले. यांतून हफसाच्या जवळची प्रत उरली होती तीहि पुढें मदिनेचा सुभेदार मेरवान यानें जाळून टाकली. यामुळे संशोधनाच्या दृष्टीनें जरी बरेंच नुकसान झालें असलें तरी राजकीय व सामाजिक सोयीकरितां ही गोष्ट अपरिहार्य होती.

याप्रमाणें मोठ्या मेहनतीनें तयार केलेला हा कुराणाचा भाग आपल्या हातीं असून त्याच्या पूर्वतयारीची मात्र आपणांस फारशी माहिती नाहीं. अरब लोकांतच चिकित्सक पंडितवर्ग निघेपर्यंत संशोधनहि शक्य नाहीं. सय्यदानें पूर्वीच्या प्रतीवरून वाचावें व त्याच्या सहकाऱ्यांनीं लिहावें अशा तीन प्रती एका विश्वसनीय परंपरेच्या माहिती प्रमाणें दमास्कस, बसरा व कुफा येथे खलिफानें मुख्य प्रती म्हणून पाठविल्या असाव्या व एक मदिनेस राहिली असावी.

वेगवेगळ्या प्रकरणांच्या रचनेंत विषयवारी लावणें अशक्य आहे. कारण एकाच अध्यायांत अनेक विषय आलेले आहेत. कालानुक्रम ठरविणें ही गोष्ट तरं बोलावयासच नको, कारण जुन्या अध्यायांचा काल अनिश्चित आहे. वरील व्यवस्थित पद्धतीकडे दुर्लक्ष्य करून फक्त मोठे अध्याय प्रथम व लहान अध्याय मागाहून अशी रचनेची दृष्टी ठेविली असून तीस देखील कचित् फांटा दिला आहे. ११३ व ११४ या जादुगारीच्या अध्यायांनां त्यांच्या विषय-वैशिष्ट्याबद्दल शेवटीं स्थान मिळालें आहे. तसेंच पहिला अध्याय देखील त्यांतील विषयासच अनुसरून आरंभास आला आहे. सय्यदानें ज्यांच्या मूळ प्रतीवरून आपली रचना केली त्यांनां अनुसरून व कांहीं स्वेच्छेनें अशी निरनिराळ्या तुकड्यांची रचना करण्यांत आली आहे. अध्यायांची विभागणी फक्त “ ईश्वराच्या नांवें ” वगैरे वाक्यांनीं करण्यांत आली आहे व तीं वाक्ये फक्त नवव्या अध्यायांत नाहींत. अध्यायांचीं नांवें व उक्तींची संख्या वगैरे दुसरे मथळे आद्य प्रतींत नव्हते व ते कुराणाचा महत्वाचा भागहि नव्हत.

पूर्ण झालेले कुराण-उस्मानचें कुराण अपूर्ण आहे. मूळच्या कुराणांतील कांहीं भाग सय्यदानें न घेतलेले असे आहेत. स्वतः महंमदानें त्यांपैकी कांहीं कचित्च टाकले असते. सय्यदानें हे भाग मुहाम गाळले असतील असें वाटत नाहीं. महंमदाच्या

शत्रूंच्या नांवांपैकी कांहीं नांवें त्यांचे वंशज चांगले निघाल्यामुळे त्यानें गाळलीं असावीत असा तर्क आहे. पण आपला दत्तकपुत्र सय्यद व शत्रू (चुलता) अबू लाहाब यांच्या नांवां-शिवाय दुसरीं नांवें महंमदानें कुराणांत घातलींच नाहींत. उलट नवीन कांहीं भाग कुराणांत घुसडण्याचा प्रयत्न सय्यदानें केल्याचेंहि दिसत नाहीं. यावरून उस्मानचें कुराण अगदीं शुद्ध अतून पाश्चात्य पंडितांचा त्यांतील प्रक्षिप्त भाग शोधण्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले आहेत.

उस्मानच्या कुराणाच्या चार निरनिराळ्या प्रतींत ‘ व ’ ‘ आणि ’ यांसारखे लहानसान फरक आहेत. पण कोठेहि अश्रांस बाध येत नाहीं. मार्गील सर्व प्रती त्यांच्याच नकला होत.

कुराणाच्या इतर आवृत्ती.—परंतु कुराणाचे दुसरे पाठ एकदम नाहींसे झाले नाहींत. उवय इब्न कावची एक अशी प्रत आहे. तींतील अध्यायांच्या अनुक्रमाची यादी जर बरोबर असेल तर त्यावरून हल्लींच्या कुराणांतील बहुतेक तोच विषय त्यांतहि आलेला दिसतो. यानें सय्यदाच्या मूळ संग्रहाचा उपयोग केला असावा. इब्न मसऊद याच्या संग्रहाचा देखील तोच प्रकार आहे. मोठे अध्याय लहान अध्यायांच्या आधीं घालण्याचें तत्व सय्यदपेक्षां यानें अधिक चांगलें पाळलें आहे. पहिला व शेवटचा हे दोन अध्याय यानें गाळलेले आहेत. उलट उवयनें आपलीं दोन लहान प्रार्थना अधिक घातलेल्या आहेत; त्या महंमदाच्या मानाव्यात. कुराणांत असे सिद्धांत असावेत किंवा नाहीं याबद्दल मतभेद असणें साहजिक आहे, असें कोणासहि वाटे. हे दोन्ही पाठ व इतरहि अनेक प्राचीन पाठभेद संभाळून ठेवण्यांत आले आहेत. त्यांतील कांहीं नीरस तर कांहीं सामान्य व कांहीं सरस असे आहेत.

इब्न मसऊद.—उस्मानच्या कुराणाच्या सामान्य उपोद्घातास मनापासून विरोध करणारा इब्नमसऊद हाच एकटा होय. तो महंमदाचा जुना शिष्य अमून त्याच्या तैनातीस होता. तो जरी मुसुलमानी धर्मशास्त्राच्या बाबतींत प्रमुख होता, तरी त्याची दृष्टि संकुचित होती. त्याच्या विरोधास यश मिळालें नाहीं. महंमदाच्या तोंडून प्रत्यक्ष कुराण ऐकलेले मुसुलमान त्याकाळीं होते ही गोष्ट लक्षांत घेतां, व इतर बाबतींत उस्मानला झालेला विरोध व त्रास पाहतां, कुराणाच्या बाबतींत कोणाच्यानेंहि त्यास दोष देववला नाहीं किंवा सय्यदानें जुळविलेल्या कुराणास कोणासहि अमान्य करतां आलें नाहीं ही गोष्ट उस्मानच्या कुराणाचें महत्त्व सिद्ध करते.

पुढील इतिहास.—अरबी भाषेतील उच्चारवैविध्यामुळे कुराणाचे अनेक वाचनसंप्रदाय उत्पन्न झाले. पुढें त्यांतील सात मुख्य ठरून बाकीचे लुप्त झाले. त्यांतहि हफस व नाफी हे दोनच सध्यां आफ्रिकेमध्ये ईजिप्तच्या पश्चिमेस प्रसिद्ध आहेत.

कुराणाच्या पोथ्या.—युरोपीयन लायब्ररींतून कुराणाचीं कांहीं जुनी पांनें सांपडतात. उस्माननें स्वतः लिहि. लेल्या म्हणून कांहीं पोथ्या दाखविण्यांत येतात. अशी एक प्रत इंडिया ऑफिसच्या लायब्ररींत आहे. या जरी जुन्या काळच्या असल्या तरी स्पष्ट वनावट आहेत. तसेंच बरील लायब्ररींत असलेली अलीच्या हातची म्हणून दाखविली जाणारी प्रत देखील त्याच वर्गातील होय. अलीकडे कुराणाच्या प्रती शिळाप्रेसवर छापण्यांत आलेल्या आहेत.

कुराणा वरील टीकाकार—महंमदानंतर लौकिकरच कुराणाचे अर्थ लावण्यास सुरवात झाली. यावेळीं शब्दाचे अर्थ न लावतां संबंध वाक्यांचा अर्थ लावण्यांत येत असे व अर्थ लावणारे फारशा योग्यतेचे नसत. व त्यांच्या अर्थांत असत्य गोष्टींचा भरणा असे. ह्या टीका किरकोळ भागावर झालेल्या होत्या. पहिली संपूर्ण टीका (इ. स. ८३९ ते ९२३) मधील ताबरीची होय. ही बरीच विस्तृत आहे. परंतु अनेक गोष्टींचा खुलासा अपेक्षेप्रमाणें तांत झालेला नाहीं.

दुसरी मोठी टीका झमखशरी यांची इ. स. १०७५-११४४ मधील होय. ही १८५९ त फलकत्यास नेत्तौ-लीज यानें छापली. तिसरी फ्लाश्वेर यानें (लिपक्षिक १८४६-१८४८) छापलेली वैदावी यांची इ. स. १२८६ मध्ये तयार केलेली होय. याशिवाय आणखी अनेक टीका झालेल्या असून त्यांना जरी फारसे महत्त्व नाहीं. तरी युरोपीय पंडितांना अर्थ लावण्याच्या कार्मा त्या फार उपयोगी पडलेल्या आहेत.

कुराणाची भाषांतरें.—आज जसे पाहिजे तसे कुराणाचे भाषांतर एकाहि युरोपीय भाषेंत झालेलें नाहीं. त्यांतल्यात्यांत इंग्रजीतील भाषांतरें उत्कृष्ट असून त्यांत अनेकदां छापलेलें जार्ज सेल याचें, १८६१ त झालेलें राडवे-लचें व १८८० तील पामरचें यांचा अंतर्भाव होतो. याशिवाय जर्मन भाषेंत झालेलें उलमानचें तसेंच हेनिंगचें (लिपक्षिक) बगैरे भाषांतरें साधारण आहेत. किरकोळ भागांची भाषांतरेंहि कांहीं आहेत त्यांचा उल्लेख येथे करित नाहीं. डॉ. मीर मोहंमद याकुबखान या विद्वान मौलवी साहेबांनी १९१६ त कुराणाचें मराठी भाषांतर करून प्रसिद्ध केलें याच भाषांतरांतील उतारे बुद्धोत्तर जग या विभागांत आलेच आहेत. आणखी कांहीं उतारें पुढें देत आहां.

कुराणांतील उतारे.—इस्लामी धर्म हें खूळ नव्हे असें पुढील वाक्यांत सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.—“ (मुसलमानांनो ! या लोकांस सांगा कीं आम्हीं तर) परमेश्वराच्या रंगांत (रंगले गेलों) आणि परमेश्वराचे (रंगा) पेक्षां आणखी कोणाचा रंग अधिक उत्तम होणार ! आणि आम्हीं त्याचीच भक्ती करित आहों. (हे पैगंबरा ! तूं या लोकांस) सांग कीं तुम्हीं कां परमेश्वराचे संबंधीं आम्हांशीं झगडता ! आणि खरें पाहतां, तोच आमचाहि पालनकर्ता व

(तोच) तुमचाही पालनकर्ता होय. आणि आम्हांला आमचीं कर्मे व तुम्हांला तुमचीं कर्मे; व आम्हीं निखालस त्यालाच मानितो. अगर तुम्हीं असें म्हणतां कीं इब्राहीम व इस्माईल व इस्हाक व याकुब आणि (याकुबचीं) कुलें (हे लोक) यहुदी वा ख्रिस्ती होते. (हे पैगंबरा ! तूं त्यास) सांग कीं (बरें,) तुम्हीं अधिक जाणणारे आहां कीं परमेश्वर ! आणि जो कोणी परमेश्वराकडून (आलेली) ग्वाही त्याच्या पाशीं (हजर असून तो ती) लपवील त्याच्यापेक्षांहि अधिक जुलमी (आणखी) कोण होणार ! आणि जें कांहींहि तुम्हीं करीत आहां, परमेश्वर त्याकडून गाफिल नाहीं. हे लोक (आपआपल्या वेळीं) होऊन गेले; त्यांचें केलें सवरलें त्यांना, व तुमचें केलें सवरलें तुम्हांला. आणि जें कांहीं ते करून गेले आहेत तुम्हांस त्याची विचारपूस केली जाणार नाहीं.

ज्या लोकांची अकल मारली गेली आहे ते तर म्हणतीलच कीं मुसलमान ज्या किवल्याकडे (पूर्वी) होते (म्हणजे पालेस्टाईन) त्यापासून त्यांच्या (काबायुद्धाकडे) वळण्यास काय कारण झालें ! (हे पैगंबरा ! तूं हा) जबाब दे कीं पूर्व व पश्चिम (सर्व) परमेश्वराचीच होय. तो ज्याला इच्छितो त्याला (धर्माचा) सरळ मार्ग दाखवितो ” (अ. २ १३७-१४१).

ईसा—येशूची माता कुमारी मर्यम (मेरी) हिच्या जन्माची कथा.—एके काळी इमरानच्या पत्नीनें (परमेश्वरा हुजूर) विनवणी केली कीं हे माझ्या पालनकर्त्या ! माझ्या पोटी जें (मूल) आहे तें मी (संसार—) मुक्त करून तुला समर्पण करित्ये. तर तूं मजकडून (हें समर्पण) मान्य कर; कां तूं (सर्वांचें) ऐकतोस (व सर्वांचे मनोगत) जाणतोस. मग जेव्हां ती मुलगी प्रसवली आणि परमेश्वराला हें खूप ठाऊक होतें कीं, ती कोण योग्यतेची (मुलगी) प्रसवली आहे (व ती तिच्या हकीकतीशीं वाकव नव्हती) तेव्हां ती म्हणूं लागली कीं हे माझ्या पालनकर्त्या ! (आतां मी काय करूं ?) मीं तर ही मुलगी प्रसवली आहे; आणि मुलगा हा मुलगाप्रमाणें (दुर्बळ) नसतो. आणि मीं तिचें नांव मर्यम ठेविलें आहे; व मीं तिला व तिच्या संततीस धोंडमार केलेल्या सैताना (च्या बहकविण्या) पासून तुझ्या आश्रयांत देते. तर तिच्या पालनकर्त्यानें (तिचें समर्पण म्हणजे) मर्यम इला चांगल्या मान्यतेनें स्वीकारिलें व तिला चांगल्याप्रकारें वाढवून मोठी केली व तिनें तिला जकरीयाच्या ह्वाली केलें. जेव्हां जेव्हां जकरीया मर्यम (ला पाहण्यास्तव तिच्या) जवळ (तिच्या राहत्या) खोलींत जाई तेव्हां तेव्हां मर्यमजवळ (फळफळादि पैकीं कांहींना कांहीं) खाण्याचा पदार्थ त्याला आढळून येई. (म्हणून त्यानें एके दिवशीं मर्यमला) विचारिलें कीं अगे मर्यम हा (खाण्याचा पदार्थ) तुजजवळ कोडून (येतो) ? (मर्यम) म्हणाली, हा परमे-

श्वराकडून (येतो). परमेश्वर ज्याला इच्छितो त्याला वेसुमार देतो. (अ. ३; ३४-३६)

ख्रिस्ताची सां मा न्य ता—मरयमचा पुत्र ख्रिस्त हा तर केवळ एक पैगंबर होय एवढेच. याच्या पूर्वाहि (अनेक) पैगंबर होऊन गेले आहेत. आणि याची मातोश्री (मर्यमही परमेश्वराची एक) सात्विक (सेविका) होती. (इतर मनुष्यांप्रमाणे ही) उभयतां (मायलेंकरें) अन्न खात होती. (हे पैगंबरा !) पहा तर खरें, कीं आम्ही (आपली) प्रमाणें या लोकांस कशी स्पष्ट करून सांगतो ! व नंतराहि पहा कीं (सैतानाचे बहुकविण्यानें) हे लोक कोठेंच उलटे भटकत चालले जात आहेत ! [अध्याय ५ वा. ७४-७५]

ख्रिस्ती व यहुदी लोकांचा पाखंडीपणा.—अहो मुसुलमानांनो ! ज्यांनीं तुमच्या भर्मांला हंशी व खेळ बनवून ठेविला आहे, म्हणजे (यहुदी व ख्रिस्ती) कीं ज्यांनां तुमच्यापूर्वी पुस्तक दिलें जाऊन चुकलें आहे त्यांनां व नास्तिकांनां (आपले) मित्र बनवूं नका. आणि जर तुम्ही (खरे) मुसलमान आहां तर परमेश्वराला भीत रहा. आणि जेव्हां तुम्ही (नमाजीची वांग पुकारून लोकांस) नमाजीसाठी बोलवितां तेव्हां हे लोक नमाजीला हंशी व खेळ बनवितात. (आणि) हें (गैरशिस्त कार्य यांच्या-हातून) ह्याभाटीं (घडून येतें) कीं हे असे (वेवकूब) लोक होत कीं (विलकुल) समजत नाहीत. [अध्याय ५ वा. ५६-५७].

वेवकूब व आत्मविश्वास नसलेल्या मुसुलमानांनां परकी-यांशीं लढण्याला उत्तेजन देणारा पुढील भाग आहे:—“आणि (मुसुलमानांनो !) तुम्हांला झालें तरी काय कीं तुम्ही परमेश्वराच्या मार्गांत व (तसें व) दुर्वल पुरुष व स्त्रिया व मुलें यांच्या प्रीत्यर्थ शत्रूंशीं लढत नाही, कीं तीं (अगदीं काकुळतीस येऊन परमेश्वरास) प्रार्थना करतात कीं हे आमचे पालनकर्त्या ! आम्हाला ह्या वस्तीं (म्हणजे मक्कें)तून (कोठें) बाहेर ने, कीं येथील रहिवाशी (आम्हांवर) जाच जुलूम करीत आहेत. आणि तूं (खुद्द) आपल्याकडून कोणालाहि आमचा पुरस्कर्ता वनीव व (खुद्द) आपल्याकडून कोणालाहि आमचा मदतगार वनीव. ”

जे विश्वास बाळगतात ते तर परमेश्वराच्या मार्गांत लढतात; आणि जे (इस्लाम धर्मास) नाकारतात ते सैतानाचे मार्गांत लढतात. तर (मुसुलमानांनो !) तुम्ही सैतानाच्या पक्षकारांशीं लढा; (आणि त्यांच्या बहुसंख्येची कांहीं पर्वा करूं नका; कां कीं,) सैतानाचे (जितके) डावपेंच असतात (तितके सर्व) पोंचट. [अध्याय. ४. ७४-७५].

ऐहिक मार्गाला वळलेल्या लोकांची अवस्था:—आणि (हे पैगंबरा ! तूं) या लोकांस आम्ही ज्या मनुष्याला आपले चमत्कार दिले होते व मग त्यानें ती कात फेंकून दिली, तोंच सैतान त्याच्या पाठीस लागला (व त्यानें त्याला

बहुकवले), तेव्हां तो बहुकलेल्या (लोकां)त जाऊन सामील झाला. अशा त्या मनुष्याची हकीकत वाचून ऐकीव. आणि जर आम्ही इच्छितों तर त्याच (चमत्कारांच्या) प्रतापानें आम्ही त्याला उच्च पद देतो. परंतु तो भूलोकांच्या अधो-गती)कडेच झुकून राहिला व आपल्या मनोवासनेच्या नादी लागून गेला तर त्याची उपमा कुत्र्याच्या उपमेसारखी होऊन गेली. कीं जर तूं त्याला खिदडशील तर तो जीभ बाहेर काढील; अगर तूं त्याला (त्याच्याच स्थितीवर) सोडून देशील तरीहि तो जीभ बाहेर काढील. ज्या लोकांनी आमच्या निशाण्यांस पाखंड म्हटलें त्यांचीहि (किती तरी) वाईट गत होय! आणि (त्यांच्या या पाखंड म्हणण्यानें) ते आपणच आपलें नुकसान करीत राहिले आहेत. ” (अ. ५-१७४-१७६).

पुण्यवान व पापी लोकांना मृत्यूनें तर मिळणारें शुभा-शुभफल—“परमेश्वराचे खास निःसीम सेवक; हे असे (सुदैवी) असतील कीं त्यांचा रतीव वांधलेला असेल. आणि रतीवहि असलेतसले नाहीत, (तर) मेव; आणि त्यांचें आदरातिथ्य केलें जाईल. (ते) ऐपआरामाच्या वागांत (ठेवले जातील) (आणि ते) तख्तांवर समोरासमोर (बसलेले) असतील. त्यांच्यांत स्वच्छ मद्याचा पेला (चौफेर) फिरविला जात असेल. (तें मद्य) पांढरें शुभ्र (असून) पिणारांस (फार) रुचि देईल. त्यांत बुद्धिविभ्रम होणार नाही व त्यानें निशा-धुंद होऊन ते बडबडणारहि नाहीत. आणि यांच्यापशीं खालीं नजर राखणाऱ्या मोठमोठ्या डोळ्यांच्या (अप्सरा) असतील. त्यांच्या गोऱ्यागोऱ्या रंगांत हलका हलका पिवळे-पणा असा झळकत (असेल) कीं जणूं त्या (शहामृगाचीं) अंडीं होत कीं तीं (संभाळून) पडद्यांत ठेवलेलीं होत. मग हे (स्वर्गवासी) एकमेकांकडे वळून (व संबोधून) आपसांत प्रश्न करताल. यांच्यांतून एक वोलणारा वोलेल कीं (जगांत) माझा एक जिवाचा सोबती होता. (तो आश्चर्यानें) विचारित होता कीं जे लोक (पुनरुत्थानास) खरें म्हणून मानतात. कां तूंहि त्यांपैकींच आहेस? कां खरो-खरीच आम्ही मरून जाऊं आणि माती व हाडें होऊन जाऊं, तेव्हां कां (खचितच आम्ही पुन्हां उठवून उभे केले जाऊं व) आम्हाला (आपल्या कर्मांचा) बदला मिळेल? (मग तो आपल्या इतर सोबत्यांस) म्हणेल (कीं मी तर त्या सोबत्यास पाहूं इच्छितो) कां तुम्हीहि (त्याला खालीं) डोळावून पाहूं इच्छिता? असें म्हणून तो (वरून नरकांत) डोंकावील तों, तो (आपल्या) त्या (सोबत्या)स पाहिल (कीं) नरकाच्या मधोमध (पडलेला आहे). (तो त्याला त्या स्थितीत पाहून) असे उद्गार काढील कीं परमेश्वराची शपथ ! तूं माझा जवळजवळ घातच केला होतास ! आणि जर माझ्या पालनकर्त्याची कृपा (मजवर) नसती तर (आज) मीहि (शिक्षेंत) पकडून हजर केलेल्या लोकांपैकींच असतो. कां आम्ही (स्वर्गवाशांची ही स्थिति, नाही.

कीं पहिल्यांदा मरावयाचें होतें (तें मरून चुकलों); आतां पुढें आम्हांला मरावयाचें नाहीं व शिक्षेंतहि पीडित राहणार नाहीं. (अध्याय ३७. ३९-५७).

न र क पुरी व स्वर्ग पुरी.-“यांत संशय नाहीं कीं (परलोकीं) ‘ जवकूम ’ निवडिगाचें झाड (महा) पापी (म्हणजे नास्तिक) यांचा आहार होईल; जसें वितळलेले तांवें (व) तें पोटांत असें उकळेल. जसें कढ आलेलें पाणी उकळतें. (याशिवाय आम्हीं, दूतांस आज्ञा करूं कीं,) याला धरा आणि ओढीत ओढीत याला नरका-ग्रीच्या मधोमधपर्यंत घेऊन जा. मग [याला ही शिक्षा द्या कीं याच्या डोक्यावरून उकळी आलेलें पाणी ओता. [मग आम्हीं त्या नरकावाशाच्या क्लेशाची वृद्धि करण्यासाठीं त्याला हिणवून म्हणूं कीं घे या शिक्षेची गोडी] चाख; [कारण] तूंच तर तो सामर्थ्यवान [व] अवृद्धार होतास. हाच तर तो [नरकाग्री] होय कीं ज्याविषयी शंका करीत होता. [राहिले परमेश्वराला] भिऊन वागणारे [तर ते] अभयाच्या स्थळी [म्हणजे वागांत] व ज्ञानांत असतील; ते तलम रेशमाचीं व साटीनचीं वस्त्रे परिधान करून [एकमेकांच्या] समोरसमोर बसलेले असतील. [होईलहि] असेंच. आणि [या व्यतिरिक्त] मोठमोठ्या व काळ्या डोक्यांच्या अप्सरांशीं आम्हीं त्यांचे जोड लावून दिलेले असतील. ते तेथें गिंधित होऊन हरत-हचे मेवे मागवून [मागवून खात] असतील. पहिला मृत्यु [जो ते या लोकीं चाखून चुकले] त्याशिवाय तेथें त्यांना मृत्यू [चा कटु स्वाद] चाखावाच लागणार नाहीं; आणि परमेश्वर त्यांना नरकाग्रीच्या शिक्षेंतून वाचवून घेईल. [अध्याय ४४. ४२-५६].

आ स्ति क्या चं फ ल.-नास्तिकां (ज्या बोध घेण्यासाठीं परमेश्वर, ‘ नूह ’ ची वायको व ‘ लूत ’ ची वायको यांचा दृष्टांत सांगतो कीं, या (दोघी स्त्रिया) आमच्या सेवकांपैकीं दोन पवित्रान्तरणी सेवकांच्या विवाहांत होत्या. मग त्या दोघींनीं त्यास दगा दिला (कीं आपल्या पतीच्या विरुद्ध नास्तिकांशीं मिळून राहिल्या); तर दोघींचें पती (पैगंबर असूनहि) परमेश्वरापुढें त्यांच्या कांहींहि कामा आले नाहींत; आणि (या दोघी स्त्रियांस) हुकूम दिला गेला कीं (जेथें आणखीहि लोक (‘ जहन्नमी ’ त) दाखल झाले आहेत (तेथें) त्यांच्याबरोबरच तुम्हांहि नरकाग्रीत (दाखल) व्हा. आणि (खऱ्या) मुसलमानांच्या सात्वनासाठीं परमेश्वर (एक तर) ‘ फिरऔन ’ ची वायको (‘ आसिया ’) इचा दृष्टांत देतो कीं त्या वार्हनें प्रार्थना केली कीं हे माझ्या पालनकर्त्या! माझ्याकरितां स्वर्गांत आपल्यापाशीं एक घर बनीव; आणि मला ‘ फिरऔन ’ व त्याच्या (दृष्ट) कर्मापासून सुटका दे व (तशीच) मला (या) जालीम लोकांपासून सुटका दे. आणि (दुसरा दृष्टांत) ‘ इमरानची ’ मुलगी ‘ मरयम ’ इचा; कीं, जिनें आपली लाज संभाळली.

तर आम्हीं तिच्या (पोटां) त आपल्या आत्म्या (म्हणजे सामर्थ्या) नें फुंक मारली; व ती पालनकर्त्यांच्या शब्दांचें व त्याच्या पुस्तकांचें सत्यत्व पटवीत राहिली; आणि ती (आमच्या) आज्ञाधारक (सेविकांपैकीं होती.) (अध्याय ६६. १०-१२.)

पु न र त्या ना चा दि व स.-ज्यावेळीं सूर्या (ज्या प्रकाश पटला) स गुंडाळले जाईल, व जेव्हां तारे झडून पडतील; आणि ज्या वेळां पर्वत (आपल्या जागेवरून) चालविले जातील, व जेव्हां दहा महिन्यांच्या गर्भिणी सांढण्या मोकळ्या फिरतील; (व गोणीहि त्यांचा राखणदार नसेल;) आणि ज्यावेळीं रानटी जनावरें (भयानें वस्तीत) येऊन भरतील व जेव्हां समुद्रांस ऊत येऊन ते एक होऊन जातील; आणि ज्यावेळीं आत्मे (आपापल्या शरीराशीं) जोडले जातील; व जेव्हां जिवंत पुरून टाकलेल्या मुलीस विचारिलें जाईल; कीं जिला कोणत्या अपराधावरून ठार केलें गेलें ? आणि ज्यावेळीं (लोकांचे) कर्मपट उघडले जातील; व जेव्हां आकाशाचें कातडें काढलें जाईल आणि ज्यावेळीं नरकाग्री धगधगविला जाईल आणि जेव्हां स्वर्ग जवळ आणिला जाईल; (त्यावेळीं) प्रत्येक जीवाला त्यानें जें कांहीं (पुढच्या सामुग्रीदाखल) आणून हजर केलें आहे तें (प्रत्यक्ष) कळून येईल. (अ. ८१; १-३).

पैगंबराच्या शत्रूचा नाश कसा होतो हें पुढील अध्यायांत पैगंबराचा चुलता अबुलहव याचें उदाहरण घेऊन सांगितलें आहे. “ (जसें ‘ अबुलहवनें ’ पैगंबरास गालिप्रदान केलें होतें तसें उलट) ‘ अबुलहव ’ चेच दोन्ही हात तुटून गेले. आणि तो (आपणहि) नाश पावला. त्याची धनदौलत व त्यानें जें कांहीं संपादन केलें तें कांहींच त्याच्या कामा आलें नाहीं. तो लवकरच (नरकाच्या) डोंब घेणाऱ्या अर्मांत जाऊन दाखल होईल; आणि (त्याच्या संगतीं) त्याची वायकोहि, कीं जीं लांकडें वाडून आणिते; तिच्या गळ्यांत खजूरीच्या तंतूंची पीळ दिलेली दोरी असेल.”

[संदर्भग्रंथ.—यूरोपांत कुराणावर लिहिलेल्या ग्रंथाची यादी व्ही. चौबिहिननें १९०७ सालीं लीज येथें प्रसिद्ध केली आहे. कुराणाचें विवेचन करणारे वील, नोलडेके वगैरे जर्मन पंडितांचे बरेच ग्रंथ आहेत. ब्रिटानिका, ए. रि. ए. यांसारख्या कोशांतून कुराणावर टीकात्मक लेख आहेत. ज्ञानकोश, विभाग ४ यांतलि १३ व्या प्रकरणांत महंमदाचा कुराणाशीं गेणारा संबंध व्यक्त केला आहे व कुराणांतील कांहीं उतारेहि दिले आहेत.]

कुरावर—राजपुतान्यांत उदेपूर संस्थानांत कुरावर जहागिरीचें मुख्य ठिकाण हें गोडी नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर बसलेलें असून उदेपूर शहरापासून २० मैलांवर आहे. १९०१ सालीं येथील लोकसंख्या १७६३ होती. जहागिरीत एकंदर खेडी ६९ आहेत. जहागीरदार मेवाडचे पहिल्या वर्गाचे सरदार असून रजपूत (सिसोदिया) या घराण्यांतील

चोंडावत कुळांतले राऊत या उपनांवाचे आहेत. जहागिरिचे (कुल) एकंदर उत्पन्न ५०,००० वर असून ब्रिटिश दर-बाराला खंडणी द्यावी लागत नाही.

कुरिग्राम, पो ट वि भा ग.—बंगाल. रंगपूर जिल्ह्यांतील एक पोटाविभाग. हा ब्रह्मपुत्र नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर असून याचे क्षेत्रफळ ९२४ चौरस मैल आहे. या विभागांत कुरिग्राम व आणखी तीन तालुके आहेत. १९११ साली लोक-संख्या ५,८९,५२० होती. खेड्यांची संख्या २००५ आहे. मोठे गांव कुरिग्राम. ब्रह्मपुत्र नदीवर चिलमारी येथे मोठी यात्रा भरते.

श ह र.—पोटाविभागाचे मुख्य ठाणे. हे धरला नदीच्या काठी वसलेले असून १९११ साली याची लोकसंख्या ३४१९ होती. ईस्टर्न बंगाल स्टेट रेल्वेचे हे स्टेशन असून येथे काही सरकारी कचेऱ्या आहेत. शिवाय एक लहानसा तुरुंग आहे.

कुरु—एक प्राचीन राष्ट्र. कुरुवंशावृद्धीची वैदिक माहिती ज्ञानकोश विभाग ३ मधील 'दाशराज्ञ युद्ध' या प्रकरणांत आलीच आहे. ऋग्वेदांत कुरुवंशाचे स्मरण करून देणारे फक्त दोनच शब्द दिसतात ते कुरुंग व कुरुश्रवण हे होत. पुरु, तृत्सु, भरत व कुरु हीं राष्ट्रे पुढे मार्गे एकच झालीं असावीत असे वैदिक वाङ्मयावलोकनाने दाढ लागते. महाभारतांत वर्णिलेल्या कुरुवंशातील पुरु, भरत, देवापि, शन्तनु यांसारखे प्राचीन पुरुष ऋग्वेदांत सुद्धा उल्लेखिलेले आहेत असे एक मत प्रदर्शित झाले आहे पण ते आमच्या मते चुकीचे आहे. अथर्ववेद (२०. १२७, १), शांखायनसूत्र (काही प्रतींत १२. १४, १) इत्यादि वैदिक ग्रंथांत ज्याला कौरव म्हटले आहे त्याचेच प्रतिरूप कौरव आहे. ज्ञा. विभाग ३ यांत वेदकालातील शब्द सृष्टि या प्रकरणांत (पा. ३६७-३६८) ब्राह्मण-उपनिषद्-वाङ्मयांत कुरु व कुरुपांचाल यांची जी माहिती मिळते ती सविस्तर दिलेली आहे. तीत भारतकथातील अनेक बाजे सांपडतील. कुरुंचा पांचालाशी निकट संबंध असल्याने त्यांचे एकत्र उल्लेख आढळतात.

महाभारतांत कुरुवंशीय संवरणपुत्र जो कुरुराजा त्याच्या वंशजांना सामान्यतः कुरु हें नांव देतात. पण विशेषतः पांडवशत्रू जे धृतराष्ट्राचे पुत्र व त्यांचे अनुयायी यांनाच कुरु किंवा कौरव म्हणण्यांत येते. कुरुराजापासून जनमेजयापर्यंत कौरव वंशांत किती पिढ्या झाल्या व प्रत्येक पिढीचे समकालीन असे इतर घराण्यांतील राजे कोणकोणते होऊन गेले ते 'बुद्धपूर्व जग' विभागांतील सूतसंस्कृति-प्रकरणांत कोष्टकानुरोधाने दाखविले आहे.

कुरु देशाची राजधानी हल्लीच्या दिल्लीजवळ असलेले इंद्र-प्रस्थ शहर होय. याच्या पूर्वेस पांचाल व दक्षिणेस मत्स्य लोकांची वस्ती होती.

कुरुजांगल—कुरुदेशाच्या पश्चिमेस असलेला अरण्यमय प्रदेश. याचा महाभारत, मागवत व इतर पुराणांत अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतो. याच देशांत काम्यकवन होतें.

कुरुंद—यास लॅटिनमध्ये कोरंडम, इंग्रजीत एमरीस्टोन, मराठीत कुरुंद इत्यादि नावे आहेत. नैसर्गिक स्फटयुक्त व कठिणपणावद्दल प्रख्यात असलेले दगड, सुंदर रंगाची व पारदर्शक अशी माणिक व इंद्रनील मणी हीं रत्ने कुरुंदाच्याच जातीचीं होत. कुरुंदाचे स्फटिक पट्टकोनी पद्धतीचे असतात.

हिऱ्याच्या खालोखाल कुरुंद हें सर्वांत कठिण खनिज आहे. त्याच्या काठिण्याचे मान साधारणपणे ९ आहे. सामान्य कुरुंदापेक्षा माणिक व माणिकापेक्षा इंद्रनीलमणी जास्त कठिण असतो. घड्याळांतील खड्यांकरिता व वैद्युत् यंत्रांतील आवरणे करण्याकरितां कुरुंदाचा (माणिक किंवा इंद्रनील-मण्याचा) उपयोग करतात.

रत्नांकरितां योग्य असा रंगीत कुरुंद सिलोन, ब्रह्मदेश, सयाम व मोंटाना येथे सांपडतो. नेहमीचा कुरुंद हिंदुस्थानांत, मद्रास इलाख्यांत, सालेम जिल्ह्यांत व म्हैसूर आणि रेवा या संस्थानांत सांपडतो. कुरुंदाची भुकटी लाखत मिसळून जवाहिर्ये लोक जवाहीर घांसण्याकरितां त्याच्या कांड्या करतात. अमेरिकेंत व दुसऱ्या कित्येक ठिकाणी कुरुंद पुष्कळ सांपडतो.

पूर्वी धातूच्या पदार्थास झिलई देण्याच्या कामी कुरुंदाचा उपयोग करीत असत; परंतु हल्ली त्याच्या ऐवजी कृत्रिम कुरुंदाचा उपयोग होऊ लागला आहे. अमेरिकेंतील संयुक्त-संस्थानांत विद्युत् शक्तीने प्रतिवर्षी १७०० टन कुरुंद कारबो-रंडम् तयार करतात. तेथील नैगारा प्रांतांत कृत्रिम कुरुंद तयार करण्याकडे बाँबझेटचा उपयोग करतात. त्याचप्रमाणे कुरुंदाच्या ऐवजी कोठे कोठे पोलादाच्या किंसाचाहि उपयोग केला जातो. हिंदुस्थानांत नैसर्गिक कुरुंद, खडकांच्या सांध्या-मध्ये कोठे कोठे सांपडतो. पूर्वी शस्त्रकार व जवाहिरवाले लोक या कुरुंदाचा उपयोग फार करीत असत. परंतु अलीकडे कृत्रिम-कुरुंद फार थोड्या किंमतीत मिळू लागल्यामुळे नैसर्गिक कुरुंदाचा उपयोग पूर्वीइतका केला जात नाही. कुरुंदाचा दगड मुख्यत्वेकरून म्हैसूर व मद्रास या प्रदेशांत सांपडतो. १८९८ मध्ये म्हैसूरमध्ये २९३७ हंड्रेडवेट कुरुंद निघाला व त्याची किंमत ६९८ पौंड होती. १९०२ मध्ये याच प्रांतांत ५७४ हंड्रेडवेट कुरुंद निघून त्याची किंमत १०८ पौंड झाली. आसाम, द. हैदराबाद, पंजाब इ. प्रांतांतहि कुरुंद सांपडतो. ब्रह्मदेशांतील कुरुंदांमध्ये लाल सांपडतात. काश्मीरमध्ये १८८२ पासून कुरुंदाच्या दगडांत पुष्कळ इंद्रनील मणी सांपडले. कुरुंदाच्या विक्रीचे आंकडे बरोबर मिळत नाहीत. कारण खेड्यापाड्यांतील लोक सुद्धा याचा व्यापार करतात.

हिंदुस्थान देशांत गंध उगाळावयाच्या सहाणा; धान्य दळण्याचीं जाती; चाकू, वस्तारे वगैरे हत्यारांस धार देण्याचीं चार्के इत्यादि जिनस शुद्ध कुरुंदाचे कारितात. तसेच कुरुंदाची फार बारीक पड करून वस्त्रगाळ करतात व तीत

सरस, चपटलाख किंवा गंधकमिश्रित रवर घालून ते मिश्रण साऱ्यांत खालून त्याची धार लावण्याची चाकें, शाई काढण्याचे रवर, हिरे कापण्याची चाकें, पॅलिश करण्याचे कागद, पालिश कापड इत्यादि उपयुक्त जिन्नस तयार करितात. [वॅट. कम शी. प्रो.]

कुसुंदवाड—कोल्हापूरच्या पो. एजंटच्या देखरेखीखालचे एक संस्थान. येथील संस्थानिक पटवर्धन आडनांवाचे कोंकणस्थ ब्राह्मण असून संस्थानच्या थोरली पाती व धाकटी पाती अशा दोन शाखा आहेत. थोरल्या पातीत कुसुंदवाड हे शहर व इतर ३७ गावे आहेत. सदरहु जहागीर पेशव्यांनी लष्करी सरंजामासाठी पटवर्धनास दिली होती. इ. स. १८११ साली कुसुंदवाड व शेडवाळ असे या संस्थानचे दोन विभाग झाले होते; पैकीं शेडवाळला वारस नसल्याने ते इ.स. १८५७ त खालसा झाले. थोरला पातीचे क्षेत्रफळ १८५ चौ. मै. असून लोकसंख्या ४३ हजारांपर्यंत आहे. संस्थानांत मका, तांदूळ, गहू, हरभरा व कापूस यांचे उत्पन्न असून हातमांगाचा धंदा चालू आहे. इंग्रजसरकारास सालिना ९६१९ रु. खंडणी द्यावी लागते. संस्थानास न्यायदानाचे सर्व अधिकार आहेत. संस्थानिक हे दक्षिणेतील पहिल्या वर्गाचे सरदार आहेत. उत्पन्न अडीच लाखांचे आहे धाकट्या पातीचे क्षेत्र. फ. ११४ चौ. मै. असून लोक. सं. ३४ हजार व उत्पन्न पावणे दोन लक्ष आहे. कुसुंदवाडास पंचगंगा नदी असून जवळच तिचा कृष्णेशी संगम झाला आहे. शहरची लोक. सं. साडेदहा हजार आहे. येथेच दोन्ही पातीचे अधिपती रहातात. सरकारी वाड्याखोरीज पहाण्यासारखे असे एक विष्णूचे देऊळ व नरसिंहवाडी जवळील कृष्णेचा घाट होय.

पटवर्धन घराण्याचे मूळ पुरुष हरभटवाबा यांचे तिसरे पुत्र त्रिविक्रमत आप्पा हे या संस्थानचे संपादक होत. हे प्रथम अक्कलकोटकर भोंसले यांच्या पदरी होते. पुढे कापशीकर राणोजी घोरपड्याने आप्पाकडून कर्ज घेऊन फेडीस कुसुंदवाड गांव लावून दिला (इ. स. १७३६). तेव्हापासून आप्पा व त्यांचे पांचहि भाऊ (सर्व पटवर्धन मंडळी) येथेच राहू लागले. स. १७५१ नंतर निरनिराळ्या गांवीं ही मंडळी रहावयास गेली. तरी पण सरदारी वडील माणसाच्याच तंत्राने चालत असे. पुढे कापशीकरांनी दिलेल्या कुसुंदवाड गांवाची इनामाची सनद करवीरकर छत्रपतीकडून स. १७८४ त पटवर्धनांनी करून घेतली.

त्रिविकरावास नीळकंठराव व कोन्हेरराव नांवाचे दोन शूर पुत्र होते. नीळकंठराव हैदरवरील १७७१ च्या स्वारीत आणि कोन्हेरराव सांवशीच्या लढाईत इ. स. १७७७ त सरकारकामास आले. सरकारी सरंजाम नीळकंठरावांच्या नांवें होता. नीळकंठरावास रघुनाथराव व शिवराव हे दोन मुलगे होते. या दोघांनीहि बऱ्याच लढायांत काम केले. रघुनाथराव हे तर परशुरामभाऊंच्या बरोबर दरेक लढाईत

हजर असत. यांना अनेक जखमा झाल्या होत्या. यानींच वरील विष्णूचे देऊळ इ. स. १७९५ त बांधिले व घाटहि बांधिला. शिवराव यांना (तसेच कोन्हेरराव यांनाहि) सुभेदार म्हणत असत. रघुनाथरावास त्रिविकराव नांवाचा मुलगा होता. रघुनाथराव यांच्या नांवाने कोल्हापूरकर छत्रपतींनी कुसुंदवाड गांवची सनद करून दिली होती. दरम्यान रघुनाथराव व शिवराव यांच्यांत तंटा लागून पेशवे सरकारांनी त्यांना जहागीर वाढून दिली. शिवराव यांच्याकडे शेडवाळ वगैरे पांच हजारांची गांवे गेली. कोन्हेररावांच्या मुळांनाहि वांटणी मिळाली व या मूळच्या जहागिरीचे वांटे पुढीलप्रमाणे झाले. त्रिविक्रम रघुनाथ हे कुसुंदवाडकर (सरंजाम १ लक्ष २८ हजार), गणेश कोन्हेर हे कागवाडकर (१ लक्ष ७० हजार रुपये) व कृष्णाजी शिवराव हे वाडीकर शाखेचे मुख्य बनले. त्रिविकराव यांच्या नांवें स. १८०० मध्ये २,४७,२८४ रु. चा सरंजाम कायम झाला. शिवराव यांच्या कृष्णराव व कोन्हेरराव या दोन मुलांत १८८२ मध्ये वांटणी झाली. त्रिविकराव यांचा मुलगा केशवराव याने इंग्रजांशी तहनामा केला. हा मिरजकरांशी झालेल्या तहाप्रमाणेच होता. त्रिविकराव १८२७त वारला. त्याला चार पुत्र होते, ते रघुनाथ, हरिहर, विनायक व त्र्यंबक हे होत. हे अज्ञान असतां यांच्या मातोश्रींनी मोठ्या दक्षतेने कारभार केला. मातोश्रींचे नांव लक्ष्मीबाई. त्यांच्याबद्दल इंग्रज सरकारने स्तुतिपर उद्गार काढले होते रघुनाथरावांना १८३७ त अधिकार मिळाला. यांच्यावेळी संस्थानास कर्ज वगैरे झाले. तेव्हां या चार भावांत स. १८५६ त जहागिरीच्या वांटण्या झाल्या. एकंदर पांच वांटण्या केल्या. दोन हिस्ते रघुनाथराव यांस व बाकीचे तीन तिघांकडे. हे त्रिवर्ग एकत्र एके ठिकाणी राहू लागल्याने या तिघांच्या जहागिरीस धाकटी पाती व रघुनाथरावांच्या घराण्यास थोरली पाती म्हणून लागले; यांना शिकारीचा फार नाद होता. रघुनाथराव वारल्यानंतर त्यांचे पुत्र चिंतामणराव हे गादीवर आले. ते स. १९०८ मध्ये वारले. हेहि वापासारखे धिप्पाड व व्यायामशास्त्राचे अभिमानी होते. त्यांच्या मार्गे त्यांचे वडील पुत्र श्री. मालचंद्रराव अण्णासाहेब हे राज्यवर आले असून हल्ली तेच संस्थानिक आहेत. धाकटे पुत्र श्री. केशवराव बाबासाहेब हे मिरज मळ्याचे (दत्तक जाऊन) अधिपति आहेत.

पटवर्धनांचे दैवत गणपति आहे. कुसुंदवाडास गणेश चतुर्थीचा उत्सव थाटाचा होतो. चिंतामणरावांनी प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाचा फैलाव करून दवाखाने, पोलीस, न्याय, जमीनमहसूल वगैरे खात्यांची रचना चांगली केली. त्यांचे वक्तृत्व उत्तम होते त्यांनी एकदां कुसुंदवाडास पुनर्विवाहाच्या संबंधी झालेल्या व्याख्यानसत्रांत पुनर्विवाहाचे खंडण केले होते. औद्योगिक बाबतीतहि त्यांनी संस्थानांत कामें सुरू केली होती. यांचे दातृत्व प्रख्यात होते. हे सुंबई कायदे-कौन्सिलांत स. १८९५ व स. १९०३ मध्ये दोन वेळा

(दक्षिणेंतील संस्थानिकांतर्फे) सभासद झाले होते. हल्लीचे संस्थानिक श्री. अण्णासाहेब हे बी. ए. असून संस्कृत भाषेच्या प्राविण्याबद्दल त्यांनी वक्षिसे मिळविली आहेत. यांनी आपल्या राज्यांत प्राथमिक शिक्षण मोफत केलें आहे. हजार वस्तीच्या गांवी प्राथमिक मुला-मुलींची शाळा, व पांन हजार वस्तीच्या गांवी इंग्रजी तीन इयत्तेच्या शाळा त्यांना उघडल्या आहेत. लोकलफंडांतील ^१ रकम शिक्षण व आरोग्य खाती खर्च होते. प्रजेने वर्गणी करून व श्रीमंतांनी पुष्कळशी भर घालून एक 'भालचंद्र मेमोरियल हॉल' म्हणून इमारत बांधिली आहे. सार्वजनिक वाचनालयास श्रीमंतांनी बरीच मदत केली आहे. परस्पर सहाय्यकारक संस्था, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, शेतीकरिता पाण्याची योजना वगैरे सुधारणा संस्थानांत झाल्या आहेत. पूर्वीपेक्षा संस्थानांत असल्या सुधारणा पुष्कळ झाल्या आहेत. श्री. अण्णासाहेब हेहि वडिलांप्रमाणे १९१२ साली मुंबई कायदे कौन्सिलचे नामदार झाले होते.

धाकट्या पातीमधील हरिहरराव हे वारल्यानंतर त्यांचे पुत्र बापूसाहेब हे गादीवर आले. त्यांनी संस्कृत व प्राकृत ग्रंथांचा संग्रह फार केला. हे कवि होते. यांचे गणेश-पुराण, आर्याभट्टवंशकाव्य व गंगावर्णना हे काव्यग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पंचवटी स्थलनिर्णयासंबंधाने कै. वामन दाजी ओक यांच्याशी यांनी दोन हात केले होते. यांनी इंग्रजी नाटकांचाहि अभ्यास केला होता व कांहींच भाषांतरहि केलें. त्यांनी देशी व्यापार व उद्योगधंदे यांना मदत केली होती. कुसुंदवाडास रेशमी व सुती कापडाचे हातमाग त्यांनीच सुरू केले होते व एक ज्योतिषशाळाहि स्थापिली होती. ते चित्रकारहि होते. हल्ली यांचे पुत्र श्री. माधवराव भाऊसाहेब हे धाकट्या पातीचे अधिपति आहेत.

धाकट्या पातीबद्दल दुसरे विनायकराव हे इंग्रज सरकारचें सरकारदरवारी काम करीत असत. संस्थानचे दिवाणी फौजदारी अधिकार हेच चालवीत. हे इ. स. १८६८ मध्ये मुंबई कायदे कौन्सिलचे नामदार सभासद होते. सरदारांचे एक कौन्सिल असावे व त्यामाफत सर्व जहागिरदार, संस्थानिक यांनी आपले हक्क वगैरेचे संरक्षण करावे अशी त्यांची एक योजना तयार केली होती. त्यांना व्यायामाचा नाद होता. त्यांचे पुत्र हरिरराव; यांना पांच पुत्र झाले. पैकी वडील श्री. विनायकराव हे हल्ली सर्व कारभार पाहतात.

धाकट्या पातीतील तिसरे त्रिवकराव हे निपुत्रिक होते. त्यांनी आपण होऊन आपला हिस्सा आपल्या दोघा वंधूस (हरिहरराव व विनायकराव यांस) दिला.

वाडीकर घराणें.—रघुनाथ नीळकंठ व शिवराव नीळकंठ यांनी १७९२ त परशुरामभाऊंच्या विद्यमाने वांटण्या केल्या. त्यावेळी पेशव्यांनी दिलेल्या सरंजामावरील हक्कांचा शिवरावांनी राजीनामा देऊन अक्कलकोटकरांकडून प्रारंभी मिळालेला गांव व कांहीं नेमणूक घेऊन वडील भावाचा पोटसर-

जामदार म्हणून रहाण्याचें कबूल केलें व कुसुंदवाडाजवळ वाडी या गांवी ते राहू लागले. यांच्या वंशजात दाडीकर म्हणू लागले. इ. स. १८२१ त शिवराव यांच्या मुलांनी कुसुंदवाड जहागिरी-तील हिस्सा मिळविण्याची खटपट केली होती. पण ती फुकट गेली. हे तीन भाऊ कृष्णराव, नीळकंठराव व कोन्हेरराव नांवाचे होते. पैकी नीळकंठराव हे निपुत्रिक होते, त्यांचा हिस्सा इंग्रजांनी खालसा केला. कृष्णरावास चिंतामण व त्र्यंबक हे दोन पुत्र होते. चिंतामणराव वारल्यावर त्यांचाहि हिस्सा इंग्रजांनी खालसा करून फक्त इनाम गांवें वंशजाकडे चालू ठेविली. शिवरावांचे तिसरे पुत्र कोन्हेरराव हे मिरजेस रहात. त्यांना तीन मुलगे; वडील नीळकंठराव, हे कोन्हेररावांच्या पश्चात दोन वर्षांनीच वारले. यांचे चिरंजीव गंगाधरराव हे वारल्यानंतर यांचे पुत्र श्री. गणपतराव हे गादीवर आले. हल्ली हेच वाडीचे संस्थानिक आहेत हे वाडीकर मिरज येथेहि रहातात. वाडी संस्थानचें उत्पन्न अगदी थोडें आहे व संस्थानहि लहान आहे, तरी पण यांना दिवाणीफौजदारीचा अधिकार आहे. कोन्हेर शिवराव यांचे दुसरे पुत्र श्री. विनायकराव हे पुण्यास असतात. यांनी वाडी संस्थानांत वांटा न मागतां नक्त नेमणूक मागितली, ती त्यांना मिळते.

का ग वा ड क र घ रा णें.—(कागवाड या लेखाखाली थोडीशी माहिती दिली आहे ती पहा, तिच्या शिवाय जास्त माहिती येथे देतो) त्रिवक हरि यांचे पुत्र कोन्हेरराव यांस गणपतराव नांवाचा मुलगा होता. तो पेशवाई बुडाली तेव्हां हयात होता. यास व कुसुंदवाडकर केशवराव रघुनाथ या उभयतांस कुसुंदवाडचा सरंजाम वांटून दिला होता. त्यांत कागवाडची वांटणी गणपतरावाकडे आल्याने ते येथे राहू लागले. इंग्रजांनी केशवरावाशी ज्या प्रकारचा तह केला होता तसाच गणपतरावाशीहि केला होता. यांना २० हजार रुपयांची जातीची तैनात मिळाली होती. तसेच नौकरीच्या स्वाराबद्दल १६१२ रु. ची नेमणूक ठरली होती. स. १८२१ त गणपतरावांनी कृष्णराव वाडीकरांचा मुलगा त्रिवकराव यांस चापलीनच्या संमतीने दत्तक घेतले त्यास आपल्या पश्चात जहागिरदार करण्याबद्दल इंग्रजांस त्यांनी थैली पाठविली होती. परंतु त्यावेळी इंग्रजसरकारने ते कबूल केलें नाहीं. गणपतराव १८४५ त वारले. त्रिवकराव अज्ञान, म्हणून संस्थानचे कारभारी व त्र्यंबकरावांचे जनक वडील कृष्णराव यांना कारभार पहाण्यास नेमून इंग्रजांनी त्रिवकरावास जहागिरदार मान्य केलें. पुढे कारभार चांगला चालला नाहीं. कृष्णरावाने कर्ज करून, गांव सावकाराकडे गहाण टाकलें. त्रिवकराव प्रौढ झाल्यावर व त्यांच्या हाती कारभार आल्यावर त्यांच्यानेहि कारभार चांगला चालेना. संगत बाईट लागल्याने उधळपट्टी होऊ लागली. त्यांना गाण्याचा व कविता करण्याचा नाद होता. कर्ज जास्त झालें, रयतेवर जुलूम होऊ लागला. त्यांनी दत्तकाची परवनगी मागितली असतां

इंग्रजांनी दिली नाही. ते इ. स. १८५७ त वारले; तेव्हां सर्व दौलत इंग्रजसरकारने खालसा केली; ते (नरगुंदकरांच्या) वंदांत सामील होते असे ठरवून जहागीर खालसा केली असा एक तत्रस्थ लोकापवाद आहे; मात्र त्यांच्या दोन बायकांकडे ८८ हजारांची जिद्दी ठेवून त्यांना नक्त ११ हजारांची नेमणूक करून दिली. सन १८६१ त यांची धाकटी बायको वारली तेव्हा इंग्रजांनी तिची नेमणूक खालसा केली. याप्रमाणे १ लक्ष १२ हजार वसुलाचा मुख्य खालसा झाला. या मुख्याला ५६ गावे वेळगांव जिल्ह्यातील, १५ सोलापूर जिल्ह्यातील व ३ पुणे जिल्ह्यातील होती. कागवाडचा वाडा गणपतरावांनी बांधिला, गणपतीचे देऊळ त्र्यंबकरावांनी बांधिले व त्याचा सभामंडप त्यांच्या कुटुंबा (पार्वतीबाई) ने बांधिला. त्र्यंबकराव हे गाणपत्य होते. त्यांना दशांत झाल्यावर (व २१ वर्षे सेवा केल्यावर) त्यांनी मांदाराचे मुळाशी सांपडलेल्या गणपतीची स्थापना सदर देवळांत केली. देवळाळा व देवाच्या सर्वां सेवेकऱ्यांना त्यांनी इनामे दिली आहेत. श्री. सवाई माधवरावसाहेबांनी दिलेले इनामगांव वोरगांव हे यांच्या धांटणीस आले होते. यांना नारायणराव म्हणून औरस पुत्र होते, परंतु ते निवर्तल्यामुळे यांनी गण-

पतराव म्हणून एक दत्तक पुत्र घेतले. हे गणपतराव १८९१ त वारले. त्यांचे पुत्र श्री. त्र्यंबकराव हे हल्ली विद्यमान आहेत. सभामंडप बांधणाऱ्या पार्वतीबाई हल्लीच्या त्र्यंबकरावांची आजी होय. यांचे माहेर रामदुर्ग होते. त्यांना चोळी-वांगडीकरितां रामदुर्गकरांनी गोणागर हे गांव इनाम दिले होते. तो गांव हल्ली श्री. त्र्यंबकराव यांच्याकडे चालत आहे. यांनी वाचनालय वगैरेस मदत केली आहे.

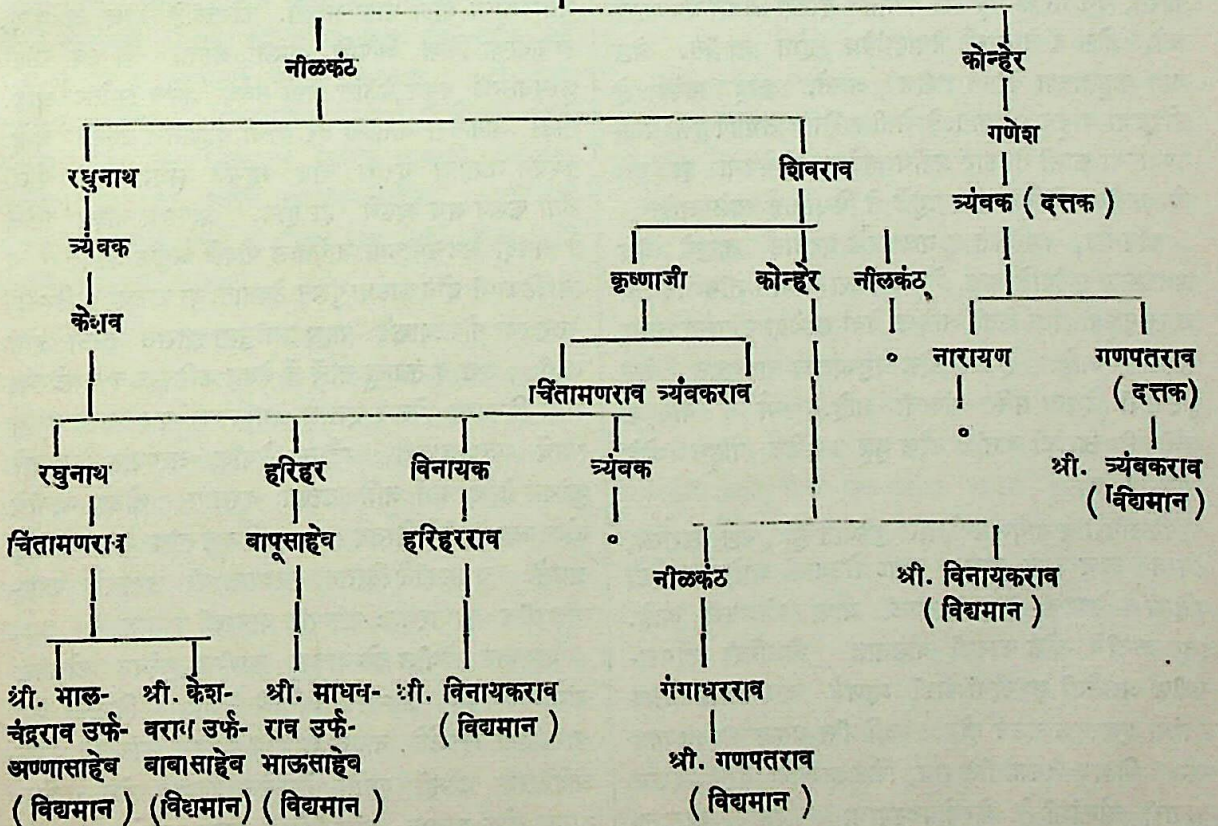
कागवाडची देणगी इ. स. १७४५ च्या पूर्वीची आहे. असे म्हणतात की, इंग्रजसरकारने सरजामासंबंधी जे नियम केलेले आहेत त्यांत असा स्पष्ट उल्लेख आहे की, स. १७५१ च्या पूर्वी जे सरजाम वहाल झालेले आहेत, ते वंशपरंपरेने चालवावेत; असा प्रकार असतां व हा सरजाम १७४५ ते १८५७ पर्यंत चालला असतां पुढे वंद कां केला तें स्पष्ट समजत नाही. [इंपि. ग्याझे. पु. १६; गो. वि. आपटे-पटवर्धन घराण्याचा इतिहास].

कुरुंदवाडकर घराण्याची वंशावळ खाली दिली आहे. तीत ज्या व्यक्तीचा वंश खुंटला त्या व्यक्तीच्या खाली ० अशी खूण दिली आहे.

कुरुंदवाडसंस्थानची वंशावळ

हरभट-(मूळ पुरुष)

त्र्यंबक

कुरुनेगैला—कुरुनेगैला हे सीलोनच्या वायव्य प्रांतांतील मुख्य शहर आहे. याची लोकसंख्या ६४८३ व जिल्ह्याची लोकसंख्या १,४९,४२९ आहे. इ. स. १३१९ पासून १३४७ पर्यंत हे शहर सीलोनच्या राजांचे रहाण्याचे ठिकाण होते. हे तांदूळ, नारळ, चहा, कॉफी व कोंकोयांच्या लागवडीचे मुख्य ठिकाण आहे.

कुरुपांचाल—कुरुदेशास पूर्वदिशेकडून लागून असलेला प्रथम देश जो पांचाल त्यासच हे नांव आहे. त्यास हे नांव देण्याचे कारण आणखी दुसरा एक पांचाल आहे त्याशी याचा संकर होऊ नये. [ज्ञानकोश वि. ४, पा. १७७ व वि. ३, पा. ३६७ पहा].

कुरुंबा—कुरुंबा, कुरुमा. मद्रास, म्हैसूर हैदराबाद व कुर्ग या भागांतून यांची वस्ती आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) ९४७६१९. कांचीच्या पल्लव राजांच्या सैन्यांत यांचा विशेष भरणा असे. जंगलांत रहाणारे कुरुंबा आणि धनगरांचा व कोष्ट्याचा धंदा करणारे कुरुंबालोक यांमध्ये असलेल्या संबंधाविषयी वाद असल्या तरी खानेसुमारीच्या रिपोर्टावरून कुरुंबा, कुरुंबा व कुरुमा ही सर्व नावे थोड्या फरकाने बहुधा एकाच जातीची वाचक होत असे दिसून येते. म्हैसूरच्या रानटी कुरुंबा लोकांचे दोन वर्ग आढळतात. वेष्टा अथवा डोंगरावर राहणारे कुरुंबा आणि जेनू अथवा मध काढणारे कुरुंबा. वेष्टा वर्ग जेनूपेक्षा जास्त सुखी दिसतो. वेष्टा जातीचा धंदा शेती करणे हा आहे. वेष्टा लोक केस वाढवितात, जेनू केस काढतात. वेष्टा स्त्री अंगभर वस्त्र धारण करिते, पण गरीब जेनू त्या वावतात दरिद्री असलेली आढळते. वेष्टा व जेनूमध्ये विवाहसंबंध होत नाहीत. वेष्टा जात माहुताच्या धंद्यांत प्रवीण असते. काडू कुरुंब हे झोपड्या बांधून रहातात. ते शेती करितात तथापि हत्ती पकडण्याच्या कार्या ते फार प्रवीण आहेत. सच्चेपणा हा गुण या जातीचा विशेष असल्यामुळे ते विश्वासाहै झाले आहेत.

वायनाड, कालिकत व मलवारचे एरनाड तालुके येथे असणाऱ्या कुरुंबांचे मुळ, जेन व ऊराळी असे तीन विभाग असून मुळचा धंदा शेती आहे. व जेनां या धंदा टोपल्या तयार करणे हा आहे. हे सर्व लोक धनुष्यबाण वापरतात. जेन कुरुंबांची देवता मस्ति नांवाची आहे. धर्म व वागणूक यांसंबंधी ऊराळी जातीचे लोक मुळ व जेन यांहून थोडे भिन्न आहेत.

निलगिरी व वायनाड येथील कुरुंबांत मुळ, वेष्टा, ऊराळी, टेन व टन्चनादन, मृप्यन अशा पोटजाती आहेत. यांपैकी पहिली व शेवटची जात मल्याळी भाषा बोलणारी आहे. इतर जातीचे लोक कानडी बोलतात. निलगिरी डोंगरा-नजीक असलेली कुरुंबांची खेडी म्हणजे चार पांच झोपड्यांचा एक एक गटच होय. जमिनीत धान्यची लागवड करून शिवाय जंगलांतील मध, डिक इत्यादि वस्तू देऊन व्यापारी लोकांशी ते फेरमोवदल्याचा व्यवहार करतात.

कांही लोक काफीच्या कारखान्यांत काम करून मजुरी मिळवितात. कांही वाजंत्र्यांचाहि धंदा करितात. कांही ग्रेक पेल्या विणून उपजीविका करितात. त्यांच्या स्त्रिया घरगुती कामांशिवाय अन्य व्यवसाय करीत नाहीत.

कांही कुरुंबा लोक शिवाची उपासना करितात, व त्यांच्या स्त्रिया कपाळास शिवाचा तिलक लावितात. कांही कुरिवन नांवाच्या देवतेची उपासना करितात. मुस्ली नांव धारण करणाऱ्या शिवपत्नीचाहि उपासना करण्यांत येते. हिरीयादेव नांवाच्या पापाणमूर्तीस कांही भजतात. या देवास वकरे अपूर्ण प्रसाद पुजाऱ्यास दिला जातो. पोनी येथील डोंगरावर एक देवता असून त्या ठिकाणी प्रतिवर्षी लोक यात्रेस जातात.

निलगिरी येथील कुरुंबांमध्ये क्रिस्त्येक भावांत एकच समाईक वायको करितात अशी माहिती सांपडते (क्रास्ट्स अँड ट्राइव्ज ऑफ इंडिया, पान १६९). त्यांच्यांत लग्नसंस्कार असा नाहीच असेहि सांगण्यांत येते. तथापि नवरा वायको यांनी परस्परांवर जलसिंचन करणे, मेजवाऱ्या होणे व सोळा नामकर जातींत रुढ असल्याप्रमाणे वधूने तंबाखूच्या पानाची विडी उभय पक्षांकरिता तयार करणे इत्यादि प्रकार रानटी लोकांच्या लग्नसंस्कारांचे प्राथमिक स्वरूप व्यक्त करितात.

औषधी मुळ्या व वनस्पती यांचे ज्ञान कुरुंबन लोकांना चांगले असते. जंगली कुरवन व नगरवासी कुरुंबन यांच्यांत वैमनस्य असते व त्यांना कुरुंबनांच्या जादुगिरीचा व सुताटकीचा मोठा धाक असतो. कोणतीहि सांथ, अपमृत्यु, रुग्णावस्था किंवा आपत्ति आली अस्तां या सर्व गोष्टी कुरुंबनांमुळे घडून येतात असा सर्वत्र समज झालेला आहे. तोडा नांवाच्या जातीला तर यांची दहशतच वसली आहे. कुरुंबन जातीचा दुसरा नाद म्हणजे मधमाशांची पोळी जमा करून मध काढणे हा होय. आपल्या तीक्ष्ण दृष्टीने ते अगदी अडचणीच्या जागेतील पोवळे अचुक शोधतात व त्या ठिकाणी दोन काठ्या पुरून ठेवतात. या काठ्या पाहिल्यानंतर त्या पोवळ्याकडे पाहण्याचीसुद्धा इतरांस छाती होत नाही. मध व तंबाखू यांचे ते सेवन करितात व काळोख्या रात्री दिवट्या घेऊन एखाद्या गव्याचा वध करतात व त्याचे मांस खातात. म्हैसूर येथील अरण्यांत राहणारे कुरुंबन हे वर्षणाने आग्नि उत्पन्न करतात. तोडा जातीचे लोक ज्या रीतीने विस्तव तयार करितात तीच रीत यांचीहि असते. चक्रमकीने विस्तव करण्यास जी उपकरणे लागतात तीच साधारणतः यांच्यांत वापरली जातात.

वायनाड येथील सोन्याच्या खाणींत कुरुंबन लोकांचा चांगला उपयोग झाल्याची प्रसिद्धि आहे. निलगिरीच्या आसमंतांत असलेले नायक लोक व कुरुंबन यांच्यांत फरक आहे. त्या दोन्ही वर्गांत रोटीबेटीव्यवहार होत नाहीत. नायक लोक स्वतःस कुरुंबनांपेक्षा उच्च दर्जाचे समजतात.

त्यांची स्वतंत्र देवळे असून धार्मिक वावर्तीत कुरुंबनांशी त्यांचा संबंध येत नाही. नायक जात निविड अरण्यांत वस्ती करून रहाते. परंतु कुरुंबनांचा युरोपीयन मेळेवाल्यांशी संबंध येऊ लागला आहे. कुरुंबनाला नायकांचा मोठा दारा वाटतो. दोन्ही जातींच्या भाषा कानडीपासून झालेल्या असल्या तरी नायक व कुरुंबन यांच्या भाषांत थोडा भेद आढळून येतो. या दोन्ही जातींचे पूजारी एकच असतात. त्यांच्यांतील विरोध अलीकडे कमी होऊ लागला आहे असे दिसते. [थर्स्टन. से. रि; डुब्रेल-पल्लव; एटना. सव्ह. पु. १].

वनवासी कदंब लोक हेच कुरुंबा होत असे काही म्हणतात. कुरुंबासंबंधाने दुसरी अशी समजूत आहे की दक्षिण प्रांतांतले यादव घराणे यांपैकीच होते. दक्षिणेंतील धनगर, बंगालमधील सोंथल व अहीर जातीशी यांचा संबंध होता एवढी गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. पण त्या वावर्तीत दुसरा पुरावा नाही. हरगर लोकांची एक शाखा धनगरांत आढळते तीत काही कुरुंबा सांपडत असून खिल्लारी नांवाची दुसरी एक जात नजरेस येते. ही खिल्लारी जात आपले वकऱ्यांचे कळप घेऊन एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी अशी फिरत असते.

मुंबई इलाख्यांतील कुरुंबांचे मुख्य २ वर्ग आहेत ते हत्ती कंकण व उनीकंकण हे होत. या दोघांत रोटीव्यवहार चालतो: वेटी व्यवहार मात्र नाही. हत्तीकंकण लोक सुती माल व उनीकंकण लोकरी माल करणारे असतात. तिसरा एक वर्ग यांचा आढळतो त्याला हंडे कुरुंबा किंवा हंडे वजीर असे नांव असून ते लिंगायत पंथाचे असतात व ते मांस खातात. हत्तीकंकण धनगरांच्या मुलीशी त्यांचे लग्न होऊ शकते. परंतु लग्न झाल्यावर मुलीला पुनरपि आपल्या आईवापांच्या घरी कधीच पाठवीत नाहीत. हत्तीकंकण धनगरांत खिल्लारी, संगर, व हटकर अशा जाती असून त्यांत रोटीवेटीव्यवहार चालतात.

कानड्यांत व्यभिचारी वायका, विधवा व ज्यांना नवरे मिळत नाहीत अशा मुली हलक्या जातींतल्या मनुष्याजवळ वायको झणून रहातात. अशा वायकांना कटिगर अथवा वेश्या म्हणतात. [सेन्सस रिपोर्ट मुंबई १९११]. या वायका जातींत असून त्यांच्या मुलांची लग्ने कुरुंबा धनगरांच्या मुलीशी जुळतात. लग्नाची मागणी कोणत्याहि पक्षाकडून होते. कुरुंबा धनगर गाईचे व डुकराचे खेरीज करून बाकीचे मांस खातात व दारू पितात. यांच्या देवाचे नांव वीराप्पा असून त्याचे पुजारी जरी कुरबन धनगरांपैकी असतात तरी त्यांना वडे म्हणतात व हे कुरबन धनगरांचे पिढीजाद गुरू होत. यांच्यांत मृतासंबंधी विधी आहेत तेच बहुधा कुरुंब लोकांत प्रचारांत असतात. यांच्यांत जातपंचायती आहेत. [एन्थावेन].

कुरुंबनाड—मद्रास इलाख्यांत मलवार जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ५०५ चौ. मै. असून यांत १०४ खेडी आहेत. १९२१ साली येथील लो. सं. ३,५६,९०७ होती. १९२१-२२ साली साऱ्याचे उत्पन्न सुमारे ५ लाख होते. बदगर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. कुरुंबनाड व कालिक्त तालुक्याच्या सरहद्दीवरून कोणुळा नदी वाहत गेलेली आहे. याच्या पूर्वेत व्यानद तालुका आहे. पहाडाची रांग जवळच असल्यामुळे एकंदर प्रदेश मोठा रमणीय दिसतो. एकंदर जमीन सुपीक आहे. मात्र समुद्रकिनाऱ्यावरील जमिनीचा भाग पिकाला योग्य नाही.

कुरुयुद्ध—हे महायुद्ध कौरव व पांडव (पांडवहि कुरुवंशातील असल्याने एक प्रकारे कौरवच होत) यांच्यामध्ये झाले. पांडवांचे राज्य त्यांनी प्रतिज्ञा पुरी केल्यानंतरहि त्यांच्या हवाली करण्यास कौरव तयार होईनात म्हणून हे युद्ध उपस्थित झाले. तत्पूर्वी शिष्टाचारप्रमाणे श्रीकृष्ण हे शिष्टाई करण्यास कौरवाकडे गेले होते; परंतु ती निष्फळ झाली व त्यामुळे युद्धाशिवाय दुसरा उपाय (पांडवांना) उरला नाही. महाभारताचा मुख्य विषय हे युद्ध आहे व या युद्धास भारतीययुद्धहि म्हणण्याचा प्रघात आहे [महाभारत पहा.]

युद्धाचे सत्यत्व.—हेच काहींच्या मते सिद्ध होत नाही. कां की वैदिक वाङ्मयांत धृतराष्ट्र, कौरव, परीक्षित व जन्मेजय इत्यादिकांचा उल्लेख असून कुरुयुद्धाचा तेवढा उल्लेख नाही. तथापि या युद्धावर जे अनेक प्रकारचे वाङ्मय निर्माण झाले त्यावरून हे युद्ध झाले असावे असे गृहीत धरता येईल. शिवाय असेहि शक्य आहे की वैदिक संस्कृतीतील म्हणजे मात्र संस्कृतीतील सुशिक्षित वर्ग भारतीययुद्धानंतर कुरुक्षेत्री पूर्णपणे स्थापन झाला असावा व त्यामुळे धातेराष्ट्रांचा किरकोळ उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत शिरला असावा.

कुरुयुद्ध काळ.—या युद्धाच्या काळाविषयी अनेक मते प्रसिद्ध आहेत. कै. मोडकांचे मत वगळून इतर मते पाहिली असतां ख्रि. पू. १५०० व ख्रि. पू. ३००० या दोन मध्यांच्या आसपासचे काळ भिन्न संशोधकांनी मांडले आहेत. मुख्य कालनिश्चयाची अशी पांच मते आहेत ती थोडक्यांत अशी (१) कै. मोडक यांचे मत:—ख्रि. पू. ५००० वर्षे. या युद्धाच्या वेळी ग्रहांची स्थिति निरनिराळ्या दोन नक्षत्रांवर (महाभारतांत) सांगितली आहे, तेव्हां एक नक्षत्र सायण व दुसरे निरयन मानले पाहिजे; यावरून त्यावेळी वसंतसंपात पुनर्वसू नक्षत्रांत होता. या हिशेबावरून गणित करून पाहतां युद्धाचा काळ ख्रि. पू. ५००० हा येतो. (२) आर्यज्योतिष्यांचे मत:—ख्रि. पू. ३१०१. या वर्षी “प्रातः कलियुगं विद्धि” (कलियुग लागलेच असे जाण) अशा (शल्यपर्वीतील) श्रीकृष्णांच्या वाक्यावरून युद्ध झाल्यावर लवकरच चैत्रांत कलियुग लागले असे धरले, आणि कलियुग सर्व आर्यज्योतिष्यांच्या मते ख्रि. पू. ३१०१ या वर्षी लागले; अर्थातच तोच काळ या मह

युद्धाचा होय. (३) वराहमिहिर, काश्मीरी पंडित (विशेषतः विल्हण) व आर्यसमाजाचे कांहीं विद्वाने समासदः—ख्रि. पू. २४४८ या वर्षी त्यांच्या मते कलियुग सुरू झाल्यावर ६५३ वर्षांनी युद्ध झाले. (४) रमेशचंद्रदत्त वगैरे पौराणिक व कित्येक पाश्चात्य पंडितः—ख्रि.पू. १४००. कारण पुराणांत वृहद्रथवंशातील पांडवांचा समकालीन मगधराजा याच्यापासून नंदापर्यंतचा जो काल दिला आहे त्यावरून हा काल निश्चित होतो. (५) विलंडी अभ्यरः—आक्टोबर तारीख १४, ख्रि. पू. ११९४ (कार्तिक वद्य ११ चित्रा नक्षत्र).

या पांच काळांबद्दल निरनिराळ्या विद्वानांची मते काय आहेत ती थोडक्यांत सांगतो. भारती युद्धापासून कलियुगाचा प्रारंभ झाला अशी वचने महाभारतांत दोन तीन ठिकाणी आली आहेत ती (१) 'प्रसंग कलियुगं विद्धि'—शल्यपर्व. (२) 'एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्तते'—वनपर्व. (३) 'अन्तरेः चैव संप्राप्ते कलिद्वारपरयोरभूत् । स्यमतपंचके युद्धं कुरुपांडवसेनयोः'—आदिपर्व. यावरून हे युद्ध कलियुगारंभी झाले ही समजूत महाभारतकार सौति याच्या वेळी (ख्रि. पू. ३००) पक्की रूढ होती. कुरुयुद्धकाल म्हणजे जसा श्रीकृष्णाचा काळ येतो तसाच कलियुगाचा प्रारंभकालहि येतो. तेव्हां हे दोन्ही काल ठरले म्हणजे आपोआपच युद्धकाल ठरेल असे या पक्षाचे म्हणणे आहे. श्रीकृष्णाचा काळ ठरविण्यास एक महत्वाचे बाह्य साधनाचे प्रमाण उपलब्ध आहे, ते पुढील प्रमाणे मांडण्यांत येतेः—चंद्रगुप्त मौर्याच्या दरबारांत यवन (ग्रीक) मेग्यास्थिनीस हा वकील होता, त्याने त्यावेळी शोध करून श्रीकृष्णाच्या कालाबद्दल लिहून लेविले आहे. ती ऐकीव माहिती खरी धरून कृष्णकाल काढण्याचे कांहींनी साहस केले आहे. मेग्यास्थिनीस म्हणतो " सैडू-कोट्स (चंद्रगुप्त) व डॉयानिसॉस (यांच्या भारतीय तुल्याचे नांव काय ते समजत नाही. दाक्षायण मनु ?) यांच्यामध्यें १५३ पिढ्या झाल्या व वर्षे ६०४२ झाली. डॉयानिसॉस पासून हिराक्लीज (हरिकृष्ण; शौरीकृष्ण) हा १५ पिढ्या अलीकडे झाला. " म्हणजे १५३-१५ = १३८ पिढ्या श्रीकृष्ण व चंद्रगुप्त यांच्या दरम्यान झाल्या. दर पिढीस २० वर्षे धरल्यास $138 \times 20 = 2760$ वर्षांचा हा ठोकळ काळ येतो. चंद्रगुप्ताचा काळ ख्रि. पू. ३१२ असा ठरला आहे. तेव्हां $2760 + 312 = 3072$ ख्रि. पू. हा काळ श्रीकृष्णाचा ठरतो. हा ख्रि. पू. ३१०१ या कलियुग कालाशी जुळता आहे. हा कलियुगारंभाचा काळ (तारीख १७ फेब्रुवारी ख्रि. पू. ३१०१, मिति फाल्गुन कृष्ण अमावास्या गुरुवार मध्यरात्र) सूर्यसिद्धांताप्रमाणे काढिला आहे. वरील मेग्यास्थिनीसचा पुरावा फार प्राचीन (ख्रि. पू. ३१२) असल्याने त्याला विशेष किंमत आहे. रा. व. वैद्यांनी वरील प्रमाणे हिशोब देतांना वरीच वैदुगिरी केली आहे. मेग्यास्थिनीसने १५३ पिढ्या सांगितल्या आहेत तेवढेच खरे धरावयाचे आणि त्यांनी सांगितलेली वर्षे मात्र खरी धरावयाची

नाहींत या प्रकारच्या विवेचनपद्धतीची किंमत कशी ठरवावयाची?

वराहमिहिराने जो काल दिला आहे. तो सर्व ज्योतिष्यांच्या मतांच्या विरुद्ध व महाभारतातील प्रत्यक्ष वचनांच्या विरुद्ध गर्गाचार्याच्या " षड्विक्रपंचद्वियुतः शतकालस्तस्य राज्ञस्य " या वाक्यावरून दिला आहे. परंतु हे वचन गर्गाच्या नांवावर कोणी तरी रचिले असावे. कारण शतकालपूर्वी एवढेच नव्हे तर (महाभारतांत त्याचे नांव प्रत्यक्ष येते, त्यावरून तर) महाभारतापूर्वीच गर्ग होऊन गेला. कदाचित् गर्गने २५२६ हा आंकडा आपल्या एखाद्या समकालीन राजांतील व युधिष्ठिरांतील अंतराचा निदर्शक म्हणूनहि दिला असावा. परंतु याचा समाधानकारक खुलासा होत नाही. मात्र हा अंक त्याने एखाद्या राजवंशावळीवरून तयार केला असवा. कारण अशा वंशावळी त्यावेळी सर्वत्र तयार ठेवीत असत (राजतरंगिणी पहा). " सारांश इतर ज्योतिष्यांच्या मतांविरुद्ध (विशेषतः खुद्द महाभारतातील वचनांविरुद्ध) या एकाद्या वराहमिहिराच्या वचनास मान्यता देतां येत नाही, " असे चिंतामणराव वैद्य म्हणतात. त्यांच्या मते रोहिणी किंवा मृग नक्षत्रां मार्गशीर्ष शुद्ध १३ या तिथीस युद्ध सुरू झाले. आम्ही ह्या गर्गवचनाचा अनादर करण्यास ते वचन गर्गाचे नव्हे असे सिद्ध करण्याच्या भानगर्भात पडत नाही. गर्ग संज्ञिताकार गर्गशकोत्तर नसेल कशावरून ! आम्ही असे म्हणणार की शातवाहनकालीन मनुष्याने हजार दोन हजार वर्षांपूर्वीची झालेल्या गोष्टीची नक्की तारीख सांगितली तर त्याने केवळ " बावा वाक्यं प्रमाण " म्हणून स्वीकारलेली गोष्ट आहे असे म्हणून ती अजोबाद खोटी धरणार.

रमेशचंद्र दत्तादिकांचा ख्रि. पू. १४०० चा काळ, मुख्यत्वे विष्णुपुराणावरून ठरविलेला आहे. त्यांत पुढील वाक्य या काळाचे मूल म्हणून दर्शविले जातेः— " यावत्परीक्षितां जन्म यावन्नंदाभिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरम् ॥ " (असाच श्लोक भागवतांतहि आहे). या श्लोकांत परीक्षिताच्या जन्मापासून नंदाच्या अभिषेकापर्यंत १०१५ वर्षे झाली असे म्हटले आहे. परीक्षिता हा युद्धानंतर ४१५ महिन्यांनी जन्मला तेव्हां युद्ध तो नंदाभिषेक १०१५ + त्या पुढील नऊ नंदांची १०० वर्षे + चंद्रगुप्ताची ३१२ मिळून एकंदर = १४२७ ख्रि. पू. हा भारतीय युद्धाचा काल आला. पण विष्णुपुराणांतील हेच वचन (अंश ४ अध्याय २४) विष्णुपुराणांतीलच दुसऱ्या (अध्याय २३) एका वचनाच्या विरुद्ध आहे. त्यांत भारतीय युद्धातील जरासंधपुत्र सहदेव याचा वंश १००० वर्षे राज्य करील व नंतर प्रद्योतवंश १३८ वर्षे व त्यानंतर शिशुनागवंश ३६२ वर्षे राज्य करील असे म्हटले आहे. म्हणजे एकंदर $1000 + 138 + 362 = 1500$ वर्षे होतात. तेव्हां या १५०० चा व पूर्वीच्या १०१५ चा मेळ मुळीच बसत नाही. पुराणकारांची माहिती ठोकळ स्वरूपाची आहे. म्हणून या

विधानांकडे अधिक सूक्ष्मतेने पाहिलें पाहिजे तथापि तेवढ्या असंगतीवरून विष्णु, भागवत वगैरेमधील या पुराणोक्त पिढ्या व वर्षे यांचा पुरावा मेग्यास्थानीसच्या पुराव्यासमोर निरुक्त नाही असें जें चिंतामणरावांनी मांडलें आहे त्याचा मुळीच स्वीकार करतां येणार नाही. मेग्यास्थानीसच्या पुराव्याला महत्त्व द्यावयाचें म्हणजे त्यास आपणापेक्षा अधिक साहित्य निश्चितपणें खरे असलेले उपलब्ध झालें होतें व त्या साहित्यावरून त्यानें केलेला हिशोब अगदीं विनयुक्त होता असें धरलें पाहिजे आणि तसें धरण्यास आधार काय ?

ऋग्वेदांतील दोन उल्लेखांवरून कुरुयुद्धाचा काल ख्रि. पू. ३१०० च्या वेळचाच निघतो. असेंहि मांडण्यांत आलें आहे. ऋग्वेदांत देवापि या ऋषींचे नांव येतें तेथें त्यास वेदांचे स्पष्टीकरण करणारांनीं-वेदांनीं नव्हे—'कौरव्यशतनु' याचा भाऊ म्हटलें आहे. महाभारतांत, शतनुचा वडील भाऊ म्हणून देवापीचें नांव येतेंच. तेव्हां शतनु (अथवा देवापि, -विचित्रवीर्य—पंडु-पांडव मिळून १०० वर्षे होतात. ऋग्वेदांत दुसऱ्या एका ठिकाणीं सोमक साहदेव्य याचा उल्लेख आला आहे. महाभारतांत द्रुपदाचा पूर्वज सोमक असें म्हटलें आहे. सहदेव—सोमक—जंतु पृथत—द्रुपद मिळून १०० च वर्षे होतात म्हणजे ऋग्वेदानंतर १००, १५० वर्षांनीं भारतीय युद्ध झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही. यजुर्वेदांत कुरु व पांचाल यांचीं नांवें येतात. तसेंच काठक ब्राह्मणांत धृतराष्ट्र वैचित्रवीर्य याचा उल्लेख येतो आणि शुक्लयजुर्वेदांतर्गत शतपथ ब्राह्मणांत जनमेजय पारीक्षिताचा उल्लेख आहे. या सर्व उल्लेखांवरून त्या त्या वेद व वेदांगांपूर्वी भारतीय युद्ध झालें हें स्पष्ट आहे. शतपथ ब्राह्मणांत कृत्तिका या थेट पूर्वेस उगवतात असें एक (वर्तमानकालवाचक) वचन आहे. कै. शं. वा. दीक्षित यांनी गणित करून कृत्तिकेचा हा काळ ख्रि. पू. ३००० असा काढला आहे. तेव्हां शतपथापूर्वी (जनमेजय-परीक्षित-अभिमन्यु-अर्जुन) निदान ६०१७५ वर्षे तरी भारतीय युद्ध झालें. शतपथापूर्वी कित्येक वर्षे ऋग्वेद तयार होत होता. तेव्हां ख्रि. पू. ३२०० हा ऋग्वेदाचा शेवटचा काळ धरण्यास हरकत नाही वर सांगितल्याप्रमाणें या कालानंतर १०० वर्षांनीं युद्ध झालें म्हणजे ख्रि. पू. ३१०० हाच काल युद्धाचा येतो (याकोवी यांनी ऋग्वेदाचा काळ ज्योतिषप्रमाणांवरून ख्रि. पू. ४ हजार वर्षे ठरविला आहे). तसेंच यजुर्वेदाचा काळ ३००० चा धरतात; त्यावरूनहि युद्धाचा काळ वरीलच निघतो.

चांद्रमान हिशोबानें पांडवांनीं आपला वनवास पुरा केला असें महाभारतांत वर्णन आहे. ही चांद्रमानाची पद्धत (पांच वर्षांनीं दोन महिने एकदम अधिक धरण्याचा संप्रदाय) तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणकाळां होती व तीच भीष्मानें दुर्योधनाच्या शंकेस उत्तर म्हणून सांगितली. अर्थात् तै. सं. व ब्राह्मणकाळी कुरुयुद्ध झाल. या प्रकारच्या मांडणींतील

गुणदोष येणेंप्रमाणें—शतपथ ब्राह्मणापूर्वी भारतीय युद्ध झालें हें मत स्वीकारतां येईल. तथापि देवापि व शतनु यांचें बंधुत्व हें उत्तरकालीन कथाप्रमाणेंच दिसतें म्हणून धरतां येणार नाही. द्रुपद पूर्वज सोमक व ऋग्वेदोक्त सोमक हे एकच होते. याला आधार काय तर दोघांचेहि नांव सोमक होतें हाच ! !

उरलेल्या कृत्तिका वादाचा परामर्श यापुढें घेतला आहे. आमच्या मतें त्या उल्लेखावरून शतपथाचें प्राचीनत्व सिद्ध होत नाही. वेदांगांपूर्वी भारतीय युद्ध झालें हें सांगण्यांत तात्पर्य काय ? बरीचशीं वेदांगें तर फारच अर्वाचीन आहेत. मीमांसेत तर वौद्धांचा उल्लेख येतो. एवंच रा. विं. वि. वैद्यांची इमारत अगदीं कच्च्या पायावर उभारलेली आहे. रा. वैद्य मोडकांच्या मतांचें खंडण करण्यासाठीं मांडणीं करतात ती अशीः—

कै. मोडक यांनीं उद्योगपर्वोर्मध्ये व भीष्मपर्वोर्मध्ये आलेल्या ग्रहस्थितीच्या वर्णनावरून युद्धकाल ठरविला आहे. तीं वचनें पुढीलप्रमाणें आहेत. (१) श्रीकृष्ण हे कार्तिक महिन्यांत रेवती नक्षत्रीं शिष्टाईस निघाले. (२) हस्तिनापुरास कर्णानें त्यांची भेट घेतली. त्यावेळीं त्यानें, शनि हा रोहिणीस पीडा देत आहे, महापात चित्रेला पीडा देत आहे, राहु सूर्याला घासतो आहे, ज्येष्ठेचा मंगळ वकी होऊन अनुराधेशीं संगत होतो आहे, असें वर्णन केलें आहे. (३) दुर्योधनानें पुष्य नक्षत्रीं प्रयाण केलें. (४) कार्तिकांत वद्य पक्षांत श्रीकृष्ण परतले. त्या पक्षांत १३ च दिवसांचा पंधरवडा होता (भीष्मपर्व) व सूर्यग्रहण आणि चंद्रग्रहण अशीं दोन्ही ग्रहणें या महिन्यांत पडलीं. (५) युद्धारंभदिनास चंद्र मघा नक्षत्रीं होता (६) बलराम म्हणतो, मी पुष्य नक्षत्रावर यात्रेस गेलों आणि आज (युद्धाच्या शेवटच्या १८ व्या दिवशीं) श्रवणावर परतलों, इत्यादि वचनांवरून कै. मोडकांनीं काळ काढिला आहे तो ख्रि. पू. ५ हजार वर्षे हा होय. पण हें अनुमान काढतांना मुख्य अडचण येते ती ही की, सौतीनें भारत वाढविल्यामुळें मूळांतील वचनें कोणतीं तें समजणें अशक्य आहे. तसेंच कांहीं वचनें कूटार्थी असतात; हीं वचनें बहुधा संख्येवर जास्त रचिलेलीं आहेत; त्यामुळें बरील अनुमान निःशंकपणें मानतां येत नाही. मात्र कार्ताकी अमावास्येस (शुक्रवारी) सूर्यग्रहण पडलें होतें, असें मात्र गृहीत धरून हें गणितानें सिद्ध होत आहे व त्यावरून जो काळ निघतो तो (म्हणजे शके ३१८०) आर्यज्योतिषांच्या नेहमींच्या काळालाच अनुसरून म्हणजे ख्रि. पू. ३१०२ येतो. तेव्हां या दृष्टीनें हा पुरावाहि मजबूत आहे. मोडकांचा पांच हजारांचा काळ जुळत नाही. भारतांतील ही ग्रहस्थिति इतकी अनिश्चित आहे की, तीवरून गणितरीत्या काळ काढणें शक्यच नाही असें कै. दीक्षित यांचेहि मत आहे.

कै. त्र्यं. गु. काळे यांनीं भारतीय युद्धाची रोजनिशी म्हणून एक लेख छापला आहे (विविधज्ञान विस्तार

जुलै १९१३). त्यांत वरील ग्रहस्थितीच जमेल धरून, युद्ध मार्गशीर्ष पौर्णिमेला सुरू होऊन, पौष शुद्ध द्वितीयेला संपलें असें ठरविलें आहे. पुराणनिरीक्षण या ग्रंथांत त्यांनीं युद्धकाल ख्रि. पू. १२६३ दिला आहे.

रा. केशवराव दफ्तरी यांनीं या विषयावर वि. ज्ञा. वि. च्या १९१८ सालच्या अंकांत लेख लिहिले आहेत. त्यांचें म्हणणें कीं, “भारतांतील वाक्ये परस्परविरोधी असूनहि त्यांपैकीं ग्राह्य कोणती व त्याज्य कोणती हें ठरविण्याचा कोणीच प्रयत्न केला नाहीं; त्यामुळे त्यांचे प्रयत्न फसले; मी तो प्रयत्न केला आहे व तो सिद्धीस गेला आहे असें वाटतें.” युद्धदिनावद्दल त्यांचें मत, गणितांनं येणाऱ्या कार्तिकाच्या अमावास्येस, परंतु वास्तविक मार्गशीर्ष शुद्ध द्वितीयेस ज्येष्ठा किंवा मूळ नक्षत्री युद्ध सुरू झालें असें आहे. युद्धकालासंबंधीं लिहितांना, त्यांनीं भारतांत सांगितलेल्या उत्तरायणारंभकालावरून तो काल काढला आहे. आणि तो ख्रि. पू. ११९७ हा होय.

रा. करंदीकर हे युद्धाचा काल १५०० पूर्वी एक दोन शतकें इतका नेतात. पण त्यांच्या विधानांतहि ज्योतिर्विषयक विधानांवर अवलंबून रहाणार्यांमध्ये सांपडणारे दोष सांपडतात. युद्धाच्या कालाविषयी इतकी अनिश्चितता असतां युद्धदिननिर्णयासाठीं प्रयत्न झाले आहेत.

रा. ज. स. करंदीकर यांनीं भारतीय युद्धदिननिर्णय अथवा गीताजयंति या आपल्या [चित्रमयजगत्. जानेवारी १९२१ च्या] लेखांत पुढील निष्कर्ष काढला आहे. यांनीं रा. वें. वा. केतकरांचें म्हणणें कीं “मार्गशीर्ष शु. पौर्णिमा मृग किंवा आद्रा नक्षत्री युद्धास सुरुवात झाली.” हें खोडून काढलें आहे. कारण हा आरंभदिवस धरल्यास जयद्रथवधाच्या दिवशीं अमावास्ये येते; परंतु भारतांत त्या दिवशीं पहाटे चंद्रोदयाचें वर्णन आहे म्हणून केतकरांचें म्हणणें चूक आहे. म्हणजे जयद्रथवधवर्णनावरून अमावास्येच निघते तर तें वर्णन किंवा त्या वर्णनावरून निघणारा निष्कर्ष अमान्य करून त्यावेळचें चंद्रोदय वर्णन हें मात्र अप्रक्षिप्त व प्रमाण असें रा. करंदीकर समजतात विलंडी यांचें म्हणणें कीं, “कार्तिक कृ. ११ चित्रा नक्षत्री” आरंभ झाला हेंहि करंदीकर यांनीं खोडून काढलें आहे. कारण तो दिवस धरल्यास भीष्मनिर्घाणाच्या दिवशीं ५८ वा दिवस येत नाहीं व युद्धारंभ मघानक्षत्री व युद्धशेवट श्रवण नक्षत्रीहि येत नाहीं व इतरहि प्रसंग जुळत नाहींत. रा. दफ्तरींची वर दिलेली तिथीहि करंदीकरांनीं खोडली आहे. कारण दफ्तरी यांनीं तिथि व चंद्रोदयकाळ बरोबर ठरविले नाहींत; तसेंच दफ्तरी यांची तिथि ग्राह्य धरल्यास अश्वत्थाम्याचा छापा मार्गशीर्ष वद्य ५ ला म्हणजे लखलखीत शुभ्र चांदण्यांत पडल्याचें मानावें लागतें; व बलराम श्रवण नक्षत्री परत आल्याचेंहि जुळत नाहीं. नीळकंठ चतुर्धर व रा. चिंतामणराव वैद्य यांचें म्हणणें “मार्गशीर्ष शु. त्रयोदशी रोहिणी किंवा मृग नक्षत्र” हेंहि जुळत नाहीं. कारण त्रयोद-

शीस मृग नक्षत्र येत नाहीं व घटोत्कचवधाची परिस्थिति जुळत नाहीं. व भीष्मनिर्घाणाला ५८वी रात्र येत नाहीं. रा. करंदीकरांचें स्वतःचें मत “मघाविषयगः सोमः” या वचनावरून मघांचे अधिपती पितर, त्यांचा विषय-वसति-यम-लोक हा यम आहे विषय ज्याचा तें भरणी नक्षत्र, या भरणी नक्षत्री युद्ध सुरू झालें आणि त्या दिवशीं तिथि मार्गशीर्ष शु. ११ होती असें आहे. याच दिवशीं श्रीकृष्णांनीं गांता सांगितली म्हणून गीताजयंतीहि याच दिवशीं येते असें ते म्हणतात. आणि उद्योगपर्वीत व भीष्मपर्वीत जीं जीं नक्षत्रे क्रूर प्रहानीं विद्ध झालीं असें सांगितलें आहे त्या त्या नक्षत्री कौरवांचा भयंकर संहार कसा झाला हेंहि त्यांनीं वरील तिथी व नक्षत्रें धरूनच दाखवून दिलें आहे. या त्यांच्या पद्धतीनें भीष्मनिर्घाण माघ वद्य ४ स येतें म्हणजे मार्गशीर्ष वद्य ५ ते माघ वद्य ४ पर्यंत ५८ दिवस होतात. हल्लीं माघ शु. ८ ही तिथी धरली जाते ती चांद्रमानानें धरली जाते असें त्यांचें म्हणणें आहे.

एकंदरीत या कुरुयुद्धाच्या काळावद्दल अनेकांचीं अनेक मते आहेत आणि त्यांची एकवाक्यता अशी आज होत नाहीं, तशीं यापुढेंहि होणें शक्य नाहीं असें दिसतें. कारण अनेकक्षेपयुक्त महाभारतांतील अस्पष्ट व असंदिग्ध व परस्परविरुद्ध अशा श्लोकांवरून हा कालनिर्णय करावयाचा आहे; तेव्हां साहजिकच जो तो आपल्या मताप्रमाणें त्याचा अर्थ लावून काल काढणार.

लो. टिळक यांनीं गीतारहस्यांत (परिशिष्ट भाग ५), हल्लींच्या गीतेचा काल या सदराखाली पुढील माहिती दिली आहे:—(१) जावा व बली वेटांत शके ४०० पूर्वी महाभारत गेलें होतें; (२) शके ३६७ च्या एका गुप्त राजाच्या शिलालेखांत महाभारताचा उल्लेख आहे; (३) भासाच्या वन्याच नाटकांना भारताचा आधार आहे. भासाचा काल इ. स. चें २ रे शतक; (४) अश्वघोषानें बुद्धचरित्र व साँदेरानंद यांत महाभारतीय कथांचा उल्लेख केला आहे. त्याचा काल इ. स. चें पाहिलें शतक होय. (५) आश्वलायन गृह्यसूत्रांत महाभारताचा स्पष्ट उल्लेख आहे व बौधायन धर्मसूत्रांत महाभारतांतील श्लोक आहेत. बौधायनाचा काल ख्रि. पू. चौथें शतक. (६) महाभारतांत राशींचा उल्लेख नाहीं आणि नक्षत्रगणना आहे ती श्रवणादि (श्रवण नक्षत्रापासून उत्तरायणास सुरुवात होणें) आहे. हा काल गणितांनं शकापूर्वी ५०० येतो. (७) वेदांगज्योतिषाच्या व परिक्षितीच्या जन्मापासून नंदाभिषेकापर्यंत १११५ (किंवा १०१५) वर्षे होतात.” या वचनाच्या आधारे ख्रि. पू. १४०० वर्षे श्रीकृष्ण व भारतीययुद्ध यांचा काल होय.

प्रत्येक मताची साधकवाधक विधानें तपासण्यास येथें अवकाश नाहीं. तथापि महत्त्वाच्या विधानांचा परामर्श मधून मधून घेतल्याच आहे.

भारतीय युद्धाचा काल काढण्यासाठी जे प्रयत्न संशोधकांकडून झाले त्यांचे एकंदर तीन वर्ग पडतात.

(१) ज्योतिषविषयक प्रमाणांस कमी महत्त्व देऊन आणि परीक्षितांच्या जन्मापासून नंदाभिषेकापर्यंत १११५ वर्षे होतात या विधानास व त्याचप्रमाणे पुराणांतील राजांच्या यादीस महत्त्व अधिक देऊन कालनिर्णय करण्याचा मार्ग.

(२) दुसरा मार्ग असा की राजांच्या याद्यांकडे दुर्लक्ष करून ज्योतिर्विषयक विधानांपैकी कलियुग भारतीय युद्धाच्या अंताला सुरू झाले एवढेच घेऊन ज्योतिष्यांनी प्रारंभविषयक कलियुग जे लिहिले आहे ते घेऊन त्यांत अत्यंत ग्राह्य मत शोधण्याचा मार्ग. या प्रयत्नांत महाभारताच्या आंत जे इतर ज्योतिर्विषयक उल्लेख आले आहेत ते अप्राह्य व अप्रमाण धरले आहेत; हा मार्ग रा. वैद्यांनी स्वीकारला आहे. व हा स्वीकारतांना राजावलीचे प्रमाण दुर्लक्षित्यास व ज्योतिषविषयक अंतर्गत विधाने दुर्लक्षित्यास रा. वैद्य जीं कारणे मांडतात ती अपुरी वाटतात. ते मागे दाखविलेच आहे.

(३) कलियुग कुरुयुद्धांती सुरू झाले या मतास कमी महत्त्व देऊन अंतर्गत ज्योतिर्विषयक विधानांस महत्त्व देऊन त्यापासून काल काढण्याचा मार्ग. या मार्गाप्रमाणे शोधप्रयत्न करणारांत अनेक मते निघाली आहेत. ज्योतिर्विषयक प्रमाणांत परस्परविरुद्धता आल्यामुळे त्यांत अनेक मते निघणे स्वाभाविक आहे. आणि ही परस्परविरुद्धता अनेक क्षेत्रांच्यामुळे उत्पन्न झाली असेल. पहिल्या प्रकारचा मार्ग पतकरणाऱ्यांनी आपल्या मतास जुळतील तेवढे ज्योतिषाचेहि पुरावे घेतले आहेत.

वरील तीन पद्धतीपैकी संशोधनास जास्त उपयुक्त कोणती ते पाहून या तीनहि मार्गांपैकी स्थूलपणाने एवढे सांगता येईल की कलियुगप्रारंभाचा काल तोच कुरुयुद्धांताचा काल होय असे धरून व कलियुगविषयक ज्योतिषाची कल्पना घेऊन युद्धाचा काल काढणे अप्रयोजक आहे. कां की, कलियुगविषयक कल्पना जमत जमत तयार झालेली. भारतीय युद्ध आटपल्यानंतर आता दिवस वाईट आले म्हणून केवळ कवींनी जे म्हटले त्याचेंच युद्धांती कलियुग सुरू झाले हे उत्तरकालीन रूपांतर होय. ज्या वेळेस युगकल्पना मुळीच वृद्धिंगत झाली नव्हती व अमुक युग संपत आले आहे व आतां दुसरे युग सुरू होणार अशा तऱ्हेची कल्पना त्या वेळच्या लोकांना असणे जरूर नाही. अनेक ग्रह एका राशीवर होते त्या कालापासून कलियुग सुरू झाले ही ज्योतिषाची कल्पना मागाहून तयार झालेली व ती आपल्या कालगणनेस कोणता तरी प्रारंभविंदु असावा या भावनेने तयार झालेली. जो काल (प्रारंभविंदू) गणितज्ञांनी गणिताच्या साहाय्याने शोधून काढला त्याच कालांत नेमके युद्ध झाले अशी कल्पना करणे म्हणजे संशोधकवृत्तीस अजीवात फांटा देणे होय. आतां वाईट दिवस सुरू झाले म्हणजे कलियुग सुरू झाले असे एक विधान व ज्योतिषांनी ज्योतिषशास्त्र वाढविल्यानंतर कलियुगविषयक केलेले गणित ही

अगदीच निराळी वाढ. या दोन गोष्टींचा मित्र जन्म लक्षांत घेतला असतां कलियुगविषयक विधानावर कुरुयुद्धाच्या कालगणनेची तयारी करणे अप्रयोजक आहे असे दिसून येईल.

ज्योतिषविषयक विधाने लक्षांत घेतली असतां व त्यांतील एकमेकांशी असंगति पाहिली असतां आणि महाभारत ही अनेक क्षेत्रांची संहिता आहे ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां ज्योतिर्विषयक उतारे बरेच काळजीपूर्वक वापरले पाहिजेत. अमुक गोष्ट झाल्यानंतर रात्र झाली पुढे अमुक गोष्ट झाल्यानंतर चंद्रोदय झाला. इत्यादि प्रकारची धोपट व काल्पनिक वर्णने कवि कालविषयक विचार विशेष मनांत न आणतां घालू लागतो. आणि त्या प्रकारच्या विधानांचा आधार घेऊन म्हणजे सामान्य वर्णनांशी गुरफटलेले आधार अजीवात वाहेर काढून कालशोधन निराळें झाले पाहिजे. ते तसें आज झाले नाही “मात्सनां मार्गशीर्षां ऋतूनां कुतुमाकरः” येवढ्यावरून त्या काळांत मार्गशीर्षांत वसंत येत असे एवढी उडी एकदम घेतां यावयाची नाही. त्याप्रमाणेंच ऋतूंमध्ये वसंतास प्रामुख्य असले तरी वसंतामुळेच मार्गशीर्षास प्रामुख्य होतें हें कोठें सांगितलें आहे. त्यावेळेस मार्गशीर्ष हा आज कांहीं अज्ञात असलेल्या सामाजिक किंवा राजकीय कारणांनी प्रामुख्य पावला असेल.

कृत्तिका या येष्ट पूर्वेस उगवतात म्हणून वर्तमानकाल वाचक जे उल्लेख आहेत त्यांवरून फारसे निश्चित कांहींच अनुमान काढतां येत नाही. हें वाक्य केव्हांच तरी जुन्या काळचे असणे शक्य आहे. याज्ञवल्क्य तर इतका खंबीर दिसतो व सामान्य लोकांच्या व श्रोत्यांच्या संस्कृत भाषेच्या ज्ञानाविषयी त्यास इतका तिरस्कार होता की तो कांवेज्याच्या मंत्राचा विनियोग कुटण्याच्या कार्मां करीत आहे; तर तो जुने एखादे वाक्य त्यांत वर्तमान काल वाचक प्रयोग आहे म्हणून बदलण्याच्या फिकीरीत कशास पडतो.

ज्योतिर्विषयक असे महाभारतावर निश्चित प्रकाश पाडणारे पुरावे काचित असल्यामुळे शेवटी पौराणिक राजावलीची यादी एवढीच कुरुयुद्धाच्या कालगणनेस ऐतिहासिक महत्त्वाची सामुग्री आहे असे आम्हीं समजतो व त्या पद्धतीनुसार काढलेला काल सुमारे ख्रि. श. पूर्वी. १५०० हा ग्राह्य धरतो.

कुरुयुद्धांत कोणकोणतीं राष्ट्रे सामील होती याचा एक नकाशा आम्ही ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनाखंडाच्या तिसऱ्या विभागांतील ५२८ व्या पृष्ठावर दिल्या आहे, तो पाहिला म्हणजे युद्धयमान राजांची (देशवाचक) नावे आपोआपच लक्षांत येतील.

कुरुवर्ष—आग्नीध्राने आपल्या जंबुद्वीपाचे नऊ भाग करून नऊ पुत्रांस दिले, त्यांत कुरु नांवाच्या पुत्रास दिलेला वर्ष (प्रदेश). हा शंगवान् पर्वत आणि क्षारसमुद्र यांच्यामध्ये

भरतवर्षाप्रमाणेच धनुष्याकार आहे (“ धनुर्वत्संस्थिते ज्येष्ठे द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ”) यास उत्तरकुरु व ऐरावतवर्ष अशी नामांतरे आहेत. [भारत भीष्मपर्व. अ. ६; मत्स्य. पु. अ. ११२; भागवत स्कं. ५ अ. २].

कुरुक्षाल—वस्तर संस्थानांत जगदलपूर तालुक्यांत चित्रकोट धवधव्याजवळ हे लहान खेडे असून येथे पुष्कळ शिलालेख आहेत. त्यांपैकी बरेच इ. स. १०५७ ताल नागवंशी घराण्यातील सोमेश्वर देव याच्या वेळचे आहेत.

कुरुक्षेत्र—हिंदुस्थानातील एक प्राचीन देश. हा ब्रह्मावर्ताच्या पश्चिमेस होता असा उल्लेख आहे. श्रीकृष्ण आनर्त देशास जात असतां प्रथम कुरुदेशांतून निघाल्यानंतर त्यास ब्रह्मवर्ताच्या पुढे व मत्स्याच्या अलीकडे कुरुक्षेत्र लागल्याचे भागवतांत म्हटले आहे. येथे कौरवांचा मूळ पुरुष कुरु या राजाने तप केले व इंद्र त्याला प्रसन्न झाला आणि त्याच्या प्रसादाने हे स्थळ पवित्र झाले अशी कथा आहे. याच्या चतुःसीमा एके ठिकाणी पुढील प्रमाणे दिल्या आहेत:—“तरंतुक व अर्तुक यांच्यामधील आणि रामन्हद व मचकुक्क यांच्यामधील असा जो प्रदेश तो”. येथे दिशा सांगितलेल्या नाहीत. उत्तरवेदी, अंतरवेदी, धर्मक्षेत्र, विनशनक्षेत्र अशीं हि यास दुसरी नावे आहेत. सरस्वती व दृषद्वती यांच्या दुआवांत (दृषद्वतीच्या उत्तरेस व सरस्वतीच्या दक्षिणेस) हे आहे. याचा परिघ ८० कोस आहे. ह्युएनत्संगने हे पाहिले होते. त्याने याला सुखक्षेत्र म्हटले आहे. हल्ली हे कर्नाळ जिल्ह्यांत आहे. महाभारतकाळी हे व पुष्कर अशी दोन तीर्थे फार प्रख्यात होती. महाभारतांत याच्यासाठी सर्वथ एक अध्याय खर्ची पडला आहे. (वनपर्व अ. ८३ पहा). ‘ कुरुक्षेत्रांत राहीन ’ असे नुसते म्हणणारा सुद्धा निष्पाप होतो असे म्हणतात. या क्षेत्रांत शेंकडो तीर्थे असून त्यांत तीन मुख्य आहेत. (१) पृथूदक; (२) स्यमन्तपंचक, हे पांच तरावर परशुरामाने क्षत्रियांचा नाश करून त्यांच्या रक्काने मरल्याची कथा आहे; (३) सन्निहती, या तीर्थांत सूर्यग्रहणाच्या वेळी स्नान करणाऱ्यास १०० अश्वमेधांचे पुण्य लागते. या तीर्थांत सर्व तीर्थे आली म्हणून ते सन्निहती होय. येथे एका सूर्यग्रहणप्रसंगी कौरव, पांडव, यादव व गोपाळ हे एकत्र जमा झाल्याचे वर्णन भागवतांत आहे. अजूनहि सूर्यग्रहणांत तेथे मोठी यात्रा भरते. कुरुक्षेत्रांत युद्धांत मरणाचा स्वर्गास जातो अशी त्यावेळी समजूत होती; म्हणून येथे भारतीय युद्ध झाले. परंतु एवढे मोठे सैन्य येथे राहिले असेल हे संभवनीय नाही. कुरुक्षेत्राला मध्य धरून दोन्ही कौरवा फार विस्तीर्ण प्रदेशांत पसरल्या होत्या असे महाभारतांतच म्हटले आहे. त्यावरून पंजाबचा कांही भाग सर्व कुरुजांगल, रोहितकारण्य, मरुभूमि म्हणजे अहिच्छत्र (रामपूर), कालकूट, गंगापूर, वारण, वाटघान या अर्वाचीन प्रदेशांत, शंभर कोस लांब व पन्नास ते शंभर कोस रुंद या मोठ्या भूप्रदेशांत हे युद्ध झाले असावे. [वैद्य-भारत

उपसंहार; भागवत. स्कं. १, ३, ७, ९; इंडि. अँटि. पु. ३. ५; अ. कोश; प्रा. कोश; महाभारत, शल्य. प; इपी. ग्याझि. पु. १६].

इ. स. १७५४ मध्ये पेशव्यांनी क्षेत्र गया व कुरुक्षेत्र ही दोन्ही क्षेत्रे दिल्लीच्या पातशहापासून आपल्याकडे घेतली होती (राजवाडे खं. ६ ले. ३२८).

कुर्तकोटी—मुंबई इलाखा धारवाड जिल्हा. गदगच्या नैऋत्येस सुमारे ८ मैलांवर हा एक गांव आहे. येथील गौरे-श्वराच्या देवळाजवळ इ. स. १२४४ सालचा एक, केरी वसण्याच्या देवळांत इ. स. १०८२ सालचा एक, शंकर लिंगाच्या देवळांत इ. स. ११३२ आणि ११३८ सालचे दोन आणि विरूपाक्षाच्या देवळांत इ. स. १०८७ सालचा एक असे पांच शिलालेख आहेत. इ. स. १८३५ च्या सुमारास कुर्तकोटी येथील एका घराचा पाया खणीत असतां एक ताम्रपट सांपडला असून तो इ. स. ६१० सालचा आहे असे दिसते. तथापि तो त्या सालचा नसून नवव्या किंवा दहाव्या शतकांतील आहे व त्यामुळे तो ताम्रपट वनावट आहे असे फ्रीटने सिद्ध केले आहे [इ. अँ. पु. ७; २१७. मु. गं.].

कुर्दिस्तान—कुर्द लोकांच्या देशाला कुर्दिस्तान म्हणतात. वतमनसु बोहतन-सु वगैरे तैग्रीसला मिळणाऱ्या नद्या वहात असलेला प्रांत व डेट व लिटल झाव नद्या वहात असणारा डोंगराळ मुलूख इतका प्रदेश कुर्दिस्तानांत मोडतो.

कुर्दिस्तानमधील लोकसंख्या २५ लाख असून त्यांपैकी १६॥ लाख तुर्की कुर्द, ८० हजार इराणी व ५० हजार रशियन आहेत. कुर्द लोक साकरिआ नदीपासून उर्मिया सरोवरापर्यंतच्या मुलखांत पसरलेले आहेत. भटकणारे कुर्द सर्वांत श्रीमंत व स्वावलंबी असून ते उन्हाळा डोंगरावर व हिवाळा तैग्रीस नदीच्या काठच्या मुलखांत घालवितात.

कुर्द लोकांना बाहेर रहाणे आवडते. यांची भाषा तुर्क लोकांच्या भाषेहून भिन्न असल्यामुळे व त्यांचा धर्म पर्शियन लोकांच्या धर्माहून भिन्न असल्यामुळे त्यांना सर्वत्र अविश्वासाने वागवितात व ते सत्ताधारी लोकांशी नेहमी झगडत असतात. हे लोक अतिशय रानटी असून इतर लोकांवर छुटा छट करून जुलूम करतात. या लोकांना आपल्या कुलांचा अभिमान असतो. हे लोक बुद्धिवान असतात. कांही सुशिक्षित कुर्द वजिराच्या जागेवरहि असत. कांहींनी वायबलचे तुर्क भाषेत भाषांतर करण्यास व कांहींनी वर्तमान पत्र चालविण्यास मदत केली आहे. यांच्या वायकांना गोधा नसून त्यांना वरेंच स्वातंत्र्य आहे. कुर्द लोक गर्विष्ठ परंतु विश्वासू व आतिथ्यपर आहेत. त्या लोकांत क्षात्रतेज दृष्टोत्पत्तीस पडते; परंतु लष्करी शिस्तीचा त्यांना फार तिटकारा आहे.

कुर्द लोकांची भाषा ही जुनी अडाणी लोकांची इराणी भाषा असून उत्तर भागांत तिच्यांत खाल्दी शब्द मिसळ-

लेले आहेत व दक्षिण भागांत तुराणी शब्द मिसळलेले आहेत. बरेच कुर्द लोक सुनी व शफी पंथाचे असून कांहींच कोणत्याच धर्मात समावेश होत नाही.

इ ति हा स.—फार प्राचीन काळी असुरियाच्या जवळचे पर्वत गुनु नांवाच्या लोकांच्या ताब्यांत होते. असुरियन भाषेत गुतूचें गदु अथवा कर्दु असें रूपांतर झाले होते. गतु लोक तुराणी वंशाचे होते. सायरसने कुर्द लोकांना जिंकले. पुढे ते अनुक्रमे मॅसिडोनियन, पर्शियन, सस्सन सत्तेखाली आले. बगदादच्या खलीफाच्या सत्तेखाली असतां कुर्द लोक बंडाळी करित असत.

इ. स. ८३८ व ९०५ साली या लोकांनी बंडे केली. १२ व्या शतकांत सुलतान सलादीनने कुर्द लोकांना सर-दाच्या दिल्यामुळे त्यांना थोडी ऊजितावस्था आली. आशियांत पुढे मोंगल व तार्तर सत्तेखाली कुर्द लोक स्वस्थ होते.

इ. स. १५१४ साली सुलतान पहिला सेलिम याने आर्मेनिया व कुर्दिस्तान हे प्रांत आपल्या राज्याला जोडले व तेथील कारभार इस्लाम याजकडे दिला. त्याने त्या प्रांताचे लहान लहान भाग पाडून ते कुर्द आर्मेनियन व अरब सर-दारांकडे सोंपविले. इस्लाम याने केलेली राज्यव्यवस्था इ. स. १८२९ पर्यंत तशीच होती. राजधानीपासून दूर असल्यामुळे व तुर्क सत्तेचा न्हास होत चालल्यामुळे कुर्द लोक प्रचल झाले व त्यांनी तुर्क सत्तेपासून वेगळे होण्याचे प्रयत्न केले. परंतु ते निष्फळ झाले. इ. स. १८७७-७८ च्या रूसो-तुर्क युद्धानंतर शेख अवदुल्ला याने निराळे कुर्द राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तोहि व्यर्थ गेला. कुर्द व आर्मेनियन लोक तुर्क सत्तेखाली नाखुब होते. वरील युद्धानंतर आर्मेनियाला रशियाकडून उत्तेजन मिळाल्यामुळे त्यांच्यांत जाति-द्वेष उद्भवला. इ. स. १८९१ साली कुर्द लोकांचे पळटण उभारले. यामुळे लुटालूट करण्यास व जातिद्वेष उगविण्यास त्यांना सवड मिळाली. त्यांनी इ. स. १८९४-९६ साली आर्मेनियन लोकांची कत्तल करण्यांत पुढाकार घेतला.

कुर्ली—मुंबई इलाखा. ठाणे जिल्हा. साष्टी तालुक्यांतील एक गांव. साष्टी घेढाच्या पूर्वे टोंकावर असून जी. आय. पी. रेल्वेचे स्टेशन आहे. येथे कापडाच्या २ मोठ्या गिरण्या आहेत. १९११ साली येथील लो. सं. १५०८१ होती. येथे म्यु. कमिटीची स्थापना १८७८ साली झाली

पोर्तुगीजांच्या अमलाखाली कुर्ली गांवाला बरेच महत्त्व चडले. १७४० त मराठ्यांनी त्यांना हुसकावून लाविल्यावर साष्टीच्या मुख्य उपाध्याय कडे ते आले. १८०८ त मुंबई सरकारने मुंबईतील अपोलो पांयर गेटाजवळील जमीनीच्या तुकड्याच्या मोबदला होर्मेसजी बम्भनजी वाडिया या पारशी गृहस्थाला इतर पांच गांवांरोबर कुर्ली देऊन टाकिले. अर्दे-सर होर्मेसजी वाडिया या मुंबईच्या व्यापाऱ्याकडे १८८२ त ते होते. सीव व कुर्ली यांस जोडणारा एक बांधाचा रस्ता १८०५

त सुरू झाला व पुढे १८२६ त तो चांगला दुरुस्त करून मोठा केला.

कुन्हा—बऱ्हाड. उमरावती जिल्हा. चांदूर तालुक्यांतील एक गांव. लोकसंख्या ३७७६. येथे वारी, मुसुलमान, कुणबी, माळी आणि रजपूत इतक्या जातींची वस्ती आहे. येथे एक मशीद असून तिला १५० एकर जमीन इनाम आहे. येथील तलाव फार चांगला आहे. चांदूर आणि तिवसा या गांवांच्या दरम्यान हा गांव आहे. हा चांदूर-तिवसा रस्ता इ. स. १९०० च्या दुष्काळांत तयार केला. प्रसिद्ध बंडखोर नंदू हा येथील रहिवासी होता.

कुन्हाडखुर्द—पूर्व खानदेश जिल्ह्यामध्ये माहेजीच्या आग्नेयीस ३॥ कोसावर हें गांव असून येथे एक जुने हेमाड-पंती महादेवाचे देऊळ आहे. देवळावर शिलालेख वगैरे कांहीं नाही. देवळाची बांधणी एकांत एक असलेल्या कोनांची आहे. [खानदेश गया.]

कुल—ज्या जमीनीस ब्रह्मण्यासाठी सहा वैलांनी ओढले जाणारे असे दोन नांगर लागतात त्या जमीनीस कुल असें कुल्लुभट्ट आपल्या मनुस्मृतीवरील टीकेंत (अ. ७ श्लोक ११९) म्हणतो. यावरून सामान्यतः एका कुटुंबाच्या पोषणास लागणारी जमीन असा प्रथम कुल या शब्दाचा अर्थ असून लक्षणेने तो शब्द पुढे कुटुंब दाखवून लागला असावा. कुल शब्दाच्या या अर्थाशी कुणबी या शब्दाचा संबंध लावण्यांत आला आहे. विशिष्ट जमीन एकाच कुटुंबांत एकामागून एक व्यक्तींच्या हातांत गेल्यामुळे विशिष्ट जमीनीचा उपभोग घेणाऱ्या एकाच कुटुंबाच्या अनेक पिढ्यांनाहि कुल ही संज्ञा प्राप्त झाली. कुटुंब हें एखाद्या कुलाची विशिष्टकालीन स्थिति दर्शविते. तर कुल हें एखाद्या कुटुंबाची परंपरा दर्शविते.

ही परंपरा दोन प्रकारची असू शकते. एक पितापुत्र परंपरा व दुसरी मातृकन्या परंपरा. जेथे कुटुंबांतील मुख्य व्यक्ति पुरुष अथवा पिता असतो तेथे पितापुत्रपरंपरा ही कुलपरंपरा असते व जेथे व्हांकडे कुटुंबाचे नेतृत्व व कुटुंबाच्या संपत्तीची मालकी असते तेथे मातृकन्या परंपरा ही कुलपरंपरा असते. आपणांकडे या दोन्हीहि कुलपरंपरा दृष्टीस पडतात. मातृकन्यापरंपरा मुख्यत्वेकरून मलबारांत आढळते. इतरत्र पितापुत्र परंपरा आढळते. बंधूच्या प्रथमसंमोगाची अट जेव्हां रोमन क्यथोलिक पाश्चांनी सुरू केली तव्हांहि त्या ख्रिस्ती प्रदेशांत मातृकन्या परंपरा सुरू होत होती. मात्र हा प्रकार हिंदुस्थानांत आला नाही.

रोमन लोकांमध्ये पिता हाच कुटुंबातील मुख्य व सर्व-स्वाचा धनी असल्यामुळे रोमन लोकांत पितापुत्र परंपरा हीच कुलपरंपरा होती. हेब्रियन लोकांत प्रारंभी मातृकन्या परंपरा असावी. पौराणिक खीराज्य, अमेझॉन स्त्रियांचे राष्ट्र यांमध्ये मातृकन्यापरंपरा असणे संभवनीय आहे.

समाजाच्या बाल्यावस्थेत विवाहसंस्था अस्तित्वांत येण्यापूर्वी विशिष्ट अपत्याचा जनक कोण यासंबंधी जेव्हां संशय असे तेव्हां अशी मुले आपल्या मातांच्या नावानेच प्रसिद्ध असत. अशा वेळी मातृकन्यापरंपरेची कुल असण्याचा संभव आहे. मातेच्या नावावरून ज्ञात अशा अनेक ऋषींची नावे ज्ञातपथ ब्राह्मणांत आढळतात.

ज्याप्रमाणे कुल कुटुंबपरंपरा दाखविते त्याप्रमाणेच एकाच कुळांत एकाच वेळी अनेक कुटुंबाचा समावेश होतो. ही कुटुंबे एकमेकांशी सर्पिड, समानोदक वगैरे संबंधांनी निगडित असतात.

सध्यांच्या गोत्र या संस्थेत अनेक कुले येतात. (गोत्र पहा). कुलांचा परस्परसंबंध कृषिप्रधान आयुष्यक्रम असेल तेथे बराच काळ टिकतो. परंतु व्यापार उद्योगधंद्यांची वाढ व परप्रांतांत अगर परदेशांत वसाहती करण्याच्या व वाहतुकीच्या सोयी वाढत गेल्यामुळे समाजामध्ये कुलांचे महत्त्व कमी कमी होत जाते व कुटुंब हाच मुख्य घटक बनतो.

कुलपहार, ता. लु. का.—संयुक्त प्रांतांत हमीरपूर जिल्ह्यांतील नैऋत्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५५८ चौ. मै. यांत कुलपहार, (तालुक्याचे मुख्य ठिकाण) व जैतपूर हीं दोन गावे व १३१ खेडी आहेत. यांत पुष्कळशा टेंकड्या व मोठालीं अरण्ये आहेत. उत्तरेकडील जमीन काळी असून दक्षिणेकडील जमीन हलकी आहे. तीत भूपृष्ठाच्या बराच जवळ खडक आहे. यांत विहिरी व तळीं असून त्यांतून लहान पाटाने पाणी देतात.

श. ह. र.—संयुक्तप्रांत हमीरपूर जिल्ह्यांतील कुलपहार तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. हे जी. आय्. पी. रेल्वेजिक असून येथील लो. सं. १९११ साली ४२९२ होती. जैतपूरचा राजा जगतराज याने या शहराची स्थापना केली असे म्हणतात. जगतराज बुंदेलखंडाचा पुढारी छत्रसालचा मुलगा होता. छत्रसाल राजाला ४ मुलगे होते. प्रत्येकाने आपापल्याकरितां एक राजवाडा बांधला होता. त्यांचे अवशेष अद्याप अस्तित्वांत आहेत. १७९० साली बांधाचा राजा अल्ली बहादूर याने येथील किल्ला सर करून घेतला; व इंग्रजांनी १८०५ साली त्याचा तट पाडून टाकला. येथे तहशीलकचेरी व शाळा आहे. येथे कापूस व धान्याचा व्यापार चांगला चालतो. कापूस दाबण्याचा व गवताचे गळे बांधण्याचा असे दोन कारखाने येथे आहेत.

कुलशेखर—हा त्रावणकोरच्या राजघराण्यांत जन्मला होता. याने फार चांगल्या रीतीने राज्य केले व याच्या कारकीर्दीत जबरदस्तीपासून दुबळ्या लोकांस पीडा होत नसे. नंतर तो ईश्वराची सेवा करू लागला. त्याने धार्मिक ग्रंथांचा फार मेहनतीने अभ्यास केला व विशेषतः त्याला रामायण फार आवडत असे. १४०० राक्षसांशी राम लढावयास निघाला हा कथाभाग वाचून तो सैन्यासह रामाच्या मदतीस

निघाला परंतु त्याच्या प्रधानाने रामाच्या विजयाचा कथाभाग वाचून दाखविल्यावर तो स्तब्ध राहिला.

या राजाने तिरुपति व श्रीरंग येथील यात्रा केल्या व नरसेवा म्हणजे ईश्वरसेवा करणे होय असे आपल्या चरित्राने दाखविले. याने तामीळ व संस्कृत या दोन्ही भाषांत ग्रंथ लिहिले. याचा 'तेष्टंदिश्रल' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे ('आळ्वार' पहा).

कुलशेखरपट्टणम्—मद्रास इलाख्यांत तिनेवेल्ली जिल्ह्यांतील श्रीवैकुण्ठम् तालुक्यांतील समुद्रकाठचे गांव. येथे थोड्या प्रमाणावर चांगल्या प्रतीचे मीठ काढण्यांत येते. येथून तेल, पेंड, गूळ व तंबाखू वगैरे माल वाहेर जातो.

कुलाची, ता. लु. का.—वायव्येकडील सरहद्दीच्या प्रांतांतील डेराइस्माइलखान या जिल्ह्यांत १५०९ चौरस मैल क्षेत्रफळाचा तालुका. साधारणतः डेराइस्माइलखान तालुक्याप्रमाणेच याचे स्वरूप आहे. मात्र याच्या पश्चिमसरहद्दीकडे रखरखीत ओसाड डोंगरांची रांग आहे. सपाट प्रदेश बहुतेक खडकाळ आहे. पण त्यांतून डोंगरावरून येणारे नाले वगैरेच्या प्रवाहाच्या पाण्याचा मोठ्या कौशल्याने (कालव्यांतून) शेतीकरितां उपयोग करून घेतला आहे. मुख्य ठिकाण कुलाची.

गां. व.—वायव्येकडील सरहद्दीवरच्या प्रांतांतील डेराइस्माइलखान जिल्ह्यांतील याच नांवाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे छुनी नदीच्या काठावर वसले आहे. हे संपूर्ण असे गांव नसून जवळ जवळ १६ वाड्यांचे (लहान गांव) एक गांव वनले आहे. डोंगरी 'वक्षिर' लोकांशी या गांवचा मोठा व्यापार चालत होता. हे गांव ब्रिटिश राज्यास जोडण्यापूर्वी तो जरा खालावला होता पण त्यानंतर पुन्हा पूर्ववत् जोरांत आहे.

कुलाबा, जि. लहा.—मुंबई इलाख्याच्या दक्षिण भागांतील एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ २१६९ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस मुंबई वंदर, कल्याण व मुर्बाड तालुके; पूर्वेस पश्चिम घाट, पुणे, सातारा जिल्हे व मोर संस्थान; दक्षिणेस व आग्नेयीस रत्नागिरी जिल्हा व पश्चिमेस जंजिरा संस्थान व अरबी समुद्र आहे.

कुलाबा जिल्ह्याचा मूळख खडकाळ असून पश्चिम घाट व समुद्र यांच्यामध्ये हा प्रदेश असल्याने या ठिकाणी पुष्कळशा टेंकड्या, शिखरे व डोंगराचे तुटलेले कडे दृष्टीस पडतात. पश्चिमघाट म्हणजे या जिल्ह्याची एक भित्तच आहे. याशिवाय चोरघाटापासून ईशान्येस, माथेरान व प्रवळपर्वता एक टेंकड्यांची माळच लागलेली आढळते. पनवेल तालुक्याच्या मधून अशीच एक टेंकड्यांची माळ गेलेली असून ती दक्षिणेस कर्नाळा टेंकडीला मिळते. पश्चिमेस पारसिक टेंकड्यांची ओळ असून दक्षिणेस जी टेंकड्यांची रांग गेली आहे तीत माणिकगड नांवाचे एक तटवर्दीचे शिखर आहे. या शिखराची उंची १८०० फूट आहे. मुंबई वंदराच्या दक्षिणेस

व आग्नेयीस अशीच एक रांग गेली असून त्या रांगेतील अगदी उत्तरेकडील शिखर म्हणजे कनकेश्वर असून (उंची १००० फूट) दक्षिणेस सागरगड (उंची ११६४ फूट) आहे. या जिल्ह्यातील सर्वांत उंच शिखर म्हणजे रायगड हें होय. या ठिकाणी शिवाजीने किष्ना बांधला व आपल्या राज्याची राजधानी केली.

या जिल्ह्याचा समुद्राभिमुख भाग, नारळी पोफळीच्या झाडांनी आच्छादिलेला आहे. याच्या पाठीमागील मुलूख सपाट असून त्यांत भाताचें पीक येतें. या जिल्ह्यातील खाऱ्यांच्या तीरांवर पुष्कळ मिठागरे आहेत. जिल्ह्याच्या पूर्वभागांत लहान लहान अशा वन्याच नद्या असून त्या जिल्ह्यासमूहून वहात जाऊन समुद्राला मिळतात. या नद्यांपैकी महत्वाच्या न. म्हणजे उल्हास, पाताळगंगा, अंबा, कुंडलिका, मांदाड व सावित्री या होत. उलवें अगर पनवेल, अष्ट, नागोठणा, कुंडलिका, रोहा अगर चौल, मांदाड, वाणकोट, या प्रमुख खाऱ्या आहेत. पेणच्या खाडीतून नेहमी ७ टनांची व भरतीच्या वेळस ३५ टनांची गलबतें जाऊं शकतात. जिल्ह्याच्या किनाऱ्याच्या वाजूनें वन्या व ठिकाणी धळे बांधण्यांत आले आहेत. नागोठण्याच्या जवळ अण्हेरी येथें व महाड तालुक्यांत शोण व कोंडिवरी येथें ऊन पाण्याचे झरे आहेत.

या जिल्ह्यांतील खडक काळ्या फत्तरांचा पण सपाट असा आहे; पण टेंकल्यावरील दगड सपाट व गुंड या दोन्ही प्रकारचे आहेत. या खडकाचा पृष्ठभाग, धूसर असतो व त्यावरून त्यांत लोखंडाचे कण असल्याचें दिसून येतें.

कुलाबा जिल्ह्याच्या जंगलांत निरनिराळ्या प्रकारचीं झाडे आहेत. त्यांपैकी साग, ऐन, जांव, किंजळ, हीं मुख्य होत. आपट्याचीं पानें विडीसाठीं उपयोगांत आणतात. खैराच्या झाडांपासून वैल्गाऱ्यांची चाकें तयार करतात. येथें चिंचेचींहि झाडे बरींच आढळतात. आंब्याचें लांकूड तसेंच तिवर, फलशी, कण्हेरी, कुसर, गरुडवेल, इत्यादींचीं लांकूडें सरपणासाठीं उपयोगांत आणतात. याशिवाय, रांदर सापसन, मातीसूल, शिकेकाई यांचींहि झाडे बरींच आहेत.

कुलाबा जरी डोंगराळ मुलूख आहे तरी त्यांत शिकारीला योग्य असे प्राणी फारच कमी आढळतात. चित्ते व बाघ हे क्वचित आढळून येतात. पण तरस व कोल्हे हे या जिल्ह्यांत पुष्कळच आहेत. याशिवाय गवा, सांबर, चितळ इत्यादि पशूहि थोडे थोडे आहेत. मृगयेला योग्य असे पक्षी बरेच आहेत, त्यांपैकी मुख्य म्हणजे पाणलावे होत. याशिवाय बदकें, पारवे, तित्तिर, लावे इत्यादि बरेच पक्षी आहेत. साप पुष्कळ आहेत पण विविध प्रकारचे व विपारी नाहींत. बंदराजवळील खेड्यांत राहणारे कोळी मासे पकडून ते खाडीमधून मुंबईस पाठवतात. या माशांवर उपजीविका करणारे लोक या जिल्ह्यांत सद्या ते सात हजारपर्यंत आहेत.

हवा व पर्जन्य मान-येथें जूनपासून पावसाळा सुरू होऊन आक्टोबरपर्यंत टिकतो. पावसाळ्यांतील हवा फार निरोगी असें मानण्यांत येतें. आक्टोबर व नोव्हेंबर महिन्यांत येथील हवा अर्धवट दमट व उष्ण असते डिसेंबर ते मार्चच्या दरम्यान थंडी पडते व मार्चपासून जूनपर्यंत येथें उन्हाळा असतो. उन्हाळ्यांत कर्जत तालुक्यांत तर फारच उष्णता असते. मे महिन्यांत उष्णतेचें प्रमाण ९२० असतें. समुद्रकिनाऱ्यापेक्षां आंतील भागांत पाऊस पुष्कळ पडतो. पण सर्वसाधारण पर्जन्याचें मान ८८ इंचांपर्यंत आहे.

इतिहास—कुलाबा जिल्ह्यावर आतांपर्यंत पुष्कळ निरनिराळीं राज्यें झालीं. प्राचीन काळीं कुलाब्यावर छोटेंसे स्थानिक राज्य करीत असत. ख्रिस्ती शक सुरू होण्याच्या सुमारास व त्यानंतर आंध्रवंशीय राजांनीं कुलाब्यावर आपली सत्ता बसविली. हे राजे सर्व कोंकणपट्टीवर व दख्खनवर आपला अंमल चालवीत होते. सुमारे ख्रिस्ती शकाच्या १५० च्या सुमारास ग्रीक भूगोलवेत्ता टॉलेमी हा हिंदुस्थानांत आला होता. त्यानें त्यावेळीं आंध्रवंशीय राजे कुलाब्यावर अगर त्यावेळचे 'चौल' यावर राज्य करीत असत असें म्हटलें आहे. सहाव्या शतकांत, चालुक्य राजांनीं कुलाबा व उत्तरकोंकण या भागांवर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. पुढें तेराव्या शतकांत देवगिरीच्या यादवांचे राज्य या प्रदेशावर सुरू झालें. १३४७-१४८९ या अवधीत बहामनी राजांनीं कुलाबा जिल्ह्यांतील चौल वगैरे ठिकाणें जिंकून आपल्या ताब्यांत आणलीं. नंतर गुजराथच्या राजांनीं या प्रदेशावर आपलें वर्चस्व बसविलें. १५०७-१६६० या अवधीत पोर्तुगीज लोकांचेहि राज्य या जिल्ह्यावर सुरू झालें. याच वेळीं कुलाबा जिल्ह्यांतील बराचसा मुलूख मुसुलमानांनीं बळकावला होता. पुढें १६३२ सालीं शहाजीराजे मोसले यांनीं मोंगलांना ह्याकून लावून हा मुलूख आपल्या ताब्यांत आणला. शिवाजी महाराजांनीं या जिल्ह्यांतील घोसळें व रायगड येथें मजबूत किल्ले बांधले. सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग येथील किल्ल्यांची दुरुस्ती केली व रायगड हें राजधानीचें ठिकाण केलें. १६८० मध्ये शिवाजी महाराज वारल्यानंतर हा जिल्हा पुन्हां मोंगलांच्या ताब्यांत गेला. पुढें १६९० सालीं आंग्रे यांनीं तो प्रदेश मुसुलमानांपासून बळकावून घेतला (आंग्रे पहा). कान्होजी आंग्रे हा अत्यंत शूर होता. त्यानें शाहू, जंजीऱ्याचा शिंदी, ब्रिटिश लोक यांपासून मोठ्या शौर्यानें आपल्या प्रदेशांचे रक्षण केलें. पण इ. स. १७३१ मध्ये कान्होजी मरण पावल्यानंतर त्याच्या दोघा मुलांत कलह माजले. त्यामुळें आंगऱ्याच्या सत्तेला उतरती कळा लागण्याला सुरुवात झाली. कान्होजीचा ज्येष्ठ पुत्र संभोजी हा शूर व धाडसी होता. त्यानंतर त्याचा मुलगा तुळाजी हा गादीवर बसला. याच्या कारकीर्दींत १७५८ मध्ये ब्रिटिशांनीं विजयदुर्ग किल्ला जिंकून घेतला. पुढें हा किल्ला ब्रिटिशांनीं पेशव्यांना

दिला. १८१८ साली पेशवाईचा न्हास झाल्यावर ब्रिटिशांकडे कुलाबा आला व आंग्रे हे ब्रिटिशांचे मांडलीक बनले. १८४० मध्ये दुसरा कान्होजी वारल्यानंतर, कुलाबा जिल्हा मुंबई सरकारने आपल्या राज्यास जोडून घेतला, तेव्हापासून आतापर्यंत तो त्याच्याकडे तसाच चालू आहे.

ऐ ति हा सि क स्थ कें—या जिल्ह्यांत पालें, कोलें, कुडें, कोंडणें, अंबिवालि या ठिकाणी बौद्धांची लेणी आहेत. चारापुरी येथील “एलोफंटा” लेणी ब्राह्मणी आहेत. पोर्तुगीज लोकांनी या जिल्ह्यांत पुष्कळ प्रार्थनामंदिरे व किळे बांधले आहेत. शिवाय मराठ्यांनीहि व आंग्र्यांनीहि पुष्कळ किळे बांधले. त्यांपैकी रायगड, कुलाबा, वीरवाडी, लिंगणें, खांदेरी व उंदेरी इत्यादि प्रमुख किळे आहेत.

१९२१ साली कुलाबा जिल्ह्याची लोकसंख्या ५,६२,९४२ होती. या जिल्ह्यामध्ये अलीबाग, कर्जत, महाड, माणगांव, पनवेल, पेण, रोहा हे सात तालुके असून खालापूर, उरण, नागोठणें, हे पेटे आहेत. कुलाबा जिल्ह्यांत शहरें व खेडी मिळून १४६१ गावें आहेत. त्यांपैकी ४ शहरें ५००० वर लोकसंख्येची आहेत; १५ गावें २००० ते ५००० दरम्यान लोकसंख्येची आहेत; ७७ खेडी १००० लोकसंख्येवर असून २१८ खेड्यांची लोकसंख्या दर खेड्यास ५०० वर आहे. ५०० खालच्या लोकसंख्येची खेडी २१४७ आहेत. उरण, पेण, पनवेल, अलीबाग ही मुख्य शहरें आहेत.

कुलाबा जिल्ह्यांत हिंदू, मुसलमान, शीख, ख्रिश्चन या लोकांची वस्ती आहे. हिंदू लोकांचे प्रमाण शेंकडा ९४ असून मुसलमान शेंकडा ३ आहेत. १९११च्या खानेसुमारीत या जिल्ह्यांत हिंदू ५,६०,२२६, मुसलमान २८८७६, जैन १४११, ज्यू २०४१, ख्रिश्चन १२५८, पारशी ३०३, व शीख ९ होते. हिंदूमध्ये ब्राह्मणांची संख्या २२,१७६ असून त्यांत ११९०८ कोंकणस्थ व ३६५२ देशस्थ आहेत. मोठाल्या बागा व ताडाची वने यांच्या मालकीची असून ते संपन्न आहेत. दक्षिण भागांत पुष्कळ खोत आहेत. याशिवाय प्रभूंची संख्या ६००० जवळ आहे. वाणी लोक ४४५४ असून त्यांचा व्यापार हा धंदा आहे. अगरी १६८११. हे मीठ तयार करण्याचा धंदा करतात. मराठे १५६७६० व कुणबी ४२,३७५. यांचा धंदा भात पिकवण्याचा आहे. २८६३३ कोळी लोक नावाडी असून शिवाय मासे धरून त्यावर उपजीविका करतात. भेंडारी ५६३३. ह्यांचा धंदा ताडी तयार करण्याचा आहे व ११२६३ माळी लोक बागांची मशागत करतात. ठाकूर २००८८ व कातकरी ३३३११ या डोंगराळ जाती आहेत. हे लोक खुजे, कुरुप व काटक असतात. हे लोक फार प्रामाणिक असतात. हे व यांच्या बायका दिवसभर रावत असतात व ज्यावेळी त्यांना शेतीचा धंदा नसतो त्यावेळी ते मोळीविक्याचा अगर इतर धंदा करतात.

कातकरी लोक हे शेतीवर व मजूरीवर आपला उदरानवाह करतात. कातकरी लोक वर्णानें इतर डोंगराळ लोकांपेक्षा अधिक काळे असून फार गालिच्छ असतात. गाय व वानर यांशिवाय वाकी सर्व प्रकारचे मांस ते खातात. दारू पिण्याचे व्यसन त्यांच्यांत फार आढळून येते. वडूर व वंजारी या भटक्या जाती आहेत. ते जात्या उर्मट असतात. जाती व हातचक्या करण्यांत हे कुशल आहेत वेनी इलायल अगर यहुदी लोक हे तेल्याचा धंदा करतात. ते घरी मराठी भाषा बोलतात. उरण पेट्यांतील करंज वेटांत किरिस्तावांची वस्ती आहे. येथें १५३५ च्या सुमारास तीन प्रार्थनामंदिरे होती. “दि युनैटेड प्रीचर्च” “मिशन ऑफ स्कॉटलंड” व अमेरिकन मिशन यांच्याहि येथे संस्था आहेत. पहिल्या संस्थेने एक हायस्कूल, दोन मुलींच्या शाळा व अस्पृश्यांकरिता तीन शाळा चालविल्या आहेत.

शा स न प द्ध ति.—जिल्ह्याचा मुख्य अधिकारी कलेक्टर हा असतो. जिल्ह्यातील भागाचा अधिकारी असिस्टंट कलेक्टर अगर डेप्युटी कलेक्टर असतो. हा जिल्हा ठाण्याच्या सेशनस भागांत मोडतो. ठाण्याचा डिस्ट्रिक्ट जज हा कुलाब्यांतील दाब्यांवरील अपीलें ऐकतो. पावसाळ्यांत डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटला सेशनस जज्याचे अधिकार असतात. जिल्ह्यांत पांच सर्वाडिनेट जज आहेत. प्रत्येक तालुक्यास मामलेदार, फौजदार व सवरजिस्ट्रार व प्रत्येक पट्यास महालकरी, फौजदार, सवरजिस्ट्रार हे कामगार आहेत. या जिल्ह्यांत अलीबाग, पेण, रोहाअष्टमी, महाड, पनवेल, उरण व माथेरान या ठिकाणी म्युनिसिपालिट्या आहेत. याशिवाय डिस्ट्रिक्ट बोर्ड, तालुका बोर्ड हि स्थापन करण्यांत आली आहेत. जिल्ह्यांतील पोलिसखाते डिस्ट्रिक्ट सुपरि-टेंडंटच्या ताब्यांत असते. त्याच्या हाताखाली एक पोलिस इन्स्पेक्टर असतो. या जिल्ह्यांत एकंदर १२ पोलिस स्टेशन आहेत. या जिल्ह्यांत नऊ दुय्यम तुंग आहेत.

१९०३-४ सालामध्ये जिल्ह्याचा एकंदर वसूल २४६३००० इतका झाला. त्यांत १३,५८,००० इतका जमीनीचा महसूल झाला.

व्या पा र व द्ध ण व ळण.—पेरणीचा हंगाम ज्यावेळी नसतो त्यावेळी बहुतेक शेतकरी मीठ तयार करण्याचा धंदा करतात. पेण व पनवेल या तालुक्यांत मीठ वरेंच तयार होतें. जिल्ह्यांत एकंदर १५५ मिठागरे असून त्यांतून २५ लक्ष मण मीठ दरवर्षी तयार होतें. चौल येथें रेशमी कापड विणण्याचा व्यापार चालतो. पण तो हल्ली जवळ जवळ वसलान्न आहे. तीळ, भुईमूग, नारळ यांच्यापासून तेल काढण्याचा धंदाहि येथें बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चालतो. पनवेल येथें बैलगाडीची चाकें तयार करण्याचा कारखाना आहे. उरण येथें दारू तयार करण्याचा धंदा चालत असून तो पारशी लोकांच्या ताब्यांत आहे.

पेण, पनवेल, कर्जत, नागोठणें, रेवदंडा, रोहा, गोरेगांव व महाड हीं व्यापारी गांवें आहेत. येथून तांदूळ, मीठ, सरपण, गवत, सागवान, भाज्या, फळें, व सुकें मांस हीं बाहेरगांवीं जातात. मलवारी साग पितळेचीं भांडीं, खजूर, धान्य, तेल, तूप, लोणी, साखर, वटाटे, कापड, हळूकुडें इत्यादि वस्तूंची आयात होते. जिल्ह्यामध्ये पांच बंदरे आहेत. या बंदरांतून १९०३-४ सालीं एकंदर १५३ लाख रुपयांच्या मालाची नेआण झाली. त्यांत आयात ३२ लाख रुपयांची व निर्यात १२१ लाखांची झाली. याशिवाय या जिल्ह्यांत तीस ठिकाणीं बाजार भरतो व वार्षिक जत्राहि भरतात.

या जिल्ह्याच्या कर्जत तालुक्यांतून व खालापूर पेट्यांतून ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वेचा फांटा गेलेला आहे. मुंबईहून धरमतर, उल्हा वगैरे ठिकाणीं बोटी चालू आहेत. तसेंच वोरघाट, फिट्जिराल्ड, व वरंधा घाटांतून गाडीरस्ता गेला आहे. या जिल्ह्यांत एकंदर ८७ मैल खडीचे रस्ते आहेत, व १६० मैल साधे रस्ते आहेत. ३७ मैल रस्त्यांच्या बाजूनें झाडें लावण्यांत आलीं आहेत. माणगांव, नागोठणा इत्यादि ठिकाणीं पूल आहेत.

जंगल—कुलाब्यांत उत्कृष्ट प्रकारचीं जंगलें आहेत. या जंगलांत जें सागाचें लांकूड मिळतें तें मलवार सागाच्या खालोखाल आहे. येथील कांहीं झाडांचा नावा बांधण्याकडे उपयोग होतो. १९०३-४ मध्ये एकंदरीत ४५८ चौरस मैल जंगल होतें. त्यापैकी ४४९ मैल राखीव होतें. बहुतेक सर्व जंगलें डोंगरपठारावर अगर डोंगराच्या उतरणावर आहेत. उत्तरेकडील भागांत कर्जत येथे व माथेरान-तवली या रांगेमध्ये मोठीं जंगलें आहेत. पनवेल येथेहि जंगल आहे. तसेंच मध्यभागांत पेण, अलीबाग, रोहा या ठिकाणीं व महाड व माणगांव तालुक्यांतहि मोठीं जंगलें आहेत. या सर्व जंगलांतून सागाची निपज फार मोठी आहे. त्याच्या खालोखाल शिसवीचीं झाडें, ऐन, जांब, व किंजळ यांची पैदास होते. याशिवाय, आपटा, आंबळा, चिंच, हिरडा, महु, नारळी, इत्यादि झाडेंहि वरींच आहेत.

कुलाब्यांत फक्त लोखंड धातूच आढळते. माथेरानच्या टेकड्यांतून क्वचित, अ‍ॅल्युमिनियम आढळतें. पण तें फार नाहीं. इमारतीला लागणारा दगड मात्र सर्व जिल्हाभर मुबलक सांपडतो. वाळू, चुना, होहि विपुल आहेत.

शेतकी.—या जिल्ह्यांतील जमीनीचे चार प्रकार आढळतात. या जिल्ह्याचा निम्म्याहून अधिक भाग, गद्दी जमीन आहे व त्यांत चुन्याचेंहि मिश्रण झालेलें आढळतें. डोंगराच्या उतरणावरचा अगर पायथ्याचा भाग, कुरंद व काळा फत्तर हें उखडून काढल्यानें जी जमीन तयार होते तसल्या जमीनीनें युक्त असून, या जमीनींत नागली, वरी, इत्यादि धान्य पेरण्यांत येतात. ही जमीन फार भुसभुशीत असते. तिसरा जमीनीचा प्रकार म्हणजे 'खारपाट' हा होय.

खडकावर माती सांचून जी जमीन बनलेली असते तिचा खारपाट असें म्हणतात. चवथा प्रकार म्हणजे समुद्रकांठच्या जमीनीचा होय. ही जमीन बागाइतीसाठीं फार उपयुक्त आहे. जिल्ह्याचें मुख्य उत्पन्न तांदूळाचें होय. पिकाळ जमीनीच्या भागाहून अधिक जमीनींत तांदूळ पेरला जातो. तांदूळाचा तांबडा व पांढरा अशा दोन जाती आहेत. यांच्या खालोखाल नागली, वरी, हरीक, वाल इत्यादि धान्य पेरलीं जातात. महाड, माणगांव व रोहा इत्यादि ठिकाणीं तूर, मूग व उडीद यांचेच विशेष उत्पन्न असून, चणे वगैरे माणगांव, पनवेल, कर्जत या ठिकाणीं पिकतात. ताडमाडांच्या बागांच्या बागा या जिल्ह्यांत आहेत. १९०३-४ मध्ये पेराल जमीनीपैकीं तीन चौरस मैलाच्या जमीनीला विहिरी व तलाव यांच्यामुळे पाणी मिळत होतें. ह्या जिल्ह्यांतील गुरेंदोरे साधारण खुर्जीच असतात. महाराष्ट्रांतून, शेळ्या व मेंढ्या या जिल्ह्यांत बऱ्याच प्रमाणावर येतात. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रामधूनच धनगर व धंजारी लोक खेचरे आणतात. दुधासाठीं मुसुलमान लोक शेळ्या पाळतात. या जिल्ह्यांत रयतवारी पद्धत सुरू आहे. खेत व इजारदार यांच्या ताब्यांतच जिल्ह्यांतील बरीचशा जमीन आहे. १९०३-४ सालीं ११७१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती व त्यापैकीं ७५० चौरसमैल खेत व इजारदार लोकांच्या ताब्यांत होती.

कुलाबा किल्ला—हा किल्ला कुलाबा(अलिबाग)जिल्ह्यांत आहे. अलिबागच्या किल्ल्याचेंच नांव कुलाबा आहे, व तेंच नांव सर्व प्रांतास लागू आहे. येथे मराठी आरमारानें मुख्य ठाणें प्रथम शिवछत्रपतींनीं केलें. तें मराठा साम्राज्याच्या अखेरीपर्यंत कायमच होतें. येथे त्यावेळीं मोठ्या गोद्या असून त्यांत मोठमोठीं गलबतें (लष्करी व व्यापारी) बांधीत असत. राजाराम छत्रपतींच्या वेळीं सर्व मराठी साम्राज्याच्या आरमारानें आधिपत्य आंग्र्यांच्याकडे आलें. हे आंग्रे कुलाब्यासच रहात असत. या किल्ल्याजवळ समुद्र खडकाळ व उथळ असून बंदरांत येण्याचा मार्ग अरंद असून सांपडण्यास कठिण असल्यामुळे आंग्र्यांचें आरमार या बंदरांत सुरक्षित असे.

कुलित्तलई—मद्रास इलाख्यांत त्रिचनापल्ली जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ. ९०१ चौ. मैल. यांत २२९ खेडीं असून मुख्य ठिकाण 'कुलित्तलई' हें खेडें आहे. लो. सं. (१९११) ३,०५,१४८. यांतून अमरावती नदी वायव्येकडील भागांतून जाते. तिच्या पाण्याचा कांहीं खेडीं पाटानें उपयोग करून घेतात. कावेरी उत्तर सरहद्दीवर असून तिच्या कांठचा प्रदेश फार सुपीक आहे. याशिवाय इतर भागांतील जमीन हलकी आहे. जमीनमहसूल सुमारे तीन लाख आहे. यांतील दक्षिणेकडील मरंगपुरी व कदवर ह्या दोन जमीनदान्या व आणखी ३२ सरकारी खेडीं मिळून पूर्वीचा जुना मनप्पार तालुका होता. तो मदुरा

जिल्ह्यांतून ह्या तालुक्यास इ. स. १८५६ त जोडण्यांत आला.

कुलुइन्सूर अथवा कुटेश्वर—वस्तर संस्थानांतील जगदळपूरच्या दक्षिणेस २५ मैलावरील लहान खेडें. गुमौर किंवा गुप्तेश्वर या नांवाच्या कांहीं गुहा येथें सांपडल्या असून त्यांत एक प्रकारचे स्तंभ आढळले आहेत. कांहीं स्तंभांचा आकार शिवलिंगाप्रमाणें दिसत असल्यामुळें लोक त्यांस देव समजून त्यांची पूजा करितात. गुहेंत जाण्याकरितां ५ फूट उंच चवून जावें लागतें. गुहेंत ५ वेगवेगळ्या खोल्या सर्वांस माहित असून आणखीहि कित्येक असतील. यांत झांकलेल्या विहिरी आहेत.

कुलू तहशील.—पंजाब प्रांतांत कांग्रा जिल्ह्यांतील एक तहशील. हिचें क्षेत्रफळ १३४३ चौ. मै. असून १९११ सालीं लो. सं. १,८४,८०३ होती. हांत खेडी ६७ आहेत. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण सुलतानपूर येथें आहे. १९०३-०४ सालीं साऱ्याचें उत्पन्न ८२,००० होतें.

कुलू तहसिलींत लाहूल व सिटी या वजिराती आहेत. या प्रदेशांतून वियास नदी वहात जाते. नदीच्या समोर्वाती डोंगराळ प्रदेश १८००० फूट उंच आहे. वियास नदीचा उगम कुलू तहसिलींत रोहटकच्या शिखरावर १३३२६ फूट उंचीवर झाला असून ६० मैल वहात गेल्यावर ती मंदी संस्थानांत शिरते. शस्ती गांवाजवळ वियास नदीवर झुलता पूल असून नदीचा देखावा भव्य आहे. येथील दर-सालचें पर्जन्यमान ३१ इंचांपासून ४२ इंचपर्यंत असतें. रावी व सतलज नद्यांमधील जीं रजपूत संस्थानें आहेत त्यांत कुलू हें एक लहानसें होतें. जालंधरच्या राजघराण्यांपैकी एक घराणें कुलूस येऊन राहिलें होते. ह्युएनत्संग हा प्रवाशी कुलू-संबंधी वरीच माहिती देतो. या प्रदेशावर अनेक राजे व राजघराण्यांनीं सत्ता चालविली. १८४६ सालीं प्रथम शीख युद्ध सुरू झालें, त्याच्या अगोदर कित्येक वर्षे गुरखा व शीख यांमध्यें नेहमीं झटपटी चालू असत. शेवटचा राजा ठाकूर सिंग होता. १८९२ सालीं रायमेधसिंग नांवाचे महाराज जाहागीरीवर होते. त्यांना जाहागिरींत मॅजिस्ट्रेट व मुनसफीचा अधिकार दिलेला असतो.

कुलुहा—बंगाल. हजारीबाग जिल्ह्यांतील ही एक टेंकडी असून हिच्यावर बुद्धाच्या वेळच्या इमारतींचे व देवालयाचे अवशेष पुष्कळ आढळतात ब्राह्मण लोकांनीं हा भाग बौद्धांकडे सोंपविला असून टेंकडीच्या वरच्या भागावर एक कुलेश्वरी नांवाचें दुर्गेंचें देवालय आहे. चैत्रमासी व आश्विनमासी येथें यात्रा भरते

कुचम.—मद्रास इलाख्यांतील एक नदी. चिंगलपट जिल्ह्यांतील कांजीवरम् तालुक्यांत कुचम म्हणून एक खेडें आहे. त्या खेड्यांतील तळ्यापासून निघणाऱ्या पाण्याचा ओघ व बंगारू खाडीच्या पाण्याचा ओघ यांचा संयोग होऊन ही नदी तयार झाली आहे. ही नदी मद्रास शहरांतून वहात जाऊन

शेवटीं सेन्ट जॉर्ज किल्याजवळ बंगालच्या उपसागरास जाऊन मिळते. मद्रास शहरांतील सर्व कचरा व घाण ह्या नदींत आणून सोडतात.

कुचलयापीड—कंसाचा हत्ती. हा सहस्र गजांइतका बलवान असे. धनुर्यागनिमित्तानें कृष्ण मथुरेस आला असतां कंसानें अंबघाकडून यास त्याच्या अंगावर घालविलें. तेव्हां हा कृष्णाच्या हातून मेला. [भाग. स्कं. १. अ. ४३].

कुचलाश्व—सूर्यवंशांतील एक राजा. यास कुचलयाश्व असेंहि नांव आहे. यास २१,००० पुत्र होते असें विष्णुपुराणांत सांगितलें आहे. परंतु हरिवंशांत त्यास फक्त शंभरच पुत्र होते असा उल्लेख आढळतो. उज्जालक समुद्रांत राहून उत्तक नामक सत्वशील ऋषीचा छळ करणाऱ्या अशा धुंधु नामक असुरावर त्यानें आपल्या पुत्रांसह हल्ला केला आणि त्यास त्याच्या आश्रयस्थानांतून बाहेर काढून ठार मारिलें. ह्या पराक्रमाबद्दल कुचलाश्वःस धुंधु-मार (धुंधूस मारणारा) असें विशेषण मिळालें. परंतु तीन पुत्रांशिवाय त्याच्या सर्व पुत्रांचा धुंधूच्या नाकांतून श्वासावरोबर येणाऱ्या ज्वालांच्या योगें नाश झाला. [भारत वनपर्व अ. २०१-२०४].

कुश—या नांवाचे तीन चार पौराणिक राजे आहेत व या सर्वांत रामपुत्र कुशच प्रसिद्ध आहे. वाल्मीकीनें याची रक्षा कुशमुष्टीनें केली म्हणून यांस असें नांव पडलें. लहान असतांनाच यानें रामाचा अश्वमेधीय घोडा हरण करून रामसेनेवरोबर मोठें युद्ध करून सर्वांनां पराजित केलें अशी वा. रामायण उत्तर सर्गांत कथा आहे. यास चंपिका आणि कुमुद्वती अशा दोन स्त्रिया होत्या. त्यांतून पहिलीस चंपकमालिनी इ. नऊ कन्या व दुसरीस अथिति इ. आठ पुत्र होते. विंध्य पर्वतावर यानें दक्षिण कोसलाची राजधानी कुशावती किंवा कुशस्थली स्थापिली.

कुशाद्वीप—पृथ्वीवरील सप्तद्वीपांतील चौथें. याची रुंदी आठ लक्ष योजनें असून तितक्याच रुंदीच्या घृतसमुद्राचें यास वेष्टन आहे. येथें अग्नीप्रमाणें दैदिप्यमान ईश्वर-निर्मित कुशस्तंभ असल्यामुळें ह्यास कुशाद्वीप असें नांव पडलें. प्रियव्रत राजाचा पुत्र हिरण्यरेता येथील अधिकारी असून त्यानें याचे वर्षसंज्ञक सात भाग वसु, वसुदान, ददृक्चि, नाभिगुप्त, स्तुत्यव्रत, विविक्त आणि वामदेव अशा सात पुत्रांस दिले. व त्यांचींच नांवें त्या त्या वर्षास क्रमानें दिली. या द्वीपांत चक्र, चतुःशृंग, कपिल, चित्रकूट, देवानीक, ऊर्ध्वरोमा आणि द्रविण असे सात पर्वत व रसकुल्या, मधुकुल्या, मित्रविदा, श्रुतविदा, देवगर्भा, धृतच्युता आणि मंत्रमाला अशा सात नद्या आहेत. [भाग. स्कं. ५ अ. २० देवीभाग. स्कं. ८ अ. १२].

कुशाध्वज—हस्वरोमा नांवाच्या जनकाच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. सीरध्वज जनकाचा कनिष्ठ बंधु. हा इंद्रदेशाच्या सांकाश्या नामक राजधानींत राज्य करीत असे. यास मांडवी आणि श्रुतकार्ति दोघी कन्या असून, त्या यानें

दशरथपुत्र भरत आणि शत्रुघ्न यांना दिल्या होत्या. सीरध्वजास पुत्र नव्हता म्हणून हाच पुढे मिथिलेचा राजा झाला होता, यास पुत्र होता त्याचे नांव धर्मव्यजनक (वाल्मिकी रा. वाल. स. ७०)

कुशानांभ—(सोमवंश) विजयकुलोत्तम कुश अथवा कुशिक राजाच्या चार पुत्रांतील चवथा. याने महोदय पुरी स्थापिली होती. याच्या शंभर कन्या वायूच्या कोपाने वक्र झाल्या असतां कापिलीपुरीच्या चुलिसून ब्रह्मदत्त राजास दिल्यावर सरळ झाल्या. परंतु देशास कान्यकुब्ज जें नांव पडलें तें पडलेंच. (वाल्मिकी रा. वाल. स. ३२-३३).

कुशलगड—हो राजपुतान्यांत वांस्वाडा संस्थानच्या आग्नेयीस एक लहानशी जहागीर आहे. हिचे क्षेत्रफळ ३४० चौरस मैल असून खेड्यांची संख्या २८५ आहे. १९११ सालीं खेड्यांसह लो. सं. २२००५ होती. खुद्द कुशलगडची लो. सं. २५९५ आहे. येथे एक दवाखाना, एक शाळा व एक पोस्टऑफीस आहे.

येथील जहागिरदार राठोड रजपूत असून जोधपूर शहर स्थापन करणारा जोधसिंग हा यांचा मूळ पुरुष होता. अठराव्या शतकांत राठोड रजपुतांनी कुशलगडचा प्रदेश घेतला. यास खुशलगड असेंहि म्हणतात.

येथील मूळचे रहिवासी भिल्ल असून खुशालसिंग नांवाच्या मनुष्याने भिल्लांपासून सदरहू प्रदेश घेतल्यामुळे याला खुशलगड हें नांव पडलें. परंतु खुशलगडची माहिती निराळी आहे. ते म्हणतात की अख्य राजाने खुशाल नांवाच्या भिल्लापासून तो प्रदेश घेतला, सवव खुशलगड असे त्याला नांव दिले आहे. तूर्त खुशलगड जहागीर वांस्वाडापासून स्वतंत्र आहे. वार्षिक खंडणी वक्तशीर दिली म्हणजे झाले; परस्पर दोघांचा कांही संबंध नाही. साधारण गुन्ह्याची चौकशी महाराज स्वतः करतात. फांशी व जन्मठेप या शिक्षा देण्याकरितां एजंटाची मंजुरी जरूर असते.

कुशस्थली—सूर्यवंशोत्पन्न रैवत राजा याने स्थापलेली नगरी. हिलाच पुढे द्वावका असे नांव पडलें. ही आनर्त राष्ट्राची राजधानी असून रैवत ब्रह्मलोकांस गेला असतां पुण्यजनां (यक्ष राक्षसां)नी हें नगर उध्वस्त केलें.

कुशाने स्थापलेल्या दक्षिण कोसलाच्या राजधानीचेंहि कुशस्थली हें नांव होतें. (' कुश ' पहा).

कुशान—बाह्य यूएची हे हिंदुस्थानांत आल्यानंतर कांही शतके राहिले व पुढे त्यांनी जेव्हां हिंदुत्व स्वीकारलें तेव्हां त्यांनाच कुशान हें नांव मिळालें. [बुद्धोत्तर जग पृ. २५६ पहा.] कुशानांच्या कालाबद्दल अद्यापि एकमत नाही. स्मिथने दिलेली या राजांची वंशावळी ही त्याची त्यालाच संशयास्पद वाटत आहे. कडफिसेस (पहा) हा या वंशाचा पहिला राजा (इ. स. २०) होय. याचे राज्य उत्तर हिंदुस्थानांत होतें. यूएची व मॉगल यांच्या शारीरिक लक्षणांत बराच भेद आहे. त्यांच्या चालीरीती हिंदुगुप्त

यांच्यासारख्या होत्या. त्यांची एकंदर संख्या १० लक्षांपर्यंत असली (ख्रि. पू. १६०). यांचे मूळ ठिकाण वायव्य चीनांतील कानसूचे होय. तेथून कांही काळानंतर ते तक्षमकान प्रांतांत येऊन, तेथील वूसून लोकांचा पराभव करून व थोडी वर्षे तेथे राहून, पुढे शकांचाहि पराभव करून ते उत्तरेकडील घाटांनी हिंदुस्थानांत उतरले (ख्रि. पू. १५०). याच सुमारास त्यांनी वेंकट्रया जिकला. त्यानंतर हे भटक्षे न रहातां स्थाईक झाले. तरी पण यांचा तत्कालीन इतिहास नकी आढळत नाही. यांचा प्रख्यात राजा कडफिसेस (पहा) म्हणून झाला. तो गादीवर साधारणतः इ. स. १५ मध्ये बसला. कडफिसेस हें युरोपियन लोकांनी दिलेलें नांव आहे. त्याच्या नाण्यावर कोझोल कडफेस, कोझौलकड-फिसेस आणि कुजुलकरकडफिसेस अशीं नांवे कोरलेली आहेत. चिनी ग्रंथांत कीएयू-त्सीएयू-कीओ असे नांव येतें. परंतु या सर्व नांवांचा काय अर्थ होतो हें अद्यापि कोणासच समजलें नाही. कदाचित् या पदव्याहि असतील. कुशान राजे लौकिक शक मानीत असत. खरोष्टी लिपीत दीर्घ स्वर नसल्याने असे नांव असवें असें स्मिथ म्हणतो; परंतु चिनी व सस्ता-नियन पुराव्यावरून कुशान असेच नांव होतें हें ठरतें; 'रब्बा-कुशान' असे नांव दुसऱ्या होमज्जदच्या नाण्यावर स्पष्ट आहे. कड-फिसेसने काफिरिस्तान व काबूल प्रांत वेंकट्रया व पार्थिया, म्हणजे इराण पासून सिंधुनदापर्यंतचा सारा प्रदेश जिकला (स. २२). व इंडो-पार्थियन व इंडो-ग्रीक यांना हांकलून दिलें. त्याचा मुलगा कडफिसेस दुसरा हा नंतर गादीवर आला (स. ४५). याने बहुधा पंजाब प्रांतावर स्वारी करून तेथे एखादा आपला लष्करी सुभेदार कांही काळपर्यंत ठेवला असावा, असे तत्कालीन कांही नाण्यांवरून दिसते. या नाण्यांवर राजाचे नांव नसून, ही काबूलपासून काशीपर्यंत व कच्छ काठेवाडांतहि आढळतात. या दुसऱ्या कडफिसेसचे नाण्या-वरील नांव विम (ऊएमो) असून चिनी नांव येन-कओ-चिंग असे आहे. याच्या नंतर कनिष्क हा गादीवर आला. या कुशानवंशांत कनिष्क (पहा) हाच कायतो प्रख्यात राजा झाला. याने आपलें राज्य बरेच वाढविलें. नंतर त्याने चिनी वादशहाकडे त्याच्या मुलीबद्दल मागणी घातली. त्यामुळे त्याला राग येऊन त्याने आपलें सैन्य कनिष्कावर धाडिलें (९०). कनिष्कानेहि आपला सेनापति सी यास ७० हजार सैन्यासह त्याच्यावर धाडिलें. परंतु त्याची ताशकूर्धान या पर्वतातून जातां जातां फार खराबी झाली व अखेर यार-कंद प्रांतांत त्याचा चिनी सैन्याकडून पूर्ण पराभव झाला. त्यामुळे कनिष्काने चिनी वादशहाला खंडणी दिली. कड-फिसेस (दुसरा) याने सोन्याचे नाणें हिंदी पद्धतीचे सुरू केलें होतें, त्यांत कनिष्काने सुधारणा केली. कनिष्काचे नांव तिबेट, चीन, मंगोलिया, हिंदुस्थान यांत फार प्रसिद्ध असून त्याचे चरित्र मात्र अगदीच थोडे उपलब्ध आहे. त्यांतहि त्याचा कालानुक्रम तर सर्वच शंकित आहे. स्मिथच्या मते

“ कनिष्क हा इ. स. ७८ मध्ये गादीवर आला; म्हणून हल्लीं जो शालिवाहन शक सुरु आहे, तो कनिष्काच्या राज्यारोहणापासूनच सुरु झाला असावा. ” चिनी वाङ्मयांत याचा उल्लेख येतो, परंतु तो ऐतिहासिक दृष्ट्या येत नसून, बौद्धार्मिक वाङ्मयांतून येतो; त्यामुळे त्याची ऐतिहासिक किंमत कमी आहे. कनिष्काचा संबंध असलेले असे जवळ जवळ २० शिलालेख आतांपर्यंत आढळले आहेत. व त्यांत कालनिर्देशहि आलेला आहे. परंतु आश्वर्यांची गोष्ट ही की, त्या कालाच्या आंकड्यावद्दलच विद्वानांत मतभेद आहे. त्यावरून कोणी त्याचा राज्यारोहणकाल ख्रि. पू. ५८ देतात, तर कोणी इ. स. ७८ देतात. काहींचें म्हणणें विक्रमसंवत् हा त्याचा राज्यारोहणाचा काल होय. परंतु नुकतीच तक्षशिला नगरी खोदून काढल्यावर, तेथील एकंदर प्राचीन अवशेषांचें निरीक्षण करून डॉ. मार्शलने, कनिष्क हा बहुधा ख्रि. श. च्या दुसऱ्या शतकांत झाला असावा अने ठरविलें आहे. कनिष्क हा कडफिसेस (दुसरा) याचा मुलगा नव्हता. त्याच्या बापाचें नांव वज्रेशक (वज्रेशप) होय. कनिष्काचें राज्य वायव्य हिंदुस्थानांत पसरलें होतें. त्या प्रदेशास तत्कालीं गांधार हें नांव होतें. ह्युएनत्संगहि हा गांधाराचा राजा होता असेच म्हणतो. यानें सन ९९ त रोम येथें आपला वकील पाठविला होता. त्यानें काश्मीरप्रांत हस्तगत करून तेथें अनेक स्तंभ उभारून आपल्या नांवचें कनिष्कपूर (हल्लीचें विहार नदीवरील वारामूला व श्रीनगर रस्त्यावरील कानीसपूर) शहरहि वसविलें. दंतकथा सांगते कीं, त्यानें अश्वघोष नांवाच्या बौद्धपंडिताला आश्रय दिला होता. (याचा अर्थ ते समकालीन होते एवढाच येथें ध्यावयाचा.) महाराष्ट्रांतलं नहपान क्षहाराट व उज्जेनचा चष्टण सत्रप हे बहुधा कनिष्काचे मांडलिक असावेत असें वाटतें. कनिष्क हा म्हातारपणांत बौद्धधर्मीय झाला. याची राजधानी पुरुषपुर (पेशावर) होती. तेथें यानें एक स्तंभ उभारला होता. त्याला तेरा मजले असून, त्याची उंची ४०० फूट होती. तो सर्व नकशीदार लांकडाचा असून त्याचें शिखर मात्र मजबूत लोखंडाचें होतें. सहाव्या शतकांरमीं संगयून हा चिनी भ्रवासी इकडे आला असतां त्यानें लिहून ठेविलें आहे कीं, “हा स्तंभ तीन वेळ जळाला होता व तितकेहि वेळां श्रद्धालू राजांनीं तो पुन्हां बांधून काढला होता. ” त्याच्या जवळच एक बौद्धमठ होता. तो नवव्या शतकापर्यंत चांगला भरभराटीत होता. त्यावेळीं सुद्धां तेथें बौद्धधर्माची एक पाठशाळा होती, असें नालंदविद्यापीठाचा कुलपति वीरदेव यानें म्हटलें आहे (८९०). स्तंभावद्दल ह्युएनत्संग व अलबेरुणी हेहि माहिती देतात. अलबेरुणी त्याला कनिष्कचैत्य म्हणतो. मठावद्दलहि ह्युएनत्संग माहिती देतो हल्लीं ही जागा उकरून काढली. त्यांत तेथें जुने अवशेष पुष्कळ सांपडले. त्यापैकीं महत्वाचा म्हणजे कनिष्काचा करंडा होय. त्यावर त्याची मूर्ति असून एक शिलालेखहि आहे. कनिष्काचा एक

पुन्या उंचीचा पुतळा मथुरा जिह्यांतील मात गांवीं आहे. हल्लीं त्याचें मस्तक मात्र त्यावर नाहीं. त्याच्या अंगांत लांब पायघोळ अंगरखा असून त्याच्या आंत गुडघ्याइतका दुसरा अंगरखा आहे व त्यावर कमरपट्टा बांधलेला आहे. गळ्यांत मोत्याची माळ असून, उजव्या हातांत कमरेपासून पायापर्यंत पोहोचणारी म्यानबंद तरवार आहे. डाव्या हातांत कमरपट्ट्यांत अडकविलेली व घोट्यावर येईल इतक्या लांबीची दुसरी एक तरवार आहे. पायांत चढाव असून, ते टांचेखाळून घोटयाजवळ बंदांनीं बांधलेले आहेत. पायांत विजार असावी असें दिसतें. असो, वर सांगितलेल्या कनिष्काच्या स्तंभाचा कायमचा निकाल महुमुद गिझनीकरानें लाविला. कनिष्कानें काशगर, यारकंद, खोतन, या चिनी साम्राज्यांतील प्रांतांवर पहिली स्वारी केली, तीत मार्गे सांगितल्याप्रमाणें त्याचा पराभव होऊन त्याला चीनच्या वादशहास खंडणी देणें भाग पडलें होतें (९०). परंतु पुढें दुसरी स्वारी करून व चिनी सैन्याचा पराभव करून हे प्रांत त्यानें काबीज केले. या प्रांतांतील काहीं चिनी राजपुत्र त्यानें ओलास ठेऊन घेतले. त्यांच्या रहाण्यासाठीं त्यानें कावूलजवळ जे बौद्धमठ बांधिले होते तेच दिले. उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा या तिन्ही काळांत त्यांनां निरनिराळ्या तान मठांत ठेवीत. या राजपुत्रांनीं मठांतील बौद्ध भिक्षूंनां पुष्कळ देणग्या दिल्या होत्या. कनिष्कानें बौद्धधर्म स्वीकारण्याचें कारण दंतकथा सांगते कीं, त्यानें लढायांत फार माणसें मारल्यानें त्याला पुढें पश्चात्ताप झाला; व मग तो या धर्माचा अनुयायी झाला. परंतु ही गोष्ट अशोकाच्या गोष्टीची नकळ दिसते. त्याच्या नाण्यांवरून एवढें ठरतें कीं, तो राजा झाल्यानंतर पुढें बौद्ध झाला असावा. त्याच्या पहिल्या पहिल्या नाण्यांवर ग्रीक लिपींत व भाषेंत लेख असून त्यांवरील सूर्यचंद्राची नांवहि (हेलिओस व सेलेने अशीं) ग्रीक भाषेंतीलच दिली आहेत. त्यापुढील नाण्यांवर ग्रीक लिपी मात्र ठेऊन भाषा जुनी इराणी योजली आहे. ग्रीक, इराणी व हिंदु लोक ज्यांची पूजा करीत आहेत असे काहीं देव तेथें कोरले आहेत.

यापुढील नाण्यांवर मात्र बुद्धाची मूर्ती असून त्याचें नांव ग्रीक अक्षरांत लिहिलेले असतें. तरी पण तो बौद्ध कधीं झाला याचा नकीं शोध लागत नाहीं. याच्या वेळीं महायान पंथाचा वराच उत्कर्ष झाला होता त्यामुळे गौतमबुद्धाला तेव्हां देवत्व प्राप्त झालें होतें. कनिष्कानें आपल्या राजवटींत एक बौद्धधर्माची मोठी समिति भरविली होती असें चिनी, तिवेटी व मंगोलियन दंतकथा सांगतात. सिंहली बखरींत अगर ग्रंथांत याबद्दल काहींच उल्लेख केला नाहीं. या धम्मसंगीतीचा अध्यक्ष वस्तुमिश्र व उपाध्यक्ष अश्वघोष होता. कनिष्काचा गुरू पारस्व यानें ही सर्व तयारी केली. पांचशें भिक्षु जमले होते. ते सर्व सर्वास्तिवादी (हीनयान) पंथाचेच होते. सभा काश्मीरांत कुंडलवा येथें भरली. तीत

त्रिपीठकांतील बहुतेक सर्व ग्रंथांचें शुद्धीकरण करून त्यावर “ महाविभाषा ” नांवाच्या टीका तयार करून त्या ताम्र-पत्रावर कोरून एक स्तूपांत ठेवल्या. अद्यापि त्या स्तूपाचा शोध लागला नाही. पुढे मागे दैवगत्या शोध लागल्यास बौद्ध धर्मावद्दवी वरीच नवीन माहिती उजेडांत येईल. ही सभा बहुधा इ. स. १०० मध्ये भरली असावी. नंतर त्यानें सर्व काश्मीर प्रांताचें उत्पन्न या धर्माच्या खात्यास लावून दिलें. त्याच्या मृत्यूसंबंधी पुढील एक दंतकथा आहे:— त्यानें पुष्कळ प्रांत जिंकले असतांहि त्याची राज्यलालसा सुट्या व लष्कर तर कंटाळून गेलें; तेव्हां लष्करानें कट करून त्याला ठार मारलें (इ. स. १२३). कनिष्काच्या नंतरच्या राजांची फारच थोडी माहिती आढळते. कनिष्काला वासिष्क व हुविष्क (हुफ्क) असे दोन मुलगे होते. पैकीं वासिष्क बहुधा बापाच्या देखतच मेला असावा. त्याचें अद्यापपर्यंत एकहि नाणें सांपडलें नाहीं. हुविष्काचीं नाणीं फार सांपडतात. बापाच्या नंतर हा गादीवर आला. याचें राज्य काबूल, काश्मीर व मथुरा या प्रांती होतें. खुद्द मथुरेस त्यानें बांधलेला एक बौद्धविहार होता. हा धर्मानें बौद्धच होता. परंतु कष्टा नव्हता. याच्या नाण्यांवर हिराळीज (हरिकृष्ण) सरपीज, स्कंद, विशाख, फरो वगैरे ग्रीक, इराणी व हिंदू देवता कोरलेल्या असतात. मात्र बुद्धाची मूर्ति मुळीच नसते. साधारण तत्कालीन हे शकराजे बुद्धाचे अगदीं कष्टे अनुयायी नसत. त्यावेळीं बौद्धधर्म फार श्रीमंत व वजनदार होता त्यामुळे कोणाहि तत्कालीन मुत्सद्दी राजानें त्याला वरवर अनुमति देऊन त्याच्या या परिस्थितीचा फायदा घेण्याचें सोडलें नाहीं; आणि त्याप्रमाणें कनिष्क व हुविष्क हे त्याला अपवाद नव्हते. त्यानें काश्मीरांत वारामूल घांटांत हुविष्कपूर म्हणून एक शहर बसविलें. ती त्या काळी व्यापाराची फार मोठी उतारपेठ होती. तिला “ पश्चिमवेस ” असें सार्थ नांव मिळालें होतें. गुप्तसंग या ठिकाणीं गेला होता त्यावेळीं तेथें एक विहार होता. हल्लीं याचें नांव उष्कूर असून तेथें प्राचीन स्तूपाचा अवशेष आहे. हुविष्काचें चित्र जें नाण्यावर खोदलें आहे त्यावरून त्याच्या स्वरूपाचा बोध होतो. हा इ. स. १४० त मेला असावा. याच्यानंतर (याचा पुत्र ?) वासुदेव हा गादीवर आला. त्याच्या या हिंदु नांवावरून या ब्राह्मणकांवर तत्कालीन हिंदू संस्कृतीची छाप किती दाट बसली होती हें उघड दिसून येतें. त्याच्या नांवाप्रमाणेंच त्याच्या नाण्याचें स्वरूपहि पूर्णपणें हिंदू आहे. त्याच्या नाण्याच्या पाठीवर नंदीसह शंकर असून शिवाय पाश व त्रिशूल हीं हिंदू राजचिन्हें आहेत. मथुरेस त्याचा जो शिलालेख आहे. त्यावरून त्यानें २५ वर्षे राज्य केलें असें दिसतें. त्याच्या उत्तरकाली त्याच्या राज्यास उत्तरती कळा लागली व त्याच्या मृत्यूनंतरहि तें राज्य मोडलें व निरनिराळे सुभेदार स्वतंत्र झाले; तरीहि पुढे बरेच दिवस नाण्यांवर त्याचा छाप असे. याच सुमारास (इ. स. १६७) सर्व मध्यजगांत प्लेग सुरू झाला होता.

वाविलोनिया, रोमन व पार्थियन या साम्राज्यांतहि तो चालू होता. नीबूहरच्या मते प्राचीन जगाला या प्लेगमुळे जो जबरदस्त धक्का बसला त्यांतून तें पुन्हां धडपणें बाहेर पडलेंच नाहीं. बहुधा ही साथ ‘ वासुदेवाच्या वेळीं ’ त्याच्या राजांत पसरली असावी.

यानंतरचा पुढील इतिहास फारच अंधुक आहे. सस्सानियन लोकांचा धागा या सुमारास थोडासा उत्तरहिंदुस्थानांत लागलेला (नाण्यांवरून), दिसतो. परंतु त्या लोकांनीं स्वारी केली होती कीं काय व केली असल्यास त्यांनीं इकडे किती दिवस अधिकार गाजविला वगैरे माहिती (शिलालेख, नाणीं वगैरे वरून) कांहींच स्पष्ट आढळत नाहीं. एवढें खरें कीं उत्तरेकडे कुशान व दक्षिणेकडे आंध्र, या दोन्हीहि साम्राज्यांचा पत्ता एकाच वेळीं नाहींसा होऊन तेथें सर्वत्र अंधार दिसतो. बहुधा या तिसऱ्या शतकाच्या वेळीं सर्वत्र लहान लहान स्वतंत्र संस्थानें असावीत. पुराणांत यावेळीं आभीर, गर्दभील, शक, यवन, वाल्हीक या लोकांनीं हिंदुस्थानावर स्वाभ्या केल्या असा उल्लेख आहे. परंतु त्यांची साम्र व सुसंगत माहिती आढळत नाहीं. रा. दा. बानर्जीच्या मते वासुदेवानंतर दुसरा कनिष्क, दुसरा वासुदेव व तिसरा वासुदेव हे गादीवर आले. काबूलमध्ये मात्र हे कुशान राजे पांचव्या शतकापर्यंत होते. त्यानंतर त्यांनां श्वेतद्वणांनीं हांकलून दिलें. चौथ्या शतकाच्या प्रारंभी या कुशान राजांपैकीं एकां आपली मुलगी इराणच्या (दुसऱ्या) होमज्दला दिली होती व इ. स. ३६० त (दुसऱ्या) शपुरला काबूलच्या एका राजाची मदत (रोमन स्वारीत) झाली होती असे उल्लेख आढळतात. पंजाबांतहि कांहीं ठिकाणीं हे कुशान बरेच दिवस टिकून होते. मात्र त्यांचे महत्त्व बरेच कमी झालें होतें व ते इराणच्या सस्सानियन वंशाच्या छापेखालीं बरेच गेले होतें असें दिसतें. सारांश कुशान व आंध्र यांचा लय (इ. स. २२०) व गुप्तांचा उदय (इ. स. ३२०) यांमधील एक शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास सर्व अंधारांत डुबलेला आहे. जेव्हां त्याचा पत्ता लागेल तेव्हां खरें.

[संदर्भग्रंथ—स्मिथ—अर्लिहस्टरी; वेंथ—मध्य. भारत; अथ्यर—एन्शान्टइंडिया. जर्नल ७; रा. ए. सोसायटी १८८२; १०९१, १९०३ ते १९०८, १९१२ ते १३; चवनेज—तुर्क; हिरोडोटस ३; दुईन; ज. अ. टोम; ७; वॉटर्स; स्ट्रीन—राजतरंगिणी कनिंगहॅम—न्यूमिस्म्याटिक कॉनालाजी १८९२; फॅट. कॉइन्स; इंडियन म्युझियम पु. १; डग्लस—चीन; स्ट्रीन—खोतन, तुर्कस्तान; लेगी—न्याटर दूणाज; इंडि. अँटि. १९०३, १९०८; एपि. इंडिका पु. ८; प्रोसिडिगज एशियाटिक सोसा बंगाल. १८९६; प्रिंसप—लेख, पु. १; रोमचा इतिहास पु. ९; मॅर्किडल—एन्शान्ट इंडिया; मेरिव्हेल—रोमचा इति.; लेव्ही; फौनर—एन्शान्ट गंधार; तारानाथ; वील—रेकर्ड. पु. १; फाहीन; सचौ—अल्बेरुणी. पु. २; रॉलिन्सन—पार्थिया;

इलियट-हिस्ट्री इंडिया. पु. १; सलेट नचफोलजर.पृ. १९५; टाकाकुसुलेख; इत्सिंग; परमार्थ-वसु. चरि.; एशियाटिक रिस-चेंस पु. २०; शिफनर; गार्डनर-ब्रिटिश म्युझि.; कॅटलॅंग जर्नल एशियाटिक सोसायटी बंगाल, १९०८; ज्ञानकोश प्र. खं. वि. ४].

कुशाव—(सो. वं.) विजयकुलोत्पन्न कुश अ. कुशिक राजाच्या चार पुत्रांतील पहिला. यास कुशांबु असेंहि म्हणत असत. यानें स्थापिलेल्या नगरीचें नांव कौशावी असें असून याच्या पुत्राचें नांव गाधि असें होतें.

कुशवर्त—प्रियव्रतवंशीय ऋषभदेवास जयंतीच्या ठायी झालेल्या शंभर पुत्रांतील जे नवखंडाधिपति पुत्र त्यांतील ज्येष्ठ याचा खंड याच्याच नावानें प्रसिद्ध आहे.

कुशिनगर—(कुशनगर किंवा कुशिनारा) या नगराचें अत्यंत प्राचीन नांव कुशावती हें असून याचा संबंध ५३१ व्या जातक कथेशी आला आहे व याचा राजा ओकाक (इक्ष्वाकु) याचा पुत्र कुश हा असल्याचें सांगितलें आहे. बौद्ध आख्यायिकांप्रमाणें शाक्यमुनि गौतमबुद्ध याचें (कुशिनारा) या ठिकाणीं निर्वाण व दहन झालें व यामुळें बौद्ध यात्रेकरूंचें हें एक महत्वाचें यात्रेचें स्थान झालें आहे.

बुद्धनिर्वाणाच्या वेळीं म्हणजे ख्रिस्तपूर्व ४८७ किंवा ४८८ च्या सुमारास ' कुशिनारा ' हें एक लहान खेडें असावें असें उल्लेख आहेत. परंतु बुद्धाच्या निर्वाणप्रसंगांशीं या स्थानाचा संबंध आल्यामुळें पुढें साहजिकच त्यास जास्त महत्त्व प्राप्त झालें. ख्रिस्तशकाच्या ५ व्या शतकाच्या आरंभीं फाहि-आन या चिनी प्रवाशानें हें स्थळ पाहिलें. यानंतर इ. स. ६३७ च्या सुमारास ह्युएनत्संग यानें या स्थळास भेट दिली. दोघा प्रवाशांनीं या स्थळासंबंधीं दिलेली माहिती बहुतेक सारखीच आहे. दोघांनींहि लुंबिनी उद्यानापासून या स्थानापर्यंतचें दिलेलें अंतर सारखेंच म्हणजे १२ योजनें आहे. फक्त दोघांनीं सांगितलेल्या दहनस्तूपापासून या स्थळाच्या दिशेंत अंतर पडतें. फाहिआनच्या मतें कुशीनर हें या स्तूपाच्या पूर्वेस व ह्युएनत्संगच्या मतें ईशान्य दिशेस आहे.

या पुराव्यावरून देखील अद्याप संशोधकांचा या स्थळावद्दल निश्चय झाला नाहीं. स्मिथनें यावरून असा तर्क केला आहे कीं, हें स्थळ नेपाळमध्ये राप्ती व गंडकी या नद्यांच्या संगमाच्या जवळ हिमालयाच्या पायथ्याशीं आहे. परंतु या दोन्ही प्रवाशांनीं कुशिनारापासून वैशाली वाराणसी या नगरांची दिलेलीं अंतरे वरील (स्मिथच्या) नेपाळांतील स्थानाशीं जुळत नाहींत.

कर्निगहॅम याचें म्हणणें कीं, सांप्रत गोरखपुर जिल्ह्यांतील केशिया गांवाजवळील प्राचीन अवशेष हे कुशिनाराचेंच असावेत. ह्युएनत्संगने वर्णन केलेली कुशिनारा येथील बुद्धाची निर्वाणकालची प्रतिमा व सांप्रत केशिया येथील

प्राचीन अवशेषांत सांपडलेली प्रतिमा यांत बरेंच साम्य आहे.

मुकुटबंधन मठांतील मुद्देशिवाय इतर वन्याच (महापरि-निर्वाण मठांसंबंधीं) मुद्रा जीर्ण स्थितींत सांपडल्या आहेत. त्यांत एक वेठदीप अगर विष्णुद्वीप मठांतील मुद्रा आढळून आली. तीवरून केशिया हें विष्णुद्वीप असावें अशी जवरदस्त शंका येते.

प्रख्यात सम्राट अशोक यास त्याचा गुरु उपगुप्त यानें येथें यात्रेस आणिलें होतें (इ. स. २४९-५०). खड्गसम-शेरजंग वहादूर यांच्या मतें नेपाळांतील अचिरावति व हिरण्यवती या दोन नद्यांच्या संगमावर हें गांव आहे. पार्सि-टेरनें केशिया येथील बुद्ध प्रतिमेच्या निर्वाणदेवळाच्या मागील मोठ्या स्तूपांत सांपडलेल्या एका ताम्रपटांतील मज्ज-कुरावरून [(परिनि) “ वाण-चैत्य-ताम्रपट्ट इति ”] काशीआ हेंच गांव प्राचीन कुशिनगर होय असें ठरविलें आहे. या स्तूपास तेथें माथकुवारका कोट (मृत कुमार स्तूप) असें हल्लीं म्हणतात. सांप्रत हें खेडें गोरखपूर जिल्ह्यांत पूर्वे-कडे आहे. [स्मिथ दि रिमेन्स विअर कसिआ. जर्नल रायल एशियाटिक सोसायटी १९०२, १३; पायोनियर-२६ । २ । १९०४; महापरिनिब्बान सुत्त. जातकें; फाहियान-ट्रव्हल्स; ह्युएनत्संग-बुद्धिस्ट रेकार्ड्स ऑफ दि वेस्टर्न वर्ल्ड; मार्टिन-ईस्टर्न इंडिया. कर्निगहॅम-आर्किआ. सर्व्हे].

कुष्ठ-पाश्चात्य विवेचन—या स्पर्शसंचारी रोगामध्ये त्वचा, श्लेष्मावरणत्वचा व मज्जातंतु यांच्या ठिकाणीं बारीक गांठीच्या रूपाची विकृति उत्पन्न होते. हॅन्सन यानें या रोगाच्या जंतूंचा शोध लाविला आहे. ते जंतू विकृत शरीराच्या भागांत सांपडतात. दिसण्यांत ते क्षयाच्या जंतूंप्रमाणें पण अधिक सरळ दिसतात. या जंतूंची ज्यांत वाढ केली आहे असें मिश्रण माकडांच्या शरीरांत टांचून घातल्यानें थोडे दिवस टिकणारा त्वचेचा रोग उत्पन्न होतो. पण तसा इतर प्राण्यांना होत नाहीं. मानवी रोग्यांमध्ये रोगजंतू रक्त, त्वचा, श्लेष्मावरण, मज्जातंतू, अन्नरसग्रंथि, कंठ, यकृत, प्लीहा, वृषण, मूत्रपिंड व क्वचित् वेळीं फुफ्फुसें इतक्या ठिकाणीं सांपडतात. परंतु अस्थी, स्नायु व सांधे यांठिकाणीं मात्र सांपडत नाहींत. एक प्रकारचा पूय-जंतूचा शोध-जे या रोगांत होणाऱ्या पुटकळ्यांत आढळतात.—काहीं मोठ्या जंतुशास्त्रज्ञांकडून लावला गेला आहे व त्यांच्या मतें या मूळजंतूचें हॅन्सन यानें शोधून काढलेला जंतू हें रूपांतर असावें असा तर्क करणें गैरवाजवी होत नाहीं.

रोगाचीं कारणें:-हा रोग आपल्या देशांत बराच पहाण्यांत येत असून शिवाय ब्रह्मदेश, सयाम, चीन, जपान, आफ्रिकेचा ईशान्य भाग, केप ऑफ गुड होप, वेस्ट इंडीज वेटें, मध्य व दक्षिण अमेरिका, मेक्सिको व पासिफिक

महासगारांतील कांहीं वेटें इतक्या ठिकाणी आढळतो. युरोपमध्ये नावें देशाखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि देशांत हा रोग आढळत नाही. मात्र इंग्लंडांतील जे लोक आशिया अगर वर सांगितलेल्या ठिकाणी जाऊन आलेले असतील व त्यांत स्पर्शसंनिध्य दोषानें कारण होऊन हा रोग होत असल्याची उदाहरणें क्वचित् घडतात. परंतु हा रोग अमुक देशांत वृद्धि पावतो अगर अमुक प्रकारची हवा त्याच्या वृद्धीस अनुकूल व दुसऱ्या प्रकारची प्रतिकूल असा कांहीं नियम या रोगासंबंधानें वांधतां येत नाही. परंतु एवढें खचित कीं हा रोग तीस उमरीच्या अगोदर होतो. परंतु अगदीं बालवयांत होत नाही; व त्यांतल्या त्यांत स्त्रियांपेक्षां पुरुषांवां अधिक प्रमाणांत होतो. या रोगांत आनुवंशिक रोगप्रवृत्ति फारशी दिसून येत नाही; व उपजतच मुलास हा रोग असूं शकत नाही. ज्या ज्या देशांत हा रोग प्रचलित आहे तेथें सर्व लोकांनां यांची स्पर्शसंचारी प्रवृत्ति टाळक झाल्यामुळे तेथें रोग्यास पृथक् ठेवण्याची थोडी फार चाल आपोआप रूढ झालेली असते. कारण हा रोग स्पर्शसंचारी आहे असें जनतेस कित्येक शतकांच्या अनुभवावरून पूर्ण परिचित झालेलें आहे. आतां सावधगिरी बाळगल्यानें परिचारक मंडळी या रोगाच्या आतुरालयांत कित्येक वर्षे कांहीं एक विकृति न होता राहिल्याची उदाहरणें वरींच असलीं तरी एखादे वेळीं रोग्याच्या स्पर्शानेंच केवळ रोग झाला असें मानतां येण्यासारखी उदाहरणेंहि कित्येक घडून येतात. व त्याचप्रमाणें या रोगाचें बीज एखाद्या माणसामध्ये प्रयोगाखातर टांचून घातलें तर हा रोग होतो असा अनुभव आहे. ज्या नवीन शोध लागलेल्या देशांत पूर्वी मानवी वस्ती नसून तेथें नवीन वसाहत झाली आहे अशा ठिकाणीं जर कांहीं महारोगी नेऊन सोडले तर क्रमाक्रमानें अधिक महारोगी त्या देशांत आढळूं लागतात हें मारिशियस व क्यालिडोनिया या दोन वसाहतींच्या उदाहरणावरून चांगलेंच सिद्ध होतें.

या जंतूचा प्रवेश शरीरांत इंद्रियद्वारा होत असावा याविषयी पुढील एक किंवा अनेक स्थलें संभवनीय दिसतात तीं अशीं:—नाक, घसा इत्यादि श्वसनमार्ग, तोंड, मुख, गळ-ग्रंथि, त्वचेतील जखमा व कदाचित् जननेंद्रियमार्ग. अलीकडे डॅकूण, डांस असले कीटक देखील या रोगप्रसारास मदत करीत असावेत असा सयुक्तिक व शक्य कोटींतील तर्क विचारार्ह समजण्यांत येतो. कारण या प्राण्यांच्या शरीरांत असले कांहीं जंतू सांपडतात. परंतु हे जंतू माती, धुरळा, हवा, पाणी व अन्न या पदार्थांत मिश्र झाल्याचें कधीहि आढळून आलेलें नाही.

रोगाचीं लक्षणें:—थोडा ताप येऊन अगर वरें वाटे-नासें होऊन या रोगास आरंभ होतो. त्वचा विषडण्यास प्रारंभ झाला आहे हें सूचित करणारें बाह्य लक्षण जे लाल-

सर किंवा लाल पिंगट वर्णाचे डाग ते प्रथम हातावर किंवा छातीवर अगर पाठीवर दिसूं लागतात. त्यांचा आकार वर्तुळ किंवा कधी अनियमित आकृती-प्रमाणें असून त्याचा व्यास अर्ध्यापासून तीनचार इंचपर्यंत असतो व ते दिसण्यांत जरा फुगीर दिसतात. कित्येक वेळीं त्यांतील मधला भाग बरा होऊन कंकणाकृति डाग तेवढे मागाहून शरीरावर रहातात. ताप बरा झाल्यावर हे कंकणाकृति डागहि कदाचित् पुष्कळ फिके तरी होतात अगर त्यांचे अनेक अवशेष असे काळे किंवा कधी पांढरे डाग मागे रहातात. याप्रमाणें पुनःपुनः ताप, नंतर असे डाग अंगावर उठणें व ते मावळून त्याचे अवशेष मागे रहाणें हा क्रम कांहीं कालपर्यंत चालूं रहातो. महारोगांतील विशेष लक्षण हें कीं, हे डाग दिसूं लागण्याच्या वेळीं किंवा कधी मागाहून त्वचेमध्ये वाटाण्यावेढी अगर त्याहून कधी मोठ्या आकाराची एखाद-दुसरी गांठ किंवा अनेक गांठी उत्पन्न होऊन त्वचेखाली त्या उमटलेल्या दिसतात; व वरेच दिवस राहून त्या पुढें नाहीशा होतात; पण त्या ठिकाणीं डाग रहातात किंवा त्वचा फुटून तिचे थोडा व पातळ पू येत असलेले लहान लहान व्रण बनतात. हे उंचवटे व या गांठी (व्रण) चेहरा आणि हाताचे पंजे व पावलाचे पृष्ठभाग व अन्य ठिकाणी दिसून येतात. त्यामुळे भिवया, नाक, गाल व कानांच्या पाठीं जाड व व्रणित होऊन चेहरा भेसूर दिसतो. या विकृत चेहऱ्याचें सिंहाच्या चेहऱ्याशी थोडें साम्य असल्यामुळे रोगाच्या या अवस्थेस “ केसरीमुखावस्था ” असें नांव दिलें आहे. पापण्याहि जाड होऊन त्यांवर व त्यांत क्षतें पडून डोळ्यांच्या पापुड्यासहि इजा होण्याचा सुमार येतो. परंतु नेत्रांतील वीक्षणमज्जातंतु, दडमज्जास्थान, डोळ्यांतील सूर्यकांत कांच, व कांचमय रसधातु यांनां मात्र विलकुल धक्का लागत नाही. तोंड, हिरड्या, टाळूं व नाक इत्यादि श्लेष्मावरणयुक्त जागीं देखील वरीलप्रमाणें पुटकळ्या येतात. म्हणून आवाजहि घोगरा, खरबरीत पिंजरा येतो. यापासून पडणारी क्षतें स्नायू, अस्थि, वगैरे स्थलें आंत खोल ठिकाणापर्यंत पोखरीत जाऊन त्यामुळे सांध्यावर जे स्नायूरज्जू असतील ते क्षिजून सांधे उकळतात. या महारोगाच्या प्रकारामध्ये पुटकळ्या येणें हें प्रधान अंग असल्यामुळे त्यास गंडप्रधान भेद असे म्हणतात. दुसरा स्पर्शसंज्ञाहीन नांवाचा या रोगाचा एक प्रकार आहे. या भेदामध्ये मुख्यतः मज्जातंतूंच्या स्पर्शज्ञान, पोषण वगैरे शक्तींचा न्हास होऊन शिवाय यांत वरील भेदाप्रमाणें पुटकळ्या येऊन क्षतें पडणें ही शरीर पोखरण्याची क्रिया सुरू असतेच. आरंभावस्थेमध्ये हात, पाय, पाठ, छाती व पोटा वगैरे ठिकाणी निरनिराळ्या जागी क्षिणक्षिण्या येणें, आग होणें हीं लक्षणें प्रथम होऊन लागतात. पण त्यांतल्या त्यांत कांपरापासून खाली व गुडच्यापासून खाली पावलापर्यंत हीं लक्षणें विशेष जास्त

होतात. नंतर त्याच भागांमध्ये जडत्व, बधिरत्व, वेदना, शीतोष्णस्पर्शादि ज्ञानशून्यता ही मुख्य लक्षण स्पष्टपणे निर-
निराळ्या जागी आढळून येतात. व त्या जागी आगीमुळे दुःख होतें. अशा स्पर्शसंज्ञाहीन जागेवर बरील भेदा-
मुळे अगर या भेदामुळे पांढरे किंवा कधी श्यामवर्णाचे डाग पडलेले दिसत असतात; व त्यावर केश असतील तर ते निस्तेज, वर्णहीन व बारीक असून तेथील त्वचा मऊ, तुकतुकीत व अंमळ फुगीर अशी दिसते. कांहीं कालानें रोग्याचे हात अगर पाय तपासून पाहिले असतां तेथील मज्जातंतू-जाड झालेले वैद्याच्या हातास स्पष्ट लागतात. त्या भागांतील इतर सर्व स्नायू व विशेषतः पावलाचे व पंचाचे स्नायू अगदी क्षीण व रोडावत व रुक्ष होत असलेले दिसून येतात व त्यामुळे हिंस्र पक्षांच्या पंजांप्रमाणें बोटें दिसतात. अगर मनगटामध्ये जडत्व अगर लुलेपणा येऊन तीच गति पायांच्या घोट्यांचीहि पण होते. बरील भेदामध्ये हाडें व स्नायू पोंखरणारी क्षतें पडतात तशीच क्षतें हातांच्या व पायांच्या बोटांमधील बारीक बारीक सांध्यावर पडून ते सांधे उकलून नाश पावल्यामुळे अगोदर हातापायांची बोटें व नंतर मनगटें व बोटें यांतील बारीकी हाडें झडून जाऊन गळतात. नखांच्या जवळील बोटांचे शेवटले भाग मात्र कधी कधी मोठ्या चमत्कारानें रहातात असें म्हणतात व उरलेल्या हातापायांना त्यांच्या प्रणाची जखम भरून येऊन चिकटून रहातात. फार विकोपास गेलेल्या रोग्याच्या रक्तां-
तील नानाप्रकारच्या लाल रक्तपेशांची संख्या फारच कमी होऊन रोगी पांढरा, पिंजळा, अति निस्तेज असा दिसतो.

येणेंप्रमाणें कधी रोग कमी तर कधी जास्ती अशी लक्षणे होतात. परंतु रोगी खरोखर बरा होण्याची विलकुल आशा नसते. त्यामुळे कालावधीनः रोग्याकडे नुसतें पाहिलें तरी शिसारी येईल अशी त्याची शोचनीय स्थिति वनते. यानंतर तो फार दिवस जगत नाहीं; कारण त्यानंतर त्याची भूक मंद होऊन आहारादि जीवनक्रियेत व्यत्यय येऊन रोगारंभापासून पांच, दहा, पंधरा अगर अधिक वर्षांनंतर क्षय, मूर्च्छा, मूत्रपिंडदाह, आमांश यांनी व क्षतांतील पुवामुळे अन्य इंद्रियांस पू होऊन अगर तीं इंद्रियें सडून किंवा दुसऱ्या एखाद्या फुफ्फुसदाहसारख्या आगतुक दुखण्याचें निमित्त होऊन अगर महारोगामुळेच कंठामध्ये क्षतें पडून श्वसनमार्ग त्यायोगें बंद होऊन रोग्यास मृत्यु येतो.

रोग वि कृ ती चें स्वरूपः—या रोगांत पुटकुळ्या येतात त्या त्वचेखाली उत्पन्न होऊन त्यांत निघालेले पापुद्रे खालील शरीराच्या स्नायू वगैरे भागांत घुसतात. यामध्येच महारोगाच्या रक्तांतील पांढऱ्या पेशीपेशां तिप्पट मोठे पेशी असून त्यांतच कांहीं रिक्तस्थानें व पुष्कळ जंतू असतात. या जंतूंचे पुंजके असतात. स्पर्शसंज्ञाविहीन भेदामध्ये मज्जातंतू बिघडतात असें वर आलेंच आहे. ते नेहमीपेक्षां दुप्पट किंवा तिप्पट मोठे हाऊन त्यांतील संदेशवाहक गाभ्यांचे

तंतू रुक्ष किंवा क्षीण होतात पण वाहेरील वेष्टणत्वचा मात्र फुगून तंतू हातास जाड लागतात असे जाड तंतू त्वचेखाली, कोपरें किंवा गुडग्याच्या ठिकाणी बोटांनी चांचून तपासतां येतात.

रोग नि दा नः—शरीरांत रोग पूर्ण प्रगट झाल्यावर तो ओळखणें फार कठिण जात नाहीं. पुटकुळ्यांतील थोडीशी लस किंवा प्रणांतील पुवाचा थेंब किंवा नाकांतील चिकट सावाचे थेंब घेऊन तो सूक्ष्मदर्शक यंत्रांनं तपासल्यानं या महारोगाचे जंतू दृष्टीस पडतात.

उ प चार.—वस्तुतः हा रोग बरा होत नाहीं. म्हणून जेथें हा रोग नसेल अशा गांवापासून अंमळ एकीकडच्या ठिकाणी रोग्यास ठेऊन त्याचे मज्जातंतूंस पुष्टि आणण्यासाठी कांडमाशाचे तैलमिश्रित औषधें घावीत व क्षतें पडत गेलीं तर त्यांस साध्या मलमाची पट्टी बांधीत जावी. कवठाचें तेल किंवा चौलमुग्रा तेल २० थेंब ते २ द्राम या प्रमाणांत कढत दुधांत पारदर्शक वेष्टनाच्या तयार गोळ्यांच्या रूपांत देतात. पण त्यापासून थोडाबहुत फायदा होण्यासाठी तें तेल निदान दोन वर्षे तरी घेतलें पाहिजे. यांच्या रोगजंतूंना मारक असें नॅस्टिन नांवांचे स्निग्ध औषध या महारोगाच्या जंतूपासूनच तयार करितात. तें औषध दर आठवड्यास दोचल्यानं पुटकुळ्या लहान होऊन रोगाची प्रगति थांबते असें म्हणतात. विल्यम्स या शोधक डॉक्टरानें ही एक लस तयार केली आहे व तिजपासून चांगला गुण येण्याची चिन्हें दिसत आहेत.

आ यु वें दी यः नि दा नः—अयोग्य आहार व विहार केल्यानें, परस्पर विरोधी गुणांचे पदार्थ सतत सेवन केल्यानें, साधूंची निंदा व वध, परद्रव्य हरण करणें इत्यादि पाप-
कमांच्या योगानें प्रेरित झालेले दोष दूषित होऊन ते शरीरां-
तील तिरकस जाणाऱ्या शिरांत शिरून त्वचा, लस, रक्त व मांस यांस दूषित व शिथिल करून नंतर वाहेर निघून त्वचेचा रंग पाळटवितात व त्वचा विघडून टाकितात. या रोगास कुष्ठ असें म्हणतात.

याची हयगय केली असतां हें कांहीं काळानें सर्व शरीर तोडून खाऊन टाकितें आणि सर्व धातूंत शिरून त्यास व्यापून व चिघळवून स्वेद, क्लेद व कोथ (सडणें) यांनी युक्त असे बारीक पण फार भयंकर कृमी उत्पन्न करितें. ते कृमी अनुक्रमें केंस, चामडी, स्नायु, शिरा व कोंवळी हाडें यांस खाऊन टाकितात.

श्वित्रांत हा प्रकार नसतो म्हणून त्याचा कुष्ठांत समावेश न करितां तें यादून निराळें काढलें आहे.

कुष्ठ सात प्रकारचें आहे. वात, पित्त, कफ, वातपित्त, कफ पित्त, वातकफ व संनिपात असे ते ७ प्रकार होत. जरी सर्वच कुष्ठें त्रिदोषापासून होतात तरी त्यांत जो दोष अधिक असतो त्या दोषावरून त्यास नांव दिलें जातें. वातापासून कापाल; पित्तापासून औदुंबर; कफापासून मंडल व विचर्चा;

वातपित्तापासून ऋक्षजिन्ह, वातकफापासून चर्म, एककुष्ठ किटिभ, सिध्म, अलस, व विपादिका; कफ पित्तापासून दद्रू, शसार, पुंडरीक, विस्फोट, पामा व चर्मदल, आणि संनि-पानापासून काकण नांवाचें कुष्ठ होतें. त्यापैकी कापाल, औदुंबर मंडल, दद्रू, काकण, पुंडरीक, व ऋक्षजिन्ह, हीं सांत महाकुष्ठे आहेत.

अंग अतिशय मऊ लागणें किंवा खरखरीत लागणें, घाम अतिशय येणें किंवा मुळीच न येणें, चामडीचा रंग पालटणें, दाह होणें, खाज सुटणें चामडी बधिर होणें, टोंचल्यासारखी पीडा होणें, अंगावर गांधी उठणें, श्रमावांचून थकवा येणें, त्रण झाले असल्यास ते फार दुखणें, त्रण लवकर उत्पन्न होणें व फार दिवस रहाणें, ते भरून आले तरी रक्ष असणें आणि यत्किंचितहि कारण (खाजवणें वगैरे) घडल्यास पुन्हां उमटणें, रोमांच उभे रहाणें आणि रक्त काळें होणें हीं लक्षणें कुष्ठ होण्यापूर्वी होतात.

वातापासून होणारे कापाल कुष्ठ काळ्या किंवा तांबूस खापरसारखें रक्ष, बधिर, खरखरीत, पातळ, पसरलेल्या व वेच्यावांकळ्या कडांचें, दूषित केंसांनीं भरलेलें, लवकर पसरणारें असें असून त्यांत टोंचण फार असते व खाज कमी असते.

ज्याच्या वरची चामडी व केंस पिकलेल्या उंबराप्रमाणें तांबूस असतात, जें पांढऱ्या शिरांनीं भरलेलें असतें, जें जाड असून ज्यांतील लस व रक्त हीं दाट असतात, ज्यांत आंग व ठणका हीं फार असतात आणि जें लवकर उत्पन्न होऊन लवकर फुटतें व ज्यांत लौकरच कृमी उत्पन्न होतात तें उडुंबरकुष्ठ जाणावें.

स्थिर, दाट, जड, स्निग्ध, पांढरें किंवा तांबडें, लवकर न पसरणारें, एकमेकांस लागलेलें वर उचललेलें व वाटोळें असून ज्याच्या कडा गुळगुळीत व पिवळवट असतात आणि ज्यांत खाज, साव, व कृमी हे फार असतात तें मंडलकुष्ठ समजावें.

विचर्चिका कुष्ठ सांवळें, घूसर रंगाचें असून त्यांतून लस फार वहाते आणि खाज व पुळ्या असतात. खरखरीत, पातळ व मध्यभागी काळसर असून कडांनीं लाल असलेलें, वर उचललेलें, टोंचणी, दाह व वेदना होत असलेलें, क्लेदयुक्त, खरवरीत, पुळ्यांनीं भरलेलें, पुष्कळ कृमी असलेलें आणि ऋष्य नांवाच्या निळ्या अंडाच्या हरिणाच्या जिमेसारखें जें (आकारानें) असतें त्यास ऋक्षजिन्ह म्हणतात. हत्तीच्या चामड्यासारखें खरखरीत असतें तें चर्मकुष्ठ होय. एकाव्य कुष्ठ फार पसरलेलें, आकारानें माशाच्या अंगावरच्या खवल्यांसारखें असतें व त्या जागीं घाम येत नाही.

किटिभ कुष्ठ रक्ष, घट्ट्याप्रमाणें खरवरीत घट्ट व काळें असून त्यास कंड सुटते. सिध्म कुष्ठ-ज्यास शिवें म्हणतात तें-बाहेरून रक्ष व आंतून स्निग्ध असून चोळलें असतां भूस पडतें. तें हातास गुळगुळीत लागतें, पातळ असतें आणि रंगाचें भोंपळ्याच्या फुलासारखें तांबस पांढरें असतें. तें बहुतकरून

गळ्यापासून कंठपर्यंत होतें. अलसक कुष्ठांत पुष्कळशा लाल गांठी असून त्यांस कंड सुटते.

विपादिका कुष्ठांत हातापायांवर चिरा पडतात, तीव्र पीडा होते, थोडी कंड सुटते आणि पुष्कळशा लाल पुळ्या उठतात. ज्याचे ताणे दूर्वेसारखे लांब पसरलेले असतात. ज्याचा रंग आळशीच्या फुलासारखा निळा असतो, ज्याचीं मंडलें वर उभारलेलीं व एकमेकांस लागून पसरलेलीं असून ज्यांस कंड सुटते त्यास दद्रुकुष्ठ म्हणतात. ज्यांचीं मुळे मोठीं असतात, ज्यांत दाह व वेदना होतात, जें तांबूस काळसर असतें, ज्यांत त्रण असतात, ज्यांत लस व कृमी फार असतात आणि जें बहुतकरून हाडांच्या सांध्यावर होतें तें शताव्ह होय.

ज्याच्या कडा लाल असून मध्यभाग पांडुर असतो, ज्यांत कंड, दाह व ठणका असतो, जें उभारलेलें असतें, ज्यावर कमळाच्या पानाप्रमाणें पुष्कळशा लाल शिरा असतात, ज्यांतून दाट व पुष्कळ अशी लस व रक्त वहाते आणि जें लौकर फुटतें तें पुंडरीककुष्ठ होय. पातळ त्वचेचे पांढरे तांबूस रंगाचे फोड ज्यांत पुष्कळसे असतात तें विस्फोट कुष्ठ होय.

बारीक व घूसर पिंगट रंगाच्या पुळ्या बहुतकरून कुले, हात व कोपरे यांवर पुष्कळशा येतात, त्यांस पामा म्हणतात. यांत खाज, लस व ठणका हीं फार असतात. चर्मदल कुष्ठांत फोड असतात. त्यास हात लाववत नाही, खाज सुटते, चुरचुर, टोंचण व दाह हीं होतात, तें लाल असतें व फुटतें. काकणकुष्ठ प्रथम गुंजेप्रमाणें तांबडें व काळें असून त्यांत कुष्ठार्ची सर्व लक्षणें उत्पन्न झालीं म्हणजे मग अनेक प्रकारचे रंग उत्पन्न होतात. यांत दाह व वेदना हीं फार तीव्र असतात. कुष्ठांत कोणता दोष अधिक आहे हे दोषांच्या लक्षणांवरून व कर्मावरून ठरवावें. सान्निपातिक, विकृतिविज्ञानीय अध्यायांत सांगितलेलें आणि हाडें मज्जा व वीर्य यांच्या आश्रयानें राहिलेलें कुष्ठ असाध्य समजून सोडून द्यावें. मेदोगत कुष्ठ याप्य असतें, वातपित्तज, कफपित्तज, रक्ताश्रित व मांसाश्रित हीं कुष्ठे कृच्छ्रसाध्य असतात. कफ वातजन्य त्वचेत असलेलें व एकदोषात्मक कुष्ठ सुखसाध्य असतें.

कुष्ठत्वचेत असतां टोंचण, विवर्णता व रक्षता उत्पन्न होते. रक्तांत गेलें असतां घाम, बधिरता, व सूज उत्पन्न होते. मांसांत असतां हातापायांवर फोड उत्पन्न होतात.

सांध्यावर असतां त्यांतून लस फार वहाते; मेदांत गेलें असतां हाताचीं बोटे सडतात त्या त्या अवयवांची गती बंद होते व ते फाटतात; हाडांत व मज्जेत गेलें असतां नाक सडतें डोळे लाल होतात, स्वर क्षीण होतो. व क्षतांत किडे पडतात. वीर्यांत गेलें असतां बायको व मुलें यांस त्याचा उपद्रव होतो. रक्तादिकांत कुष्ठ गेलें असतां त्याच्या पूर्वीच्या धातूंत कुष्ठ गेलें असतां जीं लक्षणें होतात तीं हि होतात.

म्हणजे मांसाश्रित कुष्ठांत त्वचेंतील, रक्तांतील व मांसांतील कुष्ठांचीं लक्षणे होतात. मेदांत गेलें असतां मेदाची व वरील तीनहि धातूंत कुष्ठ गेलें असतां होणारीं लक्षणे होतात.

श्वित्र म्हणजे पांढरें कोड हें कुष्ठाच्याच कारणांनीं उत्पन्न होतें. श्वित्रासच किलास व दारुण अशीं नांवें आहेत. वातिक श्वित्र, पैत्तिक श्वित्र, व कफजन्य श्वित्र असें तीन प्रकारचें श्वित्र असतें. वातिक श्वित्र रुक्ष व पिण्ड रंगाचें असतें.

पित्तज श्वित्र तांबूस व कमलाच्या पानासारखें असून त्यांत दाह होतो व त्यावरचे केंस गळून पडतात. कफजन्य श्वित्र पांढरें दाट, जड, वर वाजणारें असतें.

हीं श्वित्रें क्रमशः रक्त, मांस व मेद यांत रहातात; दोष व धातु या दोहोंच्या योगानेंच याचे असे रंग होतात.

हीं श्वित्रें क्रमशः उत्तरोत्तर कष्टसाध्य होत. ज्याच्या वरचे केंस पांढरे झाले नाहीत, जें फार दाट नाही, जें एकमेकांत मिळालेले नाही. जें नवें एक वर्षाच्या आतलें आहे व जें विस्तवानें भाजल्यानें झालेलें नाही असें श्वित्र साध्य असतें. यादून निराळ्याप्रकारचें तें असाध्य समजावें.

सर्व प्रकारच्या कुष्ठांत रोग्यानें प्रथम स्नेहपान करावें. त्याकरितां चरकोक्त तिक्तघृत उपयोगांत आणावें. स्निग्ध झालेल्या अशा रोग्यास निशोत्तर, वाहवा वगैरे रेचक औषधें द्यावीं. कपाळ, हात व पाय यांच्या शिरा तोडून रक्त काढावें. थोडें कुष्ठ असल्यास फांसण्या टाकून रक्त काढावें आणि योग्य वाटेल त्याप्रमाणें तुंबड्या, जळवा वगैरे लावाव्या.

कुष्ठ झालेल्या रोग्याचें रक्त काढल्यानें व त्यास रेच झाल्यानें त्याचा कोठा रिकामा होऊन वायूपासून त्याच्या शरीरास विघात होण्याचा संभव असतो तो दूर व्हावा म्हणून त्यास मधून मधून कुष्ठनाशक स्नेह पाजून शक्ति लवकर आणावी.

कुष्ठी रोग्यानें ब्रह्मचर्य पाळून मद्य व रक्तखाबोळ यांच्या-वरोबर गंधक खावा. किंवा खैर व असाण्याच्या नाराच्या काढ्यांतून समभाग तूप घालून गंधक खावा. हा कुष्ठनाशक आहे.

याप्रमाणें उपाय करून अंतस्थ दोषांचें शमन झालें म्हणजे मग घात दोषांचें शमन करण्याकरितां लेप वगैरे लावणें हितावह होतें. कारण देह अशुद्ध असतां तीक्ष्ण लेप लावल्यानें दोष चवताळून अधिक कुष्ठ वाढतें.

ज्या कुष्ठांतील चकदळीं स्थिर व टणक असतील त्यास पुरतुंडीनें शेकून तें वर उचललें म्हणजे शस्त्रानें खरवडून वर लेप लावावे. ज्या स्पर्शज्ञान नसलेल्या भागावर शस्त्र चालत नाही तेथील रक्त व दोष यांचा स्त्राव करून वर क्षार लावावा. अतिशय कठिण, खरखरीत, बधिर, स्थिर व जुनें अशा कुष्ठा-वर प्रथम विषम औषधें पिऊन तिपांचा समुद्र लेप लावावा.

आणि नंतर विषम औषधांचा लोप करावा. स्तब्ध, अत्यंत बधिर, ज्यास घाम येत नाही व कंठ फार सुटते अशा कुष्ठाचीं चकदळीं गोवरी, समुद्रफेण किंवा शस्त्र यांनीं चांसून नंतर त्यांवर लेप लावावे.

नागरमोथे, त्रिफळा, गेलुफळ, करंज, वाहवा, इंद्रजव, सातवीण, कोष्ठ, गव्हाळा, दारुहळद व पांढरे शिरस यांच्या पाण्यानें स्नान करावें, यांचा काढा ओकारी व रेच होण्याकरितां घ्यावा व या औषधांचा लेप करावा. यांच्या अंतर्बाह्य उपयोगानें कुष्ठ वरें होतें. ज्या कुष्ठांत आग होत असेल त्यांवर तिक्तघृतें व शतधौतघृतें लावावीं. लस फार वहात असल्यास चंदन व ज्येष्ठमध यांनीं तयार केलेलें तेल लावावें.

अंगाची आग, विस्फोटक व चर्मदल यांवर थंड लेप, थंड व द्रव औषधांनीं धुणें व घड्या ठेवणें, शरिर तोडणें, रेचक व कडू औषधांनीं तयार केलेलें तूप यांचा उपयोग करावा. वातकुष्ठावर तूप, कफकुष्ठावर वमन आणि पित्तकुष्ठावर रक्त काढणें व रेचक हे सर्वोत्कृष्ट उपाय आहेत.

कोठा शुद्ध करून व रक्तदोष काढून टाकून नंतर जे लेप कुष्ठावर केले जातात त्यांचा फार लोंकर गुण येतो.

ज्याचे दोष फार वाढले असतां त्यास त्याची शक्ति राखून वरचेवर वेतावातानें विरेचन देत असावें. अर्थात् त्याचे दोष थोडथोडे काढून टाकावे. एकदम जबरदस्त शोधन दिल्यास अतिशय दोष निघून जाऊन त्या अशक्त झालेल्या माणसास ताबडतोब वायु होऊन तो मरेल. पंधरा दिवसांनीं वमन, महिन्यामहिन्यानें रेचक, तीन दिवसांनीं नस्य आणि सहा सहा महिन्यांनीं रक्त काढणें या प्रमाणें हे उपाय करावे.

ज्या कुष्ठी मनुष्यास वमनविरेचन नीटपणीं लागू पडलें नसेल तो जबरदस्त दोषांनीं व्यापला जाऊन निःसंशय असाध्य होय. म्हणून दोष काढणें ते पुरतेपणीं काढावे.

व्रतें, इंद्रियदमन, मनोनिग्रह, दान, सुशीलपणा, ब्राह्मण, देव, गुरू यांची पूजा, सूर्याची उपासना हे उपाय केल्यानें दोष व पाप यांपासून उत्पन्न झालेलें कुष्ठ समूळ नाहीसें होतें.

साळी, सातू, गहू, हरीक, राळे, मूग, मसुरा, तुरी, कडू-भाज्या, जांगलमांस, त्रिफळा, कडू पडवळ, खैर, कडूलिंब व विब्वे यांनीं युक्त असें अन्नपान, औषधमिश्रित मद्यें व वावच्याचें चूर्ण घातलेला मद्य अशा प्रकारचें खाणें पिणें कुष्ठावर हितकर आहे. आंबट, खारट व तिखट अन्नपान कुष्ठावर हितकर नाही. आणि, दही, दूध, गूळ, पाण्यांतील प्राण्यांचें मांस, तीळ व उडीद हे पदार्थ सर्वथा वर्ज्य करावे.

याप्रमाणें जीं मोठीं सात कुष्ठें त्यांची चिकित्सा करावी. कोरडी व ओली खरूज, शिबें, गजकर्ण, नायटे, वगैरे जीं अल्पकुष्ठें तीं याच सदरांत घातलीं आहेत. त्यांचा सामान्य

रेचकें देऊन गंधक, मोरचूत, शेंदूर, गुग्गुळ, वगैरे औषधांचा लेप करावा. अंगरं यांनी तयार केलेली तेलं लावावी. करंजेल अथवा शिरशेल हीं तेलं लावावी. विशेषकरून पू शुद्ध होऊन त्वंचां मऊ राहिल असे उपाय करावे. हा रोग स्पर्शसंचारी आहे म्हणून कुष्ठ झालेल्या रोग्याने दुसऱ्यास स्पर्श करू नये.

कोड हें कुष्ठपेक्षांहि निच असून त्यापेक्षां असाध्यहि लौकर होतें. म्हणून तें वरें करण्याविषयी तावडतोव. यत्न करावा. त्यावर विशेषकरून प्रथमच रेचक द्यावें. यावर उत्तम रेचक म्हणजे वांवचाच्या काढ्यांतून त्रिधारी निवडुंगांचा चाक हें आहे. हें रेचक घेऊन अंगास तेल लावून बसवेल तितका वेळ उन्हांत बसावें आणि रेच झाल्यावर तीन दिवसपर्यंत तहान लागली असतां कण्हेरी प्यावी. उन्हांत बसल्यानें कोडाच्या जागेवर जे फोड येतात ते कांटाच्या फोडून त्यांतील पाणी काढून टाकावें. आणि नंतर तीन दिवसपर्यंत सकाळीं पळसाचा क्षार काकवीतून प्यावा.

याशिवाय कुष्ठवरचेहि उपाय करावे. हत्तीचें कातडें जाळून त्याची राख तेलानें खलून लावावी. पेंगूळ किडा वाहव्याच्या क्षाराच्या पण्यांत खलून लावावा. मोराच्या पिसाचा लेप करावा, रेचकें, रक्त कडणें, रक्षण, सातू खाणें या उपायांत एखाद्याच मनुष्याचें कोड वरें होतें : [वाग्भट; चरक; योगरत्नाकर]

कुष्ठगी—हैदराबाद संस्थानांत, रायचूर जिल्ह्यांत एक तालुका. क्षेत्रफळ ७१४ चौ. मै. लो. सं. १९११ साली ९२५६७. खेड्यांची संख्या २१८. १९०१ साली सान्यांचे उत्पन्न १०९ लक्ष. मुख्य गांव कुष्ठगी. तालुक्याची जमीन काळी व सुपीक आहे.

कुप्तिग्या पो ट वि भा ग—बंगाल इलाख्यांत नडिया जिल्ह्यांतील एका पोटाविभाग. हा फार सुपीक प्रदेश असून याच्या उत्तरेकडून पद्मा नदी वहाते व दक्षिणेस सातांगा वहाते. स. १९११ साली याची लो. सं. ४५६६८५ होती. नडिया जिल्ह्यांत कुप्तिग्या पोटाविभागाची वस्ती अतिशय दाट आहे. यांत दोन मोठी गांवे आहेत. मुख्य ठिकाणें कुप्तिग्या व कुमारखली.

गांव—बंगाल इलाखा. हें नडिया जिल्ह्यांतील कुप्तिग्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण होय. हें पद्मा नदीच्या उजव्या तीरावर वसलेलें आहे. याची १९११ साली लो. सं. ६०९५ होती. पूर्वे बंगाल रेल्वेवर हें स्टेशन असून येथें व्यापार फार मोठा चालतो. १८६९ साली येथें म्यु. क. स्थापन झाली. तिचें १९०३-४ साली १०००० रुपये उत्पन्न व ८००० रुपये खर्च झाला. येथें मासुली सरकारी कचेऱ्या असून शिवाय एक लहान तुरुंग आहे.

कुसवनः—मद्रास इलाख्यांतील एक कुंभार जात. यांची कुंभार या लेखांत सामान्य माहिती दिलीच आहे. या

जातीची केवळ विशिष्ट माहिती पुढें प्रथित केली आहे. हे जानवें घालतात. त्यांचे धार्मिक समारंभ वेळाळ जातीप्रमाणेच असतात. शैव व वैष्णव या दोन्ही संप्रदायांचें ते अनुयायी असून त्यांच्यात मांसाशनास मुभा आहे. परंतु विधवाविवाह मात्र वर्ज्य मानला जातो. कांहीं कुसवन पिडारी देवालयांत पूजाऱ्याचें काम करितात. उदयन व वेलाण अशी त्यांचीं नांवें आहेत. खानेसुमारीत कुलालन व कुसवन हीं नांवें समानार्थी म्हणून देण्यांत येतात. चोल, चेर आणि पांड्य असे कुसवनाचें प्रादेशिक वर्ग असून, ब्रह्मदेवाचा मुलगा कुलालन याच्या तीन पुत्रांपासून हे वर्ग निघाले अशी समजूत आहे ब्राम्हण व शूद्रा यांपासून कुंभाराप्रमाणेच त्यांची उत्पत्ति आहे. अशा तऱ्हेची एक दंतकथा सांगतात.

पुजारी नांवानें ओळखले जाणारे कित्येक कुसवन मातीचीं पेंकळ चित्रें करण्यांत व त्यांस रंग देण्यांत मोठे कसबी असतात. संततीची इच्छा असणारे, पटकी, देवी वगैरे सांथीतून वरे झालेले आजारी पडूं नये म्हणून आगाऊच खबरदारी घेणारे व ग्रामाचें रक्षण व्हावें अशी इच्छा करणारे लोक हीं चित्रें घेऊन निरनिराळ्या देवतांना अर्पण करतात. (ऐयनर पहा). या लोकांत काडीमोड, पुनर्विवाह, बालविवाह वगैरे प्रचलित असून वराच्या वहिणीनें तालीबंधन करण्याची चाल आहे. हाडें मोडली किंवा निखळली असल्यास त्यांवर उपचार करण्यांत हे मोठे पटाइत असतात अशी प्रसिद्धि आहे. मधुरा येथें कुसवन लोकांना वेलाण असें म्हणतात. ['कुंभार' पहा. शिवाय थर्स्टन, मद्रास सेन्सस रि. १८९१ मधुरा जिल्हा. गं.]

कुसाजी भोंसले—हे शाहुमहाराजाचे लेकवळे होते. हे शूर असल्यानें यांना मोहिमांवर नेहमी धाडण्यांत येई. सातारा प्रांतानजीकचा शिराळेचा सुभा याजकडे असे. पुढें कर्नाटक प्रांतावर बाबूजी नाईकाची नेमणूक झाली असतां, त्यांजकडे अर्धा कर्नाटक दिला, व अर्धा या कुसाजीकडे दिला. “सारे महाल कर्नाटकाचे, त्यांत निमे बाबूजी नाईक व येसाजी (हा हि शाहुछत्रपतीचा लेकवळा) व कुसाजी भोंसले निमेंत, शिवंदी, खर्च, रसद, मोकासा, बाबती, स्वराज्य (हे) अंमल निमे सरकार व सात लक्ष रुपये (निव्वळ) रसद भोंसले यांनी घ्यावी.” शिराळे येथें हल्लीं जें भोंसल्यांचें घरानें आहे त्याचे हे संस्थापक होत. या घराण्यानें स्वराज्यांत बरेंच काम केलें आहे. कोल्हापूरकर व सातारकर छत्रपतींच्या राज्याच्या सरहद्दीवर (सातारा राज्यांतील) हें शिराळें गांव असल्यानें तेथें नेहमीं करवीरकरांचा उपसर्ग होई. त्यासाठीं तेथें एक लष्करी ठाणें जय्यत ठेवावें लागे व त्याचबरोबर वंशपरंपरेचा एक शूर ठाणेदारहि ठेवावा लागे. तें काम या घराण्याकडे असे [शाहु-महाराज बखर, म. रि. म. वि.].

कुसुंगल—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हुबळीच्या ईशान्येक सुमारे ६ मैलांवरील एक गांव. येथील किल्ला इ. स. १७९० साली सुस्थितीत होता व त्याची बांधणी जरा शास्त्रीय पद्धतीवर केली होती. इ. स. १७९१-९२ साली धारवाड सर केल्यावर मराठ्यांनी हाहि किल्ला लवकरच सर केला. इ. स. १८१७ च्या पुणे येथे झालेल्या तहान्वये जो भाग पेशव्यांनी इंग्लिशस तोंडून दिला त्यांत हा भाग होता. इ. स. १८७०-७५ साली येथे 'न्यू ऑर्लेन्स' नांवाच्या जातीचा कापूस पेरण्याचे मोठ्या प्रमाणावर प्रयोग केले; परंतु ते यशस्वी न झाल्यामुळे इ. स. १८७६ ते प्रयोग पुढे चालू ठेवण्याचे बंद केले.

कुसुंबा (करडी)—या झुडुपास लॅटिनमध्ये काथे मस् आक्सिआकंथा इंग्रजीत सॅफलावर, संस्कृतांत अभिशिखा इतर भाषेत कुसुंब, करडई, कुसुंबा, कुझबुराय, खरेझा व करर, पोलियान, पोलि, कांडियारा, मियान् कलाय वगैरे नांवें आहेत.

स्पेन. जर्मनीचा दक्षिण भाग, इटली, हंगेरी, इराण, ईजिप्त, दक्षिण अमेरिका, दक्षिणरशिया, व हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतांत ही झुडुपे होतात. पेशावरमध्ये विशेषतः ही बरीच आढळतात.

उपयोग.—या झुडुपाच्या फुलांपासून रंगाचे द्रव्य व बियांपासून तेल निघते. आफ्रिडी मेणकापड करण्याकरितां लागणाऱ्या वस्तुपैकी हें मुख्य द्रव्य आहे. फुटलेली कांच सांधण्यांत त्याचा लुकणासारखा उपयोग करितात.

लागवड : केलेल्या करडईला वॅस्टर्ड सॅफ्रॉन, नकली केशर, काथेमाइन् रंग, कुसुंबा इत्यादि अनेक नांवें लुढ आहेत.

इतिहास.—कुसुंब्याच्या बिया रेंचक म्हणून लोक खातात. संस्कृत ग्रंथावरून कुसुंब्याचा हा उपयोग हिंदु लोकांना माहीत होता असे सिद्ध झाले आहे. कुसुंब्याचे तेलहि औषधी असून त्याचा उपयोग इजिप्तमध्ये एरंडेलाच्या ऐवजी करित असत असे इजिप्तीया ग्रंथावरून दिसते. इजिप्त देशांतल्या मर्मीच्या शरीराचे आंगावरील कपडे कुसुंब्याच्या रंगाने रंगविलेले असतात असे आढळून आले आहे चीनमधील लोकांना इ. स. पूर्वी दोन शतकांपर्यंत कुसुंबा माहीत नव्हता व चीनमधून नंतर हें झाड जपानमध्ये गेले असा समज आहे.

करडईचे झाड कंवरेइतकें उंच वाढते. याची पाने लांबट असतात. त्यास बारीक कातरा असतो. करडईस पिंबळ्या रंगाचे फूल येते. त्यांत केशराप्रमाणें तंतु असतात. या फुलाच्यामागे सुपारीएवढे बोंड येते. त्यास टोंक असते. व बोंडांत करडईचे दाणे असतात. करडई देशावर फार पिकते. करडईत दोन जाती आहेत. एक काट्याची व दुसरी विनकाट्याची. विन काट्याच्या करडईची फुले

वाळवून त्यांचा कुसुंबा रंग करितात. करडी अहमदनगर, पुणे, सातारा, सोलापूर, विजापूर, धारवाड, बेळगांव येथे जास्त होतो. वन्हाडांत बुलढाणा, यवतमाळ व अकोला येथे हिचा पेरा होत असून निझामच्या राज्यांत मराठवाऱ्यांत हिचे पीक पुष्कळ होते. चीन देशांत हिची लागवड जास्त असते व तेथील रंग नांवाजलेला आहे.

करडी रज्जी पिकांशी मिसळून पेरितात. परंतु गुजरा-राथेंत मात्र याची स्वतंत्र शेते आढळतात. करडईचे शाळू, जोंधळा, गहू व हरबरा यांत पाटे घालितात किंवा मिसळून पेरितात. याच्या स्वतंत्र पेऱ्यास दर एकरी बीस पोंड बी लागते व मिसळीच्या पिकांत ते दोनतोन पोंड पुरते. पीक फेब्रुवारी व मार्च महिन्यांत कापून त्याचे ढीग (कडपे) घालितात व वाळवल्यानंतर खळ्यांत नेऊन कडपे काढ्यांनी झोडितात; व बी तयार करितात.

स्वतंत्र पिकाचे सरकारी दर एकरी उत्पन्न ६०० ते ८०० पोंड व मिसळीच्या पिकाचे द. ए. उत्पन्न १०० ते १२५ पोंड असते. करडईचे तेल काढितात. ते स्वयंपाकांत व इतर कामी उपयोगास येते. करडईचे तेल लवकर खंढ होत नाहीं; म्हणून ते फार दिवस टिकते. गुरांस पेंड खाण्यास व खतासाठी उपयोगी पडते. करडीच्या कोंवळ्या पाल्याची भाजी करितात. गुजराथेंत करडईच्या पाकळ्यांचा रंग करितात. फुले जाजुवारी, फेब्रुवारी महिन्यांत काढितात. पाकळ्या एक दोन दिवस ठेऊन त्या तिळाच्या तेलाबरोबर चोळितात. एक पोंड पाकळ्यांना एक तोळा तेल लागते. चोळलेल्या पाकळ्या तीन दिवस सावलीत वाळवितात. वाळवल्यावर त्या मळून अगर ठोकून त्यांचे पीठ करितात व चोळतात म्हणजे रंग तयार झाला. रंगाच्या वज्या दर रुपयास दोन तीन पोंड मिळतात.

तेलः—तेल काढण्यासाठी कुसुंब्याची लागवड मुंबई इलाख्यांत करतात. परंतु फुलासाठी लागवड केलेल्या कुसुंब्याच्या बियांचाहि पुरक उत्पन्न म्हणून उपयोग करितात. मुंबई इलाख्यांत याची लागवड अजमासे ५००००० पासून ६००००० एकर जमिनीवर करितात व गळिताच्या धान्यांत करडई हें मुख्य पीक समजतात. अहमदनगर, पुणे, सातारा, विजापूर, धारवाड व बेळगांव ही करडईच्या उत्पन्नाकरितां प्रसिद्ध आहेत. मध्यप्रांतांत तेलकरितां कुसुंब्याच्या लागवडीचे प्रमाण कमी होत आहे.

ते ल का ढण्या च्या कृति.—बियांपासून तेल काढण्याच्या दोन तऱ्हे आहेत.—

पहिलाः—फळाचे टरफल काढून उष्णता न लावतां तेल काढणे. किंवा यंत्राच्या साहाय्येने तेल काढणे. यंत्राने तेल जास्त निघते खरे परंतु त्यामुळे ती पेंड निकस झाल्यामुळे जनावरे आवडीने खात नाहींत व ती जास्त घावी लागते.

दुसरीः—एकां मडक्यांत बिया घालून ते मडके दुसऱ्या एका जमिनीत पुरलेल्या मडक्याच्या तोंडावर पालथे ठेवतात

त्या दोन मडक्यांमध्ये मोर्के पाडलेला पत्रा ठेवितात. नंतर उपच्या मडक्याच्या बुडावर व समोवर्ती जाळ करितात. कांहीं वेळाने वियांतून तेल निघू लागते, व ते जमिनीत पुरलेल्या मडक्यांत जमा होतें. पहिल्या तऱ्हेने काढलेलें तेल लोक खाण्याकरितां वापरितात. तीळ व कुसुंब्याचें वीं मिळून काढिलेले तेल मुंबई इलाख्यांत गोडे तेल म्हणून विकतात. याच प्रकारचें पण हलक्या प्रतीचें तेल लोक जाळतात. दुसऱ्या रीतीने काढलेलें तेल खाण्याच्या किंवा जाळण्याच्या उपयोगी पडत नाहीं. परंतु दोरांनां चरबीसारखें लवण्याकरितां व कानड्याचे पोहरे मडविण्याकरितां त्याचा चांगला उपयोग होतो. हें तेल म्हणजे एक तऱ्हेचें रोगणच होय.

जं ग ली कु सुं व्या चें ते लः—उत्तर हिंदुस्थानांत व मुख्यत्वेकरून पेशावर येथे रोगण निराळ्याच तऱ्हेने तयार करितात. कुसुंब्याचें वीं दाबून काढलेलें तेल मातीच्या भांड्यांतून सारखे १२ तास कढवितात. तेल कढतांना त्यांतून जाणारी वाफ फार असल्या असते. म्हणून हें तेल कढविण्याचें काम मनुष्यवस्तीपासून दूर करितात. तेल चांगलें कढल्यावर तें कढत असतांनाच थंड पाण्याच्या पसरट भांड्यांतून ओततात. तें नंतर निवाल्यावर जो एक पदार्थ बनतो त्याला रोगण म्हणतात. मग तें जस्ताच्या डब्यात भरून बाजारांत विकतात.

मे ण का प डः—‘अप्रिकलचरल लेजर’ (१९०१. नं. १२ ३९३-४१४) व ‘दि इंडियन आर्ट अँड दिझी’ (१९०३ २२१-३४) या पुस्तकांवरून येथे खनिज रंग गोठलेल्या तेलांत मिसळून तऱ्हेतऱ्हेचा रंग बनवीत असें दिसतें. अशा रीतीने तयार केलेला रंग कापडांनां देऊन त्याचें मेणकापड करितात. बडोद्याला एरंडीच्या तेलाचें व कच्छमध्ये जवसाच्या तेलाचें रोगण करितात. कलकत्ता येथील तागाच्या गिरण्यांतून या पद्धतीने मेणकापड तयार होतें.

विया व पेंडः—कुसुंब्याच्या विया भाजून खातात. पाळीव पक्ष्यांस कुसुंब्याच्या विया खावयास घालितात व त्याची पेंड गुरांनां चारतात. या पेंडीला वुरशी येत नाहीं व त्यापासून उत्तम खत तयार होतें.

कु सुं व्या चा रं गः—या झाडाच्या फुलांपासून दोन जातीचे पिवळे रंग व एक तांबडा रंग असे तीन रंग मिळतात. या तांबड्या रंगांत कारामेयिक असिड असतें. कुसुंब्याच्या फुलांत पाणी व तेल घातले म्हणजे पहिला पिवळा रंग निघतो. या पिवळ्या रंगास वायव्येकडील लोक “पुजन” म्हणतात. हा रंग पाण्यांत विद्राव्य आहे. हा रंग शेंकडा २६ ते ३६ प्रमाणानें फुलांत सांपडतो. व तांबडा रंग शेंकडा ३ ते ६ या प्रमाणांत सांपडतो. दुसरा पिवळा रंग अल्कलाईन दाखत मात्र विद्रवण पावतो. पाण्यांत विद्राव्य होणारा पहिला पिवळा रंग काढून कुसुंब्यांत असिटिक

असिड मिसळलेलें पाणी घालून परीक्षा करण्यासाठीं प्रथम शिशाचा क्षार व नंतर अमोनिया त्यांत घातला म्हणजे दुसरा पिवळा रंग शिशाच्या क्षारासह तळीं वसतो. अल्कलाईनच्या संयोगानें शुद्ध तांबडा रंग काढतां येतो. अल्कलाईनच्या ऐवजी आपल्याकडील रंगारी सजी मट्टी घालतात.

कुंहरसेन—पंजाबांत सिमल्याच्या डांगरी संस्थानांपैकी एक संस्थान. याचें क्षेत्रफळ ९० चौ. मै. व लो. सं. १९२१ साली १२२२७ होती. संस्थानची राजधानी कुंहरसेन खेडें. हें सिमल्यापासून ४० मैलांवर हिंदुस्थान-तिबेट रस्त्यावर आहे. हल्लीच्या संस्थानिकाचें नांव राणा विद्याधरसिंग आहे. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न ४० हजार रु. आहे. पैकीं २००० रुपये खंडणी द्यावी लागते. नार्कंद (नागकंद) नांवाचें ठिकाण ९०१६ फूट उंचीवर असून सिमल्याचे रहिवासी हवा खाण्यास तेथें येतात.

कुळकर्णी—महाराष्ट्राच्या प्राचीन ग्रामसंस्थेतील कुळकर्णी हा एक अधिकारी असून प्राचीन काळापासून सामान्यत्वे करून तो ब्राह्मणवर्गीपैकी असतो. एकंदर जमिनीचा एकपंचवीसांशाचा हिस्सा पाटील, कुळकर्णी व चौधुरे यांना साऱ्यावांचून इनाम देण्याची तत्कालीन बहिवाट असून याशिवाय त्यांना आपल्या गांवांत दुसरे कित्येक हक्क असत.

गांवच्या वसुलाचा हिशेब ठेवणें हें कुळकर्ण्याचें मुख्य काम होतें. कुळांचा जो करणीक तो कुळकरणीक (कुळकर्णी). कुळकर्ण्याच्या हिशेबांत त्याच्या गांवाच्या सरहद्दीतील एकंदर जमीनीच्या क्षेत्रफळाची नोंद केलेली असे. यांतून लोकवस्तीने व्यापलेली जागा, रस्ते, कुरणें, पडित व इनाम जमीनी या काढून टाकून बाकी राहिलेल्या लागवडीखाली असलेल्या जमीनीवर, उत्पन्नाच्या मानानें सरकारसारा आकारण्यांत येई.

शिवकालीन कुळकर्ण्यांनां काय हक्काची असत त्या खाली दिल्या आहेतः—

धनगराकडून वार्षिक दोन चवाळी; चांभाराकडून एक जोडा; मोमिनाकडून एक मुंडासें; कोष्ट्याकडून एक पासोडी; साळ्याकडून एक धोतरजोडा; ठवणाकडून रुमाल; तेल्याकडून दर आठवड्यास दर घाण्यास तेल नऊ टाक; खाटाकाकडून एक रुका (पै); तांबोळ्याकडून पंचवीस पानें; हलवायाकडून दोन पैसे; बकालकडून एक सुपारी; माळ्याकडून मालाप्रमाणें गूळ दर बैलास सव्वाशेर, दर पाटीस पावशेर; केळी दर बैलास पांच.

याशिवाय पुढील हक्क असत तेः—कतबा अगर तक्रारीचे अर्ज लिहिल्यानंतर वादी व प्रतिवादी यांच्याकडून दोनदोन आणे. (२) गांवांत लम किंवा पाट झाल्यास धान्य व शिधा १० रु. पर्यंत. (३) कागदाबद्दल सालिना १२ रु. याप्रमाणें या हक्कांच्या रकमेची रोख किंमत ४२५ रु. येते. शिवाय मुशाहिरा असे तोः—गांवांतील प्रत्येक शेतकऱ्यापासून धान्याच्या दरखंडीस दीड रु. प्रमाणें रकम. मोहूर्तफा (कारागीर) लोकांकडून.

एकंदरीत मुशाहिरा व हक्कलाजिमा मिळून सालिना सहाशें रुपयांपर्यंतची प्राप्ति कुळकर्ण्यास होई (भा. इ. मं. तृ. सं. वृ.). हल्ली सरकारने वतनदार कुळकर्णी काढून टाकून त्यांच्या जागी पगारी तलाठी नेमले आहेत व वतनावद्दल त्यांस रोख वर्षांसनं ठरवून दिली आहेत. कोल्हापूर संस्थानांत कुळकर्णीवतने खालसा केल्यामुळे कुळकर्णी वर्गांत वरीच जागृति उत्पन्न झाली आहे. त्यांच्या दरसाल परिषदा भरतात.

कुळिथ—यास संस्कृतमध्ये कुळिथ, ताम्रवीज, तालवृंत; लॅटिनमध्ये डोलिझॉस वायक्लोरस; मराठीत कुळीथ हुलगे; हिंदीत कुल्लित, इंग्रजीत हॉसप्रेम; गुजराथी, कुलपी; कानडीत, हुल्ले; हिंदी-कुळथी इत्यादि नावे आहेत.

या धान्यास देशावर हुलगे असे म्हणतात. तृण धान्यांत जसा हरीक केवळ गरिबांचे धान्य समजले जाते तसे द्विदल धान्यांत हुलगा हे धान्य आहे. हे सर्वत्र होते. याचे झाड लहान असून शेवटी वेळासारखे वाढते. याची उंची सुमारे एक हात उंच असते. याची शेंग किंचित् वांकलेली व चपटी असते व तीवर वारीक कुमळे असतात. कुळीथाचा रंग तांबूस काळा व पांढरा असतो. कुळीथ घोड्यांस व दुमत्या गुरांस खावयास घालतात.

कुळीथ हे धान्य हलक्या जमीनीवर येते. या धान्यास फार पाऊस लागत नाही. हे वाजरी व कारळ्यावरोवर मिसळून पेरतात. घांटमाथ्यावर व देशावर नगर जिल्ह्यांत व कोंकणांत व मध्यप्रांताच्या डोंगरी भागांत हे पीक स्वतंत्र करतात. कोंकणांत हे वालाप्रमाणे भातखांचरांत रब्बीत पेरतात. कोंकणांत हाताने बीं फेंकून पेरतात. स्वतंत्र पिकास दर एकरा १२ ते १८ पौंड बीं लागते व मिसळीच्या पिकास १॥ ते २ पौंड पुरते. खरीफ पीक आक्टोबर, नोव्हेंवरांत तयार होते व रब्बी मार्च महिन्यांत होते. उत्पन्न सरासरी दर एकर ५००-७०० पौंड स्वतंत्र, व ७५-१०० मिसळीचे.

या धान्याचा माणसांना व गुरांना फार उपयोग होतो. कुळीथ शिजवून घोड्यांना व बैलांना खावयास घातल्याने ती पुष्ट होतात. कुळीथाचे पीक तागाप्रमाणे करून जमीनीत नांगरून टाकल्यास जमीन सुधारते. याचे विवडाहे चांगले असते.

कूका—शीख लोकांचा एक धार्मिक पंथ. छुधिया-नाच्या आग्नेयीस सुमारे ७ मैलांवर असलेल्या मैनी नांवाच्या खेडेगांवांत रामसिंग या नांवाचा सुतार रहात असे. त्याने कांही दिवस शीख सैन्यांत नोकरी केली. ते सैन्य मोडल्यावर तो घरी आला व पुन्हा सुतारकाम करू लागला. पुढे त्याने रावळपिंडीपासून मरीपर्यंतच्या सडकेचे कंत्राट घेतले. नंतर तो घरी गेल्यावर त्यास साक्षात्कार झाला असे म्हणतात. नंतर तो शीख धर्म जास्त पवित्र करण्याकरिता गुरू झाला. प्रथम त्याच्या कल्पना व आकांक्षा फार मोठ्या नव्हत्या, व त्याप्रमाणे त्याचा शिष्य-

वर्गहि वेताचाच होता. शीख लोकांमध्ये दहा गुरुंप्रमाणे १० तत्वे आहेत. पैकी पहिला पांच 'क' पुढीलप्रमाणे आहेत:—करा, कच्छ, करपाल, कौधी, केस. (लोखंडाचे दागिने, आंखूड पायजमा, हत्यार, फगी, केंस).

पांच न कार्थी तत्वे आहेत ती:—नरिमर, कुरिमर, श्रीकत, सुनेतकत, धिरमलीअ. (धूम्रमान न करणे, कन्या-वध न करणे, शिखानष्टावरोवर संगति न ठेवणे अथवा त्यावर विश्वास न ठेवणे, त्याप्रमाणे सुन्ता केलेल्यावरोवर वागणे, त्याप्रमाणेच करतरपूर येथील गुरूच्या अनुयायांवरोवर वागणे). यावरून शीखधर्मीय हिंदूंचे विशेषतः मुसलमानधर्मीशी वैमनस्य होते असे दिसते. रामसिंग यास शीखधर्माची त्यावेळी रुढ असलेली तत्वे अमान्य असून गुरू नानक याच्या वेळी जो शीखधर्म प्रचारांत होता त्याची तत्वे थोड्या फार फरकाने अमलांत आणायची होती.

तत्वे:—कूकपंथी लोक हिंदु शास्त्र मानित नाहीत. त्यांचे लग्नविधि व मृतसंस्कार निराळे आहेत. हे मद्य पीत नाहीत, मांस खात नाहीत व स्नान करण्यापूर्वी कांही खात नाहीत. हे लोक फेटा कानांवर न बांधतां कान उघडे ठेवून वरच्या वाजूला बांधतात. हे दोनदां स्नान करितात. त्यांच्या धर्माप्रमाणे पूर्णपणे सत्यच बोलले पाहिजे. हे कूका लोकां-खेरीज इतरांच्या हातचे खात नाहीत. हे गाईला फार पूज्य मानतात. यांच्या धर्माची दीक्षा देण्याचा प्रकार म्हटला म्हणजे, स्नान केल्यावर एक लोंकरीच्या दोऱ्यास गांठी मारलेली माळ देणे व एक मंत्र कानांत सांगणे. हा मंत्र ते इतर कोणालाहि सांगत नाहीत. हा मंत्र आदिग्रंथांतील प्रथमाक्षरे "सत्नम्कर्त पूर्ये" हीं असावी. परंतु अद्याप कोणत्याही कूका मनुष्याने हीं फोडलीं नाहीत. यांच्या पंथांत व मंडळींमध्ये स्त्रियांस येण्यास सुभा आहे, व नाचण्याचीहि पूर्ण सुभा आहे. यामुळे हे एकत्र मिळाले असतां अतिशय गांगाट करतात.

पंथाची वाढ:—प्रथम रामसिंग यास फार थोडे अनुयायी मिळाले. परंतु हळू हळू हा पंथ इतका वाढला कीं रामसिंग याचे महत्त्व फार वाढून त्याने आपल्या मदतीकरितां कांही अधिकारी नेमले. तो घोड्यावर बसून फिरत असे. त्याचे अनुयायी 'अकाल' 'अकाल' म्हणून ओरडून त्यास रस्ता करून देत. शेवटी त्याच्या मनांत शीख लोकांचा दहावा गुरू होण्याची महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. त्याने आपल्या सुभ्यांची संख्या दिल्लीच्या साम्राज्याप्रमाणे २२ पर्यंत वाढविली; आणि पंजाब व सतलज नदीच्या आजूबाजूचा प्रदेश यामध्ये धर्मप्रसार सुरू केला. याच्या धर्मांत बहुतेक सर्व सुतार, गवंडी, कोष्टी व कांही जाट येऊन मिळाले. परंतु सर्व शीख राजे या धर्मास प्रतिकूल होते. त्याप्रमाणे शीख समाजहि प्रतिकूल होता. कारण शीख लोकांस नाच व गाणे यापेक्षां मिळाल्यास मद्य व मांस फार आवडते.

प्रथम रामसिंग याची प्रवृत्ति धर्माकडेच होती; परंतु पुढे त्यास सत्ता असावी असे वाटू लागले. पंजाब सरकारने या धार्मिक चळवळीकडे प्रथमपासून दुर्लक्ष्यच केले. पण पुढे त्यास असे वाटू लागले की कदाचित् या लोकांस दावांत ठेवणे पुढे जड जाईल म्हणून सर डोनल्ड मॅकलिऑड हे ज्यावेळी शेवटी लुधियाना येथे गेले (इ. स. १८६७) तेव्हां त्यांनी रामसिंग यास पाचारण करून त्याच्या एकंदर कृत्याचा खुलासा विचारला. त्यावेळी त्याने आपणांस राजकीय सत्तेचा हव्यास नसून फक्त शीख धर्माचे पावित्र्य पुन्हा प्रस्थापित करावयाचे आहे असे सांगितले व त्याप्रमाणे त्याच्या धर्माची तत्वे हि आढळून येतात. सर डोनल्ड यांची खात्री होऊन त्यांनी रामसिंगास निरोप दिला. पुढे त्याच्या अनुयायांची संख्या एक लक्षापर्यंत वाढली. परंतु सरकारास हा पंथ फ्रान्समधील 'कारबोनरी' प्रमाणे वाटून त्यांनी या पंथावर बारीक नजर ठेवली होती या लोकांस सैन्यांत भरती न करण्याबद्दल हुकूम सोडण्यांत आले होते. परंतु लवकरच ते परत घेण्यांत आले. काश्मीरच्या राजासही या कूक लोकांपासून त्रास झाल्यामुळे त्याने आपल्या सैन्यांतून एकदम ४०० लोकांस काढून टाकले.

या पंथाचे लोक आज पांच हजारपेक्षा जास्त नाहींत. १९०१ साली यांची संख्या सुमारे १५ हजार होती. पण राजकीय भानगडीमुळे हा पंथ बटू लागला व 'तत् खालसा' या धार्मिक चळवळीमुळेहि यांत फुटाफूट झाली.

कूटमाळी—यांची वस्ती संयुक्त प्रांतांत आढळते. मथुरा प्रांतांतील जिगनगड येथून हे लोक आले; व त्यांचा लालखानी मुसलमान रजपूतांशी संबंध असल्याची एक दंतकथा आहे. जिगनगडच्या लुटीच्या वेळी त्यांनी मुसलमानी धर्म स्वीकारला होता व पुढे लवकरच ते लालखानी झाले असे सांगतात. लुटीच्या वेळी पळून जात असतां ते एका फकिराच्या वागेत आश्रयाकरिता थांबले व तेथे ते माळ्याचा धंदा करू लागले. त्यानंतर त्यांनी भात (धान) कुटण्याचा धंदा केला व त्यामुळे त्यांचे नांव कुटमाळी पडले अशी आख्यायिका आहे. कूक सांगतो की कुटणे व मळणे या मातांचे तांदूळ करण्याच्या दोन क्रियांपासून हा संयुक्त शब्द बनला. हे लोक मुरादाबाद, बरेली, बिजनोर, रामपूर व नैनीताल या प्रांतांत असून दिल्लीनजीकहि या लोकांची ४४ खेडी वसलेली आहेत. या लोकांची कायमची पंचायत असून ती फार व्यवस्थित आहे. पंचायतींत २ सरदार २२ पधान व २२ चक्रयात असून त्यांच्या जागा वैशपरंपरागत चालतात.

प्रत्येक खेड्यांत एक पधान व एक चक्रयात नेमलेला असतो. बारीकसारीक खटल्यांचा निकाल खुद्द पधान व चक्रयात देतात. या लोकांत दिराशी लग्न लावता येते. हे लोक मोठे काटकसरी, उद्योगी व मेहनती आहेत. [सेन्सस रिपोर्ट १९११ (संयुक्तप्रांत). कूक].

कूडलगी—मद्रास इलाख्यांत वळारी जिल्ह्यांतील पश्चिम-कडील तालुका. क्षेत्रफळ ८६३ चौ. मै. लो. सं. (१९२१) ९२९९१ यांत कोट्टूर हे एक मोठे गांव. व मुख्य ठिकाण कूडलगी हे लहान खेडे आहे. दुतरे ११६ खेडी आहेत. यांतील नद्यानाल्यांच्या किनाऱ्याने खजुरीच्या झाडांची वने असून डांगराळ भागांत चिंचेची विपुल झाडे आहेत. या दोन्ही झाडांपासून मोठे उत्पन्न निवते. या तालुक्यांतील जमीन फक्त कोट्टूरच्या आसपास काळी कपाशीची असून इतरत्र अगदी हलक्या दर्जाची तांबडी किंवा भेसळीची आहे. यांत कित्येक ठिकाणे दल-दळीमुळे हिंवापास उत्तेजक आहेत. जमीन इतकी हलकी आहे की, एकरी २ ते ५ आण्यापेक्षा जास्त सारा सरकारास मिळू शकत नाही. येथला जमीनमहसूल सुमारे सव्वा लाख आहे. एक वेळ लागवड केलेल्या जमीनीत कांही वर्षेपर्यंत पुनः लागवड करण्याकरिता सोय नसते. अरण्यांत गुरांना चरावयास मुबलक चारा व सर्व प्रदेशांत पुष्कळ तळी व विहिरी आहेत. मुख्य धान्य चोलम् व कोरा; इतर तालुक्यापेक्षा यांत एरंडीची लागवड पुष्कळ जास्त आहे. ताडी व चिंचा मोठ्या प्रमाणावर बाहेर प्रान्ती जातात.

कूंदियन—राजपुतान्यांत उदेपूर संस्थानामध्ये रास्मि जिल्ह्यांतील एक गांव. हे वनास नदीच्या उजव्या तीरावर उदेपूर शहरापासून ५० मैल आहे. येथे देवालय पुष्कळ असून मातृकुंड नावाचे एक लहान तळे आहे. यांत परजुरामाने स्नान करून मातृहत्थेचे पातक धुवून टाकले असे समजतात. येथे मे महिन्यांत तीन दिवस यात्रा भरते.

कूवा—मुंबई इलाख्यांतील काठेवाडांतील लहानसे संस्थान. सोरठ जिल्ह्यांतील हा स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका, माणिकवाडच्या नैऋत्येस ८ मैलांवर आहे. तालुकदार नागर जातीचा असून गायकवाड सरकारचा मजुमदार आहे. इ. स. १८३४ त जुनागडच्या नवाबापासून मजुमदार व्रजदास याने कूवा गांव मिळविला.

कूर्ग—दक्षिण हिंदुस्थानांत म्हैसूर संस्थानच्या पश्चिमेस, पश्चिम घाटाच्या माथ्यावर व उतारावर असलेला एक लहानसा प्रांत. क्षे. फ. १५८२ चौ. मै. व लो. सं. (१९२१) १६३८३८. या प्रांताचा नकाशांतील आकार लहान मुलाच्या पायमोजासारखा असून त्याची टांचेकडील बाजू वायव्येकडे व वोटांकडील बाजू आग्नेय दिशेकडे आहे.

मकराचे पठार समुद्रसपाटीपासून सरासरी ३८०० फूट उंच असून पूर्वेस कावेरी नदीकडे उतरत गेलेले आहे. फेसर पेट येथे त्याची उंची ११०० फूट आहे. कूर्गच्या उत्तरेस व पूर्वेस म्हैसूर संस्थानांतील हसन व म्हैसूर हे जिल्हे; आणि दक्षिणेस व पश्चिमेस मद्रास इलाख्यांतील मलबार व दक्षिण कानडा हे जिल्हे आहेत. या प्रांताचे मूळ नांव कोडगू असे आहे; व येथील ब्राह्मणेंतर मुख्य जातीला कोडगू असे म्हणतात. कूर्ग हा कोडगू याचा इंग्रजांनी केलेला अपभ्रंश होय.

स्वा मा वि क व ण नः—कोंफोचे मळे, लागवडीकरिता तयार केलेला प्रदेश, व खुली खोरी यांशिवाय बहुतेक सर्व प्रदेश अरण्याच्छादित आहे. मोठी गावे किंवा खेडी मुळीच नाहीत. फक्त कोठे कोठे झाडांआड लपलेली व धुरामुळे कळून येणारी गवती घरे दिसतात. साधारणपणे डोंगर-माथ्यावर गवत, खोऱ्यांत हिरवे गार वन, डोंगराच्या उतारावर झाडांची राने असून त्यांतून लहान लहान ओढे वाहत असतात. या देशाचे स्वरूप सर्व ठिकाणी सारखे आहे असे मात्र नाही. सोमवारपेठच्या जवळ उत्तरेस डोंगराच्या उतारावर मधून मधून उघडा प्रदेश व रानझाडांचे समूह असल्यामुळे तेथे एखाद्या बागेप्रमाणे शोभा दिसते. मर्कारा-पार्शी टेंकच्या जवळ जवळ असून दऱ्या खोल आहेत. फ्रेजर-पेठकडील मुलूख सपाट असून त्यांत टेकच्या तुरळक आहेत. वेपुनाड व कथेतनाड येथील प्रदेश खुले असून तेथील जंगलहि दाट व उंच नाही. कावेरी व लक्ष्मणतीर्थ या नद्यांमधील पूर्व सरहद्दीवरच्या भागांत एकसारखे जंगल आहे. पश्चिमघाटाची मुख्य रांग वायव्येस सुब्रह्मण्यपासून दक्षिणेस ब्रम्हगिरीच्या पश्चिम टोंकावर सुमारे ६० मैल लांब पसरली आहे. या रांगेपासून पूर्वेस व पश्चिमेस पुष्कळ लहान रांगा गेलेल्या आहेत. त्यांची काही शिखरे येणे प्रमाणे:— सुब्रह्मण्य किंवा पुष्पागिरी (५६२६ फू.), मर्काराच्या उत्तरेस ९ मैलांवर कोटिवेट्टा (५३७५ फू.), ताडियांदमोल (५२७९ फू.).

कूर्ग प्रांतांतील मुख्य नदी कावेरी ही पश्चिम घाटांत ब्रम्हगिरीमध्ये उगम पावते व सिद्धपुर प्रदेशांत दक्षिणेकडून वहात जाऊन सिंगलमधून वहात गेल्यावर म्हैसूर प्रांतांत शिरते. हिला हेमावती, लक्ष्मणतीर्थ, कक्के, कडनुरहोले, कुम्मेनहे, ले मुत्तरमुदी चिक्कोले आणि हत्ती किंवा हारंगी या नद्या मिळतात. पावसाळ्यांत नद्यांना पूर येतो व होळ्यांशिवाय पलीकडे जातां येत नाही. परंतु पावसाळा संपल्यावर पाणी कमी होऊन उतार पडतो.

सर्व रानांत, व विशेषतः पूर्वसरहद्दीकडे हत्ती पुष्कळ आहेत. येथील शेवटच्या राजाने जुलै १८२२ पासून एप्रिल १८२४ पर्यंत २३३ हत्ती मारल्याचा व १८१ पकडल्याचा उल्लेख एका शिलालेखांत केलेला आहे. हल्ली हत्तीची शिकार करण्याला कमिशनरचा परवाना घ्यावा लागतो. याशिवाय गवे, वाघ, चित्ते, अस्वलें, जवादी मांजरे, काळी व रानटी मांजरे, रानटी कुत्रे वगैरे श्वापदे रानांत आढळतात. सांबर व हरणाच्या निरनिराळ्या जाती, नाग, साप, माकडे हे प्राणीहि येथे आहेत,

कूर्गची हवा समशीतोष्ण व दमट आहे. मर्कारा येथे वार्षिक पाऊस सरासरी १३३ इंच पडतो. पावसाचा भर जुलै महिन्यांत असून त्यावेळी एका महिन्यांत ४२ इंच

पाऊस होतो. मर्कारा येथे मे महिन्यांत उष्णमान ७२ व जानेवारीत ६७ असते.

इतिहास—कावेरीमाहात्म्य नांवाच्या पुराणांत कावेरीच्या उगमाचा इतिहास दिलेला आहे. कावेर मुनीला ब्रम्हदेवाने एक मुलगी वक्षीस दिली. हिचे मूळचे नांव लोपामुद्रा असे असून ती विदर्भ राजाच्या घरी वडली होती. परंतु कावेर मुनीची ती कन्या झाल्यामुळे तिला कावेरी असे नांव प्राप्त झाले. सर्व लोकांवर कल्याण करण्याकरितां तिने नदी होण्याचा निश्चय केला होता. एकदां अगस्त्य मुनीच्या दृष्टीत पडली असतां त्यांनी तिला आपली पत्नी होण्याविषयी विचारिले; तेव्हा मुनींनी केव्हांहि एकटे टाकल्यास आपणांस वाटेला तिकडे जाण्याची मोकळीक असावी या अटीवर तिने अगस्त्य मुनींशी विवाह केला. दिलेल्या वचनाचा तिसर पडून मुनी एकदां कनके नदीवर स्नानाकरितां गेले असतां, कावेरीने तळ्यांत उडी घेतली व तेथून ती नदीच्या रूपाने वाहेर पडली. मुनींच्या शिष्यांनी तिला अडविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे ती जमीनीत गुप्त होऊन भांगदक्षेत्र येथे वर आली व पुढे वलंबुरीकडे वाहू लागली. अगस्त्य मुनी परत आल्यावर त्यांना फार वाईट वाटले. तेव्हां मुनींचे मन दुखविणे व आपला विचार बदलणे या दोन्ही गोष्टी टाळण्या म्हणून ती अर्धभागाने मुनीजवळ राहिली, व दुसरा अर्ध नदीरूपाने कायम राहिला. या पुराणांत कूर्ग लोकांना उग्रार्चवंशज (म्हणजे क्षत्रियाला शूद्र स्त्रीपासून झालेली संतती) असे म्हटले आहे. मत्स्यराज सिद्धार्थ याचा कनिष्ठ पुत्र चंद्रवर्मा (याच्या नांवावरून व दुसऱ्या इतर गोष्टीवरून हा कंदव राजपुत्र असावा.) हा दक्षिणेतील यात्रा केल्यावर ब्रम्हगिरी येथे आला. त्याने पार्वतीची स्तुति करून तिला संतुष्ट केल्यावर देवीने त्याला एक शूद्रपत्नी व त्या प्रदेशातील राज्य दिले; व स्वतः नदीरूपाने तेथे अवतार घेऊन जगदुद्धार करण्याचे कवळ केले. या शूद्र पत्नीपासून चंद्रवर्म्याला ११ पुत्र झाले. त्यांनी विदर्भ राजाला शूद्र स्त्रियांपासून झालेल्या कन्यांशी विवाह केले. प्रत्येक राजपुत्राला शंभरापेक्षा जास्त मुलगे झाले. त्यांनी आजूबाजूचा वराच प्रदेश साफ करून लागवड केली. जमीन तयार करण्याचे काम ते रानडुकरांप्रमाणे करीत गेले म्हणून या प्रदेशाला क्रीड किंवा कोडगू म्हणजे वराह देश असे नांव पडले.

देवकांत या ज्येष्ठ पुत्राला गादीवर बसवून व पार्वती लवकर अवतार घेणार आहे असे सांगून चंद्रवर्मा निघून गेल्यावर, तूळ संक्रमणाच्यापूर्वी दोन दिवस, देवकांताला स्वप्रांत पार्वतीचे दर्शन होऊन, तिने त्याला सर्व लोकांस वलंबुरी येथे जमण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे सर्व लोक जमल्यावर दरीतून कावेरी नदीचा प्रवाह जोराने आला, त्यांत सर्व लोकांनी स्नान केले. प्रवाह फार जोराचा असल्यामुळे स्त्रियांच्या वस्त्रांच्या गांठी पाठीकडे गेल्या; त्या

दिवसाच्या स्मरणार्थ कूर्गमधील खिया अद्यापिहि त्याच प्रमाणे वर्षे नेसतात. व दरवर्षी तूळ संक्रमणाच्या वेळी येथे मोठा उत्सव होत असतो.

ऐतिहासिक काळाकडे वळले असतां नवव्या व दहाव्या शतकांत कूर्ग प्रांत तळकार (कावेरीच्या काठी) येथील गंग राजांच्या ताब्यांत होता असें शिलालेखांवरून समजते. कावेरीच्या उत्तरेकडील नंजराज (य) पट्टण येथील चांगल्व राजे त्यांचे मांडलिक होते. चांगल्व राजांचे शिलालेख येदवनाड व वेट्टयेत्ताड येथे सांपडलेले आहेत. ते जैनधर्मी होते व त्यांचे धर्माधिकारी हनसोगेपासून तले-कावेरी पर्यंत सर्व जैन देवाल्यांवर अधिकार गाजवीत यावरून त्यांच्या राज्याची मर्यादा तेथपर्यंत असावी.

अकराव्या शतकाच्या आरंभी चोल राजांनी गंग राजांची सत्ता नाहीशी करून कूर्ग प्रांतीह घेतला. त्यावेळी चांगल्व राजे चोल राजांचे मांडलिक झाले. अकराव्या शतकांत कोंगल्व राजांनी म्हैसूरमधील अर्कगूड तालुका व कूर्गचा उत्तरेकडील येळुसावीर प्रदेश यांवर राज्य केले. हेहि जैन होते.

गंग राजांची सत्ता नाहीशी झाल्यावर, म्हैसूरमध्ये पोयसल किंवा होयसल राजांची सत्ता हळू हळू वाढत जाऊन, बाराव्या शतकाच्या आरंभी त्यांनी चोल राजांना म्हैसूरच्या बाहेर घालवून दिले. त्यांची राजधानी द्वोरसमुद्र येथे होती, पण ते प्रथम पाश्चिम घाटांतील सोसेवूर (म्हणजे हल्लीचे कोदूर जिल्ह्यांतील अंगडी) येथून आलेले होते. व “मलपचे वीर ” असे त्यांचे विरुद होते.

चंगल्व व होयसल यांच्या दरम्यान पुष्कळ लढाया होऊन अखेर होयसल राजांचा विजय झाला. दोघेहि सोमवंशी यादवांचे वंशज असल्यामुळे चोल राजे गेल्याबरोबर चंगल्व राजांनी स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला. ११४९ पर्यंत पहिला नरसिंह या होयसल राजाने चंगल्व राजाला लढाईत ठार मारून हत्ती वगैरे पुष्कळ लूट जमा केली. त्यानंतर चंगल्व कूर्गमध्ये गेले असावे असे दिसते; कारण ११७४ त दुसऱ्या बल्लळ राजाने त्यांच्या विरुद्ध आपला सेनापति वेटरस याला पालपरे (या किष्क्याचे अवशेष हटगटनाद येथे अद्यापि आहेत) वर पाठविले होते. त्याने चंगल्वचा पराभव करून आपल्या राजधानीकरिता गांव वसविले. परंतु चंगल्वच्या मदतीला बुद्दगंद, नंदिदेव, उदयादित्य वगैरे आल्यामुळे कांही वर्षे वेटरसाचे चांगले चालले नाही, पण शेवटी मात्र त्याला विजय मिळाला. यानंतर लवकरच चंगल्व राजे होयसलांच्या पूर्णपणे ताब्यांत आले. १२५२ त सोमेश्वर हा होयसल राजा त्यांना भेटण्याकरिता रामनाथपूर येथे गेला होता. त्यावेळी त्याची राजधानी श्रीरंगपट्टण येथे होती. त्यांनी जैनधर्मा सोडून लिंगायतधर्म स्वीकारला होता; व त्यांचे कुलदैवत श्रीगिरी (बेत्ताडपूर डोंगर) वरील अन्नदानी मल्लिकार्जुन हे होते.

चवदाव्या शतकांत होयसलांच्या पाठीमागून विजयानगरचे राज्य आले व चंगल्व राजे त्यांच्या सत्तेखाली गेले. सोळाव्या शतकाच्या आरंभी नंज राजाने नंजराजपट्टण ही नवी राजधानी स्थापन केली. १५८९ त प्रिय राजाने सिंगपट्टणची दुरुस्ती करून त्याचे नांव प्रियपट्टण असे ठेविले. विजयानगरची सत्ता मुसलमानांनी मोडून टाकल्यावर हा मुख्य म्हैसूरच्या राजांच्या ताब्यांत गेला. १६४४ त म्हैसूरच्या राजाने वेदत्तपूर व प्रियपट्टण काबीज केले; त्यावेळी चंगल्वाने आपला निभाव लागत नाही असे पाहून वायक्या मुलांस मारून टाकिले व राजधानीचे रक्षण करीत असतां स्वतः मरण पावला. याप्रमाणे चंगल्व घराण्याचा शेवट झाला.

सोळाव्या शतकाच्या अखेर खुद्द कूर्गचा कारभार नायकांच्या हाती होता असे फेरिस्ता लिहितो. १६४६ त वेदनूरचा शिवप्पा नाईक याने श्रीरंगपट्टणास वेढा दिला असता वेदनूर किंवा इक्केरी घराण्यांतील एका राजपुत्राने जंगमाचा वेष घेऊन सर्व प्रांत आपल्या ताब्यांत आणिला. त्याचे वंशज १८३४ पर्यंत कूर्गवर राज्य करीत होते. या वंशातील वीर राजेंद्र राजाने १८०७ पर्यंतचा इतिहास “ राजेंद्रनाम ” या ग्रंथांत लिहिलेला आहे.

वरील वंशातील मुद्दु राजाने राजधानी मदिकेरी किंवा मर्कारा येथे नेऊन तेथे १६८१ मध्ये एक किल्ला व राजवाडा बांधिला. त्याच्यामागे त्याचा वडील मुलगा दोद्द वीरप्पा हा राजा झाला व त्याचे भाऊ, अप्पाजी आणि नंद हे अनुक्रमे हल्लेरी, व होरमस येथे राहू लागले. १६९० त दोद्द वीरप्पाने येळुसावीर प्रदेश कूर्ग प्रांतास जोडला. वेदनूरच्या सोमेश्वर नाइकाविरुद्ध चिरकल राजाला मदत करून त्याने वायव्येकडील अमरगुल्य जिल्हा मिळविला. तो १७३६ त ७८ वर्षांचा होऊन मरण पावला (त्याचा मुलगा १७२९ त त्याच्या हयातीत मरण पावला). त्याच्या मागून त्याचा नातू चिक्कवीरप्पा गादीवर आला याच्या कारकीर्दीत म्हैसूरमध्ये हैदरअल्ली प्रवळ होऊन त्याने वेदनूर (१७६३) व येळुसावीर हे प्रदेश घेतले आणि वार्षिक ३ लक्ष फलम खंडणी घेऊन उर्चिगी कूर्गला देण्याचे कबूल केले. चिक्कवीरप्पाला वारस नसल्यामुळे त्याचे राज्य हालेरी व होरमले येथील घराण्यांकडे गेले. दोघांनी एकोप्याने राज्य करून हैदरला उर्चिगीबद्दल पंजे आणि बेलारे हे प्रदेश देण्यास भाग पाडिले. १७७० त दोन्ही राजे वारले. तेव्हा देवप्पा राजा गादीवर बसला. त्यानंतर हालेरीचा राजपुत्र अप्पाजी हा आपला चुलता लिंगराजा यासह हैदरकडे मदतीकरिता पळून गेला. हैदर मराठ्यांशी युद्ध करण्यांत गुंतला असल्यामुळे त्यावेळी त्याला कांही करितां आले नाही; पण मराठे परत गेल्यावर त्याने लिंगराजाच्या मदतीला सैन्य पाठवून दिले. कांही अडथळा न होता लिंगराजा मर्कारावर चालून गेला. देवप्पा राजा

संरक्षणाकरिता कोटेच्या चिरकल राजाकडे गेला. परंतु तेथे त्याचे स्वागत न झाल्यामुळे वेष पालटून फक्त चार नोकरांसह तो उत्तरेस पळून गेला. अखेरीस हरिहर येथे तो पकडला गेला आणि हैदराने पट्टण येथे त्याच्या सर्व कुटुंबासह त्याला ठार मारले. याप्रमाणे होरमले शाखेचा शेवट झाला. लिंग राजाकडून २४ हजार रु. खंडणी देण्याचे कबूल करवून, कूर्ग व वायनाडचा काही भाग हैदराने त्याच्याकडे ठेवला; आणि अमरगुल्य, पंजे, वेळारे आणि येळुसावीर हे आपणाकडे घेतले. १७८० त लिंग राजा मरण पावल्यावर त्याची मुले (वीरराज व लिंगराज) वयांत येईपर्यंत सांभाळण्याच्या मिषाने हैदराने संबंध कूर्गाचा तावा घेतला. राजपुत्रांना कावेरी नदीच्या कांठां गुरुलूच्या किल्यांत ठेवून कूर्गच्या सुवरग्या नांवाच्या ब्राह्मण खजिनदाराला सुभेदार नेमण्यांत आले व मर्काराच्या किल्यावर मुसुलमान शिवंदी ठेवण्यांत आली. प्रजेला हें सहन न होऊन त्यांनी १७८२ त बंड करून मुसुलमानांना घालवून दिले. हैदर त्या वेळी कर्नाटकांत अर्काटकडे इंग्रजांशी युद्ध करण्यांत गुंतला होता व पुढे लवकरच (१७८२) मरण पावला; त्यामुळे बंडाचे पारिपत्य होऊ शकले नाही.

पुढे १७८४ त टिपूने ज्यावेळी नगर येथे इंग्रज सेनापति माथ्यू व त्याचे अधिकारी यांना पकडले व मंगलोर घेतले, त्यावेळी पट्टणास तो परत जातांना त्याने कोडगु लोकांचे शांतवन केले. त्यावेळी वरील दोन राजपुत्र व राजकुटुंब हे पेरिया पट्टणास कैदेत होते. तेथे त्याचा छळ होत असे. त्यामुळे पुन्हा प्रजा खचवून तिने बंड केले. टिपूने १५ हजार सैन्य त्याच्यावर धाडले पण तिने त्याचा पुरा मोड केला. तेव्हा टिपू स्वतः चालून आला व तह करण्याच्या मिषाने त्याने मुख्य सरदारांना तलेकावेरीस बोलाविले व ते तेथे आले असता त्यांना विश्वासघाताने कैद करून त्यांना व त्यांच्या वायकामुलांना पट्टणास पाठवून दिले. तेथे त्यांना व पुष्कळशा (एकंदर ७० हजार) कोडगू लोकांना त्याने जुलुमाने वाटविले व सांपडेल तेथे कोडगू लोकांना वाटविण्याच्या किंवा ठार मारण्याच्या अटीवर सारा कूर्ग प्रांत त्याने मुसुलमान सरदारांना जहागीर दिला, आणि मर्कारा, कुशाळगड वगैरे ठाण्यांत शिवंदी ठेविली आणि नागप्पा यास दिवाण केले. पुढे त्याच्यावर लांच खाल्याचा आरोप आल्यावरून तो पळून गेला.

याप्रमाणे देशाची स्थिति असता, १७८८ त (डिसेंबर) वीर राजेंद्र बोडेयर याने आपली वायकामुले व लिंग राजा आणि अप्पाजी हे दोघे भाऊ यांसह प्रियपट्टण येथून आपली (सहा वर्षांच्या तुरुंगवासानंतर) सुटका करून घेतली. लगेच कूर्ग लोक त्याच्या भोंवती जमा झाले व सर्व प्रदेश त्याच्या ताब्यांत आला. त्याने आपले कुटुंब कर्ची नांवाच्या एका सुरक्षित जागी ठेविले होते व तो मुसुलमानांवर स्वाभ्या करीत होता. परंतु त्याचा शत्रु कोटी आरास याने त्या

कुटुंबावर वेरड वगैरे पाठवून त्याचा सत्यनाश केला. टिपूने कूर्गवर गुलामअल्लीबरोबर मोठे सैन्य पाठविले. त्याने तिकडे पुष्कळ जाळपोळ केली. इतक्यांत पश्चिम किनाऱ्यावर मल्याळी राजांनी बंड केल्यामुळे गुलामअल्ली तिकडे गेला.

परत जातांना गुलामअल्लीच्या सैन्याचा बराच नाश वीरराजेंद्राने केला. तेव्हा टिपूने बदरीजमाल याला पुष्कळ सैन्यानिशी राजावर धाडले. परंतु त्यालाहि अडचणीच्या मार्गांत गांठून राजाने त्याच्या सैन्याचा नाश केला. तेव्हा तो कसा तरी मर्कारा येथे जाऊन पोहोचला. याच वेळी टिपूवर इंग्रज-मराठे-निजाम चालून आले होते. त्यामुळे तो मोठ्या संकटांत अडकला होता. सुबईचा इंग्रज अंबरक्रावी हा जलमार्गाने पट्टणावर येत होता. घांटावरील रस्ता कूर्गच्या राजाच्या हद्दीतून होता. त्यामुळे इंग्रजाला त्याच्या सहायाची अतीशय जरूरी भासली. तसेच वीरराजालाहि टिपू-विरुद्ध कोणाची मदत पाहिजे होती. यावेळी तेलिचेरी येथे अंबरक्रावी होता व वीरराजाचा एक हस्तक मथुभट म्हणून तेथे होता. त्याच्या वरोवर इंग्रजाने राजास आपली मैत्री असावी म्हणून विनंतीपत्र पाठविले. राजाने तें कबूल केले व तेलिचेरी येथे इंग्रज व राजा यांत स. १७९० च्या आक्टोबरांत तह झाला. त्यांत पुढील मजकुराचे पहिले कलम होते " जोपर्यंत सूर्य चंद्र आहेत तोपर्यंत तह करणाऱ्या उभय पक्षांकडून आपापले वचन कधीहि मोडले जाणार नाही. " बाकीच्या कलमांचा सारांश असा:- (१) टिपूचा नाश करण्यास राजाने इंग्रजास सर्वप्रकारे मदत करावी; (२) दुसऱ्या टोपीवाल्यांशी संबंध ठेवू नये; (३) कूर्गच्या राज्याचे स्वातंत्र्य रक्षण करण्यास कुंपनी जामीनदार आहे. टिपूशी इंग्रजांचा सल्ला झाला तरी त्याच्यापासून राजाचे व राज्याचे रक्षण कुंपनी करील तोपर्यंत कुटुंबासुद्धा राजाने तेलिचेरीस राहवे इ. इ. यानंतर राजाने इंग्रजास बरेचसे घोडे (दीड हजार) व जनावरे आणि ढाणागोटा पुरवून आपल्या राज्यातून जाण्यास परवानगी दिली; व स्वतः हेगला घाटाने सैन्य पार करून घेऊन आपण इंग्रजांबरोबर थेट पट्टणापर्यंत गेला. तेव्हा टिपूने आपला वसूली खात्याचा अंमलदार पूरनय्या याजबरोबर स्वदस्तुरचे पत्र राजास पाठविले की, इंग्रजांस सोडून आपल्याला मदत करावी. त्यास राजाने नकाराचे उत्तर पाठविले.

यावेळी टिपूने बंदीत ठेविलेल्या १२००० कोडगू लोकांनी आपली सुटका करून घेऊन आपला देश परत मिळविला. तेव्हा टिपूला मराठे, निजाम व इंग्रजांशी तह करणे भाग पडून आपल्या राज्यांतील अर्धा मुलूख त्यांना द्यावा लागला व कूर्गवरील त्याची सत्ता नाहीशी झाली. मात्र वीरराजा इंग्रजांचा कायमचा मांडलीक बनला. ती हकीकत अशी:- इंग्रजाने राजास सांगितले की, आम्ही तुमचे टिपूपासून रक्षण केल्याबद्दल यापुढे तुम्ही आम्हांस

दरसाल खंडणी घावी. हे ऐकून राजास राग आला. झालेल्या तहान्त असे कलम नव्हतें. शिवाय राजा हा टिपूचा मांडलिकहि नव्हता. तेव्हां तडजोड म्हणून ऑवरकॉबीने पुढील करारपत्र कंपनीच्या तफे लिहून दिलें (१७९३):- “ कूर्ग संस्थान स्वतंत्र असून त्यानें टिपूस खंडणी दिली नव्हती; परंतु तेथील राजा स्वतःच कंपनीनें आपलें टिपूपासून रक्षण केल्याबद्दल कंपनीस सालीना ८ हजार पागोडा (१ पागोडा म्हणजे ८ आणे) उत्पन्न देण्यास तयार आहे. कंपनीहि कूर्गच्या राज्यांत ठवळाढवळ करणार नाही व त्रास देणार नाही. ” याप्रमाणें इंग्रजांनें पहिला तह मोडून राजास आपला मांडलिक वनाविलें व नाइलाजांनें राजा त्यास कबूल झाला.

ज्या ठिकाणीं वीर राजाची इंग्रज सेनापति ऑवरकॉबी यांशीं प्रथम गांठ पडली त्याठिकाणीं त्यानें वीरराजेंद्र पेठ हें गांव वसविलें. नाटकनाडू येथें त्यानें राजवाडा बांधला. पुढें १७९४ त दुसरें लग्न केलें, टिपूनें वीरराजाचा खून करविण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले पण ते सर्व निष्फळ झाले. टिपूशीं झालेल्या शेवटच्या युद्धांत वीरराजांनें इंग्रजांस सामान पुरविण्याच्या कामीं चांगली मदत केली. कूर्गमध्ये इंग्रजांनीं अजान्यांसाठीं इस्पितळें उघडलीं. याबद्दल श्रीरंगपट्टण पडल्यानंतर त्याला कांहीं जयचिन्हें मिळाली (या लढाईत तो स्वतः लढत होता). परंतु प्रियपट्टण त्याच्या हातचें गेल्यामुळे त्याला वाईट वाटलें. दक्षिणकानडामधील वेळारी व पंजे हे प्रदेश मात्र त्याला मिळाले. यापुढें इंग्रजांनीं राजाकडून खंडणी न घेतां हत्ती घेण्याचें ठरविलें. १८०७ मध्ये त्याची वायको निपुत्रिक वारल्यामुळे, आपल्या गादीला वारस उत्पन्न होण्याची त्याची आशा खुंटून त्याचा स्वभाव चिडखोर व रागीट बनला.

त्यामुळे त्यानें पुष्कळ अमर्याद कृत्यें केलीं. आपल्याला कोणी विष घालील म्हणून तो नेहमीं सावध असे. त्यानें १८०७ मध्ये आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहविला. त्याचें इंग्रजी भाषांतर ऑवरकॉबीनें केलें आहे. राजांनें रागाच्या भरांत आफ्रिकन शिपायांकडून पुष्कळांचे वध करविले; यामुळे राजवाड्याच्या रक्षकांनीं व सैन्यांतील कामगारांनीं त्याला मारण्याचा कट केला. परंतु वेळींच त्याला त्यासंबंधीं सूचना मिळून त्यानें आपल्या गादीवर लोड ठेऊन त्यावर पांघरूण घातलें व आपण दुसरीकडे गेला. इकडे मारेकऱ्यांना राजा निजला आहे असें वाटून त्यांनीं लोड कापून काढिला. पण राजा निसटून गेला आहे असें त्यांना कळून येतांच ते गर्भगळित होऊन गेले. मग राजांनें आपल्या आफ्रिकन शिपायांकडून किल्ल्याचे दरवाजे बंद करवून तीनशे कूर्ग लोकांची कत्तल करविली. या कृत्यामुळे इंग्रजांचें आपल्यासंबंधीं मन वाईट होईल अशी राजास भीति पडली. आपल्या पाठीमागून राज्याचा वारसा आपल्या मुलीकडे जावा अशी आपली

इच्छा असल्याचें त्यानें गव्हर्नर जनरलास कळविलें; परंतु तिकडून उत्तर येण्यास विलंब लागल्यामुळे मुलींनां राज्य मिळण्यास अडचण पडूं नये म्हणून त्यानें आपल्या भावास मारण्याकरितां मारेकरी पाठविले; परंतु लवकरच शुद्धीवर येऊन लिंगराजाला मारण्यापूर्वीं त्यानें आपला हुकूम परत घेतला. अप्पाजी त्याच्या अगोदर मारला गेला होता. तो भ्रमिष्ठ झाला असावा. कारण त्यानें स्वतः ११२ वेळ आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला होता व एके वेळीं विषप्राशनहि केलें. त्यावेळीं त्यानें एक वारसपत्र लिहून ठेवलें. त्यांत म्हटलें होतें कीं मी मेल्यावर माझें राज्य माझ्या लेकराच्या पैकीं राजशेखर व शिशुशेखर यांस द्यावें. पण त्यानंतर त्याला आणखी मुलीं झाल्या. त्याला एकंदर चार मुली होत्या. तेव्हां लेकराच्यांनां राज्य न देतां या मुलींच्या मुलांनां वडिलकीच्या अनुक्रमानें राज्य द्यावें व घराण्याचें संरक्षण इंग्रजांनें करावें असें मृत्युपत्र त्यानें तयार करून ठेविलें. शेवटपर्यंत तो अस्वस्थच होता. मृत्युपत्राची नकल करून त्यानें ती खजिन्यांत ठेवली होती. सरतेशेवटीं १८०९ मध्ये जूनच्या नवव्या तारखेस त्यानें आपली लाडकी मुलगी देवम्माजी हिजपाशीं राज्याचा शिक्का मोर्तव दिला. पुढें तो लवकरच मरण पावला.

मध्यंतरी लिंगराजांनें इंग्रजांच्या मदतीनें कूर्ग लोकांचें पाठवळ मिळवून देवम्माजीकडून राज्य वळकाविलें (इ. स. १८११). वास्तविक वीरराजांनें मृत्युपत्रांत ठरविल्याप्रमाणें इंग्रजांनीं देवम्मा हिला गादीवर बसवावयाचें होतें परंतु तें त्यांनीं केलें नाही. वेल्स्लीनें तसें कबूल केलें होतें; परंतु तें कागदपत्रांतच राहिलें. त्या प्रांतांतील धार्मिक चालीरीतींप्रमाणें मुलीचा हक्क वारसदार म्हणून चालत असे. वीरराजांनें देवम्माजीकरितां मुंबई व कलकत्ता येथें इंग्रजांजवळ ठेवलेल्या ठेवीच्या रकमा (५॥ लाख रु.) मिळविण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. परंतु इंग्रजांनीं त्या रकमा न देतां त्यांचें व्याज मात्र त्यास द्यावयाचें कबूल केलें. तो १८५० त मरण पावला. यांनें आपला दिवाण कुशरीआपा याच्या मदतीनें प्रथम पुष्कळ मसलती केल्या. परंतु पुढें त्याला कांहीं आरोप ठेवून त्याच्या आमेष्टांसह व बऱ्याचशा लोकांसहि राजांनें ठार मारिलें. वीरराजांप्रमाणें यालाहि विषप्रयोगाची भीति वाटे. कदाचित त्याला कोणी विषप्रयोग केलाहि असेल. कूर्गप्रांतांत जारणमारण विषप्रयोग नेहमीं होत असत. लिंगराजा कर्तबगार असून त्यानें किल्ल्यांची डागडुजी व जमिनीची मोजणी करविली होती. त्याची प्रजा त्याला अतिशय भीत असे. त्याच्या परवानगीशिवाय त्याच्या हद्दींत कोणासहि शिरतां येत नव्हतें. इंग्रजांचें व कोडगू लोकांचें त्यानें दळणवळण बंद केलें होतें. त्याच्या राणीनें हिरकणी खाऊन आत्महत्या केली.

लिंगराजानंतर त्याचा मुलगा वीर राजा बादीवर बसला. हा दुर्बलसनी व अत्याचारी होता. कुंतवसव या प्रधानाच्या सल्ल्याने तो चालत असे. देवम्भाजी व आपल्या घराण्यापैकी उरलेली दुसरी सर्व नातेवाईक माणसे त्याने मारविली. त्याने १८३२ त एक स्त्रियांची पलटण उभारली होती. त्याचे व इंग्रजांचे वांकडे आले तेव्हा त्याने आपल्या राज्यांत सर्वत्र जाहीरनामे लाविले की, इंग्रज हे हिंदुस्थानांत येऊन हिंदु व मुसलमान या उभयतांच्या धर्माचा नाश करित आहेत; तर सर्वांनी एकत्र होऊन हालेरीवंशाचे संरक्षण करून इंग्रजांस हांकलून द्यावे. यानंतर १८३४ त ब्रिटिश फौज कूर्ग प्रांतावर चाल करून गेली व राजा नलकनाद येथे निघून गेल्यामुळे व त्याने लढाई तहकूब केल्यामुळे कूर्ग प्रांत इंग्रजांनी बंदुकीचा एकहि आवाज न काढता आपल्या राज्यास जोडला. दिवाण बापू याने आपण होऊन राजधानी इंग्रजांच्या हवाली केली (१८३४ प्रमिल १०). फक्त वेप्पाड्या सुभा अप्पाचन्ना याने इंग्रजांच्या एका फौजेचा पराभव करून तिचा मुख्य मिलर यास ठार केले. एवढीच काय ती लढाई झाली. कूर्ग प्रांत ७ मे १८३४ रोजी खालसा केला. वास्तविक राज्य खालसा करण्याचे कांहीं कारण नव्हते. राजा पदच्युत करून त्याचा मुलगा गादीवर बसविला असता तर चालले असते. ज्या वीरराजाने इंग्रजांना टिपूच्या मोहिमेत संकटकाळी मदत केली त्याच्या नंतर तिसऱ्या पिढीतच ती मदत विसरून इंग्रजांनी हे राज्य खालसा केले.

पुढे राजाला वेळोर येथे पाठविण्यांत आले व नंतर वनारस येथे रहाण्याची परवानगी त्यास मिळाली. १८५२ त तो आपली मुलगी गौरम्मा हिच्यासह विलायतेस गेला. तेथे त्याने आपल्या मुलीला ख्रिस्ती धर्म देवविला व पुढे तिचा विवाहहि एका इंग्रजाबरोबर करून देण्यांत आला होता. हिला एक मुलगी होऊन ही १८६४ त मरण पावली. हिच्या मुलीचे लग्न १८८२ त क्याप्टन यार्डले याच्याशी झाले परंतु लग्नानंतर मुलगी व तिचा बाप कधीचेल हे नाहीसे झाले. याप्रमाणे या घराण्याचा शेवट झाला. काशीस ठेवलेल्या वीरराजाच्या मुलांची पुढील हक्कात समजत नाही. वीरराजा १८६३ त मरण पावला व त्याला लंडन येथे केन्सन ग्रीन स्मशानांत पुरण्यांत आले.

१८३३ मध्ये वीरप्पा नांवाचा एक तोतया मनुष्य पुढे आला होता. संन्याशाच्या वेषांत अभ्रवर हे नांव धारण करून लोकांना बंड करण्याला विधावीत असल्यामुळे पकडला जाऊन, १८७० त तो बंगलोरच्या तुरुंगांत मरण पावला. १८७७ त गौडांचे एक लहानसे बंड झाले होते पण ते लवकरच शांत झाले.

१८८१ पासून कूर्ग प्रांत म्हैसूरच्या रेसिडंटच्या ताब्यांत असून त्याला कूर्गचा चीफ कमिशनर असे म्हणतात. कूर्ग प्रांतांत पुढील तालुके, गावे व खेडी आहेत. एकंदर प्रांताची लोकसंख्या मार्गे सांगितलीच आहे.

तालुक्याचे नांव	क्ष. फ. चौ. मै.	लोकसंख्या(स.१९०१)
मर्कारा	२१६	२८६२०
नंजराजपट्टण	३५५	४२७२०
पादिनालकनाद	४००	२८६२०
येदेनालकनाद	२०१	४३४१२
निगगतनाद	४१०	३७२३५
एकंदर	१५८२	१८०६०७

मर्कारा, वीरराजेद्र पेट, सोमवारपेट, फ्रेजर पेट व कोडली पेट या ठिकाणी म्युनिसिपालिट्या असून येवढीच कायती मोठी गावे आहेत. कूर्गमधील बहुतेक गावे फार लहान असून त्यांची लोकसंख्या सरासरी ३५० ते ४०० पर्यंत पडेल.

१९०१ मध्ये वायकांचे पुरुपांशी प्रमाण १०१ त १००० असे होते. याचे कारण देशांत पुरुष मजुरांची संख्या बरीच होती हे होय. ख्रिस्ती, मुसलमान वगैरे लोकांत हे प्रमाण निरनिराळे आहे. कूर्ग लोकांत १००० पुरुपांस ९७९ स्त्रिया व लिंगायतांमध्ये १०३८ स्त्रिया असे प्रमाण आहे. [कोडगू लोकांच्यासंबंधी माहितीकरिता "कोडगू" पहा.]

शे त की:-कूर्गमधील जमीन सुपीक असून तेथे मुख्य पीक तांदुळाचे होते. पाऊस बराच पडत असून, ओढे व नाले पुष्कळ असल्यामुळे पाणी देण्याची कृत्रिम सोय करण्याची जरूरी नसते. पूर्वी तांदुळाच्या खालोखाल वेलदोड्याचे उत्पन्न महत्वाचे होते, व शेतकऱ्याकडून ठराविक दराने सर्व माल सरकार खरेदी करित असे. हल्लीहि शेत सरकार खंडाने देते. हल्ली वेलदोड्याची किंमत फार उतरल्यामुळे जे लोक वेलदोड्यांच्या मळ्यावर अवलंबून असत, ते फार गरीब झाले आहेत. घाटमाथ्यावर व दऱ्यांतील मळ्यांमध्ये ही झाडे आपोआप होतात. मोकळ्या जागेत एखादे मोठे झाड फेवुवारी किंवा मार्च महिन्यांत पाडले असता जमिनीच्या हादरण्यामुळे लहान झाडांना कोंब फुटून तिसऱ्या वर्षी बोंडे येतात व सप्टेंबर किंवा ऑक्टोबरमध्ये पीक मिळते. या झाडांपासून ६१७ वेळ चांगले पीक घेता येते. पुढे त्या झाडांत जोर येण्याकरिता त्यांच्यावर पूर्वी प्रमाणे मोठे झाड पाडावे लागते.

गेल्या ५० वर्षांत कूर्ग प्रांतांत कॉफीच्या लागवडीला वरेंच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. नलकनादजवळ मोपला लोकांनी कॉफीची लागवड प्रथम सुरू केली असावी. युरोपियन लोकांनी पहिला मळा १८५६ त मर्कारा येथे सुरू केला. कॉफीच्या मळ्यांपासून खात्रीने व सहज पैसा मिळविता येईल या समजुतीने पुष्कळ लोकांनी हा धंदा स्वीकारिला. त्यावेळी तद्देशीय रहिवाशांपासून विकत किंवा सरकारकडून नुसते विचारिले असता जमिनी मिळत; त्यामुळे कॉफीच्या लागवडीकरिता लाखो रुपये खर्च होऊ लागले. कॉफीस एक प्रकारचे किडे व दुसऱ्या नैसर्गिक अडचणीमुळे बराच त्रास

झाला, तरी पण म्हैसूर व इतर भागांतून मजुरांचा पुरवठा चांगला झाल्यामुळे या धंद्याची वरीच वाढ झाली. अलीकडे ब्राह्मिलमधून कोंफी येऊ लागल्यामुळे येथील कोंफीचा भाव उतरला व पुष्कळांना आपले मळे सोडून धावे लागले.

केळी व नारिंगे ही येथील मुख्य फळे होत. पालीव जनावरांना येथील हवा चांगलीशी मानवत नाही. म्हैस, डुकर, गाढव, बकरा वगैरे प्राणी येथे चांगले असतात; परंतु शेळ्यांगा मात्र हवा मानवत नाही.

भाताच्या जमिनीला दर एकरा १ रु. ८ आ. ते ४ रु. ८ आ. व कोंफीच्या जमिनीला दर एकरा ८ आ. ते २ रु. ४ आ. पर्यंत सारा पडतो.

जंगलें:—राखलेल्या जंगलांचे क्षेत्रफळ जवळजवळ ५०० चौरस मैल असून दुसरी संरक्षित जंगले आहेत ती येथे प्रमाणें:—वाट जंगलें: देवरकाडू (पवित्र रान), उद्धे (खेडेगांवी जंगलें), व पैसारी (सरकारी ओसाड भाग).

धंदे व व्यापार.—मोठे कारखाने कूर्गमध्ये मुळीच नाहीत. बूर्गमध्ये होणाऱ्या सुन्या साधारण वन्या असतात. उत्तर भागांत जाडेभरडे कापड व सटिवारसंटे येथे चांगले कापड होतें. सोमवार पेठ व कोडली पेठ येथे थोडावढा व्यापार चालतो. दक्षिण कूर्गमध्ये गोणिकोप्पल, अम्मात्ति व सिद्दपूर; आणि उत्तर कूर्गमध्ये सुंटीकोप्प व सटिवारसंटे येथे मोठे बाजार भरतात. येथील मुख्य आयात माल:—रंगी, हरभरा, तांदूळ, डाळी, साखर, मीठ, तेल व कापड. निर्यात माल:—कोंफी, वेलदोडे, तांदूळ, नारिंगे, चंदन, इमारती लांकूड व कांतडी.

दळण वळण:—म्हैसूरमध्ये पेरियापट्टणपासून एक रस्ता पश्चिमेकडे फ्रेजरपेठ व मर्कारावरून, संपजी घांटांतून मंगलोरकडे गेलेला आहे; व दुसरा रस्ता, सिद्दपूर आणि वीर राजेंद्रपेठवरून, पेर्यवरी घांटांतून तेलिचेरीपर्यंत जातो. या दोन मुख्य रस्त्यांशिवाय दुसरे लहान लहान रस्ते आहेत. म्हैसूरपासून मर्कारापर्यंत रोज मोटार जाते. माणसी आठ रुपये भाडे पडतें.

राज्यकारभार:—हा प्रांत प्रत्यक्ष हिंदुस्थान सरकारच्या हाताखाली असून म्हैसूरचा रेसिडेंट हाच येथील चीफ कमिशनर असतो त्याचे मुख्यांश ठाणे बंगलोर येथे आहे. खुद्द कूर्गवर एक कमिशनर असून तो मर्कारा येथे रहातो. नंजराज पट्टण, मर्कारा, पादिनालकनाड, येदेनाल कनाड, व क्तिगनाड असे कूर्गचे ५ तालुके असून त्यांवर सुभेदार नेमिलेले आहेत. तालुक्याच्या विभागांना नाड; नाडाच्या विभागांना मागनी; व मागनीच्या विभागाला ग्राम असे म्हणतात.

शिक्षण:—स. १९११ त येथे मुलांच्या ९१ शाळा व मुलींच्या ७ शाळा होत्या. शिवाय संस्थापिका १ हायस्कूल, एक लोअर सेकंडरी स्कूल, व मर्कारा येथील ट्रेनिंग स्कूल असून बाकी सर्व शाळा प्राथमिक शिक्षणाच्या

आहेत. उच्च शिक्षणाकरितां म्हैसूर, बंगलोर किंवा मद्रास येथे जावे लागतें. येथील लोकांच्या चालीरीतीत मोकळेपणा बराच आहे. कोडंगूमध्ये व्रीशिक्षण बरेच वाढले आहे.

वैद्यकीय:—मर्कारा व वीरराजेन्द्र पेठ येथे सरकारी रुग्णालये व नपोकू, गोनी कोप्पाळ, सोपवार पेठ, सुंटीकोप्प, सिद्दपूर आणि पोल्लिवेद येथे लोकलफंडांतून चालविलेले दवाखाने आहेत. ताप व फुफुसविकार हे येथील मुख्य रोग आहेत.

मोजणी:—पहिली मोजणी केवळ भूगोलविषयक असून १८९७ त झाली. १८६२ ते १८७४ या वर्षांच्या दरम्यान मद्रासच्या मोजणीखात्याने या प्रांताची स्थलवर्णनविषयक मोजणी व कोंफीच्या मळ्यांची मोजणी केली. १९०२ त या प्रांताची मोजणी व जमावदी झालेली होती.

[संदर्भ ग्रंथ:— राईस-कूर्ग ग्याझेट; रिचलर-एयनो-प्राफिकल कास्ट्स ऑफ कूर्ग; मेमॉयर ऑफ कोडंगू सव्हे; म्यागलिंग-कूर्ग मेमॉयर; हार्डी-रिपोर्ट ऑन कूर्ग; कूर्ग सेन्स-स रि. १९११. स्मिथऑक्सफर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया; बील-ओरि. वायां. डिक्शनरी; गजेंद्रगडकर व नरगुंदकर-कूर्ग-प्रांताचा खरा इतिहास].

कूर्म:—विष्णूचा एक अवतार. या अवताराचे मूळ शतपथ ब्राह्मणांत सांपडतें. प्रजापतीने कूर्मा (कांसवा) चे रूप धारण करून प्रजोत्पत्ति केल्याची कथा त्या ग्रंथांत आहे. नंतरची कथा म्हणजे सत्ययुगांत विष्णूने विश्वप्रलयाच्या वेळीं हरवलेल्या काही अमोलिक वस्तू परत मिळण्यासाठी कूर्माचा अवतार घेतला व मंदराचलाखाली क्षीर समुद्रांत अढळ राहिला. मग देवदैत्यांनी वासुकीचा दोर मंदरामोवती गुंडाळून समुद्रमंथन केलें. तेव्हां १४ रत्ने निघालीं. कूर्मावताराचे कूर्मपुराण स्वतंत्र विवेचिले आहे. कांसवासंबंधानें अर्थशब्दां व प्राणिशास्त्रीय विवेचनासाठी 'उरोगामी' विभाग ९ पृ. ८३ व 'कांसव' विभाग ११ पृ. ४७२ पहा.

कूर्मदास:—हा पैठण येथील रहिवासी असून जातीचा ब्राह्मण होता. हा जन्मल्या दिवसापासून पांगळा व थोडा असे. म्हणून याच्या मनांत पंढरीस जाऊन पडावे असें आले. पुढे हा एका कार्तिकी एकादशीस पंढरीस जाण्याच्या हेतूने खुरडत खुरडत निघाला. अशा रीतीने जाता जाता कार्तिक शु. १० स लज्ज म्हणून करमाळे तालुक्यांत त्याच्या आग्नेय दिशेस एक गांव आहे तेथे येऊन पोहोचला. येथून पंढरपूर ९ कोस आहे. तेव्हां त्याने पाहिले की, आतां एकादशीकरितां आपले जाणे पंढरीस होत नाही. म्हणून यानें मनांत देवाची प्रार्थना केली; आणि भक्तिपूर्वक वारकऱ्याबरोबर देवास निरोप सांगून धाडिला की, कृपा करून येथे येऊन मला दर्शन द्यावे. या निरोपाप्रमाणें असे सांगतात की, यास विठोबांने तेथे येऊन दर्शन दिलें. भक्तिविजयांत (अ. १६) याची कथा वर्णिली आहे. याची समाधी हल्ली लज्ज येथे आहे. याचा काल सुमारे शके १२३० चा होय. यांची स्फुट कविता आहे. [भक्ति वि. सं. क. सू.].

कूर्मपुराण—अष्टादश पुराणांपैकी पंधरावें. समुद्रमंथनाच्या वेळी ज्या ऋषींनी विष्णूची स्तुति केली त्या ऋषींना विष्णूनी आपल्या कूर्म (कांसव) अवतारांत हें पुराण सांगितलें म्हणून याला कूर्मपुराण असें म्हणतात. कांहीं अंशी विष्णुपुराणांतल्या प्रमाणेंच पुराणांतील मुख्य पांच विषयांची माहिती याहि पुराणांत दिली आहे. शिवाय विष्णूच्या अवतारांच्या अनेक कथा दिल्या आहेत; आणि मधूनमधून शिवाच्या कथा व स्तोत्रहि दिली आहेत. या पुराणाचे दोन भाग आहेत. पैकी पहिल्या भागाच्या शेवटी शिवाच्या २६ अवतारांचें वर्णन आहे. या पुराणाचें नांव व आरंभ यावरून हें वैष्णव पुराण असावें असें प्रथम एखाद्यास वाटतें, पण तसें नसून एकंदर हें पुराण शिव आणि दुर्गा यांच्या भक्तिपरच आहे. शिवाच्या शक्तींना स्त्रीदेवते कल्पून त्यांच्या पूजांचे विधी या पुराणांत दिले आहेत. या गोष्टीवरून हें आज उपलब्ध असलेलें पुराण फार प्राचीन नाहीं, असें उघड दिसतें. तसेंच अनेक पाखंडमतांपैकी वाममार्गीय म्हणजे स्त्रीतत्वाचे पूजक आणि स्त्रीदेवतांचे पूजक यांची माहिती या पुराणांत दिली आहे. आणि या पंथाचा धार्मिक ग्रंथ 'यामलतंत्र' याचीहि माहिती यांत आहे.

पवित्र क्षेत्रे काशी (काशीमहात्म्य) व प्रयाग (प्रयागमहात्म्य) यांचें वर्णन व महत्त्व बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत पहिल्या भागांत दिले आहे. दुसऱ्या भागाच्या आरंभी ईश्वरगीता (भगवद्गीतेसारखी) सांगितली आहे. तात ध्यानयोगानें परमेश्वर शिवाचें ज्ञान कसें होतें तें सांगितलें आहे. या गीतेनंतर व्यासगीता दिली आहे; तीत व्यास ऋषी सांगतात कीं, सर्व संस्कार व पवित्र आचरण केल्यानें सर्वश्रेष्ठ ज्ञान प्राप्त होतें आणि म्हणून गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यासी यांच्या धर्मा (कर्तव्यकर्मा)बद्दल विवेचन केलें आहे. कांहीं भागांत सर्व पापांबद्दलच्या प्रायश्चित्तविधींचें वर्णन दिले आहे व पातिव्रत्यधर्माचा उल्लेख आला आहे. व त्याच्या समर्थनार्थ पुढें एक सीतेची गोष्ट (ही रामायणांत नाहीं.) सांगितली आहे. तीत अग्निदेवानें रावणाच्या हातून सीतेची कशी सुटका केली तें दिलें आहे.

या पुराणांतच सांगितलें आहे कीं, त्याच्या चार संहिता (ब्राह्मी, मानवती, सौरी, वैष्णवी) आहेत; पण ६०००० श्लोकांची ब्राह्मी संहिता मात्र आज उपलब्ध आहे. नीलमणी मुखोपाध्यायांनी ती प्रसिद्ध केली आहे कलकत्ता (१८९०) याची श्लोकसंख्या १७००० आहे असा भागवतांत उल्लेख असून हीच संख्या १८००० अंस्तल्याचा मतस्यपुराणांत उल्लेख आहे. [विटरनिष्ठा; विलसन—कूर्मपुराण].

कृतवर्मा—सात्वत कुळांतील हृदिक राजाचा तिसरा पुत्र. भारती युद्धानंतर दुर्योधनाकडील जे तीन वीर वांचले व ज्यांनी रात्रीच्या वेळी पांडवशिविरावर हल्ला केला त्या तिहींत हा एक होता. कृष्णाच्या अवतारसमाप्तीपूर्वी यादवांमध्यें जे परस्पर कंदन झालें त्यांत हा सात्यकीच्या हातून

मरण पावला. [महाभारत स्त्रीपर्व अ. ११; मौसल. अध्याय ३].

कृति—पुरुकुलोत्पन्न हस्तिपुत्र देवमीढ अथवा द्विमीढ याच्या वंशांत जन्मलेल्या सन्नतिमान् राजाचा पुत्र. यानें हिरण्यनाभापासून प्राच्य सामाच्या सहा संहिता संपादल्या होत्या. प्राच्य सामांचा उल्लेख वैदिक ग्रंथांत आढळत नाहीं. याचा पुत्र नीपराजा [भाग. स्कं. ९, अध्याय २१].

कृत्तिका—एक नक्षत्रपुंज. यांत वारीक वारीक सात तारा आहेत. यांचा एक झुजकाच दिसतो. कार्तिकांत या आवशीस उगवतात आणि त्या मावळावयास गेल्या म्हणजे पहाट होते. फेब्रुवारीत या आवशीस माघ्यान्ही येतात व तेव्हां खस्वस्तिकाच्या किंचित उत्तरेस दिसतात. कृत्तिकांची आकृति देशी वस्तूयासारखी दिसते. सहावी व सातवी या तारा मिळून वस्तूयाच्या मुठीचें टोंक होतें आणि बाकीच्या तारांचें पातें होतें.

कृत्तिकांच्या सात तान्यांचीं नांवें तै. ब्राह्मणांत आलेली आहेत (ज्ञानकोश वि. ३ बुद्धपूर्वजग पृष्ठ १९० पहा). सांप्रत सातांपैकीं सहा तारा चांगल्या दिसतात व सातवी फार वारीक दिसते. पुराणादिकांत कृत्तिकांसंबंधानें कथा आलेल्या आहेत. त्यांत त्या सहा आहेत. कालांतरानें कांहीं तारांच्या तेजांत फरक पडतो. त्याप्रमाणें वेदकालांत सातवी तारा चांगली स्पष्ट दिसत होती. पण ती पुढें वारीक झाली यामुळें पुराणग्रंथांतील कथांत ती नाहींशी झाली; किंवा वेदकालापासूनच ती वारीक असावी. एक कोणास दिसते, न दिसते, म्हणून कांहीं कथांत सात आल्या व कांहींत सहा आल्या असें असेल. याविषयांच्या पौराणिक उल्लेखांत कार्तिकस्वामीची कथा फार प्रसिद्ध आहे. सहा कृत्तिका या त्याच्या माता होत म्हणून त्यास 'षाष्मातुर' म्हणतात. सहापासून त्यास सहा मुखें प्राप्त झालीं, म्हणून त्यास षडानन हें नांव पडलें. [ज्योतिर्विलास].

कृत्तिवास—बंगाली रामायण कर्ता. बंगाली रामायणांपैकी अत्यंत लोकप्रिय रामायण कृत्तिवासकृत होय. आपल्या स्वतःसंबंधी वरीच माहिती कृत्तिवासानें दिली आहे, त्यावरून त्याचा जन्म इ. स. १३४६ मध्ये चोवीस परगण्यांतील फुलिया नामक गांवीं झाला असून त्याचा आज्ञा सुरारी ओझा हा श्रीहर्ष याच्या वंशातील १९ वा पुरुष असून कृत्तिवासाचा बाप वनमाली नामक होता. कृत्तिवासानें आपले चुलते, भाऊ वगैरेंसंबंधी वरीच माहिती दिली आहे. अकराव्या वर्षापासून तो एका शाळेत जाऊन संस्कृत व्याकरण व काव्य शिकूं लागला. शिक्षण पुरें झाल्यावर गडैश्वराकडून मान्यता मिळविण्याकरितां त्यानें संस्कृत पांच श्लोक रचून राजाकडे पाठविले. राजा खूष होऊन त्यानें कृत्तिवासास रामायण बंगाली भाषेत आणण्याविषयी सांगितलें व अशा रीतीनें बंगाली रामायणाचा जन्म झाला. तुळशीदासाच्या रामायणाची जशी लोकप्रियता उत्तरहिंदुस्थानांत

आहे तरी कृतिवासाच्या रामायणाची वंगाल्यांत आहे.
[दिनेशचंद्रसेन-हिस्टरी ऑफ वंगाली लिटरचर.]

कृ५—गौतमकुलोत्पन्न शरद्वान् ऋषीचा तपोभंग व्हावा म्हणून इंद्रानें जानपदी नांवाची अप्सरा त्याच्याकडे पाठविली. तिच्या दर्शनानें त्याचें रेतपतन पावले व त्यापासून जुळीं मुलें झालीं. या मुलांचें शंतनु राजानें कृपेंकरून पालन केलें म्हणून कन्येस कृपी व कुमारास कृप (शरद्वत् ऋषीचा पुत्र) अशीं नांवें पडलीं म्हणून यास शारद्वत् व गौतम-कुलोत्पन्न म्हणून गौतम असें म्हणत असत. कृपी द्रोणाचार्यास दिली होती. कृप हा पुढें धनुर्विद्येंत निपुण झाला, झणून कृपाचार्य हें नांव त्यास मिळालें. कौरवपांडवांस द्रोणाचार्यापूर्वीं हाच धनुर्विद्येचें शिक्षण देत असे. भारती युद्धांत हा दुर्योधनाकडे होता व सर्व कौरव मरण पावल्यावर यांस पांडवांनीं आपल्या जवळ आश्रय दिला होता.

हा चिरंजीवी असून पित्याच्या शरद्वान् या नांवानेंच सावर्णि मन्वंतरांत समर्पिकां एक होणार आहे [भाग. स्कं. ९. अ. २१. भारत आदिपर्व अ. १३०; कर्णपर्व. अ. ५४; सौप्तिकपर्व अ. १०; शल्य. अ. ४ वगैरे].

कृपाराम—(१) एक गणितज्ञ. वीजगणित, मकरंद, यंत्र-चिंतामणि या ग्रंथांवर याच्या टीका आहेत. वास्तुचंद्रिका या नांवाचा याचा एक स्वतंत्र ग्रंथ आहे. हा कृपाराम शके १४२० च्या सुमाराचा असावा. [दीक्षित-भारतीय ज्योतिष-शास्त्र]-

(२) लाला कृपाराम या नांवाचा हा हिंदुस्थानी कायस्थ ब्राह्मण जयपूरकर सवाई जयसिंगाच्या पदरीं हुषार मुत्सद्दी म्हणून नांवाजलेला होता. यानें थोरले बाजीराव पेशवे व सवाई जयसिंग यांचा स्नेह घडवून आणला. तसेंच खानडौरान वजीर बाजीरावावर चालून आला असतां (१७३७) यानें पर-स्परांचा कज्जा होऊं दिला नाहीं वगैरे कारणांवरून याला जयपुरास मराठ्यांतर्फे धकिलीच्या कामगिरीवर नेमलें. याचा मुलगा (तुळजाराम), नातू (सेवकराम) व पणतू (चिमण-लाल व गुलाबराय) हेहि अखेरपर्यंत मराठ्यांचे वकील म्हणून निरनिराळ्या दरवारी काम करीत होते. याची जात हिंदुस्थानी कायस्थ ब्राह्मण म्हणून रियासतकार देतात पण त्यांच्या या जातिनिर्देशाचा अर्थ लागत नाहीं. [मराठी रि. मं. वि.]

कृमिसमूह—(वर्म्स) कृमि किंवा वळवळणारे जंतू ह्यांचा एक फार मोठा समुदाय बनलेला आहे. हा कृमि-समुदाय अनेक भिन्नजातीय कृमिवर्ग मिळून झालेला आहे व परस्पर भिन्न असे १२ वर्गांचे कृमी ह्यांचा समा-वेश यांत करण्यांत येतो. परंतु या वर्गांच्या प्राण्यांचा आपा-पसांतील संबंध अजून पूर्णपणे उलगडलेला नाहीं. ' कृमि ' म्हणून संबोधिलेल्या सर्वसामान्य प्राण्यांचे दोन कृत्रिम भाग करतात. एका भागांत घर निर्दिष्ट केलेले १२ वर्ग येतात. यांतील प्राण्यांच्या शरीराची ठेवण अशी बनलेली

असते की, त्यांचें शरीर एकामागून एक अशी लागलेली वलयें अथवा लहान लहान खंड यांचें झालेलें नसून तें सरसकट सपाट अथवा वर्तुळाकार अखंड असें झालेलें असतें. दुसऱ्या भागांत मोडणाऱ्या कृमिवत् प्राण्यांचें शरीर हें एकामागून एक अशी लागलेली वलयें अथवा लहान लहान खंड मिळून झालेलें असतें व तीं वलयें किंवा ते खंड आप-णाला वाढतः मोजतां येतात. ह्या दुसऱ्या कृमिवत् प्राण्यांचा एक स्वतंत्र वर्ग ' वलयांकित शरीरप्राणी ' (अॅन्युलाटा अथवा अक्नेलिडा) असा करण्यांत येतो. कृमि ह्या प्रकारांत पहिल्या प्रतीच्या म्हणजे अखंड शरीराच्या कृमिसमूहाचा विचार करावयाचा आहे.

पृथ्वीच्या पाठीवर जे थोडे प्राणी अगदीं पहिल्याने उदयास आले त्यांचीं शरीरें आकारशुद्ध असून त्यांच्या शरीररचनेमध्ये तारकितांगसादृश्य प्राधान्येकरून आढ-ळून येतें. परंतु ह्याच प्राण्यांपैकीं काहींनीं ती आपली आकारशुद्धता गमाविली व ज्यांचें कृमीमध्ये रूपांतर झालें त्यांनीं आपल्या शरीराचा एखादा एक विशिष्ट भाग एकाच दिशेनें नेहमी पुढें पुढें सरकविण्याचा प्रयत्न केला व त्यामुळे जरी त्यांचे तारकितांगसादृश्य नाहींसे झालें तरी त्यांना दुसरा एक अमूल्य फायदा झाला तो हा की, त्यांच्या शरी-राचा शीर्ष व पार्श्वभाग हे प्राप्त झाले. या पुढच्या भागावर किंवा शीर्षावर साहायिकच आजूबाजूच्या व समोवारेच्या पदार्थांचा पहिल्याने संस्कार होऊन त्या भागांत ज्ञानप्राप्तक ज्ञानपेशी विशेष पूर्णतेस आल्या व त्या भागांत शीर्षज्ञान-केंद्रा (सेरिब्रल गॅंग्लियन) चा उदय झाला. या असल्या क्षुद्र कृमीच्या शीर्षज्ञानकेंद्राची उत्पत्ति व मेंदूचा आरंभ याच्यांत साम्य दिसून येतें हें सूझ वाचकांच्या घ्यानांत आलेच असेल. कारण डोके पुढें पुढें हलविण्याची ही फाय-देशीर संवय व मेंदूची घटना ह्यांचा परस्पर निकट संबंध आहे असें दिसून येतें.

कृमिसमूहामध्ये आणि त्यांच्या नंतरच्या सर्व वरिष्ठ प्राणिवर्गामध्ये दोन विशिष्ट गोष्टी आढळून येतात त्या दोन गोष्टी आद्यजंतु (प्रोटोजोआ), समुदित सच्छिद्र (पोरिफेरा) व शरीरांत्रिक गूहक (कोलेन्टेराटा) ह्या तिन्ही वर्गामध्ये मुळीच आढळून येत नाहींत. या दोन गोष्टी म्हटल्या म्हणजे कृमी व त्यांच्या वरिष्ठ वर्गांतील सर्व प्राण्यांमध्ये सांपडणारे मध्यास्तर (मेसेन्टेरास्ट) व शरीरगुहा (कोलम) ह्या होत. बाह्यास्तर (एपिब्लास्ट) आणि अंतरास्तर (हाय-पोब्लास्ट) यांच्यामध्ये उत्तम प्रमाणावर दिसणारे मध्यास्तर आणि पचनेंद्रियनलिकेपासून निराळी अशी शरीरगुहा आप-णास यापुढें ह्यांच्यापेक्षां वरिष्ठ प्राण्यांच्या समुदायांत सदो-दित आढळण्यांत येतील. कृमिसमूहामध्ये त्या दोन गोष्टी हळू हळू दृश्यमान होत जातात. अगदीं कनिष्ठ दर्जाच्या कृमिकुलांत मध्यास्तर आणि शरीरगुहा बहुतेक नसतातच असें म्हटल्यास चालेल. कृमिसमूहातील दोन संघांचा

येथे विचार करूं. हे दोन संघ म्हणजे एक पर्णकृमि (प्लॅटिहेल्मिन्थीस) आणि दुसरा वर्तुलाकार कृमि (नेमाथेल मिथीस) हे होत. या दोन संघांचा वलयांकित शरीरप्राणि (अन्युलाटा) संघाशी कांही संबंध नाही; कारण या दोन संघांतील कृमी अखंडशरीर असतात म्हणजे त्यांच्या शरीरांत वलयांसारखे विभाग दिसून येत नाहीत.

पर्ण कृमि संघ—(प्लॅटिहेल्मिन्थीज) पर्णकृमि या संघात प्राण्यांचे शरीर बहुतेक चपटलेले असते. ह्या संघ परंपरा असलेल्या तीन मुख्य वर्गांचा मिळून झालेला आहे व ते वर्ग टर्बिलेरियन्स ट्रिम्याटोडस व सेस्टोडस हे होत. यांच्यांत मध्यास्तराचा भाग वरून खाली किंवा पृष्ठोदरतलरीत्या परेंकाय्मा नांवाच्या घट पेशिसमुच्चयाचा बनून झालेला आहे. यांच्यांत शरीरगुहा अशी बनलेली नसते, शीर्षाच्या भागांत मेंदुवत शीर्षज्ञानकंदाचा आरंभ नुकताच झालेला आढळतो. मलोत्सर्गाचे इंद्रिय शरीराच्या दोन्ही अंगाला दोन नळ्यांच्या रूपाने बनलेले असून त्या नळ्यांना लहान लहान असंख्य फांटे फुटलेले असतात आणि या फांट्यांच्या शेवटी चमत्कारिक पेशी बनलेल्या असतात त्यांना ज्योत-पेशी (फ्लेमसेल्स) म्हणतात. ह्या संघांतील बहुतेक सर्व कृमी उभयलिंगी आहेत. ह्या तीन वर्गांतील कृमीविषयी कांही गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत त्या या की, बहुतेक सर्व टर्बिलेरियन कृमी जमिनीमध्ये अगर पाण्यामध्ये स्वतंत्र पर्णे राहतात. परंतु सर्व ट्रिम्याटोड वर्गांतील कृमी परोपजीवी आहेत. म्हणजे त्यांचे स्वतःचे पोषण व उपजीविका दुसऱ्या एखाद्या प्राण्यावर अवलंबून असते. यांच्यांतील कांही कृमी दुसऱ्या प्राण्यांच्या शरीराला बाह्यतः घट चिकटून असतात तर कांही कृमी दुसऱ्या प्राण्यांच्या शरीरांत प्रवेश करून तेथेच आपला काळ कंठितात असले दोन्ही तऱ्हेचे बाह्य व अंतःपरोपजीवी कृमी ट्रिम्याटोड वर्गांत आढळतात. सेस्टोड वर्गांतील कृमी दुसऱ्या प्राण्याला बाहेरून चिकटलेले नसतात, परंतु ते त्या प्राण्याच्या शरीराच्या आंतील भागी कायमचे ठाणे देऊन बसलेले आढळतात. म्हणून सेस्टोड कृमीनां अंतःपरोपजीवी (इन्टर्नल पॅरासाइट) कृमी म्हणतात.

विशालकृमिसंघांतील सर्व कृमीमध्ये ज्योतपेशी आढळतात. मलोत्सर्जक नळ्यांच्या बारीक फांट्यांचे प्रत्येक टोंक एका पोकळ पेशीमध्ये शेवट पावते व त्या पेशीच्या तळाला आतून हालणारे नाजूक केंस लागलेले असून ते एकसारखे दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणे हालत असतात. म्हणूनच ह्या पोकळ पेशींना “ ज्योतपेशी ” म्हणून संबोधण्यांत येते.

वर्ग प हि ला, ट र्बि ले रि या, लक्षणः—यांतील कृमी अखंड शरीर असतात म्हणजे त्यांच्या शरीराचे बाहेरून वलय किंवा दुसऱ्या तऱ्हेचे खंड झालेले असे विभाग पडलेले दिसत नाहीत. त्यांच्या शरीराचा आकार पर्णासारखा अथवा पानासारखा असतो. हे कृमी गोड्या किंवा साठलेल्या

अगर खान्या पाण्यांत सांपडतात. दलदलीच्या ओल्या जागेतहि हे कधी कधी आढळतात. हे कृमी मांसाहारी आहेत. यांच्यांतील क्वचितच एखादा कृमि परोपजीवी असा आढळतो. ह्या कृमीच्या शरीराच्या रचनेत विशेषतः पक्षि-त्यानेच उभयांगसादृश्य आढळून येते. बाह्यत्वचेवर केंसांची लव बनलेली असून त्यांत पुष्कळ वेळा पिंडपेशी बनलेल्या असतात व “ व्हावडाइट ” नांवाचे लहान लहान दांडेहि झालेले असतात.

हे दांडे कृमीला डंबचल्यास बाहेर बाणासारखे उठतात. शरीराच्या पूर्वभागांत ज्ञानकंदाची (ग्यांग्लियन) जोडी बनलेली असते; व त्या ज्ञानकंदापासून दोन ज्ञानरज्जू निघून शरीरांत पसरतात. पचनेंद्रिय (फूड कॅनल) नलिकेला बाहेर पडू शकेल असे मांसल गलविवर (फेरिक्स) असते व तिला पुष्कळ फांटे फुटलेले असतात. परंतु नलिकेच्या शेवटी गुदद्वार झालेले नसून ती बंद असते. या कृमीच्या शरीरांत रक्तवाहिन्या अगर श्वसनेंद्रिये आढळून येत नाहीत. शरीरगुहा जवळ जवळ झालेली नसतेच असे म्हणण्यास कांही हरकत नाही. मलोत्सर्गेन्द्रिय (एक्सक्रीटरी सिस्टिम) दोन उभ्या नळ्यांच्या रूपाने झालेले असते व त्या नळ्यांना असंख्य फांटे फुटलेले असतात व प्रत्येक फांट्याच्या शेवटी “ ज्योतपेशी ” लागलेली असते. ह्या वर्गांतील बहुतेक सर्व कृमी उभयलिंगी असतात. यांचीं अंडी कवचीने अगर कोशाने झांकलेली असतात व परिपूर्णतावस्थेत त्यांची वाढ होत असतांना त्यांच्यांत वेळेवर रूपांतर होत असलेली आढळून येतात. यांच्यांतील कांही प्राण्यांमध्ये प्रजाजनकत्व प्राणी विभागून जाऊन होत असते. ह्या टर्बिलेरिया कृमीमध्ये व शरीरात्रैक गुह्यांमध्ये कांही आसंबंध असावा असे दिसते व विशेषकरून यांच्यांत व कंकतसमगात्रजीवांमध्ये तो जास्त असावा.

व र्ग दु स रा ट्रि म्मा टो डा लक्षणः—यांतील कांही कृमी पर्णाकृति असतात व कांही नळकंड्यासारखे गोल असून ते बाह्य किंवा अंतःपरोपजीवी कृमी आहेत. त्यांच्या या परोपजीवी राहणीमुळे त्यांच्या आंगावर केंसासारखी लव आढळून येत नाही; पुन्हा दुसऱ्या प्राण्यांना विलगून राहतां येईल अशा तऱ्हेच्या तुंबडीवजा कित्येक चोषणतबकड्या लागलेल्या असतात व कित्येक वेळां या तबकड्यांना आंकडे बनलेले असतात. यांस जाड असे बाह्यत्वचावरण बनलेले नसते व बाह्यत्वचाहि पुढे बहुतेक नामशेष होते. इंद्रियबोध होणारे अवयवहि झालेले नसतात. या वर्गांतील कृमी, त्यांचे पूर्वज जे टर्बिलेरिया या वर्गांतील स्वतंत्र कृमी यांच्याप्रमाणेच असावेत असा अंदाज आहे. कारण टर्बिलेरिया कृमीप्रमाणे ट्रिम्याटोड कृमीमध्ये शरीर अखंड असते, शीर्षज्ञानकंद व त्यांच्यापासून पूर्व व पश्चिम शेवटी आणान्या दोन ज्ञानरज्जू असतात. शरीरगुहाहि अस्पष्ट असते व मलोत्सर्जक नळ्या व त्यांचे असंख्य फांटे

फुटणें या क्रिया आढळून येतात. तसेंच ट्रिमाटोड कृमी उभय. लिंगी असून त्यांची जननेंद्रियें गुंतागुंतीची वनलेली असतात. तथापि यांच्यामध्ये जननेंद्रियें, मलोत्सर्ग-इंद्रियें व ज्ञानेन्द्रियें टर्विलेरिया कृमांच्यापेक्षा जास्त पूर्णत्वानें विकास पावतात. पचनेंद्रियनलिका बहुतकरून दुभागून जाते व तिला पुष्कळ वेळां फांटे फुटतात व ती पश्चिमशेवटी वंद असते. या वर्गातील सर्व कृमी परोपजीवी असतात हें सांगितलेंच आहे. ते बाह्यपरोपजीवी अगर अंतःपरोपजीवी असतात व ते एखाद्या संपृष्ठवंश प्राण्याला किंवा अपृष्ठवंश प्राण्याला चिकटलेले आढळतात. या वर्गातील पुष्कळ असे आहेत की ते स्वतः स्वतंत्र रीतीनें फलद्रुप होऊं शकतात, तर दुसऱ्यांमध्ये फलद्रुपता एकमेकांचा संयोग झाल्याशिवाय घडून येत नाही. बाह्यपरोपजीवी कृमी परिपूरितावस्थेंत सरळ सारखे विकास पावत नाहीत; व बहुतकरून त्यांचा दर पिढीत थोडा फार विकास होत असतो. ज्या कृमीचा सरळ सारखा विकास होत नाही व ज्यांची वाढ पूर्ण होण्यास दोन बाहेरचे परजीव लागतात ते कृमी आपल्या आयुष्याचा परिपूरितावस्थेतील थोडा काल पुष्कळ वेळां एखाद्या अपृष्ठवंश प्राण्यामध्ये घालवितात.

ह्या कृमिवर्गात यकृत-कृमी वगैरेसारखे प्राणी मोडतात. हे यकृत-कृमी मेंदरांच्या यकृतांत व पित्तस्रोतांत आढळतात. त्यांच्यामुळे मेंदरांची फार हानि होते. या कृमीच्यामुळे होणाऱ्या रोगाला नुसत्या ग्रेटब्रिटनमध्ये १० लाख मेंदरें प्रतिवर्षी वळी पडतात. हे कृमी घोड्यांमध्ये, हरणामध्ये, उंटामध्ये व इतर गुरांमध्ये देखील आढळतात.

व र्ग ति स रः—सेस्टोडा या वर्गातील कृमी दुसऱ्या प्राण्यांच्या शरीराच्या आंत रहाणारे परोपजीवी प्राणी होत. यांच्या आयुष्यक्रमांत दोन स्थित्यंतरे होत असतात. पहिल्या स्थित्यंतराला प्रोस्कोलेक्स म्हणजे फुग्याची अवस्था म्हणतात. या सुमाराला हा कृमी अपृष्ठवंश अथवा संपृष्ठवंश यापैकी एखाद्या प्राण्यामध्ये सांपडतो. दुसरे स्थित्यंतर म्हटलें म्हणजे स्ट्रोनीला म्हणजे नाडी-कृमी अथवा फीतकृमीअवस्था होय. ह्या अवस्थेंत असलेला कृमी एका अपवादाःरीजकरून संपृष्ठवंशातील प्राण्यांमध्येच तेवढा आढळतो. ह्या वर्गातील कांहीं कृमींमध्ये शरीर अखंड असलेलें आढळतें. तर दुसऱ्यांत बाह्यतः शरीर अखंड दिसतें तरी आंतून त्यांची जननेंद्रियें ओळीनें क्रमशः वनलेलीं आढळतात. दुसऱ्या पुष्कळ कृमींत शरीर सांखळीप्रमाणें अनेक दुव्यांचें वनलेलें असून त्या दुव्यांस प्रोग्लॅटीडिझ म्हणतात व प्रत्येक प्रोग्लॅटीडमध्ये जननेंद्रियांचे जोड झालेले असतात. तेव्हां ह्या वर्गात अखंड शरीरांतून खंडसहित शरीरांत संक्रमण होत असलेले कृमी आढळतात. तरी प्रथम या श्रेष्ठत्या प्रका

रच्या कृमीत शरीराचे खंड स्पष्ट रीतीनें वनलेले नसतात.

या वर्गातील मुख्य उदाहरण म्हटलें म्हणजे लांब जंत हें होय. हा कृमी फितीसारखा लांबलचक असतो. ह्याचें शरीर म्हटलें म्हणजे अनेक खंडांची मिळून झालेली माळ होय. या प्रत्येक खंडाला प्रोग्लॅटीड म्हणतात. व ह्या प्रत्येक खंडांत जननेंद्रियें वनलेलीं असतात. ह्या फितीसारख्या दिसणाऱ्या कृमीचें शरीर उभयांगसदृश असतें. शरीराच्या पूर्वशेवटी शीर्षाप्रमाणें भाग असून त्याला आंकडे अगर खांचण्या असतात. तसेंच चोपणचकत्या लागलेल्या असतात. आंकड्यांच्या व चकत्यांच्या साहाय्यानें ह्या कृमीनां दुसऱ्या प्राण्यांच्या पचनेंद्रियनलिकेला चिकटून राहतां येतें. शरीरावरण अथवा शरीरभित्ति ही कांहीं धातूंचे थर मिळून वनलेली आहे. तिचा बाह्य थर हा ज्ञानतंतुमय बाह्यत्वचेचा वनलेला असून त्यावर पातळ त्वक्पापुद्रा (क्यूटाइड) आलेला असतो. त्याच्या आंतील थर सारख्या लांब व रुंद पेशीनिर्मित संयोजक धातूचा झालेला असतो व पुष्कळ वेळां याच्या पृष्ठावर चुनखडीक्षाराचें मिश्रण झालेलें असतें. या संयोजक धातूच्या थराच्या खाली उमे व आडवे अशा रीतीनें लागलेल्या विनपट्ट्यांच्या स्यायूंचा दुहेरी थर झालेला असतो. ज्ञानेन्द्रियसमूह हा दोन अगर अधिक उभ्या ज्ञानरज्जूंचा मिळून झालेला असतो व त्या रज्जू पूर्वशेवटी आडव्या ज्ञानरज्जूंच्यामुळें जोडल्या जातात. या प्राण्यांत विशिष्ट ज्ञानेन्द्रियें वनलेलीं नाहीत. ह्याला पचनेंद्रियनलिका नसते व तिची त्याला गरजहि नाही. कारण हा कृमी दुसऱ्या प्राण्यांच्या शरीरांतील पचन झालेल्या अन्नरसांत तरंगत असतो, व हा आपल्या शरीराच्या सर्व भागांनी तो अन्नरस शोषून घेतो. रक्तवाहिन्यासमूह किंवा श्वसननेंद्रियें ह्या कृमींमध्ये सांपडत नाहीत. या प्राण्यांत शरीरगुहा म्हटली म्हणजे सारख्या लांब रुंद पेशीनिर्मित संयोजक धातूच्या त्या पेशींतील विस्कळीत अंतरचिरा ह्याचीच वनलेली आहे. या शरीरगुहेमध्ये कोठें कोठें ज्योतपेशी असलेल्या आढळून येतात. ह्या ज्योतपेशी मलोत्सर्जक इंद्रियाच्या नळ्यांच्या अगदीं बारीक फांट्यांच्या शेवटीं लागून असतात. ह्या मलोत्सर्जनळ्या शीर्षांमध्ये एकमेकांशीं आडव्या वर्तुलाकार नलिकेनें जोडल्या जातात. तसेंच एका आडव्या नलिकेनें त्या शरीराच्या प्रत्येक खंडामध्ये जोडल्या जातात व शरीराच्या शेवटीं एक किंवा अधिक रंध्रांनीं उघडतात. सर्व प्रकारचे लांब कृमी उभयलिंगी आहेत व बहुतेकांमध्ये अंडी स्वतःच्या शरीरांतच स्वतःच्या शुक्रबीजाशी संयोग पावून फलद्रुपता पावतात. पसरट असें वनलेलें मुष्क एक शुक्रस्रोतस व त्याचा बाहेर काढतां येण्याजोगा अंतिम शेवटचा भाग, ज्याचा शिश्राप्रमाणें उपयोग होतो तो, असे मिळून पचननेंद्रिय झालेलें आहे. बीजननेंद्रियांमध्ये दोन अंडकोश, बलकपिंड, कवचपिंड, योनिभाग-ज्याच्यामध्ये शुक्रबीजाचा प्रवेश होतो तो, शुक्राशय-ज्याच्या-

मध्ये शूक्रबीज सांठले जाते तेव गर्भाशयाचा भाग, ज्याच्यांत अंडी विकास पावतात तो, इतक्यांचा समावेश होतो. फलद्रूप झालेल्या अंड्यापासून गर्भ तयार होतो व तो प्रोस्कोलेक्स अथवा फुग्याची अवस्था ह्यांत स्थित्यंतर पावतो. ही अवस्था त्याला दुसऱ्या विवक्षित प्राण्याच्या शरीरांत प्राप्त होते व ह्या अवस्थेत शीर्षाचा भाग घडला जातो. ही प्रोस्कोलेक्स अथवा फुग्याची अवस्था पावलेला कृमिगर्भ ज्या प्राण्याच्या शरीरांत बनतो तो प्राणी दुसऱ्या एखाद्या प्राण्याकडून खाळा गेल्यास त्या दुसऱ्या प्राण्याच्या पोटांत ह्या कृमीची दुसरी माजास येणारी अवस्था पूर्णत्व पावते. ह्या दुसऱ्या स्थित्यंतरास स्कोलेक्स म्हणतात व त्यापासून लांबकृमि अथवा नाडीकृमि वनून तयार होतो. एकंदरीत हे कृमी अंतःपरोपजीवी प्राणी असल्याकारणाने यांच्यांत बाह्यवस्तूला अडकून रहाण्याची अवयवरूपी साधने वनलेली असतात. तसेच त्याच कारणासुळे यांच्यांत विशिष्ट ज्ञानेंद्रिये झालेली नसून ज्ञानेंद्रियसमूह थोडासा गुंतागुंतीचा वनलेला असतो. तरी तो खालच्या दर्जाचा आहे. याची पचनेंद्रियनलिका वनलेली नाही व ह्या प्राण्यांत फलद्रूपता विपुलतेने आढळून येते.

लांब व जंत. — (टीनिआसोलियम) लांबजंत अथवा नाडीकृमि याला इंग्रजी भाषेत टेपवर्म म्हणतात. ह्या कृमि वर सांगितल्याप्रमाणे फितिसारखा लांबलचक असतो. याचा रंग पांढरा असतो. पूर्ण वाढ झाल्यावर ह्याची लांबी सहा फूट भरते. ह्या कृमीचे शीर्ष मनुष्याच्या पचनेंद्रियनलिकेच्या आंत्राच्या भितीला रोवलेले आढळते. मनुष्यप्राण्याला ह्या कृमीमुळे फार त्रास पोंचतो व विशेषतः डुकराचे मांस खाणाऱ्या लोकांना ह्याचा मुख्यत्वेकरून उपद्रव होतो. ह्या कृमीला त्याचा आयुष्यक्रम पुरा करण्यास त्याच्या आयुष्यांत दोन निराळा जातीच्या सस्तन प्राण्यांचा आश्रय करावा लागतो. काही काळपर्यंत ह्या कृमि डुकराच्या पोटांमध्ये अथवा मांसामध्ये सांपडतो व नंतर तो मनुष्याच्या पोटांमध्ये पूर्णवस्थेत आढळतो. ह्या कृमीचे शरीर सांखळीप्रमाणे असून त्या सांखळीची प्रत्येक कडी ही ह्या कृमीच्या शरीराचा एक स्वतंत्र भाग किंवा खंड होय. ह्या भागाला अथवा खंडाला प्रोग्लॉटीस म्हणतात. पूर्वशेवटी शीर्ष असते. शीर्षाच्या चौडाई अंगाला चोपणचकत्या असतात. व त्यांच्या वरच्या अंगाला एक आंकड्याचे चक्र वनलेले असते. या आंकड्याच्यामुळे तो आपले डोके मनुष्याच्या अंगाच्या भितीत खूपसतो. प्रत्येक प्रोग्लॉटीस खंडामध्ये जननेंद्रियाचे सर्व भाग पूर्णपणे झालेले असतात. याच्या शरीराच्या पश्चिम शेवटाची प्रोग्लॉटीस खंड काही वेळाने तुटून निराळी पडतात व ही निराळी झालेली खंड मनुष्याच्या पचनेंद्रिय नलिकेतून मलद्वारावाटे बाहेर टाकली जातात. ह्या प्रोग्लॉटीस खंडांत लहान लहान अंडी तयार होतात व ती फलद्रूप होऊन त्यांपासून अपक्व गर्भ टणक अंडकवचांनी आवळलेले असतात; व अशा अनेक टणक अंडकवचांनी तो प्रोग्लॉटीस

फुगला जातो. जेव्हा ह्या फुगून ताणलेला खंड फुटतो तेव्हा ही अपक्व गर्माने भरलेली अंडकवचे मोकळी होतात. जर ही अंडकवचे विष्टाहारी डुकराच्या खाण्यांत आली तर डुकराच्या पचनेंद्रियनलिकेत पाचक रसाच्या क्रियेने त्यांची कवचे विरघळून जाऊन त्यांतील अपक्व गर्भ, ज्यांना बहुतेकरून सहा आंकड्यांचे चक्र लागलेले असते असे, तेथे मोकळे होतात. हे सहा आंकड्यांचे अपक्व गर्भ लागलेच त्यांच्या आंकड्यांच्या मदतीने डुकराच्या आंत्राच्या भितीला आरपार भोक पाडून त्यांतून बाहेर पडतात व डुकराच्या मांसांत अथवा स्नायूत किंवा दुसऱ्या अवयवांत जाऊन तेथे स्थिरता पावतात, व त्यांच्या सर्भोर्वती एक आवरण बनते. येथे काही वेळाने त्यांची पुढील वाढ होण्यास सुरुवात होते. त्यांचे सहा आंकडे गळून पडतात व ते आकाराने वाढू लागतात. नंतर ते अचल राहून त्यांचेहि फुग्याच्या अवस्थेत स्थित्यंतर होतं व या अवस्थेत लिंगभेद झालेला नसून ते जुसते वाढते फुगे असे झालेले असतात. ह्या फुग्याच्या अथवा 'प्रोस्कोलेक्स' अवस्थेत त्याच्या अंतःपृष्ठापासून एका टिकाणी एक कोंव निघून तो फुग्याच्या पोकाळीत वाढू लागतो व त्या कोंवाचे पुढे शीर्षामध्ये रूपांतर होतं. ह्या स्थितीत त्याला फुगा असलेला कृमि म्हणतात. व अशा स्थितीप्रत पावलेले हे फुगा-कृमी डुकराच्या मांसांत वास्तव्य करून रहातात. ज्या डुकराच्या मांसांत हे फुगाकृमी आहेत अशा डुकराचे दूषित मांस नकळत एखाद्या दुर्दैवी मनुष्याच्या खाण्यांत आले तर ह्या फुगा-कृमीला आपली वाढ पूर्ण करून घेण्यास संधि मिळते. ती अशी की त्या मनुष्याच्या पचनेंद्रियनलिकेत या फुगा-कृमीचा शीर्षाचा भाग बाहेर पडतो. ह्या धाकटासा कृमि त्याच्या शीर्षाच्या पाठीमागे थोड्या आंखूड मानेच्या भागाने त्या मोठ्या फुग्याला चिकटलेला असतो. नंतर ह्या फुग्याचा भाग निराळा पडून नाहीसा होतो. कां की तो कोणत्याही प्रकारे महत्वाचा नसतो व शीर्षाचा भाग आंत्रांत येऊन त्याच्या आंकड्यांनी आंत्राच्या भितीला चिकटून राहतो. येथे त्या शीर्षाला अन्नरसाचा पुरवठा पूर्ण मिळू लागून तो सारखा वाढू लागतो. त्याची पुढे वाढ होते. म्हणजे शरीराचे खंड एकामागून एक शीर्षाच्या भागापासून तयार झाले असता पाठीमागे ढकलले जातात, व हे पाठीमागे सारलेले जुने खंड जितके शीर्षापासून लांब असतील तितके ते पक्क दशेत येऊ लागतात, व त्यांच्यांत जननेंद्रियाची वाढ होऊ लागते. वर सांगितल्याप्रमाणे हे अगदी शेवटले खंड त्यांच्यांत अंडी फलद्रूप झाल्यावर निराळे पडतात व मनुष्याच्या विष्टेबरोबर बाहेर निघतात. ही विष्टा डुकराने खाली असता त्याच्या शरीरांत त्यांचा प्रवेश होतो व पुढे वर वर्णन केल्याप्रमाणे त्यांची वाढ होते. ह्यांच्यापासून मनुष्याला उपद्रव होतो. म्हणून ह्यांच्या निपट्याची माहिती महत्वाची आहे. ह्या जंतांचा उपद्रव होण्यास मध्यस्थी प्राणी डुकर होय. डुकराचे मांस

शिजविल्यावर त्यांच्यांत एखादा फुगाकृमि जिवंत राहिला तर तो तें मांस खाणाऱ्या मनुष्यामध्ये हटकून वाढून त्याला उपद्रव करितो.

टीनिआ मिडीओक्यानेलाटा हा जातिविशेषहि वरच्या-प्रमाणेच " टेपवर्म " ह्या नांवानें संवोधिला जातो, व तो मनुष्याच्या अंगामध्ये वाढतो. ह्याच्या शीर्षाला आंकेडे नसतात. ह्या जंताचा उपद्रव होण्यास मध्यस्थ प्राणी म्हटले म्हणजे गाई, बैल हे होत. गाईच्या किंवा बैलाच्या मांसांत ह्यांचे फुगाकृमि बनतात व गाईचे किंवा बैलाचे मांस खाणाऱ्यास ह्याचा उपद्रव होतो. ग्रेटब्रिटनमध्ये ह्याचा उपद्रव फार होतो.

टीनिआ ईकायनोकोकस म्हणजे कुत्र्यांत व लांडग्यांत सांपडणारा " टेपवर्म " होय. त्याच्या शरीराला चार खंड असतात व चवथा खंड सर्वांत लांब असतो ह्याच्यापासून मनुष्याला उपद्रव होतो. मनुष्याच्या यकृतामध्ये किंवा दुसऱ्या अवयवांत पुळीचा विकार ह्याच्या गर्भाच्या फुग्याच्या स्थित्यंतरामुळे होतो. दूषित पाणी प्याल्याने हे अपक्व गर्भ कवचाच्छादित अंड्यांच्या रूपानें मनुष्याच्या पचनेंद्रियनलिकेमध्ये शिरतात. पाण्यांतहि अशा तऱ्हेचीं अंडी कुत्र्यांच्या किंवा लांडग्यांच्या विष्ठेतून प्रवेश करितात. पर्वतावरील पाण्याचे डवके ओहोळ वगैरे अशा रीतीने दूषित झालेले असतात तेव्हां तेथले पाणी पिणे फार धोक्याचे आहे. हा कृमि कुत्रा किंवा लांडगा ह्यांच्या शरीरांत विकास पावतो व मनुष्य हा त्याचे स्थित्यंतर होण्यास लागणारा मध्यस्थ प्राणी होय.

वर्तुलाकार कृमि संघ (नेमॅरोहेल्मिथिस) :—ह्यांतील कृमी आकारानें बहुशः लंबवर्तुलाकार असतात. म्हणून त्यांना वर्तुलाकार कृमी म्हणतात. या संघातील खऱ्या वर्तुलाकार कृमींचा एक वर्ग आहे त्याला वर्तुलाकारकृमि किंवा जंत म्हणतात व या वर्गातील जंत कांहीं अंतःपरोपजीवी आहेत तर दुसरे पुष्कळ जंत स्वतंत्रपणे गोड्या किंवा खाऱ्या पाण्यांत वावरणारे कृमी आहेत.

वर्तुलाकार कृमि वर्ग.—(नेमॅटोडा) ह्या वर्गातील कृमी शरीरानें अखंड असून त्यापैकी कांहीं परोपजीवी आहेत तर कांहीं स्वतंत्रपणे कालक्रमणा करणारे आहेत. ह्या कृमींच्या शरीराच्या त्वचेवरील त्वक्पापुद्रा पुष्कळ वेळां घट्ट किंवा जाड असा बनलेला असतो व पुष्कळवेळां तो झडून पडतो किंवा टाकिला जातो. यांच्या शरीरांतील स्नायूंची रचना लांबट मांसपेशी उभ्या वनून झालेली असते व पार्श्व-भागीं दोहोंकडे त्यांच्यामध्ये अंतर राहून दोन बहीरेपा (लॅटरल लाइन्स) झालेल्या दिसतात. अन्ननलिकेसमोवतीं ज्ञानरज्जूंचें एक वलय झालेलें असतें, व त्यापासून सहा ज्ञान-रज्जू शरीराच्या पूर्वभागीं जातात व सहा पश्चिमभागीं जातात. पचनेंद्रियनलिका चांगली विकास पावलेली असते व तिला मुख व गुदद्वार झालेले असून तिचे तीन विभाग

आढळून येतात. रक्तवाहिनीसमूह व श्वसनेंद्रिये बनलेली नाहींत व शरीरांतील पोक्ळी ही शरीरगुहा नव्हे. मलो-त्सर्गाच्या इंद्रियांची रचना विलक्षण असून तीं दोन वाजूं-वर बनलेली असून त्या दोन्ही वाहिन्या पूर्वशेवटी एकच सामान्य छिद्रानें उघडतात. ह्या कृमीमध्ये बहुशः लिंगभेद झालेला असतो, ते क्वचितच उभयलिंगी आढळतात. जननेंद्रियें जरी साध्या प्रकारचीं बनलेलीं असलीं तरी नर व मादी ह्यांमध्ये ठळक भेद दिसून येतो. ह्या कृमींचा एकंदर आयु-ष्यक्रम गुंतागुंतीचा असतो विशेष लक्षांत ठेवण्यासारख्या कांहीं गोष्टी आढळून येतात त्या ह्या कीं, त्यांच्यामध्ये शुक्र-बीज मंदगति कामरूप पेशाप्रमाणें असतें, केशरूपी लव मुळीच झालेली नसते व फिरत्या रक्षकश्वेतपेशी (मायग्रेटरी फॅगोसाइट्स) बनलेल्या नसतात.

जंत (अस्केरिस लुंक्रिकोइडस) :—हे जंत मनुष्याच्या तन्वां-त्रांत बहुशः सांपडतात. ह्याच जातीचे दुसरे जंत घोड्यामध्ये वैलामध्ये आणि डुकरामध्ये सांपडतात. दोन्ही शेवटीं निमुळती झालेली नालिका असते त्याप्रमाणें ह्यांच्या शरीराची आकृति बनलेली असते. व ह्यांच्या कातडीला कोणताच दुसरा रंग नसतो. फक्त ती पांढरी असते. पकारेडां म्हणजे प्राऊस ह्या पक्ष्यांच्या नोचांत्रांत अगदी वारीक जंत असतात. ते जिवंतपणीं पारदर्शक असल्याकारणानें दिसून येत नाहींत. यांच्यांत नर मादीपेक्षां लहान असते, व त्यांच्या पुच्छाचा भाग अर्धवर्तुलाकार कमानीप्रमाणें वळलेला असतो, व त्याला दोन शृंगमय कंटक लागलेले असून त्याच्या पृष्ठावर पुष्कळ इंद्रियबोधक उंचवटे झालेले असतात. मादीमध्ये अंडी अतो-नात तयार होतात व ती तिच्या गर्भाशयाप्रमाणें असणाऱ्या अंडकोतसाच्या भागांत शुक्रबीजांशी संयोग पावून फलद्रूप होतात. फलद्रूप झाल्यानंतर त्या प्रत्येक अंड्यासमोवतीं एक कवच तयार होतें व अशा स्थितीत तीं मनुष्याच्या विष्ठेवरोवर वाहेर पडतात. हीं अंडी विकास पावून त्यांपासून जंत कसे तयार होतात ह्याबद्दल संपूर्ण निश्चित माहिती ग्रथित नाहीं. तथापि कांहीं प्रयोगांच्या परिणामा-वरून इतकें निश्चितपणें म्हणण्यास हरकत नाहीं कीं ह्यांचा मनुष्याला संसर्गदोष होतो तो स्वतंत्रपणेंच होतो. ह्यांच्या मध्ये व मनुष्यामध्ये ज्याच्यापासून त्यांचा त्याला संसर्ग जडेल असा कोणी दुसरा मध्यस्थ प्राणी नसतो. बहुतकरून परिपूरितावस्थेतील वाढ होत असलेले व ज्याच्यांत अपक्व गर्भ झालेला आहे असें अंडी पाण्यांतून पाणी पित असतांना किंवा मातींतून चुकून व मातीच्या बरोबर मनुष्य आपल्या पचनेंद्रियांत घेतो व तेथें तो अपक्वगर्भ कवचा-पासून मोकळा होऊन पूर्णता पावतो अशा रीतीने जंताचा उपद्रव होतो. मुलांना माती खाण्याची संवय असते त्यामुळे जंतांचा उपद्रव त्यांना विशेष होतो. ह्या कृमांमुळे बहुधा प्राणहानि होत नाहीं. तरी हे जंत

श्वासनालेकत अगर पित्तस्रोतसांत जर शिरले तर त्याचा परिणाम भयंकर होतो.

ओक्सिरिस व्हर्मिक्युलेरिस:—ह्या सामान्यतः आढळून येणाऱ्या कृमीला तंतुकृमि (थ्रेडवर्म) म्हणतात. मादी $\frac{1}{2}$ इंच व नर $\frac{1}{4}$ इंच लांबाचे भरतात. सर्व देशांत याचा विकार होत असलेला आढळतो. मुलांना यांच्यापासून विशेष त्रास होतो. हा कृमि बहुतकरून बृहदांत्रांत व विशेषकरून गुदामध्ये वास्तव्य करून असतो. रात्रीच्या प्रहरी याच्या इतस्ततः संचाराने मलद्वाराला अतिशय कंड सुटते तसेच जननेंद्रियांतहि कंड सुटते.

फिलेरिया सॅग्विनिस होमिनिस अथवा फिलेरिया ग्रॅन क्रॉफ्टी फी व्थान्को फ्टाय हा कृमि आस्ट्रेलिया, चीन, हिंदुस्थान, ईजिप्त आणि ब्राझिल ह्या देशांत आढळतो. परिणामी हा फार भयंकर आहे. हा कृमि तीन किंवा चार इंच लांब असून वारीक केशाप्रमाणे असतो; व ह्याचे जथे वनतात. लसिका पिंडामध्ये हे वास्तव्य करून राहतात. ह्याचे गर्भ कवचयुक्त असून रक्तामध्ये रात्रीच्या प्रहरी सांपडतात. हे गर्भमच्छर रात्री मनुष्याला चावले असता त्याच्या रक्ताच्या द्वारे मच्छराच्या शरीरांत शिरतात. म्हणून मच्छर हा प्राणी ह्याचा मध्यस्थ होय. ह्या कृमीच्या संसर्गामुळे हृत्तिरोग, (एलिफंटिआसिस) वारूळ अथवा त्वग्रोग होतो. शिवाय लघवीतून रक्त पडते. ह्याचा उपद्रव मुख्यतः हिंदुस्थानांत व उष्ण कटिबंधांतील प्रदेशांत होतो.

ड्या क न्क्यु ल स (फिलेरिया) मे डी ने न्सी सः—ह्या कृमीला नारू म्हणजे गीनिवर्म म्हणतात. ह्याचा प्रसार हिंदुस्थानांत किंवा एशिया, आफ्रिका, ईजिप्त देशांत आहे. ह्या कृमीमध्ये नर वधुशः आढळून येत नाहीत. मादी १३ इंचांपासून ३० इंचांपर्यंत लांब असते. शरीर नलिकाकार गुळगुळीत असून रंग पांढरा असतो. तो त्वचेच्या खाली संयोजक धातुमध्ये व विशेषकरून पायाच्या भागांत वास्तव्य करून राहते. यामुळे त्या भागाला सूज वगैरे येते व पुळी होऊन भोंक पडते व दुसरे शारीरिक परिणाम घडून येतात. त्या भोंकांतून पू बाहेर पडतो त्या पुवाबरोबर मादीने घातलेली अंडी व त्यांपासून अपक्व तयार झालेले डिव बाहेर पडतात. हे डिव जर पाण्यांत गेले—व तसे होणे अवश्यक आहे—तर ते पाण्यांत वावरणाऱ्या सायक्लॉप्स नांवाच्या एका जातीच्या सूक्ष्म संधिपाद प्राण्यांत शिरतात. ज्यांच्यांत ह्या प्रकारचे सायक्लॉप्स आहेत असे पाणी मनुष्याच्या पोटांत गेले असता हे डिव वाढू लागतात व हा रोग त्यांच्यांत उद्भवतो. तेव्हा सायक्लॉप्स हा येथे मध्यस्थ प्राणी होय. हा रोग खेड्यापाड्यांत विशेष होतो. ह्याचे कारण खेड्यावाची माणसे अशुद्ध पाणी गरम केल्याशिवाय तसेच पितात हे होय. [ले. रा. आढाव व प्रो. हाटे].

आ यु वै दी य कृ मि वि ज्ञा न.—कृमी (शरीरार्शा संबद्ध होत असलेले जंतू) दोन प्रकाराचे

स्थूलभेदाने आहेत. एक त्वचेवर होणारे व दुसरे शरीराच्या आंत होणारे. ते सर्व कृमी कारणभेदाने चार प्रकारचे मानिले आहेत. बाहेरचे (घाम वगैरे मळांत), कफांत, रक्तांत व विष्ठेत होणारे त्यांपैकी बाहेरचे मळांत म्हणजे घाम वगैरेंत उत्पन्न होणारे कृमी हे तिळाएवढेलेच असून रंगानेहि तिळासारखेच असतात. त्यांस पाय पुष्कळ असून अतिशय बारीक असतात. त्यांची लिखा, व रवा अशी नावे आहेत. हे डोक्यांत, केशांवर व अंगावरहि होतात. यांपासून गांधी, पुळ्या, कंड व मोठ्या गांठी होतात.

हे कृमी मलिन वस्त्रे पांघरणाच्या व घामट असणाऱ्या माणसास होतात. किंवा कांहीं शारीरिक कारणांनी (अजीर्ण, ताप, इत्यादि) शरीरांतून बाहेर पडणारे मळ (घाम वगैरे) यामुळे स्वच्छतेने रहाणाऱ्या माणसासहि होतात.

कृमी होण्याची कारणे खाली लिहिल्याप्रमाणे:—अन्न जिरले नसतां जेवणे, गोड व आवट फार व नेहमी खाणे, पातळ पदार्थ जास्त खाणे, पिठाचे पदार्थ व गूळ जास्त खाणे, दिवसा झोप घेणे, व्यायाम न करणे, दूध व मासे असे निषिद्ध संयोगी पदार्थ खाणे, ही सामान्यतः कृमीची कारणे होत. विष्ठेत होणारे कृमी उडीद, पिठाचे पदार्थ, आवट व खारट रस व गूळ आणि भाज्या यांनी होतात. मांस, मासे, गूळ, दूध, दही, आवलेले पदार्थ यांच्या सेवनाने कृमी होतात.

विरुद्धसंयोगी जेवण, अजीर्ण, भाज्या फार खाणे इत्यादि कारणांनी रक्तांत कृमी होतात.

ताप, तोंडाचा रंग बदलणे, पोट दुखणे, हृदयांत दुखणे, आंग गळणे, भोंवळ, भात न आवडणे, अतिसार (शौचास पातळ होणे) ही रक्तांत कृमी झाले असतां होणारी लक्षणे आहेत.

कफामुळे आमाशयांत कृमी होऊन ते वाढले म्हणजे सर्व आंतड्यांत पसरतात. ते फार मोठे, चामड्याच्या वादीसारखे लांब किंवा कांहीं गांडुळासारखे किंवा धान्याला आलेल्या मोडाएवढे लहानहि असतात. ते रंगाने पांढरे, तांबूस असतात. अंत्राद, उदरावेष्ट, हृदयाद, महागुद, उरु, दंभकुसुम व सुगंध अशी त्यांची अन्वर्थक नावे आहेत. मळमळणे, लाळ सुटणे, अपचन, अरोचक, वेश्पद्धि, ओकारी, ताप, पोट फुगणे, कृशता, क्षिक येणे, व पडसे हे विकार कफजन्य कृमींनी होतात. रक्त वाहणाऱ्या शिरांत रक्तांतील कृमी होतात. ते फार बारीक, पाय नसेलेले, वाटोळे व तांबडे असतात. त्यांपैकी कांहीं इतके बारीक असतात की ते डोळ्यांनी दिसत नाहीत.

केशाद, रोमविध्वंस, रोमद्वीप, उदुंबर, सहमातर, सौरस मातर अशी त्यांची सहा नावे आहेत.

विष्ठेपासून झालेले कृमी पक्षाशयांत होतात. व ते गुदद्वारांतूनच बाहेर येतात. क्वचित प्रसंगी ते फारच वाढले

तर ते अमाश्याकडे वळतात. त्यावेळीं रोग्याचे श्वासोच्छ्वास, ढेकर यांस विष्टेची घाण येऊं लागते. ते कृमी जाड, वाटोळे किंवा चापट असतात. त्यांचा रंग काळसर, पिंपळा, पांढरा व काळा असा असतो. ककेरुक, मकेरुक, सौसुराद, वशुल आणि लेलिह अशीं त्यांचीं पांच नांवे आहेत. यांच्यामुळे शौचाला पातळ होणें, पोट दुखणें, पोट फुगणें, कृशता, पांरुकेपणा, तेजोहीनता, रोमांच उभे रहाणें, अग्निमांद्य, गुदद्वारास कंड सुटणें हीं लक्षणें होतात.

उपाच्य. पाटांत कृमी झाले असतील त्याचें स्नेहन व स्वेदन करून त्यास गूळ, मासे, दूध वगैरे खाल्ं घालून त्याचा कफ व कृमी हे चाळवून रात्री तसेंच निजून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गोमूत्रांत निममें पाणी घालून त्यांत सुरसादि गणांतील औषधांचा काढा करून त्या काढ्यांत पिंपळी, गेळ-फळ, व वायडिंगें यांचा कल्क आणि तेल व सज्जोखार हीं घालून त्याच वस्ती द्यावा. नंतर पिंपळी, निशोत्तराचें रेचक द्यावें. पोटांतील कृमी बाहेर निघून जाण्याकरितां ओकारी, रेचक व वस्ती हे उपाय आहेत. ओकारीचीं व रेचक औषधें दिल्यानंतर सुंठ, पिंपळमूळ वगैरे दांपन औष-धांनीं तयार केलेली कण्हेरी, भात वगैरे द्यावें. तिखट, कडू व तुरट औषधांच्या काढ्याचें पोटावर सेचन करून अग्नि प्रदीप्त झाल्यावर अनुवासन (तेलाचा) वस्ती द्यावा. उंदीर-कानीचा पाला पिटांत मिसळून त्याच्या पोळ्या भाजून खाव्या. सेंधवमिश्रित ताक प्यावें. पोटांतील जंत पडून गेल्यानंतरहि महिना पंपरादिवस कडू, व तिखट औषधांचें सेवन करावें म्हणजे पुन्हां कृमी होत नाहींत. डोक्यांतील कृमांवर नस्यें द्यावी. रक्ष भोजन करावें. रक्तांतील कृमींवर कुष्ठारवील औषधें द्यावी. सर्व प्रकारचें दूध, मासे, तूप, गूळ, दही, पालेभाज्या आणि गोड व आंवट पदार्थ हे वर्ज्य करावे. [माधवनिदान]

कृषिकर्म किंवा शेती—कृषिकर्म हा शब्द कृष् म्हणजे नांगरणें या धातूपासून झाला आहे. यावरून या धंद्यास नांगर हें मुख्य साधन आहे हें उघड दिसतें. फार प्राचीन काळीं रानटी स्थितीत मनुष्य असतां जंगलांतील श्रापदें मारून त्यांवर तो निर्वाह करीत असावा. त्यानंतर कंद, मुळें, झाडांचीं फळें व धान्य यांच्याकडे त्यांचे लक्ष जाऊन त्यावर तो उपजीविका करूं लागला. नंतर सभोंवतालीं उगवणारीं धान्यें यांचें संवर्धन कांहीं कृत्रिम उपायांनीं—जमीन नांगरून खतें वगैरे घालून—केलें अशां पीक जास्त येऊन धान्याची जात सुधारत जाते हा शोध त्याम लागला असावा. ह्या प्रवृ-त्तीमुळेच विविध शेतकी, व बागायतीचीं आकृतें मनुष्याच्या कल्पक बुद्धीमुळे निर्माण झालीं. मिसरदेश, बाबिलोन व इतर प्राचीन राष्ट्रे शेतकींत प्रवीणें होती असें इतिहासावरून दृष्टो-त्पत्तीस येतें. नाइलनदीला पूर आल्यावर केवळ लांकडी नांग-राच्या साहाय्यानें जमीन नांगरून ईजिप्तमध्ये पिकाची लागवड

करीत असा शोध लागला आहे. आर्यांचा अतिशय प्राचीन ग्रंथ जो ऋग्वेद त्यांत कृषिविषयक पुष्कळ उल्लेख सांपडतात.

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमिकृषस्व वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः (ऋ. मं. १० सूक्त ३४ ऋचा १३)

“ हे द्यूतक्रीडा करणारे जन हो, माझ्या वोलण्यावर विश्वास ठेवा, तुम्ही द्यूतक्रीडा करणें सोडून द्या आणि उत्तम प्रकारची शेती करून त्यापासून प्राप्त होणाऱ्या धान्य, गाई इत्यादि संपत्तीचा उपभोग घ्या; त्या संपत्तींत रममाण व्हा. त्याच व्यवसायामध्ये गवादि संपत्ति आणि भार्यापुत्रादि गृहसौख्य प्राप्त होतें असें सर्व जगत्प्रेरक अशा भगवान् सवि-त्यानें मला सांगितलें. ”

तसेंच खाली दिलेल्या ऋचेंत तर त्याहूनहि स्पष्ट शेत-कामाचें व त्याकरितां लागणाऱ्या वैल, नांगर आदिकरून सामुग्रीचें वर्णन आलें आहेः—

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लांगलं। शुनं वरत्रा वध्यंतां शुनमग्रासुदिगय ॥ (मं. ४ सू. ५७ ऋ. ४)

शुनं नः फाला विकृषंतु भूमिं शुनं कीनाशा अभियंतु वाहैः। शुनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥ (मं. ४ सू. ५७ ऋ. ८)

“ हे नांगरास जोडलेले वैल नांगर उत्तम रीतीनें ओढोत. त्याचप्रमाणें नांगर हातांत धरणारे शेतकरी आणि नांगर हे जमीन नांगरण्याचें कार्य आनंदानें करोत. वैलांच्या गळ्यास बांधावयाच्या दोऱ्या त्रासदायक न होतील अशा रीतीनें बांधल्या जावोत. आणि वैलास मारण्यास घेतलेल्या प्राते-दाचा योग्य रीतीनें उपयोग केला जावो.

“ हे आमचे नांगराचे फाळ जमीन उत्तमप्रकारें नांग-रोत. त्याचप्रमाणें नांगर ओढणाऱ्या वैलांना शेतकरी आनं-दानें हाकोत. आणि शेतीला उपयुक्त अशा प्रकारची सुखकर पर्जन्यवृष्टि होवो. शुनासीरदेवता आम्हास सुख प्राप्त करून देवोत. ”

वैदिक कालानंतर तयार झालेलें कौटिल्याचें अर्थशास्त्र या ग्रंथांत शेतकीसंबंधानें उल्लेख असून त्या खात्यावर निर-निराळे अधिकारी असत असें वर्णन आहे.

महामारतांतील सभापर्वांत नारदांनीं युधिष्ठिरास केलेल्या प्रश्नांत शेतकीसंबंधानें राजाचें कर्तव्य उत्तम रीतीनें वर्णिलें आहे.

× × × ॥ कच्चितुष्टाः कृषीवलाः ॥ ८०

कच्चिद्वाष्ट्रे तटाकानि । पूर्णानिच बृहत्तित्व

भागशो विनिविष्टानि । न कृषिर्देवमातृका ॥ ८१

“ हे राजा, तुझ्या राज्यांतील शेतकरी संतुष्ट आहेत ना? तसेंच तुझ्या राज्यांत तलाव, विहिरी, कालवे परिपूर्ण असून त्यांचें पाणी शेतीला विभागलें गेल्यामुळे केवळ नैसर्गिक पावसावरच शेतें अवलंबून नाहींत ना?

शेतकी या शब्दाचा अर्थ जमीनीची मशागत करून तीत पीक काढणे असा केला जातो. परंतु या शब्दाची अर्थमर्यादा इतकी आकुंचित नसून पाश्चात्य देशांत ती बरीच विस्तृत आहे. जी धान्य व फळे आपण खातो, जी वस्त्रे प्रवरणे आपण वापरतो, जे रंग आपण उपयोगांत आणतो अशा अनेक गोष्टी मनुष्यप्राण्यास उपयोगाच्या आहेत त्या सर्व आपणांस वनस्पती व प्राणी यांपासून मिळतात. ज्वारी, भात, गहू, कापूस, नीळ, साखर ही जमीनीची लागवड केल्याने तयार होतात व दूधदुभते, लोणी, रेशीम, लोकर व चामडी ही प्राण्यांपासून पैदा होतात. म्हणून शेतीकरिता व दुधासाठी गुरे बाळगणे, लोकरासाठी बकऱ्या, मेंढ्या बाळगणे मधाकरिता मधमाशा पाळणे, रेशमाकरिता रेशमाचे किडे व त्यांच्या पोषणाकरिता तुतीची व एरंडांची लागवड करणे या सर्व गोष्टींचा शेतीत समावेश होतो. शिवाय कोंबडी पाळणे वगैरेसारख्या बाबीहि शेतीत गणल्या जातात. एकंदरीत अंग मेहनतीने अगर प्राण्यांच्या किंवा यंत्रांच्या सहाय्याने जमीन कसून तीत मनुष्यांच्या व पाळीव जनावरांच्या पोषणार्थ थोड्या खर्चात फायदेशीर रीतीने जमीनीला फारसा धक्का न बसतां पिके तयार करणे याला शेती अथवा कृषिकर्म म्हटलें असतां वावर्गे होणार नाही.

फुलझाडे वगैरे लावून मौजेकरिता बगीचा करतात त्या शिः शेतीत अंतर्भाव होतो. शेतीत जिराईत, वागाईत असे दोन भाग आहेत. जिराईतात पुन्हा खरीप व रब्बी असे दोन प्रकार करतात जिराईत शेतीपेक्षा वागाईत शेतीची शेतकरी लोक जास्त काळजी घेतात. कारण या शेतीला कायमचे पाणी, जास्त खर्च, पुष्कळ खतमूत व अति मेहनत लागते व याबद्दल थोड्या क्षेत्रांत उत्पन्नहि जास्त येते.

कृषिकर्माचे वर्गीकरण खाली दिल्याप्रमाणे करता येईल:— मुख्य कृषिकर्माचे दोन भाग, शेती व वागवगीचे; पैकी शेतीचे जिराईती व वागाईती असे दोन भेद असून जिराईतीचे खरीप व रब्बी असे दोन पोटभेद आहेत. वागाईतीत विहिरीच्या किंवा पाटाच्या पाण्यावर भाजीपाला, फुलबाग, फळफळावळ ही पिके होतात. वागवगीच्यांत आंबराया, बंद्यांच्या बागा, पेरुंच्या बागा व फुलझाडे वगैरेचा समावेश होतो.

शे ती चा प्रा ची न इ ति हा स.—फार प्राचीन काळापासूनच शेती हा धंदा महत्त्वाचा आहे. या धंद्याचे महत्त्व उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी या फार जुन्या म्हणीवरून सहज लक्षांत येईल. या धंद्याविषयी लिहितांना पुढे नमूद केलेल्या गोष्टीसंबंधी थोडथोडी माहिती देण्याचे योजिले आहे. पूर्वकाळी लोकांचा देश म्हणजे चराळ राने, संपत्ति म्हणजे गुरे व मुख्य अन्न म्हणजे दूध असे समजले जात असे. हल्लींमुद्दाम अशा पशुपालवृत्तीवर रहाणाऱ्या अनेक जाती आढळतात. गुजराथेतील रब्बारी, भारवड

व चारण सातपुड्यांतील बंजारी व खिलारी; व देशावरील धनगर व कानडे लोक हे यांपैकी होत. पुढे समाज वाढल्याने जमीन कसण्यास सुरुवात झाली. ती पद्धत म्हणजे जंगल जाळून त्या राखेत धान्य पेरणे ही होय. अशी पद्धत हल्लीं डोंगरकड्यावर चालू असून तिला कुमरी किंवा डाली असे म्हणतात. अशा पद्धतीने कातवडी, वाली, कोळी वगैरे जाती लागोपाठ चार पांच वर्षे नाचणी, वरी, हरिक, कारळा वगैरेसारखी पिके घेऊन ती आपोआपच सुधारावी म्हणून ८-१० वर्षे पड टाकतात. ही झाली डोंगरी भागांतील शेतीची स्थिती. अशा प्रकारे शेती करणारे लोक एके ठिकाणी स्थाईक रहात नाहीत. यापुढील सुधारलेल्या शेतीची पायरी म्हणजे एके ठिकाणी कांही विवक्षित क्षेत्र घेऊन त्यावरच वर्षानुवर्ष शेती करणे हे होय. निरनिराळ्या धंद्यावरून जशा निरनिराळ्या जाती झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणे निरनिराळी पिके करणारे लोक देखील विशिष्ट असतात. जसे कोरडवाहू किंवा जिराईत पिके कुणवी करतात; माळी फुलबागा, वागाईत पिके, भाजीपाला व फळफळावळ करतात. पुणे, सातारा व सोलापुराकडे तिरगूळ लोक पानमळे करतात. हे काम मध्यप्रांतांत वागी लोक करतात या जाती आपआपल्या धंद्यांत हुपार असतात.

दिवसेंदिवस जंगलांतील जमीन लागवडीस कशी येत आहे हे पुढे दिलेल्या अगदी अलीकडील आंकड्यांवरून सहज लक्षांत येईल. इ. स. १८९१-९२ साली ब्रिटिश हिंदुस्थानांत १८ कोटी ७७ लक्ष एकर जमीन लागवडीस असून लोकसंख्या २४ कोटी १० लक्ष होती. तीच बास वर्षांनंतर म्हणजे १९१०-११ साली २२ कोटी ३० लक्ष एकर जमीन लागवडीखाली आली असून लोकसंख्या २४ कोटी ४० लक्ष झाली आहे व दाट अरण्यांचा संहार करून जमीन लागवडीत आणण्याचा क्रम चालू आहे. मनुष्यवस्ती जसजशी वाढत गेली तसतशी कित्येक भागांत जमीनीची फार टंचाई पडत चालली. पुढे जमीन सुधारण्याचे उपाय सुचले. कोठे समुद्र हटवून खारी तयार केल्या. कोठे तळी, विहिरी बांधून लहान लहान ओढे अडवून शेजारच्या जमीनी वागाईत बनविल्या. हॉलंड देशांत फार श्रम व पैसा खर्च करून समुद्र हटवून मोठमोठ्या अजस्र ताली घालून जमीनी काढलेल्या आहेत. मुंबई इलाख्यांत कुलाबा व ठाणे जिल्ह्यांत समुद्र व खाऱ्या हटवून मोठमोठ्या खारी काढल्या आहेत. अशा अनेक तऱ्हेने शेतकीची जमीन वाढवून ती सुधारण्याकरिता व उत्पन्न वाढविण्याकरिता आजपर्यंत प्रयत्न झाले आहेत व ते अद्यापि पुढे चालू आहेत.

हल्लीं जमीनीची मशागत करण्याकरिता प्रचारांत असलेली आउते लांकडांच आहेत. सर्व आउतांत नांगर हा मुख्य आहे. नांगराचे उत्पत्तिस्थान काठी असावे. काठीपासून कुदळ व कुदळीचा नांगर झाला असावा. लांकडी कुदळीचा काथवटी व हेटकरी लोक डोंगरी भागांत अद्यापि

नाचणी, वरी वगैरे ठोकण्या (पेरण्या) करितां उपयोग करतात. हल्लीं उपयोगांत असलेले लहान व मोठे नांगर हे मूळ कुदळीपासून सुधारणा होऊन झाले असावे असें वाटते.

हल्लीं प्रमाणें प्राचीन काळीं खताची किंमत लोकांना पूर्ण अवगत होती. ते शेणखत, मासळी, शेळ्यांमध्यांच्या लेढ्या, राख, राखंडा व टहाळ (कोंवळा झाडपाला) यांचा खताकडे उपयोग करीत असत.

मुसुलमान, रजपूत वगैरे राजांच्या कारकीर्दीत ज्यावेळीं सुस्थिति असे त्यावेळीं आपापल्या समजुतीप्रमाणें त्यांनीं (राजांनीं) शेती सुधारण्याचे थोडेवहुत प्रयत्न केले होते. फिरोजशहा तघलख यानें विहिरी, तलाव, कालवे इत्यादि लोकोपयोगी कामे पुष्कळ केलीं. त्यानं यमुना नदीचा बांधलेला कालवा अद्याप चालू आहे.

मुसुलमानांपूर्वी हिंदुस्थानमध्ये तलाव, कालवे वगैरे बांधिले जात असत. पाटवंद्यांच्यां कामेहि पण त्याप्रमाणेच कित्येक प्रांतांतून केलेलीं आढळतात. नाशिक, तैलंगण, गुजराथ व कर्णाटक या ठिकाणीं तलाव व बंधारे फार जुन्या काळापासून बांधीत आले आहेत व त्यांतील कित्येक अद्याप अस्तित्वात आहेत.

मध्यप्रांतांत विशेषतः चांदा, भंडारा व बालाघाट या भागांत मालगुजारी गांवातून तेथील मालगुजारांनीं मोठ-मोठीं तळीं बांधून त्यांचें पाणी आपल्या शेतास व गांवांतील लोकांस देण्याची वट्टवाट फार जुन्या काळापासून चालू आहे. चांदा जिल्ह्यातील गडमोरी नांवाच्या गांवीं टेंकडीच्या मध्यभागी एक जुना तलाव आहे. त्या तलावाचें पाणी निरनिराळ्या उंचीवर सोडण्यासाठीं पायऱ्या करून त्यांमध्ये व टोळीं सुमारे ४-६ इंच व्यासाचीं ओंके ठेविलेलीं आहेत. त्याचा उपयोग तळ्यांतील पाण्याच्या खोलीप्रमाणें करण्यांत येतो. हल्लीं मोठमोठ्या नद्यांना धरणे बांधून त्यांतून कालवे काढून दुष्काळी भागांत जमीनीला पाणी देऊन ती सुपीक करण्याचें काम चालू आहे. भात, सातू, गहू, राळ, हरभरा, उडीद, मसूर, मूग, बाल, कुळथ, तीळ, सरसव, कारळा, सुपारी, विड्याचीं पानें, मिर्री कापूस, नीळ, ऊंस, भांग, गांजा वगैरे पिकें, नारळ, केळीं महाळुंग, डाळिव, फणस, आवे, संत्री वगैरे फळफळावळ फार जुन्या काळापासून म्हणजे सुमारे ३००० वर्षांपूर्वी पासून माहिती असावी. कारण वरीलपैकीं कांहीं नांवें वेदांत आलीं असून संन्याखेराज वाकी सर्व नांवें वाग्भटाच्या अष्टांगहृदयांत आलीं आहेत व त्यांचे गुणदोषहि त्यांत सांगितलेले आहेत. वाग्भटाचार्यांचा काळ २००० वर्षांच्या सुमारे असावा असें दिसते. वाग्भटाचार्यांचा अष्टांग हृदय हा स्वतंत्र ग्रंथ नसून तो आकारग्रंथ म्हणजे त्यांत तत्पूर्वीच्या चरक, सुश्रुतादि ग्रंथांचा स्रष्टा आहे म्हणजे चरक, सुश्रुत वगैरे आचार्यांच्या वेळींहि (सुमारे ३००० वर्षांपूर्वी) वरील सर्व नांवें माहिती होती. इतकेंच नव्हे तर उसाचीं पेरुं खाण्यापासून तों त्याचा रस, राब,

काकवी, गूळ, चारीक साखर व खंडासाखर अशा परंपरा लावून गुणामध्येहि उत्तरोत्तर श्रेष्ठ असें वर्णनहि त्यांत दिलें आहे. यावरून हिंदुस्थानांत शेतीची व तिच्या आउतांची माहिती फार प्राचीन काळापासून, — म्हणजे वेदकालापासून म्हटलें तरी चालेल — होती असें सिद्ध होतें. अकबरास वागवगिचे करण्याची फार हौस होती. मुसुलमानां अमलांत फळांच्या व फुलांच्या वागा वाढून त्यांत बरीच सुधारणा झाली. पोर्तुगीज राजांच्या अमदानींत पश्चिम हिंदुस्थानांत उत्तम आंब्यांच्या जाती व चिकू वगैरे फळें आलीं. कोंफी पहिल्यानें इ. स. १६०० सालीं अरबस्तानांतून हिंदुस्थानांत आली. हल्लीं कोंफीचे जे मळे म्हैसूरात आहेत. त्यांची लागवड सन १८३० सालीं सुरू झाली. तंबाखू जहांगिराच्या वेळीं पाश्चात्य देशांतून आली असावी. अकबराचा मुख्य प्रधान अबुलफझल यानें १९ वर्षांच्या दमरांतील माहितीवरून उत्पन्नाच्या आंकड्यांची सरासरी तयार केलेली आहे. या कोष्टकावरून पहातां तत्कालीन दर विध्यास सरासरी उत्पन्न भात १०३६ पौंड, गहू १०३६ पौंड, ज्वारी-८२७ पौंड व कच्चा कापूस ६०० पौंड वजनाचा यांप्रमाणें येत होता असा अंदाज आहे.

इ. स. १८४५ पर्यंत हिंदुस्थानांतून युरोपखंडांत साखर जात असे. इसवी सन ६२७ ते ६७० या सालांच्या दरम्यान चीनचा बादशहा टाइटसंग यानें आपले कांहीं इसम साखर करण्याची कला शिकण्याकरितां बहार प्रांतांत पाठविले होते असा इ. स. १५५२ सालीं लिहिलेल्या चीनच्या ज्ञानकोशांत उल्लेख आहे. हिंदुस्थानांतून परदेशांशीं कालिको (चिटाचें कापड) कपड्याचा मोठा व्यापार चाले व डाक्याला उत्तम तऱ्हेची मलमल तयार होई या दोन्ही गोष्टी जगप्रसिद्ध आहेत. गाई व बैल यांना पूर्वी फार महत्त्व होतें व हल्लींहि आहेच. हैदराअली हा अमृतमहाल जातीचे बैल तोफखान्यास लावीत असे असें नमूद आहे. गुरांचा देवघेवांत उपयोग करीत व तीं दानहि देत. गोप्रदानाची चाल अद्यापि अस्तित्वांत आहे. पंचमहाल जिल्ह्यांत भिल्ल लोक हल्लीं लग्न-कार्यांतील हुंडा बैल व गाई या रूपानें देतात. मुसुलमानी राज्यांत गोशाळा, अश्वशाळा, व उष्ट्र (उंट) शाळा होत्या. पेशव्यांच्या वेळीं पुणें जिल्ह्यांत आलेगांव येथें घोड्यांच्या उत्पत्तीसाठीं मोठ्या पागा होत्या. व्यापारी लोकांनी गोमातेच्या संरक्षणासाठीं पूर्वापार जागजागी पांजरपोळ काढिले आहेत. पूर्वी जनावरांची उत्पत्ति वाढविण्यासाठीं खेडोंपाडीं पोळ सोडलेले असत व ते अद्यापिहि कोठें कोठें आढळतात. पूर्वी वसुलाचे मत्ते देण्याची चाल होती ती अकबरानें बंद केली. अकबर बादशहाचा मुख्य प्रधान राजा तोडरमल्ल यानें शीरशहानें घालून दिलेल्या पद्धतीवर जमीनीची मोजणी करून प्रतबंदी केली व महसुलाचे निरख ठरविले. तीच पद्धत थोड्या फार फरकानें आजतागाईत हिंदुस्थानांत चालू आहे.

दखनमध्यें मलिकंवरनें मोजणी करून धारापद्धत सुरू केली. तिला 'तनखा' अशी संज्ञा होती. जमीनीचे मत्ते देण्याची पद्धत जरी वाईट अशी मानली जात असे तरी ती इतर राजांच्या कारकीर्दीत चालू होती. ती ब्रिटिश अनंदा-नीच्या सुस्वातीस धंद झाली. लॉर्ड कार्नवालिस यानें बंगाल्यांत 'कायम धारा' पद्धत सुरू केली व इतर प्रांतांत बहुतेक ठिकाणी 'रयतवारी' पद्धत चालू आहे.

अकबराच्या वेळीं दुष्काळ वगैरे पडेल त्यावेळीं शेतकऱ्यांस मदत करण्यास उपयोगी पडावे म्हणून दर विध्यामार्गे १० शेर धान्य दरसाल वसूल करून तें जागोजागी सांठविण्यांत येई असा ऐने-इ-अकबरीत उल्लेख आहे. या धान्याचा व्यय पुढें नमूद केलेल्या गोष्टींकडे होई (१) सरकारी गुरांना खुराक, (२) गरीब शेतकऱ्यांस वीं वियाणें, (३) दुष्काळाच्या सालीं शेतकऱ्यांना स्वस्त दरानें धान्याचा पुरवठा करण्याच्या कामी व (४) जागोजागी अन्न शिजवून गरीब लोकांस देणें वगैरे.

हल्लीं दुष्काळ पडल्यास बीभरणासाठी, वैल विकत घेण्यासाठी, विहिरी खोदण्यासाठी आउतें विकत घेण्यासाठी तगाई देतात व साऱ्याची सूट व तहकुबी पिकाच्या अंदाजाकडे लक्ष देऊन द्यावी असे कायदे आहेत. अशी पद्धत शिवाजीच्या वेळींहि होती. सारा वसूल करण्याचे नियम रयतेस सोडस्कर असेच होते. लोकांची फार अडचण दिसल्यास सूट देण्यांत येई. शेतकीचीं साधनें जवळ नसल्यास शेतीचें काम नडतें असें दिसून आल्यावर सरकारांतून थोड्या व्याजानें किंवा विनव्याजानें पैसे देण्यांत येत.

इंग्रजी राज्य झाल्यावर लॉर्ड डलहौसीच्या कारकीर्दीत सन १८५६ सालीं दुष्काळनिवारणार्थ आगगाडीच्या कामास सुरुवात झाली. सन १८७६-७७ च्या दुष्काळांत बरीच प्राणहानी झाली असावी. सन १८९६ व सन १९००-१९०१ या सालांचे दुष्काळ बऱ्याच क्षेत्रावर पसरले होते. तरी आगगाडीच्या सोईमुळे धान्याचा पुरवठा इकडून तिकडे असा सहज करितां आला. हल्लीं कालव्यांचा व आगगाडीचा जास्तसार झाला असल्यामुळे एकंदरीत दुष्काळ कमी प्रमाणांत भासूं लागला आहे; कारण धान्य व चारा हे दोन्ही जिन्नस इकडून तिकडे सहज नेतां येतात.

स ह कारिताः—जुन्या काळीं प्रत्येक खेड्यांत सहकारितेचें तत्व आढळून येई. बहुतेदार सर्व शेतकरी लोकांस सहकारितेच्या तत्वावर मदत करीत व खेड्यांतील सावकार देखील खेड्याचा एक घटकवायव समजला जात असे. तसेंच जाती-जातींतील लोक एकमेकांस कमी व्याजानें रकमा देत असत. हा प्रकार गुजराथेंत अद्याप आढळून येतो. पूर्वी ग्रामपंचायतीपद्धतीमुळे वसूल करणें सुद्धां सोईचें होतें. शेतीच्या कामी गरीब शेतकऱ्यांचें एखादें शेत गांवांतील बरेच शेतकरी एक दिवस जाऊन नांगरून देत. अद्यापीहि ही चाल कोठें कोठें आढळते. या पद्धतीला 'विरजिक' असें म्हणतात.

शे ती चा अ वां ची न इ ति हा स.—हिंदुस्थानांत शेतीचा धंदा जरी फार जुन्या काळापासून चालत आला आहे, तथापि शास्त्र या दृष्टीनें गणित वगैरे विषयांप्रमाणें या विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ नाहींत. बहुतेक सर्व ज्ञान अनुभवानें व परंपरेनें आलेलें आहे. म्हणून येथील शेती 'शेतकी शास्त्र' या संज्ञेस पूर्णपणें पात्र नाहीं. परंतु पाश्चात्य राष्ट्रांनी प्रयोगांच्या योगानें शेतकी पूर्णशास्त्राच्या दर्जास पोहोचविली आहे. परंतु मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची म्हणजे शेतकी हा धंदाच इतका व्यापक आहे कीं शेतकीचें ज्ञान म्हणजे एक लहान शास्त्र असें नाहीं. शेतकी शास्त्र पूर्णपणें वनण्यास त्यास इतर किती तरी शास्त्रांची मदत व्हावी लागते. त्यांपैकी महत्वाच्या शास्त्रांचें स्वरूप येथें देतो. (१) भूस्तरशास्त्र, (२) पदार्थविज्ञानशास्त्र, (३) वनस्पतिशास्त्र, (४) रसायनशास्त्र, (५) कीटकशास्त्र, (६) जंतुशास्त्र, (७) पशुवैद्यकशास्त्र, (८) पशुसंगोपनशास्त्र, (९) कृषियंत्रशास्त्र व (१०) वातावरणशास्त्र.

(१) भूस्तरशास्त्रः—याच्या साहाय्यानें कोणकोणत्या तऱ्हेचे खडक कोठें असतात व त्यांपासून जमिनी कशा तयार होतात हें समजतें. तसेंच कोणकोणती खनिजद्रव्ये निरनिराळ्या ठिकाणीं असतात त्यांचेंहि ज्ञान मिळतेंच. त्यांपैकी कांहीं द्रव्ये खताकरितां उपयोगी पडतात.

(२) पदार्थविज्ञानशास्त्रः—जमिनीवर उष्णता, थंडी, निरनिराळ्या प्रकारचे वारे व हवा यांचे परिणाम कोणत्या प्रकारचे व कसे घडतात याचें ज्ञान पदार्थविज्ञान शास्त्रानें होतें.

(३) वनस्पतिशास्त्रः—यानें झाडे कशीं वाढतात, निरनिराळ्या जाती कशा उत्पन्न करितां येतील, असलेल्या पिकांत कोणत्या सुधारणा करितां येतील, वनस्पतींचें पोषण व त्यांची फलवृत्ता या गोष्टी कशा प्रकारें घडतात याचें ज्ञान होतें.

(४) रसायनशास्त्रः—या शास्त्राच्या ज्ञानानें शेतीच्या जमिनीचें पृथक्करण, तसेंच खतांचें, पाण्याचें व गुरांच्या चान्यांचें पृथक्करण करितां येतें व यामुळे कोणकोणतीं द्रव्ये कमी अधिक प्रमाणांत आहेत तें समजतें. तसेंच खतें कोणतीं व कां घालावेंत, तीं किती घालावेंत, झाडे कशीं पोसतात, गुरांना खाणें योग्य कोणतें व तें किती घालावें वगैरेबद्दल ज्ञान होतें.

(५) कीटकशास्त्रः—कीटकशास्त्रानें सर्व प्रकारे उपयोगी पडणारे कीटक व वनस्पतींना त्रासदायक कीटक कसे उत्पन्न होतात त्याबद्दलची माहिती व त्यांवर उपाय यांचें ज्ञान होतें.

(६) जंतुशास्त्रः—हें दृष्टीनें न दिसणारे असे जे बारीक जीव वनस्पतींवर अगर प्राण्यांवर उत्पन्न होतात, त्यासंबंधी बरेवाईट परिणाम व त्यांवरील उपाय याबद्दल माहिती देतें.

(७) प शु वै य क शा ख.—हें जनावरांच्या जाती, त्यांचे आहार, निगा, आरोग्य, व आजार व त्यांवर उपाय या गोष्टीविषयी सर्व माहिती देते. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या तऱ्हेच्या कामासाठीं गुरांत कोणत्या गुणधर्मांची आवश्यकता असते वगैरे माहिती या शाखाच्या अभ्यासानें मिळते.

(८) प्रा णि सं गो प न शा ख.—हें जनावरांची व पक्ष्यांची निपज, निगा, वगैरेबद्दल माहिती देते.

(९) स्था प त्य शा ख.—या शाखाच्या साहाय्यानें शेतीसंबंधीं हरएक प्रकारचीं आउतें, शेतीसंबंधीं जनावरां गेठे व धान्यांचीं कोठारं वांधाणें, शेतीच्या उपयोगीं पडणारे रस्ते वगैरे करणें यांचें ज्ञान होतें.

(१०) वा ता व र ण शा ख.—या शाखाच्या योगानें हवेंतील फेरफार, पाऊस आणणारे अगर घालविणारे वायूंचे प्रवाह, दर्यातील लुफां व त्यामुळे जमिनीवर होणारे फेरफार, अतिवृष्टि, अनावृष्टि व त्यांपासून वनस्पतींवर होणारे परिणाम यांचें ज्ञान होतें. या ज्ञानानें पुष्कळ वेळां नुकसान टाळतां येतें.

यांशिवाय अर्थशास्त्र वगैरे शाखांचीं शेतकीशीं बराच निकट संबंध येतो. वर दिलेल्या सर्व शाखांच्या विवेचनावरून असें वाटूं लागेल कीं, शेतकी हा धंदा फायदेशीर करणें हें फार कठिण व गूढ आहे. परंतु त्यांतील मुख्य मुख्य सिद्धांत कित्येक पिढ्यांच्या अनुभवांचें चांगल्या शेतकऱ्यांस साधारणपणें माहीत असतात व त्या माहितीस जर वर लिहिलेल्या शाखांची जोड मिळाली तर या धंद्यांत झपाट्यानें प्रगति होईल. चांगली जमीन, उत्तम वीधियाणें, जनावरांची नीट जोपासना व द्रव्याची अनुकूलता या गोष्टीहि पण इतर गोष्टींप्रमाणेंच साध्य झाल्या पाहिजेत व त्या सर्व असूनहि स्वतःची देखरेख शेतीवर व जनावरांवर जातीनें राहून केल्याखेरीज शेती फायदेशीर होणार नाही एवढेंच नाही तर वेळप्रसंगी थोडी थोडकी अंगमेहनतहि करण्याची मालकाची तयारी असली पाहिजे म्हणजे त्या धंद्याचें इंगित कळून हा धंदा फायदेशीर करितां येईल.

शेतींत सुधारणा होण्यास पुष्कळ अडचणी आहेत. त्यांपैकी एक मुख्य म्हणजे शेतकरीवर्गांत शिक्षणाचा अभाव व त्याची पुराणप्रियता ही होय. परंतु हल्लीं जी शेतकींत सुधारणा दिसत आहे तिलाहि इतिहास आहे. या इतिहासाचे ठोकळ मानानें दोन भाग करितां येतील ते असेः—(१) शेतकी खातें निघण्यापूर्वी शेतीच्या सुधारणेसंबंधानें झालेले प्रयत्न व (२) त्यानंतरचे प्रयत्न. ईस्ट इंडिया कंपनीकडे हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें होती तेव्हां जागोजागी अंग्रिकलचरल व हॉर्टिकलचरल् सोसायटीज स्थापन झाल्या. या संस्थांचे वागवगाने असत. त्यांपैकी मुंबई इलाख्यांत पुणें जिल्ह्यांत हिवरें व दापुडी, खानदेशांत धुळें, खेडा जिल्ह्यांत नडयाद, उत्तर हिंदुस्थानांत मीरत, गोर-

खपूर, कुमाव, कलकत्ता वगैरे अनेक ठिकाणी वागा होत्या. त्यांचें काम नानातऱ्हेचीं पिकें, औषधी वनस्पती, फळझाडे, फुलझाडे, भाजीपाला व इतर व्यापारोपयोगी पिकें यांचें वीं आणून त्यांपासून चांगलें पीक करणें व त्या पिकांचा फेल, व संस्थेच्या मंडळामार्फत शेतकऱ्यांत करणें हें असे. खेड व जुन्नर येथें बटाट्यांचा प्रसार होण्याचें श्रेय हिवरें येथील वागेला असावें. भुइमूग, बटाटे, रताळी, तंबाखू, मका, श्रावणघेवडा, कोबी, नोलकोल, कॉलॅफ्लॉवर, टमाटो, गिनी-गवत, लहूणघास, मोंरिशस (पुड्या) ऊंस वगैरे पिकांचा इकडे विशेष प्रसार झाल्याचें श्रेय या वागांकडेसच असावें. अशा रीतीनें गेल्या शंभर दोनशें वर्षांत पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच, इंग्लिश वगैरे पाश्चात्य लोकांचा सहवास घडून आल्यापासून अनेक तऱ्हेचे पिकें परदेशांतून येऊन तीं स्थानिक झाली आहेत.

प्राचीन काळीं शेतकींत सुधारणा करण्याचे प्रयत्न एखाद्या विवक्षित पिकासंबंधीच असत. असे प्रयत्न म्हणजे परदेशी लांब धाग्याच्या कापसाचें वीं आणून शेतकऱ्यांस वाटणें. उदाहरणार्थः—अमेरिकन, ईजिप्शियन व चोरवोन कापूस, रेशमाचे किडे वगैरे. या पूर्वीच्या प्रयत्नांस यावें तसें यश आलें नाही. अमेरिकन कापूस मात्र थोड्या प्रमाणावर धारवाड जिल्ह्यांत जीव धरून राहिला आहे.

या नवीन पिकांपैकी सांपत्तिक दृष्ट्या फार महत्त्वाची अशी कापूस, तंबाखू, भुइमूग व ऊंस हीं पिकें होते. नंतरचें प्रयत्न सन १८८१ मध्ये होऊन दुष्काळी कमिशनच्या शिफारशांवरून सर्व हिंदुस्थानांत प्रांतनिहाय शेतकीखातीं स्थापन करावीं असें ठरलें. तथापि या खात्यांना मूर्तस्वरूप लॉर्ड कर्झन साहेबांच्या कारकीर्दीत आलें. पहिल्यानें सर्व हिंदुस्थानाकरितां पुसा येथें फिफ्ट साहेबांच्या उदार देणगीच्या व्याजांतून एक मध्यवर्ती कॉलेज काढून त्यांत प्रत्येक शेतकी विषयाचा एकेक तज्ज्ञ नेमून त्या सर्वांवर सन १९०१ सालीं इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ अंग्रिकलचर अशी नेमणूक करण्यांत आली. सन १९०५ सालापासून हिंदुस्थानसरकार या खात्याच्या सुधारणेसाठीं दरवर्षी २० लक्ष रुपये प्रयोगसंशोधन, प्रात्यक्षिके व शेतकीशिक्षण याकरितां वेगळे काढून ठेऊं लागले; व भारतमंत्र्यांना खाली नमूद केलेल्या शिफारशी शेतकीखात्याकरितां करण्यांत आल्या.

(१) प्रत्येक प्रांतांत स्वतंत्र शेतकीकॉलेज व प्रयोगक्षेत्र असावें, (अ) या कॉलेजांत शेतकी, वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, कीटकशास्त्र व जंतुशास्त्र या विषयांचे तज्ज्ञ असावे; व त्यांत संशोधनाची सोय असावी. (ब) वादप्रस्त प्रश्नांचा शोध व खल प्रयोगशाळांत व प्रयोगक्षेत्रांत व्हावा. (क) शेतकीखात्यासाठीं स्वतंत्र डायरेक्टर असावा.

(२) प्रत्येक प्रदेशानिहाय एक प्रयोगक्षेत्र असावें.

(३) भागानिहाय प्रयोगक्षेत्राच्या देखरेखीसाठीं शेतकीचौकशी, संस्थांस सल्ला देण्याकरितां, प्रदर्शनें भरविण्यास

निवडक बी वांटण्यासाठी व सुधारलेल्या आउतांचा प्रसार करण्यासाठी व शेतकीविषयक पत्रव्यवहार करण्यासाठी एक सुपरिटेन्डेंट ऑफ दि फार्मस् असा अधिकारी असावा.

(४) प्रयोगक्षेत्रांत उपयुक्त ठरलेल्या गोष्टी शेतकऱ्यांच्या नजरेस आणण्यासाठी जागोजाग प्रात्यक्षिके स्थापन करावी.

सदरद्व सूचनेप्रमाणे प्रांतानिहाय शेतकीचे डायरेक्टर अशा अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका झाल्या; कांहीं कांहीं प्रांतांत पूर्वी डायरेक्टर ऑफ ऑग्निकलचर आणि सेटलमेन्ट अशा नेमणुका झाल्या होत्या.

इसवी सन १८८४ साली मुंबई इलाख्यांत शेतकीखातें स्थापन झालें असून मध्यप्रांतांत १८८३साली व निझामच्या राज्यांत (फसली १३२४) इ. सन १९१४—१५ साली स्थापन झालें. अगदी पूर्वी या खात्याचें काम लोकस्थिती संबंधी आंकडे गोळा करणे हें असून शेतांत सुधारणा घडवून आणण्याकडे त्यांना फारसे लक्ष देतां येत नसे. डायरेक्टराला जास्त कामें झाल्यामुळे शेतकी कामाकरितां डेप्युटी डायरेक्टरांची नेमणूक करून त्यांच्या देखरेखीखाली जागजागी प्रयोगशाळा स्थापन केल्या. मुंबई इलाख्यांत सन १९०५ साली शेतकीखातें अगदी स्वतंत्र झालें. या वेळेपासून शेतकीखात्याचें काम ज्यास्त व्यवस्थित रीतीने व जोराने चालू झालें. प्रयोगाची शेत व त्याचप्रमाणे अनुभवदर्शक क्षेत्रे ही वाढली. याप्रमाणे सर्व दिशेने काम वाढल्यामुळे प्रत्येक प्रदेशाकरितां वेगवेगळाले डेप्युटी डायरेक्टर नेमून प्रत्येक भागाकरितां एक डिविजनल सुपरिटेन्डेंट याची नेमणूक झाली. त्याच्या हाताखाली जिल्हा-निहाय ओव्हरसियर नेमून त्यांच्याकडे शेतकऱ्यांच्या शेतांतील चालू असलेल्या प्रयोगांची देखरेख सोंपविण्यांत आली. याप्रमाणेच बहुतेक प्रांतोप्रांती व्यवस्था आहे. प्रत्येक डायरेक्टराच्या देखरेखीखाली अनेक पोटाखती सुरू झाली ती येणेंप्रमाणे:—प्रयोग क्षेत्रे आणि अनुभवदर्शनक्षेत्रे. पशुवैद्यक खातें. शेतकीशिक्षण शेतकऱ्यांना भांडवलाचा पुरवठा (परस्पर सहकारी) खातें. शेतकीसंस्था. शेतकरी वर्गांत सुधारणेचा प्रसार इत्यादि.

शेतकीत कोणतीहि सुधारणा घडवून आणण्यापूर्वी त्या-विषयी रासायनिक प्रयोगशाळेत व प्रयोगक्षेत्रांत पूर्ण छाननी झाली पाहिजे. ही छाननी त्या त्या प्रांतांत रयतेच्या उपयोगी पडेल अशा पिकांसंबंधी किंवा शेतकीच्या पद्धतीसंबंधी झाली पाहिजे. ही पुरी झाल्यानंतर मग सुधारणा घडवून आणणे शक्य आहे किंवा नाही याचा विचार करावा लागतो. निरनिराळ्या प्रांतांत हवा पाणी वगैरे निरनिराळी असल्यामुळे तेथील विकट प्रश्नांच्या संशोधनाकरितां रासायनिक प्रयोगशाळा व प्रयोगक्षेत्रे वेगवेगळ्या परिस्थितीत स्थापन झाली आहेत. प्रयोगक्षेत्रे स्थापन झाल्यावर तेथील

प्रयोग सफल किंवा निष्फल आहेत हें ठरण्यास वरीच वेळ लागतात.

ही प्रयोगक्षेत्राची कल्पना फार वर्षांची जुनी आहे. हिंदुस्थानांत पहिले प्रयोगक्षेत्र ई. सन १८१४ साली कान-पूरनजीक वितूर येथे मि. राव्हेन्स क्राफ्ट कानपूरचे त्या वेळेचे कलेक्टर यांनी काढिले होते.

निरनिराळ्या प्रांतांतील प्रयोगक्षेत्रांची संख्या सन १९१७—१८ साली पुढे नमूद केल्याप्रमाणे होती. बंगाल ११, बहार ओरिसा ३, संयुक्तप्रांत ३९, पंजाब ४, वायव्ये-कडील प्रांत २, मुंबई २२, मद्रास १२, मध्यप्रांत १५, आसाम ५, ब्रह्मदेश १६, म्हैसूर ३ व बडोदे ४.

मुंबई इलाख्यांत इसवी सन १८६९ साली खानदेश जिल्ह्यांत भडगांव येथे सुमारे १२०० एकर जमीन घेऊन तेथे सरकारी शेताची स्थापना केली. हें शेत कापसाची सुधारणा करण्याकरितां घेण्यांत आले होते. सन १८९० साली पुण्यानजीक खडकी येथे शेतकीखात्याने दुधाची डेअरी काढली. ही हिंदुस्थानांतील पहिली डेअरी होय. हल्ली सर्व हिंदुस्थानांत हजारों डेअऱ्या स्थापन झाल्या आहेत. सन १८९४ साली मांजरी येथे उसाकरितां स्वतंत्र शेताची स्थापना झाली. सन १९१७—१८ साली मुंबई इलाख्यांत एकंदर २२ प्रयोगक्षेत्रे होती. यापैकी गुजराथेत सुरत, नडियाद व दोहद येथे; मध्यभागांत धुळे, जळगांव, कोपरगांव, गणेशखिंड, मांजरी, व खडकी येथे; कर्नाटकांत गोंकाक, धारवाड, गदग व तेगूर येथे; सिंध प्रांतांत मिरपूर खास, सकर, लारखाना व बलांडी येथे आहेत.

गुजराथ प्रांतांतील प्रयोगशाळेत मुख्यत्वेकरून कापूस, जोंधळा, तंबाखू, बाजरी, मका वगैरे पिके; मध्यभागांत कापूस; मांजरी येथे उसास खत, पाणी, फेरपाटाची पिके, नवीन जाती आणून लावणे, वाफेच्या यंत्राने रस काढणे, चुलां-गांत सुधारणा वगैरे; खडकी येथे दूधडुभते, गुरांची उपज निपज वगैरे; गणेशखिंडीत फळफळावळ; कर्नाटकांत कापूस व कोंकणांत भात वगैरेसंबंधी प्रयोग चालले आहेत. मध्यप्रांतांत व बऱ्हाडांत एकंदर १५ प्रयोगक्षेत्रे होती. अकोला (मुख्यत्वेकरून कापूस), हुशंगाबाद (पावरखेडा-गड); नागपूर (शेतकी कॉलेज फॉर्म) रायपूर (लंभाडी-प्रांत). तेलंगखेडी (डेअरी-दुभत्याचे प्रयोगक्षेत्र) बोरगांव, थारसा, सिंधवाही, चांदखुरी, विलासपूर, दग, बडशिवणी, खार्वा, आथर्ताळ आणि खेवी, बैतुल, व दमोह येथे प्रयोग क्षेत्रे स्थापन झाली आहेत.

निजामच्या राज्यांत महबूबनगर (मुख्यत्वेकरून कापूस व रेशमाचे किडे), आलेर (जिल्हा नालगोडा—कापूस व एरंडीवरील रेशमाचे किडे), कमरेडी (जिल्हा निजामाबाद ऊंस) व परभणी (मराठवाडा कापूस) वगैरे मिळून नवीन चार क्षेत्रे स्थापन झाली आहेत.

ह्या प्रयोगक्षेत्रांत त्या त्या प्रदेशांतील महत्वाची पिके व कांही नवीन पिके, नवीन तऱ्हेचीं खतें, आजूतें, सुधारलेलीं पाणां काढण्याचीं साधनें, पिके करण्याच्या सुधारलेल्या पद्धती वगैरे गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यांत येतो; व त्यांपैकीं फायदेशीर ठरतील त्या पद्धतींचा, वियांचा, खतांचा, आजूतांचा वगैरे इतरत्र फैलाव होण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो. सरकारनें काढलेल्या या प्रयोगशाळा लोकांनीं येऊन पाहण्या म्हुणूनच आहेत.

प शु वै थ क खा तें व गो शा ला.—या सदराखाली शिक्षण देण्याकरितां मुंबई, मद्रास, बंगाल, पंजाब व ब्रह्मदेश या प्रांतांत कॉलेजे स्थापन करण्यांत आली आहेत. जनावरांची पैदास, जोपासना व वाढयांप्रित्यर्थ मुंबई इलाख्यांत गुजराथेंत चारोंडी येथें नार्थकोटगोशाळा व धारवाड जिल्ह्यांत तेगूर येथें गोशाळा आहेत. मध्यप्रांतांत तेलन, खेडी, चांदखुरी, पावरखेडा, बोरगांव व थारसा येथें गोशाळा स्थापन झाल्या आहेत. या गोशाळांत जे गोऱ्हे उत्तम व खात्रीचे निपजतील ते खेड्यांत ठेऊन गुरांची सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. याशिवाय चांगल्या जातीचे पोळ वेळोवेळीं तगाईरूपानें किंवा लोकलबोर्डांतून विकत घेऊन खेड्यांत ठेवण्यांत येतात.

सन १९१५-१६ सालच्या पशुवैद्यक खात्याच्या रिपोर्टावरून चांगली अवलढ तयार करण्याकरितां सरकारांतून ९० व लोकलबोर्डांतून ११११ सांड (पोळ) ठेविले होते असें दिसून येतें. याखेरीज सन १९१५-१६ सालीं १९३ घोडे, ११३ गाढवे अशीं या खात्यांतून उत्पत्तीकरितां ठेविलीं होती.

शेतकी सर्वस्वी चांगल्या जनावरांवर अवलंबून आहे. गुरांच्या रोगांवर उपाय करण्यासाठीं व जागोजागी मोफत दवादारू देण्यासाठीं सर्व हिंदुस्थानांत ४५६ दवाखाने असून त्याची संख्या मुंबई इलाख्यांत सिंध प्रांतसुद्धां ६५ व मध्यप्रांत व बऱ्हाडांत ७९ होती. या सर्वांवर पशुवैद्यक-खात्याची देखरेख असते. दवाखान्यांतील डाक्टर वेळोवेळीं खेडोंखेडी फिरतात व शेतकरी लोकांना गुरासंबंधी योग्य सल्ला देतात. एखादे वेळीं स्पर्शजन्य रोगांचा उद्भव खेड्यांत झाल्यास त्यांना खबर मिळतांच ते तेथें जाऊन रोगप्रतिबंधक उपाय योजून शिवाय गुरें लशीनें टोंचतात. या खात्याचा खर्च वर्षानुवर्ष वाढत्या प्रमाणावर आहे हें खाली दिलेल्या आंकड्यांवरून स्पष्ट होईल.

१९०४-५ सालीं रुपये १०८२३५३:१९१०-११ सालीं रुपये २०२९४९५; आणि १९१५-१६ सालीं रुपये ३१७२६२५ याप्रमाणें खर्च झाला.

शेतकी शिक्षण.—शेतकऱ्यांत ज्ञानाचा प्रसार होणे हा शेतकीच्या प्रगतीचा पाया आहे. भौतिक शास्त्रे व शेती यांची सांगडकशी घालावयाची हें शेतकऱ्यांमध्यें ज्ञानाचा प्रसार

झाल्याशिवाय कळणें शक्य नाहीं. सदरहू शास्त्रांचे शिक्षण देण्याकरितां खाली दिलेल्या ठिकाणीं कॉलेजे स्थापन करण्यांत आली आहेत. (१) मुणें मुंबई, (२) नागपूर, मध्यप्रांत, (३) कोईमतूर (मद्रास), (४) कानपूर (संयुक्त प्रांत, (५), साबूर (बहार व ओरिसा) व (६) लायलपूर (पंजाब). याशिवाय देशी भाषेतून या विषयाचें त्रोटक शिक्षण देण्यासाठीं कित्येक ठिकाणीं प्रयोगक्षेत्रांस जोडून शेतकीचे वर्ग काढिले आहेत. देशी भाषेच्या द्वारे शेतकीशिक्षण देण्यासाठीं शाळा मुंबई इलाख्यांत पुण्यानजीक लोणी, धारवाड जिल्ह्यांत देवीहोसूर, ठाणें जिल्ह्यांत जांभूळ, कुलाबा जिल्ह्यांत अलिबाग, पंचमहाल जिल्ह्यांत गोध्रा व सिंध प्रांतांत मिरपूर खास येथें काढिलेल्या आहेत. हल्लीं मध्यप्रांतांत चांदखुरी व पावरखेडा येथें अशा तऱ्हेच्या शाळा काढण्याचें ठरलें आहे. या विषयासंबंधी जास्त माहिती शेतकीशिक्षण या विषयाखाली मिळेल.

शेतकऱ्यांस भांडवलाचा पुरवठा.—शेतकरी वर्गास त्याच्या कामाकरितां भांडवलाची अतिशय जरूरी असते. तें भांडवल कमी व्याजानें मिळवें म्हुणून सन १९०४ सालीं हिंदुस्थान सरकारनें सहकारी पतपेढ्यांचा कायदा केल्यापासून खेडोंखेडीं परस्पर सहकारी पतपेढ्या स्थापण्यास सुरुवात झाली. सदरहू संस्थेंत गांवांतील कांही निवडक माणसें घेऊन त्यांच्या हमीवर गांवांत मिळविलेल्या थोड्या भांडवलास सरकारमार्फत कांही रकम कमी व्याजानें मिळते. ह्या पेढ्यांतून सभासदास लागणारा पैसा कमी व्याजानें मिळतो. सन १९१७-१८ सालीं अशा खेड्यांतील लोकांना भांडवल पुरविणाऱ्या पतपेढ्यांची संख्या २३,७४२ असून त्यांत ८,५१,४०७ सभासद होते. व एकंदर भांडवल ६८९० रुपये होतें. मुंबई इलाख्यांत १३९० पतपेढ्या असून सभासद १,०१,३१३ होते. भांडवल ७१९९ लाख रुपयांचें होतें. त्याचप्रमाणें मध्यप्रांतांत ३४१२ पतपेढ्या होत्या-यांचें होतें. त्याचप्रमाणें मध्यप्रांतांत ३४१२ पतपेढ्या होत्या-सभासदांची संख्या ५६,०७२ असून भांडवल ५७६३ लाख रुपयांचें होतें. या रकमेपैकी शेकडा ७४ उचल आउत, बैल, बीं बियाणें, शेतखर्च, विहिरी खणणें व ताली घालणें यांसाठीं होती. मुंबई इलाख्यांत २१ खत विक्रीसाठीं, ८ कापूसविक्रीसाठीं, ८ बीं बियासाठीं, १० सुधारलेलीं आजूतें विकण्यासाठीं व १० उत्तम गुरांची पैदास करण्यासाठीं संस्था होत्या. याशिवाय सर्व हिंदुस्थानांत गुरांचा विमा उतरण्यासाठीं ३९९ संस्था होत्या. त्यांपैकी ३७९ फक्त ब्रम्हदेशांत असून मुंबई इलाख्यांत त्यांची संख्या चार होती. अशा अनेक प्रकारांनीं शेतकीच्या धंद्यांत सहकारितेचा प्रसार होऊं लागला आहे. भांडवलाप्रित्यर्थ सरकारनें अग्रिकल्चरल रिलीफ ॲक्ट, (शेतकरी ऋणमोचन कायदा) अग्रिकल्चरल इंप्रुव्हमेन्ट ॲक्ट (शेतीच्या सुधारणेसाठीं तगाई देण्याचा कायदा) व अग्रिकल्चरल लोन्स ॲक्ट (शेतकऱ्यास तगाई वगैरे देऊन मदत करणारा कायदा)

असे कायदे केले आहेत. या कायद्यान्वये शेतकऱ्याला ताली घालणे, विहिरी खोदणे, बैल, वी वगैरे विकत घेणे वगैरेकरितां तगाईच्या रूपानें पैसा दिला जातो. त्याचप्रमाणें हल्लीं ऑइल एन्जिन व पंप, उंसाचे घाणे, लोखंडी नांगर वगैरे विकत घेण्यासाठीं तगाई मिळते.

शेतकी संस्था.—शेतकऱ्यांच्या अडचणी दूर कराव्या व त्यांच्या गरजा भागविण्याबद्दल त्यांस सहा यावा याकरितां जागोजागी शेतकीसभा स्थापन झाल्या आहेत. अशा सभा सर्व हिंदुस्थानांत असून त्या महाराष्ट्रांतहि आहेत. पुणे येथील मध्यवर्ती डेक्कन आग्रिकलचरल असोसिएशन या नांवाच्या सभेच्या विद्यमानें शेत व शेतकरी या नांवाचे शेतीसंबंधी माहितीनें भरलेले मासिक प्रसिद्ध होत असतें. अशाच तऱ्हेचीं मासिकें गुजराथी व कानडी भाषेत शेतकी संस्थेमार्फत भडोच व धारवाड येथें प्रसिद्ध होतात. मध्यप्रांतांत नागपूर येथें शेतकी खात्यांतून “ फिरसानी समाचार ” नामक मासिक पुस्तक हिंदी, मराठी व इंग्रजी अशा तीन भाषांत प्रसिद्ध होतें. निजामच्या राज्यांत अशाच प्रकारचें एक मासिक पुस्तक उदेंत निघत असतें. शेतकी कॉलेजांतून व पुसा येथून तिमाहि पुस्तकें शेतकी विषयावर इंग्रजीत प्रसिद्ध करण्यांत येतात.

या शेतकीसभा वेळोवेळीं सभा भरवून व्याख्यानद्वारा शेतकऱ्यांच्या शेतीत ज्ञानाचा प्रसार करीत असतात. कांहीं ठिकाणी या सभांनीं निवडक वी, सुधारलेलीं आउतें व त्यांचे भाग व खतें पुरविण्यासाठीं डेपो काढलेले आहेत. शेतकीचें ज्ञान गरजू शेतकऱ्याला वेळेवर मिळावें म्हणून शेतकी खात्यानें प्रत्येक जिल्ह्यांत फिरस्ते ओव्हरसियर नेमिले आहेत. त्यांच्याबरोबर व फार्म सुपरीन्डेन्डेंट यांच्याशी पत्रव्यवहार केल्यास त्यांच्याकडून शेतीसंबंधी ताबडतोब माहिती मिळावी अशी योजना आहे.

शेतकरी वर्गांत सुधारणेचा प्रसार.—पहिल्या सदरांत लिहिलेल्या ठिकाणी जे शोध उपयुक्त ठरतात त्यांचें ज्ञान शेतकऱ्यांस मिळावें म्हणून हस्तपत्रकें प्रसिद्ध करून गांवोगांव शेतकीची प्रदर्शने व प्रात्यक्षिकें भरतील त्या ठिकाणी तीं वाटण्यांत येतात. अशीं पत्रकें मुंबई इलाख्यांत सन १९१८ अखेर १०८ निघाली असून मध्यप्रांत व बऱ्हाडांतहि पुष्कळ निघाली आहेत. या पत्रकांत पिकांची लागवड, त्यांस उत्तम ठरलेली खतें, नवीन सुधारलेलीं आउतें घान्य व जनावरांचे रोग, पिकांवरिल कडि घालविण्याचे उपाय, आउतांची व दुभत्या जनावरांची जोपासना वगैरे संबंधी माहिती दिलेली असते. याशिवाय प्रत्येक प्रयोगशालेचे वार्षिक रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्यांत येतात. विवक्षित विषयांवर इत्थंभूत माहितीची लहान लहान पुस्तकें व टिपणें काढून शेतकीखात्यांतून तीं वेळोवेळीं छापून प्रसिद्ध करण्यांत येतात.

शिवाय दरवर्षी शेतीसंबंधी सप्रयोग ज्ञान शेतकऱ्यांना मिळावें यासाठीं जेथें मोठे बाजार व जत्रा भरतात त्या

ठिकाणी शेतीची व गुरांची प्रदर्शने व प्रात्यक्षिकें भरविण्यांत येतात व या प्रदर्शनांत चढाओढीची वृक्षें देण्यांत येतात. सन १९१५-१६ सालीं सर्व हिंदुस्थानांत घोड्यांची २५ व गुरांची ३४२ प्रदर्शनें विलीं होती. त्यांपैकी मुंबई इलाख्यांत गुरांची ३, मध्यप्रांतांत ५, बऱ्हाडांत १३ व निजामच्या राज्यांत ९ प्रदर्शने व प्रात्यक्षिकें भरविण्यांत आलीं होती. प्रदर्शनाच्या वेळीं उपयुक्त ठरलेलीं आउतें प्रत्यक्ष चालवून दाखविण्यांत येतात. याशिवाय जमलेल्या शेतकऱ्यांस निरनिराळ्या विषयांवर तज्ज्ञ माणसांकडून व्याख्यान देण्यांत येतें. त्याप्रमाणें निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून शेतकरी लोकांस सरकारी खर्चांन आणून त्यांना प्रयोगशालेंत उत्तम ठरलेले प्रयोग, उर्मी पिकें व इतर उपयुक्त आउतें वगैरे दाखवितात.

इसवी सन १९१७-१८ सालीं शेतकी खात्याप्रीत्यर्थ सर्व हिंदुस्थानांत किती खर्च झाला ह्याचा तपशील खाली दिला आहे. —

स्थळाचें नांव	खर्च रुपय
पुसा व मध्यती कॉलेज व संशोधनशाळा	५८१७२३
मुक्तेश्वर व्याक्तिरिआलॉजिकल लॅबोरेटरी	३३६४८१
मुंबई शेतकी खातें	९९०८६१
मद्रास	७७६३३६
बंगाल	३९६४२९
वहार, ओरिसा	३६३९००
संयुक्तप्रांत	७८४८४४
पंजाब	७५६३४४
ब्रह्मदेश	२३९०९५
मध्यप्रांत	६०६७५७
आसाम	२४८०९३
वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत	३६७९७
ब्रिचिस्तान	१४५७५
एकूण	६१३२२३५

शेतीचा प्रसार.—हिंदुस्थान हा देश फार प्रचंड आहे. तो जर्मनीच्या सातपट, जपानच्या दसपट व ब्रिटिश वेस्टांच्या पंधरापट मोठा आहे. हिंदुस्थानांत मोठाले नळ व लहान पांच असे एकंदर १४ प्रांत आहेत. शिवाय अनेक एतद्देशीय संस्थाने आहेत. हिंदुस्थानची दक्षिणोत्तर लांबी सुमारे २००० मैल असून रुंदी १९० मैल आहे. सन १९१४-१५ सालीं प्रसिद्ध झाल्याप्रमाणें एकंदर क्षेत्रफळ १७,९९,००० चौरस मैल अथवा १,१५,१४,७४,००० एकर आहे. इ. स. १९११ सालीं झालेल्या खानेसुमारी प्रमाणें लोकसंख्या अदमासे ३१ कोटी ५० लक्ष आहे. याची विभागणी पुढें दिल्याप्रमाणें:—

[एकर व लोकसंख्या यांचे आंकडे हजारांचे आहेत.]

देशाचें नांव	एकर	लोकसंख्या
ब्रिटिश हिंदुस्थान (कांहीं संस्थानां सुद्धां)	७४९११६	२६७१६४
हिंदुस्थान सरकाराशीं प्रत्यक्ष संबंध असणारीं संस्थानें	३१६३८७	४४७६७
ज्ञानसंस्थानें (ब्रह्मदेश) वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत वगैरे	५,१२६५	२७३८
ब्रिटिश वलुचिस्तान	३४७०६	४१४

एकूण ११५,१४७४ ३१५०८३

शेतीचा प्रसार व महत्त्व.—राष्ट्रांतील धंदा या दृष्टीनें पण शेती महत्त्वाची आहे. व परदेशीं दळणवळणाचीं

साधनें नसत त्यावेळीं प्रत्येक देशास स्वतःच्या निर्वाहाकरितां पुरेसे धान्य करणें भाग असे, व युरोपखंडांतील लढायांमध्ये नुकतेंच असे अनुभवास आले आहे कीं राष्ट्रांतील इतर उद्योगधंदेच नव्हे परंतु प्रजेचें जीवनहि शेतीवर अवलंबून आहे, व प्रत्येक राष्ट्रानें अतःपर तरी शेतीस धंदा या दृष्टीनें पूर्ण महत्त्व दिलें पाहिजे.

इ. सन १९१४-१५ सालीं लागवडीत व पड वगैरे असलेले क्षेत्र प्रांतवार दाखविणारा तक्ता खुलाशासाठी पुढें दिला आहे. कोष्टकांतील आंकडे हजारांचे आहेत व जमिनीचें मान एकरांत दिलें आहे. एकूण संख्या दिलेल्या आंकड्यांची वेरीज नसून खऱ्या आंकड्यांची वेरीज आहे व तींतील हजारांचे आंकडे वगळले आहेत.

लागवडीच्या व पडित जमीनीचें प्रांतवार कोष्टक.

प्रांत	सर्वेकागदा वरहुकूम एकंदरक्षेत्र	संस्थानांचे क्षेत्र वजा	निव्वळ क्षेत्र. मोजणी मोजणी प्रमाणें	गांवकाग दाप्रमाणें	लागवडीत असलेले. निव्वळ पड लागवडीचें टाकलेले		लागवडीस न आलेले. लागवडीस लागवडीस योग्य. अयोग्य		जंगल खाती.
बंगाल	५३९३१	३४५२	५०४८०	५०४८०	२५२०८	४५७१	५२१५	११२७७	४२५८
मद्रास	९७८३९	६७९२	९१०४७	८९४९१	३४६९२	८४७६	१०९२०	२२३६०	१३०४१
मुंबई इलाखा	८५६१५	३६९७१	४८६४३	४८६४४	२५७११	७२९३	१३४३	६७०६	७५८९
सिंधप्रांत	३३९६१	३८७२	३००८९	३००८९	४५००	४८८४	६३२२	१३५९०	७९३
आंध्रा	५७३४२	४३४५	५२९९६	५२७७९	२६८७७	१९१६	७५५६	७७००	८७२८
अयोध्या	१५३०७	...	१५३०७	१५४७७	९२९०	५१४	२८५४	२२०५	६१३
बहार व ओरिसा	७१५३५	१८३३४	५३२००	५३२००	२६०२७	४३७२	८०११	१००५६	४७३२
पंजाब	८६३६७	२४५११	६१८५५	६०८८०	२६५८२	२०४९	१६८३३	१२४४३	२९७२
ब्रह्मदेश	५७१७८	३३७५	५३८०३	५३८०३	५१२२	४२०१	१०५६६	२१३४१	१२५७२
	५५०७८	...	५५०७८	५५०७८	९२४१	६४७	१४६३२	२३४००	७१५७
मध्यप्रांत	७२५५२	१९९६०	५२५९१	५२५९४	१८०९१	२३३७	१३३९९	४०५८	१४७०७
बम्हाळ	११३७४	...	११३७४	११३७४	७०२१	११२३	१४०	९४९	२१४२
असाम	३९२७५	७९६९	३१३०६	३१३०६	५८८९	२६९९	१४४२२	५५११	२७८४
वायव्यसरहद्दीवरील प्रांत	८५७९	१४०	८४३८	८५७३	२६२३	३२४	२६३३	२६२४	३६७
अजमीर-मारवाड	१७७१	...	११७०	१७७१	६७४	३०४	१४९	८४७	९६
दिल्ली	३६८	...	३६८	३६८	२१६	१५	६०	६९	७
कूर्ग	१०१२	...	१०१२	१०१२	१३९	१७१	१०	३३४	३५८
मणिपूर परगणा	३१	...	३१	३१	७	३	७	३	१६
एकूण सुमारे	७४९११६	१२९७२४	६१९८६४	६१९८६४	२२७६११	४५८९७	११५०८०	१४५४२७	८२९३५

हिंदुस्थानांत शेतीवर अद्याप शेंकडा ८० लोक अवलंबून आहेत. शहरांत रहाणाऱ्या लोकांना या धंद्याचें महत्त्व नीटसे कळत नाहीं. परंतु खेडेगांवांत हाच कायतो मुख्य धंदा असतो. एकंदर देशांत यावर किती माणसें अवलंबून आहेत हें पुढील आंकड्यांवरून दिसून येईल. सन १९११ सालीं झालेल्या खानेसुमारीवरून पहातां सर्व हिंदुस्थानांतील शहरांतील लोकसंख्येचें खेडेगांवांतील लोकसंख्येशीं प्रमाण येंणें प्रमाणें आहे:—

शहरांत रहाणारे लोक:—२,९७,४८,२२८
खेड्यांत रहाणारे लोक:—२८,५४,०८,१६८

नगरस्थांचें खेड्याच्या लोकसंख्येशीं प्रमाण १:८ आहे. या प्रमाणांमध्ये प्रत्यक्ष स्वतःची शेती करणारे, दुसऱ्याची खंडानें करणारे, शेतावर मजुरी करणारे, व शेतीवर ज्यांचे लहान लहान धंदे अवलंबून आहेत त्या सर्वांचा समावेश होतो. यावरून या धंद्याचा निर्वाहचें साधन म्हणून देशास किती उपयोग होतो हें दिसून येतें. इंग्लंड देशाशीं तुलना करितां असें दिसून येतें कीं इंग्लंड देश उद्योगधंद्याचे माहेरघर असल्यामुळे तेथें शेंकडा ५८ लोक निरनिराळ्या इतर धंद्यांत गुंतलेले असतात व फक्त शेंकडा ८ शेतकी करितात. परंतु हिंदुस्थानांत शेतकी हा आद्य धंदा असल्यानें

तीत शेंकडा ७१ लोक गुंतलेले असून शेंकडा १२ उद्योगधंदे; ५ व्यापार; २ घरगुती नोकरी, शेंकडा अर्धा वकिली, डॉक्टरी, वैद्यकी, मिथुकी वगैरे धंदा व शेंकडा अर्धा सरकारी नोकरी व लष्करी नोकरी वगैरे करितात.

अजून शेंकडा ७० लोकांचें पोट प्रत्यक्ष शेतीवर चालतें, आणि शेंकडा ९० जणांची धांव शेती कोणत्या रीतीने तरी संपादन करण्याकडे जात आहे. रावापासून रंकापर्यंत सर्वांचा व्यवहार शेतीच्या साहाय्याने सुखाचा होतो हें सर्वश्रुत आहे. सर्व धंदे, नानातऱ्हेचे उदीम व्यापार व निरनिराळे कारखाने हे देखील शेतकीवरच अवलंबून आहेत. इतकेंच नव्हे तर सर्व तऱ्हेचे भिकारी, गोसावी, वैरागी, भिक्षुक, वकील व बळतदार वगैरे अठरापगड जाती या सर्वांचा उदरनिर्वाह शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर अवलंबून आहे. म्हणून शेती हा धंदा सर्वांत श्रेष्ठ व महत्त्वाचा मानिला पाहिजे.

शे त की दृष्ट्या मुख्य वि भा ग.—शेतकी दृष्ट्या विचार करितांना हिंदुस्तानचे अगदी तीन वेगवेगळाले भाग करिता येतात. पहिला भाग हिमालय पर्वत, दुसरा भाग हिमालय पर्वताच्या पायथ्यापासून दक्षिणेकडे पसरत गेलेला आहे. हिमालयांतून निघणाऱ्या मोठमोठ्या नद्या या भागांतून वहात गेलेल्या आहेत. तिसरा भाग वरील मैदानाच्या दक्षिण सीमेपासून पुन्हां वर चढत गेला आहे. हा एक त्रिकोणाकृति उंच सखल प्रदेश आहे.

हिमालय पर्वतांतील पाण्याचा सांठा खालील सपाटीच्या उष्ण प्रदेशांना उपयोगी पडतो. हिमालयाच्या दक्षिण बाजूस पालस इतका पुष्कळ पडतो की, तेंपेकरून नद्यांस महापूर येतात व यामुळे त्यांच्या उतरणीवरील प्रदेशांत पीक फार चांगलें येतें. तेथे जव, वरग, नाचणी वगैरे किरकोळ धान्ये व बटाटे मुबलक पिकतात. हीं पिकें रानटी व डोंगरी लोक जंगलास आग लावून त्या राखेंत खोरी व कुदळी यांच्या साहाय्याने जमीन तयार करून जागोजागी ताली घालून फार मेहनतीने काढितात. हिमालयांतून निघणाऱ्या नद्या ज्या विस्तीर्ण प्रदेशांतून वाहतात तो दुसरा भाग होय. या प्रदेशाचा विस्तार बंगालच्या उपसागरापासून हिंदी महासागरापर्यंत पूर्व-पश्चिम आहे. हा भाग अत्यंत सधन व दाट वस्तीचा आहे. ह्या प्रदेशाला पश्चिमेकडून सिंधु, पूर्वेकडून ब्रह्मपुत्रा व मध्यभागी गंगा आणि तिला मिळणाऱ्या नद्या ह्यांच्या पाण्याचा पुरवठा होऊन गाळ सांचूक येथील प्रदेश सुपीक झाला आहे. ह्या भागांत बंगालचा खालचा प्रदेश, आसाम, संयुक्तप्रांत, पंजाब, सिंध, राजपुताना आणि इतर एतद्देशीय संस्थाने यांचा समावेश होतो.

बंगाल्यांतील नदीकांठच्या सपाट प्रदेशांत कित्येक ठिकाणी दोन व कित्येक ठिकाणी भाताची तीन पिकें एक वर्षांत घेतात. अंतर्वेदीत एकसारखी भाताची शेतें व त्यांच्या भोंवती वांबूची हिरवीगार बेटें, नारळी, पोफळी व दुसरे ताडमाडांचे वक्ष दृष्टीस पडतात. या भागांत जूटची लागवड विशेष आहे.

उत्तरभागांत गहू, जव, ज्वारी, गळिताची धान्ये, कापूस, तंबाखू, नीळ वगैरे पिकें होतात. दक्षिण बंगाल्यांत रेशमाची लागवड विशेष करितात. जंगलांत रेशमाचे कोशे उत्पन्न होतात. आसामांत मुख्यत्वेकरून चहाची लागवड पुष्कळ आहे.

तिसरा भाग म्हणजे त्रिकोणाकृति आकाराचा हिंदुस्थानचा पठाराचा प्रदेश होय. पूर्वी याला 'दक्षिण' व हल्ली या भागाला 'डेकन' असे म्हणतात. या प्रदेशाच्या उत्तरेकडे अरबली, विंध्याद्रि व सातपुडा हे डोंगर असून पूर्व-पश्चिम बाजू घाट या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. सर्व देश डोंगरांच्या रांगा व शिखरे ह्यांनी भरलेला आहे ह्याच्या मधून मधून मात्र लागवड केलेली व उंचवट्याची अनेक मैदाने आहेत. पूर्वघाटाचे तुटक तुटक सुळे आणि रांगा ह्या मद्रास इलाख्याकडून खाली गेल्या आहेत. मुंबई इलाख्याला समुद्राच्या बाजूने पश्चिमघाटाची एक मोठी भित्त आहे. त्या घाटाच्यामध्ये व समुद्रकिनार्यामध्ये फक्त चिंचोळी पट्टी आहे त्याला कोंकण म्हणतात. ह्या भागांत मध्यप्रांत, बऱ्हाड, मुंबई इलाखा, मद्रासइलाखा, म्हैसूर व निझामचे राज्य व इतर मांडलिक संस्थाने ह्यांचे सुलूख येतात.

महाराष्ट्रांतील शेती या विषयांवर विचार करण्यापूर्वी महाराष्ट्रामध्ये कोणकोणत्या प्रांतांचा समावेश होतो याचा विचार करूं. महाराष्ट्र देशाची मर्यादा येणेंप्रमाणें:—

उत्तरेस नर्मदा नदी व सातपुडा डोंगर; पूर्वेस वाइन गंगा आणि प्राणहिता या दोन नद्या, त्यांच्या आग्नेय दिशेस माहूर गांवापासून गोव्यापर्यंत त्याची पूर्व मर्यादा वांकडी आहे. आणि पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे. महाराष्ट्राचा आकार काहीसा त्रिकोणी आहे. त्याची उत्तरेकडील बाजू सुमारे २०० कोस आहे. आणि पश्चिमेकडील व उत्तर-दक्षिणेकडील साधारण तितकीच आहे. पश्चिमेकडील भागाला कोंकण व पूर्वेकडील भागाला देश असे म्हणतात. मध्यभागी सहाद्रि पर्वतावरील जो प्रदेश त्याला घाटमाथा असे म्हणतात. या देशापैकी पूर्वेकडील एक भाग मोंगल सरकाराकडे आहे. व दक्षिणेकडील एक लहानसा भाग (गोवें व भोंवतालचा प्रदेश) पोर्तुगालच्या स्वाधीन आहे. या देशांतच कोल्हापूरचे राज्य व दुसरे अनेक संस्थानिक राजे यांचे देश मोडतात. इसवी सन १८६२ साली महाराष्ट्र देशाचा वसूल सुमारे दीड कोट रुपये होता. महाराष्ट्रांत खालील प्रांतांचा समावेश होतो.

(१) कोंकण प्रांत:—यांत ठाणें, कुलाबा, रत्नागिरी व कारवार जिल्हे.

(२) गोवें प्रांत:—यांत दहा महाल आहेत—ते इलयस (जंजिरा गोवा), साष्टी, वारदेश (बारा देसायांचा गांव). भतग्राम, (डिचोली). फोंडें, पेंडणें, सांगें, केपें, काणकोण व सत्तरी हे होत.

(३) देश:—यांत पश्चिमखानदेश, पूर्वखानदेश, नाशिक, अहमदनगर, पुणे, सोलापूर व सातारा.

(४) कर्नाटकः—यांत वेळगांव, धारवाड व विजापूर.

(५) निझामच्या राज्यामध्येः—मराठवाडा, औरंगाबाद, बीड, परभणी, बेदर, नांदेड, गुलबर्गा.

(६) मध्यप्रांतापैकी नागपूरभागः—यांत नागपूर, भंडारा, चांदा, वर्धा, चालुघाट.

(७) वऱ्हाडप्रांतः—यांत उमरावती, अकोला, धुलढाणा व यवतमाळ.

एतद्देशीय संस्थानेंः—यांत कोकण—डोंग, सुरगणें, जव्हार, जंजिरा सांवतवाडी. देश—यांत औंध, फलटण भोर, अक्कल-कोट, जत, डफळपूर.

दक्षिणमहाराष्ट्रः—यांत कोल्हापूर, सांगली, मिरज, कुरंदवाड, जमखंडी, मुधोळ, रामदुर्ग व सावनूर.

कोंकण—सह्याद्रीपर्वताच्यायोगानें महाराष्ट्राचे दोन विभाग झाले आहेत. त्यांतील सह्याद्री व अरवसमुद्र यांमध्ये दक्षिणोत्तर जी अरुंद पट्टी आहे तिला कोंकण असें म्हणतात. या प्रदेशाची दक्षिणोत्तर लांबी सुपारें ४५० मैल आहे व रुंदी ३०-६५ मैल पावेतों आहे. पूर्वभागांतून सह्याद्री पर्वत गेल्यानें हा फार डोंगराळ भाग आहे. व पश्चिमभाग साधारणपणें सपाट आहे. सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावरील भागास मावळ म्हणतात. मावळांत सरासरी १२५ इंचावर व कोंकणांत १०० इंचापावेतों पाऊस पडतो. उत्तर कोंकणांत पावसाचें मान कमी व दक्षिण कोंकणांत जास्त आहे. कोंकणांतील हवा उष्ण व दमट आहे. येथील मुख्य पीक भाताचें होय.

कोंकणप्रांताचें क्षेत्रफळ १३६६२ चौरस मैल आहे, व लोकसंख्या ३१,१०,६६१ आहे.

गोवा प्रांतः—दक्षिणकोंकणांत गोमांतकाचा समावेश होतो. पूर्वेस सह्याद्री व पलीकडे उत्तरकारवारांतील सुपा तालुका, पश्चिमेस हिंदीमहासागर, दक्षिणेस कारवार जिल्हा, उत्तरेस तेरेखोलची नदी व सांवतवाडी संस्थान. इ. स. १५१० साली पोर्तुगीज लोकांचा सरदार वास्को दि गामा यानें पहिल्यानें गोवा वेट हस्तगत केलें व १७६३ पावेतों वेळोवेळीं आणखी प्रांत काबीज केले. गोमांतकाची दक्षिणोत्तर लांबी ६१ मैल; व पूर्वपश्चिम रुंदी ४५ मैल आहे. क्षेत्रफळ सुमारे १०६२ चौरस असून लोकसंख्या ५,४१,०७४ आहे.

गोवाप्रांत समुद्रसपाटीपासून सुरू होऊन तो ३५०० फुटांपर्यंत उंच उंच होत गेलेला आहे. समुद्रकांठी हवा खारी, घाम आणून थकवा, आणणारी पण डोंगराच्या आजूला वर जावें तों साधारण बरी होत जाते. एकंदरीत हवा आलसर, दमट व उष्ण आहे. या प्रांतात पावसाळा भरपूर व खात्रीचा आहे. येथील मुख्य पिकें भात, नारळ व सुपारी हीं होत.

देश व कर्नाटक.—यांत एकंदर १० जिल्हे आहेत. हा प्रदेश उत्तरेस सातपुडा पर्वतापासून सुरू होऊन दक्षिणेस म्हैसूर संस्थानापावेतों पसरलेला आहे. याच्या पश्चिमेला

दक्षिणटोंकापावेतों सह्याद्री पर्वताची ओळ आहे. या प्रदेशाचे स्थूलमानानें तीन भाग करतां येतात.

पश्चिम पट्टीः—सह्याद्रीपर्वताला लागून असलेला २०-२५ मैल रुंदीचा प्रदेश. हा अगदीं डोंगराळ आहे. यांतील मुख्य पीक भात होय.

मध्यपट्टीः—यांत पश्चिम पट्टीच्या पूर्वेकडे १५-२० मैल रुंदीचा प्रदेश मोडतो. येथें डोंगर थोडे आहेत व पाऊस साधारण ३० इंच पावेतों पडतो. हवा मध्यम प्रतीची उष्ण आहे. गहू, वाजरी, व ज्वारी हीं मुख्य पिकें होत. कापूसहि या भागांत पिकतो.

पूर्वपट्टीः—ही संज्ञा मध्यपट्टीच्या पूर्वेकडील सपाट प्रदेशास देतात. या भागांत डोंगर व टेकड्या थोड्या आहेत. या प्रदेशांत पाऊस कमी असून सुमारे २० इंच पावेता पडता. या पूर्वपट्टीपैकी अगदीं पूर्वेकडील जिल्ह्यांत (अहमदगर, सालापूर, व विजापूर. येथें) पावसाचें बहुतेक दुर्मिळ असतें. या भागांत हवा उष्ण असते. यांत मुख्य पिकें ज्वारी, थोडी वाजरी, कापूस, गहू व गळितार्ची धान्ये हीं होत. देशः या विभागाचें ३७,२५१ चौरस मैल क्षेत्र असून लोकसंख्या ६३,८,७०६४ आहे.

कर्नाटकः—हा प्रदेश मुंबई इलाख्यातील दक्षिण टोंक होय याचे मुख्य दोन भाग करितां येतात. पश्चिमेकडील मल्लाड अगर मलनाड (मळी = पाऊस, नाड = भाग) व पूर्वेकडील देशी भाग. मल्लाड भाग डोंगराळ असून त्यांतील हवा थंडगार असते. येथें ५०-१०० इंचापावेतों पाऊस पडतो. तो नियमित व पुरेसा असतो. तेथील मुख्य पीक भात असून डोंगराळ भागांत नाचणी, बरी वगैरे पेरितात. या भागांत लहान तळीं बरीच आहेत. पूर्वेकडील काळ्या कोरडवाहू जमीन असलेल्या भागाला देश म्हणतात. यांत हवा उष्ण असून पाऊस सुमारे २३-२६ इंचापावेतों पडतो. या भागांतील महारांची गोष्ट म्हटली म्हणजे पाण्याचा तुटवडा ही होय. तळीं उन्हाळ्याच्या आरंभीच आटतात या भागांतील मुख्य पिकें कापूस, ज्वारी, गहू आणि गळितार्ची धान्ये होत. बहुतेक सर्व विजापूर जिल्हा या भागांत मोडतो. पूर्व व पश्चिम यांच्या दरम्यान धारवाड व वेळगांव जिल्ह्यांत जो भाग आहे त्याला संक्रमणपट्टी म्हणतात. या भागाला पावसाळा जून महिन्यांत सुरू होणाऱ्या पावसाचा व आषटोवर महिन्यांत सुरू होणाऱ्या मद्रासच्या पावसाचा या दोहोंचा पूर्ण फायदा मिळतो. या भागांतील हवा पाणी, पाऊस, काळी जमीन वगैरे कांहीं मल्लाड व कांहीं देशासारखी आहे. या भागांत सर्व तऱ्हेचीं पिकें होतात. कर्नाटकाचें क्षेत्रफळ १५९२४ चौरस मैल असून लोकसंख्या २८,३२,७९८ आहे.

निझामचें राज्य—हें राज्य विस्तारानें आणि उत्पादकाच्या मानानें सर्व संस्थानांत जास्त आहे. हें देखूनच्या

पठाराच्या मध्यभागी आहे. याची सर्वांत मोठी लांबी १०२ मैल असून सर्वांत मोठी रुंदी ७६२ मैल आहे. या पठाराची उंची औरंगाबादेजवळ २००० फूट असून ती कर्नूलजवळ अवधी १०० फूट आहे. एकंदरीत सरासरीने या पठाराची उंची १२५० फूट आहे. या राज्याचे गोदावरी व मांजरा नदीने दोन विभाग होतात. उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील भागांत काळा खडक असून दक्षिण व पूर्वेकडील भागांत ग्रानाइट व शाहाबादी धोंड्यांच्या खाणी आहेत. पश्चिमेकडील काळ्या खडकाच्या भागाला मराठवाडा अशी संज्ञा असून पूर्वेकडील ग्रानाइटच्या बहुतेक भागाला तेलंगण म्हणतात. तेलंगणांत ओढ्यांना धरणे बांधून केलेले हजारां तलाव आहेत. सह्याद्रीतील बऱ्याच नद्या या भागांतून वहात जातात व त्यांचा पुष्कळ फायदा त्याला मिळतो.

निझामच्या राज्यांत सरासरीच्या मानाने ३०-३५ इंचापर्यंत पाऊस पडतो. तेलंगणांत मुख्य पीक भाताचे आहे. मराठवाड्यांत व कर्नाटकांत गोदावरी, भीमा, कृष्णा, तुंगभद्रा या मोठ्या नद्यांच्या आजूबाजूस, गाळाच्या काळ्या खोल जमिनी असून त्यांत ज्वारी (खरीप, रब्बी) कापूस, बाजरी, तूर, हरभरा, वाटाणा, लाख, तीळ, जवस, करडई इत्यादि जिन्नस विपुल पिकतात. पठारावर जेथे जमीन सपाट असते, तेथे गव्हाची लागवड जास्त होते. तंबाखू व ऊंस यांची लागवड जागजागी आढळते. तेलंगणांत एरंडीचा पेरा पुष्कळ होतो. औरंगाबाद जिल्हा फळफळावळीच्या व.गांवदल प्रसिद्ध आहे.

येथील हवा समशीतोष्ण आहे. दक्षिण भागाची हवा उत्तरेपेक्षा अधिक उष्ण आहे. मराठवाड्यांतील हवा शरीर प्रकृतीस जास्त मानवते. एकंदरीत मार्चपासून जून पावेतो हवा रुक्ष व गरम असते व इतर दिवसांत बरी असते.

निझामच्या राज्याचे एकंदर क्षेत्रफळ ८३,६९८ चौरसमैल असून लोससंख्या १,३३,७४,६९६ आहे व उत्पन्न सरासरीने तीन कोट आहे.

वऱ्हाड प्रांत.—ह्या प्रांताला पूर्वी विदर्भदेश म्हणत असत. हा प्रांत साधारणपणे हिंदुस्थानच्या मध्यभागी आहे. याची पूर्वपश्चिम लांबी १५० मैल व रुंदी १४४ मैल आहे. या प्रांताच्या उत्तर सीमेवर सातपुडा पर्वत असून पश्चिम सीमेवर खानदेश व निझामचे राज्य आहे इ. स. १६६७ साली वऱ्हाड प्रांताचे ऐनेइ अकबरीत मोंगलाचा एक सुपीक प्रांत असे वर्णन केलेले आहे. वऱ्हाडच्या स्वाभाविक रचनेवरून त्याचे दोन भाग करिता येतात. सखल प्रदेशास पेनघांट म्हणतात व उंच प्रदेशास मेळघांट म्हणतात. सखल प्रदेशांतील जमीन उत्तम काळी व खोल आहे. ही जमीन फार सुपीक असून उत्तम जातीचा कापूस याच प्रदेशांत होतो. याशिवाय येथे गहू, जोंधळा, हरभरा, जवस, तूर व दुसरी कित्येक पिके होतात. पूर्णा कांठच्या जमिनीत बराच क्षार आहे व येथे बऱ्याच

लोथ्याच्या जमिनी आहेत. वालाघांट (दक्षिणेकडील अजिंठ्याचे डोंगर) पट्ट्यांत जमिनी मध्यम प्रतीच्या आहेत. येथे खरिपांत कापूस, ज्वारी, तूर, तीळ, भुइमूग वगैरे पिकत असून रब्बीत गहू, जवस व हरभरा, ही मुख्य पिके होतात.

एकंदरीत हा प्रांत उष्ण व रुक्ष आहे पेनघांट खेरीज करून हवा साधारण देशासारखी आहे. पेनघाटांत मात्र उन्हाळ्यांत हवा अति उष्ण असते. रात्री बहुतकरून गारठा असतो. पावसाळ्यांत हवा दमट व साधारण गार असते. या प्रांतांत सरासरीने ३३-३५ इंचांपावेतो पाऊस पडतो. पेनघांटापेक्षा वालाघांटांत पाऊस जास्त पडतो व मेळ (गावी लगड) घांट म्हणून जो साधारण जंगलमय भाग आहे तेथे पाऊस फार पडतो. या प्रांताचे क्षेत्रफळ १७७६६ चौरस मैल असून लोकसंख्या ३०,५७,१६२ आहे.

मध्यप्रांतः—यांत डोंगर व खोरी आहेत. उत्तरेकडील प्रदेश विशेष डोंगराळ आहे. या प्रांताचा सरासरीने एक चतुर्थश भाग जंगलांनी व्यापिलेला आहे. येथील मुख्य नद्या नर्मदा, महानदी, वर्धा, वैनगंगा ह्या होत. या प्रांतांत जवळ-पूर पासून हरद्यापावेतो बहुतेक भागांतील जमीन गाळाची वनलेली आहे. सागर, जवळपूर, मंडला, शिवाय, छिंदवाडा, नेमाड, नागपूर व वर्धा जिल्ह्यांतील बऱ्याच भागांत काळा खडक असून गोंडावणी खडक नागपूर, वर्धा, चांदा वगैरे जिल्ह्यांत सांपडतो. शिवाय हा विलासपूरच्या जमीनदारी भागांतहि आहे. वाळूचे व चुन्याचे खडक सागर व दमोह जिल्ह्यांत आहेत. नीस व ग्रानाइट, नागपूर व छत्तीसगड भागांत आढळतात.

ह्या प्रांतांत सरासरीने ३५-४८ इंच पाऊस पडतो. हवा एकंदरीत उष्ण आहे. मंडला, चांदा, भंडारा, वालाघांट छत्तीसगड या जिल्ह्यांत वैनगंगा नदीच्या पूर्व कांठच्या प्रदेशांत मुख्यत्वेकरून तांदळांचे पीक फार होते. नागपूरकडच्या पश्चिम भागांत, वर्धा जिल्ह्यांत व छिंदवाड्याच्या दक्षिणेस मुख्य पिके कापूस व ज्वारी ही होत. उत्तरेकडील प्रदेशांत गहू पुष्कळ पिकतो. शिवाय तूर, हरभरा, गळिताची धान्ये वगैरे बरीच होतात. तंबाखू व ऊंस यांचेहि थोडेसे उत्पन्न होते. नागपूर भागांत वोरें, संत्री आणि केळी चांगली होतात मध्यप्रांतांत पानमळे बऱ्याच ठिकाणी आढळतात, परंतु रामटेकच्या पानांची विशेष प्रसिद्धि आहे.

जमीनीचे प्रकार व त्यांतील पिके.—क्षेत्रकी दृष्ट्या हिंदुस्थानांतील एकंदर जमीनीपैकी मळईच्या जमीनीचा पसारा फारच मोठा आहे. सिंध प्रांतापैकी बहुतेक भाग, मुंबई इलाख्याचा उत्तर भाग (गुजराथ), राजपुताना, पंजाब, संयुक्त प्रांत, बंगाल इलाखा, मद्रास इलाख्यांतील गोदावरी, कृष्णा आणि तंजावर जिल्हे व आसाम आणि ब्रह्मदेशांतील बराच प्रदेश वगैरे मळईचा आहे. दक्षिण हिंदुस्थानच्या पूर्व किनाऱ्यावरील पट्टी व पूर्वपश्चिम घांटाच्या

खोल्यांतील जमीनी या सर्व वरील प्रकारच्याच होत. शिवाय असल्या प्रकारच्या जमीनी मोठमोठ्या नद्यांच्या दोन्ही थड्यांना वनलेल्या आहेत. कृष्णा आणि गोदावरी यांच्या मुखाजवळील जमीनीचा रंग कांदासा काळसर आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील गंगाथडीच्या जमीनीचा रंग, भुरकट, पिवळसर व काळसर असा असतो कित्येक ठिकाणी जमीन वाळुकामय, तर कित्येक ठिकाणी ती इतकी चिकण व घट्ट असते की, पाणी विलकुल निचरून जात नाही. कित्येक ठिकाणी सोडा मेंमेशियाचे क्षार वसून लोणा आलेला आहे. पूर्वेकडील व मुख्यवेंकळून वंगल्यांतील जमीन पंजाब व संयुक्त प्रांतांतील जमीनीपेक्षा फारच बारीक कणांची झालेली आहे. या बारीक कणांच्या जमीनीत कित्येक ठिकाणी चुनखडी असून कांही ठिकाणी तिच्या पोटी चुनखडीचे थर वनलेले आहेत. बहुतेक ठिकाणी जमीनीतील थर अगदी खाली वाळू, तिच्यावर चिकण जमीन व अगदी वरील थर लापणजमीन असे असतात. गंगाकाठी विहिरी फारशा खोल नसतात. परंतु पंजाब व संयुक्त प्रांतांतील विहिरींना पाणी फार खोलीवर लागते. ज्या मळईच्या जमीनी भुसभुशीत असून स्वाभाविक निचल्याच्या असतात, त्यांत पाणभरती पिके चांगलीच होतात. उत्तरेकडील मळईच्या प्रदेशातील जमीनी सुपीक असून बहुतकरून पाऊस वेताचा व नियमित पडत असल्यामुळे यात अनेक तऱ्हेची खरीफ व रब्बी पिके होतात. या मळईच्या जमीनीत सेंद्रिय पदार्थ व नायट्रोजन फारच थोडा सांपडतो. पोट्याश पुरेसा असून हिंदुस्थानातील इतर जमीनीपेक्षा फास्फोरिक ॲसिडचे प्रमाण बरेच जास्त असते. चुना आणि मेंमेशिया ही पुरेशी असून लोखंड व अल्युमिना यांचे प्रमाण बरेच जास्त असते. हे प्रमाण मुख्यत्वेकरून चिकण जमीनीत असते. दक्षिणेतील काळवथरी दगड (डेक्कन ट्रॅप) या खडकाचा प्रसार अजमासे दोन लक्ष चौरस मैल आहे. या खडकाने मुंबई इलाख्यातील बहुतेक भाग व्यापला असून शिवाय तो वऱ्हाड प्रांत व मध्यप्रांताच्या पश्चिमेकडील तिसरा हिस्सा व निजामशाहीच्या पश्चिमेकडील अर्धा भाग यांतहि पसरला आहे. या सर्व प्रदेशांत जमीनी अनेक तऱ्हेच्या आढळत असून त्यांत होणाऱ्या पिकांचे प्रमाण कमजास्त असते. या प्रदेशांतल जमिनी सारख्या सपाट नसून उंचतखल असतात. डोंगराच्या उतारावरील जमिनी उथळ व हलक्या असून यांत पाऊस वेळेवर पडल्यास पिके चांगली येतात. पायथ्याकडील जमिनी खोल, काळ्या रंगाच्या असतात. या वर्षानुवर्षे डोंगरावरील गाळ येऊन सुधारत असतात. या प्रदेशांतच कापसला योग्य अशा काळ्या, खोल व सपाट जमिनी आहेत. तापी, नर्मदा, गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या काठांच्या भारी काळ्या जमिनी कित्येक ठिकाणी वीस वीस फूट पावेतो खोल असतात. पावसाळ्यांत या इतक्या चिकण होतात की त्यांत त्यावेळी जाणे दुरापास्त होत असल्यामुळे त्यांत गहू, जवस, हरभरा व शाळू-

सारखी रब्बी पिके करतात. ज्या काळ्या जमिनीत जोंधळा व कापसासारखी पिके खरीप हंगामांत घेतात त्या जमिनी चार पांच फूट खोल असून त्यांत चुनखडीचे व मुरमाचे तुकडे मिसळलेले असतात. या काळ्या जमिनीची तळजमीन भुसभुशीत व चुनखडीने मिश्रित असल्यामुळे तीतून पाण्याचा निचरा चांगला होतो. काळ्या जमिनीचे रंग, रूप, पोत व सुपीकता यामध्ये जरी बराच फरक आढळतो, तरी तिच्या आगी ओलवा राखून ठेवण्याची शक्ति असते. उन्हाळ्यांत या जमिनी आवळतात व त्यामुळे त्या फार खोलपर्यंत भेगाळतात. या जमिनी पाणभरती पिके करण्यास फारशा उपयोगी पडत नाहीत. पण त्याच कमी खोलीच्या आणि मिसळीच्या असल्या म्हणजे त्यांत २५ ते ३० फूट खोलीवर पाणी लागत असून विहिरीच्या पाण्यावर उत्तम पिके होतात. दक्षिणेतील ट्रॅप प्रदेशाच्या बाहेरहि काळ्या जमिनी आढळून येतात. उदाहरणार्थ मुंबई इलाख्यातील सुरत, भडोच जिल्ह्यांतील जमिनी; मद्रास इलाख्यांत बल्लारी, कर्नूल व कडप्पा जिल्ह्यांतहि याच प्रकारच्या काळ्या जमिनी आहेत. पण या सर्व जमिनी मळईच्या आहेत. या निराळ्या तऱ्हेच्या काळ्या जमिनीत लोखंड, अल्युमिनिअम व म्याग्नेशीज ही बरीच असतात. चुन्याचे प्रमाण कमीजस्त असून तो कार्बोनेट व सिलिकेट या दोन्ही रूपांत सांपडतो. मेंमेशिअ जास्त प्रमाणात असून पोट्याश बहुतेक पुरेसा असतो. फास्फोरिक ॲसिड, नायट्रोजन, व सेंद्रियपदार्थ यांची बहुतेक तूट असते.

तिसरा महत्वाचा प्रदेश म्हणजे प्रस्तराभूत (ग्रानाइट) खडकाचा होय. मद्रास इलाख्यातील बहुतेक प्रदेशात, म्हैसूर संस्थानांत, मुंबई इलाख्याच्या गदगकडील भागात, निजामशाहीच्या पूर्वेकडील अर्ध्या व मध्यप्रांताच्या पूर्वेकडील दोनतृतीयांश भागांत, ओरिसा व छोट्या नागपूरकडे, वंगल्यातील संताळपरगण्यांत व विरभूम जिल्ह्यांत, संयुक्त प्रांतातील मिरझापूर, झाशी आणि हमीरपूर जिल्ह्यांतील कांही भागांत आणि राजपुतान्यातील पूर्व भागांत हा खडक आढळतो. याच प्रकारच्या खडकाची एक लांब पट्टी दक्षिण ब्रह्मदेशाच्या पूर्व भागात सापडते. या जातीच्या खडकापासून झालेल्या जमिनी भिन्न भिन्न प्रकारच्या असतात. कांही अगदी उथळ, खडकाळ व पांढरट रंगाच्या जमिनी डोंगरकटड्यांवर सांपडत असून त्यांत अगदी हलक्या दर्जाची पिके होतात. अशा जमिनी म्हैसूर संस्थानांत व मद्रास इलाख्यांत वऱ्याच प्रमाणावर आढळून येतात. तांबूस व तंबूसकाळसर व चिकण लापण जमिनी या पायथ्याशी आढळत असून त्या सुपीक असतात. या दोहोंच्या मिश्रणाने झालेल्या मध्यम प्रतीच्या जमिनी पाणभरती पिके करण्यास योग्य असतात. अशा जमिनीत कालव्याच्या पाण्याची सोय असलेल्या ठिकाणी मुख्य पीक भाताचे करतात. या भागांत तळी व विहिरी रगड असून

त्यांत अनेक तऱ्हेची बागाईती पिके करतात. वेळगांव, धारवाड आणि उत्तर कानडा या जिल्ह्यांच्या पश्चिमेकडील भागांत जांभा खडक (लाटेराईट) आढळतो. त्याच्यापासून होणाऱ्या जमिनीचा रंग पिवळा, तांबडा अथवा लालसर काळा असतो. तांबूस जमिनी चांगल्या निचऱ्याच्या असतात. तेथे पुष्कळ तऱ्हेची पिके करतात. साध्या व तालीच्या जमिनींतील मुख्य पीक भाताचे होय. वेळगांव, धारवाडकडील तांबड्या जमिनीत व तशा तऱ्हेच्या म्हैसुराकडील जमिनीत सर्व जातींची फळझाडे चांगली होतात. आंबे तर उत्तमच होतात. या खडकापासून झालेल्या जमिनीत फास्फोरिक ॲसिड, नायट्रोजन व सैद्रिय पदार्थ यांची वाण आढळून येते.

ह वा मा नः—साधारणपणे हिंदुस्थान देश समशीतोष्ण कटिबंधांत व अंशतः उष्ण कटिबंधांत असून तो विषुववृत्तापासून फार जवळ आहे. हिंदुस्थानांत तीन प्रकारची हवा आढळून येते. उष्ण व दमट अशी मद्रास इलाख्यांतील दक्षिण भागांत, ओरिसा, बंगाल व आसाम प्रांतांत आढळते. उष्ण व कोरडी हवा राजपुताना, पंजाब, संयुक्तप्रांत व सिंधचा उत्तर भाग यांत आढळते. मध्यम उष्ण व कोरडी पंजाब व संयुक्त प्रांताचा काही भाग, माळवा, मुंबई इलाखा, निझामचे राज्य व मध्यप्रांत यांत आढळते. सामान्य रीतीने दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जातांना जसजसे समुद्रापासून अंतर वाढत जाते तसतसे हिवाळ्यांतील थंडीचे मान व उन्हाळ्यांतील उष्णतेचे मान यांत बराच फरक पडत जातो. पूर्वेकडील किनारा व उत्तरहिंदुस्थानांतील वाळवंटाचा प्रदेश यांत उन्हाळा फार कडक असतो.

हिंदुस्थानांत नैऋत्य व ईशान्य अशा दोन दिशांनी पाऊस येतो. पहिले मान्सून वारे एप्रिलपासून आक्टोबरपर्यंत वहात असतात, व हे हिंदी महासागरावरून येतात. हा पाऊस मुंबई इलाख्याच्या बहुतेक भागांत पडतो. परंतु सह्याद्रीचा पश्चिम भाग सोडून जो जो पूर्वभागांत जावे तोतो पाऊस कमी होत जातो. शिवाय हा पाऊस पंजाबचा ईशान्य भाग, गंगाकाठ, पूर्वबंगाल व आसाम, सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील आणि पूर्व घाटाच्या पूर्वेकडील प्रदेश, पश्चिम किनारा व पूर्व किनारा यांस लागून असलेला प्रदेश व बंगाल यांत पडतो. दख्खनचा बहुतेक भाग, सिंध, राजपुताना, पंजाब येथे पाऊस अनिश्चित असतो. पूर्वबंगाल, आसाम, मध्यप्रांत, कोंकण व मावळ ह्या भागांत तो खात्रीचा असतो. ईशान्येकडून नैऋत्येकडे वहाणारे मान्सून वारे आक्टोबरपासून मार्चपर्यंत वहातात. बंगालच्या उपसागरावरून वहाणारे वारे अशाच पैकी होत. यामुळे पूर्वेकडील प्रदेशांत नोव्हेंबर व डिसेंबर महिन्यांत बराच पाऊस बहुतेक निझामच्या राज्यांतील काही भागांत, मद्रास इलाख्यांत, दक्षिण महाराष्ट्रांत (कर्नाटकांत), दख्खनच्या पूर्व भागांत, मध्यप्रांतांत व बऱ्हाडांत पडतो. हा पाऊस गहू, हरभरा, जवस, शाक वगैरे रब्बी पिकांना फार महत्वाचा आहे. उत्तर हिंदुस्था-

नांत नैऋत्येकडील पावसाने खरीप पिकांना मदत होते व नोव्हेंबर ते मार्च महिन्यांतील पावसाने रब्बी पिकांस उपयोग होतो. हाच पाऊस संयुक्त प्रांतांत मार्च व मेच्या दरम्यान पुष्कळ पडतो. व त्यामुळे येथे पेरें लवकर होतात. यावेळी केव्हां केव्हां दक्षिण हिंदुस्थानांत आंब्यांच्या हुंगासांत पाऊस पडतो. निरनिराळ्या प्रांतांतील पावसाचे सारासरी मान खाली दिलेल्या कोष्टकांत नमूद केल्याप्रमाणे असते.

प्रांताचे नांव	पाऊस इंच	प्रांताचे नांव	पाऊस इंच
वायव्य स. ह. }		राजपुताना	
बरील प्रांत	१६.९	पश्चिम भाग	१३.१
पंजाब-पूर्व व		पूर्व भाग	२५.२
उत्तर भाग	२३.१		
-दक्षिण व		मुंबई-गुजराथ	३२.६
पश्चिम भाग	९.२	" कोंकण	१०९.३
सिंध	६.५	" डेक्कन देश	३०.८
संयुक्तप्रांत-पूर्व-			
भाग	३९.२	मध्यप्रांत--	
" पश्चिम		पश्चिम भाग	४५.४
भाग	३७.९	पूर्व भाग	५२.१
बहार-ओरिसा	५६.८	बऱ्हाड	३२.२
छोटा नागपूर	५१.९		
बहार	४८.६	हैद्राबाद उ. भा	३४.९
बंगाल-पूर्वभाग		" द. भा.	३०.६
" पश्चिम	७४.८		
आसाम	९८.८	मद्रास. मलबार	१२७.६
ब्रह्मदेश-उत्तर		" दक्षिण व पूर्व	३५.०
भाग	४५.२	" डेक्कन	२४.४
" द. भाग.	१२९.२	" उ. किनारा	३९.५
मध्य हिंदुस्थान		म्हैसूर	३६.१
पश्चिम भाग	३३.६		
पूर्व भाग	३८.७		

सह्याद्रीवर कित्येक ठिकाणी २५० पासून ४०० इंचांपावेतो पाऊस पडतो. आसामांतील चेरापुंजी या ठिकाणी ४६० इंचांपर्यंत पाऊस पडतो.

व न स्प ती ची पु न रु त्प ति कर ण्या चे प्रकार.-हल्ली जी पिके शाकभाज्या, फळफळावळ वगैरे वापरण्यांत येतात, त्यांची पूर्वपीठिका पाहिल्यास त्यांचे मूळचे प्रकार जंगलांत आपोआप बी, मुळे, व डोळे वगैरेनी होत असत. मनुष्य प्राण्याने आपल्या कल्पनेने फांशाचे व खोडाचे तुकडे करून लागण करणे, कलमें करणे, डोळे बांधणे, बियांची विवड करणे, मिश्रण किंवा संकर करणे वगैरे फेरफार करून जास्त व चांगल्या उत्पन्न देणाऱ्या वनस्पती तयार करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. ज्याप्रमाणे रानटी मनुष्य शहरांत आला म्हणजे त्याच्या स्वभावांत व चालचालणुकीत फरक होतो त्याप्रमाणे

रानांत होणारी पिकें, भाज्या, फळे, शेतांत व मळ्यांत लाविण्यास, त्यांचा रानटी निबरटपणा लोपून जाऊन तीं आकारांत मोठीं, कोमल व रुचकर होतात. भेंडी, काकडी, दोडका, वांगें, भोंपळा, वगैरे अनेक भाज्या रानटी स्थितींत काटेरी, कडु, उग्र अशा असतात; त्यांत मनुष्यानें निवड, मिश्रण, कलमें वगैरे युक्त्यांनीं सुधारणा घडवून आणिली आहे. परंपरा वाढविण्याचे जरी असले अनेक प्रकार आढळून येतात, तथापि शेतांतील बहुतेक पिकांची वाढ वियांपासून केली जाते असें म्हणण्यास हरकत नाही. निदान तृण व कडधान्य हीं जीं खाण्याचीं मुख्य धान्यें होत त्यांची वाढ वियांपासून होते. गोराडू, वटाटे, सुरण वगैरेंची वाढ तुकडे करून ते लावून करितात. रताळ्याची वाढ त्याच्या वेलापासून अगर रताळ्याचे तुकडे लावून करितात. पान-वेलीची वाढ वेलाचे तुकडे लावून करितात. फळझाडाची वाढ करण्यांत कलमें करणें, वांधणें वगैरे पद्धतींचा जास्त उपयोग करण्यांत येतो.

पि कें.—कोणत्याहि भागांतील पिकें सर्वस्वी जमिनीच्या मगदुरावर अवलंबून असतात, पण त्यांतले त्यांत पाऊस काळ, उष्णता, दंव व हवेंतील ओलावा यांवर विशेषतः तीं फार अवलंबून असतात. पिकें करण्याचे मुख्य दोन हंगाम आहेत. एक खरीप व दुसरा रब्बी. यांचे पुन्हां दुसरे तीन भाग करतां येतात. एक जून ते सप्टेंबरपर्यंत पावसाळा, आक्टोबर ते डिसेंबरपावेतो हिवाळा व मार्च ते मेपर्यंत उन्हाळा. खरीप हंगामाचा पेरा जून ते जुलैपर्यंत होतो; व त्याची कापणी सप्टेंबरपासून डिसेंबरपर्यंत होते. रब्बी पिकांना खरीप पिकांपेक्षा पाऊस कमी लागतो. उत्तर हिंदुस्थानांत या पिकांना दहिंकरापासून वराच फायदा होतो. रब्बी पिकांची पेरणी आक्टोबर व नोव्हेंबरांत होऊन कापणी मार्च एप्रिलमध्ये होते. तांदूळ, ज्वारी, वाजरी, व गहू हीं हिंदुस्थानांतील लोकांच्या खाण्यांत येणारीं मुख्य धान्यें होत. यांपैकी ज्वारी, वाजरी, खाणारे लोक दक्षिण हिंदुस्थानांत फार असून उत्तर-हिंदुस्थानांत गहू खाण्याची फार चाल आहे. तांदूळ खाणारे लोक थोड्या बहुत प्रमाणांत सर्वत्र आहेत. तथापि बंगाल, आसाम, ब्रह्मदेश व मद्रास या प्रांतांत तांदूळ हें खाण्याचें मुख्य धान्य होय. तांदूळ पिकण्यास उष्ण व दमट हवा, भर-पूर पावसाळा किंवा पाण्याचा भरपूर पुरवठा लागतो. यामुळे बंगाल, आसाम, ब्रह्मदेश, मद्रास पूर्व व पश्चिम किनाऱ्याजवळील प्रदेश, ओरिसा व संयुक्तप्रांतांतील कांहीं भाग यांत तांदूळ पुष्कळ पिकतो. गहू हें रब्बी पीक आहे. याला सुपीक जमीन व कडक थंडी किंवा कोरडी हवा लागते. म्हणून उत्तर हिंदुस्थानांत, संयुक्त प्रांत, पंजाब, सिंध, माळवा, राज-पुताना व मध्यप्रांतांतील कांहीं भाग यांत गहू पुष्कळ पिकतो. ज्वारी दोन प्रकारची असते. एक खरीप व दुसरी रब्बी जेथें उत्तम जमीन असून पहिल्या हंगामांतील पाऊस वेताचा पडतो, परंतु रब्बी हंगामांत थोडा जास्त पडतो, तेथें रब्बी

शाळूचें पीक करतात. खरीप जोंधळा दक्षिण गुजराथ, खानदेश, सातारा, धारवाड व बेळगांव या जिल्ह्यांत जास्त होतो. निझामच्या राज्यांत मराठवाड्यांत जोंधळा पुष्कळ पिकतो. मध्यप्रांतांतहि जोंधळ्याचा पेरा पुष्कळ आहे. वाजरीला साधारणपणें हलकी जमीन व वेताचा पाऊस लागतो. वाजरी व जोंधळा हीं पिकें मुख्यत्वेकरून मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, निझामचें राज्य, व मद्रासपैकी कांहीं भाग यांत होतातः

कडधान्ये.—तुरीचें पीक सर्वत्र होतें. तथापि जेथें थंडी फार व पाऊसहि फार, तेथें ती चांगली होत नाही. हर-वरा हें रब्बी हंगामांतील पीक असून ज्या ठिकाणी गहू होतो तेथें हरवरा उत्तम होतो. उत्तर हिंदुस्थानांत हें पीक महत्वाचें आहे.

उंस—थोड्याबहुत प्रमाणांत उंस सर्वत्र होतो. परंतु या पिकाला बारा महिने पाण्याचा भरपूर पुरवठा लागतो. उत्तर हिंदुस्थानांत जमीन सुपीक असून पाण्याचा पुरवठा चांगला आहे तेथें व मद्रास इलाख्यांत कृष्णा, गोदावरी, या नद्यांच्या सुखाजवळील प्रदेशांत व मुंबईइलाख्यांत कालव्या-खाली उंस वराच पिकतो.

वर नमूद केलेल्या खाण्याच्या धान्याखेरीज निर-निराळ्या तऱ्हेचा भाजीपाला, निरनिराळ्या प्रकारची फळ-फळावळ, दूधदुभतें, अंडी, कोंवडी, बदकें, मेंढ्या व शेळ्या वगैरे जिनसांचा खाण्याच्या पदार्थांत समावेश होतो. याखेरीज विवाक्षित जातींच्या आहाराकरितां गाई, वासरें, म्हशी वगैरे गुरें मारिलीं जातात.

समुद्रकिनार्याच्या पट्ट्यांत नेहेमी असंख्य मासे सांपडतात. त्यांपैकी कांहींचा उपयोग खताकडे होतो. तथापि कोळी, खारवी वगैरे बऱ्याच लोकांचा उदरनिर्वाह माशांवर होतो. खारवलेल्या माशांचा घांटावर वराच व्यापार चालतो. मद्रास व बंगाल इलाख्यांत माशांत सुधारणा घडवून आण-ण्यासाठीं व त्यांचें उत्पन्न वाढविण्यासाठीं शेतकी खात्याची स्वतंत्र शाखा उघडण्यांत आली आहे.

भाजीपाला;—दररोजच्या खाण्याच्या पदार्थांमध्ये शाक-भाजीचा कोणता तरी पदार्थ अवश्य होऊन बसला आहे. व शाकाहारी लोकांत तर तो अवश्यच आहे. मांसाहारी लोकांतहि आठवड्यांतून कांहीं दिवस शाकभाजीचा उपयोग करणें अवश्य मानिलें जातें.

खेड्यापाड्यांत पावसाच्या पाण्यावरच भाज्या करतात. पाऊस संपल्यानंतर पाण्याचा सांठा असेल तर व खतहि मिळाल्यास दुसऱ्या ऋतूतहि त्याचे दुसरे प्रकार करतां येतात. खेड्यापाड्यांत भाज्यांचा खप फारसा नसल्यामुळे त्या करण्यापासून फायदा होत नाही. शहरांच्या आसपास अशा भाज्या जास्त खर्च करून केल्यास त्यांचा खप होतो, म्हणून भाज्यांचे मळे बहुतकरून मोठ्या शहरांजवळ अथवा त्यांच्याशीं सोईचें दळवळण असलेल्या गांवांतून करतात.

भाजीपाला करणें ही फायद्याची बाजू असल्यामुळें पर-
प्रांतांतून व परदेशांतून निरनिराळ्या जातींचें बीं, प्रत्यतः
पुष्कळ घस सोसून मळेवाले आणितात व त्यांतून हवा-
पाण्यास योग्य असे प्रकार कोणते आहेत. हें अनुभवानें
ठरवून त्या जातीची वाढ करितात. ही वाढ लोकांच्या अभि-
रुचीवर अवलंबून असणार, परंतु त्याशिवाय हवापाण्याची
योग्यता हें मुख्य कारण आहे. हिंदुस्थानांत आलेल्या कांहीं
विलायती भाज्या दक्षिणेकडील लोकांस फार आवडतात.
परंतु त्या दक्षिणेंतील हवेंत होतच नाहींत, म्हणून त्यांचें बीं
इकडे आणून लागवड करीत नाहींत. परंतु या स्थितीतहि
सुधारणा होत आहे.

ज्याप्रमाणें थंड देशांतील मनुष्य व इतर प्राणी उष्ण देशांत
रहाण्यास परिस्थितीच्या बदलण्यानें योग्य होतात त्याच-
प्रमाणें अतिशय थंड देशांतील भाज्या मध्यम थंड देशांत
आणिल्या असता थोड्या फरकानें तें तयार होऊं लाग-
तात. मध्यम थंड देशांतील वियाणें समशीतोष्ण हवेंत
कांहीं दिवसांनीं व्हावयास लागतें; व अखेर पूर्ण ऊष्ण
हवेंतहि थंड हवेच्या देशांतील भाज्या तयार होऊं लागल्या
आहेत. कोबी, कॉलीझावर वगैरे थंड देशांतील भाज्यांच्या
जाती हिंदुस्थानांतील उष्ण भागांतहि होऊं लागल्या आहे.
त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील बांगी, भेंड्या, वेलवांगी वगैरे
भाज्या विलायतेंत हवेची परिस्थिति बदलून करतां येतात.

यूरोपच्या दक्षिण भागांतील वियाणें आणिल्यास हिंदु-
स्थानांत त्यांच्यापासून भाज्या वन्या होतात. त्याहीपेक्षां
मध्य अमेरिकेंत व उत्तर अमेरिकेंतील दक्षिण भागांतील हवा-
मान उत्तर हिंदुस्थानांतील हवेशीं मिळते. म्हणून तिकडील
मूळ अमेरिकन वेण्यापासून दक्षिणेंत झालेलें वेणें पर-
देशी वेण्यापेक्षां जास्त फलद्रुप होतें असाहि अनु-
भव आहे. अमेरिकेंत वसाहत झाल्यानंतर तिकडे यूरोपांतून
निरनिराळ्या भाज्या गेल्यावर तेथील हवेंतील परिस्थिती-
प्रमाणें त्यांत फरक झाला. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील
हवेच्या परिस्थितीनुरूप त्यांत फरक झाला आहे.

वरील सर्व गोष्टी घ्यानांत घेतां हल्लीं भाजीपाल्याची जी
स्थिति आहे, तीपेक्षां भविष्यकालीं पुष्कळ निरनिराळे
फेरफार दृष्टीस पडतील असें अनुमान करणें गैर होणार
नाहीं. क्वचित थोड्या प्रकारांचा लोपहि होत आहे. भेंडी,
बांगें, दोडका व वेलवांगे, वटाटा, कोबी, फुडवर, घेवडा,
श्रावणघेवडा, भोपळा, काकड्या, मिरच्या, वाटाणे
यांच्यांत गेल्या २५—३० वर्षांत किती फरक झाले आहेत.
तसेंच गोरान्नी व पांढरीं रताळीं कांहीं ठिकाणीं नामशेष होत
चाललीं आहेत. यांचा सूक्ष्म विचार केला असतां असें
अनुमान निघतें कीं दळणवळणाचे प्रकार (मार्ग) सुलभ
होत आहेत, त्यामुळें चारीहि खंडांत होणाऱ्या निरनि-
राळ्या जातींच्या भाज्यांत अधिक अधिक प्रकार निष्पन्न
होतील हें साहजिकच आहे.

फळ फळा वळ.—लहानापासून मोठ्यांना फळ ही
वस्तु फार प्रिय वाटते. कोणालाहि भेट पाठवावयाची अस-
ल्यास फळफळावळीचा विचार अगोदर केला जातो. मोंगळ
दशहांच्या वेळीं त्यांच्याकरितां फार दूर ठिकाणाहून आंवे
जात असत. फळें जरी सर्वांना प्रिय असली तरी तीं सर्वांना
घेणें परवडत नाहीं; युरोपियन लोकांमध्ये फळें खाण्याची
वहिवाट बरीच आहे. त्यांच्या मागून पारशी, बोहरी, मुसुल-
मान भाटे वगैरे लोकांनीं त्यांचें अनुकरण केलें आहे. परंतु
पांढरपेशे लोकांमध्ये फक्त उपासाचे दिवस खेरीज करून
फळें खाण्याची वहिवाट बरीच कमी आहे. याचें मुख्य
कारण त्यांना तीं घेणें परवडत नाहीं हें होय.

फळें दोन प्रकारचीं असतात. वाळलेलीं फळें म्हणजे बदाम,
खारीक वगैरे; हीं महाराष्ट्रांत फारशीं होत नाहींत. व ओलीं
तार्जी फळें. हीं न शजवितांच खातात; हीं लुसलुशीत, मऊ,
रसाळ व मधुर असतात, व या गुणांमुळेच तीं सर्वास प्रिय
असतात. हीं पाचक व सारक असल्यामुळें खाद्य पदा-
र्थामध्ये यांना महत्त्व वरेंच देतात. लोकांच्या वाढत्या
अभिरुचीवरोंवर फळांना मागणी फार येत आहे. व त्यांच्या
वागाहि सर्व ठिकाणीं जास्त प्रमाणावर लाविल्या जात आहेत.
सर्वच फळझाडें सर्व ठिकाणीं होणें शक्य नाहीं. कारण
प्रत्येक झाडाची विशिष्ट परिस्थिति ही त्याला मिळालीच
पाहिजे. उदा. पय्या, अननस, संत्रा, मोसंबे, डाळिव,
अंजीर वगैरे झाडांना पाण्याचा अतिशय चांगला निचरा व
कोरडी हवा पाहिजे. केळ, पेरू, द्राक्ष, यांना जरा कमी निच-
ऱ्याच्या जमिनी चालतात. सुपारी, पपनस, नारळ, केळ
वगैरेंना हवा फार दमट पाहिजे. स्ट्रॉबेरी, पीच वगैरे झाडांस
समुद्रसपाटीपासून वरींच उंच जागा लागते. चिकू, संत्रा,
मोसंबे, द्राक्षे वगैरे झाडांच्या वागा करण्यासाठीं फार मोठें
भांडवल लागत नाहीं. डाळिव, आंबा, संत्रा, नारळ वगैरे
झाडांचे कीटक शत्रू फार आहेत. पण पय्या, केळ, अन-
नस, सुपारी यांना कीटकांपासून फारशी भीति नसते. द्राक्षे,
सुपारी, संत्रा, मोसंबे वगैरे झाडांचे वनस्पतीजन्य रोगां-
(अळिव) पासून फार नुकसान होतें. अंजीर, रामफळ,
सिताफळ, पेरू, द्राक्ष वगैरे फळें फार वेळ न टिकणारीं अस-
ल्यामुळें यांना गिऱ्हाईक वेळेवर व जवळ मिळालें पाहिजे.
आंबा, संत्रा, मोसंबे, चिकू वगैरेचीं रोपें विकत घेतेवेळीं
फार काळजी घ्यावी लागते. नाहीं तर तीं खोटीं व वाईट
लागण्याचा फार संभव असतो. यावरून फळझाडांच्या लाग-
वडीला बरेंच धोरण व त्यासंबंधीं सर्व प्रकारची माहिती
मालकाला असणें अत्यंत जरूर असतें. कारण हीं बहुतेक
झाडें फार वर्षे टिकणारीं असल्यामुळें एकदां झालेली चूक
पुढें सुधारतां येणें बहुधां शक्य नसतें. झाडांची खणणी-
खुरपणी, छाटणी, खत देणें, रोगांवर उपाय वगैरे गोष्टी माल-
काला स्वतःला माहीत असून त्यानें आपल्या गडीमाण-
सांना शिकवून त्यांच्याकडून वेळेवर त्या करून घेतल्या पाहि-

जे. हिंदुस्थानांत फळझाडांची लागवड वाढत असली तरी बाहेरून फळे आणावी लागतातच. विशेषतः डाळिवे, संत्रा ही इतर प्रांतांतून फार येतात. परंतु ही स्थिति जाऊन आपल्या इकडे भरपूर फळफळावेळ तयार होऊन ती सर्वांना मिळाली पाहिजेत, इतकेंच नव्हे तर टिकाळ फळे, बाहेरच्या देशांत पाठवून तेथील गिन्हाईक पटकावण्याची हिंदुस्थानची ताकद असूनहि योग्य ती शास्त्रीय माहिती, धाडस, भांडवल, उद्योग, व राजाश्रय यांच्या अभावी सर्व गोष्टी कल्पनासृष्टीतच रहातात.

जो माल तयार होईल त्याला पुरेसे गिन्हाईक मिळत नसल्यास त्यापासून रस, तेल, अॅसिड वगैरे जिन्नस तयार करून माल खपविण्याची खंटेपट झाली पाहिजे. आंब्याचा रस बाटल्यांत भरणें, आंब्याचें लोणचें करणें, पडीच्या आंब्यांची आंबेरी करणें, कागदी लिंबांपासून नायट्रिक आसिड करणें, पेहपासून जेली करणें, वगैरे रीतीनें पक्का माल तयार करणें हीं फळझाडांच्या लागवडीच्या धंद्यांतील परिणत स्थिति होय.

इसवी सन १९१४-१५ सालीं मुख्य खाण्याच्या धान्या. खाली व इतर पिकांखाली पुढें नमूद केल्याप्रमाणें क्षेत्राची वांटणी होती.

खाण्याचीं धान्ये

भातः—सात कोटी ऐशी लक्ष एकर.

गहूः—दोन कोटी साठ लक्ष एकर.

जवः—ऐशी लक्ष एकर.

ज्वारीः—दोन कोटी दहा लक्ष एकर.

बाजरीः—एक कोटी साठ लक्ष एकर.

नागली (नावणी)—चाळीस लक्ष एकर.

मकाः—साठ लक्ष एकर.

हरभराः—एक कोटी पन्नास लक्ष.

इतर तृण व कड धान्येः—तीन कोटी दहा लक्ष एकर.

एकूण खाण्याच्या धान्याखाली एकंदर जमीन वीस कोटी पन्नास लक्ष एकर होनी.

ऊंसः—सर्वांस लक्ष एकूणसाठ हजार एकर.

गळिताचीं धान्ये—पन्नास लक्ष एकर.

ज्यूटः—तेहतीस लक्ष एकर.

इतर तंतूपिके—नऊ लक्ष सहात्तर हजार एकर.

नीळः—एक लक्ष शेचालीस हजार एकर.

अफूः—एक लक्ष एकूणऐशी हजार एकर.

चहाः—पांच लक्ष चौऱ्यायशी हजार एकर.

काफीः—सत्यायशी हजार एकर.

तंबाखूः—दहा लक्ष छपन्न हजार एकर.

सिंकोनाः—पांच हजार एकर.

गांजाः—दोन हजार एकर

इतर औषधी व कैफी पिकेः—एक लक्ष तेहतीस हजार एकर.

चाण्याचीं पिकेः—(ओट, गिनी गवत, लसूण, घास वगैरेसह). त्रेसष्ट लक्ष त्रेसष्ट हजार एकर.

फळफळावेळ व भाजीपालाः—एकूणसाठ लक्ष, एकतीस हजार एकर.

सन १९१४-१५ सालीं ब्रिटिश हिंदुस्थानांत २६ कोटी १० लक्ष एकर जमीन लागवडीखाली होती. तापैकी शेंकडा दहा गव्हाखाली, शेकडा ३० तांदुळाखाली आणि शेंकडा ३८ ती इतर खाण्याचीं धान्ये (डाळी साळी वगैरे) यांच्याखाली क्षेत्र होतें. शेंकडा ६ क्षेत्र गळिताच्या धान्याखाली असून शेंकडा ७ कापूस, ताग व इतर तंतूपिकाखाली होतें. याखेरीज ऊंस, चहा आणि तंबाखू ह्या महत्वाच्या पिकाखालीहि वरेंच क्षेत्र होतें.

पाश्चात्य देशांतील दर एकरी उत्पन्नाच्या आंकड्याचे निरीक्षण केल्यास येथील पिकांचें उत्पन्न वाढविण्यास अद्यापि पुष्कळ वाव आहे असें वाटतें.

इ. स. १९१६-१७ सालचे दर एकरी सरासरी उत्पन्न पुढील कोष्टकांत दिले आहेः—

प्रांताचे नांव	पिकांचे नांव	दर एकरी सरासरी उत्पन्न पौंड	एकंदर लागवडीत असलेल्या क्षेत्राशी शेंकडा प्रमाण
----------------	--------------	-----------------------------	---

भात

बंगाल	हिवाळी,	१०३६	} २६.३
	उन्हाळी	११७९	
	पावसाळी	८७१	
मद्रास	एकंदर	१३८५	१४.१
बहार	हिवाळी	१२३४	} २०.५
ओरिसा	पावसाळी	८००	
	उन्हाळी	८००	

ब्रह्मदेश			
उत्तरभाग		१०३४	२.७
दक्षिणभाग		१०८३	१०.६
मुंबई	एकंदर	१२३०	२.३
मध्यप्रांत		६२४	६.४
व वन्हाड	„		

गहू

पंजाब	पाणभरते	९६४	} ३७.६
	कोरडवाहू	६०६	
संयुक्तप्रांत	पाणभरते	१२५०	} २८.७
	कोरडवाहू	८५०	
मध्यप्रांत	एकंदर	६००	} १४.६
	पाणभरते	१२५०	
मुंबई	कोरडवाहू	५१०	६.३

ज्वारी

मुंबई	पाणभरते	१५५०	} ३२.७
	कोरडवाहू	६७०	

(पृष्ठ ६३७ वरून पुढें चालूं)

मद्रास	कोरडवाहू	६९६	२४.३
मध्यप्रांत			
व वन्हाड	एकंदर	६६४	२९.६
वाजरी			
मुंबई	एकंदर	४००	३२.९
मद्रास	„ „	६२४	२२.५
पंजाब	पाणभरते	५६८	} १७.०
	कोरडवाहू	४१६	
संयुक्तप्रांत	एकंदर	५५०	१६.६
इतर पिकांचे दर एकरी सरासरी उत्पन्न			
पिकाचें नांव	उत्पन्न पौंड	पिकाचें नांव	उत्पन्न पौंड
भात	१०६२	हरभरा	७२०
गहू	८३०	जवस	३५७
सातू	१०४७	तीळ	२८०
ज्वारी	७९७	सरस व	} ४६७
वाजरी	५०२	मोहरी	
नाचणी	१०५९	गूळ	२७५४
मका	१०२५	कापूस	१०२
तूर	८४०	ज्यूट (ताग)	१२९२

कीटक शास्त्र—या शास्त्रासंबंधी थोडीवहूत माहिती प्रत्येक शेतकऱ्यास असणें जरूरीचें आहे. भातावर, ज्वारीवर व कपाशीवर पडणारे किडे, उंसांतील मर, वटाटयावरील अळी, मावा, वाळवी वगैरे किड्यांपासून दरसाल लाखों रुपयांचें नुकसान होत आहे. यासाठी या विषयाचें शेतकीदृष्ट्या फार महत्त्व आहे. कारण हें शास्त्र अगदी आधुनिक असल्यामुळे त्यासंबंधी माहितीचा प्रसार व्हावा तसा अद्यापि झालेला नाही. शेतकऱ्यांना कीटक हे प्राणी कोणते, त्यांची रचना कशी असते, त्यांची वाढ कशी होते, रुपांतर आणि जडावस्था कशा होतात, तसेच त्यांचें अन्न कोणतें, त्यांचा एकंदर आयुष्यक्रम कसा चाललेला असतो यांची माहिती झाली पाहिजे. म्हणजे हल्ली एखाद्या पिकाला कीड पडली किंवा रोग झाला म्हणजे शेतकऱ्यांना ही एक दैविक आपत्ति आपणावर ओढवली आहे, किंवा हे रोग देवानें आभाळांतून किंवा स्वर्गांतून पाठविले आहेत ही समजूत त्यांच्या मनांतून नाहीशी होईल. पिकावरील किडे अनेक प्रकारचे असतात. फूलपांखरे, मधमाशा, कठिण पंखाचे किडे, डेंकूण, मुंग्या, पिसा वगैरे प्राणी जे आपल्याला आढळतात, त्यांचे आकार खाणे, पिणें, वाढ वगैरे मोठ्या प्राण्यांहून अगदी भिन्न असतात. कित्येक किड्यांना आपलें भक्ष्य खाण्याकरितां दाभाडे असतात, कित्येक तें चावून खातात. कित्येकांस सोंड असते. मावा व पिकांवरील अनेक जातीचे किडे, माशा, डांस वगैरे आपलें भक्ष्य सोंडेंने शोषून घेतात.

कीटकांत एकंदर चार अवस्था असतात त्या अंडें, अळी, कोश पूर्ण कीटक. ज्यांत रुपांतर नसतें त्यांत कोशावस्था

नसते. बहुतेक किडे अंडी घालतात. कित्येक वेळीं तीं वेगवेगळालीं व कित्येकवेळीं त्यांचे चिकटलेले पुंजके असतात. कित्येकांचीं अंडी चार पांच ते वीस दिवसांत फुटतात, तर कित्येकांना अनेक महिने लागतात. अंडी फुटून आळ्या व किडी बाहेर पडल्या म्हणजे भक्ष्याचा शोध करतात व तें मिळाल्याबरोबर अद्याप्राप्त्यानें खाऊं लागतात. किड्यांच्या आकारमानानें ते इतर प्राण्यांपेक्षां जास्त खातात. म्हणून पिकांवर कीड पडली म्हणजे ते त्यांचा फत्ता उडावतात. किडे मोठे झाले म्हणजे त्यांना कोशावस्था प्राप्त होते. या स्थितींत प्राणी बहुतकरून कांहीं खात नाहीत व हालचाल करीत नाहीत. अशा स्थितींत कांहीं १०-१५ दिवस तर कांहीं महिनाभरहि रहातात. कोशेद्वारांतून पतंग बाहेर पडणें यासच रुपांतर म्हणतात. म्हणजे आळीचा पतंग होतो. पण असें टोळांत होत नाही. अंध्यांतून बाहेर पडणारा प्राणी आळीसारखा असून लहान टोळच असतो. दिवस भरले म्हणजे तो कोशेद्वारा फुटून त्यांतून पतंग, फुलपांखरू वगैरे बाहेर पडतें. ह्या स्थितींत ते प्राणी कांहीं खात नाहीत, व पिकाची खराबीहि करीत नाहीत. परंतु नर मादी यांचा संयोग होऊन अंडी घालतात, व दोन्ही मरून जातात. दुसऱ्या पिढीस ह्या अंध्यांपासून सुरुवात होते. ह्या अंध्यांपासून निघालेल्या सुरवंदासारख्या किड्यांच्या अवस्थेमध्येंच पिकांची नुकसानी होते. पिकें निघाल्यानंतर किडे दुसरें पीक येईपर्यंत जडावस्थेंत पडून राहतात. त्यावेळीं त्यांस खाण्यास कांहीं लागत नाही. ही अवस्था चार पांच महिन्यांपासून एक वर्षपर्यंत सुद्धा असते. वर नमूद केल्याप्रमाणें कीटकांचा आयुष्यक्रम व निरनिराळी स्थित्यंतरे यांची माहिती झाली म्हणजे शेतकऱ्यांना त्यांचें निर्मूलन करण्याकरितां कोणते उपाय व ते केव्हां योजावे हें त्यांच्या लक्षांत सहज येईल. उपाय तीन प्रकारांनीं करतां येतात; प्रतिबंधक, निवारक व मारक. या उपायांची सविस्तर माहिती सांसारिक व पोटांत गेली असतां मारक होणारीं विषे कोणतीं, तीं कोणत्या प्रमाणांत व केव्हां वापरावीं, तीं शिंपडण्याचीं यंत्रे, फवारे वगैरे केव्हां व कशीं उपयुक्त आहेत वगैरेंसंबंधी सविस्तर माहिती या विषयावरील स्वतंत्र लेखांत दिलेली आहे. होतां होईतो उपद्रवी कीटकांसंबंधी उपायासह माहिती दर पिकाखाली दिलेली आहे. याखेरीज कोठारांतील व सांठविलेल्या धान्यांना कीटकांपासून किती नुकसान होतें त्यांचा प्रसार कसा होतो, त्यांचा प्रतिकार करण्याकरितां कोणते उपाय योजावे, जनावरांस गोचिड, उवा, गोमाशा, वगैरेपासून कसा उपद्रव होतो हें सांगून त्यांवर उपाय सुचविलेले आहेत.

उ प यु क्त कि डे.—रेशमाचे किडे, मधमाशा, लाख बनविणारे किडे वगैरेंसंबंधी सविस्तर माहिती त्या त्या स्वतंत्र लेखांखाली दिलेली आहे.

प र ओ प जी वी व न रू प ती व त्यां पा सून पि कां स हो णा रे रोग.—मनुष्यांस व जनावरांस जसे रोग होतात तसेच

अनेक प्रकारचे रोग वनस्पतींसहि होतात. हे रोग पुष्कळ वेळां इतके अकस्मात होतात कीं ते झाल्यावर थोड्याच अवकाशांत सर्व देशभर पसरून भयंकर नुकसान होतें. पाश्चात्य देशांत परोपजीवी वनस्पतींच्या रोगासंबंधी संशोधनास सुरुवात होऊन सुमारे ८० वर्षे झाली; तथापि एवढ्या अवधीत मिळालेल्या ज्ञानानें तिकडे शेतकरी वर्गास पुष्कळ फायदा झाला आहे. जमीनींतील व हवेंतील दोष, किडे व परोपजीवी वनस्पती वगैरे वनस्पतींना रोग होण्याची मुख्य कारणे होत.

परोपजीवी वनस्पतींचे दोन वर्ग करितां येतात. एक डोळ्यास स्पष्ट दिसणान्या उदा. वांडगूळ, डारफुला अथवा टवळी, अमरवेल किंवा निमोळ वगैरे. दुसऱ्या सूक्ष्म आकाराच्या वनस्पतींच्या वर्गांत दोन प्रकार आहेत. एक शिलीग्र अगर अलिव वर्ग; यांत कुन्याची छत्री, घुरा, घुरधी वगैरे रोग येतात. दुसऱ्या प्रकारांत जंतुजन्य रोग येतात. जसें बटाट्याची वांगडी अगर चक्री.

गव्हावरील तांबेरा, ज्वारीवरील काजळ्या अगर काणी व द्राक्षावरील भुरी हे शिलीग्र वर्गांत मोडतात. बटाट्यावरील चक्री किंवा वांगडी ही जंतुवर्गांत येते. प्रत्येक शिलीग्रकापासून असंख्य रेणू उद्भवतात व ते हवेंतून व पाण्यांतून इकडून तिकडे वाहून जातात. जमीनीवरील व झाडांवरील रेणू वाऱ्याने, पशुपक्षी व विशेषतः कीटक यांच्या साहाय्याने योग्य स्थानास पोचविले जातात. कांहीं रेणू रुजून ते आपले जाळें पोषक वनस्पतीवर पसरितात व कांहींचीं शोषणेंद्रिये पोषकाच्या त्वचेंतून आंत शिरतात व अन्न शोषून घेतात. अशा रोगांची पिकास वाधा झाली म्हणजे त्यांचीं पानें पिवळी पडतात, कित्येकांवर ठिपके व डाग पडतात, कित्येक पिकांत फांयावर गळवांसारखी वाढ होते; कित्येकांत वाढ खुंटणें, फळें न येणें किंवा गळून पडणें असें होतें. कित्येकांत धान्याऐवजी रोग, रेणूचे झुबके येणें वगैरे प्रकार होतात. अशा या शिलीग्ररुपी रोगांनीं पिकाचें दरवर्षीं अतोनात नुकसान होतें. गव्हांवरील “ तांबेऱ्या ” पासून हिंदुस्थानांत दरवर्षीं कमीत कमी चार कोटी रुपयांचें नुकसान होत असावें असें अनुमान काढलेलें आहे. दुसरें ढोबळ उदाहरण म्हणजे काणी अगर काजळ्या रोगाचें होय. या रोगापासून दरसाल फक्त मुंबई इलाख्यांतच सुमारे २ कोटी रुपयांचें नुकसान होत असावें असा तज्ज्ञ माणसांचा अजमास आहे.

वरील हकीकतीवरून रोगांचें विशेषतः शिलीग्रजन्य रोगाचें अस्तित्वच आधीं रोगानें सर्व काम करून टाकिल्याखेरीज उघडकीस येत नाही. याकरितां नजरेस आल्यावर रोगावर उपचार करणें जवळ जवळ अशक्य असल्यामुळे तो न होऊं देण्यास प्रतिबंधक उपायांची योजना करणें हें फार सोपें आहे. प्रतिबंधक उपाय येणेंप्रमाणें:—

जमीन काळजीपूर्वक तयार करणें; पाण्याच्या निचऱ्याची सोय करणें; फाजील पाणी न देणें; पिकांत फेर-

फार करणें; वीं तपासून लावणें, रोगांस न जुमानणारे व निवडक वीं पेरणें, निरोगी जात प्रयोग करून उत्पन्न करून तिचेंच वीं पुढें उपयोगांत आणणें, शेत स्वच्छ ठेवणें व झाडांत दाटी न होऊं देणें; शिलीग्रघातक द्रव्यांत वीं पेरण्यापूर्वीं भिजवून नंतर पेरणें; रोग झाल्यावर किंवा पूर्वीं शिलीग्रघातक विपारी पदार्थांचें मिश्रण पिकांवर योग्य वेळीं शिंपडणें; जखमांत व त्रणांस रोगप्रतिबंधक औषधें लावणें वगैरे.

हल्लीं परोपजीवी वनस्पतिजन्य रोगापासून गव्हांवरील तांबेरा, ज्वारीवरील काणी, द्राक्षावरील भुरी, ऊंस गाभ्यांत रंगणें, वाजरी, ज्वारीवरील केवड्या किंवा गोसावी, सुपारीवरील गळ किंवा कोळे रोग बटाट्यावरील चक्री किंवा वांगडी हे परोपजीवी वनस्पतिजन्य रोग मुख्य पिकावरील असून त्यांपासून दरवर्षीं कोट्यवधि रुपयांचें नुकसान होत आहे याकरितां वर नमूद केलेल्या रोगप्रतिबंधक उपायांनीं योग्य वेळीं तजवीज केल्यास शेतकऱ्यांस हल्लींपेक्षां बराच जास्त फायदा होईल यांत संशय नाही. रोगांसंबंधीं चिकित्सा व त्यावरील उपाय यांसंबंधीं इत्थंभूत माहिती या विषयावरील स्वतंत्र लेखांत पहावी.

शे ताचीं ख तें:—जमीन निकस होळ नये म्हणून शेतकी चांगली मशागत करणें, शेत पड टाकणें, पिकांत फेरबदल करणें पिकें मिसळून करणें. जमीनींत खत घालणें व वेवड करणें वगैरे अनेक योजना करण्यांत येतात. त्यांपैकी खत घालून जमीनीची सुपीकता राखणें ही वाव फार महत्वाची आहे. सर्व शेत कसणारांस खतांचें महत्त्व अवगत आहे. हिंदुस्थानांत मुख्य खत म्हणजे शेणखत होय. गुरांच्या मुताची किंमत शेणखताइतकी किंवाहुना जरा जास्तच असून देखील तें राखून ठेवण्याची वहिवाट नाही. ते बहुतेक वायां जातें.

शहरांत रस्त्यांवर, गल्लींत, व जिकडे जिकडे गुरें चरत असतांना किंवा फिरत असतांना शेण पडेल तेवढें गोंवऱ्यासाठी किंवा सारविण्यासाठी गोळा करण्यांत येतें. शेतकऱ्यांच्या घरीं सुद्धां बऱ्याच शेणाच्या गोंवऱ्या लावून वाळवून त्यांचा सर्पणाकडे उपयोग करितात, किंवा त्या शहरांत नेऊन विकतात. शेणखताचा असा अपव्यय होणें म्हणजे जमीनीचें मोठें नुकसान आहे. याचें मुख्य कारण लागवडी खाली असलेल्या क्षेत्रांत सर्पणाचा तुटवडा होय. जें थोडें बहुत शेणखत राहील त्याचा उपयोग ऊंस, पानमेळे, फळफळावळीच्या वागा व भाजीपाला यांसारख्या बागाईत पिकांकडे होतो. शेणखताखेरीज घरांतील केरकचरा राख, गांवठाणांतील माती, तळ्यांतील गाळ, निरनिराळ्या प्रकारच्या पेंडी, मांसळी, सोऱ्याची माती, सोरा वगैरे जिन्नसांचा खतांकरितां उपयोग करितात. गोव्याकडे खारी माती नारळींना घालितात. मद्रास इलाख्यांत कांहीं ठिकाणीं जुन्या घरांतील वाघळांची शीट व डुकराची विघ्न खतासाठी.

वापरितात. बऱ्याच ठिकाणीं गुरें शेतांत बांधतात. मोठ-
मोठ्या शहरांत म्युनिसिपालिटी सोनखत तयार करिते
त्याचा वागाइताकडे फार चांगला उपयोग होतो.

उया ठिकाणीं डेनेज चालू आहे त्या ठिकाणीं सांडपाण्या-
वर उत्तम पिकें येतात, असा अनुभव आहे.

हिंदुस्थानांत द्विदल धान्ये पुष्कळ आहेत. तीं बहुतेक इतर
पिकांबरोबर पेरितात त्यांच्या मुळ्याचा व पाल्याचा जमी-
नीची सुपीकता राखण्याकडे पुष्कळ उपयोग होतो. ताग, कुळिथा,
सारखीं पिकें करून तीं फुलवण्यांत आल्यावर किंवा पूर्वी
जमीनीत गाडतात. बहार, ओरिसा व मद्रास इलाख्यात
जेथें निळीची बरीच लागवड करतात, तेथें नीळ काढून
घेतल्यावर जो झाडांचा भाग रहातो त्याला सीट असें म्हण-
तात. तो जमीनीत गाडतात. त्याचा हिरवाळ खताकरितां
चांगला उपयोग होतो. भातशेतीत मद्रासेकडे धाइनच्याचें
(लाल देंठाची शेवरी) पीक करून तें शेतांत गाडून टाक-
तात. याशिवाय तिकडे करंज, मोंगली एरंड, निरगुडी,
अड्डुसा, रुई वगैरे झाडांचा पाला आणून तो लावणीपूर्वी
भातजमीनीत टाकतात. तो कुजला म्हणजे त्याचें चांगलें
खत होतें. मुंबई इलाख्यांत पुष्कळ पाऊस पडणाऱ्या भागांत
भाताचे रोपटे (तरवे) पेरण्यापूर्वी त्यांत निरनिराळ्या प्रका-
रच्या झाडांचे टाहाळ आणून ते जाळतात. त्याला राब भाजणें
असें म्हणतात.

कृत्रिम खतांचा उपयोग मुख्यत्वेकरून चहा, कॉफी, रबर
वगैरे पिकें करणारे युरोपियन मळेवाले आज बरीच वर्षे
करीत आहेत. तथापि त्यांपैकीं सल्फेट ऑफ अमोनिया, नाय-
ट्रेट ऑफ सोडा, सुपर फॉस्फेट, सल्फेट ऑफ पोटॅश, हाडांची
पूड, पेंडी, मांसळी वगैरे खतांचा कमीजास्त प्रमाणांत
वागाईत पिकांत उपयोग होऊं लागला आहे. हल्लीं साकची
येथील टाटाच्या कारखान्यांत थोड्या प्रमाणांत सल्फेट ऑफ
अमोनिया तयार होऊं लागला आहे. चांगली मशागत व
भरपूर खत दिले असतां वर्षोवर्ष गव्हाचें उत्पन्न कसें येतें हें
खाली दिलेल्या रादमस्टेड येथील प्रयोगाच्या आंकड्यावरून
लक्षांत येईल.

सन	वार्षिक सरासरी दर एकरी उत्पन्न (बुशल)		वार्षिक सरकारी बुशलांचें वजन पौंड.	
	विन खतव- लेली जमीन	दर वर्षी दर एकरी १४ टन शेणखत घातलेली ज.	खत न घातलेली जमीन	दर वर्षी दर- एकरी १४ टन शेणखत दि- लेली जमीन.
१८५२-६२	१५.३	३४.५	५५.९	५९.०
१८६३-७२	१३.३	३६.०	५९.३	६१.०
१८७३	११.८	२६.८	५७.०	५७.१
१८७४	११.५	३९.२५	...	६०.२५

बरील आंकड्यावरून पहातां असें दिसून येतें कीं चांगली
मशागत केली असतां दर एकरी सरासरी १२.९७ बुशल

अगर ७४४.२९ पौंड उत्पन्न आलें; व खतविलेल्या जमीनीं-
तील उत्पन्न ३४.१४ बुशल अथवा २०३० पौंड आलेलें
आहे. या आंकड्यावरून खताची जरूरी किती आहे व तें
भरपूर मिळाल्यास उत्पन्न किती वाढेल हें विचार करण्या-
सारखें आहे.

शे ती चीं आ उ तें.—मशागतीचे दोन भाग करतां
येतात. एक वीं पेरण्यापूर्वीचा व दुसरा नंतरचा. जमीन नांग-
रणें, कुळवणें, ठेकळें फोडणें वगैरे कामें पहिल्या प्रकारांत
येतात. दुसऱ्या प्रकारांत खुरपणी, कोळपणी वगैरे कामें मोड-
तता. चांगल्या मशागतींत खालील मुद्दे साध्य झाले पाहिजेत.

(१) जमीन मऊ, वारीक व भुसभुशीत करणें; असें
केल्यानें झाडांच्या मुळ्या पसरण्यास व त्यांना पोषक द्रव्ये
घेण्यास सोपें जातें.

(२) जमीनीत ओलावा घेऊन तो राखून ठेवण्याची
शक्ति वाढविणें.

(३) जमीनीत हवा खेळवून तींतील पोषक द्रव्ये झाडांस
घेतां येतील अशा स्थितीत आणणें.

(४) तणांचा, किड्यांचा, त्यांच्या अंड्यांचा व वन-
स्पतिजन्य रोगांचा नायनाट करणें.

बरील चारी मुद्दे देशी आउतांनीं साध्य करून घेतां
येतात. नांगर, कुळव, मैद, पेटारी, पाभर, कोळपें हीं
शेतीचीं पूर्वापार मुख्य आउतें आहेत. नांगर लहानमोठे
असून ते २ ते १६ बैलांनीं ओढतात. भातशेतीत टोणग्यांचा
उपयोग करतात.

हिंदुस्थानांतील शेतीचीं आउतें लांकडाची, फारच थोडी,
सार्धी, थोड्या खर्चात होणारी व खेड्यांतील कारागिरांकडून
होण्यासारखी आहेत. सर्व आउतांत नागरांस अग्रस्थान दिलें
पाहिजे.

नांगराचे प्रकारः—पूर्वी कुदळ, नंतर हातनांगर नांगर,
त्यानंतर बैलाच्या आकारमानानें व शक्तीच्या प्रमाणानें व
जमीनीच्या मगदुराप्रमाणें देशपरत्वे (बंगाल, आसाम, गुज-
राथ, कोंकण, तेलगण, देश, कर्नाटक, बऱ्हाड वगैरे) नांगरांत
फरक होऊन निरनिराळ्या आकारांचे नांगर प्रचारांत आले
आहेत. हे निरनिराळे फरक नांगरांचे भाग लहानमोठे कर-
ण्यांत झालेले नसून त्यांच्या आंकड्यांत, हलसीत, रुमण्यांत,
फाळांत फाळकांवीत व सुताराच्या भरणीत थोडाबहुत फरक
झालेला आहे. कोंकणांत नांगर ओढण्यास दोन बैल लागतात.
पण देशावर सोलापूर, धारवाडाकडे १२ ते १६ बैल लागतात.
मोठ्या नांगराचा उपयोग जमीन खोल नांगरून कुंदा,
हरळी, लव्हाळा, काशा वगैरे तणांचा नायनाट करण्याच्या
कामां मुख्यत्वेकरून करतात. उथळ नांगरट करण्यास नांग-
रांचा उपयोग करतात. त्याचप्रमाणें कांहीं भागांत (तापी
कांठी, पंचमहालांत, मध्यप्रांतांतील गव्हाळी भागांत)
नांगरीला नळी व चाडें बांधून तिचा वीं पेरणीकडे उपयोग
करतात.

कुळवः—कुळवाचा उपयोग नांगरट झाल्यावर किंवा जेथे जेथे नांगरट करणे परवडत नाही तेथे तेथे कुळवाच्या अगर बखराच्या पाळ्या घालून जमीन तयार करतात. बहुतेक हिंदुस्थानांतील शेतांची मशागत याच आउतांवर चालते. कुळवाने जमीन बारीक भुसभुशात होते. बारीक तणे उपटून पडतात. शिवाय कुळवाचा उपयोग वीं पेरल्यानंतर रासण्या घेण्याच्या कामीहि करतात. कुळवांतहि देशपरत्वे अनेक प्रकार आढळतात.

पामरः—जमीन तयार झाल्यानंतर पुढे वीं पेरणीचे काम पामरीने करतात. पामरीत एक फणी (नारी)पासून तों दोन फणी, तीन फणी, चार फणी, पांच फणी, सहा फणी असे प्रकार आढळतात. सहाफणी पामरीचा कर्नाटकांत भातपेरणीस उपयोग करतात. बाकीच्या पामरीचा खरीप व रब्बी पिके पेरण्यास उपयोग करीत असून रब्बी पामरी वजनांत थोड्या जास्त असतात त्यांना मोघड असे म्हणतात. पामरीच्या पेरणीत वीं कमी लागत असून ते समान अंतरावर ओळीत पेरले जाते. एखादी ओळ वेगळ्या धान्याची पेरावयाची असल्यास मोगणीचा उपयोग केला जातो.

कोळपा.—हे आऊत लहान प्रमाणावर कुळव म्हटला तरी चालेल. यांत दोन प्रकार आढळतात. एकांत पासेचे दोन तुकडे असून मध्ये एक फट असते. तांतून कोळपांना पिकाची ओळ जाते. दुसऱ्या कोळप्यांत कुळवाप्रमाणे संबंध पास असते. कोळप्याचा मुख्य उपयोग म्हणजे पिकाच्या ओळीतील तणझाडे काढून जमीन भुसभुशात करणे व पिकास थोडीबहुत भर देणे होय. एका जुवावर बहुतकरून दोन कोळपी व काही ठिकाणी चारहि चालवितात. कोळप्यागणीक वेगळा इसम लागतो.

मैदः—या आउताचे मुख्य काम म्हणजे ढेंकळें फोडून जमीन सपाट करणे होय. देशावरील हे आऊत म्हणजे तुळवंटच असते. त्याला बैल जुंपून जमीनीवर ओढतात. कोंकण, गुजराथ, कर्नाटक व इतर भात पिकणाऱ्या भागांत जमीन व चिखल सपाट करण्याचे काम खुटेफळीने करतात. या आउतांत एका चौकोनी फळीला बारीक बारीक खुंटे बसविलेले असतात. त्याला खुटे (गुटे) फळी असे म्हणतात.

पेटारीः—कोंकणांत ज्या ठिकाणी दर वर्षी भात खांचराची बांधवंदस्ती करावी लागते तेथे माती इकडून तिकडे वाहून नेण्याकरिता व खांचखळगे बुजविण्याकरिता पेटारीचा उपयोग करतात. देशावरील पेटारीचा ताली घालण्याकडे उपयोग करतात. पीक तयार झाल्यावर मळणीचे काम बहुतकरून सुसती पिके झोडून, कांठ्यांनी ठोकून किंवा बैलांच्या पायांखाली मळून बाऱ्याने उपटून धान्य तयार करितात. तथापि गुजराथेत ओलपाड तालुक्यांत गव्हाची मळणी एका चौकटीत दांते असलेली चाके बसवून त्या आउताच्या साह्याने करितात. कर्नाटकांत, विशेषतः धारवाड जिल्ह्यांत व बलारीत जोंधळ्याच्या कणसाची मळणी

लहानशा दगडी रुळीने करतात. त्याप्रमाणेच खपला गड्डे नुन्याच्या घाणीत मळल्यास थोड्या खर्चात धान्य तयार होते.

धान्य तयार झाल्यावर ते गाड्यांत भरून विक्रीकरितां बाजारांत पाठवितात. गाड्यांतहि प्रांतांप्रांती फरक दिसून येतो. खानदेश, बऱ्हाड व कर्नाटक येथे फार मोठी भरिव चाकांची गाडी असते. तिचा उपयोग धान्य घरी आणण्यास करतात. व ती ओढण्यास ८ बैल लागतात. मध्यप्रांतांत अनेक तऱ्हेच्या गाड्या आढळतात. उत्तर हिंदुस्थान व गुजराथ या भागांतील गाड्या फार ओजडवोजड अशा असतात.

वरील मोठमोठ्या आउतांखेरीज माती खणण्याच्या कामी पहार, बडर, खोरे, कुदळ, टिकाव, पेंडस वगैरे आउतांचा उपयोग करितात. माती ओढण्यास व वाफे करण्यास खोऱ्याचा उपयोग होतो. गोठ्यांत शेणखत ओढण्यास व खळ्यांत मदन (मळलेले धान्य) हलविण्यास दाताळ्याचा उपयोग करितात. खुरप्याने तण काढितात व विळ्याने पिके कापितात. खळ्यांत धान्य उपटून पाखडून तयार करण्यास तिवई, सुपें, चाळणी भोकरा ही लागतात. धान्याचा भरडा व पीठ दळण्यास लांकडांची मोठी जाती व लहान जाती असतात. वरील हकीकत देशी आउतांची झाली. यांच्या शिवाय सुधारलेल्या लोखंडी सीटी, अलीगटन, किलोस्कर, मेस्ट्रु मन्सून वगैरे नांगरांचा प्रसार भुवई, मद्रास, मध्यप्रांत व बऱ्हाड या प्रांतांत होऊ लागला आहे. याखेरीज कडवा कापण्याचे यंत्र, धान्य उपण्याचे यंत्र, माती ओढण्याची लोखंडी पेटारी, मक्याच्या कणसांतील दाणे काढण्याचे यंत्र, हातांनी चालविण्याचे खुरपण्याचे यंत्र, पिके कापण्याचे यंत्र, धान्य उपण्याचे यंत्र वगैरे आउतांनी शेतीच्या सुधारणेत बरीच भर पडलेली आहे.

पूर्वी उंसाचा रस काढण्याकरितां दगडी किंवा लांकडी घाणे असत व अद्यापिहि काही ठिकाणी ते चालू आहेत. तथापि लोखंडी घाण्यांचा बराच प्रसार झालेला आहे. अलीकडे ऑइल एन्जिनने चालणारे उंसाचे मोठे चरक व पाणी काढण्याकरितां ऑइल एन्जिनने व पंप प्रचारांत येऊ लागले आहेत. अगदी अलीकडे शेतकी खात्याने दोन चार ठिकाणी जमीन नांगरण्यासाठी वाफेने व मोटारशक्तीने चालणारे नांगर हिंदुस्थानांत आणिले आहेत. त्यांची कामे बरी चालली आहेत. हल्ली वॉटर फाइनर (पाणी दाखविणारे यंत्र) शेतकी खात्याने आणिले आहे. त्या यंत्राने पाण्याचा झरा जमिनीखाली आहे किंवा नाही हे पूर्वी पाहून नंतर विहिरी खोल करण्याच्या यंत्राने त्या खणल्या जातात. अशा अनेक तऱ्हेने शेतीत प्रगति चालू आहे.

पाण्याचा पुरवठा.—ज्या ठिकाणी पाऊस सरासरी १०-१२ इंचापेक्षा कमी पडतो तेथे पिके करणे अति धोक्याचे आहे. अशी ठिकाणे झणजे सिंध प्रांत, पंजाब आणि राजपुताना यांतील बहुतेक भाग होत. अशा भागांत व

वायव्येकडील ओसाड मैदानांत नुसत्या गुरांना बक्या-
मंड्यांना व उंट्यांना खाण्यालायख थोडासा चारा व
छुडपें याशिवाय कांहीं होत नाही. हल्ली अशा भागांत
व उत्तर हिंदुस्थानांत व मद्रास इलाख्यांतील गोदावरी व
कृष्णा या अंतर्वेदी भागांत मोठमोठी धरणे बांधून कालवे
काढिले आहेत. दक्षिणेंत नीरा, गोदावरी, प्रवरा वगैरे
नद्यांना धरणे बांधून मोठमोठे कालवे काढिले आहेत. अशी
ठिकाणे, व ज्या ठिकाणी विहिरींत भरपूर पाणी असतें असे
भाग, व ज्या ठिकाणी पाऊस मुबलक पडतो असे प्रदेश
खेरीजकरून जवळ जवळ सुमारे दहा लक्ष एकर चौरस
मैल क्षेत्रावर पावसाच्या कमतरतेमुळे दुष्काळ पडतो असें
आढळतें. अशा ठिकाणी पडतो तेव्हां एकदम पुष्कळ
पाऊस पडतो व नाही तेव्हां पुरेसा पडत नाही. असा
भाग म्हणजे मुख्यत्वेकरून दक्षिणेंतील सुमारे ३० इंच अगर
त्याहून कमी पाऊस पडणारा भाग होय. याशिवाय मध्यप्रांत
माळवा व गुजराथ येथें कधीकधी दुष्काळ पडतो. सन
१९१४-१५ साली प्रांतवार पाणभरत्या क्षेत्राचें एकंदर
लागवडीखाली असलेल्या क्षेत्राशी प्रमाण खाली दिलें आहे:-

प्रांत शेंकडा प्रमाण | प्रांत शेंकडा प्रमाण

दिल्ली	१६	वायव्य सरहद्दी
मुंबई	४	वरील प्रांत ३४
संयुक्तप्रांत	३१	मणिपूर २
बंगाल	९	अजमीर, मेरवाडा ३२
बहार व ओरिसा	१८	आसाम ६
पंजाब	४३	सिंध ८२
मध्यप्रांत व बन्हाड	३	कूर्ग ३
मद्रास	२८	ब्रम्हदेश ८

एकंदर पाणभरत्या पिकांपैकी शेंकडा ८४ क्षेत्र खाण्याच्या
धान्यासाठी असून बाकी शेंकडा सोळा इतर धान्याखाली
होतें. खाण्याच्या धान्यापैकी १,०१,१९,३०० गव्हाखाली,
२,८८,६३,००० इतर तृणधान्य व कडवण या धान्याखाली व
३७,२९,००० एकर इतर खाण्याच्या धान्याखाली होतें.

सर्वात पाणभरत्या क्षेत्राचें प्रमाण सिंध प्रांतांत जास्त
असून अगदी कमी मुंबई, मध्यप्रांतांत, बन्हाड, मणिपूर व
कूर्गप्रांत यांत असतें.

पंजाबांत जेथें अगदी उच्चस्त रान होतें, तेथें चिनाव व
झेलम नद्यांचे माठमोठाले कालवे निघाल्यापासून नवीन बसा-
हती झाल्या आहेत. हिंदुस्थानांत कालव्याच्या पाण्या-
खेरीज तळी व विहिरी यांवर बरेंच क्षेत्र भिजविलें जातें.
तळ्यांची संख्या निझामच्या राज्यांत, मद्रास इलाख्यांत व
म्हैसूर संस्थानांत जास्त प्रमाणांत आहे. मुंबई इलाख्यांत,
गुजराथेंत व कर्नाटकांत बरीच तळी असून मध्यप्रांतांत
ती जास्त प्रमाणांत आढळतात. तळ्यांचें पाणी बहुतकरून
पाटानें नेण्यांत येतें. जेथें पाटांत पाणी सोडण्यापूर्वी थोडेंसे
उचलावें लागतें तेथें ओक्की, हरणी, डोणी, चंपारा झील,
टोपली, सारस वगैरेसारख्या साधनांचा उपयोग करितात.
सरासरीने तळ्याच्या पाण्याने ८० एकर क्षेत्र भिजविलें
जातें असा अंदाज आहे.

उत्तर हिंदुस्थानांतील मळईच्या पट्यांत पुष्कळ विहिरी
आहेत व त्याचप्रमाणें कालवेहि आहेत; पण दक्षिण हिंदुस्था-
नांत बरेंचसे वागाईत विहिरीवरच आहे. हल्ली विहिरी
खोदण्याकरतां सरकार तगाई सडळ हातानें देत असल्या-
कारणानें व विहिरी खणण्यासाठी व खोल करण्यासाठी
नवीन यंत्रें निघाल्यामुळे त्यांची संख्या वर्षानुवर्ष वाढत
आहे. विहिरींतील पाणी काढण्याचें मुख्य साधन म्हणजे
मोट होय. मोटा कातव्याच्या व लोखंडी असतात. कोंकण-
पट्टीत बहुतकरून रद्दाट असतात. हल्ली पाण्याच्या संच-
याप्रमाणें हातानें चालविण्याचे, बैलानें ओढण्याचे, ऑइल
एनजिन् व वाफेने चालणारे पंप जागोजागी प्रचारांत येऊं
लागले आहेत. विहिरीच्या खोलीप्रमाणें एका मोटेवर अडीच
ते ५ एकरांपर्यंत वागाईत करितात.

सन १९१४-१५ साली कालवे, विहिरी, तळी वगै-
रेच्या साहाय्याने भिजविलेल्या क्षेत्राचा तपशील खाली
दिला आहे.

सन १९१४-१५ साली कालवे, तळी, विहिरीखाली भिजविलेल्या
जमिनीचा (एकरांचा) तपशील (आंकडे हजारांचे आहेत.)

देशाचें नांव	लागवडीचें एकंदर क्षेत्र.	कालवे.		तळ्यांवर	विहिरींवर	इतर रीतीने एकंदर भिज- विलेलें क्षेत्र	
		सरकारी	खाजगी.				
ब्रिटिश हिंदुस्थान.	२६०६४१	१८८८५	२४९६	६९४३	१२५५६	६३०९	४७१९४
मध्यप्रांत	२०२२०	१८	५	५८१	८४	३१	७२१
बन्हाड.	७०४७	...	...	३	३२	३	३३
मुंबई इलाखा.	२६४६३	१७८	१९	१३५	५१६	९९	९४८
सिंध.	४९२४	३१९४	९०	...	२३	३७९	३६८७

कृषि शास्त्र व त्याचा शेतीकडे उपयोग.— निकट संबंध आहे. परंतु या गोष्टीची जाणीव कृषियंत्रशास्त्र
शेतकी व कृषियंत्र अगर शास्त्र यांचा परस्परांशी फार हें शास्त्र या दृष्टीने शेतकऱ्यांना शिक्षणाच्या अभावी

माहीत नसल्यामुळे व शिकलेल्या लोकांनी शेतकीकडे प्रायः दुर्लक्ष केल्यामुळे महाराष्ट्रांतील लोकांना थोड्या वर्षांपूर्वी नव्हती. कृषिस्थापत्यशास्त्रांतील तत्वे आजपर्यंत शेतकीच्या कामाकडे मुळीच उपयोगांत आणली गेली नाहीत असा मात्र याचा अर्थ नाही. हीं तत्वे निरनिराळ्या वेळी व निरनिराळ्या कामी आजपर्यंत उपयोगांत आणली गेली आहेत. उदाहरणार्थ, जमीन खणण्यास कुदळीचा किंवा टिकावाचा उपयोग करणे, जमिनीच्या मशागतीस नांगर, कुळव, कोळपे वगैरे आउते वापरणे, शेतांतील माती वाहून जाऊ नये म्हणून जाली घालणे, बागाइती पिके करण्याकरिता नद्यांना व ओढ्यांना कच्चे अगर पक्के बंधारे करण्याकरिता त्यांचे पाणी शेतावर आणणे, उपज्याच्या जमिनीत चर खोदून पाण्याचा निचरा करणे, विहिरीचे पाणी काढण्यास रद्दाट अगर चाक वापरणे वगैरे गोष्टी-वरून कृषिस्थापत्यशास्त्रांतील तत्वांचा शेतकीकडे उपयोग केलेला आढळतो. परंतु कुदळीला विवक्षित आकार कां दिला, तो आकार बदलल्याने जास्त सुलभता येईल किंवा नाही, तसेच नांगर, कुळव व कोळपे वगैरे आउते विवक्षित आकाराचीं कां केलीं व त्यांतहि सुधारणा होणे शक्य आहे किंवा नाही, याचा विचार थोड्या वर्षांपूर्वी कोणीच केला नाही म्हटले तरी चालेल. याचा परिणाम असा झाला की या आउतांना एकदां शेंकडों वर्षांपूर्वी जो आकार मिळाला तो अद्याप बदलला नाही. कृषिस्थापत्यशास्त्र याची शाख या दृष्टीने लोकांना ओळख असती व त्या शास्त्राचा शेतकीकडे असलेला महत्वाचा निकट संबंध त्यांना माहीत असता तर अशी स्थिति कधीहि झाली नसता. शेतांतील माती वाहून जाऊ नये म्हणून पुष्कळ शेतकरी आपल्या शेतांना ताली घालतात. परंतु ताल कोठे घालावी, कशी घालावी, तिची लांबी, रुंदी व उंची किती असावी, तालीत सांड ठेवावयाची ती कोठे ठेवावी व तिचा आकार केवढा असावा याबद्दलची शास्त्रीय माहिती असलेला शेतकरी अगर ही शास्त्रीय माहिती असून तिचा शेतकीकडे उपयोग केलेला शिकलेला मनुष्य बहुतकरून दुर्भिक्ष म्हटले तरी चालेल. जी गोष्ट आउते व ताली यां-संबंधाची तीच पाट व बंधारे यांची होय. कृषिस्थापत्यशास्त्र-ज्ञांनी पाटबंधाऱ्यांची जी मोठमोठी कामे केली आहेत तीं वगळलीं असतां निवळ शेतकरी लोकांनी केलेली व त्यांच्याच देखरेखीखाली चालू असलेली लहान लहान पाट बंधाऱ्यांची कामे महाराष्ट्रांत पुष्कळ ठिकाणी दृष्टीस पडतात. परंतु या कामांहि उन्हाळ्यांत घातलेला बंधारा पावसाळ्यांत वाहून गेलेला पाहण्याचा जो कधी कधी प्रसंग येतो त्याच्या मुळाशीहि शेतकरी लोकांचे शास्त्रीय गोष्टींचे अज्ञान व शिकलेल्या लोकांची शेतकीबद्दल अनास्था हेच होय. बंधाऱ्यापासून पाट नेलेले असतात तेहि पुष्कळ वेळां जरूरीपेक्षां जास्त उत्तरीच्या जाग्यांवरून नेलेले

आढळतात. तसेच पाणथळ जमिनींतील पाण्याचा निचरा करण्याकरिता खोदावयाचे चर एकमेकांपासून किती अंतरावर खोदावे, त्यांची खोली किती असावी, रुंदी किती असावी वगैरे माहिती न मिळाल्यामुळे पुष्कळ चुका होतात. केलेले काम बरोबर झाले नाही असे आढळल्यावर शेतकरी चुका दुरुस्त करण्याचा यत्न करतात. अशा रीतीने एक दोन वेळ चुका दुरुस्त केल्यानंतर हीं कामे योग्य तऱ्हेची होतात. परंतु अशा तऱ्हेने चुका दुरुस्त करण्यांत गेलेला वेळ व पैशाचे नुकसान शेतकऱ्यांस सोसावे लागते. कित्येक प्रसंगां तर अशा नुकसानां शेतकरी कायमचा बुडतो. या सर्व कारणांकरतां व हल्लीं असलेल्या ज्ञानांत भर पडून या बाबतीत योग्य व शक्य त्या सुधारणा जितक्या लवकर करतां येतील तितक्या अगत्याच्या आहेत. म्हणून शेतकीकडे स्थापत्यशास्त्राचा उपयोग व त्यांचा परस्परांचा संबंध याबद्दल शेतकरी व शिकलेले लोक यांच्यामध्यें शक्य तितक्या लवकर जाणीव उत्पन्न होणे जरूरीच आहे. या कामांत पाश्चात्य राष्ट्रे व अमेरिका-खंडांतील देशांनी पुष्कळ प्रगति केलेली आहे. उदाहरणार्थ, आपल्या लांकडी व त्रिकोणाकृती तास पाडणाऱ्या नांगरां-ऐवजी त्यांनीं लोखंडी, चतुष्कोणी तास पाडणारे व अल्प काळांत आणि अल्प श्रमांत जास्त काम करणारे नांगर बनविले आहेत. एवढेच नसून नांगर बैलांच्या साह्याने न चालवितां त्या कामीं ते वाफेचा अगर ज्वालाप्राही तेलानाहि उपयोग करूं लागले आहेत. अलीकडे थोड्या वर्षांत वर सांगितलेल्या प्रकारचे बैलांच्या साह्याने चालणारे नांगर हिंदुस्थानांतील सर्व भागांत हजारों आले असून त्यांचा नित्यशः उपयोग होत आहे व अल्पावधीतच हे नांगर लांकडी नांगरांना पदभ्रष्ट करून त्यांची जागा पटकावतील. हल्लीं सर्वच नांगर परदेशांतून येत नाहींत. कांहीं येथेच तयार होतात. हे तयार करण्याचे कारखाने सातारा जिल्ह्यांत पाडळी व किलोस्करवाडी येथे आहेत. वाफेचे नांगरहि हिंदुस्थानांत लोक वापरूं लागले आहेत. परंतु त्यांचा उपयोग सार्वत्रिक झालेला नाही. मुंबई इलाख्यांत असले कांहीं नांगर सर-कारने आणले असून पंजाबांतहि या तऱ्हेचे कांहीं नांगर आहेत. नांगरांप्रमाणेच इतर सुधारलेली आउते आहेत. म्हणजे तऱ्याचा कुळव व इतरतऱ्हेचे कुळव, कोळपी, सांगणी करण्याचीं यंत्रे, मळण्याची व उपजण्याचीं यंत्रे वगैरे आहेत. या सर्व यंत्रांच्य़ा साह्याने मजूर लोकांवर विशेष अवलंबून रहावे लागत नाही, व कामहि तडाल्यांत होऊन जाते. परंतु लोक नांगरांप्रमाणे या यंत्राचा अजून विशेष उपयोग करीत नाहींत. नांगराच्या उपयुक्तेबद्दल लोकांची जशी खात्री झाली आहे तशी या आउतांच्या बाबतीत खात्री झाली म्हणजे त्यांनाहि प्रसार शेतकरी लोकांत वाढेल. या आउतां प्रमाणेच विहिरीचे पाणी खेचण्याकडे मोटांच्यापेक्षां वाफेच्या शक्तीने अगर ज्वालाप्राही तेलानाहि साह्याने चालणारे पंप

निःसंशय जास्त उपयोगी व कमी खर्चाचे असून त्यांचाहि उपयोग अहर्निश वाढत्या प्रमाणांत करण्यांत येत आहे. विहीर कोठे खोदली असता पाणी लागेल हें पहाण्याकरितां 'वॉटर फाईंडर' चा उपयोग प्रचारांत येऊं लागला आहे. प्रत्यक्ष विहीर खोदण्याचें काम मस्ट्रो साहेबाच्या यंत्रांनं यशस्वीरीतीने व अल्पायासानें होत आहे. अशा रीतीने वर नमूद केलेल्या बाबतींत शेतकऱ्यांस शास्त्रीय मदत मिळू लागली असून त्यांनाहि या ज्ञानाचें व मदतीचें महत्त्व व उपयुक्तता समजू लागली आहे. उपल्याच्या जमिनीनां पाण्याचा निचरा करण्याच्या योजना पंजाबांत लागू करण्यांत आल्या असून त्यांपासून निरुपयोगी झालेल्या अगर ज्या थोड्या फार दिवसांत निरुपयोगी झाल्या असत्या अशा पुष्कळ जमिनी पुन्हा लागवडीस आल्या असून रयतेचा हिमज्वर (ह्विताप) सारख्या रोगापासून वचाव झाला आहे. पूर्वी सरकारचें शेतीला पाणी पुरवणारें खातें मागचा पुढचा विचार न करतां वाटेल त्या जमिनीला पाणी देत असे व त्यामुळे पाणी देण्यास अयोग्य असलेल्या जमिनी लवकरच निरुपयोगी होत, व त्यामुळे खेळांतील आरोग्यासहि धोका येत असे. अशा तऱ्हेने निरुपयोगी झालेल्या जमिनी निरा व गोदावरी कनॉलवर पहावयास मिळतात. परंतु या नुकसानीचा धडा मिळाल्यामुळे यापुढें होणाऱ्या मोठमोठ्या पाटावरील कोणत्या जमिनीनां पाणी द्यावें व कोणत्यांना देऊं नये हें आगाऊ ठरविण्यांत येऊं लागलें आहे. ही योजना अमलांत आली म्हणजे उपल्याच्या व लोण्याच्या जमिनी कमी होऊन शेतकऱ्यांचें आरोग्यहि वाढेल.

गुरें, मेंढ्या, शेळ्या व घोडे:—सरकारी आंकडे प्रसिद्ध झाल्याप्रमाणें इ. स. १९१४-१५ सालीं ब्रिटिश हिंदुस्थानांत अंदाजे १४,७३,३६,००० गुरें होती. पैकीं बैलांची संख्या ४,८६,६४,७१० असून गाईंची संख्या ३,७४,८१,२७३ होती, रेडे ५५,६०,३५२ व म्हशी १३४६०७२३ असून वांसरें व रेडकें यांची संख्या ४,२१,८४,७९० होती. यांचें प्रांतवार शेंकडा प्रमाण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. संयुक्तप्रांत २२, बंगाल १७, मद्रास १५, बहार व ओरिसा १४, पंजाब ११, मध्यप्रांत व बऱ्हाड ८, मुंबई व सिंध ७, बाकीचें ब्रिटिश हिंदुस्थान ६. पिकाच्या क्षेत्राच्या दर शेंबर एकरांमार्गे हें प्रमाण ६५ पडतें व लोकसंख्येच्या १०० मार्गे ६१ पडतें. इतर सुधारलेल्या देशांत दर शेंकडा लोकसंख्येला बैलांचें प्रमाण पुढें देतों.

देश	प्रमाण	देश	प्रमाण	देश	प्रमाण
जपान	२.८	अमेरिका.	७७.०	कान.	१४०.०
इंग्लंड व	२५.०	कोरिया.	४.०	चीन.	७.०
रशिया }		जर्मनी व	३३.०	फ्रान्स	३८.०
		ऑस्ट्रिया }			

ही तुलना थोडी भ्रामक आहे. कां की, बैल हा नांगराचा प्राणी इतरत्र हिंदुस्थानाइतका नाही. यू. एस. अमेरिकेच्या दक्षिणेकडील कांहीं संस्थानांत मात्र बैल आहेत. असं असू-

नहि कानडांत व अमेरिकेंत बैलांचें प्रमाण हिंदुस्थानापेक्षां अधिक आहे.

सन १९१४-१५ सालीं मेंढरें, बकरी, घोडी, खेचरें वंगरेंची संख्या हिंदुस्थानांत खाली नमूद केल्याप्रमाणें होती (यांत बंगाल प्रांताचे आंकडे नाहीत). मेंढरें २,३०,१५,८३६ बकरी ३,३३,३८,४८७. घोडे व तेंटे १६,५३,३७९. खेचरें ७१,२०७. गाढवें, १५,१२,२०५, उंट ४,९७,२०१.

हिंदुस्थानांत इतर देशापेक्षां गुरांचें महत्त्व अधिक आहे या देशांत आउतांचा मुख्य घटक बैल आहे. बैल चांगले तर शेती चांगली. पाश्चात्य देशांत शेतीला बहुतेक घोडे व खेचरांचा उपयोग करतात. पॅलेस्टाइनकडे नांगरास गाढवें लावितात. सिंधप्रांतांत जुजवी उंट्यांचाहि शेतकीला उपयोग करतात. परंतु स्थूलमानानें पाहिल्यास बैलांचाच शेतकींत फार उपयोग आढळतो. कांहीं कांहीं ठिकाणीं पावसाळी भागांत टोणग्यांचा उपयोग शेतकामाकडे वरितात. तथापि हवा, पाणी व जमीन यांचा विचार करतां बैलांशिवाय इतर जनावरांचा शेतकीकडे फारसा उपयोग होत नाही.

शेतकीदृष्ट्या प्रत्येक शेतकरी एक दोन गाई बैलांवरोबर ठेवीतच असतो. गाईचें दूध घरखर्चास उपयोगी पडतें, गोन्हा मोठा झाला म्हणजे आउताच्या कामीं येतो, बैल आउतास, गाडीस, मोटेस व कांहीं ठिकाणीं वर वसून जाण्यासहि उपयोगी पडतो. अर्थात बैलाची निपज होण्याकरितां गाईंचेहि तितकेंच किंबहुना जास्तच महत्त्व आहे. कारण आपल्या अन्नाचा जो मुख्य भाग धान्य तें पिकविण्याच्या कामीं लागणारीं गुरें उत्पन्न करणारी गायच आहे. शेताची मशागत करणें, धान्य पेरणें, त्याची मळणी करून ते घरीं आणणें वगैरे गोष्टी गाईच्या संततीवरच अवलंबून आहेत.

गाईपासून बैल व शिवाय दूधदुभतें, गोमूत्र व गोमय या मिळणाऱ्या पदार्थांचा शुद्धतेकरितां उपयोग होत असून त्यांचा (गोमूत्र व गोमयाचा) खताच्या कामीं फार उपयोग होतो. अशा अनेक कारणांसाठीं गाय ही हिंदुलोकांत पूज्य मानलेली असून गोहत्या हें महत्पाप समजलें जातें. आपल्या कडे अशी एक गोष्ट लढ आहे कीं गाय वांत असतां तिजला प्रदक्षिणा केल्यास पृथ्वीप्रदक्षिणेचें फळ मिळतें. त्याचप्रमाणें शेतकरी लोकांत अशी म्हण आहे कीं "शेताचा आरा (मोड), गाईचा गोन्हा व पाळण्यांतील हिरा हे केव्हां तरी उदयकाळ आणतीलच आणतील." एकंदरीत बैलाच्या जातिवत पैदाशीवर व त्यांच्या संख्येवर शेतकीची भरभराट अवलंबून असते.

यूरोप, अमेरिका व वसाहती यांमध्ये गुरांची उपज मांसाकरितां व दुधाकरितां अशा वेगवेगळ्या हेतूनीं करण्यांत येते. हिंदुस्थानांत गाई शेतकीला लागणाऱ्या बैलांकरितां पाळतात व दुधासाठीं विशेषतः म्हशी पाळतात.

हिंदुस्थानांतील निरानराळें हवामान, चाऱ्याचा कमजास्त पुरवठा, निरनिराळ्या तऱ्हेच्या कमजास्त कसाच्या जमिनी

या मानानें गाईच्या अनेक जाती शाल्या आहेत. त्यांत कित्येक वरेंच दूध देणाऱ्या तर कित्येक कमी पण कसदार दूध देणाऱ्या व कांहीं फारच देखण्या अशा आहेत. कित्येकांची प्रजा जड ओझी वाहण्यास व नांगर ओढण्यास वळकट, कित्येक जास्त कांटक, जास्त वर्षे काम देणारी व कित्येकांची अवलाद गाडीला लावल्यास घोड्यासारखी पळणारी आहे. बहुतेक जातींत वंशिड कोळे किंवा कमी जास्त प्रमाणांत वाढलेले असते. बहुतेकांना शिंगे असतात. मद्रासेतील कांहीं भागांत विनशिगांचीं गुरे वरींच अढळतात. म्हशीच्या जातींत रंग बहुतकरून काळा असून वंशिड नसते. बैंगल, आसाम, बहार, ओरिसा, तेलंगण, कोंकण वगैरे भात पिकणाऱ्या भागांत गुरे अगदीं लहान असतात. इतर उष्ण व समशीतोष्ण भागांत कांहीं कांहीं गुरांच्या जाती आढळतात. त्यांपैकी नेलोरी; मद्रास इलाख्यांत अमृतमहाल म्हैसूर संस्थानांत मोंटगमेरी व हांसी पंजाबांत सिंधी दक्षिणसिंधांत; माळवी सातपुड्यांत व मध्य हिंदुस्थानांत; सोरटी अगरगीर काठेवाडांत; कांकेजी गुजराथेंत; गोळाऊ मध्यप्रांतांत; खामगावी वऱ्हाडांत; खिल्लारी सातपुड्यांत व आटपाटी महालांत; व कृष्णाकांठी कर्नाटकांत होत. यांपैकीं दूधदुभत्याला चांगल्या मोंटगमेरी, हांसी, सोरटी, सिंधी, कांकेजी व नेलोरी ह्या गाईच्या जाती असून दिल्ली जाफरावादी, सुरती, नागपुरी अगर वऱ्हाडी या म्हशींच्या जाती होत.

इ. स. १८९० सालीं सुधारलेल्या पद्धतीवर हिंदुस्थानांत दूधदुभत्याचा कारखाना पुणे जिल्ह्यांत खडकी येथें सुरू झाला. हल्लीं सर्व हिंदुस्थानांत दुधाचे हजारों कारखाने चालू आहेत. अलीगडला दुधाची डेअरी मोठ्या प्रमाणावर आहे. मिलिटरी (लष्करी) खात्यानें फौजफांट्यांला दूध व लोणी पुरविण्याकरितां हिंदुस्थानांत बरेच कारखाने काढले आहेत. त्यांपैकीं पुणे, बंगलूर, कानपूर, अंवाला, अलाहाबाद वगैरे ठिकाणीं दूध दुभर्ते पुरविणारी त्यांची मोठी शेंते आहेत.

सन १९१७-१८ सालीं सहकारी तत्वावर दूध दुभर्ते पुरविणाऱ्या २४ संस्था होत्या. त्यांपैकीं ११ मुंबई इलाखा, २ नागपुरांत, ६ बंगाल्यांत, २ बहारांत, १ अलाहाबाद, १ बनारस व १ लखनौस होती. मुंबई इलाख्यांत मुंबई शहरा-खेरीज अहमदाबाद व खेडा जिल्ह्यांत लोणी पुरविण्याचे बरेच कारखाने आहेत. सांगली, मिरज, वऱ्हाड, नागपूर, अहमदाबाद वगैरे ठिकाणांहून सर्व हिंदुस्थानांत, ब्रह्मदेशांत, सिलोन व आफ्रिका येथें लोणी, तूप वगैरे रवाना होतें.

मेंढ्या व शेळ्या—मेंढ्या व शेळ्या यांच्यावर निर्वाह मुख्यत्वेकरून करणारे महाराष्ट्रांत धनगर लोक होत. ते मेंढ्या व शेळ्या मुख्यत्वेकरून त्यांचे मांस व लोंकर या करितां पाळितात. उत्तर हिंदुस्थानांत व दक्षिण हिंदुस्थानांत कांहीं मेंढ्यांच्या जाती नामांकित असून त्यांची लोंकर तलम

असते. चांगल्या जाती पाश्म (काश्मीर व तिबेट), डुंवा (सिंध), राजपुतानी, पाटणा (बहार), कोइमतूर (मद्रास) व हैसूर ह्या होत. काश्मिरी शालजोड्या, पंजाबी ाल्लिच, सतरंज्या व ब्ल्यांकटें, मारवाडी धावळ्या, सिंधी सुरणुस व बंगलूरी घोंगड्या प्रसिद्ध आहेत. देशी मेंढ्यांची लोंकर व मांस सुधारण्याकरितां गेल्या पांच पन्नास वर्षे प्रयत्न चालू आहेत. तथापि त्यांत फारसें यश आलेलें आढळून येत नाहीं. हल्लीं आस्ट्रेलियांतील मरिनो जातीचे नर आणून मेंढ्यांच्या लोंकरीत सुधारणा घडवून आणण्याचे ध्यानटा-नहाल (मद्रास), तेलिगखेडी (मध्यप्रांत), लखनौ, मुरादाबाद, खेरी, मथुरा, (संयुक्त प्रांत) हिसार, (पंजाब), पुसा (बहार) व कोइमतूर येथें चालू आहेत.

त्याचप्रमाणें घोड्यांचा विशेष भरणा दक्षिण काठेवाड, पंजाब, सिंध वगैरे प्रांतांत आहे. पुणे व नगर जिल्ह्यांत व निझामच्या राज्यांत घोड्यांची निपत्र गोदावरी, भीमा, नीरा, व माण या नद्यांच्या कांठीं होते. मात्र हीं जनावरे एकत्र एकाच इसमाजवळ नसून तीं प्रत्येक गांवां कांहीं सधन लोक मात्र तयार करवितात. या नदीकांठीं तयार होणारे घोडे लहान, वांधेसूद, पाणीदार व काटक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या जनावरांस भिमथडी, निरथडी घोडे असें म्हणतात. हे घोडे मराठी राज्यांत बरेच प्रसिद्धीस आले होते. अद्याप यांची प्रदर्शने नगर, अहमदाबाद, रावळपिंडी, डेरागाझी-खान वगैरे ठिकाणीं प्रतिवर्षीं भरवितात व त्यांना प्रोत्साहन मिळवें म्हणून वक्षिसेंहि देतात. त्याचप्रमाणें काठेवाडांत काठीघोडे तयार करतात ते सुंदर व चपल असतात. या-शिवाय ब्रिटिश राज्यांत खेचरे तयार करण्याकडे पंजाब व वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतांत पुष्कळ लक्ष दिलें जातें. त्यांचा उपयोग अनेक प्रकारच्या लष्करी कामांकडे होतो.

पशु वैद्यक शास्त्र.—पशु हा शब्द फार व्यापक असून त्यांमध्ये सर्व चतुष्पाद प्राण्यांचा समावेश होतो. पशु-वैद्यक म्हणजे ज्या शास्त्रांत पशूंच्या रोगांचें निदान व त्यांची चिकित्सा (औषधयोजना) केलेली असते तें शास्त्र होय. ज्या अर्थी हिंदुस्थानांतील शेती जनावरांवर व मुख्यत्वेकरून बैलांवर अवलंबून असते त्या अर्थी त्यांना होणारे मुख्य रोग व त्यांवर उपाय यांसंबंधी शेतकऱ्यांस थोडीबहुत माहिती असणें जरूरीचें आहे. जनावरांच्या रोगाचे दोन प्रकार करितां येतात. एक सांसर्गिक सांथीचे रोग व दुसरा इतर सर्व रोग. लाळ अथवा खुरकूत, डरंगळ्या अगर देवी, फऱ्या, फांशी व घटसर्प हे मुख्य सांसर्गिक रोग असून इतर रोगांत जनावरांच्या पायाला होणारे रोग जसें हाड किंवा सांधा निखळणें, नसा किंवा स्नायूमध्ये लचक भरणें, जखमा होऊन किडे पडणें, शरीरावरील कातडीला गजकर्ण, नायटे, इसव इत्यादि होणें, अंगावर गोचीड, सुळे, उवा वगैरे होणें, शिंगे उखळणें, मोडणें, भिरड लागणें, बैलांचा खांदा येणें वगैरे रोगांचा समावेश होतो. याखेरीज अजीर्ण, जुलाब,

पोटदुखी, पोटफुगी, दुमत्या जनावरांची कांस सुजणे, आंच-ळांतून पाणी, पू, रक्त अगर दुधाच्या गांठी येणे वगैरे अनेक रोग होतात. पशुवैद्यकांत पार्वीव पक्षांच्या रोगांचाहि विचार केला जातो.

कृषि कर्माचा आर्थिक विचार.—महाराष्ट्रांतील शेतकरी लोकांची सांपात्तिक स्थिति चांगली नाही हे वेळोवेळीं निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांनी दाखविलेच आहे. नुकत्याच डॉ. मॅन यांच्या 'व्हिलेज एकोनमिक्स इन डेक्कन व्हिलेज' या नांवाच्या पुस्तकांत एका विशिष्ट गांवाची स्थिति आंकडे देऊन लिहिली आहे. त्यावरून आपल्या इकडला शेतकरीवर्ग कर्जात बुडून गेला आहे व ह्या स्थितीतून डोकें बाहेर काढणे हे काम फारच दुरापास्त होऊन वसले आहे. ह्या स्थितीची कारणे पुष्कळ आहेत. त्यांपैकी कांहीं खाली दिली आहेत.

(१) शिक्षणाचा अभाव.—हिंदुस्थानांतील शेतकरी वर्गाला बहुतेक शिक्षण नाही असे म्हटलें तरी चालेल. इकडील शेती फार पूर्वीपासून चालत असलेली व प्रत्यक्ष अनुभवानें ठरलेली असल्यामुळे ती फार चांगली आहे असा समज आहे, व तो जरी कांहीं अंशीं वरोबर आहे, तरी पूर्वीच्या स्थितीत व आतांच्या स्थितीत फारच फरक झाला आहे; याचा शेतकरी बंधूंनी विचार केलेला नाही. पूर्वीची शेती कांहीं तत्वावर व कांहीं अनुभवावर ठरविलेली होती; व ही तत्वे अजीवात विसरून गेल्यामुळे परिस्थिति बदलल्याबरोबर इकडील शेतीत अद्यापि कांहीं एक फरक झाला नाही. सध्यांच्या स्थितीत जगांतील शेतीशीं टक्कर देणे भाग आहे व अशा स्थितीत थोड्या खर्चात शेतीचे उत्पन्न जितकें वाढवितां येईल तितकें तें वाढविणे भाग आहे. जुन्या खर्चाच्या पद्धती टाकून कमी खर्चाच्या व प्रत्यक्ष शास्त्रीय माहिती व अनुभवावरून श्रेयस्कर ठरलेल्या पद्धतीचा उपयोग केला पाहिजे. हें सर्व कळण्याला शिक्षणाची अत्यंत जरूर आहे. शिवाय प्रत्येक काम हिशेबी झालें पाहिजे. प्रत्येक पिकाला मजुरी, खत व इतर खर्च किती आला व प्रत्यक्ष उत्पन्न किती झालें; उत्पन्नांतून खर्च जातां निवळ फायदा किती झाला हे सर्व कळण्याला शेतकरी बंधूंना शिक्षणाची फार जरूर आहे. ह्याच्या अभावी प्रगति होणें अतिशय कठीण आहे.

(२) मजूर.—दिवसासुद्धा मजुरांची फारच अडचण भासू लागली आहे. देशांत इतर उद्योगधंदे वाढल्यामुळे पुष्कळ मजूर लोक शेतकामांतून निघून इतर धंद्यांत पडू लागले. ह्यामुळे व राहाणीचा खर्च वगैरे वाढल्यामुळे साहजिकच मजुरांचा रोज वाढला. व सध्यां पुष्कळ वेळां जास्त पैसे देऊन सुद्धा शेतीच्या कामास वेळेवर मजूर मिळत नाहीत. यामुळे जमिनीची मशागत वेळेवर होत नाही व त्यामुळे खर्च मात्र वाढत जातो व हंगाम

शीर मशागत न झाल्यामुळे उत्पन्न कमी येतें. ही स्थिति लक्षांत घेऊन शेतकरी वर्गानें ज्यांच्या योगानें थोड्या मजुरीत व हंगामशीर काम होईल अशा तऱ्हेच्या पद्धतीने शेती करण्यास प्रारंभ केला पाहिजे.

(३) भांडवलाचा अभाव.—भांडवलाच्या अभावामुळे शेतकरी वर्गास अतिशय अडचणी सोसाव्या लागत आहेत. भांडवल नसल्यामुळे पुष्कळ वेळां जमिनीची मशागत करतां येत नाही. जमिनी सपाट करणे, शेतीला ताली घालणे, विहिरी खणणे, फायदेशीर पिके करणे, मजुरी वांचविणारी औतें घेणे वगैरे फायद्याच्या बाबींचा विचार करतां येत नाही व ज्याप्रमाणे कोणत्याहि धंद्यांत भांडवल कमी पडत चाललें कीं तो धंदा वसत जातो. त्याप्रमाणे ह्या शेतकीचा धंदा निकृष्ट स्थितीस येत चालला आहे.

(४) जमिनीची विभागणी.—आपल्या समाजांत असा नियम आहे कीं, वापाच्या मागे वाडिलोपार्जित सर्व इस्टेट त्याच्या मुलांना सारखी मिळावयाची. हिंदुधर्मशास्त्र असें असल्यामुळे त्याचा शेतीवर मात्र अति वाईट परिणाम झाला आहे. सध्यां ह्या फायद्यामुळे जमिनीचे इतके कांहीं लहान लहान तुकडे पडले आहेत कीं, पुष्कळ जमीन पड होत चालली आहे व कांहीं जमिनीत खर्च जास्त येत असल्यामुळे तीत मुळांच फायदा होत नाही. ह्या परिस्थितीमुळे पुष्कळ लोक शेती सोडून इतर धंद्याकडे जाऊ लागले आहेत. ह्या पद्धतीला कांहीं तरी आळा पडणें जरूर आहे.

(५) सर्वसाधारण महर्गता.—सध्यां प्रत्येक जिनस म्हणजे धान्य, आउतें, मजुरी, वांवियाणें खतें वगैरे जिनस पूर्वीपेक्षां किती तरी महाग झाले आहेत. पूर्वी चांगल्या माणसाचें पोट ४-५ रुपयांत भरत असून आतां ८-१० रुपयापेक्षां जास्त खर्च येतो. ह्याबरोबर धान्याचा भावहि वाढला आहे. व त्याचा शेतकरी वर्गास फायदा मिळावयास पाहिजे होता परंतु तो मिळतोसें दिसत नाही.

(६) दुष्काळ.—महाराष्ट्रांत कांहीं भागांत तर दुष्काळ बहुतेक वारंवार पडतात. सद्याद्राच्या खाली व माथ्यावर पुष्कळ पाऊस पडतो. परंतु जसजसें ह्याच्या पूर्वेकडे जावे तसतसा पाऊस कमी होत जातो व पुढें म्हणजे पुण्याचा पूर्वभाग, नगर, सोलापूर व विजापूर जिल्ह्यांत पाहिला पाऊस अगदीच थोडा पडतो व कधी कधी पडतहि नाही; पुढील म्हणजे सप्टेंबर आक्टोबरमध्ये पाऊस पडतो परंतु पुष्कळदां ह्या पाऊस पुरेसा होत नाही. म्हणून या मुलखांत कोठेंना-कोठें तरी महर्गता असतेच. ह्यामुळे जमिनीची चांगली मशागत करणे व चांगलें पीक करणे ह्याबद्दल शेतकरी वर्गाला उमेदच रहात नाही. कारण पावसाच्या अभावी त्यांची मेहनत व पैसा पुष्कळदां वाया जाते.

ही स्थिति सुधारण्याला सरकारन पुष्कळ उपाय केलेले आहेत व लोकांनीहि कांहीं करण्याजोगे आहे. त्यांपैकी कांहीं पुढें दिले आहेत.

(१) वर सांगितल्याप्रमाणे शेतकरी बंधूंनी शिक्षणाचा फायदा जरूर घ्यावयाला पाहिजे. पूर्वी थोडेंसे शिक्षण मिळालें म्हणजे त्यांना शिक्षणाची गोडी लागेल व लोक जास्त शिकू लागतील व वाचनानें निरनिराळ्या देशांच्या व ठिकाणांच्या शेतीची माहिती मिळू शकेल व त्याचा फायदा शेतकरी लोकांस करून घेतां येईल. ठिकठिकाणां सरकार शेतकरी वर्गाकरतां शेतकी शाळा व शेतकी कॉलेज स्थापन करीत आहे. व त्या शाळांतून शेतकीचें शास्त्रीय व अनुभवसिद्ध-ज्ञान दिलें जातें. हें शिक्षण मिळालें असतां शेतकरी वर्गाला शेती सुधारण्यास फार अडचण पडणार नाही. याकरितां प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत होणें अत्यावश्यक आहे.

(२) प्रात्यक्षिकेः—शेतकरीवर्गाच्या शेतीसंबंधाच्या अडचणी सोडविण्याकरितां निरनिराळ्या पद्धतींचा, खतांचा व औतांचा प्रयोग करण्याकरितां ठिकठिकाणां सरकारनें प्रयोग क्षेत्रें काढिली आहेत. अशा ठिकाणां शेतकरीवर्गाकरितां प्रात्यक्षिके व प्रदर्शनें भरविली जातात व अनुभवानें यशस्वी ठरलेली संपूर्ण माहिती त्यांना दिली जाते. त्याचा शेतकरीवर्गानें फायदा घेतल्यास त्यांचा व शेतीचा फायदा होईल.

(३) मजुरांचा प्रश्न फारच महत्वाचा, काळजीचा व जरा कठिण आहे. मजूर थोडे व मागणी फार अशी स्थिति आज आहे. शिवाय एकंदर रहाणीचा खर्च वाढला आहे. अशा वेळीं जुन्या जास्त मजूर लागणाऱ्या पद्धती टाकून सुधारलेल्या औतांचा व यंत्रांचा उपयोग करून पिकें जास्त केल्याशिवाय फायदा होणें कठीण आहे. येथल्या अनेकपट मजुरी देऊन अमेरिकेंतील शेती यंत्रांच्या साहाय्यानें फायदेशीर होऊ शकते व धान्याच्या बाबतीत जगातील किंमतीशीं स्पर्धा करू शकते ही गोष्ट विसरतां कामा नये.

(४) सहकारी संस्थाः—शिवाय संघशक्तीच्या तत्वावर हा प्रश्न सोडविला पाहिजे. भांडवलाच्या अभावानें शेतकरी वर्गाला शेती सुधारणा करतां येत नाही असें वर सांगितलें आहे. ह्याकरितां भांडवल उभारण्याची तजवीज केली पाहिजे.

या कामी सहकारी पतपेढ्यांचा फार उपयोग होत आहे व तो जास्त होईल अशी आशा आहे. हल्लीं पुष्कळ खेडेगांवां पतपेढ्या झाल्या आहेत. व त्यामुळें शेतकामाला भांडवलाची अडचण पडणार नाही. शिवाय गांवाला पतपेढीच्या मार्फत पुष्कळ औतें ठेवतां येतील व ज्यांस ती विकत घेण्याची ऐपत नसेल त्यांना ती भाड्यानें देतां येतील व संघशक्तीच्या जोरावर मजुरांची बचत करणारी यंत्रे आणविता येतील एकंदरीत जमिनीची मशागत वेळेवर थोड्या-खर्चात व चांगल्या प्रकारें करतां येण्याचा संभव आहे. सध्यां शेतकरी वर्गाला आपला माल विकण्याच्या वेळीं दला-लाकडून पुष्कळ नुकसान सोसावें लागतें. यासाठीं माल विकणाऱ्या संस्था स्थापन केल्या असतां मालाला किंमत चांगली मिळून शेतकरी वर्गाहि फसला जाणार नाही. थोड-

क्यांत सांगावयाचें म्हणजे भांडवल लागणारीं सर्व कामे गांवाला या संस्थेच्या योगानें करतां येतील.

(५) जमिनीच्या विभागणीला आळा घालणें अगदीं जरूर आहे. कारण जमिनीचे लहान लहान तुकडे झाले असल्यामुळें तीत सुधारणा करतां येत नाही. व एखाद्याच्या मनांत तसें करावयाचें आल्यास त्यास फार खर्च येतो. याकरितां जमिनीची विभागणी अशा वेतानें झाली पाहिजे कीं त्या जमिनीच्या मशागतीपासून एका कुटुंबाचें चांगलें पोट भरून त्यास चांगल्या स्थितीत रहातां येईल. कांहीं कांहीं देशांत यासंबंधानें नियम झालेले आहेत. व हिंदुस्थानांतहि तसें होऊन विभागणीला आळा पाडणें जरूर आहे. असे नियम होण्याकरितां लोकांनी नेटाचा प्रयत्न चालू ठेविला पाहिजे.

सर कारनें दुष्काळाच्या प्रति कारार्थ योजिलेले उपाय.—दुष्कळ पडल्यास सरकार तद्दुखी किंवा सान्याची माफी देतें. शिवाय शेतकरी वर्गाला कर्जमुक्त करण्याकरितां ' डेक्कन अॅग्रीकल्चरिस्ट्स रिलीफ ऍक्ट ' पास केल्यामुळें सावकरांच्या कचाटीतून शेतकरी वर्गाची मुक्तता करण्याची सरकारनें व्यवस्था केली. ह्यामुळें भांडवलाच्या व्याजाचा दर उतरला व सावकारांच्या व्यवहारांत सचोटी वाढली. सरकारनें दुष्काळी मुळखांत मोठमोठे कालवे व तळीं बांधलीं व तीं जास्त बांधण्याचीं कामे चालू आहेत. या पाण्याच्या सोईमुळें पूर्वीचे दुष्काळी भाग अति सुपीक व फायदेशीर झालेले आहेत. आगगाडीच्या प्रसारामुळें दुष्काळाच्या वेळीं एका ठिकाणाहून धान्य व गुरांनां लागणारी वैरण दुसऱ्या ठिकाणीं नेणे फार सोपें झालें आहे. शिवाय शेतकरी वर्गाला विहिरी पाडण्याकरितां व इतर कामाकरितां कमी व्याजानें तगाई देण्याची व्यवस्था सरकारनें केली आहे. या सर्व बाबींचा विचार करून शेतकरी वर्गानें वरील सर्व सवलतींचा योग्य मार्गानें फायदा घेतल्यास त्याच्या शेतीची सुधारणा होणें सोपें जाईल.

जमीनी वरील सत्तेचे प्रकारः—हिंदुस्थानांत शेतावरील सत्तेचे किंवा स्वत्वाचे (मालकीचे) तीन प्रकार आढळतात. तेः—(१) रयतवारी, (२) सर्व गांवांवर मुदतीनें ठरविलेली जमीनदारी व (३) कायम धान्याची जमीनदारी. यांपैकी पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारांत ठरविलेल्या मुदतीनें धारा बदलतो. परंतु तो तिसऱ्या प्रकारांत कधीहि बदलत नाही.

यांपैकी रयतवारी पद्धत मद्रास, मुंबई, सिंध, ब्रह्मदेश, कूर्ग प्रांत, वऱ्हाड, मध्यप्रांत, व आसामांतील बहुतेक भाग यांत प्रचलित आहे. कायम जमीनदारीची पद्धत बंगाल, संयुक्त प्रांत, बहार, ओरिसा, आसाम, अजमेर व मारवाडपैकी कांहीं भाग यांत लागू आहे. मुदतीची जमीनदारी पंजाबांत, वायव्येकडील आणि प्रांतांत आणि दिल्ली, बंगाल, मुंबई, संयुक्त प्रांत, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत, आसाम, अजमेर, मारवाड कांहीं भागांत चाल आहे.

एकंदर क्षेत्रापैकी शेंकडा ४८ क्षेत्र रयतवारी, शेंकडा २० कायम धारा व शें.४२ तूर्तच्या किंवा मुदतीच्या पद्धती-खाली मोडते. व एकंदर धान्याचें उत्पन्न (वसूल) इतर सेसशिवायकरून ३३३ कोटी रुपयांचें आहे व ह्याचें दर

माणशी प्रमाण एक रुपया सहा आणे पडते. वरील हकी-कतीच्या स्पटीकरणार्थ इ. स. १९१६-१७ साली प्रसिद्ध झालेल्या रिपोर्टावरून केलेला तक्ता पुढील दिला आहे:—

प्रत्येक प्रांतांतील कृषिक्षेत्राचें धारापद्धति, धारा, लोकसंख्या यांशी तुलना करून वर्गीकरण

प्रांताचें नांव	रयतवारी क्षेत्र	जमीनदारी		एकंदर क्षेत्र	एकंदर धारा रुपये	एकंदर लोकसंख्या	दरमाणशी धारा		
		कायमची	मुदतीची				रु.	आ.	पै.
बंगाल	...	३९२११	११२६९	५०४८०	२७४६७	४४५८८	०	१०	०
मद्रास	६१२८६	२९८५२	...	९११३८	६७२९४	४१४०५	१	११	०
मुंबई	४४८७६	...	३७५३	४८६२९	३०९२८	१५१३४	२	१	०
सिंध	३०२५७	...	...	३०२५७	९०९०	३५१३	२	९	०
संयुक्तप्रांत	...	७५४२	६०७९३	६८३३५	६५७६८	४७१९०	१	६	०
बहार ओरिसा	...	४१४५२	११७६०	५३२१२	१५७१३	३४४९०	०	७	०
पंजाब	...	...	६१८५६	६१८५६	३९४९५	१९५४८	२	०	०
ब्रह्मदेश	१०८८८१	...	...	१०८८८१	३२४४२	१०५७७	८	१२	०
मध्यप्रांत	१२१४२	...	४०४५२	५२५९४	१०८७४	१०८७३	१	०	०
वन्हाड	११३७४	...	...	११३७४	८६२८	३०६७	२	१३	०
आसाम	२५८३०	३९३०	१५४६	३१३०६	७७९५	६७१४	१	३	०
अजमीर, मारवाड	...	९७४	७७७	१७७१	३६५	५०१	०	१२	०
दिल्ली	...	...	३६८	३६८	३९८	४१३	०	१५	०
कूर्गप्रांत	१०१२	...	...	१०१२	३६५	१७१	२	१	०
मानपूर	३१	...	...	३१	१६	७	२	६	०
वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत	...	...	८४६८	८४३८	२७३७	२२५५	१	३	०
एकूण	२९५६८९	१२२९६१	२०१०३२	६१९६८२	३३४७४४	२४०४५०	३१	१३	०

दु ग्य म प्र ती चे ध दे:—(१) कोंबड्या पाळणें व त्यांची उपज करणें:— ही वहिवाट शेतकरी लोकांमध्ये फार पूर्वापार आहे. परंतु हें काम धंदा या दृष्टीनें कोणीच करीत नाही. एक दोन कोंबड्या पाळणें त्यांचें उत्पन्न अंडी, पिलें, कोंबड्या या रूपानें काढणें या पलीकडे हा धंदा अद्याप गेलेला नाही. कोंबड्यांचा धंदा काळजीपूर्वक केल्यास तो फायदेशीर असून शिवाय तो मन रमविणाराहि आहे. फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे युरोपियन राष्ट्रांत कोंबडो व त्यांची अंडी यांची आयात व निर्गत दरवर्षी लाखों रुपयांची होते. तिकडे अंडी उवविण्याचीं कामे यंत्रानें करितात. पांश्यांना नियमित वेळी व नियमित प्रमाणांत रोज चारा देतात व सर्व कामें धंदा या दृष्टीनें करितात. हिंदुस्थानांत कांहीं साहेब लोक, किरिस्ताव लोक व सोल्जर हौसेसाठीं निरनिराळ्या हिंदी व विलायती जाती आणून त्या स्वतःच्या घरखर्चासाठीं पाळितात. 'हल्लीं त्यांचीं कोठें कोठें प्रदर्शनहि भरूं लागलीं आहेत. चितागांव, असील, बसरा व गेम या हिंदुस्थानांतील मुख्य जाती होत. या विषयाच्या विशेष माहितीकरितां कोंबडी, बदकें वगैरे लेख पहावेत.

(२) मधुमक्षिकापालन:—पाश्चात्य देशांत मधुं शेंतीच्या धंधांत मधमाशांची वाढ करून मध उत्पन्न करणें

याचाहि समावेश होतो. मधमाशा हिंदुस्थानांत पुष्कळ आहेत, यामुळें पाश्चात्य राष्ट्रांत ज्याप्रमाणें कृत्रिम पोळी करून मधमाशांकडून मध तयार करवा लागतो, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत करण्याचें कारण पडत नाही. मध तयार करण्याच्या कामांतच आपलें सर्व आयुष्य घालविणारी माणसें हिंदुस्थानांत तयार झालीं नाहीत याचें कारण त्या उद्योगास धंधाचें स्वरूप आलेलें नाही. कांहीं रामोशी, कोळी किंवा कुणवी, वर्षांतून कांहीं दिवस ज्यावेळी वनस्पती बहारास येऊन मधमाशांची पोळी लागतात तेव्हां पोळी काडून मध तयार करून विकण्याचा धंदा करितात. परंतु त्यांना मधमाशासंबंधी शास्त्रीय माहिती नसल्यामुळें त्यांनी पोळ्यांतून काढलेला मध कमी दर्जाचा निघतो, तो लवकर आंबतो किंवा काकवीसारखा पातळ होतो. पाश्चात्य देशांतील मध जास्त दिवस टिकतो.

हिंदुस्थानांत मधमाशांकडून मध तयार करण्यासंबंधानें एंजिनियरिंग कॉलेजचे ग्रिन्सिपाल डॉ. कुक यांनी इ.स. १८९० साली प्रयत्न केला होता. त्यांनी इटालियन मधमाशांच्या राण्या आणून त्या कृत्रिम घरांत ठेवल्या होत्या. त्यांपासून मध तयार होऊं लागला होता, परंतु कांहीं दिवसांनी त्या मधमाशां मेल्यामुळें तें काम बंद पडलें. यासंबंधानें पुण्याच्या शेतकी कॉलेजचे शेतीविषयाचे प्रोफेसर मि. नाईट यांनी व पुसा

येथील काँटकशास्त्रवेत्यांनीं कांहीं प्रयोग केले, पण त्यांत त्यांनां यावें तसें यश आलें नाहीं. मद्रास इलाख्यांत कृत्रिम पोळ्यांत मध उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न झाला असून तो यशस्वी झाल्याचेहि प्रसिद्ध झाले आहे. तथापि हा धंदा अद्यापपर्यंत प्रयोगावस्थेंतच आहे असें म्हणावें लागतें. शेतकी खात्याकडून संशोधनाचें काम चालू असतें. त्यांत याचा प्रमुखत्वानें समावेश केल्यास शेतकरी लोकांस एक नवीन घरगुती धंदा होईल.

(३) रेशीम:-या विषयावरील लेख पहावा.

(४) लाख:-या विषयावरील लेख पहावा.

व्या पार उ दी म:-पूर्वकाळीं आपल्यास पुरेसे धान्य तयार करणें हाच साधारण व्यवहार होता व तेवढी जमीन शेतीखाली वहातुकीस होती. दळणवळणाचे मार्ग कमी व धोक्याचे असल्यामुळे प्रत्येक गांवां लागणारा सर्व माल बहुतेक तेथेंच तयार होत असे. यामुळे धान्याचा संग्रह व जनावरांचें पालनपोषण यापेक्षा पैशाला अधिक महत्त्व नव्हतें. परंतु आतां सडका, मोटारी, आगगाड्या, आग-वोटी वगैरे ने आण करण्याचीं साधनें झाल्यामुळे व ताल्ल्या-त्राच्या योगानें व्यवहार लवकर कळू लागल्यामुळे आणि सर-कारच्या आरमारी व लष्करी बंदोबस्तामुळे दर्यावरील व्यापार वाढून तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, गळिताचीं धान्ये, चहा, काफी, वेलदोडे, मिरी, सिंकोना, अफू, कापूस, ज्यूट, रबर, रंग, नीळ, सोरा, हाडें, पेंडी, कमावलेली व कच्ची कांतडी, लोंकर वगैरे जिनस परदेशीं जाऊ लागले. या स्थितीमुळे खाण्याच्या धान्याखाली क्षेत्र कमी होऊन अनेतर पिकांखाली क्षेत्र वाढू लागलें आहे. याचा परिणाम परदेशीं चढाओढ हा एक आहे. शिवाय कित्येक ठिकाणी त्याच ठिकाणी होऊ शकणाऱ्या व जरूरीच्या जिनसा देखील इतर ठिकाणाहून आणाव्या लागत आहेत.

हिंदुस्थानांतून परदेशास निर्गत होणाऱ्या मालांत कापूस व ताग (ज्यूट) हे जिनस वरचे महत्वाचे आहेत. निर्गत मालाची युद्धापूर्वीची पांच वर्षांची सरासरी पाहिल्यास ती साधारणपणें २२० कोटी रुपयांची भरते. त्यांत धान्य (मुख्यत्वे करून तांदूळ व गहू) ४६ कोटी रुपये, कापूस व कापड ४५ कोटी रुपये, ताग व तागाचा कपडा वगैरे ४२ कोटी रुपये गळिताचीं धान्ये २४ कोटी रुपये, चामडी व कांतडी १५ कोटी रुपये आणि चहा १३ कोटी रुपये हे सहा जिनस निर्गत व्यापारांत प्रमुख आहेत.

सन १९१४/१५ सालीं तांदूळ व गहू (ब्रिटिश हिंदुस्था-नांत) या दोन जिनसांचें उत्पन्न ३८२३३००० टन असून त्यापैकी ३६६००६३१ टन हिंदुस्थानांत राहिले व १६३२३६९ टन परदेशीं रवाना झाले. निर्गत मालांत १५६१९६९ टन तांदूळ व ७०४०० टन गहू होते. याखेरीज ज्वारी, बाजरी, जव, मका, डाळी, हरभरा वगैरे मिळून २४८००० टन जिनस परदेशीं गेले. आयात मालांत कपडा साखर मुख्य आहे.

आयात माल

जिनसांचें नांव.	वर्ष	सरासरी किं. रु.
(१) कपडा व सूत	१९०९-१० ते १९१३-१४ सरासरी	५२१८०३०००
"	१९१५-१६	४३२७५५०००
"	१९१६-१७	५३०६४६०००
(२) साखर	१९०९ ते १९१० व १९१३ ते १४ सरासरी	१३१७५८०००
"	१९१५ ते १९१६	१६६१७८०००
"	१९१६ ते १९१७	१५४१०३०००

निर्गत व्यापाराचा तपशील.

मालाचें नांव	सन	मालाचें वजन		किंमत रु.
		टन	हजार	
खाण्याचीं धान्ये	१९०९-१४	४४११	४५८१११	
	१९१५-१६	२४३६	२९०७१२	
	१९१६-१७	२९१५	३४९०४३	
गळिताचीं धान्ये	१९०९-१४	१४५३	२४३६९७	
	१९१५-१६	७००	१०१२२६	
	१९१६-१७	९२८	१६४४३२	
कापूस कपडा वगैरे	१९०९-१४		४४६८३७	
	१९१५-१६		३४५३४९	
	१९१६-१७		४६९४५७	
ज्यूट-पोती वगैरे	१९०९-१४	७६४	४२४५११	
	१९१५-१६		५३६२०४	
	१९१६-१७		५७९४२७	
चहा	१९०९-१४	२६६४९८	१३०६७८	
	१९१५-१६	३३८४७०	१९९८११	
	१९१६-१७	२९१४०३	१६७७१०	
काफी	१९०९-१४		१३७५२	
	१९१५-१६		९८६९	
	१९१६-१७		१०४५८	
अफू	१९०९-१४		९९६१७	
	१९१५-१६		१४७०२	
	१९१६-१७		२०९६५	
नीळ	१९०९-१४		२९९७	
	१९१५-१६		२०७८७	
	१९१६-१७		२०७४४	
सोरा	१९०९-१४		३४९९	
	१९१५-१६		६८८७	
	१९१६-१७		१०५१३	
हाडें	१९१६-१७	४२	३२४४	
पेंडी	१९१६-१७	२५	९९१०	
कच्ची चामडी	१९०९-१४		१०३१६०	
कमावलेली चामडी	१९१६-१७		४२७४५	
			१४४०८६	
	१९१६-१७		९३१७८	
लोंकर	१९०९-१४		३७८००	
	१९१५-१६		३७९०८	
	१९१७-१७		३७७९८	

सन १९१६/१७ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या व्यापारासंबंधी परीक्षणरिपोर्टावरून असें आढळून येतं कीं बाहेर जाणाऱ्या मालाचे चार पांच वर्ग करतां येतात.

१ खाण्याचीं धान्येः—गहू, गव्हाचें पीठ, भात, तांदूळ चहा, काफी, मसाल्याचें सामान वगैरे.

२ कच्चा मालः—कापूस, ताग, गळिताचीं धान्ये, विन कमावलेलीं चामडीं, लोंकर, सागवानी लांकूड वगैरे.

३ अर्धवटतयार केलेले जिनसः—सूत, निर-निराळ्या; प्रकारचीं तेलें, सोरा, कच्चे रेशीम, कमावलेलीं चामडीं वगैरे.

४ तयार केलेले जिनसः—कपडा (रंगविलेला) पोती, गोंगपाट, दोरखंडें, लाख, रेशमी कपडा वगैरे.

५ अफू, नीळ व इतर रंग निघणारे जिनस.

जमिनीची सुपीकता—जमीनीची सुपीकता राखण्याचे मुख्य मार्ग चार आहेत ते पहिला, जमिनीला खत देणें; दुसरा, जमीन पड ठेवणें; तिसरा हिरवाळ खत देणें व चवथा पिकांत फेरपालट करणें.

जमिनीला खत देऊन व तिची चांगली मशागत करून तिची सुपीकता कायम राखणें शक्य आहे परंतु ही बाब फार खर्चाची आहे. जमीन पड ठेवणें म्हणजे ती नांगरून वरचेवर कुळवून तयार करून त्यांत संबंध एक हंगाम कांहीं पीक न घेतां हवेचा व उष्णतेचा वगैरे तिजवर परिणाम होऊं देणें हा होय. यामुळें तीं जास्त पोषक द्रव्यें उत्पन्न होतात, तण मरतें, व तीं जास्त पाणी मुरून रहातें. जमीन अशी अगदीं पडित ठेवण्याची चाल मुख्यत्वेकरून गुजराथेंत मडोच जिल्ह्यांत आढळते. ज्या ठिकाणी खरीप व रब्बी पिकें फेरपालटीनें घेतात, तेथें रब्बी पाक घेतलें म्हणजे जमिनीला तीन साडेतीन महिने विश्रांति मिळते व खरीप घेतलें तर आठ नऊ महिने विश्रांति मिळते.

कांहीं कांहीं भागांत जमीन पडित ठेवणें फायदेशीर असून ती पडित ठेवणें जरूरीचें आहे. हिंदुस्थानच्या पश्चिम घाटांत आसामांत, ब्रम्हदेशांत, मध्यप्रांतांत व मध्य-हिंदुस्थानांत जंगली भागांत जेथें नवीन वैतीजमीन करतात व ज्या ठिकाणी वर्षानुवर्ष जमीन बदलतात तेथें जमीन पड ठेवण्याची पद्धत जमिनीच्या मगदुराप्रमाणें व हवा-मानावर अवलंबून असतें.

ही पड ठेवण्याची पद्धत कोंकणांत वरकस जमिनींत आढळते. नागली, हरीक, बरी व कारळा तीळ हीं पिकें लागोपाठ चार वर्षे घेऊन नंतर ती जमीन पांच ते दहा वर्षे पड टाकतात. तेथेंकरून तिची फलद्रूपता पुन्हां ताळ्या-

वर येते. या जंगली भागांत पाऊस पुष्कळ पडत असल्यामुळें व जमीन उतारावर असल्यामुळें नांगर वगैरे करून ठेविल्यास भुसभुशीत जमीन वाढून जाते याकरतां ती तशीच आठ दहा वर्षे सोडून नंतर त्यांतील जंगल तोडून व आजूबाजूच्या जंगलांतील डहाळ्या आणून व गवत हांतरून त्याला उन्हाळ्यांत आग लावून देतात. ही राख लहान नांगरीनें हलवून पहिल्या वर्षी पाऊस पडल्याबरोबर नाचणी पेरितात; व पुढें वर नमूद केल्याप्रमाणें तीन पिकें घेऊन पुन्हां पूर्वा-प्रमाणें पड टाकतात. याशिवाय रानटी जातीचे लोक अशाच पद्धतीनें करांदे, कोन, कणगरें भात, मका व हलक्या प्रतीचीं तृणधान्ये वगैरे करून आपला उदरनिर्वाह करतात.

या पद्धतीला ब्रम्हदेशांत टावनग्या, आसामांत झुम, मध्यहिंदुस्थानांत डह्या, हिमालयांत खिल व पश्चिम घाटांत कुमरी अगर डाली म्हणतात.

हिरवाळ खतें—म्हणजे ताग, गवारी, कुळीय, कारळा वगैरेंसारखीं पिकें करून तींवर फुलवरा आला म्हणजे नांगरून जमिनींत गाडून टाकणें होय. याच्या योगानें जमिनीचा पोत सुधारतो व पोषक द्रव्यांचा साठा वाढतो. यांचा उपयोग पुढील पिकांना होतो. ही पद्धत मुख्यत्वे करून वागाइतांत सर्वत्र प्रचलित आहे. याला वेवड करणें असेंही म्हणतात.

पिकांत फेरपालट करण्याची पद्धत सर्व हिंदुस्थानभर आढळते. ही पद्धत अनुभवानें जमिनीचा मगदूर, हवा, मान, पाऊसकाळ वगैरे पाहून त्यावर बसविलेली असते.

पिकांत फेरबदल.—वनस्पतीस जीं पोषक द्रव्ये हवेंतून ध्यावयाचीं असतात, तीं हवेंत पुष्कळ असतात. परंतु जीं जमीनींतून ध्यावयाचीं असतात तीं मात्र जमीनींत कांहीं नियमित प्रमाणांत आढळतात. यामुळें पिकांची लागवड आळीपाळीनें करणें जरूरीचें आहे. पिकांत आळीपाळी कां असावी याचीं कारणे पुढीलप्रमाणेंः—पहिलें कारण जमीनीतील द्राव्य रसांपैकीं कांहीं भाग प्रत्येक वनस्पति शोषून घेते. दुसरें कारण जमीनींत जीं पोषक द्रव्ये असतात त्यांचे सारखेच भाग सर्व जातीच्या वनस्पती घेतात असें नाहीं. तिसरें कारण सर्व वनस्पती जमीनींतून एकच जातीचे द्रव्य घेतात असेंही नाहीं. चवथें प्रमाण प्रत्येक जातीच्या वनस्पतींत त्यांत तण वाढण्याचें मान त्या वनस्पतीच्या मानानें कमजास्त असतें. वर नमूद केलेल्या कारणांअन्वये पुढील नियम फायदेशीर दिसतात.

ज्या पिकांच्या पोषणास एकाच जातीचीं द्रव्ये लागतात अशीं पिकें एकाच शेतांत लागोपाठ घेऊं नये. धान्याचीं पिकें कंद्यांचीं पिकें, पाल्याचीं पिकें, फलमूळांचाच उपयोग होतो अशीं पिकें, यांचा परिणाम जमीनीवर निरनिराळ्या तऱ्हेनें होतो. म्हणून जर एक साल धान्याचीं पिकें एका जमीनींत केलीं तर त्याच जमीनींत दुसऱ्या वर्षी कंद्यांचीं अगर मुळांचीं

किंवा कडधान्याची; पिके करावी. धान्याच्या (तृणधान्याच्या) पिकांस नायट्रोजन व फास्फरस या द्रव्याची विशेष जरूरी आहे. कडधान्याच्या धान्यास पोटयाश्व व चुना यांची जरूरी असते. हीं पिके नायट्रोजन हवेतून घेऊं शकतात. म्हणून त्यांच्या काड्याकुड्या मुळ्या वगैरे कुजल्यावर त्यांतील नायट्रोजन जमीनीस मिळतो. व त्या शेतांत पुढील साली तृणधान्याचीं पिके काढल्यास तो त्या पिकांच्या उपयोगी पडतो. यासाठी एक तऱ्हेचें अन्न खाणारें पीक काढल्यावर दुसऱ्या तऱ्हेचें अन्न लागणारें पीक करावें, म्हणजे जमीनीची सुपीकता कायम रहाते. कापसासारख्या कांहीं पिकांच्या मुळ्या खोल जाऊन खालच्या थरांतील पोषक द्रव्ये घेतात. जोंधळा, वाजरी, गहू वगैरेंच्या मुळ्या आंखूड असून वरच्या थरांतील पोषक द्रव्ये घेतात. याकरितां खोल व आंखूड मुळ्यांचीं पिके आळीपाळीनें केल्यास वरच्या व खालच्या थरांना आळीपाळीनें विश्रांति मिळते.

विवक्षित पिकांवरोवर विवक्षित तर्गे माजतात. याकरितां जमीनींत फेरपालटीनें निरनिराळीं पिके केल्यानें व त्या पिकांना निरनिराळ्या प्रकारच्या मशागतीची जरूर असल्यामुळे तण नाहीसें होतें. उदाहरणार्थ वाजरीमागून भुईमूग अगर वटाटे व कापसामागून हरभरा.

एका जातीच्या पिकावरील रोग अथवा कीड यांची बाधा दुसऱ्या जातीच्या पिकांस होत नाही. म्हणून एकाच जातीचीं पिके लागोपाठ केल्यास किड्यांना भरपूर पोषण मिळतें व त्यांची वीण अतिशय जोरानें होते. याकरितां पिकांत फेरपालट केल्यानें किड्यांना अन्न न मिळून त्यांचा नाश होतो. खेड व जुन्नर येथील वटाट्यांतील वांगडी व त्याप्रमाणें अळी नाहीशी करणें असल्यास तेथे कांहीं वर्षेपर्यंत वटाटे करणें बंद झालें पाहिजे.

वर सांगितलेल्या गोष्टींचा फायदा मिळावा म्हणून पिकांची मांडणूक चांगली करावी. जमीनीची चांगली मशागत करून कीड व तण न माजण्याबद्दल योग्य उपाय योजून दर वर्षी जमिनीला खत घालून एकाच जमिनीत लागोपाठ तेंच पीक करीत गेल्यास वावगे होणार नाही. परंतु असें करणें हीं जास्त खर्चाची वाव असल्यामुळे दरवर्षी पिकाची चांगली मांडणूक केल्यानें जमिनीला विश्रांति मिळून फार खर्च न येतां चांगलीं पिके येतील.

हिंदुस्थानांत मिसळीचीं पिके करण्याची बरीच वहिवाट आहे. उदाहरणार्थ वाजरी आणि तूर; वाजरी आणि कुळीथ व मठ; वाजरी व कारळा; जोंधळा व उडीद; शाळू, जोंधळा व करडई; गहू आणि करडई; शाळू व हरभरा वगैरे. मिसळीचीं पिके केल्यानें पिकांत फेरबदल केल्यापासून जो फायदा होतो तो होऊन शिवाय अनेक धान्ये मिसळून पेरलीं असतां सर्वच पिके बुडत नाहीत. एखादे पीक बुडालें तरी इतर पिकांपासून कांहींना कांहीं तरी उत्पन्न होतें. मिसळीत कडधान्याचीं पिके असतात व तूर ही सर्वत्र आढळते. तुरीपासून

अतिशय फायदा आहे. कारण तुरीचीं मुळे खोल जातात व तेथील पोषक द्रव्ये वर आणतात. तुरीचा पाला जमिनीवर पडतो व अशा योगानें जमीन सुपीक बनते. पिकाची चांगली मांडणूक केल्यास जमीन पड ठेवण्याची फारशी जरूर पडणार नाही. कांहीं पिके धान्याचीं असावी व कांहीं विवडाचीं असावी. पिकांत फेरबदल केल्यानें व नवीन जातीचीं पिके केल्यानें पेरणांचे, कापणीचे व मशागतीचे हंगाम वरच्यावर येऊन माणसांना व गुरांना भरपूर अन्न मिळून शेतकऱ्यांस व बैलांना वर्षभर रावणूक पुरेल. पिकांत फेरपालट करणें तो वाजारच्या मागणीवर, मजुरीवर, जमीनीच्या जातीवर हवेवर व शेतापासून नजीक असणाऱ्या वाजारावर व एकंदरीत शेतांत होणाऱ्या फायद्यावर अवलंबून आहे. असें असल्यामुळे व वेगवेगळ्या प्रांतांत व प्रदेशांत जमीन व हवा निरनिराळी असते म्हणून पिकांची मांडणूक करण्याला निश्चित नियम सांगणें कठिण आहे. तथापि पिकांची मांडणूक करतांना ज्या पिकापासून जास्त फायदा होऊन जमिनीचे फारसे नुकसान होणार नाही इकडे विशेष लक्ष पांचवावे. पिकाच्या फेरपालटीत एखादे पीक जमिनीची सुधारणा करण्यासारखें असावे. जसें ताग करून तो जमीनीत नांगरून टाकणें. असें केल्यानें जमिनीची पोत सुधारतो. सोईप्रमाणें पिके करणें ती कांहीं खोल व कांहीं उथळ जमीनीत पोषण करणारीं पिके असावीत. नेहमी फायद्याचीं पिके करीत असतांना त्यांत एखादे पीक असें असावे की तें करतांना जमीनीची जास्त मशागत करून तींतील सर्व तण नाहीसें होईल. उदाहरणार्थ कापसाच्या फेरपालटीत सवडीप्रमाणें वटाटे, भुईमूग, हळद वगैरे पिके करावी. एकंदरीत पिकांची मांडणूक करतांना जास्त पैसा देणारीं पिके, विवडाचीं पिके, जमीन साफ ठेवणारीं पिके, वाढीत फेर असणारीं पिके व निरनिराळ्या जमीनीच्या थरावर पोसणारीं पिके अशीं असावीं याबद्दल जास्त काळजी घ्यावी.

महाराष्ट्रातील फेरपालटीच्या कांहीं पद्धती खाली दिल्या आहेत:—(१) फार पाऊस पडणाऱ्या भागांत वर्षानुवर्ष भात घेतात. ज्या भातांच्या जमीनीत ओलावा टिकतो तेथे भात घेतात. ज्या भातांच्या जमीनीत ओलावा टिकतो तेथे भात घेतात. ज्या भातांच्या जमीनीत ओलावा टिकतो तेथे भात घेतात. ज्या भातांच्या जमीनीत ओलावा टिकतो तेथे भात घेतात. (२) वरकस जमीनीत पहिल्या वर्षी नागली, दुसऱ्या वर्षी वरी, तिसऱ्या वर्षी हरीक, चवथ्या वर्षी कारळा. परंतु कोंकणांत नागली, हरीक व तिसऱ्या वर्षी वरी अशी चाल आहे. कारण वरी केल्यानंतर तिची पाळे जमीनीत रहातात व त्या पाळांवर कारळ्याशिवाय दुसरें पीक येत नाही अशी समजूत आहे. सर्वसाधारण हीं पिके दर एकरी नागलीच्या सवाई हरीक व पाऊणपट म्हणजे नागलीच्या तीनचतुर्थांश वरी अशी असतात. या पिकानंतर जमीन कांहीं वर्षे पड टाकतात. ही जमीन कमीत कमी आठ दहा वर्षे तरी पड टाकली पाहिजे असा कोंकणांतील अनुभव आहे. (३) खानदेश, भडोच, धारवाड, वऱ्हाड,

मराठवाडा येथील काळ्या जमीनीत पहिल्या वर्षी कापूस, दुसऱ्या वर्षी बाजरी, तिसऱ्या वर्षी तीळ, हरभरा अगर गहू. तापीकांठः—यांत पहिल्या वर्षी गहू, दुसऱ्या वर्षी हर-बरा किंवा जवस.

दख्खनः—हलकी जमीन, हांत वाजरी व कडधान्ये.

डेकनः—मराठवाडा; काळी जमीन. हांत शाळू, व करडई; गहू आणि करडई व हरभरा.

उत्तर गुजराथः—गोराडू जमीन. हांत पहिल्या वर्षी वाजरी व कडधान्ये; दुसऱ्या वर्षी कोद्रा, तूर व तीळ; तिसऱ्या वर्षी नाचणी. वेसर-जमीन. हांत पहिल्या वर्षी ज्वारी व कड-धान्य; दुसऱ्या वर्षी कोद्रा, तीळ, तूर अगर तंबाखू; तिसऱ्या वर्षी नाचणी.

पंचमहालः—येथे पहिल्या वर्षी मका; दुसऱ्या वर्षी हर-भरा, गहू.

वसईपट्टी (ठाणे जिल्हा)—येथे पहिल्या वर्षी पानमळा; दुसऱ्या वर्षी आले; तिसऱ्या वर्षी ऊंस; चवथ्या वर्षी केळी.

खेड जुन्नर (पुणे जिल्हा)—येथे पहिल्या वर्षी वाजरी व रब्बी बटाटे; दुसऱ्या वर्षी भुईमूग; तिसऱ्या वर्षी वाजरी व रब्बी कांदे व चवथ्या वर्षी मिरची.

पाटबंधाऱ्याखालील जमीन (जिल्हा नाशिक)—हांत पहिल्या वर्षी भात; दुसऱ्या वर्षी ऊंस; तिसऱ्या वर्षी वाजरी, रब्बी गहू किंवा हरभरा व चवथ्या वर्षी भात.

बि यांची नि व डः—बीं खळ्यांत न धरितां मळ्यांत घरावे अशी म्हण आहे. शेतकीला आधारभूत मुख्य बींच आहे. “ बीज तसा अंकूर ” अशीहि म्हण आहे. व ती सार्थ आहे. बीं चांगले असेल तर पीक चांगले येईल; परंतु बींच जर वाईट असेल तर ते कसल्याहि जमीनीत पेरा, नंतर कशीहि मेहनत करा, तीत कितीहि खत मूत टाका तरी बीं रोगाट वाईट असल्यामुळे पुढे पीक चांगले येणार नाही.

असे असतां हि या प्रश्नाकडे फारच दुर्लक्ष आहे. हल्ली शेतकरी लोक बहुतेक जातीचे बीं पेरणीच्या वेळी बाजारांतून आणतात, ते बहुतेक मिसळीचे असते. कांहीं लोक खळ्यांतील ठळक ठळक कणसें राखून किंवा बीं पाख-डून पेरणीकरितां ठेवितात. सरुकी बहुतेक गिरणीतून आण-तात. म्हणजे गिरणी ही मुख्यतः बियांची कोठार होत. ही निष्काळजी रीत झाली. या कामांत खालील तत्वे लक्षांत घेतली पाहिजेत. (१) बीं पेरलेल्या जमीनीत व हवेत येईल असे असले पाहिजे. (२) ते वर्षांनुवर्ष निवड केलेल्या, चांगली मशागत केलेल्या व जोरदार झाडांचे असावे. (३) ते नवे, विन भेसळीचे, वजनदार, रंगदार, मोठे ढगळ, चकचकीत, पक्के झालेले, चांगले उगवणारे, विन-रोगी असावे. ते किडके असू नये. बियांच्या अंगांच चकचकी-तपणा असल्यास ते त्याच्या परिपक्वतेचे दर्शक होय. (४) बीं भिजके, उबट किंवा कुबट असू नये. भिजके बीं तोंडांत घातले असता कुबट लागते (५) बियांत केर कचरा, खडा माती,

किंवा तणाचे बीं ही नसावीत. (६) ते जास्त प्रमाणांत उगवणारे असावे. बियांची निवड करतांना खालील गोष्टी लक्षांत ठेवाव्या. (१) एखादे निर्मळ रोग न झालेले असे शेत पाहून त्यांतील चांगला भाग पसंत करावा. (२) त्यांतील औब्या किंवा कणसें चांगली भरलेली व मोठी असावी; (३) औबीतील किंवा कणसांतील दाणे मोठे व वजनदार असावेत. (४) रोपावर किंवा धान्यावर कीड, तांबारा, किंवा काणी सारखे रोग नसावेत. (५) बीं धरणे ते पीक चांगले तयार झाल्यावर धरावे. (६) बीं तयार झाल्यावर ते चाळवे. त्यांतील हलके, किडके व फुटके दाणे वेगळे करावे. बीं चांगले असले तरी ते पेरल्यावर उगवण्याला पुरेसा ओलावा, पुरेशी हवा व उष्णता यांची जरूरी आहे. ही सर्व जमीनीची चांगली मशागत केल्याने, व पाऊस न पडल्यास पाणी पाजल्याने भागवितां येतात. पाणथळ जमीनीत बीं उगवत नाही. ते कुजते. कोरड्या जमीनीत ते उगवत नाही व अगदी थोडा ओलावा असल्यास ते पिटळते.

बि यांची प री क्षा.—बीं शेतांत पेरण्यापूर्वी त्यांचे उग-वण्याचे प्रमाण काय आहे हे पहाण्याची गुजरा-थेतील कांहीं भागांत एक पद्धति आहे. गहू शेतांत पेरण्यापूर्वी एक मूठभर घेऊन त्यांची एक पुरचुंडी बांधितात व ती चार तास पाण्यांत भिजवून नंतर ती ओलसर दाण्यांची पुरचुंडी जमीनीत पुरतात. पुढे चार दिवसांनी ती बाहेर काढून किती बियांना मोड फुटले हे पहातात. बहुतेकांना मोड फुटले असल्यास ते पेरण्यास हर-कत नाही असे समजतात. याहीपेक्षा शेतकऱ्याला सोपी रीत म्हणजे एका लांकडाच्या खोक्यांत अगर टिनच्या तराईत नदीतील वारीक रेती भरावी व ती पाण्याने ओली करावी. नंतर बियांपैकी शंभर दाणे घेऊन ते वाळूवर टाकावे व हळूच दाबावे. रेती ओली ठेवावी, पण बियांवर पाणी खेळ देऊ नये. चार पांच दिवसांनी बियांना मोड फुटले म्हणजे मोडावलेले दाणे मोजून फेकून बांधे व आणखी चार दिव. सांनी पुन्हा मोड आलेले दाणे मोजून फेकावे. अशा रीतीने दहा दिवसांत एकंदर किती दाणे उगवले हे आपणास कळेल शंभर पैकी ९०—९५ दाणे उगवले तर बीं पेरण्यास चांगले आहे असे समजावे. वाजरी, राळे, तीळ वगैरे वारीक दाण्याच्या धान्याची जास्त काळजी घेतली पाहिजे.

बीं सां ठ वि णेः—प्रत्येक शेतकऱ्याने पुढील वर्षाच्या पेरणीकरितां बीं राखून ठेवावे. पुष्कळ बियांना विशेष करून कडदण धान्यांना तीं फार दिवस ठेविल्यास कीड लागते व बियांची नासाडी होते. धान्याला कीड लागू नये म्हणून हिंदुस्थानांत बीं सांठविण्याचे अनेक उपाय योजण्यांत येतात. गुजराथेत, देशावर व कर्नाटकांत बीं गाडग्यांत सांठवून ठेवतात. दक्षिण कोंकणांत भात पेंढ्याच्या मुळ्यांत बांधून ठेवण्याची चाल आहे. कित्येक ठिकाणी तट्टे सारवून त्यांत अगर कणगीत किंवा फळ्यांच्या कोठारांत धान्य सांठवून

ठेवतात. गाडगें, कणिंग व तटये यांची तोंडें वी भरल्यानंतर शेग, माती व राख यांच्या मिश्रणानें लिपतात; वियांचा किडीपासून वचाव व्हावा म्हणून वियांत राख व लिवाचा सुकलेला पाला मिसळतात. गुजराथेंत वीं ठिकावें म्हणून त्याला एरंडेलचें पूट देतात. कोंकणांत कडवे, वाल, पावटे वगैरेंनां तांबडी माती लावतात. गुजराथेंत कित्येक ठिकाणीं गव्हांच्या वियांत थोडा पारा घालण्याची चाल आहे व त्याच्या पासून वियांचा वराच वचाव होतो. कित्येक ठिकाणीं मोठमोठीं दाणेदार कणसें निवडून, कित्येक ठिकाणीं धान्याच्या राशीतून मोठें ठोकळ वीं पाखडून राखून ठेवतात.

उन्हांत वाळविलेलें वीं रांजणांत अगर गाडग्यांत भरलें म्हणजे वियाच्या मानानें त्यांत कांहीं नेफथलाइनच्या (डांवरातीलद्रव्य)गोळ्या घालाव्यात व तोंड चांगलें बंद करावें. गाडगें, कणंगी वगैरें पेंवर्जी शेतकऱ्याला खोखंडी पत्र्याच्या हौदांत वीं ठेवणें बऱ्याच अंशीं फायदेशीर पडेल. या हौदाचें तोंड बंद असून त्याचें झांकण अगदीं घट्ट बसणारें असवें. प्रत्येक पन्नास पौंड वियांवर सुमारे १०-१२ डांवराच्या गोळ्या घालाव्या, म्हणजे डब्यांतील हवेंत बहुतेक कीटकांची वीण होणें बंद पडेल. त्या गोळ्यां टाकलेल्या वियाचा फक्त पेरण्याच्या कार्मीच उपयोग होतो. त्याचा जनावरांस अगर माणसांस खाण्यास उपयोग होत नाही. शेतकरी जीं पिकें करितात. त्यांना अनेक शत्रू आहेत. ते जमीनींत वीं पेरल्यापासून तां पिकें तयार होऊन पदरांत पडे पावेंतों त्याच्या मागें लागलेले असतात. पुन्हां धान्य कोठारांत साठविल्यास तेथेंहि त्याचा फत्ता उडवितात. हे शत्रू म्हणजे निरनिराळ्या तऱ्हेचीं तणझाडें किडे व वनस्पतिजन्य रोग होत. यांखेरीज उंदीर, कावळे, चिमण्या, खारी, ससे, कोलहे, रानडुकरें, सायाळ, हरणें, रानमांजरें, रई वगैरे प्राणी पिकें उभीं असतांना खाऊन नुकसान करतात.

शेतांत आपणांस नको असलेलें किंवा पिकाची नुकसानी अगर खराबी करणारें झाड यास तण म्हणण्यास हरकत नाही. तणझाडें पिकांचें अनेक तऱ्हेनें नुकसान करतात. ज्याप्रमाणें पिकें वाढण्यास पाणी, पोषक द्रव्यें, हवा, उष्णता वगैरेंची जरूरी लागते त्याप्रमाणें तणझाडांची वाढ होण्यासहि या गोष्टींची अनुकूलता लागते. म्हणून तणझाडें शेतांत होऊं दिल्यास तां पिकासाठीं घातलेल्या पोषक द्रव्याचा वांटा घेतात व त्यामुळें ओलावा कमी पडतो; पिकें कमजोर दिसू लागतात. शिवाय रोपांना त्यापासून दाटी होऊन त्यांची वाढ होण्यास लागणारें ऊन व हवा बंद होते. अशा दाटीत किडे, त्यांचीं अंडी व त्याचप्रमाणें वनस्पतिजन्य रोगाचा उद्भव व वाढ होण्यास चांगली जागा सांपडते. तणझाडें शेतांत वाडूं दिलीं व त्यांना वीं येऊं देऊन त्यांच्यासहित पिकाची कापणी केली तर धान्याच्या वियांत तणाच्या वियांची आतनात भेसळ होते व वर्षासु-

वर्ष असेंच वीं पेरित गेल्यास तणझाडें आपलें वर्चस्व बसवितात. व मुख्य पिकाची वाढ बंद करतात. शेतकऱ्यांत “तण खाई धन” अशा एक म्हण आहे व ती सर्वस्वी खरी आहे. ती पूर्वजांनीं पुष्कळ वर्षांच्या अनुभवांतीं केलेली असून अज्ञानामुळें व आळसामुळें ती शेतकऱ्यांना माहीत असूनहि त्यांच्या हातून ती कृतीत येत नाही.

या तणझाडरूपी खादांड व आंगतुक शत्रूचा वेळींच प्रतिकार व बंदोबस्त केल्यास हल्लीं शेतांत मिळणारें पीक निदान सवाई दिदीनें तरी वाढवितां येईल.

तणांचें वर्गाकरण:-हें पुष्कळ तऱ्हेनें करतां येईल. तणें कांहीं वर्षांय व कांहीं बहुवर्षांय असतात. कांहींच्या मुळ्या खोल जातात व कांहींच्या वरच असतात व कांहीं कोरडवाहू जमीनींत आढळतात तर कांहीं पाणभरत्या व वागाईत जमीनींतच फैलावतात. कित्येक खरीप हंगामांत तर कांहीं रबरीत व कांहीं दोन्ही हंगामांत सांपडतात. कांहीं तणांचा फैलाव वियांपासून होतो, कांहींचा दर कांब्यास मुळ्या येऊन होतो व कांहींनां ताणे फुटून त्यांच्या शेवटीं कांदा किंवा गव्हा येऊन पुन्हां त्यांतून फूट होऊन जास्त जास्त क्षेत्रावर त्यांचा प्रसार होत जातो.

तणांच्या बीजांचा फैलाव होणाऱ्या निरनिराळ्या तऱ्हा:-

(१) शेतांतील तणांना वीं येऊन तेथल्या तेथेंच पडणें. जसें-टारफुला, कुरडू, फली, पिंजळा धोतरा वगैरे.

(२) वाऱ्यानें वाहेरून वीं शेतांत येऊन. उ० म्हातान्या, पाथरी वगैरे.

(३) पक्ष्यांच्या विष्टेंतून वीं शेतांत पडून. उ० आंब्या-बरील वाडगूळ.

(४) गुरें, मेंढ्या, बकऱ्या वगैरेंकडून-वाभूळ, वांकेरी,

(५) कालव्याच्या पाण्यांतून-घोळ, पाथरी, फुली, नागरमेथा वगैरे.

(६) मनुष्याकडून-तणाच्या वियांची भेसळ असलेलें वीं पेरून.

निरनिराळ्या प्रकारच्या पिकांत विशिष्ट प्रकारच्या तणांची वींजें आढळतात तीं पुढें दिलीं आहेत:-

पिकें	तणांची नांवें.
१ राळा, सांवा व बाजरी	कुरडू, शिपी, शेवरा पिंजळा धोतरा, माठ, तांदुळजा, चिमणचारा व टारफुला.
२ ज्वारी व कुळीथ, खरीप व रब्बी	शेवरा, वरवडा, चांदवेल व टारपुला.
३ मटकी	वरवडा, शेवरा, पडवेल.
४ गहू	शेवरा, तांदुळजा, वरवडा, चांदवेल, माठ व सारमळ.
५ भात	पाकड, वरडी.
६ ताग	खांडकुळी

वियांनै फैलाव होणाऱ्या तणांचा नायनाट करणें झाल्यास तीं बीज येण्यापूर्वी निवून (खुरपून) टाकावीं व प्रेरणीला निर्मळ बीं वापरावें. जमीन खोल नांगरून कुळवून व पावसारंभी तणांची आंडीमोड करून व पीक उभें असतांना वरचेवर कोळपण्या देऊन व एक दोन खुरपण्या देऊन साधारणपणें वर्षायु तणाचा नायनाट करतां येतो. वर्षायु तण दोन पानी असतांना कुळवाची एक पाळी घातल्यास तें उपटून मोकळें होतें व उन्हांनें मरून जातें. परंतु याच तणाला चार पानें फुटूं दिल्यास त्याच्या मुळ्या पसरतात व खोल जातात. हें तण काढण्यास खुरपावें लागतें व तेणें-करून खर्च जास्त येतो. यादूनहि हीं तणें मोठीं होऊं दिल्यास तीं हातांनीं उपटवीं लागतात व याला जास्त मेहनत व खर्च येतो.

मुळ्या खोल जाऊन व कांड्याकांड्यानें नवीन मुळ्या फुटून फैलावणारीं तणें बहुवर्षायु होत. कुंदा, हरियाळी (दूर्वा) वसनसडी, लव्हाळा (नागरमोथा) दर्भ व मध्यप्रांतांतलि कांसगवत वगैरे हीं या वर्गातील होत. हीं तणें उत्तम काळ्या जमिनीतच फार होतात. यांचा बीमोड करणें फार कठीण असून जास्त खर्चाचें आहे. व कांहीं कांहीं तणांचा बीमोड करणें तर दुरापास्तच आहे. पाणभरल्या जमिनीत लव्हाळा कधीहि नाहींसा होत नाहीं. एका कुंदाच्या रोपाला एक वर्षात नवे कांब दहा फुट-तात व त्याच्या मुळ्या सुमारे चवदा इंच खोल जातात व त्यांचा विस्तार एक चौरस फूट जागा व्यापितो. त्याच्या दोन तीन वर्षांत एक हांतरीऐवळ्या पेढी वनतात. लोखंडी नांगरानें जमीन नांगरून, कुंदाचे गड्डे वेंचून जाळ-ल्यास कुंदाचा नायनाट एक दोन वर्षांत होऊं शकतो. वऱ्याच ठिकाणीं कुंदाच्या पेढी हातानें खणवितात पण त्याला फार खर्च येतो.

लव्हाळाः—वागाइतांत कोरडवाहू जमिनीतहि हा कांहीं ठिकाणीं आढळतो. फळझाडांच्या व फुलझाडांच्या वागांत तर बहुतेक जागा या तणानें व्यापलेली आढळते. लव्हाळा खणून, वेंचून काढून वावर अगदीं साफ करणें अगदीं अशक्य आहे. कारण जमीन खोल नांगरली अगर खणून काढिली तरी नागरमोथे रंगानें काळे असल्यामुळें ते वेंच-ण्यास दिसत नाहींत. तागाचें पीक करून जमिनीत गाडल्यानें, रताळ्यासारख्या जमिनीवर आच्छादन करणारीं पिकें केल्यानें व पाणभरतीऐवजीं कोरडवाहू पिकें केल्यानें हें तण कांहीं अंशीं कमी पडतें. उन्हाळ्याच्या एका झाडाला चार महि-न्यांत पांच नांगरोंथे, आठ महिन्यांत नऊ व बारा महि-न्यांच्या झाडास त्रैपन्न नागरमोथे येतात. यांपैकी वऱ्याच नागरमोथ्यांनां नवीं रोपें फुटतात व त्यांचे ताणे खालीं जाऊन दर चार ते नऊ इंचांच्या अंतरावर खोल जमि-नीत एक एक नागरमोथा याप्रमाणें येतात व वर्षअखेर शेवटचा नागरमोथा अठरा इंच खोलीवर धरतो. अशा रीतीनें प्रत्येक झाड एक वर्षांत बीस चौरस फूट जागा व्यापतें.

हरियाळीः—हरियाळी(हरळी) नांगरून किंवा खणून वेंचून टाकून थोडीबहुत नाहींशीं करितां येते. ती वखराच्या पाळ्या वरचेवर घालून दावांत ठेवितां येते. परंतु बीमोड करणें झाल्यास दरवर्षीं नांगरणें, वेंचणें अशी सतत दोन तीन वर्षे मेहनत घेतल्यास प्रयत्न बराच फलद्रूप होतो.

एका हरयाळीच्या झाडाला आठ महिन्यांत तीन ताणे फुटतात व प्रत्येकाची लांबी तीन साडेतीन फूट असते. हिचीं कांडीं फार जवळजवळ असतात. दर कांड्यास मुळ्या फुटून ती जमिनीला चिकटते. तेंथें पुन्हां फूट होऊन लहान ताणा तयार होतो. अशा तऱ्हेनें हरि-याळी भराभर जास्त जास्त जागा व्यापीत जाते. हे ताणे जमिनीवर आढळतात तसेंच खालीं आढळतात. हरया-ळीची फूट आठ महिन्यांत सुमारे सतरा इंचपर्यंत खोल जाते व एका झाडानें सुमारे पांच चौरस फूट जागा व्यापिली जाते. जवळपुराकडे कांस नांवाच्या तणाचा नाश शेतांत पाणी साठवून तें कुजवून करितात. या गवताच्या मुळ्या फार खोल जातात व कुंदाप्रमाणेंच त्याच्या शेतांत पेढी वनतात. दारफुला नांवाची एक परोपजीवी वनस्पति आहे. हा दारफुला आपल्या मुळ्या दुसऱ्या झाडाच्या मुळांत गुंतवून झाडांतून आपलें पोषण करितो हें तणझाड ज्वारी व ऊंस या पिकांत फार आढळतें. या तणाचीं झाडे फूल येण्यापूर्वीं उपटून काढिल्यास पिकास होणारा अपाय बंद करितां येतो.

वरील हकीकतीवरून तण हा शेतकऱ्यांचा केवढा शत्रु आहे हें स्पष्टपणें लक्षांत येईल. हल्लींच्या चढाओढीच्या व अवर्पणच्या काळांत या शत्रूस थारा देतां नये. याचा शक्य त्या उपायानें नायनाट केला पाहिजे.

हिंदुस्थानांत तणांचा बीमोड करण्याच्या कामीं रसा-यन द्रव्यांचा उपयोग करून प्रयत्न केलेले कोठें ऐकिवांत नाहीं. [लेखांतील संदर्भग्रंथ वाचण्याचे म्हणजे एक बाळ्मय-शाखाच सविस्तर वर्णवयाची. कांहीं ग्रंथांचें विवेचन कृषि-शास्त्राच्या पोटविभागाचें विवेचन करतांना येईल. कृषिकर्म-शास्त्रावर क्रमिक पुस्तकांसारखे अनेक इंग्रजी ग्रंथ आहेत येथील शेतकीसाठीं शेतकीखात्याचे, सहकारी संस्थांचे रिपोर्ट पहावे. मुकजींचा भारतीय शेतकीवरचा ग्रंथ बराच सूचक आहे]

कृष्ण—(१)पुराणांतील एक व थोर विभूति व सर्व देवतां-मध्यें अतिशय लोकप्रिय देवता. कृष्ण हा विष्णूचा आठवा अवतार आहे असें समजतात. कृष्ण म्हणजे प्रत्यक्ष विष्णूच असेंहि कित्येक मानतात. ज्याच्याबद्दल अनेक गोष्टी व दंतकथा प्रचारांत आहेत असा हा वीरपुरुष बहुधा महाभार-ताच्या काळीं होऊन गेला असावा. वेदांतून या थोर पौरा-णिक व्यक्तीचा उल्लेख सांपडत नाहीं. ऋग्वेदांत कृष्ण नांवाचा एक सूक्तकर्ता ऋषि येतो. (ऋ. ८. ८५, ३. ४). कृष्ण देवकीपुत्र याचें नांव प्रथम छांदोग्य उपनिषदांत (३. १७. ६) आलें आहे व त्याचा पौराणिक कृष्णाशीं संबंध

जोडण्याचा प्रयत्न बरेच पंडित करितात (ज्ञानकोश वि. ३ पा. ४४५ पहा). महाभारतांत त्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केलेला आढळतो. महाभारतांतील एक भाग म्हणून हल्ली उपलब्ध असलेली भगवद्गीता श्रीकृष्णानेच अर्जुनास निवेदन केली. भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने आपणास “ सर्व भूतांचे ठायी वास करणारा ईश्वर ” असे म्हटले असून, ही सर्व सृष्टि मी उत्पन्न केली व माझ्या ठायी सर्व वस्तू वास करतात ही तत्वे प्रतिपादिली आहेत. ‘ जनादेन, अनादि, अनेत, सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी इत्यादि नावांनी अर्जुनाने श्रीकृष्णामा संबोधिले आहे. सर्व जनसमूहाला अत्यंत प्रिय वाटणाऱ्या अशा श्री कृष्णाच्या वाल्यावस्थेतील लीला भागवतपुराणांत सविस्तर वर्णिल्या आहेत.

‘ देवकीचा आठवा गर्भ तुझा नाश करील ’ असे नारदाने कंसास आधीच सांगितले होते. ही आपत्ति टाळण्याकरतां कंसाने वसुदेव व देवकी यांना कारागृहांत टाकले व त्यांचे पहिले सहा पुत्र उपजातांच दगडावर आपटून ठार केले. सातव्या गर्भाने रोहिणीच्या उदरांत प्रवेश केला व ती प्रसूत झाली. हाच बलराम होय. आठव्यावेळी देवकी प्रसूत होताच वसुदेवाने त्या नूतन बालकास यमुनानदी ओलांडून यशोदेच्या घरी नेले. येशोदेला झालेली कन्या उचलून घेऊन व कृष्णास यशोदेच्या घरी ठेवून वसुदेव तडक देवकीकडे आला. कंसाने ही कन्या देवकीचा आठवा गर्भ समजून मारिली.

इकडे कृष्ण गोकुळांत निर्भयपणे वाढत होता. तो आपल्या ज्येष्ठ बंधू (बलराम) सह वनांत गाई चारण्यास जाई. रामकृष्ण व गोपाळ यांचे खेळ चालू असतां एकदां कंसाने कृष्णाच्या नाशार्थ पाठविलेला अरिष्ट नामक राक्षस, वृषभाचे रूप घेऊन तेथे आला परंतु कृष्णाने त्यास मारिले. कंसाने पाठविलेल्या केशिन आदिकरुत इतर राक्षसांचाहि कृष्णाने वध केला. नंतर अक्रूरावरवर बलराम व कृष्ण असे उभयता मथुरेस कंसाच्या निमंत्रणावरून गेले. तेथे कृष्णाने चाणूर व बलरामाने मुष्टिक यांना मळयुद्धांत ठार मारले. अखेरीस कृष्णाने कंसाला सिंहासनावरून ओढून ठार मारिले व उप्रसेनास त्याच्या गादीवर बसविले.

एकदा इंद्राने गोकुळावर प्रचंड वृष्टि केली असतां कृष्णाने आपल्या करंगुळीवर गोवर्धन पर्वत सात दिवस उचलून धरला व सर्व गोकुळाचे रक्षण केले. या पराक्रमाबद्दल त्यास ‘ गोवर्धनधारी ’ असे नांव मिळालेले पुराणांतून आढळते.

महाभारतांत श्रीकृष्णाच्या जन्माबद्दल अशी एक कथा आहे की, श्रीविष्णूने आपल्या मस्तकावरील एक पांढरा व व एक काळा असे दोन केश उपटले. त्या दोन केशांनी रोहिणी व देवकी यांच्या उदरांत प्रवेश केला. व त्यापासून अनुक्रमे बलराम आणि कृष्ण अथवा केशव जन्मले. महाभारतांत श्रीकृष्णाने केलेल्या अद्भुत गोष्टी व पराक्रम वर्णिले आहेत. त्यांपैकी काहींचा सारांश असाः—

यमुनेच्या तीरावरील अरण्यांत राहणाऱ्या ह्याधिपतीस कृष्णाने ठार केले. वृषभाचे रूप घेऊन गोकुळांत आलेल्या अघासुरनामक दानवास त्याने यमसदनी पाठविले. प्रलम्भ, नरक, जन्म इत्यादि असुरांचाहि त्याने वध केला. जरासंधाचे साहाय्य असलेल्या कंसास त्याने ठार केले व बलरामाच्या साहाय्याने त्याने कंसाचा भ्राता जो सुनामन्, त्याचा पराजय करून त्यास मारिले. त्याने गंधाराधिपतीच्या मुलीचे (रुक्मिणीचे) स्वयंवराच्या वेळी हरण केले. जरासंध व शिशुपाल यांचा त्यानेच अंत केला. अंग, वंग आदि-करून असंख्य टोळ्यांना त्याने जिंकून आपल्या ताब्यांत आणिले. अद्भुत गोष्टीने युक्त अशा सागरांत प्रवेश करून त्याने वरुणास जिंकिले. पाताळामध्ये जाऊन त्याने पंचजन्याचा वध केला व पांचजन्य नामक अद्भुत शस्त्र मिळविला. खांडववनामध्ये अर्जुनासह त्याने अग्नीची आराधना करून त्याजकडून सुदर्शन चक्र मिळविले. गडगावर आरुढ होऊन अमरावती नामक इंद्राच्या राजधानीवर त्याने चाल केली व तेथून पारिजातकवृक्ष वरोवर आणिला.

दुसऱ्या एका स्थळी, अर्जुनाने श्रीकृष्णाच्या पराक्रमांचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहेः—भोज राजाचा युद्धामध्ये समळ नाश करून कृष्णाने रुक्मिणीचे हरण केले. गांधारांचा त्याने नाश केला. नागजिताच्या पुत्रांना त्याने जिंकून त्यांनी प्रतिबंधांत ठेवलेल्या राजा सुदर्शनाची त्याने मुक्तता केली. दरवाजाच्या एका फळीने त्याने पांड्यांचा वध केला व दन्तकुरामध्ये कलिगांचा मोड केला. कृष्णाच्या प्रयत्ना-मुळेच एकेकाळी जळालेल्या काशीपुराची पुनः स्थापना झाली. निषदाधिपति एकलव्य व जंम नामक दैत्य यांचा त्याने वध केला. सुनामन् नामक उप्रसेनाच्या दुष्ट पुत्राचा बलरामाच्या साहाय्याने त्याने वध करून उप्रसेनास त्याचे राज्य परत मिळवून दिले. शाल्वाधिपतीस जिंकून त्याने शतभि-नामक शस्त्र प्राप्त करून घेतले. इंद्राच्या विनंतीवरून कृष्णाने मुरु व ओष या दानवांचा वध करून अखेरीस नरकासहि मारिले व त्याने हिरावून घेतलेली अदितीची कर्मभूषणे परत मिळविली.

द्वारकेचा राजा, कृष्ण द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळी हजर असून अर्जुनाने द्रौपदीचा पण उत्तम प्रकारे जिंकला असा त्याने आपला अभिप्राय दिला, इत्यादि कथाभाग महाभारतांत आढळतो. इंद्रप्रस्थास पांडव राज्य करीत असतां कृष्ण त्यांना भेटावयास गेला व खाण्डववनामध्ये पांडवांसह तो शिकारीकरतां निघाला. तेथे गेल्यावर, खाण्डववन जाळण्यास उत्सुक झालेल्या अग्नीशी त्यांचे सत्य होऊन अग्नीला कृष्णा-जुनांचे साह्य मिळाले. त्याबद्दल अग्नीने वज्रनाम नावाचे दिव्य चक्र व कौमोदकी गदा या वस्तू कृष्णाला अर्पण केल्या. पुढे इंद्राचा पराजय होऊन अग्नीने सर्व खाण्डववन जाळिले. श्रीकृष्णाची भेट घेण्याकरतां अर्जुन द्वारकेस गेला असतां श्रीकृष्णाने अर्जुनाचे स्वागत केले. कृष्णाने कानाडोळा

केल्यामुळे अर्जुनानें बलरामास न जुमानतां, सुभद्रेला (कृष्णाची स्वसा) घेऊन पलायन केलें व तिच्याशीं लग्न केलें. राजसूय यज्ञ करण्याचें जेव्हां युधिष्ठिराच्या मनांत आलें, तेव्हां जरासंधास प्रथम जिंकलें पाहिजे असा कृष्णानें युधिष्ठिरास सल्ला दिला. तेव्हां भीमाकडून जरासंधाचा वध करून राजसूययज्ञास निविघ्नपणें प्रारंभ झाला. युधिष्ठिरानें केलेल्या राजसूय यज्ञाच्या वेळीं कृष्ण हजर असून शिशुपालहि यज्ञाच्या वेळीं तेथें होता. शिशुपालानें यज्ञाच्या वेळीं अत्यंत वाईट वर्तन करून श्रीकृष्णाची निर्भत्सना केल्यामुळे कृष्णानें आपलें सुदर्शन चक्र सोडून शिशुपालाचें डोकें उडविलें. कौरवपांडवांमध्ये झालेल्या द्यूताच्या प्रसंगां कृष्ण हजर होता. ज्यावेळीं द्रौपदी पणाला लावली गेली व पण हरला, त्यावेळीं दुःशासन जवरीनें भरसभेमध्ये तिला घेऊन निघाला व तिला विवस्त्र करण्याचा प्रयत्न करूं लागला. तेव्हां श्रीकृष्णाला तिची दया येऊन त्यानें तिला वस्त्रें पुरविलीं.

पांडवांचा वनवास संपल्यानंतर कृष्णानें 'भावी भारतीय युद्धाविषयी चर्चा करणाऱ्या मंडळांत भाग घेतला व शांतता प्रस्थापित होण्याविषयी अटोकाट प्रयत्न केले. नंतर तो द्वारकेस परत गेला. भावी युद्धांत त्याचें साहाय्य मागण्याकरतां अर्जुन व दुर्योधन हे उभयतां द्वारकेस गेले; परंतु दोन्ही पक्षांशीं त्याचें नातें असल्यामुळे युद्धांत भाग घेण्याचें त्यानें नाकारलें. "मी व माझे सैन्य या दोहोंपैकी ज्यास जें पसंत पडेल तें त्यानें घ्यावें" असें श्रीकृष्णानें उभयतांस सांगितलें. अर्जुन दुर्योधनाच्या आधीं आल्याकरणानें प्रथम मागण्याचा हक्क त्यास मिळाला व त्यान्वर्यें त्यानें कृष्णासच पसंत केलें. दुर्योधनानें मोठ्या आनंदानें यादवसैन्य पत्करलें. तदनंतर कृष्ण अर्जुनाचा सारथी झाला. नंतर पांडवांच्या विनंतीवरून शिष्टाई करण्याकरतां म्हणून श्रीकृष्ण हस्तिनापुरास गेला. परंतु त्याचे शांतता राखण्याबद्दलचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झालेन तो परत आला. नंतर रंगसंप्रामाची तयारी करण्यांत येऊन सर्व सैन्य युद्धाकरतां सिद्ध झालें. युद्धाच्या अगदीं आरंभी, अर्जुनाचा सारथी या नात्यानें कृष्णानें अर्जुनास भगवद्गीता सांगितली, व त्याचा व्यामोह नष्ट केला. युद्ध चालू असतां श्रीकृष्णानें अर्जुनास अमोल मदत करून त्याचें रक्षण केलें. पांडव युद्धांत विजयी झाल्यावर त्यांच्यासह तो हस्तिनापुरास गेला व पांडवांनीं केलेल्या अश्वमेध यज्ञास जातीनें हजर राहिला. यज्ञ समाप्त झाल्यावर कृष्ण द्वारकेस परत गेला. त्यावेळीं 'सर्व शहरवासी यांनीं समुद्रतीरी प्रभासक्षेत्री जाऊन देवतेची आराधना करावी अशी त्यानें सर्वांनां विनंति केली व एक दिवस मदिरेचें सेवन करण्यास त्यानें सर्वांनां परवानगी दिली. दारूनें धुंद झाल्यामुळे यादवांमध्ये खडाजंगिचें भांडण होऊन श्रीकृष्णादेखत त्याचा स्वतःचा प्रशुम्न नामक पुत्र मारला गेला, व बहुतेक यादव सरदारांचा या कलहांत वध झाला. तेव्हां बलरामानें तेथून प्रयाण केलें व शांतपणें एका वृक्षाखाली

त्यानें देहत्याग केला. जरास नामक व्याधानें मृग समजून चुकीनें कृष्णावर एक वाण सोडला व त्या वाणानेंच कृष्णाचा अंत झाला. त्याकाळीं अर्जुनानें द्वारकेस जाऊन कृष्णाचे उत्तरकार्य यथाविधि केलें. नंतर थोड्याच दिवसांनीं समुद्रानें द्वारका नगर आपल्या उदरांत घेतलें.

"कृष्ण हा शिवाचा (महादेव) उपासक होता व शिवपार्वतीकडून त्यास अनेक वर मिळाले होते, असा कांहीं ठिकाणीं उल्लेख आहे" असें डॉ. मूर विधान करतो.

अष्टनायका (पहा) व भौमासुराच्या वंदीतून सोडविलेल्या सहस्र राजकन्या इतक्या कृष्णाच्या स्त्रिया होत्या. मुख्य स्त्रियांची संतति पुढील प्रमाणें:—(१) रुक्मिणी—हिचे प्रशुम्न, चारुदेष्ण, सुदेष्ण, चारुदेह, सुचारु, चारुगुप्त, भद्रचारु, चारुचंद्र विचार आणि चार असे दहा पुत्र; व चारुमती नामक कन्या होती, तीस कृतवर्म्यांच्या पुत्रानें वारिलें होतें. (२) जांबवंती हिचे पुत्र सांव, सुमित्र पुरुजित्, शताजित्, सहस्र विजय, चित्रकेतु, वसुमान् द्रविड आणि क्रतु. शिवाय एक कन्या होती. (३) सत्यभामा—हिचे पुत्र मानु, सुमानु, स्वर्भानु, प्रभानु, श्रीभानु, प्रतिभानु व एक कन्या. (४) भद्रा—हिचे पुत्र संप्रामजित् बृहत्सेन, दूर, प्रहरण, अरिजित्, जय, सुभद्र, वामआयु, आणि सत्यक, व एक कन्या. (५) मित्रविंदा—हिचे पुत्र वृक, हर्ष, अनिल, गृध्र, वर्धन, उन्नाद, महाश, पावन, बन्धि, आणि क्षुधि. (६) सत्या—हिचे पुत्र वीर, चंद्र, अश्वसेन चित्रगु, वेगवान्, वृष, आम, शंक्रु, वसु, कुंति. (७) कालिंदी—हिचे पुत्र श्रुत, कवि, वृष, वरि, सुबाहु, भद्र, शांति, दर्श, पूर्णमास, आणि सोमक. (८) लक्ष्मणा—हिचे पुत्र प्रघोष, गात्रवान्, सिंह, वल, प्रवल, ऊर्ध्वग, महाशक्ति, सह, ओज, आणि अपराजित्, व एक कन्या. याशिवाय रोहिणी म्हणूनहि कृष्णाची एक स्त्री असल्याचें आढळते.

कृष्णाच्या पुत्रपौत्रांत अठराजण महारथी होते. त्यांची नांवें अशीं—प्रशुम्न, अनिरुद्ध, दीप्तिमान, भानु, सांव, मधु, बृहद्भानु, चित्रभानु, वृक, अरुण, पुष्कर, वेदबाहु, श्रुतदेव, सुनंदन, चित्रबाहु, विरूप, कवि, न्यग्रोध.

कृष्णावतार व कृष्णभक्ती यासंबंधी विवेचन 'अवतार' या लेखांत आलेंच आहे. वासुदेव कृष्ण, अवतारी पुरुष कृष्ण, नारायण, गोविंद वगैरे व्यक्तीतील साम्य व भिन्नता तसेंच नारायणीय धर्माचा विकास 'बुद्धोत्तर जग' या ज्ञानकोश प्रस्तावना खंडाच्या ६ व्या प्रकरणांत विस्तारानें दिला आहे. सध्यांच्या कृष्णभक्तीचा विचार भक्तिमार्ग या लेखांत केला जाईल [महाभारतः भागवत व इतर पुराणें; वैदिक इंडेक्स. डौसन—हिंदु क्लासिकल डिक्शनरी; ज्ञानकोश विभाग, ३, ४ व ७.]

(२) हा एका प्रसिद्ध विद्वक्कांतील ब्राह्मण. वल्हाडांत पयोणीतीरी :दहिगांव या नांवाच्या एक गांव आहे. या ठिकाणीं चिंतामणी नांवाचा एक यजुर्वेदी ब्राह्मण रहात होता. बल्लाळ नांवाचा त्याचा एक पणतू होता. हा मोठा रुद्रभक्त होता. कृष्ण

हा वल्लाळाचा दुसरा मुलगा होता. भास्कराचार्यांच्या बीजादर 'बीज नवांकूर' नांवाची टीका याने केली आहे. जाहंगाीर बादशहाच्या दरबारी कृष्णाचे वजन फार होतें. नूरदिन नांवाचा यवन अधिकारी कृष्णावर फार प्रीति करीत असे. श्रीपतिकृत जातकपद्धतीवर उदाहरणरूप याची टीका आहे. 'छादक निर्णय' म्हणून याचा एक ग्रंथ आहे. [भारतीय ज्योतिष शास्त्र.]

(३) हा. सव्याद्री सन्निध मावळांत रहाणारा देशस्थ ब्राह्मण होता. याने ' करण कौस्तुभ ' नांवाचा ग्रंथ केला. याचे गोत्र कश्यप होतें. शके १५७५ (इ. स. १६५३) त ग्रंथ लिहिण्याच्या व वेधादिकांच्या तयारीस ग्रंथकार लागला होता. यावेळीं मराठी राज्यस्थापक शिवाजी २६ वर्षाचा होता. व त्याची राज्य स्थापण्याची भानगड सुरू होती. याने दृक्प्रत्ययास येणारा ग्रंथ करण्याविषयी ग्रंथकारास सांगितले ही गोष्ट महत्वाची आहे. कृष्णाचा दुसरा ग्रंथ तंत्ररत्न नांवाचा आहे. [दीक्षित-भा. ज्योतिषशास्त्र]

कृष्णकवि—नृसिंहाचा मुलगा; मुरारिविजय नाटकाचा कर्ता. यास कृष्णपंडित अथवा शेषकृष्ण अशीं भिन्न नांवें आहेत ती चुकीची आहेत. १६ व्या शतकाच्या शेवटी कृष्णकवीने मुक्ताचरित नाटक रचले तें अल्वार ग्रंथसंग्रहांत (नंबर १०१७) आहे. [पीटर्सनचा रिपोर्ट ४. (वॉ. ब्रॅ. रा. ए. सो. १८९४). उषापरिणयचंपु, कंसवध नाटक, क्रियागोपनकाव्य, पारिजातहरणचंपु, सत्यभामापरिणय नाटक, सत्यभामाविलास नाटक, असे आणखी कांहीं ग्रंथ आप्रेक्टने कृष्णकवीचे म्हणून दिले आहेत. प्राकृत चंद्रिकेचा कर्ता जो शेषकृष्ण किंवा कृष्णपंडित तो हा नव्हे असें पीटर्सनचे म्हणणे आहे. कृष्णपंडित १२ व्या शतकांत होऊन गेला.

कृष्णगर, पो ट वि भा ग.—बंगालप्रांतांत नडिया जिल्ह्याचा पोटविभाग. क्षेत्रफल ७०१ चौ. मै. यांत कृष्णगर (जिल्ह्याचे व पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण) व नवद्वीप अशीं दोन मोठीं गांवें व ७४० खेडी आहेत. याच्या पश्चिमेस भागीरथी नदी आहे. जलंगीनदी या पोटविभागांतून जाते. इतिहास-प्रसिद्ध झासीची रणभूमी या पोटविभागाच्या अगदीं उत्तरेस आहे.

श ह र.—बंगालप्रांतांत नडिया जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण व नडियाच्या राजाचे राहण्याचे ठिकाण. हें ईस्टर्न बंगाल रेल्वेचे एक स्टेशन असून जलंगी नदीच्या डाव्या तीराला आहे. याची लोकसंख्या (१९११) २३४७५. येथे नडियाचे राजे रहातात. कृष्णगर हें व्यापाराचे महत्वाचे ठिकाण असून मातीच्या रंगित चित्रांकरितां प्रसिद्ध आहे. येथील म्युनिसिपालिटीने अंजोना नदीचा जुना पाट खोदून पाणी वाहून जाण्याच्या मार्गाची (ड्रेनेजची सुधारणा केली आहे.

येथे कलकत्ता युनिव्हर्सिटीस जोडलेले एक कॉलेज व त्यास जोडलेले हायस्कूल आहे. इतर दोन तीन मध्यम व

उच्च इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा आहेत. हें चर्च मिशनरी सोसायटीचे मध्यबंगालच्या रोमनकॅथोलिक विभागाचे हें मुख्य ठिकाण असून येथे दोन्ही संस्थेच्या शाळा व प्रार्थनामंदिरे आहेत. तसेच ज्ञानाना मिशनने चालविलेले दोन दर्वाखाने आहे. व एक इस्पितळ आहे.

कृष्णदत्त—सदाराम व आनंददेवीचा मुलगा. ' संह कुतूहलग्रहमन ' ग्रंथाचा (काल संवत् १८०९) हा कर्ता असून राधारहस्यकाव्य याने रचलेले आहे. वाजजड जिल्ह्यांत भामतीय गावांत हा रहात असे. धर्मवर्मन् राजाचा तो समकालीन होता. [आप्रेक्ट: पीटर्सनचा रिपोर्ट ४.]

कृष्णदयार्णव—हा संतकवि सातारा जिल्ह्यांतील कऱ्हाड जवळील कोपरडे येथील रहाणारा. माध्यंदिनशास्त्री देशस्थ ब्राह्मण होय. याचे खरे नांव नरहरि असून बापाचे नांव नारायण व आईचे वहिणा होतें. याचा जन्म शके १५९६ च्या अक्षय्य तृतीयेस झाला. याचे लग्न झाले होते. या वेळीं महाराष्ट्रांत औरंगजेबाच्या स्वारीमुळे सर्वत्र धुमाकूळ माजला होता. त्यामुळे नरहरीला गांव सोडावा लागला. तो जोगाईच्या आंब्यास राहिला असतां तेथे आनंदसंप्रदायी गोविंदाने त्याला शके १६१८ गोकुळ अष्टमीस उपदेश दिला. मधुकरी मागत असतां " कृष्णदयार्णव " असें नरहरि सतत म्हणे. त्यावरून तेच त्याचे टोपण नांव रूढ झाले. तीर्थयात्रा करून आल्यावर व प्रथम कुटुंब वारल्यावर अग्निहोत्र घेतल्यामुळे यांनीं द्वितीय संबंध केला. परंतु तितक्यांत त्यांना महारोग झाला. त्यावर उपाय म्हणून भागवताच्या दशमस्कंधावर त्यांनीं प्राकृत टीका लिहिली. यावेळीं यांचे वय ५४ होतें. या ग्रंथास आधार श्रीधरी टीकेचा आहे. पूर्वार्धाचे ४९ अध्याय संपले व रोग नाहींसा झाला. उत्तरार्धाचे ३७ अध्याय संपविले व ३८ व्या अध्यायाचे २३ श्लोक झाले आणि स्वामी पैठण येथे समाधिस्त झाले (शके १६६२ मार्गशीर्ष). पुढील साडेतीन अध्याय यांचा शिष्य उत्तमश्लोक याने लिहिले आहेत. एकंदर ग्रंथास १६ वर्षे लागलीं. हा ग्रंथ चांगला आहे. ओवी एकनाथाप्रमाणे आहे. ज्ञानेश्वरीचीहि छाया ग्रंथावर पडलेली आहे. विद्वान लोक या " हरिवरदा " ग्रंथास फार मान देतात. यावरून कर्त्याची विद्वत्ता व बहुश्रुतपणा दिसून येतो. काव्याच्या दृष्टीनेहि ग्रंथ चांगला वठला आहे. पिस्ताराच्या मानाने हा ग्रंथ प्रचंड आहे. याची एकंदर ओवीसंख्या ४२ हजार आहे. स्वामीचा " तन्मयानंद " नांवाचा आणखी एक ग्रंथ व बरेचसे अमंग आणि पदे इतकी कृति सध्या उपलब्ध आहे [महाराष्ट्र सा.].

कृष्णदास—विहारिकृष्णदास असेंहि कोणी यास म्हणतात. अकबर बादशहाच्या विनंतीवरून त्याने पारसीकोश किंवा पारसीप्रकाश नांवाचा ग्रंथ लिहिला. [पीटर्सन]

कृष्णदासमुद्रल—हा कवि पैठणचा रहिवासी असून याच्या बापाचे नांव नरसिंह व याचे नांव मुद्रल होतें; याच्या गुरूचे नांव कृष्ण होतें. याने वाल्मिकी रामायणांतील फक्त

युद्धकांडावर टीका केली आहे. त्याचे ७८ अध्याय असून ते त्यावेळी मराठी भाषेत फार मान पावले होते. ' माझी देश-भाषा मराठी आहे ' असे मोठ्या अभिमानाने सांगून याने मराठी भाषेची प्रौढी गायिली आहे. मराठी साम्राज्यांत या रामायणाचे पारायण तत्कालीन शूर व मुत्सद्दी करीत असत [संतकविकाव्यसूची.].

कृष्णदेवराय—हा विजयानगरचा राजा. याची कारकीर्द इ. स. १५०९-१५३० पर्यंत होती. याच्या विशेष माहितीबद्दल " विजयानगर " पहा.

कृष्णदेव होयसळ—हा (इसवी सन १२४७-१२६०) द्वारसमुद्राच्या होयसळ वल्लाळांच्या वंशातील सुप्रसिद्ध सिंघणाचा नातू होय. त्याच्या बापाचे नांव जैत्रपाळ. तो आपल्या बापाच्या ह्यार्तातच मरण पावल्यामुळे, सिंघणानंतर कृष्णदेव यास गार्दा मिळाली. कित्येक कोंकणस्थ व देशस्थ ब्राह्मणांस ह्याच्या वेळेस गावे इनाम मिळाली. त्यांत पटवर्धन, घैसास, पाठक इत्यादि नावे आढळतात. जल्हण म्हणून (लक्ष्मीदेवाच्या पश्चात्) कृष्णदेवाचा मुख्य मंत्री होता. तोहि विद्वान व हुषार असून ' सूक्तिमुक्तावली ' नामक त्याने लिहिलेला सुभाषित ग्रंथ उपलब्ध आहे. वेदांतसूत्रांवरचा टीकाकार अमलानंद हा कृष्णदेवाच्या दरबारी होता. एकंदरीत त्या वेळेस संस्कृत विद्येची भरभराट होती. [हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास भा. दुसरा; मराठी रियासत प्रकरण १ ले.].

कृष्णद्वैपायन—मैत्रावरुणी जो वसिष्ठऋषि त्याच्या शक्ति नांवाच्या पुत्राचा पौत्र व पराशर ऋषीचा पुत्र. हा उपरिचर नामांतराने प्रसिद्ध जो वसु राजा, त्याच्या वासवी नांवाच्या धीवराने पालन केलेल्या कन्येच्या ठायी, तिच्या कौमारदर्शेत पराशर ऋषीपासून झाला होता; आणि त्याच कारणांमुळे त्यास पाराशर्य असे म्हटलेले आहे. यास दुसरे द्वैपायन असेहि नांव आढळते. त्याचे कारण यमुनानदी कृष्णवर्ण असून तिच्या ठायी असणाऱ्या द्वीपांत याचा जन्म झाला होता. म्हणून यास द्वैपायन अथवा कृष्ण द्वैपायन असे म्हटलेले आहे. तसेच वदरीवनांत तप केल्यामुळे वादरायण असेहि यास म्हणत असत. यालाच वेदव्यास म्हणतात. याने पुराणे व महाभारत नांवाचा इतिहास रचला. [व्यास पहा].

यास वेदपरंपरा चालविणारे पैलादिक चार शिष्य असून, पुराणपरंपरा चालविणारा रोमहर्ष नांवाचा एक शिष्य होता. यांशिवाय असित आणि देवल असेहि याचे दोन शिष्य होते. याने छिन्न झालेला शंतनुचा वंश वृद्धिंगत केला. हा कल्पपर्यंत चिरंजीव असून पुढे सावर्णाच्या मन्वतरांत वादरायण नांवाने समर्पातील एक ऋषि (सावर्णिवंश पहा) होणार आहे. यास शुक म्हणून उत्तम ब्रह्मतत्त्वसंपन्न असा एक पुत्र होता. [देवी भागवत]

कृष्णनाईक चरंगळकर—महंमद तघलक याने दक्षिण जिंकली तेव्हा वरंगळ प्रांत त्याच्या आधिपत्याखाली गेला. पुढे महंमदने प्रजेचा अतिशय छळ केल्यामुळे राज्यांत सर्वत्र वंदे उठली. त्यावेळी दक्षिणेत हिंदु राजांचा जो एक मोठा संघ स्थापला गेला, त्यांत होयसळ वल्लाळ राजा, अनागोंदीचा बुक्कराय व वरंगळच्या (तैलंगण) रुद्रदेवाचा पराक्रमी पुत्र कृष्णनायक हे प्रमुख होते. यांनी एकदम उठाव करून मुसलमानांना जो तडाखा दिला त्यामुळे साऱ्या दख्खनमधून मुसलमान नाहीसा झाले. फक्त दौलताबाद मात्र त्यांच्याकडे राहिली (सन १३५१) [मु. रि.]

कृष्णमूत्र ज्वर—हा हिंवातापाशी वरेंच साम्य असणाऱ्या उष्ण कटिबंधांतील प्रदेशांत आढळून येणारा ज्वर आहे. याची मुख्य लक्षणे—ताप अंगांत वरचेवर भरतो पण केव्हां भरेल याचा नियम नसतो. थंडी फार वाजून ताप येतो व ओकून ओकून रोगी घाबरा होतो. वरचेवर पित्तमय वांति होते. लघवी अतिशय लाल काळसर अशा रंगाची असते. व बहुधा कावीळहि होते. हा ताप खालील देशांत विशेष पहाण्यांत येतोः—(१) आशिया व आफ्रिका या खंडांतील उष्ण कटिबंधाच्या टापूंत असणारे देश. (२) वेस्ट इंडीज बेटे. (३) अमेरिकेतील दक्षिण संयुक्त संस्थाने. (४) युरोप खंडांत ग्रीस, सार्डिनिया व सिसिली हे देश. परंतु जेथे हिंवातापाचे विन्हाड असते अशा ठिकाणी हाहि ताप पण असावयाचाच अशी स्थिति नसते. रोग्याच्या रक्तांमध्ये क्वचित्काली हिंवातापाचे कटिंक सांपडतात खरे. कांही विद्वानांच्या मते (यांमध्ये कोंक हे जंतुशास्त्रज्ञ हेहि आहेत.) हा रोग हिंवातापामध्ये कोयनेलचा अतिशय व मोठ्या प्रमाणांत उपयोग केला असतां होतो. परंतु याच्या उलट मत दुसऱ्या अनेक विद्वानांचे आहे. ही उपपत्ति जर खरी असती तर जेथे जेथे हिंवाताप फारच उसळलेले असतात, त्या प्रांतांत या रोगाचे अस्तित्व स्पष्टपणे नजरेस आले पाहिजे होते. किंवा जे डॉक्टर आपल्या हिंवातापाच्या रोग्यास कोयनेल जास्त प्रमाणांत देतात त्यांच्या नजरेस कोयनेलपासून होणारा हा रोग वरचेवर आढळून यावयास पाहिजे होता. पण तशी स्थिति फारशी नाही. या तापाचे पीतज्वर या तापाशीहि वरेंच सादृश्य आहे. पण पीतज्वरांत वांती हटकून काळ्या रंगाची होते. तशी या ज्वरांत होत नाही. व या ज्वरांत काळ्या लालसर रंगाची जशी लघवी होते तशी पीतज्वरांत होत नाही. या विशिष्ट प्रकारच्या लघवीवरून या तापास हल्ली त्याचे लूठ असलेले नांव पडले आहे. अगदी अलीकडील शोधावरून असे सिद्ध झाले आहे की, या तापाचा संबंध हिंवातापाशी व कोयनेलच्या अतिसेवनाशी खरोखरच असावा. गुरांमध्ये लाल काळसर लघवी होणारा असा ए रोग असून त्या लाल लघवाचे विशिष्ट कटिंक

सांपडतात त्या जातीचाच हा ताप असावा अशी कल्पना होती. पण ती आतां त्याज्य ठरली आहे.

उ प चा र.—यांत पूर्ण विश्रुति व उत्तम शुश्रूषा ह्यांची आवश्यकता फार असते. रोग्यास लघवी गढूळ न होईल व मूत्रपिंड कार्यक्षम होतील अशी औषधे व विशेषतः पुष्कळ स्वच्छ पाणी द्यावे. शिराच्या मार्गे शरीरांत अमृतजल टांचून घातल्याने रक्त विलयन होऊन कार्यक्षिप्त होते. कोयनेल दिल्याने लघवीची लाली अधिक होते व रोग्यास अस्वास्थ्य वाटतें म्हणून तें देऊ नये. पण रक्तांत काँटक (हिवाचे) स्पष्ट असतील तर थोड्या प्रमाणांत कोयनेल द्यावे अथवा तें स्नायूंत खोल टांचून घालावे.

कृष्ण याज्ञवल्की—हा एक महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध कवि होय. यांने कथाकल्पतरु नांवाचा एक मोठा थोरला पौराणिक ग्रंथ रचिला आहे. याचे पूर्वाध व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. कांहींच्या मतें पूर्वाध फक्त यांने लिहिला. या पूर्वाधांत सात स्तवक आहेत. पैकीं एकट्या सातव्या स्तवकाचीच ग्रंथसंख्या २९४६ आहे. यावरून सर्व ग्रंथाच्या प्रचंडपणाची कल्पना येईल. याचा काळ शके १५००च्या सुमाराचा होता. हा कौण्डिन्य गोत्री असून याच्या आईवापांची नांवे कमळा व अंबाजी होत. याच्या गुरुचे नांव अनंत असून कवीने सदर ग्रंथ नाशिक येथे लिहिला. ग्रंथांत अनेक पौराणिक कथा असून, त्यांत व प्रचलित कथांत बराच फरक आढळतो. कथांशिवाय, भूगोल, जंगल, चारी वर्ण, सर्व जातींची उत्पत्ति वगैरे इतर विषयहि यांत आहेत. भाषा सरळ व साधी आहे. याचें मराठी भाषांतर ग्रंथसंपादक व प्रसारक मंडळीने प्रसिद्ध केले आहे. [म. क. च.; संतकवि सू.]

कृष्णराजपेठ, (ता लु का)—म्हैसूर संस्थानांत म्हैसूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील नालुका. क्षे. फ. ४२५ चौरस मैल. यांत किकेर व कृष्णराजपेठ हीं गांवे व ३७३ खेडी आहेत.

कावेरीस मिळणारी हेगावती नदी या तालुक्याची दक्षिण मर्यादा असून तिच्यापासून पांच पाट काढले आहेत व पुष्कळशी मोठी तळीं केली आहेत.

येथील जमीन सखळ भागांत सुपीक, तांबडी आणि उंचवट्याच्या प्रदेशांत काळसर, रेताड व नापीक आहे. हीत हलका तांदूळ पिकतो. नारळीची व सुपारीची झाडे व केळीचे वगैरे वगैरेपासून पुष्कळ उत्पन्न होत असून या तालुक्यांत उसाची लागवड योग्य प्रमाणांत करतात. सिंधुघाट येथे रेशमी कापड तयार करतात.

कृष्णराव खटावकर—हे खटावचे रहाणारे असून मराठी साम्राज्यांत धुमाकूळ घालणारे म्हणून प्रख्यात होते. यांचे पूर्वज निजामशाहींत बाराहळ्ळी येथे रहात असत. तेथील पाटिलकी त्यांची होती. बडिलांचें नांव मंबाजी. त्यांना दोन मुलें झाली. राघो व कृष्ण. हे धार्मिक असल्याने व्यक्तीबाचे गिरीवर त्यांनी अनुष्ठान केले. हे माध्यमतानुयायी देशस्थ होते. दिल्लीकर मोंगलानें कृष्ण यास खटावची ठाणे-

दारी दिली. परंतु त्यांचा वंश परत बाराहळ्ळी येथे गेला. राघोपंत खटावास राहिले. त्यांचा पुत्र भगवंत व त्यांचा प्रसिद्ध कृष्णराव. हे फार शूर होते. यांनी खटाव येथील कोटांतील मशीद पाडली व दत्ताचें मंदिर बांधलें. या भंदिरांत त्यांची पुस्तकशाळा होती. ते विद्वान होते. त्यांनी १२ लेखक (नवीन ग्रंथ उतरून घेण्यासाठी) पदरी वाळगले होते. ते स्वतः न्याय व व्याकरण यांत पारंगत होते. यांचे कुलदैवत खंडोबा. त्यांनी जेजूरीचे देऊळ बांधिलें. हल्लींचे खंडोबाचें जें मुख्य देऊळ ते यांच्या हातचें असून भोंवतालचा प्राकार होळकर बगैरेंनी बांधलेला आहे. चंपापग्रीच्या दिवशी पहिला नैवेद्य यांच्याकडील असतो. शाहु महाराज दक्षिणेंत उतरले व सातान्यास येऊन गादीवर बसले त्यावेळी कृष्णराव हे तारावाईच्या बाजूस होते. त्यांनी नांवाला मोंगलांच्या तफेंचे निमित्त करून सर्व माणदेश हाताखाली घातला (१७०८). संभाजी महाराजांच्या वधानंतर हे मोंगलास मिळाले होते व त्यांच्या आश्रयानें मराठी साम्राज्यांत लुटालूट करीत असत. मोंगलानें यांना राजा हा किताब दिला होता. यांनी मोंगलाचें अनुकरण गोषाच्या चालीपर्यंत केलें होतें. शेजारच्या बुध व मलवडीच्या घाटग्यांचें कांही देशसुखी, उत्पन्न यांनी दाबलें. मोंगलानें खटाव परगणा यांना जहागीर दिला. स्वराज्याविरुद्ध यांनी मोंगलास पुष्कळ वर्षे मदत केली. मुळापासून हे बंडखोरच. पुढे शाहु महाराजांनी बाळाजी विश्वनाथ व श्रीपतराव प्रतिनिधी यांस त्यांच्यावर पाठविलें. कृष्णराव शौर्याने लढले. परंतु अखेरीस ते व त्यांचा बडील पुत्र हे दोघे लढाईत पडले. दुसरे दोन पुत्र महाराजांस शरण आले. तेव्हां त्यांनी क्षमा करून त्यांचे वतन पुढे चालविलें. कृष्णरावांनी संस्कृतांत लिहिलेली विष्णुसहस्रनामावली वरील द्वैतमती टीका उपलब्ध आहे. [भा. व; डफ; म. रि; भा. इ. मं. अ.].

कृष्णराव बल्लाळ काळे—हे नाना फडणीस यांचे विश्वासू असून निजामकडे पेशवे यांच्यातर्फे वकील होते. हे मूळचे काशीचे. त्यांनी दक्षिणेंत येऊन बाबूजी नाईक बारामतीकर यांच्या वशिल्याने नानासाहेब पेशवे यांच्या वेळी दरबारांत नौकरी धरिली. दादासाहेब हे उत्तर हिंदुस्थानांत स्वारीस गेले असतां कृष्णराव हा त्यांच्या बरोबर होता व त्याने त्या सुमारास कांही राजकारण केल्यामुळे त्याला कांही इनाम पेशव्यांनी दिलें. पुढे निजामाकडे वकील असतां, यांस पंधरा हजाराना सरंजाम व पंधरा हजारांची जहागीर मिळून तीस हजारांची नेमणूक होती; निजामाकडूनहि दहा पंधरा हजारांची यांस जहागीर मिळाली. स. १७६४ त हैदराबाल मोहिमेंत हे होते. त्यांचे बिरजीव गोविंदराव, यांना एकंदर ८५ हजारांची नेमणूक होती. पुढे पेशव्यांनी जातइनाम व सरंजाम (फौज) इनाम मिळून सव्वा लाखांची नेमणूक केली. टिपूविरुद्ध कारस्थानांत गोविंदरावांचा बराच हात

होता. इंग्रजांनी त्याबद्दल त्यांना २ तोफा वक्षीस दिल्या होत्या. खर्च्याच्या प्रसंगांत मध्यस्थीस हेच होते. पुढे राव-बाजींनी गोविंदरावाचा कांही सरंजाम जप्त केला. परंतु गोविंदराव स्वामिनिष्ठ होते. बापू गोखले पडेपर्यंत ते इंग्रजांशी लढत होते [वाड. कै. या.; ऐ. ले. सं.]

कृष्णाकुमारी.—ही मेवाडच्या भीमसिंह राण्याची मुलगी. ही अत्यंत सुंदर होती. हिच्याबद्दल त्यावेळीं साऱ्या रजपुतांत भांडणें लागलीं होती. तिच्यासाठीं जयपूरकर जग-त्सिंग व मारवाडचा मानसिंग यांच्यांत चुरस लागली. शिंद्यानें मानसिंगाचा पक्ष घेतला. आठ हजार सैन्यानिशीं शिंद्यानें येऊन राजधानीजवळ मुकाम केला तेव्हां राण्यानें जयपूरकराशीं ठरलेला वाङ्मनिश्चय मोडला. तेव्हां जयपूरकरानें स्वारीची तयारी केली; इकडे मानसिंगानेंहि तयारी केली. परंतु मारवाडांत त्याच वेळीं गादीच्या वारसाबद्दल तंटे उपास्थित झाले (स. १८१६) त्यामुळे राजपुतान्यांत आधिक्य गोंधळ माजला. यावेळीं कृष्णेचे वय १६ वर्षांचे होतें. तिची आई अनहिलवाडच्या चावडा वंशातील होती. कृष्णा अप्रतिम सुंदर असल्यानें तिला “ राजस्थानचें फूल ” म्हणत. होळकरानेंहि या भानगडीत भाग घेतला होता. त्यानें अमीर-खान पठाणास उदेपूरी पाठविलें. अमीरचा त्यावेळीं दरारा फार होता. त्यानें भीमसिंहास सांगितलें कीं कृष्णेला एक तर मानसिंगाला द्या नाहीतर तिला ठार मारा. भीमसिंह दुर्बळ होता. नाइलाजानें कृष्णेला मारण्याचें त्यानें ठरविलें. पुरुषांपैकीं हें काम करण्यास कोणीहि तयार होईना. दौलतसिंगानें (राण्याचा नातेवाईक) तर स्पष्ट नकार दिला. तेव्हां कृष्णेचा बंधु (?) जवानदास यास हें काम सांगितलें. तो खंजीर घेऊन कृष्णेपर्यंत पोहोचला; परंतु तिचें अप्रतिम रूप पाहून त्याच्या हातांतील खंजीर गळून खाली पडला. कृष्णेच्या आईनें तें पाहून शोकानें सारें अंतःपुर गजबजून सोडलें. परंतु अमीर यास दया आली नाहीं. कृष्णेचें मरण टळलें नाहीं. त्यानें उपाय बदलला. तिची आत्या चांदबाई इनें विषाचे पेलें तयार केले व ती ते स्वतः घेऊन कृष्णेकडे गेली व तिला वापाची आज्ञा कळविली. आपल्यासाठीं आपल्या वापाला व साऱ्या राज्याला त्रास होत आहे असें पाहून ती थूर मुलगी मरण्यास सिद्ध झाली. तिनें पेला हातांत घेऊन देवीची प्रार्थना केली व वापाला सुखी ठेवण्याबद्दल विनंति केली व नमस्कार करून पेला तोंडास लाविला. तें पाहून तिच्या आईनें भीमसिंहास शाप दिला. तेव्हां कृष्णेनें डोळ्यांतून एक टिपूसहि न गाळतां उलट शांतपणें आईची समजूत घातली. ती म्हणाली “ आई या नश्वर देहासाठीं तूं इतकें कां दुःख करत्येस ? मी मृत्यूला भीत नाहीं. मी तुझी मुलगी आहेना ? जन्मापासूनच आम्हां रजपूत स्त्रियांच्या कपाळीं मृत्यु लिहिलेला असतो. इतके दिवस मी जगलें हा बावांचा उपकारच आहे. ” याप्रमाणें ती वोलत असतां, तिला वांती होऊन पोटांतलें वीष बाहेर पडलें. तेव्हां राण्यानें दुसरा

पेला पाठविला, तोहि तो प्याली; पण त्याचेंहि वीष वांती होऊन बाहेर पडलें. परंतु बाप हृष्टास पेटला. त्यानें तिसरा पेला तयार केला. याचा मात्र उपयोग झाला. साध्या विषाचा उपयोग होत नाहींस पाहून त्या (अमीर व अजितसिंह, राक्षसांनीं अत्यंत जलाल असा कुसुम्याचा पेला (अफूचा अर्क) भरला व कृष्णेच्या हातीं दिला. त्याच्याकडे पाहून ती हसली व “ यांनें तरी काम होवो ” असें म्हणून तो घेतला असें ‘ कृष्णाकुमारी ’ काव्यकर्ते म्हणतात. त्या पेल्यामुळे ती जी निजली ती काय-मचीच. पुन्हां कांही ती उठली नाहीं. तिच्या पश्चात् थोड्याच दिवसांत अन्नत्याग केल्यानें व शोकानें तिची आई मेली. अमीरखानाससुद्धां कृष्णा मेल्याचें ऐकून थोडा वेळ वाईट वाटलें व त्यानें अजितची निर्भत्सना केली. भीमसिंहानें अजित यास तुझा निर्वेश होईल असा शाप दिला (अमीरखान पहा). याच भीमसिंहानें इंग्रजास मेवाडांत घेतलें (१८१७). जणूकाय कृष्णाकुमारीच्या रूपानें मेवाडची स्वातंत्र्यश्रीच मेवाडांतून नाहींशी झाली [टोंड; मालकम; डफ].

कृष्णागिरी तालुका. — मद्रास इलाख्यांत सालेम जिल्ह्याचा तालुका. कर्नाटकचें सपाट मैदान व म्हैसूरचें पठार यांच्या मधील प्रदेशांत हा तालुका असून याच्या सभोवार डोंगरमाथ्यावर पूर्वकालीन किल्ले आहेत. याचें क्षेत्रफळ ६५९ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९११) १,६७,३०२ आहे यांत कृष्णागिरी हे मोठे गांव व दुसरी ५०७ खेडी आहेत.

गांव. — मद्रास इलाख्यांत सालेम जिल्ह्यांतील कृष्णागिरी तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. या गांवापासून तिरुपतूरला २४ मैलांची सडक व मद्रास रेल्वेचा फांटा गेलेला आहे. या गांवचें कृष्णागिरी, जुनें शहर व दौलताबाद उपनगर असे विभाग आहेत. दौलताबाद विभाग अलीकडे वसलेला असून तेथे सरकारी कचेऱ्या आहेत.

जवळच असलेल्या ८०० फूट उंचीच्या एका तुटलेल्या कळ्यावरील डोंगरी किल्ल्याच्या माऱ्यांत हें गांव वसलें असल्यामुळे नुसत्या हल्ल्यानें कधींच काबीज केलें गेलें नाहीं. व म्हैसूर युद्धांत इंग्रजांस हें गांव काबीज करण्यास दोन वेळ वेढा द्यावा लागला. जवळपासच्या प्रदेशांत उत्कृष्ट द्राक्षें होतात.

कृष्णा जिल्हा—हा जिल्हा मद्रास इलाख्याच्या ईशान्य भागांत आहे. याचें क्षेत्रफळ ५९०७ चौरस मैल आहे. याच्या पूर्वेस बंगालचा उपसागर असून पश्चिमेस निजामचें राज्य व करनूल जिल्हा; दक्षिणेस नेलोर व उत्तरेस गोदावरी जिल्हा आहे. कृष्णा नदी प्रथम जिल्ह्याच्या पश्चिम भागाच्या सरहद्दीवरून वहात जाऊन नंतर वायव्य भागांतून थेट आग्नेय भागाकडे जाते. या कृष्णा नदीवरून या जिल्ह्याला कृष्णा जिल्हा हें नांव पडलें आहे. या जिल्ह्याच्या अगदी पश्चिमेकडील भागांतील मुख्य डोंगराळ आहे. उत्तरेकडील व मध्यभागांतील मुख्य सपाट असून कापसाच्या

लागवडीला योग्य आहे. पूर्वेकडील भाग हा अगदी सपाट असून या ठिकाणी भासाची शेतेच्या शेते पसरली आहेत. या भागांत फार सुपीक जमीन आहे.

भू स्तर.—या जिल्ह्याच्या पूर्व भागांतील मध्यकटिवंधांत पूर्व घाटाच्या पायथ्याशी जंबूर दगडाची समृद्धि आहे. तसेच या ठिकाणी अभ्रक, स्फटिक, हरायित, ग्रानाइट इत्यादि दगडांचेहि थर आहेत. या मध्य कटिवंधाच्या वायव्येस जो सपाट प्रदेश आहे, त्या ठिकाणी स्लेटसारखे दगड, खडूचे दगड व स्फटिकाचे दगड सांपडतात. या कटिवंधाच्या आग्नेयीस, वाळूचे दगड, स्लेटीचे दगड, व कुरंदाचे दगड आढळून येतात.

वनस्पती व प्राणी.—कारोमांडल किनाऱ्यावर ज्या वनस्पती सर्वसाधारण आढळून येतात त्याच या ठिकाणी आढळून येतात. हा जिल्हा जरी सुपीक असला तरी या जिल्ह्यांत वृक्ष व लतांचा जवळ जवळ अभावच आहे. काजूची झाडे मात्र मधून मधून दृष्टीस पडतात. हिरव पशू देखील या जिल्ह्यांत विशेष आढळून येत नाहीत. चित्ते, अस्वल हे कधी कधी डोंगरामध्ये आढळतात. रानडुकरे येथे वरीच आहेत. पक्षी मात्र निरनिराळ्या प्रकारचे आढळून येतात. जलचर पक्षी येथे पुष्कळ आहेत. माशांचीहि येथे विपुलता आहे.

हवा मान व पर्जन्या.—जिल्ह्याचे हवामान जरी उष्ण असले तरी निरोगी आहे. मच्छलीपट्टणची हवा समशीतोष्ण आहे. पर्जन्याचे सरासरी प्रमाण ३३ इंच आहे. पण सर्व भागांत हें प्रमाण सारखेंच असतें असें मात्र नाही. मच्छलीपट्टण, तेनाली, वापताला इत्यादि ठिकाणी पाऊस पुष्कळ पडतो, इतर ठिकाणी कमी पडतो.

इतिहास.—या जिल्ह्यावर अगदी प्रथम आंध्राचे राज्य होते. हे आंध्र लोक बौद्धधर्मीय होते. अमरावती येथे या लोकांनी बांधलेला एक स्तूप असून शिवाय त्यावेळची शिशाची नाणीहि या ठिकाणी मधून मधून उपलब्ध होतात. त्यानंतर ७ व्या शतकाच्या सुमारास चालुक्यांचा अंमल या प्रांतावर सुरू झाला. यांच्या अमदानीत खडकामध्ये खोदलेल्या मूर्ती व खडकांत बांधलेले एक देवालय आहे. ९ व्या शतकाच्या अखेरीस यांच्या सत्तेचे उच्चाटण होऊन या प्रांतावर चोलांचे वर्चस्व सुरू झाले. चोलांनी आपली सत्ता शतक दोन शतके गाजविल्यानंतर, वरंगळचे गणपति घराणे या प्रांतावर राज्य करू लागले. यांच्या अमदानीतच मार्को पोलो हा या प्रांतात आला होता. पुढे या जिल्ह्याचा उत्तर-भाग ओरिसाच्या राजांनी जिंकून घेतला व दक्षिण भागावर रेड्डी घराण्याच्या राजांनी आपला अंमल बसविला. या राजांनी पुष्कळ ठिकाणी किल्ले बांधले. त्यांपैकी कोंडविडु, वेल्हमकोंड व कोंडपल्ली या ठिकाणी अद्यापि कालाच्या भक्ष्य-स्थानांतून अर्धे मुथे बांचलेले किल्ले पहाण्याला मिळतात. इ. स. १५१५ मध्ये विजयानगरच्या कृष्णदेव राजाने ओरि-

साच्या राजांच्या ताब्यांत असलेला या प्रांताचा मुलूख जिंकून घेतला. पुढे विजयानगरचे साम्राज्य नष्ट झाल्यावर गोवळ-कोंडयाच्या कुतुबशाहीचे वर्चस्व या प्रांतावर सुरू झाले व शेवटी कुतुबशाहीचा शेवट झाल्यानंतर औरंगजेबाच्या मोगल साम्राज्याच्या छात्राखाली हा प्रांत आला. १७५२ मध्ये दक्षिणच्या सुभेदाराने (निजाम) उत्तरसरकारच्या ताब्यातील मुलूख फ्रेंचांना दिला व नंतर फ्रेंचांकडून हा प्रांत इंग्लिशांच्या ताब्यांत आला.

या जिल्ह्यांत प्राचीन अवशेष जे सांपडले आहेत ते पुढील प्रमाणे:—

मूळ रहिवाशांच्या गुहा:—या गुहा पलनद तालुक्यांत करसुपुदिपासून थोड्या मैलांवर गुत्तिकोंडा व सनगल येथे आहेत. यापैकी गुत्तिकोंडा येथील गुहा गांवापासून दोन मैलांवर असून तीमध्ये एक २८ हात रुंदीचे टाकें आहे. याच्या पलीकडे खडकामध्ये कठज्यासारखी वाट कोरलेली आढळते व येथून काशी व रामेश्वराकडे वाट जातात अशी दंतकथा आहे. येनडी व थेरकल लोकांचे पूर्वज या गुहांमध्ये रहात असावे. यामध्ये काही साधु रहात होते असेहि सांगतात. हे बौद्ध भिक्षु असावे. या गुहेचा मुचकुंद व कालयवन यांच्या दंतकथेशी संबंध जोडतात. सनगल येथील गुहेमध्ये विहिरीप्रमाणे खोल वाटेंतून जावे लागते. पलनदमध्ये आणखीहि गुहा आहेत. त्या पाहण्यास कृष्णतून होडीत बसून जावे लागते. गंतुर तालुक्यांत मंगलगिरी व उन्दवल्ली येथे अशाच नैसर्गिक गुहा असून त्या दोहीनां जोडणारी एक चोरवाट भुयारांतून गेली आहे असे सांगतात; ही भुयार ते दृष्टीस पडतात.

शक किंवा तुराणी यांच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या तक्षक अथवा दस्तु लोकांनी कोरलेले नाग बगैरे:—हे अतिशय जुने असून पुष्कळ देवळांतून झाडांसमोवती दिसून येतात. यावरून पूर्वी झाडे व नाग यांची पूजा करीत होते असे सिद्ध होते. या नागांचे शिल्पकाम फारच ओबडधोबड व जुने दिसते. नागांच्या आकृती निरनिराळ्या व विचित्र आढळून येतात. या प्रदेशातील शिल्पकलेचे हें सर्वांत जुने स्मारक दिसते.

शक कालांतील शिल्पावशेष:—पलनद बगैरे आसपासच्या तालुक्यामधून वीरकल, चबुत्रे व शिलावर्तुले इत्यादि स्मारके आढळतात. निलगिरी पर्वत व कोईवतुर जिल्ह्यामधील वरवंड्यांप्रमाणेच यापुढिच्या आसमंतात काही वरवंड्या आढळतात. प्रत्येक वरवंडीखाली एक चौकोनी तळघर असून त्यावर एक सपाट पाथर ठेवलेली आढळते. तळघरांत काही माडी बगैरे ठेवलेली आढळतात. हें तळघर जमीनीत असून फक्त वरचो पाथर तेवढी दृष्टीस पडते. ही पाथर दूर करून नंतर ४१५ हात वाळू अथवा दगड खणून काढावे लागतात. नंतर तळघर जर मोठे असेल तर २१४ दालने लागतात. व प्रत्येक

दालनामध्ये मनुष्यांची जळकी हाडे, त्याशेजारी भस्मपात्र व निरनिराळ्या आकाराची मृत्पात्रे ठेवलेली आढळतात. यांपैकी काही मडकी फार प्राचीनकाळी प्रचारांत असलेली, काही लाल माजलेली, काही काळी व काही अर्धवट काळी, काही अर्धवट तांबडी व काहीवर हातांनी जिल्हई केलेली अशी आढळतात. एका गुहेमध्ये एक हस्तिदंती अथवा दुसऱ्या कसल्या तरी हाडाचे कंकण सांपडले होते. परंतु हत्यारे मात्र कोठे आढळली नाहीत. कोइंबतुर जिल्ह्यातील थडग्यामध्ये लोखंडी हत्यारे आढळतात. हाडांच्या आकारावरून ही प्रेत हल्ली रहाणाऱ्या लोकांच्याच पूर्वजांची असावी असे वाटते. परंतु येथील लोक सांगतात की पूर्वी येथे ठेंगू लोकांची एक जात रहात असून त्यांनी एक अग्निप्रलय होणार असे भविष्य ऐकून दगडाची तळघरे करून आपणास पुरून घेतले. परंतु अग्निप्रलयामध्ये ते सर्व जळून जाऊन तसेच पुरले गेले. काही दिवसांपूर्वी एकास तेथे एक काश्याचे चाक सांपडले होते. हे बहुतेक बौद्ध अवशेष असावे. वरील थडगी हे शक व तुराणी लोकांचे अवशेष असावे. यांची ही प्रेत प्रथम जाळून नंतर पुरली असावी असे या अस्थावरून दिसते. यांच्या नंतरच्या काळातील कोणत्याहि जातीमध्ये, निदान हिंदुस्थानातील या भागांत तरी, प्रेत जाळून नंतर पुरण्याची चाल नव्हती. कृष्णा नदीच्या काठी अमरावतीच्या पश्चिमेस एका टेंकडीवर पुष्कळशी शिला वर्तुळे आहेत.

त्याच्याच नैर्ऋत्येस ४१५ मैलांवर आणखी पुष्कळशी शिलावर्तुळे आढळतात. या वर्तुळांचा व्यास २४ ते ३२ फूट असून याच्या खाली अस्थिपात्रे, दगडस्थी व इतर वस्तू आढळतात. त्यावरून ही स्मशाने असावी हे सिद्ध होते. नंदिग्राम तालुक्यामध्ये कृष्णेच्या डाव्या तीरावर सर्व वाजूना ही थडगी दिसतात.

बौद्ध अवशेषः— कृष्णा जिल्ह्यांत वेन्नवाडा गांवापासून २० मैलांवर सत्तनपळे तालुक्यांत कृष्णाकाठी अमरावती येथे काही संगमरवरी दगडांची शिल्पकामे आहेत. यांचा शोध प्रथम १७९७ मध्ये कॅ. मॅकेंझी यांनी लावला. यापूर्वी चितपल्लीचा राजा वसरेडी याने जवळची काही टेंकाडे खोदली. त्यांपैकी एकांत 'दीपावलि दिन' या नांवाचा बौद्धाच्या वेळचा एक दीपस्तंभ सांपडला. (या गांवाच्या आसपासची मातीचा टेकाडे खणली असता बौद्धकालीन अवशेष अद्यापीहि सांपडतात). त्यांत या राजास एक दगडांचा करंडा व त्यांत एक मोती, एक सुवर्णपात्र व दुसऱ्या काही किरकोळ जिनसा सांपडल्या. तसेच या स्तूपाभोवती संगमरवरी दगडी कठडा होता. त्याचे भाग काही लंडनच्या त्रि. म्यूझियममध्ये व काही मद्रास व कलकत्ता येथील अजवखान्यांत ठेविले आहेत. या ठिकाणी जे शिलालेख सांपडतात त्यांची भाषा व लिपी गुप्तांच्या वेळची आहे. कर्नल मॅकेंझी यास तेथे काही रोमन व काही बॅक्ट्रियन कडफितेस याच्या

वेळची नाणी सांपडली असून त्यावरून हे शहर ख्रिस्ती शकारंभाच्या वेळी फार महत्वाचे होते असे दिसते. येथे सोन्याची, वःशिश्याचीहि नाणी पुष्कळ सांपडतात. या जिल्ह्यांत याशिवाय पुढील ठिकाणी नाणी सांपडतात.

(१) नजीबद जमीनदारीमध्ये कोकिलजवळ साखिनल दिव्ये.

(२) त्याच जमीनदारीत मरिवाडाजवळ दलमते शेतांतील टेंकडीमध्ये.

(३) नंदिग्राम तालुक्यांत पनुगंचीप्रोल गांवाजवळ पटि जमीनीत.

(४) पोंडूक मिठाच्या भागांत सवतपय व लवळपल्ली येथील खारीत.

(५) गुलिवाडा येथे.

याप्रमाणे कृष्णा नदीच्या डाव्या तीरावर उंदवल्ली येथे काही बौद्ध लेणी आहेत. वेन्नवाडा येथील लेणी खोदून केलेली आहेत. तेथील एका दगडी देवळांत गणपतीची मूर्ति दिसते. त्यावरून यानंतर ब्राह्मणांचे वर्चस्व येथे स्थापित झाले असावे असे दिसते. यानंतर काही गुहा लागतात. पुढे एक मंडप आहे. याला लागून काही दालने असून यांच्यावर एक गुहा व टेंकडीच्या मध्यावर आणखी एक गुहा आहे. गांवातील मलेश्वरस्वामीच्या मंदिरामध्ये व वाचनालयांत काही बौद्ध मूर्ती वगैरे आढळतात. गुडीवाडा येथे याप्रमाणेच एक भव्य मूर्ति आहे.

गुडीवाडा येथे अमरावतीप्रमाणेच नायकिणीचा बुरुज म्हणून एक टेंकडी आहे. याप्रमाणेच घटिसलपलस आणि कात्तिप्रोल येथेहि टेंकड्या आहेत. बुधवनी येथे काही तांब्याच्या बुद्धमूर्ती सांपडल्या. त्यांच्या सिंहासनांवर लेख आहेत. तेनाली तालुक्यांत चंडवेलू येथे एक देवालय व बौद्धकालीन अवशेषांच्या टेंकड्या आहेत. जगदयपेट येथेहि एक बौद्ध स्तूप आहे. चंडवेलू येथे काही सोन्याची नाणी सांपडली असून शिवाय १८७४ मध्ये काही सोन्याच्या ओतीव विटाहि सांपडल्या. भट्टीप्रोल येथेहि एक प्राचीन स्तूप होता; त्यांत गौतमबुद्धाचे एक हाड एका स्फटिकाच्या करंड्यांत ठेवलेले आढळले. उंदवल्ली येथील टेंकडीच्या पायथ्याशी व वर बऱ्याच गुहा आहेत. येथे एक मंडप व एक चार मजली मंदिर आहे. यांतील तळमल्यावर एक भुयार आहे. येथून मंगलगिरी येथे चोरवाट गेली आहे असे सांगतात. या देवळास पुढे ब्राह्मणी स्वरूप दिल्याचे दिसते. तिसऱ्या मजल्यावर रामायणातील कथांची चित्रे खोदली आहेत. आंत नरसिंहस्वामीची शेषावर निद्रिस्थ मूर्ति आहे. दुसरी बुद्धाची शिष्यांसह बसलेली एक मूर्ति आहे. परंतु हल्ली ही विष्णूचीच आहे असे सांगतात. येथे एक तेलगू अस्पष्ट शिलालेख आहे. हा दैत्यांचा मुलूख असून करेमपुदि हे नांव खर नांवाच्या राक्षसावरून व दुर्गा हे नांव दूषण या नांवाच्या राक्षसावरून पडले आहे असे सांगतात. दचपल्ली

येथे व श्रीशैलमंदिरच्या वाटेवर दोन लेणी असून इति-पोतुला, जतेपल्लम् व इल्लेश्वरम् येथेहि लेणी आहेत असे सांगतात.

वौद्ध व ब्राह्मण यांमधील कातिकालांतील अवशेषः— या कालांत पूर्वाच्या वौद्ध लेण्यांतून ब्राह्मणांनी केलेली ब्राह्मणी शिल्पकामे आढळून येतात. अशा प्रकारचा एक मंडप निजु-कोंडा येथे आहे पलनद तालुक्यांतील 'पिडुगुरल्ला' व 'गुर्जल' येथील व वपतल तालुक्यांतील परचुर येथील देवालयेहि अशांच आहेत. पिडुगुरल्लानजीक कांहीं उंचवटे (घुरुज) आहेत ते पूर्वाच्या किल्ल्याचे अवशेष असावेत असे म्हणतात. हे घुरुज अमरावती येथील घुरुजांप्रमाणेच दिसतात.

ब्राह्मणी देवालये व त्यांच्यावरील इ. स. ३०० ते ८०० च्या दरम्यानचे शिलालेखः—यापैकी विष्णूची देवालये मंगलगिरि, अकिरिपल्लि, श्रीककोलम्, वेदाद्रि व गोलपल्लि, ही आहेत. यांतील अकिरिपल्लि येथील देवालयानेवळ कांहीं कोरलेल्या गुहा आहेत.

त्याप्रमाणेच मुख्य शिवालये कोटप्पा, कोंडा, वेझवाडा, कलपल्लि, शिवगंगा, मोपेदिवि, चेंबेरला आणि मचेरला ही आहेत. या देवालयांवर शिलालेख असून ते इ. स. ३०० ते ८०० च्या दरम्यानचे आहेत असे म्हणतात.

मंगलगिरि येथील विष्णुमंदिरामध्ये नरसिंहस्वामीची मूर्ति आहे. येथे फाल्गुनांत उत्सव होतो. हे मंदिर पूर्वाच्या वौद्ध लेण्यांत आहे. टेंकडीच्या पायथ्याशी एक काळ्या पापाणाचा स्तंभ आहे. या मंदिराच्या भुयारांतून एक चोरवाट उदवलि येथे गेली आहे असे म्हणतात.

पलनद तालुक्यांतील मचेरला येथे एक जुने दगडी देवालय असून त्यासभोंवतीच्या भिंतीवर महाभारत व भागवत यांतील कांहीं कथांतील चित्रे खोदली आहेत.

शंकरपुरम्, गमलपद व दशपल्लि येथील देवालयांवरहि कोरीव काम आहे. कांहीं दगडी शिवालये आहेत.

गुर्जल येथे एक मंडप व नलगम राजा नरसिंहराय (वेलम्) यांनी बांधलेले एक मंदिर आहे. त्याचे दगड जुन्या वौद्ध इमारतीचे असावेत असे वाटते.

किल्लेः—कोंडविड ही गंगतूरच्या पश्चिमेस १५०० फूट उंचीची १२ मैलांची एक टेंकड्यांची रांग आहे. हीवर तीन किल्ले आहेत त्यांची नावे.

पुत्तकोटः—हा उडिया राजांनी बांधला असावा. येथे पडकी देवळ, मंडप वगैरे आहेत.

दुर्गम्ः—हा टेंकडीच्या माथ्यावर आहे. याला कडोल-दिडी नांवाची वेस असून तीवर चार मजली गोपूर होत. हल्ली त्याचे दोन मजले पडून गेले आहेत. दुसरी वेस पेडु दरवाजा म्हणून आहे. येथे खजिना, दाहगळा व धान्य यांच्या कोठा-रांचे अवशेष आहेत. कांहीं मोडकी देवालये असून कांहींच्या मशिदी झालेल्या दिसतात. येथे प्रथम रेड्डी राजे रहात असून त्यांचा एक निरियल तख्त नांवाचा मंडप आहे. शेवटचा

रेड्डी राजा निपुत्रिक मेल्यावर विजयानगरचा राजा कृष्णदेव रायलु याने त्याच्या ७२ व्या सरदारास एका पुजाऱ्याकडून देवाच्या दर्शनाच्या निमित्ताने आणवून कपटाने मारून हा किल्ला वळकाविला असे सांगतात.

कोटः—याला कोलेपल्ली व नदेल्ली अशा दोन वेशी आहेत. याचा तट अद्याप धड आहे. येथे एक गोपिनाथ स्वामीचे देवालय आहे. येथील स्तंभ प्रेक्षणीय आहेत. या कोंडाविड टेंकडीवरील किल्ल्यांच्या दंतकथा तेलगू भाषेत लिहिलेल्या आहेत.

कोंडपल्लिः—हा फार प्राचीन डोंगरी किल्ला असून तो पूर्वी निझामाच्या ताब्यांत होता. हा वेझवाड्याच्या पश्चिमेस १० मैलांवर आहे. याला तट व तीन वेशी आणि कांहीं वराकी आहेत. मुख्य वेशीस दरगा दरवाजा म्हणतात. तेथे 'तानिष महाल' नांवाची मुसलमानी पद्धतीची इमारत आहे. शिवाय इतर कांहीं पडक्या इमारती व सोपे, हमामखाने वगैरे आहेत.

कृष्णा जिल्ह्यांत एकंदर तेरा तालुके आहेत. ते म्हणजे वंदर, वेझवाडा, भीमवरस, एलोर, दिवि, गुडिवाड, कैकलूर, नन्दि-ग्राम, नरसापुर, जुझविद, टनुकू, तिरुवर, यर्नगुदेम हे होत. इ. स. १९०३ साली नवीनच गुंतूर जिल्हा करण्यांत येऊन, त्यांत कृष्णा जिल्ह्यांतील कांहीं तालुके समाविष्ट केले व गोदावरी जिल्ह्यांतील कांहीं तालुके कृष्णा जिल्ह्यांत अंतर्भूत करण्यांत आले. या जिल्ह्यांत एकंदर १७०२ खेडी असून १३ शहरे आहेत. १९२१ साली ह्या जिल्ह्याची लोकसंख्या २१,३३,३१४ होती. या जिल्ह्यांत एकंदर १८,४३,३४० एकर जमीन इनामी असून एकंदर जमीनमहसूल ८० लाखा पर्यंतचा आहे. या जिल्ह्यांत मुख्यतः तेलगू भाषा प्रचारांत आहे. येथील शासनपद्धति इतर जिल्ह्यांप्रमाणेच आहे.

मुसुलमानांच्या अमदानीत हिंदू अधिकाऱ्यांकडून जमीन महसूल जमविला जात असे पण पुढे मुसुलमानांची सत्ता ज्यावेळी शिथिल झाली त्यावेळी हे हिंदू अधिकारी स्वतंत्र जमीनदार बनले व त्यांनी मुसुलमान राजांना एकदम कांहीं-तरी ठरीव रक्कम द्यावयाची व नंतर आपल्या ताब्यांतील रयतेकडून आपल्याला रुचेल त्याप्रमाणे सारा वसूल करून द्यावयाची पद्धत पाडली. ज्यावेळी कंपनीची सत्ता या जिल्ह्या वर प्रस्थापित झाली त्यावेळी कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना हे जमीनदार मुसुलमानांचे मांडलिक सरदार असावेत असे वाटून त्यांनी जमीनदारांच्या अधिकारांत ढवळढवळ केली नाही. त्यामुळे जमीनदारांचे आयतेच फावले व अशा रीतीने जुलूम व अव्यवस्था माजली.

पुढे १८०२ मध्ये ज्यावेळी या जिल्ह्यांत कायम धारा-पद्धति सुरू झाली त्यावेळी जमीनदारांच्या उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश सारा जमीनदारांनी सरकारला द्यावा असे ठरले. पण यामुळे प्रत्यक्ष रयतेवर साऱ्यांचे ओझे वाढत चालले. अखेरीस १८६४-१८७४ यांच्या दरम्यान सर्व जमीनींची

मोजणी करण्यांत येऊन, रयतवारी पद्धत सर्वत्र चालू करण्यांत आली. कोरड्या जमीनीवर एकरापाठीमागे दोन रुपये व पाण्याखालील जमीनीवर एकरी पांच रुपये सारा वसाविण्यांत आला. जिल्ह्याच्या उत्तरभागांत सान्याचें प्रमाण अनुक्रमे १ रु. ४ आ. व ४ रुपये प्रत्येक एकरी ठरविण्यांत आलें.

मच्छलीपट्टण व वेझवाडा वरेंरे ठिकाणी म्युनिसिपालिट्या असून कांहीं ठिकाणी जिल्हाबोर्डकडून व तालुकाबोर्डकडून सारा वसूल करण्यांत येतो.

या जिल्ह्याचें मुख्य पीक म्हणजे तांदुळाचें होय. तांदुळाचे पांढरे व काळे असे दोन प्रकार आहेत. कोरड्या जमीनींतील चोलम् व कम्बू हीं दोन मुख्य पिकें होत. याशिवाय कापूस, नीळ व तंबाखू यांचें उत्पन्न आहे. या जिल्ह्यांत कुरण मुबलक असल्याकारणानें गुरांची जोपासना उत्तमरीतिनें होण्याला येथें पुष्कळ वाव आहे. शेळ्या व मेंढ्यांचीहि निपज येथें विपुल होते.

या जिल्ह्यांतील बहुतेक वागाईत वेझवाडा येथील कृष्णा नदीच्या कालव्यांनी पिकतें. तलाव व विहिरी यांच्या द्वारें फारच थोड्या जमीनीला पाणी दिलें जातें.

ख नि ज सं प ति.—इमारतीला लागणारे दगड वजा केल्यास या जिल्ह्यांत इतर प्रकारची खनिजसंपत्ति फारच थोडी आहे. लोखंड व तांबें फारच थोड्या प्रमाणांत सांपडतें. १६-१७ व्या शतकांत गोवळकोंड्याचे सुलतान कृष्णा जिल्ह्यावर राज्य करीत असतां गोलम्पल्ली व मल्लवल्ली येथें खनिजसंपत्ति शोधून काढण्याचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणांत सुरू करण्यांत आले होते. कोळर येथें व पर्तियाला येथेंहि हे प्रयत्न चालले होते. १७ व्या शतकांत कोळर येथें खणण्याचे काम चाललें असतां फ्रेंच प्रवासी व जवाहिरच्या टॅव्हर्नियर हा येथें आला होता. त्यानें लिहिलेल्या हकीकतीवरून या कोळर येथील खार्णीत ६०,००० मामसें राबत होती असें समजून येतें. याच खार्णीत ९०० कॅरेटचा एक हिरा सांपडला होता व तो औरंगजेबाकडे पाठविण्यांत आला. याच हिच्याला कोणी 'कोहिनूर हिरा' असें म्हणतात.

पलनद तालुक्यांत करेमपुडीजवळ शिशाच्या खार्णी आहेत. परंतु हल्ली त्या चालू नाहींत. पलनद आणि विनू कोंडा या दोन्ही तालुक्यांमध्ये तांबें सांपडतें.

व्या पार व दळण वळण.—कृष्णा जिल्हा मुख्यतः कृषिप्रधान आहे. सर्व जिल्हाभर, मेंढ्यांच्या लोंकरीपासून जाडें भरडें कापड विणण्यांत येतें. मच्छलीपट्टण येथें पूर्वी उत्तम गाळीचे तयार होत असत व ते इंग्लंडांत जात असत. पण हल्ली तो धंदा वसला आहे. येथें एक लहानसा चामडी रंगविण्याचा कारखाना आहे व यांतून दरवर्षी ५०,००० रुपयांचा माल परदेशी जातो. जगव्यपेट येथील रेशमाचा धंदा पूर्वी भरभराटीत होता पण हल्ली त्यालाहि निकृष्टावस्था प्राप्त झाली आहे. या जिल्ह्यांतून बायकांच्या पातळांच्या उपयोगी

असें हलक्या जातीचे कापड वाहेरगांवी वरेंच पाठविण्यांत येतें. कोंडापल्ली येथें एका हलक्या लांकडापासून खेळणी तयार होतात. कोंडाविड येथें पूर्वी कागद केला जात असे पण तोहि धंदा हल्ली सपशेल बुडाला आहे.

कृष्णा जिल्ह्यांत मच्छलीपट्टण व निजामपट्टण हीं दोनच बंदरें आहेत. त्यांपैकी दुसरें बंदर हल्ली निरुपयोगीच झालें आहे. १८६४ च्या महापुरामुळें मच्छलीपट्टण बंदराची बरीच नासाडी झाली. त्यामुळें त्या बंदरांतील व्यापारासहि वराच धक्का वसला. वेझवाडा येथें कातळांचा मोठा व्यापार चालतो. याशिवाय कृष्णा जिल्ह्यांतून एरंडिच्या विषा, मिरच्या, तंबाखू हे जिनस वाहेरगांवी जातात. कोमटी हीच जात या सर्व वस्तूंचा व्यापार करते. लव्हे जात मात्र चाम-ळ्याचा व्यापार करते.

[संदर्भग्रंथ.—इंपीरियल ग्याझे; एडिंबरो रिव्ह्यु आक्टोबर १८६९; जेम्स फर्ग्युसन-ट्री अँड सर्पट वार्शिप; मद्रास अँडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट १९२१-२२].

कृष्णाजी कंक—शिवाजीमहाराजांचा वाळमित्र येसाजी कंक याचा हा मुलगा. हा मोठा झूर होता. येसाजी सरनोबत होता, व कृष्णाजी हा (संभाजी राजांच्या बेट्यां) पदाती नाईक होता. या दोघांनी १६८३ मध्ये फौज्याच्या स्वारांत मोठा पराक्रम करून फिरंग्याचा पराभव केला. खुद संभाजी राजे म्हणतात " फिरंगी यासी गांठी पडिली तेव्हां बहुत कस्त केली आणि गनीम मारून काढिला ते वस्ती दोघांनां (वाप व लेक) हि जखमा लागोन चकचूर जाले. कठीण जखमा राजश्री स्वामीनीं (स्वतः) दृष्टीनें पाहिल्या आणि घरासी जावया आज्ञा दिली. त्यावरी कृष्णाजी कंक याच्या जखमा फुटोन घरीं मयत झाला...त्यावरून स्वामी कृपालु होऊन, हे (वाप लेक) कामाचे मर्दाने, स्वामी कार्यावरी तत्पर...स्वामी कार्यावरीं मयत जाला...म्हणून पारितोषकाची मोईन (नेमणूक)...खासा येसाजी (यास) १ हजार होन व कृष्णाजी (मयत, त्यास) १ हजार होन...नियत केली असे. " या प्रमाणें छत्रपतीनीं (इ. स. १६८५) कृष्णाजीचा व त्याच्या वापाचा वक्षिसें देऊन सन्मान केला. [राज. खं. १५. ३९६; चतु. संमे. वृ. १९८]

कृष्णाजी त्रिमल—हे मोरोपंत पिंगळे पेशवे यांचे मेव्हणे. हे मथुरेस रहात असत. शिवाजी महाराज आग्र्याहून निसटले ते मार्गांत मथुरेस आले. तेथें हे कृष्णाजी, काशी व विसाजी असे तीन बंधू होते. त्यांच्याकडे संभाजीराजांस ठेऊन महाराज पुढें गेले. एकदां मोंगलाचें धरणें आलें असतां या कृष्णाजीनें संभाजीस आपल्या पानांत जेवावयास घेऊन एकत्र भोजन (दूध पोहे) केलें व संभाजी आपला भाचा असें सांगून त्याचा बचाव केला. पुढें कांहीं महिन्यांनीं हे त्रिवर्ग बंधू आपल्या आईसह संभाजीस घेऊन रायगडास आले. त्यावेळीं महाराजांनीं त्यांना नांवाजून व कृष्णाजीस

सराव ” हा किताब देऊन, काशीपंतास व मानोश्रीस प्रत्येकी २५ १२५ हजार रु. वक्षिस दिले (इ. स. १६७१) [रा. खं. ८. म. रि.].

कृष्णाजी नाईक जोशी—(चासकर घराणे) हा शिव-कालीन मुत्सद्दी पन्हाऊयास सुरनीस होता. त्यास महाराजांनी तंजावरास व्यंकाजी राजाकडे जे शिष्टमंडळ पाठविले त्यांत धाडले होते. यास पुढे शाहुमहाराजांनी सर्व राज्याची पोतदारी दिली. पूर्वाचे पोतदार श्रीगोंदेकर पुंडे हे तारा-वाईच्या पक्षास चिकटून राहिल्यामुळे व कृष्णाजीने “मोंगला-ईतून येतेसमर्थी स्वामीच्या व राजाच्या कल्याणाविषयी बहुत श्रम साहस केल्यावरून...पोतदारीचा धंदा हुजुराचा व सर कारकून व सरदार यांजकडील वंश परंपरेने ” इनाम दिला. यांचा पुत्र महादाजी. हा चासकर घराण्याचा मूळपुरुष. महादाजी यांचा गोविंदा म्हणून एक भाऊ होता. या दोघांनीहि वापाप्रमाणेच शिवाजी-संभाजी-राजाराम यांच्या वेळी स्वराज्याची सेवा उत्कृष्ट केली. “महादाजी कृष्ण हे संभाजी व धनाजीसमवेत फौजा घेऊन गेले ” त्यामुळे राजाराम यांनी त्यांना खवली गांव इनाम दिला. त्यानंतर वेड्या शिवाजीच्या वेळीहि यांनी व यांचा मुलगा बाळाजी महादेव यांनी (भाऊ, रामचंद्र व कृष्ण यांसह) सरकार सेवा केलेली आहे असे खुद्द करवीरकर संभाजी महाराजांनी म्हटले आहे. महादाजींनी रांगणा येथे बाळाजी विश्वनाथास मदत केली. तसेंच कान्होजी आंग्रे व बाळाजीपंत यांचा स्नेहहि त्यांनीच जमविला. महादाजीपंताची मुलगी ही थोरल्या बाजीरावसाहेबांस दिली होती. त्यांचे नांव काशीबाई. महादाजी हे सावकार असल्याने बाळाजीपंतांना त्यांचा वराच उपयोग झाला होता. [भा. व; रा. खं. २०; म. रि.] सातान्यास व्यंकटपुण्यांत असलेले कृष्णेश्वराचे देऊळ या महादाजी कृष्णरावांनीच बांधल्याचा उल्लेख करणारा शिलालेख (शके १६४५ चा) तेथे आहे. या देवळाच्या पुढील हल्लीचा व्यंकटपुरा त्यावेळी नसून तेथे महादाजीपंताने सदाशिवपुरी नांवाची पेठ वसविली होती. महादाजीकडे लोहगड चा कारभार होता. कृष्णराव महादेवास पेशव्यांनी चास येथे सरंजाम दिल्यामुळे या घराण्यास चासकर म्हणू लागले. महादाजीचा पुत्र कृष्णराव हा सन १७३३ मध्ये फिरंग्यांच्या स्वारी-वर गेला होता. तत्पूर्वी त्याला पेशव्यांनी कल्याणची सुभेदारी दिली होती. त्यावेळी (स. १७३०) त्याने भिवंडीच्या खाडीपलीकडील कांबे हे फिरंग्यांचे ठाणे काबीज केले होते.

कृष्णाजी भास्कर—हे वाईच्या कुळकर्ण्य-पैकी एक. शिवाजीमहाराजांच्या नौकरीस होता. महाराजांनी १६५७ त थेट अहमदनगरपर्यंत चाल करून मोंगलांचा पराभव केला. व विजापुरकरांस सहाय्य केली. त्यानंतर उभयतांत तह झाला. त्यावेळी (१६५८) औरंगजेबाकडे महाराजांनी जो वकील पाठविला तो हाच कृष्णाजीपंत. पुढे

कदाचित् यांनी महाराजांची नौकरी सोडली असावी. कारण अफजल प्रकरणांत यालाच खानाने आपला वकील म्हणून दौत्य करण्यास महाराजांकडे पाठविले होते. खान हा वाईचा सुभा (सात आठ वर्षे) असल्याने, या दोघांची दाट ओळख होती. महाराजांकडे पंत पूर्वी नौकर असल्याने व त्यांनी त्याला गौरवल्यामुळे त्याने खानाचा खरा हेतु त्यांना कळ-विला. पुढे खानाचा वध झाला. यानंतर कृष्णाजीपंत हे महाराजांचे पदवी राहिले असावेत. कारण औरंगजेब गादीवर बसला असता महाराजांनी त्यावेळी (१६५९) जो वकील दिल्लीस पाठविला तो हाच कृष्णाजीपंत होता. राजाराम महा-राजांच्या वेळी हा जिवंत असावेसे दिसते. रामचंद्रपंत अमात्य यांनी सावंतावर ज्या सरदारास पाठविले त्याचे नांव कृष्णाजी भास्कर असेच आहे. सारांश हे शूर, मुत्सद्दी व शिवशाहीचे पहिले मदतगार होते [रा. खं. ८. म. रि; जेधे. सभासद]

कृष्णाजी विनायक सोहोनी—हे प्रसिद्ध “ पेश-व्यांच्या बखरी ” चे लेखक होत. हे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील सोमेश्वरचे रहिवासी होत. तेथून ते पुण्यास पेशवाईच्या अखेरीस आले व आपल्या कर्तव्यगारीने सुभेदारीपर्यंत चढले. पुढे पेशवाई गेल्यानंतर यांचे सर्व वैभव नष्ट झाले. व त्यांनी सर्व संसारकाय सोडून नदीतीरावरील वैज-नांथाच्या शिवालयांत पुढील आयुष्य तपस्याप्रमाणे घाल-विले. त्यावेळी त्यांनी तोंडाने सांगवे व लेखकांन लिहून घ्यावे याप्रमाणे सदर बखर रचिली गेली. रावबाजीचे कारभारी चितोपंत देशमुख पांवलकर यांचे कृष्णाजीपंत हे आस असल्यामुळे देशमुखांची त्यांच्यावर कृपा होती. याशिवाय यांची जास्त माहिती आढळत नाही. बखरींत थोरले बाळाजीपंत नाना हे श्रीवर्धनहून निघाल्यापासून तो शनिवारवाड्यावर ईंग्रजांचा वावटा चढेपर्यंतची सारी हकीकत आली आहे. बरीचशी माहिती ऐकीव व स्मरणीय आहे. पंतांचा काल वरील शिवालयांत इ. स. १८५४-५५ त झाला. त्यावेळी त्यांचे वय ७० च्या सुमारास होते. यावरून त्यांचा जन्म श्री. सवाई माधवरावसाहेब यांच्या कारकी-र्दीत झाला असावा. [साने-पेश. बख. प्रस्ता.].

कृष्णा नदी—दक्षिण हिंदुस्थानांतील ही एक मोठी नदी असून, गोदावरी व कावेरी या नद्यांप्रमाणेच दक्षिण हिंदुस्थानच्या सर्व प्रदेशामधून पश्चिमेकडून पूर्वेकडे ती वहात गेली आहे. कृष्णेपेक्षा गोदावरीची लांबी अधिक असली तरी, विस्ताराच्या मानाने कृष्णा ही गोदावरी-पेक्षा मोठी आहे. कृष्णाथडीचे क्षेत्रफळ एकंदर ९७००० चौरस मैल असून नदीची लांबी ८०० मैल आहे.

सह्याद्री पर्वतांत पश्चिम घांटामध्ये महाबळेश्वराजवळ हिचा उगम होतो. सातान्यानजीक माहुली येथे हीच वेण्णा नदी मिळते. तेथून ती दक्षिणेकडे वहात जाऊन कन्हाड येथे येते. या ठिकाणी तिला उजवीकडून कोयना येऊन मिळते. नंतर ती सांगलीजवळ वहात आल्यावर तिला

पश्चिमेकडून वारणा नदी मिळते. तेथून ती कुंरुंदवाडपर्यंत वहात गेल्यावर त्या ठिकाणी पंचगंगेचा तिच्याशी संगम होतो. येथून ती पूर्ववाहिनी वेळगांव जिल्ह्यांतून, दक्षिण मराठी संस्थानांतून, व विजापूर जिल्ह्यांतून, असा ५०० मैलांचा प्रवास करून निजामच्या राज्यांत येते. विजापूर जिल्ह्यांत तिचा संचार असतांना तिला घटप्रभा व मलप्रभा या नद्या भेट देतात. महाबळेश्वर, येथील उगमापासून माहुलीपर्यंतचे पात्र लहान आहे. यामुळे तिच्यामधून नांवा चालविल्या जात नाहीत.

निजामच्या राज्यांत, रायचूर जिल्ह्याच्या एचाम्पेट गांवाजवळ तिचा प्रथम प्रवेश होतो. दख्खनच्या डोंगर-सपाटीवरून सोलापूर आणि रायचूरच्या दुआबांत ती ४०८ फूट उंचीवरून खाली येते; व तिला जेव्हां पूर आलेला असतो तेव्हां एवढ्या उंचीवरून ग्रानाईट खडकाच्यामधून खाली जोराने ती आदळत असतां तुषारांचा समूह वर उडत असतो व तो देखावा फार वहा-राचा दिसतो. भीमा नदी ही अहमदनगर, पुणे, सोलापूर या प्रदेशांतून वहात येऊन कृष्णेला मिळते तर तुंग-भद्रा ही म्हेंसूरचा उत्तर भाग, वज्जारी व कूर्नूल या प्रदेशांतून वहात येऊन, तिला मिळते. तुंगभद्रेचा संगम झाल्यावर ती ब्रिटिश मुलखांतून वहात असतां, हैद्रा-बाद संस्थानचा पूर्व भाग व मद्रासचे कूर्नूल व गुंतूर जिल्हे यांच्यामधून ती वहात गेल्यामुळे ती या दोन्ही प्रदेशांची नैसर्गिक हद्द बनली आहे. या प्रदेशांतील तिचे पात्र खोल आहे. तेथून ती ईशान्यगामी होऊन नल्लम-लडू व इतर टेंकड्या यांच्यामधून वहात जात असतां वज्जारीबाद येथे तिला मूसी नदी येऊन मिळते. हैद्रा-बाद संस्थानच्या मुलखांतून, व हैद्राबादच्या बाजूबाजूने ती एकंदर ४०० मैल वहात जाते.

यानंतर आग्नेय दिशेला तिचा प्रवाह घळतो व गुंतूर व कृष्णा या जिल्ह्यांमधून ती शंभर मैल वहात जाऊन बंगालच्या उपसागरांत देन मुखांनी जाऊन पडते. गुंतूर व कृष्णा जिल्ह्यांतून ती वहात असतां तिचे अनेक कालवे काढण्यांत आले आहेत. वेझवाडा जिल्ह्यांतून ती जम्बूर दगाडाच्या लहान टेकड्यांमधून वहात जात असतां तिला एक प्रचंड धरण बांधण्यांत येऊन तेथून अनेक कालवे काढलेले आहेत. कृष्णेचे पाणी या प्रदेशांत जोराने वहात असल्याने तिच्यामधून नांवा वल्हविणे अवघड होते. तथापि वर्षांतून सहा महिने या प्रदेशांतील कुशल नावाडी नांवा वल्हवीत असतातच. तिच्या अनेक कालव्यांच्या योगाने कृष्णा व गोदावरी हे जिल्हे जोडले गेले आहेत; व वकिंगहॅम कालव्यामुळे कृष्णा जिल्हा व दक्षिणे-कडील मुख्य व मद्रास हे परस्परांशी जोडले गेले आहेत.

कृष्णा नदी ही हिंदुस्थानांतील अनेक पवित्र नद्यांत मोडते व हिच्या स्तुतिपर कृष्णाकांठच्या तीर्थांचे वर्णन करणारे

कृष्णामाहात्म्यपुराण व कृष्णामाहात्म्यवर्णन काव्य वगैरे-सारखे स्तुतिपर ग्रंथ झाले आहेत. कन्ये राशीस गुरु आला असतां कृष्णानदीस भागीरथी भेटावयास येते अशी समजूत असून त्या कालांत भागीरथी तीरी करावयाचे क्षौरश्राद्धादि धार्मिक विधी कृष्णेच्या कांठी करण्याची वहिवाट आहे. हिचे महाभारतापासून उल्लेख आढळतात.

आंध्र व कुत्वशाही राज्यांची ही दक्षिणसरहद्द होती (गोदा-कृष्णा-दुआव). इच्या कांठावरील कोप्पम गांवी सोमेश्वर चालुक्याने राजाधिराज चोलाशी लढाई करून त्याला ठार मारिले. या गांवी चालुक्य व चोल यांच्यांत बऱ्याच वेळां लढाया झाल्या आहेत. कृष्णा-कांठी राक्षसतागडी (रक्षसगी-तंगडगी) येथे विजया-नगरकरांचा पराभव झाला. मुजफ्फरजंगाने कृष्णा ते कन्या-कुमारीपर्यंतच्या देशाचा नवाब म्हणून डुप्लेला नेमिले होते. [स्मिथ-ऑ. हि.; इ. एपि. इंडि. पु. १२.; इ. गं.]

कृष्णान्वक—(१०४२९) त्रावणकोरमधील दक्षि-णेंतील इरानियल व कल्कुलम या दोन तालुक्यांतच हे लोक आढळतात. कांही मक्कथायम वारसाहक्काचा कायदा पाळितात तर कांही मरुमक्कथायम कायद्याला धरून वागतात. पहिल्या वर्गाचे आचारविचार वेळाळ लोकांसारखे आहेत व दुसऱ्याचे नायर लोकांसारखे आहेत. यांच्या स्त्रीवर्गांत पूर्वी गोंदण्याची चाल फार असे. हे मूळचे कांजीवरम् येथील रहिवासी. यांच्यांत नियोगाची पद्धत आहे. मग दीर लहान असला तरी चालतो. [थर्स्टन. से. रि. (त्रावणकोर)].

केअर्नस, जॉन एलियट—(१८२३-१८७५) इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञ. १८५१ त तो एम्. ए. झाला. त्यानंतर काय-द्याची परीक्षा देऊन आयर्लंडांत वकिली करूं लागला. आय-र्लंडांतील सामाजिक व अर्थशास्त्रीय प्रश्नांसंबंधाने चर्चात्मक लेख तो लिहू लागला व अर्थशास्त्राचा अभ्यास त्याने सांगो-पांग व काळजीपूर्वक केला. डब्लिन येथे अर्थशास्त्राच्या अध्यापकाची जागा १८५६ मध्ये केअर्नसला मिळाली. पहिल्या वर्षाची त्याची अर्थशास्त्रावरील व्याख्याने प्रसिद्ध झाली. त्यांत जे. एस्. मिळची पद्धतीच विस्तारपूर्वक पुढे मांडलेली होती.

१८६२ त याने 'दि स्लेव्ह पॉवर' (गुलामांची अर्थोत्पाद-नशक्ति) या विषयावर तात्त्विक विचारपरिच्छित निबंध प्रसिद्ध केला. त्यांत त्याने गुलाम मजूर पद्धतींत किती तोटे आहेत ते विस्तारपूर्वक व मार्मिकपणाने पुढे मांडले असून त्याने काढलेली अनुमाने आतां अर्थशास्त्रांतील ठाम सिद्धांत होऊन बसली आहेत. शिवाय अमेरिकेंत हें गुलामपद्धतीप्रकरण युद्धावर जाणार, हें भविष्यहि त्याने या निबंधांत वर्तविले होते.

इ. स. १८६६ मध्ये लंडन येथील युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत त्याला प्रोफेसरची जागा मिळाली. पण १८७२ मध्ये प्रकृति फार ढासळल्यामुळे त्याला राजीनामा द्यावा लागला. 'स्लेव्ह

पॉवर 'पोलिटिकल एसेज' 'लीडिंग प्रिन्सिपल्स ऑफ पोलिटिकल एकाॅनॉमी' ही त्याने लिहिलेली पुस्तके होत. शेवटचा ग्रंथ स्मिथ, माल्थस, रिकार्डो, मिल्ल यांच्या परंपरेतील विद्वानांचा शोभण्यासारखाच होता. हा इंग्रजपंथी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मुख्य सिद्धांतांवरील टीकापर ग्रंथ असून त्यांत केअर्नसने मिल्लच्या बहुतेक सर्व प्रमुख सिद्धांतांसंबंधाने आपले भिन्न मत स्पष्टपणे पुढे मांडले आहे. जे. एस्. मिल्लच्या 'अर्थशास्त्राची तत्वे' या ग्रंथानंतरचे अर्थशास्त्रावरील महत्वाचे ग्रंथ म्हणजे केअर्नसचेच असून त्यांत मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत: (१) अर्थशास्त्राची व्याप्ति व अनुमानपद्धति यांपैकी व्याप्तीसंबंधी केअर्नस म्हणतो की, अर्थशास्त्र हे निव्वळ तात्विक शास्त्र असून प्रत्यक्ष सामाजिक स्थिति किंवा व्यवस्था यांच्यामुळे या शास्त्रांतील सिद्धांतांना यत्किंचितहि बाध येऊ शकत नाही. समाजशास्त्राची किंवा गणितशास्त्राची अर्थशास्त्र ही शाखा नसून ते कांही अंशी बौद्धिक व भौतिक असे मिश्र शास्त्र आहे. या मुद्यासंबंधाने एवढे सांगितले पाहिजे की, समाजव्यवस्थेच्या आर्थिक परिस्थितीवर होणाऱ्या परिणामाकडे केअर्नसने दुर्लक्ष केले, हा त्याच्या विचारसरणीतील मुख्य दोष होय. (२) पदार्थ तयार करण्यास लागणारा खर्च व त्याची किंमत यासंबंधाचा पदार्थाच्या उत्पादनखर्चांमध्ये मजुरी व भांडवलवाल्याचा नफा या दोहोंचा समावेश मिळ करित असे. परंतु ही दृष्टि भांडवलवाल्यांची असून किंमतीत केवळ मजुरीचा अन्तर्भाव होत नाही, असे केअर्नसचे म्हणणे आहे. पदार्थ उत्पन्न करावयास लागणारे श्रम, मध्यंतरीची विश्रांति आणि अपघात या तिहींचा विचार किंमतीमध्ये येतो असे तो म्हणतो. (३) स्वतंत्र चढाओढ व तिच्यावरील नैसर्गिक व सामाजिक निर्वेध, समाजाचे धंदेवारीने होणारे वर्गीकरण व भांडवलाची अडचण यामुळे एक धंदा सोडून दुसरा पत्करणे माणसाला कठिण जाते, व त्यामुळे स्वतंत्र चढाओढीचे तत्त्व पूर्णपणे अमलांत येऊ शकत नाही. म्हणून मालाच्या किंमती आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या तत्त्वानुसार म्हणजे मागणी व पुरवठा या तत्त्वानुसार ठरतात. केवळ उत्पादकाच्या दृष्टीनेच केलेली ही केअर्नसची मीमांसा मिल्लच्यापेक्षा अधिक व्यापक असली तरी एकांगीपणाची आहे असे म्हणावे लागते. गिन्हाईकाच्या दृष्टीने पाहता, स्वतःस तो जिनस तयार करावा लागू नये म्हणून तो जास्तीत जास्त जे मोल द्यावयास तयार होतो त्यावरून पदार्थाची जास्तीत जास्त किंमत ठरत असते ही गोष्ट केअर्नसने लक्षांत घेतलेली नाही. (४) मजुरीफंडाचा सिद्धांत मिल्लने प्रथम प्रतिपादन करून पुढे सोडून दिला होता. केअर्नसने तो प्रश्न हाती घेऊन त्यासंबंधाचा बराचसा गैरसमज दूर करून त्याचे खरे स्वरूप लोकांपुढे मांडले. शिवाय व्यापारीसंघ व संरक्षणपद्धति, तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार व पदार्थाच्या किंमती यासंबंधाने फार महत्वाचे व अगदी नवीन स्वरूपाचे विवेचन त्याने केले आहे.

केइ द्वीपसमूह—हा डच ईस्ट इंडीजचा अम्बोयना रेसिडेन्सीतील एक द्वीपसमूह आहे. ही वेटे दक्षिण अक्षांश ५° व ६°५' व पूर्वरेखांश १३१°५०' व १३३°१५' यामध्ये आहेत. मोठे केई, लहान केई, टायन्डा व कुरसमूह हा या द्वीपसमूहांत आहेत. मोठे केई हे वेट इतर वेटांपेक्षा नैसर्गिकदृष्ट्या इतर वेटांपासून अगदी निराळे आहे. यांत ज्वालामुखीची ओळ पसरली असून यांतील सर्वांत उंच भाग २६०० फूट उंच आहे. या वेटाचे क्षेत्रफळ २९० चौरस मैल असून सर्व द्वीपसमूहाचे क्षेत्रफळ ५७२ चौरस मैल आहे. या वेटाची तृतीयावस्थाक नवपूर्वयुगांतील घटना असून इतर वेटे त्यानंतरची आहेत. येथे नारळ, साबुदाणा, मासे, ट्रेपांग इमारती लांकूड, खोबरे, मका व तंबाखू हे जिनस उत्पन्न होतात. येथील लांकूडसंख्या सुमारे २३,००० आहे. यांपैकी १४,९०० वन्य व ८३०० मुसलमान आहेत. येथे तीन प्रकारचे लोक राहतात. ते केई, पोंपन व मलाया हे होत. केई द्वीपाचे लोक खोदीव कामांत पटाईत असून यांस उत्तमप्रकारची जहाजे बांधता येतात.

केओझर संस्थान—ओरिसामधाल एक मांडलीक संस्थान. ओरिसामध्ये जी मोठी संस्थाने आहेत त्यांत या संस्थानचा नंबर दुसरा आहे. या संस्थानचे क्षेत्रफळ ३०९६ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस सिंगभूम जिल्हा, पूर्वेस, बॅलसोर जिल्हा व मयूरभंग संस्थान, दक्षिणेस कटक जिल्हा व पश्चिमेस पाललहरासंस्थान आहे. केओझर संस्थानचे, लोअर केओझर व अपर केओझर असे भाग पाडण्यांत आले आहेत. लोअर केओझरमध्ये पुष्कळ दऱ्याच दऱ्या आहेत; व अपर केओझरमध्ये पर्वताच्या रांगा आहेत. अपर केओझर प्रदेश शत्रूपासून बचाव करण्याच्या कार्या फार उपयुक्त आहे. या पर्वतावर पुष्कळ पठारे असून तेथे बरीच कुंपणे व पेराऊ जमीनहि आहे. या पर्वतामध्येच वैतरणी नदीचा उगम झाला आहे. गंधमादन, ठाकुराणी, टोमाक, बोल्ट, ही पर्वतशिखरे असून गंधमादन शिखराची उंची ३४७९ फूट आहे.

प्राचीनकाळी केओझर संस्थानचा समावेश मयूरभंज संस्थानांत झाला होता. पण २०० वर्षांपूर्वी येथील डोंगराळ जातींनी, मयूरभंज संस्थानचे वर्चस्व झुगारून दिले व आपले स्वतंत्र संस्थान स्थापन केले. या संस्थानावर आतापर्यंत ३६ संस्थानिकांनी राज्य केले आहे. १८५७ च्या बंडांमध्ये या संस्थानच्या राजाने इंग्रजांना मदत केली. याकरिता त्याची खंडणी कमी करण्यांत येऊन त्याला महाराजा हा किताब देण्यांत आला. पुढे हा महाराजा वारल्यामुळे व याला औरस संतति नसल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने याचा दासीपुत्र यास राज्यावर बसविले. त्यामुळे चिडून जाऊन, भूड्या व जुभांग या जातींनी बंड केले. पण ब्रिटिशांनी आपले सैन्य संस्थानिकाच्या मदतीला पाठवून या बंडाचा मोड केला. १८९१ मध्ये या डोंगराळ जातींनी

पुन्हां बंड केलें; पण पुन्हां ब्रिटिशांच्या मदतीनें या बंडाचें पारिपत्य करण्यांत आलें. संस्थानचें सालिना ३ लाखांचें उत्पन्न असून ब्रिटिश सरकारला यांतून १७१० रुपये खंडणी द्यावी लागते. या संस्थानची लोकसंख्या १९११ साली १,८२,०२० होती. या संस्थानांत १९३७ खेडी असून, त्यांत आनंदपूर नांवाचें एक महत्वाचें खेडें आहे. के.ओ.झर नांवाचें राजधानीचें एकच शहर आहे. एकंदर लोकसंख्ये-पैकी हिंदू चैतन्यवादी, पान, खंडैत, गौर, होस, भूइया, कुर्मी, गोंड, खोंड, गौर, बाथुडी इत्यादि अनेक जातींचे लोक आहेत. राज्यकारभाराच्या सोईकरितां, आनंदपूर व चापेश्वर असे दोन भाग पाडण्यांत आले आहेत. संस्थानांत ३ धर्मार्थ दवाखाने, २ माध्यमिक शिक्षणाच्या व ९१ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत.

केकती-(घायपात)यास लॅटिन आग्ने व्हीव्हीपॅरा; मराठी केकती, केकताड, पारखंड, घायाळ, घायपत व गुजराथीत घापत, इत्यादि नांवें आहेत. अननस किंवा केवड्याच्या पानासारखी या झाडाचीं पानें असतात. परंतु अननसच्या पानांहून तीं रुंद असून त्यांच्या कांठावर वारीक वांकडे व करवतासारखे समांतर कांटे असतात व पानाच्या शेवटीं अप्रावर एक भाल्यासारखा आंखूड कांटा असतो. हीं पानें आकारानें तरवारीसारखीं फार दळदार असून त्यांचा रंग कांहीं जातींत पिवळसर हिरवा व कांहीं जातींत हिरवागार असतो. ह्याच्या आंखूड बुडल्यांतून एकांत एक गुंतलेल्या पानांतून एक उंच दांडा वर निघतो व त्यास फुलें येतात. फुलांचा वार निघून गेल्यानंतर ज्या झाडापासून दांडा निघाला असेल तें मूळ झाड मरून जातें. पण त्याच्याच बुडल्यापासून कोंव फुटून नवीं झाडें उगवलेलीं असतात.

केकतीच्या अनेक जाती आहेत. त्या सर्वांचें जन्मस्थान अमेरिका खंड आहे. त्यांत मेक्सिको देशांत हीं झाडें विपुल सांपडतात. तथापि सध्यां जगांतील बहुतेक उष्ण प्रदेशांत यांचा प्रसार झालेला आहे. इ.स.न १५६१ त घायपात अमेरिकेंतून युरोपखंडांत येऊन, तेथून हिंदुस्थानांत पोर्तुगीज लोकांनीं प्रथम याची लागवड केली. मद्रास इलाख्यांत व हिंदुस्थानांतील इतर सर्व भागांत कुंपणाला घायपात लावतात. तसेंच केवळ तंतूच्या उत्पन्नाकरितां याची लागवड कांहीं ठिकाणीं हिंदुस्थानांत झाली आहे. ह्या झाडाच्या पानापासून व मुळ्यापासूनहि वाख निघतो. पानांत सरळ व उमे तंतू असतात. त्यांचीं वळें होतात व तीं फार टिकाऊ निघतात.

सदरहु झाडाच्या पाती कापून त्या पाती लांकडी साचांत ठेवून लोखंडी पकडीनें ओढतात. त्यापासून फारच उत्तम असा दोरा निघतो; व तो विलायतेंत आऊन त्याचें कापड बनतें. पूर्वी याचा उपयोग आपल्या देशांत होत नव्हता. परंतु मुंबई येथील प्रसिद्ध मेसर्स एन. फ्रेंचेली कंपनीनें याचा उपयोग करण्याची सुरुवात केली. हल्लीं मांग

लोक या पाती कापून भिजवून त्यांपासून (वाख) दोरा तयार करतात. परंतु जसा साचाचा दोरा सफाईदार असतो तसा हा नसतो. शिवाय हल्लीं कांहीं मुंबईच्या कंपन्या याच्या दोऱ्याकरितां कांहीं जमीनी खरेदी घेऊन त्यांत ह्या झाडाची, नवीन लागवड करून वाफेच्या यंत्रापासूनहि सूत तयार करितात.

फुलें येण्याच्या हंगामांत वर निघालेल्या दांड्याला फुलें लागणारा मधला वारीक शेवट कापून टाकला म्हणजे त्यांपासून आंवट रस पुष्कळ निघतो तो शिजवून “पुलक” आणि “मेक्सिकल” नांवाची दारू तयार करितात. आपल्या ईकडील ताडीप्रमाणें या दारूचा अमेरिकेंत फार खप होतो. रसाचा लाखों रुपयांचा व्यापार करितात. व त्यांत सावणासारखीं कांहीं द्रव्ये घातलीं असतां त्याचीहि उपयोग होतो. जुनाट झाडाच्या बुंध्याला फुटलेले कोंव काढून लाविल्यास त्यांपासून नवीन झाडें उत्पन्न होतात. ह्या झाडाच्या पुऱ्या वाडीस १०।१२ वर्षे तरी लागतात.

ह्या झाडाची लागवड दोन प्रकारानें होते. एक याच्या दांड्यास फुलें आल्यानंतर वी धरतें. त्या धियापासून व दुसरी रीत म्हणजे झाडाच्या बुंध्यास लागलेल्या कोंवापासून लागवड करणें हेंच जास्त सोईचें व खातरीचें असतें. एक दोन वर्षांची कोंवळी झाडें आणूनहि पावसाळ्याच्या आरंभी लावावीत. कुंपणासाठीं केकती लावणें असल्यास दोन फूट अंतरानें कोंव लावावे: म्हणजे ३।४ वर्षांत सर्व झाडें एकत्र होऊन उत्तम कुंपण होईल. जमीन सुपीक होण्यासाठीं केकतीचें शेतच करणें असेल, तर दहा फूट अंतरानें कोंव रांगेनें लावून प्रत्येक रांगेंत पांच किंवा सहा फूट अंतर सोडावे. ह्या झाडाची लागवड करण्यास वरड, तांबडी, रेंताड किंवा दगडगोटे असलेलेली जमीन सुद्धा उपयोगी पडते.

याची लागवड नवीन करणें झाल्यात जमीन दोन वेळ कुळवावी व नंतर चार फूट रुंदीचे वरवे दोन वरंब्यांत आठ फूट अंतर ठेऊन करावे. वरंब्याला दर एकरी शेणखत सुमारें दहा गाड्यांपर्यंत देऊत तें मातींत कालवून ती माती वर चढवावी. जून महिन्यांत चांगला पाऊस झाल्यावर. वरंब्यावर दोन चौरस फूट अंतरानें लहान रोपाच्या दोन ओळी लावाव्या. पाण्याच्या सोयीप्रमाणें एकदोन वर्षे उन्हाळ्यांत दोनदां पाणी द्यावें व मधील जागा कोळपून स्वच्छ ठेवावी. लागवड होऊन चारपांच वर्षे झालीं म्हणजे वाखासाठीं पानें कापावी.

के क ती चे तं तू का ढ ण्या ची दुस री री त.—लांब व मोठीं पानें विशिष्ट प्रकाराच्या हत्यारांनें कापितात. नंतर पानाच्या लांबलांब चिरण्या करून त्या एक दिवस उन्हांत वाळवितात व त्यांच्या लहान लहान जुड्या बांधून पाण्यांत भिजत टाकतात. याचा वाख काढण्याची सोपी रीत म्हटली म्हणजे पानाच्या चिरण्या एका फळीवर ठेऊन त्या

एका लोखंडाच्या पात्यामधून वरचेवर सर्व रस व चोथा निघून जाईपर्यंत ओढणे ही होय. अशा रीतीने वाख काढल्यानंतर तो धुवून वाळवितात. या पद्धतीने दूर-दुर्गामांकरिता सुमारे एक हजार पौंड वाख निघतो (तीस ते पन्नास पानांपसून सुमारे एक पौंड निघतो). पुण्यानजीक गणेशखिंडातील वागंत निरनिराळ्या घायपाताच्या जातीचा दोन तऱ्हेने वाख काढिला होता. त्याचा तपशील पुढे दिला आहे:-

वाखाच्या शंभर पौंडांचे प्रमाण.

जातीचे नांव	येथाने काढलेला	भिजत घालून काढलेला
गांवठी केकताड	६. ४२	५. ६६
सिसल	३. ७१	३. ८५
बुरट (आंखूड पाजाचा)	४. ५०	४. ४७
अमेरिकन	२. ७३	१. ६९
मोठ्या पानाचा	२. ०	१. ७८
युका	१९. १७	१०. ०

या अनुभवाचा परिणाम घेतावर आज किती झाला आहे हे सांगता येत नाही [वॅट].

केकय—भारतवर्षीय भरतखंडस्थ देश. हा आग्नेय कोसलच्या उत्तरेस असावा. येथील राजांस केकय हे नांव सर्वसाधारण असे असे; परंतु अंतर्गत नांव प्रत्येकाचे भिन्न भिन्न आहे. दशरथाच्या वेळी अश्वपति नांवाचा येथे एक राजा असून त्याची कन्या केकयी ही दशरथाची स्त्री होती. पांडवांच्या वेळेस येथील राजा धृष्टकेतु हा होता. याची राजधानी गिरिव्रज (राजगृह) नांवाचे नगर ही होती.

केकरी—राजपुतान्यांत अजमेर-मेरवाड संस्थानांतील एक गांव व एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनरचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ५९२६. पैकी ४४३१ हिंदू, ११२२ मुसलमान व ३६६ जैन आहेत. पूर्वी येथे व्यापारास फार तेजी होती अलीकडे या स्थलाचे व्यापारी दृष्ट्या महत्त्व फार कमी होत चालले आहे. येथे पाण्याचा पुरवठा फार कमी असून पाणीहि वाईट आहे. येथे कापूस पिजण्याची एक गिरणी व कापसाचे गळे वांधण्याचे तीन कारखाने आहेत.

केकुल फ्रेडरिक ऑगस्ट-(१८२९-१८९६) हा जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ लीविकच्या हाताखाली रसायनशास्त्र शिकला. याने आपली स्वतःचीच लहान प्रयोगशाळा काढली रासायनिक रंगांच्या धंद्याच्या उत्कर्षास हा कारण झाला.

कर्बयुक्त संयुक्त पदार्थांचे संशोधन हे त्याचे महत्वाचे कार्य होय. याचे परिणाम फार दूरवर पोहोचणारे दिसून आले. वेन्झिनच्या घटनेची त्याने दिलेली उपपत्ति इतकी महत्वाची आहे की, सेंद्रिय रासायनिक पदार्थांपैकी जवळ जवळ तीनचतुर्थांश पदार्थ या वेन्झिनच्या घट-

नेच्या ज्ञानामुळे तयार करता येऊ लागले. तसेच डांबरापासून रंग तयार करण्याची कृति वरील घटनेच्या ज्ञानाशिवाय अस्तित्वांत येणे अशक्य आहे.

कैजळगड, अथवा घेरखेळज किल्ला—वाईच्या वायव्येस ११ मैल अंतरावर असलेल्या महादेव पर्वतश्रेणीच्या मांडरदेव शिखरावर हा किल्ला असून समुद्रसपाटीपासून हा ८२६९ फूट उंच आहे. यावर जाण्यास वाईच्या वाजूस याच्या पायथ्याशी असलेल्या असरे किंवा खवली या खेड्यांतून जावे लागते. टेंकडीवरील चढाव फार मोठा आहे. किल्ल्याकडे जाण्यास पायऱ्या आहेत व त्यांच्या तळाशी एक घुलून आहे. किल्ल्याच्या भिंती दगडाच्या आहेत. यांतील घरे पडलेली आहेत. यांत शाबूत असे घर म्हणजे दारूखाना होय. यांत पाण्याची मोठी तीन व धान्य साठविण्यासाठी लहान सहा टांकी आहेत. किल्ल्यावर पाण्याचा जिवंत झरा नाही. या पर्वतश्रेणीच्या उत्तरेकडील वाजुवर असलेल्या व्हेहोली नांवाच्या खेड्यांत या किल्ल्यांतील शिवंदी रहात असे. वाराव्या शतकांत जे पन्हाळ्याचे भोजराजे उदयास आले त्यांनी हा किल्ला बांधिला असे म्हणतात. एल्फिन्स्टन म्हणतो की जर हा किल्ला चांगल्या रीतीने लढविला तर शत्रूस अमेद्य आहे. जनरल पिटझरच्या तुकडीच्या स्वाधीन होण्यापूर्वी सातारा प्रांताच्या ज्या थोड्या किल्ल्यांनी तोफा डागल्या होत्या त्यांपैकी हा एक आहे.

केटर हेनरी—(१७७७-१८३५) इंग्लीश-जर्मन-पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्ता. प्रथमतः त्याचा विचार कायद्याचा अभ्यास करण्याचा होता. परंतु त्याच्या बापाच्या मृत्यूनंतर त्याने सैन्यांत प्रवेश केला. त्याला वाराव्या रेजिमेंटमध्ये कमिशन मिळाले व त्यामुळे तो हिंदुस्थानांत आला व त्याने (१७९४ ते १८०८ च्या दरम्यान) हिंदुस्थानची त्रिकोणमितीच्या सहाय्याने पहाणी केली. आरोग्याकरिता त्याने हिंदुस्थान सोडले. इंग्लंडास जाऊन त्याने सेंटस्टेथेथील लष्करी कॉलेजांत प्रवेश केला. तेथील परीक्षा उत्तीर्ण होऊन त्याने कॅप्टनची जागा मिळविली. पुढे सन १८१४ साली पेन्शन घेऊन शेषायुष्य त्याने शास्त्रीय शोधांत घालविले. कासेप्रेनिअन आणि प्रेगोरिअन दुर्विणीची तुलना करून त्याने असे ठरविले की, या दोहोंपैकी पहिली दुसरीपेक्षा ५ : २ या प्रमाणांत जास्त प्रकाश देते. एक सेकंदलंबक बसवून त्याप्रमाणे लंडन आणि दुसरी काही स्थळे येथील एक सेकंडलंबकाची लांबी त्याने काढली. खगोलशास्त्रीय दुर्विणीत त्याने काही सुधारणा करून दाखविल्या. रशियांतील मापांच्या तुलनेसंबंधाने अत्यंत परिश्रम घेऊन ती मापे निश्चित केली. त्याच्या या कामाबद्दल रशियन सरकारने त्याचा बहुमान (१८१४) केला. सन १८१५ साली त्याला रॉयल सोसायटीने आपला सभासद करून घेतले.

केटी—मुंबई इलाख्यांतील कराची जिल्ह्याच्या घोडावारी तालुक्यांतील एक शहर व बंदर. सिंधुनदीच्या हजाम्रो

नांवाच्या फांट्यावर समुद्राच्या लगत हे शहर वसलेले आहे. १९०१ मध्ये या शहराची लोकसंख्या २१२० होती. हे शहर सिंधुनदीच्या खोऱ्यातील एक प्रमुख बंदर व व्यापाराचे शहर आहे. कराचीच्या खालोखाल या बंदराचा नंबर लागतो. हे बंदर ५० वर्षांपूर्वीचे आहे. त्याच्यापूर्वी घोडावारी बंदराची व्यापाराबद्दल ख्याती असे. या बंदरातून ज्वारी, कडधान्य, लोकर, कापूस, इत्यादि पुष्कळ जिन्नस मुंबई, मद्रास, सोनमियांनी, मक्काण इकडे जातात व मुंबई, मद्रास, मक्काण इत्यादि ठिकाणांहून नारळ, कापड, धातु, साखर इत्यादि जिन्नस या बंदरांत येतात. १९०३-४ मध्ये या बंदरातून बाहेरदेशी ५,३०,००० रुपयांचा माल गेला; व १,०५,००० रुपयांच्या मालाची आयात झाली. बाहेरच्या देशाहून आलेला माल प्रथम येथे उतरून नंतर तो कराची जिल्ह्यातील सिंधुनदीच्या मार्गाने जातो. हे बंदर थोडेसे उंचावर वसले असल्याकारणाने नदीला पूर आला तर त्याची फारशी नुकसानी होत नाही. या बंदराहून ठावा, मिरपूर, घोडावारी या शहराकडे रस्ता गेला आहे. १८१४ साली येथे म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना झाली. शहरामध्ये एक दवाखाना व एक शाळा आहे.

केटो मार्कस पोर्शि अस (ख्रि. पू. २३४-१४९) हा रोमन मुत्सद्दी टस्कुलम येथे जन्मला. त्याचे कुल लष्करी कामाकरिता प्रसिद्ध होते: व्हेलेरियस क्लॅक्स या गृहस्थाचे त्याजकडे लक्ष गेल्यामुळे त्यास त्याने रोम येथे आणले. रोम येथे आल्यावर तो अनुक्रमे केन्टर, एडाइल, प्रीटर व कौन्सल झाला. मध्यन्तरी तो आफ्रिकेत गेला व ज्ञामाच्या स्वार्थात त्याने बराच भाग घेतला नंतर सार्डिनिया व स्पेनमधील स्वाभ्यांत तो होता. स्पेनमधील स्वारीने त्याची बरीच कीर्ति झाली. ख्रि. पू. १९१ साली त्याने ट्रिब्यूनचे काम केले. लष्करी दृष्टीने त्याची कीर्ति अढळ झाली होती. आता त्याने स्वदेशांत राहून कामगिरी बजाविण्याचे ठरविले. केटोचे आफ्रिकेतील स्वारीपासून सिपियो याजबरोबर वैर उत्पन्न झाले होते. तेव्हां लवकरच सिपियोवर लांच घेतल्याबद्दल मुकदमा सुरू झाला; यांत केटोचे प्रत्यक्ष अंग होते असे म्हणावयास जागा नाही. हा सेन्सर या उपनामाने प्रसिद्ध होता.

पूर्वीच्या साध्या रोमन राहणीचा नाश करून अस्तित्वांत येऊन पहाणाऱ्या नवीन हेलेनिक संस्कृतीस विरोध करण्याचे प्रयत्न त्याने अंगिकारिले. या नवसंस्कृतीस आळा घालणे हेच तो आपले पवित्रतम कर्तव्य मानू लागला. तो सेन्सॉर असतांना हे अंगीकृत कार्य तडीस नेण्याचा त्याने बराच प्रयत्न केला. सेन्सॉर झाल्यापासून मरेतोपर्यंत तो जरी अधिकाऱ्यावर नव्हता तरी सीनेटमध्ये नवविचारांचा प्रतिस्पर्धी म्हणून तो प्रसिद्ध होता. मुत्सद्दी या नात्यापेक्षा लेखक या नात्याने केटोचे महत्त्व अधिक आहे. लॅटिन भाषेत गद्य लिहिण्यास त्यानेच प्रथम प्रारंभ केला. लॅटिन भाषेत रोमचा इतिहास लिहिणारा हा पहिला लेखक होय. शेतकीवरहि

त्याने 'डी ऑग्रिकल्चरा अथवा डी रेरस्टिका' नावाचे पुस्तक लिहिले आहे. ओरिजिन्स नावाची रोमच्या इतिहासाची सात पुस्तके त्याने लिहिली. त्याची भाषणीह संकलित आहेत.

केटो मार्कस दुसरा - (ख्रि. पू. ९५-४६) वरील केटोचा नातू. थोडा युद्धाचा अनुभव मिळाल्यावर हा ट्रिब्यून झाला. ख्रि. पू. ४९ मधील यादवांत हा पांपीच्या वाजूस होता. शत्रूच्या हाती सांपडून नये म्हणून याने आत्महत्या केली.

केडीझ—हे स्पेनमधील केडीझ प्रांतातील शहर व बंदर आहे. येथील लोकसंख्या (१९१७) ६६१०६ आहे. याला मुख्यत्वेकरून भव्य आखातामुळे व्यापारी महत्त्व आले आहे. जलवेष्टणामुळे येथील हवा समशीतोष्ण आहे. येथील वार्षिक सर्वसाधारण हवामान ६४ ° इतके आहे. शहराभोवती तट असून पांच दरवाजे आहेत. केडीझ ही धर्मोपदेशकाची जागा आहे. येथे वायकांसाठी दवाखाना, अनाथबालकाश्रम, वेड्यांचे इस्पितळ यासारख्या अनेक धर्मार्थ संस्था आहेत. पुष्कळ मुलांना फुकट शिक्षण दिले जाते. गणित, व्यापार, वैद्यक वगैरे विषयांची विद्यापीठे येथे आहेत.

येथील बंदराचे काम जुनाट व अपुरे आहे. एक सडक व एक आगगाडीचा रस्ता ही येथील मुख्य प्रदेशाशी दळणवळणाची साधने आहेत. येथे बहुतेक मोठमोठ्या कंपन्यांच्या बोटी येऊन लागतात. मीठ, अंजीर, तयार केलेली बुचे, दारू, हे येथील निर्गत व्यापाराचे पदार्थ आहेत. जळाऊ लांकडे, लोखंड, यंत्रे, इमारतीचे सामान हा आयात माल आहे.

इ. स. १६२६ मध्ये बर्किंगहॅमच्या ड्यूकने केडीझवर स्वारी केली. इ. स. १७०२ मध्ये ब्रिटिशांनीहि स्वारी केली. १८ व्या शतकांत केडीझची संपत्ति अतिशय वाढली. इ. स. १७२० ते १७६५ पर्यंत स्पॅनिश अमेरिकेशी बहुतेक व्यापार चालत असे. व तेव्हां दरवर्षी ५०,००,००० पौंड किंमतीच्या सोन्याची व चांदीची आयात होती. परंतु या शतकाच्या शेवटी या प्रांताचे दुर्दैवाचे दिवस आले. सन १८०० मध्ये नेल्सनने हे ठिकाण घेतले. इ. स. १८२० मध्ये झालेल्या कांतीच्या वेळी सातव्या फर्डिंडला येथे कैदेत ठेवले होते. इ. स. १८६८ मध्ये इसाबेला राणीला गादीवरून काढण्याकरिता झालेल्या कांतीत केडीझने प्रमुख भाग घेतला होता.

केणी—ही एक जंगली भाजी आहे. ती पाणथळ जागेत वारा महिने असते. कांही जाती पावसाळ्यांत ओसाड जागी व शेतांतहि उगवतात. तिचे सरपटत जाणारे हात दोन हात नेल वाढतात. फुले निळी, जांभळी व तेजदार असतात. कित्येक लोक हिची कांवेपाणी शिजवून भाजी करतात. [पदे]

केदारनाथ—संयुक्तप्रांत. गढवाळ जिल्ह्यांत महापथ नांवाच्या वर्षाच्छादित शिखरालगतचे देवस्थान. समुद्रसपाटीपासून उंची सुमारे ११७५३ फूट आहे.

चडूफेर मोठाले उंच पर्वत असून मध्ये दोन अडीच कोसांचे मैदान आहे. त्या मैदानांत मध्यभागी केदारनाथाचे मंदिर

आहे. आसमंतात सर्व हिमालयाची शिखरें आहेत. त्यांवर बर्फ असल्यामुळे ती सर्व स्यासारखी चकाकतात. केदारे-श्वराच्या मंदिरासमोवती अष्टदिशांस ईशान्य तीर्थ, दक्षिण-मूर्ती तीर्थ इत्यादि तीर्थे आहेत. केदारेश्वराचे देऊळ पांड-वांनी बांधिले असे सांगतात. देवळावर शिखर केलेले नाही. देवळाचा परिघ मोठा असून ते फार जुनाट आहे. देवळांत नेहमी घोंव्याइतके पाणी असते. बाहेर मंडपांत इतर देवतांचीं स्थाने आहेत. मुख्य गर्भगृहांत केदारेश्वर आहे. तो लिंगाकार नसून मोठा रेडा वसतो त्या आकाराचा आहे. त्याच्या मागच्या बाजूस पुच्छाप्रमाणे आकार दिसतो. पांड-वांचा स्पर्श होऊ नये म्हणून शंकराने रेड्याचे रूप घेऊन पाताळांत शिरण्याचा प्रयत्न केल्याचे हे द्योतक आहे असे सांगतात. त्या प्रदेशी विल्ववृक्ष नाहीत; याकरतां मार्गांत जे भिल्लकेदार स्थान आहे, तेथून यात्रेकरू विल्वपत्रे बरोबर आणून ती केदारनाथास अर्पण करितात.

येथील रावळ (पुजारी) म्हैसूर किंवा दक्षिण हिंदुस्थान या भागांतले बहुधा नंदिब्रि ब्राह्मणांपैकींच असतात. केदार-क्षेत्री भृगुपतन (भैरवज्ञाप) म्हणून एक हिमालयाचे शृंग आहे. त्या शृंगावरून उडी टाकून देहत्याग केला असता त्यास आत्महत्याचा दोष नसून त्याच्या मनांत ज्या फलाची वासना असेल ते फल त्याला पुढील जन्मी प्राप्त होते, असे क्षेत्रमाहात्म्यांत लिहिले आहे. म्हणून मार्गे पुष्कळ यात्रे-करू येथे उडी घेत. पण ब्रिटिश सरकारने ही चाल बंद केली. केदार येथे देवस्थाने व तीर्थे आहेत ती पुढीलप्रमाणे:-

काष्ठाद्रिपर्वत, कठोरग्राम, वालखिल्यगंगातीर्थ, पोवयाचा पर्वत, त्रियुगीनारायण, रुद्रकुंडतीर्थ (येथे स्नान केलें पाहिजे), विष्णुकुंडतीर्थ (येथे वंदन), वासुकीगंगा, क्षीलमीलपट्टण, गौरीकुंड तीर्थ, तप्तकुंडतीर्थ, गौरीश्वरमहादेव, मंदाकिनीतीर्थ, गौरी-देवी, वीरभैरव (येथे देवास बघ वाहिले पाहिजे), भीमगोडा, दुग्धगंगातीर्थ, स्वर्गद्वारतीर्थ, केदारेश्वर महादेव, ईशानेश्वर, संगमेश्वर महादेव (येथे पिंडदान केलें पाहिजे), उदककुंड, रेतोदककुंड (येथे उदकपान केलें पाहिजे), नंदीमहाकाव्य, भृगुपतनपर्वत, स्वर्गारोहण मार्ग, महापथ (म्हणजे कैलासमार्ग), इत्यादि. [अर्किनन्स—हिमालयन गॅ. २; ओकले—होली हिमालय; शेरिंग—वेस्टर्न तिबेट; मूर—नोट्स ऑफ ए ट्रिप टु केदारनाथ; त्रीर्थयात्राप्रबंध.].

केदारभट्ट—वृत्तरत्नाकर ग्रंथाचा कर्ता. त्या ग्रंथांत असे म्हटले आहे की, केदार हा काश्यपगोत्री पिड्वेकाचा (पव्के-ऑफ्रेक्ट) पुत्र. केदारभट्टाच्या ग्रंथांतून, वासवदत्त ग्रंथावर टीका करतांना शिवराम नामक टीकाराने व मल्लि-नाथ, पद्मनाभ, चित्रसेन व इतर ग्रंथकारांनी पुष्कळ उतारे घेतलेले आहेत. वृत्तरत्नाकरावर सुल्हणाची ' सुकविहृदया-नीदिनी ' नांवाची टीका आहे. [पीटर्सन रिपोर्ट १८९४]

केंदूर—पुणे जिल्ह्यांत शिरूर तालुक्यांत शिरूरपासून १० कोसांवर हे गांव आहे. येथे बाजारपेठ आहे. थोरले

बाजीरावसाहेब पेशवे यांनी हा गांव मस्तानीस इनाम दिला होता असे म्हणतात. याच्याजवळ असलेल्या पावळ गावी मस्ता-नीची कबर आहे, तिळा इनाम म्हणून हे गांव दिले असावे असे वाटते. गांवाजवळ एक वलीवावा नांवाच्या मुसलमान अवलियाचे थडगे आहे. त्याचा उरूस भरतो. याच केंदूरचे प्रसिद्ध पाठक घराणे होते. त्यांत कान्होपंत, पिलो-पंत व नामदेव हे पुरुष होऊन गेले (कान्हो पाठक पडा). या परगण्याचा दमाजी गायकवाडाच्या सरंजामांत समावेश झाला होता. [पुणे ग्या. राजवाडे खं. १२].

केंदूली—बंगाल इलाख्यामधील बीरभूम जिल्ह्यामधील एक गाव. हे अजयनदीच्या काठां वसलेले आहे. या गांवाची लोकसंख्या १९०१ मध्ये ७७४ होती. या गांवा, गीतगो-विंद या संस्कृत काव्याचा कर्ता जयदेव कवि जन्मास आला असे मानतात. जयदेवकवीच्या स्मरणार्थ येथे दरवर्षी पौष महिन्याच्या अमावास्येस प्रचंड यात्रा भरते.

केंद्रापारा, पो ट वि भा ग.—विहार—ओरिसा. कटक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ९७७ चौरस मैल आहे. १९११ साली या विभागाची लोकसंख्या ४,८९,९१८ इतकी होती. हा दल-दलीचा प्रदेश असून यांतून पुष्कळ नद्या व ओढे वहात गेले आहेत. यांत १३६८ खेडी असून केंद्रापारा नांवाचे एक शहर आहे. या विभागांत केंद्रापारा धरून तीन तालुके आहेत.

शहर.—केंद्रापारा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हा बोटीचा धक्का असून कटकहून येणाऱ्या बोटी येथे लागतात. याची लोकसंख्या १९११ साली १५,११३ भरली. या शहराच्या आसपास तांदूळ पुष्कळ होत असल्याने हे शहर व्यापारी बनलेले आहे. या शहरापासून कटक, जयपूर चांदवाली या शहरांकडे रस्ता गेलेला आहे. १८६९ मध्ये या शहरांत म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. या ठिकाणी पुष्कळ सार्वज-निक इमारती असून शिवाय एक चांगली शाळा व दवा-खाना आहे. येथे एक सार्वजनिक लायब्ररी स्थापन करण्यांत आली आहे.

केन—ही हुंदेलखंडांतील एक नदी आहे. ही कैमूरच्या डोंगराच्या वायव्य भागांतील उतरणीवर उगम पावून, ईशा-न्यगामी होऊन, संयुक्तप्रांतांतील बांदा जिल्ह्यामधील बिल्हर्का या शहराजवळून वहात जाते. अशा रीतीने बांदा जिल्ह्यामधून शंभर मैल वहात गेल्यावर ती बांदा—फत्तेपूर या रस्त्यावरील चिल्ला नामक गांवाजवळी यमुनेला मिळते. या नदीचे पात्र फार खोल असून हिच्यामधून लहान लहान नावा सहज जाऊ शकतात. बांदा येथील तिचे पात्र बाळुका-मय असून त्यांत गारगोव्या, दगड, व स्फटिकाचे तुकडे सांपडतात. या स्फटिकाचे दागिने करण्यांत येतात. खरोनी येथे या नदीचे पात्र फार प्रेक्षणीय आहे. अजयगड संस्था-नांतील बरियारपूर शहराजवळ या नदीस एक कालवा काढ-ण्यांत आला आहे.

केनिया—आफ्रिका. केनियाची माहिती बावयाचा म्हणजे ब्रिटिश पूर्व आफ्रिकेची माहिती बावी लागेल. ब्रिटिश पूर्व आफ्रिकेत ईस्ट आफ्रिकन प्रोटेक्टोरेट, युगांडा, झांझिबार, व पेंबा बेटे ही येतात. किनाऱ्याकडचा थोडा भाग सोडला तर सर्वच देश म्हणजे पूर्वआफ्रिकेचे पठार असून त्याची कमीत कमी उंची दोन हजार फूट व जास्तीत जास्त उंची ६ ते ८ हजार फूट आहे. या लेखांत फक्त पूर्व आफ्रिकेच्या संरक्षित संस्थानांची माहिती दिली असून 'झांझिबार' व 'युगांडा' यांची माहिती वेगळ्या लेखांत सांपडेल.

स्थलवर्णन—उंबा नदीपासून जुवा नदीपर्यंत व आंत युगांडासहदीपर्यंत हा मुलूख पसरला आहे. झांझिबारच्या मुलतानाचा काही प्रदेश लामु द्वीपसमूह व किस्मायु किल्ल्याच्या भोंवतालचा १० मैलाचा टापू यांत येतो.

याचे क्षेत्रफळ २,४६,८२२ चौ. मैल असून लोकसंख्या २८,०७,००० आहे. पैकी ५३६२ युरोपियन व १७.० आशियाटिक लोक आहेत.

समांतर असणाऱ्या प्रदेशांपैकी किनाऱ्यालगतचा अथवा 'टेंबोररी' हा पहिला भाग होय. या प्रदेशाची रुंदी फार नाही. किनाऱ्यावर वऱ्याच खाऱ्या असून मोंबासा अथवा म्ब्वीटा, लामू, मंडा, आणि पट्टा ही बेटे आहेत. या प्रदेशापलीकडे 'याका' नांवाचा सपाट प्रदेश आहे. यानंतर पर्वताच्या ओळी आहेत. पुढे गवताची मोकळी मैदाने असून त्यांत कॅप्टे अथवा कॅपोटे आणि अंथि ही विशेष मोठी आहेत. या भागांत सर्वांत उंच शिखरे केनिया (१७००७ फू.), सेंटिमा (१३,२१४ फू.) व नंदरुआ (१२,९०० फू.) ही आहेत. सेंटिमा अथवा अंबरडेअर पर्वताची सर्वसाधारण उंची १०,००० फूट आहे. रुंवाकी व टाना या दोन मोठ्या नद्या आहेत. ग्वासो-न्थिरो नदी लोरियन दलदलीत नाह्याशी होते. रिफ्टव्हॅलीत बरीच तळी आहेत. दक्षिणेस डोजिलानी मैदाने आहेत. याच्या उत्तरेस सुस्ता व लॉगोनोट ही भूत ज्वालामुखीची शिखरे असून नैवाशा सरोवर आहे. याच्या उत्तरेस अनु-क्रमे माउंट, वरु, आणि नेंकुरो, हॅनिंग्टन, बॅरिंगो वसुगोटा ही सरोवरे आहेत. यांच्या उत्तरेस रुडाल्फ सरोवर आहे. रिफ्टव्हॅलीच्या पश्चिमेस माऊएस्कार्पमेंट, एलजीयो एस्कार्पमेंट, काही सुपीक जमीन व व्हिक्टोरियानियांझा आहेत. रुडाल्फ-सरोवराच्या पूर्वेस व स्टोफेनोच्या दक्षिणेस एक मोठे निर्जल मैदान आहे. अबिसीनिया व हें संस्थान यांच्यामध्ये गोरोए-स्कार्पमेंट आहे.

भूस्तरवर्णन—ब्रिटिश पूर्वआफ्रिकेत भूस्तररचनेत वेगळाले असे चार प्रदेश आहेत. समुद्रकांठचा भाग म्हणजे अलीकडच्या खडकाचा झालेला आहे. पायथ्याजवळचे पठार अगदी खालच्या खडकी थराचे बनलेले आहे. टाऊपासून डिकुयुपर्यंतचे प्राचीन पठार जुन्या स्फटिकाच्या थराचे बनलेले आहेत. त्यांवर ज्वालामुखीच्या खडकाचा थर बसून त्यामुळे मध्यपूर्वआफ्रि-

केच्यो ज्वालामुखीचे पठार तयार झाले आहे. ज्वालामुखी पर्वताचे क्षेत्रफळ १,५०,००० चौ. मैल आहे.

हवा व मान, वनस्पती व प्राणीः—हवामान व वनस्पती ह्या बाबतीत सुद्धा ब्रिटिश पूर्वआफ्रिकेचे किनाऱ्याशी समांतर असे भाग पडतात. किनाऱ्याजवळच्या प्रदेशाची हवा उष्ण परंतु निरोगी आहे. येथे सुमारे ३५ इंच पाऊस पडतो. यानंतरच्या प्रदेशांत हवा जास्त उष्ण आहे. डोंगरांत म्हणजे ५००० फूट उंचीच्या प्रदेशांत हवा फार निरोगी आहे. ७००० फूट उंचीवर हवा फार थंड असते. व्हिक्टोरिया-नियांझाच्या भोंवतालच्या प्रदेशांतील हवा फार उष्ण आहे. डिसेंबरपासून एप्रिलपर्यंत येथे उन्हाळा असतो. मार्चपासून जूनपर्यंत व नोव्हेंबर, डिसेंबरमध्ये पाऊस पडतो. येथे कधी कधी अवर्षण पडतात.

येथे नारळाची झाडे, मॅनग्रोव्ह, एबनी, आलीव्ह, जुनी-पीझर, बांबू ही झाडे असून कापूस व अंजीरहि होतात. काही ठिकाणी मोठाल्या झाडांची अरण्ये असून त्यांच्या सर्वांत खालच्या फांद्या जमिनीपासून ५० फुटावर असतात. मौल्यवान रवराच्या वेळाच्या दोन जाती येथे सांपडतात.

जनावरांत उंट, हत्ती, गेंडा, रेडा, काळवीट, शिप्रा, जिराफ, पाणघोडा, सिंह व माकडाच्या पुष्कळ जाती येथे आहेत. यांत गेंड्यांची संख्या जास्त असून त्यांच्यापासून फार भय असते. मोठाल्या नद्यांत व व्हिक्टोरिया नियांझांत सुसरी सांपडतात. येथे घोणा, बिचू व डांस बरेच आहेत. शहामृग, माळढोंक, वगळे, फ्लेमिंगो वगैरे पक्षी आहेत.

लोक. —किकुयुपठार, रिफ्टव्हॅली व केनिया भाग यांत गोरे लोक असून ते बहुतेक शेतकरी आहेत. याच जिल्ह्यांत काही हिंदी लोकांची वस्ती आहे. दक्षिणेस निग्रोच्या वस्तु विभागांतील लोक आहेत. यांत वदुवा, किकुथु व बन्थिका ह्या मुख्य जाती आहेत. व्हिक्टोरिया-नियांझाच्या ईशान्य किनाऱ्यावर कॅव्हिरोंडो लोक राहतात. हे लोक नम्र असतात. वायव्येस निलोटिक जाती सांपडतात. याशिवाय मसाई, बोरनी व किनाऱ्याजवळ राहणाऱ्या सोमालीपैकी हत्ती, वांडोरोबो नांवाची पारथ करून राहणारी ज्ञात, या जाती आहेत. समुद्रकिनाऱ्यावर स्वाहिली, अरब व हिंदी लोक सांपडतात.

प्रांत व शहरे —केनियाचे खालील विभाग होतात. सेयीडी (राजधानी मोंबासा), उकंबा (राज. नैरेबी), केनिया (राज. न्येरी), टॅनालंड (राज. लामू), जुबालंड (राज. किस्मायु), नैव्हशा (राज. नैव्हशा), न्यांझाप्रांत (रा. किस्सुम). या प्रांतांचे जिल्हे व पोटाजिल्हे असे भाग पाडले आहेत. मोंबासा हे सर्वांत मोठे शहर असून त्याची लोकसंख्या सुमारे ३०,००० हजार आहे. मोंबासा शहराच्या समोर फ्रियर-टाऊन शहरांत गुलामगिरीतून मुक्त झालेले लोक राहतात. लामू हे किनाऱ्यावरील अरबांचे प्राचीन ठाणे होते. याशिवाय मालिंदी, पट्टा, किपीनी, व किस्मायु ही किनाऱ्याच्या

वरील शहरें आहेत. मल्लिद येथें १४९८ त वास्कोदगामानें उभारलेला स्तंभ आहे. युगांडा रेल्वेवरील नैरोबी हें संस्थान राजधानीचें शहर आहे. नैव्हशा हें त्याच नांवाच्या सरो-
वरा जवळ आहे. किस्सुम अथवा पोर्ट फ्लोरेन्स हें व्हिक्टोरि-
यानियांझा सरोवराजवळच्या टेंकडीवर वसलेलें असून त्याचा
युगांडा प्रांतांशीं फार व्यापार चालतो.

द ल ण व ल णा चीं सा ध नें.—सडका तयार केल्यानें
या संस्थानची वरीच भरभराट झाली. पूर्वी मोंवासाहून बर्फ-
लेवें पर्यंत (व्हिक्टोरिया नियांझावरील) मोठी सडक तयार
केली होती. नंतर मोंवासाहून व्हिक्टोरियानियांझा सरो-
वरापर्यंत ६१८ मैलांचा रेल्वे वांधण्यांत आली.
युगांडा रेल्वे ही डोंगरांतील रेल्वे आहे. रेल्वेनें गुलामांचा
व्यापार बंद होऊन युगांडामध्ये ब्रिटिश सत्तेची चांगली
घडी वसली. मोंवासाला बऱ्याच आगबोटीच्या कंपन्यांचीं
जहाजें येतात. हिंदुस्थान व मोंवासामध्ये आगबोटीनें दळण-
णवळण नेहमी चालतें. देशांत तारायंत्र आहे.

शे त की व इ त र धं दे.—व्हिक्टोरियानियांझा व
किनाऱ्यावरील प्रदेशांत तद्देशीय व हिंदी लोक शेतकी कर-
तात, आणि युरोपियन लोकांचे कांहीं मळेहि आहेत. तांदूळ,
मका, इतर धान्ये, कापूस, तंबाखू, नारळ, मॅनग्रोव्ह झाडांची
साल, एरंड, ऊंस ह्या वस्तू होत असून रबरगोळा करण्याकडे
वरेंच लोक लपतात. उंच प्रदेशांतील युरोपियन वसाहतवाले
भाज्या व त्यातल्यात्यांत बटाटे उत्तम करण्याकडे ज्यास्त
लक्ष देतात. ओट, जंब, गहू, कॉफी वगैरे येथें होतात. येथें
जनावरांचे मोठेले कळप पाळतात. यांत मेंढ्या व शहाभृग यांची
वाढ विशेषें करून करतात. इमारतहिं लांकूड व वाखांचीं झाडे
किनारा व उंच प्रदेश यांमध्ये वरीच आढळतात. येथील
जमीन हलकी, तांबड्या रंगाची व चिकणमातीची अशी असून
कांहीं ठिकाणीं निवळ काळी जमीन आढळते.

वांख व कापूस या धंद्याखेरीज येथें डुकराचें मांस खारवि-
ण्याचा धंदा चालतो. देशी लोक कापड, चटया व दोपल्या
तयार करतात. दगड, चुनखडी, तांबें यांच्या खाणी येथें
असून थिका नदींत हिरे सांपडतात.

व्या पा र.—कापड, लोखंडी सामान व तयार माल हा
मुख्य आयात माल असून तो विशेषतः हिंदुस्थान व युरोपमधून
येतो. हिंदुस्थान व ग्रेटब्रिटन मिळून शेंकडा ५० या प्रमाणांत
माल पाठवितात. येथील निर्गतीत युगांडाच्या बाह्य व्यापाराचा
समावेश होतो. खोबरे, कातडी, धान्य, बटाटे, रबर, हस्तिदंत,
मिरच्या, मेण, कापूस व वांख या वस्तू परदेशी जातात.
१९१७-१८ साली २८,०९,६८१ पौंडांची आयात असून
१७,४१,९३९ पौंड निर्गत होती. संयुक्त संस्थानें व ग्रेट-
ब्रिटननें हा माल घेताला.

शा स न प द्ध ति.—याची राज्यपद्धति कौन कालनीप्रमाणें
असून सर्व सत्ता गव्हर्नरच्या ताब्यांत असते. त्याच्या हाता-
खाली लेफ्टनंट गव्हर्नर असतो. प्रत्येक प्रांतावर कमिशनर

असतो. येथें कार्यकारी व कायदेकौन्सिलें आहेत. 'दहा मैलांच्या
पट्यांत' झांझिवारच्या सुलतानाचा अधिकार चालत असून
तेथें अरब व तद्देशीय लोकांनां महुंमदी कायदा लागू आहे.
सुलताननें १९०७ मध्ये गुलामगिरीविषय कायदा केला.
त्यापूर्वी १८९० च्या कायद्यान्वये असें जाहीर केलें होतें
की त्यानंतर जन्मलेल्यांनां गुलाम करतां येणार नाहीं. संस्था-
नच्या इतर भागांत गुलामगिरी नाहीं. येथील न्यायपद्धति
हिंदी न्यायपद्धतीप्रमाणें असून चालीरीती आफ्रिकन लोकांच्या
प्रमाणें आढळून येतात. येथें २००० पोलीस व किंग्ज
आफ्रिकन रायफलच्या दोन पलटणी आहेत. जकात, परवाने,
अवकारी, रेल्वे व पोस्ट या एकंदर उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी
होत. एतद्देशीय लोक झोपडीवर कर देतात. युगांडा रेल्वे
झाल्यामुळे व्यापार व उत्पन्न यांची वाढ झाली. १९१५-१६
मध्ये ११,६५,५६१ पौंड उत्पन्न व १०,७२,९१७ पौंड खर्च
होता.

येथें मुख्य नाणें शिलिंग आहे. येथें मिशनरी लोकांच्या शाळा
असून त्यांत धंदेशिक्षणहि देतात. मोंवासा येथें अरब शाळा
आहेत. नैरोबी येथें हिंदी व युरोपियन लोकांसाठीं सरकारी
शाळा आहेत.

इ ति हा स—८ व्या शतकापासून ११ व्या शतकापर्यंत
अरब व इराणी लोकांनीं किनाऱ्यावर वसाहती केल्या.
पुष्कळ ठिकाणीं त्यांनीं राजकीय सत्ता स्थापन केली व
लवकरच झेंज साम्राज्याचा उदय झाला. या वेळेपासून ब्रिटिश
सत्तेच्या उत्कर्षापर्यंत किनाऱ्यावरील शहराचा इतिहास
म्हणजे झांझिवारचा इतिहास होय. ब्रिटिश पूर्व आफ्रिकेच्या
आंतल्या भागाचा शोध १९ व्या शतकाच्या मध्यांत
लुडविग क्राफ, जोहानेस रेवमन हे जर्मन मिशनरी व बॅरन-
व्हान डेर डेकेन यांनीं लाविला. व्हान डेकेन व तीन युरो-
पियन यांचे खून बडोरा येथें सोमाली लोकांनीं केले (१८६५).
स्कॉटिश मघसी थॉपसन यानें व्हिक्टोरियानियांझाचा व कांडंट
टेलेकी (हंगेरियन) यानें रुडाल्फ व स्टेफेमी सरोवरांचा
शोध लाविला.

ब्रिटिश लोकांचा प्रथम झांझिवारशी संबंध आला.
येथें १९ व्या शतकाच्या अखेरीस ब्रिटिशांचें वरेंच वजन
होतें. सुलतान वर्गश हा सर जॉन कर्क या ब्रिटिश प्रतिनि-
धीच्या सल्ल्यानें नेहमी वागे. इ. स. १८७७ सालीं वर्गशहानें
विल्यम मॅकिनॉन (नंतर सर विल्यम मॅकिनॉन) ब्रिटिश
इंडिया स्टीम नॅव्हीगेशन कंपनीचा अध्यक्ष याला कांहीं
सवलती व हक्क देऊं केले. परंतु परराष्ट्रीय खात्याचा
पाठिंबा नसल्यानें वरील सवलती नाकारण्यांत आल्या. त्याच-
प्रमाणें किलिमांजारो जिल्ह्यांत जॉन्सन याला मिळालेल्या
सवलतीकडे दुर्लक्ष देण्यांत आलें. परंतु जर्मनांनीं १८८४-
८५ त पूर्व आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर कांहीं हक्क संपादन
केल्यामुळे ब्रिटिशसत्तावाद्यांनीं पुन्हां उचल खाल्ली.

मोंबासाच्या मागील बाजूच्या जिल्ह्यावर १८८८ त ब्रिटिशांनी जर्मनीच्या अनुमताने आपला हक्क बसविला. १८८७त बर्गशहाने मॅकिनानच्या कंपनीला जर्मन सत्ताक्षेत्राच्या बाहेर असलेल्या आपल्या प्रदेशांत कांहीं हक्क दिले. परंतु सार्वराष्ट्रीय तहान्वये किनाऱ्यापासून दहा मैलपर्यंतच्या प्रदेशावर सुलतानचा हक्क असल्याचे ठरविण्यांत आले. वरील प्रदेश व त्याच्या मागील भाग यांवर अंमल बसविण्याची इच्छा असल्याने या कंपनीने 'इपीरियल ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका कंपनी' हे नांव धारण केले व कांहीं जास्त हक्क मिळविले (१८८८). यामुळे कंपनीचे मांडवल २,४०,००० पौंड उभारण्यांत आले. परंतु जर्मन ईस्ट आफ्रिका कंपनीच्या चढाओढीने ब्रिटिश कंपनीला बराच त्रास झाला. नवीन कंपनीस १८८८ मध्ये सुलतानने कांहीं हक्क दिले होते. व्हिक्टोरियानियाझाच्या दक्षिणेस जर्मनीचा कारभार चालेल असे प्रिन्स विस्मार्कच्या अभयवचनावरून वाटले. परंतु जर्मनांनी लामू वगैरे कंपनीच्या सत्तेखालील भागांत आपला हक्क सांगण्यास सुरुवात केली. याला जर्मन सरकारचा पाठिंबा मिळाला. परंतु ब्रिटिश कंपनीला परराष्ट्रीय खात्याकडून मदत मिळण्याऐवजी उलट निरुत्साहजनक उत्तरे मिळत गेली. ब्रिटिशांनी ऑक्टोबर १८८८ च्या सवलतीमुळे बंदरांतील जकातीच्या ऐवजी वरीच रकम सुलतानला देण्याचे कबूल केले, परंतु लवकरच सुलतान वारला व त्याच्या नंतरच्या सुलतानाच्या जवळ जर्मनीने लामू वगैरेची मागणी केली. त्यामुळे व्यापारांत बराच चट बसला व सुलतानला मोठी रकम द्यावी लागत असल्याने कंपनीला जास्त तोटा आला. परंतु तिने साम्राज्याचे बरेच हितसंबंध सुरक्षित राखले.

जुलै १८८७ च्या जर्मनी व ग्रेटब्रिटनमधील पत्रव्यवहारांत नमूद केल्याप्रमाणे युगांडावर ब्रिटिशांचा हक्क होता. परंतु जर्मन लोकमत याविरुद्ध असून नकाशांत हा प्रदेश जर्मन अंमलाखाली दाखविला होता. परंतु ब्रिटिश जनतेच्या मताप्रमाणे पाहिले असता हा प्रदेश ब्रिटिश सत्तेखाली येत असे. इ. स. १८८९ त कार्लपीटर्स नांवाच्या जर्मन अधिकाऱ्याने युगांडावर एक स्वारी केली. म्हणून कंपनीने जॅक्सनला व्हिक्टोरिया नियाझाला पाठविले. परंतु युगांडांत न जाण्याचा हुकूम मोडून युगांडांतील लोकांच्या बोलावण्यास मान देऊन जॅक्सनने आपला मोर्चा युगांडाकडे वळविला. हे पाहून पीटर्स परत फिरला व कांहीं तह केल्याचे त्याने जाहीर केले. जॅक्सनने सुद्धा कांहीं तह केले. इतक्यांत १८९० मध्ये आंग्लोजर्मन तहनाम्यांत युगांडावर ब्रिटिश अंमल असल्याचे जाहीर झाले. कंपनीचा अंमल तेथे बसू न देण्याची फ्रेंच मिशनरींनी वरीच खटपट केली परंतु त्यांचा प्रयत्न व्यर्थ गेला. १८९० मध्ये ब्रुसेल्स येथे सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी जमून गुलामगिरी मोडण्याचे ठरविले. याला कंपनीच्या युगांडांतील चळवळीचे बरेच

साहाय्य मिळाले. पुढे तिने मोंबासा ते व्हिक्टोरियानियाझा पर्यंत रेल्वे केली. एकंदर खर्च कंपनीला झेपला नाही म्हणून साम्राज्य सरकाराकडे मदतीची याचना केली असता पार्लमेंटांत विल नामंजूर झाले. पैशाची वरीच अडचण असल्यामुळे कंपनीने युगांडांतील आपले सैन्य परत बोलाविले व ब्रिटिश सरकाराने संरक्षित संस्थान म्हणून देशावर आपला अंमल बसविला.

कंपनीवर व्यापार सांपत्तिक अडचणी येऊन पुढे ती मोडली. १८९० मध्ये झांझीवर ब्रिटिश संरक्षणाखाली आल्याने येथे खुला व्यापार चालू झाला. परंतु शासन वगैरे कंपनीचा खर्च तसाच राहून जकात, कर वगैरे वसूल करता येईना. यामुळे बराच तोटा झाला व त्याबद्दल मोबदला कांहींच मिळाला नाही. कंपनीने करासंबंधी कांहीं ठराव पुढे मांडले होते परंतु त्याला परराष्ट्रीय खात्याची समति मिळाली नाही.

मळे व व्यापार यांत तोटा आणि एतद्देशीय व्यापाऱ्यांस दिलेला बुडीत पैसा अशी चोहोंकडून संकटे आली असतांना सर विल्यम मॅकिनॉन हाहि १८९३त मरण पावला. अखेरीस सर्व सनदा व कारभार सरकारच्या स्वाधीन करण्याचे ठरले. सरकारने कंपनीचे सर्व हक्क, मालमत्ता अडीच लाख पौंडास विकत घेतली. कंपनीच्या भागीदारास फायदा मुळीच मिळाला नाही. परंतु कंपनीने कामगिरी मात्र उत्कृष्ट रीतीने बजावली. येथे ब्रिटिश अंमल होण्यास सर विल्यम मॅकिनॉन यांचे प्रयत्न कारणीभूत झाले. या गृहस्थाने व त्याच्या वरोबरच्या मंडळींनी गुलामगिरी नाहीशी करणे व लोकांस सुधारणे यासाठी बरेच प्रयत्न केले. यासाठी त्यांनी मद्याचा व्यापार बंद केला, सडका बांधल्या व औद्योगिक मिशनची स्थापना केली.

१ जुलै १८९५ रोजी ब्रिटिश सरकारने हे राज्य आपल्या ताब्यांत घेतल्याचे जाहीर केले. याला पूर्वे आफ्रिकेचे संरक्षित राज्य असे नांव मिळाले. वित्तूचे सुलतानचे राज्य ब्रिटिश संरक्षित राज्यांत सामील करण्यास आले. याच सुमारास मझरई या प्रसिद्ध अरब घराण्यांत वारसामुळे लढा पडून अखेरीस अरबांचे बंड झाले. अखेरीस १८९६ त बंडखोर जर्मन प्रदेशांत गेले व तेथे त्यांना अडकविण्यांत आले. या बंडाने अरबी अंमलाचा नाश होऊन त्या ऐवजी युरोपियन अंमल बसला.

मोंबासा-व्हिक्टोरियानियाझा रेल्वेला १८९६ त सुरुवात होऊन ती १९०३ मध्ये पुरी झाली. मसाई, सोमाली वगैरे जातीवर चांगला दारारा बसला. आतांपर्यंत किनाऱ्याच्या प्रदेशांचे महत्त्व युगांडाचा रस्ता म्हणून जास्त असे. परंतु रेल्वेमुळे पठारावर युरोपियन लोकांस राहण्यायोग्य असा प्रदेश आढळला. ईस्ट आफ्रिका सिंडिकेट व इतर लोक यांनी वसाहत करण्यास जमीनीची मागणी केली (इ. स. १९०२). बरेच वसाहतवाले आल्याने इ. स. १९०३ मध्ये वसाहतीस जमीन

देण्याची वंदी झाली. याच सुमारास परराष्ट्रीय प्रधान लॉर्ड लॅड्सडौन व येथील कमिशनर सर चार्ल्स इलियट यांच्यांत बेवनाव होऊन सर चार्ल्सने राजीनामा दिला. याच्या नंतरचे सर डोनाल्ड स्टुवर्ट यांनी मसाई लोकांना दुसरीकडे वसाहत करावयास लावून वसाहतीसंबंधी भानगडी मिटविल्या. ता. १ एप्रिल १९०५ पासून या प्रांताचा राज्यकारभार परराष्ट्रीय खात्याकडून वसाहत खात्याकडे देण्यांत आला. १९०५ च्या अखेरीस सुमारे १० लक्ष एकर जमीन मक्याने देण्यांत आली अथवा विकली. गोरे रहिवाश्यांनी कॉलनिस्टस असोसिएशन म्हणून मंडळ स्थापिले. याच्या मागणीवरून १९०७ मध्ये एक कायदे कौन्सिल स्थापण्यांत आले. येथे गव्हर्नराची नेमणूक होऊ लागली. याच वर्षी युरोपियन लोकांस अयोग्य असलेल्या जिल्ह्यांत हिंदी वसाहतींना उत्तेजन देण्यांत आले. युद्धप्रिय मसाई लोकांकडून सरकारला फारसा त्रास झाला नाही. सोमाली लोकांनी मात्र त्रास दिला. परंतु त्यांच्यावर स्वारी करून (१९०५-०६) त्यांना वठणीस आणले. येथे मजुरांचा पुरवठा नसल्यामुळे वसाहतवाल्यांना बराच त्रास झाला. त्यांत एतद्देशीय लोकांना काम करण्याचा कंटाळा असल्याने विशेष भर पडला.

ब्रिटिश सरकारचा अंमल बसला तरी उत्तरेकडच्या भागाची माहिती नव्हती. या भागावर गॅलास व अबिसिनियन सरकारची ठाणी रुडाल्फ सरोवराच्या दक्षिणेपर्यंत सरकरी व बोरान देश त्यांनी ताब्यांत घेतला. अखेरीस अबिसिनियन सरकारशी ठराव होऊन जुबानदो व सरोवर यांमध्ये सरहद्द ठरवण्यांत आली (१९०७). १९०८-०९ मध्ये नेमलेल्या अँग्लो-अबिसिनियन कमिशनने ती कायम ठरवून टाकली.

इ. स. १९०९ मध्ये सर पर्सी जिरॉर्ड हा केनियाचा गव्हर्नर झाला. ह्या सुमारास केनियामध्ये रहाणाऱ्या गोऱ्या लोकांमध्ये त्यांच्या मागण्या पुऱ्या न झाल्याकारणाने असंतोष माजून राहिला होता पण अशा विकट परिस्थितीतहि जिरॉर्ड याने आपला कारभार मोठ्या कुशळतेने चालविला. १९११ पर्यंत या गोऱ्या लोकांमध्ये व केनियातील रहिवाशांमध्ये, फारसे विदुष्ट नव्हते. पण १९११ मध्ये हे विदुष्ट अचानक तऱ्हेने प्रगट झाले. यावेळी देश लोकांकडून चोऱ्यांचा उपद्रव फार होत असे एकदां कोल नांवाच्या एका वसाहतवाल्याने, मेढ्या चोरल्याच्या निमित्तावरून एक किक्वूयू जातीच्या रहिवाशाला ठार मारिले. तेव्हा ब्रिटिश सरकारने त्याला हद्दपारीची शिक्षा फर्मावली. त्यामुळे शेफारून गेलेल्या गोऱ्या वसाहतवाल्यांनी एकच काहूर माजविले व ब्रिटिशसरकारला चोरांपासून गोऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी विशेष उपाय अंमलांत आणणे भाग पडले. पण त्यामुळे या गोऱ्या लोकांना पुरेसे मजूर मिळेनात तेव्हा वर्षातून २ महिने तरी मजुरांनी सार्वजनिक काम केलेच

पाहिजे असा एक जाहीरनामा सरकारने काढला. त्यावेळपासून या काळ्या मजुरांच्या हालाला सुस्वात झाली.

इ. स. १९१२ च्या जुलैमध्ये जिरॉर्ड याने राजीनामा दिला व त्याच्या दली सर एच्. सी. वेलफील्ड हा नवीन गव्हर्नर आला. जुवाळंडमध्ये मेहेदात जातीने बंडखोरीचे धोरण स्वीकारल्यामुळे तसेच अबिसिनियाच्या टांपूतल्या सोमालिलॅंडच्या सरहद्दीवरील प्रांतांत तुरकान व इतर जातींनी धामधूम सुरू केल्यामुळे, सरकारला त्यांच्या बंदोबस्तासाठी तजवीज करणे भाग पडले. १९१४ मध्ये महायुद्धाला सुरुवात झाली. तेव्हा येथील वसाहतवाल्यांनी व काळ्या रहिवाशांनीहि आपापली पलटणे उभारली. १९१६ च्या मार्च पर्यंत या पलटणींनी जर्मन लोकांच्या हल्ल्याला उत्तम प्रकारे तोंड देऊन जर्मन लोकांचा पराजय केला. पण या युद्धांत केनियातील मूळच्या रहिवाशांना फार त्रास सोसावा लागला मालाची व युद्धोपयोगी सामानाची नेआण करण्यासाठी लष्कराला मांस पुरविण्यासाठी या काळ्या रहिवाशांना आपल्यातील माणसे पुरविणे भाग पडले. तरी पण अनंत हाल सोसूनहि या रहिवाशांनी दोस्त राष्ट्रांना अमोलिक साहाय्य केले. यांतच जुवाळंडमधील बंडखोर जातींनी पुन्हा त्रास देण्यास सुरुवात केली तेव्हा त्यांच्या बंदोबस्तासाठीहि ब्रिटिश सरकारला ताबडतोब व्यवस्था करणे भाग पडले.

१९१७ मध्ये वेलफील्डने राजीनामा दिल्यामुळे सर वॉरिंग याची त्या जागी नेमणूक झाली. वॉरिंगच्या कौन्सिलने नेमलेल्या कमिटीने, राज्यकारभारांत लोकनियुक्त प्रतिनिधींना जागा द्यावी अशा प्रकारच्या सुधारणा सुचविल्या पण त्या अंमलांत आल्या नाहीत. १९१९ मध्ये वॉरिंगच्या जागी सर एडवर्ड नाई याची नेमणूक झाली. याच्या अमदानीत केनियांत पुष्कळच असंतोष माजला. महायुद्धामुळे चलनी नाण्यासंबंधी फार विकट परिस्थिती उत्पन्न झाली होती. केनियांत मूळचे रुपया हे मुख्य चलनी नाणे होते. पण १९१५ पासून पौंड हे नाणे सरकारने मुख्य ठरविले व पौंडाचा भाव १५ रुपये ठरविला. पण १९१७ मध्ये रुपयाचा भाव अंदाजावाहेर वाढला. १९२० मध्ये रुपयाचा भाव २ शिलिंग ९ पेन्स झाला. तेव्हा ही आपत्ति टाळण्यासाठी केनिया, युगांडा, व टांगानिका प्रदेशांत रुपयाचा भाव २ शिलिंग ठरविण्यांत आला. याचा परिणाम केनियातील उद्योगधंद्यांवर फार विपरीत होऊ लागला सरते शेवटी वसाहतसरकारने शिलिंग हे मुख्य नाणे करावयाचे ठरविले.

चलनी नाण्यांच्या घोटाल्याने ज्याप्रमाणे असंतोष माजला त्याचप्रमाणे, युद्धांत भाग घेतलेल्या शिपायांना जमिनी वक्षीस देण्याच्या वावर्तीतहि यश न आल्यामुळे त्यांच्यामध्ये असंतोष माजला.

याच सुमारास ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका ही ब्रिटिश सरकारची वसाहत म्हणून ठरविण्यांत आली. याच्यापूर्वी ब्रिटिश

ईस्ट आफ्रिकेचा दर्जा संरक्षित संस्थान म्हणून होता. पण १९१९ मध्ये तो दर्जा बदलला. १९१९ च्या जुलैमध्ये वसाहतीच्या कायदे कौन्सिलमध्ये युरोपियन लोकांना लोकनियुक्त प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क देण्यांत आला. या कायदेकौन्सिलमध्ये ५ हिंदी लोकांतर्फे, दोन अरबांतर्फे व एक सरकारनियुक्त प्रतिनिधि घेण्याचे ठरविण्यांत आले. गोऱ्या लोकांचा मतदानाचा हक्क विस्तृत करण्यांत आला. १९२० मध्ये ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका ही साम्राज्याला जोडण्यांत आल्याचे जाहीर करण्यांत आले व त्याला केनियाची वसाहत असे नांव देण्यांत आले. केनिया पर्वतावरून हे नांव निवडण्यांत आले. या वसाहतीत झांझिवारचा मात्र समावेश करण्यांत आला नाही. त्याला केनिया प्रोटेक्टोरेट असे स्वतंत्र नांव देण्यांत आले. यानंतर वसाहतीच्या संरक्षणासाठी वंदरे बांधणे, रेल्वे बांधणे, इत्यादि सार्वजनिक कार्यासाठी मोठे कर्ज काढण्यांत आले.

पण राज्यकारभारामध्ये जी अदलाबदल झाली व त्यांत गोऱ्यांना जे अधिक हक्क मिळाले त्यामुळे केनियातील रहिवाशांमध्ये मात्र असंतोष माजण्यास सुरुवात झाली. वास्तविक पहातां गोऱ्या लोकांपेक्षां दुपटी तिप्पटीने, काळ्यांची संख्या अधिक, पण राज्यकारभारामध्ये त्यांना मज्जाव होता. ब्रिटिशांच्या नेहमीच्या धोरणाला धरूनच हे होते, पण काळ्या रहिवाशांना हे न खपून त्यांनी याविरुद्ध चळवळीस सुरुवात केली. राष्ट्रीयत्वाची ज्योत त्यांच्यामध्ये हळू हळू पेटू लागली होती. या लोकांना गोऱ्या लोकांच्या बरोबरीने आपल्यास हक्क मिळावे यासाठी चळवळ सुरू केली. पण केनियातील गोऱ्या लोकांना हे कसे खपणार ? आपण केनिया वसाहतीची वाढ केली तेव्हा आपणाला केनियाच्या राज्यकारभारांत अधिक हक्क असलेच पाहिजेत असा या गोऱ्या लोकांनी कांगावा करण्यास सुरुवात केली. शिवाय आपण वर्णदृष्ट्या या काळ्या लोकांपेक्षां श्रेष्ठ आहो! असेंहि त्यांनी प्रतिपादण्यास आरंभ केला. या वर्णविषयक श्रेष्ठत्वाच्या विधानाला जरी वसाहत सरकारने कबुली दिली नाही तरी राज्यकारभारांत गोऱ्या लोकांचा हक्क अधिक असणे जरूर आहे या मतास मात्र वसाहत सरकारने दुजोरा दिला. यावेळी लॉर्ड मिलनर हे वसाहतमंत्री होते. त्यांनी या गोऱ्या लोकांच्या दोन्ही विधानांना आपली संमति दिली व गोऱ्या लोकांसाठी केनियामधील उंचवट्याचा जो चांगला प्रदेश आहे तो वसाहत करण्यासाठी त्यांना स्वतंत्र द्यावा अशी तोड सुचविली. पण याचा केनियातील हिंदी रहिवाशांनी तत्र निषेध केला व आपल्याला गोऱ्या लोकांबरोबर समान हक्क मिळावेत अशी न्याय्य मागणी पुढे मांडली. सुदैवाने हिंदुस्थान सरकारने व भारत मंत्र्यांनी हिंदी लोकांची वाजू घेतली. हिंदुस्थान सरकारने पार्ले टाकडे १९२० च्या ऑक्टोबर महिन्यांत एक खलिता पाठविला त्यांत वर्णमूलक श्रेष्ठत्वाला अर्जावात फांदा देण्यांत येऊन सर्वांना मतदानाचे

समान हक्क देण्यांत यावेत असा मजकूर होता. १९२१ च्या जूनमध्ये चर्चिल हे वसाहत मंत्री झाले व त्यांनी वर्णविषयक श्रेष्ठत्वाला अर्जावात फांदा दिल्याचे जाहीर केले.

लो क संख्या—१९२० मध्ये केनिया वसाहतीत गोऱ्यांची लोकसंख्या ५५७०, आशियाटिक लोकांची १७४२७ व अरबांची ८००० होती. मूळच्या रहिवाशांची एकंदर संख्या २६,२०,००० इतकी होती. मॉवासा हे केनियातील मुख्य बंदर होय. त्याची लोकसंख्या ३२००० होती. नैरोबी राजधानीची लोकवस्ती १५,२७४ असून त्यांत २०२० युरोपियन व ५००० हिंदू होते.

व्यापार.—१९१८-१९१९ या वर्षांत ३३,९७,००० पौंडांची आयात व २४,९८,००० पौंडांची निर्यात झाली. वसाहतीचे उत्पन्न १५,४८,००० पौंड व खर्च १५,७०,००० इतका झाला. १९२०-२१ मध्ये, उत्पन्न व खर्च ३१,९२,००० पौंड होता.

के नि यां ती ल हिं दी लो क.—सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद रा. वझे हे केनियांत जाऊन आल्यावर तेथील लोकांसंबंधी पुढील माहिती त्यांनी ज्ञानप्रकाशांत प्रसिद्ध केली आहे:— केनियांत सुमारे २२,००० हिंदी लोक आहेत. त्यांत गुजराथी लोकांचा विशेष भरणा आहे. गुजराथी लोकांच्या खालोखाल पंजाबी लोकांची संख्या आहे. दक्षिणी अगर मद्रासी लोक केनियांत एकंदरीत फारच कमी आहेत. पंजाबी लोकांची संख्या सुमारे सहा हजार आहे. त्यांपैकी बहुतेक लोक कारागिरी करणारे आहेत. गुजराथी लोकांत लहानमोठा व्यापार करणारे बरेच लोक आहेत.

केनियातील डॉगरपठारावरील चांगली व सुपीक जमीन युरोपियन लोकांनी आपल्या मालकीची केली आहे. युरोपियनांनी आपल्याकडे घेतलेल्या उंच पठारावरील सुपीक जमीन एकूण ऐशी लक्ष एकर आहे. पण तीत ते सर्वत्र लागवड करतात असे नाही. केनियातील लॉलंड म्हणजे सखल अशा जमिनी हिंदी लोकांच्या वांट्यास बहुतेक आलेल्या आहेत. केनियातील बऱ्याच हिंदी लोकांना स्वतःची शेतीवाडी नसल्याकारणाने तेथे कायम राहणे अशक्य होऊन जाते. बोहरी व आगाखानी जातीचे काही लोक तेथे कायमची वस्ती करून राहिले आहेत. पण एकंदरीने पाहिले तर व्यापार व इतर धंदे यावर उपजीविका करणाऱ्या हिंदी लोकांची संख्या बरीच मोठी आहे. सरकारी वरिष्ठ नोकऱ्यांत हिंदी लोकांचा प्रवेश होणे मुळीच शक्य नसते. कारकुनांच्या जागा हिंदी लोकांना मिळतात. पण त्या मिळण्यास सुद्धा बरेच प्रयास पडतात. युरोपियन लोकांना मात्र वाटेला त्या हुद्याच्या जागा मिळू शकतात, व त्यांचे अमुक शिक्षण झाले असले पाहिजे अशीहि कायद्याने आडकाठी घालण्यांत आलेला नाही. कलोनियल सेक्टरांना वाटेला त्या इसमास वाटेला तेथे नेमण्याचा अधिकार

आहे. वरच्या दर्जाच्या नोकऱ्या मिळण्यास एखाद्या परीक्षेची अट ठेवण्यांत येईल तर हिंदी लोकहि सदर परीक्षेत युरोपियन लोकांशी स्पर्धा करून वरच्या नोकऱ्या मिळवू शकतील.

केनियांतील रेल्वेवरील नौकरीच्या जागा मात्र बऱ्याचशा हिंदी लोकांकडेच आहेत असे म्हटले तरी चालेल. तिकडे हिंदी डॉक्टर, वॉरेस्टर वगैरे लोक आहेत. पण त्यांची संख्या फारच थोडी आहे. युरोपियन डॉक्टराकडे कांहीं हिंदी रोगी औषध घेण्याकरिता जातात. पण हिंदी डॉक्टराकडे एक देखील युरोपियन पेशन्ट कधीहि येत नाही. हिंदी लोकांकरिता बऱ्याच शाळा स्थापन करण्यांत आल्या आहेत. धर्मशिक्षणाच्या वावर्तीतहि सरकारची आडकाठी मुळीच नाही. मिशनरी लोकांना धर्मशिक्षणाची सुभा द्यावी लागते म्हणून हिंदी लोकांनाहि तशी सवलत मिळते. शिक्षण खात्याच्या ग्रॅन्ट्स-इन-कोडचे नियम चांगले आहेत यांत शंका नाही.

शाळांतून शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारे १००० इतकीच आहे. तेथील हिंदी लोकसंख्येच्या मानाने हिंदी विद्यार्थ्यांची संख्या फारच कमी आहे. दुसऱ्या प्रतीच्या शिक्षणाच्या शाळा तेथे काढता येण्यासारख्या आहेत. युरोपियन लोकांच्या शाळांची संख्या तिकडे हिंदी लोकांच्या शाळांच्या संख्येपेक्षा चौपट आहे.

केनियामध्ये १९२२ पासून हिंदी मंडळींनी युरोपियनांस मिळालेलें अधिकाराधिकार काढून टाकण्यासाठी चळवळ सुरू केली. या चळवळीत कर न देण्याची चळवळ होतीच. १९२३ च्या जानेवारी १२ ला हिंदी मंडळींच्या बऱ्याचशा मागण्या देणारा एक आदेश कलोनियल सेक्रेटरीकडून आला असे नैरोबीच्या स्टॅण्डर्ड पत्रांत प्रसिद्ध झाले व त्याच्याबरोबर युरोपियन वसाहतीने मोठ्या जोराने निषेध केला व दंगे करण्याची धमकी दिली. या आदेशाची बातमी आल्यानंतर केनियांतील हिंदी लोकांनी करबंदीची चळवळ बंद ठेवली. पुढे जानेवारी ३० ला तेथील गव्हर्नराने कलोनियल सेक्रेटरीची योजना पुढे ठेविली. त्या योजनेने युरोपियनास सात आठ प्रतिनिधी पाठविता येतील व हिंदी मंडळींस चार पाठवता येतील अशा प्रकारच्या अटी ठेवून; एरुच मतदारांची यादी असावी, हिंदी लोकांच्या आगमनास अडचणी नसाव्या पण डॉंगर पठार मात्र गोऱ्यासाठी राखून ठेवावे असे होते. युरोपीय नागरिक ही तडजोड स्वीकारावयास बिलकुल तयार नव्हते पण हिंदी मंडळी हे तात्पुरते स्वीकारावयास तयार होती. युरोपीय व हिंदी ही दोन्ही मंडळी आपल्या मागणीत कांहीं एक कमी करावयास तयार नव्हती. याच सुमारास वूडकली डेमोक्रेट म्हणून एका साप्ताहिक पत्राच्या सीताराम आचार्य नांवाच्या संपादकास युरोपियन ब्रिगाविरुद्ध लेख लिहिण्याबद्दल घालवून देण्याचा हुकूम सुटला. फेब्रुवारीत गव्हर्नर कलोनियल सेक्रेटरीशी संगनमत करण्यासाठी गेला. त्यामुळे पुन्हा तडजो-

डीस वाव मिळाला. रा. श्रीनिवासशास्त्री, वाळकृष्ण सिताराम कामत, जमनादास द्वारकादास व जीवनजी यांची केनिया प्रश्नासंबंधाने इंग्लंडांत जाऊन खल करण्यासाठी मध्यवर्ती कायदेमंडळाकडून कमिटी नेमण्यांत आली आणि केनिया प्रश्नाविषयी देशभर चळवळ करण्यांत आली.

केनियाच्या युरोपियन लोकांनीहि डेप्युटेशन पाठविलेच होते. जूनच्या अंताला कलोनियल सरकारने कायम ठराव केला. त्यांत जातीवार सभासदांचे तत्व मान्य करण्यांत आले. लेजीस्लेटिव्ह असेंब्लीत पांच हिंदी व अकरा युरोपियन निवडलेले सभासद असावे. पठारावरील जागा गोऱ्या आणि सखलप्रदेशांतील इंडियन लोकांसाठी राखून ठेवण्यांत आली. या तऱ्हेचा निर्णय हिंदुस्थानांत कोणत्या आवडला नाही. यांत नागरिकत्वाचे दोन दर्जे पाडण्याची पद्धत दिसून येते असा ना. शास्त्री यांनी शेरा मारला. केनियाचे डेप्युटेशन ऑगस्ट १९२३ मध्ये परत आले. त्या डेप्युटेशनने हिंदी लोकांसंबंधी न्याय हा युरोपियन वसाहतवाल्यांच्या दंग्याच्या भीतीमुळे दुर्लक्षिला गेला असे मत दिले. या सुमारास हिंदुस्थानांत बरीच मोठी चळवळ झाली. यानंतर इंपीरियल कान्फरन्समध्ये व राष्ट्रसंघापुढे हिंदुस्थानचे गान्धारण मांडण्याचा आशावाद कांहीं दिवस चालू होता. इंपीरियल कान्फरन्समध्ये १ दिवस याकरिता म्हणजे वसाहतीत हिंदी मंडळींचा दर्जा यासंबंधाने वादविवादासाठी राखून ठेवला. पण त्याचा कांहींच उपयोग झाला नाही. हिंदुस्थान-सरकारने वसाहतीच्या विशिष्ट सरकारास प्रत्यक्ष लिहिण्यास हरकत नाही एवढेच मिळवून हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि डॉ. सप्र परत आले.

१९२४ मध्ये केनियात हिंदी मंडळींची काँग्रेस किलिं-डिनी येथे भरली. सौ. सरोजिनी नायडू या अध्यक्ष म्हणून गेल्या होत्या. त्या प्रसंगांमुळे केनियाकडे हिंदुस्थानचे लक्ष जिवंत राहिले. त्या वेळेस मिसस नायडूंनी आपली रहाणी सुधारण्याकडे लक्ष ठेवण्याचा उपदेश केला. मेमध्ये केनिया कौन्सिल उघडले, त्यावेळी हिंदुस्थानां सभासद कौन्सिलला गेले नाहीत.

केनिया पर्वत—ब्रिटिशपूर्वअफ्रिकेतील एक मोठा ज्वालामुखी पर्वत. हा विषुववृत्ताच्या किंचित दक्षिणेस व पूर्वेरेखांश ३७°२' वर वसलेला आहे. आफ्रिकेतील अतिशय उंच पर्वतांपैकी हा एक असून याच्या अत्युच्च शिखराची सरासरी उंची १७,००७ फूट आहे. अनेक निमुळत्या पिरामिडाकृती डॉंगरांनी बनलेला या पर्वताच्या आंतील मध्यभाग हा एका प्राचीन ज्वालामुखीचा बनलेला आहे. या जुन्या ज्वलत् पर्वताची उंची पूर्वी हल्लीच्या उंचीहून देखील २००० फुटांनी अधिक असावी.

या पर्वताची खरी तद्देशीय नावे म्हणजे किलिनयाग, डोयेनयो एवर (श्वेत पर्वत) आणि डोयेनयो एगेरी (ठिप-क्यांचा पर्वत) अशी आहेत असे सांगतात. हा पर्वत

प्रथम लड्विग काफ नामक मिशनऱ्याच्या सन १८४९ मध्ये दृष्टीस पडला नंतर जोसेफ थॉमस हा पश्चिमेकडून इ. स. १८८३ मध्ये या पर्वतापर्यंत आला. त्यानंतर काउन्ट एस्. तेलकी (स. १८८९), जे. डब्ल्यू प्रेगरी (१८९३) आणि जॉर्ज कोल्ब (१८९६) हे या पर्वतावर थोडेसे चढले. एन्. जे. मॅकिन्डरने इ. स. १८९९ मध्ये पर्वतशिखरावर आरोहण केले.

केनिलवर्थ—इंग्लंडमधील वारविकशायर परगण्यांतील रुबी पार्लमेंटरी विभागांतील एक बाजाराचे गांव. लोकसंख्या (१९११) ५७७६. हे शहर पुराणवस्तुसंशोधनदृष्टीने फार महत्वाचे आहे. येथे प्राचीन किल्ल्याचे अवशेष आहेत. किल्ल्याच्या जवळच ११२२ त स्थापलेला एका ऑगस्टीयन मठाचे अवशेष आहेत.

पूर्वी हे सॅक्सन राजांच्या ताब्यांत होते. पहिल्या हेन्रीने हे शहर जॉफ्रेड फ्लिटनला दिले. यानेच येथील प्रसिद्ध किल्ला बांधिला. तिसऱ्या हेन्रीने हे शहर सायमन डी मॉंटफोर्डे याला दिले. १२६६ त प्रसिद्ध 'डिक्टम द केनिलवर्थ' (केनिलवर्थ येथील जाहीरनामा) येथे जाहीर करण्यांत आला. इलिझाबेथ राणीने १५६२ त हे गांव रॉबर्ट डडले, लीस्टरचा अर्ल याला दिले. याच ठिकाणी अर्लने राणीस मेजवाल्या देऊन तिचे फार आदरातिथ्य केले. यादवात कामबेलने हा किल्ला घेऊन पाडून टाकला. ह्या ठिकाणी कातडी कमावण्याचा धंदा चांगला चालतो.

वाल्टर स्कॉटने एक केनिलवर्थ नांवाची कादंबरी लिहिली आहे.

केन्सिंग्टन—हा लंडनचा पश्चिमेकडील मुख्य वरो. लोकसंख्या (१९२१) १७५८६८. तिसऱ्या विल्यमने केन्सिंग्टन येथे दरबार भरविण्यास सुरुवात केल्यापासून याची प्रसिद्धी आहे. केन्सिंग्टन बागेच्या पश्चिम भागास केन्सिंग्टन राजवाडा आहे. याच राजवाड्यांत विल्यम, मेरी, अ‍ॅन व जॉर्ज हे मृत्यु पावले व व्हिक्टोरिया राणीचा जन्म झाला (१८१९).

केन्सिंग्टन चौकांत, अ‍ॅडिसन, टॉलेरँड, जॉनस्टुअर्ट मिल व इतिहासकार ग्रीन वगैरे प्रसिद्ध पुरुष रहात असत. आज लंडनमधील बराच शिष्ट समजला जाणार वर्ग दक्षिण केन्सिंग्टन येथे रहातो.

व्हिक्टोरिया व आलबर्ट अथवा दक्षिण केन्सिंग्टनपदार्थ-संग्रहालयाजवळच असलेले सृष्टिविषयक संग्रहालय ही प्रेक्षणीय आहेत. केन्सिंग्टन वागेत १८५१ चे प्रसिद्ध प्रदर्शन भरले होते. याशिवाय नगरभवन, मोफत ग्रंथालय, सार्वजनिक उपयोगासाठी दिलेले लॉर्ड लिटनचे गृह ह्या इमारती प्रेक्षणीय आहेत. केन्सिंग्टनतर्फे पार्लमंटांत दोन सभासद जातात. वरो कौन्सिलांत एक मेयर, १० आल्डरमेन व ६० सभासद आहेत.

केप कोस्ट—हे ब्रिटिश पश्चिम आफ्रिकेच्या गोल्ड कोस्टवरील एक बंदर. हे आक्राच्या पश्चिमेस सुमारे ८० मैलांवर उ. अ. ५° ५' व पश्चिम रे. १° १३' यांच्यामध्ये आहेत. लो. सं. (१९११) ११३६४. बहुतेक फॅटिस लोक आहेत. यात सुमारे १०० युरोपियन व कुपेन लोकांची वसाहत आहे. हे शहर नीस व मिक्केशस स्लेट यांच्या चौथऱ्यावर आहे. त्यामुळे बंदराचे लाटांपासून संरक्षण होते. समुद्राच्या समोर किल्ला आहे व तो भव्य व बराच मोठा आहे. जिल्हाकमिशनरचे वसतिगृह, धर्ममंदिर, शाळा, सरकारी शाळा व वसाहतीचे इस्पितळ या मुख्य इमारती आहेत. थोमंत लोक विटांच्या घरांत रहातात. रस्ते टँकड्यावरून गेलेले आहेत. व शहराच्या पूर्वेस व उत्तरेस उंचवट्याची जागा व पश्चिमेस उथळ पाण्याचे सरोवर आहे. शहराच्या पश्चिमेस व्हिक्टोरिया किल्ला व पूर्वेस फोर्ट जुझल्यम हे आहेत.

पोर्तुगीजांनी १६१० मध्ये येथे प्रथम वस्ती केली. १६५२ मध्ये स्वीड लोकांनी येऊन किल्ला बांधला व त्याचे नांव कॅरोलुस्वर्ग ठेवले. १६५९ मध्ये डचानां ताबा मिळविला. परंतु इंग्लिशांनी १६६४ मध्ये किल्ला घेतला. व डिस्टरचा १६६५ मधील, फ्रेंचांचा १७५७ मधील व एतद्देशीयांचे कित्येक हल्ले झाले तरी सोडला नाही. गिनीच्या किनाऱ्यावरील एलिनाचे खालोखाल हा किल्ला वळकट मानला गेला आहे. या किनाऱ्यावरील ब्रिटिश वसाहतवाल्यांची राजधानी येथेच १८७६ पर्यंत होती. नंतर राज्यकारभार आक्राला नेला. अद्याप हे गोल्ड कोस्टवरील एक मुख्य बंदर आहे. येथूनच कुमासीला रस्ता गेला आहे. १९०५ मध्ये याला स्थानिक राज्यकारभार देण्यांत आला. किल्ल्याच्या अंगणांत जॉर्ज मॅक्लीन वसाहतीचा गव्हर्नर व त्याची वायको यांची थडगी आहेत. शहराच्या पूर्वेकडची जमीन सोन्याच्या खाणीवाल्यांनी टाकून दिलेल्या खाचानी भरलेली आहे. एतद्देशीयांच्या सात टोळ्या आहेत, व प्रत्येक टोळीवर नायक असतो. व प्रत्येकीच्या चालीरीती वस्तुपूजा निरनिराळ्या प्रकारच्या आहेत.

केप टाउन—दक्षिण आफ्रिकेतील केप प्रांताचे राजधानीचे शहर. हे द. अ. ३३° ५६' व पूर्वेरेखांश १८° ते २८' यावर आहे. केपद्वीपकल्पाच्या वायव्य टोंकास हे शहर आहे. हे जलमार्गाने लंडनहून ६१८१ मैल व जोहान्सबर्गच्या नैर्ऋत्येस रेल्वेने ९५७ मैल आहे. उपसागराच्या पाठीमागे टेवळपर्वत आहे. पूर्वेस डेव्हिल पर्वत आहे. व पश्चिमेस सिम्रल टँकडी आहे. शहराची डच छद्म नाहोशी होऊन इंग्लिश पद्धतीचे साम्राज्य सुरू झाले आहे. येथे मलाया लोक पुष्कळ आहेत. १६६६ साली बांधलेल्या किल्ल्यांत केपचा पहिला सुभेदार व्हॅनरेषीक याचा पुतळा आहे. अ‍ॅडली आणि गव्हर्नमेंट अवेहेनु हे येथील प्रसिद्ध राजरस्ते आहेत. यांच्या वाजूनी तारऑफिस, जकातघर, पेढ्या वगैरे आहेत. प्राचीन इमारतीपैकी फक्त घड्याळमनोरा अस्तित्वांत आहे. अवेहेनु सडकेवर पार्लमेंट कचेऱ्या व यहुदी मंदिर

आहे. पश्चिमेकडील वाजूस, अँग्लिकन प्रार्थनामंदिर, व्याकरण शाळा, सार्वजनिक वाचनालय, बोटानिकल गार्डन्स व पदार्थसंग्रहालय इतक्या इमारती आहेत. वाचनालयासमोर केपचा सुभेदार जॉर्ज ग्रे याचा पुतळा आहे. ब्रिक्टोरिया रस्त्यावर विद्यापीठाची इमारत आहे. सेंट जॉर्ज रस्त्याच्या पश्चिमेस ग्रीनमार्केटचा चौक आहे. रेवीक चौकांत गुलामाचा बाजार असे. क्वाइतीच्या मैदानासमोर असलेल्या ग्रंथगाराजवळ सातवा एडवर्ड याचा पुतळा आहे. बंदराच्या पश्चिमेस समरसेट रुग्णालय आहे ग्रीनपाईंट व डेव्हिल पर्वता जवळील शहराची खेडी ट्रामगा व रेल्वेने खास शहरास जोडलेली आहेत. बुडस्यॉक येथे ०६ साली ब्रिटिशांनी डच लोकांचा पराभव केला. डाइप नदीच्या मुखाजवळ टेवल उपसागराच्या ईशान्येस मिलनर्टन नावाचे खेडे आहे. मेटलंडलः केपटाउनची वेधशाळा आहे. शहरापासून ५ मैलांवर असलेल्या रॉडेबोश येथे डच बाडे आहेत. येथे म्रूटस्कर नावाची प्रसिद्ध डच इमारत आहे. न्यू लॅंड्स हे आर्चबिशप राहण्याचे ठिकाण आहे. कॅन्स्टॅटिआ, म्युझिनबर्ग व काल्कवे ही खेडी शहरापासून जरा दूर आहेत. उन्हाळ्यांत आभेयी-कडून वाहणाऱ्या वाऱ्याला 'केपडॉक्टर' ही संज्ञा आहे.

बंदराचे मुख्य काम १८६० साली सुरू झाले. यांत पुष्कळ जहाजांचा समावेश होतो. आल्फ्रेड आणि ब्रिक्टोरिया नांवाच्या गोद्या या बंदरांत आहेत. येथून इंग्लंडशी आगवोटीचे दळणवळण आहे. शहराच्या बचावाकरिता साम्राज्याचे लष्कर व स्थानिक लष्कर येथे आहे. हे शहर सायमन्स टाउन, शहराशी रेल्वेने जोडले आहे. नेदर्लंड ईस्ट इंडिया कंपनीने पाठविलेल्या जेन व्हॉन रेवेकने १६५२ साली हे शहर वसविले. १८०२ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापण्यांत आली. १९०४ साली डॉक्टर अबदुल रहिमान येथील कौन्सिलांत निवडून आला, केपटाउन येथे दक्षिण आफ्रिकेला लागू होणारे कायदे करतात.

येथे एक विद्यापीठ असून हे अँग्लिकन व कॅथॉलिक पंथाच्या विश्वाचे राहण्याचे ठिकाण आहे.

इ. स. १९१३ मध्ये केपटाउन शहराची हद्द वाढवण्यांत येऊन त्यामध्ये ग्रीनपाईंट, सी पाईंट, बुडस्टॉक, मेटलंड, मौत्रे, रॉडेबाश, क्लरेमॉंट, कल्कवे, मुइझेनबर्ग. इत्यादि गावे सामील करण्यांत आली. ही गावे सामील झाल्यामुळे केपटाउनची हद्द टेवलवपासून फाल्सबे येथपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १७ मैल झाली व केपटाउनचे क्षेत्रफळ ५९ चौरस मैलांपेक्षा अधिक झाले. १९१८ मध्ये केपटाउनची लोकसंख्या १,८१,६९३ इतकी होती. त्यांत ९९,६९३ गोरे व ८२,०४० काळे लोक होते.

केपटाउन हे व्यापारी लोकांचे व धंदेवाल्या लोकांचे केंद्र आहे. १९१०-२० च्या दरम्यान केपटाउनची भरभराट फार झाली व या कामी म्युनिसिपालिटीने फार पुढाकार

वेतला. आक्टोबर ते मार्च या महिन्यांत साँउथ आफ्रिकेतील लोकांचे केपटाउन हे विश्रांतीचे स्थान आहे.

दक्षिण आफ्रिकेतील बंदरांमध्ये दरवानच्या खालोखाल, केपटाउनचा नंबर लागतो. १९१९ मध्ये २२,५३,००० टन वहनशक्तीची ब्रिटिश जहाजे व ४२४००० टनाची परराष्ट्रीय जहाजे केपटाउनमध्ये उतरली. केपटाउन व साँउथवेस्ट प्रोटेक्टोरेट यांमध्ये सन १९१५ मध्ये रेल्वे झाली व १९१८ मध्ये, उत्तरेस लुअलवापर्यंत तिचा विस्तार झाला. १९११ मध्ये स्लॅगकॉप येथे विनतारी विद्युद्यंत्र स्थापण्यांत आले. व १९१९ मध्ये विमानग्रह यंगफील्ड येथे स्थापण्यांत आले.

केपटाउनच्या मध्यापासून पांच मैलांवर रॉडेबाश नांवाचा एक शहराचा भाग आहे. त्या ठिकाणी उत्तम इमारती दृष्टीस पडतात. या भागांतच म्रूटशर या इमारतीत युनियनचा मुख्य प्रधान राहतो. याच ठिकाणी, केपटाउनच्या विश्वविद्यालयासाठी जागा घेण्यांत येऊन त्याठिकाणी प्रचंड इमारत उठाविण्यांत आली. म्रूटशोर येथेच व्होइसचे स्मारक उभारण्यांत आले. रॉडेबाशच्या जवळच सन १९१४ मध्ये नॅशनल बोटनिकल गार्डन्स बांधण्यांत आली. सन १९१४ मध्ये हेबलवे येथे समुद्राकडे तोंड करून एक मोठी फिरण्याची जागा बांधण्यांत आली.

केप प्राविहन्स—'दक्षिण आफ्रिका संघा' तील हा सर्वांत मोठा प्रांत आहे. इ. स. १९११ च्या खोनेसुमारीत या प्रांताची लोकसंख्या २५,६४,९६५ भरली. त्यापैकी ५,८२,३६७ इतकी गोऱ्यांची वस्ती होती व इतर निरनिराळ्या जातींची लोकसंख्या १९,८२,५८८ भरली. इतर जातींमध्ये मुख्यतः वंदू (१५,१९,९३९) व आशियाटिक (७६९०) या जातीचे लोक होते. या प्रांतांत केपटाउन (१,६१,८५९), बिंबल (४४४३३), पोर्ट एलिझाबेथ (३७०६३), ईस्ट लंडन (२४६०६) व हडम्सहाडन (१३८३०) ही मुख्य शहरे आहेत.

राज्य व्यवस्था.—या प्रांताचा राज्यकारभार प्रांतिक कौन्सिलमार्फत चालविला जातो. हे प्रांतिक कौन्सिल दर तीन वर्षांनी नवीन निवडले जाते. अॅक्ट ऑफ युनियनने ठरविलेल्या सर्व विषयांवर तसेच युनियन पार्लमेंटने ठरवून दिलेल्या सर्व विषयांवर कायदे करण्याचा या कौन्सिलला पूर्ण हक्क आहे. प्रांतिक कारभाराला लागणाऱ्या पैशासाठी कर वसविण्याचा या कौन्सिलला अधिकार आहे. तसेच म्युनिसिपालिट्यांवर देखरेख ठेवणे. प्राथमिक शिक्षणाची सर्व तजवीज करणे या गोष्टी या कौन्सिलकडे असून तन्निमित्त लागणारा पैसा, कराच्या रूपाने उभारण्याची या कौन्सिलला पूर्ण अखत्यारी आहे. युनियन पार्लमेंटच्या अधिकाराशी व हितासंबंधी विरोधी असे कायदे मात्र करण्याला या कौन्सिलला अधिकार नाही. तात्पर्य कौन्सिल कायदे करणारी संस्था जरी आहे तरी त्याच्यावर युनियन पार्लमेंटची पूर्ण

हुकमत चालते. या प्रांताला स्वतंत्र न्यायखाते नाही. रेल्वे, बंदरे हीं सर्व युनियन पार्लमेंटच्या ताब्यांत आहेत.

या प्रांतिक कौन्सिलला आपला अध्यक्ष निवडण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. राज्यकारभाराची प्रत्यक्ष व्यवस्था पहाण्याकरतां कौन्सिल चार माणसांची कमीटि नेमते. या कार्यकारी मंडळाच्या मुख्याला अॅडमिनिस्ट्रेटर असें नांव आहे. हा अॅडमिनिस्ट्रेटर दर पांच वर्षांनी नवीन नेमला जातो. त्याचप्रमाणे एक प्रांतिक हिशेब तपासनीस व कायदेपंडितहि युनियन पार्लमेंटतर्फे निवडण्याची पद्धत आहे.

इ. स. १९१३ व १९१७ च्या फायनॅन्शियल रिफार्म्स अॅक्टान्वये युनियन सरकार या प्रांतिक सरकारला दरवर्षी त्या प्रांताला येणाऱ्या खर्चाचा निम्मा खर्च देते. १९१७-१९१८ साली प्रांतिक सरकारला युनियन पार्लमेंटकडून ९,९९,००० पौंड खंडणी मिळाली. प्रांतिक सरकारास खास प्रांतिक उत्पन्न ४२,६०,०० पौंड झाले. १९१७-१८ साली प्रांतिक खर्च १४,७७,००० पौंड झाला. त्यांत केवळ शिक्षणाकरितां ११,०५,०० पौंड खर्च झाले.

इ ति हा स.—इ. स. १९१० मध्ये 'युनियन' अस्तित्वांत येईपावेतो राजकीयदृष्ट्या केप प्रांविहन्सला स्वतंत्र इतिहास असा नव्हताच. दक्षिण आफ्रिकेतील राजकीय पक्ष प्रांतिकदृष्ट्या बनलेले नाहीत. पण सर्व राजकीय पक्ष ब्रिटिशांशी संबंध तोडण्याच्या बाबतीत एक मताचे आहेत. अंतर्गत राजकारभारांत प्रांतिक कौन्सिलनें आपले घोरण पूर्णपणे प्रागतिक ठेवले आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत कौन्सिल तर फारच खबरदारी घेतें. युनियन अस्तित्वांत आल्यानंतर या प्रांताचा पहिला अॅडमिनिस्ट्रेटर सर एन्. एफ. डी. बाल झाला. याची अॅडमिनिस्ट्रेटर या नात्यानें दोनदां निवडणूक झाली व तिसऱ्या खेपेसहि पुन्हां त्यालाच निवडण्यांत आले.

इ. स. १९१०-१० च्या अवधीत औद्योगिक व कृषिविषयक वाढ बरीच झाली. गोऱ्या लोकांइतकीच इतर वर्गांच्या लोकांतहि सामाजिक व औद्योगिक बाबतीत प्रगति करण्याबद्दल अटोकाट प्रयत्न करण्यांत आले.

केप्लर योहान—(१५७१—१६३०) या जर्मन जोतिःशास्त्रज्ञाचे चरित्र व त्याचे शोध 'विज्ञानेतिहास' या विभागांत (पा. ३४३—३४५) दिले आहेत. त्या ग्रंथांत न आलेली माहिती येथे ग्रथित केलेली आहे.

आईबापाच्या दुर्दैवाचे व गैरवागणुकीचे परिणाम जेहानला लहानपणीं भोगावे लागले. एवढेच नव्हे तर देवीच्या दुखण्यामुळे त्याच्या हाताची पूर्ण वाढ खुंदून त्याची दृष्टीहि मंद झाली.

भविष्य वर्तविणारी पंचांगे रचणे हा धंदा त्या काळांत जर्मनींत लोकप्रिय होता. ग्रहांचे परिणाम पृथ्वीवर होतात हे त्यास स्वानुभवावरूनच कळले व प्रतिवर्षी घडणाऱ्या गोष्टी

तो वर्तवू लागला १५९५ मध्ये बारबरा व्हॉन मूडलेक नांवाच्या एका संपन्न स्त्रीशी त्याचे लग्न झाले.

टायकोब्राहेच्या आकास्मिक मृत्युमुळे केप्लरला पुढे येण्यास चांगली संधी मिळाली. वादशहा दुसरा रुडोल्फ याने त्याची सरकारो गणिती म्हणून नेमणूक करून टायकोचे सर्व कागदपत्र त्याच्या स्वाधीन केले. टायकोने आरंभिलेला रुडोल्फाइन नांवाचा अपूर्ण ग्रंथ पूर्ण करण्याचे श्रमदायक पण गोड असे काम केप्लरवर पडले " डी फंडामेंटिस आस्ट्रोलोजी सर्टिऑरिवस " या ग्रंथांत केप्लरची कल्पनाशक्ती व सत्यनिष्ठा व्यक्त होते. स्वाभाविक कल व शक्त यांवर अधिष्ठित होऊन वर्तविलीं जाणारी त्याची भविष्ये जनसम्मत होऊ लागली. वादशहा व इतर लोक यांच्या कुंडल्या त्यानें मांडल्या. अशा हलक्या धंद्याकडे व धर्मभोळपणाकडे आपणास वळण्यास मूळ कारण परिस्थिति होय असे त्याचे म्हणणे असे.

तरी केप्लरनें आपल्या आयुष्यांतल मुख्य उद्दीष्टाची केव्हांच हयगय केली नाही. त्याचा दृक्शास्त्राचा अभ्यास १६०४ मध्ये ' अॅस्ट्रोनोमिया पार्स ऑप्टिका ' या पुस्तकांनें मूर्त स्वरूपास आला. दृक्शास्त्रांतल शोध व वक्तीभवनाच्या खऱ्या सिद्धांताचा उगम या दोन गोष्टी उपयुक्त ग्रंथांत दिसून येतात. १६०९ च्या सुमारास मंगळासंबंधी त्याचा शोध पूर्ण झाला.

इ. स. १६११ हें वर्ष केप्लरला फार खडतर गेलें. त्याची बायको विषमज्वराने मृत झाली. कौटुंबिक दुःखांत बाह्य आपत्तीची भर पडली. त्याच वर्षी रुडोल्फला घालवून देऊन मॅथिअसनें प्रेगची वोहिमियन राजसत्ता बळकाविली. तथापि दरबारी गणिती म्हणून केप्लरचे स्थान कायम राहिले. वादशहा मॅथिअस याच्या साहाय्यानें जर्मनींत प्रेगोरिअन पंचांग सुरू करण्याचा त्यानें १६१३ मध्ये प्रयत्न केला. कांही निबंधांतून त्यानें प्रसिद्ध केलेली, ख्रिस्तजन्मशक सर्वांनी मान्य केलेल्या तारखेपेक्षां ५ वर्षे आधीं आहे.

सूक्ष्मा रुटलिगर नांवाच्या एका निराधार बाईशी त्याचे दुसरे लग्न लिझ येथे १६१३ त झाले. या लग्नाने त्याला अनुरूप व सुखावह असे त्याचे वैवाहिक आयुष्य गेले. भांड्याचे घनफळ काढण्याच्या सदोष पद्धतीकडे त्याचे लक्ष वेधल्यामुळे त्यानें या विषयावर एक निबंध लिहिला व त्याच्या योगाने सूक्ष्मांचे गणित करणाऱ्यांमध्ये त्याची गणना होऊ लागली. १६१८ च्या तीन धूमकेतूवरील आपले विचार ' डी कॉमेटास ' पुस्तकामध्ये त्यानें प्रसिद्ध केले. या ग्रंथाच्या प्रकाशनामुळे त्याचा तिसरा सिद्धांत लोकांपुढे आला. इंग्लंडचा पहिला जेम्स यास हे पुस्तक अर्पण करण्यांत आल्यानंतर त्याला दरबारी निमंत्रण आले. परंतु केप्लर इंग्लंडास जाऊ शकला नाही.

'दि एपिटामी अस्ट्रॉनमी कोपर्निकन' या नावाचे कोपर्निकसच्या शास्त्रावर सुबोध व सुंदर पुस्तक त्याने लिहिले. या पुस्तकांत भौतिक ज्योतिषशास्त्राला महत्त्व दिलेले असून ज्योतिषाने नियमांच्या पद्धतीचाहि त्यांत अंतर्भाव केलेला आहे. १६२० साली त्याने प्रथम लागरिथम उपयोगांत आणिले व १६२४ मध्ये या विषयावर एक पुस्तकहि लिहिले.

कौटुंबिक त्रासामुळे केप्लरच्या अभ्यासांत फार व्यत्यय येई. त्याची आई कॅथेराइन केप्लर हिचा स्वभाव मोठा उपाशी होता.

१६३० मध्ये जादुगारीण व चेटकी अशा आरोपांवर या ७४ वर्षांच्या म्हातारीस कोर्टाकडून पकडण्यांत आले. तेरा महिने तुरुंगवास भोगल्यानंतर केप्लरचा आविश्वांत खटपटीमुळे तिची सुटका झाली. नंतर लवकरच तिने इहलोक सोडला.

यावेळी नवीन कोष्टके तयार करण्यांत केप्लर व्यग्र झाला होता. आर्थिक अडचणी व धार्मिक आणि आपसांतील तंटे यामुळे त्याची खरी मनीषा तृप्त होणे दूरच राहिले. जून १६२४ ते ऑगस्ट २९ सन १६२६ पर्यंत लिझला वेढा पडून वंडाळी माजली होती. यूलम येथे आपले खिले किंवा टैप घेऊन जाण्याची परवानगी मिळतांच स. १६२७ मध्ये रुडोल्फाइन टेबल्स नावाचे त्याने आपले पुस्तक जगापुढे आणले.

दुसऱ्या फर्डिनंड बादशहाने फ्रीएडलंडच्या उमरावांकडे केप्लरला नोकरी लावून दिली व १६२८ त केप्लर सहक्रुंतुव सायलेशियांतील सागन येथे रहाण्यास गेला. त्या ठिकाणी १६२९ मध्ये 'ए नोटिस टु दि क्यूरिस इन थिंगज सिलेस्त्रल' या नावाचे व ज्योतिषांना आगामी संक्रान्तीवद्दल सूचना देणारे पुस्तक त्याने प्रसिद्ध केले. त्यांत नमूद केल्याप्रमाणे ७ नोव्हेंबर १६३१ रोजी पॅरिस-मध्ये गॅसेंडीला बुधाचे संक्रमण प्रत्यक्ष दिसले. ६ डिसेंबरला होणारे शुक्राचे संक्रमण पश्चिम युरोपांत मात्र अदृश्य झाले होते. १५ नोव्हेंबर १६३० रोजी वयाच्या ५९ व्या वर्षी केप्लर मरण पावला. पहिल्या बायकोकडून ५ व दुसरीकडून ७ अशी १२ मुले केप्लरला झाली. परंतु त्यांपैकी लहानाची मोठी होऊन अवघी दोन मुलेच जगली.

विश्वासबंधी केप्लरची कल्पना पायथेंगोरस व प्लेटोप्रमाणेच होती. साधर्म्य व सौंदर्य यांच्या अमूर्त कल्पनेशी अनु-रूप अशीच मूर्त विश्वाच्या विभागांची योजना असली पाहिजे असे तो खात्रीपूर्वक सांगत असे. अशा रीतीने प्रज्वलित झालेल्या त्याच्या प्रतिभाशक्तीला अनेक भ्रमांनंतर नवीन शोध लावितां आले. सूर्याच्या मध्य-बिंदूतून सर्व ग्रहांच्या कक्षांचे सपाट प्रदेश जातात या गोष्टीचे दिग्दर्शन करून सर्व ग्रहमालेची शक्ति सूर्यापासून

आहे हे सिद्ध करून, केप्लरने भौतिकशास्त्राचा संस्थापक असें सार्थ नांव जगांत मिळविले. भूमितीच्या रचना व रंगीतांतील आंतरा यांचा प्रहांच्या गती व अंतर या दोहोंकडे अन्योन्य संबंध आहे असे दाखविण्यांत केप्लरने आपल्या कल्पनासर्वांतील एक चमत्कार दाखविला खरा. परंतु ज्या सिद्धान्तावर व शोधावर त्याची कीर्ति अधिष्ठित झाली आहे त्या सिद्धान्ताइतकंच महत्त्व तो बरील कल्पनाविलासाला देत असे. पायथेंगोरसप्रमाणेच केप्लरची विश्वासबंधी कल्पना आहे. मध्यबिंदु किंवा सूर्य, अचल ताऱ्यांच्या क्षेत्राने निर्दिष्ट असा पृष्ठभाग आणि ईथर नामक वस्तूने व्याप्त असा मधील अवकाश, असे केप्लरचे त्रिदल विश्व आहे. ग्रहांच्या परिभ्रमणाचे कारण सूर्याचे स्वतः आंसाभोंवती फिरणे हे आहे असा त्याचा तर्क होता व सूर्यावरील डागाच्या शोषामुळे तो दृढमूल झाला.

असंख्य अडचणींना न जुमानतां केप्लरने केलेल्या प्रचंड कामाचा मुळांच आश्चर्यमूढ न होतां नुस्ता विचार करणेहि अशक्य आहे. त्याच्या तेजस्वी उद्योगामुळे संकटे पळून जात व यामुळे त्याला आपल्यातील उत्कृष्ट गुणांचा फायदा मानव जातीला देतां आला. त्याचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ व मनमिळाऊ होता. दुसऱ्यांतील गुण जाणण्यांत त्याच्या मनाचे औदार्य प्रगट होई. यामुळे त्याला असहिष्णुतेचा कधीच वाधा झाली नाही. प्रक्षुब्ध मनःस्थितीतहि त्याने प्रसन्न वृत्ति कायम राखली होती.

महाराणी दुसरी कॅथेराइन हिने १७२७ त विकत घेतलेले व पुलकोवाच्या वेधशाळेत कोणाच्याहि सहसा हातास लागणारे नाहीत अशा स्थितीत पडून असलेले केप्लरचे समग्र ग्रंथ प्रकाशांत आणण्याचे काम डॉ. फ्रिसच याचे संपादकत्वाखाली पार पडले. या समग्र ग्रंथांत, त्याच्या निबंधाचा, चरित्राचा व पत्रव्यवहाराचा अन्तर्भाव झाला आहे. 'जोहानीस केप्लेरा ऑपेरा ऑमनिया' असा ह्या समग्र ग्रंथाचा मथळा असून तो फ्रॅंकफोर्ट येथे १८५८—१८७१ पर्यंत एकंदर आठ विभागांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

केंब्रिज—(१) हे इंग्लंडांतील केंब्रिजशायर नांवाच्या परगण्याचे मुख्य ठिकाण असून हे पार्लमेंटचा बरो आहे. हे लंडनच्या ईशान्येस आगगाडीने ५६ मैल आहे. येथील लोकसंख्या १९२१ मध्ये ५९,२६२ होती. या शहराचा बराचसा भाग कॅम नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर आहे. याचे क्षेत्रफळ ३२३३ एकर आहे. ब्रिटिश साम्राज्यांतील विश्वविद्यालयांत येथील विश्वविद्यालयाचा आक्स्फोर्ड-प्रमाणे पहिला नंबर आहे. इ. स. १२८१-८४ मध्ये येथे पहिले कॉलेज काढण्यांत आले. पुढे निरनिराळ्या वेळी येथे बऱ्याच कॉलेजांची स्थापना झाली. त्यांत खर्हस्ट पिटरहाऊस (१२८४), क्लेअर (१३२६) पेंब्रोक् (१३४७),

ट्रिनिटी (१३५०), कापर्स (१३५२), गॉनविले (१३८४), किंग्स (१४४१) क्वीन्स (१४४८), जीझस (१४९६) स्नाइस्ट (१५०५), मॅकडेलीन (१५४२), एम्यानुएल (१५८४) डार्लिंग (१८८०) वगैरे मुख्य आहेत. या कॉलेजांना जोडलेली प्रार्थना-मंदिरे, वाचनालये, पदार्थसंग्रहालये, निरनिराळ्या उपयोगांकरितां प्रयोगशाळा, वेधशाळा वगैरे अनेक संस्था आहेत. या विद्यालयांत कॉलेजांत न जाणारे विद्यार्थीहि अभ्यास करितात व त्यांच्याकरितां एक वाचनालय व काही व्याख्यान-घृहे आहेत. येथें स्त्रियांकरितां दोन कॉलेजे आहेत.

विश्वविद्यालय (युनिव्हर्सिटी) म्हणजे या सर्व कॉलेजांचा संघ होय. या कॉलेजांना विश्वविद्यालयाच्या कायद्याप्रमाणें चालवें लागतें. एलिझाबेथ राणीच्या वेळच्या विश्वविद्यालयाच्या कायद्यांचें इ.स. १८५८ मध्ये रूपांतर झालें. यांतहि पुन्हां १८७२ व १८८२ त सुधारणा करण्यांत आल्या. त्याप्रमाणें चान्सेलर हा विश्वविद्यालयाचा मुख्य असतो. हा विश्वविद्यालयाचा सभासद असून सीनेटने निवडलेला उच्च दर्जाचा मनुष्य असतो. हा येथील रहिवासी नसला तर हा आपले अधिकार दुय्यम चान्सेलरला देतो व हाहि सीनेटने एक वर्षाकरितां निवडलेला असतो. याच्या हाताखाली दोन प्रोक्टर असतात व हे कमाक्रमानें दोन कॉलेजे मिळून एक याप्रमाणें निवडले जातात. यांना मदतनीस म्हणून ४ प्रो-प्रोक्टर असतात. विश्वविद्यालयाच्या सभासदांत शिस्त राखण्याकरितां चान्सेलर व सीनेटने नेमिलेले सहा विद्यालयाचे मुख्य अधिकारी मिळून एक सभा असते.

सीनेटला कायदे करण्याचा अधिकार असतो. या सीनेटांत चान्सेलर, दुय्यम चान्सेलर, कायदा, वैद्यकी, शास्त्र, वाङ्मय वगैरेचे डॉक्टर व कायदा, गायनवादन, वैद्यकी व कला यांचा अभ्यास करून मास्टर (पारंगत) पदवी घेतलेले लोक यांना मत असतें. सीनेटचे कौन्सिल सर्व सूचना व ठराव सिनेटपुढें आणतें.

केंब्रिज विश्वविद्यालयांत सुमारे ३००० विद्यार्थी असतात. कालेजांतील अभ्यासाच्या तीन टप्पे असतात व त्यांत एकंदर २२७ दिवस येतात. ९ टप्पे राहिल्यानंतर अंडर ग्रेज्युएटला बी. ए च्या परिक्षेला बसतां येतें.

बी. ए. च्या परिक्षेस बसण्याकरितां तीन परीक्षा घाव्या लागतात. त्यांना लिट्लगो, जनरल व स्पेशल अशीं नांवें आहेत. या विश्वविद्यालयाच्या अटी पाळणाऱ्या ब्रिटिश साम्राज्यांतील कोणतेहि विद्यालय याला जोडतां येतें. विश्वविद्यालयांतील मुख्य महत्त्वाच्या प्रसंगास “ मे आठवडा ” म्हणतात व त्यावेळीं निरनिराळ्या तऱ्हेचीं करमणूक केली जाते.

(२) अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांतील मॅसाचुसेट्समधील मिडलसेक्स काउंटीचे मुख्य स्थान. हें बॉस्टन जवळ चार-लेस नदीवर वसलेलें आहे. पण त्याची राज्यव्यस्था निराळी

आहे. लो. सं. (१९१७) १, १४, २९३. येथें बहुतेक लोक युरोपीय आहेत. शहरांत फक्त एकच रेल्वे आहे.

हें हारवर्ड विश्वविद्यालयाचें स्थळ असून वाङ्मयविषयक व शास्त्रीय अभ्यासाबद्दल प्रसिद्ध आहे. ॲन्डोव्हूर धिमिनरी नांवाची संयुक्त संस्थानांतील सर्वांत जुनी धार्मिक शाळा येथें आहे. हें ठिकाण ऐतिहासिक व वाङ्मय विषयक दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे.

येथील मुख्य उद्योगधंदे म्हणजे मांस बंद करून पाठविणें, छापणें, जोडे तयार करणें, पियानो तयार करणें वगैरे होत. याला शहराचे हक्क १८४६ सांत मिळाले.

केरल.— हा देश फार प्राचीन आहे. महाभारतांत भीष्मपर्व (अ. ९) व सभापर्व (अ. ३१) यांमध्ये हा देश दक्षिणापथांत किष्किंधेच्या दक्षिणेस असल्याचें म्हटलें आहे. भागवतांत दहाव्या स्कंधांत याचा उल्लेख येतो, (अ. १३, १९, ७९, ८०). बृहत्संहितेमध्येहि याचा नामनिर्देश आढळतो (१६. २). अशोकान्या लेखांत केरल-पुत्र म्हणून लहानदेशाचाच असें नांव येतें. हें छोटे राज्य पुढें पाण्ड्यराज्यांत सामील झालें. हें राज्य मलबार किनाऱ्यावर असून तामीळभाषा बोलणारें होतें. हें बहुतेक पश्चिमघाटाच्या म्हणजे सद्याद्रीच्या आसपास होतें. याच्या उत्तरेस मंगलोर व त्याच्याजवळ जिचें मुख आहे अशी चंद्रगिरी नदी होती व दक्षिणेस थेट कन्याकुमारी असून, पश्चिमेस अरबी समुद्र होता. समुद्रगुप्तानें जिकलेल्या दक्षिणेकडील राजांमध्ये केरळ राजानें नांव आहे. या देशालाच पुढें चेर देश म्हणूं लागले. अशोकानें दक्षिणेतील ज्या पांच राजांच्या दरबारीं आपले वकील ठेविले होते त्यांत केरल राजाचा समावेश होता. दुसऱ्या शतकांतील एका केरल राजानें-याची राजधानी हल्लीचें कांगनोर ही होती-गंगाकांठी कांहीं राजांचा पराभव केल्याचा उल्लेख आढळतो. चोल, पाण्ड्य, व हे केरल उर्फ चेर यांचे नेहमीं आपापसांत झगडे चालत. दुसऱ्या शतकांत, चोलानंतर हे केरल प्रबळ झाले. कांचीकर पल्लवांनी तिसऱ्या शतकांत यांचा कांहीं प्रांत काबीज केला होता. परांतक चोल (पहिला) यानें इ. स. ९३० च्या सुमारास केरल राजाशीं शरीरसंबंध करून आपली सरहद्द केरल देशापर्यंत मिडविली होती. परंतु पुढें राजराज चोलानें (इ. स. ९८५) केरलावर स्वाऱ्या केल्या आणि वीरराजेंद्र चोलानें तर उलगाई येथें केरल राजाचा पराभव केला. परंतु पुढें जेव्हां चोल साम्राज्य मोडलें तेव्हां तें मोडण्यास कारणीभूत होणाऱ्या राजांत पाण्ड्य, काकतीय यांच्याबरोबरच केरळ राजांचाहि समावेश होतो. या देशाबद्दल जास्त माहिती चेर या नांवाखाली आढळेल [अथ्यर-एन्शान्ट इंडिया; बृहत्संहिता; गुप्त इन्स्क्रिप्शन्स; महाभारत; भागवत; रिमथ-ऑक्स. हिस्टरी ऑफ इंडिया].

केरवली—राजपुतान्यांतील एक संस्थान व त्याची राजधानी. (' करौली ' पहा).

केराढी—जयपूर संस्थानांतील याच नांवाच्या इलाखदारीचें मुख्य गांव. हा इलाखदार रौतिया जातीचा असून त्यास 'वराईक' ही स्थानिक पदवी आहे. यांत २२ खेडीं असून टाकोळी ३७६ रु.४ आ.आहे. राजनिष्ठेच्या अटीवर ही इस्टेट इलाखदाराकडे आहे.

केरूर—मुंबई इलाख्यांतील विजापूर जिल्ह्यामधील वदामी तालुक्यांतील एक खेडेंगांव. या गांवाची लोकसंख्या १९०१ साली ५३५३ होती. सोलापूर ते हुवळी रस्त्यावरील तटबंधीचे हें ठिकाण आहे. या खेड्याच्या नैर्ऋत्यदिशेस पाव मैलावर एका उंचवट्याच्या जागी एक किल्ला आहे. या किल्ल्याच्या जवळच पूर्वेस एक मार्केट बांधण्यांत आलें आहे व दक्षिणेस असलेल्या जुन्या मार्केटमध्ये हल्लीं विणकऱ्यांची वसाहत झाली आहे. या खेड्यांत व किल्ल्यांत पुष्कळ देवालये असून एक पाण्याचा तलाव आहे. नगरेश्वराचें देवालय सुमारे १५०५ त बांधलें असावें. त्यांत बरेच लेख असावे असें म्हणतात.

के. १—आधुनिक ईजिप्तची कायरो राजधानी. हें नाईल नदीच्या काठी अलेक्झांड्रियाच्या नैर्ऋत्येस १३० मैल व सुवेझच्या पूर्वेस १४८ मैल आहे. या शहराचें क्षेत्रफळ ८ चौरस मैल असून येथें एक किल्ला आहे. १९ व्या शतकाच्या मध्यापासून आतांपर्यंत याची लोकसंख्या व आकार दुप्पट झाला आहे. १९१७ मध्ये लोकसंख्या सुमारे ८ लाख होती. पैकीं मुसलमान ६ लक्षांवर होते. उच्च दर्जाचे देश्य लोक तुर्क अथवा अर्धतुर्क रक्ताचे आहेत. दुसऱ्या जाती पुष्कळ असून त्यांत ग्रीक, इतालियन, ब्रिटिश, फ्रेंच व ज्यू लोक फार आहेत. येथील रोगट हवेमुळे पूर्वी मृत्युसंख्या फार होती. ब्रिटिशांच्या ताब्यांत गेल्यापासून या शहराची आरोग्याच्या बाबतींत बरीच सुधारणा झाली व आतां हवा साधारणतः आरोग्यकारक आहे. सर्वसाधारण उष्णमान ६८° श. असतें.

दळण वळणः—दळणवळणाचे मार्ग सुधारण्यासाठीं आरोग्य दृष्ट्या निरनिराळ्या सुधारणा करण्यासाठीं महायुद्ध सुरू होई-पावेतो जारीचे प्रयत्न करण्यांत आले. १९१२ मध्ये बुलाक येथें नाईल नदीवर नवीन पूल बांधण्यांत आला. १९१३ मध्ये व्यापारासाठीं हेलवान व केरो यांच्या दरम्यान सडक बांधण्यांत आली. तसेंच केरो येथें विनतारी विशुद्ध उघडण्यांत आलें. वैमानिक स्टेशनहि १९१४ साली बांधण्यांत आलें. महायुद्ध सुरू असतांना शहराच्या पूर्व भागांतील सांचलेली माती खणण्यांत येऊन ती जागा स्वच्छ करण्यांत आली व त्या ठिकाणीं निरनिराळ्या कचेऱ्या बांधण्यांत आल्या.

१९१८ मध्ये अरबांच्या मुलूखगिरीपासून तों मेहमेत-अलीच्या कारकीर्दीपर्यंतच्या सर्व जुन्या इमारती सुरक्षित ठेवण्यासाठीं तसेंच जुने केरो येथें असलेल्या काथ्रेष शम हा रोमन किल्ला शाबूत ठेवण्यासाठीं एक पुराणवस्तुसंरक्षक

कायदा पास करण्यांत आला. हा किल्ला खणण्याचें काम सुरू करण्यांत आलें व त्यांत पुष्कळ जुन्या वस्तु सांपडल्या. इबन एलनची मशीद महायुद्धाच्या अमदानीत उपलब्ध झाली. विवर्सच्या मशिदींत पूर्वी कसाईखाना होता तो तेथून काढण्यांत येऊन तेथें १९१८-१९ च्या दरम्यान सुंदर बाग करण्यांत आ गे. बुलाक येथें व दहेरच्या मशिदीच्या आसपास नवीन सार्वजनिक बागा करण्यांत आल्या. सुलतानिया ग्रंथसंग्रहालयाची पुनर्घटना करण्यांत आली. १९२० साली या ग्रंथालयांत १२००० पुस्तकसंग्रह होता व त्यांत पौर्वात्य देशाबद्दलची माहिती देणारी ४०,००० पुस्तके होती. शहररचनेच्या नव्या कल्पना महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे मार्गे पडल्या. पण त्या कल्पनांना आतां हळूहळू मूर्त स्वरूप देण्याचें प्रयत्न चालू आहेत.

केरोचा व्यापार मुख्यतः मालाची नेआण करण्याचा आहे. सुदानमधून हस्तिदंत, कातडे, उत्तरईजिप्तमधून कापूस व साखर, हिंदुस्थानांतून नीळ व शाली हे व्यापाराचे जिनस येतात. कागदाच्या गिरण्या व कापसाच्या गिरण्या येथें आहेत. रेशमाचा माल, बंदुकीची दारू व कमावलेली कातडी येथें तयार होतात. येथें एक वस्तुसंग्रहालय असून त्यांत जुन्या वस्तूंचा मौल्यवान संग्रह आहे.

इ ति हा स.—ईजिप्त अरब लोकांच्या ताब्यांत जाण्यापूर्वी येथें मोकलें मैदान होतें. हल्लींच्या शहराच्या जवळ बाविलॉन ही अति प्राचीन वसाहत होती व ती मॅफिसच्या ताब्यांत असावी असें वाटतें. ईजिप्त जेव्हां इराणी लोकांनी जिंकला तेव्हां बाविलॉन शहर (ख्रि. पू. ५२५ च्या सुमारास) बसविलें गेलें रोमन लोकांनी तेथें एक किल्ला बांधला. बाविलॉन शहर नष्ट झालें तरी किल्ला राहिला आहे. केरोलाच बाविलॉन म्हणत असत अशाबद्दलहि पुरावा सांपडतो. खुद्द केरो ईजिप्तची चौथी मुसुलमानी राजधानी आहे. नवें शहर लवकरच महत्वाचें ठिकाण झालें. ही खलिफानें नेमलेल्या नायबाची रद्दण्याची जागा होती. अमिरानें एलफोस्टांट व ती राजघराण्याची राहण्याची जागा होती. परंतु लवकरच हें शहर लुटलें गेलें हल्लींचे कायरो शहर येथेंच वसलेलें आहे.

इ. स. ९६८ मध्ये ईजिप्त जिंकणाऱ्या जोहर-एल कैदने नवीन राजधानी स्थापली, व तिला एल'काहिरा' म्हणजे विजयी असें नांव दिलें व या नांवाचा अपभ्रंश केरो असा झाला. हल्लींच्या राजधानीचा ३ भाग या शहरानें व्यापलेला

होता. हळूहळू हे एलफोस्टांटपेक्षा मोठे झाले व त्यालाच मिसर म्हणू लागले.

इ. स. ११०६ मध्ये ख्रिस्ती धर्मयुद्धांनी यावर स्वारी केली परंतु त्यांना यश आले नाही. १५१७ त तुर्क लोकांनी हे शहर जिंकले व तेव्हापासून याचा 'ह्रास' होऊ लागला. १७९८ मध्ये हे शहर फ्रेंच लोकांनी जिंकले; परंतु १९०१ त त्यांना इंग्रज व तुर्क लोकांनी हाकलून दिले व शहर तुर्क लोकांना देण्यांत आले. १८११ मध्ये तुर्कांचा प्रतिनिधि मेह-मेतअली याने मामेलुक लोकांची कत्तल करून तो त्या देशाचा स्वतः मालक झाला. व केरो स्वतंत्र राज्याची राजधानी झाली. १८८९ मध्ये केरो ब्रिटिशांना घेतले व कांही ब्रिटिश सैन्य अद्याप किल्ल्यांत रहाते. १९१९ साली केरोमध्ये मोठे बंड होऊन झगलूलपाशा व त्याचे तीन साथीदार यांना हद्द-पार करण्यांत आले. पण ईजिप्तला स्वराज्य मिळाल्यावर झगलूलला परत आणले.

सुवेझपासून केरो २४७ मैल असून जाण्याला रेल्वे आहे. याचे जुने केरो व न्यू केरो असे दोन भाग असून दोहोला जोडणारी विजेची रेल्वे आहे. न्यू केरोची मांडणी फार उत्तम व रेखीव आहे. येथे जुना किल्ला, जनावरांचा बाग, म्यूझियम (पुराणवस्तुसंग्रहालय) व त्यांतील ममीज (म्हणजे रासायनिक कृतीने विलकूल विघडून देतां राखून ठेवलेली ईजिप्तमधील पुरातन माणसे, कुत्री, मांजरे पक्षी, साप, सुसरी यांची प्रेते), अरबी मापेंतील ग्रंथांचा मोठा संग्रह असलेली लायब्ररी, अरबी युनिव्हर्सिटी, एझबेके बाग, इत्यादि ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत. परंतु सर्वांत महत्वाचे पहाण्याचे ठिकाण म्हणजे जगांतील सात आश्चर्यांपैकी [१ ईजिप्तांतील पिरामिड २ बाबिलोन येथील सेमिरामिसचे बाग; ३ ऑलिंपिया येथील झसचा पुतळा; ४ एफेसिस येथील आर्टेमिसचे देवालय; ५ हालिकार्नेसस येथील मॉसोलियम; ६ न्होडस येथील कलॅसस; ७ आलेक्झांड्रिया येथील फारॉस लाईट हाऊस किंवा बाबिलोनियाच्या भिती] एक आश्चर्य जे ईजिप्तमधील 'पिरामिड' ते होय. शहरापासून पिरामिडपर्यंत ट्रामगाड्या असून जाण्यास १॥ तास लागतो. वार्टेन नाईल नदीच्या विस्तीर्ण पात्रावरील पूल लागतो. पिरामिड उंचवट्यावर बांधलेले असून भोंवताली रक्ष वाळवंट आहे. सर्वांत मोठा पिरामिड ४५१ फूट उंच असून बुडाशी लांबी व रुंदी दोन्ही सारख्याच म्हणजे ७५० फूट आहेत. या एकट्याने १३ एकर जमीन व्यापिली आहे. याच्या जवळ आणखी दोन पिरामिड असून त्यांपैकी एकाची उंची ४४७ फूट व दुसऱ्याची २०३ फूट आहे. हे पिरामिड मोठाले ओवडघोवड दगड रचून केलेले असून त्यांवरील चुन्याच्या गिलाव्यावर अनेक चित्रे व लेख होते. पण त्यांपैकी फार थोडे शिल्लक आहेत. तेथून थोड्या अंतरावर 'स्फिक्स' आहे. या स्फिक्सची आकृति पंख असलेल्या सिंहासारखी असून तोंडाकडील भाग मात्र स्त्रीच्या

आकाराचा आहे. या स्फिक्सचे नाक, डोळे वगैरे अवयव मोडून गेल्याने सध्या ते फार विदुप दिसतात. तेथून जवळच जुन्या काळची पुरून गेलेली ईजिप्तमधील देवळे अलीकडे उकरून काढलेली आहेत. ही ठिकाणे पहाण्यास उन्हातून रेली तुडवीत जाणे शक्य नसल्यामुळे भाव्याने मिळणाऱ्या उंटावरून किंवा गाढवावरून जाणे सोईचे असते.

ईजिप्तमधील तुर्क लोक शरीरांत मजबूत व बांधेसुद्ध असून रूपाने देखणे असतात. तुर्क स्त्रिया वर्णाने गोऱ्या व फार सुरेख असतात. केरो येथे 'पियास्तर' नांवाचे नाणे चालते व त्याची किंमत सुमारे २॥ आणे असते. येथे थिएटरांत होणारे नाच पहाण्यासारखे असून ते मोफत पहावयास मिळतात. (" ईजिप्त ").

केलडी-म्हैसूर संस्थानांत शिमोगा जिल्ह्यांत सागर तालुक्यांतील एक खेडें. हे सागरच्या पूर्वेस ४ मैलांवर वसलेले आहे. लोकसंख्या अजमासे १६००. हैदराबादने १७६३ मध्ये स्वारी करून हांकून देईपर्यंत म्हैसूरच्या वायव्येस व घाटाच्या दक्षिणेकडील जिल्ह्यांवर जे राजे राज्य करीत असत त्यांचे हे मूलस्थान होय. विजयानगरचे राज्य मोडल्यानंतर या राजांनी स्वातंत्र्य मिळविले. या राजांची प्रथम इक्केरी येथे व नंतर वेदलूर येथे राजधानी होती.

केलसी-मद्रासंतील एक न्हावी जात. लो. सं. (१९११) ७३१३. हे जातीचे नांव 'केलसा' (काम) या कानडी शब्दावरून वनले आहे. याप्रमाणे व वळारी आणि धारवाड येथील कानडी न्हावी आपणाला "कष्ट माडोवर" (कष्ट करणारे) असे म्हणवितात ही जात दक्षिणकानडांत आढळते. बोल्लियाच्या भाषांवरून व ज्यांचा झमश्रु करितात त्या लोकांवरून यांच्यांत अनेक पोटजाती पडल्या आहेत, जसे:- तुळ केलसी किंवा भंडारी, कोंकणी केलसी किंवा म्हाळो, हिंदुस्थानी केलसी किंवा हजाम, लिंगायत केलसी किंवा हडपवड महापळे (मापला), मल्याळी, तेलगु तामिळी, इत्यादि. दाढी काढणाऱ्या लोकांच्या न्हाव्यांना माडुले म्हणत असून ते भंडारी न्हाव्यांपेक्षां हलक्या दर्जाचे आहेत असे मानण्यांत येते. कारण भंडारी उच्च लोकांची हजामत करितात. जर उच्च वर्गाच्या न्हाव्याने नीच जातीच्या माणसाची हजामत केली तर तो जातिबाह्य होतो, व पुन्हां जातीत येण्याकरिता त्याला कांही दंड भरावा लागतो. या भागांतील परायांचे निराळे न्हावी नाहीत. तर त्यांच्यापैकींच एखादा आपली कारागिरी दुसऱ्याच्या डोक्यावर करितो. मुसलमान फक्त माप्पिला न्हावी ठेवतात.

ही न्हावी जात समाजांत कुंभार, वाजंत्री, विणकर किंवा तेला यांच्या दर्जाचे होण्याची महत्वाकांक्षी धरीत नाही. कोळी किंवा भोई यांच्यापेक्षां आपली जात श्रेष्ठ आहे असे मानून स्वस्थ बसते. शूद्रांचे कांही धार्मिक संस्कार यांना करावे लागतात. नामकरण व और्ध्वदेहिक क्रिया या दोन प्रसंगी तरी यांची जरूरी असते. उच्च शूद्र जातीच्या

माणसाच्या प्रेतयात्रेच्या प्रसंगां न्हाव्याने वरोवर अग्नि घेऊन जावयाचें असतें व हाडें गोळ करून ती जागा स्वच्छ करावयाची असते. मोर्ली, वंट, गद्दी आणि बोडारी या जातीची वरील कामें केलसी करितात.

दक्षिण कानडांतील न्हावी आपल्या मूल पुरुषाविषयी अनेक कथा सांगतात. शंकराला लग्न करण्याची जेव्हां इच्छा झाली तेव्हां आपला खडबडीत केंसाळ चेहरा नवरीला आवडणार नाही म्हणून तो साफसूफ करण्याकरितां त्यानें एक न्हावी उत्पन्न केला व लग्न करण्याकरितां एक ब्राह्मण निर्माण केला अशी एक कथा आहे. दुसरी कथा म्हणजे एक गंधर्वकन्या ब्रह्मदेवाच्या शापानें समुद्रांत शिळा होऊन पडली असतां पश्चिम समुद्र मार्गे हटवून तेथील किनारा वस्तीस तयार करणाना परशुरामानें तिला शिलामुक्त केलें. तेव्हां तिनें त्याची स्तुति करून पुढील पिढ्यांस त्याची आठवण करून देण्याकरितां एक पुत्र मागितला. तो पुत्र म्हणजे यांचा मूळपुरुष हाये.

यांच्यांत मूल जन्माला आल्यावर घरातल्या पुरुषानें त्याच्या कमरेभांवात एक करगोटा बांधून त्याचें नांव ठेवावयाचें असतें. ज्या वारी मूल जन्मलें असेल त्या वारावरून बहुधा नांव ठेवितात. कोणी कोणी ब्राह्मणांकडून पत्रिका करवितात व जन्मकालीं अनिष्ट ग्रह असल्यास ग्रहांस दानें देतात.

मुलाला त्याच्या वंशातील धंद्याचें ज्ञान दहाव्या पासून चवदाव्या वर्षापर्यंत देतात. हल्लीं मुलांना लहानपणीं शाळेंत घालतात. यांच्यांत मुलीला हुंडा द्यावा लागतो. विधवांना पुनर्विवाह करण्याला सवलत असते. एकाच बलीच्या (देवकाच्या) गोतांत परस्पर विवाह होत नाहीत.

यांच्यांत प्रत्येक संस्कारांत ब्राह्मणांनां दर्भ लागतात त्याप्रमाणें वस्तराहि लागतो. गरीब मृतांना पुरतात व श्रीमंत मृतांना जाळतात. संसर्गजन्य रोगांनां मेलेल्या माणसांनां मात्र नेहमीं पुरण्यांत येतें.

यांची कुलदेवता उडुपीचा कृष्ण होय. मुख्य धर्मधिकारी तेथील संन्यासी असून गांवपंचायतीच्या निकालांवर याच्याकडे अपील करावयाचें असतें. हे लोक भुताखेतांना फार भिनात व कांहीं अनिष्ट झाल्यास कोणाला कोणता वळी द्यावा वगैरे विचारण्यास ज्योतिष्याकडे धांव घेतात.

ज्ञातीचा कारभार गांवपंचायतीच्या नियमानुसार चालतो. गुरुकार किंवा गांवचा अधिपति यानें जमविलेला दंडाचा पैसा उडुपी देवस्थानाकडे जातो. हल्लीं या गांवपंचायतींना फारसें कोणी मानीत नाही.

काळाच्या ओघावरोवर सर्वांप्रमाणें ही ज्ञातहि बदलत चालली आहे. पूर्वीचे न मिटणारे लांकडी दांड्याचे वस्तरे टाकून हल्लीं हे “ राजश्री ” (राजसे) वस्तरे वापरूं लागले आहेत.

दिवसाचें काम आटोपल्यावर आपलें काम घाणीचें आहे अशी त्यांची भावना होऊनच कीं काय ते घरी जाऊन स्नान करितात व पहिले कपडे धुवून नवीन घालतात. [यस्टन]

केला-अथवा कॅला. हें प्राचीन शहर असून तैग्रिस व झरा या नदीकांडच्या लोकांचें वस्तीचें ठिकाण आहे. हें निनेव्हेच्या दक्षिणेस १९ मैलांवर असून अशुरियाची ही राजधानी होती. शिलालेखावरून असें दिसतें कीं केला हें इ. स. पूर्वी १३०० च्या सुमारास शात्मनेसर (पहिला) यानें वसविलें. त्यानंतर शहराकडे दुर्लक्ष झालें असावें, अथवा त्याचा नाश झाला असावा. परंतु इ. स. पूर्वी ८८० मध्ये असुर नक्षिरपाल ह्यानें या शहराचें पुनरुज्जीवन केलें. त्यानंतर हें अशुरियाच्या राजांचें रहाण्याचें ठिकाण झालें. निनेव्हेप्रमाणें सातव्या शतकाच्या शेवटीं मीड व बाबिलोनियन लोकांनीं केला शहर सर करून त्याचा नाश केला. हिब्रू दंतकथांवरून केला शहर निमखेडनें वसविलें असें दिसतें. केलाची जागा पहिल्यानें सर ए. एच. लायर्डनें १८४५ मध्ये शोधून काढिली व खणली. यानंतर हार्मझ रझन व जॉर्ज स्मिथ यांनीं हें खणण्याचें काम पुरें केलें. केला येथें मुख्य ७ इमारती सांपडल्या त्या पुढील होतः-

(१) वायव्येकडील राजवाडा. हा सर्वांत चांगला राजवाडा पहिल्या असुर नक्षिरपालनें (इ. स. पूर्वी ८८५-८६० त) बांधिला. सारगननें (ख्रि. पूर्वी ७२२-७०५) हा राजवाडा दुरुस्त केला व तो त्यांत राहूं लागला. आंग पदार्थसंग्रहालयां (ब्रिटिश म्यूझियम) मध्ये ठेविलेले पंखाचे सिंह येथेच सांपडले. (२) मध्यवर्ती राजवाडा. हा दुसऱ्या शात्मनेसरनें (इ. स. पूर्वी ८६०-८२५) बांधिला व तिसऱ्या तिगलथ पिलेसरनें तो पुन्हां बांधिला. शात्मनेसरचा मनोरा व इतर वस्तू (सध्यां आंग्लपदार्थसंग्रहालयांत असलेल्या) येथेच सांपडल्या. (३) नैर्ऋत्येकडील राजवाडा. (४) पश्चिमेकडील लहान राजवाडा. (५) आग्नेयेकडील राजवाडा. (६) असुरनक्षिरपालचीं दोन लहान मंदिरे व (७) एश्रिदा नांवाचें देवालय. हें नेबोच्या नांवानें बांधिलें असून आग्नेयेकडील राजवाड्याजवळ आहे.

ह्या ठिकाणीं पंचरसधातूचें व हस्तिदंती सामान व ज्योतिष व फलज्योतिषास लागणारी उपयुक्त कोष्टकें सांपडलीं. केला हें प्राचीनत्व व धार्मिक वावर्तीत असुरच्या खालोखाल होतें. लोकसंख्येच्या मानानें हें शहर निनेव्हेपेक्षां फार कमी दर्जाचें होतें.

केलिह्न, विल्यम थामसन लॉर्ड (१८२४-१९०) प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ जेम्स थामसन या नांवाच्या प्रोफेसरचा हा दुसरा मुलगा होय. याच्या जन्माच्या वेळेस याचा बाप रॉयल अक्याडेमिकल इन्स्टिट्यूशन नांवाच्या संस्थेत गणिताचा प्रोफेसर होता. इ. स. १८३२ सालीं या प्रोफेसरानें ग्लासगो कालेजांत प्रोफेसरची जागा स्वीकारली. सन १७४१ सालीं विल्यम थामसन केंब्रिजच्या विश्वविद्यालयांत शिरला; आणि त्यानें १८४१ सालीं त्या विद्यालयांतून ‘ दुसरा रॅंग-लर ’ ही पदवी मिळविली व त्यावरोबरच स्मिथचें

पारितोषकहि संपादन केलें. त्याच वर्षी थामसनला पिटरहौस शाळेचा फेलो नेमण्यांत आलें. त्यावेळी इंग्लंडमध्ये भौतिक शास्त्राचें प्रयोगात्मक अध्ययन करण्याची चांगलीशी सोय नव्हती. याकरितां थामसननें पारीसचा रस्ता धरला व तेथे रेओच्या प्रयोगशाळेंत एकवर्षपर्यंत काम केलें. या वेळेस रेओ हा उष्णतेसंबंधीचे अत्यंत महत्वाचे असे प्रयोग करीत होता. १८४६ सालीं त्यानें ग्लासगो येथील विश्वविद्यालयाच्या निसर्गशास्त्राच्या प्रोफेसरची जागा स्वीकारली. या वेळेपासून पुढें त्रेपन्न वर्षेपर्यंत त्यानें याच जागीं प्रोफेसरचें काम केलें.

यावेळीं पृथ्वीच्या आयुष्याविषयी सिद्धांत मांडणारा एक बलवत्तर पक्ष होता. त्या पक्षाचें असें म्हणणें होतें कीं, पृथ्वीवरील मृण्मय कठिण कवच तयार होण्यास शेंकडो कोटी वर्षे लागलीं असलीं पाहिजेत. परंतु थामसन याच्या विवेचनावरून असें सिद्ध होऊं लागलें कीं, दोन कोटी वर्षांपासून ते ४० कोटी वर्षांपूर्वीं पृथ्वीचें कवच तयार झालें असावें. हें मत अर्थातच पहिल्या मतास अगदीं विरोधी आहे. थामसन यानें हें सिद्ध करण्याकरितां पृथ्वीतून ज्या प्रमाणांत उष्णता बाहेर जाते त्या उष्णतेच्या प्रमाणाच्या आधारें ही गोष्ट त्या लेखांत विशद करून मांडली होती. थामसनच्या मतें सुमारे १० कोटी वर्षांपूर्वीं पृथ्वीचें कठिण कवच तयार झालें असावें. यावर पुष्कळ वादविवाद झाला व त्यांत थामसनच्याच मताचा जय झाला. हें मत वरीच वर्षेपर्यंत टिकलें. १८४७त जेम्स प्रेस्कॉट, जूल व थामसन यांनीं स्विट्झरलंडमध्ये एका धवधव्याचा उपयोग करून पाण्याच्या अधःपतनानें किती उष्णता उत्पन्न होते याविषयी प्रयोग केले. जूल याच्या उष्णतेविषयीच्या कल्पनेचा थामसनच्या मनावर अतिशय परिणाम झाला व सन १८४८ सालीं थामसननें या कल्पनेस परिणत स्वरूप देऊन त्यानें निरपेक्ष उष्णमानपद्धति किंवा केवळ उष्णमानपद्धति शोधून काढली. या पद्धतींत हा विशेष आहे कीं, या प्रकारें उष्णतामापन करण्यास पारा, अल्कोहल इत्यादि द्रव्यांची मदत घ्यावी लागत नाहीं. पुढें सन १८५१ सालीं थामसन यानें 'रॉयल सोसायटी ऑफ एडिंबरो' नांवाच्या संस्थेला एक निबंध सादर केला. या निबंधांत त्यानें एन. एल. सादी कार्नों, कौन्ट रम्फोर्ड, सर. एन. डेव्ही, जे. आर. मेअर आणि जूल यांच्या मतांची एकवाक्यता करण्याचा प्रयत्न केला. या निबंधांत थामसन यानें शक्तिनित्यत्वाचा सिद्धान्त आणि उष्णतेचा गतिविशिष्टत्वाचा सिद्धान्त हे इतक्या उत्तम प्रकारें मांडले कीं, त्या सिद्धांतांना सर्व विद्वज्जनांकडून मान्यता मिळाली. याच निबंधांत प्रथमतः गत्युष्णतेच्या सिद्धान्ताचा दुसरा नियम लिहिला गेला ('विज्ञानेतिहास' पा. ५४३-५४४ पहा).

गत्युष्णतेचें संशोधन हें थामसनचें सर्वांत महत्वाचें कार्य आहे; तरी पण थॉमसनची प्रसिद्धि दुसऱ्याच एका महत्वाच्या कार्यामुळे झाली आहे. सामुद्रिक-तारायंत्राच्या संबधानें त्यानें जे शोध लावले त्यामुळे तो सर्व लोकांत प्रसिद्धीस

आला आहे. तो इ. स. १८५४ सालापासून तारायंत्र-संशोधकांत प्रामुख्यानें गाजत होता. त्यानें असा निष्कर्ष काढला कीं, लांब सामुद्रिक तारांतून संदेश पाठवितांना लांबीच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणांत संदेश पाठविण्याची शीघ्रता असेल. या सिद्धान्तास अनुलक्षून कित्येक शास्त्रज्ञांनीं असें आपलें मत दिलें कीं, खरें सामुद्रिक तारायंत्र सुरू होणें अशक्य आहे. थॉमसननें सामुद्रिक-तारायंत्रांत सुधारणा करण्याचें काम हातीं घेऊन अत्युत्तम प्रकारचें तांवे शोधून काढलें. नंतर संदेश घेण्याचें उत्तम प्रकारचें यंत्र तयार केलें. या यंत्राच्या योगानें अति अशक्त असा विद्युत्प्रवाह आला तरी त्या प्रवाहापासून संदेश घेतां येतो; तसेंच एखाद्या प्रवाहाच्या विद्युद्वलांत अत्यल्प प्रमाणांत फरक होऊन प्रवाह येत असेल आणि तद्द्वारा संदेश येत असेल तर तो संदेश ग्रहण करतां यावा म्हणून त्यानें एक संदेशग्राही यंत्र तयार केलें. असल्या प्रकारच्या यंत्राची सुधारणा होत होत दर्पण विद्युन्मात्रक (मिरर गॅल्वानोमीटर) आणि वकनलिका नोंदयंत्र (सायफन् रेकॉर्डर) हीं दोन यंत्रें तयार झालीं. थॉमसन यानें तारायंत्रावर काम करण्यास सुरुवात केल्यापासून विद्युल्लंघनांतिल प्रत्येक जातीची विद्युत्संख्या मापण्याचीं यंत्रें भराभर तयार केलीं; या यंत्रांच्या योगानें विद्युच्छाखांतील त्या काळच्या बहुतेक सर्व अडचणी दूर झाल्या. पुढें ज्या वेळेस विद्युद्दीपाचा सार्वत्रिक उपयोग होऊं लागला त्या वेळेस दीपांत खर्च होणारी विद्युच्छक्ति मापण्याचीं यंत्रें त्यानें शोधून काढलीं. विद्युच्छाखावरील एंजिनिअरास ज्या ज्या गोष्टी मापाव्या लागतात त्यांतील प्रत्येकीसंबंधानें थॉमसन यानें कसलें ना कसलें तरी यंत्र बनविलें आहे. एका अम्पिअरच्या एक दशसहस्रांशापासून तो दशसहस्र अम्पिअरपर्यंतचा विद्युत्प्रवाह मापतां येण्यासारखें यंत्र त्यानें तयार केलें आहे. एका व्होल्टच्या अत्यल्प अंशापासून ते १००००० व्होल्टपर्यंतचे विद्युद्वलाचें मापन करणारे यंत्र याचें शास्त्रज्ञानें तयार केलें आहे.

यानंतर थॉमसन यानें डानिअलच्या सेल (घटा) चें विद्युद्वल आणि तारेंतून विद्युत्प्रवाह जात असतांना त्या योगानें जी उष्णता उत्पन्न होते तिच्या आधारे तारे-या अंगची विद्युद्रोधक शक्तीहि मोजली. पुढें सन १८५३ सालीं विद्युद्वटांतून होणारे विसर्जन प्रकंपित स्वरूपाचें असतें याविषयी माहिती उपलब्ध करण्याकरितां थॉमसन यानें वरीच मेहनत घेतली. असलें विसर्जन प्रकंपित स्वरूपाचें असतें ही गोष्ट फार महत्वाची आहे; कारण असल्याच प्रकारच्या घटाच्या सहाय्यानें एच. आर. हर्ट्झ यानें विद्युल्लहरींचा शोध लावला व पुढें याच लहरींचा विनतारी संदेश पाठविण्याकडे उपयोग करण्यांत आला. या गोष्टीवरून विद्युद्वटांतील विसर्जन प्रकंपित स्वरूपाचें असतें याचें महत्त्व सहजच कळून येईल.

सन १८७३ सालीं त्यानें सच्छब्द नांवाची लेखमालिका लिहिण्याचें काम हातीं घेतलें. या मालिकेंत खलशाच्या होकायंत्राविषयी विवेचन केलें होतें. मालेचा पहिला अंक काढल्यानंतर त्याच्या डोक्यांत इतके प्रश्न उद्भवले कीं, त्या प्रश्नांचा नीटपणें विचार करून त्यांचा निकाल लावण्याला बरीच वर्षे लागलीं. या मालेचा दुसरा अंक सुमारे पांच वर्षांनीं जनतेपुढें आला. या अवधीत या संशोधकांन होकायंत्रांत अनेक सुधारणा केल्या. जहाजावरील बराच भाग लोखंडाचा असतो त्यामुळें जहाजावरील होकायंत्रावर परिणाम घडून तें होकायंत्र योग्य दिशा दाखवीत नाहीं. असला अनिष्ट परिणाम घडूं नये म्हणून या संशोधकांन कांहीं योजना तयार केली. या योजनेमुळें जहाजावरील होकायंत्र योग्य दिशा दर्शवितें आणि या योजनेमुळें आतांपर्यंत पुष्कळ खलशा व प्रवांसी यांचे जीव बचावले आहेत. जहाजासंबंधानें दुसरी महत्वाची सुधारणा थामसन यांनें शोधून काढली. ती सुधारणा म्हणजे १०० फ्यादम खोलीच्या समुद्रांत ५६ नाट या वेगानें जहाज जात असतां समुद्राचा ठाव काढून देणारें यंत्र त्यानें शोधून काढलें. यापेक्षा जास्त खोलीच्या समुद्रांत अल्पायासानें ठाव काढणारें यंत्र याच संशोधकांन बनविलें. भरतीचें मापन करणारें यंत्र, भरतीचे संगीतात्मक पृथक्करण करणारें यंत्र आणि भरतीचें भविष्यकथनकारी यंत्र हीं सर्व तयार करून संशोधकांन आपल्या कीर्तीत भर घातली. समुद्रांत जहाजाची स्थिति कोठें आहे हें वर्तविण्याची पद्धत सम्र नांवाच्या संशोधकांन बसविली होती. परंतु ही पद्धत बरीच क्लिष्ट होती. या पद्धतीतील क्लिष्टता दूर करून तिला बरीच सुलभता थामसन यांनें आणली. या प्रसिद्ध शास्त्रज्ञानें नवीन कल्पनेनें भरलेले असे सुमारे तीनशें निबंध लिहिले. या सर्व निबंधांत पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या प्रत्येक शाखेंतलें विषय आले आहेत.

एकुणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत पदार्थविज्ञान शास्त्रांत जी प्रगति झाली तिचें श्रेय कांहीं अंशी लॉर्ड केल्विन यास दिलें पाहिजे, कारण त्याच्या संबंधांत जे विद्यार्थी आणि होतकरू गृहस्थ आले त्यांस त्यानें योग्य प्रोत्साहन दिलें व त्याचा उत्तम परिणाम झाला

या शास्त्रज्ञाचें पहिलें लग्न १८५२ सालीं व दुसरें १८७४ सालीं झालें. अटलांटिक महासागरांत तार घातल्याबद्दल त्याला सर ही पदवी मिळाली. १८९२ सालीं त्याला बॅरन केल्विन ऑफ लॉर्जेस ही पदवी मिळून तो लॉर्ड झाला. सन १८९० सालीं त्याला रॉयल सोसायटीचें अध्यक्ष करण्यांत आलें. सन १८९६ त त्याला प्रोफेसरची जागा मिळाल्याबद्दल ज्युबिली करण्यांत आली. व त्यावेळेस त्याला “ग्रँड फ्रास ऑफ धी रॉयल व्हिक्टोरियन ऑर्डर” ही पदवी देण्यांत आली व १९०२ सालीं ऑर्डर ऑफ मेरिट ही पदवी त्यास अर्पण करण्यांत आली.

१८९६ सालीं त्याच्या आचार्य पदाच्या ज्युबिलीबद्दल जो समारंभ करण्यांत आला त्याचें अल्पें शब्द-चित्र पुढें दिल्याप्रमाणें आहे:—त्या वर्षाच्या जून १५/१६ आणि १७ तारखेस शास्त्रांत प्रवीण असे गृहस्थ आणि मोठमोठे पदवीधर यांचें जें मोठें संमेलन ग्लास्गो शहरां झालें तसें संमेलन तत्पूर्वी त्या ठिकाणीं कधीहि झालें नाहीं. तेथील विश्वविद्यालय आणि त्या शहराचें अधिकारी पुरुष यांनीं आपल्या शहराच्या प्रसिद्ध नागरिकांचा सन्मान करण्यांत भाग घेतला. सुमारे २५०० पाहुण्यांची विश्वविद्यालयाच्या इमारतींत उतरण्याची सोय लावण्यांत आली होती. त्याच विश्वविद्यालयाच्या प्रयोगशाळेंत एक प्रदर्शन उघडलें होतें. त्या प्रदर्शनांत लॉर्ड केल्विननें तयार केलेलीं यंत्र ठेविलीं होती. तेंच रंगीनें पदवादानपत्रकें, मानपत्रें, पदकें इत्यादि लावून ठेविलें होतें. इस्टन कंपनी, अँग्लो-अमेरिकन कंपनी आणि कमर्शेल कंपनी या तीन सामुद्रिक तारायंत्र कम्पन्यांनीं या समारंभांत भाग घेतला. विश्वविद्यालयाच्या प्रयोगशाळेंतून एक संदेश पाठविण्यांत आला; तो न्यूफाउंडलंड, न्यूयॉर्क, चिकागो, सेन्फ्रान्सिस्को, लासअंजेल्स, न्यू आरलिअन्स, फ्लारिडा आणि वाशिंग्टन या मार्गांनीं जाऊन लॉर्ड केल्विनच्या हातांत पडण्याला अवधी साडेसात मिनिटें लागलीं; या सर्व संदेश-मार्गांची लांबी सुमारे २०,००० मैल होती. हा संदेश अटलांटिक महासागरांतून दोन वेळां गेला. यामंतर तीन वर्षांनीं त्यानें आपल्या प्रोफेसरच्या जागेचा राजीनामा दिला. १९०४ सालीं त्याला त्या विश्वविद्यालयाचें चान्सेलर नेमण्यांत आलें. प्रोफेसरची जागा सोडल्यापासून त्याचें जें बहुतांशी एकान्तवासांत आयुष्य गेलें त्या काळांत त्यानें शास्त्रीय विषयांशीं अगदीं पूर्णपणें संवध ठेविली; त्यांतला बराचसा काल वाल्तिमोर येथील जॉन्स हापाकिन नांवाच्या विश्वविद्यालयांत प्रकाशाच्या लहरीविषयक सिद्धान्तावर दिलेलीं व्याख्यानें दुरुस्त करण्यांत गेला; हीं व्याख्यानें दुरुस्त होऊन सन १९०४ मध्ये प्रसिद्ध करण्यांत आली. त्याचा मृत्यु होण्यास अगदीं अल्प काल राहिला होता तो त्यानें शास्त्रीय संशोधनांत भाग घेतला. हा प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ आपल्या वयाच्या ८३ व्या वर्षी मरण पावला. [अडू ग्रे (१९०८) व एस. पी. थॉमसन (१९१०) यांनीं केल्विनचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत; त्यांत केल्विनच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा समग्र आढावा घेतला आहे.]

कैवट—कोळी नांवाची व शेतकरी या नात्यानें उपजीविका करणारी एक जात. यांची लो.सं. १९११ त १२,१५,६९६ होती. संयुक्तप्रांतांत व त्याच्या खालोखाल बिहार-ओरिसांत यांची वस्ती जास्त आहे. संयुक्तप्रांतांत बिंद व मल्हाया जातीशीं कैवट हे अगदीं एकरूप झालेले आढळून येतात. कैवटांचे हे आधुनिक वंशज असेंहि मानण्यांत येतें. क म्हणजे पापी आणि वृत्ति म्हणजे धंदा. यावरून कैवर्त अथवा कैवट या शब्दाची व्युत्पत्ति सांगण्यांत येते. किंवर्त म्हणजे हलका

धंदा करणारा, अशीहि व्युत्पत्ति या शब्दाची लावण्यांत येते. धर्मशास्त्रकार आपल्या ठराविक उपपत्तीचा उपयोग करतांना कैवर्तीस विसरले नाहींत. कैवर्त, भार्गव अथवा दास यांची उत्पत्ति निषाद पिता व आयोगवी माता यांपासून झालेली आहे असें मनुस्मृतींत म्हटलें आहे (अ. १०. श्लो. ३४). ब्रह्मवैवर्ते पुराणांत, क्षत्रिय पिता व वैश्य माता यांच्यापासून कैवर्तीची उत्पत्ति सांगितलेली आहे. कारण आयोगवी, हीच शूद्रपिता व वैश्य माता यांपासून झाल्यामुळे 'प्रतिलोमा' म्हणून निर्दिष्ट केली जाते.

भेदिता, बिल्व, जोंक, खोष्टिआ, कैवर्त अथवा दास, लियारी चुडीटिया, व दोस्ता इत्यादि केवट जातीचे पोटविभाग आहेत. केवटांप्रमाणें मल्हा व बिंद जातीचेहि पोटभेद आहेत. मल्हाप्रमाणेंच या केवटांच्या पोटजातींतील घोग लोक स्वतःस निषादांचे वंशज समजतात. आगरवाला, बादम जडहर, खारोट इत्यादि अनेक पोटविभाग केवट जातीत आहेत. नागो, मागो, कोचिपो वगैरे त्यांचीं गोत्रे आहेत.

पांचव्या किंवा सहाव्या वर्षी लम्रे करण्यांत येतात. बराच्या उंचीचे प्रमाण वधूच्या पेक्षां जास्त असलें पाहिजे हें मुख्यतः पहाण्यांत येतें. सगाई पद्धतीनें विधवाविवाह होतो.

काली, भगवती व नौका यांची केवट लोक उपासना करतात. महावीर व काली यांना बकरा व फुलें अर्पण करण्यांत येतात. लग्नप्रसंगा व धार्मिक समारंभांत, सर्कारिया ब्राह्मणांना पाचारण्यांत येतें. भगतखेरीज सर्व लोक मासे, कांसव वगैरे खातात व दारूहि पितात. ते कोणाच्याहि हातची कच्ची रसोई खात नाहींत. परंतु ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांच्या हातची पकी रसोई मात्र खातात. कोइरी व तेली लोकांप्रमाणेंच केवटांचा सामाजिक दर्जा असल्याचें दिसून येतें. यांची आसामांतहि थोडीशी वस्ती आहे.

मध्यप्रांतांमध्ये ही जात द्रुग, रायपूर व विलासपूर या जिल्ह्यांत विशेषकरून आढळते. यांची लोक संख्या १,७०,००० आहे.

मध्यप्रांतांत केवटांचे मुख्य वर्ग लडिया व उडिया असे आहेत. लडियांचे लाडया, कोसवोवा, विंझवार, व धूरि असे उपवर्ग आहेत. विंझवार हे हिंदू झालेले बैगा लोक आहेत व मंडान्यास तर यांनीं इंझवार हें नांव घेऊन बैगा मूळाचा अवशेष नाहींसा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

यांचा व ढीमर लोकांचा फारच निकट संबंध आहे. छत्तीसगडांतील ढीमर होडया चालवीत नाहींत. केवट शिंगाडे पेरीत नाहींत. केवट लोक म्हणतात कीं रामानें वनवासास जातांना यांच्या हातचें पाणी पिऊन यांची शिंगाडे पेरण्याची चाल बंद केली. ब्राह्मणांना यांच्या हातचें पाणी पिण्यास कांहीं दोष नाहीं असें ठरविण्याकरितां ही गोष्ट निर्माण झाली असावी. यांचे अनेक असगोत्र विवाहवर्ग आहेत. आणि बरेच पशुपक्षी व झाडे हीं दैवके आहेत. जसे:-तूमा,

करसयाळ, भलवा, घूघू, इत्यादि. एक देवकाच्या कुटुंबांत विवाह निषिद्ध आहेत. तसेच चुलत आतेभावाशी व मामे-भावंडाशी विवाह निषिद्ध आहेत. मुलींचीं लग्ने १० वर्षांच्या वयांतच करतात पण वर मिळत नसला तर जो कोणी लग्नाचा खर्च सोसण्यास तयार होईल त्याला देतात. संवल-पुराकडे तिचें लग्न फुलावरोवर लावतात. विहारकडे वधूपेक्षां वर उंच असला पाहिजे, तो लहान असला तरी हरकत नाहीं. अशी समजूत आहे. लग्ने लग्नस्तंभास प्रदक्षिणा घालून होतात. वर वधूचा माग काढतो व तिला पदर घालतो. पण बंगाल्यांत वधूच्या बोटाचें थोडें रक्त काढून वर त्यांत तांदूळ कालवतो व ते तांदूळ वधूवर दांघे खातात. विधवाविवाह व काडी मोडण्याची चाल यांच्यांत आहे. संवलपुरांत १० वर्षे वयांत झालेली विधवा ही विधवा न समजतां तिचें लग्न पुन्हां कुमारिकेप्रमाणेंच होते.

हे लोक सामान्य हिंदू देवांचीच पूजा करतात. यांच्या होडयांचें रक्षण करणारी देवता 'चौरासी देवी' म्हणून आहे असें हे समजतात. हे लोक प्रेताचे पाय दक्षिणेकडे ठेऊन पुरतात व प्रेतावरोवर तीळ, कापूस व मीठ पुढें उपयोगी पडण्याकरितां ठेवतात. कोणत्याहि सोमवारी व शनिवारी पितरांस एक कोंवडा वळी देतात. हे ओझ्याच्या कावडी देखील नेतात. विलासपूर नांव विलास केवरीण म्हणून यांच्या जातीच्या एका वाईच्या नांवावरून पडलें असें म्हणतात. राजाची तिच्यावर इच्छा गेली म्हणून आपला वचाव करण्याकरितां तिनें सूर्याची प्रार्थना करून त्याच्या किरणानें स्वतःस जाळून घेतलें व तिचा नवरा तिच्या वरोवर सती गेला अशी यांच्यांत आख्यायिका आहे [कूक, रसेल आणि हिरालाल].

केवडा—या झाडास लॅटिनमध्ये पॅडानस ओडोरेन्टिसिम्स, संस्कृतमध्ये केतकी, सूचिपुष्प, चामरपुष्प, मराठीत केवडा, हिंदीत केवरा, तेलगूत मोगली, चेट्टू इत्यादि नावे आहेत. केवडयाचें झाड सुमारे दोन पुरुष वाढतें. हिंदुस्थानांत पाणथळ जागी व बगीच्याभोंवती कुंपण म्हणून याची लागवड करतात. कित्येक ठिकाणी या झाडाची दाट वेढें आढळून येतात. याच्या पातीस कांटे असतात. या झाडाच्या पांढरा केवडा व पिवळा केवडा अशा दोन जाती आहेत. पांढऱ्या जातीस केवडा व पिवळीस केतकी म्हणतात. केतकीस फार सुवास येतो. व तिची पात फार सुकुमार असते. केवडयास कणीस येतें. तें कणीस व त्याच्याभोंवती असणारी कांटेरी पानें या सर्वांस केवडयाचें फूल म्हणतात. केवडा फार सुवासिक असल्यामुळे केवडयाच्या वनांत सर्प रहातात असा लोकांचा समज आहे. श्रावणांत केवडयाचा भर असतो व केतकीस मांघ व फाल्गुन महिन्यांतच कणीस येते. पांढरे केवडे बारमाहा होतात. कर्नाटकांत केवडयाच्या पातीच्या छत्र्या व चटया करतात. ही पात कातारी लोकांस फार उपयोगी पडते. केवडयाचें तेल व अत्तर काढतात. केवडयाच्या पानाचा वास लावून केलेल्या कातगोळ्या फार

सुवासिक होतात. केवड्याच्या आंतील भागाची भाजी करतात. स्त्रिया आपली वेणी केवड्याने सुशोभित करतात. तसेच केवड्याचे पान(पात)इतर सुवासिक फुलांप्रमाणे देवास वाहण्याचीहि चाल आहे. केवड्याच्या पातीचे तंतू काढून त्यापासून जाळी, कुंचल्या, चट्या, लहान लहान पिशव्या वगैरे जिनस तयार होतात. केवड्याचे काही औषधी उपयोगहि आहेत.

त्याच्या अंगी उत्तेजक व आंचके दूरकरण्याचे धर्म आहेत. त्याचा डोकें दुखण्यावर व संधिवातावर उपयोग करतात. कानांतील ठणका केवड्याच्या तेलाने रहातो. [वनौ. गुणा.]

केशर—याचे झाड लहान असून याचे कांदे असतात. त्यास लॅटिनमध्ये ओकस साटिवस, इंग्रजीत सॅफ्रन, मराठीत व संस्कृतमध्ये केशर, कुंकुम इत्यादि नावे आहेत.

काश्मीरमधील पामपूर प्रदेशांत याची लागवड फार प्राचीन काळापासून होत आहे. पूर्वी केशराच्या पिकावर त्या संस्थानाचा पूर्ण हक्क होता.

भावप्रकाशामध्ये या झाडाला कुंकुम म्हटलेले आहे. यावरून काश्मीरांत किती प्राचीन काळापासून याचा व्यापार होता याची कल्पना सहज करता येईल. बाबर व जहांगीर यांच्या वेळच्या लेखांतूनहि काश्मीरमधील केशरासंबंधी उल्लेख केलेला आढळतो.

केशराच्या लागवडीची जमीन उताराची असावी लागते. केशराचे कंद तीन वर्षांचे झाले म्हणजे ते दुसरीकडे तयार केलेल्या चौकोनी वाप्यांत दोन दोन हातांच्या अंतरावर लावतात. ज्या वाप्यांत केशराची लागवड करावयाची असेल तो सुमारे आठ वर्षे पडीत ठेवावा लागतो. या वाप्यांत पाणी किंवा खत देत नाहीत. एकदां कंद लाविले असता ते १४ वर्षेपर्यंत टिकतात. कंदांची लागवड जुलै किंवा आगस्ट महिन्यांत करतात. लागवड करतांना जमीन थोडी भुसभुशीत करून तिला चोहोबाजूंनी पाणी चांगले मिचरून जाण्याकरितां चर खणावा लागतो. आक्टोबर महिन्यांत केशराच्या झाडांना जांभळी फुलें येतात व त्यांचा सुगंध फार गोड व आल्हादकारक असतो. फुलें गोळा करून झाल्यावर त्यांपासून केशर तयार केलें जातें. फुलें उन्हांत वाळवितात व त्यांमधील प्रत्येक फुलाचे तीन स्त्रीकेशराप्र काढून घेतात. यांपासून निघालेल्या केशराला शाही झाफन हें नांव आहे. हें केशर पहिल्या प्रतीचें असतें. स्त्रीकेशराप्र काढून घेतल्यावर बाकी राहिलेल्या पांढऱ्या तंतूपासून 'मोंगला' नांवाचें हलकें केशर काढतात. मोंगला केशराचा भाव सामान्यतः तोळ्यास १५ ह्या असतो. मोंगला केशर काढून घेतल्यानंतर वाळलेली फुलें हळूच काठीनें ठोकतात. हीं ठोकलेलीं फुलें सर्व पाण्यांत टाकतात. यामधील फुलांचा उत्तम भाग बुडाशी जाऊन बसतो. त्याला निवळ म्हणतात. तरंगत राहिलेला फुलांचा भाग फिरून ठोकतात व पुनः पाण्यांत टाकतात. अशा रीतीनें बुडाशी राहिलेली निवळ एके ठिकाणीं करतात.

यापासून केलेलें केशर हलकें असतें. याला 'लाचा' असें म्हणतात. केशर तयार झाल्यावर तें काश्मीरमधून अमृतसर व इतर व्यापाराच्या ठिकाणीं पाठविलें जातें.

केशराचा मुख्य उपयोग म्हणजे त्याच्यापासून होणारा रंग होय. याचा पक्कानांत उपयोग करतात. केशरास फार किंमत पडत असल्यामुळे तें क्वचित् प्रसंगां वापरलें जातें. मंगल-प्रसंगां याचा रंग शुभ समजतात. यूरोपखंडांत यापासून 'सॅफ्रन क्रेक्स' (केशराच्या वज्या) तयार करतात. केशराचा रंग तांबूस असून तंतू लांब असले म्हणजे तें उत्तम प्रतीचें केशर समजलें जातें. केशर ९ वर्षांवर राहिलें म्हणजे विघडावयास लागतें. केशर सुवासिक असून रंगास व औषधाकरितां उपयोगी पडतें. याच्या गंधाकरितां गाळयाहि करतात. केशराचा पुष्कळा व्यापार फ्रान्स व मुंबई यांमध्ये चालतो. हॉगकॉंग व अरेबियामधील बंदरे यांमध्ये हिंदुस्थानांतून केशराची पुनर्निर्गत होते. [वाट. फार्मा. इंडिका.]

केशव—ग्रहलाघवकार गणेशदैवज्ञ यानें 'विवाहवृंदावन' नामक ग्रंथावर टीका केली आहे तो ग्रंथ केशवचा आहे. याच केशवाचा दुसरा ग्रंथ करणकंठीरव नामक आहे असें गणेश दैवज्ञ ह्मणतो, अर्थात् हा करणग्रंथ असला पाहिजे. केशव भारद्वाजगोत्री औदीच ब्राह्मण होता. याची पितृत्रयी क्रमानें राणग, श्रियदित्य आणि जनार्दन अशी होती. ग्रहलाघवकार गणेशाचा पिता केशव याहून हा केशव प्राचीन आहे. प्राचीन केशवाचा काल शके १४०० हून अर्वाचीन नसावा. याचा विवाहवृंदावन नामक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यावर कल्याणवर्मकृत टीका आहे असें आफ्रेक्टसूची वरून कळतें. [दीक्षित-भारतीय ज्योतिःशास्त्र]

केशव (दुसरा)—प्रख्यात ग्रहलाघवकार गणेश दैवज्ञ याचा हा पिता. हा स्वतः मोठा विद्वान होता. ग्रहकौतुक म्हणून त्याचा एक करणग्रंथ आहे. केशवाच्या पित्याचें नांव कमलाकर होतें. तोहि मोठा ज्योतिषी होता. केशवाचा विद्यागुरु वैजनाथ नांवाचा होता आणि त्याचें राहण्याचें ठिकाण कोंकणांत समुद्रतीरी नंदिग्राम हें होतें. त्यास हल्लीं नांदगांव म्हणतात. हें गांव मुंबईच्या दक्षिणेस २० कोसांवर आहे. त्याचें गोत्र कौशिक असून पत्न्याचें नांव लक्ष्मी होतें. केशवाचे जातकपद्धति व ताजकपद्धति हे ग्रंथ सांप्रत प्रसिद्ध आहेत. ते केशवी या नांवाखाली मोडत असून त्यांचा उपयोग पुष्कळ ज्योतिषी करतात. मुहूर्ततत्त्व हाहि ग्रंथ केशवाचा असून हे सगळे ग्रंथ छापले गेले आहेत. वेधाविषयी केशवाची योग्यता फार मोठी होती. ग्रहकौतुक व जातकपद्धति यांवर केशवाची टीका आहे. [दीक्षित-भारतीय ज्योतिःशास्त्र.]

केशवचंद्र सेन—ब्रह्म समाजाचा एक पुढारी. केशव याचा जन्म कलकत्ता शहरांत इ. स. १८३८ या साली नोव्हेंबर महिन्याच्या १९ व्या तारखेस झाला. याचें कुल ब्राह्मणेंतर वैद्य जातीचें. केशवच्या मातोश्रीचें नांव शरोदा

सुंदरी. पिता पिआरीमोहन वारला तेव्हा केशव दहा वर्षांचा होता. केशवाला एक वडिल व एक धाकटा असे दोन बंधू होते. यांनी आपली जन्मभाषा बंगाली हिचा थोडाबहुत अभ्यास केला. नंतर सात वर्षांचे वय असतां सन १८४५ साली हिंदु कॉलेज नांवाच्या विद्यालयांत तो जाऊ लागला. पुढे कांहीं वर्षांनी मेट्रोपालिटन कॉलेज नांवाचे एक नवीन विद्यालय स्थापन झाले. येथे त्याने १८५८ पर्यंत अभ्यास केला. ह्याच वर्षी केशव ह्या पाठशाळेतून निघाला. केशवाचा विवाह सन १८५६ साली झाला, तेव्हां त्याचे वय १८ वर्षांचे होते. याच्या वयास पुरी अठरा वर्षे झाली नाहीत तोंच त्याचा वक्तृत्वप्रभाव अनुभवास येऊ लागला. समवयी मुलांच्या सभा स्थापन करून त्यांत व्याख्याने देण्याचा व भाषणे करण्याचा त्यास मोठा नाद असे. अशा प्रकारच्या अनेक सभा त्याने स्थापन केल्या होत्या. त्यांत तो तासांचे तास मोठमोठ्या गहन विषयांवर आवेशाने भाषणे करी. याच्या घराजवळ पंडित राजवल्लभ नांवाच्या एका पंतोजीची एक बंगाली शाळा होती. एके दिवशी राजवल्लभाने केशवाला ब्राह्मधर्मसंबंधी एक पुस्तक दिले, ते वाचून त्यास विलक्षण आनंद झाला व फार समाधान वाटले. तेव्हापासून केशवाचे लक्ष ब्राह्मसमाजाकडे लागले. त्यावेळी नुस्ता आदिसमाज होता. त्याचे प्रमुखत्व देवेंद्रनाथ टागोर यांच्याकडे होते. देवेंद्र हे श्रीमान असून सरदारी कुलांतील पुरुष होते. कुलीन घराण्यांतील तरुण मण्डळी ब्राह्मसमाजांत आणण्याविषयी त्यांचा फार प्रयत्न असे. केशवहि श्रीमान व कुलीन घराण्यांतील असल्यामुळे देवेंद्रनाथांची व त्याची साधारण तोंडओळख होती. प्रत्यक्ष परिचय मात्र नव्हता. याच सुमारास केशवने 'गुडविल फ्रंटनिटी' नांवाची एक मंडळी स्थापन केली होती. तीत मोठमोठ्यांचीं मुले जात असत. तेथे देवेंद्रनाथ हेहि कधी कधी निमंत्रणावरून जात व अध्यक्षस्थान स्वीकारून मुलांस उत्तेजन देत. तेव्हा त्या समेत केशवाचे वालपणचे वक्तृत्व ऐकून व त्याचा उत्साह व आवेश पाहून त्याच्याविषयी देवेंद्रनाथांच्या मनांत विलक्षण प्रेम उत्पन्न होई. राजवल्लभाने दिलेले ब्राह्मधर्मविषयक पुस्तक केशवच्या हातांत पडले ते याच संधीस. त्याच्या वाचनाने केशवचे मन ब्राह्मसमाजाकडे वळले आणि लवकरच त्याने ब्राह्मधर्माची दीक्षा घेतली (१८५०).

केशवचंद्र आदिसमाजाचा सभासद झाल्या दिवसापासून त्याच्यावर देवेंद्रनाथांचा विशेष लोभ जडत चालला. ह्या दोन महापुरुषांचे एकमेकांवर इतके प्रेम होते तरी त्यांच्या स्वभावांत व गुणांत पुष्कळ गोष्टींच्या संबंधाने भिन्नता होती. हे दोन पुरुष परस्पराभिन्न परंतु ब्राह्मसमाजांत त्यांचे ऐक्य झाले व दोघेहि भक्तिमान व धर्मशील असल्यामुळे एकमेकांवर त्यांचे अलौकिक प्रेम जडले. केशवचंद्र ब्राह्मसमाजाचा सभासद झाला व देवेंद्रनाथांशी त्याचा प्रेमभाव वाढत चालला हे पाहून केशवाच्या घरच्या माणसांस फारच वाईट वाटले.

तेव्हापासून ती त्याचा छल करू लागली. हा सर्व छल केशव निमुटपणे सहन करी. इकडे देवेंद्रांच्या सहवासाने केशवच्या धार्मिक स्वभावास विलक्षण बळकटी आली. तो दिवसाचा आपला वराच काल देवेंद्रांच्या समागमांत घालवी. त्यांच्या सहवासांत राहून त्यांच्या वरोवर उपासना, संभाषण, धर्मचर्चा केल्याने केशवाचा अधिकार वाढत चालला, तो इतका की त्याचा विश्वास, उत्साह व धर्मभाव पाहून देवेंद्रनाथांनी त्यास ब्रह्मानंद हे नांव दिले.

आदिसमाजांत केशवचा अधिकार शेवटी इतका वाढला की, सन १८६२ च्या एप्रिल महिन्याच्या १३ व्या तारखेस महर्षि देवेंद्रनाथांनी त्याला ब्राह्मसमाजाचे आचार्य नेमिले. समाजाचे प्रधानाचार्य स्वतः महर्षीच होते. इतर कित्येक आचार्य असत, त्यांस 'उपाचार्य' ही संज्ञा होती.

देवेंद्र आणि केशव यांमधील अलौकिक प्रेमभाव फार दिवस टिकला नाही. जातिभेद व जानवे हा काढून टाकण्याचा केशवचंद्र व त्याचे अनुयायी यांचा आग्रह असे. म्हणून ब्राह्म समाजाच्या आचार्य वर्गात जानवे घातलेला मनुष्य असतां कामा नये असा त्याने हेका धरिला. देवेंद्रनाथ जुन्या विचारांचे व वळणाचे असल्याने त्यांना या गोष्टी उघडपणे बंद करणे आवडेना तेव्हा केशव आदिसमाजातून निघाला व त्याने भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाची स्थापना केली. हा नवीन पंथ निघाल्यावर देवेंद्रांच्या पंथाला आदिब्रह्मो-समाज म्हणू लागले.

भारतवर्षीय समाजांत केशवच्या धर्मबुद्धीचा एकसारखा विकास होत गेला. त्याची प्रार्थना, त्याची उपासना, त्याचे उपदेश इतके प्रेमळ असत की ते ऐकून त्याचा श्रोतृसमाज सद्गदित होऊन टपटप अश्रुपात करी, त्याचे आवेशयुक्त भाषण ऐकून त्याचे शत्रूहि थक्क होत असे सांगतात. त्याची निस्सीम भक्ति आणि विलक्षण वैराग्य यांच्यायोगे त्याने एक नवीन शिष्यवर्ग तयार केला. त्याच्या भक्तिभावाची जसजशी उन्नति होत गेली तसतसे त्याच्या वैराग्यास राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. त्याने भगवे व्रत धारण केले व हाता-मध्य करताल व एकतारी घेऊन आपल्या शिष्यवर्गांसह गांवांतून नगरसंकीर्तन करीत फिरण्याचा क्रम चालविला. इ. स. १८६८ साली सर्व हिंदुस्थानांतिल मुख्य मुख्य स्थानी जाऊन ब्राह्म धर्माचा उपदेश करावयाच्या उद्देशाने केशवचंद्र प्रवासास निघाले.

सन १८७० मध्ये केशवनी विलायतेस जाण्याचा निश्चय केला. ते फेब्रुवारी महिन्याच्या १५ व्या तारखेस कलकत्त्याहून निघाले व त्याच वर्षाच्या आक्टोबरे महिन्याच्या १५ वीस परत मुंबईस आले. इंग्लंडाहून आल्यानंतर पांच सहा वर्षेपर्यंत सामाजिक सुधारणेच्या संबंधाने केशवांनी फार मेहनत केली. विद्येचा प्रसार करून विचार जागृत करण्याकरिता त्यांनी अनेक शाळा, कॉलेजे, पुस्तकालये, सभा, मंडळ्या

स्थापन केल्या. ह्या सर्व कामी लोकांनी व सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यांस पुष्कळ साहाय्य केलें आपल्या त्रियांची उन्नति होण्याकरितां त्यांनी "भामाहितैषिणी सभा" या नांवाची एक स्त्रियांची सभा स्थापन केली व 'भामाबोधिनी' नांवाचें एक वर्तमानपत्रहि सुरू केलें. १८७३ सालीं "ब्राह्म विवाहाचा कायदा" पास झाला त्यांतहि त्यांचें अंग होतें.

सामाजिक सुधारणेच्या ह्या गोष्टी होत असतां समाजाच्या कामांत यत्किंचितहि खंड पडला नव्हता. तथापि वरील गोष्टींची व्यवस्था झाल्याबरोबर त्यांनी समाजाच्या धर्मोन्नतीचें काम पुनः हातीं घेतलें. ह्या कार्याकरितां १८७६ सालीं कलकत्त्यापासून थोड्या अंतरावर एक वास तयार करून तास 'साधनकानन' असें नांव दिलें. ह्या ठिकाणी ते व त्यांचा निकट शिष्यवर्ग दिवसाचा बहुतेक काल भजन, भक्ति, ध्यान व उपासना यांत घालवीत.

सन १८७८ पर्यंत भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाची धर्मोन्नति एकसारखी चालली होती. परंतु त्याबरोबरच केशवचंद्राच्या विरुद्ध असणारा पक्ष बळावत चालला. तशांत सन १८७८ सालीं केशवाच्या मुलीचा विवाह कुचबिहारच्या महाराजांशी झाला. आपल्या समाजाच्या मताविरुद्ध केशवचंद्रांनी १६ वर्षांहून लहान असणाऱ्या कुचबिहारच्या महाराजाला आपली १३ वर्षीची मुलगी हिंदुविवाह संस्कार करून दिली म्हणून त्यांचे वरेच अनुयायी रागावले व नवीन साधारणब्रह्मसमाज निर्माण झाला. कुचबिहार प्रकरणाचें वावटळ शांत झालें नाहीं तोंच केशवांनी पुनः घोर "वैराग्यसाधनास" आरंभ केला. सर्व धर्मीचें ऐक्य करणें हा जो ब्राह्मसमाजाचा मुख्य कार्यभाग तो आपण नवविधान धर्माच्या योगें पूर्ण करीत आहों अशी स्वतःची समजूत करून घेतली. हें धर्मैक्य साधारण जनांच्या देखील एकदम लक्षांत यावें म्हणून केशवनी अनेक संस्कार व कर्मे लावून दिली. सन १८८१ त नवविधानध्वजारोपण या नांवाचा एक संस्कार त्यांनी केला, त्यांत ह्या नवविधानाचा हेतु उत्तम रीतीनें स्पष्ट करून सांगितला. यामध्ये सर्व राष्ट्रे, सर्व लोक, सर्व धर्म सर्व लोकाचार, सर्व भक्तिमार्ग, सर्व वैराग्यसाधनें यांचें ऐक्य झालें आहे; ह्या ऐक्याचें दर्शक अशी जी ही जयध्वजा तिच्या संरक्षणार्थ हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, पार्शी इत्यादि सर्व द्वेषभाव विसरावा आणि एक अंतःकरणानें, एक भावानें विश्वजननीस शरण जावें असें स्पष्ट करून सांगितलें. यांचें 'नवविधान' नांवाचें पत्र ते एकटे चालवीत. कुचबिहार प्रकरणापासून त्यांच्याविषयी लोक हवें तें बोलत व लिहीत. 'नवविधान' उद्घात आल्यादिवसापासून तर या निंदात्मक लेखांचा अगदीं कहर उसळला होता. ता. ८ जानेवारी १८८४ या दिवशीं ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन यांनी देह ठेविला.

केशवचंद्रांच्या अंगी चांगले नैसर्गिक गुण होते. त्यांचा लोकांवर मोठा परिणाम होत असे. विशेषतः त्यांचा धार्मिक बाणा व नैतिक आचरण लोकांना मोडून टाकी व यामुळेच

केशवांच्या अनेक चुकांकडे त्यांच्या अनुयायांनी दुर्लक्ष्य केलें. आपलें मत दुसऱ्याला पटवून देण्यांत त्यांचा हातखंडा असे. यांचें भारतीय धर्मग्रंथांचें ज्ञान वेताचेंच होतें व गुरूपणाच्या ढोंगधुन्यापासून व ब्राह्मणमत्सरापासून हे अलिप्त नव्हते. त्यांचे विचार, विशेषतः आयुष्याच्या अंतिम काळांतील, झुटित व विसंगत असत. कोठल्याहि कामांत त्यांना सुव्यवस्था करितां येत नसे. प्रत्येक कार्यांत त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध असल्यानें ते गेल्यावर त्यांच्या साऱ्या घडामोडी बंद पडल्या. त्यांच्या स्वभावांत मनमोकळेपणा थोडाच असल्याकारणानें त्यांचे अनुयायी वरेचसे साशंक असत व त्यांचे नवीन विचार एकदम ऐकून त्यांना सखेदाश्चर्य वाटे. पण ते विचार फार दिवस केशवचंद्रांच्या मनांत घोळलेले असत.

ख्रिस्तीमताचा त्यांच्या मनावर लहानपणापासून फार परिणाम झाला होता. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे माजी रजिस्टार के. सी. वानर्जी नेहमी म्हणत की, केशव ख्रिस्ती होऊन मेले. वानर्जी हे केशवचंद्रांचे परममित्र असल्यानें त्यांचें म्हणणें अजीवात विचाराबाहेर टाकून चालणार नाहीं. आपल्या नवविधानांत त्यांनी वरेच ख्रिस्ती संस्कार घातले आहेत. अशा रीतीनें ख्रिस्ती संप्रदायाचें अनुकरण करून ब्राह्मसमाजातील एक भाग केशवांनी वनविला.

केशवचंद्र व दयानंद हे जरी समकालीन होते तरी या दोघांची तुलना कोणत्याच तऱ्हेनें करतां येणार नाहीं. केशवचंद्रांची भारतीय धार्मिक विचारविकासाच्या दृष्टीनें किंमत फारशी नाहीं व सामान्य संसारिक मोहामुळे त्यांचें चरित्र कोणास स्फूर्तिदायक झालें नाहीं ('ब्राम्हसमाज' पहा).

[स्लेटर-केशव चंद्रसेन अँड ब्राह्म समाज; सुश्रुमदार-दि लाईफ अँड टीचिंग्स ऑफ केशवचंद्र सेन; शिवनाथ शास्त्री-दि न्यू डिस्पेन्सेशन; व. भ. नगरकर-नवसंहिता]

केशवपुर—बंगाल इलाख्यातील जेसोर जिल्ह्यातील एका तालुक्यातील खेडेगांव. जेसोरशहराच्या दक्षिणेस १८ मैलांवर हें हरिहर नदीच्या काठी वसलेलें आहे. हें गांव साखरेच्या व्यापाराकरितां प्रसिद्ध आहे. या साखरेच्या धंद्याला लागणारी मातीची उपकरणें व पितळेचें काम या ठिकाणीं होतें. या गावीं बाहेरून बराच तांदूळ येतो.

केशवस्वामी—हे रामदास पंचायतनांतील एक होत. यांना भागानगरकर असें म्हणत. यांचे वडील आत्मारामपंत अपून ते मोंगलाईतील कल्याणीचे कुळकर्णी होते. केशवाच्या आईचें नांव गंगाबाई. त्या ८० वर्षांच्या झाल्यानंतर त्यांना केशव ह्या मुलगा झाला असें म्हणतात. बाईच्या वयाच्या बाबतींत बरीच अतिशयोक्ति दिसते. केशवस्वामी हे पूर्ववयांत भागानगरच्या तानशा कुत्बशहा याच्या पदरीं एक अधिकारी होते. यांचे गुरु काशीराजस्वामी होत. केशवांनीं एकादशीचरित्र व इतर अभंग, पदे वगैरे काव्य केलें आहे. काव्यसंग्रहांत यांचीं सुमारे ५००१५०० पदे छापिली आहेत. यांची शिष्यशाखा बरीच मोठी होती. तिनें मराठी

भाषेची पुष्कळ सेवा केली आहे. शिष्यांतील प्रमुख शिवराम व संतराज हे असून त्यांचे ग्रंथहि प्रसिद्ध आहेत. केशव-स्वामींचा समाधिकाल शके १६०४ पौष शु. १३ असून, समाधिस्थळ हैद्राबादेस सुलेमान बागेपलीकडील रंगरेज-गुळ्याच्या पुढे मुसानदीच्या काठी एका शेतांत आहे. [भक्त मं. चिंतानिवा; महासार.]

केशाकर्षण-(कॅपिलॅरिटि) ज्या नळीचें छिद्र केशा-प्रमाणे अगदी वारीक असतें तीस केशनलिका (कॅपिलरी ट्यूब) असें नांव आहे. याप्रमाणे वारीक छिद्राच्या नालिकें-तून जे आकर्षण होतें त्यास केशाकर्षण असें नांव आहे. या प्रकारची नळी पाण्यांत किंवा एखाद्या द्रवांत बुडविली असतां केशाकर्षणाच्या योगाने नळीवाहेरील द्रवाच्या उंची-पेक्षां नळीतील द्रवाची उंची कमी किंवा जास्त होते. असल्या प्रकारच्या सूक्ष्म नळीत प्रवाही द्रव्याचे जे परिणाम होतात त्याशिवाय दुसऱ्या ठिकाणी असल्याच प्रकारचे परिणाम घडत असतां त्यांसहि केशाकर्षण असें नांव आहे. उदाहरणार्थ कापसाच्या वार्तात तेल चढतें तें केशाकर्षणानेच चढतें.

केशाकर्षणांत समानप्रकृतीच्या किंवा एकाच जातीच्या द्रव्यांत जें आकर्षण होतें तें आकर्षण वऱ्याच अंतरावरून होत असतांना अगदीं निर्बल असतें. परंतु जर अंतर अत्यल्प असेल तरच हें आकर्षण जोरदार असतें असा शास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे. जी. एच. किन्के नांवाच्या शास्त्रज्ञानें या प्रका-रच्या आकर्षणाचें मापन करण्याच्या हेतूनें कांहीं प्रयोग केले. जास्तीत जास्त किती अंतर असतांना या प्रकारच्या आकर्षणाचा दृश्य परिणाम होतो याविषयी या प्रयोगावरून त्यानें अनुमानें वसविलीं आहेत. एका मिलिमिटरच्या एक वीससहस्रांशा इतक्या अंतरावरून हें आकर्षण उत्तम रीतीनें होतें असें त्यानें दाखवून दिलें.

ऐ ति हा सि क मा हि ती-इ.स.१७११।१७१२च्या सुमा-रास फ्रान्सिन हाक्सबी यानें केशाकर्षण नळीतून होणाऱ्या केशाकर्षणाच्या बदल अनेक प्रयोग प्रथमतः केले; या प्रयो-गांवरून त्याचें असें मत झालें कीं, हें केशाकर्षण कांच आणि प्रवाही पदार्थ यांच्या दरम्यान असणाऱ्या आकर्षणामुळे होतें. तसेंच त्याच्या असें निदर्शनास आलें कीं, नळीची कांच कितीहि पातळ किंवा जाड असो नळीच्या आंतील द्रवाची फाजील उंची नळीच्या आंतील छिद्राच्या व्यासावरच अवलंबून असते. कांचेच्या जाडीचा या बाबतीत कांहीच परिणाम होत नाही. डॉ. जेम्स ज्युरिन, सर ऐझाक न्यूटन, अलेक्सिस क्लाड क्लेरिआट जे. ए, व्हान सेमर, जे.जी. लिडन फ्रास्ट (१७५६), ग्यासपर्ड मांगे (१७८७), जान लेस्ली (१८०२), थामस यंग (१८०४), पिअरे सायमन लाप्लेस (१८०६), सी. एफ. गौस (१८३०), सायमन डेनिस पाइ-सन (१८३१) इ. शास्त्रज्ञांनी या दिशेनें बरेच प्रयत्न केले आहेत. याच्या प्रयत्नांच्या योगानें या विषयास अस-

लेलें सध्याचें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. इ. स. १८३१ च्या नंतर जे. ए. एफ. झांडो, जी. एल. व्हानडर, मेन्स वुगे, अथान्से डुप्रे, एफ. एच. आर. लुइगो व सर डब्ल्यू. थाम-सन वगैरे शास्त्रज्ञांनी यांत बरीच प्रगति केली.

केशाकर्षणाविषयी साधन माहिती येथें देतां येणें शक्य नाही. केशाकर्षणाच्याच गुणधर्मांमुळे जे चमत्कार दृष्टीस पडतात त्याला परिस्थितीप्रमाणें भिन्न भिन्न नांवें पडलीं आहेत. पृष्ठभागावर केशाकर्षणाचा परिणाम झालेला दिसून येतो. एखाद्या भांड्यांत पाणी आणि आल्कोहोल यांचें मिश्रण योग्य प्रमाणांत करावें तें असें कीं या मिश्रणाचें विशिष्टगुणत्व तेलाच्या विशिष्टगुणत्वा इतकें व्हावें. नंतर यांत तेलाचे थेंब सोडल्यास ते या मिश्रणांत खालीं वर वाटेले त्या ठिकाणीं राहूं शकतात. तेलास जो आकार येतो तो कसा काय असतो हें पहाण्यासाठीं तें मिश्रण काठीनें हळूच हलवावें म्हणजे त्या थेंबास निरनिराळा आकार आलेला दिसेल; परंतु त्याबरोबरच असेंहि पण निदर्शनास येईल कीं, त्या तेलासमोवार एखाद्या रवराच्या पेशीप्रमाणें कसला तरी पृष्ठभाग आहे. ह्या थेंबाचा आकार मोठा असल्यास त्याला मंदमंद गति दिली असतां त्या थेंबाचा आकार निरनि-राळ्या रीतीनें बदलतो, परंतु त्या थेंबाचे दोन किंवा अधिक विभाग होऊ शकत नाहींत. त्या थेंबासमोवार कसल्या तरी चिवट पदार्थाचें आवरण असल्यासारखें दिसून येतें.

अत्यंत पातळ असे पाण्याचे किंवा दुसऱ्या एखाद्या प्रवाही पदार्थाचे थर घेऊन त्यांची जाडी काढतात. त्यावर प्रकाशाच्या योगानें जे निरनिराळे रंग दिसतात त्यांच्या योगानें जाडी निश्चित करतां येते. याप्रमाणें जाडी निश्चित करून त्या योगानें आपणांस पदार्थाच्या अण्वत्मक रचने- (मॉलिक्युलर स्ट्रक्चर) विषयी अनुमान वस-वितां येतें. सर डब्ल्यू थामसन (लॉर्ड कोल्डिहून) यानें या रीतीनें प्रयोग करून त्यावरून त्यानें अणूच्या आकार-मानाविषयी कांहीं अनुमानें वसविलीं आहेत. केशाकर्षणाचें मूळ कारण अणूअणूमधील आकर्षण हें आहे. या प्रकारचें आकर्षण घडण्यास कमीत कमी किंवा जास्तीत जास्त किती अंतर असावें लागतें याविषयी किन्के आणि दुसरे कांहीं शास्त्रज्ञ यांनी प्रयोग केले आहेत. त्यांवरून असें दिसून आलें आहे कीं, या प्रकारचें आकर्षण घडण्यास एक सहस्रांश मिलिमिटरपासून ते एक वीससहस्रांश मिलिमिटरपर्यंत अंतर असतें. इतक्या अंतरांत केशाकर्षणाचे परिणाम उत्तम प्रकारें निदर्शनास येतात. केशाकर्षणासंबंधानें मनोरंजक माहिती देऊन हा विषय पुरा करूं.

एका कांचेच्या नळीत कर्बद्विगंधकिदा (कार्बनबायसल्फाइड) चा एक थेंब ठेवावा; आणि त्याच्या शेजारीच पाण्याचा एक थेंब ठेऊन ती नळी समान्तर ठेवावी; म्हणजे कर्बद्विगंध-किदाचा थेंब पाण्याच्या थेंबामार्गे लागून पाण्याचा थेंब पुढें पळूं लागेल. कांचेच्या एका सपाट तक्त्यावर अल्कोहोलच

थेंव ठेवावा आणि त्याच्या शेजारीच तेलाचा थेंव ठेवावा म्हणजे अल्कोहोलचा थेंव तेलविंदूचा पाठलाग करतांना दिसून येईल.

पाण्याच्या पृष्ठभागावर पाण्याचा विंदु टाकला असता तो सर्व पृष्ठभागावर पसरला पाहिजे. परंतु तो सर्व पृष्ठभागावर पसरलेला दिसत नाही. या प्रकारे पाण्याकडून अपवादात्मक असे वर्तन कां व्हावे याचा उलगडा कित्येक दिवसपर्यंत शास्त्रज्ञांस करितां आला नाही. किन्हे यानें या गोष्टीचा उलगडा करण्याचें श्रेय संपादन केलें. त्यानें असे दाखवून दिलें कीं, पाण्याच्या पृष्ठभागावर एक प्रकारचा चिकट असा पातळ थर असतो व त्यामुळे या प्रकारचें अपवादात्मक वर्तन परदृष्टभागाकडून झाल्यासारखें दिसतें. त्याकरितां शुद्ध केलेला पारा घेतला असतां या प्रकारचा अपवाद दिसून येत नाही.

स्वच्छ पाण्यावर कार्बन बायसल्फाईडचा थेंव टाकला असतां तो पाण्याच्या पृष्ठभागावर पसरला पाहिजे; परंतु तो पसरत नाही आणि लेन्सच्या सारखा आकार धारण करून पाण्याच्या पृष्ठभागावर तरंगत रहातो. परंतु असें कां होतें याचा खुलासा पुढें दिल्याप्रमाणें सोपासा प्रयोग करून मिळवितां येतो. पाण्यावर याप्रमाणें कार्बन-बाय-सल्फाईडचा थेंव तरंगत असतां त्यावर लायकोपोडिअम नांवाची तरंगणारी बुकणी टाकली असतां ती बुकणी त्या थेंवापासून दूर सरकते. त्या थेंवापासून एक लहानसें वर्तुळ काढावें; त्या वर्तुळाच्या दरम्यान ती बुकणी त्या वर्तुळाच्या आंत राहूं शकत नाही. जरी वारंवार बुकणी त्या वर्तुळाच्या आंत टाकली तरी ती सरकून बाजूस जाते. या एकंदर प्रकारावरून पुढें दिल्याप्रमाणें अनुमान वसवितां येतें:- नियमाप्रमाणें कार्बन बायसल्फाईडचा थेंव पसरण्याचा सारखा यत्न करीत असतो; परंतु त्याचें सारखें वाष्पीभवन होत असल्यामुळे पाण्याच्या सर्व पृष्ठभागावर तो थेंव पसरलेला दिसत नाही; त्यामुळे टाकलेली बुकणी थेंवापासून दूरदूर सरकते.

पृष्ठाकर्षणामुळे काय परिणाम घडतात याबद्दल पुढें कांहीं उदाहरणें दिली आहेत. दोन सपाट कांचा घेऊन त्या ओल्या कराव्यात व नंतर त्या एकमेकींस चिकटव्यात. याप्रमाणें चिकटविल्या असतां कांचेच्या पृष्ठभागाच्या लंब-रेपेंत त्या एकमेकापासून दूर करण्याचा प्रयत्न केला असतां त्या दूर करितां येत नाहीत; यांना दूर करण्यास फार मोठा जोर लागतो. हा जोर वातावरणाच्या जोरापेक्षां मोठा असतो. याचें कारण केशाकर्षण (पृष्ठाकर्षण) हें होय. बर्फाचे दोन तुकडे घ्यावेत; त्यांची एक एक वाजू सपाट करावी व नंतर ते दोन तुकडे एकमेकांस चिकटवून ठेवावेत. कांहीं वेळानें ते दोन तुकडे मिळून बर्फाचा एकच तुकडा झालेला दिसून येतो. याप्रमाणें दोन तुकड्यांचा एक तुकडा होण्याचें कारण पृष्ठाकर्षण हें होय. या प्रकारास पुनर्धनीभवन (रेजिलेशन) असें नांव आहे. याच्या उलट

प्रकार पारा आणि कांच यांच्या संबंधांत दिसून येतो. दोन कांचा अगदी थोड्या अंतरावर धरल्या असतां त्यांच्या दरम्यानचा पारा त्या कांचांमधून निघून जातो व ती रिकामी जागा निर्वात होते. मात्र अशा प्रकारे निर्वात जागा होण्याकरितां त्या दोन्ही कांचा पाण्याच्या पृष्ठभागाखाली असाव्यात, म्हणजे वाहेरील हवेस आंत शिरण्यास अवकाश मिळणार नाही.

थामस टेंट नांवाच्या शास्त्रज्ञानें नळीचा व्यास आणि थेंवाचें वजन याविषयी प्रयोग केले आहेत. त्यानें जे प्रयोग केले आहेत त्यावरून त्यानें पुढील नियम वसविला आहे. “इतर गोष्टी समसमान असतांना नळीतून गळणाऱ्या थेंवाचें वजन आणि नळीचा व्यास हीं एकमेकांच्या समान प्रमाणांत असतात.”

एका सपाट पात्रांत एक दोन मिलिमिटर उंचीचें पाणी भरावें; नंतर त्यांत साधारण मध्यावर एखादा अल्कोहोलचा थेंव टाकावा; म्हणजे थेंव पडलेल्या जागी कोरडी जागा दिसू लागेल.

तीव्र मद्याचे अथु.—कांचेचा प्याला पोर्ट वाईन नांवाच्या दाखनें अर्धा भरावा व तो कांहीं वेळ तसाच राहू द्यावा. म्हणजे ती दाख कांचेच्या बाजूनें हळू हळू वर चढेल व नंतर विंदूच्या रूपानें अथुप्रमाणें खाली पडतांना दिसू लागेल.

कर्पूर गतिः—कापराचा तुकडा पाण्यांत टाकावा म्हणजे तो तुकडा पाण्यांत वेडावांकडा फिरू लागेल.

मद्याकानें चालणारी होडीः—उथळ पाण्यांत एक लहानशी होडी टाकावी; त्या होडीची एक बाजू मद्याकानें ओली करून नंतर ती होडी पाण्यांत सोडावी. असें केल्यास ती होडी पाण्यांत आपोआप चालू लागेल. मद्याक लावलेला भाग वराम (म्हणजे जहाजाचा मागचा भाग) असतो.

विद्युल्लतेच्या योगानें पृष्ठाकर्षणांत काय फरक होतो हें पहाणें फार मनोरंजक आहे. पारा आणि सौम्य सल्फ्युरिक ॲसिड यांच्या दरम्यानच्या पृष्ठाकर्षणाबद्दल विद्युल्लतेनें मनोरंजक प्रयोग करतां येतो.

एक कांचेचें भांडें घेऊन त्याच्या भोकांत वूच वसवावें. वुचांत भोंक पाडून त्यांतून एक धातूचा दांडा घालून त्याचें टोंक भांड्याच्या आंतल्या बाजूस आणलेलें असवें. त्या धातूस आंतल्या बाजूनें स्पर्श करील अशा रीतीनें एक पारद-विंदु ठेवावा. या धातूच्या दांड्यास विद्युद्घटमालेचें (विजेच्या व्याटरीचें) एक टोंक जोडावें. नंतर त्या भांड्यांत सौम्य गंधकाम्ल (सल्फ्युरिक ॲसिड) ओतावें व त्यांत त्या व्याटरीचें दुसरें टोंक बुडतें ठेवावें. विद्युत्प्रवाह वहात असतांना पारद-विंदूचा आकार कसा काय होतो याकडे लक्ष द्यावें. ज्या वेळेस पारदविंदु धन विद्युद्भुवाशी जोडतात तेव्हां पारदविंदु निस्तेज दिसू लागतो आणि त्याचा गोल आकार जाऊन तो चपटा होतो. परंतु जर पारद-विंदूशी ऋणविद्युद-

ध्रुव जोडला तर त्या बिंदूस पूर्ववत् आकार येऊन तो चक्र-चकीत दिसू लागतो.

केसी—हा एक असुर होता हा ऊर्वशी व चित्रलेखा या अप्सरांस घेऊन पळत असता त्यास मारून पुरुरवा राजाने अप्सरांस सोडविले होते. (मत्स. अ. २४).

(२) कोणा एका प्रजापतीच्या देवसेना आणि दैत्यसेना नामक दोन कन्या हरण करून पळणारा असुर. त्यातून दैत्यसेना यास वश शाली; परंतु देवसेना होईना. ती रडू लागली. त्यावरून इंद्राने याचा पराभव करून तिला यापासून सोडविले. (भारत. वन. अ. २२३).

(३) कंसपक्षीय एक राक्षस. हा अश्वत्थे रूप धरून वृंदावनांत कृष्ण आणि गोपाल यांस पीडा देण्यास गेला असता कृष्णाने यास मारिले. [भाग. १० स्कं. अ. ३७.]

केशोरइपाटण—राजपुतान्यांतील बुंदी संस्थानच्या केशोरइ तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. बुंदीपासून आग्नेयास २२ मैलांवर, व कोटा शहरापासून १२ मैलांवर चवन नदीच्या उत्तर तीरावर हें वसलेलें आहे. या गांवाची लोकसंख्या १९०१ साली ३७७३ होती. महाभारतकालापासून या शहराची प्रसिद्धि आहे. प्राचीनकाळी या ठिकाणी जवूकरण नांवाचें एक अरण्य होतें. महेश्वराचा राजा रन्तिदेव याच्या नांवावरून याला पूर्वी रन्तिदेवपाटण असें नांव होतें. या ठिकाणी परशुरामानें जम्बुकेश्वराचें देवालय बांधलें अशी अख्यायिका आहे. पुढे वरीच शतके लोटल्यावर हें देऊळ अगदी मोडकळीस आलें. तेव्हां छत्रसाल राजानें (१६३१-१६५८) हें पुन्हां बांधलें. याच राजानें केशोरइ नांवाचें एक मोठे देवालय बांधविलें व त्यावरूनच याला केशोरइ हें नांव पडलें आहे. या देवळांत विष्णूची मूर्ति असून या ठिकाणी दरवर्षी मोठी यात्रा भरते. मूर्तिकलेच्या दृष्टीने या देवळांत कांहींच पहाण्यासारखें नाहीं. १८ व्या शतकांत, केशोरइ ही तहशील मराठ्यांना बक्षीस मिळाली; व पुढे पेशव्यांनीं त्यापैकी $\frac{१}{३}$ शिद्यांना व $\frac{१}{३}$ होळकरांना देऊन टाकली. १८१८ च्या तहान्वये होळकरांच्या ताब्यांत असलेला भाग बुंदी संस्थानच्या ताब्यांत पुन्हां गेला. पुढे १८६० च्या तहान्वये शिद्यांच्या ताब्यांत असलेला $\frac{१}{३}$ भाग ब्रिटिशसरकारनें आपल्याकडे घेऊन तो पुन्हां बुंदी संस्थानच्या ताब्यांत देऊन टाकला; व त्याबद्दल दरवर्षी ८०००० रुपये बुंदीसंस्थाननें द्यावयाचें ठरलें. केशोरइपाटण गांवांत नदीच्या तीरावर दोन सर्तीचीं देवालये असून त्या देवालयांत शिलालेख आहेत. हे लेख इ. स. ३५ व ९३ या वर्षांचे आहेत.

केसरिया—काठवाडमधील एक छोटें संस्थान. हा स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका वढवाण ठाण्यांत आहे तालुक्यांत केसरिया हें एकच गांव आहे. तालुकदार झाला रजपूत आहेत.

केसरी—एक वानर. अंजनेचा पति. हा गोकर्ण पर्वतावर रहात असे. एकदां शंवसादन नांवाचा एक असुर बलाढ्य

होऊन त्यानें कित्येक ऋषींस बहुत त्रास दिला, त्यावरून ऋषींच्या आज्ञेनें यानें त्याशीं युद्ध करून त्याचा वध केला. तेव्हां ऋषींनीं संतुष्ट होऊन यास आशिर्वाद दिला होता की, तुला एक सुस्वभावी भगवद्भक्त आणि बलाढ्य असा पुत्र होईल. त्यावरून यास पुढें मारुति हा तसाच पुत्र झाला.

केसरीनाथ—हे राशीन येथील नाथसंप्रदायांतील मठाचे मठपति होत. ज्ञानेश्वर-परंपरेतील हे नाथ होते. यांच्या गुरूचें नांव उद्बोधनाथ होतें. उद्बोधांच्या अनेक शिष्यांतून हेच राशीनमठाचे अधिकारी झाले. पूर्वाश्रमी हे राशीनचे मामलेदार होते. नौकरीवर असतांना हे उद्बोधांच्या गांवांतील कथाकीर्तनास व ज्ञानेश्वरीच्या पुराणास जात असत. पुढें नोकरी सोडून हे उद्बोधांचा उपदेश घेऊन शिष्य बनले. यांची काव्यरचना फार आहे. त्यांत सिद्धांतसार म्हणून मुख्य ग्रंथ आहे. यांनीं श. १६४६ मार्ग. शु. २ रोजी आळंदीस समाधि घेतली. प्रख्यात मराठी कवि शिवदीन (केसरी) यांचा शिष्य होय [सं. क. सू.].

केसरीय—विहार-ओरिसांतील चंपारण जिल्ह्यांतील एक खेडें. १९०१ साली या खेड्याची लोकसंख्या ४४६६ होती. या खेड्यांत १४०० फूट परिघाची एक मोठी विटांची भित असून, त्यावर ६२ फूट उंच व ६८ फूट व्यासांचा एक विटांचा स्तूप आहे. बुद्धानें जीं अवतारकृत्यें केलीं त्यापैकी एका कृत्याच्या स्मरणार्थ हा स्तूप बांधला गेला असावा असें कनिंगहॅमनें म्हटलें आहे. हा स्तूप सन २००-७०० याच्या दरम्यान केव्हांतरी बांधला गेला असावा. पण भित मात्र वरीच जुनी असावी असें दिसतें. ही भित चक्रवर्ति राजा वेन यानें बांधिली अशी दंतकथा आहे.

केसीध्वज—कृतध्वजाचा पुत्र. केसीध्वजास आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त झालें होतें. त्याचा खांडिक्य नामक चुलत-वंधु फार दक्ष असून, धर्मकृत्यांबद्दल त्याची फार प्रसिद्धि होती. या दोघांमध्ये द्वेषभाव वसत असल्यामुळे खांडिक्यास आपल्या राज्यांतून हांकून लावण्यांत आलें. परंतु कालेंकरून त्यांच्यांत पूर्ण स्नेहभाव होऊन ते परस्परांच्या उपयोगी पडूं लागलें. खांडिक्यानें आपल्या धर्माचरणाच्या योगानें केसीध्वजास गोहृत्येच्या पापापासून मुक्त करविलें, व केसीध्वजानें खांडिक्यास योगधारणेच्या गूढ गोष्टी कथन केल्या.

केसी भिकाजी दातार—सवाई माधवराव यांचे कारकीर्दीत होळकर दरबारांत हे गृहस्थ पेशव्यांचे वकील होते. हे निस्पृह व स्पष्टवक्ते असून, यांचे अवलोकन सूक्ष्म, वारकाईचें होतें. गुप्त वातम्या काढण्यांत यांचा हातखंडा असे. यांनीं १७८२-१७९४ पर्यंत वकिलीचें काम केलें व पेशव्यास वेळोवेळीं सरकारी व इतर वातमी दिली. यांनीं लिहिलेलीं २७६ पत्रें इ. स. मध्ये, (महेश्वर दरबारची पत्रें भा. २ यांत प्रसिद्ध झालीं असून त्यांत तत्कालीन होळकर-शाहीचा इतिहास पहावयास सांपडतो. (भा. इ. मं. प. सं.).

केळ—ह्या झाडास लॅटिनमध्ये मूसासापिएन्टम्, इंग्रजीत हॅन्टेन् किंवा बनाना, व मराठीत केळ, संस्कृतमध्ये कदली, गुजराथीत केरा, हिंदीत केला इत्यादि नावे आहेत.

मंगलप्रसंगी केळीचें तोरण दारापुढें बांधण्याची वहिवाट हिंदुस्थानांत फार प्राचीन आहे. यावरून हें झाड आपल्या लोकांस फार प्राचीन कालापासून गाहीत आहेसं दिसतें. आपल्या पुराणांत, काव्यग्रंथांत व नाटकांत कदलीवृक्षांची वर्णनें आलीं आहेत. प्राचीन ईजिप्शियन लोकांस केळ माहित नव्हतें. मूळ मलायाद्वीपकल्पाकडील असवें असें म्हणतात.

व स्तु-क्षेत्र—हें बहुवर्षायु फंदरूप झाड आहे. त्याची उंची ८ ते १५ फूट असते. कधी कधी २० फूट उंचीची झाडे होतात. फळे ४ इंचांपासून १५ इंचांपर्यंत लांब असतात. हें झाड विहारच्या डोंगरांत, पूर्व हिमालय आणि आसामांतील पर्वतांत, मणिपूर आणि ब्रम्हदेश या ठिकाणी आपो-अप होतें. हिंदुस्थानांत व उष्णकटिबंधांत सर्वत्र याची लागवड केळी जाते. या झाडाच्या ४० जाती हिंदुस्थानांत आहेत. त्यापैकी मुख्य खालील दिल्या आहेत.

केळ्याच्या जातीः—मुसा डाक्या याचीं पानें फिकट हिरवी व फळें फिकट पिवळीं असतात. पूर्व बंगालमध्ये याची लागवड होते.

मुसा चम्पाः—याच्या पानांचा दांडा लाल असतो. व फळ ६ इंच लांब असून तें वाळलेल्या गवताच्या फिक्या रंग-प्रमाणें असतें. याचे चम्पा आणि चिनी चम्पा असे दोन प्रकार आहेत. हे प्रकार कलकत्यामध्ये दिसून येतात.

मुसा सिक्किमन्सिसः—ही जात सिक्किम प्रांतांत दार्जिलिंग-जवळ होते.

मुसा पारेडिसैकाः—याचें फळ शिजवून खातात. कुंतेल आणि कच-केळ हे दोन्ही प्रकार यांतच येतात.

मुसा कार्निकुलाटाः—मुंबई व मद्रास इलाख्यांत ही जात सांपडते.

मुसा टेक्सटाइलीस व मुसा अरकानेन्सिसः—या दोन जातींच्या झाडापासून मजबूत व्यापारोपयोगी तंतू निघतात. ब्रह्मदेशांतील या झाडाचें फळ मुंबईच्या लाल केळ्याप्रमाणें असतें. मुंबईच्या फळाला मुसारुद्र, रामकेळ किंवा लालकेळ म्हणतात. या झाडाचा दंठ, फूल, फळही तांबडी असतात.

मुंबई इलाख्यांत आपल्याइकडे ठाणें, खानदेश, पुणे, सातारा, विजापूर, बेळगांव या जिल्ह्यांतून केळीची लागवड फार होते. ठाणें व खानदेशांत वसराई अगर बंगाली जात लावतात. तांबोळी, मुठोळी, राजेळी, गोवेगिरी, वेलची वगैरे जातींची लागवड ठाणें जिल्ह्यांत होते. पुणे, सातारा व बेळगांव यांत मुख्य जाती राजेळी अथवा राजापुरी व काळी अथवा जुन्नरी या होत. शिवाय सोन, वेलची, म्हशेळी याहि आहेत. प्रत्येक देशांत किंवा प्रांतांत एकच प्रकारचें झाड होत नसून लागवड केल्यामुळें पुष्कळ जातींचीं झाडे होळें शकतात.

लॉ ग व ड—समुद्रसपाटीपासून ५००० किंवा ३००० फूट उंचीचा प्रदेश खेरीजकरून केळीचीं झाडे हिंदुस्थानांत सर्व ठिकाणीं होतात. कांहीं झाडे पिकल्या केळ्याकरितां व कांहीं कच्च्या केळ्याकरितां (भाजीकरितां) लावतात. कच्च्या केळ्यांची लागवड हलक्या जमीनींताहि होते. निरनिराळ्या प्रांतांत लागवडीची निरनिराळी रीत असते.

सु केळीः—सुकेळी करण्याचा हंगाम कार्तिक, मार्ग-शर्ष व पौष हा होय. केळी सुकविण्यासाठी काढावयाची असल्यास त्यांच्या शिरा पार जाऊन केळें अगदीं गोल व्हावयास पाहिजे. कच्चे काढल्यास सुकेळें कठीण व पांढरें होतें. जितकी केळी मिळतील तितकी मिळवून भरडीत ठेवून तीं पिकवितात. केळी चांगली पिकल्यानंतर त्यांची साल काळी पडते. केळी पिकून काळी पडल्यानंतर तीं सोलून समुद्रकाठीं सुमारें आठ फूट उंच मांडव घालून त्यावर वाळत घालतात. याप्रमाणें रोज करीत गेल्यास तीं सात दिवसांत वाळून तयार होतात. समुद्रकिनार्यावर मांडव उंच असल्यामुळें खालून व वरून हवा चांगली तापते व त्यामुळें केळी लवकर व सारखी वाळतात. वाळ-तांना त्यांवर केरकचरा, माती वगैरे वसूं नये म्हणून काळजी घ्यावी लागते. मुंबई इलाख्यांत फक्त आगाशी येथेंच राजेळीची सुकेळी करितात. मलबारकडे केळमें, टोडो उर्फ नेंद्रवाळी, कण्णन् वगैरे जातींची सुकेळी होतात असें म्हणतात. बहुधा कोणत्याहि जातीचीं केळी उन्हांत ठेवून वाळविण्यास अडचण पडत नाहीं. परंतु जी काय मुख्य अडचण आहे, ती सुकेळें भपकेदार व स्वच्छ असून त्यावर कोणत्याहि प्रकारची कीड, आळी वगैरे कांहीं असूं नये ही होय. त्यामुळें उंची व रंगदार माल फक्त आगाशी-कडील राजेळीचाच होऊं शकतो.

उपयोग.—पिकलेलीं केळीं खातात व कच्च्या केळ्यांची भाजी करतात. एका एकरांत पेरलेल्या इतर धान्यापासून जितक्या लोकांचा निर्वाह होऊं शकतो, त्यापेक्षां एका एकरांतील केळ्यांच्या पिकावर जास्त लोकांचा निर्वाह होऊं शकेल. केळी वाळवून वारीक पीठ करून त्याचे खाण्याचे पदार्थ करितात. या झाडाचीं फुलें, गाभा व कोवळे अंकुर यांची भाजी करून खातात व गुरांना चान्याप्रमाणें ते घाल-तात. व कांदे जनावरांस खाउं धातले असतां दूध वाढतें.

या झाडाच्या तंतूपासून दोऱ्या, चटया, व कागद तयार होतो. [वेंट; परांजेप-फळझाडांचा बाग.].

केळवाडा—राजपुतान्यामध्ये उदेपूर संस्थानांतील कुमलगड परगण्याचें मुख्य ठिकाण. हें उदेपूरच्या उत्तरेस ३८ मैलांवर असून कुमलगड किल्ल्याच्या दक्षिणेस २॥ मैलांवर आहे. हें अरवली पर्वताच्या मध्यभागीं वसलेलें आहे. याची लोकसंख्या १९०१ सालीं १२४ होती. चौदाव्या शतकाच्या आरंभी, अल्लाउद्दिनानें चितोडगडाला वेढा दिला. त्यावेळीं राणा लक्ष्मणसिंह व त्याचे सात भाऊ

ठार झाले. तेव्हा राणा अजयसिंह यानें या ठिकाणाचा आश्रय घेतला होता.

केळवाडी—हें वदामाच्या उत्तरेस ११ व कडगिरीच्या पूर्वेस चार मैलांवर एक खेडें आहे. येथें रंगनाथाचें एक देऊळ आहे. या ठिकाणीं फाल्गुनांत यात्रा भरत असते. रंगनाथाच्या देवळांत एक जुना कानडी सिंद घराण्याचा (१२१०—१२८०) लेख आहे. या घराण्याचा या तालुक्यावर अंमल होता. [फ्लिट-कॅनरॉज डिनॅस्टीज].

केळवे माहीम—मुंबई इलाख्यातील ठाणें जिल्ह्यामधील तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. धी. वी. सी. आय रेल्वेच्या फांट्यावर पालघर म्हणून स्टेशन लागतें त्याच्या पश्चिमेस सुमारे ५॥ मैलांवर हें ठिकाण आहे. येथील लोकवस्ती १९११ साली ५६९९ भरली. केळवे माहीम यापैकी केळवे या बंदराजवळ एक किल्ला आहे. माहीम बंदरासमोरहि दोन किल्ले असून ते पोर्तुगीज लोकांनी बांधलेले आहेत. केळवे माहीम या ठिकाणीं मोठमोठ्या वागा असून येथे केळी, ऊंस, सुंठ, सुपारी यांचा मोठा व्यापार आहे. हें शहर दिल्ली येथील मोंगलांच्या ताब्यांत १३५० सालीं आलें. पुढें गुजराथच्या सुभेदारानीं तें आपल्या ताब्यांत घेतलें. १५३२ सालीं पोर्तुगीज लोकांनीं तें हस्तगत केलें. १६१२ सालीं मोंगलांनीं या शहराला वेढा दिला. पण पोर्तुगीज लोकांनीं मोठ्या शौर्यानें व चिकाटीनें त्याचें संरक्षण केलें. या ठिकाणीं एका पोर्तुगीज सरदाराचें थडगें सांपडलें. त्याचा अवशेष ठाणें येथील कलेक्टराच्या वागेंत ठेवला आहे. १८६१ सालीं येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यांत आली. १९०१ सालीं या शहराचा वार्षिक वसूल ८००० रुपये होता. १८९० सालीं केळवे गांव देखील माहीम म्युनिसिपालिटीच्या ताब्यांत देण्यांत आलें. माहीम शहरांत एक धर्मार्थ दवाखाना असून ६ मुलांच्या व १ मुलीची शाळा आहे.

केळापुर, ता. लु. का.—वऱ्हाड प्रांतांतील यवतमाळ जिल्ह्यापैकी एक तालुका. या तालुक्याचें क्षेत्रफळ १०८० चौरस मैल आहे. १९११ मध्ये या तालुक्याची वस्ती १,३०,७९७ होती. या तालुक्यांत ३१० खेडेगांवें आहेत. या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण पांढरकवडा हें आहे. या तालुक्यांत गोंड लोकांची वस्ती अधिक आहे. चांदा येथील गोंडांच्या राज्यांत याचा पूर्वी समावेश होत असे. या तालुक्याचा वार्षिक महसूल १३५०० येतो.

केळोद—मध्यप्रांतांतील नागपूर जिल्ह्याच्या काटोल तहसीलीतील एक गांव. नागपूर छिंदवाडा रस्त्यावर नागपूरहून १८ मैलांवर हें गांव वसलेलें आहे. या ठिकाणीं पूर्वी केळीच्या वागा असत व त्यावरूनच याला सध्याचें नांव पडलें असावें. या गांवची लोकसंख्या १९११ साली ५७८५ होती. पणी पिण्याची पितळी भांडी या ठिकाणीं चांगली

तयार होतात. या ठिकाणीं नुकतीच एक कापूस वटवण्याची गिरणी निघाली आहे.

कैकाडी—कर्नाटक व दक्षिण महाराष्ट्र येथे या जातींची वस्ती साधारणतः असून १९११ सालीं मुंबई इलाख्यांत ह्यांची संख्या ९६१० होती. दरवडेखोरी व मुशाफरी याबद्दल कैकाड्यांची प्रसिद्धि आहे. अजूनहि चोऱ्या व घरफोडी करण्याचा त्यांचा व्यवसाय चालू असला तथापि अलीकडे त्यांची थोडी सुधारणा झाली आहे. आपलें मूळ ठिकाण तेलंगण होय असें ते सांगतात आणि तेलगू व कानडी मिश्रित अशी त्यांची भाषा ऐकली की, ते तेलंगणचे असावे हें संभवनीय दिसतें. कैकाडी जातीत भामटे व लमाण वगैरे गुन्हेगराहि शिरले असून काहींनां अर्धवट मराठीहि बोलतां येतें.

या जातीत नऊ पोटजाती आहेत. वीरीवाले, धन. ताळे, कामाठी, काडजी, लमाण, माकडवाले, उरुकैकाडी, वाइवेस व भामटे असे ते नऊ भाग आहेत. या सर्वांचा धंदा म्हणजे माकडें घेऊन फेरी करणें, टोपल्या करणें, जाडुगिरी करणें व खिसे कातरणें, किंवा अशाच स्वरूपाचा असतो. ओड व कोल्हाटी जातींशीं त्यांचें सादृश्य दिसून येतें. उपरोक्त जातींशिवाय गोत्रांतर—विवाहामुळे झालेले काहीं भेद आढळतात. जाधव, माने, गायकवाड, माधावंत व पोवार असे पांच मुख्य वंश आहेत. जाधवांचे मधू व सपाटसर आणि मान्यांचे मानक व मालाजूर असे भेद आहेत. काहीं ठिकाणीं वरील वंशांचीं नांवें हल्लीं आडनांवें बनलीं आहेत. मुख्य वंशांनां, सातपादीं, मेलपादीं, कावाडी, मेंढरेगुदी व संगडी अशीं दुसरीं नांवें आहेत.

त्यांच्यांत बालविवाह रूढ असून बहुपत्नीत्वास मुभा ठेविली आहे. मुलाचा बाप प्रथम भागणी घालतो व वधूच्या वापास २५ ते १०० रुपयेपर्यंत देतो. लग्नाचा मुहूर्त व कार्य ब्राह्मणांकडून करविण्यांत येतें. पंचपालवी हें कैकाड्यांचें देवक असून त्याची लग्नाच्या दिवशीं स्थापना करतात. होम, मंगळसूत्र, कंकण वगैरे समारंभ कुणव्याप्रमाणेंच करण्यांत येतात. खानदेश व बेळगांव जिल्ह्यांत अशी चाल आहे की, नवऱ्यानें आपल्या वायकोच्या घरीं तीन मुलें होईपर्यंत राहून आपल्या सासऱ्याच्या कुटुंबास पोसलें पाहिजे. अशा अटीवर लग्न ठरल्यानंतर पुढें नवरा-वायकोत कलह झाल्यास तिच्या आईबापास पोसण्याची जबाबदारी नवऱ्यावर असते. धनताळे कैकाड्यांत पंचाकडून लग्न ठरविण्यांत येतें. पिंपळाची डहाळी एका घटांत घालून व त्यांत पाणी घालून, त्या घटापुढें वधूवरास बसवितात. लोकांनीं अक्षता टाकल्यानंतर लग्नविधि पूर्ण होतो. या जातींत विधवाविवाहास मोकळीक आहे. एक ब्राह्मण उपाध्याय व विधवा स्त्रियांचे विधवेच्या लग्नांत भाग घेतात.

एखाद्या अविवाहित पुरुषास विधवेशीं लग्न कर्तव्य असेल तर त्यास प्रथम शर्मा वृक्षाशीं लग्न करावें लागतें. नवरा-
बायकोत कलह झाल्यास काडीमोड करण्याची बहि-
वाट आहे.

कैकाडी हे हिंदुधर्मीय असून वारसासंबंधी हिंदु काय-
द्याचाच अवलंब करितात. हिंदु देवतांना मान देऊन हिंदु
सणच ते पाळतात. बहिरोबा, भवानी, मरिआड, फिरंगाई,
तुकार्ण, यमाई, वगैरे देवतांची ते उपासना करतात. सोनो-
रीचा बहिरोबा, जेजुरीचा खंडोबा, तुळजापूरची भवानी व
मारुती या त्यांच्या कुलदेवता होत. आळंदी, जेजुरी,
सोनोरी, तुळजापूर, पंढरपूर वगैरे ठिकाणी ते यात्रेस
जातात. गोसावी हे त्यांचे धर्मगुरू असून शकून, जाडुगारी,
चेदूक, कौल इत्यादिकांवर त्यांची श्रद्धा असते. एखादी
सांथ उद्धवली की, बकरें किंवा रेडा बळी देतात. खानदे-
शचे कैकाडी दाबुलमलिक नांवाच्या मुसलमान साधूस
फार मान देतात. या जातीचे उपाध्ये साधारणपणें देशस्थ
ब्राह्मण असतात. कैकाडी लोक मृतांस पुरतात किंवा जाळ-
तात. दहा दिवसपर्यंत सुतक पाळण्यांत येत व प्रेतवाहकहि
सुतक पाळतात. रक्षा भरणें, क्षौर करणें वगैरे सर्व विधी
करण्यांत येतात. मृताची एक मूर्ति घरच्या देवांत पुजे-
करितां ठेवण्यांत येते. श्राद्ध करण्याची चाल या लोकांत
नाहीं.

कैकाड्यांची चोर म्हणून प्रसिद्धि असल्याने त्यांच्यावर
पोलिसांची नेहमी नजर असते. त्यांचा परंपरागत धंदा
टोपल्या करणें हा होय. पक्षी व हरिण पकडण्याचीं
जाळीं तयार करणें, पक्ष्यांचे पिंजरे करणें, मुलांची खेळणीं
तयार करणें वगैरेहि धंदे कैकाडी लोक करतात.

टोपल्यांतील साप लोकांना दाखवून कांहीं लोक भिक्षा
मागतात. वाळू, माती, विटा, कौलें वगैरे गाढवांवर लादून
नेआण करण्याचें कामहि कांहीं लोक करतात. कांहीं लोक
शेती व मजुरी करूं लागले आहेत. बकरें, हरीण. ससे
व डुकर यांवर उपजीविका करून ते दारूहि पितात. त्यांचा
सामाजिक दर्जा कुणव्याहून अत्यंत हीन आहे.

या जातीचा उल्लेख दामाजीपंत मंगळवेढेकर यांच्या
वेळीं (तेरावें शतक) झालेल्या एका ऐतिहासिक महज-
रांत स्पष्ट आढळतो. महारांनीं गांवांतील कोणत्या लोकां-
पासून कोणकोणते हक्क वसूल करावेत याबद्दलच्या यादींत
त्यांनीं कैकाडी लोकांपासून, प्रत्येक लग्नास सवा दोन रुपये व
मर्तिकाच्या प्रत्येक मळ्याबद्दल साडेतीन रुपये वसूल करावेत
असा निर्देश केलेला आहे [इति. मंड. चतु. सं. वृ. ६२].

बऱ्हाड मध्य प्रांतांतील कैकाडी.—मध्यप्रांतांत
यांची वस्ती जास्त आहे. हे कान्होबा रमजानास
आपला पूर्वज समजतात व त्यानें आपल्या मुलास एक फांदी
दिली व त्यावर निर्वाह करण्यास सांगितलें म्हणून आम्ही
टोपल्या धिणून निर्वाह करतो, अशी हे जीवनवृत्ति समजाव-

तात. नेमाड जिल्ह्यांत यांच्या दोन जाती आहेत. एक मराठी व
दुसरी फिरस्ता. मराठे कैकाडी दुसऱ्या वर्गास नीच समजतात.
नागपुरांत यांच्या अनेक उपजाती आहेत त्याः—कामाठी
भामटी, कुणवी, तोर्कावाला व बोरीवाला. यावरून अन्य
जातींनीं आपल्यातून काढून दिलेले लोक कैकाडी जातींत
शिरले असावे असें दिसतें. बऱ्हाडांत यांच्या साडेवारा पो :-
जाती आहेत. नेमाडांत यांचे दोन वर्ग जादों व गायकवाड
असे आहेत व हे परस्परांशीं विवाह करतात. दक्षिण
जिल्ह्यांतून जादों, माने, कुमरे, जेष्टी, कले, दाने व इतर
असे अनेक वर्ग आहेत. यांचा मद्रासच्या कोरवा जातीशीं
पूर्वी केव्हां तरी निकट संबंध असावा.

सगोत्र विवाह यांच्यांत निषिद्ध आहेत. मुलींचे लग्न
८ ते १२ वर्षांच्या वयांत होतें. मुलीला वर मिळत नसला
तर दुसऱ्या कोणाच्या तरी लग्नांत अर्काच्या झाडाबरोबर किंवा
अंगठीबरोबर तिचें लग्न करितात, व तें झाड फार जपून
बाढवितात आणि ती आंगठी बोटांत घालतात. जर तें झाड
मेलें किंवा आंगठी हरवली तर त्यांची उत्तरक्रिया करितात.
२० ते १०० रुपायांपर्यंत मुलींचे शुल्क असतें. विधवेनें
नवऱ्याच्या पाठच्या भावाबरोबर लग्न केलें पाहिजे व या
पाठच्या भावाखेरीज इतर भावाबरोबर तिला लग्न करतां येत
नाहीं. जर तिनें योग्य दिरास सोडून इतरास वारिलें तर त्या
माणसानें तिच्या लग्नाचा अर्धा खर्च दिरास भरून दिला
पाहिजे. विधवाविवाह तिच्या नवऱ्याकडेच झाला पाहिजे.
प्रथम वरानें विधवेबरोबर लग्न करण्यापूर्वी रुईच्या झाडा-
बरोबर प्रथम विवाह केला पाहिजे. हे पुष्कळ बायका
करतात. पण पहिल्या बायकोच्या परवानगीशिवाय दुसरें लग्न
करतां येत नाहीं. व पहिली बायको नवऱ्याकडून ' दुसरें लग्न
केल्यावर मी चांगला वागेन ' असें कागदावर लिहून घेते.
बहुधा पहिल्या बायकोचे आईबाप दुसरें लग्न करूं
देत नाहींत. सवळ कारणें असलीच तर घटस्फोट करूं
देतात. व पंचायतीच्या सव्यांसह एक फारखतीचा कागद
तयार करतात. त्याबद्दल नवऱ्यास ८ ते १० रुपये भरावे
लागतात. यांचा देव नाग आहे. हे खंडोबाची व मरीमाताची
पूजा करतात. हे लोक फार अपवित्र समजले जातात.
ब्राह्मण, वाणी व कलारसुद्धां यांस स्पर्श करांत नाहींत. यांस
मंदिरांत येऊं देत नाहींत. यांची जातपंचाइट असून ती
निरनिराळ्या अपराधांबद्दल शिक्षा करते. जर कोणा
कैकाडिणीनें भिन्न जातीशीं व्यभिचार केला तर तिला नदी-
वर किंवा विहिरीवर नेतात. तिचें संपूर्ण क्षौर करतात. मग
दोन दारांचें झोपडें मुद्दाम जवळच तयार करून ठेवलेलें असतें.
त्यांत ती एका दारानें जाते व बाहेरून ते झोपडें पेटवितात.
तें पेटत असतांना ती कांहीं वेळ झोपडींत बसते. नंतर दुसऱ्या
दारानें बाहेर पडते. मग एका लहान मुलास प्रथम तिच्या
हातचें जेवण घालतात. असाच विधि मुंबईचे कोरवा लोक
करतात. [रसेल व हिरालाल].

कैकुवाद—हा दिल्लीचा गुलाम (मुसलमान) घराण्यातील एक शहा (स. १२८६-८८). हा बल्बनचा नातु होय. याचा बाप व हा आजच्या कारकीर्दीत बंगालचा सुभा होता. आजच्या मरणानंतर हा गादीवर आला (याचा बाप आजचा आवडता होता). हा देखणा व सौम्य होता. आजने त्याला १७ वर्षे शिक्षण देऊन शिस्त लाविली होती. परंतु हा गादीवर आल्यानंतर त्या कडक शिस्तीचा वचपा याने काढला. दारू व बायका यांच्या विरुद्धांत हा फार दंग असे. सर्वदा चैनीत दंग असल्याने राज्याचा कारभार दिवाण निजामुद्दीन पाही. दिवाणाने याला काढून राज्य बळकाविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो आयत्या वेळी उघडकीस आला व त्यामुळे दिवाणाने आत्महत्या केली. पुढे कांहीं दिवस कैकुवाद शुद्धीने वागत असे; परंतु वयसन पुन्हां बळावले व सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. तेव्हा दरबारातील जलालुद्दीन खिलजी नांवाच्या सरदाराने आपला पक्ष प्रबळ करून एके दिवशी कैकुवाद विलासांत गुंग असता त्यास ठार मारून त्याचे प्रेत खाली यमुनेत फेंकून दिले व आपण तत्क बळकावले. येथे गुलाम घराण्याचा शेवट झाला. हे गुलाम शहा फार व्यभिचारी व माथेफिरु असत. कैकुवादचा बाप त्याच्या भेटीस आला असता त्या प्रसंगी प्रसिद्ध मुसलमान कवि अमीर खुशु याने त्या प्रसंगवर एक हृदयस्पर्शी काव्य केले आहे. ते किरान-उस्-सदइन (दोन नक्षत्रांचा संयोग) या नांवाने प्रख्यात आहे [वील-ओ. वा. डि; रिमथ-ऑ. हि. इ.; सरदेसाई-मु. रि.]

कैकेयी—सूर्यवंशीय दशरथ राजाच्या तीन मुख्य स्त्रियांतील एक. ही केकय देशाच्या अश्वपति राजाची कन्या असून आपल्या पतीस अतिशय प्रिय असे. एकदा लढाईत ही दशरथराजास फार उपयोगी पडली होती. दशरथ रामास अरण्यवास आणि दशरथास मृत्यु, असे प्राप्त होण्यास हीच कारण झाली होती. हिचा पुत्र भरत. (२) मत्स्यपति विराटाची स्त्री सुदेष्णा, ती केकयाधिपतीची कन्या म्हणून तिलाहि कैकेयी म्हणत असत.

कैकोलन—एक कोष्टी जात. यांची एकंदर लो. सं. (१९११) ३७३२९७ आहे. बहुतेक मद्रास इलाख्यांतच आहेत. तेलगू प्रांतांत व दक्षिणेकडील सर्व जिल्ह्यांत कैकोलन जातीचे तामीळ कोष्टी रहात असून ते तेलगू भाषाच बोलतात. अशी एक दंतकथा आहे की, मदुरेच्या नायक राजांना कैकोलनांचे काम पसंत न पडल्यामुळे त्यांनी उत्तरेकडून पटनूलकारन कोष्टी आणविले; व त्यांचीच संख्या पुढे जास्त झाली. संस्कृत वीरबाहु शब्दाचा समानार्थी तामीळ शब्द कैकोलन असा आहे व वीरबाहु हाच आपला मूळ पुरुष होय अशी या जातीची समजूत आहे. कैकोलन लोकांना सेनगुंडार म्हणजे रक्षकजीर असे म्हणतात. व त्याविषयी दंतकथाहि आहेत. कै म्हणजे हात व कोल म्हणजे

थोडा, अशी कैकोलनची व्युत्पत्ति आहे. हातमागाच्या विविध भागांना हे लोक देवता व ऋषी समजतात. धागा हा विष्णूच्या नाभिकमलांतून प्रथम उत्पन्न झाला, बाणा म्हणजे एक देवता, ताणा म्हणजे नारद, पावटी हा वेदमुनि, फलक म्हणजेच ब्रह्म आणि ताणा बांधण्याचा मुख्य दोर म्हणजे आदिशेष होय. अशा तऱ्हेच्या श्रद्धामय कल्पना मागाविषयी कैकोलन कोष्ट्यांच्या आहेत.

किर्येक ठिकाणी खालील पोटजाती आढळून येतातः— सोझिया, रट्ट, सिरुताली, पेस्ताली, शिरपरम्, सेवायड्वृत्ति, इत्यादि. बहुतेक कैकोलन शैव असून कांहीं लिंग धारण करितात व कांहीं वैष्णवहि आहेत.

या जातीच्या मुख्य पुढाऱ्यास पेरिदानकारन् अथवा पट्टकारन् असे म्हणतात. त्यांच्या हाताखालच्या मुख्यांस ग्रामणी व उरल असे म्हणतात. कांजीवरम् येथे राहणारा त्यांचा पुढारी देणग्या स्वीकारतो व जातीसंबंधी तंटे मिटवितो. त्यास महानाडन् असे म्हणतात त्याची अनुज्ञा उल्लंघन केल्यास तो अपराध्यास जातिबहिष्कृत करितो. नट्टकडाद नायनमार नांवाचा एक भिक्षुक वर्ग कैकोलन जातीस जोडलेला आहे. देशांतर करतांना, कोठेहि जातीचा तंटा असल्यास, सभा बोलावून व कांजीवरम्च्या महानाडचे प्रतिनिधी म्हणून हजर राहून ते वादाचे निकाल कसे होतात हे पाहतात. जातिविषयक वाद संपेपर्यंत आपले काम तहकूब ठेवण्याची पद्धति या लोकांत आहे. ते कामाक्षी देवीची उपासना करतात. वरील भिक्षुकवर्ग एका वेळवर चढून कांहीं शकुनात्मक धार्मिक विधि व कसरती करितो. या दोन्ही गोष्टींना एका दंतकथेचा आधार आहेसे दिसते. नट्टकडाद नायनमार हे आपण वीरबाहुचे वंशज आहो असे हकाने प्रतिपादन करतात. कैकोलनांपेक्षा हे भिक्षुक लोक हलक्या दर्जाचे असून त्यांचा कैकोलनांशी बेटीव्यवहार होत नाही. पोन्नम बालाधार व ओंटीपुली नांवाचे दोन भिक्षुक वर्गहि यांत असलेले आढळून येतात.

कैकोलन जातीचे नाडू अथवा देश असे ७२ विभाग असून ४२ पश्चिमेकडील नाडू व २८ पूर्वेकडील नाडू असे मुख्य आहेत. या सर्वांत बहुधा परस्पर लर्म होतात. सर्व नाडूंचे वरिष्ठ ४ थिसाडनाडू असतात व सर्वांत श्रेष्ठ कांजीवरम्चा नाडू असतो. थिसाड नाडूंचे चार प्रकार शिवपुरम्, थोडिपुरम्, विरंचीपुरम् व शिवलिंगपुरम् असे आहेत. ७२ नाडूपैकी, प्रत्येक नाडूचे क्लिष्टग्राम, पेरुरग्राम व सिरथुरग्राम असे पोट प्रकार आहेत. सध्या कांजीवरम् येथे कैकोलनचे दोन मुख्य विभाग आहेत व ते अय्यमपेट्ट व पिलइपालयम् असे आहेत. आपला पूर्वापार कोष्ट्यांचा धंदा सोडून सध्या कैकोलनांनी शेती, व्यापार, गाडी हांकरणे व हमाली करणे असले धंदे स्वीकारले आहेत.

प्रत्येक कैकोलन कुटुंबातील एक मुलगी देवास वाहण्याची चाल इत्याद्यांत रुढ आहे. देवदासी जातीशी ते संबंध

ठेवीत नाहीत; तथापि कांहीं समारंभाच्या प्रसंगां ते दासींच्या घरी खुशाल जेवतात. स्टुअर्ट म्हणतो की कुटुंबाचा पुढारी जर पुत्रहीन मेला व त्यास जर मुली असल्या तर त्यांपैकी एकीला दासी करतात. अशा दासी केलेल्या व देवांस वाहिलेल्या मुलीस नृत्य गीतहि शिकविण्यांत येत. एका देवळांत मूर्तीसमोर त्या दासीला बसवून ब्रह्मणद्वारा तालि-बंधन करण्यांत येत व नंतर तिची मिरवणूक काढतात. जिचे देवाशी लग्न झाले आहे अशी एखादी दासी मृत झाल्यास देवांवरील वस्त्र व फुलें तिला अर्पण करून तिचा अंत्य विधि होईपर्यंत ते देवाची पूजा करीत नाहीत.

कांहीं कैकोलनामच्या सिखताळीकट्टू नांवाचा एक लग्न-विधि आहे. त्यांत वरानें वधूचें तालीबंधन केलें कीं लग्न ठरलें असें मानतात. नंतर वडिल मनुष्यांना तें लग्न मोडतां येत नाही. संतति नसेल तर स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्याची सुभा देण्यांत येते. या जातीविषयी बऱ्याच म्हुणी उपलब्ध आहेत. अंत्य विधीची त्यांच्यांत अशी एक चाल आहे कीं, शेवटच्या दिवशीं एक झोपडी बांधून व न्हाण्यानें आणलेल्या दगडांची तेथें रास करून त्या दगडांनाच सर्व पदार्थ समर्पण करितात. देवीची सांथ येऊं नये म्हणून माणसांनीं देवीचा रथ ओढणें, आंकडे टोचून घेणें इत्यादि प्रकार त्यांच्यांत रुढ होते. [थर्स्टन]

गंगम्मा देवीप्रीत्यर्थ होणारा तिरुपति येथील वार्षिकोत्सव कैकोलन आनंदानें करितात. या उत्सवाचा विशेष स्टुअर्टच्या मताप्रमाणें असा कीं, उत्सवदिन सुरू झाल्यानंतर रोज सकाळीं व सायंकाळीं लोक ऋषडे बदलतात. रविवारी सकाळीं दिसून येणारा मातंगी वेष पाहण्यासारखा असतो. त्यावेळीं भक्त देवीपुढें नाचूं लागतो. तो रंगांत आला कीं, जिभेंत एक सळई मारून घेतो. हा वेषसमारंभ एका ब्राह्मणाकडे व महंताच्या मठांत होतो. ' पीरंतालू-वेष ' नांवाचा समारंभ उत्सवाच्या अखेरीस होतो; त्यावेळीं स्त्रीवेष घेऊन एक कैकोलन जातीचा मनुष्य घोड्यावरून कुंकुम वाटीत गांवांतून फेरी मारून येतो.

कैटभ—कैटभ आणि मधु या नांवाचे दोन क्रूर दानव होते. विष्णु निद्रित असतां त्याच्या कानापासून हे दानव निर्माण झाले. विष्णूच्या नाभीपासून जन्मलेल्या कमळांत वास करणाऱ्या ब्रह्मदेवाचा वध करण्यास ते उद्युक्त झाले असें वर्णन महाभारतांत व पुराणांतून आढळतें. विष्णूनें दोघानां हि ठार केल्यामुळे, त्यास ' कैटभजित् ' व ' मधुसूदन ' अशीं अभिधानें मिळालीं. कैटभवधाचें श्रेय मार्कंडेय पुराणाप्रमाणें उमेश मिळतें; म्हणून उमेश ' कैटभा ' असें विशेषण लावितात. या दानवाचा मेद सांडल्यामुळे पृथ्वीस मेदिनी असें नांव पडलें असें हरिवंशांत सांगितलें आहे. हरिवंशांत एके ठिकाणीं असा उल्लेख आहे कीं, वरील दोघा दैत्यांचे देह समुद्रांत टाकले जाऊन तेथें त्यांच्या शरीरापासून प्रचंड मेद तयार झाला व नारायणानें त्या मेदाचा उपयोग करून

पृथ्वी निर्माण केली. या दानवाच्या मेदानें संबंध पृथ्वी झांकून टाकण्यामुळे पृथ्वीस ' मेदिनी ' हें नांव पडलें असें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. पृथ्वीच्या उत्पत्तिविषयक अनेक कल्पनांपैकी ही एक कल्पना आहे.

कैथल, तहशील—पंजाब इलाखा. कर्नाळ जिल्ह्याची पश्चिमेकडील तहशील. उ. अ. २९° २२' ते ३०° १२' व पू. रे. ७६° ११' ते ७६° ४७'. क्षेत्रफळ १२७३ चौरस मैल. लो. सं. (इ. स. १९११) २,५०,९१७. या तहशीलींत कैथल व पुंड्री ही गांवे व ४१३ खेडी आहेत.

शहर—कैथल तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २९. ४८' व पू. रे. ७६' २२' सदने पंजाब रेल्वेच्या कर्नाळ फांट्यावरील हें अखेरचें स्टेशन आहे. लो. सं. (१९११) १२९१२. हा गांव एका विस्तृत तलावाभोंवतीं वमलेला आहे. या तलावास ठिकठिकाणीं पायऱ्यांचे घाट बांधले आहेत. कैथल गांव कुक्षेत्रांत असून युधिष्ठिरानें बसविला असें म्हणतात. याचें संस्कृत नांव कपित्थल असें असून हनुमानाची मातोश्री अंजनी हिचे येथें देऊळ आहे. मुसलमानां अमलाच्या आरंभी या गांवास थोडें फार महत्त्व होतें व तैमूरनें दिल्लीवर स्वारी करण्यापूर्वी इ. स. १३९८ सालीं येथें मुकाम केला होता. त्यावेळीं येथील लोक अभिपूजक होते असा उल्लेख करून ठेवलेला आहे. येथें बल्खचा शेख सलाउद्दीन (इ. स. १४२६) याचें थडगें आहे. त्या थडग्याचा जीर्णोद्धार अकबर बादशहानें केला. इ. स. १७६७ सालीं भाई देसुसिंग या शीख सरदारानें येथें आपला अंमल बसविला. इ. स. १८४३ सालीं शिखांकडून ते ब्रिटिश मुख्यात समाविष्ट झाले. भाईचा राजवाडा अद्यापि पडक्या स्थितींत दिसतो. इ. स. १८६७ सालीं येथें म्युनिंसिपालिटी स्थापन झाली. कैथल येथें सोरा शुद्ध करण्यांत येतो. शिवाय लाखेचें वार्निश केलेलें लांकूड तयार होतें.

कैफंगफु—चीन देशांतील होनान प्रांताची कैफंगफु ही राजधानी आहे. ही उ. अ. ३४° ५२' व पू. रे. ११४° ३३' यांवर आहे. ही पॅकिंग-हॅनकौ रेल्वेच्या एका फांट्यावर आहे.

सध्याचें शहर ड्यूक च्वांग (इ. स. पूर्वी ७७४-७००) यानें आपल्या जहागिरीची (फॅंग) मर्यादा ठरवण्यासाठी (कै) बांधिलें. यावरून याचें कैफंगफु नांव पडलें असावें. चिनी इतिहासांत कैफंगफूला बरीच टोपण नांवें मिळालीं. चौ, सुइ व तंग या घराण्यांच्या वेळेस (इ. स. ५५७-९०७) पिएनचौ, पुताई घराण्यांच्या वेळीं (९०७-९९०) तुंग किंग, संग व किन यांच्या वेळेस (९६०-१२६०) पिएन किंग, अशीं नांवें मिळालीं. युआन अथवा मोंगल घराण्याच्या वेळीं (१२६०-१३६८) ह्या शहराला पिएनलिंग म्हणत व मिंग घराण्यानें याला मूळचें म्हणजे कैफंगफु शहर हें नांव दिलें.

कैफंगफु शहर होअंगहो नदीच्या दक्षिणेस कांहीं मैलांवर असून त्याला पुरानें वाहून जाण्याची बरीच भीति आहे.

१६४२ त महापुरानें या शहराचा फार नाश झाला. हें शहर मोठें आहे. रस्ते रुंद असून बऱ्याच प्रेक्षणीय इमारती आहेत. येथील मोठी प्रसिद्ध इमारत: म्हणजे एक धारा मजली मंदिर ही होय. याची उंची ६०० फूट आहे. तसेंच एक २०० फूट उंचीचा पाहण्याचा बुरुज आहे. तसेंच या शहराच्या आस-मंतांतील प्रदेशांत चिनी लोकांनी अति प्राचीन काळीं केलेल्या वसाहतीपैकी एक वसाहत होती. यामुळे कैफगुला एका तऱ्हेचें महत्त्व आलें आहे. चीन देशांत आलेले यहुदी लोक १६६३ साली याच शहरा प्रथम येऊन राहिले होते.

इ. स. १८५३ साली तैपिंग बंडवाल्यांनी हें शहर हल्ला करून मोठ्या शिकस्तीने घेतलें. त्यांनी शहराची लूट करून काहीं भागाचा नाश केला.

येथील व्यापार फारच थोडा आहे. पाश्चात्य पद्धतीवर झालेल्या काहीं शाळा कैफगुलाच्या आहेत. त्यांत एक सरकारी विद्यालय व लष्करी शाळा आहे. १९०५ साली येथे एक टांकसाळ सुरू झाली. येथील लोकसंख्या १९०८ साली सुमारे २,००,००० होती. बहुतेक लोक सुसुलमान आहेत. सुमारे ४०० लोक यहुदी धर्माचे आहेत.

कैमगंज, तहशील—संयुक्त प्रांत. फरकाबाद जिल्ह्याची उत्तरेकडील तहशील. हीत कर्पाळ व शमसाबाद हे परगणे आहेत. उ. अ. २७° २१' ते २७° ४३' व पू. रे. ७९° ८' ते ७९° ३७'. लो. सं. (१९११) १,६९,०४५. क्षेत्र. फ. ३६५ चौरस मैल. हीत २ गावें व ४०५ खेडी आहेत. कैमगंज हें मुख्य ठिकाण आहे. या तहशीलेंत बराच भाग स. ल. आहे. गंगा नदीचा लोअर कालव्याचा फत्तेगड फाटा या तहशीलेंतून गेला आहे.

गांव.—कैमगंज तहशीलेंचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अ. २७° ३०' व पू. रे. ७९° २१'. हें कानपूर अछनेडा रेलवेचें एक स्टेशन आहे.

लोकसंख्या (१९११) ७४३०. फरकाबादचा पहिला नवाब महंमदखान यानें इ. स. १७१३ साली हा गांव बसविला. सतराव्या शतकाच्या आरंभी या गांवाच्या आसपास पुष्कळ पठाणांनी वसाहत केली. येथें तंबाखूचा बराच व्यापार आहे. पूर्वी येथें तलवारी तयार होत असत. इल्ली त्याऐवजी साध्या सुन्या व अडकिते तयार होतात.

कैमुर—विंध्य पर्वताचा पूर्वेकडील भाग. उ. अ. २३° २६'. पू. रे. ७९° ४८'. मिर्झापूर जिल्ह्यांत विजयगड नांवाचा पुरातन किल्ला आहे. येथील लेण्यांत व डोंगरांतील खबदाडांत प्रागैतिहासिक कालांतील माणसांचीं चित्रे दगडांवर खोदलेली आढळतात.

कैथ्यट—महाभाष्यप्रदीप ग्रंथाचा कर्ता. काव्यप्रकाश टीकाकार भीमसेन अशी माहिती देतो की, जयपटाला त्याच्या पत्नीपासून कैथ्यट उचट, व मम्मट असे तीन मुलगे झाले. ऑफिकट हा काश्मीरी पंडितांच्या अधारें कैथ्यट व मम्मट हे

दोघे बंधू होते असे म्हणतो. कथ्यट काश्मीरच्या अजितापीड राजाचा समकालीन होता.

कैराग, तहशील—संयुक्त प्रांत. मुझफरनगर जिल्ह्याची वायव्येकडील तहशील. उत्तर अक्षांश २९° १९'. आणि २९° ४२'. व पूर्व रेखांश. ७७° २'. आणि ७७° ३०'. क्षेत्र. फळ. ४७१ चौरस मैल. लोकसंख्या इ. स. (१९११) २०४५८५. या तहशीलेंत पांच गावें व २५१ खेडी आहेत. या तहशीलीच्या पश्चिमेस यमुना नदी असून आसपासचा प्रदेश सखल आहे. तथापि बरेच्या कांहीं भागांस यमुनेच्या पूर्वेकडील कालव्याचें पाणी मिळतें. इ. स. १९०३-४ साली २९१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती. पैकी १३१ चौरस मैल वागाइती होती.

गां वः—संयुक्त प्रांत. मुझफरनगर जिल्हा. कैराग तहशीलेंचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २९° २४'. व पूर्व रेखांश ७७° १२'. लोकसंख्या (१९११) १६,२९३. अहंगांगीर व शहाजहान बादशहाचा हुकीम मुकारब खान यास हें गांव व सभोंवतालचा प्रदेश इनाम मिळाला होता. यानें एक दरगा बांधला व एक तलाव बांधून सुंदर बाग तयार केला. येथील बाजार पेठ चांगली वसलेली आहे. इ. स. १८७४ साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचें उत्पन्न १६,००० रुपये व खर्च १८,००० रुपये होता. येथें व्यापार बराच चालतो.

कैलास—तिबेटांत मानससरोवराच्या उत्तरेस २१,८३० फूट उंचीचा हा पर्वत आहे. हिंदू याला मेरु पर्वत समजतात. (' मेरु ' पहा).

बंधुवर्म्याच्या मंदसोर येथील लेखांत याला एक कुक्षि म्हटलें असून सुमेरुला दुसरी कुक्षि असें नांव दिलें आहे. शिवपवितीचें निवासस्थान म्हणून कैलासपर्वत हिंदूनां पूज्य वाटतो. वस्तुतः हा पर्वत शिखरविरहित हिंदु देवळाप्रमाणेंच किंबहुना लिंगाच्या आकाराचा दिसत असल्याने त्याचा शिवाशी संबंध जोडून दिला असावा. कैलासावर कुबेरहि रहातो. असा पुराणांत उल्लेख आहे याला गणपर्वत व रजतगिरी अशीं नांवें आहेत.

पुराणांतून कैलासाला जाण्याचा मार्ग दिलेला आहे. प्रवासाच्या दगदगीमुळें यावर कोणी जाण नसत. पण ल्हासाच्या तहान्वर्ये पश्चिम तिबेट आतां हिंदुस्थानवासीयांना खुलें झाल्याने पुष्कळ लोक आतां कैलासावर जाऊ लागले आहेत. हिंदुप्रमाणें बौद्धांनाहि हें स्थान पवित्र वाटतें. या दोन्ही धर्मांचे यात्रेकरू २५ मैलांची कैलासाची प्रदक्षिणा सुमारे ३ दिवसांत आटपतात. मार्गांत गौरीकुंड असून तें नेहमी थिजलेंलें असतें. [शेरिंग-वेस्टर्न तिबेट अँड दि ब्रिटिश बॉर्डरलँड; अट्किन्सन—हिमालयन गॅ: वाडेल—बुद्धिब्रम् ऑफ तिबेट].

कैवर्त जात —(केवट पहा ; यांची वस्ती बंगाल, बिहार, ओरिसा व आसाम या प्रांतांतून आहे. सर्वांत जास्त बंगाल्यांत आहे.

इ ति ह स—बंगालच्या पाल राजांपैकी दुसरा महिपाल गादीवर आला असतां (१०८०) त्यानें आपल्या भावांना कैदेंत टाकून प्रजेवर जुलूम केला; त्यामुळे प्रजेनें दिव्य किंवा दिव्योक या चासी-कैवर्त (केवट) जातीच्या मुख्य नायकाच्या प्रमुखत्वाखाली वंड केलें. या सुमारास उत्तर बंगाल्यांत ही कैवर्त जात शूरपणासुळे प्रख्यात झाली होती. बंडखोरांनीं महिपालास ठार मारून देश काबीज केला. दिव्योकाच्या नंतर त्याचा मुलगा भीम हा राजा झाला. पुढे महिपालाचा भाऊ रामपाल यानें राष्ट्रकूटांची मदत घेऊन भीमावर स्वारी केली; तांत भीम मेला व पालांच्या राज्यावर पुन्हां रामपाल राजा आला (१०८४). पुढे बल्लाळ-सेन यानें याच कैवर्तांच्या मदतीनें उत्तर बंगाल काबीज केला. व त्यांची सुधारणाहि केली. (११७१).

[एपि. इंडि २. १५५; संध्याकराचें रामचरित; हरप्रसाद-मों. बुद्धिसम अॅन्ड. फॉ. ओरिसा स्मिथ:— प्रा. हि.]

कैवर्त लोकांची उत्पत्ति शोधण्याचे प्रयत्न व्यर्थ आहेत असें रिसले साहेबांचें मत आहे. परंतु हे लोक बंगालचे मूळचे रहिवासी असून बिहारमधील केवट लोक यांच्याच पैकीं असावे असें हे साहेब म्हणतात. कामरूपमध्ये केवट व कैवर्त हीं नांवे सारखीच समजली जातात. कैवर्त लोकांचे धंदावरून चासी व जलिया असे दोन पोटभेद झाले आहेत. १९११ च्या खानेसुमारींत एकंदर जलिया कैवर्त ३,७५,९३६ व चासी कैवर्त २२,३०,२१८ होते. अवर्गीकृत कैवर्त १०,४८,०६ नमूद केले आहेत.

चासी कैवर्त शेतकरी असून, जलिया मासे धरण्याचा व विकण्याचा धंदा करितात. या दोन वर्गांत लग्नसंबंध किंवा अन्नव्यवहार मुळीच होत नाही.

सुशिक्षित व सुधारक चासी कैवर्तांची गणना महिष्य या नांवाखाली होते. हे स्वतः विक्रीचा धंदा करीत नाहींत. त्यामुळे महिष्य व जुन्या पद्धतीचे चासी कैवर्त यांत खिंड पडत चालली आहे. महिष्यानें चासी कैवर्तांशीं लग्नसंबंध केला तर त्याला बाळीत टाकितात. जलिया कैवर्तांशीं संबंध घडवून आणण्याची तर गोष्टच बोलावयास नको. कारण महिष्य त्यांना फारच हलक्या जातीचे व मासेविके म्हणून समजतात. जलिया कैवर्तांतहि सध्या सुधारणा दिसत आहे. थोडा सुशिक्षित जलिया आपणाला चासी म्हणवितो व इतर जलियांशीं संबंध ठेवीत नाहीं. बंगाल्यांत आणखी एक हलका (हलिया) दास जात असून तिच्यातील लोकांनीं आपणाला महिष्य म्हणवून घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कांहीं तेंटे बखडे झाल्यावर हलकादास जातीच्या लोकांनीं तो प्रयत्न सोडून दिला. पूर्व बंगालांत असा नत-

भेद नसून कैवर्तकांचे फक्त वर दिलेले दोनच पोटभाग आहेत. [सेन्सस रिपोर्ट, १९११ पु. ५].

कैसर गंज—संयुक्तप्रांत. वहरैक जिल्ह्याची नैर्ऋत्येकडील तहशील. हीत फखरपुर व हिसामपुर हे दोन परगणे आहेत. उ. अ. ३७° ४' ते २७° ४६', पू. रे. ८१° १३' ते ८१° ४६'. क्षेत्रफळ ६८३ चौरस मैल. या तहशीलीत ६३७ खेडी आहेत.

कोइनिंग, कार्ल रुडाल्फ (१८३२-१९११) या जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्त्याचा जन्म प्रशियांतील कोइनिंगजवळ नांवाच्या शहरां झाला. व तेथील विश्वविद्यालयांत शिक्षण घेऊन त्यानें पी एच. डी ची पदवी संपादन केली. सन १८५२ सालीं तो पारिसला गेला व त्यानें प्रसिद्ध सारंगीकार जे. बी. व्हुइलम याच्या हाताखाली कांहीं कालपर्यंत काम केलें; पुढे सुमारे सहा वर्षांनीं त्यानें स्वतःचा धंदा सुरू केला. त्यानें जे संगीत चिमटे (ट्यूनिंग फोर्क) तयार केले आहेत त्यामुळे त्याची फार प्रसिद्धि झाली आहे. त्याच्या वस्तू अगदीं शास्त्रशुद्ध असत. ध्वनिशास्त्रांतील शोध लावणें हा त्याचा एक फार महत्वाचा व आवडता विषय होता. याच्या करितां त्याला आपल्या धंद्यांतून जितके पैसे खर्च करणें शक्य होतें तितके त्यानें खर्च केले. सन १८६२ सालीं लंडन येथे जें प्रदर्शन झालें त्यांत त्याला सुवर्णपदक मिळालें व सन १९०६ सालीं फिलाडेल्फिआचे प्रदर्शन झालें त्यांत त्यानें एक स्वरमापक यंत्र ठेविलें होतें. या यंत्रांत त्यानें सुमारे ६७० संगीत चिमटे वापरले होते. या यंत्राच्या साहाय्यानें वाटेले त्या संगीतांतील सुराचें मापन करितां येत असे. पेन्सिल्व्हेनियाच्या विश्वविद्यालयाकरितां हें यंत्र विकत घेण्याचें ठरलें. हें यंत्र विकत घेतलें जाईल या सम-जुतीवर तो फ्रान्सला परत आला. परंतु तें यंत्र न विकलें गेल्याकारणानें त्याचें द्रव्यदृष्ट्या पुष्कळ नुकसान झालें. त्या यंत्रांतील कांहीं संगीत चिमटे त्यानें टोरॅन्टोच्या विश्वविद्यालयास दिले व राहिलेल्या चिमट्यांचा उपयोग करून त्यानें एक दुसरें यंत्र बनविलें; जुन्या यंत्रांत १२८ ते ४०९६ प्रकंपनें (दरसेकंड) मापलीं जात असत, परंतु या नव्या यंत्रांत १६ प्रकंपनांपासून ऐकूं न येतील इतकीं प्रकंपनें मापलीं जाऊं शकतील अशी योजना केली होती. याशिवाय यानें दुसरी कित्येक ध्वनिशास्त्रांतर्गत उपयुक्त यंत्रे तयार केलीं. सांणीतिक ज्वाला (मॅनोमेट्रिक फ्लेम), व्हेटसन याचे ध्वनिशास्त्रांतर्गत ध्वन्याकृति वगैरे स्वकल्पित गोष्टीविषयीं त्यानें पुष्कळ परिश्रम करून नवीन ज्ञान उपलब्ध करून दिलें आहे. एच. न्हान हेल्महोल्टझ यानें निरनिराळ्या सुरांच्या होणाऱ्या व्यतिकरणयुक्त वेरजेसंबंधानें जो सिद्धान्त मांडला आहे, त्याच्या विरुद्ध यानें एक प्रतिसिद्धांत प्रतिपादिला आहे.

कोईबतूर, जि ल्हा.— हा मद्रास इलाख्यामधील दक्षिणेकडील एक जिल्हा असून याचें क्षेत्रफळ ७२२५ चौ. मै. आहे. याच्या पश्चिमेस व दक्षिणेस नीलगिरी व अनाई

मलाई पर्वत आहेत. यांपैकी अनाई मलाई पर्वत कित्येक पठारांचा बनला असून यांची उंची समुद्रसपाटीपासून ७००० फूट आहे व त्यावर महत्वाची जंगले आहेत. पूर्वेत पूर्व-घांटाच्या टेकड्यांच्या रांगा असून मध्यावर सपाट मैदान आहे. हे सपाट मैदान कावेरी नदीपर्यंत पसरले आहे. उत्तरेस पूर्वघांटाच्या विलीगिरी व वारगूर नांवाच्या रांगा आहेत. या जिल्ह्यांत आलियार, कावेरी, भवानी, अष्टपादी, नोयील, अमरावती वगैरे नद्या आहेत. या जिल्ह्यांत हत्ती, चित्ते वगैरे जनावरे सांपडतात.

या जिल्ह्यांतील सखल प्रदेशांतील हवा रोगट असून इतर ठिकाणी शुष्क व प्रकृतीस मानवण्याजोगी आहे. सखल प्रदेशांतील हवामान उष्ण व उंचवट्यावरील प्रदेशांचे थंड आहे. कोईबतूर शहराचे साधारण हवामान ८० आहे.

या जिल्ह्यांतील निरनिराळ्या ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणांत पाऊस पडतो. कोल्लेगाल तालुक्यांत वरीच वृष्टि होते. सपाट मैदानांत मात्र पावसाचे प्रमाण फार कमी आहे. सर्व जिल्ह्यांत दरवर्षी एकंदर २६ इंच पाऊस पडतो. या जिल्ह्यांतील पावसाचे प्रमाण नियमित व निश्चित नाही.

इतिहास.—पूर्वी या जिल्ह्याची कोंगू प्रदेशांत गणना होत असे. ९ व्या शतकांत हा प्रदेश चोल घराण्यांतील राजांनी जिंकून त्यावर २०० वर्षेपर्यंत राज्य केले. पुढे याचे तुकडे झाल्यावर ११ व्या शतकांत म्हैसूरच्या होयसलबळाळ राजांनी हा प्रदेश काबीज केला. १४ व्या शतकांत या प्रदेशावर विजयानगर साम्राज्याची स्थापना झाली. पुढे १५६५ त विजयानगर साम्राज्य लयास गेल्यावर विजयानगरच्या श्रीरंगपट्टम् येथील कामगाराने कोईबतूर जिल्हा आपल्या ताब्यांत वेळून तो त्यावर स्वतंत्र रीतीने राज्य करू लागला. पुढे मदुरा येथील सरदाराने हा जिल्हा हस्तगत केला. या नंतर १७०४ मध्ये म्हैसूरच्या चिक्कदेव राजाच्या मरणापूर्वी हा जिल्हा राज्यास जोडला गेला. म्हैसूरच्या राजांनी पालेगाराच्या मार्फत याच्यावर राज्य केले. पुढे १७६१ त हैदर अलीने म्हैसूरचे राज्य घेतल्यावर त्याच्यात वईप्रजात झटापट सुरू झाली. १७९९ त तिपू या पाडाव झाल्यावर हा जिल्हा ईप्रजांच्या ताब्यांत आला.

या जिल्ह्यांत मातीची भांडी, अलंकार, पंचरंगी धातूच्या मूर्ती, चिमटे, छपाची नाणी वगैरे जुन्या वस्तू सांपडतात. याशिवाय येथे आगस्टसच्या वेळची कांती रोमन नाणी सांपडली आहेत. कोठे कोठे जैन देवळेही आढळतात.

या जिल्ह्याची लोकसंख्या १९२१ साली २२,१९,८४८ होती. यात वेळाला म्हणजे शेती करणारे, किलियान म्हणजे चांभार, शानान (ताडी काढणारे), पराया (शेतांत काम करणारे), ओडू (मातीचे काम करणारे) व ब्राम्हण असे वर्ग आहेत. याशिवाय या जिल्ह्यांतील इतर जाती म्हटल्या म्हणजे कानडी व कलिंग, तेलगू, कम्म, तोत्तिय वगैरे शेतकी करणाऱ्या व पळान (पळी शेतांत काम करणारे) कैकोलन

देवंग व जनपन या विणकाम करणाऱ्या जाती होत. याशिवाय कोईबतूरच्या उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशांत शोलंग व अनाई मलाई पर्वतावर मलतर या रानटी जाती आढळतात.

शेती:—या जिल्ह्यांत खरीप व रब्बी ही दोन्हीहि पिके होतात. या जिल्ह्यात बहुतेक रगतवारी पद्धति चालू असून फक्त ६८४ चौरस मैल प्रदेशांत इनाम व जमिनदारी आहे. यांत चोलम, कंदू, तांदूळ, कापूस, तंबाखू, ऊंस, कॉफी यांचे पीक होतं. यांत मेंढ्या बोकड, घोडे, अलंवरडी, वरगूर, कांगयम वगैरे गुरेढोरे आहेत.

जंगले:—जंगलांत साग, शिसवी, जाल वगैरे जातवान झाडे आहेत. या शिवाय मध, मेण, चामडे कमविण्याकरितां लागणारी झाडाची साल वगैरे जिनसांचे उत्पन्न होतं. दक्षिण-भागांतील जंगलात शिसवीची झाडे आहेत.

धातू:—या जिल्ह्यांत भवानी व सत्यमंगलम् येथे लोखंडाच्या रतीपासून लोखंड तयार होतं. कोल्लेगाल व सत्यमंगलम येथे सोने सांपडतं. शिवाय सोरा व पन्ना नांवाचा मौल्यवान दगड क्वचित् सांपडतो.

व्यापार व दळणवळण.—या जिल्ह्यांत रेशमी व सुती कापड व सतरंज्या तयार होतात. रेशमी कापड सुबक असतं. सेतीपालयम् व तिरुपूर येथे गारेचे चष्मे तयार होतात. याच गारेची लिंगे व इतर मूर्तीहि तयार करितात. अनईपालयम् येथे खुंगळ तयार होतात.

या जिल्ह्यात एकंदर कापसाच्या ८ गिरण्या आहेत. यांच्या शिवाय येथे कातडे कमावले जाऊन त्याच्या पाणी काढण्यासाठी मोटा तयार होतात.

या जिल्ह्यातून वाहेर जाणाऱ्या मुख्य जिनसा म्हटल्या म्हणजे धान्य, कडधान्ये, मिरच्या, मिर्री, मसाला, कापूस, तंबाखू, तूप, चंदन, केळी, तांब्याची व पितळेची भांडी, गुरेढोरे व फनावलेले कातडे वगैरे होत. तसेच वाहेरून येणारे मुख्य जिनस म्हटले म्हणजे तांदूळ, मीठ, कापड व सूत, धातू, खोबऱ्याचे तेल वगैरे होत.

या जिल्ह्यातून आगगाडीचे दोन तीन फाटे गेले आहेत. याशिवाय १२६९ मैल लांबीचे पक्के रस्ते असून कच्च्या रस्त्यांची लांबी ४५९ मैल आहे.

या जिल्ह्याचे ५ पोस्टविभाग व त्यांत एरोड, धरमपूर, भवानी, पोलाची, पलदम, उदमलपेट, कोईबतूर, अवनाशी कोलगेळ व गांविचीटपॉलयम असे १० तालुके आहेत.

या जिल्ह्याचे साऱ्याचे उत्पन्न सुमारे ३५ लाख रुपये असून एकंदर उत्पन्न ५५ लाख आहे. इ. त. १९०४ साली या जिल्ह्यांत एकंदर १०६५ प्राथमिक, ३० दुय्यम प्रतीच्या, ५ विशेष प्रतीच्या शाळा व दोन कॉलेजे होती. जिल्ह्यांत १२ दवाखाने व १२ इस्पितळे आहेत.

तालुका:—हा मद्रास इलाख्याच्या कोईबतूर जिल्ह्यांतील पश्चिमेकडील तालुका असून याचे क्षेत्रफळ ५२० चौरस मैल आहे. १९२१ मध्ये याची लोकसंख्या २,७१,३७९

आहे. या तालुक्यांत एकंदर २६३ खेडी असून कोइवतूर हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ साली साऱ्याचे उत्पन्न सुमारे ३ लाख रुपये होते. या तालुक्याच्या पश्चिमेस नीलगिरि पर्वत असून पूर्वेस उंचवट्यावरील खुल्लें मैदान आहे. या मैदानाचा ३ भाग जंगलानें व्यापिला आहे. या तालुक्यांत कालवे व तळी आहेत. यांत चोलम्, कांबू व कापूस पिकतो.

शहर:-हे मद्रास इलाख्यांतील कोइवतूर जिल्हा व तालुका यांचें मुख्य ठिकाण असून नोथील नदीच्या डाव्या तीरावर वसलें आहे. १९२१ साली येथील लोक संख्या ६५७८८ होती. हैदर अली व टिपू यांची इंग्रजांशी झटापट चालू असतां या शहरास बरेच लष्करी महत्व प्राप्त झालें होतें. १७६८ त इंग्रजांनीं हे हस्तगत केलें होतें, परंतु पुढें लवकरच पुन्हां हे हैदराच्या ताब्यांत गेलें. या नंतर सन १७९९ त इंग्रजांनीं हे कायमचें हस्तगत केलें. इ. स. १८६५ त या शहरास जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण करण्यांत आलें. हे समुद्र सपाटीपासून १३०० फूट उंचीवर वसलेलें असून फार हवाशीर आहे. येथे दरवर्षी २२" पाऊस पडतो. येथे जिल्ह्यांतील सर्व मोठमोठे अधिकारी राहतात.

१८६६ त येथे म्युनिसिपलटी स्थापना झाली. हे शहर जिल्ह्यांतील उद्योगधंद्याचें व शिक्षणाचें केंद्रस्थान आहे. येथे ४ कापसाच्या गिरण्या, २ कातडें कमावण्याचे कारखाने, ४ काँफी शुद्ध करण्याचे वाफेने चालणारे कारखाने एक खत तयार करण्याचा वाफेचा कारखाना आणि एक सोरा शुद्ध करण्याचा कारखाना वगैरे निरनिराळ्या धंद्याचे कारखाने आहेत. बारीक तलम सुताच्या व जरीच्या कापडाची पैदास येथे पुष्कळ होते. येथे शेतकी कॉलेज कोइवतूर कॉलेज व बरीच हायस्कूल आहेत. याशिवाय जंगलखात्याचे काम शिकविणारे एक कॉलेज आहे.

कोइचा—हे पोर्तुगालच्या एका जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे. हे मान्डेगो नदीच्या काठी असून लिस्बन्-ओपोर्टो रेल्वेवर आहे. येथील लोकसंख्या १९०० मध्ये १८,१४४ होती. येथे असलेल्या विश्वविद्यालयामुळे याला महत्व आलें आहे. या विद्यालयांत ईश्वरशास्त्र, कायदा, वैद्यकी, गणित व तत्त्वज्ञान ह्या पांच शाखा आहेत व त्याच्या ग्रंथशाळेत सुमारे १,५०,००० पुस्तके असून, त्याची एक मोठी प्रयोगशाळा आहे. कोइचा येथे लष्करी विद्यालय, कलांचें विद्यालय, शास्त्रीय व वाङ्मयात्मक संस्था आहेत.

पुष्कळ वर्षे पावेंती हे शहर मूर लोकांच्या ताब्यांत होतें परंतु १०६४ मध्ये पहिल्या (कॅस्टाईल) फाडिनांडने घेतलें १२६० पर्यंत ही त्या देशाची राजधानी होती. येथे ६ राजांचा जन्म झाला. " फ्रान्सस्को सा डि मिरन्डा " या कवीचा येथे जन्म झाला. १७५५ त भूकंपाने या शहराचे बरेच नुकसान झालें. मार्शल मासेनाच्या आधिपत्याखाली सन १८०० मध्ये फ्रेंच लोकांनी हे शहर लुटलें. १८३४ मध्ये डाग मिवेल

यानें हे शहर आपलें मुख्य ठिकाण केलें. येथे १८४६ मध्ये मिग्युएल बंड झालें.

कोइरी—एक शेतकरी जात. यांची वस्ती बिहार-ओरिसा, संयुक्तप्रांत, बंगाल व आसाम यांतून आहे. १९११ त यांची संख्या १७,६६,७२६ होती. कोइरी, कोरी हा शब्द संस्कृत कृषिकारी यावरून झाला असावा. कोइरी म्हणजेच सुधारलेले कोल जातीचे लोक हा नेस्फील्डचा तर्क असंभ-भवनीय दिसतो. कुर्मी जातीशी या लोकांचे बरेच साम्य असून, डॉ. वाइजच्या मतें बंगाल्यांत कोइरी हे कूर्मीबरोबर रोटीव्यवहार करीत नाहींत. उलट कुर्मी हे कोइऱ्यांच्या लमांस जाऊन मेजवान्याहि झोडू शकतात व त्यांत त्यांना जात वाटली असें वाटत नाहीं. कर्नल डाल्टनच्या मतें कोइरी लोक हे बंगालमधील प्राचीन अर्थाचे वंशज असावे. या लोकांत काही अनार्यसंबंध असणें शक्य आहे पण या प्रश्ना-संबंधीहि वाद आहेत.

या लोकांच्या अनेक पोटजाती असून निरनिराळ्या जिल्ह्यां-तील त्यांची नांवे भिन्न प्रकारची आहेत. कांहीं पोटजाती स्थानिक आहेत. सर्गारिया, प्रयाग, कनौजिया, इलाहाबादी, त्रिजवासी, पुरभैया, दक्षिणी, बनारसाया, मगही, कच्छवाह, नाराइगण, तोरिक्कोरीय, हर्द्विष, बर्डावार, भक्तिया, साक्तिया, इत्यादि पोटजाता मुख्य आहेत. एकंदर पोटजातींची संख्या खानेसुमारीवरून पाहतां १४० च्या वर आहे व हे सर्व भेद स्थानिक स्वरूपाचे आहेत. त्याचप्रमाणे बैरागी, वैश्वर, हुराकीया, राठोड व सुरजवंशी इत्यादि नांवे इतर प्रसिद्ध जातींवरून पडलेली आहेत.

पोटजातीमध्ये चटई नांवाचें एक बंधुमंडळ असतें व त्यामध्ये ज्ञातिविषयक सभा होतात. मिर्झापूर येथे साक्तिया पोटजातीच्या १४ चटई आहेत. प्रत्येक चटईचा चौधरी उर्फ पवारी असतो लमप्रसंगी विशिष्ट चटईच्या लोकांनाच निमंत्रण असतें व त्यामुळे बराच खर्च वाचतो. चौधऱ्या-कडे लमचित्या पाठविण्याचें काम असतें व त्याप्रसंगी पंचायती ताट व पंचायती इंडा ठेवितात. नंतर पंचायतीपुढें कोणत्या चटईच्या मनुष्याचा कोणाशी विवाह व्हावयाचा हे ठरतें. पंचायतीने निकाल दिल्यानंतर ब्राह्मणाकडून मुद्दत वगैरे ठरविण्यांत येतात. नंतर वधवर पक्षाकडील लोकांसमक्ष चौधरी त्या लमास परवानगी देतो. यानंतर ब्राह्मणास दक्षिणा देऊन वधूवराचे वाप तंबाखू ओढतात व या एकंदर विधीस 'रक्का उठावणी' असें म्हणतात. लमविधि ढोला पद्धतीनेच होतो. तिलक लावल्यानंतर वराच्या कपाळास अक्षता लावितात व वधूस नूतन वस्त्र देण्यात येतें. लम-समारंभांत स्त्रिया गणी गातात. कन्यादान, तेलहळदी इत्यादि सर्व विधी करण्यात येतात. लमे चालविण्याचें काम ब्राह्मणांचें असतें व त्यांना दक्षिणाहि मिळते गैरवर्तनावद्दल व्रीळा पंचायतीकडून चांगलें शासनहि करण्यांत येतें.

जन्मसंस्कार व मृत्युसंस्कार हेहि या जातींत आढळून येतात. पशु व बारस हे समारंभ रूढ असून मुलांची नखे काढण्याचा समारंभहि करण्यास येतो. या सर्व विधींस विशेषतः क्षियाच महत्त्व देतात. मृतांचे दहन करून पिटदान करण्यांत येते. वर्षभ्रातृ करण्याची त्यांच्यांत रीत नाही.

साधारणपणे कोइरी लोक वैष्णव संप्रदायाचे आहेत. भक्त नांवाच्या पोटजातीचे लोक आपल्या मुलांना भगत अथवा शाकाहारी वनवितात. पांचोपीर व महाशीर या देवतांचे उपासक परस्परांत लमव्यवहार करीत नाहीत.

कोइरी लोक उत्तम शेती करणारे असून अफू, तंबाखू सर्व धान्ये व भाजीपाला यांची ते लागवड करितात. त्यांच्या सामाजिक चारित्र्यांत बरीच शुद्धता आढळून येते. फक्त प्रयागा जात दारू पिते व भक्त नांवाची पोटजात मांसाशन करीत नाही. ब्राह्मणांच्या हातची पक्की रसोई प्रयागा हे खातात व घोवी आणि चांभारहि ब्राह्मणांच्या हातची पक्की रसोई खातात. कोइरी जात मोठी उपयोगी व सुशील असून स्वावलंबी आहे. हे लोक सेवाधर्म फारसा स्वीकारीत नाहीत.

कोइरी व चांभार या जातीचा गोरखपूर भागांत फार निकट संबंध आहे. या भागांत कोरी अशी स्वतंत्र जात नाही. सर्व लोक कोइरी चांभार आहेत. तरी पण कोइरी चांभार या नांवाऐवजी ते आपल्याला कोरीच म्हणवितात. त्याचप्रमाणे जेस्वर चांभार हे लोक आपल्याला फक्त जेस्वर असेच म्हणवितात. आसामांतील या जातीची लोकसंख्या १४,००० आहे. ब्राह्मणांना या जातीच्या लोकांच्या हातचे पाणी चालते. [सेन्सन रिपोर्ट. कृक].

कोइल कुंतल—मद्रास इलाख्यातील कर्नूल जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ५७२ चौरस मैल आहे. १९२१ मध्ये या तालुक्याची वस्ती ८३,४२० होती. या तालुक्यांत ८५ खेडी आहेत. या तालुक्याचा जमीनमहसूल व इतर कर मिळून ३ लाख रुपये उत्पन्न होते. या तालुक्याच्या मध्यभागातून कुंडेर नदी वहात गेली असून या नदीच्या दोन्ही तिरावरील क्षेत्रे फारच सुपीक आहेत. येथे वार्षिक पर्जन्यमान २२ इंच आहे. पण या तालुक्याच्या पश्चिम भागात पाऊस सरासरी १७ इंच पडतो. या तालुक्यातील लोक संपन्न व दणकट असून त्यांची कज्जेदलाळी-बदल व भाडखोरपणाबद्दल ख्याति आहे. या तालुक्यात दळणवळणाची साधने मात्र चांगली नाहीत.

कोंकटनुर.—मुंबई इलाखा, वेल्गाव जिल्हा. अथणीच्या आग्नेयीस चारा मैलांवर हा एक गाव आहे. येथे अडकिते तयार होतात. गावाच्या पूर्वेस एका मैलावर पापनाशिनी नदीच्या तीरावर येळभावे देऊळ असून दरवर्षी डिसेंबर महिन्यात तेथे जत्रा भरते. इ. स. १९३४ साली ताली-कोटच्या लढाईत विजयानगर राज्याचा नाश झाला. त्यावेळी इब्राहिम अदिलशाहच्या हाताखाली चांगली कामगिरी केल्यावरून शिरसिंगीच्या हद्दीच्या देसायांच्या मुळ-

पुरुपास कोंकटनूर परगणा इ. स. १५३५ साली वहाल करण्यांत आला होता.

कोंकण—चतुःसीमा.—सामान्यतः दमणगंगानदीच्या दक्षिणेकडील व सद्याद्रीच्या पश्चिमेकडील खालील चतुःसीमेचा जो प्रदेश तो कोंकण होय. पश्चिमेस आरबी समुद्र, पूर्वेस सद्याद्री, उत्तरेस दमण व दक्षिणेस गोव्याच्या सरहद्दीवरील तेरेखोलपर्यंतचा प्रदेश अशी याची चतुःसीमा आहे. डफने तापी नदी ते सदाशिवागड अशी याची उत्तर-दक्षिण सरहद्द दिली असून या भागास त्याने थळ कोंकण असेहि म्हटले आहे. कोंकणांत हल्ली मुंबई शहर, ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी हे जिल्हे, उत्तर कानड्याची पडी, जजिरा व सवंतवाडी ही संस्थाने व गोवे प्रांत इतक्यांचा समावेश होतो. या प्रदेशाची रुंदी साधारण २५।३० व मैल लावी सुमारे ३२० मैल असून, लोकसंख्या जवळ जवळ ५७ लाख आहे.

प्राचीन उल्लेख.—कोंकण हा शब्द फार प्राचीन आहे. परंतु बरील भूप्रदेशाला हे नांव कां व कसे देण्यांत आले. याचा समाधानकारक उलगडा अद्याप झालेला नाही. निरनिराळ्या काळी कोंकणच्या मर्यादा बऱ्याच भिन्न असल्यात असे उपलब्ध झालेल्या तत्कालीन उल्लेखावरून दिसते. महाभारतांत (भी. प. अ. ९) अपरान्त व कोंकण ही दोन्ही नावे आली आहेत. हरिवंश व विष्णुपुराण आणि बराहमिहिर यांनाहि कोंकणचा नामनिर्देश केला आहे. अपरातातील शूर्पारक हे शहर फार जुने असून बौद्ध वाङ्मयात त्याचा अनेकदा प्रासुख्यात उल्लेख येतो. शूर्पारक म्हणजे हल्लीचे सोपार (ठाणे जिल्हा, वसईजवळ धी. बी. सी. आय. रेल्वेचे स्टेशन) असून येथे थोड्या वर्षापूर्वी बुद्धाचा एक स्तूप व अशोकाची धर्मशासनांकित एक लेखशिला सांपडली होती. महाभारतांत शांतिपर्वाच्या ४९ व्या अध्यायांत या शूर्पारकाचा उल्लेख आहे; तसेच सहदेवाच्या दक्षिण विजयांत कोंकण देशाचे नांव आले आहे. बृहत्-संहितेत (१४.१२) देखील दक्षिण विभागांतील देशांत याची गणना असून एके ठिकाणी तर 'सप्तकोंकण' असाहि याचा उल्लेख आला आहे. दशकुमार चरित्रांत कोंकण असा शब्द आला आहे. ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकांत यास अपरांत म्हणत; रघुवंशांत अपरांत हेच नांव आहे. संस्कृत वाङ्मयांत त्रिबक ते कन्याकुमारीपर्यंतच्या पश्चिमकिनाऱ्यावरील प्रदेशास कोंकण हे नांव येते. 'अपरान्त' याची व्युत्पत्ति कांही जण पुढीलप्रमाणे देतातः—अपरा म्हणजे पश्चिमदिशा, तिचा जेथे अंत होतो (म्हणजे पुढे समुद्र लागतो) तो प्रदेश. परंतु कांहींचे म्हणणे की सोपार (सोपारे) प्रांताचा अंत या शब्दावरून 'अपरांत' शब्द झाला असावा. 'महवंशो' या बौद्ध ग्रंथांत सोपाऱ्याच्या दक्षिणेकडील देशास अपरांत म्हटले आहे, व अशोकाने तेथे आपले धर्मप्रचारक पाठविल्याचाहि निर्देश केला आहे. राजतरंगिणीत व चालुक्यांच्या

शिलाशासनांत वरील सप्तकोंकण हा शब्द आलेला आहे. ख्रि. पू. चौथ्या शतकांत कोंकण हे नांव प्रसिद्ध झाले होते. रा. रा. भागवत यांनी या शब्दाची व्युत्पत्ति अशी दिली होती की, चेर देशास कांग किंवा कोंग (कोंगु ?) असे म्हणण्याची वरीच जुनी वहिवाट काहे. कांग आणि गंग हे दोन्ही शब्द एकार्थी आहेत व ते एका राजधरण्याचेहि नांव आहे. यावरून कांगवत हा शब्द तयार झाला असावा व कांगवत याचा कोंकण शब्द बनला अनावा (वि. झा. वि. पु. २२ पृ. ९९). कालिदास आणि भारवी यांच्या कोंकणवर्णनांत थोडासा फरक आहे. शके ४२६ मधील पंचतिद्धांतिका या ग्रंथांत कोंकण हा शब्द आला आहे इ. स. ८० मधील पेरिप्लसच्या कर्त्याने कोंकणाचा व झिनोल (चोल वंदर)चा उल्लेख केला आहे. कदंबराजवंशाच्या लेखावरून ख्रि. श. पूर्वी बौद्धधर्मप्रसाराकांचे पाय कोंकणास लागल्याचे स्पष्ट होते. ख्रि. पू. १ ल्या शतकांत मलवारावर सत्ता गाजविणाऱ्या पेरमाल राजांची एक मोठी सभा कोंकणांत भरल्याचा उल्लेख आढळतो. रेवदंच्यावद्दल एक दंतकथा अशी सांगतात की, श्रीकृष्णाने (आपली भावजय जी रेवती हिला निर्वाहार्थ रेवतीक्षेत्र म्हणून जी भूमि दिली होती, तेच हल्लीचे रेवदंडा होय (वि. झा. वि. पु. २१ अं. १-२). टॉलेमीने कोंकणाचा निर्देश लारिका (लाटदेश [सं.] = गुजराथ व उत्तर कोंकण) व आरिका (दक्षिण कोंकण) असा केला आहे (इ. स. १५०). पेरिप्लसमध्ये लारिका हे नांव नसून वरुगझ (भरुकच्छ = मडोच) हे नांव येते व आरिका देशांत चांचे लोकांचा फार उपसर्ग होता असे त्यांत म्हटले आहे; हे चांचे म्हणजे अरब लोक होत. या चांच्यांचा उल्लेख स्ट्रॉबॉननेहि केला आहे. तत्कालीन कल्लिएन म्हणजे हल्लीचे कल्याण (जी. आय. पी. रेल्वेचे स्टेशन) व सेसेक्रिएनी म्हणजे वेंगुर्ला होय असे स्मिथ म्हणतो (स्मिथ. पु. २. ४२२); पैकी कल्याण हे नांव बरोबर आहे; सेसेक्रिएनी म्हणजे वेंगुर्ला हे संशयित दिसते. या दोन वंदरांच्या दरम्यान टॉलेमी व पेरिप्लस पुढील गावे देतात:— ओपार (सोपार), सेमुल्ल (चेऊल ?) मंदगोर, पलपोटम किंवा वलपाटण, मोलिझिगर व तोपरोन. टॉलेमीने ओपार व सेमुल्ल यांच्यांत विंद ही नदी दिली आहे, ह्जेनीचे झिझेरस व टॉलेमीचे मोलिझिगर हे सुवर्णदुर्ग किंवा जयगड असावे असे लासेन व स्मिथ हे म्हणतात. (झिझेरस या शब्दाचे जंजिगा या शब्दाशी बरेचसे साम्य आहे). ह्जेनीचे बायझंटियम हे विजयदुर्ग व निट्रिअस हे (मालवण व वेंगुलें यांच्यामधील) निवती होय असे रेनेल म्हणतो (विन्सेन्ट पु. २). पेरिप्लस व टॉलेमीची तत्कालीन ग्रामनामे हल्ली स्पष्ट ओळखता येत नाहीत; याचे कारण ती हल्ली नष्ट झाली असून नवीनच वंदरे पुढे आली आहेत. ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकांत अशोकाने आपले उपेक्षित बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी अपरांतांत पाठविल्याचा उल्लेख, त्याच्या गिरनार खालशी

व शहाबाज गढी येथील शिलालेखांत आढळतो. यावरून ख्रि. पू. दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकांत अपरांत मौर्यांच्या ताब्यांत होते व त्या काळी शूर्पारक ही त्यांची राजधानी होती असे ठरते. वायव्यांतली ऑफोर हेंच सोपारा होय असे कांहींचे म्हणणे आहे. अठवेरुगाने समुद्राजवळील कोंकण असा कोंकणाचा निर्देश केला आहे.

भू प्र देश:—सामान्यतः किनाऱ्याजवळचे प्रदेश सुपीक, वऱ्याच लागवडीचे व दाट वस्तीचे असून किनाऱ्यापासून लांबचे प्रदेश खडकाळ रुक्ष असे आहेत. येथील हवा थंड असून पाऊस फार पडतो. उष्ण वारे क्वचित् वाहतात. हवेत घडोघडी फेरफार होत नाहीत; ती सामान्यतः निरोगी असते. मुंबईच्या उत्तरेस किनारा सखल व वालुकामय असून नद्या उथळ व वंदरे कमी महत्वाची अशी आहेत. मुंबईच्या दक्षिणेकडील किनारा चांगला असून त्याच्या वाजून टेंकच्यांच्या रांगा आहेत. तसेच या भागांत पुष्कळ नद्या व मोठी वंदरेहि आहेत. जमिनीपासून पाव मैलाच्या आंत दर्यामध्ये अर्नाळा, कुलाबा, द डाराज, पूर व सुवर्णदुर्ग यासाखी लहान लहान खडकाळ वेष्टे असल्याने, त्यावर मराठी साम्राज्यांत किळे बांधले गेले व त्यामुळे त्यांना महत्त्व आले. उत्तरकोंकणांत वस्ती पातळ असून दक्षिण कोंकणांत मात्र दाट आहे. दक्षिण कोंकणांतली जमीन सामान्यतः खडकाळ व नापीक आहे; परंतु तीत नद्या व खाऱ्या पुष्कळ असल्याने त्यांच्या कांठवा प्रदेश सुपीक आहे. उत्तरकोंकणांत झाडी वरीच असून त्यांत ताड व खजूर पुष्कळ आहेत. दक्षिणकोंकणांत फारशी झाडी नाही; येथे ताडाऐवजी नारळीची झाडे पुष्कळ आहेत. खेड्यांतली लोकांना या नारळीच्या वागांपासून बरेच उत्पन्न मिळते. सह्याद्रीमुळे पावसाचे वारे अडले जाऊन कोंकणांत पाऊस फार पडतो म्हणून तेथे अवर्षण व दुष्काळ यांची भीति कधी नसते. मुख्य पीक तऱ्फूळ हे असून नागली, वरी, वाल वगैरे धान्य साधारण प्रमाणांत होते. नारळ, सुगारी, कलमी आवे, काजू, कोकंचा, फणस वगैरे फळे व सर्वसाधारण शाकभज्या उत्पन्न होतात. माशांचा व्यापार बराच चालतो. बाध, चित्ते, सर्प हे पाणी फार आहेत. पर्वताच्या पायथ्याशी मलेरियाचा रोग विशेष जाणवतो. खनिज संपत्ति बहुतरुन सुळीच नाही.

लोक.—मुख्यतः महाराष्ट्रीय लोकांचीच वस्ती जास्त आहे. उत्तरकोंकणांत गुजराथी व तत्सम लोक आणि मूळचे लोक थोडेफार आहेत. मात्र दक्षिणकोंकणांत शुद्ध महाराष्ट्रीय आहेत. कोंकणांतील बहुतेक लोक शेती कृतितात. इंग्रजी राज्य सुरू होण्यापूर्वी पुष्कळ लोक (मुळारचे मराठा, भंडारी, कुणवी व थोडेफार ब्राह्मणहि) लष्करी पेशा स्वीकारित असत. हल्ली थोडेफार कोंकणी मराठे लष्करांत दाखल होतात. अलीकडे या १५१२० वर्षांत मुंबईस गिरण्यांत मजूर म्हणून या कोंकणी (बालू) लोकांची भरती संपादन होऊ लागली आहे.

कोंकणी लोक पोटाकरिता घर सोडून बरेच दूरवर जातात खरे. परंतु म्हातारपणी ते घरी येतात. इकडील गांवें फार लहान लहान असतात; मोठ्या गांवची लोकसंख्या १५ हजारच्या वर क्वचित्च जाते. किनारा विस्तृत व बंदरे सोईची असल्याने पूर्वी दूरदूरचे परदेशी लोक येथे उतरत असत. अरबस्तानापासून कोंकण जवळ असल्याने प्रथम अरवांचा उपसर्ग कोंकणास झाला. प्रदेश सुपीक असल्याने या प्रांताला महत्त्वहि चढलें. बौद्धांनी व पुढें ब्राह्मणांनी आपापले मठ साष्टी येथे स्थापून इतरत्र लेणीं कोरलीं होती. पूर्वी येथें आलेले फारशी, ज्यू, हबशी व अरब यांचे वंशज अद्यापिहि आढळतात. यांपैकी वेनेझायल व पारशी यांचें आगमन कोंकणच्या इतिहासांत महत्वाचें गणलें जातें. वेनेझायल हे बहुतेक उत्तरकोंकणांत राहतात. पारशांनी व्यापारांत बराच पुढाकार मिळविला असून ते बहुतेक सारे श्रीमंत आहेत. पंधराव्या शतकांत पोर्तुगीज येथे येऊन त्यांनीं चौल, वसई वगैरे ठाणीं घेऊन आपले पाय पसरले. सोळाव्या शतकांत त्यांनीं वरीलप्रमाणे अंमल पसरवून हिंदू लोकांवर धार्मिक बाबतींत अतिशय जुलूम केला. अठराव्या शतकांत आंग्र्यांनी यांचा व इंग्रज आणि डच यांचा पुरता नक्षा उतरविला. त्यांनीं सतराव्या शतकांत येथे आपल्या वखारी घातल्या होत्या. व मराठी राज्यांत व्यापाराच्या सवलती मिळविल्या होत्या. मराठी साम्राज्यांत तर कोंकण किनाऱ्याचें महत्त्व फारच वाढलें होतें. इंग्रजी राज्य झाल्यानंतर तें हळू हळू कमी होत चाललें व बंदरांचें व किल्यांचें अस्तित्व नाममात्र भासूं लागलें आणि व्यापार बसत चालला. ठाणें जिल्ह्यांत तेवढी आगगाडी सुरू आहे. कोंकण व देश यांत सद्याद्रीची प्रचंड मित असल्याने (जरी मधून मधून पुष्कळसे घांट व बान्या जाण्यायेण्यास आहेत तरी) परस्परांत व्यापार जोरांत चालू नाहीं; त्यामुळे कोंकण हें खालावलेलें व दरिद्री झाले आहे. फक्त तेथे सृष्टिशोभा पहावयास सांपडतें. व कोंकणी लोक बुद्धीने हुशार असतात एवढाच फरक आहे.

प्रा ची न व्या पा र व द ळ ण व ळ ण.—एल्फिन्स्टन म्हणतो कीं भडोच व अरिका येथून आफ्रिकेला पहिल्या शतकाच्या सुमारास तांदूळ व इतर धान्य, लोणी, तिळीचें तेल, जाड व बारीक कपडा, साखर, वगैरे माल रवाना होई. हा व्यापार कच्छी व अरबी लोक करीत. प्राचीन इजिप्शन लोकांशी हिंदुस्थानचा व्यापार होता. तसेंच रोमन लोकांचा व्यापाराहि अरवांमार्फत हिंदुस्थानशीं असे, असें स्मिथ व एल्फिन्स्टन म्हणतात. पेरिप्लसचें मुझीरीस (हल्लीचें मंगळूर) हें अशा व्यापाराचें मोठें बंदर होतें. याकाळी अरिका हा देश तगरच्या राजांच्या अंमलाखाली होता. तगर म्हणजे हल्लींचे निजामशाहीतील तवरगिरी असें रा. राजवाडे म्हणतात. पेरिप्लसनंतर सद्याव्या शतकांत कॉस्मस नांवाच्या ग्रीक व्यापाऱ्यानें तत्कालीन व्यापाराची माहिती पुढीलप्रमाणे

दिली आहे:—कल्याण हें व्यापाराचें मोठें ठिकाण असून तेथून जहाजे परत जातांना, पितळ, तीळ, लांकूड व कापड हे जिनस नेत. सातव्या शतकांत आलेला बौद्धभिक्षु ह्युएनत्संग हा परत जातांना कल्याण किंवा बाणकोट येथे जहाजावर चढला असें म्हणतात. यानें कोंकणपुर या राज्याचा घेर ४०० कोस असून तो प्रदेश पूर्वी कंदवाच्या राज्यांत मोडे असें म्हटलें आहे. कास्मसच्यानंतर आरवांनीं कोंकणचा उल्लेख केला आहे. त्यांनीं कोंकणाला केम-केम, कोमकम, कंकन, कोंकण वगैरें नांवें दिली आहेत. इब्न बतुता यानें कोंकण ठाणें व एका इटालियन प्रवाशानें कोसिंटण म्हटलें आहे. इ. स. ६३६ त खलीफ उमर यानें ठाण्यास फौज पाठविली होती असें एक अरब ग्रंथकार म्हणतो (रीनांड-फ्रेग्मेंट्स. १८२६). इ. स. ८५१ त एक सुलेमान नांवाचा व्यापारी इकडे आला होता. त्यानें कोंकण हें वलहार राजांच्या अंमलाखालीं असल्याचें नमूद केलें आहे; वलहार म्हणजे शिलाहार असावेत. अचुरिहानननें कोंकणचीं मैदानें दंडका या प्रदेशांत दिली आहेत. अलवेरणी हा कोंकणची राजधानी तालह (तळें ?) असल्याचें लिहितो. त्यानें भडोच, सिदन (संजान ?), सौवर, टाणा (ठाणें), लारण, दिजमौर, मलाय, कंदजी, द्रवीर वगैरे मोठ्या गांवांचीं व प्रांतांचीं नांवें दिली आहेत. यांतील अंतरे त्यानें परसंग या इराणी मापानें दिली आहेत. (एक परसंग म्हणजे साडेतीन मैलांपेक्षां थोडें अधिक अंतर होय). पुढें स. १३०० च्या सुमारास रशिदुद्दीन हा कोंकण व गुजराथचा उल्लेख, खंवायत, कंकन, टाणा, मलबार या नांवासह करतो. याच्यापूर्वी एक शतक अल इद्रिसी हा प्रवासी आला होता. त्यानें आपलें वृत्त असें दिलें आहे:—वरूक (भडोच) पासून सिंधापूर हें किनाऱ्यानें चार दिवसांच्या मजलीवर असून तेथून बन (ठाणें ?) चार दिवसांच्या वाटेवर आहे. हें एका मोठ्या आखाताच्या किनाऱ्याला असून येथे मोठमोठीं गलबतें राहूं शकतात. ठाण्याच्या खाडीच्या पूर्व व पश्चिमेकडील टेकड्यांच्या मधील भागांत व ठाणें आणि वसई या दरम्यानच्या प्रदेशावर थोड्या काळापूर्वी पाणी असावें हें लक्ष्यांत घेतल्यास, आठ शतकांपूर्वीच्या ठाण्यासंबंधाची वरील वर्णनें चुकीचीं नसावीत असें वाटतें. या अरब प्रवाशांपैकी शेवटचा इब्न बतुता हा होय. त्यानें ठाण्याहून मोठमोठीं जहाजे व्यापारानिमित्त एडनला जात असत असें म्हटलें आहे. मार्कोपोलो या व्हेनिसच्या प्रवाशानें कोंकणचें वर्णन (स. १२९०) दिलें आहे; परंतु तें फार संदिग्ध आहे. त्यानें कोंकणावर त्यावेळीं ठाणें व लार (लाट) अशीं दोन राज्ये होती असें म्हटलें आहे. ठाणें भरभराटीस आल्यावेळीं साहजिकच कल्याण मोडकळीस आलें. त्यामुळे पुढील प्रवाशांच्या वर्णनांत कल्याण येत नाहीं. तसेंच दाभोल व चेजल यांचाहि नांवें त्यावेळीं आढळत

नाहींत. कारण ही पोर्तुगीज व मुसलमानांच्या रियासतीत नांवारुपास चढली.

प्राचीन इतिहास :—हा इतिहास शिलालेख ताम्रपटादि साधनांवरून देता येतो. कोंकणांत बौद्ध किंवा ब्राह्मणी लेणी व खोदकामे वरींच असून ती पुढील ठिकाणी आहेत :—कान्हेरी, कोंदिवटे, जोगेश्वरी, मंडपेश्वर, मागाठण, घारापुरी, करंज, जंजुग, कोंडाणे व चंदनसार हीं ठाणें जिल्ह्यांत असून पाल व कुडा हीं कुलाबा जिल्ह्यांत आहेत; आणि रत्नागिरी जिल्ह्यांत चिपळूण, खेड, दाभोळ, संगमेश्वर, गव्हाणें, वेळगांव व वाडेपाडेल हीं आहेत. यांत असलेल्या शिलालेखांवरून तत्कालीन पुष्कळ माहिती निघते. कान्हेरी लेण्यांत शिलाहार व आंध्रभृत्य राजांचीं नांवें येतात. हीं पुष्कळशीं लेणी बौद्धधर्मीयांचीच आहेत. त्यावरून एके काळी साष्टी व मुंबईच्या दक्षिणेकडील कांहीं भागांत बौद्धांचें ठाणें असावें असें दिसते. कोंकणवर निरनिराळ्या काळीं निरनिराळे (म्हणजे मौर्य, आंध्र, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, यादव, मुसलमान, पोर्तुगीज व मराठे इ.) राजे झाले. ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकांत अशोक मौर्याचा अंमल होता. सोपारें येथें सांपडलेल्या स्तूपांत गोतमपुत्र शतकर्णी यांचें एक नाणें आढळलें; सोपारें ही अशोकाची या भागाची राजधानी होती. मौर्यांचें राज्य ख्रि. पू. २ व्या शतकांतहि होतें. पुढें इ. स. च्या पहिल्या शतकांत शातवाहनांचें राज्य कोंकणावर झालें. हेच आंध्रभृत्य होत. नाशिक जिल्ह्यांतील एका (त्रिरश्मि पर्वताच्या) लेण्यांत पुलुमायी शातवाहनाच्या राज्यविस्तारांत अपरांतकाचें नांव आलें आहे. हा शातवाहनाचा अंमल बहुधा इ. स. ३ व्या शतकापर्यंत टिकला असावा. यापुढें इ. स. च्या चौथ्या शतकांत कलचुरी घराण्याचा अंमल कोंकणावर बसला. या घराण्यांतील कृष्णराज (इ. स. ३७५-४००) याचीं कांहीं नाणीं मुंबई व साष्टीस आढळलीं. हें घराणें ५ व्या शतकापर्यंत कोंकणचें अधिकारी असावें. तसेंच इ. स. च्या ६ व्या शतकापर्यंत मौर्यांचा अंमल इकडे असल्याचाहि पुरावा मिळतो. या वेळीं नळ नांवाचें एक घराणेंहि कोंकणांत राज्य करीत होतें. सहाव्या शतकांत चालुक्य घराण्यांतील कीर्तिवर्मा यानें (इ. स. ५६७-५९१) उत्तर कोंकणवर स्वारी करून मौर्यांचा पराभव केला. त्याचा नातू दुसरा पुलकेशी यानें (६११-६४०) तर मौर्यांचें उच्चाटण करून कोंकण प्रांत खालसा केला. या मौर्यांची राजधानी पुरी (हल्लीचें घारापुरी किंवा त्याच्या शेजारचें मोरे बंदर असावें) हें शहर होतें. तें पुलकेशीच्या चंडदंड या सेनापतीनें १०० जहाजांच्या आरमारानिशीं लढाई करून काबीज केलें. हें चालुक्य उत्तर कोंकणावर साधारणतः इ. स. ८१० पर्यंत राज्य करीत असावेत. यापुढें शिलाहारांचा अंमल कोंकणावर बसला. वरील चंडदंडाची हकीकत वाढें येथील एका शिलालेखांत सांपडतें. त्यावेळीं मुकेतुवर्मा नांवाचा मौर्यराजा होता. इ. स. ६३७ च्या सुमारास अरबांनीं ठाण्याजवळील कोंकण किनाऱ्या-

वर चढाई केली होती. शिलाहारराजे हे इ. स. ८१० ते १२६० पर्यंत कोंकणवर अधिकार गाजवीत होते. या अवधीत बीस राजे होऊन गेले. परंतु त्यांचा इतिहास चांगलासा उपलब्ध नाहीं. यांचीहि राजधानी पुरी हें शहर असून संजाण, ठाणें, चौल, लोनाड, सोपारें, चेमुला व उरण हीं शहरे राज्यांत प्रमुख होती. म्हणजे हल्लीच्या ठाणें व कुलाबा जिल्ह्यांतील बराच भाग त्यांच्या ताब्यांत होता. हे राजे स्वतःस तगरपुराधीश्वर असें विरुद लावून, जीमूतवाहनाचे वंशज म्हणवीत. यांचा पहिला पुरुष कर्पाद होय; त्याचा मुलगा पुलकेशी. याच्या वद्दल कान्हेरीच्या एका शिलालेखांत “ कोंकणांतील मंगलपुरीचा अधिपति ” असें म्हटलें आहे. तो अमोघ वर्ष राष्ट्रकूटांचा मांडलिक असावा अंधोह त्या लेखावरून दिसतें. कान्हेरी लेण्यांतील दुसऱ्या एका शिलालेखावरून या पुलकेशीचा मुलगा दुसरा कर्पाद (८५३-८०) हा देखील राष्ट्रकूटांचा अंकित होता असें दिसतें. या कर्पादाचा नातू श्रांझ हा सैमूर (चौल ?) प्रांताचा राजा असल्यावद्दल समसुदी हा अरव इतिहासकार (इ. स. ९१६) सांगतो; पुढें या श्रांझाचा नातू अपराजित (स. ९२०-९४०) हा मात्र स्वतंत्र बनला. कारण, त्याचा सार्वभौम जो कळलराष्ट्रकूट त्याचा वध चालुक्य तैलप यानें परभारें केल्यामुळें (भिवंडी तालुक्यांतील भेरगांवचा शिलालेख पहा) यास फावलें. त्याचा (अपराजिताचा) पुत्र अरिकेसरी (इ. स. ९४०-१०१७) हा कोंकणांतील १४०० गांवांवर राज्य करीत असून, त्यांत पुरी व श्रीस्थानक (ठाणें) हीं मुख्य गांवे होती असें (स. १०९७ च्या) एका शिलालेखांत म्हटलें आहे. या घराण्यांतील १७ वा राजा (अरिकेसरीचा पणतू) जो दुसरा अपरादित्य त्याचा नातू) मल्लिकार्जुन (स. ११५६-६०) हा मोठा बढाईखोर असून स्वतःस राजपितामह म्हणवीत असे. त्याच्या एका भाटानें गुजराथच्या कुमारपाल सोळंखी (स. ११४३-७४) राजाच्या देखत मल्लिकार्जुनाला राजपितामह म्हणून त्याची स्तुति केली असता, ती ऐकून त्यानें आपला सेनापति आनंद यास मोठ्या सैन्यानिशीं मल्लिकार्जुनावर पाठविलें. पहिल्या लढाईत आनंदाचा पराभव झाला, परंतु दुसरीत त्यानें मल्लिकार्जुनास ठार मारिलें. याच्या वेळेचे दोन शिलालेख (वसई व चिपळूण) उपलब्ध आहेत. कुमारपालाचा अंमल थोडे दिवस ठाणे कोंकणावर होता; परंतु पुढें थोड्याच दिवसांत ठाणेकर शिलाहार हे कोल्हापुरकर शिलाहारांच्या मदतीनें स्वतंत्र बनले. मल्लिकार्जुनाचा पणतू सोमेश्वर हा या वंशांतील शेवटचा-विसावा-पुरुष होय (स. १२५० ते १२६०). त्याच्यावर १२६० मध्ये महादेव यादव देवगिरीकर यानें स्वारी केली; तेव्हां सोमेश्वर हा नौका गमन शाखांत प्रवीण असल्यानें, त्यानें दर्याचा आसरा धरला; परंतु महादेवानेंहि अनेक समुद्रयानें जमा करून त्याचा सर्वस्वी विध्वंस केला. हेमाद्रीनें हें सर्व वर्णन आपल्या ‘ राज्यप्रशस्तीत ’ दिलें असून सोमेश्वरास कुकुंणेश म्हटलें

आहे. याप्रमाणे इ. स. १२६० साली कोंकणप्रांत देवगिरी-कर प्रौढप्रताप चक्रवर्ती यादवांच्या साम्राज्याखाली गेला, तो इ. स. १३१८ पर्यंत त्यांच्याकडेच होता. शिलाहारराजे हे आपला राज्यकारभार निरनिराळ्या मंत्र्यांच्या सल्ल्याने चालवीत असत. त्यांना देवालय, तलाव वगैरे बांधण्याची फार आवड असून ते विशेष भोक्ते होते. यादवांनी कोंकणावर राज्य चालविण्यास आपले प्रतिनिधी नेमिले होते; त्यांना सर्वाधिकारी किंवा महाप्रधान म्हणत. अशा प्रकारचा एक अच्युत नायक नांवाचा यजुर्वेदी ब्राह्मण महाप्रधान (गव्हर्नर) इ. स. १२७२ साली कोंकणांत कारभार करीत होता. सार्वभौम रामचंद्रदेव यादव याच्या या महाप्रधानांनी दिलेले दोन ताम्रपत्र (इ. स. १२७३ व इ. स. १२९१ चे) ठाणे जिल्ह्यांत सांपडले असून, भिवंडी व वसईस खुद्द रामदेवरायाचे शिलालेखहि आढळले आहेत. कृष्ण कावळे हा भारद्वाजगोत्री ब्राह्मण महाप्रधान इ. स. १२९० त सर्व कोंकणप्रांतावर राज्य करीत होता. पुढे अझाउद्दीन खिलजीने रामदेवरायावर स्वारी केली असता इ. स. १२९४ त राजाने वंशरक्षणासाठी आपला दुसरा मुलगा भीमदेव (विंवदेव) यास त्याच्याबरोबर राजगुरु पुरुषोत्तमपंत कावळे व इतर सरदार दरकदार देऊन उत्तरकोंकणांत पाठविले. विंवाख्यान व कौस्तुभचिंतामणि या ग्रंथांवरून असे दिसते की भीमदेव हा अनहिलवाच्यावरून जलमार्गाने कोंकणांत उतरून व कृष्ण कावळ्यापासून सर्वाधिकार हस्तगत करून महिकावती (माहीम) ही आपली राजधानी करून तेथे राहिला. त्याने उत्तरकोंकणचे १५ विभाग केले होते; त्यांत १६२४ खेडी होती. भीमदेवाच्या मागून प्रताप देव व त्याच्या मागून नागरदेव हे राजे झाले. नागरदेवाच्या वेळी इ. स. १३४७ त गुजराथच्या मुसुलमान शहाचा सेनापति मलिकनाईक याने एकाएकी नागरदेवावर स्वारी केली; तात नागरदेव व त्याची राणी मारली जऊन उत्तरकोंकण मुसुलमानांच्या ताब्यांत गेले. दक्षिण कोंकणांतील शिलाहारांच्या वंशांत दहा राजे होऊन त्यांनी सुमारे इ. स. ८०८ ते १००८ पर्यंत राज्य केले. ते प्रथम राष्ट्रकूटांचे व मग चालुक्यांचे आणि शेवटी देवगिरांकर यादवांचे मांडलिक होते.

मुसुलमानांनी अंमल. — मुसुलमान कोंकणांत घुसल्याचा पहिला उल्लेख १३१२ तील आहे. त्या वर्षी मलिक काफर याने दाभोळ व चेअलवर स्वारी केली होती. पुढे इ. स. १३१८ त देवगिरी वेंऊन मुबारकशहाने समुद्रकिनार्यावर नवे किल्ले बांधण्याचा प्रारंभ केला; व साष्टी आणि माहीमचे जुने किल्ले कावीज केले. कोंकणांत मुसुलमान जाण्यापूर्वी उत्तर कोंकणांत वसई, कल्याण, कर्नाळा, चौल आणि दक्षिण कोंकणांत दाभोळ, राजापूर व कुडाळ हे प्रांत मोडत असत. ब्राह्मणी राज्य स्थापन झाल्यानंतर (१३४७) कोंकण त्यांच्या राज्यांत समाविष्ट झाले. त्यांत चौल व दाभोळ हे दोन निरनिराळे प्रांत होते. याच सुमारास जव्हारचे संस्थान

निर्माण होऊन दिल्लीकर मोंगलाने त्याला मान्यता दिली होती. यावेळी म्हणजे १३४७-१४०० पर्यंत जरी कोंकण हे अविभाज्य सत्तेखाली होते तरी तेथे हिंदूंची कितीक मांडलिक राज्ये होती. त्यांपैकी काही विजयानगरकरांचे व काही गोंयळकोंडेकरांचे मांडलिक म्हणवीत. अर्सेकिन म्हणतो की, अहमदशहाने (गुजराथचा शहा) पंधराव्या शतकांत बराच कोंकण प्रांत काबीज केला होता. त्यावेळी त्याच्या राज्यांत वसई, मुंबई, दमण, दांडाराजापूर हे प्रांत व वसई आगाशी, दाभोळ, चौल, दांडा, पनवेल, कल्याण, भिवंडी गोंवे ही शहरे प्रमुख होती असे मिरात-ई-अहमदी म्हणते याच्या कारकीर्दीत मलिक-उल्-तुजार याने कोंकण लुटले (१४२९). माहीम (मुंबईकडील) व साष्टी ही वेढे घेतली तेव्हा त्याच्यावर वरील अहमदशहाने खुष्गीने व जलमार्गाने सैन्य पठवून व त्याचा पराभव करून तो परत मलिक-विले. पुढे १४३६ त व १४५३ त ब्राह्मणी राजांनी कोंकणावर स्वान्या केल्या; त्यांपैकी शेवटच्या स्वारीत विशाळगंडच्या शिरके या आडनांवाच्या घराण्यातील एका मराठा सरदाराने आपल्या शंकरराय नांवाच्या राजाविरुद्ध मलिक-उल्-तुजार यास बोलविले. वास्तविक हे वेवनावाचे सर्व डोंग असून मुसुलमानांचा नाप्रनाट करण्याकरिता त्यावेळच्या प्रमुख मराठ्यांनी ही युक्ति योजिली होती. शिरक्याने मलिकास सद्याद्रीच्या अत्यंत अडचणीच्या जागेंत नेऊन सोडल्यानंतर पूर्वी ठरल्याप्रमाणे शंकरराय व इतर मराठे सरदारांनी त्यांच्यावर हल्ला करून त्याचा सपशेल धुव्वा उडविला. या शिरक्यांची राजधानी प्राचीन काळपासून विशाळगड व भैरवगड येथे असून त्यांच्या ताब्यांत (डफच्या मते) पुण्यापासून वारणेपर्यंतचा घांटमाथा व पलीकडील कोंकण होते. वरील प्रसंगानंतर १६ वर्षे मुसुलमान भीतीने कोंकणांत फिरकले नाहीत. उलट शिरके हे आपल्या अरमाराच्या बळावर त्यांना भेडसावीत होते. पुढे महंमद गवान याने १४६९ त दाभोळ व चौल येथील सैन्याच्या व आरमाराच्या मदतीने शिरक्यांवर स्वारी केली. परंतु ५ महिने विशाळगडास वेढा देऊनही तो किल्ला पाडाव झाला नाही. तेव्हा तो परत फिरला. मात्र दुसऱ्या वर्षी गवानने विश्वासघाताने विशाळगड घेतला. फेरिस्ता म्हणतो की यापूर्वी हा किल्ला मुसुलमानांच्या हाती लागला नव्हता. इ. स. १४७८ त दख्खनच्या चार सरकारांचे (प्रांतांचे) आठ सरकार झाले तेव्हा उत्तर कोंकणचा प्रांत जुन्नर सरकारांत जोडला गेला. यानंतर लगेच गोंयाच्या सुभेदाराचा मुलगा बहादुर गिलानी याने माहीम, साष्टी, दाभोळ, वसई वगैरे कोंकणचा भाग (हा गुजराथच्या शहाचा प्रदेश होता) जिंकला (१४९०). तो एक वर्ष त्याच्या ताब्यांत होता. इकडे जुन्नर प्रांताचा सुभेदार अहमद यानेहि कोंकणांतील बरेच किल्ले सर करून दांडाराजापुरास वेढा दिला. पण तेथे त्याची डाळ शिजली नाही. तिकडे बेदरकडे गडबड झाली

त्याचा फायदा घेऊन अहमद याने अहमदनगर येथे निजाम-
शाही स्थापन केली व १४९० त दांडारजापूर घेतले. याच
वेळी गिलानीनेहि (मुंबई) माहीम जाऊन गुजराथच्या
शहाच्या आरमाराचा पराभव केला. तेव्हा अहमद वेगळा गुज-
राथकर याने विजापूरकर व वेदरकर यांच्या मदतीने दामोळ-
वर स्वारी केली, त्यांत त्याचे आरमार वादळांत सांपडून नाश
पावले, परंतु सैन्याने गिलानीशी कोल्हापुराजवळ लढाई दिली.
तीत गिलानी ठार झाला. यावेळी गुजराथकर शहाच्या ताब्यांत
उत्तरकोंकण व ठाणे (राजधानी) होतें. पण पुढे कांहीं
वर्षांनी पोर्तुगीजांनी हळू हळू तो प्रदेश आपला ताब्यांत
घेतला. वहामनी राज्य मोडल्यावर कोंकणप्रांत आदिलशाही
व निजामशाही यांच्यांत वांटला गेला. त्या दोहोंमधील
सरहद्द सावित्री नदी होती असे म्हणतात; त्यामुळे चौल व
दामोळ हीं वंदरे दोन्ही रियासतांत विभागली गेली. यावेळी
कोंकणची स्थिति खालवलेली होती. ती सुधारण्याचा प्रयाग
प्रयत्न युसुफ आदिलशहाने केला. शेतकऱ्यांच्यावरील सारा
कमी करण्यांत येऊन देसाई, देशगडे, व कुळकर्णी यांचीं
वतने त्याने कायम केली. हवशी हे जंजिऱ्यांत राहवयास
केव्हां आले हें निश्चित समजत नाही. ते १४९८ त आले
अशी एक दंतकथा आहे. मलिकंवरच्या वेळी निजाम-
शाहीच्या आरमारांत दोन हवशी आरमाराचे अधिकारी
होते, त्यांपैकी एकाच्या ताब्यांत रायरी हें ठिकाण होते असे
डफ म्हणतात. मुसुलमानी सैन्यांत व मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागीं
वरेच हवशी होते. सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी कोंकणचे
विभाग व महत्वाची ठिकाणे यावद्दलची माहिती पोर्तुगीज-
लेखांवरून पुढीलप्रमाणे आढळते:—नागोठण्यापर्यंत गुजरा-
थच्या शहाचा अंमल असून, श्रीवर्धन किंवा वाणकोटपर्यंत
निजामशाहीचा ताबा होता आणि वाणकोटच्या दक्षिणेकडील
गोग्यापर्यंतचा भाग आदिलशाहीच्या राज्यांत मोडत असे. चौल
व दामोळ हीं मोठी वंदरे असून तीं सुरत व गोवे यांच्या वराव-
रीचीं समजलीं जात. या वेळचीं दुसरीं महत्वाचीं गांवे म्हणजे
डहाणू, तारापूर, केळवेमाहीम, अगाशी, वसई, वांद्रें, माहीम,
नागोठणें, श्रीवर्धन, जैतापूर व खारेंपाटण हीं होत. चौल व
दामोळ या मोठ्या व्यापारी पेठा असून इराण व तांबडा
समुद्र यांजवरीं त्यांचा वराच व्यापार चालत असे. हिंदु-
स्थानच्या किनार्यावरील सर्व ठिकाणचे लोक दामोळ येथे
जमत असत असे निश्चित म्हणतो. सोळाव्या शतकांत
तेथील वस्ती वरीच असून इमारती सुंदर होत्या आणि देवा-
लये व मशिदीहि वन्याच होत्या असे पोर्तुगीज इतिहासकार
म्हणतात. इ. स. १५४७ त तेथे तटवर्दीचे दोन किल्ले होते. ते
पुढे पोर्तुगीजांनी पाडून टाकले. त्यांनी गुजराथच्या शहाच्या
ताब्यांतील कोंकणचा वराचसा भाग हाताखाली घातल्यामुळे
दिल्लीकर मोंगलाला कल्याणखेरीज महत्वाचा दुमरा भाग
मिळाला नाही. निजामशाहीचे व फिरंग्यांचे (पोर्तुगीजांचे)
बहुधा सव्य असे; आदिलशाहीची मात्र फिरंग्याशी नेहमी

कटकट होई. मलिकंवरच्या जमीनमहसुलीच्या पद्धतीने
कोंकणच्या शेतकऱ्यांना पूर्वीच्या मुसुलमानी अमदानीपेक्षां
जास्त सुखाचे दिवस गेले. त्याच्या मृत्यूनंतर दहा वर्षांनी
हा कोंकणप्रांत आदिलशाहीत समाविष्ट झाला. त्यापूर्वीच
निजामशाहीत शहाजी राजांनी उत्तरकोंकणांत स्वान्या कर-
ण्यास प्रारंभ केला होता व वरेचसे किल्लेहि स्वतःच्या ताब्यांत
आणले होते. त्यामुळे आदिलशाही व दिल्लीकर
मोंगल हे एक होऊन त्यांच्या मार्गे आले. त्यांनी
वरेच दिवस त्या दोघांनाहि दाद दिली नाही. पण
अखेरस निजामशाहीतल फितुरीमुळे त्यांना स्वतंत्र सत्ता
स्थापण्याचा प्रयत्न सोडून आदिलशाहीचे नोकर रहावे
लागले. या आदिलशाहीत कोंकणची व्यवस्था पुढील-
प्रमाणे होती. दामोळ, अंजनवेल, रत्नागिरी व राजापूर
हे प्रांत व तेथील कोट हे प्रत्यक्ष मध्यवर्ती सरकारच्या
अंमलाखाली असत. याशिवाय उरलेल्या प्रांताचा कार-
भार देशमुखादि वतनदार हे वंशारंपरेने पहात असत.
कुडाळचे सावंत हे अशा देशमुखांत ठळक होते. दामोळची
सुभेदारी (जिल्हा) वरीच मोठी असून, तिचे मुख्य ठाणे
विशाळगडजवळील प्रमानवल्ली या गांवां होतें; येथील
ब्राह्मण सरदेसाई यांचे घराणे पुष्कळ वर्षांपासून तेथील वत-
नदार होतें. याशिवाय आणखी दोन सुभेदान्या होत्या.
कल्याणप्रांत (सुभेदारी) वैतरणी नदीपासून नागोठण्या-
पर्यंत असून तिच्यावर विजापुराहून सुभेदाराची नेमणूक
होई. याशिवाय उरलेल्या सावित्रीनदीपर्यंतचा सर्व
प्रदेश जंजिरेकर हवशाकडे असून त्याच्या ताब्यांत तळे,
घोसाळें, रायरी हे किल्ले होते. मोंगलांचे (दिल्लीकर) व
फिरंग्यांचे विशेषसे तटा भांडण होत नसे. एकदां मोंगलांनी
सन १५८२ त फिरंग्याच्या दमण, डहाणू, व तारापूर
या ठण्यांवर हल्ले केले होते. परंतु अकबराच्या जनान-
खान्यांतील एका फिरंगी नाटकशाळेच्या वजनाने त्यांच्यांत
लवकरच तह घडून आला असे जर्जिहस म्हणतो (पृ. ८४).
या नाटकशाळेच्या मार्फत फिरंग्यांना मोंगलांकडून बराच
मुख्य मिळाला असेहि तो सांगतो. पुढे पुन्हा एकदां
स. १६१२ त मोंगलाने दमण, वसई व चौल यांना वेढा
देऊन आसपासचा प्रांत उध्वस्त केला. तेव्हा फिरंग्यांनी
त्यांना बराचसा नजराणा देऊन व कांहीं प्रांत सोडून
त्यांच्याशी तह केला. यापुढे मात्र त्यांचा परस्पर वेवनाव
फारसा झाला नाही. अकबराप्रमाणेच शहाजहानने फिर-
ंग्यांशी भांडण उकळून काढले नाही. कोंकणांत मुसुल-
मानी अवशेष फारच थोडे आहेत व तेहि महत्वाचे
नाहींत. कोंकणांतल बहुतेक मुसुलमान वाटलेले हिंदु
असल्याने त्यांचा पेहराव व भाषा सुद्धा अर्धवट मराठी
आहे. कांहीं मुसुलमानांत तर हिंदूंचे देव पूजेस
ठेविलेले असून लग्नप्रसंगांहि ते हिंदु विधि वराचसा
पाळतात.

पोर्तुगीज अंमल.--हिंदुस्थानचा मार्ग शोधून काढल्यानंतर पोर्तुगीज लोकांनी गोव्याच्या उत्तरेस १५०२ च्या सुमारास पहिली सफर केली असें म्हणतात. पुढे १५०८ त कांहीं पोर्तुगीज गलबते लॅरेन्सो आल्मिडाच्या हाताखाली चौल येथील मुसलमानी आरमारावर चालून गेली. व त्याचा पराभव करून येथून तो दामोळास गेला असतां तेथे निजामशाही अधिकाऱ्याने त्याला व्यापाराची परवानगी दिली. मात्र गुजराथ व ईजिप्त येथील आरमारें एकत्र होऊन त्यांनी त्याचा पराभव केला. याप्रमाणे पोर्तुगीज लोकांना त्यांच्या पूर्वेकडील सर्व व्यापार काबीज करण्याच्या महत्वाकांक्षेमुळे प्रथमपासूनच शत्रू उत्पन्न झाले. कोंकणातील चौल व दामोळ या महत्वाच्या बंदरांवर त्यांचा डोळा होता. यावेळीं आदिलशाही व निजामशाही यांच्यांत भांडणें सुरू होती. कोंकण प्रांत त्यांच्या दोघांत विभागला गेल्याने तिकडे त्यांचा धुमाकूळ चाले. व त्याचा फायदा पोर्तुगीज घेत. निजामशाहीने चौल येथे त्यांना वखार घालण्याची परवानगी देऊन बंदरांत येणाऱ्या जहाजांचे संरक्षण करण्याचे कामहि त्यांना सांगितलें. आदिलशाहीने फिरंग्यांना ही सवलत दिली नसल्याने त्यांच्या दामोळ बंदराला फिरंगी हे वारंवार त्रास देत. लुटालूट करण्याकरितां उत्तर कोंकणच्या किनाऱ्यावर हल्ले चढवीत. स. १५१७ त डीमटारोयो यानें वाड्यावर हल्ला करून तेथील मुसलमान सुभेदाराचा पराभव केला. स. १५२९तील एका स्मारित त्याने नागोठणें, वसई, आगाशी हीं बंदरे जाळून ठाणें, वांद्रें, कारंजें व साष्टी हीं गांवे काबीज केलीं. गुजराथच्या शहाबरोवरहि यांच्या वारंवार चकमकी होत. यांचा सन १५२१ त व १५३० त असा दोन वेळां गुजराथकरांनीं चौल येथे त्याचा पराभव केला. पुढे १५३३ त फिरंग्यांनीं ८० जहाजे घेऊन वसईवर हल्ला करून तेथील तटबंदी पाडली. व तारापुरापर्यंतचीं ठाणीं जाळून टाकलीं. तेव्हां गुजराथच्या शहाने निजामशाहाप्रमाणेच त्यांच्या संरक्षणाखालीं आपलें आरमार ठेवून त्यांना वसई देऊन टाकली. परंतु या दोघांतील स्नेह फारसा दृढ झाला नाहीं. पुढे १५४७ त फिरंग्यांनीं आदिलशाहाविरुद्ध निजामशाहाशीं व विजयनगरकरांशीं तह केला आणि १५४८त स्वारी करून गोवें ते श्रीवर्धन यांच्या दरम्यानचीं पुष्कळ गांवे लुटलीं व जाळलीं. त्यांत दामोळचे विशेष नुकसान केलें. तेव्हां आदिलशाहानें कांहीं बंदरे त्यांच्या हवालीं करून तह केला. तरी सुद्धां फिरंग्यांनीं तो न पाळतां त्यांच्या मुखखाची पुष्कळदा नासाडी केली. त्यांनीं १५४८ मध्येच वसई येथे एक धर्मशिक्षणाची पाठशाळा काढून आपलें धर्मोपदेशक वसई, ठाणें व चौल येथे पाठविले. स. १५६० त फ्रान्सिस्कन् धर्मोपदेशकांनीं कान्हेरी व मंडपेश्वर येथे रहाणाऱ्या हिंदु साधू व योगी यांना घालवून तीं ठिकाणें आपल्या ताब्यांत घेतली. धारापुरी, कान्हेरी व मंडपेश्वर हीं स्थाने हिंदू लोक

पवित्र मानीत, म्हणून तेथील खोदकामाचा नाश करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. मंडपेश्वर येथील गुहेच्या जागी त्यांनीं ख्रिस्ती देऊळ बांधलें आणि साष्टी येथे जुळुमानें ख्रिस्ती केलेल्या लोकांच्या मुलांना धर्मशिक्षण देण्याकरितां एक पाठशाळा स्थापिली व तिच्या खर्चास त्या प्रांतातील हिंदुधर्माच्या संस्थेचे पूर्वापार चालत आलेले वतनांचे उत्पन्न लावून दिले. पुढे क्रमाक्रमानें बहुतेक सर्व सत्ता या ख्रिस्ती भटांच्या हातांत आली. इकडील या ख्रिस्ती धार्मिक संस्थांचे उत्पन्न इकडील फिरंगी राज्याच्या एकंदर उत्पन्नापेक्षांहि जास्त झालें. गोवें येथील यांच्या धर्मविचारणी सभेची (इन्क्विझिशन) सत्ता उत्तर कोंकणांत सर्वत्र चालत असे. वाटेळ त्या माणसाला पकडण्याचा तिला अधिकार असे. हा तिचा अधिकार इतका अमर्यादित होता कीं प्रसंगी त्याला लिस्वन येथील दरवारची व मुख्य धर्मविचारणी सभेची मंजुरी मिळाल्यास खुद्द गोव्याचा फिरंगी सुभेदार (गव्हर्नर) व ख्रिस्ती जगद्गुरु (आर्चबिशप) यांनाहि तिला पकडता येई. या अमर्याद सत्तेमुळे ख्रिस्ती भटांनीं पुष्कळ हिंदुलोकांस जुळुमानें वाटविलें व त्यांच्यावर अनेक अत्याचार केले. अशा वाढ्या लोकांची संख्या (१८ व्या शतकांत) ६० हजारापेक्षां जास्त होती असें म्हणतात. इ. स. १५५५ त फिरंगी सुभेदारानें हुकूम काढून वसई प्रांतातील सार्वजनिक व खासगी देवळांत हिंदूस पुजेची मनाई करून ब्राह्मणांकडून होणारे वेदपठण, होमहवन, सणांचे सार्वजनिक उत्सव वगैरे बंद केले. हिंदु लोक मूर्तिपूजा करितात कीं काय व मनाई केलेले धार्मिक विधी पाळतात कीं काय हें पहाण्याकरितां त्यांच्या घरांच्या झडत्या घेत. त्यावेळीं जर एखाद्याच्या घरांत मूर्ति सांपडली किंवा कोणी मनाई केलेला धार्मिक विधि पाळतांना आढळला तर त्या माणसाला फांशी देत आणि त्याची सारी मालमत्ता जप्त करून ती अर्धी पाद्री भटांस व अर्धी अशी बातमी देणारास वांटून देत. यापुढे तर इ. स. १५९४ त रोमचा पोप व पोर्तुगालचा राजा यांनीं हिंदुलोकांस जुळुमानें वाटविण्याचे हुकूम पाठविले. त्यामुळे इकडील पाद्रीभटांनीं अनेक देवळांचा नाश करून वसई प्रांतातील लोकांस लुटण्याचा व अनेक युक्त्या प्रयुक्त्या करून त्यांना वाटविण्याचा धूमधडाका सुरू केला. एखाद्या विहिरींत पावाचा तुकडा टाकून संबंध गांवचा गांव वाटवीत असें म्हणतात. अशा प्रकारे धर्मच्छळाचा अतिरेक झाल्यामुळे सर्वत्र असंतुष्टता उत्पन्न झाली. त्यामुळे पुढे फिरंग्यांचे जें उच्चाटन या भागांतून झालें, त्यास हें एक विशेष कारण होतें असें इतिहासकारांचे म्हणणें आहे. फिरंग्यांनीं किनाऱ्यावरील बहुतेक प्रांत १५६० पर्यंत काबीज केला. फार आंत जाण्याचा त्यांचा वेत नव्हता, कारण त्यांची आयात थोडी होत असे. यासाठीं अल्लुकर्कनें एक युक्ती काढिली; त्यानें गोव्यातील हलक्या जातीतील बायकां मुलींना वाटवून व त्यांना जमिनी देऊन त्यांचीं लग्नें आपल्या

फिरंगी शिपायांवरवर लावून दिली. या वाट्यांच्या वंश-जांचा धर्म ख्रिस्तीच बनला आणि अधिकाराच्या जागा वगैरे कारणांमुळे त्यांचा ओढाहि फिरंग्यांकडेच वळला. या वेळीं फिरंग्यांच्या ताब्यांतील प्रांतांत सुपीक भाग पुढील ठिकाणी होता. रेवदंडा (नवें चौल), वसई व आगाशी-मधील भाग वगैरे. दामोळास त्यांची फक्त वखारच होती. इ. स. १५५६ त अशेरी व मनोर हे किल्ले त्यांनीं घेऊन पुढें लवकरच पुष्कळ दिवसांपासून डोळा असलेलें दमण व तारापूरचा किल्ला (व गांव) घेतला. इ. स. १५५९ त हव-शांनीं संजाण व तारापुरावर हल्ला केला. परंतु त्यांत त्यांचा पराभव झाला. फिरंग्यांनीं १५६९ व १५८३ त दोनदां कोळी लोकां (जव्हार) वर स्वाभ्या केल्या; परंतु दोन्ही वेळां त्यांचें फार नुकसान होऊन परास्त होऊन परत यावें लागलें. यावेळीं ते वैतरणीच्या कांटावरून घांटाच्या पायथ्यापर्यंत गेले होते असें म्हणतात. १५६० त आदिलशहा व निजामशहा एक होऊन त्यांनीं फिरंग्यांवर चढाई करून गोवें व चौल येथें वेढे दिले, परंतु त्यांना यश आलें नाहीं. रेवदंड्यास मुर्तुजा निजामशहानें वेढा दिला असतां, त्याच्याच अधिकाऱ्यांनीं फितुर होऊन फिरंग्यांना समुद्राकडून वसईच्या सैन्याची कुमक मिळू दिल्यामुळे निजामशहानें वेढा उठविला. फिरंग्यांनीं निजामशहाच्या कल्याणवर याच वेळीं हल्ला चढविला होता व त्या सर्व भागांत जळपोळ व छुटा-लूटहि केली होती. त्यामुळे या वेळीं तह होऊन निजामशहा परतला; पण पुन्हां १५९२ त या दोघांत लढाई सुरू होऊन मुसुलमानांनीं रेवदंड्यावर वारंवार हल्ले केले. तेव्हां फिरंग्यांनीं त्यांना चौलखाडीच्या तोंडावरील कोलें त्रिल्यांत कांडून त्यांचा पराभव केला व चौलखाडी ताब्यांत घेतली. यानंतर आदिलशहा व निजामशहा यांच्याकडून फिरंग्यांना विशेष त्रास झाला नाहीं; तथापि इ. स. १६०९ त चौलच्या मुसुलमान सुभेदारानें एक छोटेसें आरमार त्यांच्यावर पाठविलें होतें. इ. स. १५६० पर्यंत हिंदुस्थानांत फिरंगी सत्तेची वात्यावस्था इ. १५६०-१६०० पर्यंत ताऱण्यावस्था व पुढें वृद्धावस्था झाली, असें फिरंगी इतिहासकार म्हणतात. त्यांचा उत्कर्ष जितका जलद व आश्चर्यकारक रीतीनें झाला तितक्याच त्यांचा न्हासहि लवकर झाला व एकदां न्हासास प्रारंभ झाल्यावर त्यांची स्थिति पुन्हां सुधारली नाहीं. सतराव्या शतकानंतर त्यांनीं चढाईचे धोरण स्वीकारल्याचें अथवा नवीन प्रदेश मिळविल्याचें ऐकण्यांत नाहीं. आस-पासच्या सत्ताधाऱ्यांनींहि त्यांच्याकडे कानाडोळा केला. त्यामुळे संप्रत वा प्रांत त्यांच्या ताब्यांत राहिला. येथपर्यंत कोंकणच्या व्यापारांत त्यांचें वर्चस्व होतें. यापुढें मात्र इतर युरोपियन लोक व मलबारी चांचे यांचा त्यांना उपसर्ग होऊ लागला. इ. स. १६१५ त जहांगीर बादशहाशीं त्यांनीं केलेल्या तहांत दोघांनींहि इंग्रज व डच यांना शत्रू समजून चांच्याचा नाश करावा असें एक कलम होतें. त्यावेळीं गोव्यांच्या अधि-

काऱ्याची परवानगी घेतल्याशिवाय कोणालाहि इराण व तुर्कस्तानच्या मार्गांनीं युरोपला जातां येत नसे असें म्हणतात (डी ला व्हॅले. पु. ३. पृ. ४०२-०६). डच लोकांनीं नवीन वसाहती स्थापण्यापेक्षां पोर्तुगीजांच्या असलेल्या वसाहतीच काबीज करण्याकडे विशेष लक्ष घातलें व तें त्यांनां सोपें गेलें. कारण फिरंग्यांच्या अतीशय धार्मिक छळांनें हिंदूलोक त्रासून गेले होते व ते त्यांचे द्वेषे बनले होते. डचांनीं स. १६३९ ते ४२ पर्यंत गोव्यास वेढा दिला होता. परंतु तिकडे युरोपमध्यें त्या राष्ट्रांत स्थिति झाल्यामुळे त्यांनीं तो उठविला. या डचांनीं स. १६४१ पूर्वीं वेंगुलें येथें एक वखार उघडली होती. आदिलशहानें त्यांनां आपल्या दामोळवगैरे बंदरांतील आरमाराचें संरक्षण करण्याचें काम सांगितलें होतें. परंतु तें त्यांनीं पत्कारिलें नाहीं. साधारणतः डच लोकांनां कोंकणांत वसाहत करण्याची विशेष उत्सुकता वाटली नाहीं. स. १६६१ त फिरंग्यांनीं मुंबई बेट हें इंग्रजांस (आंदण) दिलें. पुढें १६६३ त डच लोकांनीं फिरंग्यांपासून कोचीन घेतल्यानंतर झालेल्या तहान्वयें फिरंग्यांचें व्यापारी वर्चस्व समूळ नष्ट झालें; आणि डच लोकांनांहि त्यानंतर इंग्रजापुढें हार खावी लागली. कोंकणांत फिरंग्यांचे मुख्य अवशेष वसई व खालचें चौल (रेवदंडा) येथें आहेत. साष्टी बेटांत व वसई, रमेदी, ठाणें येथें त्यांचीं वरीनचीं प्रार्थनामंदिरे असून ठाणें व कोलें येथें त्यांनीं बांधलेले किल्ले आहेत; याशिवाय अरब व चांचे आल्याची सूचना देण्याकरितां उंचवट्याच्या जागीं ठिकठिकाणीं त्यांनीं बुरूज बांधलेले अद्यापि कायम आहेत; असला एक मोठा बुरूज मुंबईच्या मलबार टेकडीवरून दिसतो.

म रा ठ्यांची फार कीर्तः—कोंकणाला अलीकडील काळांत जें महत्त्व आलें. तें शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं प्राप्त झालें. या सुमारास दक्षिणेस सावंतवाडी व उत्तरेस जव्हार हीं (जंजिरा धरून) संस्थानें होती. महाराज हे जरी कोंकणचे रहिवासी नव्हते तरी मुसुलमानी सत्तेला तोंड देतांना सद्वादींची पाठ व कोंकण यांचा उपयोग करून घेतल्यास पुष्कळ फायदा होईल हें त्यांनीं थोड्याच दिवसांत ताडलें. त्यांचा सरदार राघोवलाळ यानें बहुतेक कोंकण हस्तगत केलें होतें; व अण्णाजी दत्तो सचीव यांनीं कोंकणच्या जमीनीची मोजणी करून सुव्यवस्थित धारे बसवून प्रजेस सुखी केलें होतें. महाराजांनीं आपल्या वयाच्या २०-२१ व्या वर्षींच कोंकणाकडे हालचाली सुरू केल्या. प्रथम रायरी घेऊन तेथें रायगड हा मजबूत किल्ला बांधून ती आपली राजधानी केली. नंतर कल्याणप्रांत (आदिलशहाचा) युक्तीनें काबीज केला व पुढें विरवाडी आणि लिंगाणा हे दोन किल्ले बांधले. दख्खनमधून कोंकणांत येण्याचा प्रसंग आल्यास सुरक्षित येतां यावें म्हणून त्यांनीं वाई-महाड रस्त्यावर प्रतापगड बांधून औरंगजेबाकडून सर्व कोंकण ताब्यांत घेण्याच्या परवानगीच्या मिषानें १६५८ च्या सुमारास किनाऱ्यावरील ओसाड किल्ले व मान्याच्या जागा काबीज करण्याचा सपाटा चालविला.

नंतर शिंदीच्या मुलखावर व सावंतावरहि स्वारी केली. तेव्हां सावंतांनी महाराजांशी तह केला. परंतु अखजलखानाच्या धामधुर्मात सावंत हे आदिलशहास मिळून खालून त्यांनी व वरून शिंदीने व उजवाकडून आदिलशहाने महाराजावर चढाई केली. तेव्हां त्या सर्वांना त्यांनी नामोहरम केलें; मात्र सावंत शरण आल्याने त्यांना त्यांचा प्रांत बहाल केला. पुढें सर्व कोंकणकिनाऱ्याची पहाणी करून आरमार वाढविलें व तें ठेवण्यास मालवण ही जागा सुरक्षित पाहून तेथे किष्ना व गोदी बांधली. नंतर सुवर्णदुर्ग, रत्नगिरी, जयगड, अंजन-वेल, विजयदुर्ग व कुलाबा येथे कोठें नवीन किळे बांधले व कोठें जुन्या किळ्यांची दुरुस्ती केली आणि कुलाबा येथेहि आरमाराचें मुख्य ठाणें करून सिंदोजी गुजर यास आरमारी सुभा सांगितला. रायगडची मात्र फार मजबुती केली. त्यामुळे तो किष्ना त्यावेळीं अजिंक्य म्हणून समजला जाई. डफनें तर त्याला पौर्वात्य जिब्रालटर असें म्हटलें आहे. पुढें १६६३-६४ मध्ये महाराजांनी कोंकणवर स्वाऱ्या करून वेंगुलें जळून छटलें व मालवणचें आरमार जमवून व स्वतः आधिपत्य स्वीकारून वासिलोर पर्यंत स्वारी केली व बरीच लूट मिळविली. परत येतांना वारा प्रतिकूल लागल्याने आरमाराला येण्यास वराच काळ लागला, इकडे त्याच सुमारास देशावर मोंगलांची स्वारी झाली तेव्हां (जयसिंगाशी) जो तह झाला त्यांत कोंकणांमधील बरेचसे किळे महाराजांनी मोंगलाला दिले. आग्र्याहून परत आल्यानंतर पुन्हां त्यांनी कल्याण-प्रांत व मोंगलांचा उत्तर कोंकणांतील प्रांत हस्तगत करून इ.स. १६६८ त गोवें व जंजीरा प्रांतावर चढाई केली. माहुली किळ्यास मोरोपंतांनी दोन महिने वेढा देऊन तो घेतला. तेव्हां कर्नाळाहि सहज हस्तगत झाला. याच वेळीं मोंगल व हवशी यांच्याशी महाराजांच्या वऱ्याच दर्यावर्दी लढाया झाल्या. पुढें १६७० त त्यांनी उत्तर कोंकणांत मोठें आरमार पाठवून पोर्तुगीजांचें एक मोठें जहाज पकडून आणिलें. शिंद्याचा डोळा दांडाराजपुरावर होता. त्यामुळे त्यानें महाराजांच्या गैरहजेरीचा फायदा घेऊन (१६७२) त्या स्थळावर हल्ला करून तेथील तटबंदी मोडून आसपासचे कांहीं किळे सर केले. या कामी त्याला मोंगलांचें पाठबळ होतें, म्हणून महाराजांनी आरमार देऊन मोरोपंतांना सुरतेवर पाठविलें. त्याचवेळीं त्यांनी वसई-डहाणूच्या मार्गांतील जव्हारकराकडील वरीचशीं ठाणीं काबीज करून फिरंग्यांचा घोडबंदर किष्नाहि घेण्याचा प्रयत्न केला. पुढें १६५३ त शिंदी व मोंगल नागोठण्याच्या आसपासचीं गांवें उचस्त करून लोकांना गुलाम करून नेत असतां, महाराजांनी अचानक त्यांच्यावर सैन्य धाडून त्यांचा पुरा मोड केला. बहुधा १६६१ पासून मधून मधून महाराजांनी जंजिऱ्यास वेढा घालण्याचा उपक्रम सुरू केला होता. त्याप्रमाणें १६७५ तहि घातला असतां दुसरीकडेहि गोव्याकडील फोंडा किल्यावर त्यांनी स्वारी केली. कर्नाटकांत महाराज

गेले त्यावेळीं सर्व कोंकणचा राज्यकारभार त्यांनी आण्णाजी दत्तो सचिवाकडे सोंपविला असतां त्यानें जिल्ह्यानिहाय अधिकारी नेमून जमावर्दी केली; तीं न्यायाच्या व समतेच्या तत्वावर केली होती असें इंग्रज इतिहासकारहि म्हणतात (जर्जिंस ९३, सुंवाई ग्याझे. पु. १ भा. २. ७१). या वेळीं सुद्धा मराठ्यांच्या दर्यावरील हालचाली सुरूच होत्या. पुढें १६७१ त महाराजांनी मोंगलचा सुरतेपर्यंतचा प्रदेश छटून खांदेरी वेढ घेतलें. त्या वेढावर इंग्रज व पोर्तुगीज हे दोघीहि हक्क सांगत. इंग्रजी आरमार तेथे असताना त्याचा डोळा चुकवून मराठ्यांनी वेढ घेतलें. तेव्हां इंग्रज चालून आले असतां मराठ्यांनी त्यांचा सर्वांचा फत्ता उडविला (मराठे व इंग्रज २८). या वेळीं इंग्रजांस गुप्तपणे मदत करणारा शिंदी त्यांना उघडपणे मिळाला होता. त्या दोघांनी पुष्कळ दिवस खांदेरीस वेढा दिला, परंतु त्यांचा प्रयत्न निष्फळ झाला; इकडे उलट १६८० च्या जानेवारीत एकदम महाराजांनी शिंद्याचें उंदेरी वेढाहि काबीज केलें व तेथे तटबंदी बांधली. शेवटीं नाइलाजनें इंग्रजांनी महाराजांशी तह केला व शिंद्याला सुंवाई वेढावर येऊन न देण्याचें कबूल केलें. स. १६७२ त दाभोळ व कल्याण हीं गांवें बरीं होती असें फायर लिहितो. या वेळीं वसई व राजापूर हीं बंदरे भरभराटीचीं होती; तसेंच मधाड हें रायगड राजधानीजवळ असल्यानें बरेच वाढून व्यापाराची मोठी पेढ बनलें होतें. कल्याण ते रायगडमधील प्रांताला मात्र लढायाच्या मुळें बराच उपसर्ग पोहोचें, परंतु बाकीचें कोंकण सुस्थितीत होतें, असें इंग्रज इतिहासकार कबूल करतात (वांवे ग्याझे. व्हा. १ भा. २. पृ. ७३) महाराजांची जमीनमहसुलपद्धति पूर्वाच्या पद्धतीपेक्षां श्रेष्ठ प्रकारची होती; तसेंच बहुतेक सर्व प्रकारच्या लोकांना लष्करांत दाखल व्हाऊन उद्यास येण्याची संधि मिळे. नुसत्या किळे बांधण्याच्या कामावर हजारां लोक कित्येक वर्षेपर्यंत पोट भरित. महाराजांच्या समकालीन असलेल्या खिस्ती अथवा मुसलमान राजापेक्षां ते श्रेष्ठ असून त्यांच्या कारकीर्दीत कोंकण जितकें भरभराटीत होतें तितकें तें इतिहासिक फाळांत बहुधा केव्हांहि नव्हतें, ही गोष्ट इंग्रज इतिहासकार व काफ़ीखान यांनाहि कबूल केली आहे. कोंकणांतील किळ्यांचा व महाराजांचा बराच संबंध येत असल्यानें त्यांच्याबद्दल येथें त्रोटक वर्णन सांगतां. बहुतेक सर्व किळे निसर्गसिद्ध सोई पाहून बांधलेले असत. समुद्रकिनाऱ्यास असलेला किष्ना जलवेधित कड्यावर असे. मैदानी किष्ना नदीच्या किंवा घांटाच्या जवळील एखाद्या उंच पहाडावर असे व सहाय्यच्या रांगेंतील किष्ना त्याच्या एखाद्या दुर्गम कड्यावर किंवा सोंडेवर असे. किळ्यांची रचना बहुतेक सारखीच असे. भोंवती मोठा तट व तटास बरेचसे बुरूज असत. तटास बहुधा एकच वेस असून वेशीजवळील तटाचा भाग फार मजबूत असे. वेशीपाशीं दोन बुरूज असून तेथून

आंतील दुसऱ्या वेशीपर्यंत अरुंद, वळणावळणाने गेलेली व दोन्ही बाजूला उंच तट असलेली अशी वाट असे. त्यावेळी हल्लीप्रमाणे महाकाळी (होंवित्झर) तोफा नसल्याने या किल्ल्यांचा फार उपयोग होई. मुख्य तटाच्या आंत एक बालेकिल्ला असे व त्या भोंवती शिपायांच्या कोठऱ्या, दारूगोळ्यांचीं कोठारं व पागा वगैरे असत. महाराजांनी बांधिलेल्या बहुतेक किल्ल्यांत एक देवीचें व मास्तीचें अशीं देवळं असत. अशा किल्ल्यांत विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, सिंधुदुर्ग, मालवण, पद्मगड, रायगड, विशाळगड, वगैरे किल्ले महत्वाचे असून पद्मगडास महाराजांचा जहाजें बांधण्याचा कारखाना होता. कुलावा व मालवण येथे आरमाराची मुख्य ठाणी होती. महाराजांच्या मृत्यूनंतर वाडीच्या सावंताने कर्ली नदीच्या दक्षिणेकडील मुख्य कावीज केला. परंतु संभाजीराजे गादीवर आल्यानंतर त्यांनी सावंताने घेतलेला प्रांत परत मिळविला. कलुशाला कोंकणच्या जमीनमहसुलीचें काम मिळाले असतां त्यानें कांहीं नवीन कर वसवून मामलती मक्त्यानें देण्याची रीत पाडली. खांदेरीउंदेरीवद्दल संभाजीराजे व शिंदी यांत पुष्कळ दिवस भांडण चालू होतें. औरंगजेबाचा मुलगा अकबर ह्या राजे यांच्या आश्रयास आला होता. त्यामुळे औरंगजेवाने १६८२ च्या सुमारास संभाजीराजांच्या कोंकण किनाऱ्यावर आरमार पाठवून धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली; पण त्यांत त्याचाच पराभव झाला. तेव्हां औरंगजेवाने पुन्हा १६८४ त बहादुरखान व सुलतान मुआझिम यांच्या बरोबर प्रचंड सैन्य (नुसतें घोडदळ ४० हजार असून बाकी पुष्कळ पायदळ होतें असें आर्म म्हणतो) देऊन दक्षिण कोंकणांत पाठविलें. एवढी थोरली स्वारी दक्षिणकोंकणांत यापूर्वी व यानंतर क्वचितच झाली असेल. संभाजीराजांनी या स्वारीला समोरासमोर तोंड न देतां गनिमी पद्धतीनें लढाई सुरू ठेविली. आपण स्वतः विशाळगडी राहून शत्रूची रसद छुटून त्यांच्या एकट्या दुकट्या टोळीचा फत्ता पाडण्याचा उपक्रम सुरू केला. मुसुलमानांनाहि किल्ले घेण्याच्या अवघड कामास हात घातला नाहीं. कारण प्रत्येक किल्ल्यावर शिवंदी वगैरे तयारी जय्यत असे. वाटेंत मुसुलमानांचे बहुतेक घोडे, गुरे, डोरे, मेळी व अन्नाची टंचाई फार झाली. शिवाय त्यांची सगळीकडची रसद मराठ्यांनी मारल्यामुळे त्यांना नारळ व कुडु नांवाच्या अगदीं हलक्या धान्यावर निर्वाह करावा लागला. सुरतेहून येणारी सामानसुमानाची व धान्याची जहाजेहि मराठ्यांनी छुटली. तेव्हां मोठ्या नामोशनें कांहीं एक कार्यसिद्धि न होता मुगाक्षिमला परत फिरावे लागलें. या संधीस फिरंग्यांनीं कारंजे अशेरी व सांताक्रूस हीं ठिकाणे मराठ्यांपासून घेतली. म्हणून संभाजीराजे व शहाजादा अकबर यांनी फिरंग्यांचा कल्याणजवळील मुख्य उध्वस्त करून वसईस वेढा दिला. तेव्हां त्यांनी तह केला. यापुढें तीन चार वर्षे कोंकणांत विशेष कांहीं घडलें नाहीं. आदिलशाही नामशेष झाल्यानें तिच्या तांब्यांतील

कोंकण मोंगलांकडे आलें. संभाजीराजे यांच्या फिरंगी, हबशी व सावंत यांच्याशी नेहमी झटापटी होत असत. शेवटी इ. स. १६८९ त शिरके यांनी कांहीं गडबड केल्यामुळे ती मोडण्यास कलुशा संगमेश्वरास गेला असतां त्याच्या मदतीस म्हणून संभाजीराजे खेळण्याहून तेथे गेले त्यावेळी शेख निजामाने त्यांना दग्यानें पकडून औरंगजेबाकडे पाठविलें. संगमेश्वर येथे कलुशाचा वाडा होता. हल्ली त्याचा नुसता चौथरा दृष्टीस पडतो. संभाजीराजांचा शेवट झाल्यानंतर मोंगलाने सात महिने वेढा देऊन शेवटी फितुरीने रायगड घेतला व येसुवाईसाहेब व शाहुराजे यांना औरंगजेबाकडे पाठविलें. यापुढें रायगडचें महत्त्व नाहींस झालें तें झालेंच. या सुमारास औरंगजेवाने शिंदीला कोंकणांतील त्याच्या प्रांताची सनद करून दिली. शिंदीने सुवर्णदुर्ग, अंजनवेल, राजपुरी व रायगड हे किल्ले इ. स. १६९९ च्या सुमारास घेतले. परंतु मराठ्यांचे आरमार या वेळी प्रबळ झाल्यानें व त्यांचा आरमाराधिपति कान्होजी आंग्रे हा असल्यानें त्यांनी शिंदीकडील बराचसा प्रांत परत मिळविला. आंग्रेयांचे मुख्य ठिकाण कुलाच्यास असून सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे त्यांचे मुख्य सुभे होते. तेथे दारूगोळ्यांची मुख्य कोठारें, आरमारी लष्कर, जहाजे बांधण्याच्या गोद्या वगैरे असत. या काळी मराठ्यांचे आरमार सर्व आरमारांत प्रबळ असून युरोपीय अगर मुसुलमानी कोणत्याहि व्यापारी गलबतास मराठ्यांना झडती दिल्याशिवाय किनाऱ्यावर फिरकतां येत नसे; कान्होजीला हे युरोपियन व मुसुलमान चळवळा कांपत असत. मोंगलांच्या तांब्यांतील प्रांतांत सामान्यतः जुलूम, पुंडाई व वेवदशाही होती. इ. स. १६९० त काकाजी या पाळेगाराने तिकडे छुटालूट चालविली होती व शिंदी हा इंग्रजांच्या मार्गे लागला होता. आणि औरंगजेवाने फिरंग्यांचा पिच्छा पुरविला होता. परंतु पुढे त्यांच्याकडून बंदुका घेण्याच्या अटीवर त्यानें तह केला. मराठे व फिरंगी यांचेहि इ. स. १६९५ त कडाक्याचे युद्ध झालें. याच सुमारास (विशेषतः इ. स. १६९७ साली) कप्तान किड या नांवाचा एक इंग्रज सर्व कोंकणभर चांचेगिरी करीत होता. तो अतिशय दुष्ट व जुलमी होता.

राजाराम महाराजांनी कोंकणांत सुव्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न केला; परंतु शिंदी व मोंगल यांच्या स्वान्यामुळे व देशांत स्वस्थता नसल्यानें त्याचा विशेष उपयोग झाला नाहीं. फिरंग्यांच्या अंगी स्वतःचा मुख्य सांभाळण्याची ताकद नव्हती. शिंदीला आपल्या प्रजेच्या हालअपेष्टांची दाद नसे. यामुळे त्याच्या प्रांतांत व्यापार मंदावला. त्यावेळाचा एक उल्लेख असा आढळतो की, मुंबईहून निर्गत होणाऱ्या मालावर इंग्रज शें. ५ टक्के, ठाण्यास फिरंगी शें. ८ टक्के व कल्याणास मोंगल आपल्या लहरीप्रमाणे वाटेला तशी जकात वसूल करीत. शाहू महाराज देशी आल्यावर व रांगण्यावर चालून गेल्यावर ताराबाई या मालवणास जाऊन राहिल्या

होत्या. यावेळीं कान्होजी आंग्रे फार प्रबळ होता. त्यानें सर्व युरोपियनांचा नक्षा पार उतरून टाकला होता. मुंबई ते सावंतवाडीपर्यंतचे सारें कोंकण त्याच्या ताब्यांत होतें. तो प्रथम शाहूराजे यांच्या विरुद्ध होता. परंतु पुढें इ. स. १७१३ त पेशव्यांनीं त्या दोघांचा समेट करून दिला. त्यावेळीं कान्होजीला सरखेल हा किताब व बराच सरंजाम मिळाला. लागलीच तो व बाळाजी विश्वनाथ यांनीं मिळून शिंदीवर स्वारी करून त्यानें बळकाविलेला सारा मुळूख सोडविला. इंग्रजांनीं कान्होजी विरुद्ध इ. स. १७१७ च्या एप्रिलांत विजयदुर्गास वेढा घातला. त्यावेळीं इंग्रजांचें आरमार मोठें करोल होतें. त्यावर १४८ तोफा व ब्रिक्कटरी, रिहॅज, हंटर अशीं याच स्वारीसाठीं २ वर्षे खपून बांधलेलीं मजबूत लढाऊ जहाजे व सुसज्जित असें ६ हजार सैन्य होतें. परंतु कान्होजीनें त्याचा खरपूस समाचार घेतला. तेव्हां त्याच्या मान्यापुढें "नामो-हरम होऊन (इंग्रजांस) मुठीत नाक घेऊन आरमारासह मुंबईस परत यावें लागलें" (सरदेसाई. मरा. रिया. मध्य विभा. पृ. ६५). पुढें पुन्हां प्रचंड तयारी करून फिरंग्यांची मदत घेऊन इ. स. १७२१ त इंग्रज कुलाब्यावर चालून आला. "परंतु पूर्वाग्रहांनं त्यास याहि प्रसंगीः द्वार खावी लागली. कान्होजी आंग्रे जिवंत असेपर्यंत या पाश्चात्यांचा शिरकाव पश्चिम किनाऱ्यावर झाला नाहीं" (किता). स. १७२० सालीं मराठ्यांचें स्वराज्य दिल्लीकर मोंगलानें कबूल केल्यामुळे कोंकणचा समावेश स्वराज्यांत झाला आणि त्यापुढें मुसलमानांची त्यावर सत्ता उरली नाहीं. मराठ्यांचे निरनिराळे अधिकारी कोंकणचे निरनिराळे सुभे पाडून त्यांवर नेमण्यांत आले. कोल्हापुर व सातारा या राज्यांची वांटणी झाली. त्यांत विजयदुर्गच्या दक्षिणेकडील कोंकण कोल्हापुरकरांच्या ताब्यांत गेलें. कान्होजी आंग्रे यावेळीं वारला असल्यानें व त्याच्या मुलांत तेंदे सुरू झाल्यामुळे, त्याच्या प्रांतांत अव्यवस्था माजली. इ. स. १७३३ त मराठ्यांनीं शिंदीवर स्वारी केली तेव्हां शिंद्याचा व इंग्रजांचा दोस्तीचा तह झाला. एकंदर मराठी साम्राज्या विरुद्ध हा तह केला नव्हता. बाह्यात्कारी मराठ्यांपासून शिंद्याचें संरक्षण करणें असा त्यांत हेतु दर्शविला होता खरा; परंतु शिंद्याच्या मुळखांतून गोमांस विनहरकत आपणांस मिळवें (कारण आसपासच्या हिंदुराजांच्या राज्यांतून तें मिळवें अशक्य होतें) हा त्यांत इंग्रजांचा अंतस्थ हेतु असावा. यानंतर शिंद्याच्या घरांत तेंदे सुरू झाले. त्याचा फायदा घेऊन पेशव्यांनीं रायगड, तळें, घोसाळें वगैरे गेलेला बराच मूळूख परत मिळविला. यावेळीं इतर शत्रू नाहींसे होऊन फक्त फिरंगी काय ते उरले होते; त्यांनां नामोहरम करून सर्व कोंकण मराठी साम्राज्याखालीं आणण्याची संधि आली होती व तिचा फायदा पेशव्यांनीं घेतलाहि. फिरंग्यावर हल्ला करण्यास कारणेहि भरपूर होती; ते मराठ्यांची वारंवार आगळीक करीत, आंग्र्यांच्या घरगुती भांडणांत हात

घालीत आणि सर्वांत महत्वाचें कारण म्हणजे आपल्या ताब्यांतील व मराठी हद्दीतील हिंदुलोकांवर जुलूम करून त्यांनां वाटवीत, आणि गांवांची जाळपोळ व लुटालुट करीत. या सर्व कारणांमुळे पेशव्यांनीं त्यांची खोड मोडण्याच्या प्रयत्नास यावेळीं हात घातला. इ. स. १७३९ पूर्वी ८१० वर्षे मराठी दरवारांत फिरंग्यांपासून वसई व साष्टी प्रांत काबीज करण्याचे खलवत चालू होतें, असें उपलब्ध पुराव्यावरून दिसतें. रा. व. पु. वा. जोशी आपल्या लेखांत म्हणतात. की, "मालाड परगण्याचे सरदेसाई व सरदेशमुख अंताजी रघुनाथ कावळे यांनीं फिरंग्यांचा धर्मच्छेलाचें गान्धारणें थेट पेशवे व शाहुमहाराज यांच्या कानीं घातलें होतें. वसई प्रांत काबीज केल्यास आपण मदत करण्यास तयार आहों, असें या कावळ्यांनीं थोरल्या वाजीरावसाहेबांनां कबूल केलें होतें. स. १७२९ सालीं श्रीमंतांनीं अंताजीपंताशीं खलवत सुरू केलें. पुढें चिमाजी आप्पांनीं अंताजीस कळविलें की "अवघा प्रसंग तुम्हीं आणून दिला आहे. कार्यहि कर्तव्य आहेच आहे." परंतु त्या वेळीं श्रीमंत दुसरीकडे गुंतल्यानें हें काम झालें नाहीं; तें १७३७ त फुरसत सांपडल्यावर त्यांनीं हातीं घेतलें." त्या वर्षीं आप्पासाहेब यांनीं साष्टीवर स्वारी करून घोडवंदर व वसईची खाडी काबीज करून ठाणेंहि घेतलें. तेव्हां मराठे हे मुंबईवरहि चालून येतील अशी भीति वाटून इंग्रजांनीं फिरंग्यांच्या अनुमतीनें वांग्याचा किल्ला पाडला. त्यांनीं फिरंग्यास दारुगोळ्याची व सैन्याचीहि मदत केली. परंतु मराठ्यांपुढें तिचा उपयोग झाला नाहीं. पुढें १७३९ चे जानेवारीत आप्पासाहेब हे सेनापति होऊन फिरंग्यावर चालून आले. व त्यांनीं एका सपाट्यांत डहाणू, केळवे, शिरगांव, तारापुर, खतलवाडा हीं ठाणीं किल्ल्यासुद्धां जिंकलीं तें पाहून वेसावा व धारावी येथील किल्लेदारांनीं शरण येऊन ते किल्ले आप्पासाहेबांच्या हवाली केले. या वेळीं उत्तरेस नादिरशहावर चालून जाण्यास श्री. नानासाहेबांनीं आप्पांनां बोलाविलें होतें; परंतु त्यांनीं इकडे वसईस वेढा दिला असल्यानें ते तिकडे गेले नाहींत; मध्यें वेढा १७ फेब्रुवारी १७३९ स बसला. तेव्हां फिरंग्यानें इंग्रजांची मदत मागितली; परंतु मदत पाठविण्यास इंग्रजांची छाती झाली नाहीं. समुद्राकडील बाजू मानाजी आंग्र्यानें रोंखून धरली व जमीनीवरून सर्व बाजूनें आप्पांचा वेढा बसला त्यामुळे फिरंग्यांची उपासमार होऊन त्यांनीं किल्ला १६ मे रोजी मराठ्यांच्या हवाली केला. तेव्हां मुंबईचा इंग्रज फार भयला व त्यानें आपले वकील कॅ. गॉर्डन यास शाहुमहाराजांकडे व कॅ. ईचबर्ड याला चिमाजीआप्पाकडे स्नेहयाचना करण्यास पाठविलें. त्यावेळीं तह होऊन असें ठरलें की, इंग्रजांनीं फिरंग्यास मदत करूं नये. मराठ्यांस दारुगोळ्याचा पुरवठा करावा; त्यांच्या गलबतांस मोंहीम व वाद्रे येथील दर्यांत विनहरकत येऊं घाब वगैरे. मराठ्यांनीं या वेळीं डहाणू

तारापूर व वसई येथील किल्ल्यांची डागडुजी करून केळवें येथे नवीन किल्ला बांधला. येथून फिरंग्यांची उत्तर कोंकणांतील सर्व सत्ता मावळली. पुढल्याच वर्षी (१७४०) मानाजी आंगन्याने त्यांच्या आरमाराचा नाश केला व इ.स. १७४१ त खंडोजी माणकराने चौल घेतले; तेव्हां सारा फिरंगी गोव्यास पळून गेला. बहुतेक सारे कोंकण (शिंदी व जव्हारकर सोडून) मराठ्यांच्या ताब्यांत आले. शिंद्याचा प्रांत अगदीच थोडा होता व जव्हारकराचा सारा डोंगराळ होता म्हणून मराठ्यांनी तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. यापुढील काळ शांततेचा व भरभराटीचा गेला. मराठ्यांनी प्रजेच्या संरक्षणाची चांगली व्यवस्था ठेविली होती. (वॉरे ग्या. पृ. १७०हो. १ भा. २). फिरंग्यांनी ज्याप्रमाणे हिंदूंचा धार्मिक छळ केला, त्याप्रमाणे मराठ्यांनी मुसलमान व ख्रिस्ती प्रजेचा छळ केला नाहीं. एवढेच नव्हे तर उलट त्यांच्या देवस्थानांना इनामेंहि दिली. याबद्दल इंग्रज इतिहासकारांनी प्रशंसोद्धार काढले आहेत. पुढें इ. स. १७६० त रामाजीपंत (कोंकणचे) सर सुभेदार यांनी फिरंग्यांच्या मदतीने जंजिऱ्यास वेढा दिला, तेव्हां इंग्रजांनी शिंद्यास मदत केली; इतक्यांत पानिपत झाल्यामुळे पंतांनी वेढा उठविला. इ. स. १७६६ मध्ये इंग्रजांनी साष्टी वगैरे बेटे घेण्याचा प्रयत्न चालविला, परंतु थोरल्या माधवरावांच्या अखेरपर्यंत त्यांच्या हुबारीमुळे तो सफल झाला नाहीं. इंग्रजांनी १७७१ मध्ये पुण्यास वलील पाठवून, मुंबईला धान्य पुरवठ्याकरितां साष्टी बेट व कंपनीची जहाजे बांधण्याच्या कामास लांकूड पाहिजे म्हणून वसई आम्हांस द्यावी असें बोलणें लाविलें. पण ते चार वर्षे तसेंच लावकळत राहिलें. इ. स. १७७४ त फिरंग्यांनी साष्टी घेण्यासाठी मोठी तयारी केली. तेव्हां मुंबईजवळ दुसरे कोणीहि युरोपियन राहून नयेत म्हणून इंग्रजांनी ६०० गोरे व १२०० हिंदी सैन्य ठाणें किल्ल्यावर पाठविलें. किल्ल्यांत मराठे फक्त ५०० च होते पण त्यांनी इंग्रजांचे १०० गोरे पहिल्याच दिवशी ठार केले व निकराची लढाई दिली. अखेर कांही दिवसांनी उपासमारीने त्यांनी किल्ला सोडला. थोड्या काळाने वेसाव्याचा किल्लाहि इंग्रजांनी घेतला. पुढें तर रघुनाथराव दादा यांनी भाऊबंदकी माजवून १७७५ च्या मार्चत सुरतेच्या तहान्वये वसई व साष्टी इंग्रजास देऊन टाकिली. परंतु पुन्हां १७८१ त सालवाईच्या तहाप्रमाणे साष्टी, घारापुरी व करंजा यांशिवाय वसई आदिकरून सर्व प्रांत इंग्रजांनी मराठ्यांना परत दिला. मध्यंतरी १७७६ त तोतयाचें बंड माजलें. तो रत्नागिरीच्या किल्ल्यांतून सुटून मोठ्या सैन्यानिशी कोंकणांतील २० किल्ले हस्तगत करून बोरघाटावर आला. तेथे कारभान्यांनी पाठविलेल्या सैन्याने त्याचा पराभव केला तेव्हां तो पळून गेला. त्याला भिळण्यासाठी दादासाहेब हे सुरतेहून निघाले. परंतु वरील बातमी समजतांच ते तारापुरावरून दर्याने मुंबईस गेले. पुढें १७७८ त इंग्रजांनी दादासाहेबांचा पक्ष घेऊन त्यांच्याकडून वसई व खांदेरी

उपटली व ते पुण्यावर चालून गेले; परंतु त्यांचा बडगावांस पुरा मोड झाला. अखेर हो नाहीं करितां करतां सालवाईच्या तहांत वर सांगितल्याप्रमाणे इंग्रजांस वसई प्रांत ओकावा लागला. यापुढें सुमारे ३५ वर्षे कोंकणच्या राज्यकारभारांत फरक झाला नाहीं. जव्हारकराचा वराचसा मुलूख मात्र मराठ्यांनी घेतला. विशाळगडास बंड झाल्याने सन १७७७ त कोल्हापूरकरांनी मालवण घेतलें. वाडीकरांवर १७८३ त स्वारी केली. पुढें सन १७८६ त कोंकणांत (कोल्हापूरकरांच्या प्रांतांत) बंड उद्भवल्याने कोल्हापूरकरांनी वेंगुलें, निवती, विशाळगड इत्यादि ठिकाणांवर हल्ले केले. तेव्हां सावंताने फिरंग्यांची मदत घेऊन वेंगुलें व निवती हीं गांवे परत मिळविली; आणि शिंद्याच्या मध्यस्थीने इतर प्रांतहि परत मिळविला. यानंतर इसवी सन १८०३-१२ पर्यंत सावंत व कोल्हापूरकर यांच्यांत नेहमी कटकटी चालू होत्या. पुढें १८१२ त कोल्हापूरकर व पेशवे यांच्यामध्ये झालेल्या तहाचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी कोल्हापूरकरांकडून मालवण व सावंताकडून वेंगुलें घेऊन तेथे आपली फौज ठेविली. तथापि त्या मुलूखाच्या वसुलावर पेशवे, कोल्हापूरकर, सावंत, बावडेकर यांचे निरनिराळे हक्क होते इकडे १८०२ मध्ये होळकराने पुण्यावर स्वारी केल्याने रावबाजी हे महाडास व तेथून चौलास आणि तेथून इंग्रजांच्या मदतीने वसईस गेले. ते तेथे गेल्याबरोबर इंग्रजांनी कर्नल ब्लोज व एल्फिन्स्टन यांना तेथे पाठवून श्रीमंतांशी तह केला (३१ दिसेंबर १८०२). या तहानेच श्रीमंतांचे स्वातंत्र्य नष्ट झालें. मात्र या तहाने कोंकणच्या वाटणांत फरक झाला नाहीं. इ. स. १८१७ त कोंकणांत पेंढान्यांचा दंग उरकला. या वर्षाच्या जूनमध्ये पेशव्यांचा व इंग्रजांचा तह होऊन त्या तहान्वये इंग्रजास सर्व उत्तर कोंकण मिळालें. पावसाळ्यानंतर रावबाजींनी कोळी-मिळ-रामेशांकरवी कल्याणावर हल्ला करवून बोरघाट घेतला व सद्दार्दीतील सर्व घाट रोखले. त्यामुळे पुण्याच्या (रेसिडेंट) इंग्रजाला मुंबईस बातमी पाठविजे ती वाणकोट वरून पाठवावी लागे. रावबाजींनी पुढें कोथळा घेतला; परंतु इंग्रजांनी तो व अत्रचितगडादि इतर किल्ले घेतले. याच सुमारास पंतसचिव हे इंग्रजाला शरण गेले. ता. १० मे १८१८ रोजी रायगड पडला व सप्टेंबर अखेर कोंकण इंग्रजांनी घेतलें. चिमाजीआप्पा हे त्यांच्या हाती लागले. त्यांस त्यांनी वसई, ठाणें येथे प्रथम ठेवून नंतर काशीस रवाना केलें. पेशवाई गेल्यावर इंग्रजांनी पेशव्यांच्या मांडलिक संस्थानांशी (कोंकणांतील) स्वतंत्रपणे तह करून त्यांचे हक्क निश्चित केले. सावंतवाडीकरापासून मालवण ते पोर्तुगीज सरहद्दी पर्यंतचा प्रांत घेतला. इ. स. १८२२ त आग्ने हे मांडलिक बनले; परंतु १८४० त संस्थानिक निपुत्रिक वारल्यामुळे त्यांचे संस्थान खालसा केलें. याप्रमाणे यावेळी सर्व कोंकण इंग्रजांनी हस्तगत केलें.

उत्तर कोंकणां तील लोक वस्ती.—रा. व. पु. वा. जोशी आपल्या लेखांत म्हणतात “या भागांत मूळचे रहिवासी म्हणजे आगरी, कोळी (डोंगरी व दर्यावर्दी), वारली, कातकरी व ठाकूर हे होत. कुणव्यांत वैरी, कोंकणी, मराठे व चौशेळे हे जुने आहेत. पूर्वी सांगितल्या-प्रमाणे कोंकणावर मौर्य, क्षत्रप, आंध्रभृत्य, पश्चिमचाळुक्य, राष्ट्रकूट, उत्तर चाळुक्य, शिलाहार, यादव वगैरे राजघराणांनी झाली; तेव्हा या प्रत्येक घराण्याबरोबर महाराष्ट्र, गुजराथ व मद्रास इकडील लोकहि कोंकणांत आले. इ. स. १३४७ त मुसुलमानी सत्ता झाल्यावर गुजराथेंतून वरेचते मुसुलमान खाली उतरले; तत्पूर्वी थोडे फार अरब आले होते. या अर्वाचीन मुसुलमानांना कोंकणी मुसुलमान असे म्हणतात; ते मराठीच बोलतात. सातव्या शतकांत इराणच्या यझ्दगर्दराजाचा पराभव अरबांनी केल्यामुळे, तेथील पारशी लोक संजाण, तारापुर, ठाणे, नवसारी इकडे येऊन राहिले. नंतर फिरंगी आले व त्यांनी आपली संख्या हिंदूंना वाटवून जास्त वाढविली. कोंकणांत पूर्वी कानडी भाषा बोलली जात असे. शिलाहार हे मूळचे द्रविड देशांतील असल्याने त्यांच्या संसर्गाने कानडी भाषा इकडे आली असावी. यांच्या वेळेस कांहीं कायस्थ प्रभूंची वस्ती इकडे झाल्याचे प्राचीन लेखावरून आढळते. ब्राम्हणांत सामवेदी व गोवर्धन हे प्राचीन रहिवासी होत; चिचणी, सोपाव्याकडील कांहीं इनाम जमिनी शातवाहनांनी या ब्राह्मणांना दान केल्या होत्या. त्यांचे पुरोहित कात्यायनसूत्री शुक्लयजुर्वेदी होते. यादव राजवटीत मार्कण्डेय यजुर्वेदी ब्राह्मण, सोमवंशी क्षत्रिय व पाठारे प्रभु हे इकडे आले. देवगिरीकर या नांवाचे यजुर्वेदी ब्राह्मण पुरोहित असत. इ. स. १२८० च्या सुमारास कृष्ण नांवाचा यजुर्वेदी ब्राम्हण उत्तरकोंकणचा महाप्रधान (गव्हर्नर) असल्याचे मागे सांगितलेच आहे. पुढे भीम-देवाने माहीमकडे स्वतंत्र सत्ता स्थापिली. तेव्हा पुरुषोत्तम कावळे हा यजुर्वेदी ब्राह्मण पुरोहित इकडे आला होता; त्याच्या बरोबर आलेल्या ब्राह्मणांचेच वंशज हल्लींच्या मुंबई बेटांत आढळणारे यजुर्वेदी ब्राह्मण होत. इ. स. १७३९ तील अंताजी रघुनाथ हा वरील कावळे घराण्यातील होय. याने पेशव्यांना मदत केल्याने त्याची मालाडची जहागीर फिरंग्याने जप्त केली होती. पुढे पेशव्यांनी ती त्याला दिली नाही असे म्हणतात. यानंतर पळशीकर ब्राह्मण व कोंकणस्थ ब्राह्मण यांच्यांत अग्निहोत्रासंबंधी भांडणतंडे सुरू झाले व पेशव्यांनी तो तंट्या निकालासाठी नाशिकास पाठविला असतां तेथे पळशीकरांसारखा निकाल झाला. परंतु पळशीकरांच्या अन्यायी लोकांना शिक्षा न झाल्यामुळे ते मुंबईस इंग्रजांच्या आश्रयास गेले. या कालापासून वसई व साष्टी प्रांती राहणाऱ्या पळशीकरांना पळशे या नांवाने त्यांचे प्रतिस्पर्धी लोक संबोधू लागले. हे सर्व लोक मार्कण्डेय शास्त्री शुक्लयजुर्वेदी असून त्यांच्याकडे उत्तर कोंकणांतील ज्योतिष

व पौरोहित्य वंशपरंपरेने चालू आहे. सोमवंशी क्षत्रियांचे पूर्वज हे भीमदेव यादवांबरोबर आपल्या मूळच्या देवगिरी (पैठण) प्रांतांतून इकडे आले. यांना पांचकळशी असेंहि एक नांव आहे. हे नांव लक्षांत वराच्या चौरंगास असलेल्या पांच कळसांवरून निघाले असे कांहीं म्हणतात परंतु हे नांव पंचकुल-वंशी या शब्दत्रयांपासून साधले गेले असावे. असे रा. व. पु. वा. जोशी हे म्हणतात. प्राचीन काळी क्षत्रिय-राजांच्या दारांत निरनिराळ्या खात्यांचे पांच प्रधान असत. त्यांनाच पंचकुल म्हणत. या लोकांची वस्ती मुंबई, साष्टी, वसई, माहीम, उरण इकडे फार असून त्यांच्यांत वसईकर, साष्टीकर, उरणकर असे अनेक पोटभेद पडले आहेत. यांच्या प्रमाणेच पाठारे प्रभु लोकांचीहि वस्ती मुंबई, माहीम साष्टी, ठाणे, वसई इकडे आढळते. यांना पाताणे किंवा पैठणीप्रभु असेंहि म्हणतात. पाठारे हे नांव जाति-वाचक नसून (रा. व. पु. वा. जोशी यांच्या मते) जाति-सूचक असावे. पाठारे हा शब्द प्रतिहार या संस्कृत शब्दा-पासून निघाला आहे (प्रतिहार = परिहार = पाठारा). पुराणांतरी प्रतिहार शब्द परिहार-परिहर असा आढळतो. प्राचीन इतिहासांतील प्रतिहार राजे पराक्रमी असून त्यांची वार घराणी होती. पैकीं कनोजचे घराणे मुख्य होते. त्या घराण्याचा संस्थापक नागभट्ट असून त्याने इ. स.च्या ९ व्या शतकांत हर्षाच्या चक्रायुध नांवाच्या वंशजाचा पराभव करून आपली सत्ता स्थापिली. या घराण्यातील महेंद्रपाल हा फार पराक्रमी राजा झाला होता. त्याच्या पदरी राजशेखर कवि होता; हा महाराष्ट्रीय यजुर्वेदी ब्राह्मण होता. या घराण्यातील शेवटचा राजा राज्यपाल. याचा गझनीकर महंमदाने १०१८ त पराभव केला व राजधानीतील लोकांची कत्तल केली; त्यावेळी तेथील प्रजा पळाली. बहुधा याच सुमारास प्रतिहार किंवा पाठारे यांचे पूर्वज कनोजहून देवगिरीकर यादवांच्या आश्रयास पैठणप्रांती आले असावेत. पाताणे हा पैठणे या शब्दाचा अपभ्रंश होय (असे रा. व. जोशी म्हणतात.). सहाद्रिखंडांतहि “ पैठणे पत्तने शप्त्वा मया कोपवशात्किल । पाठारीयाः प्रसिद्धा ये पैठणाख्या भवंतु ते ॥ ” असा उल्लेख आहे. पाताण्यांबरोबर पैठणहून आलेल्या कावळे आदिकरून यजुर्वेद्यानां हि पैठणकर म्हणत असत. गोव्याच्या सुभेदाराचा मुलगा बहादुर गेलानी याने स. १४९० त साष्टीकडील कांहीं ब्राह्मणांस ज्या सनदा दिव्या आहेत त्यांत त्यांना पैठणकर असेच म्हटले आहे. कांहींचे म्हटणे की, पाठारे हे गुजराथेंतून आले असावेत. परंतु हे म्हणणे टिकण्यासारखे नाही. कारण त्यास सबळ आधार नाही. ” (या लेखांत रा. व. पु. वा. जोशी यांनी आमच्याकडे पाठविलेल्या लेखांतील घेतलेला भाग अवतरणचिन्हांकित आहे.)

[संदर्भग्रंथः—वि.ज्ञा. वि. पु. २१. अं. १-२; पु. २२. पृ. ९९; वृहत्सं.; राजतरं. रघुवंश; महावंशो; भारतवर्षीय भूवर्णन;

शिकंदरी भाषांतर; कौस्तुभचिन्तामणि; मराठे व इंग्रज; डफ; एशि. रिसर्च. व्हा. १५; हीरेन-व्हॉ. २; टॉड-पृ. १८७; स्मिथ-व्हॉ. १-२; वॉम्बे ग्याझे. व्हॉ. १३, १४, आणि १६; भा. २, ३; एलफिन्स्टन-१६६; रॉबर्टसन-३८; वर्ड-हिस्टरी गुजराथ; इंपी ग्याझे. व्हॉ. १५; इलिअट. व्हॉ. १, ७; यूल-क्याथे. १; जर्म्हिस-कोंकण; त्रिगज-व्हॉ. २, ३, ४; रासमाला-१; अर्सेकिन व्हॉ. २; सदर अदालत रिपोर्ट १८२५; केर-व्हॉ. ८; हॉग, १; ओम; एचिनन; ट्रीडीज-फॉरेस्ट सिलेक्शन्स. व्हॉ. १. भा. १, २, ३; डॉ. जोशी-अर्ली हिस्टरी, वॉम्बे; एड्वर्ड्स-राइज ऑफ वॉम्बे; ऑफि-आलॉ. सर्व्हे रिपोर्ट व्हॉ. ३, ९; इंडि. अँटि. व्हॉ. १, ७, ८; फ्लीट. डिनेस्टिज-कानडी; फॉरेस्ट-ऑफि. रायटिंग्ज].

कोंकणपुर—छुएनत्संग या शहरी गेला होता. त्याने हे शहर द्रविडदेशापासून १६६ कोसांवर असल्याचे लिहिले आहे. त्यावरून ते तुंगभद्राकाठचे अनागोंदी असावे असे एक मत आहे व दुसरे मत, ते हल्लीचे वनवासी असावे असे आहे. विजयानगरचे राज्य स्थापण्यापूर्वी अनागोंदी ही यादवराजांची राजधानी होती. कोंकणप्रांताची ही राजधानी छुएनत्संगच्या वेळी होती व त्याचा कोंकणप्रांतहि (हल्लीच्या पेश्यां जास्त) मोठा होता (कोंकण पहा). अनागोंदी हीच किष्कि या अजाहि एक प्राचीन समज आहे [भार. भूवर्ण; विलक्स-म्हैसूर १. १४].

कोंकणस्थ वैश्य, इतिहास.—वैश्यसमाज हा वैदिक त्रैवर्णिकापैकी एक आहे. या समाजाची मूळ वस्ती गोदावरीतीरी मुंगीपैठण येथे होती. दुर्गादेवीच्या दुष्काळामध्ये या समाजाची पांगापांग होऊन निरनिराळ्या घाटांनी हे लोक कोंकणांत उतरले आणि त्यावरून त्यांना “ कोंकणस्थ वैश्य ” असे म्हणतात. महाराष्ट्रांत हल्ली “ वैश्य ” या नावाने संबोधिले जाणारे पुष्कळ समाज आहेत. त्यांतील बहुतेकांचा आज आपापसांत रोटिवेटीव्यवहारहि नाही. कोंकणांत जे दोन प्रमुख व्यापारी वैश्य-समाज आहेत. त्यांपैकी प्रस्तुत समाज हा एक होय. हा समाज प्रथम रत्नागिरी जिल्ह्यांतील प्रमानवल्ली व संगमेश्वर या दोन ठिकाणी उतरला. आणि नंतर रत्नागिरी व कुलाबा या दोन जिल्ह्यांत व करवीर संस्थानांत पसरला अशी माहिती मिळते. हल्ली कुलाबा जिल्ह्यातील महाड, माणगांव, रोहे व अलिबाग या तालुक्यांत; रत्नागिरी जिल्ह्यांतील दापोली, खेड, चिपळूण, संगमेश्वर व राजापूर या तालुक्यांत आणि करवीर संस्थानांत कोल्हापूर व मलकापूर या ठिकाणी या समाजाचा बराच भरणा आहे. सुमारे पाठगशे वर्षांपूर्वी या समाजाचे लोक मुंबईस आले व तेथेहि १० हजारवर त्यांची वस्ती आहे. एकंदर सर्व कोंकणस्थ वैश्यसमाजाचा लोकसंख्या एकलक्षावर आहे.

आजकाल महाराष्ट्रांत जे इतर पांढरपेशे समाज आहेत त्यांचा कित्येक वर्षांपासूनचा इतिहास उपलब्ध आहे त्या

प्रमाणे प्रस्तुत समाजाचा पूर्वकालीन साद्यंत इतिहास पूर्ण स्वरूपांत नाही. याला अनेक कारणे आहेत. मुख्य कारण एवढेच सांगता येईल की ब्राह्मण, सारस्वत, प्रभु इत्यादि समाजांचा ऐतिहासिक कालांत राजकारणाशी प्रत्यक्ष संबंध आला. पण हा समाज व्यापारी वर्ग असून या समाजाचा व्यापाराबद्दल बराच संबंध आला नाही आणि त्यामुळे बरील समाजांप्रमाणे या समाजाचा साद्यंत इतिहास टिकणे शक्य झाले नाही. तरीपण मुसलमानी अमदानीत, अव्वल मराठे शाहींत व पेशवाईत हा समाज जिवंत स्वरूपांत व भरभराटीत होता याबद्दल कागदोपत्री आधार आहेत. विजापूरच्या दरवारातून मुसलमानी अमदानीत मिळालेल्या सनदा, शिवाजीच्या वेळी व अव्वल पेशवाईच्या वेळी निरनिराळ्या शेथ्ये घराण्यांना मिळालेल्या शेठजीच्या सनदा त्या त्या घराण्यांत आज अस्तित्वांत आहेत. विशालगड संस्थानापैकी वायकूळ घराण्याच्या जुन्या दफतरांत अजूनहि पुष्कळ सनदा आहेत.

कोंकणांत या समाजाचा साधारण जम बसल्यावर समाजांतील कित्येक प्रमुख पुढाऱ्यांना मुख्य मुख्य ठिकाणी पेट वसवून तेथे जलमार्गाने व खुष्कीच्या मार्गाने येणाऱ्या मालावर कर वसविण्याच्या सरकारातून सनदा मिळाल्या. या करास “ शेठजी ” म्हणतात. आणि हा हक्क ज्यांना मिळाला त्यांना आज शेठ्ये या नावाने ओळखतात. ह्याप्रमाणे महाड, खेड, चिपळूण, रत्नागिरी, संगमेश्वर राजपूर वगैरे ठिकाणी मोठमोठ्या पेटा वसून खुष्कीने व जलमार्गाने निरनिराळ्या प्रांतांशी दळणवळण सुरू झाले. या ठिकाणाचा बराच व्यापार पुष्कळ वर्षे वैश्यांच्याच हातांत होता. रेल्वे सुरू झाल्यापासून घाटावरील माल पहिल्याप्रमाणे कोंकणांत उतरेनासा झाला व गुजराथ मारवाड येथील व्यापारी कोंकणांत शिरले त्यामुळे या समाजाचा कित्येक वर्षे असलेला व्यापार आज मंदावला आहे. तथापि अद्यापहि महाड, चिपळूण, रत्नागिरी, खेड, संगमेश्वर, राजापूर या ठिकाणी कित्येक प्रमुख व्यापारी वैश्यच आहेत.

मुंबईमध्ये आल्यावर प्रथम छापखाना व तंबाखू या दोन व्यापारामध्ये या समाजांतील कांहीं लोक पडून त्यांत ते चांगले नांवारूपास आले. देवळेकर, हेगिष्टे, खातु, मापुस्कर यांचे छापखाने चांगल्या भरभराटीत आले होते व त्यांनी संस्कृत भाषेतील अनेक जुने ग्रंथ छापून वाङ्मयाची चिरकाल टिकणारी अशी सेवा बजावली आहे. त्यांचे एजंट काशी, प्रयाग, दिल्ली, लखनौ, कराची, अहमदाबाद, वन्हाड, नागपूर, खानदेश, गोकर्ण, महाबळेश्वर, निजाम हैद्राबाद, वगैरे ठिकाणी पसरलेले होते. दुसऱ्या कित्येक मंडळींच्या तंबाखूच्या वखारी उत्तम प्रकारे चालल्या होत्या. कित्येक लोक कमिशन एजंटच्या धंद्यांत पडले होते. सांप्रतहि या सर्व धंद्यांत हे लोक चिकटून आहेत. पान, तंबाखू,

उर्मुरणीचीं पानें, किराणा माल व कापड या धंद्यांत वरेंच लोक आहेत.

सारांश कृषि, गोरक्षा, वाणिज्य हीं जीं वैश्यवर्गाचीं विविध कर्तव्ये आहेत तीं अद्याप या समाजाचीं सुटलीं नाहींत. कोंकणांत या समाजातील सर्वच लोक प्रामुख्याने शेतकी, गोरक्षणा आणि व्यापार करीत आहेत. जिनिंग प्रेस, तांदुळाची गिरणी वगैरे धंदे ज्ञातीतील सधन गृहस्थांनी चालविले आहेत. मुंबई, अहमदाबाद, हैद्राबाद वगैरे ठिकाणीं बुकसेलरचा धंदा करणारे देखील कांहीं वैश्य आहेत. शिवाय सरकारदरबारी मोठमोठ्या हुद्द्यावर या समाजातील कित्येक मंडळी चढली आहेत. इतर सार्वजनिक कार्यांत भांग घेणारेहि या समाजांत आहेत. तसेंच ग्रंथकार व लेखक वगैरेहि आहेत.

कोंकणस्थ वैश्य समाजांत मुंबईत कोंकणस्थ वैश्यजाति फंड, वैश्यविद्यावर्धक समाज, वैश्य संघ इत्यादि संस्था आज वैश्य समाजाच्या उन्नतीकरितां झटत आहेत. बाहेर गांवांहि अशा अनेक संस्था आहेत. कोंकणस्थ वैश्यजातिफंड हा सन १८८७ मध्ये स्थापन होऊन आजपर्यंत शक्यनुसार समाजसेवा बजावीत आहे. या फंडांतून लग्नकार्यादि शुभ कार्याकरितां महाजनवाडी, और्ध्वदेहिक कार्याकरितां धर्मशाळा मुंबईत उघडल्या असून एक दत्तमंदिर वांगलें आहे. फंड एक लक्षाच्या वर आहे. 'वैश्य विद्यावर्धक समाज' सन १९०४ या साली स्थापन झाला व विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्त्या देऊन शिक्षणा सारखें पवित्र काम समाज करीत आहे. 'वैश्य विद्यार्थी संघ' ही संस्था सन १९१७ साली स्थापन होऊन विद्यार्थ्यांची सर्वतोपरी उन्नति करण्याकरितां अविभ्रांत काम करीत आहे. शिवाय मुंबई येथे कों. वैश्य ज्ञातिफंडाचें एक 'भोफत. वाचनालय', माखजण येथें वैश्य मंडळीचें 'श्रीराम वाचनालय', रत्नागिरी येथें 'वकुल' नांवाचें एक साप्ताहिक पत्र, मुंबई येथें 'वैश्य मासिक' व 'वैश्य-धर्मोन्नति-माला' वगैरे सुरू आहेत, कुलाबा जिल्ह्यांत सासवने येथें वैश्य विद्याश्रम नांवाचें विद्यालय ज्ञातीने चालविलें आहे.

मुंबई येथे कों. वैश्य समाजाची एक पंचायत सभा आहे. या सभेकडून ज्ञातिविषयक कित्येक गोष्टींचा निकाल देण्यांत येतो व तो बहुशः समाजाकडून पाळण्यांतहि येतो. बाहेरगांवां कोंकणांत याच पद्धतीवर समाजविषयक काम चालत असतें. गांवोगांव पंचायती असून तालुक्यावारी शेटचे, महाजन असतात व त्यांच्याकडून झालेल्या निकालास सामान्यतः सर्व समाजाकडून मान देण्यांत येतो.

सर्वसाधारणतः अशा प्रकारची कोंकणस्थ वैश्य समाजाची आज स्थिति आहे. शिक्षणाच्या बाबतींत दिवसेंदिवस प्रगतीच होत चालली आहे. निरनिराळ्या व्यापारांत पडण्याकडे मंडळीच्या मनाची प्रवृत्ति होत असून त्याप्रमाणें औद्योगिक उन्नतीचे प्रयत्न होत आहेत. धार्मिकोन्नतीचा प्रश्नहि ज्ञातीतील प्रमुख संस्थेने हाती घेतला असून त्या दृष्टीने शक्य ते

प्रयत्न चाललेले आहेत. [वाळकृष्ण अनंत वेडे यांकडून आलेल्या माहितीवरून.]

कोंकणी—हे प्रदेशिक नांव आहे. कोंकणांतून आलेले ते कोंकणी. गुरव, कलावंत व गान, खारवे, न्हावी, शिपी, गवळी, कुंभार, कुणवी, सुतार, लोहार, सेनार, चांभार, कोळी, यांसारख्या जातींतून कोंकणी आहेत. या जातीची विशेष वस्ती मुंबई-कानडा जिल्ह्यांत आहे. गुजराथेंतहि हे लोक आहेत. त्यांना कोंकणी असे म्हणतात. सुरत जिल्ह्याच्या दक्षिण भागांत व धरमपूर आणि वांडा संस्थानांत या लोकांची सुख्यतः वस्ती असून १९११ साली त्यांची संख्या ७१,६७८ होती. ठाण्याच्या वालां लोकांप्रमाणें ही जात दिसते. नांवावरून ते कोंकणांतून आले असावे हें उघड आहे. शिवाय त्यांच्या भाषेंत गुजराथी व मराठीचें मिश्रणहि आढळून येतें. इ. स. १३९६-१४०८ सालांत पडलेल्या दुर्गा देवीच्या दुष्काळामुळे त्यांना उत्तरेकडे जाणें प्राप्त झालें असे म्हणतात.

बहुपत्नीत्वाची चाल त्यांच्यांत असून विधवाविवाहहि रुढ आहे. लग्न ठरवितांना उभय पक्षांकडून सुरापान केलें जातें व देणग्याहि दिल्या जातात. हुंड्याची रक्कम ८ किंवा १० रुपयांपेक्षा जास्त नसते. लग्नापूर्वी बंधूवरांना त्या त्या वेळेप्रमाणें व प्रसंगाप्रमाणें मिरवीत नेण्याची चाल असल्याचें आढळून येतें. लग्नांत त्यांना एका बैठकीवर बसवितात व त्यावेळीं एक स्त्री त्यांच्या पदरांस गांठ मारते. परस्परांनी नावें घेतल्यानंतर ती सोडण्यांत येते. लग्नानंतर भात, रोटी व दारू यांची मेजवानी बंधूच्या वापानें द्यावी अशी पद्धत आहे.

ब्रह्मा व वाघदेव यांची कोंकणी लोक पूजा करतात. एखाद्या शमी वृक्षाजवळ ब्रह्मा नांवाच्या देवाची स्थापना केलेली असते. एका लांकडी स्तंभावर वाघाचें चित्र कोरलेलें असतें व त्यावर शेंदूर फांसतात. कोंकणी लोकांस ब्राह्मण उपाध्याय लागत नाहीं.

मृतास स्नान घालून नंतर त्यास स्मशानाकडे नेतात. प्रेतसंस्कार केल्यानंतर नदींत स्नान करून नंतर घरी येऊन दारू पिण्याची त्यांची बहिवाद आहे. मृताची राख भरून चौथ्या दिवशीं आप्तांस जेवण घालतात व वर्ष अखेरीस मृताची रौप्य मूर्ति करून तिच्यापुढें दीप लावतात.

हे लोक मजुरी करतात व शेतीहि करतात. ज्यांना शेतीकरतां बैल घेण्याचीहि ऐपत नसेल असे कोंकणी स्वतःच नांगर ओढतात व अशा लोकांना 'हाथोडिया' असे म्हणतात. महाराष्ट्रांतील कोंकणी लोकांत गोमांतकी कोंकणी म्हणून एक वर्ग आहे. त्यांची वस्ती विशेषकरून मुंबई शहरांत आढळते.

ठा. जे.—ठाणें जिल्ह्यांतील कोंकणी गंभीरगढचा डोंगरी किल्ला राखण्याकरितां आपले पूर्वज कोंकणांतून या भागांत आले असें हे सांगतात. यांची रहाणी गलिच्छ असून हे आपला

परंपरागत शेतकीचा धंदा करतात. लग्नविधि ब्राह्मण चालवितो. लग्नाप्रित्यर्थ ब्राह्मणाला दक्षिणा व जातिप्रमुख पाटलास शेलापागोटें देतात. उत्तरक्रियेच्या प्रसंगां ब्राह्मणाची जरूरी नसते. खंडोबा, देवी, चंद्र, सूर्य, चेदा, हिरवा वगैरेनां पुजतात. उपाध्याय ब्राह्मण असतो. हिंदूंचीं व्रतं व उपोषणं पळतात. पाटील तंट्यांचा निवाडा करतो. हे मिश्रभाषा बोलतात. त्यांत मराठीचा भरणा जास्त असतो. यांच्यांत मुलांना शिक्षण देत नाहीत.

कानडा.—येथील कोंकणे आपणाला मराठे क्षत्रिय समजतात. इतर लोकहि त्यांना शूद्रापेक्षां उच्च वर्णाचे मानतात. यांत सावंत, देसाई, साइल अशीं आडनांवां असून हे नांवापुढे नाईक हें पद जोडतात. या कोंकण्यांचीं नांवां महाराष्ट्रीय वाटत नाहीत. उदा. फकिरो, चौडो, कांडलो. इत्यादि हे कोंकणी भाषा गोवर्नीज लोकांप्रमाणे हेल काढून बोलतात. निरंकार, महामाई, राऊलनाथ, खेत्री या देवतांना वळी देतात. हे महालय, श्राद्ध वगैरे करतात. गोवा, गोकर्ण, काशी व पंढरपूर या ठिकाणीं हे यात्रेला जातात. कऱ्हाडे ब्राह्मण यांची भिक्षुकी करतात. बाबा नांवाचे यांच्या जातीचे उपाध्यायहि आहेत. सदाशिवगडाजवळील कृष्णपूरच्या विठोबाला हे भजतात व भजनांत तुकारामाचे अभंग म्हणतात. यांचे आचारविचार सावंतवाडीकर मराठ्यांप्रमाणे दिसतात. प्रत्येक गांवांत पंचायत असून बुधवंत हा त्याचा मुख्य असतो. हे लोक मुख्यतः शेतकरी पेशाचे आहेत.

त्रा व ण को र.—येथेहि यांची वसाहत आहे. व्यापार हा यांचा सर्वसाधारण धंदा आहे. इतर वेळीं मलबारी लोकांप्रमाणे यांचा पोषाख असतो. परंतु धार्मिक किंवा सणाच्या दिवशीं पूर्वकिनाऱ्यावरील ब्राह्मणांप्रमाणे असतो. यांच्या जातींत बरींच गोत्रे आहेत. होतां होईल तों आलेच्या किंवा मामाच्या मुलीला वरण्याचा यांचा प्रघात आहे. यांचे वैवाहिक विधी जवळ जवळ ब्राह्मणासारखेच आहेत. [सेन्सस रिपोर्ट, (मुंबई व त्रावणकोर) मुं. गं. एन्थवेन].

कोंकणी भाषा—कोंकणांत बोळण्यांत येणारी मराठी भाषा. ही जास्त अनुस्वारयुक्त असते. याशिवाय तिच्यांत (कांहीं शब्दपर्याय सोडल्यास) विशेष फरक होत नाही. कोंकणां असें विशेष नांव ज्या भाषेला आहे, ती गोव्याकडे आणि मालवणकडील भागांत बोलली जाते. तिला गोमांतकी असेंहि म्हणतात. ही मराठीहून थोडीशी निराळी आहे. पहिल्यानें इकडे सारस्वती म्हणून एक भाषा प्रचारांत होती; पुढे कदंबराजवटीत तिची हळू हळू कानडी झाली. विजयानगरकरांचे राज्य झाल्यावरहि इकडे कानडीच सुरू होती. पुढे फिंग्याच्या अंमलांत व मुसुलमानी रियासतींत त्या त्या भाषेची छाप बसून मूळच्या महाराष्ट्री भाषेंत बराच फरक पडला. सांप्रत ही भाषा बरीच चमत्कारिक झाली आहे. शुद्ध मराठी भाषा बोलणाऱ्याला ती एकाएकी समजत नाही. गोव्यांत ती सर्वत्र सारखी आहे असें नाही. अंतरांतराने

तिच्यांत फरक पडतो. बुक्यानन म्हणतो की, गोवेंप्रांतांत ५५ मैलांच्या टापूंत ही भाषा बोलतात. मोगलीगचे म्हणणें असें आहे की, कोंकणी भाषा बोलणारे लोक ही भाषा मराठीहून निराळी मानून तिचे व्याकरणहि निरळें मानितात. परंतु व्याकरणावद्दल मर्फी हा पुढीलप्रमाणे माहिती देतोः—“कोंकणी भाषेचे व्याकरण मराठीप्रमाणेच आहे असें निश्चितपणें सिद्ध होतें. नांम व क्रियाविशेषण हीं एकाच विभक्तीनें चालतात. या भाषेंतील विशेष लक्षण म्हणजे, जे शब्द हिंदी व मराठी भाषेंत आकारान्त असतात ते कोंकणांत ओकारान्त होतात. हा प्रकार गुजराथी व मारवाडी या भाषांत दिसून येतो. मराठीतील कांहीं अडचणी या कोंकणीवरून समजून येतात. हिच्यांत कांहीं नियम अपूर्ण आहेत. या भाषेंत सामान्य व्यवहारांत संस्कृत शब्द बरेच आढळतात. हे शब्द शेणवी ब्राह्मण शुद्ध रीतीनें उच्चारतात आणि गोमांतकांतील साधारण किरिस्ताव लोक त्यांचा अपभ्रंश करून बोलतात. उदा० उदक, वृक्ष, तृण असे शब्द शेणवी ब्राह्मण बोलतात व उदीक, रुख, तण हे शब्द किरिस्ताव बोलतात” हल्लीं पोर्तुगीज भाषा फार प्रसार पावली आहे, त्यामुळे या कोंकणी भाषेकडे सुधारण्याच्या दृष्टीनें कोणी फारसें पद्दात नाही.

या भाषेंत पूर्वी कांहीं कथा व काव्यहि झालेले आहे. नायकस्वामी, सांतबानायक, सोहिरोवा आविये इ. कवींनी या भाषेंत काव्यरचना केली आहे. हल्लीं गोव्याकडे जुनी कोंकणी लौकिक गीतें फार कमी ऐकण्यांत येतात. या गीतांचा संग्रह करणें अत्यावश्यक आहे. भाषाशास्त्रदृष्टीनें या संकलनाचा बराच उपयोग होईल. कोंकणी भाषेंत ग्रंथरचना अगदींच अल्प आहे; ती वाढविली पाहिजे. पूर्वीचा एखादा मोठा ग्रंथ या भाषेंत रचलेला ऐकण्यांत नाही. कांहीं लोक स्टिफेनच्या ख्रिस्तपुराणास कोंकणी भाषेंतील ग्रंथ म्हणतात आणि याप्रमाणेच आणखी कांहीं ग्रंथांस कोंकणी भाषेचे म्हणतात; परंतु स्टिफेनचा ग्रंथ हा कोंकणी नसून मराठी भाषेंतील आहे असें विद्वान लोकांचे म्हणणें आहे. हल्लीं मुंबईस असलेले किरिस्ताव लोक ह्या कोंकणी भाषेला पारखे होत चालले आहेत. मात्र पत्रव्यवहारांत हे लोक कोंकणी भाषा वापरून ती रोमन लिपीत लिहितात. गोमांतकांतील उच्च वर्गाची ओढ मराठीकडे फार आहे. कोंकणी भाषेची प्रगति म्हणजे मराठीचा अपकर्ष असें जें त्यांचें मत दिसतें तें वास्तविक नाही. परंतु ही प्रगति होण्यास फार प्रयास पडतील. मुंबईस आलेले किरिस्तांव इंग्रजी भाषा जास्त उचलांत चालले आहेत. त्यांच्यांत इंग्रजी, हिंदी व कोंकणी या तीनहि भाषा प्रचारांत आहेत. पुन्हां या त्यांच्या कोंकणीवर पोर्तुगीज भाषेचीहि छाप पडतोच. गोव्यांत तर या पोर्तुगीज भाषेचे दडपण फार पडल्यानें तेथें कोंकणी भाषेचे विकसन न होतां तें मुंबईस होतें. या

भावेची थोडी कल्पना येण्यास पुढे एक छोटसा उतारा देतो.

इन्दिरेंच्यो शिरवळ्यो (सौ. शान्ताबाय वंदें हिणें सांगिल्ली काणी) :—एक असलो म्हाळपै. ताची असली एक वायल. तिचें नांव इन्दरी. ती मोटी करनखरी, पाडी, उंवाळलेली आसली. घोवान एक सांगल्यार ती दुसरेंच करताली. एक फावट म्हाळपैक शिरवळ्यो खायनशो दिसल्यो. ताका सामकी गांठ लागली. सुकून सुकून ताचो सामको भातकुटो जालो. तो मरचे तडीक पावलो. पुण सभागी करतलो कितें? वायले फुडें ताचे शाणपण चालता? तिचेकडन उलशी माणुसकी आसं म्हाळपैच्यो हाडांक काती लागिल्ल्यो पळौन, शेजानीन ताका एकदीस विचार्लें, 'आरे म्हाकू. हालीं तुझी सामकीच अवस्ता जाली ती कितें?' ताणें म्हळें, 'कितें सांगूं? व्हडले वा, म्हाका पिडा-रोग बी कांयचना. म्हाका शिरवळ्या खायनशो दिसल्यात. पणून करून घालता कोण? आम गेले करनखरेक तूं वळखना?' शेजानीन. म्हळें, 'तर तुका शिरवळ्यो मेळपाची आस्ता ना तूं तिका सांग: तुजो म्हणचे वेय यवेपाचो आस. ताका तूं जाय जाल्ली पोळी करून घाल. शिरवळ्यो मात नाका'. म्हाळपैक घरा गेलो आनी वायलेक ताणें तशेंच सांगलें, इन्दरी दळूंक वसली. तेन्ना घोवान तिका म्हळें 'आज चडशे तांदूळ दळटा तूं?' तिणें वोंचो मुड्डून जाप केली, 'तुज्यो त्यो लातवडायो म्हाका नाकात. शिरवळ्यो करूं नाका म्हणून सांगूंक, तूं कोण? म्हजें सोयरूं म्हाकां फाटीं सांगताले, आपल्या मांवाक आस तो शिरवळ्यांचे, मोटो धोस्त. त्यांच हांव करतलीं. तूं आपलो सांगशी: सानां कर; वडे कर; पोळे कर. पणून हांव खें आयकूंक आयल्यां?'

[दणईत व वागळे-गोमांतकाचा प्रा. अ. इतिहास; स्वयं-सेवक व ४ अं. ५; विद्यासेवक व. १ अं. २]

कोकनाडा, ता छु का:—मद्रास इलाख्याच्या गोदावरी जिल्ह्याच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील हा एक तालुका असून याचें क्षेत्रफळ २९७ चौ. मैल आहे. १९२१ साली याची लोकसंख्या २,२९,१५१ होती. यांत कोकनाड व सामलकोट या दोन शहरांचा व ९९ खेड्यांचा समावेश होतो. जमीन महसुलाचें उत्पन्न सुमारे ५ १/२ लाख रु. आहे. याच्या किनाऱ्यावर कोरिंग व इंग्रज हीं यूरोपियन वसाहतीच्या वेळीं प्रसिद्ध असलेलीं बंदरें आहेत. कोरिंग जवळ तल्लेरू येथें जहाजें बांधण्याचें काम होतें. येथील मुख्य पीक म्हटलें म्हणजे तांदूळ होय. या पिकास गोदावरी नदीच्या काळव्याचें पाणी देण्यांत येतें.

गां व.—मद्रास इलाख्याच्या गोदावरी जिल्ह्याच्या कोकनाड तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण व बंदर आहे. एम्. एस्. एम्. रेल्वेच्या सामलकोट जंक्शनपासून या शहराला एक फांटा गेला आहे. हें मुंबईपासून ८५० मैलांवर आहे. हें गोदावरी नदीच्या पूर्वेकडील शाखेच्या मुखाजवळ कोकनाड उपसाग-

राच्या वरच्या वाजूस आहे. तैलंगणांत हें गांव फार स्वच्छ आहे.

इ. स. १९२१ साली याची लोकसंख्या ५३,३४८ होती. रामायणांतील काकासुराचें हें निधनस्थान समजलें जातें. म्हणून तेलगूंत यास 'काकिनाडा' (कावळ्याचें स्थान) म्हणतात. हें इतिहासदृष्ट्या महत्वाचें नाहीं. याच्या जगन्नाथपुरम् नांवाच्या भागांत पूर्वी डच लोकांनी वखार बांधली होती परंतु ती १८२९ त ब्रिटिशांच्या ताब्यांत दिली गेली. १७५९ त कर्नेल फोर्डन मच्छलीपट्टण सर केल्यानंतर फ्रेंच लोकांनी आपलें सैन्य दोन वेळीं या ठिकाणीं उतरविलें होतें. परंतु त्यांना सहज रीतीनें तेथून हुसकविण्यांत आलें.

कोरिंगचा उपसागर जेव्हां माती जमून जमून निरुपयोगी झाला तेव्हां कोकनाडास महत्व आलें. यांत दौलेश्वरम् पासून दोन कालवे काढिले आहेत. एक सालमकोट मधून व दुसरा रामचंद्रपुरम् तालुक्यामधून जाऊन दोन्हीहि एका खाडींत नेऊन सोडले आहेत व अशा रीतीनें जिल्ह्यांतील जल मार्गाशी याचा संबंध जोडिला आहे. येथें म्युनिसिपॅलिटी १८६६ त सुरू झाली.

मद्रासच्या उत्तरेस कारोमांडलच्या किनाऱ्यावर हें मुख्य बंदर आहे. यांत रेल्वे सुरू झाल्यापासून व उपसागरांत मातीचे पुष्कळ थर जमल्यामुळें याचें महत्व बरेंच कमी झालें आहे. हें बंदर धेतांना, वकलपुडीच्या दीपस्तंभापासून कांहीं अंतरावर असलेल्या बंदरांत शिरण्याच्या मार्गापासून सुमारे पावणे पांच मैल दूर व ३० फूट खोलीच्या पाण्यांत जहाजें नांगरलीं जातात. यांतून इंग्लंड, फ्रान्स आणि बेल्जम येथें कापूस, फ्रान्सांत आणि इंग्लंडांत तीळ वगैरे आणि सीलोन व मारिशस बेटांत तांदूळ जातो. रंगूनास तंबाकू जाते व तेथें तिचे चिरूट बनवितात. तूप, कडधान्य व एरंडीचें तेल बाहेर गांवीं पाठविण्यांत येतें. यांत यूरोपियन व इंडियन यांच्या चेंबर ऑफ कॉमर्स संस्था व एक पोर्ट कॉन्सर्वन्सी बोर्ड आहे.

यांत एक खाजगी मिठाची वखार आहे व पेनुगुड्यूर जवळ कांहीं मैलावर सरकारी मिठागरे आहेत. यांत धान्य दळण्याच्या गिरण्या, तेल काढण्याच्या चक्या, एक लोखंड ओतण्याचा कारखाना आणि चुट्टे वळण्याच्या कांहीं वखारी आहेत. गांवांत तेलाचे, तंबाकूचे, तांदूळ सडण्याचे, सरकी काढण्याचे व कापूस दावण्याचे बरेच कारखाने आहेत परंतु मुख्य धंदा म्हणजे दर्यावरील व्यापार होय.

यांत १८५२ सालांत मिठापुरस्च्या राजानें एक कॉलेज स्थापिलें. दुसरें पी. आर. कॉलेज व दौन हायस्कूलहि आहेत. सरकारी ट्रेनिंग कॉलेज व मुलींच्या शाळाहि आहेत. येथें छापखाने पुष्कळ असून छपाईहि स्वस्त असते. १९२३ त अडतिसावी राष्ट्रीय सभा येथें भरली होती.

कोकंब—कोकंबाच्या बियांपासून तेल काढतात. हें शेंकडा तीस पर्यंत निघतें. तेल दोन तऱ्हेनें काढतात. बिया

फोडून वरची टरफले काढून टाकतात. नंतर आंतील गर उखळात कुडून पाण्यात उकळतात. थोडा वेळ उकळल्यावर पाणी गार होऊं देतात म्हणजे तेल वर येतें. त्याचे लहान लहान गोळे किंवा बऱ्या करितात. दुसरी रीत अशी की, बरील-प्रमाणेंच विद्या कुडून त्या पाण्यात टाकून तें पाणी रात्रभर तसेंच ठेवून देतात. सकाळी तेल वर येईल तेवढें काढून घेऊन राहिलेलें पाणी रवीनें ताकासारखें घुसळतात म्हणजे लोण्याप्रमाणें पाण्यावर तेल येतें. थंडीच्या दिवसांत तेल चांगलें (पुष्कळ) निघतें. घुसळून काढलेलें तेल स्वच्छ असतें. तेलाचा उपयोग आमांशावर, थंडीनें आंग फुडतें त्यावर व पावसाळ्यांत चिखलानें पाय कुजतात त्यांवर लावण्यासाठीं चांगला उपयोग होतो. कोकंब तेलाच्या भेणवत्या करण्यासाठीं उपयोग होईल परंतु तेल मान भरपूर मिळालें पाहिजे.

कोंकवाच्या फळांपासून कोकमसालें (आमसालें) तयार करतात. एप्रिल महिन्यांत फळें चांगली पिकल्यावर तीं फोडून विद्या वेगळ्या काढतात आणि रस व सालें एके ठिकाणीं एका भांड्यांत वाटतात. विद्या पिळून त्यांचें पाणी यांत टाकतात. विद्या वाळवितात. सालें उन्हांत वाळवितात; व तीं वाळल्यानंतर पूर्वी काढलेल्या रसांत उकळून पुन्हां वाळवितात. याप्रमाणें त्यांना चार पांच पुटें दिल्यानंतर तीं विकण्यास तयार होतात. मालवण, गोवा वगैरे ठिकाणीं कोकमसालें तयार करतात. आमसुलांचें सार व चटणी करतात. त्यांचा उपयोग चिंचेएवजीं भाजींत घालण्याकरितांहि करतात. आमसुलें वैद्यकांत उत्तम पित्तशामक म्हणून वर्णिली आहेत.

कोका-इरिप्रोक्सिलॉन ह्या वर्गातील झाडांच्या एकंदर पन्नास जाती आहेत. हीं झाडें उष्ण प्रदेशांत होतात. हिंदुस्थानांत या वर्गाच्या सहा जाती आहेत.

पहिली इ.कोका.या जातीचीं झाडें दक्षिण अमेरिकेच्या निर-निराळ्या भागांत आढळतात. परंतु हीं झाडें मूळचीं पेरु व बोलीव्हिया येथील आहेत.

हिंदुस्थानांतील लागवड.—इ. स. १८५० त सिलोन-मध्यें कोका जातीच्या झाडांची लागवड करण्यात आली. पुढें कोकेनच्या उपयोगाचा शोध लागल्यामुळें युरोपांतून कोकाच्या पानांस बरीच मागणी होऊं लागली. याच सुमारास कोका झाडाची लागवड चहाच्या मळ्यांतून सुरू होऊं लागली. व हिंदुस्थान सरकारनें कोकाची पानें तयार करण्या-वद्दली माहिती दक्षिण अमेरिकेंतून मागविली. निलगिरी पर्वताची उतरण, मद्रास इलाख्यांतील कांही भाग, आसाम, सिलहत्त व हिमालयपर्वताचा १०० पासून २००० फूट उंचीचा प्रदेश या ठिकाणीं या झाडांची लागवड करण्याचे प्रयोग केले आहेत. या झाडास थोड्या धुक्यापासून सुद्धा इजा होते व त्यास पाऊस बराच लागतो.

कांही जातीच्या झाडांपासून निघणाऱ्या कोकेनचें स्फटिकीभवन होत नाहीं; याकरितां झाडाची जात नीट निवडून घ्यावी लागते. याच्या लागवडीला जमीन ओलसर व सुपीक लागते. व पीक काढल्यानंतर जमिनीतील कस निघून जात असल्यामुळें नवीन खत घालणें जरूर असतें. रोप लावल्यानंतर १८ महिन्यांनीं पानें काढतां येतात व एकदां लांब-लेल्या झाडाचीं पानें ४० वर्षेपर्यंत काढतां येतात.

झाडांचीं पानें जेव्हां कडक होऊन वांकविलीं असतां मोडतात तेव्हां तीं काढतात. सुपीक जमिनीतील झाडांपासून एका वर्षांत दोन अथवा तीन वेळां पानें काढतां येतात. वाळलेलीं पानें एक दोन दिवस ठेऊन नंतर (वातागम्य) डब्यांत तीं भरतात. हीं पानें होतां होईल तितक्या लवकर जहाजांवर चढवावी, कारण तीं उष्णकटिबंधापेक्षां समशीतोष्ण कटिबंधांत जस्त दिवस टिकू शकतात. या पानां-तील आल्कलॉईड व क्षार व्यापाराकरितां वेगळें करण्याचा प्रयत्न हिंदुस्थानांत आजपर्यंत झाला नाहीं. या पानांतील आल्कलॉईड व क्षार हीं दोन्ही मादक असून तीं शरीराच्या कोणत्याहि भागास लाविलीं असतां तो भाग बधिर होतो.

व्यापार.—सर्व जगांस कोकेनचा पुरवठा दक्षिणअमेरिकेंतून होतो. इ. स. १९०३ मध्यें पहिल्यानें १४०० औंस कोकेन हिंदुस्थानांत आलें. त्याची किंमत १८४४२ रुपये होती. कोकेनचा उपयोग लोकांनीं करूं नये म्हणून सरकारने कायदे केले आहेत. परवान्याशिवाय कोकेन विकणें कायद्यानें मना केलें असून त्याची गणना मादक पदार्थांत केली आहे.

कोकिल—कोकिलपद्याकडे हिंदुस्थानांत व पाश्चात्य देशांतहि प्राणिशास्त्रकोविदांचें तसेंच इतर लोकांचेहि कोणत्याहि पक्ष्यापेक्षां अधिक लक्ष वेधलें आहे. या पक्ष्यासंबंधी पुष्कळ दंतकथा प्रचलित आहेत. पुष्कळ विद्वानांनीं याच्यावर पुस्तकें व लेख लिहिलेले आहेत. आपलीं अंडी दुसऱ्याच्या घरच्यांमधून ठेवून तीं उबवून घेण्याची याची विचित्र पद्धतीच विद्वानांचें लक्ष वेधून घेण्याला कारणीभूत झाली आहे. हिंदुस्थानांत कोकिलाळा संस्कृतांत परभृत, अन्यभृत अशीं नांवें दिलेलीं आढळतात. शाकुंतलमध्ये, स्त्रियांचें अशिक्षितपटुत्व सिद्ध करण्याकरितां, दुष्यंत हा दुसऱ्याकडून आपल्या पिलांचें संगोपन करून घेणाऱ्या कोकिलाचा दाखला देतो. त्यावरून आपल्याकडेहि कोकिलासंबंधी पाश्चात्यांप्रमाणेंच कल्पना होती हें सिद्ध होतें. याशिवाय कोकिलांचा आवाज, त्यांचें मधुर कूजित यामुळेहि त्याला विशेष प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. वसंतऋतूच्या आगमनावरोबरच कोकिल हा आपलें आगमन आपल्या मधुर वाणीनें सूचित करतो. युरोपमध्ये व ध्रुवप्रदेशांतहि उन्हाळ्याच्या दिवसांत म्हणजे एप्रिल महिन्याच्या प्रारंभापासून कोकिलांचें कर्णमधुर आलाप ऐकूं येऊं लागतात.

वर्षाच्या इतर ऋतूमध्ये तो आफ्रिकेत असतो असे पाश्चात्यांचे म्हणणे आहे. प्रथमतः उन्हाळ्याच्या सुरुवातीस, पुंस्कोकिल आपले आगमन जाहीर करतो; व थोड्याच दिवसानंतर स्त्रीकोकिलहि त्याच्या पाठोपाठ येतो. या पुंस्कोकिलांच्या मध्ये स्त्रीकोकिलावद्दल भांडणे सुरू होतात व शेवटी ज्याच्या त्याच्या कर्तृत्वाप्रमाणे ज्याला त्याला एखादी कोकिला मिळते. दिवसाप्रमाणेच रात्रीहि यांचे गाणे चालूच असते. वर्षाऋतु प्राप्त झाला की हे कोकिलपक्षी कोठे गडप होतात कोणास ठाऊक ! यूरोपमध्येहि अशीच स्थिति नजरेस येते. जसजसा ग्रीष्म ऋतु संपण्याच्या वेतांत येतो तसतशी या कोकिलांच्या आवाजांतील माधुरी कमी कमी होऊ लागते. नंतर पुढे ग्रीष्मऋतु संपला की यांचे कूज बंद होते व जुलैच्या मध्याला व फार झाले तर जुलै अखेरनंतर यांचा पत्ताहि लागत नाही

कोकिलांमध्ये प्रजोत्पत्ति कशी होते याचे यथार्थ ज्ञान अद्यापीहि कोणाला नाही. तरी पण पाश्चात्य शोधकांनी यासंबंधी पुष्कळच प्रयत्न केले आहेत व अद्यापीहि त्यांचे प्रयत्न चालू आहेत. कोकिला ही आपली अंडी ज्यांच्या घरट्यांत ठेवते त्या पक्ष्यांची अंडी ती वहेर फेंकून देते व त्या जागी आपली अंडी ठेवते व नंतर त्या अंड्यांचे ते पक्षी आपली अंडी समजून संगोपन करतात असे आढळून आले आहे. सप्टेंबरच्या सुमारास ही पिल्ले उडू लागतात व नंतर ती आपल्या आईवापांच्या निवासस्थानाकडे जातात. कोकिला ही आपले अंडे दुसऱ्या पक्ष्याच्या घरट्यांत ठेवण्याच्या कामी आपले चातुर्य व्यक्त करते. डर्मस्टॅट परगण्यांतील जॅडाल्फ मुल्लर नांवाच्या एका जंगली मनुष्याने दुर्बिणीच्या सहाय्याने यासंबंधीचा प्रकार पाहिला. कोकिला ही आपले अंडे हळूच आपल्या चौकीत धरून दुसऱ्या पक्ष्याच्या घरट्यांत कशी ठेवते यासंबंधीची साग्र हकीकत त्याने दिली आहे. कधी कधी या पक्ष्याचे व कोकिलेचे भांडण होते; पण शेवटी हरप्रयत्नाने ती आपले अंडे त्या घरट्यांत घुसडतेच. आपल्या अंध्यासारख्याच रंगाची अंडी घालणाऱ्या पक्ष्याच्या घरट्यांमध्ये कोकिला ही आपली अंडी ठेवते असे काही शोधकांचे मत आहे पण त्यासंबंधी विद्वानांत मतभेद आहे. तथापि आपल्या अंध्यासारखीच अंडी असणाऱ्या पक्ष्यांच्या घरट्यांत कोकिला ही अंडी ठेवते हे विधान पुष्कळ अर्शा खरे आहे असे मानण्यास पुष्कळ पुरावा आहे. हिंदुस्थान व इतर जगाचे भाग यांमध्ये सांपडणाऱ्या कोकिलांमध्ये स्वरभिन्नत्वापेक्षा दुसरा फरक नाही व आहे तोहि फरक फारच सूक्ष्म आहे.

कोकिलाव्रत—आषाढ अधिक महिना आला असता सौभाग्यवृद्धीसाठी हे पौराणिक व्रत करण्याची त्रैवर्णिक स्त्रियांत चाल आहे. हे व्रत आषाढ पौर्णिमेपासून श्रावण पौर्णिमेपर्यंत करावयाचे असते. महिनाभर नक्षभोजन व ते कोकिलेचा शब्द ऐकून करावयाचे असे याचे विधान

आहे. दक्षाच्या यज्ञास आमंत्रणावाचून पार्वती गेल्यानंतर तेथे तिचा अपमान झाल्यावर त्याठिकाणी दक्ष व वीरभद्र यांच्या युद्धामुळे यज्ञविध्वंस झाला. पार्वतीने यज्ञविध्वंस केल्यामुळे 'तू तिर्थेकू योर्नात कोकिला होशील' असा शंकरांनी तिला शाप दिला व 'सौभाग्यप्राप्त्यर्थं स्त्रिया तुझी पूजा करतील' असा उःशाप दिला अशी वराहपुराणांत कथा आहे.

कोको—हे झाड मूळचे मध्य व दक्षिण अमेरिकेतील आहे; परंतु अलकडे पुष्कळ ओलसर उष्णप्रदेशांत याची लागवड झाली आहे.

याचे बी ऊन करून अथवा भाजून पिवळसर रंगाचे वट्ट तेल काढात. त्याला चॉकोलेटसारखाच वास असून तोंडांत टाकल्यावर ते लोण्यासारखे वितळते म्हणून त्याला "कोकोचे लोणी" म्हणतात. ते खावयास फार चांगले लागते. या झाडापासून तयार होणारा मुख्य पदार्थ म्हणजे ज्यापासून चॉकोलेट करतात ती फळे होत.

कोकोचे बी छालल्यापासून पांचव्या किंवा सातव्या वर्षी झाडास फळे येऊ लागतात. फळे शेंगेसारखी ६ ते ९ इंच लांब असून त्यांत ४० किंवा अधिक बिया असतात; त्यांनाच "निब" असे नांव आहे. प्रत्येक झाडापासून दरवर्षीस सुमारे १ ते ५ शेरांपर्यंत वाळलेले बी अथवा निबे निघतात. चॉकोलेट तयार करण्याकरिता बी भाजून दळतात, व चव आणण्याकरिता त्यांत साखर किंवा दुसरा एखादा पदार्थ मिसळतात. चॉकोलेटपासून तयार केलेल्या पदार्थाची किंमत त्यांतील चॉकोलेटच्या प्रमाणावर अवलंबून असते.

व्या पार.—चॉकोलेटची झाडे हिंदुस्थानांत आणण्याचे कित्येक प्रयत्न झाले; मलबार व निलगिरी डोंगरांवर त्यांची थोडीवहुत लागवडहि होते. परंतु ती सिलोनइतकी यशस्वी नाही. कच्ची निबे अथवा बिया मुख्यतः ब्रिटिश वेस्ट इंडीज, पोर्तुगाल, सिलोन, फ्रान्स, इन्वेडोर, ब्राझील व ब्रिटिश वेस्ट आफ्रिका या देशांतून येतात; व चॉकोलेटच्या निरनिराळ्या जिनसा व चॉकोलेटची मेवा मिठाई पुष्कळशी वेल्जममधून येते.

कोकोनोर—मध्यएशियामधील सरोवर. हे तिबेटच्या ईशान्येस ३७ उत्तरअक्षांश, १०० पूर्वेरेखांशावर ९९७५ फूट उंचीवर आहे. या सरोवराच्या उत्तरेस नान-शान पर्वत व दक्षिणेस दक्षिणकोकोनार पर्वत आहेत. याची लांबी ६६ मैल व रुंदी ४० मैल असून त्यांत ६ बेटे आहेत. यापैकी एका बेटावर बौद्ध लोकांचा मठ आहे. त्यामुळे येथे यात्रेकरू येतात. सरोवराचे पाणी खारे आहे. तथापि त्यांत मासे पुष्कळ आहेत. हिवाळ्यांत सरोवराचे पाणी तीन महिने गोठलेले असते. सरोवराला पश्चिमेस बुहेनगोल ही नदी मिळते.

कोकोबेटें—कोको ही बंगालच्या उपसागरातील दोन बेटे असून अंदाजे बेटाच्या ईशान्येस ४५ मैलांवर

वसली आहेत. यांचा दक्षिण ब्रह्मदेशातील हंतवडी जिल्ह्यांत समावेश होतो. मोठ्या वेटाचे क्षेत्रफळ १४ चौरस मैल असून लहान २॥ मैल लांब व एक मैल रुंद आहे. हीं वेटे सपाट असून त्यांत पाण्याची टंचाई आहे व त्यावर लोकवस्ती नसून ती नारळाची झाडे व जंगल यांनी व्यापिली आहेत. या वेटांतील वनस्पतींचे उत्पन्न सगळ्या प्रकारच्या देते.

कौगनोली—मुंबई इलाख्यातील वेळगांव जिल्ह्याच्या चिकोडी तालुक्यातील एक खेडे याचे जुने नांव कौगुलवलि आहे. वेळगांवाहून कोल्हापुरकडे जो रस्ता गेला आहे त्या रस्त्यावर हे वसलेले आहे. १९०१ मध्ये याची वस्ती ५५९७ होती. हे व्यापाराचे गांव असून येथील तांदूळ वेळगांव, कोल्हापूर इत्यादि ठिकाणी जातो. येथे कापड, खजूर, मीठ, साखर इत्यादि जिनसांची आयात होते. येथे दर गुरुवारी बाजार भरतो, व त्या वेळी कापूस, तंबाखू, गुरे इत्यादींचा मोठा व्यापार चालतो. लुगडी तयार करणे, हलक्या प्रकारच्या घोंगळ्या विणणे हे येथील मुख्य धंदे होत. १८७६ पूर्वी येथे पुढे तयार करण्याचा कारखाना होता, पण १८७६ च्या दुष्काळांत पुढे तयार करणारे लोक हे गांव सोडून गेल्यामुळे हा धंदा वसला.

कौगाळव—हे कूर्ग प्रांताचे तामीळ जहागीरदार. यांचा व होयसळ राजांचा नेहमी खटका उडत असे. नृप-काळ होयसळने (१०२२), विट्ठलदेवाने (११३०), वोंकणाने (११५५), व वरिवळाळने (११६८) यांच्यावर हल्ले करून त्यांना आपल्या ताब्यांत आणण्याचे प्रयत्न केले; परंतु हे लोक कायमचे त्यांच्याकडून जिकले गेले नाहीत. [अध्यर प्रा. हिं.].

कौगु देश—या देशास कौगु, कौगुमंडलम्, कौगुनाड अशीं हि दुसरी नावे आहेत. दक्षिणेकडील हल्लींचे कोडंबतूर व सालेम या जिल्ह्यांचा समावेश या प्रदेशांत होतो. प्रथमतः हा प्रदेश पल्लवांच्या ताब्यांत होता. त्यांच्यापासून पाण्ड्यांनी तो (९८०) घेतला. आदित्य पाण्ड्याला कौगुदेश राजाकल अशी पदवी होती. चोलांनी (राजराज ९८५-१०१६) तो जिंकून घेतला. नंतर होयसळांनी हि त्याचा ताबा घेतला (११३०). याचा उल्लेख केरळ देशावरोवर करीत असत. चेर राजांची नाणी अत्यंत दुर्मिळ असून ती या कौगुदेशांत सांपडतात. [अध्यर व स्मिथ प्रा. हिं.].

कोच जात—यांची वस्ती आसाम, बंगालांत, विहार व ओरिसा यांतून आहे. आसाममधील या जातीची लोकसंख्या २,३७,५७३ आहे. आसामांतील ही राष्ट्रजात नसून ती एक हिंदु लोकांची जात आहे व तिच्यांत इतर राष्ट्रजातींतून हिंदुधर्म स्वीकारलेल्या लोकांना घेतात असे गेट्चे मत आहे. ह्या लोकांचे बोडो जातीच्या लोकांशी साम्य असल्यामुळे ते मंगोलियन लोक असवे असे हि पण त्यांचे मत आहे. वरील ब्रह्मपुत्रा खिंडीत त्यांना शूद्र समजतात व ब्राह्मणांना त्यांच्या हातचे पाणी चालते.

परंतु मध्य व पश्चिम आसामांतील जिल्ह्यांतून या लोकांचा इतका वरिष्ठ दर्जा समजला जात नाही. या जातीचे निरनिराळे पोटभाग आहेत व त्या प्रत्येकांतून धर्मांतर केलेल्या घराण्याला जावे लागते.

बंगाल्यांत कोचांचे निरनिराळे वर्ग असून प्रत्येक वर्गावर एक पुढारी (महंत) नेमिला असतो. महताची जागा वंशपरंपरा चालते. महतावरचा मुख्य दिगरी महंत किंवा परमाणिक महंत नांवाचा असतो. या महतांच्या निका-लावर साहेब गोसैन याच्याकडे अपील करावयाचे असते. [से. रि. १९११. बंगाल व आसाम].

कोचावंगा—हे बोलिव्हियांतील एक शहर आहे. दक्षिण अक्षांश १७° २७' व पश्चिम रेखांश ६५° ४६' यांच्यावर हे आहे. लोकसंख्या (१९००) २१,८८६ आहे. बहुतेक लोक इंडियन व मेस्टिझो आहेत. ह्या सैन्य व सम-शांतोष्ण आहे व सभोवारचा प्रदेश सुपीक व लागवडीस योग्य आहे. हे बोलिव्हियांतील मोठे प्रगतीचे शहर मानले जाते. परंतु हे तुटक असल्यामुळे आतां मार्गे पडले आहे. येथील बखारीत परकी माल बराच आहे. या शहराचे ओरुरोशी तारेने दळणवळण आहे. याची मांडणी व्यवस्थित असून बगीच्यांनी युक्त अशी वरीच मनोहर घरे येथे आहेत. येथे एक विश्वविद्यालय व दोन विद्यालये आहेत. परंतु त्यांना सरकारी मदत नाही. हे शहर सोळाव्या शतकांत वसविले गेले व काही वेळ याला ओरोपेसा म्हणत असत. स्वातंत्र्य युद्धांत या शहराने बराच पुढाकार घेतला होता. यावेळी स्त्रियांनी देखील स्पॅनिश लोकांवर हल्ला केला होता.

कोचिन, संस्थान—हे एक देश संस्थान असून ते मद्रास सरकारच्या ताब्यांत आहे. याला कोचिन हे नांव त्याच्या पूर्वीच्या राजधानीच्या शहरावरून पडले. हल्ली हे शहर इंग्रजांच्या ताब्यांत आहे. याचे क्षेत्रफळ १४१७ चौरस मैल आहे. या संस्थानाचे एकामेकांपासून विभक्त असे दोन मुख्य भाग आहेत. त्यांपैकी मोठ्या भागाच्या उत्तरेस मद्रास इलाख्यांतील मलबार जिल्हा, पूर्वेस मलबार व त्रावणकोर संस्थाने, दक्षिणेस त्रावणकोर संस्थान व पश्चिमेस मलबार व अरबी समुद्र असून थोडा भाग ईशान्य दिशेस आहे. व याला मद्रास इलाख्यांतील मलबार व कोडंबतूर या दोन जिल्ह्यांचे वेष्टण आहे. याला चित्तूर म्हणतात. याशिवाय या संस्थानाचे त्रावणकोर संस्थानांतहि काही प्रांत आहेत.

स्वरूप व वर्णन—या संस्थानचे डोंगराळ, सपाट व समुद्रकिनारा असे निश्चित मर्यादेचे तीन भाग आहेत. यांपैकी पूर्वेकडील डोंगराळ भाग म्हणजे पश्चिम धटपर्वताचेच एक अंग असून याने या संस्थानचा अर्धा अधिक प्रदेश व्यापिला आहे. व या भागांत लांब लांब डोंगरांच्या ओळी, मोठमोठ्या दऱ्या, खिंडी, दाट झाडी, निविड अरण्ये व

एकमेकालगत व समुद्रसपाटीपासून ५००० फूट उंचीची डोंगरसपाटी अथवा पठार आहेत. या भागांत साग व इतर जातवान झाडांची वने असून तो पालवी व फुल्ले यांनी प्रफुल्लित दिसतो. या भागाच्या पश्चिमेस मैदान आहे. यांतून पुष्कळ नद्या, ओढे वहातात. मैदानांतील बहुतेक सर्व प्रदेश लागवडीस आणलेला दृष्टीस पडतो. हे मैदान समुद्रकिनाऱ्यावरील आखातापर्यंत पसरले आहे. आखात व समुद्र यांमध्ये लांबट व अर्द असा वालुकामय प्रदेश आहे. या सर्व प्रदेशभर नारळाच्या झाडांची दाटी असून नैसर्गिक अथवा कृत्रिम बांध असलेल्या कांहीं भागांत भाताची शेते दृष्टीस पडतात. हा प्रदेश सखल पाणथळ असून पर्जन्यकाळांत याच्या कित्येक भागांत पूर येतात. कोचीन संस्थानांतील मुख्य नद्या अलवाये, चालकुडी, कुमाली अथवा कुरुवूर, पोन्नानी व अनइमलाई या आहेत. या संस्थानच्या नैसर्गिक स्वरूपासंबंधाने लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे समुद्राशी समांतर असलेली आखातांची सांखळी ही होय.

शिवाय या संस्थानांत एकमेकालगत अशी एनमाकल व मनक्कोडी नांवाची दोन मोठी गोड्या पाण्याची सरोवरे असून ती एनमाकल व चिरकल या ठिकाणी आखातास मिळाली आहेत. या संस्थानची एकंदर ७००० पेक्षा अधिक एकर जमीन लागवडीस आणली आहे.

या संस्थानांतील नैलिपथित टेंकळांवर वेलदोडे व कोंफी यांचे उत्पन्न होतें. मैदानांत फणस, अंबा, सुपारी व केळी ही उत्पन्न होतात. व समुद्रकिनाऱ्यावर नारळाचे उत्पन्न होतें. या संस्थानांतील जंगलांत हत्ती, गवे, बाघ, माकडे वगैरे जनावरे आढळतात.

या संस्थानची हवा दमट असून तिच्या योगे उत्साह व तरतरी वाटत नाही. पण एकंदरीत ती प्रकृतीस मानवते. उत्तर भागापेक्षा दक्षिण भाग फार दमट आहे. चितूर तालुका पालघाटावर असल्यामुळे तेथील हवा कोरडी असून ती प्रकृतीस फार मानवते. लहान टेंकड्यावरील व चितूरच्या कांहीं भागांतील हवा विशेषकरून उन्हाळ्यांत रोगाट असते. तेथील उष्णमान एप्रिल महिन्यांत ९६ ° व डिसेंबरांत ६९ ° असून त्याचे सर्वसाधारण प्रमाण ८२ ° आहे.

या संस्थानांत पर्जन्यवृष्टि नियमित असून बरीच आहे व तिचे प्रमाण सर्वत्र सारखे आहे. या संस्थानांत दोन्ही हिवाऱ्यांचा पाऊस पडतो. येथील पर्जन्यवृष्टीचे प्रमाण त्रिचूर येथे १३६" एर्नाकुलम येथे १०८" व तत्तमंगलम् येथे ६६" या प्रमाणे आहे.

इ ति हा स.—इ. स. ८५० पर्यंत या संस्थानाचा केरळच्या राज्यांत समावेश होत होता. याच सुमारास चेरमान पेरुमाल या शेवटच्या राजाने मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करून आपले गोकर्णापासून कन्याकुमारीपर्यंत पस-

लेलें राज्य आपल्या नातेवाइकाच्या स्वाधीन केलें व आपण अरवस्तानांत तीर्थयात्रेस निघून गेला. त्याचे थडगे त्याच देशांत सांपडल्याचे ऐकिवांत आहे. सध्याचे राजे त्याचेच वंशज होत. येथील राजांची शेजारच्या इतर राजांशी व विशेषकरून कालिकतच्या झामोरिनांशी नेहमी झटापट सुरू असे. इसवी स. १५२२ मध्ये पोर्तुगीज लोकांस कोचीन शहरी राहण्याची मोकळीक मिळाली व त्यांच्या पुढच्याच वर्षी त्यांनी तेथे विज्या बांधून सभोवतालच्या प्रदेशांत व्यापार करण्यास सुरवात केली. पोर्तुगीज लोकांनी झामोरिन विरुद्ध कोचीनच्या राजास चांगली मदत केली. १५९९ त मेनेझस नांवाच्या रोमन कॅथोलिक पाद्रीने कोचीनपासून १२ मैल अंतरावर असलेल्या उदयम्पेरुर या खेडेगांवी एक धार्मिक सभा भरवून सीरियन ख्रिश्चन लोक पाखंडी आहेत असे ठरविले; व त्यांच्या प्रार्थनेच्या पुस्तकांत दुस्ती केली. १६६३ साली डच लोकांनी पोर्तुगीज लोकांस कोचीन शहरांतून घालवून दिले. पुढे डच लोकांनी सलगने कोचिनच्या राजापासून समुद्रकिनाऱ्यावर कांहीं गांवांच्या मालकीची सवलत मिळविली. १७५९ त डच लोकांच्या वैभवास उतरती कळा लागल्यावर कालिकतच्या झामोरिनने कोचिनवर स्वारी केली. पण कोचिनच्या राजाने त्रावणकोरच्या राजाच्या मदतीने त्यास परतवून लाविले. या कामगिरीबद्दल कोचिनच्या राजाने त्रावणकोरच्या राजास कांहीं मुख्य वक्षीस दिला. १७७६ त म्हैसूरच्या हैदरअलीने कोचीनवर स्वारी केली व तेथील राजास आपले सार्वभौमत्व कबूल करावयास लावून तो त्याजपासून खंडणी घेऊ लागला. १७९१ पर्यंत कोचिनचा राजा म्हैसूरचा मांडलिक होता. याच वर्षी त्याने इंग्रजांशी तह करून त्याचे स्वामित्व कबूल केलें व एक लक्ष रुपये खंडणी देऊ लागला. १८०८ साली पालीयथ अचन या पिढीजाद प्रधानाने त्रावणकोरच्या प्रधानाशी इंग्रजांच्या रेसिडेंटास मारण्याचा कट केला व राजाच्या नकळत इंग्रजी सत्तेविरुद्ध वंड केलें. हे वंड मोडून इंग्रजांनी राजाशी नवा तह केला. त्यास पावणेतीन लाख रुपये खंडणी द्यावयास लाविली. या शिवाय इतर राजांशी पत्रव्यवहार न करण्याचे व आपल्या पदरी इंग्रजांच्या समतीशिवाय कोणत्याहि युरोपियनास न ठेवण्याचे कबूल केलें. इंग्रजांस संस्थानांतील कोणत्याहि फिल्यास तटबंदी करण्याचा अथवा न करण्याचा अधिकार होता. उलटपक्षी इंग्रजांनी संस्थानचे सर्व शत्रूंपासून संरक्षण करण्याची हमी घेतली. १८१८ त खंडणीची रक्कम २ लाख ठरविण्यांत आली. पुढे या संस्थानांत पुष्कळशा सुधारणा होऊन ते चांगले भरभराटीस आले. १८६२ त लॉर्ड कॅनिंग या गव्हर्नर जनरलने येथील राजास वारस नसल्यास दत्तक घेण्याची सनद दिली. सध्याचे महाराजे सर रामवर्मा हे १९१४ त गादीवर बसले. यांना १७ तोफांच्या सलामीचा

मान आहे. १९२१ साली संस्थानिकाला महाराजा ही पदवी ब्रिटिश सरकारने दिली.

प्राचीन अवशेष.—या संस्थानांतील कांहीं प्रदेशांत व विशेषकरून उंचवट्यावरील भागांत पुरातन थडगी व त्याचप्रमाणे कोरीव लेणी आढळतात. कोरीव लेण्यांत तिरु-विलवामल व त्रिचूर येथील मुख्य होत. याशिवाय कांगूर येथील डच लोकांच्या किल्ल्याचे अवशेष, टिपूस थांबवून धरण्याकरिता बांधलेल्या भिंती व त्रिचूरचा किल्ला हे अद्यापि अस्तित्वांत आहेत या संस्थानांत पुष्कळ पुरातन देवळेंहि आहेत. त्यांमध्ये यांत त्रिचूर येथील वदकुळाथन व कांगूर जवळील तिरुवंचिकुलम् ही मुख्य होत. मत्तांचेरी येथील घड्याळाचा मनोरा असलेले ज्यू लोकांचे देऊळ ३०० वर्षांचे आहे. या शिवाय पुरातन वस्तूंनील कांहीं महत्वाच्या वस्तू म्हणजे ज्यू लोकांचे ताम्रपट व ख्रिश्चन लोकांची देवळे ही होत. इ. स. १९२१ साली या संस्थानची लोकसंख्या ९,७९,०८० होती.

शेती.—दरवर्षी पाऊस नियमित रीतीने व पुष्कळ पडत असल्याने येथील शेतीस कालवे वगैरेंची फारशी गरज नाही. चित्तूर तालुका व इतर कांहीं भागांत मात्र कालवे वगैरेंची जरूर भासते. चित्तूर तालुक्यांत अनिमलईचे कालवे असून इतर ठिकाणी लहान नद्या अडवून त्यांचे पाणी शेतीच्या उपयोगांत आणतात. या संस्थानांत मुख्यत्वेकरून साळीचे पीक होतें. येथील तांदुळाच्या निरनिराळ्या पन्नास जाती आहेत. सखल प्रदेशांत तांदुळाची दर वर्षी दोन पिके व उंच प्रदेशांत फक्त एकच पीक निघते व कांहीं कालव्याचे पाणी मिळणाऱ्या अथवा अडवलेल्या नदीचे पाणी मिळणाऱ्या चांगल्या जमीनीत दरवर्षी तीन पिकेहि निघतात. या संस्थानांतील रब्बीची पिके म्हणजे नेहमाची कडधान्ये, केळी व इतर भाजीपाला, विड्याची पाने, सुपारी, सुठ, ऊंस मिर्री वगैरे होत. या शिवाय येथील वाळवंटांत नारळाचे पीक होतें. या संस्थानांतून नारळाची निर्गत फार आत्रे. नेल्सपथिस टॅकल्यावर ३१८२ एकर जमीन कॉफीची लागवड करण्यांत गुंतली आहे. खरीपाच्या पिकाकरिता या संस्थानची १,३७,००० एकर जमीन उपयोगांत आणतात. या संस्थानांत म्हशीशिवाय इतर गुरे ढोरे अथवा मेंढ्या यांची मूळ उत्पात्ति होत नसून गाई व बैल अनुक्रमे कोईंबतूर व म्हैसूर येथून आणविली जातात.

या संस्थानांत कायमचे कालवे फक्त चित्तूर तालुक्यांतच आहेत. एकंदर कालव्यांची संख्या ६ असून त्यांपैकी २ संस्थानिक सरकारने बांधले आहेत आणि बाकीचे चार लोकांनी बांधले आहेत व याशिवाय संस्थानांत पाणी अडविण्याकरिता १६९ बांध आहेत. हे कालवे १७,००० एकर जमीनीस पाणी पुरवतात. प्रतिवर्षी संस्थानिक सरकार १७,००० रु. कालव्यांचा कर म्हणून वसूल करते.

१९२२ साली अभिरापल्लीचे धरण बांधण्यासंबंधी त्रावणकोर व कोचीन सरकार या दोहोंमध्ये एक योजना ठरली गेली. छलकुडी नदीचा ओघ वळवून त्रावणकोर सरहद्दीनजीक असलेल्या अरण्यांतील पांच हजार एकर जमीनीस पाणी पुरविणे हा हेतु असल्यामुळे अर्थात हे सर्व त्रावणकोर सरकारने करावे असे ठरले. सुमारे बीस हजार एकर कोचीनमधील पिकास पाणी पुरविले जावे म्हणून इचिप्पुराचे खाली १२ मैल लांबीचे धरण कोचीन सरकारने बांधावे असे ठरले. कोचीनमधील जमीनीची लागवड उन्हाळ्यांत होते. त्यावेळी कोचीन सरकारने सर्व पाणी ध्यावे. परंतु राहिलेल्या ऋतून त्रावणकोर संस्थानने सर्व पाण्यावर हक्क सांगवा, असे ठरले गेले. १९२३ जून मध्ये कोचीन सरकारने एका इंग्रजी कंपनीचा अर्ज विचारांत घेतला. निलगिरीतील पैकारा नदीच्या पाण्याचा पुरवठा करणारा प्रांत आपल्या ताब्यांत असावा व तेथे सर्व पाणी जमा करण्याचा सर्व हक्क आपणांस असावा असे या इंग्रज कंपनीचे मागणे होते. विद्युच्छक्तीची वाढ करण्याकरितांच या कंपनीला पाण्याचा सर्व हक्क हवा होता.

संस्थानांतील जंगले.—या संस्थानचा जवळ जवळ ६०५ चौरस मैल प्रदेश जंगलांनी व्यापिला असून ती संस्थानच्या उत्पन्नाची मुख्य बाब आहे. जंगलांचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग असून त्या प्रत्येकावर एक असिस्टंट कॉन्झर्व्हेटरची नेमणूक केली आहे व या दोघांवर कॉन्झर्व्हेटर देखरेख ठेवितो. पहिल्या भागांत मचाड व चित्तूर या दोन डोंगर ओळींचा समावेश होत असून दुसऱ्या भागांत कोदास्सेरी व परंविक्कोलम् या दोन रांगा आहेत. या दोन्हीहि भागांत साग, शिसवीचे लाकूड व टेंबुरणीचे लाकूड व इरुल, अईनी व्हेंगाई वगैरे सर्पण उत्पन्न होत. परंविक्कोलम, नेल्सपथिस व कोदास्सेरी या रांगांत उत्तम इमारती लांकडाची पैदास होते. याशिवाय जंगलांचे इतर उत्पन्न म्हणजे वेलदोडे, मध, मेंण वगैरे जिनस होत. संस्थानांतील लोकांस जंगलांतून सर्पणाच्या मोळ्या, बांबू, कुंपणाचे काटे, खतांकरिता पालवी, शेतकीची आउते करण्याकरिता लांकूड, चारा, शोषडी व गवत ही फुकट घेऊन जाण्याची मोकळीक आहे. १९०३-४ साली संस्थानास जंगलांचे उत्पन्न ५८४००० रु. झाले. या संस्थानांत चुनखडी, ग्रानाइट व लॅटराइट या दगडांच्या खाणी असून लोखंड व अभ्रक या धातूहि सांपडण्यासारख्या आहेत.

व्यापार व उद्योगधंदे.—या संस्थानांतील चित्तूर व तलपिळी तालुक्यांत सुती कापड निघते. सुवक कापड विणणे झाल्यास परकीय सुताचा उपयोग करतात. वदकांचेरी येथे निरनिराळ्या रंगाच्या उत्तम गवती चट्या होतात. एर्नाकुलम व मत्तांचेरी येथे काप्याच्या चट्या व गालीचे तयार होतात.

या संस्थानांतील मुख्य औद्योगिक कारखाने म्हणजे खोवऱ्याचें तेल काढण्याचे होत. याशिवाय येथें रेलच्या उपयोगांतील मातीचीं भांडी तयार होत असून त्रिचूर व मुकुंदपुरम् तालुक्यांत दोन दोन कवर्ले व विटा तयार करण्याचे कारखाने आहेत. विपिन येथें व सोरानपूर जवळ लांकूड कापण्याच्या गिरण्या आहेत. मत्तांचेरी येथें नारळाच्या काय्याचे दोर करण्याचे विजेचे कारखाने आहेत. विणकामाच्या धंद्यांत साधारण प्रगति झालेली असून त्रिचूर येथील कातण्याच्या व विणण्याच्या सिताराम गिरणीचें भांडवल १९२० मध्ये वीस लाख रुपये इतकें वाढलें. १९२३ सालीं एकंदर ३०० माग यांत्रिक शक्तीने चालणारे असे होते. खोवरेल तेलाचा व्यापार एवढा वाढला आहे की, व्यापाराकरितां समुद्रांतून जाणारी मोठालीं जहाजे थेट बंदरांत येतात. इ. स. १९२१ च्या खानेसुमारी प्रमाणें यंत्रानें चालणाऱ्या तेलच्या गिरण्या ९ आहेत. तीन विरकामाच्या गिरण्या असून, तेथें ४०० लोक काम करतात. कौल व विटांचे पांच कारखाने असून तेथील कामकऱ्यांची संख्या ४०० आहे. सहा रवराचे कारखाने आहेत. व तेथील कामकऱ्यांची संख्या १४०० आहे. उपरिनिर्दिष्ट कारखानेच संस्थानांतील मोठ्या औद्योगिक संस्था होत. इ. स. १९२२-२३ सालीं छलकुडी येथें ६०,००० रुपये भांडवाचा एक मातीच्या भांड्यांचा कारखाना स्थापण्यांत आला आहे.

या संस्थानांतून खोवऱ्याचें तेल, सूत, दोर, नारळाच्या दोऱ्या व चट्या, खोबरें, सुपारी, छुंठ, मिरी, मासे इत्यादि जिनस बाहेर पाठविले जातात; व बाहेरून तांदूळ, कापूस, सुती कापड, चाकू, काऱ्या, साखर वगैरे जिनस येतात.

१९०२ सालीं मद्रास रेल्वे कंपनीने शोरानूरपासून एर्नाकुलम्पर्यंत एक आगगाडीचा रस्ता बांधला. एक ६५ मैल लांब असलेला व ७० लाख रुपये खर्च लागलेला रस्ता संस्थानिक सरकारने बांधला असून तो मद्रास रेल्वे कंपनी उपयोगांत आणीत आहे. शोरानूर-नीलांवर. रेल्वे काढण्याची वाटाघाट चालू आहे. संस्थानांतील पक्क्या रस्त्यांची लांबी ३९१ मैल; कच्च्या रस्त्यांची लांबी ५६ मैल आहे. याशिवाय समुद्रालगत जलमार्गानें व्यापार चालतो.

नवीन रस्ते बांधले जात असून सध्याची ट्राम्वेगाडी, संस्थानच्या रानांतील उत्पन्नाच्या वाहतुकीकरितां अपुरी पडत असल्यामुळे तिचें क्षेत्र वाढविण्यांत येत आहे. वाहतुकीकरितां कायमच्या खुल्या असलेल्या रस्त्यांची लांबी वळणाचे दोन्ही रस्ते धरून ५२ मैल आहे

राज्य व्य व स्था—कोचीन संस्थानाचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग केले असून त्यांची मुख्य ठिकाणे अनुक्रमे त्रिचूर व एर्नाकुलम् ही आहेत. यापैकी प्रत्येक भाग एका अंमलदाराच्या ताब्यांत असून त्यास पेशकार अशी संज्ञा आहे. हा अंमलदार जिल्ह्याचा न्यायाधीश

असून त्याचा हुद्दा इंग्रजी मुलुखांतील कलेक्टराच्या वरोवरचा असतो. उत्तर भागांत त्रिचूर तलपिळी व चित्तूर, हे तालुके असून दक्षिण भागांत कनयन्नूर, कोचीन, कांगनूर व मुकुंदपुरम् हे तालुके आहेत. या प्रत्येक तालुक्यावर एका तहसिलदाराची नेमणूक केली असून त्याला दुय्यम प्रतीच्या न्यायाधीशाचा अधिकार असतो. याशिवाय नेम्मारकुन्नमकुलम् व अदूर येथें तीन स्थायिक व मदतगार न्यायाधीश नेमले आहेत. तालुक्याचे आणखी ४४ विभाग आहेत. या सर्वांवर दिवाण हा मुख्य प्रधान असून त्याच्यावर सर्व राज्यव्यवस्थेची जबाबदारी असते.

संस्थानचें एकंदर उत्पन्न सुमारे ३० लाख आहे. ब्रिटिश सरकारला खंडणी २ लाख रु. द्यावी लागते. सध्या संस्थानांत इंग्रजी अमलाखालील प्रदेशांत प्रचलित असलेली हिंदी नाणीं प्रचारांत आहेत.

१८६५ त इंग्रज सरकारने १,१०,५०० रु. उत्पन्नाची हमी घेतल्यावर संस्थानिक सरकारने तंबाखूच्या मक्याची वहिवाट बंद केली. संस्थानांतील इकडून निकडे जाणाऱ्या मालावरील जकात उठविली; आपल्या बंदरावरील जकात इंग्रजी बंदरावरोवर आकारण्याचें ठरविलें व मलबार जिल्ह्यांतील भावानें आपल्या मुलुखांत मीठ विकण्याचें ठरविलें.

दिवाणी न्याय देण्याचें काम सहा मुन्सफकोर्टे, दोन जिल्हाकोर्टे व एक मुख्य कोर्ट यांजवर सोपविलें आहे. फौजदारी न्याय देण्याचें काम मुख्य कोर्ट, दोन सेशन कोर्टे, दोन पहिल्या प्रतीचे जिल्हान्यायाधीश वहा दुय्यम प्रतीचे अथवा तिसऱ्या दर्जाचे न्यायाधीश यांजवर सोंपविलें आहे. मुख्य कोर्टाचा निकाल कायम असतो. पण फांशीच्या शिक्षेस मात्र राजाची संमति लागते. मुख्य कोर्टांत तीन न्यायाधीश असून त्यांपैकी एक यूरोपियन वॉरिस्टर असतो.

कायदे करण्याकरितां ७ सभासद व एक अध्यक्ष यांची एक सभा नेमली असून तिची मुदत तीन वर्षेपर्यंत असते. कायदा करावयाचा झाल्यास पहिल्याने या सभेस कायद्याचा मसुदा करण्याविषयी विनंति करण्यांत येते; व मसुदा तयार झाल्यावर दिवाण त्यांत योग्य ते फेरफार करून तो रेसिडेंटमार्फत मद्राससरकाराकडे पाठवितो. मद्रास सरकारने तो पसंत केल्यावर तो राजापुढें सादर करण्यांत येतो व त्याची संमति मिळाल्यावर त्याला कायद्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. कधी कधी कायदेमंडळाला न विचारतां देखील मसुदा तयार करण्यांत येतो. विशेष प्रसंगी राजा आपल्या नांवानें हुकुमनामे काढतो व हे हुकुमनामे कायदेच समजले जातात. संस्थानचें लष्कर २७६ शिपायांचें आहे. संस्थानांत एकंदर १९३ पोलिसशिपाई आहेत. १९२०-२१ सालीं एकंदर १७१ सरकारी व २७३ निमसरकारी संस्था होत्या. जून १९२३ मध्ये झालेल्या मुलांना अनेक सवलती

देऊन, मागसलेल्या वर्गामध्ये शिक्षणप्रसार करण्याचा कोचीनसरकारने प्रयत्न केला. शैक्षणिकदृष्ट्या 'मागसलेले' व 'खालवलेले' असा भेद करून, संस्थानांतील इंग्रजी शाळांतून शिक्षण मोफत देण्याची संस्थानने तजवीज केली. कारण लोकांच्या वाढत्या दारिद्र्यामुळे अर्धी फी ठेऊनहि शाळांतील मुलांची संख्या कमी होऊ लागली होती. एर्नाकुलम येथे एक कॉलेज आहे. संस्थानांत एकंदर ३३ दवाखाने व इस्पितळे आहेत.

ता लु का—हा एक समुद्रकिनाऱ्यावरील विभाग व तालुका असून मद्रास इलाख्यांतील मलबार जिल्ह्याच्या दक्षिणेस आहे. याचे एकंदर क्षेत्रफळ २ चारस मैल आहे. याची लोकसंख्या १९०१ साली २५८५९ होती. या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण कोचीन बंदर आहे.

शहर.—हें कोचीन संस्थानच्या सरहद्दीतील समुद्र किनाऱ्यावर वसले आहे. शहराच्या उत्तर भागांत कित्येक डच घरे दृष्टीस पडतात. हें शहर एक उत्तम बंदर असून तेथील पाण्याची खोली ७ पासून ९ फुट आहे. सध्या आग-बोटा या बंदराच्या दोन मैल अंतरावर उभ्या राहतात.

पहिल्याने हें शहर एका लहानशा नदीच्या काठांी होतें. पुढे १३४१ त या नदीस महापूर आला व महापुराच्या योगाने जवळच्या प्रदेशाचे स्वरूप अगदी बदलून जाऊन पूर्वाच्या ठिकाणी बंदर व विहपान बेट ही अस्तित्वांत आली अशी दंतकथा आहे.

इतिहास.—या शहराचा स्वतंत्र इतिहास पोर्तुगीजांच्या आगमनापासून सुरू होतो. इ. स. १५०० साली येथे कॅब्राल आला होता. याचा येथील राजाने चांगला सन्मान केला. हा मिरी घेऊन पोर्तुगाल देशास परत गेला. १५०२ मध्ये येथे व्हास्को-ड-गामा येऊन त्याने एक वखार स्थापन केली. १५०३ मध्ये अलबुकर्क येथे येऊन त्याने येथील राजास झामोरिन विरुद्ध मदत केली. पुढे झामोरिनला परतवून लावल्यावर अलबुकर्कने येथे मॅनुअल कोझ नांवाचा एक किल्ला बांधला. १५०४ मध्ये झामोरिनने या किल्ल्यावर चाल केली. पण पॅचेकोने त्याचा हल्ला परतवून लाविला. १५०५ साली या शहरांी अलमेडा नांवाचा पोर्तुगीज गव्हर्नर येऊन त्याने किल्ल्याची डागडूज केली. १५३० मध्ये येथे सेंट फ्रांसिस झेवियर येऊन त्याने पुष्कळ लोकांस ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा दिली. १५७७ त जीसस नामक मंडळाने एतेइशीय लिपीतील पहिले पुस्तक प्रसिद्ध केले. १५८५ त येथे राल्फ फिश नांवाचा पहिला इंग्रज प्रवासी आला होता. १६३४त ईस्ट इंडिया कंपनीने येथे आपले ठाणे वसविले. १६६३ त हें शहर डच लोकांनी काबीज केले. डच अमदानीत येथील व्यापार बराच वाढला व येथील जकाती-वसुलाचा आंकडा ३०००० रु. यावर येऊन ठेपला. डच लोकांनी या शहराच्या रचनेत बरेच फेरफार केले. १७९५ त इंग्रज लोकांनी

हें शहर हस्तगत केले. १८१४ त हें शहर पूर्णपणे इंग्रजांच्या ताब्यांत आले.

हें शहर मलबार किनाऱ्यावरील तिसऱ्या दर्जाचे बंदर आहे. १९०२-४ साली येथील आयात व निर्यात व्यापार अनुक्रमे ८२ व २०८ लाख किमतीचा होता. येथून मुख्यत्वेकरून खोवऱ्याचे तेल व नारळाचे दोर वाहेरगावी जातात. येथे हिंदू व येणारे मुख्य जिनस म्हणजे म्हाणजे ब्रह्मदेश व बंगाल प्रांतांतून येणारा तांदूळ होय. येथील व्यापाराचे इतर जिनस म्हणजे म्हाणजे मिरी, इमारती लांकूड, सूत, सुती कापड व घासलेट तेल हे होत.

मद्राससरकारच्या योजनेप्रमाणे १९२१ मेमध्ये कोचीन येथे बंदर करण्याच्या कामास आरंभ झाला. १९२३ त प्रयोगात्मक काम बहुतेक पुरे झाले. या कामाचा मूळ अंदाज ६ लाख होता तो ९ लाख झाला. कारण बंदराच्या आंतील भागांतील गाळ काढून खोली वाढविणे जरूर झाले होते. काम लवकर व्हावे म्हणून १९२२ त एक नवीन गाळ काढण्याचे यंत्र आणले. या योजनेच्या दुसऱ्या विभागाचा अंदाज ५५ लाख झाला. १९२३ मध्ये या योजनेचा प्रयोगात्मक भाग यशस्वी झाला. कारण मूळच्या कोचीन बंदरांतील गाळ यंत्राच्या साहाय्याने नाहींसा झाला. या बंदराचा अंतर्बाह्य छेद करण्यांत आल्याने इष्ट परिणाम झाला. कारण बंदरांतील खोल पाण्यामुळे वेणदुरट्टी नांवाचे बेट व एनाकुलम् या दोहोंमधील खोल पात्र जोडले गेले व नियोजित दिशेने पाण्याची भरती-ओहटी सुरू झाली.

येथील हवा दलदलीत उष्ण असून पाणी विकारी आहे. येथे ५१६ हायस्कुले व तितक्याच मिशनरी संस्था आहेत. इंग्रजी व मल्याळी भाषेतली मासिके, वर्तमानपत्रे निघतात. २ फ्रेंच-इंडो-चीनच्या अगदी दक्षिण टोकाला ही एक फ्रेंचांची वसाहत आहे. याच्या पश्चिमेस सयामचे आखात वायव्य व उत्तर-कॅम्बोडिया, पूर्वेस-अनाम, आग्नेयीस चीनचा समुद्र आहे. क्षेत्र. फ. २५६००० चौरस मैल. लोकसंख्या १६९९००२९.

भूवर्णन.—हा देश एक सुपीक मैदान आहे. अनाम हा पर्वत आहे. मेकांग, डोनाय, सायगॉन, आणि वैको या मुख्य नद्या आहेत. याची हवा उष्ण व सदा आहे. पावसाळा एप्रिल ते ऑक्टोबरपर्यंत असून पाऊस अति पडतो. उन्हाळा एप्रिल ते जूनपर्यंत असतो. यांत वाघ, चित्ता, मुंगूस, डुकर, हरीण, रेडा, गेंडा, हत्ती, वानर इ. बदके, जलचर पक्षी सपे वगैरे प्राणी आढळतात.

उत्पन्न आणि धंदे.—तांदूळ, मिरी, ऊंस, वुंद, कापूस, तंबाखू आणि ताग. शेतीकडे रेडे आणि घोडे यांचा उपयोग विशेष करतात. तांदूळच्या गिरण्या, साखर, तांदूळाची दारू, रेशीम, मासे आणि मीठ हे मुख्य धंदे आहेत. येथून तांदूळ, वाळलेले अथवा खारे मासे, मिरी, कापूस वगैरे माल निर्यात होतो. येथील आयात—पक्का माल, धातू, लोखंडी सामान, यंत्रसामुग्री, चहा, मधे, खनिज तेले, अफू, कागद,

हत्यारे आणि बंदुकीची दारू. या देशांत सायगान आणि मिथो ही मुख्य बंदरे आहेत.

राज्य व्यवस्था.—कोचीन चायना येथे एक लेफ्टेनंट गव्हर्नर नेमला असून तो इंडो-चायना येथील गव्हर्नर-जनरलच्या हुकमतीखाली असतो. त्याचे एक १६ जणांचे मंडळ असते. पैकी ६ सभासद फ्रेंच नागरिक ६ तद्देशीय आणि ४ सायगोन येथील व्यापारी मंडळ आणि सल्लागार मंडळ यांनी निवडलेले असतात. या मंडळाकडे सर्व प्रजांरची कामे सोंपविलेली असतात. कौन्सिलप्रिन्सीपल हे सल्लागार मंडळ असून यांत २ तद्देशीय सभासद असतात. वसाहतीचे ४ भाग केले आहेत. प्रत्येक भागाच्या अधिकाऱ्याला इन्स्पेक्टर म्हणतात. या भागांचे २० प्रांत आहेत. प्रत्येक प्रांतावर एक अॅडमिनिस्ट्रेटर व प्रांतिक कौन्सिल असते. प्रांताचे जिल्हा आणि काम्यून असे भाग असतात. काम्यूनमधील सर्व व्यवस्था तद्देशीय लोकांच्या हाती असते. प्रत्येक काम्यून एक मेयर प्रांतिक कौन्सिलकरिता निवडते. मेयर व दोन सल्लागार हे सर्व गांवाची व्यवस्था ठेवतात. जमीनमहसूल आणि डोईपट्टी ही उत्पन्नाची साधने आहेत. ९ मुख्य शहरांत फ्रेंच न्यायकोर्टे असून ४ शहरांत फौजदारी कचेऱ्या आहेत. या कचेऱ्यांत फ्रेंच किंवा अनामी कायद्यांप्रमाणे निकाल देण्यांत येतो. दोन अपीलकोर्टे आहेत. जवळ जवळ ६०० प्राथमिक शाळा आहेत. सायगोन राजधानी असून तीनचार मोठी शहरे आहेत.

इतिहास.—कोचीनचीनचा प्राचीन इतिहास ज्ञानकोश वि. १ यांत आलेला आहे (पा. १९६-१९७). ९ पासून १२ व्या शतकापर्यंत कोचीनचीन हा खमेर राज्याचा भाग होता. नंतर १५ व्या शतकापर्यंत वंषा राज्याच्या सत्तेखाली आला १७ व्या शतकांत याचा पूर्वभाग आणि १८ व्यांत पश्चिम भाग अनामी लोकांनी घेतला. १८६७ मध्ये अनामी लोकांपासून फ्रेंचांनी कोचीन-चायना घेतला. १८८७ मध्ये याचा इंडो-चायना यांत समावेश करण्यांत आला.

कोचिनील किडे—या किड्यांपासून किरमिजी, शेंदरी व नारिंगी रंग तयार होतो. यांना लॅटिन नांव कोकस कॅक्टिड असे असून इंग्रजीत कोचिनील असे म्हणतात. आणि आपल्याकडे किरमदाणा, किरमझ, किरंदा, अथवा किर्म असे संबोधितात. यांच्यातील माद्यांपासून रंग बनविता येतो. हा किडा कोसिडेथ्रेणातील आहे. हा मूळचा मेक्सिको व पेरू आणि दक्षिण व मध्य अमेरिका या देशांतील असून याची उपजाविका मुख्यतः फळ्या निवडुंग (आणि त्याच्या निरनिराळ्या जाती) यावर होते. युरोपांत हा किडा इ.स. १५१८ च्या सुमारास मेक्सिकोतून स्पॅनिश लोकांनी आणला. मेक्सिको-मध्ये याच्या पासून होणाऱ्या रंगाचा समावेश राजेरजाबद्धांना करावयाच्या नजराण्यांत करीत असत. रंगकला इटलीमध्ये इ.स. १५४८ च्या सुमारास जरी वाढत्या प्रमाणांत होती, तरी त्याकाली या किड्यांची इकडे माहिती नव्हती असे दिसते.

तिकडे इ. स. १६५० त शेंदरी रंग करण्याच्या वेळी यांचा प्रथम उपयोग करण्यांत आला. इ. स. १७२५ पर्यंत तर या किड्यांच्या सजीवपणाबद्दलच शंका होती. ते एखाद्या झुडुपाचे बी असवे असेच समजले जाई. कारण ते किडे अतिशय सूक्ष्म असतात. सूक्ष्मदर्शक यंत्राने हि त्यांच्यातील नर व मादी यांची ओळख पटत नाही. नर हा मादीच्या निम्याने लहान असून त्याला पांढरे पंख असतात. त्याचा रंग तांबडा लाल असतो. मादीला पंख नसतात व तिचा रंग पिवळसर असतो आणि त्यांची संख्या (नरापेक्षा) जास्त असते. एका नरामार्गे २०० ते ३०० माद्या असे हे प्रमाण पडते. अंडी घातल्यावर मादी मरते व तिचेच मेलेले शरीर अंड्यांना पुरेशी ऊब मिळण्याच्या उपयोगी पडते. हल्ली स्पेन व अल्जिएर येथे हि यांची जोपासना करितात. तिकडे वर्षातून तीन वेळा यांचा संग्रह करितात. त्यांना फड्या निवडुंगावरून हलूच काढून पिशव्यांत घालून पिशव्या ऊन पाण्यांत अगर वाफेत सोडतात किंवा नुसत्या उन्हांराहि ठेवतात. अशा कृतीने किड्यांना मारतात. ह्या मेलेल्या किड्यांचा आकार चमत्कारिक वांकडा तिकडा बनतो. एक पांडे कोचिनील रंग तयार करण्यास असले सत्तर हजार किडे लागतात. यांच्या मुख्य दोन जाती आहेत. त्या रुपेरी व काळ्या रंगाची या होत. रुपेरी रंगाचा किडा करडा-तांबूस रंगाचा असून त्याच्या अंगावर चकचकीत पांढऱ्या रंगाच्या बळ्या असतात. काळ्या जातीच्या किड्यांचा रंग पिवळसर तांबूस असा काळा असतो व त्याला चककी नसते. पहिल्याची पैदास करावी लागते व दुसऱ्या जातीचा किडा आपोआप उत्पन्न होतो. ग्रॅनिला नांवाची एक हलकी तिसरी जात आहे. पहिल्या वेचणीचे किडे फार उत्तम असतात. कारण त्यांतील माद्या गाभण नसतात. पुढील वेच्यांतील किडे लहान मोठे व मेलेल्या किड्यांचे सांगाडे यांचे मिश्रण असल्याने त्यांतून थोडाच रंग उत्पन्न होतो. काळ्या रंगाच्या किड्यांवर अभ्रक भस्मासारखी पांढरी पूड वगैरे टाकून ते रुपेरी म्हणून लुच्चेगिरीने बाजारांत विकतात. परंतु सूक्ष्मदर्शक यंत्राने ही लवाडी समजून येते. या किड्यांच्या अंगातच असलेल्या कोचिनीएलॉन किंवा कर्मिनिक या (क्रु उ, १, ५.) आल्मापासून दिलेले रंग उत्पन्न करतात. या किड्यांपासून मेणहितयार करिता येते हिंदुस्थानांत हि याची पैदास करितात. रुपेरी किडे हे जास्त मौल्यवान असतात. यांची आपल्याकडे पैदास करण्याचे येथील सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले आहेत. सतराव्या शतकांत पोर्तुगीजांनी हा किडा हिंदुस्थानांत आणण्याचा प्रयत्न केला असे म्हणतात. कारण मद्रासहून त्यावेळी डॉ. अंडरसन याने असल्या रंगाचे किडे सर वॅक्स याला पाठविले होते. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनीने कॅ. नेलसनकडून ब्राझिलमधून हे किडे (वसलेल्या नाग फणीसह इ. स. १७९५ मध्ये आणले. हे दुसऱ्या (काळ्या) जातीचे होते. आपल्याकडे कांही किडे फळ्या निवडुगाची लाल फुले तर कांही किडे

पिंजळीच फुलें खातात. यावरून या दोन जाती असल्यात असें म्हणतात. लाल फुलें खाणारे हे अधिक दिवस जगतात असें डॉ.बोर्नला म्हणतो. हे जन्मल्यानंतर कांही दिवसांनी निवडुंगास चिबटून वसतात. जेव्हां त्यांची चलनशक्ति जाते तेव्हां रुपेरी किड्यांच्या भोंवती एक पांढरा कोशेटा (लयी) गुंडाळला जातो. या वेष्टनांत नर व मादी दोन्ही असतात. नराच्या खाली एक उघड्या तोंडाची पिशवी बनत जाते. ती पुरी झाली की, नर बाहेर पडतो. तो दूर न जातां जवळच्या गुरफटलेल्या माद्यांच्या आसपास फिरतो व तो थोड्याच दिवसांत मरतो. मादी कोशेट्याबाहेर पडतच नाही. ती आंघळी होऊन तिच्या शरीराचा आकारहि बदलतो. मात्र ती निवडुंगांतील रस आपल्या नांगीवजा नळीतून मिळवून आपलें पोषण करिते. बहुतेक तीन महिन्यांनीं तिच्या संतति होणे. ती गाभण होण्यापूर्वीच तिच्या उत्तम रंग करण्यासाठीं वेचून मारावी लागते हें वर सांगितलेंच आहे. स्टोव्हवर किड वाळविल्यास कोशेटा राहूनहि भारी कोचिनील तयार होते. बाफेनें अगर ऊन पाण्यानें किडे मारल्यास कोशेटा नाहीसा होऊन काळें कोचिनील बनतें. या कोचिनीलचा उपयोग पूर्वी, लोंकर, रेशम व कापूस रंगविण्यांत फार होई. परंतु अलीकडे अनिलीन (डामरा) पासून होणारे रंग निघाल्यामुळे याचा उपयोग फक्त औषध मेवामिठाई आणि चित्रकारांचे कांही रंग यांच्याच कामीं होतो. रुपेरी किड्यांचा कोशेटा हा सुद्धा मौल्यवान असतो. कारण तो कोसेरीन नांवाच्या मेणापासून बनलेला असतो. लोंकरीला शेंदरी रंग देताना कोचिनीलबरोबरच रंगबंधकारक कथलाचा क्षार वापरतात; त्याच वेळीं तुरटीहि वापरल्यास किरमिजी रंग तयार होतो. यावरील क्षाराचें व अल्युमिनाचें मिश्रण कोचिनीलबरोबर करून त्यापासून तयार केलेला रंग व लाल शाई आणि चित्रकारांचे रंग अलीकडे वरेच विकत मिळतात. याच जातीपैकी नाकाराट कार्माइन नांवाचा एक उत्तम रंग मिळत असतो. फ्लोरेन्टाइन नांवाचा रंगहि कोचिनीलपासून तयार होतो. फार वेळ उन्हांत राहिल्यास हे सर्व रंग फिके पडतात. अनिलीन रंगामुळे यांचा खप कमी होत चालला आहे. इ.स. १८९९-१९०१ या वर्षीत हिंदुस्थानांत सरासरी १५८३ हंड्रेडवेट कोचिनीलची आयात झाली होती. हल्ली ती कमी होत चालली आहे. ही आयात बहुतेक फ्रान्स व अमेरिका या देशांतून होते [वॅट-कमर्शि. प्राडक्ट्स. पृ. ३४७]

काँट—पंजाबांतील अटक जिल्ह्याच्या फत्तेजंग तहशिलींतील एक जहागीर. हिचें क्षेत्रफळ ८८ चौरस मैल आहे. पूर्वी या ठिकाणी वेबा जातीचे स्वतंत्र राज्य होतें. या जातीचे मुख्य बाह्यतः शिखांचे मांडलिक म्हणून म्हणवीत. पण वस्तुतः त्यांची सत्ता अबाधितच होती. १८३० मध्ये सैयद अहमद नांवाच्या एका धर्मवेड्या मुसलमान पुढाऱ्या-विरुद्ध रणजितसिंगाला येथील राय महंमद नांवाच्या एका

मुख्य अधिकाऱ्यानें मदत केली. त्यामुळे रणजितसिंगानें त्याला ही जहागीर दिली. इ.स. १८५७ सालच्या बंडांत राय-महंमद याच्या फत्तेखाननामक मुलानें ब्रिटिशांना मदत केली. व त्यामुळे इंग्रज सरकारनें खूष होऊन त्याला कांही जहागीर वक्षीस दिली. फत्तेखान हा १८९४ सालीं मरण पावला. त्यानंतर १९०३ पर्यंत सरदार महंमदअल्लीखान यानें राज्य केलें. नंतर त्याचा मुलगा गादीवर आला. तो सज्जन होई-पावेतो त्याच्या जहागिरीची व्यवस्था कोर्ट ऑफ वार्डसच्या ताब्यांत होती. कोर्ट जहागिरींत २७ खेडी आहेत व या जहागिरीचें सालीना उत्पन्न ४४०० रुपये आहे. कोर्टचे जहागिरदार घोड्यांचे फार शोकी असल्यानें त्यांच्यापाशी चांगले जातिवंत घोडे असतात, व चांगल्या घोड्यांची निपज करण्याच्या बाबतींत ते अतिशय काळजी घेतात.

काँट, ऑगस्ट (१७९८-१८५७)—हा प्रत्यक्षज्ञानवादी फ्रेंच तत्ववेत्ता मॉटपेलियर येथें जन्मला. त्या शहरांतल्या शाळेंत त्याचें शिक्षण प्रथम झालें व १८१४ मध्ये इकोल पॉलिटेक्निक या विद्यालयांत तो गेला. १८१६ मध्ये पॅरिस येथें राहून गणितविषय शिकवून तो पोटास मिळवूं लागला. या वयांत वॅजामिन फ्रॅक्लिनला तो अगदीं देवाप्रमाणें मानांत असे. पॅरिसमध्ये त्याला वार्षिक प्राप्ति ८० पौंड होते असे; आणि तारुण्यांतील सुखोपभोग घेण्याची आवड असूनहि अधिक पैसा मिळविण्याकरितां स्वातंत्र्य गमावण्यास तो तयार नव्हता. म्हणून थोडक्या खर्चांत तो रहात असे.

१८१८ मध्ये सेंटसायमन ह्या विद्वानाशी त्याचा परिचय होऊन त्याच्या आचारविचारांवर महत्त्वाचा परिणाम झाला. राजकीय गोष्टींनाहि नियमबद्ध शास्त्र असूं शकतें, आणि तत्वज्ञानाचें अंतिम ध्येय मानवसमाजाचें कल्याण होय, या दोन मूलभूत कल्पना काँटनें सेंट सायमनपासूनच घेतल्या. व त्याच्याच शिकवणुकीनें समाजाची नैतिक, धार्मिक व राजकीय पुनर्घटना कोणत्या तत्वांनुसार व्हावयास पाहिजे त्याचा विचार करण्यास तो प्रवृत्त झाला.

१८२५ मध्ये काँटनें कॅरोलाइन मॅसिनबरोबर लग्न केलें. पण हा संबंध त्याला सुखावह झाला नाही. १८२६ मध्ये प्रत्यक्षज्ञानवादी तत्वज्ञाना (पॉझिटिव्ह फिलॉसफी) संबंधानें त्यानें आपले विचार पॅरिसमधील लोकांपुढें व्याख्यानमालेद्वारा मांडले. ही पहिलीच त्याची व्याख्यानें इतकी सरस झाली कीं, विश्वरचनाशास्त्रज्ञ हंबोल्ट, भूमितिशास्त्रज्ञ पॉइन्सॉट, इंद्रियविज्ञानशास्त्रज्ञ ब्लेनव्हिन वगैरे थोर विद्वान तीं ऐकण्यास येत असत. दुर्दैवानें या मालेंतल्या तिसऱ्या व्याख्यानानंतर काँटचा मेंदू एकाएकी बिघडला. या अजारीपणांत त्यानें त्रासून सीननदींत उडी टाकली. पण वेळेवर मदत पोहोचल्यामुळे तो वांचला. १८२८ मध्ये त्यांनां आपली व्याख्यानमाला पुरी केली व १८३० मध्ये आपल्या “प्रत्यक्षज्ञानवादी तत्वज्ञान” या ग्रंथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध केला. त्याचा शेवटचा सहावा भाग १८४२ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

ही मध्यतरीची वारा वर्षे त्याची सतत दीर्घोद्योगांत गेली, व सांपत्तिक दृष्ट्या सर्व हयातींत हाच त्याचा काळ साधारण बरा गेला. १८३३ मध्ये पॅरिस येथील इकोल पॉलिटेक्निक विद्यालयाच्या प्रवेश परीक्षेचा परीक्षक त्याला नेमण्यांत आले. त्याचे व दुसऱ्या गणिताच्या शिकवण्यांचे मिळून त्याला सालीना ४०० पौंड वेतन मिळू लागले.

१८३१ पासून १८४८ पर्यंत कामाचा वोजा फार असतांनाहि तो ज्योतिषशास्त्रावर मोफत सार्वजनिक व्याख्याने देत असे. याच भावनेखातर त्याने राष्ट्रीय संरक्षक सैन्यांत नोकरी करण्याचे नाकारून तुरुंगवास पत्करला व जुलै महिन्यांत स्थापन झालेल्या राजसत्तेविरोद्ध शस्त्र धरण्याचे नाकारले. उलटपक्षां तो लोकसत्ताक राज्याचा पुरस्कर्ता असल्यामुळे त्याने राजसत्तेचे संरक्षण करण्याची शपथ घेण्याचेहि नाकारले. त्याच्या आयुष्यांतला कमणुकीचा एकच विषय संगीत नाट्यप्रयोग पाहणे हा होय. तारुण्यांभी दुःखपर्यावसायी नाटकांचा तो शोकी होता, नंतर तो सुखपर्यावसायी नाटकांना जात असे. शेवटी संगीत नाटकांनाच तो पक्ष जाऊ लागला. पण अखेर सांपत्तिक स्थिति इतकी खालावली की या सुखसाधनाला लागणारा खर्चहि त्याला झेपेना.

१८४२ मध्ये प्रत्यक्षज्ञानवादी तत्वज्ञान या त्याच्या ग्रंथाचा शेवटचा भाग बाहेर पडला. वारा वर्षांच्या दीर्घ परिश्रमांचा मोबदला म्हणून कसलेहि समाधान न होतां उलट कित्येक त्रासदायक गोष्टींचे उपास्थित झाल्या. पहिली गोष्ट म्हणजे त्याचे बायकोशी पटत नाहीसे होऊन अखेर १८८२ मध्ये त्यांनी एकमेकांना साडेचिन्नी दिली. दुसरी गोष्ट ही की, त्याच्या ग्रंथाच्या प्रकाशकाने ६ व्या भागांत त्याच्या परवानगीवांचून कांही मजकूर छापला त्याबद्दल फिरीद लावून स्वतःच्या तर्फे निकाल त्याने करून घेतला. तिसरी गोष्ट म्हणजे ६ व्या भागाच्या प्रस्तावनेत पॉलिटेक्निक स्कूलच्या व्यवस्थापक मंडळीवर त्याने टीका केली, व त्यामुळे परीक्षकाची जागा जाऊन त्याची वार्षिक प्राप्ति निम्म्याने कमी झाली. १८४२ च्या पूर्वीपासूनच जे. एस्. मिश्र व कॉट यांचा पत्रव्यवहार चालू झालेला होता. आणि कॉटचा प्रत्यक्षज्ञानवादी तत्वज्ञान हा ग्रंथ वाचल्याने मिश्रला स्वतःचा तर्कशास्त्रावरील ग्रंथ लिहिण्यांत बरीच मदत झाली होती हे स्वतः मिश्रने लिहून ठेवलेले आहे. स्त्रीपुरुषांच्या सभानतेबद्दलहि दोघांचा बराच वादविवाद चालू असे. मिश्र वगैरे इंग्रज लेखक त्याला पैशाची नेहमी मदत करीत. कॉटच्या ठिकाणी फारशी कृतज्ञताबुद्धि नव्हती असे म्हणावे लागते.

१८४५ मध्ये मॅडम क्लॉटिड डी व्हॉक्स या स्त्रीशी त्याचा परिचय झाला. तिचा नवरा आमरण गलबतारील नोकरांत गुंतला होता. तिच्या पत्रांवरून पाहता ती फार हुशार व सुस्वभावी होती व ती अखेरपर्यंत जगती तर

कॉटच्या उत्तरवयांतील कार्यावर तिचा फार चांगला परिणाम झाला असता असे म्हणतात. परंतु एक वर्षानंतर ती मरण पावली. मॅडम डी व्हॉक्सच्या मरणाने कॉटची मनःस्थिति काय झाली होती हेहि प्रसिद्ध आहे. तिच्या मरणानंतर दर बुधवारी कॉट तिच्या थडग्याच्या दर्शनास जात असे; व त्याच्यामधील प्रेमसंबंधाला कॉटच्या शिष्यांनी डान्टे-वियाट्रिसची उपमा दिलेली आहे.

पॉझिटिव्ह फिलॉसफी हा ग्रंथ पुरा झाल्यावर १८५१ पासून १८५४ पर्यंत कॉटने आपला सिस्टिम ऑफ पॉझिटिव्ह पॉलिटी (प्रत्यक्षज्ञानवादी राजनीतिशास्त्र) हा ग्रंथ चार भागांत प्रसिद्ध केला. १८४८ च्या राज्यक्रांतीमुळे तयार झालेल्या राजकीय वातावरणाचा फायदा घेऊन त्याने पॉझिटिव्ह सोसायटी या नांवाची संस्था काढली व तिला जॅकोबिन क्लवाप्रमाणे सामर्थ्यवान वनविण्याची आकांक्षा धरली. त्याने १८४९त पॉझिटिव्हिस्ट कॅलेंडर प्रसिद्ध केले. त्यांत ख्रिस्ती साधूंच्या नांवांऐवजी ज्यांनी जगांतलें सुधारणेच्या प्रगतीस मदत केली अशा थोर पुरुषांची नावे दिलेली आहेत. १८४९, १८५० व १८५१ या तीन साली त्याने तीन व्याख्यानमाला गुंफून आपला ' साक्षात्वाद ' श्रोत्यांपुढे जोरदार भाषेत मांडला. तिसऱ्या व्याख्यानमालेच्या अखेरीस त्याने पुढील प्रमाणे सडेतोड उद्गार काढले. " अखिल भूत व भविष्य काळ यांना साक्षी ठेऊन अखिल मानव जातीचे कल्याणकर्ते—तात्विक व व्यावहारिक दोन्ही बाबतींतील लोकसेवक—या जगाची अखिल नियंत्रणसत्ता आपल्या हाती घेण्याकरितां पुढे येत आहेत. नैतिक, बौद्धिक व भौतिक या तिन्ही प्रकारच्या व्यवसायांची सर्व खात्यांमध्ये ईश्वरी शक्ति म्हणून म्हणतात ती त्यांना स्वतः आपणच वनावयाचे आहे. आणि म्हणून ईश्वराचे प्रेषित असल्याचा वहाणा करून जे कॅथॉलिक, प्रॉटेस्टंट किंवा डीइस्ट वगैरे धर्मपंथी लोक आजपर्यंत राज्यसत्ता वळकावून बसलेले आहेत ते सर्व मागासलेले व समाजांत विनाकारण बरेबड माजविणारे असल्यामुळे त्यांचे तेथून कायमचे उच्चाटण करावयाचे आहे. "

१८५२ मध्ये कॅटॅकिझम ऑफ पॉझिटिव्हिझम हे पुस्तक त्याने प्रसिद्ध केले, व त्याच्या प्रस्तावनेत लुई नेपोलियनचे पार्लेमेंटरी राज्यव्यवस्था बाजूस सारून एकतांत्रिक लोकसत्ताक पद्धति स्थापन केल्याबद्दल अभिनंदन केले. पुढे तो निकोलस बादशहाला अखिल ख्रिस्ती जगांतला अद्वितीय मुत्सद्दी मानू लागला. १८५७ सप्टेंबर ५ रोजी कॉट चाळपुळीच्या रोगाने मरण पावला.

कॉटची विलक्षण बुद्धिमत्ता व प्रतिकूल परिस्थितीतहि काम करण्याची जबरदस्त चिकाटी यांबद्दल कोणालाहि आदर वाटतो. त्याची भाषा अवजड, कंटाळवाणी व कृत्रिम असे. त्याच्या सर्व ग्रंथांत वाचकांना चित्ताकर्षक वाटणारी गोष्ट म्हणजे फक्त त्याचे विचार व ग्रंथांतला

अत्यंत महत्वाचा व व्यापक विषय. त्याच्या विचारांतहि उतारवयांत वैयक्तिक दुराग्रहाची व केवळ तात्त्विकपणाची छटा फार असे. कारण त्याने ' पॅंझिस्टिन्ह फिलॉसफी ' हा ग्रंथ संपल्यापासून स्वतःचें ज्ञानभांडार परिपूर्ण असल्याचें ठरवून वृत्तपत्रें, मासिकें, शास्त्रीय ग्रंथ व नवे शोध याविषयीचें कोणतेंहि नवें पुस्तक वाचण्याचें अजीवात बंद केलें होतें. कोटचें समाजशास्त्र ' अर्थशास्त्र ' या लेखांत (ज्ञान-कोश, विभाग ७ पा. ४६२) संक्षेपानें दिलेंच आहे. त्याच्या मध्यवर्ती प्रमुख कल्पना म्हणजे पुढील होत.

व्यक्तीप्रमाणें मानववंशहि ऐश्वरिक, आध्यात्मिक व प्रात्यक्षिक अशा तीन बौद्धिक अवस्थांतून जातच असतो. या प्रत्येक कल्पनादरम्यान विश्वचमत्काराचें कर्तृत्व निरनिराळ्या कर्त्यांकडे दिलें असतें. एका कल्पनेचा जगावरचा पगडा उठल्यानंतर दुसरी आपला पगडा बसविते. आज प्रत्येक सिद्ध केलेल्या गोष्टीवरच मनुष्याचा विश्वास वसतो. कोट देव वगैरे जाणत नाही. आपल्या ' फिलॉसॉफी पॅंझिस्टिन्ह ' मध्ये त्याने सामाजिक स्थितिशास्त्र व सामाजिक गतिशास्त्र यांमध्ये मोठा भेद पाडिला आहे. पहिलें सामाजिक सह-अस्तित्वाचे तर दुसरें सामाजिक प्रगतीचे नियम अभ्यासितें. कोट समाजशास्त्राला सर्व शास्त्रांत पहिलें स्थान देतो. तथापि त्याला या शास्त्राचें फारच थोडें ज्ञान होतें.

कोटकपुरा—पंजाबच्या फरीदकोट संस्थानांतील तहसिलीचें मुख्य ठिकाण. हें फरीदकोटपासून ७ मैलांवर असून येथे नॉर्थ वेस्टर्न (वायव्येकडील) रेल्वेचें व राजपुताना मालवा रेल्वेचें स्टेशन आहे. लो. सं. (१९११) १०६४. प्रथमतः हें अगदीं खेडें होतें; पण चौधरी कपूरसिंग यानें नजीकच्या कोट इलाखान गावांतून लोक बोलावून येथे वस्ती करविली. १८४७ त हें गांव महाराजा रणजितसिंगानें फरीदकोट संस्थानास परत दिलें. येथे धान्याचा मोठा व्यापार चालत असून एक बाजारहि आहे.

कोटगड—पंजाबांत सिमला जिल्ह्यांतील कोटखाई व कोटगड हे दोन प्रदेश मिळून एक पोटतहसील होते. लो. सं. (१९११) १०८४३. मुख्य ठिकाण कोटखाई. या तहसिलीच्या सर्व बाजूला सिमल्याची डोंगरी संस्थानें आहेत. बहुतेक भाग डोंगराळ आहे. कोटगड ' हातु ' डोंगराच्या एका ओळीवर आहे.

कोटगड—बन्हाड मध्यप्रांत. जिल्हा चांदा. उत्तरेस आणि पूर्वेस दुग जिल्हा, दक्षिणेस मुरमगांव जमीनदारी, पश्चिमेस पलासगड. एके ठिकाणी ही जमीनदारी जवळच असलेल्या अंबागड चौकीचा एक भाग होता. परंतु सुमारे २५० वर्षांपूर्वी ही जमीनदारी निराळी झाली. हीत एकंदर २५ खेडीं असून पैकीं बारा खेड्यांचीं अद्याप पाहणी झाली नाही. लो. सं. (१९०१) १९३८. लागवडीखाली जमीन एकंदर ४००० एकर असून माताचें पीक मुख्य आहे. एकंदर उत्पन्न २३०० रु., टाकोळी १० रु., इतर ६६ रुपये.

जमीनदार खातुलवार गोंड असून त्याचें नांव फतेरग बापू आहे. जमिनदारीची स्थिति बरी आहे [चांदा गं.]

कोटगिरी—मद्रास इलाख्यांतील निलगिरी जिल्ह्याच्या कुन्नूर तालुक्यांतील एक हवा खाण्याचें ठिकाण. हें निलगिरीच्या पठाराच्या ईशान्येस उत्कर्मंडपासून १८ मैलांवर व कुन्नूरपासून १२ मैलांवर आहे. याची लोकसंख्या १९०१ मध्ये ५१०० होती. पंधरा दिवसांतून एकदां या ठिकाणी कुन्नूरचा तहशिलदार आपलें फौजदारी कोर्ट भरवतो. उत्कर्मंडपेक्षां येथील हवा अधिक चांगली असें कित्येकांचें मत आहे. याच्या नजीकच दिम्हट्टीचें आरोग्यस्थान आहे. पण हल्लीं तें मोडण्यांत आलें आहे.

कोटचांदपूर—बंगाल्यांतील जेसोर जिल्ह्याच्या झेनिद पोटविभागांतील कशादक नदीच्या तीरावरील गांव. लो. सं. (१९११) ८०७६. हें गांव जिल्ह्यांतील साखरेच्या व्यापाराचें सर्वांत मोठें ठिकाण आहे.

कोटद्वार—संयुक्त प्रांताच्या गढवाल जिल्ह्यांतील ' खो ' नदीच्या कांठी मोठ्या व्यापाराच्या पेठेचें गांव. या जिल्ह्यांतील दक्षिण भागांत मैदानांतील प्रदेशांतून सुती कापड, साखर, मीठ, भांडी वगैरे माल या गांवांतून पुरविला जातो. तसेंच तिबेटांतील मालाच्या देवघेवांचें हें मध्यवर्ती गांव असून येथून मैदानी मुलखांत मोहरी, शिरसीचें बीं, हळद, मिरच्या वगैरे जिन्नस जातात. भोतिया लोक सवागी वगैरे खनिज द्रव्ये येथे आणून येथून कापड, तंबाखू, साखर व द्विदल धान्य घेऊन जातात. येथे पोलिस ठाणें, दवाखाना व अमेरिकेच्या मेथीीडिस्टांचें मिशन आहे.

कोटपुतळी.—राजपुतान्यांत जयपूर संस्थानच्या टोरावति निझामतींत जयपूरच्या ईशान्येस सुमारे ६० मैलांवर वसावी किंवा साहेबी नदीजवळ याच नांवच्या परगण्याचें मुख्य ठिकाण. कोट व पुतळी हीं दोन गांवें मिळून कोट पुतळी गांव झालें आहे. लो. सं. (१९०१) ६८७९. हें मराठ्यांच्या ताब्यांत होतें त्यावेळीं येथे एक किल्ला व दुसरी तटबंदीची महत्वाची ठिकाण होती. ती अद्याप कायम आहेत. येथे पोष्ट व तार कचेरी, कित्येक शाळा व व्हिक्टीोरिया ज्युबिली इस्पितळ हीं आहेत. जवळच ८ मैलांवर काळ्या संगमरवरी दगडाची खाण आहे.

कोटा, संस्था न.—राजपुतान्याच्या आग्नेय भागांतील एक संस्थान. या संस्थानचें क्षेत्रफळ, ५६८४ चौरस मैल व लो. सं. (१९२१) ६,३०,०६०. उत्तरेस जयपूर संस्थान व अलीगड जिल्हा; पश्चिमेस बुंदी व उदेपूर हीं संस्थानें; नैर्ऋत्येस इंदूर संस्थानचे रामपूर मानपूर जिल्हे, झालवाडा व ग्वाल्हेरचा अगर तहशील; पूर्वेस ग्वाल्हेर संस्थान व छप्रा जिल्हा; दक्षिणेस खिलचीपूर व राजगड संस्थानें हीं आहेत. या संस्थानची लांबी ११५ मैल व रुंदी ११० मैल आहे. मालव्याच्या पठारीपासून जी उतरण लागते त्या उतरणीवर हा प्रदेश वसलेला आहे. या प्रदेशांतून चंबळा व तिला

मिळणाऱ्या नद्या या उत्तरवाहिन्या होऊन वहात जातात. या संस्थानच्या दक्षिण भागातून वायव्य दिशेकडून आग्नेय दिशेकडे मुकुंदवार नांवाची एक टेकड्यांची माळ पसरलेली आहे व त्या रांगेची उंची समुद्राच्या पृष्ठभागापासून १४०० ते १६०० फूट आहे. या टेकड्यांवर खुर्जी झाडे असून शिवाय झाडबुडपांची रेलचेल आहे. यातून शिकारीला योग्य अशी पुष्कळ हिंस जनावरे आहेत. संस्थानच्या उत्तर भागांत इंदर गडानजीफहि पुष्कळ टेकड्या असून त्यांची उंची १५० फूट आहे. भादाबाद जिल्ह्याच्या पूर्वभागांतील टेकड्यांची उंची सर्वांत अधिक म्हणजे १८०० फूट आहे. चंबळा, काळी सिंद व पार्वती या या संस्थानांतील तीन मुख्य नद्या होत. पार्वती नदीला अद्रू नांवाच्या खेड्याजवळ अंधेरी नदी मिळली असून या ठिकाणी पार्वती नदीला एक मोठे धरण बांधण्यांत आले आहे व या धरणापासून कालवे काढण्यांत आले आहेत. या कालव्यांच्या योगाने जवळ जवळ ४० खेड्यांना अगर ६७ हजार एकर जमीनीला पाणीपुरवठा होतो. या तीन नद्यांशिवाय परवान, उजर, सुक्री, बाणगंगा, कूल व कुनू या दुय्यम नद्या आहेत. संस्थानच्या उत्तर भागांत मळीची जमीन असून कोटा-जवळ विंध्य पर्वतांतील रेंताड दगडासारखे दगड सांपडतात. वाघ, चित्ते, काळे अस्वल, तरंग, लांडगे, रानटी कुत्रे, हीं हिंस जनावरे येथे आहेत. याशिवाय, सांबर, चितळ, नीळगाई, काळवीट, हरिण हीं हि जनावरे आढळत. महादीर रोझी, लांची, गुंच इत्यादि माशांच्या जाती आहेत.

हवा व पर्जन्यमानः—नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी या महिन्यांत हवा फार सुखकारक असते. मार्च महिन्यांत उकाळ्याला सुरुवात होते व जूनमध्ये तर फारच कडक उन्हाळा पडतो. जुलै महिन्यापासून वरसातील आरंभ होतो व ऑक्टोबरपर्यंत पावसाळा असतो. या दिवसांतील हवा रोगट असते. १९०५ मध्ये मे महिन्यांतील उष्णमान ११५° व डिसेंबर मधील मान ४९° होते. संस्थानांतील निरनिराळ्या भागांत पर्जन्यमान निरनिराळे आहे. संस्थानचे साधारण पर्जन्यमान ३७ इंच आहे.

इतिहासः—कोटा संस्थानचे राजवराणे हे चव्हाण रजपूत जातीच्या हाडा नामक शाखेचे आहे. १३४२ मध्ये धुंदीचा राजा रावदेव याने प्रथम कोटाच्या टापूंत आपल्या हाडाघराण्याचे नांव गाजविले. कोटे नांवाच्या एका भिळ जातीपासून त्याने हा प्रदेश जिंकून घेतला. याच्या वंशजांच्या ताब्यांत हा मुलुख १५३० पर्यंत होता व नंतर तो प्रदेश धुंदीच्या राव सुरजमल्लाने आपल्या ताब्यांत आणिला. १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी राव राजा रतनसिंग याने कोटा व त्याच्या आसपासचा मुलुख आपला दुसरा मुलगा माधवसिंग याला जहागिर दिला. जहांगिरच्या विरुद्ध त्याचा मुलगा कुरम याने बंड उभारले. त्यावेळी रावराजा रतनसिंग व माधवसिंग या पितापुत्रांच्या जोडीने हे बंड

मोडण्याच्या कामी चादशाहाला मदत केली. त्यामुळे जहांगिर याने रतनसिंगाला चव्हाणपूरची सुभेदारी व माधवसिंगाला कोटा शहर व ३६० खेडी अशी मिळून अडीच लाखांची जहागीर वंशपरंपरा तोडून दिली. शहाजहानने सुद्धा ती तशीच पुढे चालविली. माधवसिंगाच्या कारकीर्दीत कोटा हे स्वतंत्र संस्थान बनून त्या संस्थानचा राजा माधवसिंग झाला. माधवसिंगाच्या मागून त्याचा मुलगा मुकुंदसिंह हा गादीवर आला. १६५८ मध्ये औरंगजेबाशी फतेहाबाद येथे जी लढाई झाली तीत मुकुंदसिंह व त्याचे चार भाऊ यांनी फार पराक्रम गाजविला. या लढाईत सर्वांत कनिष्ठ भाऊ किशोरसिंग हा सोडून बाकी सर्व भाऊ मारले गेले. पुढे १६५८ साली जगत्सिंह हा गादीवर आला. तो निपुत्रिक असल्याने त्याच्या मागून प्रेमसिंह हा गादीवर बसला. पण हा दुर्बल व नालायक असल्याने अवघ्या सहा महिन्यांच्या आंत त्याला पदच्युत करण्यांत आले. पहिला किशोरसिंग हा १६७० मध्ये राज्यालुड झाला. औरंगजेबाच्या सैन्याबरोबर दक्षिणेच्या स्वारीत तो गेला होता. या स्वारीत त्याने चांगले नांव गाजविले. तो अर्काटच्या वेढ्यांत मारला गेला. त्याचा मुलगा पहिला रामसिंग याने औरंगजेबाच्या मरणानंतर शहाअलम वहादुर शहा व अजमशहा यांच्यामध्ये राज्यासंबंधी भांडण चालले असता अजमशहाचा पक्ष उचलून धरला. १९०० मध्ये जाजौ येथे जो लढाई झाली तीत तो पडला. त्याच्या मागून भीमसिंग हा गादीवर आला. याने सध्यद बंधूंचा पक्ष घेतल्यामुळे त्याला पंचहजाराची मनसबी मिळाली. त्याने आपल्या संस्थानाचा बराच विस्तार केला. याने प्रथमतः आपल्याला महाराव हा किताब धारण केला. निझाम उल्मुल्काने दक्षिणेवर स्वारी केली असता त्याने निझाम उल्मुकाला विरोध केला पण तो त्या लढाईत १७२० साली मारला गेला.

त्याच्या मागून त्याचा मुलगा अर्जुनसिंग व अर्जुनसिंगानंतर दुर्जनसिंग हा गादीवर आला. याने १७२४ ते १७५६ इतक्या अवधीत राज्य केले व आपल्या राज्याचा मुलुख वाढविला. (१७५६-१७५९). अर्जितसिंगाने राज्य केल्यानंतर १७५९ मध्ये पहिला छत्रसाल हा राज्यावर आला. १७६१ साली जयपूरच्या राजाने या संस्थानावर स्वारी केली. पण त्यांत जयपूरच्या सैन्याचा पूर्णपणे पराभव झाला. या लढाईत झालिमसिंह नांवाच्या एका तरुण सरदाराने चांगला पराक्रम गाजविला. महाराज छत्रसाल याच्यामागून त्याचा भाऊ गुमानसिंग हा राज्यावर आला. याच्या अमदानीत मराठ्यांनी कोटाच्या दक्षिण भागावर स्वारी केली. पण झालिमसिंगाच्या मध्यस्थीने मराठ्यांनी ६ लाख रुपये खंडणी घेण्याचे कबूल करून कोटामधून आपला पाय मागे घेतला.

गुमानसिंगाच्या मागून उमेदसिंग हा गादीवर बसला. त्याने १७७१-१८१९ पर्यंत राज्य केले. पण झालिमसिंग

ह्याच खरा राजा होता. राजपुतान्यांत त्याचें वजन फार असे. त्यानें कोटा संस्थानांत उत्तम शासनपद्धति अंमलांत आणली. सैन्यांत उत्कृष्ट कवाड्तीची पद्धत अस्तित्वांत आणली. जमीनमहसुलाची नवीन व उपयुक्त अशी पद्धत काढून त्यानें कोटा संस्थानाला चांगलें भरभराटीचें स्वरूप प्राप्त करून दिलें. १८१७ मध्ये झालिमसिंगाच्या मध्यस्थीनें तहनामा होऊन कोटा हें ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आलें व मराठ्यांना कोटा संस्थान खंडणी देत असे ती यापुढें ब्रिटिशांना मिळावयाची असें ठरलें. झालिमसिंग व त्याच्या वंशजांना प्रधानकीची जागा कायमची देण्यांत आली व त्यांच्या हातांत संस्थानचा राज्यकारभार रहावा असें ठरलें. पण कांहीं काळ लोटल्यानंतर दुसरा किशोरसिंग हा (१८१९ ते २८) गादीवर आला. त्यानें झालिमसिंगाच्या वंशजाला राज्यकारभारांत भाग घेऊं देण्याचें नाकारलें. त्यामुळे ब्रिटिश सरकाराला किशोरसिंगाविरुद्ध युद्ध पुकारणें भाग पडलें. मंगरोल येथें १८२१ मध्ये जी लढाई झाली तीत किशोरसिंगाचा पराभव होऊन त्यानें झालिमसिंगाच्या वंशजांना राज्यकारभाराचा अधिकार देण्याचें कबूल केलें. पुढें दुसऱ्या रामसिंगाच्या कारकीर्दीत पुनः एकदां रामसिंग व झालिमसिंगाचा वंशज मदनसिंग यांच्यामध्ये तंटावखेडा उत्पन्न झाला. शेवटीं झालिमसिंगाच्या वंशजासाठीं झालवाडाची स्वतंत्र जहागीर देण्यांत येऊन हा लढा मिटविण्यांत आला.

अर्थातच १८३८ मध्ये झालवाडाची स्वतंत्र जहागीर निर्माण झाल्यावर पुनः एकदां ब्रिटिशांचा व कोटाचा करारमदार ठरला व त्यांत कोटा संस्थाननें पूर्वीच्या खंडणीपैकी ८०००० रुपये कमी द्यावे असें ठरलें. ब्रिटिशांच्या मदतीसाठीं म्हणून एक स्वतंत्र तुकडी कोटाच्या खर्चानें उभारण्यांत यावी म्हणून एक अट घालण्यांत आली. १८५७ मध्ये या तुकडीनें इंग्रजांविरुद्ध वंड केलें. व पोलिटिकल एजंट व त्याच्या मुलांची या सैन्यानें कत्तल केली. रामसिंगानें या एजंटचा जीव बांचविण्याच्या कामीं कांहीं खटपट केली नाहीं. या सबबीवर त्याचा १७ तोफांचा मान कमी करून १३ तोफांचा करण्यांत आला. पण पुढें १८६६ मध्ये पुनः १७ तोफांचा मान रामसिंगास देण्यांत आला. १८६६ मध्ये दुसरा छत्रसाल हा गादविर आला. याच्या कारकीर्दीत राज्यकारभारांत फार गोंधळ माजून राहिला व कर्जाची रक्कम ९० लाखांपर्यंत गेली. तेव्हां छत्रसालाच्या विनंतीवरून ब्रिटिश सरकारनें १८७४ सालीं संस्थानची व्यवस्था पाहण्याकरितां सर फैझअल्लीखान यास प्रधान नेमलें व त्यानें राजपुताना एजंटच्या साहाय्यानें संस्थानचा कारभार चालवावा असें ठरलें. या फैझअल्लीनें थोड्याच वर्षांत संस्थानचें कर्ज फेडून चांगली सुधारणा घडवून आणली. छत्रसालाच्या मरणानंतर १८८९ मध्ये त्याचा मुलगा महाराजा छगनसिंह हा गादीवर बसला. त्याला १८९६ मध्ये मुखत्यारी मिळाली. १९०० मध्ये त्याला के. सी. एस. आय. हा किताब देण्यांत आला. लेफ्ट-

नंट कर्नल हा लष्करी बहुमानाचा किताबहि त्याला मिळालेला आहे. झालवाडा जहागिराच्या १७ जिल्ह्यांपैकी १५ जिल्हे याला पुनः परत मिळाले व झालवाडाच्या जहागिरीकडे २ जिल्हे देण्यांत आले. ही याच्या कारकीर्दीतली महत्त्व ची गोष्ट होय. याशिवाय याच्या कारकीर्दीतील सुधारणा म्हणजे ब्रिटिश पोस्ट ऑफिसांची स्थापना, ब्रिटिश चलनी नाण्यांना मिळालेली मान्यता इत्यादि होत. १८१७ च्या तहान्वये २,९०,००० रुपये खंडणी म्हणून संस्थानकडून ब्रिटिश सरकारास मिळत असत. पण हल्ली २,३४,७०० रुपये खंडणी मिळते.

शासन-पद्धति.—शासनपद्धतीच्या दृष्टीनें संस्थानचे १९ निझामत व ६ तहशिली असे भाग पाडण्यांत आले आहेत. प्रत्येक निझामतीवर एक नाझीम नांवाचा अधिकारी व तहशिलीवर एकेक तहशीलदार असतो व त्यांच्या हाताखाली नायब निझाम व नायब तहशीलदार नेमलेले असतात. संस्थानचा सर्व कारभार महाराजा आपल्या दिवाणाच्या साहाय्यानें पहातो. तहशीलदारांना तिसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार असतात. नाझिमांना दुसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार असतो. यांच्यावर फौजदार म्हणून पोतजिल्हा अधिकारी नेमलेले असून त्यांच्याकडे अपील करायची असतात. फौजदारांवरचा अधिकारी सेशन्स जज हा असतो. व सर्वांत वरिष्ठ कोर्ट म्हणजे ' महकम खास ' असून त्याचा मुख्य स्वतः महाराजा असतो. महाराजाला फांशी देण्याचा अधिकार असतो. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न अंदाजे ४२ लाखांचें असून खर्च ३४ लाख आहे. संस्थानांत जहागीर, मुआफी व खालसा असे तीन जमीनीचे प्रकार आहेत. संस्थानांतील एकंदर जमीनीपैकी एकचतुर्थांश जमीन पहिल्या दोन्ही प्रकारची मिळून आहे. जहागिरदारांना महाराजाच्या संमतीनें दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे. जहागिरदारांपैकी बऱ्याच जहागिरदारांना संस्थानला कर द्यावा लागतो व कांहींना संस्थानासाठीं लष्कर पुरवावें लागतें. मुआफी जमीनी या नोकरी इनाम म्हणून देण्यांत येतात व देवस्थान अगर सार्वजनिक कार्यासाठीं देण्यांत येतात. त्यांच्यावर कर नसतो. खालसा जमीनीवर संस्थानचा पूर्ण ताबा असतो. कोरड्या जमीनीपाठीमार्गे एकरी ४ आणे. ६ पै ते ५ रु. ८ आणे व पाण्याखालील जमीनी मार्गे एकरी सवारुपयापासून १७। रुपयांपर्यंत सारा असतो. १५००० सैन्य पदरी ठेवण्याचा महाराजाला अधिकार आहे. १९०५ सालीं महाराजाचें सैन्य अंदाजे ८००० होतें. या सैन्यावर १९०५ सालीं ४,८०,००० रुपये खर्च करण्यांत आले. दरवारला ब्रिटिशांचें सैन्य ठेवल्याबद्दल २० लाख रुपये द्यावे लागतात. पोलिसांत शहरपोलीस व जिल्हापोलीस असे दोन भेद आहेत. कोतवाल शहरपोलीसांचा मुख्य असतो. जिल्ह्याचे सहा भाग पाडून प्रत्येक भागावर एकेक असिस्टंट

सुपरिटेण्डंट नेमलेला असतो. १९०५ साली संस्थानांतील पोलीस ठाण्यांची संख्या ३९ होती. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक एक छोटा सुरंग असून राजधानीत एक मध्यवर्ती सुरंग आहे. १९०४-५ साली संस्थानांत २१ दवाखाने होते.

लो. क.—१९२१ च्या खानेसुमारीत कोटाची लो. सं. ६,३०,०६० होती. दहा सालांमागची लो. सं. सुमारे ९ हजारांनीं जास्त होती. संस्थानांत ४ शहरे व २५५४ खेडी आहेत. कोटा, बारण, मांग्रोल व संगोड हीं शहरे आहेत. संस्थानांत निवामत व तहशील मिळून २३ भाग आहेत. संस्थानांतील मुख्य भाषा राजस्थानी असून हारोटी, माळवी, बुंदेली याहि भाषा प्रचारांत आहेत. या संस्थानांत चमार जातीची लोक सं. अधिक आहे. १८९१ साली ही लोकसंख्या ६८,३०१ इतकी होती. यांचा धंदा चामडी रंगविणे, चामड्याचे काम करणे व शेतकी करणे हा असे. त्यांच्या खालोखाल मीना लोकांची वस्ती ५७,४७० होती. हे धिप्पाड व साहसी आहेत. पूर्वी त्यांचा धंदा छुटालूट करण्याचा असे पण हल्ली त्यांनीं शेतकी करण्यास सुरुवात केली आहे. धाकर लोकांची संख्या ४३,१४७ इतकी असून ते शेतकीवरच आपली उपजीविका करतात. ब्राह्मणांची वस्ती ३९४७० असून त्यांचा धंदा उपाधेगिरी व नोकरी करण्याचा आहे. माळी लोकांची संख्या ४८,६७० इतकी असून त्यांचा धंदा वागाड्तीचा आहे. याशिवाय त्यांच्यापैकी पुष्कळ लोक शेतकीवर सुद्धा आपली वृत्ति चालवितात. गुजर हे गुराढोरांच्या कृषविक्रयाचा धंदा करतात. इ. स. १९११ साली त्यांची संख्या ३८९६३ होती. याशिवाय महाजन (२,०६,५८५) व रजपूत (१४,७४७) या जाती आहेत. महाजन लोक व्यापार व सावकारी वगैरे धंदे करतात. रजपुतांचा धंदा म्हणजे लष्करी नोकरीचा आहे व इतर धंदा करणे त्यांना कमीपणाचे वाटते.

या संस्थानची जमीन फार सुपीक असून जमीनीला पाणी मिळण्याचीहि या ठिकाणी चांगली सोय आहे. काळी व उतरमाल व बरी अशा जमीनीच्या तीन जाती आहेत. काळी व उतरमाल या जाती फार सुपीक आहेत व कालव्याच्या अगर विहिरीच्या पाण्याशिवाय सुद्धा केवळ पर्जन्याच्या साहाय्याने या जमीनीतून गहू, चणे इत्यादि धान्ये चांगली पिकतात. १९०५ साली ३३१५ चौरस मैल जमीन शेतकीसाठी उपयोगांत आली. त्यांत ३८१ चौरस मैलांत ज्वारी, ३५९ चौ. मैलांत गहू, तसेंच ३९७ चौरस मैलांत चणे आणि ३३ चौरस मैलांत कापूस पेरण्यांत आला. सुद्ध संस्थानांत होणारी गुरांची निपज फार हलक्या दर्जाची असते. चांगल्या गुरांची आयात माळव्यामधून होते. येथील घोडे फार खुजे असतात. मेंढ्यांची व शेळ्यांची पैदास पुष्कळ होते. पार्वती नदीला धरण्यांत आलेले धरण मोठे आहे. शिवाय संस्थानांत एकंदर ३५० तळी आहेत. अहोरास्तागर तलाव हा सर्वांत मोठा असून क्षेत्रफळ

३॥ चौरस मैल आहे. संस्थानांतील जंगलांत सागवान फार थोडे आढळते. वामूळ, वड, वेल धाक, ढोंका, गूलर, जामुन जम्बोलण, कंदव, महु, निम्ब, पिंपळ, साल, सेमल व तेंडू हीं झाडे या जंगलांत आढळतात. इ. स. १९०४-५ साली जंगलाचे उत्पन्न ३३३०० रुपये आले.

व्यापार व दळणवळण.—कापड विणण्याचा धंदा येथे मोठ्या प्रमाणांत आढळतो. कोटा येथे तयार होणारी मलमल फार प्रसिद्ध आहे. मलमल पांढरी, रंगीत व जरीची सुद्धा तयार करण्यांत येते. चिट्ठी उत्तम प्रकारची तयार होतात. बारण येथील रंगाचे कारखाने व खेळणी प्रसिद्ध आहेत. या शिवाय हलक्या दर्जाचा कागद, घोड्यावर व हत्तीवर घालण्याचे कलवतूचे कापड, हस्तिदंती काम, मांडी वगैरे जिन्नसहि या संस्थानांत तयार होतात.

संस्थानची सालीना सरासरी आयात २०० लाखांची व निर्यात ३॥ लाखांची होते. धान्य, अफू, कापूस व कातडी इत्यादि जिन्नस संस्थानांतून वाहेर जातात व परदेशी कापड मीठ, तांदूळ, साखर, गूळ, लोखंड, फळे, कागद इत्यादि जिन्सांची आयात होते. या संस्थानचा मुंबई कलकत्ता, कानपूर, राजपुताण्यांतील संस्थाने इत्यादि प्रदेशांशी व्यापार चालतो. येथील अफू माळव्यांतील अफूच्या तोडीची असते व ती चीनकडेहि पाठवण्यांत येते. कोटा शहर व बारण शहर ही संस्थानांतील व्यापाराची शहरे आहेत. संस्थानांत जी. आय. पी. रेल्वेचा बीना-वारण हा फांटा गेला असून या फांट्याचा भाग दरवारच्या मालकीचा आहे. या फांट्याची संस्थानांत चार स्टेशने आहेत. याच्या शिवाय नागड्यापासून मथुरेपर्यंत जाणारी रेल्वे तयार होत असून ती कोटामधून गेली आहे. १९०४ मध्ये, संस्थानांतील खडीच्या रस्त्याची लांबी १४३ मैल होती व साध्या रस्त्याची लांबी ४१० मैल होती. बारण, बुंदी झालरापाटण या शहराकडे जाणारे रस्ते खडीचे आहेत.

साक्षरता:—१९११ साली संस्थानांतील साक्षर लोकांची संख्या १९३७७ होती. त्यापैकी ७९४ बायका होत्या; म्हणजे साक्षरतेचे प्रमाण शेकडा २ हें पडले. १९२०—२१ साली संस्थानांत १०५ मुलांच्या, व १७ मुलींच्या शाळा होत्या. मुलांच्या शाळांपैकी १ हायस्कूल, ३ आंग्लोव्हर्न्याक्युलर, १ मिडल, १ संस्कृत, १ ट्रेनिंग, १ उच्च प्राथमिक व ९७ व्हर्न्याक्युलर शाळा होत्या. शिक्षणाप्रतिष्ठ संस्थान सरकार १॥ लाख रुपये खर्च करिते. संस्थानांत शिक्षण मोफत दिले जाते एवढेच नव्हे तर पुस्तके, कागद, शाई इत्यादि देखील मोफत पुरविण्यांत येतात; तरी पण शिक्षणाच्या बाबतीत संस्थानांतील लोक ध्यावी तितकी काळजी घेत नाहीत.

शहर.—कोटा संस्थानच्या राजधानीचे शहर. हें नवळा नदीच्या काठी वसलेले आहे. चौदाव्या शतकाच्या आरंभी बुंदीच्या रावदेव राजाने येथील भिन्न

लोकांचा पराभव करून हें शहर वसाविलें. माधवासिंगाच्या कारकीर्दीत, कोटा संस्थानची हें शहर राजधानी बनलें. कोटा हें भरभराटीचें शहर असून, राजपुतान्यांत जीं आठ प्रमुख शहरे आहेत त्यांत या शहराची गणना होते. याच्या पूर्व, दक्षिण व उत्तर दिशेला तटवंदी असून पश्चिमेस समो-रून चंबळा नदी वहात गेली आहे. शहराभोवती सहा मोठे बुरुजी दरवाजे असून ते रात्री ११ वाजतां बंद करण्यांत येतात. या शहराचे कोटा, लाडपूर व रामपूर असे तीन भाग पडतात. शहरामध्ये पुष्कळ देवालये असून मथुराजीचें देवालय फार प्रसिद्ध आहे. यांतील मूर्ति गोकुळांतून आणलेली आहे असें म्हणतात. येथील नीलकंठ महादेवाची मूर्ति ही सर्वांत जुनी आहे असें दिसून येतें. येथील लोकसंख्या वाढण्याऐवजी कमीच होत आहे असें खानेसुमारीवरून दिसून येत. याची मुख्य कारणे म्हणजे कोटा हें रेल्वेपासून वरेंच दूर आहे व येथे असणाऱ्या किशोरसागर तलावाचे पाणी जमीनीत गुरून हवा दमट झाल्यामुळे रोगराईचा येथे फार त्रास होतो ही होत.

येथे पांढरी व रंगीत उत्कृष्ट मलमल तयार होते. दर फेब्रुवारी महिन्यांत येथे औद्योगिक प्रदर्शन भरतें. त्यामुळे शहरांत कोणकोणते धंदे चालू आहेत याची माहिती आपो-आपच मिळू शकते. १८७४ मध्ये या शहराला म्युनिसिपॅलिटीचे हक्क देण्यांत आले. या ठिकाणी दरवारनें चालविलेल्या शिक्षणसंस्था आहेत. महाराव हायस्कूल व सरदारांसाठी असलेले हायस्कूल ही दोन्हीहि अलाहाबाद विश्वविद्यालयाला जोडलेली आहेत. हायस्कूलला जोडून पटवारी (क्षेत्रमापन) चें शिक्षण देण्याचा वर्ग निघाला आहे. येथे २ इस्पितळे आहेत. त्यांपैकी ' व्हिकटोरिया हॉस्पिटल ' हें स्त्रियांकरतां आहे. येथील पहाण्याजोगी स्थळे म्हणजे महाराजांचा राजवाडा (उमरेभवन), मोठमोठी उद्याने, अमरनिवास, त्रिजविलास व छत्तरपूर हीं होत.

कोटा तालुका.—वऱ्हाड—मध्यप्रांत. वस्तर संस्थानांतील दक्षिणेकडील तालुका. १७° ते ४८' व १८° ते ५७' उ. अक्षांश आणि ८०° ४७' ते ८२° २'. पू. रे. क्षेत्रफळ ९६८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७७३६. दक्षिण व पश्चिम भाग डोंगराळ असून मुख्य नदी सावरीनाला ही आहे. यांत कोंठ्याच्या वर दोन मैलापासून गोदावरीच्या संगमापर्यंत नाव चालवितां येते. या तालुक्यांत ताडाची झाडे फार असून त्यांपासून ताडी काढितात. या तालुक्यांत ३० चौ. मैल क्षेत्रफळाचा एक सपाट प्रदेश चोहोंकडून टंकड्यांच्या रांगांनी वेष्टिला आहे. मुरिया लोकांची वस्ती जास्ती असून तांदूळ व ज्वारी हीं मुख्य पिके आहेत. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण कोटा गांव आहे. [अतिसगड फ्युडेरी स्टेट्स ग्या.].

कोटापल्ली ज मि न दा री.—वऱ्हाड, मध्यप्रांत, उत्तर अक्षांश १८° १२' ते १८° २६' व पूर्वेखांश ८१° १५' ते

८१° ४६. क्षेत्रफळ २२८ चौरस मैल. लोकसंख्या १०८०. वस्तर संस्थानांत ही जमिनदारी असून हिचा सारा ५२७ रुपये आहे. हिच्या उत्तरेकडून दक्षिणेकडे एक टेकड्यांची ओळ गेली आहे. मुख्य पीक ज्वारी. जंगलांतलें सागांच्या झाडावर जमिनदारांचा हक्क नाही.

कोटी—पंजाबांतील केओन्थल संस्थानांतील लष्करी जहागीर. लो. सं. (१९२१) ९२२८. वार्षिक उत्पन्न ४४,१५४ असून ५०० रु. केओन्थल संस्थानास मोक्याशीवद्दल दिले जातात. येथील संस्थानिकास सर्व तऱ्हेच्या न्यायाधिकाराची सत्ता असून फक्त देहांतशिक्षेच्या बाबतीत सिमालापहाडी संस्थानच्या सुपरिटेंडेंटची मंजुरी लागते.

कोटमचगी—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. गदगच्या ईशान्येस १५ मैलांवरचें एक खेडें. येथे एक पडका किल्ला असून सोमप्पाच्या देवळांत इ. स. १११२ आणि ११४२ सालचे दोन शिलालेख आहेत.

कोटेश्वर—मुंबई. कच्छमधील कोरी नदीच्या मुखाजवळील लहान बंदर. येथील कांहीं देवळे कोटेश्वरच्या प्राचीन भरभराटीची साक्ष देतात. एका देवळांतील चार फूट उंचीच्या स्वयंभू लिंगाच्या टोंकाला लोखंडी खिळे मारलेले आहेत. अल्लाउद्दीन खिलजीने (१२९५-१३१५) हे खिळे मारले अशी दंतकथा आहे. हल्ली नवी देवळे असलेल्या जागेवरील एका जुन्या दगडांतील लेखावरून येथील प्राचीन देवळे घोलेच्या केर लोकांनी बांधली असें अनुमान निघतें.

कोटपट्टम्—मद्रास इलाखा गुंटुर जिल्हा आंगोले तालुक्यांतील समुद्रकाठचें गांव. एके काळी व्यापाराच्या भरभराटीचें हें ठिकाण होतें. गांवातील रस्ते व घरे पद्धतशीर रीतीने बांधली असून गांवाची रचना फार सुंदर आहे. बर्किंगहॅम कालवा तयार झाल्यापासून या गांवाचें व्यापारी महत्त्व नष्ट झाल्याकारणानें येथील कित्येक रहिवासी मद्रास व इतर ठिकाणी रहावयास गेले. येथील लोकसंख्येत कोमटी लोकांचा बराच भरणा आहे. येथे एक शिवालय व एक विष्णुमंदिर असून त्यांच्या उत्सवासाठीं भव्य व सुंदर रथ केलेले आहेत.

कोटायम, तालुका.—मद्रास प्रांतांतील मलबार जिल्ह्याचा उत्तरेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ४८१ चौ. मै. यांत २८ अमसम किंवा विभाग आहेत. लोकसंख्या (१९२१) २,३२,२८५. यांतील महत्वाचें गांव तेलीचरी (तहसिलीचें गांव) हेंच आहे. या तालुक्याच्या पूर्वेस उंच असा संझाद्रि पर्वत असून त्यापासून हिंदी महासागरापर्यंत या तालुक्याचा पृष्ठभाग एकदम उतरत गेला आहे.

गांव.—मद्रास इलाख्यांत त्रावणकोर संस्थानांतील याच नांवाच्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें गांव कोचिनच्या मोठ्या नदीमुखास जोडलेल्या वेम्बनाद सरोवरास मिळणाऱ्या ' मोनचिल ' नदीच्या तीरावर आहे. लो. सं. (१९११) १५,१४१. लोकसंख्येत हिंदू व ख्रिस्ती

यांचे प्रमाण जास्त आहे. हे सिरियन ख्रिस्ती समाजाचे मध्यवर्ती ठिकाण असून येथील चर्च फार प्राचीन आहे. इ. स. १८१६ पासून येथील चर्चची मिशनरी संस्था काम करीत असून तिच्या ताब्यांत दोन महाविद्यालये व एक विद्यालय आहे. शिवाय येथील सिरियन विशपच्या ताब्यांतहि दोन हायस्कूल आहेत. येथे ७८ नियतकालिके प्रसिद्ध होतात.

कोट्टारु—मद्रास इलाख्यांत त्रावणकोर संस्थानच्या अगस्तियरु तालुक्यांतील नागरकोईल गांवचे उपनगर. त्यास प्रसिद्ध भूगोलशास्त्रज्ञ टॉलेमीने कोट्टियारा व्यापारी पेट असे म्हटले आहे. हे प्युटिजरच्या तक्त्यांत कोट्टार म्हणून निदर्शित केले आहे व याला चोळ राजांच्या वेळी मुमुदीचोळपुरम् असे नांव होतें. कूलोतुंग चोळाने हे पांढ्य राजापासून घेतले. कन्याकुमारीचे कोट्टार हे नांव होय असे कूलोतुंगाच्या राज्याभिषेकाच्या १४ व्या व १५ वर्षी खोदलेल्या लेखांवरून दिसते (अय्यंगार-एन्शट इंडिया). प्राचीन काळी हे मोठ्या व्यापाराचे स्वतंत्र गांव होतें. या ठिकाणी दूरदूरचे व्यापारी लोक येत असत. अद्याप दक्षिण त्रावणकोरमधील व्यापाराचे हे मुख्य ठिकाण असून येथे विणकामाचे कारखाने आहेत व उत्तम पोताचे कापड येथे तयार होतें. येथे रोमन कॅथोलिक चर्च व इंग्रजी हायस्कूल आहे.

कोट्टूर—मद्रास इलाख्यांत वल्लारी जिल्ह्याच्या कुडिलगी तालुक्यांतील गांव. हे लिंगायत समाजाचे केंद्रस्थान असून येथील लोकवस्तीत लिंगायतांचे प्रमाण वरेंच आहे. लिंगायतांचा धर्मगुरु बसाप्पा लिंगस्वामी याने येथे केलेल्या महत्कृत्यामुळे हे गांव पवित्र झाले आहे असे ते समजतात. गांवाच्या पूर्वेस या गुरुचे समाधिर्मंदिर असून त्याच्या भोंवती काळ्या दगडाची क्वचित् रंगीत व क्वचित् साध्या अशा कोरीव कामाची भित असून देवळाचे खांब कोरीव दगडाचे आहेत. मुख्य द्वाराच्या पश्चिमेस गजलक्ष्मीची मूर्ति आहे. गांवांतील मुलामुलीस कोत्री, कोत्रव, कोत्रप्पा वगैरे उपनावे प्रचलित आहेत. बसाप्पा लिंगस्वामींनी येथील जैनांस वादांत हरवून लिंगायत बनविले व देवळांत लिंगाची स्थापना केली असे सांगतात. हे देऊळ मरुकलमठ या नांवाने प्रसिद्ध आहे. येथे सुती कापड विणण्याचा धंदा चालत असून हे व्यापाराचे महत्त्वाचे ठिकाण आहे.

कोट्टा किंवा सांगानी—काठेवाड पोलिटिकल एजन्सीमधील चौथ्या वर्गाचे लहान मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ ७४ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९०१) ८,८३५ असून यांत २० खेडी आहेत. गोंडलच्या कुंभोजीचा मुलगा सांगोजी हा या संस्थानचा संस्थापक होय. पुढे याचे नातू जासोजी व सर्तनजी यांनी कोट्टा हे ठिकाण काठी लोकांपासून जिकून घेतले (१७५०) व तेथेच राजधानी स्थापिली.

कोठारिया—राजपुतान्याच्या उदेपूर संस्थानांतील एका इस्टेटचे मुख्य गांव. हे बनारस नदीवर असून उदेपूर शहरापासून ३० मैल आहे. या इस्टेटात अथवा जहागिरांत ८१

खेडी असून जहागिरदार मेवाडचे पहिल्या वर्गाचे सरदार आहेत. ते चव्हाण रजपूत असून त्यांस 'राउते' असे म्हणतात. राणा संग्रामसिंगाच्या बाजूने (१५२७) बावराविरुद्ध लढणाऱ्या माणिकचंदांने हे स्थापन केले. जहागिरीचे वार्षिक उत्पन्न ३२,००० रु. असून दरवारास १,२०० रु. खंडणी द्यावी लागते.

कोठी—मध्यहिंदुस्थानांत बाघेलखंडाच्या पोलिटिकल एजन्टाच्या देखरेखीखाली असलेले एक सनदी संस्थान आहे. येथील संस्थानिक बाघेल रजपूत असून त्याने येथील मूळच्या भार राजाला हाकलून देऊन येथे जहागीर स्थापिली. येथील संस्थानिकांच्या राजनिग्रादि गुणांचे वक्षीस म्हणून त्यांस इंग्रजांकडून राजा वहादूर ही पदवी मिळाली आहे. येथील जमीन चांगली सुपीक असून तीत साधारणतः सर्व धान्ये पिकतात.

कोठी—अठरा कारखान्यांत कोठी हा एक कारखाना असे. कोठांत धान्यसंग्रह निरोपेकरून करीत. परंतु जुन्या कागदपत्रांत खजिना, वखार, किंवा कापडचोपड अथवा इतर सरकारी सामान सांठवण्याची जागा या अर्थाहि हा शब्द येतो. लष्कराची रसद पुरविणारे खाते यासहि कोठी म्हणत. उ. 'लष्कराची कोठी चालली किंवा लुटली' वगैरे. सामान्य अर्थ धान्यागार. या कोठीवरील अधिकारी तो कोठावळा. यावरूनच कोठवळे हे आडनांव प्रचारांत आले आहे. प्रत्येक किल्ल्यावर धान्याची अशी कोठी असे. दारूच्या कोठारासहि कांहीं जागी कोठी शब्द इंग्रज लावीत. तसाच वखार या अर्थी हा शब्द इंग्रज किंवा फिरंगी वगैरे टोपीवाल्यांच्या प्याकटरांना लावीत असत. कोठवळ्याकडे मुदवखखान्या (स्वयंपाक) वरील देखरेखीचे काम असे. राजाच्या मुदवखखान्याची व्यवस्था त्यानेच पहावयाची असे. पेशवाई अखेर इंग्रजांच्या रेसिडेन्सीलाहि कोठी म्हणून लागले होते. कोष्ट या संस्कृत शब्दापासून कोठी हा शब्द बनला आहे.

कोट्टूर—मुंबई. नाशिक जिल्हा. निफाडच्या दक्षिणसतीन मैलांवर असून येथे एक मल्हारेश्वराचे देऊळ आहे. यामध्ये दोन (इसवी १७१७ व १७२७) शिलालेख आहेत. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचे मेव्हणे (पत्नी राधाबाई यांचा भाऊ) मल्हारराव वरवे यांनी दोन वाडे, दोन घांट, दोन धर्मशाळा व वाणेश्वराचे देवालय येथे बांधिले आहे. मल्हारराव वरव्याचे वंशज येथे रहातात. [बावे. ग्या.].

कोड, तालुका—मुंबई इलाख्यांतील धारवाड जिल्ह्याच्या अगदी दक्षिण भागांतील एक तालुका. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ४०० मैल आहे. या तालुक्यांत १७३ खेडी आहेत. १९११ मध्ये या तालुक्याची वस्ती ९६,३४५ होती. १९०३-४ या सालांत या तालुक्याचे उत्पन्न २,१८,००० होते. या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हिरेकर हे होय. या तालुक्यांत ठिकठिकाणी टंकच्या व डबकी आढळून येतात. या तालुक्यांत मुख्यतः उसाची

लागवड होते. तसेंच सुपारीची झाडेहि येथें पुष्कळच आहेत. येथील जमीन मुख्यतः तांबडी आहे. या तालुक्याच्या आग्नेय दिशेने तुंगभद्रा नदी गेली आहे व पूर्वेकडून कुमद्वती नदी वहात येऊन या तालुक्यांतून गेली आहे. उन्हाळ्या-मध्ये या तालुक्यांतील हवा फार थंड व निरोगी असते; पण पावसाळ्यात मलेरियल असते. या तालुक्यांत मडग नांवाचें एक तळें असून त्यांत कुमद्वती नदीचें पाणी येतें.

गां व.—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हिरेकलुच्या ईशान्येस सुमारे ६ मैलांवर एक खेडें. येथें तांदूळ व मिरच्या यांचा मोठा व्यापार आहे. येथील हनुमानाच्या देवळांत एक जुना कानडी शिलालेख आहे.

कांडका—मध्यप्रांतांतील एक संस्थान. (छद्मनामन पहल).

कांडगल, तालुका.—हैद्राबाद संस्थानांतील गुलबर्गा जिल्ह्याच्या पूर्वभागांतील एक तालुका. या तालुक्याचें क्षेत्र-फळ ६२२ चौरस मैल असून १९११ मध्ये या तालुक्याची लोकसंख्या १,१९,९४४ होती. या तालुक्यांत २ शहरे असून १६३ खेडी आहेत. या खेड्यांपैकी ३५ खेडी जहागीर होती. या तालुक्याचा जमीनमहसूल १९०१ साली १,०१,००० होता. १९०५ मध्ये गुरुमलकाल तालुक्यांतील ५९ खेडी कोइलकांडा तालुक्यांत समाविष्ट करण्यांत आली. या तालुक्यांत तांदूळ पुष्कळ पिकतो व तो मुख्यतः तलावाच्या पाण्यामुळे पिकतो. या तालुक्यांत जहागीर म्हणजे तांदूर व कोसगी हे छोटे तालुके होत व यांत अनुक्रमे ६२ व ११ खेडी आहेत.

शहर.—कांडगल तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण होय. हें तांदूर स्टेशनापासून १२ मैलांवर आहे. या गांवाची लोकसंख्या १९११ साली ६०६२ होती. या गांवां तालुका-कचेरी, पोलीस इन्स्पेक्टरची कचेरी, तालुका पोस्टऑफिस इत्यादि कचेऱ्या असून एक शाळा आहे. या गांवांत एक मशीद असून ती ३०० वर्षांची जुनी आहे असें म्हणतात.

कांडगांव, तालुका.—वऱ्हाड-मध्यप्रांत. नस्तर संस्थानांतील ईशान्येकडील तालुका. उ. अक्षांश १९° १५' ते २०° १०' व पू. रेखांश ८०° २५' ते ८२° १०'. क्षेत्र-फळ १९३१ चौरस मैल. लोकसंख्या ४७,७८२. याचा तीन चतुर्थांशांपेक्षा जास्त भाग अरण्यांनी व्यापिला आहे. व सालाची झाडे अरण्यांत फार आहेत. एकंदर ५३४ खेड्यांपैकी ८ खेडी उजाड आहेत. ३५ खेडी हल्लीच्या संस्थानिकाच्या चुलत्याकडे सारामाफीने आहेत. तालुक्यांतील जमीनीत खरीपाचें पीक होत असून यांत दोन पोलिसठाणी, सहा पोलिस चौक्या व दोन इन्स्पेक्शन बंगले आहेत.

गां व.—कांडगांव तालुक्याचें हें ठाणें. हें धरमतरपासून व राजनांदगांवापासून येणाऱ्या सडकांच्या संगमावर वसलें असून येथें पोलिस ठाणें, डाकघर व शाळा आहे. [छत्तिस-गड पय. ग्या.]

कांडचांद्री—म्हैसूर इलाख्यांतील शिमोगा जिल्ह्या-मधील नगर तालुक्यांतील एक पर्वत. याची उंची ४,९११ फूट आहे. या पर्वताच्या पठारावर पुष्कळ सुंदर अरण्यां आहेत. या पर्वताचें शिखर म्हणजे एक अगदीं अरुंद असा सुळका असून तो दोन्ही वाजूनीं तुटलेला आहे. पश्चिमेस हा पर्वत ४००० फूट उंच असून त्याच्या पायथ्याशी दाट अरण्यां आहेत. याच्या समोरच कुंडापूरची सामुद्रधुनी व कुंडापूर गांव आहे. या पर्वतावर ' हुळीदेव ' नांवाचें एक देवालय असून त्यांतील देवाला ३२ हात आहेत.

कांडपल्ली—मद्रास इलाख्यांतील कृष्णा जिल्ह्याच्या वेझ-वाडा तालुक्यांतील एक गांव. याच्या जवळच एक डोंगरी किळा असून त्याला कांडपल्लीचा किळा असें म्हणतात. १९०१ मध्ये येथील किळ्यामुळे व उत्तरसरकारच्या राजधानीचें हें एक शहर असल्यामुळे, पूर्वी या गांवाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालें होतें. १३६० मध्ये कांडविडूच्या रेड्डी राजांनी, हां किळा बांधला. १४७१ मध्ये, वहामनी सुलतानानें, ओरि-साच्या राजांपासून हा किळा जिंकून घेतला पण पुढें पुन्हां तो ओरिसाच्या राजांनीं परत मिळविला. १५१५ सालीं विजया-नगरच्या कृष्णदेवानें तो ओरिसाच्या राजांपासून जिंकून घेतला. १५३१ मध्ये तो सुलतान कुलि कुतुबशहाच्या हातांत पडला. १६८७ सालीं औरंगजेबाच्या ताब्यांत तो येऊन सुमारे ७५ वर्षे तो मोंगलांच्या ताब्यांत होता पण १७६६ मध्ये निझामपासून जनरल कैलाडनं तो जिंकून घेतला. इ. स. १८५९ पर्यंत त्या ठिकाणीं ब्रिटिशांनीं आपलें लष्कर ठेवलें होतें. येथील किळ्याच्या आसमंतांतील भागांत हल्लीं जिकडे तिकडे जंगल वाढलेलें आहे तरी अशा स्थिती-तहि किळा अद्यापि प्रेक्षणीय आहे. या ठिकाणीं डोंगरावर एक प्रकारचें हलकें लांकूड मिळतें व त्या लांकडापासून येथील लोक खेळणीं तयार करतात.

कांडभगी—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. कोडच्या दक्षिणेस अकरा मैलांवर एक खेडें आहे. येथील बयल वस-प्पाच्या देवळांत इ. स. ११५८ सालचा एक शिलालेख व सिद्धरामेश्वराच्या देवळांत दोन शिलालेख आहेत. पैकीं एक इ. स. १०८० सालचा असून दुसऱ्यावरील तारीख लागत नाही. [धारवाड ग्या.].

कांडविड—मद्रास इलाख्यांतील गुंतुर जिल्ह्याच्या नरसे-रावपेट तालुक्यांतील एक खेडें. या ठिकाणीं एक डोंगरी किळा आहे. प्राचीनकाळीं कांडविडू नांवाचा कृष्णानदीपासून गुंडलकम्म गांवापर्यंत पसरलेला एक प्रांत असून त्या प्रांताची हें गांव राजधानी होतें. येथील किळा १२ व्या शतकांत बांधला असावा. रेड्डीराजांचे चवदाव्या व पंधराव्या शतकांत हें रहाण्याचें ठिकाण होतें. १५१६ मध्ये विजया-नगरच्या कृष्णदेवरायानें हा किळा जिंकून घेतला. पण थोड्याच वर्षांनीं तो गोंवळकोंड्याच्या सुलतानांनीं आपल्या ताब्यांत आणिला. मुसलमानांनीं या गांवाचे मूर्तिज्ञानगर हें

नांव ठेवले होते. १७५२ मध्ये फ्रेंचांनी हा प्रांत काबीज केल्यावर १७८८ साली तो प्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यांत आला. येथील किल्ला टेंकडीवर बांधलेला असून तो दगडांच्या योगाने बांधल्यामुळे त्याला मजबुती आली आहे. या किल्ल्याचा घेर पुष्कळ मैल असून किल्ला अद्यापहि बऱ्या स्थितीत आहे. या किल्ल्याच्या आंत दाट जंगल वाढलेले असून येथे पूर्वी दाहगोळ्याचे कोठार असावे असे तेथे सांपडलेल्या अवशेषांवरून दिसते. हा ज्या टेंकडीवर बांधला गेला आहे त्या टेंकडीची उंची समुद्राच्या पृष्ठभागापासून १७०१ फूट असून हिची आरोग्यस्थान म्हणून प्रसिद्धि होती. कोंडविडू गांवाची लोकसंख्या १९०१ साली १९७९ होती.

कोंडवीडू गाणदेव—हा कोंडवीडू देशाचा गाणदेव नांवाचा राजा शके १३७७ च्या सुमारास होऊन गेला. याचा आज्ञा चंद्रदेव व बाप गुहिलदेवपाल हा होय. हुल्या याने याला ओरिसाच्या कपिल गजपतीचा समकालीन मानला आहे. परंतु तो त्याचा समकालीन नसून कपिलाचा वंशज असावा असे म्हणतात [गाणदेवाचा ताम्रपट.].

कोंडाणे—मुंबई इलाख्यातील कुलाबा जिल्ह्याच्या कर्जत तालुक्यातील एक खेडे. हे कर्जतच्या आग्नेयीस ४ मैलांवर आहे. हे राजमाची टेंकडीच्या पायथ्याशी वसलेले आहे. याची लो. सं. १९०१ साली १५८ होती. येथे ख्रिस्तपूर्व २०० वर्षांच्या सुमारची वौद्धांची लेणी असून ती प्रेक्षणीय आहेत. ही लेणी एकंदर चार असून यांत एक बुद्धाची मुर्ति आहे. येथे एक ख्रिस्तपूर्व २ व्या शतकातील शिलालेख असून त्यावर 'कन्ह्याचा (कृष्णाचा) शिष्य बलक याने तयार केलेली ' असा मजकूर आहे.

कोंडाणे किल्ला—' सिंहगड ' पहा.

कोंडीनार—बडोदा संस्थानातील अमरेळी प्रांतातील कोंडीनार तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. या गांवची लोकसंख्या १९११ मध्ये ६०७५ होती. हे ठिकाण समुद्रापासून तीन मैलांवर सिंगवद नदीच्या दक्षिण तीरावर वसलेले आहे. या गांवाचा कारभार म्युनिसिपालिटीमार्फत चालतो. या म्युनिसिपालिटीला संस्थानाकडून वार्षिक देणगी मिळते. येथे मुनसफ कोर्ट, मॅजिस्ट्रेट कोर्ट व इतर कचेऱ्या आहेत. गांवांत एक मोफत दवाखाना व मोफत शाळा आहे. या गांवाचा व्यापार मुंबई, कराची, पोरबंदर, मंगरोल या बंदरांशी जलमार्गाने चालतो व कापूस, धान्य व तूप हे जिनस बाहेरदेखी जातात. गहू, ज्वारी, कापड, इत्यादि जिनसांची आयात होते.

कोंडैकानल, ता. लु. का.—मद्रास इलाख्यातील मदुरा जिल्ह्याच्या डिडिगळ नांवाच्या पोटजिल्ह्यातील एक छोटासा तालुका. या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण कोंडैकानल हे असून या तालुक्यांत १५ लहान मोठी डोंगराळ खेडी आहेत. या तालुक्याची वस्ती १९२१ मध्ये २,३१,१३६ होती. जमीन महसूल व सारा मिळून या तालुक्याचे उत्पन्न सुमारे

४३,००० रुपये आहे. हा डोंगराळ तालुका असल्या कारणाने डोंगराच्या दरीच्या वाजुवाजून असलेल्या जमीनींची पेरणी करण्यांत येते. गहू, लसूण, कॉफी, दालचिनी हे या तालुक्यांतले मुख्य उत्पन्न आहे. येथे पिकणारा तांदूळ हलक्या जातीचा असल्याकारणाने त्याचे पीक याबयाला आठ ते दहा महिने लागतात. पलनी टेंकड्यांच्या आस-मंतात केळी पिकतात व या भागांत गुरांची निपज फार मोठ्या प्रमाणांत होते. शिक्षणाच्या बाबतीत हा भाग फार मागसलेला आहे व जे काही थोडे शिक्षण मिळते ते जेसुइट व अमेरिकन मिशनकडून दिले जाते. या तालुक्याच्या सर्व भागांत अस्वच्छता दिसून येते.

गां व—कोंडैकानल तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण असून पूर्वी हे अगदी लहानसे खेडे होते. पण हल्ली मद्रास इलाख्यातील आरोग्यस्थान म्हणून या भागाची ख्याति आहे. अर्थातच उन्हाळ्यामध्ये या ठिकाणी राहण्याकरितां पुष्कळ लोक येतात. या गांवाची लोकवस्ती १९२१ साली ४२८३ होती. सन १८९९ मध्ये या गांवाला म्युनिसिपॅलिटीचे हक्क देण्यांत आले. या गांवाला कायमची पाण्याची व्यवस्था करण्यावद्दली योजना घाटत आहे. या गांवात ३ प्रार्थना-मंदिरे असून एक युरोपियन मुलांमुलीकरतां अमेरिकन मिशनतर्फे शाळाहि चालू आहे. तसेच म्युनिसिपॅलिटीतर्फे या गांवांत एक मोफत दवाखानाहि आहे.

येथील आरोग्यभुवन (सॅनिटोरियम) समुद्रसपाटीपासून ७००० फूट उंचीवर आहे. हे ज्या टेंकडीच्या वर वसलेले आहे, त्या टेंकडीच्या पायथ्याशी एक सुंदर कृत्रिम तलाव आहे. येथील हवा जवळ जवळ उटकमंडच्या सारखी आहे. शिवाय उटकमंडपेक्षां याठिकाणी पर्जन्याचे मान कमी असल्याकारणाने तर तेथील हवा फारच सुंदर असते. या आरोग्यभुवनाच्या सभोवार गवताने आच्छादलेला मैदाने व लहान अरण्ये असून अरण्यांतून लहान पाण्याचे झरे वहात असतात. या स्थानापासून जवळचे स्टेशन म्हणजे अम्मयनायकनूर असून हे कोंडकानलपासून ३३ मैल आहे. व आरोग्यभुवनाच्या पायथ्याशी आल्यावर नंतर आरोग्यभुवनाला ११ मैलांचा चढ घोड्यावरून अगर खुर्च्यावरून चढावा लागतो. या आरोग्यभुवनाच्या अगदी जवळच षोड्याशा उंचीवर एक वेधशाळा आहे. १८९९ साली उटकमंड येथील वेधशाळा काढून या ठिकाणी तिची स्थापना झाली. या आरोग्यभुवनाच्या पासून १००० फूट खाली डोंगनूर येथे एक जेसुइट लोकांचे कॉलेज आहे.

कोंडिंग—अप्पर ब्रह्मदेशातील रुबीमाइन्स जिल्ह्यामधील एक डोंगराळ तालुका. हा मोंगमीट संस्थानच्या ईशान्येस असून याची व्यवस्था डेप्युटी कमिशनरमार्फत चालविली जाते. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ ७६० चौरस मैल आहे. हा तालुका मुख्यतः टेंकड्यांवर वसला असून समुद्राच्या सपाटीपासून ७००० फूट उंच आहे. हा डोंगराळ मूळ

असून सुद्धां येथे दळणवळणाची सोय चांगली आहे. एके-
काळी या तालुक्यांत पलेंग लोकांचीच वस्ती असे. पण
सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी काचिन नांवाच्या डोंगरी लोकांनी,
त्यांना हुसकून लावून आपली वस्ती करण्यास सुरवात केली.
हल्लीं येथील वस्ती या दोन्ही जातींची मिळून आहे. १९११
मध्ये येथील लोकसंख्या २४,४५७ होती. या तालुक्यांत १४३
खेडी आहेत. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण मोलो हें आहे. या
ठिकाणीं अमलांत असलेला कायदा म्हणजे १८०५ सालचा
काचीन हिब्स ट्रिब्युनल रेग्युलेशनचा होय.

कोण्णूर—सुंदई इलाख्यांतील वेळगांव जिल्ह्याच्या
गोकाक तालुक्यांतील खेडेंगांव. हें गोकाकच्या वायव्येस ५
मैलांवर घटप्रभेच्या तीरावर वसलेलें आहे. याची लोक-
संख्या इ. सं. १९११ मध्ये ५६९७ होती. येथे एक मुलांची
शाळा असून तेथे जवळ जवळ १०० मुलें शिकतात. या खेडे-
गांवाच्या हद्दींत गोकाकच्या धवधव्यानजीक वरींच जीर्ण
देवळें असून तीं अकराव्या शतकाच्या सुमारास बांधलेलीं
असावीत असें दिसतें. या गांवाच्या दक्षिणेस एका टेंक-
डाच्या पायथ्याशीं पुष्कळ थडगीं असून त्या थडग्यांमोंव-
तालच्या इमारतींत लहान लहान अशा तीस चाळीस खोल्या
आहेत. यांपैकीं वरीचशीं थडगीं जीर्णवस्थेंत आहेत. या थड-
ग्याच्या भोंवतालील इमारती दगड लोकांनीं आपल्या घरासाठीं
येथून उचलून नेलेले आहेत. येथील खोल्या पांढवांनीं बांधल्या
आहेत अशी समजूत आहे. कोण्णूर हा शब्द “ कोन्ने+ऊर ”
या दोन कानडी शब्दापासून झाला आहे. कोन्ने म्हणजे
खोली व ऊर म्हणजे गांव. कोण्णूर याचा अर्थ खोल्यांचा
गांव असा होतो व हें नांव सार्थ आहे असें तेथील थडग्यां-
जवळील खोल्या पाहिल्यावर वाटल्याशिवाय रहात नाहीं.
या ठिकाणीं असलेल्या एका थडग्यांत एक मनुष्याचा दांत,
हाडें व कांहीं भांडीं असलेलीं आढळलीं.

कोतवाल—मराठी साम्राज्यांत कोतवाल म्हणजे सर्व
पोलिसखात्यावरील मुख्य अंमलदार असे. परंतु हल्लींच्या
इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलीस याच्या कामापेक्षां या
कोतवालाच्या तत्कालीन कामांत बराच फरक होता. राज्यां-
तील मोठमोठ्या शहरीं असे कोतवाल असत. त्यांच्या
हाताखालील कोतवालींत शिपाई असत. सातारा, पुणे, नगर,
बऱ्हाणपुर, नाशिक, सोलापूर वगैरे ठिकाणी हे कोतवाल
असत. राज्यांतील या निरनिराळ्या कोतवालींवर मुख्य
अधिकारी (पुण्याचा राजधानीचा कोतवाल नसून) तत्तत्
प्रांतीय सुभेदार असे. खात्यांच्या एकीकरणाची रीत
ही फार अलीकडील आहे. कोतवालांच्या कामाचें स्वरूप
पुढीलप्रमाणें असे:-

पुणे येथील कोतवालांसंबंधाचीं कलमें अर्शा:- (१) कसबा
व शहर येथील पेठांमधील मोठमोठे कज्जे व न्यायमनसुभे
कोतवालानें तोडावे (किरकोळ कज्जे पेठांच्या मामलेदारांनीं

तोडावे); व. शिक्षा वगैरे करावी. (२) बाजा-
रांतील वस्तूंचे (धान्य, कापड वगैरे व्यापारी मालाचे)
बाजारभाव ठरवावे आणि त्यांची रोजची यादी (रिपोर्ट)
सरकारांत धाडावी. (३) वेठ, विगार सरकारी कामास
लागेल तिची व्यवस्था करावी. (४) सरकारास कारा-
गिरांचें काम लागल्यास त्यांचा पुरवठा करावा. (५)
जमीनींची खरेदी विक्री शहरांत ज्यांना करावयाची असेल
त्यांनीं कोतवालाच्या हुकुमानें ती करावी आणि योग्य तो
सरकारी दस्तूर (फी) घेऊन कोतवालानें खरेदी विक्रीचे
दस्तऐवज सरकारी सहाईशिक्यानिशीं करून द्यावेत.
(६) गांवांतील रयतेपासून पुढील कर वसूल करावे
(अ) पाट व मोहतूर करणारांपासून सव्वा रुपया व
एक शेला; (आ) कापड वगैरे मोजण्याचा गज तपासून
अगर नवा करून देतांना शिरस्त्याप्रमाणें रकम घेणें (इ)
नवीन वजनें करून त्यांवर छाप मारणें व त्याचा दस्तूर
(फी) घेणें व जुनीं मापें नेहमीं तपासणें; (ई) पेंडारी
लोकांपासून त्यांच्या ताकदीप्रमाणें दरेक घातमागें सालीना
आठ आणे ते एक रुपयापर्यंत कर घेणें; (उ) दरेक तेल्या-
पासून दरेक घाण्यामागें दररोज ३ रक्के घेणें (एक रुका
एक पै); (ऊ) नागेश्वर पीरदुर्गा (शेखसल्ला ?) व
कसब्यांतील चावडी येथें दरमहा अनुक्रमें ४३, ४६ व
४३ चें तेल दिवावतांकरितां जाळणें. हा खर्च वजा
जातां (बाकी वरील तेल्यांच्या दुकानांतील कराची जी बाकी)
रांहाल त्यांत बरकड चौथरे (पोलीसचौक्या) व
दिवड्या वगैरेंस खर्च करावा, (ए) गांवांत ठिकठि-
काणीं दस्तन्यास गोंधळ होतो अगर बकरीं मारितात त्या
वेळीं या प्रत्येक कृत्यामागें ६ रक्के सरकारांत घ्यावेत (ऐ)
मांग, गांजा वगैरेंवरील कर दरमहा वसूल करावा; (ओ)
लोकांची खानेसुमारी करावी (वार्षिक); (औ) शह-
रांतून रोज जाणाऱ्या येणाऱ्या एकूण एक लोकांची नांवनिशींची
यादी ठेवावी; (७) रस्ते, गल्ली व घरे यांचे कज्जे
तोडावे; (८) जुवाबाजांनीं कोतवालाच्या परवानगीशिवाय
जुवे खेळूं नयेत व त्या लोकांपासून कोतवालानें सरकारी
ठराविक कर वसूल करावा. (९) कोतवाली (खात्याचा)
हिशेब दरमहाचे दरमहा सरकारांत दाखल करावे.
(१०) गांवांत दौडी फिरविण्याची व्यवस्था करावी.
(११) शहरांतील सरकारी किरकोळ कर (भाजी पाळा
धान्य वगैरे आयात मालावरील) जमा करावेत. (१२) पुण्यांत
कोतवालीचे कामाचे चावडीस बुधवारांत जागा नेमून दिली.
(१३) शहराचा चौकीपहारा सतत करणें व रयतेवर जुलूम
न करितां रयत आवाद राखणें. (१४) सरकारी वसूल
वेळेवर सरकारांत जर भरला नाहीं तर कोतवालानें त्यावर
आपल्या पदरचे दरमहा दर शेंकडा १ रुपया प्रमाणें
व्याज दिलें पाहिजे. (१५) सरकारी वसुलांतून नौक-
रीस ठेविलेल्या शिबंदीचा (पोलिस घोडेस्वार व पायदळ

वगैरेंचा) खर्च काढून घेऊन बाकीचा भरणा सरकारांत दर-महा मरावा.

एखादेवेळीं कोतवालावर सदर अर्मां (मुख्य न्यायाधीश) ची हुकमत असे. साधे अर्मां कोतवालाच्या हताखाली असत. पुण्याच्या संबंध कोतवालीची सालीना नेमणूक तीन ते साडेतीन हजारार्पथत असे. खासा कोतवाल याचा पगार सालिना ३०० ते ३५० रु. असून त्याच्या फडणिसास व दफतरदारास अनुक्रमे २०० व दिडशे रु. पगार असे. प्रत्येक कारकुनास सालीना १२५ रु. व प्रत्येक प्याद्या (शिपाई) ला सालिना ४८ रुपये असत. कोतवालाला एक दिवड्या देत व एक सरकारचावडीवर असे; यांना सालीना ६० रु. हरकामी आसामी (ऑर्डेली) दोन असत, त्यांना सालिना ५० रु. दोन नाईक, दोन दंडिये व दोन पानसारे यांना प्रत्येकास सालीना २४ रु. असा पगार असे. या सर्वांची वेरजि वरील ३।३॥ हजारान्या वेहड्यांत (नेमणूक पत्रांत) होई. आकास्मिक गोष्टीत भोजनखर्च, दफतरखर्च, ऐवजखर्च वगैरे येई. त्याचा खर्च वेळेवर कोतवालांत आपल्या हुकमतींत करून सालभखेरीस मात्र सरकारी मंजुरी घ्यावी लागे. तसेंच एखादा कायद्याचा नियम अगर सरकारी हुकुम अन्यायाचा असल्यास तो बदलणे झाल्यास अगर प्रजेच्या फायद्याचे नवीन नियम वगैरे करणे झाल्यास ते कोतवालांत प्रथम सरकारांत समजवावे म्हणजे सरकार योग्य ती तजवीज करीत असे. [वाडं. पु. ७ भाग २; पु. ८ भा. ३].

कोत्रंग—बंगाल प्रांतांत हुगळी जिल्ह्याच्या श्रीरामपूर पोडविभागांत हुगळीच्या उजव्या किनाऱ्यावरील गांव. लोकसंख्या ६५७४. येथें विटा व कौलाचे कारखाने असून दोन्यांचेहि कारखाने आहेत. येथें १८६९ त म्युनिसिपालटी स्थापन झाली.

कोत्रा—राजपुतान्यांत उदेपूर संस्थानच्या वायव्य भागांत उदेपूर शहराच्या नैर्ऋत्येस ३८ मैलांवर वाकल व सावरमती या नद्यांच्या संगमाजवळ दरींत हें लष्करी छावणीचें ठिकाण आहे. हें राजपुतानामाळवा रेल्वेवर आहे. कोत्रा जिल्ह्यांत ४१२ गांवें असून एकंदर लो. सं. २०,४८० आहे. पैकीं दोन तृतीयांश भिळ आहेत. या खेड्यांवर ज्युरा, ओघना व पनर्वा येथील तीन गिरासिया सरदारांची मालकी आहे. ते मेवाडच्या दरवारांत थोडीशी खंडणी देतात.

कोत्री, तालुका.—मुंबई इलाख्यांत सिंध प्रांतामध्ये कराची जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्र. फ. ३१०७ चौ. मै. यांत ७९ खेडी आणि २ मोठी गांवें आहेत. त्यांची लो. सं. (१९११) ८०९८३. याचे स्पष्ट असे दोन विभाग आहेत. (१) 'बंद विरह' टप्पा नांवाचे पठार हें कोहिस्तानांत आहे. (२) डोंगराळ मुल्लख व सिंधु नदी यांच्यामधील सुपीक व अरुंद प्रदेश (यांत शेतांस पाणी पुरविणारे ५ कालवे आहेत). मुख्य पीक जवारी, बाजरी, तांदूळ, तीळ, कापूस आणि गहू.

यांतील मुख्य गांवें कोत्री, (तालुक्याचें मुख्य ठिकाण) व मानसंद ही आहेत.

गांव व.—मुंबई इलाख्यांत सिंध प्रांतामध्ये कराची जिल्ह्यांत याच नांवाच्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें सिंधु नदीच्या कांठी असून नार्थवेस्टर्न रेल्वेचें जंक्शन आहे. लोकसंख्या (१९११) ६२५६. पूर्वी सिंधु नदीतून व्यापार चालत असे, परंतु आगगाच्या सुरु झाल्यापासून तो व्यापार बराच कमी झाला आहे. हें गांव 'सुमरिया' किंवा नऊ इसमांच्या कुळाचा अधिपति मलिक सादरखान याच्या जहागिरींत आहे. इंग्रजांच्या अंमलाखाली येण्यापूर्वी ह्या गांवाला लष्करी दृष्टीखेरीज इतर दृष्टीनें सुळीच महत्त्व नव्हतें. इ. स. १८३९ त अफगाण वर जाणाऱ्या मुंबई तुकडीच्या सैन्याचा तळ या गांवी होता. इ. स. १८५४ त येथें म्युनिसिपालिटी अस्तित्वांत आली. उत्पन्न सुमारे १६००० रु. आहे. १८७९ च्या महामारीच्या साथीपासून गांवच्या आरोग्यविषयक वावटीकडे वरेंच लक्ष दिलें जातें. येथें सर्वोर्डिनेट जज कोर्ट ६ मुलांच्या व २ मुलींच्या शाळा आहेत व एक दवाखानाहि आहे.

कोथिवीर—ह्याला लॅटिनमध्ये अंत्रेलीफेरी, इंग्रजीत थोरिअॅंडर, संस्कृत भाषेत धान्यक किंवा धन्यक व मराठीत धनें, धन्या, धनिया, कोथिविर इत्यादि नांवें आहेत.

इ ति हा सः—हें एक मसाल्याचें झाड आहे. धन्यांची माहिती युरोपखंडांत फार प्राचीन कालापासून आहे. हिंदुस्थानांतून मसाल्याचे जिनस ईजिप्तमध्ये गेल्या शतकांपर्यंत रवाना होत. परंतु हल्लीं कोथिविरीची लागवड रशिया, हंगेरी, हॉलंड, बोरसो इत्यादि देशांत झाल्यामुळे आतां ते हिंदुस्थानांतून ईजिप्तला रवाना होत नाहींत.

ला ग व डः—हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या प्रांतांत याची लागवड निरनिराळ्या वेळीं करितात. व ती बहुधा मिश्रपीक म्हणून केली जाते. बंगल व संयुक्त प्रांत यांमध्ये हिवाळ्यांत मुंबईप्रांतांत पावसाळ्यांत व मद्रास इलाख्यांत शरदतूंत याची लागवड करितात. नेपाळमध्ये धन्याचें मोठें उत्पन्न होतें. पंजाबांतहि याची लागवड प्रत्येक जिल्ह्यांत आहे. कोथिविरीच्या पानांचा भाजीत, कढीत स्वाद येण्याकरितां व धन्यांचा उपयोग मसाल्यांत करितात. मद्या-काला चव आणण्याकरितांहि हिचा उपयोग केला जातो. युरोपमध्ये त्यापासून एक बाष्पभावी तेल काढितात. ह्या झाडापासून तेल निघतें असें पोर्टीने १६ व्या शतकांत लिहून ठेविलेलें आहे. या तेलाचें विशिष्टगुणत्व ०.८७० पासून ०.८८५ पर्यंत आहे. या तेलाचा विशिष्ट वास त्यामधील कोणत्या पदार्थापासून येतो हें निश्चित झालेलें नाहीं. हिंदुस्थानांत होणाऱ्या धन्यापासून निघणाऱ्या तेलाचें मान शेंकडा ०.१५ ते ०.२ म्हणजे अतिशय कमी असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर तेल काढण्याकडे हिंदुस्थानांतील धन्याचा उपयोग करीत नाहींत. हिंदुस्थानांतून १९१८-१९१९ या

साली धन्याची निर्गत ४८३९ टन झाली. व त्याची किंमत सुमारे १ लाख रुपये झाली. नुतिकोरिन व नेगापट्टम् या वंदरांतून याची निर्गत जास्त होत असून थोडावहुत मुंबई व कलकत्ता वंदरांतूनहि माल बाहेर जातो.

हिंदुस्थानांतून मारिशस वेढाला सुमारे १०० टन माल दरवर्षी जातो. १९१७ त १८ साली युनायटेड स्टेट्स-कडे अजमातें ७०० टन धन्याची निर्गत झाली. कोथिविर पुष्कळ प्रमाणावर करणें असल्यास धने फेकून पेरतात. धने पेरण्यापूर्वी जोड्यानें कठिण जमिनीवर खरडतात. जोड्यानेंच खरडले पाहिजेत अशी कित्येकांचा समजूत आहे. हेतु हा कीं धन्याचीं दोन शकलें झालीं म्हणजे दोन विद्यांचीं दोन रोंपें उगवतात. तीं छकलें: कोणत्याहि हलक्या वस्तूनें खरडल्यास त्या छकलांतील विद्यांचें उगवणारें टोक चिरडलें जाणार नाहीं. दुसऱ्या पिकांत मोकळ्या जागीं तीन अगर पांच बोटांच्या चिमटीनें धने टोंचतात. दुसऱ्या पिकांत दुय्यम भाजी म्हणून कोथिवीर लावण्याची पुष्कळ वहिवाट आहे. जेथे धने करण्याकरितां लागण करितात तेथे नुसती कोथिवीरच करितात. मुंबईसारख्या शहरीं रोज एक वेंगनभर कोथिविरीचा सहज खप होतो. इतकी कोथिवीर पुणें व नाशिकच्या शेजारीं वागाईत जमिनींत करितात. तेथे नुसती कोथिवीरच पेरतात. कधीं एकाच वेळीं पुष्कळ लागण झाल्यानें बाजारांत कोथिवीर फारच स्वस्त होते व मळेवाल्यास कांहीं उत्पन्न होत नाहीं. परंतु उन्हाळ्यांत कोथिवीर बहुशः महाग असते. अशा वेळीं तयार होणाऱ्या कोथिविरीस चांगला भाव येतो. वेळवांग्या-प्रमाणेच भाव मिळाल्यास कोथिविरीचे चांगले पैसे होतात. न मिळाल्यास कधीं कधीं नुकसानहि होण्याचा संभव आहे.

चिमटीनें बीं लावतात. एकाच ठाणांत पुष्कळ बीं पडतें व तें सर्व उगवलें तरी त्यांतलें अर्धे कुंचवतें अथवा मरून जातें. म्हणून चिमटीनें बीं न लावितां खुरप्यानें ४-६ इंच रेष ओढून तींत बीं टाकून खुरप्यानें पुन्हां त्यावर माती ओढल्यानें सर्व विद्यापासून उगवण्यास वाव मिळतो. थोडें परूस असून पाण्याची सोय असल्यास घरांत निघणारी राख वगैरेचें खत घालून उद्योगी वायका घरकामापुरती कोथिवीर नेहमीं घरींच पिकवितात. त्याकरितां दर १५।२० दिवसांनीं आपणांस कोथिवीर लागते त्या मानानें धने पेरल्यास कोथिविरीस तोटा पडत नाहीं. कोथिवीर उगवण्यास १५ पर्यंत दिवस लागतात. ती उगवून धर आल्यावर झपाझप वाढते. सुसत्या कोथिविरीचें शेत, ओली कोथिवीर विकल्यास तीन महिन्यांतच खाली होतें. धने करावयाचे असल्यास जमीन ५।६ महिने अडोते. धन्याच्या हळवे (गांव-रानी) व गरवे (वदामी) अशा दोन जाती आहेत. गांव-रानी धान्याचा दाणा लहान व काळसर असतो. वदामी धन्याचा दाणा गांवरानीपेक्षां दुप्पट मोठा व पिवळा असतो. वदामी धन्यास जास्त दिवस स्वाद रहातो; दुय्यम पिका-

करितां गांवरानी बीं वापरतात. धन्याकरितां कोरडवाहू शेतांत हळवे व गरवे अशीं दोन्ही पिकें शेंकडों एकर करतात. धन्याचें उत्पन्नहि चांगलें होतें.

औषधी गुणधर्म.—धने गोड, थंड, पित्तकफनाशक, वातघ्न, अंगग्रहनाशक व अग्निदीपक आहेत. याचे औषधी उपयोगहि अनेक आहेत. विशेषतः शरीरांतील उष्णता काढण्यास, ताप, खोकला, तहान, ओकारी वगैरे विकारांवर त्यांचा उपयोग होतो. ओलें झाड (कोथिवीर) मूत्रल असून कृमिनाशक आहे. आमांशावर धने व सुंठ यांच्या काढ्यांत एरंडमुळाचें चूर्ण द्यावें. अरुचीवर धने, वेलची व मिरची यांचें चूर्ण तूपसाखरेंतून द्यावें. शरीरांत दाह झाल्यास धने रात्री पाण्यांत भिजत घालून सकाळीं तें पाणी गाळून त्यांत खडीसाखर टाकून प्यावें. जेपाळाच्या विषावर धन्याचें चूर्ण, साखर व दही एकत्र करून द्यावें. मूत्रघातावर धने व गोखरूं यांचा काढा तूप घालून द्यावा. तृषा कमी होण्यास धने पाण्यांत भिजत घालून नंतर त्या पाण्यांत मध व पिठीसाखर घालून ठेवावी व तें पाणी वारंवार देत जावें.

कौदिवटी लेणी—ही लेणी बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या अंधेरी स्टेशनपासून दोन कोसांवर (ठाणें जिल्ह्यांत) सहाद्रीच्या एका ठेंगण्या रांगेंतील टेकडीमध्ये आहेत. यांना महाकाळांचीं लेणीं असें दुसरें नांव असून तीं एकंदर १९ आहेत. हीं बौद्धांनीं ख्रिस्ताच्या दुसऱ्या ते सहाव्या शतकाच्या दरम्यान कोरलेलीं असून तीं साधारणतः छोटी, पडकी व भुयारवजा अशीं आहेत. मरोळ अगर मूळगांव या पायथ्याच्या गांवांतून पहाडावर जाण्यास चांगली वाट आहे. मूळगांवच्या तलावाच्या पूर्वेस एक ११-१२ व्या शतकांतील ब्राह्मणी (धर्माचें) देऊळ, एक बौद्धकालीन (स. १००-५००) पाण्याचें कुंड व पुष्कळशा बौद्धकालीन इष्टिका पडलेल्या आहेत. लेण्यांच्या अलीकडे ५० कदमांवर उत्तरेस एका खडकाखाली एक छोटें कुंड आहे. लेण्यांचें मुख समुद्राच्या बाजूस असल्यानें वसईच्या खाडीचा व त्या भागाचा सुंदर देखावा तेथून दिसतो. पहिल्या समूहांत फक्त चारच व तींही चौथ्या ते पांचव्या शतकांतील लेणी आहेत. पहिल्या लेण्यांत नेहमीं प्रमाणें, पडवी, टांकें, दगडी ओटा, दिवाणखाना व निजण्याच्या खोल्या आणि ओटे वगैरे आहेत. दुसरें लेणें म्हणजे जेवण्याचें माजघर असर्वेस दिसतें. तिसरें लेणें कान्हेरी लेण्याप्रमाणें आहे. त्यांत एक आंगण, टांकें, पडवी, अडोशाची भित्त, अष्टकोणी खांब दरवाजा, दगडी ओटे, दिवाणखाना, निजण्याच्या खोल्या, मागल्या बाजूस एक गाभारा व त्यांत एका भितीवर कोरलेलें एक स्थंडिल वगैरे आहेत. तिसऱ्या व चौथ्या लेण्यांच्या दरम्यान एक दाघोबा आहे. चौथें लेणें हंरहाण्यासाठीं बांधलेलें असून त्यांत दहा खांदी पडवी व दिवाणखाना आहे. हीं चान्ही लेणीं एकाच वेळचीं आहेत. या लेण्यांच्या उत्तरेस १५० कदमांवर बरीं नशी (२ फूट औरस चौरस) पाण्याची

टाकीं भुयारांत आळेलीं असून पश्चिमेस १० कदमांवर ३।४ जुनाट थडगीं आहेत. दक्षिणेस एक चार फूट उंचीचा खांब उभा आहे. जवळच एक स्तूप किंवा स्मशानभूमि असून त्याचा घुमुट दगडविटांनीं बांधलेला आहे. त्याचें तोंड उघडें केलेलें असून त्याच्या विटा भोंवतीं पडल्या आहेत याच्याच जवळ दुसरा एक पडका स्तूप असून पलीकडे एका कोरलेल्या रस्त्यांत दोन दगडीं आसनें (गुरुशिष्यासाठीं) आहेत. या आसनांवरून पर्वताच्या उत्तर दक्षिणेकडील देखावा फार उत्तम दिसतो. दक्षिणेस पायथ्याशीं सर्पाळें तलाव, देवळाचा तलाव व कोंदिवटी गांव दिसतो. मोठ्या स्तूपाच्या पश्चिमेस असलेल्या ८।९ पायऱ्या चढून दक्षिणेकडे वळल्यास लेण्यांचा दुसरा समूह लागतो. प्रथम एक पडकें बौद्ध देवालय असून त्यापलीकडे हीं १५ लेणीं आहेत. हीं लहान व पडकीं असून पहाण्यासारखें विशेष असें त्यांत काहीं नाहीं. त्यांचा क्रम पश्चिमपूर्व असा आहे. पहिल्या लेण्याचें दार अर्धवट बुजलेलें असून पडवीत चार खांब आहेत. दुसरें लेणें मोठें असून आंत एक नकशी कोरलेली पडवी, चार खांब, एक टाकें, एक खोली पंचकोनी खांब, एक गाभारा (विनखांबी) त्यांत एक मूर्तीसाठीं कोरलेलें असून मागील भिंतींत लांकडी खुंटच्या बसविण्यासाठीं खोदलेली तीन इंची औरस चौरस भोंकें आहेत. या भोंकांत हल्लीं साप बसलेले असतात म्हणून तेथें जातांना काळजी घ्यावी असें मि. कझिन्स म्हणतो. हें लेणें बहुधा ५ व्या किंवा ६ व्या शतकांतील असावें. तिसरें लेणें पडकें असून तें रहाण्यासाठीं बांधलेलें आहे. चौथें लेणें हें देवळासारखें आहे. आंगणांतीस उजव्या बाजूच्या एका भिंतीवर एक कोरलेला मोठा (साडेचार फूट लांब व पाऊणेदोन फूट रुंद फड्याचा) चात मुखाचा नाग आहे. याच्याच खालीं पर्वताच्या पायथ्याशीं सर्पाळें तलाव येतो. बहुधा या सर्पावरून हें नांव तलावास मिळालें असावें. नागाजवळ एक टाकें असून, पडवीच्या आंतील खांब अष्टकोणीं आहेत. पडवीला २ खिडक्या व २ दरवाजे असून त्यांतून पलीकडे मोठ्या गाभार्यांत जातां येत. गाभार्याच्या बाजूच्या पाख्यांत तीन खोल्या आहेत. गाभार्याच्या मागील भिंतींत दाघोव्याची जगा कोरलेली आहे; हें लेणें ३ व्या किंवा ४ व्या शतकांतील असावें. पांचवें लेणें छोटेसें व रहाण्याचें आहे. सहाव्यांत ३।४ खोल्या व दगडीं ओटे आहेत. सातव्यांत एक दिवाणखाना, बाजूस खोल्या व मार्गे एक गाभारा आहे. आठवें लेणें पडून गेलें आहे. नववें लेणें हें सर्वांत जास्त जुनें व पहाण्यासारखें असून त्यांत पडवीच्या नंतर एक भव्य सभा मंडप लागतो; येथें हल्लीं एक शिवलिंग असून त्याला महाकाल म्हणतात, त्यावरूनच या लेण्यांना महाकालाचीं लेणीं म्हणतात. ब्राह्मणधर्माच्या भरभराटींत हें येथें स्थापन केले गेलें असावें; सभामंडपाच्या उजव्या बाजूच्या भिंतींत कोरलेल्या मूर्ती आहेत. मागील भिंत ही कोरून तिला गोल व

निमुळत्या गोपुराप्रमाणें बनविली असून, तिच्यांत दोन जाळीच्या खिडक्या आहेत. ह्या भिंतींतच गाभारा कोरला असून त्याचा आकार अर्धचंद्राकार वीस फूट लांबाचा आहे. यावरील शिखर १५ फूट उंच असल्यानें गाभार्याचा सर्वसाधारण आकार झोपडीसारखा दुपाखी दिसतो. त्याच्या मधोमध पांढऱ्या रंगाचा दाघोवा (२३ फूट घेराचा व ८ फूट उंचीचा) असून, खालून चार फूट उंचीवर एका सहा इंच रुंदीच्या पट्टिकेवर बौद्ध नमुन्याचें कोरीव काम आहे. आणि वर छत्रीसाठीं चार भोंकें आहेत. दाघोवाच्या भोंवतीं प्रदक्षिणेसाठीं मार्ग आहे. दाघोवाच्या माथ्यावर मधोमध हल्लीं एक थेट खालीं जमिनीपर्यंत गेलेला तडा पडला आहे. वरील जाळीदार खिडक्यांपैकीं पूर्वेकडाल उजव्या खिडकीवर एक दोन ओळीचा पाली शिलालेख (तिसऱ्या शतकांतील) असून त्याची अक्षरवटिका गिरनार येथील रुद्रदामाच्या अक्षरवटिकेसारखी आहे. आणि त्यांत “ पंचीकम (भगवान लाल इंद्राजीच्या मते नागपुराकडील पंचमढी) च्या पितृम्ब नांवाच्या गौतमगोत्री ब्राह्मणानें हा विहार बांधविल्याचा ” उल्लेख आहे. या झोपडीच्या आकाराच्या गाभार्यासारखाच एक गाभारा विहार प्रांतातील बर्बर डोंगरांतील (गयेजवळ) अशोकाच्या एका लेण्यांत (ख्रि. पू. २५०) आढळतो; तसेंच गयेजवळील लोमशकणीचे व सुदाम्याचें अशा या बर्बर पहाडांतील फक्त दोनच लेण्यांत असे गाभारे आहेत. बाकीं मग साऱ्या हिंदुस्थानांत असले गाभारे कोणत्याहि लेण्यांत नाहींत. वरील गाभार्यांतील पूर्वेच्या भिंतीवरील नक्षीकाम सहाव्या शतकांतील आहे. त्यांत मुख्य म्हणजे बुद्ध हा दोघां शिष्यांना उपदेश करीत असलेलें चित्र होय. पांच फड्यांच्या नागानें त्याचें कमलासन उचललेलें असून त्याच्या दोन्ही बाजूस दोन नागकन्या व दोन सेवक असून वरती दोन विद्याधर आहेत. जवळच वरती सहा उपदेश करणाऱ्या बुद्धाच्या मूर्ती आहेत व शेजारीं एक अवलोकितेश्वर उभा असून, त्याच्या नजीकच आणीक एक बसलेला बुद्ध आहे. खालीं एक उपासक बसला आहे, तो बहुधा हें लेणें कोरविणारा उपर्युक्त पितृम्ब असावा. दहावें लेणें पडकें व भिक्षुची राहण्याची खोली असून, त्यांतील उजव्या बाजूच्या भिंतीवर थोडें फार कोरीव काम आहे. अकराव्या लेण्यांत पहाण्यासारखें काहीं नसून तें पडलेलें आहे; बारावेंहि तसेंच असून पडवींतील कटंजनवरील एका पट्टिकेवर थोडेंसें कोरीव काम व डाव्या कोपऱ्यांत एक मूर्ति आहे आणि आंत ३।४ खोल्या आहेत. तेराव्यांत एक आंगण व पडवी असून पडवीत एक टाकें, दगडी ओटे व चार खांब आहेत. त्यापुढें सभामंडप असून त्याला तीन दरवाजे व आंत तीन खोल्या आहेत. त्याच्या पाठीकडील भिंतींत गाभारा व अष्टकोणीं खांब असून जवळच कोरीव शिलापट्टिका आणि एक सिंहासन व त्यावर एक मूर्ति आणि शेजारीं दोन खोल्या आहेत. चौदावें लेणें म्हणजे एक लहान खोली

आहे. पंधराव्याचा रस्ता दगडमाती पडून हुंजून गेला असून, आंत दोन पडव्या व खांव आणि एक कोरीव कामाची पट्टी आढळते. जवळच भुयारांत एक व पहाडावरून खाली उतरण्याच्या डाव्या हाताकडील रस्त्यापाशी एक अशी दोन टांकी आहेत. याप्रमाणे या पर्वतांतील पहाण्यासारखीं सर्व लेणी व ठिकाणे होत. पहाडाच्या पायथ्याशी देवळाच्या तलावानजीक एक जुनाट पडकें चर्च आहे. त्याचे दगड ब्राह्मणी देवळांच्या (इसवी सन १२ व्या शतकांतील) बांधकामांपैकी आणिलेले आहेत. जवळच तत्कालीन एक मोडकें देऊळ व देवळाचे अवशेष असून, तलावास पडका घाट आहे. शेजारच्या विहरगांव व मारोळ येथेहि ब्राह्मणीधर्माच्या बांधकामाचे अवशेष आढळतात. पूर्वेस पावमैलावर दोन पाण्याचीं कुंडे आहेत. याप्रमाणे ही कोंदिवटी येथील लेणी आहेत [ठाणे ग्याझेटिअर].

कोडु—यास लॅटिनमध्ये पास्मारम स्क्रोविक्युलेटम, संस्कृतमध्ये व मराठीत क्रोडु, हरीक वगैरे नावे आहेत. या धान्याची सर्वांत जास्त लागवड मध्यप्रांतांत होते असे म्हणतात. परंतु त्या ठिकाणी या पिकाने किती क्षेत्र व्यापले आहे यासंबंधी आंकडे मिळत नाहीत. १९०४-५ मध्ये कुटकी व हें पीक यांनी एकंदर २०३९३४५ एकर क्षेत्र व्यापले होते. मुंबई इलाखा व संयुक्त प्रांत यांतहि याची लागवड होते. विशेषतः संयुक्त प्रांतांत ज्वारी, बाजरी वगैरे प्रकारच्या धान्यांमध्ये याची पेरणी विशेष करतात. कारण याला कितीहि निक्स जमीन चालते. पावसाळ्याच्या आरंभी पेरणी होते. व आक्टोबरांत पिकाची कापणी होते. तण वगैरे काढून शेताची मशागत चांगली झाल्यास एकरी १० ते १२ मण धान्य निघते. सर्व धान्यांत हें अगदी हलक्या प्रतीचे धान्य समजले जाते. गरीब लोकांशिवाय हें धान्य बहुधा कोणी खात नाहीत. यांत ४ जाती आहेत. रामेश्वरी, शिवेश्वरी, हरकिणी व माजरा. माजरा ही जात फार अपायकारक आहे. माजरा जातीस शुद्ध न करता तिचा खाण्यांत उपयोग केल्यास वांति, जुलाब वगैरे विकार होतात, घेरी येते, मन भ्रमिष्ठ होते, ग्लानि येऊन कैफ चढतो व कधी कधी प्राणहानि सुद्धा होते. हिंदुस्थानांत पुष्कळ लोक याचा खाण्याकरिता उपयोग करतात. परंतु अन्न या दृष्टीने तें फारसे हितकारक नसून कांही ऋतूत तर अपायकारक होतें. कापणीच्या वेळी हवा सर्द व आकाश मेघांनी व्याप्त असल्यास त्याचप्रमाणे सर्द दिवसांत व सर्द जमिनींत हें धान्य विपारी घनते. विपारी व तादितर धान्याला गुजराथेंत मिठा व मिना अशीं नावे आहेत.

मा ज रा को डु शु द्ध क र ण्या ची री त.—हा कोडु एक दिवस शेणपाण्यांत भिजत घालतात. मग तो स्वच्छ धुवून एकदोन दिवस उन्हांत वाळत घालतात. असें केल्याने त्याचा दोष जाऊन तो खाण्यास योग्य होतो. हरीकाचा

भात, पेज, वगैरे करतात. हें धान्य फार शातळ आहे. [वंट. पदे].

कोनारक—विहार—ओरिसा इलाख्यांतील पुरी जिल्ह्याच्या पोटविमाच्या मुख्य ठिकाणी असलेले देवालय. हें देवालय पुरी शहरापासून पूर्वेस २१ मैलांवर आहे. या देवालयापासून अडीच मैल लांबीवर समुद्र आहे. ओरिसाच्या गंग घराण्यांतील पहिल्या नरसिंह देवाने हें सूर्यदेवतेचे देवालय बांधले (ओरिसा पहा). कोनारक याची व्युत्पत्ति कोन येथील अर्क म्हणजे सूर्यदेवता अशी आहे. याचे प्राचीन नांव कोनाकोन असे होते. या देवालयाचा कळस १८० फूट उंच असून समोर १४० फूट उंचीचा एक सभामंडप आहे. या देवालयाचे महाद्वार पूर्वाभिमुख असून द्वाराजवळ हत्तीवर बसलेल्या दोन सिंहांच्या मूर्ती आहेत. उत्तर व दक्षिण द्वारापाशी दोन हत्तींच्या मूर्ती असून हत्तीने आपल्या सोंडेने एका मनुष्याला वर उचलेले आहे असा देखावा आहे. याशिवाय याच द्वारापाशी उत्तम सजविलेल्या दोन घोड्यांच्या मूर्ती असून, त्या घोड्याजवळ पुष्कळ योद्धे उभे राहिले आहेत असा देखावा आहे. प्रत्येक दरवाजावर खोदकाम असून ते चांगले साधलेले आहे. पूर्वदरजावरील हें खोदकाम अद्यापि जसेच्या तसे पहावयास मिळते. या दरवाजाच्या वरच्या बाजूला एक शिळा असून तीवर नवग्रहांचे चित्र खोदलेले आहे. या शिलेचीहि भाविकपणाने पूजा करण्यांत येते. या शिलेमध्ये पाडलेल्या कोनाड्यांत आसनमांडी घालून बसलेली एक सूर्यदेवतेची मूर्ती होती. या देवळाच्या जोत्यावर आठ चाकें व यांत घोडे कारलेले आहेत. सर्व देवालयास रथाचा आकार दिला असून त्यांत सूर्यदेवता बसलेली आहे व तो रथ या सात घोड्यांकडून ओढला जात आहे अशा तऱ्हेची ही देवालयाची रचना आहे. मंडपाच्या पूर्वेस एक चौकोनी इमारत असून, या इमारतीवर, नाचणाऱ्या देवदासींच्या प्रतिमा कोरलेल्या आढळतात. त्यावरून ही इमारत नाचासाठी बांधली असावी असे दिसते. या देवळाच्या भोंवती एक पटांगण असून त्या पटांगणाच्या भितीची लांबी रुंदी ५००×३०० फूट आहे. या भितीमध्ये पूर्वी पुष्कळ लहान मूर्ती, व ओल्या होत्या असे अवशेषांवरून दिसते. आतांपावेतो या पटांगणांत जिकडे तिकडे वाळू सांचलेली होती. पण १९०२ सालापासून सरकारने ही जागा खणण्यास सुरुवात केली व त्यामुळे या देवालयाच्या पटांगणांतील इतके दिवस धुजून राहिलेले भाग आता उघडकीला आले आहेत. देवळाचा कळस पडलेला असून तोहि शोधण्याचे काम चालू आहे. हें देवालय जरी अगदी जीर्ण झालेले असले तरी, हिंदूमूर्तिकेलेचा व वास्तुशास्त्राचा उत्तम नमुना या देवालयाकडे बोट दाखवता येण्यासारखे आहे.

कोनिगजवर्ग—जर्मनीतील पूर्वप्रशियाची राजधानी व पहिल्या प्रतीचे तटबंदी शहर. लोकसंख्या (१९१०) २,४५,९९४, हे प्रेजेल नदीच्या दोन्ही बाजूस तिच्या मुखापासून साडेचार मैलांवर उंच जागी वसलेले आहे. हे वॉर्निन्च्या ईशान्येस ३१७ मैलांवर असून प्रेजेल नदीचे दोन्ही प्रवाह शहरामधून वहात जातात. नदीच्या पूर्वेस एक, पश्चिमेस एक व दोन्ही प्रवाहांच्या मध्ये एक असे शहराचे मुख्य तीन भाग असून सर्व शहराचा घेर साडेनऊ मैल आहे. ह्या नदीची शहरांतील अधिकतम अधिक रुंदी ८०-९० यार्ड असून दळणवळणाकरिता तिच्यावर पुष्कळ पूल बांधलेले आहेत. नोव्हेंबर ते मार्च महिन्यापावेतो ही बहुधा गोठलेली असते. गोंथिक इमारतीजवळ कॅटचे थडगे आहेत. येथे शहरात बारा एकर असलेले एक तळे आहे. कवाइतीच्या मैदानाच्या वायव्येस विश्वविद्यालयाच्या इमारती आहेत. त्यांचे व प्रेजेलच्या दक्षिणेस असलेल्या हुंडीबाजाराच्या इमारतीचे काम नमुनेदार आहे. येथील विश्वविद्यालय गणिताच्या व तत्वज्ञानाच्या अभ्यासाकरिता प्रसिद्ध असून त्याला जोडूनच एक नांवाजलेली वैद्यशाळा, २,४०,००० पुस्तके असलेले एक ग्रंथसंग्रहालय, प्राणिसंग्रहालय, वनस्पतिबाग, प्रयोगशाळा आणि गणितशास्त्राच्या अध्ययनास उपयुक्त अशा वस्तूंचा संग्रह आहे. येथच्या अध्यापकांत कॅट, बेसेल, न्यूमन व जे. एफ. हर्वर्टसारखे प्रसिद्ध लोक होऊन गेले. कॅटचा जन्म येथे १७२४ त झाला. व १८६४ त त्याचे स्मारक बांधले गेले. येथे असलेल्या इतर शिक्षणसंस्थांत व्यायामशाळा, तीन व्यापारीशाळा, चित्रशाळा व संगीतशाळा यांचा समावेश होतो. येथे शिलायुगापासून व्हायकिंगच्या काळापावेतोच्या सांपडलेल्या प्रशियन पुरातन वस्तूंचा संग्रह असलेला एक अजबखाना आहे.

कोनिगजवर्ग हे लष्करी व आरमारी तटबंदीचे पहिल्या प्रतीचे शहर आहे. १८४३ मध्ये ह्या शहराची तटबंदी करण्यास सुरुवात करून ती १९०५ मध्ये संपविली गेली. पूर्वीच्या काळी देखील ह्या शहराभोवती भिंत होती; परंतु आतां आंतल्या बाजूस कोट असून त्यांत संरक्षणाकरितां तयार केलेल्या बाहेरच्या बांधकामाशी संबंध ठेवितां देईल अशा सोई केलेल्या आहेत. नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर सहा व डाव्या किनाऱ्यावर सहा असे बारा वेगवेगळे किल्ले बांधले असून शिवाय नगरकोटाच्या आंत बेटांत एक व शहराच्या पूर्वेस एक असे मोठे किल्ले आहेत. बंदरास संरक्षणाची साधनें असल्यामुळे येथील व्यापार फारच वाढला आहे. २९ मैलांवर असलेल्या पिलाड नांवाच्या बंदरापासून शहरापावेतो नुक्ताच एक कालवा खणून काढल्यामुळे ज्या जहाजांचा भाग पाण्याखाली ३० फूट रहातो अशी जहाजे सुद्धा धक्यापावेतो येऊ शकतात. ह्यामुळे शहराच्या व्यापारास आणखी उत्तेजन मिळाले आहे. येथे मोठमोठी मुद्रणालये, यंत्राचे कारखाने, आगगाडीचे डबे व इंजिने तयार करण्याचे

कारखाने आणि रासायनिक द्रव्ये व खेळणी, साखर, मद्य, तंबाखू, पियानो, सिगार, अंबरचे सामान वगैरेचे कारखाने आहेत. येथून धान्य, पीठ, गुरे, घोडे, जवस, साखर, इमारती लांकूड व पेंड ह्या जिनसा बाहेरगांवां जातात.

येथला किल्ला प्रथम १२५५ त बोहीमियाच्या राजाने बांधल्यावर नदीच्या पश्चिमेस असलेले पूर्वीचे जुने शहर त्याभोवती वाढले. ह्याला १२८६ त नागरिक हक्क मिळाले. कोनिगजवर्ग हे १३४० त हॅन्सिअॅटिक संघास मिळाले. उत्तरेकडच्या मोठ्या युद्धामुळे ह्याच्या व्यापारास बराच अडथळा आला; परंतु १७ व्या शतकाच्या अखेरपासून ह्याची पुन्हा भरभराट होऊ लागली. १७२४ त शहराचे तीनही स्वतंत्र भाग एक झाले. हे इ. स. १८०७ मध्ये फ्रेंचांनी घेतले; परंतु १८१३ त येथे कट होऊन नेपोलियनच्या विरुद्ध प्रशियाने बंड केले व त्यांत लोकांस यश मिळाले. १९ व्या शतकांत पूर्वप्रशियांत व रशियांत आगगाडी झाल्याने रशियांतील धान्य, जवस, वियाणा, आणि सण ह्या बंदरांतून परदेशांत जाऊ लागले; व त्यामुळे येथला व्यापार वाढला. येथून आतां मेमेल, स्टेटिन, काल, अमस्टर्डॅम व हल येथे आगवोटी नेहमी जात येत असतात.

कोनोली कालवा—हा कालवा मद्रास इलाख्याच्या मलबार जिल्ह्यांतील कालिकत तालुक्यांत आहे. हा कोनोली नांवाच्या कलेक्टराने इ. स. १८४८ त बांधला. याची लांबी ३ मैल असून हा इलतूर अथवा कोरपुल व कल्लायी या दोन नद्या जोडतो. हा बंदगर व वेयापूर दळणवळणाच्या जलमार्गाचा एक फांटा आहे.

कोन्नूर—सुबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. शिलालेखांत 'कोंडनुर' असा उल्लेख या गांवासंबंधाने केलेला आढळतो. गोककच्या वायव्येस सुमारे पांच मैलांवर घटप्रभा नदीकाठी हे गांव आहे. गोककच्या धबधब्याजवळ या गांवाच्या शिवंत सुमारे अकराव्या शतकांतील कित्येक पडकी देवळे आहेत. गांवाच्या दक्षिणेस टेंकडीच्या पायथ्याशी पुष्कळ किस्त्वएन आहेत. ही थडगी आहेत याविषयी हल्ली वाद नाही. ही फार प्राचीन काळांतील आहेत. ही उन्हापासून बचाव व्हावा म्हणून पांडवांनी बांधली असा स्थानिक समज आहे. (वेळगांव गं.)

किस्त्व एन—कोन्नूर गांवाच्या दक्षिणेस डोंगरपायथ्याशी ही दिसतात. दक्षिण हिंदुस्थान व दक्षिण द्वैद्रावजवळ ज्या प्रकारची किस्त्वएन आहेत तशीच येथे पाहावयास सांपडतात. यापैकी पुष्कळ थडगी असून मैदानावर ती इतस्ततः पसरली आहेत. याकरितां लागलेल्या शिला जवळच्या डोंगरांतून आणलेल्या आहेत. त्या शिलांना कोणत्याहि हत्याराने घडवून योग्य आकार देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही; तथापि त्या अगदीच गैरमापी दिसत नाहीत. प्रत्येक खोली अथवा किस्त्वएन हे बहुशः सहा

शिलांचे केलेले आढळते. चार सहा फूट लांब आणि चार सहा फूट उंच अशा मापाच्या दोन शिला दक्षिण उत्तर दिशेस समांतर असून चार पांच फुटांच्या अंतराने ठेविल्या आहेत. उत्तरेकडच्या शेवटास त्या दोन शिलांच्या मध्ये तितक्याच उंचीची एक उभी शिला असते. ही शिला उपर्युक्त शिलांची पूर्व पश्चिम टोंके झांकीत नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. खोलीच्या दक्षिण दिशेस वरच्यासारखी एकच आडवी व मोठी शिला नसते. मध्ये साधारण दोन फूट जागा राहिल अशा वेतानें दोन लहान शिला उभ्या केलेल्या आढळतात. या उभ्या पांच शिलांवर सुमार आठ इंच जाडीची एक मोठी शिला टाकलेली असते. याप्रमाणे ही खोली तयार केलेली असते. बहुतेक खोल्यांकरतां आंत जाण्यास एक रस्ता केलेला असतो. सुमारे तीन ते पांच फूट लांब व सुमारे दोन फूट उंच अशा दोन शिला एक ते दीड फुटांच्या अंतरानें मुख्य खोलीच्या दक्षिणेकडील उघड्या तोंडाची काटकोन करून ठेविल्या असतात व या दोन शिलांवर एक शिला ठेवलेली असते. अशी किस्वएन्स येथे सुमारे ५० आहेत. वरीच पडकी आहेत. कांहीं किस्वएन्सच्या शिला कोणी तरी घेऊन गेले असावे. कांहीं अद्यापि सुस्थितीत आहेत. कांहींच्या सर्भोवती कांहीं अंतरावर दगडी बांध घातलेला अद्यापि दिसतो. आंत काय असावें हें पाहण्याचा पूर्वी कोणी प्रयत्न केला नाही अशी एक खोली उकरली असता आंत कठीण तांबडी माती सांपडली. वरच्या शिलेपासून सुमारे अठरा इंच माती खणल्यावर माणसाचा एक मोठा दांत व हाडांचे कांहीं तुकडे सांपडले. तीन फूट आठ इंच व तीन फूट दहा इंच खोलीवर मडक्यांचा चुरा सांपडला. ज्या स्थितीत दांत सांपडला त्यावरून प्रेत वसलेल्या स्थितीत दक्षिणाभिमुख पुरले असावे असे अनुमान काढतां येते. [वा. ग्या.]

कोन्हेर राम कोल्हटकर—रत्नागिरीजवळील नेवरेगांवी रामजी नारायण कोल्हटकर हे रहात असत. पेशवाईत त्यांनीं वाईजवळ पांडवगड येथे वतन संपादिलें. पांडवगडाहून नेवऱ्यास जाण्याची वाट कोयना काठांनं दक्षिणेस भैरवगडावरून चिपळूणाकडे जाते. भैरवगडाखाली वापूजी, सावाजी व परसोजी हे भोंसलेवंशु रहात असत. त्यांचा व रामाजीपंतांचा परिचय झाला होता. एकदां हवशानें भैरवगडावर स्वारी करून भोंसल्यांना कुटुंबासुद्धां पकडून जंजिऱ्यावर कैदेत ठेवले. त्यावेळीं ३ हजार रु. दंड भरून पंतांनीं यांची सुटका केली. त्यामुळे भोंसल्यांनीं आपलें उपाध्येपण पंतांस वंशपरंपरा करून दिलें. पंतांचा प्रवेश शाहूछत्रपतीकडेहि होता; त्यांच्यामार्फत भोंसलेवंशु छत्रपतीकडे आले. छत्रपतीचे वांकनीस ठोसर यांची मुलगी शाहुमहाराजांनीं वाढविलेली होती. त्यांनीं तिचें लग्न पंतांचा मुलगा कोन्हेर याच्याशीं लाविलें. या कारणानें कोन्हेरवर महाराजांचा लोभ विशेष जडला. त्याला भास्काराव म्हणून एक भाऊ होता.

रघूजी भोंसल्यास महाराजांनीं सेनासाहेबसुभाषद दिल्यावर त्याची मुजुमदारी कोन्हेरपंतास दिली. कोन्हेरपंतानें कान्होजी भोंसल्यास वऱ्हाडांतून पकडून साताऱ्यास आणलें होतें. छत्रपतींनीं भास्करपंतास रघूजीची वक्षीगिरी दिली. या दोघां वंधूंच्या मदतीनें रघूजीनें पुढें वंगालपावेतां प्रदेश काबीज करून अनेक पराक्रम गाजविले. भोंसल्यांचें राज्य असेपर्यंत नागपुरास कोल्हटकरांचा लौकिक होता. कोल्हटकर व पेशवे यांचें मात्र चांगलें नसे. ते उभयतां सर्वस्वी पेशव्यांच्या विरुद्ध राहून रघूजीस मदत करीत. मराठेशाहींत दुही माजविणाऱ्या ज्या कांहीं व्यक्ती झाल्या त्यांत रघूजी भोंसले हे एक प्रमुख होते. इ. स. १७४६ त कर्नाटकच्या सुभेदारीच्या भानगडींत भोंसले हे वावूजी नाईकाच्या वाजूचे होते व कोन्हेरपंत हा साताऱ्यास राहून त्या वाढतीत खटपट करीत होता. कोन्हेरपंत यानें भोंसल्यांच्या घरच्या भाऊवंदकीतहि भाग घेतला होता. भास्करपंत हा वंगाल्यावर स्वाऱ्या करी. तिकडे त्याला अलीवर्दीखानानें दगा देऊन मारलें असतां (भास्कर राम कोल्हटकर पहा) कोन्हेरपंतांस दुःख होऊन त्यानें देशी जाण्याचा इच्छा घेतला. तेव्हां भोंसल्यांनीं त्यांना दरसाल २५ हजारची जहागीर देऊन खेरीज लग्नकार्य व स्वारीशिकारीस सरकारी मदत देण्याचें शपथपूर्वक कबूल केलें. याशिवाय कर्नाटकांतील भोंसल्यांच्या सुभ्यावद्दल कोन्हेरपंतांस १० लक्षांचे उत्पन्न अर्काटच्या नवाबानें इ. स. १७४८ त करार करून दिलें होतेंच. तरीहि पंतांची उदासिन्ता दूर झाली नाही. तेव्हां रघूजीनें कष्टानें त्यांना निरोप दिला. पंतांना सहा पुत्र होते. त्यापैकी चौघांना रघूजीनें सरंजाम करून दिला व वापूराव कोन्हेर याला मुख्य करून जवळ ठेवले (१७५२). रघूजीची मर्जी पंतांवर फार होती. त्यानें त्यांना एका स्वदस्तूरच्या पत्रांत लिहिलें आहे कीं “आमचाहि वृद्धापकाळ व तुमचाहि वृद्धापकाळ, अशा प्रसंगी तुम्ही व आम्ही विभक्त असावे हें ईश्वरास मानत नाहीं...हें पत्र लक्ष पत्रांचे जागा मानून तुम्ही नि. वावूरायास घेऊन यावे. ...तुम्ही यावयास अनमान कराल तर तुम्हाला आमच्या कुटुंबाचा घोवा एकजीवी होता. हिंदुस्थानच्या ईशान्येकडील मराठेशाहीची प्रचंड दौलत उभारण्यांत या दोन कुटुंबांचे श्रमच करणीभूत झाले होते. पुढें या दोघांची भेट झाली कीं नाही हें आढळत नाही. भोंसल्यांमुळे कोल्हटकरांचें व पेशव्यांचें सूत चांगलें नव्हतें. रघूजी व कोन्हेरपंत मेल्यावर नानासाहेब पेशव्यांनीं भोंसल्यांच्या भाऊवंदकीत हात घालून ती मिटविली व त्याच वेळीं कोल्हटकरांच्या घराण्यास दूर करून देवाजीपंत चोरघड्यास भोंसल्यांचा कारभारी नेमलें. कोल्हटकरांच्या घराण्यांतील पुरुष होतकरू व पराक्रमी होते. त्यांची भोंसल्यांच्या दौलतीविषयी निष्ठा असून तिच्यासाठीं ते सर्वस्वावर पाणी सोडण्यास तयार असत. पण पुढें देवाजीपंतानें सर्व कारभार हळूहळू ताब्यांत घेतला व कोल्हटकर

कुटुंब जे मागे पडलें तें कायमचेंच. कोन्हेरपंतास सहा पुत्र बाबूराव, यशवंत, रामचंद्र, बळवंत, गोविंद आणि लक्ष्मण या नांवाचे होते. पैकीं बाबूरावाकडे मुख्य वडिलकीचा सरंजाम पुढें चालला [ना. भो. का. २; इ. सं. ऐ. गो. पु. २. राज. खं. ३; इति. मंड. अह. १८३५; मरा. रिया.]

कोन्हेरराव फांकडे.—पहिले फांकडे कोन्हेरराव त्रिवक एकवोटे. हे बाळाजी बाजीराव पेशवे यांच्या कारकीर्दीमध्ये एक प्रसिद्ध शिलेदार होते. हे पुरंदरचे रहिवासी होते. ह्यांनीं अनेक युद्धांमध्ये शत्रूच्या कोंजेवर चढाई करून फार मर्दुमकीची कामे केली; त्यामुळें त्यांचें शौर्य श्रीमंतांच्या नजरेस येऊन त्यांस शिलेदारीचें स्वतंत्र पथक मिळालें. इ. स. १७५१-५२ मध्ये मोंगलांचें व मराठ्यांचें जें तुमुल युद्ध झालें त्यामध्ये कोन्हेर त्रिवक ह्यांनीं आपल्या शौर्याचे असे कांहीं चमत्कार दाखविले कीं, त्या योगानें त्यांची रणांगणावरील कीर्ति अजरामर झाली असें म्हण्टलें तरी चालेल. ह्या वेळीं मराठ्यांचा प्रतिपक्षी सलाबतजंग हा असून, त्याच्या बाजूस सुप्रसिद्ध फ्रेंच सरदार बुसी हा आपल्या क्वाइती सैन्यासह मिळाला होता. ह्यावेळीं मोंगलांचा विचार पुण्यावर चढाई करून मराठ्यांची मुख्य राजधानीच हस्तगत करावी असा होता. त्याप्रमाणे ते डमढेप्याचें तळेगांव व रांजणगांव येथपर्यंत चढाई करून आले. तारीख २१ नोव्हेंबर रोजीं बुसीनें प्रहणाच्या दिवशीं हिंदू लोक धर्मकृत्यांत गुंतलेले असतांना, त्यांच्यावर छापा घालून त्यांना सैरावैरा पळावयास लाविलें व त्यांच्या लष्करांतून त्यानें बरीचशी लूट नेली. त्यामध्ये पेशव्यांचे देव व पुजेचीं उपकरणींहि गेलीं असें म्हणतात. हिला कुकडीची लढाई म्हणतात. त्यामुळें बुसीस मोठा विजयानंद वाटून तो अधिकच जोरानें पुढें चाल करून आला. ह्या विकट प्रसंगां मराठ्यांचे सरदार विलकुल न डगमगतां ते मोठ्या आवेशानें शत्रूशीं युद्ध करण्यास सिद्ध झाले. ह्यावेळीं मराठी सैन्याचे मुख्य सेनापति महादजीपंत पुरंदरे हे असून त्यांच्या हाताखालीं दत्ताजी शिंदे व महादजी शिंदे हे दोन नवीन जोमाचे तरुण सरदार आणि कोन्हेरराव त्रिवक एकवोटे हे होतकरू शिलेदार हजर होते. मराठ्यांचें व मोंगलांचें ह्या समयां मोठें हातघाईचें युद्ध झालें (२७ नोव्हेंबर). ह्या युद्धांमध्ये कोन्हेरराव त्रिवक एकवोटे ह्यांनीं आपल्या शौर्याची अगदीं सीमा करून दाखविली. त्यांनीं प्रतिपक्षाकडील फ्रेंचांच्या तोफांचा एकसारखा भडिमार होत असतांना शत्रूवर निकराचे हल्ले करून त्यांना नेस्तनाबूत करून सोडिलें. “ महादजीपंत, दत्ताजी व महादजी शिंदे वारगीर व कोन्हेर त्रिवक एकवोटे वगैरे अकरा असामीनीं (मोंगलाची) डोलाची अंबारी खाली केली... अंबारी छुटली. मोंगल शिकस्त जाहला... सारा छुटला ” त्यानंतर ९ डिसेंबरी मांडवगण येथें कजारवीची लढाई झाली. ह्यावेळीं कोन्हेर त्रिवक ह्यांनीं दाखविलेल्या युद्धकलाकौशल्याची फार तारीफ

होऊन त्यांस ‘फांकडे’ अशी शौर्यदर्शक पदवी पेशव्यांनीं दिली. तेव्हांपासून त्यांची कोन्हेर त्रिवक फांकडे ह्यांनांवांनें प्रसिद्धि झाली व त्यांस पेशवे सरकारांतून मोठा बहुमान (पालखीची वज्र व नेमणूक) व इनाम मिळालें. आणि त्यांच्या वहादुरीबद्दल त्यांच्या घोड्याच्या पायांत चांदीचा बाळा घालण्याचा मान मिळाला (१७५४). हा बहुमान फारच थोड्या सरदारास पूर्वी मिळत असे. या मानाचा अर्थ असा कीं, हा घोडेस्वार एक तर समरांगणांत जय मिळवील किंवा आपला देह धारातीर्थी अर्पण करील, पण शत्रूस पाठ दाखवून रणांतून जिवंत परत येणार नाही. कोन्हेर त्रिवक फांकडे हे होळीहुशुरच्या लढाईमध्ये हजर होते. तेथें त्यांनीं शत्रूवर जवानमर्दानें चालून जाऊन आपलें रणशौर्य चांगलें व्यक्त केलें. होळीहुशुरच्या लढाईमध्ये ते मोठ्या पराक्रान्तेनें वचावले. पुढें ते श्रीमंत सदाशिवराव भाऊसाहेब पेशवे ह्यांच्याबरोबर इ. स. १७५६ मे मध्ये सावनूरच्या स्वारीवर गेले. तेथें भाऊसाहेब व फांकडे हे बुसीच्या वातेऱ्यांच्या मान्यांत उभे असतां त्यांच्या डोक्यावर बुसीच्या तोफखान्यांतील तोफेचा एक गोळा पडून त्यांचा रणभूमीवरच अंत झाला. श्रीमंत बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांस त्यांच्या मरणानें फार दुःख झालें. परंतु त्यांनीं त्यांच्या वंशजास चांगलें इनाम देऊन ह्या शूर पुरुषाचा निस्सीम स्वामिन्कि आणि पराक्रमपटुत्व या गुणांचें योग्य चीज केलें. पेशवाईमध्ये कोन्हेरराव फांकडे ह्यांची वार्ति फार असून त्यांच्या शौर्यकथा तरुण वीरांना फार प्रोत्साहन देत असत. हें घराणें पेशव्यांच्या अत्यंत घरोब्यांतील व डेऱ्यांप्रमाणें विश्वासांतील होतें. [इति. सं. पु. ४ अं. १०-१२; डफ. पु. २; वि. ज्ञा. वि. पु. ५३. अं. १; राज. खं. ६. ले. २३२; का. इ. सं. श. १३; मरा. रिया. म. वि.].

कोपनहेगन—कोपनहेगन हें शहर डेन्मार्कच्या राज्याची राजधानी असून झीलंड बेटाच्या पूर्वे किनाऱ्यावर साउंड सामुद्रधुनीच्या दक्षिणकिनाऱ्यावर आहे. याची लोकसंख्या ६,७०,००० आहे. हें हॉलंड बेटाच्या पूर्वकिनाऱ्यावर समुद्र व लहान लहान बेटें यांच्यामध्ये आहे. दोन बेटांमधील नैसर्गिक खाडीमुळें एक छान बंदर बनलें आहे, व या दोन बेटांमध्ये दळणवळण लॅंग्रो व निपेल्सब्रो या दोन पुलांच्या योगानें चालतें.

आंतील शहरानें व्यापिलेल्या प्रदेशास गॅमेलशोन म्हणतात पांचव्या ख्रिश्चियनच्या पुतळ्याला हेस्टन (घोडा) म्हणतात. याभोंवतीं पाहण्यालायक इमारती आहेत. पूर्वेस शार्लेटेन्वर्ग हा राजवाडा आहे. दक्षिणेस रॉयल नांवाचें नाटकगृह आहे. लडाव्हिग होल्वर्ग व अँडाम ओहलेन्थलगर या कर्वाचे पुतळे प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूस आहेत व समोरच्या बाजूस अँपोलो, पेगॅसस व हिपोक्रिनीचा झरा हे आहेत. इतर शिल्पकामे म्हणजे ओफेलियाची उठावदार आकृति होय. कॉन्जेन्स नॅव्हिटरमधील इतर

इमारती परराष्ट्रीय कारभाराची कचेरी, कित्येक व्यापारी गृह व्यापारी पेढी व थॉट्स राजवाडा ह्या होत. नायव्हेडनच्या धक्यावर जुनी घरे आहेत.

कोन्जेन्स नायटोव्हर्पासून होल्मेन्स कॅनाल नांवाचा रस्ता नॅशनल वॅकेवरून होल्मेन्स कर्क अथवा वादशाही आरमाराच्या चर्चला जातो. ख्रिश्चियन्सबोर्गेचा राजवाडा १७९४ व १८८४ या वर्षी दोन वेळां जळला. यांतील कलाकौशल्याचें काम बचावण्यांत आलें. शक्ति, ज्ञान, आरोग्य व न्याय या देवतांचे पुतळे आगांतून बचावले गेले. १,४०,००० पुस्तकें व २०,००० हस्तलिखित लेख असलेलें पुस्तकसंग्रहालय आगांतून बचावले गेले. धक्यावर सराफकट्टा (बोसेन) ही एक सुंदर इमारत आहे.

थॉव्हर्होल्डसन संग्रहालयाच्या दुमजली इमारतींत इंजि-
शियन व एटुस्कन शिल्पपद्धतींचे मिश्रण सांपडतें. या संग्रहालयांत थॉव्हर्होल्डसनचीं सुमारे ३०० पुस्तकें आहेत व एका खोलींत १८४४ मध्ये त्याच्या मृत्यूसमयी जसें सांपडलें होतें तसेंच व्यवस्थित मांडलेलें असें त्याचें सामान त्याच्या वसावयाच्या खोलींत आहे.

स्लॉटशोमच्या पश्चिमेस मुख्य जमिनीवर प्रिन्सेस पॅलेस आहे. यांत पूर्वी पांचवा ख्रिश्चियन व सहावा फ्रेडरिक रहात असत. यांमध्ये राष्ट्रीय पदार्थसंग्रहालय आहे. व्हॉर फ्रू कर्क हे कोपनहेगन येथी कॅथेड्रल चर्च आहे. यामध्ये जॉन वॅट्स्टिस्ट, मोसेस स्निस्त व बारा साधु यांचे पुतळे आहेत.

व्हॉर फ्रू कर्कच्या उत्तरेस पहिल्या ख्रिश्चियनने स्थापिलेले विश्वविद्यालय आहे. येथे सरासरी २००० विद्यार्थी आहेत. या विश्वविद्यालयाला जोडून वेधशाळा, नायव्हेस्टर गेडमधील रसायनशास्त्रप्रयोगशाळा, तसेंच ब्रेडगेड मधील शास्त्रप्रयोगशाळा व वनस्पतिबाग ही आहेत. विश्वविद्यालयाचें पुस्तकालय व क्लॅसनचें पुस्तकालय या दोहोंमध्ये २,००,००० ग्रंथ व ४००० हस्तलिखिते आहेत. आणि प्राणिसंवर्धक उद्यान आहे. जवळच सेंट पिटरचें चर्च व क्रिस्टल गेडवर टिनिटी चर्च हा आहे. याचा १११ फूट उंचीचा गोल मनोरा युरोपांत अद्वितीय आहे. या चर्चपासून निघालेला जोबर मेयरगेड हा रस्ता दक्षिणेकडे जातो. यावर दुकानांची फार दाटी झाली आहे. यावर बिशप ऍबललोनचा पुतळा आहे. या ऍबललोनचेंच हें शहर वसाविलें.

कोन्जेन्स नायटोव्हर्चा ईशान्येकडील भाग हा श्रीमंत लोकांनी व्यापला आहे. ऍमालियनबोर्गेचे राजवाडे, किल्ला, रोझेनबोर्गेचे बगीचे व इतर सरदारांचे वाडे हे या भागांत आहेत. मोल्टके पॅलेसमध्ये १८ व्या शतकांतील डच चित्रांचा संग्रह आहे. याच्या जवळच ग्रीसचा राजा जॉर्ज याचा राजवाडा आहे. या राजवाड्याच्या मार्गे ऍमालियन बोर्गे प्लॅड्स आहे. याच्या मध्यभागी पांचव्या फ्रेडरिकचा पुतळा आहे.

अंतर्दुर्गाच्या पश्चिमेस ओस्टननेगार्ड अथवा पूर्वकडील रेल्वेचें स्टेशन आहे. याच्या नैऋत्येस बगीचे पसरलेले आहेत. ऑस्ट्रे ऍन्लायेगमध्ये कोरीव चित्रे व खोदीव कामाचें शिल्पकलासंग्रहालय आहे. याच्या समोर नववा ख्रिश्चियन व राणी लुईसा यांच्या लग्नाच्या स्मरणार्थ बांधलेले डेन्मार्क नांवाचें स्मारक आहे. यांत इंग्लंडचा राजा सातवा एडवर्ड व राणी अलेक्झांड्रा यांच्या विवाहप्रसंगाची उठावदार चित्रे आहेत. वनस्पतिसंवर्धक उद्यानांत टायकोब्रेहोचा पुतळा व यांतच वेधशाळा, रसायनशास्त्रप्रयोगशाळा तसेंच खनिजपदार्थसंग्रहालय, विविध धंदेशिक्षण देण्याच्या शाळा व दवाखाना या इमारती आहेत. ऑस्ट्रेहोल्डगेडच्या आंतल्या वाजूस रोझेनबोर्गे पार्क व राजवाडा ही आहेत. डेन्स्कफोक पदार्थसंग्रहालयामध्ये १६६० पासून शेतकऱ्यांच्या खासगी चरित्राचें वर्णन करणाऱ्या वस्तूंचा संग्रह आहे. स्वातंत्र्यस्तंभ १७९८ मध्ये बांधलेला आहे. उत्तरेस मुख्य रेल्वे स्टेशन (बॅनेगार्ड) आहे. पश्चिमेकडील भागांत फ्रेडरिक वर्गचे उद्यान आहे. यांत एक राजवाडा असून याचा लष्करी शास्त्रसारखा उपयोग करतात. या उद्यानांत एक प्राणिसंग्रह आहे. वंदराच्या लगताच्या भागास स्निधनशाव्हन म्हणतात. यांत व्हॉर फ्रेलसर्स कर्क आहे. ऍमागरचे वेड सुपीक असून यांत भाजीपाला होतो. येथे डच लोकांची वसाहत आहे.

कोपनहेगनच्या आसपासचा उत्तरेकडचा व पश्चिमेकडचा भूगोल मनोवेधक आहे. क्लॅम्पनबोर्गे व स्कोड्सवोर्गे ही समुद्रकांठचीं हवा खाण्याची ठिकाणे आहेत. येथेच डायरेह्व्ह-बर्ग (मृगालय) व स्कोह्न (अरण्य) आहेत. राजवाड्यांत राष्ट्रीय ऐतिहासिक संग्रहालय आहे. व्हिडोरचा व्हिहा अलेक्झांड्रा राणीला १९०७ मध्ये मिळाला.

कोपनहेगन येथील साहित्य व शास्त्रीय मंडळांमध्ये इ. स. १७४२ मध्ये स्थापलेली डॅनिश रॉयल सोसायटी, इ. स. १८२५ स्थापलेली रॉयल अन्टिक्वेरियन सोसायटी, डॅनिश वाङ्मयसंवर्धक सोसायटी, रॉयल अप्रिकल्चरल सोसायटी, डॅनिश चर्च-हिस्टरी सोसायटी, इ. स. १८३८ त स्थापिलेली इंडस्ट्रियल ऍसोसिएशन, इ. स. १८७६ मध्ये स्थापिलेली रॉयल जिऑग्राफिकल सोसायटी व इतर संगीत विषयक संस्था या फार नांवाजलेल्या आहेत. इ. स. १७५६ मध्ये पांचव्या फ्रेडरिकने व्यापारी लोकांत कलाभिरुचीचा प्रसार करण्याकरतां ऍकॅडेमि ऑफ आर्ट्स (कला-मुवन) स्थापित केली. इ. स. १८२६ मध्ये आर्ट युनियन व इ. स. १८७० मध्ये संगीत सार्वजनिक शाळा स्थापल्या. विश्वविद्यालयाशिवाय, पशुवैद्यकी व शेतकी विद्यालये, लष्करी शाळा व आरमारी शाळा या दुसऱ्या शिक्षणसंस्था आहेत. धंदेशिक्षण हे हुन्नरकला शाळा व विशिष्ट कलाविषयक संस्था या नांवाच्या सोसायटीच्या शाळेत दिले जाते. या सर्व शाळा खासगी आहेत. प्राथमिक शिक्षण निरनिराळ्या पंथांचे लोक आपापल्या पंथाच्या शाळेतून देतात.

पूर्वांच वर्णन केलेला प्रार्थनामंदिरें लुथेरियन चर्चची आहेत. इतर कांहीं महत्वाचीं रिफार्मड चर्चची आहेत. सेंट ऑस्कारियसचें कॅथॉलिक चर्च इ. स. १८४२ मध्ये बांधले. क्रिस्टलगेडमधील यहूदी लोकांचें प्रार्थनामंदिर इ. स. १८५३ मध्ये बांधलेले आहे. सध्यांच्या रस्त्यांच्या नांवावरून पूर्वी कोपनहेगनमध्ये मठ वगैरे इमारती होत्या हें स्पष्ट होतें.

कोपनहेगन हें डेन्मार्कमधील सर्वांत मोठें व्यापाराचें शहर आहे. आउटर साउंड व कॅलेवोस्ट्रॅड यांच्या मधील अरंद सामुद्रधुनीवर हें बंदर आहे. १८९४ मध्ये शहराच्या उत्तरेस फ्रिह्व्हन (स्वतंत्र बंदर) बांधण्यांत आलें, व कांहीं वखारी व इतर सोयी करण्यांत आल्या. त्यामुळें व्यापारांत बऱ्याच सोयी झाल्या. हें बंदर मुख्यत्वेकरून रेल्वेच्या स्टेशनला वर्तुळाकार रेल्वेने व जकातीच्या कचेरीच्या धक्क्याला एका फांट्याने जोडण्यांत आलें आहे. व्यापारी बंदर व लडाऊ जहाजांचें बंदर (ऑलॅगेश्व्हन) यांच्यामध्ये एक बंधारा आहे व समुद्रकिनार्यावर दहा धक्के बांधून समुद्राला हटविलें आहे. हें औद्योगिक शहर नाहीं. रॉयल चायना फॅक्टरी ही थोरव्हॅल्डसनच्या कामाच्या नमुन्यावरून प्रसिद्ध आहे. येथें लोखंडी जहाजे, एंजिन वगैरे बनविण्याचा एक मोठा कारखाना आहे. बाहेर देशांहून आणविलेल्या कच्च्या मालाचा पक्का माल बनविण्याचे कांहीं कारखाने फ्रीपोर्टच्या आवारांत आहेत.

इ ति हा स.—कोपनहेगन (म्हणजे व्यापाऱ्यांचें बंदर) या शहराचा उल्लेख प्रथम १४०३ मध्ये इतिहासांत सांपडतो. हें पूर्वी केवळ सच्छीमार खेडें होतें व वाराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत हें असेंच होतें. यावेळीं पहिला व्हाल्डेमार यानें हें एकसेलव्हाइड याला नजर केलें. यानें येथें एक किल्ला बांधला. नंतर येथें व्यापाऱ्यांची वस्ती झाली व याला कोपमनाहोफन हें नांव प्राप्त झालें. १२४५ मध्ये डॅनिश राजा चौथा एरिक यानें विशप नील्स स्टिगसन याला हांकून लाविलें. परंतु १२५० मध्ये राजाच्या मरणांनंतर विशप जेकब अर्लंडसेन यानें हें शहर पुन्हां घेतलें व १२५४ मध्ये नगरवासीयांनां प्रथम नागरिकपणाचे हक्क दिले. यानंतर जुन्या सनदांच्या मनाईस न जुमानतां व्यापारी संघ स्थापन करण्यांत आले. ते शहराच्या अधिकाऱ्यांच्या सत्तेखाली होते. १२४८ मधील लुवेकच्या लोकांच्या व १२५९ मधील रुगेनच्या प्रिन्स जॅरोमिरच्या हल्ल्यांमुळें कोपनहेगनच्या भरभराटीस प्रतिबंध झाला. १३०६ मध्ये या शहरानें नॉर्वेजियन लोकांनां हांकून लाविलें. परंतु १३६२ व १३६८ मध्ये व्हाल्डेमारच्या प्रतिस्पर्धीनीं हें शहर पुन्हां काबीज केलें. पुढल्या शतकांत हॉन्सियाटिक लीग (संघ) हा नवीन शत्रु उत्पन्न झाला व राणी फिलिप्पा हिनें यांचा बेत फसविला. रोस्किल्डे येथील विशपांच्या ताब्यांतून हें शहर घेण्याचा पुष्कळ

राजांनीं प्रयत्न केला परंतु १४४३ पर्यंत हें शहर परत करण्यांत आलें नाहीं. नंतर कोपनहेगन हें राजधानीचें ठिकाण बनलें. १५२३ पासून १५२४ पर्यंत दुसऱ्या ख्रिष्टियननें हें शहर पहिल्या फ्रेडरिकविरुद्ध लढविलें. अखेरीस फ्रेडरिकनें तें घेतलें व त्याची तटबंदी मजबूत केली. १५३६ मध्ये एक वर्षभर वेढा दिल्यानंतर हें शहर तिसऱ्या ख्रिष्टियनला शरण आलें. १६५८ ते १६६० पर्यंत स्वीडनचा चार्लस गस्टव्हस यानें निरर्थक या शहराला वेढा दिला होता व पुढल्या वर्षी मोठ्या शौर्यानें स्वसंरक्षण केल्यावरून या शहरास कित्येक हक्क देण्यांत आले. ज्या तहाच्या योगानें तिसऱ्या फ्रेडरिकच्या स्वीडिश लढाईचा शेवट झाला होता त्या तहाला या शहराचें नांव १६६० मध्ये मिळालें. १७०० मध्ये इंग्लंड, हॉलंड व स्वीडन यांच्या संयुक्त आरमारानें या शहरावर हल्ला केला. १७२८ मधील एका मोठ्या आर्गांत येथील १६४० घरे व ५ प्रार्थनामंदिरें जळाली. १७९५ मधील दुसऱ्या आर्गांत ९४३ घरे व सेंट निकोलस व राधस हीं देवालयें जळून फस्त झालीं. १८०१ मध्ये ब्रिटिश आरमारानें डॅनिश आरमाराचा रोडस्टेडमध्ये नाश केला. १८०७ मध्ये लॉर्ड कॅथकार्टच्या नेतृत्वाखाली एका ब्रिटिश आरमारानें ह्या शहरावर गोळ्यांचा पाऊस पाडून विश्वविद्यालयाच्या इमारती, मुख्य प्रार्थनामंदिर व इतर इमारती यांचा नाश केला. कोपनहेगनची लढाई १८०१ मध्ये झाली.

कोपरगाव—मुंबई इलाख्याच्या अहमदनगर जिल्ह्यांतील एक तालुका. या तालुक्याचें क्षेत्रफळ १९११ साली ५१९ चौरस मैल होतें. या तालुक्यांत पुणतावें नांवाचें एक शहर असून १२५ खेडी आहेत. या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण कोपरगांव हें आहे. १९०१ मध्ये या तालुक्याची लोकसंख्या ५,८९० इतकी भरली. या तालुक्याचा वसूल १९०३-४ साली २,४१,००० होता. या तालुक्याच्या अगदीं वायव्य टोंकाकडील भागांतून गोदावरी नदी प्रविष्ट होऊन सर्व तालुक्यांतून वहात गेली आहे. कोपरगांव तालुक्याची जमीन काळी आहे. गोदावरी नदीला या तालुक्यांतील लहान लहान असे पुष्कळ ओढे मिळालेले आहेत. पण हे ओढे उन्हाळ्यांत आटून जातात. त्यामुळें येथील जमीनीनां विहिरीचेंच पाणी देणें भाग पडतें. या तालुक्यांतील शेतकरी वर्ग बराच कंगाल आहे. कारण येथें पाऊस फार क्वचित पडतो. कोपरगांवांत पेशव्यांचा वाडा असून राघोबादादा १७८४ त येथें मरण पावला.

कोपनिकस निकोलस—(१४७३-१५४३) प्रशि-यन ज्योतिर्वेत्ता. याचें लहानसें चरित्र व ज्योतिःशास्त्रांतील सिद्धांत 'विज्ञानेतिहास' (ज्ञानकोश वि. ५ पा. ३२९-३४२) या ग्रंथांत दिले आहेत. त्या ठिकाणी त्याच्या सूर्यकेंद्रसिद्धांताचें विस्तृत विवेचन केलें आहे.

कोपळ—हा मूळचा आदिलशाहीचा एक कर्नाटकांतील प्रांत. शिवाजीमहाराज तंचावरकडे गेले असतां जिंजी वगैरे प्रांत त्यांनी त्यावेळी जिंकिले. त्याचवेळी हाहि प्रांत त्यांनी काबीज केला. तेव्हापासून आदिलशहानें त्यावरील आपला हक्क कायमचा सोडला. हा प्रांत व महाराजांनी त्यावेळी जिंकलेले इतर प्रांत यांचा समावेश कर्नाटकांतील 'स्वराज्यांत' होत असे. पुढें मुसुलमानांच्या ताब्यांत सदर प्रांत गेला होता. तो शाहुछत्रपतीच्या कारकीर्दीत परत मिळविला. याच स्वराज्यासाठी श्री. नानासाहेब व थोरले माधवराव-साहेब यांनी मोहिमा करून ते प्रांत पुढें सोडविले आहेत. हैदराच्या लढायांत या स्वराज्या (प्रदेशां)चा उल्लेख वारंवार येतो [मरा. रिया; ऐति. ले. सं.].

कोपरांग—संयुक्तप्रांताच्या अक्षमगड जिल्ह्याच्या घोसी तहशिलींतील एक शहर. गाझीपुराहून गोरखपुराकडे जो रस्ता गेला आहे त्या रस्त्यावर हें वसलेलें आहे. गोरखपुराहून बनारसकडे जो बंगाल आणि नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचा फांटा गेला आहे त्या फांट्यावरील हें जंक्शनचें ठिकाण आहे. या शहराची लोकसंख्या १९११ मध्ये ५६०४ होती. अक्षमगडचा राजा इरादतखान यानें १७४५ च्या सुमारास हें वसविलें. पण या शहरांत जें एक लहानसें हिंदु देवालय आहे त्यांतील शिलालेखावर १४७२ सालाचा उल्लेख आहे. १८५६ च्या २० व्या कलमान्वये या शहराचा कारभार चालविला जातो. या ठिकाणी ५०० माग असून कापड चांगल्या तऱ्हेने तयार होतें. विशेषतः रेशमी किनारीची पागोटो या ठिकाणी उत्कृष्ट तयार होतात. साखरेचा व धान्याचा व्यापार चालतो. शहरांत दोन शाळा आहेत. येथें सोरमीठ शुद्ध करण्याचा एक छोटा कारखाना आहे.

कोप्प—म्हैसूर संस्थानांतील कडूर जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील तालुका. या तालुक्यांत, येडेहल्ली महाल व झुंगेरीची जहागिरी यांचा समावेश होतो. या तालुक्याचें क्षेत्रफळ १९११ साली ६५७ चौरस मैल होतें व त्याची लोकसंख्या ५१,६५३ होती. या तालुक्यांत येडेहल्ली व कोप्प हीं दोन गांवें असून १६६ खेडी आहेत. कोप्प हें या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण होय. कोप्पच्या पश्चिमेस 'पश्चिमघाट' पर्वत आहे. शिवाय पश्चिमेकडून तुंगानदी वहात गेली असून पूर्वेकडून भद्रा नदी वहात गेली आहे. हा सर्व तालुका सुपीक असून येथील देखावा फारच वहारीचा आहे. या तालुक्यांत उंच उंच टेकड्यांचें व खोल दऱ्यांचें जाळें पसरलें असून या टेकड्यांवर दाट अशी जंगले आहेत. या जंगला-नजीक गेल्या तीस वर्षांत युरोपियन लोकांनी काफीने मळे केलेले आहेत. खोल दऱ्यांमध्ये तांदूळ पिकत असून सुपारीची पुष्कळ झाडे आहेत. येथील वार्षिक पर्जन्यमान सर्वसाधारण १२० इंच आहे. घाटांमध्ये दालचिनी फार पिकते. याशिवाय या तालुक्यांतील मुख्य उत्पन्न तांदूळ व ऊंस यांचे होय. येथील टेकड्यांच्यामध्ये सर्वांत उंच

शिखर मतीचें असून त्याची उंची ५४५१ फूट आहे. या तालुक्याच्या पश्चिमभागांत आद्य शंकराचार्यांनी स्थापलेला झुंगेरीमठ असा पूर्वेकडील भागांत लिंगायतांचा एक प्रमुख मठ आहे.

पूर्वी कोप्प हें चोल व चालुक्य या राज्यांच्या सरहद्दीवर असल्याने येथें त्यांच्या नेहमी कटकटी होत. राजाधिराज चोल व सोमेश्वर चालुक्य यांच्यांत अशीच एक मोठी लढाई येथें १०५२ त होऊन तीत राजाधिराज पडला; परंतु राजाधिराजाचा धाकटा भाऊ राजेंद्र यानें थोड्याच दिवसांत येथेंच चालुक्य यांचा पराभव केला. आणि त्याच्या या पराक्रमामुळें त्याला कोप्पमच्या रणांगणावरच राज्याभिषेक करण्यांत आला. याचाच दुसरा भाऊ वीरराजेंद्र हा राजा झाल्यानंतर या प्रदेशांतच विक्रमादित्य चालुक्याने त्याच्यावर स्वारी केली. सारांचा पेरार (तुंगभद्रा) नदीवरील या गांवी अनेकवार लढाया झाल्या आहेत. [अय्यर प्रा. हिं].

कोप्पल—हैद्राबाद संस्थानांतील रायचूर जिल्ह्यांतील एक गांव. या ठिकाणी एक प्राचीन डोंगरी किल्ला आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ७५५८ होती. १७८६ मध्ये टिपू सुलतानने हें गांव जिंकून त्या ठिकाणी एक किल्ला बांधविला. १७९० मध्ये ब्रिटिशांच्या व निझामच्या सैन्याने या गांवाला वेढा देऊन तें सर केलें. १८५७ च्या बंडामध्ये भीमराव नांवाच्या एका शूर गृहस्थानें हें गांव आपल्या ताब्यांत आणलें, पण थोड्याच दिवसांत तें गांव त्याला सोडून द्यावें लागलें; व तेथे झालेल्या चकमकींत तो मारला गेला. या गांवांत दोन किल्ले आहेत. एक टेंकडीवरचा जुना किल्ला व टिपूने बांधवलेला नवा किल्ला. टेंकडीवरील किल्ला पायथ्यापासून ४०० फूट उंच आहे. हा किल्ला हिंदुस्थानांतील इतर कोणत्याहि किल्ल्यांपेक्षां दुर्गम आहे असें सर जॉन मालकम म्हणतो. सर सालरजंगच्या घराण्याकडे जी जहागिरी आहे त्या जहागिरीचें हें मुख्य ठिकाण आहे. या ठिकाणी एक पोस्ट ऑफिस व एक शाळा आहे.

कोंबड्या—कोंबड्यांच्या मूळ उत्पत्तीविषयी शोध लावतांना डार्विनने कोंबड्यांच्या सर्व जाती 'गॅलसबॅक्विडा' नांवाच्या कोंबड्यांपासून झाल्या असाव्यात असें म्हटलें आहे. परंतु ब्रह्मदेश व कोचिन या जातींची उत्पत्ति त्या जातीपासून झालेली नाही एवढेंच नव्हे तर त्या कोणापासून झालेल्या असाव्यात याचाहि अद्याप शोध लागलेला नाही. कसेंहि असो. सध्याच्या पाळीव कोंबड्या या रानटी कोंबड्यांपासून पैदा झालेल्या आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. रानटी कोंबड्यांची पाळीव कोंबड्यांशी तुलना केल्यास त्यांमध्ये पुष्कळच फरक दिसून येतो. रानकोंबड्यांची नखें फार तीक्ष्ण असून त्या कोंबड्या मुळीच माणसाळत नाहीत. त्या फार थोडीं अंडी घालितात व तां लहान असतात. परंतु पाळीव कोंबड्यांचें एकंदर वाढण्याचें वातावरण

निराळें असल्यामुळें त्यांच्या प्रकृतिमानांत व इतर गोष्टी-तहि पुष्कळ फरक झालेला आहे. कोंबड्या, वदकें वगैरे प्राणी काळजीपूर्वक बाळगून त्यांची जोपासना केल्यास तो एक फायदेशीर धंदा होईल ही कल्पनाहि आपल्याकडील लोकांना अद्यापि नाही. परंतु पाश्चात्य देशांत या विषयाचा बराच अभ्यास झाला असून तेथील तज्ज्ञांच्या अनुभवाप्रमाणें तो कित्येक ठिकाणी पूर्ण यशस्वी तर कित्येक ठिकाणी नुक-सानकारक झालेला आहे. सदरहू धंदा नुकसानकारक होण्याची मुख्य कारणे (१) या विषयासंबंधी अज्ञान, (२) अपुरी जागा, (३) मजुरीची महर्घता वगैरे होत. परंतु हिंदु-स्थानांत शेवटच्या दोन अडचणी विशेष आड येऊं शकत नाहींत. परंतु विषयाचें ज्ञान पुरें नसल्यामुळें हा धंदा मोठ्या प्रमाणावर करण्याचें धाडस कोणास होत नाहीं. म्हणून हा धंदा सध्यां अडाणी शेतकरी वर्गाच्या हातीं राहिला आहे.

कोंबड्यांचा धंदा काळजीपूर्वक केल्यास तो फायदेशीर आहे एवढेंच नव्हे तर त्यापासून मनाची करमणूकहि होते. दुय्यम धंदा या दृष्टीनें तर त्याचें महत्त्व फारच आहे. कारण मांडवल फारसें न लागतां नेहमीं खेळती रक्कम हातीं रहाते व त्यामुळें कोणतीहि अडचण येत नाहीं. सदर पाळीव पक्ष्यांचा उपयोग तीन तऱ्हेनें होतो. पहिला उपयोगः त्यांचें मांस फार रुचकर असल्यामुळें बहुतेक सर्व जाती त्याचा उपयोग खाण्याकडे करितात. दुसरा उपयोगः निव्वळ अंडी विकण्यास मिळवीत या हेतूनें मुद्दाम सदर पक्षी बाळगले जातात. तिसरा उपयोगः हे पक्षी पुष्कळ प्रमाणांत बाळगल्यास त्यांच्या शिटीचा उपयोग खताकडे चांगला होतो.

फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे युरोपियन राष्ट्रांमध्ये सदर पक्षी व त्यांचीं अंडी यांची आयात व निर्यात दरवर्षी लाखों रुप-यांची होत असते. या सर्व पक्ष्यांची उत्पत्ति अंड्यापासूनच होते. व ज्या मानानें अंड्यांची निगा घेतली जाते त्या मानानें त्यांतून पिल्लें कमी जास्त बाहेर पडतात. अंडी घालण्यापूर्वी सृष्टिनियमाप्रमाणें नर व मादी यांचा संयोग होतो व नंतर मादी रोज एक याप्रमाणें अंडी घालते. कोंबड्यांचीं पिल्लें नऊ दहा महिन्यांचीं झालीं म्हणजे तीं वयांत येतात व नंतर अंडी घालतात. अंड्यांचा उपयोग दोन प्रकारें करतात. (१) खाण्याकडे व (२) उबवून पिल्लें काढण्याकडे. यांपैकी कोणताहि उपयोग झाला तरी अंडी उत्तम ठेवावी लागतात. अंडी उत्तम ठेवण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे एखादी पेटी किंवा स्टॅन्ड करून त्यांस भोंकें (अंड्यांच्या परिघाएवढीं) पाडून त्यांत अंडी निमु-ळता भाग खालीं करून ठेवणें हा होय. अंडी अशा रीतीनें ठेवल्यानें त्यांस भरपूर हवा मिळते व आंतील गर्भास धक्का लागत नाहीं. अंडी स्टॅन्डवर ठेवतांना त्यांवर ती ज्या दिवशीं घातलेलीं असतील ती तारीख घालून ठेवावी म्हणजे तीं किती दिवसांची आहेत हें समजण्यास

सोपें जातें व शिळीं होऊन चाललेल्या अंड्याचा अगोदर खप करितां येतो. कोंबडीनें अंडी घातलीं म्हणजे प्रथ-मतः त्यांचे दोन वर्ग करावे. विकावयाचीं असतील तीं अंडी निराळीं काढून ठेवावीत व उबवावयांचीं अंडी निराळीं असावीत. उबवावयाकरितां ठेवावयाच्या अंड्यांचा आकार लंबवर्तुळासारखा असावा. तीं फार मोठी अगर फार लहान नसावीत. त्यांच्या वरचें कवच फार जाड किंवा फार पातळ असूं नये. अंडी ८-१० दिवसांपेक्षां जास्त शिळीं नसावीत. अंडी घालणें झाल्यावर त्या कोंबड्या इतर कोंबड्यांना सोडून निवांत ठिकाणी विश्रांतीसाठीं जाऊन वसतात व त्या जागेतून त्या सहसा हालत नाहींत. अशा रीतीनें कोंबड्या वसल्या म्हणजे त्यास खुडका आला असें म्हणतात. उबविण्याक-रितां त्यांच्या खालीं अंडी ठेवण्यास हीच वेळ योग्य होय. अंडी उबविण्यास कोंबड्या निवडणें त्या चांगल्या, मोठ्या व पुष्कळ पिसांच्या अशा असाव्यात. पहिलटपणाचीं कोंबडी सहसा निवडूं नये. कारण त्या अस्थिर असल्या-मुळें अंडी सारखीं उयलीं जात नाहींत. ज्या कोंबड्या गरीब व शांत स्वभावाच्या असतील त्यांसच अंडी उबवि-ण्याकरितां निवडावे. अंडी उबवून त्यांतून पिल्लें बाहेर येण्यास २१ दिवस लागतात. व इतके दिवसपर्यंत कोंबड्यांचा खुडका टिकतो. या अवधीत त्यांना जें अन्न द्यावयाचें तें चांगलें, पौष्टिक व उष्णता उत्पन्न करणारें असावें. होतां होईल तो सुकें अन्न द्यावें, ओलें देऊं नये.

अंडी उबवावयास ठेविलीं म्हणजे त्यांतील गर्भ दिवसें दिवस वाढूं लागतो व त्यांतून २१ दिवसांनीं पिल्लें बाहेर पडतात. सर्वच अंड्यांमधून पिल्लें येतात असें नाहीं. तर कांहीं अगदींच वांझ ठरतात व कांहींत अर्धवट गर्भ वाढून ती नासतात. थंडीच्या व पावसाळ्याच्या दिवसांत विशेषतः अंडी उबविण्यास चांगलें. उन्हाळ्याच्या दिवसांत अंडी जशीं उयलीं जावीत तशीं उयलीं जात नाहींत.

अंडी बरोबर उयलीं कीं नाहींत हें पहाण्याची सोपी युक्ति म्हणजे एक चौरस फूट लांबीचा जाड कार्डबोर्ड घेऊन त्याच्या मध्यभागीं अंड्यांच्या आकाराचें लंबवर्तुळा-कृति भोंकें पाडावें; त्या भोंकावर अंडें धरून त्यांतून दिव्याचा प्रकाश पहावा. ज्या अंड्यांत गर्भ वाढत नाहीं त्या अंड्यांतून दिव्याचा प्रकाश स्वच्छ दिसतो व पातळ पदार्थाखेरीज त्यांत दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. जातिवंत कोंबड्यांचीं पैदास करणें झाल्यास ती त्या जातीचे पक्षी आणून त्यांपासून करण्यापेक्षां अंडी विकत आणून केलेली चांगली. मात्र अंडी खात्रीलायक व ताजीं असावीत. परदेशाहून अंडी आणणें झाल्यास तीं आगगाडीतून आणलीं असतां कमी धोक्याचें असतें. मनुष्याच्या हातीं आणणें शक्य असेल तर फारच उत्तम. अंडी लांबून आणल्यानंतर त्यांस २४ तास विश्रांति द्यावी व नंतर तीं कोंबडीखालीं उबविण्यास ठेवावी. परदेशीं अंडी पाठविणें झाल्यास तीं

पेटांतून पाठवावी. १५ इंच लांब, वारा इंच रुंद व नऊ इंच उंच एवढ्या पेटांत सुमारे एक डझन अंडी चांगली राहू शकतात. हीं अंडी एकमेकांस न चिकटतील अशी ठेवावीत. नंतर पेटाचे तोंड स्फुने बंद करून आगगाडीने पाठवावी. उबण्यास ठेविलेलीं अंडी २१ दिवसांनी फुटून त्यांतून पिल्ले बाहेर येतात. बाहेर आल्यानंतर प्रथमतः त्यांना अन्नापेक्षा उबान्याचीच जास्त जरूर असते; म्हणून त्यांस २४-३६ तास पर्यंत कोंबडीखालून काढून नये. या अवस्थीत त्यांस थोडथोडे खाणे घालावे लागते. पहिले कांही दिवसपर्यंत खाणे घालणे ते सुकें, कुटलेलें व अगदी साधें असें असावे. परंतु पुढें पिल्ले वाढू लागली म्हणजे त्यांस चांगलें पौष्टिक अन्न खावयास घालावे लागते. त्यांस खाणें घालावयाचें तें केव्हांतरी एकदांच सर्व न घालतां दिवसांतून ३४ वेळ थोडथोडे घालावे. गहू, हरभऱ्याची डाळ, अथें कच्चे शिजविलेले मांस, ताक वगैरे पदार्थ सवडी प्रमाणें मधून मधून देत जावें. वाळू, चुना व गारेचे लहान लहान खडे यांची आवश्यकता कोंबड्यांना फार असते. इतर पदार्थांबरोबर हे पदार्थहि तां खातात व यांचा उपयोग त्यास अन्न पचविण्यास होतो. कोंबड्यांना दांत नसल्यामुळे अन्न चावून वारीक करण्याचें त्यांस दुसरें कांही साधन नाहीं. परंतु वाळू, गार वगैरे पदार्थांचें गिळलेल्या पदार्थांशीं घर्षण होऊन अन्न पचन होतें. यावरून या पदार्थांची आवश्यकता किती आहे हें सहज कळून येईल. चुन्याचा उपयोग अंड्यांवरील कवची वनण्याकडे होतो म्हणून त्यांस चुन्याचा प्रचटा केला पाहिजे. ज्यावेळी कोंबड्या पाळणारांचा कोंबड्या वाळगण्यामध्ये कांही विशिष्ट हेतु असतो तेव्हां त्या हेतूस अनुसरून त्यांस पिलांच्या अन्नामध्ये फेरफार करावा लागतो. उदाहरणार्थ:-कोंबड्या विक्रीकरिता तयार करावयाच्या आहेत असें असेल तर त्या जितक्या लव्ज व वजनदार होतील व ज्या मानानें त्यांचें मांस नाजुक, मऊ व चवदार होईल त्या मानानें त्यांस किंमत अधिक येईल म्हणून ज्या अन्नाच्या योगानें त्यांच्या अंगांत हे गुण वाढतील तेंच अन्न त्यांस द्यावें लागेल निरनिराळ्या पदार्थांच्या अंगी मांस वाढविण्याची शक्ति असेल त्याच पदार्थांचे अंगी जास्त अंडी घालण्याचें सामर्थ्य वाढविण्याची शक्ति असेलच असें नाहीं व त्याकरितां निराळ्याच अन्नाची योजना करावी लागेल. म्हणून प्रथमतः कोंबड्या कोणत्या उपयोगाकरितां तयार करावयाच्या तो हेतू ठरवून नंतर अन्नाची योजना केली पाहिजे.

पिल्लें तीन महिन्यांची झाली म्हणजे त्यांची वाढ झपाट्यानें होऊ लागते. ती वाढ तीन महिन्यांपासून ८ महिने पर्यंत जास्त जोरांत असते म्हणून या वेळी त्यांस चांगलें कसदार अन्न खाऊं घालावें. खाली दिलेलें अन्न तयार करून तीन महिन्यांच्या पिलांस खाऊं घातल्यास त्यापासून त्यांच्या शरीराची वाढ झपाट्यानें होईल तें अन्न यणेंप्रमाणें:-

धान्याचें नांव	वजन	धान्याचें नांव	वजन
वारीक कुटलेले गहू	२ पौंड.	तांदुळाचें पीठ	३ पौंड.
सातूचें वारीक पीठ	१ पौंड.	गव्हांचा कोंडा	३ पौंड
हरभऱ्याचें व		जवसाची पेंड	$\frac{3}{4}$ पौंड.
वाटाण्याचें पीठ	१ पौंड.		

पि लां क. रि तां घ रें व आ वा र.—पिल्लें एक दोन आठ-वड्यांची होईपर्यंत तां आईस सोडून फारशीं दूर जात नाहींत. म्हणून त्यांना हिंडण्यास लागणारें आवार मर्यादित असलें तरी चालतें. हें आवार सहा फूट लांब तीन फूट रुंद व दोन फूट उंच एवढें ठेवून चारी बाजूंनी तारेच्या जाळ्यानें बंद करावें व त्यास जोडूनच एक लहानसें म्हणजे तीन फूट लांब तीन फूट रुंद व दोन फूट उंच एवढें फळ्यांचें घर असावें. एवढ्या आवारांत एक कोंबडी व आठ दहा पिल्लें सहज राहू शकतात. निव्वळ पिल्लेंच ठेवल्यास १५१६ पर्यंत राहू शकतात. हें घर वरचेवर निरनिराळ्या ठिकाणी उचलून ठेवावें म्हणजे फुसरें, कुमी वगैरेचा त्रास होणार नाहीं.

पिल्लें साधारण मोठी झाल्यावर त्यांस चरावयास आवार मोठें लागतें. तसेंच त्यांचें कावळे, घारी, मुंगूस, वगैरे प्राण्यांपासून रक्षण करावें लागतें. हवेंतील फेरफारांचा पिलांच्या प्रकृतीवर पुष्कळ परिणाम होतो म्हणून त्यावेळी त्यांस फार जपलें पाहिजे.

नियमित खाणें, वेतशीर व व्यवस्थित व्यायाम आणि पुरेशी स्वतंत्रता या गोष्टी जशा पिलांना अवश्य आहेत तसेंच त्यांचीं घरे स्वच्छ ठेवणें अवश्य आहे. कोंबड्यांचा धंदा यशस्वी न होण्याचें कारण बऱ्याच अंशी त्यांचीं घरे व आवारे स्वच्छ नसतात हें होय. तरी या बाबतीत शक्य ती खबरदारी घेणें जरूर आहे. कोंबड्यांचें संवर्धन उत्तम प्रकारें व्हावें व त्यांजपासून शक्य तितका फायदा व्हावा अशी कोंबडी वाळगणारांची इच्छा असल्यास त्यांनी कोंबड्यांची संख्या अगदी मर्यादित ठेविली पाहिजे कोंबड्या वाळगणाऱ्या लोकांचे साधारणपणें दोन वर्ग करितां येतील. (१) निव्वळ धंदा या दृष्टीनें कोंबडी वाळगणारे. व (२) केवळ शुद्ध जातींची पैदास करण्याची आवड म्हणून कोंबडी वाळगणारे. पैकीं पहिल्या वर्गातील लोक पिल्लांना अगर कोंबड्यांना चांगली किंमत येत असल्यास शक्य तितकीं विकून टाकण्यांत कसूर करीत नाहींत. मग त्यांच्या संग्रहांतील उत्तम जात नाहींशी झाली तरी हरकत नाहीं. आणि दुसऱ्या वर्गातील लोक आपल्या संग्रहांतील पिल्लें पुढें कदाचित् उत्तम निघतील या आशेनें तीं मुळीच विकीत नाहींत. तात्पर्य, एक वर्ग फाजील उधळेपणा करितो तर दुसरा फार काटकसर करितो; पहिल्या वर्गाची दृष्टि द्रव्य-संचयाकडे असते तर दुसऱ्याची दृष्टि पिलांशीं निकट संबंध, त्याचे लाड वगैरे गोष्टींमुळे प्रेम उत्पन्न होऊन

अंध झालेली असते. त्यामुळे कोंबड्यांचा धंदा जसा व्यवस्थित चालवायास पाहिजे तसा चालत नाही.

कोणतीं पिळें अगर कोंबडीं विकारीत ते पुढें दिलें आहे:- (१) जीं पिळें अशक्त असतील तीं विकून टाकावीत. (२) कम असल चालीचीं पिळें विकून टाकावीत; व (३) कोंबडी ४।५ वर्षांचीं मोठीं झालीं म्हणजे विकारीत.

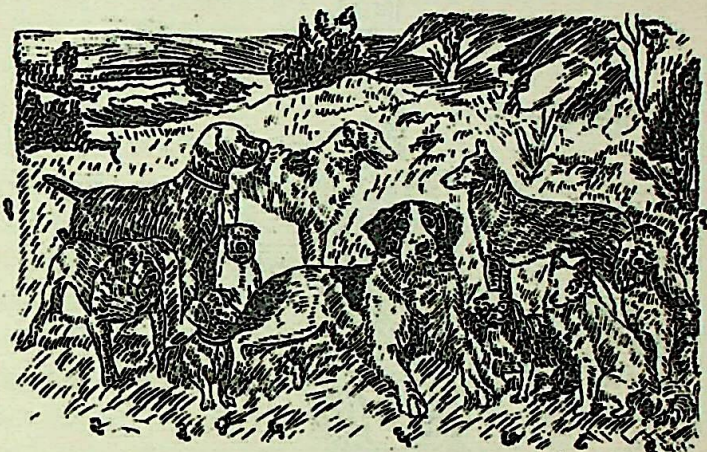
पिळांची कृत्रिम उत्पत्ति व त्यांचे संवर्धन.— सामान्यतः व्यवहारांत कोणताहि धंदा मोठ्या प्रमाणावर करणें झाल्यास निव्वळ नैसर्गिक साधनांवरच अवलंबून राहून चालत नाही. त्यास यांत्रिक साधनांची जोड झाल्यास तो धंदा पुष्कळ क्रियायतशीर होऊन कामाहि पुष्कळ होतें. तीच गोष्ट कोंबड्यांच्या धंद्याची आहे. कोंबड्यांचा धंदा मोठ्या प्रमाणावर करणें झाल्यास अंडीं उबविणें, पिळांचें संवर्धन करणें, वगैरेकरितां पाश्चात्य देशांत निरनिराळीं यंत्रें तयार झालेलीं आहेत; त्यांपासून नैसर्गिक पद्धतीपेक्षां काम पुष्कळ होऊन परावलंबन कमी झाल्यामुळे त्रासहि बराचसा वांचतो. अंडीं उबविण्याकरितां जें यंत्र शोधून काढलें आहे त्यास इन्क्युबेटर असें म्हणतात. याच्या सहाय्यानें एका खेपेस पुष्कळ अंडीं उबवितां येतात. हें वर्षांतील कोणत्याहि ऋतूंत चालतें व पिळें निघण्याचें प्रमाण पुष्कळ अंशानें समाधानकारक पडतें. हें यंत्र वापरतांना मुख्यत्वेकरून पुढील गोष्टींकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे. (१) उबवावयास ठेवावयाचीं अंडीं ताजीं असावीत. तीं उन्हाळ्यांत तीन दिवसांपेक्षां व हिवाळ्यांत सात दिवसांपेक्षां जास्त शिळीं नसावीत. शिळीं अंडीं उबविण्यास ठेविलीं असतां त्यांतून खात्रीपूर्वक पिळें निघतीलच असें नाही. (२) यंत्रांतील उष्णता अगदीं नियमित अंशावर ठेवणें; उष्णतेचें मान १०१° पासून १०३° अंशापर्यंत असावें. त्याच्यावर जाऊं देऊं नये. (३) यंत्रामध्यें जरूर तितकी हवा राहील अशी खबरदारी घेतली पाहिजे. (४) दिवसांतून यंत्राचे खण दोन वेळ उघडणें. पहिले दहा दिवसपर्यंत अंडीं दहा मिनिटें उघडीं ठेवावीत, दहा दिवसानंतर अंडीं बीस मिनिटें अगर थंड होईतोंपर्यंत उघडीं ठेवावीत व खण पुन्हां झांकावा (५) उष्णता १०२° अंशापेक्षां जास्त असल्यास दिवा मालवावा व १०२° अंशापेक्षां कमी होऊं लागल्यास पुन्हां लावावा. (६) उन्हाळ्यांत अंडीं उबविणें झाल्यास यंत्रांतील हवेंत आर्द्रता असावी लागते म्हणून अंध्यांवर जरूर भासल्यास थोडें पाणी शिंपडावें. पावसाळ्यांत याची मुळीच जरूर लागत नाही. (७) अंडीं उबविण्याचें काम झाल्यावर यंत्रांतील खण, पाण्याची बशी, आणि कॅनव्हस हीं सर्व ऊन पाण्यानें व सावणानें स्वच्छ धुवावी. (८) अंध्यांतून पिळें बाहेर निघत असतांना खण बरचेवर उघडल्यानें पिळांस थंडी होण्याचा संभव आहे. सबब ते बरचेवर उघडूं नयेत. इतक्या गोष्टींकडे लक्ष पुरविल्यास अंडीं चांगलीं

उबून पिळांचें प्रमाणहि चांगलें पडेल व कोंबडीस खुडका येण्याची वाट पहावी लागणार नाही. यंत्रांत अंडीं २१ दिवसपर्यंत ठेवचीं लागतात व २१ व्या दिवशीं पिळें बाहेर येऊं लागलीं म्हणजे त्यांस तेथून काढून 'शुष्कीकरणमंजूपें'त ठेवावीं लागतात. हीं मंजूपा अंडीं उबविण्याच्या यंत्रासच जोडलेली असते. येथें तीं ठेवलीं म्हणजे त्यांस भरपूर उष्णता मिळून तीं चांगलीं कोरडी होतात. तेथें तीं १२ पासून १६ तास ठेवल्यानंतर त्यांस 'धात्रीमंजूपें'त ठेवतात. धात्रीमंजूपेंतील व शुष्कीकरण मंजूपेंतील उष्णतेचें प्रमाण ६०° पासून ९०° अंशापेक्षां जास्त असूं नये. धात्रीमंजूपेचा उपयोग कोंबडींखालीं अंडीं उबवून निघालेल्या पिळांचें संगोपन करण्याकडेहि होतो. हीं पिळें तीन दिवसपर्यंत कोंबडी खालीं ठेऊन चवथ्या दिवसांपासून धात्रीमंजूपेंत ठेवावीत. मंजूपा हें यंत्र म्हणजे एक प्रकारची पेटी असून त्यांत ठराविक उष्णता राहील अशी व्यवस्था केलेली असते. या यंत्रास किंमत अधिक पडते. व ज्या मानानें त्यांत सोई अधिक त्या मानानें त्याची किंमत अधिकधिक वाढत जाते. अर्थात् असलें यंत्र विकत घेणें शेतकऱ्यास परवडणार नाही, परंतु याच्या ऐवजीं खालीं सांगितलेल्या पद्धतीनें पेट्या तयार करून त्यांचा उपयोग धात्रीमंजूपेसारखा करतां येईल व त्या फारच कमी खर्चांत करतां येतील. ती पद्धत येणेंप्रमाणें:—अडीच फूट लांब, दीड फूट रुंद व दीड फूट उंच अशी एक पेटी तयार करावी. तिच्या तिन्ही बाजूंस एक लहानसें दार असावें. पेटीची वरील बाजू तारेच्या जाळ्यानें बंद करावी म्हणजे आंत हवा व उजेड भरपूर जाईल. या जाळ्यापासून खालीं तळापर्यंत लोळतील अशा दोन बोटे रुंदांच्या फल्यानेलच्या पट्या दोन दोन इंचावर लावाव्यात. या पेटीच्या तळाशीं स्वच्छ बारीक वाळूचा एक इंच जाड थर पसरावा व त्यावर बारीक तोडलेलें गवत पसरावें. गवताऐवजीं लांकडाचा भुसा असला तरी चालेल. पिळांना या पेटींत ठेवले असतां तीं फल्यानेलच्या पट्यांत जाऊन थसतील व त्यांस आपण जणू काय आईच्या पंखाखालीं बसलों आहों कीं काय असा भास होईल. ही पेटी बरचेवर कडत पाण्यानें किंवा फिनाइलनें धुण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. धात्री मंजूपेचा उपयोग पिळें लहान आहेत तोंपर्यंतच होत असतो. पिळें मोठीं होऊं लागलीं म्हणजे त्यांस तेथून काढून एखाद्या खोलींत अगर लांकडी घरांत ठेवावें. येथपर्यंत पिळें अंध्यांतून बाहेर निघाल्यापासून तीं तीं जाणतीं होईपर्यंत त्यांस काय खाणें घालावें व त्यांची निगा कशी राखावी यासंबंधी विवेचन झालें. आतां पिळें मोठीं झाल्यावर त्यांचें खाणें काय असावें, त्यांचीं घरे कशीं असावीत वगैरे गोष्टीं संबंधीं विचार केला पाहिजे.

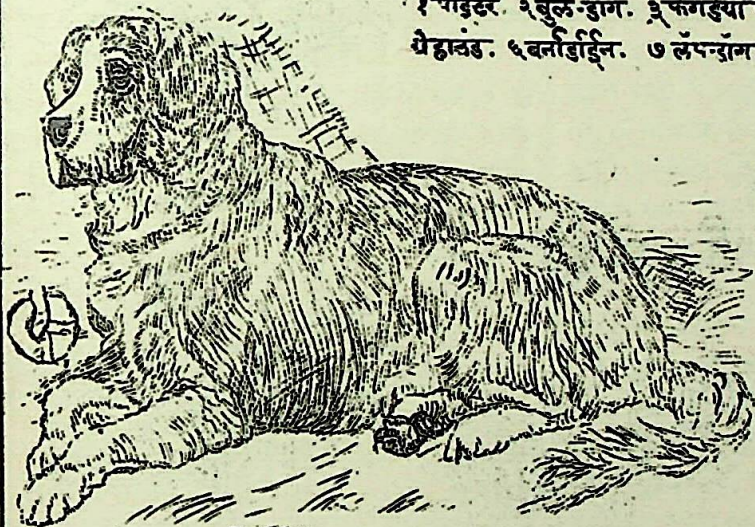
कोंबड्यांना जें खाणें घालावयाचें त्याचें शास्त्रदृष्ट्या पांच वर्ग करतां येतील ते असे:—(१) धान्य, (२) हिरवें अन्न, (३) मांसल अन्न, (४) अन्नपचनसाहाय्यक द्रव्यें

किंग चार्लस स्पॅनिउल .

कुत्रा [पान ५४७]

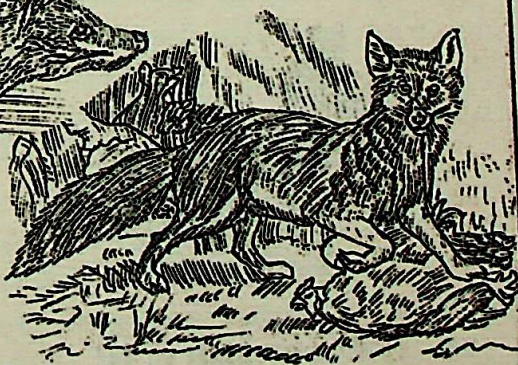
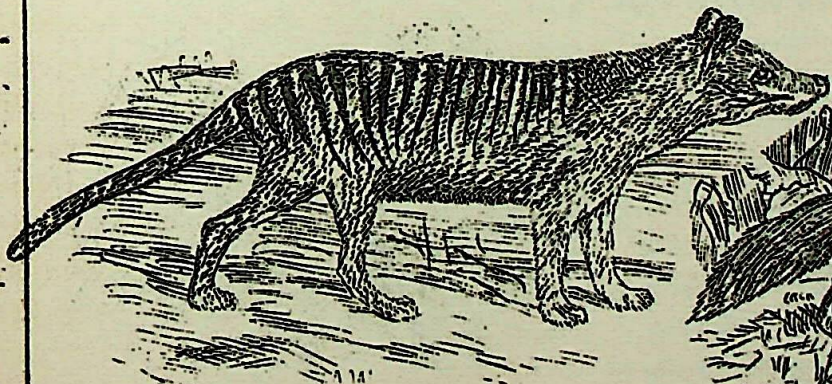
१ पाइलर २ बुल-डॉग ३ फेंगड्या पायाचाटेरियर ४ पग ५ रक्षियन-
थेहावड ६ बर्नार्डिनि ७ लॅप-डॉग ८ पोमेरनियन ९ पूडल १० ड्रीप-डॉग

मॅस्टिफ .

कोल्हा
[पान २२]

कोकीळ
[पान २२१]

पर्सियन कोल्हा .

अन्नमार्ग.

कोंबडीं.

कोंबड्याच्या जाती.

चुनाळ.

पहिला कोठा.

स्नायुमय कोठा.

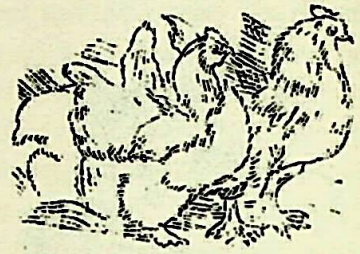
दुओहीनम् (आंत-
ड्याच्या भाग).
लहान आंतडुं.

काळीज.

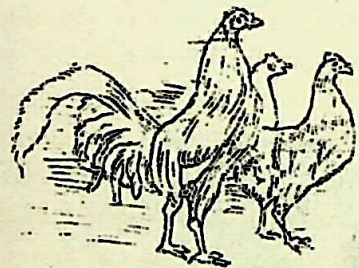
पित्तदाय.
लिबलिब.

सीका (आंतड्याच्या
एक भाग).

मूत्रबाहिनी.
अंडाशयाच्या नळ.
होण्डका (मलद्वार)

४ कोचिन चीन कोंबडी

५ गेम कोंबडी

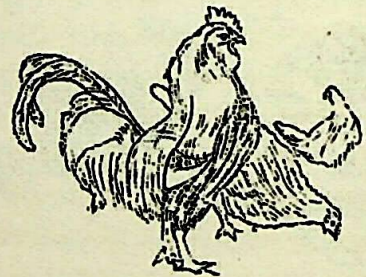
कोंबड्याचीं पंचनेंद्रिये.

८ सुरुवान कोंबडी

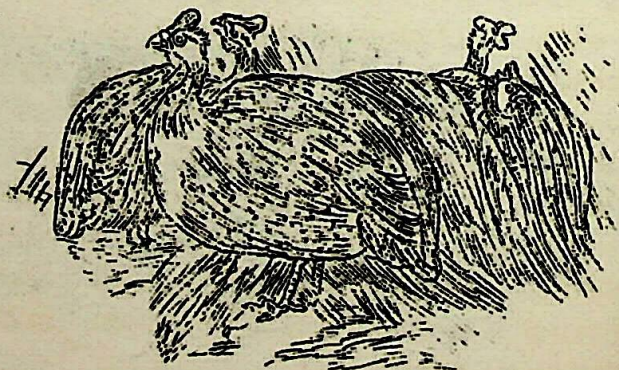
१० पेनसिली हॅम्बर्ग कोंबडी

५ डार्किंग कोंबडी

११ विपकेदार हॅम्बर्ग कोंबडी

१२ गिनी कोंबडी.

व (५) द्रव पदार्थ. यापैकी धान्य हा पहिला वर्ग होय. यांत जे पदार्थ येतात त्यांच्या गुणधर्मप्रमाणे तीन पोटवर्ग करता येतील.

पोटवर्ग पहिला.—या वर्गातील धान्ये: गहू, सातू, जव, हरभरे, बाटाणा, गव्हाचा कोंडा, उडीद, तूर वगैरे. त्यांचे गुणधर्म सत्वद्रव्या उच्च. यानें मांसवृद्धीस मदत होते. हें अन्न पिलांना किंवा कौबड्यांना घालणें झाल्यास ताकांत, दुधांत किंवा पाण्यांत भिजवून ओलें करून घालावें.

पोटविभाग दुसरा—यांतील धान्ये:—भात, तांदूळ, कण्या, तांदळाचा कोंडा, वाजरी, ज्वारी वगैरे. हीं शरीरांताल उष्णता राखण्यास उत्तम व प्रकृतीस थंडावा आणणारी आहेत. यांत सत्व कमी असतें. लहान पिलांना बारीक करून घातलें असतां चांगलें. अशक्त व आजारी कौबड्यांना चांगलें.

पोटविभाग तिसरा:—धान्य मका:—हें मेदोवृद्धि व मांसवृद्धि करण्यास उत्तम होय. हें टेंचून किंवा भरडून भिजवून घालणें. ज्या कौबड्या लडू करून विकावयाच्या असतील त्यांसच हें द्यावें. अंडी घालणाऱ्या कौबड्यांस देऊं नये.

यानंतर दुसरा मुख्य वर्ग म्हणजे “ हिरवें अन्न ” हा होय. यांत पुढील पदार्थ येऊं शकतात:—कौबळें गवत, कांदे, लसूण, घास, कोबीचीं पानें, बटाटे, वेळांचे कौबळें शेंडे, कांदाच्या हिरव्या पानी वगैरे. हें अन्न कौबड्यांस खावयास घातलें असतां त्यांची प्रकृति सुदृढ व निरोगी रहाते. या अन्नाच्या अंगी मलावरोध नाहीसा करण्याची शक्ति असते. शिवाय अंडी मोठ्या आकाराची होऊन त्यांचें प्रमाण वाढतें व बांझपणा कमी होतो. मलावरोध नाहीसा झाल्यानें आमांश, हृगवण वगैरेंसारखे रोग होण्याची भीति नसते. असे अनेक फायदे या वर्गातील अन्नापासून आहेत.

पावसाळ्यांत जिकडे तिकडे हिरवें गार रान असल्यासुळें कौबड्यांना कौबळें गवत पुष्कळ मिळतें आणि म्हणून त्यांस इतर पदार्थांची विशेष जरूर नसते. परंतु उन्हाळ्यांत ज्यावेळीं सर्व गवत सुकून जातें त्यावेळीं वर सांगितलेल्या इतर पदार्थांचा उपयोग करणें अवश्य असतें.

कौबड्यांना बटाटे खान्यास घातले असतां चरबीचें प्रमाण जास्त वाढतें व तीं जस्त लडू होतात. तरी ज्या कौबड्या अगर पिलें विकावयाचीं असतील त्यांस हें खाणें घालावें. बटाटे घालावयाचे झाल्यास ते पाण्यांत उकळून साल काढून गव्हाच्या कोंड्यांत अगर पिठांत मिसळून द्यावे. कौबड्यास बटाट्यांची साल कधीहि खावयास घालूं नये.

कोबी, गाजर, लसूण घास वगैरे घालावयाचें झाल्यास तें कच्च्या स्थितीत घातलेलें चांगलें. तें शिजविण्याचें अगर उकडण्याचें प्रयोजन नाही.

याखेरीज कौबड्यांना कधी कधी मोहरी व अंबाडीचें बीं आणि पेंड खावयास घालतात. थंडीच्या दिवसांत

कौबड्यांचे पंख गळत आसतात. त्या वेळीं मोहरी व अंबाडीचें बीं खावयास घातलेलें चांगलें.

तिसरा वर्ग म्हणजे मांसल अन्न हा होय. या वर्गांत निरनिराळ्या जनावरांचें मांस, बारीक केलेलीं ताजीं हाडें किंवा हाडांचा चुरा, किडे, आळ्या हे पदार्थ येतात. या अन्नाच्या अंगी मांसवृद्धि व उष्णता उत्पन्न करण्याची शक्ति असल्यामुळें कौबड्या चांगल्या तयार होतात. उन्हाळ्यांत या अन्नाची विशेषशी जरूर नसते; परंतु हिवाळ्यांत मात्र हें अन्न मधून मधून दिलेंलें चांगलें. पावसाळ्यांत कीटकोत्पत्ति फार होत असल्यानें कौबड्यांचें चरावयाचें आवार पुष्कळ असल्यास त्यांस हें भक्ष आपोआप मिळतें. परंतु मर्यादित जागेंतच आणि घातलेल्या अन्नावरच कौबड्या पाळलेल्या असतील तर मात्र मधून मधून हें अन्न घालणें जरूरीचें आहे. कौबड्यांचा सर्वसाधारण नित्यक्रम पाहिल्यास असे दिसेल की, बारीक अन्न मिळविण्यासाठी त्या स्वाभाविकपणें फार खटपट करीत असतात. झाडावर किंवा जमिनीत असलेल्या आळ्या, वाळजी, मुंगळे वगैरे दृष्टीस पडल्यास तीं त्यांचा इतका फत्रा उडवित, तीं, त्या ठिकाणीं एकहि कीड रहात नाही. कांहीं कांहीं कौबडी इतकी धोड असतात की, तीं आपल्या जिवाची पर्वा न करतां त्यांच्या जातीतील कांहीं प्राण्यांवर हल्ला करून त्यांस सर्वत्र गिळून टाकतात. लहान लहान बेडूक, उंदरांचीं लहान पिळें, मासळीचे वगैरे तुकडे, त्यांच्याच पैकीं मेळेलीं पिळें वगैरे पदार्थ त्यांस मिळाल्यास त्यांची नुसती चंगळ उडते. यवळून हें अन्न कौबड्यांच्या आवश्यक अन्नपैकीं एक आहे हें सांगणें नकोच.

कौबड्या अन्नशोधार्थ इकडे तिकडे हिंडत असतांना गारेचे खडे, जाडी रेंती वगैरे पदार्थ खात असतांना पुष्कळानीं पाहिलें असेल. कौबड्यांना दांत नसल्यामुळें त्यांस आपलें अन्न सर्वत्र गिळायें लागतें व पोटांत गेल्यावर बारीक होण्याचें एखादें साधन पाहिजे म्हणून त्यांना बारीक पदार्थ खावे लागतात. पदार्थ पोटांत गेल्यावर पाटांतील अन्नाशीं त्यांचें घर्षण होऊन ते बारीक होतें व म्हणून तें पचविण्यास सोपें जातें. प्रत्येक प्राण्यांत खाल्लें अन्न बारीक करण्याची कांहीं तरी व्यवस्था परमेश्वरानें केलेली असतेच. त्याचप्रमाणें कौबड्या वगैरे पाळीव पक्ष्यांच्या बाबतीतहि केलेली आहे. कारण जरी यांना दांत वगैरेंसारखी साधनें अन्नाचें चर्वण करण्यास नाहीत तरी तें काम वाळूचे व गारेचे खडे बजावतात. तात्पर्य इतर पदार्थांप्रमाणें या पदार्थांचीहि कौबड्यांचे जीवनास अवश्यता आहे हें उघड होतें.

वाळू, गार या पदार्थांवरोबरच कौबड्या चुन्याचे खडेहि शोधून खात असतात. कौबड्यांची अंडी तपासून पाहिलीं तर त्यांची कवची चुन्याची वनलेली असते असें दिसून येईल. हा चुना कौबड्या वाहेरूनच मिळवितात. तो त्यांच्या शरीरांत उत्पन्न होत नाही. चुना भरपूर प्रमाणांत न मिळाल्यास अंड्याबरील कवची पातळ होते व अंडी जरा धक्का

लागला तरी फुडतात. म्हणून अंडी चांगली व पुष्कळ मिळवित अशी इच्छा असेल तर कोंबड्यांस भरपूर चुना मिळेल अशी व्यवस्था केली पाहिजे.

पांचवा मुख्य वर्ग म्हणजे द्रव पदार्थ होत. यांत दूध, ताक, पाणी वगैरे पदार्थ येतात. पाण्याची आवश्यकता प्रत्येक प्राण्यास आहे त्याप्रमाणे ती पदार्थासहि आहे. कोंबड्यांना पाणी ठराविक वेळेस पाजून चालत नाही. त्यांना येतां जातां वरचेवर थोडथोडे पाणी पिण्याची संवय असते; म्हणून त्यांच्या आवारांत पाण्याची सोय करून ठेविली पाहिजे. पाण्याचे भांडे व आंतील पाणी स्वच्छ ठेवण्याची खबरदारी घ्यावी लागते; कारण कोंबड्यांस बरेचसे रोग घाणेरडे पाणी पाजल्याने होतं. पाण्याच्या भांड्यांत कोंबड्यांनी पाय घुडवू नयेत व त्यांस स्वच्छ पाणी प्यावयास मिळवें या करितां पाण्याच्या भांड्यावर पत्र्याचे झाकण घालून त्यास कोंबड्यांची चौक जाईल येवढाळी वाटोळी भोंके पाड्यात. म्हणजे त्यांस त्यांतील पाणी सहज पितं येईल. या पाण्यांत थोडासा कापूर मिसळल्यास पाण्याच्या स्वच्छतेबद्दल वादच रहाणार नाही.

मलई काढून घेतलेले दूध शहरांत पुष्कळ स्वस्त मिळते तरी मधून मधून ते कोंबड्यांना घातल्यास फार हितकर होतें. तसेच ताक, दही वगैरेसारखे पदार्थ खेडेगांवांतील लोकांना बऱ्याच स्वस्त भावाने मिळतात. ते मधून मधून कोंबड्यांना घातल्यास त्यांजपासून उत्पन्न चांगले मिळून त्या निरोगी बनतात. ताकाच्या योगाने कोंबड्यांचे मांस फारच रुचकर व जाजूक होतें. तसेच त्यांस अंडी घालण्याची इच्छा जास्त उत्पन्न होते. म्हणून तो पदार्थ संवि सांपडल्यास त्यांस घालण्याविषयी हयगय करूं नये. येथपर्यंत शास्त्रदृष्ट्या कोंबड्यांना घालावयाचे खाण्याचे किती वर्ग करतां येतील व त्यांचे गुणधर्म काय याविषयी सांगितले; परंतु सर्वसाधारण मानाने पाहिले तर कोंबड्यांच्या खाण्याचे मुख्य दोन वर्ग करतां येतील:—एक सुकें अन्न व दुसरा ओलें (भिजवलेलें अन्न), सुकें अन्न, धान्य वगैरे देणे झाल्यास ते माताच्या पेंढ्यांत, गवतांत किंवा रेंतांत पसरून टाकावे म्हणजे ते खाणें शोधून काढण्यास कोंबड्यास बरीच मेहनत करावी लागेल व त्याचा परिणाम अर्थातच शरीरावर चांगला होईल. परंतु अन्न ओलें असल्यास ते जमिनीवर न टाकतां भांड्यांतून घालावे व ही भांडी नेहमी स्वच्छ ठेवावीत. कोंबड्यांना अन्न किती व कोणते घालावयाचे हे बहुतांशी ऋतुमानावर, कोंबड्यांच्या भोंवतालच्या परिस्थितीवर व त्यांजपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून राहिल. जास्त उत्पन्न देणारी जी कोंबडी असतील त्यांस चांगले व भरपूर खाणें घालावयाचे व इतर कोंबड्यांस साधारण मानाने घालावयाचे हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. तसेच कोंबड्यांस चरण्याकरितां भरपूर आवार असेल तर त्या मानाने खाण्याचे मान कमी करावयाचे व त्यांस अगदी मर्यादित जागेत

ठेवावयाचे असेल तर खाणें भरपूर घालावयाचे हेहि लक्षांत ठेविले पाहिजे. प्रत्येक खेपेस दर कोंबडीस जें खाणें घालावयाचे त्याविषयी सर्वसाधारण नियम म्हणजे “ती जेवढे अन्न उत्पन्नतेने व अधाशापणाने खाईल तेवढेच अन्न दर वेळेस घालावयाचे” हा होय. पुढे टाकलेलें अन्न खाण्यांत कोंबडीकडून दिरंगाई दिवू लागली की अन्न घालणें बंद करावे. कोंबड्यांना मर्यादित जागेत ठेविले असं धरून चालल्यास त्यांस भरपूर खाणें द्यावे लागेल असं वर सांगितलें आहे. हें खाणें दिवसांतून तीन वेळ दिलें पाहिजे. मात्र हें देताना तें पचविण्यास कोंबड्या कांहीं मेहनत करतात की नाही हे पाहिलें पाहिजे. नाहीतर चांगले पौष्टिक अन्न भरपूर मिळून त्या मानाने मेहनत न झाल्यास कोंबड्याच्या शरीरांत मेद वाढून त्या अंडी घालण्याच्या कामी अगदी निरपयोगी ठरतील. सकाळीं घावयाचे खाणें बऱ्याच अंशाने सात्विक असावे व त्यांत पांचहि वर्गांतील पदार्थ थोडथोड्या प्रमाणात मिसळलेले असावेत. उदाहरणार्थ गहू, यव किंवा सातु यांचा भरडा दुधात अगर ताकांत भिजवून साधारण ओलसर करावा. त्यांत थोडे मांसाचे शिजलेले तुकडे, कांदाचे किंवा इतर वनस्पतीचे तुकडे, थोडे मीठ, ताज्या कोळशांची थोडी पूड, हाडाचा चुरा वगैरे जिन्नस घालावेत. हें अन्न फार देऊं नये. कारण ते जास्त दिल्यास आमांश, हृगवण वगैरे रोग होण्याचा संभव असतो. मधून मधून हें अन्न बंद करून त्याच्या ऐवजी नुस्तें भात अगर अशा प्रकारचे एखादे धान्य द्यावे. दुसरें खाणें निवळ धान्याचेंच असावे. व वरचेवर निरनिराळें धान्य मिसळून द्यावे. दुकानदाराच्या दुकानांत मोजतांना सांडलेलें निरनिराळें मिसळलेलें धान्य पुष्कळ स्वस्त दराने मिळण्याचा संभव आहे. तरी त्याचा उपयोग केला तरी चालेल. हें अन्न सुकेंच खावयास घालावे. तिसरें खाणें संध्याकाळीं घालावयाचे तें मात्र पुन्हां कसदार असावे. कारण त्या अन्नाने त्यांस संबंध रात्र काढावयाची असते. प्रत्येक कोंबडीस साधारण मानाने एक औंस पासून दोन औंस पर्यंत खावयास घालण्यास मुळीच हरकत नाही.

कोंबड्या करितां जागा व घरें.—कोंबड्यांचा धंदा मोठ्या प्रमाणावर करावयाचा असल्यास ज्याप्रमाणे त्यांच्या अन्नासंबंधी काळजी घेतली पाहिजे त्याचप्रमाणे त्यांना ज्या ठिकाणी ठेवावयाचे ती जागा त्यांच्या बाढीस योग्य आहे की नाही तें पाहिलें पाहिजे. हिंदुस्थानांतील हवामान साधारण मानाने कोंबड्यांच्या बाढीस हितावह आहे. फक्त त्यांना ज्या जागी ठेवावयाचे ती जागा व त्यांजवर बांधावयाची घरें ही नीट विचारपूर्वक बांधलेली असली म्हणजे झाले. मुख्यत्वेकरून ज्या जागेत पाण्याचा निचरा चांगला होतो व जी जागा उंचवट्यावर असते, तसेच ज्या जागेत चुना, कंकर वगैरे फार सांपडतो ती जागा घरे बांधावयास चांगली दुरुल्लगी व चिकणवट जमीन कोंबड्यांच्या

वाढीस विघातक आहे. कोंवड्यांच्या घरांस उत्तम जागा पसंत करावयाची असल्यास एखाद्या टेंकडीची दक्षिण अगर आग्नेय वाजू पसंत करावी, कारण कोंवड्यांना उत्तरेकडून व पूर्वेकडून वहाणारा थंड वारा मानवत नाही. कोंवड्या व इतर पाळीव पक्षी हे जात्या फार नाजूक असल्यामुळे त्यांचे थंडी, ऊन, पाऊस वगैरे पासून संरक्षण करणे अवश्य आहे; व याकरितां कोंवड्यांच्या घरास जोडून एखादी पडवी (निवासस्थान) काढावी. या पडवीची पश्चिम वाजू बंद करावी म्हणजे पाऊस, ऊन वगैरेपासून कोंवड्यास बाधा हाणारे नाही. तसेंच कोंवड्यांच्या घरापुडील चरावयाचें अंगण विस्तृत असल्यास त्यांत लहान झाडे लावावीत म्हणजे त्यांच्या आश्रयास कोंवड्या येऊन बसतील. झुडपे लावणे शक्य नसेल तर कडकाच्या ६।७ फूट लांब व ४।५ फूट रुंद ताट्या करून त्यांस बांबूचे टेंकू देऊन त्या ठिकाणिकाणी उभ्या कराव्यात म्हणजे त्यांच्या आसऱ्यास कोंवड्या येऊन बसतील. येणेंप्रमाणें कोंवड्यांच्या घरांकरितां जागा पसंत करून झाल्यावर त्यावर घर दक्षिणाभिमुख बांधावे. ज्या मानानें कोंवड्यांची संख्या ठेवावयाची असेल त्या मानानें घरे लहान अगर मोठी बांधावी लागतील. पांच फूट लांब, पांच फूट रुंद व सहा फूट उंच येवढ्या जागेत मोठी पांच कोंवडी चांगल्या रीतीने राहू शकतात. कांहीं लोक एवढ्या जागेत वीस पर्यंत कोंवडी कोंडून ठेवितात परंतु त्यायोगानें त्यांच्या प्रकृतीस अपाय होतो आणि अंडी घालण्याचें प्रमाणहि कमी कमी होत जातें. तसेंच इतकी कोंवडी एके ठिकाणी ठेवल्यास त्यांच्यांत मारामाऱ्या होऊन अशक्त कोंवड्यांस व पिलांस त्याचा परिणाम भोगावा लागतो. असो. कोंवड्यांकरितां घरे बांधावयाचीं ती ज्या मानानें द्रव्याची सोय असेल त्या मानानें विटांची, फळ्यांची किंवा मातीची बांधावीत. विटांची बांधलेलीं घरे पुष्कळ काळपर्यंत टिकतात. परंतु प्रथमतः खर्च पुष्कळ करावा लागतो. विटांच्या भितींना आतून व बाहेरून सिमेंटाचा गिलावा करावा म्हणजे कोंवड्यांच्या शरीरावरील कृमीस रहाण्यास जागा मिळणार नाही. फळ्यांचीं घरे कमी खर्चाचीं असून तीं एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी ओढून नेण्यास सांपडतात. या घरांस वरचेवर डांबर, चुना वगैरे लावल्यास तीं पुष्कळ वर्षे पर्यंत टिकतात व त्यांत कृमीची उत्पत्ति होत नाही. मातीचीं घरे फार दिवस टिकत तर नाहीतच परंतु त्यांत उलट उंदीर, घुशी, साप वगैरे प्राण्यांस रहाण्यास जागा मिळते. हे प्राणी लहान पिल्लांना मारण्यास कमी करीत नाहीत. तसेंच अंडी वगैरे घरांत ठेवलेली असल्यास ते ती उचलून नेतात. म्हणून होतां होईतीं मातीचीं घरे बांधू नयेत. कोंवड्यांना कधीकधी संसर्गजन्य रोग होतात व त्यांस उपाय म्हणजे रोगानें पछाडलेल्या कोंवड्यास निरोगी कोंवड्यापासून निराळें ठेवणें हाच होय. म्हणून एक मोठें घर बांधण्याच्या ऐवजी लहान लहान घरे एकमेकांपासून अंतरावर

बांधल्यास उत्तम. कारण आजारी कोंवड्यांस एका घरांतून काढून दुसरीकडे नेऊन ठेवण्यास सोपें जातें व अशा रीतीने संसर्गजन्य रोगाच्या वाढीस पुष्कळ प्रतिबंध होतो.

पक्षिगृहाचें छप्पर कौलारु किंवा फळ्यांचें असावें, पत्र्याचें असूं नये; कारण दोनप्रहरी उन्हांने पत्रे तापून आत उष्मा फार होतो. पत्र्यांचाच उपयोग करणें झाल्यास निदान त्यांवर गवत वगैरे घालवे. छप्पर व भित यांमध्ये रहाणारी फट बंद करावी; नहोंतर तीतून उंदीर, मांजर, सर्प वगैरे प्राण्यांस आत जाण्यास मार्ग मिळतो. पक्षिगृहांतील हवा खेळती रहावी व त्यांत भरपूर उजेड असावा म्हणून त्यांस खिडक्या ठेऊन त्या तारेच्या जाळीने बंद कराव्यात. पक्षिगृहाचा दरवाजा लांकडी चौकटीचा व एक मनुष्यास आत जातां येईल एवढा मोठा असावा. त्याचें दारहि तारेच्या जाळीचेंच केलेलें असावें. पक्षिगृहांतील जमीन चांगली पक्की असावी व त्यावर सिमेंट केलेलें असावें. या जमिनीवर नेहमीं वाळू किंवा दोन इंच जाडीचा मातीचा थर असावा. यांवर पडलेली शीट दररोज काढून एके ठिकाणी सांठवावी. म्हणजे तिचा खतासारखा उपयोग करतां येईल. ही वाळू अगर माती दर १५ दिवसांनी बदलावी. पक्षिगृहांत एकंदर तीन किंवा चार निरनिराळे भाग करावे. एका भागांत फक्त मोठे पक्षीच ठेवण्याची व्यवस्था असावी. या भागांत कोंवड्यांना वसण्याकरितां बांबूच्या कांड्या भितीत बसविलेल्या असाव्यात. जमिनीवर माती हांतरणें व काढणें त्रासाचें वाटत असेल तर काढतां घालतां येतील असे पत्रे खाली जमिनीवर हांतरावे व ते रोज सकाळीं बाहेर काढून झाडून धुवून नंतर पुन्हा आत ठेवावे. दुसरा भाग अंडी उबवणाऱ्या कोंवड्यांकरितां राखून ठेवावा. या भागांत एक फूट लांब, व एक फूट रुंद व एक फूट उंच अशी लहान लहान घरटी त्यांत पेंढा किंवा माती घालून ठेवलेली असावीत. त्यांत अंडी उबविण्याकरितां मांडावीत. खुडका आलेल्या कोंवड्या आपल्या घरट्यांत जाऊन अंड्यावर बसून तीं उबवितील. या भागास जोडून एक स्वतंत्र आवार असावें व तें सर्व बाजूंनी बंद असावें. म्हणजे त्यांत फक्त खुडका आलेल्या व अंडी घालणाऱ्या तेवढ्याच कोंवड्या ठेवतां येतील व त्यांस इतर कोंवड्यांपासून विनाकारण त्रास होणार नाही. तिसरा भाग पिल्लांकरितां राखून ठेवावा. व त्यांत महिन्यापासून दीड महिना वयापर्यंतचीं कोंवडीचीं पिल्ले ठेवावीत. पिलांना बांबूचे काडीची जरूर लागत नाही. या भागास जोडून असणारें आवारहि स्वतंत्र असावें. व याची वरची वाजूहि जाळ्याने झांकलेली असावी. कारण पिल्लांना कावळे घारी वगैरेपासून फार भीति असते. याच भागांत धात्रांनंजूपा, शुष्कीकरणंमजूपा वगैरे असाव्यात. प्रत्येक भागांतील आवारांत धूलिकास्नानाकरितां सोय केलेली असावी. तसेंच पाणी, चुना, गारेचे खडे, जाडी रेंती वगैरेचाहि भरपूर पुरवठा असावा. पक्षिगृह बांधणें झाल्यास तें खाली दिलेल्या प्लॅनवर बांधावे.

पक्षिगृह			
* पिलांची खोली १०'×१०'	+	पडवी १०'×२०'	मोठ्या पक्ष्यास १०'×१०'
	÷		
अंगण १००'×१०'	अंगण १००'×१०'	पांचपासून दहा कोंवडी अंगण. १००'×३०'	
	×		

खुणांचे स्पष्टीकरण:- * = खिडकी; X = दरवाजा; + = अंडी उबविण्याची घरटी; ÷ = अंडी उबविण्याची खोली १०'×१०'.

वर दिलेल्या घरांत दहा कोंवड्या चांगल्या रीतीने राहू शकतात. सदर रीतीने घरे बांधणें फारच खर्चाचे आहे. म्हणून यापेक्षा स्वस्तांत घरे पाहिजे असल्यास ती खालील प्रमाणें करावीत. सहा फूट लांब तीन फूट रुंद व चार फूट उंच एवढा एक खोका घ्यावा. त्याच्या तळास व तीन बाजूंस फळ्या असल्यात व पुढची बाजू व वरची बाजू तारेच्या जाळीने बंद करावी. वरच्या व जूस तारेच्या जाळीची चौकट करून ती विजागण्यांनी बसवून टाकावी. म्हणजे ते झांकण टूंकच्या झांकणासारखे उघडता येईल. या पेटीच्या पुढील बाजूसहि एक लहानसे दार असावे म्हणजे कोंवड्यांना त्यांतून आत बाहेर जाता येईल. या पेटीत सहा इंच उंचीवर एक बांबूची काटी बसविलेली असावी. ही पेटी कोठें तरी सावलीत ठेवावी. असल्या एका पेटीत ५-६ कोंवड्या राहू शकतात. पेठ्या स्वच्छ ठेवण्याची फार खबरदारी घेतली पाहिजे.

पक्षिगृह बांधल्यानंतर ते स्वच्छ ठेवण्याविषयी फार खबरदारी घेतली पाहिजे. त्याचप्रमाणें पक्षिगृहांतील इतर वस्तू, कोंवड्यांची घरटी, पांझरे, वासयष्ट्या, खाण्याची व पाणी पाजण्याची भांडी वगैरे सामान रोजच्या रोज धुवून स्वच्छ ठेविले पाहिजे म्हणजे कृमीची उत्पत्ति किंवा वाढ फार होणार नाही.

कोंवड्यांचे मुख्य शत्रू म्हणजे उंदीर, साप वगैरे होत. घरे बरोबर रीतीने बंद केली नसल्यास ते आत शिरून अंडी पळवितात व लहान पिलांना मारून खातात. मिती वगैरे चांगल्या बांधलेल्या असल्यास ते आपला मार्ग जमिनीतून काढतात. यास आळा घालण्याकरिता पक्षिगृहांतील जमीन खाली ४ पदतीने करावी.

जमिनीस व समोवताच्या भितीस तीन फूट पुरेल एवढे तारेचे जाळे घेऊन ते पक्षिगृहांत पतरावे व त्यावर चार इंच जाडीचा मातीचा किंवा वाळूचा थर घावा व समोवताच्या भितीस सिमेंटचा गिलावा करावा. जळ्याच्या ऐवजी पत्रे घातले तरी चालतात. जमीन करण्याची दुसरी पद्धत आहे ती अशी:- जमीन एक फूटपर्यंत खोल खणून तीतील माती बाहेर काढून ठेवावी. नंतर सहा इंच जाडीचा वाळू व कोलेसे यांचा थर करावा व पुष्कळ पाणी घालून तो ठोकून काढावा. नंतर त्यावर बारीक मुरूम पसरून त्यात डांबर ओतावे व ती जमीन कठिण व गुळगुळीत होईपर्यंत ठोकावी. म्हणजे तीत उंदरांना विलें करता येणार नाहीत.

येणेंप्रमाणें घरे बांधून झाल्यावर कोंवड्यांची अंडी उबविण्यास लागणारी साधने, त्यांना खाणें व पाणें यांसाठी लागणारी भांडी, तसेच त्यांचे खाणें सांठवून ठेवण्याचे कांहीं तरी साधन वगैरे गोष्टींची तजवीज करावयास पाहिजे. अंडी उबविण्याचे काम यंत्राच्या सहाय्याने करावयाचे असेल तर त्याकरिता स्वतंत्र खोली असावी. या खोलीत हवा, उजेड वगैरे विपुल असावा. तसेच उष्णतामानमापक यंत्र व हवेतील सर्दपणा मापण्याचे यंत्र ही या खोलीत असावीत. खाणें घालण्याची भांडी नेहमी रंद तोडाची व लांकडी असावीत व त्यांस आतून पत्रा मारलेला असावा. त्यांवर झांकणाची सोय असावी. कोंवड्यांना खाणें घालण्याची खोली स्वतंत्र असून खोलीत जें खाणें घालावयाचे तें सुकें असल्यास चौहोंकडे फेंकावे व ओले असल्यास भांड्यांत घालावे. पाण्याच्या वादल्या, फावडी, टिकाव वगैरे साधने नेहमी तयार असावी. भाज्या वगैरे पदार्थ शिजवून घालावे लागतात तरी त्यांचीहि व्यवस्था असावी.

पुंस्वहरण. — कोंवड्यांचे जननेंद्रिय काढून घेणें यांस 'पुंस्वहरण' असे म्हणतात. जनावरांमध्ये याचा प्रघात बराच आहे आणि त्याजपासून फायदा होत असल्यामुळे आजकाल सर्व शेतकरी लोक वेलांच्या वावर्तीत त्यांचा फार उपयोग करीत आहेत. पक्ष्यांच्या वावर्तीत सुद्धा पुंस्वहरणक्रिया साध्य होते ही गोष्ट कदाचित् काहींना चमत्कारिक वाटेल परंतु पाश्चात्य देशांमध्ये याचा अनुभव पुष्कळांनी घेतलेला आहे. व त्याजपासून द्रव्यदृष्टीने इतर वावर्तीतहि बराच फायदा होतो असाहि अनुभव आहे. असो. पुंस्वहरण केल्याने कोंवडे लहू होतात, त्यांचे वजन वाढते आणि त्यांचे मांस रसदार व अधिक नाजूक बनते. अर्थात् त्यांची किंमत अधिक येते. जे कोंवडे पांचसहा महिन्यांचे झालेले असतील व ज्यांना विकून टाकावयाचा आपला वेत असेल अशाच कोंवड्यांवर ही क्रिया करावी. ही क्रिया करण्यास योग्य काळ म्हणजे हिवाळा होय. ही क्रिया करण्यापूर्वी तीस लागणारी हत्यारे, पाणी वगैरे जिवन जवळ घेऊन बसावे व नंतर क्रियेस आरंभ करावा. ही क्रिया करावयास जें शस्त्र घ्यावयाचे तें तीक्ष्ण असावे. डॉक्टर लोकांचा एक वाकड्या

पातीचा चाकू असतो तो या कामी फार चांगला. याखेरीज एक बळकट टांके घालण्याची सुई व मेग लावलेला दोरा किंवा वक्र्याची तात या वस्तू सन्निध ठेवाव्यात शस्त्रप्रयोग करतांना दोन मनुष्यांची जरूर लागते. शस्त्रक्रिया करणारा मनुष्य एका खुर्चीवर बसतो व कोंवड्याला आपल्या मांडीवर त्याच्या (कोंवड्याच्या) उजव्या बाजूवर निजवितो. असे केल्याने कोंवड्याची पाठ शस्त्रक्रिया करणाऱ्या मनुष्याकडे वळते व कोंवड्याची डावी बाजू वरच्या बाजूस येते. (कोंवड्यास मांडीवर घेण्याच्या ऐवजी एखाद्या टेबलावर निजवावे. या टेबलाच्या फळीस लहान भोके पाडलेली असावीत. कोंवड्यास निजविल्यावर त्याचे पंख एका बाजूस करून त्यावरून दोरी बांधावी व ती पंखाजवळ असलेल्या भोकांतून ओवून तीस खाली वजन असावे. अशाच एक दोरी पायावरून व मांड्यावरून घेऊन तेथे असलेल्या भोकांतून ओवून घ्यावी म्हणजे कोंवडा जागच्या जागी बांधला जाऊन दुसऱ्या मनुष्याची जरूर लागणार नाही.) नंतर दुसरा मनुष्य कोंवड्याची उजवी तंगडी व मांडी त्याच्या छातीवरोवर ओढून दुसरी तंगडी शेराटोकडीस बाजूस ओढून धरतो. कोंवड्याचे 'वृषण' त्याच्या आंतड्याखाली पाठीच्या कण्याजवळ असते व ते त्यास चिकटलेले असते हे काढून घेण्याकरितां शेवटच्या 'वरगडी' जवळ तिला समांतर अशी एक चौर पाडावी लागते. ही चौर पाडण्यापूर्वी डाव्या वरील सर्व पिसें काढून टाकावीत. नंतर शेवटच्या वरगडीच्या पाठीमागे सुई टांचून तिच्या येगे तेथील कातडे वर उचलावे व शेवटच्या वरगडीस लागून चाकूने चिरावे. कातडे वर उचलल्याने आंतील आंत्रांना धक्का लागत नाही. ही जखम आंता वोट शिरकेल एवढी मोठी असावी. जखम रंद रहावी व आंतील भाग स्पष्ट दिसावे म्हणून रिंग असलेले चिमट्यासारखे एक हत्यार वापरावे. या जखमेतून आंत्राचा एखादा भाग वर आल्यास तो काळजीपूर्वक आंत जागच्या जागी बसवावा. नंतर या जखमेत करांगुली किंवा करांगुलीच्या ऐवजी कित्येक वेळां एक प्रकारचा पुढे चौर असलेला चमचा वापरण्यांत येतो. हा चमचा आंत वृषणाच्या खाली घालावयाचा व वृषणास जोडून असलेली रक्तवाहिनी चमच्याच्या भेगेत येईल अशी खटपट करावयाची; आणि नंतर चमचा एका बाजूस फिरवून आंत पीळ पाडून वृषण तोडावयाचे. करांगुलीने वृषण काढण्यापेक्षा ही पद्धत चांगली. कारण यांत वृषण निसटून जाण्याची भीति नसते. वृषणाची योग्य जागा सांपडल्यास ते बोटला लागते. व ते चार महिन्यांच्या वयाच्या कोंवड्याचे साधारणपणे वेवड्याच्या मोठ्या वियाएवढे असते. ते इकडेतिकडे हालण्यासारखे असते व बोटाने धरावयास गेल्यास निसटून जाण्याचा संभव असतो. हे वृषण करांगुलीला लागले म्हणजे हलकेंच ओढावे व कण्यापासून वेगळे करावे. वृषण बाहेर काढतांना ते हातांतून निसटून आंत्रांत न जाईल अशी खबर-

दारी घेतली पाहिजे. वृषण शरीरांत राहिल्यास फारसा अपाय होत नाही. परंतु ते काढून टाकलेले चांगले. कारण त्यापासून शरीर सुजण्याचा संभव असतो. येणप्रमाणे डावीकडील वृषण काढल्यावर त्याच पद्धतीने उजव्याकडील वृषण काढावे. दोन्ही बाजूंची वृषणे काढून झाल्यावर जखमेचे तोंड सारखे जोडून त्यास ठिकठिकाणी टांके मारावेत. प्रत्येक टांका निरनिराळ्या मारण्याविषयी खबरदारी घेतली पाहिजे. तसेच ते मारतांना आंतील आंत्रांना धक्का न लागेल अशी काळजी घेतली पाहिजे. शस्त्र क्रिया पुरी झाल्यावर कोंवड्यास स्वतंत्र व शांत अशा ठिकाणी तारेच्या पिंजऱ्यांत ठेवावे व त्यास पाणी व मऊसर अन्न खावयास घालावे. भाकरी दुधांत भिजवून घातली असतां चांगली. कांही थोडे तास लोटल्यानंतर त्याची त्यास पूर्ण मुभा द्यावी; मात्र त्यास इतर कोंवड्यांत मिसळू देऊ नये आणि त्यास रात्री एखाद्या टोपलीखाली अगर पांझऱ्याखाली झांकून ठेवावा. अशा रीतीने चारपाच दिवस गेल्यानंतर त्यास लह्म करण्याकरितां पीवरीकरणंजूपेंत (फॅटिंग-बॉक्स) ठेवावे. ही मंजूपा खालीलप्रमाणे करावी. सहा फूट लांब, सवा फूट रुंद व दोन फूट उंच एवढा एक खोका घेऊन त्यांत सारखे चार कपे पाडावेत. त्यांच्या तिन्ही बाजूस फळ्या असून चवथ्या बाजूस तारेची जाळी किंवा लोखंडी सळ्या माराव्या. पेटीच्या बुडाशी फळ्या न बसवितां लोखंडी गज बसवावेत. व त्याच्याखाली एक खण काढतां घालतां येण्याजोगा कोंवड्याची शीट गळ्या करण्याकरितां असावा. प्रत्येक कण्यात एक कोंवडा ठेवावा. ही पेटी एका अंधान्या खोलीत ठेवावी. किंवा उजेडांत ठेवल्यास तीवर झांकण घालावे. या पेठ्या नेहमी सच्छ ठेवण्याची खबरदारी ठेवली पाहिजे. या कोंवड्यांना जे खाणे घालावयाचे ते अंगांत चरवी उपपन्न करणारे असले पाहिजे. मका, सातूचे पीठ, शिजलेला भात, तांदुळाचा अगर गव्हाचा कोंडा, बटाटे, ताक व इतर ताज्या व कोंवड्या वनस्पति यांच्या अंगी वरील गुण असल्यामुळे वरील पदार्थ आलटूनपालटून खावयास घालावेत. त. दुळाचा अगर गव्हाचा कोंडा पाण्यांत कालवून त्यांत भिजलेले बटाटे घालून द्यावा. कधी कधी कोंड्यामध्ये सातूचे किंवा मक्याचे पीठ मिसळून ते पाण्यांत चांगले शिजवितात व थंड झाल्यावर कोंवड्यांस खाल्ले घालतात. सदर खाणे खाल्ले घालण्याची एक विशिष्ट पद्धत आहे ती अशी:—एका वाटोळ्या उंच किंवा फनेलच्या आकाराच्या भांड्यांत सातूचे व इतर कांही पदार्थाची पीठ घालून ती दुधांत कालवून पातळ करून नंतर त्यांत थोडी चरवी घालतात. सदर दूध किंचित आंबलेले असावे. हे मिश्रण चांगले ढवळून तयार करतात. या भांड्यास एक तोटी लावलेली असते व तीस एक रवराची नळी एक फूट लांब लावून तिच्या तोंडास पितळेची नळी बसविलेली असते. कपडे शिवण्याच्या यंत्रांत जशी पायाने यंत्र फिरविण्याची योजना

केलेली असते. तशी योजना यांतहि केलेली असते. पाय दावू लागले म्हणजे भांड्यास जोडलेल्या पंपाच्या सहाय्याने भांड्यांतील अन्न नळीत उतरते. कोंवड्याचें डोंफे डाव्या हाताने धरून उजव्या हाताने रवराच्या नळीस लावलेली पितळेची नळी त्याच्या गांज्यांत (क्रॉप) तोंडांतून घालतात. व यंत्र फिरविण्यास आरंभ करतात. अर्थात्च भांड्यांतील पातळ अन्न एकदम नळीच्या वाटे गांज्यांत जातें. गांजा भरला म्हणजे त्या कोंवड्यास पुन्हां त्याच्या जागी ठेवतात. याप्रमाणे प्रत्येक कोंवड्यास खाणें ते घालतात.

कोंवड्यास दिवसांतून चार वेळ खाणें घालावें. लह्म होण्याकरितां ठेवलेल्या कोंवड्यांना पाणी फार लागतें. म्हणून त्याचा पुरवडा नेहमी केला पाहिजे. कोंवड्यांना व्यवस्थित रीतीनें खाणें घालण्यास त्यांचें वजन दर आठवड्यास एक दोन पौंड तरी वाढलें पाहिजे. दोन तीन आठवडे कोंवड्यांस पीवरीकरणमंजूरेंत ठेवलें म्हणजे ते विक्रीस तयार होतात.

सर्वच कोंवडे पीवरीकरणमंजूरेंत लह्म होतात असें नाही; तर कांहींची उलट स्थिति होते. म्हणजे ते लह्म न होतां कुश होत जातात. म्हणून कोंवड्यांचें वरचेवर वजन घेतलें पाहिजे. ही पीवरीकरणाची पद्धत पुंस्त्वहरण केलेले व तरुण कोंवडे यांना जितकी लवकर लागू पडते तितकी ती म्हातान्या किंवा अशक्त कोंवड्यांनां लागू पडत नाही म्हणून ही ज्यांस मानवेल असेच कोंवडे पसंत केले पाहिजेत.

वृषण काढलेले कोंवडे अगदीं गरीब व मंद होतात. त्यांस भाडण वगैरे आवडत नाही. त्यांची शिंगोरी (शेंडी) व गळुल (कळे) हीं कमी कमी होत जातात व त्यांचा लाल रंगहि नाहीसा होतो. यांचें मांस फार नाजूक बनतें व ते चांगले लह्म होतात. अर्थात् त्यांस किंमतहि जास्त येते. ते चांगले तयार झाले म्हणजे त्यांचा पिसारा फार चकचकीत व सुंदर दिसतो. कधीं कधीं हे कोंवडे इतके माणसाळतात कीं त्यांचा पिलें संभाळण्याकडे उपयोग करून घेतात येतो. यांचा मुख्य उद्योग सपादून खाणें व शक्य तितकें वाढणें हा असतो. खालील जातीच्या पिलांनां वृषण काढणें विशेष मानवतें.

(१) ससेवस; (२) वफ ऑरपिंग्टन; (३) प्लाय-माथ रॉक. (४) लाइट ब्रडी.

जातीची निवड व सुधारणा.—कोंवड्या व इतर पाळीव पक्षी वळणारे लोक धंदा सुरू करण्यापूर्वी कांहीं तरी विशिष्ट हेतूनें हे पक्षी वाळगांत असतात. उदाहरणार्थ कांहीं लोक धंदा या दृष्टीनें कोंवड्या वगैरे न वाळगतां त्यांच्या दिखाऊपणामुळे व नाजुकपणामुळे त्या वाळगितात. अर्थात् मग ते या प्रकारच्या कोंवड्यांपासून फायदा होतो कीं नुकसान होतें इकडे मुळींच लक्ष देत नाहीत. दुसरा एक वर्ग असा निघेल कीं त्या लोकांचा हेतू दुहेरी असू

शेल. म्हणजे ते साधल्यास दिखाऊ कोंवड्याहि वाळगतालं व उत्पन्नहि घेतील. तिसरा असा एक वर्ग आहे कीं त्यांतील लोक निव्वळ फायद्याच्याच दृष्टीनें कोंवड्या वाळगितात. त्यांत सुद्धां जे लोक फक्त अंड्यांचाच धंदा करणारे असतील ते अंडी घालणाऱ्या कोंवड्यांचाच तेवढ्या वाळगतील व जे कोंवड्या तयार करून विकणारे लोक असतील ते लह्म होणाऱ्या कोंवड्यांच्या जाती वाळगतील. तत्पर्य ज्या हेतूनें कोंवड्या पाळावयाच्या असतील त्यास योग्य अशा जातीचीच निवड होणें अवश्य आहे.

कोंवड्यांच्या एकंदर जाती किती, त्यांतील हिंदुस्थानांत वाळगण्यास लायक किती आहेत वगैरे गोष्टींचा विचार करण्यापूर्वी वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या हेतूंस योग्य अशा कोणकोणत्या जाती आहेत. त्यासंबंधी प्रथम विचार करूं.

दिसण्यांत सुंदर व नाजूक जातीः—(१) स्पॅनिश कोंवडी (२) पोलिश जातीची कोंवडी (३) व्यांटमस (४) डॉकिंग. (५) हौडन. या जाती दिसण्यांत जरी फार सुंदर असतात तरी त्यांच्या नाजुकपणामुळे त्यांचे संगोपन करणें हिंदुस्थानांत फार कठीण जातें. पहिल्या दोन देण जातींच्या कोंवड्यांची अंडी अगदीं कमी प्रतीची व पांड्या कवचीची असतात. व्यांटम कोंवड्यांची अंडी जरी लहान असतात तरी तीं फार स्वादिष्ट असतात. व्यांटम कोंवड्या जात्या फार गरीब असल्यामुळे अंडी उवविण्यास फार योग्य असतात. हौडन जातीच्या कोंवड्या हिंदुस्थानांत विशेषकरून जेथे कोरडी हवा आहे अशा ठिकाणी वाहूं शकतात. यांनां खुडका लोंकर येत नाही. म्हणून यांची अंडी दुसऱ्या कोंवड्याखाली उववावीं लागतात.

(२) हौसची हौस व घरची गरज भागेल एवढें उत्पन्न मिळवें अशी इच्छा असल्यास खालील जातींपैकी कोणत्याहि पसंत कराव्यात. (१) ब्रडी (बर्मा), (२) कोचीन, (३) लॅगशन, (४) ऑरपिंग्टन, (५) ग्लायमौथरॉक, (६) वॉय-डाट (७) सिल्फीज. नंवर एक, दोन, तीन व पांच या जाती स्थूलदेही असल्यामुळे जरी शांत व गरीब स्वभावाच्या असल्या व अंडी उवविण्यास योग्य असल्या तरी त्यांचा अवजडपणाच या कामीं आड येतो. कारण त्यांच्या वजनानेंच पुष्कळ वेळां अंडी फुटतात. नंवर सहा व सात या तितक्या अवजड नसल्यामुळे व त्यांचा स्वभाव शांत असल्याकारणानें व त्यांस खुडका धरतो म्हणून त्यांचा अंडी उवविण्याचे कामीं फार उपयोग होतो. नंवर चारच्या कोंवड्या खुडका मुळींच धरीत नाहीत यामुळे त्यांची अंडी दुसऱ्या कोंवड्याखाली उवविणें भाग पडतें.

(३) विक्रीकरितां कोंवडी तयार करावयाची अशा हेतूनें जेव्हा कोंवडी वाळगावयाचीं असतील तेव्हां खालील जाती-पैकी निवड कराव्याः—(१) चितागॉंग (२) लॅगशन (३)

ऑरिपिगटन. (४) ग्लायमौथरॉक (५) ब्रह्मा व (६) वायंडाट. यांच्या पिलांना पावरीकरण मंजूरेंत घालून खाणें घातलें असतां तीं तावडतोव तयार होतात. चितागोंग जात फार रागीट असते. व रागाच्या भरांत आपलें पोर जवळ असलें तरी मारण्यास मार्गे पुढें पहात नाही. वरील जातींतील कोणत्याहि कोंवड्याचें तो दोन महिन्यांचा असतांना पुंस्त्व हरण केल्यास तो लौकर तयार होतो.

(४) अंडी पुष्कळ घालणाऱ्या व विक्रीत पुष्कळ किंमत येईल अशा कोंवड्या वाळगाव्याच्या असतील तर खालील जातींपैकी पसंत कराव्या. (१) ऑरिपिगटन. (२) लॅंगशन, (३) वायंडाट, (४) ग्लायमौथ, (५) ब्रह्मा, (६) चितागोंग. यापैकी कांहीं जाती अंगानें फार स्थूल असतात व कांहीं अगदी लहान असतात. या जातींतील कोंवड्या अंडी घालण्याच्या कामी चांगल्या असं जरी सर्वसाधारण मानानें ठरलें आहे तरी युद्धां त्यांमध्ये कधी कधी अपवाद दिसून येतात. तसेंच ज्या जातीचीं अंडी घालण्यावद्दल मुळीच प्रसिद्धि नाही त्या जातींतील कोंवड्या अंडी पुष्कळ घालतात असं आढळून येतें. परंतु साधारण मानानें विचार केल्यास असं दिसून येईल कीं अस्सल व शुद्ध जातीच्या कोंवड्या सहसा आपल्या जातीच्या ठरलेल्या गुणावगुणांस अपवाद होत नाहीत, असो. वर जे एकंदर निरनिराळे वर्ग सांगितले आहेत त्या सर्वांचा एकसमयावच्छेद विचार केला तर कांहीं जाती अशा आहेत की त्या वरील सर्व वर्गांत येतात, असं दिसून येईल उदाहरणार्थ; लॅंगशन, ऑरिपिगटन, ब्रह्मा, चितागोंग, ग्लायमौथ रॉक, वायंडाट वगैरे. जाती थोड-थोड्या प्रमाणांत सर्व हेतु साध्य करतात व म्हणून कोणाहि साधारण मनुष्यास निवड करणें झाल्यास त्यानें वरील पैकीं कोणतीहि एखादी निवडावी.

हिंदु स्था नां ती ल कां ही जा ती.—हिंदुस्थानांत ज्या जातीचा प्रसार विशेषकरून झालेला आहे, त्यांपैकी लॅंगहॉर्न व हॅवर्ग यांच्या एवढ्या आहेत. ऑरिपिगटन ही जात अंडी घालण्याच्या कामी चांगली असल्यामुळे ती पुष्कळ पारशी व युरेजियन लोक घरच्या उपयोग करितां म्हणून वाळगतात. तसेंच कांहीं शेकी लोक लढवये कोंवडे शैसेनें वाळगतात. चितागोंग व गेम ह्या त्या जाती होत. बंगालमध्ये कोंवड्यांची जी एक विशिष्ट जात दृष्टीस पडते ती आकारानें वायंडाट व ग्लायमौथरॉक यांसारखी असते. परंतु ती जराशी लहान असते व निरनिराळ्या रंगांचा असते. या कोंवड्या व चितागोंग कोंवड्या यांचा संयोग केला असतां होणारी प्रजा फार चांगली, मोठी व नाजूक अशी निपजते.

हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागांत म्हणजे कोंकण, मुंबई वगैरे-कडे साधारणपणें पावसाचें मान जास्त असल्यामुळे सर्व जातींची पैदास होणें शक्य नाही. अर्थातच बंगालच्या हवा मानास टिकणारी जात कदाचित् मुंबई व कोंकणांत टिक-

ण्याचाहि संभव आहे. परंतु हल्ली प्रचारांत अशी जी एकच जात दृष्टीस पडते ती वसरा ही होय. या जातीच्या कोंवड्या अंडी पुष्कळ घालतात; तीं आकारानें मोठीं असून त्यांचा रंग तंबूस काळसर असतो व वजन सुमारे चार ते सहा तोळे पर्यंत असतें. कोणतीहि अंडी चार तोळ्यांपेक्षां वजनांत कमी भरत असतील तर ती चांगली नाहीत असं समजावें. वसरा जातीच्या कोंवड्या अंगानें स्थूल असल्यामुळे त्यांना विशेष प्रकारचें खाणें दिल्यास तीं लहू होतात व त्यास किंमतीही बरी येते.

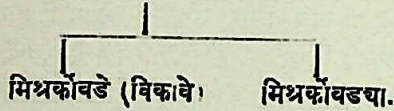
कोंवड्यांच्या साधारणपणें वन्याच जाती असतांना हिंदु-स्थानांतिल लोक त्यांपैकी निदान कांहीं जाती तरी पूर्ण काळजी घेऊन वाढवीत नाहीत; याचें कारण एक तर असं की, उच्च व अस्सल जाती घेणें सर्वसाधारण लोकांच्या आढेक्याबद्दलचें असते व दुसरें कारण म्हणजे चांगली व सशास्त्र पद्धतीनें कोंवड्यांची पैदास करवी याबद्दल कोंवड्या पाळणाऱ्या लोकांचें अज्ञान हें होय. स्वाभाविकपणें हलक्या किंमतीचीं कोंवडी विकत घेण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति दिसून येते आणि कोणीकडून तरी थोडीशी अंडी व पिलें विकवावयास मिळाली म्हणजे तेवढ्यांत समाधान मानतात. परंतु त्यांनीं जर खाली सांगितल्याप्रमाणें थोडेंसे धर्म घेतले तर त्यांस अस्सल जात सहज तयार करतां येईल. व त्या मानानें त्यांस अर्थातच किंमत जास्त मिळेल. ती पद्धत अशी:—उत्तम जातीचा व अस्सल धाजूचा कोंवडा व त्याच जातीच्या कांहीं कोंवड्या व इतर जातीच्या फक्त कोंवड्याच वाळगाव्यात. अस्सल जातीपासून मिळणारी अंडी अर्थातच अस्सल असणार. त्यांपासून पाहिजे तर जास्त उत्पात्ति करावी. इतर कोंवड्यांपासून निघणारी अंडी विकून टाकावीत अगर पिलांकरितां उबविण्यास ठेवावीत. मात्र पिलें साधारण मोठीं झाली म्हणजे लगेच विकून टाकावीत. कारण त्या पिलांपैकी एखादा कोंवडा असल्यास तो वाडूं दिल्यास कदाचित् भेसळ होण्याचा संभव आहे. असं केल्यानें उत्तम जात कायम राखली जाईल.

आपण जर खेडोखेडी हिंदून असल जातीच्या कोंवड्या कोणाजवळ आहेत कीं काय याचा तपास करूं लागलों तर आपली अगदी निराशा होते व जिकडे तिकडे गांवठी लहान व खुज्या कोंवड्या दृष्टीस पडतात. जास्त वजनाच्या कोंवडीस जास्त किंमत येते, तसेंच मोठ्या अंध्यास जास्त किंमत येते, या गोष्टी शेतकरी लोकांस माहीत असतां हि अंडी किंवा कोंवड्या कशा सुधारतां येतील या गोष्टीकडे त्यांचे मुळीच लक्ष जात नाही. तरी खालील पद्धत अंमलांत आणल्यास कोंवड्यांची अवलाद सुधारून शेतकरी लोकांचाहि फायदा होईल: गांवठी कोंवड्यांचा चितागोंग, लॅंगशन, ऑरिपिगटन, वायंडाट किंवा ब्रम्ही या कोंवड्यांशी संयोग केल्यास होणाऱ्या प्रजेत पुष्कळच सुधारणा होते. या गांवठी कोंवड्यांपैकी दहा बारा उत्तम कोंवड्या निवडून

त्यांच्या कळपांत वर निर्दिष्ट केलेल्या जातीपैकी कोणत्याही जातीचे दोन कोंबडे सोडावेत. या कोंबड्यांपासून जी प्रजा होईल त्या प्रजेपैकी कोंबडे तेवढे विकून टाकावेत. त्याचप्रमाणे बाकीची पिढी मोठी झाली म्हणजे पहिल्या कोंबड्याहि विकून टाकाव्यात. म्हणजे नवीन झालेली पिढी व कोंबडे शिल्लक रहातील. ही पिढी पुढे वयांत आल्यावर त्यांचा पुन्हा त्या कोंबड्यांशी संयोग होईल व त्यांच्या अंड्यापासून होणाऱ्या पिढीमध्ये चापाचे बरेच गुण उतरतील. अशा रीतीने वरचेवर संयोग करून कोंबड्याचे पूर्ण गुण कोंबडीत येईपर्यंत ही क्रिया चालू ठेवावी. म्हणजे अखेरीस सर्व प्रजा अस्सल जातीच्या वळणावर जाईल. कोंबड्यांचे संयोग दाखविणारे कोष्टक पुढे दिले आहे:—

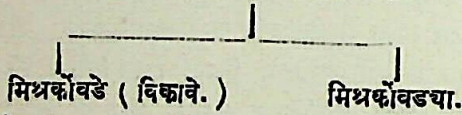
संयोगनंबर १:—

अस्सल कोंबडा × गांवठी कोंबडी.

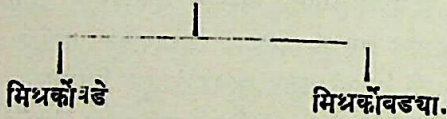
संयोगनंबर २:—

अस्सल कोंबडा × मिश्रकोंबड्या.

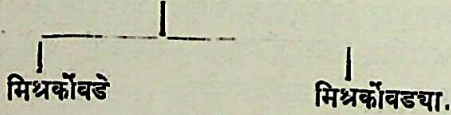
संयोगनंबर ३:—

अस्सल कोंबडा × मिश्रकोंबड्या.

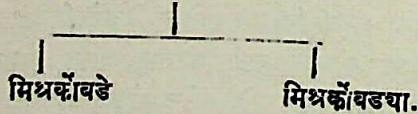
संयोगनंबर ४:—

अस्सल कोंबडे × मिश्रकोंबड्या.

संयोगनंबर ५:—

अस्सल कोंबडा × मिश्रकोंबड्या.

याप्रमाणे संयोग केल्यावर निघणारी प्रजा मोठी व वजनाने भारी व अंडी घालण्यांत उत्तम निघेल हें सांगणें नको. इतर पळीव पक्ष्यांच्या धंद्याचे महत्त्व इतर राष्ट्रांतील लोकांना नुकते कांहीं वर्षांपासून कळू लागलें आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, स्कॉटलंड, आयरलंड, कानडा, ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी, बेल्जम, डेन्मार्क, स्वीडन, सःउथ आफ्रिका वगैरे राष्ट्रांमध्ये हा धंदा मोठ्या प्रमाणांत करण्यांत येऊन तिकडे यासंबंधी दर वर्षी प्रदर्शनेहि भरतात. या प्रदर्शनांत उत्तम व

अस्सल जातीच्या कोंबड्यांना तसेच उत्तम अंड्यांना पक्ष वगैरे कांहीं तरी वक्षीस मिळतें. अशा तऱ्हेची प्रदर्शने तिकडे वारंवार भरत असल्यामुळे क्रियेक हौशी व श्रीमंत लोक पुष्कळ द्रव्य खर्च करून अस्सल जातीचे संगोपन करतात. इंग्लंडमध्ये सर्व श्रीमंत लोक, तसेच लॉर्ड लोक यांनी सुंदर व दिखाऊ जाती वाळगिल्या आहेत. एवढेच नव्हे तर प्रत्यक्ष राजे सह्यांनाहि कोंबडी वाळगली आहेत. यावरून तिकडे लोकांना या धंद्याची किती गोडी लागली आहे तें सहज कळून येतें.

युरोपखंडातील बहुतेक लोक मांसाहारी असल्यामुळे या धंद्यास जास्त जोर आलेला असावा. मालाचा नेहमी खप होत असल्याने जितका माल अधिक उत्तम तितकी त्यास मागणी अधिक आणि अर्थतः किंमत अधिक. ही गोष्ट लक्षांत आल्यामुळे लोकांचे मन या धंद्याकडे वळणें साहजिकच आहे. एकट्या ग्रेटब्रिटनमध्ये दरसाल १५ कोटी रुपयांचा सदर माल खपतो. फ्रान्समधील एका प्रधानानें या धंद्यापासून देशांत एकंदर किती पैसा उत्पन्न होतो याचा अंदाज केला तेव्हां तो १,३४,१६,००० पौंडपर्यंत झाला असें आढळून आलें. यावरून हे धंदे तिकडे मोठ्या प्रमाणावर चालतात असें दिसून येतें.

हिंदुस्थानांतल लोकांत या धंद्याचा प्रसार हळू हळू होऊ लागला आहे. तो विशेषकरून आंग्लोइंडियन व रेल्वेकामगार यांमध्ये दिसून येतो. शेतकरीवर्ग म्हणजे ज्याच्या ताब्यांत हा धंदा सदोदीत राहिला पाहिजे, त्या वर्गांत या धंद्याचा प्रसार मुळावें झालेला नाही असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. याची मुख्य कारणे म्हटली म्हणजे:—(१) अस्सल जातीचा अभाव; (२) भांडवलाचा अभाव व (३) पैदास करी करवी याविषयी अज्ञान.

हिंदुस्थानांत अस्सल जाती फक्त तीन किंवा चार सांपडतील. (१) चितागां (२) असील (३) वसरा व (४) गेम. याखेरीज पुष्कळ निरनिराळ्या रंगान्या व आकाराच्या गांवठी कोंबड्या आढळून येतात व त्यांस सर्वसाधारण "मुरगी" हें नांव आहे. या जातीहि निकटसंबंधोत्पत्ती (इन्ब्रीडिंग) मुळे पुष्कळ न्हास पावल्या आहेत. याखेरीज दुसऱ्या जाती आणावयाच्या म्हणजे परदेशांतून आणल्याखेरीज गत्यंतर नसत. व परदेशांतून कोंबडी आणण्यापासून कोंबडी वाळगणारांना विशेषसा फायदा होत नाही, एवढेच नव्हे तर कधी कधी नुकसान होतें. कारण परदेशांतून कोंबड्या आणवल्या असतां प्रवासांतच त्यांतील क्रियेक मरतात व ज्या थोड्याशा जगून इकडे येतात त्यांस येथील हवामान मानवल्यामुळे कांहीं दिवसांनी त्यांचाहि अंत होतो. किंमत जास्त यामुळे परदेशांतून कोंबड्या आणण्याचें धाडस कोणी सहसा करीत नाही. वरें इतक्या दूर टिकाणाहून अंडी आणावयाची म्हटलें तरी तेंहि तितकें सुकर नाही कारण एक तर इतक्या लांबून आणलेल्या अंड्यांतील गर्भास बराच त्रास पडून

त्यामुळे तो तयार होत नाही व बहुतेक अंडी फुकट जातात. अशा स्थितीत हा धंदा ऊर्जितावस्थेस कसा आणवा हा एक प्रश्न आहे परंतु स्वतः सरकारने अगर आमचेकडील मोठ-मोठ्या व श्रीमंत लोकांनी मनावर घेतल्यास हा प्रश्न सुटण्याजोगा आहे. सरकार शेतमीखात काढून निरनिराळ्या पिकांसंबंधी प्रयोग करून ज्याप्रमाणे लोकांवर उपकार करीत आहे, त्याचप्रमाणे शेतकीखात्यातर्फे ठिकठिकाणी कोंवड्यांच्या पैदासेच्या शाखा ठेवून त्या ठिकाणी निरनिराळ्या जातींच्या कोंवड्यांचा संयोग करून उत्तम व हिंदुस्थानातील हवेस योग्य अशी अवलाद तयार करणे, ती स्वस्त दराने विकून तिचा प्रसार होतां होईतो चवूंकडे करणे, खेडेगांवांतील कोंवडी सुधारण्याकडे लोकांचे लक्ष लावणे, सहकारी तत्वावर कोंवड्यांचा धंदा काढून त्याच तत्वावर त्यांचा क्रयविक्रय करणे वगैरे गोष्टीस लागणारे भांडवल सरकार जितके खर्च करू शकेल तितके इतर लोकांच्या हातून होणे शक्य नाही. कांहीं तरी नियम करून खेडेगांवांतील लोकांस गांवठी कोंवडे घालण्याची मनाई केली व त्याऐवजी ८१० महिन्याचे चितागांग, औरपिंगटन, किंवा लॅगशन जातीचे कोंवडे आणून सरकार मालक या नात्याने त्या कोंवड्यांची जबाबदारी गांवकऱ्यांवर घातल्यास कोंवडी सुधारण्यास फारसे दिवस लागणार नाहीत. एकदां अस्सल जात तयार झाल्यावर त्यापासून होणारी प्रजा मोठी, वळकट व अंडी घालण्याचे कामी उत्तम होईल आणि पूर्वीच्या गांवठी कोंवड्यांपेक्षा किंमतहि दुप्पट येईल. तात्पर्य, खर्च फार न येतां थोडासा वेळ खर्च करून चिकाटी दाखविल्यास हें काम सहज होण्याजोगे आहे. चितागांग जातीचे ५० लहान लहान कोंवडे विकत घेतल्यास त्यांना १५० रुपयांहून अधिक किंमत पडणार नाही व खेडेगांवाचे मानाने हा खर्चहि कांहीं फार होणार नाही. सरकारने आपण भांडवल पुरवून सदर कोंवडे आणून दिल्यास व पुढे आपल्यातर्फे एक माणूस ठेवून त्याजकडून गांवांतील सर्व गांवठी कोंवडे व मिश्र कोंवडे नाहीसे करण्याचे ठरविल्यास त्या गांवांत या धंद्याच्या बाबतींत मोठी क्रांति घडून येईल. तात्पर्य, भांडवल व ज्ञानाच्या अभावी दिसणारी उणीव सरकारने भरून काढली म्हणजे या धंद्याचा प्रसार होण्यास मुळीच विलंब लागणार नाही. पुष्कळ वेळां असे आढळून येते की, अस्सल व कमअस्सल जात यांच्या संयोगापासून होणारी प्रजा कणखर, जोमदार व काटक निघते. उदाहरणार्थ, घोडा व गाढवी यांच्या संयोगापासून खेचर तयार होतें. यांत गाढवाच्या काटकपणाचे गुण येऊन घोड्याच्या शरीरासारखा बांधा होतो. त्यामुळे याचा घोड्यासारखा बसण्यास व गाढवासारखा ओझें वहाण्यास असा दोन्ही कामांकडे उपयोग होतो. अशाच प्रकारचे कोंवड्यांच्या कांहीं जातींचे संयोग केल्यास त्यांजपासून निघणारी प्रजा जास्त देखणी, काटक व पुष्कळ अंडी

देणारी अशी निघते. परंतु हे संयोग करण्यापूर्वी खालील गोष्टी लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत:—

(१) दोन जातींचे मिश्रण करावयाचे असल्यास होतां होईतो कोंवडा व कोंवडी एकाच रंगाची, निदान जवळ जवळ त्याच रंगाची असावीत. (२) लांब पायांच्या कोंवड्यांचा आंखूड पायांच्या कोंवडीबरोबर व आंखूड पायांच्या कोंवड्यांचा लांब पायांच्या कोंवडीबरोबर संयोग करावा. (३) संयोगाकरितां निवडावयाची कोंवडी सशक्त असावीत. घेणेप्रमाणे नर व मादी निवडल्यानंतर खाली दिलेल्या कोणत्याहि दोन जातींचा संयोग करावा. (१) ब्रह्मी अगर कोचीन कोंवड्या व गेम किंवा चितागांग कोंवडे यांपासून पिलें लह्म होऊन त्यांचे मांस खाण्यास रुचकर लागतें. (२) लॅगशन, प्लायमौथरॉक, वायंडाट किंवा औरपिंगटन कोंवडे यांचा गेम किंवा चितागांग कोंवड्यांशी संयोग केल्यास पिलें मोठी व विकण्यास योग्य अशी होतात. (३) काळी ब्रह्मी कोंवडी व काळा औरपिंगटन अगर काळा लॅगशन किंवा प्लायमौथरॉक कोंवडे यांच्या संयोगाने प्रजा अंडी घालणारी व खाण्यास योग्य होते. (४) फिकट रंगाची ब्रह्मी कोंवडी व पांढरा वायंडाट अगर पांढरा लॅगशन अगर पांढरा प्लायमौथ रॉक अथवा पांढरा औरपिंगटन यांपासून उत्तम अंडी घालणारी प्रजा तयार होते. (५) करड्या रंगाची कोचीन कोंवडी व करडा किंवा पांढरा औरपिंगटन अगर पांढरा वायंडाट किंवा लॅगशन अगर प्लायमौथ रॉक यांच्यापासूनची प्रजा कोचीन कोंवडीपेक्षा अधिक अंडी घालते व खाण्यास लायक होते. (६) करडी किंवा पांढरी लॅगशन कोंवडी व पांढरा औरपिंगटन किंवा पांढरा प्लायमौथरॉक अगर पांढरा वायंडाट यांची प्रजा अंडी घालणारी व खाण्यास लायक अशी होते. (७) काळी लॅगशन कोंवडी व काळा औरपिंगटन किंवा काळा मिनोर्का अथवा काळा वायंडाट यांची पिलें व (८) इंडियन गेम आणि चितागांग कोंवडींचा लॅगशन औरपिंगटन, ब्रह्मी किंवा कोचीन या कोंवड्यांशी संयोग केल्यास त्यांची पिलें खाण्यास योग्य व अंडी घालणारी होतात.

किंती जाती पाळा व्या.—बऱ्याच लोकांना निरनिराळ्या प्रकारच्या जाती आपणाजवळ असल्या असे वाटत असतें; परंतु त्या कायम राखण्याकडे व निर्भेळ ठेवण्याकडे त्यांचे लक्ष नसतें; याचा परिणाम अर्थातच वाईट होतो. निरनिराळ्या जातींच्या कोंवड्या व कोंवडे एके ठिकाणी मिसळल्याने त्यापासून मिश्र जाती उत्पन्न होतात व एकदां भेसळ झाली म्हणजे मूळ जातींत असलेले गुण हळूहळू कमी होऊ लागतात. निरनिराळ्या जाती वाळगावयाच्या झाल्यास त्यांचा परस्परांशी कोणत्याहि प्रकारे संबंध न येईल अशा रीतीने त्या ठेविल्या पाहिजेत. ही खबरदारी घेणे शक्य नसेल तर पुष्कळ जाती ठेवून सर्वच विषडविष्यापेक्षा एकच जात उत्तमशी निवडून ठेवणे फार

चांगलें. अशा जातीच्या पंचवीस ते चाळीस कोंबड्या विकत घेऊन पांच सहा कोंबडे त्याच जातीचे त्यांत मिसळवे. कोंबड्यांकरितां एकच घर बांधलेलें असल्यास हीं सर्व कोंबडीं एकाच घरांत ठेवावीं लागतील. परंतु असें करण्यांत एक मोठी अडचण येते ती ही की, कोंबड्या कोंबड्यांचें भांडण होण्याचा नेहमीं संभव असतो; म्हणून त्या सर्वांना एकाच ठिकाणीं ठेवण्यापेक्षां पांच सहा कोंबड्या व एक कोंबडा यांचा एक कळप याप्रमाणें निरनिराळे कळप करून ठेवावे व आपला सर्व वेळ, पैसा व श्रम वगैरे खर्च करून जी काय सुधारणा करावीशी वाटत असेल ती या जातींत घडवून आणावी; म्हणजे श्रमाचें व पैशाचें चीज होऊन फायदाहि बराच राहील. सर्व जातीच्या कोंबड्या बाळगून त्यांची जात कायम ठेवणें हें फार कठिण काम आहे. कारण हें करण्यास पुष्कळ पैसा, हिंमत, शहाणपण व श्रम खर्च करावे लागतात व इतका खर्च करणें एका व्यक्तीच्या आढोकावाहेरचें असतें. जर एखाद्या मनुष्याची सर्व जातीच्या कोंबड्या बाळगण्याची इच्छा असेल तर त्यानें प्रत्येक खेपेस एक एक जात घेऊन तिचा पूर्ण अभ्यास केल्यावर त्या जातींत ज्या कांहीं सुधारणा करणें शक्य असेल त्या केल्यानंतर मग दुसरी जात घ्यावी. येणेंप्रमाणें ज्यास जितक्या जाती बाळगावयाच्या असतील तितक्या त्यानें बाळगाव्या. कोणत्याहि जातीचें संवर्धन करण्यांत यश येणें किंवा न येणें हें त्या जातीसंबंधी जें ज्ञान असेल त्याजवर अवलंबून असतें. निरनिराळ्या जातींची राहणी व जीवनक्रम हीं अगदीं भिन्न भिन्न असतात. जी गोष्ट एका जातीस अपायकारक होईल तीच दुसरीस हितकारक असू शकेल. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या जातींस खाणें निरनिराळ्या प्रकारचें द्यावें लागेल. उदाहरणार्थ कांहीं कोंबड्या जात्याच फार चपळ असतात व त्यांना मेहनतीची व व्यायामाची आवश्यकता असते. त्या लवकर स्थूल होत नाहींत व त्यांना मांसवर्धक खाणेंहि फार लागतें. परंतु त्यांच्या अगदीं उलट दुसऱ्या कोंबड्यांचा जीवनक्रम असतो. उदाहरणार्थ, कोचीन कोंबड्या या फार स्थूलदेही असून त्यांस व्यायाम फारसा नको असतो. यांस उष्णताजनक अन्न फारसें लागत नाहीं, परंतु मांसवर्धक अन्न फार लागतें. तात्पर्य या गोष्टी अनुभवावांचून कळत नाहींत. पुस्तकें वाचून अर्थातच कांहीं थोडीशी मदत होते. परंतु विशेषतः स्वतःस मिळालेल्या अनुभवावर जितकें यश संपादन करतां येईल तितकें तें दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीपासून साध्य होणें शक्य नाहीं.

आतांपर्यंत जें विवेचन केलें त्यावरून (१) निवळ जाती बाळगणें व (२) जाती बाळगून त्यांत कांहीं विशिष्ट सुधारणा करणें या दोन हेतूंपैकी कोणता तरी एक हेतु मनांत धरून कोंबड्या बाळगणारे लोक जाती बाळगतात हें उघड आहे. पैकीं दुसरा हेतु मनांत धरून जे लोक जाती बाळगतात

असतील त्यांनीं प्रथमतः त्यांच्यांत काय सुधारणा करावयास पाहिजेत व त्या कोणत्या तऱ्हेनें करतां येतील याचा पूर्ण विचार करून व तें ध्येय सदैव डोळ्यापुढें ठेवून त्या दृष्टीनें आपली खटपट चालू ठेवली पाहिजे एकच जात पाळल्यानें काय काय फायदे होतात तें बर सांगितलेंच आहे. परंतु या फायद्यांखेरीज आणखीसुद्धां कांहीं फायदे एकच जात बाळगल्यानें होतात. पहिला फायदा म्हणजे कोंबडे विकत घेण्यांत वचत. एकच जात असल्यास त्या त्या जातीचे एकदोन कोंबडे विकत घेतले तरी पुरतात. परंतु चारपांच जाती ठेवल्यास प्रत्येक जात शुद्ध राखण्याकरितां म्हणून प्रत्येक जातीचे कांहीं कोंबडे विकत घ्यावे लागतील. अर्थात त्या मानानें खर्च जास्त पडेल. दुसरा महत्वाचा फायदा म्हणजे त्याच्याजवळ नेहमीं असलेल जात राहिल्यानें त्यास पुष्कळ गिऱ्हाईक मिळतें. पुष्कळ जाती बाळगणाऱ्या मनुष्याकडे तितकें गिऱ्हाईक जात नाहीं, कारण तेथें कदाचित् भेसळ असेल अशी गिऱ्हाईकांस शंका येते. तशी स्थिति एकच जात बाळगणाऱ्या मनुष्याची होत नाहीं. शिवाय प्रदर्शनांमध्ये त्याचें नांव होऊन त्यास वक्षीस मिळतें; व हें एक त्याचें नांव वाढविण्यास कारण होतें. असो; येथपर्यंत साधारणपणें जातीची निवड कशी करावी, निरनिराळे हेतु साध्य होण्यास कोणत्या जाती योग्य आहेत, मिश्र संयोगापासून फायदे, उत्तम मिश्रसंयोग कोणते, व जाती किती बाळगाव्या यांसंबंधी विवेचन केलें. आतां साधारण शेतकरी वर्गास बाळगण्यास फायदेशीर अशा जाती किती, त्यांची शरीर रचना कशी व इतर गुणधर्म याविषयी थोडक्यांत विचार करूं.

(१) ब्र ह्मीः—ही जात उच्च जातीपैकी असून प्रत्येक कुटुंबानें बाळगण्यास योग्य आहे. ही स्थूलदेही असून काटक असते. यांचीं अंडी मोठी व सतेज असतात. अंडी घालण्याच्या कामीं ही जात चांगली असून त्यांची वाढ लवकर व क्षपाट्यानें होत असल्यामुळें त्यांना लव्हा केल्यास त्यांची किंमतहि चांगली येते. या जातीच्या कोंबड्या अगदीं शांत स्वभावाच्या आणि माणसाळलेल्या असतात; या स्थूलदेही असल्यामुळें यांना फार उंच उडतां येत नाहीं. चरण्याला थोडें आवार असलें तरी चालतें. अंडी उबविण्याच्या कामीं व पुढें पिलांचा सांभाळ करण्याच्या कामीं या फार योग्य आहेत. यांचें वजन जात्याच जास्त असल्यामुळें त्यांच्या भारानें कधीं कधीं अंडें फुटण्याचा संभव असतो. या जातीचे कांहीं कोंबडे फारच जलद वाढतात व वजनांत ७ ते १४ पौंड पर्यंत भरतात. यांच्या पायांवर कोचीन कोंबड्यांप्रमाणें पिसें असतात. यांचा पितारा फार मऊ असून फार तुकतुकीत असतो. त्यामुळें तीं फार सुंदर दिसतात. यांच्यांत त्यांच्या रंगावरून आणखी उपजाती

शरीरवर्णनः—यांचे डोकें लहान व सरळ असून त्यावर मखमाली शिंगोरी (शेंडी) असते. छाती रुंद व पुढे आलेली असते. शेपटाची पिं पसरळ असून पंढ्यासारखी पसरलेली असतात. चोंच वळकट व पिंवळी किंवा काळी असते. मानेवरील पिंसे पुष्कळ असून मानेवर लोळत असतात. कोंवडीच्या मांडीवरील व पाठीवरील पिंसे पुष्कळ असून पाय आंखूड व पिंवळ्या रंगाचे असतात व त्यांस मधल्या नखीपर्यंत पिंसे असतात. पायांवर पिंसे असणाऱ्या कोंवड्यांना ओलसर जागेंत ठेवल्यास थंडीची वाधा होते.

या जातीच्या काळ्या रंगाची, भुरकट रंगाची व हा पांढुरक्या रंगाची अशा तीन उपजाती आहेत. या जातीची मूळची उत्पत्ति हिंदुस्थानांतील असून पुढे तिचा प्रसार अमेरिका व इंग्लंड या देशांत झाला असावा असे कांहीं लोकांचे मत आहे.

अमेरिकेंतील ब्रह्मी कोंवड्या इंग्लंडमधाल ब्रह्मी कोंवड्यां पेक्षा अंर्डी अधिक घालतात. या जातीचा उत्पत्ति मलाया व कोचीन कोंवड्यापासून झाली असावी. कारण हीत दोनही जातींचे गुणधर्म दिसून येतात. यांना किंमत फारच पडते. कधी कधी दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांस २५।३० रुपये पडतात.

(२) कोचीन कोंवड्याः—यांचा स्वभाव बहुतेक ब्रह्मी कोंवड्यांसारखा असतो. याहि शरीराने अवजड असून त्यांच्याचप्रमाणे लवकर माणसाळणाऱ्या व पिलांचा सांभाळ करणाऱ्या असतात. यांचीं पिंले काटक असून त्यांचे संगोपन करणे फारसे कठिण नसते. यांना इतर पिलांपासून निराळे ठेवल्यास यांची वाढ झपाट्याने होते. यांचीं पिंले वाढविण्यास सोईची असतात. परंतु त्यांचे मांस रुचकर नसते. ते फार लवकर जून होतें. यांचा गेस किंवा चितागांग कोंवड्यांशी संयोग केला असतां त्यांची अंर्डी घालण्याची शक्ति वाढते. यांची शेंडी लहान असून तिला एकच आरी असते. डोळे काळे, पिंवेळे किंवा तांबडे असतात. मानेवरील पिंसे लांब व पुष्कळ असून छाती रुंद व खोल आणि शेंपूट लहान, खाली वांकलेले, पाय आंखूड व त्यावर पिंसे असतात.

इंग्लंडमध्ये रंग व आकार या दोन बाबतींत या जातीची पूर्ण सुधारणा झाली आहे पण हा सुधारणा करण्यांत त्यांच्या अंगचे अंर्डी घालण्याचे व नाजुक मांस असण्याचे मूळ गुण नाहीसे झाले आहेत. कोचीन जातीच्या पांच उपजाती आहेत. (१) पार्डिज, (२) ककू, (३) पांडुवर्ण, (४) पांढरी, (५) काळी या होत.

पार्डिजः—यांच्या शरीराचा खालचा भाग, मांड्या आणि शेपटया काळ्या रंगाच्या असतात; आयाळ सोनेरी रंगाची असून प्रत्येक पिसाच्या मध्यभागी एक काळी रेषा असते. मादीची आयाळ गडद पिंवळ्या रंगाची असते.

ककूः—या जातीचा पिच्छकलाप किंचित् नीळसर रंगाचा असतो व त्यावर काळसर रंगाच्या रेषा असतात.

वफूः—या जातीचा रंग दालचिनीच्या रंगासारखा व कधी कधी गडद पिंवळा असतो. दुसऱ्या दोन उपजाती त्यांच्या नांवाप्रमाणे अगदी शुभ्र किंवा अगदी काळ्या असतात. या जातीची मूळ उत्पत्ति चीन देशांतील आहे परंतु अलीकडे इंग्लंड, अमेरिका येथे यांचे संवर्धन फारच मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांस सरासरीने पंचवीस तीस रुपये किंमत पडते.

(३) लॅंगशॅनः—ही जात देखणी असून फार उपयोगी आहे. ही उत्तम व पुष्कळ अंर्डी घालणारी असल्याने व त्याचप्रमाणे या जातीचे मांसहि खाण्यास अत्यंत रुचकर असल्याने ही वाळगल्याने हौसच्या हौस भागून शिवाय दुहेरी फायदा होतो. अंर्डी घालण्याच्या कामांत तर हिची बरोवरी करणारी दुसरी कोणतीहि जात सांपडणार नाही. यांची अंर्डी फार सत्वपूर्ण असून काळसर रंगाची असतात. ही जात हिंदुस्थानांत कोरड्या हवेच्या प्रदेशांत व कमो पाऊस असणाऱ्या प्रदेशांत कोठेहि वाळगली असतां चांगली तयार होते. या जातीचे पंख फार लांब असल्यामुळे एके ठिकाणी स्वस्थ बसणे हीस आवडत नाही. आबारांत कोंडून ठेविले असतां ही उंच उडून बाहेर पाडण्याचा प्रयत्न करतात व त्यांस पूर्ण स्वतंत्रता भोगू दिली नाही तर ती चांगली वाढत नाहीत. यांचे आवार एवढ्याकरितां मोठे ठेवावे लागतें. यांचीं पिंलीह तशीच काटक असतात. त्यांना सुद्धा आईबरोबर चरण्यास सोडावे लागतें. अगर अन्य तऱ्हेने त्यांस भरपूर व्यायाम होईल अशी व्यवस्था करावी लागते. या पिलांस चांगले खावयास घातले असतां ती लवकर व लव्हा विक्रीस योग्य अशी होतात. यांच्या बाढीच्या मानाने त्यांच्या अंगावर पिंसे येत नाहीत. काळ्या लॅंगशॅन जातीचीं पिंले उपजल्याबरोबर फारच चमत्कारिक दिसतात. त्यांच्या डोक्यावर काळे केंस असतात तर त्यांची छाती आणि तोंड ही पांढऱ्या, काळ्या आणि इतर मिश्र रंगाच्या केंसांनी झांकलेली असतात. कांहीं पिलांच्या पिंसांचे रंग अगदी गडद असतात. तीन चार महिने झाले म्हणजे हळूहळू हे रंग बदलून तकतकीत काळा रंग जिकडे तिकडे पसरतो.

शरीरवर्णनः—नराची शिंगोरी (शेंडी) एक आरीची व मध्यम आकाराची असते. मादीची शिंगोरी लहान असते. ही शिंगोरी नेहमी ताठ असते. छाती रुंद, भरलेली व पुढे आलेली असते. पाय मध्यम आकाराचे, काळे असून त्यांवर थोडीं पिंसे असतात. शेंपूट भरीव व उंच असते. नराचे वजन नऊ ते आकरा पांढ व मादीचे सहा ते आठ पांढ भरते. ही जातहि मूळचा चीन देशांतील असून पुढे तिचा प्रसार युरोपखंडांत झाला. या जातीच्या रंगावरून तिच्या चार उपजाती केल्या आहेत. त्याः—(१) काळी लॅंगशॅन, (२) पांढरी लॅंगशॅन, (३) पांडुवर्ण लॅंगशॅन व (४) निळी लॅंगशॅन या होत.

(४) ह्या य मौ थ रों कः—ही जातहि वरीलप्रमाणेंच उपयोगी आहे. कारण ही देखणी असून पुष्कळ अंडी घालण्याच्या व स्वादिष्ट आणि रुचकर मांसाच्या बाबतीत या जातीचा हातखंडा आहे. यांचाहि स्वभाव वरील जाती-प्रमाणेंच शांत व माणसाळणारा असतो. यांसहि स्वतंत्रता आवडते. यांचें चरावयाचें आवार विस्तृत असेल त्या मानानें त्यांची वाढ फार झपाट्याने होते. ही जात काटक आहे. ही मूळ अगदीं शुद्ध जांत नसून मॅले व काळी लॅगशन यांज-पासून झालेली आहे; कारण या जातींत कांहीं पक्ष्यांच्या पायावर पिसे असलेली व कांहींची शिंगोरी मखमली असलेली अशी कोंवडी अद्यापि सांपडतात. शरीरवर्णनः—शिंगोरी एक आरीची व लहान, छाती रुंद, शेपूट आंखूड, पाय आंखूड, वळकट, स्वच्छ व पिवळ्याचे रंगाचे. या जातीच्या चार उपजाती आहेत त्याः—(१) पांडुवर्ण, (२) ककू, (३) पांढरी व (४) काळी या होत. पैकीं नंवर दोन व तीन उपजाती उत्तम समजतात. या जातीच्या दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांची किंमत तीस पस्तीस रुपये येते. प्रदर्शनाकरितां तयार केलेल्या कोंवड्यांची किंमत पन्नास रुपये किंवा जास्तहि पडते. या जातीतील नराचें वजन साधारणमानानें आठ दहा पौंड भरतें व मादीचें वजन सहा ते आठ पौंडपर्यंत भरतें. या जातीचीं पिलें पीवरीकरणमंजूरेंत घातल्यास चांगली तयार होतात.

(५) वा यं डा टः—ही जातहि लॅगशनप्रमाणें सर्वोपयोगी आहे; परंतु हिचा वर सांगितलेल्या जातीपेक्षां जरा खाली नंवर लागेल. यांचीं पिलें लहानपणीं फार नाजूक असल्यामुळें त्यांचें संगोपन करणें फार कठीण जातें. परंतु पुढें मोठेपणीं हीं फार काटक होतात. हीं वजनांत इतर कोंवड्यांपेक्षां फार कमी भरतात. कोंवड्याचें वजन ७ ते ९ पौंडपर्यंत व कोंवडी पांच ते सात पौंडपर्यंत भरतें. शिंगोरी गुलाबी रंगाची असून डोक्यास चिकटलेली असते. पाय आंखूड व पिवळ्या रंगाचे असून त्यावर पिसे नसतात. छाती भरीव असते. ही आकारानें ह्यायमौथरोंकसारखीच दिसतात. या जातींत उपजाती चार आहेत. पैकीं दोन फार दिखाल आहेत. ही जात मूळची अमेरिकन असून तिची उत्पत्ति ब्रह्मी, हॅमबर्ग व इंडियन गेम यांच्यापासून झालेली असावी. कांहीं वायंडोट कोंवड्यांच्या शिंगोऱ्या एक आरीच्या असून त्यांच्या पायांवर पिसे असल्याचें आढळून येतें. परंतु हे गुण नसून दोष असतात हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. सशास्त्रपद्धतीनें संयोग घडवून आणल्यास हे दोष नाहीसे होतात. या जातीचा कोंवडा व दोन कोंवड्या यांची किंमत पंचवीस ते पन्नास रुपयेपर्यंत असते.

(६) हौ ड नः—ही जात दिखाल असून उपयोगी आहे. यां कोंवड्या साधारणपणें अंडी बरीं घालतात व यांचें मांसहि खाण्यालायक असतें. कोरड्या हवेत व जमिनीवर त्यांचें संवर्धन चांगलें होतें. परंतु अतिवृष्टीच्या ठिकाणीं

ही जात टिकाव धरीत नाही. या जातीच्या माथा अंडी उबवीत नाहीत म्हणून त्यांचीं अंडी दुसऱ्या कोंवड्यां-खाली उबवण्याकरितां ठेवावी लागतात. यांची शिंगोरी पानाच्या आकाराची असून ती मध्यभागी जाड व दोन्ही वाजूस लोंबती असते. चोंच काळी असते. शेपूट भरलेली, उंच व सरळ असते. तंगड्या बारीक व पांढऱ्या रंगाच्या आणि मांडी भरलेली व आंखूड असते. यांच्या पायास स्पष्ट दिसणारे एक पांचवें बोटा असतें. पिसारा वगैरे व शुभ्र वर्णाचा असून त्यांत हिरव्या रंगाची थोडी झांक मारीत असते.

शुद्ध हौडन जातीचे पक्षी वाळगणें धोक्याचें आहे म्हणून ही जात वाळगणेंच असेल तर त्यापैकीं मिश्र पक्षीच वाळगलेले वरे. यांचा कोचीन, लॅगशन किंवा ब्रह्मी कोंवड्यांशीं संयोग केला असतां होणारी प्रजा काटक व अंडी घालण्यास योग्य होऊन त्यांचें मांसहि चवदार असतें. ही जात मूळची फ्रेंच आहे. या जातीच्या कोंवड्याचें वजन पांच ते सात पौंड व मादीचे ४ ते ५ पौंड भरतें. दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांची बीस ते चाळीस रुपयेपर्यंत किंमत असते.

(७) मॅ ले किं वा चि ता गॉ गः—हिचें नांव, तिची मूळ उत्पत्ति मॅले पेनिन्शुलामध्ये झाल्यामुळें व नंतर तिचें संवर्धन चित्तागांगमध्ये झाल्यामुळें मॅले किंवा चित्तागांग असें पडलें आहे. या जातीचे पक्षी फार धिप्पाड असे असतात. कांहीं कांहीं पक्ष्यांची उंची दोन अंडीच फूटपर्यंत सुद्धां भरते. ही जात भारी रागीट आहे, त्यामुळें हिचें दुसऱ्या जातीशीं किंवा तिच्या पिलांशीं पटत नाही; म्हणून त्यांस नेहमीं निराळें ठेवणें भाग पडतें. या जातीतील माथा फारशीं अंडी घालीत नाहीत परंतु या पक्ष्यांचें मांस रुचकर असल्यामुळें व ही जात जात्या काटक असल्यामुळें पुष्कळ लोक ही घरच्या उपयोगाकरितां व विक्रीकरितां म्हणून वाळगतात. ही जात स्वातंत्र्यप्रिय असल्यामुळें तिला लहानसें आवार पुरत नाही. या जातीचीं पिलें लहानपणीं फार नाजूक असतात, त्यांची फार निगा ठेवावी लागते. पिलांचा स्वभावहि फार भांडखोर असल्यामुळें त्यांना इतर जातीच्या पिलांत मिसळल्यास त्यांची डोकी फोडण्यापर्यंत भांडणें होतात. या पिलांनां सुद्धां नेहमीं मोकळेपणानें रहाणें आवडतें. पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन भरपूर खाणें दिल्यास हीं पिलें फार झपाट्यानें वाढतात. यांना मांसल अन्नाची फार आवड आहे व तें त्यांस पुष्कळ घावें लागतें. कोंवडी व तिचीं पिलें स्वतंत्र ठेवण्याचें साधन असल्यास कोंवडीस अंडी उबविण्यास बसविलें तरी चालतें. परंतु तशी सोय नसेल तर अंडी उबविण्याचें काम दुसऱ्या शांत स्वभावाच्या कोंवड्यांकडून करून घेतलेलें चांगलें. अंडी उबविण्यास योग्य वेळ म्हणजे जूनपासून डिसेंबरपर्यंत असते. या जातीच्या नराचें वजन आठ दहा पौंड भरतें व मादीचें सहा ते आठ पौंड भरतें.

शरीरवर्णनः—शिगोरी लहान, सरळ व मऊ असून तीवर मांस असतें. कांहीं कोंवड्यांनां मखमली शिगोरी असते. डोंकें व चौंच लांब असते. गळस्तन (कळे) अगदीं लहान व मादीचें तर अदृश्य असतें. डोळे पांढरे किंवा किंचित् पिवळसर असतात. छाती रुंद व खोल असते. पृष्ठभाग हेंपटीकडे उत्तरता होत गेलेला असतो. शेंपूट लहान व भरलेलें असतें. तंगड्या पिवळ्या, सरळ, लांब व भरलेल्या असतात. पिसारा दाट व तकतकीत असतो. या जातींत रंगात विशेष प्राधान्य नाहीं तथापि सोनेरी रंगाचे पक्षी उत्तम गणले जातात. उत्तम अशा दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांची किंमत दहा पंधरा रुपयेपर्यंत असते.

अँसिल किंवा झुंजणारे कोंवडे.—अँसिल म्हणजे अस्सल व अँसिलपक्षी म्हणजे शुद्ध व अस्सल 'गेम' जातीचे पक्षी होत. या जातीतील कोंवडे विशेषकरून लढण्यासंबंधी प्रसिद्ध आहेत. मोठमोठे थ्रॉमंत व शोकी लोक हौसेनें हे कोंवडे वाळगतात. आपल्याकडे पूर्वीचे राजेरजवाडे झुंजणारे कोंवडे वाळगीत असल्याची पुष्कळ उदाहरणे सांपडतात. दशकुमार चरितांत कोंवडेझुंज उल्लेखिली आहे. या जातीतील मायांची अंडी घालण्यासंबंधी फारशी प्रसिद्धि नाहीं; परंतु या जातीतील कोंवड्यांचे मांस फारच रुचकर असल्यामुळे यांचा खाण्याकडे पुष्कळ उपयोग करितात. चितागोंग कोंवड्याप्रमाणें हे पक्षीहि धिप्पाड व उंच असतात. यांच्या पिळांना सुद्धां स्वातंत्र्य आवडतें. तीं लहानपणीं फार नाजूक असल्यामुळे त्यांची फार काळजी घ्यावी लागते. यांस मांसल अन्न सुद्धां द्यावें लागतें. चितागोंग पिळाप्रमाणें यांची पिलेंहि कलहप्रिय असतात म्हणून यांना इतर पिळांत मिसळूं न देतां स्वतंत्र ठेवावें लागतें. हैद्राबाद, म्हैसूर वगैरे ठिकाणी या जातीचे अस्सल कोंवडे मिळतात. हे वजनांत वरेच भरतात. नराचें वजन नऊ दहा पौंडपर्यंत व मादीचें वजन सात आठ पौंडपर्यंत भरतें. शरीरवर्णनः—या जातीची शिगोरी लहान आणि मखमली व डोंकें लहान, बिचोळें व लांब असतें. भिंबया जाड असतात; छाती अतिशय रुंद व कठिण असते, तंगड्या थोड्या आंखूड असतात. शेंपटाचा पिसारा लहान व खाली पडलेला असतो. साधारणमानानें चितागोंग व ही जात यांत वरेंच सादृश्य असतें व दोघांचे गुणधर्महि बहुतेक सारखेच असतात. हे पक्षी निरनिराळ्या रंगाचे असतात. परंतु शुद्ध पांढरा किंवा शुद्ध काळा रंग असलेले पक्षी फार उत्तम दिसतात. दुसऱ्या कोणत्याहि जातीचा आकार किंवा शक्ति वाढवावयाची असल्यास या जातीतील कोंवड्यांशी संयोग करावा. या पक्षांना मुंबईत " कुल्लम " असें म्हणतात. यांचा कोचीन कोंवड्यांशी संयोग केला असता त्यांपासून होणारी प्रजा खावयास योग्य अशी होते. व त्यांस किंमत फार येते. या जातीचीं अंडी जरी थोडीं मिळतात तरी तीं सत्वपूर्ण असतात. या जातीच्या दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांची

किंमत तीसपासून शंभर रुपयेपर्यंतहि येते. मिश्र बीजाच्य । कोंवड्या इतरत्रहि पुष्कळ सांपडतात त्या " सुरती " या नांवानें ओळखल्या जातात.

घागूः—ही जात मिश्र असून हिची उत्पत्ति हिंदुस्थानांतच झालेली आहे. मॅले किंवा असील जातीचा कोंवडा व ब्रह्मी किंवा लॅंगशन जातीची कोंवडी यांच्या संयोगापासून ही जात झाली असावी. अलीकडे ही जात फारशी आढळण्यांत येत नाहीं. या जातीचें मांस खावयास वरें असतें व अंडीहि साधारण मानानें बरीं मिळतात. ही जात काटक असते. हिला वंदिवास मुळीच खपत नाहीं. अंडी उबविण्यास व पिलांचा सांभाळ करण्यास ही जात फार चांगली आहे. शरीरवर्णनः—शिगोरी मखमली अगर एक आरीची व लहान; मान जाड, गळ्या पिशवीसारखा सैल व लोंबता. तंगड्या धुरकट पिवळ्या रंगाच्या व लांब असतात. हे पक्षी निरनिराळ्या रंगाचे आढळतात. उत्तम दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांची किंमत दहा पंधरा रुपयेपर्यंत येते.

ऑरपिंगटनः—ही जात ग्लायमौथरॉक, लॅंगशन व मिनोर्का यांच्या संयोगापासून झालेली आहे. या जातीचा विशेष हा की, तिजपासून पुष्कळ अंडी मिळतात एवढेंच नव्हे तर तिचें मांसहि रुचकर व स्वादिष्ट असतें. निरनिराळ्या रंगांवरून तिच्या तीन उपजाती केलेल्या आहेत. (१) काळी ऑरपिंगटन. (२) करड्या रंगाची ऑरपिंगटन व (३) पांढरी ऑरपिंगटन. करड्या रंगाची ऑरपिंगटन जात फार लोकप्रिय झालेली आहे. हिची उत्पत्ति करड्या रंगाची कोचीन, सोनेरी हँववर्ग व डार्किंग यांच्यापासून झालेली आहे. ही जात अंडी घालण्यांत सरस ठरलेली आहे. पांढरी ऑरपिंगटन ही ग्लायमौथरॉक, आणि लेगहॉर्न (सर्व श्वेतवर्णीची) यांजपासून झालेली आहे. काळी ऑरपिंगटन ही लॅंगशन, ग्लायमौथरॉक व मिनोर्का यांच्यापासून झालेली आहे. या जातीचा आकार साधारणपणें लॅंगशन जातीसारखाच असतो. आरपिंगटन जात साधारणपणें ग्लायमौथरॉक किंवा लॅंगशन कोंवडीच्या सारखी दिसते. या जातीतील पक्षांच्या पायांवर जरी कोठें कोठें पिसें असलेलीं आढळतात तरी अस्सल जातीच्या पक्षांच्या पायावर पिसें दिसत नाहींत. या पक्षांची छाती रुंद व पाय आंखूड असतात. शिगोरी एक आरीची किंवा गेंजी दिसून येते. पायाचा रंग पांढरा किंवा किंचित् गुलाबी असतो. पिसारा पाठीमागें झुकलेला व सरळ असतो. या जातीचीं पिलें काटक असून फार जलद वाढतात. परंतु त्यांची काळजी घ्यावी लागते. ऑरपिंगटन व ग्लायमौथरॉक या जाती ओळखण्याची मुख्य खूण म्हणजे ऑरपिंगटनचे पाय पांढरे व ग्लायमौथचे पिवळे असतात. तीन कोंवड्यांची किंमत पंचवीस ते पन्नास रुपये असते.

सिलेंकीः—ही जात विशेषकरून दिखाऊपणा व मऊ पिसारा या गुणांबद्दल प्रसिद्ध आहे. फायद्याच्या दृष्टीनें ही

कोंबडी वाळण्यांत कांहीं अर्थ नाही. अंडी उवविणें व पुढें पिलांचें संगोपन करणें या कामीं हीं कोंबडीं फार चांगलीं असतात. हीं जात्या काटक असल्यामुळें यांचें संगोपन करणें फारसें कठिण जात नाही. या जातीस व तिच्या पिलांना स्वतंत्रता लागते. पिलांना आईबरोबर हिंडू दिल्यास तीं चांगलीं वाढतात. शिंगोरी गेंजी (रोझ कोंब) नीळसर रंगाची व वाटोळी असते. गळस्तन(कळे)लाव व नीळसर रंगाचे असतात. पायांस नव्या कांहींस पांच तर कांहींस चार सांपडतात. पांच नव्या असणें उत्तम जातीचें लक्षण नव्हे. पायावर पिसें मुळीच असूं नयेत; किंवा असलीच तर थोडी असावीत. तीन पक्षांस किंमत दहा पासून पंधरा रुपये पर्यंत पडते.

डार्किंग.—ही जात नाजूक असल्यामुळें हिंदुस्थानांत फारकरून आढळत नाही. या जातीचीं अंडी थोडीं असतात. यांचें मांस फार रुचकर असतें. यांचीं पिलें फार नाजूक असून त्यांचें संगोपन करणें फार कठिण जातें. शरीरवर्णन:—या जातीची शिंगोरी एक आरीची किंवा गेंजी (रोझ कोंब) असून नराची ताठ व मादीची पडलेली व डोके मोठे असते. नराचे गळस्तन (कळे) मोठे व लोंबणारे व मादीचे तितके मोठे नसून वाटोळे असतात. तंगड्या आंखूड, बळकट व नवें आंतल्या वाजूस बळलेली असतात.

मिनोर्का:—ही जात दिसण्यांत लेगहॉर्नसारखी दिसते परंतु नरांची शिंगोरी मोठी असून तोंड व चेहेरा तांबडा असतो. यांच्या पायावर पिसें नसतात. यांच्या दोन उपजाती आहेत. एक काळी मिनोर्का व दुसरी पांढरी मिनोर्का. पैकीं दुसरी फार क्वचित आढळते. पहिली जात तिच्या काळ्या तक्तकीत पिसाऱ्यामुळें फार शाश्वत दिसते. या जातीच्या कोंबड्या अंडी पुष्कळ व फार मोठी घालितात; परंतु यांचें मांस खाण्यास तितकें रुचकर नसतें. यांचीं पिलें फार नाजूक असल्यामुळें त्यांचें संगोपन करणें फार कठिण जातें. मिनोर्का कोंबडीचा लॅंगशन कोंबड्याशी संयोग केल्यास होणारी जात फार काटक होते. दोन कोंबड्या व एक कोंबडा यांची किंमत पंचवीसपासून पन्नास रुपयेपर्यंत येते.

लेगहॉर्न:—या जातीचीं कोंबडीं साधारणतः गांवठीं कोंबड्यांसारखीच लहान लहान असतात. अंडी घालण्याच्या कामीं ही जात फारच प्रख्यात आहे; परंतु तिचें मांस खाण्यास मुळीच लायक नसतें. इंडियन गेम, चिता-गांग अगर लॅंगशन जातीशीहि हिचा संयोग केल्यास यापासून होणाऱ्या पिलांचें मांस खाण्यास बरें लागतें. निर-राळ्या रंगप्रमाणें या जातीच्या पुष्कळ उपजाती आहेत; परंतु त्यांत पांढरी व पियट लेगहॉर्न या दोन प्रख्यात आहेत. यांचीं अंडी साधारण मध्यम व पांढरीं असतात. यांची शिंगोरी एक आरीची व ताठ उभी असते. याणीं शिजविलेल्या मांसास तीं त्यांस त्रास देतात म्हणून

वरळि दांते सारख्या आकाराचे असतात. मादीची शिंगोरी एका वाजूस पडलेली असते. कांहीं कोंबड्यांना गेंजी शिंगोरीहि असते. यांचे पाय पिवळे असतात; तोंड तांबडें असतें. उत्तम नराचें वजन पांच सहा पाँड भरतें व मादीचें तीन पासून चार पाँड पर्यंत भरतें. यापेक्षां सुद्धां कमी वजनाचीं कोंबडीं या जातींत फार आढळतात. उत्तम तीन कोंबड्यांची किंमत पंचवीसपासून पन्नास रुपयेपर्यंत येते. निव्वळ अंड्यांचाच धंदा करणाऱ्यांस ही जात वाळण्यास चांगली.

गिनी कोंबडी:—ही फार खादाड असून नेहमीं कळप करून रहातात. दिवसाचा बहुतेक वेळ इकडे तिकडे अन्न-शोधार्थ घालवून संध्याकाळच्या वेळीं सर्वांनीं एकत्र जमावयाचें असा यांचा कालक्रम असतो. हे पक्षी उडण्यांत जरी फारसे पटाईत नसतात तरी पळण्यांत फारच चपळ असतात. यांना नेहमीं शांत ठिकाणीं राहणें आवडतें. अंडी घालण्याच्या कामीं हे पक्षी चांगले असून त्यांचीं अंडी सत्वपूर्ण असतात. साधारण कोंबड्यांपेक्षां हे अंडी जास्त घालतात. यांचें मांसहि खाण्यास चांगलें असतें. त्यांच्या माद्या इतर कोंबड्या-सारख्या खोलीत जाऊन आपल्या घरट्यांत अंडी घालीत नहीत; तर त्या आपलीं घरटीं शेताच्या कुंपणांत किंवा अशाच कोठें तरी गुप्त ठिकाणीं करितात व तेथें अंडी घालतात. मादी अंडी घालीत असतां नर तेंथें उभा राहून आसपास कोणी येतें कीं काय तें पहात असतो त्यावरून मादी अंडी घालीत आहे असें ओळखतां येतें. नर व मादी ओळखावयाची मुख्य खूण म्हणजे नरास एक तुरा असतो व त्याचे गळुल (कळे) नीळसर तांबड्या रंगाचे असतात. यांच्याकरितां घरे करवावयाचीं तीं एक मोठें छपर काढून त्यांच्या सर्भोवती तारेचें जाळें लावून बंद करवावयाचें व आंत पुष्कळ वांदूंच्या काठ्या, त्यांस बसण्याकरितां मेढी पुरून त्यांवर बसवावयाच्या. यांचीं पिलें फार नाजूक असल्यामुळें खाण्याच्या व इतर बाबतींत त्यांची थोडी जास्त काळजी घ्यावी लागते. मादी दर खेपेस तीस पासून चाळीस अंडी घालते. अंडी उववणें झाल्यास तीं कोंबड्यांखाली उवविण्यास ठेवणें चांगलें. अंडी उवून पिलें बाहेर येण्यास सव्वीस दिवस लागतात. पिलें बाहेर आल्यावर त्यांना कोरड्या हवेंत ठेवावें. त्यांस पहिल्या आठवड्यांत प्रत्येक तासास खाणें घालावें लागतें. उत्तम खाणें म्हणजे शिजविलेलीं अंडी, वारीक केलेले कांदे, वाळवी, शिजविलेलें मांस व तांदुळाचें व गव्हाचें पीठ. जसजशीं पिलें मोठीं होत जातील तसतसें त्यांस बाहेर फिरू द्यावें व खाण्याचें मान कमी करावें. पूर्ण वाढ झाल्यावर दिवसांतून दोन वेळ गव्हा, तांदूळ बगैरेसारखें धान्य खाण्यास घातलें म्हणजे झालें. बाकी सर्व व्यवस्था इतर कोंबड्यां-प्रमाणेंच करावी.

गिनी कोंबडी जात्या कूर पण भित्री असतात. त्यांस इतर कोंबड्यांसारखीं पिलें बाहेर ठेवावें. यांच्या त्रास देतात म्हणून

त्यांस निराळें ठेवावें. गिनी कोंबडी जरी इतर कोंबड्यांपेक्षा मोठी दिसतात तरी त्यांची पिसे काढून टाकल्यावर त्यांचे वजन इतर कोंबड्यांपेक्षा जास्त होत नाही. गिनी कोंबडी जास्त काटक असल्यामुळे त्यांना सहसा रोग होत नाहीत. व झाल्यास उत्तम उपाय म्हणजे त्या मारून टाकणे हा होय. ती फार भित्री अडल्यामुळे त्यास धरावयास गेलें असता ती फार तडफड करितात व त्यामुळे त्यांस फार इजा होते. म्हणून आजारी गिनी कोंबड्यांना होतां होई तीं निराळें ठेवावे व वरी नच झाल्यास शेवटचा उपाय अमलांत आणावा.

टर्की कोंबडी:—यांना वयांत यावयास तीन वर्षे लागतात व त्यांचे वजन चांगली काळजी घेतल्यास तीस ते चाळीस पौंड भरते. नर तीन वर्षांचा व मादी दोन वर्षांची झाली म्हणजे संयोग होऊं द्यावा. निकटसंबंधोत्पत्ति होणें श्रेयस्कर नाही म्हणून होता होईतीं ती होऊं देऊं नये. चार माथांस एक नर याप्रमाणें हीं कोंबडीं ठेवावीत. मादीला गिनी कोंबड्याप्रमाणेंच आपली घरटी चोरून एकांतात करण्याची संवय असते; परंतु त्यांच्याकरितां पानांचे दगैरे वरटें करून तेथें एखादें कृत्रिम अंडें ठेवल्यास ती तेथें जाऊन आपली अंडी घालते.

टर्की कोंबड्यांतील नर जात्या फार क्रूर असतात. ते वेळप्रसंगीं मुलें व मोठीं माणसें यावरहि हल्ला करण्यास भीत नाहींत. तसेंच दुसऱ्या कोंबड्यांशीं किंवा टर्की नराशीं झुंज लागल्यास ते मरेपर्यंत मागे हटत नाहींत. त्याच्या या क्रूर स्वभावाचा परिणाम मादीवर सुद्धा झालेला असतो आणि म्हणून नर आपलीं अंडी फोडून खाऊन टाकील या भीतीनें ती नरास अगदीं कळणार नाहींत अशा रीतीनें अंडी घालते. अंडी घालण्याचा प्रसंग आला म्हणजे मादी एक विशेष प्रकारचा आवाज करते. त्यावेळीं माल-कानें जपून राहून तीं अंडीं कोठें घालते इकडे लक्ष द्यावें. मादी एक दिवसाआड व कधी कधी दररोजहि अंडी घालते व दर खेपेस १५ ते वीसपर्यंत अंडी घालते. हीं अंडी त्याच मादीखालीं उबवावयास ठेवल्यास ती त्यांची काळजी घेते. अंड्यांवर वसली असतां तिला वरचेवर खाणें लागते व तिला बाहेर सोडवें लागतें. ती स्तः खाण्याकरितां म्हणून अंडी सोडून जात नाहीं व खाणें न मिळाल्यास ती उपाशी मरते. हीं अंडी कोंबड्याखालींहि उबवितात. अंडी उबून पिलें बाहेर येण्यास २८ दिवस लागतात. पिलें बाहेर आल्यावर कांही दिवस त्यांची काळजी घ्यावी लागते. पिलांचे खाणें गिनी कोंबड्यांच्या पिलांप्रमाणेंच असतें. आईला मात्र गव्हाचा कोंडा व तांदुळाचें पीठ खावयास घालावें. पिलांना प्रत्येक दोन तासांस खाणें घालावें लागतें. यांचीं घरे गिनी कोंबड्यांप्रमाणेंच सार्थी बांधावीत. त्यांस इतर कोंबड्यांपासून निराळें ठेवावें. यांच्या जाती आहेत त्या:—(१) ब्राँझ

टर्की, ही सर्वांत मोठी आहे. (२) काळी टर्की, ही लवकर लह्म होते. (३) करडी टर्की, ही नाजूक असते. (४) पांढरी टर्की, ही फारच सुंदर व मोठी असते.

टर्की कोंबडीं एकदां मोठीं झालीं म्हणजे त्यांना सहसा रोग होत नाहींत. पण झालेच तर इतर कोंबड्यांच्या रोगांवर सांगितलेल्या उपायांचीच योजना करावी.

टर्की कोंबडीं लह्म करणें झाल्यास त्यांना एका स्वतंत्र खोलींत बाळू, चुना, विटाचीं भुकटी वगैरेचा पुरवठा करून तीं ठेवावें. त्यास दिवसातून चार खेळ खाणें घालावें व तें मका, सातू, तांदूळ, गहू वगैरेपैकीं असावें. बटाटे, कांदे, कोवी वगैरे इतर पदार्थ भरपूर घालावें. त्यांस लह्म होण्यास दीड महिना लागतो.

हंस.—हे पक्षी ज्याच्याजवळ पुष्कळ माळ वगैरे चरावयास आहेत त्यास बाळगण्यास चांगले. ते जात्या काटक असून आजारी क्वचितच पडतात. ते पुष्कळ वर्षे पर्यंत (कधी कधी वीस वर्षेपर्यंत सुद्धां) जगतात. यांच्या पोटाजाती पुष्कळ आहेत. त्यापैकीं टौलौज, एम्बेन आणि आफ्रिकन अशा तीन मुख्य आहेत. इन्डियन किंवा चायना म्हणून जी एक जात आहे ती इकडे पुष्कळ आढळते. ही जात फार ओरडणारी असून त्रासदायक असते. यांना जागा पुष्कळ लागते म्हणून यांचीं घरे नेहमीं मोठीं बांधावीत. बारा फूट लांब व नऊ फूट रुंद एवढ्या जागेत बारा पक्षी राहूं शकतात म्हणजे प्रत्येकाला नऊ चौरस फूट (स्केअर) जागा लागते. यांनाहि वदकांप्रमाणें पाण्याच्या टाकीची अवश्यकता आहे. याचे फळप ठेवावयाचे झाल्यास प्रत्येक नरास तीन माद्या या प्रमाणांत ठेवावे. अंडी उबविण्याकरितां मादीखालीं ठेवणें चांगलें. कोंबडीखालींहि तीं उबविण्यास ठेविळीं तरी चालतात. अंडी उबविण्यास मादी वसली म्हणजे तिच्या खाण्याची तजवीज पाहिली पाहिजे. कारण ती सहसा अंड्यांवरून उठत नाहीं व वेळेवर खाणें न मिळाल्यास उपाशी राहून मरते. अंडी २९ व्या दिवशीं फुटून पिलें बाहेर येतात. त्यांना २४ तासपर्यंत खाणें वगैरे देऊं नये. नंतर सातूचें पीठ, गव्हाचें पीठ, तांदुळाचें पीठ, थोडेंसें बारीक केलेलें गवत वगैरे दुधांत मिसळून खावयास द्यावें. प्रथमतः वरचेवर खाणें घालावें लागतें. परंतु पुढें हळूहळू तीं हिंडतीं फिरतीं झाल्यावर तें कमी करावें. मोठ्या पक्ष्यांना गव्हाचा कोंडा, सातू, भात वगैरे खाणें घालावें. या पांखरास रोग वगैरे फारसे नाहींत; व ते एकदां झाले म्हणजे बरे करणें शक्य नाहीं.

कोंबड्यांचे रोग व त्यांवर उपाय.—कोंबड्यांना होणाऱ्या रोगांचे मुख्यत्वेकरून तीन वर्ग करतां येतील (१) सर्वसाधारण किरकोळ रोग; (२) भयंकर परंतु सांसर्गिक नसणारे रोग व (३) सांसर्गिक रोग. यापैकीं पहिल्या व दुसऱ्या वर्गातील रोग ताबडतोब उपाय केला असतां बरे

होतात. तिसऱ्या वर्गातील रोग सांसर्गिक असल्यामुळे त्यांत पुष्कळ वेळां यश येत नाही. शिवाय कोंबड्यांची काळजीहि फार ध्यावी लागते, व कधी कधी तर सर्व कोंबड्यांचा नाश होईल या भीतीनें आजारी असलेल्या कोंबड्या ठार मारून टाकाव्या लागतात. असो; वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या वर्गातील रोगाविषयी आतां थोडासा विचार करूं. (१) पिसें जाणें:—यावर उपाय, त्यांनां स्वतंत्र ठेवणें, मऊ अन्न देणें; गव्हाचा किंवा सातूचा भरडा दुधांत मिसळून देणें, स्वच्छता राखणें व हिरवें अन्न खावयास घालाणें. (२) मऊ अंडी घालणें:—य. वी. कारणें फार खोणें, व चुन्याची कमतरता. यावर उपाय, कारणें नाहींशीं करणें. (३) पायावरील खवले वाढणें:—कारण कृमी. यावर उपाय-रोज सकाळीं कोंबड्यांचे पाय रोंकेल व जवसाचें तेल यांच्या मिश्रणांत घुडवावे व त्यावर पोल्ट्री पावडर चोळीत जावी. (४) मऊ गांजा किंवा पेटारा-याचें कारण अर्जण. चिन्हें:—गांजा हातास बिलबिलित लागणें व त्यांत पाणी आहे असा भास होणें. उपाय-कोंबड्यास उलटें धरून गांजा हातानें चिवडून सर्व अन्न पोटावाटे काढावें. गांजातील अन्न कठिण झालेलें असल्यास शस्त्रक्रिया करणें अवश्य आहे. (५) पिसें खाणें:—उपाय, थोडा हिण किंवा रोंकेल पिसें तोडलेल्या जागेस लावावा. लसूण पुष्कळ खावयास घालावा (६) अंडी खाणें:—कारण-चुना, वाळू व मांसल अन्न भरपूर न मिळणें. यास उपाय, कारणें दूर करणें; तेवढ्यानें संवय गेली नाही तर अंडें एका वाजून फोडून त्यांत फिनाईल व मोहरी घालावी. कोंबड्यानें एकदां हें खाल्लें म्हणजे पुन्हां ती अंडी खाण्याच्या मानगडीत पडणार नाही. याशिवाय शेवटचा उपाय म्हणजे ठार मारणें हा होय. (७) फिकट वळस—नर व मादी अशक्त असतील तर अंडी वरील प्रकारची निघतात. उपाय:—कोंबड्यांस हिरवें अन्न पुष्कळ खावयास घालणें व त्यांस पूर्ण स्वतंत्रता देणें. (८) फेपरें:—याचीं कारणें (१) अतिशय खोणें, (२) नेहमी कोंडून ठेवणें, व (३) झुंज लागली असतां हि हा रोग होतो. यास उपाय:—पंखाखालील हाडाजवळची एखादी रक्तवाहिनी कापून काढणें, एप्सम सॉल्ट थोडथोडें देणें, नेहमी अंधारांत ठेवणें व सातू खावयास घालणें. (९) पायफुगी:—पायाचा तळवा सुजून त्यांमध्ये पू होतो व कोंबड्यांना चालतां येत नाही; उपाय:—पोटीस लावून पिकविणें; नंतर सगळा दर्द काढून टाकून जखम धुवून त्यांत आयडोफॉर्म व व्हॅसेलिन हीं भरणें. (१०) पेटके येणें:—कारण-सर्द व थंड हवा. यावर उपाय-कारण नाहींसें करणें; लिंबाचा पाला पाण्यांत मीठ टाकून त्यांत उकळवा व त्यानें पाय चोळावेत. उष्णता उत्पन्न करणारे व पौष्टिक असें अन्न खाऊं घालावें. (११) पोटफुगी:—याचीं कारणें:—(१) अति खोणें, (२) कातडें वगैरे गिळणें अगर कागड, हाड वगैरे खाणें, यास

उपाय-मऊ गांजा झाला असता करतात तांच. याखेरीज ऊन पाणी वरचेवर पाजून किंवा सॅलड तेल पाजून आंतील पदार्थ निघाले तर पहावे. (१२) मेंदूची सूज-यावर कांहीं उपाय नाही. (१३) अर्धोगवायु किंवा पक्षाघात:—कांहीं उपाय नाही; पक्ष्यास ठार मारणें वरें. (१४) अंडी घालतांना त्रास होणें, कारणें:—(१) अंडी मोठी असणें, (२) कोंबडा लहू असल्यामुळे, व (३) अंडी येण्याचा मार्ग सुजल्यामुळे. चिन्हें—अस्वस्थता. उपाय:—गुदद्वारास एरंडेल लावावें व आंत पिचकारी मारावी, आघण आलेल्या पाण्यावर कोंबडीस धरावें. एप्समसॉल्ट एक चमचाभर द्यावें. खाणें थोडें व हलकें घालावें. (१५) संघिवात:—हा पेटक्यासारखाच रोग आहे. सर्व सांध्यांस सूज येते व कोंबड्यास चालतां येत नाही. उपाय पेटक्या प्रमाणें (१६) कृमी.—हे तीन प्रकारचे आहेत. (१) फुसरे, हे अगदीं वारीक असून पिसांत पुष्कळ भरलेले असतात. कोंबड्यांच्या कातड्याचा जो कोंडा वरचेवर निघतो त्यावर हे आपली उपजीविका करतात. यांपासून पिसांना त्रास होतो. (२) चपटे—हे उवांसारखे असतात. पंखाच्या मुळांत लहान लहान भोंकें पाडून त्यांत हे रहातात. यांची उपजीविका कातड्यावरच होते. (३) टोके हे तांबडे लाल असून मुख्यत्वे करून डोकें, डोळे, कान, शिंगोरी वगैरे भागांवर असतात. हे त्या भागास इतके चिकटून बसतात की ते मेल्याशिवाय निघत नाहीत. ते आंतले रक्त शोषून घेतात व त्यामुळे कोंबडी मरतात. कारण-मुख्यत्वेकरून कोंबड्यांच्या घरात अस्वच्छता असल्यामुळे हे किडे होतात. याच्या नाशाचे उपाय-घरें दर आठ अगर पंधरा दिवसांनीं फिनाइलच्या पाण्यानें स्वच्छ धुवावी. तीं विटांचीं वांधलीं असल्यास शेण, व रोंकेल एके ठिकाणीं करून त्यानें सारवावी व घरांत कॅवॉलिड पॉवडर टाकावी. कोंबडी व पिलें यास वरचेवर नॅपथेलिन किंवा गंधक चोळावा व त्यांच्या खोलींत अगर शेजारी कोरड्या मातीचें किंवा राखेचें घमेलें भरून ठेवलेलें असावें. कोंबड्यांच्या घरांतील जमीन वर्षांतून एकदां तरी करावी. टोके झालेल्या कोंबड्यांस इतर कोंबड्यांपासून निराळें ठेवावें व सर्व टोके हातानें काढून टाकावे. फुसरें, चपटे यांस नॅपथेलिनची पूड चांगली लांगू पडते. याखेरीज पाहिजे असल्यास पुढें दिलेलें मिश्रण थोडथोडें चोळावें दरपेनेतले २ भाग, कापूर १ भाग व खोवरेल १२ भाग. जखमा झाल्यावरोंवर त्या स्वच्छ धुवून त्यांत हळद किंवा आयडोफॉर्म भरावा. शिक अॅक्साइडचाहि उपयोग करावा. (१७) मोड.—कोंबड्यांचें शेंपटाजवळ एक गांठ असते तीस मोड म्हणतात. ही सुजली म्हणजे हळकुंड किंवा कारवी पेटवून भाजतात. परंतु हें करणें कुरपणाचें आहे तरी असें करूं नये. [ले. रा. आर्. डी. खांडेकर]

कोवर्ग-जर्मनीतील एक शहर सॅक्सोवर्ग-गोथा नांवाच्या संस्थानाच्या हें व गोथा अशा दोन राजधान्या आहेत. रजव नद्याला मिळणाऱ्या इतर नांवाच्या एका लहान नदीच्या

कांठी वसलेलें असून गोथाच्या आग्नेयीस ४० मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९१०) २३७८९. शहर पुरातन असून येथें ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाच्या अशा व्याच गोष्टी पहावयास सांपडतात. बाजारचौकांत महाराणी व्हिक्टोरिया यांचे पति राजपुत्र आलवर्ट यांचा धाकट्या विल्यम थोडने तयार केलेला पुतळा आहे. येथें १६०४ मध्ये स्थापलेली एक व्यायामशाळा असून औद्योगिक व शेतकी शिक्षणाकरितां कित्येक शाळा आहेत. येथील ड्यूकच्या ग्रंथसंग्रहालयांत एक लाख पुस्तके आहेत.

येथील कोवर्ग नांवाचा पुरातन किल्ला शहरच्या वस्तीपेक्षां व्याच उंच जागेवर बांधलेला आहे. हा ११ व्या शतकांत बांधला गेला असावा असा अंदाज आहे. इ. स. १७८१ त वेड्याच्या इस्पितळाकडे या किल्ल्याचा उपयोग करून लागले. परंतु १८३५-३८ त याचा जीर्णोद्धार केला गेला व आतां येथें प्राणिशास्त्राचें पदार्थसंग्रहालय आहे. प्रॉस्टेस्टंट धर्माचा संस्थापक मार्टिन ल्युथर हा इ. स. १४३० मध्ये ह्या किल्ल्याच्याच एका खोलीत रहात असे. ज्या विद्यान्यावर तो निजत असे तो विद्याना व ज्या व्यासपीठावरून तो उपदेश करीत असे तें व्यासपीठ अजून तेथें दाखवितात. येथें रंगाचे, थेंबे तयार करण्याचे दाख गाळण्याचे, लोखंडाचे ओर्ताव काम करण्याचे, चिनी मातीची भांडी तयार करण्याचे व लांकडाचे तक्तें पाडण्याचे कारखाने असल्यामुळे या शहरास औद्योगिक दृष्ट्या महत्त्व आहे. जवळच ड्यूकचे राजवाडे असून त्यापैकी एकांत राजपुत्र आल्वर्टचा इ. स. १८१९ त जन्म झाला होता.

ह्या शहराचा १२०७ मध्ये प्रथम उल्लेख केलेला आढळतो. येथें असलेल्या किल्ल्यावरूनच या शहराचें नांव कोवर्ग असे पडलें. युरोपमधील ३० वर्षांच्या युद्धांत ह्या किल्ल्याभोंवती ३ वर्षे (१८३२-३५) वेढा पडला होता इ. स. १८३५ पासून संक्सकोवर्गचे ड्यूक येथें राहू लागले.

कोवी-गडगाव. कोवीची भाजी विलायतेकडून हिंदुस्थानांत आलेली आहे. कोवीचे बीं कालीफलावरच्या वियासारखेच असतें. पण तें मोहोरोपेक्षा मोठें व काळसर असतें. कोवी थंडीत चांगली होते. पावसाळ्यात पानें वाढतात पण त्यांचा गड्डा वनत नाही. थंडी संपताच लागण केल्यास कडक उन्हाळा नसेल तर उन्हाळ्यांतहि कोवी होते. पण थंडीच्या पिकाप्रमाणें गड्डे मोठे होत नाहीत. महावळेभरासारख्या हवेंत वैशाखांतहि चांगले गड्डे होतात. कोवीचा योग्य मोसम म्हणजे थंडी असतानाच गड्डे तयार झाले पाहिजेत. थंडीत गड्डे मोठाले होतात व त्यांस स्वाद चांगला असतो. उन्हाळ्यांतील कोबीस उग्र वास येतो व भाजी खाण्यास बेचव लागते. कोबीला जमीन फार उत्तम पाहिजे. तिला पाणी मुबलक पाहिजे. खत चांगलें कुजलेलें, एकरी सुमारे लावणीच्या वेळी २५१३० गाड्या व पुढें जमीन चाळून गळेभरणीच्या वेळी १०१५ गाड्या लागतें. जमीन दोनतीन वेळ नांगरून खत पसरावें

व २।३ वेळ कुळवून सरीचे बाफे करावे. सन्या सुमारे २ फुटांच्या अंतरानें पाडाव्या. कोवीचें बीं दर एकरी सुमारे ५ औंस लागतें. एक औंस बीं पेरण्यास सुमारे ८ चौरस यार्ड म्हणजे २ हात रुंद व ४ हात लांबीचे ४ बाफे इतकी जागा पाहिजे. बीं पेरण्याचा हंगाम गोकुळअष्टमीपासून दसऱ्यापर्यंत मुख्य आहे. पुढें ज्यावेळी कोवी तयार पाहिजे त्याच्या अगोदर ६ महिने बीं पेरानें लागतें. रोप दाट झाल्यास तें सुमारे चार पानांवर येतांच दुसऱ्या बाफ्यांत बदलावें म्हणजे तें जोरांत वाढेल. रोपास पाहिल्यानं रोज झारीनं पाणी घालावें. रोप चांगलें वर आल्यावर वहातें पाणी देण्यास हरकत नाही. रोप दोन वेळ खुरपून काढावें. बीं खुरप्यानं रेघा काढून चिमटीनं पेरलेलें असल्यास रोप खुरपण्यास सोंपें जातें. बीं फेंकून पेरलें असल्यास तें खुरपण्यास अवघड जातें व शिवाय वेळ जास्त लागतो. रोपावर तें लहान असतांच काळतर हिरव्या अळीची कीड पडते. त्या किडीबद्दल रोप उगवल्यापासून रोज उजाडतांच तपास ठेवून कीड थोडी नजरेस पडतांच उपाय केला पाहिजे. मुख्य उपाय रोपाची पानें विपारी केली पाहिजेत, म्हणजे तीं खाऊन कीड मरून जाईल. 'हेलिबोर पावडर' सध्याकाळी रोपावर टाकल्यानं रात्री कीड पानांवरोंवर विपदि खाते व मरून जाते. कीड बांचलीच तर उजाडतांच वेंचून मारून टाकावी. किडीनं पहिलीच पानें खराब केलीं तरी अंकुर खाल्लेला नसतो; म्हणून दुसरी पानें येऊन रोप जोरावतें. तेंवाखूवें पाणी, तेंवाखूचा सावण, गोमूत्र, सुतारीचें पाणी, सावण व घासले-टाचें पाणी, कडुनिंबाच्या सालीचा काढा वगैरे कडू व विपारी पाणी शिंपल्यानं कीड मरते. या किडीबद्दल आढस केल्यास रोप हातीं पडणें कठीण आहे. ही कीड पडत नाही असें क्वचितच होतें. जेथें कोवीच्या वर्गाचें पीक अगदीं नवीनच केलें असतें अशा नव्या ठिकाणीं हि ही कीड तयार होते. रोप सुमारे दीड महिन्यांत लावण्याजोगें वाढतें. रोप लावण्यासाठीं काढण्याच्या अगोदर त्यास आदल्या दिवशीं पाणी द्यावें म्हणजे रोप उपटताना मुळ्या तुटत नाही. कोरळ्या बाफ्यांत एक हातवर सरीच्या तळाशीं खुरप्यानं अगर कुदळीनं माती उकरून केलेल्या उथळ खांचेंत डाव्या हातानं रोप धरून त्याच्या मुळावर उजव्या हातानं माती ओढावी व दोन्ही हातांच्या बोटांनीं ती दावावी. म्हणजे पाणी सोडल्यावर रोप आडवें पडत नाही. जमीन कसदार असल्यास रोप दोन फुटांवर लावावी म्हणजे दाटी होत नाही. दर खांचेंत एकेक रोप लवावें. लावताना रोपाच्या मुळ्या खोल जातलें अशा ठेवाव्या, झाडव्या करूं नयेत. पहिलें पाणी जपून द्यावें. दुसरे पाणी जरूरीप्रमाणें १।३ दिवसांनीं द्यावें. नंतर ८१० दिवसांनीं पाणी देत जावें.

बाफ्याच्या चढूं बाजूंच्या वरंब्यांस बीटचें बीं लाविलें असतां त्याचें कांदे कोबीवरोबरच तयार होतात. सन्याच्या दोन्ही बाजूंच्या वरंब्यांच्या बगलेस सालटाचें रोप चांगलें वाढलेलें

लावल्यास चाळणीच्या अगोदर सालटे तयार होतात. रोप बारीक लावल्यास चाळणी करून गळेभरणीच्या वेळी अडथळा होईल. तण उगवले असेल त्या मानाने दोन तीन वेळ खुरपणी करून रोपाच्या मुळाजवळील माती भुसभुशीत करावी.

लावणीनंतर सुमारे अडीच महिन्यांनी पेंड, कुटी (मासळी) अगर शेणाचे खोडखत देवून चाळणी करावी व सऱ्या मोडून वाफे सपाट करावे. यानंतर वेळच्यावेळी पाणी देणे व जुनी पाने काढणे यांशिवाय कांही करावे लागत नाही. कोबीचे गडे तयार होण्याच्या वेळी तीवर मावा पडत असतो. मावा पडलेली कोबी तिजवरील मावा जमिनीवर न पडू देतां हलकेच उपटून जाळून टाकावी व त्या जागेवर घासलेटमिश्रित सावणाचे पाणी मारावे. म्हणजे जमिनीवरील किडे मरून जातील. माव्याचा वेळांच प्रतिकार न केला तर सर्व कोबींवर तो पसरतो व मग चांगले गडे होत नाहीत.

कोबीच्या गड्यांत एक प्रकारची अळी पानाच्या खालच्या बाजूने देंठाकडून गाभ्यांत प्रवेश करते. ही कीड नजरेस येतांच किडलेले गडे उपटून जाळून टाकावे. उन्हाळ्याच्या तापाने गडे कमजोर होतात व वरून करपावयास लागतात. अशा गड्यांत आंतून कीड असते. असे गडे दृष्टीस पडतांच उपटून उपयोगांत आणावे अगर किडले असल्यास जाळून टाकावे. चांगल्या गड्यांचा भाजीकडे उपयोग होतो. जून पाने जनावरे खातात. किडलेली पाने अगर गडे जनावरास खाण्यास घालू नयेत. तसेच कित्येक लोक गौरसमजुतीने किडलेली पाने खताच्या खड्यांत टाकतात. पण तसे करण्याने ते किडींचा संचय करितात, बर्मोड करीत नाहीत. नेहमी पिकाचे रोगट भाग जाळून टाकीत गेल्यानेच किडींचा बर्मोड होतो. [वनौपधि गुणा.]

कोम-मौजे-कसबा—कोम म्हणजे लहान गांव किंवा वाडी असे ग्रँट डफ म्हणतो; पण तसा अर्थ इतरत्र आढळत नसतो. कोम म्हणजे समाज किंवा जात अशा अर्थानेहि हा शब्द हिंदुस्थानांत वापरला जातो. मौजे म्हणजे खेडे. मूळ शब्द मौजा. येथे बाजार भरत नसे. कसबा म्हणजे महालांतील अथवा परगण्यांतील मुख्य ठाण्याचे गांव; गांवांतील जुना वसाहतीचा भाग; बाजारचा गांव. प्रत्येक कसब्याखाली साधारणतः ५ ते २५ दुसरीं खेडी असत. परंतु कसब्याचे गांव फारच मोठे असले, तर तेवढे एकच गांव देखील त्या कसब्यांत असे. [मोल्स्वर्थ-कोश; डफ व्हा. १].

कोमटी—ही व्यापारी जात मुंबई, मद्रास इलाखा, बऱ्हाड व मध्यप्रांत, संयुक्त प्रांत, म्हैसूर इत्यादि प्रदेशांत आढळते. हा आंध्रांतील मुख्य वैश्य वर्ग होय यांची वस्ती बऱ्याच ठिकाणी असल्याने त्यांच्यातील धार्मिक व सामाजिक संस्कारांत मोठी विविधता आलेली आहे. १९११ साली हिंदुस्थानांत एकंदर ७,६५,५३५

कोमटी होते. त्यांपैकी सर्वांत जास्त मद्रासेत (४,९८,२९५) होते. कोमटी हे नांव या जातीस कसे पडले याविषयी भिन्न भिन्न मते दिसून येतात. को-मति (खोंकडस्वभावी) गो-मति (गाईवाला), कु-मति (दुष्ट स्वभावाचा) अशा तऱ्हेच्या उपपत्त्या पुढे आलेल्या आहेत. कोमट्यांच्या कन्यकापुराणांत शिवाने यांना गाईप्रमाणे वागाविले म्हणून गो-मति असे नांव दिल्याचे लिहिले आहे. पूर्वी गोदावरीच्या तीर्थां हे रहात असत असे म्हणतात; अद्यापहि मुख्य वस्ती तेथे आहे. व गो-मति किंवा गोमती अथवा यांचे त्या ठिकाणचे एक नांव आहे; तेव्हां गोमतीचे तेलगूंत कोमटी असे अपभ्रष्ट रूप झाले असावे अशी मांडणी करतात. सर्व ठिकाणचे कोमटी तेलगू बोलतात. ती त्यांची मातृभाषा होय. याखेरीज ज्या देशांत ते रहातात त्या देशची भाषा चांगली मुखोद्भूत करतात. त्यांची एक निराळी व्यापारी भाषा असते.

कोमट्यांत मुख्य दोन जाती आहेत. एक गवर (गौर) आणि दुसरी कलिंग. विजयानगरच्या उत्तरेस असणारे गौर व दक्षिणेस असणारे कलिंग होत. गौर कोमट्यांत पुन्हां अनेक पोटजाती आहेत. कोणा शैव, कोणी वैष्णव व कोणी माध्वपंथी आहेत. धंद्यावरूनही अनेक पोटजाती उत्पन्न झाल्या आहे. गौर व कलिंग यांच्यामध्ये परस्परांत लग्न होत नाहीत गौर मध्यमांस खात नाहीत. कलिंग खातात. धंद्यावरून पडलेल्या जातींत रोटीबेटी व्यवहार होत नाहीत. यांचीं देवकें प्राणी व वनस्पती असतात. कोमटी आपणाला वैश्य समजतात व आपली गोत्रे व प्रवर सांगतात. ही जात बरीचशी ओघडधोवड चेहऱ्याची असते.

‘मेनरिकम’ चालीप्रमाणे कोमटी तरुणाला आपल्या मामेबहिणीशी लग्न करता येते. कन्यकापुराणांतील कन्य-कम्माने १०२ गौर कोमट्यांसह (हे पुढे गोत्रपुरुष झाले.) आग्निप्रवेश केल्याची कथा फार लोकप्रिय असून ती थोड्या फार फेरबदलांने तेलगू मार्कंडेय पुराणांत (१४ वे शतक) सुद्धा आलेली आहे. म्हणजे कोमट्यांचा उल्लेख इतका प्राचीन आहे. संस्कृत मार्कंडेय पुराणांत ही कथा नाही, तेव्हां ती कन्यकापुराणांतूनच घेतली असावी. कनिष्ठ व जवळ जवळ अपृश्य समजल्या जाणाऱ्या मद्दिगांचा व यांचा संबंध पुरातनचा आहे. त्यांचा उलगडा करण्यासाठी अनेक कथा सांगतात. मद्दिग ह्री व ब्राह्मण पुरुष यांच्यासंबंधापासून कोमटी जात बनली आहे असा एक आक्षेप कोमट्यांवर करण्यांत आला आहे.

कोमट्यांत बालविवाहाची चाल आहे. लग्न ब्राह्मण चालवितो. बहुपत्नीकत्वाची यांच्यांत चाल आहे. पण पहिल्या बायकोला मूल होत नसेल तर दुसरे लग्न करावयाचे. वेदोक्त संस्कारांनी ब्राह्मण ह्रदकत घेऊ लागल्या कारणाने पुष्कळ तडे माजले आहेत. वेदोक्त व पुराणोक्त अशा

दोन्ही पद्धतींनीं लभें होतात. मद्रासकडे प्रथम वरांची मुंज करितात, मग काशीला जाण्याचा आव आणिला म्हणजे वधूचा बाप त्याला घरीं नेतो व आपल्या मुलीशीं लग्न करून देतो. कलिंग कोमटी गंजमच्या उत्तरेस राहात असून आपली मातृभाषा बहुतेक विसरले आहेत. त्यांचे उपाध्याय उरिया ब्राह्मण असल्याने त्यांच्यांत उरिया चाली शिरल्या आहेत.

यांच्यांत विधवाविवाह रूढ नाहीं. शैवाखेरीज कोणाहि विधवेचें मुंडण सत्तीनें करण्यांत येन नाहीं. अंगावर दागाने घालणें, पान खाणें विधवा निषिद्ध मानीत नाहींत. शैव क्रोमट्यांत देखील बालविधवांचें मुंडण होत नाहीं. वैष्णव विधवा तर नेहमीं सकेसाच असतात. सजीव आणि मृत या दोघांचें जें लग्न लावण्यांत येतें तें मात्र फार विलक्षण दिसतें. एखाद्या स्त्रीपुरुषाचा संवध असेल व तो पुरुष कदाचित दिवंगत झाला तर त्याच्या प्रेताशीं त्या स्त्रीचें लग्न खऱ्या लग्नप्रमाणें लावितात. वधू खोबऱ्याच्या विज्या तोडून त्याच्या तोंडावर थुंकते; त्याच्यापुढें वसून पुष्कळ वेळ भाषण करिते; नंतर प्रेताला न्हाऊं माखूं घालून विडा खावयास देतात व या तऱ्हेचे लग्नसोहळे संपल्यावर त्याची प्रेतयात्रा निघते. उत्तरसरकारांत रहाणाऱ्या लिंगायत कोमट्यांमध्ये वरील चाल आहे.

सर्व ठिकाणीं कोमटीकन्यका 'परमेश्वरी' या कुमारी देवतेला भजतात. तिची जागजागीं देवळें आहेत. या देवीखेरीज इतर देवतांचीहि ते पूजा करितात. विश्वगपट्टम् येथील कोमटी किनाऱ्यावरील डॉंगरावर पुरलेल्या एका मुसुलमान साधूची फार आराधना करितात. त्या वंदरांत येणारें जाणारें प्रत्येक जहाज आपलें निशाण तीनदा वाकवून त्याला सलामी देतें. प्रवास सुरक्षित व्हावा म्हणून हिंदु बोटांचे मालक त्याला चांदीची डोणी अर्पण करीत. हल्लीं बोटांचे मालक कोमटी नाहींत तरी ते या साधूला भजतात. व खटल्यांत यश यावें, दुखणीं वरीं व्हावीं म्हणून याला नवस करतात. धार्मिक विधिकरण्यास हे लोक ब्राह्मणांना बोलावतात व त्यांना आपले गुरु करतात. या ब्राह्मणाला भास्कराचार्य असें म्हणतात. सोळाव्या शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या संस्कृत कन्यकापुराणाच्या तेलगु भाषांतरकाराचें हें नांव होतें. त्यानें कोमट्यांना दैनिक आचारांचे कांहीं नियम घालून दिले आहेत. हा वैश्यगुरु भास्कराचार्य व त्याचे वंशज गृहस्थाश्रमी असून त्यांना या ज्ञातीकडून वर्षासन असे. हल्लीं निरालया ठिकाणीं गुरुपीठें असून धार्मिक कारभारांत यांचा अधिकार मानला जातो.

मोठे व्यापारी, बाणी आणि सावकार म्हणून कोमटी प्रसिद्ध आहेत. मद्रास शहरांत सर्व आयात मालाचे ते चाउक व्यापारी आहेत. बहुतेक कोमटी विद्यासंपन्न असतात व त्यामुळे यांचा कारभार चांगला चालतो. येथून तेथून सर्व कोमटी हुषार, मेहनती, मितव्ययी व गबर असतात

अशी म्हण आहे ती कांहीं खोटी नव्हे. जर एखादा कोमटी थंवांत बुडाला तर त्याचे जातभाई त्याला मदत करून पुन्हां मार्गाला लावतात. यांचा दानधर्म व्यवस्थित असतो. प्रत्येक कन्यकापरमेश्वरीचें देऊळ म्हणजे एक दानगृह होय. या पैशांतून कोमटी स्त्रीशिक्षण, अनाथसंगोपन यांसारख्या संस्था चालवितात. वैद्यज्ञातीची नैतिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक व औद्योगिक उन्नति करण्यासाठीं १९०५ सालीं " दक्षिणहिंदुस्थान वैश्यसंघ " नांवाची एक संस्था यांनीं स्थापिली. लायक कोमटी विद्यार्थ्यांना यांतून इंग्रजी व स्वभाषा शिकण्यासाठीं शिष्यवृत्त्या देण्यांत येतात. शेष्टी, चेष्टी (श्रेष्ठीचीं अपभ्रष्ट रूपे) हीं बहुमानार्थक नांवें कोमट्यांतहि आहेत. हल्लीं कोणी कोणी आपणाला अय्या म्हणवितात. [थस्टेन].

त्रावणकोरमध्ये यांची संख्या सुमारे दोनशें आहे. व म्हैसूरमध्ये जवळ जवळ दहा हजार आहे. यांची भाषा तेलगूच आहे. मुंबई इलाख्यांत यांची संख्या २१,८६५ असून हे विशेषतः वेळगांव, विजापूर व धारवाड जिल्ह्यांत आढळतात. नाशिक जिल्ह्यांतहि यांची थोडी वस्ती आहे. हे जुन्या कपड्यांचा व्यापार करतात. यांचा धर्मगुरु कृष्णाचार्य नांवाचा असून निझाम हैदराबादनजीक वर्षुवारील येथे त्याचा मठ आहे. यांच्यांत जातिसभा असून ती आचार्यांनीं नेमलेल्या मानकन्यांच्या संमतीनें जातांचे प्रश्न सोडविते. मध्यप्रांतांत यांची वस्ती सुमारे ११००० आहे. यांच्यांत यज्ञ, पट्टी, जैन व विद्भर अशा जाती आहेत. यांची रहाणी मद्रासतील कोमट्यांप्रमाणेंच आहे. [सेन्तास रिपार्ट; रसेल व हिरालाल].

कोमारपाइक— एक जात. यांची लोक संख्या १०,०५९. फक्त कानडा जिल्ह्यांत हे लोक आढळतात. अलीकडे हे लोक आपल्याला " खत्री कोमारपंथ " म्हणवू लागले आहेत. आम्ही क्षत्रिय आहों असें हे आतां म्हणतात. अ.म.चें मूळचें वसतिस्थान गुलबर्गा असून तेथून आम्हीं कानड्यांत आलों असें ते सांगतात. हे पूर्वी सोंडा सरदारांच्या सैन्यांत असावे असा अंदाज आहे. इ. स. १७६३ ते १७९९ पर्यंत हे छठारू म्हणून प्रसिद्ध होते. इ. स. १७९९ मध्ये ब्रिटिशांनी या छठारूंचा नायनाट केला व तेव्हांपासून हे लोक शांतताप्रिय झाले आहेत. ते पूर्वी सैनिक होते असे ते म्हणतात. परंतु आतां पुष्कळसे शेतकरी व ताडी काढणारे आहेत. यांमध्ये हिंदू व लिंगायत असे दोन पोटभाग असून त्यांमध्ये वेदीव्यवहार होत नाहीं. हिंदू कोमारपाइक हे घाटांत रहातात व लिंगायत कोमारपाइक हे घांटाच्या वरच्या प्रदेशांत रहातात. हिंदू कोमारपाइकांमध्ये १८ कुळे आहेत. मावसभाळ व मामेवहिन यांचें लग्न होतें. साटेंलोटे करण्याची चाल यांमध्ये आहे. मुलींचीं लग्ने ८ ते १० व मुलांचीं १४ ते २० वर्षांपर्यंत होतात. पुनर्विवाहाची चालहि आहे. पहिल्यानें मुलाचे केळीच्या झाडाशी व मुलीचें

कोंबड्याची लम होऊन नंतर तिसरें लम करण्याची परवानगी आहे. घटस्फोटाची मनाई आहे. हे लोक मांसाहारी आहेत व अलीकडे दारूहि पिऊ लागले आहेत. फक्त ब्राह्मण व वाणी यांच्या हातच हे जेवतात. यांचा वारसासंबंधी कायदा हिंदूप्रमाणेच आहे. हिंदु कोमारपाइक पुष्कळ वावर्तात लिंगास्ताप्रमाणेच वागतात. वसव, व्यंकटरमण, कालभैरव, म्हास्ती इत्यादि यांच्या देवता आहेत. जोशी, हविक, गौडसारस्वत ब्राह्मण यांचे उपाध्याय अतसात. जंगमांनाहि ते मान देतात.

शंभर वर्षांपूर्वी हिंदु कोमारपाइक लोक लिंगायतांप्रमाणे आपली प्रेतं पुरीत असत परंतु आतां ते आळू लागले आहेत. कोमारपाइकांच्या प्रत्येक पंचायतीवर “ बुधवंत ” हा अधिकारी नेमलेला असतो. त्याचप्रमाणे खेड्यांच्या एका गटावर एक कळा नांवाचा वरिष्ठ अधिकारी असतो. महत्वाचे प्रश्न जातीच्या समेत येतात व तेथे त्यांचे निकाल दिले जातात. निकालाप्रमाणे न वागल्यास जातीबाहेर टांकण्यांत येते. वारिकसारीक अपराधांवर दंड होतो. परंतु अपराध मोठा असला तर पंचगव्य देऊन प्रायश्चित्त देतात. खालच्या जातीच्या पंचांत जेवण्यावर दंड होऊन जाऊन क्षौर व स्नान करावे लागते व त्यानंतर पंचगव्य घ्यावे लागते. श्रुंगेरी येथील स्मार्त मठाधिपति हा विशेष महत्वाच्या प्रश्नांचे निकाल देतो व ह्याचे निकाल कायमचे व अखेरचे समजले जातात. [एन्थॉन. से; रि. मुंबई १९११].

कोमिल्ल गांव—हे बंगाल इलाख्यातील टिप्पेरा जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असून गोमती नदीवर वसले आहे. डाक्यापासून चितागंगला जाणारा रस्ता याच शहरावरून जातो. इ. स. १९०१ साली या शहराची लोकसंख्या १९,१६९ होती. या शहराची १८६४ साली म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना झाली. गोमती नदीचे पाणी पुराच्या वेळी गांवांत शिरू नये म्हणून येथे एक बांध घातला आहे. येथे टिप्पेराच्या राजाने १५ व्या शतकांत बांधलेला धर्मसागर नांवाचा एक तलाव असून त्याचा घेर १ मैल आहे. येथे कोमिल्ल विक्टोरिया कॉलेज व वरीचशी हायस्कूल आहेत.

कोयी—एक डोंगरी जात. यांची वस्ती मद्रास व हैदराबाद संस्थान यांतून आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) २,०३,७६२. गोदावरी जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील डोंगरांत राहणारी कोयी अथवा कोया नांवाची एक जात असून जेयपूर जमीनदारांच्या मालकांगीरी नांवांच्या ताळक्यांतहि कोयी जातीची वस्ती आहे. लोक गोंड वंशाचे आहेत असे म्हणतात व ग्रियर्सनच्या मतें गोंडी भाषेचीच कोयी भाषा ही एक पोटभाषा आहे. वरील प्रांतांतील कोयी भाषेत बरेच शब्द असतात. तेथील लोकांना वस्तरकडून आलेल्या कोयांची भाषा समजत नाही. रेव्हंड जे. केन. म्हणतो की, गोंड व तेलगू भाषांचा पगडा बऱ्याच प्रमाणांत कोयी भाषेवर वसलेला आहे.

कोयांच्या पंचवीस खेड्यांस मिळून ‘ समूत ’ म्हणतात. व एकट्या मद्राचलम् ताळक्यांत एकंदर दहा ‘ समूत ’ आहेत. गोदावरीनजीक राहणाऱ्या कोयांस गोम्मू कोई म्हणतात. पेरंबोयूड, माडोगुडा, पेरंगुडा, मातामुषायो व विडोगुडा असे कोयी जातीचे पांच विभाग आहेत. एफ. आर. हेमिंगच (कास्ट्स अँड ट्राइब्स ऑफ इंडिया पृ. ४०) म्हणतो की, गोत्रांतर विवाहामुळे झालेला ‘ गट्टा ’ नांवाचा वर्ग या जातीत असलेला आढळून येतो. कपाळावरील निरनिराळ्या चिन्हांवरून मुडो, नालो व ऐडो वगैरे नांवाचा गट्टा किंवा वर्ग ओळखितां येतो. रावा अथवा दोरा नांवाचे कोयी इतर सर्व पोटजातीपेक्षां फार श्रेष्ठ आहेत. जे. केन. म्हणतो की, वासावा व कोयी हे लोक एकच होत. वासावा हा शब्द भाषा या शब्दापासून झालेला आहे. त्या जातीचे गोल लोक इतरांपेक्षां निराळी भाषा बोलू लागले म्हणून त्यांस हें नांव मिळाले असावे. एरागोल व काकागोल अशाहि जाती असून ह्यांच्यावर दंड मोठ्या दंतकथा आहेत.

गोदावरी जिल्ह्यांतील कोयी अगदी साध्या वृत्तीचे लोक आहेत. ते दिसण्यांत गरीब व हीन दिसतात. अरण्यांत रानटी लोकांसारखे राहून ते समाज व शहरें यांपासून अलिप्त रहातात. या एकान्तवासामुळे असो वा अन्यकारणाने असो त्यांच्या चरित्रांत प्रामाणिकपणा व शुद्धता हे सद्गुण असलेले दिसून येतात. खोंड जातहि खरेपणा व साधेपणा यावर प्रसिद्ध आहे. वस्तर प्रदेशांतील कोयी स्वतःस भूमि राजुल्ल असे म्हणवून घेतात. त्यांची राहण्याची ठिकाणे बहुतेक अरण्यांत व डोंगरावर असतात. एकाच ठिकाणी कायम वस्ती करून राहण्याची प्रवृत्ति कोयी लोकांत नाही. ते झोपड्या बांधतात, शेती करितात व चार वर्षांनी देशांतरहि करितात. ते एखादे रान सर्व जाळून त्यांत वीं पेरून शेती करतात व ती जमीन नापीक झाल्यावर दुसरीकडे जातात. बालविवाह या जातीत फारसा नाही. वर श्रीमंत असेल तर त्याला तडजोड करून वायको मिळवितां येते. परंतु साधारणतः नवऱ्याकडील मंडळी वधूला जवरदस्तीने पळवून नेतात व लग्नाच्या वेळी मात्र तिच्या दुःखित आईबापांस निमंत्रण पाठवितात. यांच्यांत बहुपत्नीत्वाची चाल असून विधवांनाहि लग्नार्थ पळवून नेतात. वधूवरांना एकत्र स्नान घालून त्यांच्यासह व ज्ञातीसह भोजनसमारंभ उरकण्यांत आला की, लग्न झाले असे समजतात. त्यांच्या नंतर गाणे व वजावणे व नाच वगैरे समारंभ करण्यांत येतात. कोयी स्त्रिया अत्यंत काटक व स्वतःसंबंधी फार निष्काळजी असतात. वयाने लहान असलेल्या मृतांस पुरण्याची व मोठ्यांस जाळण्याची त्यांची रीत आहे. मृतांची अशी वाट लाविल्या नंतर एखादा पशु मारून ते लोक मेजवानी करतात.

कोमालम्मा, कादूरूडू, आडादाराडु अशा त्यांच्या देवता आहेत. मामिलो व पेळी या देवतांची पाकपाण्याकरिता प्रार्थना करून वर्षांना एकदा देतात. पांडवांना सर्व कोयी

भजतात. परंतु त्यांतील भीम व अर्जुन यांच्यावर त्यांची फार भक्ति असते. रानटी कुत्री ही पांडवांची दूतांची कामे करणारी असतात असा त्यांचा समज आहे. भीम व हिंडिवा यांपासून आपली उत्पत्ति झाली असावी असे कोयी लोक मानतात. पिंडा नांवाची दुसरी एक त्यांची देवता मुख्य आहे. या देवतेस वकरें व कोंबडा वळी देतात. देयामुळ म्हणजे पर्वतावरील राक्षस, यास ते पूज्य मानतात. कोराराशा ही एक देवता असून तिचे स्वामित्व व्याघ्रादि पशूंचे असते. कित्येक कोयी कुटुंबांत शिवपूजा सुरू झालेली आहे व कित्येक स्वतःस सिंग-कोयी असे म्हणवून घेतात. भीमाचा उत्सव पांच दिवस चालतो व त्यांत नाच होतो. लोखंडासारख्या धातूचे एक फूट लांबाचे तुकडे वेळूमध्ये घालून त्याची पूजा करण्यांत येते. त्यास 'वेलपू' म्हणतात व ते मुख्य उपासकांनाच फक्त गुप्तपणे दाखविले जातात. "वस्तर येथील 'वेलपू' फार प्रसिद्ध आहे. प्रत्येक कुटुंब एखादा वेलपू पूजेकरितां वाळवते. त्या वेलपूस सोन्याच्या डोळे लाविलेले असतात. जेव्हां एखादी सांथ उद्धवते तेव्हां वेलपूस जनावरें वळी देतात व सांथ गेली की त्यास गुप्तस्थानी ठेवतात. केव्हां केव्हां त्यांची मिरवणूकहि काढण्यांत येते. भूदेवीपंडाभा नांवाचा एक समारंभ दर वर्षी पिके आल्यानंतर करण्यांत येतो. त्या वेळीं सर्व पुरुष शिकारीस वाहेर पडतात. ज्यांस शिकार साधणार नाही त्याची फार विटवना करण्यांत येते. चेडीप नांवाची चेटकी अथवा जादूगारीण मध्यरात्री व्याघ्राखंड होऊन फिरत असते. ती ज्यांच्या घृहांत प्रवेश करिते तेथील लोकांस मूर्च्छा व केव्हां केव्हां मृत्यूहि येतो असे म्हणतात. एजूगाडू नांवाचा एक वैद्य वरील चेटकीप्रमाणेच गोदावरी जिल्ह्यांत लोकांना उपद्रव देतो. हा वैद्य देवतांना आळवून व एखाद्या झाडाखाली कांही संत्र म्हणून कोणत्याहि ठराविक मनुष्यास ठार करूं शकतो. कोयी जातीचा मुख्य पुढारी सामादू दोरा या नांवाने ओळखला जातो; व त्याचे दोन सहकारी पेडन दारुळ या नांवाने संबोधले जातात. सामादू दोरु यांची कर्तव्ये अनेक असून त्यांचे स्थान परंपरागत नाही. सर्व सभांचे अध्यक्ष होणे, ज्ञातिसंबंधाने तेंदे मिटविणे, दंड करणे, वगैरे अनेक कर्तव्ये त्यांस करावी लागतात. सामादू दोराची नेमणूक बहुधा जमिनदाराकडून करण्यांत येत असते. या जातीचा आवडता विषय म्हणजे नाच हा होय. ते तालावर नाचतात व गाणी म्हणत असतांना मार्गे पुढे अशा निरनिराळ्या गिरक्या घेऊन नाच करितात.

कोरकई—हे पाण्डय राजघराण्याच्या वेळी त्यांच्या राज्यांतील एक मोठे बंदर असून त्यांच्या एका मोठ्या प्रांताचा सुभेदार येथे राहत असे. कारोमांडल किनाऱ्यावर हे बंदर फार प्राचीन काळापासून समुद्रगुप्ताच्या व्यापारकरितां म्हणून प्रख्यात आहे. मॅकिडल व टॅलेमीहि यांना

नामनिर्देश करितात (अध्वर प्रा. हिं). हे बंदर हल्ली तिनेवल्ली जिल्ह्यांत ताम्रपर्णीच्या काठी आहे. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी ही पांडवांची राजधानी होती. दक्षिण हिंदुस्थानच्या सुधारणेचा पाळणा म्हणजे हे बंदर होय. दंतकथोद्धेखित चेर, चोल व पांड्य या तीन भावांचे हे मूळ गांव होय. पांडवांच्या वेळी येथे मोठ्याचा फार मोठा व्यापार चाले. पांडवांनी पुढे आपली राजधानी जरी मदुरेस नेली तरी येथे त्यांचा युवराज राही व व्यापारावर व वसुलावर नजर ठेवी. कांही शतकांनी येथे वाळू भरून भरून हे गांव बंदर म्हणून नालायक झाले व तेव्हांपासून त्याचे वैभव नष्ट झाले [प्लिनी; पेरिप्लस; तामीळ लोक; इंडि. अँटि. १९१३].

कोरपूट तहशील—हा विजगापट्टण एजन्सीतील एक तालुका आहे. याचे क्षेत्रफळ १९२१ साली ६७१ चौरस मैल होते. याची लोकसंख्या ५६५४८ होती. यांत ६११ खेडी आहेत. हा सर्व मुख्य डोंगराळ आहे. येथील जंगल बरेच नाहीसे करून टाकण्यांत आलेले असून त्या ठिकाणी लागवडीला योग्य अशी जमीन करण्यांत आली आहे. हा तहशील जयपूरच्या राजाच्या ताब्यांत आहे. कोरपूट गांवां जयपूरचा पोलिस सुपरिंटेंडेंट, व एक स्पेशल असिस्टंट एजंट असे अधिकारी रहातात. येथे बरेच जर्मन मिशनरी आहेत. या ठिकाणी एक पोलिसांची रिझर्व तुकडी असते.

कोरफड—या वनस्पतीला लाटिनमध्ये आलो बार्बडेन्स, आलो व्हेरी, संस्कृतमध्ये घृतकुमारी, कन्याकाकुमारी, अमरा, अजरा; मराठीत कोरफड, कुवारकांडे, गुजरातीत कुवार, हिंदीत कुवारी, कुवारपाडा, थुगुवार; बंगालीत घृतकुमारी इत्यादि नावे आहेत.

या वनस्पतीचे अनेक पोटभेद आहेत. त्यांपैकी कांही वन्य स्थितीतले आहेत. हिचे जन्मस्थान उत्तरअफ्रिका असावे असा समज आहे. वेस्ट इंडीज बेटे, जमेका, वारबाडोझ या बेटांत फार दिवसांपासून हिची लागवड करीत आले आहेत.

कोरफड हिंदुस्थानांत बहुतेक सर्व ठिकाणी उत्पन्न होते. हिच्या एकंदर तीन मुख्य जाती मानल्या आहेत. त्यांपैकी दोन हिंदुस्थानांत सांपडतात. तिसरी जात जिच्यामधून "आलो सो कॉट्रिना" नांवाचा वोल वनावितात ती आपल्या देशांत सांपडत नाही. या जातीचे वर्णन खाली दिले आहे.

आफ्रिकेच्या दक्षिणस नाताळ व केपकॉलनी प्रांतांत किनाऱ्यापासून २००-३०० मैल पावेतो कोरफड उगवते. तिकडील लोक बकन्याच्या किंवा माकडाच्या कातड्याच्या पिशव्या करून त्यांची तोंडे झाडाच्या बुडाशी लावून ठेवितात व पांनाच्या बुडाशी आडवे कात्रे पाडून तो रस/या आकाराच्या लांकडी घमेण्यांत गळू देतात. पुढे तो हवेने सुकतो. ही कृति कोरफडीच्या सर्व जातींना लागू आहे. कठेवाडच्या पश्चिम किनाऱ्यावर जाफराबाद संस्थान आहे. तेथे ही

पिवळ्यां फुलांची कोरफड उत्पन्न होते. या कोरफडास अलोस बाबाडेन्सेस हें नांव तज्ज्ञांनी दिलें आहे. हिचीं पानें १॥ पासून २॥ फूट लांब असून दळदार असतात. त्यांची जाडी अर्ध्या इंचापासून पाऊण इंचपर्यंत असते. पानें हिरव्या रंगाचीं तलवारीच्या आकाराचीं असून त्यांवर पांढरे ठिपके असतात. फुलांचा बाह्य कोश पिवळ्या रंगाची १४ ते १६ इंच लांबीच्या पुष्पदंडावर असतो. त्यांपैकी खालचीं फुलें नारिंगी रंगाचा मधलीं फिक्या रंगाचीं व शेंड्याकडील हिरवीं असतात. त्यांजमधील परागकोश लाल रंगाचा असतो. फुलांचा दांडा मार्गशीर्षाच्या सुमारास येऊन पौषाच्या अखेरीस झडून जातो.

(२) हवशी कोरफड (अलोस व्हल्वॅरिस) ही जात खंबायत व काठेवाडच्या किनाऱ्यावर आपोआप उगवलेली आढळते. इचा बुंधा टणक असून १-२ फूट उंचीचा व २-३ इंच व्यासाचा असतो. पानें खड्डाकार असून दोडपासून २॥ फूट लांबीचीं पसरट असतात. तीं टोंकाकडे निमुळतीं हिरव्या रंगाचीं असून त्यांच्या पाठीवर सफेत रंगाचे ठिपके असतात. पुष्पदंड बराच लांब असून उपपत्रें अंदद माल्यासारखीं असतात. फुलें पिवळीं असून बुडाशीं हिरवीं असतात. त्यांची अंतर्वटिका आंखूड गळ्याची असून तिचे दाते लांब असतात व नरकेसर वाटकेच्या वाहेरं बरेच आलेले असतात. कोरफडीच्या पात्यांतील गीर पारदर्शक व कडू असतो. गुजराथमध्ये कोरफडीचें लोणचें करितात. कोरफड आढ्यास टांगून ठेविली तरी न सुकतां जशीच्या तशीच रहाते. वरील पात्या सुकल्यास नवीन पात्या फुटून ही वनस्पति सदासर्वकाळ ताजी रहाते म्हणून हिला "कुमारी" हें अन्वर्थक नांव मिळालें आहे. कित्येक ठिकाणीं कोरफडीची मोठालीं रानें सांपडतात. कोरफडीच्या रसापासून येळ्याबोळ म्हणजे काळा बोळ तयार करतात. तो सारक, रेचक व आर्तवशुद्धिकर आहे.

औषधी उपयोग.—खोकल्यास कोरफड फुपाट्यांत भाजून तिचा रस व आडुळशाचा रस अथवा मध, पिंपळी व लवंगाची पूड घालून ती घ्यावी, किंवा कोरफडीचा रस मध, सैधव व हळद मिळवून घ्यावा. डोळे दुखू लागल्यास कोरफडीच्या कापा पाण्यांत धुऊन त्या पाण्यांत तुरटीची लाही व अफू मिळवून तें पाणी गाळून पोथेडीनें डोळ्यावर फिरवीत जावें. [वंद; पदे]

कोरा—संयुक्तप्रांत. फत्तेपूर जिल्ह्याच्या खाजुआ तहसिलीतील एक जुने शहर. उ. अ. २६ ° ७' व पू. रे. ८ ° २२'. लोकसंख्या (१९०१) २८०६. हें शहर वरींच शतकें अर्गळच्या गौतम राजांच्या ताब्यांत होतें व मुसलमानांच्या वेळीं हें प्रांताचें मुख्य ठिकाण होतें. मोठ्या बागेतील 'बारादरी' व त्याच्या भोंवतालच्या उंच भिंती व भव्य तलाव हे पुरातन काळचे मुख्य अवशेष आहेत. हें काम बहुतेक १८ व्या शतकांतील असावें.

कोरिंग—मद्रास इलाख्यांत गोदावरी जिल्ह्यांतील कोकनाड तालुक्यांतील एक खेडें. गोदावरीस उत्तरेकडून येऊन मिळणाऱ्या पहिल्या नदीच्या तीरावर कोकनाडपासून ८ मैलांवर वसलेलें आहे. कोरिंग हें पूर्वी डच व्यापाऱ्यांचें वसाहतीचें स्थान होतें व एके काळीं हें एक प्रमुख वंदरहि होतें. जवळच्या तळरेवू खेड्यांत जहाजे बांधण्याचें काम चालतें. येथून जवळच ९ मैलांवर निलपल्ली येथें भात सडण्याचा मोठा कारखाना आहे.

कोरिया—आशिया खंडांतील पूर्वेकडचा एक देश. क्षेत्रफळ सुमारे ८४००० चौ. मै. असून लोकसंख्या (१९११) १६९९८१९१ आहे. परकीय लोकांत मोठा भरणा चिनी लोकांचा (१८९७२) आहे. त्याखेरीज ब्रिटिश प्रजाजन (२२३), अमेरिकन (५९७), फ्रेंच (१०७) व जर्मन (१७) आहेतच. अलीकडे जपानी लोक फार येऊ लागले आहेत.

कोरियाची हवा कोरडी व उस्ताहवर्धक असून जपानांतल्याप्रमाणें या ठिकाणीं भूकंप अगर प्रचंड झंझावात सुटणें अशा प्रकारचे चमत्कार दृष्टीस पडत नाहींत. उत्तरेकडील कोरियाचा प्रदेश डोंगराळ आहे पण दक्षिण व पश्चिम या दिशांच्या मुळखांत सपाट मैदानें, मोठ्या नद्या असून फ्यूसन, मोक्यो, चेमुल्पो आणि छिनांपो अशीं चांगलीं वंदरें वसलेली आहेत. उत्तरेकडील भागांत खनिजपदार्थांची समृद्धि आहे, तर नैर्ऋत्येकडील टापूत शेतकीला अनुकूल अशी जमीन आहे. कोरिया हें भौगोलिक दृष्ट्या फार चांगल्या ठिकाणीं वसलेलें आहे व त्यामुळें चीन, जपान, सायबेरिया या भागांत कोरियाला आपला व्यापार सुलभ रीतीनें चालवितां येतो. कोरिया व उत्तर आशिया यांच्यामध्ये हल्लीं आगगाडी चालू झाली आहे.

भाषा व धर्म—कोरियन लोकांची भाषा मोंगोलो-तार्तर व जपानी यांमधली आहे. हीत चिनी शब्दांचा पुष्कळ भरणा असून लिहिण्याकरितां लिपीची योजना आहे. सरकारी दप्तर जपानी भाषेत असतें. लोकांत धार्मिक भावना कमी आहे तथापि चीन देशांतल्याप्रमाणेच पूर्वजांची उपासना मोठ्या नेमानें पाळली जाते. कोरियांत बरेचसे बौद्धमत आहेत, पण यांकडे कोणी फारसे लक्ष देत नाहीं.

शिक्षण—चिनी साहित्य व कन्फ्यूशियन तत्व यांचें ज्ञान उच्च दर्जाच्या लोकांत जें पूर्वी अवश्य मानलें जाई तें आतां जपानी वर्चस्वामुळें लोपत चाललें असून त्याची जागा चांगल्या व्यावहारिक शिक्षणानें पटकाविली आहे. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या चळवळी या ठिकाणींहि आहेतच. त्यामुळें वाटलेले ख्रिस्ती कोरियांत पुष्कळ दिसतात. तसेंच मुलांमुलींच्या अनेक मिशनरी शाळा देशभर पसरल्या आहेत. पण या सर्व शाळा सरकारी शिक्षणखात्याच्या देखरेखीखाली असतात. यांत्रिक व औद्योगिक संस्थाहि झपाट्यानें निघत आहेत. सुद्धेन येथें एक रेल्वेकी शाळा स्थापन झाली आहे.

इ. स. १९१४ साली सर्व तऱ्हेच्या एकंदर ४०५ सरकारी शाळा होत्या. खासगी शाळा १२३० होत्या. सेवुलमध्ये १ कोरियन दैनिक व २ जपानी पत्रे निघतात. चेमुल्पो येथे आणखी काही निघतात. सेवुलला एक सरकारी इंग्रजी दैनिक प्रसिद्ध होतें. वृत्तपत्रांवर जपानी सरकारचा मोठा कटाक्ष असतो. त्यामुळे स्वतंत्र विचारांचा फारसा प्रादुर्भाव होत नाही.

महसूल व खर्च. सन १९१६-मध्ये कोरियाचा महसूल ४७६४ ५५९ व जादा महसूल २३,४३,७५४८ येन झाला व १९२०-२१ साली साधा महसूल ६९३४७८२० व जादा ५४४६२१२३ येन इतका झाला. १९१६-१७ मध्ये कोरियाचा वार्षिक खर्च ५७५६२७१० येन व १९२०-२१ साली ११,३३,२८,३३४ येन इतका झाला.

व्यापार.—चेमुल्पो, फुसन, वौसन, चिन्नपो, मोकपो, कुन्सन, सॉग्विन, पिंगयंग वगैरे वंदरें होत. १९१०-२० सालांच्या दरम्यान कोरियाची परराष्ट्रीय व्यापार वन्याच मोठ्या प्रमाणांत झाला. याला मुख्य कारणें म्हणजे जलमार्गानें व पायमार्गानें वाहतुकीची उत्तम सोय, जकातीची सवलत, व महायुद्धामुळे वाढलेली मागणी ही होत. इ. स. १९१२ साली कोरियांतून जपान. मध्ये ५६१६६०८ येन किंमतीच्या मालाची व परराष्ट्रांत १५३६९००९ येन इतक्या किंमतीच्या मालाची निर्गत झाली. तर १९१९ मध्ये अनुक्रमें १९८१६९१७ व १९९८४८८५४ येन इतक्या किंमतीच्या मालाची निर्गत झाली. १९१२ त जपानमधून व परराष्ट्रांमधून अनुक्रमें २६३५९४३४ येन, ४०७१६०१३ येन किंमतीची आयात झाली व १९१९ मध्ये अनुक्रमें ९५८६८६४० व १८४९१७९७८ येन किंमतीच्या मालाची आयात झाली.

शेतकी व उद्योग धंदे.—कोरिया हा केवळ शेतकीचा प्रदेश आहे. लागवडीत आलेली जमीन सरासरी ७७७०००० एकर आहे. पण शेतकी करण्याची पद्धत सुधारलेली नाही. तांदूळ, गहू व इतर धान्ये होतात. कोरियांतून जिनसेंग नांवाची वनस्पति विपुल प्रमाणांत होते. त्याची अधिक वाढ करण्याकरतां इ. स. १९०८ साली जपानने एक खास अधिकारी नेमला. तसेंच पिकांतील रोगांचा नाश करण्यासाठी व शेतकीची वाढ करण्यासाठी शेतकरी मंडळें स्थापण्यांत आली. इ. स. १९०८-२० या अवधीत शेतकीला उपयुक्त जमीनीची इ. स. १९०८ साला-पेक्षा पंधरापट वाढ झाली व इ. स. १९२० साली चिनसेंग वनस्पतीचे उत्पन्न २००००००० येन झालें. मीठ तयार करण्याचे कामहि सरकारने आपल्याच ताब्यांत घेतलें इ. स. १९१८ साली १०२३९६१४१ पौंड मीठ तयार झालें. १९२० साली याहीपेक्षा अधिक मीठ तयार करण्याचे सरकारने प्रयत्न चालविले. तंबाखूचा व्यापार कोरियामध्ये

फार प्राचीन काळापासून आहे; त्यांतहि बरीच प्रगति झाली आहे. इ. स. १९१९ मध्ये तंबाखूची लागवड ४२५२५ एकर जमीनीत होत होती; व १४५०११६९ येन इतक्या किंमतीची तंबाखू त्या साली तयार झाली.

मलवेरी झाडांची लागवड व रेशमी किड्यांची जोपासना याहि बाबतीत सरकारने बरीच खटपट चालविली आहे. १९१८ रेशमी किड्यांचे कोपे (९० ९०४२०) ५००००००० येन किंमतीचे वाहेर गेले. तरी पण रेशमाचा व्यापार कोरियामध्ये अद्यापि बाल्यावस्थेत आहे.

गुरें डोरें—गुराडोरांचीहि जोपासना कोरियांत सर्व ठिकाणी केली जाते. शेतकीच्या कामी बैलांचा उपयोग करण्यांत येतो. कोरियांतील गाई दूध कमी देतात व यांचा मांसाकडेच उपयोग करण्यांत येतो; गाईची कांतडी वाहेर देशांत मोठ्या प्रमाणांत पाठवण्यांत येतात. कोरियांत चांगल्या प्रकारचे घोडे उत्पन्न होत नाहीत. पण त्याबद्दल सरकारने बरेच प्रयत्न चालविले आहेत. तसेंच खेचरे, गाढवे, कोंबडी, मेंढ्या इत्यादि जनावरांचीहि चांगल्या प्रकारची निपज व्हावी याबद्दलहि सरकारची खटपट चालू आहे.

फळांच्या लागवडीसंबंधानें समाधानकारक स्थिति आहे. इ. स. १९१३ मध्ये पंअर, जांभळ, चेसनंट यांच्या झाडांची जितकी संख्या होती त्याच्या दुप्पट वाढ १९१८ त झाली आहे.

खनिज पदार्थे—कोरिया जपानला जोडण्याच्या पूर्वी खनिज पदार्थ काढण्याचे काम बहुतेक परकीय राष्ट्रेच करीत असत. इ. स. पूर्वी चार अमेरिकन, २ इंग्लिश व इतर राष्ट्रांच्या एक दोन कंपन्या यांनी खाणींचा धंदा व्यापून टाकला होता. कोरियांत सोन्याच्या खाणींचे मुख्यतः आहेत. इ. स. १९१६ च्या एप्रिल १ तारखेपासून जपानने परकीय लोकांना खाणींसंबंधाचे हक्क देण्याचे बंद केलें. इ. स. १९१० पूर्वी ज्या कंपन्यांकडे खाणी होत्या त्या कंपनींना मात्र हांकलून देण्यांत आलें नाही. सोने, चांदी, जस्त तांबें, शिसे. लोखंड कोळसा इत्यादि खनिज पदार्थ कोरियांत सांपडतात. इ. स. १९१९ मध्ये खाणींपासून होणारे उत्पन्न २५४१४५१० येन झालें.

कारखाने.—कारखान्यांची कोरियांत वाण आहे. तरी पण नवीन धंदे अस्तित्वांत येऊं लागले असून कापूस वटण्याच्या गिरण्या, तांदूळाचा भुसा काढण्याचा गिरण्या, विजेचे कारखाने अस्तित्वांत येऊं लागले आहेत. वनगाई प्रांतांत क्युनिपो या ठिकाणी लोखंडाचा कारखाना निघाला आहे. त्यांतून निरनिराळ्या लोखंडाचा माल २३५०००० टन वाहेर पडतो. पल्प तयार करण्याचा कारखाना शिनविडर येथे निघाला असून कमरपटे, घोड्याच्या जिनाचे कातडे इत्यादि कांतडी चांगली तयार होतात.

दलण वळणाची साधने.—इ. स. पूर्वी कोरियांतील रस्त्यांची स्थिति अगदी समाधानकारक नव्हती. पण

जपानने कोरिया आपल्या ताब्यांत घेतल्यावर जवळ जवळ ५००० मैलांचा रस्ता तयार केला. १९१९-२० मध्ये कोरियांत ११५३ मैल रेल्वेचे जाळे होते. १९१० पासून टपाल-गृहांचीहि वाढ बरीच झाली आहे. इ. स. १९२० साली कोरियांत ५६२ पोस्टे होती. ४८७० मैल इतक्या टांपूत तारा चालू झाल्या आहेत.

इं ति हा सः—पूर्वी कोरिया देशांतले लोक अगदी रानटी स्थितीत असून, दऱ्या खोऱ्यांत श्वापदांप्रमाणे रहात असत. या लोकांत अगदी पाहिल्याने सुधारणा घडवून आणणारा पुरुष किटझेनामक चिनी गृहस्थ असून तो इसवी सनापूर्वी ११२२ मध्ये हजारों चिनी लोकांसह कोरियामध्ये आला व त्याने येथील रानटी लोकांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून त्यांच्यांत चिनी तऱ्हेची संस्कृति घडवून आणली. याच्या वंशजांनी इसवीसनापूर्वी चवथ्या शतकापर्यंत राज्य केले. पुढे इसवीसनानंतर १० व्या शतकापर्यंत अंतःकलहामुळे व परराष्ट्रियांच्या स्वान्यामुळे हा देश त्रस्त झाला. तरी अशा अंदाधुंदीच्या काळांतहि लेखन-कलेचा प्रादुर्भाव, वाङ्मयाची अभिवृद्धि, बौद्धधर्माचा प्रसार इत्यादि सुधारणा अवधितपणे होऊ शकल्या. इ. स. ९१३ मध्ये या देशांतील यादवीचा नायनाट 'वँग' नामक एतद्देशीय वीराने करून, यात राष्ट्रीय घटना घडवून आणली व याला 'कोरिया' हें नांव देवून यांतील बौद्ध-धर्माला राष्ट्रीय स्वरूप दिले. याच्या वेळी कोरियाची राजधानी 'सॉंगडो' नामक शहरी होती.

पुढे इ. स. १३९२ मध्ये 'वँग' च्या घराण्याचे वर्चस्व लोपले, व 'नि तैजो' अथवा 'लिटन' नामक राजाचा अंमल सुरू झाला. कोरियांत इ. स. १९१० पर्यंत जे राजे राज्य करीत आले, त्यांचा मूळ पुरुष हाच होय. याने चीन देशाच्या त्या वेळच्या 'मिंग' नामक बादशहाशी सख्य केले, व त्याचे मांडलिकत्व पत्करून त्याच्याकडून 'कोरिया देशाचा सम्राट' अशी मान्यता मिळविली. याने सुरळीत राज्यव्यवस्थेकरिता जी योजना अमलांत आणली तीच इ. स. १८९५ पर्यंत या देशांत चालू होती; व सध्याहि कांहीं अंशी चालू आहे. याने बऱ्याच चांगल्या सुधारणा घडवून आणल्या. मानवयज्ञाच्या व वृद्धांना जिवंत गाडण्याच्या दुष्ट चाली बंद केल्या. चिनी वाङ्मयांत परिक्षा घेणे सुरू करून त्यांत जे उत्तीर्ण होत त्यांना राज्यांतील मोठमोठ्या दुद्याच्या नोकऱ्या देण्याची पद्धत सुरू केली आणि चीनमधील 'कन्फ्यूशियस' धर्मगुरूंची शिक्षणविषयक, शासनविषयक व सामाजिक पद्धती अमलांत आणून 'कन्फ्यूशियस' पंथासच राष्ट्रीय धर्माचे स्वरूप दिले. कोरियावर या सुधारणांचा पगडा पुढे पांच शतकांपर्यंत चांगला टिकला व येथील प्रजा सुखाने वास्तव्य करीत होती. पण नंतर कोरियाचे दुदैव ओढवले आणि त्यावर इ. स. १५९२ मध्ये जपानचे परचक्र आले. त्यास

कोरियाने चीनच्या साहाय्याने ६ वर्षेपर्यंत तोंड दिले. पण अखेरीस यांतील 'स्किल' व वरीच जुनी शहरे जपानच्या हस्तगत झाली; जवळ जवळ सर्व देश ओसाड झाला आणि यांतील कलाकौशल्याचे भांडार व कलानिपुण पुरुष जपानमध्ये नेण्यांत आले. शेवटी इ. स. १५९८ त कोरियाच्या 'फुसन' नामक बंदरांतील माशांचा व्यापार करण्याचा हक्क जपानला असावा आणि याशिवाय कोरियाने जपानला दरवर्षी मोठी खंडणी द्यावी, या अटीवर हें भयंकर युद्ध थांबले. या जबरदस्त आघातामुळे कोरियाची घडी जी एकदां विघडली तिचा जम पुन्हा कधीच नीट जमला नाही.

नंतर, इ. स. १८६६, १८६७ व १८७१ या वर्षी फ्रेंच व अमेरिकन लोकांनी या देशांत येऊन, धर्मप्रसाराच्या मिषाने कांहीं राजकीय धोरण लढवून आपली तुंबडी भरण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांना मुळांच दाद मिळाली नाही. पुढे इ. स. १८७६ मध्ये चीन देशाच्या संमतीने जपानने कोरियाशी तह घडवून आणला, व तहान्वये 'फुसन' मध्ये आपली वसाहत करून व्यापाराचे वस्तान नीट वसविले आणि इ. स. १८८० मध्ये 'गेनसन' (गेनसन) व 'चेमुलयो' ही दोन बंदरे व्यापाराकरितां करवून घेतली. इ. स. १८८२ मध्ये चीनने आपले व्यापाराचे व सरहद्दीसंबंधी नियम प्रसिद्ध केले, आणि अमेरिकेने कोरियाशी व्यापारी तह जुळवून आणला. कोरियाच्या पडत्या कालाचा इतर राष्ट्रांनी असा फायदा घेतला, असे पाहतांच युरोपीय राष्ट्रांनी आपले घोडे पुढे दामटले. इ. स. १८८३ मध्ये जर्मनी व 'ग्रेट ब्रिटन' इ. स. १८८४ मध्ये इटली व रशिया, इ. स. १८८६ मध्ये 'फ्रान्स', आणि इ. स. १८९२ मध्ये 'ऑस्ट्रिया' या राष्ट्रांनी कोरियाशी व्यापारी तह केे; आणि 'सिऊल' राजधानीचे बंदर व्यापाराकरितां खुले करवून घेतले. इ. स. १८९७ व १८९९ च्या दरम्यानच्या अवधीत यांच्या कारस्थानांचे वजन कोरियावर चांगलेच पडले व आणखी कांहीं बंदरे या परकीय व्यापाऱ्यांस खुली झाली. एवंच सर्व कोरिया देश आतां परराष्ट्रियांस मोकळा झाला.

आतां या राष्ट्रांशी एकामागून एक झालेल्या व्यापारी घडामोडींत जो काळ निघून गेला त्या अवधीत म्हणजे इ. स. १८८२ ते १८९७ च्या दरम्यान कोरियाची अंतःस्थिति कशी काय होती इकडे आपण बघू. इ. स. १८८२ त येथील बादशहाच्या बापांने म्हणजे तैवोन कुनाने कट करून जपानी बकीलाच्या ठाण्यावर हल्ला केला; पण तो यशस्वी न झाल्यामुळे त्याच्या नुकसानीच्या भरपाईसाठी कोरियाला बरीच मोठी रक्कम जपानला द्यावी लागली. नंतर यादवी बोकाळून तीत कांहीं मुत्सद्दी बळी पडले व पुढे इ. स. १८९४ मध्ये तर मोठे बंड झाले. ते मोडण्याकरितां बादशहाला चीनची मदत मागवी लागली चीनने मदत पाठविली.

व पूर्वीच्या चीन व जपानमध्ये झालेल्या तहान्वये जपानला आपला हेतु कळविला. जपाननेहि ही संधि साधून आपले सैन्य कोरियांत उतरविले; सिऊल राजधानी व तहांत नमूद केलेली सर्व वंदरे आपल्या ताब्यांत घेतली; आणि ते बंड कायमचें मोडण्याकरितां ज्या कांहीं राजकीय सुधारणा पाहिजे होत्या, त्यांचा मसुदा चीनने व जपानने मिळून करावा अशी सूचना पुढें आणली. पण त्या सुधारणा कोरियानेच कराव्या, त्यांत कोणीहि ढवळाढवळ करूं नये आणि ही तडजोड होण्याच्या पूर्वी जपानने आपले सैन्य कोरियांतून काढून घ्यावें असें त्या सूचनेस चीनचें उत्तर मिळालें. जपानला चीनची ही योजना पटली नाहीं, म्हणून ती त्यानें अमान्य केली व राजाच्या महालावर हल्ला करून तो आपल्या ताब्यांत घेतला. याचा परिणाम असा झाला की, पुढें चीन व जपान यांमध्ये युद्ध जुपलें. या युद्धांत जपानला विजय मिळाला, व कोरियांतील चीनचें वर्चस्व पार नष्ट होऊन त्याच्या जागीं जपानचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें. तेव्हांपासून पुढें कोरियांमध्ये जपानी सत्तागारांच्या मदतीनें वऱ्याच चांगल्या सुधारणा अमलांत आल्या; आय व व्यय खातें सुधारण्यांत आलें, इतर खात्यांतील अवाढव्य खर्चाची योग्य छाटाछाट करण्यांत आली. करांची आकारणी समतेच्या तत्वावर झाली, टपालाची व शिक्षण देण्याची पद्धत अमलांत आली, लभ करण्याची वयोमर्यादा वाढविण्यांत आली आणि आणखी इतर बारीक सारीक सामाजिक सुधारणा घडून आल्या. एकूण कोरियाच्या राजकीय, सामाजिक, शिक्षणविषयक वगैरे सर्व बाबींत सुधारणा घडून आल्या व त्यांत जपानचा हात होता.

पण हें जपानचें वजन फक्त १८ महिनेच टिकलें. कारण इ. स. १८९५ च्या आक्टोबर महिन्यांत “तैबन कुननें” जपानी सैन्याच्या साहाय्यानें राजवाड्यावर छापा घातला व वादशहास कैद केलें. परंतु पुढें चार महिन्यांनीं वादशहा तुरुंगांतून निसटला व रशियाच्या वकिलाचें जेथें ठाणें होतें तेथें पळून गेला. तो तेथें इ. स. १८९७ पर्यंत राहिला. याचा परिणाम असा झाला की जपानचें कोरियामधील वजन कमी झालें, प्रतिगामी चळवळ सुरू झाली आणि वादशहानें रशियाच्या मदतीनें आपल्यावरील जपानचा दाव पार झुगारून देऊन आपली सत्ता पूर्ववत् अनियंत्रित करून घेतली. या रशियाच्या ढवळाढवळीमुळे वादशहाच्या वाढलेल्या अनियंत्रित सत्तेचा परिणाम असा झाला की कोरियांत अंदाधुंदी माजली. पुन्हां रशियाची जपानच्या कोरियामधील व्यापाराचा नाश करण्याची कावेवाज मसलत जारिनें चालूच होती. यामुळे जपानला शेवटीं रशियाचे विरुद्ध हार्तां शस्त्र धरावें लागलें. या रूसजपानी युद्धांत (१९०४-५) जपान विजयी झाला व तेव्हांपासून त्यांचें कोरियांत पूर्ववत् वजन प्रस्थापित झालें. पण कोरियांतील लोकांना जपानचें वजन नको होतें. त्यामुळे येथें वारंवार

दंगे होत असत व वादशहाहि जपानविरुद्ध कट करीत असे. पण शेवटीं इ. स. १९०६ मध्ये वादशहाला अपयश येऊन आपले अधिकार आपल्या मुलाला द्यावे लागले. एवढें झालें तरीहि कोरियाचें जपानला प्रतिगामी असलेलें वातावरण निवळेना. तेव्हां इ. स. १९१० मध्ये हा देश जपाननें आपल्या पूर्ण ताब्यांत घेऊन राजाला पदच्युत केलें. आतां कोरिया सर्वस्वी जपानचा आहे.

१९१० च्या ऑगस्ट महिन्याच्या २२ व्या तारखेस कोरिया हें जपानी साम्राज्यांतर्गत संस्थान म्हणून ठरलें व त्याला पुरातन काळी लावण्यांत येत असलेले ‘चोसेन’ हें नांव पुन्हां देण्यांत आलें. जपानी साम्राज्याचा एक भाग झाल्यामुळे कोरियाचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें. तरी पण जपानी लोकांच्या राज्यपद्धतीशी व प्रागतिक धोरणाशी कोरियन लोकांचा निकट संबंध येऊं लागल्यामुळे कोरियाचीहि सर्वांगीण प्रगति अस्ते अस्ते होऊं लागली. याच वेळीं कोरियांतील व कोरियाच्या वाहेरील इतर लोकांचा असा एक पक्ष होता की, जो कोरियाचें स्वातंत्र्य नष्ट केल्याबद्दल जपानी लोकांवर एक सारखा जळफळत होता. स्वातंत्र्यापुढें फिरकोळ सुधारणा तुच्छ आहेत, स्वातंत्र्याशिवाय राष्ट्राची प्रगति व्यर्थ होय, अशा प्रकारची विचारसरणी हा पक्ष मांडीत होता व त्यांत पुष्कळ तथ्य होतें ही गोष्टहि निर्विवाद आहे. तथापि पारतंत्र्याच्या स्थितीतहि इतर कांहीं दृष्टींनीं कोरियाची प्रगति होत होती हेंहि नाकबूल करून भागणार नाहीं. कोरिया जपानला जोडण्यांत आल्यावर त्याची राज्यव्यवस्था पहाण्याकरतां जनरल टेरायुची याला व्हाइसराय म्हणून नेमण्यांत आलें व त्याच्या मदतीला यमागाटा याची नेमणूक झाली. १९१६ मध्ये जनरल टेरायुची याच्या जागीं जनरल काउंट हसेगवा हा आला. कोरियामध्ये या सुमारास बरेच दंगे होत होते. चोर व दरबडेखोरांच्या टोळ्या चहुंफडे पसरल्या होत्या. त्यामुळे रहिवाश्यांच्या जीवाला व मालमत्तेला वारंवार धोका पोंचत असे. याचा बंदोबस्त करण्याकरतां, काउंट हसेगवा यांनीं पोलिस शिपाई व लष्करी शिपाई यांचें एकीकरण करून चोर, दरबडेखोर वगैरे लोकांवर धाक घालण्याची तरतूद केली. १९१९ पर्यंत म्हणजे कोरिया जपानशी जोडण्यांत आल्यापासून सुमारे ८१९ वर्षे कोरियामध्ये अराजक लोकांचा विशेषसा त्रास नव्हता. पण १९१९ सालीं मात्र अराजक लोकांच्या दंग्याला सुरुवात होऊन असंतोषाचा वणवा चहुंफडे थोडक्या काळांत पसरला. या दंग्याला व असंतोषाला दोन तीन कारणेहि होती. एक तर महायुद्धांत समता व स्वातंत्र्य इत्यादि जीं उदात्त तत्वे विस्तून साहेबांनीं पुढें मांडलीं त्यांचा परिणाम कोरियन लोकांच्या मनावर होऊन आपल्याला स्वातंत्र्य मिळावें अशी कोरियनांची साहजिकच प्रवृत्ति झाली.

दुसरे कारण म्हणजे जपानी लोकांनी राज्यकर्त्यांच्या नेह-मोठ्या वट्टवाटीला अनुसरून कोरियामध्ये सुधारणा करण्याच्या व कोरियन लोकांना राज्यकारभारांत हक्क देण्याच्या बाबतीत हळू हळू मार्गच पाऊल घेण्यास सुरुवात केली. यामुळे अधिक असंतोष पसरून बऱ्याच ठिकाणी दंगेभोपे झाले. पण जपानने सैन्याच्या जोरावर ते दंगे मोडून टाकले व कोरियन लोकांना सुधारणेचा हप्ता देण्याची त्यांनी तजवीज केली. या हप्त्यांत तीन चार प्रमुख गोष्टी होत्या. (१) त्यावेळेपावेतो एखादा सेनापति हा कोरियाचा व्हाइसरॉय म्हणून राज्यशकट हांकांत असे; ती पद्धत यापुढे बंद होऊन सिव्हिलियन नेमण्याचे ठरले. (२) कोरियाचा व्हाइसरॉय याने जपानच्या मुख्य प्रधानाला जबाबदार रहावयाचे ठरले. (३) सेनापतीचे काम स्वतंत्र अधिकाऱ्याकडे देण्यांत यावयाचे ठरले; (४) व लष्करी शिष्यांच्या बदली साधे पोलिस हे शांतता ठेवण्याच्या कामी नेमावमाचे ठरले; त्याप्रमाणे जनरल हुसेगवच्या जागी वॅरन सॅटो याची नेमणूक व्हाइसरॉय म्हणून झाली व त्याच्या मदतीला डॉ. पिडझूनो याला देण्यांत आले. याशिवाय शिक्षण, उद्योगधंदे व सिव्हिल सर्विस, या बाबतीत जपानी लोकांना जे हक्क होते तितकेच हक्क हळू हळू कोरियन लोकांनाही देण्यांत येतील असे फर्मान जपानच्या त्यावेळच्या प्रधानाने (हाराने) प्रसिद्ध केले. अशा रीतीने पुन्हा कोरियामध्ये कशीवशी शांतता प्रस्थापित झाली. मधून मधून, जाळपोळ, मारामारी इत्यादि प्रकार स्वातंत्र्येच्छू उर्फ अराजक लोकांनी चालू ठेवलेच होते; व १९२० साली तर जपानी वकिलाला, त्याच्या परिवाराला व इतर जपानी लोकांना कोरियन बंडखोरांनी ठार मारले तरी पण हळू हळू हा असंतोष कमी होत होता.

महात्मा गांधींनी जशी हिंदुस्थानांत असहकारिता पुकारिली तद्वत् कोरियन राष्ट्रीय पक्षानेहि जपान सरकारशी असहकारिता करण्याचे ठरविले. १९२३ च्या अखेरीस जपानांत मोठा भूकंप झाला. तेव्हा तेथील कोरियनांना या अनर्थाचे जबाबदार धरून त्यांचा अनुषा छळ केला पण कोरियनांची मुस्कटदावा केली गेल्याने त्यांचा जगांत गवगवा झाला नाही. या सर्व गोष्टीवरून कोरिया शांतपणे जपानच्या कक्षेंत फार दिवस राहिलसे वाटत नाही. [चोसेन (कोरिया) राज्यपद्धतीचे वार्षिक अहवाल; अँग्लन-थिंग्स कोरियन:मिसेस विशप-कोरिया अँड हूर नेबर्स; ग्रिप्स-दि हर्मिट नेशन; हॅमिल्टन-कोरिया; लॉगफोर्ड-दि स्टोरि ऑफ कोरिया.]

कोरिया संस्थान-मध्यप्रांतांतील एक मांडलिक संस्थान याचे क्षेत्रफळ २६६१ चौरस मैल आहे. १९०५ पर्यंत या संस्थानचा अंतर्भाव बंगाल प्रांतांतील छोट्या नागपूर संस्थान समूहांत होत असे. पण अलीकडे याचा समावेश मध्यप्रांतांत होतो. सीमा: उत्तरेस रेवा संस्थान, पूर्वेस सुरगुजा, दक्षिणेस

विलासपूर जिल्हा व पूर्वेस चांगभकार व रेवा संस्थान आहे. स्वरूप:-हें संस्थान डोंगरपठारावर वसलेले आहे. या पठाराची उंची समुद्रसपाटीपासून १८०० फूट उंच आहे. या पठाराच्या पूर्वभागांत या पठारापेक्षांहि उंच असे सोनहाट नांवाचे पठार असून त्याची उंची २४७७ फूट आहे. या पठाराच्या उत्तरभागांतील पठार सर्वांत अधिक उंच असून, त्याची उंची ३३६७ फूट आहे. पश्चिमेकडील भागांत बऱ्याच लहान मोठ्या टेऱ्यांच्याची माळ गेली असून त्यांपैकी एका टेकडीचे देवगड नांवाचे शिखर सर्वांत उंच असून त्याची उंची ३३७० फूट आहे. सोनहाटच्या पठारावर पाण्याचे पुष्कळ प्रवाह असून ते निरनिराळ्या दिशेने गेले आहेत. यापैकी एक प्रवाह पश्चिमेकडे गोपथ नदीकडे गेला आहे. ही गोपथ नदी देवगडच्या शिखरामध्ये उगम पावून कोरियाच्या व चांगभकारच्या हद्दीच्या मधून वहात गेली आहे. दुसरा एक प्रवाह ईशान्येस शोणनदीकडे वहात गेला आहे. तिसरा एक प्रवाह दक्षिणेकडे हेस्गे अथवा हसडो नदीला मिळाला आहे. ही नदी कोरियांतील सर्वांत मोठी अशी असून ती कोरियाच्या उत्तरदक्षिण भागांतून वहात जाऊन राहानदीला जाऊन मिळाली आहे. ही नदी खडकाळ प्रदेशांतून वहात गेली असून किरवाही येथे तिचा एक धबधबा आहे. या संस्थानांत पूर्वी रानटी हत्ती, बाघ इत्यादि हिंस्र पशूंचा भरणा असून त्यांचा त्रास या संस्थानांतील खेड्यांना होत असे व त्यामुळे कित्येक खेडी ओस पडली. पण हल्ली हे हिंस्र पशू बरेच कमी झाले आहेत. गवे, रानम्हशी, सांबर, नीलगाई, निरनिराळी हरिणे, अस्वलें ही येथे नेहमी आढळतात.

इ. स. १८१८ साली हें संस्थान ब्रिटिश सरकाराला मिळाले. तत्पूर्वी, सुरगुजा संस्थानचे मांडलिक संस्थान म्हणून कोरिया नांदत होते. येथील संस्थानिक आपर्यास चव्हाण रजपुतांचे वंशज म्हणवितात. कित्येक शतकांपूर्वी चव्हाण कुळांतील एका राजाने कोरिया जिंकून घेतले व याच्या कुळांतील आपण आहो असे ते म्हणतात. इ. स. १८९७ मध्ये हें कुल वास्तविक नष्ट होऊन हल्ली त्या कुळांशी संबध अशा एका कुळांतील वंशज या संस्थानांत राज्य करितात. या संस्थानिकांना ब्रिटिश सरकाराकडून राज्य करण्याची सनद इ. स. १८९९ साली मिळाली. येथील संस्थानिकांवर छतीसगडच्या कमिशनरची देखरेख असते. जमीन महसूल, कर, न्याय, अवकारी इत्यादि खात्यांचा कारभार कमिशनरच्या सल्ल्याने त्यांना करावा लागतो. संस्थानिकांचे न्याय देण्याचे अधिकार नियमित आहेत.

इ. स. १९११ साली या संस्थानची लोकसंख्या ६२,१०७ होती. संस्थानांत एकंदर ३०१ खेडी आहेत. सोनहाट पठाराच्या पायथ्याशी असलेल्या सोनहाटगांवी येथील संस्थानिक राजा

संस्थानांत लोखंड सर्वत्र आढळते. पण खाणींवर संस्था-
नचा ताबा नसून ब्रिटिश सरकारचा आहे. साखर, तंबाखू,
मीठ, कापड, इत्यादि जिनस परठिकाणांहून या संस्थानांत
येतात व संस्थानांतून तांदूळ, इतर धान्य व लाख या वस्तू
निर्गत होतात. संस्थानांत सडकांचा अभाव आहे म्हणून
तरी चालेल. पायवाटा पुष्कळ आहेत. बैलवळून मालाची
नेआण करण्यांत येते. संस्थानांतील खालच्या वर्गाचे बहु-
तेक सर्व लोक शेतकीवरच रहातात. संस्थानिकांच्या खालो-
खाल जमीनदार लोकांचा वर्ग असून जमीनदार ठराविक कर
संस्थानिकाला देत त. जमिनी वंशपरंपरा देण्याची पद्धत
या ठिकाणी आढळून येत नाही. इ. स. १९०४-५ साली
या संस्थानचा वसूल १८५० रुपये झाला व संस्थानचा खर्च
१७३५० रुपये होता.

कोरी — एक कोळी जात. यांची वस्ती संयुक्तप्रांत
(८,६०,४३४) व बऱ्हाड—मध्यप्रांत (३९,६२८) यांतून
आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) ९,१८,८२० आहे. कौलिक
म्हणजे परंपरा त या संस्कृत शब्दावरूनहि कोळी हा
शब्द बनलेला असावा. अशी एक दंतकथा आहे की, कवीर
गंगास्नानास जात असताना त्याला वाटेत एक कुमारी आढ-
ळल्यामुळे 'पुत्रवती भव' असा त्याने तिला आशीर्वाद दिला.
परंतु ती कुमारी असल्यामुळे, कविराची वाणी निरळ्याच
रीतीने खरी झाली. त्या कुमारीच्या हातावर एक फोड झाला
व त्यांतून एक पुत्र निर्माण झाला. तिने त्यास गंगाकिनारी
ठेविले व तेथील एका कोळ्याने त्या मुलास मोठे केले. हा
कोळी मुलगाच कोरी जातीचा मूळ पुरुष होय असे ते मान-
तात. कारण तो 'कोरी' पासून झालेला होता. या कथे-
संबंधी एक दोहुराहि या लोकांत प्रसिद्ध आहे. खानेसुमारी-
वरून कोरी लोकांची मोठी संख्या असल्याचे दिसून येते.
अहारवार, बैस, भडौरिया, भाइनहार, वंकार, धामन्, जइस-
वार, जाटवा, ज्युरीया, करीरवन्सी, कैथिया, कामारिया,
कनौजिया, कोरचामरा, कुष्टा, माहुरे, परसूतिया, साकरवार,
संखवार, इत्यादि मुख्य पोटजाती आहेत. यांशिवाय आणखी
बऱ्याच पोटजाती आहेत. खानेसुमारीत त्यांच्या जातिनामांची
संख्या १०४० पेक्षा कमी नाही.

चालीरीती व एकंदर वागणूक या बाबतीत कोरी लोक
चामारां(चांभार)च्या दर्जाचेच आहेत. हमिरपूर येथे वधू
गृहप्रवेशाचा एक निराळाच प्रकार आढळून येतो. घरांतील
वृद्ध मनुष्य कांहीं पोळ्या तयार करतो व डुकरासह त्यांचा
नैवेद्य वालताई देवीस दाखवितो. नंतर 'निहारन'समारंभ
झाल्यावर तीन पोळ्या वधूवरांनी पायांखाली तुडवून गृह-
प्रवेश करावयाचा असतो. हमिरपूर येथे लग्नाचे दखल
असतात व त्यांना एखादी धोतरजोडी वक्षीस देण्यांत येते.
बालविवाह रूढ असून वराचे लग्न त्याच्या बहिणीच्या नव-
न्याने जुळवून आणावयाचे असते. हा जुन्या मातृकन्यापरं-
परेचा अवशेष असावा. काराओ—विधीने लग्न झालेल्या स्त्रीला

राजरोस आपल्या नवऱ्याच्या घरा जाता येत नाही. काराओ-
विधीने विधवेला पुनर्विवाह करता येत नाही. ब्राह्मण, रज-
पूत, वाणी, कायस्थ, अहीर, गदारिया, कच्छा, कहार,
भुर्जी, बारहाड, खाटी व कुमाँ, इत्यादिकांना कोरी लोक
आपल्या जातीत घेतात; परंतु चांभार, तेलां, धोवां, वारो,
धानुक इत्यादिकांना मनाई आहे. एटावा येथे विधवेला नव-
ऱ्याच्या ज्येष्ठ अगर कनिष्ठ वंशूला लग्नाची सुभा असते असे
म्हणतात. अखिल कोरी समाज हिंदू आहे. फैजाबाद येथील
कोरी रामदासी अथवा शिवनारायणा पंथाचे असून विजनोर
येथील कोरी लोक कवीरपंथाचे आहेत. हीच स्थिति हमि-
रपूर येथे आढळून येते. त्या ठिकाणी सर्व धार्मिक विधी
दुहितेच्या नवऱ्याने करावयाचे असतात. मातृकन्यापरंपरेचे
हे दुसरे उदाहरण होय. पश्चिमप्रांतांतल कोरी, झाहिर-
पीरदेवाची व अम्रोहा आणि जालेसर येथील मियाणाची
उपासना करतात. पूर्वेकडील कोरी पंचावन पीर व सीतला
माता यांना भजतात. कोरी लोकांचा सामाजिक दर्जा फार
हलका आहे. मिर्झापूरचे ब्राह्मण, काहार—कोन्यांच्या हातचे
पाणी पितात पण चामार(चांभार)कोन्यांचे पाणी वर्ज्य समजतात.
धावी चामार हे कमारकोन्यांच्या हातची कच्ची व पक्की रसोई
खातात व कालवारखेरीज सर्व वेष्ट्यांच्या हानचांही पक्की रसोई
खातात. कोन्यांचा धंदा म्हणजे जाडांभरडी खादी विणणे
हाच होय. कांहीं कोरी नोकरी करतात व कांहीं जमिनीचे
मालकहि असतात. कुष्ठ अथवा कोष्टा ही कोन्यांची एक पोट-
जात दक्षिणेंत विणकऱ्यांचा धंदा करून उपजाविका करीत
आहे. मध्यप्रांतात यांची वस्ती सागर, दमो, जबलपूर वगैरे
जिल्ह्यांत आहे. यांस कोणी कोल लोकांची शाखा असे म्हण-
णात. [कूक; रसेल व हिरालाल; सेन्सस रि.]

कोरुना शहर.—स्पेनमध्य कोरुना प्रांताची राजधानी
आहे. येथील लो. सं. १९११ साली ६०,४८३ होती. येथून
मार्डीव व ओपोटो या शहराशी प्रत्यक्ष दळणवळण आहे.
या शहराचा वरचा भाग व खालचा भाग असे दोन भाग
आहेत. वरचा भाग जुना असून त्याच्या भोंवती भिंती आहेत.
बंदर पूर्व भागांत आहे व ते अनेक दुर्गांमुळे सुरक्षित आहे.
बुरक्युलिस टावर उत्तरेस असून त्याची उंची ४०० फूट आहे.
'त्यावर एक उत्तम फिरता दिवा आहे. शेंतीतील माल, दारू
आण मासे हे येथील निर्गत मालाचे पदार्थ आहेत. कार-
खान्यांत सरकारी तंबाखूचा कारखाना मुख्य असून बरेच
लोक हेरिंग व साडीईन मासे धरण्याच्या कामांत गुंतलेले
असतात. मध्ययुगांत अथवा बहुधा त्यापेक्षाहि पूर्वी याला
'कारोनियम' म्हणत असत. हे बंदर पूर्वापासून नेहमीच
फार महत्वाचे आहे. परंतु इतिहासांत ते अलीकडेच दिसू
लागले. इ. स. १५८८ मध्ये 'अजिंक्य आरमार' (इन्-
व्हिन्सिबल आरमाडा) ला या बंदराने आश्रय दिला. १५९८
मध्ये ब्रिटिशांनी हे शहर काबीज केले. १७४७ व १८०५ या
साली ब्रिटिशांनी फ्रेंच लोकांवर या ठिकाणी जय मिळविला.

१८२३ सालीं तें फ्रेंचांच्या ताब्यांत गेलें. १८३६ मध्ये कार-
लिस्टनी तें आपल्या ताब्यांत घेतलें. स्पॅनिश अमेरिकन
युद्धांमुळे जेव्हां क्युबा व पोर्टोरिको ह्या वसाहती स्पेनच्या
ताब्यांतून गेल्या तेव्हां कोरुनाचें फार नुकसान झालें. कारण
या वसाहतीशीं कोरुनाचा बराच व्यापार होता.

कोरेगांव(१) ता. लु. का—मुंबई इलाख्यातील सा. तारा
जिल्ह्यातील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ १९११ सालीं ३४५
चौरस मैल होतें. या तालुक्यांत एक गांव व ७३ खेडी
आहेत. रहितमपूर(लो.सं.१८०६) हेंच मोठें गांव आहे. कोरे-
गांव हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. १९११ मध्ये या
तालुक्याची लो. सं. ७८,१५६ होती. १९०३-४ मध्ये जमी-
नीचा वसूल २,२०,००० रुपये व सारा १९,००० रुपये होता.
या तालुक्याचा दक्षिण भाग कायतो सपाट असून वाकीचा
भाग उंचसखल आहे. या तालुक्याची हवा निरोगी आहे.
पर्जन्यमान ३० इंच आहे.

कोरेगांव(२)—मुंबई इलाख्यातील पुर्णे जिल्ह्याच्या शिरूर
तालुक्यातील एक खेडें. हें पुण्याच्या ईशान्येस १६ मैलांवर
भीमा नदीच्या काठी वसलेलें आहे. या ठिकाणी १८१८
सालीं जानेवारी तारीख १ ला इंग्रज व पेशवे यांच्यामध्ये युद्ध
होऊन त्यांत पेशवे व इंग्रज यांत चकमक होऊन तांत
मेलेले इंग्रज शिपाई यांचें स्मारक म्हणून इंग्रजांनीं तेथें एक
जयस्तंभ उभारला आहे. येथें एक लहानशीं शाळा आहे.

कोरू जात—संयुक्तप्रांतांतील एक मूळची जात.
१९११ सालीं सर्व हिंदुस्थानांत मिळून या जातीचे लोक
जवळ जवळ २००००० होते. त्यांपैकी मध्यप्रांतांत व बम्हा-
डांत मिळून १,५२,३६३ इतके होते. ही जात सातपुडा पर्व-
ताच्या पश्चिमेस होशंगागड नेमाड व बैतुल जिल्ह्यांत
रहाते. कोरू याचा मूळ अर्थ 'मनुष्य जात' एवढाच आहे.
पण रुढीमुळे तें नांव एका विशिष्ट जातीलाच पडलें आहे.
छोटानागपूरमधील कोरवा जात व ही कोरू जात एकच होय
असें कांहींचे मत आहे व तसें असण्याचा पुष्कळ संभवहि
आहे. राजकोरू लोक हे आपणाला रजपुतांचे वंशज मानतात.
एका हरिणीच्या पाठीमागे लागून उज्जनी सोडून पंचमढीच्या
डोंगरांत यांचे पूर्वज आले अशी आख्यायिका आहे. कोरू
जातीच्या ४ पोटजाती आहेत त्या म्हणजे मोवासी, वाव-
रिया, रूम व बोंडोय या होत. त्यांपैकी पहिल्या दोन पोट-
जाती उच्च मानण्यांत येतात. या दोन पोटजातींना राज-
कोरू असेंहि टोपण नांव आहे. राजकोरू हे मुख्यतः जमीन-
दार असून त्यांची उच्च वर्गांत गणना होत असल्यामुळे
ब्राह्मण लोकांना त्यांच्या घरचे पाणी सुद्धां प्यावयास चालतें.
मोबास हें नांव सातपुड्याच्या पश्चिम भागाला मराठ्यांनीं
दिलें. मोबास याचा अर्थ 'त्रासदायक मुलूख' असा आहे.
या पश्चिम भागातील कोरू लोक हे फार साहसी व छत्ररु-
पणांत फार तरवेज होते. यामुळे त्यांना मोबास प्रदेशांत
राहणारे ते मोबासी हें नांव पडलें. बैतुल जिल्ह्यांत भोवारगड

येथें राहणारे जे लोक त्यांना वावरिया असें नांव आहे.
गोत्रांतरविवाहांमुळे या प्रत्येक पोटजातीचे पुन्हां १६ वर्ग झालेले
आहेत; व या वर्गांची नांवे झाडांच्या नांवांवरून वनलेलीं
दिसतात. या वर्गातील लोकांत देवकपूजा प्रचारांत होती.
पण हल्लीं एकदोन वर्गांशिवाय इतर वर्गांत ही चाल अगदीं
छुसप्राय झालेली दिसते.

या वर्गातील १० वर्ग असे आहेत कीं त्यांच्यामध्ये विधि-
पूर्वक विवाह ही अमंगल गोष्ट मानतात. पण या दहा-
शिवाय इतर वर्गांत लमें विधिपूर्वक करण्यांत येतात. मुलाचा
बाप मुलीच्या बापाला मुलीची मागणी करतो. नंतर मुलीच्या
बापानें वर्ष-सहा महिने जाणूनघुजून ती मागणी नाकाराव-
याची व तेवढी मुदत टळल्यावर मग ती मागणी कबूल कराव-
याची अशी यांच्यांत विचित्र चाल आहे. कन्यादानाबद्दल
मोबदला म्हणून कन्येच्या पित्याला ५० रुपये दक्षिणा
दिली जाते. एकदां कां. मुलीच्या लग्नाचा वाङ्मनश्च ठरला
कीं मग लग्नाच्या अगोदर जरां मुलगी मेली तरी ही
दक्षिणा बंधूच्या पित्याच्या हातांत पडलीच पाहिजे असा
प्रघात आहे. वरात निघावयाच्या पूर्वी वर व वराच्या
थोरल्या भावाची वायको हे एका कावळ्यावर उभे राहून
एकमेकांना सात वेळां आलिगन देतात. पूर्वाच्या बहु-
भर्तृक विवाहाचा हा अवशेष असावा असें दिसतें. नंतर
वराच्या हातांत एक चाकू अगर सुरा देण्यांत येते व त्या
सुराच्या टोंकाला एक लिंबू टांचलेलें असतें. अमंगल अशा
भुताखेतांना भिवविण्याकरितां ही चाल आहे असें म्हणतात.
नंतर आपल्या आप्तेष्टासमवेत वर गांवाच्या बाहेर जातात.
तेथें बोरीच्या झाडाखाली वर व त्याचे आईबाप बसतात.
नंतर 'भुमका' (जातीचा भटजी) हा त्या तिघांभोंवतीं व
बोराच्या झाडाभोंवतीं मिळून एक दोरी बांधतो. नंतर या
झाडाला एका कावडीचा बळी, सूर्य, चंद्र यांच्यासाठीं दिलां
जातो. एवढा प्रकार झाल्यानंतर वरपक्ष हा बंधूच्या गांवाला
जाण्यास निघतो. बंधूच्या गांवाच्या नजीक आल्यावर गांवा-
बाहेर बंधूपक्षाची मंडळी एका ठिकाणीं एक चमड्याची बांदी
बांधतात. त्या ठिकाणीं वरपक्षाची व बंधूपक्षाची मंडळी जम-
तात. नंतर बंधूपक्षाकडील मंडळी वरपक्षाचें स्वागत करते.
वरपक्षाला बंधूपक्षातील मंडळींना प्रत्येकाला या सत्काराबद्दल
दोन पैसे दक्षिणा द्यावी लागते. नंतर गांवांत आल्यावर
बंधूवरांचा विवाहसमारंभ साजरा केला जातो.

मृत्यूनंतर मृत मनुष्याला त्याच्या पूर्वजांच्या निवास-
स्थानांत रहातां यावे म्हणून कांहीं विशिष्ट संस्कार करण्याचीं
पद्धत आहे. मृत मनुष्याचे पितर हे मृत मनुष्याच्या
खेड्याच्या आसपासच अदृश्य रहात असतात अशी यांची
समजूत आहे. मृताला एका खड्यांत ठेवून त्याच्या अंगावर
दोन पैसे ठेवून नंतर त्या श्वास पुरण्यांत येतें. यांच्यांत
सुतक पाळण्याची चाल नाहीं. मरणानंतर कांहीं दिवस लोट-
ल्यावर मृताचे आप्तेष्ट मृताला पुरलेल्या जागेपाशीं येतात

तेथें. आल्यावर एका हळकुडाचे लहान तुकडे करून त्यांपैकी एक तुकडा त्या जागेवर ठेवतात व उरलेले तुकडे एका फडक्यांत बांधून ते बरी घेऊन येतात. नंतर घराच्या मुख्य तुळईखाली हें गाळेडें ठेवण्यांत येतें. कारण या ठिकाणी पितर राहतात अशी यांची समजूत आहे. सेडोली नांवाचा एक और्ध्वदेहिक विधि करावयाचा असतो तो १५ वर्षांच्या आंत केव्हाहि करता येतो.

कोरू लोक आपणाला हिंदुधर्मीय म्हणवितात. यांचें उपास्य दैवत महादेव हें आहे. पंचमडीच्या डोंगरांत या महादेवाचें एक देवालय असून त्याची व्यवस्था पहाण्याचें काम या जातीतील दोन जमीनदारांकडे वंशपरंपरागत आहे. याशिवाय डोंगरदेव, मुठादेव, कुनवरदेव इत्यादि पुष्कळ जातिदेवता आहेत. प्रत्येक जातीचे उपाध्याय निरनिराळे असून या उपाध्यायांना भुमका असे नांव आहे. यांना वाघ वंश असतात अशी समजूत आहे. कोरू जातीचे लोक बांध्यानें मजबूत, उंच व कळया वर्णाचे असतात. हे प्रामाणिक व सचोटीचे असल्यानें शेतावर काम करण्यासाठी त्यांनाच पाटविण्यांत येतें. ते दरिद्री असून त्यांच्या अंगावर पुरेसा कपडाहि नसतो. त्यांची राहणी गलिच्छ आहे. कोरू नांवाची यांची एक स्वतंत्र भाषा आहे. या जातीतील शेंकडा ६० लोक ही भाषा बोलणारे आढळतात. पण ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या हल्लीं हळूहळू कमी होत चालली आहे.

कोर्ट—कोर्ट या इंग्रजी शब्दाचा मूळ अर्थ कुंपण घातलेली खुली जागा असा आहे. हल्ली याचा अंगण हा एक व न्यायसभा हा दुसरा असे दोन अर्थ प्रचारांत आहेत.

इंग्लंड—पूर्वी इंग्लंडमध्ये सर्व न्यायसभा जुस्ता न्याय निवाडा करणाऱ्या नव्हत्या. परगणान्यायसभा म्हणजे जमीन दार व कांहीं अधिकारी अशांचें एक निवडक मंडळच होतें व या मंडळाचा राजकीय, न्यायसभा व कायदेमंडळ या तिन्ही बाबतींत अधिकार चालत असे. परंतु आतां न्यायसभांना न्यायनिवाड्याशिवाय दुसरे कोणतेहि अधिकार राहिले नाहीत. न्यायकचेरीतील प्रत्येक खटल्यांत तीन पक्ष असलेच पाहिजेत. एक वादी, दुसरा प्रतिवादी व तिसरा न्यायाधीश. कायदेपंडितांच्या भाषेत बोलावयाचें म्हणजे न्यायाच्या बाबतीतील सर्व अधिकार राजाचे असतात आणि तो प्रत्येक न्यायकचेरींत हजर राहतो. परंतु एकाच वेळेस निरनिराळ्या ठिकाणी हजर राहणें अशक्य असल्यामुळे, तो आपले प्रतिनिधी नेमतो. तेच न्यायाधीश होत. त्यांचे अधिकार पार्लमेंट सभा अथवा लेट्स पेंट् यानकडून मिळालेले असोत किंवा परंपरागत असोत, त्यांना राजाची संमति मिळालेली असते ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पूर्वी न्यायनिवाडा करणें हें राजाच्या कामांपैकी एक काम असे. आणि चवथ्या एडवर्डच्या कारकीर्दीपर्यंत राजा त्याकरितां दौन्यावर जात असे. पुढें स्वतंत्र न्यायसभा स्थापन झाल्यानंतरदेखील राजा व त्याचें सल्लागार मंडळ

यांकडे कांहीं अधिकार राखून ठेवले होते. इंग्लंडच्या राजाचें प्रत्यक्ष न्यायदानाचें शेषटलें कृत्य म्हणजे पहिल्या जेम्सने चान्सरी व कॉमन लॉ या दोन कोर्टांतील तंटा तोडल्याचें होय. पार्लमेंटरी राज्यपद्धति सुरू झाल्यासून कोर्टांच्या अधिकारावर कायदेमंडळाचें नियंत्रण असतें व राजा त्या मंडळाचा सभासद असल्यामुळे त्याचा न्यायखात्याशी अप्रत्यक्ष संबंध येतो.

न्यायकचेऱ्यांचे निरनिराळ्या दृष्टीनें निरनिराळे भाग पडतात. (१) पहिला भाग म्हणजे वरिष्ठ व कनिष्ठ हा होय. कॉमनलॉ, चान्सरी व हायकोर्ट हीं वरिष्ठ कोर्टे होत व जिल्हा व परगणा हीं कनिष्ठ कोर्टे होत. (२) दुसरा प्रकार म्हणजे दमरा व विनदमरी कोर्टे. पहिल्या प्रकारच्या कोर्टांतील निवाडे व्यवस्थित व सविस्तर लिहिलेले असतात आणि ते नेहमीं कायम ठेवतात. त्या निवाड्यांस कोणी हरताळ लावूं शकत नाही. आणि ते निवाडे अवाधित असल्यामुळे त्यांवद्दल कोणी शंका घेतल्यास त्यांस शिक्षा करण्याचा त्या कोर्टास अधिकार आहे. (३) कोर्टांचा तिसरा प्रकार म्हणजे दिवाणी व फौजदारी. (४) चवथा प्रकार म्हणजे मुख्य खटले चालविणारीं कोर्टे व निवाड्यांचा विचार करणारें हायकोर्ट. हे नवे खटले चालविते व कनिष्ठ कोर्टांच्या निवाड्याचा फेर विचार करतें. त्या कोर्टावर दुसरें अपील कोर्ट आहे व त्यावर लॉर्डची सभा ही होय. (५) याच्या शिवाय वरील कोणत्याहि विभागांत न पडणारीं किरकोळ कामाचीं कोर्टे होत. उदाहरणार्थ—डरहॅम, लँकेस्टर येथील किरकोळ कामाचीं कोर्टे.

फौजदारी कोर्टे.—(१) सर्वांत खालच्या दर्जाची फौजदारी कोर्टे म्हणजे जस्टिस ऑफ दि पीस ही पदवी मिळालेल्या लोकांनीं चालविलेल्या कचेऱ्या. त्यांना वारीक सारीक गुन्ह्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार दिलेला असतो. लंडनसारख्या मोठ्या शहरांत पगारी मॅजिस्ट्रेट नेमलेले असतात. जस्टिस ऑफ दि पीस हे मोठाले गुन्हे चौकशीकरितां वरिष्ठ कोर्टांकडे पाठवूं शकतात. (२) त्रैमासिक अदालतींना मोठ्या गुन्ह्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार दिलेला असतो. या कोर्टांना जे खटले चालवितां येत नाहीत त्यांची एक यादी प्रसिद्ध केलेली असते. (३) या अदालती वर्षांतून फक्त दोनदा एकेक परगण्यांत काम करितात. परंतु १८७६ व १८७७ च्या कायद्यानें एकापेक्षा अधिक परगण्याकरितां एक अदालत काम करूं शकते. न्यायाच्या बाबतींत लंडन शहराचा एक विशिष्ट दर्जा असल्यामुळे त्याठिकाणी इ. स. १८३४ च्या फौजदारी कोर्टाच्या कायद्यान्वये फौजदारी स्वरूपाचें एक वरिष्ठ कोर्ट आहे. या कोर्टाचे न्यायाधीश निरनिराळ्या दर्जाचे निवडलेले असतात. व हें कोर्ट इ. स. १९०७ सालीं वांधलेल्या लंडन कोर्टाच्या इमारतींत भरतें. फौजदारी वरिष्ठ कोर्टांकडे

कायद्याच्या किंवा वस्तुस्थितीच्या मुद्यावर अपील करता येत.

दिवाणी कोर्टे.—कांहीं किरकोळ बाबी सोडून दिल्यास दिवाणी स्वरूपाचे सर्व दावे परगणाकोर्ट व हायकोर्ट यांपुढे चालतात. ज्युडिकेचर कायद्याने फेरफार केल्यामुळे आतां दिवाणी कोर्टाची रचना खाली लिहिल्याप्रमाणे आहे. वरिष्ठ दर्जाचे एक कोर्ट आहे; त्याचे हायकोर्ट व अपील कोर्ट असे दोन कायमचे भाग आहेत. पहिल्या म्हणजे हायकोर्टात आरमारी, वारसा, घटस्फोट, किरकोळ व चान्सरी कोर्टांतील दावे वगैरे स्वरूपाचे काम चालते. आणि अपील कोर्टाकडे सर्व दर्जाच्या कोर्टाकडील अपिलांचे काम असते. लॉर्डच्या समेत इंग्लंडच्या कोर्टावरील अपिलाचा विचार केला जातो (१८७६ च्या कायद्यान्वये) आणि ज्यावेळेस पार्लमेंट सभा वरखास्त किंवा अनेकित कालपर्यंत तहकूब झाली असेल त्यावेळेस स्कॉटलंड व आयर्लंडमधील अपिले ऐकण्याचे काम चालते. इंग्लंडमधील न्यायखात्याचा हा एक विशेष आहे की, तेथील सर्व कोर्टे एकाच सत्तेपासून म्हणजे राजा व त्याचे सल्लागार मंडळ यांपासून उत्पन्न झाली. इतर कामांत राजा व त्याचे मंडळ हेहि काम करीत असे. पुढे क्युरिआ रेजिस म्हणून एक मंडळ निर्माण झाले व त्याला फक्त न्यायाचेच काम दिले. जमीनमहसुलाच्या बाबतीत उत्पन्न होणाऱ्या तंट्यांचा निवाडा करणारे एक्सचेकर नांवाचे स्वतंत्र कोर्ट निर्माण झाले. मॅग्नाचार्टाच्या योगाने राजा नसेल अशा ठिकाणी देखील कोर्टे भरावण्यास सुरवात झाली व किरकोळ दाव्यांची कोर्टे स्थापन झाली. क्युरिआ रेजिस याची वसूली आणि किरकोळ ही दोन उपांगे झाल्यावर राजाचे म्हणून एक स्वतंत्र कोर्ट झाले, त्याला किंगज बेंच म्हणतात. अशा रीतीने एकाच सत्तेपासून सारख्या अधिकाराची तीन कोर्टे अस्तित्वांत आली. परंतु राजाचा न्यायाच्या बाबतीत वरिष्ठ अधिकार शिथिल राहिलाच व तो न्यायाध्यक्षाकडे गेला. याच पद्धतीवर इ.स. १८३२ साली स्थापन झालेले प्रिव्ही कौन्सिल होय. याकडे वरिष्ठ कोर्टाचे सर्व अधिकार आहेत. लॉर्डच्या सभेला जो अपिले ऐकण्याचा अधिकार आहे तो पूर्वीच्या राष्ट्रीय मंडळाचा अवशेष आहे.

अ मे रि क न सं यु क्त सं स्था ने.—या ठिकाणची न्याय पद्धति तेथील राज्यघटनेने कायदेमंडळ आणि अम्मल वजावणी खाते यांपासून स्वतंत्र अशी केली आहे. तेथील कोर्टे तीन प्रकारची आहेत (१) मुख्य कोर्ट, (२) फिरती कोर्ट (३) व जिल्हा कोर्टे. पहिले तेथील शासनपद्धतीने निर्माण केले आहे. त्या कोर्टात इ. स. १९०९ साली नऊ न्यायाधीश होते ते अध्यक्षाच्या शिफारशीने मुख्य सभेने नेमले होते. त्यांची नेमणूक तहाहयांत असते व फक्त गैर वर्तणुकीमुळेच कायते त्यांना कामावरून दूर करता येते. या दृष्टीने त्यांच्या नेमणुका इंग्लंडमधील न्यायाधिकाऱ्यांच्या नेमणुकांपेक्षा जास्त भक्कम पायावर केल्या असतात. हे कोर्ट वारिशिंगटन येथे आक्टोबर ते जुलईपर्यंत दरवर्षी भरते.

सेशन्स राजधानीच्या ठिकाणी भरवितात. या ठिकाणी असा एक नियम आहे की, कोणताहि निकाल सहा न्यायाधिकाऱ्यांनी मिळून सांगितला पाहिजे. यामुळे कोर्टांमध्ये एकापेक्षा जास्त न्यायासने होले शकत नाहीत. या नियमासुळे प्रत्येक खटल्याची जरी कसून चौकशी केली जाते तरी न्यायदानाच्या बाबतीत दिरंगाई होते. प्रत्येक खटल्याचा दोनदा विचार केला जातो. प्रथम मताधिक्य कोणत्या वाजूस आहे हे ठरविण्याकरिता प्रत्येकास विचार करावा लागतो व ते निश्चित झाल्यावर कोर्टाने ते कायम करण्याच्या वेळी त्याचा पुन्हा विचार केला जातो.

शासनपद्धतीने दिलेल्या अधिकारांन्वये तेथील राष्ट्रीय सभेने कनिष्ठ कोर्टे निर्माण केली आहेत. एकंदर एकोणतीस न्यायाधीश मिळून निरनिराळ्या नऊ टापूंत काम करतात. आणि प्रत्येक टापूवरची देखरेख वरिष्ठ कोर्टाच्या एकेका न्यायाधिकाऱ्याकडे दिलेली असते. या कोर्टावरील अपील कोर्टात तीन न्यायाधीश असतात. (१) वरिष्ठ कोर्टातील, (२) परगणा कोर्टातील व (३) फिरत्या कोर्टातील. कांहीं खटल्यांवर खालच्या कोर्टातून वरिष्ठ कोर्टात अपील करता येते व कांहींत खालच्या अपीलकोर्टाच्या निकालाविरुद्ध वरिष्ठ कोर्टाकडे अपील करता येते. जिल्हाकोर्टे एकंदर नव्वद आहेत. बहुतेकांत एकच न्यायाधीश असतो. त्या ठिकाणी स्थानिक सरकाराविरुद्ध असलेल्या तक्रारी ऐकण्याकरिता एक निराले कोर्ट निर्माण केले आहे. हे एक न्यायखात्याचा भाग नसून राष्ट्रीय सभेने न्यायखात्याचे काम कमी करण्याकरिता निर्माण केले आहे.

अधिकाराच्या बाबतीत संयुक्त कोर्टे व संस्थानी कोर्टे यांत फरक आहे. संयुक्त कोर्टाकडे फक्त पुढीलप्रमाणे कामे असतात:—(१) संयुक्त संस्थानांचे कायदे, त्यांच्या संमतीने केलेले तहनामे व यांच्या बाबतीत उद्भवणारे कायद्याचे प्रश्न; (२) वकिलाती किंवा सार्वजनिक प्रधान; (३) समुद्रमर्यादा; (४) ज्या भांडणांत संयुक्तसंस्थाने ही एक पक्ष आहे; (५) दोन संस्थाने एक संस्थान व दुसऱ्या संस्थानाची प्रजा, निरनिराळ्या संस्थानांतील प्रजा, संस्थान किंवा त्यांतील प्रजा, संस्थान किंवा त्याची प्रजा आणि परराष्ट्र किंवा त्यांतील प्रजा यांमध्ये असलेले खटले. परराष्ट्रावरोवर असलेल्या खटल्यांचे बाबतीत हल्ली वरील कोर्टाचे अधिकार जरा संकुचित केले आहेत. वरिष्ठ कोर्टाचा अधिकार हा वकिलाती आणि संस्थानासंस्थानांतील तंटे यांच्या बाबतीत मुख्य चौकशीकोर्टासारखा आहे व इतर बाबतीत अपील कोर्टाचा आहे. जर एकाद्या संस्थानी कोर्टापुढे चाललेल्या खटल्यांत कायद्यासंबंधी कांहीं प्रश्न उपस्थित झाला व त्या कायद्याचे म्हणणे अमान्य झाले तर पक्षकारास आपला खटला फेडेरल कोर्टाकडे वर्ग करून घेता येतो. जर एखाद्या खटल्यांत एखादा तह, संयुक्त संस्थानांचे अधिकार, एखादा कायदा, किंवा त्याची

युक्तायुक्ता किंवा राज्यघटनान्वये मिलावेली पदवी, अधिकार वगैरे यासंबंधी वाद असेल त्या वेळेस सर्व खटले वरिष्ठ कोर्टाकडे वर्ग करण्यांत येतात.

राष्ट्रीय सभेचा एखादा कायदा किंवा संस्थानी कानून बरोबर किंवा चूक म्हणण्याचा जो अधिकार फेडरेशनच्या घटनेने वरिष्ठ कोर्टाला दिलेला आहे हेच अमेरिकेतील न्याय पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. कारण असा अधिकार त्या कोर्टास लोकांनीच दिला आहे. फेडरेशनच्या घटनेशी विसंगत असलेले सर्व कायदे रद्द आहेत असे म्हणण्याचा अधिकार वरिष्ठ कोर्टाला आहे व तो असणे जरूर आहे. फेडरल कोर्ट घटने संबंधी प्रश्नावर कधीहि आपले मत देत नाहीत. कोर्टापुढे जर तोच प्रश्न असेल तर चालू खटल्यापुरतेंच मत देतात.

हिंदु स्था नः— हायकोर्ट ही हिंदुस्थानसरकारच्या हुकमाने स्थापन झाली आहेत. त्यांचा अधिकार त्या त्या प्रांतांतील दिवाणी किंवा फौजदारी वगैरे सर्व कोर्टांवर चालतो. हायकोर्टांना इलाख्याच्या शहरांच्या हद्दींतील दिवाणी अगर फौजदारी स्वरूपाचे सर्व दावे अगर खटले चालविता येतात. त्या मर्यादेच्या बाहेरील पांच हजारावरील दाव्यांतील सर्व अपिल व त्याच्या आंतील दाव्यांतील जिल्हा जज्जाकडील अपिलांच्या निकालाविरुद्ध अपिल करण्याचा अधिकार आहे व त्या मर्यादे बाहेरील फौजदारी खटले इच्छा अगर जरूर असल्यास आपल्याकडे घेता येतात. इलाख्याच्या ठिकाणी सुद्धा दिवाणी अगर फौजदारी स्वरूपाच्या खटल्याशिवाय आरमारी, नादारी, घटस्फोट मृत्युपत्रे वगैरे सर्व स्वरूपाचे दावे चालविण्याचा अधिकार आहे. सर्व हायकोर्टांत जास्तीत जास्त पंधरा न्यायाधीश नेमण्याचा अधिकार विलायतच्या राजाकडे आहे. त्यांपैकी एक सर न्यायाधीश असतो. त्यांपैकी एकतृतीयांश इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमधील असावे लागतात, एकतृतीयांश विलायतंतील बॅरिस्टर-पैकी असावे लागतात व बाकीचे त्या त्या हायकोर्टांतील पांच वर्षे काम केलेल्या बॅरिस्टरांतून किंवा दहा वर्षे काम केलेल्या वकिलांतून निवडतात. हे न्यायाधीश हिंदुस्थानांतील सरकारास जबाबदार नसतात. हायकोर्टांच्या कामाकरिता निरनिराळे भाग केलेले असतात. एका न्यायाधिकाकडे हायकोर्टांच्या दिवाणी स्थलमर्यादेतील दिवाणी दावे ऐकण्याचे काम दिलेले असते. मुंबई इलाख्यांत ते दावे दोन हजारांपेक्षा जास्त किंमतीचे असावे लागतात. त्याच्या निकालाविरुद्ध अपील प्रिन्ही कौन्सिलकडे असते. एकाकडे मृत्युपत्रे, आरमारी, वारसा वगैरे संबंधी कामे असतात. इलाख्यांतील दुसरी अपिल ऐकण्याकरिता सर न्यायाधीश व एक मदतगार असे असतात. एकाकडे मधून मधून फौजदारी सेशन ऐकण्याचे काम दिलेले असते वरील स्वरूपाच्या एकेका कोर्टांने काम होत नसेल तर एकेका स्वरूपाची दोन दोन तीन तीन कोर्टे सुरू करण्याचा अधिकार सरन्यायाधिकास आहे. त्याचप्रमाणे इलाख्याच्या ठिकाणी व जेथे रु आहे अशा मोठाल्या

व्यापाराच्या शहरां किरकोळ दाव्यांचे एक निराळे कोर्ट स्थापन केलेले असते. त्या कोर्टात फक्त पैशाच्या देवघेवीचे खटले संक्षिप्त पद्धतीने चालतात. मुंबईस याची आर्थिक मर्यादा दोन हजार रुपये आहे, पुणे व अहमदाबाद या ठिकाणी एक हजार रुपये आहे. ही मर्यादा इतर जिल्ह्यांत सवजज्जास पांचशे रुपयेपर्यंत देवघेवीचे दावे संक्षिप्त पद्धतीने चालविण्याचा अधिकार हायकोर्टे जरूर तेथे देते. त्यांच्या निकालावर अपील नसते. हायकोर्टामार्फत फेर चौकशी होते. मध्यप्रांत व सिंधप्रांत या ठिकाणी ज्युडिशियल कमिशनरची कोर्टे आहेत. त्यांचे निकालाविरुद्ध अपील प्रिन्ही कौन्सिलकडेच होते. परंतु त्यांना हायकोर्ट म्हणत नाहीत. रंगून येथे चीफ जज्जाचे कोर्ट आहे. प्रिन्ही कौन्सिलचे निकाल हिंदुस्थानांतील सर्व कोर्टांवर बंधनकारक असतात. हायकोर्टांचे निकाल त्यांच्या अधिकाऱांतील सर्व कोर्टांवर बंधनकारक असतात परंतु एकाचे दुसऱ्यावर बंधनकारक नसून शिफारसीपुरते असतात. प्रत्येक हायकोर्टाचा त्या त्या प्रांतांतील वकीलांवर धंद्याचे वावर्तत अधिकार चालतो व वाईट वर्तणुकीकरिता सनदा रद्द करता येतात. योग्य न्यायाकरिता कोणत्याहि मनुष्यास कोर्टांत येऊन जवानी देण्यास भाग पाडण्याचा अधिकार कोर्टास असतो. त्याचप्रमाणे कोर्टात काम चालू असता कामास आढळला केल्यास किंवा जवानी देण्याचे नाकारल्यास किंवा जवानी देताना उद्गमपणा केल्यास त्यास दोनशे रुपये दंड व दंड न दिल्यास एक महिना शिक्षा देण्याचा अधिकार दिवाणी, फौजदारी व मुलकी या सर्व कोर्टांस आहे. हायकोर्टांची न्यायदानाच्या वावर्तत वेवदवी केली गेल्यास गुन्हेगारास अनियमित शिक्षा देण्याचा अधिकार हायकोर्टास आहे.

दिवाणी कोर्टे—हिंदुस्थानांत हल्ली कलकत्ता, मद्रास, मुंबई, अलाहाबाद, पाटणा, लाहोर (सिंधप्रांत, मध्यप्रांत) या ठिकाणी हायकोर्टे आहेत. ही निरनिराळ्या वेळी स्थापन झाली आहेत. त्यांच्या मर्यादेत त्यांच्या अधिकाऱांखाली निरनिराळी कोर्टे आहेत. प्रत्येक जिल्ह्यांत एक जिल्हा कोर्ट, एक सवजज्जा कोर्ट (पहिला वर्ग मुन्सफ) व जरूर तेवढी मुन्सफ कोर्टे असतात. (बहुतकरून प्रत्येक तालुक्यांत एक) व ती स्थापण्याचा प्रांतिकसरकारास अधिकार आहे.

अधिकार.—जिल्हाकोर्टाला कांही विशिष्ट फिर्यादी चालविता येतात व पालन करणार नेमणे वगैरे किरकोळ कामे करता येतात. बाकीच्या म्हणजे ज्यांची किंमत पांच हजार रुपयांच्यापेक्षा कमी आहे अशा दाव्यावरील अपिल ऐकण्याचा अधिकार त्यास आहे. सबजज्जाला (यास कांही प्रांतांत मुन्सफ वर्ग एक असे म्हणतात) दिवाणी स्वरूपाचे वाटेल त्या किंमतीचे दावे चालविता येतात. मुंबई इलाख्यांत सबजज्ज वर्ग दोन यास पांच हजार रुपये किंमतीपर्यंत

दिवाणी स्वरूपाचे कोणतेहि दावे चालवितां येतात. मद्रास इलाख्यांत ही मर्यादा अर्डीच हजार रुपये आहे व बंगाल-मध्ये एक हजार रुपये आहे. त्यांची क्षेत्रमर्यादा ज्या तालुक्याकरितां ते नेमलेले असतात त्या तालुक्यापुरती असते. सबजज्जाच्या अधिकाराची क्षेत्रमर्यादा सर्व जिल्ह्याइतकी असते. ज्या दाव्यांच्या निकालावर कायद्याने अपील आहे अशा पांच हजार रुपये किंमतीच्या दाव्यांच्या निकालावर जिल्हाजज्जाकडे अपील करतां येतें. पांच हजारापेक्षां जास्त किंमतीच्या दाव्यांतील अपिलें त्या त्या इलाख्याच्या हाय-कोर्टाच्या निकालाविरुद्ध विलायतेंतील प्रिन्ही कौन्सिलकडे अपील करतां येतें. परंतु त्यांत दाव्याची किंमत दहा हजार रुपयांपेक्षां जास्त पाहिजे किंवा कायद्याचा महत्वाचा प्रश्न असून हायकोर्टानें शिफारस केली पाहिजे.

फौजदारी कोर्टे:—हिंदुस्थानांत प्रत्येक इलाख्यांत एक एक हायकोर्ट आहे. त्याच्या देखरेखाखाली पुढील फौजदारी कोर्टे आहेत, (१) सेशन कोर्टे, (२) इलाखा मॅजिस्ट्रेट कोर्टे, (३) पहिला, दुसरा व तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेट कोर्टे हीं होत. प्रत्येक प्रांताला एक सेशन कोर्ट असतें. प्रांत म्हणजे बहुतेक सर्व ठिकाणीं जिल्हा होय. परंतु कांहीं ठिकाणीं दोन जिल्हे मिळून एकच सेशन कोर्ट असतें व त्याला प्रांत म्हणतात. इलाख्याचें ठिकाण हें एक जिल्हाच समजलें जातें व स्वतंत्र जिल्हाप्रमाणें त्या ठिकाणीं कोर्टे असतात. प्रांतिक सरकारास हिंदुस्थान सरकारच्या परवानगीनें जिल्ह्याची संख्या किंवा मर्यादा ठरविता येते. जिल्ह्याचे भाग मात्र स्वतंत्रपणें पाडता येतात. प्रत्येक सेशनच्या विभागांत एक एक सेशनजज नेमण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारास आहे. त्याचप्रमाणें सेशन जज्जास जोडीदार किंवा मदतगार देण्याचाहि किंवा एकास दुसऱ्या भागांतील सेशन जज्जाचा मदतगार नेमण्याचा अधिकार आहे.

प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक पहिल्या वर्गाचा मॅजिस्ट्रेट प्रांतिक सरकार नेमतें व त्यास जिल्हामॅजिस्ट्रेट म्हणतात. हाच अधिकारी मुलकी खात्यांतील कलेक्टर असतो. त्याच्या हाताखाली पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गाचे मॅजिस्ट्रेट प्रांतिक सरकार नेमतें. विशिष्ट कामाकरितां किंवा दोन अथवा दोहोंपेक्षां जास्त पहिल्या, दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटाचे अधिकार देऊन वेंच नेमण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारास आहे. त्याच्या पैकीं ज्याचे अधिकार सर्वांत जास्त असतील तितके अधिकार सर्व वेंचास प्राप्त होतात. जिल्ह्याचें ठिकाण मोठें असल्यास त्या ठिकाणीं एक शहरमॅजिस्ट्रेट असतो व तो बहुतेक पहिल्या वर्गाचा असतो. जिल्हा मॅजिस्ट्रेटाचा अधिकार जिल्ह्यांतील सर्व मॅजिस्ट्रेटांवर व वेंचावर चालतो. परंतु अपील किंवा फेरचौकशी यांच्या बाबतींत सेशन जज्जाचा जिल्हा मॅजिस्ट्रेटासुद्धां सर्वांवर अधिकार चालतो. इलाख्याच्या ठिकाणीं वरच्या प्रमाणें जे मॅजिस्ट्रेट नेमलेले असतात त्यांनां

इलाखामॅजिस्ट्रेट म्हणतात. त्यापैकीं एक मुख्य असतो. त्याची नेमणूक प्रांतिक सरकार करतें. त्यांच्या अधिकाराची क्षेत्रमर्यादा इलाख्याचे शहर, त्या ठिकाणीं बंदर असल्यास तेथें व एखादी जहाजे चालण्यासारखा नदी जर त्या ठिकाणीं येऊन मिळत असेल तर तिच्या खाडींत इतकी आहे. अशा पैकीं दोन किंवा दोहोंपेक्षां जास्तजणांचें वेंच नेमतां येतें. याचप्रमाणें इलाखा शहराच्या ठिकाणीं हिंदुस्थान सरकार किंवा प्रांतिक सरकार यांनीं नेमलेले जस्टिस ऑफ दि पीस असतात.

अधिकार:—हिंदुस्थानच्या फौजदारी गुन्ह्यांच्या कायद्यांत दिलेल्या सर्व गुन्ह्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार हायकोर्ट व सेशन कोर्ट यांनां व गुन्ह्यांच्या चौकशीच्या कायद्याच्या २ च्या परिशिष्टांत दिलेल्या एखाद्या कोर्टास आहे. ब्रह्मदेश, औध, मध्यप्रांत, कुर्ग-आमाम आणि सिंध या ठिकाणीं फाशीच्या शिक्षेशिवाय इतर शिक्षा असलेल्या सर्व गुन्ह्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेटान देण्यांत येतो. हायकोर्टाला फौजदारी गुन्ह्यांच्या कायद्यांत सांगितलेली वाटेले ती शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे. सेशन जज्जालाहि तितकाच अधिकार आहे; परंतु फाशीच्या शिक्षेला मात्र हायकोर्टाची परवानगी लागते. त्याच्या मदतगारास फाशी, सात वर्षे काळोपाणी किंवा तुरुंग याशिवाय बाकीची कोणतीहि शिक्षा देतां येते.

इलाखा मॅजिस्ट्रेट किंवा पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट यांनां दोन वर्षे तुरुंग, एक हजार रुपये दंड किंवा फटके इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देतां येते. दुसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटांनां सहा महिने तुरुंगवास, दोनशें रुपये दंड व कायद्यानें देतां येण्याइतका एकांतवास इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देतां येते. पण तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटास एक महिना तुरुंग आणि पन्नास रुपये दंड इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देतां येते. वरील सर्व मॅजिस्ट्रेटांनां गुन्हेगारांन देणें दंड न दिल्यास शिक्षा देतां येते. मात्र ती त्यांच्या अधिकारापेक्षां जास्त असतां कामा नये. सेशन कोर्टांतील खटले कांहीं जिल्ह्यांत पंचांच्या व कांहीं जिल्ह्यांत सल्लागारांच्या मदतीनें चालतात. पंचांनीं एकमतानें दिलेला निकाल न्यायाधिकांरक बंधनकारक असतो तसा सल्लागारांचा नसतो. त्याचें जर पंचांच्या मताशीं जुळत नसेल तर त्याला ती गोष्ट हायकोर्टाकडे कळवावी लागते व हायकोर्टालाहि प्रत्यक्ष अन्याय होतोसें वाटेल तरच पंचांच्या निकालाविरुद्ध जातां येतें. प्रत्येक महत्वाच्या खटल्यांत खालच्या कोर्टाविरुद्ध वरच्या कोर्टांत अपील करतां येतें. त्या कोर्टाला अपील रद्द करण्याचा, पुन्हां चौकशीचा हुकूम करण्याचा, गुन्हेगारांस सोडून देण्याचा, आरोप किंवा शिक्षा बदलण्याचा अधिकार आहे. परंतु खालच्या कोर्टानें दिलेली शिक्षा अपिलानंतर वाढविण्याचा अधिकार नाही. दुसरा किंवा तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटाच्या निकालाविरुद्ध अपील जिल्हा मॅजिस्ट्रेटाकडे असतें पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेटासुद्धां किंवा मदतगार देणें जज्जाचा

निकालविरुद्ध अपील सेशन जज्जाकडे असतें. सेशनजजज किंवा इलाखा मॅजिस्ट्रेट यांचे निकालविरुद्ध अपील हायकोर्टाकडे व हायकोर्टाच्या निकालविरुद्ध प्रिन्ही कौन्सिलकडे अपील करण्याचा हक्क अलीकडे बंद केला आहे. [ले. रा. द. गो. फडके].

कोर्टेरोय—वेलजम. या शहराची लोकसंख्या १९०४ साली ३४,५६४ होती. येथे उत्तम मलमल तयार होते. शिवाय फीतकामसुद्धा येथे बरेच होतें. जुन्या कोर्टेरोय शहराची लोकसंख्या २,००,००० होती. १३०२ मध्ये येथे मोठी लढाई झाली, तीत फ्रेंचांचा पराभव झाला. या लढाईत सातशे सोन्याचे (नाइटांचे) मंत्रेज सांपडले. येथील फार प्रसिद्ध इमारत नाट्रेडेम ही आहे. ही १२११ मध्ये बांधली. येथे वॉन डिक यांचे उत्तम चित्र आहे. कोर्टेरोय हे शहर रोमन कोरदूकमपासून झाले आहे. हे शहर नॉर्मन लोकांनी उज्वस्त केले. पण तिसरा वाल्डोन् याने हे पुन्हा वसविले व वाढविले. पण रुजवेकच्या लढाईनंतर फ्रेंचांनी हे शहर पुनः जाळून पोळून फस्त केले. परंतु बरगंडीचा ड्यूक फिलिप दि वोल याने ते पुन्हा बांधले.

कोडोफान—हा ईशान्य आफ्रिकेतील आंग्लो ईजिप्शियन सुदानचा एक प्रांत आहे. या प्रांताचे क्षेत्रफळ १,३०,००० चौरस मैल असून याच्या पश्चिमेस डारफुर, उत्तरेस वायुडाचे मालरान, पूर्वेस व्हाइट नाइल प्रांत आणि दक्षिणेस शीलुक्स लोकांचा व इतर निग्रो जातींचा देश आहे.

कोडोफानचा बराचसा भाग उन्नतावनत मैदानांचा बनलेला असून, निर्जन, रूक्ष व ओसाड असा आहे. हत्ती, गेंडे, सिंह, चित्ते, वाळवीट, म्हशी, ससे इत्यादि प्राणी येथे आहेत. येथील पुष्कळ जिल्ह्यांतून लोखंड सांपडते पण सर्पणाच्या अभावामुळे ते सांपडून न सांपडून सारखेच आहे.

र हि वा शी.—इ. स. १९०३ साली येथील लोकसंख्या ५,५०,००० होती. रहिवाशांचे साधारणतः दोन वर्ग करिता येतील; (१) मैदानांवरील अरब लोक व (२) डोंगरांवरील न्युबाज. मैदानांवरील बरेचसे गांवकरी संमिश्र रक्ताचे आहेत. कित्येक लहान लहान खेड्यांतील जाती मूळच्या निग्रो रहिवाशांच्या वंशज आहेत असे सांगतात. गोवामा ही एक महत्त्वाची जात होय. डार हमीद व बेडेरिआ या जाती हिच्या खालोखाल येतात. फिरस्या व कळपवाल्या अरबांचेहि दोन वर्ग करिता येतील. उंटवाले अरब व गुराचे कळग वाळगणारे अरब यांपैकी उंटवाले अरब उत्तरेकडे रहातात व दुसरे म्हणजे बागारा हे दक्षिणत राहतात. बागारा हे उत्तम शिकारी आहेत. भाले व रुंद पात्याच्या तलवारी ही यांची शस्त्रे होत. न्युबाज लोकांच्या पुष्कळ गोटजाती आहेत. प्रत्येक जात आपल्या राजाच्या अंमलाखाली असते. न्युबाज लोकांचा वंश फार प्राचीन होय. हे लोक काळे, ठेंगण्या बांध्याचे व स्पष्ट निग्रो अवयवांचे आहे. उत्तरेकडील डोंगरांतहि कृष्णवर्णाचे व

लोकरीसारख्या केसांचे लोक आहेत, पण यांचे अवयव निग्रो लोकांसारखे नाहीत. हे आरबी भाषा बोलतात व यांना न्युबाअरब लोक अशी संज्ञा आहे. एल ओवेद हे या प्रांताच्या राजधानीचे शहर होय. निरनिराळे व्यापारी रस्ते या शहरी येऊन मिळतात. खादुमपासून सेभारमधून येथे रेल्वे आलेली आहे.

इ ति हा स.—कोडोफानच्या प्राचीन इतिहासाविषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. येथे केव्हाहि स्वतंत्र राज्य नव्हते. १६ शतकाच्या सुरुवातीस हा प्रांत फुंज साम्राज्याच्या अमलाखाली होता. त्या शतकाच्या अखेरीस डारफुरच्या सुलतानाने हा प्रांत जिंकिला. १७७५ च्या सुमारास तो फिरून फुंज साम्राज्याकडे आला. यावेळी अरबांच्या पुष्कळ टोळ्या येथे येऊ लागल्या. १७८४ त हा प्रांत फिरून डारफुर सुलतानाकडे गेला. १८२१ त महमद याने हा प्रांत जिंकला. १८८२ पर्यंत तो ईजिप्तच्या अंमलाखाली होता. या वर्षी हा प्रांत माहदीच्या ताब्यांत गेला. खलीफ अबदुल्ला हा १८९९ त येथेच मरण पावला. पुढे नूतन सुदान सरकारच्या ताब्यांत हा देश गेला. अब्दोद न्युबाज व अरब यांना वठणीवर आणून शांत करण्यास सुदान सरकारला फारच श्रम पडले.

कोयार्क लोक—ईशान्य सैबेरियातील मंगोल जातीच्या लोकांना कोयार्क म्हणतात. चुकची लोकांशी त्यांचे साम्य आहे. ते शूर, बुद्धिमान व स्वावलंबी असून कोणाचेहि स्वामित्व कबूल करीत नाहीत. लढाईच्या वेळी शत्रूंची संख्या अधिक असल्यास ते आपल्या बायकापोरांना मारून जिवार उदार होऊन लढतात. त्यांच्यात बहुपत्नीत्वाची चाल असून राक्षसविवाह प्रचलित आहे. दुःसह वेदनांपासून होणारा त्रास बांचविण्याकरिता पंगु व म्हातारे यांना ठार मारण्यांत येत असून पूर्वी बालहत्याहि प्रचारांत होती. मृताला जाळण्यांत येते. हे लोक शामनपंथी आहेत.

कोर्वेड—हे मध्यहिंदुस्थानातील भोपाळ जहागिरीतील छोटें संस्थान आहे. हे खास ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांतील संस्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ १९११ मध्ये १४४ चौरस मैल होतें. याच्या उत्तरेस व पूर्वेस मध्यप्रांत असून पश्चिमेस व दक्षिणेस ग्वाल्हेर संस्थान आहे. माळव्याच्या डोंगरपठाराच्या एका टोंकावर हे वसलेले असून याच्या पश्चिम भागांतून बटवा नदी वहात गेली आहे. इ. स. १७१३ मध्ये महंमद दिलेरखान याने कोर्वेड व त्याच्या आसपासचा सुलूख आपल्या ताब्यांत आणला. मोंगल बादशहाला साहाय्य केल्याबद्दल त्याला ३१ परगण्यांची जहागीर मिळाली. मोंगल साम्राज्याच्या न्हासकाली या संस्थानाचा विस्तार भोपाळ संस्थानाइतका होता. मराठ्यांच्या अमदानीत मात्र या संस्थानला उतरती कळा लागली. पण अशाहि परिस्थितीत या संस्थानने कसेबसे आपले स्वातंत्र्य राखले. १८१८ मध्ये शिंद्यांनी या संस्थानाला उपद्रव देण्यास सुरुवात

केली तेव्हा भोपाळ येथील पोलिटिकल एजंट यानें या संस्थानाला मदत केली. पुढें १८२० मध्ये इरादत महंमदखान यास त्याच्या बापाला एका दासीपासून झालेल्या मुलांनै पदच्युत केलें. पण यावेळीं ब्रिटिशांनीं त्याला मदत देण्याचें नाकारलें व त्यामुळें त्याला पेन्शनवरच स्वस्थ वसावें लागलें. १८९५ सालीं महंमद याकुबखान हा गादीवर बसला. त्यानें १९०६ पर्यंत राज्य केलें. त्याच्यामागून सखर अलीखान हा गादीवर आला व तोच हल्लीं या संस्थानचा नबाब आहे.

या संस्थानची लोकसंख्या १९११ मध्ये १८४५६ होती. संस्थानांत एकंदर ८८ खेडी आहेत. संस्थानामध्ये विशेषतः मालवी भाषा प्रचारांत आहे. संस्थानांतील शेंकडा ४३ लोक शेतकीवर आपली वृत्ति चालोवतात. येथें लागवडीसाठीं असलेली एकंदर जमीन २३ चौरस मैल आहे. तीपैकी अवघ्या ९३ एकरांना पाणीपुरवठा होतो. ११ चौरस मैल जंगल आहे. ज्वारी, धनें, गहू व मका हीं मुख्य पिकें होत. या संस्थानांत दोन खडांचे रस्ते आहेत. एक रस्ता जी. आय. पी. रेल्वेच्या कॅथोरा स्टेशन-पर्यंत व दुसरा बमोरास्टेशनापर्यंत जातो. संस्थानिकास फर्स्ट क्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार आहेत. त्याच्या अधिकाराबाहेरच्या गुन्ह्यांची चौकशी पोलिटिकल एजंट करतो. ब्रिटिश कायदे संस्थानाला लागू आहेत. संस्थानचा खजिना हा पोलिटिकल एजंटच्या ताब्यांत असतो. संस्थानचा वटवसूल १९०४ मध्ये ३७००० रुपये झाला. संस्थानची राजधानी कोर्वाई गांव ही आहे. हें गांव घटना नदीच्या कांठीं वसलेलें आहे. या गांवाच्या पूर्वेस एका टेंकडीवर एक किल्ला असून तो जंवर नांवाच्या दगडांनीं बांधलेला आहे. हा दगड या संस्थानांत मुबलक सांपडतो. याच दगडांनीं बांधलेलीं संस्थानांतील घरे आहेत. येथें एक पोस्ट ऑफिस व एक इस्पितळ आहे.

कोन्हा—संयुक्त प्रांतांतील मिर्झापूर जिल्ह्याच्या वायव्य भागांतील तहशील. १९११ सालीं हिचें क्षेत्रफळ ३९६ चौरस मैल होतें. १९११ मध्ये या तहशिलीची लोकसंख्या २,७५,८६२ होती. या तहशिलींत एक गांव व १०५६ खेडी होती. ही तहशील गंगेच्या अगदीं उत्तरेस असून या तहशिलीची उत्तर हद्द वर्णा नांवाची नदी आहे. हा प्रदेश बनारस जहागिरांत मोडत असून फार सुपीक आहे. १९०३-४ मध्ये सुमारे २५० चौरस मैलांच्या टापूंत लागवड करण्यांत आली. त्यापैकी ११२ चौरस मैलांना विहिरी इत्यादिकांच्यामुळें पाणी पुरवठा होत होता.

कोल—ही एक द्रविड जात असून विन्ध्या कैमूर पठारानजीक या कोलांची संख्या जास्त असल्याचें आढळून येतें. कोल हा एक निंदाव्यंजक शब्द असून तो अनायास-संबंधी आर्यांकडून उपयोगिला जात असे अशी समजूत आहे. मुंडारी हो, होरे व होरो या मनुष्यवाचक शब्दांवरून कोल असा शब्द बनला असावा असें म्हणतात. छोटा नागपूर येथें कोल जात मुंडारी अथवा मुंडा या नांवां

ओळखली जाते. लोहारगडाचे मुंडारी-मिर्झापूरच्या कोल जातीसारखे दिसतात. व त्यांची उंची ५॥ फूट असते. त्यांच्या चेहऱ्या रुन पद्दतां, आर्यांच्या रक्ताची वरीच भेसळ त्यांच्या पुष्कळ कुटुंबांत झाली असावी असा प्रत्यय येतो. त्यांच्या चेहऱ्यांत वैचित्र्यहि वरेंच दिसून येतें. सरळ नाक व लांब चेहरेपट्टी पुरुषवर्गांत असलेली आढळते. त्यांच्यांतील तरुण स्त्रियांचे अवयव मृदु व रेखीव असून हसुबटी, तोंड व नाक इत्यादि अवयव यथोचित व अरंद आणि सुंदर असे असतात. कोल स्त्रीपुरुषांची चालण्याची ढव मोठी ऐटदार असते असें डाल्टननें म्हटलें आहे. कोल जातीच्या उत्पत्तीविषयी अनेक दंतकथा रूढ आहेत. सोमवंशीय ययाति राजा यानें आपल्या राज्याची पांच मुलांत वांटणी केली. हरिवंशावरून असें दिसतें कीं, ययाति-पुत्र तुर्वसु हा दक्षिणेंत रहात असून त्याच्या राजवंशांत पांड्य, कोरल, चोल व कोल असे पुरुष निर्माण झाले. कोलांचे वंशज हेच प्रस्तुतचे कोल होत. त्यांचा रजपुतांशीं संबंध आहे असें म्हणतात, परंतु द्रविड वंशाशीं ह्यांचा संबंध जोडणाऱ्या दंतकथा ज्यास्त विश्वसनीय अशा आहेत. कियू-तालीहून आपण देशांतर केलें असें मिर्झापूरचे कोल म्हणतात. रेवा संस्थानांतील वर्डि राजाच्या मुळखांत वरील स्थान आहे. नानहू हा त्यांचा पूर्वज होता. चूनारनजीक पिप्रि येथें त्यांचें एक देवस्थान असून ते विरमहू देवीची उपासना करितात. राजा लाखन अथवा लाखनदेव हें त्यांचें उपास्य-दैवत होय.

रजतीय, दहैत, महतीयान, ठाकुरीय, वनाज, पहारीय, वरवार, बिन, हर्वरिय, राजवारीय, हनरियाना असे कोल जातीचे वर्ग आहेत. त्यांची एक पंचायत असून तेथें विवाहाचे व कांहीं नैतिक आचरणाचे निवाडे दिले जातात. पंचायतीच्या मुख्यास चौधरी म्हणतात. व त्याची जागा वंशपरंपरागत असते. जातिबहिष्कार व दंड या शिक्षा तेथें फर्माविल्या जातात. कोलांचीं लभें वद्य पक्षांत होत नाहींत. बहु-पत्नीत्वाच्या तत्वाविरुद्ध त्यांचा ग्रह असतो. परंतु अनेक बायका करण्याची ह्यांच्यांत रूढि आहे. या जातींत कोणा-चीहि लभें रहात नाहींत. विधवाविवाहास मोकळीक असते. काडीमोड करण्याचा प्रघात कोलांमध्ये असलेला आढळून येतो. मिर्झापूरच्या कोलांमध्ये दत्तकासंबंधी अनेक नियम आहेत. निपुत्रिकानें आपल्या भावाच्या मुलास दत्तक ध्यावें किंवा एखाद्यानें आपल्या मुलीच्या मुलासहि पुत्र नसल्यास दत्तक ध्यावें असा नियम आहे. एखाद्यानें भयंकर गुन्हा केलेला आसल्यास किंवा त्यानें धर्मांतर केलें असल्यास त्याच्या पित्यास एखादा मुलगा दत्तक घेण्याचा अधिकार असतो. एक दत्तक जिवंत असतां दुसरा घेतां येत नाहीं. दत्तक घेणाऱ्याचें व देणाऱ्याचें एकच कुल असलें पाहिजे. साधू अथवा फकीर यांना दत्तक घेण्याचा अधिकार नाहीं. या जातींत वारसासंबंधी अनेक नियम असून नात्या-

घराण्याचें वाचनालय आहे. सेंट बोटाल्फ व बेनिडिक्टाइन या दोन मठाशिवाय होली ट्रिनिटी, सेंट मार्टिन व सेंट लिओनार्ड प्रार्थनामंदिरें येथें आहेत. मोफतवाचनालय व क्लबन्टी रुग्णालय येथें आहे. कांहीं काळपर्यंत येथें लष्करी छावणी होती. मोफत व्याकरणशाळा, धंदेशिक्षणाची शाळा आणि इतर बऱ्याच वैद्यकी संस्था येथें आहेत. कॅसल रमणबाग येथें आहे. धान्याच्या व गुरांच्या बाजाराकरितां हें प्रसिद्ध आहे. कापडाचे, बुटाचे व शिल्पकलेचे वगैरे कारखाने येथें आहेत. कोलने नदीवरील मासे पकडण्याचें ठिकाण म्युनिसिपालिटीच्या मालकीचें आहे. प्रतिनिधिविभागांतून पार्लमेंटांत एक सभासद पाठविला जातो. म्युनिसिपालिटींत एक मेअर, ८ सनदी शहराचे अधिकारी व २४ सभासद असतात. शहराचें क्षेत्रफळ ११,३३३ एकर आहे. क्लॉडि-असनें हें शहर वसविलें. बोडेशिआ राणीच्या कारकीर्दीत तद्देशीय लोकांनीं शहर जाळून वसाहतवाल्यांची कत्तल केली. ११८९ सालीं पहिल्या रिचर्डने दिलेल्या सनदेमुळे येथील लोकांस पुष्कळ हक्क मिळाले. १६३५ सालीं पहिल्या चार्ल्सच्या सनदेप्रमाणें वेलिफच्या जागी मेयरची नेमणूक करण्यांत आली. आपल्या पक्षाच्या लोकांची संख्या जास्त असावी म्हणून कॉमवेल्थने १६५३ सालीं ही सनद बदलली. गेल्लें स्वातंत्र्य १७६३ सालीं ३ व्या जॉर्जने येथील लोकांस दिलें. १२९५ पासून १८८५ पर्यंत येथून पार्लमेंटांत दोन सभासद जात असत. फ्लेमिश वसाहतवाल्यांनीं येथें पडू कापडाचे कारखाने काढले. १६३८ सालीं फेअरफॅक्सने शहराला वेढा दिला. उत्तरेकडील भागांत झालेल्या क्रॉम-वेलच्या जयामुळे तर फेअर फॅक्सचा चांगलाच मोड झाला. आठव्या हेनरीने हें मदतनीस विशपचें राहण्याचें ठिकाण केलें.

कोलंब, चार्ल्स आगस्टिन (१७३६-१८०६).— चार्ल्स आगस्टिन कोलंब या फ्रेंच शास्त्रज्ञाचा जन्म फ्रान्सांतील अंगोलीमी नांवाच्या गांवीं झाला. प्रथमतः त्यानें लष्करी इंजिनिअरचा पेशा स्वीकारला. व कांहीं काळ याप्रमाणें त्यानें नोकरी केली. परंतु १७८९ सालीं फ्रेंच राज्यक्रांतीला सुरुवात झाली व त्यानें आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व तो व्लॉई एथील आपल्या लहानशा मिळकतीवर जाऊन राहिला. क्रांतिकारक सरकारनें त्याला नवीन मापें व वजनें तयार करण्याकरितां पारीस येथें बोलाविलें. सन १८०२ सालीं त्याला सार्वजनिक शिक्षणखात्यावर तपासनीस (इन्स्पेक्टर) नेमिलें. परंतु त्याची शरीरप्रकृति अगो-दरच खालावली होती व पुढें चार वर्षांनीं तो पारीस येथें मृत्यु पावला. यंत्रशास्त्र, विद्युच्छास्त्र आणि चुंबकत्वशास्त्र यांच्या इतिहासांत कोलंब याचें नांव फार प्रसिद्ध आहे. सन १७७९ सालीं त्यानें वर्षणाविषयीं महत्वाची माहिती पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केली. यानंतर सुमारे २० वर्षांनीं त्यानें प्रवाही द्रव्यांच्या वर्षणाविषयीं माहिती प्रसिद्ध केली. सन १७८५

सालीं त्यानें एक महत्वाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकांत त्याच्या नांवानें प्रसिद्ध असलेली (पिळाची) तुळा व तिच्यापासून चुंबकशास्त्र, विद्युच्छास्त्र यांत झोणारा उपयोग यांचें वर्णन केलें होतें. पदार्थाच्या पृष्ठभागावर विद्युत् कसकशी पसरलेली असते याची माहिती या तुलेच्या साहा-यानें सुलभतेनें संपादन करतां येते. त्यानें गणितविषयक सिद्धान्त (विद्युत् आणि चुंबकत्व यांच्यासंबंधानें) प्रस्था-पित केले आहेत. विद्युच्छतेच्या व्यावहारिक एकम् परिमा-णास कोलंब हें नांव दिलें गेलें आहे.

कोलंबस.—(१४५१-१५०६)—ख्रिस्तोफर कोलंबस हा डोमेनिको कोलंबो याचा मुलगा होय. हा जिनोवा येथें १४५१ मध्ये जन्मला. कांहींच्या मतें तो १४४६ मध्ये जन्म पावला. त्याला पेविया येथील विश्व-विद्यालयांत विद्याभ्यासासाठीं त्याच्या बापांनें पाठविलें. विश्वविद्यालयांत असतांना त्यानें भूमिति, भूसृष्टिविद्या, ज्योतिष व नकाशे काढण्याची कला यांचा अभ्यास केला. वयाच्या १४ व्या वर्षीच त्यानें नाविकाचा धंदा पत्करला. तरी पण आपल्या धंधांतून वेळ सांपडतांच, तो विणकामाचा वडिलार्जित धंदा पहात असे. लहानपणापासूनच त्याला नाविकविद्येचा फार नाद असे. त्यामुळे त्यानें नाविकाचा धंदा पत्करून निरनिराळ्या देशांच्या सफरी केल्या. १४७७ मध्ये तो ऐस्लंडसारख्या उत्तरसमुद्रांतील वेढापर्यंतदेखील जाऊन आला. नंतर तो पोर्तुगालमध्ये रहाण्यास आला. तेथें त्यानें पेरुबेलो नांवाच्या एका सर-दाराच्या फेलिपा नांवाच्या मुलीशी लग्न केलें. पेरुबेलो हा प्रिन्स हेनरीच्या पदरचा एका दर्यावर्दी सरदार होता. अर्थात् यामुळे त्याला नौकानयन केलेंचें सांगोपांग ज्ञान झालें. पेरुबेलोनें शोधून काढलेल्या नवीन नवीन स्थळांचीं वर्णनें, त्या देशांचे नकाशे यांचा त्यानें सूक्ष्म अभ्यास केला. पोर्तुगीज लोकांनीं शोधून काढलेल्या सर्व देशांपर्यंत त्यानें सफरी केल्या. त्यामुळे त्याच्या शोधक मनाला नवीन नवीन देश शोधून काढण्याची तळमळ लागली. पश्चिमेच्या मार्गानें आशियाखंडाला आपणाला जातां येईल असें त्याच्या मनांत येऊं लागलें. अर्थात्च त्या दृष्टीनें त्यानें मार्कोपोलो, पीरे द ऐली या धाडशी संशोधकांची प्रवासवर्णनें बारकाईनें वाचून पाहिलीं. या प्रवासवर्णनापासून व त्यांत स्वतःच्या कल्पनेची भर घालून त्यानें कांहीं सिद्धांत वसविले. त्या सिद्धांतांच्या आधारेनें नवीन अज्ञात देश सांपडणें शक्य आहे असें त्याच्या मनानें घेतलें. पण मनांत पुष्कळ कल्पना आल्या तरी कल्पना व सिद्धि यांच्यामध्ये साता समुद्राइतकें अंतर असतें. शिवाय अशा प्रकारच्या धाडसी कल्पनांनां प्रोत्साहन देणें म्हणजे जाणूनबुजून पैशाचा अपव्यय केल्यासारखेंच होतें. आपल्या या धाडसी पण विचारपूर्वक बन-लेल्या कल्पनांनां सहज मोठमोठे लोक मान्यता देतील अशी कोलंबाची कल्पना होती. पण त्या बाबतींत त्याला

जो प्रत्यक्ष अनुभव आता त्याच्यामुळे कोलंबसाची पूर्ण निराशा झाली. पोर्तुगालच्या राजाने त्याला मदत देण्याचे नाकारले. स्पेनच्या फर्डिनंड राजाने व इसाबेला राणीने प्रथम त्याला बरीच आशा दाखविली. पण त्यांनीहि शेवटी त्याला अर्ध-चंद्र दिला. तरी पण इसाबेला राणी व ज्यांचे वजन अशा लोकांनी जिवापाड मेहुना करून एका कशीबशी कोलंबसाला मदत देण्याचे स्पेनच्या राजराणीकडून आश्वासन घेतले व कांही करार उभयतांमध्यें घाल्यानंतर कोलंबसाने शुभ मुहुर्तावर आपल्या चिरवांछित पर्यटनाला सुरवात केली. ११. ३ आगस्ट १४९२ ला त्याने पर्यटनाला सुरवात केली. प्रथम दोन महिने गमीनच दृष्टीस पडली नाही. जहाजावरील लोक धावळून गेले. कोलंबसाला त्यांनी दोष देण्यास सुरवात केली. पण 'धैर्याचा महामेळ' कोलंबस याने आपले धैर्य व शांतता ठळक दिखी नाही. परमेश्वरावर विश्वास ठेऊन त्याने आपला मार्ग तसाच चालू ठेवला होता. शेवटी आक्टोबरच्या १२ तारखेला त्याला जमीन दिसली. तो सर्वांच्या अगादर त्या वेडावर उतरला; व त्याने त्या वेडाला सॅन सॅल्व्हेडोर असे नांव दिले. तेथील लोकांशी मैत्री स्थापन त्याने सॅटा मेरिया फर्नान्डो ना, कुबा, हिस्पॅनियोला, हटी इत्यादि वेढे शोधून काढली. हिस्पॅनियोला येथे त्याने एक वसाहत स्थापन केली व तो युरोपला परत आला. स्पेनमध्ये राजराणीने त्याचा अतिशय चांगल्या रीतीने सत्कार केला; व त्याच्या या सफरीने युरोपखंडभर त्याची कीर्ती पसरली. काही काळ विश्रांति घेतल्यानंतर सप्टेंबर १४९३ च्या २४ व्या तारखेस कोलंबस पुन्हा सफरीला निघाला. वाटेत त्याने होमिनिका, मादिगलाते, ग्वडालूप, गान्टेसराट, अँटिग्वा, सॅन मार्टिन, सॅटाकुझ, व्हांज इत्यादि वेढे शोधून काढली. नंतर तो हिस्पॅनियोला येथे येऊन पोहोचला. तेथील वसाहतीत वेवंदशाही माजलेली दिसली. त्यामुळे त्याला फार वाईट वाटले. पण त्याने तेथील कशी बशी वावस्था लावली. सोन्याच्या खाणी खोदण्याचे काम सुरू करविले व नंतर तो पुन्हा कुबाच्या दक्षिणदिशेने निघाला. वाटेत अनेका वगैरे निरनिराळ्या वेदांचा शोध करून तो १४९६ च्या जून महिन्यांत स्पेन येथे आला. त्याचा राजराणीने चांगल्या तऱ्हेने सत्कार केला; व त्याच्या मुलांना चांगल्या मानाच्या जागा देण्यांत आल्या. पुन्हा काही काळ विश्रांति घेऊन कोलंबसाने तिसरी सफर काढली. या सफरीत त्याला दक्षिण अमेरिकेचा शोध लागला. तेथून तो हिस्पॅनियोला येथे आला पण त्याच्या गैरहजेरीत वायव्यस्था माजलेली त्याला आढळून आली. हे पाहून त्याला फार वाईट वाटले. शिवाय खूप स्पेनमध्ये राजराणीच्या माता कोलंबसाविरुद्ध भलते सल्ले मारून देण्याचा त्याच्या द्वैतहृदयाने जोराचा प्रयत्न चालविला होता; व त्या प्रयत्नांत त्यांना यशही येत चालले होते. राजाने पोवडिला गांवाच्या एका गृहस्थाला

हिस्पॅनियोलाच्या वसाहतीची देखरेख करण्याकरिता पाठवले. त्याने तेथे येऊन कोलंबसाला वंदिशान केले व स्पेनला पाठवून दिले. पण पुढे राजराणीला खरी हकीकत कप्तांच त्यांनी त्याला मुक्त केले व पुन्हा त्याचा योग्य बहुमान केला.

पुन्हा कोलंबसाने चवथ्या सफरीवर जाण्याचा निश्चय केला. या सफरीत त्याने वेथलेहेम वेड शोधून काढले. तेथे सुवर्ण विपुल सांपडते असे त्याला समजल्यामुळे तेथे त्याने वसाहत स्थापन केली. तो पुन्हा जमेका येथे परत आला. तेथे एक वर्ष विश्रांति घेऊन तो पुन्हा स्पेनला परत आला. त्याला तेथे पुष्कळ मानमरातब मिळाला. पण त्याची प्रकृति अगदी अशक्त झाली होती. अशा रीतीने कांही काळ कठल्यावर तो १५०६ मध्ये मरण पावला. कोलंबस हा शरीराने उंच व सुदृढ होता. त्याचा परमेश्वरावर दृढ विश्वास असे. प्रचंड संकटांत देखील तो मागील समता ठळक देत नसे. त्याच्या मुलीने त्याचे चरित्र ग्रहितेले आहे. त्यावरून त्याच्यासंबंधी पूर्ण माहिती आपणाला उपलब्ध होते.

[संदर्भ ग्रंथ.—वॉशिंग्टन आयर्विंग—हिस्ट्री ऑफ दि लाईफ अँड व्हॉयेजेस ऑफ क्रिस्तोपर कोलंबस (१८२०-१८२८) महादेव गोविंदशास्त्री कोल्हटकर—कोलंबसाचा वृत्तांत (सन १८८२) मुंबई].

कोलंबसराजधानी.—उत्तरअमेरिका संयुक्त संस्थानांतील ओहिओ संस्थानची राजधानी. हे बंदर असून फ्रांझिन कांडे टाचे मुख्य स्थान आहे. हे स्किओटो व ओल्डेंगो नद्यांच्या संगमावर वसले आहे. लोकसंख्या (१९१०) २,२०,१३५. हे तीन रेल्वेचे केंद्रस्थान असून यांत ९ विजेच्या गाळ्यांचे फांटे आहेत. याचे क्षेत्रफळ १७ चौ. मैल आहे. मुख्य कामकाजाचा रस्ता शंभर फूट रुंद आहे व ब्रॉडस्ट्रीट रस्ता १२० फूट रुंद आहे. स्टेट कॅपिटोल, सिटी, हॉल कोर्ट हाऊस, विश्वविद्यालय वगैरे इमारती आहेत. फ्रांझिन गूडेल, चिलर यांसारखे कांही वगीचे गांवांत आहेत. ओहिओ विश्वविद्यालयांत निरनिराळ्या शास्त्रांचे अभ्यासक्रम आहेत. हे विश्वविद्यालय सरकारी खर्चातून चालते व कालेजांतील शिक्षण मोफत देण्यांत येते. याशिवाय कॅपिटल विश्वविद्यालयाची विद्यापीठेहि येथे आहेत. कोलंबस हे ओहिओ येथील कोलंबाच्या व लोखंडाच्या खाणीजवळ असल्यामुळे येथे कोळशाचा व्यापार बराच आहे. पण याशिवाय लोखंडी वस्तूंचा व्यापारहि येथे मोठा आहे. जोडे, औषधे, गाड्या व दुसऱ्या अशा वस्तू करण्याचे कारखानेहि येथे आहेत. १७९७ मध्ये येथे वस्ती पहिल्याने झाली. १८३४ त हे शहर झाले.

कोलंबिया—हे दक्षिण अमेरिकेच्या वायव्य कॉपण्यांत एक प्रजासत्ताक राज्य आहे. याच्या उत्तरेस कॅरिबियन समुद्र व व्हेनेझुएला, पूर्वेस व्हेनेझुएला व ब्राझील, दक्षिणेस ब्राझील, पेरू व इक्वडोर व पश्चिमेस इक्वडोर, पॅसिफिक

महासागर, पनामा व कॅरिबियन समुद्र आहेत. याची लांबी १०५० मैल असून रुंदी ८६० मैल आहे. क्षेत्रफळ ४,८१,९७१ चौरस मैल आहे. पनामाचा भाग गेल्यामुळे या देशाच्या सीमा प्रत्येक वाजुनी अनिश्चित झाल्या आहेत.

स्वरूप व वर्णन.—कोलंबिया ह्या अतिशय डोंगराळ प्रदेश आहे. सरासरी निम्मा प्रदेश अँडीज पर्वताच्या आग्नेय असून विस्तीर्ण लॅनॉस व जंगली मैदानांचा वनलेला आहे. व यामधून अँमेझॉन व ओरिनोको नद्यांना मिळणाऱ्या कित्येक पश्चिमेकडील नद्या वाहतात. या भागांत निरनिराळ्या वनस्पती दाट वाढलेल्या आहेत व काही भाग उष्णकटिबंधांतील निरनिराळ्या प्रकारच्या लागवडीस लायक आहे. मैदानांत कित्येक ठिकाणी कमी ठेंगण्या अशा टँकड्या आहेत व येथेच उद्योगधंद्यांच्या वसाहती आहेत. सखल सपाटीचा प्रदेश दलदलीचा असून गोरे लोकांच्या वसाहतीस अयोग्य आहे. दुसरा भाग ह्या राज्याचे क्षेत्रफळ व्यापतो. ह्या अतिशय डोंगराळ असून यामधून मॅगेलाना, कॉका व अँद्राटो नद्यांच्या दऱ्या गेलेल्या आहेत. या भागांतील पर्वतश्रेणी अँड्रियन पर्वताच्या उत्तरेकडील मध्यभागाच्या ओळी आहेत. सखल दऱ्या, डोंगरपठार व पर्वताच्या ओळी यांवर चांगली कोंफी होते व दळणवळणाचे मार्ग चांगले झाल्यास या व्यापाराने देशाची उन्नति अँटिओकियाच्या सोन्याच्या खाणीपेक्षा वाढेल.

कोलंबियाच्या डोंगराळ प्रदेशांत ज्वालामुखी पर्वताचे स्फोट व धरणीकंपाचे धक्के—विशेषतः दक्षिण भागांत वारंवार बसतात. परंतु हे धक्के व्हेनेझुएला व इक्वेडोरमधील धक्कांपेक्षा भयंकर नाहीत.

वेटें—कोलंबियाचे किनाऱ्यावर फार थोडी वेटें आहेत. यांपैकी बहुतेक नेहमीच्या उपयोगातील नकाशावर दाखविण्याइतकी मोठी नाहीत. गोगोना हे पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्यावरील मोठे वेट आहे. माल्पेलो वेट व पानामा आखातांतील मोत्याची बेटं कोलंबियाच्या ताब्यांत आहेत. सर्वांत मोठे व महत्वाचे वेट व्हिएना प्रॉविडेन्सिया हें आहे.

नद्या—पॅटिआ, कॉका, मॅगडेलेना, कॅकेटा व पुटूमायो मुख्य नद्या आहेत. मिरा, पॅटिआ, इस्कुआडे, मिकाइ, त्रेनाव्हेटूरा, सॅनज्वान व बाँडो या पॅसिफिक किनाऱ्याच्या मुख्य नद्या आहेत. अँद्राटो, बॅकुबा, सिनु, मॅगडेलेना, झुलिआ या कॅरिबियन सिस्टिमच्या नद्या आहेत. ग्वायाबेरो व्हिचाडा, मेटा व अँरॉकचा वरचा भाग या पूर्वेकडील मैदानांतल्य नद्या आहेत.

समुद्र किनारा—समुद्रकिनारा पॅसिफिक महासागर व कॅरिबियन समुद्र यांच्या लागत असून पानामाच्या कालव्याच्या योगाने याचे दोन भाग झाले आहेत. दुमाको व त्रेनाव्हेटूरा ही दोन व्यापारी बंदरे आहेत. मिरा, पॅटिआ सॅनज्वान नद्यांतून लहान बोटी जातात. पॅसिफिक किनाऱ्याची मुख्य आखाते दुमाचो, चोको, मॅगडेलेना, कॅकेटा, कोर्वा, पुटो, ब्रिय

सोलॅनो, कुपिका, ओक्टाव्हिआ ही आहेत. कॅरिबियन किनाऱ्यावर वॅरन किला, कार्दाजेना, सॅटा मार्टा, वरिओहाचा ही मुख्य बंदरे आहेत. युराचाचे आखात, मोरोस्किओ, सायनेगा डिसेंटा मार्टा ही मुख्य आखाते आहेत.

हवाः—ह्या देश बहुतेक उत्तर उष्णकटिबंधांत आहे. अँमेझॉनच्या जंगली मैदानांचा थोडासा भाग भूमध्यरेषा ओलांडून दक्षिण उष्णकटिबंधांत गेलेला आहे. अँडीज पर्वत दक्षिणोत्तर या देशांतून गेल्यामुळे अटलांटिक महासागराचे पूर्वेकडे वहाणारे वारे थंड होऊन पूर्व उत्तरीवरील अँमेझॉनच्या जंगली मैदानावर पुष्कळ पाऊस पडतो. समुद्र किनाऱ्यावरील मैदान दलदली व अरण्ये यांनी व्यापले असून तेथील हवा फार रोगट आहे. वर्षांत अँमेझॉन प्रदेशांतील हवेत विशेष फेरबदल होत नाहीत.

लोकसंख्या.—१९१२ साली पनामा वगळून कोलंबियाची लोकसंख्या ५०,७२,६०४ होती. पैकी १,५०,००० इंडियन लोक होते. येथील सध्याचे गोरे लोक, कोलंबियाचा शोध लागून तो जिकल्यावर पुढे ३ शतकांत आलेल्या गोऱ्या वसाहतवल्यांचे वंशज होत. इंडियन व मेस्टिझो हे येथील जुने रहिवासी होत.

राजकीय विभाग व शहरे.—याचे १७ विभाग पाडलेले आहेत. लहान शहरांमध्ये सांगण्यालायक अम्बालेमा असून ते तंबाकू व विद्याकरिता प्रसिद्ध आहे. शिवाय व्युनाव्हेन्टुरा चंपारेल, होंडा, गिराडॉंट रेल्वे ठाणे व किन्डो ही दुसरी शहरे आहेत.

दळणवळणाचे मार्ग.—कोलंबियामध्ये रेल्वे करण्याचा प्रश्न फार मुष्कलीचा आहे. वस्तीचा व पिकाळ प्रदेश बहुतेक डोंगराळ भागांत असल्यामुळे मॅगडेलेना नदी हीच कायती दळणवळणाच्या सोईची आहे. स्पॅनिश लोकांनी बोगाटापासून मॅगडेलेना नदीच्या खोऱ्यांत जाणारे दोन रस्ते बांधले होते. सध्या ते नादुरुस्त स्थितीत आहेत. कॉका व नेची नद्यांतून लहान बोटी चालतात. मॅगडेलेना नद्याला जोडलेल्या नऊ रेल्वे लाइनी व तीन न जोडलेल्या लाइनी आहेत. १९०७ मध्ये बोगोटा, वॅरनकिला व कॅर्टागिनामध्ये रेल्वे चालू होत्या. खडकाळ उष्ण कटिबंधांतील प्रदेशांतून डाका नेण्यास फार अडचण पडत असल्यामुळे तार व डाकखात्यांची व्यवस्था बरोबर नाही. पॅसिफिक समुद्र-किनाऱ्यावर व्युनाव्हेन्टुरा येथे समुद्रांतून तार जाते. कॅरिबियन समुद्रावरील मुख्य बंदरे व प्रांतांच्या राजधान्या यांचे मध्ये व बोगोटामध्ये टपालाचे दळणवळण आहे. परंतु त्यांत वारंवार अडथळे येतात व्युनाव्हेन्टूरा, वॅरनकिला कॅर्टाजिना, सॅटामार्टा व रिओहॅचा या बंदरांतून सरकीचा व्यापार चालतो. दुमाको व व्हिलामाझार या बंदरांचा इक्वेडोर व व्हेनेझुएलाशी थोडा व्यापार चालतो. लहान बोटी व नावा नद्यांतून देशाच्या अंतर्भागांत मालाची नेआण करतात किनाऱ्याच्या व्यापार मुळांचे नाही. परकी

व्यापार जर्मन व ब्रिटिश लोकांच्या हातांत आहे. कॅरिबियन समुद्राची वंदरें व युनायटेड स्टेट्स व युरोपची वंदरें यांमध्ये दळणवळण आहे. १९१४ मध्ये कार्टाजेना, सॅन्टा-मार्टा व सान अँड्रिज येथे विनतारी विद्युत्संदेशगृहे स्थापण्यांत आली. याचप्रमाणे युनैटेड स्टेट्सशी चालू असलेल्या दळणवळणाच्या वावर्तीतहि पुष्कळ सुधारणा करण्यांत आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे चांगल्या सडका बांधण्यांत आल्या. १९२० मध्ये कोलंबियाच्या मालकीची ८०० मैलाची रेल्वे होती. प्युटो विलचीसपासून व्यूकरमांगापर्यंत रेल्वे करण्याचे काम चालू झाले. कार्टागे ते काचीपर्यंत पॅसिफिक रेल्वे करण्याचे कामहि सुरू करण्यांत आले. यशिवाय इतर किरकोळ रेल्वे तयार करण्याची कामे सुरू करण्यांत आली.

शेती.—कोलंबियाचे वरेच लोक शेती व गुरेढोरे वाळूगून उपजीविका करतात. मका, गहू, इतर गळिताचीं धान्ये भाज्या व फळे उंचवट्याच्या मैदानांतून पिकवितात. मैदान व सखल दऱ्यांत काफी व समशीतोष्ण कटिबंधांतील प्रदेशांत ह्योणाच्या पदार्थांची लागवड होते. काकाव, कापूस, साखर, तांदूळ, तंबाखू, वनाना (केर्ली), यॅम, कसाव्हा, अँराकाचा, वटाटे व गोड वटाटे हे पदार्थ येथे उत्पन्न होतात. गुरे चरण्याचा धंदा फार महत्त्वाचा नाही. लोकर व चामडी काढण्याकरितां शेळ्या पाळतात. सॅटान्डोर प्रांतांत घोड्यांची पैदास होते. डुकरें सर्वत्र आढळतात.

खनिज पदार्थ.—कोलंबियामध्ये खनिज पदार्थांची पुष्कळ समृद्धता आहे. सोने, रपें, पांच, रत्ने, डॅटिनस, तांबे, लांखेड, मँगनीज, शिसें, जस्त, पारा, कोळसा, शुद्ध रॉकेल (पेट्रोलियम) व मीठ हीं येथील खनिज द्रव्ये आहेत.

पक्का माल.—बोगोटाजवळील प्रॅडेरा लोखंडी कारखान्यांत साखरेच्या कारखान्यांत उपयोगी पडणारी वॉयलरें व शेतकीचीं आउतें होतात. इस्पिनाल येथे मातीचीं भांडी होतात. पोपायान व पॅस्टो येथे लोकराच्या गिरण्या आहेत. अंबालेम व पामिरा येथे विड्या तयार होतात. साहेवी टोप्या करण्याचा धंदा बहुतेक सर्व ठिकाणीं चालतो. आगपेट्या, रम नांवाची दारू व साखर येथे तयार होतात.

व्यापार.—कणीक, तांदूळ, जव, तयार केलेले अन्न, साखर, कोळसा, घासलेट, वीर, दारू, लिकर, रेल्वेचे सामान, यंत्रे, साधारण लोखंडी सामान, कुंपणाची तार, कापसाचे व इतर कापड, औषधी, इमारतीकरितां करवतलेले लांकूड, सिमेंट व कागद इत्यादि पदार्थ या देशांत येतात. व काफी, वनाना (केर्ली), चामडी, तंबाखू, मौल्यवान धातू, रबर, कॅविनेट लांकूड, डिव्हिडिव्हि, रंगाने लांकूड, इस्तिदंत, टोप्या, ऑर्चिड, व्हॅनिला इत्यादि पदार्थ बाहेर रवाना होतात.

इ. स. १९१६ मध्ये कोलंबियांत परराष्ट्रांतून जवळ जवळ ५९३२०४१ पौंडांची आयात झाली. आयात वस्तूंत कापड, मीठ, धातू, औषधी, कागद, शेतकीची व खणीला लागणारी हत्यारे, मादक पेये व तेल या प्रमुख वस्तू

होत्या. इ. स. १९१६ मध्ये कोलंबियांतून ७२०१३६५ पौंडांचा माल निरगत झाला. निरगत वस्तूंमध्ये खणीतील द्रव्ये कातडी, गुरे ढोरे, इत्यादि वस्तू होत्या. शेंकडा ७५ टक्के माल फक्त युनैटेड स्टेट्समध्येच निरगत झाला.

राज्य व्यवस्था—कायदे करण्याचे मंडळ, राज्यकार्यकारी मंडळ व प्रतिनिधिसभा यांचे बनलेले असते. हे मंडळ बोगोटा येथे दोन वर्षांतून एकदां फेब्रुवारी पहिलीपासून नव्वद दिवसांकरितां भरत असते. सीनेटमध्ये ४८ सभासद असतात. प्रत्येक प्रांताकरितां तीन सभासद गव्हर्नर व त्यांचे सहागार मंडळ निवडते. अध्यक्ष व त्याचे दोन प्रधान संयुक्त जिल्ह्याकरितां तीन सभासद निवडतात. यांची मुदत चार वर्षांची असते. नेंबरमध्ये ६७ मेबर असतात. प्रत्येक ५०,००० लोकांना एक प्रतिनिधि निवडून देता येतो. इंटेंडेन्सियाकरितां एक मेबर प्रत्येकी असतो. काप्रेसने चार वर्षांकरितां निवडलेल्या एका प्रेसिडेंटच्या हाती कार्यकारी सत्ता असते. राज्यकारभाराची सर्व कामे पाहण्याची सत्ता प्रेसिडेंटला दिलेली असते. याचे मदतीस अंतरराष्ट्रीय, परराष्ट्रीय, जमाबंदी, लष्कर, सार्वजनिक शिक्षण, लोकोपयोगी कामे वगैरे खात्यांच्या मंत्र्यांचे एक मंडळ असते. हे सहा मंत्री प्रेसिडेंट निवडतो व बडतर्फे करतो. प्रांताचे गव्हर्नर राज्याचे प्रांताध्यक्ष, परराष्ट्रीय मंत्री, कोर्टाचे न्यायाधीश नेमण्याचा अधिकार प्रेसिडेंटला आहे. याचा पगार सालीना ३६०० पौंड व मंत्र्याच्या १२०० पौंड आहे. राष्ट्रसभा मोडून सीनेटला कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. बोगोटा येथे सात मेबरांचे एक वरिष्ठ कोर्ट व प्रत्येक न्यायविषयक जिल्ह्यांत एक कोर्ट अशी येथील न्यायव्यवस्था आहे. कनिष्ठ कोर्टे व मॅजिस्ट्रेट आहेत.

१९१० च्या कोलंबियाच्या काँग्रेसने १८८६ च्या कोलंबियाच्या राज्यशासन घटनेमध्ये महत्त्वाचे फेरफार केले. १९१० च्या जून महिन्याच्या ६ व्या तारखेस असा एक कायदा पसार करण्यांत आला की जर अध्यक्षाची जागा रिकामी पडेल तर त्याच्या बदली काँग्रेसने निवडलेल्या दोघां इसमांनीं भिळून कोलंबियाचा राज्यव्यवस्था पहावी. काँग्रेसने जर दोघा इसमांची निवड केली नाही तर अध्यक्षाच्या दिमतीस असलेल्या कार्यकारी मंडळाने सर्व राज्यव्यवस्था पहावी. १९१० मध्ये आक्टोबर महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस दुसरा एक कायदा पास करण्यांत आला. त्या कायद्यान्वये, काँग्रेसच्या व अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या बाबतीत फक्त लिहितांवाचतां येणाऱ्या अगर कांहीं स्थावर जिदगी असणाऱ्या पुरुषांनाच मत देण्याचा अधिकार असावा असे ठरविण्यांत आले. देहांतशिक्षा रद्द करण्यांत आली. अध्यक्षाची मुदत ४ वर्षे करण्यांत आली. राष्ट्रीय सभेने एखादा कायदा बेसनदर्शर आहे असे ठरविले तरी तो कायदा अमलांत आणावा किंवा नाही हे

ठरविण्याचा पूर्ण अधिकार वरिष्ठ न्यायकोर्टाला देण्यांत आला. १९१४-१८ च्या दरम्यान कोंब हा अध्यक्ष होता. त्याच्या कारकीर्दीत ८ जणांचे कौन्सिल ऑफ स्टेट हे पुन्हा निर्माण करण्याचे ठरले व या मंडळाचे काम अध्यक्षाला राज्यकारभाराच्या बाबतीत सल्ला देणे हे होते. १९१६ च्या कायद्याने खड्या सैन्याची संख्या ६००० ठरविण्यांत आली. १९२० च्या जाहीरनाम्याने पायदळाची मुदत १५ महिने, व घोडदळाची १८ महिने सक्तीची करण्यांत आली. १९२१ मध्ये आरमारखात्याच्या ताब्यांत काही कुझर्स व पोर्त होत्या. वैमानिक शिक्षण देण्यासंबंधी एक शाळा काढण्यासंबंधीहि १९०० मध्ये वाटाघाट सुरू होती.

शिक्षण—राज्यकर्त्यांचे दुर्लक्ष असल्यामुळे शिक्षणप्रगती मुळीच नाही. मोठमोठ्या शहरांतून दुय्यम शिक्षणाच्या शाळा आहेत. कोलंबियांत एकंदर चार कॉलेजे आहेत. प्राथमिक शिक्षण मोफत आहे. परंतु सक्तीचे नाही. १९१६ साली सर्व प्रकारच्या शिक्षणसंस्थांची संख्या ५८३९ होती. पैकी ५३८७ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा होत्या. शेंकडा ५ लोकांना शिक्षण मिळत आहे.

धर्म—येथे रोमन कॅथोलिक धर्म चालतो. ख्रिस्ती धर्मात व कायदा यांचे विरुद्ध नसलेल्या कोणत्याहि धर्मास येथे मज्जाव नाही. सर्व जर्मीच्या लोकांवर ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचे वर्चस्व आहे व शिक्षणविषयक तावा त्यांचे हाती आहे.

जमा व दी—परकी माल देशांत आल्यावर त्यांच्यावर वसविलेला कर व देशांत उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांवरील कर, लिकर, दारू, सिगारेट, तंबाखू, आगपेठ्या, कातडी, मीठ, सरकारी पाचेच्या खाणी, मोत्यांचे कारखाने, स्टॅप, टपाल व तारखारी यांचे उत्पन्न व कर या उत्पन्नांच्या बाबी आहेत.

नाणे—सोन्याची नाणी—डबल कॉडोर = २० डॉलर. कॉडोर = १० डॉ. अर्धा कॉडोर = ५ डॉ. डॉलर = १०० सेंट. चांदीची नाणी—अर्धा डॉलर = ५० सेंट. पेसेटा = २० सेंट. रिअल = १० सेंट. निकल = ५ सेंट. ब्राँझ = २ सेंट. व १ सेंट चांदीचे नाणे शेंकडा १० व निकल आणि ब्राँझचे नाणे शेंकडा २. सोन्याच्या नाण्याचे आहे. जकात सोन्याच्या नाण्यांत अथवा चालू भावाप्रमाणे कागदी नाण्यांत द्यावी लागते.

वजन व मापे.—अंतरराष्ट्रीय व्यापारांत मेट्रिक सिस्टिम पद्धतीची वजन व मापे चालतात. परंतु व्यवहारांत जुनी स्पॅनिश मापे चालतात. द्रव पदार्थांचे मापः लिटर आहे.

इतिहास.—स्पॅनिश दर्यावर्दी लोकां अमेरिका खंडातील कोलंबियाच्या किनाऱ्यावर प्रथम आले. आलॉन्सो डिओजेडा १४९९ व १५०१ मध्ये कित्येक ठिकाणी उतरला व कोलंबसने १५०२ मध्ये व्हेरॅगवा, पोर्टोबेलो व इतर ठिकाणे पाहिली. १५०८ मध्ये ओनेडोला स्पॅनिश सरकारला सुन

केपव्हेलापासून जरियनच्या आखातापर्यंतच्या प्रदेशाची देणगी मिळाली, व डारियन आखातापासून केप ग्रॅवियस एडिओसपर्यंतचा मुळू व निक्वेसाला मिळाला. १५३६-१५३७ मध्ये गोंझालो जिमेनेझ डिकेमाडा याच्या हाताखाली एक स्वारी सॅटामार्टाहून मॅग्डेलेना नदीच्या काठाने गेली होती व केसाडाने या भागाला न्यू ग्रानाडा हे नांव दिले. यानंतर येथे स्पॅनिश सत्ता बसविण्यासाठी झाली व समुद्रकिनाऱ्याचे वाजून भरभराटीच्या वसाहती झाल्या. राज्यव्यवस्थेकरता स्पॅनिश सरकारने न्यू ग्रानाडाचा प्रांत १५६४ मध्ये वनविला, १७१८ मध्ये यावर एक राजप्रांतेनिधि नेमण्यांत आला. या प्रांतांत सध्याचा कोलंबिया, व्हेनेझुएला व इक्वेडोरचा समावेश होत असे. १८१९ मध्ये बोलिव्हारने हे तीन विभाग एकत्र करून त्याला कोलंबियाचे प्रजासत्ताक राज्य असे नांव दिले. परंतु १८२९ मध्ये व्हेनेझुएला अलग झाले व १८३० मध्ये इक्वेडोर अलग झाले. १८३१ मध्ये न्यूग्रानाडाचे प्रजासत्ताक राज्य स्थापित होऊन १८३२ मध्ये राज्यव्यवस्था ठरविण्यांत आली. प्रेसिडेंटची नेमणूक चार वर्षे ठरविण्यांत आली. पहिला प्रेसिडेंट जनरल फ्रॅंस्को डि पॉला सॅन्टेंडर झाला.

१९०९ च्या ऑगस्टमध्ये जनरल हीजेने अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिल्यामुळे जनरल रॅमान गोंझालेस व्हेलेनिया याला एक वर्षपर्यंत अध्यक्ष नेमण्यांत आले. १९१० च्या जुलै १५ मध्ये कॅरीस रेस्ट्रेपो याला अध्यक्ष निवडण्यांत आले. याने कोलंबियाची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न केले. त्याचप्रमाणे पनामा प्रकरणाचीहि योग्य तऱ्हेने विल्हेवाट लावण्यासाठी त्याने आटोकाट प्रयत्न केले. अध्यक्षपदाची मुदत ८ वटांचे त्याला पुन्हा दुसऱ्या खेपेस अध्यक्षपदाचे जागेकरता उभे राहण्याची विनंति करण्यांत आली. पण त्याने ती नाकारली. त्याच्यामागून १९१४ मध्ये जोसे व्हिसेंटे कोंचा याची निवड करण्यांत आली. कोंचा हा हुजुरपक्षाचा होता. तरी पण त्याने आपल्या कार्यकारी मंडळांत उदारपक्षाच्या दोघां तिघां गृहस्थांना नेमले. परराष्ट्रीय खात्यावर मोर्का फायडेल सुजराज या उदारमतवादी व सुप्रसिद्ध विद्वान अशा मुत्सद्याची नेमणूक केली. त्याचप्रमाणे जीजी मॅडोरा या उदारमतवादी गृहस्थाला फडणीस नेमले पण त्याचे व मॅडोराचे पुढे न पटल्यामुळे मॅडोरा यास राजीनारा द्यावा लागला. कोंचाच्या कारकीर्दीतच महायुद्धाला सुरुवात झाली व त्यामुळे जे नवीन नवीन सांपत्तिक व इतर अवघड प्रश्न उद्भूत झाले त्याला तीव्र देण्याचे अवघड काम कोंचा यास करावे लागले. १९१८ मध्ये कोंचाची मुदत संपल्यानंतर सुआरेझ याला अध्यक्ष निवडण्यांत आले.

१९०३ मध्ये पनामा हे स्वतंत्र संस्थान बनल्यापासून कोलंबिया, पनामा व युनायटेड स्टेट्स यांमध्ये बरेच मतभेद व गुंतागुंतीचे प्रश्न उपास्थित झाले होते. १९०९ मध्ये ही

पण त्याला यावे तसें यश आले नाही. तरी पण त्यावेळीं कसावसा तह करण्यांत आला. या तहान्वये कोलंबियानें पनामा हें स्वतंत्र आहे असें कबूल करावें, १९०३ पूर्वी कोलंबियाकडून पनामा संस्थानांनं जे कर्ज घेतलें असेल त्यापासून पनामाला मुक्त करण्यांत यावें व कोलंबियाच्या नुकसान-भरपाईवद्दल पनामानें १० वर्षेपर्यंत दरवर्षी २५००० डॉलर्स कोलंबियाला द्यावे असें ठरलें. वास्तविक कोलंबिया या तहाला राजी नव्हताच. त्यामुळे १९१४ मध्ये या तहावर पुन्हा चर्चा होऊन त्यांत युनायटेड स्टेट्सनं कोलंबियाला पनामाच्या स्वातंत्र्यावद्दल २,५०,००,००० डॉलर्स द्यावे असें ठरलें. पुढें १९१४ च्या वैठकांत कोलंबिया काँग्रेसनें या ठरावाला आपली मान्यता दर्शविली. महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर लगेच सुआरेझ यानें कोलंबियांतील सर्व वृत्तपत्रकारांस महायुद्धाच्या बाबतींत तटस्थ धोरण राखण्याची विनंति केली. त्याचप्रमाणें १९१७ मध्ये ज्यावेळीं अमेरिका ही दोस्त राष्ट्रांच्या वतीनें महायुद्धांत पडली त्यावेळींहि कोलंबिया या युद्धांत तटस्थ रहाणार असें सुआरेझ यानें पुन्हां जाहीर केलें. पुढें राष्ट्रसंघामध्ये सामील होण्यासाठीं ज्यावेळीं कोलंबियाला आमंत्रण करण्यांत आलें त्यावेळीं कोलंबिया काँग्रेसनें राष्ट्रसंघांत सामील होण्याचें ठरविलें. पण सामील व्हावयाच्या वेळीं पनामा हें स्वतंत्र राष्ट्र मानावयाला कोलंबिया तयार नाही ही अट कोलंबियानें दोस्त राष्ट्रांनां कळवून नंतरच गग राष्ट्रसंघांत कोलंबियानें भाग घेतला. १९२० च्या डिसेंबरमधील राष्ट्रसंघाच्या जिनीव्हा येथील बैठकीला कोलंबियानें आपले दोन प्रतिनिधी धाडले.

कोलंबेर (१६१९-१६८३)—या फ्रेंच मुत्सद्याचा जन्म व्हीम्स शहरां झाला. लहान हुद्यावरून चढत चढत अखेरस तो फ्रान्समधील अतिशय थोर मंत्र्यांपैकी एक मंत्री झाला. इ. स. १६६१ मध्ये तो कंट्रोलर-जनरलच्या जागेवर गेला. टॅली अथवा संपत्तीवरील कर कमी करणें व डिपार्टमेंटल कचेरी स्थापणें ह्या त्याच्या प्रथम सुधारणा होत. उद्योगधंदे व व्यापार यांमध्ये शिस्त व नियमितपणा असावा असें त्यास मनापासून वाटे. त्यानें केलेले ठराव नेहमी अतिशय कडक असत. उद्योगधंदे वाढविणें, जकातचौक्या स्थापन व्यापार चिरस्थायी करणें व मोठ्या रकमा किंवा हक्क देऊन नमुनेदार कारागिरीच्या कामाची निपज करणें ह्या गोष्टी त्यानें केल्या. वसूल गोळा करण्यांत येणाऱ्या लबाब्या बंद करण्याकरितां त्यानें कसून प्रयत्न केला व या कामीं फार निष्ठुरपणा दाखविला. तथापि पूर्णपणें नवीन अशी पद्धत अमलांत आणण्याजोगें त्याचें मन विचारी व खोल नव्हतें. त्याला मार्गांत पुष्कळ अडचणी आल्या; परंतु त्यानें शहाणपणानें व धैर्यानें त्यांस तोंड दिलें. जहाजांच्या व्यापाराची त्याला फार आवड होती. त्याचप्रमाणें फळा व शाखें हे त्याच्या आवडीचे विषय होते. कारागिरांनां उदार देणग्या देऊन त्यानें फ्लेस उत्तेजन दिलें. इ.

स. १६६३ मध्ये त्यानें दि अँकॅडमी ऑफ इन्स्क्रिप्शन्स आणि 'बेल्स लेटर्स' यांची स्थापना केली. स. १६६८ त 'अँकॅडमी ऑफ सायन्सेस' ही संस्था त्यानें स्थापन केली. स. १६८३ त पॅरिस येथें तो मरण पावला.

कोलंबो—कोलंबो ही सीलोनची राजधानी व मुख्य बंदर आहे. हें सीलोन बेटाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आहे. येथील लोकसंख्या सन १९०१ मध्ये १,५४,६९१ होती. ह्या मोठ्या व कृत्रिम बंदराच्या दक्षिणेस एक लहानसें भूशिर आहे. येथे पूर्वी किल्ला होता. परंतु १८६९ मध्ये तो पाडण्यांत आला. येथें एक "रॉयल कॉलेज", धंदेशिक्षणाचें विद्यालय व सेंट जोसेफ रोमन क्याथोलिक विद्यालय आहे. या शहरांत बहुतेक ठिकाणी ग्यासचे दिवे आहेत व कांहीं ठिकाणी बिजेचे दिवे आहेत. शिवाय येथें बिजेच्या ट्रामगाड्या आहेत. शिवाय मद्रासप्रमाणें रिक्षा हें लोकप्रिय वाहन उपयोगांत आहेच. शहरांत ३० मैलांवरून पाण्याचा पुरवठा होतो. सीलोनमध्ये सुरू झालेल्या चहाच्या व कॉफीच्या लागवडीमुळे कोलंबोची वरीच भरभराट झाली. या शहरांत जहाजांतून पाठविण्यास कॉफी बंद करण्याकरितां व स्वच्छ करण्याकरितां सुमारे १०,००० लोक कामावर आहेत. कोलंबोचें वाढत्या महत्वाचें कारण तें पूर्वेकडील आगबोटी लागण्याचें बंदर आहे हें होय. १८७५ सालीं येथील सुंदर धक्काच्या पायाचा दगड वसविला. या बंदराला आतां पहिल्या प्रतीचें महत्त्व आलें आहे. हल्लीं जगांतलें उत्तम कृत्रिम बंदरांपैकीं हें एक आहे. आगगाडीच्या वाढीमुळे सीलोन बेटाचा सर्व व्यापार येथें आला व अशा रीतीने त्याची भरभराट झाली.

कोलंबो हें प्रथम कालनी या नांवानें प्रसिद्ध होतें. अरब लोकांनीं याचें नांव बदलून कोलंबु असें ठेविलें. १३४६ मध्ये इस्लामतूता यानें या शहराचा सेरेन्दिब(सुवर्णद्वीप)मधील सर्वांत मोठें व सुंदर शहर असा उद्देख केला आहे. १५१७ मध्ये पोर्तुगीज लोकांनीं येथें वसाहत केली व १५२० मध्ये त्यांनीं आपल्या बंदराला तटबंदी केली. १५८६ मध्ये राजसिंह यानें या शहराला वेढा दिला. परंतु त्यास तें घेतां आलें नाही. १६५६ मध्ये हें डच लोकांनीं काबीज केलें. तेव्हां हें भरभराटीत होतें, व येथें पांच धर्मपंथाचे मठ होते. ९०० पेक्षां जास्त सरदार घराणीं व १५०० व्यापार व राजकीय धंद्यांत असलेल्या लोकांची घराणीं येथें होती. १७९६ मध्ये हें ब्रिटिशांनां देण्यांत आलें.

कोलंबुक—हेनरी थॉमस कोलंबुक या पौरस्त्यभाषा-कोविद इंग्रज गृहस्थाचा जन्म १७६५ त झाला. त्याचें शिक्षण घरीं व झालें असून वयाच्या पंधराव्या वर्षीच त्यानें ग्रीक व लॅटिन भाषा आणि गणित या विषयांत बरेंच प्रावीण्य मिळविलें. १७८२ सालीं हिंदुस्थानांत एका कारकुनाच्या जागेवर त्याची नेमणूक झाली व पुढें लवकरच त्याची बढती होऊं लागली. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर अकरा वर्षांनीं

त्याने संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला. भाषा जाणणारांपैकी हा एक विद्वान गृहस्थ बनला. 'डायजेस्ट ऑफ दि हिंदू लॉ' (हिंदूकायद्यांचे वर्गीकृत संग्रहपुस्तक)चे अपुरे राहिलेले भाषांतराचे काम याजकडे देण्यांत आले होते. १८०५ साली फोर्ट विल्यम येथील दिवालय्यांत हिंदू कायदा व संस्कृत विषयाचा त्याला अध्यापक नेमिले. याच सुमारास त्याने संस्कृत व्याकरण, हिंदुधर्मसंस्कारांची माहिती व वेदावर निबंध लिहिले. तो १८१४ साली इंग्लंडला परत गेला व १८३७ साली मार्चच्या १८ व्या तारखेस मरण पावला. मरणापूर्वी काही दिवस तो एशियाटिक सोसायटीचा डायरेक्टर होता.

कोलम—बऱ्हाड-मध्यप्रांतांतील एक असंस्कृत जात. यवतमाळच्या वणी तालुक्यांत विशेषतः राहणारे हे लोक असून यांची एकंदर संख्या २५००० आहे. हे लोक गोंड वंशांतले आहेत व यांची भाषा कोलामीच आहे व तिचे स्थान गोंडीप्रमाणेच कानडी, तामळ व तेलगु यांच्यामध्ये आहे. कोलामी, भीली व चांद्याची नायकी भाषा या तिन्ही बहिर्गोष्टांसारख्या आहेत. पण गोंडी भाषेपेक्षा ही फारच भिन्न आहे. या भाषेचा व नीलगिरितील त्या उपभाषेचा संबंध आहे. यांची कुलनावे मराठी आहेत. यांची गाणी देखील मराठी आहेत. यांची राहणी कुणव्यांसारखी आहे. बऱ्हाडांत ज्या वायकांस नवरा लोकर मिळत नसे त्या अन्य पुरुषांवर झडप घालीत आणि लगे करवायास लावून त्यांना आपल्या ताब्यांत ठेवीत.

यांच्यांत उपजाती नसून एकाच विभागांत लगे न करणारे काही विभाग पडले आहेत. स्त्रिया शेतांत किंवा रानांत असतांना वधूला हे लोक पळवून नेतात. कधी कधी पुरुषांना पत्ता मिळाल्यास ते काठ्या घेऊन युद्ध करावयास येत आणि त्या युद्धांत वराचे लोक हरले तर वधूच्या बापास काही रुपये देऊन वधू घेत. आजकाल तर या युद्धाचे नुसते सोंग करतात. लग्नविधि कुणव्यासारखाच असतो. विधवांचे लग्न त्यांच्या आईबापांच्या परवानगीशिवाय होत नाही. पण एखाद्या विधवेला कोणी पुरुष फारच आवडला तर आपल्या डोक्यावर पाण्याचे मडके घेऊन त्याच्या घरांत तिने शिरावे म्हणजे तिला बाहेर घालवितां येत नाही. काडी मोडणाऱ्या जोडप्याने मद्याचे मांडे घेऊन पंचाईतीसमोर उभे रहावे. त्या मांड्यावर एक काडी ठेवावी, तिचे टोंक दोघांनी धरावे व नवऱ्याने वायकोस वहीण म्हणावे व वायकोने नवऱ्याला भाऊ म्हणावे म्हणजे काडी मोडली. हे लोक प्रेते पुरतात. या लोकांची मुख्य देवी सीता आहे. हे लोक जगाचा उत्पन्न व रक्षणकर्ता कोणी देव आहे असे मानित नाहीत. गांवाचे मोठ्या रोगांपासून रक्षण करण्याची यांची रीत फार मनोरंजक आहे. गांवाच्या चारी दिशांस चार दगड ठेवतात. नाईक सीतेला बकरा व कोंबड्यांचा बळी अर्पण करतो व चारी दिशांच्या दगडास जोडणाऱ्या

मिठाच्या ओळी गांवाभोंवती काढतो. फक्त एक वाट मोकळी ठेवतो. त्याच वाटेने सर्वांनी गेले व आले पाहिजे. या ओळीला वंदेश म्हणतात. या ओळीत रोगराईचा प्रवेश होत नाही असे समजतात. हे लोक गोंडांच्या हातचे जेवतात पण गोंड यांच्या हातचे जेवत नाहीत. हे उंदीर, वाघ, सर्प, गाढवे व कोल्हे खातात. पूर्वी नायकास जमीनीचे वाटे करण्याचा अधिकार होता. व अद्यापपर्यंत हे कोटीत न जातां पंचाईतीकडूनच तंटे तोडून घेतात. प्रायश्चित देऊन जातीत परत घेण्याचा विधि असाः—पतिताने नदीत डोकें भिजवावे व क्षौर करावा. आगटीजवळ वसून सर्व दोष जळाला असे लोकांना सांगितले म्हणजे स्नान करून जातभाईच्या आंगठ्याचे चरणतीर्थ घ्यावे. स्त्रियांस देखील जातीत पावन करून घेण्यास क्षौर करावेच लागते. कापूस चोरण्याविषयी यांची प्रसिद्धी आहे. यांना निरनिराळ्या वनस्पती व त्यांचा उपयोग फारच चांगला ठाऊक आहे. [रसेल व हिरालाल.]

कोलाचल—मद्रास इलाख्यांतील त्रावणकोर संस्थानांमधील इरेनियल तालुक्यांतील एक वंदर. यांची लोकसंख्या १९०१ साली १००० होती. पावसाळ्यांत अगर सप्टेंबर ते एप्रिल या महिन्यांत १५ ते २० जहाजे व ४०१५० बोटी या वंदराला लागतात. येथून कांफी, खारे मांस, सागवान, गूळ इत्यादि जिन्नस बाहेर जातात. व तांदूळ, वंगाली चणे, लोखंड इत्यादि जिन्नसांची आयात होते. येथे पूर्वी निळीवा कारखाना होता. हे प्राचीन काळाचे चांगले वंदर असून एका वेळी डच लोकांच्या ताब्यांत होते असे बाथोलोम्युने म्हटले आहे. १७४० मध्ये त्रावणकोरच्या सैन्याचा सेनापति राम अध्यन दलव याने डच लोकांचा पराभव केला व हे वंदर ताब्यांत घेतले.

कोलायन—एक जात. यांची वस्ती मद्रास व कूर्ग प्रांतांत असून संख्या (१९११) २२२४१ आहे. मलवारच्या उत्तरेस व दक्षिण कानडांतील कांसारगड तालुक्यांत कोलायन जात बहुधा आढळून येते. दक्षिण मलवारांत या जातीस उराली म्हणतात. गाई राखणे व काही हिंदू देवळांस दुधतुपाचा पुरवठा करणे हाच त्यांचा वंशपरंपरागत धंदा असला तथापि सध्या बहुतेक कोलायन गवड्यांचे काम करतात. त्यांच्या ज्ञातसंबंधी दोन विभाग आहेत. आयन अथवा कोल-आयन हा एक भेद व मारियन अथवा एरुमन हा दुसरा भेद होय. कोलायन हा शब्द गोळा व अयन या शब्दांपासून झाला आहे. गोळा हा तेलगू शब्द असून त्याचा अर्थ गवळी असा आहे. कोलायन व एरुमन या दोन मुख्य पोटजाती परस्परांत लग्न करीत नाहीत. परंतु दोन्ही जातींतील स्त्रिया नायरांशी मात्र संबंध ठेवतात. अशा लोकांच्या संततीला कोलायनपेक्षा हलके लोक म्हणून समजण्यांत येते. कोलायनांच्या उपाध्यायांस मूथावन अथवा पोडूवन असे म्हणतात व

वृंंची लमें ' तालिकेदू ' विधीनें करण्यांत येतात. कानिसन (उद्योतिषी) जेव्हां सुदूर्त पाहून देतो तेव्हां तालिसमारंभ होतो व नंतर तिच्यावरून तांदूळ, नारळ इत्यादि सांज-सकाळ ओवाळून टाकण्यांत येतात. मृताचे दहन करण्यांत येतें व पहिले दहा दिवसरयेंत मृतात्म्यास थोडे अन्न मिळावें म्हणून तें बाहेर ठेवलें जातें. वाराच्या दिवशां वाथियन नांवाचा उपाध्याय मृताच्या जागेवर जाऊन व विभूति घेऊन एक मनुष्याकार आकृति काढतो. तेथें पूजा व नैवेद्य करतात व तो नैवेद्य मृतास अर्पण करतात. हा विधि झाल्यावर स्नान करून ते शुद्ध होतात. [थर्स्टन].

कोलार, जिल्हा.—म्हैसूर संस्थानच्या पूर्वभागातील एक जिल्हा. या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १९११ साली ३,१६,४१२ चौरस मैल होतें.

सीमा:—उत्तरेस, अनंतपूर व कडाप्पा जिल्हे; पूर्वेस कडाप्पा व उत्तर अर्काट हे जिल्हे; दक्षिणेस सालेमचा जिल्हा; व पश्चिमेस, बंगलोर व तुंगूर जिल्हे.

स्वरूपवर्णन:—पूर्वघाटाच्या दक्षिणेस व ईशान्येस हा जिल्हा चिकटला आहे. या घाटांतून पालार व पेनेर नद्या बहात गेल्या आहेत. चायव्येस, नंदिदुगच्या भोंवतालच्या प्रदेशांत अर्कावती, चित्रावती, पेनेर, पालार, पापणी व पोनोर या नद्या उगम पावल्या आहेत. नंदिदुग पासून उत्तरेस एक पर्वताची रांग गेली असून तिची उंची ४८५१ फूट आहे. या पर्वताचे पेनुकोड हें सर्वांत उंच शिखर होय. या जिल्ह्याच्या मध्यभागांतून, टयाकल, रेवाकेलरो, कोलार (४०२६ फूट), रहमानगड (४२२७) अंवाजी दुर्ग (४३८९) व डोकूलकोड या रांगा उत्तरेस पसरलेल्या आहेत. पूर्वेस व ईशान्येसीही लहान लहान टेकड्यांचें जाळें पसरलेलें आहे; व त्यामुळें पुष्कळ खोरी वनलेली आहेत. जिल्ह्याच्या पूर्व व मध्य भागांत पालार नदीची खोरी असून त्यांमधील जमीन सुपीक आहे.

भूस्तर:—या जिल्ह्यातील दगड जम्बूर जातीचा असून त्यांत अभ्रकाचे दगड मधून मधून विखुरले आहेत. नंदिदुग मधील दगड हे ग्रानाइट (वज्रतुंड) दगडाच्या जातीचे आहेत. वॉरिंगपेट तालुक्यांतून जी टेकड्यांची मालिका गेली आहे तीत ठिसूळ दगड सांपडतात. हे वरून चपटे असतात. या जिल्ह्याच्या दक्षिणभागांत कोलार गोल्ड फील्ड्स आहेत.

वनस्पती:—बंगलोर जिल्ह्याप्रमाणेंच या जिल्ह्यांतहि वरेच तलाव असल्यानें, वनस्पतींची समृद्धि आहे. पाण्यांत व पाण्याच्या वाजूनें पुष्कळ प्रकारचीं गवतें व मुळ्या सांपडतात. नंदिदुगच्या टेकड्यांवरहि अनेक प्रकारच्या वनस्पती व झाडे आहेत. या टेकड्यांवरील झाडे खूपच उंचच्या उंच असतात. या झाडांच्या आश्रयानें निरनिराळ्या प्रकारच्या लता व वेली उगबलेल्या असतात.

हवा व पर्जन्यमान:—येथील हवा बंगलोर जिल्ह्यातील हवेसारखीच आहे. पण बंगलोरपेक्षा येथील पर्जन्याचें प्रमाण थोडें कमी आहे. सर्व जिल्ह्याचाच हवा निरोगी आहे. त्यांतल्या त्यांत, चिकवळापूर व कोलार या शहरांनी व त्याच्या आसपासची हवा फार सुरेख आहे. पण चिकवळापूर येथें प्लेगचा त्रास वारंवार सोसावा लागतो. या जिल्ह्यांत बाहेरगांवच्या लोकांची नेहमी येजा असलेल्यांना कोलार व इतर सांसर्गिक रोगांचा येथें बराच फैलाव आहे; पण हें साथीचे रोग बंद करण्यासाठीं आरोग्यसंरक्षक खत्यानें शक्य ती व्यवस्था करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. येथील पर्जन्याचें सरासरी मान २९ इंच आहे.

इतिहास:—या जिल्ह्याचा जो इतिहास उपलब्ध आहे त्यावरून या जिल्ह्यावर अगदीं प्रथम महावली अगर वाण या लोकांची सत्ता होती. हे महावली आपल्याला वलीचे वंशज असे मानीत. यांची राजधानी उत्तर अर्काट मधील पंडुवी पुरी ही होती. हा जिल्हा धरून सर्व तेलगु मुलुखावर, पल्लवांचें राज्य पसरलें होतें; व हे महावली अगर वाण राजे हे पल्लवांचे मांडलिक होते. त्यानंतर वेदुव घराण्याचीहि या जिल्ह्यावर सत्ता असावी असें दिसतें. दुसऱ्या शतकापासून ते दहाव्या शतकापर्यंत, या जिल्ह्याचा पश्चिमभाग गंग घराण्याच्या ताब्यांत होता. नंतर ९९८ मध्ये कोल लोकांनी गंगघराण्याची सत्ता नाहींशी करून आपलें वर्चस्व वसविलें. त्यांच्या कारकीर्दीत या जिल्ह्याला निकरिलि चोलमंडल हें नांव पडलें. १११६ च्या सुमारास या कोलांची सत्ता संपुष्टांत येऊन, होयसळ घराण्याची सत्ता या जिल्ह्यावर पसरली. १२५४ मध्ये या घराण्याची दोन घराणीं होऊन, सोमेश्वराचा मुलगा रामनाथ याच्या कडे हा जिल्हा आला. पण ही वाटणी फार दिवस टिकली नाहीं. होयसळ घराण्याचा राजा तिसरा बल्लाळ याच्या कारकीर्दीत पुन्हां पूर्वीचा सर्व प्रांत एकट्या बल्लाळांच्याच ताब्यांत आला. विजयानगरची सत्ता ज्या वेळी या जिल्ह्यावर पसरली त्यावेळी मुलबागल ही या राज्याची राजधानी झाली. १५ व्या शतकाच्या अखेरीस बहामनी सुलतानानें विजयानगरच्या मुलखांत धुमाकूळ घातला असता साळुव नरसिंह नांवाच्या विजयनगरच्या सेनापतीनें या बहामनी सुलतानाची स्वारी मोठ्या शौर्यानें परतविली व स्वतःच विजयानगरचें सिंहासन बळकावलें. पुढें बऱ्याच वर्षांनी तम्मे गौडा नांवाच्या एका मांडलिक राजानें सुगतूर येथें आपली सत्ता स्थापन केली व या त्याच्या कृत्याबद्दल विजयानगरच्या राजानें त्याला कोलार जिल्ह्याचा पूर्वभाग बक्षीस दिला. १४७६ मध्ये दुसऱ्या एका मांडलिक राजानें पश्चिमेस चिकवळापूर नांवाचें संस्थान स्थापन केलें. १७ व्या शतकांत कोलार जिल्हा विजापूरच्या ताब्यांत जाऊन विजापूरकरांनी या मुलुखावर शहाजीची नेमणूक केली. हा जिल्हा मोगलांच्या ताब्यांत जवळ जवळ ७० वर्षे होता. नंतर तो

मराठ्यांच्या ताब्यात आला. पुढे अनुक्रमे कडाप्पाचा नवाब, अडोनीचा नवाब, सलाबतजंग यांच्या तो ताब्यांत गेला. १७६१ मध्ये सलबतजंग याने हा जिल्हा हैदर अल्लीला दिला. १७६८ मध्ये ब्रिटिशांच्या ताब्यांतहि कांहीं काळ हा किल्ला होता, पण १७७० मध्ये मराठ्यांनी पुन्हां तो जिंकून घेतला. पुढे हैदरांनी पुन्हां तो आपल्या ताब्यांत घेतला पण १७९१ मध्ये ब्रिटिशांनी तो जिंकून घेतला. शेवटी १७९२ मध्ये ब्रिटिशांनी तो म्हैसूरकरांना देऊन टाकला. या जिल्ह्यांतील अवनी, बेटमंगल व टेकल या ठिकाणी प्राचीन काळचे अवशेष सांपडतात. नोनमंगल येथे १८९७ मध्ये एक जैनांचे देवालय सांपडले. त्यामध्ये चौथ्या अगर पांचव्या शतकांतील शिलालेख आढळून आले. तसेच त्या देवळांत वाघे, लहान लहान मूर्ती व इतर वस्तूहि सांपडल्या. नंदी येथील नंदीश्वराचे देवालय व कोलार येथील कोलारम्माचे देवालय हींहि जुनी आहेत. नंदीश्वराच्या देवळांतील नक्षीकाम प्रेक्षणीय आहे. ही दोन्ही देवळे कोलाच्या काळची म्हणजे ११ व्या शतकांतील दिसतात. कोलार शहरांत हैदरअल्लीच्या घराण्यांतिल एका प्रसिद्ध पुरुषाचे थडगे आहे. सर्व जिल्ह्यांत जे शिलालेख सांपडले आहेत ते हल्ली छापण्यांत आले आहेत.

शेतकी:—पठारावरील जमीन तांबडी व रेवाळ असून त्यांत जंबूर व ग्रानाईट दगड पसरलेले आहेत. दऱ्याखोऱ्यांतील जमीन सुपीक आहे. या जिल्ह्यांत वागाइत जमीनहि पुष्कळ आहे. रागी, तांदूळ, धान्य, ऊंस व बटाटे हीं मुख्य पिके आहेत. १९०३-४ साली जंगलाचे क्षेत्रफळ १३५ चौरस मैल होते व त्याचे कराचे उत्पन्न ४७,००० रुपये झाले.

व्यापार व दळणवळण:—कोलार येथील सोन्याच्या खाणी वगळून दिल्यास इतर धंदेहि येथे घरेच आहेत. गोरीबिदनूर येथे साखरेचा कारखाना आहे. कोलार येथे धंदेशिक्षणाची शाळा आहे. कोलार, चिकवळर, सिद्रघट तालुक्यांत रेशमाचे कारखाने पुष्कळ आहेत. १९०४ मध्ये १४२१ लहान कारखाने व्हॅलेंट तयार करण्याचे होते. याशिवाय लांकडी काम, लोखंडी काम, तांबे पितळेची भांडी तयार करण्याचे काम इत्यादि पुष्कळ प्रकारची कामे येथे होतात. जिल्ह्यांत १९०४ साली २९३ तेलाच्या चक्क्या व २०९ साखरेचे कारखाने होत्या. मुलवागल या शहरी साखर उत्कृष्ट तयार होते. मद्रास रेल्वेच्या बंगलोरचा फांटा या जिल्ह्यांतून सर्व ठिकाणी गेला आहे.

साक्षरता:—१९११ साली लोकसंख्येपैकी ४०,९१० लोक साक्षर होते. म्हणजे साक्षरतेचे प्रमाण शेंकडा ५ असे पडले. इंग्लिश जाणणाऱ्या लोकांची संख्या २६८९ होती. १९०३-४ मध्ये या जिल्ह्यांत ४१३ शाळा होत्या.

ता लु का.—कोलार जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ २,८२,०५४ चौरस मैल आहे. १९११ साली या

तालुक्याची लोकसंख्या ८०,९६१ होती. तालुक्यांत कोलार नांवाचे शहर व २९२ खेडी आहेत. १९०३-४ साली जमिनीच्या वसुलाचे उत्पन्न १,७१,००० रुपये होते. या तालुक्याच्या पूर्वे भागाच्या हद्दीवरून पालार ही नदी वहात जाते. पश्चिमेस कोलार व बोक्लेरी या टेकड्या आहेत. या तालुक्यांत व विशेषतः दक्षिणभागांत पुष्कळ मोठे तलाव व विहिरी आहेत. तालुक्यांतील व कोलारच्या टेकड्यांवरील पठारांतील जमीन सुपीक आहे. पुष्कळ खेड्यांतून रेशमी किड्यांच्या संवर्धनाचा धंदा आढळून येतो.

श ह र.—कोलार जिल्ह्यांचे व कोलार तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें शहर बौरिंगपेट स्टेशनापासून उत्तरेस ११ मैलांवर आहे. या शहराची लोकसंख्या १९११ साली ८१९३ होती. कोलार हें फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. याचे पूर्वीचे नांव कुवलालपूर असे होते व त्याचे पुढे कोलाल व कोलार असे रूपांतर झाले. येथील कोलारम्माचे प्रसिद्ध देवालय ज्यावेळी अकराव्या शतकांत कोलांनी गंग घराण्याचे वर्चस्व नष्ट केले त्यावेळचे असून ते राजेंद्र कोल नांवाच्या राजाने बांधले असे म्हणतात. १२ व्या शतकांत कोलांची सत्ता होयसळ राजाने बळकावली व कोलांना म्हैसूर मधून हांकलून दिले. या संबंधीचा इतिहास कोलार जिल्ह्यावरील लेखांत दिलेला आहे. या शहरी हैदरअल्लीच्या वापाचे एक थडगे असून त्याची व्यवस्था ठेवणाऱ्या स्वतंत्र इनाम आहे. या शहराच्या भोंवतालचा तट कांहीं वर्षांपूर्वी पाडण्यांत आला व शहराभोंवतीचा खंदकहि बुजविण्यांत आला. त्याच सुमारास पुष्कळ रस्ते बांधण्यांत आले. रेल्वे सुरू होण्यापूर्वी मद्रासच्या रस्त्यावरील कोलार हें रहदारीचे शहर होते. या शहरांत विंचू फार आहेत. कोरम्मा देवळाच्या प्रवेश दाराखाली जें भुयार आहे त्यांत विंचू आहेत असे म्हणतात. देवाला नैवेद्य म्हणून जे जिन्नस देण्यांत येतात त्यांत रुप्याचा तयार केलेला एक विंचू नेहमी अर्पण करण्यांत येतो. रेशमाच्या किड्यांसाठी मलवेरी वृक्षांची लागवड येथे फार करण्यांत येते. लोंकरी बुरणुसे करण्याचा येथे धंदा आहे. येथे दोन हायस्कुले आहेत व मेथॉडिस्ट एपिस्कोपल संस्थेची अनाथांसाठी एक धंदेशिक्षणाची शाळा आहे. १८७० मध्ये या शहराला म्युनिसिपलिटि देण्यांत आली.

गो ल्ड फ्री ल्ड (सोन्याच्या खाणी)—कोलार जिल्ह्याच्या आग्नेय भागांतील एक शहर. बौरिंगपेट स्टेशनापासून हें १० मैलांवर वसलेले आहे. बौरिंगपेटपासून येथपर्यंत कोलार गोल्ड-फ्रील्ड रेल्वे आहे. याच्या पश्चिमेस लहान मोठ्या बऱ्याच टेकड्या पसरलेल्या आहेत. याचे क्षेत्रफळ १९११ साली १४.८८ चौरस मैल असून लोकसंख्या ११,१८४ होती. या प्रदेशांतील सोन्याच्या खाणीविषयी प्राचीन काळापासून प्रसिद्धी होती. टिपू सुलतानाने या खाणी खणण्याचा प्रयत्न केला होता पण तो निष्फळ झाला. १८०२ साली लेफ्टनंट वारन याने

प्रथमतः इंग्रजांच्या नगरेस ही गोष्ट आणली. १८७३ मध्ये मेजर लावेल याने म्हैसूरसरकारपासून या खाणी खणण्याचा बीस वर्षांचा मालकी हक्क मिळविला. पण हे काम एकट्याच्या भांडवलावर निभावणार नाही असे पाहून त्याने म्हैसूर सरकारच्या संमतीने कोलार कनसेशनरीयर्स नांवाच्या एका मंडळाला ३० वर्षांच्या मुदतीने २० चौरस मैलांचा प्रदेश कौलाने दिला. १८८१ मध्ये या मंडळाला लंडन येथील प्रसिद्ध खाणीशास्त्रातील पारंगत अशा मेसर्स टेलर अँड को भा शास्त्रज्ञ एंजिनियरांची मदत मिळाली. नंदिदुर्ग येथील खाणी खणण्यास काम कॅप्टन फ्लूमर या अनुभवीक खाणी-तज्ज्ञाने सुरु केलें. पण भांडवलाच्या अभावी १८८३ साली ते काम बंद पडलें. पण त्याच साली कॅप्टन फ्लूमर याने जॉन टेलरच्या प्रोत्साहनाने ते काम आपल्या अंगावर घेतलें व त्याच्या नशिवाने त्याला यांत यत्न आले. १८८५ मध्ये कोलार येथील खाणीची सोन्या-बद्दल चोहोंकडे !सिद्धि झाली. म्हैसूरदरबारने आपला त्यांत हिस्सा ठेवून खाणीच्या वरील कौलाचे दर कमी केले. १९०४ च्या अखेरीस एंदांर १० लक्ष पौंडांच्या किंमतीचे सोने या खाणीतून बाहेर पडलें. त्यापैकी दहा लक्ष पौंड म्हैसूरसरकारला व ९० लक्ष डेव्हिडंड म्हणून वाटण्यांत आले. १९०४ मध्ये या खाणींत ११ कंपन्या काम करीत होत्या. त्यापैकी म्हैसूर, चॅपिथनरीफ, उरेगम, नंदिदुर्ग व वालाघाट या पांच कंपन्या डिव्हिडंड वाटीत असत. या निराल्या कंपन्यांतर्फे णीवर ५१० यूरोपियन, ४१५ यूरे-शियन व २७,००० हिंदू लोक काम करीत होते. १९१८ साली हिंदुस्थानांत निघालेल्या सोन्यापैकी ९४ टक्के कोलार गोल्डफील्डचे होतें व त्याची किंमत २९० लक्ष रुपये होती. या खाणीच्या धंद्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी म्हैसूर संस्थानने अनेक साधने निर्माण केली. १८९४ मध्ये बोरिंगपेट जंक्शन पासून खाणीकडे जाणारा एक रेल्वेचा फांटा बांधण्यांत आला. १८९९ मध्ये आरोग्यसंरक्षक खाते निर्माण करण्यांत येऊन ७ लोकांचे एक मंडळ नेमण्यांत आले. १९०० साली म्हैसूर सरकारने या खाणीच्या संरक्षणार्थ पोलीसठाणेहि निर्माण केले. १९०२ मध्ये कावेरी नदीच्या पाण्याच्या सहा-ग्याने खाणीच्यासाठी विजेच्या प्रकाशाची सोय करून देण्यांत आली. प्रथम ४१८५ वॉट पावरची बीज उत्पन्न होत होती. पण १९०५ मध्ये ती जवळ जवळ ८००० पर्यंत वाढविण्यांत आली व हल्ली आणखी २००० पावर वाढविण्याची योजना चालली आहे. खाणीतील लोकांना पाण्याची सोय म्हणून पालार नदीच्या काठावर असलेल्या बेटमंगल तलावापासून पाणी नेण्यांत आले आहे. प्रार्थनामंदिरें, क्लब, मोठमोठी दुकाने ही या ठिकाणी स्थापन झाली आहेत. १८९५ साला-पासूनच येथे एक स्वतंत्र शहर वसविण्याची कल्पना संस्था-नच्या डोक्यांत घोळत होती. १९०१ साली तिला मूर्त स्वरूप देण्यांत आले. नवीन शहराला रावर्टसनपेट हें नांव

देण्यांत आले. या शहराच्या आसपास खाणीतील मजुरांच्या चाळी आहेत. या शहरांत मोठमोठे रस्ते बांधण्यांत आले असून विहिरी वगैरे खणण्यांत आल्या आहेत.

कोलार सरोवरः—हे मद्रास इलाख्यातील गोव्या पाण्याचे सरोवर असून हे कृष्णा जिल्ह्यामध्ये आहे. याच्या अर्ध्या-भागांत पाणी असून अर्धा भाग दलदलीचा आहे. हे सरोवर प्रथम वंगालच्या उपसागराचा एक फांटा असावा. याचा आकार अंज्यासारखा असून याच्या दोन्ही बाजूस अनुक्रमे गोदावरी व कृष्णा या नद्या वाहतात व या नद्यांच्या मुखाशी गाळ साठून ज्या नव्या जमीनी तयार झाल्या त्यांच्या एक-मेकांशी झालेल्या संमेलनाने या सरोवराचा समुद्राशी अस-लेला संबंध तुटला. या सरोवरांत आता नद्या व जलप्रवाह वाहत असल्यामुळे यांतील पाणी गोडे आहे. परंतु या जल-प्रवाहाबरोबर वाहात येणारा गाळ दरवर्षी या तलावास भरून काढतो. पावसाळ्यांत या सरोवराची लांबी १०० मैला-हून अधिक असते पण उन्हाळ्यांत ती बरीच कमी होते या सरोवराच्या उत्तरेस २० पासून ५० मैलावर पूर्व घांटांच्या टेंकड्या असून समोवाराच्या २००० चौरस मैल प्रदेशातील जलप्रवाह या सरोवरास येऊन मिळतात. या रीतीने सांचळें पाणी परंतलकनम व जुविरकनम या दोन सांडांवाटे सरोवराच्या बाहेर पडते. या सरोवरांत पुष्कळ मासे असून सरोवराच्या तिरावर सर्व तऱ्हेचे पाणबुडे पक्षी राहतात. सरो-वरांत पुष्कळ वेडे असून त्यांवरील जमीन सुपीक आहे. ही जमीन दरवर्षी नांगरण्याकरीता ठेक्याने दिली जाते.

कोलिकेर, रुडोल्फ आलबर्ट व्हॉन—(१८१७ ते १९०५) हा स्वित्झ शारीरशास्त्रज्ञ व इंद्रियविज्ञानशास्त्रवेत्ता झुरिच येथे ता. ६ जुलै इ. स. १८१७ रोजी जन्मला. त्याचे आईबाप झुरिचचे रहिवासी असून त्याची बायकोहि तेथीलच असल्यामुळे, जरी त्याने आपले आयुष्य जर्मनीत घालविलेले असले तरी वास्तविक त्यास स्वित्झरलंडचाच नागरिक म्हणणे योग्य होईल. झुरिचच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर त्याचा १८३६ मध्ये तेथील विश्वविद्यालयांत प्रवेश झाला. पुढे वॉन व बर्लिन येथील विश्वविद्यालयांत शिक्षण संपादून त्याने जोहानस सुखर व एफ. जी. जे. हेन्ले यांचे शिष्यत्व पत्करिले. १८४१ त झुरिच येथे तत्त्वज्ञान विषय घेऊन व १८४२ त हायडेलबर्ग येथे वैद्यकीचा अभ्यास करून तो उत्कृष्ट पदवीधर झाला. हेन्लेच्या हाताखाली शारीरशास्त्रातील प्रेतच्छेदक शिष्य म्हणून तो प्रथम नोकरास राहिला. परंतु १८४४ त तुलनात्मक शारीरशास्त्राचा व इंद्रियविज्ञानशास्त्राचा अध्यापक म्हणून त्यास स्वदेशी विश्व-विद्यालयांकडून निमंत्रण आले. परंतु तेथे तो फार दिवस राहिला नाही. कारण १८४७ त व्हूड्सवर्ग येथील विद्या-लयाकडून त्यास सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या तुलनात्मक शारीर-शास्त्राचा व इंद्रियविज्ञानशास्त्राचा प्रसिद्ध अध्यापक म्हणून नेमण्यांत आले. त्यानंतर, सर्व व्यामोहाचा परित्याग करून

नव्हेरियन शहरांतील शांत असा विद्यापीठीय जीवनक्रम आमरण घालवीत असतांना तेथेच त्याने २ नोव्हेंबर १९०५ तारखेस इहलोक सोडला. सूक्ष्मदर्शक यंत्र व कोलिकेर हे नांव यांचे साहचर्य सतत राहिल यांत शंका नाही. 'सजीव प्राण्यांचा सूक्ष्मदर्शक यंत्राने शोध' हा विषय पुनरुज्जीवित होण्याचा काल व कोलिकेरच्या एतद्विषयक शोधांचा काल या गोष्टी अगदी एकदम व एकाच वेळी घडून आल्या. परंतु यापूर्वी दोन शतके प्रसिद्ध इटालियन मालपिघी याने सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने प्राणी व वनस्पती यांचे निरीक्षण केले होते. मालपिघीनंतर संयुक्त सूक्ष्मदर्शक यंत्राची सुधारणा व थिओडराशिन्हान आणि मेंथिअस यांनी सूक्ष्मपिंड अथवा गोलकसिद्धांत यांचे केलेले प्रसिद्धीकरण, या दोन गोष्टींमुळे सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या शोधांत एक नवे मन्वतर घडून आले. तारुण्योचित उत्साहामुळे कोलिकेर याने या नवीन विषयाच्या क्षेत्रांत तावडतोव प्रवेश केला. तेथे त्याने जे दीर्घकालीन व विविध असे परिश्रम केले त्याला मूळ कारण म्हणजे त्याचे गुरु हेन्ले व जोहानेस मुल्लर हेच होत. तत्कालीन प्रवृत्तीचाहि त्याच्यावर परिणाम झाला.

झूरिच येथे व नंतर बर्लिन येथे तुलनात्मक शारीरशास्त्र शिकवीत असतांना त्याने कांहीं टिपणे प्रसिद्ध केली. १८४१ मध्ये त्याचा पहिला निबंध प्रसिद्ध झाला. त्याचे नांव 'ऑन दि नेचर ऑफ दि सो-कॉलड सेमिनल ॲनिमल-क्युलिस' असे असून त्यांत सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने विविध जातीच्या प्राण्यांची अंतर्गत रचना पाहण्याचा प्रयत्न केलेला होता. वनस्पतिशास्त्रासंबंधी ज्ञान मिळविण्याकरितां भूमध्यसमुद्राकडे व स्कॉटलंडच्या किनाऱ्याकडे त्याने सफर केली. सी. टी. ई. व्हॉन साइवोल्ड नांवाच्या आपल्या मित्राबरोबर वनस्पतिशास्त्राच्या मासिकाचा सहसंपादक म्हणून काम करून त्याने मोठे नांव मिळविले.

कोलिकेरच्या खऱ्या जीवनवृत्तांतास सुरवात होत होती त्या वेळी कार्ल अर्नेस्ट व्हॉन बेअर याची पिंडशास्त्रासंबंधाची माहिती लोकप्रिय झाली होती व वाह्यस्वरूपविषयक ज्ञान व वनस्पतिशास्त्रासंबंधी माहिती या दोन गोष्टींचे महत्त्व लोकांस पटू लागले होते. अशा वेळी कोलिकेर या विषयाकडे वळला. अपृष्ठवंशी प्राण्यांसंबंधी शोध लावण्याचा प्रथम प्रयत्न करून नंतर सपृष्ठवंशी प्राण्यांवद्दल तो विचार करू लागला. भूजलवासी प्राणी व कोंबळ्या यांचाच अभ्यास करून न थांवतां सस्तन प्राण्यांच्या पिंडांनाहि त्यांस विचारांत गेऊं करून सोडले. जीवनशास्त्राचा शोध या विषयांत सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या उपयोगांतील दृढीकरण, परिच्छेदन, सवर्णकरण इ. सर्व कृती पूर्णपणे जाणणारा कोलिकेर हाच पहिला शास्त्रज्ञ होय. १९ व्या शतकाच्या मध्य व उत्तर पादांत झालेल्या पिंडशास्त्राच्या विलक्षण प्रगतीशी कोलिकेरचे साहचर्य सतत राहिल यांत शंका नाही. १८६१ मध्ये त्याने

'लेक्चर्स ऑन डेव्हलपमेंट' हा या विषयावरील आपला प्रमाणभूत ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

परंतु प्राणिशास्त्र व पिंडशास्त्र यांवरच त्याची कीर्ति अधिष्ठित झालेली नसून सूक्ष्मपिंडरचनाशास्त्रावद्दलहि त्याने नांव मिळविले आहे. मऊ व रेपारहित स्नायू हा स्नायुगोलकांच्या भिन्न घटकांचा बनलेला असतो या सिद्धांताचे दिग्दर्शन त्याने १८४७ मध्ये केले. या विषयांत त्याने हेन्लेचेच अनुकरण केले आहे. गुळगुळीत स्नायु, रेपारहित स्नायु, त्वचा, अस्थि, दंत, रक्तवाहिन्या व आंतडी या सर्वांचे त्याने संशोधन केले व कांहीं तरी नवीन माहिती त्याने त्यासंबंधी दिली आहे. कांहीं शोध स्फुट टांचणामध्ये, कांहीं 'सूक्ष्मदर्शक यंत्राचे शारीरशास्त्र' या आपल्या ग्रंथामध्ये व कांहीं निबंधांमध्ये अशा विविध स्थळी त्याने आपले शोध ग्रथित केले आहेत. मज्जातंतुरचनाशास्त्रामुळे कोलिकेरची कीर्ति अडळ झाली आहे. १८४५ मध्ये झूरिच येथे असतांनाच मज्जातंतूचे मज्जागोलकांशी साहचर्य असते असे सिद्ध करून मध्यवर्ती मज्जातंतुरचनेसंबंधी होणाऱ्या विचाराचा जणूकाय त्याने पायाच घातला असे म्हणता येईल. त्यानंतर त्याने मज्जातंतुरचनेच्या सूक्ष्मपिंडरचनाशास्त्रावद्दल अत्यंत परिश्रम करून मेंदू व पृष्ठरज्जू यांत एकत्र विणले गेलेले गोलक व तंतु ज्यामध्ये सांपडतात असे गुंतागुंतीचे नमुने पाहिल्यामुळे उत्पन्न झालेले कठिण श्रथ सोडविण्याच्या कार्या त्याने फार परिश्रम केले व त्यांत यशहि मिळविले. अगदी म्हातारपणी सुद्धां विश्रांति घ्यावयाचे सोडून देऊन त्याने मज्जातंतुविज्ञानशास्त्रासंबंधी शोध लावले. वृद्धावस्थेत असूनहि गॉलगी पद्धतीचे महत्त्व कळतांच पुनः नव्या साधनांचा अवलंब करून मज्जातंतुरचनेच्या शोधास तो प्रवृत्त झाला. आपल्या हयातीच्या पूर्वार्धांत कोलिकेर हा शारीरशास्त्राचा व इंद्रियविज्ञानशास्त्राचा अध्यापक होता. सूक्ष्मपिंडरचनाशास्त्रासंबंधी त्याने जे परिश्रम केले त्यांतून इंद्रियविज्ञान शास्त्रावद्दल नवीन शोध निष्पन्न झाले एवढेच नव्हे तर प्रयोगाने सिद्ध होणारे नवीन शोध करून त्याने त्या शास्त्रांत भर टाकिली. खरोखर इतक्या अष्टपैलू व्यासंगाचा मनुष्य पाहावयाचा असेल तर आपणास कित्येक शतके फार मागे जावे लागेल. जोहानेस मुल्लरच्या काळी इंद्रियविज्ञानशास्त्र व शारीरशास्त्र यांचा व्यतिरेक करावा असे कोणासच वाटले नाही. कोलिकेरने त्यांचा अन्वय घडवून आणला व ही दोन्ही शास्त्रे अगदी भिन्न अशी मानली जाऊ नयेत असे प्रतिपादन केले. एवढ्या योग्यतेच्या पुरुषाला मानमरातव मिळाला नाही असे कसे होईल ! पूर्वी सुस्ता कोलिकेर असा त्याचा उल्लेख होत असे; परंतु पुढे व्हॉन ही पदवी त्याच्या नांवास जोडली गेली. अनेक देशांनील विद्वान लोकांच्या मंडळांचा तो सदस्य झाला होता. इंग्लंडांत त्याची प्रसिद्धि झाली व १८६० मध्ये त्यास

रॉयल सोसायटीचा फेलो करण्यांत आले. पुढे १८९७ मध्ये बहुमोल 'कॉपले पदक' देऊन सोसायटीने कोलेक्रेचा अत्यंत सन्मान केला.

कोलेगल, ता. लु. का—मद्रास इलाख्यातील कोडंबतूर जिल्ह्याचा एक तालुका. उ. अ. ११° ४६' ते १२° १८' व पू. रे. ७६° ५९' ते ७७° ४७. १९११ साली याचे क्षेत्रफळ ११६७ चौरस मैल होते. या तालुक्याच्या तिन्ही बाजूंनी कावेरी नदी वहात गेली आहे. १९११ साली या तालुक्याची लोकवस्ती १,१८,०१७ व १९२१ साली ९५,३५६ होती. या तालुक्यांत एक शहर असून १५६ खेडी आहेत. १९२१-२२ मध्ये या तालुक्याचा वसूल १,३२,००० रुपये झाला. या तालुक्यातील लोकवस्ती क्षेत्रफळाच्या मानाने पार कमी आहे; म्हणजे दर चौरस मैली १०० लोक हे प्रमाण पडते. कोडंबतूर जिल्ह्याच्या इतर तालुक्यांपेक्षा या तालुक्यांत पर्जन्याचे प्रमाण जास्त आहे. येथील सरासरी मान ३५" आहे. पूर्वांगांतील पर्वतांची दक्षिणटोंकाकडील शिखरे या तालुक्यामधून गेली आहेत. इतर तालुक्यांपेक्षा हा तालुका थोडासा उंचावर वसलेला असून याचे हवामान म्हैसूर इलाख्यातील हवामानाप्रमाणे आहे. जवळ जवळ अर्धा तालुका जंगलमय असून ही जंगले राखीव आहेत. या जंगलामध्ये गुरांना चारा खूप मिळतो. कोलेगल तालुक्यातील रयत लोकांचा धंदा मुख्यतः शेतकीचा असून गुरांची निपज करण्याचा आहे. या ठिकाणी अलमवादी नावाने प्रसिद्ध असलेल्या ओझी वाहणाऱ्या गुरांची निपज होते.

शहर—कोलेगल तालुक्याचे हे शहर व मध्यवर्ती ठिकाण आहे. उ. अ. १२° १०' व पू. रे. ७७° ७'. १९११ साली या शहराची वस्ती १२,५६६ होती. या शहराी जरीचे कापड व रुमाल चांगल्या तऱ्हेने तयार होतात. येथे जे रेशमी कापड तयार होते त्यापेक्षा वरचे ३०० रुपायाच्या वरच्या किंमतांचे असते व अशा प्रकारचा रेशमी जरीचा माल फारच सुबक होतो.

कोलेरिज सॅम्युअल टेलर—(१७७२-१८३४) हा सुप्रसिद्ध इंग्लिश कवि, तत्वज्ञ व मार्मिक टीकाकार होता. जॉन कोलेरिज नावाच्या एका पाव्याचा सर्वांत हा धाकटा मुलगा होय. हा डेव्हनशायर परगण्यामधील ओटरी सेंट मेरीज या ख्रिस्तालयाच्या आवारांत जन्मला. लहानपणीच त्याचा बाप वारल्यामुळे त्याला व्हाइस्ट हॉस्पिटल येथे ठेवण्यांत आले. या ठिकाणी चार्लस लॅव हा त्याचा शाळासोबती होता. १७९१ मध्ये केंब्रिज येथील जीजस कॉलेजमध्ये त्याला धाडण्यांत आले. येथे असतांना त्याने निरनिराळ्या विषयांवरील पुस्तके वाचून काढली. येथे असतांना लोकशाहीची तसे त्याच्या मनावर पक्की ठसली होती. पुढे विश्वविद्यालयातील रहाणीचा त्याला कंटाळा आल्यामुळे व तेथे असतांना प्रणयाच्या वावर्तीत त्याची निराशा झाल्यामुळे त्याने केंब्रिजला रामराम ठोकला व सैन्यामध्ये आपले

नांव दाखल केले. पण तेहि काम त्याला झेपेना. शेवटी मोठ्या खटपटीने त्याला सैन्यातून रजा मिळाली व तो १७९४ मध्ये केंब्रिज येथे परत आला. नंतर तो ऑक्सफोर्ड येथे आला. तेथे त्याचा व सौंदे कवीचा परिचय झाला. येथे असतांना त्याची सारा फ्रिजर या कुमारीकडवर प्रीति जडली व त्याने १७९५ मध्ये तिच्याशी लग्न केले. केंब्रिजमध्ये असतांनाच त्याने 'रेविसपीयर एडामा' नावाचे एक नाटक छापले होते. लग्न झाल्यानंतर तो प्रथम क्लॉव्डन व नंतर नेदर स्टोवे येथे रहावयास आला. येथे असतांना त्याची वर्डस्वर्थ या सुप्रसिद्ध कवीशी ओठ पडली; व ती मरेपर्यंत कायम टिकली. समानधर्मी अशा या दोन कवींची थोडक्याच काळांत दाट मैत्री जडावी यांत आश्चर्य नाही. १७९६ त 'पोएम्स ऑन व्हेरियस सब्जेक्ट्स', 'ओड टु दि डिपार्टिंग इयर' इत्यादि कविता त्याने प्रकाशित केल्या. १७९७ त वर्डस्वर्थच्या सहवासांत असतांना, 'दि एनशंट मॅरिनर', 'क्रिस्तावेल'चा पहिला भाग, व 'कुबलारवान' ही काव्ये त्याने लिहिली व वर्डस्वर्थच्या मदतीने 'लिरिकल वॅलड्स' हे काव्य लिहिण्यास आरंभ केला.

यूरोपखंड पहाण्याची त्याला फार उत्कंठा असे. त्यामुळे १७९८ त वर्डस्वर्थ व त्याची बहिण यांच्या समवेत तो हँबर्ग येथे आला. तेथून तो एकटाच रटसेवर्ग येथे व नंतर गाटिंजन येथे गेला. जर्मनीत असतांना त्याने जर्मन भाषेचा अवघ्या नऊ महिन्यांत उत्कृष्ट अभ्यास केला. जर्मन वाङ्मयाचा त्याच्या मनावर फार परिणाम झाला. १७९९ त तो लंडन येथे परत आला. तेथे आल्यावर अवघ्या सहा आठवड्यांतच त्याने शिलरचे 'वॅलेन्स्टीन' काव्याचे भाषांतर केले. १८०० त त्याने क्रिस्तावेल काव्याचा दुसरा भाग लिहिला. फ्रान्समधील वंडाला तो प्रथम जरी अनुकूल होता तरी पुढे पुढे या बेशिस्त स्वातंत्र्याविरोध झाला. १८०० त तो 'लेक्स' या भागांत रहावयास गेला. तेथे सौंदे हा कवि त्याच्याबरोबर रहात असे. कोलेरिज याला अफूचा नाद अतिशय असे. त्यामुळे त्याची शरीरप्रकृति फार नाजूक असे. १८०१ त त्याची प्रकृति ढासळू लागली. त्यामुळे त्याला विश्रांति घेणे जरूर पडले. १८०४ मध्ये तो प्रकृतीच्या स्वास्थ्यासाठी माल्टा येथे गेला. तेथे असतांना त्याची व माल्टाचा गव्हर्नर सर अलेक्झांडर बाल याची मैत्री जमली व बालने त्याला आपला सेक्रेटरी नेमले. पण लवकरच तो या नोकरीला कंटाळला व त्याने तिचा राजीनामा देऊन इटलीत प्रवास करण्यास सुरुवात केली. इटलीत असतां टीक, हंबोल्ट, बेन्सन इत्यादि मोठमोठ्या विद्वानांशी त्याचा परिचय झाला. तो १८०६ त इंग्लंडांत परत आला. १८०८ त त्याने रॉयल इन्स्टिट्यूशन या संस्थेतर्फे शेक्सपीयरवर व्याख्याने दिली. नंतर तो वर्डस्वर्थकडे रहावयास गेला. येथे असतांना त्याने 'फ्रेंड' नावाचे एक पत्र सुरू केले व अवघे ९ महिनेच टिकले. १८१२ मध्ये त्याने पुन्हा

शेक्सपियरवर व्याख्याने दिली. १८१३ त त्याने लिहिलेल्या 'रिमोर्स' या नाटकाचा डुरुअरीलेन थिएटरांत प्रयोग झाला व तो यशस्वीहि वठला. १८१७ त बायांग्रफीया लिटरेरिया सिबिल्लाइन लीव्हज व स्वतःचे आत्मवृत्त अशीं तीन पुस्तके त्याने प्रकाशित केली. १८१८ त पुन्हां त्याने कांही व्याख्याने दिली. पण पुढे मात्र त्याची प्रकृति फारच बिघडू लागली. तरी पण त्याचा व्यासंग अखेरपर्यंत चालूच होता. त्याच्या काव्यावर छब्ब झालेले कित्येक लोक त्याच्याशी चर्चा करण्याकरतां, व त्याच्या तोंडून मननीय विचार ऐकण्याकरतां जमत असत. १८२४ त रॉयल सोसायटी ऑफ लिटरेचरचा ॲसोसिएट म्हणून त्याची निवड करण्यांत आली व त्यामुळे त्याला १०० गिनींचा तनखा मिळू लागला. १८२५ त त्याचे 'एड्स टु रिलिफेशन' हे काव्य व 'दि कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ चर्च अँड स्टेट' हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. १८३४ त तो मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर १८३५ त 'टेलरॉक्स', १८०० त 'कन्फेशन्स ऑफ ॲन एनक्रायरिंग स्पिरिट', 'लेटर्स अँड ॲनिमा पोएटा' हे ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यांत आले. कोलेरिज हा असाधारण बुद्धिमत्तेचा माणूस होता. त्याची प्रतिभा उच्च दर्जाची होती. त्याची कल्पनाशक्ति दांडगी होती. त्याने लिहिलेल्या काव्यावरून तो किती उच्च दर्जाचा कवि होता हे दिसून येते. पण तो केवळ पहिल्या प्रतीचा कवि होता एवढेच नाही तर तो उत्कृष्ट टीकाकारहि होता. शेक्सपियर अगर वर्डस्वर्थवरील त्याचे लेख वाचले असतां अगर काव्याच्या सिद्धांतावरील त्याचे विवेचन वाचले असतां बरील म्हणण्याची सत्यता पटल्याशिवाय रहात नाही. तत्वज्ञानाचा व धर्माचा अभ्यास त्याने खोल रीतीने केला होता व त्याच्या मतांची छाप तत्कालीन इंग्लिश तत्वज्ञानाच्या वाङ्मयावर पडलेली आढळून येते. खासगी भाषणे करण्यांत तर त्याचा हातखंडा असे. तो आपल्या संमषणाने श्रोतृवृंदास भारून टाकत असे. त्याला दुष्ट व्यसन नसतें तर त्याने वाङ्मयांत आणखी पुष्कळच भर टाकली असती. तरी पण आहे त्या काव्यावरून व लेखनावरून त्याने इंग्लिश वाङ्मयांत फार उच्च दर्जाचे स्थान त्याने पटकावले आहे व ते यथायोग्य आहे यांत वाद नाही.

[संदर्भग्रंथ—जे. डी. कॅम्बेल—सॅम्यूअल टेलर कोलेरिज—ए नॅरेटिव्ह १८९३; एच. डी. ट्रेल—कोलेरिज (मेन ऑफ लेटर्स सरीज १८८४)].

कोलोरून—कोलोरून हा कावेरी नदीच्या उत्तरेकडील एक फांटा असून तो त्रिचनापल्लीच्या पश्चिमेस ९ मैल अंतरावरून फुटला आहे. हा प्रथम १७ मैलपर्यंत कावेरीशी समान्तर राहून नंतर तिच्याकडे वाहत जातो व जवळजवळ तिला जाऊन मिळतो. या त्याच्या वळशाने वनलेल्या वेढास श्रीरंगम हें नांव आहे. हें वेढ त्रिचनापल्ली जिल्ह्यांत आहे. या वेढाच्या

फांट्याची दिशा बदलून तो ईशान्येस तें आधरच्या उत्तरसर-हवीवरून वहात जातो व देवीकोटईजवळ समुद्रास गाऊन मिळतो. या फांट्याचा कालव्याकडे चांगला उपयोग होतो. या फांट्याला ठिकाठिकाणी पाणी अडविण्याकरितां बांध बांधले असून त्यांपैकी उगमाजवळील व मुखाजवळील मुख्य होत. या फांट्याच्या मुखाजवळ कांही मैलपर्यंत होड्या चालतात. फांट्याची लांबी ९४ मैल असून त्यापासून १५०४ चौरस मैल जमीनीस पाणी मिळते.

कोलोअन—प्रेशियाच्या व्हाइन नदीच्या गांतांतील पहिल्या प्रतीची तटबंदी असलेले शहर. हें एस्वला चॅपेलच्या ईशान्येस आगगाडीच्या रस्त्याने ४४ मैलांवर व्हाइन नदीच्या डाव्या तटी अर्धवर्तुळाकार वसलेले आहे. ह्या ठिकाणी व्हाईन नदीचे पात्र नौकानयनास सोईचे असल्यामुळे, व ह्या शहराभोवती लोहमार्गांचे जणूकय जाळेच पसरलेले असल्याने येथून युरोपमधील कोणत्याहि महत्त्वाच्या शहराशी दळणवळण फार सुलभ झाले आहे. येथील सर्वांत प्रेक्षणीय इमारत म्हणजे कॅथेड्रल होय. ही इमारत गोंथिक शिल्पकलेचे एक उत्तम स्मारकच म्हटले असता चालेल. हिच्यांत १७६४ मध्ये फ्रेंच तोफ गाळून तयार केलेला ५४३ हॅड्रेडवेट वजनाची एक सर्वांत मोडी धंदा आहे. ह्या शहरांत इतकी देवालये आहेत की प्राचीन काळी त्याला कांही लोक जर्मन रोम असे म्हणत असत. येथे तिसऱ्या फ्रेडरिक विल्यमचे स्मारक म्हणून उभारलेला एक २२३ फूट उंचीचा अश्वारोही पुतळा आहे. हें शहर व्हाइन नदीवरील व्यापाराचे एक मुख्य केन्द्रस्थान असून औद्योगिकदृष्ट्या देखील या शहरास फार महत्त्व आहे. प्रसिद्ध कोलनवाटर येथेच तयार होतें. येथे प्रसिद्ध होत असलेल्या 'कोलोन गॅझेट' चा जर्मनीस सर्वांत जास्ती खप आहे. येथील लोकसंख्येपैकी शेकडा ८० लोक रोमन कॅथोलिक धर्माचे आहेत. धर्मासंबंधी तंट्यामुळे ह्या शहराचे वरेंच जुकसान झाले आहे. १७६४ मध्ये जेव्हां हें शहर फ्रेंचांनी घेतलें तेव्हां त्याची लोकसंख्या सारी ४०००० होती. परंतु १८१५ त व्हिएन्नाच्या तहाने जेव्हां तें प्रशियाकडे आले तेव्हापासून आतापर्यंत त्याची सारखी भरभराट होत आहे. १८८५ मध्ये त्याची लोकसंख्या सुमारे ११ लाख होती; आणि पुढील वीस वर्षांत ती आणखी एक लाखाने वाढली. १९१० साली याची लोकसंख्या ५,१६,५५७ होती.

कोलोफोन—कोलोफोन हें प्राचीन शहर आयोनियांतील होय. एफेससच्या उत्तरेस १५ मैलांवर हें होतें. याचे बंदर नोटियम अथवा नवीन कोलोफोन होतें. सांप्रत या जागेला ट्रॅचा नांव असून ती डीयरमिडीयरच्या जवळ आहे, व स्मर्ना एंडीन रेल्वेवरील डेहेलियेची स्टेशनच्या दक्षिणेस ५ मैलांवर हें आहे. मालकाजिःक्यापासून २ मैलांवर आहे. यायलाच्या अंड्राकमानने हें स्थापिलें व इ. पू.

पूर्वी ८ व्या व ७ व्या शतकांत हें शहर भरभराटीच्या शिखरास पोहोचलें होतें. ६६५ त लिडियाच्या जायजेसनं लुटलें. येथें होमरचा जन्म झाला असें येथील लोकांचें म्हणणें आहे. परंतु मिस्रनरमस नांवाच्या कवीचा जन्म येथें झाला. श्रीमंत जहागीरदारांची सत्ता येथें होती. २८७ त लिसिमॅकसनं येथील लोकवस्ती एफेससला नेली. नोटियम अथवा नवीन कोलोफोन येथें क्लेरियन अपोलोचें मंदिर होतें.

कोलोरॅडो—अमेरिका.संयुक्त संस्थानांतील एक ठिकाण. याचें क्षेत्रफळ १,०३,९४८ चौ. मैल असून येथील लो. सं. (१९१८) १०,१४,५८१ आहे. १९१० सालीं तेथें भिन्नदेशीयांची लो. सं. १,२६,८५१ इतकी होती. तीपैकी १२९२६ इंग्रज, ४२६९ स्कॉच, ८७१० आयरिश १७,०७१ जर्मन, १२,४४५ स्विडिश आणि ९५३३ इतके कॅनेडियन लोक होते. १९१६ सालीं डेनव्हर या राजधानीची लो. सं. २,६८,४३९ होती. या संस्थानांत रोमनकॅथोलिक, मेथॉडिस्ट, प्रेसबिटेरियन, वॅण्टिस्ट व कॉन्ग्रेगेशनॅलिस्ट इत्यादि धर्मपंथ आहेत. तथापि कॅथोलिक पंथाचे अनुयायी जास्त आहेत. १९१५ सालीं १८४५ प्राथमिक शाळा व १७ हायस्कूल या दोहोंत मिळून ४१२१ शिक्षक हाते. व विद्यार्थ्यांची संख्या १,८४,४७१ होती. १९१६-१७ सालीं स्टेट टीचर्स कॉलेजांत ७० अध्यापक व १८३२ विद्यार्थी होते. १९१५ सालचा एकंदर शैक्षणिक खर्च ७०,४०,१७४ डॉलर्स झाला आहे. शिक्षणाकरितां क्रिस्त्येक कॉलेजें आहेत. कोलोरॅडो कॉलेज, युनिव्हर्सिटी ऑफ कोलोरॅडो, युनिव्हर्सिटी ऑफ डेनव्हर, चॅवरलिन ऑबझर्वॅटरी वगैरे शिक्षणसंस्था प्रसिद्ध आहेत. फोर्ट कॉलिन्समधील शेतकी कॉलेज व स्कूल ऑफ माइन्स या संस्थाहि नांवाजलेल्या आहेत. ता. ३० नोव्हेंबर १९१८ रोजी संस्थानचें कर्ज ४७,३५,८०० डॉलर्स होतें. १९१८ मध्ये जमीनसाल्याचें उत्पन्न १३,०५२,८६४.०९ डॉलर्स होते. नॅशनलगार्ड नांवाच्या लष्कराचें मुख्य ठाणें डेनव्हर येथें असून पायदळ, घोडेस्वार, तोफखाना, स्थापत्यपथक, वैद्यकीय पथक, वगैरे अनेक प्रकार सैन्यांत आहेत. १९१० सालीं ४६,१७० इतकी शेतनंवरांची संख्या असून एकंदर क्षेत्रफळ १,३५,३२,११३ एकर होतें. पाटवंधान्यामुळें संस्थानची बरीच जमीन लागवड करण्यास योग्य झाली आहे. मुख्य पीक म्हणजे गहू, ज्वारी, वटाटे, ओट, गवत व मका हें होय. फळें व भाज्याहि विपुल होतात. खाणीच्या व धातूच्या ओतकामाबद्दल कोलोरॅडो फार प्रसिद्ध आहे. सोने, चांदी, तांबें, पेट्रोलियम, शिसें, जस्त, ग्रॅनाइट, सॅंडस्टोन, लाइमस्टोन व कोळसा इत्यादि अनेक पदार्थांची निपज या ठिकाणी बरीच मोठी होते. येथील उद्योगधंद्यांत १९१४ च्या खानेसुमारीवरून १८,१७,७६,००० डॉलर्स इतकें भांडवल गुंतलें असून मजुरांची संख्या २७,२७८ होती. सोने, रुपें, शिसें व जस्त वगैरे पदार्थ शुद्ध करण्याचे मोठे कारखाने येथें आहेत. १९१६ सालीं संस्थानांत ५८०३ मैल मेनटॅक रेल्वे होती.

सालीं संस्थानांत एकंदर ८ सेव्हिंग्स बँका होत्या. आगस्ट १ सन १८७६ रोजी संस्थानचा यूनियनमध्ये अंतर्भाव करण्यांत आला. जनरल असॅम्ब्लीत एक सीनेट असतें व तेथील चार वर्षाकरितां निवडलेल्या सभासदांची संख्या ३५ असते. त्यांपैकी अर्ध्या सदस्यांना दर दोन वर्षांनीं आपली जागा सोडावी लागते. सीनेटशिवाय हाउस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह्ज म्हणून एक ६५ सदस्यांचा संघ असतो व त्यांतील लोकांची निवड फक्त दोन वर्षापुरतीच असते. जेथून निवडणूक व्हावयाची त्या जिल्ह्यांत एक वर्ष राहणारे व २५ वर्षांच्या वर असलेले सर्व व्हीपुरुष उपर्युक्त उभय संस्थांचे सभासद होऊ शकतात. संस्थानतर्फे फेडरल कॉंग्रेसला २ सीनेटर व ४ प्रतिनिधी पाठवितां येतात. [यू. एस. जिऑलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट; हाल-हिस्टरी ऑफ कोलोरॅडो].

कोल्लंगड—मद्रास इलाख्यांतील मलबार जिल्ह्याच्या पाळवाट तालुक्यांतील एक शहर. येथील लो. सं. १९०१ सालीं ९८०० होती. कोल्लंगडचे नंदिदी जहागीरदार येथें राहतात. यांनीं येथें एक हायस्कूल स्थापन केलें आहे. या शहराच्या दक्षिणेस २ मैलांवर कंचंकुची नांवाचें एक मोठें हिंदू देवालय आहे. कोल्लंगड व नेलियांपथी या डोंगराळ प्रदेशांत कॉफीची लागवड झाल्यापासून या शहराचा व्यापार वाढला आहे.

कोल्लमशक—हा शक ख्रिस्त शकाच्या ८२४ किंवा ८२५ या वर्षी सुरू झाला. [अध्यर-प्रा. हिं.] हा मलबारांत चालू आहे.

कोल्लेमलई—मद्रासमधील सालेम जिल्ह्यांतील नामकल व अतुर तालुक्यांतील पर्वताची ओळ. ही ओळ उत्तर अक्षांश ११° १०' ते ११° २७' व पूर्व रेखांश ७८° १८' ते ७८° ३०' यांमध्ये आहे. सपाटीच्या भागांत ही ओळ एकदम उंच वाढलेली आहे व तिची शिखरे सपाट असावीं असा भास होतो. परंतु खरोखर शिखरांतून अरंद व खोल अशा अनेक दऱ्या असून त्यांच्यामुळें सुमारे १७ मैल लांब ओळीत सृष्टिसौंदर्य फार मजेदार आहे. उत्तरेकडील ४००० फूट उंच गेलेल्या सुळक्यावरून खालील अतुरच्या सुपाक सपाट प्रदेशाची शोभा दिसते. पलीकडील दक्षिणेकडच्या कळ्यांवरून गवताची कुरणें व त्यांमधून वाढलेली तुळतुळीत फणसाची व साबुदाण्याची उंच झाडे, खोल दऱ्या व खिंडी आढळतात. अगदी दक्षिणेकडील उंच कळ्यांवरून कावेराचा देखावा दिसतो. शेव्हरोय, पाचायमलेइस, कलरायण येथें जे लोक राहतात त्यांचपैकी कांहीं लोकांची वस्ती या पर्वतावर आहे. हे लोक बऱ्याच क्षेत्रफळावर लागवड करतात परंतु त्यांनीं पूर्वी फार उपयुक्त असलेल्या जंगलाचा नाश केला आहे.

कोल्हटकर, भाऊराव—एक महाराष्ट्रीय नट. भाऊराव १८८२ सालीं किलोस्कर कंपनीत शिरले त्या वेळेस त्यांचें वय सुमारे ११ वर्षांचें होतें. त्यांनीं प्रथम रंगभूमीवर

प्रवेश केला त्या दिवशी मंडळीस १५०० रुपयांची प्राप्ति झाली. इतकी प्राप्ति यापूर्वी कधी झाली नव्हती. भाऊराव हे पूर्वी कंपनीकडून पंगार घेत असून पुढे भागीनेच होते. यांना पात्रांना शिकविण्याचा किंवा आपले स्वतःचे काम करण्याचा कंटाळा नसे. एवढेच नव्हे तर, नाटकास कितीही कमी उत्पन्न होवो व मंडळी कितीही कमी येवो आपले काम कमीशनने करीत असत. यांनी चांगलेच पैसे मिळविले, व धर्मादाय आणि सार्वजनिक कामे यांसहि त्यांनी चांगली मदत केली. १८९९ साली मुंबईस गुजराथेतील दुष्काळ-पीडित गुरां करिता मंडळीच्यातर्फे भाऊरावांनी २५०० रुपये दिले. या वेळी मुंबईकरांनी यास सर भालचंद्र यांच्या हस्ते एक मानपत्र दिले. विलयतेत कांचेच्या कारखान्यांत शिका-वयास गेलेले गृहस्थ रा. वागळे यांनी मुद्दाम यांस तिकडे बोलाविले होते; व तुम्ही इकडे आल्यास मोठमोठ्या लॉईस वगैरे लोकांत तुमची ओळख करून देऊन तुमच्या गुणाची चीज करून देईन असे त्यांनी आश्वासन दिले होते. परंतु त्यांची प्रकृति या वेळी ठीक नसल्यामुळे ही विनंति त्यांना मान्य करता आली नाही. भाऊराव यांची उत्तम गवयांत जरी गणना होणार नाही तरी आपल्या मधुर कंठवानेच त्यांनी सर्व लोकांस वश करून घेतले होते. आवाजी तयार करून त्यांनी तीस ताब्यांत ठेविलेच होते पण त्यांत जे माधुर्य होते ती पुष्कळांशी ईश्वरदत्त देणगीच म्हटली पाहिजे. १९०१ साली भाऊराव वारले. मरणसमयी त्यांचे वय ३८ वर्षांचे होते.

भाऊराव दिव्यांत सुरेख होते. यांचे सुभद्रेचे व मंथ-रेचे काम फार अप्रतिम वटे. ते 'भावच्या' ह्या टोपण नांवाने सर्वांना परिचित असत. अण्णा किलॉस्कर वारल्या-पासून (१८८५) पांच वर्षेपर्यंत रा. नाटेकर, बाधोलीकर व भाऊराव यांनी कंपनी चालविली होती. पुढे भाऊराव एकटेच राहिले. या वेळी ते पुरुषपार्ट करीत असत. ते अण्णांच्या तालमीत कसलेले नट असून, सर्व महाराष्ट्राला त्यांनी आपल्या सुस्वर गायनाने मोहून टाकिले होते. [रंगभूमि.]

कोल्हा—कोल्हा हा प्राणी कुत्र्याच्या वर्गांतच मोडतो. कुत्रा व लांडगा यांच्यांत व कोल्ह्यामध्ये पुष्कळसे साम्य आपल्याला दृष्टीस पडते. यांच्या संवयी बहुतेक सारख्याच आहेत. शिवाय दंतरचना, गर्भधारणकाल, डोळ्यांतील गोलाकार बाहुल्या इत्यादि बाबतीतहि या त्रिवर्गींचे सादृश्य नजरेस येते. युरोपमधील कोल्ह्यांची उंची १५ इंच व लांबी जवळ जवळ २ फूट असते. यांच्या अंगावरील मऊ केस सुरट्या रंगाचे असतात पण पाठीवरचे मात्र काळे असतात. कोल्हे पृथ्वीवरील सर्व भागांत आढळतात. पण देशभिन्न-त्वाप्रमाणे यांच्यामध्येहि थोडेफार भिन्नत्व आढळून येते. ईजिप्तमधील कोल्हा बराच मोठा असतो व त्याला ईजिप्शियन लांडगा अशा टोपण नांवाने संबोधण्यांत येते. आफ्रिकेतील

कोल्हे निरनिराळ्या प्रकारचे असतात; कांहीं काळ्या पाठीचे असतात तर कांहीं ठिपक्याचे असतात व कांहीं मुरकट रंगाचे असतात. हिंदुस्थानांतील कोल्हे ईजिप्तमधील कोल्ह्यांसारखे असतात. कोल्हे हे रात्रिचर प्राणी आहेत. दिवसा ते झाडीमध्ये अगर इतर जागी दडून बसतात. संध्या-काळ झाली की मग त्यांच्या झुडीच्या झुडी बाहेर पडतात. एकेक टोळी दोनशेंची सुद्धा क्वचित प्रसंगी दृष्टीस पडते. रात्रीस या टोळ्या भक्ष्य शोधण्यासाठी बाहेर पडतात. शेतामध्ये, वागेमध्ये अगर खेड्यापाड्यांतहि भक्ष्यशोधनार्थ याची स्वारी होते. हरिण, मेंढ्या यांची देखील हे शिकार करतात. द्राक्षे, व इतर फळे यांची यांना भारी आवड असते. वरीलपैकी कांहींच भक्ष्य मिळाले नाही तर मग मेलेल्या जनावरांचे मांस अगर इतर मल्युक्त पदार्थ यांचाहि फत्ता उडवण्यास हे मागेपुढे पहात नाहीत. कोल्ह्यांचे ओरडणे फारच कर्कश असते. एखादा कोल्हा कर्कश आवाज काढू लागला की जवळपास असणारे सर्व कोल्हे लगेच कर्कश आवाज काढू लागतात. व हे ओरडणे रात्रभर चालू असते. " कोल्हेकुड " हा वाक्प्रचार यावरून पडलेला दिसतो. कोल्ह्यांच्या कांहीं जाती लवकर माणसाळतात. पण कांहीं कांहीं जाती अजीवाद् माणसाळत नाहीत. पण माणसाळ-लेले कोल्हे देखील कुत्र्याप्रमाणे आपल्या धन्यावर प्रेम करीत नाहीत. कोल्ह्याची जात ही कुत्र्याप्रमाणे इमानी नसते. यांची जात धूर्ततेबद्दल व लुच्चेगिरीबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. पण जात्या हे फार भिन्ने असतात. त्यांच्या जिवाने प्रसंग वेतला की ते मरून पडल्याचे सोंग आणतात. निरनिराळ्या अडचणींतून हरएक युक्ति योजून पार पडण्याची कला यांना उपजतच आहे. अशा प्रकारच्या चातुर्याच्या गोष्टी सर्व देशाच्या वाडमयांत आपल्याला आढळून येतात. इसांपच्या गोष्टींत याला प्रामुख्याने स्थान दिलेले आढळते. आपल्या इकडेहि पंचतंत्रांत कोल्ह्याच्या धूर्तपणाची गोष्ट आढळते. कोल्हा याला वेदांत क्रोष्टृ म्हणजे गळा काढून रड-णारा असे नांव दिले आहे. हे रानडुकराप्रमाणेच स्वभावतः भिन्ने असतात असे ऋग्वेदांत (१०. २८, ४) म्हटलेले आहे. हा प्राणी शवभक्षक आहे असे अथर्व-वेदांत (११. २, २) म्हटलेले आढळते. बौद्धवाक्यांत शृगाल-सुत्त नांवाचे सूक्त आढळते. कोल्ह्यामध्ये ६० ते ६५ दिवस गर्भधारणेचा काल आहे. त्यानंतर साधारणतः एप्रिल महिन्यांत प्रजोत्पत्ति होते. कोल्ह्याची पिले फार चपल व खोडकर असतात. कोल्ह्याचे वयोमान साधारणतः १४।१५ वर्षांचे असते. आपल्या पिलांची जोपासना कोल्हे फारच काळजीपूर्वक करतात असे नजरेस आले आहे. हिंदुस्थानांत व इतर देशांतहि कोल्ह्यांची शिकार कर-ण्याचा प्रघात पूर्वीपासूनच आहे. शिकारी कुत्र्यांच्या साहा-य्याने शिकारी लोक कोल्ह्यांची शिकार करतात. तशांत कोल्हे हे स्वभावतः धूर्त व कावेबाज असल्याने ते लवकर सांपडतच

नाहींत व त्यामुळे शिकारीला फारच मजा येते असे म्हणतात.

कोल्हाटी—मुंबई इलाख्यांत यांची वस्ती महाराष्ट्र, कर्नाटक, कानडा, कुलाबा व ठाणे या भागांतून आहे. १९०१ मध्ये यांची संख्या ४६११ होती; पैकीं वायका २६८९ होत्या. कर्नाटकांत यांना डोंवारी म्हणतात व अहमदनगर जिल्ह्यांत खेळकरी असे यांचे नांव आहे. तथापि डोंवऱ्यांना कोल्हाट्यांपेक्षां हलक्या दर्जाचे मानण्यांत येते. अनेक जातीतून या जातीत भरती होत असते. व बहुधा स्त्रियांच्या वेश्यावृत्तीवर कोल्हाट्यांचा निर्वाह आहे.

मराठी, गुजराथी, डुकरे किंवा पोदरे, पाळ किंवा काने, हरका, वळे किंवा वलियर (महार डोंवार), गोपलगणी, अरे व मुसुलमान या पोटाजाती कोल्हाट्यांत आहेत. जाती-जातींत लग्नव्यवहार होतो. या पोटाजाती निरनिराळ्या भागांत रहातात.

कोल्हाटी किंवा डोंवारी हे लोक अतिशूद्रांतच गणता येतील. ह्यांचा मूळ पुरुष नट, ह्यास 'कोला' असे टोपण नांव होते. व त्यावरून त्यांच्या वंशजांस कोल्हाटी ही संज्ञा पडली आहे. वारशी ताळक्यांतील माणकेश्वर हे त्यांचे मूल वसतिस्थान होय. परंतु हे लोक एके ठिकाणी असे क्वचित रहातात. ते फिरस्ते असून गांवाबाहेर चट्यांच्या झोंपड्यांतून मुकाम करतात. त्यांच्या भाषेत मराठी व गुजराथी ह्यांचे मिश्रण आहे. ह्यांची उपनावे, अंधारे, जाधव, पवार आणि सांकेश्वर अशीं असून ह्या सर्व कुटुंबांमध्ये रोटीवेटीव्यवहार चालतात. दोरावरून चालणे, नाचणे, गाणे, कोल्हाट्यां मारणे, शिंगांच्या फण्या, चाकें व फडक्यांच्या वाहुल्या करणे हे ह्या लोकांचे धंदे होत. ह्यांची चालचलणूक वाईट असते. पुष्कळ स्त्रिया कसवीणपणा करून रहातात; व तसें करण्यास त्यांस जातीची संमतीहि मिळते. मुलगी वयांत आली म्हणजे कसवीण किंवा धरधनीण होणे ह्या दोहोंपैकी एक मार्ग तिला पतकरण्यास सांगतात. आपल्या आईवापांच्या संमतीने धरधनीण होणे हे जर पसंत असले तर ती तसें सांगते. म्हणजे तिचे लग्न करून तिजवर सक्त नजर ठेवितात. पण तिने जर कसवीण होण्याची आपली खुषी दर्शविली तर तिच्या जातिवांधवांच्या पंचायतीपुढे आणून रुजू करतात. ती पंच लोकांस एक मेजवानी देते, व त्यांच्या संमतीने कसवीण ठरविली जाते ! असें झाल्यावर तिच्याशी जातिवांधवांचा अन्नपानादि व्यवहार तुटतो. तथापि कालगतीने तिचा कसबिणीचा धंदो चालेनासा झाला म्हणजे तिचा परामर्श घेतात. लग्न करणे झाल्यास मुलीच्या वापास मुलाच्या वापास १०० पासून २०० रु. पर्यंत हुंडा द्यावा लागतो. इतका हुंडा देण्याने सामर्थ्य नसल्यास दोन कुटुंबांत परस्पर वेटीव्यवहार (साटेलेटें) करितात.

लग्नांत मागणी, हळद, देवकार्य, गडगनेर, तेलसाडी व लग्न हे मुख्य विधी होत. विधवेला तिसऱ्यांदा लग्न करावयाचे झाल्यास लग्नाच्या वेळेस जवळ एक कोंबडा घेऊन वसावे लागते. प्रथम रुद्धी विवाह करून मग प्रथम वराने विधवेशीं विवाह केलेला चालतो. घटस्फोटाळा या जातीत परवानगी नाही. पुणे जिल्ह्यांत एखाद्या कोल्हाट्याने जर व्यभिचार केला तर तिचे केस व नवऱ्याच्या मिशा व केस काढून टाकावयास लावितात व सोने तापवून त्याच्या जिभेला डाग देतात. नवरावायकोचे पटत नसल्यास नवरा काही रक्कम घेऊन वायकोवरील हक्क सोडून देतो.

महादेव व मारुति यांची कोल्हाटी पूजा करितात; खंडोबा मरीआई, भैरोबा, जानाई, जोखाई, म्हसोबा वगैरे ग्रामदेवतांना भजतात. मृतांना पुरतात व त्यांचे और्ध्वदेहिक विधी करतात.

यांच्यातील पुरुष व वायका कसरत व शिक्षा यांवर उपजाविका करितात. बहुतेक स्त्रिया वेश्याचार करितात. उच्च वर्गातील मुली पळवून आणून त्यांना वेश्या बनवितात. गोपालगणी कोल्हाट्यांनी पुरुषांना फार मोहून टाकतात अशी ह्यांति आहे. त्या याकरिता उत्तम मुली निवडून काढितात. त्यांना सोनेचेडी म्हणतात. पुणे जिल्ह्यांत काही कोल्हाट्यांना पेशव्यांकडून इनामें मिळाली आहेत.

वऱ्हाडांत या जातीचे दोन भेद आहेत. एकाचे नांव डुकरकोल्हाटी व दुसऱ्याचे खाम किंवा पालकोल्हाटी. पहिल्या वर्गाचे लोक रानडुकरें पुष्कळ उपद्रव देऊ लागली म्हणजे त्यांस भाले टांचून मारतात. हे मोठमोठे दरवडे घालतात पण गुरे चोरीत नाहीत. खामकोल्हाटी फारच आळशी आहेत. हे फण्या करतात व आपल्या वायकांच्या वेश्यापणावर निर्वाह करतात. हे लोक मोठ्या मेळ्यांतून लहान झोंपड्या बांधून आपल्या वायकांस नटवून झोपडीच्या दारावर बसवितात व स्वतः कोठेंतरी झोपडीच्या पाठीमागे असतात. डुकरकोल्हाटी गांवांत राहून वेश्यापण करतात. यांच्यांत मरेठी, वांगवेडिया, सुवरवाले, व मुसुलमान कोल्हाटी असे चार वर्ग आहेत. परस्परांत अन्न किंवा लग्नव्यवहार नाही. यांच्यांत कोणाचाहि प्रवेश होतो. यांचे लग्न वऱ्हाडांत बहुवरांस नवीं वळे नेसवून जातीतल्याच नाचणाऱ्या तरुण मुलीकडून नाच करवून व मंडळीस दाख पाजून होतो. विलासपुरांत तर हिंदुविधीने लग्न होतात. यांच्यांतले सुंदर व नाजूक लोक मुसुलमान होतात. हे प्रेत जाळतात किंवा पुरतात. जमल्यास तिसऱ्या दिवशीं मयताच्या अर्धा गोळा करून एका सलीत्यांत भरून गाढवावरून मिरवितात आणि कोल्हाट्यांनी त्याच्यासमोर नाचत जातात आणि समारंभाने त्या कोठें तरी पुरून त्यांवर थडगे बांधतात व त्यास शेंदूर फासतात. यांच्या जातीत

पुरुषापेक्षां वायका पुष्कळ आहेत. व्यभिचारिणी वायकां-
कडून कांहीं दिव्यें करवून त्यांनां देवी किंवा निर्दोषी
ठरवितात. डुकरकोल्हाटी रानडुकरें भाल्यानें मारण्यांत
फार कुशल व शूर आहेत पण ते कधीं कधीं डुकरें मार-
ण्याच्या मिपानें चोऱ्या मात्र करतात. आणि आपल्या हा वाय-
कांच्या जारांजवळ हे चोरीचा माल लपवून ठेवतात. हा जार
बहुधा पाटील किंवा कोणी तरी श्रीमंत शौकीनच असतो.
लहान मुलांस व मुलींस नाचणें व कसरत करणें शिकवितात.
मुंबई इलाख्यांत उच्च जातीच्या मुली चोरून पळवितात व
त्यांस वेश्या वनविण्याकृतितां विकतात किंवा वाळगितात.
[एन्थोवेन, रसेल व हिरालाल; अलोर्न—लभविधि व सोहाळे].

कोल्हाण—विहार—ओरिसा इलाख्यांतील सिंगभूम जिल्ह्यां-
तील सरकारी इस्टेट. कोल्हाणचें क्षेत्रफळ १९०१ सालीं १९५५
चौरस मैल होतें. कोल्हाणचा प्रदेश उंचसखल असून दक्षि-
णेस कांहीं ठिकाणी त्याची उंची समुद्रपृष्ठभागापासून ७५०
फूट, तर कांहीं ठिकाणी १००० फूट आहे. उत्तरेस व पूर्वेस
मात्र हा प्रदेश वराच सपाट आहे. या प्रदेशांत पुष्कळ
संपन्न खेडीं असून या प्रदेशांतील जमिनींत तांदूळ, खाद्य-
धान्य, डाळ इत्यादि जिन्नस पिकतात. या प्रदेशाचा आग्नेय
भाग खडकाळ असून यांत जंगल आहे. पश्चिम व नैऋत्य
भागांत टेंकड्या असून या ठिकाणीहि पुष्कळ जंगलें आहेत.
या ठिकाणची वस्ती अर्थात् फार पातळ आहे. या भागांतील
खेडीं झोपड्या झोपड्यांचीं मिळून झालेली आहेत.
या प्रदेशांत हो जातीचे लोक राहतात. १८०० च्या सुमा-
रास या प्रदेशांत छोटानागपूरमधील छुटारूंच्या टोळ्या आश्र-
यास येत असत. हो लोकहि आपल्या शेजारच्या प्रदेशांत
छुटाछुटी करीत असत व त्यामुळे पोरहाटच्या राज्याला
व सिंगभूमच्या उत्तरेस असलेल्या छोट्या संस्थानांनां यांचा
फार उपद्रव होत असे. यांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं ब्रिटिश-
सरकारनें या संस्थानिकांनां मदत करण्याचें कबूल केलें. पण
तेवढ्यानें निभाव लागेना. तेव्हां यांच्या बंदोबस्ताचें काम
ब्रिटिशसरकारनें स्वतः आपल्याकडेच घेतलें. कर्नल रिचर्डनें
आपलें सैन्य या भागांत नेऊन हो लोकांना जेरीस आणलें;
व त्यांना शरण येणें भाग पाडलें. त्यानंतर सिंगभूमसंस्था-
नांतील २० परगणे व मयूरभंज संस्थानांतून चार परगणे
वेगळे या चोबीस परग यांचा एक स्वतंत्र भाग वनविला.
यालाच कोल्हाणचा प्रदेश असें नांव आहे. १८५७ च्या
बंडांत पोरहाटच्या राजाला या प्रदेशांतील हो लोक इंग्रजां-
विरुद्ध जाऊन मिळाले. पण पुढें १८५९ मध्ये या राजाचा
व या लोकांचा इंग्रजांनी पराभव केला.

या प्रदेशांतील खेड्यांचे लहानमोठे संघ वनविण्यांत आले
आहेत. प्रत्येक संघावर एक मुंडा अगर पाटील हा अधिकारी
असतो; व अशा खेड्यांच्या संघावर एक माणकी अगर ताळका-
पाटील असतो. प्रत्येक मुंड्याला आपल्या खेड्याचा वसूल
गोळा करावा लागतो व आपल्या खेड्यांतील गुन्हेगारांची

पाळत राखून त्यांनां पकडण्याची जबाबदारी असते. या
त्यांच्या कामगिरीबद्दल मुंड्यांनां वसुलापाठीमागे १६ टक्के
व माणक्यांनां १० टक्के कमिशन मिळतें. प्रत्येक मुंड्याला
जातींतील व इतर तंटेबखेडे मिटाविण्याचा अधिकार दिलेला
आहे. पण हो जातीहून भिन्न अशा लोकांमधील तंथाची
व्यवस्था करण्याचें काम डेप्युटी कमिशनरांच्या परवानगी-
शिवाय मुंड्यांनां करता येत नाहीं. या प्रदेशाची मोजणी
१८९७ सालीं झाली; व या प्रदेशाचा वसूल १,७७,००० व्हावा
असें ठरलें. त्यांत ४९,००० रुपये मुंडे, माणकी व तहशील-
दार ऊर्फ कारकून यांच्या पगारासाठीं तोडून देण्यांत आले.
या प्रदेशांतील ५२५ चौरस मैल जमीन १९०३-४
साली पेरण्यांत आली होती. सिंगभूम जिल्ह्याचें मुख्य
ठिकाण चैवास या प्रदेशाच्या हद्दींत असून त्यांतील
जमिनीचा आकारणी निराळी करण्यांत आली आहे.

कोल्हापूर, संस्था न.—हें मुंबई इलाख्यांतील दक्षिण-
महाराष्ट्र संस्थानांपैकी एक मराठी संस्थान आहे. याचें क्षेत्र-
फळ ३२१७ चौरस मैल आहे.

सीमा—कोल्हापूर संस्थानच्या उत्तरेस वारणा नदी
आहे. पूर्वेस कृष्णानदी व दक्षिणेस वेळगांवचा जिल्हा आहे.
पश्चिमेस सह्याद्रीपर्वत व रत्नागिरी जिल्हा आहे.

स्वरूप—कोल्हापूर संस्थानच्या टापूत महाराष्ट्र व
कर्नाटक या दोन्ही प्रांतांतील थोडा थोडा देश आहे.
दख्खनच्या सपाट प्रदेशापैकी कोल्हापूर संस्थान ही एक
वांकडीतिकडी पट्टी आहे. ही पट्टी सह्याद्रीच्या शिखराच्या
पूर्वेस उत्तरदक्षिण ६५ मैल व पूर्वपश्चिम ८ पासून ५०
मैलांवर आहे उत्तरेस सुमारे. ८ पासून १२ मैल रुंदीची पट्टी
सह्याद्रीच्या वाजून १६ मैल लांबीची आहे. पुढें ती पूर्वेस
पतरत जाऊन तिची रुंदी सुमारे ५० मैलपर्यंत वाढली आहे.
व असा प्रदेश दक्षिणेस सुमारे १६ मैलांपर्यंत आहे. पुढें
पुन्हां चिंचोळी होऊन दक्षिणटोंकापासून १० मैलांपर्यंत
रुंदी ३०-४० मैलपर्यंत आहे. आणि तेथून सह्याद्रीच्या पूर्व
वाजूस रुंदी सारी १६ मैल अगदी दक्षिण टोंकांपर्यंत आहे.
कोल्हापुरच्या सृष्टिसौंदर्यांत तेथील डोंगर हे मुख्य होत.
त्यांत उत्तरदक्षिण सुमारे १०० मैल असलेला सह्याद्रीपर्वत
हा मुख्य होय. यापासून थेट ईशान्येस, थेट पूर्वेस सुमारे
५० मैल जाणारे त्याचे सहा फांटे आहेत. सह्याद्रीचा देखावा
जंगली पण रमणीय आहे. पायथ्याजवळच्या उतरणीवर व
दऱ्यांत दाट झाडी आहे. पर्वताच्या माथ्यामधून सुळ-
क्यांसारखी उंच शिखरे आहेत. या शिखरांपैकी कित्येकांवर
मोठे दुर्धट असे किल्ले बांधलेले आहेत. कोल्हापूर प्रांताच्या
सरहद्दींत सह्याद्रीच्या शिखरावर किंवा त्याच्या नजीक अस-
लेले ९ पहाडी किल्ले आहेत. ते म्हणजे प्रचीतगड, बहिरगड
महिपतगड, विशाळगड, शिवगड, भैरवगड, रांगणा उर्फ
प्रसिद्धगड, वाडीमाचाळ व वावडा हे होत. कोल्हापूरच्या
हद्दींत सह्याद्रीपासून खाली कोकणांत उतरण्याचे सुमारे ९०

घाट आहेत. त्यांपैकी उत्तरेस आंबाघाट, मध्यभागी फोंडा-घाट व दक्षिणेस अंबोलीघाट हे तीन मात्र गाव्या जाण्या-येण्याजोगे चांगले बांधलेले आहेत. याशिवाय आणखी १४ घाट ओझी वाहगारी जनावरें येण्याजाण्याजोगे आहेत व वाकीचे थोडेसे दुर्घट असे रस्ते आहेत.

सह्याद्रीच्या पूर्वेस व ईशान्येस ज्या शेंकडों टेंकड्या आहेत त्यांत सह्याद्रीचे सहा मोठे फांटे पूर्वेस व ईशान्येस ३० ते ५० मैलांपर्यंत कोल्हापुरच्या हद्दीत आले आहेत. या टेंकड्यांच्यामुळे या प्रांताची सहा मुख्य खोरी वनळी आहेत. या टेंकड्यांच्या मध्यावर कित्येक ठिकाणी उंच शिखरें व सुळके आहेत व त्यांवर कोठें किल्ले व कोठें देवस्थाने आहेत. या टेंकड्यांवर पन्हाळगड, पावनगड, विशाळगड यांसारखे किल्ले व जोतीबा, शिदोबा, धुळेबा, अलंप्रभु, रामलिंग इत्यादि देवळे आहेत.

कोल्हापूर प्रांतांत एकंदर लहानमोठ्या मिळून आठ नद्या आहेत त्या बहुतेक पूर्ववाहिनी आहेत. यांपैकी मुख्य नदी कृष्णा ही असून ती कोल्हापूर प्रांताच्या ईशान्येस-हद्दीवरून सुमारें २५ मैलपर्यंत वाहात गेली आहे. याशिवाय वारणा, पंचगंगा, दूधगंगा, वेदगंगा, हिरण्यकेशी, घटप्रभा व मलप्रभा याहि नद्या या प्रांतांतून वाहात गेल्या आहेत. कासारी, कुंभी, तुळशी, भोगवती व सरस्वती (ही गुप्त आहे) अशा पांच नद्या एकत्र मिळून ही पंचगंगा नदी झाली आहे. या सर्व नद्यांना ज्यावेळी पावसाळ्यांत पूर येतो त्यावेळी या नद्यांमधून नावा चालू शकतात; पण उन्हाळ्यांत मात्र यांतून नावा चालत नाहीत.

कोल्हापूर संस्थानांत पाण्याचा पुरवठा एकंदरीने चांगला आहे. जमिनीच्या पृष्ठभागाखाली २०१२५ फूट पाण्याचे झरे बहुतेक सर्व भागी लागतात. एकंदर १२१५ हजार विहिरी कोल्हापूर संस्थानांत आहेत. तसेंच यांत जवळजवळ १२५ तळी आहेत. त्यांपैकी रंकाळें, पद्माळें, अतिग्रे व र.यवाग ही मोठी तळी अगर तलाव आहेत. सर्वांत मोठा तलाव रंकाळ्याचा होय. हा तलाव कोल्हापूर शहरांत आहे. याचा परीघ जवळ जवळ ३ मैलांचा असून त्याची खोली साधारण ३३ फूट आहे.

भूस्तर:- कोल्हापूरच्या दक्षिणेस मात्र रेंताड व गारेच्या दगडांच्या कांही शिरा आहेत. बाकी सर्व प्रांत दक्षिणेतील द्रापच्या मोठ्या प्रदेशाच्या क्षेत्रांत येतो. या द्रापच्या बासाष्ट, अभिगुलाइट्राप, कणदारद्राप व चिकण मातीचा द्राप अशा चार जाती आहेत. कोल्हापूरच्या दक्षिण भागांत द्रापची जाडी २००० ते २५०० फूटपर्यंत आढळते. सह्याद्रीच्या पश्चिम भागातील कड्यांमध्ये या द्रापचे थर दृष्टीस पडतात. फोंडा व अंबोली घाटांत हे थर वन्याच जाडीचे आहेत व त्यांवर लोहमिश्रित मातीचे थर आढळतात.

हवा:-कोल्हापूर हें संस्थान समुद्रसपाटीपासून जवळ-जवळ १८०० फूट उंच असल्याने येथील हवा साधारणपणे

समशीतोष्ण असते. सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यांत झाडी पुष्कळ असल्यामुळे व त्याठिकाणी पाऊसहि पुष्कळच पडत असल्याने त्या भागांतील या प्रांताची हवा थंड असते. पण इतर भागांत पाऊस वेताचाच असतो. पावसाळा जून ते ऑक्टोबरपर्यंत असतो व यावेळी पावसाचें प्रमाण सरासरी ४० इंच असतें. वावडा येथें पावसाचें प्रमाण पुष्कळ म्हणजे २०७ इंच आहे तर शिरोळ येथें अवघें २१ इंचच आहे. कोल्हापुरास पावसाचें प्रमाण ३८ इंच असून अजण्यास ७७ इंच आहे. उन्हाळ्यांत देशावरील हवा बरीच उष्ण असते व अशा वेळी डोंगरावरील किल्ल्यांमधील हवा बरीच गार व सुखदायक असते. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंत हिवाळा असतो.

खनिज पदार्थ:-सह्याद्रीचे कोल्हापूरच्या हद्दीत जे फांटे गेलेले आहेत त्यांत इतर प्रकारच्या दगडांशी मिसळलेले असे लोखंडाचे दगड सांपडतात. या दगडांपासून लोखंड काढण्यांत येतें. याशिवाय या प्रांतांत इमारतीला लागणाऱ्या दगडांची समृद्धि आहे. दख्खन हा टापू द्राप दगडांनी युक्त असल्याने कोल्हापूर प्रांतांतहि या दगडांचें वैपुल्य असतें यांत नवल नाही. द्राप म्हणजे काळ्या अगर करड्या रंगाचे दगड. अजरे व तोरगल परगण्यांत तांबूस पांढऱ्या रंगाचा ग्रानाइट दगडांचा उपयोग करतात. तसेंच या प्रांतांत बहुतेक सर्व ठिकाणी चांगला मुळम सांपडतो. या मुळमाचा खडीचे रस्ते करण्याच्या कामी चांगला उपयोग होतो. याशिवाय चुन्याचे दगड येथें खूप आढळतात. इमारतीच्या उपयोगाकरिता ज्या प्रकारची बाळू लागते तीहि या प्रांतांतील नद्यांच्या व ओढ्यांच्या पात्रांत पुष्कळ आढळून येते.

लोकसंख्या:-कोल्हापूर संस्थानची लोकसंख्या १९२१ च्या खानेसुमारीत ८,३३,७२६ इतकी होती. त्यांत ४,२८,५४३ पुरुष व ४,०५,१८३ स्त्रिया होत्या. या संस्थानांत ९ शहरें व १०६० खेडी आहेत. १९११ साली लोकसंख्येपैकी ३४३३४ लोक साक्षर होते. म्हणजे साक्षरतेचें प्रमाण जवळजवळ शेंकडा ४ (पुरुष ७.२, स्त्रिया ०.२) हें प्रमाण पडतें. १९०३-४ सालांत कोल्हापूर संस्थानांत २५० शाळा होत्या. त्यांत एक हायस्कूल व एक टोकिनकल स्कूल होतें.

शेतकी:-कोल्हापूर प्रांतांत काळी, तांबडी, मळी व खारी अथवा पांढरी अशा प्रकारच्या जमिनी आहेत. त्यांपैकी काळी व तांबडी या जमिनी उत्तम प्रकारच्या आहेत. एकंदर लागवडीस आलेल्या जमिनीपैकी तिसरा हिस्सा चांगली जमीन असून तीत बागाईत पिकें होतात. बाकीची जमीन मध्यम प्रकारची आहे. कोंकणघाटमाथ्यावरील जमीन अगदी साधारण आहे. लागवडीस योग्य अशा २३५४ चौरस मैल एकरांपैकी २०१९ चौरस मैल लागवड झालेली जमीन आहे. १९०३-४ मध्ये १५५ चौरस मैलांतच लागवड झाली. बाकीची जमीन पडित होती. जिराईत जमीनीत खरीप आणि रब्बी अशीं दोन पिकें येतात.

जंगल—कोल्हापूर प्रांतांतील जंगलांचे क्षेत्रफळ सुमारे ५०० चौरस मैल आहे. त्यांत राखीव जंगल ३४१ व संरक्षित जंगल १८२ मैल आहे. या जंगलांत शिसवी, साग, खैर, किजल, ऐन, हिरडा, जामळ, करमळ, शेवरी इत्यादि पुष्कळ प्रकारची झाडे आहेत. यांची लांकडे इमारतीच्या कामाला उपयोगी पडतात.

गुरेडोरें:—पाळीव जनावरांत, बैल, म्हशी, रेडे, घोडे, उंट, गाढवे, शेळ्या, वकरी, मांजर व कुत्रे ही मुख्य होत. बैलांचे हणम, सुरती, देशी असे तीन प्रकार आहेत. हणम बैल उभ्या शिंगांचे, दिसण्यांत सुरेख, आकाराने मध्यम, बळकट व काटक असतात. सुरती बैल हणम बैलांपेक्षा उंच असून ते हणम बैलांइतके चपळ नसतात. मेंढरे बहुधा काळी, किंवा काळी पांढरी असतात. धनगर लोक दूध, लोणी, लोंकर आणि मांस मिळविण्याकरितां मेंढरे पाळतात. पूर्वीइतकी हल्ली या प्रांतांत जरी हिंस जनावरे आढळून येत नाहीत तरी बाघ, चित्ते, तरस, अस्वलें, डुकरे ही अद्यापि कोल्हापूरच्या पश्चिमेकडील जंगलांत आढळतात. कोल्हापूरच्या डोंगराळ प्रदेशांत विपारी व दुसरे असे नाना प्रकारचे सर्प आढळतात.

व्यापार व दळणवळण:—कोल्हापूर प्रांतांत तेल काढण्याच्या धंद्यांतील प्रमुख पदार्थ करडी, तीळ, भुसुग, आंबाडी हे होत. हे येथे पुष्कळ पिकतात. याशिवाय भांडी करणे, विणकाम, लोंकरकाम, सुंगधी पदार्थ तयार करणे, वांगड्या, सोन्याचादींचे दागिने इत्यादि धंदे या प्रांतांत चालतात. कोल्हापूर येथील लोकांचा अलंकार 'कोहापुरीसाज' हा प्रसिद्ध आहे. गूळ, तंबाखू, कापूस, धान्य हे जिनस बाहेरदेशी जातात; व साखर, नारळ, रेशीम, मीठ, गंधक इत्यादि माल वाहेरून येतो. कोल्हापूर, शाहपुरी, वडगांव, इचलकरंजी, कागल, या मुख्य बाजारपेठा आहेत.

१८९१ पासून मिरज ते कोल्हापूर सदर्नमराठा रेल्वेचा फांट्या सुरू झाला. हा फांटा कोल्हापूर संस्थानच्या मालकीचा आहे. याशिवाय या प्रांतांतून मुख्यतः सहा सडका जातात. त्यांत पुणे ते वेळगांवपर्यंत जाणारी सडक महत्त्वाची आहे. याशिवाय कोल्हापूरपासून रत्नागिरीपर्यंत, राजापूरकडे, इत्यादि चारपांच वाटा चांगल्या आहेत.

शासनपद्धति:—कोल्हापूर संस्थानांत, विशाळगड, वावडा, इचलकरंजी, हिंमतवहादर, कागल, (मोठी पाती व धाकटी पाती), कापशी, सरलंकर या सात जहागिरी असून, त्या त्या जहागिरदाराच्याकडून त्यांचा कारभार चालविला जातो. खुद्द कोल्हापूर संस्थानांत करवीर, पन्हाळा, अळते, शिरोळ, गडहिंगलज, भुदरगड हे सहा पेटे व चनवड, रायवाग व कटकोळ असे तीन महाळ आहेत. या सर्वांचा राज्यकारभार कोल्हापूरचे महाराज, कोल्हापूर व दक्षिण-महाराष्ट्र जहागिरीवर देखरेख ठेवण्याकरितां नेमलेल्या पोलिटिकल एजंटच्या सल्याने चालवितात. कोल्हापूरच्या महाराजा

जांना दिवाणी फौजदारीचे पूर्ण अधिकार आहेत. त्यांना फौजी देण्याचाहि हक्क आहे. पण ब्रिटिश नागरिकांच्या गुन्यांचा इनसाप पोलिटिकल एजंटच्या परवानगीशिवाय त्यांना करता येत नाही. १९०३-४ साली संस्थानांत सेवान्सज्जापासून तो थर्डक्लास मॅजिस्ट्रेटच्या दर्जापर्यंतची एकंदर ६४ फौजदारी कोर्टे होती. मांडलिक जहागिरदारांना डिस्ट्रिक्ट जज्याचे अधिकार व सात वर्षेपर्यंत शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे. या संस्थानांत कोल्हापूर, नरसोबाची वाडी, इचलकरंजी, वडगांव, हातकलंगड, शिरोळ, गडहिंगलज, काटकोळ व मलकापूर या ठिकाणी म्युनिसिपालिट्या आहेत. जमीनधान्याची पद्धत तीन प्रकारची आहे; इनामी, शेरी व रयतवारी. इनामीपैकी कांही वक्षीस म्हणून, कांही नोकरीवद्दल व कांही देवस्थान इनाम आहेत. सरकारी जमीनी सर्व महाराजांच्या ताब्यांत असतात व त्या खंडाने देण्याचे काम रेव्हेन्यू अधिकाऱ्याकडे असते. रयतवारीचे मिराशी, उपरी व चालखंड असे तीन पोटभेद आहेत. संस्थानांतील जमीनीचा महसूल गोळा करण्याकरितां एक मुख्य अधिकारी नेमला असतो. तांदुळाच्या पिकापाठींमागे दर एकर ५ रु. एक आण्यापासून १० रुपये पर्यंत, वागायती जमीनीस एकरामागे ८-१० रु. व कोरड्या जमीनीमागे दर एकरी १ ते चार रु. चार आण सारा घावा लागतो. १९०३-४ मध्ये संस्थानचे एकंदर उत्पन्न ४४ लक्ष झाले. त्यापैकी १२ लाख जमीनीपासून उत्पन्न झाले. खर्च एकंदरीत ४३ लक्ष रुपये झाला. त्यापैकी ३ लक्ष रुपये महाराजांच्या खासगी खर्चाकडे, ३ लक्ष पब्लिक वर्क्स खात्यावर व २ लक्ष लष्करकडे खर्च झाले. अफू, अवकारी खाते व मोठ्यांच्यावर सरकारी ताबा आहे. १८३९ पासून कोल्हापूर संस्थानांत ब्रिटिश नाणींच प्रचलित आहेत. कोल्हापूरच्या महाराजांजवळ सुमारे ७०० ते ८०० लोकांचे लष्कर असते. याशिवाय पोलिसांची संख्या ८०० ते ९०० आहे. कोल्हापूर येथे एक तुंग असून तेथे जवळ जवळ २५० कैद्यांची सोय होऊ शकते. याशिवाय संस्थानांत १७ लहान तुंग आहेत. कोल्हापूर येथे पाऊस नेहमी बरा पडत असल्याने दक्षिण महाराष्ट्रातील इतर ठिकाणांपेक्षा कोल्हापूर संस्थानांत दुष्काळाच्या फेऱ्या फार कमी होतात. दर दहा वारा वर्षापाठींमागे सर्वसाधारण एकदां दुष्काळ पडतो असे दिसून येते. दुष्काळ पडला असतांना दुष्काळग्रस्त लोकांसाठी सरकारांकडून व्यवस्था करण्यांत येते. स्वस्त धान्याची दुकाने उघडण्यांत येतात. १८९६-१८९७ च्या दुष्काळांत दुष्काळग्रस्त लोकांना मदत म्हणून संस्थानने जवळ जवळ ७ लक्ष रुपये खर्च केले. १८९९-१९०० या सालच्या दुष्काळांत ५१,००० रुपये खर्च केले.

इतिहास:—कोल्हापूरच्या इतिहासाचे प्राचीन हिंदू कारकीर्द (इ. स. १३४७ पर्यंत), मुसलमानी कारकीर्द (१३३७-१७०० पर्यंत) व मराठी कारकीर्द (१७०० पासून आतापर्यंत) असे तीन विभाग करता येतील.

प्राचीन इतिहासः—कोल्हापूर. अगर करवीर हे संस्थान फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. १८७७ साली कोल्हापुरास खणीत असतां बौद्ध लोकांच्या एका मोठ्या देवळाचा अवशेष सांपडला. त्याच्या मध्यभागी एक औरस चौरस दगडी पेटी सांपडली. तिच्या चौकोनी झांकणाच्या आतल्या वाजूस ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीच्या तिसऱ्या शतकांतील लिपीत, धम्मगुत्तानें ब्रम्ह यास दिलेल्या देणगी-विपरीं लेख होता. याशिवाय कोल्हापुरास जीं तांब्याचीं अगर शिशाचीं नाणीं सांपडलीं आहेत त्यांवरूनहि असें दिसतें कीं, ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकांत बख्खनच्या उत्तरभागाचे जे ज्ञातकर्णी अगर आंध्रभृत्य राजे झाले त्यांच्या वंशांतील कांहीं पुरुषांच्या व त्यांच्या प्रतिनिधीच्या अंमलाखाली कोल्हापुर प्रांत होता व या राजा-पैकीं एकाचें नांव विल्विवायकुर होतें. टोलेमीनं ज्या वले-ओकूर राजांचा उल्लेख केला आहे तेच हे विल्विवायकुर होत असें डॅ. भांडारकर यांचें म्हणणें आहे. आंध्रभृत्यांपासून ५०० च्या सुमारास कदंब राजांनी हा प्रांत जिंकून घेतला असें दिसतें. पुढें पन्नास वर्षांच्यानंतर हा प्रांत पश्चिमेकडील चालुक्यांच्या ताब्यांत गेला. चालुक्य राजांनी या प्रांतावर शंभर सव्वाशें वर्षे आपला अंमल गाजविल्यावर राष्ट्रकूटांनी या प्रांतावर राज्य केलें. पण पुन्हां चालुक्यांनी हा प्रांत राष्ट्रकूटांकडून वळकावून घेतला. पुढें शिलाहार राजांनी साधारण इ. स. ११८० पर्यंत या प्रांतावर राज्य केलें. हे शिलाहार राजे जैनपंथाचे असूनहि त्यांची कुलस्वामिनी कोल्हापूरची महालक्ष्मी ही होती. या शिलाहार वंशांतील, जट्टिग, चंद्रादित्य, मारसिंह, भोज (पहिला) गंडरादित्य, विजयादित्य व भोज दुसरा या राजांनी कोल्हापुरावर राज्य केलें. त्यांमध्यें दुसरा भोज हाच प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. याच्या वेळीं याच्या राज्याचा विस्तार सातान्याच्या उत्तरेस शंभुमहोदेव पर्वत आहे, तेथून ते कोल्हापूरच्या दक्षिणेस द्विदण्यकेशी नदीपर्यंत होता. यानें आपल्या अमदानींत १५ किल्ले वांधले असें म्हणतात. त्यांपैकीं वावडा, भूदरगड, खेळणा, पन्हाळगड, पावनगड समानगड हे किल्ले कोल्हापूरच्या हद्दींत आहेत. दुसऱ्या भोजानंतर हा प्रांत देवागिरिच्या यादवांकडे आला. यादव वंशांतील दुसरा सिंघणदेव यानें भोजराजाकडून हा प्रांत जिंकून घेतला. हा ११६० मध्ये या प्रांतावर राज्य करीत होता असें तत्कालीन शिलालेखांवरून सिद्ध होतें. या देवगडच्या यादव वंशांतील राजांनी १५० वर्षांहून अधिक वर्षे राज्य केलें. पुढें या यादवांपासून मुसुलमान लोकांनी हा प्रांत जिंकून घेतला.

मुसुलमानी कारकीर्द—इ. स. १३४५ पासून या प्रांताचा पूर्व भाग दक्षिणेंतील बहामनी राज्याच्या अंमलाखाली आला. या वंशांतील दहावा राजा दुसरा अल्ला-उद्दीन १४३५ साली या प्रांतावर राज्य करीत होता. त्यानें

प्रथमतः या प्रांताचा पश्चिम भाग जिंकण्याचें मनांत आणिलें पण त्याचा यत्न सिद्धीस गेला नाहीं. पुढें सुमारें पस्तीस वर्षांनी दुसरा महमदशाहा बहामनी यानें महमद गवान नांवाच्या आपल्या एका मुख्य सरदाराला खेळणा किल्ला घेण्यास पाठविलें. यानें अनेक युक्तीप्रयुक्ती लढवून हा किल्ला काबीज केला; व या काबीज केलेल्या मुलखावर कांथरखान नांवाच्या एका इसमास सुभेदार म्हणून नेमलें. पुढें कांहीं वर्षांनी बहादुर गिलानी या एका सरदारानें कोल्हापूर व त्याच्या आसपासचा प्रांत वळकावला. त्यामुळें महमदशाहा बहामनी याला त्याचें पारिपत्य करण्याचें काम अंगावर ध्यावें लागलें. महमदशाहाच्या वरोवर झालेल्या लढाईत गिलानी हा मारला गेला व या प्रांताचें स्वामित्व ऐनउल्मुल्क गिलानीस देण्यांत आलें. पुढें १४९८ साली बहामनी राज्य मोडकळीस आलें त्या वेळी तत्कालीन शूर सरदारांनी मिळेल तेवढा प्रदेश आपल्या ताब्यांत आणला व अशा रीतीनें ते स्वतंत्र सरदार बनले. कोल्हापूर व आसपासचा सुलूख मात्र विजापूरच्या सुलतानाच्या ताब्यांत गेला. या सुलतानाच्या वंशांतील दोघां इब्राहिमांनी पन्हाळगडच्या तटबंदीकडे लक्ष्य देऊन त्या गडाला मजबुती आणली.

मराठी अंमल—मराठी साम्राज्याचे संस्थापक श्री शिवछत्रपति महाराज यांनी आपल्या राज्याची स्थापना करतांना या प्रांतांतील किल्ल्यांचा उपयोग करून घेण्याचें ठरविलें. यांनी अनेक कारस्थानें करून पन्हाळगड, पावन गड, विशाळगड, रांगणा इत्यादि किल्ले हस्तगत करून घेतले. अशा रीतीनें हा प्रांत शिवाजी महाराजांच्या व त्यांच्या घराण्याच्या ताब्यांत आला. छत्रपती राजारामाच्या मरणानंतर त्याची वायको ताराबाई इनें आपला पुत्र शिवाजी या बालराजास गादीवर बसविलें व पंत अमात्य, सेनापति व परशुराम त्र्यंबक यांच्या सहाय्यानें ती राज्यकारभार करूं लागली. पण पुढें १७०७ साली औरंगजेबाच्या मरणानंतर शाहु हा मोंगलांच्या कैदेतून सुटून आल्यावर त्यानें सर्व राज्यावर आपला हक्क सांगितला. त्यामुळें या दोन वारसदारांमध्यें कलंगती उपस्थित होऊन शेवटी १७३० मध्ये या दोन घराण्यांमध्यें सलोख्याचा तह झाला. या तहान्वये शाहुनें ताराबाईचा कोल्हापूरच्या मुलखावरील हक्क मान्य केला. १७६० मध्ये राजारामाचा धाकटा मुलगा संभाजी मरण पावला. त्यामुळें राजारामाचा वंश खुंटला. तेव्हां त्याची वडील वायको जिजाबाई इनें आपल्या नवऱ्याच्या इच्छेप्रमाणें शिवाजीच्या घराण्याचा एक दूरचा वंशज खानवटचा शहाजी भोंसला याच्या मुलास दत्तक घेण्याचें ठरविलें. याला प्रथम पेशव्यांनी आडकाठी आणली पण पुढें त्यांनीं रुकार दिला या दत्तक मुलाचें नांव शिवाजी असें ठेवण्यांत आलें व त्याच्या अल्पवयांत त्याच्या नांवांनें जिजाबाईनें राज्यकारभार चालविला. या जिजाबाईच्या कारकीर्दीत या राज्यावर अनेक संकटे आली. कोल्हापूर

प्रांतांतील प्रजेचा बंडखोरपणा वेसुमार वाढल्यामुळे व तो ईस्ट इंडिया कंपनीला बाधक होऊ लागल्याने, कंपनीने कोल्हापूरकरांच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील मालवण बंदरावर आपले आरमार पाठविले व मालवणचा किल्ला तेव्हा घेतला. पुढे कोल्हापूरकर व कंपनीसरकार यांच्यामध्ये तहनामा होऊन त्यामुळे कोल्हापूर प्रांतांत इंग्रजी व्यापाऱ्यांना व्यापार करण्यास सवलत मिळाली. कोल्हापूरकरांवर आपला दाब ठेवण्यासाठी सुमारे ८०० स्वार ठेवता येण्याजोगा सरजाम देऊन पेशव्यांनी कोल्हापूरच्या पूर्वे सरहद्दीवर पटवर्धन जहागिरदाराची स्थापना केली. पुढे जिजाबाई मरण पावल्यानंतर, शिवाजी राजा हा अद्यापि अल्पवयी असल्यामुळे त्याच्यावतीने दिवाण यशवंतराव शिंदे हे राज्यकारभार पाहू लागले. पेशवे, पटवर्धन, इत्यादिकांना कोल्हापूरकर हे नेहमी त्रास देत. ते पेशव्यांविरुद्ध निजाम, हैदर, टिपू, दादासाहेब पेशवे वगैरेनां नेहमी सामील होते. पुढे इ. स. १७८२ मध्ये यशवंतराव हे मरण पावले. त्यानंतर रत्नाकरपंत आप्पा यांची दिवाणगिरीच्या कामावर योजना झाली. यांनी आपल्या अमदानीत सर्व बंडाळी मोडून कोल्हापुरांत कांही वर्षे शांतता प्रस्थापित केली. पण ती पुढे फार वर्षे टिकली नाही. कोल्हापूरच्या प्रजेचा पश्चिम किनाऱ्यावरील छुटारूपणा अद्यापि मोडला नाही. नाना फडणवीस वारल्यामुळे सर्वच मराठी राज्यांत अंदाधुंदी माजली होती. छोटे जहागिरदार स्वतंत्र होण्याच्या प्रयत्नास लागले. त्यामुळे कोल्हापूरकरांनी इंग्लिशारोवर तह करून त्यांना मालवण बंदर व त्याखालील मुख्य दिला. इंग्रजांनीहि कोल्हापूरकरांना त्यांच्यावर कोणी चाल करून आल्यास मदत करण्याचे कबूल केले. हा तह इ. स. १८१२ च्या आक्टोवर महिन्यांत झाला. शिवाजी इ. स. १८१२ साली मरण पावला होता. त्यांच्या पाठीमागे त्याचा ज्येष्ठ पुत्र संभाजी उर्फ आबासाहेब हे गादीवर बसले. यांचा स्वभाव फार शांत होता. यांच्या कारकीर्दीत पेशवे व इंग्रज यांच्यामध्ये युद्ध उपास्थित झाले. त्यावेळी संभाजी महाराजांनी इंग्रजांचा पक्ष धरिला. त्यामुळे इंग्रजांनी चिकोडी व मनोली हे तालुके त्यांना दिले. इ. स. १८२१ साली आबासाहेबांचा निर्दय रीतीने वध झाला. त्यांच्यामागून त्यांचे कनिष्ठ शहाजी उर्फ बुवासाहेब हे गादीवर आले; हे बदफैली, साहसी व क्रूर असल्याने प्रजेवर फार जुलूम होऊ लागला. आपल्या दुर्वर्तनामध्ये व चैनीमध्ये आडकाठी येऊ नये म्हणून त्यांनी वाटेत तसे पैसे उकळण्यास सुरुवात केली. कागलकर, इचलकरंजीकर यांसारख्या जहागिरदारांच्या जहागिरी उध्वस्त करून त्यांना त्रास देण्यास त्यांनी सुरुवात केली. इंग्रजांच्या प्रदेशाला त्यांनी त्रास देण्यास आरंभ केला तेव्हा त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी ब्रिटिशांनी कोल्हापुरावर फौज पाठविली. पण कोल्हापूरकरांनी त्या फौजेला तोंड न देता ब्रिटि

शाहीं तह करण्याचे कबूल केले. तहान्वये आपल्या ताब्यांतील जहागिरदारांना व ब्रिटिशांच्या मुख्याला कोणत्याहि प्रकारे त्रास न देण्याचे बुवा महाराजांनी कबूल केले. पण इंग्रजांची फौज दूर होतांच महाराजांनी पुन्हा पूर्वक्रम सुरू केला. त्यामुळे इंग्रजांना पुन्हा फौज पाठविणे भाग पडले. इ. स. १८२७ च्या आक्टोवर महिन्यांत पुन्हा महाराजांनी इंग्रजांशी तह केला व आपली फौज कमी करण्याचे मोठ्या नाखुपीने कबूल केले. पण याहि तहान्वये हातून वागणूक न झाल्यामुळे पुन्हा इ. स. १८२९ साली नवा तहनामा ठरला. व या नवीन तहनाम्याने कोल्हापूरच्या राज्यावर मुख्य कारभारी नेमणे, त्यात कायम करणे, वजतर्फे करणे यासंबंधीचे सर्व अधिकार ब्रिटिश सरकारने आपल्याकडे घेतले. बुवासाहेब हे इ. स. १८३७ साली मरण पावले.

बुवासाहेबांच्या मागून त्यांचे अल्पवयी चिरंजीव शिवाजी उर्फ बाबासाहेब यास गादीवर बसवून रीजन्सीमार्फत कोल्हापूरचा राज्यकारभार चालविण्यांत येऊ लागला. पण या अमदानीतहि दंगेधोपे होऊ लागल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने दाजी कृष्ण पंडित यांस कारभारी नेमले. तरी पण यांच्या कारकीर्दीत कांही गडकऱ्यांनी बंडे केल्यामुळे व पंडित यांस तुरुंगांत टाकल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने फौज पाठवून ती बंडे मोडली व मेजर ग्रॅहॅम यास कोल्हापूरच्या राज्यकारभाराची व्यवस्था पाहण्याकरिता कोल्हापूर येथे पोलिटिकल सुपरिटेंडंट म्हणून नेमिले. त्यामुळे कोल्हापूरचा राज्यकारभार पुन्हा सुरळीतपणे चालू लागला. इ. स. १८६६ साली बाबासाहेब हे मरण पावले. तत्पूर्वी त्यांनी आपल्या मांडीवर दत्तक घेतला होता. यांचे नांव राजाराम असे ठेवण्यांत आले. यांना चांगले शिक्षण मिळण्याची सरकारने खबरदारी घेतली होती. पुढे हे युरोपमध्ये प्रवास करण्यास गेले असतां परत येतांना त्यांना वायूचा विकार जडून फ्लॉरेन्स शहरी त्यांचा अंत झाला.

राजाराम महाराजांना औरस संतति नसल्याने त्यांच्या वडील वायकोस दत्तक घेण्याची परवानगी मिळाली. दत्तक पुत्राचे नांव शिवाजी महाराज असे ठेवण्यांत आले. इ. स. १८८२ साली हे अमिष्ट झाल्याची चिन्हं दिसू लागली. त्यामुळे राज्यकारभारासाठी एक रीजन्सी ठेवण्यांत आली. हे १८८३ साली मरण पावले. यांनाहि औरस संतति नसल्याने त्यांच्या वायकोने दत्तक घेतला, व त्याचे नांव शाहु असे ठेवले. हे अल्पवयी होते तोंपर्यंत कोल्हापूरचा कारभार रीजन्सीमार्फत चालविला जात असे. यांचा विवाह वडोद्याचे गणपतराव गायकवाड यांच्या नातीशी झाला होता यांचे शिक्षण राजकोट येथील राजकुमार कॉलेजमध्ये फ्रेझर यांच्या देखरेखीखाली झाले. इ. स. १८९४ सालापासून यांना मुख्तारी मिळाली. यांनी आपल्या कारकीर्दीत राज्यकारभार चालविला. निष्ठुर वर्गातील लोकांबद्दल यांना फार संडास नव्हता असे व प्रक्षुब्ध वर्गाबद्दल तिटकारा असे. यांना

२१ तोकांचा मान होता. हे १९२२ च्या मे महिन्यांत मरण पावले. त्यांच्या पाठीमागे त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र राजाराम छत्रपति हे राज्यारोहण आहेत. यांना के. सी. आय. ई. ही पदवी नुकतीच मिळाली आहे.

श. ह. र.—कोल्हापूर संस्थानची राजधानी. उ. अ. १६. ४१' व पू. रे. ७४° १७'. १९११ साली या शहराची लोकवस्ती ८९४८१ होती व हल्ली या शहरांत चांगल्या इमारती झालेल्या आहेत. यांपैकी कॉलेज, हायस्कूल, टेक्निकल स्कूल, दवाखाना या इमारती प्रेक्षणीय असून राजारामकॉलेज व पांच हायस्कूल येथे असून विश्वबंधु, ज्ञानसागर ही वर्तमान-पत्रे निघतात.

कोल्हापूर शहर दक्षिण काशी या नांवाने पुरातन कालापासून प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी पुष्कळ देवालये आहेत. त्यांपैकी अंबाबाईचे देऊळ तर फारच भव्य व उत्कृष्ट आहे. त्यांत चार शिलालेख आहेत. पूर्वी हे धर्माचे क्षेत्र होते असे म्हणतात. या शहराजवळच जे करवीर नावाचे खेडे आहे ते पूर्वी संस्थानचे मुख्य ठिकाण होते. पण पुढे कोल्हापूर हे राजधानीचे शहर बनले.

याचे कोळापूरम् म्हणूनहि दुसरे नांव असून ते चोलांच्या इतिहासांत येते. दुसरा राजेंद्र चोल याने चालुक्यांवर स्वारी करून त्यांचा पराभव केल्यानंतर या गांवी एक विजयस्तंभ उभारल्याचे (सुमारे १०६० त) एके ठिकाणी नमूद केलेले आहे [अध्वर—एन्शंट इंडिया]. कोल्हापूर शहराचा यापुढील इतिहास संस्थानच्या इतिहासांत अंतर्भूत झाला आहे.

को. च. नो.—हे शहर रशियांत आहे. येथे एक किल्ला असून हे याच नावाच्या प्रांताचे मुख्य ठिकाण आहे. हे नेमेन व व्हिलिया या नद्यांच्या संगमावर असून लेलिनग्राड (पेट्रोग्राड = पीटर्स बर्ग) पासून ५५० मैलांवर आहे. हे प्रशियन सरहद्दीपासून ५५ मैल आहे. कोव्हेनोचा किल्ला पहिल्या प्रतीचा आहे. २॥ मैलांच्या अंतरावर ११ किल्ल्यांच्या वेढ्याने व्यापे रक्षण केलेले आहे. येथील कारखान्यांत खिळे, तारेचे काम व दुसऱ्या धातूची कामे तयार होतात. हे शहर ११ व्या शतकांत वसविले गेले. १३८४ पासून १३९८ पर्यंत हे ट्यूटोनिक सरदारांच्या ताब्यांत होते. १६५५ मध्ये रशियाच्या झारने हे शहर छुटले. या ठिकाणी रशियन लोकांनी पोल लोकांचा १८३१ च्या जुनच्या २६ तारखेला पराभव केला.

कोवेलंग.—मद्रास इलाख्यांत विंगलपुट जिल्ह्यातील विंगलपुट नावाच्या तालुक्यांतील एक खेडे. मद्रास शहरापासून दक्षिणेस बीस मैलांवर पूर्व किनाऱ्यावर वसलेले आहे. प्रथमतः हे डच लोकांचे ठाणे होते. पुढे ओस्टेंडच्या ईस्ट इंडिया कंपनीने येथे एक वसाहत स्थापिली व किल्ला बांधिला. पण सध्या काही त्याचा मागमूस नाही. सन १७४४ ते १७४९ पावेतो कर्नाटकचा नवाब असलेला

अन्वरुद्दीनखानच्या वेळी बांधलेला पण सध्या मोडकळीस आलेला सादत बंदर नावाचा किल्ला येथे आहे. सन १७५० साली फ्रेंच लोकांनी हे गांव मोठ्या युक्तीने कार्बाज केले. १७५२ साली क्लाइव्हने ही जागा व किल्ला घेतला. पण त्याने किल्ल्याचा तट सफा उडवून दिला. येथे मिठागरे पुष्कळ आहेत. येथून जवळच विझ्याच्या पानांचे मळे आहेत.

कोश.—कोश याचा मूळचा अर्थ एखाद्या भाषेतील अक्षरानुक्रमाने अगर दुसऱ्या कोणत्या तरी ठराविक पद्धतीने शब्दांचा संग्रह करून त्या शब्दांचे त्याच भाषेत अगर दुसऱ्या एखाद्या भाषेत विवरण करणारा ग्रंथ असा आहे. कोशामध्ये त्या त्या भाषेतील सर्व प्रकारच्या शब्दांचा भरणा असतो. प्रथमतः अशा प्रकारचे सर्व शब्द कोशांत देण्याची बहिवाट असे. पुढे जेव्हा भाषेमध्ये नवीन नवीन शब्दांचा अंदाजावाहेर भरणा होऊ लागला, त्यावेळी अशा सर्व शब्दांचे सांगोपांग रीतीने विवरण करणारा कोश करणे फार जड जाऊ लागले. तेव्हा निरनिराळ्या विषयांमधील शब्दांचा स्वतंत्र कोश करण्याची कल्पना उदयास आली. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या विषयाळा वाढून वेणारे स्वतंत्र कोश निर्माण होऊ लागले. वायव्यचा कोश, तत्वज्ञानाचा कोश, स्थळांचा कोश असे कोश प्रत्येक भाषेत निर्माण झाले. कोशाचे विस्तृत स्वरूप म्हणजे ज्ञानकोश होय. अशा प्रकारच्या ज्ञानकोशामध्ये सर्व महत्त्वाच्या विषयांची विस्तृत माहिती आलेली असते.

भा. र. ती. य.—भारतीय कोशकल्पनेचा उगम आपल्याला प्रथमतः निघंटूमध्ये पहावयास सांपडतो. धातुपाठ, उणादिसूत्रे, गणपाठ व लिंगानुशासन अशा क्रमाने कोशाला हल्लीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. निघंटूमध्ये धातूचा विचार केलेला आहे तर कोशामध्ये केवळ नामे व अव्यये यांचाच समावेश झालेला आढळतो. निघंटूमध्ये वैदिक ऋचांचाच स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे तर कोशामध्ये सर्वच वाङ्मयांतील शब्दांचा संग्रह केलेला आढळतो.

आज आपल्याला हिंदुस्थानांत जे प्राचीन कोश पहावयास मिळतात त्यांच्या रचनेचा हेतु, वैदिक निघंटूच्या रचनेच्या हेतूहून भिन्न आहे असे दिसून येते. वैदिक निघंटू हा वैदिक ऋचांच्या स्पष्टीकरणार्थ रचण्यांत आला, तर कवीनां काव्यरचनेला उपयोग व्हावा यासाठी कोशांची कल्पना उदयास आली. काव्य व कोश यांचा फार निकट संबंध आहे. कवींच्या उपयोगासाठी कोशरचना केल्याबद्दलचे उल्लेख कोशकार वारंवार करतात. बरेचसे कोश खुद्द कवींनीच निर्माण केले असल्याचे आपल्याला दिसून येते. मुरारि, मयूर, बाण, श्रीहर्ष व बिल्हण या कवींनी स्वतः स्वतंत्र कोश लिहिले आहेत. श्रीहर्षाने श्लेषोपयोगी शब्दांचा कोश लिहिला असून त्याचे नांव श्लेषार्थ-पदसंग्रह असे आहे. अमरकोशाचा कर्ता अमरसिंह हा

स्वतः कवीच होता. हे कोश बहुधा श्लोकांत लिहिलेले असत. या कोशांत सर्व शास्त्रांमधील शब्दांचा संग्रह केलेला असे. त्यामुळे कवीला मुद्दाम त्या त्या शास्त्राचा स्वतंत्र अभ्यास करण्याचे कारणच पडत नसे. शिवाय हे कोश बहुधा श्लोकांतच लिहिलेले असल्यामुळे ते पाठ करण्यास फार सोपे जात. असे भारतीय कोशांचे मुख्यतः दोन वर्ग पडतात. (१) समानार्थी शब्दांचा ज्यांत संग्रह केला आहे असा कोश, (२) अनेकार्थवाची शब्दांचा ज्यांत संग्रह आहे असा कोश. पण अशा प्रकारचे हे दोन भिन्न वर्ग जरी आहेत तरी बहुतेक कोशांत या दोन्ही वर्गांची सरमिसळ झालेली दिसते. कोशांमधील शब्दांची व्यवस्था मात्र निरनिराळ्या पद्धतीने केलेली आढळते. ज्या वस्तूला पर्यायशब्द पुष्कळ असतील ती वस्तु अगोदर व जिला पर्यायशब्द कमी असतील ती वस्तु नंतर अशी पद्धत कांही कोशांत आढळते, तर कांही कोशांत अक्षरविलेखवारीने रचना केलेली दिसते. कांहीत अक्षरांच्या कमीअधिक संख्येवरून कोशांतील शब्दांची मांडणी करण्यांत येते. पण ज्याच कोशांमध्ये या निरनिराळ्या पद्धती एकसमयावच्छेदकरूनच उपयोगांत आणलेल्या दिसतात. अनेकार्थवाची शब्दकोशांत एक शब्द व त्याचे निरनिराळे अर्थ हे प्रथमा विभक्तीत दिलेले आढळतात, तर क्वचित् शब्दांचे अर्थ समी-विभक्तीत दिलेले असतात. कांही कोशांत शब्दांचे अर्थ व शब्दांची लिंगे अशी दोन्ही दिलेली आढळतात. कांही कोशांत लिंगानुशासन हे शेवटी परिशिष्टांत दिलेले दिसून येते. क्वचित् प्रसंगी लिंगाप्रमाणे शब्दांची मांडणी केलेली पहावयास सांपडते.

अगदी प्राचीन कोश हल्ली संपूर्ण असे उपलब्ध नाहीत. शिवाय खण्डशः कां होईना जे उपलब्ध आहेत त्यांमध्ये शब्दांची मांडणी एका विशिष्ट पद्धतीने झालेलीहि आढळून येत नाही. शब्दांचे अर्थ फार संक्षिप्त तऱ्हेने दिलेले असतात. अगदी प्राचीनांतला प्राचीन कोश म्हणजे मध्य आशियांत काशगर येथे सांपडलेले आठ पानांचे एक चोपडे होय. हे चोपडे संपूर्ण उपलब्ध नाही. या अपूर्ण चोपड्याचा कर्ता बौद्धधर्मीय असावा असे दिसते. याशिवाय निरनिराळ्या ग्रंथांमधून जे उल्लेख आढळून येतात त्यावरून पूर्वी पुष्कळ कोश असावेत असे दिसून येते. काशिकेमध्ये नानार्थ कोशाचा उल्लेख आलेला आहे. याशिवाय कात्यायनाची नाम-माला, वाचस्पतीचा शब्दार्णव, विक्रमादित्याचा संसारवर्त, व्याडीची उत्पत्तिनी, इत्यादि फार प्राचीन काळच्या कोशांची नावे आपल्याला आढळून येतात. पण या सर्वांना मागे टाकणारा कोश म्हणजे अमरसिंहविरचित नामलिंगानुशासन ऊर्फ अमरकोश होय. हा अमरसिंह जरी बौद्धधर्मीय होता तरी अमरकोशांत बौद्ध नांवांचा म्हणण्यासारखा भरणा आढळून येत नाही. या अमरसिंहाचे विक्रमादित्याच्या दरबारातील नवरत्नांमध्ये जरी नांव आलेले आढळते तरी

त्यावरून त्याच्या कालाचा नक्की निर्णय होऊ शकत नाही. कालिदासाच्या काव्यांतून त्याने बरेच शब्द घेतले आहेत. त्यावरून तो कालिदासानंतरचा असावा हे उघड होते. हा बहुतेक सहाव्या ते आठव्या शतकाच्या दरम्यान झाला असावा असे दिसते. अमरकोश हा समानार्थवाची शब्दकोश असून त्याची तीन कांडे आहेत. पहिल्या कांडांत आकाश, देव, अंतरिक्ष, तारे, काल, नाद, भाषा, शब्द, गायन, नृत्य, पाताळ, सर्प, समुद्र, पाणी, इत्यादि शब्दांचे पर्यायशब्द आले असून दुसऱ्या कांडांत, पृथ्वी, नगर, पर्वत, अरण्य, वृक्षलता, प्राणी, मनुष्य, नातांगोती, रोग, अवयव वस्त्र, आभरण, वर्ण, जाति, धंदे इत्यादींचे विवेचन आहे. तिसऱ्या कांडांत, विशेषण, अन्वय, अनेकार्थवाची शब्दसंग्रह यांचा समावेश झाला आहे. अभिपुराणांत जो कोशसदृश भाग आला आहे त्याची मांडणी अमरकोशासारखाच असून, अमरकोशावरूनच तो भाग उद्धृत करून घेतला असावा असे दिसते. अमरकोशाच्या धर्तीवरच इतर कोशांची मांडणी झालेली आढळून येते. अमरकोशावर जवळ जवळ १० टीका झाल्या, पण त्यापैकी फारच थोड्या उपलब्ध आहेत. क्षीर-स्वामीची टीका विशेष महत्वाची आहे. १५ व्या शतकांत बृहस्पतिराय मुकुटमणि याने अमरकोशावर फार मोठी टीका लिहिली. त्या टीकेच्या आरंभी त्याने आपण ही टीका आपल्या अगोदर होऊन गेलेल्या १६ टीकांच्या आधारें लिहिली असे म्हटले आहे व आपल्या टीकाग्रंथांत त्याने जवळ जवळ २७० ग्रंथ व ग्रंथकारांचा उल्लेख केला आहे.

या अमरकोशाला पुरुषोत्तमदेवाने त्रिकांडशेष नांवाची एक पुरवणी जोडली. या पुरवणीमध्ये बौद्धसंस्कृतवाङमयांतील महत्वाचे शब्द आलेले आहेत. शिलालेखांत आढळणारे शब्द व प्राकृत शब्दहि या पुरवणीत आलेले आढळतात. याशिवाय याच पुरुषोत्तमदेवाने हारावली नांवाचा एक कोश लिहिला असून यांत पूर्वीच्या पुरवणी कोशांतल्यापेक्षा देखील अधिक महत्वाच्या शब्दांचा संग्रह केलेला आहे. हा कोश लिहिण्याला आपणाला १२ वर्षे खपाव लागले असे पुरुषोत्तमदेव म्हणतो. याचा काळ नक्की ठरविता येत नाही; तरी पण महायानपंथाच्या भर-भराटीच्या काळी हा झाला असावा असे वाटते.

अनेकार्थवाची शब्दकोशांत, शाश्वताचा अनेकार्थसमुच्चय हा कोश प्राचीन व महत्वाचा आहे. या कोशाची रचनाहि प्राचीन तऱ्हेची आहे. ज्या शब्दांच्या अर्थाला एक संबध श्लोक लागेल ते शब्द अगोदर; त्याच्या खालोखाल अर्था ओळ ज्याला पुरेल असे शब्द, अशा तऱ्हेची विचित्र मांडणी याच्यांत आढळते. कोशाच्या शेवटी परिशिष्ट असून अव्ययासंबंधी एक स्वतंत्र प्रकरण आहे. शाश्वताच्या काळसंबंधी नक्की कांहीच सांगता येत नाही.

शाश्वताच्या खालोखाल दुसरा महत्वाचा कोश म्हणजे हलायुधाचा अभिधानरत्नमाला हा होय. हलायुध हा दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला असावा. हा कोश फार छोटा असून त्याचे १०० श्लोक आहेत. हलायुधानंतर सुनारें शंभर वर्षांनी रामानुजाचार्याचा समकालीन यादवप्रकाश यानें वैयर्थी नांवाचा एक विस्तृत कोश लिहिला. हलायुधाप्रमाणेच यादव प्रकाश हा दक्षिणहिंदुस्थानाचा रहिवासी होता. या वैयर्थी कोशांत प्रथमतः अक्षरांच्या कमी अधिक संख्येप्रमाणें शब्दांची मांडणी केली आहे. नंतर लिंगपद्धतीने शब्दांची मांडणी केली असून, शिवाय प्रत्येक प्रकरणांत अक्षरविल्ल्याने क्रम ठेवलेला आहे. हा कोश अत्यंत महत्वाचा आहे. यांत पुष्कळच नवीन शब्दांचा भरणा झालेला आढळतो. १२ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात दिगंबर जैन पंथाच्या धनंजय कवीने नाममाला नांवाचा एक कोश लिहिला. ११११ मध्ये महेश्वर कवीने विश्वप्रकाश नांवाचा शब्दकोश लिहिला. विसाव्या शतकाच्या मध्यभागांत मंखक कवीने अनेकार्थकोश नांवाचा सटीक कोश लिहिला. त्यांत त्याने हलायुध, अमरसिंह, शाश्वत, धन्वंतरी यांच्या कोशांचा आपण फायदा घेतला असे म्हटलें आहे. कोशांत भल्लट नांवाच्या काश्मीर कवीचा व हर्षचरिताचा वारंवार उल्लेख आलेला आढळतो. या कोशांत पुष्कळच नवीन शब्दांचा भरणा आलेला आहे. हेमचंद्रानें लिहिलेल्या कोशांविहि पुष्कळच महत्त्व आहे. आपल्या व्याकरणाच्या ग्रंथाच्या पुरवणीखातर त्याने हे कोश तयार केले. अभिधानचिंतामणि नाममाला हा समानार्थ शब्दांचा कोश आहे. या कोशाचे सहा भाग आहेत. पहिला भाग जैनदेवतात्मक असून दुसऱ्या भागांत ब्राह्मणधर्मातील देवता, तिसऱ्या भागांत मानुषधर्म, चवथ्यांत प्राणी, पांचव्यांत पाताळांतील प्राणी, सहाव्यांत भावनाचक्र नामें, विशेषणें, अन्वयें इत्यादिकांचा समावेश झाला आहे. याशिवाय प्रस्तावनेत शब्दांच्या जातीसंबंधानें विवेचन आलें आहे. या कोशावर स्वतःच हेमचंद्रानें टीका लिहिली आहे. त्याबरोबरच या कोशाला परिशिष्टेहि बरीच आहेत. या कोशाला पुरवणीदाखल निघण्टुशेष या नांवाचा ३१६ श्लोकांचा वनस्पतिविषयक एक छोटासा कोश हेमचंद्रानें लिहिला. अनेकार्थसंग्रह नांवाचा हेमचंद्राचा दुसरा कोश आहे. याचे सात भाग आहेत. त्यापैकी पहिल्या सहा भागांत, नामें व विशेषणें यांचा समावेश असून सातव्या भागांत अन्वयांचा संग्रह केला आहे. या कोशांतील शब्दरचना पद्धतशीर अतएव फार उपयुक्त अशी आहे. या कोशावर महेंद्रसूरी नामक हेमचंद्राच्या शिष्याची विस्तृत टीका आहे.

१२ व्या शतकाच्या अखेरीस अगर १३ व्या शतकाच्या प्रारंभी केशवस्वामीने नानार्थार्णवसंक्षेप नांवाचा कोश लिहिला. या कोशांत शब्दांची मांडणी, अक्षरांच्या संख्येच्या क्रमानें, अक्षरक्रमानें व लिगानुक्रमानें केलेली आहे. चौदाव्या

शतकांत मेदिनीकार यानें लिहिलेला नानार्थशब्दकोश हा फार प्रसिद्ध कोश आहे. यालाच मेदिनी कोश अगर मेदिनी असें संक्षिप्त नांव आहे. वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या कोशांशिवाय एकाक्षर कोश, द्विरूपकोश, त्रिरूपकोश तसेंच वनस्पतिविषयक व ज्योतिषविषयक असे पुष्कळ कोश आहेत. याशिवाय, बौद्ध संस्कृत ग्रंथांच्या स्पष्टीकरणार्थ त्यांतील शब्दांचे कोशहि बरेच लिहिले गेले. या कोशांपैकी महाव्युत्पत्तिकोश हा फार प्रसिद्ध आहे. या विस्तृत कोशांत बुद्धाची सर्व नांवें आली असून, बुद्धधर्मातील विशिष्ट संज्ञांचे स्पष्टीकरण आलेलें आहे. तसेंच या कोशांत शरीराचे अवयव, प्राणी, वनस्पती, रोग, सर्वनामें इत्यादींचा समावेश झालेला आहे. प्राकृत कोशांतील सर्वांत प्राचीन कोश म्हणजे धनपालाचा पैयलचवी नाममाला हा होय. हा २७९ त आर्यामध्यें रचिलेला आहे. हा कोश ९७२ साली लिहिला गेला. हा कोश धनपालानें आपली वर्धाण सुंदरी इच्यासाठी लिहिला. या कोशाचें नांव नाममाला असें जरी आहे तरी त्यामध्ये क्रियाविशेषणें, धातुसाधितें, अन्वयें इत्यादिकांचा संग्रह झालेला आहे. या ग्रंथाचा उपयोग हेमचंद्रानें देशानाममाला कोशाच्या बाबतींत बराच करून घेतला. या देशानाममाला कोशांत अथवा देशी शब्द संग्रहांत देशीशब्दांचा संग्रह केला गेला आहे. या देशी शब्दांचें हेमचंद्रानें तत्सम, तद्भव, व देश्य असे तीन भाग पाडले आहेत. हेमचंद्रानें आपल्या कोशांत विशेषतः देश्य म्हणजे संस्कृतीशी ज्यांचा कांहीं संबंध नाही अशा शब्दांचाच संग्रह केला आहे. या दृष्टीने हा हेमचंद्राचा कोश अत्यंत महत्वाचा आहे. या कोशांत त्याने आपल्या पूर्वी झालेल्या प्राकृत कोशांचा उल्लेख केलेला आहे. पण ते प्राकृत कोश सध्या उपलब्ध नाहीत. या कोशावर हेमचंद्रानें स्वतःच टीका लिहिली आहे. प्राचीन पाली कोशांपैकी, मोग्गलान यानें लिहिलेला अभिधानप्पदीपिका हा कोश तेवढा उपलब्ध आहे. हा ग्रंथ १२ व्या शतकाच्या अखेरीस लिहिला गेला असें दिसतें. हा ग्रंथ श्लोकबद्ध असून अमरकोशाच्या धर्तीवर आहे. कांहीं ठिकाणी अमरकोशांतील उताऱ्यांचेच बरोबर भाषांतर केलेलें आढळतें. अकबराच्या कारकीर्दीत कृष्णदासानें पारसीप्रकाश नांवाच्या पारसीसंस्कृत कोश लिहिला. शहाजहानच्या कारकीर्दीत वेदांगराय नांवाच्या गृहस्थानें ज्योतिषविषयक शब्दांचा पारसीसंस्कृत कोश इ. स. १६४३ मध्ये रचिला; त्या कोशाचें नांवहि पारसीप्रकाश असेंच आहे. क्षेमेंद्राचा लोकप्रकाश हा ग्रंथ थड कोशहि नाही व थड अर्थशास्त्रहि नाही. या ग्रंथापैकी कांहीं भागाला कोश ही संज्ञा लावता येईल. बाकीचा बहुतेक भाग व्यवहारोपयोगी माहितीने भरलेला आहे. कोश संज्ञेला पात्र असलेल्या भागांतील शब्द व वस्तु याहि व्यवहारोपयोगी तेवढ्याच संगृहीत केल्या आहेत. या कोशांत संस्कृत,

पारशी व देशी भाषांची खिचडी झालेली आढळते. या ग्रंथांत सुसुलमानी नावें आलेली आहेत व शहाजहान वाद-शहाचें नांव बारंवार आलेलें आढळतें. कोशाच्या प्रस्तावनेंत क्षेमेंद्र हा आपल्याला व्यासाचा शिष्य म्हणवितो पण व्यास हें व्यासदासानें संक्षिप्त स्वरूप असावें असें दिसतें. हा व्यासदास म्हणजे ११ व्या शतकांतील क्षेमेंद्र होय. या क्षेमेंद्राच्या शिष्यानें क्षेमेंद्राच्या कोशामध्ये आपणांस वाढेल तसा फरक करून हा लोकप्रकाश रचिला असावा असें दिसतें. [विंटरनिट्झ].

मराठी:—कोशाची कल्पना इतर वाङ्मयांप्रमाणें आपल्या मराठी वाङ्मयांतहि होती. इंग्रजी राज्य झाल्यावर मराठी भाषेचा कोश तयार करण्याचें काम सरकारनें अंगावर घेतलें. सरकारनें मोलस्वर्थ व मेजर कॅंडी यांची या कामी नेमणूक केली व त्यांच्या मदतीकरतां एक शास्त्रीमंडळ दिलें. या शास्त्रीमंडळानें एक उत्कृष्ट मराठी कोश तयार केला व त्याच्या आधारे मोलस्वर्थ व कॅंडी यांनीं इंग्रजीमराठी कोश व मराठीइंग्रजी कोश हे तयार केले. हे कोश चांगले झाले आहेत. त्यानंतर रा. रानडे यांनीं इंग्रजी मराठी कोश तयार केला व तो त्यांचा प्रयत्न बरा साधला आहे. पण चांगल्या लोकाश्रयाच्या अभावी तो व्हावा तितका चांगला झालेला नाही. वासुदेव गोविंद आपटे यांचा शब्दरत्नाकरहि बरा झाला आहे. वास्तविक मराठीभाषेचा उत्तम कोश करण्याची आज वेळ आलेली आहे व मोठमोठ्या विद्वानांनीं मिळून हें काम केल्यास मराठी भाषेवर त्यांचे उपकार होतील असें म्हणावयास हरकत नाही.

शालिवाहनाच्या १२व्या शतकापासून १९ व्या शतकापर्यंत मराठी भाषेत जे कोश झाले आहेत त्यांत अत्यंत जुना महानुभाव ग्रंथकारांनीं रचलेला मध्यकालीन मराठी शब्दांचा कोश होय. यांत जुन्या मध्यकालीन मराठी शब्दांनां सुबोध प्रतिशब्द किंवा शब्दसमूह दिलेले आहेत. हा कोश पद्य नसून गद्य आहे. महानुभावांच्या कोशाहून किंचित अलीकडचा असा एक मराठी कोश रा. राजवाडे यांस मिळाला आहे. यांत ज्ञानेश्वरीतील दुर्बोध म्हणजे मध्यकालीन शब्दांचे अकार-वित्त्वानें मराठी प्रतिशब्द दिले आहेत. हा कोश सुमारे ३०० वर्षांचा जुना असून हा दोन चार स्थलीं याहून प्राचीन मराठी कोशांचा हवाला देतो. [प्राचीन मराठी कोशांचा हा उल्लेख खरा असावा असें समजण्यास एक प्रमाण आहे. हेमाद्रीच्या रघुवंशाच्या टीकेंत (नंदर्गाकराची रघुवंशाची आवृत्ति पहा) क्रित्येक संस्कृत शब्दांनां सार्वलौकिक मराठी शब्द देण्याचा प्रयत्न शके ११६० तल्या हेमाद्रीसारख्या जाड्या पंडितानें करणें म्हणजे द्वैभाषिक कोश रचण्याची प्रस्तावनाच करणें आहे. ११६० त मराठी प्रौढत्वाप्रत पोचली होती व त्यावेळीं तीत अनेक ग्रंथ झाले होते. तेव्हां त्याबरोबर कोशरचनाहि होणें स्वाभाविक आहे. शके १२३९ पर्यंत महाराष्ट्रांत यादवांचें राज्य होतें, तोंपर्यंतच्या काळांत

महाराष्ट्रांत शुद्ध मराठी व संस्कृत-मराठी असे दोन प्रकारचे कोश झाले असावे असें राजवाडे यांचें अनुमान आहे व यापैकी शुद्ध मराठी कोश महानुभावांनीं, नाथपंथीयांनीं किंवा हेमाडपंतीच्या आज्ञानुवर्ती ब्राह्मणांनीं केले असावेत असा त्यांचा तर्क आहे].

शके १२३९ पासून १५३९ पर्यंत सुसुलमाणांचा अंमल होता. त्या अवधीत फारशी-मराठी कोश मराठीत निर्माण होऊ लागले. त्यांतील कांहीं प्रकार येणेंप्रमाणें; (१) हेमाड पंताच्या जमाखर्चाच्या पद्धतीची फारशी भाषांतरें. हे एक तन्हेचे कोशच होत. (२) हिंदुसुसुलमानांच्या सामान्य व्यवहारांत दळणवळण सुकर होण्यासाठीं केलेले व्यवहारी शब्दांचे कोश; त्यांत एक श्लोकवद्ध आहे व दुसरा यादी सारखा आहे. (३) वेदांत परिभाषेचा सुफांनीं केलेला कोश, यांत संस्कृतला प्रतिशब्द फारशी किंवा आरबी दिले आहेत. पुढें मराठी राज्यांत पुनः कोशघटना झाली त्यांत (१) राज्यव्यवहार कोश (रघुनाथ पंडित कृत) हा प्रमुख होय. फाजील शिरलेले फारशी व अरबी शब्द राज्यव्यवहारांतून काढून टाकण्यासाठीं याची योजना होती. (२) याच वेळेस जमाखर्चातील फारशी शब्दांनां मराठी पेहेराव देण्याचा एक श्लोकवद्ध कोशरूपानें प्रयत्न झाला. (३) अमरकोशाचें मराठी भाषांतरहि झालें. (४) ज्ञानेश्वरीतील कठिण शब्दांच्या कांहीं याद्या याच वेळेस निर्माण झाल्या. (५) पेशव्यांच्या व इतर सरदारांच्या दप्तरखान्यांत फारशी, इंग्रजी, कानडी, तामिळ वगैरे भागांतील शब्दांचे कोश असत. पोर्तुगीज फ्रेंच व इंग्रज यांच्याहि दप्तरखान्यांत मराठी शब्दांच्या याद्या असाव्यात. इ. स. १८१० त श्रीरामपुरास वयारेनें मराठी शब्दांची यादी उर्फ कोश छापला. इ. स. १८२४ त केनडीनें एक मराठी कोश प्रसिद्ध केला. इ. स. १८२९ मध्ये जगन्नाथ शास्त्री क्रमवतानें एक मराठी कोश प्रतिशब्द देऊन संपविला. १८३१ त मोलस्वर्थचा इंग्रजी मराठी कोश बाहेर पडला. १८४७ त कयांडी व मोलस्वर्थचा इंग्रजी मराठी कोश प्रकाशला. रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनीं हंस कोश १८६३ त मराठी भाषेचा सुबह कोश १८७० त छापला. १८९१ मध्ये बापट व पंडित यांनीं शुद्ध मराठी कोश तयार केला. इंग्रजीमराठी कोश शालेपयोगासाठीं तलेकर, वावा पदमजी कृत, रानडे यांचा इंग्रजीमराठी कोश राजवाडे यांचा राष्ट्रीय मराठी कोश अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत. इत्यादि.

पाश्चात्य.—पाश्चात्य देशांत १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कोश तयार करण्याच्या कार्याची फार भरभराट झाली. कोश तयार करतांनां मुख्यतः तीन गोष्टींकडे प्रासुष्ट्यानें लक्ष्य देण्यांत येत. असे. पूर्वीच्या कोशांत कोशाचें सर्वसामान्य स्वरूप काय असावें इकडे दुर्लक्ष्य करण्यांत येत असे. पण या शतकांत, कोशाचें सर्वसाधारण स्वरूप काय असावें यासंबंधी चर्चा सुरू होऊन त्यासंबंधी

निश्चित रूपरेषा आख्यात आली. त्यानंतर कोशास लागणारे साहित्य कोणत्या तऱ्हेने मिळवावे, त्यांत कशाकशाचा अंतर्भाव व्हावा यासंबंधीचेहि निश्चित धोरण ठरवण्यांत आले व त्याच्या वरोवर त्याची मांडणीहि कशा पद्धतीची असावी याचेहि सामान्य स्वरूप आख्यात आले. जुन्या कोशामध्ये मुख्यत्वेकरून त्या भाषेत त्या त्या काळी प्रचलित असलेले व वाङ्मयामध्ये नेहमी येणारे तेवढेच शब्द ग्रथित करण्याची वाहिवाट असे. अशाप्रकारचा कोश म्हणजे जॉन्सनने केलेला कोश होय या जॉन्सनच्या कोशामध्ये तत्काळीन समाजांत व वाङ्मयांत रूढ असलेल्या शब्दांचाच संग्रह केला गेला आहे. जॉन्सनने आखून दिलेली ही कोशाची कल्पना जवळ जवळ एक शतकभर अस्तित्वांत होती. पण त्यानंतर या संकुचित कोशकल्पनेच्या विरुद्ध चळवळ सुरू झाली. १८५७ मध्ये आर्चीबिशप ट्रॅचने फायलॉजिकल सोसायटीच्या पुढे एक निबंध वाचून त्यांत त्या वेळची कोश तयार करण्याची पद्धत किती संकुचित होती हे त्याने सप्रमाण सिद्ध केले. या निबंधांत तो म्हणतो. 'कोश' या शब्दाचा खरा अर्थ भाषेतील सर्व शब्द एके ठिकाणी ग्रथित करणे हा होय. भाषेतील उपयुक्त शब्दांचाच संग्रह करणे ही कल्पना कोशकाराने आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवून चालावयाची नाही. उपयुक्त शब्दांचा संग्रह करणे, अगर अनुपयुक्त अशा सर्व शब्दांचा संग्रह करणे एवढेच कोशकाराचे काम आहे. तो भाषेचा इतिहासकार आहे. अमका शब्द घेणे, तमका शब्द न घेणे हे त्याचे काम नव्हे. ही ट्रॅचची कल्पना जर्मनीत त्याच्या पूर्वीपासूनच प्रचारांत येऊ लागली होती. या ट्रॅचच्या तत्वाप्रमाणेच जर्मनीत जेकब व विल्हेल्म ग्रिम यांनी कोश तयार करण्यास सुरुवातहि केली होती.

दुसरे एक जे तत्व ट्रॅचने आपल्या निबंधांत ग्रथित केले होते ते म्हणजे कोशांत केवळ शब्दांचा अर्थ न देता त्या शब्दांची सांगोपांग माहिती देण्यांत यावी हे होय. पूर्वीच्या कोशांत शब्दाचा ऐतिहासिक दृष्ट्या कसकसा अर्थ बदलत गेला याचे विवरण करण्यांत येत नसे. पण तुलनात्मक भाषाशास्त्राचा उदय झाल्यापासून शब्दाच्या इतिहासाला महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. व त्या कल्पनेला अनुसरून ट्रॅचने आपली कल्पना आपल्या निबंधांत पुढे मांडली.

शब्दाचा इतिहास देण्याचे तत्व मान्य केले की त्याबरोबर शब्दाच्या निरनिराळ्या अर्थाची बोधक अशी वाक्ये देण्याची पद्धत पाडण्याचे श्रेय डॉक्टर जॉन्सनलाच देणे जरूर आहे. त्यानंतर रिचर्डसनने १८३५-३६ साली तयार केलेल्या कोशांत कल्पना विकास पावल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. अशा प्रकारची अर्थबोधक वाक्ये उद्धृत केल्याने विशिष्ट काळी विशिष्ट शब्दांचा विशिष्ट अर्थ कसा होता हे समजणे फार सुलभ होते. पण सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शब्दाचा वास्तव्य देणे ही होय. शब्द कसा निर्माण झाला, कोणत्या

धातूपासून तो तयार झाला हे सांगितल्याशिवाय शब्दाची माहिती पूर्ण झाली असे म्हणता येणार नाही. या शब्दाच्या उत्पत्तिशास्त्राने तत्समान अशा शब्दावर चांगला प्रकाश पडतो. एकाच धातूपासून निरनिराळे शब्द कसे बनले याचे आपल्याला उत्कृष्ट ज्ञान होते. याशिवाय शब्दाचा उच्चार देणे वगैरे किरकोळ गोष्टीहि कोशांत येणे जरूर आहे. पण वर सांगितलेल्या सर्व तत्वांचा समावेश करून त्यावर- हुकूम कोश तयार करणे हे अशक्य नसले तरी अतिशय अवघड काम आहे यांत शंका नाही. अशा प्रकारचा नमुनेदार कोश अद्यापि कोणत्याहि भाषेत झाल्याचे दिसून येत नाही. शिवाय अशा प्रकारचा कोश तयार करणे एकट्या दुकट्याचे काम नाही. त्याला निरनिराळ्या विषयांत पारंगत असलेली अशी विद्वान मंडळी एकत्र झाली पाहिजेत. इली कोश तयार करतांना निरनिराळे विद्वान नेमण्यांत येतात व अशी पद्धत अमलांत येणे अगदी स्वाभाविकच आहे.

अशा प्रकारच्या तत्वावरहुकूम तयार झालेला कोश म्हणजे ऑक्सफोर्ड न्यू इंग्लिश डिक्शनरी होय. हा कोश तयार करण्याची कल्पना ट्रॅचच्या निबंधावरून उदयास आली व त्याप्रमाणे कोश तयार करण्याचे काम सुरू झाले. हर्वर्ट कॉलेरिज याला मुख्य संपादक नेमण्यांत आले. हर्वर्ट कॉलेरिज हा १८६१ साली वारला. त्याच्यानंतर मुख्य संपादकाच्या जागी डॉ. फर्निव्हल याची नेमणूक झाली. १८७८ पर्यंत या संपादकीय मंडळ्याकडून २०,००,००० अर्थ-बोधक वाक्ये गोळा करण्यापलीकडे कांहीच झाले नाही. पुढे १८७८ साली ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटीने हा कोश प्रसिद्ध करण्याचे काम अंगावर घेऊन डॉ. मरे यांच्याकडे ते काम सौंपविण्यांत आले. १२ व्या शतकानंतरचे जे जे शब्द असतील ते सर्व या कोशांत ग्रथित करावयाचे असे ठरविण्यांत आले. या कोशाचे दहा विभाग करावयाचे असे ठरले, व त्याप्रमाणे १९८४ मध्ये या कोशाचा पहिला विभाग प्रसिद्ध झाला.

या कोशाइतका जवळ जवळ पूर्णतेस पावलेला दुसरा कोश नाही असे म्हटले असता वावगे होणार नाही. जर्मनीमध्ये जेकब आणि विल्हेल्म ग्रिम यांनी जो कोश तयार केला तो देखील न्यू इंग्लिश डिक्शनरीप्रमाणेच नमुनेदार झाला आहे. तरी पण न्यू इंग्लिश डिक्शनरीपेक्षा यांत अधिक दोष आहेत. उदाहरणार्थ, या जर्मन डिक्शनरीत शब्दांचे उच्चार दिलेली नाहीत व व्युत्पत्तीसंबंधाने विनचूक माहिती दिलेली आढळत नाही. अर्थबोधक वाक्ये उत्कृष्ट प्रकारची नाहीत व एकंदर कोशाची रचनाहि जितकी व्यवस्थित असावी तितकी नाही. फ्रेंच भाषेतील लिट्रे याने तयार केलेला कोश जर्मनीमधील कोशापेक्षा अनेक बाबतीत अपूर्ण आहे. पण एकट्याने तयार केलेला कोश या नात्याने त्याचे महत्त्व आहे. बर्लिन,

गोटिंगन, लैप्लिक, म्युनिच व व्हिएन्ना या विद्यापीठांच्या देखरेखीखाली तयार झालेला 'मेसारस लिग्वा लॅटिना' हा महत्वाचा कोश आहे. यांत दुसऱ्या शतकापर्यंत सर्व लॅटिन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील प्रत्येक शब्द व त्याची अर्थबोधक वाक्ये उद्धृत केली आहेत. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या शतकापासून तो सातव्या शतकापर्यंतच्या सर्व लॅटिन ग्रंथांतील वचने उद्धृत करण्यांत आली आहेत. हे सर्व कोश तयार करतांना कोशकारांनी आपल्यापुढे लोकांची गरज व त्याचबरोबर विद्वानांचीहि गरज भागविण्याचें ध्येय ठेवलें होतें. या दृष्टीने कोशाचा विकास ज्ञानकोशांत होऊं लागला. अशा प्रकारें कोश व ज्ञान कोश या दोनहि प्रकारांचें संमिश्रण पिरै लरौसे याच्या 'ग्रँड डिक्शनोएर युनिव्हर्सल डू सियेक्ले' यामध्यें सांपडतें. या कोशाचे १५ भाग प्रसिद्ध झाले. अशाच प्रकारचा इंग्लिश भाषेतील प्रयत्न म्हणजे सॅवरी डिक्शनरी हा होय. हा कोश अमेरिकेंत डॉ. व्हिटन यांच्या देखरेखीखाली तयार झाला. याचे सहा भाग असून ते १८८९-१८९१ सालांत प्रसिद्ध झाले. यांत न्यूइंग्लिश डिक्शनरीपेक्षां देखील, शब्दांचे अधिक बरोबर अर्थ दिले आहेत.

चिनी:-या भाषेंत कोशांचा सुकाळ आहे. 'खोवन' हा डु शीन याचा कोश सर्वांत जुना असून ख्रि. श. १५० मध्यें लिहिलेला आहे. त्यानंतर ५३० मध्यें कु ये बंग यानें यू पीन नांवाचा एक कोश तयार केला. पी वन यव फू हा प्रचंड कोश हन लिन या विद्यापीठाच्या ६६ विद्वानांनीं मिळून लिहिला. यांत अर्थबोधक वचनांची रेलचेल आहे. या कोशाचें इंग्लिश भाषेंत भाषांतर करावयाचें म्हण्टल्यास अष्टपत्री १००० पानांचे ४० भाग काढावे लागतील. हा कोश १७११ मध्यें प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर १७१६ मध्यें, हन सिन विद्यापीठाच्या तीस विद्वानांनीं मिळून कांशी झे तान हा कोश तयार केला. व त्याला स्वतः कांशी वादशहानेंच प्रस्तावना लिहिली आहे. हा कोश अद्यापि चीनमध्ये प्रमाणभूत गणला जातो.

कोशिका--या झाडास लॅटिनमध्ये श्लचेरा ट्रिजुगा; मराठीत कोशिका, लाखेचें झाड, हिंदीत कोडुवा; संस्कृतमध्ये कोशाग्र, लाक्षावृक्ष इत्यादि नांवें आहेत. हिंदुस्थानच्या बऱ्याच प्रदेशांत, ब्रह्मदेशामध्यें व सिलोनमध्ये हें एक मोठें झाड आहे. बंगालप्रांतांत व विशेषतः छोटानागपूर भागांत ही झाडे पुष्कळ आढळतात. परंतु आसामांत ही झाडे नाहींत. या झाडापासून उत्पन्न होणारा अतिशय मौल्यवान पदार्थ म्हणजे याच्या वियांचें तेल होय. हें तेल खाण्याकरितां व दिव्यांकरितां वापरतात. केंसांनां लावण्याच्या कामीं व देशी औषधांत देखील याचा उपयोग करतात. या तेलाच्या अंगां केंसांनां साफ करून त्यांची वाढ करण्याचा उत्कृष्ट गुण आहे असें म्हणतात, व हें मूळचें मॅकास्सार तेल आहे अशीहि समजूत आहे. अलिकडे याच्या वियांस परदेशाहून फार मागणी आहे. परंतु यांचा खाण्याच्या कामी उपयोग होत असल्यामुळे जंगलांतील लोक दुष्काळांत या

झाडांचीं फळे व्यापारापेक्षां खाण्याकरितांच गोळा करतात. व हें फारसें निर्गत होत नाहीं. या झाडाच्या कांबळ्या फांदांवर लाखेच्या किड्यांपासून पुष्कळ लाख उत्पन्न होतें. मध्य प्रांतांतील रायपुर व बिलासपुर जिल्ह्यांत हें लाख उत्पन्न करणारें झाड म्हणून फार प्रसिद्ध आहे. याचें लांकूड कटिण, मजबूत व टिकाऊ असून याचीं मुसळें, गाड्यांचीं चाकें, आंस, नांगर, साखरेच्या व तेलाच्या घाण्यांच्या व कापसाच्या रेंच्यांच्या लाटा देखील बनवितात. [वंट]

कोशी (कुशी)—उत्तरवंगाल व नेपाळमधील एक नदी. पूर्वनेपाळमधून जी हिमालयाची रांग गेली आहे तेथें सप्तकौशिकी नांवाचें प्रसिद्ध असलेला एक प्रदेश आहे. या प्रदेशांत ही नदी उगम पावते. नंतर ती नैर्ऋत्येस ६० मैल वहात गेल्यावर पुढें १६० मैलपर्यंत ती दक्षिणेस व आग्नेयीस वहात गेली आहे. दक्षिणेस व आग्नेयीस वहात असतांना तिला अरन व तांवर या दोन नद्या मिळाल्या आहेत. चत्रा पर्वतांतून ती वहात असतां तिचे अनेक धबधबे झाले आहेत. अशाच रीतीनें ती दक्षिणवाहिनी होऊन वहात असतां भागलपूर जिल्ह्याच्या ईशान्येकडील प्रदेशांत तिचा संचार झाला आहे. या ठिकाणीं तिचें पात्र एक मैल रुंद आहे. नंतर ती अनेक ठिकाणीं वळणें घेत घेत, वाटेंत घोघ्रा नदीला आपल्या पोटांत घेऊन, शेवटीं पुर्निया जिल्ह्यांत ती गंगेला जाऊन मिळाली आहे. बंगालमध्ये ही जवळ जवळ ८४ मैल वहात गेली आहे.

गांधी देशचा राजा कुशिक याची ही कौशिकी नांवाची मुलगी होय अशी पुराणांतरी कथा आहे. या कौशिकीचा एका ब्राह्मणपुत्राशी विवाह झाला. त्याच्यापासून तिला मुलगा झाला. नंतर तिला नदीचें स्वरूप प्राप्त झालें अशी कथा आहे. या नदीचा प्रवाह फार वेगाचा असून ती क्षणोक्षणीं आपले प्रवाह बदलते व त्यामुळे ती फार धातकी नदी आहे अशी तिची बंगालमध्ये प्रसिद्धी आहे. हिला ज्या वेळीं पूर येतो त्यावेळीं ती आसपासचा प्रदेश उध्वस्त करून टाकते. अशा रीतीनें भागलपूर जिल्ह्याच्या मधील पूर पोटजिल्ह्याचा बराचसा भाग तिनें उध्वस्त करून टाकला आहे. १८ व्या शतकांत ती पुर्निया शहराच्या जवळून जात असे पण पुढें तिचा प्रवाह बदलून तो बराच पश्चिमेकडे गेलेला आहे. पुर्नियाच्या प्रदेशाच्यामधून नदी वहात गेली असतां त्या ठिकाणीं तिच्यामधून नावा चालतात पण त्यादेखील मोठ्या मुष्किलीनें चालतात. याचें कारण ती नेहमी आपला प्रवाह बदलत असते. शिवाय तिचा प्रवाह फार जोराचा असल्यानें देखील तिच्यांतून बोटी नेणें फार थोड्याचें असतें. हल्लीं कार्थहार जवळ या नदीवर एक मोठा पूल बांधण्यांत आलेला आहे व शिवाय अंत्रा घांटापासून तो खन्वाघाटापर्यंत नावाहि सुरू आहेत.

काशी—संयुक्त संस्थानांतील मथुरा जिल्ह्याच्या अट तहशिलीतील एक गांव. आग्रा ते दिल्लीच्या मार्गावर हे

गांव वसलेलें आहे. इ. स. १९११ मध्ये यांची लोकसंख्या ७१८८ होती. येथे एक सुंदर धर्मशाळा असून ती अकबराच्या कारकीर्दीत ख्वाजा इतिवारखान नांवाच्या सुभेदाराने बांधली असे म्हणतात. इ. स. १८५७ च्या वंडांत मथुरा जिल्ह्याचे अधिकारी या ठिकाणी दडून राहिले होते. पण ही गोष्ट शत्रुसैन्याला समजल्यामुळे त्यांना तेथून पळ काढावा लागला. या ठिकाणी एक दवाखाना व वॉल्टिस्ट लोकांची एक मिशनरी संस्था आहे. हे गांव खोलांत वसलेलें असून याच्या आसपास पाण्याची डबकी आहेत. त्यांतलि पाणी सध व वाईट असल्यामुळे रहिवाश्यांच्या प्रकृतीवर त्याचा परिणाम घातुक होतो. येथे हल्ली एक चांगलें तळें बांधण्यांत आलें आहे. इ. स. १९६७ साली या गांवाला म्युनिसिपालिटीचें हक्क देण्यांत आले. येथून धान्य व कापूस मथुरा जिल्ह्यांत जातो. येथे कापसाच्या सहा गिरण्या आहेत. हे गांव विशेषतः गुरांच्या व्यापाराबद्दल प्रसिद्ध आहे. येथे दरवर्षी ३०,००० गुरांची विक्री होते. येथे चार पांच शाळा आहेत.

कोष्टी—या जातीची मोठी वस्ती वऱ्हाड-मध्यप्रांतांत आहे. तेथील मराठी व तेलगू कोष्टी नागपूर व छत्तीसगडांत रहातात. यांची संख्या (१९११) १,५४,५९९ आहे. तेलगू कोष्ट्यांस सालेवार म्हणतात. हे मार्केडेय ऋषीस आपल्या धंद्याचे ऋषि समजतात. कारण या ऋषीने कमलतंतूपासून कपडे तयार करून देवांस दिले. यास सूर्याची मुलगी दिली होती. तिजबरोबर भवानी नांवाचा राक्षस व एक वाघ आंदण दिला होता. राक्षस फार उन्मत्त झाल्यामुळे ऋषीने त्यास मारलें. पण वाघ अगदी आज्ञाधारक होता. राक्षसाच्या हाडांपासून ऋषीने कपडे विणण्याचे सामान तयार केलें अशी आख्यायिका हे लोक आपल्या प्राचीनत्वाबद्दल सांगतात. कोष्टी लोकांची वाघावर फार भक्ति आहे. आजपर्यंत वाघाने एक देखील कोष्टी मारला नाही. वाघ यांस भेटला तर हे मार्केडेयांच्या स्मरणाने त्याचा शक्तिपात करतात. तेव्हा तो निमूटपणे आपल्या वाटेने जातो अशी यांची समजूत आहे. लग्नप्रसंगी हे वाघाची मूर्ति रत्निध ठेवतात.

यांच्यातील उपजातीचे निरनिगळे प्रकार आहेत ते. हळवी, लाड, कोष्टी, गधेवाल, देशकर, देवंग, पटवी, इत्यादि होत, ओंकुले हे गोलक संततीचे आहेत. पूर्वीचे जैन कोष्टी हे आतां हिंदू झाले आहेत. सालेवारांत सूतसाले व पद्मसाले असे दोन वर्ग आहेत. सगूणसाले वर्ग हा गोलक आहे.

नागपुराकडे लग्नांत वधूवरांभोंवती सणाचा दौरा सातदां गुंडाळतात. वधूची आई वरास ओवाळते व वराची आई जमीनीवर पाणी टाकते. सालेवारांत लग्न वराच्या घरी होतें. वधूस मध्यरात्री आणतात. विणकामांतील एका लांकडावर वराचा उजवा व वधूचा डावा पाय ठेवतात व त्याच्यावर कांबळे गुंडाळतात. मध्ये अंतर्पाट धरतात. वधूवर एकमेकांवर पांचदा अक्षता टाकतात व मग दोघे त्या लांकडावर बसतात, म्हणजे लग्नाची आटपली. विध-

वांनां लग्न करण्यास परवानगी आहे. चांधांत विधवा वापाकडे रहात असली तर त्यास ४० रुपये हुंडा द्यावा लागतो. तिच्या पुनर्विवाहाच्या दिवशी तिची ओटी नवरा नारळानें भरतो व तिला कुंकू लावतो. रात्री ती नवऱ्याकडे जाते त्याला ती ओटी देते व त्याच्या पायां पडते. हे लोक होताहोईतोपर्यंत घटस्फोट करीत नाहींत. जितक्या वायका त्यांस मिळतील तितक्या त्यांस हव्याच असतात. हे कधी कधी वायका चोरतात, विकतात व गहाणसुद्धा टाकतात. लिंगायत व कवीरपंथी लोक प्रेतें पुरतात; इतर बहिन करतात. ५ व्या दिवशी विधवेच्या बांगच्या फोडून कुंकू पुसतात. मयताच्या मुख्य वारसाच्या डोक्यास ५ व्या दिवशी जातीचे पंच पागोटें घालतात. हे लोक श्राद्ध करीत नाहींत. अक्षयतृतीयेला मित्रास बोलावतात व त्यास विचारतात कीं तुम्ही माझे कोण अहांत ? तो सांगतो कीं मी तुझा आज्ञा किंवा पणजा आहे. अशा रीतीने मित्रास बोलावून जेवण घालतात. गणपति हा यांचा मुख्य देव आहे. कवीरपंथी कोष्ट्यांचा स्वतंत्र पुरोहित असतो. गुरुमुखी म्हणून नागपूरच्या कोष्ट्यांत एक पंथ आहे ते धापेवाच्याचे कोळीबाबाचे शिष्य आहेत. हे आपल्या गुरुच्या नांवानें घरी एक नारळ देऊन त्याची पूजा करतात. हे आपल्या विणण्याच्या यंत्रास पवित्र समजतात. विटाळशा वायका त्यास शिवत नाहींत. यापैकी कांहीं लोक मद्यमांस खातात व कांहीं खात नाहींत. हे लोक ब्राह्मणांस पौरोहित्य देतात. डाक्याची मलमल विणणारे कोष्टीलोक अपवित्र समजले जात नाहींत. ब्राह्मण त्यांच्या हातचे पाणी पितात. नागपूरच्या भागांत हे फार चांगले कपडे विणतात. धोतरें व लुगडी यांची नागपुरास प्रसिद्धी आहे. गिरण्यांमुळे यांची स्थिति फार खालावली आहे. महाराष्ट्रीय व कर्नाटकी कोष्ट्यांची माहिती ' देवांग ' या लेखांत सांपडेल. [रसेल व हिरालाल. एन्थोवेन].

कोष्ट—या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये सोस्तुरिआलाप्पा व भरतखंडांत कुट, पाचक, कोष्टम इत्यादि नावे आढळतात. ही काश्मीरच्या दरीच्या उतरणीवर ८००० ते ९००० फूट उंचीवर होते. झेलम व चिनाव यांच्या खोऱ्यांतहि ही आढळते.

पुरातन माहिती. —प्राचीन काळापासून कोष्टाच्या मुळ्यांची औषधी गुणांबद्दल फार ख्याति आहे, परंतु बराच काळपर्यंत याच्या उत्पत्तीची माहिती नव्हती; व म्हणून चुकीने कोस्टस स्पेसिओसशी याचा संबंध जोडांत असत. याच्या मुळ्यांचे काप काढून कलकत्ता व मुंबई बंदरांत व तेथून चीन, तांबडा समुद्र वगैरेकडे पाठवितात. औषधाशिवाय या मुळ्यांचा उत्तर काढण्याकडे ५ केंसांचा कलप करण्याकडे उपयोग होतो.

कोस—हिंदुस्थानांत रस्ता मोजणीचे माप कोस हेंच कोस—हिंदुस्थानांत रस्ता मोजणीचे माप कोस हेंच

काळीहि कोस उपयोगांत होता. हल्लीप्रमाणे रस्त्याच्या कडेला हे कोसांचे दगड पुरलेले असत. रोमन स्टेडिआ व कोस यांचे प्रमाण म्हणजे २० स्टेडिआबरोबर एक कोस होय. मॉगल राज्यांतहि हेंच कोसांचे मोजमाप होतें. चंद्रगुप्ताच्या काळी प्रत्येक अर्ध्या कोसावर एक एक दगड पुरीत; परंतु मॉगली राज्यांत दरेक कोसास एक दगड असे. मॉगल कोस म्हणजे इंग्रजी ४५५८ यार्ड होत. अशोकाच्या ८ व्या शिलाशासनातील “अढकोसिक्य” याचा अर्थ फ्लीट आठ कोस धरितो; परंतु पुष्कळांच्या मतें अढ म्हणजे अर्धा असा अर्थ होतो. स्टेडियाचेहि तीन प्रकार (६५०, ६०० व ५२० इंग्रजी फूट) पहिल्या ख्रि. शतकांत होते. पेरिप्लसच्या वेळी एक स्टेडिआ म्हणजे हल्लीचा एकदशांश इंग्रजी मैल असावा. चंद्र गुप्ताच्याहि आधीपासून कोस हें माप हिंदुस्थानांत प्रचलित होतें एवढें नक्की होय. [स्ट्राबो. १५. २; इलियट; ज. रा. ए. स. १९०६; शॉफ-पेरिप्लस. ५४].

कोसगी—हद्रेबाद संस्थानांतील गुलबर्गा जिल्ह्यामध्ये सर सालरजंगच्या घराण्याकडे जी जहागिरी आहे त्या जहागिरीचे मुख्य ठिकाण. याची लोकसंख्या १९०१ साली ८२२८ होती. या ठिकाणी एक पोलीस ठाणे, एक दवाखाना व एक सरकारी शाळा आहे. या ठिकाणी सुमारे ३० हजार माग असून सुती व रेशमी लुगडी मोठ्या प्रमाणावर तयार होतात.

कोसम—संयुक्त प्रांतांतील अलाहाबाद जिल्ह्याच्या मंडनपूर तहशिलीतील एक खेडेंगांव. वास्तविक हें गांव कोसम इनाम व कोसम खिराज या दोन छोट्या खेड्यांचे मिळून बनलेले आहे. हें गांव यमुना नदीच्या कांठी वसलेले आहे. १९०१ मध्ये याची लोकसंख्या २३७४ होती. प्राचीन हिंदुस्थानांत प्रसिद्धीस आलेले कौशाम्बी नगर हें या खेडेंगांवाच्या खाली पुरले गेले असावे असे तज्ज्ञांचे मत होतें. पण हुएनत्संगाने म्हणणे गृहीत धरल्यास कौशाम्बी हें कोसमच्या नैऋत्येस थोड्या अंतरावर होतें असे मानावे लागतें कोसम येथे जे अवशेष सापडले आहेत त्यांवरून पूर्वी तेथे चार मैलांचा घेर असलेला व ३०।३५ फूट उंचीवर बांधला गेलेला असा एक तटबंदी किंवा असावा असे दिसतें. येथे एक एकसंधि, असा मोठा दगड असून त्यावर यात्रेकरुनी लिहिलेले ५।६ व्या शतकांतील शिलालेख आढळतात. १५६४ मधील एक शिलालेख येथे आढळतो. त्यांत कौशाम्बी या नांवाचा उल्लेख आलेला आहे. या खेड्याच्या आसपास दगडी मूर्ति, नाणी इत्यादि सांपडलेली आहेत व तेथील नाण्यांमध्ये अगदी अर्वाचीन नाणी देखील सांपडलेली आहेत. यापैकी कांही नाण्यांवर पहिल्या दुसऱ्या शतकांतील राजांची नांवे आढळून येतात. या किड्याच्या वायव्येस तीन मैलांवर पमोसा नांवाची एक टेंकडी असून तेथे लेणी आहेत; या लेण्यांमध्ये पुष्कळ शिलालेख सांपडलेले आहेत.

कोसल—याचा उल्लेख वैदिकवाङ्मयांत येतो. (ज्ञानकोश विभाग ३ पृष्ठ २१० पहा). कोसल या नांवाचे दोन देश प्राचीनकाळी प्रख्यात होते; एक उत्तरकोसल व दुसरा दक्षिणकोसल. उत्तरकोसल हा फार प्राचीन होता. तो म्हणजे हल्लीचा घोगरानदीच्या उत्तरेकडील अयोध्याप्रांत होय. जैन, बौद्ध व ब्राह्मण या तिन्ही वाङ्मयांत या कोसलाचा उल्लेख येतो. रामायणाच्या पूर्वीपासून हा देश प्रख्यात आहे. कोसलराजकन्या कौसल्या ही रामाची आई होय. वायुपुराणावरून लवाने या प्रदेशावर राज्य केले असल्याचे ठरते. बौद्धवाङ्मयांत येथील राजांची सत्ता कपिलवस्तूवरहि होती असे म्हटले आहे. त्यांत कोसल व मगध यांचा नेहमी संबंध येतो. या प्रदेशांतच बुद्धाचे पूर्वचरित्र झाले व तेथेच त्याने आपल्या धर्माची ध्वजा प्रथम फडकविली. पौराणिक काळांत काशीच्या राज्याची प्रसिद्धि होती. परंतु, त्यानंतर ऐतिहासिक काळाच्या प्ररंभीच कोसलच्या राज्याच्या ख्यातीस (ख्रि. पू. ६ वें शतक) सुखात झाली. त्या वेळी साऱ्या उत्तरहिंदुस्थानांत कोसलाचेच राज्य महत्वाचे होतें. या कोसलची राजधानी श्रावस्ती होय. ही नेपाळांत हिमालयाच्या पायथ्याशी होती. ह्युएनत्संग याच्या मताने व फाहियान याच्या तर्कावरून हल्लीचे साहेट माहेट (हल्लीच्या उत्तर अयोध्या प्रांतांतील गोंड बहिरच जिल्ह्याच्या सरहद्दीवरील गांव) हीच पूर्वीची श्रावस्ती होय असे म्हणतात. ही रापती (रावती) नदीच्या कांठी आहे. महाभारतांत सभापर्वीत उत्तरकोसल देश भीमाने जिंकल्याचा उल्लेख आहे. इक्ष्वाकू(सूर्यवंशी)चा आठवा पुरुष (वंशज) श्रावस्त याने श्रावस्ती स्थापिली. अश्वमेधपर्वीत कोसलाचे नांव आले आहे. बराहमिहिरानेहि कोसल (फक्त एकच) उल्लेखिला आहे. कालिदासाने अयोध्येस उत्तरकोसलाची राजधानी म्हटले आहे. वर दिलेल्या साहेटमाहेट येथे बनिगहमला एक बुद्धाचा पुतळा आढळला. त्यावरील लेखांत श्रावस्ती अशी अक्षरे होती. त्यावरून हेंच गांव श्रावस्ती असे ठरले. येथे जुने अवशेष पुष्कळ आहेत. ह्युएनत्संगच्या वेळी हें मोडकळीस आलेले शहर रामाच्याहि पूर्वीचे आहे. बुद्धाच्या वेळी ही प्रसेनजित् राजाची राजधानी होती. बुद्धाच्या बऱ्याच कथा या प्रांतांत घडलेल्या आहेत. विविध सार राजाची राणी कोसलराजकन्या होती. बुद्धानंतर ५ शतके या शहराचा इतिहास सांपडत नाही. तदनंतरचा तेथील विक्रमादित्य नांवाचा एक राजा बौद्धधर्मद्वेषा म्हणून प्रख्यात आहे. याचा काल (अजमासे) इ. स. १०० चा आहे. नंतर तिसऱ्या व चवथ्या शतकांतील खिरवार राजे यांची नांवे आढळतात. परंतु हे स्वतंत्र नसून गुप्तांचे (मगधच्या) मांडलिक असावेत. तदनंतर श्रावस्तीचे महत्त्व कमी झाले. फाहियानच्या वेळी येथे फक्त २०० घरे होती. याची शेवे, सेवेट, सावथ्यी, साहेट, सावित्री अशी निरनिराळी नांवे आहेत. ह्युएनत्संगने या कोसलराज्याचा

वेर ३३४ कोस सांगितला होता. यावरून हा दक्षिणउत्तर घोगरा, हिमालय व पश्चिमपूर्व कर्णाला, धवलगिरीपर्यंतचा प्रदेश होय. चंद्रगुप्त मौर्याने हा देश जिंकिला होता. कांहीं ठिकाणी इंद्रप्रस्थ मध्य धरून पूर्वकोसलाचेहि ईशान्य कोसल व आग्नेय कोसल असे दोन पोटभाग होते असा उल्लेख येतो. ब्राह्मणकार्त्तवी व महाभारतकार्त्तवी सूर्यवंशी क्षत्रियांचीं राज्ये हिंदुस्थानांत फक्त पूर्वेक होती. त्यांपैकीच कोसल-विदेह हे एक होय. ब्राह्मणग्रंथांत याचा उल्लेख अभिमानपूर्वक येतो. कुरुपांचालाहून हे लोक मित्र होते. हे तत्त्वज्ञानी होते. ग्रीक्स व मेकडोनेल यांच्या मतें यांची भाषा जवळ जमळ पंजाबी भाषेसारखी असून ते सूर्यवंशी क्षत्रिय होते.

आतां दक्षिण कोसल म्हणून दुसरा एक प्रांत आहे, त्याची माहिती अशी:-हा महानदीच्या खोऱ्यांत, गोदावरी व महानदी यांच्यामधील पूर्वेकडील (हल्लीचा छोटानागपूर) प्रांत होय. रामायण, महाभारत यांतहि या दक्षिण कोसलाचा उल्लेख येतो. रामानें कुशाला (रामाचा पुत्र) हें राज्य दिलें होतें व त्याची राजधानी कुशावती ही या प्रांतांत विन्ध्यतटे-प्रांती होती. महाभारतांत दक्षिणपथांत सहदेव विजयांत या कोसकाचा उल्लेख आहे. रत्नावली नाटकांत व ह्युएन-त्संगाच्या वर्णनांतहि याची राजधानी मणिपूर होती असें एकेठिकाणीं म्हटलें आहे. हा प्रांत समुद्रगुप्तानें जिंकिला होता, त्यावेळीं येथील राजा महेंद्र नांवाचा होता. कांहींच्या मतें हल्लींचा छत्तीसगड, अमरकंटक व कांगर हा प्रांत म्हणजे दक्षिणकोसल होय. यांतच गज्जिहाना नगरी होती असें म्हणतात.

या प्राचीन दक्षिण कोसलाचे प्राचीन राजे हैहय होत. हे सहस्रार्जुनाचे वंशज होते. ते रामायणकालीन होते. यांची व अयोध्येच्या सगर राजांचीं युद्धे झालेली आहेत. या हैहयांनां कांहीं (विशेषतः परकीय) इतिहासकार हय नांवाचे वाद्य शक समजतात. परंतु तें खोटें आहे असें रा. वैद्य म्हणतात. हे शुद्ध सोमवंशीय क्षत्रिय होते. ह्युएनत्संगहि त्यांना स्पष्ट क्षत्रियच म्हणतो. ते उंच व रंगानें काळे होते. सोमवंशातील बहुतेक लोक काळे (श्रीकृष्णासारखे) असत. या हैहयांचीं दोन मोठीं राज्ये होती. एक मणिपूरचे महाकोसलाचे व दुसरें त्रिपूरचे चेदने. त्रिपूरचे राजे कलचुरी हैहय होते. त्यांनीं पुढें शिशुपालाच्या चेदी वंशाचे राज्य जिंकल्यामुळे त्यांना चेदी असें म्हणू लागले. वास्तविक ते कलचुरी हैहय होत. पुढें चेदी राज्यांतील प्रख्यात किल्ला कल्लिजर हा त्यांनीं जिंकल्यामुळे यांना ' कल्लिजरपुरवराधीश्वर ' म्हणत. यांचा उल्लेख ह्युएनने महाकोसलासारखा स्पष्ट केला नाहीं. बाली जिल्ह्यांतील हैहय रजपूत हे सोमवंशी व रंगानें काळे असून मध्यप्रांतांतील साऱ्या क्षत्रियांत त्यांचा दर्जा पहिल्या प्रतीचा आहे. रतनपूर येथें या हैहयांची राजधानी बऱ्याच कालापासून होती. हीच बहुधा ह्युएनने पाहिली असावी. मंडळाच्या ताम्रपटावरून रतनपूरच्या राजांचे राज्य छत्तीस

गडावर इ. स. १४४ पासून सुरू होतें तें अठराव्या शतकापर्यंत (मराठ्यांच्या मुलखगिरीपर्यंत) अव्याहत होतें. जवळ-पूरच्या ताम्रपटांत येथील कांहीं राजांचीं नांवें येतात. त्यांच्यांत प्रख्यात असा पहिला कोकिलदेव होऊन गेला. त्याच्या आधीचे छत्तीसगडचे हे हैहय बौद्धधर्मी होते. ह्युएनचा राजा बौद्धधर्मी होता. सुप्रसिद्ध बौद्धधर्माचार्य नागार्जुन या कोसल-देशचा होता. सारांश हर्षाच्या आधी व नंतरहि कोसलांत बौद्धधर्म प्रचलित होता. आठव्या शतकांत येथें धर्मक्रांति होऊन बौद्धधर्माचें उच्चाटन झालें. या हैहय घराण्यांतील राजांच्या वंशावळी विनचूक सांपडत नाहींत. कोकिल हा सनातनधर्मी होता. त्रिपूरचे चेदी उर्फ कलचुरी हैहय यांनी आपला स्वतःचा एक शक इ. स. २४८ च्या सप्टेंबरच्या पांचव्या तारखेस सुरू केला. हैहयांचीं हीं राज्ये पर्वतांनीं वेष्टित असल्यामुळे एक हजार वर्षे विनधोक टिकलीं होती. त्यांनां पहिला व शेवटचा तडाखा मराठ्यांनी दिला. त्यांच्या बखरी साधारण सांपडतात; परंतु त्यांत खरी माहिती थोडीच असते.

छत्तीसगड प्रांत म्हणजे महाकोसल. या छत्तीसगडांत एक एक गड असलेले ३६ भाग आहेत. त्यांत पुढील चार भाग मुख्य आहेत. (१) शिवनाथ नदीचे खोरे, (२) हसदा नदीचे खोरे, (३) महा नदीचे खोरे व (४) रायपूर प्रांत. येथील मुख्य धान्ये तांदूळ, गहू, कडधान्य व गळिताचीं धान्ये होत. जंगलांत वाघ, डकर व रेडे फार आहेत; वंगालच्या बाजूस हत्तीहि पुष्कळ आहेत. जंगलांत गोंड, भूम्ये व आबींग हे रानटी लोक राहतात. हे घांटावरील लोकांत मिसळत नाहींत. घांटावर बहुतेक चांभार लोक असून ते शेतकी करतात. यांचा धर्म सत्नामी आहे. याशिवाय ब्राह्मण, रजपूत कूर्मी व राऊत या येथील प्रमुख जाती आहेत. या प्रांतांत आगगाडी फार थोडी आहे. पूर्वी इकडे प्रांत सुपीक असल्याने अतोनात धान्य पिके. व वाहतुकीचे रस्ते कमी असल्याने तें तेथेंच पडून कुजे. त्यावेळीं वाहतुक वंजारी लोक करीत असत.

पूर्वी येथें (बखरीच्या माहितीवरून) सत्यांग नांवाच्या हैहय राजा होता. त्याच्या नंतर सुयुधराजा झाला. त्याला तीन पुत्र होते. त्यानें तिघांनां आपलें राज्य माहिष्मती (मांडळा), चंद्रपुर (चांदा), मणिपुर (रतनपुर) या-प्रमाणें वांटून दिलें. रतनपुर म्हणजेच छत्तीसगड. येथील दहवा राजा कर्णपाल यानें स. ११५-११४ पर्यंत राज्य करून व अमरकंटक येथें शहर वसवून देवळें बांधिली. स. ३०० च्या सुमारास मदनपाल नांवाच्या राजानें अमरकंटकाजवळ धनपुर शहर व अजमीर किल्ला बांधला. व किल्ल्याचे अवशेष अजून आहेत. पुढें आठव्या शतकांत सुरदेव व ब्रह्मदेव या भावांनीं हें राज्य वांटून घेतलें. रतनपुरची थोरली पाती व रायपुरची छोटी पाती होय. विलासपुर सुरगुज, सवळपुर येथील संस्थानिक रतनपुरचे मांडलिक

असून रायपुरचे मांडलिक वस्तर व कंकरचे राजे आहेत मराठ्यांच्या स्वाभ्यापयंत हीच परिस्थिति होती.

मणिपुर हें (जुनी राजधानी) रतनपुरचे उत्तरेस ७॥ कोसावर, लफा पर्वतांच्या माथ्यावर वसलेलें आहे. त्याची उंची ३४०० फूट आहे. येथें किल्ला, टांक्या, देवळें व वाडे यांचे अवशेष अद्यापि आहेत- संवत् ८९५ ते १६२० पर्यंतच्या तेथील ब्राह्मणी कथांत, राज्यांतील बांधलेलीं देवळें व वसविलेलीं नगरें यांच्या नामावलीखेरीज, निर- निराळ्या राजांच्या कल्पित गुणांचें वर्णन आढळतें. या कथा अद्यापि छापलेल्या नाहींत. स. १५६३ त, अक- बराचे कारकीर्दीत येथें मुसलमान घुसले; तेव्हां रतनपुरचा राजा कल्याणसिंग हा अकबराचा मांडलिक बगला. या वेळे- पासून मराठ्यांच्या वेळेपर्यंत याच्या वंशजांनी तेथें राज्य केलें. मराठ्यांच्या स्वाभ्यांत रतनपुर व रायपुर हीं दोन्ही राज्ये मेडिली व नागपुरची भोसलेशाही झाली. हल्लीं एक दोन लहान संस्थानिक (हैहयवंशीय) या प्रांतांत आहेत. हैहयघराण्यांत फार पराक्रमी राजे झाले नाहींत व त्यांचीं घराणांहि हल्लीं फारशीं उरलेलीं नाहींत. इकडील राज्यांच्या पूर्व वैसवाची व सामर्थ्याची साक्ष, इकडील प्रांतां- तील राजां, सुपूर व कवरीनारायण या ठिकाणच्या मोठ- मोठ्या देवळांच्या अवशेषांवरून व तेथील शिलालेखांवरून पठतें. या हैहयवंशांतील एक सुरदेव नांवाचा राजा परा- कमी निप गला होता. त्यानें स. ९९८ त तैलंगण जिंकला होता. स. ११६५ तील एका शिलालेखांत, श्रीकळ चेदीश्वर, रत्नराज, पृथ्वीदेव, जज्जलदेव अशीं राजांची नांवे आढळतात. या प्रांतांतील आतांपर्यंत सांपडलेलीं फार जुनीं नाणीं या पृथ्वीदेवाची असून, ती बहुतेक सोन्याचीं व फार थोडीं तांब्याचीं आहेत. तांब्याच्या नाण्यांवर हनु- मानाची मूर्ति असून, सोन्याच्या नाण्यांवरील आकृति अस्पष्ट आहे. जज्जलदेव व रत्नदेव यांचीहि कांहीं नाणीं आढ- ळलीं आहेत. त्यावरून त्यांचा काल अनुक्रमे स. ११२० व स. ११४० येतो. यापेक्षां, हैहय राजांचा व त्याबरोबरच या दक्षिणकोसल देशाचा देण्याजोगा इतिहास आढळत नाहीं. [स्मिथ-अथ्यर-वैद्य. मध्य. भा. पु. १-२; इ. ग्या. पु. १५; ज. रा. ए. सो. १९००, ०९, १८; वायुपुराण वाल्मी. रामायण; महाभारत; रघुवंश; भा. भु. व; प्रा. कोश; अ. कोश; त्रिकांडशे; हंटर-ओरि. इति; म. प्रां. ग्याक्षि; कुक; ग्रॅट-ग्याक्षि; कनिंगह्याम.]

कोसीगी—मद्रास इलाख्यांतील वल्लारी जिल्ह्याच्या आपवानी तालुक्यांतील एक शहर. हें मद्रास रेल्वेच्या वायव्य फांट्यावर वसलेलें आहे. १९११ सालीं याची लोक- संख्या ६,९०७ होती. ४००—५०० फूट उंच अशा एका टेकडीच्या पायथ्याशीं हें वसलेलें आहे. या शहराच्या बाजूस ग्रानाइट (वज्रतुंड) दगडाचे ढीगच्या ढीग अस्ताव्यस्त रीतीनें पडलेलें आहेत. शहराच्या सभोंवतालीं छोट्या

टेकड्यांचीं माळ असून त्यांत ग्रानाइट दगडांची समृद्धि आढळते. या टेकड्यांवर स्वयंभू दगडाच्या मूर्ती आढळतात. कोसीगी स्टेशनच्या दक्षिणेस तीन मैलांवर एका टेकडीवर एक ८० फूट उंचीचा दगडाचा गुंडा असून त्यावर दोन दगडी स्त्रियांच्या मूर्ती आहेत. त्या 'अक्कचेळ्ळु' या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. प्राचीनकाळां हें ठिकाण येथील एका जातीच्या मुख्याच्या ताब्यांत होतें. याच्या घराण्यांत गोषांची चाल असे. या जातिमुख्याच्या घराण्यांतलि वीर- पुष्पांच्या पराक्रमाचीं वर्णनें ज्यावर खोदलेलीं आहेत असे मोठ मोठे दगड (वीर-कल) या शहराच्या आसपास सांपडतात. शहराच्या दक्षिणेस एका मैलावर तीन टेकड्यांच्या योगानें झालेल्या एका त्रिकोणाकृति भागांत ५ दगडी मूर्ती आहेत; त्यांपैकी एकच अगदीं जशाच्या तशी शायत आहे. येथें एक चामड्यांना रंग देण्याचा कारखाना असून शिवाय कापड विणण्याचा धंदोहि येथें मोठ ग प्रमाणांत आहे.

कोस्टारिका—मध्यअमेरिकेंतील प्रजासत्ताक राज्य. ह्याच्या उत्तरेस निवारग्वे; पूर्वेस कॅरिबियन समुद्र; आग्नेयांस व दक्षिणेस पनामा; नैऋत्येस, पश्चिमेस व वायव्येस पॅसिफिक महासागर. क्षेत्रफळ २३००० चौ. मै. हा एक उंच पठार असून त्यांत उंच पर्वतांच्या रांगा गेलेल्या आहेत. यांत सहा प्रांत आहेत.

स्वरूपवर्णन.— कोस्टारिकांत ज्वालामुखी पर्व- तांच्या रांगा असून त्या एकमेकांपासून सैनजोसे व कॅटोगोया पठारांमुळे विभक्त झाल्या आहेत. यापैकीं मुख्य शिखरें:—पोआस (८८९५ फूट), इरास्तु (११,२००), टुरिआल्वा (१०,९१०). दुसऱ्या दोन पर्वतांच्या रांगा निकोया आखाताच्या दक्षिणेकडून पनामाकडे गेल्या आहेत. यांचें नांव कॉर्डिलेराद टालामांका असून त्यांची मुख्य शिखरें चिरिपोआंद (११,४८५), युएनाबिह्स्टा (१०,८२०), पिकोव्हेल्नको (९६४५) हीं होत. या प्रदेशांत धरणीकंप वारंवार होतात. मुख्य नद्या सॅनजॉन रिओफ्रायओ या होत.

हवामान.—सर्व देशांत उष्ण, थंड व समशीतोष्ण अशा तीन सन्हेवें हवामान असतें. दरसाल पाऊस सुमारे ८० इंच पडतो. संधिवात व हिंवताप समुद्रकांठीं विशेष आढळतो. एकंदरीत उष्ण कटिबंधांतील दुसऱ्या कोणत्याहि देशापेक्षां कोस्टारिका अत्यंत निरोगी प्रदेश आहे असें म्हण- ण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

लोक.—१९१७ मध्ये लोकसंख्या ४५४९९५ होती. बहुतेक स्पॅनिश व तिच्या उपभाषा यांचा प्रचार आहे. १६ व्या शतकांतील गॅलिशियन लोकांचें (स्पॅनिश) वंशज आहोत असें बहुतेक लोक मानितात. मिश्र लोकांची संख्या जास्त आहे. मूळचे इंडियन लोकसंख्येनें कमी आहेत ते निकाराग्वेची सरहद्द व टालामांका यांत राहतात. संस्थानचा धर्म रोमन कॅथॉलिक आहे पण सर्वत्र धर्मस्वातंत्र्य आहे. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत आहे. १९१५ त

कोहइबाब—ही एक लांबच्या लांब पर्वताची ओळ आहे. ही अफगाणिस्तानच्या मध्यभागांतून गेलेली असून अफगाणिस्तानच्या संरक्षणाचे मुख्य साधन झालेली आहे. ही हिंदुकुशपर्वताची एक रांग आहे असे म्हणतात. व ते खंरंहि आहे. शिबर घाटापासून ही पर्वताची रांग पश्चिमेकडे गेली असून एक व लंगच्या जवळ या रांगेच्या चार उपरांगा झाल्या आहेत. यांपैकी अगदी दक्षिणेकडे जी रांग गेली आहे तिला बंद-इ-दुआर-वान, बंद-इ-बैयान, अशीं बरीच नावे आहेत. ही रांग हरीरुद दरीपासून गेली असून हिरातपर्यंत गेली आहे. या रांगेला हिरातमधील लोक बंद-इ-बोर असे म्हणतात. दुसऱ्या उपरांगेला सफेद कोह असे नांव आहे. या उपरांगेच्या उत्तरेस सियाह बुबाक ही बंद-इ-बियानच्या समांतर रेषेत हरिरुद दरीच्या उत्तरेकडून गेली असून हरीरुद व मुरघाब यांच्या दरम्यान तिच्यापासून एक धबधबा होतो. चौथी उपरांग वायव्येकडे पसरली असून तिचे हात सर्व बाजूला पसरलेले आहेत व ही उपरांग अफगाण तुर्कस्तानची नैसर्गिक

सरहद्द झाली आहे. या रांगेच्या पश्चिमेकडील ओळीस बंद इ तुर्कस्तान असे म्हणतात. कोह इ बाबची पश्चिम शाखा शिखरांनी युक्त असून तर्तिल सर्वांत मोठी शिखरे १६००० फूट उंचीची आहेत. कोह इ बाबच्या दक्षिणेस बेसूर नांवाचा एक डोंगराल जिल्हा आहे. उत्तरेस अफगाणिस्तानचे सपाट मैदान पसरले आहे. या पर्वतांतील, इराक (१३००० फूट), हजीगक (१२००० फूट), व झर्दसग (१३००० फूट) हे मोठे घाट आहेत.

कोहली—वऱ्हाड मध्यप्रांतांतील एक शेतकरी जात. वैनगणेच्या खोऱ्यांत मराठी भाषा चालू असलेल्या भागांत मंडारा व चांदा जिल्ह्यांत यांची वस्ती आहे. यांचा धंदा आजकाल शेतकी करणे हाच आहे. यांची संख्या २६००० आहे. वैनगणेच्या खोऱ्यांत यांनी आजपर्यंत मोठी तळी बांधली आहेत; व त्यामुळे शेतकीला पण्याचा पुरवठा झाला आहे. उसाची लागवड करणे हा यांचा फार आवडीचा उद्योग असे. हे स्वतःबद्दल असे सांगतात की चांद्याच्या गोंड राजाने आढास काशीहून आणिले यांच्या चालीरीती व भाषा सर्व मराठी प्रांतांतली दिसते.

यांचीं कांहीं कुले व उपजाती बनल्या आहेत. त्यांचीं नांवें बहुतेक स्थलांवरूनच पडली आहेत. यांच्यांत भावाची मुलगी बहिणीच्या मुलाने केलेली चालते पण उलट संबंध करता येत नाही. यांची शेती कुदळीने खेदूनच होते. यांस शेताची रखवालदारी करण्याची फार गरज पडते. म्हणून एकापेक्षा अधिक वायका करणे यांस फायदेशीर आहे. सापत्न वायका मांडू लागल्या तर नवरा त्यांची घरे निरनिराळी बांधून देतो. ब्राह्मणाने मंत्र म्हणून वराकडून वधूच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांधवावे व पस्परानी एकमेकांस माळा घालव्या म्हणजे झाले. यांचे लग्न ब्राह्मण नसला तर जातीचा वृद्ध माणूसहि चालवितो. विधवांचीं लग्ने मध्यरात्री लागतात. कधी कधी विधवेचा नवरा लग्नांत स्वतः हाजर न रहाता तलवार किंवा कटथार ठेवितो. व त्याबरोबर विधवेचे लग्न लागते. नाही तर पांच विधवा तिला नवऱ्याच्या गावाकडे नेतात. वाटेतील नदीवर पहिल्या नवऱ्याच्या नांवाने असलेल्या बांगड्या फोडाव्या मंगळसूत्र तोडावे म्हणजे झाले. कोहली लोकांस नेहमी घराबाहेर रहावे लागत असल्यामुळे त्यांच्या वायकांनी व्यभिचार केला तर ते क्षमा करतात. पण घटस्फोट कधीच करीत नाहीत कारण त्याबद्दलचा जबर दंड भरावा लागतो.

कोहली लोकांस लग्नाच्या वायकोखेरीज इतर वायका राख म्हणून ठेवता येतात. कोहली वायकांस मिळालेल्या देणग्या किंवा बापाने दिलेली आणखी कांहीं संपत्ति खुद तिच्याच मालकीची असते. या व्हीधनास खमोरा म्हणतात. यांना परवडल्यास हे प्रेत जाळतात. तळी बांधण्याचा यास अजून पुष्कळ नाद आहे. हे फार चांगले मालगुजार असतात.

यांच्याकडे कोणी पाहुणा आला तर त्याचे पाय धुतात व वहाण असली तर पाय धुण्याचा हट्टच घेतात. पशु पक्ष्यांचे मांस खातात पण दारू पीत नाहीत. यांचा दर्जा माळी लोकांच्या बरोबर असून कुणव्यापेक्षा नीच आहे.

कोहलू—बलुचिस्तानांतील सिबी जिल्ह्याच्या सिबी पोट-विभागांतली एक तहशील. हिचे क्षेत्रफळ ३६२ चौरस मैल असून, लोकसंख्या १९०१ साली १७४३ होती. समुद्रसपाटीपासून ही तहशील ३९०० फूट उंचीवर असून येथील हवा फार चांगली आहे. तहशीलीचे मुख्य ठिकाण कोहलू हे आहे. या तहशीलांत ९ खेडी आहेत. जमीनमहसुलाचे उत्पन्न १९०३-४ मध्ये १४१५४ झाले.

कोहळा—लॅटिन नांव वेलिनकास सेरिफेरा; मराठीत कोहळा, हिंदुस्थानांत सफेद कहु, कोहोला इत्यादि नावे आहेत. ही एक भोपळ्याची जात आहे. संस्कृत ग्रथांत कुमरा किंवा कूष्पांड याचा उल्लेख पुष्कळदा केलेला आहे. हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व भागांत याची लागवड करितात. याची शेतांत मोठ्या प्रमाणावर लागवड करीत नाहीत. दक्षिण हिंदुस्थानांत ह्याची लागवड पावसाळ्याच्या आरंभी करावी लागते. वंगलांत आक्टोबर अखेरपासून डिसेंबर मध्यापर्यंत याची लागवड करतात. पहिली चार पाने आल्यावर या वेलनां किडा लागतो व या वेळेस त्यांचा बचाव झाल्यास पुढे किडा लागण्याची भीति नसते. या वेलनां भरपूर पाणी लागते व कधी कधी प्रवाही खतहि घावे लागते. कोहळे लवकर वेलंवरून काढले पाहिजेत कारण ते लवकर जून होतात. फळे पुष्कळ आली तर फुले तोडून टाकावी लागतात. तसे न केल्यास फळे चांगली पोसत नाहीत. संयुक्त प्रांतांत हिवाळ्यांत हे वेल होत नाहीत; व त्यामुळे यांची लागवड फेब्रुवारीनंतर करतात. डोंगरावर एप्रिलमध्ये बीं पेरल्यास जुलैमध्ये फळे येतात. मसूरीमधील कोहळे शेंदरी रंगावर असतात. हे मूळचे काश्मीर प्रांतांतले आहेत असे म्हणतात. युरोप खंडांतील व अमेरिकेतील शेतांत या पिकाच्या रांगा १२ फुटांच्या अंतरावर करून एक एक वेल १५ फुटांच्या अंतरावर लावतात. एक एकर जमिनीत सुमारे १५ ते २० टन वजनाचीं फळे निघतात. हिंदुस्थानांत याच्या बियांपासून स्वच्छ खाण्याचे तेल काढतात. हे तेल औषधीहि असते. या फळांची भाजी करतात. गार्डना याची कच्ची फळे दिल्यास त्यांना ती चांगली मानवतात. तो औषधी असतो. कोहळ्याच्या बिया भांगेत घालतात. कोहळ्याच्या फळांवर पक्क होण्याच्या सुमारास पांढरी पिठासारखी पूड येते ती अंगास लागल्यास पांढरे कोड उत्पन्न होते. तसेच कोहळ्याचा रस केंसास लागला तर केंस पांढरे होतात अशा समजुती आहेत पण त्या भ्रामक आहेत. हा वेल वाढण्याकरितां झुडपांचा किंवा मांडवांचा आधार लागतो. किंवा मळ्यांत कुंपणाच्या बाजूस अळी घालून वेल कुंपणावर जाळ देतात.

कोहळ्याची भाजी करतात. कोहळ्याच्या पाण्यांत पापडांचें पीठ भिजवून केलेले पापड हलके होतात. कोहळ्याच्या मगजाचा किसून अगर फोडी करून साखरेच्या पाकांत मुरवा करतात.

मुई कोहळा.—ही एक भोंवरीच्या वेळाची जात आहे. या वेळाचीं फुलें जांभळ्या रंगाचीं असून तीं पावसाळ्यांत येतात. हा वेल पुष्कळ वर्षे टिकतो. यांस फळे मधून मधून लागतात व तीं वेळाच्या मुळाशी सुरणासारखीं जमिनीत येतात. तीं निरनिराळ्या आकाराचीं असतात व त्यांसच मुईकोहळे म्हणतात.

या झाडांस संस्कृतांत भूमिकूष्मांड, विदारीकंद, मराठींत भुईकोहळा; लॅटिनमध्ये इपोमीआ डिजिटारा, हिंदीत वेलाईकंद इत्यादि नांवें आहेत. याची भाजी करून खातात. तसेंच कोहळा कुटून पीठ करून त्याची दुधांत लापशी केली तर ती फार स्वादिष्ट, अतिशय गोड व पौष्टिक होते. हें फळ भाजून खाण्यासहि उपयोगी पडतें. [वंट; पदे].

कोहाट, जिल्हा.—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतांतील एक जिल्हा. याचे क्षेत्र. फ.इ. स. १९११ साली २६९५ चौ. मैल होतें. उत्तरेस पेशावर जिल्हा, जोवाकी पर्वत; वायव्येस ओरकई ताराह; नैर्ऋत्येस वझीरिस्तान; आग्नेयीस, वन्नू व मियानवाली जिल्हे; पूर्वेस सिंधु नदी. या जिल्ह्याची जास्तीत जास्त लांबी १०४ मैल व रुंदी ५० मैल आहे. या जिल्ह्यांत तृतीय युगांतील पाषाणांचे थरच्या थर आढळतात. हे पाषाण रेंताड दगडाचे असून त्या दगडांच्या थरांत चपट्या खडूच्या दगडांचेहि कण सांपडतात. रेंताड दगडांची दक्षिण भागांत समृद्धि आहे व उत्तर भागांतहि समृद्धि आहे. व उत्तरभागांत खडूच्या दगडांचे वैपुल्य आहे. या चपट्या खडूच्या थराखाली शेंदेलोण मुबलक सांपडतें. हें शेंदेलोण विशेषतः बहादुर खेल येथे पुष्कळ सांपडते. येथे याचे थर १००० फूट जाडीचे आहेत. याचा रंग तांबूत असून हें शेंदेलोण फार शुद्ध असतें.

हा जिल्हा उंचीवर असल्याने येथे उन्हाळा थोडा काळ असतो. पण तेवढ्या काळांत आपली चुणूक भासविल्याशिवाय तो रहात नाही. वसंत व शरद हे ऋतु फार बहारीचे असतात. हिवाळ्यांत थंडी कडक असते व मीरांझी पर्वताच्या दऱ्यांतून थंड वाऱ्याचे प्रवाह सारखे येत असल्यामुळे, ते अंगाला झोंबून फार त्रास होतो. उन्हाळा व थंडी दोन्हीहि कडक स्वरूपाचीं असल्यामुळे न्युमोनियाची साथ येथे वरचेवर येते. शिवाय मलेरियाचा रोग तर येथे कायमचाच तळ देऊन वसलेला आहे.

बाबर बादशहाने आपल्या आयुष्यांतील आठवणी लिहिल्या आहेत त्यांत प्रथमतः या जिल्ह्याचा उल्लेख केलेला आढळतो. हर्षप्रमाणेच त्यावेळीं हि या जिल्ह्यांत पठान लोकांच्या बंगप व खटक या दोन जातींची मुख्यत्वेकरून वस्ती होती. या बंगप जातीच्या लोकांना नदरेतून

गिलझैच्या प्रदेशांत हांकून लावण्यांत आल्याने त्या लोकांनी १४ व्या शतकाच्या सुमारास कुरम खोऱ्यांत आश्रय घेतला; व तेथून मिरांझी व कोहाटच्या मुळखांत तेथील मूळचे लोक जे ओरकई यांच्याशी लढाया करून त्यांना हळू हळू मागे वायव्यसरहद्दीवरील टेंकड्यापलीकडे हांकून लावून मिरांझी व कोहाट या मुळखावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली अशी आख्यायिका आहे. खटक लोक हे मूळचे सुलेमान पर्वतांत रहाणारे पण तेराव्या शतकाच्या सुमारास त्यांनी आपलें वसतिस्थान सोडून वन्नू जिल्ह्यांत वस्ती केली. पण वन्नू जिल्ह्यांतील मूळचे रहिवासी जे वन्नूची त्यांच्याशी यांचे पटेनासे होऊन त्यांनी सुमारे १५ व्या शतकाच्या सुमारास कोहाट जिल्ह्यांत वस्ती केली. इ. स. १५०५ साली लूट करण्याच्या इच्छेने बाबरने या जिल्ह्यावर स्वारी केली व कोहाट व हंगू हे प्रांत छुटले. पण अशा रीतीने कोहाट जिल्हा जरी मोंगलांच्या ताब्यांत गेला तरी, मोंगलांचा या जिल्ह्यावरील अंमल नांवापुरताच होता. अकबराच्या कारकीर्दीत मलिक अकोर नांवाच्या एका खटक जातीच्या सरदाराने काबूल नदीच्या दक्षिणेस असलेल्या मुळखाचे छुटाछुटीपासून रक्षण करण्याचे अकबराजवळ काबूल केलें व याचा मोवदला म्हणून अकबराने त्याला अकोरच्या प्रदेशावर कर वसविण्याचे अधिकार दिले व इतर थोडासा मुळखहि त्याला तोडून दिला; एवढेच नव्हे तर या प्रांतावर अकोरच्या वंशजांचाहि हक्क चालावा ही गोष्टहि त्याने मान्य केली.

सन १७४७ मध्ये दुराणी साम्राज्याच्या सत्तेखाली कोहाट प्रांत आला, तरी पण त्या प्रांताचा कारभार बंगप व खटक जातींच्या लोकांच्याच ताब्यांत असे. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी सरदार समदखान नांवाच्या वारकई जातीच्या एका सरदाराने, कोहाट व हंगू हा देश आपल्या ताब्यांत आणिला. पण १८२८ मध्ये या सरदारांच्या वंशजांना पेशावरच्या सरदार लोकांनी हांकून लाविलें. या पेशावरच्या सरदारांत सुलतान महंमदखान हा प्रमुख सरदार होता. टेरी तहशील ही अहमदशहा दुराणीच्या ताब्यांत आल्यावर अकोरच्या घराण्याचा कनिष्ठ पुत्र हा या तहशीलीचा कारभार पहात असे व हीच पद्धत रूढ झाल्यामुळे या तहशीलीवर राज्य करणारे मांडलिक घराणे अकोरच्या मुख्य घराण्याशी तुटकपणाने वागूं लागलें व त्या घराण्यांतील राजांनी स्वतंत्र होण्याचा यत्न आरंभिला. पण यामुळे अकोरच्या मुख्य घराण्यांत व या मांडलिक घराण्यांत टेरी तहशीलीवर कोणी सत्ता चालवावी यासंबंधांत वरचेवर भांडणे, खून, मारामार्या होऊं लागल्या व अशा रीतीने जिकडे तिकडे अंदाधुंदी माजली.

पण लवकरच या प्रांतावर शिखांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. तरी पण या प्रांतांतील लोकांपासून नियमाने कर वसूल करण्याची या शिखांच्या अंगी धमक नव्हती. तेव्हां

रणजितसिगानें सुलतान महंमदखान नांवाच्या एका इसमाला पेशावरचा सुभेदार नेमून ताला कोहाट, हंगू व टेरी हे प्रांत बक्षीस दिले. महंमदखानानें टेरी तालुक्याची व्यवस्था रसूलखान नांवाच्या एका माणसाकडे सोपविली; व वाफांच्या दोन्ही प्रांतांचा कारभार तो स्वतः आपल्या मुलाच्या साहाय्यानें पाहू लागला. १८४३ मध्ये रसूलखान वारल्यानंतर त्याचा दत्तक मुलगा ख्वाजा महंमदखान हा गादीवर बसला. दुसरे शीख युद्ध ज्या वेळीं सुरू झालें त्यावेळीं पेशावर येथील शिखांनीं हि इंग्रजांविरुद्ध हत्यार उपसलें. त्यावेळीं, पेशावर येथील अंमलदार जॉर्ज लॉरेन्स यानें कोहाट येथें आश्रय घेतला; पण सुलतान महंमदखान यानें त्याला शिखांच्या स्वाधीन केलें. सुलतान महंमदखानानें शिखांचा पक्ष धरला होता. पण ख्वाजामहंमदखान हा मात्र इंग्रजांच्या पक्षास मिळाला. पुढें या युद्धांत इंग्रजांची सरशी झाल्यामुळें सुलतान महंमदखान हा आपल्या अनुयायांसह काबूल येथें पळून गेला व त्यामुळें कोहाट व पंजाब हे प्रदेश ब्रिटिश राज्याला जोडण्यांत आले. ख्वाजा महंमदखानानें मात्र ब्रिटिशांचा पक्ष धरला होता म्हणून टेरी तहशील ही त्याच्याकडेच ठेवण्यांत आली व १८७२ मध्ये त्याला नवाब व के. सी. एस्. आय. हे हुद्दे देण्यांत आले. हा १८८९ मध्ये वारला व त्याच्या पश्चात् त्याचा मुलगा खान बहादूर अबदुल गफूरखान हा गादीवर आला. १८५१ मध्ये ब्रिटिश सरकारनें जाहीरनामा काढून मिरांझी पर्वताचा टापू आपल्या राज्याला जोडल्याचें जाहीर केलें. पण यां टापूंत रहाणाऱ्या पहाडी जाती अतिशय वाणेदार असल्यानें त्या इंग्रज लोकांचें वर्चस्व कबूल करीनात व त्यांनां करहि देईनात. तेव्हां १८५५ मध्ये इंग्रजांनीं ४००० लोकांची एक तुकडी त्यांच्यावर पाठविली. त्यामुळें डोंगरांतील मिरांझी लोकांनां इंग्रजांना शरण येणें भाग पडलें. अशा रीतीनें कुरम नदीपर्यंतचा सर्व मुलूख पादाक्रांत केल्यावर, कोहाट ते पेशावरपर्यंतचा, व बहादूरखेलच्या मार्गानें, वानूपर्यंतचा रस्ता असे दोन रस्ते तयार करण्याचें काम सुरू करण्यांत आलें. या कामांत डोंगराळ जातींनीं बरीच विघ्न आणली. पण शेवटीं ते रस्ते कसेबसे पुरे करण्यांत आले.

कोहाट जिल्ह्यांत कोहाट, टेरी व हंगू अशा तीन तहशिली आहेत. जिल्ह्यांत एक गांव व २९० खेडी आहेत. [लो. सं. (इ.स. १९११) २,१४,१२३]. १९११ सालीं या जिल्ह्याची लोकसंख्या २,२२,९१० होती; त्यापैकी १,१९,०८१ पुरुष व १,०३,९०९ स्त्रिया होत्या. कोहाट तहशिलीची लोकसंख्या ७४१६२० असून टेरी व हंगू यांची १०४४६२ व ४४०६६ इतकी लोकसंख्या होती. कोहाट हें जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे. या जिल्ह्यांत मुसलमान (२०८८६८), हिंदू (१०८४८), शीख (२७३९) व सिक्ख (२२१) असे चार वर्णांचे मुख्यतः लोक आहेत.

धंदे.—जिल्ह्यांतील शेंकडा ६८ लोकांचा धंदा शेतकीचा आहे. या जिल्ह्यांतील दऱ्याखोऱ्यांच्या पायथ्याशीं असलेली जमीन विक्रम मातीची असून ती सुपीक आहे. जमीनींतून दरवर्षीं आक्टोबर ते जानेवारी व जून ते आगस्ट अशीं दोन पिकें काढण्यांत येतात. १९०३-४ सालीं ४६१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती व त्यापैकी ६१ चौरस मैलांनां कालवे, तलाव अगर विहिरी इत्यादि साधनांनीं पाणीपुरवठा केला जात होता. जमिनींतील मुख्य पिक म्हणजे गव्हाचें व बाजरीचें होय. याशिवाय चणे, मका, कडधान्ये व ज्वारी इत्यादींचेहि उत्पन्न होतें. तांदूळ व कापूस यांचें फारच थोडें उत्पन्न आहे. गुरांची निपज चांगली नसते. तीं मुख्यतः पंजावांतून आणिली जातात. उंटाची निपज येथें मोठ्या प्रमाणांत आढळते. जाड शेपटीच्या व साध्या या दोन्ही प्रकारच्या मेंढ्या व शेळ्या या जिल्ह्यांत पुष्कळ आहेत. येथील घोडे पांढऱ्या वर्णाचे असतात. या जिल्ह्यांत डिस्ट्रिक्ट बोर्ड व म्युनिसिपालिटी यांनीं घोड्यांच्या व गाढवांच्या दोन पागा ठेवल्या आहेत. जिल्ह्यांतील जंगल सुमारे ७४ चौरस मैल आहे व त्याच्यावर एक स्वतंत्र अधिकारी नेमण्यांत आला आहे. जंगलांत मट्टी उर्फ देवदारु झाडांची बरीच समृद्धि आढळते; याशिवाय शिबोवी, वकैन, पलोसी इत्यादि झाडेहि आहेत. जट्ट, मालगीन, खरक व बहादूरखेल या ठिकाणीं सेंधवाच्या खाणीच्या खाणी आहेत. यांनीं जवळ जवळ ५० मैल लांब व २० मैल रुंदीचा टापू व्यापिला आहे. १९०३-४ सालीं १५,३०७ टन सेंधवाचा खप झाला. तसेंच या जिल्ह्यांत पेट्रोलियमचे तीन लहानसे झरे आहेत. कोसट नदीच्या दक्षिणेकडील भागांत गंधक सांपडतें. कलाकौशल्याच्या बाबतींत हा जिल्हा मागसलेला आहे. पूर्वी येथें रायफल (एक प्रकारची बंदूक) तयार होत असत पण त्याला उत्तेजन न मिळाल्यामुळें तो धंदा बसला आहे. कापड विणण्याचें काम सर्व भागांतून होतें. कोहाट गांवांत व त्याच्या आसपास रेशमाचीं अगर सुतीं पागोटीं फारच उत्तम तऱ्हेचीं तयार केलीं जातात. देवदारूचा दोऱ्या, चट्या, टोपल्या इत्यादि वस्तू करण्याच्या कामीं उपयोग करण्यांत येतो. उंटावर ठेवण्याकरतां लागणाऱ्या लोंकरी पिंशव्याहि येथें चांगल्या तयार होतात. तसेंच कातडी वहाणा अगर जोडेहि येथें उत्तम तऱ्हेचे तयार होतात. या जिल्ह्याचा तीराह व काबूलशीं खुशालगड-कोहाट-थल रेल्वेनें बराच मोठा व्यापार चालतो. सेंधव, धान्य, चट्या, दोऱ्या, इत्यादि वस्तू बाहेरगांवीं जातात. कापड व लोखंड यांची आयात होते. कोहाट, थल, व नर्याद हीं तीन व्यापारी ठिकाणे आहेत. खुशालगड ते थलपर्यंतची रेल्वे १९०३ सालीं सुरू झाली. पेशावर ते कोहाट व वानूपर्यंत टांग्यानें टपालाची नेआण होते. १७९ मैल खडीचा रस्ता असून ५७९ मैल साधा रस्ता आहे. याशिवाय खुशालगडापासून कोहाटच्या मार्गानें थलपर्यंत व खुशालगडापासून ते अटकपर्यंत असे दोन रस्ते आहेत.

शासन पद्धति.—या जिल्ह्याच्या राज्यकारभारासाठी तीन तहशिली पाडण्यांत आल्या असून त्या प्रत्येकीवर एक तहशिलदार व एक दुय्यम तहशिलदार असे अधिकारी नेमलेले आहेत. डेप्युटी कमिशनरला डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचे कौजदारी अधिकार व डिस्ट्रिक्ट दिवाणी अधिकार असतात. याच्या हाताखाली एक दुय्यम न्यायाधीश असून त्याला अपील चालविण्याचेहि अधिकार असतात. याशिवाय कोहाट येथे एक मुन्सफ व टेरी येथे एक दिवाणी न्यायाधीश असतो. या जिल्ह्यांत मुन्सफांचे प्रमाण अधिक आहे.

टेरी तहशिलीने कोहाट जिल्ह्याचा अर्धा भाग व्यापिला आहे. ब्रिटिश राज्याशी ही तहशील जोडण्यांत आल्यानंतर तेथील खानाने ३३००० रुपये वसूल ब्रिटिश सरकारला द्यावा असे ठरले. पण पुढे तो वसूल २०००० पर्यंत करण्यांत आला. १९०० र. मिरांझी टापूचीहि आकारणी ठरविण्यांत आली. अशा रीतीने इ. स. १९०१-४ त या सर्व जिल्ह्याचा एकंदर वसूल ८३००० रुपये झाला. या जिल्ह्यांत फक्त कोहाट या एकाच गांवांत म्युनिसिपालिटी आहे. १९०४ त या गांवाचा वसूल १४१०० रुपये व खर्च १६००० रुपये झाला. १९११ सालच्या खानेसुमारीत एकंदर लोकसंख्येत कोळसा तीन या प्रमाणां. म्हणजे ६९१२ लोकांना लिहितां वाचतां येत होते. कोहाट येथे एक दवाखाना व खास झियांसाठी एक औषधालय असून शिवाय हंगू व टेरी या ठिकाणी एक एक दवाखाना आहे.

तहशील.—कोहाट जिल्ह्यातील तहशील. हिचे क्षेत्रफळ १९११ साली चौरस मैल होते. या तहशिलीचे दोन भाग आहेत. पैकी पश्चिम भागांत कोहाट शहर व कॅंटोनमेंट असून या भागांतून कोहाट नदी वहात गेली आहे. दुसरा भाग म्हणजे एक सपाट मैदान आहे. या तहशिलीची लोकसंख्या ७४,१६२ होती. १९०३-४ सालांत या तहशिलीचा वसूल ९०००० रुपये होता. या तहशिलीत कोहाट हे तहशिलीचे मुख्य ठिकाण व ८५ खेडे आहेत.

गांव.—कोहाट जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. खुशालगडाहून ३० मैलांवर हे आहे. इ. स. १९११ साली या शहराची वस्ती २२६५४ असून त्यापैकी कॅंटोनमेंटची ७५०३ होती. त्याच्या पैकी १५९३० मुसलमान; ४८५० हिंदू १६०३ शीख. व १६८ ख्रिश्चन धर्माचे लोक होते. ब्रिटिश राज्याला कोहाट जिल्हा जोडण्यांत आल्यानंतर हे शहर अस्तित्वांत आले. हे शहर उंचसखल जागी वसले आहे. लष्कर व पोलीस ठाणे ही उंच जागेवर वसली आहेत. येथे लष्करी शिपायांच्या चार तुकड्या व तोफखाना आहे. इ. स. १८७३ मध्ये या शहराला म्युनिसिपाटी देण्यांत आली. या शहराचे सर्वसाधारण उत्पन्न ४१००० असून खर्च ३६००० रुपये आहे. या ठिकाणी एक आंग्लोव्हर्नाक्युलर हायस्कूल, एक पुरुषांसाठी व एक स्त्रियांसाठी दवाखाना आहे. या शहराला व्यापारी दृष्ट्या मुलींच महत्त्व नाही. या शहराच्या नजीक नालखेल

या खेळांत बंदुका तयार करण्याचा धंदा पूर्वी होता तो हल्ली नामशेष झाला आहे.

येथे इ. स. १९२४ च्या सप्टेंबर मध्ये हिंदु मुसलमानांत दंगा झाला त्यावेळी सरकारास हिंदूंचे संरक्षण करतां न आल्यामुळे वन्याच लोकांस स्थानत्याग करावा लागला.

कोहिस्तान—मुंबई इलाख्यातील सिंधप्रांताच्या कराची जिल्ह्यातील एक डोंगराळ प्रदेश. हा किरथार पर्वताच्या ओळीच्या मुळक्यांनी वनलेला आहे. या प्रदेशाच्या दक्षिण भागांत सपाट मैदान आहे व येथे गुरांना मुबलक चारा मिळतो. कोहिस्तान येथील जमीनीला पावसाची अत्यंत जहरी भासते. अथवा जमीनीजवळ पाण्याचे ओहोळ तरी असावे लागतात. असे ओहोळ ज्या जमीनीजवळ असतात, तेथील जमीन चांगली पिकते. अशा ओहोळांना 'नै' असे नांव आहे. बारण नांवाचा या प्रदेशांत एक प्रमुख झरा असून तो कोह्रीच्या नजीक सिंधूला मिळालेला आहे.

कोहिस्तान हा एक महाल असून १९११ साली तेथील लोकसंख्या १८,४८३ होती. येथील लोक रानटी असून त्यांत सिंधी व वलूची लोकांचा भरणा वराच आहे. हे लोक उंट, गुरे, शेळ्या व मेंढ्या यांची जोपासना करून त्यांवर आपली उपजीविका करतात.

कोहीन—आसामांत नागा टेंकड्या जिल्ह्याच्या कोहिमा पोट विभागाचे मुख्य ठिकाण. हे समुद्रसपाटीपासून ५००० फूट उंचीवर आहे. ब्रह्मपुत्रा दरीतील दिमापूर गांवापासून मणिपूरकडे जाणारा रस्ता या गांवावरून जातो. या गांवाची लोकसंख्या १९११ साली २४२३ होती. येथील गर्जन्यमान ७६ इंच आहे. येथील हवा थंड व सुंदर आहे. या ठिकाणी एक धर्मार्थ रुग्णालय आहे. येथे काळ्या लोकांच्या दोन पल्लवा व एक लष्करी तुकडी आहे.

कोहीर—हैद्राबाद. बेदर तालुक्यातील एक गांव. हे बेदर शहरापासून आग्नेयीस २४ मैलांवर आहे. या गांवाची लोकसंख्या १९११ मध्ये ६४८६ होती. या गांवांत पुष्कळ मांशीदी असून दोन प्रसिद्ध मुसलमान सार्धूंची थडगी आहेत. येथील जुम्मा मशीद ही वहामनी राजांच्या अमदानीत बांधली असे म्हणतात. येथे एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा असून एक मुलींची शाळा, पोस्टऑफिस व पोलिसइन्स्पेक्टरचे ऑफिस आहे. कोहीर गांव आंब्यांकरिता फार प्रसिद्ध आहे.

कोळसा (द ग डी)—यास इंग्रजीत कोल, मराठीत दगडी कोळसा, हिंदीत पत्थरका कोयला अशीं नांवे आहेत. हा खनिज पदार्थ व्यापारी दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आपण लांकडे जाळून तयार केलेला कोळसा लोणाऱ्याकडून घेतो त्यांत व या दगडी कोळशांत रासायनिक दृष्ट्या फारसा फरक नाही. पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्यप्राण्यांचा संचार होण्यापूर्वी हजारों वर्षे दलदलीच्या प्रदेशांत उगवणाऱ्या वनस्पती व निविड अरण्ये ही भूकंपादि आपातांनी जमिनीत गाडली जाऊन त्यांच्यावर नाना प्रकारची रासायनिक

क्रिया होऊन त्यापासून दगडी कोळशाच्या खाणी वनतात. दगडी कोळसा येथील लोकांना फार प्राचीन काळापासून माहीत होता याबद्दल मुळीच शंका नाही. परंतु युरोपियन लोकांनी येथे येऊन खाणी खणून त्याचा व्यापार सुरू करी-पर्यंत कोळशाचा व्यापार येथे चालत नसे. याचा किरकोळ स्थानिक धंद्यांत किंवा घरगुती कामांत फारसा उपयोग करीत नव्हत. इंग्लंडमध्ये तिसऱ्या हेनरीने ई. स. १२३९ त पहिल्याने दगडी कोळशाची खाण खणण्यास परवाना दिला. दगडी कोळशाला तेव्हा समुद्रकोळसा म्हणत असत. इ. स. १३०६ साली दगडी कोळशाच्या उपयोगाला इंग्लंडांत प्रति-बंध केला होता. परंतु १३२५ त इंग्लंड व फ्रान्समध्ये पर-स्पर दगडी कोळसा व धान्य यांची देवघेव होत असे. न्यू कॅसलच्या कोळशाची प्रसिद्धि त्याच वेळेस झाली. यानंतर दोन शतकेपर्यंत इंग्लंड, फ्रान्स, हॉलंड व जर्मनी येथे न्यू कॅसलहून कोळशाचा पुरवठा होत असे. १७७६ च्या सुमा-रास न्यू कॅसलप्रमाणेच सडरलंड, हार्टेल, डरहॅम व विल्य हॉ ठिकाणे कोळशाकरिता प्रसिद्धीस आली. अशी स्थिति अस-तांना हिंदुस्थानांतील युरोपियन लोकांना १८ व्या शतकांत येथेहि कोळशाचा व्यापार शक्य असल्यास सुरू करावासा वाटणे साहजिक होते.

इ. स. १७७४ त वॉरन हेस्टिंग्जने ईस्ट इंडिया कंप-नीच्या दोन नोकरांना कोळशाच्या खाणी खोदण्याकरितां परवाना दिला. त्यांच्यापैकी हीटलेने काढलेला कोळसा इंग्लंड-मधील कोळशापेक्षा कमी दर्जाचा ठरला. लॉर्ड कॉर्नवॉलिसने या धंद्याकडे वरेंच दुर्लक्ष केल्यामुळे कोळशाच्या व्यापाराची पहिल्याने भरभराट झाली नाही. (विल्यम-वाइल्ड स्पोट्स इन् दि ईस्ट, १८०८, पृ. ७८).

हिंदुस्थानांत मिळणाऱ्या कोळशापेक्षा कंपनीच्या बोट्यांतून भरताड म्हणून विलायती दगडी कोळसाच आणून तो येथील तोफखान्यांच्या कारखान्यांकरिता पाठविणे सोईचे होते असे आढळून आले. परंतु १८०८ च्या सुमारास कंपनीच्या लंडन येथील डायरेक्टरांनी हिंदुस्थानांतील प्रतिवर्षी वाढत जाणाऱ्या कोळशाच्या मागणीमुळे जास्त येणाऱ्या खर्चाबिरुद्ध क्रूरक्रूर केली व दगडी कोळशाच्याऐवजी लांकडी कोळसा वापरतां येईल किंवा नाही याची चौकशी करण्याबद्दल सूचना आणली. तसें करणे शक्य नसल्यास कंपनीने तोफा करण्याचे कारखाने हिंदुस्थानांतून काढून इंग्लंडमध्ये आणावे अशीहि सूचना केली होती. याच सुमाराला अर्ल ऑफ मिंटो हा गव्हर्नर जन-रल होता. त्याने येथील कोळशाची परीक्षा करण्याकरितां कर्नेल हार्डविक याला सांगितले. हार्डविकने हिंदुस्थानांतील कोळशाची शिफारस केली नाही व कांहीं काळपर्यंत कोळ-शाचा प्रश्न मार्गे पडला. परंतु १८१४ त लॉर्ड हेस्टिंग्जने कोळशाचा पक्ष पुन्हां हाती घेऊन काळजीपूर्वक त्याचा निर्णय करण्याचे ठराविले. या वेळेस एका तज्ञ मनुष्या-कडून कोळसा तपासविण्याचे त्याने ठरवून त्याला लागणारी

सर्व सामग्रीहि देण्याचे त्याने जाहिर केले त्या हुकुमान्वये जोन्स नांवाच्या तज्ञाने येथील कोळसा पुष्कळ सरस अस-ल्याचे प्रसिद्ध केले. (एशियाटिक रिसर्चेस १८३३. पृ. १६३ ते ७०) हा अहवाल प्रसिद्ध झाल्यापासून येथील कोळशाच्या खोदकामाला पुन्हां चलन मिळाले. असे म्हणण्यास हरकत नाही.

१८२० साली सरकारांतून ४००० पौंड जोन्स यास खाणी खणण्याकरितां आगाऊ मिळाले. परंतु या कामांत त्याला यावे तसे यश आले नाही. युरोपियन लोकांच्या देख-रेखीखाली व भांडवलाने १८२० साली बंगाल प्रांतांत राणी-गंज येथे पहिली खाण सुरू केली. १८३९ त या खाणीतून ३६००० टन कोळसा निघाला. इ. स. १८५४ त ईस्टइंडिया रेल्वे सुरू होईपर्यंत कोळशाचा व्यापार फार मंद असे; परंतु रेल्वे कंपनी निघाल्यापासून व कलकत्यामधील जूटचे कार-खाने व इतर पक्का माल तयार करण्याचे धंदे निघाल्यापासून कोळशाच्या व्यापाराला भरभराट आली व इकडील लोकहि आपले भांडवल त्या धंद्यांत घालू लागले. इ. स. १८५७-५८ साली हिंदुस्थानांत २,९३,४४३ टन कोळसा निघाला व ९२,९८३ टन कोळसा परदेशांतून आला. या सालापासून कोळशाच्या व्यापाराला कायमचे स्वरूप प्राप्त झाले. दववर्षी किती कोळसा निघाला हे पुढील कोष्टकांत दिले आहे. (वजनाचे आंकडे टनाचे आहेत.)

वर्ष	वजन
१८६८	४५९४०८
१८७८	९२५४९४
१८९८	४६०८१९६
१९०४	८३४८५६१
१९०६	९७८३२५०
१९१८	२०४७२२५००

यांपैकी शेंकडा ८८ हिस्से कोळसा बंगालमध्ये निघतो. राणीगंजच्या खाणीची फार प्रगति झाली आहे. कारण कल-कत्यापासून त्या फक्त १२० ते १४० मैल अंतरावर आहेत. कलकत्यापासून सुमारे १८० मैल लांबीवर असलेल्या झेरिया येथील खाणी मात्र अलीकडे राणीगंजच्या खाणींना मार्गे टाकू लागल्या आहेत. गिरिधी येथील खाणीचीहि तशीच स्थिति आहे. हिंदुस्थानांत लागणारा सर्व कोळसा अलीकडे येथेच उत्पन्न होतो असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण कोळशाची आयात दर वर्षी कमी होऊ लागली आहे. परदेशांतून येणाऱ्या कोळशापैकी वराचसा कोळसा मुंबई येथेच खपतो. हिंदुस्थानला इंग्लंड, आस्ट्रेलिया व जपान येथून दगडी कोळशाचा पुरवठा होतो. हिंदीमहासागरांतील बंदरांना कोळसा पुरविण्याचा व्यापार नवीन सुरू झाला आहे. युरोप व जपानमधील संप व इतर कांहीं आकस्मिक कारणांनी कोळशाचा भाव वाढल्यामुळे या व्यापाराला तर जास्तच महत्त्व आले आहे.

याशिवाय आणखी एक महत्वाचा मुद्दा म्हणजे येथील कोळसा जगांतील सर्व कोळशापेक्षा स्वस्त मिळतो हा होय. १९१८ साली खाणीच्या तोंडाशीच कोळसा विकत घेतल्यास एका टनाला ४ रु. ६ आणे पडत. इंडियन मायनिंग असोसिएशन व बंगाल नॅवर ऑफ कॉमर्सच्या दर वर्षाच्या अहवालावरून आपणाला कोळशाच्या व्यापाराची स्थिति कळून येते.

हॉलंडने या विषयावर आपल्या रिक्तूमध्ये चांगली माहिती दिली आहे. त्यापैकी काहीं पुढे दिली आहे.— हिंदुस्थानांतील बहुतेक कोळसा गोंडवण येथील खाणीतून निघतो. या खाणी किनाऱ्याजवळ व मुख्य रेल्वे फांट्यांच्या जवळ असल्यामुळे येथील कोळसा फायदेशीर पडतो.

गोंडवण-कोळसा :—राणीगंज येथील खाणीची पहिल्याने भरभराट होऊन सर्वांत जास्त कोळसा तिच्यातून निघत असे. परंतु १९०६ पासून झेरियाच्या खाणींनी अघाडी मारली आहे. ईस्ट इंडिया रेल्वे व बंगाल नागपूर रेल्वे कंपन्या या खाणींतील कोळसा वापरतात.

राणीगंज येथील कोळसा मुख्यत्वेकरून डामुडा सेरिजच्या वरच्या थरांतून काढलेला असतो. वराकर सेरिजचा कोळसा राणिगंज येथील कोळशाइतका चांगला झालेला नाही. परंतु झेरिया येथे वरील थरापासून हलका कोळसा निघतो व वराकर सेरिजपैकी कोळसा चांगला असतो.

गिरिधी येथील खाणी.— गिरिधीजवळील गोंडवणाच्या दगडी कोळशाच्या खडकांपैकी कोळसा ईस्ट-इंडिया रेल्वे कंपनी व बंगाल कोल कंपनी वाटून घेतात. येथील खाणीचा मुख्य भाग म्हणजे 'डामुडा सेरिज' च्या पायथ्याशी असलेला १५ फूट जाडीचा थर हा होय. तेथील उरलेला कोळशाचा पुरवठा ७.७ कोटि टनांपेक्षा जास्त होणार नाही असा अंदाज आहे.

मध्य प्रांतांतील पेंच खोऱ्यांतील खाणीः—१९१८ साली येथील खाणीतून २६७३०० टन कोळसा निघाला. मुंबई व दक्षिण प्रांतांतील कारखान्यांना या खाणीचे महत्त्व फार आहे.

मध्य प्रांतांतील नरसिंगपूर जिल्ह्याच्या मोहपाणी येथील खाणीः—नर्मदाकोल व आयर्न कंपनी या खाणींतील कोळसा १८६२ सालापासून काढीत आहे. या खाणीची कांहीं विशेष प्रगती झालेली दिसत नाही. परंतु तिच्या पश्चिमेस सुमारे दोन मैलांवर नवीन कोळसा सांपडला असून तो काढण्याचे काम सुरू झाले होते.

चांदा (मध्य प्रांत) जिल्ह्यांतील खाणीः— ह्या नागपूरच्या दक्षिणेस सुमारे ६२ मैल असून तेथील कोळसा १८७१ पासून काढीत आहेत. या खाणीतून निघणाऱ्या कोळशापैकी सुमारे अर्धा कोळसा जि. आय. पी. रेल्वे कंपनी विकत घेते व बाकीचा मध्यप्रांतांतील कापसाचे कारखाने व कापडाच्या गिरण्या यांना वापरतात. वरोड्याच्या

कोळसा लवकर पेट घेणारा असल्यामुळे आगीने खाणीपैकी वराच भाग जळून फार नुकसान झाले. बंगालपेक्षा वरोडा येथील खाणीच्या कामांत पुष्कळ नैसर्गिक अडचणी आल्या होत्या. कोळसा काढण्याच्या नवीन पद्धतीमुळे वरोडा येथे पाणी व आग यांपासून आतां फारसे नुकसान होत नाही. व अपघातांने प्राणहानीहि कमी होते. लवकरच वरोड्याच्या खाणींतील कोळसा संपण्याची चिन्हे दिसत आहेत. पण बेलापूर-जवळील खाणीतून कोळसा निघून लागल्यापासून आतां ही भीति वाळगण्याचे कारण राहिले नाही.

निजा मच्या राज्यांतील सिंगारेणी येथील खाणीः—वरोड्याच्या आग्नेयीस असणाऱ्या गोंडवणचे दगडां कोळशाचे खडक गोदावरी खोऱ्यांतील राजमहेंद्रीपर्यंत आहेत. वरच्या गोंडवणच्या खडकांतून बंगालमधील दामुदासेरिज-पैकी कोळसा कोठे कोठे सांपडतो. निझामच्या राज्यांतील येलंडुजवळील खाण प्रसिद्ध आहे. गोंडवणच्या खाणीपेक्षां सिंगारेणी येथे अपघातांने फार लोक मरतात. वाफ तयार करण्याकरितां सिंगारेणी येथील कोळसा हलक्या प्रतीचा असून तो जाळल्यानंतर कांहीं अदाद्य भाग शिल्लक रहात नाही असे तज्ज्ञांचे मत आहे. या सर्व कारणांमुळे सिंगारेणी येथील खाणीची फार मंद प्रगति झाली आहे.

युमारिया (रेवा स्टेट, मध्य हिंदुस्थान) येथील कोळशाच्या खाणीः—बंगालनागपूर रेल्वेचा विलासपूर कटनी फांटा या खाणीवरून जातो. या खाणीतून सुमारे २ कोटी ४० लक्ष टन कोळसा निघेल असा अंदाज आहे. आजपर्यंत कोळसा काढलेले चार थर ३ ते १२ फूट जाड होते. खाणींतील कोळसा काढण्यास सुरुवात १८८२ त मि. टी. डब्ल्यू. एच्. ह्यूजेस यांच्या सूचनेवरून करण्यांत आली व १९०० सालच्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेपर्यंत खाणीची देखरेख सरकार करीत असे. परंतु तेव्हापासून रेवा संस्थानाला सर्व सत्ता दिली गेली. येथील बहुतेक कोळसा जी. आय. पी. रेल्वे व बंगालनागपूर रेल्वेला विकतात.

२ खडूमिश्रित व भूस्तरांतील तृतीयावस्थाक कोळसाः— अर्वाचीन कोळसा बहुतेक सर्व खडूमिश्रित व तृतीयावस्थाक आहे. खडूमिश्रित कोळसा आसामच्या खांशिया व गारो टेकड्यांतून सांपडतो. आसामांतील या कोळशांत प्रास्तर राळेचे पुंज आढळतात. इतर कोळशांपेक्षा यांत हें वैशिष्ट्य आहे. तृतीयावस्थाक कोळसा सिंध, राजपुताना, वल्लुचिस्तान, आसाम, ब्रह्मदेश, हिमालयाच्या पायथ्याजवळच्या टेकड्या व अंदमान आणि निकोबार बेटांतून सांपडतो.

अर्वाचीन कोळसा एकंदरीत गोंडवणच्या कोळशाहून फार भिन्न आहे. त्यांत गोंडवणच्या कोळशापेक्षां आर्द्रता जास्त असून उडून जाणारे बाष्पभावी उत्कर्षहि जास्त असतात. या कोळसांच्या थरांच्या जाडीचे प्रमाण व त्यांच्यामधील

सांपडणाऱ्या द्रव्याचें प्रमाण ठरीव नसतें. त्यांच्यापासून राख कमी होते व जळतांना तो फार उष्णता देतो.

आ साम च्या ईशा थिक डी ल मा कु म खा णीः— आसामांतील व्यापारी व रेल्वे कंपनीनें या खाणींतून कोळसा काढण्यास १८८१ त सुरुवात केली. ब्रह्मपुत्रा नदीवरील डिब्रूगडला या खाणी रेल्वेनें जोडिल्या आहेत. ब्रह्मपुत्रा नदी जहाजें जाण्यास योग्य असल्यामुळें कोळसा पलीकडे पाठविणें फार सोपें जातें. तिरप व नामडांग ओढ्यांच्यामधील भागांत फार मौल्यवान थर सांपडतात. पांच मैल दूरवर आसमंतात यांची जाडी १५ ते ७५ फूट आहे. जाळण्याकरितां हा कोळसा चांगला असल्याबद्दल त्याची ख्याति आहे व यापासून उत्तम कोक बनतो.

ब्र ह्म दे शां ती ल श्रे वो जि ल्हां ती ल खा णी.— ब्रह्मदेशाच्या बहुतेक भागांत कोळसा सांपडतो. अलीकडे नामार्बजवळ १० फूट जाड थराचा कोळसा असल्याचें निश्चित समजलें आहे.

ब लु चि स्ता न च्या खा णीः— पश्चिमी हिंदुस्तानांतील बहुतेक सर्व कोळसा मुख्यत्वेकरून बलुचिस्तानांत सांपडतो. परंतु येथील खडक अस्थिर असल्यामुळें खाणी खणणें खर्चाचें व धोक्याचें झालें आहे. सोर, बोलन व खोस्ट येथील खाणी चांगल्या आहेत. खोस्टच्या खाणींतून १९१८ सालीं २९०० टन कोळसा निघाला.

झे ल म जि ल्हां ती ल (पं जा व) डॉ न्डो ट ये थी ल खा णीः—येथील मौल्यवान थर १८ ते ३९ इंच जाड असतात व 'नुम्युलिटिक' चुनखडीखालीं ते पसरलेले असतात. नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे कंपनी १८८८ पासून या कोळशाचा उपयोग करीत आहे.

मा ग न वा ला ये थी खा णी.—मिठाच्या डोंगरांच्या ओळींच्या पूर्वेस कोळशाचे थर आहेत. त्यांची जाडी ठिकठिकाणीं कमी जास्त आहे. येथील कोळसासुद्धां नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे कंपनीच काढिते.

मि आ न वा ली जि ल्हां ती ल खा णी.— कालाबागच्या उत्तरेस सुमारे दोन मैलांवर या खाणी आहेत. येथील कोळशाला 'जुरासिक' कोळसा म्हणतात. पश्चिमेस सुमारे २४ मैलांवर असलेल्या मैदानांतून चांगला कोळसा येतो. तो तृतीयावस्थाक आहे.

का श्मी र ये थी ल खा णीः—जम्मूच्या खाणींतील कोळसा १९०३ पासून काढण्यास सुरुवात झाली. लाडा कोळसा बंगालच्या कोळशाइतकाच चांगला निघू शकेल परंतु किमतीस त्याजबरोबर स्पर्धा करणें लाडा कोळशाला कठिण आहे.

रा ज पु ता न्यां ती ल वि का ने र ये थी ल खा णी—येथील कोळसा गर्द तपकिरी रंगाचा असून ज्या लांकडापासून तो झालेला आहे त्याची रचना यांत स्पष्ट दिसते. तसेंच प्रास्तर राळहि यांत सांपडते. ज्या ठिकाणीं

२० इंच जाड थर असेल अशी कल्पना होती. तेथें खाण खणण्यास १८९८ सालीं सुरुवात केली. जळाऊ लांकडें एंजीनमधून वापरणें फायदेशीर होत नाहीं. परंतु अलीकडे कोळशाच्या चुन्याचे गोळे बनवून वापरणें किफायतशीर असल्याचें सिद्ध झालें आहे. असें केल्यानें त्यांतील आर्द्रता कमी होते व हवेचा परिणाम त्याच्यावर फारसा होत नाहीं. रेल्वे कंपन्यांनां याचा सहज पुरवठा करतां येण्यासारखा असल्यामुळें त्याचा हलकेपणा कोणी फारसा लक्षांत घेत नाहीं. १९१८ सालीं या खाणींतून ११३०० टन कोळसा निघाला.

हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या कोळशाच्या क्षेत्रांतून १९१८ सालीं किती कोळसा निघाला त्याचा टनवार तपशीलः—

स्थानें.	टन.
गोंडचणकोल फील्ड्स	
बंगाल, बिहार व ओरिसा—	
डाहटनगंज	८१८००
गिरिधी	८४६६००
झेरिया	१०९५२०००
जेन्टी	१४०४००
रामगड वोकारो	५४२०००
राणीगंज	६३६८५००
संवळपूर	५१०००
मध्यहिंदुस्थान—	
उमरिया (रेवा)	२०००००
मध्यप्रांत—	
मोहपाणी	७८८००
पंचव्हेलि	२६७३००
बल्लारपूर (चांदा)	१३५४००
हैद्राबाद—	
सिंगरेरी	६५९१००
एकूण	२०३२२९००

दर्शिवरी (तृतीयावस्थाक) कोलफील्ड्स—

बलुचिस्तान—	
खोस्ट	२९०००
सोररेंज माकू, इत्यादि	१४१००
आसाम—	
माकुम इत्यादि	२९४५००
वायव्य सरहद्दप्रांत—	
हजारा	२००
पंजाब (सॉल्टरेंज)—	
झेलम जिल्हा	३९७००

(कोष्टक पृ. १२६ वरून पुढें चालू)

मियानवाली	५२००
शाहापुर	५६००
राजपुताना—	
विकानेर	११३००
एकूण	३९९६००

एकूण सर्व २०७३२५००

हिंदुस्थानांतील व जगांतील कोळशाच्या पैदाशीचें तुलनात्मक टिपण पुढें दिलें आहे यांतील आंकडे १९१८ सालचे आहेत (आंकडे हजार टनी आहेत):-

हिंदुस्थान (अदमासे) २०७३२ अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें ६,११,९२५; युनायटेड किंगडम् २,२७,७४९; जर्मन साम्राज्य १५,७९२८; फ्रान्स २४,५३७; रशियन साम्राज्य ३०,४७३ (१९१७ सालांतील); जपान २७,५७९; ऑस्ट्रिया हंगेरी १७,३१९ (१९१६ सालांतील); बेल्जिअम १३,६००; कानडा १५,१८०; ऑस्ट्रेलिया १०,२३७ (१९१७ सालांतील); साउथ आफ्रिका ९२७१; स्पेन ६४०८; न्यूझीलंड २०३४.

येथेंच हिंदुस्थानांत १९१८ साली कशाप्रतीत्यर्थे किती कोळसा खर्च झाला त्याचें तपशीलवार टिपण देणें उपयोगी होईल (आंकडे हजार टनी आहेत):-

रेल्वे ५८८१; अँडमिरॅलिटी व रॉयल इंडियन मॅरिन शिपिंग अकाउंटस्. १३५८; बंकर कोळसा ११८०; जूटच्या गिरण्या १०४५; कापडगिरण्या ९६८; लोखंड व पितळ यांचे कारखाने (एंजिनिअरिंग वर्कशॉप्स सुद्धा) १३०७; अन्तर्देशीय आगबोटी ४८५; विटा व कौल कारखाने (पोंटरी व सिमेंट कामा सुद्धा) ४७७; चहाच्या वागा २२५; पोर्टे ट्रस्ट्स १६३; कागदाच्या गिरण्या १६६; कोळशाच्या खाणींस लागणारा व फुकट जाणारा २४८७; औद्योगिक व घरगुती व्यग्र वगैरे ४९६०.

खाणी चें खोद काम.—मजुरी:-कोळशाच्या खाणींतून मजुरांच्या बाबतींत हिंदुस्थानने इतर खाणी खोदण्याच्या तऱ्हापेक्षां फार अघाडी मारली आहे. १८९८ ते १९०३ पर्यंत दररोज सरासरी ८४८०५ मजूर खाणीवर काम करीत. १९०५ साली ९२७४० मजूर कामावर असून त्यांपैकी ७५७४९ मजूर बंगालमध्ये काम करीत होते. १९१८ त एकंदर १९१३२५ मजूर कामावर होते. पैकीं बिहार-ओरिसांतच ११८८४९ मजूर काम करीत होते. ब्रिटिश साम्राज्यांत फक्त केपकॉलनी खेरीजकरून हिंदुस्थानमध्ये मजुरांच्या कामाचें प्रमाण इतर भागांतील मजुरांच्या कामापेक्षां कमी पडतें. १९१८ साली हिंदुस्थानांतील खाणींतील प्रत्येक मनुष्यानें सुमारे १७२ टन कोळसा काढला, परंतु ब्रिटिश साम्राज्याच्या इतर भागांत प्रत्येक मजुरानें २८७ टन कोळसा काढला. खाणींत काम करावयाचें म्हणजे अपघातानें मरण येण्याची फार भीति असते, परंतु युरोपपेक्षां हिंदुस्थानांत प्राणहानि फार कमी होते असें आढळून आलें.

आहे. १९१८ त दर हजार मृत्यूचें प्रमाण १११ आहे.

कोळसा काढण्याच्या रीती.—कोणच्याहि एखाद्या नवीन ठिकाणीं दगडी कोळशाची खाण व्यापारीदृष्ट्या फायदेशीर पडेल किंवा नाहीं हें पहाण्याकरितां भूगर्भशास्त्र जाणणारे लोक गिरमिटाच्या आकाराचें जमीनांत भोंक पाडण्याचें यंत्र असतें. त्याच्या सहाय्यानें ४१५ ठिकाणीं छिन्ने पाडून त्यायोगानें भूपृष्ठापासून किती अंतरावर व किती खोलीपर्यंत कोळशाचा पुरवठा आहे व त्याचें क्षेत्र किती लांबवर आहे हें समजतें. फायदेशीर वाटल्यासच खाण उघडण्याचा यत्न करितात. कित्येक खाणींची खोली १००० पासून १५०० फुटांहूनहि अधिक असते व तिचा घेर ४०० ते ५०० मैल पर्यंत असूं शकतो. एवढ्या सर्वच भागांत कोळसा सारखा भरलेला सांपडत नाहीं. तर एक एका थराची जाडी फार तर २५।३० फूट असते. असें कित्येक थर खणून काढावे लागतात. कारण ह्या थरांच्या मध्ये रेंतीचे, दगडांचे किंवा मातीचे थर असतात. कोळशाची खाण म्हणजे एक विस्तीर्ण शहरच असतें. भूपृष्ठावरच्या शहरांतील सर्व रस्ते व गळथा बहुतेकरून एकाच भूपृष्ठावर असतात. परंतु खाणींतील रस्त्याचे एकावर एक असे पांचपांच दहादहा मजले असतात. खाणींतील मजूर व इतर कामकरी लोक यांस आंत उतरण्याकरितां पाळणे असतात. कोळसा व कामकरी माणसें वर येण्याकरितां, तसेंच पवनचक्कीच्या सहाय्यानें सर्व खाणींत हवा खेळविण्याकरितां एंजिनचा उपयोग करावा लागतो.

कोळसा काढण्याच्या तीन चार पद्धतींपैकी ' लॉगवॉल ' व ' बोर्ड अँड पिलर ' या दोन प्रमुख पद्धती आहेत. पैकीं दुसऱ्या पद्धतीलाच ' स्टूप अँड रूम ' व ' पोस्ट अँड स्टॉल ' अशींहि नांवे आहेत. ' बोर्ड अँड पिलर ' ही पद्धत ' लॉगवॉल ' पद्धतीपेक्षां प्राचीन आहे. हीत शॅफ्ट उर्फ खड्ड्यापासून वरच्या भागापर्यंत दोन सरळ अशा मुख्य वाटा खोदतात. नंतर या मधल्या बोगद्याशी लंब (आडवे) असे लहान लहान बोगदे खोदून पुन्हां पहिल्या बोगद्याशी समांतर व आकारानें तेवढाच असा दुसरा बोगदा खोदतात व तेथील कोळसे काढतात. पुन्हां आडव्या अशा लहान वाटा खोदून तिसरा समांतर बोगदा खोदतात व तेथील कोळसे काढतात. याप्रमाणें खोदीत व कोळसे काढीत गेले म्हणजे खाणींतील या बोगद्यांची व वाटांची रचना बुद्धिबळाच्या पटासारखी दिसते. या (लॉगवॉल) पद्धतीप्रमाणें कोळसा निरनिराळ्या स्वतंत्र बोगद्यांतून न काढतां एकदम काढण्यांत येतो. कोळशाच्या पहिल्या थरापासून तो खालपर्यंत भितीच्या आकाराप्रमाणें खोदाई करण्यांत येते व अशा तऱ्हेनें पहिली भित खणून झाल्यावर लगेच त्याच्या मागची भित खणण्यास सुरुवात होते. अशा प्रकारचें खोदण्याचें काम एकाच दिशेनें होतें असें नाहीं तर एकदम चारी दिशांनींहि कामाला सुरुवात करण्यांत येते. कोळसा वर नेण्यासाठीं निरनिराळीं यंत्रे

उपयोगांत आणतात. जलपीडन यंत्राच्या साहाय्याने दहा टन वजनाचा डबा ४५ फूट. उंचीवर एका मिनिटांत नेण्यांत येतो. अशा रीतीने कोळसा खाणीबाहेर काढण्याचे काम झटपट उरकण्यांत येते. हिंदुस्थानांत सामान्यतः 'बोर्ड अँड पिलर' पद्धतीने कोळसा काढण्यांत येतो. युरोपमध्ये 'लॉंगवॉल' नांवाची कमी खर्चाची नवीन पद्धत उपयोगांत आणतात. परंतु हिंदुस्थानांतील कोळसांचे थर जाड असल्यामुळे येथे नवीन सोईस्कर पद्धत चालू करणे सोपे नाही. गोंडवणच्या टॅक्झांची मजबूत शिखरे, क्षुब्धतेचा अभाव व पृष्ठभागावरील वजनाचा हलकेपणा ही परिस्थिति खाणीला फार चांगली आहे. गिरिधीच्या खाणीतून बोर्डने सुचविलेल्या दक्षिण स्ट्रॉफोर्डशायर पद्धतीने कोळसा काढतात. माकम खाणीतील ७५ फूट जाडीच्या थरापासून दक्षिस्ट्रॉफोर्डमधील 'स्केअर वर्क' पद्धतीनेच कोळसा काढतात. डॅन्डोर्ट व खोस्टच्या खाणीतून 'लॉंगवॉल' पद्धत उपयोगांत आणतात. सर टामस हॉलंड साहेबांच्या मताप्रमाणे झेरियामधील कोळसा राणीगंजमधील वाराकर सिरोंजच्या कोळसासारखाच असून दोहोंतहि आर्द्रतेचे प्रमाण जवळ जवळ सारखेच आहे. इंग्लंड व वेल्समधील कोळसापेक्षा हिंदुस्थानी कोळसा फारसा कमी दर्जाचा नसतो. कोळशांतील राखेचे प्रमाण शेंकडा ६.७ असल्याचे ग्रेव्हर साहेबांनी सिद्ध केले आहे.

पर देश चा व्यापारः—इ. स. (१८८८-१८८९) साली परदेशांतून ८,७७,८४३ टन कोळसा हिंदुस्थांत आला व त्याची किंमत २,००,९५१ १०५ रुपये द्यावी लागली. या नंतर कोळशाची आयात दर वर्षी कमी कमी होत गेली. १९०६-०७ साली तर ४९,४७,४४५ रु. किंमतीचा २,६२६,८६ टन कोळसा आला. १९१८ मध्ये ५४,३४६ टन वजनाचा २०,२०,८३६ रु. किंमतीचा कोळसा इकडे आला. यावरून हिंदुस्थानात दरवर्षी खाणीतून जास्त कोळसा काढू लागल्याचे सिद्ध होते. आयातीतील पुष्कळसा कोळसा ग्रेटब्रिटनमधून येत असे. पण हल्ली पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेतून फार येतो. मुंबई इलाख्यांतच १९०६-०७ साली आलेल्या २,६२,२८६ टन कोळशापैकी २,२०,७५१ टन कोळसा खाला. १९१८ सालच्या ७,८५,१५३ टन निर्गत कोळशापैकी ५२,०४० टन सिलोन व १०,२७९ टन स्टेट्स सेटलमेंटमध्ये खपला. बंगालमधील खाणींना कलकत्ता हे अतिशय जवळचे बंदर असल्यामुळे येथून कोळशाची वांटणी होते. हिंदुस्थानचा कोळशाचा व्यापार जरी कितीहि वाढला तरी बंगाल किंवा न्यूइंग्लंड इंग्लंडला लवकरच मार्गे टाकतील हे होरेस वॉलपोलाचे भविष्य खरे होईलच असे वाटत नाही. लॉर्ड कर्झनने झेरियाच्या खाणीची तपासणी केल्यानंतर पुढील उद्गार काढिले— "पश्चिमेस सुवेस व पूर्वेस सिंगापूर यापलीकडे हिंदुस्थानांतील कोळसा जाणे शक्य नाही.

कारण त्या ठिकाणी अनुक्रमे इंग्लंड व जपान येथील कोळशावरोवर हिंदुस्थानच्या कोळशाला टक्कर द्यावी लागेल. तथापि त्यांच्या दरम्यान हिंदी कोळशाचा पुष्कळ खप होण्यासारखा आहे हे मला दाखवावयाचे आहे. व येथील बाजार पुरा काबीज करण्याचा प्रयत्न करणे जरूर आहे असे मला वाटते."

हिंदुस्थानांतील सर्व कोळशाच्या खाणींतून इ. स. १९००, १९०५, १९२० साली किती टन कोळसा निघाला ते खालील कोष्टकांत दिले आहेः—

वर्ष	१९००	१९०५	१९२०
आसाम	२१६७३६	२७७०६५	३२५५३५
बलुचिस्थान	२३२८१	४१७२५	३३९४१
बंगाल	४९७८४९२	७२३४१०३	४२०७४५२
बिहार व ओरिसा			
ब्रह्मदेश	१०२२८	...	...
मध्यहिंदुस्थान	१६४४८९	१५७७०१	१५८०५१
मध्यप्रदेश	१७२८४२	१४७२६५	४९१२०५
हैद्राबाद	४६९२९१	४५४२९४	६९४०८०
पंजाब व काश्मीर	७४०२८	६२६२२	५८०७८
राजपुताना			
	९२५०	४२९६४	१८२१६

द ग डी कोळशापासून दि वे ला वण्याचा ग्यास व डां वरः—गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाच्या १९०४ साली प्रसिद्ध झालेल्या सांपत्तिक व व्यापारी आंकड्यांत मुंबई व कलकत्ता येथील दगडी कोळशांच्या धुराच्या कारखान्यांचा उल्लेख केला आहे. या कारखान्यांतून एकंदर ५८१ मजूर काम करीत होते. या कारखान्यांशिवाय इतर कांहीं खासगी लहान कारखाने असावे असा समज आहे. ग्यासच्या कारखान्यांतून बहुतेक इंग्लिश कोळसाच वापरतात व या कारखान्यांतून युरोपसारखे आड उत्पन्नाचे पदार्थ तयार करीत नाहीत.

वत्तीचा धूर व कोळशाची उर्ध्वपातन क्रिया करतांना कांहीं उडून जाणारे द्रव्य निघते. ते थिजतांना त्यापासून पाण्यासारखा पातळ व डामरासारखा काळा असे दोन पदार्थ निघतात. पातळ पदार्थापासून अॅमोनिया व त्याचे क्षार बनतात व घन पदार्थापासून डांवर होते. डामरापासून वेन्झीन, नॅपथेलिन, फिनॉल, कांहीं अतरे व तसेच पुष्कळ रंग तयार होते.

द ग डी कोळसा व त्यापासून होणाऱ्या कोकः—दगडी कोळशास उष्णता देऊन धूर काढून टाकल्यानंतर राहिलेल्या कोळशाच्या भागाला कोक म्हणतात. दिव्याच्या धुराच्या कारखान्यांत हलक्या प्रकारच्या कोकचे आड-उत्पन्न निघते. घरगुती कामाकरिता व सिमेंट व चुनखडीची मट्टी लावण्यांत त्याचा उपयोग करतात. कोकमध्ये

जास्त उष्णता देण्याची शक्ति असल्यामुळे त्याचें महत्त्व जास्त आहे. जळून भाकरीसारखा होणारा कोळसा कोक करण्यास फार चांगला असतो. वन्याच वर्षापासून राणीगंज झेरिया व गिरिधी येथील खाणींत कोक तयार करितात. कोक तयार करणें म्हणजे दगडी कोळशाच्या फुकट जाणाऱ्या भागाचा उपयोग करणें होय व अशा रीतीने त्याचा पुरवठा वाढल्यावर धातूच्या कारखान्यांची सहज भरभराट होणें शक्य आहे. कोकचे दोन प्रकार आहेत. (१) कठिण व (२) मऊ. कोक तयार करण्याच्या कोळशांत शेंकडा ७५, हिस्से नायट्रोजन असतो असें गृहीत धरल्यास उघड्या भट्टीत कोक तयार करावयाच्या सध्याच्या पद्धतीने दर वर्षी हजारों टन नायट्रोजन व्यर्थ जातो असें म्हटलें पाहिजे. या नायट्रोजनपासून अमोनिया सल्फेट तयार केलें असतें तर त्याची किंमत जवळ जवळ २०॥ लक्ष रुपये झाली असती. जाव्हावेटांत उसांची वाढ करण्याकरितां १९०२ सालीं २३,४०० टन अमोनिया सल्फेट लागलें. या आंकड्यावरून या पदार्थाचें महत्त्व लक्षांत येईल. जर्मनी व अमेरिकेंतील प्रयोगांवरून वरील अमोनियाचें महत्त्व सिद्ध झालें आहे. व त्याप्रमाणें गिरिधी, राणीगंज व झेरिया या खाणींतून अमोनिया तयार करून त्या आड उत्पन्नांचा फायदा करून घेण्याची सोय केली आहे. अमोनियम सल्फेटचा हिंदुस्थानांतच खप व्हावा म्हणून येथील शेतकी खात्यानें येथील उसांच्या व इतर पिकांत त्याचा उपयोग होतो हें प्रयोग करून सिद्ध केलें आहे.

उत्तम प्रकारच्या भाजलेल्या दगडी कोळशावर सर्व ठिकाणीं सारखी झाक मारते. त्यास जडपणा व टणकपणा असतो. हा फोडला असतां लांबट रेषा निघतात. याचे विशिष्ट-गुणत्व बरेंच असवें लागतें. कारण भट्टीत यावर लोखंडाचें वजन पडावयाचें असतें. विशिष्टगुणत्व कमो असेल तर लोखंडाच्या वजनाखाली चुरून भट्टीतील वायूंची हालचाल होण्यास अडथळा होईल. हा साठवून ठेवण्यास कोरडी जागा लागते. याच्या दोन जाती आहेत:—पहिली जात: दिवे लावण्याकरतां धूर तयार करणाऱ्या कारखान्यांतील भट्ट्यांतून शिल्लक राहिलेला. दुसरी जात: लोखंड व बोट तयार करण्याच्या भट्ट्यांमध्ये वापरण्यांत येणारा. याला भट्टीचा भाजलेला दगडी कोळसा असेंहि म्हणतात. चांगल्या जातीच्या भाजलेल्या दगडी कोळशांत असलेल्या घटकांचें प्रमाण शेंकडा कार्बन ९३ ते ९४, राख ३ ते ५, ओलावा १, गंधक ७ ते १, असें असतें. वरील प्रमाणांत गंधकाचें प्रमाण जरी फारच थोडें आहे तरी तितक्यानें देखील लोखंडास व विडास अपाय होतो. गंधक लोखंडांत मिसळल्यानें त्यास ठिसूळपणा येतो. व रस करून ओतलें असतां त्यांत सोस रहातात.

द ग डी को ल सा भा ज ण्या च्या भ ट्ट्या.—यांत मुख्य दोन जाती आहेत. यति दगडी कोळसा सापडून

भाजतात. (१) या जातीच्या भट्ट्यांना “मधपोळें भट्ट्या” असें म्हणतात. यांत उपपदार्थ हातीं लागत नाहीत. फक्त भाजलेला कोळसा तयार होतो. या तयार करण्यास खर्च फार थोडा पडतो. या फार ठिकाणीं प्रचारांत आहेत. (२) दगडीकोळसा तापविला असतां त्यांतून निघणाऱ्या वाफा जमवून त्या एका भाज्यांत एकत्र करून त्या वाफांवर रासायनिक क्रिया करून त्यांतून निरनिराळे पदार्थ काढून घेतात. हें काम ज्या भट्ट्यांत होतें त्यांना उपपदार्थजनक भट्ट्या असें म्हणतात. या भट्ट्यांमध्ये उपपदार्थ फुकट जाऊं न देतां धरून ठेवण्याच्या कामांत फार सुधारणा झाल्या आहेत. या जातीच्या भट्ट्यांची मूळ किंमत जास्त पडते व शिवाय उपपदार्थ काढण्यासाठीं आणखी यंत्रेहि घ्यावीं लागतात. त्यांची किंमतहि अधिक पडते.

भा ज ले ल्या द ग डी को ल सा चें आ ड उ टा न.—डांबर आणि नवसागर:—नवसागर कोरडा हातीं लागत नसून जलमिश्रित नवसागर हातीं लागतो. हें मिश्रण तापविलें म्हणजे नवसागराची वाफ होते व ती सल्फ्युरिक ॲसीडमध्ये मिसळली म्हणजे सल्फेट ऑफ अमोनिया नांवाचें खत तयार होतें. डांबरापासून नॅपथा, वॅझेल क्रीओसोट तेल, रंगाची तेलें, रंग पिच, इत्यादि जिनस तयार होतात.

जळण व कोळशाच्या विटा:—बिकानेर, काश्मीर व इतर ठिकाणच्या हलक्या जातीच्या कोळशाच्या जळाऊ विटा किंवा गोळे करतात. असें केल्यानें त्यांमधील आर्द्रता कमी होते. युरोप व अमेरिकेंतील कोळशाच्या विटा व गोळे निराळ्याच तऱ्हेनें व इतर पदार्थापासून तयार केलेले असतात. हिंदुस्थानांतील हलका कोळसा व चूर यांचा उपयोग करण्यासाठीं कोळशाच्या विटा व गोळे तयार करण्याकडे अलीकडे लोकांचें बरेंच लक्ष लागलें आहे.

कोळिजन.—यास लॅटिनमध्ये अल्पीनिया गलंगा मराठीत कोळिजन अथवा कोष्टकोळिजन व इतर भाषांतर बरकुळिजन, मोठा कोळजन, इत्यादि नांवें आहेत. हें हिमालयाच्या पायथ्यापासून सिलोनपर्यंत सर्व हिंदुस्थानांत व ब्रह्मदेशांत आढळतें. याचे गडे व फळ बाजारांत विकले जातात. संयुक्तप्रांतांत चीट छापण्याच्या कार्मी याच्या कांबीचा उपयोग करतात व हा औषधीहि आहे. ऑफिसिनेरम म्हणून याची एक जात आहे. हें बाजारांत कोळिजन नांवानें विकलें जातें. याला छोट्या मानकीजर किंवा छोटी कुळिजन शिस्तरसई, खुस्नो-दारु ही नांवें आहेत. चिनी भाषेत यास लिआंग कियॉग हें नांव आहे. हें मूळचें चीनमधील असून तेथून याचे गडे हिंदुस्थानांत व थोडेबहुत इंग्लंडांत जातात. याला मुख्य मागणी रशियांतील आहे. कोळिजन हें मजातंतुपौष्टिक व कामोद्दीपक आहे असें म्हणतात.

कोळी—कोळी संधिपाद प्राण्यांच्या वर्गांत मोडतात.

कोळी—कोळी संधिपाद प्राण्यांच्या वर्गांत मोडतात.

यांचा अंतर्भाव होतो. या उपवर्गातील प्राण्यांना स्वतंत्र असें डोके नसतें. डोकें व छाती यांचा एकजीव असून डोळे साधे असतात. कोळ्यांचे पोट व छाती यांमध्यें कमर असते. यांच्या शरीरांवर शृंगमय कवच असून पोट मऊ असतें. कोळ्याला आठ पाय असून ते फार बारीक, लांब व केंसाळ असतात. यांच्या पायांस पेरें असून शेवटीं नव्या असतात. कोळी हा प्राणी डोकें खाली करून चालतो. त्याचें तोंड डोक्याखालीं असतें. त्याच्या तोंडास जवळ्यासारखे भाग असून शेवटीं नांगीसारखे आंकडे असतात. या आंकड्यांमध्यें विष असतें. या विषारी आंकड्यांनीं तो कृमिकीटकांनां दंश करतो व त्यांनां मारून टाकतो. कोळ्यांचें हृदय नळीसारखें असून तें पाठीच्या भागाकडे असतें. पोटाखालीं दोन भोंकें असून त्यांतून आंतील पडद्यांत हवा शिरते. कोळ्यांतील नर हा मादीपेक्षां लहान आकाराचा असतो. मादीचा आहार नरापेक्षां मोठा असतो व प्रसंग पडल्यास ती नरालाहि खाऊन टाकण्यास मागे पुढें पहात नाहीं. त्यामुळें नर हा मादीजवळ घाबरत घाबरतच येतो. नराचा आकार लहान असल्यामुळें मादीनें त्याच्यावर हल्ला केल्यास त्याला सुटून जाण्यास या लहान आकाराचा फार फायदा होतो. कोळ्यांची जात बहुप्रसव आहे. मादी ही वेळेंस सहापासून शेंकड्यांपर्यंत अंडी घालते. हीं अंडी मादी आपल्या कोळीष्टकांत जपून ठेवते.

कोळी आपलें जाळें मोठ्या कुशळतेनें विणतो. या जाळ्याचें दोन प्रकार आहेत. स्वतःला राहाण्याकरितां जें जाळें तो बनवितो तें नळीसारखें असून त्याला झडप असते. भक्ष्य पकडण्याचें जाळें चक्राकार असतें. कोळ्याच्या पाठीवर सहा टेंगळें असतात व या टेंगळांनां पुष्कळ छिद्रे आहेत. या छिद्रांतून चिकट रस बाहेर येऊन तो वाळतो. पुढें त्याचा तंतु बनतो व त्या तंतूंनां पीळ पडून धागा बनतो. हा धागा काढतांना एखाद्या पदार्थावर तो आपली टेंगळें दाबतो व रस चिकटवितो व आपण दूर जाऊं लागतो. त्यामुळें धागा निघतो. आपलें जाळें बनविण्याच्या कामीं कोळ्याला आपल्या पायांचा फार उपयोग होतो.

‘थेरीडिडी’ जातीच्या कोळ्याचें विष फार जहाल असतें. त्यामुळें तो कृमींनां तावडतोव मारूं शकतो. या जातीचा कोळी मनुष्याला चाबला तर त्यामुळें मनुष्याच्या अंगाचा दाह होतो. क्वचित् माणसें दगावतातहि. खूप नाचल्यानें हे विष उतरतें असें म्हणतात. या जातीचा कोळी उष्ण प्रदेशांत सांपडतो. ऑस्ट्रेलिया, चिली, न्यूझीलंड, दक्षिण युरोप इत्यादि देशांतील लोक या जातीच्या कोळ्यांनां फार भितात.

कोळी उपद्रवी कीटकानां आपल्या जाळ्यांत पकडून ठार करतो. हा प्राणी मांसाहारीहि आहे. कांहीं जातींचे कोळी आपल्या जाळ्यांत पक्ष्यांनांहि पकडून

ठार मारतात. पण कोळी हा जसा दुसऱ्यांनां मारतो तसें याला मारण्याकरितांहि पुष्कळ प्राणी टपलेले असतात. कीटकभक्षकप्राणी साप, जिवाणू हे तर या कोळ्यांचा फत्ता उडवतातच, पण त्यापेक्षांहि त्वक्पक्ष कीटक वर्गाच्या कांहीं जातींच्या प्राण्यांकडून यांचा फार संहार होतो. गांधीलमाशी तर यांनां त्राहि त्राहि करून सोडते. कोळी हे बहुप्रसव असल्यानें त्यांचा संहार करणारे प्राणी आहेत म्हणूनच ठीक आहे.

कोळ्यांच्या जाती पुष्कळ आहेत. कांहीं कोळी जमिनीवर रहातात, कांहीं पाण्याच्या कडेस खडकांवर रहातात व पाण्यावर तरंगून तोथील कृमींचा नाश करतात. कांहीं कोळी रेशमाचीं जाळीं विणणारे असतात. कांहीं सार्थी जाळीं विणणारे असतात. कांहीं जातींचे कोळी अजीवात जाळी करीत नाहींत. उष्ण प्रदेशांतील एक जातीचा कोळी जमिनीला भोंक पाडून आंतून तें जाळ्यानें लिपतो, व वर झडप लावतो.

कोळीजात—हिंदुस्थानांत कोळी जातीची एकंदर लो. सं. ३१॥ लाख आहे. मुंबई. इलाख्यांत ती २२ लाखांच्यावर असून त्यांची वसति दक्षिण हिंदुस्थान, गुजराथ, ठाणें कुलाबा, वऱ्हाड, खानदेश इकडे आहे. यांचा दर्जा कुणव्याहून खालच्या प्रतीचा आहे (रे. जे. विल्सन—फ्रयागमें-टस् १८७६). महाराष्ट्रांत साधे कोळी व डांगरी कोळी असे दोन प्रमुख भेद असून पुन्हां त्यांत सोनकोळी, सहादेवकोळी वगैरे आणखी पोटभेद आहेत. त्यांची त्रोटक माहिती त्यांच्या वसतीच्या व इतर माहितीसह खाली दिली आहे.

कोळी हे वारा वळत्यांपैकीं असून वळत्याचा हक्क त्यांना मिळतो. हे उच्च वर्गातील लोकांकडे पाणी भरतात व मासे पकडून त्यांवर उदरनिर्वाह करतात. कोणी कोणी नदीवरच होव्यांतून अगर नदीकांठीं झोपड्यांतून रहातात. डांगरीकोळी हे मावळ (सह्याद्रीतील) व कोंकण इकडे आहेत. हे जंगलांतील कंदमुळें व शिकार यांवर उपजीविका करतात; कांहीं शेतीहि करतात. त्यामुळें हे इतर हिंदु शेतकरी जातींत मिसळले गेले आहेत. डांगरी कोळ्यांत, धुडिया, चौधरी, वारली, कातकरी, दुबळा, ठाकुर या पोटजाती आहेत असें रे. विल्सन म्हणतो. यांच्यापैकीं डोरकोळी म्हणून एक पोटजात आहे, तिला (ती मेलेल्या जनावरांचे मांस खात असल्यामुळें) सर्वांत हलक्या दर्जाची मानतात. महादेव व मल्हार कोळ्यांचें मराठ्यांशीं साम्य आढळतें. काश्मीर प्रांतांत ही जात थोडी असून ती शेतकी करते व तिकडे तिला कोहली असें नांव आहे. ते आपल्याला पूर्वीचे क्षत्रिय समजतात. नर्मदेच्या उत्तरप्रांतींहि यांची बरीच वसती आहे.

संस्कृतांत कोल शब्द येतो; तोच या कोळी जातीचा निदर्शक असावा असें विद्वानांचें म्हणणें आहे. कोलापुर, कोलवन वगैरे प्रांत हा यांचा मूळ देश असून हे येथीलच

मूळचे (अनार्य) रहिवासी असवे असा कांहींचा तर्क आहे. (वि. ज्ञा. विस्तार पु. २३. पृ ११०).

कोळ्यांतहि कदम, पोवार, क्षीरसागर, दळवी, गायकवाड, शिर्के, जाधव, भोडटे, शेळार वगैरे मराठ्यांप्रमाणेच आडनावे आहेत. मराठ्यांमध्ये व कोळ्यांमध्ये पूर्वी शरीरसंबंध होत असत अशी दंतकथा कोळ्यांत प्रचलित आहे. काँकणातील जे कोळी शेतकी करतात त्यांना 'आगरी कोळी' व जे मळा लावितात त्यांना 'माळी कोळी' म्हणतात. (वि. ज्ञा. वि. पु. ११ अं. २)

वऱ्हाडांतील कोळी म्हणात की "मासे पकडून अगर विकून निर्वाह करणारी कोळ्यांची एक पोटजात आहे; तिचा इतर पोटजातीशीं अन्नोदकाचा संबंध नाही; तसेंच पोषाख वगैरेत कोळ्यांच्या इतर पोटजातीशींहि तिचें साम्य नाही. वऱ्हाड, मध्यप्रांत व महाराष्ट्रांत मासे धरून व ते विकून निर्वाह करणारी भोई या नांवाची एक स्वतंत्र जात आहे. तिच्यांतहि अनेक पोटजाती आहेत. ही भोई जात सर्वच वावर्तीतहि मागसलेली आहे. कोळी जातीचा भोई जातीशीं कांहीं संबंध नाही. " (रा. उ. के. जाधव-एलिचपूर यांच्या कडून आलेल्या माहितविरून) महाराष्ट्रातील मराठी-भाषा बोलणाऱ्या कोळ्यांची लो. सं. ३ लाख आहे. यांच्यातील मुख्य जाती पुढील भागांत रहातात. मराठे कोळी-वस्ती निजाम इलाख्यातील मराठवाडा व मुंबई इलाख्यातील सव्या-द्रीच्या पूर्वेकडील प्रांतांत. रहाणारी यांच्यांत वतनदार देश-मुखादि लोक आहेत पण फार थोडे. धंदे:-शेती, पाणी भरणें व नावा हांकणें. मराठेखार कोळी-वस्ती वऱ्हाडांतील पूर्णा नदीकाठचा प्रदेश व खानदेश. यांच्यांत बरेचसे वतनदार असून ते शेती व इंग्रजी होण्यापूर्वी मीठ पिकविण्याचा धंदा करीत. त्यावरूनच त्यांना खार हें नांव मिळालें असावें. सोनकोळी-वस्ती उत्तर व दक्षिण काँकणांत असून यांचा मुख्य धंदा मासे मारणें व जहाजे चालविणें हा होय. महादेव, मराठे व मराठेखार या पोटजातींत अन्नोदक व्यवहार आहे. सर्व पोटजातीचे विवाहादि संस्कार ब्राह्मणभिक्षुकच करतात. जातीसंबंधाचे कांहीं नियम मोडल्यास त्यांचा निकाल पंचायतीमार्फत होतो. परंतु धार्मिक नियम मोडल्यास त्यांचा निकाल ब्राह्मणभिक्षुक शास्त्राधारे करतात. सर्व पोटजातींच्या सामान्य व गांवपंचायती आहेत. महादेव, सोन व मल्हार या पोटभेदांत सामान्यपंचायतीचा हक्क वंशपरंपरागत चालतो. पंचांना पाटील, मेहतर किंवा महाजन म्हणतात. कांहीं पोटजातींत निवाड्याचीं देवळे किंवा मठासारखीं स्थळे असून त्यांना इनाम जमिनी मिळालेल्या आहेत. सर्व पोटजातींत पुनर्विवाहाची चाल असून राखेपासून झालेल्या संततीची जात कोळीच धरली जाते; मात्र त्या जातीस लहानताटे, अक्रामासे किंवा कडु म्हणतात. या कोळी जातीचा स्वतंत्र इतिहास नाही. माळुतारण ग्रंथांत म्हटलें आहे कीं शालिवाहन राजाच्या एका कोळी सरदाराने पंढरपूरचे वसाविलेले त्याचे

सरदाराचे वंशज तेव्हांपासून आतांपर्यंत पंढरपुरच्या पुंडलिक व मल्लिकार्जुन या देवांची पूजा करून तेथील उत्पन्नीह घेतात. या जातीचा एक प्राचीन मठ 'ऋषिमठ' नांवाचा वऱ्हाडांत दर्यापूर तालुक्यांत सामदे या गांवीं आहे. मराठी राज्यांत मावळे लोकांच्या फौजेंत व आरमारांतहि कोळी लोक पुष्कळ होते. कोळ्यांचीं बहुतेक कुलदैवते 'देवी, महादेव व मल्हारीमार्तंड हीं आहेत. जातीतील सूत्र लोकांचा आपण क्षत्रिय आहो असा समज आहे " (उ. के. जाधव यांनी दिलेली माहिती).

वऱ्हाडांतील कोळी हे भील लोकांचे संबंधी असवेत असें मे. रसेल व हिरालाल म्हणतात. हे लोक पूर्वी डोंगरांतील मार्गांचें रक्षण करीत असत. चौदाव्या शतकांत मुसलमानांच्या त्रासामुळे इकडे आलेल्या वऱ्हाड रजपुतांनी यांच्या मुली केल्या. त्यांची संतति आपल्यास राजपूत म्हणविते. मध्यप्रांतांत यांच्या जाती आहेत त्या सूर्यवंशी, मल्हार, मिलावाफोड व शिंगगाडे या होत. वऱ्हाणपूर भागांत कांहीं कोळी मुसलमान झालेले आहेत. यांच्या लग्नांत एका पाट्याभोंवती वधुवरांनीं सात प्रदक्षिणा घातल्या कीं लग्न पुरें होतें. वाङ्मिथ्याच्या दिवशी वराच्या बापास वधूगृही उंबरठ्यांत ठेंच लागणें हा एक शुभमुहूर्त मानितात. वायकोच्या व्यभिचारांमुळे काडी मोडतां येते; नंतर तिनें जर आपल्या जाराबरोबर पाट लाविला तर जारानें १०० रु. दंड जातीस दिल्याखेरीज त्या दोघांनां जातींत घेत नाहीत. विवाहित स्त्रांनीं व्यभिचार केल्यास तिला सवासन म्हणतात. नेमाडांतील कोळ्यांचीं कुलदेवता इच्छापुरची देवी असून त्या ठिकाणीं पूर्वी गळ घेत असत. यांच्यांत प्रेतें पुरतात. हे लोक गोमांस सोडून वाटेले तें खातात व दारूहि पितात (कास्ट्स-ट्राइज. सी. पी.—रसेल व हिरालाल).

नाशिक जिल्ह्यांत मल्हार, डोर व राज या तीन जाती आहेत. यांचा निर्वाह बहुतेक शेतीवर असून हा वर्ग खाऊन पिकून सुखी आहे. जात्या चपल व धाडशी असल्यानें यांच्यांत चौर्यकर्माची लालसा एके काळीं बरीच वाढली होती. इ. स. १८४५ सालीं राघोजी भांगण्या यांनीं या जिल्ह्यांत सर्वत्र छुटालूट करून थुमाकुळ माजविता होता. त्यानें मारवाड्यांनां छुटण्याचा व त्यांचीं नाकें कापण्याचा सपाटा लाविला होता. शेवटीं त्याला पंढरपुरास पकडून पुढें फाशी दिलें. इकडील कोळ्यांचा लग्नविधि व आचार कुणव्यांप्रमाणेच असतो. मुलीला माहेरकडून मिळालेले दागिने हे हक्काचे व नवऱ्याकडून मिळालेले हे उसने असतात अशी एक विचित्र समजूत यांच्यांत आहे. (नाशिक ग्याझे.).

ठाणे जिल्ह्यांत मुख्यतः महादेव कोळी हे प्रमुख आहेत. जिल्ह्यांतील जव्हार संस्थान महादेव कोळ्यांचेच आहे. मुबारक खिलजीनें इ. स. १३४७ त येथील कोळ्यांस संस्थानिक

यास्यद वाटतें. यांची इकडील सत्ता पोर्तुगीज या भागांत येईपर्यंत अबाधित होती व फिरंगी इकडे आले तरी त्यांना या जव्हारकरांचे थोडे फार भय असें. अठराव्या शतकांत मात्र पेशव्यांनी जव्हारकरांचा बराचसा मुलुख घेतला. आगरी व सोन याखेरीज आणीक वारा (कोळ्यांच्या) पोटजाती या जिल्ह्यांत आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे (१) बांड (२) चांची (३) डोर किंवा टोकरे (४) डोंगरी (५) खार (६) महादेव (७) मल्हारी किंवा चुंवळी ऊर्फ कुनम अथवा पानभरी (८) मारवी (९) डोंगरी किंवा मेटा (१०) राज अथवा येन (११) सोलेसी ऊर्फ बाळा किंवा काष्टी, लालंगुटी (१२) ठाणकर. यांची थोडी माहिती पुढें दिली आहे. बांड:-धंदा शेती किंवा मजुरी. हे लोक चोरीहि करतात. चांची:-हे काठेवाडांतील मूळचे असावेत; व्यवसाय शेती व मजुरी. हे मेहनती असून यांचे कुलदैवत ठांकरजी व महालक्ष्मी होय. डोर:-हे गोमांस खातात म्हणून यांना डोर म्हणतात. बांबू तोडण्याच्या धंद्यावरून यांना टोकरे नांव मिळालें. हे पक्के दरवडेखोर आहेत. यांचें लग्न डोर कातकऱ्यांप्रमाणे ज्ञातींतील माणसें लावितात. डोंगरी:-उपजाविका शेतकी व मजुरी; हे इतर पोटजातींच्या हातचें पाणी पीत नाहींत. महादेव:-निजामच्या राज्याच्या पश्चिम सरहद्दीवरील महादेव व धालाघाट हे यांचें मूलस्थान असावें. तेथून ते पुण्याकडे येऊन तिकडून कोंकणांत पश्चिम व उत्तर भागाकडे चौदाव्या शतकाचे सुमारास पसरले. पापेरा नांवाचा त्यांचा एक नाईक एका सिद्धाच्या आज्ञेनें जव्हारास येऊन तेथील वारली राजाकडे येऊन तेथील वारली राजावर स्वामित्व मिळवून जव्हार संस्थानचा मूळपुरुष झाला. यानें गंवीरगड घेऊन दिल्लीवर मोंगलांकडून या भागांतील बावीस किल्ले व त्याखालील प्रांत जहागीर मिळविऊन अशी एक दंतकथा आहे. या जातींत एकंदर २४ घराणीं असून त्यांच्या शाखा दोनशेंवर आहेत. यांच्यांत देशमुख जहागीरदार पाटील वगैरे आहेत. पूर्वी इकडे मराठे व कोळी यांच्यांत लग्नें लागत. हे लोक काटक व मजबूत असून यांच्या स्त्रिया नाजूक व रेखीव अवयवांच्या आणि कुणविणीपेक्षांहि सुरेख असतात. हे पोषाखाचे फार शोकी आहेत. यांचा मुख्य धंदा शेतीचा व शिपायीगिरीचा आहे. हे हुषार, चाणाक्ष तीव्र स्मरण शक्तीचे असून बोलण्यांत म्हणी व अलंकार वापरतात. हे स्वातंत्र्यप्रिय असल्यानें त्यासाठी धडपडहि करतात. पूर्वी मराठी राज्यांत यांच्यांतील स्त्रियांनींहि लष्करी बाणा पाळल्याचें ऐकण्यांत आहे. इ. स. १८३१ मध्ये लक्ष्मी घाटगे या स्त्रीनें रामोशाशी पुष्कळ दिवस टक्कर दिली होती. पेशवाईपूर्वी हे लिंगायतधर्मी असून पेशवाईत हे सनातधर्मीय झाले. यांचे कुलदैवत खंडोबा, भैरोबा व भवानी आहे. यांचा जादुमंत्रटोणा यांवर भरवंसा आहे. बायकोनें नवरा सोडून परजातींत प्रवेश केल्यास तिची

उत्तर क्रिया करून मग नवरा दुसरें लग्न करतो. आकस्मिक मेलेल्यास किंवा रोगानें फार दिवस खितपत पडून मेलेल्यासच जाळतात. यांच्यांतील पंचायतीस गोतरणी म्हणत. त्याचे सहा सभासद असून मुख्याला रगतवान उपाध्यक्षाला मेलत व इतरांना साबला, डाल्या, हडक्या व मडक्या अशीं नात्रें असत. मल्हारी:-हे सर्व कोळी जातींत उच्च व निर्मळ समजले जातात. यांच्यांत जाधव, पोवार, गायकर, केरव वगैरे आडनांवें आहेत. गांवकऱ्यांना व प्रवाशांना हे पाणी पुरवितात म्हणून यांना पानभरी, डोक्यांवर पाण्याची घागर वाहतानां चुंवळ घेतात म्हणून चुंवळी व कुणव्यांशीं क्वचित रोटव्यवहार करितात म्हणून कुनम अशीं दुसरीं नांवें आहेत. हे शेतीहि करतात. मारवी:-पूर्वी हे पालखी, मेणे वगैरे वाहत असत; सध्यां हे मजुरी व पाणी भरण्याचें काम करतात. मेटा:-यांना डोंगरीहि म्हणतात. मराठी राज्यांत हे खलाशी व नाविक होते. स. १८३६ पर्यंत सुद्धां यांच्यापैकीं सधन लोक मलवार किनाऱ्याशीं व्यापार करीत होते. हे फार दारुवाज आहेत. राज:-पूर्वी हे कोळीराजाच्या पदरीं नौकर असल्यानें व यांच्याशीं त्यांचा वेटीव्यवहार होत असल्यानें यांना राज हें नांव मिळालें. पूर्वी यांच्या जातीचा मुख्य नाशिक जिल्ह्यांतील वघदरा गांवीं रहात असून त्यास सरनाईक म्हणत असत. सोलेसी:-धंदा मजुरी व शेतकी. ठाणकर:-हे फिरंग्यांच्या कारकीर्दीत वाटले गेले. स. १८२०-२१ सालीं पटकींची साथ आली असतां, त्यावेळीं यांच्यापैकीं वरेचजण पुन्हां हिंदु होऊन खंडोबा व भवानीची पूजा करूं लागले आणि विवाहविधि वगैरे ब्राह्मणांकडून करवूं लागले. याप्रमाणें ठाणें जिल्ह्यांतील पोटजाती आहेत. यांची एकंदर लो. सं. ८ हजार असून हे कोळी दिसण्यांत सर्वसाधारण कुणव्यांप्रमाणें असतात. कांहीं (विशेषतः स्त्रिया) कुणव्यांपेक्षां गौर असतात. हे मराठी साम्राज्यांत नांवाजलेले दर्यावर्दी असून मराठी आरमारांत नौकर असत. यांच्यांत देवकेंहि आहेत व लग्न देवकांवरून लावितात. यांच्या जातीचा मुख्य अलिबागेस रहतो, त्यास वाघपाटील असें नांव आहे. (ठाणें ग्याझे).

गुजराथेंत कोळ्यांच्या जाती व पोटजाती अनेक असल्यानें त्यांचें वर्गीकरण करणें कठिण आहे. उच्चवर्गांत पाटाची चाल नसून ते आपल्या मुली रजपुतांना देतात. पागी, कोतवाल, पाटणवाडिया अशा हलक्या कुळांत ते शरीरसंबंध करीत नाहींत. धाराळ, तालव्द इ. सर्वसाधारण कुळ्या यांच्यांत आहेत. मात्र दिराशी पाट लवण्याची चाल यांच्यांत रूढ असून सर्वसाधारण चालीरीती स्थानिक हिंदूप्रमाणेंच आहेत. पालनपूर, महिकांठा, पंचमहाल व कच्छ या भागांतील लोकांत कुळें आहेत. मात्र लग्न कुळांवरून किंवा आडनांवांवरून होतात हें नकी समजत नाहीं.

इकडे अनेक पोटजाती असून एका पोटजातीतील लोक दुसऱ्यांतील लोकांशी लगे लावीत नाहींत. खांत, बारीआ, पटेलिया या पोटजाती पंचमहालांत व पाटणवाडिया धाराळ या सुरत व भडोचकडे आहेत. या लोकांमध्ये भिन्न व रजपूत यांचा भरणा विशेष असून पुष्कळ जातींच्या मिश्रणाने ही जात बनली असावी. काठेवाडांत खांत कोळ्यांची एक मोठी पंचायत असून, अहमदाबाद जिल्ह्यांत नालकंठ येथे ताळवद व पटेलिया यांच्या पंचायती आहेत आणि कापडवज व धुराड येथेहि कांहीं पोटजातींच्या पंचायती आहेत. (सेन्सस ऑफ इंडिया. बॉम्बे व्हॉ. ७).

कच्छ ते दमण या समुद्रकिनाऱ्यावरील कोळ्यांना मच्छी म्हणतात. आगगाडीचे पूल बांधण्याच्या कामी यांचा फार उपयोग होतो. श्रावण वद्य नवमी रोजी ते गुगोपीर याचा उत्सव करून त्या दिवसास छडी नोत्र (नवमी) असे म्हणतात. गुजराथेत एकंदर लोकसंख्येची कोळ्यांचे प्रमाण शेंकडा २३ प्रमाणे पडते. भिन्न व रजपूत या दोघांत आणि इकडील कोळ्यांत फारसा भेद दिसून येत नाही. कांहींचे म्हणणे कोळी व मेर हे एकच होत. रेवाकाठ्याकडे वासनाआ, वारिया वगैरे २१ पोटजाती आहेत. इकडे चुंवाळिया म्हणून जी एक जात आहे ती गौरवर्णी असून ती मूळची चाळीस खेड्यांच्या एका प्रदेशांतील रहिवासी असल्याने तिला चुंवाळिया नांव मिळाले; तिच्यांतहि २१ पोटजाती आहेत. हे लोक छुटारू म्हणून पेशवाईपासून प्रसिद्ध आहेत. ते लोकांशी फटकून वागतात. पूर्वी यांच्यांत एक प्रकारची शिस्त असे; ते पुढाऱ्याला ठाकोरदास म्हणत. आसपासच्या खेडेगांवांतून धमकीने हे पैसा गोळा करीत व गांवांने न दिला तर दरबडा घालीत. या प्रसर्गां घोडे खिचालून लोक सावध होऊ नयेत म्हणून हे घोड्या (माथा) वापरीत; तोड्याची बंदुक, तारवार व भाला ही यांची शस्त्रे होती; पुढारी अंगांत चिलखतेंहि घालीत. हे आपल्या वस्ती भोंवती निवडुंगाने दाट कुंपण घालीत व क्वचित् तटबंदीहि करीत. हल्ली यांचा छुटारूपणा कमी झाला आहे. खाट ही एक मोठी पोटजात काठेवाड व रेवाकाठा इकडे आहे. हे साधारण रानटी असून दऱ्याखोऱ्यांतून रहातात. कथी (कच्छी) या टोलेमीने योजलेल्या शब्दांचे व खाटचे थोडेसे साम्य दिसते. मात्र ते स्वतःस भाटी लोकांचे वंशज म्हणवितात. त्यांच्या नायकास मेर म्हणतात. क्षत्रिय पुरुष व भिन्न स्त्री यांपासून खाट जात झाली असे म्हणतात. यांचा एक पुढारी धांधलखाट याने धंधुकाप्रांत जिंकून धांधलपुर वसाविले व दुसरा एक पुढारी पाटलखाट याने पेटलाद प्रांत जिंकला असे सांगतात. महंमद तघलखाच्या वेळी यांच्यांतलि जेस किंवा जयसिंग या नायकांनी मुसलमानांना जुनागड घेण्याच्या कामी मदत केली व त्याबद्दल त्याला गिरनार पर्वतावरील प्रदेश व भिलख

चोवीसी म्हणून चोवीस खेडी मिळाली. हे लोक महंमद बेगच्याने गुजराथ घेईपर्यंत गिरनारकडेच राहत होते. यांच्यांतलि विधवा आपल्या धाकट्या दिराशी लग्न लावते. पाटणवाडिया ही जात अनहिलपाटणप्रांतांत रहाते; तिला कोहोड (खेडवळ) किंवा कुन्हाडे असेहि दुसरे नांव आहे. मराठी राज्यांत हे सैन्यांत शिरत असत. तत्पूर्वी ते छुटारू करीत. दिल्लीच्या हुमायून बादशहाचे सामान सुमान यांनी खेवायतजवळ एकदां छुटले होते. अठराव्या शतकाच्या आरंभी ते दर्यावर्दीपणा करीत करीत थेट इराणच्या किनाऱ्यापर्यंत जात असत. बहुधा मराठी साम्राज्य नाहींसे झाल्यावर हे लोक लष्करांतून कमी झाल्यामुळे हल्ली दुसऱ्या धंद्याऐवजी हे छुटारूकडे वळले असावेत. खेडा जिल्ह्यांत तर १८३२ मध्ये यांनी दंगा आरंभला असता सरकारकडून पुरा बंदोबस्त झाला नाहीं. पुढे १८५७ साली मात्र त्यांना निःशस्त्र केल्यामुळे यांची दंग्याची प्रवृत्ति पुष्कळ कमी झाली. तलवदा ही एक कोळ्यांची जात असून ती इकडील भागांत श्रेष्ठ आहे. तलवदा म्हणजे तलपति (जमीनदार) होय. यांना धाराळ (खड्गधारी) असेहि म्हणतात. ते आपल्यास धारच्या परमार रजपुतांचे वंशज म्हणवितात. धार नगरीच्या राजाने गुजराथेतील भिन्न राजकन्येशी लग्न लाविले व या दोघास जी संतति झाली तिला धाराळ असे ते मानतात. दोही नांवाच्या फळांवरहि ते उपजीविका करीत असतात. म्हणून त्यांना दोही असेहि एक नांव आहे. हे शरीराने मजबूत असून मितव्ययी आहेत. यांच्यांत कुलीन व अकुलीन असे भेद असून ते आपल्याला सर्व कोळ्यांत श्रेष्ठ मानून इतर कोळ्यांशी रोटीवेटीव्यवहार करीत नाहींत; मात्र रजपुतांशी करितात. यांच्या २२ पोटजाती असून त्यांपैकी चुडासाम व जादव आणि सर्वाय या श्रेष्ठ गणल्या जातात. चावडा, चोहान, बारीया, दाभी, जालिया, दलवाडी, गेडिया, शिआल, बलकिआ, खांट, कोतवाल, पागी, अशी यांच्या शाखांची नांवे असतात; पागी व कोतवाल हे पहारेकऱ्यांचे काम करतात. हल्ली या धाराळ कोळ्यास तीन नांवे असतात; एक रजपूत वंशावरून पडलेले, दुसरे कोळी जातीतील आडनांव व तिसरे स्थानिक नांव असते. यांच्यांतील दाभी व ताकवान हे वंश फार प्राचीन आहेत. बारीया हे बारिया संस्थान व रेवाकाठा प्रांतांत आहेत. बारिया हेच त्यांचे मूलस्थान असून मध्यतरी चोहोन रजपुतांनी त्यांना हुसकावून दिले होते, परंतु महंमद बेगच्याच्यावेळी ते परत इकडे आले. दलवाडी हे खेडा जिल्ह्यांतील रहिवासी असून त्यांचे खरे नांव तलवारी (खोदणारे) असे आहे. हे विहिरी खोदून विटाहि पाडतात. गेडिया हे काठेवाडांत राहतात; कच्छ प्रांतांतील गेडी या शहरावरून यांना गेडिया म्हणून खालीरीती व पेहरावांत हे वर्द येथील मेदांप्रमाणे

आहेत. हे मांसाहार करीत नाहीत. गुजराथेंतील सर्व कोळ्यांत यांची जात श्रेष्ठ समजली जाते. हे फक्त आपापल्या जातीतच लहें लावितात. शिआल म्हणून जी जात आहे ती काठेवाडच्या दक्षिणकिनाऱ्यालगतच्या शिआल वेटांत रहाते. बलकिया हे काठेवाडांतील तलक जिल्ह्यांत रहातात. याप्रमाणें गुजराथेंतील बहुतेक कोळ्यांच्या जातींची विशेष माहिती दिली आहे. त्यांची सामान्य माहिती पुढें देत आहों:—

यांचा जीवनक्रम निरनिराळा असल्याने व रजपुतांशी कित्येकांचा संबंध येत असल्याने यांच्या चर्येत बराच फरक आढळतो. तलवदांची चर्या व चालीरिती कुणव्यांप्रमाणें सर्वसाधारण आहेत. चुंवाळी यांचे शरीरसंबंध उच्च वर्गाशी झाल्याने तेहि तलवदांप्रमाणें गौरवर्ण आहेत. कोळी राजे हे बहुधा रजपूत पुरुष व कोळी स्त्री यांचे वंशज असून धष्टपुष्ट, चपळ, धूर्त व कारस्थानी असतात. या जातीतील बहुतेक स्त्रिया सडपातळ व सुरेख असतात. यांची भाषा अशुद्ध गुजराथी असते. यांचा पेढराव दर्जाप्रमाणें निरनिराळा असतो. दागिन्यांपैकीं ताईत हा पुरुष वापरतात व बायका हस्तिदंती वांगड्या, सोन्याची नथ, चांदीच्या वेळा वापरतात. सुखवस्तु लोके ज्वारी व बाजरी खातात; कधी कधी खिचडीहि खातात. डोंगरांतील कोळी हंगामाप्रमाणें अपला आहार बदलतात. बहुतेक सर्व कोळी मद्यमांससेवी आहेत. पाटणावाडिया हे म्हशीचें मांस खाणारे असल्याने त्यांसाठीं ते म्हशींची चोरीहि करितात. कांहीं कोळी अफीमबाजहि आहेत. यांचा धंदा मासेविक्रीचा व शेतीचा आणि कांहींचः छटाछट करण्याचा आहे. पूर्वी बहुतेक कोळी दर्यावर्दीपणा करीत असत. स्वराज्यांत हे आरमारीखात्यांत नौकर असत. स्वराज्य गेल्यानंतर अंगांतील शौर्यघाडसाचा उपयोग नाडलाजानें चौर्यकर्माच्या ठिकाणीं हाकें लागला असावा. यांची मुख्य दैवतें इंद्र व हातमल ही आहेत. शिवाय हिंगलाजदेवी, खोदिआर, कुंकुडी बेराई, मेराडी या त्यांच्या देवता आहेत. महिकाठयाकडे गाईची पूजा करितात. एकादशी व त्रयोदशीस यांचा सुष्टीचा दिवस असतो. यांचा गुरु पाटण येथें रहातो. कांहींजण बीजकपंथी रामसंनेही व स्वामीनारायण पंथाचे झाले आहेत. अलीकडे स्वामीनारायणांत जातिभेदाचें महत्त्व वाढल्याने कांहीं कोळ्यांनीं तो पंथ सोडला आहे. काठेवाडी कोळी मोहोतीमार्गी असून ते द्वारका, प्रभासपाटण वगैरे ठिकाणीं यात्रेस जातात. ते ब्राह्मणांना पूज्य मानून त्यांना छटीत नाहीत. त्यांच्याकडून राखीपौर्णिमेस राखी बांधून घेतात. ते खळ्याजवळ आल्यास त्यांना धान्य देतात. यांचे उपाध्याय श्रीमाळी व औदीच ब्राह्मण असतात. हे धर्मभोळे असून भुताखेतांवर व जाडुटोण्यांवर आणि पंचाक्षऱ्यांवर विश्वास ठेवितात. मूल जन्मल्यावर त्याला गुळाची एक लहान गोळी देऊन सर्वत्रांस गूळ वाटतात. षष्ठीपूजनाच्या दिवशीं सटवीबरोबर ब्रह्मदेवाचीहि पूजा करून त्याच दिवशीं मुलाचें

नांव ठेवतात. सुखवस्तु कोळ्यांत सोहरे सव्वा महिना धरतात.

यांच्यांत लग्नाचे चार प्रकार आहेत. (१) कुमार व कुंवारीण यांचा प्रथमविवाह. (२) विधुर व विधवा यांचें नात्र. (३) सोवासन म्हणजे पहिला नवरा जिवंत असतां दुसरा करणें. (४) दिअर्वतु(दीरवधु) म्हणजे धाकट्या दिराशीं लग्न करणें. रेवाकाठ्याकडे वाडिनश्वश्रू झाल्यानंतर जोपर्यंत देवीपक्षी उजव्या हाताकडे दिसत नाही तोपर्यंत लग्न लावीत नाहीत. मध्यप्रांतांतल्याप्रमाणें इकडेहि बराच्या वापास वधूगृही उंबरठ्यावर टेंच लागणें शुभकारक समजतात. लग्नमंडपांत प्रवेश करण्यापूर्वी बराबरून नांगर, रबी, बाण वगैरे जिन्नस नवरीची आई ओवाळते. लग्नसमयी नवरीच्या एका हातांत बाण व एका हातांत माळ असते. ठाकूरकोळ्यांत रजपुतांप्रमाणें मुलीचें लग्न प्रथम तलवारीशीं लावितात. नात्रलग्नांत नवरदेव विधुर असावा लागतो. ब्रह्मचाऱ्यानें विधवेशीं लग्न केल्यास तो जातिवहिष्कृत होतो. नात्राचा समारंभ साधा असतो. तो विधवेच्या वापाच्या घरीं होतो. वधूवर समोरासमोर बसतात व ब्राह्मण उपाध्याय त्यांचे हात नात्रा-नाडा(तांबडा दोरा)नें बांधून त्यांनां मधोमध ठेवलेल्या मडक्यांतील दिव्याकडे पाहण्यास सांगतो, म्हणजे हा समारंभ आपटतो. सोवासन म्हणजे एक पति जिवंत असतांना दुसरा करणें; यांत पहिल्या नवऱ्याला पंचायत ठरवील त्याप्रमाणें पैसा द्यावा लागतो. पहिल्या नवऱ्यानें काडी मोडून दिल्यावर विधवा आपल्या डोकीवर पाणी भरलेले दोन तांबे घेऊन भावी नवऱ्याच्या घरीं जाते व तो ते तांबे उतरून दाराबाहेर ठेवतो, इतकें झालें कीं लग्नविधि संपतो. दिअर्वतुविवाह फार प्रचारांत नाही. त्याला आभेष्टाची समाप्ति घ्यावी लागते. विधवेस लहान मुलें असल्यास तिन्हाईत पुरुषाशीं लग्न लावण्यापेक्षां धाकट्या दीराशीं लग्न लावणें बरें. असें त्यांनां वाटतें. मात्र तो दीर तिच्याहून वयानें मोठा व विधुर असला पाहिजे. पुरुषाप्रमाणें बायकोलाहि काडी मोडून देता येते व नवरा सोडतां येतो.

गुजराथेंतील कोळी प्रेतें जाळतात. मृताचा पुत्र लहान अगर दरिद्री असल्यास दहाव्या, अकराव्या व बाराव्या दिवशीं श्राद्धादि विधी न करितां, तो दाराबाहेर येऊन नुसते हात चोळतो. एक वर्ष हाईपर्यंत मृताच्या घरांतील वडील स्त्री, तोंडावर ओढणी घेऊन रोज सकाळीं पांच दहा मिनिटें रडते. जातीतील सर्व भांडणें पंचायत अगर पुढारी तोडतात. [गुजराथी कोळ्यांची सर्व माहिती बाम्बे ग्याझेटियर व्हॉ. ९ भा. १ यांतून घेतली आहे.]

सो न कोळी.—या जाताबद्दल वेसावें ता. साष्टी जि. ठाणें येथील रहिवासी व सोनकोळी सार्वजनिक परिषदेचे चिटणीस रा. पोशा गोविंद नाखवा यांनी आमच्याकडे जी माहिती पाठविली आहे, तिचा थोडक्यांत

सारांश पुढीलप्रमाणे आहे. “ या जातीचे मुख्य ठिकाण चंपावती (चेऊल, जि. अलिबाग) हें होव. यांची वस्ती रत्नागिरी, कुलाबा, ठाणे व मुंबई वेट या चार भागांतील समुद्र कांठच्या सुमारे दीडशें गांवीं आहे. यांचा मुख्य धंदा मासे धरण्याचा. मोठे मासे फक्त दर्यात सांगडतात. म्हणून हे दर्याकाठांचे राहतात. यांची लो. सं. ३५ हजार आहे. हे लोक जाळ्यांनी मासे धरतात व यांच्या बायका ते मासे ताजे किंवा वाळवून बाजारांत विकतात. यांच्या जाळ्यांचीं नांवें पुढीलप्रमाणे आहेत:—डोलं, वोक्शी, जाळ, पास, तिवोटें, वागूर, कानजावळें, जावळें, हेडा, पाग, घोळवें, खांदा वगैरे. सोनकोळी नांवावद्दल शिवनिबंध नामक ग्रंथांत पुढील कथा आहे. परमेश्वराच्या सोहळ्यानीपासून एक पुरुष निर्माण झाला, त्याला सोहं अगर सोम किंवा मयात-ऋषि असें नांव मिळालें. त्याची मुलगी अचिता ही कश्यपास दिली, तिला मार्यन म्हणून मुलगा झाला: याच्या वंशजास सोम नांव पडलें. त्याची प्रवृत्ति तपापासून सुटून हिंसेकडे होऊं लागल्यानें मयातऋषीनें त्यास मासे मारून निर्वाह करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें तो कलं लागल्यावर त्यांचें सोम नांव जाऊन सोन अगर सोनकोळी हें नांव पडलें. सोनकोळी जात कोणत्या वर्णाची आहे याबद्दल निश्चित सांगतां येत नाहीं. कांहींचे म्हणणें हे वैश्य व कांहींचे म्हणणें हे शूद्र आहेत. “ ही जात मासे मारण्यासारखें हिंसाकर्म करीत असल्याकारणानें प्राचीनकाळापासून या लोकास गायत्री व यज्ञोपवीत यांचा अधिकार राहिला नाहीं व त्यांचें या जातीच्या लोकांकडून आजपर्यंत ग्रहण व धारणहि झालेलें नाहीं आणि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य: यांच्यांत जो पंचमहायज्ञ करण्याचा नित्यक्रम आहे, तोहि यांच्यांत नाहीं, अतएव ही सोनकोळी जात शूद्र वर्णांत गणिल्यास काय वावर्गे होणार आहे ? रा. नाखवा यांची माहिती अशी. “ यांची प्रथम वस्ती कुलाबा जिल्ह्यांत होती. नंतर तेथून ते ठाणें व रत्नागिरी जिल्ह्यांत पसरले. ज्यावेळीं आंगण्यांचे प्राबल्य कोंकणांत होतें, त्यावेळीं त्यांनीं सोनकोळ्यांच्या बायकांवर एक ‘ जोवनपट्टी ’ किंवा ‘ चोळीपट्टी ’ बसविली बायकांनीं अंगांत चोळ्या न घालतां अंगावरून लुगड्याचा पदरच घ्यावा व ज्यांनां चोळ्या घालावयाच्या असतील त्यांनीं कांहीं ठराविक कर आंग्रेसरकारांत भरावा असा या कराचा अर्थ होता. त्यामुळ बायांचा छळ होऊं लागला. म्हणून कुलाबा जिल्ह्यांतील थळ वगैरे गांवांतील वस्ती उठून मुंबई, ठाणे, चिबई, वेसावें इकडे येऊन राहिली. हे लोक हल्लीं आपणांस थळकर सोनकोळी म्हणवितात. यांची कुलदैवते जेजुरीचा खंडोबा व कार्त्याच्या लेण्यांतील एकवीरा देवी हीं होत. या पंथाचा प्रवर्तक कुलाबा जिल्ह्यांतील मौजे वरसोळी गांवचा पूर्वीचा कोणी कान्हो नांवाचा भगत होता. हा स्मार्तपंथांतर्गत खंडोबाचा पंथ असून याच्या धर्म-गुरूची गादी वरील वरसोळी गांवी आहे व गादीवर वरील

भगताचाच वंशज अधिष्ठित आहे. सोनकोळ्यांहून भिन्न अशा कोंळ्यांच्या जाती पुढीलप्रमाणे आहेत:—गांवकर सोन-कोळी, वैती, मांगेली, मंद्री, खारवी, डोरलेकर, न्हटाळकर, गावीट, पान, राज, मार्तंड, डोंगरी, भिल्ल, मोईर, कराडे व किस्तांव. या जाती बहुतेक मासळी मारून त्यावर निर्वाह करणाऱ्या व थोड्या शेती वगैरे दुसरे धंदे करणाऱ्या आहेत. किस्तांव हे जरी ख्रिस्ती धर्म पाळतात तरी ते हिंदू धर्महि थोडाफार आचरतात. सोन, गांवकरसोन, वैती व मार्तंड या चौघांत परस्पर अनोदकव्यवहार चालतो. मात्र हे चान्ही इतर कोंळ्यांच्या घरी जेवात नाहींत. लभ्यव्यवहारा-विषयीं म्हटल्यास ज्या जातींतील स्त्रीपुरुषांचा त्याच जातीं-तील स्त्रीपुरुषांवरवर विवाह होत असतो. मध्यंतरी सोन व गांवकरसोन यांच्यांत लग्न होत; परंतु हल्लीं ही चाल बंद होत चालली आहे. मात्र कुलाब्याकडील करंजे मुख्यांड व ठाण्यांकडील साबासे, दिवाळें इकडे ही चाल सुरू आहे.

सोनकोळी जातींत पंचायतीसंघ आहेत. प्रत्येक गांवांत एक किंवा अनेक तट अथवा थळ किंवा जमाती असतात. त्या प्रत्येकांस गांवपंचायत म्हणतात. कित्येक गांव मिळून एक संघ होतो. सार्वजनिक निवाडे अशा संघांच्या पंचायतीपुढें येऊन निवडले जातात. आणि खासगी निवाडे फक्त गांवां-तील पंचायतींत चालतात. जे निवाडे गांवपंचायतींत तुटत नाहींत ते कोकणांतील चार भागांची जी सोनकोळी सार्व-जनिक परिषद हल्लीं स्थापित झाली आहे तिच्यापुढें जातात. या परिषदेचें ठिकाण वेसावें येथें असून तिच्या कार्यकारी मंडळांत (१९१९) रा. अ. वा. शिंदे हे अध्यक्ष, रा. क. भा. पाटील हे उपाध्यक्ष व रा. पो. गो. नाखवा हे चिटनीस होते. प्रत्येक जमातीच्या मुख्यास पाटील म्हणतात. गांवच्या लोकवस्तीच्या मानाप्रमाणें तट एक किंवा अनेक असून त्याप्रमाणें पाटीलहि असतात. पाटलाचा अधिकार वंशपरं-परेचा असतो. पाटील घराण्यांत कोणीच पुरुष ह्यात राहिला नाहीं तर पाटलकांचा अधिकार घराण्यांतील मुख्य व वडील वाईकडे देण्यांत येतो व तिच्या नांवानें तटांतील कर्ते गृहस्थ तटाचा कारभार चालकितात. एकाद्या घराण्याचा निर्वेश झाल्यास तटांतील कर्ते पुरुष आपल्या संगनमतानें आपल्याच पैकीं एखाद्या सर्वमान्य कर्ता पुरुष अधिकारी नेमून त्याला “ अमुक मयत पाटलाचा कारभारी ” असें म्हणतात. हा अधिकार वंशपरंपरेचा नसून तो लोकसमाधानावर अवलंबून असतो. वादाचा निकाल बहुमतानें देण्यांत येतो. पंचायती-पुढें नित्य व नैमित्तिक प्रश्नांचे वाद येतात; नित्य म्हणजे-शिव्यागाळी, मारामारी वगैरे व नैमित्तिक म्हणजे-जाती-जातींत सुधारणा, शिक्षणप्रसार वगैरे. अपराध्यास बहुमता-प्रमाणें शासन करण्यांत येतें. तें शासन गुन्हाच्या सौम्य व तीव्र स्वरूपाप्रमाणें थोडेफार दंड करणें असें असतें. दंड न दिल्यास त्याला वाळीत टाकतात. शासनाच्या या दोन प्रका-राबद्दल तिसरा प्रकार सोनकोळी जातीच्या पंचायतींत

रुड नाही. प्रत्येक फिर्यादीमागे वादीप्रतिवादीकडून सव्वा-रु-वेऊन त्यांतील चार आणे पाटलांस वतन म्हणून व बाकीचे सव्वादोन रु. पंचायतीत हजर असणाऱ्या इसमांस वांटण्यांत येतात. शिवाय प्रत्येक लमांत वरपक्षाकडून पाटलास सव्वा रु. विदागी मिळते. गुन्हेगारास शासन करण्याची रीत जातीत पूर्वापार चालत आलेली आहे. या अधिकारासाठी ब्रिटिशसरकारकडून मंजुरी मिळालेली नाही. तथापि ब्रिटिश अंमलापूर्वी अशी मंजुरी सोनकोळी जाती-तील दोन सरपाटील घराण्यांना मोगल वादशहाकडून मिळालेली असून, तिजप्रमाणे अंमल सदरहु सरपाटील घराणी आजपर्यंत चालवीत आहेत. यांचा अंमल चेंऊलच्या व जंजि-च्याच्या आसपासच्या प्रांतांवर आहे. यांचा मूळपुरुष जानू पटवारी ऊर्फ जाया पाटील होता व त्यास दिळी-कर व विजापुरकर शहांनी हा अधिकार दिला होता. खटल्यांच्या निवाळ्यांची टिपणे पूर्वी लिहून ठेवीत नसत. हल्लीं सोनकोळी ज्ञातिपरिषदेच्या दसरांत निवाडे लिहून ठेवण्यांत येतात. प्रत्येक पंचायतीला थोडीफार स्थावर-स्वरूपाची (देवळे, घरे, जमीन, वगैरे) मालमत्ता व नक्त ऐवजहि असतो. या मिळकतीवर त्या पंचायतीची सत्ता असते. पंचायतीच्या खर्चासाठी प्रत्येक घरांपासून दरवर्षी कांहीं रक्कम घेतात. या जमातीच्या करावर तटाच्या लोकांचा हक्क असून तो तटाच्या तिजोरीत जमा होतो. या जातीचे उपाध्याय गोवर्धन, क्रमवंत, पळशे, देशस्थ व चित्पावन ब्राह्मण असून त्यांच्याचकडून विवाहादि धार्मिक संस्कार करतात व रीतीभाती आणि गोतासंबंधीचे व्यावहारिक प्रश्न जात आपल्या मताने सोडविते. हल्लीं यांच्यापैकी शिकलेल्यांचा पोशाख पांढरपेशासारखा असतो. मुलें व मुली मराठी शिक्षण घेऊं लागल्या असून काचित् मुलें इंग्रजीहि शिकू लागली आहेत. मुंबई बेटांत रहाणाऱ्या पैकीं १/२ लोक मासळी मारण्याचा धंदा करीत असून १/२ लोक सरकारी व्यापारी नौकरी व धंदे करू लागले आहेत. विधवेचा विधुरावरोवरच पुनर्विवाह होतो. विधवा स्वतःच मासळी विक्रीचा धंदा करीत असल्याने तिचा भार कोणावर पडत नाही. अन्याय मुलांची काळजी त्यांचे नात-लग घेतात. स्वजातीय अगर परजातीय राख ठेवण्यास निबंध्य आहे. तो मोडणाऱ्यास राखेचा त्याग करवून विधियुक्त पावन करून घेतात. हाच न्याय स्त्रियांस लागू आहे. स्त्रियांस अयमव्यवहाराने सजातीय पुरुषांपासून झालेल्या संततीस स्वजातीतच मिळवून घेत असतात. ” (रा. पो. गो. नाखवा यांची लिहून आलेली माहिती). महाभारतांत कोळगिरिपर्वत दक्षिणेंत असल्याचा (सहदेव दिग्विजय), कोळिसर्प नांवाचे लोक शूद्रवर्गांत घातल्याचा (अनुशासन पर्व) आणि कोळवगिरेय लोकांना अर्जुनाने अश्वमेधयज्ञाच्या दिग्विजयांत हांकलून लावल्याचा असे तीन उल्लेख आले आहेत. [सेन्सस रिपोर्ट १९११. व्हॉ. २०; कास्टस् अँड ट्राइब्स. सी. पी.; रसेल, हिरालाल; वॉबे ग्राह्ने. व्हॉ. १ भा. १].

कोळीप्पाकई—हे गांव चालुक्यांच्या राज्याच्या दक्षिण सरहद्दीवर होते. म्हैसूर प्रांतांतील चित्रदुर्ग जिल्ह्यांत हल्लीं हे आहे. दक्षिणेकडील प्रदेशाची ही वेस होय असें चालुक्य राजे मानीत असत म्हणून या गांवां आपल्या राज्यांतील एक विश्वासू सरदार ते नेहमी लष्करी तळ देऊन ठेवीत. पुढे गंगईगोंड राजेंद्र चोल याने हे तटवंदीचे शहर चालुक्यांपासून काबीज केलें (१०१५). दक्षिणेंतून वर उत्तरेस चालुक्यांच्या राज्यांत घुसण्याच्या या वेशी (शहरा) चा सुभेदार हे बहुधा राजवंशीय अगर राजवंशाचा आस असे. इ. स. १०६० त येथे सिघणदेव म्हणून एक रटवंशीय सुभेदार होता. त्याचे वर्णन ‘ महामंडलेश्वर, त्रैलोक्यमल्ल, कोळीप्पा-कई प्रभु, दक्षिणचे महाद्वार, चोलकमलवनगजराज ’ इत्यादि शब्दांनी केलेले आहे. [एपि. कर्ना; अद्यय-प्रा. हिं.]

कौटिल्य—याचे नांव विष्णुगुप्त. आर्य चाणक्य, कौटिल्य अर्शाहि यांची आणखी दुसरी नांवे आढळतात. याने नंदराजाचा, त्यांनी यांचा अपमान केल्यामुळे आमूलाग्र उत्खात करून धनानंदाचा दासी (मुरा) पुत्र चंद्रगुप्त मौर्य याला मगधाच्या राज्यावर बसविले. हा अत्यंत निस्पृह पण तापट ब्राह्मण होता. याने लिहिलेला अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ नुक्ताच सांपडला आहे. हा ग्रंथ पुष्कळ दिवसांपासून माहीत होता, परंतु त्याची उपलब्धि मात्र आतांच झाली आहे. त्यावर भट्टस्वामीची टीकाहि आहे. पं. शामशास्त्री यांनी हे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. विशाखदत्ताच्या मुद्राराक्षस नाटकाचा हा नायक आहे. [अर्थशास्त्र पहा]. याचा काल ख्रि. पू. ३२० ते ३०० असा आहे.

कौण्डिन्य—वैदिक वाङ्मयांत वृहदारण्यकांतील वंशांत शांडिल्यचा शिष्य म्हणून याचा उल्लेख येतो. हा गोत्रप्रवर्तक ऋषि होता. याच्या नांवाचे गोत्र रुड आहे. पौराणिक वाङ्मयांत (महाभारत सभापर्व अध्याय ४ श्लो. २२) मयासुरकृत धर्माच्या समेंतील एक सभासद म्हणून याचा उल्लेख येतो.

कौण्डिन्यपुर—बऱ्हाड. जिल्हा उमरावती. तालुका चांदूर वर्धा नदीच्या तीरीं हे गांव आहे. दर कार्तिक पौर्णिमेस विठ्ठल-रुक्मयाची एक मोठी जत्रा येथे भरते. तिला सुमारे ५०,००० यात्रा जमते असें म्हणतात. येथील महादेवाचे देऊळ फार पूर्वी बांधलेले होते, परंतु हल्लींचे काम सुमारे १०० वर्षांपूर्वी झालेले आहे. रुक्मिणीच्या वापाचे येथे राज्य असून त्याची राजधानी हे शहर होते. त्यावेळीं येथे देवलाडा नांवाचे शहर होते, परंतु हल्लींच्या गांवाखाली ते पुरले आहे असें म्हणतात.

कौपर, वि ल्य म (१७३१-१८००).—इंग्लिश कवि. या कवीचा जन्म बर्खांमस्टेड येथे १७३१ त झाला. याचे लहानपणच शिक्षण मार्किट येथील शाळेत झाले. ‘ टिरोसिनिअम ’ मध्ये या शाळेंतील आयुष्यकामाचे त्याने वर्णन केले आहे. तो मोठा झाल्यावर त्याला वेस्ट मिन्सटर

येथील शाळेत पाठविले व तेथे वॉरनहेस्टिंग्ज, चर्चिल, इपे वगैरे प्रसिद्ध मंडळी सहाय्याची होती. त्याच्या घराण्यांत कायद्याचा अभ्यास करणारी वरांच मंडळी होऊन गेली. अर्थात् त्यांना अनुसरून यॉर्क-कायद्याचा अभ्यास सुरू केला. १७५४ मध्ये त्याला वकीलीची सनद मिळाली. व १७५९ मध्ये त्याला 'कमिशनर ऑफ बँकरप्स' ची जागा मिळाली. त्या जागेवर त्याने ५ वर्षे काम केले. पुढे इंग्लंडमधील उमरावांच्या सभेतील कारकुनाच्या जागेकरिता कौपरचे नांव सुचविण्यांत आले. ती जागा मिळण्यापूर्वी त्याला उमरावांच्या न्यायसभेपुढे जाणे जरूर होते. पण ते कौपरला पसंत न पडून त्याने आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला व त्याला कांही दिवस वेडही लागले होते. कांही दिवसांनी तो बरा झाला व नंतर त्याची व लेडि ऑस्टेन नांवाच्या एका विभवेची फार मैत्री जमली. कौपरने सहा पुस्तकांतून प्रसिद्ध केलेल्या 'दि टास्क' नांवाच्या प्रसिद्ध काव्याचा विषय हिनेच सुचविला व तसेच 'जॉन गिलपिन' व 'दि रॉयल जॉर्ज' या कविता लिहिण्यास हीच कारण झाली. त्याने होमरच्या 'इलियड' ग्रंथाचे भाषांतर १७८९ त छापून प्रसिद्ध केले. ह्या कवीने इंग्लिश काव्याला एक निराळेच वळण दिले. कवितांतील कृत्रिमपणा व भाषाशैलीचे दोष त्याने वरेच कमी केले. वर्नर्स, शेले, वर्डस्वर्थ वगैरेच्या काव्यांतून आढळणारी निसर्गप्रियता व प्राणिमात्रांमधील सहानुभूति ही प्रथम कौपरच्याच काव्यांत आढळून येतात असे म्हणण्यास हरकत नाही. इंग्लिश कवींच्या काव्यांतून विनोद फार काचित प्रसंगां आढळतो. परंतु कौपर या नियमाला अपवाद आहे. उत्तम पत्रे लिहणाऱ्यांमध्ये याची गणना केली जाते. कौपर हा जग-प्रसिद्ध कवि होता असे जरी म्हणता येणार नाही, किंबहुना इंग्लंडमधील असामान्य कवींमध्येहि जरी त्याची गणना करता येणार नाही तरी पण वाङ्मयामध्ये एक नामांकित कवी या नात्याने त्याचे स्थान अढळ राहिल यांत मात्र शंका नाही. 'टु मेरी' 'दि रिसीट ऑफ माय मदर्स पोर्ट्रेट' व 'ऑन दि लॉस ऑफ दि रॉयल जॉर्ज' या त्याच्या कविता इंग्लिश वाङ्मयांत कायमच्या रहातील अशा आहेत. पोप-प्रभृति कवींच्या वर्नर्स, वर्डस्वर्थ, शेले या कवींच्या मधला हा साखळीचा दुवा आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. वर्डस्वर्थच्या काव्यांत व याच्या काव्यांत वरेच साम्य आढळून येते. हा सन १८०० मध्ये मरण पावला.

कौरव—एक राष्ट्र (कुरु पहा).

कौल.—हा शब्द अरबी असून त्याचा मूळ अर्थ परवाना किंवा खात्री देणे असा आहे. मनुष्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांना मिळणारे दैवी उत्तर, शकून, कौल, दिव्य वगैरेंनी ओळखिता येत असा सार्वत्रिक समज आहे. प्राचीन इजिप्त ग्रीस, रोम वगैरे पाश्चात्य राष्ट्रांतहि या गोष्टी फार चालत. अथर्ववेद, अद्भुतब्राह्मण, कौशिकसूत्र, अथर्ववेदपारिशिष्ट

यांत ज्योतिष, जातक, शकुन यांची माहिती मिळते तर गृहसूत्रांतून लक्षण विज्ञानाचे विधी सांगितले आहेत. तथापि कौल हा दैवी उत्तर ओळखण्याचा एक प्रकार असल्याने दैवी शकुन, लक्षण यांचे व्यापक विवेचन येथे न करिता केवळ कौल लावण्याच्या चालीकडे वळू.

ग्रीसमध्ये कौल लावण्याची पद्धत इजिप्तमधून आली. हिरोडोटस या प्रकाराच्या विरुद्ध होता व त्याने ग्रीक देवळांतील कौल लावण्याच्या प्रकारांतील लबाडी उघडकीस आणिली आहे; तथापि हा प्रकार बंद झाला नाही. डेल्फायच्या कौलाचे महत्त्व राज्यकारभारांत अतोनात होते. राष्ट्राचे राजकीय व खासगी व्यवहार एवढ्याशा यःकश्चित् गोष्टींवर अवलंबून असलेले इतिहासांत काचितच आढळतात. ग्रीक लोकांचा व पुढे रोमन लोकांचाहि असा समज होता की, ह्या कौलाच्या द्वारे देव आपली इच्छा प्रगट करतात. प्राचीन काळी ग्रीस देशांतच नव्हे तर, त्या वेळच्या मूर्तिपूजक राष्ट्रांत अपोलोचे प्रस्थ मोठे होते. त्याचे देऊळ डेल्फायच्या वेटावर एका राईत असून आत सोन्याची मूर्ति होती. देऊळ फुलांच्या माळांनी सदैव चुंगारिलेले असे. तेथे नेहमी सदा पुजारी असत. सर्वांच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचे काम ह्या पुजाऱ्यांकडे असल्यामुळे त्यांस अतिशय महत्त्व आले होते. सर्व ग्रीक लोकांची अशी पक्की समजूत होती की ही उत्तरे खास अपोलोकडूनच येतात. परंतु हे पुजारी राज्यांतील प्रमुख लोक असल्यामुळे त्यांच्या मर्जीस येईल त्याप्रमाणे लोकांस ते प्रश्नांची उत्तरे देत ह्यांत कांही संशय नाही. आधी ते देऊळच एका अवघड ठिकाणी बांधिलेले होते. त्यांत खाली एक मोठे भुयार होते; त्यांतून दुर्गंधयुक्त हवा वर येत असे. पण प्रश्न विचारावयाचा असे तेव्हा त्याच्या तोंडावर एक तिबई ठेवीत; व तिजवर एक बाई बसवीत. ह्या बाईला पायथिया असे म्हणत. तिला तिबईवर बसविल्यावर मग भुयाराचे द्वार उघडीत, त्याबरोबर ती दुर्गंधीने घुसमटून चमत्कारीक हातवारे व वडवड करू लागे, कीं मग तिच्या अंगांत देव आला असे लोकांस वाटे. अंगांत आल्यावर ती जे शब्द उच्चारते ते सर्व शब्द पुजारी लिहून घेत व मागून त्याची कविता बनवून ती पृच्छकांच्या हवाली करित. ह्या कवितेतील शब्दरचना अशी घोंटाळ्याची असे की, त्यांतून वाटेल तो अर्थ निघावा. तेणेकरून पुढे कसाहि प्रकार घडून आला तरी भविष्य खरे झाले अशी लोकांची खात्री करण्यास अडचण पडत नसे. म्हणून देवाचा कौल खोटा ठरण्याचा प्रसंग व कधी येत नसे.

ह्याप्रमाणे डेल्फायच्या कौलाचे महत्त्व अतिशय वाढले होते. पायथियाचे काम करण्याकरिता आरंभी एखादी हलक्या कुळांतील बाई आणीत. एकवार तिचा देवळांत प्रवेश झाल्यावर तिला देऊळ सोडून जाण्याची किंवा लग्न एकांशी अशी एक तरुण स्त्री वरील

नियम मोडून पळून गेली. तेव्हां असा कायदा करण्यांत आला की, पन्नास वर्षांखालील बाईस देवळांत घेऊं नये. आरंभी पुष्कळ दिवस पायथियाचें काम एकच बाई करीत असे; पण पुढें पुढें पृच्छकांची संख्या अतोनात वाढल्यामुळें दोन बाया ठेवण्यांत आल्या, व दुर्गंधयुक्त हवेनें एखादी बाई क्वचित् प्रसंगीं आजारी झाल्यास काम बंद पडूं नये म्हणून तिसरी एक बाई देवळांत आणून तयार ठेवीत असत. डेलफायच्या देवाकडे वकील पाठविण्यासाठीं आथेन्सच्या लोकांनीं सरकारी गलबतें वांधिल्लीं होती. तीं फार पवित्र समजत.

आपल्याकडेहि हा प्रकार अजून चालतो. तांदूळ, सुपारी, पानें, फुलें किंवा दगडी लहान गोटे मूर्तीच्या छातीच्या डाव्या अगर उजव्या बाजूस चिकटवितात. यांनां कळे असें म्हणतात; व देवानें हो म्हणावयाचें असल्यास अमकीकडील कळा पाडून हा कौल दे असें म्हणतात. हा कौल लावावयाचा तो देवाचा पुजारी लावतो. त्याबद्दल त्यास थोडी फार दक्षणा द्यावी लागते. कौल लावावयाच्या देवता बहुधा देवी आणि मारुती ह्याच असतात. हीं चाल कोकणांत फार आहे.

कौशांबी—ही प्राचीन वत्स देशाची राजधानी. कौशांबी येथें अशोकचा शिलालेखस्तंभ आहे. त्याचें भाषांतर सेनार्टनें व वुडलरनें केलें आहे (इंडि. आँट. १८८९; १८९०). उज्जनीच्या उत्तरेस हें प्राचीन शहर आहे (ज. रा. ए. सो. १८९८). हें शहर वैदिक व बौद्ध दोन्हीं पंथांत प्रसिद्ध आहे. बृहत्संहितेंत (१६. ३) याचा उल्लेख आहे. पुरुरव्याचा १० वा वंशज कुशांब यानें हें स्थापिलें; त्यानंतर अर्जुनाचा आठवा वंशज निमिचक्र येथें (हस्तिना-पूर वाढून गेल्यामुळें) राहूं लागला. रामायणांतहि याचा उल्लेख आहे. येथील पांडववंशीय उदयन राजाची कथा सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. मेघदूतांत, बृहत्कथेंत, रत्नावलींत याचा नामनिर्देश आहे. उदयनाचें दुसरें नांव वत्सराज; त्यावरून याला वत्सपत्तनहि म्हणत. बौद्ध भिक्षु यस हा येथें पळून आला होता. महावंसो, ललितविस्तर व इतर सिंहली आणि तिबेटी बौद्धग्रंथांत याचें नांव आढळतें. गौतम हा बुद्ध झाल्यानंतर येथें त्यानें सहावें व नववें वर्ष घालविलें. बुद्धाची चंदनी मूर्ति उदयनानें केलेली. ह्युएनत्संगाच्या वेळीं येथील राजवाड्यांत होती. वेळींच्या मते अलाहाबादेच्या उत्तरेस १५ कोसांवरील यमुनाकांठचें कोसाम खेडें म्हणजेच कौशांबी होय. कर्निगहॅमनें हि तेंच ठरविलें असून अद्यापीहि तेथील लोक त्याला कौशांबीच म्हणतात. बौद्धकथांत बकुल अर्हताच्या कथेंत तो कौशांबीस जन्मला व लहानपणीं त्याची आई तेथें यमुनेंत स्नान करीत असतां हा यमुनेंत पडल्याची कथा आहे. त्यावरून यमुना कांठचें कोसल म्हणजेच कौशांबी होय. ह्युएननें याचा घेर अडीच कोस दिला आहे. येथें अकवराच्या वेळचा एक शिलालेख असून

त्यांत यास कौशांबी नगर असें म्हटलेंलें आहे. रवरा-शिला-लेखांत कौशांबीमंडल राज्याचा उल्लेख आहे. यावरून त्यावेळीं (१०३५) तें कनोजपासून स्वतंत्र होत होतें असें दिसतें [स्मिथ; कर्निगहॅम दीक्षित-भा. भू.].

कौपीतकी, ब्राह्मण.—कौपीतकी ब्राह्मण हें ऋग्वेदाचें एक ब्राह्मण आहे. याला शांखायन ब्राह्मण असेंहि दुसरें नांव आहे. कौपीतकी ब्राह्मणाचे तीस अध्याय असून ऐतरेय ब्राह्मणाच्या पहिल्या सहा पंचिकांचा जो विषय तोच या ब्राह्मणाचाहि विषय आहे. कौपीतकीच्या पहिल्या एक ते तीन अध्यायांत आरण्याधान, अभिहोत्र, दर्शपूर्णमास याग असून चौथ्या अध्यायांत दाक्षायणयज्ञ, इळादधयज्ञ, सर्व-सेनियज्ञ, शौनकयज्ञ वसिष्ठयज्ञ, साकंप्रस्थयाग, तुरायणयज्ञ इत्यादि काम्य याग दिले असून नंतर आप्रयण याग दिला आहे. पांचव्या अध्यायांत चातुर्मास्यें सांगितलीं असून सहाव्यांत ब्रह्मा नामक ऋत्विजांनं यागांत करावयाचें सर्व-साधारण कर्म दिलें आहे. येथपर्यंत दिलेलीं हीं सर्व कर्मे ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितलेलीं नाहींत. सातव्या अध्यायापासून पुढें सोमयागासंबंधींचें वर्णन आलें आहे.

कौपीतकी ब्राह्मणांत द्वौत्र विषयासंबंधींचें पद्धतशीर व सुस्पष्ट असें विवेचन आलें आहे. या विषयाच्या पलीकडे जाऊन इतर विषयासंबंधींचा यांत उद्वापोह केलेला नाहीं. सोमयागाचें मात्र यांत सविस्तर विवेचन आलें आहे. ऐतरेयांत ज्याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाशिवाय राजसूय यज्ञाचें व राज्याभिषेकाचें वर्णन आलेलें आहे तसें यांत नाहीं. यावरून व इतर अंतर्गत पुराव्यावरून कौपीतकी ब्राह्मण हें ऐतरेयानंतर राचिलें गेलें असावें असें दिसतें. ऐतरेय ब्राह्मणांत आसवाक्यांचीं प्रमाणें फारशीं आढळत नाहींत पण कौपीतकीमध्ये 'तस्योक्तं ब्राह्मणानाम' अशा शब्दांनीं कौपीतकी, पेंगय इत्यादि ब्राह्मणांचा निर्देश केलेला आहे. कौपीतकीमध्ये शिवाची 'ईशान' महान्देव हीं नांवां आलेलीं आहेत तशीच तीं शुक्लयजुर्दे, शतपथ ब्राह्मण यांमध्येहि आली आहेत. यावरून कौपीतकी ब्राह्मणग्रंथ ऐतरेयानंतरचा व शतपथकालीन असावा असा वेबरचा अभिप्राय आहे. आणि आरंभी अध्याय १ ते ६ यांमध्ये आलेल्या सूत्रसदृश विषयावरून व पुरुषमेधाचा मुळींच उल्लेख नाहीं यावरून ही गोष्ट संभवनीय वाटते. कौपीतकी ब्राह्मण असें जरी या ब्राह्मणाचें नांव आहे तरी हा ब्राह्मणग्रंथ कौपीतकीनेच रचला असावा असें दिसत नाहीं. याचें कारण या ब्राह्मणामध्ये कौपीतकीचा मोठ्या आदरपूर्वक उल्लेख केला गेला आहे व कौपीतकी स्वतः अशा तऱ्हेनें आपला आदरपूर्वक उल्लेख करील हें संभवत नाहीं. बौडलियन लायब्ररींत जी कौपीतकी ब्राह्मणाची हस्तलिखित प्रत आहे तीवर 'कौपीतकी मतानुसारी शांखायन ब्राह्मण' असें लिहिलें आहे त्यावरून शांखायनानें कौपीतकी संप्रदायानुसारें हा ग्रंथ रचिला असावा असें दिसतें.

कौषीतकी ब्राह्मणांतील सहाव्या अध्यायांतील १-९ हीं खंडे प्रक्षिप्त आहेत असें वेचरचे मत आहे. या खंडांत रुद्रदेवतेची स्तुति करण्यांत आली आहे, व त्या स्तुतीचा कौषीतकींतील मूळ विषयांशी संबंध नाही, तसेंच इतर अध्यायांत रुद्राला विशेषसे प्राधान्य दिलेले आढळत नाही असे त्याचे म्हणणे आहे. पण हे म्हणणे सयुक्तिक नाही. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या पांचव्या पंचिकेंतहि रुद्रदेवतेसंबंधीचा उल्लेख आहे व रुद्राची स्तुतीहि केली आहे. कौषीतकीनेहि त्याचेच अनुकरण केले असवें. या देवतेची स्तुति मूळ विषयाला सोडून नसून त्याकाळी रुद्रदेवतेचे महत्त्व वाढले असल्यामुळे ऐतरेय, कौषीतकी व शतपथ या तिन्ही ब्राह्मणांत रुद्राची स्तुति आली असावी असे वाटते. तिसाव्या अध्यायांत वाजपेय व अमोय्याम या विधींचा उल्लेख आलेला असून इतर अध्यायांत याचा उल्लेख येत नाही. त्यावरून हा तिसावा अध्याय प्रक्षिप्त आहे असें कीथचे म्हणणे आहे. परंतु वाजपेय व अमोय्याम हे याग समलोमसंस्थेपैकी असल्यामुळे यथानुक्रमच आलेले आहेत म्हणून त्यांस प्रक्षिप्त म्हणता येत नाही. ऐतरेय ब्राह्मणाचा जो काळ तोच कौषीतकीचा काळ होय. ऐतरेयानंतर जरी कौषीतकी ब्राह्मणाची रचना झाली तथापि यांत काळाचे फारसे अंतर नसून दोन्हीहि ब्राह्मणग्रंथ जवळ जवळ एकाच काळाचे असावेत असे म्हणावयास हरकत नाही. ऐतरेय ब्राह्मणाचा काल ख्रि. पू. ६०० च्या पूर्वाचा ठरला आहे व तोच कौषीतकीचा ठरावयास काही हरकत नाही. काळ ठरविण्याची प्रमाणे ऐतरेय ब्राह्मण या लेखांत सांपडतील. ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणेच कौषीतकी ब्राह्मणाचीहि भाषा बोजड, तुटक व संक्षिप्त अशी आहे. त्यांतल्या त्यांत कौषीतकी ब्राह्मणाची फारच संक्षिप्त आहे. कौषीतकीमध्ये ज्या आख्यायिका आल्या आहेत त्या देखील फारच संक्षिप्त रीतीने सांगितल्या आहेत. त्यामुळे त्या समजावयाला क्लिष्ट वाटतात. सुलभ रीतीने कळेल अशी भाषा वापरण्याऐवजी सूत्रमय भाषा वापरण्याचा यांत प्रयत्न जास्त दिसतो. ऐतरेयांत ज्याप्रमाणे कांहीं पद्यमय गाथा आहेत त्याप्रमाणे कौषीतकीमध्ये आढळून येत नाहीत. कोणत्या कारणाने असेल ते असो, पण कौषीतकी ब्राह्मणाला लोकप्रियता फारच कमी मिळाली असे दिसते. लाव्यायन श्रौतसूत्रावरील आपल्या टीकेंत-अभिस्वामिच असे म्हणतो, की कौषीतकींना कोणत्याहि महत्त्वाच्या प्रश्नाचे चांगल्या समाधानकारक रीतीने विवरण करता येत नसे म्हणून ते मार्गे पडले. कौषीतकी हे अकुशल व व्याहत आहेत असे धनंजयाचे मत होते असे निदानसूत्रावरून दिसते. महर्षिव ग्रंथांत कौषीतकी शाखेची जी हकीकत आली आहे तीवरून कौषीतकी ब्राह्मणाची रचना उत्तर गुजराथमध्ये झाली असावी असे दितें व अशा दूरच्या भागांत याची रचना झाल्याने याला लोकप्रियता मिळाली नसावी असाहि संभव आहे.

आरण्यक.—कौषीतकी ब्राह्मणाला जोडलेल्या या आरण्यकाचे १५ अध्याय असून त्यांपैकी पहिले दोन अध्याय ऐतरेय आरण्यकाच्या पहिल्या व पांचव्या आरण्यकाशी जुळते आहेत. सातव्या व आठव्या अध्यायाचे तिसऱ्या अरण्यकाशी साम्य आहे. तीन ते सहा असे चार अध्याय मिळून कौषीतकी उपनिषद झाले आहे हे वरेच मोठे असून अध्यात्म विषयाने भरलेले आहे.

[संदर्भग्रंथ—ऋग्वेदान्तर्गत शांखायन ब्राह्मणम् (आनंदाश्रम संस्कृत ग्रंथावलि ग्रंथांक ६५); कीथ—ऋग्वेद ब्राह्मणाज ट्रान्सलेटेड (हर्बर्ट ओरिएंटल सीरिज व्हॉल्यूम २५); मॅकडोनेल—हिस्टरी ऑफ संस्कृत लिटरेचर.]

कौसल्या—कौसल राष्ट्रावरून हे व्यक्तिनाम पडले. या नांवाच्या अनेक पौराणिक स्त्रिया होऊन गेल्या उदा. पुरूची वाराको व जनमेजयाची आई (म. भा. आदि. अ. ९५); दशरथ राजाची वायको व रामचंद्राची आई ('राम' 'दशरथ' पहा). धृतराष्ट्र व पंडु यांच्या आया ज्या काशी राजाच्या कन्या त्यांनाहि हेच नांव आहे.

क्याबिन—उत्तर ब्रह्मदेशांत उत्तर चिद्विन् जिल्ह्यांतील दक्षिणेचा तालुका. याचे क्षेत्रफळ ६४० चौरस मैल. खेड्यांची संस्था ४७. लो. सं. १९११ साली ११२२४. तालुक्याचे मुख्य शहर क्याबिन याची लो. सं. ३२८०. सन १९०३-४ साली लागवडीचे क्षेत्रफळ १८ चौ. मै. असून काळीचे उत्पन्न १६००० झाले होते.

क्यचकू—ब्रह्मदेशांत दक्षिणेकडील शान संस्थानांतील म्येलत भागांतले एक लहान संस्थान. याचे क्षेत्रफळ ७६ चौ. मै. आहे. सदरहु संस्थान डोंगराळ असून पनलुथ नदी संस्थानच्या सरहद्दीवरून जाते; येथे तांदळाचे मुख्य पीक असून १००० एकरांमध्ये त्याची पेरणी होत असे. इ. स. १९११ साली याची लो. सं. ४०,६३६ होती. यांत खेडी ४२ आहेत. सन १९०४-५ साली उत्पन्न रुपये ३९०० झाले. ईंग्रज सरकारला खंडणी २००० रुपये दिली जाते.

क्यान्डी, मेजर टी—(इ. स. १८०२-१८७७) मराठीचे ईंग्रज अधिकारी हे इ. स. १८२२ त हिंदुस्थानांत आले व ईस्ट इंडिया कंपनीत अंमलदार झाले. कंपनी माल-स्वर्थनी जो मराठी-इंग्लिश कोश लिहिला त्यांत ह्यानी त्यांस साहाय्य केले. नंतर इंग्लिश-मराठी कोश करण्याच्या कामी त्यांना साहाय्य करू लागले. कंपनीसाठी विलायतेंत गेल्यामुळे तो ग्रंथ तसाच अपूर्ण राहिला होता. तो ह्यांनी इ. स. १८४० त हाती घेऊन सात वर्षांत पूर्ण केला. इ. स. १८७३ त त्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति काढली. इ. स. १८५१-५७ मध्ये हे पूना कॉलेजचे-जे पुढे इ. स. १८६८ त डेक्कन कॉलेज झाले-प्रिन्सिपाल होते. माजी मराठी क्रमिक पुस्तकें यांच्याच हातची होत. इंडियन पिनलकोड आणि सिव्हिल प्रोसिजर कोडचे मराठी पहिले भाषांतर यांनीच केले. हे इ. स. १८७६ पर्यंत मराठी

ड्रान्स्लेटर होते. इ. स. १८७७ च्या जाहीरनाम्यांत यांना सी. एस्. आय. ही पदवी मिळाली.

क्युरी, पेरी व मॅडम—पेरी क्युरी हा एक फ्रेंच पदार्थ विज्ञानशास्त्रवेत्ता होऊन गेला. याचा जन्म तारीख १५ मे १८५९ रोजी पारीस येथे झाला. साबॉन येथे याचे शिक्षण झाले व पुढे तो त्याच ठिकाणी प्रोफेसर झाला. उष्णताजन्य विद्युत, भिन्न भिन्न उष्णमानावर भिन्न भिन्न द्रव्याची चुंबक-स्थिति इत्यादि विषयावर त्याने कांही शोध लावले आहेत. रेडिअम नांवाच्या मूल द्रव्याचा शोध त्याने व त्याच्या पत्नीने लावला व यामुळे त्यांची प्रसिद्धि झाली आहे. त्याची बायको मेरी स्क्लोडोस्का हिचा जन्म तारीख ७ नोव्हेंबर १८६७ साली वारसा येथे झाला. ही एक उत्तम विदुषी होती. हेन्री विकेरल याने सन १८९६ साली असे सिद्ध करून दाखविले की युरेनिअम धातुपासून जे किरण विसर्जन होतात त्यांपेक्षा जास्त तीव्र प्रतीचे किरण या धातूच्या अशोधित मृत्तिकेपासून विसर्जन होतात. या प्रकाराविवर्या उभयतां पतिपत्नींनी असे अनुमान वसविले की, या अशोधित मृत्तिकेत युरेनिअम धातूपेक्षा एखादे जास्त तीव्रतर किरणविसर्जक द्रव्य असले पाहिजे. याकरिता त्यांनी पिच ब्लेन्ड नांवाची कित्येक खंडी अशोधित मृत्तिका घेऊन तिचे अत्यंत परिश्रमाने आणि युक्तीने पृथक्करण करून त्यांतून पोलोनिअम आणि रेडिअम नांवाची दोन द्रव्ये त्यांनी सन १८९८ त निराळी काढली. या सालानंतर त्यांनी पुढील कित्येक वर्षेपर्यंत या दोन द्रव्यांवर प्रयोग केले व त्या प्रयोगांच्या सहाय्याने त्यांनी असे सिद्ध केले की, रेडिअम नांवाच्या मूल द्रव्यापासूनच पोलोनिअम नांवाचे द्रव्य तयार होत असते. सन १९०३ साली त्या उभयतांना रॉयल सोसायटीने त्यांच्या या शोधाबद्दल डेव्ही नांवाचे पदक वक्षीस दिले. पुढे याच साली हेन्री विकेरल आणि क्युरी पतिपत्नी यांच्यांत नोबल प्राइझ नांवाचे पारितोषक निम्मे निम्मे वांटून देण्यांत आले. सन १९०५ साली ॲकॅडमी आफ सायन्सेस नांवाच्या संस्थेचा प्रोफेसर क्युरी याला सदस्य करण्यांत आले. तारीख १९ एप्रिल १९०६ रोजी क्युरी हा पारीसच्या रस्त्यांतून जात असतांना त्याच्या अंगावरून एक गाडी गेली व त्याचा तात्काळ मृत्यु झाला.

क्युरेपी-क्युरेपी ही पंजाबांतील एक जात आहे. लो. सं. ७८२२२. महंमद पैगंबर हा क्युरेपी वंशांतील होता म्हणून त्या वंशास मोठा मान दिला जातो. ते मुख्यतः जालंदर, लाहोर, रावळपिंडी, मुलतानप्रांत व भावलपुर संस्थान यांत आढळतात. शेतकी हा त्यांचा मुख्य धंदा आहे; परंतु त्यांचा उदरनिर्वाह पुष्कळ अंशी आपल्या शिष्यवर्गाकडून मिळालेल्या देणगीवर चालतो. बायब्यसरहद्द प्रांतांतहि सुमारे २१ हजार क्युरेपी आहेत. [कूक; से. रि. (पंजाब) १९११].

क्यूबा—हॅ वेस्ट इंडीज बेटांपैकी सर्वांत मोठे बेट आहे. हॅ पश्चिम रेखांश ७४° ७' ते ८४° ५७ व उत्तर अक्षांश १९° ४८' २३ १३' यांत वसलेले आहे. हॅ बेट चिंचोळें असून चंद्राकृति आहे. क्यूबाचे क्षेत्रफळ ४१६३४ व आस-पासची बेटे धरून ४४१६ चौ. मैल आहे. ह्या बेटाच्या किनाऱ्यावर नांगरवाडे व बंदरे आहेत. यांपैकी कांही पहिल्या प्रतीची बंदरे आहेत.

क्यूबा बेटाचे स्वाभाविक भाग होतात ते असे:—सॅटिआगो, (सध्याचा ओरिएण्ट); कॅमाग्ने; सॅटाक्लारा; सॅटाक्लाराचा पश्चिम-भाग व मॅटाझास, हॅव्हाना, आणि पिनारडेल रिओ. पूर्व, मध्यम पश्चिम अशा तीन मुख्य पर्वताच्या ओळी आहेत. पूर्व ओळीत माटे टर्किनो नांवाचे ७७०० ते ८३२० फूट उंचीचे एक सर्वांत उंच शिखर आहे. क्वाटो नांवाची एक मोठी नदी अही ओरिएण्ट प्रांतांत आहे. ॲरिग्वानावो नांवाचे एक अतिशय सुंदर सरोवर हॅव्हानाच्या जवळ आहे. क्यूबाबेट रूपांतर झालेल्या व ज्वालामुखी पासून बनलेल्या खडकांचे बनलेले आहे. ह्या बेटांत खनिज पदार्थांची समृद्धि आहे. क्यूबाबेटांत उत्कृष्ट वनस्पतीहि सांपडतात. निरनिराळ्या तऱ्हेची मधुर व रुचकर फळे ह्या बेटांत होतात. ह्यांपैकी अननस, चिंच, केळी, आंबे व लिंबे सर्वत्र आढळतात. प्राणिवर्गांत पक्षी, सरपटणारे प्राणी व मासे हे अतिशय व निरनिराळ्या तऱ्हेचे आहेत. क्यूबाबेटांतील हव उष्ण परंतु सदां अशी आहे. येथे अवर्षण नेहमी पडतात. आठ अथवा दहा वर्षांनी एकदां तरी एखादे मोठे वादळ होतें. क्यूबा बेटांत १६४७ पासून पीतज्वर नांवाच्या तापाच्या साथीने फार कहर करून सोडला होता. परंतु अलीकडे ह्या रोगाने तेथून पाय काढला आहे. देवी, महारोग व क्षय हे सर्वत्र असून देवीच्या साथीने पुष्कळ प्राणहानि होते.

या बेटांत चार तऱ्हेच्या जमिनी आहेत. एकंदरीत सर्व जमिनी अतिशय सुपीक आहेत. मुख्य पीक साखरेचे आहे. १९१७-१८ या वर्षी १३,८४,८१२ एकर जमीन उंसाच्या लागवडीखाली होती. त्यांतून ४०,४८,४८० टन साखर काढण्यांत आली. या बेटांतील तंबाखू जगांत अतिशय नांवाजलेली आहे. पिनाल डेलरिओ, हॅव्हाना व सॅन्टाक्लारा या प्रांतांतून बहुतेक तंबाखू येते. तंबाखूचे मळे गोरे लोकांच्या मालकीचे आहेत. १९०७ मध्ये २,०१,५१२ गांठी म्हणजे १,०९,५६२ पौंड (वजनी) तंबाखूचे पीक झाले. कॉफीचे एका काळी फार भरभराटीचे पीक होतें. १९०७ मध्ये ६५,९५,७०० पौंड वजनाची कॉफी झाली. केळी, नारळ, संत्री व अननस ही प्रसिद्ध फळे होतात. याशिवाय याम, रताळी, तांदूळ वगैरे पिके होतात. गुरेडोरे वाळगणे हा एक महत्वाचा धंदा आहे. उद्योगधंद्यांत विशेष महत्वाचे असे सिगार, तिगारेट, साखर, रम व विहस्की तयार करण्याचे धंदे होत.

खनिज पदार्थांमध्ये तांब्याच्या खाणीवद्दल क्यूबाची प्रसिद्धि आहे. याशिवाय लोखंड व मँगनीज यांच्या खाणी अलीकडे खणण्यास सुरुवात झाली आहे. या वेदांतील व्यापार महत्वाचा समजला जातो. साखर, तंबाखू व फळे यांची निर्गत होते. आयात मालांत कापड, खाण्याचे पदार्थ, लांकडी सामान व यंत्रसामुग्री ही मुख्य आहेत. संयुक्त संस्थानांशी बहुतेक व्यापार चालतो. १९१७ साली आयात ५,४२,५५,९६३ पौंड व निर्यात ७,३३,५४,३८९ पौंडांची होती. या वेदांत दळणवळणाचा वावर्तीत मात्र दैन्यावस्था आहे. १९१६ साली २३.५९ मैल रेल्वे होती.

क्यूबाची लो. सं. १९१६ साली २६,२७,५३६ होती. काही चिनी मजूर या वेदांत आहेत. ओरिएंट प्रांतांत निग्रो लोकांचे प्राबल्य आहे. निग्रो लोकांची स्थिति चांगली आहे. राजकीय वावर्तीत व थोडेबहुत सामाजिक वावर्तीत निग्रो लोकांचा गोऱ्या लोकांवरोबर मान असतो. रोमन कॅथॉलिक धर्म सर्वत्र आहे. अधीक्षितांची संख्या जास्त आहे. संयुक्त संस्थानने लष्करी दृष्टीने ज्यावेळी या वेदाचा ताबा घेतला त्यावेळी या वेदाच्या राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्यांत आला. या वेदांतील प्रजासत्ताक पद्धति संयुक्त संस्थानच्या पद्धतीवर आहे. अध्यक्षाची मुदत चार वर्षांची असते. याशिवाय काँग्रेसमध्ये एक मंत्रिसभा व प्रतिनिधिसभा अशा दोन सभा असतात. काँग्रेसची बैठक वर्षातून दोनदा होते. ह्या वेदाचे सहा प्रांत केले आहेत. त्यांची नावे:- पिनारडेलरियो, हॅव्हाना, मॅटान्झास, सांन्ताक्लार, कॅमाग्रे अथवा प्युर्टो प्रिंसिप आणि ओरिएंट. प्रत्येक प्रांताला एक गव्हर्नर व लोकनियुक्त प्रतिनिधिमंडळ असून प्रांताचा कारभार स्वतंत्र रीतीने चालविण्याचा त्यांना अधिकार असतो. अध्यक्षालाच फक्त यांच्या कामांत दखलदखल करता येते. २१ वर्षे वयाच्या प्रत्येक कुटुंबातील पुरुष रड्दिवाशास मत देण्याचा अधिकार असतो. या राष्ट्राचा वसूल १९१८-१९ साली १२,८९,२००० असून खर्च १,०८,७८,९७३ होता.

क्यूबा वेदांत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत आहे. दुय्यम व वरिष्ठ शिक्षण सरकारच्या हाती आहे. हॅव्हाना येथे एक विश्वविद्यालय आहे. याशिवाय कलाकौशल्य, धंदे-शिक्षण व व्यापार ह्यासंबंधी सोय आहे. प्रजासत्ताक राज्या-पूर्वी या वेदावर स्पेनचा अंमल होता. ह्या वेदांतच एक मुख्य मुलकी व लष्करी अधिकारी असून त्याला गव्हर्नर व कॅप्टन जनरल असा हुद्दा होता. त्याची अनियंत्रित सत्ता चालत असे. क्यूबाच्या पूर्वतिहासाची फार थोडी माहिती मिळते. येथे पूर्वी ताम्रवर्णी परंतु उंच असे लोक रहात असत. ते चलाख व धिऱ्या स्वभावाचे असून शेतकीवर आपली उपजीविका चालवीत असत. १५५० च्या सुमारास त्यांचा अगदीच नायनाट झाला असाव' असा समज आहे.

इ ति हा स:- कोलंबसाला आपल्या पहिल्या सफरीत हे वेद १४९२ साली सांपडले. वसाहतीस १५११ पासून सुरुवात झाली व १५१५ पर्यंत मुख्य मुख्य शहरांची स्थापना झाली. क्यूबा हे मुख्य ठिकाण होऊन ह्या ठिकाणाहून युक्तन, मेक्सिको व फ्लोरिडा वगैरे देश शोधण्यासाठी टोळ्यांची रवानगी होत असे. १५३३ सालापासून गुला-मांच्या व्यापारास सुरुवात झाली. १६ व्या शतकांत ह्या वेदांत फार अंदाधुंदी होती. इंग्लिश व फ्रेंच चाच्यांच्या चांचेगिरीची सुरुवात १६ व्या शतकांत होऊन १७ व्या शतकांत तिचा कळस झाला. हॅव्हाना हे ब्रिटिशांनी १७६२ त घेतले. परंतु लगेच दुसऱ्या वर्षी ते फ्लोरिडा वेदाच्या मोव-दला स्पेनला मिळाले. ह्या वेळेपासून या वेदांत ब्रिटिशांचा शिरकाव झाला. १८ व्या शतकाच्या शेवटी व १९ व्या शतकांरंभी क्यूबा वेदाचा गव्हर्नर उदारमतवादी असल्या-मुळे, व्यापार व राजकीय वावर्तीत फायदा झाला. या-नंतर पक्षभेद होऊन सर्व वेदभर अशांतता माजली. १८६६ साली येथील दशवार्षिक युद्धाला सुरुवात झाली. झांजानच्या तहाने (१८७८) वंडखोरांना सरसकट माफी, गुलामांचे दास्यविमोचन, राज्यकारभारांत सुधारणा व वसाहतस्वातंत्र्य या गोष्टी अमलांत आल्या. परंतु स्पॅनिश एकतंत्री राज्यव्यवस्थेविरुद्ध पुन्हा १८९५ त वंड झाले. उत्तम अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांनी १८९८ त क्यूबावेदांत सैन्य उतरविले. इसवी सन. १८९९ जानेवारीत स्पेनची सत्ता नाहीशी झाली व संयुक्त संस्थानांचा लष्करी अंमल सुरू झाला. प्रजासत्ताक राज्याचा पुरस्कार १९०१ मध्ये करण्यांत येऊन स्वतःच्या हक्कांची पायमल्ली होऊ नये म्हणून संयुक्त संस्थानाने ' ग्रेट अमेडमेंट ' ची कलमे क्यूबाकडून कबूल करून घेतली. एस्ट्रॅडअपाल्मा हा प्रजासत्ताक राज्याचा पहिला अध्यक्ष होय. सर्व पक्षांच्या लोकांचे एकमत न होता अध्यक्षाला इ. स. १९०६ त राजीनामा देणे भाग पडले. पुढे वंडे झाल्यामुळे पुन्हा संयुक्त-सरकारने क्यूबा वेदांत सैन्य पाठवून शांतता प्रस्थापित केली. १९०९ पासून पुन्हा प्रजासत्ताक राज्याचा पुरस्कार करण्यांत येऊन सेनापति ओस मिग्वेल गोमेझ हा अध्यक्ष व आल्फ्रेडो झयास हा उपाध्यक्ष झाला.

क्यूमी-प्राचीन रोम (इटाली) हे शहर कॅपानियांत होते. यापासून निआपोलीस १२ मैल आहे. हे एथोलियन किंवा खाल्डियन यांपैकी कोणत्या लोकांनी स्थापले याबद्दल निश्चित काहीच सांगता येत नाही. इ. स. पूर्वी ५२४ मध्ये एदरुस्कन लोकांनी या शहरावर हल्ला केला. पण त्यांचा पराभव झाला. पुन्हा इसवी सनापूर्वी ७७४ या वर्षी या शहरावर एदरुस्कन लोकांनी हल्ला केला. परंतु यावेळी या शहराने सायराक्यूजच्या हीरोची मदत घेतली व क्यूमेच्या लढाईत सायराक्यूजच्या लोकांचा पराभव केला. व एदरुस्कन लोकांचे आस्मान हाकून काढून त्यांची सत्ता मोडून टाकली. हे

रोमच्या छात्राखाली ३१८ मध्ये आले. हॅनिवॉलिक युद्धांत ते रोमच्या बाजूने लढले. याला पुढे नागरिकत्व मिळाले.

क्यैकटो, ता. लु. का.—दक्षिण ब्रह्मदेशास थेटन जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ५०८ चौ. मै. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण क्यैकटो. याची लो. सं. इ. स. १९११ साली ६१२७ होती. या तालुक्यामधून सितंग-क्यैकटो कालवा गेलेला असून तालुक्याचा उत्तर व पूर्व भाग पहाडी परंतु सुपीक आहे. १९०३-४ साली लागवडीचे क्षेत्रफळ १२० चौ. मै. होते. व साऱ्याचे उत्पन्न १,२५,५०० होते.

गां व.—दक्षिण ब्रह्मदेशांत थेटन जिल्ह्यांतील क्यैकटो पोटविभागाचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे कदत नदीच्या काठी आहे. कड्याच्या पायथ्याशी क्यैकटो शहर मार्ताबानच्या आखातापर्यंत दक्षिणेस पसरलेले आहे. याची लो. सं. साली १९११ ६१२७ असून येथील व्यापार भरभराटीत आहे. इ. स. १८८९ साली येथे म्यु. क. स्थापना झाली. तिचे १९०३-४ साली उत्पन्न २०,३०० रु. झाले. व खर्च २२३०० रु. झाला होता.

क्यैकमराव.—दक्षिण ब्रह्मदेशांत अमहर्स्ट जिल्ह्यांतील एक तालुका. पूर्वी त्याला अतरन असे नांव होते. याचे क्षेत्रफळ २४५७ चौ. मै असून लो. सं. १९११ साली ८७,८६९ होती. खेड्यांची संख्या ११३. क्यैकमरावची लो. सं. १५९७ असून ते अलरन नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेले आहे. लागवडीखाली १९०३-४ साली १४० चौ. मै. जमीन असून साऱ्याचे उत्पन्न १, ३८,६०० होते.

क्यैकलत ता. लु. का.—दक्षिण ब्रह्मदेश. पेपन जिल्ह्यांतील उत्तरेकडील तालुका. याचे क्षेत्रफळ २८४ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ७५६७६. खेडी ११७ असून इ. स. १९११ साली त्यांची लोकसंख्या ८, ४३८ होती. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण क्यैकलत तालुका सपाट व सुपीक आहे. लागवडीचे क्षेत्रफळ २१९ चौ. मै. असून साऱ्याचे उत्पन्न २,३७,००० होते.

गां व.—क्यैकलत पोटविभाग व तालुक्याचे मुख्य शहर असून क्यैकलत नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर वसलेले आहे. १९११ साली या गांवची लो. संख्या ८४३८ होती. येथे मामुली सरकारी इमारती असून शिवाय १ दवाखाना आहे. इ. स. १९०० साली म्यु. कमीटीची स्थापना झाली. तिचे उत्पन्न इ. स. १९०३-४ साली ५१००० रुपये असून खर्च ३९००० रुपये झाला.

क्यैकमी—दक्षिण ब्रह्मदेश. अमहर्स्ट जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचे क्षे. ९२८ चौ. मै. लो. संख्या (१९११) २३१०५ क्यैकमी (अथवा अमहर्स्ट) हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. पहिले ब्रम्ही युद्ध संपल्यावर थोडा वेळ येथे जिल्ह्याचे ठाणे होते. अलीकडे त्याचे महत्त्व सर्व जाऊन ते साधारण गावांत मोडले जाते. इ. स. १९०३-४ साली ३३ चौ. मै. लागवडीखाली क्षेत्रफळ असून साऱ्याचे उत्पन्न २७,६०० झाले होते.

क्यैंगटन, सं. स्था. न.—ब्रह्मदेशांतील दक्षिणशान संस्थानांपैकी एक संस्थान. ब्रह्मदेशांत जी संस्थाने आहेत त्या सर्वांत हे मोठे संस्थान आहे. या संस्थानचे क्षेत्रफळ १२,४०० चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस चीनची सरहद्द, पूर्वेस चीन, दक्षिणेस सियाम व फ्रेंचांच्या ताब्यांत असलेला लीओचा प्रदेश, व पश्चिमेस दक्षिणशान संस्थानांतील मोंग-पन, मोंगने इत्यादि संस्थाने आहेत. या संस्थानची मांडलिक-संस्थाने सेन्यावत, सेनमोंग, मोंगपू, मोंगसन व केंगचेंग ही होत. १८ व्या व १९ व्या शतकांमध्ये सियाम आणि चीन या दोन देशांनी या संस्थानावर अनेक स्वाऱ्या केल्या; व त्याचा मुख्य उध्वस्त केला. या संस्थानचा पुष्कळ भाग डोंगराळ असून, हे संस्थान मेकाँग व सालवीन या नद्यांच्या दरम्यान वसलेले आहे. पावसाळ्यांत या प्रदेशांतील हवा दमट व अनुत्साहकारी असते. हिवाळ्यांत या ठिकाणी दाट धुकें पसरलेले असते. या संस्थानचे तांदूळ हे मुख्य उत्पन्न आहे. पण येथे पुष्कळ बागा असून निरनिराळ्या फळांचीहि लागवड येथे केली जाते. याशिवाय कापूस, चहा, तीळ इत्यादि जिन्नस येथे पिकतात. या संस्थानांत मोठी जंगले असून जंगलांचे उत्पन्न १९०४ मध्ये ३४,००० रुपये झाले. १९११ साली या संस्थानची लोकसंख्या २००३४४ होती. हे लोक मुख्यतः शानजातीचे असून याशिवाय येथे काव, अरव, मुहसो इत्यादि डोंगराळ जातीहि आहेत. ५७०५८ लोक शानभाषा बोलतात तर ४२१६० कुनभाषा बोलतात. याशिवाय अरव, लू या भाषाहि बोलणारे पुष्कळ लोक येथे आहेत. या संस्थानांत २३३८ खेडी असून, क्यैंगटन हे मोठे गांव व या संस्थानचे मुख्य ठिकाण आहे. संस्थानचे सालीना उत्पन्न १,१०,००० आहे व त्यापैकी ३०,००० ब्रिटिश सरकारला खंडणीवावत रावे लागतात.

श. ह. र.—हे क्यैंगटन संस्थानच्या राजधानीचे शहर आहे. हे शहर १९ व्या शतकामध्ये वसले. १९०१ साली या शहराची लोकसंख्या ५६९५ होती. या राजधानीत या संस्थानचा मुख्य रंहांतो. या संस्थानिकाला सेवचा असे नांव आहे. हे व्यापाराचे शहर म्हणून प्रसिद्ध आहे. या शहरापासून क्यैंगटन स्टेशन हे दोन फर्लागावर असून तेथे पोलिसांची रहाण्याची सोय केली आहे. या शहरापासून कॅटोनमेंट ७ मैलांवर आहे.

क्यैंगलोन—ब्रह्मदेशांतील दक्षिणशान संस्थानांतील पूर्वभागांत असलेले एक छोटेखानी संस्थान. या संस्थानचे क्षेत्रफळ ५४ चौरस मैल आहे. या संस्थानचा काही भाग उंचवट्याच्या जागी तर काही सखल जागी वसलेला आहे. संस्थानांत एकंदरीत १०१ खेडी असून संस्थानची लोकसंख्या १९११ साली ५२९१ होती. संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न १९०३-४ सालांत ४००० रुपये होते व त्यापैकी १५०० रुपये ब्रिटिश सरकारला खंडणी म्हणून रावे लागत. या

संस्थानचें मुख्य ठिकाण क्यौकलोण आहे. संस्थानचा प्रदेश सुपीक असून या भागांत तांदूळ खूप पिकतो.

क्यौकप्य—ब्रह्मदेशांतील दक्षिणसंस्थानाच्या पूर्व भागांतील एक छोटें संस्थान. या संस्थानचें क्षेत्रफळ १९६ चौरस मैल आहे. या संस्थानामधून नमपंग नदी वहात गेली आहे. उत्तरेस मोंगनांग संस्थान, दक्षिणेस व पश्चिमेस मोंगनाईसंस्थान व पूर्वेस सलवीन नदी अशा संस्थानांच्या मर्यादा आहेत. या संस्थानची लोकवस्ती १९११ साली ५९३६ होती. या संस्थानांत एकंदर ४२ खेडी आहेत. या संस्थानचा संस्थानिक म्योझा हा या संस्थानचें मुख्य ठिकाण क्यौकप्य या ठिकाणी राहतो. हें शहर नमपंग या नदीच्या कांठी फारच सुंदर जागी वसलेलें आहे. या संस्थानचें मुख्य उत्पन्न तांदूळचें आहे. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न ४००० रुपये असून, त्यापैकी २००० रुपये ब्रिटिशसरकारला खंडणी म्हणून द्यावे लागतात.

क्यौनपिआच—दक्षिण ब्रह्मदेशांत वेसिन जिल्ह्यांमध्ये गथेंग्यौंग पोटविभागांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ३२० चौ. मै. खेड्यांची संख्या ११८. लो. सं. (१९११). ९०७०४. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण कोनपा. (लो सं. ५४२९). हें तालुक्याच्या पश्चिम सीमेवर दगा नदीच्या कांठी आहे. १९०३-०४ साली लागवडीचें क्षेत्रफळ १७१ चौ. मै. होतें. काळीचें उत्पन्न २२९००० रुपये.

क्यौकपदांग—उत्तर ब्रह्मदेशांत म्थिंग्यन जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ७७१ चौ. मै. १९११ साली लो. सं. ८९६८१. खेड्यांची सं. १९५. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण क्यौकपदांग. लो. सं. ९०७. लागवडीचें क्षेत्रफळ (१९०३-४) १९६ चौ. मै. साऱ्याचें उत्पन्न १,१६,०००. तालुक्याच्या पूर्वभागांत ज्वारीचें मुख्य पीक असून तिळाचा पेरा मोठा असतो.

क्यौकप्य जिल्हा—दक्षिण ब्रह्मदेशांत आराकान विभागाच्या मध्यभागी असलेला एक जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ ४३८७ चौ. मै. आहे. चतुःसीमाः—पूर्वेस आराकान योमा; पश्चिमेस बंगालचा उपसागर; दक्षिणेस सॅडोवे जिल्हा; उत्तरेस अक्यव जिल्हा. या जिल्ह्यांत आराकानयोमा हा मुख्य पर्वत असून महत्वाची अशी एकहि नदी नाही. अन व दलेत हे दोन प्रवाह मोठे असून त्यांत गलवर्ते व नावा चालतात. चेदूव वेढावर कांहीं राखेचे ज्वालामुखी आहेत. चेदूव वेढावरील एका ज्वालामुखीखेरीज या जिल्ह्यांतील इतर ज्वालामुखींचा स्फोट अलीकडे झाला नाही. १९०३-४ साली वेढावरील ज्वालामुखीचा स्फोट झाला होता. त्यावेळी पेट्रोलियनच्या वाजून पेट घेतल्यामुळें २००० फूट उंचपर्यंत ज्वाला गेलेल्या होत्या. समुद्रकिनाऱ्यापासून ५० मैल अंतरावर ज्वालामुखीची लीला दिसत होती. समुद्रकिनारा फार रमणीय असून सर्व जिल्ह्याचा किनारा जंगल व झाडांनी अतिशय सुंदर दिसतो. या जंगलांत बाघ, जंगली

डुकर, हरिण, व अश्वत्थे विपुल आढळतात. आराकान योमा पर्वतावर जंगली हत्ती निर्धास्त इतःतः संचार करतात. जिल्ह्याची हवा अतिशय रोगट आहे. पावसाळ्यांत अरंभी सांथीचा ताप (मलेरिया) व पुढें कौट्यासंबंधी वद्धकोष्ठता वगैरे विकार सर्वत्र दिसतात. पारा जून महिन्यांत ९७° अंशपर्यंत चढतो व जानेवारीत ७४° पर्यंत उतरतो. पावसाळा मे पासून आक्टोबरपर्यंत असतो. जुलै, आगष्ट व सप्टेंबर महिन्यांत पाऊस अतिशय पडतो.

इतिहास—एके काळी, आराकानच्या बलिष्ठ राज्यांत या जिल्ह्याचा समावेश होत असे. त्यामुळें आराकान विभागाच्या इतिहासांत या जिल्ह्याचा इतिहास आलेला आहे. ब्रह्मी लोकांनी आराकान जिंकून घेतल्यावर 'क्यौकप्य' जिल्हा खुद्द आराकानला जोडण्यांत आला. व रमरी व चेदूव वेढांवर निराळे सुमे झाले. पुढें इंग्रजांनी तीं वेढे व क्यौकप्य मिळून क्यौकप्य हा एकच जिल्हा बनविला. ब्रह्मी भाषा ४२,२२२ लोक बोलतात, व आराकानी भाषा १,०९,५९९ लोक बोलतात. आराकानी लोक १,२८,३०० असून क्यौकप्य, चेदूव व रमरी येथें त्यांची वस्ती विशेष आहे. म्येवन व अन तालुक्यांत ब्रह्मी लोक विशेषकरून राहतात. चिनी लोक १३,३०० असून अन व म्येवन तालुक्याच्या डोंगराळ प्रदेशांत वस्ती करतात. चितागांग मधील कांहीं लोक शेतकी वगैरे करण्याकरतां येतात. त्यांची म्हणण्या सारखी संख्या नसते. मुसलमानांची संख्या १९०१ मध्ये ३२,००० होती व हिंदु ४२० होते. शेतकीवर उपजीविका करणारे १,२४,२०० म्हणजे एकंदर लोकसंख्येच्या षेकडा ७३ प्रमाणांत होते. ख्रिस्ती लोक फार अल्प (१२१) होते. जिल्ह्यांत कालवे, पाट वगैरे मुळीच नाहीत. तांदूळचें पीक पावसावर येतें. नदीच्या आसपासचा भाग खेरीज करून बाकी जिल्ह्याची जमीन चांगली नाही. क्यौकप्य व रमरी येथील जमीन रेंताड आहे. १९०१ साली लागवडी खालील क्षेत्रफळ २४२ चौ. मै. होतें.

या जिल्ह्यांत पेट्रोलिअम, लोखंड, दगडी कोळसा हे खनिज पदार्थ आढळतात. समुद्रापासून मीठ तयार करतात. मातीचीं भांडी व चट्या तयार होतात. क्यौकप्य बंदर म्हणून महत्वाचें नाही. येथून तांदूळ, इमारतीचें साग, मीठ, मच्छी, चामडी, शिंगे वगैरे पदार्थ बाहेर गांवीं विशेषकरून अक्यव येथें पाठविले जातात. बाहेरून कापूस, रेशीम, लुंग्या, कापड वगैरे जिन्नस या जिल्ह्यांत येतात. व्यापार मुख्यत्वे करून इंग्रज कंपन्यांच्या हातीं आहे.

येथें शिक्षणाकडे चांगलें लक्ष दिलें जात नाही. प्रत्येक जिल्ह्यांत शाळा तपासणारा एक अधिकारी असतो. त्यानें जिल्ह्यांतले पोंगी (पंतोजी)वर नबर ठेवावयाची असते. पोंगी लोक घ्यावी तशी काळजी घेत नाहीत. १९०३-०४ साली ५ दुय्यम, ८३ प्राथमिक व १५५ खासगी शाळा असून मुलांची संख्या ४६२८ व मुलींची २२२ होती.

तालुका—दक्षिण ब्रह्मदेश क्यौकप्यु जिल्ह्यातील तालुका. याचें क्षेत्रफळ ५९४ चौ. मै. १९११ साली लो. सं. ४६,१९५. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण क्यौकप्यु (व जिल्ह्याचीहि मुख्य ठिकाण) हेंच असून येथील लो. सं. (१९११) ३३२३. खेड्यांची संख्या १३१. १९०३-०४ साली लागवडीखाली क्षे. फ. ५५ चौ. मै. साऱ्याचें उत्पन्न ५१००० रुपये.

गांव.—दक्षिण ब्रह्मदेशांत क्यौकप्यु जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. सन १८२६ साली आराकान इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलें. त्या वेळेस क्यौकप्यु साधारण मच्छी धरण्याचें खेडेंगांव होतें. तें १८३८ पर्यंत तसेंच राहिलें. गांव चांगलें समुद्रकिनाऱ्यावर वसलेलें आहे. येथें पाऊस मनस्वी पडतो. सर्व वाजुनी टेंकडया आहेत. बंदराची हद्द रमरीवेढापर्यंत आहे. परंतु खडक मध्ये असल्याने आगवोटी निवेंधपणें बंदरांत येऊ शकत नाहींत. येथील लो. सं. १९०१ साली ३३२३ असून त्यांत आराकानी व ब्रह्मी लोकांचा भरणा जास्त आहे. मुसलमान ७७६, हिंदु १६४, व चिनी ६०० होते.

क्यौकप्यु जलमार्गानें १९०३ व. ४ साली आयात व निर्यात मिळून ५॥ लक्ष रुपयांचा व्यापार झाला होता. तीन चतुर्थांश आयात माल इतर ब्रह्मी बंदरांतून व एकचतुर्थांश कलकत्याहून आलेला होता. सर्व निर्गत माल ब्रह्मी बंदरांतच जातो. सन १८८५ साली म्यु. क. ची स्थापना झाली. तिचें १९०३-०४ साली उत्पन्न ११,००० रु. खर्च १०,००० रु. होता.

क्यौकप्यु—दक्षिण ब्रह्मदेशांत टोंगु जिल्ह्यातील दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ १०४८ चौ. मै. १९११ साली लो. सं. ४०४४७. खेड्यांची सं. २४५. तालुक्याचें मुख्य शहर कयकी (लो. सं. १६५०). लागवड क्षेत्रफळ ५५ चौ. मै. काळीचें उत्पन्न ९२००० रुपये. हा तालुका मोठा असून पश्चिमेस सितंग नदीपासून पूर्वेस सालवीन जिल्ह्याच्या सरहद्दीपर्यंत पसरलेला आहे.

क्यौकतन—दक्षिण ब्रह्मदेशांत हुंथवट्टी जिल्ह्यातील एक तालुका. हा रंगून नदी व मार्तावान आखात यांच्यामध्ये असून याचें क्षेत्रफळ ३०४ चौ. मै. आहे. थोडा कच्चाचा प्रदेश खेरीजकरून बाकी तालुका सपाट आहे. क्यौकतन हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण ह्यवून नदीच्या काठां असून येथून ५ मैलांवर ह्यवून रंगून नदीला मिळते. तालुक्याच्या पश्चिमेस सिरियम नांवाचें एक ऐतिहासिक गांव असून त्याची लो. सं. १९११ त १०८९७ होती. १९११ साली सदर तालुक्याची वस्ती ६८८८७ होती. खेड्यांची संख्या ९० आहे. १९०३-०४ साली लागवडीखाली २३७ चौ. मै. क्षेत्रफळ होतें. साऱ्याचें ४५९००० रु. होतें.

क्यौकता—दक्षिण ब्रह्मदेशांत अक्यव जिल्ह्यातील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ ५६२ चौ. मै. असून उत्तर आराकान जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर आहे. याची लो. सं. १९११

साली ५५८२० असून खेडी ११७ होती. क्यौकताव हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण कलदन नदीच्या तीरावर वसलेलें आहे. १९०३-०४ साली लागवड क्षेत्रफळ ११६ चौ. मै. असून साऱ्याचें उत्पन्न १४०००० होतें.

क्यौकसे—उत्तर ब्रह्मदेशांत मेइकतील विभागांतिल उत्तरेकडील हा जिल्हा असून याचें क्षेत्रफळ १९७४ चौ. मै. आहे. याची चतुर्ःसाम. उत्तरेस म्यिंगांगे नदी; पूर्वेस शान संस्थानें; दक्षिणेस मेइकतिल जिल्हा; पश्चिमेस—म्यिंगयन व सैगॅंग.

जिल्ह्याचा स्वाभाविक देखावा चमत्कारिक आहे. ज्या भागांतून कालवे गेले आहेत तो भाग बहुतांश सपाट असून त्याचा पृष्ठभाग नेहमी हिरवागार असतो. एक पीक काढून घेतल्यावर दुसऱ्या पिकाची तयारी करण्याकरितां शेतकऱ्यांची धांदल उडत असते. टेंकड्यांच्या उत्तर-णविरून जंगलांतील लहान मोठी झाडें दुरून पहाणारास सारखीं उतरत आली आहेत अशी दिसतात. उत्तरेकडून म्यिंगांगे नदी जिल्ह्याची सरहद्द वनून शान संस्थानांत उगम पावून ६० मैलपर्यंत दक्षिणेकडे वहात येऊन आवाजवळ इरावती नदीला मिळते. ही पूर्वपश्चिमवाहिनी असून टेंकड्यांच्या पायथ्याशी तिची खोली इतकी आहे की, नावा सहज चालू शकतात. हिची रुंदी २०० पासून ३५० यार्ड आहे. जिल्ह्याच्या अगदी उत्तरेस तिजवर रेल्वेचा पूल आहे. दुसरी इरावतीला मिळणारी नदी पनलौंग नांवाची आहे. यामेथिन जिल्हा व शान संस्थान यांच्या सरहद्दीवर तिचा अगम होतो.

क्यौकसे जिल्ह्यांत सरोवरें मुळीच नाहींत. पाण्याच्या मोठ्या दलदली कित्येक आहेत. सपाट प्रदेशावर लहान झुडपें व मोठी झाडे असून जंगलांतून वांघू क्वचित आढळून येतात. पहाडी प्रदेशांत फळभाजी विपुल असून पहाडावर ओक व पाइन झाडे पुष्कळ आहेत. उतरणीवर सारा सांपडतो.

इतिहास.—इंग्रज अंमलापूर्वीचा इतिहास विशेष महत्वाचा नाहीं. हा जिल्हा इंग्रजांच्या ताब्यांत गेल्यानंतर लवकरच (१८८६ त) मिनझैंगच्या राजपुत्रांनं बंड केलें होतें; व तें मोडण्याकरितां अधिकाऱ्यांस वरेंच श्रम पडले. १८८७ साली देगेखोरांनी शानसंस्थानचे आसपास आश्रय करून पुंडेगिरी चालू ठेविली. दोनदां त्यांची दाणादाण झाली. १८८९ साली सर्वत्र शांतता झाली. या जिल्ह्यांत जुनी प्रसिद्ध देवालयें बरीच आहेत. त्यांपैकी बहुतेक अकराव्या शतकांत अनवरत राजांनी बांधलेली आहेत. क्यौकसे टेंकडीच्या पायथ्याशी एक देवालय आहे तें अशोक राजांनं बांधलें असें म्हणतात. या सर्व देवालयांचें वार्षिक उत्सव करण्यांत येऊन मेळेहि मोठमोठे भरतात. क्यौकसे जिल्ह्याच्या दक्षिणेस पिनले व मेटकाथ येथें शानसंस्थानच्या राजधान्या होत्या. क्यौकसे जिल्ह्याची लो. सं. १९०१ साली १,४१,२५३ होती, संबंध जिल्ह्यांत क्यौकसी हें एकच शहर

असून जिल्ह्याचे ठाणे तेथेच असते. उत्तर ब्रह्मदेशांत या जिल्ह्याची लोकसंख्या अतिशय दाट आहे. याचे मुख्य कारण क्यौक्से जिल्ह्यांत पाटस्थळ असल्यामुळे मंडाले, मेकटिला सैलंग वगैरे गांवांतून शेतकी करण्याचे उद्देशाने पुष्कळ लोक येतात. एकंदर लोकसंख्येत शेकडा ९८ बौद्ध धर्माचे आहेत. मुसलमान ३४००, ख्रिस्ती ४३८ व हिंदु ७०० होते. (१९०१). ब्रम्ही भाषा सर्वत्र प्रचारांत असून हिंदुस्तानांतलि भाषा बोलणारे शेकडा १ आहेत. ब्रम्ही एकंदर १,३५,४०० (१९०१) होते. शानबदल लोक पूर्वेकडील भागांत कांहीसे आढळतात. बाहेर देशांतून आलेल्या हिंदुलोकांची संख्या १२०० होती. या जिल्ह्यांतील जमीन फारच सुपीक व पाण्याखाली असल्यामुळे भात वगैरे पिके अनेकवार घेता येतात. या जिल्ह्यांत राखीन जंगलहि वरेंच आहे. लोकांचा मुख्य धंदा शेतकी हा आहे. वीणकामहि थोडे फार होतें. जिल्ह्यांत रेल्वे आहे व व्यापार वाढता आहे.

राज्यकारभार.—क्यौक्से जिल्ह्याचे २ पोटाविभाग आहेत. क्यौक्से व मिश्रा. त्यांवर स्वतंत्र अधिकारी आहेत. येमन प्रदेश क्यौक्सेसाली येत असून मुलकी कामदार व जिल्हा खजिनदार यांचीं ठाणीं तेथेच आहेत. जंगलचा कन्सरव्हेटर मंडाले येथे रहात असून इरिगेशनचा ए. इ. क्यौक्सेला असतो. दिवाणी व फौजदारी कचेऱ्या मामुली जिल्ह्यांप्रमाणे असून मुख्य अधिकारी ए. क. असतो. जिल्ह्यांत दिवाणी व फौजदारी काम फार असतें. ब्रम्ही लोकांच्या अमदानींत जमीनमहसूल भाताच्या रूपाने वसूल केला जात असे.

ता लु का.—उत्तर ब्रह्मदेशांत क्यौक्से जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ १८० चौ. मै. असून १९११ साली लो. सं. ५२,३४८ होती. संबंध ब्रह्मदेशांत अतिशय दाट वस्तीचा तालुका हाच होय. जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठि. क्यौक्से येथे असून १९११ साली त्याची लो सं. ५८७७ होती. तालुक्यांत खेडी ११७ आहेत. तालुका सपाट असून पूर्वेकडे शान संस्थानची हद्द आहे. झावगी नदीचा पाट मधून गेलेला आहे. १९०३-४ साली साऱ्याचे उत्पन्न ३,३४,००० रु. होतें.

गां व.—उत्तर ब्रह्मदेशांत क्यौक्से जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हें झावगी नदीचा उजव्या तीरावर वसलेले असून रेल्वेने मंडालेपासून २७ मैल व रंगूनपासून ३५९ मैल आहे. १९११ साली याची लो. सं. ५८७७ होती. गांवाच्या पश्चिमेस सरकारी कामदार लोकांचे बंगले असून रेल्वेच्या पूर्वेस बाजार आहे. टेंकडीवर अनवरत राजाने बांधलेले एक देवालय असून टेंकडीच्या पायथ्याशी अशोक राजाने बांधलेले एक देऊळ आहे. उद्योगधंद्यांचे कारखाने या ठिकाणी कांहीच नसून किरकोळ व्यापार तेथील रहाणारे लोक करतात. १८८८ साली म्यु. कमिटीची स्थापना झाली. १९०३

साली तिचे उत्पन्न २१,००० रुपये झाले असून खर्च २२,००० रु. झाला होता.

क्यौगोन—दक्षिण ब्रह्मदेशांत वेसिन जिल्ह्यामध्ये गयें-गयोंग (गथेगंग) पोटाविभागांतील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ २६३ चौ. मै. यांत ७९ खेडी आहेत. १९११ साली लो. सं. ५५,७९९. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण (कंगन) क्यौगोन (लो. सं. १७१७). हें वेसिन शहरापासून ईशान्येस ४० मैलांवर दशा नदीच्या काठी आहे. १९०३-४ साली लागवड क्षेत्रफळ १२० चौरस मैल व काळीचे उत्पन्न ३,३८,००० होतें.

कॅकौ—हें शहर आस्ट्रियांमधील गॅलिशिया प्रांतांत आहे. याची लो. सं. (१९१४) १,७१,०००. या शहरांत पुष्कळ जुन्या व ऐतिहासिक इमारती नजरेस येतात. हें शहर विहच्युला नदीच्या डाव्या बाजूस वसले आहे. यामुळे या शहरास बरेंच लष्करी महत्व प्राप्त झाले आहे. येथे एक स्टॅनिस्लॉस नांवाचे एपिस्कोपेलियन पंथाचे देवालय आहे. याच देवालयांत पोलंड देशाच्या राजास राज्याभिषेक होत असे. याशिवाय या शहराी आणखीहि पुष्कळ देवालये आहेत. या शहराी जंगेलोन लोकांचे एक मोठे विद्यापीठ आहे. या विद्यापीठाची इमारत भव्य असून तिची रचना गोंथिक पद्धतीनुरूप आहे. या विद्यापीठांत १९१६-१७ साली १८५४ विद्यार्थी व १९५ शिक्षक होते. या संस्थेत पोलिश भाषेत शिक्षण दिले जाते. या शहराी शेतकीची आउते, रासायनिक द्रव्ये, सावण, तंबाखू वगैरे जिन्नस तयार होतात. येथे मुख्यत्वेकरून इमारती लांकूड, मीठ, कापड, दारू व सर्व प्रकारचे शेतकी उत्पन्न यांचा बराच व्यापार चालतो. हें शहर इ. स. १८४६ पासून १९१६ पर्यंत ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत होतें. पोलंडला स्वातंत्र्य मिळाल्यानं गॅलिशिया व त्याबरोबर कॅकौहि पोलंडच्या अमलाखाली आले.

क्रतु—स्वायंभू मन्वंतरांतल्या ब्रह्ममानसपुत्रांतील एक. हा ब्रह्मदेवाच्या करापासून उत्पन्न झाल्यामुळे यांस असे नांव पडले. कर्दमप्रजापतीच्या नऊ कन्यांतील एक जी क्रिया ती याची स्त्री असून वालखिल्य नांवाचे ६० सहस्र पुत्र होते. संपूर्ण ब्रह्मपुत्र महादेवाच्या शापाने मरण पावले असता वैवस्वत (चाल) मन्वंतरारंभी ब्रह्मदेवाने त्यांस पुनः उत्पन्न केले. त्यांत जरी याचे नांव नाहीं तरी हा 'क्रतुः खल्वनपत्योभूद्राजन् वैवस्वतं तरे' या वाक्यावरून उत्पन्न झाला होता असे प्राचीन कोशकार आधार न देता म्हणतात.

क्रप, आल्फ्रेड—(१८१२—१८८७) जर्मन धातुविद्यावेत्ता. १८१० चे सुमारास इसेन या त्याच्या जन्मगांवी त्याचा बाप फ्रेडरिक क्रप याने लोहाराचे एक दुकान खरेदी करून पोलादाच्या ओतकामाचा कारखाना काढला. परंतु विक्री न झाल्यामुळे कारखाना वाढीस लागेना. फ्रेडरिकच्या मृत्यूनंतर त्याच्या बायकोने कारखाना चालूच ठेविला. आल्फ्रेड हा वडील मुलगा असल्याने चौदाव्या वर्षीच

शाळा सोडून देऊन त्याला कारखान्याकडे लक्ष्य देणें भाग पडलें. कित्येक वर्षेपर्यंत आल्फ्रेडला धंधांत यशस्व येईना. १८४७ सालीं त्यानें तोंडांनं दाद भरण्याची एक अवजड तोफ तयार केली व १८५१ च्या लंडनच्या प्रदर्शनांत त्यानें दोन टन वजनाचा व ओतीव पोलादाचा भरभक्कम व निर्दोष गट लोकांपुढें ठेविला. यामुळें औद्योगिक जगांत क्रांति झाली व इसेनचा माल प्रसिद्धी पावूं लागला; व आगगाडीकरितां एकसंधी पोलादी धावा तयार करण्यांचा नवा शोध त्यानें लाविला. अशा प्रकारें जो मोठा फायदा झाला त्याचा विनियोग कारखाना वाढविण्याकडेच करून तोफखाना तयार करण्याकडे त्यानें लक्ष्य लाविलें. कप कारखान्याच्या नमुनेदार योजनेला १८६० च्या सुमारास सुरुवात झाली. कच्चा माल आपल्या हुकूमतींत असावा म्हणून लोखंडाच्या व कोळशाच्या खाणींहि पैदा करण्यांत आल्या. पुढें 'कॅनन किंग' म्हणून प्रसिद्ध झालेला आल्फ्रेड कप १४ जुलै १८८७ रोजी वारला. त्याचा मुलगा फ्रेडरिक आल्फ्रेड कप (१८५४—१९०२) यानेंहि कारखाना वाढविला. स. १८९६ सालीं त्यानें कील येथील ' जर्मनिया ' नांवाचा जहाजें बांधण्याचा कारखाना कौलानें घेतला व तो १९०२ सालीं कप कारखान्याच्या मालकीचा झाला. त्याच्या अमदानींत कारखान्यांत एकंदर चाळीस हजार मजूर होते. त्याची वडील मुलगी वर्धा ही त्याच्या मागून वारस झाली व तिचें लग्न डॉ. गस्टाव व्हॉन बोहलेन हालबॅच याच्याशीं झालें. पुढें त्यास कप व्हॉन बोहलेन हालबॅच हें नांव धारण करण्याचा हक्क मिळाला. जर्मन आरमाराची वेसुमार वाढ होऊं लागतांच कपचा कारखानाहि वाढला व त्या ठिकाणीं नव्या जहाजांकरितां जाड पत्रे व तोफा होऊं लागल्या; व १९०८ सालीं कारखान्याचें भांडवल नव्वद लक्ष पौंड इतकें होतें तें पुढें पंचवीस लक्ष पौंडांनीं आणखी वाढलें.

कपचा कारखाना—जेव्हां जुलै १ सन १९०३ रोजी या जर्मनीतील अत्यंत मोठ्या पोलादी कारखान्याचें व जगांतील प्रचंड तोफकारखान्याचें स्टॉक कंपनींत रूपांतर झालें त्यावेळीं कारखान्यांत ४१६०० कामकरी वर्ग होता. इसेनजवळ मुख्य कारखाना असला तरी या कंपनीच्या पोटकंपन्या पंधरा असून एकंदर ५०० शाखा जर्मनींत व युरोपांत पसरल्या होत्या. कामकऱ्यांना रद्द-ण्याकरितां कंपनीच्या अनेक वसाहती होत्या. त्यांतून वृद्ध, विधवा व वगैरेंनां फुकट घरें मिळण्याची व स्वच्छता व आरोग्य राखण्याच्या तजविजी केल्या आहेत.

प्रत्येक वसाहतींत वाजार, गुत्ते, सहकारी भांडार, उपवन व संगीतशाला असे. तथें स्नानगृहांचीहि व्यवस्था केलेली असे. भोजनगृह, उपहारगृह व क्लब ठिकाणिकाणीं असत. शाळा असत. सरकारी कायद्याप्रमाणें मुलांना सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण दिलें जाई; परंतु गणित, चित्रकला वगैरे

विषय मुलांना व शिवणकाम, कपडेलते करणें, स्वयंपाक, इत्यादि गृहशिक्षण मुलींना दिलें जाई. आजार, अपघात व म्हातारपण, या गोष्टींची तरतूद योग्य पेन्शन, वेतन वगैरे देऊन केली जात असे. दरवर्षी २५०००० मार्क केवळ पेन्शन देण्यांत खर्च होत. तज्ज्ञ वैद्यांचें एक मंडळ नेमून त्यांच्या द्वारां कामकरी व त्यांची कुटुंबे यांच्या आरोग्याची काळजी घेतली जात असे. १८८७ सालीं १०००००० मार्क पेन्शन देण्याकरितां किंवा ज्यांचें पेन्शनांत भागत नसेल अशा कामकऱ्यांकरितां. सुद्धा मारखून ठेवले गेले. मजुरांची भौतिक व नैतिक प्रगति व सुधारणा व्हावी म्हणून ५००००० मार्क. इतकी रक्कम हि याप्रतिर्थ देणगी म्हणून दिली गेली.

आपल्या लोकांची वैदिक व सामाजिक प्रगति व्हावी व त्यांची करमणूक व्हावी म्हणून कपनें निरनिराळ्या दर्जाच्या लोकांकरितां क्लब काढले होते. तसेंच एक वाङ्मय मंडळ व दोन वाचनालये त्यानें स्थापन केलीं. एका वाचनालयांत ३८००० ग्रंथ असून दुसऱ्यांत पारिभाषिक किंवा कलाविषयक ग्रंथ सुमारे ४०००० होते. निरनिराळ्या वाचनालयांत ११०० वृत्तपत्रें व नियतकालिकें होती. एवढ्या बहुविध साधनांचा फायदा सर्वांना सारखा घेतां याचा म्हणून कप कंपनीनें स्वेच्छेनें कामाचे तासहि कमी केले होतें. ही स्थिति १९०७—०८ सालची होती. गेलें महायुद्ध सुरू झाल्यावेळीं जर्मनीला या कारखान्याचा फार मोठा आधार मिळाला. दारुगोळा व तोफा या कारखान्यांतून वाटेल तशा व वाटेल तितक्या तयार होऊं लागून दोस्त राष्ट्रांवर मोठें संकट ओढविलें होतें. महायुद्धानंतर साऱ्या जर्मन उद्योगधंधांवरोबर याहि कारखान्याला वाईट दिवस आले. पण १९२३ सालापासून हा कारखाना वाढीस लागला आहे.

क्रमवंत ब्रा म्हण.—यांनां किरवंत असेंहि म्हणतात. या जातीचे लोक मुख्यतः कुलगवा, रतनागिरी जिल्ह्यांत व सावंतवाडी संस्थानांत आढळतात. सुपाऱ्यांच्या बागांत काम करीत असजाना त्यांनां पुष्कळशा कुर्मीचा नाश करावा लागतो यासाठीं त्यांनां कुमि मारणारे अगर कुमिवंत असें म्हणतात. कुमिवंत यांनांच पुढें क्रमवंत असें नांव वापरण्यांत येऊं लागलें असें सेन्सकार म्हणतात. यांच्या नांवाची दुसरी एक व्युत्पत्ति अशी आहे कीं ह्या जातीचे लोक मुख्यतः मृताच्या उत्तरक्रियेवर आपली उपजीविका करीत असत त्यावरून त्यांनां ब्राह्मण लोक कमी लेखूं लागले. क्रिया करणारे म्हणून यांनां क्रियावंत असें संबोधण्यांत आलें व त्यावरून किरवंत अगर क्रमवंत असें नांव पडलें. हे लोक मूळचे साष्टी प्रांतांतील सारस्वत जातीचे असवेत अशी एक दंतकथा आहे. हे सारस्वत लोक उपाध्येगिरीचा धंदा करीत पण या सारस्वतांतील कांहीं लोक खालच्या जातीचें उपाध्येपण स्वीकारीत नसत, पण कांहींनां खालच्या जातीचेंहि

उपाध्येपण स्वीकारण्यांत कमीपणा वाटत नसे. अशा या दुसऱ्या वर्गाला पुढें क्रियावंत असें स्वतंत्र नांव पडलें. पूर्वी सारस्वतांत मिश्रविवाहाची पद्धत रुढ होती; पण हल्लीं ती नाम-शेष झाली आहे. या क्रमवंत लोकांत देखील पोटभेद आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील व सावंतवाडी संस्थानांतील क्रमवंत लोक व कुलाबा जिल्ह्यांतील क्रमवंत लोक यांच्यांत पुष्कळच फरक आहे. कुलाबा जिल्ह्यांतील क्रमवंत लोक हे देशस्थांशी व क्वचित् चित्पावनांशीहि वेटीव्यवहार करतात. क्रमवंतांमध्ये उपाध्येपण, सावकारी व शेतकी हे तिन्ही धंदे करणारे लोक आहेत.

रा. ज. रा. दुल्लु यांनी 'वनांचे उपवन' नावांचे एक मनोरंजक आत्मचरित्र लिहिलें आहे. त्यांत क्रमवंत जातीचा थोडा प्राचीन इतिहास दिला आहे. शके १६४१ च्या संमति-पत्रांत वेदमूर्ति अप्पाभट्ट क्रमवंत यांनी आपलें कुलवृत्त जें दिलें आहे त्यावरून त्यांचें पुरातन स्थान जोगाईचें असें असून एक पुरुष पुण्यस्तंभी (पुण्यास?) राहिला होता. त्यास 'दुल्लु' असें उपनांव पडलें. दुसरा खेरच्यांत राहिला त्याचें 'खेरडे' नांव पडलें. क्रमविद (वेदपाठपद्धति जाणणारे क्रमाध्यायी) नांवाच्या मूळ पुरुषावरून क्रमवंत हें आडनांव पावलें. गागाभट्टास वाळकृष्ण भट्ट क्रमवंत व रघुनाथ भट्ट क्रमवंत असे दोन शिष्य होते. संभाजीनें वाळकृष्णभट्टास मौजे मुलें, तर्फे खंडाळें सुभा, प्रांत चेऊलहागांव इनाम दिला. कान्होजी आंग्र्याचें क्रमवंतांना अपेक्ष ठरवून त्यांची वृत्ति बंद केली. पेशव्यांनी या वावर्तीत क्रमवंतांची वाजू घेऊन मध्यस्थी केली; त्यांना संमतिपत्रें दिलीं, पण फारसा उपयोग झाला नाहीं. "श्रीमंतांच्या घरी शिष्टांनी तुम्हांशी पंक्तिव्यवहार केला असेल तर आम्ही करतो," असें आंग्र्यांचें म्हणणें पडल्यावरून श्रीमंतांनी शिष्ट ब्राह्मणांसह पंढरपुरी क्रमवंतांस पंक्तिपावन करून त्यांस परत पाठविलें. याप्रमाणें अष्टागर प्रांतांतील क्रमवंत ग्रामण्य विझलें, तें दुसरीकडे कल्याण प्रांती उद्भवलें पण लवकर मिटलें. अव्वल इंग्रजांत साखरेच्या खाडींत बुडून मेलेल्या ब्राह्मणांची क्रिया कुलाब्याच्या कलेक्टरानें एका क्रमवंत ब्राह्मणाकडून करविली. इंग्रजी अमदानीतील क्रमवंतांतील पहिले प्रमुख गृहस्थ वे. शा. सं. जगन्नाथशास्त्री हे १८२९-३७ त प्रसिद्ध झालेल्या 'महाराष्ट्र भाषेच्या कोशा' च्या संपादकीय वर्गांत प्रमुख होते. कर्नल जर्जहसला यांची वरीच मदत असे. दुल्लु, मुळेकर, शेंडे, क्रमवंत यांसारखीं आडनांवांचे क्रमवंतांत आहेत.

क्रायसीन (कां च नी न) — (क_१, उ_१, उच्च उत्कथनांकाचा (वॉइलिंग पॉइंट) हा एक उज्जकर्व (हायड्रोकार्बन) आहे. दगडी कोळशाच्या डांबराचें पातन (डिस्टिलेशन) केलेल्या पाताचे (डिस्टिलेट) पुनः पातन केल्यावर जो उच्च उष्णतामानावर पात येतो त्या पातांत कांचनीन असतो. अंवर (तृणमणी)चें निर्जल पातन केलें म्हणजे त्याच्या पातांत कांचनीनाचा थोडासा अंश असतो. याचे (जडिण म्हणजे

वैशिनमधून) चपटे अष्टपैलू स्फटिक होतात. यांस जांभळी रंगकांति असते. ते २५०° वर वितळतात. कांचनीन अल्कशी युक्त करून त्यास रसभावना दिली म्हणजे कांचनाम्ल क_१, उ_१, प्र_३ (क्रायसेनिक ॲसिड) होतें. अशुद्ध कांचनीन सुवर्णासारख्या पिचळ्या रंगाचें असतें व यावरूनच यांस कांचनीन हें नांव पडलें आहे.

क्रॉय सेंट—सांटा क्रुझ. डॅनिशपेस्ट इंडीजमधील सर्वांत मोठें वेट. उ. अ. १७° ४०' व पू. रे. ६४° १४'. हें २२ मैल लांब, १ ते ६ मैल रुंद असून याचें क्षेत्रफळ ८४ चौ. मैल आहे. लो. सं. १९०१ त १८,५९० होती. साखर हें मुख्य उत्पन्न आहे. इंग्लिश मळेवाले व इंग्रजी भाषा यांचे वर्चस्व सर्वत्र दृष्टीस पडतें. राजधानी क्लिथनस्टॅड (स्थानिक गांव—रॅसिन) उत्तर किनाऱ्यावर आहे. येथे गव्हर्नर ६ महिने राहतो. कोलंबसानें हें वेट १४९३ मध्ये शोधून काढलें. नंतर परंपरेनें हें डच, ब्रिटिश व स्पॅनिश यांच्या ताब्यांत गेलें. १७३३ त हें डेन्मार्कनें विकत घेतलें. १४४८ त येथील गुलामगिरी मोडली.

क्रॉस्टाट—क्रॉस्टाट हें राशियांतील उत्तम तटवंदीचें बंदर व शहर आहे. उत्तर समुद्रांतील आरमाराचें मुख्य ठिकाण असून राशियाच्या आरमारखात्याचें मुख्य ठिकाण आहे. येथील लो. सं. सुमारे ७० हजार आहे. हें फिनलंडच्या आखातांत कोटलिन वेटांत वसलेलें आहे. हें लॅनिन-ग्राड (पीटर्सबर्ग) पासून २० मैलांवर आहे. हें फार मजबूत आहे. या शहराची तटवंदी पूर्वापासून मजबूत असून अलीकडे आधुनिक पद्धतीवर केली आहे. क्रिमियन युद्धाच्या वेळी अँग्लोफ्रेंच आरमाराला न जुमानणारे जुने पांच किल्ले आतां कमी महत्वाचे झाले. हल्लीं कान्स्टॅटाइन नांवाचा नवीन किल्ला बांधण्यांत आला आहे. हें शहर सपाट जाग्यावर वसलेलें असल्यामुळे त्याला पुरापासून नेहमी धोका असतो. येथील बंदर वर्षांत १४० पासून १६० दिवसपर्यंत बर्फा-मुळे बंद असतें. येथील रहिवाशांपैकी वरेच नाविक आहेत. क्रॉस्टाट हें १७१० मध्ये पीटर दि ग्रेटनें वसाविलें. त्यानें कोटलिन वेट स्वीडनपासून १७०३ मध्ये घेतलें.

क्रियावाद—क्रिया, विकार इत्यादि गोष्टी आत्म्यावर आपला पगडा वसवितात. असें सांगणारें हें एक मत आहे. वैशेषिक पंथानें व जैन तत्त्वज्ञान्यांनी याचा प्रसार केला. क्रियावादाच्या उलट अक्रियावाद असून तो वेदांत, सांख्य, योग आणि बौद्धसंप्रदाय यांतून दिसतो.

क्रिसा—ग्रीसमधील प्राचीन शहर. हें फोसीस या प्रांतांत असून पारनेस पर्वताच्या एका शिखरावर वसलें आहे. होमरनें या शहराचा उल्लेख केला आहे. पुढें क्रिसिआच्या आखातावर सीन्हा बंदर बांधलें जाऊन त्याचें महत्त्व जसजसें वाढत गेलें तसतशी या शहराची महती कमी होत गेली. अम्फीसीटी येथील मंत्रिमंडळानें क्रिसिअनांबरोबर युद्ध करून क्रिसा शहर पुळीस मिळविलें. इ. स. पूर्वी ३२९

त मॅसिडोनच्या फिलिपशीं फिरून युद्ध उपस्थित होऊन क्रीसाचा मागमूसहि राहिला नाही. अर्वाचीन क्रिसा म्हणजे प्राचीन क्रिसा असावेस वाटते.

क्रीट—भूमध्यसमुद्रातील बेटांत सिसिली व सार्डिनिया यांच्या खालोखाल क्रीट हें महत्वाचें बंदर आहे. या बेटाचा आकार लांबट असून त्याची पूर्व पश्चिम लांबी १६० मैल आहे व रुंदी ३५ ते ७॥ मैल आहे. क्रीटचें क्षेत्रफळ ३३३० चौरस मैल आहे. या बेटाचा बराच भाग पर्वतांनी व्यापलेला असून त्यांपैकीं सिलोरिति पर्वताचें स्टाव्होस नांवाचें शिखर ८१९३ फूट उंच आहे. व्हाइट पर्वताच्या हॅगिआस थिओडोरस शिखराची उंची ७८८२ फूट आहे.

क्रीट बेटांत मेट्रोपोलिस, पोर्टेमस, अनापोथिआरि व लॅटॅनस या नद्या आहेत. क्रीट बेटांत संत्री व लिवें यांचा सुकाळ असून ग्रीस व कान्स्टांटिनोपल येथें बहुतेक येथूनच त्यांचा पुरवठा होतो. याशिवाय येथें तंबाखू, कापूस वगैरेहि होतात. इ. स. १८९० च्या खानेसुमारीच्या वेळीं येथील लोकसंख्या ३०१२७३ असून त्यांपैकीं नऊदशांश लोक ख्रिस्ती होते व बाकीचे मुसलमान होते. हे सर्व लोक मूळचे ग्रीक असून ते ग्रीक भाषा बोलतात. क्रीट बेटांत लोखंड, शिसें, मँगनीझ हे धातु व गंधकहि बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत सांपडेल असा शोध अलीकडे लागला आहे. ओलिम्प झडाच्या राईपासून होणारें उत्पन्न महत्वाचें असून त्यांच्या लागवडीच्या रीतिमध्यें सुधारणा करण्याकडे सरकारनें लक्ष दिलें आहे. येथील शेती अद्याप प्राथमिकावस्थेतच आहे. या बेटांत थोडे कारखाने असून त्यांत सावणाचे कारखाने महत्वाचे आहेत. १९०५ सालीं ४१९६४२ पाँडाचा माल परदेशीं गेला व ५४९६६५ पाँडाचा माल परदेशाहून येथें आला. येथील माल तुर्कस्तान, इंग्लंड, इजिप्त, ऑस्ट्रिया व रशिया देशांत जातो.

राज्य व्य व स्था.—इ. स. १८९७ पर्यंत बेटांत अनेक बंडे झाली. १८९७ च्या बंडाच्या वेळीं ग्रीसला मध्यस्थी करावी लागली. या बंडामुळे क्रीटमधून तुर्क अधिकाऱ्यांची हकालपट्टी होऊन सुलतानाच्या अधिकाराखाली क्रीटन स्वराज्याची स्थापना झाली. या १८९९ च्या राज्यव्यवस्थेप्रमाणें ग्रीसचा राजा जार्ज हा संरक्षक राष्ट्रांचा मुख्य प्रतिनिधि असून त्याचे अधिकार श्रेष्ठ समजले जात असत. हे अधिकार फक्त व्यक्तिविषयक असल्यामुळे त्याच्यानंतर ते कमी करण्यांत आले. १९०७ च्या राज्यव्यवस्थेप्रमाणें मुख्य प्रतिनिधीला प्रतिनिधिसभा बोलावणें, बरखास्त करणें, कायद्याला अनुमति देणें वगैरे अधिकार असून परराष्ट्रीयसंबंधांत तो या बेटातर्फे प्रतिनिधि समजला जातो व तोच लष्कराचाहि मुख्य समजला जातो. ५.०० स एक या प्रमाणांत प्रतिनिधिसभेचे सभासद निवडले जातात. ही सभा वर्षांतून एकदां भरते व तिची बैठक दोन महिनेपर्यंत असते. या सभेचा क्रीट बेटाच्या

जमाखर्चावर पूर्ण ताबा असून तिच्या अनुमतीशिवाय कर वसवितां येत नाहींत. मुख्य प्रतिनिधि आपल्या अधिकाऱ्यांच्या बाबतींत वेजबाबदार असतो; परंतु त्याच्या आज्ञापत्रावर सल्लागार मंडळाच्या एका सभासदाच्या सहीची जरूर असते. मुख्य प्रतिनिधीला बंद करण्याकरितां तीन सभासदांचें मंत्रिमंडळ असतें. मुख्य प्रतिनिधीच हे सभासद नेमतो व काढतो. हें मंत्रिमंडळ प्रतिनिधिसभेला जबाबदार असतें. या मंडळाच्या ताब्यांत न्याय, जमाबंदी, शिक्षण वगैरे खाती आहेत. आपल्या कामांत हयगय अगर वेकायदा वर्तन केल्यास त्यांच्यावर खटला होतो. क्रीट बेटांत नांवाला मात्र सक्तीचें शिक्षण आहे. शिक्षणाकरितां दरसाल २००० पाँड दिले जातात. येथील बरेच लोक ख्रिस्ती आहेत.

इतिहास.—अलीकडे सांपडलेल्या प्राचीन वस्तूवरून पहातां डोरियन सत्तेपूर्वी २००० वर्षांपासून क्रीट बेटास एजियन समुद्रांत बरेच महत्त्व होतें असें दिसतें. ९ व्या शतकापर्यंत हें बेट वायझनटाइन साम्राज्याचें एक घटक होते; पुढें तें चांचे लोकांचें व गुलामाच्या बाजाराचें आगर बनलें. नंतर तें ग्रीक लोकांच्या ताब्यांत गेलें व ग्रीक सरकारनें तें व्हेनिसच्या सरकारास विकलें. १७ व्या शतकाच्या शेवटीं या बेटाच्या रहिवाशांच्या इच्छेवरून तुर्क सरकारनें हें बेट घेण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १७१८ मध्यें हें बेट तुर्क लोकांच्या ताब्यांत गेलें. यानंतर ग्रीसमध्ये राज्यक्रांति होईपर्यंत तें तुर्कांच्याच ताब्यांत होतें. १८९१ त जेव्हां ग्रीसमध्ये राज्यक्रांतीला आरंभ झाला तेव्हांच या बेटांतील लोकांनीं सुद्धां बंड केलें. तें इजिप्तच्या मदतीनें तुर्क सरकारनें मोडलें. ग्रीसमध्ये शांतता होऊन फ्रान्स, इंग्लंड व रशिया या मित्रसंघाच्या मदतीनें जेव्हां ग्रीसची राज्यव्यवस्था झाली, तेव्हांच क्रीट बेट तुर्कांच्या ताब्यांत रहावें असें ठरविण्यांत आलें (१८३२). नवीन अमलाखालीं या बेटाची भरभराट झाली. मुस्ताफापाशाच्या अमलाखालीं येथील शेतीची सुधारणा होऊन रस्ते वगैरे बांधले गेले. १८४० मध्यें क्रीट बेट पुन्हां तुर्क लोकांच्या ताब्यांत गेलें. इ. स. १८५६ जाहिरनाम्यानें ख्रिस्ती लोकांनां धर्मस्वातंत्र्य व मुसलमान प्रजेच्या इतकेच हक्क देण्यांत आले. परंतु या जाहिरनाम्यांतलि वचनें पाळलीं गेलीं नाहींत म्हणून ख्रिस्ती प्रजेनें बंड केलें. यानंतरहि तुर्क सरकारनें ख्रिस्ती प्रजेवर जुलूम केले. शेवटीं बंड होऊन ख्रिस्ती लोकांनां जास्त हक्क द्यावे लागून या बेटाला कांहीं स्वातंत्र्य द्यावें लागलें. प्रतिनिधिसभा अस्तित्वांत आली. नवीन राज्यव्यवस्था खर्चाची व भानगडीची असल्यामुळे पुन्हां बंड उभें होऊन इंग्लंडच्या मदतीनें इ. स. १८७८ मध्यें तुर्क सरकार व बेटाचे कांहीं लोक यांजमध्ये समेट झाला. त्याला “पॅक्ट ऑफ हॅलेपा” म्हणतात. या कराराप्रमाणें अंमलबजावणी खात्यांतून स्वातंत्र्य करण्यांत येऊन प्रतिनिधि

समेत ४९ खिस्ती व ३१ मुसुलमान असावे असे ठरले. इ. स. १८८९ मध्ये क्रीटच्या प्रतिनिधिसभेतील पक्षांमध्ये तंटा होऊन त्याचे खिस्ती मुसुलमान युद्धांत पर्यवसान झाले. त्यांत खिस्ती लोकांना अपयश आले. तुर्क सरकारने खिस्ती लोकांचे हक्क काढून घेतले. यानंतर क्रीट वेटाची सांपत्तिक व राजकीय स्थिति फार असमाधानकारक झाली. इ. स. १८९६ मध्ये कांहीं असंतुष्ट खिस्ती लोकांनी बंड केले. पुढे त्यांना इतर खिस्ती येऊन मिळाले. हे बंड तर-वारीच्या जोरावर मोडण्याचा तुर्कस्तानचा निश्चय झाल्यामुळे परदेशाच्या वकिलांच्या मध्यस्थीचा उपयोग झाला नाही. पुढे इतर राष्ट्रे या गोष्टीत लक्ष घालीत आहेत असे पाहून व याच वेळी आर्मेनियांत बंड होत आहे असे पाहून तुर्क सरकारने समेट केला. 'हॅलेपा पॅक्ट' मध्ये दिलेले अधिकार देऊन क्रीटमधील सैन्य परत बोलावण्यांत आले व पैशाची मदत करण्याचे अभिवचन देण्यांत आले.

खिस्ती पुढाऱ्यांनी सुधारणायोजना तयार केली व तुर्क सरकारने ती बहुतेकांशी मान्य केली. परंतु ती योजना अमलांत आणण्याचे लांबणीवर टाकण्याचा तुर्क सरकारचा बेत पाहून खिस्ती लोक फार असंतुष्ट झाले. इ. स. १८९७ मध्ये पुन्हां बंड झाले. या वेळेस ग्रीसने खिस्ती लोकांची वाजू घेऊन त्यांच्या मदतीकरिता राजपुत्र जॉर्ज याला त्याच्या हाताखाली सैन्य देऊन पाठविले. त्याने क्रीट वेटाचा कांहीं भाग घेतला. तेव्हां युरोपच्या राष्ट्रांनी सैन्य पाठवून कॅडिया वगैरे शहरे घेतली व आपल्या निकालाचा खलिता ग्रीस व तुर्कस्तान यांना पाठविला. त्यांतील निकाल खाली दिल्याप्रमाणे होता:—

(१) कांहीं झाले तरी ग्रीसला क्रीट वेट जोडता येत नाही. (२) सुधारणायोजना अमलांत आणण्यास तुर्कस्तानने उशीर लावला म्हणून आतां क्रीट वेटांत स्वायत्त राज्यपद्धति सुरू करावी व तेथील राज्यकारभार स्वतंत्र करून तुर्क साम्राज्यांत त्याची गणना व्हावी. (३) ग्रीस व तुर्कस्तान यांनी आपआपली सैन्ये परत न्यावी. इ. स. १८९८ मध्ये ग्रीसचा राजा जॉर्ज याला क्रीट येथे तेथील सत्तेचा मुख्य प्रतिनिधि नेमण्यांत आले. इ. स. १८९९ मध्ये आंतराष्ट्रीय अधिकाऱ्यांनी क्रीटच्या रहिवाशी अधिकाऱ्यांना स्थानिक कारभार दिला.

मागील वंडांत एम. व्हेनेझोला याचे अंग होते म्हणून जॉर्ज याने त्याला सल्लागार मंडळांतून काढून टाकिले. पुढे क्रीटच्या प्रतिनिधिसभेत विरोधी पक्षाचा तो पुढारी बनला. नंतर त्याने बंड केले परंतु ते मोडले गेले. जॉर्जच्या कारकीर्दीत राज्यव्यवस्थेत कांहीं सुधारणा झाल्या. जॉर्ज नंतर अलेक्झांडर झेमिस याला मुख्य प्रतिनिधि नेमिले; त्याच्या कारकीर्दीत शांतता होती. म्हणून युरोपच्या पहिल्याप्रतीच्या राष्ट्रांची असलेली क्रीटमधील सैन्ये परत नेण्यांत आली. झेमिस याने निःपक्षपाताने कारभार केला व मुसुलमानांना सुद्धा

राज्यकारभारांतील मोठ्या जागा दिल्या तरी त्यांच्या तक्रारी असत. सर एडवर्ड ग्रे याने पार्लमेंटमध्ये ह्या तक्रारी फुगवून सांगितल्या जातात असे सांगितले. सैन्ये परत नेण्यापूर्वी युरोपच्या राष्ट्रांनी कांहीं अटींची पूर्तता करून घेतली. त्या अटी अशा:—(१) तद्देशीय लोकांच्या सैन्याची उभारणी—(२) वेटांत शांतता राखणे व(३) मुसुलमान प्रजेला कोणतीही भीति नसणे. झेमिस हा अथेन्सला जाऊन ग्रीसला क्रीट वेट जोडण्याचा प्रयत्न करू लागला. तो बाहेर असतांनाच क्रीटच्या प्रतिनिधिसभेने क्रीट वेट ग्रीसला जोडण्याचा ठराव पास केला व ग्रीसच्या राजाच्या नांवाने कारभार सुरू केला. मुसुलमान प्रतिनिधींनी इंग्लंडकडे याच्या विरुद्ध तक्रार केली तेव्हां मुसुलमानांच्या हितसंबंधाचे रक्षण आपण करू असे त्यांना कळविण्यांत आले. तदनंतर ग्रीसच्या राजाच्या नांवाने शांततेने कारभार चालला. १९०९ त युरोपातील राष्ट्रांनी आपली राहिलेली सैन्ये क्रीटमधून नेली. या वेटाच्या आसपास चार लढाऊ जहाजे मात्र ठेवण्यांत आली. मुसुलमान प्रजेचे संरक्षण व आटोमन साम्राज्याच्या अधिकारांचे संरक्षण हाच त्यांचा उद्देश होता. ही व्यवस्था तात्पुरती होती व तिच्या योगाने दोन्ही पक्षांचे समाधान झाले नाही व ग्रीसमध्ये तर तिच्यामुळे इ. स. १९०९ व १० मध्ये लष्कर व राज्यव्यवस्थेसंबंधी संकट ओढवले. १९१२ त तुर्कस्तानशी बल्गेरिया, ग्रीस, सर्बिया व मॉन्टेनिग्रो या दोस्तरांपासून युद्ध सुरू झाले. १९१३ त लंडन येथे तह होऊन मिडिया एनॉसशी जोडणारी जी रेवा तिच्या पश्चिमेकडचा युरोपियन मुख्य तुर्कस्तानाने दोस्तांना देऊन टाकिला. तेव्हापासून क्रीट कायमचे ग्रीसकडे आले.

कूगर—(१८२५—१९०४). स्टेफेनस, जोहॅनस-पॉल कूगर, हा ट्रान्सव्हाल रिपब्लिकचा प्रेसिडेंट; केप कॉलनीतील कोल्सवर्ग येथे १८२५ आक्टोबर ता. १० रोजी जन्मला. कूगर घराण्याचा मूल पुरुष जॅकब कूगर नांवाचा जर्मन असून त्या घराण्यातील मंडळी डच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मदतीने केपकडे सन १७१३ साली रहावयास गेलेली होती. इ. स. १८३५—४० च्या सुमारास पॉल कूगर आपल्या आईवापाबरोबर केपकॉलनी सोडून ऑरेंजच्या उत्तरेकडील प्रदेशांत रहावयास गेला. लहानपणापासूनच तो धाडसी होता. रानटी व सुधारलेल्या अशा दोन्ही जातींच्या संमिश्र समाजांत तो वाढला होता त्यामुळे सतत लढाया, शिकारी असल्या व्यवसायांत तो गुंतलेला असल्याने त्याचे शिक्षण लिहिणे-वाचणे व डच प्रेस्बिटेरियन पंथाचे धार्मिक ज्ञानसंपादन यापलीकडे फारसे झाले नव्हते.

कूगर लहानपणीच मेटेबेल व झुलु यांच्याबरोबर होणाऱ्या लढायांत भाग घेई; त्याच्या चवदाव्या वर्षी त्याच्या घरची सर्व मंडळी व्हालनदीच्या उत्तरेस रहावयास गेली. (ट्रान्सव्हाल स्टेट स्थापन करणारांपैकी ते होते) तेव्हां पासून सैन्यांत त्याचा दर्जा वाढता वाढता सत्ताविसाव्या

वर्षी वेच्युआनाच्या मोहिमेंत तो सैन्याचा कमांडर झाला. लढाया नसतील त्यावेळी तो दूरवर (झावेरी नदीपर्यंत) शिकारीवर जात असे. १८५२ मध्ये ट्रान्सव्हालचे स्वातंत्र्य प्रेटोरियनने मान्य केलें. येथपासून पुढे अनेक वर्षे तेथे अराजकता माजलेली होती. शिवाय ऑरेंज फ्रीस्टेटचे राज्य मोडून दोन्ही देशांचा राज्यसंघ स्थापण्याचा प्रयत्न प्रेटोरियस-कूगर-पक्ष करीत होता. यापुढील या देशाच्या इतिहासांत कूगरचे नांव अगदी प्रामुख्याने येतें. १८६४ मध्ये प्रेटोरियस प्रेसिडेंट होता व कूगरला सैन्याचे कमांडर जनरल नेमण्यांत आलें. १८७० मध्ये डच व ब्रिटिश यांच्यातील एका सरहद्दीसंबंधीच्या वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल असमाधानकारक लागल्यामुळे प्रेटोरियसचा पक्ष पदच्युत होऊन थॉमस बर्गस नांवाचा इसम प्रेसिडेंट झाला. त्या कारकीर्दींत कूगरने बर्गसच्या विरोधीपक्षांत सामील होऊन कर न देण्याविषयीहि बोअर लोकांस उपदेश करण्यास सुरुवात केली. अशा विरोधी धोरणाने राज्यकारभार बंद पडून शेवटी १८७७ मध्ये ब्रिटिश लोकांनी तो प्रांत आपल्या प्रांतास जोडून टाकला. या कृत्यास ट्रान्सव्हालचा देशभक्त कूगर याने विरोध केला खरा; परंतु ती गोष्ट चुकत नाही असे ठाम दिसल्यामुळे नंतर त्याने ब्रिटिश सरकारची एक मोठ्या पगाराची नोकरी पत्करली. यावरून यावेळी ट्रान्सव्हालतील बोअर लोकांना देशभक्तीची व्याख्या वरोवर कळतच नव्हती असे म्हणावे लागतें. तथापि नोकरी पत्करल्यावरहि कूगरने ट्रान्सव्हाल पुन्हां स्वतंत्र करण्याची चळवळ उघड चालवून, इंग्लंडमध्ये ट्रान्सव्हालचा ब्रिटिशशांशी जडलेला नूतन संबंध तोडून टाकण्याची खटपट करण्याच्या दोन डेप्युटेशनसमध्ये सदस्य पाकरिले. तेव्हां या राजद्रोही कृत्यांबद्दल अर्थात कूगरला नोकरीतून काढून टाकण्यांत आलें. १८८० मध्ये बोअर लोकांनी धड केले त्या बंडातील नेतृत्रयींपैकी जनरल जौबर्ट व प्रेटोरियस हे दोघे व कूगर हा तिसरा होता. १८८३ मध्ये कूगरला बहुमताने ट्रान्सव्हालचा प्रेसिडेंट निवडलें. १८८३ मध्ये प्रेसिडेंट कूगर पुन्हां इंग्लंडमध्ये गेला व ब्रिटिशसरकारपासून लॉर्ड डर्बामार्फत लंडन कन्व्हेन्शन नामक करारपत्र त्याने मिळविलें. त्यायोगे ट्रान्सव्हालचा राज्यकारभार पुन्हां पूर्णपणे बोअर लोकांच्या हाती गेला. परंतु तेव्हापासून पुन्हां राष्ट्राची स्थिति खालावत चालली. स्वतः कूगर फारसा लोकप्रिय नव्हता; राज्यकारभाराच्या कामांतहि तो बराच नालायक ठरत चालला होता. फक्त ब्रिटिशसरकारवरोवरच्या कारभारांत यश आल्यामुळे देशांत त्याला साधारण पाठिंबा होता इतकेंच. १८८८ मध्ये कूगर दुसऱ्यांदा प्रेसिडेंट निवडून आला. १८८९ डॉ. लिडस हा तरुण हॉलंडर स्टेट सेक्रेटरी नेमला गेला. त्याने कुलमत्तेपद्धतीला फार उत्तेजन दिलें. व्यापारांत सरकारलाहि हक्क घेऊं देण्याचे तत्व मान्य करण्यांत आलें. १८९० ते १८९२ व १८९४ या

सालांत मताधिकारासंबंधीच्या कायद्यांत केरवदल करून कूगरने सर्व यूटलंडर लोकांना त्या अधिकारांतून वगळून टाकलें. ह्या त्याच्या कृत्यामुळे इतर समाजाचे मत, कूगर विरुद्ध इतकें बळाबलें होतें की, १८९३ च्या निवडणुकींत कूगरच्या ऐवजी जौबर्ट प्रेसिडेंट निवडून येणार असे बहुतेक लक्षण दिसत होतें. तथापि निवडणुकीच्या वेळी प्रतिनिधि समेच्या सभासदांशी समेटाचे धोरण ठेवून कित्येक विरोधक मतदारांच्या मतांचा हक्क कायद्याच्या फालतू सवर्षावर काढून टाकून व मते मोजण्याच्या कामांतहि कांहीं लटपटी करून जौबर्टपेक्षा अधिक मते मिळवून निवडणुकींत आपला विजय झाल्याचे कूगरने जाहिर करविलें. त्या निकालाविरुद्ध जौबर्टने प्रतिनिधिसभेकडे अपील केलें, पण त्याचा कांहीं उपयोग न होता कूगर तिसऱ्यांदा प्रेसिडेंटच्या जागी कायम झाला. बर्गस व जौबर्ट यांच्यावरोवर कूगरने केलेल्या वर्तनावरून व तसेंच यूटलंडर्सना मताधिकारांतून वगळण्याच्या त्याच्या कृत्यावरून असे दिसतें की, ट्रान्सव्हालचे सरकार विशिष्ट मंडळाच्या हातांत ठेवून आपण स्वतः त्या मंडळाचा आमरण प्रेसिडेंट रहावे, अशी त्याची महत्वाकांक्षा होती.

१८७७ पासून कूगरने आपले परदेशी राजकारण सतत ब्रिटिशविरोधक ठेवले आणि वेच्युआनालँड, न्होडेशिया व झुलुलँड या तिन्ही ट्रान्सव्हालची सरहद्द वाढविण्याचा व ब्रिटिश मुख्य आपल्या राज्यांत सामील करण्याचा क्रम चालविला. या गोष्टींत १८९५ पर्यंत कूगरला यशच येत गेलें; पण त्या साली मात्र त्याला पाहिजे होतें तें वंदर मिळालें नाही. अंतर्गत कारभारांतील त्याचे धोरणाहि विचारशून्यपणाचे, बेफिरीचे व बेदिकती असे. त्यामुळे शेवटी अनर्थ गुदरले. यूटलंडर्स लोकांच्या डेप्युटेशनला त्याने जें उत्तर दिलें त्यांत त्याच्या एकंदर वागणुकीचे स्फूर्तिपूर्ण चांगले होतें. तो म्हणाला. “ हा माझा देश आहे व हे ह्या देशाचे कायदे आहेत; ज्यांना हे कायदे पाळावयाचे नसतील त्यांनी हा माझा देश सोडून खुशाल चालतें व्हावे. ” यूटलंडर्स लोकांशी सलोख्याने तो वागला असता तर त्याच्या राज्यास चांगली वळकटी आली असती. शिवाय जेमसनच्या हल्ल्याच्या प्रकरणावरूनहि त्याने कांहीं एक बोध घेतला नाही. आणि ब्रिटिश सरकारने मध्यस्थी केली तरीहि यूटलंडर्स लोकांच्या तक्रारी दूर करण्याचे कूगरने साफ नाकारलें. १८९८ मध्ये कूगर चवथ्यांदा ट्रान्सव्हालचा प्रेसिडेंट निवडून आला. १८९९ मध्ये परकीयांवर जो जुलूम चालला होता त्याचा विचार करण्याकरितां ग्लोएम्फॉटिन येथे सर मिलनर व प्रेसिडेंट कूगर यांची एकत्र बैठक भरली. पण त्या बैठकींत कूगर आपली तत्वे तिळमात्र सोडण्यास तयार नव्हता. येथपर्यंतच्या सर्व प्रसंगी कूगरने स्वतःच्या व आपल्या समाजाच्या कृतितां सर्व फायदे मिळवून इतरांना तो काडीची सवलत देण्यास तयार नसे. यामुळेच फ्री स्टेटचा प्रे. सर जॉन ब्रॅड याच्या

वरोवर कूगरचे कधी पडले नाही. ब्रँडनंतर रीट्झ प्रेसिडेंट झाला. त्यावेळी कूगरने सर्व बोअर लोकसत्ताक राज्यांनी त्यांच्या स्वातंत्र्यावर घाला आल्यास एकमेकांना परस्पर मदत करण्याचा वधनपर ठराव केला; पण त्या ठरावाने फ्रीस्टेटला काही मदत न होता कूगरने मात्र ब्रिटिश विरोध त्यांची वारंवार मदत घेतली. याप्रमाणे कूगरने आपला एक कावा तर साधलाच. पण त्याच्या मुळे चढून जाऊन मिलनर बैठकीत कोणतीही सवलत इतरांना द्यायची नाही अशा निश्चयाने तो आला. त्या बैठकीत मताधिकार देण्याचे त्याने वरकरणी कवळ केले पण त्याला दुसऱ्या इतक्या अनेक अटी घातल्या की ते सर्व ढोंग होते हे उघड दिसत होते. मिलनरने जी जी म्हणून सूचना पुढे मांडली तिला ट्रान्सव्हालच्या स्वातंत्र्यास यांनी धक्का पोहोचिले असे कूगरचे ठराविक उत्तर मिळत गेले. अर्थात ही बैठक अयशस्वी झाली. पुढे १८९९ आक्टोबरमध्ये प्रेट्रिटनवरोवर पत्रव्यवहार होऊन शेवटी ट्रान्सव्हाल सरकारने निर्वाणीचा खलिताहि पाठविला व ताबडतोब ट्रान्सव्हाल व फ्रीस्टेट यांमधील बोअर लोकांनी नाताळ व केप कॉलनी यांवर स्वारी केली. १९०० मध्ये ब्रिटिश फौजेने ब्लोएम फॉटिन व प्रेटोरिया हे प्रदेश व्यापले. त्यावेळी स्वतः वृद्ध पणामुळे रणांगणावर जाण्यास असमर्थ असल्यामुळे कूगर आपल्या कार्यकारी मंडळाच्या सल्ल्याने युरोपांत जाऊन तिकडिले राष्ट्रांची मध्यस्थीरूपी मदत मिळविण्याच्या खटपटीस लागला. परंतु त्यांत त्याला विलकुल यश आले नाही. यापुढे राजकारणांत त्याचे महत्त्व उरलेच नाही. तेव्हा तिकडेच युट्रेट येथे राहून त्याने स्वतःचे चरित्र लिहून प्रसिद्ध केले. १९०४ जुलै १४ रोजी तो जेनेवा सरोवरानजीक क्लेरेन्स येथे मरण पावला. प्रिटोरिया येथे त्याच्या तिसऱ्या बायकोच्या थडग्यांतच त्याचे शव पुरण्यांत आले. त्याच्या एकंदर तीन बायका झाल्या. त्याचे कुटुंबहि मोठे होते. प्रिटोरिया येथे कूगरचा एक पुतळा स्थापला. त्यावेळी कूगरच्या बायकोच्या इच्छेवरूनच कूगरच्या डोक्यावरील टोपी उताणी ठेवण्यांत आली; कारण असे की, तीत पावसाचे पाणी आपोआप सांचावे व ते पक्ष्यांना पिण्यास उपयोगी पडावे.

कून्स्टाड—हे ऑरेंज रिव्हर कॉलनीचे शहर असून रेल्वेने ब्लोएमफॉटिनच्या ईशान्येस १२७ मैल व जोहान्सबर्गच्या नैर्ऋत्येस १३० मैल आहे. १९०४ साली येथील लोकसंख्या ७१९१ होती. हे शहर व्हालसानदीच्या तीरावर असून समुद्रसपाटीपासून ४४८९ फूट उंच आहे. हिऱ्याच्या व कोळशाच्या व्यापाराचे हे केंद्रस्थान आहे. येथील हवा आरोग्यकारक आहे. बाजारचौकांत डच रिफॉर्मड प्रार्थनामंदिर आहे. १९०२ च्या अँग्लो बोर युद्धांत ब्रिटिशांनी ब्लोमेफॉटिन काबीज केल्यावर ऑरेंजफ्रीस्टेटच्या बोर लोकांनी हे राजधानीचे शहर केले. लवकरच लॉर्ड रोबर्ट्सने हे

काबीज केले. लेस येथे हिऱ्याच्या व व्हीर फॉन्टेन येथे कोळशाच्या खाणी आहेत.

क्रेक—इ. स. ६३९ या वर्षी सयाममध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार होण्यास सुरुवात झाली असे म्हणतात. ज्या राजाच्या अमलाखाली या प्रसारास सुरुवात झाली त्या राजाला पुराणकथेमध्ये क्रेक हे नांव दिले आहे. बौद्ध धर्माच्या सन्मानार्थ त्याने इ. स. ६४२ पासून सुरुवात होणारा लोकांमध्ये चाललेला शक स्थापन केला.

क्रेसी—फ्रान्सच्या उत्तरभागातील सोमी भागातील एक शहर. हे मेई नदीच्या काठावर वसले आहे. येथे १३४६ च्या आगष्ट महिन्याच्या २५ व्या तारखेस तिसऱ्या एडवर्डच्या नेतृत्वाखाली इंग्रज व व्हॅलाइजचा फिलिप राजा यांच्या नेतृत्वाखाली फ्रेंच लोकांमध्ये युद्ध होऊन इंग्रजांस मोठा जय मिळाला.

क्रोपोटकिन—(१८४२-१९२१) हा रशियन भूगोलशास्त्रवेत्ता, ग्रंथकार व क्रांतिकर्ता पुरुष इ. स. १८४२ मध्ये मास्को येथे जन्मला. त्याचा बाप सरदार होता. त्याची आईहि मोठ्या कुळातील असून तिला विद्येची फारच अभिरुची होती. वयाच्या पंधराव्या वर्षी क्रोपोटकिन याला त्याच्या बापाने सरदारांच्या मुलाकरिता स्थापन झालेल्या लष्करी शिक्षणाच्या शाळेत दाखल केले. लष्करी शिक्षण घेत असताना त्याने इतर विषयांचा आस्थापूर्वक अभ्यास केला. विशेषतः फ्रेंच वाङ्मय इतिहास यांकरिता त्याने लक्ष्य पुरविले. रशियातील शेतकरी वर्गाच्या स्थितीबद्दल त्याला फार बाईट वाटत असे व शेतकऱ्यांच्या हितसंबंधांविषयी त्याचे लक्ष्य शेवटपर्यंत वाढतच गेले. याच सुमारास रशियांत एक नवीन प्रकारची क्रांतिकारक चळवळ उदयास येऊन पहात होती. त्या चळवळीमध्ये क्रोपोटकिन हा उत्साहाने भाग घेऊन लागला. इ. स. १८६२ मध्ये त्याने आपले नांव कोसाक स्वारांच्या तुकडीत दाखल केले. पुढे काही दिवस ट्रॅन्सवैकेलियाच्या गव्हर्नराचा सेक्रेटरी या नात्याने काम केले. इ. स. १८७४ मध्ये भूगोलशास्त्रवेत्त्यांची उत्तर मॅचूरियाची पहाणी करण्याकरिता एक कमिटी नेमली गेली, त्याचा हा अध्यक्ष झाला. ही पहाणी झाल्यानंतर मध्य मॅचूरियाची पहाणी करण्याचे कामहि याने आंगिकारिले. यामुळे त्याचा फार फायदा झाला. पुढे इ. स. १८६७ मध्ये त्याने सैन्यातील कामाचा राजीनामा दिला. सेंटपीटर्सबर्ग येथील विश्वविल्यांत त्याने आपले नांव दाखल केले. १८७३ मध्ये त्याने एक विद्वत्तापूर्ण निबंध प्रसिद्ध करून त्याकाळचे आशिया खंडातील नकाशे कसे चुकीचे होते हे त्याने सप्रमाण सिद्ध केले. इ. स. १८७९ मध्ये त्याने फिनलंड व स्वीडनमधील हिमकालीन प्रस्तरावशेष शोधून काढले, पण आणखी नवीन लावण्यापेक्षा पूर्वी झाले आहेत तेच शोध जनतेत फैलावण्याचे काम त्याला अधिक प्रिय वाटू लागल्यामुळे तो सेंटपीटर्सबर्ग येथे राहत आला व त्याने क्रांतिकारक पक्षाची बाजू स्वीकारली

इ. स. १८७२ मध्ये तो जीनिव्हा येथील सार्वराष्ट्रीय मजूर संघाचा सभासद झाला. पण या संघाची मते त्याला मवाळ वाटल्यामुळे त्याने रशियांत अधिक जहाल मतांवा प्रसार करण्यास सुरुवात केली. इ. स. १८७४ मध्ये त्याला पकडण्यांत आले. पण इ. स. १८७६ मध्ये त्याने आपली कशीबशी सुटका करून घेतली व तो इंग्लंडमध्ये आश्रयार्थ आला. थोडक्याच दिवसांनी तो स्वित्झर्लंडमध्ये गेला. तेथील जूरा फेडरेशनचा तो सभासद झाला. या संस्थेतर्फे त्याने एक वर्तमान पत्र सुरू केले. मधून मधून तो क्रांतिकारक चळवळीसंबंधीची छोटी पत्रकेहि प्रसिद्ध करीत असे. इ. स. १८८१ मध्ये रशियाचा शार दुसरा अलेक्झांडर याचा खून झाला. त्यामुळे स्वित्झर्लंड सरकारने त्याला आपल्या देशातून हद्दपार केले. लंडन येथे एक वर्ष काढल्यावर तो थोड्याने येथे परत आला. पण तो सार्वराष्ट्रीय मजूरसंघाचा सभासद आहे या सवबावर फ्रेंच सरकारने त्याला पकडून पांच वर्षांची शिक्षा ठोठावली. पण फ्रेंच राष्ट्रसभेत त्याच्या तर्के पुष्कळांनी त्याच्या सुटकेबद्दल चळवळ केल्यामुळे त्याची सुटका झाली. सुटका झाल्यानंतर तो लंडन येथे राहण्यास आला. एन्सायक्लोपिडीया ब्रिटानिकांत त्याने रशियासंबंधी बरेच लेख लिहिले. याशिवाय दि स्टेट इट्स पार्ट इन् हिस्टरी (१८९८) फील्ड्स, फॅक्टरीज अँड वर्कशॉप्स (१८९९), मॉर्डेन सायन्स अँड अनार्फिझम (१९०३), रशियन लिटरेचर इत्यादि पुष्कळच ग्रंथ त्याने लिहिले. लंडन येथे पुष्कळ वर्षे काढल्यानंतर क्रोपोटकिन हा रशियामध्ये इ. स. १९१७ मध्ये परत आला. इंग्लंडमध्ये असतांना इंग्रज लोकांनी त्याला चांगल्या रीतीने वागविले होते. रशियामध्ये येतांच लंडन गार्ड्सला एक पत्र लिहून त्याने त्याबद्दल गौरवपर उद्गार काढले. रशियामध्ये मात्र तो ज्या आशेने परत आला ती आशा फलद्रूप होण्याचे वाजूला राहून त्यास निराशेचे जीवित कंठाचे लागले. बोल्शेविकांच्या अंमलाविरुद्ध तो कडक टीका करीत असे. याबद्दल रशियातील जहाल पक्ष त्याला पाण्यांत पहात होता. त्यामुळे त्याला फार वाईट वाटत असे. अशा स्थितीत फेब्रुवारी ता. ८ इ. स. १९२१ मध्ये तो मास्को येथे मरण पावला.

क्रोमाइट—कुमित (क्रोमियम) व लोह (लोखंड) यांचे प्राणिद. ह्याला कुमिक लोह किंवा कुम लोहाची अशोधित धातू असेहि नांव असून क्रोमियम व त्याचे संयुक्त पदार्थ मुख्यतः ह्यापासूनच मिळतात. त्याचे समकोन अष्ट कोनाकृति स्फटिक असतात. परंतु ते बहुधा लहान लहान गोळ्यांच्या रूपांत आढळते. दिसण्यांत ते लोहचुंबकीय लोखंडासारखे दिसते, परंतु त्याच्या अंगां लोहचुंबकीय गुण असलाच तर फार थोडा असतो. त्याचे विशिष्टगुरुत्व ४.५ आहे. औपपत्तिक संकेताप्रमाणे त्यामध्ये कुम प्राणिदाचे प्रमाण शे. ६८ व लोहस प्राणिदाचे प्रमाण शे. ३२ असावयाचे परंतु बहुतेक लोहस प्राणिदाच्या ऐवजी अक्षतः म्याग्नेशिया

व कुमप्राणिदाऐवजी अल्युमिना व लोहप्राणिद आल्यामुळे खनिज धातूत कुमप्राणिदाचे प्रमाण शे. ४० ते ५० पेक्षा ज्यास्त नसते. उल्कापातांतून पडलेल्या लोहांत व दगडांत हे द्रव्य सांपडते. हल्ली कॅलिफोर्निया, तुर्कस्तान, उरलपर्वत व न्युझीलंडमध्ये दून डोंगर व शेटरलंडांत उन्स्ट येथे खार्णांतून हे खनिज काढतात.

रंग व रंगीत चिंटे करण्याला लागणारे कुमसंयुक्त पदार्थ तयार करण्याकडे, त्याच प्रमाणे कुम पोळाद करण्याकरिता या द्रव्याचा पुष्कळ उपयोग केला जातो.

क्रौंचद्वीप—पृथ्वीच्या सप्तमहाद्वीपांत पाचवे. हे धृतो-दाच्या पलीकडे असून याचा विस्तार अथवा रुंदी सोळा लक्ष योजने आहे व यास तितक्याच रुंदीच्या क्षीरसमुद्राचे वेष्टण आहे. येथील अधिपति प्रियव्रत राजर्षीचा पुत्र धृत-पृष्ठ असून त्यांत क्रौंच नामक एक अत्यंत मोठा पर्वत आहे. त्यावरूनच यास क्रौंचद्वीप असे नांव पडले आहे. यांत शुक्र, वर्धमान, भोजन, उपवर्हिण, नंद, नंदन आणि सर्वतोभद्र असे सात पर्वत आहेत आणि अभया, अमृतौघा, आर्यका, तीर्थवती, वृत्तिरुपवती, पवित्रवती आणि शुक्ला अशा सात नद्या आहेत. धृतापृष्ठाने या द्वीपाचे वर्ष संज्ञक सात भाग करून, आपल्या सात पुत्रांस यांचीच नावे ठेवून विभागून दिले असत. [भाग स्तं. ५ अ. २० देवी भा. स्कं. ८ अ. १२]

क्लाइव्ह—(१७१५-१७७४) रॉबर्ट क्लाइव्ह हा इंग्लंडांत श्रॉप्शायर

परगण्यांत स्टिचे येथे ता. २९ सप्टेंबर १७२५ रोजी जन्मला. याचा बाप वकील होता. हा लहानपणी धाडशी व हुड असे. फारशी विद्या नसल्याकारणाने त्याला त्याच्या बापाने खटपट करून ईस्ट इंडिया कंपनीत कारकुनीची

जागा देवविली. तो इ. स. १७४३ त मद्रासेस आला. त्यावेळी कारकुनीच्या जागेला व्यापाराची चांगली माहिती लागे पण ती याला मुळीच नव्हती व त्यामुळे पैसाहि त्याला फारसा मिळेना. हा काळ विपत्तीत एकलकोंड्यासारखा त्याने घालविला. पिस्तुलाने आत्महत्या करण्याचाहि त्याने दोन वेळा प्रयत्न केला परंतु प्राण गेला नाही हे पाहून, माझ्या जगण्याचे काही तरी प्रयोजन आहे असे त्याने ठरविले. शेवटी

त्याला घरां जावेसं वाटलें. त्यावेळचा मद्रासचा गव्हर्नर त्याला चांगलें वागवी. इ. स. १७४३ त फ्रेंचांनी मद्रास घेतलें, तेव्हां पळून गेलेल्या इंग्रजांत हा होता. पळतानां त्यानें मुसुलमानांनी वेष घेतला होता. याच सुमारास डेव्हिडच्या किल्ल्यावर फ्रेंचांनी हल्ला केला पण त्यांत त्यांचा मोड झाला. या चकमकींत झाडव्हनें प्रथम हातांत शस्त्र घेतलें. नंतर इंग्रजांनी पांढेरचीस वेढा दिला. त्यावेळीं यांनीं तरवार गाजविली. इंग्रजांनीं यानंतर देवीकोटा घेतला तेव्हां हा लेफ्टनंट बनला. पुढें बालकोंच्यावरील हल्ल्यांत याचें व कॅप्टन जिजेनचें जमलें नाहीं म्हणून तो मद्रासला परतला. पुढें इ. स. १७५१ त चित्रनापल्लीच्या वेळ्यांत यांनीं कारकुनाची जागा कायमगी सोडून लष्करांत नौकरी धरली. चित्रनापल्लीस महंमद अल्ली हा फ्रेंचांनीं (चंदासाहेवानें) अडकवून ठेविला होता. तेथील इंग्रजांच्या सैन्यांत अत्यंत वैशिष्टी होती. तेव्हां झाडव्हनें चंदासाहेवास तेथें तसाच सोडून एकदम अर्काटवर (चंदासाहेबाच्या राजधानीवर) ता. ११ ऑक्टोबर सन १७५१ रोजी हल्ला केला व किल्ला काबीज केला. तेथें मुसुलमानांनीं फौज थोडी होती; शिवाय चंदासाहेवानें पाठविलेली कुमक उशीरां आली. त्यामुळें राजधानी सहजासहजी पडली. चंदासाहेवानें आपला मुलगा राजेसाहेब याला अर्काटवर पाठविलें. त्यानें अर्काटला वेढा दिला तेव्हां झाडव्ह आंत कोंडला गेला. तटाला खिंडारें पडलीं पण राजेसाहेब आंत घुसेना, अन्नसामुग्री संपल्यावर आपोआप इंग्रज शरण येईल असें त्याला वाटलें. ही ठिलाई त्याला नडली. पुढें मोहरमच्या एके दिवशीं जोराचा हल्ला करावयाचा त्यानें वेत केला, तो फितुरीमुळें झाडव्ह यास समजला. त्यामुळें राजेसाहेबाच्या लढाईचें काम विनसलें; शेवटीं त्यानें ५० दिवस चालविलेला वेढा उठविला. या वेळ्यामुळें फ्रेंचांच्या वजनास उतरती कळा लागून इंग्रज वरचढ वनूं लागले. याच सेळ्यांत हिंदी लोकांनीं आपण पेज पिऊन इंग्रजांस भात दिला. या व पुढील मेहिमांत मराठे (मुरारराव घोरपडे व तंजावरकर) यांनीं इंग्रजांचा पक्ष घेतल्यामुळें अखेर त्यांचा जय झाला. मद्रानहूनहि झाडव्हला मदत आली. त्यामुळें त्यानें अरणी येथें राजेसाहेबाचा पराभव केला (१७५१). नंतर तो मद्रासेस परत गेला. तेव्हां राजेसाहेबानें परत सर्व प्रांत काबीज केल्याचें ऐकून तो मार्गे फिरला. कावेरीपाक येथें दोघांची गांठ पडली व मोठ्या युक्तीनें झाडव्हनें जय मिळवला, आणि कवळंग व चिंगलपट हे दोन किल्ले त्यानें घेतले. मद्रासला परत आल्यावर आपल्या एका स्नेह्याच्या मास्कलिन नांवाच्या बहिणीशीं त्यानें लग्न केलें व अखेर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें १७५३ त तो विलायतेस गेला. या वेळीं दोन लाखांची माया त्यानें जमविली. इ. स. १७५६ मध्ये इंग्रजांचें व सिराजउद्दौल्ल्याचें वांकडें आलें होतें. कलकत्तेकर इंग्रज फार संकटांत होतें. अशा वेळीं इंग्लंडहून आलेला वाटसन व झाडव्ह यांस बंगाल्यांत पाठविले. झाडव्ह

नुकताच मद्रासला विलायतेहून गव्हर्नर म्हणून आला होता. सिराजशीं मिटतें घ्यावें असा मद्रासकारांचा हेतु होता. परंतु झाडव्हनें हुबळीस उतरल्याबरोबर लगेच सिराजला चढाईचीं पत्रे लिहिण्यास सुरुवात केली. त्यानें कलकत्त्याचा विल्यम किल्ला काबीज केला. यावेळीं तत्रस्थ इंग्रजांत भांडणें सुरू होती. झाडव्ह यांस अप्रिय झाला होता. तो कंपनीचा व वॉटसन हा राजाचा नोकर असल्यानें त्यांची आपसांत चुरस लागली होती. झाडव्हनें हुगळी घेतली तेव्हां सिराजनें त्याच्याशीं तहाची वाटाघाट सुरू केली, पण त्यानें ती टाळली व दोघांची लढाई कलकत्त्यास होऊन उभय पक्षांचें सारखेंच नुकसान झालें. तेव्हां अलीनगर येथें तह झाला (१ फेब्रु. १७५७). यूरोपांत १७५७ त फ्रेंच-इंग्रजांचें युद्ध सुरू झाल्यामुळें चंद्रनगरच्या फ्रेंच गव्हर्नरानें इंग्रजांची कांहीं एक खोडी काढली नसतांहि झाडव्हनें त्याच्यावर एकाएकी हल्ला केला. फ्रेंचांनीं शस्त्रांनीं वचाव केला. यावेळीं झाडव्हचा पराजय झाला असता पण वॉटसननें आयत्या वेळीं मदत केल्यानें त्याला जय मिळाला. तो धाडशी असला तरी कठिण प्रसंगी त्याची तारांबळ उडे. त्याच्या आयुष्यांतील सर्व मोठे प्रसंग अशा धरसोडीनेच पार पडले आहेत. ऐन आणीबाणीच्या वेळीं त्यानें स्वतःच्या हिंमतीनें मनाचा निश्चय करून पराक्रम गाजविला असें घडलें नाहीं. या लढाईत नंदकुमार व एक फ्रेंच या दोघांच्या फितुरीनें इंग्रज विजयी झाले. याच वेळीं पातशहा आपल्यावर चालून येत आहे असें समजल्यावरून सिराजनें झाडव्हला मदतीस बोलाविलें. तो या संधीची वाट पहात होता. अलीनगरच्या तहाचा वाटेक तसा अर्थ करून झाडव्हनें आपल्या मागण्या वाढविल्या व स्वतः सिराजच्या प्रजेस त्रास देऊं लागला. कांहींतरी कुरापत काढून सिराजचें राज्य स्वाहा करण्याचा घाट त्यानें घातला. सिराजनें इंग्रजास भेटण्यापूर्वीं नजराणे द्यावे, फ्रेंचांच्या सर्व वखारी इंग्रजांस द्याव्या, त्यांनां सर्व दंगाल्यांत व्यापारास परवानगी असावी वगैरे अटी झाडव्हनें घातल्या; त्या सिराजनें अमान्य केल्या. त्यावेळीं सिराजला पदच्युत करण्याचा वेत त्यानें केला व त्यास सिराजचा सेनापति मीरजाफर हा फितूर होऊन मिळाला. सिराजच्या दरबारीं बंट हा इंग्रजी वकील होता, त्यानें व झाडव्हनें हीं सर्व कारस्थानें रचलीं. वरून त्यानें सिराजास गोड पत्रें लिहून कटाचा सुगावा लागूं दिला नाहीं. या कटांत उमीचंद हा सावकार होता. त्याला झाडव्हनें अगदीं हातोहातीं फसविलें (उमीचंद पहा). मीरजाफर फितूर झाल्याचें सिराज याला कळलें तरी त्यानें त्याला बडतर्फे केलें नाहीं. झाडव्हची लबाडी मात्र त्याला समजली व तुम्ही तह मोडला असें त्याला पत्र लिहून तो प्लासीस आला. यावेळीं झाडव्ह धरसोडीनें वागत होता, कोणावरहि त्यानें पुरा विश्वास टाकला नाहीं. त्यानें पांच हजार फौज पाठविण्याचें मीरजाफरास वचन दिलें होतें, परंतु त्याच्याजवळ सारे सैन्य गावळी व थोड्याच तोफा होत्या.

सिराजवर आपण एकदम हल्ला करावा असें त्यानें ठरविलें. त्यानें आपलें सैन्य आंबराईत सुरक्षित ठिकाणी ठेविलें होतें. सिराजचा मुख्य सेनापति मीरमदन मेल्यावर व मीरजाफर फितूर झालेला पाडून सिराजनें मुर्शिदाबादेस परत फिरण्याचा हुकूम केला व त्यामुळे सर्वत्र गोंधळ माजला. खरी लढाई येथे झालीच नाही. सिराज उगाच घाबरून पळाला (२३ जून १७५७). पुढें दोन तीन दिवसांनीं क्लाइव्हनें फितुरी मीरजाफरास मुर्शिदाबादेस नेऊन गादीवर बसविलें व गुप्त कराराप्रमाणें बक्षिसाची मागणी केली. एकंदर रकम सव्वादोन कोटी रुपयांची होती. मोठ्या कष्टानें मीरनें ती भरली. त्यांत खुद्द क्लाइव्हला तेवीस लाख, चाळीस हजारांची रकम मिळाली. ही निव्वळ लूट असल्यानें इंग्लंडांत याबद्दल मोठा गवगवा झाला. परंतु आपण हें गैर केलें असें क्लाइव्हला कधीच वाटलें नाही. हिंदी लोकांत फूट पाडून आपला कावा साधण्याची युक्ति प्रथम क्लाइव्हनेच अंमलांत आणून, इंग्रजी राज्याचा पाया घातला. मीरजाफरासहि पुढें क्लाइव्हने छळलें. बाकीच्या उगवणीबद्दल त्यानें त्याच्याकडून पंचवीस लक्षांचा मुख्य खुबाडला (इ. स. १७५८), सान्या बहार प्रांतांतील सान्याचा मक्का कंपनीस देवविला आणि स्वतःस सहा हजारांची मनसबदारी मिळविली व आपण पातशाही अमीर बनला. त्यानें सहा हजार पायदळ व पांच हजार घोडदळ ठेवावें व त्याबद्दल पातशाहानें त्याला सात लक्षांची नेमणूक द्यावी असा याचा अर्थ होता. परंतु त्यानें फौज न ठेवतां रकम मात्र मागितली व मीरजाफरनें परभारे कंपनीच्या जहागिरीतून वसूल करण्यास त्याला परवानगी दिली. यामुळे कंपनी व क्लाइव्हमध्ये याबद्दल तंटो उत्पन्न झाला. या सुमारास तो कलकत्त्याच्या कौन्सिलचा अध्यक्ष झाला होता. इ. स. १७५९ त शहाजाहानें मीरजाफरवर स्वारी केली तेव्हां हा त्याच्या मदतीस गेला होता. नंतर आपल्या मनाप्रमाणें कलकत्त्यास व्यवस्था लावून तो १७६० च्या फेब्रुवारीत स्वदेशी परत गेला. तेथें त्याला प्लासीचा लॉर्ड बनविलें गेलें. त्यानें तेथें कंपनीच्या कारभाराची थोडीशी सुधारणा केली. इकडे मीर कासीमला इंग्रजांनी गादीवर बसविलें व त्याच्यापासून पुष्कळ पैसा उपटला. “ कंपनीच्या मुलकी व लष्करी सान्या नौकरांनीं लाच खाल्ला. ” तेव्हां ही स्थिति सुधारण्यास क्लाइव्हला गव्हर्नर म्हणून तिसऱ्यानें हिंदुस्थानांत पाठविलें (१७६५). या वेळीं इंग्रजांवर आयोध्येचा नवाब व दिल्लीचा बादशहा हे चालून गेले. परंतु त्यांचा बक्सार येथें पराभव झाला. याचा फायदा घेऊन क्लाइव्हनें बंगाल, बहार व ओरिसा या तीन प्रांतांची प्रख्यात दिवाणी सनद शहाअलमपासून मिळविली. या सनदेनें कंपनी ही या प्रांताची (४ कोटी उत्पन्नाची) मालकीण झाली. कर्नाटक व दक्षिण या प्रांतांतील इंग्रजांच्या प्रदेशांचीहि दुसरी फर्मानें त्यानें आ

वेळीं मिळविली. नंतर कंपनीच्या नौकरांचे पगार त्यानें वाढवून त्यांनीं नजराणे घेऊं नयेत व खासगी व व्यापारांत भाग घेऊं नये असें ठरविलें, सैन्यांत सुधारणा केली, तोफखान्याचे सर्व गोळंदाज युरोपियन नेमले; एकहि हिंदी नेमला नाही. इल्लीहि हीच पद्धत अंमलांत आहे. यानंतर तो परत विलायतेस कायमचा गेला. तेथें त्यानें फार पैसे खाल्ले या आरोपावर त्याचा चौकशी पार्लमेंटांत सुरू झाली (मीरजाफरनें आपल्या मृत्युपत्रांत त्याला ७ लक्ष रु. देऊन ठेविले होतेच). पुष्कळ वादविवाद होऊन व त्यानें बंगालच्या पहिल्या सफरीत २३ लक्ष ४० हजारांची माया जमविली खरी परंतु ती कशी जमविली त्यावर वाद न घालतां अखेर एकमतानें “ त्याच वेळीं त्यानें स्वदेशांची मोठी व स्पृहणीय कामगिरी केली ” असा निकाल देण्यांत आला व त्याला निर्दोषी ठरविलें. त्यावेळीं क्लाइव्हनेंहि आपलें समर्थन केलें. तो उमीचंदाच्या फसवणुकीबद्दल म्हणाला की “ मला त्याबद्दल यत्किंचितहि वाईट वाटत नाही. एवढेंच नव्हे तर वेळ आल्यास शंभरदां मी पुन्हा असेंच करीन. ” यानंतर लवकरच १७७४ च्या नोव्हेंबरमध्ये त्यानें आत्महत्या केली. याला अफूवें जबरदस्त व्यसन लागलें होतें. [अर्बुथनाट, सर विलसन, मॅलेसन, कॅरसिन्नोली यांची क्लाइव्हची चरित्रे]

क्लासिअस. रुडाल्फ जुलियस इम्यान्युएल (इ. स. १८२२-१८८८).—एक जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ. याचा जन्म जर्मनीतील कास्लिन गांवीं झाला. इ. सन १८४० ते १८४४ जंथेत त्यानें बर्लिन विश्वविद्यालयांत अभ्यास केला. इ. सन १८४८ सालीं त्यानें विश्वविद्यालयाची पदवी मिळविली. इयुरिच येथील विविध कलाशाळेंत त्याला इ. सन १८५५ सालीं प्रोफेसर नेमण्यांत आलें. इ. सन १८६७ सालीं त्यांची बॉन येथें प्रोफेसरच्या जागेवर नेमणूक झाली. फ्रांको-जर्मन युद्धांत त्यानें वाहतुकीच्या तुकडीचें आधिपत्य स्वीकारून बरीच कामगिरी बजाविली. १८८८ मध्ये बॉन येथें तो मृत्यु पावला.

त्या चे शोधः—प्रयोग करून शास्त्रीय शोध लावणारा या नात्यानें क्लासिअस यानें विशेष महत्त्वाची कामगिरी केली नाही. परंतु तो उत्तम गणिती होता, व त्यानें गणिताच्या साहाय्यानें अणुसंबंधानें कित्येक सिद्धान्त प्रस्थापित केले. त्यानें कानोचें तत्व पुन्हां शास्त्रज्ञांपुढें मांडलें व गत्युष्णतेचे सिद्धान्त या तत्त्वाच्या साहाय्यानें भक्कम पायावर रचले. इ. स. सन १८५० सालीं यानें गत्युष्णतेचा दुसरा सिद्धांत प्रस्थापित केला. हा सिद्धान्त यानें पुढील शब्दांत मांडला. “ थंड पदार्थांतून उष्णपदार्थांत स्वयंप्रेरणेनें उष्णता जाऊं शकत नाही ”. वाफेच्या यंत्रासंबंधानें त्यानें सिद्धान्तरूप बरेच शोध लावले. क्लार्क-माक्सवेलचें असें मत आहे कीं वायुरूपद्रव्याच्या अणूंच्या गतीचा सिद्धान्त क्लासिअसनें बसविला. किंबहुना तो त्या सिद्धान्ताचा आद्य जनक आहे. वायुरूप

द्रव्याच्या अणूचा मध्यसंपथ किंती असावा यासंबंधाची गणना त्यानेच प्रथमतः केली. “ विद्युद्विश्लेषणाविषयी त्याने अशी कल्पना पुढे मांडली की, विश्लेषणधर्मी द्रावणांत अणूंच्या जोड्या बदलत असाव्यात व विद्युद्वलाच्या योगाने या अणूंना एका विशिष्ट दिशेने गति प्राप्त होत असावी. ” ही कल्पना शास्त्रज्ञांस इ. सन १८८७ सलापर्यंत पटली नाही परंतु १८८७ साली एस. ए. आन्हेनस याने ही कल्पना विद्युद्विश्लेषणास उत्तम प्रकारे लागू पडते असे दाखवून दिले.

क्लोजपेट—म्हैसूर संस्थान. बंगलोर जिल्ह्याच्या चन पटण तालुक्यातील एका लहान विभागाचे मुख्य ठिकाण. हें अर्कावती नदीवर वसले आहे. १९११ साली याची लोकसंख्या ३५०६ होती. हें गांव इ. स. १८०० त सरबारी क्लोज या इंग्रजी रेसिडेंटाने वसाविले. त्यावेळी येथे वारगीर अथवा घोडेस्वारांचे ठाणे होते. येथील मुसलमान रेशमाचे किडे पोसण्याचा व रेशीम काढण्याचा धंदा करितात. येथे १८७० त म्युनिसिपलिटिची स्थापना झाली.

क्लोरोफार्म—मधुर वास व रुचकर चव असलेले रंगहीन व झोप आणणारे द्रवरूप औषध. हें इथिल अल्कोहल किंवा अॅसिटोन (सारख्या कार्बनाच्या एखाद्या संयुक्त पदार्था) वर विरजन चूर्णाची क्रिया झाली असता मिळते. थंडीने क्लोरोफार्म गोठतो व तो ६२° सें. ला वितळतो; व ६१.२° सें. ला उकळतो. त्याचे विशिष्टगुणत्व १.५ आहे. चरबी, अल्कलॉइड्स, आयोडिन वगैरे पदार्थ त्यांत लवकर द्रवतात.

वैद्यकीय.—क्लोरोफार्म भूल येण्यासाठी हुंगविण्याची पद्धतिः—शस्त्रक्रिया करण्यासाठी रोग्यास तास अर्धा तास वेष्टुद्ध अवस्थेत ठेवणे ही जबाबदारीची गोष्ट आहे. ज्या माणसाने पूर्वी रोग्यास क्लोरोफार्म हुंगविला नाही त्यास तो देण्यास सांगू नये. कारण रोगी दगावण्याचा संभव असतो. रोगी हृदयक्रिया बंद पडून दगावतो किंवा श्वसनक्रिया थांबून दगावतो याबद्दल मतभेद आहे. तो हुंगविणाराने पुढील सूचना घ्यानांत ठेवाव्या म्हणजे सहसा अपघात होणार नाहीतः—(१) रोग्यास आदले दिवशी संध्याकाळी एरंडेल अगर वस्ती बावा. (२) शस्त्रक्रियेच्या दिवशी त्यास भूल देण्याच्या अगोदर ४-६ तास कांहींही खाण्यास देऊ नये. दिलेच तर जडान्न देऊ नये. पातळ अन्न (दूध, चहा वगैरे) थोडेच द्यावे. (३) क्लोरोफार्म हुंगविण्यासाठी फुगा, वाटली व नाकाशी धरावण्याची टोपी असलेले यंत्र मिळते. परंतु ते महाग असून त्याची आवश्यकता असतेच असे नाही. तागाच्या कापडाची दुहेरी घडी द्रोणाच्या आकाराची, नाक व तोंड यांवर धरतां येईल येवढी मोठी करून तांत थेंबथेंब चोहोंकडे असा ३० पर्यंत थेंब क्लोरोफार्म घालावा व नाकापासून जरा अंतरावर तो द्रोण धरून रोग्यास सावकाश अंक मोजण्यास सांगावे; म्हणजे सहज भूल येण्यास मदत होते. (४) ही प्रथमावस्था होय. यांत रोगी—विशेषतः दारूवी

प्याचा संभव असतो म्हणून धडपड होते असे वाटल्यास मदतनिसाकडून हातपाय अंमळ दाबून धरावे व द्रोण नाकाशी आणखी जवळ धरावा व आणखी थोडे थेंब द्रोणांत पाडावे म्हणजे धडपड थांबेल. (५) नाडी व श्वसनक्रिया नीट चालत आहेत हें कानशिलाजवळची नाडी व पोट अगर छातीच्या हालचालीकडे अविरत लक्ष ठेवून पहातां येते. (६) एखादेवेळेस श्वास थांबतो. त्यावेळी रोग्याचा कृत्रिम श्वासोच्छ्वास सुरू केला पाहिजे. (७) गुंगी आल्यावर कांहीं रोग्यांची जीभ घशाशी गोळा होऊन गुदमरा होतो. तो होऊ नये म्हणून गुंगी आल्यावर एका विशिष्ट चिम-व्याने जीभ पकडून तोंडाबाहेर तो चिमटा लांबत ठेवतात. ही सावधगिरी घेणे फार प्रशस्त आहे. (८) तसेच रोग्याची छाती, पोट व कमर यांसमोवती घट वळ असतील तीं सैल केलीच पाहिजेत. (९) शस्त्रक्रिया कांदट जागेत करूं नये. (१०) शस्त्रक्रियेस आरंभ करण्याइतकी गुंगी आली की नाही हें पहावे. डोळ्याची पापणी उघडून बुबुळ्यास स्पर्श करूं लागले तर पूर्ण वेष्टुद्ध असल्यास रोगी पापण्या गच्च भिडून घेत नाही. (११) रोग्यास दर पांच सात मिनिटांनी क्लोरोफार्मचे २० ते ३० थेंब द्रोणांत पाडून हुंगवात जावे, म्हणजे रोगी मध्येच शुद्धीवर येऊन धडपडून शस्त्रक्रियेस व्यत्यय आणणार नाही. (१२) नक्शिके, डाक्टर कमी क्लोरोफार्म देतात ते चांगले नाही व क्लोरोफार्म अधिक दिल्याने धोका असतो. डोळ्याची कनीनिका गुंगीमध्ये जी अति बारीक झाली असते ती फार मोठी होते. अशा वेळी अधिक हुंगविणे बंद अगर जपून करावे. (१३) चांगली गुंगी असली म्हणजे रोगी झोपेप्रमाणे अगर त्याहून बऱ्याच मोठ्याने अक्राळ विक्राळ घोरतो. (१४) तोंड, घसा, दांत या ठिकाणी शस्त्रक्रिया असल्यास जवळ उकललेला ठेवण्याच्या योजनेचे यंत्र अगर दातांच्या कवळीमध्ये दोन्ही बाजूस मोठी चुचे घालून कांहीं वेळ शस्त्रक्रिया थांबवून मधून मधून क्लोरोफार्म हुंगविण्यास अवसर द्यावा लागतो. (१५) शस्त्रक्रिया आटोपताक्षणी ताबडतोब हुंगविणे बंद करावे व त्या अर्धवट गुंगीत त्याची जखम व पट्ट्या बांधणे उरकून घ्यावे. (१६) रोगी पूर्ण शुद्धीवर येईपर्यंत त्यापासून भूल देणाराने जाळू नये. (१७) शस्त्रक्रियेनंतर ३।४ तास अन्न देऊ नये. अन्न खाऊ घातल्यास शस्त्रक्रिया चालू असतां अगर नंतर वांतांचा संभव फार असतो म्हणून उपासमारच बरी. (१८) सर्व रोग्यांचे हृदय भूल देण्याच्या अगोदर तपासावे. ते विकृत असल्यास अगर रोगी फार वृद्ध व अशक्त असल्यास फारच जपून भूल हुंगवावी. येणंप्रमाणे मुख्य गोष्टीविषयी दक्षता ठेवल्याने अपघात होण्याचा संभव टळतो.

क्रिटी—इक्वेडोरची राजधानी. दक्षिणअक्षांश १४' व पश्चिम रेखांश ७९° ४५' यांचेवर ही आहे; ही पासिफिक महासागर-रेषेच्या किनाऱ्यापासून सुमारे ११४ मैलांवर व ग्वायाकिलच्या

ईशान्येस सरळ रेषेत १६५ मैलांवर आहे. ग्वायाकिलशी हें शहर रेल्वेने जोडलेलें आहे. लोकसंख्या (१९१५) सुमारे ७०,०००. परकी लोक विशेषतः कोलंबियन आहेत. हें शहर पश्चिमेस पिचिचा ज्वालामुखी पर्वत; पूर्वेस पॅंगसी उंचवटा व दक्षिणेस व उत्तरेस पिचिचाचे उंचवटे यांनी वनलेल्या डोंगरपठारावर आहे. या शहराचा पृष्ठभाग उंच-सखल असून त्याच्यामधून दोन खोल दऱ्या पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेल्या आहेत. शहराचे चौकोनी चौक पाडलेले आहेत. तेथील घरे जुन्या स्पॅनिश व मूरिश पद्धतीची आहेत. घरे साधारणतः उन्हाणें बाळविलेल्या विटांची असतात. चांगल्या घरांना गिलावा केलेला असतो. सार्वजनिक इमारती स्पॅनिश पद्धतीच्या आहेत. मुख्य चौकाच्या समोर दक्षिणेस कॅथेड्रल, पश्चिमेस सरकारी राजवाडा; उत्तरेस धर्माध्यक्षाचा राजवाडा व पूर्वेस म्युनिसिपालिटीच्या इमारती आहेत. जेसुईट लोकांचे चर्च ही प्रेक्षणीय इमारत आहे. येथें एक विश्वविद्यालय, वेधशाळा, अकरा मोठाले मठ या सार्वजनिक संस्था आहेत. येथें मोठाल्या व्यापारी वखारी नाहींत. येथून कातडी व जंगलांतील धार्मिक चित्रे पुष्कळ वनतात व ही बाहेर देशी पाठविली जातात. कमावलेले कातडे, खोगीर, जोडे, लॉकरांचे व कापसाचे कापड, पोती, चटया व जाड्या लोंकरीच्या घोंगड्या वनविणें हे देशी धंदे आहेत. येथें लंची गालीचे तयार करतात, लांकडी खोदीव काम व सोन्या-रुप्याची कामें यांत येथील कारागीर बरेच तरवेज आहेत. बायका छानदार कशिद्याचे व फितीचे काम करतात.

स्पॅनिश लोकांनी हें जिंकण्याच्या बरेच पूर्वी क्वाटसन येथें वस्ती केली त्यावरून या शहराला क्वाटो नांव प्राप्त झालें आहे. १५३३ मध्ये सेवॅस्टियन बेवॅल्काझरने या शहराचा शांततेने ताबा मिळविला व १५४१ त याचे स्पॅनिश शहर बनलें. याचे पूर्ण नांव सेन डेल क्वाटो असून हें क्वाटो प्रांताची राजधानी होतें. याचे भूकंपामुळे वारंवार नुकसान झालें आहे. १७९७ व १८५९ मधील धक्यांमुळे याचे अतिशय नुकसान झालें.

क्रिवेक—कानडामध्ये याच नांवाच्या प्रांताचे मुख्य शहर. सेंट लॉरेन्स व सेंट चार्लस या दोन नद्यांच्या संगमावर हें वसलें आहे. पश्चिम रेखांश ७१° १२' व उत्तर अक्षांश ४६° ४८' वर हें आहे. लो. सं. (इ. स. १९११) ७८,७१०. या शहराचे अप्परक्रिवेक व लोअरक्रिवेक असे दोन भाग असून अप्पर क्रिवेकमध्ये मोठे लोक राहतात. पश्चिमेस सेंट जॉन व सेंट रॉज असे उपांत भाग आहेत. सेंट जॉनजवळ अब्राहाम म्हणून रणभूमि आहे. येथें जनरल वूल्फ मरण पावला त्या ठिकाणी एक ४० फूट उंच स्तंभ आहे. आणि स्टेफाय रस्त्यावर एका लोहस्तंभावर त्याचा कांशाचा पुतळा बसविला आहे. क्रिवेकच्या स्वाभाविक रचनेमुळे त्याला लष्करी महत्त्व आलें आहे. येथील वस्ती बहुधा रोमन कॅथो-

लिक आहे. व 'नॉत्र दामे दे विक्तायोर' नांवाचे त्यांचे एक मोठे चर्च आहे. त्याचप्रमाणें लाव्हल नांवाचे येथें एक विश्व-विद्यालय आहे. या शहरांत विजेचे दिवे व ट्राम आहे. ग्रांड ट्रंक कॅनेडियन पॅसिफिक रेल्वेचे व इंटर कलोनियल रेल्वेचे हें स्टेशन आहे. कॅनेडियन हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये या शहराचे प्रतिनिधी जातात. त्याचप्रमाणें प्रांतिक मंडळांत (प्रॉविन्शियल हाऊस) तीन प्रतिनिधी पाठविण्यांत येतात. येथील व्यवस्था मेयर व आल्डरमेन पाहतात. त्यांना दर दोन वर्षांनी पुनः निवडण्यांत येतें. येथील मुख्य व्यापार लांकडाचा आहे. त्याचप्रमाणें जोडे, कागद, रबर, तंबाखू, दोरखंडे, वार्ये, व चाकू-कात्र्या इत्यादि सामान येथें तयार होतें. जॅक्स कारटियर या फ्रेंच नांवाच्याने हें १५३५ सोडून काढलें. चाप्लेन यानें हें शहर १६०८ त वसविलें. १६२९ त इंग्रजांनी तें घेतलें. १६३२ त फ्रेंचांना तें परत देण्यांत आलें. यानंतर तें परत घेण्याचे प्रयत्न इंग्रजांनी दोनदां केले पण त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. शेवटीं १७५९ त ब्रिटिशांनी घेतलें. १७६३ च्या पॅरीसच्या तहानें तें ब्रिटिशांस कायमचें देण्यांत आलें. १७७५ त अमेरिकन जनरलने तें घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला.

क्विलान (कोलम)—मद्रासमधील त्रावणकोर संस्थानांतील क्विलान तालुक्याचे मुख्य शहर, व बंदर. हें ८° ५३' उत्तर अक्षांश व ७६° ३६' पूर्व रेखांशांवर वसलें आहे. सातथ इंडियन रेल्वेच्या शेणकोट्टा-क्विलान-त्रिवेंद्रम या फांट्यावर क्विलान आहे. लोकसंख्या (१९११) १८,८३९. याला पूर्वी देसिगनादू म्हणत. हें संस्थान त्रावणकोरला अठराव्या शतकांत जोडलें. हें पूर्वी पश्चिम किनाऱ्यावर एक उत्तम बंदर होतें. त्रावणकोरच्या महाराजांचा राजवाडा क्विलान सरोवरावर आहे. शहरांत एक रेसिडेन्सी, पेशकार दिवाणाची कचेरी, डिस्ट्रिक्ट व त्याच्या खालील कचेऱ्या, शाळा, रुग्णालये, आणि इतर संस्था आहेत. तीन चार मल्याळी नियत-कालिके येथें निघतात. सुताच्या कापडाचे व विटांचे मुख्य कारखाने येथें आहेत. बाहेरगांवी जाणारा माल कॉफी, चहा, मासे, लांकूड, मिरां आणि काढ्या हा असून बाहेरून येणारा माल मीठ, तंबाखू वगैरे होय. ह्या शहरांत इ. स. ७५१ या वर्षी चीनहून जहाजे येत असत. ह्या ठिकाणी पोर्तुगीज लोकांची वखार होती ती १६६२ मध्ये डच लोकांनी घेतली. पुढें ती डच लोकांकडून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यांत गेली. हल्ली ब्रिटिश सरकारच्या अंमलाखाली असलेल्या भागाला तंगासेरी असे नांव आहे.

क्विन्स्टोन (१)—हें कॉर्क परगण्यांतील दर्यावर्दी ठाणें, समुद्र कांठचे आरोग्यकारक स्थळ आणि बंदर, ग्रेट आयर्लॅन्ड (मोठें बेट) याच्या दक्षिण बाजूवर वसलें आहे. येथील लोकसंख्या १९०१ साली ७९०९ होती. हें शहर कॉर्कच्या पूर्व-आग्नेय दिशेकडे १२ मैलांवर आणि ग्रेट सदर्न-ॲन्ड वेस्टर्न रेल्वेने डब्लिनच्या नैर्ऋत्येस १७७

मैलावर आहे. अमेरिकन युद्धापूर्वी हे एक लहान खेडें असून येथील लोक मासे धरण्याचा उद्योग करीत असत. या शहरास पूर्वी 'कॉकेंच कोव्ह' असे नांव होते. १८४९ मध्ये व्हिक्टोरिया राणी आयर्लंडमध्ये आली त्यावेळी प्रथम येथेच उतरली म्हणून या शहरास क्वीन्स्टॉन म्हणू लागले. येथे अमेरिकन मेल आगवोट थांगते व येथून एक्सप्रेस आगगाड्यांनी डाक रवाना करतात. हे वसाहतीचे लष्कर उतरण्याचे व परदेशगामी लोकांस चढविण्याचे ठिकाण आहे. संयुक्त राज्यांतील सर्वांत जुन्या याट क्लबाचे येथे मुख्य ठाणे आहे. सेंट कॉलमनचे कॅथोलिक मंदिर व प्रॅटिस्टंट एपिस्कोपल देऊळ या मुख्य इमारती आहेत. येथून रश-ब्रूकपावेतो एक सुंदर रस्ता गेला आहे.

(२) हे दक्षिण आफ्रिकेच्या केप प्रांतातील शहर असून केड नदीच्या काठच्या प्रदेशांत आहे. १९०४ मध्ये येथील लोकसंख्या ९६१६ होती. पैकी ४१५७ गोर-वर्णाचे होते. हे १८५३ मध्ये वसविले गेले व त्याला व्हिक्टोरिया राणीचे नांव दिले. येथील हवा आरोग्यकारक असून हे शहर हवा खाण्याचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. हे ३५०० फूट उंच वसलेले आहे. येथे गहू पिकतात. व येथील लोक मेंढ्या पाळतात. हे व्यापाराचे शहर आहे.

क्वीन्सलंड—आस्ट्रेलियाखंडाचा संबंध ईशान्य भाग क्वीन्सलंडने व्यापिला आहे. याचे क्षेत्रफळ सुमारे ६,७०,५०० चौ. मै. असून मूळचे रानटी लोक सोडून लोकसंख्या सात लाखांपर्यंत भरते. राजधानी ब्रिस्बेन आहे. येथे प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे असून लग्न झालेल्या लोकांपैकी शेंकडा ९८८३ लोकांना १९१७ साली लिहितां वाचतां येत होते. क्वीन्सलंड युनिव्हर्सिटी इ. स. १९११ त ब्रिस्बेन येथे स्थापन झाली. शेतकी व गुरचराइ या कामी बऱ्याच जमीनींचा उपयोग होतो. गहू, मका, गवत या उत्पन्नाच्या विशेष बाबी होत. संस्थानांत कोळशाच्या बऱ्याच खाणी आहेत. १८५८त सोन्याच्या खाणीचा शोध लावून १९१७ सालापर्यंत ८२११९७९ पौंड किंमतीचे सोने निघाले. सोने चांदी, तांबे, कोळसा, मांस, कातडी लोकर, व साखर यांची मोठ्या प्रमाणांत निर्गत होते. संस्थानचे उत्पन्न १९१७-१८ साली ८१९१४८२ पौंड असून खर्च ८९,००,९३४ पौंड होता. यापैकी रेल्वेपासून होणारे उत्पन्न निम्हाने होते. रेल्वे करण्याच्या कामी खर्चही तितकाच करावा लागला. जून ३० सन १९१८ या दिवशी संस्थानचे एकंदर सरकारी कर्ज ६३११०७८६ पौंड होते. १८५९ त स्वतंत्र वसाहतीचा दर्जा मिळण्यापूर्वी क्वीन्सलंड हा न्यू साउथ वेल्सचा एक भाग म्हणून होता. लोबिस्लेटिव्ह कौन्सिल व असेंब्ली या दोन मंडळांकडे कायदे करण्याचे व कर बसविण्याचे अधिकार आहेत. या वसाहतीचा इतिहास आस्ट्रेलियांत अंतर्भूत झालेला आहे. [क्वीन्सलंड स्टॅटिस्टिक्स, सरकारी रिपोर्ट. वीडन क्वीन्सलंड पास्ट अँड प्रेझेंट]

कवीलहानी-मद्रासमधील मलबार जिल्ह्याच्या कुंकुननाड तालुक्यातील वंदर. हे उत्तरअक्षांश ८° ५३' व पूर्वरेखांश ७६° ३६' वर वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५८७०. ह्या ठिकाणी सर्वमोजिस्ट्रॅटचे व मुनिसिफचे कोर्ट आहे. ह्याचे जवळ १४९८ साली वास्कोदगामाने आपले जहाज आणिले होते.

केकर पंथ—“ सोसायटी ऑफ फ्रेंड्स ” नामक एका ख्रिस्ती धर्मपंथाच्या अनुयायांना केकर अशी संज्ञा देतात. मनुष्याचा परमेश्वराशी निकट सहवास व त्यापासून होणारे योग्य फायदे ह्यांच्या खरेपणाबद्दल त्यांचा आग्रह, शपथ-विधीस विरोध, युद्धाचा तिटकारा, धंदेवाईक पुरोहितवर्ग न ठेवण्याची पद्धत, आचार्यवर्गाचा निवड ह्या मतभेदांमुळे हा पंथ इतर ख्रिस्ती पंथांपासून अलग दिसतो. हे केकर लोक मुकाट्याने प्रार्थना करतात; उद्देश हा की, उपासना अंतःस्फूर्तीने व्हावी. अर्थात् एखाद्या झीला किंवा पुष्पाला स्फूर्ती झाली असता मोठ्याने प्रार्थना करण्याला, धर्मग्रंथ वाचण्याला किंवा जशी स्फूर्ती होईल तसा उपदेश करण्यालाहि मोकळीक असते. खालील गोष्टीवर यांचा भर असतो:—(१) जमलेल्या लोकांचे स्वास्थ्य राखणे व त्यांची उपासना अन्तःकरणपूर्वक होऊ देणे यांसंबंधी जबाबदारीचा अंश प्रत्येक व्यक्तीकडे—मग त्या व्यक्तीला वाचिक उपासनेचे काम दिले नसो वा नसो—येतो. (२) प्रत्येक उपासकाला गोललेल्या (किंवा ऐकलेल्या) शब्दांवर किंवा इतर बाह्य गोष्टीवर अवलंबून न राहतां स्वतः परमेश्वराची सेवा करण्याच्या वैयक्तिक हक्क आहे. (३) केकर असो वा नसो, प्रत्येक व्यक्तीला दुसऱ्याच्या साह्यासाठी वाटेत त्याप्रमाणे ईश्वराजवळ प्रार्थना करण्याची आहे. (४) ज्याविषयी पूर्वी विचार केला आहे अगर नाही अशा कोणत्याहि बाबतीत स्फूर्ति होईल त्याप्रमाणे प्रार्थना करण्याची मोकळीक आहे. ते संस्काराच्या तत्त्वार्थाला महत्त्व देतात. क्रियांना देत नाहीत. म्हणून ते बासिस्मा, लार्ड्स सपर वगैरे बाह्य संस्कार पाळीत नाहीत. जेव्हा एखादी स्त्री किंवा पुरुष समाजाचे पौरोहित्य पत्करण्यास सर्वयैव लायक असा दिसून येईल. तेव्हा मासिक सभा त्या व्यक्तीला पुरोहितत्व करण्याविषयी ईश्वरी आव्हान आहे असे समजून त्या व्यक्तीला तिच्या ईश्वरी देणगीचा उपयोग करण्यास लागेल ती मदत करण्याचा ठराव करते. क्रियांना सुद्धा ईश्वरेच्छा स्फुट करण्याचा व उपदेश करण्याचा ईश्वरी प्रसाद होतो म्हणून क्रियाहि पुरोहित होण्याला अपात्र ठरत नाहीत. महत्वाकांक्षा, अभिमान, लोभ, शत्रुत्व वगैरे ख्रिस्ताच्या मनाविरुद्ध गोष्टींचा परिणाम व ह्या गोष्टींचे कारण युद्ध असल्यामुळे ते सर्वांना निघ होय. खरे बोलण्याकरितां कोर्टातून वगैरे शपथविधि जो ठेवला असतो तो त्याज्य आहे. शपथ घेऊन बोलणे म्हणजेच खरे बोलणे असे नेहमी होत नाही.

हा केकर पंथ व इतर ख्रिस्ती धर्मपंथ ह्यांतील मूलाधारभूत ख्रिस्ती धर्मतत्वे बहुधा सारखीच आहेत. बासिस्मा वगैरे धर्मसंस्कारांना फांटा देणे व आपल्या सांप्रदायिक मताची अमुक अमुक व्याख्या आहे असे सांगून आपल्याला बांधून न वेणे इत्यादि त्यांच्यातील प्रकारामुळे केकर पंथाविषयी बराच गैरसमज उत्पन्न होतो.

इ. स. १६४७त जॉर्ज फॉक्सने मूळ इंग्लंडांत ह्या पंथाची स्थापना केली. त्या वेळच्या धर्मविचाराला अंतःस्फूर्तीची किंवा आध्यात्मिक ज्ञानाची जोड ह्या पंथाने दिल्यामुळे ह्याला पुष्कळ अनुयायी मिळाले. त्यांनी अमेरिका, आफ्रिका वगैरे देशांतून आपल्या मताचा प्रसार केला. पहिल्याने काहीं वर्षे ह्या लोकांचा फारच छळ करण्यांत आला. हे शपथा घेण्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे राजनिष्ठेची सुद्धा शपथ घेण्याचे नाकारित, म्हणून त्यांस जास्त छळ सोसावा लागे. त्या वेळीं राजमान्य धर्माविरुद्ध असलेल्या सर्व पाखंडी लोकांस कडक शिक्षा देण्यांत येत असे. इ. स. १६८९ त जेव्हां धर्मसहिष्णुतेचा कायदा पास झाला तेव्हां हा छळ बंद पडला. पुढे (इ. स. १८३२) ह्यांना पार्लमेंट, युनिव्हर्सिटी वगैरे संस्था खुल्या झाल्या. ह्यांची परोपकारविषयीची चळवळ प्रसिद्ध आहे. अमेरिकेंत मॅसाचुसेट्स परगण्यांत केकर लोकांना येण्याची बंदी असे. त्याकरितां कडक कायदे केले होते. त्यांस केकरनीं सत्याग्रहाने तोंड दिले. त्यांनी ओसाड पडलेल्या जागांतून वसाहती करण्यास सुरवात केली व इ. स. १६७७ त 'न्यू जर्सी' ही वसाहत स्थापली. सर्वांत महत्त्वाची व केकर पंथाला अभिमानाची गोष्ट म्हणजे विल्यम् पेनने पेन सिल्वानियाची स्थापलेली वसाहत होय. तेथील राज्यकारभार ह्या पंथाच्या तत्वांप्रमाणे चालू लागला. ह्यांत गुलामांच्या व्यापाराची बंदी केली. ह्यांतील प्रमुख मंडळींनी हा अश्लाघ्य व्यापार अजीवात बंद पाडावा म्हणून अतोनात खटपट केली; त्याला इ. स. १८६३ त यश आले. पंथांतून कांहीं लोक फुटून त्यांनी नवीन पंथ काढले. अंतःस्फूर्तीचा कडेलोट होऊन, ख्रिस्त, बायबल इत्यादि ख्रिस्ती संप्रदायाला आवश्यक गोष्टी खोळ्या म्हणून ठरल्या. तथापि एकंदर प्रत्येक केकर संस्थेतून परोपकाराची आवड उघड दिसून येते.

कवेटापिशीन जिल्हा.—बलुचिस्तानातील डांगराल जिल्हा. उ. अ. २९° ५२' ते ३१° १८' व पू. रे. ६६° १५' ते ६७° ४८' मध्ये वसलेला आहे. क्षेत्रफळ ५१२० चौरस मैल आहे. या जिल्ह्यांत भूकंप फार होतात. आक्टोबर १८९२ व मार्च १९०२ मध्ये फार मोठे भूकंप झाले. या दऱ्यांत अप्रिकॉट, डालिव, अक्रोड, वदाम वगैरे निरनिराळीं फळे होतात. या ठिकाणीं मेंढ्यांकरितां मोठालीं दाट जंगले वाढवून ठेवतात. या जंगलांत चित्ते, लांडगे, कोल्हे व ससे नेहमीं सांपडतात. येथील हवा साधारण उष्ण असते. व उन्हाळ्याच्या महि-

न्यां चक्रवात होतात. केटा याला पूर्वी शौल व पिशीन याला फुशंज व पशंग म्हणत. याची १९२१ मधाल लो. सं. १,३७,०८२ होती. सरासरी शेंकडा ८४ लोक मुसुलमान, शेंकडा १० हिंदु आणि शेंकडा तीन इंग्लिश आहेत. बहुतेक सर्व पुरुष भाषा बोलतात. कांहीं ब्राहुई व फारसी भाषा बोलतात. पिशीनमधील अफगाण लोक घोड्यांचा व्यापार करतात. केटा व पिशीन या दोन तहशीलांत एकंदर ७०६ चौरस मैल जमीन लागवडीची असून तीपैकी २२१ चौरस मैल जागा नेहमीं पिकाळ असते. या ठिकाणीं गहू, भात, बारली, मका, बटाटे आणि इतर धान्य व भाजीपाला फार चांगला पिकतो. नांगराला उंट जुंपतात व हेच प्राणी माल नेण्या-आणण्याकरितां उपयोगांत आणतात. केटाच्या पूर्वेस कोळसा पुष्कळ सांपडतो. फेल्डच्या कापडाचा व चट्यांचा मोठा व्यापार आहे. केटामधील कंदाहारी लोक तांब्यांचीं भांडी उत्तम करतात. अफगाणिस्तानांतून तूप, तार्जी व सुकीं फळे येतात. आणि सतरंज्या, धान्य व धातू हीं हिंदुस्थानांतून केटामध्ये येतात व केटामधून हिंदुस्थानांत लोंकर व फळे आणि अफगाणिस्तानांत धातू रंग वगैरे पाठवितात. व्यापाराकरितां रेल्वे व मोठाले रस्ते केलेले आहेत. त्या ठिकाणीं दुष्काळ क्वचितच पडतो. राज्यव्यवस्थेकरितां जिल्ह्याचे तीन भाग केलेले आहेत. चामन, पिशीन आणि केटा. यापैकी पिशीन, चामन, आणि शोरारूड हीं ब्रिटिश बलुचिस्तानच्या ताब्यांत आहेत व केटा तहशील हा निराळाच प्रांत आहे.

कवेटा, त ह शी लः—बलुचिस्तानमधील कवेटापिशीन जिल्ह्याची तहशील व पोटविभाग. हा उत्तरअक्षांश २९° ५२' ते ३०° २७' आणि पूर्वरेखांश ६६° १५' ते ६७° १४' यांवर वसलेला आहे. राज्यव्यवस्थेकरितां याला शोरारूड जोडले आहे. १९११ मधील दोन्हीची लोकसंख्या ५८१०१ होती. यांत केटा शहर व ५४ खेडी आहेत. गुरांकरतां भोंवताली सरलेत नांवाचा टेंकल्या आहेत. जवळच सोर पर्वताच्या ओळीत कोळसा सांपडतो.

श ह र—केटापिशीन जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण व बलुचिस्थानची राजधानी. हे केटा तहशीलांत उत्तरअक्षांश ३०° १०' आणि पूर्वरेखांश ६७° १' यांवर वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९२१) ४९,००१ हिंदुस्थान व केटा हीं नॉर्थ वेस्टर्न रेलवेने जोडलेली आहेत. पहिल्या अफगाण युद्धाच्या वेळेला हे इंग्रज लोकांच्या ताब्यांत होते आणि त्यानंतर कांहीं दिवस खाकर लोकांच्या अंमलाखाली गेले. शहरांत शीख लोक फार आहेत व मुसुलमान, हिंदु व युरोपियन फार थोडे राहतात. शहराची व्यवस्था म्युनिसिपालिटीकडून होते. शहरांत वायकांचा एक दवाखाना, दोन मिशन हॉस्पिटले, तीन हायस्कूल, मुलींची शाळा व सॅडेमन लायब्ररी या संस्था आहेत. बलुचिस्तान गॅझेट आठवड्यांतून दोनदां निघते.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

ख

खंगार

ख

ख—ग्रंथजनांतील दुसरे अक्षर. खचे संस्कृत अर्थ अनेक आहेत; उदा:-आकाश. इंद्रिय, देहछिद्र, दोन (संख्या), सुख, ब्रह्म, ज्ञान, इ.

अ क्ष र वि क्का स.—पहिल्या अवस्थेत हा वर्ण खालसी

ख = ४२५४ खस

येथील इ. स. पू. ३ व्या शतकांतील शिलालेखांत

आढळतो. या ठिकाणी खालची गांठ वाटोळी व बरीच मोठी आहे. इ. स. पहिल्या शतकांतील कुशान राजांच्या वेळच्या मथुरेतील लेखांत दुसरी अवस्था तीन स्वरूपांत दाखविली आहे. इ. स. ६८९ तील राजा दुर्गगंगाच्या झालरापाट-लेखांत तिसऱ्या अवस्थेतला ख दिसेल. अर्वाचीन अवस्थेच्या मागील म्हणजे चवथी अवस्था हैहयवंशी राजा जाजलदेव याच्या वेळच्या (इ. स. १११४) लेखांत अंकित झालेला आहे. आजचा ख व त्या वेळचा ख यांत फरक म्हणजे ख' मधील पहिला अर्ध जो 'र' तो अर्ध्या ग सारखा (काना सोडून ग, र) दिसतो. [प्राचीन लिपिमाला].

खगरिया—बिहार ओरिसा. मोंधीर जिल्हा. एका पोटा-विभागांतील शहर. उ. अ. २५° ३०' व पू. रे. ८६° २९'. लो. सं. (१९११) १०८०४. हे शहर गंडकी नदी-तीरां असून बेंगाल ॲन्ड नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेवरचे स्टेशन आहे.

खंगार—कंगार; खागार, उत्तरहिंदुस्थानांत यांची विशेष वस्ती आहे. ही एक चोरट्यांची जात असून या जातीच्या लोकांचे जास्त वास्तव्य बुंदेलखंडांत असते. हे लोक खेडेगांवांतील पहारेकऱ्यांचे काम करतात. या लोकांचा रजपूत वंशाशी निकट संबंध असल्यामुळे त्यांस रावत अथवा राव खंगार असेहि म्हणतात. खेडेगांवांत त्यांना कोतवाल अथवा कोतवार म्हणून ओळखतात. खंगार शब्दाची व्युत्पत्ति हिंदी खंख व संस्कृत खड्ग या शब्दावरून लावण्यांत येत असते. खंगार जाती-संबंधी अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत व त्या कितपत विश्वसनीय आहेत याविषयी प्रश्नच आहे. आपण क्षत्रिय कुलोत्पन्न आहोत असे ते म्हणतात व याला आधार असा की रजपुतांप्रमाणेच लग्नकार्यांत तरवार बक्षीस देण्याची त्यांची सध्याहि चाल आहे. जेव्हां दतियाचा नवीन बुंदेल राजा सिंहासनावर बसला होता तेव्हा कुरारचा किल्ला व शेवटचा खंगार राजा यांच्या मृगमय प्रतिमा करून बुंदेला त्या फोडून टाकतो. खंगार हे पूर्वी एका काळी राज्यकर्ते होते व त्यांचा

रजपुतांशी निकट संबंध होता हे निश्चित आहे. परंतु त्यांच्या गोत्रपद्धतीकडे पाहिले तर ते ब्रविडी वंशाचे असावे असा तर्क होतो. पूर्वी खंगारलोक बुंदेलखंडाचे राजे होते त्यांस बुंदेले रजपुतांनी मारून त्यांनी राज्य घेतले ही नोंद खरी असेल.

स्वर्दू, भार्ता, पर्सतिया, विसोर, हटगोविया, मालनिया, कुररीया, धोरगोतिया, मिलगोतिया, विजानिया, भारद, नाहरगोतिया, नागगोतिया, कुसुमगोतिया व भर्गोतिया इत्यादि खंगार जातीच्या पोटाजाती आहेत. देवकांवरूनहि त्यांच्यांत अनेक विभाग पडले आहेत. आजहि त्यांच्यांत अनेक देवकें दिसून येतात. या दोन गोष्टींवरून ते ब्रविड कुलोत्पन्न असावे असे प्रतिपादन केले जाते.

यांच्या जातींत चार वर्ग आहेत. राय, मिरधा किंवा नकीब, करवाल व दहाइत. राय वर्गाचे लोक इतर खंगारांशी अनुलोम संबंध करतात. मिरधा लोक राजाचे रक्षक असत. करवाल लोक शूर होते. दहाइत लोक नीच समजले जातात. कुलाच्या नांवाचा पदार्थ त्यांचा देवक असतो. यांच्या कुलाची नांवे बच्छा, बराह, बेलगोटिया, चंदन, चिरई, घुरगोतिया, गवा, हकमान, ह्यार्या, कसगोतिया, महियर, मांडगोतिया, तांवागोतिया वगैरे. गोत्रांतरविवाह या जातींत रूढ असून उच्च वर्गाचे खंगार, रजपुतांचे अनुकरण करतात. कोतवाली-सारखे धंदे करणाऱ्या हलक्या वर्गावर प्राथमिक अवस्थेचा ठसा उमटलेला दिसून येतो. उच्च वर्गाचे अलंकाडे विधवा-विवाह मान्य केले आहेत. तथापि यांच्यांत फार जुन्या चाली दिसून येतात. जन्मसंस्काराच्या वेळी घरांत स्वस्तिके काढून षष्ठीपूजन करण्यांत येते. लग्ने एकाच कुलांनाच त्या लोकांत होत नाहीत व आतेमामेमांडांची लग्ने यांच्यांत निषिद्ध मानली आहेत. मुलगी १० वर्षांची झाली की तिचे लग्न करतात. लग्नातिथी ब्राह्मणांकडून ठरावतात. बराह पिवळा झगा घालून लाल पायजमा घालतात व शेला पांघरावयास देतात. डोक्यावर खजूराचा मुगुट घालतात. त्याच्या गळ्यांत बायकांची चांदीची सरी घालतात. तोंच रुपयांची माळहि घालतात. कपाळास काजळाची तीट लावतात. मुगाच्या झाडाभोंवती ६ प्रदक्षिणा व बहोल्याला एक प्रदक्षिणा घालतात. जर बघू अगदीच लहान असली तर नौना किंवा दुसरती (गर्भाधान) च्या वेळी वरील विधी करतात. बराच्या बापास लुगडे नेसवून बघूच्या आईबरोबर नाचवितात व एकमेकांवर हलदीचे पाणी ओततात. विधवाविवाह. यांस संमत आहे. विधवेने कोणासहि वरावे. बुधवारी रात्री विधवेच्या हातांत बांगड्या घालून विवाह करतात. जाती

पंचायतीसमोरच काडी मोडाची अशी चाल आहे. आणि काडी मोडल्यावर जातीस भोजन द्यावे असेंहि आहे. हे यूल्हा देवास फार मानतात. हिंदू देवांचीहि पूजा करतात. पंचघर देवाची स्थापना, डांगी लोकांनी पांचदां खंगरियांबरोबर पोळी खाल्ली त्याच्या स्मरणार्थ केली आहे. खंगार लोक देवीची उपासना करितात व नागबाबा आणि कानेरिया बाबा या संतांना भजतात. कुरार येथे यात्रेस जाऊन तेथील गिडवाणसा माता नांवाच्या देवीचे ते दर्शन घेतात. रात्री पूजा करण्यांत येऊन प्रसाद वाटला जातो. लमाच्या वेळीं स्त्रिया 'गूढ मेहेरा पूजा' म्हणून एक पूजा करितात. वृक्षपूजेचे माहात्म्य यांच्यांत वरेंच आहे. गुंज, नंदी, वेल, वड वगैरे वृक्षांची पूजा करण्यांत येते.

खंगार लोक इतर लोकांस जातींत घेत नाहीत. पण खंगार बाप व उच्च जातीच्या स्त्रियेची संतति मात्र जातींत घेतात. विजातीयांबरोबर व्यभिचार करणाऱ्या स्त्रियेस बहिष्कार घालतात. यांच्या ब्राह्मण उपाध्यायांच्याच हातची कच्ची रसोई हे खातात. इतर उच्च जाती जसे बनिया, सुनार व तमेरा यांच्या हातची पक्की रसोई खातात. चौका-पद्धतीप्रमाणे भोजन करतात. हे आपल्या नांवामागे सिंग शब्द लावतात व जातीनियम जरी फार कडक रीतीने पाळतात तरी ब्राह्मण लोक यांच्या हातचे पाणी घेत नाहीत.

आपले पूर्वज पूर्वी चांगले शिपाई असत असे हे म्हणतात. पण आजकाल तर हे शेती व मजुरीहि करतात. चोरी करण्यांत यांची पूर्वी फार ख्याति असे. झाशी संस्थानांत शहरच्या रखवालदारांचे काम यांच्याकडे असे व चोरी झाल्यास ते जबाबदार धरले जात. म्हणून महाराज गंगाधर रावांच्या राज्यांत सावकार व इतर दुकानदार आपली दुकाने रात्री उघडी ठेवात असत. खंगारांची ज्ञातिविषयक पंचायत असून जातीतील तंटे पंचायतीच्या पुढे मिटविले जातात. उच्च वर्णाचे खंगार रज-पुतांस जे अन्न चालते ते खातात. तथापि खाण्यासंबंधी त्यांचे निर्बंध निश्चित नाहीत. हलके लोक जंगलांतील प्राण्यांवर उपजीविका करितात, वुंदेल्यांची नोकरी करितात व कोतवाल म्हणूनहि खेडगांवांत त्यांना महत्व असते. बऱ्याच जणांच्या मालकीच्या जमिनी नसल्यामुळे ते मजुरीहि करितात. हलक्या खंगारांना जरी गुन्हेगार जात असे म्हणतां येणार नाही तरी बऱ्याच जणांची चोऱ्या व लूट करण्याकडे प्रवृत्ति असलेली दिसून येते. मध्यप्रांतांत यांची बस्ती सागर, दमो, नरधिगपूर, जबळपूर वगैरे जिल्ह्यांत आहे. मुंडा लोकांतील एका वर्गाचे नांव खंगार असे आहे. [कूक; रसेल व हिरालाल].

खगौल—विहार—ओरिसा. पाटणा जिल्ह्याच्या दिनापुर पोतविमागांतील शहर. उ. अ. २५° ३५' व पू. रे. ८५° ३'. लो. सं. (१९११) ६०१५. दिनापुर रेल्वे स्टेशन

अगदी याच्या जवळ असून रेल्वे झाल्यामुळेच या गांवाला महत्व आले.

खजुराहो—मध्य हिंदुस्थान. छत्तरपुर संस्थानांतील एक गांव. या ठिकाणी बरीच मध्ययुगीन देवस्थाने आहेत. उत्तर अक्षांश २४° ५१' व पूर्व रेखांश ७९° ५६'. लो. सं. (१९११) १२४२. हे छत्तरपुर शहरापासून २५ मैल दूर आहे. शिलालेखांतले याचे नांव खजुरवाहक आहे. चांदभाट याला खजुरपुर म्हणतो. खजुरीच्या झाडावरून या गांवाला हे नांव पडलें हें उघड दिसते. यासंबंधी बऱ्याच कथा आहेत. जिझोटी (अर्वाचीन वुंदेलखंड) राज्याची ही राजधानी होती. ह्युएनत्संगने याचा उल्लेख केलेला दिसतो. या ठिकाणी बौद्ध अवशेष एखाददुसरा सांपडतो.

महंमद गिझनीबरोबर कालिंजरच्या स्वारीवर (१०२१) आलेला अशु रिहान हा 'कजुराहा' चा उल्लेख करितो. इब्न-बतूता (१३३५) याला 'कजुरा' म्हणतो. त्याच्या वेळीं हे ठिकाण हिंदूंच्या ताब्यांत असावेसे दिसते. शिकंदर लोदी या प्रदेशांत आल्यावेळेपासून (१४९४-९५) याच्या नाशास सुरुवात झाली असावी.

आज खजुराहोचे महत्व त्यांतील देवस्थानाकरितां आहे. दोन सोडून बाकीची सर्व देवालये ९५०-१०५० या काळांत बांधिलेली दिसतात. यावरचे शिलालेख ऐतिहासिक महत्वाचे आहेत. या देवळाचे तीन वर्ग पडतात, पश्चिम, उत्तर आणि आग्नेय. प्रत्येक वर्गांत मुख्य देऊळ व अनेक लहान लहान देवळे येतात. पश्चिम वर्गांत सर्व शैव व वैष्णव देवळे आहेत. उत्तर वर्गांत एक मोठे व कांहीं लहान वैष्णव देवळे व नष्ट झालेल्या इमारतींचे अनेक ढिगारे दिसतात. आग्नेय वर्गांत सर्व जैन देवळे आहेत.

चौनसत (चौसष्ट) जोगिनी व घंटाई यांखेरीज बाकीची सर्व देवळे कुंदाच्या दगडांचीं एकाच धर्तीवर बांधली आहेत. पश्चिम वर्गांतील सर्वांत जुने देवालय चौसष्ट जोगिनींचे होय. याचे फक्त मधले पटांगण शिल्लक आहे. हे जंबूर (नास) दगडांचे बांधिले आहे. याचा काळ ८ व्या शतकाची अखेर किंवा ९ व्या शतकाचा प्रारंभ असा सांगण्यांत येतो. बाकीच्या देवळांत कंदर्प महादेवाचे देऊळ विशेष सुंदर आहे. या वर्गांतील आणखी एक मोठे देऊळ रामचंद्र किंवा लक्ष्मणजीचे होय. ९५४ सालचा चंदेल घराण्याचा यावर लेख आहे. शिवाय याच वर्गांतल्या विश्वनाथाच्या देवळावर १००१ आणि १११७ सालचे चंदेल-वंशीय शिलालेख आहेत.

उत्तरवर्गांत वामनाचे मोठे देऊळ आहे. पण पश्चिम वर्गांतल्या सर्वोत्कृष्ट देवळांहून हे कमी शोभिवंत आहे. या वर्गांतील अवशेषांचे डोंगर कनिंगहॅमच्या मते पडलेल्या संघारामांचे असावेत. आग्नेय वर्गांतील जैन देवाल्यांत सर्वांत जुने घंटाईचे असून त्याच्या आंत फक्त बारीक खांब कांयते उरले आहेत. या देवळाच्या अवशेषांवरून ते ६ व्या

किंवा ७ व्या शतकांतील असावेतसे दिसतात. या वर्गातील मुख्य देवस्थान जिननाथाचें होय. आंतील नक्षीकाम फारच सुंदर आहे व देवालयाची घाटणीहि विचित्र आहे. यांत सन १५४ सालांतील एक चंदेल लेख आहे.

खजुराहो गांवापासून जवळच कुरारनाल्यावर कुंवर-नाथाचें भव्य देवस्थान आहे. [कनिंगहॅम—आर्किऑ. सर्व्हे रिपोर्ट; पु.२, ७ १० व २१. एपिग्राफिआ इंडिका पु. १].

खजुवा—हा एक वेल आहे. यास लॅटिनमध्ये गिलसिने-साजा, इंग्रजीत सॉयबीन, देशी भाषेंत खजुवा, भट, रम, गरिकुले, होरेक, वगैरे नांवें आहेत.

खजुवा वेल दरवर्षी नवीन लावला जातो. हा मूळचा चीन, कोचीनचीन, जपान व जावा या ठिकाणचा असून अलीकडे हिंदुस्थानांत याची लागवड करण्यास सुरुवात झाली आहे. आणि हा वेल येथील जमीनींत येऊ लागला आहे असे म्हणतात. याची लागवड विशेषतः वर्गाच्यांत करतात. हा वेल विशेषतः पूर्ववंगाल, असाम, खाशिया पर्वत, मणिपूर संस्थान, नागा पर्वत व ब्रह्मदेश येथे आढळतो. मद्रास व मुंबई इलाखा येथे याची लागवड प्रयोगाच्या पलीकडे गेलेली नाहीं.

याच्या काळ्या व पांढऱ्या अशा मुख्य दोन जाती असून सपाट प्रदेशांत याची लागवड खरीप पीक म्हणून करतात. जूनपासून सप्टेंबर महिन्यापर्यंत याची पेरणी होते व नोव्हेंबर पासून डिसेंबरपर्यंत पीक काढतात. पालाश गंधकिंद हे खत या वे.गांना चांगले मानवते. असाममध्ये आहू धान्याच्या पिकवरोवरच याची पेरणी एप्रिल व मे महिन्यांत करतात. आहूच्या झाडांचा या वेलांना आश्रय मिळतो. पीक डिसेंबर व जानेवारी महिन्यांत काढतात.

उ प यो ग.—या धान्याची डाळ करून अथवा पीठ करून खातात. ज्यांच्या शेंगा पक्व झाल्या आहेत असे वेल व दाण्याची पेंड गुरांना चांगली मानवते. या झाडांचे बीं करडईच्या वियाप्रमाणे दिसण्यांत असून त्याचे तेलहि तळण्याकडे करडईच्या तेलाप्रमाणे उपयोगांत आणतात. चीन व जपानांत याची मोठ्या प्रमाणांत लागवड होते. [वॅट]

खजुहा, त ह सी ल.—संयुक्तप्रांत, फत्तेपूर जिल्ह्यातील पश्चिम तहसील. क्षे. फ. ५०४ चौ. मै. व लो. सं. (१९०१) १,९९,२२२. यांत ३ शहरें व ३८५ गांवें आहेत. बिंदकी हें सर्वांत मोठें शहर आहे. गंगानदीपासून यमुनेपर्यंत ही तहसील पसरली असून हीतून रिंद नदी वाहाते. गंगेच्या काळव्याची एक शाखा तहसिलीच्या एक तृतीयांशाहून जास्त प्रदेशाला पाणी पुरविते.

श ह र.—खजुहा तहसिलीचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २६° ३' व पू. रे. ८०°. ३२' फत्तेपूर शहराच्या पश्चिमेस २१ मैलावर हें शहर आहे. लो. सं. (१९०१) २९४४. १६५९ त सुजावर विजय मिळविण्यानें समासक म्हणून

औरंगजेबानें याला औरंगाबाद असें नांव ठेविलें होतें पण तें टिकलें नाहीं. त्या काळीं बांधिलेल्या येथील सराई व बारदरी या सुंदर आहेत. १८५६ च्या २० व्या कलमान्वये येथील कारभार चालतो. येथला वराचसा जुना व्यापार बिंदकी या शहरामुळे सुडाला, तरी येथील पितळी भांडी व गंजिफा अद्याप प्रसिद्ध आहेत.

खजूर—खारकेची अगर खजुरीची झाडे सेनेगोलपासून सिंधू नदीपर्यंतच्या टापूत होतात. हें झाड मूळचें उत्तर आफ्रिका अगर अरबस्तानांतलें असावें. तेथून तें तैग्रिस व युफ्रेटिसच्या वाजूला म्हणजे मेसापोटॅमिया व इजिप्तमध्ये गेलें असावें. अरब लोकांनी तें मोराक्कोमध्ये नेलें व येथून तें स्पेनमध्ये गेलें. हल्लीं खजुरीची लागवड अमेरिकेचा काही भाग, कॅन्सलंड, आस्ट्रेलिया, ट्रिनिदाद इकडे होते. इराण व बलूचिस्तान वगैरे देशांतहि ही लागवड होते. मुलतान, मुझफरगड, वगैरे ठिकाणी पंजाबांत खजुरीची लागवड बरीच आहे. सिंधमध्ये हल्लीं खजुरीची लागवड बरीच होऊ लागली आहे.

खजुरीला अतिशय उष्ण व कोरडी हवा लागते. यामुळे दुसऱ्या कोठें ही झाडे झाली तरी तेथे त्यांना फळ येत नाहींत. त्याप्रमाणे यास पाऊसीह फारस थोडा पाहिजे. अल-जीरिया, अरिझोना, अलेक्झांड्रिया वगैरे ठिकाणी ७ ते ९ इंचपर्यंत पाऊस पडतो. त्या ठिकाणी खजूर तितका चांगला होत नाहीं. परंतु बगदाद, केरो व अलजीरियाचा काही भाग या ठिकाणी पाऊस ५ इंचांपेक्षा कमी पडतो; तेथील खजूर, खारीक फार नामांकित आहेत. फूल येण्याच्या सुमारास म्हणजे मार्च ते मे महिन्यांत फळ पिकण्याच्या म्हणजे आगष्ट ते नोव्हेंबर महिन्यांत पाऊस असल्यास फळ धरत नाहीं किंवा तें कुजून लागतें. पाऊस थोडा पाहिजे असला तरी झाडे तेवढ्या पावसावर टिकाव धरीत नाहींत; यासाठी त्यांना पाणी दिलें पाहिजे. ज्या वेळीं पाने काँवळीं नसतात त्या वेळीं हवेचें उष्णमान फार खालीं म्हणजे २०° अंशापर्यंत उतरलें तरी हरकत नसते. खजुरीला उष्णता किती सहन करवते हें अद्याप समजलें नाहीं. परंतु पृथ्वीवरील कोणत्याहि ठिकाणची अत्यंत प्रखर उष्णता व ऊन सहन करण्यास या झाडास कोणतीहि अडचण पडत नाहीं असें दिसतें. झाड लहान असतांना देखील त्याला ऊन पाहिजे.

जमिनीसंबंधानें खजुरीचें झाड फारसें चिकित्सेखोर नाहीं. परंतु रेटाड अगर पुळणवट जमीन असेल तर झाड लवकर लागस येतें व फळहि लवकर पिकतें. वरच्या मातीमध्ये क्षाराचें प्रमाण शेंकडा ३-४ पर्यंत असलें तरी झाड विघडत नाहीं; पण त्याला फळ मात्र येत नाहीं. फळ येण्यासाठीं झाडाच्या मुळ्या बऱ्याच खोल जाऊन तेथील क्षाराचें प्रमाण शेंकडा अर्धा इतकें उतरावयास पाहिजे.

खजुरीचीं झाडे बीं लावून किंवा त्यांच्या मुळ्यापासून बीं पुढतात तीं लावून करतात. खजुरीचीं नर व मादी

अर्धी भिन्न झाडे असतात. यामुळे बी लावले असतां अर्धी नर झाडे निघण्याचा संभव असतो म्हणून चांगल्या मादी झाडांची पिळे लावणे हा उत्तम मार्ग होय. मादीच्या पन्नास झाडांस एक नर पुरे होतो. मादीझाडाला सोळा वर्षे पर्यंत बहुधा पिळे फुटत असतात. ती लहान असतांना त्यांवर ओला काढ्या घालून पेटीत भरून ती परगांवी पाठवितां येतात व त्या स्थितीत ती तीन महिनेपर्यंत रहातात. झाडे २५ फुटांवर लावावी. खडे तीन फूट इमचौरस घेऊन अर्धा खडा, ४ पौंड शेणखत व पेंड अशा खताने भरावा. झाड लावतेवेळीं शेज्यावर खत, माती वगैरे कांहीं पडणार नाही अशाबद्दल काळजी घ्यावी. झाडे लावल्यावर महिनाभर दररोज, दुसऱ्या महिन्यांत चार दिवसांनीं एकदां व नंतर महिन्यांतून एकदां असे पाणी द्यावे. फुलें येण्याच्या सुमारास (फेब्रुवारी व मार्च महिन्यांत) पाणी मुळीच देऊ नये. फळ धरल्यापासून ते पिकेपर्यंत पाणी वेळवेळेवर द्यावे. झाडे मोठी होईपर्यंत गहू, लसूण, घांस वगैरे पिके घ्यावीत. नंतर अंजोर, डालिबें, द्राक्ष वगैरे झाडे लावावीत. दोन अगर तीन वर्षांनीं शेणखत द्यावे. वाळलेलीं पाने वर्षास काढून टाकली पाहिजेत. खाल्ही पिळे दोन वर्षांनीं एकदां काढावी.

सिंध प्रांतांत झाडे चार किंवा पांच वर्षांची झाली म्हणजे त्यांना फूल येतें. परंतु झाडे ८-१० वर्षांची होईपर्यंत त्यांना भरपूर पीक येत नाही. ही झाडे १०० वर्षेपर्यंत चांगले उत्पन्न देतात. नरफुलांचे तुरे असतात. तुऱ्यांची एक एक लहानशी फांदी घेऊन ती मादीफुलांच्या तुऱ्यांवर सैलसर बांधून ठेवतात. नरफुलांचे तुरे काढून ते कागदाच्या पुडीत घालून चांगले बंदोबस्ताने ठेविले तर वर्षभर टिकतात. त्यांचा उपयोग एखादे मादीझाड भलतेच वेळीं फुलले तर त्या झाडासाठी होतो. घड वाहू लागले म्हणजे त्यांतलि कांहीं काढून टाकतात या योगाने बाकीचे चांगले पोसतात. एकेका झाडावर ८-१० घड येतात. एकेका घडापासून १० ते १४ पौंड पर्यंत खजूर येतो. दर झाडाचे सरासरी उत्पन्न १२० पौंड समजतात. घडांतील सर्व फळे एकदम पिकत नाहीत; या साठी जात उत्तम प्रकारची असली तर फळ जसजसे पिकेल तज्जसे हाताने एक एक वेचून काढतात. पण जान वेताचीच असेल तर अर्धी फळे पिकली म्हणजे सर्वच घड उतरून त्यांतील वाईट फळे काढून टाकून तो सावलीत टांगून ठेवतात.

खझर ८—एक प्राचीन राष्ट्र. फिरदोसीच्या महाकाव्यांत इराणचे उत्तरेकडील शत्रू म्हणून या लोकांचा उल्लेख आहे. पण खझर हे युरोप आणि आशिया यांच्या सरहद्दीवर कर्मांत कमी ९०० वर्षे (इ. स. १९०-१२००) चमकत होते असे म्हणणे ऐतिहासिक सत्यास सोडून नाही. त्यांच्या उत्कर्षाचा काल इ. स. ६०० पासून १५० पर्यंतचा होय. कास्पियन समुद्राचा किनारा व कॉकेशस पर्वताची शिखरे हे त्यांचे वस-

तिस्थान असून त्यांच्यावरून कास्पियन समुद्राला मुसुलमान भूगोलज्ञ बहर-अल-खझर (खझरांचा समुद्र) असे म्हणत. व्होल्गा नदीच्या मुखप्रदेशावरील इटिल सेमेंडर, खम्लिडजे, वेल्डश्चर (आर्मेनिया) आणि डोनवरील सकॅल ही त्यांची शहरे चांगल्या भरभराटीची व्यापारी केंद्रे होती. कास्पियन व युक्झाईनवर त्यांचे साम्राज्य होते व पूर्व आणि पश्चिम खंडांतील सर्व वाहतुक त्यांच्याकडे असे. इराण, विशान्शि-अम, आर्मेनिया, रशिया आणि वल्गेरिया देशांतील व्यापारी इटिल या ठिकाणी जमत. खझर साम्राज्याची मर्यादा वरचेवर बदलत असे; तरी त्याची साधारण मर्यादा म्हणजे कॉकेशस, व्होल्गा व डोन यांमधील प्रदेश होय. याशिवाय किमिया प्रांत यांत मोडत असे. इराण आणि विशान्शि-अम हे या साम्राज्याचे बलाढ्य शत्रू होते. उग्रियन व स्लाव्ह यांना खझर लोक सहज दडपून टाकीत. राज्याचा जास्तीत जास्त विस्तार म्हणजे नापर ते मध्य व्होल्गावरील बोलगारी आणि कास्पियनच्या पूर्वकिनाऱ्यावर आग्रावा येथपर्यंत झाला होता.

खटाच—मुंबई इलाख्यांतील सातारा जिल्ह्यांत याच नांवाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. या तालुक्यांत भूषणगड व वर्धनगड हे किल्ले आहेत. मराठी रियासतीत खटाव हा एक परगणा होता. गांवास तट व वेशी आहेत. जुनी दोन तीन सरदार घराणीं येथे आहेत. गांवाबाहेर एक महादेवाचे हेमाडपंती देऊळ असून त्याच्या सभामंडपांत छतावर थोडीफार नकशी आहे. तेथील कटिजनवरची नकशी फारच उत्तम असून ती परळी व माहुली येथील देवळासारखी आहे. जवळच नारायणाचे एक जुने देऊळ आहे. दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला असतां व ब्राह्मणी राज्यांतील तत्कालीन देशमुख देशपांडे वगैरे दुष्काळाचा फायदा घेऊन स्वतंत्र होऊ लागले असतां मलिक उलू तुजार याने या प्रांतांतून मुसुलमानी सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी दौरा काढून खटावच्या कांहीं रामोशांनी बंड केले होते ते मांडले असे ग्रंथ डफ म्हणतो (पृ. २६). प्रसिद्ध कृष्णराव खटावकर हा येथील रहाणारा होता (कृष्णराव खटावकर पहा)[सातारा ग्याझे].

खटौली—संयुक्तप्रांत मुझफरनगर जिल्ह्याच्या जानसथ तहशिलींतील एक शहर. नाथ वेस्टर्न रेलवेच्या सीरत ते रूरकी रस्त्यावर हें स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) ४७५१. पण १० वर्षांखाली ती ८६९५ होती. शहर प्राचीन असून त्यांत चार मोठी जैन देवालये व शहाबहानाने बांधलेली एक सराई आहे. १८७४ त विहारांत दुष्काळ पडल्यावेळी या स्टेशनहून जिल्ह्यांतील शिलकी धान्य वाहेर पाठविण्यांत येई. त्यामुळे हें प्रसिद्धीस आले. शहरांतील रस्ते फरसबंदी आहेत. वाहेर धान्य व साखर पाठविण्याचा मोठा व्यापार चालतो. बहुतेक मोठे व्यापारी जैन आहेत.

खड्वांग—एक. इक्ष्वाकुलोत्पन्न राजा. यास दिलीप असे नामांतर असून कर्जित ऐलविल म्हटले आहे. हा मोठा

यज्ञ करणारा होता. एकदां देवांनीं यास युद्धांत आपलें सहाय्य करावें म्हणून स्वर्गां नेलें होतें. त्याप्रमाणें त्यानें सहाय्य केल्यामुळें देवांत भय प्राप्त झाला असतां ते यास वर माग असें म्हणूं लागले. यानें आधीं माझें आयुष्य किती आहे ते सांगा म्हणजे वर मागेन म्हणतांच त्यांनीं सुदूर्तमात्र आहे असें सांगितलें. मग हा कांहींच न मागतां शीघ्रगामी विमानांत वसून त्वरेनें अयोध्येस आला आणि आपल्या दीर्घ-वाहु नांवाच्या पुत्रास राज्यावर स्थापून विष्णुलोकाला गेला. [भारत द्रोण. अ. ६१; शांति. २९. वन ९]. शंकराच्या एका गदेसारख्या आयुधाला खट्वांग असें नांव आहे.

खंड—महाद्वीपाच्या लहान भागास जशी वर्ष म्हणून संज्ञा आहे तशी वर्षांतील लहान भागांस खंड संज्ञा आहे. आपण रहातो या भारतवर्षांत कुशावर्त, इलावर्त, ब्रह्मावर्त, मलय, केतु, भद्रसेन, इंद्रस्पृक्, विदर्भ आणि कीकट असे नऊ खंड आहेत. हींच नांवे मत्स्यपुराणांत इंद्रद्वीप, कसेर, ताम्रपर्णी, गभस्तिमान्, नाग, सौम्य, गंधर्व, वारुण आणि भरत अशीं आहेत. [मत्स्य. अ. ११३ श्लोक ९-१०; देवी भाग. ११ स्कं. अ. २१].

खंडक, ओळ ख.—खंडक ओळखण्याला त्याच्या गुणधर्मांची माहिती असली पाहिजे. खंडकांचे गुणधर्म तीन तऱ्हांनीं ठरवितात त्या तीन तऱ्हा अशा आहेत:— (१) खंडकांचें ढोबळ परीक्षण. यांत सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा वगैरे उपयोग न करतां वरवर दिसणाऱ्या व थोड्या सामुग्रीनें शोधून काढतां येणाऱ्या गुणधर्मांचें वर्णन असतें. (२) प्रयोग शाळेंतील परीक्षण. (३) सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें परीक्षण.

ढोबळ परीक्षण:—खंडक शोधण्याकरितां बाहेर हिंडावयास जाणां वरोबर मोठा हातोडा, छत्री, लोहचुंबक महत्कारी कांच (मॅग्निफाइंग ग्लास), खंडकांचे तुकडे गोळा करून आणण्याकरितां पिशवी, थोडें उदहराम्ल (हॅड्रोक्लोरिक ॲसिड) इत्यादि जिन्नस वरोबर ठेवले पाहिजेत. प्रत्यक्ष जागेवर दिसणाऱ्या गोष्टींची नोंद येथेंच एका वर्हींत करून ठेवण्याची पद्धत आहे. खंडक मूळ स्थितीत दिसल्यास ओळखावयास सोपें जातें परंतु खंडकावर त्याच्या पिष्टाचा थर असल्यास किंवा खंडकांत फेर होऊन खरबुडी सांठल्यास ओळखण्यास जड पडतें. अशा ठिकाणीं कित्येक वेळां वरचा भाग काढून खालच्या खंडकाचा तुकडा तपासण्यास घ्यावा लागतो. खंडक पाहून त्याच्या ढोबळ गुणधर्मांवरून तो कोणत्या प्रकारचा आहे हें कसें ओळखावें तें पुढें दिलें आहे.

(अ) खंडकाचा नवीन तुकडा पडल्यावर त्या बाजूस बारीक एकमेकाला चिकटून कण असले, त्यावर कोणत्याहि प्रकारची चकाकी नसली व विशिष्ट प्रकारची रचना नसली तर

खाली दिल्याप्रमाणें गुणधर्म पाहून खंडक कोणता तो ठरवावा.

(१) काठिण्य (हार्डनेस) ०.५ ते १ आहे; मऊ असून नखानें किंवा चाकूनें सहज खरडला जातो; मातीसारखा वास येतो; अम्ल (ॲसिडनें) टाकल्यानें कोणताहि वायु निघत नाही; रंग राखी, पांढुरका, तांबूस, पिवळट असेल तर एखादा मातीचा दगड, शेल, विस्तवानें न बदलणारी माती किंवा ठिसूळ झालेला फेलस्पार असलेला खंडक असण्याचा संभव असतो. शेल किंवा स्लेट असल्यास खंडक थोडा कठिण असतो.

(२) काठिण्य १.५ ते २, विशिष्ट गुरुत्व २.२ ते २.४; रंग पांढरा, पिवळट किंवा तांबूस; थर अथवा भेगांत सांपडतो; ॲसिड घातल्यास कोणताहि वायु निघत नाही तर तो बहुतेकरून ' जिप्सम ' असेल.

(३) हातानें मोडला जातो; रंग पांढुरका किंवा पिवळट असून ॲसिड घातल्यास कर्बद्विप्राणिद (कार्बन डाय-ॲक्साइड) वायु निघत असेल तर तो चुनखडीच्या दगडांपैकीं असेल.

(४) काठिण्य ३ ते ४ आहे. विशिष्टगुरुत्व २.५ ते २.७, रंग हिरवट व तांबडा यांचे मिश्रण, पुडीचा रंग पांढरा, हाताला सावणासारखा गुळगुळीत लागतो; ॲसिडनें वायु निघत नाही तर सपॅटाइन असेल.

(५) काठिण्य ३. विशिष्टगुरुत्व २.६ ते २.८, रंग पांढरवट, निळसर, पिवळट, काळा, भुकटीचा रंग पांढरा, ॲसिडनें कर्बद्विप्राणिद (कार्बन डाय-ॲक्साइड) वायु निघतो तर तो चुन्याचा खंडक असेल.

(६) काठिण्य ३.५; ते ४.५; विशिष्टगुरुत्व २.६ ते २.८; रंग पांढरा पिवळट; ॲसिड खंडकावर घातल्या फारसा परिणाम होत नाही परंतु पूड करून त्यावर घातल्यास थोड-थोडा कर्बद्विप्राणिद वायु निघूं लागेल, तर तो डॉलोमाइट असेल.

(७) काठिण्य ३ ते ४; विशिष्टगुरुत्व ३ ते ३.९; रंग काळसर तपकिरी, काळा; पुडीचा रंग पिवळा किंवा तांबडा; ॲसिडमध्ये थोड्या प्रमाणांत विरघळून ॲसिडला पिवळट रंग येतो. खंडकांत किंवा थरांत सांपडतो तें एखाद्या लोहाचें प्राणिद (ॲक्साइड) असेल.

(८) रंग पांढुरका, पिवळट, निळसर; हातोड्यानें नाद निघतो व चकत्या निघतात; ॲसिडनें वायु निघत नाही तर बहुतेक तो फोनोलाइट किंवा फेल्साइट असेल.

(९) विशिष्ट गुरुत्व २.९ ते ३.२; रंग काळा किंवा काळसर हिरवा, भुकटी तपकिरी असल्यास बेसॉल्ट किंवा ॲम्फिबोलाइट असेल.

(१०) काठिण्य ७; विशिष्टगुरुत्व २.५ ते २.९; रंग पांढरा, तांबूस, पिवळट, तपकिरी, चाकू ओढल्यास

चाकूची लोखंडी रंगाची रेघ उंठते तो वाग, चकमक वगैरे असण्याचा संभव आहे.

(आ) खडकाचा फोडलेला भाग काचेसारखा असल्यास कांचमणी, चकमक सैधव वगैरेसारखी खनिज द्रव्ये किंवा आवसिडियन व पिचस्टोन सारखे खडक असतील.

(इ) खडकाच्या तुकड्यांत खनिजद्रव्ये स्फटिक स्थितीत आहेत, अशा वेळी स्फटिक स्पष्ट दिसत असल्यास खडक ओळखण्याचा त्रास पडत नाही. परंतु स्फटिक स्पष्ट दिसत नसेल तर चाकूने खडक खरवडला जातो का पहावा. खरवडला जाऊन ॲसिडने कार्बन डाय ऑक्साइड निघाल्यास तो चुन्याचा खडक असणार. ॲसिडचा परिणाम फक्त पूड केल्यावर झाल्यास डॉलोमाइट पण ॲसिडचा परिणाम न झाल्यास जिप्सम समजावा. चाकूने खरवडला जात नसल्यास त्याच्या व त्याच्यातील खनिज द्रव्यांच्या रंगावरून खडक ठरवावा. एकच खनिज पदार्थ असून हिरवट रंग आहे तर ॲम्फिबोलाइट असेल. पांढरा व हिरवट असे दोन खनिज पदार्थ नसल्यास डायओराइट असेल.

(ई) खडकांत पल्लवी रचना असल्यास त्याला पल्लवीभूत खडक (शिस्ट फॉलिपेटेड) असे म्हणतात व खडकांत जे खनिजद्रव्ये प्रामुख्याने असेल त्यावरून खडकाचे विशिष्ट नांव ठरवितात. या वर्गात सर्व प्रकारचे शिस्ट किंवा ज्यांना फॉलिपेटेड खडक म्हणतात ते येतात.

(उ) खडक निरनिराळ्या प्रकारच्या तुकड्यांच्या एकीकरणाने झाला असल्यास ते तुकडे तपासून खडक कोणत्या प्रकारचा आहे हे शोधून काढणे झाल्यास तुकड्यांचा आकार व त्यांची आकृति व त्याचप्रमाणे ज्या लुक्कणाने हे तुकडे चिटकून राहिले असतील ते लुक्कण यांची तपासणी केली पाहिजे. जलजन्य खडक तुकड्यांचे किंवा कणाचे झालेले असतात व त्यांचे वर्गीकरण तुकड्यांच्या आकृतीच्या आकारमानाप्रमाणे केलेले असते.

(२) खडकतपासणीच्या प्रयोग शाळेतील पद्धति:—प्रयोग शाळेबाहेर खडक तपासण्याकरिता काय करावे हे वर सांगितले आहे. आता प्रयोगशाळेतील उपकरणांच्या मदतीने खडक ओळखण्याचे काम कसे करावयाचे हे खाली थोडक्यांत दिले आहे.

(अ) विशिष्टगुस्त्व:—खडकाचे विशिष्ट गुस्त्व माहिती असलेल्या माणसाला खडकाचा तुकडा हातांत घेऊन अंदाजाने सांगता येते. परंतु नक्की माहितीकरिता व विशिष्टगुस्त्वाकरिता मुद्दाम केलेल्या ताजव्यावर वजन करून काढले पाहिजे किंवा पदार्थविज्ञानशास्त्रांत दिलेला कोणत्यातरी एखाद्या पद्धतीने काढले पाहिजे.

(आ) बाह्यपृथकरण:—रासायनिक पृथकरण न करता बाह्य पृथकरणावरून पुष्कळ खडक व त्यांतील खनिजद्रव्ये ओळखता येतात. बाह्यपृथकरणाकरिता खडकाचा तुकडा घेऊन हातोड्याने त्यांतील कणांचा भुगा न करिता ते सुटे करावे;

नंतर एकासारखे एक दिसणारे कण इतर कणांपासून निराळे काढून ते महत्कारिकांच्या खाली व लोहचुंबकाने तपासावे; त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या विशिष्टगुस्त्वाचे द्रवपदार्थ घेऊन त्यांच्यांत वरील कण टाकावे. हलक्या द्रव्यावर टाकल्यास ते तळी जाऊन वसतील व जड द्रव्यावर टाकल्यास त्यावर तरंगतील. परंतु त्याच्या इतक्याच विशिष्टगुस्त्वाच्या द्रवांत टाकल्यास ज्याठिकाणी सोडावे त्याच ठिकाणी राहातील. आपल्याजवळ निरनिराळ्या विशिष्टगुस्त्वाची वरीच द्रव्ये तयार ठेवल्यास कणांचे विशिष्ट गुस्त्व तेव्हाच काढता येते. कित्येक वेळां खडकाची पूड करून त्यावर पाण्याचा ओघ सुरू ठेवल्यास जड व हलकी द्रव्ये वेगळी होतात.

(इ) रासायनिक पृथकरण:—कोणत्याहि खडकाचे रासायनिक पृथकरण करणे भूस्तरशास्त्रज्ञांचे काम नसल्यामुळे खडक रासायन शास्त्रज्ञाकडे पाठवून त्याचे पृथकरण करून आणण्याची पद्धत आहे. परंतु अगदी सोप्या तऱ्हेचे रासायनिक प्रयोग भूस्तरशास्त्रज्ञ करितात. उद्दहराम्ल (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड), दिव्याची जोत, कोळशावर तापविणे, काचेच्या नळीत तापविणे वगैरेचा परिणाम खडकावर किंवा त्यांतील द्रव्यावर काय होतो हे नोंदून ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

(ई) सूक्ष्मदर्शकाच्या सहाय्याने परीक्षण:—सूक्ष्मदर्शकाच्या सहाय्याने खडक तपासण्याची पद्धत जास्त जास्त प्रचारांत येऊ लागली आहे, म्हणून त्याबद्दलची थोडी माहिती येथे देणे अवश्य आहे. प्रथमतः सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली घाळून तपासता येईल इतका पातळ खडकाचा तुकडा करावा लागतो. लेथच्या सहाय्याने किंवा पुष्कळ वेळां नुसत्या हातोड्याने खडकाचा पैशायेवढा जितका पातळ निघेल तितका तुकडा पाडावा व तो लांकडी मूठ करून त्यावर एका टोंकाला चिकटवावा. तुकडा लाकडास चिकटण्याकरिता मेण व राळ एकेठिकाणी ऊन करून त्याचे लुक्कण तयार करावे व त्यामध्ये तो बसवावा. नऊ इंच चौरस व अर्धा इंच जाडीच्या लोखंडाच्या तफटावर जाड इमरीची किंवा कुर्ददाची पूड पसरवी आणि त्यावर पाणी घालून लांकडावर चिकटविलेल्या खडकाच्या तुकड्याची एक बाजू घासावी व जितक्या समपातळीत ती आणता येईल तितकी आणावी. एक बाजू वर सांगितल्याप्रमाणे तयार झाली म्हणजे लुक्कण दिव्यावर ऊन करून तुकडा सोडवावा व तो उलटा करून चिकटवावा आणि एमरीवर घासावा. याप्रमाणे जाड एमरीवरचे घासणे झाले म्हणजे तुकड्याच्या दोन्ही बाजू अगदी गुळगुळीत होण्याकरिता तुकडा काचेच्या तुकड्यावर ' कानडा बालसम ' ने चिकटवून मऊ एमरीवर घासावा व तो पारदर्शक झाला म्हणजे सुटे झालेले कण धुवून काढावे व धारेच्या मऊ दगडावर घासून साफ करावा. नंतर सूक्ष्मदर्शक यंत्राने तपासण्याकरिता मुद्दाम केलेल्या काचेवर हा तुकडा कानडा बालसममध्ये चिकटवावा व त्यावर काचेचा पातळ तुकडा बसवावा. अशा तऱ्हेने तयार केलेला

खडकाचा पातळ तुकडा सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली तपासता येतो. वरील सांगितलेली कृति फार वाळजीपूर्वक करावी लागते. नाहींतर खडकाचा पातळ झालेला तुकडा तेव्हांच मोडण्याचा संभव असतो.

सूक्ष्मदर्शक यंत्रः—भूस्तरशास्त्राचा अभ्यास करतांना खडक किंवा खनिज पदार्थ तपासण्याकरितां जे सूक्ष्मदर्शक यंत्र उपयोगांत आणतात त्यास पेट्रॉलॉजिकल अथवा प्रस्तर-निर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्र असे म्हणतात. या यंत्रांत दोन निकोलचे समपार्थ (प्रिझम) असतात. त्यांत पदार्थाच्या खालच्याला, ज्यांतून आलेला प्रकाश पदार्थांतून घेतात त्याला, ध्रुवकारक (पोलरायझर) व वरच्याला पृथक्कारक (अॅनलायझर) म्हणतात. याशिवाय क्वार्ट्स वेज जिप्सम व अभ्रक यांचे पातळ तुकडे वगैरे साहित्य या सूक्ष्मदर्शक यंत्रांत अवश्य असते.

परावर्तित प्रकाशः—प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मयंत्राने वर सांगितल्याप्रमाणे तयार केलेले खडकाचे पातळ तुकडे तपासतात. प्रथमतः परावर्तित प्रकाशांत हा तुकडा तपासल्यास पुष्कळ खनिज पदार्थ ओळखता येतात. पदार्थांतून येणाऱ्या उजेडापेक्षा या प्रकाशाने अपारदर्शक खनिज पदार्थांच्या रंगातील सूक्ष्म छटा व पदार्थांवरील रेषा वगैरे स्पष्ट दिसतात.

पारप्रकाशः—अपारदर्शक खनिज पदार्थ ओळखण्यास परावर्तित प्रकाश उपयोगी पडतो. परंतु प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्रांत विशेष उपयोग पारभूत प्रकाशाचाच होतो. कारण बहुतेक पारदर्शक खनिज पदार्थांचे खडकांतून पुष्कळ असतात. पारभूत प्रकाशांत खडक तपासीत असतांना निरनिराळ्या कणांचा वक्रीभवनांक (रिफ्रॅक्टिव्ह इंडेक्स) काढण्याची पद्धत आहे ती अशीः—ज्या पदार्थाचा वक्रीभवनांक काढायचा असेल तो पदार्थ ज्याचा वक्रीभवनांक ठाऊक आहे अशा पदार्थाला लागून असतांना काढितात. सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली हे दोन्ही पदार्थ असतांना यंत्राची नळी थोडथोडी वर उचलावी म्हणजे ज्या पदार्थाचा वक्रीभवनांक जास्त असतो त्या बाजूस त्या दोन पदार्थांतील रेषा सरकते आहे असे दिसते. याप्रमाणे तो पदार्थ कोणत्याहि खनिज पदार्थाचा वक्रीभवनांक दोन तीन माहीत असलेल्या पदार्थांवरोबर तपासल्यास ठरविता येतो.

ध्रुवीभूत (पोलराइझ्ड) प्रकाश—ध्रुवीभूत प्रकाशांत पदार्थ तपासण्याकरितां प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्रांत ध्रुवकारक व पृथक्कारक असे दोन समपार्थ (प्रिझम) असतात. ध्रुवकारकामधून आलेला प्रकाश तपासण्याच्या पदार्थांतून पाठवून नंतर पृथक्कारकामधून प्रकाश न घेतां पहिल्यांदा पदार्थ तपासावा व नंतर पृथक्कारकामधून प्रकाश घेऊन तपासावा. ध्रुवकारक यंत्राच्या खालच्या बाजूस बसविलेला असतो व त्याची जरूर नसल्यास तो एके बाजूस सारता येतो. पृथक्कारक यंत्राच्या नळीत किंवा नळीवरील बसविलेला

असतो, परंतु हा सुद्धा नको असेल तेव्हां एका बाजूस काढितां येतो. ध्रुवकारकामधून व तपासण्याच्या पदार्थांतून आलेला प्रकाश पृथक्कारकामधून न घेतां पहात असतांना पोलरायझर (ध्रुवकारक) फिरवावा किंवा तपासण्याचा पदार्थ ज्यावर ठेविला असतो त्या सूक्ष्मदर्शक यंत्राची बैठक फिरवावी. असे करीत असतांना तपासण्याच्या पदार्थाचा रंग पालटत राहिला तर याला ड्बिओक्रोइक असे म्हणतात. ध्रुवीभूत प्रकाश पदार्थांतून आल्यावर पृथक्कारकामधून घेऊन तपासण्याचा प्रकार खालीलप्रमाणे आहेः— ध्रुवकारक (पोलरायझर) व पृथक्कारक (अॅनलायझर) समांतर किंवा एकाच दिशेने ठेवतां एकमेकास आडवे ठेवावे. ध्रुवकारक व पृथक्कारक आडवे करून ठेवल्यास त्यांतून प्रकाश येत नाहीं. आतां खडकांतील जो खनिज पदार्थ तपासावयाचा असेल तो मध्ये ठेवावा आणि अशा स्थितीत त्यांतून प्रकाश न आल्यास तो खनिज पदार्थ आयसोट्रोपिक आहे असे म्हणतात. क्रास्ट निकोलच्या मध्ये खनिज पदार्थ ठेवला असता त्यांतून प्रकाश आल्यास त्याला अॅनि-सोट्रोपिक म्हणतात. अॅनिसोट्रोपिक पदार्थ असल्यास त्याची पुढे तपासणी करावी. वरचा किंवा खालचा परंतु बहुतेक वेळां वरचा सोईचा असल्यामुळे तोच निकोल म्हणजे पृथक्कारक सावकाश फिरवावा व प्रकाश येण्याचे बंद झाल्याबरोबर थांबावे. असे करतांना कोणत्या कोनांतून पृथक्कारक फिरविला तें नोंदावे व अशा तऱ्हेने दहा पंधरा वेळा फिरविल्यावर त्या कोनांची सरासरी काढावी. या सरासरी काढून आलेल्या कोनास त्या पदार्थाचा अदृश्यीभवनकोन किंवा पिधानकोन (अँगल ऑफ एक्स्टिन्क्शन) असे म्हणतात. निरनिराळ्या खनिज पदार्थांचे पिधानकोन निराळे असल्याने ते पदार्थ ओळखण्यास पिधानकोन काढल्याने मदत होते. सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या सहाय्याने परावर्तित प्रकाशांत, पारभूत प्रकाशांत व ध्रुवीभूत प्रकाशांत खडकांचे पातळ केलेले तुकडे तपासून त्यांच्यातील खनिज पदार्थांचे वक्रीभवनांक काढणे, ते प्लिओक्रोइक आहेत किंवा नाहींत, आयसोट्रोपिक आहेत किंवा अॅनिसोट्रोपिक आहेत व अॅनिसोट्रोपिक असल्यास त्यांचा पिधानकोन कोणता आहे वगैरे टिपण केल्यास नेहमीचे बहुतेक खनिज पदार्थ ओळखता येतील. याखेरीज आणखी विशेष विस्तृत तऱ्हेने प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या सहाय्याने तपासणी करतात. परंतु ती सर्व देणे या ठिकाणी शक्य नाहीं. त्याकरितां त्या विषयावर स्वतंत्र छिहिलेले ग्रंथ पहावे.

खडकांची ओळख होण्यासाठीं अवश्य असणाऱ्या परीक्षणाच्या तीन प्रकारांचे (ढोबळ परीक्षण, प्रयोगशालीय परीक्षण व सूक्ष्मदर्शकीय परीक्षण) वर्णन येथवर झाल्यानंतर आतां खडकांच्या वर्गीकरणाकडे वळू.

व र्गी क र ण.—खडकांचे वर्गीकरण पुष्कळ तऱ्हांनी करता येईल. त्यांच्यातील खनिज द्रव्यावरून, त्यांच्या

आकारावरून, ते ज्या पद्धतीने तयार झाले असतील तिजवरून किंवा ते ज्या काळांत झाले असतील त्यावरून यांपैकी कोणत्याहि पद्धतीने वर्गीकरण करणें शक्य आहे परंतु सर्वसम्मत खालील तीन मुख्य वर्ग केले जातात.

(अ) जलजन्य खडकः—पाहिल्या वर्गांत पाणी, इंधन, वनस्पती किंवा प्राणी यांच्या योगानें तयार होऊन सांठलेले खडक येतात. हे खनिज पदार्थांचे असोत वा सेंद्रिय असोत, जमीनीवर सांठलेले असोत, पाण्यांत साठलेले असोत, वनस्पतींच्या किंवा प्राण्यांच्या वाढीने झालेले असोत, ते सर्व या वर्गांत येतात. हे वाळू, माती वगैरे गाळाच्या योगानें तयार झालेले असतात व त्यांचे थर असतात. या वर्गातील खडकांना जलजन्य, गाळाचे किंवा थरांचे खडक असे म्हणतात.

(आ) भूमिजन्य खडकः—हे खडक पृथ्वीच्या उदरांतील खडकांचा रस वर येऊन झालेले असतात. हा रस आंतल्या आंत थंड होतो किंवा बाहेर ज्वालामुखी वगैरेच्या मार्गांनी जमीनीवर पसरून थंड होतो. या खडकांत खनिज पदार्थांचे स्फटिक तयार होतात. या वर्गातील खडकांना भूमिजन्य खडक असे म्हणतात. यांचे बहुतकरून थर नसतात.

(इ) रुपांतरित खडकः—वरील दोन वर्गांखेरीज आणखी एक तिसरा वर्ग आहे. त्यांतील खडक कसे झाले असतील हे नेहमीच सांगतां येत नाही. त्यांच्यांत भूमिजन्य खडकांप्रमाणे स्फटिक असतात व जलजन्य खडकांप्रमाणे त्यांचे थरहि असतात. हे मूळ भूमिजन्य किंवा जलजन्य असलेल्या खडकावर पाण्याचा, दावाचा किंवा उष्णतेचा परिणाम होऊन तयार झालेले असतात. या खडकांची किंवा त्यांतीत खनिज पदार्थांची पल्लवी (फॉलि एटेड) रचना असते. या वर्गातील खडकांना रुपांतरित (मेटामॉर्फिक) खडक म्हणतात.

(अ) जलजन्य खडकः—या वर्गापैकी कांहीं खडक वाऱ्याच्या वाहण्याने समुद्रकिनारी किंवा वाळूकामय प्रदेशांत होतात, कांहीं वाहत्या पाण्याच्या योगानें नद्यांच्या पात्रांतून किंवा समुद्रकांठी होतात, तर कांहीं मृत वनस्पती व प्राणी यांच्या अवयवांचे झालेले असतात. याशिवाय ज्वालामुखी पर्वताच्या तोंडांतून फेंकून दिले गेलेले कण एके ठिकाणी जमून झालेले खडकहि याच वर्गांत घालतात. खडक या संज्ञेमध्ये फक्त कठिण व घट्ट झालेले दगड येतात असें नव्हे तर मोकळे कण, गाळ, रेती, वगैरे सर्वांचा खडक या संज्ञेत अंतर्भाव होतो.

वाळूचे खडकः—(ग्रेव्हल ऑर सॅंड रॉक्स) हवा, पाऊस, नद्या वगैरेचे जुन्या खडकावर आघात होऊन त्यांचे तुकडे झाल्यामुळे होतात. त्यांच्यांत जुन्या खडकांतील खनिज पदार्थ असतात परंतु अमुकच प्रकारचे खनिज पदार्थ असतील असें म्हणतां येणार नाही. बहुधा क्वार्ट्जचे प्रमाण जास्त असतें. कारण वाकीचे खनिज पदार्थ अगदी वारीक भुगा होऊन धुवून जातात परंतु क्वार्ट्ज

तसा जात नाही (क्वार्ट्जशिवाय फेल्स्पार, अभ्रक, हॉर्न-व्हॅंड वगैरेचे तुकडेहि सांपडतात). साधारणतः सारख्या आकाराचे व एकाच विशिष्टगुत्वाचे खडे एके ठिकाणी येऊन त्यांचे थर होतात. थरांतून कित्येक वेळां वनस्पती व प्राणी यांचे अवशेष पुरले जाऊन त्यांच्या खुणा शिल्लक राहतात. पुष्कळ वेळां खड्यांमध्ये व थरांमध्ये क्वार्ट्ज लहान किंवा लोहाचे ऑक्साइड यांचे लुकण सांठून ते एकजीव होतात. खड्यांचा किंवा थरांचा एकजीव न झालेल्या खडकांत खालील प्रकारचे खडक येतात.

डोंगरांतील खडकांचा भुगाः—मूळ खडकांचा चुरा होऊन वाऱ्याने व पाण्याने वाहून पायथ्याशी सांठतो त्यांत बहुतेक अणकोचीदार व सुटे निरनिराळ्या आकाराचे तुकडे असतात.

माती अथवा जमीनः—खडकांचा भुगा होऊन त्याच्या पासून माती तयार होते. मूळ खनिज पदार्थांतील मूळ द्रव्ये मातीत रुपांतरित स्वरूपांत असतात. खडक व माती यांमध्ये एक अधोभूतिका अथवा अधोभूमीचा थर (सब-सॉइल) असतो. खडकांचा अर्धवट भुगा होऊन अधोभूतिका होते व तिजपासूनच पुढे माती तयार होते. जमीनीवर उगवणाऱ्या वनस्पतींच्या कुजलेल्या सेंद्रिय पदार्थांचा कांहीं अंश मातीत असतो व त्यांतीलच थोडा भाग अधोभूतिकेत सांपडतो. जसजशी माती वाहून जाते तसतशी अधोभूतिकेची माती होते. ज्या मूळ खडकापासून माती होते त्याच खडकावर ती सांपडते असें नाही. कित्येक वेळां ती वहात जाऊन दुसऱ्याच खडकावर आढळते.

वाळूः—वाळूचे कण लहान तर असतातच, परंतु ते कित्येक वेळां इतके वारीक असतात की, ते स्पष्ट दिसण्यास सूक्ष्मदर्शक यंत्राचें साहाय्य लागतें. वाऱ्याच्या योगानें खडकांचे वारीक कण एके ठिकाणी सांचून त्यांच्या लहान लहान टेंकळ्या होतात व त्या वाऱ्यानेच एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेल्या जातात. यांमध्ये वारीक व मोठाल्या कणांचे कित्येक वेळां थर असतात. नदीच्या व समुद्राच्या पाण्याच्या तडाक्याने वाळू मोठ्या प्रमाणांत तयार होते. समुद्रांत तयार झालेली वाळू त्यांत सांपडणाऱ्या शिपांच्या कणांवरून ओळखतां येते. वारीक कण पुष्कळ वेळां वर्षणांत न सांपडतां पाण्यांत तरंगत राहतात व त्यामुळे त्यांचीं टोंके घांसली न जातां अणकोचीदार राहतात. मोठाल्या कणांचीं टोंके मात्र घांसून कणांना वाटोळेपणा येतो. वाळूचे जाड खरबरीत कण असल्यास त्यास रेंव (ग्रेव्हल) म्हणावे. परंतु सुपारीपेक्षां मोठे खडे असल्यास त्यांना गोटे (शिंगल) म्हणावे. वाळूचे जसे वर सांगितलेले प्रकार आहेत तसेच वाळूच्या कणांचा एकजीव होऊन झालेल्या कठिण खडकांचे प्रकार आहेत. मोठाले गोटे एके ठिकाणी सांठल्यावर त्यांच्यांत एखाद्या तऱ्हेचे लुकण वसून कठिण खडक तयार होतो. गोटे साधारणतः

वाटोळे झालेले असतात. बरेचसे गोटे कार्टेसचे असतात. कित्येक गोटे इतर खनिज द्रव्ये किंवा मूळ खडकाचे असतात. अशा तऱ्हेने तयार झालेल्या खडकांना गोटेयांचे खडक (कौग्लोमरेट) म्हणतात. गोटे सर्व वाजूनी झिजून वाटोळे झालेले नसले व त्यांची टोंके कोंचदार असली म्हणजे त्या खडकांना (ब्रेकिआ) म्हणावे. वारीक कणांचा जो खडक होतो त्याला सिकताश्म किंवा वाळूचा खडक म्हणतात. वाळूच्या खडकांत बहुतेक कार्टेसचेच कण असतात तरी गोटेयांच्या खडकाप्रमाणे यांतहि इतर खनिज द्रव्ये असतात; परंतु ही द्रव्ये अगदी थोडक्या प्रमाणांत असतात. वाळूच्या खडकांना पुष्कळ तऱ्हेचे रंग असतात. तांबडा, पिवळा वगैरे रंग लोहाच्या प्राणिदा- (आक्साइड) मुळे वाळूच्या खडकांना येतात. खडकांत एखादे विशिष्ट खनिज द्रव्य किंवा त्याचे छकण असल्यास त्याचे नांव खडकाच्या नांवास जोडतात. उदाहरणार्थ:— एखाद्या वाळूच्या खडकांत लोहाचे प्राणिद (ऑक्साइड) असल्यास त्याला लोही वाळूचा खडक (फेरगिनस सँड-स्टोन) असे म्हणतात व त्यांत अभ्रक असल्यास अभ्रकी वाळूचा खडक (मायकेशिअस सँडस्टोन) असे. म्हणतात. विंध्याद्रीवर व दक्षिणेत वेळगांव, विजापूर जिल्ह्यांत व मद्रास इलाख्यांतील कडप्पा जिल्ह्यांत वाळूचे खडक मोठ्या प्रमाणांत सांपडतात. इमारती बांधण्यास हे फार चांगले व भक्कम असतात. यामुळे उत्तरहिंदुस्थानांतील पुष्कळ इमारती या खडकाच्या दगडांच्या बांधल्या आहेत. वाळूच्या खडकाचे फळ्यासारखे तुकडे काढून त्यांचा जमीनीवर वसविण्याकरिता उपयोग करतात. त्याचप्रमाणे त्यांची जाती वगैरे जिनस करतात. विजापूर जिल्ह्यांतील बदामी गांवची प्रसिद्ध लेणी वाळूच्या खडकांत आहेत. गोककचा धवधवा वाळूच्या खडकावर आहे. वाळूच्या खडकापासून होणाऱ्या जमीनीस रेटाड किंवा वाळूची जमीन म्हणतात.

मातीचे खडक.—निरनिराळ्या खडकांचा पिठासारखा भुगा होऊन त्यापासून तयार झालेल्या चिखल, गाळ वगैरेच्या खडकांस मातीचे खडक म्हणतात. त्यांच्यांत पुष्कळ तऱ्हेच्या खनिज द्रव्यांची भेसळ असते व त्याचे प्रकारहि पुष्कळ आहेत.

चिकण माती:—हा एक प्रकारचा चिखलच आहे. याच्यावर वाफ सोडली असता त्याला मातीचा वास येतो. त्याच्यांत चिकणाई असते व पाण्यांत ओला केल्यास चिकट गोळा होतो.

चिनी माती.—फेल्स्पार नांवाचा जो खनिज पदार्थ आहे त्याच्यावर पाण्याची व कार्बन डाय-आक्साइडची क्रिया होऊन अॅल्युमिनियम सिलिकेट निराळे निघते ते पांढऱ्या रंगाचे व भुसभुशीत असते. चिनीमातीची भांडी करण्याकडे याचा विशेष उपयोग होतो. हिंदुस्थानांत ज्या ठिकाणी ग्रनाइट खडक आहेत त्या ठिकाणी अशा तऱ्हेची माती कांही

ठिकाणी आढळते. हीच माती अगदी स्वच्छ पांढरी व लोह-विरहित असल्यास त्याला पाइपक्ले (चिलमीची माती) म्हणतात. चिनीमातीचा उपयोग उत्तम पांढरी मातीची भांडी करण्याकडे होतो. ही कांही ठिकाणी फेल्स्पार-पासूनच तयार झालेली असते. तीत थोडासाच लोहाचा अंश असतो परंतु चुना किंवा अल्कलीचा मुळीच अंश नसतो. या मातीला फायरक्ले (अभिमृत्तिका) म्हणतात. गोंड-वनांत कोळशाच्या खाणींत फायरक्लेची माती पुष्कळ सांपडते. फायरक्लेचा उपयोग भट्या बांधण्याकडे करतात. कांचेच्या वगैरे कारखान्यांत मातीची भांडी विस्तारवावर पुष्कळ तापवावयाची असतात म्हणून ही भांडी फायरक्लेची करतात. उत्तम फायरक्लेमध्ये असलेले पदार्थ त्यांच्या शेंकडा प्रमाणासह पुढे दिले आहेत. सिलिका ७३.८२; अॅल्युमिना १५.८८; लोहाचे आक्साइड २.९५; पाणी ६.४५; अल्कली ०.९ असून तिचे विशिष्ट गुरुत्व २.५ असते.

विटांची माती:—विटा करण्यास उपयोगी पडणारी पुष्कळ तऱ्हेची माती सांपडते. त्या सर्व प्रकारांना विटाची माती म्हणतात. या मातीची मडकी, रांजण, खुजे वगैरे जिनस करतात. या मातींत लोहाचा अंश बराच असतो. विटांच्या मातीचे साधारण पृथक्करण पुढे दिले आहे. सिलिका ४९.४४; अॅल्युमिना ३४.२६; लोहाचे ऑक्साइड ७.७४; चुना १.४८; मॅग्नेशिया ५.१४ व पाणी १.९४.

फुलरची माती:—मध्यप्रांत, राजपुताना वगैरे ठिकाणी हिरवट रंगाची मऊ माती सांपडते. ती गुळगुळीत असते परंतु चिकट नसते. या मातीचा उपयोग अंगाला व कपड्याला सावणाप्रमाणे लावण्याकडे करतात. तिच्यांत शेंकडा सिलिका ५३; अॅल्युमिना १०; लोहाचे ऑक्साइड ९.७५; मॅग्नेशिया १.२५; लाश्म ०.५०; मीठ ०.१० व पाणी २४ असते.

बॉक्साइट.—यामध्ये शेंकडा ४५ ते ८० भाग अॅल्युमिना, १५ भाग पाणी आणि लोहाचे आक्साइड वगैरे असतात. बॉक्साइट कसे होत या संबंधाने मतभेद आहे. कांहीच्या मताने उष्णता व पाणी यांच्या योगाने जुन्या खडकांत फरक होऊन ते झाले असावे असे आहे. इतर कांही जणांचे म्हणणे असे आहे की ग्रानाइट, नीस, बसाल्ट वगैरे खडकांवर पाणी व कार्बन डाय-ऑक्साइड यांचा परिणाम होऊन बॉक्साइट झाले असावे. बॉक्साइटपासून अॅल्युमिनियम काढतात किंवा अॅलम (फटकी) तयार करतात. यावर उष्णतेचा फारसा परिणाम होत नसल्याने भट्टीच्या आंतल्या बाजूने लेप देण्याकरिता त्याचा उपयोग करतात.

लॅटराइट:—किंवा जांभळा दगड. हा तांबडा, पिवळट किंवा पांढुरक्या रंगाचा छिद्रमय मातीचा दगड असतो. हा बॉक्साइटप्रमाणे ग्रानाइट, नीस, डायोराइट, बसाल्ट वगैरे खडकांपासून झाला असावा अशी कल्पना आहे. यामध्ये अॅल्युमिना, लोहाचे ऑक्साइड व थोडा सिलिका असतो.

उष्ण कटिबंधांत दमट हवेंत विशेषतः हा खडक तयार होतो. डेक्कन टॅप म्हणून जो खडक आहे त्यावर हा पुष्कळ ठिकाणी सांपडतो. हा प्रथम खणून काढला म्हणजे ओलसर व मऊ असतो परंतु काही दिवस हवेंत राहिला की कठीण होतो. घरे बांधण्याकडे याचा पुष्कळ उपयोग करतात. मुंबई इलाख्यांत वेळगांव, रत्नागिरी, कुलाबा व कारवार जिल्ह्यांत लॅटराइट पुष्कळ सांपडतो.

मातीचा दगड—माती घट्ट होऊन दगडासारखी झाली म्हणजे मातीचा दगड होतो.

शेल.—ज्याप्रमाणे वाळूचे कण एके ठिकाणी दाबले जाऊन वाळल्यावर त्यापासून वाळूचे खडक होतात त्याचप्रमाणे अगदी वारीक कण एके ठिकाणी दाबले जाऊन त्यांपासून जो खडक होतो त्याला शेल असे म्हणतात. शेलचे नेहमी थर असतात थरांतील पातळ पापुद्रे सुटे निघतात. मातीच्या दगडासारखा एकच गोळा नसतो. निरनिराळ्या थरांचे तांबडा, पांढरा, पिवळा वगैरे कोणतेही रंग असू शकतात. अगदी तांबडा रंग असल्यास त्यास काव व पिवळा रंग असल्यास पिवडी म्हणतात. मिती, पत्रे वगैरेना रंग देण्याकडे याचा चांगला उपयोग होतो.

ज्वालामुखीतून निघालेल्या तुकड्यांचे व गाळाचे खडक.—ज्वालामुखीतून खडकाचा रस वर येऊन त्यापासून होणारे खडक अभिजन्य असतात व म्हणून ते त्या वर्गात जातात परंतु रस बाहेर येण्यापूर्वी खडकाचे गोळे, तुकडे, वारीक कण व राखेसारखी भुकटी जोराने वर उडून खाली पडल्यावर त्यांचे खडक बनतात. ते गाळाच्या खडकांच्या वर्गात येतात. ज्वालामुखीच्या धक्याच्या योगाने जमीनीवरील खडकांचे तुकडे होऊन पुन्हा खडक बनतात. ते ज्वालामुखीतून बाहेर आलेल्या तुकड्यांच्या खडकांसारखेच दिसतात. परंतु बारकाईने तपासणी केल्यास त्याचा उगम कळण्यास कठीण पडत नाही. ज्वालामुखीच्या तोंडातून वर आलेले तुकडे सुटे असले म्हणजे त्यांच्या आकारावरून त्यांना जी निरनिराळी नावे दिलेली आहेत त्यांचे वर्णन ज्वालामुखी या सदराखाली दिलेले आहे. या ठिकाणी तुकडे एके ठिकाणी येऊन त्यांचे जे खडक तयार होतात त्यांचा निर्देश केला आहे. कित्येक वेळां ज्वालामुखीतून निघालेले तुकडे समुद्रांत किंवा सरोवरांत पडतात. त्या ठिकाणी नदीतून वाहून आलेल्या तुकड्यांचे या तुकड्यांत मिश्रण होतं. जलजन्य खडकांना त्यांतील तुकड्यांच्या आकारावरून कांग्लोमरेट, ब्रेशिया वगैरे संज्ञा दिलेल्या आहेत, त्याच संज्ञा ज्वालामुखीतून बाहेर आलेल्या तुकड्यांपासून तयार झालेल्या खडकांना त्यांतील तुकड्यांच्या आकारमानावरून देतात.

सजीव पदार्थांपासून झालेले खडक.—या सदराखाली वनस्पती, प्राणी यांची वाढ होऊन ते नष्ट झाल्यावर जागच्याजागी तयार झालेले खडक किंवा ते वाहून जाऊन एके ठिकाणी साठवल्यावर झालेले खडक येतात.

त्यांचे वर्गीकरण त्यांच्यांत जे विशिष्ट द्रव्य असेल त्यावरून करतात. ते वर्ग येथेप्रमाणे:—(१) चुन्याचे अथवा कॅल्शियम. (२) सिकयुक्त अ. सिलीशियस. (३) स्फुरयुक्त उर्फ फॉस्फॅटिक. (४) कर्बयुक्त उर्फ कार्बोनेशियस. आणि (५) लोहयुक्त.

(१) चुन्याचे खडक:—हे दोन तऱ्हेने तयार होतात. चुन्या खडकांत असलेला चुन्याचा अंश पाण्याने वाहून जाऊन एके ठिकाणी साठला म्हणजे चुन्याचा खडक होतो याबद्दलची विशेष माहिती दुसरीकडे दिली आहे. पुष्कळ चुन्याचे खडक सजीव पदार्थांपासून झालेले आहेत. सजीव पदार्थांपासून झालेले चुन्याचे खडक कित्येक वेळां स्फटिकमय होतात त्यांची सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने नीट तपासणी केल्याखेरीज ते इतर चुन्याच्या खडकांपासून निराळे असे ओळखता येत नाहीत. सजीव पदार्थांपासून झालेले चुन्याचे खडक जेथे तयार होतात ते त्या ठिकाणी साठतात किंवा वाहून जाऊन दुसरीकडे साठतात. चुन्याच्या खडकांत बहुतेक सर्व खटकवित (कॅल्शियम कार्बोनेट) असतो. तो उद्‌हराम्लांत (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड) विरघळतो व त्यांत वाळू, माती वगैरे असल्यास न विरघळल्याने वंगळे होतात. थोड्या प्रमाणांत मग्नकवित (मॅग्नेशियम कार्बोनेट) हि सांपडतो. हे खडक कठिण व मऊ असतात किंवा अगदी ठिसूळहि असतात. यांचे कठिण्य ३ व विशिष्टगुस्त्व २.५ ते २.८ पर्यंत असते. यांचे रंग निरनिराळ्या तऱ्हेचे असून ते अगदी पातळ थरापासून तों कित्येक यार्ड उंचीच्या ढिगापर्यंत आढळतात. फोरमिनीफेरा जातीच्या वारीक प्राण्यांच्या शरीरापासून झालेल्या चुन्यांच्या खडकांचे थर अटलांटिक वगैरे महासागरांच्या तळाशी पुष्कळ सांपडतात. ज्याला आपण खडू म्हणता त्या प्रकारचा खडक या व अशाच तऱ्हेच्या वारीक प्राण्यांच्या शरीरांचे ढीग साठून झालेला असतो. उष्णकटिबंधांतील समुद्राच्या उथळ पाण्यांत प्रवाळ नामक प्राण्यांची पुष्कळ वाढ होते. त्यांनी राहण्याची घरे कॅल्शियम कार्बोनेटची असतात व या घरांची वाढ येवढी होते की, त्यांची मोठमोठाली घेदे हिंदीमहासागरांत पुष्कळ आहेत.

(२) सिकयुक्त अथवा सिलिकाचे खडक.—पाण्यांत थोड्या प्रमाणांत सिलिका असतात. ते काही सूक्ष्म वनस्पती व प्राणी यांचे शोषण करून आपली शरीरे तयार करतात ते मेले म्हणजे त्यांच्या मृत शरीरांचे थर साठतात व त्यांपासून खडक तयार होतात. ट्रिपोलीची पूड शिल्डकरिता व स्फोटक द्रव्ये करण्याकरिता उपयोग करतात. ही ट्रिपोलीची पूड समुद्रांत किंवा सरोवरांत साठलेल्या एक प्रकारच्या सिलिकाच्या खडकापासून तयार केलेली असते.

(३) फॉस्फॅटिक खडक—बहुतेक प्राण्यांच्या शरीरांत खटस्फुरित (कॅल्शियम फास्फेट) असतो. कित्येक प्राण्यांची शरीरे चुन्या खडकांत पुरली जाऊन त्यांचे खडक बनलेले आहेत.

त्यामध्ये कॅल्शियम फास्फेट वन्याच प्रमाणांत असतो. दक्षिण अमेरिकेंत व आफ्रिकेंत ग्वानो नांवाचा एक पदार्थ सांपडतो. हा पदार्थ समुद्रपक्ष्यांची विष्टा, मृत शरीरें, त्यांनीं खाद्य म्हणून आणलेले मासे वगैरे सांठून झालेला असतो. ज्या ठिकाणी पाऊस न. हीं अशाच ठिकाणी हा सांठतो. हें उत्तम खत आहे व त्याप्रमाणेंच त्याचा पुष्कळ उपयोग होतो. पूर्व-कालीन प्राण्यांचीं हाडे पुरली जाऊन त्यांचाहि स्फुरयुक्त (फॉस्फेटिक) खडक होतो. त्याचप्रमाणें पूर्वकालीन प्राण्यांची विष्टा पुरली जाऊन त्याचेहि खडक होतात.

(४) कर्बयुक्त अथवा कार्बोनेशियस खडक—वनस्पती वाहून जाऊन एके ठिकाणी सांठल्यावर पुरल्या जाऊन, किंवा वनस्पती उगवल्या जागी वाळून वगैरे पुरल्या जाऊन त्यांचे जे खडक होतात ते सर्व या वर्गांत येतात. दगडी कोळसे अशाच प्रकारानें तयार झालेले आहेत.

पीट—दलदलीच्या जागी, उथळ पाण्यांत वनस्पती वाहून गेल्यावर कुजतात व त्यांचेवर पुन्हां वनस्पती उगवत राहतात यामुळे कुजलेल्या वनस्पतींचे मोठाले थर होतात. यांना पीट म्हणतात. दलदलीच्या प्रदेशांत पुष्कळ ठिकाणी हा पीट सांपडतो. पीट ज्या ठिकाणी सांपडतो त्या ठिकाणी वाळवून जाळण्याकडे त्याचा उपयोग करितात. पूर्वी अशाच तऱ्हेचा पीट पुरला जाऊन त्यापासून दगडी कोळशाचे निर-निराळे प्रकार तयार झालेले आहेत.

लिग्नाइट—पीट दावला जाऊन त्यापासूनच पुढें लिग्नाइट तयार होतो. लिग्नाइट ही पीट व दगडी कोळसा यांच्या मधली स्थिति आहे. कारण लिग्नाइटमध्ये वदल होऊन त्याचाच दगडी कोळसा तयार होतो. लिग्नाइटचा रंग पिवळट, तपकिरी किंवा काळा असतो. त्याचें विशिष्टगुणत्व ०.५ ते १.५ असते व त्याच्यांत शेंकडा ५५ ते ७५ कार्बन असतो. लिग्नाइट भुरभुर जळतो व यांतून पुष्कळ धूर निघून त्याचा जळकट किंवा धुरकट वास येतो.

दगडी कोळसा—याचा रंग काळा किंवा काळ्याचा एखादा प्रकार असतो. कोळशांत शेंकडा ७५ ते ९० कार्बन, ३ ते २० ऑक्सिजन, ०.५ ते ५.५ हायड्रोजन, २.५ पर्यंत नैट्रोजन आणि १ ते २० पर्यंत राख असते. हा कोळसा चांगला जळतो व जळतांना त्याला एक प्रकारचा वास येतो. दगडी कोळशाचे पुष्कळ प्रकार आहेत. मूळ वनस्पती निर-निराळ्या प्रकारच्या असल्यास असे प्रकार होणें साहजिक आहे. वाळूचे खडक, व यांत शेलवगैरे खडकाचे थर कोळशाचे थर सापडतात.

अॅन्थ्रासाइट—अति दावाखाली कठीण झालेला असा हा दगडी कोळशाचाच प्रकार आहे. हा लवकर जळत नाही व जळत असतांना त्यांतून ज्वाला किंवा धूर निघत नाही व त्याला कोणत्याहि प्रकारचा विशिष्ट वास येत नाही. ह्याचा रंग अगदी काळा कुळकुळीत असून कोणत्याही

चकाकतो. त्याच्यांत शेंकडा ९० कार्बन असतो व त्यांचे विशिष्ट गुणत्व १.३५ ते १.७ असते.

ऑइल शेल—ज्या शेल खडकांतून राकेल तेल काढतां येते त्यांना ऑइल शेल म्हणतात. या शेलचे थरच असतात आणि चांगला शेल असल्यास त्यांतून एका टनांतून ३० ते ४० गॅलन राकेल पूर्वीच्या वनस्पति व काही प्राणी शेलमध्ये पुरले जाऊन दावाखाली कुजून त्यांच्यापासून हें तेल तयार होतें. शेलचे ऊर्ध्वपातन केल्यास तेल निघतें.

पेट्रोलियम—या सदराखाली सर्व तऱ्हेची खनिज तेलं येतात. हीं खडकांतून सांपडतात. प्रथमतः ती एके ठिकाणी मिसळलेली असतात, परंतु ऊर्ध्वपातनांनं ती वेगळाली करितात.

अँथर—हें खडकांत पुरल्या गेलेल्या जुन्या झाडांतील राकेलापासून होतें.

(५) लोहमिश्रित माती—दलदलीच्या जागी कुजत असलेल्या वनस्पतींच्यापासून आर्मेल् निघतात त्यांचा व कर्वाळ्याचा (कार्बोनिक् अॅसिड) आरुपासच्या खडकांतील लोहावर परिणाम होऊन लोहाचे क्षार व ऑक्साइड यांचे मिश्रण होऊन सांठतें. यांत पुढें माती मिसळली जातें व त्याचप्रमाणें वनस्पतींचे अंश मिसळले जातात. या सर्वांच्या मिश्रणानें तयार झालेले थर लोहमिश्रित माती या सदराखाली येतात.

रासायनिक क्रियेनं तयार झालेले स्फटिकमय खडक.—पाण्याच्या साहाय्यानें होणाऱ्या खडकांचें वर्णन वर दिलें आहे. ते खडक वाहून आलेल्या गाळापासून झालेले असतात. परंतु याशिवाय पाण्यांत विरघळलेल्या पदार्थांची एकमेकांवर रासायनिक क्रिया होऊन त्यांचे थर तयार होतात. हे पदार्थ बहुतेक स्फटिकमय असतात. अशा प्रकारें तयार झालेल्या पदार्थांत विशेष महत्वाचे म्हणजे सैंधव, पापडखार, चुन्याचे दगड, जिप्सम व इतर खार हे होत.

(आ) अभिजन्य—स्फोटित—थररहित खडक.—या वर्गातील खडक पृथ्वीच्या उदरांतील खडकाच्या रसापासून झालेले आहेत. खडकांचें रासायनिक पृथक्करण, त्यांतील खनिज द्रव्यें, त्यांची घटना, उत्पत्तीची पद्धति, ठिकाण व वय वगैरे वरून या खडकांचें वर्गीकरण निरनि-राळ्या तऱ्हेनं करतां येण्यासारखें आहे. परंतु यांपैकी कोणत्याहि एका गोष्टीकडे लक्ष देऊन वर्गीकरण केल्यास त्याचा विशेष उपयोग नाही म्हणून यांपैकी जितक्या गोष्टी एके ठिकाणी आणतां येतील तितक्या आणून केलेलें वर्गीकरण खाली दिलें आहे. त्यांमध्ये अभिजन्य खडकांतील खनिजद्रव्यें व त्यांचें रासायनिक पृथक्करण या गोष्टींवरून पोटभाग पाडले आहेत. अभिजन्य खडकांत दोन किंवा अधिक खनिज द्रव्यें असतात. त्यांमध्ये स्फटिक (अॅल्युमिना), मग्न (मॅग्नेशिया), चुना (लाइम), पालाश (पोटॅश) व सिंधू (सोडा) यांचे सिलिकेट, मग्नलोह (मॅग्नेटिक आयर्न) व (चुन्याचें स्फुरित)

(लाइमचें फॉस्फेट) असतात. कांहीं खडकां सिकाम्ल (सिलिसिक ॲसिड) इतकें असतें कीं त्यामध्ये मोकळ्या कार्बोस सांपडतो. त्याचप्रमाणे ज्या खडकांत आर्थोक्लेज फेल्स्पर सांपडतो त्यांत प्लॅजिओक्लेज फेल्स्पर सांपडणाऱ्या खडकांपेक्षा अधिक सिकाम्ल (सिलिसिक ॲसिड) सांपडतें. अभिजन्य खडकांचे पांच भाग आहेत ते असे:—

(१) आम्लयुक्त (ॲसिड) खडक—यांत सिकाम्लाचें (सिलिसिक ॲसिडचें) प्रमाण शेंकडा ६५ ते ८० असतें. व त्यांतील मुख्य खनिज द्रव्ये आर्थोक्लेज फेल्स्पर, मायका (आम्फ्रक) व कार्बोस हीं असतात. (२) उपाम्ल (सबॲसिड) खडक— यांत सिलिसिक ॲसिडचें प्रमाण शें. ६० ते ६५ असते. आर्थोक्लेज फेल्स्पर व हार्नब्लेंड हीं मुख्य द्रव्ये त्यांत असतात. (३) उपअनाम्ल (सब बेसिक) खडक—यांत शेंकडा ५५ ते ६० सिलिसिक ॲसिड व प्लॅजिओक्लेज फेल्स्पर, आणि हार्नब्लेंड हीं खनिज द्रव्ये असतात. (४) अनाम्ल (बेसिक) खडक—यांत शेंकडा ४५ ते ५५ सिलिसिक ॲसिड व प्लॅजिओक्लेज फेल्स्पर, पायराक्झीन, मॅग्नेटाइट आणि ऑलिग्नेन हीं खनिज द्रव्ये असतात. (५) अति अनाम्ल (अल्ट्राबेसिक) खडक—यांत शेंकडा ४५ पेक्षा कमी सिलिसिक, ॲसिड ऑलिग्नेन आणि पायराक्झीन हीं खनिज द्रव्ये असतात.

(१) पहिल्या पोटभागांत ग्रनाइट व न्हायोलइट जातीचे खडक येतात. ग्रनाइट जातीचे खडकांत आर्थोक्लेज फेल्स्पर, कार्बोस व मायका हीं द्रव्ये असतात. मायकाच्या ऐवजी कित्येक वेळां हार्नब्लेंड असतें. ग्रनाइटमध्ये टोपॅझ टुरमलिन, गार्नेट वगैरे दुय्यम खनिज द्रव्ये सांपडतात. ग्रनाइटमध्ये फेल्स्परचे मोठाले स्फटिक असून वाकीचे लहान स्फटिक असल्यास त्याला पारफिरिटिक ग्रनाइट म्हणतात. सर्वच स्फटिक अगदीं लहान असल्यास त्याला मायक्रो-ग्रनाइट म्हणतात. ग्रनाइट खडक फार जुने आहेत परंतु कित्येक तृतीयावस्थाक (टरशरी) वगैरे युगांत बाहेर आलेल्या खडकांच्या रसापासून तयार झालेले आहेत. ग्रनाइट दुसऱ्या खडकांत घुसून वास, डाइक, व्हेन वगैरे प्रकारांनीं सांपडतो. न्हायोलइट जातीचे खडक ज्वालामुखांतून बाहेर आलेल्या रसापासून झालेले असतात. या जातीच्या खडकांतच ऑबसीडियन अथवा डोंगरी काच व पिच स्टोन म्हणजे राळे सारखा दिसणारा दगड वगैरे खडक सांपडतात.

(२) दुसऱ्या पोटभागांत सेनाइट व त्याचे पोटवर्ग आणि ट्रकाइट खडक येतात. सेनाइटमध्ये आर्थोक्लेज, फेल्स्पर व हार्नब्लेंड बहुतेक असतात. परंतु कित्येक वेळां हार्नब्लेंडच्या ऐवजी मायका किंवा कुचित प्रसंगी दुसरा एखादा खनिज पदार्थ सांपडतो. ट्रकाइटमध्ये सेनाइटचेच खनिज पदार्थ सांपडतात. परंतु यामध्ये स्फटिक चांगले तयार झालेले नसतात व खडक हाताला खरखरीत लागतात.

(३) तिसऱ्या पोटभागांत डायोराइट ॲडेसाइट वगैरे खडक येतात. त्यांत प्लॅजिओक्लेज फेल्स्पर व हार्नब्लेंड हीं खनिजद्रव्ये असतात. कित्येक डायोराइटमध्ये मायका किंवा कार्बोस हीं द्रव्ये सांपडतात. ॲडेसाइट दिसण्यास ट्रकाइट सारखाच असतो. त्यांत पुष्कळ वेळां मायका, एन्स्टाइट, ऑगाइट, कार्बोस वगैरे द्रव्ये आढळतात.

(४) चवथ्या पोटभागांत गॅब्रो, डॅलराइट वगैरे खडक व त्याच्याच पोटजाती येतात. या खडकांत, स्पॅजिओक्लेज फेल्स्पर, पायराक्झीन व मॅग्नेटाइट आणि कित्येक वेळां ऑलिग्नेन हीं खनिज द्रव्ये असतात. वेसॅल्ट, टॅचिलाइट, डायबोस, ग्रीनस्टोन वगैरे खडक याच पोटभागांत येतात व ते डॅलराइटचेच प्रकार आहेत असे म्हटल्यास हरकत न ही.

वरील चार पोटभागांत दिलेल्या खडकांखेरीज ऑलिग्नेन, ऑगाइट वगैरे खनिज द्रव्ये असलेले पेरिडोटाइट, पिकाइट, सपॅटाइन, फोनोलाइट इत्यादि खडक अभिजन्य खडकांच्या वर्गांत येतात.

(इ) रूपांतरित खडक.—मूळ जलजन्य किंवा अभिजन्य खडक असून कोणत्याहि कारणानें त्यांत फरक होऊन जे नवीन खडक होतात त्यांना रूपांतरित खडक असे म्हणतात. पाण्याच्या योगानें मूळ खडक पुष्कळ वेळां बदलतो. वाळूच्या खडकावरून पाणी वहात राहिल्यास वाळूचे कण एके ठिकाणी घट्ट बांधले जातात असे पदार्थ सांठले जाऊन वाळूचा खडक फार कठिण होतो तेव्हां त्याला कार्बोसाइट म्हणतात. उष्णतेनें सुद्धां मूळ खडकांत फरक पडतो. उदाहरणार्थ चुन्याच्या खडकावर किंवा शेजारी ज्वालामुखीचा रस पसरल्यास मूळच्या चुन्याच्या खडकाचा संगमरवरी खडक होतो. त्याचप्रमाणे पृथ्वीच्या कवचाच्या हालचालीनें खडक दाबले जाऊन मूळ शेल खडक असल्यास त्याचा स्लेट खडक तयार होणे वगैरे फरक होतात. शिस्ट नांवाचे खडक असतात त्यांतील खनिजद्रव्ये स्फटिकमय असतात परंतु अभिजन्य खडकांत व या खडकांत पुष्कळ फरक आहे. शिस्ट खडकांतील स्फटिक चपटे झालेले असतात. ते पानाप्रमाणे मध्ये जाड व कडेला पातळ असतात. प्रत्येक स्फटिकाचा पातळ भाग दुसऱ्या दोन स्फटिकांच्या पातळ भागांत चिपसरखा असतो. या मांडणीमुळे शिस्ट जलजन्य खडकाप्रमाणे थरमय दिसतो. दोन्ही तऱ्हेच्या खडकांच्या थरांत पुष्कळच फरक असतो. जलजन्य खडकांचे थर लांबपर्यंत स्पष्ट असे सांपडतात परंतु रूपांतरित खडकांचे थर तुटक असतात व कित्येक वेळां स्फटिकांच्या चपटेपणासुळेच ते थरमय आहेत असे वाटते. रूपांतरित खडक स्फटिकमय असल्यानें त्यांच्यांत व अभिजन्य खडकांत थोडेंसे साम्य आहे; त्याचप्रमाणे ते थरमय असल्यामुळे त्यांच्यांत व जलजन्य खडकांत थोडेंसे साम्य आहे. हे खडक मूळ कशा प्रकारचे होते हे सांगणे कठिण असतें. त्याचप्रमाणे सगळा खडक सारख्या प्रमाणांत स्फटिकमय

व थरमय नसतो. ज्या ठिकाणी थर अगदीं संधिग्ध रातीने दिसतात व स्फटिक फार चपटे झालेले नसतात त्या खडकांना शिस्टच्या ऐवजीं नीस संज्ञा वापरतात. रूपांतरित वर्गातील महत्वाच्या खडकांची पुढे माहिती दिली आहे.

स्लेट अथवा पाटीचा दगड.—मूळ मातीचे जे खडक असतात ते दावले जाऊन त्याचे कठिण, पातळ व सुटे थर तयार होतात त्यावेळीं त्याला पाटीचा दगड म्हणतात. दावल्यामुळे झालेले थर मूळ थरांच्या अनुरोधानेच होतात असें नाहीं तर वरेच वेळां त्यांच्या लंबरेपेंत होतात. मूळ मातीचेच खडक असल्याने त्यांमध्ये स्फटिक बहुधा नसतात. परंतु कित्येक वेळां अगदीं लहान व पातळ अश्याकडे तुकडे किंवा इतर काहीं खनिज द्रव्यांचे स्फटिक सापडतात. हे खडक फार दावले जाऊन शिस्टसारखे झाल्यास त्यांना 'मातीचे शिस्ट,' 'फायलाइट, वगैरे नांवें देतात. कायास्टोलाइट वगैरे द्रव्ये खडकांत असल्यास 'कायास्टोलाइट स्लेट वगैरे नांवें खडकांना देतात. धारवाड, बेळगांव व विजापूर जिल्ह्यांत निरनिराळ्या तऱ्हेचे पुष्कळ स्लेट सापडतात.

क्वार्ट्झाइट.—मूळ वाळूचे जे खडक असतात त्यापासून क्वार्ट्झाइट खडक तयार होतो. मूळ खडकावरून व खडकांतून पाणी वाहतांना पाण्यातील चुन्याचा, लोहाच्या आक्साइडचा किंवा सिलिकाचा भाग वाळूच्या कणांत वसून त्याचे लुकण तयार होतें व त्यामुळे खडक फार कठिण होतो तेव्हां त्याला क्वार्ट्झाइट म्हणतात. आसपास खडकाच्या रसाचे प्रवाह येऊन वाळूचे कण अर्धवट वितळतात व पुन्हां निवाल्यावर त्यापासून जो खडक होतो तो मूळ वाळूच्या खडकापेक्षां फार कठिण होतो. तेव्हां त्यालाहि क्वार्ट्झाइट म्हणतात. वाळूचे खडक दावले जाऊन त्यापासून क्वार्ट्झाइट खडक तयार होतो. हाच क्वार्ट्झाइट आणखी पुढे जास्त दावला जाऊन त्याचे स्फटिक किंवा कण चपटे झाल्यास शिस्ट तयार होतो व त्याला क्वार्ट्झ शिस्ट असें म्हणतात. कित्येक वेळां मध्यभागी क्वार्ट्झाइट व त्याच्या एका वाजूस वाळूचा खडक व दुसऱ्या वाजूस क्वार्ट्झ शिस्ट सांपडतात त्यामुळे मूळ खडकापासून रूपांतरित खडक कसे झाले असावे हें लक्षांत येतें.

संगमरवरी दगड—मूळ चुन्याचे दगडाचे आसपास खडकांच्या रसांचे उष्ण प्रवाह आल्याने किंवा खडकावर दुसरे थर येऊन त्यामुळे मूळ खडकांत उष्णता उत्पन्न होऊन चुन्याच्या कणांचे लहान लहान स्फटिक तयार होतात. अशा स्फटिकमय चुन्याच्या खडकास संगमरवरी दगड म्हणतात. हे पांढऱ्या, काळ्या, हिरव्या व तांबड्या रंगाचे असतात. ते घासल्यास त्यांना चकाकी येते व म्हणून ते बांधणीच्या कामांत महत्वाचे समजले जातात. संगमरवरी दगडांत अश्रक व संगजिन्याचे कण सापडतात व त्यावरून त्यांना निरनिराळीं नांवेंहि कित्येक वेळां दिली जातात. जबलपूरपाशी संगमरवरी दगड मोठ्या प्रमाणांत सांपडतात

व त्याचा उपयोग पुष्कळ ठिकाणी होतो. मूळ खडकापासून कित्येक वेळां संगमरवरी दगड न होतां अर्धवट स्फटिकमय खडक होतो. त्याचा चुना उत्तम होतो व बांधण्याच्या कामाला त्याचा फारसा उपयोग नसल्याने चुना करण्याकडेच त्याचा खप होतो.

नीस.—नीस खडक स्फटिकमय असून थरमयाहि असतात. यांतील स्फटिक स्पष्ट असतात परंतु थर मात्र सुटे होण्यासारखे नसतात. मूळ ग्रनाइट, सेनाइट वगैरे खडक दावले जाऊन त्यांपासूनच बहुतेक नीस झालेले असतात. त्यांत सांपडणाऱ्या खनिज द्रव्यावरून त्याचे इतर खडकांशी साम्य पाहून त्याला निरनिराळीं नांवें देतात. ग्रनाइटमध्ये सांपडणारी द्रव्ये असल्यास त्यास ग्रनाइट नीस, सेनाइटमधील द्रव्ये असल्यास सेनाइट नीस व त्याचप्रमाणे इतर नांवें नीसला दिली जातात. नीस व शिस्ट हे दोन्हीहि रूपांतरित खडक आहेत. दोहोंमध्ये थोडेसे साम्यहि आहे. तरी त्यांतील मुख्य फरक म्हणजे शिस्टमध्ये स्फटिक जितके दावले जाऊन चपटे झालेले असतात तितके नीसमध्ये नसतात व यामुळे नीस व शिस्ट हे खडक ओळखतां येतात. मद्रास इलाख्याचा वराच भाग, मुंबई इलाख्याचा दक्षिण भाग, बुंदेलखंड वगैरे ठिकाणी नीस खडक सांपडतो. तेथे ग्रनाइट व नीस असे दोन्हीहि खडक शेजारी शेजारी सांपडतात यामुळे ते नीस मूळ कोणत्या खडकापासून झाले असावे याची कल्पना होते. प्रथमतः नीस हा शब्द ग्रनाइटपासून झालेल्या खडकांनाच विशेषतः लावीत असत. परंतु आतां नीस शब्द अधिक व्यापक अर्थाने वापरतात म्हणून नीस या शब्दाखाली निरनिराळ्या प्रकारचे खडक येतात. नीस खडकांत हॉर्नब्लेंड, टूरमलीन, गार्बिट, एपिडोट, अँटाइट वगैरे पुष्कळ प्रकारचीं दुय्यम द्रव्ये सांपडतात. मूळ अभिजन्य खडकापासून नीस खडक झाल्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. परंतु नीस खडक नेहमीच अभिजन्य खडकापासून होतो असें नाहीं. जलजन्य खडकापासून नीस झाल्याचीं सुद्धा उदाहरणे आहेत. कित्येक वेळां नीस, क्वार्ट्झाइट चुन्याचे खडक यांचे आळीपाळीनें एकावर एक थर सांपडतात, त्याचप्रमाणे कांगलामोरेटचे थरहि सांपडतात त्यावरून त्या ठिकाणचा नीस मूळ जलजन्य खडकापासून झाला असण्याचा संभव आहे. खडक कोणत्याहि मूळ खडकापासून होवो व तो कशाहि प्रकाराने होवो शेवटीं त्यांतील कण चपटे होऊन तो अर्धवट थरमय असला म्हणजे त्याला नीस ही संज्ञा लावतां येईल.

शिस्ट.—शिस्ट खडक म्हणजे काय, ते कसे होतात, व कसे असतात याबद्दलची माहिती वर दिलीच आहे. त्यावरून असे स्पष्ट कळून येईल की, शिस्ट म्हणजे नीसच्या पुढची पायरी आहे. नीस अधिक दावला गेल्यास त्यापासून शिस्ट होतो. शिस्टमधील खनिज द्रव्ये इतकीं दावलीं गेलेलीं असतात कीं तीं अगदीं चपटीं होतात. त्यांचे थरहि अगदीं पातळ असून लवकर सुटे होतात. कांहीं शिस्ट खडकांचे

वर्णन खाली दिलें आहे त्यावरून असें दिसून येईल कीं, शिस्ट खडकांत जें मुख्य व महत्वाचें खनिज द्रव्य सांपडतें त्यावरून शिस्ट खडकांना निरनिराळीं नांवें दिलीं आहेत. तीं:—
 (१) ग्रफाइट शिस्ट:—पूर्वीचे कावॉनॅशियस शेल दावले जाऊन त्यांपासून ग्रफाइट शिस्ट तयार होतात. यांमध्ये दुसरीं खनिज द्रव्यें असतात. परंतु काळे ग्रफाइटचे पट्टे किंवा थर त्यांत बरेच असतात म्हणून त्यांना ग्रफाइट शिस्ट म्हणतात. (२) ऑगाइट शिस्ट:—हे हिरवट रंगाचे खपल्या निघणारे खडक असतात. त्यांमध्ये लहानमोठे ऑगाइटद्रव्याचे कण असतात. ऑगाइटशिवाय कित्येक वेळां या खडकांत क्वार्ट्ज, फल्स्पर, मॅग्नेटाइट किंवा क्लोराइट वगैरे द्रव्यें थोड्याफार प्रमाणांत सांपडतात. (३) हार्नवॅलंड शिस्ट:—हा काळ्या रंगाचा खडक असतो. यांतील मुख्य द्रव्य हार्नवॅलंड असतें परंतु त्याशिवाय इतर नेहमीं सांपडणारीं द्रव्यें सांपडतात. (४) क्लोराइट शिस्ट:—काळसर हिरव्या रंगाचा खडक असतो. तो मऊ व ठिसूळ असून हाताला थोडासा गुळगुळीत लागतो. (५) टाल्क शिस्ट:—हा पांढरा, पिवळट किंवा थोडासा हिरवट रंगाचा खडक असतो. तो फार मऊ, ठिसूळ असून हाताला गुळगुळीत लागतो. (६) मायका शिस्ट:—मायकाचे पातळ थर एकेठिकाणीं या खडकांत सांपडतात. यांत इतर द्रव्यें असल्यास फारच थोड्या प्रमाणांत असतात. खडकांचा रंग पांढुरका, पिवळट, काळसर किंवा तांबूस असतो. कित्येक शिस्ट खडकाला दोन किंवा अधिक खनिज द्रव्यें प्रामुख्याने सांपडतात. तेव्हां खडकाला नांव देतांना या द्रव्यांचीं नांवें त्यांत घालतात. उदाहरणार्थ एखाद्या शिस्टामध्ये मायका व क्वार्ट्ज अशीं दोन्ही नांवें असल्यास त्याला मायकेशियस क्वार्ट्ज शिस्ट म्हणतात. याप्रमाणें जोडनांवांचे शिस्ट पुष्कळ असतात.

खडकवासलें तलाव—पुण्याच्या नैऋत्येस पुण्यापासून सुमारे ११ मैलांवर असलेल्या खडकवासलें नांवाचें खेडें आहे तेंथें मुठा नदीस बांधलेला एक तलाव आहे. सन १८७९त या तळ्याचें काम पुरें झालें. या तळ्याची लांबी ११ मैल असून रुंदी पाऊण मैलापेक्षां जास्त नाहीं. पुणें शहराला या तळ्यांतूनच मुख्यतः पाणीपुरवठा होतो. तळ्याच्या अनियमित उंचसखलपणावरून तळ्याच्या विस्ताराचा नक्की अंदाज करतां येत नाहीं. तळ्याच्या कांठचा प्रदेश अगदीं निर्जन असून, तेंथें पक्षीहि आढळत नाहींत. कॅनॉटवोट क्लबाच्या मालकीच्या तीन चार लहान होड्या तळ्याच्या खडकाळ कांठावर असतात. याचे दोन काळे वे काढले असून पहिला हडपसरावरून पाटसपर्यंत व दुसरा कोथूडवरून खडकीपर्यंत गेला आहे.

खडकी—मुंबई इलाख्यांतील पुणें जिल्ह्याच्या हवेली तालुक्यांतील एक गांव. हें गांव पुण्याच्या वायव्येस ४ मैलांवर आहे. याची लोकसंख्या १९११ सालीं १४०२८ इतकी भरली. या ठिकाणीं १८१७ च्या नोव्हेंबरच्या ५ व्या तार-

खेस इंग्रज व पेशवे यांच्यामध्ये लढाई झाली. इंग्रजांचा सेनापति कर्नल वर असून पेशव्यांचा सेनापति बापू गोखले होता. या लढाईत पेशव्यांचा पूर्ण पराजय झाला. मुंबई इलाख्यांतील हें प्रमुख लष्करी ठिकाण असून या ठिकाणीं तोफखाना व पलटणी आहेत. हत्यारें व दारुगोळा तयार करण्याचा येथें एक कारखानाहि आहे. या गांवचें उत्पन्न १९०३-४ सालीं २८००० रुपये असून खर्च २२००० रुपये आहे. येथें एक इंग्लिश शाळा आहे. येथें एक मिशनरी संस्था असून ती हवेली तालुक्यांत मतप्रसाराचें काम करीत असते. खडकी एज्युकेशन सोसायटीने खडकी व आजुबाजुचीं गांवें यांत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याकरितां १३ शाळा काढल्या आहेत.

खंडगिरी—विहार-ओरिसा. पुरी जिल्ह्याच्या खुर्दा पोटविभागांतील एक डोंगर. हा भुवनेश्वराच्या पश्चिमेस ४ मैलांवर आहे. उ. अ. २०° १६' व पू. रे ८५° ४७'. याला दोन वेगळीं शिखरें असून उत्तरेकडील शिखराला उदयगिरी व दक्षिणेकडील शिखराला खंडगिरी म्हणतात. तथापि खंडगिरी हें नांव सर्वंध डोंगरालाहि लावितात. यावरील लेणीं जैन भिक्षुंचीं आहेत. सर्वांत जुनें लेणें खारवेली राजाच्या वेळचें आहे. पृथ्वीगुंफा लेण्यावरील या राजाचा मोठा लेख ख्रि. पू. १५५ तला आहे. या लेण्यांतील अनेक जैन लेख व शिल्प यांवरून १२ व्या किंवा १३ व्या शतकापर्यंत हीं जैनांकडे होती असें दिसतें. अगदीं जुन्या लेण्यांमध्ये पुढील महत्वाचीं आहेत. उदयगिरी शिखरावरील:—
 (१) राणी गुंफा; (२) गणेश गुंफा (यांतील देखावे नवव्या विभागांत दिले आहेत); (३) हाथी गुंफा, यांत राजा खारवेलीचा प्रसिद्ध शिलालेख आहे.; (४) बाघ गुंफा, (५) स्वर्ग गुंफा; (६) मौजपुरी आणि (७) पाताळ गुंफा; हीं शेवटींल तीन लेणीं एकापेक्षां एक उंच असल्यामुळें स्वर्ग, पृथ्वी व पाताळ हीं नांवें त्यांनां शोभतात. खंडगिरीवरील सुप्रसिद्ध लेणें अनंत गुंफा होय. तेंतुली गुंफा, तंतुआ गुंफा पहिली आणि दुसरी, नवमुनि व साठघर हीं बाकीचीं लेणीं होत. तवमुनीत राजा उद्योत केसरीचा लेख आहे. [रिपोर्ट. आर्कि. सर्व्हे ऑफ इंडिया १९०२-३].

खंडायत—ओरिसा प्रांतांतील एक लढवय्यी जात. हिंदुस्थानांत १९११ सालीं एकूण ८०७१०६ खंडायत होते. त्यांपैकी निवळ धिंदार ओरिसांतच ७६९३५३ भरले. ओरिसाच्या राजाच्या सैन्यांत या जातीतील बरेच लोक हलक्या दर्जावर असत. 'श्रेष्ठ' वर्ग राजपूतांच्या खालोखाल गणतात. या जातीच्या मध्यप्रांतांतील कांहीं लोकांमध्ये काश्यप, नाग वगैरे गोत्रे आढळतात. पण त्यांवर विवाह अवलंबून नसतो. सामान्यतः एकाच पूर्वजाच्या संततीची आठवण आहे तोपर्यंत विवाह करीत नाहींत. बालविवाहाची चाल यांच्यांत रूढ आहे. वर मिळाला नाहीं व मुलीस न्हाण आलें तर बाणा-वरोवर दिलीं काम करतात. बहुपत्नीत्व रूढ आहे पण अद्या

मनुष्यास ' मैपखिया ' म्हणजे पत्नीभक्षक म्हणतात. लभाचा मुख्य विधि वधूवरांचे हात कुशानें एकत्र बांधणें व वधूला कडेवर घेऊन वरानें भोल्याभोंवतीं सात प्रदक्षिणा घालणें हा आहे. धर्मविधीकरितां ब्राह्मणांस बोलावण्याची चाल आहे. [रसेल व हिरालाल. सेन्सास रिपोर्ट.]

खंडाळ—गुजराथ. महीकांठांतील एक संस्थान. वात्रक कांठा जिल्ह्यांत या संस्थानची वारा गांवे आहेत. खंडाळचे मिया वाटलेले मुसलमान आहेत. त्यांना गायकवाडास दर-साल खंडणी घावी लागते.

खंडाळा—पुण्याचे वायव्येस ४२ मैलांवर सद्याद्रीचे पहाडांत हा एक गांव आहे. आसपास आंबा, वाम्बू, जांभूळ व इतर झाडांची जंगले आहेत. ठिकठिकाणी पहाडांत घरे व युरोपियनांचे व पारशांचे बंगले दृष्टीस पडतात. नवी-वसलेल्या गांवाच्या व पश्चिमेकडील डोंगराच्या मध्ये मोठा तलाव आहे. अगदी नैऋत्यमार्गी उंबरीच्याहि पलीकडे ड्यूक्स नोझ किंवा नागफणी किंवा विंचवाची नांगी अशा आकारावरून निरनिराळ्या नांवांनी संबोधिले जाणारे शिखर आहे. प्रातःकाळी किंवा सांयकाळचे वेळी खंडाळा घाटां-तील शोभा फार मनोहर असते.

ह्या घाटांत कांही कांही ठिकाणी लेख असलेले दगड व कोरीव मूर्ती आढळतात. येथून वेडसा, भाजा, लोहगड, विसापूर येथे जाण्यास वाटा आहेत. येथून साकर पठारासहि जातां येतें. ईशान्येस राजमाचीकडे जाण्याकरितां पूर्वेकडे एक मोठा बळसा घेऊन जावें लागते. जवळच फोर्सेबे येथे टाटाच्या विजेच्या कारखान्याच्या कालव्याचा आरंभ आहे.

खडीचा दगड—हा एक मऊ अभ्रकाच्या जातीचा खनिज पदार्थ आहे. हा हातास मऊ व गुळगुळीत लागतो, त्यावरून याला इंग्रजीत सोपस्टोन असें म्हणतात. याची एक हलकी जात आहे; तिचा भांडी वगैरे करण्याकडे उपयोग होतो म्हणून तिला पॉटस्टोन असें म्हणतात. खडीच्या दगडाची देश भाषांतील इतर नांवे सिलखडी, अभ्रकटुम, संग-इ-पत्तैन, बुल्युम इ. आहेत. हिंदुस्थानांत दरसाल सुमारे ३५००० टन हा दगड निघत असावा असा हॉलंडचा अंदाज आहे. यापैकी चांगल्या प्रकारचा अभ्रक मद्रास, मध्यप्रांत, राजपुताना व ब्रह्मदेशमध्ये निघतो. या प्रत्येक प्रांतांतील पुरवठ्यासंबंधानें त्रोटक माहिती येणेंप्रमाणें:—

मद्रास:—कर्नूल जिल्ह्यांत मडुवरम् गांवाजवळ वेदुम-चेल्मधील अभ्रक सर्वांत उत्तम असतो. त्याच्या खालोखाल अनंतपूर, उत्तरअर्काट, बळारी, कडाप्पा, सालेम, मलबार, बेळोर व दक्षिण कानडा हे जिल्हे आणि पदुकोट्टई संस्थान येथील अभ्रक चांगला असतो. १८९९ त मद्रासमध्ये १०३ टन अभ्रक निघाला होता.

मध्यप्रांत:—जबलपूर जिल्ह्यांत संगमरवरी दगडांच्या खार्णीत व भंडारा जिल्ह्यांत कन्हरी येथे अभ्रकाचे उत्तम

दगड सांपडतात. कन्हरी येथे (१९०० साली) या दगडाचे पेले, भांडी, वगैरे जिनस करण्याचे १० कारखाने होते. १९०० साली ८२ टन दगड निघाला होता.

राजपुताना व मध्य हिंदुस्थान:—राजपुतान्यांत जय-पूर संस्थानामध्ये मोर, रैवळ व गिसगड येथे या अभ्रकाचे दगड सांपडतात. पैकीं मोर येथील दगड हिरव्या रंगाचे व पैलूदार असून आग्रा येथे नक्षीचें काम करण्याकरितां त्यांचा उपयोग करतात. बुंदेलखंडांतहि हा दगड सांपडतो. मध्यहिंदुस्थानांत १९०० साली ६८ टन दगड निघाला असें म्हणतात.

ब्रह्मदेश:—प्रोम, पकोकू, कठा, भामो, चौक्पू व मिबू जिल्ह्यांत अभ्रकाच्या खाणी असून १९०० साली ५१ टन दगड निघाले होते.

उ प यो ग:—पेले, वशा, नक्षीच्या पेठ्या, टांकांचे दांडे, कागदावर ठेवण्याची वजनं वगैरे करण्याकरितां या दगडांचा पुष्कळ उपयोग होतो. या दगडांच्या मूर्तीहि करतात. म्हणून याला म्हैसूरकडे प्रतिमा कलेर म्हणजे मूर्ति पाषाण असें म्हणतात. पुष्कळ देवळांत व राजवाड्यांत या दगडावरील सुंदर खोदकाम दिसून येतें. याची पूड करून तिचा पांढऱ्या शाईप्रमाणें उपयोग करतात अथवा जुना चकचकीत दिसण्याकरितां त्यांत घालतात. ब्रह्मदेशांत या दगडाच्या दुव्या पेन्सिली करतात. याचा रंग दिला असतां लोखंड गंजत नाहीं. या गुणामुळे हिंदुस्थानाबाहेरहि या दगडाचा उपयोग होऊं लागला आहे. उक्कर वाळणाऱ्या वार्निशांत याची पूड मिसळल्यास तयार होणारा रंग चांगला पक्का वसतो. हा दगड वितळण्यास कठिण असल्यामुळे मुशी व धुराच्या दिव्यांची तोंड (गॅसबर्नर) करण्याकरितां उपयोगी पडतो. वातावरणांतील वायूचा यावर बहुधा कांहींच परिणाम होत नाहीं. यामुळे, चीनमध्ये वाळूच्या दगडासारख्या ज्या दगडांचें काम हवेंत खराब होण्याचा संभव असतो त्यावरून हा दगड लावतात. [वॅट].

खडीचें काम—हिंदुस्थानांत, विशेषकरून महाराष्ट्र व गुजराथ प्रांतांमध्ये वायकांच्या साड्या, चोळ्या, पातळे यांवर ठशानें खडी काढण्याचा पुष्कळ प्रघात आहे. कारण खडीच्या योगानें कापड ज्यास्त शोभिवंत दिसतें. खडी काढण्याकरितां लागणारे सामान फार खर्चाचें नसून हा धंदा पुष्कळ लोकांस करतां येईल. पुणे, मुंबई, पंढरपूर, नाशिक, सातारा, सोलापूर वगैरे ठिकाणी खडीचें काम फार उत्तम होतें.

ख डी च्या धं द्या ची कृ ति:—जवसाचें तेल व राळ एकत्र करून तें मिश्रण शिजवून रोगण तयार करून ठेवावें. मग पाहिजे त्या वेळेस ह्या रोगणांत सफेता कालवून तो पांच दिवस झाकून ठेवावा आणि सहाव्या दिवशीं कामासाठीं घ्यावा. कुरव्या घालण्याचा जसा शेवगा (सोऱ्या) असतो त्या प्रमाणेंच पितळेचे निरनिराळ्या आकृतीचे व नक्षीचे छाप

किंवा आंत पोकळ असलेले ठसे असतात. ते घेऊन त्यांच्या आंत वर सांगितलेले सफेत्याचे मिश्रण घालून त्या ठशांत दांडा बसवून कापडावर खडीचा छाप उठावितात. हा ठसा एक इंच लांबीचा व सुमारे अर्धा इंच घेराचा आंतून पोकळ पंचपात्रीप्रमाणे असतो. ठशाच्या खालच्या (बुडाच्या) पऱ्यावर आरपार भोंकें पाडून नक्षी, फुल्या, मोर, राघू वगैरे तयार केलेले असतात. ज्या खणावर किंवा कपड्यावर खडी काढणें असेल तो खण डाव्या हातांत घेऊन क्रमानें प्रत्येक भाग मधले बोटार घेऊन त्या जागीं ठसा चेंपतात. याप्रमाणें खडीची नक्षी काढल्यावर त्याजवर कोणी कोणी ती ओली आहे तोच अभ्रकाची वस्त्रगाळ पूड टाकून खण झाडून नक्षी वाळवितात.

अभ्रकाची पूड करण्याची कृति.—अभ्रकाचे बारीक तुकडे व राळ (मात) एका पिशवीत घालून ती पिशवी एका पातल्यांतील पाण्यांत उजव्या हातानें बुडवून डाव्या हातावर कुसकरावी म्हणजे बारीक बारीक कण पाण्यांत उतरतात. मग तें पाणी फार बारीक कापडांतून गाळावें म्हणजे कपड्यावर बारीक कण पुष्कळ जमा झालेले सांपडतात. ते वाळवून खडीवर टाकण्यासाठीं उपयोगांत आणावे. हा धंडा सोपा व फायदेशीर आहे. कोणी सोनेरी वर्खाची वस्त्रगाळ पूड वर टाकतात, कोणी खडीचे ठिपके उठवून त्यावर भिंगाच्या टिकल्या बसवून वाळवितात. कोणी सरस व साखर यांच्या वलकांत सफेता काळवून त्याची खडी तयार करून छाप उठावितात. [कलावैभव].

खंडेपरा—विहार—ओरिसा. ओरिसांतील एक मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ २४४ चौ. मै. उत्तरेस महानदी, पूर्वेस कटक आणि पुरी जिल्हे, दक्षिणेस पुरी आणि नयागड संस्थान व पश्चिमेस दसपल्ला संस्थान आहे. मूळचें हें संस्थान नयागडचा एक भाग होता. पण २०० वर्षांपूर्वी नयागड राजाच्या एका भावानें हें आपल्यासाठीं विभक्त करून घेतलें. संस्थानचें उत्पन्न सुमारे ३०,००० रुपये असून ब्रिटिशांना ४२१२ रुपये खंडणी जाते. या संस्थानची जमीन चांगली सुपीक असून सर्वथ ओरिसांत या सारखी उत्तम लागवडीत असणारी जमीन सांपडणार नाही. डोंगराळ प्रदेशांतून साल वृक्ष पुष्कळ आहेत, तसेंच वड व आंबा मैदानांत जागजागीं आढळतात. महानदीला मिळणाऱ्या कुआरिया व दौका यांतून वाहतात. लो. सं. (१९०१) ६९४५०. संस्थानांत एकंदर गांवें ३२५ असून सर्वांत महत्वाचें गांव कंतिलो आहे. तीस चाळीस प्राथमिक शाळा व एक दुय्यम शाळा संस्थानाच्या खर्चानें चालते.

खंडेराव गायकवाड—हे दुसरे खंडेरावमहाराज होत. गायकवाडांतील पहिले खंडेराव हे कडीच्या गायकवाड जहागिरीचे मूळ संपादक असून त्यांचा काल श्री. थोरले बाजीरावापासून थोरले माधवरांपर्यंतचा होता. या दुसऱ्या खंडेरावमहाराजांचे वडील दुसरे सयाजीराव होत.

यांच्या आईचें नांव चिमणबाई होतें. यांचे वडील बंधु गणपतराव हे गादीवर असतां या दोघा भावांचे विशेष रहस्य नसे. गणपतराव हे इ. स. १८५६ च्या नोव्हेंबरांत वारल्यावर त्यांनां संतति नसल्यामुळे त्यांच्या मागून खंडेराव हे गादीवर बसले. त्या वेळचा बडोद्याचा रेसिडेंट यांच्याबद्दल पुढीलप्रमाणें लिहिले. “ खंडेराव हे शरीरानें धिप्पाड, मेंढे उत्साही, धूर्त, दूरदर्शी, जातीनें राज्यकारभार पहाणारे, दयाळू व उदार होते. ” यांनां सर्व मर्दानी खेळांचा मोठा शोक असून शिकारीचीहि फार आवड होती. यांनीं ४० लाख रु. खर्च करून मकरपुरा नांवाचा राजवाडा बांधून त्या बाजूस हरणें पाळण्याची (शिकारीसाठीं) व राखण्याची व्यवस्था केली. हे आठवणीचे मोठे धड होते. त्यांनीं सैन्य, जमाबंदी व न्यायखातें यांत बऱ्याच सुधारणा केल्या व लोकोपयोगी कामें सुरू केलीं.

ते उदार होते तरी पण फारसे उधळे नव्हते. प्रजेचे ते आवडते झाले होते. इंग्रज सरकारावर त्यांनीं इ. स. १८५७ सालीं जे उपकार केले त्याबद्दल त्यांचे भोटे आभार मानले आहेत. साऱ्या हिंदुस्थानांत यांच्या इतकी इंग्रजांस मदत करण्याची तांतड व राजीनिष्ठा दुसऱ्या कोण्याहि संस्थानिकांनें दाखविली नाही असें इंग्रजांनीं म्हटलें आहे. मोठ्या वंडांत बडोद्याचें सैन्य वंड मोडण्याच्या कामगिरीवर गेलें असतां त्या संधीचा फायदा घेऊन महिकांठा व रेवाकांठा या प्रांतांत तिकडील दंगेखोरांनीं वंड उभारलें व तें थोडक्याच काळांत साऱ्या उखांमंडळांत पसरलें. त्या वेळीं या बाधरे लोकांच्या वंडाचा नायनाट खंडेराव महाराजांनीं केला. त्याबद्दल त्या वेळचा रेसिडेंट शेक्सपियर यानें त्यांचें आभार मानले आहेत. शिपायांच्या वंडांत महाराजांनीं दिलेल्या मदतीबद्दल हिंदुस्थानसरकारनें स्वतंत्र ठराव करून त्यांत म्हटलें आहे कीं “ खंडेराव महाराजांनीं जी अपूर्व राजनिष्ठा व तात्कालिक साहाय्य दिलें तें जर दिले नसतें तर इंग्रजांचा अंगल पश्चिम हिंदुस्थानावर क्वचितून राहिला असता. ” याप्रमाणें लिहून या कामगिरीबद्दल बडोदेसरकारकडून घेण्यांत येणारी शिबंदी फौजेच्या खर्चाची वार्षिक तीन लाखांची रक्कम इंग्रज सरकारनें त्यांनां बहाल केली. आणि त्यांनां मोरेचेल वापरण्याचा मान दिला, व १८६२ त त्यांनां दत्तक घेण्याची परवानगीहि दिली. इंग्रजांनीं संस्थानांतलें सैन्य नालायकीच्या सबबीवर कमी करण्यास महाराजांनां पुष्कळदां सांगितलें होतें, परंतु ते स्वतः शिपाईबाण्याचे असल्यानें त्यांनीं सैन्याच्या सुधारणेंत फार लक्ष घातलें होतें. बडोद्यास बंदुका तोफा ओतण्याचा व दारूगोळा करण्याचा कारखाना होता एवढेंच नव्हे तर मैदानी मोठ्या तोफा (यूरोपांत तयार झालेल्या) हि त्यांनीं विकत घेण्याचें सुरू केलें होतें. परंतु इंग्रजसरकारांनीं त्या तोफा त्यांच्याजवळ राहू न देतां स्वतः खरेदी केल्या. इजारदार पद्धती त्यांनीं काढून टाकली. व सदर अदालत

वगैरे कोटें स्थापून नवीन कायदे केले त्यामुळे जमाबंदी व न्यायखात्यांत सुधारणेस प्रारंभ झाला. त्यांची कुत्बख्वांनी नांवाची एक पेढी (सरकारी) होती. तिचें मांडवल २१॥ लाखांचें होतें. पुढल्या वर्षी मौलाअली नांवाची दुसरी एक २३ लाखांची मांडवलाची पेढी काढली. आणखीहि दोन लहान पेढ्या त्यांनी काढिल्या होत्या. त्यांच्या योगानें सरकारी पैशाची व्यवस्था चांगली लागली. त्यांनी इनाम जमीनीवरहि थोडा बहुत सारा वसविला होता. पोलीस खात्यांतहि त्यांनी याच सुमारास सुधारणा केली. हिंदूस खिचडी व मुसलमानांस (ग्यारमीच्या दिवशीं) अन्न वाटण्याच्या कामी महाराज वरीच रक्कम दरसाल खर्चांत असत. याप्रमाणें १४ वर्षे राज्य केल्यावर खंडेराव महाराज हे मकरपुण्याच्या राजवाड्यांत ता. २० नोव्हेंबर सन १८७० रोजी जलोदरानें मरण पावले. यांच्या विरुद्ध १८५७ त कोळ्यांचें बंड उभारलें गेलें होतें. व इ. स. १८६३ त आणि इ. स. १८६७ त तर दोनदां यांच्या खुनाचाहि प्रयत्न करण्यांत आला होता. यांच्या राणीचें नांव जमनाबाई असून त्यांनां ताराबाबा नांवाची एक मुलगी झाली होती. यांच्या नंतर यांचे धाकटे बंधु मल्हारराव हे गादीवर बसले होते; ते इ. स. १८७५ त पदच्युत झाले. त्यानंतर जमनाबाई यांनी गोपाळराव नांवाच्या मुलास दत्तक घेतलें. तोच मुलगा हल्लीचे बडोद्याचे महाराज सयाजीराव होत. यांनी १८७५ त मेच्या २७ तारखेस राज्यारोहण केलें. खंडेराव महाराजांनां मल्लविद्येचा फार शोक होता. त्यामुळे बडोद्यास त्यांच्या वेळी हिंदुस्थानांतले प्रख्यात अकरा मल्ल रहात असत. त्यांच्या प्रीत्यर्थ सालिना २५४६७० रु. खर्च होई. यांचा मल्लविद्येचा वस्ताद टोंकचा राहणारा अबदुल कादर नांवाचा एक मुसलमान होता. महाराजांनी आपल्या राजवाड्यांत लाल आखाडा नांवाचा तालीमखाना बांधला होता. तीरंदाजींतहि हे फार प्रवीण होते. त्यांच्या हौद्यांतील मातींत बरेच मण अत्तर टाकलें होतें असे म्हणतात. तालीमबाजीमुळे त्यांचें शरीर भव्य व पीळदार बनलें होतें. ते मद्याला कधी शिवले नाहींत. त्यांचा पोषाखहि साधा (धड्डीवजा सफेत मांडचोळणा मलमलीचा सदरा व डोकीस दिल्लीचाई सफेत टोपी) असे. मुंबईच्या सेलर्सहोमला त्यांनी २ लक्ष व ब्रिक्टोरिया राणीच्या पुतळ्याला १ लक्ष ८० हजार रु. दिले. आगगाडीहि बडोदे राज्यांत यांच्या वेळी सुरू झाली. [दि रूलर्स ऑफ बडोदा प्रो. माणिकराव. खंडेराव महाराज व बडोद्यांतील मल्ल विद्या].

खंडेराव गुजर—शिवाजीमहाराजांचे सेनापती प्रतापराव गुजर यांचा खंडोजी उर्फ खंडेराव हा पुत्र होय. मुस्लिम-कारखानां रायगड फितुरीनें घेतल्यानंतर येसूबाईसाहेब व शाहुमहाराज यांनां औरंगजेबाकडे पाठविण्यांत आले. त्यावेळी गडावर असलेली कांही मानकरी मंडळीहि (कसरकर, गुजर

वगैरे) पकडलीं जाऊन औरंगजेबाच्या छावणींत गेली. तांत हा खंडोजीहि होता. या सर्व मंडळींस वाटवून मुसलमान करण्याची इच्छा औरंगजेबास नेहमीं होई. परंतु तिच्या आड त्यांची मुलगी येत असे. एके दिवशीं मात्र त्यानें आज शाहुस वाटवावयाचेंच असा आग्रह घेतला. तेव्हां तोहि त्याच्या कन्येनें मोडला. परंतु शाहुच्या ऐवजी दुसरा कोणा तरी मोठा सरदार वाटविण्याचाच जेव्हां त्यानें हट्ट घेतला, तेव्हां खंडोजी हा आपखुषीनें मुसलमान होण्यास तयार झाला. त्यानें असें धर्मांतर केल्यामुळे शाहुवरील हा प्रसंग टळला. पुढें शाहुमहाराज गादीवर बसल्यानंतर त्यांनीं खंडोजीस या त्याच्या कृत्यासाठीं, परळ खोऱ्यांतील साठ गांवांचें देशमुखी वतन इनाम करून दिलें. हें वतन त्यापूर्वी सुभानजी लांबघरें याला, त्यानें सातारचा किल्ला फितूर होऊन औरंगजेबास दिल्यामुळे त्यांच्याकडून इनाम मिळालें होतें. तें त्याच्याकडून जप्त करून शाहुमहाराजांनीं खंडोजीस दिलें. या खंडोजीचा मुसलमानी वंश हल्लीं परळीनजीक कामथी येथें रहात असून त्यांतील लोकांनां या गोष्टीची सर्व माहिती आहे. यांचीं नांवें मुसलमानी नसून हिंदूंचीच असतात. नवरात्रादि सर्व हिंदू सण हे पाळतात. खंडोजीस हिंदू धर्मांत परत घेण्यास त्यावेळीं मंडळी तयार झाली होती. परंतु त्याचें मुसलमान बायकोवर फार प्रेम असल्यानें तिच्यासह मला पावन करून घ्या असा त्याचा आग्रह पडल्यावरून ती गोष्ट तशीच राहिली. [इति. संग्रह. पु. १. अं. ४; मराठी रियासत भा. २].

खंडेराव दाभाडे—दाभाड्यांचा मूळपुरुष येसाजी हा तळेगांव (दाभाडे) (तालुके मावळ जिल्हा पुणे) येथील रहिवासी व मुकदम होता. दाभाडे क्षत्रिय असून यांचें गोत्र शांडिल्य व देवक कळवाचें आहे. येसाजी हा शिवाजीमहाराजांचा हुजऱ्या होता. महाराज आग्र्यास गेले असतां येसाजीनें इकडे राजकुटुंबाची सेवा केली. येसाजीचा थोरला मुलगा खंडेराव होय. राजारामछत्रपती हे जिंजीस जातांना येसाजीसह खंडेराव हा त्यांच्याबरोबर गेला होता. जिंजीस राजाराम यांनां संभाजी हा पुत्र झाला, तेव्हां त्यांनीं येसाजीस तळेगांव, इंदुरी, धामणें आणि उरसें हीं गांवें इनाम करून दिलीं. राजाराम हे जिंजीहून परत येत असतां माणें जनान्याच्या बंदोबस्तास येसाजी यास ठेवलें होतें. त्यानें मोठ्या गुप्तीनें जनानखाना किल्ल्यांतून काढून अनेक संकटांतून पन्हाळ्यास आल्यावर येसाजी मेला. राजाराम हे टांतून पन्हाळ्यास आल्यावर येसाजी मेला. राजाराम हे जिंजीस जात असतां मांगल मार्गें लागला होता. तेव्हां (खंडेरावाचा धाकटा भाऊ) शिवाजीनें त्याला पाठीवर घेऊन दौड मारली असतां त्याची छाती फुटून व रक्ताच्छा गुळण्या होऊन तो मेला होता. पन्हाळ्यास आल्यावर छत्रपतींनीं खंडेरावास सेनाधुरंधर हें पद देऊन गुजराथ व बागलणकडे मुलुखगिरीवर पाठविलें आणि वज्रें व पोषाख देऊन निशाण आणि जरीपट्टा हबाली केला. शिवाय जुन्नर, पुणे व हरि-

शेड या तीन प्रांतांची व अकोले आणि जावळे या महालांची सरपाटिलकी (दर शेंकडा २ रु.) व चाकण परगण्यांतील आणि पारनेर परगण्यांतील १६४ गांवांची सरदेशमुखी दिली. शाहुछत्रपती सुदून आल्यानंतर खंडेराव ताराबाईला सोडून त्यांना जाऊन मिळाला. मध्यंतरी चंद्रसेनाने खंडेरावास ताराबाईकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला होता. पुढे १७१७ त खंडेरावास सेनापतीचे पद शाहुछत्रपतीने दिले, ते पुढे त्याच्या कुडुवांत कायम झाले. याच वेळी दिल्लीच्या बादशहाने दख्खनचा सुभेदार हुसेनअल्ली याच्याविरुद्ध उठण्यास शाहुमहाराजांस कळविले असता, त्यांनी ते काम खंडेरावावर सोपविले. त्याने खानदेश गुजराथवर स्वाभ्या करून हुसेनचारास्ता अडविला, तेव्हा त्याने झुल्फिकारवेग यास त्याच्यावर पाठविले. खंडेरावाने त्याची सारी फौज (झुल्फिकारसुद्धा) अडचणीत गांठून कापून काढली. तेव्हा हुसेनने आपले दिवाण मोहकमसिंग व चंद्रसेन जाधव यांना रवाना केले. त्यांची लढाई नगरजवळ झाली व पुढे खंडेरावाने निवाळकर व सोमवंशी यांच्या मदतीने मोंगलांचा पुरता मोड केला. यापुढे खंडेरावाने गुजराथ काठेवाडकडे मराठी अंमल बसवावा असा हुकूम छत्रपतींनी त्याला केला व श्रावणमासची दक्षिणा आणि कोटिलिंगार्चेन विधी सेनापतीने करावा असे ठरविले (१७१७). पुढे सध्यद बंधूच्या मदतीस जी मंडळी दिल्लीस गेली तीत खंडेराव हा सेनापती म्हणून गेला होता (१७१९). दिल्लीहून परत आल्यावर बाळाजी विश्वनाथ यांनी जी सरंजामी पद्धत निर्माण केली, तीत खंडेरावास खानदेश देऊन गुजराथ काबीज केल्यास तीहि जहागिर देऊन टाकून म्हणून त्याला आश्वासन दिले. सध्यदांचा हस्तक अलमअल्ली व निजाम यांच्यांत (१७२०) बाळापूरची जी लढाई झाली, तीत सध्यदांच्या विनंतीवरून खंडेरावास लढण्यासाठी म्हणून छत्रपतींनी पाठविले होते. यानंतर फत्तेसिंग भोसल्यांच्या अधिपत्याखाली कर्नाटकांत (१७२५-२६) झालेल्या स्वारीत खंडेराव हा हजर होता. बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव यांचे एकमत असे. त्यामुळे बाळाजीपतींनी ठरविलेल्या राज्यव्यवस्थेस अमलात आणण्याचे लष्करी काम खंडेराव करी. महाराष्ट्राच्या उत्तर सरहद्दीवर राहून तो खानदेश, वऱ्हाड व गुजराथ या तिन्ही प्रांतावर नजर ठेवी. यापुढे तो वृद्ध झाल्यामुळे त्याचा मुलगा त्रिवकराव मोहिमेवर निघू लागला. खंडेरावाने वसई ते सुरतपर्यंतचे कोंकण काबीज केले होते. त्याच्यावद्दल ' वडे सरदार, मातवर, कामकरी हुषार होते ' असा उल्लेख आहे (शाहु म. वखर). शाहुछत्रपतींची मजी त्याच्यावर पुष्कळ होती. तो एकदा पोटशुळने आजारी पडला असता महाराजांनी त्याचा समाचार मुद्दाम घेतला होता. थोरले बाजीराव यांच्या वेळी खंडेराव वृद्ध झाल्याने व खुद्द श्रीमंतांनी सेनानायकाचे काम हाती घेतल्याने त्याची विशेषशी हकीकत आढळत नाही. कदाचित खंडेराव मत्सराने अलिप्त राहिला

असावा. मात्र त्यावद्दल शाहुमहाराजांनी त्याला समजुतीची पत्रे अनेकदा पाठविली होती. अखेर १७२९ त खंडेराव मृतखव्याच्या विकाराने मरण पावला. इतिहासप्रसिद्ध उमाबाई दामाडे ही याची वायको होय. 'याला त्रिवकराव, यशवंतराव व बाबूराव असे तीन पुत्र होते. [शाहुमहाराज रोजनिशी; शाहु म. वखर; दामाडे घराण्याचा इतिहास; मराठी रियासत. म. वि. इति. संग्रह. पेशवे दफतर. ले. २३].

खंडेराव हरि-हे महादजी शिंद्यांच्या प्रमुख सरदारांपैकी एक होते. यांचे आडनांव भालेराव असून यांना खंडेराव आप्पा असेहि म्हणत; त्यावरून इंग्रज लेखकांनी यांना आप्पा खंडेराव असे नांव दिलेले आहे. यांचा उल्लेख स. १७८० त आढळतो. त्या साली गोहदकरराणा, इंग्रज व महादजी शिंदे यांच्यांत जे युद्ध झाले त्यांत खंडेराव हे शिंद्यांतर्फे लढत होते. या युद्धांत गोहदकराचा जय होऊन त्याने ग्वालेर किष्ठा घेतल्यामुळे खंडेराव हे झांशीकालपीकडे मोहिमेस गेले. हे गोहदकराचे युद्ध तीन वर्षे चालू होते. खंडेरावांनी पुष्कळ पराक्रमाची कामे केली. पुढे १७८५ त पाटीलबाबा दिल्लीच्या बादशहाच्या मदतीस गेले व त्यांनी त्याला आपले अंकित केले; या प्रसंगी आगऱ्याचा किष्ठा घेण्याच्या कामी रायाजी पाटीलवारोवर खंडेराव यांनाहि पाठविले होते. याच वर्षी दिल्लीस मराठ्यांचे वर्चस्व प्रथम स्थापित झाले होते. त्यामुळे त्या प्रसंगी जी अनेक राजकारणे व युद्धप्रसंग घडले त्यांमध्ये अवोजी इंगळे, रायाजी पाटील व खंडेराव यांनी महत्वाची कामगिरी केली. यानंतर त्यांना भेलसे प्रांताचे सुभेदार नेमून पुढे बुंदेलखंडांत तेथील संस्थानिकांचा बंदोवस्त करण्याकरिता पाठविले (१७८६). या वेळी पन्ना येथील राजा मेला असून त्याच्या पुत्रांत गादीवद्दल तंटे लागले होते, त्याचा फायदा घेऊन तेथील दिवाण बेणीहुजुरी याने सर्व सत्ता धळकाविली होती. तेव्हा खंडेराव यांनी पन्न्यावर चाल केली. प्रथम बेणीने खंडणी कबूल केली, परंतु पुढे त्याने अटकळ केल्यामुळे खंडेरावांनी त्याचेवर हल्ला केला व शेवटी तो पराभव पावून पळून गेला. आणि सर्व लंडाऊ सामानासह पन्न्याचा किष्ठा खंडेरावांच्या हाती लागला ही बातमी पाटीलबाबामार्फत दिल्लीस बादशहास कळली असता, त्याने पेशव्यांना व पाटीलबाबांना पोषाख पाठवून पाटीलबाबांना नौबत वाजविण्याची परवानगी दिली. नंतर खंडेराव याने कलिंगर किष्ठा लढाई करून काबीज केला. येथे पन्न्याच्या राजाचा दुसरा मुलगा राहात होता. बाळाजी गोविंद बुंदेले यांनी मध्यस्थी करून ३५ लक्ष रुपये देऊन तह घडविला. तेथून खंडेराव ओढशास आले; आणि तेथील राजापासून दीडलाख रु. खंडणी घेऊन पुढे दतियास आले. येथील राजाकडे दोन लाख रुपये खंडणी द्यावी अगर सेवढा किष्ठा द्यावा अशी मागणी केली असता राजाने खंडणी कबूल केली. पुढे १७८७ मध्ये जयपूरचा राजा प्रतापसिंग व महादजी

शिंदे यांची लढाई सुरू झाली. तेव्हा त्या लढाईत राणेखान-भाई, अंबोजी इंगळे वगैरे सरदारांवरोबरच खंडेराव हेहि हजर होते. या सालच्या अखेरीस खंडेराव हे ग्वाल्हेर, गोहद, भदावर वगैरे प्रांतांचे कमावीसदार होते व त्याचे वदल त्यांनी दहा लक्ष रुपये सरकारांत भरणा केला होता. दोन वर्षे खंडेराव ग्वाल्हेर प्रांती होते; पुढे सैन्याचा खर्च वाढल्याने व रसदेचा भरणा वेळेवर होईनासा झाला होता म्हणून मध्यंतरी त्यांचे व पाटीलवावांचे वितुष्ट आले होते. परंतु पैशाची व्यवस्था त्यांनी लवकर केल्याने ते नाहीसे झाले. पुढे १७८७-८९ त गुलामकादराचे बंड मोडण्याचे काम खंडेरावांनी पुष्कळ मेहनत केली व आगऱ्याचा किळा काबीज केला. या परिश्रमावद्दल दिल्लीची वादशाही हुस्तगत झाल्यावर पाटील वावांनी याला रेवाडी प्रांती बावीस महानांची मागून सांगितली आणि १७९० त दिल्लीच्या किळेदाराची वल्ले बादशहाकडून देविली. खंडेरावांनी दिल्लीच्या किळ्याचा बंदोबस्त करून तेथे आपल्या वतीने भवानीकुंवर यांस नेमले. यापुढील खंडेरावांचे बहुतेक पराक्रम व राजकारणे दिल्ली प्रांतांत घडून आली. नर्जावखान या सली मेल्यानंतर खंडेरावांनी कानोडचा किळा काबीज केला. त्यावद्दल बादशहाने त्यांना पुष्कळ जडजवाहीर व वल्ले दिली. खंडेरावांनी कानोड येथे आपल्या जहागिरीचे मुख्य ठिकाण करून तेथून सर्व उलाढाली चालविल्या. डी. बॉयन म्हणून एक फ्रेंच सेनापति, जो पुढे शिवाच्या लष्करांत प्रसिद्धीस आला, तो प्रथम खंडेरावांच्या पदरी होता. त्याच्याकडून त्यांनी कवायती पायदळे कारविली. पुढे १७९३ त जॉर्ज टॉमस नांवाचा एक युरोपियन त्यांनी नोकरीस ठेवला व त्याला खर्चाकरिता आपल्या जहागिरीप्रमाणे तिजारा, फिरोजपुर वगैरे गांवे नेमून दिली. त्यांची जहागीर जी रेवाडीप्रांत त्यांच्या रक्षण्याच्या कामी या सैन्याचा बराच उपयोग झाला. पाटिलवावा १७९४ त मरण पावल्यानंतर दिल्लीप्रांताच्या बंदोबस्ताचे काम खंडेराव, डी. बॉयन, गोपाळराव भाऊ वगैरे सरदारांवर पडले. पुढे या सरदारांत आपापसांत तंटे सुरू झाले. त्यांत खंडेराव व जॉर्ज टॉमसचे वांकडे आले. टॉमस हा पुढे बराच प्रयत्न होऊन त्यांनी झाजर येथे स्वतःची जहागीर स्थापन केली. खंडेरावांचे सोनपत, पानपत व कर्नाळ हे तीन तालुके फौजेच्या खर्चाकरिता नवीन तोडून घेतले. पुढे खंडेराव वृद्ध झाल्यामुळे त्यांच्या हातून स्वाऱ्या शिकान्या होईनातशा झाल्या. शेवटी प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे उदास होऊन त्यांनी स. १७९७ त यमुनेत जलसमाधि घेतली. त्यांना औरस पुत्र नसल्याने, वामनराव नावाच्या पुतण्यास त्यांनी दत्तक घेतले. परंतु तो तितका दूरदर्शी नसल्यामुळे शिवाच्या इतर सरदारांचे व त्यांचे वांकडे आले. याचे नांव १७९९ च्या जयपूरकरांच्या युद्धांत ऐंझू येथे त्याच्या तळावर १८०३ पर्यंत (सुर्जी अंजनगांवचा तह) कानोड, इस्माइल-

पुर. कोटपुतळी, विजवाडा वगैरे प्रांत होते; परंतु वरील तहाअन्वये त्यांचे स्वामित्व इंग्रजांकडे आले आणि त्यापुढे कानोडच्या जहागिरीचे नांव देखील ऐंझू येथेनासे झाले. [इतिहास संग्रह पु. ४ अं. १०. ११. १२].

खंडेराव हाकिम—मल्हाराव होळकराचा मुलगा व अहिल्याबाईचा पति. याचा जन्म १७२३ त झाला होता. इ. स. १७५४ त राघोबा दादा यांनी अजमेर-कडे मोहीम केली त्यांत खंडेराव हजर होता. सुरजमल जाट ठरलेली खंडणी देईना म्हणून त्याच्या कुंभरीस मराठ्यांनी वेढा दिला. (१७५४ जाने.) हा वेढा चार महिने चालू होता. दीड महिना झाल्यावर एके दिवशी भोजन करून वेसावधपणे मोर्चात निशाणापार्शी येऊन उभा राहिला असता किळ्यातून जाटाकडील जेजालाची गोळी एका-एकी हाताला लागून ठार झाला. मल्हारावास फार दुःख झाले. दादासाहेबांनी उत्तकियेकरिता १० हजार रु. सरकारांतून लगेच दिले. रागाने मल्हारावाने सुरजम-ळाच्या वधाची व कुंभरीच्या किळा पाडून टाकण्याची प्रतिज्ञा केली होती, परंतु जाटाने सल्ला केल्याने ती शेवटास गेली नाही. [म. रियासत. मध्य विभाग; पुरुषोत्तम अहिल्याबाई चरित्र].

खंडेलवाल—एक ब्राह्मण जात. यांची वस्ती राज-पुतान्यांत सर्वांत जास्त आहे. शैखावतीच्या सीमेवर असलेल्या जयपूर प्रांतांतील खंडेला शहरावरून यांचे नांव पडले. आदिगौड अथवा उच्च वर्गाचे गौड ब्राह्मण यांची आपण एक शाखा आहोत असे ते प्रतिपादन करतात.

२. या शिवाय खंडेलवाल म्हणून बनियांची एक पोटजांत असून तिच्या हिंदु व जैन अशा दोन शाखा आहेत. वरील खंडेला शहरावरूनच त्यांचेहि नांव खंडेलवाल असे पडले आहे. बरेचसे प्रसिद्ध मथुराशेट याच जातीचे आहेत. त्यांची एकंदर ७२ गोत्रे असून ती कांही इतर जातींवरून, कांही स्थानिक नांवांवरून व कांही धंद्यावरून बनली आहेत. या जातींत पुनर्विवाहास परवानगी नसते.

हे लोक साधारणतः वैष्णवपंथाचे असून त्यांचे गुरुघराणे म्हणजे जयपूरचे साधुबारा होय. गौड ब्राह्मण हे त्यांचे उपाध्ये असतात. त्यांच्या २४ व १३ अशा कुलदेवता आहेत. त्यांना मिठाई, माळा वगैरे अर्पण करून होमहि करण्यांत येतो. यावन, नागिन, बाबुरी, जियान, आतन, कलयाणी, मुक्ता, सकाइमाता, तांबी, लोहा, शलाइ अशा एकंदर ११ देवतांची नांवे मिर्झापूर येथे असलेली आढळतात.

या जातींत मद्यमांसाची भनाई आहे. स्वज्ञातीच्या व गौड ब्राह्मणांच्या हातची कच्ची रसोई ते खाले शकतात. अगरवाला, ओसवाला व महेश्वरी बनिया यांनी तयार केलेली पक्की रसोई ते खातात.

१९१५ साली खंडेलवालांची संख्या एकंदर ८२४१४ होती; पैकी ७१८७० हिंदू व १०५४४ जैन होते. [क्रूक].

खंडेला—राजपुताना. जयपुरसंस्थान, तोरावटी निझाम-
तीतिल खंडेला जहागिरीचें मुख्य ठिकाण. जयपुरापासून हें
५५ मैल दूर आहे. लो. सं. (१९११) ९१५६, लखेचे
जिन्नस व खेळणी यांबद्दल खंडेला प्रसिद्ध आहे येथें एक
किल्ला आहे खंडेला जहागीर दोन राजांच्या मालकीची
असून जयपुर दरबाराला ७२५१० रुपये खंडणी द्यावी लागते.

खंडोजी माणकर—हा खरवलीचा रहाणारा असून
फिरंग्यांशी १७३७ ते ४० पर्यंत मराठ्यांच्या ज्या लढाया
झाल्या त्यांत एक प्रमुख लढवया होता. मानाजी व संभाजी
आंग्रे यांच्या भाडणांत पेशव्यांनी शंकराजी फडक्याबरोबर
यास मानाजीच्या मदतीस पाठविलें होतें. साष्टीवेट कावोज
करण्याच्या कामी खंडोजीने बरीच मेहनत केली. पटवर्धन,
जोशी व खंडोजी यांनी रात्रीचे चोरून छापे घालून
ठाण्याचा किल्ला काबीज केला (२७।३।३७). त्या वेळी तेथील
किल्लेदारी खंडोजीकडेच सोंपविण्यांत आली. पुढें वसईच्या
मोहिमेच्या वेळी खंडोजीने वांदरे, वेसावें व धारावी वगैरे
ठिकाणें हस्तगत केली (फेब्रु. १७३९). वसई पाडाव कर-
तांना खंडोजीने वेप पालटून गुराखी म्हणून किल्ल्यांत नौकरी
घरून भेद काढला होता. याचे वंशज कुलाबा जिल्ह्यांत
माणगांव तालुक्यांत खरवलीस रहातात, त्यांना खरवली
वगैरे गांवें इनाम आहेत [पेशव्यांची वखर; म. रियासत,
मध्यविभाग].

खंडो बल्लाळ—खंडो बल्लाळ हा शिवाजीचा आवडता व
विश्वासू चिटणीस बाळाजी आवजी याचा दुसरा मुलगा होय.
(बाळाजी आवजी पहा). याचा जन्म इ. स. १६६६ च्या सुमा-
रास झाला असावा. खंडोबास घोड्यावर बसणें, तरवार
मारणें व अक्षराचें वळण उत्तम वळवणें इत्यादि तत्कालीन
उपयुक्त असें शिक्षण मिळालें होतें. खंडोबल्लाळाचा बांधा
मजबूत असून हा अंगानेंहि दिप्पाड होता.

शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर जो शिवशाहींत सोयरा-
बाईच्या कारस्थानानें घोंटाळा माजला त्यांत संभाजी राजे
यांना कोणी गैरवांका समजाविल्यामुळे बाळाजी आवजीवर
त्यांची इतराजी झाली व त्याचा फायदा घेऊन कलुशानें
बाळाजी आवजी व त्यांचे बंधू शामजी बाळा व वडील चिरं-
जीव आवजी यांस इ. स. १६८१ च्या आगष्ट महिन्यांत
परळीखाली उरमोडीच्या कांठीं मारिलें व खंडो बल्लाळ व
निकोबल्लाळ यांस व्याघ्राकडून खावविण्यासाठीं म्हणून साता-
च्याजवळील ' अजिमतारा ' गडावर नेऊन सदरेस उभे केलें.
परंतु इतक्यांत कांहीं राजकारण आलें म्हणून कवजी बावाची
मजालस उठली व या दोन लहान मुलांना शिक्षा सांगण्याचें
काम तहकूब राहिलें. या वेळी संभाजी महाराजाबरोबर येसू-
बाईहि सातारियाचे मुक्कामी होती. तिला जेव्हां बाळाजीच्या
वधाची वगैरे ही हकीकत समजली तेव्हां तिने संभाजीची
चांगलीच कानउघाडणी केली, व संभाजीलाहि झाल्या गोष्टी-
बद्दल फार पश्चाताप झाला. तेव्हां खंडोबल्लाळ व निको

बल्लाळ यांस येसूबाईने सोडवून त्यांना व त्यांचे मातुश्रीला
दिलदिलासा देऊन आपल्या जवळ ठेऊन घेतलें. व विसाजी
शंकर राजापुरकर, बाळाजी आवजीचे मामा व लक्ष्मण
आत्माजी व इतर कारकून पूर्वापार होते त्यांपासून चिटणी-
साचें कामकाज संभाजी घेऊं लागले. परंतु यापूर्वीच कलुशानें
बाळाजीची जीजवस्त छुटून गांव इनाम जप्त करण्याचे
हुकूम दिले होते. ते सोडवून घेण्याचें तसेंच राहिलें. येसूबाईने
या दोन मुलांना आपल्या जवळ ठेऊन घेतलें व त्यांच्या खर्चा-
लाहि आपल्या खर्चीतून देऊं लागली. तिने खंडो बल्लाळाला
धीर देऊन त्याच्याकडून कामकाज घेऊन संभाजीच्या नजरेस
खंडो बल्लाळ येईल असें करूं लागली. तथापि
संभाजीच्या हाताखाली काम करणें वरेंच धोक्याचें होतें.
यापुढें संभाजीने चौलास वेढा दिला व गोवेकरांवर स्वारी
केली त्यावेळी खंडो बल्लाळ जवळ होते, व त्यांस पुष्कळ श्रम
व साहस करावें लागलें.

“एका गांवास कौल लिहून द्यावयास सांगितला तो तरी
धावतां लिहितां नये म्हणून मार्गी बसोन कागद लिहिला.
तो तीन चार कोश स्वारी गेली. निःसंग धावोन स्वारी
आटोपिली कागद वाचोन दाखवून पालखीत सिके होते.
राजश्रीनीं सिका केला. कागद जावकरी यांचे हातावर देतांच
आपास कलमल येऊन रगत वमन जालें. राजश्रीनीं मार्गे
फिरोन दृष्टीस पडिल्यावरी पालखी उभी करून जवळ बोला-
ऊन नेलें आणि मेहेरवान होऊन बारीचा कोतवालपैकीं
घोडा बसावयास दिला. पुढें राजश्रीनीं कुंभारजुवेवर हल्ला
केला व फिरंग्याची व संभाजीची लढाई झाली त्यांत राजश्रीचे
पुढें चहू हातावर आपाचा घोडा, केव्हां राजश्रीचे घोड्यांचे
तोंड आपाच्या घोड्यांचे दांडीस ” अशा तऱ्हेने खंडोजीची
निष्ठा व कामगिरी पाहून संभाजीने परत रायगडी आल्यावर
इ. स. १६८३ च्या डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीस चिटनि-
सीचीं वल्ले वगैरे मान देऊन चिटनीसी त्याचे हातें घेऊं
लागले. व यामुळे कलुशाच्या कारभाराला आळा बसला.
याप्रमाणें कारभार चालत आहे तोंच इ. स. १६८८ च्या
नोव्हेंबरांत संभाजी कलुशाच्या मदतीस गेल्ला व संगमेश्वरी
शिक्यांचा मोड करून खेळण्यास जाऊन राहिला. कविला
बरोबर होता तो पुढें रवाना करून संभाजी संगमेश्वरास एक
दिवस मुक्काम करून राहिला. येथें शेख निजाझ उर्फ तकरी-
बखान यानें त्यास अचानक पकडलें. हें वर्तमान कविल्या-
बरोबर असणाऱ्या खंडोजीस कळतांच त्याने येसूबाईच्या
मेण्यांत आपली मावसबहीण संतुबाई इला ठेऊन आपण
व संताजी घोरपडे येसूबाई व शिवाजी यांना घेऊन जलदीनें
मजलीवर मजली मारीत रायगडास येऊन पोहोचले. इत-
क्यांत मोंगलानीं हा कविला पकडला व ' संतुबाईला '
येसूबाई म्हणून पकडून नेली. तिने खंडोजीने दिलेली
हिरकणी खाऊन प्राण दिला असें म्हणतात. पुढें राजारामा-
बरोबर नंदीस गेलेल्या खंडोजीत खंडो बल्लाळहि होता व त्या

सर्व मंडळांस त्या प्रवासांत अनेक संकटें व हाल सोसावे लागले. एक प्रसंगी त्याच्या मुलास (बहिरोजीस) त्याज-वद्दल कैदेत रहावें लागलें व पुढें वाटविल्यामुळें त्यानें आत्महत्या केली. एका प्रसंगी त्यास तटावरून तडी टाकावी लागल्यामुळें त्याचा पाय कायमचा अधु झाला.

झुल्लिपकारखानेनें चंदीस वेढा घातला असतां राजारामास तेथून काढून लावण्याच्या कार्मी खंडो वल्लाळनें शिकें मोहिते यांजवरोबर कारस्थान केलें व त्या कार्मी त्यास दाभोली व कुचरी गांवचा आपली सरदेशमुखीची वतनें सोडावीं लागलीं. नंतर ही चंदीहून निघालेली मंडळी कांहीं काल कर्नाटकांत गनीमी लढाया करीत राहून पन्हाळा व विशाळगडी येऊन राहिली व तेथून पुढील कार्यक्रम चालू केला. इतक्यांत राजाराम महाराज निवर्तले. त्यावेळीं राजारामानें शाहूवरच लक्ष ठेवून आजपर्यंत ज्याप्रमाणें कारभार केला तसाच करावा असें सांगून आणाभाका घेतल्या. परंतु ताराबाईनें तें न ऐकतां शिवाजीस गादीवर बसविलें. त्यामुळें व इतर कारणांमुळें खंडोजी व ताराबाईचें पटलें नाहीं.

“ राजश्री चंदीस असतां, राजश्रीचा व आप्पांचा ऋणानु-बंध चांगलाच पडला. नित्य प्रहुरा दिवसांत भोजन करून जावें, तें राजश्रीनीं निद्रा केलियावरी मध्यरात्रीस घरास जावें कारभार व वाडियांत जाणें येणें खेळणें, राजवाडियांतील काजिया खोकला जाहला तरी समजाविशी आप्पाशिवाय होत नव्हती. कोण येके गोष्टींचा पडदा नव्हता. आठांचौ दिवसी अंगावरील पोशाख आप्पास घावे. ” तेच ताराबाईचें अंमलांत बोलावल्यास जावें, विचारल्यास उत्तर द्यावें, असें होत होतें. इतक्यांत शाहु महाराज सुटून आले. खंडोजीचा ओढा पहिल्यापासून येसूबाई व तिच्या मुलाकडे असणें साहजीक होतें. संताजी घोरपडे याच्याशीं खंडोबाचा अति स्नेह होता. तेव्हां खंडोबा व संताजी घोरपडे यांनीं शाहूला राज्यांत आणण्यांत जितकी कष्ट मेहनत करवली तितकी केली. ताराबाईचा लकडा पाठीशी होता. परंतु त्याला या कार्यकुशल माणसांनीं दाद न देतां लटक्याच लढाई केलीशी दाखवून शाहूला राज्यांत आणलें. ताराबाई व राजसबाई यांच्यांतील वैमनस्याचाहि फायदा यांनां चांगलाच घेतां आला. शाहूची स्थापना राज्यावर केल्यानंतर राम-चंद्रपंत व संकाजीपंत सचीव हे ताराबाईकडे गेले व प्रल्हाद निराजीचा अंत आधींच झाला होता त्यामुळें खंडोबा याच्याच तंत्रानें सर्व कारभार होऊं लागला. ताराबाईच्या अमदानीपासून खंडोबा हा संताजीवरोबर लढाईवर जात असे व जी कांहीं प्राप्ति होत असे, त्यांतील पांचोत्रा खंडोबास मिळे. शाहूच्या अमदानीन तर कोणचीहि गोष्ट खंडोबास नापसंत असेल तर ती करू देत नसत. एकदां परशुरामपंतास त्याचे छातीवर तक्के ठेवून त्यावर मल्ल बसवून त्यांनां मारण्याचा हुकूम शाहूनें दिला, ही बातमी खंडोबास

कळतांच खंडोवानें त्या मल्लास ओढून काढून पंतास सोडविलें. वाळाजी विश्वनाथाचा व खंडोबाचा विशेष लोभ होता. आणि खंडोबाच्या उत्तर वयांत वाळाजीनें सर्व तोल सांभाळला. खंडो वल्लाळ शके १६४८ अश्वीन शु ५ स वारला.

चिटणिसी वतन खंडोबाकडे आलें होतें; परंतु तें चालवि-ण्यास जीं गांवें दिलीं होती, तीं त्याच्याकडे शेवटपर्यंत चाललीं नाहींत. संभाजीच्या वेळीं तर इनामती उजू होणें शक्य नव्हतें; आणि संभाजीनंतर राजाराम चंदीस जाऊन पडल्यामुळें पैसा कोटूनहि मिळनासा झाला. त्यामुळें खंडोबा नेहमीं कर्जवाजारी राहून त्याच्या घरीं नेहमीं सावकारी धरणीं बसलेलीं असत. खंडोबाचा भाऊ निळोबा हाच घरचा कारभार पाहत असे. परंतु तो भयंकर उधळ्या असे. त्याला कधीं खर्चावद्दल बोलल्यास तो आम्हाला ब्राह्मणी वेष नको म्हणून वर्दळीवर येई. म्हणून खंडोवानें त्याच्या-जवळ खर्चावद्दल बोलणें सोडून दिलें होतें. खंडोबाची प्राप्ति म्हणजे पूर्वीं येसूबाईकडून मिळालेला व नंतर राजारामाकडून मिळालेला ऐवज हीच होती. खंडोबा घराच्या व्यवस्थेकडे कधींच पहात नसे. त्याच्या पहिल्या बायकोचें नांव म्हाळसाबाई असून तिला बहिरवजी नांवाचा पुत्र व पुतळाबाई नांवाची कन्या होती. ही बायको चंदीस गेल्यानंतर एक वर्षाच्या आंत वारली म्हणून दुसरें लग्न केलें. तिचेंहि नांव म्हाळसाबाई असेंच होतें. ती किंचित कुरूप होती म्हणून राजाराम महाराजांनीं तिसरें लग्न करून दिलें. तिचें नांव तुळजाबाई असें होतें. दुसऱ्या म्हाळसाबाईला जिवाजी, बापूजी, गोविंदराव व सदाशिव हे चार पुत्र व बायजाबाई ही कन्या होती. तुळजाबाईस एक पुत्र व सात कन्या अशीं आठ अपत्यें झालीं. मुलाचें नांव भैरवजी व मुलींचीं संतु, आमा, अनु, सुंदरा, तुकाबाई, राणू आणि येसू अशीं होती.

चंदीहून निघतांना खंडोबा खासाच निघाला होता. गणोजी शिर्क्यानें त्याचा कविला पोहोचता करावयाचा. परंतु निळो वल्लाळनें जर खंडोबाचा सर्वच कविला येथून गेला तर आसची वाट काय म्हणून हट्ट धरला. तेव्हां म्हाळसाबाई व तिचीं मुलें काय तीं गणोजीनें पोहोचविलीं. नंतर किल्लेदाराची सरसबाई हिला मूल नव्हतें म्हणून पुतळाबाईची तीन वर्षांची एक कन्या ठेवून घेऊन तिची सुटका केली. खंडोबानंतर जिवाजी खंडेरावास चिटणिसी दिली. [लेखक-वा. सी. वैन्ने].

खंडोबा—एक अर्वाचीन ज्ञातिविशिष्ट देवता. खंडोबा उर्फ मल्हारी मातंड किंवा मातंड भैरव हा बहुधा सर्व देश-स्थांचा कुलस्वामी असतो. दक्षिणेंत जेजुरीस याचें प्रसिद्ध स्थान आहे. त्याचें माहात्म्य ज्याद्रि माहात्म्यांत वर्णिलें आहे. देशस्थांप्रमाणें रामोशी, धनगर हे खंडोबाचे उपासक असतात. खंडोबा देव बनण्यापूर्वीं लिंगायत वाणी होता असे रामोशी समजतात. त्याला दोन बायका एक वाणी

व दुसरी धनगर जातीची असून ह्यांसमवेत तो घोड्यावर बसलेला असतो, हातांत तलवार असते. वनस्पतिवर्गीत भंडारांत खंडोबाचें अस्तित्व आहे असें समजून भंडार पवित्र मानण्यांत येतो. रामोशी तर भंडाराची शपथ वहातात. प्राणीवर्गीत कुत्र्याच्या रूपांत खंडोबा वास करितो. घरांतून खंडोबाच्या धातूच्या मूर्ती असतात. कोणी मूल-बाळ होण्याकरितां खंडोबास नवस करितात व मूल झालें म्हणजे ते त्याच्या पायावर घालतात. मुलगा असल्यास बाध्या वनतो व मुलगी असल्यास मुरळी होते. अशा बाध्यामुरळ्या महाराष्ट्रांत पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. भक्तांच्या कपाळीं भंडार लावून हे पैसे मागतात व अनाचारांत आयुष्य कंठितात. [मुरळी, देवदासी पहा]. हेमचंद्र हरस्कंदौ या संस्कृत द्विवचनाचें हरखंडा असें प्राकृत रूप देतो. खंडा हें अनेकवचन आहे. प्राकृतांत प्रायः द्विवचन नाही. तात्पर्ये स्कंद या संस्कृत शब्दाचें प्राकृत रूप खंड असें होतें. त्याचें ममतादर्शक मराठी रूप खंडू व प्राशस्त्यदर्शक मराठी रूप खंडोबा. म्हणजे महाराष्ट्रांत जेजूरी, पाली वगैरे ठिकाणचे जे खंडोबा आहेत ते मूळचे स्कंद होत. स्कंद म्हणजे कार्तिकस्वामी. कार्तिकस्वामीचें देऊळ पुण्याच्या पर्वतीस आहे. तें स्कंदाचें म्हणजे खंडोबाचेंच होय. इतकेंच कीं पर्वतीवरच्या त्या देवाचें नांव संस्कृत आहे व जेजूरीच्या देवाचें नांव प्राकृत आहे. स्कंद ही देवता वीरांची व योध्यांची फार पूर्वीपासून आहे. स्कंदाला सेनानी हें अपरनाम आहे. त्याची उपासना वीर करतात. महाराष्ट्रांतील सर्व जातीचे मराठे (ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य शूद्र, रामोशी वगैरे) खंडोबा हें आपलें कुलदैवत कां समजतात हें वरील उद्घाटनावरून समजणार आहे. खंडोबा हें शिवदैवत आहे असें कित्येक समजतात, तें अर्थात् निराधार आहे. स्कंदपुराणांत स्कंदोपासकांची म्हणजे खंडोबाच्या उपासकांची माहिती सांपडते (भारत इ.संशोधक मंडळ १८३२).

खतें—जो जिनस जमिनींत घातला असतां तींत पोषक द्रव्यांची वाढ होते, त्याला खत असें म्हणतात. खत व पाणी या दोहोंची पिकाचें उत्पन्न वाढण्यास जरूरी आहे. व ही दोन्ही एकमेकांवर अवलंबून आहेत. ज्या ठिकाणी पुष्कळ व पुरेसा पाऊस पडतो त्या ठिकाणी फक्त खताचाच विचार केला पाहिजे; व ज्या ठिकाणी नवीन जमीन काढिली असेल किंवा ज्या ठिकाणी दरवर्षी गाळ येऊन बसत असेल तेथें फक्त पाण्याचाच विचार केला पाहिजे. पण असा जोड क्वचितच आढळून येतो. खताचा वेचार करण्यापूर्वी झाडांचें अन्न कोणतें व तें कोठून येत याचा विचार करणें जरूरीचें आहे. सतराव्या शतकाच्या अखेरपावेतो पोषक द्रव्यें झाडांस वातावरणांतून अगर जमिनीतून मिळतात असा समज होता. म्हणजे ह्यूमॉट हे सतराव्या शतकाच्या सुरवातीस झाडांचे सर्व घटक हे

पाण्यांतून मिळतात असें म्हणत होते. इ. स. १६६० या वर्षी सर केनेलडिंग्जी यानीं आपल्या पुस्तकांत असें प्रतिपादिलें आहे कीं, झाडांची वाढ ही सर्वस्वी हवेंतील वायूनामक पदार्थावर अवलंबून असते; झाडाचा वरोवाईटपणा व मरण ही त्या पदार्थावर अवलंबून आहेत. पुढें इ. स. १७३० सालीं जेथोटल् यांनीं असा शोध लावला कीं झाडांचीं मुळें जमिनीचे कण खातात व जमिनीची जास्त मशागत करून जितके ते वारीक करावे तितकी तीं झाडे जास्त जोरात वाढतात, म्हणून टल्नी घोड्यांच्या सहाय्यानें कोळपणी यावर एक पुस्तक लिहिलें. त्यांत ते असें प्रतिपादूं लागले कीं जमिनीची मशागत चांगली केल्यास जमीन खतविषयाची किंवा पिकांत फेरपालट करण्याची मुळीच जरूरी नाही. त्यांची अशी समजूत होती कीं, जमिनींत खत घातलें म्हणजे तीं पिकत (झुजत) असतां त्याचा परिणाम जमिनीवर होऊन तिचे कण वारीक होतात. पुढें १७२० ते १८०९ पावेतो जास्त शोध लागत चालले. बोनेट व जेन सेनीयार-स्विट्झर्लंडमधील शास्त्रज्ञ यांनीं असा शोध लावला कीं, झाडांच्या अंगी हवेंतील केंवॉनिक्रॅ ऑसिड् गॅस घेऊन—उन्हाचे वेळीं कोंर्वन् टेऊन ऑक्सिजन वायु बाहेर सोडून देण्याची शक्ति आहे. इ. स. १८०४ सालीं डी. सासुरे शेतकीरसायनशास्त्राचे यांनीं झाडांतील खनिज द्रव्यांचा शोध लाविला. फ्रान्स देशांतील शास्त्रज्ञांनीं झाडांना खनिज द्रव्याची फारच जरूरी आहे व ही जर नसतील तर झाडे वाढावयाचीं नाहींत असें सिद्ध केलें; व पोषक द्रव्यांचा वराच मोठा भाग हवा व पाणी यांतून मिळत असून खनिजद्रव्यें मात्र जमिनीतून मिळतात असें ठरविलें.

इ. स. १८०२ ते १८१२ पावेतो सर हंफ्रे डेव्ही रसायनशास्त्रज्ञ यांनीं व्याख्यानद्वारा असें प्रतिपादिलें कीं, झाडांत सांपडणारे पदार्थ जमीन, वातावरण व पाणी यांतून मिळतात; व या तिन्ही तत्वांचा वारंकाईचें विचार (शोध) केला म्हणजे झाडांचें अन्न कोठून मिळतें, तें कसे तयार होतें व तें झाडांस कसे जातें हें सर्व कळून येईल. ते म्हणतात कीं, प्राणिजन्य, व वनस्पतिजन्य पदार्थ जे जमिनींत सांपडतात ते व पाणी हेंच झाडांचें खरें अन्न होय. जमिनीचे कण पाणी राखून ठेवण्यास उपयोगी पडतात व तें पाणी तेथून झाडांच्या मुळांस जसजसें लागेल तसतसें मिळत जातें. इ. स. १८३४ सालीं बॉसिग् व्हाल्ट या फ्रेंचरसायनशास्त्रज्ञांनीं आपल्या शेतीवर रासायनिक व शेतकीचे प्रयोग सुरू केले; व शेतकी क्रिया व शास्त्र या दोहोंतील प्रयोग वरोवरीनें करण्यास सुरुवात झाली. पुढें सर जोसलेन लॉज यांनीं रादेमस्टेड् येंथें प्रयोगक्षेत्र काढिलें व तें अद्यापि चालू आहे. इ. स. १८४० सालीं लीबीग यांनीं शेतकी रसायनशास्त्र या विषयावर ब्रिटिश संस्थेकडे एक रिपोर्ट पाठविला; त्यांत त्यांनीं आपल्या व्याख्येचा गोष्टीचा उद्घापोह केला आहे

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA BHANASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.
Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc. No. ~~3719~~

1343

SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JHANAMANDIR
LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No. 3709
1343

